PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS

SEU BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRA, UNIFORMIS, COMMODA, OECONOMICA,

OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM,

SIVE LATINORUM, SIVE GRÆCORUM,

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD TEMPORA INNOCENTII III (ANNO 1216) PRO LATINIS ET AD CONCILII FLORENTINI TEMPORA (ANN. 1439) PRO GRÆCIS FLORUERUNT.

RECUSIO CHRONOLOGICA

OMNIUM QUÆ EXSTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER QUINDECIM PRIORA ECCLESIÆ SÆCULA,

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA; DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS, VARIISQUE LECTIONIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA; OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS DETECTIS, AUCTA; INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTI SUBSEQUENTIBUS, DONATA; CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA; OPERIBUS CUM DUBIIS, TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA; DUCENTIS ET AMPLIUS LOCUPLETATA INDICIBUS AUCTORUM SICUT ET OPERUM, ALPHABETICIS, CHRONOLOGICIS, STATISTICIS, SYNTHETICIS, ANALYTICIS, ANALOGICIS, IN QUODQUE RELIGIONIS PUNCTUM, DOGMATICUM, MORALE, LITURGICUM, CANONICUM, DISCIPLINARE, HISTORICUM, ET CUNCTA ALIA SINE ULLA EXCEPTIONE; SED PRÆSERTIM DUOBUS INDICIBUS IMMENSIS ET GENERALIBUS, ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIQUID NON SOLUM TALIS TALISVE PATER, VERUM ETIAM UNUSQUISQUE PATRUM, NE UNO QUIDEM OMISSO, IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT, UNO INTUITU CONSPICIATUR; ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM S. SCRIPTURÆ VERSUS, A PRIMO GENESEOS USQUE AD NOVISSIMUM APOCALYPSIS, COMMENTATI SINT.

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR CHARACTERUM NITIDITAS CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS, TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO PATROLOGIÆ DECURSU CONSTANTER SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA, SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS ET MSS. AD OMNES ÆTATES, LOCOS, LINGUAS FORMASQUE PERTINENTIBUS COADUNATORUM.

SERIES LATINA

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIÆ LATINÆ A TERTULLIANO AD INNOCENTIUM III.

ACCURANTE J.-P. MIGNE,

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ

SIVE CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIÆ LATINÆ TOMUS IV

S. CYPRIANUS.

PARISIIS

APUD GARNIER FRATRES, EDITORES ET J.-P. MIGNE SUCCESSORES,

IN VIA DICTA : *AVENUE DU MAINE*, 208.

1891

S. THASCII CÆCILII
CYPRIANI
EPISCOPI CARTHAGINENSIS ET MARTYRIS
OPERA OMNIA

AD STEPHANI BALUZII EDITIONEM EXPRESSA, ET PRÆCIPUIS MARTINI ROUTHII, FELLI, PAMELII, RIGALTII LECTIONIBUS ET NOTIS INSTRUCTA, VARIISQUE AUCTA OPUSCULIS, RECENTIUS IN LUCEM EDITIS.

PRÆMITTUNTUR

PATRUM MINORUM

QUI SÆCULO TERTIO A TERTULLIANO AD CYPRIANUM IN ECCLESIA LATINA FLORUERE

SCRIPTA QUÆ SUPERSUNT.

ACCURANTE ET DENUO RECOGNOSCENTE J.-P. MIGNE,
Bibliothecæ Cleri universæ
SIVE CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE

TOMUS POSTERIOR

PARISIIS
APUD GARNIER FRATRES, EDITORES ET J.-P. MIGNE SUCCESSORES,
IN VIA DICTA : *AVENUE DU MAINE*, 208
—
1891

TRADITIO CATHOLICA.

SÆCULUM III. ANNUS 203-258

ELENCHUS

AUCTORUM ET OPERUM QUI IN HOC TOMO IV CONTINENTUR

S. THASCIUS CÆCILIUS CYPRIANUS CARTHAGINENSIS EPISCOPUS ET MARTYR.

PRÆFATIO

IN QUA

POST ENUMERATAS SANCTI CYPRIANI OPERUM EDITIONES, DE S. MARTYRIS DOCTRINA PLURIBUS DISSERITUR

AUCTORE D. PRUDENTIO MARAN, O. S. B.

1-9 Ad hanc præfationem aggredienti nec S. Cypriani laudes persequi necessarium videtur, nec Baluzii laborem commendare. Conspirans omnium in Cypriani admiratione consensus, favoris aucupia non desiderat : editori suffragatur eruditionis fama et plurima in antiquis scriptoribus edendis et emendandis industria. Multa quidem exstant Baluzii laborum monumenta, nec cuiquam fere concedit, qui rem litterariam auctius ditaverit; sed, præterquam quod ad hoc extremum opus longo usu exercitatus accessit, nunquam aliis videtur operæ et labori minus pepercisse in vetustis codicibus undique comportandis et evolvendis. Jussus hac urbe abscedere anno 1710, consilium edendi Cypriani non abjecit, nec intermisit laborem, quem tamen, redux sub finem anni 1713, novo conatu repetiit, ac tandem typis cœpit mandare anno 1717. Jam prelum absolverat genuina Cypriani opera ac maximam partem Baluzii annotationum, cum eum utiliter laborantem vita defecit die 28 mensis Julii, anno ætatis 88, Christi 1718. Mortuo Baluzio, non sine litteratorum omnium desiderio, novæ hujus editionis opus diu interruptum pependit, sed, anno 1724, rev. admodum Pater domnus Dionysius de Sainte-Marthe, superior generalis congregationis Sancti-Mauri, pluribus rogante typographiæ regiæ præfecto, rem uni ex suis commisit, qui libenter oneri successit, et ab alio adjutus telam a doctissimo viro nondum absolutam pertexere conatus est, cum iis edendis et emendandis quæ Baluzius intacta reliquerat, tum vero, ut in pluribus aliis Patribus percommode factum est, uberius de rebus gestis Cypriani deque illius doctrina disserendo. Ut promissis satisfiat, nonnullæ S. Martyris sententiæ in hac præfatione, quam Vita Cypriani proxime sequetur, æquis ponderibus examinandæ sunt : sed antea variæ illius operum editiones recensendæ videntur.

Variæ operum Cypriani editiones quæ in ipsis typographiæ incunabulis adornatæ ac postea pluribus in locis repetitæ sunt, quanta fuerint hujus scriptoris legendi studia declarant. Tres antiquissimæ memorantur : Romana, an. 1471, per Conradum Sweinheim et Arnoldum Pannartz; Veneta, an. 1471, per Vendelinum Spirensem ; tum quæ dicitur *innominata*, quia nec urbis nec typographi nomen ascriptum. Testatur editor Oxoniensis usum se esse tribus editionibus : « Ad manum habui, » inquit, « editiones vetustissimas, Spirensem anni 1471; innominatam, cui nec patria nec ætas affigitur, nec non illam Remboldi anni 1512. » Sed tamen editio illa quæ *Spirensis* vulgo dicitur, non Spiræ, sed Venetiis excusa, ut jam observarunt eruditorum nonnulli; et eorum errori, qui illam Spiræ attribuunt, locum dedit nomen Vindelini Spirensis, a quo perfecta fuit anno 1471. Nam Joannes Spirensis mortuus est Venetiis anno 1470, ejusque officio et laboribus in eadem urbe successit frater Vindelinus, cui proinde debetur hæc editio. Id patet ex his versibus, qui ad calcem editionis librorum *de Civitate Dei* ab eodem Vindelino adornatæ leguntur :

> Qui docuit Venetos exscribi posse Joannes
> Mense fere trino centena volumina Plini,
> Et totidem magni Ciceronis Spira libellos,
> Cœperat Aurelii ; subita sed morte peremptus
> Non potuit cœptum Venetis finire laborem.
> Vindelinus adest ejusdem frater et arte
> Non minor ; Hadriacaque morabitur urbe.
>
> M. CCCC. LXX.

Ex his maxime dubium videtur quod ait, post nonnullos alios, eruditus auctor *Annalium Typograph.* tom. I, Vindelinum in Germaniam abiisse et anno 1571 Bartholdi opera ibi edidisse. Recenset idem scriptor libros a Vindelino Venetiis ann. 1572 et 1577 editos.

Prodiit Parisiis, anno 1512, alia editio operum Cypriani ex typographia Bertoldi Rembolti et Joannis Waterloes. Accesserunt in hac editione *Cardinalia Christi opera, Expositio in Symbolum Apostolorum* et ssio S. *Cypriani;* libro sive epistola *de Aleatoribus,* et aliis nonnullis quæ ad Robertum Fortunatum

missa fuerant, **11-12** in aliud tempus rejectis. Is enim Robertus Fortunatus provinciam recognoscendorum Cypriani operum suscepit; vel potius, ut ipse testatur in epistola nuncupatoria ad Ruricium Blesensem, virum senatorium, eo aut lectionibus aut rebus familiaribus occupato, Guillelmus Potetus « opus insigne relegit, emaculavit, et annotationibus quibusdam non negligendis, locorumque Bibliæ et aliorum citationibus, vel, ut aiunt, quotationibus ad marginem perpulchre multoque cum labore donavit : » post epistolam nuncupatoriam, alia ab eodem Fortunato apposita est, quæ de utilitate librorum Cypriani, ac de ejus eloquentia pertractat, cum hac inscriptione : C. DE P. JACOBO GRASOLARIO, CIVI VENETO, SALUTEM DICIT. Cæterum, hæc editio satis accurata est, ac in multis, quæ perperam in sequentibus editionibus mutata fuerant, cum codocibus mss. consentit. Dicit Erasmus usum se esse « præsidio trium editionum, Romanæ, qua nihil vidi, » inquit, « depravatius, et tamen hæc alicubi profuit; cujusdam alterius, cujus titulus excidit, et Badianæ. » Editio illa, quam Erasmus celeberrimo Badio attribuit, eadem videtur esse ac Rembolti; observat enim Erasmus librum *de cardinalibus Christi Operibus* » in editione Badiana separatum haberi a reliquo volumine : » id quod videre est in Rembolti editione, qua jam absoluta hoc opus separatim additum fuit. Alia editio, cujus titulus exciderat, forte eadem fuit ac innominata. Quod spectat ad Romanam, testatur Fridericus Rheinartus usum se esse « ambabus illis ex inclytæ reipublicæ Noribergensis bibliotheca benevolentissime communicatis operum Cypriani editionibus, anno jam tum M. CCCC. LXXI, arte typographica vix adulta publici juris factis, Romana, haud dubie diversa ab illa qua Henr. Gravius in edit. Colon. anno 1544, præter Badianam quamdam et aliam, usum se esse, nihil autem depravatius vidisse scribit, et Spirensi, cujus artifex Vindelinus quidam laudatur. » Gravium cum Erasmo confundit Reinartus; nec cuiquam facile probabit Romanam editionem anni 1471, qua usum se esse dicit, diversam esse ab ea quam Erasmus commemorat.

Erasmus, qui tot sanctorum Patrum editionibus præclare de re ecclesiastica et litteraria meritus est, suam in Cypriano operam non passus est desiderari. Prodiit, eo accurante, Cyprianus an. 1520, Basileæ, fol. ex officina Frobeniana, sed multo quam in superioribus editionibus locupletior. Primus enim in lucem edidit Erasmus litteras de hæreticis baptizandis *ad Quintum, ad Jubaianum* et *ad Pompeium,* lib. tertium *Testimoniorum,* ac sententias episcoporum in concilio Carthaginensi tertio : ejusdem diligentiæ debentur tres tractatus, *de Laude Martyrii, de Disciplina et Bono Pudicitiæ,* et *ad Novatianum* hæreticum, quos etsi Cypriano adjudicant plerique critici, nemo tamen antiquissimos et Cypriano dignos negaverit. His adjunctæ fuerunt duæ orationes Cypriano affictæ. Sensit Erasmus, vir emunctæ naris, hæc opera non esse Cypriani; sed, quod satis mirari non possum, aliud opus, cujus auctor Diocletiani et belli adversus Turcas meminit, inter certissimos Cypriani fœtus ascribit; librum dico *de Duplici Martyrio ad Fortunatum*; quo invento visus est sibi, si ei credimus, magnum quemdam thesaurum invenisse : « Hunc in vetustissima, » inquit, « bibliotheca repertum adjecimus; utinam et liceat cætera hujus viri salutifera scripta pervestigare ! » Sed hujus libri artificem esse Erasmum, ac ingenii sui opus Cypriano subdidisse pronuntiat Henricus Gravius, cui videtur hac in re Pamelius assentiri. Certe hactenus nec bibliotheca, ex qua hunc librum eruit Erasmus, cognita cuiquam fuit; nec codex quo se usum esse indicat, cujusquam in manus pervenit. Et res et verba stylum Erasmi redolent; et, quod suspicionem auget, nonnulla Scripturæ testimonia, ut observat Pamelius, ita prorsus in hoc libro, ut in aliis Erasmi elucubrationibus redduntur. Hæc editio sæpe repetita variis in locis, ut Basileæ apud eumdem Frobenium anno 1525, 1558, fol., addit Fabricius 1540, fol., ut Coloniæ 1525, 1544; ut Lugduni 1528, 1537, 1544, 1554, Parisiis 1541. Sed de his rebus tam parum convenit inter eos qui scriptores ecclesiasticos recensuere, aut librorum texuere catalogos, nihil ut certo statuere possit, nisi qui has omnes editiones oculis suis viderit, quod mihi fateor usu non venisse. Inter has autem editiones insignis illa est ac præcipue memoranda, quam Henricus Gravius doctissimus Dominicanus anno 1544 Coloniæ dicitur accurasse; sed monet Baluzius in notis (p. 281) hanc editionem non ab ipso Gravio adornatam fuisse, sed ab alio, qui usus est quodam exemplari edito, Gravii partim conjecturas, partim ex codice mss. varias lectiones ad marginem continente. Recenset Fabricius editiones Cypriani operum Coloniæ anno 1520, apud Henricum Alopecium; Venetiis anno 1547, Antuerpiæ anno 1541 : addere potuisset 1542, apud Joannem Crinitum. Thomæ Jamesii Cyprianum redivivum Londini, 1600, numerat idem Fabricius, qui et de his rebus et de iis a quibus Cyprianus vernaculis linguis illustratus, aut nonnulla illius opera separatim edita sunt, consuli potest.

Quidquid ex Cypriani operibus adhuc in bibliothecis latebat, id Paulus Manutius et Guillelmus Morelius tam accurate collegerunt, ut nihil post eos repertum fuerit quod Cypriano posset adscribi : Pauli Manutii opera lucem viderunt liber *de Spectaculis* et *Epistolæ* in ordine Pamelii, 5, 17, 19, 23, 26, 27, 29, 30, 38, 39, 60, 78, 80, 82, 83. Adhibiti sunt codices vetustissimi ad hanc editionem, quæ Romæ prodiit apud Paulum Manutium anno 1563. Nuncupata est S. Carolo Borromeo qui, ut ibidem testatur Manutius, totus in eam curam incubuerat, « ut omnia Cypriani scripta, mendis antea deformata, in veterem illam integritatem ac speciem, accersito etiam Verona Miræ vetustatis exemplari, accurata doctorum virorum industria restituerentur. » Transtulit Morelius in suam editionem quæcunque Paulus Manutius e tenebris eruerat; hisque addidit epistolas Firmiliani ad Cyprianum, Celerini ad Lucianum et Luciani responsionem, epistolam Celsi ad Vigilium, libros *de Aleatoribus adversus Judæos qui insecuti sunt Chris-*

tum. de duodecim Abusionibus sæculi, Cœnam Cypriani, et carmina S. Martyri ascripta. Prodiit editio anno 1564; sed, antequam absoluta esset, immortuus est huic labori doctissimus 13-14 typographus, de re ecclesiastica et litteraria optime meritus. Nuncupatoriam epistolam Carolo IX inscripsit Adrianus Turnebus. In ea regem Christianissimum precatur ut liberos et uxorem Morelii, quos ille inopes reliquerat, beneficentia sua juvet, aliquidque elargiatur ad æs alienum, studio de republica benemerendi contractum, luendum atque dissolvendum, ac annua Morelio ab Henrico rege constituta, sed quibus perfrui temporum iniquitas ac ærarii angustiæ non permiserant, liberaliter restitui jubeat atque persolvi.

Cyprianum non auxit Pamelius, sed pluribus locis ope codicum mss. emendavit, novo Epistolarum et aliorum operum ordine, eruditis notis, vita ex ipsius operibus collecta, indicibus copiosis illustravit. Antequam Manutii et Morelii editiones prodirent, jam Pamelius statuerat hunc laborem suscipere; sed ejus consilium interpellarunt studia theologica ac profectio in Gallias. At ubi vidit duas illas editiones, sperans se illarum et aliarum vetustiorum et codicum mss. præsidio aliquid accuratius et suis numeris absolutius elaborare posse, tanto animi ardore in opus incubuit, ut omnia typis matura essent anno 1566; sed Belgici motus moram attulerunt. Prodiit tandem hæc editio Antuerpiæ anno 1568; ibidem repetita est anno 1589, Coloniæ 1617, Parisiis autem 1574, 1603, 1616, 1644. Addit bibliotheca Barberina Paris. 1607 et 1632, Fabricius Paris. 1633, et Colon. 1617, 1632; seu hæc, ut jam dixi, non valde certa. In catalogo librorum bibliothecæ Lugduni-Batavorum recensetur editio Colon. Agripp. 1575. Antevertit Pamelius Joannem Harrisium Anglum, Thomæ Moro quondam a secretis, qui idem consilium intendebat edendorum Cypriani operum. Is libenter Pamelium juvit variis sui exemplaris lectionibus operam eidem navarunt Joannes Clemens, medicus, etiam Anglus, necnon Antonius et Valerius Cauchii, jureconsulti Ultrajectini fratres, communicatis patris sui castigationibus et conjecturis. Hæc discimus ex Pamelio in epistola nuncupatoria, quæ inscripta est Viglio Zuichemo Frisio, S. Bavonis apud Gandavenses præposito.

Simon Goulartius edidit Genevæ, anno 1593, opera Cypriani, ordinem Pamelii et contextum secutus, sed de suo addens longas et operosas ad legendum observationes, quibus Pamelium refellere et S. Cyprianum calvinistam facere conatus est. Prodiit Parisiis, anno 1648, editio Rigaltii, aucto libro *de Rebaptismate,* quam secuta est in eadem urbe, an. 1666, editio Priorii cum notis Rigaltii et aliorum adjunctis Cypriano scriptis Minucii Felicis, Arnobii, Commodiani, necnon Julii Firmici *de Errore profanarum Religionum.* Nova editio epistolarum Cypriani, prætermissis aliis pertractationibus, prodiit anno 1681; cujus titulus sic habet: « S. Cæcilii Cypriani, Carthaginensis episcopi ac tandem martyris, ac aliorum quorumdam ad ipsum vel in simili causa scriptæ epistolæ LXXXIII, ordine Pameliano locatæ, ex editione Goulartiana in sectiones divisæ, et cum S. Augustini ad Cypriani argumenta de baptismo hæreticorum responsionibus suo loco subjunctis, variis etiam Pamelii, Rigaltii aliorumque lectionibus et conjecturis, ut et Gratiani in decreto Lombardi in libris Sententiarum, ac Thomæ Aquinatis in Summa theologiæ, allegationibus in margine notatis, et aliquot denique utilibus indicibus seorsum editæ, studio Friederici Reinharti theol. in Universit. Altdorfina P. P. et ecclesiæ ibid. ministri. Altdorfi typis et impensis Henrici Meyeri, universatis typographi. »

Proxime secuta est, anno 1682, Oxoniensis editio e theatro Seldoniano, cum codicibus mss. collata, notis Pamelii, Rigaltii ac ipsius etiam editoris illustrata, pluribus aucta pertractationibus Arnoldi Bonæ-Vallis abbatis, Cypriani Antiocheni Confessione, et antiquo paschali computo. In hac adornanda editione duorum protestantium episcoporum enituit industria Joannis Felli, Oxoniensis episcopi, et Joannis Pearsonii Cestriensis; quorum primus editionis summam in se suscepit, alter annales Cyprianicos, qui sancti Martyris operibus præfiguntur, non sine multa eruditionis laude elucubravit. Hæc editio recusa est Bremæ anno 1690, Amstelodami 1699. Ita Fabricius; sed aliter visum Casimiro Oudino, qui tres editiones commemorat post primam Oxoniensem.

Nec tot Cypriani operum editiones, nec honorifica non paucorum hominum de novissima Oxoniensi judicia Baluzium deterruerunt, quominus novam susciperet. Nam, cum videret singulis editionibus sua inesse vitia, dum aut vitiosi codices mss. adhibentur, aut superiores editiones, ubi opus non erat, emendantur, ubi opus erat, incastigatæ relinquuntur, non desperavit S. Martyris contextum sic emendari posse, ut purus et intaminatus tandem aliquando prodiret. In hoc potissimum penso elaborandum sibi esse intelligens, præter codices mss. qui Pamelio, Rigaltio et Anglis usui fuerant, alios circiter triginta in subsidium sibi adhibuit. Horum notititam infra subjiciam, qualem ex Baluzii notis colligere licuit: nam, cum varias lectiones vir eruditus, e codicibus mss. excerptas, in exemplaribus editis inseruisset, distracta sunt hæc exemplaria cum aliis bibliothecæ Baluzianæ libris, neque ex illis nisi perpauca reperire potui. Addidit etiam Baluzius observationes et notas, in quibus plerumque rationem eorum reddit, quæ in contextu immutanda judicaverat, interdum etiam, ut abundabat eruditione, in antiquis rebus illustrandis stylum exacuit. Perinique facerem, si, cum illius elucubratio præter paucissimas paginas ipso adhuc vivente excusa fuerit, ex debita illius labori laude aliquid in me derivarem; quin etiam cum mihi illius notas expendere, et cum ipso S. Cypriani contextu contendere per tempus non licuerit, judicium meum non interponam, sed publico assentiar. Non tamen dissimulare possim me sæpe

animadvertisse contextum Cypriani, ut ab homine doctissimo in tanta codicum mss. copia fieri par erat, plerumque emendari.

Quod spectat ad opera Cypriano adscripta, eorum bona pars typis mandata fuerat, cum Baluzium nobis
15 16 mors eripuit. Præter libros de Spectaculis, de Laude Martyrii, et de Rebaptismate, quas Baluzius cum genuinis Cypriani operibus conjunxit, absoluti erant libri *de Bono Pudicitiæ, de Aleatoribus, ad Novatianum Hæreticum, de Montibus Sina et Sion, quæ Orationes* Cypriano tribuuntur, tractatus Arnoldi, Bonæ-Vallis abbatis, *de novissimis Verbis Domini in cruce*, ejusdem liber *de Cardinalibus Christi Operibus*, duobus aut tribus foliis exceptis. In his quæ supererant emendandis et edendis eodem modo usum fuit. Atque equidem, si novam Cypriani operum editionem suscepissem, fateor me non pauca ex tam gravi sarcina deoneraturum fuisse. Sed, cum intelligerem vicariam me operam ad hanc editionem absolvendam afferre, cautius mihi agendum fuit. Itaque retinui quidquid habuit editio Pamelii, quia sic visum Baluzio fuerat. Sed ex iis quibus Angli Cyprianum onerarunt, necessarium esse duxi elucubrationes Arnoldi Bonæ-Vallis *de Operibus sex dierum*, et *de Laudibus beatæ Virginis*, ejusdemque *Meditationes* expungere ; tum ne volumen nimiam in molem cresceret (auctum enim fuisset decem foliis), tum quia alia exstant in bibliothecis nostris ejusdem Arnoldi opera, quæ pari jure ac tres illæ elucubrationes, in hanc editionem recipi debuissent. Placuit eruditis viris, quos in consilium adhibuimus, ut neutris aditus daretur. Computum paschale, quod iidem Angli ediderant, eliminare statuerat Baluzius; et cum opera Cypriano ascripta ex editione Oxoniensi excerpsisset, istud de industria omiserat. Eo libentius illius voluntati obsecuti sumus, quod hic libellus nec Cypriano tribui possit, nec cuiquam valde prodesse, ac præterea variarum lectionum sylva et longioribus notis luxuriet, quæ ad institutam ejus editionis rationem accommodari non poterant. Haud equidem numeraverim inter meliora antiquitatis monumenta Confessionem Cypriani, quam editor Oxoniensis Latine vulgavit; sed tamen, quia eam Baluzius omittendam non esse judicavit, ac præterea in pretio fuit apud Gregorium Nazianzenum, Eudociam et Photium, non modo illam in hac editione desiderari non passus sum, sed etiam in locum latinæ interpretationis, quam pluribus locis hiulcam, innumeris aliis corruptam Angli dederant, Græcum ipsum contextum ex bibliotheca illustrissimi comitis de Seignelay liberaliter suppeditatum, ac novam interpretationem substituere non dubitavi. Spuria opera sic edere instituerat Baluzius, ut habentur in Oxoniensi editione : id quod perspici potest ex his quæ typis, eo adhuc vivente, mandata diximus. Sed, cum viderem ex his monumentis nonnulla esse magni pretii, eaque quo sæpius cum Cypriano edita fuerant, eo plures nævos traxisse, vetustas editiones et antiquos codices mss. quotquot in hac urbe reperiri potuerunt, in subsidium vocavi, eorumque ope et præsidio plurima majorem in modum deformata, præsertim in libro *de Singularitate clericorum, Expositione Symboli*, et Epistola Celsi *ad Vigilium* in pristinum nitorem restitui, in hoc etiam Baluzii vestigia premere non potui, quod cum suas ille notas post contextum rejecisset, ego varias lectiones margini apposuerim. Sed nec Baluzio notis interdum uberioribus indulgenti, nec mihi in sola contextus emendatione immoranti aliter facere integrum fuit. Ad hanc emendandi contextus operam alia accessit, quam pro facultatis mediocritate, in exponenda S. Cypriani doctrina, in rebus illius gestis ad criticæ normam expendendis, navavimus.

I. — CYPRIANI SENTENTIA DE UNITATE ET INDEFECTIBILITATE ECCLESIÆ.

Quæ ex Cypriani scriptis ad veritatis defensionem eruere aggredimur, ea quo magis perspicua sunt et ad omnium captum accommodata, eo minus cavillando eludi possunt; et quo majorem tertio Ecclesiæ sæculo admirationem habuerunt, eo aptiora videntur ad eos permovendos qui tria Ecclesiæ priora sæcula rejicere non audent. Scribebat Cyprianus doctis pariter et indoctis, ejusque doctrina non tantum in Africæ luce versabatur, sed in Italiam navigabat et ad remotissimas Occidentis Orientisque Ecclesias perferebatur. Itaque illius de Ecclesia, de sacramentis, excepta de baptismo hæreticorum quæstione, de Christi divinitate ejusque gratia testimonia, non unius episcopi, nec Ecclesiæ unius, sed omnium illius ætatis Catholicorum testimonia existimari debent. Quemadmodum autem unitatis amor inter virtutes Cypriani præcipue enituit, sic in ejus scriptis nihil vehementius commendatur, nihil accuratius defenditur, quam unitas Ecclesiæ. Facile profecto ex ejus dictis tria potissimum perspiciet quisquis non omnem amorem veritatis animo ejecit : 1° Ecclesiam quæ a Christo per apostolos fundata est, omnibus conspicuam ac visibilem esse ; 2° nec perire, nec ullo errore aut schismate corrumpi posse ; 3° ita unam esse, ut quæcunque ab ea sectæ discesserunt, ut a vera Ecclesia, ita ab æterna salute alienæ sint.

Nota non erant sancto Martyri invisibilis Ecclesiæ commenta, quæ longe recentiore memoria excogitata sunt ; sed eam Ecclesiam intelligit in qua zizania cum frumento, vasa fictilia cum aureis et argenteis usque ad diem judicii permista cernuntur (*col.* 344), quæ super Petrum Domini voce fundata una est et in multitudinem latius incremento fecunditatis extenditur, ac Domini luce perfusa, per orbem totum radios suos porrigit ; in qua episcopatus unus est, cujus a singulis in solidum pars tenetur (*De Unit. Eccles., col.* 501), in qua per temporum et successionum vices episcoporum ordinatio et Ecclesiæ ratio decurrit, ut Ecclesia super episcopos constituatur, et omnis actus Ecclesiæ per eosdem præpositos gubernetur (*Epist.* xxvii). In his et aliis ejusmodi locis nulla residet suspicio Ecclesiæ invisibilis ; neque enim lapsos hortabatur Cyprianus ut Ecclesiæ invisibilis decretis obsequantur, aut

confessores ut ad Ecclesiam invisibilem redeant: nec episcoporum successionem habet Ecclesia invisibilis, nec per totum orbem radios suos diffundit.

17-18 Sed, ne quis dicat Ecclesiam primis sæculis hos titulos meruisse, at postea rerum faciem fuisse mutatam, occurrit his calumniis Cyprianus, ac visibilem illam Ecclesiam nullis hominum viribus everti, nullo errore superari, nullo schismate dividi posse contendit. Quid de persecutionibus imperatorum senserit, perspici potest ex libro *de Lapsis*, ubi horrendam illam persecutionem, quam Decius accendit, divino consilio permissam fuisse docet, ut pietatis studium, longa pace refrigeratum, exsuscitaretur; sic etiam persecutionem Galli et Volusiani Romæ prorupisse observat, « ut ad confundendos hæreticos et retundendos ostenderet Dominus quæ esset Ecclesia..., qui essent quos inimicus lacesseret, qui contra quibus diabolus ut suis parceret (*Epist.* LVIII). » Sic de perpetuitate Ecclesiæ sentientem nec hæreses nec schismata terrebant : prædicta hæc sciebat a Christo et Apostolis, nec quemquam mirari debere cum eveniunt (*Epist.* LV). Nullo autem errore Ecclesiam infici, nullo schismate corrumpi posse pluribus locis declarat, in primis in libro *de Unitate Ecclesiæ*, ubi sic loquitur (*col.* 502). « Adulterari non potest sponsa Christi; incorrupta est et pudica; unam domum novit, unius cubiculi sanctitatem casto pudore custodit...; dicit Dominus: *Ego et Pater unum sumus* : et iterum de Patre et Filio et Spiritu sancto scriptum est : *Et hi tres unum sunt.* Et quisquam credit hanc unitatem de divina firmitate venientem, sacramentis cœlestibus cohærentem, scindi in Ecclesia posse, et voluntatum collidentium divortio separari ! » Et paulo post : « Quia Christi populus non potest scindi, tunica ejus per totum textilis et cohærens divisa a possidentibus non est : individua, copulata, connexa, ostendit populi nostri, qui Christum induimus, concordiam cohærentem; sacramento vestis et signo declaravit Ecclesiæ unitatem. Quis ergo sic sceleratus et perfidus, quis sic discordiæ furore vesanus, ut aut credat scindi posse, aut audeat scindere unitatem Dei, vestem Domini, Ecclesiam Christi? » Erat ergo perspectum sancto Martyri, quamvis hæreses Ecclesiam oppugnent, quamvis schismata nonnullas illius partes avellant, Ecclesiam tamen suo semper robore stare, nec veritatem, quam Christus illi commisit, ulla hæresi infuscari, aut unitatem schismate corrumpi posse. Hinc inter sectas quæ ab Ecclesia discedunt, et Ecclesiam ipsam tantum ponit discriminis, quantum inter hominum et Dei opus; ac Novatianum stultitiæ arguit, « quod cum sit a Christo una Ecclesia per totum mundum in multa membra divisa, item episcopatus unus multorum episcoporum concordi numerositate diffusus, ille post Dei traditionem, post connexam et ubique conjunctam catholicæ Ecclesiæ unitatem, humanam conetur facere Ecclesiam (*Epist.* LII). »

Quod ex his principiis necessario sequitur, nunquam accidere posse ut justa sit causa ab Ecclesia discedendi, id etiam sæpe a Cypriano docetur : quoscunque enim videbat ab Ecclesia discedere, eos propria sententia damnatos dicebat, ita ut necesse non esset aliud de illis judicium institui. Sic ait (*Epist.* XLIX) Novatum, « qui ejici de Ecclesia et excludi habebat, judicium sacerdotum voluntaria discessione » præcessisse « quasi evasisse sit pœnam, prævenisse sententiam : » et in libro *de Unit. Eccles.* (*col.* 513). « Aversandus est talis, » inquit, « atque fugiendus, quisquis fuerit, ab Ecclesia separatus. Perversus est hujusmodi, et peccat et est a semetipso damnatus (Vid. *Epist.* XL). » Ex his facile perspicitur unam prorsus et individuam esse Christi Ecclesiam, quamvis plures sectæ veram se Ecclesiam Christi esse intendant. Nam plus una esse non potest quæ errore et schismate non possit everti, et a qua sine scelere discedi non possit. Id autem mirifice confirmant omnes Cypriani sententiæ. Ecclesiam « quæ et vivit in æternum et vivificat Dei populum (*p.* 409), » ita unam esse contendit, ut, si apud Novatianum fuit, apud Cornelium non fuisse declaret (*tom.* 1, *p.* 1140). Hinc toties Ecclesia hortus conclusus, fons signatus dicitur, ut in eadem pagina; Sponsa Christi, quæ sola filios generare potest, quæque cum Christo individuis nexibus cohæret (*p.* 725, 384, *pp.* 140, 147, 195). « Hanc Ecclesiæ catholicæ unitatem de divinæ dispositionis dignatione venientem (*p.* 128), » comparare non dubitat Cyprianus cum unitate Christi (*p.* 132), cum unitate Dei (*p.* 202), cum unitate Trinitatis (*p.* 196).

Atque hic fuit cardo omnium controversiarum quæ Sancto Cypriano supervenerunt. Cum Felicissimus et quinque presbyteri nonnullos ex lapsis a Cypriani communione abstraxissent, ac speciosis causis scelus suum prætexerent, quantus dolor exstitit Cypriani in hac animarum sibi creditarum pernicie ! quanto charitatis studio hortatur ut vitent lupos qui salutem promittunt, « ne qui deliquit veniat ad salutem; » qui Ecclesiam spondent, dum id agunt, ut qui illis credit « in totum ab Ecclesia pereat (*Epp.* XXXVIII et XL). » Nihil autem aptius videbatur Cypriano ad eos qui decepti fuerant deterrendos, quam ut eos demonstraret in Ecclesia cum episcopis et plebe Christi communicare non posse, si schismatis duces sequantur. Revera sic impressa erat et insculpta etiam plebeculæ animis hæc doctrina, unam prorsus esse Ecclesiam, nec ab ea discedendi justam causam incidere posse, ut schismatis signiferi spe redeundi in Ecclesiam ducerent et lactarent quos deceperant; sed fraudem nudavit ordinatio Fortunati quem pseudoepiscopum Carthaginensem constituerunt. « Namque ii quibus in præteritum, » inquit Cyprianus (*Ep.* LV, *p.* 87), « præstigia obtendebantur et dabantur verba fallacia, quod simul ad Ecclesiam regressuri dicerentur, posteaquam viderunt illic pseudoepiscopum factum, frustratos et deceptos se esse didicerunt, et remeant quotidie atque ad Ecclesiam pulsant. » Novatiani factio, ut

pietatis pelle nitidior erat quam Felicissimi, ita majorem perniciem traxit : ipsorum etiam confessorum oculos perstrinxit fucatus color ; gravavit Cyprianum et contristavit, ut ejus verbis utar (*Ep.* XLIV), et intolerabilis perculsi pene prostrati pectoris mœstitia perstrinxit, quod semetipsi a Christi grege et ab ejus pace et concordia separassent ; quod eos de carcere prodeuntes schismaticus et hæreticus error excepisset (*Epist.* LI). Non parum profuit his confessoribus Cypriani adhortatio, ut illatum unitati damnum felici reditu repararent : **19-20** nam « cognito suo errore, » ut ait sanctus Cornelius (*Epist.* XLVI), « ad Ecclesiam unde exierant, simplici voluntate venerunt. » Confessi sunt errorem coram Cornelio et quinque aliis episcopis, et Romano presbytero et ipsa plebe, cujus magnus concursus factus fuerat, declararunt sinceram suam mentem semper in Ecclesia fuisse ; neque enim se ignorare « unum Deum esse, et unum Christum esse Dominum, unum Spiritum sanctum, unum episcopum in Ecclesia catholica esse debere. » Si qua tamen secta schismatis notam effugere, et veræ Ecclesiæ pars videri posset, id sibi in primis Novatiani secta vindicaret, ut quæ nec Ecclesiæ dogmata saltem in primordiis, nec exteriorem religionis formam violaret. Sed Cyprianus contendit parvi referre quid Novatianus doceat, « cum foris doceat. Quisquis ille est, » inquit (*Epist.* LII, *p.* 73), « qualiscumque est, Christianus non est qui in Ecclesia Christi non est. » Idem docet pluribus aliis in locis, præsertim in epistola *ad Magnum*, ubi sic loquitur (*p.* 151) : « Neque enim Dominus noster Jesus Christus, inquit, « cum in Evangelio suo testaretur adversarios suos esse eos qui secum non essent, aliquam speciem hæreseos designavit, sed omnes omnino qui secum non essent, et secum non colligentes gregem suum spargerent, adversarios suos esse ostendit, dicens : *Qui non est mecum, adversum me est* ; *et qui mecum non colligit, dispergit.* Item beatus Joannes apostolus, nec ipse ullam hæresim aut schisma discrevit, aut aliquos speciatim separes posuit, sed universos qui de Ecclesia exiissent, quique contra Ecclesiam facerent, antichristos appellavit, etc. « Quamobrem declarat sanctus Martyr ne martyrium quidem extra Ecclesiam a damnatione liberare. « Ardeant licet flammis, » inquit in libro *de Unit. Eccles.*, *p.* 199, « et ignibus traditi vel objecti bestiis animas suas ponant, non erit illa fidei corona, sed pœna perfidiæ, nec religiosæ virtutis exitus gloriosus, sed desperationis interitus. Occidi talis potest, coronari non potest. » Eadem sententia sæpe alias occurrit, ut in eodem libro *de Unit.*, *p.* 198, et in Epist. LII, *p.* 71, et in LVII, *p.* 95.

Si quis autem suspicetur Cyprianum amore unitatis longius quam par est efferri, is admonendus est cæteras omnes Ecclesias cum Cypriano de his principiis consensisse, quamvis non easdem ac ille consecutiones deducerent, nec baptisma rejicerent hæreticorum. Hoc enim argumento adversarios suos refellebat Cyprianus, quod Spiritum sanctum Ecclesiam nec haberi nec dari posse faterentur : « Qui quanquam pertinaces alias indociles, » inquit (*Epist.* LXXVI, *p.* 155), « vel hoc tamen confitentur, quod universi sive schismatici sive hæretici, non habeant Spiritum sanctum ; et ideo baptizare quidem possunt, dare autem Spiritum sanctum non possunt, in hoc ipso a nobis tenentur ut ostendamus nec baptizare eos omnino posse qui non habeant Spiritum sanctum. » Eodem argumento cum ipse Cyprianus passim utitur, tum etiam Firmilianus (*p.* 147). Perspicuum ergo est et Cypriani testimonio et omnium qui tunc erant Christianorum consensu, inter varias societates quæ sibi christianæ religionis professionem arrogant, unam aliquam esse extra quam salus æterna comparari non potest, sive leviter erretur, sive etiam schismati nullus error addatur ; nedum ipsa cum sectis ab ea avulsis in unius communis Ecclesiæ compositionem venire possit. Si quæ enim sectæ ab Ecclesia abscissæ notas et jura veræ Ecclesiæ retineant ; frustra veteribus sectis objecta fuit episcoporum successio, et episcopatus per totum orbem unitas ; frustra vetus Ecclesia unicam se esse sponsam, nunquam errare posse, nunquam a se discedendi causam legitimam incidere posse, ac ne martyrium quidem discedentibus ad salutem prodesse contendit. Affingendus ergo impius et crudelis error toti antiquæ Ecclesiæ, vel potius Apostolis, a quibus solis conflari potuit mirificus ille consensus, quem de veræ Ecclesiæ notis inter omnes Christianos conspirasse cernimus.

Mira sunt quæ Dodwello S. Cypriani de unitate sententiam examinanti placuerunt. Statuit enim in his S. Martyris disputationibus « non agi de illius Ecclesiæ unitate quam catholicam hodie dicimus, quæ nimirum omnes ambitu suo per terrarum orbem Ecclesias particulares complectitur, sed de ipsis duntaxat Ecclesiis particularibus (*Dissert. Cypr.*, 7). » Verissimum quidem illud est quod probat Dodwellus unumquemque episcopum in sua ecclesia principium esse unitatis, eique ab omnibus obtemperari oportere, sed ita tamen, si cum aliis episcopis communicet ; secus vero si ab universa Ecclesia discedat : tunc enim principium potius discordiæ et schismatis foret quam unitatis. Atque, ut in Cypriano immoremur, facile demonstratur sic Ecclesiæ unitatem in his disputationibus a S. Martyre defendi, ut Ecclesiæ universalis notio illius animo semper observetur. Id perspicitur ex ipso testimonio quod Dodwellus ad causæ suæ defensionem ex libro *de Unitate Ecclesiæ* excerpsit : « Quomodo solis multi radii, sed lumen unum, » inquit, *p.* 195, « et rami arboris multi, sed robur unum tenaci radice fundatum, et cum de fonte uno rivi plurimi defluunt, numerositas licet diffusa videatur exundantis copiæ largitate, unitas tamen servatur in origine. Avelle radium solis a corpore, divisionem lucis unitas non capit. Ab arbore frange ramum, fractus germinare non poterit. A fonte præcide rivum, præcisus arescit. Sic et Ecclesia Domini luce perfusa per orbem totum radios suos porrigit. Unum tamen lumen est, quod ubique diffunditur, nec unitas corporis separatur. Ramos suos in universam

terram copia ubertatis extendit, profluentes largiter rivos latius expandit. Unum tamen caput est, et origo una, et una mater fecunditatis successibus copiosa. » His verbis, « Ecclesia Domini luce perfusa per orbem totum radios suos porrigit, ramos suos in universam terram copia ubertatis extendit, » non Ecclesiæ particularis, sed universalis, sive catholicæ, unitas describitur. Idem confirmant quæ præcedunt, quæque sequuntur. Ante allata verba sic loquebatur Cyprianus : « Quam unitatem firmiter tenere et vindicare debemus, maxime episcopi qui **21-22** in Ecclesia præsidemus, ut episcopatum quoque ipsum unum atque indivisum probemus. Nemo fraternitatem mendacio fallat, nemo fidei veritatem perfida prævaricatione corrumpat. Episcopatus unus est, cujus a singulis in solidum pars tenetur. Ecclesia quoque una est, quæ in multitudinem latius incremento fecunditatis extenditur. » Post testimonium a Dodwello prolatum, addit Cyprianus : « Illius fœtu nascimur, illius lacte nutrimur, spiritu ejus animamur. Adulterari non potest Sponsa Christi; incorrupta est et pudica... Quisquis ab Ecclesia segregatus adulteræ jungitur, a promissis Ecclesiæ separatur : nec perveniet ad Christi præmia qui relinquit Ecclesiam Christi. Alienus est, profanus est, hostis est. Habere jam non potest Deum Patrem qui Ecclesiam non habet Matrem. Si potuit evadere quisquam qui extra arcam Noe fuit, et qui extra Ecclesiam foris fuerit evadit. » Lepidus ergo Cypriani interpres Dodwellus, qui sibi particularem Ecclesiam fingit, ubi sanctus Martyr unum toto orbe episcopatum commendat. Quid, cum lapsis declarat in Epist. XL, si quis cum Felicissimo se conjunxerit, eum « postea ad Ecclesiam redire, et cum episcopis et plebe Christi communicare non posse; » cum confessores hortatur in Epist. XLIV, ut ad Ecclesiam redeant; eisque post reditum gratulatur in Epist. LI : « Quod Ecclesiæ veritas et evangelici sacramenti unitas, quæ a nobis tenebatur, » inquit, eorum « etiam consensu ac vinculo necteretur; num de Ecclesiis particularibus, nulla habita unitatis inter omnes Ecclesias constitutæ ratione, videtur disseruisse? »

Nihil magis adversarium Dodwello, quam Cypriani de episcopi singularitate principium, quod tamen sibi maxime favere, existimat. Nunquam enim catholicæ Ecclesiæ unitatem accuratius defendit Cyprianus, quam cum unum in singulis ecclesiis episcopum esse debere contendit. Cum Novatianus Romæ episcopatum invasisset, ac per emissarios suos idem facinus in aliis civitatibus tentasset, hoc argumento illius fautores refellit Cyprianus, quod cum is solus episcopus sit, cujus episcopatus ab aliis collegis confirmatur et agnoscitur, si quis in ejus locum irruere audeat, nullam cum episcopis Ecclesiæ catholicæ communionem habere possit, ac proinde foris relictus pereat. « Factus est autem Cornelius, » inquit in Epist. LI, pag. 68, « episcopus de Dei et Christi ejus judicio, de clericorum pene omnium testimonio, de plebis quæ tunc affuit suffragio, et de sacerdotum antiquorum et bonorum virorum collegio, cum nemo ante se factus esset, cum Fabiani, id est, cum locus Petri et gradus cathedræ sacerdotalis vacaret; quo occupato de Dei voluntate, atque omnium nostrum consensione firmato, quisquis jam episcopus fieri voluerit, foris fiat necesse est, nec habeat ecclesiasticam ordinationem qui Ecclesiæ non tenet unitatem. » Eodem modo demonstrat episcopos a Novatiano in aliis civitatibus constitutos, non Christi Ecclesiæ episcopos esse, sed humanæ Ecclesiæ : « Nisi si episcopus tibi videtur, » inquit in eadem epistola, p. 73, « qui episcopo in Ecclesia a sedecim coepiscopis facto, adulter atque extraneus episcopus fieri a desertoribus per ambitum nititur, et cum sit Christiana Ecclesia per totum mundum in multa membra divisa, item episcopatus unus episcoporum multorum concordi numerositate diffusus, ille post Dei traditionem, post connexam et ubique conjunctam catholicæ Ecclesiæ unitatem humanam conetur Ecclesiam facere, et per plurimas civitates novos apostolos suos mittat, ut quædam, recentia institutionis suæ fundamenta constituat; cumque jampridem per omnes provincias et per urbes singulas ordinati sint episcopi in ætate antiqui, in fide integri, in pressura probati, in persecutione proscripti ille super eos creare alios pseudoepiscopos audeat. Hinc contendit, etiamsi legitime fuissent ordinati, eos tamen pro legitimis episcopis agnosci non posse, quia ab Ecclesia catholica discesserunt : « Episcopatum autem, » inquit, « tenere non posset, etiamsi episcopus prius factus a coepiscoporum suorum corpore et ab Ecclesiæ unitate descisceret. »

II. — REFELLUNTUR QUI EPISCOPOS APUD CYPRIANUM JURE DIVINO A PRESBYTERIS DISTINGUI NEGANT.

Quamvis episcopatus jura non possint accuratius defendi, quam a Cypriano defenduntur, non defuerunt tamen qui ex nonnullis ejus verbis ansam arriperent calumniandi. Quod enim sanctus Martyr clerum interdum in duos ordines dividere videtur, nempe in sacerdotes et ministros, ac *sacerdotis* ac *præpositi* nomina cum ipsis presbyteris communicat, velut *Epist.* LXV, LXVIII, LXXII et in libro *de Lapsis*, inde Salmasius et Blondellus concludunt presbyteros ab episcopis non jure divino, non diverso sacerdotii gradu esse distinctos. Si ejusmodi ratiuncula valeret, pari jure concludi posset ne diaconos quidem et alios minores clericos a presbyteris et episcopis jure divino distingui; sæpe enim Ecclesia dividitur in clerum et plebem. Quod si diaconi et minores clerici cum presbyteris et episcopis clero comprehenduntur, quid mirum si presbyteris, qui Eucharistiam consecrant et potestatem habent ligandi et solvendi, *sacerdotis* et *præpositi* nomina cum episcopis communia sunt? Presbyteris quidem Cyprianus plurimum semper habuit honoris, et cum nihil agere soleret sine consilio cleri, ut ipse testatur in *Epist.* VI, non dubium quin presbyteris, utpote cum ipso sedentibus, magnam auctoritatem attribuerit. At sacerdotii gradum a presbyteris distinctum sibi vindicat. Queritur, in *Epist.* XI, quod quidam de presbyteris, nec Evangelii memores

« nec episcopo honorem sacerdotii sui et cathedræ reservantes, » jam cum lapsis communicare cœpissent. Alius ergo in episcopis ac in presbyteris sacerdotii gradus, ac proinde episcopi a presbyteris distinguuntur non solum auctoritate et cathedra, sed etiam ordine et charactere. Hanc autem sacerdotii distinctionem ab ipso Christo institutam fuisse ex pluribus Cypriani locis perspicitur : « Dominus noster, » inquit in *Epist.* XXVII, p. 37, « cujus præcepta et monita observare debemus, episcopi honorem et Ecclesiæ suæ rationem disponens in Evangelio loquitur et dicit Petro : *Ego dico tibi, quia tu es Petrus, et super istam petram ædificabo Ecclesiam meam, et* **23-24** *portæ inferorum non vincent eam : et tibi dabo claves regni cœlorum; et quæ ligaveris super terram erunt ligata et in cœlis, et quæcumque solveris super terram erunt soluta et in cœlis.* Inde per temporum et successionum vices episcoporum ordinatio et Ecclesiæ ratio decurrit, ut Ecclesia super episcopos constituatur et omnis actus Ecclesiæ per eosdem præpositos gubernetur. Cum hoc itaque divina lege fundatum sit, » etc.

Multa hic observanda ex quibus sancti Martyris sententia mirifice enitescit : 1° declarat episcopos successisse apostolis. Sic etiam in *Epist.* XLII, « unitatem a Domino et per apostolos nobis, » inquit, « successoribus traditam » docet. Vid. *Epist.* LXIX. Idem docet Firmilianus in *Epist.* ad Cyprianum, pag. 148, episcopos apostolis « vicaria ordinatione » successisse. Sic etiam in concilio Carthaginensi, cui præerat Cyprianus, Clarus a Mascula, « Apostolis, » inquit (pag. 337), « nos successimus eadem potestate Ecclesiam Domini gubernantes et credentium fidem baptizantes. » 2° Ordinationem episcopalem a Christo institutam et divina lege fundatam pronuntiat Cyprianus. Quamvis enim ordinatus presbyter in hoc gradu aliquandiu ministrasset, probe tamen sciebat sibi ad episcopalem gradum vocato alia ordinatione opus fuisse. Nemo his temporibus meminerat quod Salmasius et Blondellus primis sæculis usurpatum fuisse finxerunt, ut, mortuo episcopo, sine nova ordinatione succederet antiquior presbyter, vel forte qui dignior videbatur, ut placet Blondello. Ne ipsi quidem schismatici, et si ad omne facinus paratissimi, presbyteros ad episcopatum sine ordinatione ausi sunt promovere. Probe sciebat Novatianus presbyter ne simulacrum quidem episcopatus sine nova ordinatione occupari posse, cum tres episcopos quos ex vilissima Ecclesiæ parte per dolum acciverat, inclusos hora decima, temulentos et crapula oppressos, adumbrata quadam et inani manuum impositione episcopatum sibi tradere per vim cogeret (Euseb., *Hist.*, lib. VI, c. 43). 3° Ex his etiam perspicitur episcopos a solo Christo potestatem Ecclesiæ gubernandæ accepisse. Hinc toties apud Cyprianum « Dominus sacerdotes sibi in Ecclesia sua eligere et constituere » dicitur, p. 59 : hac ratione Cyprianus Cornelii episcopatum « de Dei, qui sacerdotes facit, voluntate susceptum » defendit (*Epist.* LII, p. 68 et 69). Vid. Ep. LV, p. 82, et Ep. LXV, p. 113, Ep. LXIX, p. 121. Ex hac episcopatus notione oriebatur summa Cypriani constantia in gubernanda et defendenda Ecclesia sua, cui cum se judicem ad tempus a Deo datum esse sciret (pag. 122), « commissa divinitus castra fideli virtute « servabat (p. 141). Impressa erat aliorum Africæ episcoporum animis hæc sententia : « Si maritus peregre proficiscens, » inquit Venantius a Timisa, in consilio Carthag., p. 335, « amico suo commendasset uxorem suam custodiendam, commendatam sibi illi quanta posset diligentia conservaret, ne ab aliquo castitas ejus et sanctitas adulteraretur. Christus Dominus et Deus noster ad Patrem proficiscens sponsam suam nobis commendavit. »

Nescio quod sacerdotium Rigaltius et Baluzius diaconis affingunt in suis observationibus ad hæc Cypriani verba : « Item presbyteris et diaconibus non defuit sacerdotii vigor (Epist. XV). » Cyprianus hoc loco sacerdotii vigorem nequaquam presbyteris illis et diaconibus attribuit, sed potius se in illis objurgandis adhibitum demonstrat; idque ex his quæ sequuntur atque ex totius epistolæ serie perspicitur. Neque huic Rigaltii et Baluzii opinioni favet quod Cyprianus absens in *Epist.* XIII decernit, » ut qui libellos a martyribus acceperunt, et prærogativa eorum apud Deum adjuvari possunt, si incommodo aliquo et infirmitatis periculo occupati fuerint, non exspectata præsentia nostra, inquit, apud presbyterum quemcunque præsentem, vel si presbyter repertus non fuerit, et urgere exitus cœperit, apud diaconum quoque exomologesin delicti sui facere possint; ut, manu eis in pœnitentiam imposita, veniant ad Dominum cum pace quam dari martyres litteris ad nos factis desideraverunt. » Non immorabor in hac explicanda difficultate, quæ nimium arcte cum sequentibus sæculis conjuncta est, quam ut hoc loco examinari possit. Sed ut a Cypriano non discedam, unum est quod observatum velim, nequaquam ab illo hanc provinciam diaconis committi, ut peccatorum confessionem excipiant et pœnitentiam imponant. Hæc enim fuit illis temporibus disciplina, ut nemo ad pacem admitteretur ne in extremo quidem discrimine, nisi qui ante morbum peccata confessus fuisset, ac pœnitentiam postulasset, ut testatur Cyprianus in *Epist.* LII. Quamobrem præscripta apud diaconum exomologesis in mortis articulo, non erat peccatorum confessio, quæ apud sacerdotes antea fieri debuerat, nec proinde diaconis communicatum fuit pœnitentiæ imponendæ munus. Quod autem ab eruditis viris jamdudum observatum est, duplicem esse exomologesin, id confirmatur ex Cypriani epistolis in lapsorum causa scriptis; in primis ex Ep. XII, ubi ait exomolegesin fieri « inspecta vita ejus qui agit pœnitentiam. » Ex quo patet exomologesin, quam absolutio proxime sequebatur jam probata et satis spectata lapsi pœnitentia, distingui debere a confessione peccatorum pœnitentiam ipsam præcedente.

III. — PRIMATUS ECCLESIÆ ROMANÆ A S. CYPRIANO AGNITUS.

Sic episcoporum cura defendit Cyprianus, et legitimum Romanæ Sedis primatum agnoscit. In dissen-

sione quam habuit cum Stephano sæpe questus est quod Stephanus, primatu suo nimium confideret, sed de ipsius auctoritate fidem non movit. Sic enim tacito nomine Stephanum perstringit in *Epist.* LXXI : « Sed nec Petrus, inquit, quem primum Dominus, elegit et super quem fundavit Ecclesiam suam, cum secum Paulus de circumcisione postmodum disceptaret, vindicavit sibi aliquid insolenter aut arroganter assumpsit, ut diceret se primatum tenere et obtemperari a novellis et posteris sibi potius oportere : » sic etiam Firmilianus juste indignari se 25-26 dicit in Stephanum (pag. 146), quod qui « sic de episcopatus sui loco gloriatur, et se successionem Petri tenere contendit, super quem fundamenta Ecclesiæ collocata sunt, multas alias petras indicat, et Ecclesiarum multarum nova ædificia constituat, dum esse illic Baptisma sua auctoritate defendit. » Et paulo post : « Stephanus, qui per successionem cathedram Petri habere se prædicat, nullo adversus hæreticos zelo excitatur. » Agnoscit ergo Firmilianus in Stephano altiorem quemdam dignitatis gradum, et dum in eo congruens dignitati studium fidei desiderat, Petri primatum fatetur successione ad illum pervenisse. Petri ejusque successorum primatum sæpe alias commendavit Cyprianus : « Petrus tamen, » inquit pag. 123, « super quem ædificata ab eodem Domino fuerat Ecclesia, unus pro omnibus loquens et Ecclesiæ voce respondens ait ; *Domine ad quem ibimus ?* » Vid. pag. 128. Una Ecclesia a Domino super Petrum origine unitatis et ratione fundata, » p. 125. » Nam Petro super quem ædificavit Ecclesiam et unde unitatis originem instituit et ostendit, potestatem istam dedit ut id solveretur in cœlis quod ille solvisset in terris. Et post resurrectionem quoque ad apostolos loquitur, dicens : *Sicut misit me Pater, et ego mitto vos.* » etc. (*Epist.* LXXIII, *pag.* 131, vid. pag. 148 et 250). Sed præcipue considerandus nobis est insignis locus ex libro *de Unitate Ecclesiæ* pag. 195 : « Loquitur Dominus ad Petrum : *Ego tibi dico* inquit, *quia tu es Petrus, et super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam, et portæ inferorum non vincent eam ; et tibi dabo claves regni cœlorum ; et quæ ligaveris super terram, erunt ligata et in cœlis, et quæcunque solveris super terram, erunt soluta et in cœlis.* Et iterum eidem post resurrectionem suam dicit : *Pasce oves meas* : super illum unum ædificat Ecclesiam suam, et illi pascendas mandat oves suas quamvis Apostolis post resurrectionem suam parem potestatem tribuat et dicat : *Sicut misit me Pater, et ego mitto vos ; accepite Spiritum sanctum ; si cujus remiseritis peccata, remittentur illi ; si cujus tenueritis, tenebuntur* ; tamen, ut unitatem manifestaret unitatis ejusdem originem ab uno incipientem sua auctoritate disposuit. Hoc erant utique et cæteri apostoli quod fuit Petrus, pari consortio præditi et honoris et potestatis ; sed exordium ab unitate proficiscitur ut Ecclesia Christi una monstretur. »

Hoc testimonium ita protuli ut habetur in hac Baluzii editione, sed Cypriani verba aliter leguntur in editonibus Vanutii ac Pamelii, in quibus hæc verba, « ut unitatem manifestaret, » additur, « unam cathedram constituit : » sic etiam post hæc verba, « exordium ab unitate proficiscitur; habent editiones illæ : « Et primatus Petro datur, ut una Christi Ecclesia et cathedra una monstretur. Et pastores sunt omnes et grex unus ostenditur qui ab apostolis omnibus unanimi consensione pascatur, ut Ecclesia Christi una monstretur... : qui cathedram Petri, super quem fundata est Ecclesai, deserit, in Ecclesia se esse confidit ! Hæc in contextum irrepsisse Baluzius existimavit, cujus de sententia ac rationibus eruditorum erit judicium; sed observatum velim, si ea retineantur quæ Oxoniensis editor et Baluzius expunxerunt nihil affuturum quod non cum Cypriani doctrina optime quadret ; seu autem recidantur, reliquas testimonii hujus partes satis per se habituras momenti ad primatum Ecclesiæ Romanæ. Hospes sane et peregrinus sit in Cypriani doctrina, si quis miretur Petro primatum ab eo attribut ac unam gregem ac unam catholicam astrui, cum tot locis eumdem primatum defendat, ac unum gregem, unum episcopatum et, nominatim in Epist. XV, unam cathedram commendet. Non magis mirandum quod in Ecclesia non esse pronuntiet nefarios illos schismaticos, qui hoc uno episcopatu conculcato, hac una cathedra, quæ super Petrum fundata est, deserta, humanam prorsus ecclesiam instituere tentabant. Non erat ergo cur Cypriani testimonium ab his verbis editor Oxoniensis, velut a quodam, ut ipse appellat, veneno purgasse sibi videretur. Quinetiam, quæ ab illo editore in hoc testimonio et ab omnibus admittuntur, satis per se valent ad primatum demonstrandum. Illud 2° perspicitur in hoc Cypriani loco et in pluribus aliis, principium unitatis sine primatu esse non posse. Quis enim ei primatum deneget, a quo incipit unitas et per quem ecclesia una monstratur? 2° Quemadmodum post Petrum non desiit unitas, ita nec primatus et principium unitatis, quod Christus auctoritate sua disposuit, quod eo consilio institui, ut Ecclesia una monstretur. Necesse est igitur ut unitatem, ita principium et vinculum unitatis, in Ecclesia perseveraret, unde existimari potest quanti fecerit Ecclesiam Romanam Cyprianus, quam arcte afflixus fuerit principio unitatis, qui tanto unitatis amore accensus erat. Hinc illius indignitati [pag. 860], quod schismatici ausi fuissent « ad Petri cathedram atque ad Ecclesiam principalem, unde unitas sacerdotalis exorta est, navigare. » Dictitant adversarii nostri primatum Ecclesiæ Romanæ defendi a Cypriano, non quod juris quidquam in alias Ecclesiis haberet, sed quia sedes erat et domicilium Imperii. Sed nihil absurdius hoc commento, nec quia quam sibi persuadebit Cyprianum, cujus in omnibus scriptis et factis spirat unitatis amor, aut primatum illi Ecclesiæ denegasse, ex qua sacerdotalem unitatem ortam fatebatur, aut propter urbis potentiam et magnitudinem detulisse, non propter unitatis principium. Hinc primatum sibi Ecclesia Romana repugnante nemine, vindicabat ; quamvis Clerus Romanus, Sede vacante, non omnem sibi auctoritatem sumeret, sed difficiliora quæque, in his lapsorum causam, ad

electionem episcopi integra servaret, non tamen idcirco intermissus erat primatus. » Salutant vos fratres », inquit ille clerus (Epist. III, inter Cyprianicas), « qui sunt in vinculis, et presbyteri et tota Ecclesia, quæ et ipsa cum summa sollicitudine excubat pro omnibus qui invocant nomen Domini. » Hinc litteræ ejusdem cleri, quæ de lapsis agebant, in totum orbem terrarum missæ fuerunt, ut testatur Cyprianus, *Ep.* LII.

Sed in hoc Cypriani loco Fellus et Simon Goulartius contendunt par consortium honoris et potestatis inter apostolos eorumque successores penitus pugnare cum primatu; observat Vellus in not. ad Epistolam LV. **27-28** beato illo martyre judice pro desperatis et perditis habendos esse quibus minor videtur auctoritas episcoporum in Africa, quam vel Cornelii ipsius in Petri cathedra Romæ sedentis. »

Si qua fieret præjudicatarum opinionum intermissio, nihil facilius foret, quam Cypriani sensum callere et primatum cum pari consortio honoris et potestatis conciliare. Nemo nescit Cyprianum Africæ et Numidiæ ac Mauritaniæ præfuisse; parem tamen potestatem episcopi illarum provinciarum a Christo acceperant, hoc erant utique quod Cyprianus, pari consortio præditi et honoris et potestatis; sed his præerat Carthaginensis episcopus. Quod si Cyprianus, dum par consortium honoris et potestatis inter episcopos agnoscit, non idcirco delatam sibi jure ecclesiastico auctoritatem abjecit, cur Petrum ejusque successores auctoritate ab ipso Christo tradita spoliasse videatur? Luce clarior est ejus sententia : demonstrat unitatem tanti visam esse Christo, ut quamvis apostolis parem potestatem attribueret, unum tamen aliis præesse vellet ; itaque hoc erant apostoli quod fuit Petrus, sed excepto primatu. Jacobus et Joannes parem potestatem acceperaut ac Petrus, sed Christus unitatem nec a Jacobo nec a Joanne incipere voluit ; soli Petro hunc detulit honorem.

Ex his etiam illustrari potest alius Cypriani locus ab iisdem adversariis decantatus. « Episcopatus unus est cujus a singulis in solidum pars tenetur, » inquit ibidem Cyprianus in libro *de Unit. Eccles.* Sæpe alias declarat Cyprianus, etsi « singulis pastoribus portio gregis adscripta est, etsi pastores multi » sunt, « unum tamen gregem « eos pascere, « et oves universas quas Christus sanguine suo et passione quæsivit colligere et fovere « debere, » et idcirco copiosum corpus » esse « sacerdotum concordiæ mutuæ glutino atque unitatis vinculo copulatum, ut si quis ex collegio eorum hæresim facere et gregem Christi lacerare et vastare tentaverit, subveniant cæteri, et quasi pastores utiles et misericordes oves Dominicas in gregem colligant (pp. 86 et 116). Sed copiosus ille sacerdotum numerus in pascendis ovibus conspirans non modo nihil detrahit primatui, sed etiam ducem et auctorem necessario postulat : alioqui summa esset futura omnium rerum perturbatio. Debent episcopi pro suo unitatis studio in rebus majoris momenti mutuas sibi operas tradere. debent in damnandis hæresibus auctoritatem et consilia consociare : sed quis neget in ejusmodi rebus præcipuas illius partes esse debere a quo « incipientem unitatis originem » Christus « sua auctoritate disposuit. »

IV. — DE DISSENSIONE S. CYPRIANI CUM S. STEPHANO. — NULLUM BAPTISMA PROBATUM STEPHANO, NISI QUOD EX PRÆSCRIPTA A CHRISTO FORMA DATUM ESSET.

Cum S. Cyprianus in litteris quæ de Baptismo hæreticorum scriptæ sunt, multa de adversariis suis dicat, aut ab eis dicta referat, non parvi interest ad ejus illustranda testimonia quid S. Stephanus et alii Cypriani adversarii senserint, exponere. Stephanum erroris accusarunt etiam e Catholicis plurimi eumque omnium hæreticorum baptisma comprobasse volunt, etiam eorum qui formam a Christo præscriptam non servabant. Quin etiam Lannoius Cyprianum sic defendit, ut, ipsi antiquitatem magis quam adversariis favere exstimet, « rem istam », ut ullius verbis utar; « non esse fidei, sed disciplinæ » pronuntians (tom. VIII p. 656). Demonstrare conabor Stephanum nihil aiiud docuisse, quam quod postea omnium consensu stabilitum est, atque hanc illius doctrinam non antiquitati contrariam esse, sed e media apostolorum traditione dimanasse.

Amisimus scriptas a Stephano papa epistolas de Baptismo hæreticorum; sed quæ Cyprianus ex epistola ad se scripta refert, ea omnem sancti pontificis accusandi ansam præcidunt. Sic enim loquebatur Stephanus in epistola *ad Cyprianum* : « Si quis ergo a quacunque hæresi venerit ad nos, NIHIL INNOVETUR NISI QUOD TRADITUM EST, ut manus illi imponatur in pœnitentiam ; cum ipsi hæretici proprie altereorum ad se venientes non baptizent, sed communicent tantum. »Perabsurde Rigaltius detorquet illud proprie ad eos qui proprie ob propriam aliquam causam dicuntur hæretici.»Liquet hanc vocem referri ad ea quæ sequuntur, ita ut hæretici dicantur proprie non baptizare, sive proprio baptismo non imbuere alterutrum ad se venientes quale est illud Horatii, « difficile est proprie communia dicere. » Verborum autem Stephani duæ tantum videntur afferri posse sententiæ. Vel enim ait hæreticos suum quemque proprium habere baptisma, sed tamen eo non imbuere alterutrum ad se venientes : vel hoc statuit, hæreticos proprium sibi non arrogare baptisma, quo venientes ad se baptizent, se commune et in sua et in aliis sectis revereri. Prima interpretatio stare non potest, altera explorata et perspicua. 1° Repugnaret omnino illa hæreticorum in baptizando varietas, et in aliorum probando ac retinendo baptismate consensus. Cur enim unaquæque secta proprium sibi et ab aliis discrepantem baptismum instituisset, nisi quia et Ecclesiæ et sectarum baptizatus parum ad salutem idoneus videretur? Quamobrem novum baptismum instituentibus consentaneum erat aliorum

baptisma rejicere. 2° Hæreticos hoc loco Stephanus Cypriano ad imitandum proponit. Etsi enim uterque de baptismo magnifice sentiebat, uterque tamen exiliter sentire alteri videbatur. De Baptismi sanctitate et majestate detrahi existimabat Cyprianus, si datus ab hæreticis valeret; Baptismo injuriam Stephanus fieri putabat, si vel in ipsis hæreticis rejiceretur. Cum ergo hæreticos ad imitandum proponit, necesse est ut in eis aliquid laudet, quod ad Baptismi commendationem valeat. At si hæretici præscriptam a Christo formam in baptizando violassent, nec tamen dubitassent dissimile aliorum baptisma comprobare, hæc agendi ratio hominum fuisset Baptisma, ut inutilem et exsilem cæremoniam, flocci facientium. 3° Ad illustrandam Stephani sententiam accedunt Firmiliani et Cypriani testimonia. « Stephanus in epistola sua dixit, inquit Firmilianus, hæreticos quoque ipsos in Baptismo convenire. » Cyprianus postquam verba Stephani retulit, hæc addit in Ep. LXXIV. « Et cum singulæ hæreses singula baptismata et diversa peccata habeant; hic cum omnium Baptismo communicans, universorum 29-30 delicta in sinum suum coacervata congessit. » Opponit Cyprianus Stephani principio aliud principium, et singulas hæreses singula habere baptismata contendit, quia Stephanus unum et commune baptisma apud hæreticos esse statuerat. Nec tamen Cyprianus idcirco tot baptismata numerat quot sunt hæreses, quod singulæ hæreses Baptismi formam immutassent; nemo enim id suspicabitur; sed quia singulæ sunt unum veluti corpus ab aliis sectis et ab Ecclesia separatum.

Launoius et post eum auctor *Bibliothecæ Scriptorum ecclesiasticorum* objiciunt perpaucos tunc existitisse hæreticos qui in nomine trium Personarum baptizarent; quamobrem omnes omnino hæreticos Stephano probari, in his Marcionitas, ut ei exprobrant Firmilianus ac Cyprianus. Sed veterum hæreticorum instituta Stephano, Cypriano et Firmiliano notiora erant, quam recentibus scriptoribus. At inter Stephanum, ac Cyprianum et Firmilianum generatim convenit, ut modo vidimus, hæreticos proprium sibi baptismum non habere. Ergo perpauci excipi possunt, qui communem baptizandi formam perverterint. Testes ejusdem sententiæ citari possunt Clemens Alexandrinus et Tertullianus; quorum primus (*Strom.* I, pag. 317) hæreticorum baptisma in Scripturis aquam alienam appellari observat, nec tamen hanc causam affert quod Baptismi administrandi normam corruperint, sed quod alieni sint ab Ecclesia. Similiter Tertullianus (libr. *de Baptismo,* cap. 15) hæreticorum baptismum non eo nomine rejicit, quod illius administrandi ritum a Christo præscriptum immutassent, sed quia « nullum habent consortium disciplinæ nostræ, quos extraneos utique testatur ipsa ademptio communicationis. « Ad hæc etiam accedit Augustini testimonium, qui in libro I *de Bapt.*, c. 25, sic loquitur : « Quis nesciat non esse Baptismum Christi, si verba evangelica quibus symbolum constat illi defuerint? Sed facilius inveniuntur hæretici qui omnino non baptizent, quam qui illis verbis non baptizent. »

Frustra Launoius Augustini testimonium de æqualibus S. Doctoris hæreticis accipiendum esse, de antiquioribus autem aliter judicandum putat. Nam quod quarto et quinto Ecclesiæ sæculo animadvertit Augustinus, id potiori jure de secundo et tertio asseverari potest. Neque enim defuerunt hæreses, quæ cum in sectæ primordiis communem baptizandi normam secutæ essent, eam postea immutarent, ut suorum ad Ecclesiam catholicam reditum majori difficultate obstruerent. Id de Encratitis nominatim testatus Basilius can. I. Quanquam ne illi quidem præscriptam a Christo formam pervertebant, sed cæremonias quasdam aut adjecisse videntur aut detraxisse. Sic enim de illis Basilius can. 47 : « Ne dicant : In Patrem et Filium et Spiritum sanctum baptizati sumus. » Quin etiam eorum baptismum non improbat ratum haberi, si qua inde major utilitas accedat. Atque ipse, can. I, testatur fratres Zoin et Laturninum susceptos a se fuisse in cathedra episcoporum, cum ab hac hæresi redirent. Sed si Encratitæ communes ritus initio secuti fuerant et cum novi aliquid inducere voluerunt, non tamen præscriptam a Christo formam violare ausi sunt; an dubium quin Marcionitæ et alii ejusmodi, quibuscum erat cum Encratits finitima vicinitas, baptismum in Ecclesia catholica usurpatum retinuerint. Porro Marcionem in nomine trium Personarum baptizasse testis est locuples Cyprianus, qui ejus baptismum hoc argumento rejicit, quod non eamdem Trinitatem agnoscat ac Catholici : « Numquid hanc Trinitatem Marcion tenet? inquit in *Epist. ad Jubaianum,* pag. 131. « Numquid eumdem asserit quem et nos Patrem creatorem? Numquid eumdem novit Filium Christum de Maria Virgine natum? » Fatebatur ergo Cyprianus tres Personas ab hæreticis in Baptismo nominari, ac eo redactus erat, ut Trinitatem hæreticos non eodem modo ac Catholicos interpretari diceret. Simili ratione Firmilianus Gnosticorum et Montanistarum baptisma rejicit quia primi non eumdem Patrem ac Catholici, Montanistæ non eumdem Spiritum sanctum agnoscebant. Marcionem sic premit Tertullianus argumentis ex baptismo petitis, ut facile pateat communem baptizandi ritum ab hoc hæretico mutatum non fuisse. Quærit enim lib. I, c. 28, quomodo regeneret Deus Marcionis qui non generavit; quomodo « Spiritum attribuat in baptismo, qui animam non prius contulit; cur lavet hominem nunquam apud se inquinatum, et in hoc totum salutis sacramentum carnem mergat exsortem salutis. Narrat Epiphanius pag. 230, « non unum baptisma (apud Marcionitas), sed tria post delectum concedi, pro mortuis illorum catechumenis alios baptizari, ac mulieribus baptismi conferendi facultatem committis sed violatæ baptismi formæ Marcionem non accusat. Valentini quoque et Apellis baptismum Stephanus ratum habuisse dicitur. Sed id ex ejus principiis sequebatur. Nam, cum certo teneret, ut ei exprobrat Firmilianus, Baptismum administrari « invocata trinitate nominum Patris et Filii et Spiritus sancti, » neminem prorsus excludere debuit, quem ab hac baptizandi norma non discedere constaret. Quod si ipse Marcion, qui impietate omnes superavit, in nomine trium Personarum

baptizabat, non video cur non idem de Apelle et Valentino credatur. Cyprianus hoc unum hujusmodi hæreticis objicit, quod non eumdem Patrem ac Catholici eumdem Filium, eumdem Spiritum sanctum eamdemque Ecclesiam confiteantur; ac Patripassianos, Anthropianos, Valentinianos, Apelletianos, Ophitas, Marcosianitis adjungit, Ep. *ad Jubaianum*, p. 130. Marcus inter Valentini sectatores celeberrimus in consecrando pane et vino invocationis verba pronuntiabat, ut testatur Irenæus lib. I, cap. 12; ceteri ejusdem generis hæretici Eucharistiam ex more Ecclesiæ celebrabant. Hinc eos provocat Irenæus lib. IV, cap. 18, ut « aut sententiam mutent aut abstineant offerendo quæ prædicta sunt. » Non verisimile est quibus religio erat a consueta Eucharistiæ celebrandæ forma discedere, eos in Baptismi ritibus ne id quidem retinuisse quod Christus nominatim præscripserat. Multa sane in Baptismi cæremonias impia et absurda induxerunt plerique Gnostici. Sed, ut observat Augustinus (lib. VI *de Baptismo*, n. 47), « certa illa evangelica verba sine quibus non potest Baptismus consecrari, tantum valent 31-32 ut per illa sic evacuentur quæcumque in prece vitiosa contra regulam fidei dicuntur: et si malus atque perversus in aliquibus perversam precem afferat, adest Deus evangelicis verbis suis, sine quibus Baptismus Christi consecrari non potest, et ipse sanctificat sacramentum suum. » Cum Augustino consentit Stephanus, qui, ut refert Firmilianus dicebat « iis qui apud hæreticos baptizantur adesse præsentiam et sanctimoniam Christi. » Quod autem spectat ad eos qui aut aquam non adhibebant, aut non ut Christus præscripsit, baptizabant (quales exstitisse nonnulli videntur inter Gnosticos ethnici magis quam hæretici), non dubium quin eos sine Baptismo Stephanus in Ecclesiam non admisisset. Nonnulli autem sic Baptismi verba immutabant, ut tamen retinere et exprimere vellent, quales erant qui baptizabant « in nomen incogniti Patris omnium, in veritatem matrem omnium, in descendentem in Jesum » Iren. lib. I, cap. 21, n. 3. Sed de ejusmodi hæreticis adeo nulla fuit controversia, ut Cyprianus et Firmilianus interrogationes ipsas, quales in Ecclesia fieri solebant, ab hæreticis servari testentur, pag. 131, 145, 154. Ad hæc Cypriani et Firmiliani testimonia accedit auctoritas non solum Augustini, Vincentii Lirinensis et Facundi, qui minime dubitarunt quin communem Ecclesiæ sententiam Stephanus defendisset; sed etiam Dionysii Alexandrini et Eusebii, quorum primus sic ad Stephanum et de Stephano scripsit, ut in eo leniorem tantummodo sententiam, et quamdam, ut in re nondum omnium consensu decisa, accommodationem desideraret; alter vero antiquam traditionem ab eo defensam fuisse testatur, *Hist.* lib. VII, c. 3.

V. — S. CYPRIANUS SENTENTIAM ADVERSARIORUM MINUS INTELLEXIT. — DE BAPTISMO IN CHRISTI NOMINE. — STEPHANI SENTENTIA ORTA AB APOSTOLIS.

Sed duo nobis supersunt explicanda, utrum Stephanus hæreticorum baptismo non solum characterem imprimi, sed etiam peccata dimitti existimaverit; utrum satis esse duxerit in Christi nomine baptizare, nulla Patris et Spiritus sancti facta mentione. Cyprianus et Firmilianus sic semper adversarios refellunt, quasi isti peccata ab hæreticis baptizantibus dimitti contenderent. « Dat honorem Deo, inquit Cyprianus (Ep. LXXIV) qui apud eos qui in Deum blasphemant, remissionem peccatorum dari judicat? » Et Firmilianus (Ep. LXXV) : « Stephanus, inquit, et qui illi consentiunt, contendunt dimissionem peccatorum et secundam nativitatem in hæreticorum baptisma posse procedere, apud quos etiam ipsi confitentur Spiritum sanctum non esse. » Et infra, « dicunt eum qui quomodocumque foris baptizatur mente et fide sua gratiam consequi posse. » In Epistola a Jubaiano ad Cyprianum missa, quam Stephani esse Pamelius et Baronius existimant, scriptum erat, « quod quærendum non sit quis baptizaverit, quando is qui baptizatus sit, accipere remissam peccatorum potuerit secundum quod credidit. » Difficile non fuit Cypriano et Firmiliano in ea opinione quam adversariis suis affingunt, manifestam pugnam demonstrare. Perabsurdum enim est ut remissionem peccatorum consecutus esse dicatur qui nondum accepit Spiritum sanctum, et Christum in Baptismo induisse in quo nondum habitat Spiritus sanctus. Sed videntur summi ibi viri Cyprianus et Firmilianus minus accurate interpretari sententiam adversariorum, quos verisimile non est tam absurde ratiocinatos, ut remissionem peccatorum sine Spiritu sancto comparari posse crederent. Eruditus editor *Litterarum summorum Pontificum* Stephanum, dum remissionem peccatorum in baptismo extra hæresim dato agnoscit, vel de infantibus loqui, vel de adultis bona fide baptismum ab occulto hæretico accipientibus, aut ab aperto in extremo vitæ periculo. Quamvis autem doctissimo scriptori plurimum tribuam, aliam tamen viam inibo explicandæ Stephani sententiæ, quæ mihi videtur illustrari posse ex his illius verbis a Firmiliano citatis; « Hæresis quidem, aiebat, parit et exponit; expositos autem Ecclesia suscipit. »

Perspicitur ex his verbis hæresim non sibi sed Ecclesiæ parere, vel potius Ecclesiam per hæresim veluti per ancillam parere, ita ut quos parit hæresis, filii sponsæ fieri possint si ad Ecclesiam accedant; ab Ecclesia autem non suscepti interitum effugere non possint. Stephani doctrinæ simillima est hæc Augustini sententia : « Ecclesia quippe, » inquit lib. I *de Bapt.*, II, 12, « omnes per Baptismum parit, sive apud se, id est ex utero suo, sive extra se de semine viri sui. Sed et Esau de uxore natus, propter fraternam discordiam separatus est a populo Dei et Asar per uxoris quidem potestatem, sed ex ancilla natus propter fraternam concordiam terram promissionis accepit. Unde Ismaeli ut separaretur a populo Dei non obfuit mater ancilla, sed obfuit fraterna discordia; et non profuit potestas uxoris, cujus magis filius erat, quia per ipsius jura conjugalia et in ancilla seminatus erat et ex ancilla susceptus. Sic et apud istos Ecclesiæ jure, quod est in Baptismo, nascuntur quicunque nascuntur, sed si concordent

cum fratribus, per unitatem pacis, veniunt ad terram promissionis; non de materno utero rursus ejiciendi, sed in paterno semine agnoscendi : si autem in discordia perseverent, ad Ismaelis funiculum pertinebunt. » Immerito ergo Cyprianus et Firmilianus existimaruat Stephanum hæresi veluti sponsæ filios attribuere, cum hæresim veluti ancillam parere dixerit, ut quos ipsa peperit, hi ab Ecclesia, quæ sola est sponsa, suscipiantur. Non absimili sententia videtur peccatorum remissionem in baptismo hæreticorum agnovisse. Quemadmodum enim ejusmodi baptismus hanc vim habet, ut quos peperit ancilla ad sponsam pertineant, cum ab Ecclesia suscipiuntur ; sic, quamvis peccata non dimittat in hæresi manentibus, id tamen valet, ut 33-34 redeuntibus ad Ecclesiam dimittantur. Id egregie Augustinus explicat in libro I *de Baptismo* : « Intelligant (Donatistæ), inquit (n. 18), in communionibus ab Ecclesia separatis posse homines baptizari, ubi Christi Baptismus eadem sacramenti celebratione datur et sumitur : qui tamen tunc prosit ad remissionem peccatorum, cum quis reconciliatus unitati sacrilegio dissensionis exuitur, quo ejus peccata tenebantur et dimitti non sinebantur. » Auctor anonymus libri *de Rebaptismate* nihil fere aliud probat, nisi hanc baptismi foris accepti utilitatem ad remissionem peccatorum in Ecclesia consequendam. Statuit p. 357, « invocationem illam pristinam nominis Jesu, nuda et singularis si in errore sit constituta, non posse ad salutem præstandam sufficere ; ne hac ratione, inquit, etiam ethnicos et hæreticos abutentes nomen Jesu credamus ad salutem sine vera re atque integra posse pervenire. Quam tamen invocationem nominis Jesu correctione erroris et agnitione fidei veritatis, et abscissa omni labe præteritæ conversationis, mysterio Dei circa ejusmodi homines rite perpetratam, locum quem habitura non erat obtinere, et postremo in fide recta et ad integritatem signi præstandam non obesse, supplemento ejus quod deerat accedente, per quam utile est credere. » Videntur ergo Cyprianus et Firmilianus, cum adversariorum sententiam non ex pacificis colloquiis ac disputationibus, sed ex scriptis tantum iisque valde obscuris cognitam haberent, minus intellexisse quid isti sentirent, et credidisse fidem illos et peccati dimissionem in hæresi non discedentibus admittere, quamvis de fide errori succedente loquerentur, ac peccatum ita dimitti dicerent, ut hæc dimissio tunc valeat cum ab hæresi disceditur.

Nunc alius error a sancto pontifice propulsandus, cui verisimile non est Baptismum in solius Christi nomine probatum fuisse : 1° Immerito in Stephano ejusque sociis vituperaretur ejusmodi loquendi ratio quæ et Scripturæ auctoritate et ecclesiastici sermonis usu firmata est, ut demonstrat modo laudatus editor *Epist. summ. Pont.* 2° Quod spectat ad Stephanum, non eum hac in re erroris accusat Cyprianus, quamvis prima specie accusare videatur. « Non est autem quod aliquis, » inquit in *Epist.* LXXII, « ad circumveniendam christianam veritatem Christi nomen opponat, ut dicat : In nomine Jesu Christi ubicunque est quomodocunque baptizati gratiam Baptismi sunt consecuti. » Et paulo post : « Quomodo ergo quidam dicunt foris extra Ecclesiam, imo et contra Ecclesiam, modo in nomine Jesu Christi ubicumque et quomodocumque baptizatum gentilem remissionem peccatorum consequi posse, quando ipse Christus gentes baptizari jubeat in plena et adunata Trinitate ? » Sed, ut hæc intelligantur, observandum est Cyprianum hoc loco non id in adversariis culpare, quod trium Personarum aliquam in Baptismo omitti posse dicerent, sed quod fidem in tres Personas necessariam negarent. Nam, cum Marcionitæ et alii ejusmodi hæretici horrendas blasphemias in Patrem evomerent, contendit Cyprianus nihil illis prodesse nomen Christi, quia « sine Patre aut contra Patrem prodesse cuiquam solus Filius non potest. Quomodo inquit, non cognito, imo et blasphemato Deo Patre, qui apud hæreticos Christi nomine baptizati dicuntur, peccatorum remissam consecuti judicantur ? Rejicit ergo Cyprianus baptisma ab hæreticis in Christi nomine datum, non ob Patris prætermissionem, quæ res in controversiam non veniebat, sed ob blasphemias in Patrem. Hinc illud idem baptisma probat, si in Christi veritate administretur : « Unde apparet, inquit, non ea statim suscipienda et assumenda quæ jactantur in nomine Christi, sed quæ geruntur in Christi veritate. » Idem ergo est Baptisma in Christi nomine, ac Baptisma a Christo institutum. Firmilianus qui hanc Cypriani epistolam legerat, atque hunc locum qui nunc in manibus est, ut pleraque alia, observationibus suis confirmat, Baptisma in Christi nomine dari existimat, cum in nomine trium Personarum datur, neque in adversariis culpat quod Baptisma in Christi solius nomine ratum habeant, sed « quod non putant quærendum esse quis sit ille qui baptizaverit, eo quod qui baptizatus sit, gratiam consequi potuerit invocata trinitate nominum Patris et Filii et Spiritus sancti, quasi invocatio hæc nuda nominum sufficiat ad remissionem peccatorum et Baptismi sanctificationem. »

Quin etiam non modo Stephanus, sed ne ipse quidem auctor anonymus libri *de Rebaptismate*, qui Cyprianum vehementi aceto perfudit, Baptisma in solo Christi nomine videtur probasse ; hoc tamen errore illum Tillemontius laborasse contendit, sed prorsus immerito. Is enim Baptisma in Christi nomine interpretatur illud, quod ex forma a Christo præscripta confertur. Locus ipse quem objicit Tillemontius rem aperte demonstrat : « Multum interest », inquit anonymus scriptor pag. 358, « utrum in totum quis non sit baptizatus in nomine Domini nostri Jesu Christi, an vero in aliquo claudicet cum baptizatur baptismate aquæ, quod minus est, dummodo postea constet in veritate sincera fides in baptismate Spiritus, quod non dubie majus est. Nec æstimes huic tractatui contrarium esse quod dixit Dominus : *Ite, docete gentes, tinguite eos in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti* ; quia, cum hoc verum et rectum et omnibus modis in Ecclesia observandum sit, et observari quoque solitum sit, tamen considerare oportet quod invocatio nominis Jesu non debet a nobis futilis videri propter venerationem et virtutem ipsius nominis,

in quo nomine virtutes omnes solent fieri et nonnunquam etiam aliquæ ab hominibus extraneis. » Ex quibus concludit Tillemontius hunc scriptorem, etsi fatetur tres personas nominari solere in Ecclesia, non tamen irritum baptismum putare, si in solo Jesu nomine conferatur. Sed noster ille scriptor non id sibi objicit ex Christi verbis : *In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti* ; sed illud, *Docete gentes* : neque illud defendit baptisma cui desit trium Personarum appellatio, sed cui desit « sincera fides, » et quod ait, « In Ecclesia observandum et observari solitum, » refertur ad 35-36 hæc verba : *Ite, docete gentes*. Hinc Apostolos contendit, cum baptizati sunt Judæorum more, de Christi immortalitate sensisse, nec ipsius mortem et resurrectionem credidisse : unde sic concludit (p. 360) : « Itaque quod ad ipsos discipulos pertinet, neque perfectam fidem habuisse, his modis quibus retulimus inveniuntur, et quod multo gravius est, sicut in Evangelio cata Joannem scriptum est, etiam alios baptizabant. » Non ergo agitur hoc loco de appellatione trium Personarum, sed res et certa ac minime controversa ponitur, nec Baptisma in nomine Jesu apud hunc scriptorem aliud sonat, ut videre est ex verbis modo citatis, ac Baptisma aquæ, Baptisma in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti.

Jam vero non longa disputatione opus est ut propugnatum a Stephano papa institutum ex traditionis apostolicæ fontibus profluxisse demonstremus. Vigebat utique hæc consuetudo, exceptis illis ecclesiis quas synodorum decreta in aliam sententiam detorserant. Nullum in Occidente vestigium iterati Baptismi præterquam in Africa. In Oriente testatur Eusebius (*Hist. l.* VII, c. 2) antiquam consuetudinem invaluisse, ut in recipiendis hæreticis sola manuum impositio cum precationibus adhiberetur. Morem Ægypti perspicimus ex testimoniis Dionysii Alexandrini apud Eusebium in eodem libro exstantibus. Minatus fuerat Stephanus se cum Cappadocia, Cilicia, Galatia et finitimis regionibus non communicaturum ; at nullæ prorsus de Ægypto querelæ ; quinetiam Dionysius Alexandrinus, magno Ecclesiæ commodo, interposuit se in pacificationem dissidii. Quod autem Xystum, Romanum pontificem, consulendum esse duxit de homine jamdudum in Ecclesiam reverso, sed qui se impio et pleno blasphemiæ baptismo initiatum fuisse meminerat ; id non solum Dionysii consensionem cum Ecclesia Romana, et alienum ab iterando Baptismo animum declarat, sed etiam argumento est ad ipsius decessoribus Heracla aut Demetrio qui hunc hominem receperant, solitos non fuisse redeuntes hæreticos baptizari. Huc accedit Basilii testimonium, qui baptismum Montanistarum Dionysio Alexandrino probatum fuisse asseverat can. 1. Quod ex Clemente Alexandrino objicitur (*Strom.*, I, *p.* 317), aquam hæreticorum esse aquam alienam, id non expiari probat sed contaminari qui Baptismum in hæresi jam adulti accipiunt ; at Baptismum irritum sancto Clementi et nullum visum esse non probat. Difficilior ad explicandum Hieronymus, qui in libro *de Scriptoribus ecclesiasticis* testatur Dionysium Alexandrinum idem ac Cyprianum de baptismo hæreticorum sensisse, ac plures ea de re litteras scripsisse ; sed hac in re pugnat Hieronymus adversa fronte cum Basilio.

Ipsa etiam Africa testis citari potest illius traditionis quam acerrime impugnavit. Neque enim Afri ante Agrippini decreta baptismum ab hæreticis datum iterabant ; idque ipsos esse confessos perspicitur ex his Firmiliani verbis : « Quod quidem adversus Stephanum vos dicere, Afri, potestis, cognita veritate, errorem vos consuetudinis reliquisse. » Ipse etiam Cyprianus, dum ait in Epist. *ad Jubaian.* non novam aut repentinam rem esse ut baptizentur qui ab hæreticis in Ecclesiam veniunt, sed multos annos esse ex quo sub Agrippino id episcopi in concilio statuerant, non obscure de novitate opinionis suæ confitetur, illiusque fontem et caput Agrippinum agnoscit. Existimavit Augustinus inductum ab Agrippino morem, cum paulo post exaruisset, a Cypriano revocatum fuisse. Sed id omnino pugnat, ut observavit Tillemontius, cum his Cypriani verbis ex Epist. *ad Jubaian.* : « Quando exinde (nempe ab Agrippino) usque in hodiernum tot millia hæreticorum in provinciis nostris ad Ecclesiam conversi non aspernati sint, neque cunctati, imo et rationabiliter et libenter amplexi sint, ut lavacri vitalis et salutaris Baptismi gratiam consequerentur. » Sed si Cyprianus consuetudinem jam stabilitam defendit, novam certe Agrippinus induxit, ut tot locis observat Augustinus in libris de Baptismo.

His testimoniis plurimum addit ponderis sectarum consensus, quæ acceptum in aliis sectis Baptismum iterare non audebant. Quis non videt tot ecclesiarum totque sectarum consensum non ab alio capite et fonte quam ab apostolis fluxisse, in re præsertim quæ maximis obstructa difficultatibus, nec Scripturis aperte indicata, nec ullo Ecclesiæ decreto confirmata, ita tamen Catholicis et hæreticis explorata erat, ut contraria opinio gravis error videretur. Nunquam sane post apostolos tam firma persuasio insculpi animis potuisse nullo interveniente universæ Ecclesiæ decreto ; sed potius hæresis odium et justissima cautio, ne aut hominibus non baptizatis Eucharistia daretur, aut infantes in hæresi baptizati sine vero Baptismo morerentur, necessitatem iterandi Baptismi plurimis attulissent.

VI. — QUIBUS POTISSIMUM RATIONIBUS SESE S. CYPRIANUS DEFENDERIT. — NEC SACRAMENTA A MALIS IN ECCLESIA ADMINISTRATA, NEC TRADITIONEM REJECIT.

Quamvis suam Ecclesia de hæreticorum baptismo doctrinam ex ipso apostolorum ore acceperit, fatendum tamen est non fuisse hanc traditionem ex illo genere quod omnium auribus quotidiana prædicatio inculcaret. Nemo unquam Ecclesiæ sententiam de Christi et Spiritus Sancti divinitate, de mutatione donorum in corpus et sanguinem Christi et aliis ejusmodi rebus, sine summa negligentia ignorare potuit, aut sine summo scelere impugnare, quia his dogmatibus Christianorum aures in omnibus ecclesiis cir-

cumsonabant. Utrum autem hæreticorum baptisma ratum necne habendum esset, id obscurari et die obsolescere potuit in multis regionibus, in quibus recipiendorum hæreticorum aut nullus erat usus aut admodum rarus. Quare mirari non debemus cur hac in re præstantissimi viri erraverint. Ac veritas quidem facile investigari potuisset, si consultæ fuissent antiquissimæ ecclesiæ, quæ nunquam hæreticis caruerant quos oppugnarent, aut redeuntes in **37-38** Ecclesiam reciperent; qualis erat in primis Ecclesia Romana, cum vetustissimos quosque hæreticos constet in hanc urbem sese contulisse. Sed hujus cautionis prætermissæ levissimam culpam sustinet Cyprianus, qui consuetudinem rabaptizandi non induxit in ecclesiam suam, sed decessorum suorum auctoritate constitutam reperit.

Rationum momentis quibus utebatur Cyprianus, tantum inest splendoris, ut se Augustinus sola Ecclesiæ auctoritate in contrariam sententiam adduci fateatur : « Nec nos ipsi », inquit l. II *de Bapt.*, n. 5, « tale aliquid auderemus asserere, nisi universæ Ecclesiæ concordissima auctoritate firmati; cui et ipse (Cyprianus) sine dubio cederet, si jam illo tempore quæstionis hujus veritas eliquata et declarata per plenarium consilium solidaretur. » Hoc autem potissimum argumento nitebatur Cyprianus : hæreses, cum ab Ecclesiæ unitate abscissæ sint et ex mortuis constent hominibus, non posse sanctificare, remissionem peccatorum et Spiritum sanctum dare. « Quis autem potest dare, » inquit in Ep. LXX, « quod ipse non habeat? Aut quomodo potest spiritalia agere, qui ipse amiserit Spiritum sanctum ? » Et in Ep. LXXI : « Neque enim accipiunt illic aliquid ubi nihil est. » Et paulo post : « Manifestum est autem eos qui non sunt in Ecclesia Christi inter mortuos computari, nec posse ab eo vivificari alterum qui ipse non vivat. » Ex his et aliis ejusmodi testimoniis nequaquam id statuit Cyprianus, quod ex ejus verbis consequi existimarunt eruditorum nonnulli, necessariam esse singulis ministris sanctitatem, ut sacramenta valide administrent. Loquitur de universa societate, non de privatis; et quemadmodum Ecclesiæ catholicæ sacramenta, dum a malis administrantur, vim suam et effectum retinent precibus sanctorum et gemitibus columbæ, sic apud hæreticos, ubi omnes mortui sunt, sacramenta suo effectu defraudari ac nulla prorsus esse existimabat, cum sibi persuadere non posset columbam, ut per malos ministros in Ecclesia catholica, ita per hæreticos et schismaticos in hæresi et schismate baptizare. Sic explicandam Cypriani mentem ex pluribus locis perspicitur : « Quomodo autem mundare », inquit in Ep. LXX, « et sanctificare aquam potest apud quem Spiritus sanctus non est?... Aut quomodo baptizans dare alteri remissam peccatorum potest, qui ipse peccata sua deponere extra Ecclesiam non potest? » Et in Ep. LXXIII, p. 132 : « Nunquid de Ecclesiæ fontibus rigare potest, qui intus in Ecclesia non est? » Fatetur paulo post hæreticos, « si Ecclesiæ devoti et in Ecclesia constituti sunt, posse et Baptismo ejus et cæteris salutaribus bonis uti. » Denique in eadem epistola (p. 133) conceptis verbis malos qui in Ecclesia sunt distinguit ab hæreticis : « Porro aliud est, inquit, eos qui intus in Ecclesia sunt de nomine Christi loqui, aliud est eos qui foris sunt et contra Ecclesiam faciunt, in nomine Christi baptizare. Quare qui hæreticis patrocinantur non id proferant quod Paulus de fratribus posuit, sed ostendant si hæretico aliquid concedendum putavit, aut si fidem et baptisma eorum probavit, aut si perfidos et blasphemos remissionem peccatorum accipere extra Ecclesiam posse constituit. » Eadem habet Firmilianus p. 149. Hinc observat Augustinus (l. IV *de Bapt.*) Cyprianum distinguere « inter eos qui mali foris sunt, et eos qui intus mali sunt; » ac pluribus demonstrat minime sequi ex hac distinctione, ut Ecclesia foris per hæreticos non baptizet, quemadmodum per malos intus baptizat.

Si petita a Cypriano e Scripturis argumenta non omni verisimilitudinis colore destituta sunt, at quæ objectæ ab adversariis traditioni respondet, ea tanti ingenii luce prorsus indigna. Humanam traditionem appellat quod, nullius concilii auctoritate constitutum, in maximis quibusque Ecclesiis summo consensu observatur, nec in ipsa Africa ante Agrippinum observari desierat. Cum autem ei objiceretur : « Quid ergo fiet de his qui in præteritum de hæresi ad Ecclesiam venientes sine Baptismo admissi sunt? » sic respondet in Epist. *ad Jubai.* : « Potens est Dominus misericordia sua indulgentiam dare, et eos qui ad Ecclesiam simpliciter admissi in Ecclesia dormierunt, ab Ecclesiæ suæ muneribus non separare. » In hac reponsione charitatem Cypriani et animi moderationem facile agnoscas; sed quod ei objiciebatur, cum et adultos et infantes complecteretur, ipse de adultis sese, ut potest, expedit, at de infantibus in hæresi baptizatis, et in Ecclesia sine novo Baptismo ante usum rationis morientibus, ne verbum quidem proloquitur.

Quamvis autem objectæ traditioni minus belle responderit Cyprianus, non idcirco tamen traditionis auctoritatem floccifecit. Nusquam exprimit aut dicit quod ei Simon Goulartius in notis ad Epist. LXXIV, et multi alii protestantes affinxerunt, 1° omnem evangelicam et apostolicam traditionem esse quærendam in Evangeliis, Actis aut Epistolis; 2° omnia illa quæ non possunt in his libris reperiri rejicienda et contemnenda esse.

Non videtur cœlum terra longius distare, quam Cypriani sententia ejusmodi commentis. 1° Ex ejus de Ecclesiæ infallibilitate testimoniis quæ supra retulimus, perspici potest an aliam fidei regulam non admiserit, quam Scripturæ contextum a traditione separatum; 2° Cyprianus et Firmilianus nusquam queruntur quod traditionem Stephanus, ut fidei regulam, opponat. Fatentur hanc traditionem de Baptismo hæreticorum non iterando observandam esse, si ab apostolis orta sit; sed ortam negant ab apostolis, quia hæretici qui sub apostolis rediere, jam in Ecclesia baptizati fuerant (*Epp.* LXXIV et LXXV)

Addit Firmilianus « eos qui Romæ sunt non ea in omnibus observare quæ sint ab origine tradita, veluti circa celebrandos dies Paschæ; » ex quo facile intelligitur quid de traditionibus non scriptis senserit Firmilianus. 3° Objectæ ab adversariis traditioni aliam opponit Cyprianus de qua ex utraque parte conveniebat : « Nec quisquam dicat, » inquit in Epist. *ad Jubai.* (pag. 133), quod accepimus ab apostolis hoc sequimur, quando apostoli non nisi unam Ecclesiam tradiderunt et Baptisma unum, quod non nisi in eadem Ecclesia sit constitutum; et neminem inveniamus ab **39-40** apostolis, cum apud hæreticos baptizatus esset, in eodem Baptismo admissum esse et communicasse, ut videantur apostoli baptisma hæreticorum probasse. » Et in Epist. LXXIV, p. 141 : « Quod et nunc facere oportet Dei sacerdotes præcepta divina servantes, ut si in aliquo nutaverit et vacillaverit veritas, ad originem Dominicam et ad evangelicam atque apostolicam traditionem revertamur, et inde surgat actus nostri ratio unde et ordo et origo surrexit. Traditum est enim nobis quod sit unus Deus et Christus unus, et una spes et fides una, et una Ecclesia et Baptisma unum, » etc. 4° Adeo Cyprianus et Firmilianus traditionem a Scripturis non divellunt, adeo nefas esse ducunt ab Ecclesiæ auctoritate in interpretandis Scripturis discedere, ut hæreticorum baptisma irritum esse hoc etiam argumento pugnent, quod hæretici nomen Patris et Filii et Spiritus sancti atque etiam ipsas interrogationes, « Credis remissionem peccatorum et vitam æternam per sanctam Ecclesiam, » aliter ac Ecclesia interpretarentur (p. 131, 145, 154).

VII. — CONFIRMATIONEM NON CONFUNDIT S. CYPRIANUS CUM IMPOSITIONE MANUUM IN HÆRETICOS REDEUNTES. — CONFIRMATIONEM INTER SACRAMENTA NUMERAT.

Non levis hic quæstio excutienda, utrum Cyprianus eo errore laboraverit, quem ei a multis affingi video, ut impositionem illam manuum, quam hæretici redeuntes accipere solebant, Confirmationis sacramentum esse crederet. Eruditi viri Natalis Alexander (*Dissert.* II *sæc.*) et auctor novæ editionis *Litterarum summorum Pont.* scite illi quidem demonstrant impositionem manuum in hæreticos redeuntes longe distare sacramento Confirmationis; nec Stephanum papam Confirmationem iterare voluisse, cum satis esse contenderet manum hæreticis redeuntibus imponere, ut acciperent Spiritum sanctum. Sed iidem Cyprianum existimant adversariorum sententiam minus intellexisse, sicque cum illis pugnasse, quasi Confirmationem in hæresi acceptam iterarent. Proferuntur adversus Cyprianum hæc ipsius testimonia « Quod si secundum pravam fidem, » inquit in Epist. *ad Jubaianum*, (pag. 131), « baptizari aliquis foris et remissam peccatorum consequi potuit, secundem eamdem fidem consequi Spiritum sanctum potuit : et non est necesse venienti manum imponi, ut Spiritum sanctum consequatur et signetur. Aut utrumque enim fides foris potuit, aut neutrum eorum qui foris fuerat accepit, et pag. 136 : « Baptizari eos oportet qui de hæresi ad Ecclesiam veniunt, ut qui legitimo et unico sanctæ Ecclesiæ Baptismo ad regnum Dei regeneratione divina præparantur, sacramento utroque nascantur, quia scriptum est : *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu, non potest introire in regnum*; » et in Epist. *ad Stephanum*, pag. 128 : « Tunc enim demum plene sanctificari et esse filii Dei possunt, si sacramento utroque nascantur, cum scriptum sit : *Nisi quis renatus*, etc. » In eamdem sententiam loquitur Nemesianus a Tubulis in concilio Carthaginensi : « Male ergo sibi quidam interpretantur, inquit, ut dicant quod per manus impositionem Spiritum sanctum accipiant et sic recipiantur, cum manifestum, sit utroque sacramento debere eos renasci in Ecclesia catholica. »

Sed hæc testimonia videntur explicari posse, nec mihi persuadent Cyprianum in re ante oculos posita usquequaque tandem errasse, ac res natura et usu Ecclesiæ adeo distinctas opinione confudisse. Illius autem sententiam certissimis vestigiis indagare licet in Epist. *ad Quintum* (p. 127), ubi sic loquitur : « Et dicunt se in hoc veterem consuetudinem sequi, quando apud veteres hæreseos prima adhuc fuerint initia, ut hi illic essent qui de Ecclesia recedebant et hic baptizati prius fuerant; quos tamen ad Ecclesiam revertentes et pœnitentiam agentes necesse non erat baptizare. Quod nos quoque hodie observamus, ut quos constet hic baptizatos esse, et a nobis ad hæreticos transisse, si postmodum, peccato suo cognito et errore digesto, ad veritatem et matricem redeant, satis sit in pœnitentiam manum imponere; ut, quia ovis fuerat, hanc ovem abalienatam et errabundam in ovile suum Pastor recipiat. » Non id agitur quam recte Cyprianus adversariis respondeat, sed quid respondeat. Cum isti contenderent traditum ab apostolis, ac semper in Ecclesia observatum fuisse, ut acceptum in hæresi Baptisma non iteretur, sed redeuntibus cum hoc Baptismate hæreticis manus tantum in pœnitentiam imponatur; respondet Cyprianus non immerito olim hæreticos sine Baptismo susceptos fuisse, quia prius baptizati in Ecclesia fuerant; seque idem facere profitetur, ut, si quos ex hæreticis in Ecclesia baptizatis suscipiat, manum tantum in pœnitentiam imponat. Uno verbo, concedit adversariis hanc hæreticorum recipiendorum consuetudinem, quam tanto studio defendebant, et olim usurpatam fuisse, et a seipso, ubi quid simile inciderit, usurpari. At nemo dixerit Cyprianum confirmationem aut in Ecclesiæ primordiis iteratam credidisse, aut iterare voluisse, quoties hæreticis in Ecclesia ante hæresim baptizatis manus in pœnitentiam esset imponenda. Immerito ergo manuum in hæreticos redeuntes impositionem cum sacramento Confirmationis confudisse accusatur. Sententiam Cypriani confirmat in concilio Carthaginensi Crescens a Cirtha, qui baptizandos censet omnes ab hæresi et schismate redeuntes, « exceptis his sane qui in Ecclesia catholica fuerint ante baptizati, quia tamen ut per manus impositionem in pœnitentiam Ecclesiæ reconcilientur. »

Sed cur Cyprianus postulat ut qui in hæresi baptizati sunt, redeuntes ad Ecclesiam, « utroque sacra-

mento nascantur? » Quid aliud esse potest utrumque illud sacramentum, nisi Baptismus et Confirmatio? Hæc difficultas solvi potest : neque enim repugnat ut Cyprianus, ansa ab adversariis accepta, sacramentum Confirmationis iterandum esse concluderet, quamvis illud ab adversariis iterari minime suspicaretur sanctus Stephanus et qui ab illo stabant, etsi baptisma hæreticorum ratum habebant, fatebantur tamen Spiritum sanctum in ejusmodi **41-42** baptismo non conferri ; ac proinde redeuntibus ab hæresi necessarium esse aliud sacramentum, ut Spiritum sanctum acciperent, quem in hæresi consequi non potuerant. Hoc autem sacramentum erat manus impositio in pœnitentiam, sive sacramentum Pœnitentiæ, quod teste Cypriano, Spiritum sanctum pœnitentibus confert. Non inter alias causas quibus adductus Cyprianus pacem pœnitentibus concesserat, hanc recenset; quod necesse esse duxerit pœnitentes ad persecutionem sustinendam præparare, et Spiritus sancti donis instruere. « Quando autem (Dominus) dicat, inquit, in traditis atque in confessione nominis constitutis spiritum Patris loqui, quomodo potest ad confessionem paratus aut idoneus inveniri qui non prius, pace accepta, receperit Spiritum Patris, qui, corroborans servos suos, ipse loquitur et confitetur in nobis (Ep. LIV). » Quamobrem Cyprianus, cum videret adversarios negare opus esse Baptismo hæreticis redeuntibus, sed tantum manus impositione, ut acciperent Spiritum sanctum, inde ansam arripiebat duplex sacramenti genus hæreticis redeuntibus opus esse statueret, alterum ad peccatorum remissionem, alterum ad accipiendum Spiritum sanctum. In quo quidem generatim Cyprianum inter et adversarios conveniebat necessarium esse hæreticis redeuntibus aliquod sacramentum, ut acciperent Spiritum sanctum; sed necesse non erat hoc sacramentum nominatim designare. Non absimili modo Vincentius a Tiburi in concilio Carthaginensi, assentitur adversariis necessariam esse manuum impositionem ; sed eam aliter ac illi interpretatur : « Hæreticos scimus, inquit, pejores esse quam ethnicos... Ergo primo per manus impositionem in exorcismo, secundo per Baptismi regenerationem tunc possunt ad Christi pollicitationem venire. » Assentitur adversariis Vincentius de manus impositione ; sed illi manus impositionem in pœnitentiam intelligebant, iste in exorcismo. Minime ergo mirum si Cypriano cum adversariis convenit de sacramento ad Spiritum aanctum conferendum necessario, quamvis utrique illud sacramentum aliter interpretentur.

Ex his autem perspicitur Confirmationem semper in Ecclesia distinctum a Baptismo sacramentum fuisse. Utrumque vocatur sacramentum et diversos sortitur effectus : etsi enim in Baptismo accipitur Spiritus sanctus, ut tot locis Cyprianus observat, tamen præcipue Confirmationi attribuitur, quæ novis præsidiis et Spiritus sancti donis corrobat eos qui jam in Baptismo Christum induerunt. Hinc idem Cyprianus, cum ei objiceretur « eis qui in Samaria baptizati fuerant, advenientibus apostolis Petro et Joanne, tantum manum impositam esse, ut acciperent Spiritum sanctum ; sic respondet in Epistola *ad Jubaianum* : « Et idcirco, inquit (pag. 132), quia legitimum et ecclesiasticum Baptismum consecuti fuerant, baptizari eos ultra non oportebat, sed tantummodo quod deerat id a Petro et Joanne factum est, ut oratione pro eis habita et manu imposita invocaretur et infunderetur super eos Spiritus sanctus. Quod nunc quoque in Ecclesia geritur, ut qui in Ecclesia baptizantur, præpositis Ecclesiæ offerantur, et per nostram orationem ac manus impositiones Spiritum sanctum consequantur, et signaculo Dominico consummentur. » Quis ex his non perspiciat Confirmationem non esse appendiculam quamdam Baptismi, sed verum et distinctum a Baptismo sacramentum, quod a diaconis omnino administrari non possit, quodque non ad exteriora tantum dona pertineat, sed maxime ad agendam et intentius roborandam Baptismi gratiam, ita ut utroque sacramento renasci dicamur. Atque id quidem mirifice confirmant Cyprianus et alii Africæ episcopi in epistola ad Numidas : « Ungi quoque necesse est, inquiunt, eum qui baptizatus sit, ut, accepto chrismate, id est unctione, esse unctus Dei et habere in se gratiam Christi possit. » Quæ sequuntur obiter explicare conabor. « Porro autem Eucharistia est, » inquiunt iidem episcopi, « unde baptizati unguntur oleo in altari sanctificato. Sanctificare autem non potuit olei creaturam qui nec altare habuit nec ecclesiam. Unde nec unctio spiritalis apud hæreticos potest esse, quando constet oleum sanctificari et Eucharistiam fieri apud illos omnino non posse. » Optime hunc locum emendavit Baluzius, pro eo quod legebatur in antiquis editionibus, « Eucharistia et unde baptizati unguntur oleum in altari sanctificatur. » Porro non id dicit Cyprianus quod ab eo per metaphoram dictum existimant Rigaltius et Fellus, Eucharistiam esse oleum quo unguntur, sed potius Eucharistiam esse id unde oleum quo baptizati unguntur, sanctificationem deducit; quia videlicet oleum in altari sanctificabatur inter ipsas sacrificii preces.

VIII. — PŒNITENTIÆ SACRAMENTUM EX CYPRIANI TESTIMONIIS DEFENDITUR. — QUAM NECESSARIUM JUDICAVERIT, QUAM SANCTE ADMINISTRARI VOLUERIT OSTENDITUR. — NONNULLA ILLIUS DICTA EXPLICANTUR.

Illud etiam ex testimoniis allatis facile perspicitur Pœnitentiam inter Ecclesiæ sacramenta numeratam fuisse, si quidem generatim, ut diximus, inter Cyprianum ejusque adversarios conveniebat Pœnitentiam et Confirmationem esse sacramenta : unde conceptis verbis declarat Cyprianus, ut modo vidimus, Spiritum Patris in Pœnitentiæ sacramento donari. Ut baptismum catechumenis, sic lapsis absolutionem et pacem necessariam judicabat Cyprianus : nam, cum latens in secessu videret se non tam cito rediturum et jam æstatem cœpisse, quod tempus infirmitatibus assiduis et gravibus infestatur, tam audientibus quam lapsis providendum existimavit, ut nec primi sine baptismo, nec lapsi sine pace morerentur. Tanti faciebat Cyprianus hanc remissionem delicti per sacerdotes factam (sic enim ipse appellat lib. *de*

Laps. pag. 191), ut grande piaculum a Marciano Arelatensi admissum putaret, quod ipsius culpa et crudelitate multi ex fratribus sine pace annis superioribus obiissent (Ep. LXVII). Atque hæc causa sanctum Martyrem adduxit ut, instante persecutione 43-44 Galli et Volusiani, lapsos sub Decio, qui pœnitentiam agere a primo lapsus die non destiterant, ad pacem admitteret. Eum enim idoneum ad confessionem Christi futurum non putabat qui non prius, pace a sacerdotibus accepta, Spiritum Patris recepisset ; tum vero metuebat ne, si quis, relictis omnibus, fugiens et in tenebris atque in solitudine constitutus in latrones forte incurrisset, aut in febribus et in languore decessisset, sibi imputaretur quod tam bonus miles sine pace et sine communicatione decessisset (Ep. LIV). Ex his patet quam parum eos salutis cura sollicitet qui hoc sacramentum floccifaciunt, et ex sacramentorum albo expungunt, quos si quis ex lapsis olim caruisset, non ex iis solum quorum adhuc infirma virtus erat, sed ex iis etiam quorum perfecta charitas omnibus rebus pro Christo abjiciendis elucebat, damnum grande visum fuisset.

Confessio peccatorum a Cypriano vindicatur ut pars sacramenti omnino necessaria et a Deo præscripta ; hortatur lapsos ut « singuli confiteantur delictum suum, dum adhuc qui deliquit in sæculo est, dum admitti confessio ejus potest, dum satisfactio et remissio facta per sacerdotes apud Deum grata est » (lib. *de Laps.*, p. 191). Narrat in eodem libro ultionis divinæ miracula in eos nuper edita qui peccata occulta sacerdotum cognitioni subtraxerant ; etiamsi scelus cogitatione sola susceptum sit , id sacerdotibus declarandum et confitendum docet. « Denique quanto et fide majores, inquit (p. 190), et timore meliores sunt qui, quamvis nullo sacrificii aut libelli facinore constricti, quoniam tamen de hac vel cogitaverunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter et simpliciter confitentur, exomologesin conscientiæ faciunt, animi sui pondus exponunt, salutarem medelam parvis licet et modicis vulneribus exquirunt, scientes scriptum esse : *Deus non irridetur.* » Miror auctorem editionis Oxoniensis negasse ex hoc loco confessionem auricularem consequi. Quin etiam sententiæ suæ testem citat Lombertum : « Eruditissimus Lombertus » inquit in nota ad hunc locum, « recte hinc colligit crimina secreta confessione et pœnitentia apud Deum expianda, nec auricularem confessionem, quod voluit Pamelius, exinde confici. » At profecto Pamelium inter et Lombertum mirifice convenit, ac disertis verbis Lombertus secretarum cogitationum confessionem sacerdotibus factam fuisse declarat. Nec sane ex verbis Cypriani aliud erui potest. Nam, cum constet confessionem occultorum criminum publice et omnibus audientibus factam aut saltem præscriptam non fuisse, luce clarius est eos qui cogitationes malas apud sacerdotes confitebantur, qui exomologesin conscientiæ faciebant, qui animi sui pondus exponebant et vulneribus medelam exquirebant, peccata sua auribus alicujus sacerdotis deposuisse. Præterea negari non potest circumstantias omnes in pœnitentia imponenda , tanquam aurificis statera, examinatas fuisse; id diserte testatur Cyprianus in Epist. LII. At quomodo sacerdotes convenientem cuique pœnitentiam ob occulta peccata potuissent imponere, nisi illis lapsi conscientiæ suæ inspiciendæ copiam fecissent ? In quo quidem observandum est hanc cogitationum confessionem non eximio quodam et non præscripto pietatis ardore, sed adimplendi præcepti divini necessitate contineri, « scientes scriptum esse , ait Cyprianus : *Deus non irridetur.* »

Quo sanctior erat Cyprianus, eo vehementius cavit ne sacramentum quod ad hominum salutem institutum est, in eorum perniciem converteretur. Quod autem illius hac in re studium excitavit, et eximiæ doctrinæ posteris prodendæ occasionem dedit, nequitia fuit nonnullorum presbyterorum qui, tum ut Cypriano molestiam exhiberent, tum ut gratiam apud homines novo aucupio inirent, lapsos onere pœnitentiæ levarunt. In ejusmodi homines studio veritatis accensus sic invehitur S. Martyr in lib. *de Lapsis* : « Pacem putant esse inquit (p. 186), quam quidam verbis fallacibus venditant. Non est pax illa sed bellum, nec Ecclesiæ jungitur qui ab Evangelio separatur. Quid injuriam beneficium vocant ? quid impietatem vocabulo pietatis appellant ? quid eis qui flere jugiter et rogare Dominum suum debent, intercepta pœnitentiæ lamentatione communicare se simulant ? Hoc sunt ejusmodi lapsis quod grando frugibus, quod turbidum sidus arboribus, quod armentis pestilens vastitas, quod navigiis sæva tempestas : solatium æternæ spei adimunt, arborem a radice subvertunt, sermone morbido ac lethale contagium serpunt, navem scopulis, ne in portum perveniat, illidunt. Non concedit pacem facilitas ista, sed tollit, nec communicationem tribuit, sed impedit ad salutem. Persecutio est hæc alia et alia tentatio, per quam subtilis inimicus impugnandis adhuc lapsis occulta populatione grassatur ut lamentatio conquiescat, ut dolor sileat, ut delicti memoria evanescat, ut comprimatur pectorum gemitus, statuatur fletus oculorum, nec Dominum graviter offensum longa et plena pœnitentia deprecetur, cum sciptum sit : *Memento unde cecideris, et age pœnitentiam.* Plura non referam cum cuique liceat Cypriani sententiam oculis cernere in præclaris illis litteris quas de causa lapsorum ad clerum, ad plebem, ad confessores atque ad ipsos etiam lapsos scripsit. Nec minor Evangelii vigor enitescit in litteris confessorum Romanorum, imprimis vero in eximia Cleri Romani Epistola (inter Cyprianicas XXXI) quam per totum orbem terrarum missam fuisse dicimus ex Epist. LII Cypriani. « Absit enim ab Ecclesia Romana, inquiunt, vigorem suum tam profana facilitate dimittere, et nervos severitatis aversa fidei majestate dissolvere, ut cum adhuc non tantum jaceant, sed et cadant eversorum fratrum ruinæ, properata nimis remedia communicationum utique non profutura præstentur, et nova per misericordiam falsam vulnera veteribus transgressionis vulneribus imprimantur, ut miseris ad eversionem majorem eripiatur et pœnitentia. Ubi enim poterit indulgentiæ

medicina proficere, sic etiam ipse medicus, intercepta pœnitentia, indulget periculis, si tantummodo operit vulnus, nec sinit necessaria temporis remedia obducere cicatricem? Hoc non est curare, sed, si dicere verum volumus, occidere. » Tanta fuit hac in re Cypriani constantia, ut nihil eum inflectere potuerit : non martyrum libelli quibus tamen non parum tribuebat, non imminens a nefariis presbyteris periculum, non excitatæ ab ipsis seditiones, cum in nonnullis provinciæ **45-46** Carthaginensis civitatibus impetus in præpositos per multitudinem factus esset, ac Carthagine quidam turbulenti per epistolam confessorum velut quibusdam facibus accensi, plus exardescere et pacem sibi datam extorquere cœpissent. In eo perstitit S. Martyr quod ante decreverat, ut res ad concilium integra servaretur; et arcere a communione sua non dubitavit, si quis ante illud tempus cum lapsis ausus esset communicare.

Nec tamen Cyprianum existimandum est justo severiorem fuisse. Nihil eo lenius fuit, nihil ad indulgentiam proclivius. Operam dabat ut nec acerbus aut durus aut in fratribus fovendis inhumanus videretur, nec iterum solutus esset ac facilis ad communicationem temere laxandam. Lapsis qui ad eum orantes scripserant « se delictum suum cognoscere et pœnitentiam veram agere, nec ad pacem temere aut importune properare, » summam humanitatem exhibuit. « Quibus quantum gratulatus sim, inquit (Ep. XXVII), Dominus testis est, qui dignatus est ostendere quid ejusmodi et tales servi de ejus benignitate mereantur. » Præcipue vero enituit lenitas Cypriani cum, instante Galli et Volusiani persecutione, omnes omnino milites Christi, qui arma desiderabant et prælium flagitabant, intra castra Dominica collegit, et cum aliis episcopiis censuit eis qui de Ecclesia Domini non recesserant, sed pœnitentiam agere et lamentari ac Dominum deprecari a primo lapsus sui die non destiterant, pacem dandam esse. Lenitatem suam sic ipse describit in Epist. LV : « Opto omnes, inquit, in Ecclesiam regredi, opto universos commilitones nostros intra Christi castra et Dei Patris domicilia concludi : remitto omnia, multa dissimulo studio et voto colligendæ fraternitatis; etiam quæ in Deum commissa sunt, non pleno judicio religionis examino, delictis plusquam oportet remittendis pene ipse delinquo : amplector prompta et plena dilectione cum pœnitentia revertentes peccatum suum satisfactione humili et simplici confitentes. »

Tota Cypriani et agendi et disserendi ratio commissam a Christo episcopis fuisse ligandi et solvendi potestatem testatur, et in hoc judicio quanta sit adhibenda cautio et animi provisio demonstrat : sed, ne illius dicta nonnulla in deteriorem partem rapiantur, ea breviter explicare conabor. Ait S. Martyr in libro *de Hab. Virg.* (p. 173), « quod nulla sit venia ultra delinquere postquam Deum nosse cœpisti; » in libro III *Testim.* (c. 18, p. 314) : « Non posse in Ecclesia remitti ei qui in Deum deliquerit, » idque probat ex his verbis I *Reg.*, c. II : « *Si delinquendo peccet vir adversus virum, orabunt pro eo Dominum. Si autem in Deum peccet homo, quis orabit pro eo?* » Sed suam ipse sententiam nitide exponit in libro *de Exhort. Mart.*, (p. 264, c. 4), ubi idem testimonium citat; neque ex eo probat peccata in Deum commissa dimitti non posse, sed tantum « non facile ignoscere Deum idololatris. » Nihil ergo de ligandi et solvendi potestate, nihil de judicio sacerdotum detrahit; sed certis quibusdam legibus judices astringit, ita ut non dimittant quæ non facile a Deo dimittuntur. Hinc, cum schismatici pœnitentiæ onus lapsis eximerent, sic eos refellit in libro *de Lapsis* (p. 186) : « Nemo se fallat, nemo se decipiat, solus Dominus misereri potest : veniam peccatis quæ in ipsum commissa sunt, solus potest ille largiri qui peccata nostra portavit, qui pro nobis doluit, quem Deus tradidit pro peccatis nostris. Homo Deo esse non potest major : nec remittere aut donare indulgentia sua servus potest, quod in Dominum delicto graviore commissum est, ne adhuc lapso et hoc accedat ad crimen, si nesciat esse prædictum : *Maledictus homo qui spem habet in homine.* Dominus orandus est, Dominus nostra satisfactione placandus est, qui negantem negare se dixit, qui omne judicium de Patre solus accepit. » Quemadmodum hoc in loco Cyprianus martyres plurimum posse apud Deum non negat, sed in libellis quos dare solebant, modum quemdam et delectum requirit; ita eam tantum potestatem exagitat quam sibi nefarii presbyteri per fas et nefas arrogabant. At ubi præscriptæ a Christo et Ecclesia leges servantur, tum vero Cyprianus ratum apud Deum fieri docet sacerdotis judicium. Hinc lapsos hortatur in libro *de Lapsis* (p. 191), ut peccata confiteantur « dum satisfactio et remissio facta per sacerdotes apud Deum grata est. » Docet sub finem ejusdem libri Deum « pœnitenti, operanti, roganti, » posse « clementer ignoscere, et in acceptum referre quidquid pro talibus et petierint martyres et fecerint sacerdotes ». Hac spe confisus, cum lapsi instante nova persecutione plurimum ardoris ad pugnam præ se ferrent, præscriptum illis pœnitentiæ tempus imminuit, ac nefas esse duxit (Epist. LIV, p. 77) « Ecclesiam pulsantibus claudi, quando permiserit ipse qui legem dedit ut ligata in terris etiam in cœlis ligata essent, solvi autem possent illic quæ hic prius in Ecclesia solverentur. »

In eamdem sententiam accipi debet quod ait Firmilianus (pag. 144), concilia singulis annis haberi, ut de rebus majoris momenti inter se episcopi deliberent, ac « lapsis quoque fratribus et post lavacrum salutare a diabolo vulneratis per pœnitentiam medela quæratur; non quasi a nobis, inquit, remissionem peccatorum consequantur, sed ut per nos ad intelligentiam delictorum suorum convertantur, et Domino plenius satisfacere cogantur. » Non negat sanctus Præsul potestatem dimittendi peccata, quam in hac ipsa Epistola (p. 148) soli Ecclesiæ catholicæ vindicat; sed verbis modo allatis videtur inesse quidam aculeus in Stephanum, quem Firmilianus credebat plus æquo et ministris et ritus exterioris observationi tribuere, quasi sacramentorum effectum ne hæresi quidem interpellari statueret. Quod cum secus videretur Firmiliano, negat hominibus concessum esse ut peccata ad arbitrium suum dimittant. Non absimili sententia Origenes in

libro *de Oratione* contendit non omnia peccata esse dimittenda, aut sola oratione et sacrificio expianda, sed quædam retineri, id est pœnitentiæ subjici debere; ac eos refellit qui se idololatrias condonare, adulteria **47-48** et fornicationes posse dimittere gloriabantur; quasi per ipsorum precem pro iis qui hæc perpetrarunt, peccatum ad mortem dimittatur.

IX. — UTRUM IN AFRICA ANTE S. CYPRIANUM GRAVISSIMIS CRIMINIBUS NEGATA FUERIT COMMUNIO POST PŒNITENTIAM.

Sed, ut facilius de Cypriani ejusque collegarum decretis judicetur, paulo altius repetenda Ecclesiæ Africanæ disciplina, ac breviter examinandum utrum ante ætatem Cypriani gravissimis criminibus, ut idololatriæ et homicidio, concessa necne pax post pœnitentiam fuerit.

Qui pœnitentiam, quam sani contempserant, in extremo periculo petebant, ii, saltem in Africa, primis sæculis rejiciebantur, ut patet ex Epist. LII Cypriani (p. 73) : « Et idcirco, inquit, frater charissime, pœnitentiam non agentes, nec dolorem delictorum suorum toto corde et manifesta lamentationis suæ professione testantes, prohibendos omnino censuimus a spe communicationis et pacis, si in infirmitate atque in periculo cœperint deprecari, quia rogare illos non delicti pœnitentia, sed mortis urgentis admonitio compellit; nec dignus est in morte capere solatium qui se non cogitavit esse moriturum. » Quod autem spectat ad eos qui mature pœnitentiam petebant, nemini dubium est quin pacem adulteris in Africa nonnulli ante Cyprianum episcopi negandam decreverint. Id diserte testatur ipse Cyprianus in Ep. LII (p. 72) : « Et quidem apud antecessores nostros, inquit, quidam de episcopis istic in provincia nostra dandam pacem mœchis non putaverunt, et in totum pœnitentiæ locum contra adulteria clauserunt. » Factum videtur hoc decretum intra illud spatium quod a Tertulliano ad Cyprianum effluxit. Nam Tertullianus in libro *de Pudicitia* pacis adulteris post pœnitentiam dandæ consuetudinem, ut communem Ecclesiæ catholicæ morem exagitat, seque olim fatetur ita sensisse dum in Ecclesia versaretur : « Erit igitur et hic adversus Psychicos titulus, inquit cap. 2, adversus meæ quoque sententiæ retro penes illos societatem, quo magis hoc mihi in notam levitatis objectent. » Quod autem opinati sunt eruditi viri severo illo decreto quod commemorat Cyprianus, idololatras et homicidas, quorum scelus adulterio gravius est, comprehensos fuisse, non valde probabilis videtur hæc conjectura. Fieri enim potuit ut nimiam adulterii licentiam nonnullis in locis episcopi gravioribus pœnis refrenandam judicarent, nec tamen de idololatria et homicidio idem statuerent, cum præsertim cavendum esset ne Montanistarum instituta in Ecclesiam induci viderentur. Quo autem odio flagrabat apud omnes hujus hæresis severitas, conjici posset episcopos hoc saltem solatii adulteris pœnitentibus reliquisse, ut pacem in articulo mortis acciperent. Sed hæc Cypriani verba, « et in totum pœnitentiæ locum contra adulteria clauserunt. » ut pœnitentiam, ita etiam spem pacis omnino præclusam fuisse indicant. Cur enim pœnitentia iis imposita non fuisset quibus post annum aut forte etiam citius danda pax erat, si in mortis periculum incidissent : quique, si e morbo evasissent, pacem semel acceptam retenturi erant, et eodem jure futuri ac alii fideles? Nam qui his temporibus pacem urgente periculo acceperant, hoc beneficium restituta in integrum valetudine servabant, nec pœnitentiæ cursum explere cogebantur, ut patet ex Cypriani Ep. LII.

Sed de adulteriis aliisque gravissimis peccatis ante hæresim Montanistarum, ac de idololatria et homicidio post ipsos Montanistas, multæ magnæque occurrunt difficultates, quæ variis sententiis locum dederunt. Existimavit Petavius in *not. ad Epiphan.* (p. 231), primis sæculis gravissimorum criminum reos communione prohibitos fuisse, nec unquam, sive incolumes, sive moribundos, Ecclesiæ restitutos; atque hanc severissimam disciplinam sub apostolorum tempora et ad Tertulliani fere sæculum obtinuisse, sed a Zephirino pontifice, quod ad mœchiam spectat, paululum relaxatam, Cypriani temporibus majores ad lenitatem progressos habuisse. Morinus lib. IX, *de Pœnit.*, cap. 20, et Natalis Alexander, *dissert.* VII *in Hist.* III *sæc.*, in aliam prorsus sententiam ivere, et primis illis sæculis pacem lapsis peracta pœnitentia concessam fuisse contendunt, nec morientibus in decursu pœnitentiæ negatam. Quod magis mirere in hac sententiarum varietate, insignem Tertulliani locum, qui totius controversiæ cardo est, utrique in eamdem sententiam accipiunt. Inter utrosque convenit Tertullianum, cum ait lib. *de Pudicitia*, cap. 5 : « Idololatram quidem et homicidam semel damnas, mœchum vero de medio excipis? » et cap. 12 : « Hinc est quod neque idololatriæ, neque sanguini pax ab Ecclesiis redditur; » diserte docere pacem idololatriæ et homicidio apud Catholicos negari. Sed Tertullianum Petavius in re omnium oculis exposita mentiri non suspicatur; nefariæ illum calumniæ et putidi mendacii Morinus et Alexander accusare non dubitant. Neutris omnino assentiri possum, nec Petavio nimiam severitatem primis sæculis affingenti, nec Morino et Alexandro mendacii notam Tertulliano inurentibus. Quamobrem demonstrare aggrediar tria illa gravissima peccata idololatriam, homicidium et adulterium a pœnitentia et pace exclusa in antiqua Ecclesia non fuisse, nec Tertullianum aliam Catholicis doctrinam ascribere.

Primum rationis momentum, illudque non leve, suppeditat ipse Tertullianus, cujus hæc verba in libro *de Pœnitentia* leguntur, cap. 4 : « Omnibus ergo delictis, inquit, seu carne seu spiritu, seu facto seu voluntate commissis, qui pœnam per judicium destinavit, idem et veniam per pœnitentiam spopondit. » Nominatim idololatras hoc beneficio non excludi declarat cap. 7 : « Itaque (hostis) observat, inquit, oppugnat, obsidet, si qua possit aut oculos concupiscentia carnali ferire, aut animum illecebris sæcularibus irretire, aut fidem terrenæ potestatis formidine evertere, aut a via certa perversis traditionibus detorquere : non scandalis, non tentationibus deficit. Hæc igitur venena ejus providens Deus, clausa licet ignoscentiæ **49-50** janua et intinctionis sera obstructa, aliquid adhuc permisit patere. Collocavit in vestibulo pœni-

tentiam secundam, quæ pulsantibus patefaciat. » Ita Tertullianus dum adhuc inter Catholicos versaretur. Montanista factus aliud docuit, sed repugnantibus Catholicis, quos sic loquentes inducit lib. *de Pudic.*, cap. 2 : « Cæterum Deus, inquiunt, bonus et optimus, et misericors et miserator et misericordiæ plurimus, quam omni sacrificio anteponit, non tanti ducens peccatoris mortem, quam pœnitentiam, salvificator omnium et maxime fidelium. Itaque et filios Dei misericordes esse oportebit, donantes invicem sicut et Christus donavit nobis ; non judicantes, ne judicemur. » Idem Tertullianus peccata dividit « in duos exitus, ac alia remissibilia, alia irremissibilia » esse statuit ; sed fatetur Catholicos sibi hac in re adversari, eosque nullum prorsus peccatum irremissibile agnoscere ; « sed prius decidam, inquit cap. 3, intercedentem ex adverso responsionem ad eam pœnitentiæ speciem quam cum maxime definimus venia carere. Si enim, inquiunt, aliqua pœnitentia caret venia, jam nec in totum agenda tibi est ; nihil enim agendum est frustra : porro frustra agetur pœnitentia si caret venia. Omnis autem pœnitentia agenda est : ergo omnis veniam consequatur, ne frustra agatur, quia non erit agenda si frustra agatur. Porro frustra agetur, si venia carebit. » Hæc autem Tertulliani testimonia non de sola Africa accipi debent, sed de omnibus Ecclesiis, quas Montanistarum defensor oppugnat. Ubique enim vigebat hæc disciplina, ac duobus primis sæculis viguerat, ut perspici potest ex Hermæ libro secundo, Mandat. 4, in primis ex his quæ Clemens apud Euseb. lib. III, cap. 23, de sancto Joanne Evangelista narrat. Nec omittenda Dionysii Corinthiorum episcopi ad Amastrianorum et alias Ponti ecclesias epistola, in qua præcipiebat ut a quovis lapsu sive delicto, sive etiam hæretica pravitate redeuntes benigne susciperentur, teste Eusebio, lib. IV, c. 23.

2° Improbabile prorsus est quod ait Petavius, Zephirinum, quod spectat ad mœchiam, de antiquæ disciplinæ severitate aliquid remisisse, ac postea temporibus Cypriani majores ad lenitatem factos esse progressus. Non quadrat hæc temporum distributio ; nam mœchia, ut modo vidimus, quæ Tertulliani temporibus, omnium Catholicorum concessu, pacem impetrabat, hoc beneficio apud nonnullas Ecclesias sub Cypriani antecessoribus exclusa fuit. Quomodo ergo disciplina tunc dimitigata dicitur fuisse, cum novas accessiones habuit severitatis ? 3° Si ex Tertulliani verbis concludere liceret quod Petavius conclusit, sequeretur non homicidis solum et idololatris, sed iis etiam qui post fidem ad hæresim defecerant, aut inter cruciatus victi cesserant, pacem immisericorditer negatam fuisse in Ecclesia catholica : sic enim loquitur de hæreticis Tertullianus, c. 13 : « Hymenæi autem, inquit, et Alexandri crimen, si et in isto et in futuro ævo irremissibile est, blasphemia scilicet, utique apostolus non adversus terminum Domini sub spe veniæ dedisset Satanæ, jam a fide in blasphemiam mersos, unde et naufragos eos juxta fidem pronuntiavit, non habentes solatium navis Ecclesiæ. Illis enim venia negatur qui de fide in blasphemiam negaverunt. » Et cap. ult. de iis qui tormentis superantur : « Quæcunque auctoritas, inquit, quæcunque ratio mœcho et fornicatori pacem ecclesiasticam reddit, eadem debebit et homicidæ et idololatris pœnitentibus subvenire, certe negatori, et utique illi quem in prælio confessionis tormentis colluctatum sævitia dejecit. Cæterum indignum Deo et illius misericordia, qui pœnitentiam peccatoris morti prævertit, ut facilius in Ecclesiam redeant qui subando, quam qui dimicando ceciderunt. Urget nos dicere indignitas : contaminata potius corpora revocabis quam cruentata ? Quæ pœnitentia miserabiliter titillatam prosternens carnem an vero laniatam ? » His in locis Tertullianus prima specie sic videtur argumentari, quasi ipsi cum Catholicis conveniat, nec eis qui a fide in hæresim defecerunt, nec iis qui cum tormentis colluctati cesserunt, pœnitentiam concedi oportere ; sed hæc severitas sic abhorret ab antiquæ Ecclesiæ moribus, ut ei a nemine affingi possit. Fatetur Cyprianus in Epistola *ad Quintum,* redeuntibus hæreticis qui in Ecclesia baptizati fuerant, manum in pœnitentiam imponi debere, atque hujus consuetudinis originem ab ipsis Ecclesiæ incunabulis repetere non dubitat : iis autem quorum non animus sed corpus in dolore defecerat, quique veniam non lacrymis, sed cruore et vulneribus petebant, quanta humanitas exhiberi soleret in Ecclesia, tum ex libro Cypriani *de Lapsis,* p. 185, tum ex ejusdem Epistola LIII, perspici potest.

Quid igitur statuemus de Tertulliano ? Is sane totus errat in Montani castris ac secum pugnat, sed tamen nunquam sine aliqua ingenii luce delirat ; nec eum adeo crediderim desipuisse, ut omnibus hominibus ridendum se in aperto mendacio propinaret. Quamobrem illud effatum, « neque idololatriæ neque sanguini pax ab Ecclesiis redditur, » non de Catholicis, sed de Montanistarum Ecclesiis interpretandum. Nomen ecclesiæ Tertullianus Montani sectæ proprio quodam jure solet vindicare ; velut cum eam vocat Ecclesiam Spiritus, Ecclesiam in tribus positam, cap. 21, aut cum ait cap. 10 : « Cederem tibi si scriptura Pastoris, quæ sola mœchos amat, divino instrumento meruisset incidi ; si non ab omni concilio Ecclesiarum, etiam vestrarum, inter apocrypha et falsa judicaretur. » Videtur sibi multum honoris Catholicis habere, si eorum Ecclesiis, post Montani sectam, secundas attribuat. Aliud proferam exemplum ex c. VII, ubi probat ovis et drachmæ parabolas non convenire in mœchum aut fornicatorem, quia « simul apparuit, statim homo de Ecclesia pellitur, nec illi manet, nec gaudium confert repertrici Ecclesiæ, sed luctum, nec congratulationem advocat vicinarum, sed contristationem proximarum fraternitatum. » Cave putes Ecclesiæ morem describi, quamvis generatim loquatur Tertullianus ; neque enim hæc Ecclesiæ charitatem redolent, sed inhumanitatem Montanistarum, qui digamos foris sistebant, ac « eumdem liminem liminis mœchis quoque et fornicatoribus **51-52** figebant ; jejunas pacis lacrymas profusuris, nec amplius ab Ecclesia quam publicationem dedecoris relaturis. » Liquet in ejusmodi locis non Christi Ecclesiam, sed Montani intelligendam esse. Testis est ipse Tertullianus quanta humanitate in Ecclesia

catholica excipi solerent qui pœnitentiam petebant : « Et tu quidem, inquit cap. 13, pœnitentiam mœchi ad exorandam fraternitatem in Ecclesiam inducens, conciliatum et concineratum, cum dedecore et horrore compositum prosternis in medium ante viduas, ante presbyteros, omnium lacinias invadentem, omnium vestigia lambentem, omnium genua detinentem, inque eum hominis exitum quantis potes misericordiæ illecebris bonus pastor et benedictus Papa concionaris, et in parabola ovis capras tuas quæris, tua ovis ne rursus de Ecclesia exsiliat, quasi non exinde jam liceat quod nec semel licuit. » Quemadmodum ergo Tertullianus de Montani Ecclesia loquitur, cum ait mœchum et fornicatorem, simul apparuit, de Ecclesia pelli, sic etiam ad Montanistarum synagogas referendum quod ait, neque idololatriæ neque sanguini pacem ab Ecclesiis reddi. Eodem modo interpretandum illud ex c. 13, « Illis enim venia negatur qui de fide in blasphemiam negaverunt. » Montanistarum hæc severitas, non Catholicorum quos ipse Tertullianus impugnat cap. 19, quod iis qui « post fidem vivam » in hæresim lapsi fuerant, veniam concederent.

Sed alia superest solvenda difficultas, cur Tertullianus in hac controversia sic pugnet, quasi ipsius adversarii spem omnem veniæ idololatris et homicidis præcludant ; idque argumenti loco arripiat, ut cum mœchis et fornicatoribus eodem modo probet esse agendum. « Quid agit, inquit cap. 5, mollissima et humanissima disciplina? Aut omnibus eis hoc esse debebis ; *beati* enim *pacifici* ; aut si non omnibus, nostra esse. Idololatram quidem et homicidium semel damnas, mœchum vero de medio excipis, idololatriæ successorem, homicidæ antecessorem, utriusque collegam? Personæ acceptatio est, miserabiliores pœnitentias reliquisti. » Et cap. 6 : « Dabis ergo et idololatriæ et omni apostatæ veniam... communicabis et homicidæ ; » citat cap. 19, verba Joannis : *Si confitemur delicta nostra, fidelis et justus est, ut dimittat ea nobis, et emundet nos ab omni injustitia* ; tum addit : « Nunquid ab immunditia? Aut si ita est, ergo et ab idololatria. » His adde quod ex cap. ultimo supra retulimus : « Quæcunque auctoritas, quæcunque ratio mœcho et fornicatori pacem ecclesiasticam reddit, eadem debebit et idololatræ et homicidis pœnitentibus subvenire. »

Sed quibus notum et pertractatum est Tertulliani ingenium, his facilis erit in illius sententiam introitus. Defendendum susceperat quod in Montanistarum causa maxime nudum et adversariorum telis expositum erat. Nihil enim huic sectæ majorem invidiam creabat, quam quod adulteros, fornicatores et digamos foris sisterent, nulla spe pacis ne in extremo quidem spiritu relicta. Quam igitur viam insistet Tertullianus ut se ex molesto et difficili loco expediat? Statuit duplex esse peccatorum genus. « Alia erunt remissibilia, inquit cap. 2, alia irremissibilia. Secundum quod nemini dubium est alia castigationem mereri, alia damnationem. Omne delictum aut venia expungit aut pœna : venia ex castigatione, pœna ex damnatione. » Utitur deinde auctoritate Joannis quædam peccata non ad mortem et quædam ad mortem distinguentis. « Secundum hanc differentiam delictorum, inquit, pœnitentiæ quoque conditio discriminatur. Alia erit quæ veniam consequi possit, in delicto scilicet remissibili ; alia quæ consequi nullo modo possit, in delicto scilicet irremissibili. » Hoc posito principio, declarat sibi propositum esse « specialiter de mœchiæ et fornicationis statu examinare in quam delictorum partem debeant redigi. » Sed quia sciebat hanc peccatorum distinctionem a Catholicis rejici, breviter eos refellendos putat, antequam mœchiam in peccatis nunquam dimittendis habendam esse pugnet : « Sed prius decidam, inquit, intercedentem ex diverso responsionem ad eam pœnitentiæ speciem, quam cum maxime definivimus venia carere. Si enim, inquiunt, aliqua pœnitentia caret venia, jam nec in totum agenda tibi est. Nihil enim agendum est frustra. Porro frustra agetur pœnitentia, si caret venia. Omnis autem pœnitentia agenda est. Ergo omnis veniam consequatur, ne frustra agatur, quia non erit agenda, si frustra agatur. Porro frustra agetur, si venia carebit. » Hoc Catholicorum argumentum non belle refellit Tertullianus ; sed tamen, postquam illud sibi visus est optimis rationibus evertisse, tum vero quasi instar certissimi principii constaret quædam peccata esse irremissibilia, in id unum incumbit ut mœchiam et fornicationem ex eo genere esse demonstret. Quare cum ait : « Idololatriam quidem et homicidium semel damnas, » non Catholicos arguit, quasi pacem his peccatis vere denegent et cum adulteris liberalius agant ; sed urget adversarium, quem sibi visus est fregisse et coegisse ut peccata quædam graviora, ut idololatriam, homicidium, hæresim post susceptam fidem, dimitti non debere fateretur. Unde Tertullianus accommodate ad institutam peccatorum divisionem, contendit adulterium, ut homicidio et idololatriæ finitime vicinum, a spe veniæ excludendum ; aut si lenius agatur cum mœchis, homicidas et idololatras eodem jure esse debere. Ex his elucere arbitror pœnitentibus in Africa eamdem ac in aliis ecclesiis humanitatem patuisse ; nedum ex his Tertulliani testimoniis colligere liceat, ut doctissimi viri fecere, alias etiam ecclesias severius cum lapsis egisse.

X. — UTRUM NOVA SUB S. CYPRIANO INDUCTA SIT DISCIPLINA, AC PRISTINA SEVERITAS IN SOLOS APOSTATAS ET DESERTORES RETENTA ?

Illustratis, ut potuimus, Tertulliani testimoniis, facilior erit et solutior investigatio sententiæ Cypriani : fucum enim pluribus fecerat Tertullianus, ut et Cypriani sensum non belle acciperent. Tria autem examinanda occurrunt : 1° an disciplina sub Cypriano demitigata fuerit, pristina severitate in solos apostatas et desertores **53-54** retenta ; 2° an lapsis in decursu pœnitentiæ morientibus negata pax fuerit, nisi libellos

a martyribus accepissent; 3° an non saltem pœnitentia his qui sacrificaverant usque ad mortem imposita fuerit, nec communio nisi in mortis articulo concessa.

Quod spectat ad disciplinæ immutationem, existimat Albaspinæus, lib. II *Observat.*, idololatriæ et aliis gravissimis criminibus pacem sub Cypriano concedi cœpisse, ita tamen ut adversus apostatas et desertores antiqua severitas vigeret. Non solum Tertulliani testimoniis nititur doctissimus episcopus, verum etiam argumenti loco sumit quod nec Cyprianus nec Clerus Romanus de lapsis quidquam statuere ausi sint, sed concilii auctoritatem exspectaverint; tum etiam quod Cyprianus dicat se « necessitati temporum succubuisse, » et nimiæ remissionis suspicionem reformidet, quia « his qui libellis conscientiam suam maculaverint, vel nefanda sacrificia commiserint, laxandam pacem putaverat (Epist. LII, pag. 67). » Unde contendit Albaspinæus non tam anxiam hujus rei deliberationem futuram fuisse, si concessæ pacis in superioribus persecutionibus exempla præcessissent; nec commissurum fuisse Cyprianum, ut quod majorum auctoritate firmaretur, id a se laxatum diceret. Non absimilis Petavii sententia, ut supra vidimus. Sed eruditum scriptorem præjudicata ex Tertulliani testimoniis opinio in errorem induxit : nullum enim hac in re vestigium novitatis apud Cyprianum, quo nemo veteris disciplinæ exstitit retinentior. Observat Martyr in Ep. LII (p. 62) quosdam ex suis antecessoribus pacem adulteris denegasse, et « in totum pœnitentiæ locum » clausisse : sed satis indicat hanc legem et a paucis episcopis fixam fuisse, ante quos nulla exstiterat; et sua ætate jam refixam et abrogatam esse. Nec ipse nec quisquam alius in Africa meminerat spem pacis his qui in superioribus persecutionibus ceciderant, præclusam omnino fuisse. Cum quidam presbyteri lapsis communionem ante actam pœnitentiam dedissent, eorum facinus aversatus est Cyprianus, eosque contra Evangelium venisse declaravit : sed in hoc tantum eos vituperat quod id « ante actam pœnitentiam » concessissent, « quando oporteat ad hæc per ordinem pervenire. » In omnibus epistolis quas scripsit in causa lapsorum et in libro *de lapsis* nihil prorsus reperias quo lapsi de pace in dubium vocentur, modo parem peccatis pœnitentiam agant; sed Cyprianus instar principii certissimi ponit, Deum « pœnitenti, operanti, roganti posse clementer ignoscere, posse in acceptum referre quidquid pro talibus et petierint martyres et fecerint sacerdotes (p. 193). » Hortatur in eodem libro (p. 190) « ut confiteantur singuli delictum suum dum satisfactio et remissio facta per sacerdotes grata est. » Sic etiam Clerus Romanus (in Epist. inter Cyprianicas XXXI) ut merito castigat « properata nimis remedia communionum utique non profutura, » ita in lapsis desiderium pacis non improbat, modo pulsent sane fores, sed non utique confringant, et adeant ad limen Ecclesiæ, sed non utique transiliant. Notanda etiam hæc verba : « Multum illis proficiet petitio modesta, postulatio verecunda, humilitas necessaria, patientia non otiosa. » Mos erat in Ecclesia perantiquus, ut martyrum commendatio ad contrahendum pœnitentiæ lapsis impositæ tempus valeret : testem hujus rei habemus Tertullianum in libro *ad Martyres* et in libro *de Pudicitia*. Hinc etiam Cyprianus : « In præteritum semper, inquit Ep. XI, sub antecessoribus nostris factum est, ut diaconi ad carcerem commeantes martyrum desideria consiliis suis et Scripturarum præceptis gubernarent. » His addi potest memoratus a Cypriano in Epp. LII, LXVII, LXVIII, omnium Ecclesiarum consensus in refellendo Novatiano, quem pravæ novitatis propria manus arguebat : scripserat enim, ut testatur Cyprianus Epist. LII, et voce sua recitaverat litteras Cleri Romani, in quibus erat « ut lapsis infirmis et in exitu constitutis pax daretur : » Ecclesiarum consensus in rejiciendis Montanistis pariter enituerat.

Quod ergo Cyprianum et Clerum Romanum adduxit ut rem ad concilium integram servarent, non ea fuit opinio quæ illis attribuitur, sed quod viribus suis diffiderent in ejusmodi causa, quæ, ut ait Cyprianus Ep. XIV, « non paucorum, nec Ecclesiæ unius aut unius provinciæ, sed totius orbis causa erat. » Examinandæ erant causæ et voluntates singulorum, et varii peccatorum gradus suis quique modulis ponderandi; quod examen prorsus inutile fuisset, si quotquot sacrificaverant, nullo discrimine exclusi a spe veniæ fuissent. Deinde vero in persecutione Decii tantus exstitit lapsorum numerus, ac tantum dedecus nomini Christiano inussere, qui, ut ait Cyprianus in libro *de Lapsis* (p. 183) ad prima statim verba minantis inimici fidem suam prodiderunt, ac ultro ad forum cucurrere, seque hortamentis mutuis in exitium impulerunt, ut non immerito deliberari potuerit an non severius aliquid quam in prioribus persecutionibus, in ejusmodi homines statueretur. Sed tamen videntur in concilio Carthaginensi lenitatis potius quam severitatis exempla constituta. Nam, ut modo videbimus, Libellatici qui jam pœnitentiam egerant, in ipso concilio admissi sunt : sacrificatis autem plena pœnitentiam imposita, sic tamen ut pace non defraudarentur si ante exactum pœnitentiæ tempus in periculosum morbum inciderent. Nihil poterat lenius his temporibus constitui. Itaque fieri potuit ut concilii lenitatem reprehensam ab Antoniano defenderet Cyprianus, quamvis nova in hoc concilio disciplina inducta non fuisset. Utrumque autem a se Cyprianus non sine librata diu et ponderata ratione factum declarat ut et vigente persecutione severitatem, et pace reddita indulgentiam adhiberet. At severitatem in eo enituisse non dicit, quod pacem omnino lapsis negandam decrevisset, sed quod eam per fas et nefas petentibus restitisset, atque excommunicationem intentasset, si quis cum illis injussu suo communicaret : sic etiam in lenitate quæ subsecuta est, negat ecclesiasticas leges fuisse violatas, sed provisum fuisse contendit ut nec lapsi desperatione deficerent, « nec rursus censura evangelica solveretur, ut ad communicationem temere prosilirent. » Uno verbo negat a se aut a Cornelio quidquam factum esse præter exempla majorum : « Nam sicut

55-56 antecessores nostri sæpe fecerunt, inquit (p. 69) colligendis fratribus nostris charissimus frater noster (Cornelius) necessitati succubuit. »

Pristinam severitatem interdum a Cypriano retentam Albaspinæus et post eum Gotofredus (lib. XVI *Cod. Theod.* p. 210) ex his Epistolæ LII verbis colligunt : « Apostatæ vero et desertores vel adversarii et hostes et Christi Ecclesiam dissipantes, nec si occisi pro nomine foris fuerint, admitti secundum Apostolum possunt ad Ecclesiæ pacem, quando nec Spiritus nec Ecclesiæ unitatem tenuerunt. »

Ut hoc Cypriani testimonium explicetur, observandum est 1° apostatas et desertores non eos dici, ut Albaspinæus et Gotofredus putant, qui ex Judæis ethnici aut Christiani fiebant, sed qui nomen dabant Felicissimi schismati. 2° Revocandum est in memoriam quod supra diximus, pacem illis negatam in mortis discrimine qui pœnitentiam sani contempserant, quia videlicet dubium merito videbatur an sincero animi affectu resipiscerent. Quod autem de ejusmodi hominibus statutum erat, id in pluribus aliis par erat observari, quorum aut insanabilis videbatur aut cæteris ovibus periculosa improbitas. Hinc cum multi, perspecta Felicissimi nequitia, remearent et ad Ecclesiam pulsarent, Cyprianus anxie ponderabat et sollicite examinabat « qui recipi et admitti ad Ecclesiam deberent. Quibusdam enim, » inquit Epist. LV, p. 87, « ita aut crimina sua obsistunt, aut fratres obstinate et firmiter renituntur, ut recipi omnino non possint nisi cum scandalo et periculo plurimorum. » Ad hos videntur spectare Cypriani minæ in Epist. XXXVIII, ubi sic loquitur : « Sed et quisquis se conspirationi et factioni ejus adjunxerit, sciat se in Ecclesia nobiscum non esse communicaturum, qui sponte maluit ab Ecclesia separari. » Et in Epist. XL : « Si quis autem pœnitentiam agere et Deo satisfacere detrectans ad Felicissimi et satellitum ejus partes concesserit, et se hæreticæ factioni conjunxerit, sciat se postea ad Ecclesiam redire, et cum episcopis et plebe Christi communicare non posse. » Has minas non omnino in rem contulit Cyprianus. Ipse enim testatur in Epist. LV, multos a se e schismate redeuntes esse susceptos, ac plebem gaudere et lætari solitam cum « tolerabiles et minus culpabiles » redirent. Quin etiam plebi interdum persuadebat, imo extorquebat, ut ex iis qui inemendabiles et protervi erant, nonnulli susciperentur ; et unus atque alius, obnitente plebe et contradicente, Cypriani tamen facilitate suscepti, pejores exstiterunt quam prius fuerant. Non absimili sententia Cyprianus cum pluribus aliis episcopis de virginibus quæ cum masculis in eodem lecto deprehensæ fuerant, sic decernit. « Quod si obstinate perseverant, nec se ab invicem separant, sciant se cum hac sua impudica obstinatione nunquam a nobis admitti in Ecclesiam posse, ne exemplum cæteris ad ruinam delictis suis facere incipiant. » Merito obstinatis ejusmodi peccatoribus, itidem ut pertinacibus schismaticis, non modo venia, sed etiam introitus in ecclesiam negabatur. Sed si cum debitis conversi cordis significationibus rediissent, ac diu multumque fores Ecclesiæ pulsassent, non dubium quin eos paterno sinu excepisset Cyprianus et ad pœnitentiam admisisset. Igitur Felicissimus ejusque præcipui sectatores cum homines essent ad omne scelus parati, non discessisset ab Ecclesiæ regulis Cyprianus, si omnem illis in Ecclesiam reditum præclusisset : neque id videri deberet vestigium quoddam disciplinæ ante Cyprianum in omnes graviorum criminum reos observatæ. 3° Objectus ab Albaspinæo locus Cypriani non dicit apostatas et desertores, etiamsi relicto schismate sanguinem pro Christo fundant, ad Ecclesiæ pacem admitti non posse, sed tantum nihil illis martyrium extra Ecclesiam ad pacem prodesse posse, quia « nec Ecclesiæ unitatem tenuerunt; » id quod sæpe alias Cyprianus inculcat. Opponit ejusmodi desertores aliis lapsis pœnitentiam in Ecclesia agentibus, et quos Dominus intus inveniet cum mundum judicaturus apparebit.

XI. — UTRUM S. CYPRIANUS LAPSIS IN DECURSU PŒNITENTIÆ MORIENTIBUS PACEM NEGAVERIT, HIS TANTUM EXCEPTIS QUI LIBELLOS A MARTYRIBUS ACCEPERANT.

Postquam probavimus Cyprianum nihil novi fecisse cum lapsis pœnitentibus pacem concessit, sequitur ut inquiramus an iisdem ante exactam pœnitentiam periculose ægrotantibus communionem negaverit, nisi libellos a martyribus accepissent. Cyprianum contendit Petavius iis tantum pacem indulsisse, qui libellos a martyribus accepissent, cæteris vero ne in præsenti quidem mortis discrimine id concessisse; alioqui nihil discriminis futurum fuisse inter istos et priores, quos tamen meliori aliqua conditione uti oportuit. Sed ipsa S. Martyris verba proferenda sunt : « Quoniam tamen video, inquit in Epist. XII, facultatem veniendi ad vos nondum esse et jam æstatem cœpisse, quod tempus infirmitatibus assiduis et gravibus infestatur, occurrendum puto fratribus nostris, ut qui libellos a martyribus acceperunt, et prærogativa eorum apud Deum adjuvari possunt, si incommodo aliquo et infirmitatis periculo occupati fuerint, non exspectata præsentia nostra, apud presbyterum quemcunque præsentem, vel si presbyter repertus non fuerit, et urgere exitus cœperit, apud diaconum quoque exomologesim facere delecti sui possint, ut, manu eis in pœnitentiam imposita, veniant ad Dominum cum pace, quam dari martyres litteris ad nos factis desideraverunt. »

Immerito Petavius ex hoc testimonio colligit pacem iis qui libellos non habebant, denegatam fuisse. Nam 1° qui Cyprianum putet adeo æquitatis oblitum fuisse, ut iis qui pœnitentiam subterfugiebant, « et audaci flagitatione ac violento impetu pacem extorquere » nitebantur, tam benigne provideret, « ad illorum violentiam interim quoque genere mitigandam » (Ep. XV); fervidos autem pœnitentes, qui se episcopi sui judicio committere quam pœnitentiam declinare maluerant, sine pace et communione mori pateretur? 2° Clerus 57-58 Romanus Carthaginensem, absente Cypriano monuerat « ut iis post lapsum infirmitate

apprehensi essent et pœnitentes communionem desiderarent, subveniretur (Epist. III et XV). » Atque hoc consilium non modo non improbavit Cyprianus, sed etiam in Epist. XV declarat se standum » putasse « et cum » eorum « sententia, ne actus noster, inquit, qui adunatus esse et consentire circa omnia debet, in aliquo discreparet. » At immane quantum inter Cypriani et Romanorum agendi rationem distaret, si cum isti pacem omnibus vere pœnitentibus dandam esse admonuissent, Cyprianus indulgentia et humanitate in eos solos usus fuisset qui peccato suo pœnitentiæ fugam et Ecclesiæ perturbationem adjecerant? 3° Non obscure indicat Cyprianus in Epist. XII, quibus non libelli sed pœnitentiæ opera suffragabantur, eis periculose ægrotantibus pacem multo potiori jure esse dandam. » Cæteram quoque partem plebis quæ lapsa est, inquit, præsentia vestra fovete, et ut a fide et misericordia Domini non deficiant, vestro solatio focillate. Neque enim deserentur ab ope et auxilio Domini qui mites et humiles et pœnitentiam vere agentes in bonis operibus perseveraverint, quominus illis quoque divino remedio consulatur. » Persuasum ergo esse vult ejusmodi pœnitentibus fore ut « illis quoque divino remedio consulatur : » atque hoc illis concedit ut solatium Ecclesiæ legibus consentaneum, quodque nova decreta non desideraret. Neque enim data opera scribebat Epistolam XIII ut ejusmodi lapsis provideret quibus et Ecclesiæ consuetudo et Romani Cleri monita satis providerant, sed ut eorum tumultum comprimeret qui querelis suis Carthaginensem Ecclesiam incendebant. Atque id causæ esse arbitror cur Cyprianus in Epist. XIV confirmas quæ in decima tertia decreverat, nihil nominatim dicat de pace veris pœnitentibus in extremo periculo concedenda. Postquam enim locutus est de iis qui libellos a martyribus acceperant, hæc addit : « Cæteri vero qui, nullo libello a martyribus accepto, invidiam faciunt, quoniam non paucorum nec Ecclesiæ unius aut unius provinciæ, sed totius orbis hæc causa est, expectent de Domini protectione Ecclesiæ ipsius publicam pacem. » Non id profecto sancit Cyprianus, ut veris pœnitentibus pax in exitu negetur (neque enim retexit quæ in superiore epistola constituerat, sed ea potius confirmat, dum ait se « plene scripsisse ad hanc rem proximis litteris), » sed nonnullorum festinationem comprimit qui communionem petebant ante redditam Ecclesiæ pacem antequam gravi morbo tentarentur » hos jubet expectare dum pax Ecclesiæ reddatur at pacem in exitu non negat: neque eos reprehendit quod a communione arceri se in exitu nollent, sed quod eam ante exsulum reditum peterent, ac « confessores ipsos prævenire » vellent.

Sed objicit Petavius meliori conditione uti debuisse qui libellos acceperant, quam qui non acceperant; quod si omnibus concessa pax, nullum prorsus inter utrosque discrimen exstitisse. Existimat Tillemontius Cyprianum ingeniosa quadam charitate fecisse, ut cum præcipue aliquid in honorem martyrum concedere videretur, nihil tamen præcipue concederet; et cum pacem iis tantum qui libellos habeant polliceretur, neminem prorsus ab hac indulgentia excluderet, quippe cum martyres adeo libellorum prodigi essent ut omnibus eorum liberalitas pateret. Sed si ea accommodatione usus fuisse qua illum Tillemontius usum esse existimat, ac tacite lapsos omnes fuisset hortatus ut se libellorum præsidio munirent, an paulo post tanta arsisset indignatione in Lucianum, qui universis lapsis concedere ausus est quod jam antea plurimis concesserat. Deinde vero perinique Cyprianus veros pœnitentes ejusmodi periculo exposuisset ut pace defraudati morerentur; neque enim verisimile erat eos qui hactenus tam timidi ac pudentes fuerant, audaciores deinceps in libellis petendis futuros: aut ipsos etiam confessores in concedendis cautiores non fore postquam eorum nimiam facilitatem castigaverat Cyprianus.

Cyprianus sic interpretatur Morinus : Cum lex esset ut pacem moribundi non impetrarent qui pœnitentiam sani non egerant, existimat eruditus scriptor decernere Cyprianum ut in iis qui libellos a martyribus acceperant, legis severitas non servetur, ac illis in honorem martyrum pax concedatur, quam frustra hoc præsidio destituti petiissent. Sed hæc interpretatio nec cum verbis nec cum mente Cypriani congruit. 1° Nominatim requirit Cyprianus ut qui libellos a martyribus acceperunt, » prærogativa et auxilio eorum adjuvari apud Dominum in delectis suis » possint. Porro in his epistolis et in libro *de Lapsis* illud arcte tenet accurateque defendit, non prodesse lapsis commendationem martyrum si pœnitentiam agere detrectent, quare, si lapsi, post tot Cypriani et presbyterorum monita, in obstinato pœnitentiæ non agendæ consilio perseverassent, an Cypriano visi essent idonei qui martyrum auxilio apud Dominum juvarentur ? Deinde vero, si omnibus libellos habentibus pacem decernebat, sive pœnitentiam egissent, sive non egissent quid necesse erat delictum habere, ac in conditionis loco requirere, ut martyrum auxilio adjuvari possent? Lapsis ergo Cyprianus non pœnitentiæ onus eximit, sed potius ad pœnitentiam blande et leniter hortatur, dum pacem offert morientibus, modo martyrum meritis juvari possint. Hinc in Epist. XIV laudat presbyteros et diaconos quod lapsis ad patientiam hortati essent, ac pœnitentiam ab illo agi declarat qui divinis præceptis mitis et patiens et sacerdotibus Dei obtemperans, obsequiis suis et operibus justis Dominum promeretur. Id autem deferre videtur martyrum meritis ut lapsis nondum ea pœnitentia expiatis quæ pacem per se ipsa in mortis discrimine impetret, martyrum commendatio suffragetur. Nec levis videri debet hæc indulgentia, si temporum illorum severitas attendatur. Etsi enim pœnitentibus periculose ægrotantibus pax dari solebat, non tamen id sine delectu et judicio concedebatur. Hinc Clerus Romanus, se cum pluribus episcopis deliberata, censuit « eorum quorum vitæ suæ finem urgens est exitus dilationem non potest ferre, acta pœnitentia et professa **59-60** frequenter suorum detestatione factorum, si lacrymis, si gemitibus, si fletibus dolentis ac vere pœnitentis animi signa prodiderint, cum spes

vivendi secundum hominem nulla substiterit) ita demum caute et sollicite subveniri. » etc. (Epist. xxxi). Ipse Cyprianus, in Epist. xiii, pacem iis solis promittit « qui mites et humiles et pœnitentiam vere agentes in bonis operibus perseveraverint. » Ex his perspici potest quo lenitatem et indulgentiam perducat Cyprianus. Quibus enim consultum voluit in Epistolis xiii et xiv, hi vel pœnitentiam segniter egerant, vel etiam gravissimo delicto illud addiderant, ut declinarent, ac dissensionibus et querelis Ecclesiam permiscerent : quibus factis meruerant ut pax morientibus negaretur, etiamsi pœnitentiam paulo ante morbum incepissent. Quamobrem primus concedit S. Martyr et quod eorum pœnitentiæ ad pacem impetrandam deerat, id martyrum meritis expleatur. Postremis pariter consulit, atque ut tumultum comprimat, indulgentia in eos utitur; modo aversum pœnitentiæ remediis animum deponant, quod sua sponte mancum et inchoatum videretur, id martyrum meritis compensatum, et presbyteris ratum haberi jubet.

XII. — UTRUM CONCILIUM CARTHAGINENSE PŒNITENTIAM SACRIFICATIS PER TOTUM VITÆ TEMPUS IMPOSUERIT.

Nunc aliud examinandum sequitur, an non saltem ætate Cypriani gravioribus peccatis pœnitentia per totum vitæ tempus imposita fuerit et communio ad ipsum mortis articulum dilata. Res dijudicari potest ex consuetudine quæ tunc vigebat, ut qui pacem in gravi morbo accepissent, ii, valetudine restituta, reliquum pœnitentiæ tempus non explerent, sed eodem jure essent ac fideles. Id prospicitur ex his Cypriani verbis in Epist cii (pag. 69) : « Si qui enim, inquit, infirmitatibus occupantur, illis, sicut placuit, subvenitur. Postea tamen quam subventum est et periclitantibus pax data est, offocari a nobis non possunt opprimi, aut vi et manu nostra in exitum mortis urgeri, ut, quoniam morientibus pax datur, necesse sit mori eos qui acceperint pacem, cum magis in hoc indicium divinæ pietatis et paternæ lenitatis appareat, quod qui pignus vitæ in data pace percipiunt, hi quoque ad vitam data pace teneantur. Et idcirco si, accepta pace, commeatus a Deo datur, nemo hoc debet in sacerdotibus criminari, cum semel placuerit fratribus in exitu subveniri. » Non quadrat tanta lenitas cum irrogata per totum vitæ tempus pœnitentia ; alioquin sæpe usu evenisset, ut qui post unum aut alterum pœnitentiæ annum communionem in gravi morbo accepissent, iis e morbo evadentibus jam emeritus esset pœnitentiæ cursus, cum interim aliis in eadem causa ac forte etiam in leviore culpa triginta aut quadraginta anni superessent decurrendi. Nimia sane erat episcoporum in judicando animadversio et rerum omnium consideratio et provisio, quam ut tam grave incommodum non effugerent. Sed tamen videndum nobis est quid ea de re decreverit concilium Carthaginense, in quo lapsorum causa paulo post reditum Cypriani dijudicata est.

Decretum hujus concilii sic exposuit S. Martyr in Ep. lii (p. 71) : « Et ideo, inquit, placuit, examinatis causis singulorum, Libellaticos interim admitti, sacrificatis in exitu subveniri. Non una fuit eruditorum de hoc canone sententia. Auctor *Observationum criticarum in Bibliothecam scriptorum Ecclesiasticorum* negat Libellaticos in ipso concilio ad pacem protinus admissos fuisse ; ac inter eos et sacrificatos id ponit discriminis, quod isti per totum vitæ tempus pœnitentiæ addicti fuerint, primi vero interim admissi, id est post certum pœnitentiæ tempus exactum. Auctor ipse *Bibliothecæ* idem de sacrificatis censet, quamvis pacem Libellaticis in ipso concilio concessam existimet fuisse. Assentitur ei Tillemontius de Libellaticis ac illius censorem impugnat ; sed pluribus refellit quod uterque pro certo posuerat, iis qui sacrificaverant non alios pœnitentiæ quam vitæ fines præscriptos fuisse. Hæc Tillemontii sententia multis hominibus videtur anteponenda. Illud autem in primis observandum est duas illas de Libellaticis et de sacrificatis quæstiones sic inter se nexas esse, ut quæ de alterutra dicantur, de utraque dicta videri debeant. Nam si Libellatici statim in ipso concilio perhumaniter restituti sunt communioni, probabile non est sacrificatos in extremum vitæ discrimen rejectos fuisse. Rursus si his verbis, « placuit sacrificatis in exitu subveniri, » non prohibetur ne pax ante exitum detur, sed potius decernitur ut periculose intra præscriptum tempus ægrotantibus concedatur ; perspicuum erit Libellaticis, quorum multo levior erat culpa, non pœnitentiam in concilio impositam fuisse, sed concessam communionem ; alioquin statutum fuisset, ut istis quoque in exitu subveniretur. »

Quod spectat ad Libellaticos, liquet horum verborum « placuit Libellaticos interim admitti, » hanc esse sententiam, Libellaticos interim admissos ad pacem fuisse, dum sacrificati pœnitentiam agerent, id est eodem decreto et pacem Libellaticis et pœnitentiam sacrificatis decretam fuisse. Hinc Cyprianus in Epist. liv statutum fuisse ait in hoc concilio de iis qui sacrificaverant, ut agerent diu pœnitentiam plenam : at Libellaticos eodem decreto minime comprehendit. Anno sequenti cum statuisset instante persecutione iis qui a primo lapsus die pœnitentiam egerant; communionem concedere, hæc indulgentia ad eos tantum spectabat qui sacrificaverant, quibusque imposita fuerat plena pœnitentia. At de Libellaticis nulla mentio, quos tamen maxime oportebat indulgentiæ participes fieri, si eam prius in concilio consecuti non fuissent. Quinetiam Cyprianum cum Libellaticis post concilium communicasse perspicimus ex Epist. lii. Quod enim ait Cyprianus se nemini quidem ex lapsis prius communicasse, » quamdiu sæviit persecutio, « postea tamen necessitati temporum succubuisse ; » id referri non potest ad sacrificatos (his enim pœnitentia imposita fuerat), sed tantum ad Libellaticos. **61-62** Et cum hæc communicatio in invidiam a Novatiano vocaretur, sic eum refellit Cyprianus in eadem epistola : « Aut sive cordis, inquit, et renis scrutatorem constituit et judicem, per omnia æqualiter judicet et cum sciat scriptum esse : *Ecce sanus factus es, jam noli peccare ne quid tibi deterius fiat*, fraudatores et mœchos a latere atque comitatu suo separet, quando multo et gravior et pejor sit mœchi quam Libellatici causa, cum hic necessitate, illo volun-

tate peccaverit. » Exagitabat ergo Novatianus catholicos episcopos quod cum Libellaticis communicarent. Nec tamen omnibus Libellaticis concessa pax in concilio, sed iis tantum qui pœnitentiam egerant. Quamobrem frustra auctor *Observationum in Bibliothecam* pluribus probat, quod a nemine negatur, libelli crimen sine pœnitentia dimissum non fuisse.

Altera pars decreti facile illustratur. Ac 1° quidem illud, « sacrificatis in exitu subveniri, » non pœnitentiam ad extremum spiritum producendam, sed in gravi morbo finiendam indicat, nec in pœnæ sed in beneficii loco decretum fuit, si quidem Cyprianus in Epist. LII nimiæ remissionis suspicionem ab hoc decreto removet, ac rationem reddit cur episcopi ad hanc lenitatem et indulgentiam descenderint. 2° Idem decretum refert in Epist. LIV, sed paulo clarius : « Statueramus jampridem, inquit, frater charissime, participato invicem nobiscum consilio, ut qui in persecutionis infestatione supplantati ab adversario et lapsi fuissent, et sacrificiis se illicitis maculassent, agerent diu pœnitentiam plenam, et si periculum infirmitatis urgeret, pacem sub ictu mortis acciperent. » Tota res ergo in eo vertitur ut quid sit pœnitentia plena, utrum totum vitæ tempus complexa, an certo quodam spatio definita fuerit, expendatur. At id facile perspicitur ex Epist. LIX, ubi queritur Cyprianus quod Victori, quondam presbytero, pacem concessisset Therapius « antequam pœnitentiam plenam egisset, ante legitimum et plenum satisfactionis tempus, sine petitu et conscientia plebis, nulla infirmitate ac necessitate cogente. » Erat ergo præfinitum aliquod pœnitentiæ tempus, cujus imminuendi potestas erat penes episcopum, modo causa aliqua gravis incidisset. Eamdem pœnitentiæ plenæ notionem suppeditat Epist. LXII, in qua Cyprianus et alii cum eo episcopi de virginibus quæ cum masculis deprehensæ in eodem lecto fuerant, decernunt, ut, « si pœnitentiam hujus illiciti concubitus sui egerint et a se invicem recesserint, inspiciantur interim virgines ab obstetricibus diligenter, et si virgines inventæ fuerint, accepta communicatione ad Ecclesiam admittantur... ; si autem de eis aliqua corrupta fuerit deprehensa, agat pœnitentiam plenam, quia quæ hoc crimen admisit, non mariti sed Christi adultera est ; et ideo æstimato justo tempore, postea exomologesi facta, ad Ecclesiam redeat. » Brevis ergo pœnitentia integris virginibus imponitur, corruptis autem plena « et justo tempore æstimato : » et quemadmodum in concilio Carthaginensi sancitum ut lapsi interim admitterentur, sacrificati pœnitentiam plenam agerent, ita etiam hoc loco decernunt episcopi ut virgines interim inspiciantur, et integris in Ecclesiam admissis, corruptæ pœnitentiam plenam agant. 3° Si sacrificati per totum vitæ tempus addicti pœnitentiæ fuissent, necesse non fuisset « ut examinarentur causæ et voluntates et necessitates singulorum ; » sed, ut observat Tillemontius, nullum prorsus discrimen, nullus delectus exstitisset.

XIII. — DE CHRISTI IN EUCHARISTIA PRÆSENTIA.

Ecclesiæ doctrina de corpore et sanguine Domini apertis Cypriani testimoniis continetur. Quidquid de Eucharistia prædicat S. Martyr, eo spectat ut notio illa confirmetur quam prima auditione Christi verba animis afferunt. Perspici potest illius sententia ex his quæ de sacramentis hæreticorum disserit. Cur enim in Epist. LXX, « Eucharistiam fieri apud illos omnino non posse » censebat, nisi quia Christi verba ab illis frustra pronuntiari existimabat, frustra invocari Spiritum sanctum, ut panem et vinum faciat corpus et sanguinem Christi? Sic etiam Firmilianus ut probet non satis esse ad effectus sacramentorum ut Ecclesiæ preces et ritus serventur, exemplo utitur insanæ cujusdam mulierculæ quæ frequenter ausa fuerat, ut « et invocatione non contemptibili sacrificare se panem et Eucharistiam facere simularet, et sacrificium Domino non sine sacramento solitæ prædicationis offerret. » Illud ergo discriminis Firmilianus et Cyprianus inter Catholicorum et hæreticorum Eucharistiam ponebant, quod hæreticis Spiritum sanctum invocantibus nulla fieret donorum mutatio, Catholicorum autem preces nunquam hoc mirabili effectu carerent.

Adeo persuasum et exploratum erat Cypriano de mirabili illo ecclesiasticæ invocationis effectu, ut de lapsis ante purgatam conscientiam communicantibus dicere non dubitet lib. *de Laps.* (p. 186) : « Vis infertur corpori ejus et sanguini, et plus modo in Dominum manibus atque ore delinquunt, quam cum Dominum negaverunt. » Non ergo sola fide corpus Christi in Eucharistia sumitur, sed vere et ab indignis ipsis percipitur; nec corpus ab anima et divinitate separatum est, sed ipse Dominus adest, ac in eum manibus et ore delinquunt qui indigne communicant. Hinc ipsam Domini majestatem adesse declarat in eodem libro : sic enim loquitur de puella quæ, a nutrice ad idolum, deinde a parentibus ad Ecclesiam delata, sanguinem Domini, quem diaconus reluctanti infuderat, non sine singultu rejecit. « In corpore atque ore violato, inquit, Eucharistia permanere non potuit. Sanctificatus in Domini sanguine potus de pollutis visceribus erupit. Tanta est potestas Domini, tanta majestas ! » (Pag. 189.) Narrat ibidem Cyprianus aliud miraculum : « Et quidem alius, inquit, quia et ipse maculatus sacrificio a sacerdote celebrato partem cum cæteris ausus est latenter accipere, sanctum Domini edere et contrectare non potuit, cinerem ferre se apertis manibus invenit. Documento unius ostensum est Dominum recedere cum negatur. » Non ergo panis ex manibus hujus hominis evanuerat, sed ipse Dominus recesserat. **63-64**
Hæc autem Cyprianus ea mente disserit, ut hominibus parum caute communicantibus, quid de hoc mysterio sciendum sit explanet. Quamobrem facile perspicitur quo sensu primis sæculis hæc Christi verba, HOC EST CORPUS MEUM, HIC EST SANGUIS, etc., episcopi acciperent, cum ex his concludant Christi corpus et sanguinem sumi, in ipsum Dominum ore et manibus delinquere qui indigne communicant, potestatem Domini et majestatem adesse, ac ipsum Dominum non sine miraculo e manibus contaminatis

recessisse. Si credita tunc non fuisset mutatio vini in sanguinem Christi, num, quæso, post ea preces quibus Deus rogatur ut vinum faciat sanguinem Christi, nihil aliud jam nisi sanguis Christi in calice agnosceretur? Nihil aliud profecto agnoscit Cyprianus sexcentis locis. Statuit adversus eos qui aquam tantum in matutinis sacrificiis offerebant, indignum esse Christiano vereri « ne per saporem vini redoleat sanguinem Christi. Sic ergo, inquit, incipit et a passione Christi in persecutionibus fraternitas retardari, dum in oblationibus discit de sanguine ejus et cruore..... Quomodo autem possumus propter Christum sanguinem fundere, qui sanguinem Christi erubescimus bibere (p. 109)? » Non solum sanguinem vocat, sed etiam cruorem, et cum eo sanguine comparare non dubitat qui in venis nostris fluit. Ait etiam, pag. 106 : « Quomodo ad potandum vinum veniri non potest nisi botrus calcetur ante et prematur, sic nos nec sanguinem Christi possemus bibere, nisi Christus calcatus prius fuisset et pressus, et calicem prior biberet, in quo credentibus propinaret? »

Quemadmodum Cyprianus communiones indignas detestatur, quia « sanctum Domini corpus » profanatur (p. 20), quia « vis infertur corpori et sanguini Domini, et in Dominum manibus et ore » delinquitur (p. 186), quemadmodum Firmilianus instar piaculi ducebat quod homines, ut ipsi videbatur, non baptizati « usurpata temere communicatione contingant corpus et sanguinem Domini (p. 149), » sic gratiæ dona quæ ex Eucharistia percipi solent, ex corpore et sanguine Christi præsentibus repetuntur. Docet Cyprianus milites Christi considerare debere « idcirco se quotidie calicem sanguinis Christi bibere, ut possint et ipsi propter Christum sanguinem fundere. » Hinc, cum, instante Galli et Volusiani persecutione, communionem iis qui sub Decio lapsi fuerant, concedere decrevisset, indulgentiæ hanc rationem reddit in Ep. LIV, p. 78 : « Nam quomodo, inquit, docemus aut provocamus eos in confessione nominis sanguinem suum fundere, si eis militaturis Christi sanguinem denegamus? Aut quomodo ad martyrii poculum idoneos facimus, si non eos prius ad bibendum in Ecclesia poculum Domini jure communicationis admittimus? » Et in Ep. LXIII (p. 107) « Calix Dominicus sic bibentes inebriat ut sobrios faciat, ut mentes ad spiritalem sapientiam dirigat, ut a sapore isto sæculari ad intellectum Dei unusquisque resipiscat : et quemadmodum vino isto communi mens solvitur et anima relaxatur, et tristitia omnis exponitur, ita epotato sanguine Domini e poculo salutari, exponatur memoria veteris hominis, et fiat oblivio conversationis pristinæ sæcularis, et mœstum pectus ac triste, quod prius peccatis angentibus premebatur, divinæ indulgentiæ lætitia resolvatur. » Quidquid ergo docet Ecclesia catholica de mutatione panis et vini in corpus et sanguinem Christi, quidquid animo hac fide imbuto observari potest, id Cypriani menti impressum et insculptum fuisse perspicimus.

Objicit nobis editor Oxoniensis hunc locum ex Epist. LXIII : « Sic autem in sanctificando calice Domini, » inquit (p. 108) Cyprianus, « offerri aqua sola non potest, quomodo nec vinum solum potest? Nam si vinum tantum quis offerat, sanguis Christi incipit esse sine nobis. Si vero aqua sit sola, plebs incipit esse sine Christo. Quod autem utrumque miscetur, tunc sacramentum spiritale et cœleste perficitur. » Ex his colligit sanguinem Christi esse in calice, quemadmodum ipsa plebs eorum calice contineri dicitur. Sed adeo manifestum est discrimen, ut mirer hominem eruditum in his cavillationibus immorari. Quis enim unquam dixit populum recedere cum species immutatæ sunt, et alia ejusmodi quæ de Christi sanguine dicta modo retulimus? Quamobrem, cum dicitur plebs esse in calice, manifesta est figura quæ neminem latere, neminem in erroris periculum conjicere possit. At post Christi verba, *hic est sanguis*, etc., quotidie commemorata et inculcata, post quotidianas in sacrificio preces, ut vinum fiat sanguis Christi, quis figuram suspicari potuisset nihil aliud audiens nisi Christi sanguinem esse in calice, offerri in calice, et bibi, ac animas nostras corroborare ut sanguinem pro Christo fundamus?

Sed breviter nobis examinandum quid intersit inter rationes quibus aquam Cyprianus calici infundendam, et ea quibus vinum omnino necessarium esse persuadet. Sic enim et Dominici sanguinis veritas patebit, et obiter refellentur qui aquam a Cypriano, ut jure divino, non solum ecclesiastico, præscriptam commendari volunt. S. Martyr evertere statuerat pessimam consuetudinem, quæ apud nonnullos obrepserat, ut aqua sola in matutino sacrificio offerretur. Quamobrem demonstrat aquam non in Eucharistia, sed tantum in Baptismo ad proprium sacramenti effectum essentialem esse materiam, et « quotiescunque aqua sola in Scripturis nominatur, Baptisma prædicari, et appellatione aquæ Baptisma significatum semper esse; » at vero in Eucharistia « calicem mistum fuisse quem Dominus obtulit, et vinum fuisse quod sanguinem suum dixit, eumque docuisse exemplo magisterii sui calicem vini et aquæ conjunctione misceri. » Hinc aquam ad mysticas tantum significationes adhiberi demonstrat : « Aquas namque populos, inquit (p. 108), significare in *Apocalypsi* Scriptura divina declarat dicens : *Aquæ quas vidisti, super quas sedet meretrix illa, populi et turbæ et gentes ethnicorum sunt et linguæ.* Quod scilicet perspicimus et in sacramento calicis contineri. Nam, quia nos omnes portabat Christus, qui et peccata nostra portabat, videmus in aqua populum intelligi, in vino vero ostendi sanguinem Christi. » Hactenus Cyprianus necessitatem aquæ elevat potius quam commendat. Sed tamen postea ait aquam **65-66** solam offerri non posse « quomodo nec vinum solum potest, » et copulationem et conjunctionem aquæ et vini sic misceri in calice Domini, « ut commixtio illa non possit ab invicem separari. » Animadvertendum est Cypriani consilium. Disserens cum hominibus aquam solam adhibentibus, utitur principio quod facile

concessuri erant, ne vinum quidem solum adhiberi debere. Nullo sane illis obstabat anticipata opinio quominus id faterentur ; quamobrem Cyprianus statuit aquam solam adhiberi non debere, quomodo nec vinum solum ; non quod metueret ne ejusmodi homines vinum solum offerrent ; non quod aquam æque ac vinum a Christo præscriptam et ad essentiam sacramenti pertinere duceret, satis enim declaravit eam ad mysticas significationes adhiberi : sed quia hæc comparatio ad vini necessitatem demonstrandam apposita erat, et ex incommodis quæ vino solo adhibito consequerentur, multo graviora consequi patebat si aqua sola adhibeatur. Hinc quoties in hac epistola calicem mistum esse debere statuit, non id proprie refert ad aquam, sed ad vinum, quod hi quos refellebat, omittebant.

Necessitatem vini longe aliter defendit Cyprianus. Demonstrat 1° Scripturæ testimoniis, ut aquam in Baptismo, ita vinum in Eucharistia designari ; 2° præceptum Christi longe gravissimum violari, si vinum omittatur. « Cum ergo, inquit (p. 107), neque ipse apostolus neque angelus de cœlo annuntiare possit aliter aut docere præterquam quod semel Christus docuit et apostoli ejus annuntiaverunt, miror satis unde hoc usurpatum sit, ut, contra evangelicam et apostolicam disciplinam, quibusdam in locis aqua offeratur in Dominico calice, quæ sola Christi sanguinem non possit exprimere. » Et p. 109 : « Quod si nec minima de mandatis Dominicis licet solvere, quanto magis tam magna, tam grandia, tam ad ipsum Dominicæ passionis et nostræ redemptionis sacramentum pertinentia fas non est infringere, aut in aliud quam quod divinitus institutum sit, humana traditione mutare ? » 3° Ex hac divini instituti temeraria immutatione quænam incommoda consequi existimat Cyprianus ? « Calicem etenim, inquit (p. 106), sub die passionis accipiens, benedixit et dedit discipulis suis dicens : *Bibite ex hoc omnes. Hic est enim sanguis novi Testamenti,* etc. Qua in parte invenimus calicem mistum fuisse quem Dominus obtulit, et vinum fuisse quod sanguinem suum dixit. Unde apparet sanguinem Christi non offerri, si desit vinum calici ; nec sacrificium Dominicum legitima sanctificatione celebrari, nisi oblatio et sacrificium nostrum responderit passioni. Passio est enim Domini, « ut ait (p. 109), « sacrificium quod offerimus. » Idcirco ergo ex Cypriano vinum adhibendum in calice, quia cum Christus accepto vino dixerit : *Hic est sanguis,* etc., si aqua sola adhibeatur, aqua remanebit, nec jam offeretur Christi sanguis, non erit passio Domini sacrificium nostrum, nec idem offeretur quod in passione oblatum est. 4° Commemorat etiam Cyprianus quot et quanta beneficia « e potato sanguine Domini et poculo salutari » percipiamus, ut demonstret quam damnosum sit aquam solam adhibere. Addit grande delictum esse de Christi « sanguine et cruore confundi, » nec jam eos posse « propter Christum sanguinem fundere qui sanguinem Christi erubescunt bibere. » Jam vero facile perspicitur quo sensu plebem, quo sensu sanguinem Christi in calice esse existimet Cyprianus. Plebis cum Christo conjunctionem aquæ cum vino conjunctione significari docet ; et, aqua omissa, Christi quidem sanguinem offerri et passionem commemorari fatetur, sed tamen non leve incommodum fore si desit plebis cum Christo conjunctio. At vero sanguinem Christi in calice esse declarat, quia Christus dixit : *Hic est sanguis,* etc., nec jam, si sanguis desit, sacrificium offerri possit et passio Domini celebrari ; quinetiam donis, quæ sanguinem Christi potantibus promissa sunt, penitus defraudabimur.

XIV. — DE COMMUNIONE SUB UTRAQUE SPECIE.

Quamvis Cyprianus sacrificium sub utraque specie offerendum esse, idque a Christo institutum et præscriptum esse contendat, non tamen communionem sub utraque specie necessariam judicabat, ut ex ejus principiis et ex consuetudine illius ætatis perspici potest. Neque enim quæcunque Christus fecit in institutione sacramenti ea omnia instar legis observanda ducebat, sed ea tantum quæ ad essentiam sacramenti pertinent. Nam, cum ei objiceretur Dominum post cœnam obtulisse, sic respondet (Ep. LXIII, p. 109) : « Numquid ergo dominicum post cœnam celebrare debemus, ut sic mistum calicem frequentandis dominicis offeramus ? Christum offerre oportebat circa vesperam diei, ut hora ipsa sacrificii ostenderet occasum et vesperam mundi..... Nos autem resurrectionem Domini mane celebramus. » Cur ergo præscriptum esse negat ut idem hac in re faciamus quod Christus fecit : in oblatione autem panis et vini eum sacerdotem Christi vice vere fungi contendit, « qui id quod Christus fecit imitatur, et offert secundum quod ipsum Christum videat obtulisse ? » Ratio hujus rei ante oculos posita. Nihil refert ad naturam sacrificii, utrum mane an post cœnam offeratur. Sed, si aqua pro vino offeratur, institutum a Christo sacrificium penitus evertitur, nec ejus passio celebratur, nec sanguis in calice offeretur aut bibetur, sed aqua communis. Ex his principiis perspici potest quid de communione sub utraque specie senserit Cyprianus. Necessariam et a Christo præceptam credere non potuit, quippe cum ad essentiam sacramenti non pertineat. Totum enim Christum sub utraque specie agnoscit Cyprianus, illius majestatem in calice reveretur, eumque recessisse declarat e manibus hominis contaminati, in quibus loco Eucharistiæ cinis inventus est.

Consentiunt antiquæ Ecclesiæ consuetudines cum ipsius fide et doctrina, jam vidimus ex Cypriano exemplum puellæ ex solo calice communicantis, quam consuetudinem nemo nescit in Occidente usque ad
67-68 duodecimum sæculum perseverasse. Luce clarius est hanc puellam sub specie panis non communicasse ; hanc enim historiam refert Cyprianus ut pateat in corpore atque ore violato Eucharistiam permanere non potuisse : at, si speciem panis antea sumpsisset, nullum prorsus miraculum, nulla Cypriani ratio exstitisset. Attulimus etiam exemplum illius qui in manibus Eucharistiæ loco cinerem invenit : aliud exstat

simillimum in eodem *de Lapsis* libro mulieris cujusdam quæ, cum « arcam suam, in qua Domini sanctum fuit, manibus indignis tentasset aperire, igne inde surgente deterrita est ne auderet attingere. »

XV. — S. CYPRIANI SENTENTIA DE SACRIFICIO, DE PURGATORIO ET INVOCATIONE SANCTORUM.

Eucharistiam verum esse ac proprie dictum sacrificium testimonio suo confirmat Cyprianus. « Dominicæ hostiæ veritatem » schismaticos « per falsa sacrificia profanare » ait in libro de *Unit. Eccles.* (pag. 200). Vera illa hostia quam Cyprianus offerri contendit in sola Ecclesia, ipse Christus est in altari modo incruento immolatus. « Jesus Christus Dominus et Deus noster, inquit Ep. LXIII (p. 109), ipse est summus sacerdos Dei Patris, et sacrificium seipsum primus obtulit, et hoc fieri in sui commemorationem præcepit. » Cum ergo eadem victima quæ in cruce oblata est, offeratur in altari, non immerito ait Cyprianus : « Passio est Domini sacrificium quod offerimus ». Negat in eadem epistola « sacrificium Dominicum legitima sanctificatione celebrari, nisi oblatio et sacrificium nostrum responderit passioni. » Sacrificii a Christo instituti veritatem inde etiam demonstrat, quod a sacerdote Melchisedech præfiguratum fuerit. « Item in sacerdote Melchisedech, inquit (p. 105), sacrificii Dominici sacramentum præfiguratum videmus, secundum quod Scriptura divina testatur et dicit : *Et Melchisedech, rex Salem, protulit panem et vinum.* Fuit autem sacerdos Dei summi, et benedixit Abraham. Quod autem Melchisedech typum Christi portaret declarat in Psalmis Spiritus sanctus ex persona Patris ad Filium dicens : *Ante luciferum genui te. Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech.* Qui ordo utique hic est de sacrificio illo veniens et inde descendens quod Melchisedech sacerdos Dei summi fuit, quod panem et vinum obtulit, quod Abraham benedixit. Nam quis magis sacerdos Dei summi quam Dominus noster Jesus Christus, qui sacrificium Deo Patri obtulit ; et obtulit hoc idem quod Melchisedech obtulerat, id est panem et vinum, suum scilicet corpus et sanguinem ? »

Sacrificium pro vivorum et mortuorum peccatis offertur. Hinc queritur Cyprianus in libro *de Lapsis* (p. 186), quod lapsorum nonnullis communio data sit « ante purgatam conscientiam sacrificio et manu sacerdotis, ante offensam placatam indignantis Domini et minantis. » Cyprianus, in Epistola LX *ad episcopos Numidas*, testatur se singulorum qui ad redemptionem captivorum prompte ac liberaliter operati sunt, nomina subdidisse, ut eos episcopi in mente habeant, in orationibus suis, « et eis vicem boni operis in sacrificiis et precibus repræsentent. » Quod spectat ad mortuos, egregium testimonium habemus, in Ep. LXVI, *ad clerum et plebem Furnis consistentem.* Antecessores Cypriani statuerant ne quis frater excedens ad tutelam vel curam clericum nominaret ; ac si quis hoc fecisset, non offerretur pro eo ne sacrificium pro dormitione ejus celebraretur. Neque enim apud altare Dei meretur nominari in sacerdotum prece, qui ab altari sacerdotes et ministros voluit evocare. Quamobrem, cum Victor quidam Geminium Faustinum presbyterum ausus esset tutorem constituere, vetat Cyprianus ne « pro dormitione ejus fiat oblatio, aut deprecatio aliqua nomine ejus in Ecclesia frequentetur. » Frustra contendit auctor editionis Oxoniensis « hæc in fidei, spei et charitatis tesseram, non autem in animarum subsidium, aut purgatorii ignis ardoribus æstuantium refrigerium præstita fuisse, quia hæc ad martyres imprimis spectabant. » Nihil agit hoc martyrum exemplum : non offerebatur sacrificium pro peccatis martyrum, quippe cum omnibus exploratum esset eos in cœlo Deum videre. Quamobrem non eodem loco nominabantur ac alii in Ecclesiæ pace mortui : et quod ait Cyprianus in Ep. XXXIV, sacrificia pro illis offerri solita, id ipse Cyprianus explicat in Ep. XXXVII, ubi ait oblationes et sacrificia « commemorationes eorum » celebrari. Alia fuit ratio morientium in Ecclesiæ pace. Pro eorum peccatis sacrificium offerebatur, ut videre est in liturgia quæ exstat lib. VIII *Constitut. Apost.*, cap. 41, ubi hæc leguntur : « Pro fratribus nostris qui in Christo requieverunt oremus, ut hominum amans Deus, qui animam defuncti suscepit, ei remittat omne peccatum voluntarium ac non voluntarium, et propitius clemensque factus collocet eum in regione piorum, etc. »

Nec mirum sane est si veteres Christiani fidelibus defunctis sacrificium profuturum sperabant ; quippe cum persuasum omnibus atque exploratum esset justorum animas quæ e corpore solvuntur antequam peccata omnia expiaverint, pœnis affici in altera vita eorumque beatitudinem differri. Hinc iis metuebat clerus Romanus qui ante exactam pœnitentiam moriebantur, « Deo sciente, inquit Epist. XXXI, quid de talibus faciat, et qualiter judicii sui pondera examinet. » Ejusmodi homines comparat Cyprianus cum iis qui vita pro Christo profusa aut saltem sancte exacta moriuntur. « Aliud est, inquit in Epist. LII (p. 72), ad veniam stare, aliud ad gloriam pervenire ; aliud missum in carcerem non exire inde donec solvat novissimum quadrantem, aliud statim fidei et virtutis accipere mercedem ; aliud pro peccatis longo dolore cruciatum emundari et purgari diu igne, aliud peccata omnia passione purgasse : aliud denique pendere in diem judicii ad sententiam Domini, aliud statim a Domino coronari. » Inutilis prorsus Rigaltii **69-70** et editoris Oxoniensis labor in hoc testimonio eludendo. Hunc carcerem et longi doloris cruciatum et ignem diu purgantem detorquent ad pœnitentiam lapsis imponi solitam a sacerdotibus. Sed 1° Illud saltem fateri debent ex Cypriani verbis consequi, temporales pœnas iis persolvendas superesse quibus remissæ sunt æternæ. 2° Si pœnitentiæ labores Cyprianus describit, multo id magis iis congruit qui ante exactum pœnitentiæ cursum moriuntur. Nemo enim hanc opinionem affinget Cypriano, ejusmodi homines non ad veniam stare, sed ad veniam pervenire ; non mitti in carcerem, donec solvant novissimum quadrantem, sed etiam fidei et virtutis accipere mercedem ; non pro peccatis

longo dolore cruciatos mundari et purgari diu igne, non pendere in diem judicii, sed statim a Domino coronari. 3° Cyprianus non solum martyres cum lapsis, sed etiam virgines cum adulteris comparat. Dubium non est quin de martyribus et virginibus mortuis loquatur, cum coronam illis statim donari pronuntiat. Cur ergo eum de pœnitentium statu in hac tantum vita locutum credamus? Præclara sane esset atque egregia comparatio, martyres et virgines cum idololatris et adulteris in hoc conferre, quod primi statim in altera vita coronentur, postremis vero pœnitentiæ labor in hac vita subeundus sit. Sed si isti idololatræ et adulteri post inchoatam pœnitentiam moriantur, an statim, ut martyres et virgines, mercedem et coronam accipient, et peccata omnia pœnitentia purgasse videbuntur? Quis non videt institutam a Cypriano comparationem ad futuram potissimum vitam referri? quippe cum in hac vita pœnitentium laborem sacræ virgines, quarum erat austerum vivendi genus, adæquarent, martyres vero longe superarent. 4° Illud « pendere in diem judicii » valde adversariis molestum. Putant Nicolaus Faber et Rigaltius beatitudinem justorum a Cypriano in diem judicii, exceptis martyribus, differri. Sed hæc opinio affingi Cypriano non potest, qui hoc loco, ut jam observavi, non solum de martyribus, sed etiam de virginibus loquitur. Sæpe alias docet, præcipue vero in libro *de Mortalitate*, non solum martyres, sed alios etiam sanctos, cum ex hac vita decedunt, cum Christo incipere regnare; virgines et pueros ad continentiæ et innocentiæ præmium feliciter pervenire, justos ad refrigerium vocari. Illud ergo testimonium de quo nunc agimus, ad eos referri debet quos ante plenam pœnitentiam mortuos in diem judicii generalis reservari existimat Cyprianus. Nec mirum si ejusmodi hominum beatitudinem usque ad hoc tempus differat; cum enim instare crederet adventum Domini, temporis spatium justo longius non poterat videri. Porro Cypriani sententia inde etiam illustratur, quod in die judicii martyrum merita pluribus in hunc diem pendentibus profutura declaret: « Credimus quidem, » inquit in libro *de Lapsis* (pag. 187), « posse apud judicem plurimum martyrum merita et opera justorum, sed cum judicii dies venerit, cum post occasum sæculi hujus et mundi ante tribunal Christi populus ejus adstiterit. » Atque hæc quidem de iis qui sese in Ecclesia pœnitentiæ submittunt; qui autem extra Ecclesiam moriuntur, eos Cyprianus declarat, etiamsi pro nomine occisi sint, numquam ad indulgentiam aliis in sinu Ecclesiæ morientibus promissam perventuros. « Et quia apud inferos confessio non est, inquit in eadem Epist. LII, nec exomologesis illic fieri potest, qui ex toto corde pœnituerint et rogaverint in Ecclesiam debent interius suscipi et in ipsa Domino reservari, qui, ad Ecclesiam suam venturus, de illis utique quos in ea intus invenerit, judicabit. Apostatæ vero et desertores et adversarii et hostes et Christi Ecclesiam dissipantes, nec si occisi pro nomine fuerint, admitti secundum Apostolum possunt ad Ecclesiæ pacem, quando nec Spiritus nec Ecclesiæ tenuerunt unitatem. » Merito negat Cyprianus exomologesin quæ in hac vita præscribitur, in altera perfici posse. Sed perspicuum est ab eo agnosci indulgentiam quamdam et pacem, quæ schismaticis et hæreticis extra Ecclesiam mortuis, etiamsi pro nomine occisi fuerint, præclusa et denegata, aliis in Ecclesia mortuis et in adventum Domini reservatis concedetur.

Ex his patet communionem illam quam Ecclesia catholica cum sanctis et martyribus et cum justis ante plenam pœnitentiam mortuis fovet, non novum esse commentum, sed dogma primis sæculis notum et creditum. Nec mirum si hæc communio his non placet qui ab unitate Ecclesiæ discesserunt; sed Cyprianus, cujus inter præcipuas virtutes enituit unitatis amor, præter ea quæ ab illo in honorem martyrum decreta retulimus, duobus aliis in locis testatur quam arcta intercedat Ecclesiæ præsenti cum sanctis et martyribus necessitudo. Primus exstat in libro *de Hab. Virg.*, quem sic concludit Cyprianus: « Tantum mementote tunc nostri cum incipiet in vobis virginitas honorari. » Alterum testimonium legitur in Ep. LVII *ad Cornelium*, quem sic alloquitur Cyprianus: « Memores nostri invicem simus, concordes atque unanimes, utrobique pro nobis semper oremus, pressuras et angustias mutua charitate relevemus, et si quis istinc nostrum prior divinæ dignationis celeritate præcesserit, perseveret apud Dominum nostra dilectio, pro fratribus et sororibus nostris apud misericordiam Patris non cesset oratio. » Frustra hæc editor Oxoniensis eludere conatur. Virginitatem ait incipere honorari cum ad confessionis decus pervenit; sed Cyprianus virgines omnes generatim alloquitur, non solas martyres, nec proinde martyrii sed virginitatis coronam indicat. Alterum locum sic interpretatur Fellus, quasi Cyprianus cum Cornelio paciscatur « ut is qui superstes fuerit, cui in vivis diutius esse contigerit, precari pergat. » At manifesta est cavillatio; non enim hoc precandi munus ei commendat Cyprianus, qui superstes fuerit, sed qui « prior præcesserit. » Sed Fellus ex nostra interpretatione consequi negat, ut sanctos liceat precari. Verum non animadvertit quam hæc arcte cohæreant cum invocatione sanctorum, quæ si priscis sæculis instar superstitionis Christo injuriosæ habita fuisset, vel potius si non viguisset in tota Ecclesia, ut eam viguisse **71-72** certissima monumenta testantur, nunquam Cypriano in mentem venisset virgines et martyres in antecessum precari et invocare.

XVI. — DE CHRISTI DIVINITATE, EJUSQUE GRATIA.

Præfationis modum transgrederer si in aliis Cypriani sententiis accurate vestigandis immorarer. Nihil enim erroris excogitatum est his posterioribus sæculis, ut recte observat Pamelius, quod non ex Cypriani testimoniis refellatur. De Christi divinitate sanctus Martyr data opera non pertractavit, sed, breves illius de Deo incarnato sententiæ non minus habent roboris et momenti, quam uberior pertractatio. Christum

Dominum et Deum nostrum appellare solet, velut cum ait in Ep. VIII (p. 15). « Habemus advocatum et deprecatorem pro peccatis nostris Jesum Christum Dominum et Deum nostrum. » Elaborandum esse docet in Ep. LX (p. 99), « ut Christum judicem et Dominum et Deum nostrum promereamur obsequiis nostris. » In Ep. LXIII (p. 104) : « Jesus Christus Dominus et Deus noster sacrificii hujus auctor et doctor ; » et p. 109 : « Jesus Christus Dominus et Deus noster ipse est summus sacerdos Dei Patris. » In Ep. XLVII (p. 61), gratias agit « Deo patri omnipotenti et Christo ejus Domino et Deo nostro salvatori. » Vid. Ep. LIV, pp. 92 et 94 ; Ep. LXV, p. 113 ; Ep. LXXIV, pp. 139 et 140 ; Ep. LXXVII, 158.

In libro *de Orat. Dom* (p. 204) : « Oremus itaque, fratres dilectissimi, sicut magister Deus docuit ; » et p. 206 : « Deus pacis et concordiæ magister qui docuit unitatem, sic orare unum pro omnibus voluit, quomodo in uno omnes ipse portavit. » In libro *de Vanitate idolorum* (p. 228) Christum similiter vocat Deum nostrum, Deum cum homine mistum : in libro II *Testim.*, hominem et Deum ex utroque genere concretum ; Deum esse et Deum vocari probat in Scripturis veteris et novi Testam., pp. 286, 287, 288, et ad eum refert præclarissima quæque testimonia. In libro *de Exhort. mart.* (p. 267), postquam retulit illud Isaiæ, *Ego Dominus Deus tuus sanctus Israel qui te salvum facio*, addit : « Qui et in Evangelio promittit auxilium divinum Dei servis, in persecutionibus non defuturum dicens : *Cum autem vos tradiderint*, etc. » In libro *de Bono patientiæ* docet Christum in cœlis adorari, ac præcepisse Patrem ut Filius adoretur ; ad eum refert hæc Scripturæ testimonia : *Deus manifestus veniet, Deus noster et non silebit, Dominus Deus virtutum prodibit*, et alia ejusmodi : tum addit : « Quis autem est qui tacuisse se prius dicit et non tacebit? Utique ille qui sicut ovis ad victimam ductus est..... *Hic est Deus noster*, id est, non omnium, sed fidelium et credentium Deus, qui cum in secundo adventu manifestus venerit, non silebit. » Non omittendus insignis locus ex Epist. *ad Jubaianum* (p. 133), ubi docet Cyprianus conceptis verbis tres personas Patrem et Filium et Spiritum sanctum unum esse Deum : « Nam si, inquit, baptizari quis apud hæreticos potuit, utique et remissam peccatorum consequi potuit. Si peccatorum remissam consecutus est, et sanctificatus est, et templum Dei factus est. Si sanctificatus est et templum Dei factus est, quæro cujus Dei ? Si Creatoris, non potuit, quia in eum non credidit : si Christi, nec hujus fieri potuit templum, qui negat Deum Christum : si Spiritus sancti, cum tres unum sint, quomodo Spiritus sanctus placatus esse ei potest qui aut Patris aut Filii inimicus est ? » Vid. librum *de Unit. Eccles.*, ubi citat hæc Scripturæ testimonia : *Ego et Pater unum sumus*, et *hi tres unum sunt*. Vid. etiam Epist. LXXXVI (p. 139), ubi perabsurde dici contendit eos qui foris baptizati sunt « Christum quidem induisse, sed Spiritum sanctum non potuisse percipere, quasi possit aut sine Spiritu Christus indui, aut a Christo Spiritus separari. »

Summa illa in Deum incarnatum pietas, quæ in scriptis Cypriani mirum in modum elucet, pariter calebat in aliorum Africæ episcoporum animis, ut perspicere possumus ex concilio Carthaginensi, in quo adfuerunt 87 episcopi ex Africa, Numidia et Mauritania, cum presbyteris et diaconis, præsente etiam plebis maxima parte. Nemesianus a Thubunis in hoc concilio sic loquitur (p. 330) de Spiritu sancto : « *Quod natum est de carne caro est, et quod natum est de Spiritu Spiritus est*, quia Deus Spiritus est, et de Deo natus est. » Minus commode editor Oxoniensis illud, « de Deo natus est, » sic explicat : « Natus de Spiritu de Deo natus est. » At dicere debuisset Nemesianus « de Deo natum est. » Qui mediocriter attendet, hanc hujus loci videbit esse sententiam, quod ex Spiritu natum est Spiritum esse, quia Spiritus sanctus, cum Deus sit et ex Deo natus sit sive processerit (hæc enim interdum idem sonant), pro summa sua potestate Spiritus eos efficit quos regenerat. Fortunatus a Tuchabori in eodem concilio sic loquitur (p. 332) : « Jesus Christus Dominus et Deus noster, Dei Patris et creatoris filius, super petram ædificavit Ecclesiam suam. » Euchartius a Thenis (p. 333) : « Fidem nostram et baptismatis gratiam Deus et Dominus noster Jesus Christus suo ore apostolos docens perimplevit dicens : *Ite et docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*. » Ibidem Felix ab Uthina : « Nemini dubium est, sanctissimi consacerdotes, non tantum posse humanam præsumptionem, quantum Domini nostri Jesu Christi adorandam et venerabilem majestatem. » Venantius a Timisa (p. 335) : « Christus Dominus et Deus noster ad Patrem proficiscens sponsam suam nobis commendavit. »

Quemadmodum de Incarnationis mysterio, sic etiam de acceptis ab incarnato Deo beneficiis magnifice sentiebat Cyprianus. Jamdudum observarunt eruditi theologi Pelagianorum errores multo ante a S. Martyre confutatos fuisse, eumque Augustino plurima ad hujus hæresis eversionem suppeditasse. Probe sciebat Cyprianus **73-74** Dominum advenientem sanasse « illa quæ Adam portaverat vulnera, et venena serpentis antiqua curasse » (p. 237). Hinc baptismum omnibus omnino necessarium esse credebat : « Omnes quidem » inquit in libro *de Habit. virg.* (p. 180), « qui ad divinum lavacrum baptismi sanctificatione perveniunt, hominem illic veterem gratia lavacri salutaris exponunt, et innovati Spiritu sancto a sordibus contagionis antiquæ iterata nativitate purgantur. » In primis autem catholicum dogma defenditur in epistola 59, quam non solus Cyprianus, sed et cæteri collegæ qui in concilio adfuerunt numero 66 ad Fidum scripsere. Is nescio quo opinionis errore sibi finxerat infantes « intra secundum vel tertium diem quo nati sunt constitutos baptizari non oportere, et considerandam esse legem circumcisionis antiquæ, ut intra octavum diem eum qui natus est baptizandum et sanctificandum non putaret. » Longe aliud in concilio omnibus visum est, ac universi judicaverunt « nulli homini nato misericordiam Dei et gratiam denegandam. Porro autem, inquiunt, si etiam gravissimis delictoribus et in Deum multum ante peccantibus

remissa peccatorum datur, et a baptismo atque a gratia nemo prohibetur, quanto magis prohiberi non debet infans, qui recens natus nihil peccavit, nisi quod, secundum Adam carnaliter natus, contagium mortis antiquæ prima nativitate contraxit, qui ad remissam peccatorum accipiendam hoc ipso facilius accedit quod illi remittuntur non propria sed aliena peccata. » Contra superba Pelagianorum commenta, docet Cyprianus pluribus locis nos quotidie peccare, ut in libris *de Orat. Dom.*, p. 211 ; *de Opere et Eleemosynis*, pp. 238 et 243, et l. III *Testim.*, p. 54.

Christi gratiam innumeris in locis mirifice commendat Cyprianus, qui, cum adhuc in tenebris et nocte cæca jaceret, fieri non posse credebat quod Christiani docebant, « ut quis renasci denuo posset, utque, in novam vitam lavacro aquæ salutaris animatus, quod prius fuerat exponeret, et, corporis licet manente compage, hominem animo ac mente mutaret (*Epist. ad Donat.*). » Sed hunc errorem simul cum aliis vitiis et erroribus deposuit, et Christi gratiam eo libentius deinceps prædicavit, quo pertinacius rejecerat. Videri possunt quæ in hanc sententiam disserit in *Epistola ad Donatum*. Probat in *Exhort. mart.* (p. 167), ex pluribus Scripturæ testimoniis « timendas non esse injurias et pœnas persecutionum, quia major est Dominus ad protegendum quam diabolus ad impugnandum. » Vid. pp. 262, 268, 273. In epist. 9 martyres hortatur ad constantiam, « quia *major est qui in nobis quam in hoc mundo*, nec plus ad dejiciendum potest terrena pœna quam ad erigendum tutela divina. » Plura vide in eadem epistola et in epist. 55 (p. 88). Huc referri possunt plurima alia Cypriani principia ; velut cum docet victoriam a Deo dari (p. 79) ; Deum victores sua dignatione facere (162, 285) ; Deum remunerare in nobis quidquid ipse præstitit, honorare quod ipse fecit (169) ; nostrum nihil esse (305) ; neminem sibi quidquam assumere debere (212) ; totum Deo dandum (*Ibid.*). Evolvendus in primis liber *de Orat. Dom.*, ubi docet orandum ut fiat in nobis voluntas Dei, ut Dei voluntas fiat in corpore et spiritu, ut facere possimus quod Deus vult ; ut in illis non credentibus fiat voluntas Dei, quemadmodum in nobis per fidem nostram voluntas Dei facta est ; opus enim esse Dei voluntate ut in nobis fiat voluntas Dei ; ut qui in baptismo sanctificati sumus, in eo quod esse cœpimus perseveremus ; ut sanctificatio et vivificatio quæ de Dei gratia sumitur, ipsius perfectione servetur.

VITA
SANCTI CYPRIANI

EPISCOPI CARTHAGINENSIS ET MARTYRIS

CURA D. PRUDENTII MARAN O. S. B. ADORNATA.

Magnum Christianæ religionis lumen Cyprianus, A quandiu in Ecclesia micuit, magna pars fuit earum rerum quæ tunc gestæ fuerunt. Quamobrem suppeditat ejus vita amplissimam disserendi segetem, ac toto volumine opus esset si rerum ad eum pertinentium et genus et modos persequi, si edita singularum virtutum exempla oculis subjicere, si eximios animi sensus ex epistolis et aliis scriptis, in quibus illius mores mirifice depinguntur eruere instituerem. Sed non est hujus loci ejusmodi pertractatio, nec mihi propositum sic de Cypriani rebus disserere, sed tantum eas ordine explicare, ac ipsa etiam scripta temporibus notare. Nam, cum hæc elucubratio conjuncte cum sancti Martyris scriptis prodeat, necessaria non est longiorum testimoniorum appositio, quæ quisque potest ex B ipso fonte haurire ; variisque supersedendum observationibus, quæ forte non essent omittendæ si S. Cypriani vita separatim ab ejus operibus in lucem ederetur.

75 I. — DE S. CYPRIANO NONDUM CHRISTIANO. — DISTINGUENDUS EST A CYPRIANO ANTIOCHENO.

Cyprianum in Africa natum esse nemo dissentit, Carthagine ortum Prudentius et Suidas existimarunt ; sed cum S. Martyr hoc beneficium Carthagini acceptum non referat, sed tantum dicat epist. 36 : « Ubi enim mihi aut melius possit esse aut lætius, quam illic, ubi me Deus credere voluit et crescere, » alia eum patria videtur in lucem extulisse. Vocabatur Thascius Cyprianus, ut patet ex sententia proconsulis et epist. 69. Quin etiam asciverat sibi Cæcilii nomen, teste Hieronymo, ut gratum animum et amorem in presbyterum Cæcilium, cujus opera ad Christum conversus fuerat, hoc monumento testaretur. Pontius diaconus, qui Cypriani Vitam scripsit, res ab eo ante conversionem gestas minus dignas esse judicavit, quas litteris mandaret. Itaque hæc illius vitæ pars in oblivione et tenebris jacet ; nec quidquam certo scimus, nisi eum rhetoricam summa celebritate docuisse, nec iis ca-

fuisse vitiis quæ cum simulacrorum cultu et Christi ignoratione conjuncta esse solent. « Mutati sunt piscatores, » inquit August. serm. 311 nov. ed.), « mutati sunt postea etiam plurimi senatores, mutatus est Cyprianus, cujus hodie memoriam frequentamus..... Ipse scripsit, ipse testatur cujus vitæ fuerit aliquando, quam nefariæ, quam impiæ, quam improbandæ ac detestandæ. » Nequaquam tamen in Cyprianum nostrum conveniunt quæ apud Gregorium Nazianzenum de Cypriano magicis artibus ante conversionem dedito legimus in orat. 18 : perspicuum est hæc ad Cyprianum Antiochenum respicere, quem Gregorius cum Carthaginensi confundit, unam ex duabus personam effingens. Sed tamen, quia eruditus Oxoniensis editor unum exstitisse Cyprianum contendit, et quæ de Antiocheno feruntur in fabulis numerat, et ad res Carthaginensis ornandas composita fuisse pronuntiat, non inutile videtur rem explorare.

Illud 1° negari non potest, res gestas Cypriani Antiocheni vetustissimis monumentis proditas fuisse. Illum Eudocia imperatrix eximiis versibus, teste Photio (Cod. 184), celebravit. Opus in tres libros divisum erat ; quorum primus Justinæ conversionem et invictam a dæmonibus virginitatem, ac ipsius etiam Cypriani post artis magicæ facinora mirabilem conversionem, baptismum, ostiarii munus, miracula ac tandem episcopatum continebat. In alio ipse Cyprianus eventuum suorum seriem texebat, et magicas artes quibus et sese ipse et alios in varias formas mutaverat, peregrinationes ac tandem nefariæ artis fastidium, et animum ex desperatione, quam conscientia scelerum injiciebat, ad spem misericordiæ divinæ opera Eusebii revocatum narrabat. In tertio denique martyrium Justinæ et Cypriani descriptum erat. Hæc autem Eudociam non ad artis licentiam, sed ad historiæ fidem scripsisse perspicitur, tum ex Gregorio Nazianzeno, qui scriptam ab ipso Cypriano scelerum confessionem citat, et eadem ac Eudocia de illo commemorat **76** orat. 18, tum ex triplici monumento quod eruditi antiquitatis indagatores D. Edmundus Martene et D. Ursinus Durand in suo *Anecdotorum Thesauro* ediderunt, nempe *Conversione Justinæ et Cypriani, Confessione ejusdem Cypriani,* ac utriusque *Passione.* Sic cum Eudociæ versibus consentit tripartitum illud opus, ut minime dubium sit quin illius manibus tritum fuerit. Quis ergo eum nunquam exstitisse sibi persuadeat, de quo exstant monumenta illius temporis quo vixisse dicitur pene æqualia ? Fabulæ in remotis ætatibus latebras quærunt, nec quisquam tam inepte mentitur, ut quæ nemo vidisse se aut audivisse meminit, ea nuper in clarissima luce et omnium oculis invenisse fingat. Porro fatetur ipse Fellus, cui tamen hac in re non omnino assentior, *Confessionem Cypriani* ante Constantini tempora scriptam fuisse, id est circa illud tempus quo perfunctus martyrio creditur, nempe sub Diocletiano et Maximiano, ut testatur Eudocia. Præterea ante hoc opus scripta fuerant acta Justinæ et Cypriani, ut discimus ex libello de utriusque passione. 2° Credibile non est ejusmodi monumenta ad res Cypriani Carthaginensis ornandas ficta fuisse, in quibus nihil erat omnino quod Cypriano Carthaginensi aptari posset ; non tempus, non locus martyrii et episcopatus, non res gestæ et peregrinationes. 3° Si nullus exstitisset Cyprianus ille Antiochenus, qui cum Justina passus Nicomediæ dicitur, quomodo de utriusque nomine dies festus sæculo quarto in loca Nicomediæ vicina induci, quomodo utriusque fama omnium ore celebrari potuit ? Illud autem ex oratione 18 S. Gregorii Naz., quæ habita est Constantinopoli, non obscure perspicitur, Cyprianum illum, cujus dies festus agebatur, non Carthaginensem, sed Antiochenum esse. Nam magicas artes et conversionem, ut præcipuos illius vitæ et notissimos eventus prædicat Gregorius, ita ut dubitet an quisquam ex audientibus res illius gestas ignoret (p. 277). Quin etiam, quod ait Cyprianum post conversionem factum esse æditunm, id se ex aliquo audivisse testatur (p. 281). Probabile non est Cyprianum Carthaginensem adeo notum his in regionibus fuisse, præsertim ex rebus ad eum minime pertinentibus, ut Gregorium incolæ edocerent ; sed hæc fama et dies festus ad alium debent referri.

Objicit Fellus S. Gregorium tam oscitanter errare non potuisse, ut episcopum Antiochenum cum Carthaginensi confunderet ; neque enim si vere exstitisset Cyprianus ille Antiochiæ episcopus, qui Nicomediæ passus dicitur, nihil de illo ad Gregorii aures perventurum fuisse, qui et a patre res tam mirabiles mature discere debuit, et per se ipse Nicomediam et loca vicina pervadens cognoscere. Sed, dum Gregorium vir eruditus culpari non patitur, quod unum ex duobus Cyprianis finxerit, in alium illam reprehensionem non multo leviorem conjicit, quod ad Cyprianum Carthaginensem retulerit monumenta illius ætati et patriæ et rebus gestis repugnantia. Verisimilior mihi videtur hæc illius excusandi ratio : cum ei recens admodum cum iis quos alloquitur intercederet consuetudo, **77** et post aliquot dierum secessum attemperate ad ipsum diem festum rediisset, ut ipse testatur (p. 275), satis proclive fuit in tam angustis ad res accurate ediscendas spatiis labi et errare. Quod autem ait idem Fellus, nullum inter Antiochiæ episcopos Cyprianum inveniri, id facile expeditur. Non enim Antiochiæ magnæ episcopus fuisse Cyprianus dicitur, sed alterius, ut observat Tillemontius, in Phœnicia sitæ, ex qua Damascum perductus est, ut a judice interrogaretur.

Duo ergo distinguendi sunt Cypriani, et in oratione 18 Gregorii Naz. quid Antiocheno, quid Carthaginensi conveniat expendendum. Quod ait Gregorius, Cyprianum nobili et senatoria domo ortum esse, id Tillemontius Cypriano nostro attribuit, ut

alteri illi magno non valde consentaneum ; sed tom. V, ubi agit de Cypriano Antiocheno, fatetur id non posse discerni. Non immorabor in excutiendis aliis conjecturis quæ de Cypriano fieri solent, velut quod Baronius et post eum alii nonnulli existimarunt Cyprianum jam senem ad Christianam religionem accessisse. Nituntur quodam loco ex *Epistola ad Donatum*, ubi sic loquitur Cyprianus : « Qui possibilis, aiebam, est tanta conversio, ut repente ac perniciter exuatur quod vel genuinum situ materiæ naturalis obduruit, vel usurpatum diu senio vetustatis inolevit ? » At Cyprianus non suos annos numerat, sed de vitiis loquitur, quæ in homine etiam non sene vetustatem habent, cum « alta, » ut ibidem legimus, « et profunda penitus radice sedarunt. » Huc adde Cyprianum non de suis tantum rebus disserere, sed generatim omnes ætates ac vitæ conditiones complecti, quarum nullam prorsus excipiebant Christiani, quam non Christi gratia renovari et renasci posse dicerent. Liquet id ex his quæ sequuntur : « Quando, inquit, parcimoniam discit in epularibus cœnis et largis dapibus assuevit ? et qui pretiosa veste conspicuus in auro atque in purpura fulsit, ad plebeium se ac simplicem cultum quando deponit ? Fascibus ille oblectatus et honoribus, privatus et inglorius esse non potest. Hic stipatus clientium cuneis, frequentiore comitatu officiosi agminis honestatus, pœnam putat esse cum solus est. Tenacibus semper illecebris necesse est, ut solebat, vinolentia invitet, inflet superbia, iracundia inflammet, rapacitas inquietet, crudelitas stimulet, ambitio delectet, libido præcipitet. » Hæc referenda duxi, ut pateret minus temperanter otio abuti qui Cyprianum hac pictura mores suos expressisse, et pristinæ conditionis splendorem et opes descripsisse opinantur. Quæ conjecturæ si valeant, dicendum erit eum fascibus fulsisse, et vinolentiæ ac rapacitatis vitiis laborasse, quod neminem hactenus video suspicatum.

II. — *De S. Cypriani conversione. — Catechumenus bona sua distribuit, seque voto continentiæ obstrinxit. — Incertum quo anno et tempore baptizatus.*

Plurimum sane Christianæ religioni accessit ornamenti et præsidii conversione tanti ingenii ; ac tum maxime veritas triumphare visa est cum celeberrimum **78** mendacii doctorem ac defensorem cepit. Non tamen prima aggressione victus est Cyprianus, sed, quod in homine inanium rerum cognitione inflato non valde mirum est, diu veritatem inter et errorem ancipiti sententia fluctuavit. Quod enim docet christiana religio de nova in Christo creatione, id somnii instar domestico argumento refellebat, vitia sua necdum volens emendare, nec emendari posse existimans. Quos tum animi æstus expertus sit, sic ipse in *Epistola ad Donatum* edisserit : « Ego, inquit, cum in tenebris atque in nocte cæca jacerem, cumque in salo jactantis sæculi nutabundus ac dubius vestigiis oberrantibus fluctuarem, vitæ

A meæ nescius, veritatis ac lucis alienus, difficile prorsus ac durum pro illis tunc moribus opinabar quod in salutem mihi divina indulgentia pollicebatur, ut quis renasci denuo posset, utque in novam vitam lavacro aquæ salutaris animatus quod prius fuerat exponeret, et, corporis licet manente compage, hominem animo ac mente mutaret. Qui possibilis est, aiebam, tanta conversio ? etc. » Sed tandem illius animum Christus inflexit, ac docilem fecit hortatibus Cæcilii presbyteri, qui tam præclari operis administer et interpres fuit ; non ille quidem, ut nonnulli opinati sunt, Diadumeni præceptor, sed idem potius qui in dialogo Minucii Felicis Christianam religionem per fas et nefas oppugnat, deinde ab Octavio strenue defensam libenter am-
B plectitur. Amicitia quæ Cypriano intercedebat cum Cæcilio, tam arcte beneficii magnitudine constricta est, ut eum in parentis loco diligeret Cyprianus, ejusque nomen ferre voluerit, ac in ipsius domo vixisse videatur : « Erat sane illi de nobis, inquit Pontius, contubernium viri justi et laudabilis memoriæ Cæcilii, et ætate tunc et honore presbyteri, qui eum ad agnitionem veræ Divinitatis a sæculi errore correxerat. Hunc toto honore atque omni observantia diligebat, obsequenti veneratione suspiciens, non jam ut amicum animæ coæqualem, sed tanquam novæ vitæ parentem. Denique ille, demulsus ejus obsequiis, in tantum dilectionis immensæ merito provocatus est, ut de sæculo exce-
C dens arcessitione jam proxima commendaret illi conjugem ac liberos suos, et quem fecerat de sectæ communione participem, postmodum faceret pietatis hæredem. » Hoc contubernium, quod Cyprianum in Cæcilii domo indicat vixisse, minus congruit cum hominum eruditorum conjecturis, qui Cyprianum uxorem ac forte etiam liberos habuisse volunt cum religionem christianam amplexus est, quamvis nullum prorsus hujus rei vestigium, nec in ejus scriptis nec in illius Vita quam scripsit Pontius, deprehendatur.

Varii cogitationum æstus Cypriani alternantis conversionem demorati sunt ; sed statim atque veritati ad oculos affulgenti cessit, totam se in eo profudit pietas, ac Scripturarum oraculis exculta
D maturos fructus in ipso primordio extulit. « Inter fidei suæ prima rudimenta, ait Pontius, nihil aliud credidit Deo dignum, quam si continentiam tueretur ; tunc enim posse idoneum fieri pectus et sensum ad plenam **79** veri capacitatem pervenire, si concupiscentiam carnis robusto atque integro sanctimoniæ vigore calcaret. Quis umquam tanti miraculi meminit ? Nondum secunda nativitas novum hominem splendore toto divinæ lucis oculaverat, et jam veteres ac pristinas tenebras sola lucis paratura vincebat. Deinde, quod majus est, cum de lectione divina quædam jam non pro conditione novitatis, sed pro fidei festinatione didicisset, statim rapuit quod invenit promerendo Domino profuturum. Distractis rebus suis, ad indigentiam

pauperum sustentandam tota prædia pretio dispensans, duo bona simul junxit, ut et ambitionem sæculi sperneret, quo perniciosius nihil est et misericordiam, quam Deus etiam sacrificiis suis prætulit, quam nec ille qui legis omnia mandata servasse se dixerat, fecit, impleret : et præpropera velocitate pietatis, pene ante cœpit perfectus esse, quam disceret. »

Non convenit inter eruditos utrum Christianis sacris initiatus esset Cyprianus cum se continentiæ lege obstrinxit, ac bona pauperibus distribuit, an adhuc catechumenus præclara hæc duo facinora ediderit. Sed, si Pontii verba considerentur attentius, vix ambigendi locus supererit. Conceptis enim verbis declarat nondum Baptismo regeneratum fuisse Cyprianum cum hæc designavit : « Non secunda nativitas eum oculaverat, sed sola lucis paratura veteres ac pristinas tenebras vincebat. » Paulo post allata verba, Cyprianus dicitur « adhuc rudis fidei homo, et cui forsitan nondum crederetur. » Idem efficitur ex his verbis : « Prævenit tritura sementem, vindemia palmitem, poma radicem... » Et infra : « Quid autem circa pauperes episcopus faceret, quos catechumenus diligebat ? » Sed Tillemontius, acutissimi judicii scriptor, hoc testimonium Pontii, quod quidem fatetur in dubium revocari non debere, conciliari vix posse existimat cum *Epistola ad Donatum*, in qua Cyprianus, ut modo vidimus, emendationem morum et vitæ mutationem ne cogitatione quidem in conversionis primordio assequi se potuisse declarat, nedum tam fervidis initiis exorsus sit : « Desperatione meliorum, inquit, malis meis veluti jam propriis ac vernaculis favebam. » Præterea baptismo acceptam refert emendationem morum suorum, et « postquam undæ genitalis auxilio superioris ævi labe detersa, in expiatum pectus ac purum desuper se lumen infudit, » tum vero agnovisse se dicit facile esse « quod antea difficile videbatur, geri posse quod impossibile putabatur. » Quomodo ergo tot virtutum ornamenta ante baptismum consequi potuit?

Ut hæc difficultas expediatur, observandum est 1° minus accurate Tillemontium ad initia Christianæ professionis referre dubias illas cogitationes quæ Cyprianum ante conversionem huc et illuc trahebant. Nondum enim credebat in Christum cum sic animo fluctuaret, sed, ut ipse narrat, « in tenebris atque in nocte cæca jacebat ; in salo jactantis sæculi nutabundus ac dubius vestigiis oberrantibus » fluctuabat, « vitæ suæ nescius, veritatis ac lucis alienus. » **80** Facile ergo Pontius cum Cypriano conciliatur ; nec mirum si primus Cyprianum, postquam veritati manus dedit, ad virtutis summum evolasse testatur, quamvis Cyprianus ipse morum suorum emendationem ante acceptum fidei donum desperasset. 2° Non immerito Cyprianus renovationem animi sui et novam creationem baptismo attribuit, quamvis multis jam virtutibus instructus ad baptismum accessisset. Sic enim semper tulit

A ecclesiastici consuetudo sermonis, ut, cum ad baptismum nemo admitteretur nisi post multa emendatæ vitæ indicia, ipsa tamen renovatio et nova creatio baptismi fructus esse diceretur. Hinc illud Cyrilli Hierosolymitani *Catechesi III* (p. 45) : « Mortuus in peccatis descendisti, vivificatus ascendis in justitia. » Non dubium tamen quin ex catechumenis quos Cyrillus erudiebat, non pauci jam magnos haberent in virtute progressus ; ac forte etiam continentiæ voto sese nonnulli obligaverant, ut observat doctissimus editor in notis ad *Cat. IV* (p. 62). Non est hujus instituti usitatam sanctis Patribus et theologis disserendi rationem explanare, sed certe ex ea perspicuum est Pontium et Cyprianum inter se non pugnare dum alter præ-
B clare facta Cypriani sese ad baptismum præparantis narrat, alter baptismo adjudicat quidquid et in ipsa baptismi administratione et in prævia meditatione et exercitatione consecutus fuerat ; addo etiam quidquid in Confirmationis sacramento et in corporis et sanguinis Christi communione, quæ duo sacramenta simul cum baptismo conferri solebant.

Quo anno conversus fuerit et baptizatus Cyprianus ex ejus episcopatus initio existimari debet. Nam, ut ait Pontius, « ad officium sacerdotii et episcopatus gradum adhuc neophytus est, ut putabatur, novellus electus est. » Quare, cum episcopus anno 248 aut 249 creatus fuerit, ut modo videbimus, baptismus non incommode ad annum 244 aut 245 referetur. Alii ad annum 246 referunt, sed
C de his rebus nihil videtur certo posse constitui. Frustra autem inquiratur quo anni tempore baptizatus sit. Hoc sacramento initiatum fuisse inter Pascha et Pentecosten existimant Pearsonius et alii nonnulli, « quia hoc temporis spatium ordinandis lavacris in Africa deputatum erat. » Verum, etsi hi dies præcipue essent baptismo consecrati, nihil tamen vetabat quominus baptisma aliis temporibus daretur, si quæ causæ inciderent baptismi post solemnes dies differendi, vel etiam anticipandi. Probat Tertullianus in libro *de Baptismo* nihil esse incommodi si baptisma extra solemnes dies justis de causis suscipiatur : « Diem baptismo solemniorem, inquit, Pascha præstat..... Exinde
D Pentecoste ordinandis lavacris latissimum spatium est..... Cæterum omnis dies Domini est, omnis hora, omne tempus habile baptismo : si de solemnitate interest, de gratia nihil refert. » Inertes autem baptismi dilatores pluribus castigat S. Gregorius Nazianzenus in orat. 40, nec probat quod dicere solebant : « Luminum festum exspecto : Paschatis festum pluris facio : Pentecosten exspectabo. Cum Christo **81** baptizari præstat, cum Christo in resurrectionis die ad vitam redire, Spiritus adventum honorare. »

Ait Pontius multa Cyprianum adhuc plebeium fecisse ad veterum exempla justorum, et si quod eorum præclare factum Scripturæ auctoritate comprobatum et laudatum videret, id imitatione assequi

conatum esse. Prophetiæ dono ornatum fuisse Cyprianum multa ab eo ad Ecclesiæ utilitatem præcognita et prædicta testantur. Sed non desunt qui ex *Epistola ad Donatum,* quam recens a Baptismo scripsit, jam tum illum hujus doni et plurium aliorum participem fuisse colligant. Sic enim dona illa commemorat, sic alios hortatur ad ea consequenda, ut ipse illis caruisse non videatur : « Nostrum tantum sitiat pectus, inquit, et pateat : quantum illuc fidei capacis afferimus, tantum gratiæ inundantis haurimus. Inde jam facultas datur, castitate sobria, mente integra, voce pura, virtute sincera, in medelam dolentium posse venenorum virtus exstinguere, animorum desipientium labes reddita sanitate purgare, infestis jubere pacem, violentis quietem, ferocientibus lenitatem, immundos et erraticos spiritus, qui se expugnandis hominibus immerserint, ad confessionem nimis increpantibus cogere, etc. »

III. — *De studiis et scriptis S. Cypriani a Baptismo usque ad Ordinationem.*

Non dubium est quin quod effluxit temporis a Baptismo ad Ordinationem, id omne Cyprianus insumpserit in Scripturis legendis, in scriptoribus ecclesiasticis evolvendis, iisque omnibus meditandis et colligendis quæ postea in luce et in oculis totius Ecclesiæ deprompsit. Tertullianum inter scriptores ecclesiasticos præcipue videtur adamasse. Notum est omnibus quod refert Hieronymus in libro *de Scriptoribus ecclesiasticis* vidisse se « quemdam Paulum Concordiæ, quod Italiæ oppidum est, senem, qui se beati Cypriani jam grandis ætatis notarium, cum ipse admodum esset adolescens, Romæ vidisse diceret, referreque sibi solitum nunquam Cyprianum absque Tertulliani lectione unam diem præteriisse, ac sibi crebro dicere : *Da magistrum,* Tertullianum videlicet significans. » Sed, si legendi Tertulliani adeo studiosus fuit Cyprianus, non minus diligentiæ adhibuit in ejus erroribus cavendis vel potius refellendis. Nam, ut omittam unitatem Ecclesiæ, quam a Tertulliano violatam, strenue defendit Cyprianus, quot exstant sancti Martyris sententiæ de justa in lapsos indulgentia, totidem videntur esse in Tertullianum aculei.

Non multo post baptismum ad defensionem religionis et ad morum informationem ingenium exacuit Cyprianus. Ad hoc enim tempus pertinent *Epistola ad Donatum,* ac liber *de Idolorum Vanitate.* Summa quidem elucet eloquentia in aliis operibus Cypriani, inest gravitas sententiarum ac verborum splendor; sed *Epistola ad Donatum* tanto artificio composita est ac tot elegantibus ornata picturis, ut ea tempora minime redoleat, cum Cyprianus in maximis rebus gerendis et disserendis occupatus non jam exquisitas venustates **82** elaboraret, sed orationis divitias sine fuco, sine pigmentis funderet. Hinc præclare Augustinus lib. IV *de Doctr. christiana,* c. 14 : « Est tale aliquid, inquit, in epistola beatissimi Cypriani. Quod ideo puto vel accidisse, vel consulto factum esse, ut sciretur a posteris quam linguam doctrinæ Christianæ

A sanitas ab ipsa redundantia revocaverit, et ad eloquentiam graviorem modestioremque restrinxerit, qualis in ejus consequentibus litteris secure amatur, religiose appetitur, difficillime impletur. » Hunc librum Pontius inter opera Cypriani primum recenset, dum ait Cyprianum « emolumentum gratiæ per fidem proficientis » ostendisse. Quamvis autem solus loquatur Cyprianus, perspicitur tamen quædam forma dialogi. Promissum sermonem, reposcente Donato, exsequitur Cyprianus indulgente vindemia, in horto amœnissimo; egregie describit qualis ante baptismum fuisset et quid in ipso operatus esset baptismus; atque, ut beneficii a Christo accepti magnitudinem commendet, sæculi vitia et pericula eleganter depingit. Finem dicendi facit inclinato jam B sole : tum, ut reliquum diei in lætitia duceretur, Donatum, cui memoria tenax erat et vox canora, hortatur ut Psalmos ex more aggrediatur in convivio sobrio. Videtur ergo Donatus non amicus solum, sed etiam convictor Cypriano fuisse. Sciebat quid Cypriano detraxisset quidque ei contulisset mors criminum, vita virtutum; nomen suum dederat cœlestis militiæ castris, et, cum nihil ejus auribus tam gratum esset quam quod Deo gratum est, sermonibus Cypriani mirum in modum ducebatur. Circa idem tempus scriptus videtur liber *de Vanitate Idolorum,* in quo, multa imitatione expressa, nonnulla etiam totidem verbis translata occurrunt ex libris Tertulliani adversus ethnicos, et ex dialogo Minucii C Felicis. Redolent primordia conversionis nonnulla parum accurate in hoc libro dicta, velut cum ait Cyprianus regna sorte variari, oportuisse Christum pati, et cum passus esset, ad superos denuo regredi.

IV. — *Cyprianus presbyterium et sacerdotium statim accipit. — Quo anno ordinatus episcopus. — Res gestæ et scriptæ in primordiis episcopatus.*

Observat Pontius in Cypriano ob eximios in virtute progressus minime observatum fuisse quod litteræ Apostoli præscripserant, ut neophyti ad sacerdotium non eveherentur : « Presbyterium et sacerdotium statim accepit, inquit : quis enim non omnes honorum gradus crederet tali mente credenti? » Addit multa illum presbyterum præclare fecisse, sed ea memoriæ nostræ non prodidit. Libenter assen-D tior Pearsonio et Fello tres libros *Testimoniorum* a Cypriano presbytero scriptos esse, vel saltem in episcopatus primordiis scriptos crediderim. In his enim nullum exstat eorum vestigium quæ postea Cyprianus tanto animi ardore defendit, sive cum lapsos nec sine pœnitentia recipiendos adversus Felicissimum, nec a spe veniæ excludendos adversus Novatianum contenderet; sive cum unitatem Ecclesiæ adversus utrumque tueretur; **83** sive cum baptisma extra Ecclesiam nullum et irritum esse pugnaret. In tertio libro nonnulla depromit Scripturæ testimonia adversus hæreticos et schismaticos, sed multo fuisset uberior et vehementior si in ipso incendio atque inter motus ab hæreticis excitatos scripsisset. Quin etiam quod ait

lib. III, cap. 28, « Non posse in Ecclesia remitti ei qui in Deum deliquerit, » id, etsi non incommode explanatum fuisse spero in præfatione cap. 9, animum tamen significat minus attentum ad commotam a Novatiano controversiam. Observat Fellus nec Scripturæ testimonia his in libris eodem modo citari ac in aliis, nec Scripturæ libros iisdem nominibus designari; ex quo scriptos esse confirmat ante alia Cypriani opera. Inscripti sunt Quirino, quem filium appellat Cyprianus, cujusque rogatu Scripturæ testimonia ad certa quædam capita revocavit, nihil de suo apponens præter titulos et præfationes primo et tertio libro præmissas. Hos autem libros qui Cypriano abjudicant, aut saltem tertium ab Erasmo in lucem editum, hi refelluntur in prima Baluzii ad hos libros observatione, quam operæ pretium est legere.

In presbyteri gradu non diu mansit Cyprianus, sed paulo post, ut ex Pontii testimonio perspicitur, mortuo episcopo Carthaginensi sufficitur « judicio Dei et plebis favore. » Non tamen facile ab eo impetratum est ut tantum onus, subiret, sed « cum in dilectionem ejus et honorem totus populus aspirante Domino prosiliret, humiliter ille secessit, antiquioribus cedens et indignum se titulo tanti honoris existimans. » Sed, cum populi studia illius necesse magis accenderentur, et fores domus copiosa fraternitas obsideret, ac per omnes aditus sollicita charitas circuiret, cedere coactus est divinæ voluntati tot rebus manifestis significatæ. Quamvis autem episcopatus invito et fugienti impositus fuerit, non defuerunt qui illius electioni, facta conjuratione, intercederent; inter quos quinque potissimum presbyteri nequitiam suam nobilitarunt. Exarsit plebis indignatio in obtrectatores Cypriani, ut patet ex epist. 40; sed nihil prætermisit Cyprianus ut exulceratas mentes ad sanitatem revocaret, « amicissimos eos et inter necessarios computans, mirantibus multis, » ait Pontius. At quinque illi presbyteri conceptum venenum medullis aluerunt, quod post aliquot annos conflato schismate violenter erupit. Augustinus lib. II, *de Bapt.*, c. 7, Agrippinum Cypriani prædecessorem vocat. Sed huic proxime non successit Cyprianus, tum quia in epist. 73 ait multos jam annos esse et longam ætatem ex quo sub Agrippino decretum in concilio fuerat de rejiciendo hæreticorum baptismo; tum quia in epist. 55 ut Fabianum Cornelii ita Donatum appellat antecessorem suum. Huic ergo, ut verisimillimum est, proxime successit.

Cyprianus in epist. 55, anno 252 scripta, « plebi suæ in episcopatu quadriennio jam probatum » se esse dicit. Ex quo eum ordinatum fuisse concludunt anno 248, qui de illius rebus gestis pertractarunt. Sed tamen, si rationes accuratius subducamus, non tam certa et explorata res est, quam eruditis illis viris **84** videtur; ac fieri optime potuit ut initio anni 249 ordinatus, quatuor episcopatus annos numeraret in hac epist. 55, quæ scribi vix potuit ante julium mensem anni 252. Sic enim solet Cyprianus inchoatos annos pro integris numerare: tempus elapsum a mense januario aut februario anni 250 usque ad Pascha anni 251, biennium vocat in epist. 40; similiter triennium interpretatur in epist. 53. Quare, si ordinatus fuisset circa Pascha anni 249, quadriennium numerare poterat mense julio anni 252; sed eum jam episcopum fuisse circa Pascha anni 249 perspicimus ex epistola 24 in secessu scripta, in qua ait se Saturo die Paschæ lectionem semel atque iterum dedisse. Hoc enim Pascha cum referri non possit ad annum 250, aberat enim tunc Cyprianus, referri debet ad annum 249: sed forte, cum lectionem Saturo daret, recens erat ab Ordinatione, nec quidquam vetat cur eum ordinatum dicamus initio anni 249. Si tamen Ordinationem suscepit anno 248, quod fieri optime potuisse non inficior, certe non multo ante mensem julium suscepit. Quinquennium enim suo more, non quadriennium numerasset mense julio ineunte anni 252, si mense maio ordinatus fuisset anno 248.

Elapsum tempus ab initio episcopatus usque ad persecutionem Decii insumpsit Cyprianus in emendandis suorum moribus et disciplinæ legibus tuendis. Ait enim in epist. 55 « in quiete disciplinæ » serviisse. Cum maximam semper virginum curam gesserit, non incommode nonnulli ad initia episcopatus referunt librum *de Habitu virginum*. Alii hæc verba, « has adhortamur affectione magis quam potestate, » presbyterum magis decere quam episcopum volunt; sed Pearsonius hæc verba Cypriani modestiæ attribuit; episcopalem auctoritatem vigere aliis in locis observat, velut cum ait Cyprianus: « Audite igitur, virgines, ut parentem; audite, quæso, vos docentem pariter ac monentem. » Hunc librum rejicit Rigaltius post Decii persecutionem, hoc fretus argumento quod a Pontio recenseatur inter ea Cypriani opera quibus caruisset Ecclesia, nisi ethnicorum impetum Cyprianus prudenti secessu effugisset. Sed non vidit Rigaltius ipsum etiam librum *ad Donatum* a Pontio sic commemorari, quem tamen initio conversionis scriptum nemo negaverit. Unde patet Pontium Cypriani opera data occasione enumerare, non modo quæ post secessum scripserat.

Circa idem tempus, id est, ante persecutionem, scripta existimatur epist. 66, quam Cyprianus scripsit « presbyteris et diaconis et plebi Furnis consistentibus, » de quodam Geminio Victore, qui Geminium Faustinum presbyterum tutorem testamento suo nominaverat. Jubet observari Cyprianus quod ipsius antecessores episcopi jampridem statuerant, « ne quis frater excedens ad tutelam vel curam clericum nominaret, ac si quis hoc fecisset, non offerretur pro eo, nec sacrificium pro dormitione ejus celebraretur. » Deliberaverat ea de re Cyprianus cum collegis qui præsentes aderant, et compresbyteris qui assidebant. Sæpe enim negotia episcopos Africanos **85** Carthaginem trahebant,

quibuscum episcopus Carthaginensis continuum veluti concilium habere poterat. Satis autem perspicitur, ut Pearsonius et Tillemontius observant, hanc epistolam in pace scriptam fuisse. Neque enim Geminius ille, sæviente persecutione, filiorum tutelam presbytero commisisset, quem dignitas et munus quo fungebatur in medium discrimen conjecisset. Verisimile est Geminium illum Faustinum, quem Victor tutorem nominaverat, postea ejusdem urbis factum esse episcopum. Adfuit enim concilio Carthaginensi, anno 256, Geminius Furnitanus.

Tres alias epistolas ante annum 250 scriptas pronuntiat Pearsonius, sexagesimam primam *ad Euchratium* de histrione quodam qui, etsi a theatro cessaverat, adhuc tamen artem suam docebat; sexagesimam secundam *ad Pomponium* de virginibus quæ cum masculis, ex quibus unus erat diaconus, deprehensæ in eodem lecto fuerant; sexagesimam quintam *ad Rogatianum* de quodam diacono qui ei contumelias et injurias fecerat, nec dignitatis nec senectutis habita ratione. Si scriptæ sunt hæ litteræ initio episcopatus, necesse est ut jam tum summa fuerit Cypriani sapientiæ existimatio, cum illius responsa episcopi undique peterent : sed fatendum nullam inesse his epistolis notam cur ad hoc tempus referantur. Crediderim potius *Epistolam ad Rogatianum* scriptam esse post motus a Novato ejusque gregalibus excitatos; ad hos enim videtur respicere Cyprianus cum ait : « Hæc sunt enim initia hæreticorum et ortus atque conatus schismaticorum male cogitantium, ut sibi placeant, ut præpositum superbo tumore contemnant. Sic de Ecclesia receditur, sic altare profanum foris collocatur, sic contra pacem Christi et ordinationem atque unitatem Dei rebellatur. »

Cypriani sapientia elucet in his litteris. In sexagesima prima declarat nec majestati divinæ, nec evangelicæ disciplinæ congruere ut histrio communicet. Quod si enim penuria hanc artem exercere cogat, Ecclesiæ sumptibus sustentari debere, modo tamen contentus sit frugalioribus cibis; aut si illic Ecclesia hos sumptus facere non possit, in suam eum invitat. In sexagesima secunda laudat Pomponium quod abstinuisset diaconum, qui cum virgine sæpe manserat, sed et cæteros qui cum virginibus dormire consueverant. Auctor est ut inspiciantur virgines diligenter ab obstetricibus, et si virgines inventæ fuerint, accepta communicatione in Ecclesiam admittantur, si tamen hactenus pœnitentiam hujus illiciti concubitus egerint, et a se invicem recesserint. Minatur graviorem censuram si ad eosdem masculos reversæ fuerint, aut si cum eisdem in una domo et sub eodem tecto simul habitaverint. Corruptis imponit pœnitentiam plenam, ac eas, si obstinate perseverent, nunquam in Ecclesiam admitti posse declarat. In sexagesima quinta laudat humilitatem Rogatiani quod, cum pro episcopatus vigore et cathedræ auctoritate pœnas de diacono sumere posset, querelas ad se detulerit. Statuit oportere diaconum « agere audaciæ suæ pœnitentiam, et honorem sacerdotis agnoscere » **86** et episcopo præposito suo plena humilitate satisfacere. Hic facile perspicitur auctoritas Cypriani, non tam consilium dantis quam præcipientis et jubentis, tum ob sedis dignitatem, tum quia inito cum episcopis et presbyteris concilio responsa dabat. Nam epistolæ *ad Pomponium* et *ad Rogatianum* scriptæ fuerunt non solum Cypriani nomine, sed etiam episcoporum quibuscum de propositis rebus deliberaverat. Nec mirum sane est si de gravioribus rebus cum episcopis consiliabatur, qui statuerat ab initio episcopatus sui nihil sine consilio cleri et consensu plebis privata sententia gerere. Ex his quæ deinceps dicemus facile quisque perspiciet quanta fuerit Cypriani in hoc genere diligentia et sedulitas, sive clerici ordinandi essent, seu quid aliud majoris rei incipiendum. Laudat Pontius in illius episcopatu pietatem et vigorem, misericordiam et censuram, gravem vultum et lætum, nec severitatem tristem nec comitatem nimiam, aversum a superbia sæculari animum, sed tamen sine affectatis penuriæ sordibus, summam denique in pauperes charitatem, quos catechumenus dilexerat.

V. — *De persecutione Decii ejusque initiis, ac de magno lapsorum et confessorum numero.*

Electus in pace Cyprianus, ut ipse testatur epist. 55, annum unum cui forte accedunt aliquot menses, in hoc rerum statu traduxit. Circa initium hujus anni 250, Novatus presbyter ob uxoris uterum calce percussum et partum abortione expressum, et alia scelera in judicium apud Cyprianum vocatus est; jamque aderat cognitionis dies, sed persecutio supervenit (epist. 49). Jactitat se Pearsonius hoc presbyteri conjugati exemplo : sed tamen uxorem non duxit Novatus tum cum esset presbyter, nec si presbyter retinuit, idcirco Ecclesiæ vetitum ex continentium numero presbyteros eligere.

Cypriani virtutibus latissimum campum aperuit persecutio Decii, de qua nobis pauca dicenda sunt, antequam res a Cypriano his molestissimis temporibus gestas persequamur. Decius, occisis crudeliter Philippis et imperio occupato, nihil prius sibi aut potius faciendum esse duxit, quam ut in Christianam religionem, quæ sub Philippis ac superioribus imperatoribus mirum in modum creverat, omnes imperii sui conatus converteret. Cœpit itaque et suo in Philippos odio, et Romanarum superstitionum, quarum ruinis hanc religionem superstrui videbat, desiderio in Christianorum sanguine parentari.

Persecutionem simul cum imperio Decii cœptam fuisse discimus ex locuplete teste, Dionysio Alexandrino, qui defendendæ et tuendæ in hac persecutione Ecclesiæ plurimas partes sustinuit. « Sed continuo, » inquit apud Euseb. (*Hist.*, lib. VI, cap. 41), imperii illius erga nos benignissimi mutatio nobis nuntiata est, et gravissimus nobis mi-

narum terror intentabatur. Jamque aderat edictum A imperatoris, etc. » Idem testantur Lactantius, in libro *de Morte persec.* c. 4, et Orosius, lib. VI, c. 21. Quare, cum nullum exstet vestigium persecutionis ante mensem januarium anni 250, cujus mensis die vigesimo Fabianum papam Romæ passum esse constat, non assentitur Tillemontius erudito *Annalium Cyprianicarum* auctori, qui Philippum mense Augusto anni 249 occisum esse, ac Decium mense julio exeunte purpuram sumpsisse existimat. Non immerito quidem statuitur Philippum utrumque periisse ante finem anni 249, nec septem annos imperasse, ut visum est Eusebio; quippe cum in Codice Justiniani (lib. IV, tit. 16) exstet rescriptum sub Decii nomine datum XIV kal. nov., Æmiliano et Aquilino coss.; videntur ergo jam tum Philippi B periisse; sed id mense augusto contigisse non probatur: quinetiam citat Tillemontius ex Codice Justiniani (l. VI, tit. 36) legem a Philippo datam idib. octobr. eodem Æmiliano consule, cui non sine errore collega assignatur Peregrinus.

Sed, quæcunque Decio tribuantur imperii initia, negari non potest persecutionem initio anni 250 sæviisse. Caruerunt primordia crudelitate tormentorum, non id quidem omnibus in locis, sed saltem Carthagine, ubi primo confessoribus non aliæ inflictæ sunt pœnæ, quam carcer, exsilium; sed, paucis mensibus elapsis, nullum abfuit cruciatus genus. Sic Aurelius, ut ait Cyprianus epist. 33, sub « oculis ante paucorum, quando extorris fiebat, congres- C sus est; at postea meruit et in foro congredi clariore virtute, ut post magistratus etiam proconsulem vinceret et post exilium tormenta superaret. » Existimat Tillemontius persecutionem citius Romæ quam in Africa sæviisse, ac Moysen et Maximum, presbyteros Romanos, jam in carcerem conjectos fuisse cum persecutio in Africa incepit, quamvis post Fabiani papæ martyrium conjecti fuerint, ut habetur in Bucherii Pontificali. Non sane repugnat ut persecutio citius Romæ quam in provinciis eruperit; sed tamen Cypriani verba quibus vir doctissimus nititur, non id omnino demonstrant, quod ipsi videtur, confessores Romanos ante in carcerem conjectos fuisse quam Carthaginenses; sed tantum cruciatus et tormenta prius Romæ ince- D pisse quam Carthagine. Sic enim loquitur Cyprianus in epistola 25, *ad Moysem et Maximum et alios confessores*: « Vos enim primores et duces ad nostri temporis prælium facti cœlestis militiæ signa movistis; vos spiritale certamen, quod nunc geri Deus voluit, vestris virtutibus imbuistis; vos surgentis belli impetus primos immobili robore atque inconcussa stabilitate fregistis: inde initia felicia pugnandi orta sunt; inde vincendi auspicia cœperunt. Contigit hic per tormenta consummari martyria; sed qui in congressione præcedens exemplum virtutis fratribus factus est, cum martyribus in honore communis est. Coronas vestras manu sertas inde huc tradidistis et de poculo salutari fratribus tradidistis. » Negat Tillemontius ex his verbis sequi Moysen et Maximum Romæ omnium primos confessos esse, quippe cum Fabianus ante martyr obierit quam isti in carcerem conjicerentur, sed tantum hanc eos laudem ante Carthaginenses retulisse. Sed tamen neminem excipit 88
Cyprianus, ac confessores ad quos scribebat, « primores et duces ad nostri temporis prælium » signa movisse declarat. Multo ergo satius est hæc de martyrum constantia in cruciatibus perferendis, ut tota verborum complexio postulat, accipere.

Causam persecutionis repetit Cyprianus, in libro *de Lapsis*, ex Christianorum peccatis, quorum antiquam pietatem longa pax adeo corruperat, ut in plerisque pecuniæ fames, deliciarum amor, fraudes et rapinæ, matrimonia cum infidelibus, perjuria, inimicitiæ et maledicta merito culparentur. Plurimos etiam episcopos infecerat corruptela, in quibus Cyprianus, non modo sæcularium rerum procurationes et per alienas provincias negotiationis quæstuosæ nundinas, sed etiam fraudes et rapinas et usuras castigat. Usus est Deus ad tot malorum emendationem Decii persecutione, quæ et bonorum pietatem et constantiam mirifice exercuit, et eorum qui nomine magis quam vita christiani erant, ignaviam et interiores animi labes nudavit. Hoc enim habuit singulare hæc persecutio, ut omnes omnino Christianos comprehenderet, saltem Carthagine, nec quisquam ex ea nisi aut Christi confessor egregius, aut simulacrorum perfidus cultor, vel libellaticus discederet. Nam singulis explorandæ fidei præfiniebantur dies, ut ait Cyprianus in libro *de Lapsis* (p. 182), sicque non solum qui sese audacter sistebat, sed etiam qui « professus intra diem non est, et patrimonio derelicto secessit, christianum se esse confessus est. » Itaque nihil erat medium: vel vita pro Christo profundenda erat aut saltem patrimonium projiciendum, vel utrumque cum scelere retinendum. Idem evenisse Alexandriæ perspicitur ex Dionysio Alexandrino, apud Euseb. *Hist.* (l. VI, cap. 41). Deplorant Romani confessores « multorum per totum pene orbem ruinas, et grande delictum per totum pene orbem incredibili vastatione grassatum (Epist. 26). » « Aspice totum orbem pene vastatum, inquit clerus Romanus (epist. 31), et ubique jacere dejectorum reliquias et ruinas. » Deflet etiam Cyprianus epist. 6, « infestam tempestatem, » quæ ipsius plebem, maxima ex parte, prostraverat, ac etiam cleri portionem perstrinxerat, quamvis serius clerici ceciderint. Non sine gravissimo dolore meminit in libro *de Lapsis* (p. 183), « ad prima statim verba minantis inimici, maximum fratrum numerum fidem suam prodidisse, nec prostratum esse persecutionis impetu, sed voluntario lapsu seipsum prostravisse. Non exspectaverunt, inquit, saltem ut interrogati negarent, ut ascenderent apprehensi; ante aciem multi victi, sine congressione prostrati, nec hoc sibi reliquerunt, ut sacrificare idolis viderentur inviti; ultro ad forum

currere, ad mortem sponte properare..... Quid illi A qui a magistratibus, vespera urgente, dilati sunt, quod ne eorum differretur interitus etiam rogaverunt?... Ac multis proprius interitus satis non fuit; hortamentis mutuis in exitium suum populus impulsus est, mors invicem lethali poculo propinata est. » Non omnium tamen lapsorum vita ante persecutionem illaudata fuit; testatur enim Cyprianus epist. 27, **89** nonnullos extitisse « de lapsis, humiles et mites, et trementes et metuentes Deum, et qui in Ecclesia semper gloriose et granditer operati sunt, et opus suum Domino imputaverunt. » Magnum sane dedecus inussit nomini christiano tot hominum a Christi sacris ad dæmonum aras currentium ignavia; sed alia ex parte, plurimum splendoris accessit non eorum solum fortitudine et B constantia qui horrendos cruciatus et inaudita supplicia pro Christo superarunt, sed aliorum etiam innumerabilium prudenti fuga qui, cum opes suas projicere maluerint quam impiis jussis parere, inter confessores, Cypriano judice, numerantur. Quare, si nunquam alias tanta lapsorum visa est multitudo, nunquam etiam tantus confessorum extitit numerus : deinde vero, etsi persecutio ubique grassata est, non tamen ubique dæmoni suæ artes successerunt. Scribit enim Clerus Romanus epist. 3, ad clerum Carthaginensem, Romanam Ecclesiam stare fortem in fide, et quosdam tantum terrore compulsos ruisse. Illud etiam ad religionis laudem observandum est, paucissimos cecidisse episcopos, C ac innumerabiles alios Ecclesiæ navem inter horribiles procellas constanter gubernasse, et, pace reddita, sic lapsorum vulnera curasse, ut qui persecutioni Decii succubuerant, redintegrato certamine sub Gallo et Volusiano, vincerent, ut testatur auctor libri *ad Novatianum hæreticum*.

VI. — *In quo positum eorum delictum qui Libellatici appellati sunt.*

Sæviente Decii persecutione, visum est in Africa novum quoddam lapsorum genus qui Libellatici appellati sunt, et materiam eruditorum hominum conjecturis dederunt. Opinati sunt Rigaltius (in notis ad epp. 14, 31 Cypr.) et Natalis Alexander (tom. II, p. 635) Libellaticos dici eos qui, numerata judici pecunia, libellum securitatis accipiebant, sicque a se D et impositam sacrificandi legem et intentatas reluctantibus pœnas redimebant. Sed hæc sententia sic sua sponte omnibus argumentis nuda et incomitata est, sic ab eruditis viris fracta et explosa, ut novam refellendi operam non desideret. Quis enim sibi persuadeat grande peccatum esse et pœnitentia expiandum, quod Scripturæ exemplis et Petri Alexandrini canone 12 comprobatum est, nec unquam inconcessum fuit nisi apud Montanistas, qui persecutionem fugere instar sceleris damnabant? Multæ aliæ de Libellaticis exstiterunt conjecturæ, de quibus non ita facile sit dijudicare. Existimat auctor *Annalium Cyprianicorum* (p. 17) Libellaticos « actis publice habitis coram magistratibus Christum negasse. » S. Augustinus Libellaticos interpretatur eos « qui tempore persecutionis per libellos se thurificaturos professi erant » (lib. IV *de Bapt.*, n. 6). Negat Baronius (ad an 253), Libellaticos inde dictos quod libellos dedissent, sed quod accepissent; at Christum ab illis negatum fuisse contendit. Dubitat Tillemontius (tom. 1, not. 3 in persecutionem Decii) utrum libellos dederint an acceperint : dedisse et accepisse suspicatur, idemque sensisse probat eruditum auctorem libri **90** *de frequenti Communione*. Multi alii Libellaticos ex datis libellis dictos existimant, velut Bosquetus (lib. III *Eccles. Gallic.*, p. 132); nonnulli etiam in actis publicis subscripsisse volunt. Cum hæc sententiarum varietas conjiciendi et investigandi libertatem relinquat, quid mihi videatur exponere non verebor. Existimo itaque Libellaticos nec voce nec scripto impie quidquam aut facturos promisisse, aut a se factum declarasse, sed idcirco vituperatos et justæ pœnitentiæ addictos fuisse, quod securitatis libellos a magistratibus impetrassent ea lege et conditione, ut in actis publicis scriberetur eos sacrificasse et Christum negare, quamvis neutrum commisissent.

In hoc positum esse Libellaticorum crimen inde perspicitur quod eorum fraus cum ea compararetur quam Eleazaro ministri regis proposuerant : « Ac ne quis vel libelli, inquit Cyprianus in libro *de Exhort. mart.* (p. 271), vel alicujus rei oblata sibi occasione qua fallat, amplectatur decipientium malum munus : nec Eleazarus tacendus est, etc. » Illud ergo admiserunt Libellatici quod Eleazarus admittere noluit, consenserunt ut sacrificasse dicerentur, egregio seni longe dissimiles. At si voce pronuntiassent, vel scripto declarassent se sacrificasse et Christum negasse, ab ejusmodi facto dehortatus esset Cyprianus ut ab aperta impietate, non ut a callida simulatione.

Idem perspicitur tum ex iis locis in quibus Libellaticorum culpa lenitur et quodammodo excusatur, tum etiam ex illis in quibus severius castigatur. Cum Libellaticis concessa pax in synodo Carthaginensi carperetur a Novatiani sectatoribus, sic factum synodi defendit Cyprianus, epist. 55, *ad Antonianum* : « Cum ergo inter ipsos qui sacrificaverunt, inquit (p. 70), multa sit diversitas, quæ inclementia est et quam acerba duritia Libellaticos cum iis qui sacrificaverunt jungere, quando is cui libellus acceptus est, dicat : Ego prius legeram et episcopo tractante cognoveram non sacrificandum idolis, nec simulacra servum Dei adorare debere; et idcirco, ne hoc facerem quod non licebat, cum occasio libelli fuisset oblata, quem nec ipsum acciperem nisi ostensa fuisset occasio, ad magistratum vel veni, vel alio eunte mandavi Christianum me esse, sacrificare mihi non licere, ad aras diaboli me venire non posse, dare me ob hoc præmium ne quod non licet faciam. Nunc tamen etiam iste qui libello maculatus est, posteaquam nobis admonentibus didicit nec hoc se facere debuisse, etsi manus pura sit et os ejus feralis cibi contagia nulla polluerint, conscientiam tamen ejus esse pollutam, flet auditis no-

bis et lamentatur, et quod deliquerit nunc admonetur, et non tam crimine quam errore deceptus, quod jam de cœtero instructus et paratus sit contestatur. » Ex his verbis perspicitur 1° Libellaticos non ex datis sed ex acceptis libellis nomen traxisse; 2° secreto confessos esse magistratui Christianos se esse, ac totam rem ita attemperate tractatam, ut nec Christianus impie quidquam dicere aut facere sibi videretur, nec judex in periculum veniret; 3° non manum Libellaticorum, non os fuisse **91** pollutum, sed solam conscientiam, quia videlicet illis consciis fictum scelus in acta publica relatum fuerat. At si voce vel scripto testati esse se sacrificasse et Christum negasse, an eorum linguas et manus a scelere immunes et puras existimasset Cyprianus? 4° Denique, qui ex hac epistola concludant duo fuisse Libellaticorum genera, quorum alii aliis multo gravius peccassent, ex eo refellentur quod sibi maxime favere existimant. Tum cum enim observat Cyprianus « inter ipsos qui sacrificaverunt » multam esse diversitatem, non aliud inter Libellaticos discrimen ponit nisi quod alii ad magistratum venissent, alii mandassent alio eunte. Utrosque æque peccasse non dubitat. Hinc utrisque eodem tempore concessa pax in concilio Carthaginensi, quod anno 251 post Pascha habitum est. Quo quidem in concilio cum episcopi rationes omnes accuratissime subduxerint, ut in hac epist. 52 testatur Cyprianus, non eodem modo cum omnibus Libellaticis egissent si insignis inter eos varietas fuisset. Quid autem utrique Libellatici peccaverint, et qui per se et qui per alios cum magistratu egerant, non exprimit Cyprianus; notissima enim res erat Antoniano; sed illud saltem ex ejus verbis constat, tale peccatum fuisse ut ne peccasse quidem sibi viderentur. At incredibile prorsus est Christianos optimis morum præceptis imbutos adeo cæcutiisse, ut se sine scelere pronuntiare, aut scribere posse crederent. Ego diis sacrificavi, ego Christum negavi; nec nisi admoniti a Cypriano discerent hoc se facere non debuisse. Tam aperta est ejusmodi facinoris impietas, ut neminem prorsus latere potuerit, nisi qui omnem religionis sensum exuisset.

Clerus Romanus, epist. inter Cyprianicas 31 Libellaticorum culpam non molli brachio castigat, nec tamen aliud quidquam indicat quam quod modo observavimus: « Hoc nos non falso dicere, » inquit, « superiores nostræ litteræ probaverunt, in quibus vobis sententiam nostram dilucida expositione protulimus, et adversus eos qui seipsos infideles illicita nefariorum libellorum professione prodiderant, quasi evasuri irretientes illos diaboli laqueos viderentur, quo non minus quam si ad nefarias aras accessissent hoc ipso quod ipsum contestati fuerant, tenerentur; sed etiam adversus illos qui acta fecissent, licet præsentes cum fierent non adfuissent, cum præsentiam suam utique ut sic scriberentur mandando fecissent. Non enim immunis a scelere qui ut fieret imperavit, nec est alienus a crimine cujus consensu licet non a se admissum

A crimen, tamen publice legitur. Et cum totum fidei sacramentum in confessione Christi nominis intelligatur esse digestum, qui fallaces in excusatione præstigias quærit, negavit, et qui vult videri propositis adversus Evangelium vel edictis vel legibus satisfecisse, hoc ipso jam paruit quod videri paruisse se voluit. » Gemellus sane hic locus est alteri ex *Epistola ad Antonianum* deprompto, quamvis alter in summam lenitatem, alter in snmmam severitatem inclinet. Testatur Clerus Romanus Libellaticos sic animo affectos fuisse, ut diaboli laqueos evasuri **92** sibi viderentur; quod profecto Christianis in mentem non venisset, si impie quidquam aut voce prolocuti fuissent, aut scripto testati, Clerus Romanus duo distinguit Libellaticorum genera, ut

B in *Epistola ad Antonianum*, eorum qui in scribendo adfuerant, et eorum qui ne adesse quidem ansi fuerant aut potuerant. Utrique pariter culpantur, quia postremi licet « præsentes, cum acta fierent, non adfuissent, præsentiam suam utique ut sic scriberentur mandando fecissent. « Porro de iis qui in scribendo non aderant nemo dixerit eos libellum dedisse, aut verbo impie quidquam declarasse. In hoc tantum vituperantur quod imperassent ut acta fierent, quod eorum « consensu licet non a se admissum crimen tamen publice » legeretur: « quod fallaces in excusatione præstigias » quæsiissent; quod voluissent « videri propositis adversus Evangelium vel edictis vel legibus satisfecisse. » Ergo qui adfue-

C rant, cum in eadem prorsus causa sint, nihil aliud commisere nisi ut fictum scelus in acta publica ipsis videntibus referretur. Quamobrem, cum ait clerus Romanus eos « non minus quam si ad nefarias aras accessissent, hoc ipso quod ipsum contestati fuerant » teneri; id non ita accipiendum quasi voce pronuntiassent se ad aras accessisse, sed quod consensissent ut sceleris non commissi publicum tamen testimonium exstaret. Simili sensu idem Clerus eos acta fecisse dicit qui « præsentes, cum acta fierent, » non adfuerant. Eodem modo accipiendum quod de Martiali dicitur in epist. 68 (pag. 119), tum etiam illud ex libro *de Lapsis* (p. 190), « nec sibi quominus agant pœnitentiam blandiantur qui, etsi nefandis sacrificiis manus

D non contaminaverunt, libellis tamen conscientiam polluerunt. Et illa professio denegantis contestatio est Christiani quod fuerat abnegantis. Fecisse se dixit quidquid alius faciendo commisit. » Non discrepat hic locus sententiæ Cleri Romani adversus eos « qui seipsos infideles illicita nefariorum libellorum professione prodiderant. » Dixit Libellaticos fecisse se quidquid alius faciendo commisit, non quod voce pronuntiaret se negasse et sacrificasse, nam dicebat judici Christianum se esse et sacrificare, ad aras diaboli venire non posse, ut legimus in epist. 52; sed quia illa libelli professio hominis est quodammodo negantis. Sic enim, antiquis editionibus et octo codicibus mss. inspectis, hunc locum legendum deprehendi: « et illa professio est

denegantis, contestatio est Christiani quod fuerat abnegantis, » eodem videlicet sensu quo clerus Romanus ait eum negasse qui fallaces in excusatione præstigias quærit, et qui vult videri edictis satisfecisse, hoc ipso jam paruisse. A

Quod autem spectat ad libellos a judicibus datos, idem in illis scriptum fuisse non videtur ac in actis publicis. Gravius enim fuisset Libellaticorum peccatum si, præter testimonium actis publicis consignatum, ejusmodi libellos servassent et oblata occasione ostendissent, quod quidem illis nec a Cypriano, nec a clero Romano objectum fuit. Rationum momentis hactenus adhibitis unum adjiciam : morem non fuisse **93** ut qui fidem negabant, id scripto consignarent, sed tantum in acta referebantur. Aliter sentiunt Baronius (ad an. 304) et Tillemontius (tom. V, p. 451), ac locum proferunt ex Actis sanctarum martyrum Agapes, Chioniæ et Irenes, quæ « jussæ Christi negationem scriptam profiteri » dicuntur. Sed scripta illa negatio, græce ἔγγραφος (sic enim Græcum contextum habuisse existimo), nihil aliud est quam negatio actis consignata. Sic apud Euseb. (lib. XI *Hist.*, cap. 5) mulieres quædam coactæ fuerunt a duce λέγειν ἐγγραφως « dictis ad acta testimoniis fateri » se Christianas fuisse, et flagitiorum quæ a Christianis gererentur conscias esse. Messaliani apud Photium (Cod. 52) dicuntur convicti fuisse ἐγγράφως, id est, « dictis ad acta testimoniis, » quod ad errores suos rediissent. Hinc Basilius (l. I *de Baptismo*, cap. 3) vocat promissiones quibus in baptismo obstringimur, ὥσπερ ἔγγραφον ὁμολογίαν, « veluti quamdam ad acta professionem. » Unde etiam Optatus (lib. II, n. 34) : « Fides credentium et professio quæ apud acta conficitur Angelorum. » B C

Libellaticorum crimen, et si famam ac nomen in Africa potissimum habuit, non tamen aliis provinciis ignotum fuit : nam Romæ S. Cornelius a nefariis schismaticis in hoc crimen vocatus; ejusdem in Hispania convicti Basilides et Martialis episcopi. Quin etiam in Ægypto sub Petro Alexandrino occurrit Libellaticorum genus quoddam, sed haud scio an ab Africanis diversum. Petrus Alexandrinus (can. 5) pœnitentiæ sex mensium addicit eos qui simularunt, sicut et David, ἤτοι ὡς διελθόντες βιωμούς, ἤτοι ὡς χειρογραφήσαντες, ἤτοι ὡς ἀνθ' ἑαυτῶν βαλόντες ἐθνικούς, « vel ut altaria pertranseuntes, vel ut chirographum dantes, vel ut ethnicos pro se immittentes. » Fatetur Petrus ejusmodi homines non aperte impietatem præ se tulisse, καὶ μὴ γυμνῶς ἀπογραψαμένους τά πρὸς ἄρνησιν : ubi legendum videtur ἐπιγραψαμένους. Zonaras sic interpretatur illud chirographum, συνέθεντο θῦσάι, « pacti sunt se immolaturos. » Sed hæc promissio an apertæ impietatis specie caruisset? Credere malim ejusmodi homines, itidem ut Libellaticos in Africa, aliquam a judicibus accepisse conditionem, quæ et tuta judici et Christiano non aperte impia videretur. Nihil dicam de alio Libellaticorum genere, quod Baronius D (ad an. 253), perspicere sibi visus est in epistola Plinii ad Trajanum, ex qua profert hæc verba : « Propositus est libellus sine auctoro multorum nomina continens, qui negarent se esse Christianos aut fuisse, etc. » Sed non animadvertit Baronius hunc libellum non a Christianis oblatum fuisse, sed ab aliquo nomen suum celante, et multos nominatim ut Christianos designante qui tamen negaverunt se esse aut fuisse Christianos. Hinc Trajanus Plinio respondens ait : « Sine auctore vero propositi libelli nullo crimine locum habere debent, nam et pessimi exempli, nec nostri sæculi est. »

VII. — *Cyprianus secedit in persecutione justissimis de causis.*

Edictum Decii, ut in Africam perlatum est, statim populi clamoribus exagitatus Cyprianus et ad leonem **94** postulatus, prudenti receptu furorem impiorum declinavit, cum coronam suam in aliud tempus differri mallet, quam præsentia sua novas faces incendio persecutionis admoveri. Non semel quæsitus est, sed sæpe alias in absentem popularis furor exarsit. Testatur Pontius eum « suffragiis sæpe repetitis ad leonem » postulatum, ac « proscriptionis gloriam consecutum esse. » Idem de se ipse narrat « toties flagitatum et quæsitum » (epist. 6). « Toties ad leonem petitum in circo, in amphitheatro, » atque etiam proscriptum se fuisse « applicito et adjuncto episcopatus sui nomine » (epist. 55). « Cum publice legeretur : Si quis tenet vel possidet de bonis Cæcilii Cypriani episcopi Christianorum (epist. 69). » Quonam se receperit nescimus; sed presbyteri et diaconi Romani, iniquis sermonibus decepti, parum æque de illius secessu judicarunt antequam ab ipso de tota re certiores fierent. Vix dubium est quin eum nonnulli alii reprehenderint; neque enim illius factum tanto studio defendisset Pontius si probatum omnibus et purgatum fuisset. Forte vituperandi hæc ansa olim arrepta est, vel etiam hodie arripiatur, si quis censoris partes sibi arroget; quod ipso absente maxima pars fidelium turpiter ceciderit, constantior in fide, aut saltem ad horrendum scelus tardior futura si episcopi sui liberrimam confessionem audisset, aut præclaram pro Christo mortem spectasset.

Sed, ut a Cypriano reprehensionem omnem propulsemus in ejusmodi consilio, quo duo alii præstantissimi viri, Gregorius Thaumaturgus et Dionysius Alexandrinus eodem tempore utebantur, observandum est 1° eum communi Evangelii præcepto paruisse, quod tum maxime observare debuit cum in ipsius potissimum nomen persecutio erumperet, ac periculum esset ne furorem gentilium in plebem suam præsens accenderet. 2° Singulari modo admonitus a Deo fuit ut discederet : « Dicata enim in omnibus Deo mens, » inquit Pontius, « et fides divinis admonitionibus mancipata credidit se, nisi Domino latebram tunc jubenti paruisset, etiam ipsa passione peccare. » Tuetur se Cyprianus Evangelii præcepto, in epistola quam ad Clerum Romanum scripsit pur-

gandi sui causa; sed in alia epistola, nempe decima, declarat jussisse Dominum ut secederet. 3° Maximus ille fratrum numerus qui absente Cypriano cecidit, non tormentis et cruciatibus Christum negare coactus est, « sed ad prima statim verba minantis inimici fidem suam prodidit, » ut in libro *de Lapsis* legimus. Sic animo affectis melius consulere non poterat Cyprianus, quam si eos ad recedendum exemplo suo hortaretur. 4° Observat Pontius divino consilio servatum esse Cyprianum, qui, cum Ecclesia maximam cladem accepisset persecutione Decii, « posset saucios homines et varia expungentis inimici arte jaculatos, adhibita medicinæ cœlestis medela, pro qualitate vulneris vel secare interim vel fovere. » Rem exitus comprobavit. Testatur enim auctor libri *ad Novatianum hæreticum* « illos qui prima acie, » id est « Deciana persecutione vulnerati fuerunt, hos postea, id 95 est secundo prælio, ita fortiter perseverasse ut, contemnentes edicta sæcularium principum, hoc invictum haberent, quod et non metuerunt exemplo boni pastoris animam suam tradere et sanguinem fundere, nec ullam insanientis tyranni sævitiam recusare. » 5° Denique sic corpore abfuit Cyprianus, ut animo et sollicitudine omnibus rebus interesset, nec ullas episcopi partes prætermitteret. Discedens omnibus rebus providerat, pecuniam apud clericos distribuerat, « ut haberent plures unde ad necessitates et pressuras singulorum operari possint (epist. 5). » Videtur in secessu assidue sacrificia obtulisse, ministrante Victore diacono, qui eum cum aliis nonnullis comitatus fuerat (Epp. 5, 37). Aderant interdum plures episcopi, et una cum Cypriano Aurelium et Celerinum ordinaverunt, ut patet ex epp. 33 et 34. Quin etiam de sacrificiis suis sic loquitur, ut frequentem populum congregasse videatur. Ait enim in epist. 16, quæ est *ad confessores Romanos* : « Et nos quidem, vestri diebus ac noctibus memores, et quando in sacrificiis precem cum pluribus facimus, et cum in secessu privatis precibus oramus, coronis ac laudibus vestris plenam a Domino faventiam postulamus. » Cum autem Ecclesiæ curam presbyteris et diaconis commisisset, ac præterea, ut ipsius verbis utar ex epist. 38, pro se vicarios misisset duos episcopos, Caldonium et Herculanum, quibus adjunxerat Rogatianum et Numidicum presbyteros, de omnibus ad eum referebatur, nec quidquam ab eo omissum quod quidem ad pauperes sublevandos, ad confessores cohortandos ac interdum etiam castigandos, ad lapsorum ruinas reparandas, ad disciplinæ observationem et Ecclesiæ pacificationem pertineret. Sed, quia litteras illius in secessu scriptas alii aliter ordinant, non perfunctorie nobis examinanda res est.

VIII. — *De litteris cleri Romani Carthaginem missis, postquam Cyprianum secessisse nuntiatum est.*

Presbyteri et diaconi Romani, ad quos, mortuo Fabiano, rerum administrandarum summa redierat, ex Clementio, sive, ut vocat Baluzius, Crementio subdiacono Carthaginensi de Cypriani secessu didicerunt. Cumque res « minus simpliciter et minus fideliter, » ut ait Cyprianus epist. 15, fuisset nuntiata sive ab hoc subdiacono, sive ab aliis (hunc enim non accusat Cyprianus), duas epistolas per eumdem Clementium Carthaginem miserunt, alteram ad Cyprianum de morte Fabiani, quæ quidem ad nos pervenit, alteram ad ipsius clerum; quanquam ait Cyprianus, « nec quis scripserit, nec ad quos scriptum sit significanter expressum » fuisse. In hac epistola, quæ tertio loco apud Pamelium volvitur, etsi nihil nominatim de Cypriano nisi honorifice dicitur, sic tamen de illius secessu loquuntur, ut illum minime probent : sic de bonorum pastorum notis disserunt, quasi eas desiderent in Cypriano; sic denique gregis custodiam clero Carthaginensi commendant, quasi vidua esset episcopo ecclesia. Illud etiam Cypriano molestum esse poterat quod clerum Carthaginensem Romani 96 rogarent ut harum litterarum exemplum ad quoscunque posset transmitteret per idoneas occasiones, vel suas faceret.

Has cleri Romani litteras circa mensem maium collocat Tillemontius; sed verisimile non sit Romanos de morte Fabii, qui die vicesima januarii martyr obiit, tam sero Cyprianum fecisse certiorem. Etiamsi persecutio facultatem hujus rei præclusisset, ut conjicit Tillemontius, nimium tamen intercedebat commercii Romam inter et Carthaginem, quam ut de tam insigni eventu per quatuor menses « rumor incertus esset et opinio dubia nutaret, » ut ait Cyprianus epist. 4. Deinde vero ex epistola Celerini ad Lucianum (inter Cyprianicas 21) discimus sexaginta quinque confessores Romam Carthagine venisse paulo post Pascha aut forte etiam ante Pascha, quod hoc anno incidit in diem 7 April. ex cyclo Victorii, aut 31 mart. ex cyclo Hippolyti. Indicat tamen clerus Romanus in litteris de quibus nunc agimus, neminem Carthagine venisse ex quo de secessu Cypriani certior fieri posset, præter Clementium subdiaconum. Multo ergo probabilius est hanc epistolam mense martio allatam fuisse.

Sed objicit Tillemontius Cyprianum in epistola 15, quam æstate scriptam fuisse constat, sic de his Cleri Romani litteris loqui, ut eas nuper missas esse dicat. Quærit deinde cur, cum Cyprianus his litteris statim responderit, Romani tam sero rescripserint : nondum enim id fecerant, cum epist. 15 scriberet Cyprianus. Nihil probat illud, « nuper, » quod pro varia rei considerandæ ratione variam habet sententiam. Cyprianus, in epist. 65, quoddam antecessorum suorum decretum jampridem ac *nuper* factum esse dicit. Potuit ergo dicere *nuper* se accepisse epistolam ante quatuor menses acceptam, cum præsertim nulla alia per totum illud tempus epistola venisset. Facilis et expedita ratio est cur Romani nondum Cypriano respondissent mense julio; nondum enim suspiciones deposuerant, adhuc patebant eorum aures iniquis sermonibus, ut videre est initio epist. 15. Quamobrem non respondere sta-

tuerant; hinc litteras mense julio non ipsi Cypriano, sed ejus clero inscripserunt; quamvis minime dubium sit quin primam Cypriani epistolam accepissent, etiamsi ante mensem maium scripta non fuisset.

IX. — *De prima Cypriani Romanorum litteris responsione. — De tredecim litteris ante secundam responsionem scriptis et simul cum illa Romam perlatis, ex quibus multas desiderari ostenditur.*

Primis litteris Cleri Romani statim respondit Cyprianus, et de glorioso Fabiani exitu gratulatus est, de quo antea rumor incertus erat. Quod autem spectat ad alteras ad clerum Carthaginensem scriptas, rem prudenter tractandam esse judicavit. Cum animadvertisset in his litteris, « nec quis scripserit, nec ad quos scriptum sit, significanter expressum » esse, cumque eum « in iisdem litteris et scriptura et sensus et chartæ ipsæ quoque moverent, ne quid ex vero vel subtractum esset vel immutatum, » eamdem ad **97** illos epistolam authenticam remisit, « ut recognoscerent an ipsa esset quam Clementio hypodiacono perferendam » dederant (epist. 4). At, ubi veram epistolam esse comperit, non exspectato Romanorum responso, iterum scripsit purgandi sui causa, et actionum suarum rationem sedato corde exposuit, missis etiam ad eos tredecim litteris, quæ ab ipso variis de rebus, ex quo secesserat, scriptæ, nullam prorsus negligentiæ suspicionem relinquebant. Sic autem has litteras recenset Cyprianus : « Et quid egerim, » inquit in epist. 15, « loquuntur vobis epistolæ pro temporibus emissæ numero tredecim quas ad vos transmisi, in quibus nec clero consilium, nec confessoribus exhortatio, nec extorribus quando oportuit, objurgatio, nec universæ fraternitati ad deprecandam Dei misericordiam allocutio et persuasio nostra defuit, quantum secundum legem fidei et timorem Dei Domino suggerente, nostra mediocritas potuit eniti. Posteaquam vero et tormenta venerunt, sive jam tortis fratribus nostris, sive adhuc ut torquerentur inclusis, ad corroborandos et confortandos eos noster sermo penetravit. Item. . . . . litteras feci quibus martyres et confessores consilio meo quantum possem ad Dominica præcepta revocarem. Item presbyteris et diaconis non defuit sacerdotii vigor. . . . . Plebi quoque ipsi, quantum potuimus, animum composuimus. . : de hoc etiam bis ad clerum litteras feci, etc. » Permagni est momenti tredecim illas litteras secernere inter Cyprianicas, ac utrum omnes exstent, an nonnullæ perierint investigare. Nullam prorsus desiderari patitur Pearsonius; sed, præter epistolam quintam ad clerum, nonam ad confessores et quinque alias *de Lapsis,* nempe 10, 11, 12, 13, 14, quæ verbis Cypriani modo citatis accurate respondent, epistolas 81, 37, 36, 8, 7, 6, inter tredecim illas numerat quæ Romam missæ fuerunt. Contra Tillemontius quatuor epistolas ex illis tredecim quæ Romam missæ sunt, periisse contendit; ac epistolas 8, 7, 6, 36, serius scriptas esse putat, nempe hoc anno 250 exeunte. Quamvis molesta sit homi-

A nibus eruditis epistolarum Cypriani jactura, cogar tamen eorum desiderium augere. Assentior enim Tillemontio de epistolis 8, 7, 6, 36; at de octogesima prima et tricesima septima nec ipsi nec Pearsonio assentiri possum, eas hoc tempore scriptas et Romam missas fuisse. Itaque ex epistolis tredecim Romam missis, septem tantum mihi videntur superesse.

Illud 1° notatum velim, in testimonio Cypriani quod modo retulimus, undecim tantum epistolas designari, quamvis tredecim missæ dicantur. Nam cum unam ad martyres post tormenta, et quinque alias de lapsis scriptas nominatim commemoret, necesse est ut septem aliæ his verbis comprehendantur : « Nec clero consilium, nec confessoribus B exhortatio, nec extorribus quando oportuit objurgatio, nec universæ fraternitati ad deprecandam Dei misericordiam allocutio et persuasio nostra defuit. » 2° Ex his patet conjecturarum operam et oleum eos perdere qui tredecim illas litteras sibi videntur inter Cyprianicas deprehendisse. Ubinam enim septem epistolas reperient quæ his Cypriani verbis respondeant? ubi illæ litteræ quas se ad presbyteros et diaconos « frequenter » scripsisse testatur in epist. 37, ut martyrum et confessorum curam illis commendaret? Una tantum exstat ante tricesimam septimam, nempe quinta. Nullam prorsus habemus extorribus scriptam objurgandi causa, nullam « universæ fraternitati ad deprecandam Dei misericordiam. » Sed hæc expressiora et planiora C fient ex his quæ de epistolis 8, 7, 6, 36, dicenda sunt : nam de tricesima septima in capite sequenti agemus, de octogesima prima cum ad persecutionem Galli et Volusiani venerimus.

Dubium esse non potest quin hæ quatuor epistolæ scriptæ fuerint, ut observat Tillemontius, cum spes appropinquantis pacis Cyprianum recreasset. In septima hortatur confessores ut magis ac magis proficiant in Domino; « ut cum pro sua misericordia pacem fecerit, quam se facturum repromittit, » novi et pene mutati ad Ecclesiam revertantur. In octava audivisse se narrat in visione divinitus oblata : « Dic illi securus sit, **98** quia pax ventura est; sed quod interim morula est, supersunt adhuc aliqui D qui probentur. » In sexta autem et tricesima sexta hac una re reditum suum interpellari testatur, quod metuat ne auctor sit rumpendæ pacis. Sed Pearsonius, ut se hac difficultate exsolvat, comminiscitur : « Proconsulem, circa hoc tempus, martyrum sanguine satiatum, Carthaginem reliquisse, et ab hoc illius discessu persecutionem multo mitius in dies per magistratus Carthagine exercitam fuisse; nam post hæc tempora ut de proconsule, ita de tormentis aut vexatione in carcere nullam mentionem fieri. » Sed notandum 1° in epistolis quas Romam missas fuisse constat, quasque Pearsonius post illas quatuor collocat, nullum omnino pacis appropinquantis exstare vestigium. « Acies adhuc geritur, » inquit Cyprianus in epist. 14, « et agon

quotidie celebratur. » In epist. 25, *ad Moysen et alios confessores Romanos*, quam Pearsonius mense augusto ineunte scriptam putat, sic legitur in editione Oxoniensi : « Contingit hic per tormenta martyria celebrari. » In Epistola Luciani *ad Celerinum*, quæ scripta est post mensem maium, ac æstate jam incepta, perspici potest quid martyres ante paucos dies passi fuissent « cum fame et siti, sed et ignis vapore » cruciarentur. Ac generatim in omnibus illis epistolis quæ de lapsis loquuntur, nulla pacis mentio non modo jam concessæ, ut videtur Pearsonio, sed ne appropinquantis quidem. Lapsorum causam in reditum suum integram servari jubet Cyprianus, ac necesse esse statuit ut Ecclesia pacem accipiat a Domino antequam lapsis pacem concedat. At nusquam indicat se de persecutionis fine divinitus cognovisse, quamvis ea res maxima apposita fuisset ad placandos lapsorum animos, qui se in longum tempus differri moleste ferebant. 2° Ex epistola 8 perspicitur persecutionem diu sæviisse : « Quod si duo unanimes tantum possunt, inquit, quid si unanimitas apud omnes esset? Quod si, secundum pacem **99** quam nobis Dominus dedit, universis fratribus conveniret, jampridem de divina misericordia impetrassemus quod petimus nec tandiu in hoc salutis et fidei nostræ periculo fluctuaremus. » Non potuit ergo hæc epistola scribi mense aprili anni 250. In eadem epistola hæc leguntur : « Denique ad minimum famulum suum et in delictis licet plurimum constitutum, et dignatione ejus indignum, tamen ille pro sua circa nos bonitate mandare dignatus est : Dic illi, inquit, securus sit, quia pax ventura est : sed quod interim morula est, supersunt adhuc aliqui qui probentur. » Si hæc scripsit Cyprianus mense aprili anno 250, cur adhuc annum in secessu latuit ob persecutionem? cur in epistola 33, quam anno 250 exeunte scriptam esse constat, Aurelium ait suspicatum esse « pacem dum dedicat lectionem? » 3° Epistola 8 inscripta est *presbyteris et diaconis*, eamque S. Augustinus (lib. IV *de Bapt.*, c. 2), ad clerum scriptam fuisse testatur. Eam tamen Pearsonius respondere putat his Cypriani verbis : « Nec universæ fraternitati ad deprecandam Dei misericordiam allocutio et persuasio nostra defuit. » Deinde vero epistola *universæ fraternitati* scripta fuit ante tormenta, ut patet ex epist. 15; at jam tormenta inflicta confessoribus fuisse testatur Cyprianus in eadem epist. 2. Idem dicendum de epist. 7, in qua Cyprianus confessores pluribus hortatur ut confessionis gloriam laudabili vita tueantur, eorumque vitia non pauca reprehendit in his quod nonnulli extorres in patriam injussi rediissent. Inde ansam arripit Pearsonius ut probet Cyprianum de hac epistola 7 loqui cum objurgationem extorribus non defuisse dicit. At si hanc epistolam commemorasset Cyprianus in litteris ad clerum Romanum, non illam ex uno aut altero verbo, quod veluti transiens dixit, sed ex totius epistolæ consilio et proposito designasset. Ex hac autem Pearsonii opinione summa ordinis perturbatio inducta est in epistolas Cypriani. In epistola 7, editionis Oxoniensis, quæ est 36 apud Pamelium, metuit Cyprianus ne, si redeat, « auctor sit rumpendæ pacis; » in epistola autem 11 edit. Oxon., quæ est 8 Pam., tormenta confessoribus recens inflicta memorari existimat Pearsonius. In epistolis 13 et 14 Oxon., quæ sunt 7 et 6 Pam., martyres jam e carcere solutos esse perspicitur. At in epist. 15 Oxon., 11 Pam., adhuc inclusi carcere tenentur.

X. — *Ordo epistolarum Cypriani ante decimam quintam ad Romanos scriptam; ac primo de quinta et nona. — Referenda ad aliud tempus tricesima septima.*

Eliminatis illis epistolis ex loco non suo, jam solutior erit et explicatior cæterarum ordo, tum illarum quæ Romam missæ fuerunt, tum quas postea Cyprianus ingravescente lapsorum tumultu, tum quas, spe pacis divino monitu ostensa, scripsit hoc anno 250 exeunte. Prima omnium in secessu scriptarum existimatur ea quæ apud Pamelium et in editione Oxoniensi quintum locum sortitur. Respondet enim his **100** verbis epist. 15 : « Nec clero consilium defuit. » Pauperum curam clero commendat, ac petit « nihil illis desit, cum summa omnis quæ redacta est, illic sit apud clericos distributa propter ejusmodi casus, ut haberent plures unde ad necessitates et pressuras singulorum operari possint. » Hortatur etiam, et invidiæ declinandæ causa, non glomeratim nec per multitudinem simul junctam confessores » visantur, ac « presbyteri quoque qui illic apud confessores offerunt, singuli cum singulis diaconis per vices alternent. » Equidem facile dederim ex epistolis quas Romam Cyprianus misit purgandi sui causa, nullam hodie exstare quæ huic quintæ præponenda sit. Sed, quod Pearsonius et Fellus prætendunt primam omnium ac statim atque secessit Cyprianus, scriptam fuisse, id mihi persuadere non possum. Nam, cum Cyprianus, ut jam observavi, sigillatim non designet tredecim illas omnes litteras, cumque populi Carthaginensis casus, qui « ad prima verba minantis inimici » fidem ejuraverat, maximum dolorem Cypriano attulisset, vix dubium est quin clerum suum in tanta rerum difficultate consiliis suis firmaverit, eique aliquas litteras ante hanc quintam scripserit; aut saltem litteris, quas hujus molestiæ acceptæ nuntio primum scripsit, aliqua tanti doloris significatio inesse debuit. Quare non crediderim hanc epistolam omnium primam fuisse scriptam; sed non dubium quin scripta sit cum « circa cleri incolumitatem omnia integra » essent, cum aliqua adhuc humanitas confessoribus exhiberetur, ac proinde antequam pars cleri Ecclesiam occultis molitionibus perturbaret aut edictis Decii pareret, imo ante tormenta confessoribus mense aprili inflicta, ante torridioris carceris tenebras quæ in *Epistola* Luciani *ad Celerinum* memorantur. Scriptæ etiam sunt ante

eumdem mensem tres aliæ litteræ, « in quibus nec confessoribus exhortatio, nec extorribus quando oportuit objurgatio, nec universæ fraternitati ad deprecandam Dei misericordiam allocutio et persuasio defuit. » Judicat Cyprianus scriptas fuisse ante tormenta, sed eas ad nos non pervenisse ostendimus.

Tormenta confessoribus inflicta esse mense aprili observant eruditi viri. Mappalicus in quæstione martyr occubuit die Aprilis 17, ut martyrologia testantur, cum pridie acerrimos cruciatus pertulisset, inter quos dicebat proconsuli : « Videbis cras agonem. » Scripsit itaque Cyprianus hoc mense, ut verisimile est, exeunte epist. 9 ad martyreset confessores, in qua eorum laudes plena manu extollit, eosque hortatur ut « istum beatissimum martyrem et alios participes ejusdem congressionis, et comites in fide stabiles, in dolore patientes, in quæstione victores » sectentur. Non dubium quin hæc ipsa sit epistola quam scripsisse se ait Cyprianus in epist. 15, « postquam tormenta venerunt. »

Non multo post, id est mense maio, Pearsonius et Tillemontius post Baronium et Lombertum scriptam existimant epist. 37, in qua Cyprianus presbyteris et diaconis pauperum curam commendat, **101** et etiam atque etiam hortatur « ut corporibus etiam omnium qui, etsi torti non sunt in carcere, tamen glorioso exitu mortis excedunt, impertiatur et vigilantia et cura propensior, et dies eorum quibus excedunt » adnotentur, « ut commemorationes eorum inter memorias martyrum celebrare » posset. Diligenter observanda sunt quæ sequuntur : « Quamquam Tertullus, inquit, fidelissimus et devotissimus frater noster, pro cætera sollicitudine et cura sua quam fratribus in omni obsequio operationis impertit, qui nec illic circa corporum curam deest, scripserit et scribat ac significet mihi dies quibus in carcere beati fratres nostri ad immortalitatem gloriosæ mortis exitu transeunt, et celebrantur hic a nobis oblationes et sacrificia ob commemorationes eorum, quæ cito vobiscum Domino protegente celebrabimus. » Equidem, etsi tot hominum eruditorum auctoritate plurimum moveor, non tamen video cur mense maio, id est in maximo persecutionis incendio, hæc Cyprianum scripsisse velint, cum ipse cito commemorationes martyrum cum clero suo celebraturum se nuntiet. Jam ergo refrigescens persecutio spem illi maturi reditus afferebat; et quæ causæ Tillemontium moverunt ut epistolas 6, 7, 8, 31 rejiceret in finem anni 250, eædem movere debuerunt ut de tricesima septima idem judicium ferret. Præterea mense maio martyres horrendis cruciatibus torquebantur; sed cum epistola 36 scriberetur, non jam per vulnera martyrii coronam acquirebant, sed, si qui in cœlum evolarent, id moriendo in carcere sine tormentis assequebantur. At mense Maio non morientium in carcere sine tormentis, sed vitam inter cruciatus profundentium annotandi dies fuissent et Cypriano nuntiandi. Multo ergo verisimilius est elucubratam fuisse hanc epist. 36 cum persecutio in dies demitigaretur, necdum tamen confessores e carcere soluti essent.

XI. — *Quinque S. Cypriani litteræ de lapsis. — Facinus presbyterorum qui communionem lapsis dederant, non dissimulavit. — Non suspensionem sed excommunicationem illis minatur.*

Plurimum solatii percipiebat Cyprianus ex martyrum triumphis ; sed hanc lætitiam contaminaverunt nefariæ nonnullorum presbyterorum molitiones qui, cum ei ab initio episcopatus semper obstitissent, absenti gravissimas molestias exhibuerunt. Actæ ab illis tragœdiæ materiam dedit antiqua et laudabilis consuetudo, quam ad perniciem multorum convertere conati sunt. Mos erat in Ecclesia ut lapsis qui libellos a martyribus impetrassent, aliquid de pœnis canonicis episcoporum judicio remitteretur. Exagitat hoc institutum Tertullianus sub finem libri *de Pudicitia,* quod olim catholicus in libro ad Martyres laudaverat. Ejusmodi autem libellos non quilibet confessores dabant, sed ii qui capite damnati erant, aut saltem aliquos cruciatus perpessi fuerant. Hinc Celerinus in *Epist. ad Lucianum* rogat « ut quicunque **102** prior » ex confessoribus « coronatus fuerit, Numeriæ et Candidæ peccatum remittat. » Quamobrem cum Decii persecutionis initia cruciatibus carerent, nulli dabantur libelli, nemo ex lapsis subterfugiendæ pœnitentiæ ansam habebat, frigebant cupidi novarum rerum presbyteri : at, postquam tormenta mense aprili inflicta sunt, et nonnulli ex confessoribus martyrio coronati, tum libelli prodiere, sed tamen debito honore et episcopi dignitati et legibus ecclesiasticis servato. Nam martyres ad Cyprianum litteras direxerunt, et petierunt « tunc desideria sua examinari, et pacem dari quando ipsa ante mater Ecclesia pacem de misericordia Domini prior sumpserit, » et Cyprianum « divina protectio » reducem ad ecclesiam suam fecerit (epist. 10). Præterea paucis dabantur libelli, ut perspicitur ex epist. 23. Mappalicus martyr matri tantum, quæ lapsa fuerat domestica pietate commotus dederat; nulli prorsus Saturninus post tormenta adhuc in carcere constitutus ; sed paulo post servari modus ac delectus desiit : « Nam Lucianus et ipse unus de confessoribus fide quidem calidus et virtute robustus, » ut ait ibidem Cyprianus, « sed minus Dominica lectione fundatus quædam conatus est, imperiti jampridem se vulgi auctorem constituens, ut manu ejus scripti libelli gregatim multis nomine Pauli darentur. » Atque hæc faciebat « non tantum Paulo adhuc in carcere posito, sed et post ejus excessum, dicens hoc sibi ab illo mandatum. Aurelii quoque, adolescentis tormenta perpessi, nomine libelli multi dati sunt ejusdem Luciani manu scripti, quod litteras ille non nosset. » Videtur idem Lucianus auctor fuisse libellorum quos in hanc sententiam scriptos fuisse audierat Cyprianus

epist. 11) : « Communicet ille cum suis. » Nonnullos alios notat Cyprianus « qui personas accipientes in beneficiis » martyrum aut gratificabantur, aut « illicitæ negotiationis nundinas » aucupabantur.

Non ignorabat Cyprianus quinque presbyteros « fomenta quibusdam confessoribus et hortamenta » tribuere, « ne concordarent cum episcopo, ne ecclesiasticam disciplinam cum fide et quiete juxta præcepta Dominica continerent (epist. 40). » Sed tamen, cum tota res ad ipsius reditum integra servaretur, neque in hac libellorum licentia, lapsis quidquam ante Ecclesiæ pacem et episcopi judicium promitteretur, dissimulabat et patientiam tenebat, quasi verecundum silentium proficeret ad quietem (epist. 10). Sed quinque presbyteri nec Evangelii, nec loci sui memores, nec futurum Domini judicium, nec præpositum sibi episcopum cogitantes, novum et sub antecessoribus Cypriani inauditum facinus ediderunt. Lapsis pacem et Eucharistiam dederant « ante actam pœnitentiam, ante exomologesin gravissimi atque extremi delicti factam, ante manum ab episcopo et clero in pœnitentiam impositam. » Tum vero Cyprianus intellexit dissimulandum non esse in re tanti momenti, ne ad periculum plebis pariter et suum taciturnitas nimia procederet. Quare, ut mali progressus supprimeret, tres epistolas de eodem oleo et opera scripsit, animi **103** et doloris plenas : unam ad martyres et confessores, aliam ad presbyteros et diaconos, tertiam ad plebem. Hæ litteræ sunt apud Pamelium undecima, decima, duodecima : in unaquaque duæ aliæ commemorantur.

Martyres admonet « ut a quibus tam devote et fortiter servatur fides Domini, ab iisdem lex quoque et disciplina Domini reservetur. » Mirari se demonstrat quod non, ut olim fieri solebat, a presbyteris et diaconis regantur et erudiantur, sed potius a quibusdam presbyteris jura omnia pervertentibus piæ eorum voluntates interpellentur. Hortatur ergo ut ipsi presbyteros doceant quæ ex presbyteris eos audire oportuerat : præscribit ut, in dandis libellis antecessorum suorum vestigia sequentes, sollicite et caute petentium desideria ponderent, inspiciant et actum et opera et merita singulorum, ipsorum quoque delictorum genera et qualitates cogitent ; denique quos ipsi vident, quos norunt, quorum pœnitentiam satisfactioni proximam conspiciunt, designent nominatim libello, et sic ad episcopum fidei ac disciplinæ congruentes litteras dirigant.

In *Epistola ad Clerum* adhuc vehementius indignatur in presbyteros qui sanctum Domini corpus profanare ausi fuerant. Declarat, « si ultra in iisdem perseveraverint, » usurum se ea admonitione qua illum uti Dominus jubebat, ut interim prohibeantur offerre. Nam præter nocturnas visiones, per dies quoque implebatur « Spiritu sancto puerorum innocens ætas, quæ in extasi videbat oculis et audiebat et loquebatur ea quibus » Cyprianum « Dominus monere et instituere » dignabatur. In *Epistola ad Plebem* declarat nosse se plebis suæ quietem pariter et timorem ; nec dubitat quin lapsi in satisfactione Dei et deprecatione vigilarent, nisi illos quidam de presbyteris gratificantes decepissent. Hortatur ut ipsi singulos regant, et consilio ac moderatione sua secundum divina præcepta lapsorum animos temperent. Totam rem in reditum suum integram servari jubet, « ut, cum ad vos per Dei misericordiam, inquit, venerimus, convocati coepiscopi plures secundum Domini disciplinam et confessorum præsentiam et vestram quoque sententiam, beatorum martyrum litteras et desideria examinare possimus. »

Ex his *Epistolæ ad Clerum*, « diu patientiam meam tenui, » perspici potest tres illas epistolas ante junium mensem scriptas non fuisse. Sed minus belle Tillemontius existimat Cyprianum non solum libellorum licentiam, sed etiam Eucharistiæ profanatæ facinus diu patienter tulisse. Fucum fecerunt doctissimo viro hæc Cypriani verba in epist. 55 (pag. 85) : « Unum illud in quo non mea nec hominum, sed Dei causa est, de eorum facinore non puto esse reticendum quod a primo statim persecutionis die, cum recentia delinquentium facinora ferverent, et sacrificiis nefandis non tantum diaboli altaria, sed adhuc manus ipsæ lapsorum atque ora fumarent, communicare cum lapsis et pœnitentiæ agendæ intercedere non destiterunt. Ex his concludit Tillemontius ab ipso illo **104** die quo erupit persecutio, non defuisse qui lapsis Eucharistiam darent.

Nimium restricte Cyprianum doctissimus scriptor interpretatur. Illius verba nihil aliud sonant nisi presbyteros cum lapsis adhuc recenti eorum scelere communicasse. Revera, si consideretur tempus illis temporibus in pœnitentia solitum impendi, dicere potuit Cyprianus sine absurda exaggeratione presbyteros cum lapsis « a primo statim persecutionis die » communicasse. Præterea, cum lapsi non eodem omnes tempore deliquerint, sed alii citius, alii serius, fieri potuit ut multi perpaucis diebus post admissum scelus communionem ab improbis presbyteris acciperent. Sic interpretandi Cypriani necessitatem affert tota rerum gestarum series et junctura. Nam presbyteri ansam turbandi rapuere ex libellis martyrum, qui post tormenta dari cœperunt ; et Cyprianus in epist. 15, ut martyrum libellos post inflicta tormenta, ita etiam post ipsos libellos audaciam eorum commemorat « qui cum lapsis communicare jam cœperant. » Unde etiam patet recens omnino fuisse facinus presbyterorum. Idem testatur in epist. 12, *Ad Plebem* : « Audio tamen, inquit, quosdam de presbyteris... jam cum lapsis communicare cœpisse. » Sed, quod rem causamque maxime continet, declarat Cyprianus in *Epistola ad Clerum* presbyterorum facinus ex eo genere esse quod ferri et dissimulari non

possit : demonstrat se diu patientiam tenuisse; sed, cum quidam plebis tranquillitatem turbare conentur ac totum sibi vindicent, tacere ultra non oportere; dissimulasse se semper et pertulisse contumelias episcopatus, sed nunc dissimulandi locum non esse « quando decipitur fraternitas a quibusdam qui, dum sine ratione restituendæ salutis plausibiles esse cupiunt, magis lapsis obsunt. »

Tillemontius merito Lombertum refellit, qui hæc verba ejusdem *Epistolæ ad Clerum*, « ut interim prohibeantur offerre, » sic interpretatur quasi vetet interim Cyprianus ne presbyteri offerant nomina lapsorum. Contendit Tillemontius suspendi hos presbyteros, aut saltem suspensionis minas illis intentari, nec eos tamen deponi. Addit idem visum fuisse Baronio, et ante eum Pamelio, cujus observatio in editiones Priorii et Felli translata. Sed, quod pace tot hominum doctissimorum dixerim, Cyprianus his verbis, « ut interim prohibeantur offerre, » non suspensionem, sed excommunicationem designat, neque hanc pœnam in præsens tempus infligit, sed tantum minatur. Addit autem : « Acturi et apud nos et apud confessores ipsos et apud plebem universam causam suam cum Domino permittente in sinum matris Ecclesiæ recolligi cœperimus : hæc, inquam, addit, quia tunc deliberatus erat, non utrum essent deponendi necne hi presbyteri, ut placet Tillemontio, sed utrum eis esset reddenda necne communio, et qua conditione, qua pœnitentiæ lege reddenda. Cyprianum aliter interpretari non possum cum lego epist. 28, in qua gratulatur presbyteris suis diaconis, quod cum Gaio Diddensi ejusque diacono **105** qui communionem lapsis dederant, communicare noluissent. Renovat in eadem epistola decretum suum, ut a communione sua arceatur quicunque ausus fuerit communicare cum lapsis. Sic etiam in epist. 52 (pag. 67), severitatem a se aliquando in lapsos adhibitam exponens, decrevisse se narrat ut, « si quis ante consilium nostrum, » inquit, « et ante sententiam de omnium consilio statutam, lapsis temere communicare voluisset, ipse a communione abstineretur. » Porro abstinere a communione non idem est ac suspendere, præsertim apud Cyprianum, qui hac voce excommunicationem designat, velut cum ait abstentum a se esse Felicissimum in epist. 48; Jovinum et Maximum ob nefanda sacrificia in concilio abstentos, epist. 55; Novatianum per totum orbem a sacerdotibus Dei abstentum, epist. 67. His ergo verbis, « ut interim prohibeantur offerre, » non solum sacerdotalis, sed etiam laica oblatio et communio auferenda denuntiatur. Illud etiam ex his quæ diximus perspicitur, hanc pœnam non statim a Cypriano arrogatam fuisse, sed minas tantummodo, ut difficillimis temporibus ac summa prudentia egentibus, intentatas fuisse. Atque id etiam confirmat cum eximia Cypriani in tacendis presbyterorum nominibus lenitas, tum ab eo apposita conditio, « si ultra in iisdem perseveraverint. »

A His litteris non respondit clerus; sed paulo post Cyprianus, ad custodiam gregis semper attentus, cum videret sibi facultatem redeundi nondum esse, et jam æstatem cœpisse, quod tempus infirmitatibus assiduis et gravibus infestatur, et lapsis et audientibus providendum existimavit. Scripsit itaque epist. 13 *ad Clerum*, in qua edicit ut lapsis libellos martyrum habentibus, si periculose ægrotaverint, apud presbyterum quemcunque præsentem, vel si presbyter repertus non fuerit, et urgere exitus cœperit, apud diaconum quoque exomologesin delicti sui facere liceat, modo tamen martyrum prærogativa apud Deum adjuvari possint. Cæteris qui non acceperant libellos, sed mites et humiles pœnitentiam agebant, futurum promittit B ut illis quoque divino remedio consulatur. Similiter præscribit ut audientibus divinam gratiam implorantibus misericordia Domini non denegetur. Simili decreto lapsis consuluit in hac persecutione Dionysius Alexandrinus. Ipse enim testatur in *Epistola ad Fabium Antiochenum* se præcepisse « ut morituris, si peterent, et maxime si antea suppliciter postulassent, venia indulgeretur, quo bonæ spei pleni ex hac vita migrarent » (Euseb. lib. VI, cap. 44). Discrimen ponit Dionysius inter eos qui pœnitentiam urgente periculo petebant, et eos qui ante morbum petierant. Quamvis autem in hoc delectu habendo non tam videatur accuratus esse quam Cyprianus, qui nominatim requirit ut qui C libellos a martyribus acceperant, eorum auxilio et prærogativa apud Dominum adjuvari possint, eamdem tamen utriusque sententiam esse crediderim; nec dubito quin Dionysius pacem non concessisset, si qui pœnitentiam audacter **106** detrectassent, id quod in Africa commissum a pluribus videmus.

Cum respondisset clerus huic epistolæ (questus enim fuerat Cyprianus quod tot suis litteris nihil responderet, ac simul consuluisset de quibusdam immoderatis et communicationem accipiendam festinanter urgentibus, scribit Cyprianus epistolam 14, in qua confirmat quod proximis litteris statuerat de lapsis periculose ægrotantibus; vehementer autem refellit et castigat importunos illos pacis D efflagitatores : « Qui, si nimium properant, inquit, habent in sua potestate quod postulant, tempore ipso sibi plusquam postulant largiente. Acies adhuc geritur et agon quotidie celebratur. Si commissi vere et firmiter pœnitet et fidei calor prævalet, qui differri non potest, potest coronari. » Videtur hac oratione Cyprianus lapsis concedere ut seipsos offerant judicibus; neque enim, si eos voluisset exspectare, dum dies illis diceretur, in eorum potestate esse quod postulant, dixisset. Erat sane vetitum ne quis se ultro offerret, idque declaravit Cyprianus coram Paterno proconsule; sed ejusmodi leges variis circumstantiis interdum cedunt. Multos enim videmus, velut apud Justinum in minore *Apologia*, et apud Eusebium lib. VIII, ultro judicem

adortos esse, et ad confessionem invocatos venisse : A in quibus si non vituperetur hæc libertas, multo minus in lapsis semper vituperanda, quos par erat dilutum nomen Christianum diluvio reparare, ac Christum ibi confiteri ubi turpiter negaverant. Laudes Ecclesiæ Romanæ plena manu Cyprianus in cœlum tollit, epist. 57, quod prodeunte ad confitendum Cornelio, accurrit properanter et venerit quisquis audivit, nec singuli milites, sed tota simul castra ad pugnam prodierint, omnisque Ecclesia Romana confessa sit, ac lapsi plurimi gloriosa confessione restituti.

XII. — *De Epistola XV S. Cypriani et pluribus aliis paulo post novo tumultu exorto scriptis.*

Tot rebus ad Ecclesiæ pacificationem fortiter B prudenterque gestis, scripsit Cyprianus epist. 15 ad clerum Romanum, purgandi sui causa; nec aptius quidquam esse judicavit ad iniquas suspiciones repellendas, quam ut Romam mitteret quinque de lapsis litteras cum octo aliis pariter in secessu scriptis, ex quibus duas tantum superesse observavimus, nempe quintam ad clerum et nonam ad confessores. Mirifice autem elucet Cypriani charitas et animi moderatio in *ad Romanos* epist. 15 : nulla enim inest animi offensi significatio, nullæ querelæ; sed cur secesserit, quid egerit in secessu, breviter exponit; et pro summo suo unitatis studio declarat se in iis quæ lapsis pœnitentibus concessit, standum putasse et cum Romani cleri sententia, ne actus noster, inquit, « qui adunatus esse et consentire C circa omnia debet, » in aliquo discreparet.

Quinque litteræ quas Cyprianus inter motus a lapsis excitatos scripserat non solum Romanis, sed etiam ad plurimos episcopos missæ fuerunt; jamque **107** illi rescripserant Cypriano « se quoque in eodem consilio secundum catholicam fidem stare, » cum Cyprianus Caldonio episcopo respondit. Consuluerat eum Caldonius de nonnullis « qui, posteaquam sacrificaverunt, iterato tenti, extorres sunt facti : » inter quos erat mulier nomine Bona, quæ cum tracta esset a marito ad sacrificandum, vel potius non ipsa sacrificasset, sed qui manus reluctantis tenebant; quibus ipsa dicebat : « Non feci, vos fecistis, » ipsa etiam facta est extorris. His D pacem petentibus, quamvis non dubitaret Caldonius quin prius delictum abluissent, nihil tamen statuere voluit nisi Cypriani accederet auctoritas. Laudat Cyprianus illius prudentiam, ac respondet ejusmodi homines, « cum abluerint omne delictum, et maculam pristinam, assistente sibi Domino, potiore virtute deleverint, jacere ultra sub diabolo quasi prostratos non debere. » Mittit Caldonio « librum cum epistolis numero quinque. » Hunc librum Fellus interpretatur ipsum fasciculum quinque litterarum; Rigaltius et Baluzius intelligunt librum *de Lapsis*; sed is nondum erat compositus. Epistola Caldonii et responsio Cypriani decimum nonum et vicesimum locum tenent in ordine Pamelii.

Sanare debuerant exulceratas mentes litteræ Cypriani, in quibus justam severitatem lenitas temperabat; sed Lucianus, incitantibus nefariis presbyteris, novum facinus edidit. Scripsit Cypriano omnium confessorum nomine « universis eos pacem dedisse, et hanc formam per Cyprianum aliis episcopis innotescere velle. » Quod autem addebat, « de quibus ratio constiterit quid post commissum egerint, » id ad invidiam Cypriano conflandam spectabat, ut ipse observat epist. 23. Videtur etiam liberior quædam admonitio contineri his verbis : « Optamus te cum sanctis martyribus pacem habere. » Ex hac Luciani epistola, quæ est 17 apud Pamelium, ortæ seditiones, et in provincia Cypriani « per aliquot civitates in præpositos impetus per multitudinem factus, et pacem confestim sibi repræsentari coegerunt, territis et subactis præpositis » infirmioribus. In ipsa ecclesia Carthaginensi quidam turbulenti per hanc epistolam, veluti quibusdam facibus accensi, plus exarsere epist. 23. Scripsit ea de re Cyprianus ad clerum suum epistolam 17, in qua docet standum esse prioribus litteris suis; et quia dixerant confessores, « de quibus ratio apud te constiterit quid post commissum egerint, » inde concludit voluisse confessores ut lapsorum causæ examinarentur, ac perinique facere qui tempus ad eam rem exspectare nolebant. Revera confessores, etsi rem ultra legem et modum perducebant, quia tamen Cyprianus excommunicationem minatus fuerat si quis se inconsulto lapsis communionem daret, non ausi sunt petere ut ante Ecclesiæ pacem, ante Cypriani judicium pax daretur. Hinc Lucianus in *Epistola ad Celerinum* petit ut plures Romanæ Ecclesiæ lapsi, qui ipsi fuerant commendati, ita pacem habeant, « cum Dominus cœperit ipsi Ecclesiæ pacem dare, et exposita **106** causa apud episcopum. » Misit etiam Cyprianus ad clerum suum epistolam Caldonii, et quam ipse Caldonio rescripserat.

In his rerum angustiis peropportune supervenerunt litteræ cleri Romani, tum etiam confessorum, non illæ quidem ad Cyprianum (nondum enim accurate de illius rebus cognoverant), sed primæ *ad clerum Carthaginensem*, alteræ *ad Carthaginenses confessores*. Scriptæ fuerunt antequam epistola 15 Cypriani Romam fuisset perlata. Neutra ad nos pervenit, sed ex Cypriani epistola 23 discimus in illis « Evangelii plenum vigorem et disciplinam robustam legis Dominicæ » viguisse, ac laboranti Cypriano et contra invidiæ impetum totis fidei viribus resistenti plurimum præsidii attulisse. Easdem litteras commemorat clerus Romanus in epist. 31, dum ait se in superioribus litteris sententiam suam « dilucida expositione » protulisse adversus Libellaticos, necnon etiam contra eos qui sacrificaverant, fidem suam consensumque monstrasse. Si juri suo et honori debito attentus fuisset Cyprianus, læsissent eum ejusmodi litteræ ad clerum et confessores eo prætermisso scriptæ. Sed quidquid Ecclesiæ proderat, gratum ei non

potuit non accidere ; ac statim, ut in maximo beneficio, gratias egit clero Romano et confessoribus. Ac clerum quidem certiorem facit per epist. 23, tum de pristinis Luciani factis, tum de novissimis motibus ab eo excitatis. Confessoribus autem per epist. 25 gratulatur tum ob confessionis gloriam, tum etiam ob eximium disciplinæ defendendæ studium. Hæ litteræ 23 et 25 per Saturum et Optatum perlatæ fuerunt, quorum primum Cyprianus lectorem, alterum hypodiaconum fecerat ad hoc munus litterarum perferendarum. Cum enim oporteret illum per clericos scribere, sciret autem plurimos ex suis absentes esse, paucos vero qui erant Carthagine, vix ad ministerium quotidiani operis sufficere, necesse habuit novos aliquos constituere qui mitterentur. Sex alias litteras per eosdem clericos misit ad clerum Romanum, nempe epistolas 17, 18, 19 et 20, de quibus jam locuti sumus, ac præterea litteras Celerini ad Lucianum, et Luciani responsionem, apud Pamel. 21 et 22, de quibus pauca dicemus.

XIII. — *De Epistola Celerini ad Lucianum et Responso Luciani.*

Celerinus Carthaginensis, cum Romæ versaretur, ibique in carcerem pro Christo conjectus eximia constantiæ exempla edidisset, plurimum doloris traxit ex lapsu duarum mulierum, Numeriæ et Candidæ, quæ sacrificaverant. Harum una nempe, ut verisimile est, Numeria, ipsius soror erat, seque ait pro illius factis in hac die lætitiæ Paschæ, flentem die ac nocte in cilicio et cinere lacrymabundum exegisse et dies exigere usque in hodiernum. Aliam præterea mulierem commemorat, Etecusam nomine, quæ non sacrificaverat, sed tamen ascenderat usque ad Tria Fata, et inde descenderat ; dona enim numeraverat ne sacrificaret. Harum « jam causa audita, præceperunt **109** eas præpositi tantisper sic esse donec episcopus constituatur. » Rogat ergo Lucianum Celerinus ut cæteris confessoribus referat et ab eis petat « ut qui prior coronatus fuerit, istis sororibus tale peccatum remittant. » Atque id petit non suo tantum nomine, sed etiam sexaginta quinque confessorum, ad quos Carthagine Romam venientes istæ mulieres « in portum descenderunt et in urbem levaverunt, eisque ministraverunt et in omnibus foverunt. » Sperabat Celerinus « secundum earum pœnitentiam et opera » quæ penes confessores fecerant, « Christum eis, martyribus petentibus, indulturum. » Liquet hanc epistolam diebus paschalibus scriptam esse, ex his verbis quæ Baluzius ex antiquis codicibus eruit, « In hac die lætitiæ Paschæ. » Existimant eruditi viri Celerinum scripsisse aliis etiam confessoribus ; sed videtur probabilius voluisse eum ut hanc epistolam Lucianus aliis confessoribus legeret, ac sibi communem esse cum illis existimaret. Non enim aliud designant hæc Celerini verba : « Nam hoc scire debes me et dominis meis fratribus tuis scripsisse litteras, quas peto pro illis sic legere digneris. »

A Necesse non erat Lucianum precibus fatigare, qui nullum in hoc genere modum tenebat. Itaque sic respondet Celerino, ut lapsis mulieribus nihil eximium concedere videatur, sed profuso in universos lapsos beneficio eas comprehendere. Narrat enim universos confessores « ex compacto universis pacem » dimisisse, ac Paulum martyrem, dum adhuc in corpore esset, sibi dixisse : « Luciane, coram Christo tibi dico, ut si quis post arcessitionem meam abs te pacem petierit, da in nomine meo. » Hinc pacem non iis tantum mulieribus concedit quas Celerinus commendaverat, « sed et quas scias, inquit, ad animum nostrum pervenire, » id est, quarum cura aliqua tangimur. Simili utitur loquendi ratione Trajanus in epist. 28, *ad Plinium* : B « Pertinet ad animum meum, inquit, quali itinere in provinciam pervenias. » Sæviebat autem nunc et cum maxime, persecutio. Narrat enim Lucianus se cum aliis confessoribus ab octo diebus iterato reclusum esse, ac sperare martyrum qui jam coronati fuerant, socium brevi cum aliis futurum. Hæc epistola in *Annalibus Cyprianicis* scripta dicitur « mense maio jam affecto, » sed prorsus mendose. Nam in ea Lucianus diserte declarat universos confessores universis lapsis pacem dedisse, quod tamen facinus non tentarunt, nisi post scriptam Cypriani epist. 15, *ad Romanos,* ut ipse Cyprianus testatur in epist. 23.

In his Celerini et Luciani litteris commemoratur C Saturninus confessor, quem nonnulli eumdem esse volunt cum Saturnino Carthaginensi, quem Cyprianus testatur epist. 23, post tormenta adhuc in carcere positum nullos libellos dedisse, cuique una cum Aurelio inscripta erat epistola Romanorum confessorum. At profecto duo distinguendi sunt Saturnini, Romanus et Carthaginensis. Nam Saturninus cujus nomine Lucianum Celerinus salutat, jam ibi in « pœna ungularum fortiter confessus » fuerat ; id autem de Carthaginensi **110** Saturnino intelligi non potest. Nam, cum hæc scriberet Celerinus in die lætitiæ Paschæ, nondum Carthagine inflicta fuerant tormenta, vel saltem nondum hujus rei fama, nedum ipse Saturninus post tormenta in carcerem reductus Romam pervenire potuerat. Hinc Celeri- D nus ignorabat an Carthaginensium confessorum aliqui jam passi aut coronati fuissent. Deinde vero inter molestias Cypriano exhibitas a Luciano, supervenerunt litteræ confessorum Romanorum Saturnino et Aurelio inscriptæ : Lucianus eodem tempore, id est paulo post epistolam decimam quintam Cypriani , et concessam licenter lapsis universis pacem, respondet Celerino et Saturninum salutat. Necesse est ergo duos Saturninos distinguere. Ac Carthaginensem quidem jam coronatum fuisse crediderim, cum litteræ confessorum Romanorum ipsi et Aurelio inscriptæ venerunt. Quod enim ait Cyprianus eum post tormenta adhuc in carcere constitutum nullos libellos dedisse, videtur indicare eum non aliter e carcere, quam martyrio

solutum fuisse. Similiter ait : « Paulo, cujus excessum commemorat, adhuc in carcere posito, Lucianum nomine illius libellos manu sua scriptos dedisse » Certe nondum soluti erant confessores e carcere cum scriberet Cyprianus hanc epistolam 23. Corruptum in epistola Celerini insignem locum conabor emendare. Sic legitur in editis : « Peto tamen, charissime, a Domino, ut, si ante cruore illo sancto laveris, si prius passus fueris pro nomine Domini nostri Jesu Christi, quam litteræ meæ te in hoc mundo apprehendant, vel nunc si apprehenderint, mihi ad hæc rescribas. » Desudarunt editores in his verbis, nec quidquam explicare potuerunt. At in codice ms. olim Baluzii, nunc bibliothecæ Regiæ, sic legitur : « Peto tamen, charissime, a Domino, ut ante cruore illo sancto laveris pro nomine Domini nostri Jesu Christi, quam et litteræ meæ in hoc mundo apprehendant; vel nunc si apprehenderint, mihi ad hæc rescribas. » Præclara sane et digna martyre sententia ! Confirmat hanc lectionem codex Gratianopolitanus, qui habet : « Peto tamen, charissime, a Domino, ut a me cruore illo, etc. »

XIV. — *Scribit S. Cyprianus ad clerum de ordinatione Saturi et Optati. — Variæ lapsorum ad sanctum Cyprianum litteræ. — Clerus removet a communione sua Gaium Diddensem. — Quo tempore litteræ XXIII et XXIX scriptæ. — De cleri Romani et confessorum litteris.*

Postquam Saturum et Optatum clericos constituit Cyprianus, eosque Romam cum litteris misit, scribit ad clerum suum epistolam 24, in qua rationem reddit cur novos clericos, inconsulto clero, creasset ; quanquam ne id quidem, inconsulto clero, factum esse demonstrat ; siquidem illos « jampridem, inquit, communi consilio clero proximos feceramus, quando aut Saturo die Paschæ semel atque iterum lectionem dedimus, aut modo cum presbyteris doctoribus lectores diligenter probaremus ; Optatum inter lectores doctorem audientium constituimus, examinantes **111** an congruerent illis omnia quæ esse debent in his qui ad clerum parabantur. » Sequentibus sæculis non clero solum proximi, sed etiam addicti erant et adscripti qui semel et iterum legerant. Hinc Augustinus, epist. 63, conscientiam Severi implorat « utrum homo qui in ecclesia meæ, inquit, dispensationi credita jam legere cœperat, et non semel, sed iterum et tertio, non fuisse lector possit aut debeat judicari. » Decretum in concilio Milevitano an. 402, ut quicumque in ecclesia vel semel legerit, ab alia ecclesia non teneatur.

Fatetur se nescire Tillemontius quas litteras designet Cyprianus initio hujus epist. 24, ubi sic loquitur : « Ne quid conscientiam vestram lateret, fratres charissimi, quid mihi scriptum sit quidque ego rescripserim, utriusque epistolæ vobis exemplum misi, et credo vobis id quod rescripsi non displicere. » Sed, cum Cyprianus in epist. 27, quæ

A paulo post hanc vicesimam quartam scripta est, testetur nuper sibi scripsisse quosdam « de lapsis humiles et mites, et trementes et metuentes Deum, et qui in Ecclesia semper gloriose et granditer operati sunt, » seque illis gratulatum esse ac Dominum dignatum esse « ostendere quid ejusmodi et tales servi de ejus benignitate mereantur; » libenter crediderim hanc lapsorum epistolam et Cypriani responsionem simul ad clerum Carthaginem missas esse cum epist. 24. Non eadem exstitit in omnibus lapsis animi moderatio. Quidam enim ad Cyprianum scripserunt « pacem non dandam sibi postulantes, sed quasi jam datam sibi vindicantes (epist. 29), » et, quod Cypriani indignationem maxime commovit, sic scribebant ut « Ecclesiæ nomine

B litteras facerent. » Scripsit ad eos Cyprianus epist. 27, ut eorum temeritatem reprimeret.

Circa idem tempus certiorem illum fecit clerus Carthaginensis se ex concilio episcoporum qui aderant, cum Gaio Diddensi, ejusque diacono communicandum non censuisse, quia communicaverant cum lapsis eorumque oblationes obtulerant, et ab episcopis semel atque iterum moniti perstiterant. Laudat Cyprianus cleri sui constantiam, jubet ut epistolam quam ad eos scribebat (est autem vicesima octava) episcopis legant, ac si quis de presbyteris aut diaconibus suis, vel etiam de peregrinis communicare cum lapsis audeat, a communione sua arceatur. Cum autem consultus etiam a clero

C fuisset de Philomeno et Fortunato hypodiaconis et Favorino acolytho, qui, cum medio tempore discessissent, nuper redierant, tempus hujus rei dijudicandæ nondum esse existimavit, eo quod multi adhuc de clero abessent, ac singulorum tractanda esset et limanda penitus ratio non tantum cum collegis, sed et cum plebe ipsa universa. Itaque statuit ut « interim se a divisione mensurna tantum contineant, non quasi a ministerio ecclesiastico privati esse videantur, sed ut integris omnibus ad nostram, inquit, præsentiam differantur. » Tum Cyprianus his de rebus Romam scribit epist. 20, per Fortunatum hypodiaconum, simulque **112** mittit et lapsorum epistolam et responsum suum, et quas postea ad clerum rescripserat.

D Sic autem inter se nexæ sunt tres illæ litteræ, nempe 15, 23, 29, quas Romam misit Cyprianus, ut pene continenter scriptæ videantur. Non dubium est quin epist. 23 per Saturum et Optatum missa sit, antequam clerus Romanus respondisset epist. 15, siquidem utique clerus Romanus eodem exemplo respondit. Quinetiam postrema, quæ per Fortunatum missa est, ante scripta videtur quam Cyprianus litteras Romanorum accepisset. Nam procul dubio pro summa sua humanitate gratias illis egisset quod sibi in molestissimis rebus tanto solatio exstitissent. Deinde vero, quemadmodum Cyprianus per Saturum et Optatum scribens dicebat : « Post factas ad vos litteras... aliud accessit, quod nec ipsum latere vos debuit ; » sic etiam in

epistola per Fortunatum missa dixit : « Posteaquam ad vos litteras feci, quas misi per Saturum lectorem et Optatum hypodiaconum, fratres nostri de quorumdam prospecta temeritate, qui pœnitentiam agere et Deo satisfacere detrectant, litteras ad me fecerunt. » Quamobrem, cum sese proxime consecutæ sint ejusmodi litteræ, immerito postremas rejicit Pearsonius in mensem octobrem; neque enim tam sero collocandæ sunt, ut quæ ante acceptum epistolæ Julio ineunte scriptæ responsum missæ fuerint. Atque ipsa etiam cleri Romani responsio nimis sero collocari videtur mense septembri. Multa enim concurrebant cur cito Romani responderent : perturbatio ecclesiæ Carthaginensis celerem medicinam postulabat; detrahenda erat Cypriano molestia, quam illi Romanorum silentium et iniquæ suspiciones attulerant. Probabilius ergo est ipso mense Augusto venisse præclarissimas illas cleri Romani et confessorum litteras, quæ sunt apud Pam. 21 et 24, ac tum epist. 15, quam Cyprianus purgandi sui causa scripserat, tum etiam illi quam postea per Saturum et Optatum misit eximiam responsionem continent. Novatianus, ut perspicitur ex epist. 52 Cypriani (p. 67), scripsit hanc epist. 31 quacum clerus Romanus simul ad Cyprianum misit litteras Ecclesiæ Romanæ nomine in Sicilia scriptas.

Tantum solatii ex his cleri Romani et confessorum litteris percepit Cyprianus, easque omnibus adeo utiles fore judicavit, ut Saturo, qui eas videtur Roma retulisse, mandaverit ut singulis desiderantibus describendi potestatem faceret. Illas etiam ad clerum suum misit cum iis quas Romam ipse scripserat, simul præcipiens (per epist. 52) ut et sua scripta et illorum rescripta fratribus innotescant : sed et, si qui de peregrinis episcopi vel presbyteri vel diacones præsentes fuerint vel supervenerint, hæc omnia audiant, et si exempla epistolarum transcribere et ad suos perferre voluerint facultatem transcriptionis accipiant. Discimus ex epist. 52 Cypriani has cleri Romani litteras per totum mundum missas fuisse. et in notitiam ecclesiis omnibus et universis fratribus perlatas fuisse. Hinc declarat in epist. 40, **113** quæ scripta est initio an. 251, semel placuisse « tam nobis, inquit, quam confessoribus et clericis urbicis, item universis episcopis vel in nostra provincia vel trans mare constitutis, ut nihil innovetur circa lapsorum causam, nisi omnes in unum convenerimus, etc. » Non multo post clerus Romanus in eamdem sententiam respondit litteris Cypriani, quæ scriptæ quidem, ut jam diximus, antequam Saturus redisset, sed tamen postquam ille Roma profectus fuerat, in hanc urbem a Fortunato subdiacono perlatæ, necessitatem clero Romano attulerunt iterum scribendi. Hæc epistola apud Pam. est 30. Sub finem epistolæ gratias agunt Cypriano quod suo more de iis quæ ad Privatum Lambesitanum spectant nuntiaverit. Declarant etiam ante illius litteras fraudem callidi hominis latere non potuisse. « Nam, cum antehac, inquiunt, quibus ex ipsius nequitiæ cohorte venisset vexillarius Privati Futurus et fraudulenter litteras a nobis elicere curaret, nec quid esset latuit, nec litteras quas volebat accepit. » Scripserat ergo Cyprianus aliquam de hoc Privato epistolam, de quo nihil prorsus exstat in tribus litteris quas commemoravimus; sed hæc epistola cum multis aliis intercidit. Non dubium est quin hæ Romanorum epistolæ magno usui Cypriano fuerint in his rerum difficultatibus; atque hæc forte causa exstitit cur in epistolis quas reliquo hujus anni tempore scriptas recensebimus, non iidem curarum aculei Cyprianum pungere videantur, compressis videlicet ad tempus seditiosis et nefaria consilia tacite intendentibus, quæ anno sequenti ineunte perficere conati sunt.

XV. — *Persecutio recrudescit; pax futura S. Cypriano revelatur. — Res interim ab eo gestæ et scriptæ anno 250 exeunte recensentur.*

Circa mensem octobrem scriptam conjicio epist. 37, in qua Cyprianus presbyteros et diaconos idem admonet quod jam sæpe illos admonuerat ut confessoribus in carcere constitutis omnis diligentia præbeatur, et dies quibus in carcere excedunt, annotentur. Laudat diligentiam Tertulli presbyteri cum in confessoribus omni humanitatis officio juvandis, tum in diebus quibus carcere transeunt, ibi significandis. Hanc epistotam, minus commode in maximo persecutionis ardore a Tillemontio et aliis collocatam, referre malui ad illud tempus quo, refrigescente persecutione, et confessoribus magis in carcere quam inter tormenta morientibus, sperabat Cyprianus se cito sacrificia, Domino protegente, cum clero suo celebraturum.

Scripta non multo post videtur epist. 8, cum in visione divinitus oblata Cyprianus audisset : « Dic illi securus sit, quia pax ventura est. Sed quod interim morula est, supersunt adhuc aliqui qui probentur. » Persecutio adhuc gregem populabatur, ut statim addit Cyprianus, et cum interdum mitior interdum asperior fuisset, videtur sub ipsum finem ut observat Tillemontius, violenter recruduisse. Quod enim ait Cyprianus tormenta venisse dum **114** confessores non tenent disciplinam, non videtur res mense aprili aut maio gestas in memoriam revocare, sed præsentem rerum statum describere, idque ex ejus verbis satis perspicitur. « Quas autem plagas, inquit, quæ vulnera non meremur, quando nec confessores, qui exemplo cæteris ad bonos mores esse debuerant, teneant disciplinam? Itaque, dum quosdam insolenter extollit confessionis suæ timida et inverecunda jactatio, tormenta venerunt. Hæc patimur delicto et merito nostro. » Videtur ad hoc tempus referendum quod narrat Cyprianus in epist. 40, de quinque primoribus Carthaginis « qui edicto nuper magistratibus fuerant copulati, ut fidem (Christianorum) subruerent. » Non enim hic visionem refert, ut non-

nulli existimarunt, sed rem omnibus cognitam et testatam ; nec difficile creditu est quinque urbis primores magistratui in edicto aliquo adversus Christianos aut promulgando aut exsequendo adjunctos fuisse. Quod autem addit Cyprianus, « Eadem nunc ratio, eadem rursus eversio per quinque presbyteros Felicissimo copulatus ad ruinam salutis inducitur, » id profecto non facinus presbyterorum visione aliqua præsignificatum fuisse indicat, sed potius idem Ecclesiæ ab illis periculum creari, quod ei antea a magistratibus et quinque urbis primoribus exstiterat. Violentam fuisse persecutionis conclusionem illud etiam argumento est, quod, cum clerus Carthaginensis integer hactenus et purus inter tanta malorum contagia fuisset, nonnullorum ruinas Cyprianus in litteris hoc anno exeunte scriptis, nempe 6 et 35 deploret. Eos autem qui lapsi sunt ex presbyterio fuisse, non inferiorum clericorum, numero inde conjici potest, quod Cyprianus presbyterum Numidicum, quem Carthaginensium presbyterorum numero ascripsit, mirabiliter servatum fuisse dicat in epist. 35, ut « cum clero (Carthaginensi) Dominus adjungeret et desolatam per lapsum quorumdam presbyterorum copiam gloriosis sacerdotibus adornaret. » At idem non dicit de Aurelio et Celerino gloriosis confessoribus, quos circa idem tempus lectores ordinavit. « Presbyter ille Numidicus hortatu tuo copiosum martyrum numerum lapidibus et flammis necatum ante se miserat, uxorem lateri suo adhærentem concrematam simul cum cæteris lætus aspexerat. Ipse semiustulatus, a filia sollicite inquirente inventus, et extractus et refocillatus, remanserat invitus. » Hunc Cyprianus ad episcopatum promovere statuerat cum Carthaginem rediisset ; sed interim admonitus et instructus dignatione divina, eum presbyterorum Carthaginensium numero adscripsit, ac hujus lætitiæ nuntium ad presbyteros et diaconos et plebem rescripsit (Epist. 35).

Circa idem tempus duo eximii confessores a Cypriano et episcopis qui aderant ordinati sunt lectores, Aurelius et Celerinus, prior quidem Aurelius, ac paucis post diebus Celerinus, quem Cyprianus Aurelio adjungere voluerat, sed is honorem constanter recusavit, ac tandem visione nocta oblata coactus est **115** cedere. De his ordinationibus Cyprianus presbyteros et diaconos ac plebem universam certiores facit per epist. 35 et 34. Hæc autem contigere inter prima pacis affulgentis gaudia, ut patet ex his Cypriani verbis de Aurelio in epist. 35 : « Dominico legit interim nobis, id est, auspicatus est pacem dum dedicat lectionem. » Erat Aurelius illustris adolescens, in annis adhuc novellus, sed in virtutis ac fidei laude provectus : bis confessus fuerat, et coram magistratibus, qui eum exsilio damnarunt, et coram proconsule, cujus jussu acerrime cruciatus est. Dubitat Cyprianus utrum in eo plus prædicet gloriam vulnerum, an verecundiam morum et eximiam humilitatem. Celerinus quoque gravissimos cruciatus pertulerat, ac ipsum Decium, cujus sub oculis torquebatur, virtutem suam laudare et admirari coegerat. Domestica illum exempla hortabantur ; nam avia ejus Celerina, patruus et avunculus Laurentinus et Egnatius martyrii coronam reportaverant. Egregium illud par adolescentium Cyprianus non altius evexit, quam ad lectoris munus, sed presbyterii honorem, jam tum illis designavit, « ut et sportulis iisdem cum presbyteris » honorarentur, « et divisiones mensurnas æquatis quantitatibus » partirentur.

Celerinus, Roma in Africam adveniens, cum se ad Cyprianum contulisset, demonstravit ei quanti illum facerent, quantumque diligerent Romani confessores. Hanc causam habuit Cyprianus scribendæ ad illos epist. 16, in qua quidem sic describit quatuor anni tempestates, quas in carcere confessores traduxerant, ut non dubium sit quin hæc epistola hoc anno 250 exacto aut saltem exeunte scripta sit. Postquam morula quam prædixerat Cyprianus, effluxit, initium aliquod pacis degustavit ecclesia Carthaginensis, ac confessores e carcere soluti sunt. Horum maxima pars confessionis gloriam optimis moribus tuebatur; sed nonnulli tantæ laudi dedecores fuerunt, quibus Cyprianus ebrietatem et lasciviam, arrogantiam, contentionem et promiscua cum mulieribus cubilia exprobrat in epist. 7. Idem etiam tangit in epistola 6, quam circa idem tempus, cum adhuc invitus in secessu teneretur, ad presbyteros et diaconos scripsit, ut eis pauperum et maxime confessorum curam commendaret. Quamvis enim confessores dimissi fuissent, nondum tamen plena et firma pax illuxerat. Quamobrem Cyprianus, etsi Carthaginem mente et animo ferebatur, tum ut suos reviseret, tum ut res Ecclesiæ componeret, tamen obsequi coactus est sapienti presbyteri Tertulli consilio, qui auctor ei fuerat ne in eum locum ubi toties postulatus fuerat, tam cito prodiret. Nondum extorres redeundi licentiam impetraverunt, et cum nonnullos tranquillior rerum status invitasset ut injussi redirent, vehementer eos reprehendit Cyprianus in eadem epist. 7. Quin etiam paulo ante festum Paschæ adhuc orabat pacem plenissimam prius matri, tum filiis ejus » — (Epist. 11).

XVI. — *Vicarios pro se mittit Cyprianus.— Minæ Felicissimi.*

Dum Cyprianus in secessu moratur, ne auctor esset **116** rumpendæ pacis, qui consulere omnibus debebat; interim scribit ad presbyteros et diaconos suos ep. 36, in qua ait se ad eos venturum quando scripserint, « rebus compositis, ipsum venire debere, aut si ante dignatus fuerit Dominus ostendere. » Deinde hortatur ut « viduarum et infirmorum et omnium pauperum curam diligenter » habeant, « sed et peregrinis, si qui indigentes fuerint, sumptus » suggerant « de quantitate mea propria, in-

quit, quam apud Rogatianum compresbyterum nostrum dimisi : quæ quantitas ne forte jam universa erogata sit, misi eidem per Naricum acolythum aliam portionem, ut largius et promptius circa laborantes fiat operatio. » Observat Tillemontius videri ex his verbis Cyprianum, cum Carthagine discederet, pecuniæ summam apud Rogatianum reliquisse. In quo quidem plurimis se difficultatibus implicari fatetur. Nam primo Rogatianus ante secessum Cypriani confessus est, sic enim existimat vir eruditus. Deinde vero, etiamsi prius discessisset Cyprianus, cum Rogatianus tamdiu in carcere jacuerit, non videtur pecuniæ summa in tuto apud eum fuisse. Denique, cum hæc epist. 36 anno 250 exeunte aut 251 ineunte scripta sit, cur dubitat Cyprianus an pecunia quam tanto ante dederat, universa erogata fuerit? His incommodis permotus Tillemontius, pro his verbis, « apud Rogatianum dimisi, » legendum conjicit, « ad Rogatianum misi, » sed necesse non videtur immutare contextum ; neque enim hæc verba necessario demonstrant Cyprianum Carthagine discedentem Rogatiano pecuniam commisisse, sed significare possunt S. Martyrem, cum ad eum in secessu latentem propria ipsius quantitas mitti soleret, noluisse, ut hæc pecuniæ summa de more ad se perferretur, eamque apud Rogatianum reliquisse. Porro, cum parum temporis effluxisset ex quo Rogatianus ac cæteri confessores e carcere exierant, non immerito dubitabat Cyprianus an universa hæc pecunia esset erogata.

Præter Rogatianum, duos episcopos Caldonium et Herculanum ac presbyterum Numidicum pro se vicarios miserat Cyprianus, ut expungerent « necessitates fratrum sumptibus, si qui etiam vellent suas artes exercere, additamento quantum satis esset, desideria eorum juvarent ; simul etiam et ætates eorum et conditiones et merita » discernerent, ut omnes optime nosset Cyprianus, « et dignos quosque et humiles et mites ad ecclesiasticæ administrationis officia » promoveret. Sed, cum episcopi illi et presbyteri mandata Cypriani facesserent, supervenit Felicissimus, vir projecta temeritate et summa audacia, ac intercessit « ne quis possit expungi, neve ea quæ » desideraverat Cyprianus, « possent diligenti examinatione discerni ; comminatus etiam fratribus qui primi expungi accesserant, potentatu improbo et terrore violento, quod secum in morte non communicarent. » Postea proripuit se « cum plurimis ducem se factionis et seditionis principem temerario furore contestans. » Certior factus his de rebus Cyprianus a Caldonio et Herculano episcopis **117** et Rogatiano ac Numidico presbyteris, scripsit ad eos epistolam tricesimam octavam, in qua Felicissimum excommunicat, tum ob nefarium schisma, tum quod « ad fraudes ejus et rapinas, quas, inquit, dilucida veritate cognovimus, adulterii etiam crimen accedit, quod fratres nostri, graves viri, deprehendisse se nuntiaverunt, et probaturos sese asse-

A veraverunt. » Augendo autem, qui se Felicissimo sociaverat, idem minatur Cyprianus si ultra cum eo perseveraverit. Non facile explicatur quid sibi vellet Felicissimus cum « potentatu improbo et terrore violento » minaretur secum in morte non communicaturos qui Cypriano obtemperassent. Pro eo quod Baluzius posuit « in morte, » veterum codicum auctoritate nixus, habent aliæ editiones « in monte, » sed sive legatur « in monte, » sive « in morte, » an intentata ab ejusmodi homine excommunicatio violentum terrorem incutere potuit? nonne tunc potius terruisset si minatus esset sese Catholicos coacturum ut secum communicarent? an hominibus episcopo suo affixis et Felicissimum detestantibus grave incommodum videri potuit,
B communione hominis nequissimi carere? Equidem, quantum in re perobscura conjicere possum, suspicor Felicissimum non excommunicationem solum, sed etiam mortem ipsam minatum esse, ita ut secum in morte, quam intentabat, non communicaturos diceret qui Cypriano obtemperassent. Cum Cornelius territus fuisse videretur « minis parricidalibus » Felicissimi, declarat Cyprianus in epist. 55, sua nihil interesse « aut a quo aut quando perimatur, mortis et sanguinis præmium de Domino recepturus. » Quod si in Cornelium et Cyprianum parricidales minæ Felicissimi proruperunt, quis miretur plebeculam ejusmodi minis ab eo exterritam fuisse?

C Cypriano diligenter paruerunt episcopi et presbyteri quorum vicaria opera absens utebatur, et Felicissimum ejusque præcipuos sectatores excommunicarunt, ut patet ex epistola inter Cyprianicas 39, quæ tamen non tam videtur esse epistola quam libellus excommunicationis publice propositus.

XVII. — *Schisma Felicissimi anno* 251 *ineunte. — Novatus unus ex quinque schismaticis presbyteris. — De epistola XL Cypriani.*

Non est operæ pretium refellere quæ de Felicissimi sacerdotio minus belle opinatus est Baronius. Hunc enim laicum fuisse cum schisma conflavit, testis est locuples Cyprianus, qui Novatum illi diaconatum iisdem machinationibus quibus et Novatiano episcopatum, conciliasse declarat : « Ipse
D est, inquit epist. 44, qui Felicissimum satellitem suum diaconum, nec permittente me, nec sciente, sua factione et ambitione constituit... Qui istic adversus Ecclesiam diaconum fecerat, illic episcopum constituit. » Porro hæc ordinatio fieri non potuit nisi post apertum schisma ; nec ulla prorsus ratione eam Pearsonius ante schisma collocat, cum Cyprianus, ut observat Tillemontius, hoc facinus non recenseat inter scelera Felicissimi (in epist. 38). Ipse etiam Novatus, **118** etsi fax erat illius incendii, suam tamen nequitiam initio schismatis obscure ferebat, nec sese cum Felicissimo palam et aperte conjungebat. Quod si id ausus fuisset, eamdem subiisset excommunicationem ac alii Felicissimi sectatores. Nec citius anno 251 ineunte,

nec serius collocari potest hoc schisma. Nam, ut demonstrat Tillemontius adversus Pearsonium qui illud refert ad annum 258, nullum prorsus exstat schismatis vestigium in epistolis anno 250 scriptis; nec hujus rei nuntium ullum Cyprianus acceperat cum scriberet epistolam 36, quæ schismaticis erumpendi occasionem dedit. Neque etiam serius ab Ecclesia defecit Felicissimus; nam quinque presbyteri, qui circa Pascha sese nudarunt, jam illius partes aliquandiu occulte foverant.

Statuerat Cyprianus Pascha hujus anni 251 in ecclesia sua celebrare: pungebat enim illum « exsilium jam biennii, et a vultibus atque oculis (suorum) lugubris separatio, dolor jugis et gemitus qui cum solum continua lamentatione discruciabat, lacrymæ diebus ac noctibus profluentes, quod sacerdoti necdum complexibus (suorum) inhærere » contingeret (epist. 11). Sed huic dolori, quem spes maturi reditus leniebat, cumulus accessit quinque presbyterorum perfidia, qui in apertum schisma, quod dudum improbis animis parturiebant, tandem ante Pascha hujus anni eruperunt, et Cyprianum minis et insidiis suis eo redegerunt ut redire ante Pascha non auderet, ne ipso adveniente « tumultus illic major oriretur, et cum paci et tranquillitati episcopus providere in omnibus debeat, ipse materiam seditioni dedisse et persecutionem denuo exacerbasse videretur » (*Ibid.*).

Quinque illi presbyteri, cum jam antea conjurassent contra episcopatum Cypriani, confessores nonnullos a debita episcopo reverentia avocassent et in vitia impegissent prorsus inhonesta, palam « se ad lapsorum perniciem venenata sua deceptione verterunt, eosque a medela vulneris sui » avocarunt, et « intermissis precibus et orationibus, quibus Dominus longa et continua satisfactione placandus, ad exitiosam temeritatem mendacio captiosæ pacis » invitarunt. His etiam Cyprianus Felicissimi schisma, ut occultis auctoribus, attribuit. Quamvis tot mala ab ejusmodi hominibus orta essent, non optabat tamen Cyprianus ut se ultro ejicerent, sed sententiam, quam illius indulgentia effugerant, de se ipsi tulerunt, et « de Dei providentia, » hoc nec volente nec optante Cypriano, immo et ignoscente et tacente, « pœnas quas meruerant rependerunt » (*Ibid.*). Miror sane Novatum in *Annalibus Cyprianicis* ex numero quinque presbyterorum eximi, cum Cyprianus de eo in epist. 49 sic loquatur: « Idem est Novatus qui apud nos primum discordiæ et schismatis incendium seminavit, qui quosdam istic ex fratribus ab episcopo segregavit, qui in ipsa persecutione ad evertendas fratrum mentes alia quædam persecutio nostris fuit. Ipse est qui Felicissimum satellitem suum diaconum, nec permittente me nec sciente, sua factione et ambitione constituit, etc. » Erat etiam ex eodem numero, **119** ut testatur Cyprianus in epist. 55, Fortunatus, quem schismatici pseudoepiscopum Carthaginensem postea crearunt. Duo alii non im-

A probabiliter in eumdem numerum veniunt Donatus et Gordius, de quibus agitur in epist. 6, ac forte etiam quinto loco Gaius Diddensis, quem Cyprianus a communione sua removet per epist. 28. Quatuor presbyteri, Donatus et Fortunatus, Novatus et Gordius, scripserant ad Cyprianum paulo ante schisma Felicissimi: qua de re scripserint non indicat Cyprianus, sed declarat se illis rescribere solum non potuisse, quando a primordio episcopatus statuerat nihil sine consilio cleri et sine consensu plebis sua privatim sententia gerere (Epist. 6).

Postquam de quinque presbyterorum scelere didicit Cyprianus, scripsit universæ plebi epist. 40, in qua schismaticorum nequitiam nativis coloribus de-
B scribit, unitatem Ecclesiæ demonstrat, et stantes et lapsos hortatur, istos quidem ut comparatam in persecutione laudem tueantur, hos vero ut « in secunda hac tentatione spei et paci suæ fideliter » consulant; tandem declarat persecutionis novissimam hanc esse et extremam tentationem, « quæ et ipsa cito, inquit, Domino protegente transibit, ut repræsenter vobis post Paschæ diem cum collegis meis. » Observat Tillemontius scripsisse etiam ea de re Cyprianum ad clerum, sed epistolam ad nos non pervenisse. Commemorat enim Cyprianus in epist. 42 litteras ad clerum et ad plebem de Felicissimo ac de ejus presbyterio a se scriptas, quæ et ordinationem et rationem rei gestæ loquebantur.

C XVIII. — *Redit Cyprianus persecutione sopita, et cum collegis deliberat de causa lapsorum; sed ante concilium scribit librum de Lapsis.*

Pax divinitus promissa cum Ecclesiæ Africanæ tandem aliquando affulsisset, prodiit post Pascha Cyprianus e secessu, in quo annum jam et quatuor circiter menses latebat. Persecutionem sopitam tunc fuisse ait in epist. 52, omnino sedatam fuisse non dicit. Revera, quandiu vixit Decius, ejus crudelitas semper metuenda fuit Christianis. Hinc Cornelius papa, mense Junio electus, sedebat *intrepidus*, teste Cypriano, epist. 52 (p. 69), « Romæ in sacerdotali cathedra, eo tempore cum tyrannus infestus sacerdotibus Dei fanda atque infanda comminaretur. » Non videtur ergo hanc pacem alia res conci-
D liasse, quam injectus Decio metus a Lucio Prisco, qui cum Macedoniæ præesset, imperium occupaverat in hac provincia, et vires suas cum Gothis adversus Decium conjunxerat. Redeunti Cypriano lætissimum spectaculum fuit, et plurimos confessores, in quibus et feminæ et virgines et pueri enitebant, et cæteram stantium multitudinem, quibus nihil tanti fuerat ut imperatoris edicti parerent, in ecclesia congregatos intueri. Sed eum sollicitudine distringebant lapsi, non illi quidem qui vere et ex animo pœnitentiam amplexi fuerant, nam istis mirum in modum gratulatus fuerat, eique ostenderat Dominus « quid ejusmodi et **120** tales servi de ejus benignitate mereantur; » sed qui se apostatis et perfidis junxerant, aut peccatum suum furto quodam abscondere, aut cognitum pœni-

tentiæ legibus subducere tentabant. Paulo post reditum Cypriani, multa Deus exempla in eos constituit qui, cum peccata sacerdotibus confessi non fuissent, ad communionem accedere ausi fuerant. « Multi quotidie pœnitentiam non agentes, nec delicti sui conscientiam confitentes, immundis spiritibus adimplebantur, multi usque ad insaniam mentis excordes dementiæ furore » quatiebantur. Multæ aliæ iracundiæ divinæ ostensiones in ejusmodi homines, ut discimus ex libro *de Lapsis*, tum vigente persecutione, tum etiam post Cypriani reditum editæ fuerunt; a quibus immunem non fuisse narrat puellam quamdam, quam a nutrice ad simulacra deductam, imprudens et insciens hujus rei mater, sacrificante Cypriano, in ecclesiam intulerat.

Promiserat Cyprianus se de lapsorum causa, statim ac rediisset, cum collegis suis inita subductaque ratione judicaturum, « ut præpositi cum clero convenientes, præsente stantium plebe, quibus et ipsis pro fide et timore suo honor habendus, disponere omnia consilii communis religione » possent (epist. 14). Non defuit promissis; sed videtur, antequam concilium haberetur, librum *de Lapsis* scripsisse, ut lapsorum animos ad concilii decreta, ut par erat, suscipienda præpararet. Hunc tamen librum Pearsonius post Decii mortem et auctor *Observationum in Bibliothecam Dupini* post concilium Carthaginense compositum existimant. Negat utrumque Tillemontius gravissimis de causis. Ac primo quidem hoc argumento utitur adversus Pearsonium, quod, cum Romani confessores eodem mense quo cæsus est Decius, in Ecclesiam redierint, liber iste *de Lapsis*, qui ad eos ante reditum in Ecclesiam simul cum libro *de Unitate Ecclesiæ* missus est, post mortem Decii rejici non possit. Repugnat enim ut in unum et eumdem mensem tot insignes eventus conjiciantur, cædes Decii, nuntius hujus rei in omnes provincias, pax Ecclesiæ, duo libri a Cypriano scripti et Romam missi, ac confessorum reditus in Ecclesiam his libris perlectis. Pearsonium moverunt quæ initio libri leguntur, « Ope atque ultione divina securitas nostra reparata est. » Ex quibus concludit jam tum Decium vexatæ religionis Christianæ pœnas dedisse. Observat Tillemontius Decium Lucii Prisci defectione et Gothorum progressibus sic impeditum fuisse, ut, jam tum Deus sanguinem Christianorum manifeste ulcisceretur, et pacem in Ecclesia saltem Africana constitueret. Verum indignum existimat Cypriano, ut qui pro imperatore quotidie precabatur, in illius calamitate exsultaret. Quare hæc verba aut a Cypriano post Decii mortem addita, aut ad proconsulis supplicium, aut alium quemvis eventum referenda suspicatur. Sed non video cur Cypriani verba de ipso Decio nondum imperio et vita spoliato, sed jam oppugnato interpretari metuamus. Nihil vetabat quominus Cyprianus, etsi pro imperatore quotidie precabatur, illius tamen calamitatem ex **121** ultione divina repeteret, cum præsertim ipsum Decium non appellet, nec in eum quidquam dicat asperius. Mortuo Decio longe vehementior fuit, ut videre est in *Epistola ad Antonianum,* ubi *tyrannum* illum vocat ejusque crudelitatem depingit, adeo ut quod una vocula in libro *de Lapsis* contentus fuit, eaque tam leni, id argumento esse debeat Decium adhuc regnasse.

Non difficilius probatur librum *de Lapsis* ante concilium Carthaginense scriptum fuisse. Concilii decreta nusquam in hoc libro memorantur : Libellaticis concessa pax in concilio. At non solum Libellaticis Cyprianus in hoc libro, sed eos etiam « qui de hoc vel cogitaverunt, » hortatur ut non cessent in « agenda pœnitentia atque in Domini misericordia deprecanda, ne quod minus esse in qualitate delicti videtur, in neglecta satisfactione cumuletur. » Scriptum esse librum inter prima redditæ pacis gaudia ex initio patet : « Pax ecce, dilectissimi fratres, Ecclesiæ reddita est, et quod difficile nuper incredulis et perfidis impossibile videbantur, ope atque ultione divina securitas nostra reparata est... : exoptatus votis omnium dies venit... Confessores, præconio boni nominis claros et virtutis ac fidei laudibus gloriosos, lætis conspectibus intuemur, sanctis osculis adhærentes, desideratos diu inexplebili cupiditate complectimur. Adest militum Christi cohors candida, etc. » Videtur ergo liber *de Lapsis* viam stravisse concilio Carthaginensi, quod paulo post reditum Cypriani habitum est. Mense Maio hujus anni 251 collocatur a Pearsonio, idque cum verbis Cypriani quadrat : « Secundum quod tamen ante fuerat destinatum, inquit epist. 52 (p. 67), persecutione sopita, cum data esset facultas in unum conveniendi, copiosus episcoporum numerus, quos integros et incolumes fides sua et Domini tutela protexit, in unum convenimus. » Adfuisse presbyteros et diaconos patet ex epist. 55. Quod ait Cyprianus in eadem epist. 52 et in epist. 55, episcopos scripsisse ad Cornelium et de lapsis « participato invicem consilio » statutum fuisse, id prima specie videtur concilium serius habitum probare; nam Cornelius mense junio electus est, nec statim litteras accepit ab episcopis Africanis, qui non ad eum aliquandiu, sed ad ipsius ecclesiam litteras suas mittebant, donec legati quos Romam miserant, certum de dissensione ibi exorta nuntium referrent. Sed, ut observat Tillemontius, fieri potuit ut ex episcopis qui concilio interfuerant, multi adhuc Carthagine versarentur cum de legitima Cornelii electione constitit; qui cum ad Cornelium suo et aliorum nomine scripserint, non immerito visi sunt conjunctis cum Cornelio consiliis statuisse quidquid de lapsis statuerunt. Hæc autem verba ex epist. 55, « concilio frequenter acto, » sic post Pearsonium interpretatur Tillemontius, quasi concilium sæpe repetitum fuerit, ita ut quibusdam episcopis Carthagine abeuntibus, quibusdam succedentibus, continuatum quodammodo videri posset.

Præcipua concilii deliberatio in lapsorum causis dijudicandis **122** versata est : et cum summa esset circumstantiarum varietas, omnia singulari prudentia, tanquam aurificis statera, examinata sunt. Alii enim nefando sacrificio, alii solis libellis contaminati, vel etiam crimen sola cogitatione susceperunt. Non æquandi erant, ait Cyprianus epist. 52 (p. 70), « ille qui ad sacrificium nefandum statim voluntate prosilivit, et qui reluctatus et congressus diu ad hoc funestum opus necessitate pervenit; ille qui et se et omnes suos prodidit, et qui ipse pro cunctis ad discrimen accedens, uxorem et liberos et domum totam periculi sui perfunctione protexit; ille qui inquilinos vel amicos suos ad facinus compulit, et qui inquilinis et colonis pepercit, fratres etiam plurimos qui extorres et profugi recedebant, in sua tecta et hospitia recepit, ostendens et offerens Domino multas animas viventes et incolumes, quæ pro una saucia deprecentur. » Alii denique serius lapsi fuerant, alii citius; alii ad pœnitentiam statim confugerant, alii nimia libellorum a martyribus acceptorum fiducia, hoc remedium effugere conati fuerant. Itaque examinatæ sunt in concilio Carthaginensi « causæ et voluntates et necessitates singulorum, et in libello singulorum placita conscripta sunt. » (*Ibid.*) Hunc libellum non absimilem fuisse canonibus pœnitentialibus merito observavit Baronius, nec ulla prorsus ratione librum *de Lapsis* intelligit editor Oxoniensis in notis ad hunc locum. Videri possunt quæ de concilii decretis in præfatione diximus.

Suspicatur Tillemontius decretum in eodem concilio fuisse ut, si qua instaret persecutio, lapsis ante præscriptum tempus communio daretur. In hanc illum suspicionem induxerunt hæc Cypriani verba ex epist. 52 (pag. 71) : « Nec ad pœnitentiam quis a nobis compelli potest, inquit, si pœnitentiæ fructus subtrahatur. Si prælium prius venerit, corroboratus a nobis invenietur armatus ad prælium. Si vero ante prælium infirmitas urserit, cum solatio pacis et communicationis abscedit. » Sed hujus loci ea videtur esse sententia, spem pacis post pœnitentiam consequendæ id habere commodi, ut lapsorum animos erigat et ad acrius pugnandum, si qua redierit occasio corroboret, quia, ut paulo ante dixerat Cyprianus, « ad fidem et virtutem de pœnitentia robur armatur; quod armari non poterit si quis desperatione deficiat, si ab Ecclesia dure et crudeliter segregatus ad gentiles se vias et sæcularia opera convertat, vel ad hæreticos et schismaticos rejectus ab Ecclesia transeat. » Præterea, si decretum in hoc concilio fuisset ut lapsis urgente persecutione communio daretur, non id omisissent Cyprianus et alii episcopi in epist. 54, in qua quod decreverant de lapsis ob instantem persecutionem in Ecclesiam colligendis, id Cornelio approbare non conantur ex concilii prioris auctoritate, sed « Spiritu sancto suggerente » ita se statuisse declarant. Memorat Cyprianus in epist. 55, aliud de episcopis lapsis ejusdem concilii decretum; ejusmodi homines ad pœnitentiam « quidem agendam posse admitti, ab ordinatione **123** autem cleri, atque sacerdotali honore prohiberi. » Prodiit coram episcopis in concilio congregatis Felicissimus cum presbyteris ipsi affixis, ut perspicitur ex epist. 42; sed eos auditos episcopi condemnarunt et abstinuerunt. « Sed et Jovinus et Maximus episcopi, ob nefanda sacrificia et crimina in se probata sententia novem episcoporum condemnati, iterato in concilio abstenti » sunt, ait Cyprianus in epist. 55 (p. 84).

Quemadmodum in hoc concilio « non consensione » tantum episcoporum « sed et comminatione, » ut ait Cyprianus, epist. 55 (p. 85), decretum est « ut pœnitentiam non agentibus nemo temere pacem daret : » ita justis martyrum petitionibus aliquid honoris causa, ut ferebat Ecclesiæ consuetudo, delatum fuisse crediderim. Nam in libro *de Lapsis*, quem Cyprianus in epist. 51, nuper legisse se Carthagine testatur, unde etiam nonnulli in ipso concilio lectum fuisse colligunt; in hoc, inquam, libro, ut nimiam martyrum nonnullorum « in remittendis passim donandisque peccatis » licentiam refellit Cyprianus, ita eorum mandatis aliquid fatetur posse concedi, « si justa, si licita, si non contra ipsum Dominum a Dei sacerdote facienda, si obtemperantis facilis et prona consensio, si petentis fuerit religiosa moderatio » (pag. 187). Fatetur etiam (p. 193) Deum in acceptum referre posse quidquid pro veris pœnitentibus « et petierint martyres et fecerint sacerdotes. » Quare verisimile est Mappalico martyri, qui matrem suam atque, ut in nonnullis editionibus legitur, sororem domestica pietate commotus commendaverat, aliquid concessum fuisse, et aliis etiam qui Lucianum imitati non fuerant, sed, ut præcipit Cyprianus epist. 11, diligenter inspexerant « et actum et opera et merita singulorum, ipsorum quoque delictorum genera et qualitates, » et quos ipsi noverant, « quorum pœnitentiam satisfactioni proximam » conspiciebant, eos nominatim libello designaverant.

XIX. — *Prudentia sancti Cypriani in comprimendo schismate Novatiani, et confirmando episcopatu S. Cornelii.*

Defuncto gravissimis molestiis Cypriano, quas ei nonnullorum martyrum intemperans indulgentia et impia schismaticorum temeritas exhibuerant, novæ difficultates supervenerunt, exorta Romæ dissensione, ac Novatiani hæresi aditum in varias ecclesias tentante. Post Fabianum, qui die 20 Januarii, anno 250, martyr obiit episcopo caruerat Ecclesia Romana, nec pastoris eligendi locum reliquerat Decii crudelitas. Sed tandem, tyranno absente, imperio in urbe Julio Valenti delato, cum tempus commodissimum oblatum esset, electus est « de clericorum pene omnium testimonio, de plebis quæ tunc adfuit suffragio et de sacerdotum antiquorum et bonorum virorum collegio, » S. Cornelius, vir-

omni laude cumulatus, de quo quanta judicia fecerit Cyprianus ex pluribus illius epistolis perspicitur, præsertim ex epist. 52. Constat hanc electionem factam fuisse post Pascha **124** hujus anni 251, siquidem Cyprianus, qui Carthaginem, elapsis diebus festis, rediit, concilium habebat cum collegis cum hujus electionis nuntius allatus est. Quinetiam usque ad diem quartum junii electio differenda est, si Pearsonii conjecturas sequamur, quæ probabiles Tillemontio visæ sunt. Nam, cum ex duobus pontificalibus, alter a Bucherio promulgatus Cornelium duos annos, tres menses et decem dies sedisse dicat, alter a Bollando editus unum S. Pontifici annum, duos menses et tres dies attribuat, Pearsonius, ex utroque excerpens quæ convenire visa sunt, et quæ minus quadrabant emendans, Cornelium sedisse annum unum, tres menses et decem dies existimat, sicque electionem refert ad diem quartum junii 251, ut eam cum ipsius morte conciliet, quam Idibus Septembris anno 252 contigisse multis magnisque indiciis patet.

Novatus, qui in Africa « primum discordiæ et schismatis incendium seminaverat, » ut ait Cyprianus in epist. 49, « Romam quoque ad evertendam Ecclesiam navigans, similia illic et paria molitus est. » Dedit se Novatiano, eique suas artes et fecundum ingenium dicavit. Novatianus, hoc administro confisus, quinque presbyteros, nonnullos confessores ac partem plebis ad usus suos adjunxit, ac Cornelii intercessit electioni, variis illum criminibus accusans, in his quod libello sese contaminasset. Cum utraque pars scripsisset in Africam, yprianus et plurimi alii episcopi qui ad eum venerant, rem tanti momenti omni animi provisione tractandam intellexerunt. Itaque Cyprianus præcepit ut clero et plebi legerentur litteræ Cornelii « quæ religiosam simplicitatem sonabant » illiusque « episcopatus ordinationem singulorum auribus intimavit; » quæ vero ex diverso adversus Cornelium ejusque presbyteros in librum Carthaginem « transmissum congesta fuerant acerbationibus criminosis, » ea penitus respuit epist. 42; sed tamen cum episcopis compluribus qui in unum convenerant, statuit ut « legatis coepiscopis Caldonio et Fortunato Romam missis, omnia interim integra suspenderetur, donec iidem collegæ, rebus illic aut ad pacem redactis aut pro veritate compertis, redirent. » Non ignorabant episcopi Africani satis fuisse, ex veteri more, ut se Cornelius episcopum factum per litteras nuntiaret; sed, ut illius adversariis omnem perturbandæ Ecclesiæ causam percluderent, litteras episcoporum a quibus ordinatus fuerat desiderarunt, et legatos miserunt qui has litteras referrent, et totam rem diligenter exploratam narrarent, « ut tum demum, scrupulo omni de singulorum pectoribus excusso, per omnes omnino in Africa positos episcopos litteræ fierent, et Cornelium universi collegæ, illiusque communicationem, id est catholicæ Ecclesiæ unitatem pariter et charitatem proba-

A rent firmiter ac tenerent » (epist. 41). Hæc autem a Cypriano ea mente ejusque collegis provisa esse, ut Cornelii electionem stabilirent, non quod eam in suspicionem vocarent; inde etiam perspicitur, quod Cyprianus « singulis navigantibus, ne cum **125** scandalo ullo navigarent rationem reddebat, » eosque hortabatur « ut Ecclesiæ catholicæ radicem ac matricem agnoscerent ac tenerent, » id est, cum Cornelio communicarent. Sed tamen litteræ ad presbyteros et diaconos, non ad Cornelium dirigebantur; et cum Cyprianus ac Cerealis Hadrumetum ante reditum legatorum venissent, ac presbyteros et diaconos illius civitatis, absente Polycarpo episcopo, docuissent quid in concilio decretum fuisset; ipsi quoque quod et cæteri observare cœperunt, et lit-
B teras presbyteris et diaconis Romanis inscripserunt, quamvis antea ad ipsum Cornelium Polycarpi nomine litteræ dirigerentur (*Ibid.*).

Antequam redirent legati, venerunt Carthaginem missi a Novatiano Maximus presbyter et Augendus diaconus, et Machæus quidam et Longinus: cumque ex litteris quas secum ferebant, et ex eorum sermone atque asseveratione Novatianum episcopum factum Cyprianus ejusque collegæ comperissent, a communione eos statim cohibendos esse censuerunt, refutatis interim ac retusis quæ obstinate ac pertinaciter asserere tentabant.

Postquam reversi sunt legati cum litteris episcoporum qui ordinationi Cornelii interfuerant, super-
C venerunt Roma duo alii episcopi Africani, Pompeius et Stephanus, qui, cum totam rem oculis suis vidissent, « ipsi quoque ad instruendos (episcopos Africanos) manifesta secundum gravitatem ac fidem suam indicia ac testimonia protulerunt (epist. 41). » Duos illos episcopos Romam missos fuisse existimat Pearsonius, ut electioni episcopi Romani interessent; sed, ut observat Tillemontius, præterquam quod nullum exstat exemplum ejusmodi legationum, nec de futura electione Africani quidquam videntur cognovisse, certe si legati Romam ad hoc munus missi fuissent, necesse non fuisset Caldonium et Fortunatum postea mittere, sed commodius multo fuisset istorum, qui totam rem oculis suis exploraverant, reditum exspectare. Hos tamen Caldonius et Fortu-
D natus occuparunt. Adeo verum est non a collegis missos fuisse, sed aut persecutione sæviente fugisse, aut negotiorum causa Romam profectos esse. Horum testimonio cum legatorum narratione et litteris collegarum Cornelii consentiente, sic de legitima istius ordinatione apud omnes constitit, « ut nec necesse fuerit ultra audiri eos qui a Novatiano venerant missi » (*Ibid.*).

XX. — *Quo tempore erupit schisma Novatiani.*

Sed non parvi interest ad rerum a Cypriano gestarum ordinem, quo tempore schisma conflaverit Novatianus, quo tempore ordinationem susceperit inquirere. Opinati sunt Valesius et Pearsonius eadem schismatis initia fuisse ac anni 251. Tillemontius ante ordinationem Cornelii id contigisse negat. Ma-

gni est momenti in utraque sententia testimonium Cornelii in epistola ad Fabium Antiochenum, ubi S. Pontifex testatur S. Moysen martyrem, dum adhuc **126** in vivis esset, Novatiano et quinque presbyteris communionem denegasse. Unde, cum inter utrosque conveniat S. Moysem sic egisse cum Novatiano palam et aperte schismatico, Valesius et Pearsonius concludunt schisma cum anno 251 incepisse, quia S. Moyses initio hujus anni in carcere obiit, ut est in vetusto Bucherii Pontificum catalogo : Tillemontius vero, cum certo teneat schisma ante ordinationem Cornelii non erupisse, mortem Moysis, quem Cornelius nuper martyrio perfunctum fuisse dicit, in mensem novembrem rejicit ejusdem anni 251. Sic mediam inter utrosque viam inibo, ut ex utraque sententia aliquid assumam, aliquid etiam B refellam. Etsi enim schisma ante Cornelii ordinationem erupisse non credam, videtur tamen multo ante occultis molitionibus informatum et præparatum, ita ut necessitatem non afferat S. Moysis martyrii cum Tillemontio differendi, nec mors S. Moysis schisma ad initium anni 251, cum Valesio et Pearsonio referre cogat.

Necessariis rationibus pugnat Tillemontius nullum Romæ schisma ante Cornelii ordinationem exstitisse. 1° S. Pacianus epist. 2 (pp. 56 et 60) et auctor libri *ad Novatianum hæreticum*, declarant Novatianum concepta ex Cornelii episcopatu individia in schisma impulsum fuisse. 2° Novatum, qui schisma Carthagine conflabat mense martio aut saltem fe- C bruario, perabsurde Pearsonius mense januario, Valesius februario Romam transferunt. Denique repugnat ut schisma Romæ exortum ecclesia Africana tandiu ignoraverit, nec ante ad sedandam dissensionem miserit legatos, quam de Cornelii electione certior facta fuisset. Difficile est profecto his rationibus non assentiri.

Verum nec Tillemontio nec ipsius adversariis favet Cornelii testimonium, sed potius probat S. Moysem in Novatiano non apertum schisma, sed occultas machinationes multis improbe factis conjunctas condemnasse. Sic loquitur S. Pontifex apud Euseb. l. VI, c. 43) : Ὃν καὶ Μωσῆς ὁ μακάριος μάρτυς, παρ' ἡμῖν ἔναγχος μαρνυρήσας καρήν τινα καὶ θαυμαστὴν μαρτυρίαν ἔτι ὢν ἐν κόσμῳ, κατιδὼν αὐτοῦ D τὴν θρασύτητα καὶ τὴν ἀπόνοιαν, ἀκοινώνητον ἐποίησε σὺν τοῖς πέντε πρεσβυτέροις τοῖς ἅμα αὐτῷ ἀποσχίσασιν ἑαυτοὺς τῆς Ἐκκλησίας. « Quem etiam (Novatianum) Moses, inquit, beatissimus martyr, qui nuper apud nos egregio et admirando martyrio perfunctus est, dum adhuc in vivis esset audaciam ejus ac furorem perspectum habens a communione sua separavit cum quinque presbyteris, qui se pariter cum illo ab Ecclesiæ corpore abruperant. » Frustra vir eruditus ex his verbis, nuper martyrio functus, « rem ante unum aut alterum mensem contigisse colligit, cum ejusmodi loquendi ratio his quæ ante decem menses etiam ante annum contigerunt, aptari possit. His autem verbis, « cum quin- A que presbyteris, qui se pariter cum illo ab Ecclesiæ corpore abruperant, » fateor negatam apertis schismaticis communionem indicari. Sed Græcæ voces sic optime redduntur, « cum quinque presbyteris qui **127** se pariter cum illo ab Ecclesia abruperunt. » Sic autem interpretando, non videtur schisma præcessisse negatam a Moyse communionem, sed potius subsecutum esse.

Multa in eodem testimonio hanc interpretationem confirmant. 1° Factum Moysis sic narrat Cornelius, sic ejus testimonio utitur, ut et laudem ei tribuat, quæ ipsi communis non sit cum omnibus, et Novatiano ignominiam non levem inurat. Porro nec sancto martyri magna laus fuisset homines aperto schismate implicatos, et tot episcopis, tot presbyteris B ac plebi pene universæ detestatos, ad communionem suam non admittere ; nec ipsis schismaticis totius orbis communione exclusis magnum opprobrium fuisset unius martyris amissa communio. Deinde vero cum Novatianus schismaticos conventus cum suis ageret, an tunc eum cum S. Moyse communicare voluisse et repulsam tulisse dicemus ? Non videtur aptum ad eam rem [tempus fuisse. 2° Non dicit Cornelius communionem Novatiano negatam fuisse ob apertum schisma, sed quod ejus audaciam et furorem perspiceret Moyses. Satis multa improbe fecerat Novatianus, ut cum eo sic ageret Moyses, in primis quod in persecutione a diaconis monitus ut fratribus succurreret, non jam amplius presbyte- C rum se esse velle dixerat. Hæc illa fuit audacia Novatiani, hic furor : ad quem cum accederet nefaria consiliorum conjunctio cum quinque presbyteris, non difficile fuit S. Moysi qui ad Ecclesiæ perniciem meditarentur prospicere, nec mirum si cum eis communicare noluit. 3° Si communionem manifestis schismaticis S. Moyses denegasset, non solum quinque presbyteros, sed etiam confessores qui Novatiano sese dederant, eadem sententia notasset. Nam quatuor confessores « de Carcere prodeuntes schismaticus et hæreticus error » exceperat, ut ait Cyprianus epist. 51, eosque sibi ab initio sociaverat. » Novatianus, teste Cornelio apud Euseb. (lib. VI, c, 43), in hos Novatiani gregales idem esse debuit qui in quinque presbyteros erat ; D sed tamen quinque tantum presbyteris communionem negat. Quod argumento est cum in Novatiano non apertum schisma, non manifestum cum Cornelio et omnibus episcopis Cornelio adhærentibus bellum condemnasse, sed nefarias molitiones, et inita cum quinque presbyteris Ecclesiæ perturbandæ consilia, quæ, pluribus Novatiani vitiis addita, Moysem deterruerunt quominus cum eo communicaret. 4° Martyrium Moysis non videtur mense novembri, ut existimat Tillemontius, sed potius ante ordinationem Cornelii contigisse. Constat martyres e carcere solutos fuisse cum Cornelius ordinatus est. Cur ergo solus Moyses particeps illius pacis non fuisset, quæ tam diu negatam eligendi episcopi copiam fecit? Deinde vero Moyses non in

carcere obiit, ut est in Bucherii catalogo, sed sanguinem pro Christo profudit, ut demonstrat Tillemontius ex verbis Cornelii, qui eum præclaro et admirando martyrio perfunctum declarat. Porro ab ordinatione Cornelii usque ad mensem novembrem, non videtur Christianorum sanguis Romæ **128** fusus fuisse. Sedebat intrepidus Cornelius « Romæ in sacerdotali cathedra eo tempore, cum tyrannus infestus sacerdotibus Dei fanda atque infanda comminaretur, cum multo patientius et tolerabilius audiret levari adversus se æmulum principem, quam Romæ constitui Dei sacerdotem, » ait Cyprianus, epist. 52 (p. 69). Quamobrem, aut Decius per totum illud tempus crudelitatis suæ satietatem capere non potuit, aut id in reditum suum differebat. Cum ergo Cornelius evaserit, cui tamen potissimum infensus erat Decius, non videtur Moyses præclaro et admirando martyrio perfunctus mense novembri, sed potius mense januario, ut est in vetusto Bucherii catalogo, vel certe ante finem persecutionis, ante ordinationem Cornelii et apertum schisma Novatiani.

XXI. — *Quo tempore ordinatus Novatianus.*

De ordinatione Novatiani non una est criticorum sententia. Pearsonius ipso mense junio ordinatum fuisse Novatianum putat, ejusque legatos julio ineunte Carthaginem venisse : Tillemontius id contigisse contendit post comprobatam universæ Africæ judicio ordinationem Cornelii. Non leves rationes persuadent facinus admissum fuisse antequam Africa ordinationem Cornelii testimoniis suis confirmaret. Sed, antequam id probare incipiam, obiter observabo Pearsonium in his quæ ad Cornelii ordinationem spectant dispensandis minus accurate versari. Ait enim « mense junio jam affecto Cyprianum accepisse Cornelii et collegarum litteras. « Sed ex his quæ jam diximus ac deinceps dicemus, perspicitur episcopos Afros, acceptis Cornelii litteris, desiderasse ipsius collegarum litteras, ac tum demum ad firmandam Cornelii ordinationem incubuisse, cum has collegarum litteras legati retulerunt. Cum autem ordinatus fuerit mense Junio Cornelius, legati post acceptum hujus rei nuntium ab Afris missi, redire mense Junio cum litteris non potuerunt.

Quod autem spectat ad ordinationem Novatiani, facile probatur adversus Tillemontium hoc scelus commissum fuisse paulo post ordinationem Cornelii, ac forte etiam ipso mense junio exeunte, ut visum est Pearsonio. Nam legati a Novatiano missi in Africam venerunt antequam Roma rediissent Caldonius et Fortunatus, quos episcopi Africani in hanc urbem ad pacandas dissensiones miserant. Res est in promptu ex epist. 41, ubi narrat Cyprianus legatos Novatiani, statim atque Carthaginem venerunt et Novatianum episcopum factum nuntiarunt, a communione prohibitos fuisse, « refutatis interim ac retusis quæ obstinate ac pertinaciter asserere tentabant. » Deinde hæc addit : « Nam et ego et A collegæ plurimi qui ad me convenerant, exspectavimus adventum collegarum nostrorum Caldonii et Fortunati, quos ad te nuper et coepiscopos nostros qui ordinationi tuæ affuerant, legatos miseramus, ut, eis adventantibus et rei gestæ veritatem reportantibus, majore auctoritate et lucide per eos probatione, partis adversæ improbitas frangeretur. » Liquet ergo Novatiani legatos **129** reditum Africanorum præsulum celeritate superasse, eosque interim communione prohibitos fuisse dum legatorum reditus exspectatur. Qui postquam redierunt, iisque supervenerunt duo alii episcopi Pompeius et Stephanus, qui Cornelii ordinationi interfuerant, tum vero et litteris Italorum episcoporum quas legati attulerant, et Pompeii et Stephani testimoniis B sic illustrata et confirmata res est, « ut nec necesse fuerit audiri ultra eos qui a Novatiano venerant missi. » Similiter in epist. 42 narrat Cyprianus episcopos Africanos, postquam diversa pars episcopum sibi constituit, acceptis litteris tam Cornelii quam collegarum, « item adventantibus bonis viris, Pompeio et Stephano, a quibus hæc omnia cum lætitia communi asserta sunt firmiter et probata, » tum demum litteras ad Cornelium direxisse. Ergo Novatiani legati ante Carthaginem missi sunt quam Caldonius et Fortunatus Roma profecti fuissent, vel forte etiam antequam Romam pervenissent. Nam, si res oculis suis vidissent, cur litteris tantum quas attulerunt, ac non potius eorum quoque testi- C monio niteretur Cyprianus, quemadmodum Pompeii et Stephani testimonio nititur? Præterea testatur Cyprianus in epist. 41 se « ex litteris, quas secum ferebant legati Novatiani et ex eorum sermone atque asseveratione, Novatianum episcopum factum » comperisse. Unde patet primum hujus rei nuntium a legatis Novatiani allatum fuisse, nec quemquam in Africa horrendum scelus ante eorum adventum suspicatum fuisse. Ex quo etiam confirmatur quod jam diximus, eos advenisse non solum ante Pompeium et Stephanum a « quibus hæc omnia asserta et probata, » nempe episcopum constitutum esse a seditiosis « contra sacramentum semel traditum divinæ dispositionis et catholicæ unitatis, » sed etiam ante Caldonium et Fortunatum. Nam in litte- D ris quas Caldonius et Fortunatus a Cornelio ejusque collegis attulerunt, scripta erant, ut testatur Cornelius epist. 46, multa quæ præcesserant a confessoribus Novatiano adhærentes designata, quæque redeuntes ad Ecclesiam non sine lacrymis confessi sunt, in his « circumventos commisisse se schismatica et hæresis auctores fuisse, ut paterentur ei (Novatiano) manus quasi in episcopum imponi. » At si ejusmodi litteræ adventum legatorum Novatiani occupassent, non ex his legatis Cyprianus et alii episcopi primum episcopatus a Novatiano arrepti nuntium accepissent.

Non potest ergo defendi sententiam Tillemontii, nec ulla prorsus ratione accuratissimus scriptor ordinationem Novatiani post reditum legatorum

Africæ collocat. Illud autem multo improbabilius, A quod Ecclesiam, saltem Africanam, in comprobando Cornelii episcopatu jam consensisse ait cum Novatianus ordinatus est. Hæc Africanæ ecclesiæ consensio tum demum eruduit cum episcopis Cypriano ejusque collegis qui Carthagine aderant, de tota re admoniti litteras ad Cornelium scripserant. Sed, antequam Cyprianus episcopus Africanos de rebus Romanæ Ecclesiæ certiores faceret, Primitivum presbyterum Romam misit cum **130** epist. 41, ut quomodo excepti essent Carthagine legati Novatiani nuntiaret. De suis enim in universam Africam litteris non loquitur nisi in epist. 42, per Mettium hypodiaconum, et Nicephorum acolythum, qui Primitivum subsecuti sunt, perlata. « Sed et per provinciam nostram, inquit, hæc eadem collegis sin- B gulis in notitiam perferentes, ab his quoque fratres nostros cum litteris dirigendos esse mandavimus. » Tum cum autem Africani episcopi a Cypriano admoniti scriberent ad Cornelium, jam redierat Primitivus presbyter cum litteris Cornelii, quibus respondens Cyprianus ait (epist. 49) : « Placuit ut per omnes omnino istic positos litteræ fierent, sicuti sunt, etc. » Igitur ab ordinatione Novatiani ad consensum Africæ in comprobando episcopatu Cornelii multa intercesserunt, adventus legatorum Novatiani, reditus legatorum Africæ, itus et reditus Primitivi presbyteri.

Nititur 1° Tillemontius his Cypriani verbis ex epist. 52 : « Quo Petri loco occupato de Dei C voluntate, atque omnium nostrum consensione firmato, quisquis jam episcopus fieri voluerit, foris fiat necesse est. » Unde concludit jam ab omnibus episcopis aut saltem ab Africanis jura Cornelii fuisse firmata cum Novatianus ordinatus est. Sed minus animadvertit doctissimus criticus Cyprianum loqui de eo rerum statu qui tum erat. Cum enim consensus universi orbis ad defensionem Cornelii conspiraret, nec tamen conatibus suis desisteret Novatianus, merito Cyprianus hunc illi consensum opponit, atque hoc argumento non tam illius ordinationem quam obstinatum in illa retinenda animum oppugnat. Hic in eadem epist. 52, de Novatiani ordinatione loquens, hoc tantum ei objicit, quod « episcopo in Ecclesia a sexdecim episcopis facto D adulter atque extraneus episcopus fieri a desertoribus per ambitum » conatus sit. Similiter legatis Novatiani non totius orbis consensum objiciebat Cyprianus, sed testimonium collegarum a quibus ordinatus fuerat Cornelius, litteris a Caldonio et Fortunato allatis consignatum, ut perspicitur ex epist. 41.

Quærit 2° Tillemontius cur ordinatio Novatiani statim ab Africanis rejecta sit « ut illicita et contra Ecclesiam facta, » ejusque legati communione prohibiti, si nondum ordinationem Cornelii episcopi Africani comprobaverant. Sed facilis et expedita responsio. Nam Cyprianus, ut modo vidimus, nunquam dubitavit quin legitima esset ordinatio Cornelii : sed, acceptis ex utraque parte litteris, omnia ad reditum legatorum integra servari voluit, ut nullum discordiæ locum relinqueret. Quare minime mirum si maxima indignatione commotus est statim atque de nefaria Novatiani ordinatione cognovit.

3° Existimat Tillemontius ex epist. 67 colligi posse Novatianum, cum in Africam legatos misit, jam Ecclesiæ hostem judicatum fuisse, aut saltem Cornelium jam tum in universa Africa pro legitimo Romæ episcopo habitum fuisse. At nihil ejusmodi legere est in epist. 67. Ait quidem Cyprianus **131** Novatianum olim hostem Ecclesiæ judicatum, et cum in Africam legatos misisset, hinc a concilio plurimorum sacerdotum sententiam retulisse. Addit eum nuper retusum et refutatum et per totum orbem a sacerdotibus Dei abstentum. At ei non exprobrat quod ordinatus fuerit cum jam Cornelii episcopatus totius orbis auctoritate confirmatus esset, sed quod, « Cornelio in catholica Ecclesia de Dei judicio et cleri ac populi suffragio ordinato, profanum altare erigere et adulteram cathedram collocare, et sacrilega contra verum sacerdotem sacrificia offerre tentaverit. »

4° Denique observat Tillemontius Antonianum, ad quem scripsit Cyprianus epist. 52, jam ex consilio Cypriani amplexum fuisse communionem Cornelii antequam litteris Novatiani commotus iniquas de Cornelio ac Cypriano suspiciones acciperet. Verum hoc Antoniani exemplo sententia Tillemontii prorsus evertitur. Scripserat enim Antonianus ad Cyprianum non solum se « cum Cornelio unum tenere consensum, sed etiam cum Novatiano non communicare. » Simul ergo et Cornelii ordinationem comprobavit, et Novatianum illius æmulum rejecit. Quod autem Novatiani litteras serius videtur legisse, postquam videlicet hortatu Cypriani jam suam cum Cornelio communionem declaraverat, id facile conciliatur. Nam legati Novatiani cum Carthagine rejecti fuissent, oppidatim per civitates discurrere cœperunt; ac proinde fieri potuit, ut tardius ad Antonianum venirent. Præterea aliam postea legationem aliasque litteras misit Novatianus, de quibus Cyprianum loqui non repugnat.

XXII. — *Ordo rerum a sancto Cypriano gestarum in causa Cornelii.*

Sic ergo totam hanc rerum gestarum seriem texere possumus. Statim atque legatorum reditu veritas tanta luce circumfluxit, ut iterum Novatiani legatos audiri necesse non esset, scripsit Romam Cyprianus per Primitivum presbyterum, cui in mandatis dederat ut Cornelio narraret quæ in epistolam congerere longius fuisset. Hæc est quadragesima prima epistola apud Pamelium. Scribunt deinde episcopi qui Carthagine aderant ad alios universæ Africæ episcopos, eosque de Cornelii rebus et Novatiani schismate certiores faciunt, ac fratres cum litteris Romam dirigendos esse mandant. Quod autem alios hortabantur, id ipsi in

primis perfecerunt, ac communiter scripserunt ad Cornelium. Vix dubium est quin ipsæ illæ sint litteræ Cypriani ejusque collegarum, in quibus testatur Eusebius (lib. VI, c. 43), decretum fuisse ut lapsis subveniretur ac nefariæ hæresis auctor ab Ecclesia ejiceretur. Erant in iisdem litteris multa de Felicissimo ejusque sociis, de quibus quid sensissent episcopi illis auditis, quidque pronuntiassent, Cornelio narrabant. Utræque illæ concilii, et ad episcopos Africanos et ad Cornelium litteræ commemorantur a Cypriano in epist. 62, per Mettium hypodiaconum et Nicephorum acolythum **132**
missa. Per eosdem clericos misit Cyprianus exempla litterarum quas a se de Felicissimo ejusque presbyterio ad clerum et plebem Carthaginensem scriptas, jam antea per Caldonium et Fortunatum ad Cornelium miserat. Hortatur Cornelium ut eas fratribus legi jubeat. Missa est hæc epist. 42 antequam rediisset Primitivus presbyter; nondum enim didicerat Cyprianus ex litteris quas ille attulit molestum accidisse Cornelio quod auctor Adrumetinis fuisset ne ad Cornelium nominatim, sed ad Ecclesiam Romanam scriberent. Suspicans tamen aliquid Cyprianus, ac metuens ne qua offensio mentem Cornelii subiisset, demonstrat in eadem epist. 42 se pacis et unitatis studio adductum fuisse ut omnia integra servarentur, dum litteræ ab episcopis Italiæ venirent.

Præter hanc epist. 42, alia brevior Mettio commissa est ad Cornelium, quæ est 43. Certiorem illum facit Cyprianus se ad confessores schismaticos scripsisse, sed mandasse Mettio ut has litteras Cornelio legeret, nec eas redderet nisi Cornelius reddendas esse judicaret. Non verisimile est Mettium a Cypriano bis missum fuisse Romam, semel quidem cum Nicephoro ad epistolam 42, iterum ad quadragesimam tertiam de confessoribus schismaticis perferendam. Hoc, inquam, verisimile non fit; nam Nicephorus, quem cum Mettio probabile est rediisse, nuntium Cypriano de reditu confessorum optatissimum attulit. Sed cur Cyprianus duas simul ad Cornelium litteras dedit? Rem solvit Tillemontius. Cum probe sciret Cyprianus litteras suas Romæ publice legi solere, prudenter breviori epistolæ commisit, quæ in vulgus efferri nolebat. Præter epist. *ad Confessores,* quæ est 44, mittebat illis Cyprianus libros suos *de Lapsis* et *de Unitate Ecclesiæ.* Ex quo facilis est conjectura hunc librum *de Unitate Ecclesiæ* circa hoc tempus scriptum fuisse, idque confirmatur Pontii testimonio, qui eum statim post librum *de Lapsis* recenset.

Antequam has litteras acciperet Cornelius, scripsit Cypriano per Primitivum presbyterum, ac sibi displicuisse significavit consilium Adrumetinis a Cypriano datum. Respondet ei Cyprianus per epist. 45, quæ tum scripta est cum undique Africani episcopi Romam scriberent, ut se Cornelio adhærere testarentur. In rebus tanti momenti nec Cyprianum, nec clericos quos Romam mittebat verisimile
A est cessasse; nec videtur multum effluxisse temporis inter illas epist. 41, 42, 43. Scripta est enim quadragesima prima per Primitivum presbyterum paulo post reditum legatorum, quadragesima secunda paulo post litteras concilii ad Cornelium, ante reditum Primitivi, antequam ex variis Africæ provinciis ad Cornelium scriberetur, quod tunc fiebat cum allatis a Primitivo litteris Cyprianus per epist. 45 responderet.

133 XXIII. — *Novi conatus Novatiani.* — *Reditus confessorum Romanorum in Ecclesiam hortatu Cypriani; id ante concilium Romanum anni* 251 *contigisse ostenditur.*

Cum Maximus, Longinus et Machæus, Novatiani legati, a Cypriano ejusque collegis expulsi fuissent,
B alios in Africam misit Novatianus, nempe Nicostratum et Novatum et Evaristum et Primum et Dionysium. Cyprianum ea de re monuit Cornelius litteris per Augendum confessorem missis, quæ non exstant. Non multo post, alia occasione oblata, iterum per Nicephorum acolythum scripsit ad Cyprianum epist. inter Cyprianicas 48, in qua rogat ut ipsius opera omnibus coepiscopis et fratribus innotescat Nicostratum multorum criminum reum, et non solum patronæ suæ carnali, cujus rationes gessit, fraudes et rapinas fecisse, verum etiam Ecclesiæ deposita non modica abstulisse; Evaristum vero auctorem schismatis fuisse, et successorem plebi cui ante præfuerat, Zetum in locum ejus episcopum esse constitutum.
C Postridie quam venerant legati Novatiani, supervenit Nicephorus acolythus cum litteris Cornelii, ex quibus Cyprianus didicit et alios episcopos docuit quæ ad Nicostratum et Evaristum attinebant. Postea gratias egit Cornelio per epist. 49.

Sed idem Nicephorus alias litteras multo lætiores attulit, quibus Cyprianum Cornelius de reditu quatuor confessorum Maximi, Urbani, Sidonii et Macharii certiorem faciebat. Cum quidam fratres nuntiassent confessores ad sanitatem reverti, ac postea Urbanus et Sidonius ad presbyteros venissent, affirmantes Maximum presbyterum et confessorem secum pariter cupere in Ecclesiam redire, placuit Cornelio ut ex ipsorum ore et confessione quæ per legationem mandaverant audirentur. Qui cum venissent
D et a presbyteris quæ gesserant exigerentur, circumventos se esse affirmaverunt, nec quid in litteris ipsorum nomine per omnes ecclesias missis inesset se scisse, atque ut abolerentur et e memoria tollerentur quæ præcesserant deprecati sunt. Omni actu ad Cornelium perlato, jussit contrahi presbyterium: adfuerunt episcopi quinque, et re ad deliberandum proposita, sententiæ a singulis dictæ, quas Cornelius suis ad Cyprianum litteris subjecit. His ita gestis, venerunt in presbyterium quatuor confessores et plerique fratres, qui se eis adjunxerant, summis precibus desiderantes ut ea quæ ante fuerant gesta in oblivionem caderent. Cum autem magnus fraternitatis concursus factus fuisset, una vox erat omnium gratias Deo agentium, ait Cornelius, gaudium pectoris la-

crymis exprimentes, complectentes eos quasi eo die pœna carceris fuissent liberati. Confessores declararunt se Cornelium sanctissimæ Ecclesiæ catholicæ episcopum agnoscere, confessi sunt se imposturam passos ac circumventos esse, sed tamen sinceram mentem suam semper in Ecclesia fuisse; quippe cum non ignorarent unum Deum esse, unum Christum **134** Dominum ac unum Spiritum sanctum, unum episcopum in Ecclesia catholica esse debere. His rebus permotus Cornelius Maximum presbyterum locum suum jussit agnoscere, cæteros cum ingenti populi suffragio recepit, ac omnia remisit Deo omnipotenti. Hæc autem eadem hora, eodem momento ad Cyprianum per scripta transmisit, nempe per epist. inter Cyprianicas 46, ac Nicephorum acolythum descendere ad navigandum destinantem statim dimisit. Carthaginensem ecclesiam lætitia perfuderunt litteræ Cornelii; nec dubium quin eas Cyprianus ad cæteras Africæ ecclesias miserit, ut rogaverat Cornelius, cui respondit per epist. 47. Scripserunt etiam confessores ad Cyprianum, eorumque epist. est inter Cyprianicas 50. Hic respondit Cyprianus per epist. 52. Quæ autem ex litteris Cornelii desumpta narravimus, ea probant non solos confessores rediisse. Venerunt cum illis in presbyterium « plerique fratres qui se eis adjunxerant; » quod quidem non videtur de plebe catholica pro confessoribus deprecante intelligi posse. Postea enim narrat Cornelius fraternitatis concursum; quem tum demum factum indicat fuisse cum omnem hunc actum populo insinuandum judicavit; difficile est sane ut confessores qui multos auctoritate sua abstraxerant, nullos in redeundo socios et imitatores haberent. Cornelii verba non aliter interpretatus est Cyprianus: « Quanto majus est gaudium, inquit, (epist. 41), et in terris pariter et in cœlo super confessoribus ad Ecclesiam Dei cum gloria sua et cum laude redeuntibus, et redeundi viam cæteris exempli sui fide et probatione facientibus! Hic enim quosdam fratres nostros error induxerat, quod sibi communicationem confessorum sequi viderentur. Quo errore sublato, lux omnium pectoribus infusa est, et Ecclesia catholica nec scindi nec dividi posse monstrata est. » Unde mirum videtur cur Cyprianum Tillemontius de solis confessoribus locutum existimet. Tota res ab eodem erudito scriptore sic narratur, quasi uno et eodem die transacta fuerit. Sed tamen ex his Cornelii verbis, « adfuerunt etiam episcopi quinque, qui et hodie præsentes fuerunt, » duos dies insumptos fuisse patet, quorum prior deliberationem habuit de recipiendis confessoribus, postridie vero absoluta et perfecta, magno fraternitatis concursu, quæ pridie constituta fuerant.

Insignem hunc eventum Tillemontius et Pearsonius ad mensem Novembrem hujus anni 251 referendum putant, post concilium Romanum, quod hoc anno 251 Cornelius cum sexaginta episcopis habuit mense octobri, ut placet Pearsonio, vel etiam multo citius, ut existimat Tillemontius, ac ante Novatiani ordinationem. Sed non tam sero quatuor illi confessores, aut saltem ante concilium Romanum, rediisse in Ecclesiam videntur.

Reditus confessorum paucis diebus subsecutus est novam legationem Novatiani. « Novato enim illinc a vobis discedente, ait Cyprianus (epist. 49), id est, **135** procella et turbine recedente, ex parte illic quies facta est. » Porro a prima legatione ad hanc novam non multum intercessit temporis: nam « prostratus virtutibus Dei » Novatianus, ut ait Cornelius (epist. 48), « cum Maximus et Longinus et Machæus fuissent expulsi a Cypriano ejusque collegis, denuo resurrexit. » Quibus ex verbis patet Novatianum non a Julio mense ad Novembrem feriatum esse, sed accepta damna protinus reparare voluisse, missis peritioribus magisque industriis legatis. Ergo reditus confessorum, qui novæ legationis profectionem proxime contingit, non potest in mensem novembrem rejici. Deinde vero Nicephorus, ille acolythus qui utramque epistolam et de nova legatione et de reditu confessorum attulit, non videtur clericus fuisse Romanus, sed potius ipse ille Nicephorus acolythus quem Cyprianus julio exeunte, vel augusto ineunte cum Mettio subdiacono Romam miserat. Sic enim de illo Cornelius loquitur epist. 46: « Hæc igitur, frater charissime, eadem hora, eodem momento ad te per scripta transmisimus, et Nicephorum acolythum, descendere ad navigandum destinantem, ad vos statim dimisi. » Quibus ex verbis patet hunc clericum non data opera a Cornelio missum fuisse, sed potius, cum, perfectis rebus quarum causa venerat, rediret, sanctum Pontificem oblata occasione usum esse. Hinc jam ei perferendam epistolam dederat de novis tentamentis Novatiani, sed minime necessariam, aut quæ clericum mitti postularet, siquidem jam missus ea de re fuerat Augendus confessor, nec necesse erat alium postea mittere qui idem nuntiaret. Porro, si is est Nicephorus acolythus qui cum Mettio epist. 42 Cypriani pertulit, frustra illius reditus ad mensem novembrem differtur. Parvi refert quod in litteris Cornelii nulla fiat mentio de Mettio subdiacono, quocum Nicephorus acolythus profectus fuerat Carthagine: nam similiter Mettius, ut supra vidimus in epist. 53, solus nominatur, quamvis socius ei adjunctus esset Nicephorus.

Quod spectat ad concilium Romanum, reditu confessorum omnino posterius videtur. Nullum prorsus hujus concilii vestigium in litteris Romam aut Carthaginem missis intra illud tempus quod a Cornelii ordinatione ad reditum confessorum effluxit. Legati Caldonius et Fortunatus, qui Carthaginem post Novatiani ordinationem rediere, non amplius quam sexdecim episcoporum litteras attulerunt. Quis ergo credat jam tum ordinationem Cornelii in concilio LX episcoporum confirmatam fuisse, ut suspicatur Tillemontius? Præterea hoc concilium, teste Eusebio (lib. VI, cap. 43), decrevit « Novatum quidem et eos qui una cum ipso sese insolenter extulerant, et

quicumque inhumanissimæ et a fraterna charitate alienæ ejus opinioni consentire præsumpserat, alienos ab Ecclesia habendos esse. » At confessores sic se ante reditum gessere, sic redeuntes excepti sunt, ut excommunicati fuisse non videantur a concilio sexaginta episcoporum : nam, si ab hac synodo
136 in judicium vocati et excommunicati in schismate obduruissent, an dicere potuissent circumventos se esse et imposturam passos, ac mentem suam semper in Ecclesia fuisse? quis credit Cornelium sic eos recepturum fuisse, ut omnia remitteret Deo omnipotenti! non sic agi solet cum hominibus jam judicatis et excommunicatis. Posterius ergo concilium reditu confessorum : sed tamen non multo posterius; nam gravissimæ causa suberant cur cito haberetur, tum ut Novatiani partes penitus frangerentur, tum ut lapsorum causa, quæ ad concilium rejecta fuerat, dijudicaretur.

XXIV. — *De gestis et scriptis S. Cypriani anno* 252 *ante persecutionem.*

Damnatus toto orbe Novatianus non despondebat animum, sed per plurimas civitates novos apostolos suos mittebat, ut quædam recentia institutionis suæ fundamenta constitueret, et super legitimos episcopos crearet alios pseudoepiscopos. Id testatur Cyprianus in *Epistola ad Antonianum,* scripta anno 251 exeunte aut 252 ineunte. Jamdudum litteras acceperat Cyprianus ab hoc Numidiæ episcopo, quibus se cum Novatiano non communicare, sed Cornelio affixum esse significabat, atque ut earumdem litterarum exemplum ad Cornelium mitteretur, postulabat. Sed postea aliæ litteræ supervenerunt, in quibus nutare videbatur, Novatiani litteris motus, et quam iste hæresim introduxisset, qua ratione Cornelius cum Trophimo et thurificatis communicaret, sciscitabatur, ac ne ipsius quidem Cypriani humanitatem in lapsos æquo animo accipiebat. Sic ei respondet Cyprianus in hac epist.52, ut se et Cornelium mirifice defendat, et cum Novatiano neminem communicare posse demonstret, nisi qui totius Ecclesiæ communionem rejiciat. Liquet scriptam esse epistolam post reditum confessorum quos in Ecclesia cum Cornelio junctos esse dicit, post mortem Decii, quem *tyrannum* appellat, sed tamen apte concessam lapsis hoc anno 252 indulgentiam, siquidem Cypriani defensio in iis tantum versatur quæ Libellaticis anno superiore et cæteris in mortis periculo constitutis concessa fuerant. Non immerito Antonianus ille idem videtur esse qui in titulo epist. 70, inter episcopos Numidas recensetur; quod etiam argumento est eum Cypriani monitis non restitisse.

Emissarii Novatiani circa hoc tempus Maximum pseudoepiscopum Carthaginensem fecerunt : sed hoc facinus tam ignobile et obscurum fuit, ut Cyprianus ne scribendum quidem ea de re Romam judicaret. Nam paulo ante de collegarum consilio miserat Cornelio nomina integrorum et catholicorum in Africa episcoporum, ut scirent Cornelius ejusque collegæ quibus scriberet et a quibus litteras mutuo accipere oporteret, si quis autem præter eos quos Cyprianus epistola sua complexus fuerat, scribere auderet, scirent eum vel sacrificio vel libello esse maculatum, vel unum de hæreticis, perversum scilicet et profanum.

137 Scriptum existimatur hoc anno præstantissimum Cypriani opus *de Oratione Dominica.* Recensetur a Pontio post librum *de Unitate Ecclesiæ,* et cum multa in eodem libro adversus schismaticos vehementer et copiose dicantur, non male concluditur jam prodiisse Felicissimi et Novatiani schismata cum hæc scriberet Cyprianus.

Circa Paschæ prima solemnia scripsit Cyprianus epist. 53 ad episcopos Fortunatum, Ahymnum, Optatum, Donatianum, Fortunatum, et Felicem, qui, cum essent in civitate Capsensi propter ordinationem episcopi (Donatuli, ut verisimile est, Capsensis episcopi, qui loco sexagesimo nono sententiam dicit in concilio Carthaginensi anno 257), consulti fuerant a Superio an ad communionem jam admittendi essent Ninus, Clementianus et Florus, qui Christum confessi coram magistratu et plebe, postea inter tormenta coram proconsule superati, pœnitentiam agere non destiterant per hoc triennium, non illud quidem exactum sed inchoatum. Rem decidere non ausi, ad Cyprianum detulerant, et scripserant « ut cum pluribus collegis de hoc ipso plenissime » tractaret. Respondet Cyprianus reddendam ejusmodi hominibus communionem, seque ea de re cum episcopis deliberaturum promittit « quando solemnitati apud suos celebrandæ satisfecerint, » et Carthaginem « venerint. »

Vix dubium est quin promissum perfecerit in concilio quod Carthagine habitum hoc anno Idibus Maii, ut ipse testatur epist. 55 (p. 84). Scribit ibidem « Privatum, veterem hæreticum in Lambesitana colonia ante multos fere annos ob multa et gravia delicta nonaginta et episcoporum sententia condemnatum, et Fabiani » papæ ac Donati Carthaginensis episcopi » litteris severissime notatum, cum causam in hoc concilio agere velle se diceret admissum non fuisse. Huic concilio interfuerunt episcopi sexaginta sex, si ibi, ut verisimillimum est, propositis a Fido episcopo quæstionibus responsum fuit. Is per litteras questus fuerat quod Therapius episcopus Bullæ et confessor, ut conjicit Pamelius ex concil. Carth. an. 256, Victori quondam presbytero, antequam pœnitentiam plenam egisset, pacem immaturo tempore dedisset. Præterea novam quamdam de infantibus opinionem Fidus proposuerat, in quibus morem antiquæ circumcisionis tenendum putabat, ut infra octavum diem non baptizarentur. Inter alias rationes hanc afferebat : « Vestigium infantis in primis partus sui diebus constituti mundum non esse, quod unusquisque illud horreat exosculari. » Respondent sexaginta sex episcopi per epist. 47, objurgatum fuisse Therapium, nec tamen ablatam Victori com-

munionem. De infantibus autem propositam ab eo opinionem uno ore universi rejiciunt, et baptisma infantium « in primo statim nativitatis suæ ortu » præclarissimis rationum momentis defendunt. Hoc autem concilium sexaginta sex episcoporum idem prorsus esse perspicitur ac illud quod Idibus Maii habitum hoc anno 252. Quod enim concessa Victori quondam presbytero laica communio reprehensionem **138** non effugit, argumento est nihil adhuc detractum ac limatum fuisse de superioris anni decreto, ac nondum pacem pœnitentibus redditam fuisse : quæ tamen illis indulgentia perpaucis mensibus post concilium Idibus Maii habitum concessa est.

Lombertum merito castigat Pearsonius, quod hoc concilium sexaginta sex episcoporum non multo post concilium anni superioris collocaverit. Non B verisimile est post concilium, quod tamdiu in causis lapsorum dijudicandis occupatum fuit, aliud eodem anno tam frequens convocatum fuisse, cum præsertim nullum hujus rei vestigium exstet in litteris anno superiore scriptis. At idem Pearsonius hoc concilium in quo responderunt Fido sexaginta sex episcopi, in anni 253 mensem Septembrem rejicit, cum episcopi, ut ipse existimat, restituta pace, de rebus ecclesiasticis consiliarentur. Non quadrat hæc opinio cum his episcoporum verbis : Quæ res, inquiunt, satis non movit recessum esse a decreti nostri auctoritate, ut ante legitimum tempus et plenum satisfactionis, et sine petitu et conscientia plebis, nulla infirmitate urgente ac necessitate cogente, pax ei concederetur. « Hæc optime con- C gruunt Idibus Maii anni 252. Jam pœnitentiæ partem non mediocrem adimpleverat Victor, unum reprehenditur, quod plenum tempus non exegisset ; quinetiam nihil reprehenderetur si plebis rogatu concessa pax fuisset. At profecto nunquam episcopi tam leniter egissent anno 253 inter prima pacis initia. Nam qui, sopita Decii persecutione, tantam præ se severitatem tulerant, ut excommunicationem minarentur, si quis lapsos ad communionem admitteret, ii, finita Galli et Volusiani persecutione, cum adhuc manus lapsorum sacrificiis nefandis fumarent, an adeo remissi fuere ut pacem concessam non reprehensuros se dicerent si « sine petitu et conscientia D plebis concessa non fuisset ? Præterea non videntur post persecutionem Galli et Volusiani necessaria fuisse concilia, quia ex his quæ in priore concilio statuta de lapsis fuerant facilis fuit totius rei deliberatio ; vel potius quia aut nulli in hac persecutione, aut saltem paucissimi videntur cecidisse. Testatur Cyprianus in Epistola 57 eos qui Romæ sub Decio ceciderant, confessionis laudem in hoc secundo prælio adeptos fuisse. Idem testimonium saltem Africæ tribuit auctor libri *ad Novat.* (p. 11). Hinc Cyprianus in epist. 81 *ad Martyres,* non plangit clades et funera suorum, ut in epist. 9 sub Decio fecerat. Nec mirum si victores in hac pugna fuere quos tanto animi ardore ad

A pugnandum paratum fuisse perspicimus ex epist. 54.

Scripta est circa idem tempus, ut observat Tillemontius, epist. 64 *ad Epictetum et plebem Assuritanam* adversus Fortunatianum, quondam hujus civitatis episcopum, qui, sacerdotio ob simulacrorum cultum dejectus « pro integro agere volebat, » et episcopatum sibi cœperat vindicare. Videtur Epictetus, quem Cyprianus fratrem appellat, Fortunitiani loco constitutus fuisse. Non solus Fortunatianus ex lapsis episcopis ejusmodi facinus tentabat, sed observat Cyprianus nonnullos alios idem aggressos esse, dum **139** stipes, et oblationes, et lucra desiderant, quibus prius insatiabiles incubabant, et cœnis atque epulis etiam nunc inhiant, quarum crapulam nuper superstite in dies cruditate ructabant. » Cum autem lapsos omnes hortetur ut, « magnitudinem delicti sui cognoscentes, a deprecando Domino non recedant, sed satisfactionibus immorantes ad Ecclesiam pulsent, » non immerito hæc epistola ante concessam generatim lapsis indulgentiam scripta existimatur.

Rejectus, ut modo diximus, a concilio Carthaginensi Privatus pseudoepiscopum Carthagine constituit Fortunatum, qui erat « unus ex quinque presbyteris jampridem de Ecclesia profugis, et sententia coepiscoporum, ait Cyprianus, epist. 55 (p. 83), multorum et gravissimorum virorum, qui super hac priore anno » ad Cornelium litteras fecerant. Operam ad hoc scelus navarunt, ut ibidem ait S. Martyr, Felix quidam, qui cum illo venerat, quem ipse extra Ecclesiam in hæresi pseudoepiscopum olim constituerat; Jovinus et Maximus, ob nefanda sacrificia et crimina in se probata, sententia novem episcoporum condemnati, et iterato quoque a pluribus aliis in concilio anno priori abstenti; Repositus Saturnicensis, qui non tantum in persecutione ipse ceciderat, sed et maximam partem plebis suæ sacrilega persuasione dejecerat. Hi quinque cum paucis vel sacrificatis vel male sibi consciis Fortunatum sibi pseudoepiscopum cooptarunt. Sed illis scelus ex sententia non successit. Nam cum dictitassent viginti quinque episcopos Carthaginem venturos, non sine mendacii infamia quinque tantum reperti sunt. Deinde vero, quos antea decipiebant, et falsa se spe redeundi in Ecclesiam producebant, hi ubi viderunt pseudoepiscopum, fraude comperta, ad Ecclesiam redierunt. Itaque plures erant qui de nefariis illis hominibus judicaverant, si presbyteri et diaconi numerentur, quam qui tunc cum illis conjuncti videbantur. Probabat tamen Cyprianus et diligenter examinabat quinam admitti et recipi in Ecclesiam deberent. Quidam enim recipi non poterant « sine scandalo et periculo plurimorum. » Fremebat enim plebs et reluctabatur « quoties inemendabiles et protervi, et vel adulteriis vel sacrificiis contaminati, et post hæc adhuc insuper de schismate ad Ecclesiam » redibant. Vix plebi persuadebat, imo extorquebat ut tales admitti consentirent ; et justior factus erat fraternitatis

dolor ex eo quod unus atque alius, obtinente plebe et contradicente, Cypriani facilitate suscepti, pejores exstiterant quam prius fuerant (*Ibid.*)

Fortunati ordinatione adeo non movebatur Cyprianus ut ea de re protinus ad Cornelium scribendum esse non judicaret. Nactus tamen occasionem familiarissimi hominis et clerici, per Felicianum acolythum, quem Cornelius in Africam cum Perseo episcopo miserat, etiam de Fortunato isto scripserat ad Cornelium; sed, dum Carthagine Felicianus vel vento retardatur, vel accipiendis aliis epistolis detinetur, Felicissimo Romam properante præventus est. Is enim Romam mittebatur cum litteris Fortunati ad Cornelium, cum nefaria illa factio, undique exclusa et in **140** Africa ob scelerum infamiam ubique nota, Romam navigandum judicasset. Venit itaque Romam Felicissimus stipatus caterva et factione desperatorum, sed rejectus est a Cornelio, et « vigore pleno quo episcopos agere oportet, » pulsus de Ecclesia. Verum, cum dictitarent nefarii homines Fortunatum a viginti quinque episcopis ordinatum esse, cumque Cornelium « aggressi essent comminantes quod, si litteras quas attulerant non accepiset, publice eas recitarent, et multa turpia et probrosa et ore suo digna proferrent, » Cornelius, cui molestum erat Cypriani silentium, « minis atque terroribus eorum aliquantum commotus », duas simul epistolas Cypriano per Saturum acolythum scripsit, quarum prima pulsum constanter Felicissimum, altera commotum et exterritum ipsius Cornelii animum significabat.

Permolestum accidit Cypriano quod, cum in defendendo episcopatu Cornelii summam animi fortitudinem declarasset, idem sibi in re simillima a Cornelio non referretur. Quapropter ad eum scripsit epist. 55, dolorem suum minime dissimulans, quod Cornelius aures præbuisset schismaticis omni sceleris macula notatis et in concilio damnatis, contra episcopum populi universi suffragio in pace delectum, Dei auxilio in persecutione protectum, collegis omnibus fideliter junctum, plebi suæ in episcopatu quadriennio jam probatum, in quiete servientem disciplinæ, in tempestate proscriptum applicito et adjuncto episcopatus sui nomine, toties ad leonem petitum, in circo, in amphitheatro Dominicæ dignationis testimonio honoratum, ac nuper etiam clamore popularium ad leonem denuo postulatum. Demonstrat nefas fuisse schismaticis « ad Petri cathedram atque ad Ecclesiam principalem, unde sacerdotalis unitas exorta est, » litteras ferre, « cum statutum sit omnibus nobis, inquit, et æquum sit pariter ac justum, ut uniuscujusque causa illic audiatur ubi est crimen admissum . . . , nisi si paucis desperatis et perditis minor videtur esse auctoritas episcoporum in Africa constitutorum, etc. » Sic episcopatus sui jura defendit Cyprianus, ut exordium unitatis in Ecclesia Romana, ut ecclesia principali, agnoscat; et, quemadmodum alibi parem inter apostolos potestatem admittens, exor-

A dium unitatis in Petro constitutum agnoscit, ita hoc loco, etsi negat minorem esse Afrorum episcoporum auctoritatem, immerito pronuntiat editor Oxoniensis primatum ab eo negari : sed de his jam diximus in præfatione. Quamvis autem de Cornelii prudentiæ et constantiæ existimatione hæc epistola aliquid detrahere posse videretur, eum tamen admonere et rogare non dubitat Cyprianus ut de more suo has litteras clero secum præsidenti et sanctissimæ atque amplissimæ plebi legat, adeo cognita erat Cypriano et explorata virtus Cornelii. Constat hanc epistolam hoc anno 252 scriptam fuisse; commemorat enim Cyprianus concilium anni prioris, tum etiam aliud proximis Idibus Maii habitum : hinc se plebi suæ quadriennio jam probatum B esse dicit. Scripta autem non videtur nisi mense Junio exeunte, aut ineunte Julio.

141 XXV. — *Persecutio revelatur Cypriano. — Hortatur Thibaritanos ad certamen. — Lapsis pœnitentibus pacem restituit in concilio, quod ab alio Idibus Maii habito distingui debet.*

Cum a concilio Carthaginensi, quod Idibus Maii habitum diximus, satis multa usque ad persecutionem intercesserint, perspicuum est imperatores Gallum et Volusianum, qui anno 251 exeunte imperium adepti fuerant, per totum illud tempus nihil iracunde in Christianos egisse, nec suum in illos furorem incitasse ante mediam hujus anni æstatem. At violenta fuit persecutio, nec alium finem habuit quam ipsa imperatorum vita. Jam nonnullæ scintil- C læ emicuerant cum Cyprianus ad Cornelium scriberet epistolam 55. Ait enim « his ipsis diebus » quibus scribebat, « ob sacrificia quæ edicto proposito celebrare populus jubebatur, clamore popularium ad leonem denuo postulatum » se « in circo » fuisse. Videtur indicendorum sacrificiorum causam attulisse pestis illa quæ sub Gallo et Volusiano ac cæteris deinceps principibus horrendum in modum sæviit. Non multo post subsecuta imperatorum Galli et Volusiani adversus Christianos edicta, quorum præcognitionem cum accepisset Cyprianus, multis visionibus divinitus oblatis, scripsit epist. 56 *ad Thibaritanos*, quos cum antea invisere statuisset, consilium tunc conficere non potuit, sed vicarias pro se litteras misit, in quibus eos admonet D se « Domini instruentis dignatione » cognovisse, idque sciendum esse ac pro certo credendum et tenendum graviorem nunc quam antea et ferociorem pugnam imminere; deinde vero ex Scripturis sanctis et ex Christianæ religionis principiis colligit quidquid ad persecutionem constanter sustinendam incitare poterat.

Videtur Cyprianum detinuisse quominus Thibaritanorum votis satisfaceret, imposita necessitas rebus ecclesiæ suæ, imminente persecutione, providendi. Nihil autem prius sibi faciendum arbitratus hoc molestissimo tempore, quam ut omnes omnino milites Christi qui arma desiderabant et prælium flagitabant, intra castra Domini colligeret; decrevit in concilio cum episcopis XLI, ut, examinatis singu-

lorum causis, pax lapsis daretur qui pœnitentiam A agere a primo die non destiterant. Episcopi lapsus certiorem ea de re faciunt Cornelium per epist. 54, seque ita « sancto Spiritu suggerente » statuisse dicunt, ac sanguinem Christi iis non denegandum demonstrant qui suum pro Christo fusuros se et acriter pugnaturos promittebant. Addunt sese idem Cornelio « paternæ misericordiæ contemplatione placiturum » sperare. Miror hoc concilium a Pearsonio confundi cum eo quod Idibus Maii habitum est. Nam 1° de rebus Idibus Maii deliberatis nullæ ad Cornelium synodi nomine scriptæ sunt litteræ; quippe, cum de Privato, quem synodus non admiserat, tum nedum Cyprianus ad Cornelium suo nomine scripserit, cum facultas oblata est Feliciani acolythi. 2° In epist. 55, ex qua concilium Idibus Maii B habitum fuisse discimus, nullum exstat vestigium concessæ lapsis indulgentiæ **142** sed tantummodo necessitas pœnitentiæ adversus Felicissimum ejusque satellites defenditur. Atque hinc patet hanc epistolam in editione Oxoniensi immerito præponi quinquagesimæ quartæ, per quam Cornelius de concessa lapsis communione certior factus est. 3° Concilium episcoporum XLI, in quo lapsis data communio est, instante persecutione habitum fuit, et hoste certamen indicente, cum lapsi arma desiderarent et flagitarent, ut est in epist. 54, seque « ad pugnam paratos esse et pro Domini sui nomine ac pro sua salute stare fortiter et pugnare » profiterentur. Quamobrem hoc consilium statim subsequi debuit C Cornelii confessio, qui primus Romæ confessus est. Sed a consilio Idibus Maii habito multo intercesserunt usque ad persecutionem et Cornelii confessionem: Fortunati ordinatio, missa ab eo Romam legatio, Cornelii ad Cyprianum litteræ ac Cypriani responsio.

XXVI. — S. *Cornelio gratulatur confessionis laudem* S. *Cyprianus. — Confessores Carthaginenses cohortatur per epist.* 81, *quam in hac persecutione scriptum fuisse ostenditur anno* 252.

Vana non fuit Cypriani prædictio futuræ persecutionis, nec adhibitæ ab eo cautiones ad Christianos corroborandos optato exitu caruerunt. Romæ prosiluit adversarius terrore violento Christi castra turbare: sed virtus illic præcedentis episcopi publice comprobata est, ac quodammodo ecclesia omnis D Romana confessa est: ad pugnam non singuli milites, sed tota castra prodierunt, accurrit properanter et venit quisquis audivit. Plurimi ex his qui sub Decio lapsi fuerant, gloriosa confessione restituti sunt, ipso dolore pœnitentiæ facti ad prælium fortiores, ita ut appareret eos in prima persecutione novæ atque insuetæ rei pavore trepidasse. Hæc discimus ex epist. 57 Cypriani, in qua Cornelio Centumcellis exsulanti gloriam confessionis gratulatur, et cum eo communicat quod providentia Domini monentis instructus cognoverat, « appropinquare jam certaminis et agonis nostri diem, » inquit. Rogat denique ut uter ad Dominum prior migraverit, Deum pro altero et pro fratribus ac

A sororibus precetur. Hæc prædictio non multo post in Cornelio exitum sortita est, qui martyr obiit Centumcellis die 14 Septembris hujus anni 252, ut inter doctissimos quosque convenit. Interim Novatianus, ut Cyprianus observat, ut nec unitatis Ecclesiæ, ita nec ejus triumphorum particeps, quiescebat, nec eum omnino tetigit persecutio. Lucius, qui Cornelio successit, eodem fere tempore sacerdotii et exsilii gloriam adeptus est; sed paulo post revocatus, martyr obiit die quarto aut quinto mensis Martii anno 253, cum quinque mensibus ac paucis diebus præfuisset. Huic Cyprianus cum sacerdotium et confessionem gratulatus fuisset per litteras, quæ ad nos non pervenerunt, reditum etiam gratulatus et per epist. 58 suo et collegarum nomine. B Sed, præter hoc litterarum officium, quibus ad commune gaudium Ecclesiæ Romanæ suum quoque accedere testatur, ait se non **143** cessare « in sacrificiis atque in orationibus Deo Patri et Christo Filio ejus Domino nostro gratias agere et orare pariter atque petere ut qui perfectus est atque perficiens custodiat et perficiat (in Lucio confessionis gloriosam coronam), » etc; et quasi prævideret id quod postea evenit, Lucium idcirco revocatum fuisse ab exsilio suspicatur, ut in oculis ecclesiæ suæ vitam pro Christo profunderet. Decreta Cornelii de lapsis Lucium confirmasse discimus ex Cypriano, qui Lucium et Cornelium beatos martyres appellat, seque eorum memoriam honorare dicit, ac illos Spiritu Dei C plenos, et in glorioso martyrio constitutos dandam esse pacem lapsis censuisse, et pœnitentia acta fructum communicationis et pacis negandum non esse litteris suis signasse testatur (epist. 67).

Quamvis erumpentibus persecutionis scintillis postulatus fuerit ad leonem Cyprianus, non tamen secessit, ut in persecutione sub Decio, nec pulsus aut proscriptus fuit. Primus Carthagine impetum ferocientis populi sustinuit, ut videre est in epist. 81, gloriosus senex Rogatianus presbyter, qui in persecutione Decii confessus fuerat, et, e carcere solutus, duobus episcopis et Numidico presbytero in regenda ecclesia Carthaginensi adjunctus a Cypriano fuerat. Is cum primus in hac Galli et Volusiani persecutione conjectus in carcerem fuisset D cum Felicissimo, quem Cyprianus quietum semper et sobrium fratrem appellat, cum eodem coronatus est. Cæteros confessores in carcere inclusos hortatur Cyprianus (in epist. 81), ut Rogatianum imitentur, seque Dominum assidue precari ait ut eamdem ac ille coronam assequantur. Inter hos confessores enitebant pueri et feminæ, id quod etiam in persecutione Decii contigisse perspicimus ex libro *de Lapsis* (p. 181), et in persecutione Valeriani ex epist. 77. Eamdem confessionis laudem adepti, ut capite 24 observavimus, qui sub Decio lapsi fuerant. Quod quidem de plurimis intelligi debet, non tamen de omnibus; nam auctor libri *ad Novatianum*, alios ex eorum numero adhuc pœnitentiæ addictos commemorat. Sed quia epist. 81 alii Vale-

riani, alii Decii persecutioni ascribunt, exponendum nobis est ad hanc potius sub Gallo et Volusiano persecutionem referenda videatur.

Hanc epistolam Pamelius et Baronius inter postremas Cypriani numerant, et in persecutione Valeriani scriptam putant. Hac potissimum ratione ducuntur, quod Rogatianus presbyter et confessor, quem post Decii persecutionem superfuisse constat, in hac epist. 81 vitam pro Christo cum Felicissimo dicatur profudisse. Atque id quidem tabulis ecclesiasticis consentaneum est, in quibus, inquit Baronius, Rogatiani et Felicissimo « una die passorum natalis solemnitas consignata est VII Kal. Novembris. » Contra Pearsonius hanc epistolam sub Decio scriptam esse contendit, cum lateret Cyprianus, idque probat ex primis epistolæ verbis : « Saluto vos, fratres charissimi, optans ipse quoque conspectu vestro frui, si me ad vos pervenire loci conditio permitteret, » autem loqui solet Cyprianus e suo secessu, ut in **144** epist. 5 : « Et quoniam mihi interesse nunc non permittit loci conditio; » et in epist. 37 ad eumdem clerum : » Utinam loci et gradus mei conditio permitteret ut ipse nunc præsens esse possem! » Unde concludit Pearsonius his verbis non exsilium Cypriani sui Valeriano, sed illius sub Decio secessum denotari. Locum autem ex quo mortuum Rogatianum fuisse judicatur, in aliam prorsus sententiam accipiendum esse existimat, ac errorem in tabulas ecclesiasticas irrepsisse, dum Bedam, qui has Cypriani litteras laudat, et ex illis docet Rogatianum et Felicissimum martyrio coronatos esse, Usuardus, Ado et alii sine examine sequuntur.

Pearsonii sententia arridet Tillemontio; sed tamen multis rebus perspicitur hanc epistolam non in secessu scriptam esse, sed Carthagine, cum jam obiisset Rogatianus, non tamen sub Valeriano, sed sub Gallo et Volusiano. Nimium apertus est Cypriani contextus, quam ut Rogatianum et Felicissimum martyrio coronatos negemus antequam hanc epistolam scriberet Cyprianus. Locum inspiciamus. « Quam fidem, inquit, vos quoque retinentes et die ac nocte meditantes, toto corde ad Deum prompti, contemptu præsentium futura tantummodo cogitatis, ut ad fructum regni æterni et ad complexum et osculum Domini et conspectum venire possitis, ut sequamini in omnibus Rogatianum presbyterum gloriosum senem, viam vobis ad gloriam temporis nostri religiosa virtute et divina dignatione facientem, qui cum Felicissimo fratre nostro quieto semper et sobrio, excipiens ferocientis populi impetum, primum hospitium vobis in carcere præparavit, et metator quodam modo vester, nunc quoque vos antecedit. Quod ut consummetur in vobis assiduis orationibus Dominum deprecamur, ut initiis ad summa pergentibus quos confiteri facit, faciat et coronari. » Nulla fere vox hoc in loco quæ non Rogatianum pro Christo passum indicet. Vocat eum Cyprianus « gloriosum senem, » quod

A eum argumento est ad gloriam pervenisse. Confessores laudat quod futura tantum cogitent, ut ad complexum Domini perveniant, ut sequantur in omnibus Rogatianum, quem jam in multis rebus imitati fuerant. Jam ergo pervenerat ad conspectum Domini Rogatianus siquidem pervenire ad conspectum Domini idem est ac Rogatianum in omnibus sequi. Paraverat illis Rogatianus primum hospitium in carcere. Ubi secundum parabat, nisi in cœlo, antecedens eos veluti metator quidam? Denique Deum precatur Cyprianus ut id in quo antecedebat eos Rogatianus, in ipsis consummetur et ad coronam perveniant. Ergo jam ad hanc coronam Rogatianus pervenerat, quam cum in Decii persecutione adeptus non sit, sed ante e carcere egressus B sit quam Cyprianus e suo secessu, necesse est hanc epistolam ad aliud tempus referri. Nititur Tillemontius his verbis, « viam facientem, vos antecedit, « ut Rogatianum probet non obiisse cum hæc epistola scriberetur. At quis nescit linguæ latinæ sterilitatem sæpe cogere ut ejusmodi voces usurpentur? Martyres in epist. 78 laudant Cyprianum **145** quod, cum primus confitendi signum extulerit, ipsius anima « non tantum martyrum de sæculo jam excedentium socia esse cœperit, sed et cum futuris cœlestem amicitiam » copulaverit. Simili prorsus modo confessores hortatur Cyprianus, in epist. 9, ut Mappalicum martyrem sequantur. « Istum nunc beatissimum martyrem, inquit, et C alios participes ejusdem congressionis et comites in fide stabiles, in dolore patientes, in quæstione victores, ut cæteri quoque sectemini et opto pariter et exhortor, ut, quos vinculum confessionis et hospitium carceris simul junxit, jungat etiam consummatio virtutis et corona cœlestis. »

Non belle accepit Pearsonius hæc verba, « si me ad vos pervenire loci conditio permitteret. » Ait enim Cyprianum his verbis designare « locum in quo præsens esse et conspectu confessorum frui maxime concupivit, sed loci, hoc est Carthaginis, ubi persecutio jam fervebat, conditionem non permisisse. » Verum hac voce non Carthaginem, sed episcopalem auctoritatem designari perspicitur ex pluribus Cypriani testimoniis; sic in epist. 11 : D « Sollicitudo loci nostri et timor Domini compellit. » « Cum illi (martyres) memores loci nostri ad me litteras direxerint » (epist. 10). « Congruit ipsi loco et officio sacerdotii nostri » (epist. 63). Vid. epist. 65. Quamobrem, cum ait Cyprianus in hac epist. 81 : « Saluto vos, fratres charissimi, optans ipse quoque conspectu vestro frui, si me ad vos pervenire loci conditio permitteret. Quid enim mihi optatius et lætius posset accidere, quam nunc vobis inhærere, ut complectemini me manibus illis quæ puræ et innocentes et Dominicam fidem servantes, sacrilega obsequia respuerunt? Quid jucundius et sublimius quam osculari nunc ora vestra, conspici etiam præsentem ab oculis vestris? » cum hæc, inquam, ait Cyprianus, indicat se hac una re de-

timeri quominus invisat martyres, quod metuat ne dignitate conspicuus oculos gentilium effugere non possit. Nec necesse est eum abfuisse Carthagine ut sic scriberet : sua enim illum dignitas, etiamsi adfuisset Carthagine, detinere potuit quominus sanctos martyres inviseret. Nam qui providebat ut martyres « non glomeratim nec per multitudinem simul junctam viserentur, sed ut presbyteri quoque qui illic apud confessores » offerebant, singuli cum singulis diaconis alternarent (epist. 5), multo minus ipse commisisset, ut in oculos gentilium incurrens nova incendia commoveret. Quin etiam hæc consuetudo ante Cyprianum in Africa vigebat, ut episcopus confessores non inviseret. Testatur enim Cyprianus in epp. 10 et 21, id semper in præteritum sub antecessoribus suis factum esse, ut B presbyteri et diaconi plenissime circa Evangelii legem martyres et confessores instruerent, et diaconi ad carcerem commeantes martyrum desideria consiliis suis et Scripturarum præceptis gubernarent. Nihil ergo vetat quominus Cyprianum in ipsa urbe necessariis rebus et antecessorum exemplo a confessorum conspectu distentum hæc scripsisse existimemus. Neque etiam dicere verebor non sic **146** locuturum fuisse si abfuisset Carthagine. Quomodo enim absentem et in abdito loco latentem sola dignitas a complexu martyrum arceret, quem in ipsa urbe necessariæ cautiones ab hoc gaudio et antecessorum exempla removissent? Hinc in epist. 9, quam ad martyres et confessores in secessu C scriptam esse constat, non ait secessum suum in hoc sibi molestum esse, quod eos non possit invisere. Significat urbis desiderium in epist. 37, at nequaquam ut in martyrum complexibus hæreat, sed potius « ut promptus et libens solemni ministerio cuncta circa fortissimos fratres dilectionis obsequia compleat. »

Nec congruit ergo hæc epistola Decii temporibus, neque etiam Valeriani persecutioni, cujus primum impetum sustinuit Cyprianus; nec ei Rogatianus et Felicissimus, sed ipse aliis omnibus, ut infra videbimus, facem ad confitendum Christi nomen prætulit. Multo commodius referetur epist. 21 ad persecutionem Galli et Volusiani, in qua Cyprianus nec Carthagine expulsus est, nec sponte cessit; at mi- D nime dubium est quin pro se ad aures et ad oculos confessorum vicarias litteras miserit, cum eos invisere expedito omnium oculis dignitas non sineret. Mense Octobri anni 252, quo Rogatianus et Felicissimus passi dicuntur in tabulis ecclesiasticis, persecutio sæviebat; cujus rei testis est Cornelius, qui mense septembri hujus anni martyr obiit. Pearsonius ex populi ferocientis impetu, quem Rogatianus excepisse dicitur, epist. 81 ad persecutionem Decii pertinere concludit, quia sæpe in hac persecutione popularis temeritas in Cyprianum erupit. At in persecutione Galli eamdem populi temeritatem expertus est Cyprianus, ut ipse narrat in epist. 55. Deinde vero horrenda illa pestis quæ cum Galli persecutione conjuncta fuit, multo aptior videtur fuisse ad ciendos populares motus, cum calamitatis causa in Christianos rejiceretur.

XXVII. — *Mira charitas S. Cypriani in pestis calamitate. — Religionem defendit adversus Demetrianum. — Totius ecclesiæ Carthaginensis prolixa in redimendis captivis liberalitas.*

Ad persecutionem accedebat lues horrenda quæ, sub ipsis Deciis, ut verisimile est, incepta, majorem in modum sub Gallo et Volusiano grassata est. Hic Cypriani charitas in ipsis ethnicorum oculis enituit, et ad summam reipublicæ utilitatem redundavit. Nam cum ethnici omnes horrerent et fugerent contagia ac suos impie exponerent, ac, jacentibus tota civitate cadaveribus, nemo aliud quidquam respiceret nisi lucra crudelia, tum vero Christi et Dei Pontifex plebem uno in loco congregatam vivido hortatu adduxit ut pietatis officia non solum in domesticos fidei, sed in ipsos etiam ethnicos conferrent; ac charitate inflammatus ea dixit quæ, si « gentiles audire potuissent, ait Pontius, forsitan statim crederent. » Distributa sunt ergo continuo pro qualitate hominum atque ordinum ministeria. Multi qui angustia paupertatis beneficia sumptus exercere non poterant, plus **147** sumptibus exhibebant; compensantes proprio labore mercedem divitiis omnibus chariorem. Fiebat itaque exuberantium operum largitate quod bonum est ad omnes, non ad solos domesticos fidei.

Inter has persecutionis et pestis calamitates, scripsit Cyprianus librum *adversus Demetrianum*, quem Pontius his verbis designat : « Per quem gentiles, repercussis in se iis quæ nobis ingerunt, vincerentur? » Ventitabat ad Cyprianum Demetrianus, eumque Cyprianus, « oblatrantem adversus Deum et verbis impiis obstrepentem, » minime idoneum judicabat quocum congrederetur, « cum nec docere indocilem posse sibi videretur, nec impium religione comprimere, nec furentem lenitate cohibere. » Sed, cum idem Demetrianus dictitaret « quod bella crebrius surgant, quod lues, quod fames sæviant, quodque imbres et pluvias serena longa suspendant, » Christianis imputari, tacere ultra noluit Cyprianus; ac, ne silentium diffidentiæ non verecundiæ tribueretur, huic homini respondendum esse duxit, « pariter et cæteris quos ipse forsitan concitaverat, et adversum Christianos odia maledictis vocibus seminando comites sibi plures radicis atque originis » suæ « pullulatione » fecerat. Demonstrat igitur calamitates non inde oriri quod Deum Christiani colant, sed quod eum gentiles non colant, ejusque cultores omni cruciatus genere torqueant : quamvis autem hæc calamitates ipsos etiam Christianos attingant, eas tamen solis gentilibus nocere, non Christianis quos ad æterna gaudia perducunt. Lactantius (l. v, c. 4) minus commode factum a Cypriano existimavit, ut ad frangendum et convincendum Demetrianum Scripturæ potius quam poetarum et philosophorum testimonia citaret. Sed

præterquam quod adhibendæ erant Scripturæ, ut quid Christiani sentirent, quid sperarent, in promptu esset, inest profecto sancti Spiritus testimoniis tanta vis ac tanta majestas, ut vel eos qui maxime obduruerunt, permovere possint. (Vid. not. Baluz.)

Hunc librum in persecutione Galli et Volusiani scriptum esse patet ex testimonio Pontii, qui eum recenset inter libros *de Lapsis* et *de Unitate Ecclesiæ* post Decii persecutionem scriptos, et librum *de Patientia*, qui persecutionem Valeriani antecessit. Idem etiam effici potest ex his verbis Cypriani (p. 221) : « Ut memorias taceamus antiquas, et ultiones pro cultoribus Dei sæpe repetitas nullo vocis præconio revolvamus, documentum recentis rei satis est, quod sic celeriter quodque in tanta celeritate sic granditer nuper secuta defensio est, ruinis rerum, jacturis opum, dispendio militum, diminutione castrorum. » Legebatur in superioribus editionibus, « ruinis regum, » quibus verbis Decios designari existimarunt eruditi. Sed, quamvis Baluzius ex veterum codicum auctoritate posuerit « ruinis rerum, » non minus manifesta descriptio est eorum quæ Deciis ob vexatos Christianos evenerunt, nec referri potest ad Gordianos aut Philippos, qui Christianos non sunt persecuti.

148 Demetrianum quem Cyprianus refellit, alii proconsulem Africæ, alii unum ex judicibus fuisse opinati sunt. Crediderim potius unum aliquem ex sophistis fuisse; idque satis persuadent crebræ cum Cypriano disputationes, calumniæ in Christianos et criminationes quas ei exprobrat Cyprianus, nequaquam indicans potestatem cum mala hac mente conjunctam fuisse. Decepisse eruditos homines videntur hæc verba (p. 219) : « Qui alios judicas, aliquando et tu esto tui judex. » Sed hæc ad judicium forense non pertinent, nec Demetrianum nominatim petit Cyprianus, sed generatim gentiles, quibus, ut ibidem ait, vacabat « inter ipsa adversa malos esse, et in periculis tantis non de se magis, sed de altero judicare. » Neque etiam ad Demetrianum proprie spectant hæc verba (p. 220) : « Innoxios, justos, Deo charos domo privas, patrimonio spolias, catenis premis, carcere includis, gladio, bestiis, ignibus punis, etc., » sed generatim ad omnes ethnicos, quos, ut fieri solet in ejusmodi orationibus, nunc singulari numero, nunc plurali alloquitur. Paulo ante dicebat : « Adhuc insuper Dei servos et majestati ac nomini ejus dicatos injustis persecutionibus fatigatis. Satis non est quod ipse tu Deum non colis, adhuc insuper eos qui colunt sacrilega infestatione persequeris. »

Cypriani hortatibus accensa plebs Carthaginensis libenter arripiebat, si qua se daret occasio charitatis exercendæ. Quod tum maxime declaravit cum octo Numidiæ episcopi gravissimo casu perculsi quod plures Christianos e Numidia, in his virgines Christo dicatas, barbari abduxissent, opem Cypriani implorarunt. Tum vero communis Ecclesiæ Carthaginensis injectus « mœror atque cruciatus de periculo virginum, pro quibus non tantum libertatis, sed et pudoris jactura deflenda » videbantur. Quapropter « prompte omnes et libenter ac largiter subsidia nummaria fratribus contulerunt, semper quidem secundum fidei suæ firmitatem ad opus Dei proni, nunc tamen, ait Cyprianus, magis ad opera salutaris contemplatione tanti doloris accensi. » Scripsit itaque Cyprianus epist. 60 *ad episcopos Numidiæ* ac misit « sestercia centum millia nummorum, cleri et plebis collatione collecta. » Rogat eos sanctus Martyr ut, si quid tale deinceps acciderit, id sine mora per litteras nuntient, « pro certo habentes Ecclesiam (Carthaginensem) et fraternitatem universam ne hæc ultra fiant precibus orare; si facta fuerint, libenter et largiter subsidia præstare. » Subdidit etiam Cyprianus nomina singulorum qui ad hoc opus tam necessarium prompte ac libenter operati fuerant, ut eis episcopi vicem boni operis in sacrificiis et precibus repræsentarent; sed et collegarum et consacerdotum, qui et ipsi, cum præsentes essent, et suo et plebis suæ nomine quædam pro viribus contulerant, nomina addidit, eorumque summulas significavit et misit. Hæc Pearsonius contigisse putat initio anni 253, cum Galli negligentia barbaris nationibus in Romanorum fines **149** aditus pateret. Illud saltem videtur statui posse, hanc epistolam post persecutionem Decii scriptam fuisse. Si quis enim librum *de Lapsis* cum hac epistola conferat, facile intelliget Carthaginenses sic et persecutione expurgatos, et curis ac laboribus Cypriani immutatos fuisse, ut eosdem esse vix agnoscas. Nam, cum antea plurimos in hac Ecclesia diuturnitas pacis corrupisset, et patrimonii amor sacrificare simulacris adegisset, nunc omnes, accepto rei in Numidia gestæ nuntio, captivitatem fratrum suam computant, omnes periculo virginum mœrent et excruciantur, omnes ad redimenda Dei templa certatim opes suas effundunt, omnes precantur ne hæc ultra fiant; sed, si facta fuerint, libenter et largiter subsidia promittunt.

XXVIII. — *De libris et epistolis post persecutionem scriptis sub Valeriano atque in primordiis Stephani papæ, annis* 253 *et* 254.

Non multo post Lucii martyrium, quod contigit die quinto Martii hujus anni 253, electus est Stephanus, forte quia jam tum Christianos respirare sinebant motus in imperio excitati. Nam mense Maio, ut doctissimis criticis videtur, ultio sanguinis Christianorum in Gallo enituit, quem sui milites, cum repellendo Æmiliano, qui jam Italiam occupaverat, imparem viderent, imperio et vita spoliarunt. Cum autem Æmilianus ipse circa Augustum mensem a militibus, qui imperium detulerant occisus fuisset, imperio potitus est nemine interpellante Valerianus, cujus æquitate et eximio favore summa pax Ecclesiæ affulsit. Sed, sedata persecutionis procella, pestis ingravescebat. Quam-

obtem Cyprianus, cum animadverteret « in plebe quosdam vel imbecillitate animi, vel fidei parvitate, vel dulcedine sæcularis vitæ, vel sexus mollitie, vel, quod majus est, veritatis errore, minus stare fortiter, nec pectoris sui divinum atque invictum robur exserere, » non prætermisit occasionem docendæ veritatis, ac præstantissimum *de Mortalitate* librum scripsit, in quo demonstrat ejus esse mortem timere qui ad Christum ire nolit, eos autem qui vere in Christum credunt, lætari debere cum ad Christum vocantur. Narrat episcopum quemdam, qui petebat ut e morbo evaderet, increpitum esse in visione : « Nobis quoque ipsis, inquit (p. 234), minimis et extremis quoties revelatum est, quam frequenter et manifeste de Dei dignatione præceptum est ut contestarer assidue et publice prædicarem fratres nostros non esse lugendos accersitione Dominica de sæculo liberatos! » Hunc librum sic designat Pontius post opus *adversus Gentiles* et ante libros *de Opere et Eleemosyna* ac *de Patientia* : « A quo Christiani mollioris affectus circa amissionem suorum aut, quod magis est, fidei parvioris consolarentur spe futurorum. » Scriptus videtur in pace sub Valeriano : nulla enim inest significatio persecutionis cum peste conjunctæ; quin etiam Cyprianus hac calamitate Christianos armari et præparari declarat, ut fortiter se gerant cum persecutio venerit. « Excedunt **150** ecce in pace, inquit, tutæ cum gloria sua virgines....., accenduntur tepidi, constringuntur remissi, excitantur ignavi, desertores compelluntur ut redeant, gentiles coguntur ut credant, vetus fidelium populus ad quietem vocatur, ad aciem recens et copiosus exercitus robore fortiore colligitur, pugnaturus sine metu mortis cum prælium venerit, qui ad militiam tempore mortalitatis accedit. » Hinc etiam nonnulli metum suum hoc nomine prætexebant, quod sibi pestis occasionem martyrii præriperet; qua excusatione uti non potuissent, si qua tunc persecutio aditum ad martyrium aperuisset.

Hunc tamen librum sub Gallo scriptum existimat Pearsonius, anno 252, « quia argumentum ab instante persecutione et antichristo veniente ductum late persequitur » Cyprianus. Sed, cum S. martyr jamdudum crederet mundi finem et antichristi adventum instare, hanc opinionem in ipsa etiam pace retinere debuit, cum præsertim lues quæ tum grassabatur, una esse videretur ex rebus mundi finem antecessuris. Hinc eædem mundi pereuntis et antichristi appropinquantis suspiciones in libris et epistolis post persecutionem scriptis, ut in libro *de Unit. Eccles.* (pp. 199 et 200), et in epist. 68, *de Basilide et Martiale* (p. 120). Probabilius ergo est librum *de Mortalitate* sub Valeriano scriptum esse anno 253 aut 254.

Liber *de Opere et Eleemosyna* post librum *de Mortalitate* a Pontio proxime recensetur, ac proinde sub Valeriano scriptus est. Pacis tempus designat hæc libri conclusio : « Si expeditos, si celeres,

A inquit Cyprianus, si in hoc operis agone currentes dies nos vel redditionis vel persecutionis invenerit, nusquam Dominus meritis nostris ad præmium deerit. In pace vincentibus coronam candidam pro operibus dabit; in persecutione purpuream pro passione germinabit. »

Ad initium anni 254 refertur epist. 69, quam *ad Florentium Pupianum* scripsit Cyprianus, cum jam sex annis ecclesiam Carthaginensem gubernaret. Papianus ille ante persecutionem in Ecclesia fuerat et communicaverat cum Cypriano; sed postea, schismaticis se adjungens, « infanda, turpia, etiam gentilibus exsecranda, » de Cypriano temere crediderat. Quin etiam litteras ad eum scribere ausus est, in quibus judicem se episcopi sui con-
B stituens, dicebat sacerdotes humiles esse debere, scrupulum sibi esse tollendum de animo in quem inciderat, Ecclesiam propter Cyprianum portionem sui in disperso habere, omnes qui cum eo communicabant, polluto illius ore pollutos esse, et spem vitæ æternæ communicationis illius contagione perdidisse. Cyprianus innocentiam suam ea quæ episcopum decebat gravitate et constantia defendit, et impudenti obtrectatori, si temeritatis et superbiæ atque insolentiæ vel sero pœnitentiam agere cœperit, veniam offert : « Manente tamen, inquit, apud nos divinæ censuræ respectu et metu, ut prius Dominum meum consulam an tibi pacem **151** dari et te ad communicationem Ecclesiæ suæ ad-
C mitti sua ostensione et admonitione permittit. » Ex his patet hunc hominem non episcopum fuisse, ut nonnulli sibi finxerunt, sed laicum Cypriani jurisdictioni subjectum; cui tamen sese nefario schismate subtraxerat. Nec verisimilior eorum opinio qui Pupianum aliquid in persecutione passum esse contendunt, quia dicit ei Cyprianus (p. 121) : « Ne forte claritatis et martyrii tui dignitas nostra communicatione maculetur. » Et p. 122 : « Persecutio enim veniens te ad summam martyrii sublimitatem provexit, me autem proscriptionis onere depressit cum publice legeretur : « Si quis tenet vel possidet de bonis Cæcilii Cypriani episcopi Christianorum. » Sed in his verbis manifesta est ironia; nec absimili modo Dionysius Alexandrinus Germani calum-
D nias refellit : « Sed fortasse Germanus, » inquit apud Euseb. (lib. VII, c. 11), « multis fidei confessionibus gloriatur, multa prædicare potest adversus se gesta. » Quinetiam indicat Cyprianus non defuturam reprehensioni materiam, si de rebus a Pupiano in persecutione et in pace gestis inquiratur. « De iis autem, inquit (p. 124), quæ tu egisti vel in persecutione vel in pace, stultum est ut velim te judicare, quando tu magis judicem te nostri constitueris. »

Non dubium est quin in Stephani papæ primordiis, ac pace sub Valeriano vigente Cyprianus epistolas 67 et 68 scripserit. Sexagesimæ septimæ hæc fuit occasio : Marcianus, Arelatensis episcopus, cum se Novatiano adjunxisset atque ab Eccle-

siæ catholicæ unitate discessisset, servis Dei pœnitentibus et dolentibus et Ecclesiam lacrymis et gemitu et dolore pulsantibus divinæ pietatis subsidia claudebat; et cum ab episcopis nondum abstentus videretur, jactabat se et prædicabat quod, Novatiano studens et ejus pervicaciam sequens, a communione se episcoporum segregasset. Scripsit ea de re semel et iterum ad Cyprianum Faustinus Lugdunensis. Ejus litteris acceptis, Cyprianus scribit ad Stephanum papam, eumque etiam atque etiam hortatur ut plenissimas litteras in provinciam et ad plebem Arelate consistentem dirigat, quibus abstento Marciano alius in ejus locum substituatur; et cum multi ex fratribus annis superioribus sine pace excesserint, vel cæteris subveniatur qui supersunt, qui et diebus ac noctibus ingemiscunt. Rogat etiam ut sibi significet quis in locum Marciani Arelate fuerit substitutus, ut sciat ad quem fratres dirigere et cui scribere debeat. Hanc epistolam Cypriano Launoius abjudicavit, sed ejus opinio sic inter eruditos explosa est, ut actum agat qui eam refellere velit.

Circa idem tempus alia res in Hispaniis gesta charitatem Cypriani, quæ Africæ finibus non continebatur, ad succurrendum exteris ecclesiis commovit. Duo episcopi, Basilides et Martialis, ob gravissima delicta depositi, sacerdotium jure ablatum sibi vindicare audebant. Uterque nefando idololatriæ libello contaminatus; Basilides adhuc insuper, præter libelli maculam, cum in infirmitate decumberet in Deum **152** blasphemaverat, et se blasphemasse confessus fuerat, et episcopatum pro conscientiæ suæ vulnere sponte deponens, ad agendam pœnitentiam conversus fuerat, Deum deprecans, et satis gratulans si sibi vel laico communicare contingeret. Martialis quoque, præter gentilium turpia et lutulenta convivia in collegio diu frequentata, et filios in eodem collegio exterarum gentium more apud profana sepulcra depositos et alienigenis consepultos, actis etiam publice habitis apud procuratorem ducenarium obtemperasse se idololatriæ et Christum negasse contestatus fuerat. Cum uterque ob hæc et multa alia delicta depositus fuisset, Basilides, cujus in locum Sabinus de universæ fraternitatis suffragio et de episcoporum judicio substitutus fuerat, Romam pergens, Stephanum longe positum et gestæ rei ac veritatis ignarum fefellit, ut exambiret reponi se injuste in episcopatum de quo fuerat jure depositus. Nominatim non dicit Cyprianus Martialem quoque Romam contendisse, sed id satis indicat cum ait : « Sed nec Martiali potest profuisse fallacia, quominus ipse quoque delictis gravibus involutus episcopatum tenere non possit. »

Videntur episcopi nonnulli in Hispania depositis illis episcopis favisse, sed Ecclesiæ Legionis et Asturicæ et Emeritæ scripserunt ea de re ad episcopos Africanos, ac legatos miserunt Sabinum et Felicem, quos probabile est in Basilidis et Martialis locum substitutos fuisse. Alius Felix de Cæsaraugusta, quem Cyprianus fidei cultorem ac veritatis defensorem vocat, litteris suis confirmavit quidquid ecclesiæ illæ scripserant ac legatis mandaverant. Lectæ sunt litteræ et auditi legati in concilio XXXVII episcoporum. Cyprianus qui præerat et alii episcopi responderunt per epist. 68, Basilidis non tam abolita esse quam cumulata delicta, nec rescindi posse ordinationem jure perfectam ; neque etiam Martiali fallaciam prodesse posse ; frustra tales episcopatum sibi usurpare conari, cum manifestum sit ejusmodi homines nec Ecclesiæ Christi præesse posse, nec Deo sacrificia offerre debere. Indignationem suam significant adversus episcopos qui depositis collegis favebant, ac plebi ipsi denuntiant cum talibus communicandum non esse, eorumque contactibus pollui qui cum illis illicita communicatione miscentur. Quæ quidem sententia non modo habenas non laxat licentiæ populari, sed etiam eam refrenat, ne arbitratu suo judicium de episcopo suo ferat, aut legitime ordinatum ab aliis episcopis rejiciens, aut legitime depositum retinens.

XXIX. — *Dissensiones de baptismo exortæ anno* 253 *exeunte : ac S. Stephanus ante cum Orientalibus quam cum Afris certavit.*

Tandem disserendo pervenimus ad celeberrimam illam de hæreticorum baptismo controversiam, in qua non parva hæreticorum aut schismaticorum manus universæ Ecclesiæ bellum indixit, sed insignes ecclesiæ, Africa, Cappadocia, Cilicia et finitimæ provinciæ de re longe gravissima cum aliis ecclesiis **153** decertarunt. Etsi autem in ipso dissensionis incendio luctuosa rerum facies exstitit, tamen ex commodis quæ in Ecclesiam ex hac controversia fluxerunt, facile perspicitur eam Christo providente et dispensante natam fuisse, non solum ut res tanti momenti conflato et conspiranti omnium consensu aliquando firmaretur, sed etiam ut haberent posteri quid in ejusmodi dissensionibus imitarentur. Nam baptismi hæreticorum defensores fraternæ charitatis fœdus non ruperunt cum iis, a quibus maximam sacramentis injuriam fieri videbant; isti autem et cum iis quos ne Baptismo quidem initiatos putabant, et cum iis qui Baptismum morientibus infantibus denegare, et Eucharistiam non baptizatis porrigere videbantur, communicare non dubitarunt. Initium dissidii refert Tillemontius ad annum 256, quamvis non improbet Pearsonium, qui primum Carthaginense concilium autumno anni 255 habitum putat. Uterque prius in Africa quam in Oriente pugnatum opinatur. Qui Stephanum anno 255 obiisse volunt, dissidium citius exarsisse contendunt. Quamvis autem gravibus de causis Stephanum Tillemontius et Pearsonius anno 257 obiisse existiment, videntur tamen dissensionis primordia nimium sero collocare. Probare aggrediar controversiam anno 253 exeunte cœpisse agitari, citiusque Stephanum cum Orientalibus quam cum Afris decertasse.

1° Cur de baptismo disputari cœptum esse putem anno 253, auctor est Eusebius, qui conceptis verbis declarat (lib. VII, c. 4) Dionysium in litteris ad Stephanum de baptismo scriptis indicasse « omnes ubique ecclesias, mollito jam persecutionis furore, Novati turbulentam novitatem detestantes inter se pacem iniisse. » Vix ergo desierat persecutio cum exortam de Baptismo controversiam sedare Dionysius conaretur. Porro, cum persecutio anno 253, sedata fuerit mense Maio, Dionysius de baptismo ad Stephanum serius hoc anno exeunte scripsisse non videtur. Censet Pearsonius, non improbante Tillemontio, erratum esse Eusebii, qui quod dixerat Dionysius de pace post dissensiones a Novatianis excitatas constituta, id de pace persecutionibus ethnicorum succedente dictum crediderit. Sed, ut Eusebius tam oscitanter hallucinatus dicatur, gravem aliquam causam subesse oportet. Distinguit accurate persecutionis furorem a turbulenta novitate, et pacem inter ecclesias initam a mollito persecutionis furore. Quis ergo credat in epistola Dionysii nihil omnino de sedata persecutione dictum fuisse, quamvis id Eusebius legisse se testetur? 2° Dionysius in eadem de baptismo epistola nuntiabat Stephano, ut eventum omnino recentem, sedatos esse motus quos Novatiani hæresis in Oriente excitaverat. Sed, si cum hujus dissensionis fine conjuncta sunt controversiæ de baptismo primordia, serius anno 255 poni non debent. Sic enim de sedata dissensione loquitur Dionysius, ut id non multo post persecutionem contigisse videatur. Quod enim ait, « omnes ubique antistites unum idemque sentire, et ob pacem insperato 154 factam incredibiliter lætari, » satis indicat malum antequam radices ageret compressum fuisse, et pacem sancitam cum metueretur ne dissensio ingravesceret. At si usque ad annum 256 decertatum fuisset in Oriente de Novatianorum sententia, non videtur incendium multa die confirmatum sic exstingui potuisse, ut nihil omnino ne fumi quidem superesset. Huc accedit auctoritas Cypriani, qui in epistola ad Stephanum, circa an. 254 scripta, testatur Novatianum « semper retusum et refutatum et per totum orbem a sacerdotibus Dei abstentum. » Si ergo totus orbis in damnando Novatiano jam tum consenserat, epistola Dionysii quæ hunc episcoporum antea dissidentium consensum nuntiabat ad annum 256 revocari non potest. Aliud argumentum in eamdem sententiam suppeditat, quod secundo loco probandum suscepimus, citius in Oriente quam in Africa decertatum. Neque enim si dissensio ante in Oriente quam in Africa exorta est, serius collocari poterit anno 254 aut exeunte 253.

Illud autem dissidium prius in Cappadocia, Cilicia et finitimis provinciis quam in Africa exarsisse patet ex his Firmiliani in Stephanum dictis : « Quid humilius aut lenius quam cum tot episcopis per totum mundum dissensisse; pacem cum singulis vario discordiæ genere rumpentem, modo cum Orientalibus, quod nec vos latere confidimus, modo vobiscum qui in meridie estis? » (p. 150). Præclare observat Tillemontius dissidium Stephani cum Orientalibus, quod Firmilianus commemorat, non de Novatiani schismate, ut existimavit Lombertus, sed de baptismo natum fuisse. Nam compressum fuit in Oriente hoc schisma initio pontificatus Stephani ; nec Orientales, in his Firmilianus, minus studii quam ipse Stephanus adhibuere in hoc exstinguendo schismate, nedum pax inter eos et Stephanum rumperetur. Perpauci huic schismati favebant, idque Antiochiæ, ut patet ex *Epistola* Dionysii *ad Cornelium* apud Euseb. (lib. VI, cap. 46). Loquitur ergo Firmilianus de baptismo. Illud autem ex ejus verbis colligitur non eodem tempore Stephanum cum Orientalibus et Afris decertasse, sed variis temporibus et modis; ac res Orientis lenius se habuisse tum cum in Africa majorem in modum turbarentur. Hinc idem Dionysius in epistola quam, mortuo Stephano, ad Philemonem presbyterum Romanum scripsit, deprecatorem se pro Afris solis interponit; atque, ut Romanos demitiget, demonstrat (apud Euseb. *Hist.* lib. VII, c. 5) « non ab Afris solis hunc morem tunc primum invectum fuisse, » sed idem antea ab Orientalibus in conciliis statutum ; quod quidem perabsurdum videretur si istis Roma placatior quam Afris non fuisset. In epistola autem ad Xystum de Stephano ejusque cum Afris concertatione disserens aiebat « prius illum ad se scripsisse de Heleno et de Firmiliano, ac de omnibus denique sacerdotibus per Ciliciam, Cappadociam cunctasque finitimas provincias constitutis; sese ob eamdem causam ab illorum communione discessurum, eo quod, aiebat, hæreticos **155** rebaptizarent. » Illud prius argumento est Stephanum ante de eodem hæreticorum baptismo cum Cilicia et finitimis provinciis quam cum Africa pugnasse ; et cum apud Dionysium de Heleno et Firmiliano graviter quereretur, nondum Cyprianum et Africanos episcopos illi in offensionem venisse. Quod autem addebat Dionysius, « de his omnibus ego ad illum scripsi orans atque obtestans ; » quis ex his verbis non colligat epistolam illam quam, teste Eusebio, unam ad Stephanum scripsit, non Afrorum, ut opinati sunt Tillemontius et Pearsonius, sed eorum causa scriptam fuisse de quibus Stephanus scripserat, nempe Heleni et Firmiliani, qui proinde illius opera et commendatione prius usi sunt quam Afri. Illud etiam in ea quam refellimus opinione occurrit incommodi, quod nimium multi eventus a Tillemontio et a Pearsonio intra annum concluduntur : tres synodi Carthaginenses, tot Cypriani epistolæ, Stephani litteræ ad Dionysium et ad Cyprianum, ejusque modo cum Orientalibus, modo cum Afris dissensiones. Longe satius est hanc rerum gestarum varietatem temporibus distinguere.

Sed forte objicietur quod ait Eusebius lib. VII,

c. 3, πρῶτος τῶν τότε Κυπριανός, etc. « Primus eorum qui tunc exstitere, Cyprianus, Carthaginensis episcopus, hæreticos nonnisi per baptismum ab errore prius purgatos admittendos esse censuit. » Gerardus, Joannes Vossius et Valesius Eusebium erroris accusant; sed Pearsonius, etsi recte observat adversus Valesium hæc Eusebii verba πρῶτος τῶν τότε ita reddenda esse, « primus eorum qui tunc exstitere, » non autem ut Valesius, « primus omnium, » parum tamen in Eusebio purgando promovit. Nam, cum Firmilianus Cypriani æqualis hæreticorum baptisma longe ante Cyprianum rejecerit in concilio Iconiensi, cui se interfuisse testatur in epistola ad Cyprianum, æque Eusebius erroris arguetur, sive omnium, sive æqualium primum hæc statuisse Cyprianum dixerit. Longe ergo probabilius idcirco primas Cypriano deferri, quia plurimum ponderis huic sententiæ addidit, eique multo celebrior exstitit quam Orientalibus cum Stephano controversia.

XXX. *Ordo et series rerum in Africa gestarum anno* 255 *et* 256, *usque ad concilium tertium Carthaginense.*

De initiis hujus dissensionis in Africa non valde laborandum; nam tota res in conjecturis posita. Pearsonius primum concilium Carthaginense revocat ad autumnum anni 255. Tillemontius, qui omnia intra spatium anni 256 concludit, non improbat Pearsonium; nec forte improbetur si quis ab ipso anni 255 initio controversiam deducat. Hoc tantum statuere possumus prius inter se decertasse Afros quam cum Stephano. In *Epistola ad Numidas* refelluntur « qui hæreticos asserunt. » Tangit eosdem Cyprianus in *Epistola ad Quintum.* « Nescio etenim, inquit, qua præsumptione ducuntur quidam de collegis nostris, ut putent eos qui apud hæreticos **156** tincti sunt, quando ad nos venerint, baptizari non oportere. » Nec tamen hac institutorum varietate pax et gratia dissiluere, ut ex *Epistola ad Stephanum* perspicitur. « Cæterum scimus, inquit Cyprianus, quosdam quod semel imbiberent nolle deponere, » nec propositum « suum facile mutare, sed salvo inter collegas pacis et concordiæ vinculo quædam propria, quæ apud se semel sint usurpata, retinere. » Nonnullos ex Africa episcopos petere videntur hæc Cypriani verba in *Epistola ad Jubaianum* : « Et nunc apud quosdam de nostris hæreticorum baptisma occupatum asseritur. » Per eumdem Jubaianum venit in Cypriani manus epistola *adversus rebaptizantes* scripta. Sed ea nec a Stephano papa, nec ab ullo ex transmarinis episcopis (tunc enim recta via Carthaginem ad Cyprianum pervenisset), sed ab Afrorum aliquo videtur elucubrata. Ipse etiam Jubaianus non omnino assentiebatur Cypriano, sed adversum rebaptizationi animum significabat, quia Novatianenses, si quos ex Catholicis in partes suas allicerent, horrendos eos scelere rebaptizabant.

Decem et octo episcopi Numidæ occasionem Cy- A priano primi dederunt sententiæ suæ palam et aperte prædicandæ. Etsi enim baptisma ab hæreticis administratum rejicere solebant, tamen cum synodus Carthagine haberetur, consulendam illam duxerunt « de iis qui apud hæreticos et schismaticos baptizari videntur, an ad Ecclesiam catholicam, quæ una est, venientes baptizari debeant. » Cyprianus et alii episcopi, numero 31, ut patet ex titulo epist. 70, laudant Numidas quod « et ipsi veritatem et firmitatem catholicæ regulæ teneant, seque illis assentiri profitentur neminem foris baptizari extra Ecclesiam posse. » Non multo post consultus eadem de re Cyprianus a Quinto in Mauritania episcopo per Lucianum presbyterum, scripsit ad eum epist. 71 atque ut sciret « quid nuper in concilio coepiscopi B cum compresbyteris qui aderant, » censuissent, ejusdem epistolæ exemplum illi misit.

Neque etiam multum effluxit temporis inter hanc epistolam et concilium secundum Carthaginense, in quo multa quidem prolata atque transacta sunt, » sed illud in primis, quod Stephano papæ Cyprianus LXX episcoporum qui cum ipso sederant nomine perscribit eos qui apud hæreticos vel schismaticos tincti sunt, redeuntes ad Ecclesiam baptizari oportere. Id Cyprianus testatur « diligenter nuper expressum » fuisse, cum in *Epistola ad Quintum*, tum in litteris *ad episcopos Numidas.* Utriusque epistolæ exemplum mittit Stephano cum epist. 72. Addit in eodem concilio statutum esse consensu et auctoritate communi « ut etiam si qui presbyteri C aut diaconi, qui vel in Ecclesia catholica prius ordinati fuerint, et postmodum perfidi ac rebelles contra Ecclesiam steterint, vel apud hæreticos a pseudoepiscopis et antichristis contra Christi ordinationem profana ordinatione promoti sint, et contra altare unum atque divinum sacrificia foris falsa ac sacrilega offerre conati sint, eos quoque **157** hac conditione suscipi cum revertuntur, ut communicent laici, et satis habeant quod admittuntur ad pacem qui hostes pacis exstiterint, nec debere eos revertentes ea apud nos ordinationis et honoris arma retinere quibus contra nos pugnaverint. »

Ad hoc tempus referre cogor legationem episcoD porum quos concilium Africanum ad Stephanum misit. Hos legatos episcopos, ait Firmilianus, sic suscepit Stephanus, « ut eos nec ad sermonem saltem colloquii communis admitteret, adhuc insuper... præciperet fraternitati universæ ne quis eos in domum suam reciperet, ut venientibus non solum pax et communio, sed et tectum et hospitium negaretur » (p. 150). Queritur etiam Firmilianus quod Cyprianum Stephanus « pseudochristum et pseudoapostolum et dolosum operarium » diceret (p. 151). Hæc profecto incredibilia essent, nisi niterentur duorum hominum testimonio, quibus fides derogari non possit, Firmilianum dico et Cyprianum, qui Firmiliani epistolam latine reddidit, aut saltem auctoritate sua evulgavit. Sed exa-

minuenda nobis sunt singula Firmiliani verba, tum ne illius querelis, quæ sua sponte satis graves sunt, aliquid addatur, tum ut quo tempore et modo hæc acta sint dijudicemus.

Illud primo perspicere mihi videor, hos legatos non maxima celeritate venisse, sed famam eorum adventus prænuntiam fuisse. Vetuit enim Stephanus ne quis eos domo exciperet, « ut venientibus non solum pax et communio, sed et tectum et hospitium negaretur. » Nondum ergo venerant cum hæc Stephanus ediceret, cui spatium dederunt tum de ipsorum adventu, tum de rebus in concilio gestis cognoscendi. Atque inde colligo hanc legationem non posse ad tertium concilium Carthaginense referri, quamvis Tillemontio secus videatur. Constat enim Rogatianum a Cypriano in Cappadociam missum non fuisse nisi postquam legati episcopi Roma reversi sunt. Sed cum concilium tertium Carthaginense calendis Septembris celebratum fuerit, ac Rogatianus, teste Firmiliano, redire festinaverit, quia hibernum tempus urgebat, quomodo fieri potuit ut post concilium episcopi legati Romam irent ac redirent, ac post eorum reditum Rogatianus in Cappadociam missus, redeundi ante hiemem spatium haberet? Fatetur Tillemontius hæc non facile fieri potuisse; sed tamen non repugnare contendit, posito videlicet utramque legationem itum et reditum accelerasse. At vidimus episcoporum qui Romam missi sunt, adventum non valde celerem sed potius tardum exstitisse; quod quidem si animadvertisset Tillemontius, credo aliter judicaturum fuisse. Præterea, cum Stephanus in *Epistola ad Cyprianum*, quæ ante concilium tertium missa est, abstinendos putet rebaptizantes, valde dubito an hoc concilium legatos episcopos ejusmodi periculo exposuisset, ut eis Romæ communio negaretur. Probabilius ergo est legationem post secundum concilium missam fuisse.

Illud etiam ex verbis Firmiliani deduci potest, edictum **158** Stephani non omnino in rem collatum fuisse. 1° Incredibile est in tam sancta Ecclesia commissum, ut legati episcopi negatum a fratribus hospitium apud infideles quærerent. 2° Distinguit Firmilianus tectum et hospitium a pace et communione et sermone colloquii communis : declarat conceptis verbis episcopos « nec ad sermonem saltem colloquii communis » admissos fuisse : quod autem spectat ad tectum et hospitium, minas tantum et jussa exprobrat, non rem ipsam, quam tamen non videtur omissurus fuisse si hoc etiam humanitatis officio caruissent. 3° Verisimile est in Ecclesia Romana, quæ sanctis presbyteris abundabat, aliquos tunc exstitisse qui se Stephanum inter et Cyprianum medios interponerent; ac si minus impetrarent a Stephano ut legatos ad communionem et colloquium admitteret, saltem eum deterrerent quominus hospitio eos excipi vetaret. Neque enim aptiori tempore collocare possumus quod ait Dionysius apud Euseb. *Hist.*, lib. VII, c. 5) in epist. *ad Xystum* : Καὶ τοῖς ἀγαπητοῖς δὲ ἡμῶν καὶ συμπρεσβυτέροις Διονυσίῳ καὶ Φιλήμονι, συμψήφοις πρότερον Στεφάνῳ γενομένοις, καὶ περὶ τῶν αὐτῶν μοι γράφουσι, πρότερον μὲν ὀλίγα, καὶ νῦν δὲ διὰ πλειόνων ἐπέστειλα. « Sed et charissimis fratribus et compresbyteris Dionysio ac Philemoni, qui prius Stephano assensi fuerant, deque iisdem rebus ad me scripsirant, antea quidem breviter, nenc vero pluribus verbis scripsi. » Liquet ex his verbis Dionysium et Philemonem, cum antea in omnibus Stephano assentirentur, postea ab eo aliqua in re dissensisse. Perabsurbe autem Launoius (tom. VIII', p. 603) ex his concludit hos duos presbyteros, cum antea baptismum ab hæreticis datum non rejicerent, postea in Cypriani sententiam concessisse. Perpaucos fore arbitror qui Launoii conjecturam non explodant. Non enim hic tam igitur de dogmate quam de dogmatis defendendi ratione : nec Stephani doctrinam improbat Dionysius, quippe cum illam ipse sequeretur, sed in eo lenitatem et animi moderationem requirit. Quapropter, cum ait Dionysium et Philemonem Stephano prius assensisse, deque iisdem rebus ad se scripsisse : id accipi debet de hac Stephani sententia, non communicandum esse cum Heleno et Firmiliano, et aliis rebaptizantibus; quæ præcipua fuit et discordiarum origo, et curarum ac sollicitudinum Dionysii materia. Quod si Stephani agendi rationem Dionysius et Philemon probare aliquando desierunt, tum maxime videntur id fecisse cum eum ad extremas illas discordiæ significationes efferri viderunt; nec immerito eorum sapientia mitigatum existimamus edictum Stephani, quod ne ipse quidem Firmilianus ad exitum perductum fuisse dicit, ut legatis episcopis tectum et hospitium negaretur.

Jam vero Tillemontii rationibus non difficile est respondere. Verisimile esse non putat Stephanum ad primum decreti Africani nuntium tam vehementer exarsisse. Sed hæc difficultas, quæ Tillemontio, dissensionem in Africa incepisse existimanti, magna videbatur, ex his quæ de Oriente diximus evanescit. Nec jam mirum est si Stephano, his quæ ipsi **159** cum Asiaticis intercesserant accenso, novas faces doloris Africana decreta admoverunt.

Quærit etiam Tillemontius cur Stephanus ad Cyprianum scripserit, si legatos, nec ad communionem nec ad colloquium admisit. At minime repugnat ut duo illi quos diximus presbyteri a sancto Pontifice impetrarent ut saltem ad Cyprianum scriberet; quanquam Stephanus, cum his in litteris rebaptizantes abstinendos putet, non multum videtur a sua in legatos agendi ratione discedere.

Illud etiam argumenti loco sumit Tillemontius, quod Cyprianus in concilio tertio Carthaginensi nihil de his in legatos injuriis dixerit : unde scriptor doctissimus concludit legationem post concilium tertium collocandam esse. Sed hoc silentium lenitati, quæ summa fuit in Cypriano, tribuendum.

In litteris autem ad Pompeium, in quibus Stephani epistola refellitur, nonnulla S. Martyri durius in Stephanum dicta exciderunt, quæ in tanta animi moderatione conceptum ex maximis contumeliis dolorem indicant. Idem probant hæc verba ex *Epistola ad Jubaianum,* quæ ante concilium tertium ac non multo post secundum scripta est : « Cur prævaricatores veritatis, » inquit (p. 133), « cur proditores unitatis existimamur ? »

Legationem proxime secuta est *Epistola ad Jubaianum* episcopum. Is consuluerat Cyprianum de baptismo ab hæreticis dato, simulque miserat epistolam non a se sed ab alio scriptam adversus sententiam Cypriani. Refellit hanc epistolam Cyprianus, et summo studio colligit quidquid ad causæ suæ defensionem valere existimabat, servata semper animi moderatione et charitate, qua nihil antiquius habebat. Mittit etiam Jubaiano exemplum epistolæ *ad Numidas* et *ad Quintum,* ac forte etiam proximæ synodi decreta, de qua sic loquitur : « Et nunc quoque cum in unum convenissemus tam provinciæ Africæ quam Numidiæ episcopi numero septuaginta et unus, hoc idem denuo sententia nostra firmavimus » (p. 120). Ex quibus patet hanc epistolam non multo post concilium scriptam fuisse, sed tamen postquam a Stephano litteræ venissent : nam in *Epistola ad Stephanum* testatur Cyprianus nonnullos a se dissentire, « sed salvo inter collegas pacis et concordiæ vinculo. » Contra in *Epistola ad Jubaianum* ait (p. 129) : « Cur prævaricatores veritatis, cur proditores unitatis existimamur » (p. 132). Jam tum ergo desiderabat in adversariis suis pacis et concordiæ studium quod scribens ad Stephanum laudaverat.

Misit Jubaiano aliud munus, libellum *de bono Patientiæ,* de quo sic loquitur (p. 137) : « Servatur a nobis patienter et leniter charitas animi, collegii honor, vinculum fidei et concordia sacerdotii. Propter hoc etiam libellum *de bono Patientiæ,* quantum valuit nostra mediocritas, permittente Domino et inspirante, conscripsimus, quem ad te pro mutua dilectione transmisimus. » Præclare observarunt eruditi viri tam attemperate scriptum esse hunc librum, ut controversiam quæ tunc fervebat, non magis attigerit **160** Cyprianus, quam si nulla prorsus exstitisset. Non multo post alium librum *de Zelo et Livore* scripsit eodem consilio. Uterque recensetur a Pontio post librum *de Opere et Eleemosyna.*

Cum litteræ Stephani in Africam perlatæ fuissent, Pompeius Sabratensis episcopus, idem, ut verisimile est, qui ordinationi S. Cornelii interfuerat, significavit Cypriano cupidum se esse epistolæ Stephani videndæ. Morem ei gerit Cyprianus, atque hanc epistolam refellit paulo commotior, quod Stephanus « sacerdotes Dei veritatem Christi et Ecclesiæ unitatem tuentes abstinendos » putaret (epist. 74). Simul Pompeio misit exempla aliarum epistolarum in quibus de baptizandis hæreticis disseruerat.

Liber *de Baptismo hæreticorum,* cujus auctor episcopus erat, ut alias probabimus, tam indignis conviciis Cyprianum appetit, ut scriptum esse non dubitem post illud tempus quo Cyprianus ad Stephanum scribens, iis a quibus dissentiebat, servatæ charitatis et concordiæ testimonium tribuebat.

Scripta etiam epist. 75 *ad Magnum,* postquam disputationis æstus nonnullos ex Cypriani adversariis in convicia et maledicta abripuerat. Quod enim eos « pertinaces et indociles » vocat ; quod ait « prævaricatores fidei atque Ecclesiæ proditores intra ipsa septa Ecclesiæ contra Ecclesiam stare, » declarat hæc oratio illius dolorem, quod animi moderationem et unitatis studium, cui maxime consultum volebat, in omnibus adversariis non reperiret. Hanc tamen epistolam Baronius et Pearsonius primam omnium de baptismo scriptam volunt, quia in ea Cyprianus priores epistolas non commemorat. Sed ne hæc quidem epistola in litteris *ad Quintum* et *Jubaianum* et alios memoratur. Præterea videtur Magnus, ut observat Tillemontius, priores epistolas Cypriani notas et perspectas habuisse : assentiebatur enim ei in omnibus, ac unus tantum illius animo scrupulus insidebat, an inter cæteros hæreticos ii qui a Novatiano veniebant, baptizandi essent.

Quæsierat etiam Magnus quid Cypriano de illis videretur « qui in infirmitate et languore gratiam Dei consequuntur, an habendi sint legitimi Christiani, » eo quod aqua salutari non loti sint, sed perfusi. Respondet Cyprianus ejusmodi homines legitimos esse christianos, ac parvi referre quod perfusi aut aspersi fuerint. Sic autem eos carpit qui baptisma hæreticorum probant, et baptismo ecclesiastico majestatem suam et sanctitatem derogabant, ut Romanam Ecclesiam non obscure designet, in qua notum est clinicos a clero exclusos fuisse.

XXXI. — *De concilio tertio Carthaginensi. — Mittit Cyprianus Rogatianum diaconum ad Firmilianum. — De epistola Firmiliani ad Cyprianum.*

Immoderata adversariorum studia justissimam metuendi causam attulerant Cypriano ne quid vulneris unitati Ecclesiæ inureretur. Quare, ut tanto malo occurrat, **161** frequentius quam antea concilium cogit, et cum episcopis nonnullis exterarum gentium consilia fovendæ pacis et unitatis conjungit.

Quo autem anno habita sit hæc synodus operæ pretium est inquirere. Tota res pendet ex morte Stephani papæ ; nam, cum nemo dubitet quin die secunda Augusti obierit, necesse est ut concilium Carthaginense tertium, quod eo adhuc vivente Kalendis Septembris habitum est, uno ante illius mortem anno habitum dicatur. Satis autem inter omnes convenit Stephanum ordinatum fuisse an-

no 253, sed alii duos tantum annos sedisse, et anno 255 mortuum esse existimant : alii quatuor ei pontificatus annos tribuunt, ejusque mortem referunt ad annum 257. Posterior sententia, quam Tillemontius et Pearsonius secuti sunt, solutior et explicatior videtur. Nam, si mors Stephani referatur ad an. 255, concilium tertium Carthaginense referendum erit ad Kalendas Septembris anni 254, simulque concurrent Stephani cum Afris et cum Orientalibus concertationes, quas temporibus divisas esse probavimus. Huc accedunt rationum momenta, quibus Tillemontius et Pearsonius nituntur; illud imprimis, quod Firmilianus in Epistola ad Cyprianum testetur « ante viginti et duos fere annos temporibus post Alexandrum imperatorem multas accidisse calamitates per Cappadociam et per Pontum, ut ex hoc persecutio quoque gravis adversum nos Christiani nominis fieret. » Quamobrem, cum Alexander mortuus sit anno 235, annus ab ejus morte vicesimus secundus idem prorsus ac 256, ac proinde hoc maxime anno fervebat dissidium de baptismo nondumque Stephanus obierat. 2° Si mortuus fuisset Stephanus anno 255, quomodo Cyprianus, qui anno 258 Idibus Septembris vitam pro Christo profudit, tandiu conticuisset in re tanti momenti? Nihil enim per totum illud tempus assignari posset quod ab eo aut ad causæ suæ defensionem, aut ad rerum pacificationem factum diceretur. Sed, si controversia de baptismo ad annum 256 referatur, non valde mirum videbitur quod Cyprianus post tertium Carthaginense concilium, post scriptas *ad Firmilianum* litteras, conticuerit, quia persecutio, quæ cum anno 257 incepit, his rebus agitandis locum non relinquebat. 3° Pluribus argumentis probat Tillemontius S. Stephanum martyrem obiisse; et cum persecutio non exarserit nisi anno 257, inde concludit sancti illius Papæ mortem ad mensem Augustum ejusdem anni referendam esse, ac proinde concilium Carthaginense tertium, quod eo adhuc vivente celebratum est, et litteras Cypriani *ad Firmilianum*, quæ pariter sub hoc Pontifice scriptæ sunt, ad annum 256 pertinere.

Præcipuæ difficultates quæ hanc Tillemontii et Pearsonii sententiam obstruebant, solvi posse videntur ex his quæ modo observavimus de dissensione serius in Africa quam in Oriente exorta. Hac enim notata distinctione, nihil jam officit auctoritas Eusebii, nec necesse est accurato scriptori nævum absurdum affingere. Fatetur Tillemontius non facile explicari **162** posse cur Dionysius Alexandrinus, si Xystus ne toto quidem anno præfuit, tres tamen ad eum litteras dederit, idque persecutionis et exsilii molestiis detentus, cum ad Stephanum illius decessorem, sub quo acriores erant discordiæ, semel tantum scripsisset. Hæc difficultas, quæ prima specie de Stephani annis aliquid demendum et Xysto addendum suadet, non leviter imminuitur si Dionysius de rebus Orientali- A bus ad Stephanum ac postea de Africanis ad Xystum scripsisse dicatur. Nam, cum dissidium Stephani cum Orientalibus non illud quidem compositum fuisset, sed tamen demitigatum, ac istis consuetudinem suam pacifice retinentibus bellum, ut ita dicam, in Africam postea translatum fuisset; minime mirum si Dionysius non amplius ad Stephanum scripsit, nec ante studium suum ad res pacificandas exsuscitavit quam de rebus Afrorum, qui illius opem fortasse serius implorarunt, certo cognovisset.

Exstant acta hujus tertii concilii Carthaginensis, cui adfuerunt ex provincia Africa, Numidia et Mauritania episcopi LXXXV, vel etiam LXXXVII, si numerentur duo absentes, Pompeius Sabratensis B et Dioga Leptimagnensis, qui vices suas Natali ab Oea commiserant. Cum ergo in unum convenissent Kalendis Septembris cum presbyteris et diaconis, præsente etiam plebis maxima parte, lectæ sunt litteræ Jubaiani ad Cyprianum, item Cypriani ad Jubaianum et quas postmodum Cypriano Jubaianus rescripserat. Tum Cyprianus hortatus est ut sententiam libere ac pacifice dicerent, « neminem judicantes, aut a jure communionis aliquem, si diversum senserit, amoventes. Neque enim quisquam nostrum, aiebat, episcopum se esse episcoporum constituit, aut tyrannico terrore ad obsequendi necessitatem collegas suos adigit : » quibus verbis Stephanum notari observat Baronius. Idem C omnes uno ore pronuntiarunt, ac ultimus omnium Cyprianus sententiam suam in *Epistola ad Jubaianum* plenissime expressam fuisse declaravit.

Stabilitam hoc consilio inter Afros unitatem novis præsidiis communire statuit Cyprianus. Rogatianum diaconum misit cum litteris ad Firmilianum, quibus eum de dissensione cum Stephano certiorem faciebat. Videtur etiam misisse quæ de baptismo hæreticorum ad alios scripserat; nam Firmilianus laudat illius adversus Stephanum responsa, ac nonnulla refert que in *Epistola ad Jubaianum* leguntur. Pergrata acciderunt Firmiliano scripta Cypriani, quæ quidem se quasi sua propria suscepisse testatur, nec in transcursu legisse, sed sæpe repetita memoriæ mandasse. Sic D autem respondet Cypriano, ut quæ ab ipso dicta fuerant, retexat ad confirmandam veritatem, et quædam addat ad cumulandam probationem. Sed raptim scribenti multa in Stephanum iracundius dicta exciderunt, quæ fortasse pro eximia animi moderatione Firmilianus emendasset, nisi spatium relegendæ, ut par erat, epistolæ Rogatianus moræ impatiens eripuisset. Hæc autem Firmiliani epistola, quæ Latine reddita exstat inter Cyprianicas 75, sic Cypriani **163** stylum redolet, ut non alium interpretem habuisse videatur.

Fidus interpres græcæ linguæ ingenium nonnullis in locis retinuit. Paulo post initium (p. 143) : « Contristantur (Angeli) quando vident diversas quorumdam mentes et scissas voluntates, quasi non

tantum unum et eumdem Deum simul invocent, sed separatis et divisis ab invicem nec confabulatio jam possit esse aut sermo communis, » id est, quasi non tantum unum et eumdem Deum simul non invocent ; quæ postrema negatio nonnunquam omittitur apud Latinos, sed sæpius apud Græcos. (Pag. 145) : « Nisi si his episcopis quibus nunc minor fuit Paulus; » legendum putavit Pamelius « de quibus nunc : » sed manifestus est hellenismus, τούτοις ἐπισκόποις τοῖς νῦν « his episcopis nunc existentibus. » Facilius hellenismus deprehenditur in his verbis (p. 147) : « Idem error est, dæmonum fallacia ipsa est, » id est eadem.

Narrat Firmilianus (p. 146), historiam mulieris a dæmone afflatæ, quæ « etiam hoc frequenter ausa est, ut et invocatione non contemptibili sanctificare se panem et Eucharistiam facere simularet, et sacrificium Domino (non) sine sacramento solitæ prædicationis offerret, » etc. Legit Rigaltius, cujus nota in edit. Oxon. apponitur, « solitæ precationis. » At nihil prorsus mutandum ; hæc enim accurate de græcis expressa sunt. Preces in sacrificio fieri solitæ vocantur apud Basil. (Epist. 241) ἐκκλησιαστικὰ κηρύγματα, « prædicationes ecclesiasticæ. »

Cum existimaret Firmilianus adversarios suos in baptismo foris ab adultis suscepto Christi gratiam agnoscere, sic eos refellit (p. 147) : « Nam si non mentitur Apostolus dicens : *Quotquot in Christo tincti estis, Christum induistis,* utique qui illic in Christo baptizatus est, induit Christum : si autem induit Christum, accipere potuit et Spiritum sanctum, qui a Christo missus est, et frustra illi venienti ad accipiendum Spiritum manus imponitur, nisi si a Christo Spiritum induit, ut apud hæreticos sit quidem Christus, non sit autem illic Spiritus sanctus. » Illud « nisi a Christo Spiritum induit, » idem valet ac post Christum ; nec probabilis est conjectura Cauchii et Pamelii qui legendum putant, « nisi a Christo Spiritum non induit. »

Alium locum longe difficiliorem emendare conabor. De iis qui foris baptizati sine novo baptismo in Ecclesia obierunt, sic statuit Firmilianus (p. 149) : « Si de sæculo excesserunt, in eorum numero qui apud nos catechizati quidem sunt, sed priusquam baptizarentur obierunt, habentur. Non modo dicunt emolumentum veritatis et fidei, ad quam relicto errore pervenerant, etsi consummationem gratiæ consecuti non sunt morte præventi.» Existimat Rigaltius verbum « habent » reponendum post « habentur, » et sic emendat : « Habent, non modo discunt emolumentum veritatis et fidei,» sed multo aptius legi posset, « Habent non modicum emolumentum » pro « non modico dicunt aut non modo discunt. »

164 XXXII. — *Nonnullæ observationes adduntur in hanc de baptismo controversiam.*

Quid in hac causa deinceps Stephanus ac Cyprianus egerint, nullo prorsus exstat monumento.

A Forte persecutio, quæ paucis postea mensibus supervenit, animos a domesticis contentionibus ad religionis defensionem avocavit ; sed non alia res periculum schismatis ab Ecclesia repulit, quam unitatis amor ex utraque parte impressus animis et insculptus. Videbatur sibi utraque pars maximi momenti sententiam defendere. Non ignorabant Cypriani adversarii gravem injuriam a rebaptizantibus fieri et Christi sacramentis et apostolicæ traditioni et tot ecclesiis quæ, si vera fuisset Cypriani opinio, communionem hominibus non baptizatis dedissent, ac sæpe etiam commisissent ut infantes baptismo defraudati morerentur. Hæc Cypriano fuisse objecta perspicitur, tum ex ipsius epistolis, tum ex libro *de Rebaptismate*. Parte ex B alia Firmilianus et Cyprianus, cum hæc quæstio nondum in clarissima luce posita et constanti Ecclesiæ judicio decisa esset, pessimam consuetudinem obrepsisse et graviter ab adversariis delinqui putabant. « Quæ ista obstinatio est, » ait Cyprianus in *Epistola ad Pompeium* (pag. 139) « quæve præsumptio humanam traditionem divinæ dispositioni anteponere, nec animadvertere indignari et irasci Deum quoties divina præcepta solvit et præterit humana traditio ? » Queritur in eadem epistola auctoritatem hæreticis attribui, fidem et veritatem prodi (p. 141). Veritatem sibi et aliis idem sentientibus singulari Dei beneficio retectam fuisse credebat, ut eam aliis ecclesiis proponeret. « Proinde C frustra quidam, » inquit in *Epistola ad Jubaianum* (p. 133), « qui ratione vincuntur consuetudinem nobis opponunt, quasi consuetudo major sit veritate, aut non id sit in spiritalibus sequendum quod in melius fuerit a sancto Spiritu revelatum. Ignosci enim potest simpliciter erranti, sicut de seipso dicit apostolus Paulus : *Qui primo*, inquit, *fui blasphemus et persecutor et injuriosus, sed misericordiam merui, quia ignorans feci.* Post inspirationem vero et revelationem factam, qui in eo quod erraverat perseverat prudens et sciens, sine venia ignorantiæ peccat ; præsumptione enim atque obstinatione quadam nititur, cum ratione superetur. » Sic etiam Firmilianus : « Quale delictum est, inquit (p. 149), vel illorum qui admittuntur, D vel eorum qui admittunt, ut non ablutis per Ecclesiæ lavacrum sordibus, nec peccatis expositis, usurpata temere communicatione contingant corpus et sanguinem Domini ? »

Sed quo majoris momenti suam utraque pars sententiam esse duxit, eo magis in utrisque amor elucescit unitatis. In Oriente non videtur magna fuisse animorum contentio, quamvis plures provinciæ ab antiqua et communi sententia discreparent. Dionysius Alexandrinus cum scriberet ad Stephanum, ut cum Asiaticis rebaptizantibus placeret, summam episcoporum in Oriente concordiam laudabat. Ex **165** quo patet Orientis episcopos liberalius quam Stephanum egisse cum Asiaticis. Revera Helenus et Firmilianus magno semper in

pretio apud collegas fuerunt. Enituit etiam in Occidente odium et fuga schismatis. Auctor libri *de Rebaptismate*, etsi Cyprianum indignis opprobriis et conviciis lacerat, fatetur tamen totam hanc quæstionem inter fratres agitatam fuisse. « Animadverto, » inquit initio libri, « quæsitum apud fratres quid potius observari oporteat in personam eorum qui in hæresi quidem sed in nomine Dei nostri Jesu Christi sint tincti, etc. » Stephanus justo vehementior fuit ; nec idcirco tamen Africa cum aliis Ecclesiis et cum Romana etiam communicare desiit. Nullo sane exstat monumento alios episcopos suam Afris communionem negasse, et rebaptizantes abstinendos putasse, ut Stephanus putaverat. Quinetiam, cum in ipsa Ecclesia Romana duo præstantissimi presbyteri, Philemon et Dionysius, ut modo vidimus, mature animadverterint quid nimia Stephani severitas peccaret, merito mihi existimare videor totam illam dissensionem ne sub hoc quidem Pontifice eos habuisse exitus qui ex primo animorum calore consequi poterant. Sub S. Xysto, Stephani successore, etsi persecutio domesticas rixas compescere aut saltem inducias afferre debuerat, non tamen videtur de Baptismo statim contentio refrixisse, siquidem Dionysius Alexandrinus, inter exsilii molestias atque in ipso persecutionis incendio, tres litteras ad Xystum scripsit, ut eum ad lenitatem et concordiam vocaret. Usus est consiliis Dionysii sanctissimus Martyr ; et idcirco « bonus et pacificus sacerdos » a Pontio vocatus creditur, et Ecclesiæ Africanæ diptychis inter martyres adscriptus, quod natam sub Stephano controversiam sedasset. Illum inter et Cyprianum communionem non interruptam fuisse liquet ex epist. 82, in qua narrat Cyprianus se Romam misisse qui de rebus Ecclesiæ certa referrent. De Dionysio autem non dubium est quin cum Afris liberaliter egerit, qui adhuc presbyter nimiam Stephani severitatem probare desierat. Eadem humanitas ab aliis pontificibus servata, « donec, » ut ait Augustinus (lib. I *de Bapt.*), « plenario totius orbis concilio quod saluberrime sentiebatur etiam remotis dubitationibus firmaretur. »

Sed amorem unitatis præcipue declaravit Cyprianus, cui veritatem « nimirum propterea Dominus non aperuit, » inquit Augustinus (lib. I *de Bapt.*, c. 18), « ut ejus pia et humilitas et charitas in custodienda salubriter Ecclesiæ pace patesceret, et non solum illius temporis Christianis, sed etiam posteris ad medicinalem, ut ita dicam, notitiam signaretur. » Quamvis magnum errorem in adversariis perspicere sibi videretur, tamen « in his quæstionibus, quæ, » ut ait Augustinus (lib. III *de Bapt.*, c. 3), « nondum eliquatissima perspectione discussæ sunt, » minime dubitans quin « habeat omnis episcopus pro licentia libertatis et potestatis suæ arbitrium proprium, tamque judicari ab alio non possit, quam nec ipse potest alterum judicare ; » sic in concilio Carthaginensi **166** collegas alloquitur : « Superest ut de hac ipsa re quid singuli sentiamus proferamus, neminem judicantes aut a jure communionis aliquem, si diversum senserit, amoventes. » Donatistæ olim de sancto Cypriano « quasi cum ipsius laude » dictitabant eum mentitum esse « et simpliciores collegas in verbo capere cogitasse, ut, cum se diversum sentire prodidissent, tunc contra quam promiserat, excommunicandos esse censeret. » Sed Augustinus hanc calumniam refellit lib. III *de Bapt.*, c. 3. Calidus sane fuit ac justo vehementior Firmilianus ; sed tamen unitatis amor in tota ejus spirat epistola, nec quidquam de unitate Ecclesiæ significantius dici potest. Hinc, quamvis veritatem maximi momenti defendere sibi videretur, quia tamen Ecclesiæ judicium nondum accesserat, eodem modo agendum putat ac in variis institutis ad disciplinam pertinentibus. « Secundum quod, inquit (p. 144), in cæteris quoque plurimis provinciis multa pro locorum et nominum diversitate variantur, nec tamen propter hoc ab Ecclesiæ pace atque unitate aliquando discessum est. »

XXXIII. — *De epistola* 63 *Cypriani adversus eos qui aquam solam in matutino sacrificio adhibebant.*

Præter litteras quas Cyprianus ad causæ suæ defensionem scripsit, aliam, non eadem de re, sed circa eadem tempora scriptam conjicio, nempe sexagesimam tertiam, ad Cæcilium episcopum, ut verisimillimum est, a Bilta, qui primus in concilio Carthaginensi sententiam dixit. Occasionem dedit huic epistolæ prava apud nonnullos inducta consuetudo, ut in matutino sacrificio aquam tantummodo adhiberent. Neque id tamen, ut Encratitæ, odio vini a Deo creati, committebant, nam vespere calicem vino mixtum offerebant. Demonstrat Cyprianus prava hac consuetudine et Christi præceptum violari, et sacramentum penitus everti cum sanguis Christi in calice esse non possit nisi vinum adhibeatur. Ex his autem verbis, « et viderit, frater charissime, si quis de antecessoribus nostris vel ignoranter vel simpliciter non hoc observavit, » facile perspicitur hoc vitium non tunc primum obrepsisse, sed ab annis inveterasse pluribus, ac proinde non in insignem aliquam ecclesiam, sed potius in pagos quosdam inductum fuisse : nam, si quid ejusmodi commissum fuisset in majoribus civitatibus, cito res aliis ecclesiis cognita indignationem omnium commovisset. Quare immerito Pearsonius id ab episcoporum Carthaginensium aliquo profluxisse existimat. Illud enim, « si quis de antecessoribus nostris, » non magis ad Cypriani quam ad Cæcilii antecessores refertur ; sed cum unus sit episcopatus, suos ac Cæcilii antecessores vocat Cyprianus eos qui dudum Ecclesiæ præfuerant.

Cur autem hanc epistolam exorta de Baptismo controversia scriptam putem, conjecturam facio ex his verbis : « Et quia jam secundus ejus adventus

nobis appropinquat, magis ac magis benigna ejus et larga dignatio corda nostra luce veritatis illuminat. » **167** Majus quidpiam indicant hæc verba, quam ut de rebus in hac epistola pertractatis intelligantur. Erat enim exploratum omnibus Christianis sanguinem Christi in calice esse non posse nisi vinum offeratur; atque in hoc genere perpauci peccabant, idque metu magis et pravo pudore, quam errore pertinaci. At in controversia quam de baptismo Cyprianus cum tot Ecclesiis habuit, veritatem sibi et collegis idem sentientibus singulari beneficio revelatam contendebat, ut præcedenti capite observavimus. Hanc uberiorem illustrationem, hanc benignam et largam Christi dignationem obiter tangere videtur in hac epistola 63. Huc accedit quod objectam consuetudinis auctoritatem in epistolis de baptismo scriptis eodem modo ac in sexagesima tertia refellit.

Hanc tamen epistolam Pearsonius ad annum 253 collocat in Galli et Volusiani persecutione. Tempus persecutionis colligit tum ex Christi adventus exspectatione, tum ex his verbis (p. 109) : « Nisi si in sacrificiis matutinis hoc quis veretur, ne per saporem vini redoleat sanguinem Christi. Sic ergo incipit et a passione Christi in persecutionibus fraternitas retardari, dum in oblationibus discit de sanguine ejus et cruore confundi. »

Quod spectat ad Christi adventum, non minus aperta est illius exspectatio, ut supra diximus, c. 28, in nonnullis Cypriani operibus, quæ in pace scripta esse constat. In allato autem testimonio non eum metum Cyprianus exprobrat iis quos refellit, ne quis ex vini odore Christianus esse argueretur; quomodo enim id suspicati essent ethnici, quos penitus latebat quid in Christianorum mysteriis ageretur ? sed ne vini matutinus odor minus honestam et dignam homine sobrio speciem haberet. Hinc pacis potius quam persecutionis tempus indicat Cyprianus, dum ait eos ad sanguinem in persecutionibus fundendum fieri tardiores qui ex sanguinis Christi communione tam leve incommodum reformidant; quamquam inanem illum metum non asseverando, sed potius conjiciendo reprehendit.

XXXIV. — *Confessio et martyrium Cypriani.*

Tot eximiis Cypriani de Ecclesia meritis, tot rebus præclare gestis nihil addi posse videbatur præter confessionis et martyrii laudem. Utrumque Christi dono consecutus est in persecutione Valeriani, qui cum Christianos aliquamdiu privatim ac publice omni humanitate fovisset, postea Macriani artibus inductus, magnum se quemdam ac felicem imperatorem fore speravit si Christianam religionem oppugnaret. Cum persecutio instaret in Africa, Fortunatus episcopus, idem forte qui in synodo Carthaginensi dicitur episcopus a Tuccabori, Cyprianum rogavit ut ad præparandas et corroborandas fratrum mentes de divinis Scripturis hortamenta componeret. Libenter obtemperavit Cypria-

A nus, parum esse ratus quod Dei plebem classico suæ vocis erigeret, nisi credentium fidem et dicatam Deo devotamque virtutem divina **168** lectione firmaret. Scripsit itaque librum *de Exhortatione martyrii*, totum pene ex Scripturæ testimoniis compositum. Frustra Baronius et Fellus hoc opus sub Gallo collocant; recensetur enim a Pontio diacono post libros *de Patientia* et *de Zelo et Livore*, ut observat Tillemontius. Cum autem Cypriani confessio et martyrium ipsius actis, quæ infra apponemus, consignata sint, non teram tempus in iisdem rebus enarrandis, sed satis erit scriptas in hac persecutione epistolas breviter recensere.

Cum edixisset Valerianus ne Christiani conventus agerent et cœmeteria ingrederentur, aut si quis B huic præcepto non pareret, capite plecteretur, Cyprianus omnium primus in Africa persecutionis impetum videtur excepisse. Id enim observarunt eruditi viri ex his verbis epist. 78, ubi Cyprianum sic martyres alloquuntur : « Quasi bonus et verus doctor, quid nos discipuli secuti apud præsidem dicere deberemus, prior apud acta proconsulis pronuntiasti; et tuba canens Dei, milites cœlestibus armis instructos ad congressionis prælium excitasti, et in acie prima pugnans spiritali gladio diabolum interfecisti; agmina quoque fratrum hinc et inde verbis tuis composuisti, » etc.

Christum summa animi firmitudine confessus coram Paterno proconsule tertio cal. sept. anno 257, C exsul deportatur in abditum et abstrusum locum, qui Curubis dicebatur. Comitatus est eum in exsilio Pontius diaconus, qui vitam ipsius scripsit. Eo autem die quo primum in exsilii loco manserunt, monitus est Cyprianus visione nocturna de futuro martyrio; sed impetravit dilationem crastini, ut res suas die illo quem impetraverat, ordinaret. Verum « hic dies unus significabat annum, ait Pontius : nam eo die post exactum annum coronatus est, quo hoc illi ante annum fuerat ostensum. » Eo autem facilius illi rebus ecclesiæ suæ providere ac in primis in sublevandis pauperibus curas impendere, quod sub Xysto « bono et pacifico sacerdote, » ut ait Pontius, sedatæ dissensiones magnis eum molestiis exsolverant. Cum Cyprianus in exsi-D lio moraretur, multi episcopi constantiam ejus imitati sunt, eorumque exemplum secuta multiplex plebis portio confessa est pariter cum eis et pariter coronata est, a præpositis suis nec carcere nec metallo separata. Neque in hoc numero virgines et pueri defuerunt. Beatorum martyrum pars coronata, pars in carcere remansit; alii metallis damnati sunt, ubi quot ærumnas pertulerint perspici potest ex epistola 77, quam ad eos scripsit Cyprianus gratulandi magis quam consolandi causa. Vincti erant pedes traversariis et compedibus; humi jacebant sine lecto; panis exiguus præbebatur; vestis algentibus deerat; semitonsi capitis, capillus horrebat. Inscripta est epistola *coepiscopis, presbyteris et diaconibus et cæteris fratribus*. Simul misit pecu-

næ summam suo et Quirini nomine per Herennianum hypodiaconum, et Lucanum et Maximum et Amantium, acolythos. Gratias egerunt confessores per tres diversas litteras, quia variis in locis laborabant. Exstant **169** hæ litteræ, suntque Cyprianicas 78, 79, 80.

Cypriani charitas Africæ finibus non continebatur; sed si codici antiquissimo fides habenda, litteris hortatus est duos alios martyres, Augustinum et Felicitatem, qui Capuæ in Campania passi feruntur in eadem Valeriani persecutione. Utriusque nomen legitur in antiquis Martyrologiis Hieronymo ascriptis. Existimat Tillemontius Cyprianum, præter librum *de Exhortatione Martyrii*, præter litteras *ad Confessores*, aliud opus in eamdem sententiam scripsisse. Nam Pontius, postquam librum *de Exhortatione martyrii* commemoravit, hæc addit: « Quis denique tot confessores frontium notatarum secunda inscriptione signatos, et ad exemplum martyrii superstites reservatos, incentivo tubæ cœlestis animaret ? » Porro, cum Pontius libros a Cypriano scriptos hoc loco recenseat, nec quidquam dicat de epistolis, librum aliquem vir eruditus his verbis indicari putat.

Cum diu Curubis moraretur Cyprianus, Paterno proconsuli successit Galerius Maximus, qui Cyprianum, ab exsilio revocatum, in hortis manere jussit dum sententiam de illo ferret. Hos hortos Cyprianus initio conversionis vendiderat, ac pretium distribuerat pauperibus ; sed ei Dei indulgentia restitutos fuisse discimus ex Pontio diacono. Dum autem ecclesiæ suæ prospicit, ac diem ex die exspectat, ut promisso in visione martyrio coronetur, varii et incerti sermones in vulgus sparsi eum adduxerunt ut Romam mitteret qui certa et explorata de rebus Ecclesiæ referrent. Hi reditu suo nuntiaverunt rescripsisse Valerianum ad senatum ut episcopi, presbyteri et diaconi in continenti animadvertantur ; senatores vero et viri egregii et equites Romani, dignitate amissa, etiam bonis spolientur, et si, ademptis facultatibus, Christiani esse perseveraverint, capite quoque mulctentur ; matronæ, ademptis bonis, in exsilium relegentur ; Cæsariani quicumque vel prius confessi fuerant, vel nunc confessi fuerint, confiscentur, et vincti in Cæsarianas possessiones descripti mittantur. Addebant Xystum in cœmeterio animadversum octavo Iduum Augustarum die, et cum eo diacones quatuor ; sed et persecutioni quotidie præfectos instare, ut si qui sibi oblati fuerint animadvertantur, et bona eorum fisco vindicentur. Libenter his de rebus certiores collegas fecisset Cyprianus, sed non erat facultas clericorum quos mitteret : nam universi sub ictu agonis constituti recedere omnino Carthagine non poterant, parati omnes, pro animi sui devotione, ad divinam et cœlestem gloriam. Tandem, oblata occasione, scribit ad Successum episcopum, epist. 82 de rebus Roma allatis, eumque rogat ut hæc per eum collegis innotescant, ut ubique hortatu eorum possit fraternitas corroborari. Pro eo quod Valerianus rescripsisse dicitur, ut Cæsariani, « quicumque vel prius confessi fuerant, vel nunc confessi fuerint, confiscentur et vincti in Cæsarianas possessiones descripti mittantur, » multo aptius legi posset « et scripti, » ut est in cod. Veron., vel « et inscripti, **170** ut in Colbert. 2442. Inter supplicia veniebat illa inscripti frontis ignominia, ut patet ex his verbis Pontii : « Quis denique tot confessores frontium notatarum secunda inscriptione signatos, et ad exemplum martyrii superstites reservatos, incentivo tubæ cœlestis animaret ? »

Postquam perlatum est ad Cyprianum frumentarios missos esse qui eum Uticam perducerent, consilio charissimorum consensit ut de hortis suis in abditum aliquem locum secederet. Inde ad ecclesiam suam scripsit epistolam ultimam, quæ est 83, seque hanc secedendi causam habuisse narrat, quod committere noluerit ut, in aliena civitate accepta super confessione sententia, exinde martyr ad Dominum proficisceretur; « Quandoquidem ego, inquit, et pro me et pro vobis apud vos confiteri, et ibi pati, et exinde ad Dominum proficisci, orationibus continuis deprecer, et votis omnibus exoptem, et debeam. » Hortatur ut quietem et tranquillitatem teneant, nec quisquam tumultum moveat, aut ultro se gentilibus offerat.

Cum rediisset Carthaginem proconsul, rediit Cyprianus in hortos suos, carnificem exspectans. « Conveniebant interim, ait Pontius, plures egregii et clarissimi ordinis et sanguinis, sed et sæculi nobilitate generosi, qui, propter amicitiam ejus antiquam, secessum subinde suaderent ; et, ne parum esset nuda suadela, etiam loca in quæ secederet offerebant. » Idem etiam suadebant et fideles non pauci. Non dubitasset discedere Cyprianus, si Deus jussisset, ut observat idem Pontius. Tunc autem suadelis minime annuit ; sed moriendi pro Christo cupidus, alios etiam ad constantiam hortari non desinebat. Tandem venit in hortos princeps, jussu proconsulis, cum militibus suis, ac comprehensus Cyprianus Christum postridie, id est 14 Septembris, anno 258, confessus est et sanguinem pro eo fudit, ut perspici potest ex ejus Vita a Pontio scripta, et Actis proconsularibus, ubi variæ confessionis et martyrii circumstantiæ, ad quas lectorem dimittimus, accurate describuntur. Utriusque monumenti contextum ex *Actis Martyrum sinceris*, utpote accuratius ibi quam in editionibus Cypriani castigatum, cum nonnullis doctissimi editoris notis excerpsimus, Unum est quod adjiciam ad laudem S. Cypriani, sacras ejus reliquias summa cum veneratione in monasterio Compendiensi a temporibus Caroli Calvi asservari. Hanc enim basilicam imperator ille in palatio suo magnifice extruxit, eamque præclarissimis dotavit privilegiis, ac ibi corpus sancti Martyris, quod ab Aarone Persarum rege legatis Caroli Magni concessum, ac Arelate et

deinde Lugduni depositum fuerat, veluti eximium quoddam præsidium ac ornamentum collocari voluit, ut Ado Viennensis et certissima ejusdem monasterii instrumenta testantur.

171 XXXV. — *De libris Cypriano ascriptis, ac primum de tribus epistolis a Baluzio vulgatis. — Recensentur libri de Spectaculis, de Laude Martyrii, de Rebaptismate, de Pudicitia, ad Novatianum,* etc.

Ad ea quæ de Cypriani gestis et scriptis disseruimus, nonnulla videntur appingenda de ascriptis ipsius nomini operibus, iis præsertim quæ sua commendat antiquitas. Tres epistolas ex antiquis codicibus eruit Baluzius, sed eas eruditus criticus genuinas esse non pronuntiat. Prima, quæ est Cornelii papæ ad Cyprianum adversus pravam rebaptizandi novitatem, præ se fert manifestam fraudis et mendacii notam; quippe cum hanc controversiam sub Cornelio natam non fuisse, ac summam semper consensionem Cornelium inter et Cyprianum intercessisse constet. Secunda prodit sub nomine Cypriani ad plebem Carthaginis; sed ætatem Cypriani non refert, aliud enim nihil loquitur nisi de Scripturarum traditoribus, et ab illius stylo adhuc longius remota est. Tertiam Cyprianus scribere dicitur benedicto et dilectissimo parenti Turasio, ut illius animum dolore commotum de filiæ dormitione consoletur. Nonnulla insunt iis quæ leguntur in libro Cypriani *de Mortalitate* simillima, sed stylus omnino diversus. Cæterum monebo hanc epistolam inter opera Hieronymi jamdudum vulgatam, in vetustis et recentioribus editionibus sub nomine Hieronymi ad Tyrasium reperiri.

Non indignum opus Cypriano liber *de Spectaculis,* sive eloquentiam spectes, sive evangelicum vigorem: multa concurrunt probabilia cur ei tribuatur. Scribit episcopus ad ecclesiam suam, a qua aberat invitus; scribit eo tempore quo mos deferendæ domum Eucharistiæ vigebat, quod Christianis maxime cavendum erat ab ethnicorum moribus. Multa ex Tertulliano imitatione expressa, qui pridem iisdem de rebus Carthagine disseruerat. Nec mirum est si in magna illa urbe, cui nullum deerat spectaculorum genus, mali contagium ipsos Christianos tentavit. Sed tamen causæ non videntur subesse satis graves ut liber *de Spectaculis* Cypriano adjudicetur. Nulla illius mentio apud Pontium, et quamvis ex his qui inter Cypriani opera editi fuerunt, nullus ad S. Martyris stylum propius accedat, inest tamen quædam dissimilitudo, quam aures legendo Cypriano assuetæ et contritæ facile percipiant.

Ascriptus est Cypriano liber *de Laude martyrii,* quem Erasmus, Dupinus et Fellus otiosi declamatoris fœtum esse opinati sunt. At profecto æquius judicandum erat de eximio opere ad cohortandos confessores composito non sine vivido quodam pietatis ardore, quem frigidus verborum artifex non facile imitetur. Illud etiam antiquitatem hujus operis commendat, quod nonnullis locis deploret auctor

A pestem horrendam quæ sub Gallo et Volusiano grassata est. Sed, cum libellus inscriptus sit Moysi et Maximo, quos anno 251 martyrio coronatos esse constat, nec pestis ante Galli et Volusiani imperium exarserit, inde colligit Fellus auctorem libelli in rebus ab ætate sua **172** remotis parum commode finxisse. At nodum incidit Baluzius, qui hunc titulum, *ad Moysem et Maximum,* in vetustis codicibus desiderari testatur. His adde observationem Tillemontii, qui ex quodam Dionysii Alexandrini apud Euseb. (lib. VII, c. 11) de diaconis peste consumptis testimonio, quod ad Decii tempora videtur necessario referendum, hanc pestem sub hoc imperatore incepisse concludit, quamvis sub Gallo et Volusiano potissimum sævierit. Cæterum, etsi hoc
B opus antiquum esse contendo, non tamen Cypriano adjudicaverim; tanta est huic libello cum Cypriani scriptis styli discrepantia.

Sequitur in editione Baluzii liber *de Rebaptismate,* sive adversus rebaptizantes, de quo consuli possunt notæ Baluzii. Opus a nonnullis tribuitur Ursino monacho, quem Gennadius, adversus eos qui rebaptizabant, sæculo quarto scripsisse testatur. Quæ Ursini monachi libro contineri ait Gennadius, ea in hac de rebaptismate pertractatione non difficile est animadvertere, nihil enim aliud agit auctor, quicumque tandem ille sit, nisi ut eos qui in hæresi baptizati sunt non rebaptizandos, sed ad saniorem fidem conversis manus imponendas esse evincat.
C Sed Ursinus monachus libelli hujus auctor videri non potest, nisi episcopus fuisse tertio sæculo dicatur. Episcopum se esse noster ille scriptor diserte declarat: « Siquidem per nos baptisma tradetur, inquit (pag. 360), integre et solemniter et per omnia quæ scripta sunt assignetur, atque sine ulla ullius rei separatione tradatur; aut si a minore clero per necessitatem traditum fuerit, eventum exspectemus, ut aut suppleatur a nobis, aut a Domino supplendum reservetur. » Occurrunt in eodem scriptore sæculi tertii perspicuæ notæ. Sic enim de tota illa controversia loquitur, ut eam recens exortam esse, et adhuc vigere indicet. Ait enim (pag. 354) « monstri simile esse episcopos talia scandala cogitare: propositum sibi esse turbulentis homi-
D nibus ut vel nunc suum negotium agere incipiant persuadere. » In ipso illo loco qui a Baluzio objicitur, utile esse statuit (p. 357) « tot annorum totque ecclesiarum, itemque apostolorum et episcoporum auctoritati cum bona ratione adquiescere, cum sit maximum incommodum atque dispendium sanctissimæ matris Ecclesiæ adversus prisca consulta post tot sæculorum tantam seriem nunc primum repente ac sine ratione insurgere. » Colligi ex his verbis non debet auctorem sæculo quarto vixisse, sed tantummodo eum in exaggerando non valde timidum fuisse. Nam, præterquam quod ne quarto quidem sæculo sine absurda exaggeratione objicere potuit « tot sæculorum tantam seriem, » certe conceptis verbis declarat tunc primum con-

troversiam de baptismo hæreticorum exarsisse; A quod sæculo tertio proprie congruit. Quin etiam Cyprianum ipsum, tacito nomine, ut aliam viventem et diversas partes auctoritate sua tuentem oppugnat. Statuit enim (p. 5) ejusmodi controversiæ nullum alium esse fructum nisi ut unus homo, quicumque ille est, magnæ prudentiæ et constantiæ esse apud quosdam leves homines **173** inani gloria prædicetur, et hæreticorum stupore præditus, quibus hoc unum solatium est, si non soli peccare videantur, errores et vitia universarum ecclesiarum correxisse apud simillimos sui et compares celebretur. Quis Cypriano tam indignis modis conviciatus fuisset, postquam maculam erroris, quem non sine summa animi moderatione in re nondum decisa defenderat, martyrio abstersit, B ejusque nominis, refrigerato contentionis æstu, summa exstitit in omnibus ecclesiis celebritas?

Existimavit Pamelius librum *de Pudicitia* a Cypriano in secessu scriptum esse, nec sane indignus videtur sancto Martyre, adeo insignis est pietatis notis; et ab episcopo absente ab ecclesia sua scriptum esse constat. Sed ad styli dissimilitudinem accedit Pontii silentium, qui ea maxime commemorare debuit quæ in secessu scripta fuerant. Perantiquus est auctor, quicumque tandem ille sit, et persecutionibus nondum sedatis scribebat. « Virginitas, inquit (pag. 4), persecutionem non potest timere, dum illam de securitate potest provocare. » Conjicit tamen Tillemontius hæc de persecutionibus Wandalorum intelligi posse: atque ex præcla- C ris de Christi gratia testimoniis suspicatur hunc scriptorem Augustino posteriorem esse. Sed minus probabilis hæc conjectura, cum apud Cyprianum ipsum multo plura, atque haud scio an expressiora occurrant ejusmodi testimonia.

Constat auctorem libri *ad Novatianum* æqualem esse Cypriani, nec dubium esse potest quin in pacificis et Ecclesiæ faventibus Valeriani primordiis scripserit. Unam enim tantum persecutionem numerat post eam quæ sub Decio sæviit, et eos qui in primo ceciderunt, in secunda victores fuisse dicit (pag. 11). Videtur etiam Africanus fuisse, tum quia se indit in Felicissimi nomine, qui vix notus extra Africam fuit: « Quid ad ista respondeant perver- D sissimi isti Novatiani, vel nunc infelicissimi pauci (p. 9)? » tum quia, solam Ecclesiam cœlesti ratione baptizare pronuntians, hæreticorum baptisma non obscure rejicit (pag. 10). Sola styli dissimilitudo Tillemontium deterruit quominus hoc opus Cypriano tribueret. Sed tamen, præter hanc rationem, alia videtur afferri posse: nam declarat auctor hujus libri in ipso exordio, « cogitanti (sibi et) intolerabiliter animo æstuanti quidnam agere (deberet) de miserandis fratribus qui vulnerati, non propria voluntate sed diaboli sævientis irruptione, adhuc usque, hoc est, per longam temporum seriem agentes pœnas darent, ex adverso » exortum esse alium hostem et ipsius paternæ pietatis adversarium hæreticum Novatianum. His autem verbis indicat episcopum se esse, ac perhumaniter lapsis jamdudum pœnitentiam agentibus consulentem, moleste ferre quod suæ lenitati adversarium habeat hæreticum Novatianum. Hinc etiam infra, postquam de iis locutus est qui « prima acie, id est Deciana persecutione vulnerati, postea, id est secundo prælio » vicerant, addit eorum « pares, hoc est in eodem crimine lapsus sui adhuc usque constitutos nec ad pœnitentiam admittendos » a Novatianis judicari. **174** Nondum ergo auctor hujus operis pacem concesserat his qui sub Decio lapsi fuerant. Non enim de aliis loquitur; pares illos vocat eorum qui primo in prælio victi, in secundo victores fuerant; ait eos post longam temporum seriem agentes pœnas dare, et adhuc usque constitutos in eodem crimine lapsus, quod alii martyrio expiaverant. At Cyprianus instante Galli et Volusiani persecutione lapsos, qui a primo lapsus die pœnitentiam egerant, in Dominicum gregem collegerat, ac eis sanguinem Christi dederat, ut illos ad suum pro Christo fundendum armaret.

Novatianus hoc in libro (p. 14) dicitur aliorum delicta, dum in Ecclesia esset, ut propria flevisse. Sed mirum est unde hanc sibi humanitatis et diligentiæ in lapsis curandis laudem comparaverit. Videtur repugnare Cornelii testimonium, qui Novatianum in persecutione Decii fratribus auxilio indigentibus succurrere noluisse testatur apud Euseb. (lib. VI, c. 43). Sed forte hæc humanitatis existimatio ad Novatianum pervenit ex præclarissimis Cleri Romani litteris, inter Cyprianicas 31, quæ a Novatiano scriptæ in totum orbem missæ fuerunt, teste Cypriano, epist. 52.

Librum *de Aleatoribus* non esse Cypriani inter omnes convenit. Liquet ex initio fœtum esse alicujus episcopi, vel etiam, ut Bellarminus existimavit, Romani Pontificis. Antiquum opus esse demonstrat Scripturæ citandæ ratio. Serius tamen scriptum non immerito videretur, si in ipsis presbyteris, ut nonnulli opinati sunt, vitiosam aleæ consuetudinem vituperaret. Sed nihil vetat de laicis intelligi hæc verba: « Manus quæ ad sacrificium Dominicum admissa, et quod ad salutem totius hominis pertinet, dignatione suscipit, quæ divina sacramenta consummat. » Neque etiam controversiam ullam movere possint, liber *de Montibus Sina et Sion,* duæ *Orationes* Cypriano affictæ, liber *de duodecim cardinalibus Christi operibus.* Celeberrimum est hoc postremum opus, quod Pamelius, aut Cypriani, aut æqualis scriptoris esse contendit. Sed jamdudum ex codicibus mss. adjudicatus est Arnoldo Bonævallis abbati in diœcesi Carnutensi. Sequuntur quædam carmina, quæ in vetustis codicibus nunc Cypriano, nunc Tertulliano afficta, utrique ab omnibus criticis abjudicantur.

XXXVI. — *De singularitate clericorum, epistola Celsi ad Vigilium, et nonnullis aliis.*

Non leviter errarunt qui librum *de Singularitate*

Clericorum Cypriano, aut Origeni aut Augustino attribuerunt. Cypriano et Augustino penitus abjudicat styli dissimilitudo, et Origeni episcopalis dignitas, qua videtur auctor hujus operis ornatus fuisse. Visa est nonnullis ratio probabilis cur hunc librum Origeni affingerent, quod laudari in hoc libro eos crederent qui sese studio castitatis evirant. At ii nequaquam laudantur, vel potius cavet auctor operis ne laudare illos videatur. Ait enim : « De quibus modo examinationis suspendo sententiam, relinquens alia disputatione promendam. » Atque, etiamsi ejusmodi facinus **175** hoc in libro probaretur, num idcirco tribuendus esset Origeni, qui quod adolescens commiserat, ætate maturior improbavit?

Sed nemo longius aberravit a vero quam editor Oxoniensis, qui hunc librum circa Bedæ tempora scriptum existimat. Liquet hunc scriptorem vixisse cum persecutiones nondum desiissent : « Mentior, inquit, si non videmus exinde interitus plurimorum. Quanti et quales episcopi et clerici, simul et laici, post confessionum victoriarumque calcata certamina, post magnalia et signa vel mirabilia usquequaque monstrata, noscuntur cum his omnibus naufragasse, cum volunt in navi fragili navigare! » Objiciebant clerici quos refellit, nonnullos « feminas habentes in domibus martyrium consecutos esse, ut illorum innocens conscientia probaretur. In martyrio, aiebant, ignoscitur nobis, sicut indultum est parentibus. » Elucet etiam scriptoris antiquitas ex illius de angelis opinione, quos putat « cum fœminis cecidisse. » Quod autem ait Christum seipsum comparare Deo ausum non esse, id profecto redolet ætatem Ario antiquiorem, quæ nonnunquam ad Personarum distinctionem attentior erat, quam ad æqualitatem defendendam.

His rationibus nititur editor Oxoniensis (not. 1), quod circa Bedæ tempora de clericorum cœlibatu maxime ferveret præsertim in Occidente controversia; quod tunc revelationibus, ut hoc ipso in libro, conjugium sacerdotum prohibitum diceretur; quod hunc librum post Vulgatam versionem in usu receptam scriptum fuisse constet. Sed nihil prorsus agit petita ex revelationibus ratio, quæ multo frequentiores fuerunt tertio et quarto sæculo, quam circa Bedæ tempora. Jam tertio sæculo prohibitæ fuerant clericis mulieres subintroductæ : nam Paulo Samosateno, inter alia plurima, illud etiam crimini verterunt Antiocheni Patres, quod cum ipse ejusmodi mulieres, tum etiam, ipso connivente, presbyteri et diaconi habuissent. Legi etiam potest, epist. 62 Cypriani. Quod spectat ad Vulgatam versionem, num, quæso, illam sequitur hic scriptor cum sic Apostolum citat : *Posteriora quidem obliviscens, ad ea quæ sunt ante petens, ad regulam sequor, ad palmam supernæ vocationis Domini nostri Jesu Christi.* Fecere id quidem librarii in hoc libro et multis aliis, ut Scripturæ testimonia ad

A Vulgatam revocarent; sed sæpe ex vetustis codicibus vera legendi ratio dignoscitur.

Statuere ergo licet hunc scriptorem tertio aut quarto ineunte sæculo vixisse. Episcopum fuisse declarat ipsius in regenda ecclesia et in admonendis clericis sollicitudo, quibus testatur numquam litteras suas defuisse, « quæ per absentiam nostram, inquit, frequentiam omnibus pensaverunt. » Ante hunc librum scripserat illis epistolam, « quæ omnium morum instituta de lege commendans, summatim omnia contineret, quæcumque universis clericis generaliter ad dirigendam regulam competunt disciplinæ. »

Nihil dicam *de expositione in Symbolum,* quod eximium opus, Hieronymo etiam adscriptum, nunc B omnium **176** judicio restituitur legitimo parenti Ruffino. Paulo accuratius examinanda Celsi *ad Vigilium* epistola. Nihil aliud est hic libellus quam præfatio sive epistola nuncupatoria Celsi cujusdam senis christiani in *Altercationem Joannis et Papisci*; quod opus ex græco latinum a se factum Vigilio episcopo nuncupavit. Damnum fecimus tum perantiqui illius libri, tum etiam latinæ interpretationis; sola exstat præfatio sive epistola nuncupatoria. Cum Jason Christianus Hebræus cum Papisco, Judæo Alexandrino, de veritate christianæ religionis disseruisset, ac Judæus, post plurimas obstinati animi significationes, tandem oppugnatæ veritati dedisset manus, litteris græcis mandata sunt quæ inter C utrumque tanto studio fuerant disputata. Non constat ab ipso Jasone scriptum esse colloquium, quamvis nemo aptius id facere potuisse videatur. Opus attribuebat S. Lucæ Clemens Alexandrinus in sexto *Hypotyposeon* libro, ut testatur Maximus in scholiis ad librum Dionysii *de Myst. Theol.*, cap. 1, sed id prorsus improbabile est. Ipse Maximus Aristoni Pellæo ibidem adjudicat.

Celsus Epicureus cum historias Judæorum et Christianorum fabulas esse contenderet, ac operam ab utrisque in nonnullis allegorice interpretandis adhibitam floccifaceret, in exemplum adducebat Papisci cujusdam et Jasonis ἀντιλογίαν, quam, ut miseratione et odio digniorem quam risu, ne refellendam quidem judicabat. Observat Origenes (IV D *Cels.*, p. 199) ex omnibus Christianorum libris allegorias et enarrationes non contemnendo dicendi genere continentibus, eum a Celso electum esse qui vilior sit et ad multos ac simpliciores fide imbuendos aptior, quam ad intelligentiores permovendos; sed tamen nihil in eo occurrere contendit quod odio dignum sit, nec aliud quidquam requirit ad Celsi condemnationem, nisi ut legatur ille liber, « in quo describitur Christianus cum Judæo disserens ex scripturis Judaicis, et quæ de Christo prædicta sunt in Jesum convenire demonstrans; idque altero adversus hanc disputationem strenue et Judæi personæ convenienter obnitente. » Ex his perspici potest quibus de rebus hoc in libro pertractum fuerit. Colligit ex Origene Tillemontius

hanc sententiam ab auctore hujus libri diligenter inculcari, « omnis sapientiæ fontem ac principium esse Deo universorum credere, et actiones omnes eo referre ut illi quacumque de re placeatur, ac ne cogitare quidem quidquam quod illi displiceat; quippe cum non solum dicta et facta, sed etiam cogitationes judicandæ sint. » Sed hanc sententiam Origenes Jasonis propriam non facit, sed ut commune principium commemorat omnium apud Christianos librorum. Hieronymus *Quæst. in Gen.*, testatur initium Genesis in *Altercatione Jasonis* et *Papisci* sic exponi : *In Filio fecit Deus cœlum et terram*; citat etiam illud ex eodem libro : Λοιδορία Θεοῦ ὁ κρεμάμενος, *Maledictio Dei qui appensus est*, libr. II *in Epist. ad Galat.* His adde Maximum qui loco supra citato ait se legisse septem cœlos in *dialogo Jasonis et Papisci*. Brevem autem fuisse hanc pertractationem indicat Latinus interpres, qui « Judaici **177** cordis obstinatam duritiam brevi monitione ac leni increpatione mollitam » fuisse dicit. Sic enim emendavimus pro eo quod antea legebatur « Hebræa monitione. »

Opinatus est Pamelius Jasonem Hebræum illum christianum, qui Papiscum Judæum Alexandrinum ad christianam religionem adduxit, eumdem esse ac eum de quo mentio fit *Act.*, XVII, et XVI *Epist. ad Romanos*; sed nullo prorsus momento nititur hæc conjectura. Non dubium quin vixerit sæculo secundo, cum illius disceptatio cognita Celso fuerit. Episcopum aut saltem presbyterum fuisse crediderim, siquidem Papiscus veritatis luce perculsus, ut signaculum sumeret deprecatus Jasonem postulavit.

Quod spectat ad latinum interpretem, is senem se esse dicit ac Celsum vocari; disceptationem Jasonis Hebræi christiani et Papisci Judæi Alexandrini latinis litteris illustrare aggressus est, « animante Dei ope et servata verborum proprietate, » ut præclarissimam victoriam, quam veritas ex Papisci corde reportaverat, ad cognitionem Græce nescientium transferret. Nuncupat interpretationem suam Vigilio episcopo, tum ut sacerdos utriusque linguæ peritus et sancti Spiritus veneratione verecundus, auctoritate Spiritus sancti opus comprobaret et emendaret; tum ut hac prima dilectionis petitione in discipulorum numerum ab eo adscisceretur. Ex quibus perspicitur Celsum in eam urbem cui præerat Vigilius, non multo ante venisse quam ei hoc munus offerret. Illum in hanc urbem ex altera parte provinciæ traxerat fama Vigilii; nec senectus, nec itineris longinquitas, nec tribulatio inopiæ atque penuriæ deterruerant. Hunc Vigilium Pamelius Tridentinum episcopum fuisse conjicit; sed quod Celsus Vigilio suo de futuro martyrio gratulatur, eumque ait Dei judicio martyrem destinatum fuisse cum mirabili modo episcopus constitutus est, id Vigilio Tridentino aptari non potest, quem sæculo quarto exeunte in summa Ecclesiæ pace viventem nemo spe et exspectatione martyrem dicere potuit.

Sequitur alius tractatus *adversus Judæos*, Cypriano prorsus abjudicandus. Multo absurdius fecere qui librum *de revelatione Capitis beati Joannis Baptistæ* inter opera Cypriani ediderunt. Reperitur fabulosum opus in antiquissima Vindelici Spirensis editione. Erasmi nomini non leve dedecus inusserunt H. Gravius et Pamelius, qui librum *de duplici Martyrio* elucubratum ab eo et affictum Cypriano judicarunt. De hoc libello diximus in præfatione. *De duodecim Abusionibus sæculi* variæ sunt conjecturæ, aliis laico cuidam Erardo nomine, aliis S. Patritio Hibernorum apostolo adjudicantibus. Opus Augustino tribuitur in multis codicibus antiquis, ac cum illius operibus editus est. Testatur Fellus olim in linguam Anglorum translatum fuisse, et in volumine manu scripto homiliarum Saxonicarum reperiri sub hoc titulo : *De duodecim abusivis, secundum disputationem S. Cypriani episcopi et martyris.* At nullum prorsus monumentum a pietate Cypriani longius distat quam *Cœna* **178** *Cypriani.* Nihil enim aliud habet præter ineptissimos jocos, non ex rebus profanis, sed, quod Turca dignius quam Christiano existimat Tillemontius, ex Scripturis sacris per fas et nefas deductos. Testatur Salmasius in notis *ad Flavium Vopiscum* (p. 396), se beneficio doctissimi jurisconsulti Jureti habuisse hunc libellum manu scriptum ab Azelino monacho Rhemensi versibus redditum cum hoc titulo : « Cœna Azelini Rhemensis monachi, quam condidit ad Henricum imperatorem, imitatus Cyprianum Carthaginensem. » Vide de eodem libro Casimirum Oudin.

Nonnulla alia nomen Cypriani præ se ferunt, velut *Tyronis et Senecæ Notæ*, quas Cyprianum auxisse vocabulis Christianorum usui aptis existimat post Trithemium Gruterus, a quo hæ notæ in lucem editæ sunt. Editum est ab Anglis sub nomine Cypriani computum Paschale, quod a Paulo diacono designari existimant, cum ait Cyprianum chronicam valde utilem composuisse. Scriptoris ætatem indicat computum, quod ad quintum Gordiani annum, et consules Arianum et Papum perducitur. Non omnino repugnat ut jam tum conversus fuisse Cyprianus existimetur, quamvis id Pontius diaconus suadeat serius contigisse. Sed non quadrat hujus scriptoris styli barbaries cum elegantia sermonis quam Cypriano in primordiis conversionis studio fuisse perspicitur ex *Epistola ad Donatum*. Reperit editor Oxoniensis duos libellos sub nomine Cypriani, alterum latine, alterum græce scriptum. Primi titulus *Secreta Cypriani* : alterius Εὐχαὶ Κυπριάνου. Utrumque, utpote fœdissimæ superstitionis plenum, luce prorsus indignum judicavit. Hæc autem supposita videntur fuisse Cypriano Antiocheno, de quo jam nobis agendum.

XXXVII. — *De S. Cypriani Antiocheni pœnitentia, et aliis duobus libellis ad eum pertinentibus.*

Supra conati sumus probare Cyprianum Antiochenum non esse hominem fabulosum, ut existimavit Oxoniensis editor. Nunc consideranda nobis illius *Pœnitentia* sive *Confessio,* quod opus latine editum ab Anglis, græce et latine vulgandum duximus. Agemus etiam de duobus aliis libellis, nempe *Conversione Justinæ et Cypriani,* et utriusque *Passione,* quos conjuncte cum Confessione ex vetusto codice sancti Audoeni Rhotomagensis erutos, non ita pridem duo eruditi viri, D. Edmundus Martene et D. Ursinus Durand Latine ediderunt, tom. III *Thesauri anecdotorum.*

Existimavit S. Gregorius Nazianzenus Confessionem ab ipso martyre scriptam fuisse. Ait enim in orat. 18 (p. 278), illum « vitæ suæ turpitudinem longa oratione proscindisse, ut ipsam quoque scelerum confessionem Deo muneris loco offerret, ac multis eorum qui ab improba et flagitiosa vivendi ratione animum revocant, ad melius sperandum via existeret. » Idem etiam existimant Tillemontius et qui triplex illud monumentum vulgarunt. Sed, quominus his assentiar, detinent me non solum magicæ artis quidam effectus fabulam redolentes, sed ipsa etiam magicarum operationum longa descriptio et **179** exquisitæ de singulis vitiorum formis ambages, quæ prorsus frigidæ videntur, et curiosa magis consideratione quam pungente intimos sensus dolore contineri. Deinde vero is qui Cyprianum in hoc libro loquentem inducit, non obscure indicat se in ejus sceleribus enarrandis non certa semper et explorata sequi, sed ex iis quæ a magis fieri solent, quid Cyprianus egisset conjicere. Ait enim Eusebius Cypriano ': « Probo confessionem tuam, qua mihi impietates a te admissas et non admissas enarrasti. » Numquam hæc scripsisset ipse Cyprianus; sed alius his verbis admonet se idcirco tot scelera Cypriano attribuisse, non quod omnia ab eo commissa certo sciret, sed quod pleraque, utpote a magis perpetrari solita, celeberrimus magus evitasse non videretur. In quo quidem sinceri scriptoris officio functus est, qui fucum lectoribus facere noluerit, si quam in scribendo licentiam sibi sumeret. Quamvis ergo hoc opus non scriptum sit ab ipso Cypriano, non tamen illius conversio fabulis adscribenda; nec si quis hunc eventum elegit in quo ornando et amplificando elaboraret, idcirco historiæ summa in suspicionem vocanda, cum præsertim scriptor ille uti potuerit antiquioribus monumentis quæ Cypriani et Justinæ martyrii acta, ut legimus sub finem libelli de utriusque passione, « ab initio usque in finem scripta » continebant.

Quod spectat ad tempus quo hæc scripta Confessio, etsi huic operi nulla prorsus apud editorem Oxoniensem fides, illud tamen existimat Constantini imperio antiquius. Sed quod in Conversione, quæ ejusdem scriptoris fœtus videtur esse ac Con- A fessio, Christiani vocantur Galilæi, id magnam habet necessitudinem cum ætate Juliani imperatoris, quem nemo nescit hoc nomine Christianos solitum compellare : satis apposita videntur ad hoc tempus quæ in utroque libello de inanibus magica artis in Christianos conatibus leguntur.

Non pugnat cum sæculi tertii institutis commissa Justinæ monasterii virginum administratio, ut legimus sub finem Conversionis; siquidem jam tum exstitisse ejusmodi virginum cœnobia perspicitur ex Vita S. Antonii, qui sororem suam, teste Athanasio (n. 3), in parthenonem educandam deduxit circa annum 271 : sed sæculo quarto magis quam tertio congruit quod eadem Justina capillos Deo totondisse dicitur sub finem Confessionis. Testatur B Hieronymus in *Epistola ad Sabinianum,* morem esse in Ægypti et Syriæ monasteriis, ut tam virgo quam vidua quæ se Deo voverint, crinem monasteriorum matribus offerant desecandum : quod quidem addit munditiei causa fieri, quia ejusmodi feminæ nec lavacro nec oleo utebantur. Hic autem observabo ejusmodi virgines longe ab illis discrepare quas synodus Gangrensis anathemate damnavit; de quibus etiam Theodosius sanxit an. 390, « ut feminæ quæ crinem suum, contra divinas humanasque leges, instinctu persuasæ professionis absciderint, ab ecclesiæ foribus arceantur.....; adeo quidem ut episcopus, tonso capite feminam si introire permiserit, ipse etiam cum **180** hujusmodi C contuberniis, arceatur » etc. (*Cod. Theod.,* tom. VI, p. 61). Existimat Gothofredus omnem prorsus radendi capitis morem a synodo Gangrensi et a Theodosio in feminis fuisse damnatum. Unde vir doctissimus in morem a Syriæ et Ægypti monasteriis, ac postea ab aliis ascitum, velut in magnum nefas invehitur, ac non sine ingenti queritur dolore « quod tandem mores in potestatem suam leges humanas et divinas perduxerint. » At luce clarius est nec synodum Gangrensem, nec Theodosium ad eas virgines respexisse, quas testatur Hieronymus, etsi crines tonderent, velato tamen ac ligato esse capite; sed ad alias longe dissimiles, quæ, ut ait synodus Gangrensis, « præceptum subjectionis » dissolvebant, ἀναλύουσαι τὸ πρόσταγμα τῆς ὑποταγῆς, quia D scilicet intecto capite incedebant. Unde Theodosius, cum ejusmodi feminæ ab omnibus videri possent, episcopos deponi jubet si introitum illis in ecclesiam concesserint.

Cum ergo triplex illud monumentum pluribus sæculi quarti notis signatum sit, sicque aliquo intervallo distet a Cypriano Antiocheno, fieri potuit ut ad historiæ summam nonnulla ornandi aut amplificandi causa adderentur. Displicet enim mihi Justina super fenestram sedens, dum diaconum Prælium de Evangelio disserentem audit, ac per fenestram quotidie ab eodem diacono solita edoceri. Item de Thecla Paulum audiente dictum in hujus virginis *Vita.* Præterea, quæ latine tantum exstant, non tanti esse momenti debent quanti es-

set græcus ipse contextus : nam, cum, latinam Confessionis interpretationem cum græco contextu conferens, multa interpretem detraxisse, multa addidisse, et in plurimis a vero sensu aberrasse deprehenderim, vereor ne idem in duas alias partes evenerit. Hinc nihil reperias in *Conversione* de præclara illa prece qua Justina Deiparam teste Gregorio Nazianzeno, in ipso tentationis discrimine orabat, ut virgini Virgo succurreret, nihil de combustis a Cypriano magicis libris ante baptismum, nihil de ostiarii munere, quod ei post baptismum commissum est. Eadem forte de causa in *Passione Cypriani et Justinæ* judex qui eos damnavit, comes Orientis dicitur, et Diocletiano sic scribit : *Claudio* (*Diocletiano* cod. Colbert.), *Cæsari magno, terræ et maris domino, salutem.* Sic etiam Cyprianus et Justina Damascum accersuntur, quamvis apud Photium Justina jam antea in hanc urbem migrasse, tunc autem solus Cyprianus eo perductus fuisse dicatur.

Cyprianum cum Justina passum esse Nicomediæ sub Diocletiano et Maximiano tum cum Diocletianus Nicomediæ versaretur, ex Eudociæ apud Photium testimonio perspicitur, et ex ipsa Passione. Quod si passi sunt die 26 septembris, quo die eo- A rum natalia Latini celebrant, vel ut apud Græcos, die 2 Octobris, necesse est ut observat Tillemontius, id anno 304 contigisse. Neque enim anno 303 contingere potuit; quia Diocletianus hoc anno circa mensem novembrem Romæ versabatur, nec persecutio ante annum 304 adversus laicos exarsit neque **181** etiam anno 305, quia hoc anno Diocletianus jam mense maio imperium abdicaverat.

Videtur ætate provectus fuisse Cyprianus cum vitam pro Christo profudit. Annos triginta natus ex Ægypto in Chaldæam profectus est, ibique commoratus rediit in patriam, ubi multis facinoribus famam et nomen adeptus est, ac tandem aliquando, cum nefariæ artis irritos in Justinam conatus sensisset, nomen dedit Christianæ religioni. Post an- B num presbyter factus est, et sexdecim annis in hoc gradu **182** exactis Anthimo episcopo successit. Necesse est eum in episcopatu plures annos traduxisse, « siquidem multorum corda illuminabat per verbum Dei et convertebat ab omni hæresi et augebat gregem Christi. » Anthimus autem Cypriani decessor Optato successerat, a quo Ædesius et Cledonia cum filia Justina baptizati sunt; Ædesius etiam presbyter creatus, quo ministerio per annum et menses sex perfunctus est.

NOTITIA CODICUM MSS.

QUI AD HANC EDITIONEM ADORNANDAM ADHIBITI FUERE.

Contulerat Baluzius cum codicibus manuscriptis plurima Cypriani operum edita exemplaria, quæ nobis inspicere non licuit. Sed ex ejus notis existimari potest quantum industriæ ac laboris in hoc genere insumpserit. Nam, præter codices qui Manutio, Pamelio, Rigaltio et Anglis usui fuerunt, habuit Baluzius ac diligenter cum editis contulit plures ex bibliotheca Regia, in his vetustum codicem qui olim fuit S. Martini Tornacensis : ex bibliotheca autem Colbertina codices, 137, 782, 801, 2442, et vetustissimum 1305, qui fuit olim bibliothecæ Thuaniæ, et alium qui fuit olim collegii Fuxensis : ex bibliotheca Remigiana unum vetustissimum, et alium recentiorem : unum ex monasterio S. Dionysii in eadem urbe : plures etiam tum ex S. Victoris Parisiensis, tum ex ipsius Baluzii bibliotheca. His adde Seguerianum ante annos mille scriptum, Beccensem, Divionensem, Corbeiensem, Gratianopolitanum clarissimi viri Gasparis Boni, Burgundicum, Fossatensem, Carnotensem, Lamonianum, Compendiensem, Pithœanum Sorbonicum, Monasteriensem, nunc Parisiis in bibliotheca Augustinianorum suburbii S. Germani asservatum, Floriacensem, Moyssiacensem, vetustum librum qui fuit Raymundi episcopi Acconensis; alios denique ex monasteriis S. Arnulphi Metensis, S. Michaelis in periculo maris, S. Germani a Pratis, S. Galli, Montis S. Eligii. Præterea missæ ad Baluzium fuerunt variæ lectiones excerptæ ex codicibus Vaticanis, ut patet ex ejus notis ad Epistolam Cypriani XLVIII. Ex his autem codicibus, quos recensuimus, nonnulli ab Anglis citari solent : sed tamen sic illis utitur Baluzius, ut eos contulisse cum editis aut saltem consuluisse videatur.

Adhibuimus etiam ad opera Cypriano ascripta veteres libros ex bibliotheca Regia, ex Colbertina, ex Sorbonica, Victorina et Sangermanensi. Sed ad ea quæ majoris sunt pretii, accurate emendanda et castiganda magno in primis usui fuerunt tres antiquissimi codices, Remigianus unus ad epistolam *Celsi ad Vigilium,* et duo Sangermanenses ad librum *de Singularitate Clericorum* et *Expositionem in Symbolum.*

D. PRUD. MARAN.

INDEX CAPITUM

QUÆ IN PRÆFATIONE, ET VITA S. CYPRIANI, NUNC PRIMUM ADORNATA, CONTINENTUR.

ORDO EPISTOLARUM SANCTI CYPRIANI

QUEM PAMELIUS ET BALUZIUS SECUTI SUNT,

COMPARATUS CUM ORDINE EDITIONIS OXONIENSIS.

OXON	PAMEL.	BALUZ.		ED. BAL.	NOV. ED.
	I		Expuncta a Baluzio.	»	»
	II	1	Ad Donatum. Pag.	1	193
8	III	2	Cleri Romani ad clerum Carthaginensem de secessu divi Cypriani.	7	225
9	IV	3	Ad presbyteros et diaconos Romæ consistentes.	8	230
5	V	4	Ad presbyteros et diaconos.	9	232
14	VI	5	Ad presbyteros et diaconos.	*Ib.*	233
13	VII	6	Ad Rogatianum presbyterum et cæteros confessores.	11	235
11	VIII	7	Ad clerum, de precando Deo.	13	240
10	IX	8	Ad martyres et confessores.	16	245
16	X	9	Ad clerum, de quibusdam presbyteris qui temere pacem lapsis dederunt, necdum sedata persecutione et citra conscientiam episcoporum.	18	250
15	XI	10	Ad martyres et confessores qui lapsis petierunt pacem dari.	19	253
17	XII	11	Ad plebem.	21	256
18	XIII	12	Ad clerum, de lapsis et catechumenis, ne vacui exeant.	22	258
19	XIV	13	Ad clerum, de his qui ad pacem festinant.	*Ib.*	260
20	XV	14	Ad presbyteros et diaconos Romæ consistentes.	23	261
37	XVI	15	Ad Moysen et Maximum et cæteros confessores.	24	264
23	XVII	16	Confessorum ad Cyprianum.	26	268
26	XVIII	17	Ad presbyteros et diaconos, de præcedenti et duabus sequentibus epistolis.	*Ib.*	269
24	XIX	18	Caldonii ad Cyprianum.	27	271
25	XX	19	Cypriani Caldonio.	28	273
21	XXI	20	Celerini ad Lucianum.	*Ib.*	274
22	XXII	21	Luciani ad Celerinum.	30	279
27	XXIII	22	Ad clerum Romæ consistentem, de multis confessoribus et de Luciani inverecundia et Celerini confessoris modestia.	31	282
29	XXIV		Ad clerum, de litteris Romam missis et de Saturo lectore et Optato hypodiacono factis.	33	287
28	XXV		Ad Moysen et Maximum et cæteros confessores.	*Ib.*	288
31	XXVI		Moyses, Maximus, Nicostratus et alii confessores respondent præcedenti epistolæ.	34	290
33	XXVII		Cyprianus lapsis.	37	298
34	XXVIII		Ad presbyteros et diaconos.	38	300
35	XXIX		Ad presbyteros et diaconos Romæ consistentes.	39	302
36	XXX		Presbyteri et diaconi Romæ consistentes ad Cyprianum.	40	303
30	XXXI		Cleri Romani ad Cyprianum	42	307
32	XXXII		Ad clerum Carthaginensem, de missis Romam et acceptis inde litteris	45	315
38	XXXIII		Ad clerum et plebem, de Aurelio lectore ordinato.	46	317
39	XXXIV		Ad clerum et plebem, de Celerino lectore ordinato.	47	320
40	XXXV		Ad eosdem, de Numidico ordinato presbytero.	48	324
7	XXXVI		Ad clerum, de cura pauperum et peregrinorum.	49	326
12	XXXVII		Ad clerum, ut confessoribus in carcere constitutis omnis humanitas præbeatur.	50	327
41	XXXVIII		Ad Caldonium, Herculanum et cæteros, de abstinendo Felicissimo.	51	329
42	XXXIX		Caldonii, Herculani et cæterorum epistola ad Cyprianum, de abstento Felicissimo cum suis,	52	331
43	XL		Ad plebem, de quinque presbyteris schismaticis factionis Felicissimi.	*Ib.*	332
44	XLI		Ad Cornelium, quod ordinationem Novatiani non receperit.	55	339
45	XLII		Ad Cornelium, de ordinatione ejus a se comprobata et de Felicissimo.	56	*Ib.*

TRACTATUS.

OPUSCULA VULGO ADSCRIPTA SANCTO CYPRIANO

EX EDITIONIBUS OXONIANA ET BALUZIANA.

ORDO EPISTOLARUM ALPHABETICUS.

ORDO

EPISTOLARUM ET TRACTATUUM SANCTI CYPRIANI,

Accommodatus ad ea quæ in Vita S. Martyris disseruimus.

Non multo post baptismum epistola ad Donatum et liber *de Vanitate idolorum*.

Tres libros *Testimoniorum* et librum *de Habitu virginum* vel presbyter scripsit Cyprianus, vel initio episcopatus.

Epistola 66 initio episcopatus ante persecutionem Decii. Scriptæ existimantur in Annalibus Cyprianicis circa idem tempus 61. 62. 65; sed ultima videtur potius scripta post hæresim Novatiani : duæ priores nulla temporis nota signatæ.

Anno 250 in secessu sancti Cypriani epistola 3, quæ est cleri Romani; 4, quæ est responsio Cypriani. Litteræ tredecim in epist. 15 commemoratæ, ex quibus septem tantum habemus, nempe 5, 9, 11, 10, 12, 13, 14. Hæ Romam missæ cum epist. XV vigente jam æstate. Paulo post 19, quæ est Caldonii ad Cyprianum; 20, responsio Cypriani; 17, Luciani et confessorum; 18 ad presbyteros et diaconos; 22, Luciani ad Celerinum responsio. Celerini autem epistola, quæ est 21, scripta fuerat diebus paschalibus. Sex illæ epistolæ Romam missæ cum epistolis 23 et 25, paulo post scriptis. Eodem tempore epistola 24 et paulo post 27, 28, 29. Post epistolam Cypriani vigesimam nonam venerunt Roma epistolæ 31 et 26. Tum scribit Cyprianus epist. 32, et paulo post accipit Roma epistolam 30. Circa mensem Octobrem epist. 37. Non multo post epist. 8. Eodem anno 250, exeunte vel etiam, si cui magis placeat, anno 251 ineunte, scriptæ sunt epistolæ 16, 35, 33, 34, 7, 6, 36, 38, 39, in epistolis 16 et 35, nulla pacis mentio; quin etiam in epist. 16 confessores, ut in media persecutione, ita laudat et hortatur Cyprianus.

Anno 251 paulo ante Pascha epistola 11, morante adhuc in secessu Cypriano. Non multo post Pascha ac reditum Cypriani, liber *de lapsis*. Paulo post reditum legatorum epistola 61, per Primitivum presbyterum, et ante illius reditum epistola 42, cum quadragesima tertia et quadragesima quarta ac libro *de Unitate Ecclesiæ*. Deinde epistola 45, paulo post reditum Primitivi. Epistolæ 68 et 46, quæ sunt Cornelii, et 50, quæ est confessorum, allatæ per Nicephorum, qui cum Mettio, ut verisimile est, epistolas 42, 43, 44, detulerat. His tribus litteris respondet Cyprianus epistolas 49, 47, 51.

Anno 252 ineunte, epistola 52 Eodem anno liber *de Oratione Dominica*. Circa Pascha epistola 53. Post Idus Maii epistola 59, 64, deinde 55, 56, 57.

Anno 252 exeunte 58, 81.

Anno 252 aut 253 liber *adversus Demetrianum*, et epist. 60.

Anno 253 aut 254 liber *de Mortalitate;* nec multo post alius de *Opere et eleemosyna*.

Anno 254 epist. 69. Forte eodem anno, aut saltem ante dissensionem Afrorum cum Stephano epistolæ 67, 68.

Anno 255 circa autumnum epistola 70, tum 71.

Anno 256 paulo post Pascha epist. 72, tum 73, 74, 76. Circa idem tempus scripti libri *de Patientia* et *de Zelo et Livore*. Eodem anno Kalendis Septembris concilium tertium Carthaginense, tum instante hieme epistola 75, Firmiliani ad Cyprianum, epistola 63 post exortam de baptismo controversiam, ac forte anno 257.

Anno 257 liber *de Exhortatione martyrii*. Eodem anno vel anno 258 epistolæ 77, 78, 79, 80.

Anno 258, mense Augusto epistola 82, et paulo ante martyrium epist. 83.

D. P. MARAN.

S. THASCII CÆCILII CYPRIANI

EPISCOPI CARTHAGINENSIS ET MARTYRIS

OPERUM PARS PRIMA. --- EPISTOLÆ.

183-192 EPISTOLA PRIMA (1).

(Erasm., Pamel., ep. II. Rigal., ep. I Oxon., Lips., liber de Gratia Dei.)

AD DONATUM [1].

ARGUMENTUM. — *Promiserat Donato Cyprianus sermonem se cum illo habiturum de rebus divinis; A jam promissis admonitus satisfacit, ac multis gratiam Dei per baptismum collatam commendans, quantum sit mutatus ab illo significat, et ad oculum demonstratis mundi erroribus, ad contemptum ejus, ad assiduam denique lectionem et orationem adhortatur.*

I. Cæcilius Cyprianus Donato salutem. Bene ad-

Variæ lectiones.

[1] Ad Donatum de erroribus mundi et contemptu ejus *Camb. Dun. Vict.* De disciplina ad Donatum *Vos.* 4, de Gratia Dei. *Oxon. Gold.*

Steph. Baluzii notæ.

(1) Hanc epistolam habent omnes editiones et plerique libri veteres. Non exstat tamen in uno bibliothecæ Regiæ, in uno monasterii sancti Remigii, Remensis, in duobus monasterii Compediensis, in eo quem habui ex monasterio Sancti Michaelis in periculo maris, neque demum in Corbeiensi. Quod ideo annotandum esse arbitratus sum quia vir doctissimus Nicolaus Rigaltius, haud dubie lapsu memoriæ, vel per incogitantiam, in observationibus suis ad opera sancti Cypriani refert plures varias lectiones istius epistolæ ex codice Corbeiensi, in quo ea non habetur.

Primum illa locum obtinet in multis codicibus B antiquis, in Veronensi nimirum omnium vetustissimo, in Seguieriano item antiquissimo, in duobus Vaticanis, in omnibus iis quibus usus est Guillelmus Morellius, in eo qui fuit Raymundi episcopi Acconensis, ut adnotatum reperi manu Simonis Goulartii, qui eo usus est, et in viginti et uno cum quibus ego contuli opera beati martyris. Imo in codice sancti Eligii Atrebatensis ita scriptum vidi in calce istius epistolæ: *Explicit prima epistola*.

Illam sanctus Augustinus citat, ex eaque fragmenta refert in libro IV *de Doctrina Christiana*, cap. 14, et in *serm.* 312, in nova editione pag. 1256.

mones (2), **193** Donate (3) charissime. Nam et promisisse me memini, et reddendi tempestivum

A prorsus hoc tempus est, cum [2], indulgente vindemia (4), solutus animus **194** in quietem solemnes

Variæ lectiones.

[2] Quod *Ar. Ben. Bod.* 3. Quo *Lamb. Fb. Lin. NC.* 1. *Spir. Thu. Voss. Vict.* Quo indultis vindemiis resolutus *Voss.* 4.

Steph. Baluzii notæ.

Cyprianumque graviter reprehendit quod illam spumeo verborum ambitu ornaverit; quia nimirum putabat, ut opinor, regnum Dei, ut verbis utar Sulpicii in prologo libri *de Vita Sancti Martini*, non in eloquentia sed in fide constare. Ego vero mecum sæpenumero admiratus sum illam Augustini censuram in hac epistola, quæ tota de Deo est et reprehensio morum corruptorum et depravatorum sæculi, reprehendendis gravitatem et eloquentiam sermonis, tanquam si res Dei electissimis verbis gravissimisque sententiis rhetorice ornare fas non esset. B Contra, si usquam opus est eloquentia, id vero in primis, mea quidem sententia, palam est obtinere debere in compositionibus ad majestatem et gloriam summi Dei pertinentibus, quamvis, ut ait sanctus Hilarius in libro II *de Trinitate*, ad ea quæ Dei sunt exsequenda sermo omnis infirmus sit. Item Macarius Mucius in Præfatione ad carmen suum de Triumpho crucis : « Negare non ausim, inquit, eam esse divinarum rerum vim atque dignitatem, ut nullo stylo assequi possimus, non tamen ita remotam censeo, ut Camænis inaccessibilem rear. » Nam, ut ait Novatianus, in libro *de Trinitate* : « Ad cogitandam et ad eloquendam Dei majestatem, et eloquentia omnis merito muta est et mens exigua est. » Exemplis talibus plena sunt omnia. Quis umquam reprehendit eloquentiam in sancto Joanne Chrysostomo? qui eruditius aut acutius *Apologetico* Tertulliani? qui, ut ait sanctus Hieronymus in epistola *ad Magnum* adversus Jo- C vinianum, cunctam sæculi continet disciplinam : quid elegantius *Octavio* Minucii Felicis? Neque Arnobio sua defuit eloquentia. Lactantii libros *divinarum Institutionum* omnes consentiunt Tullianam eloquentiam redolere. Etiam lucubrationes sancti Hieronymi, etsi is in epistola *ad Pammachium* scribat dissimulandam et fugiendam esse eloquii venustatem in interpretatione ecclesiastica, quam ipse vitavit in interpretatione librorum sacræ Scripturæ, rhetoricæ tamen flosculis ubique abundant et ambitiosa eloquentia et aliorum qui hoc scribendi genere utuntur defensionem suscepit in eadem epistola *ad Magnum*. Ex quo necessario consequitur reprehensioni obnoxios esse auctores ecclesiasticos melioris notæ, si censura a sancto Augustino lata adversus hanc Cypriani epistolam justa est ac legitima. Quare amplectenda omnino mihi videtur Lactantii sententia qui (lib. V, cap. 1) ait scientiam litterarum non modo nihil nocere religioni atque justitiæ, sed etiam pro- D desse quamplurimum si is qui eas didicerit, sit virtutibus instructior et veritate sapientior. Etiam is qui anno 1483 procuravit editionem Venetam operum sancti Cypriani ita loquitur in Præfatione sua : « Æquo enim satis animo ferre nequaquam possum recentiorum quorumdam novam hæresim, qui nullum orationis florem sequentes putant quod expolito limatoque tractatur eloquio rei sacræ admodum officere. » Et paulo post : « Nam si eloquentiam rem mediam esse agnoscunt, qua et recte uti et male possumus, quis mentis compos dicere audet non debere dogmatis Christiani professores in defendenda veritate ea uti qua in extollenda falsitate omnes abusi sunt gentiles ? » Ita etiam sensit Joannes Maldonatus scribens ad Petrum Madurum : « Cur enim, inquit, Christus non habeat meliores oratores quam diabolus ? » In eadem quoque sententia fuisse Joannem Sichardum liquet ex Præfatione ejus ad libros *Recognitionum* sancti Clementis. Exstat in volumine *Orationum* M. Antonii Majoragii oratio adversus eos qui ornandæ orationis studium et dicendi elegantiam vituperant, eorumque opinionem vocat hæresim. Paulus quoque Cortesius in Proœmio libri sui sententiarum damnat eos theologos qui disserendi elegantiam a theologia sejungunt. Et nihilominus verum est quod ait sanctus Hieronymus in epistola *de Filio prodigo* ad papam Damasum, in ecclesiasticis rebus non quæri verba sed sensus. Ita etiam sensit Faustinus episcopus in Præfatione libri *de Fide*, contra Arianos : « In causa, inquit, fidei non sermonum sublimitas requirenda est, quando ipsa sola testimonia sufficiunt. »

(2) *Bene admones*. In libro Fuxensi scriptum est *Vere admones*, et in margine, *Alii dicunt : Bene*. Hanc porro lectionem esse meliorem, præter auctoritatem veterum exemplarium, probatur etiam auctoritate Rufini in prologo Homiliarum Origenis *in Numeros*, apud Henricum Valesium, in adnotationibus ad *Historiam Ecclesiasticam* Eusebii (pag. 129), ubi sic habetur : « Utor verbis tibi, frater, beati martyris. » — « Bene admones, Donate charissime. Nam et promisisse me memini. » Et paulo post : « Sed reddendæ pollicitationi non tempestivum, ut ille ait, sed tempestuosum nobis tempus ac turbidum fuit. » Ex his interim beati Cypriani verbis colligi posse videtur illum in hac epistola respondere ei qua Donatus eum admonuerat uti promissis ac recepto suo satisfaceret. Non inde tamen colligi debet epistolium quod Pamelius invenit in codice Camberonensi, quodque nos invenimus etiam in veteri libro qui fuit Francisci Pithœi, inde, inquam, colligi non debet epistolium illud, in cujus fronte positum est nomen Donati ad Cyprianum scribentis, esse admonitionem qua permotus Cyprianus hanc epistolam ad eum dedit. Non dubitabat Pamelius quin legitimus Donati fœtus esset, eamque sententiam facile amplexus est illustrissimus cardinalis Baronius in *Annalibus ecclesiasticis*. Alii illud ut spurium rejecerunt, quorum ego opinioni lubenter accedo. Et tamen arbitror istic, uti fecere Rigaltius et episcopus Oxoniensis, esse ponendum, ne quam mihi negligentiam curiosus lector imputare possit. Sic ergo habet :

« Donatus Cypriano : Credo te retinere, sanctissime Cypriane, quæ nobis fuerit apud oratores garrulitas, unus sensus, una cogitatio, individua dilectio. Quare non et in divina lectione ita animis roboramur, aut non ea semper nobis fuit cogitatio, sicut promittebamus, ut simul crederemus. »

(3) *Donate*. Donati nomen vulgatissimum erat in Africa, ut etiam scriptum est in capite tertio epistolæ secundæ sancti Augustini *ad Eleusium, Glorium et Felices*. Sequenti sæculo, Lactantius librum *de Mortibus Persecutorum* scripsit ad Donatum confessorem, illum ipsum, ut opinari licet, cui dicavit etiam librum *de Ira Dei*. Persto enim in ea sententia quam prompsi cum ederem librum de *Mortibus Persecutorum*. Scio virum optimum et mihi reverendum Nicolaum Le Nourry aliter sensisse, et Donatum cui inscriptus est liber *de Ira Dei* putasse.

(4) *Indulgente vindemia*. Ennodius, lib. IX, epist. 2 : « Sit inter nos felicium vindemiarum vice colloquium. »

(5) ac statas [3] anni fatiscentis (6) inducias sortitur [4]. Locus etiam (7) cum die convenit et mulcendis sensibus ac fovendis ad lenes auras blandientis **195** autumni hortorum facies amœna consentit. Hic jucundum sermonibus diem ducere et studentibus [5] fabulis (8) in divina præcepta conscientiam A pectoris erudire (9). Ac ne colloquium [6] nostrum arbiter profanus impediat, aut clamor intemperans familiæ strepentis (10) obtundat, petamus hanc sedem (11). Dant secessum vicina secreta; ubi dum erratici palmitum lapsus (12) nexibus pendulis per **196** arundines bajulas repunt, viteam porti-

Variæ lectiones.

[3] Status *Lam. Ben. Ebor. Lin. NC.* 1. *Reg.* 4. *Sed male.* Ratas *Foss. Vict.* [4] Sortiatur *Lam. Bod.* 3. *Ebor. Lin. NC.* 1. *Ben. Voss.* 4. Feriatur *Thu.* [5] Stupentibus *Vict.* [6] Eloquium *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. *Ben.*

Steph. Baluzii notæ.

tasse fuisse diversum ab eo cujus nomen exstat in initio libri a me editi. Diversos autem fuisse hinc se probare putavit vir optimus quod ex libro *de Ira Dei* manifestum sit Donatum cui dicatus est fuisse recenter conversum ad religionem Christi, quod de alio dici non posse ait. Erravit in nomine vir clarissimus. Transtulit ad Donatum ea quæ pertinebant ad Demetrianum, cui dicatus est liber *De Opificio Dei,* ex quo constat Demetrianum rudem adhuc fuisse nostrorum mysteriorum. — *Donate.* In codice sancti Arnulphi Metensis scriptum est : « Bene admones, frater charissime Donate. »

(5) *Solemnes ac statas.* Multum variant in hoc loco libri veteres. Quidam enim habent *statutas* pro *ratas,* alii *ratas tutasque,* vel *ratas* tantum. Unus vero habet *solemnes ac ratas,* et supra lineam *vel statutas.* Ego præfero lectionem vulgatam, quæ mihi videtur optima et certissima. Nam Cicero dixit alicubi *solemne et statum sacrificium.* In lege III Cod. *de Dilationib.,* legitur : « Feriæ sunt vel repentinæ vel solemnes. » Solemnes autem jurisconsulti eas esse aiunt quæ sunt anniversariæ ac legitimæ. Recte igitur Cyprianus dixit inducias sive ferias solemnes ac statas, quas ideo statas appellari ait Festus, quia certo statutoque die observantur. Vide Macrobium lib. I *Saturn.,* caput 16, et Juretum *ad Symmachum,* lib. III, epist. 21, ad illum locum, *et feriarum reliquiæ.*

(6) *Fatiscentis.* Id est fessi et labentis, ut apud Virgilium et Ovidium. Hanc lectionem, quæ optima et verissima est, non inveni nisi in uno libro meo veteri optimo. Reliqui omnes et omnes editiones habent *fatigantis.* Lucretius, libro III, loquens de anima, cum dixisset eam ceu fumum dissolvi in altas aeris auras, addit.

Simul ævo fessa fatiscit.

Et lib. V dicit omnia vinci ab ævo, etiam saxa et altas turres,

Et delubra deum simulacraque fessa fatisci.

Similem errorem in *Actis sanctarum martyrum Perpetuæ et Felicitatis* annotavit Lucas Holstenius, ubi, pro eo quod legitur *defatigationibus,* censet legendum esse *de factionibus.* (Male codicum prope omnium et editionum lectioni Baluzius ex uno libro substituit *fatiscentis. Fatigantis* enim idem est ac *jocantis, ludentis.* Cf. Chr. Gfr. Mulleri obss. ad 5 loca epist. Cypr., Geræ 1779, p. 2 seq. GOLDHORN.)

(7) *Locus etiam.* Cicero, in libro *de claris Oratoribus :* « Sed, quod facilius sermo explicetur, sedentes, si videtur, agamus. Cum idem placuisset illis, tum in propatulo propter Platonis statuam consedimus. » Hieronymus, *adversus Jovinianum,* lib. II : « Platonici quoque et Stoici in templorum locis et porticibus versabantur. » Rusticus diaconus in Præfatione Dialogi adversus Acephalos : « Silentium loci et temporis commoditas et commune B constitutum et ab aliis rebus feriæ nobiscum interim concurrunt simul. »

(8) *Studentibus fabulis.* Ego semper existimavi locum hunc esse mendosum et viros doctissimos frustra hactenus laborasse in eo emendando vel explicando. Cum vero ei quærerem medicinam, occurrit mihi commutandam forte an esse vocem *studentibus* cum voce *ludentibus*, ut istic legatur *ludentibus fabulis,* ut apud Minucium *fabulis fallentibus.* Nam fabulis ludere dixit Ausonius in epistola tertia ad librum, ut eat ad Probum : « Suescat peritis fabulis simul jocari et ludere. » Ludentibus igitur fabulis, sed peritis et seriis, colloquium agebant Cyprianus et Donatus. Neque enim putandum est eorum sermones fuisse ludicros aut rerum colloquia leviorum, cum de rebus maximi momenti ad gloriam et religionem summi Dei pertinentibus tractaretur inter viros graves : nisi si, qui mos est dialogorum, Donatum et se ipsum locutos esse supposuit Cyprianus quæ numquam locuti erant, ut C de se ipso et Varrone ait Cicero, in initio *Academicarum Quæstionum.* Julius Firmicus in præfatione librorum *de Institutione Matheseos :* « Honestas et varias sermonum fabulas serebamus. »

(9) *Erudire.* Deest hic aliquid ; sensus enim non est integer. Sed sunt pleraque istiusmodi in Cypriano. Cum videret autem Lombertus sensum non esse integrum, sic vertit hunc locum ac si Cyprianus scripsisset : « Conscientiam pectoris erudire juvat. »

(10) *Familiæ strepentis.* Sanctus Hieronymus, in epist. *ad Demetriadem, de Virginitate servanda*, eam laudat quod « inter gemmas et sericum, inter eunuchorum et puellarum catervas, et adulationem et ministeria familiæ perstrepentis, et exquisitas epulas, quas amplæ domus præbebat abundantia, appetisset jejuniorum laborem, asperitatem vestium, victus continentiam. » Item in epistola *ad Lætam*, *de institutione filiæ,* monet ne intersit D nuptiis servitorum, neque familiæ perstrepentis lusibus misceatur. Et in calce libri *adversus Helvidium,* inter incommoda matrimonii rursum numerat familiam perstrepentem.

(11) *Petamus hanc sedem.* Citat hunc locum Abælardus in extremo libro II *Theologiæ Christianæ.*

(12) *Erratici palmitum lapsus.* Cicero in libro *de Senectute :* « Vitis quidem, quæ natura caduca est, et nisi fulta sit, ad terram fertur, eadem, ut se erigat, claviculis suis quasi manibus quidquid est nacta complectitur, quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans coercet ars agricolarum, ne silvescat sermentis et in omnes partes fundatur. » Sidonius lib. V, epist. 17 : « Hic pars sub umbra palmitis adulti quam stipitibus altatis cancellatimque pendentibus pampinis superducta texuerat. » Vide infra in notis ad librum primum *Testimoniorum adversus Judæos,* cap. 21, in voce *Cilicium.*

cum (13) frondea tecta (14) fecerunt. Bene hic studia in aures (15) damus : et dum in arbores et in vites [7] oblectante prospectu oculos amœnamus, animum simul (16) et auditus instruit et pascit [8] obtutus : quamquam tibi sola nunc gratia, sola cura [9] sermonis est. Contemptis voluptariæ visionis

A illecebris, in me oculus tuus [10] (17) fixus 197
est. Tam aure (18) quam [11] mente totus auditor (19) es, et hoc, amore quo diligis.

II. Cæterum, quale vel quantum est quod in pectus tuum veniat ex nobis? Exilis ingenii (20) angusta mediocritas tenues admodum fruges parit,

Variæ lectiones.

[7] Vites videmus *Eb. Ar. Pam. Lam. Reg.* Vites quas videmus *Bod.* 3. *NC.* 1. *Spir. Pem. Et. Man. Fossat.* Videmus oblectantem prospectum *Thu.* Et vites *Oxon.* [8] Ut pascit *Salis.* Cura nunc *Mich. Vict.* [10] Oculos tuos fixus es *Oxon.* [11] Quo ore qua *Lam. Lin. NC.* 1. *Ebor. Voss.* 2 Tam ore quam *Bod.* 3. *Fossat. Spir. Rem. Erasm. Man. Morel.* Quo more qua mente *Thu. Vict.* O quam recta mente *Voss.* 4. Quam ore, quam mente *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(13) *Viteam porticum.* Virgilius, lib. III *Georgicorum* :

Hic noctem ludo ducunt, et pocula læti
Fermento atque acidis imitantur vitea sorbis.

Prudentius in *Hamartigenia* :

Sepibus et densis vallentur vitea rura.

Et in *Hymno ante cibum* :

Hic ubi vitea pampineo
Brachia palmite luxuriant.

(14) *Frondea tecta.* Ex Virgilio, lib. IV *Georgicorum* :

Et frondea semper
Tecta petunt.

Ovidius, lib. III *Fastorum*,

Frondea facta casa est.

Arator lib. II *Actuum apostolicorum*, dixit *frondeam comam veris.* Sic Cicero, enarraturus sermones inter ipsum, Quintum fratrem et Titum Pomponium Atticum habitos de legibus, cum dixisset Platonem cum Clinia et cum Lacedæmonio Mogillo æstivo die C in cupressetis Cnidiorum et spatiis sylvestribus de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputasse, ait se et Quintum et Atticum, inter procerissimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quæsiisse iisdem de rebus aliquid uberius quam forensis usus desideret. Sic Lucianus in *Dialogo domus* Socratem ait sub platano frondente et herba virescente et fonte limpido sedisse cum Phædro Myrrhinusio. Vide Sirmondum in notis ad Sidonium, lib. II, epist. 1, in verbo *Hippodromus.*

(15) *In aures.* Codex Beccensis habet *in auras,* quod satis congruit cum his quæ sequuntur.

(16) *Animus simul.* Idem codex : « Anima simul et auditus instruitur et pascitur obtutus. »

(17) *Oculus tuus.* Hæc est lectio veterum editionum et plurimorum veterum codicum optimæ notæ. Primus omnium Rigaltius mutavit et edidit, *oculos tuos fixus es.* Secuta est postea editio Anglicana, D quæ Rigaltianam imitata est, quamvis in ea adnotatum sit lectionem quam nos revocamus exstare in pluribus antiquis codicibus manuscriptis. Miror autem eam lectionem, quæ Latina non est, potuisse placere hominibus eruditis. Ortam illam esse manifestum est ex permutatione litterarum *o* et *u*, quas Quintilianus, lib. I, cap. 4, adnotat olim persæpe mutari solitas in scribendo, quod etiam adnotatum reperi in libro primo Prisciani. Itaque in vetustissimo epistolarum sancti Cypriani codice, 1305 bibliothecæ Colbertinæ, qui fuit olim Thuanæ, diserte scriptum est *oculos tuos fixus est,* sed supra lineam littera *u* juncta est cum his duabus vocibus, ut sciret lector emendationem esse et eam esse veram lectionem quæ superposita erat. Nam ego sæpe vidi in vetustis codicibus aliorum scriptorum eumdem modum emendationis servatum, nimirum ubi per errorem scripta erat littera *o* superpositam esse

B litteram *u* et e converso. Confirmat autem lectionem libri Colbertini etiam ille qui fuit Raymundi episcopi Acconensis, in quo scriptum erat : « Oculus tuus fixus est. » Quare recte mea sententia fecit Lucas Fredericus Reinhartus, qui in sua Epistolarum sancti Martyris editione veterem lectionem revocavit, et ad marginem rejecit eam quam Rigaltius substituerat, Plinius, lib. XI, cap. 37 : « Animo autem videmus, animo cernimus. Oculi, ceu vasa quædam, visibilem ejus partem accipiunt atque transmittunt. »

(18) *Tam aure.* Antea legebatur *tam ore quam mente,* pessimo sensu. Neque enim ore audimus, sed aures *Psal.* XLVIII : *Auribus percipe verba oris mei,* et alibi sæpe. Hunc Cypriani locum ego emendaveram ex certissima conjectura. Putabam autem me primum fuisse qui illum emendasset; verum postea deprehendi eam emendationem fuisse factam ante me a Rigaltio in observationibus suis. Neque mihi placet censura Gronovii censentis hanc Rigaltii emendationem non esse legitimam : nihil enim ad hunc locum faciunt verba Plinii, *attentus et pendens,* quæ Gronovius, lib. III *Observat.* cap. 12, affert ut ostendat vocem *ore* non esse mutandum in *aure.*

(19) *Totus auditor.* Plinius, lib. I, cap. 7, loquens de Deo : « Totus est visus, totus auditus. » Item Novatianus in libro *de Trinitate :* « Cæterum ipse totus oculus, quia totus videt ; totus auris, quia totus audit. » Hinc sanctus Leo papa in sermone Nativitatis Domini : « Dominus tuus ubique præsens. » Et Cyprianus ipse, in initio libri *de Oratione Dominica* (pag. 204), ait : « Deum ubique esse præsentem, audire omnes et videre. »

(20) *Exilis ingenii.* Hieronymus in Præfatione libri tertii in Epistolam ad Galatas : *Exilis ingenii rivulum vix parvo strepentem murmure sentientes.* Ruricius, episcopus Lemovicensis, lib. I, epist. 10 : « Me sciatis laborare egestate ac sterilitate exilis ingenii. » Symmachus lib. IX, epist. 10 : « Mei ingenii exilitas etiam parum miratur. » Aliis verbis idem dixit Lactantius, in capite primo libri *de Opificio Dei :* « Quantum possibilitas intelligentiæ meæ pervidet. » Cassianus, in præfatione Collationum : « In quantum tenuitas nostri sufficit ingenii. » Julius Firmicus, in præfatione *de Institutione Mathescos :* « In nobis tenue est ingenium. » Pro quo Martialis lib. IX, epigr. 51, dixit *pusillum ingenium.* Hieronymus, in epitaphio Nepotiani : « Grandes materias ingenia parva non sustinent. » Arnoldus Bonevallensis in editione Anglicana : « Sublimes materias sublimium ingeniorum exigunt tractatores. » Recte. « Etenim magna ingenia, ut ait Velleius Paterculus, magnis adjutoribus egent. » Præclare Quintilianus in Præfatione *Oratoriarum Institutionum :* « Illud tamen in primis testandum est, nihil præcepta atque artes valere nisi adjuvante natura. Quapropter, cui deerit ingenium, non magis hæc scripta sunt, quam de agrorum cultura

nullis ad copiam fœcundi cespitis culminibus [12] (21) ingravescit. Aggrediar tamen facultate [13] qua valeo; nam et materia dicendi facit mecum [14]. In judiciis, in concione [15] pro rostris, opulenta facundia volubili [16] ambitione jactetur. Cum vero de Domino **198** Deo [17] vox est, vocis pura [18] sinceritas non eloquentiæ viribus (22) nititur ad fidei argumenta, sed rebus. Denique accipe non diserta (23) sed fortia, nec ad audientiæ (24) popularis illecebram [19] culto sermone fucata [20], sed ad divinam indulgentiam prædicandam rudi veritate simplicia. Accipe quod sentitur antequam dicitur, nec per moras temporum longa agnitione colligitur, sed compendio gratiæ maturantis hauritur.

III. Ego [21] cum in tenebris (25) atque in nocte cæca (26) **199** jacerem, cumque in salo jactantis [22] sæculi nutabundus ac dubius vestigiis oberrantibus fluctuarem, vitæ [23] meæ nescius, veritatis ac lucis alienus, difficile prorsus ac durum pro illis tunc moribus opinabar quod in salutem mihi divina indulgentia pollicebatur, ut quis renasci (27) denuo posset, utque in novam vitam lavacro aquæ salutaris animatus [24], quod prius fuerat exponeret, et, corporis licet [25] manente compage [26], hominem animo ac mente [27] mutaret. Qui possibilis [28], aiebam, est tanta conversio, ut repente ac perniciter exuatur quod vel genuinum situ [29] materiæ naturalis obduruit, vel usurpatum diu senio vetustatis inolevit? Alta hæc et profunda penitus radice sederunt. Quando parcimoniam discit qui epularibus cœnis et largis dapibus assuevit? et qui pretiosa veste conspicuus in auro atque in purpura (28) fulsit, ad plebeium se ac simplicem

Variæ lectiones.

[12] Culmis *Oxon.* [13] Facultatem *Ben.* [14] Metum *Goul.* [15] In judicii contentione *Vict. Lin. Goul.* Judicii concione *Thu. Foss.* [16] Nobili *Fab.* [17] Domino et Deo *Foss.* Et de Domino et de Deo *Thu.* [18] Puræ *Voss.* 4. [19] Illecebras *Ar. Lam.* [20] Fucatam *Thu.* [21] Ergo *Pamel. nullis præsidiis posuit.* [22] Hujus *omnes et mss.* Corporea *Rigalt.* [26] Manente materia *Thu.* [27] Hominum ac mentem *Vict.* [28] Quid impossibilius aiebam, quam *Pem. Lam. Eb. Reg.* Quin *Pem. Foss. Spir. Rem. Manu.* Cui *Goul. Lam.* Quomodo *Voss. 4.* [29] Genitum in sinu, *nota marginalis vet. cod.* Gemino situ *Voss. 4. Spir.* Genitum in sinu *Bod.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

sterilibus terris. » Idem, lib. VIII, cap. 4, ait ut terram cultu, sic animam disciplinis uberiorem fieri. Ammianus Marcellinus, initio libri XVI: Instrumenta omnia mediocris ingenii si suffecerint commoturus. »

(21) *Culminibus.* Ita omnes editiones ante Pamelianam. Consentiunt etiam vetera exemplaria. Quanquam autem vox *culmis*, quam Pamelius alteri substituit, bona sit et bonum sensum constituat, revocandam esse putavi veterem lectionem, quæ et ipsa optima est: culmen enim significat summitatem alicujus rei. In codice Turonensi scriptum est *culminibus*, et supra lineam *vel culmis.*

(22) *Non eloquentiæ viribus.* Hieronymus in epistola *ad Pammachium* pro libris suis *adversus Jovinianum*: « Porro eloquentiam, quam pro Christo in Cicerone contemnis, in parvulis non requiras; ecclesiastica interpretatio, etiamsi habet eloquii venustatem, dissimulare eam debet et fugere. »

(23) *Non diserta.* Hieronymus in epistola *ad Nepotianum*, de vita clericorum: « Audi igitur, ut beatus Cyprianus ait, non diserta, sed fortia. » Ruricius, lib. I, epist. 17: « Certi sumus quod non tam diserta cupitis audire sed fortia. » Julianus Pomerius, lib. III, *de Vita contemplativa*, cap. 34: « Prudentibus viris non placent phalerata sed fortia. »

(24) *Nec ad audientiæ* Codex episcopi Acconensis: « Nec audientiæ popularis illecebra culto sermone fucata. »

(25) *Ego cum in tenebris.* Citat hunc locum sanctus Augustinus, *serm.* 312, in nova editione. Videtur autem Sedulius ab hoc loco mutuasse quæ de sua conversione ad Deum scribit in *Epistola ad Macedonium*: « Cum sæcularibus igitur studiis occupatus, inquit, vim impatientis ingenii, quod Divinitatis in me providentia generavit, non utilitati animæ sed inani vitæ dependerem, et litterariæ solatia disciplinæ lusibus infructuosi operis, non auctori, deservire, tandem misericors Deus rerum conditor clementius fabricam sui juris aspexit et stultos in me mundanæ sapientiæ diutius haberi sensus indoluit, ac fatuum prudentiæ mortalis ingenium cœlesti sale condivit. Mox ut carnis oculos interior caligo deseruit, per sentes dumosi ruris errantia in herbam florei cespitis revolvi vestigia, tutoque nisu melioris arbitrii cultum illustrati pectoris Deo dicavi. » Minucius Felix de se loquens: « Cum, discussa caligine, de tenebrarum profundo in lucem sapientiæ et virtutis emergerem. » Lucianus, presbyter Antiochenus, apud Rufinum, lib. IX, cap. 6, asserens fidem nostram adversus gentiles: « Erravimus etiam nos aliquando, et simulacra quæ ipsi finximus deos cœli ac terræ putabamus auctores. » Commodianus, Instruct. 26: « Gens et ego fui, perversa mente moratus, et vitam istius sæculi veram esse putabam. » Vide etiam Instruct. 1 et 33.

(26) *In nocte cæca.* Id est idololatria. Hieronymus, in caput tertium Jonæ: « Proponamus beatum Cyprianum, qui prius idololatriæ assertor fuit, et in tantam gloriam crevit eloquentiæ ut oratoriam quoque doceret Carthagini, audisse tandem sermonem Jonæ, et ad pœnitentiam conversum in tantam venisse virtutem ut Christum publice prædicaret, et pro illo cervicem gladio flecteret. »

(27) *Renasci.* Non enim nascimur, sed renascimur Christiani. Tertullianus, in *Apologetico*: « Fiunt, non nascuntur Christiani. » Item Hieronymus in libro *adversus Vigilantium* et in *Epistola ad Lætam*, de Institutione filiæ. Apud Primasium, in Prologo commentarii in Epistolas Pauli, Christiani aiunt ad Judæos: « Filios Abrahæ non facit nativitas, sed fides. » Vide quæ de Christianorum nativitate ait Munnulus a Girba in concilio Carthaginensi, et quæ Pontius diaconus in *Vita Cypriani* dicit de nativitate cœlesti.

(28) *In auro... purpura.* Hieronymus in *Epistola ad Heliodorum* de laude vitæ solitariæ, et in *Epistola ad Lætam* de Institutione filiæ: « In auro atque purpura ludere. » M. Cato apud A. Gellium, lib. II, cap. 18: « Fures privatorum facinorum in nervo atque in compedibus ætatem agunt, fures

cultum quando deponit? Fascibus ille (29) oblectatus et honoribus, esse privatus et inglorius non potest. Hic stipatus clientium cuneis, **200** frequentiore comitatu officiosi agminis (30) honestatus, pœnam putat (31) esse cum solus est. Tenacibus semper illecebris (32) necesse est, ut solebat, vinolentia invitet, inflet superbia, iracundia inflammet, rapacitas inquietet, crudelitas stimulet, ambitio delectet, libido præcipitet [30] (33).

IV. Hæc egomet [31] sæpe mecum. Nam, ut ipse [32] quamplurimis vitæ prioris erroribus (34) implicitus [33] tenebar, quibus exui me posse non crederem, sic vitiis [34] adhærentibus obsecundans eram, et desperatione [35] meliorum, malis meis veluti jam propriis ac vernaculis offavebam (35). Sed, postquam, undæ genitalis auxilio superioris ævi labe detersa, in expiatum pectus serenum ac purum desuper se lumen [36] infudit, postquam, cœlitus spiritu hausto, in novum me hominem nativitas secunda reparavit, mirum in modum protinus confirmare se dubia, patere clausa, lucere tenebrosa [37], facultatem dare quod prius difficile videbatur, geri posse quod impossibile putabatur [38], ut esset agnoscere **201** terrenum fuisse quod prius carnaliter natum delictis obnoxium viveret, Dei esse cœpisse quod jam Spiritus sanctus animaret. Scis ipse profecto et mecum pariter recognoscis quid detraxerit nobis quidve contulerit mors ista criminum, vita virtutum. Scis ipse, nec prædico. In proprias laudes [39] (36) odiosa [40] jactatio

Variæ lectiones.

[30] Et libido præcipitet *Thu.* [31] Ego memini *Ebor. Ben.* [32] Nam ipse *Lam. Ebor. Voss.* 2. *Vict.* [33] Implicatus *Thu. Foss.* [34] Segnis vitiis *Thu.* [35] Eram desperatione *Thum. Voss. Fict.* [36] Desuper se lumen *deest apud Pam. Reg.* [37] Cœperunt *add. Voss.* 4. [38] Putabatur esse, agnoscere terrenum fuisse, quod prius ut vere Dei esse . . . . . *Lam. Eb. Goul. Vict.* [39] Scribere in proprias *Ben. Ebor. Lam.* In propriis laudibus *Rem.* [40] Otiosa *Spir. Rem. Eras. Foss. Vict.*

Steph. Baluzii notæ.

publici in auro atque in purpura. » Sanctus Ambrosius, sive quis alius, lib. III *Officior*, cap. 3, ait : « Servorum tamen occulta furta, divitum rapinæ publicæ. » Seneca, epist. 76 : « Nemo ex istis quos purpuratos vides felix est, non magis quibus sceptrum et chlamydem in scena fabulæ assignant. »

(29) *Fascibus ille.* Ista Cyprianum de se scripsisse censuit Guillelmus Cave, quia putabat illum honoribus in republica functum antequam fieret Christianus. Verum cum nuspiam inveniamus illum habuisse honores, magistratus, imperia, nulla nos ratio movere potest ut verba illa pertinere putemus ad Cyprianum. Rhetorem fuisse scimus, sed non proconsulem, prætorem, aut præsidem, nec ullo alio magistratu functum. Error ille hinc ortus est quod Cyprianum nostrum confudit cum Cypriano Antiocheno. Porro fascium decus et imperium dixit Columella in Præfatione librorum *de Agricultura*.

(30) *Officiosi agminis.* In uno ex veteribus libris meis legitur : *honestioris agminis.* . Sic etiam habebat codex episcopi Acconensis.

(31) *Pœnam putat.* Vide quæ de hoc argumento annotat Casaubonus ad librum tertium Suetonii in verbo *Si non dominaris*.

(32) *Illecebris.* In editionibus Pamelii et Rigaltii additur *assuetum*. Angli annotant Pamelium vocem illam addidisse contra fidem omnium veterum exemplarium. Quod verum est. Ego enim illam non reperi nisi in uno regio quod fuit olim sancti Martini Tornacensis. In Divionensi, in recentiore Remigiano, et in uno meo scriptum est *deditum*. Quod indicare videtur adjectam hanc vocem fuisse ab eo qui putaret deesse hic aliquid. Itaque arbitratus sum recte censuisse Anglos illam esse eliminandam.

(33) *Libido præcipitet.* Seneca, epist. 10 : « Tunc audaciam acuit, libidinem irritat, iracundiam instigat. » Commodianus, Instruct. 63 : « Libido præcipitat. » Ubi interim admonendum est, quamvis res sit exigui momenti, in veteri libro Commodiani istic scriptum esse : *Belligerare cupis*, pro eo quod Rigaltius edidit : *Belligerare quæris*.

(34) *Erroribus.* Plerique libri veteres et editiones omnes ante Manutianam præferunt *horroribus*. Et tamen multi libri habent *erroribus*. Quod ego puto istic esse melius. Contra paulo infra retinui *horroribus* in hac ipsa Epistola, ut suo loco dicetur.

(35) *Offavebam.* Ita scriptum vidi in quibusdam libris veteribus, pro quo veteres editiones ante Rigaltianam *adfavebam*. Infra in epist. 52, videmus *offocari* pro *suffocari*, et *offectura* pro *effectura* in sententia quam in causa baptismi hæreticorum protulit Munnulus a Girba in concilio Carthaginensi.

(36) *In proprias laudes.* Ruricius, lib. II, epist. I : « In propriis laudibus, sicut dicitur, est odiosa jactatio. » Ita vetus codex sancti Galli, pro quo Canisius edidit *jactantia*. Quo verbo usum esse Cyprianum satis constat. Vera profecto est illa Cypriani sententia. Unde illud vulgatum : « Laus proprio sordescit in ore. » Proverbiorum XXI : *Laudet te alienus, et non os tuum.* Augustinus in Epistola ad Valerium comitem : « Et ideo de te narratio suavior nobis erat, quia ea dicebat quæ ipse non posses, ne quidem me inquirente, rescribere, ne tuarum laudum, quod sancta Scriptura prohibet, fieres prædicator. » Apud Eusebium, lib. II *Hist. eccles.*, cap. 30, multum vituperatur Paulus Samosatenus quod de se magnifice loqueretur, non ut episcopus, sed ut sophista quidam et impostor. Plinius, lib. I, epist. 8 : « Etenim, si alienæ quoque laudes parum æquis auribus accipi solent, quam difficile est obtinere ne molesta videatur oratio de se aut de suis disserentis. » Dionysius Halicarnasseus, in initio Historiarum suarum ait non futurum se esse multum in propriis laudibus, quod audientibus graves molestasque esse sciret. Symmachus, lib. I, epist. 1 : « Nempe derides quod de me aliqua justo indulgentius prædicavi. Et hæc est vera atque digna reprehensio. Omnis quippe ostentatio non caret suspicione mendacii; quia quidquid assumitur, proprium non putatur. Dehinc jactantia avara laudis multum decoquit de pudore. » Hinc fortassis illud Symmachianum a Sidonio laudatum : « Ut vera laus ornat, ita falsa castigat. » Cui sententiæ consonat Anastasius papa in epistola *ad Joannem* episcopum Hierosolymitanum : « Duplex enim causa me hoc poscere constringit, ne consacerdotis tui sensibus aut dolorem falsa laus ingerat, aut pudorem vera succendat. » Quintilianus, lib. IV, cap. 1 : « Nonnunquam contingit relatio meritorum, de

est; quamvis non jactatum possit esse, sed gratum, quidquid non virtuti hominis adscribitur, sed de Dei munere prædicatur; ut jam non peccare esse cœperit fidei, quod ante peccatum est, fuerit [41] erroris humani. Dei est, inquam, Dei est **202** omne [42] quod possumus. Inde vivimus, inde pollemus, inde sumpto et concepto vigore [43], hac adhuc positi futurorum indicia prænoscimus. Sit tantum timor innocentiæ custos (37), ut, qui in mentes nostras indulgentiæ cœlestis allapsu clementer Dominus influxit [44], in animi oblectantis hospitio justa [45] obtemperatione teneatur, ne accepta [46] securitas (38) indiligentiam pariat, et vetus denuo hostis obrepat.

V. Cæterum, si tu innocentiæ, si justitiæ viam [47] teneas (39), si illapsa [48] (40) firmitate vestigii tui [49] incedas, si in Deum viribus totis ac toto corde suspensus hoc **203** sis tantum quod esse cœpisti, tantum tibi ad licentiam datur quantum gratiæ spiritalis augetur. Non enim, qui [50] beneficiorum terrestrium mos est, in capessendo munere [51] cœlesti mensura [52] ulla vel modus est. Profluens largiter Spiritus nullis finibus premitur, nec coercentibus claustris intra certa metarum spatia frenatur [53]: manat jugiter, exuberat affluenter. Nostrum tantum sitiat pectus et pateat: quantum illuc fidei [54] capacis afferimus, tantum gratiæ inundantis haurimus. Inde jam facultas datur, castitate sobria, mente integra, voce pura, virtute sincera (41) [55], in medelam dolentium (42)

Variæ lectiones.

[41] Peccatum fuerit *Lam. Ar. Eb. Generis. NC.* 1. [42] Dei omne *Oxon.* [43] Sumpto vigore *Voss.* 4. [44] Quod in mentes nostras clementer Dominus influxit *Ar. Ebor.* Inflixit, *Ben. Lam. Bod.* 3. *Voss.* 4 *Spir. NC.* 1. *Pem. Eras. Manut.* Inluxit *Morell. Vict.* [45] Justam per orationem *Ben. Ar.* [46] Ne cum accepta s. i. par. vetus *Pem. Lam. Eb. Voss.* Nec recepta *Foss.* 2. [47] Justitiæ Semitam *Lin.* [48] Teneas illapsa firmitate vestigii *Lam. NC.* 1. *Ebor. Thu. Foss.* [49] Vestigiis tuis *Voss.* 4. *Morell.* [50] Qualis *Voss.* 4. [51] Munere divino *Vict.* [52] Censura *Lam. Eb. Lin.* [53] Refrenatur *Lam. Ben. Ebor. Thu. Vict.* [54] Illic fide *Vict.* [55] Sancta *Ben.*

Steph. Baluzii notæ.

quibus verecundius dicendum erit sua quam aliena laudantis. » Et lib. XI, cap. 1: « Omnis sui vitiosa jactatio est, affertque audientibus non fastidium modo, sed plerumque etiam odium. » Ante eum Cicero dixerat in libro I *Officiorum*: « Deforme etiam est de se ipso prædicare. » Sciebat enim verum esse quod Julius Cæsar ait, in libro secundo *Commentariorum de bello civili*, libenter homines de suis laudibus prædicare; quod non factitasse illum tradit Dio Cassius, lib. XXXVII. Et tamen idem Cicero putabat licere interdum de se magnifice prædicare. Ait quippe in libro *Officiorum*: « Licet enim, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hæreditas hujus gloriæ et facinorum imitatio pertinet. » Idem in *Oratione de Responsis aruspicum*: « Potest quisquam in rebus magnis cum invidia versatus satis graviter contra inimici contumeliam sine sua laude respondere. » Plautus, in *Amphitryone*: « Qui non deliquit, decet audacem esse, confidenter pro se et proterve loqui. » Licet enim aliquando excurrere in proprias laudes, exemplo sancti Pauli apostoli, in Epistola secunda ad Corinthios (XI, 22): *In quo quis audet, ut insipiens dico, audeo et ego. Hebræi sunt, et ego, Israelitæ sunt, et ego. Ministri Christi sunt, ut minus sapiens dico, plus ego. In sudoribus plurimis, in carceribus abundantius, in plagis supra modum, in mortibus frequenter*, etc. Quomodo autem se quis possit aliquando laudare explicat sanctus Augustinus in Psalmum CXLIV. Exstat apud Plutarchum libellus qua quis ratione se ipsum citra invidiam laudare possit. Aristoteles de semetipso, ut Valerius Maximus tradit lib. VII, cap. 3, in neutram partem loqui debere prædicabat, quoniam laudare se vani, vituperare stulti esset. Nam in se dicere non est fere nisi scurrarum, ut ait Quintilianus lib. VI, cap. 3. Vide Demosthenis *Orationem de Corona*.

(37) *Timor innocentiæ custos*. Columella in præfatione libri XII: « Metus plurimum confert ad diligentiam custodiendi. » T. Livius, lib. XXXIV: « Disciplina custos infirmitatis, quam inter validiores optime timor continet. » Vegetius lib. IV, cap. 12: « Timor magis frangit insuetos. » Tertullianus lib. II, *de Cultu feminarum*: « Timor fundamentum salutis est. » In Psalmo CXVIII: *Initium sapientiæ timor Domini.* Et alibi: *Beatus vir qui timet Dominum.* Lactantius, in libro *de Ira Dei*, cap. 11, ait religionem esse non posse ubi metus nullus est. Item in libro III *Thebaidos* et apud Petronium:

Primus in orbe deos fecit timor.

Relatio Leonis papæ II, ad Constantinum imperatorem inserta actis sextæ synodi: « Pietas enim vestra fructus misericordiæ est. Potestas autem custos est disciplinæ. » Ennodius, in *Vita sancti Epiphanii*, ait verecundiam esse matrem bonorum operum.

(38) *Ne securitas*. Cyprianus, in libro *de Lapsis*, p. 132: « Traditam nobis disciplinam pax longa corruperat. » Secundæ enim res, ut ait T. Livius libro VI, negligentiam creant; ideoque eis non multum fidendum idem ait in libro XLII. Vide notas nostras ad librum sextum Salviani.

(39) *Viam teneas*. Quidam libri veteres præferunt *semitam*. Pamelius, a quo cæteri acceperunt edidit: « Si justitiam teneas, si illapsa firmitate vestigii tui incedas, si in Deum viribus totis, » etc.

(40) *Illapsa*. Id est, si ita firmo pede viam justitiæ teneas ut ab ea non deflectas, ut non labaris: *Illapsa*, id est, non lapsa. Libellus Precum Marcellini et Faustini: « Inlapsa firmitate vestigii. » Quæ sunt verba Cypriani.

(41) *Virtute sincera*. Ista exciderunt in editionibus Pamelii et Rigaltii. Exstant enim in aliis et in multis antiquis codicibus. Anglicana editio reposuit.

(42) *Medelam dolentium*. Ita codex monasterii Beccensis et codex episcopi Acconensis, Veronensis et unus Vaticanus: *Medellam dolentium*. Veteres editiones habebant: *In medulla adolescentium*. Morellius posuit: *In medulla adolentium*. In codice sancti Arnulphi Metensis scriptum est: *In medela adolentium*. In uno regio et in uno meo: *Inde medela languentium*. Atque hanc lectionem esse meliorem existimasse videtur Rigaltius, et vocem *dolentium*, quæ hodie exstat in vulgatis editionibus, censet esse potius ab interprete quam ab auctore. Et quia in antiquis editionibus videbat scriptum esse: *In medulla adolescentium*, quam scripturam confirmant quædam vetera exemplaria, hinc collegit

posse venenorum (43) virus exstinguere [56]; animo- A rum desipientium labes, reddita sanitate, purgare; infestis jubere pacem, violentis quietem, ferocientibus lenitatem; immundos et erraticos spiritus (44), qui se expugnandis hominibus [57] immerserint [58], ad confessionem minis increpantibus cogere, ut recedant, duris verberibus urgere; **204** conflictantes, ejulantes (45), gementes incremento pœnæ propagantis extendere, flagris cædere, igne torrere. Res illic geritur, nec videtur; occulta plaga, et pœna [59] manifesta. Ita quod esse jam cœpimus acceptus spiritus licentia sua potitur; quod necdum corpus ac membra mutavimus, adhuc carnalis aspectus sæculi nube cæcatur. Quantus hic animi potentatus, quantus vis est, non tantum ipsum esse subtractum perniciosis contactibus mundi, ut quis [60] B expiatus et purus nulla incursantis inimici labe capiatur, sed adhuc majorem et fortiorem viribus fieri, ut in omnem adversarii grassantis exercitum imperiosum jure dominetur!

VI. Atque, ut illustrius, veritate patefacta, divini muneris indicia clarescant, lucem tibi ad cognitionem dabo; malorum (46) caligine abstersa [61], operti (47) sæculi tenebras revelabo. Paulisper te crede subduci in montis ardui (48) verticem celsiorem, speculare **205** inde rerum infra te jacentium facies; et, oculis in diversa porrectis, ipse a terrenis contactibus liber fluctuantis mundi turbines intuere: jam sæculi et ipse misereberis tuique admonitus et plus in Deum gratus, majore lætitia quod evaseris gratulaberis. Cerne tu [62] itinera latronibus clausa, maria obsessa prædonibus, cruento horrore castrorum bella ubique divisa [63]. Madet orbis mutuo sanguine; et homicidium, cum admittunt (49) singuli, crimen est, virtus vocatur (50) cum publice geritur. Impunitatem sceleribus ac-

Variæ lectiones.

[56] Exstingui *Thu.* [57] Ad expugnandos homines *Vict.* [58] Immerserant *Thu.* [59] Sed pœna *Thu.* [60] Quia *Oxon.* [61] Detersa *Lam.* [62] Cernes tu *Ar. Pem.* [63] Diffusa *Ar. Lam. Ebor. Ben.*

Steph. Baluzii notæ.

emendatissimum fore hunc locum si scriberetur: *In medelam dolescentium.* Verum ego hanc vocem nuspiam reperi. Itaque puto lectionem veterum librorum, quam retinui, præferendam esse voci novæ, quæ nullam aliam habet originem quam conjecturam Rigaltii. In epistola 54, pag. 77, scriptum est: « Merito trahebatur dolentium pœnitentia. » Porro *medulla* pro *medela* positum aliquando fuisse per errorem librariorum videre poterit lector in tomo *Ca-* C *pitularium*, pag. 1011.

(43) *Venenorum.* Duo libri veteres habent *veternorum.*

(44) *Erraticos spiritus.* Infra in libro de *Idolorum Vanitate*, pag. 226: *Spiritus insinceri et vagi.* Ubi vide notas.

(45) *Ejulantes.* Tertullianus, in *Apologetico*: « Christum timentes in Deo et Deum in Christo subjiciuntur servis Dei et Christi. Ita de contactu atque afflatu nostro, contemplatione et repræsentatione ignis illius correpti, etiam de corporibus nostro imperio excedunt inviti et dolentes et vobis præsentibus erubescentes. » Idem, *adversus Scapulam*: « Dæmones autem non tantum respuimus, verum et revincimus et quotidie traducimus et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est. » Minucius Felix: « Hæc omnia sciunt plerique vestrum ipsos dæmones de semetipsis confiteri quoties a nobis et tormentis verborum et orationis incendiis de corporibus exiguntur. » Julius Firmi- D cus, *de Errore profanarum religionum*: « Sic in corpore hominum constituti dii vestri verbo Dei spiritualium flammarum igne torquentur, et qui apud vos quasi dii coluntur, apud nos religiosæ fidei medela, Christi gratia, humano subjacentes imperio et tormenta repugnantes sustinent, et victi pœnis ultricibus subjugantur. » Lactantius, lib. IV, cap. 27: « Quanto terrori sit dæmonibus hoc signum sciet qui viderit, quatenus adjurati per Christum de corporibus quæ obsederint fugiant. » Etiam reliquiæ martyrum fugabant dæmones. In libello quippe *Precum Marcellini et Faustini* scriptum est de virtute reliquiarum Rufiniani martyris: « Sciunt hoc Neapolitani in Campania, ubi reliquiæ cruoris ejus in obsessis corporibus dæmonia affligunt. » Vide Hieronymum, in libro *adversus Vigilantium,* ubi idem testatur de reliquiis martyrum.

(46) *Malorum.* Erasmus addidit *blandientium.* Sed hæc vox neque in veteribus libris exstat neque in antiquis editionibus. Infra tamen legitur *malorum blandientium virus.* Hinc ergo videtur Erasmus accepisse.

(47) *Operti.* Nescio qua auctoritate ductus Rigaltius maluit edere *opertas* contra omnium veterum librorum et editionum fidem. Nam epitheton illud nullo modo convenit cum tenebris, quæ semper opertæ sunt. Nisi si vidit codicem sancti Arnulphi Metensis, in quo solo reperi scriptum *opertas.* Scio Apuleium scripsisse: « Noctemque et opertas exoptat ultro tenebras. » Verum ejus auctoritas tanti non est ut mutari propterea debeat oratio Cypriani. Nam ipse Cyprianus, in libro *de Opere et eleemosynis,* pag. 242, dixit: « Oculi superfusi nigroris tenebris et nocte contecti. » Et Virgilius:

Nox operit terras.

Apud Ovidium: « Æmus mons opertus nubibus. »

...Et fluidis adopertus nubibus æther.

Palladius lib. I, *de Re rustica,* tit. 3: *Loca nebularum noctibus absoluta.* Et nihilominus Angli retinuerunt editionem Rigaltii. Miror autem eum monuisse scriptum esse *operti* in codice Corbeiensi in quo certum est non haberi epistolam *ad Donatum.*

(48) *In montis ardui.* Hieronymus, in Epitaphio Nepotiani: « O si possemus in talem ascendere speculam de qua universam terram sub nostris pedibus cerneremus, jam tibi ostenderem totius orbis ruinas gentes gentibus et regnis regna collisa. » Matthæus Bossus, lib. I, epist. 1, *ad Philippum Parmensem,* in qua disputat de mundi fuga atque contemptu: « Quod tu quoque ut plene percipias, a cæteris animum oro parumper averte atque veluti in sublimi specula pone atque constitue, unde uno spectes et cernas intuitu quæ deorsum hic inter homines miseranda et tetra geruntur. » Sic Mercurius, apud Lucianum, in *Contemplantibus*, volens ostendere Charonti ea quæ in orbe terrarum fiebant, eum in excelsum montem arboribus densum deducit, ut inde omnia videre possit.

(49) *Homicidium cum admittunt.* Seneca: « Ex senatusconsultis

(50) *Virtus vocatur.* Lactantius, lib. I, cap. 18: « Quo plures

quirit, non innocentiæ ratio, sed sævitiæ [64] magnitudo.

VII. Jam, si ad urbes ipsas oculos [65] tuos atque **206** ora convertas, celebritatem (51) offendes omni solitudine tristiorem. Paratur gladiatorius ludus, ut libidinem crudelium luminum sanguis oblectet. Impletur in succum [66] cibis fortioribus corpus, et arvinæ toris membrorum [67] moles robusta pinguescit, ut saginatus in pœnam charius pereat. Homo occiditur (52) in hominis voluptatem; et ut quis

A possit occidere peritia est, usus est, ars est. Scelus non tantum geritur, sed et docetur. Quid potest inhumanius, quid acerbius dici? Disciplina est ut perimere quis possit, et gloria est quod perimit [68]. Quid illud, oro te, quale est ubi se feris objiciunt quos nemo damnavit (53), ætate integra (54), honesta satis forma (55), **207** veste pretiosa (56)? Viventes (57) in ultroneum funus (58) ornantur, malis suis miseri gloriantur. Pugnant ad bestias (59), non crimine (60), sed furore. Spectant filios

Variæ lectiones.

[64] Vitii *Lin.* [65] Ad urbes oculos *Bod.* 1. [66] Siccum *Spir Bem.* [67] Ad ruinam corporis membrorum *Ben. Lam. Ebor. NC.* et arvinæ roris *Spir. Rem.* Assidui nidoris *Eras.* [68] Peremit *Foss.*

Steph. Baluzii notæ.

senatusconsultis plebisque scitis sæva exercentur, et publice jubentur vetita privatim. » In comœdia Queroli scriptum est neminem dicere verum, et falsum dicere crimen non esse, quia commune est, id est vulgo fit, et ideo licitum est. Vetus auctor *Altercationis Synagogæ et Ecclesiæ,* fol. 41 : « Sed quoniam mos erat, crimen non erat. »

Quo plures homines afflixerint, spoliaverint, occiderint, eo se nobiliores et clariores putant, et inanis gloriæ specie capti sceleribus suis nomen virtutis imponunt. » Seneca, *Hercule furente*: « Prosperum ac felix scelus virtus vocatur. » Idem, *Hercule Œteo* : « Vitium impotens virtus vocatur. » Lucanus lib. I : « Scelerique nefando Nomen erit virtus. » Auctor epistolæ secundæ *ad Amicum ægrotum* inter opera Hieronymi : « Injuriam fecisse virtus est. »

(51) *Celebritatem.* Contra in *Epistola* Zosimi papæ *ad Hesychium* : « Monachorum solitudo omni frequentia major. » Nam, ut ait Hieronymus, in *Epitaphio Marcellæ*, monachorum erat immodica multitudo. Quippe monachi, quibus interdictæ erant civitates, deserta loca et vastas solitudines sequi atque habitare jubentur, ut est in Codice Theodosiano. Hieronymus, in *Epistola ad Rusticum monachum* scripsit : « Quid desideramus urbium frequentiam qui de singularitate censemur? » Sed ista disciplina, ut ferme accidit, in diversum mutata fuit sequentibus temporibus, et monachi paulatim, relictis sedibus suis, in urbes commearunt. Non damno posteriorem hanc institutionem, cum sciam, una et sola fidei regula irreformabili manente, ut Tertullianus ait, cætera conversationis et disciplinæ admittere novitatem correctionis. Scio præterea et mecum totus orbis scit ingentia commoda provenisse reipublicæ Christianæ ex monachorum inter nos habitantium conversatione et ex studiis eorum in communem, eamque magnam, Ecclesiæ utilitatem. Sed a me obtinere non possum quin damnem sarabaitas quosdam et gyrovagos qui se eremitas esse aiunt, et nihil minus sunt, cum frequentissime derelinquant solitudines suas et urbes frequentent aperte contra vitæ formam quam sibi præscripserunt. Illud in primis sæpe miratus sum, fuisse paulo ante hos trecentos annos unum episcopum, Joannem videlicet episcopum Giennensem, qui, dimisso episcopatu, palam et publice professus est se velle ducere vitam eremiticam, et tamen semper residebat in curia Romana, et qui secundum institutum suum procul abesse debebat a tractatione negotiorum publicorum, se totum dabat miscendis rebus in initiis nefandi illius schismatis quod post mortem Gregorii papæ XI exortum est in Ecclesia Romana.

(52) *Homo occiditur.* Seneca, epist. 7 : « Nunc omissis nugis mera homicidia sunt. » Idem lib. I *de Vita beata*, cap. 2 : « Gladiatoribus quare

B populus irascitur et tam inique ut injuriam putet quod non libenter pereunt! Contemni se judicat, et vultu, gestu, ardore de spectatore in adversarium vertitur. » Tertullianus in libro de *Spectaculis*: « Certe quidem gladiatores innocentes in ludum veniunt ut publicæ voluptatis fiant. Etiam qui damnatur in ludum, quale est ut de leviore delicto in homicidas emendatione proficiant. » Et paulo post : « Imo qui propter homicidæ pœnam probandam ad spectaculum venit, idem gladiatorem ad homicidium flagellis et virgis compellit invitum. » Acta sanctarum Perpetuæ et Felicitatis : « Cum populus illos in medio postularet ut gladio penetranti in eorum corpore oculos suos comites homicidii adjungeret, » etc. Prudentius in Hamartigenia :

> Sanguinis humani spectacula publicus edit.
> Consessus.
> Observant hilarem de funere plebem.

C Idem, lib. I *adversus Symmachum :*

> Funditur humanus latiari in funere sanguis,
> Consessusque illic spectantem solvit ad aram.
> Platonis fera vota sui.

Vide Lactantium, lib. V, cap. 20, Cassiodorum, lib. V, epist. 42; et Muretum, in epistolam Senecæ.

(53) *Quos nemo damnavit.* In editione Morellii legitur : « Quos nemo damnavit ad bestias. » Sed istud est purum glossema.

(54) *Ætate integra.* Pacuvius apud A. Gellium, lib. XIII, cap. 28 : « Ætate integra, feroci ingenio, facie procera virum. »

(55) *Honesta forma.* Codex Gratianopolitanus habet *venusta.*

(56) *Veste pretiosa.* Infra in libro *de Habitu virginum*, pag. 175 : « Aut veste pretiosa, » ex Paulo.

(57) *Viventes.* Pamelius adjecit *juvenes* ex codice Camberonensi. Verum cum ea auctoritas sit sin-

D gularis, et non constet hic agi de juvenibus, sed de viris fortibus, hæc vox sublata est in sequentibus editionibus, quanquam lectio quæ *juvenes* habet potest confirmari ex iis veterum locis quæ refert Bulengerus in libro *de Venatione circi*, cap. 3.

(58) *In ultroneum funus.* Id est, se ipsi sponte et ultro destinant ad mortem. Funus autem istic significat mortem, cadaver, non vero solemnia exsequiarum, uti fusius ostendemus ad epistolam 31 Cypriani. Non cepit ergo sensum hujus loci Lombertus. Sic enim vertit : *Des gens à la fleur de leur aage, bien faits, bien vestus, s'aprestent de sang froid pour faire eux-mesmes leurs funérailles.*

(59) *Pugnant ad bestias.* Rigaltius scripsit : « Pugnant

(60) *Non crimine.* Arnobius, lib. II : Interficere se alios nullius ob meriti causam, sed in gratam voluptatem consessorum. » Rufinus, lib. XI, cap. 18, « Vindictam dari non crimini sed furori. »

suos patres : frater in cavea est, et soror præsto est. Et spectaculi licet pretium largior muneris apparatus amplificet, ut mœroribus suis mater intersit, hoc, proh dolor [69] ! mater et redimit ; et in tam impiis spectaculis tamque diris et funestis [70] esse se non putant oculis [71] parricidis.

VIII. Converte hinc vultus ad diversi [72] spectaculi (61) non minus pœnitenda contagia (62) : in theatris **208** quoque conspicies quod tibi et dolori sit et pudori. Cothurnus est tragicus prisca facinora carmine [73] (63) recensere. De parricidiis et incestis horror (64) antiquus, expressa ad imaginem veritatis actione, replicatur, ne, sæculis transeuntibus, exolescat quod aliquando commissum est. Admonetur ætas omnis auditu fieri posse quod factum est. Numquam ævi senio delicta moriuntur, numquam temporibus crimen obruitur, numquam scelus oblivione sepelitur. Exempla fiunt quæ esse jam facinora destiterunt. Tum delectat in mimis turpitudinum magisterio (65) **209** vel quid domi gesserit re-

Variæ lectiones.

[69] Pro dolore *Vict.* [70] Duris sceleribus *Pem. Voss.* 2. *Ebor. Lin. NC.* 1. [71] Oculi *plerique mss. et impr.* [72] Diversa *Oxon.* [73] Priso carmine *Bod.* 3. Facinora carminum *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. *Ben. Thu. Vict.* Prisca carminum facinora *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

« Pugnant ad bestias bestiæ. » Quod ille mihi videtur accepisse ex annotatione marginali Nicolai ad editionem Pamelianam, ubi vir doctissimus scripsit : « Pugnant ad bestias bestiæ, non nomine, sed furore. » Sed non indicavit locum unde accepit hanc lectionem. At ego inveni ita scriptum fuisse in libro Veronensi. Vocem vero *bestiæ*, quæ certe inutilis est in hoc loco, neque in aliis libris antiquis inveni neque in antiquis editionibus. Et hunc quoque locum infeliciter vertit Lombertus, non sua culpa, sed quia exprimere voluit id quod legebat in editione Rigaltii. Sic ergo vertit : *Des bestes combattent ainsi contre des bestes, non pour expier leurs crimes, mais pour assouvir leur fureur.* Verus sensus est iste : Pugnant gladiatores ad bestias, id est cum bestiis, non crimine, id est, non ad bestias damnati pro suis criminibus, sed furore, ut videlicet se fortes ostendant et peritos in arte gladiatoria. Recte igitur Angli sustulerunt vocem *bestiæ* ab hoc loco, quoniam, ut ipsi aiunt, cum de hominibus agat auctor, minime putandus est illos frigido et populari convicio bestias appellasse. Ludum bestiariorum dixit Seneca, epist. 66 et 70. Vide eumdem, lib. II, *de Ira Dei*, cap. 8, et Symmachum lib. II, epist. 46, cum notis Jureti. Cæterum admoneo, Rigaltium in addendis ad observationes suas dicere scriptum esse *errore* pro *furore* in libro Nicolai Fabri. Quod verum non est.

(61) *Diversi spectaculi.* Ita veteres libri fere omnes et veteres editiones. Pro quo Pamelius et alii post eum posuerunt *diversa.* Quam lectionem, ne quid dissimulem, reperi in duobus antiquis codicibus.

(62) *Contagia.* Lubenter arripio occasiones quæ se offerunt emendandi loca veterum scriptorum quæ mihi videntur esse depravata. In Epistola quinta Hormisdæ papæ *ad episcopos per Hispaniam constitutos* ita vulgo scriptum est : « Ab omni vos errantium communione separetis. » Et in margine, *contagione.* At in vetustissimo et optimo codice bibliothecæ Colbertinæ legitur *cognatione*, et in alio item vetustissimo monasterii sancti Remigii Remensis, *cognitione.* Quæ duæ lectiones, quamvis falsæ, ostendunt legendum esse *contagione.* Confirmant autem hanc lectionem ea quæ præcedunt.

(63) *Parricidiis.* Ita scriptum vidi in editione Morelliana et in tredecim codicibus antiquis. Sic etiam in suo se legisse testatur Gronovius, cap. 3, *Observationum* suarum *in Scriptoribus ecclesiasticis.* Aliæ editiones et decem libri veteres habent *parricidis.* Illud quoque addam, quamvis fortasse sit extra rem : Hieronymum, in *Dialogo adversus Pelagianos* parricidam vocare eum qui cum possit [illegible] de morte liberare non liberat, et in libro II *adversus Jovinianum* parricidas ex sententia Pythagoreorum qui abietem quemcunque succiderint. Optatus, autem, in libro VII *adversus Donatistas* ait illum esse homicidam qui nulla necessitate cogente, nulla jussione, nulla potestate, sed furore adactus, de voluntate sua fecerit quod prohibent leges. Widus monachus, in *Epistola ad Heribertum archiepiscopum*, in libro I *Miscellaneorum* nostrorum, pag. 412 : « Fraternæ mortis crimen incurrit quisquis, cum potest, fratrem a morte minime defendit. » Apuleius lib. VII *Metamorphoseon* : « An ignoras eos etiam qui morituris auxilium salutare denegarint, quia contra bonos mores id ipsum fecerint, solere puniri ? »

(64) *Horror.* Retinui hanc vocem, quamvis Angli, auctoritate sumpta ex codice Gronovii, illam expunxerint et hujus loco scripserint *error*, quam lectionem reperi etiam in libro Fuxensi. Sed in omnibus aliis antiquis, qui sunt numero duo et viginti, et in antiquis editionibus scriptum est *horror.* Itaque non audeo mutare contra tot auctoritates, præsertim cum certum sit hanc lectionem constituere bonum sensum. Sic apud Ciceronem, in oratione *pro Milone*, scribi debere : « Afferunt tamen oratori horroris aliquid, » non vero *terroris*, observat Dionysius Lambinus. Apud Avitum Viennensem, epist. 6, legitur : « Quis ergo mihi persuadere conetur post errores funerum sepulcrum posse mundari ? » pro quo scriptum est *horrores* in codice Marnesii. Contra in *libello Precum Marcellini et Faustini*, cum in editione vulgata legatur : « quod moveat ad horrorem, » in quibusdam vetustis codicibus scriptum est : « quod moveat ab errore. » Hic interim locus utilis esse poterit ad emendandos similes errores ubi defuerit auctoritas veterum exemplarium.

(65) *Magisterio.* Prima fronte mihi videbatur mendum esse in hoc loco et emendandum ita esse ut legeretur *magisterium.* Nam ita scriptum vidi in duobus antiquis codicibus. Verum omnes alii repugnant, itemque omnes editiones. Denique penitius inspicienti quid dicere voluerit Cyprianus persuasum mihi fuit illum scripsisse *magisterio*, ita ut dicere voluerit delectari multitudinem cum videt mimos actitare turpitudines, et histriones flagitia repræsentare. Id quod fieri ait *turpitudinum magisterio*, id est, *magisterio impudicæ artis*, ut in epistola 61, *ad Euchratium*, arte quæ magistra est turpitudinum docendarum, quod mimi magistri sint ostendendarum turpitudinum. Nam ætas lasciva magnam voluptatem capiebat ex illa licentia theatrorum. Inde est quod cum castiores esse oporteat ludos spectante censore, ut ait Flavius Vopiscus, *in Carino*, cum M. Porcius Cato, ut lib. II, cap. 10 testatur Valerius Maximus, ludos flora-

A cognoscere, vel quid gerere possit audire. Adulterium discitur (66) dum videtur **210**; et, lenocinante ad vitia publicæ auctoritatis malo, quæ pudica fortasse ad spectaculum matrona (67) processerat, **211** de

Steph. Baluzii notæ.

les spectaret, populus ut mimæ nudarentur postulare erubuit, et eo discedente, mox lætitia publica subsecuta est. In celebratione enim ludorum floralium, ut tradit Lactantius, feminæ nudabantur ad lasciviam juvenum hominum oculis explendam. Quod etiam in Epistola LXXIX testatur Seneca. Hinc ergo illustratur locus Cypriani paulo obscurior.

(66) *Adulterium discitur.* Seneca, epist. 7 : « Homines cum docent discunt. » Certum est ludos florales fuisse ludos impudentiæ. et licentiam theatralem fuisse immoderatam et infinitam apud Romanos, multas illic turpitudines criminosas, multas in spectaculis impuritates, ut Salviani verbis utar, committi consuevisse. In theatrorum impudicitiam sic invehitur Tertullianus, lib. de Spectacl., c. 17 : « Similiter impudicitiam omnem, inquit, amoliri jubemur. B Hoc igitur modo etiam a theatro separamur, quod est privatum consistorium impudicitiæ, ubi nihil probatur, quam quod alibi non probatur. Ita summa gratia ejus de spurcitia plurimum concinnata est, quam Atellanus gesticulator, quam mimus etiam per mulieres repræsentat sexum pudoris exterminans, ut facilius domi quam in scena erubescant; quam denique Pantomimus a pueritia patitur in corpore, ut artifex esse possit. Ipsa etiam prostibula publicæ libidinis hostiæ in scena proferuntur, plus miseræ in præsentia feminarum, quibus latebant, perque omnis ætatis, omnis dignitatis ora transducuntur, locus, stipes, elogium, etiam quibus opus non est, prædicatur. Taceo de reliquis, ea quæ in tenebris et speluncis suis delitescere decebat, ne diem contaminarent. Erubescat senatus, erubescant ordines omnes. Ipsæ illæ pudoris sui interemptrices de gestibus suis ad lucem et populum expavescentes semel anno erubescunt. Quod si nobis omnis impudicitia exsecranda est, cur liceat audire quæ loqui C non licet? Cum etiam scurrilitatem et omne vanum verbum judicatum a Deo sciamus, cur æque liceat videre quæ facere flagitium est ? » Insitus erat ethnicorum animis tantus amor theatrorum, ut plures, teste Tertulliano, a Christianorum secta magis periculum voluptatis, quam vitæ avocaret. Nec deerant qui Christianos existimarent, « expeditum morti genus, ad hanc obstinationem abdicatione voluptatum erudiri, quos facilius vitam contemnant, amputatis quasi retinaculis ejus » (*Ibid.*, cap. 1 et 2). Quamvis autem impermissa essent Christianis spectacula, nec hujus religionis hac in re severitas ethnicos ipsos lateret, residebant tamen interdum in nonnullis Christianis hujus vitii, id est, spectaculorum amoris, veluti quædam fibræ in quibus evellendis non segniter sancti Patres elaborarunt. Inter rationum momenta, quibus uti solebant, videtur illud memorabile quod ex promissionibus D baptismi ducebant, ut ex duobus locupletibus testibus perspici potest, Tertulliano et Cyrillo Hierosolymitano, quorum primus sic loquitur in libro *de Baptismo*, cap. 24 : « Quot adhuc modis perorabamus, inquit, nihil ex his quæ spectaculis deputantur, placitum Deo esse, aut congruens Dei servis, quod Domino placitum non sit, si omnia propter diabolum instituta, et ex diaboli rebus instructa monstravimus ? nihil enim non diaboli est, quidquid Dei non est, vel Deo displicet : hoc erit pompa diaboli, adversus quam in signaculo fidei ejeramus. Quod autem ejeramus, neque facto, neque dicto, neque visu, neque prospectu participare debemus. Cæterum nonne ejeramus et rescindimus signaculum, rescindendo testationem ejus ? Numquid ergo superest ut ab ipsis ethnicis responsum flagitemus ? Illi jam nobis renuntient, an liceat Christianis spectaculo uti. Atqui hinc vel maxime intelligunt factum Christianum de repudio spectaculorum. Itaque negat manifeste qui, per quod agnoscitur, tollit. Quid autem spei superest in hujusmodi homine ? Nemo in castra hostium transit, nisi projectis armis suis, nisi destitutis signis et sacramentis principis sui, nisi pactus simul perire. An ille recogitavit eo tempore de Deo, positus illic ubi nihil est Deo ? Pacem, opinor, habebit in animo contendens pro auriga, pudicitiam ediscet, attonitus in mimos. Imo in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, quam ipse ille mulierum et virorum accuratior cultus : ipse in favoribus aut conspiratio aut dissensio inter se de commercio scintillas libidinum conflabellant. Nemo denique in spectaculo ineundo prius cogitat, nisi videri et videre. Sed tragœdo vociferante exclamationes ille alicujus prophetæ retractabit. Inter effeminationis modos Psalmum secum comminiscetur, et cum athletæ agent, ille dicturus est repercutiendum non esse; poterit et de misericordia moveri defixus in morsus ursorum, et spongias retiariorum. Avertat Deus a suis tantam voluptatis exitiosæ cupiditatem. Quale est enim de Ecclesia Dei in diaboli ecclesiam tendere? de cœlo, quod aiunt, in cœnum ? illas manus quas ad Dominum extuleris, postmodum laudando histrionem fatigare ? ex ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere, Εἰς αἰῶνας alii omnino dicere nisi Deo Christo ? » Sic etiam Cyrillus Hierosolymitanus in *Cateches. mystag.* I, docet Christianos spectaculis renuntiasse, cum in baptismo pompis diaboli renuntiarunt : « Postea dicis, inquit, *et omni pompæ illius.* Pompa vero diaboli, theatrorum insaniæ, equorum cursus in hippodromis, venationes in circo, et reliqua hujuscemodi vanitas, de qua liberari se postulans sanctus Deo dicit : *Averte oculos meos, ne videant vanitatem* (*Psal.* CXVIII, 37). Ne tibi studio et cordi sit theatri insania, ubi conspicias mimorum petulantias omni contumelia et dedecore abundantes, atque effeminatorum virorum furoris et amentiæ plenas saltationes. Neque illa eorum qui in circensibus venerationibus sese feris exponunt, ut infelicem alvum demulceant; qui ut ventrem alimentis deliniant, ipsi revera ventris immitium ferarum pabulum fiunt : atque ut rectius dicam, pro ventre quem unum Deum noverunt, propriam vitam in præcipitium singularibus certaminibus objiciunt. Fuge etiam equorum curricula, quod prorsus insanum est supinasque animas dejicit spectaculum. Hæc enim omnia diaboli pompæ exsistunt. » Nec omittenda quæ leguntur in libro *de Spectaculis*, qui S. Cypriano adscribitur : « Sed ut de hoc scenæ inquinamento inverecundo transitum faciam, » inquit auctor

(67) *Matrona.* Mulier quæ in matrimonium cum viro convenit, ut ait A. Gellius, sed in primis nobilis et primi ordinis, non e plebe. Unde in libro Tertulliani *de Pallio* legimus matronas sine stola redargutas, quia stola erat insigne matronarum, quam mariti dabant novis nuptis, ut docet etiam Cicero, in secunda *Philippica*; et in libro secundo ejusdem Tertulliani *ad Uxorem* notatur dives matronæ nomine inflata. Et apud *Rufinum*, lib. I in Oseam : « Mulier quæ matronalibus illustratur insignibus. » In Actis passionis sanctarum Perpetuæ et Felicitatis ita scriptum est : « Ubia Perpetua honesta liberaliter instituta, matrona licet nupta, habens patrem et matrem. » In hoc loco intelligendo laboravit Lucas Holstenius, vitio nimirum interpunctionis, cum sit legendum : « Matrona, licet nupta, habens patrem et matrem. » Hinc matronalis sedulitas apud Columellam in *Præfatione* libri duodecimi ; apud

spectaculo revertitur impudica (68). Adhuc deinde, morum quanta labes, quæ probrorum fomenta, quæ alimenta [74] vitiorum, histrionicis gestibus inquinari, videre contra fœdus jusque nascendi [75] patientiam incestæ turpitudinis elaboratam! Evirantur mares (69), honor omnis et vigor sexus enervati corporis dedecore mollitur, plusque illic placet quisquis virum in feminam magis fregerit (70). In laudem crescit [76] ex crimine, et peritior [77] quo turpior (71) judicatur. Spectatur hic, proh nefas! et libenter [78]. Quid non possit suadere qui talis est? Movet sensus, mulcet affectus, expugnat boni pectoris conscientiam fortiorem; nec deest probri blandientis auctoritas, ut auditu molliore pernicies hominibus obrepat. Exprimunt impudicam Venerem, adulterum Martem, Jovem illum suum, non magis regno quam vitiis principem, in terrenos amores cum ipsis suis fulminibus ardentem, nunc in plumas oloris albescere [79], nunc aureo imbre defluere, nunc in puerorum pubescentium raptus ministris avibus prosilire. Quære jam nunc an possit esse qui spectat integer vel pudicus. Deos 212 suos [80] quos venerantur imitantur, fiunt miseris et religiosa [81] delicta (72).

IX. O si possis, in illa sublimi specula constitutus, oculos tuos inserere secretis, recludere cubiculorum obductas fores, et ad conscientiam luminum penetralia occulta reserare! aspicias ab impudicis geri quod nec possit aspicere frons [82] pudica, videas quod crimen sit et videre, videas quod vitiorum furore dementes [83] gessisse se negant et gerere festinant: libidinibus insanis in viros viri proruunt; fiunt quæ nec illis [84] possunt placere qui faciunt. Mentior nisi alios qui talis est increpat. Turpes turpis infamat; et evasisse se conscium credit, quasi conscientia (73) satis non sit. Iidem in publico accusatores, in occulto rei, in semetipsos censores pariter et nocentes: damnant foris quod intus operantur; admittunt libenter quod cum admiserint [85] criminantur: audacia prorsus cum vitiis faciens [86]

Variæ lectiones.

[74] Incitamenta *Vict.* [75] Legemque nascendi *Voss.* [76] Et laudem consequitor *Vict.* [77] Eo peritior *Bod.* 3. [78] Libenter admittitur *Voss.* 4. [79] Florescere *Spir. Rem.* [80] Cum deos *Voss.* 4. [81] Miseris religiosa *Bod.* 3. [82] Mens *Lam. NC.* 1. *Ebor.* [83] Gementes *Spir. Rem. Eras.* [84] Illis ipsis *Pam.* [85] Et alios cum admiserint *Mor.* [86] Pro conviciis faciens *Eras.* Favens *Lam. Ben. Ebor.* Conviciis faciens *Spir. Rem.*

Steph. Baluzii notæ.

auctor p. 341, « pudet referre quæ dicuntur, pudet etiam accusare quæ fiunt, argumentorum strophas, adulterorum fallacias, mulierum impudicitias, scurriles jocos, parasitos sordidos, ipsos quoque patresfamilias togatos modo stupidos, modo obscenos, in omnibus stolidos, in omnibus inverecundos. Et cum nulli hominum aut generi aut professioni ab improborum istorum sermone parcatur, ab omnibus tamen ad spectaculum convenitur. Commune dedecus delectat, videre vel recognoscere otia vel discere. Concurritur illic ad pudorem publicum lupanaris, ad obscenitatis magisterium, ne quid secreto minus agatur quam quod in publico discitur; et inter ipsas leges docetur quidquid legibus interdicitur. Quid inter hæc Christianus fidelis facit, cui vitia non licet nec cogitare, quid oblectatur simulacris libidinis, ut in ipsis deposita verecundia audacior fiat ad crimina? Discit et facere dum consuescit videre. »

cimi; apud Plinium, lib. v, epist. 16, *matronalis gravitas*; in libro secundo Tertulliani *de Cultu feminarum*, *matronalia decoramenta*, et *feriæ matronales* in libro *de Idololatria*. Lampridius, in *Heliogabalo*: « Facta sunt S. C. ridicula de legibus matronalibus. » Elegans est et dignus referri locus Columellæ de maritis ad villas suas proficisci cupientibus. Sic ergo ait lib. I, cap. 4: « Jucundius itaque viro si etiam matrona comitetur, cujus ut sexus, ita animus est delicatior. Quamobrem amœnitate aliqua demerenda erit, quo patientius moretur cum viro. » In libello *Precum Marcellini et Faustini* scriptum est Damasum papam in tantum a matronis dilectum fuisse ut earum auriscalpius diceretur. Sed hæc scribebantur ab adversariis ejus. Apud Ovidium, lib. II *Metamorph.*, et lib. XVI *Fastorum*, tum etiam apud Silium Italicum, Juno vocatur *Matrona tonantis*. Vide Lambinum *ad Horatium*, lib. III, od. 2.

(68) *Revertitur impudica.* Infra in libro *de Habitu Virginum*, pag. 179: « Quantum a proposito suo virgo deficit quando pudica quæ venerat impudica discedit! » Salvianus lib. VI, cap. 3: « Itaque in illis imaginibus fornicationum omnis plebs animo fornicatur, et qui forte ad spectaculum puri venerant, a theatro adulteri revertuntur. »

(69) *Evirantur mares.* Codex Lætiensis: « Hebetatur maris honor in hominibus, et vigor, » etc.

(70) *Virum in feminam fregerit.* Infra, epist. 61: « Docens quo modo masculus frangatur in feminam. » Salvianus lib. VII, cap. 19: « Cum enim muliebrem habitum viri sumerent, et magis quam mulieres gradum frangerent. » Arnobius lib. II: « Vigorem virilitatis exponere et in habitum feminarum deliciasque mollire. » Hieronymus in *Epistola ad Heliodorum*: « Histrio fractus in feminam. » Tertullianus, in libro *de Spectaculis*: « Quæ privata et propria sunt scenæ, de gestu et flexu corporis mollitiæ Veneris et Liberi immolent. » Lactantius, lib. VI, cap. 20: « Histrionum quoque impudici motus quid aliud nisi libidines docent et instigant, quorum enervata corpora et in muliebrem incessum habitumque mollita impudicas feminas inhonestis gestibus mentiuntur? » Sanctus Ambrosius, in *Epistola ad Sabinum* episcopum: « Quid utique tam deforme visibili spectaculo quam histrionicos sinuare gestus et femineo usu mollire membra? » Prudentius, in *Hamartigenia*: « Turpe semivirorum membra theatrali spectat vertigine ferri. » Et infra: « Cernas mollescere cultu heroas vetulos. » Columella, in *Præfatione* librorum *de Agricultura* ait ætatem suam miratam fuisse gestus effeminatorum, quod a natura sexum viris denegatum muliebri motu mentirentur, deciperentque oculos spectantium. Vide Quintilianum, lib. II, cap. 1.

(71) *Eo peritior quo turpior.* Phædra Hippolyto apud Ovidium:

Pejor adulterio turpis adulter abest.

(72) *Religiosa dilecta.* Lactantius, lib. I, cap. 20: « Quid mirum si ab hac gente universa flagitia manarunt apud quam ipsa vitia religiosa sunt? »

(73) *Quasi conscientia.* Tres libri veteres præferunt: « Quasi conscientiam suam non posse effugere satis non sit. »

et impudentia congruens impudicis. Nolo mireris quæ loquuntur hujusmodi; ore illo (74) quidquid jam voce delinquitur minus est.

213 X. Sed tibi, post insidiosas vias, post diversas orbe toto multiplices pugnas, post spectacula vel cruenta vel turpia, post libidinum probra vel lupanaribus prostituta vel domesticis parietibus obsepta, quorum quo secretior culpa, major audacia est, forum fortasse videatur immune, quod ab injuriis lacessentibus liberum, nullis malorum contactibus polluatur. Illuc aciem tuam flecte. Pura illic quæ detesteris invenies, magis oculos tuos inde divertes. Incisæ sunt licet leges duodecim tabulis, et publice ære præfixo [87] jura præscripta [88] sint, inter leges ipsas (75) delinquitur, inter jura peccatur. Innocentia nec illic ubi defenditur reservatur. Sævit invicem discordantium rabies, et inter togas (76) A pace rupta, forum litibus mugit insanum, hasta illic et gladius et carnifex præsto est, ungula effodiens, equuleus extendens, ignis exurens, ad hominis corpus **214** unum supplicia plura quam membra (77). Quis inter hæc vero subveniat? Paronus [89]? prævaricatur et decipit. Judex? sed sententiam [90] vendit. Qui sedet crimina vindicaturus admittit, et ut reus innocens pereat, fit nocens judex. Flagrant ubique delicta, et passim multiformi genere peccandi per improbas mentes nocens virus operatur. Hic testamentum subjicit (78), ille falsum capitali fraude conscribit; hic arceantur hæreditatibus liberi, illic bonis donantur alieni; inimicus insimulat, calumniator impugnat, testis infamat. Utrobique grassatur [91] in mendacium criminum [92] prostitutæ vocis venalis audacia, B cum interim nocentes nec cum innocentibus pereunt [93]. Nullus de legibus metus (79) est; de quæsitore (80), de judice pavor

Variæ lectiones.

[87] Publico ære præfixo *Pem. Lam. Eb. NC.* 1. *Voss.* 2. Publica *Voss.* 2. Publica *Voss.* 4. Præfixa *Spir. Rem.* [88] Proscripta *Man.* [89] Patronus scilicet *Voss.* 4. [90] Judex sententiam *Voss.* 4. [91] Inimicus insimulat, calumniatur, impugnat testes, infamat verum, ubique grassatur *Vict.* [92] Criminis *Rig. Pem. Bod.* 3. *Voss.* 2. *Lin. Spir. Rem. Man. Mor.* [93] Cum nocentibus innocentes pereunt *Lam. Ben. Ar. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(74) *Hujusmodi. Ore illo.* Antea legebatur: *Hujusmodi ore illo.* Quædam vetera exemplaria me docuerunt hunc locum ita esse constituendum et interpungendum. Et ita ante me monuerat Gronovius, lib. III, *Dissertat.* cap. 12. Præterea hæ duæ postremæ voces perperam conjunguntur cum antecedentibus in vulgatis editionibus, cum quæ supra dicuntur nullam cum his vocibus connexionem C habeant. Nihil enim illic scriptum est de ore. Erasmus, Manutius, et Pamelius ediderunt *ore illo polluto.* Sed hanc postremam vocem neque veteres libri, si unum excipias, agnoscunt, neque veteres editiones.

(75) *Inter leges ipsas.* Hieronymus, lib. I, pag. 4, *adversus Jovinianum*: « Quotidie mœchorum sanguis effundetur, adulteria damnantur, et inter leges ipsas et secures ac tribunalia flagrans libido dominatur. » Symmachus, lib. II, epist. 52: « Nos legum inane nomen vocamus. » Valerius Maximus, lib. IX, cap. 1: « Legum victrix audacia. » Seneca *Hercule furente* ait arma vincere leges. Et apud Ciceronem in *Oratione pro Milone*: « Silent leges inter arma. » Ovidius lib. v *Tristium*:

> Non metuunt leges, sed cedit viribus æquum,
> Victaque pugnaci jura sub ense jacent.

In Tito Livio vero, lib. x: « Jam regi leges, non D regere. » Seneca, lib. IX *de Beneficiis*, cap. 28: « Legum præsidio qui plurimum in illas peccaverunt proteguntur. » Tacitus, lib. I *Annalium*: « Invalido legum auxilio, » et infra: « Victa est sine dubio lex. » Citat porro hunc Cypriani locum Agobardus, sed valde decurtatum, ut assolet.

(76) *Inter togas.* Infra in libro *adversus Demetrianum*, pag. 219: « Hostem quereris exurgere, quasi et si hostis desit, esse pax inter ipsas togas possit. » Seneca lib. II *de Ira*, cap. 7: « Inter istos quos togatos vides nulla pax est. » Tertullianus, in libro *de Pallio*: « Plus togæ læsere rempublicam quam loricæ. » Florus lib. IV, cap. 12: « Togas et sæviora armis jura viderunt. » Illud quoque admoneri non incongruum est, in codice Tornacensi bibliothecæ regiæ scriptum esse. « Inter reges pace rupta, » et supra lineam, *vel togas.* Sed illam lectionem constat esse falsissimam, itemque eam quæ exstat in libro Fuxensi: « Inter treugas pace rupta, nondum invento vocabulo treugarum.

(77) *Quam membra.* Aliæ editiones habent: *Quam membra sunt.* Sic etiam legitur in quinque libris veteribus. At cum vox illa ultima non exstet in reliquis exemplaribus antiquis quibus usus sum nec in pluribus Anglicanis, et dictio sit elegantior absque voce illa quam puto esse ex glossemate, eam sustuli. Infra, epist. 8, pag. 16: « Quamvis torquerentur in servis Dei jam non membra sed vulnera. »

(78) *Testamentum subjicit.* Quidam codices habent *subdicit*, alii *substituit*, id est, supponit. Valerius Maximus, lib. IX, cap. 4: « Cum falsum testamentum quidam in Græcia subjecissent. » A. Gellius lib. v, cap. 9: « Sortem nominis falsam subjici. » Julius Paulus, lib. IV: *Sentent.* tit. 7: « Non tantum is qui testamentum subjicit. » Cicero, in *Paradoxis*: « Testamenta subjecta. » Arnobius, lib. II, c. 42: « Idcirco animas misit ut viarum aliæ infestarent meatus, aliæ circumscriberent nescios, testamenta supponerent falsa. » Lactantius, lib. v, cap. 9: « Non enim de nostro sed de illorum numero semper exsistunt qui hæreditates captant, testamenta supponunt. » Testamentorum insidias, dixit Plinius, lib. XXIX, cap. 1.

(79) *Nullus de legibus metus.* Cassiodorus, in Præfatione *Variarum*: « Deinde mores pravos corrigis auctoritate rectoris, audaciam frangis, timorem legibus reddis. » T. Livius, lib. II dixit: « Jus vi obrutum. » Horatius, lib. I, sat. 3:

> Jura inventa metu injusti fateare necesse est.

(80) *De quæsitore.* Qui quæstionum judicia exercet, qui capitalibus judiciis præest, ut loquitur Pomponius, lib. II, D. *de Origine juris.* Ammianus Marcellinus, lib. XXIX, ait quæsitoris iniquitatem omnibus esse criminibus graviorem. Prudentius in *Carmine de Hippolyto*:

> Inde furens quæsitor ait: Jam, tortor, ab uno
> Desine. Si vana est quæstio, morte agitur.

Aliud est officium quæsitoris apud Julianum antecessorem.

nullus. Quod potest redimi (81) non timetur. Esse jam inter nocentes innoxium crimen est [94]. Malos quisquis (82) non imitatur [95] offendit. **215** Consensere jura peccatis, et cœpit licitum esse (83) quod publicum est. Quis illic rerum pudor, quæ esse possit integritas, ubi qui damnent improbos desunt, soli ibi [96] qui damnentur occurrunt?

XI. Sed, ne nos videamur [97] eligere fortasse pejora, et studio destruendi per ea oculos tuos ducere quorum tristis atque aversandus aspectus ora et vultus conscientiæ melioris offendat, jam tibi illa quæ ignorantia sæcularis bona opinatur ostendam. Illic etiam fugienda conspicies. Quos honores putas esse, quos fasces, quam affluentiam A in divitiis, quam potentiam in castris [98], in magistratu purpuræ speciem, in principatu [99] licentiæ potestatem, malorum blandientium virus occultum est et [1] arridentis nequitiæ facies quidem læta, sed calamitatis abstrusæ [2] illecebrosa fallacia; instar quoddam [3] **216** veneni, ubi, in lethales succos dulcedine aspersa calliditate fallendi sapore medicato, poculum videtur esse quod sumitur; ubi epota res est (84), pernicies hausta grassatur. Quippe illum vides qui, amictu clariore conspicuus, fulgere sibi videtur in purpura. Quibus hoc [4] sordibus emit ut fulgeat, quos arrogantium fastus prius [5] pertulit, quas superbas fores matutinus salutator (85) obsedit, quod tumentium [6] contu-

Variæ lectiones.

[94] Criminis est *Oxon.* [95] Malus quisquis dum non imitatur *Ebor. Lam.* [96] Soli ubi *Lam. Ebor. An. Thu. Eras. Morel. Voss.* 4. [97] Sed videamus *Lam. Ebor. NC.* 1. Nos videamus *Bod.* 3. *Manut. Morel.* [98] *Rigalt. omnia per interrog repetitas sextulit.* [9] Magistratus — Principatibus *NC.* 1. *Eb. Lam.* [1] Et *omit. Oxon.* [2] Calamitatis abstrusæ *Pem. Voss.* 2. sed *omiss.* [3] Cujusdam *Voss* 2. [4] Quibus hic *Voss.* 4. [5] Prius *omittit Voss.* [6] Quæ tumentum *Bod. Spir. Ren. Foss.*

Steph. Baluzii notæ.

(81) *Quos potest redimi.* In lege Salica, tit. 55, B manus quæ præcidi debuerat secundum legem redimitur pretio. Et lib. III *Capitularium*, cap. 10, pœna constituitur adversus perjurum ut perdat manum vel redimat. Vide Notas *ad Reginonem*, pag. 593. Et tamen erant quædam peccata quæ non redimebantur, veluti si quis perjurium fecisset lib. V *Capitularium*, cap. 196: « Si quis post pacem factam cum inimico suo eum occiderit », lib. VI, cap. 272. Illi enim manum perdere debent, neque eis licet eam redimere.

(82) *Malos quisquis.* Tacitus, lib. IV *Annalium*: « Etiam gloria ac virtus infensos habet, ut nimis ex propinquo diversa arguens. » Castigare enim videtur (ut aiunt Lactantius, lib. V, cap. 9; et Hieronymus, in *Epistola ad Virginem exsulem*) quisquis ab ejus conversatione dissentit. Sulp. Severus, lib. II *Sacræ Historiæ*: « Quippe semper inimica virtutibus vitia sunt, et optimi quique ab improbis quasi exprobrantes aspiciuntur. » Est enim, ut lib. II, cap. 12; et lib. III, cap. 7, ait Quintilianus, quædam virtutum C vitiorumque vicinia. Et Seneca, epist. 45, ait vitia sub virtutum nomine obrepere et illis immixta trahere secum illas. Vereque dixit T. Livius mala bonis adhærere et in animis hominum potentiora esse. Vide A. Gellium, lib. VI, cap. 1.

(83) *Cœpit licitum esse.* Tertullianus, in libro *de Corona*: « Sed quod non prohibetur ultro permissum est. Immo prohibetur quod non ultro permissum est. » Sanctus Ambrosius in *Epistola ad Paternum*: « Prætendis enim in litteris tuis quia permissum hoc divino jure connubium hujusmodi pignoribus existimatur eo quod non prohibitum. Ego autem et prohibitum assero. » Et paulo post: « Quod si ideo permissum putas quia specialiter non est prohibitum, nec illud prohibitum sermone legis reperias ne pater filiam suam accipiat uxorem... Numquid ideo licet quod non est prohibitum? » Ex indulgentia enim est quodcumque permittitur, ut ait Tertullianus in libro *de Exhortatione castitatis*. D In Comœdia *Queroli* scriptum est falsum dicere non esse crimen, quia commune est, et adulterium quoque crimen non esse, et ideo licitum esse quia nec permitti nec prohiberi potest. Vetus auctor *Altercationis Synagogæ et Ecclesiæ*: « Pro magno crimine objiciuntur Jacob quatuor uxores. Sed quoniam mos erat, crimen non erat. Nunc autem crimen est, quia mos non est. »

(84) *Epota res est.* Multum variant in hoc loco libri veteres et veteres editiones. In quibusdam enim legitur *epota est*; in aliis *epotata, epotaris, epotatum est*, immo etiam *epotandum*. Cum autem lectio quam nos præferimus reperiatur in multo pluribus antiquis codicibus quam aliæ, confirment etiam illam codex Segnierianus et editiones quæ Pamelianam antecesserunt, existimavimus illam esse revocandam. Cæterum quia Pamelius, ut editioni suæ adderet auctoritatem alicujus vetustioris, adnotavit Gravium ita restituisse hunc locum: monendus est lector istud non esse verum. Nam in editione quæ dicitur Gravii aperte scriptum est, *epota res est*, et in margine, *epotavimus*. Gronovius, lib. III *Observat.* cap. 24, monet se in Fuxensi codice vidisse scriptum, *epota res est*. Quod verum est.

(85) *Matutinus salutator.* Virgilius, lib. II, pag. 5 *Georgicorum*:

> Si non ingentem foribus domus alta superbis
> Mane salutantum totis vomit ædibus undam.

Martialis lib. X, Epigr. 10:

> Mane salutator limina mille teras.

Ideo Horatius, *Epodon* XI, scripsit: « Superba civium potentium limina. » Claudianus, lib. I, *in Rufinum*: « Turba salutantum latas ibi perstrepit ædes. » Eo autem processerat ambitio salutationum matutinarum ut qui cupiebant esse primi salutantes noctem vigilem ducerent ante januas eminentium potestatum, ut docet Symmachus, lib. IV, epist. 41. Adnotat Suetonius Caligulam natura timidum ac diffidentem salutatoribus scrutatores semper opposuisse acerbissimos, sed eam consuetudinem omissam esse a Vespasiano. Ælius Lampridius, in *Vita Alexandri Severi* scribit illum admisisse salutatores quasi unum de senatoribus, patente velo, admissionalibus remotis, cum antea salutare principem non liceret, quod eos videre non poterat: « Salutatus autem, inquit idem auctor, consessum obtulit omnibus senatoribus; atque ideo nisi honestos et bonæ famæ homines ad salutationem non admisit, jussitque ut nemo ingrediatur nisi qui se innocentem noverit. Per præconem edixit ut nemo salutaret principem qui se furem esse nosset... » Contra Maximinus junior, ut tradit Julius Capitolinus:

meliosa vestigia [7] stipatus in clientium cuneos? ante præcessit, ut ipsum etiam salutatum [9] comes postmodum pompa præcederet, obnoxia non homini, sed potestati! neque enim coli moribus meruit ille, sed fascibus. Horum denique videas exitus turpes, cum auceps temporum (86) palpator abscessit, cum privati latus nudum desertor assecla fœdavit (87). Tunc laceratæ domus plagæ **217** conscientiam feriunt, tunc rei familiaris exhaustæ [10] damna noscuntur, quibus redemptus favor vulgi, et caducis atque inanibus votis popularis aura quæsita est. Stulta prorsus et vana jactura [11], frustrantis spectaculi voluptate id parare voluisse quod nec populus acciperet et perderet magistratus?

A XII. Sed et quos [12] divites opinaris continuantes saltibus saltus et, de confinio pauperibus exclusis, infinita ac sine terminis rura latius porrigentes, quibus argenti et auri maximum pondus et pecuniarum ingentium vel exstructi aggeres vel defossæ strues, **218** hos etiam inter divitias suas trepidos cogitationis incertæ sollicitudo discruciat, ne prædo vastet, ne percussor infestet, ne inimica cujusque locupletioris invidia calumniosis litibus inquietet. Non cibus securo [13] somnusve contingit. Suspirat ille in convivio, bibat licet gemma (88); et cum epulis marcidum corpus torus mollior alto sinu condiderit [14], vigilat in pluma (89); nec intelligit miser speciosa sibi esse supplicia, auro se alligatum

Variæ lectiones.

[7] Contumeliosis vestigiis *Ar. Ben. Lam. Ebor.* [8] Stipatus clientium *Sper. Eras.* Cuneis, *Oxon.* [9] Salutantium *Lambr. Eras* [10] Exhausta *Spir. Rem. Eras.* [11] Jactatio *Pem. Voss.* 2. [12] Quod *Pem. Mor.* [13] Securus *Lam. Ebor. Spir. Rem. Eras.* Securos *Voss.* 2. *Mor.* Securum *Voss.* 4. [14] Condat *Lam. Ebor. Lin. Ben.* Condidit.

Steph. Baluzii notæ.

« In salutationibus superbissimus erat, et manum porrigebat, et genua sibi osculari patiebatur, nonnunquam etiam pedes. » Simile quid apud Lucianum in *Necromantia*, ubi irridet eos qui, cum in potestate constituti essent, felices et beatos salutantes se facturos putarent, si pectus dextramve porrigentes darent osculandam. De honore et jure salutationum multæ exstant constitutiones in Codice Theodosiano. Plura de hoc argumento dici possent; sed ista sufficiunt. Vide nihilominus Senecam epist. 91; et A. Gellium, lib. IV, et lib. XX, cap. 1; et sanctum Augustinum, lib. VI *Confess.*, cap. 1.

(86) *Auceps temporum.* Qui tempus aucupatur, ut ait Cicero, in *Oratione pro Roscio Amerino.* Id vero facere palpatores, id est adulatores, constat. In aliquot antiquis codicibus et editionibus legitur *anceps.*

(87) *Assecla fœdavit.* Id est, nudum latus reliquit, uti recte explicatum est in *Editione* Anglicana. Quod evenisse Agrippinæ matri Neronis notat Tacitus lib. XIII *Annalium*, ubi ait desertam illam fuisse a turba salutantium postquam et excubias militares et Germanos custodes Nero removit. Hieronymus, in *Epistola ad Furiam,* de Viduitate servanda: « Nec procurator calamistratus, nec formosus collactaneus, nec candidus et rubicundus assecla adhæreat lateri tuo. » Arcadius et Honorius AA. in *Constitutione* lata adversus Eutropium eunuchum in l. XVII *Cod. Theodos. de Pœnis*: « Divinum præmium consulatus lutulentum prodigium contagione fœdavit. » Hinc illud vulgatum: « Omnia cesserunt eunucho consule monstra. »

(88) *Bibat gemma.* Virgilius, lib. II *Georgicon*, « Ut gemma bibat. » Et lib. I *Æneidos*:

Hic regina gravem gemmis auroque poposcit
Implerique mero pateram.

Seneca, cap. 3 *de Providentia*: « Quanto magis huic invidendum est quam illis quibus gemma ministratur. » Julius Capitolinus, in *Ælio Vero*. « Data etiam aurea atque argentea pocula et gemmata. » Item in Galieno: « Gemmata vasa fecit. » Martialis, lib. XII, Epigr. 12: « Te potare decet gemma, » id est in vase gemmato, in vase gemmis ornato. Juvenalis, Sat. X: « Cum pocula sumes gemmata. » Idem, in Satira V, ait parasito, si ei propinetur in convivio vas aureum, custodem dari qui numeret gemmas. Propertius, lib. III, Eleg. III: « Nec bibit

B a gemma divite nostra suis. » Silius Italicus, lib. XII: « Poculaque Eoa luxum irritantia gemma. » Statius, lib. I *Thebaidos*: « Nec cura mero committere gemmas. » Ælius Spurtianus scribit Zenobiam usam esse vasis aureis gemmatis ad convivia. Latinus Pacatus Drepanius, in *Panegyrico Theodosii*: « Nisi æstivam in gemmis capacibus glaciem flamma fregissent. » Sidonius, lib. II, epist. 13: « Fumarent falerno gemmæ capaces. » Idem, in Carmine II: « Gemmatam pateram rex ipse retenta. » Lucianus in *Cataplo* memorat pocula gemmis distincta, et Apuleius, lib. II *Metamorphoseon*, gemmas formatas in pocula vini. Hieronymus, in *Vita Pauli eremitæ*: « Vos gemma bibitis, ille concavis naturæ manibus satisfecit. » Idem, in *Epistola ad Paulum*, alphabeto Hebraico: « Habeant sibi cæteri, si velint, suas opes, gemma bibant. » Seneca, epist. 119: « Utrum sit aureum poculum, an crystallinum, an murrhinum, an Tiburtinus calix, an manus concava, nihil refert. » Cæterum hic admonendum est Rigaltium C edidisse *bibat gemmas*, et ideo Lombertum, qui illius editione utebatur, male vertisse: *Ils boivent des perles et de l'ambre gris.* Addidit tamen Lombertus hanc postremam vocem, cum nihil simile exstet apud Cyprianum. Sunt qui putant hoc genus liquoris fuisse incognitum antiquis. Alii tamen aiunt esse succinum, de quo vide Diodorum Siculum, lib. V.

(89) *Vigilat in pluma.* Seneca, in libro *de Providentia*, cap. 3: « Tam vigilabit in pluma quam ille in cruce. » Martialis, lib. IX, Epigr. XCIV: *Pervigil in pluma Caius ecce jacet.* Hieronymus, in *Epistola ad Marcellam*, de Ægrotatione Blesillæ: « Illo tempore plumarum quoque dura mollities videbatur, et in exstructis thoris jacere vix poterat. » Seneca, *Hercule Œtæo*: « Aurea nunquam tecta quietem, vigilesque trahit purpura noctes. » Prudentius, in *Hamartigenia*: « At nos delicias plumarum et linea texta sternimus. » Rigaltius scripsit: « Vigilat tamen in pluma, » contra omnium veterum librorum D et editionum fidem. Puto autem illum addidisse vocem *tamen* ex exemplari editionis Pamelianæ quo Nicolaus Faber utebatur, in cujus margine vir doctissimus eam posuerat sua manu, nulla mentione loci ubi invenerat. Certe non exstat in veteri libro monasterii Fossatensis cum quo ille contulit plurima loca sancti Cypriani. Eam tamen vocem retinuit editio Anglicana. Reinhartus explosit. Certe non est necessaria.

teneri, et possideri magis (90) quam possidere divitias [15] atque opes (91). Atque, o detestabilis cæcitas mentium et cupiditatis insanæ **219** profunda caligo! cum exonerare se possit et levare ponderibus, pergit magis fortunis augentibus incubare, pergit pœnalibus cumulis pertinaciter adhærere. Nulla in clientes inde largitio est, cum indigentibus nulla partitio [16]; et pecuniam suam dicunt quam, velut alienam domi clausam, sollicito labore custodiunt, ex qua non amicis, non liberis quicquam, non sibi denique impertiunt. Possident ad A hoc tantum ne possidere alteri liceat. Et, o nominum quanta diversitas! bona appellant ex quibus nullus illis nisi ad res malas usus est.

XIII. An tu vel illos putas tutos, illos saltem inter honorum infulas et opes largas stabili firmitate securos, quos regalis aulæ splendore fulgentes armorum excubantium tutela circumstat? Major illis quam cæteris metus est. Tam ille temere (92) cogitur quam timetur. Exigit pœnas pariter de potentiore sublimitas, sit licet satellitum manu septus [17], et clausum **220** ac protectum latus (93) numeroso

Variæ lectiones.

[15] Divitias. O detestabilis *Ebor. Lin.* Atque adeo detest. *Lam.* Instabilis *Mor. NC.* 1. *Ebor. sensu procedente* Opes. O detest. *Oxon.* Divitias atque o detest. *Gold.* [16] Participatio, portio *Lam. Eb. Ben. M. A.* [17] Septum *Bod.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

(90) *Possideri magis.* Infra, in libro *de Lapsis*, pag. 185: « Possidere se credunt qui potius possidentur. » Hieronymus in Epistola ad Paulinum *de Institutione* Monachi: « Crates ille Thebanus, homo quondam ditissimus, cum ad philosophandum Athenas pergeret, magnum auri pondus adjecit: non putavit se simul posse et virtutes et divitias possidere. » Item in libro secundo *adversus Jovinianum* et in Epistola consolatoria *ad Julianum*: « Crates ille Thebanus, projecto in mare non parvo auri pondere: Abite, inquit, pessum, malæ cupiditates. Ego vos mgam, ne ipse mergar a vobis. » Projiciens autem opes suas in mare, ut docet Gregorius Nazianzenus, *Oratione in laudem Basilii*, dixit: « Crates Cratetem Thebanum libertate donat. » Sed illum propterea culpatum esse ab Apollonio Tyanæo refert Philostratus, in Vita ejus lib. II, cap. 10. Seneca, cap. 22 *de Vita beata*: « Divitiæ meæ sunt, tu divitiarum es. » Item, epist. 115: « Majore tormento pecunia possidetur quam quæritur. » Item, epist. 119: « Nam quod ad illos pertinet quos falso divitiarum nomen invasit occupata paupertas, sic divitias habent quomodo habere dicimur febrem, cum illa nos habeat. E contrario dicere debemus: Febris illum tenet. Eodem modo dicendum est: Divitiæ illum tenent. » Valerius Maximus, lib. IX, cap. 4: « Procul dubio is non possidet divitias, sed a divitiis possessus est. » Simile quid apud Philostratum, in *Vita Apollonii Tyanæi*, lib. V, cap. 8.

(91) *Atque opes.* Has duas voces, quas non inveni in antiquis editionibus neque in ullo eorum veterum exemplarium quibus utor, quæ a Pamelio adjectæ sunt, et Gronovius, lib. III *Observat.* cap. 12, monuit esse delendas, ego quoque putaveram omitti debere, cum præsertim viderem Ciceronem, in libro *de Amicitia*, ponere discrimem inter divitias et opes. Ait enim: « Divitiæ, ut utare; opes ut colare. » Verum nihil mutare volui, quia video receptam esse hanc lectionem. Potest enim adjuvari ex discrimine quod Cicero ponit inter divitias atque opes. Lombertus ita vertit hunc locum ac si voces illæ non essent Cypriani, quia divitiæ et opes eodem vocabulo exprimuntur apud Gallos.

(92) *Tam ille timere.* Cicero, in libro primo *de Officiis*: « Etenim qui se metui volunt a quibus metuuntur, eosdem metuant ipsi necesse est. » Idem, in libro *de Amicitia*: « Quis enim aut eum diligit quem metuit, aut eum a quo se metui putat? » Seneca, lib. I *de Clementia*, cap. 9: « Tantum enim necesse est timeat quantum timeri voluit. » Idem, epist. 105: « Adjice nunc quod qui timetur timet. » Idem, lib. IV *de Beneficiis*, cap. 19: « Nec quisquam amat quos timet. » Non potest enim (ut idem ait in epistola 47) amor cum timore misceri. Seneca *Œdipo*: « Qui sceptra duo sævus B imperio regit, timet timentes. » Idem Agamemnone: « Metui cupiunt, metuique timent. » Elegans est in *Octavia* ejusdem auctoris Dialogus inter Neronem et Senecam. Nero ait: « Ferrum tuetur principem. » Seneca respondet: « Melius fides. » Reponit Nero: « Decet timeri Cæsarem. » Seneca vero: « At plus diligi. » Recte profecto. Adnotat enim Velleius Paterculus Cæsarem, quem Dio Cassius, lib. XXXVIII et XLII, scribit natura placidum et mansuetissimum et nequaquam iracundum fuisse, itemque Augustum, ita a patre, ut idem Dio, lib. XLVII testatur, edoctum, adnotat, inquam, Velleius Cæsarem, cum ei Pansa et Hirtius consulerent ut principatum armis quæsitum armis teneret, respondisse, amari se quam timeri malle, diversum nimirum a Maximino, cui, ut ait Julius Capitolinus, persuasum erat, nisi crudelitate imperium non teneri. Nam amari, coli, diligi majus imperio esse scripsit Symmachus, lib. X, epist. 54, C sive in *Relatione ad imperatores.* Laudat Sidonius, lib. II, epist. 3, regem Gothorum Theodoricum, et ponit inter præcipuas ejus laudes: « Dicam quod sentio. Timet timeri. » Et tamen aliquando timor signum est amoris, et Martialis dicit, lib. X, Epigr. LIX: « Res est imperiosa timor. » Vulcatius Gallicanus ait de Avidio Cassio: « Meruit timeri quia non metuit. » Id ipsum dixerat Lucanus, lib. V: « Meruitque timeri non metuens. » Ammianus Marcellinus, lib. XV, adnotat Julianum imperatorem dilectum arctissime dum timeretur, et lib. XXVII, Prætextatum præfectum Urbi, cum timeretur, amorem non perdidisse civium; quia maximo amori, ut ait Mamertinus, maximus timor junctus est. Contra Flavius Vopiscus, queritur de infelicitate principis Aureliani, qui cum esset optimus, timebatur quidem, sed non amabatur. Sunt enim aliquando subjecti protervi et contumaces, quia, ut ait Xenophon in libro V *de Pædia Cyri*, metus et lex satis sunt ad amorem inhibendum. Sunt enim aliD quando principes ita parum amantes subjectos ut se ab illis amari non curent, uti de Alexandro M. testatur Seneca, lib. I *de Beneficiis*, c. 15, aiens illum summum bonum duxisse terrori esse cunctis mortalibus. Sane justum est ut populi obediant principibus eosque timeant; alioqui corruit respublica. Sed tamen principes omni ope niti decet ut se plus amari diligant quam timeri, uti faciebat Titus imperator, ob hoc vocatus Deliciæ generis humani. Sic se tutos præstabunt adversus insidias et conspirationes, et se liberabunt a metu. Nam verum est quod multi prodidere, necesse esse ut multos timeat quem multi timent. Nemo enim potest terribilis esse securus, ut ait Seneca, epist. 105.

(93) *Protectum latus.* Hinc orta dignitas protectorum inclinante imperio Romano, qui ita dicti

stipatore tueatur. Quam securos non sinit esse A subjectos, tam necesse est non sit et ipse securus. Ante ipsos terret potestas sua quos facit [18] esse terribiles. Arridet ut sæviat (94), blanditur ut fallat, illicit ut occidat, extollit [19] ut deprimat. Fœnore quodam nocendi, quam fuerit amplior summa dignitatis et honorum (95), tam major exigitur usura pœnarum.

XIV. Una igitur placida et fida tranquillitas, una solida et firma et perpetua (96) securitas, si quis, ab his inquietantis sæculi turbinibus extractus, salutaris portus statione fundatus (97), ad cœlum oculos tollat [20] a terris, et ad Domini munus admissus, ac Deo suo mente jam proximus, quicquid apud cæteros in rebus humanis sublime ac magnum videtur, infra suam jacere conscientiam glorietur. B Nihil appetere jam, nihil desiderare de sæculo potest qui sæculo major est. Quam stabilis, quam inconcussa tutela **221** est, quam perennibus bonis [21] cœleste præsidium, implicantis mundi laqueis solvi, in lucem immortalitatis æternæ de terrena fæce purgari! Viderit [22] quæ in nos prius infestantis inimici pernicies insidiosa grassata sit. Plus amare compellimur quod futuri sumus, dum et scire conceditur et damnare quod eramus. Nec ad hoc pretiis aut ambitu aut manu opus est, ut hominis summa vel dignitas vel potestas elaborata mole [23] pariatur; sed gratuitum [24] de Deo munus (98) et facile est [25]. Ut sponte sol radiat, dies luminat (99), fons rigat, imber irrorat, ita se Spiritus cœlestis infundit. Postquam auctorem suum, cœlum intuens, anima cognovit, sole altior [26] et hac omni terrena potestate sublimior, id esse incipit quod esse se credit.

XV. Tu tantum, quem jam spiritalibus castris cœlestis militia signavit, tene incorruptam, tene sobriam religiosis virtutibus disciplinam. Sit tibi vel oratio assidua vel lectio: nunc cum [27] Deo loquere, nunc Deus tecum: ille te præceptis suis instruat, ille disponat. Quem ille divitem fecerit [28], nemo pauperem faciet: penuria esse nulla jam poterit cui semel pectus [29] cœlestis sagina saturavit. Jam tibi auro distincta laquearia et pretiosi marmoris crustis **222** vestita domicilia sordebunt, cum scieris te excolendum [30] magis, te potius ornandum, domum tibi hanc esse potiorem quam Dominus insedit templi vice, in qua Spiritus sanctus cœpit habitare. Pingamus hanc domum pigmentis innocentiæ, luminemus [31] luce justitiæ: hæc nunquam procumbet in lapsum senio vetustatis, nec, pigmento parietis aut auro [32] exolescente fœdabitur. Caduca sunt quæcunque fucata sunt, nec fiduciam præbent possidentibus stabilem quæ possessionis [33] non habent veritatem (1). Hæc manet [34] cultu jugiter vivido, honore integro, splendore diuturno. Aboleri non potest nec exstingui, potest tantum in melius corpore redeunte formari.

XVI. Hæc interim brevibus, Donate charissime:

Variæ lectiones.

[18] Quam facit *Aod.* 3. [19] Fallat, extollit *Pem. Voss.* 2. [20] Oculos tollit *Voss.* 2. [21] Bonis affluens *Goul. Morel.* [22] Videre *Mor.* Videri *Lam.* [23] Manu *Lin.* [24] Et gratuitum *Voss.* 2. Munus religiosa mente concipitur *Voss.* [25] Facile est. Sponte *Lam. Eb.* [26] Solo altior *Oxon.* [27] Nunc tu cum. *Ar. Eb. Lam. Ben.* [28] Mandatorum suorum fecerit *Pem. Voss.* 2. *Fab.* [29] Cum semel pectus *Ar. Pem.* [30] Esse excolendum *Vos.* 2. *Lin.* [31] Illuminemus *Pam. Rig.* [32] Pigmentum parietis auro *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. [33] Possessionibus *Pem Lab. Bod.* [34] Firmitatem. Manet *Voss.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

sunt quod principis latus protegerent. Imperatores C Honorius et Theodosius, l. IX *Cod. Theodos.*, de Domesticis et Protectoribus: « Devotissimos protectores, qui armatam militiam subeuntes, non solum defendendi corporis sui, verum etiam protegendi lateris nostri sollicitudinem patiuntur, unde etiam Protectorum nomen sortiti sunt, inglorios esse non patimur. »

(94) *Arridet ut sæviat.* Infra, in libro *de Habitu Virginum*, pag. 130: « Hic diabolus blanditur ut fallat, arridet ut noceat, illicit ut occidat. » Ruricius, lib. II, epist. 12: « Blanditur ut capiat, famulatur ut teneat, illicit ut occidat. »

(95) *Honorum.* Miror auctorem editionis quæ dicitur Gravii, Pamelium, Rigaltium, et Anglos maluisse scribere *bonorum*. Etenim omnes editiones antiquæ et omnia vetera exemplaria quibus usus sum habent *honorum* vel *honoris*. In uno tamen Regio, qui fuit olim monasterii sancti Martini Tornacensis, mendose scriptum est *bonorum*.

(96) *Et perpetua.* Ista desunt in duodecim vetustis exemplaribus optimis. Exstant tamen in septem. Si ratio habenda esset numeri ad numerum, expungenda essent. Videntur autem esse ex glossemate.

(97) *Fundatus.* Ita reposuimus secuti auctoritatem optimorum librorum et veterum editionum pro eo quod Rigaltius edidit *fundetur*. Et tamen ea quoque lectio reperitur in quibusdam codicibus antiquis.

(98) *Gratuitum de Deo munus.* Eam sententiam, inquit Morellius, cum quidam non intelligerent, verba alia interseruerunt; itaque imprimendum curarunt: « Curarum de Deo munus religiosa mente concipitur et facile est. » Notat editionem Erasmi.

(99) *Dies luminat.* Hæc exstant in omnibus editionibus ante Rigaltianam et in plerisque codicibus manuscriptis, etiam in Seguieriano et in eo quo Florus utebatur, tum etiam in iis quos Angli viderunt. Et tamen illi quoque ea omiserunt in sua editione. Illa etiam in sua *versione* omisit Lombertus, non aliam ob causam quam quia non exstabat in *editione* Rigaltii. Reinhartus posuit *dies illuminat*.

(1) *Veritatem.* Ita codex Seguierianus et alii veteres etiam ille quo Florus utebatur. Pro quo Rigaltius D omnium primus posuit *firmitatem*, ex libro, ut opinor, Nicolai Fabri cujus supra feci mentionem. Miror autem eam lectionem, quam ipse Rigaltius ait arbitrari se esse falsissimam, ab eo tamen positam fuisse in textu Cypriani. Rigaltianam editionem secuti sunt Angli et Reinhartus.

A nam, etsi facilem de bonitate patientiam [35], mentem solidam [36], fidem tutam salutaris auditus oblectat, nihilque tam tuis auribus gratum est quam quod in Deo [37] gratum est, moderari tamen dicenda [38] debemus simul juncti et sæpius collocuturi [39]. Et, quoniam feriata nunc quies (2) ac tempus est otiosum, quidquid inclinato [40] jam sole in vesperam dici superest, ducamus hanc diem læti, nec sit vel hora convivii (3) gratiæ cœlestis immunis. Sonet psalmos [41] **223** convivium sobrium ; et ut tibi tenax memoria est, vox canora, aggredere hoc munus ex more [42]. Magis charissimos pasces, si sit [43] nobis spiritalis auditio, prolectet aures religiosa mulcedo (4).

EPISTOLA II (5).

(Pamel., III ; Rigal., Baluz., Paris., II ; Oxon. Lips., VIII.)

CLERI ROMANI AD CLERUM CARTHAGINENSEM, DE SECESSU DIVI CYPRIANI.

ARGUMENTUM. — *Intellexerat clerus Romanus a Crementio hypodiacono secessisse Cyprianum in persecutione : pro suo itaque zelo fidei, clerum Carthaginensem officii* **224** *sui admonet ac instruit, quid circa lapsos, interea dum abest illorum episcopus, fieri oporteat.*

1. Didicimus secessisse benedictum (6) papam (7) Cyprianum, a Crementio (8) subdiacono, qui a vobis ad nos venit, certa ex causa : quod utique

Variæ lectiones.

[35] Si facile — de bonitate patientiæ *Voss.* 2. [36] Mentem in Deum solidam *Ar. Pem. Lin.* [37] In Domino *Lin.* Deo *Oxon.* [38] In dicendo *Fab.*, in Deo *Spir. Rem. Man. Morel. Desunt in Rig. et Pamel.* [39] Locuturi *Lin Voss.* 2. *Ebor. Impressi fere omnes.* [40] Inclinante *Voss.* [41] Psalmus *Voss.* [42] Ex ore tuo magis *Morel.* Magis enim *Fab.* [43] Pasces : sit *Lam. Ebor. Bod. Lin. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(2) *Feriata nunc quies.* Ego puto errare eos qui B ex his verbis et ex iis quæ statim sequuntur collegerunt Cyprianum frequentasse adhuc forum eo tempore quo scripsit hanc epistolam. Nam cum constet illam scriptam esse postquam Cyprianus amplexus est fidem Christi, probabile non est illum forum, adversus quod fortiter declamat, frequentasse cum illam scripsit. Adde quod Pontius in Vita ejus ait illum presbyterium et sacerdotium statim accepisse. Denique nuspiam invenitur illum fuisse senatorem ac forum frequentasse.

(3) *Hora convivii.* Tertullianus in *Apologetico* : « Si honesta causa est convivii, reliquum ordinem æstimare qui sit de religionis officio. Nihil vilitatis, nihil immodestiæ admittit. Non prius discumbatur quam oratio ad Deum prægustetur. Æque oratio convivium dirimat. » Optatus, lib. VII : « Omnis tractatus in Ecclesia a nomine Dei incipiatur et ejusdem Dei nomine terminetur. » Hieronymus in Epistola de vitando suspecto Contubernio : « Personabit interim aliquis lector ad mensam et inter Psal- C mos dulci modulamine aure, » etc. Idem in *Epistola ad Marcellam* qua eam invitat ut commigret Bethleem ; « Ambrosius noster refert se nunquam cibum Origene præsente sine lectione sumpsisse, nunquam misse somnum nisi unus e fratribus sacris litteris personaret, hoc diebus egisse et noctibus, ut et lectio orationem exciperet et oratio lectionem. » Ambrosii istius, qui amicus erat Origenis, præclaram mentionem, ut id quoque obiter dicam, facit Eusebius, lib. IV, cap. 18. Iterum Hieronymus, in *Epistola ad Eustochium* de acceptis ab ea Munusculis ait : « Ita tibi semper comedendum est ut cibum et oratio subsequatur et lectio. » Item, in libro *adversus Vigilantium* : « Inter phialas philosophatur, et ad placentas liguriens Psalmorum modulatione mulcetur. » Vide quæ de hoc argumento ex Clemente Alexandrino et Eusebio Cæsariensi adnotavit doctissimus et optimus amicus noster Domnus Bernardus a Montefalcone in *Notis* ad Librum Philonis *de Vita contem-* D *plativa*, p. 129.

(4) *Mulcedo.* A. Gellius lib. XIX, cap. 9 : « Ejusque linguæ exercitationes doceret quæ multas voluptates nullamque mulcedinem Veneris atque Musæ haberet. » Sanctus Hieronymus, seu quis alius, in *Epistola ad Amicum ægrotum* : « Pars est enim procul dubio maximarum medelarum fraterni consolaminis fructus et fomes dictorum mulcedine consolationis levamen fessis animis introduxit. » Boetius, lib. II *de Consolatione philosophiæ* : « Jam cantum illa finierat cum me audiendi avidum arrectisque adhuc auribus carminis mulcedo defixerat. » Sidonius, libro V, epistola 18 : « Cultu peracto vigiliarum, quas alternante mulcedine monachi clericique psalmicines concelebraverant, quisque in diversa secessimus. » Mulcebritatem ante hos ducentos annos dixit quidam frater Bertholdus ordinis fratrum Prædicatorum in opusculo quod inscriptum est *Horologium devotionis.* Inter jocos Andreæ Arnaldi exstat sequens distichum incerti auctoris :

Quos anguis dirus tristi dulcedine pavit,
Hos sanguis mirus Christi dulcedine lavit.

(5) Istius epistolæ duo vetera exemplaria habuimus, unum e bibliotheca nostra, aliud ex urbe Gratianopolitana. Angli unum habuere ex bibliotheca Bodleiana, Guillelmus Morellius, qui primus illam edidit, admonuit in titulo scriptam esse a Celerino ad Lucianum, haud dubie quia in veteri codice ex quo is eam descripsit sequebatur, ut in uno meo veteri in Grationopolitano, et in 199 Vaticano, post epistolam Luciani ad Celerinum. Pamelius vero, qui videbat illam non esse scriptam ab uno aliquo, sed a pluribus, neque ad unum Lucianum, qui presbyter non fuit, sed ad plures presbyteros conscriptam, titulum hunc mutare non est veritus, potissimum cum ex vicinitate litterarum error potuerit contingere ut pro eo quod erat *cleri Romani* substitutum sit a quopiam *Celerini*. Atque hanc Pamelii emendationem, quia bona est, secutæ sunt posteriores editiones. Itaque in veteri libro

(6) *Benedictum.* Non est cognomen hoc loco *Benedictus* ut observavit Sirmondus ad Sidonium, sed epithetum quo Christianos viros plerique ornabant. Exemplis a viro doctissimo allatis addo ego Tertullianum in libro *de Pudicitia* Zephyrinum vocare *benedictum papam.*

(7) *Papam.* Vetus codex meus, *Papatem.* Sic etiam in codicibus in editione Anglicana laudatis et in annotationibus Morellii. Sic etiam legebat Latinus Latinius in libris suis veteribus. Vide epist. 16 et 40.

(8) *Crementio.* Ita codex meus et editio Morellii. Quo etiam modo nominatum illum invenio in plerisque libris antiquis. Puto autem eam esse veram lectionem. Nam et Crementii martyris mentio est in *Martyrologio Romano*, XVI Kal. Maii.

recte fecerit, propterea quod (9) sit persona insignis (10). Et imminente agone quem permisit Deus in sæculo colluctandi causa [44] cum adversario simul cum servis suis, volens etiam angelis et hominibus certamen hoc manifestare, ut qui vicerit coronetur, victus vero reportaverit [45] in se sententiam, quæ nobis manifestata est. Et cum incumbat nobis, qui videmur **225** præpositi (11) esse et vice pastoris (12) custodire gregem, si negligentes A inveniamur, dicetur nobis quod et antecessoribus nostris (13) dictum est, qui tam negligentes præpositi erant, quoniam perditum (14) non requisivimus, et errantem non correximus, et claudum non colligavimus [46], et lac eorum (15) edebamus, et lanis eorum operiebamur (*Ezech.*, XXXIV, 3, 4). Denique et ipse Dominus implens quæ erant scripta in Lege et Prophetis docet dicens [47] : *Ego sum pastor bonus, qui pono animam meam pro ovibus*

Variæ lectiones.

[44] Colluctandi causa, simul cum *Vat.* 1. [45] Portaverit *Oxon.* [46] Collegimus *Vat.* 1. [47] Prophetas dixit *Vat.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

libro meo legitur : « Incipit epistola rescripta ad Cyprianum a clero Romano. » Quod est aliquanto melius quam in editione Morellii. At in codice Gratianopolitano scriptum est : « Celerini responsio ad Lucianum de cura pastoris et ad obviandam idololatriam. » Nescio autem quam ob causam Angli inscriptionem istius epistolæ rejecerunt ad marginem. Non docendus erat primo intuitu lector a quibus et ad quos scripta erat epistola. Iidem refutant Rigaltium, qui scripserat cleri vocem perperam trahi ad personas ecclesiasticas hominesque sacris ordinibus institutos designandos. Sane verum est Rigaltii observationem admodum prolixam esse verum paralogismum, in quo nihil sani, nihil veri scriptum est. Tertullianus in libro *de Exhortatione castitatis* : « Differentiam inter ordinem et plebem constituit Ecclesiæ auctoritas. » Vide *Opuscula* Petri de Marca, p. 72, ubi agit de discrimine clericorum et laicorum ex jure divino.

(9) *Propterea quod.* Hæc duo vocabula, quæ deerant in editione Rigaltii, nos revocavimus, quia exstant in editionibus Morellii et Pamelii et in uno codice meo optimo. Rigaltius nullum vetus exemplar habuit istius epistolæ cujus auctoritate uteretur ad mutandam hanc lectionem. Latinius putabat vocem *quod* esse delendam.

(10) *Persona insignis.* Id est cui debeatur reverentia, ut ait Quintilianus lib. VI, cap. 1; quam ideo honoratiorem personam vocat Childebertus rex in constitutione edita a Sirmondo. In capitulari Metensi Pipini regis, cap. 2 : « De ecclesiasticis vero qui supradicta facinora commiserint, si bona persona fuerit, » id est insignis, ut planum est ex iis quæ sequuntur. *Authenticam* personam pro *insigni* dixit Philippus episcopus Firmanus apostolicæ Sedis legatus in capite 26 Concilii quod apud Budam celebravit anno 1279. Vide tom. IV Capitularium pag. 1030 extrema.

(11) *Qui videmur præpositi.* Nimirum quia post mortem episcopi Romani cura illius ecclesiæ incumbebat clero urbico. Ne quis ista cum Baronio, Binio, Papebrochio transferat ad prærogativam illius Ecclesiæ, ad quam sede vacante pertineat sollicitudo omnium ecclesiarum, adeoque clericis Romanis, quod Petri Ecclesiæ essent administri, universalis gregis cura mandata : nam etiam nostris temporibus, quamvis constet Sedis Apostolicæ auctoritatem et potestatem valde explicatam et amplificatam fuisse, cardinales tamen, qui successerunt clericis urbicis, penes quos est regimen Ecclesiæ Romanæ vacante sede, curam et sollicitudinem suam nullatenus extendunt ad alias ecclesias, ut etiam testatur Guillelmus de Montelauduno, in cap. *Ubi majus de Elect.*, in Sexto. Item Alvarus Pelagius, lib. I *de Planctu Ecclesiæ*, cap. 20, ubi diserte scribit « quod vacante papatu nullus succedit papæ in jurisdictione, etiam cœtus cardinalium, nisi in minimis. » Vide etiam Jacobatium, lib. IV, art. 3; et Augustinum, *de Anchona*, quæst. 3, art. 8, de potestate ecclesiastica. Certe manifestum est ex contextu epistolæ clerum Romanum de nulla tum ecclesia gubernanda sollicitum B fuisse quam de sua, ex usu nimirum ubique recepto, ut ecclesia episcopo viduata regeretur a clero ecclesiæ vacantis, ut agnoscit etiam Naclantus episcopus Clugiensis in tractatione *de Papæ et Concilii potestate.* Quod liquet etiam ex eo quod, post mortem papæ Martini istius nominis primi, quia episcopatus cessavit spatio triginta et quinque dierum, presbyteri Ecclesiæ Romanæ præfuerunt, ut legitur in gestis pontificalibus, id est illi ex presbyterio Romano qui cæteris præeminebant, id est archidiaconus, archipresbyter et primicerius, ut docet ejusdem Martini *Epistola ad Eliterum.* Hi enim locum repræsentabant pontificis. Ubi interim adnotabo vitio scriptoris factum videri ut archidiaconus istic nominetur ante archipresbyterum. nisi jam tum ita immunita erat disciplina Ecclesiæ Romanæ, ut archidiaconus præferretur archipresbytero. Nam ex *libro diurno Pontificum* constat archipresbyterum primo loco nominatum ante archidiaconum in epistola a clero Romano scripta ad C exarchum de transitu pontificis.

(12) *Vice pastoris.* Veteres libri habent *pastorum.* Nihil tamen mutare voluimus, quia constat hanc epistolam a clero Romano scriptam esse ad Cyprianum eo tempore quo Romana Ecclesia non habebat pastorem. David Blondellus, ut ostenderet presbyteros esse, in hoc loco ad vocem *pastoris* addidit *nimirum Christi.* Sed profecto multum erravit. Istic enim per vocem *pastoris* manifeste intelligitur episcopus Romanus. Et tum, exstincto Fabiano, clerus Romanus regebat Ecclesiam vice pastoris donec alius episcopus substitueretur in loco Fabiani.

(13) *Antecessoribus nostris.* Hæc verba, quæ quamdam habent obscuritatem, Angli transtulerunt ad sacerdotes Judæorum, quia certo constat illa ab Ezechiele scripta esse adversus eos.

(14) *Quoniam perditum.* Hic locus Ezechielis, qui valde mutilus est, multo integrior exstat in epistola 54. Hæc verba et quæ postea sequuntur sanctus D Hieronymus illa explicans transtulit ad superbiam episcoporum, quos acriter perstringit. Hæc sunt ejus verba : « Quod proprie ad supercilium episcoporum pertinet, inquit, eorum videlicet qui operibus dedecorant nominis dignitatem, et pro humilitate assumunt superbiam, ut honorem se putent consecutos, non onus, et quoscumque in Ecclesia viderint præpotentes et Dei habere sermonem, opprimere videntur. » Ab his longe distabat Valerii cum Augustino humilis et a propriæ laudis amore aliena agendi ratio.

(15) *Lac eorum.* In uno veteri libro legitur *lactem.* Glossæ Philoxeni : *Lactem* Γάλα. Plautus, Bacchidibus : « Quæ nec lactem nec lanam ullam habent. » Sic apud Apuleium, lib. VIII *Metamorphoseon*, Nonius Marcellus adnotat antiquos dixisse *lacte* in nominativo.

meis. Mercenarius autem et cujus non sunt propriæ oves, cum viderit lupum venientem (16), *relinquit et fugit* [48], *et lupus dispergit eas* (*Joan.*, x, 11, 12). Sed et Simoni sic dicit [49] : *Diligis me? Respondit : Diligo. Ait ei : Pasce oves meas* (*Joan.*, xxi, 17). Hoc verbum factum ex actu ipso quo cessit (17) cognoscimus, et cæteri discipuli (18) similiter fecerunt.

226 II. Nolumus ergo, fratres dilectissimi, vos mercenarios inveniri [50], sed bonos pastores, cum sciatis tum non minimum periculum incumbere si non hortati fueritis fratres nostros stare [51] in fide immobiles, ne in præceps euntium [52] ad idololatriam funditus eradicetur fraternitas. Nec enim hoc solum [53] verbis vos hortamur, sed discere poteritis a pluribus a nobis ad vos venientibus quoniam ea omnia nos Deo adjuvante et fecimus et facimus cum omni sollicitudine et periculo sæculari, ante oculos plus habentes timorem Dei et pœnas perpetuas quam [54] timorem hominum et brevem injuriam, non deserentes fraternitatem, et hortantes eos stare in fide et paratos esse ire [55] cum Domino. Sed et ascendentes (19) ad hoc [56] quod compellebantur revocavimus. Ecclesia 227 (20) stat [57] in fide, licet quidem terrore ipso compulsi, sive quod essent insignes personæ, sive apprehensi, timore hominum vererentur [58] : quos quidem separatos a nobis non dereliquimus, sed ipsos cohortati sumus et hortamur agere pœnitentiam, si quo modo indulgentiam poterunt recipere ab eo qui potest præstare, ne, si relicti fuerint a nobis, pejores efficiantur.

III. Videtis ergo, fratres, quoniam et vos hoc facere debetis, ut etiam illi qui ceciderunt hortatu vestro corrigentes, animos eorum, si apprehensi fuerint iterato, confiteantur, ut possint priorem errorem corrigere, et alia quæ incumbunt vobis ; quæ etiam et ipsa subdidimus, ut si qui in hanc tentationem inciderunt, cœperint apprehendi infirmitate, et agant pœnitentiam facti sui et desiderent communionem, utique subveniri eis debet, sive viduæ, sive clinomeni (21), qui se exhibere non possunt, sive hi qui in carceribus sunt, sive exclusi de sedibus suis [59], utique habere debent qui eis ministrent. Sed et catecumini (22) apprehensi infirmitate decepti esse non debebunt, ut eis

Variæ lectiones.

[48] Relinquens et fugit *Vat.* 2. [49] Simoni dicit *Vat.* 1. [50] Invenire *Imp.* [51] Vestros stare *Vat.* 1. *Oxon* [52] Ne præceps iens *Oxon.* [53] Hæc solum *Vat.* 2. [54] Ante oculos habentes — magis quam *Vat.* 2. [55] Paratos esse debere ire *Oxon.* [56] Attendentes ad hoc *Impr.* [57] Ecclesia ista fortis in fide *Impr.* [58] Revertuntur *Imp.* Ruerunt *Oxon.* [59] Expulsi a sedibus. *Vat.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(16) *Lupum venientem.* Hieronymus, ibidem : « Mercenarii, qui lucrum tantum de gregibus considerant, et cum lupum viderint, fugiunt, quorum negligentia grex Domini devoratur a bestiis agri. »

(17) *Quo cessit.* Locus obscurus. Latinius monuit in uno veteri codice legi *gessit*, in alio vero *gestum*. Sed in meo et in editione Morellii legitur *cessit*. Rigaltius ista refert ad tempus illud quo, post apprehensum Christum a Judæis, Petrus non proprie fugit, sed cessit sive abscessit aut recessit. Nam, ut est in Evangelio, sequebatur quidem Christum, sed longo intervallo, quod fugæ speciem præbuit ; ideoque in Evangelio legitur discipulos omnes relicto Christo fugisse. Sed, quod Rigaltii pace dixerim et Anglorum, qui ejus observationem adscivere, hujus loci est sententia : verbum Christi, *Pasce oves meas*, ex actu ipso quo cessit, id est ex eo quem habuit exitu impletum cognoscimus. Opponit enim clerus Romanus Christum et apostolos pastoribus Judæorum, nec Petro exprobrat fugam in passione Christi, sed laudat ejus diligentiam in pascendis ovibus, quemadmodum ei Christus post resurrectionem mandaverat.

(18) *Et cæteri discipuli.* Subjungit Rigaltius hanc cleri Romani epistolam Petrum magis onerare quod ait et *cæteri discipuli similiter fecerunt*, tanquam ad exemplum Petri. Sed hæc observatio falsa est, ut jam dixi ; nec clerus Romanus his verbis, *et cæteri discipuli similiter fecerunt,* indicat apostolos fugientem Petrum secutos esse, sed potius ejus exemplo in pascendis ovibus summum studium adhibuisse. Nihil magis alienum a proposito cleri Romani, quam a Petro et aliis discipulis exemplum ignaviæ in pascendis ovibus repetere. Præterea claudicat Rigaltii ratiocinatio : Petrus fugit, fugerunt etiam alii discipuli : fugerunt igitur ad exemplum Petri, qui dedit illis exemplum fugiendi. Matthæus enim et Marcus aiunt omnes discipulos relicto Christo fugisse, nulla Petri mentione.

(19) *Ascendentes,* in Capitolium videlicet, ibi sacrificaturi diis gentium. Sed de ea re pluribus agemus ad epistolam 55.

(20) *Ecclesia,* Romana, quam vocat fortem, quia firma et mobilis constitit inter durissimas persecutiones. Quanquam ne in hac quidem Ecclesia lapsi defuerunt, siquidem eorum causam clerus integram servavit ad electionem episcopi. Sed hi pauciores numero fuere quam Carthagine.

(21) *Clinomeni.* Codex meus habet *domeni,* Gratianopolitanus *chlidomeni ;* Morellius posuit *clydomeni,* Latinius et Rigaltius *clinomeni.* Postea secuta est editio Anglicana, in qua, rejectis cæteris lectionibus, absque ulla veterum librorum auctoritate, tantum ex conjectura sumpta ex epistola papæ Cornelii ad Fabium episcopum Antiochenum, quæ Græce exstat apud Eusebium, scriptum est *thlibomeni.* Et quanquam ea emendatio videatur esse bona, transferenda tamen non erat in contextum absque majori auctoritate. Nam reliquæ lectiones possunt etiam esse bonæ. Cæterum ea emendatio, quam Angli videntur accepisse ex annotationibus Henrici Valesii ad *Historiam ecclesiasticam* Eusebii, neque Valesii est neque Anglorum, sed illustrissimi viri Francisci Bosqueti, qui eam primus protulit anno 1633, in libro primo *Historiarum Ecclesiæ Gallicanæ.* Porro quos Græci vocant *thlibomenos,* Rufinus vertit *indigentes,* Baronius *fluctuantes,* valde diverso sensu. Vide primam *Dissertationem Cyprianicam* viri clarissimi Henrici Dodwelli. (Ed. Lipsiensis sequitur conjecturam Dodwelli in *Dissertat. Cypr.*, I, 7, legentis : *Clydonizomeni.*)

(22) *Catecumini.* Sic scribere placuit, non solum quia ita invenimus scriptum in omnibus antiquis codicibus, sed in primis propter auctoritatem Commodiani, qui nos dubitare non sinit quin hoc vocabulum vetustis temporibus ita scriberetur. Sane in veteri glossario bibliothecæ regiæ legi : CATECUMNUS, *instructus, audiens.* In veteri item

subveniatur; et, quod maximum est, corpora martyrum (23) aut cæterorum si non sepeliantur, grande periculum imminet eis quibus incumbit hoc opus. Cujuscumque ergo vestrum, quacumque occasione fuerit effectum hoc opus, certi sumus eum bonum
228 servum æstimari, ut qui in minimo fidelis fuit constituatur super decem civitates. Faciat autem Deus, qui omnia præstat sperantibus in se, ut omnes nos in his operibus inveniamur. Salutant vos fratres qui sunt in vinculis, et presbyteri et tota Ecclesia, quæ et ipsa cum summa sollicitudine excubat pro omnibus qui invocant nomen Domini. Sed et vos [60] petimus mutua vice memores sitis nostri. Sciatis autem Bassianum (24) pervenisse ad nos; et petimus vos, qui habetis zelum Dei, harum litterarum exemplum ad quoscumque poteritis transmittere per idoneas occasiones, vel vestras faciatis, sive nuntium mittatis, ut stent fortes et immobiles in fide. Optamus vos, fratres charissimi, semper bene valere.

EPISTOLA III.

(Erasm., III, 21; Pamel., IV; Rig., Baluz., Paris., III; Oxon., Lips., IX.)

AD PRESBYTEROS ET DIACONOS ROMÆ CONSISTENTES.

ARGUMENTUM. — *Epistola hæc familiaris est; quare argumento non indiget, potissimum cum ex titulo ipso id satis colligi queat. Desideratur autem epistola cleri Romani ad quam respondet Cyprianus.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus Romæ consistentibus fratribus salutem. Cum de excessu
229 boni viri (25) collegæ mei rumor apud nos incertus esset, fratres charissimi, et opinio dubia nutaret, accepi a vobis litteras ad me missas per Crementium [60*] hypodiaconum, quibus plenissime de glorioso ejus exitu instruerer; et exsultavi satis quod, pro integritate administrationis ejus, consummatio quoque honesta processerit. In quo vobis quoque plurimum gratulor quod ejus memoriam tam celebri et illustri testimonio prosequamini, ut per vos innotesceret nobis quod et vobis esset circa præpositi memoriam gloriosum, et nobis quoque fidei ac virtutis præberet exemplum. Nam quantum [61] perniciosa res est ad sequentium lapsum ruina præpositi (26), in tantum contra utile est et salutare cum se episcopus per firmamentum fidei fratribus præbet imitandum.

II. Legi etiam alias litteras [62] in quibus nec quis scripserit (27), nec ad quos scriptum sit, significanter expressum est. Et quoniam me in iisdem litteris et scriptura et sensus et chartæ ipsæ quoque moverunt ne quid ex vero vel subtractum sit vel

Variæ lectiones.

[60] Sed et nos *Imo*. [60*] Clementium *Oxon.* [61] Quanto *Lam. Ebor. NC.* 1. [62] Legi etiam litteras *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

glossario meo: « Catechumenus, instructus sive audiens, pro eo quod adhuc doctrinam fidei audiat, necdum tamen baptismum recepit. » Et in libro Corbeiensi et in Fuxensi, quando agitur de hoc hominum genere legitur *Caticuminos*, quod idem est. Notum quippe est litteras *i* et *e* sæpe permutari solitas apud antiquos. Adnotat Holstenius in notis ad Acta sanctarum Perpetuæ et Felicitatis *cathecumini* scriptum esse in vetustis membranis Casinensibus et apud Mombritium, existimare autem se ita eo sæculo prolatas fuisse hujusmodi voces. Hieronymus in *Epistola ad Oceanum* in causa matrimonii: « Audiant cathecumini, qui sunt fidei candidati. » Sic apud Marium Mercatorem in editione nostra, pag. 347, legitur *catecismi* pro *catechismi*. Vide Cælium Calcagninum lib. I, epist. 9; et notas ad *Capitularia*, p. 1250.

(23) *Corpora martyrum.* Ut diversa sunt hominum ingenia, ita diversæ sunt opiniones. Hunc locum Rigaltius interpretatus est de cura tantum sepeliendorum martyrum. Ego vero eo usus sum ut ostenderem errare vehementer eos qui contendunt veteres Christianos nullam curam habuisse reliquiarum hominum sanctorum. Id quod a me ostensum est in oratione quam habui publice Lutetiæ cum in collegio regio interpretarer titulum Decretalium *de Reliquiis et Veneratione sanctorum.* Tanta enim tum cura erat sepeliendorum hominum sanctorum, ut nihil omitterent eorum quæ poterant demonstrare eorum memoriam et venerationem erga eos; adeo ut Tertullianus, in *Apologetico* testetur plurioris et charioris suas merces Christianis sepeliendis profligasse quam diis fumigandis. Ex quo colligi posse videtur illos condidisse etiam eorum corpora odoribus Arabicis, quos in sepeliendis corporibus adhibitos fuisse constat. Sane Plinius, lib. XII, cap. 18, scribit Neronem plus cynnamomi in funere Poppææ incendisse quam Arabia producat in anno uno. Vide Baronium in *Notationibus ad Martyrologium Romanum* die IV Augusti.

(24) *Bassianum.* Assentior Pamelio existimanti illum fuisse e clero Romano. Illius mentio est etiam in epistola 22, quæ est Luciani *ad Celerinum* tum Romæ constitutum.

(25) *Boni viri.* Fabiani episcopi Romani. Hoc epithetum tribuere consuevit Cyprianus episcopis defunctis, ut in epistola 72, Agrippino episcopo Carthaginensi. Epistolæ, ab Origine scriptæ ad Fabianum, Romanæ urbis episcopum, meminit Hieronymus in *Epistola ad Pammachium et Oceanum*, itemque Rufinus in libro priore *Apologiarum* suarum adversus Hieronymum.

(26) *Præpositi.* Baronius, loquens de excessu Papæ Fabiani, notat illum a Cypriano nominatum modo *collegam*, modo *præpositum*, utpote qui, cum coepiscopus esset, potestate tamen in hierarchiæ ecclesiasticæ ordine cæteris ille præpositus esset episcopis. Poterat Baronius suam illam opinionem confirmare auctoritate epistolæ Bonifacii papæ II ad Eulalium, in qua episcopus Romanus dicitur esse *unus ad quem possit recurri præpositus.* Verum Baronius sciebat epistolam illam esse supposititiam. Officii mei est annotare errores commissos in interpretatione eorum quæ scripta reperiuntur a Cypriano

(27) *Nec quis scripserit.* Retinuimus lectionem quam veteres editiones præferunt, quam omnes libri veteres confirmant. Primus Manutius posuit, *nec qui scripserint.* Quæ lectio bona non est. Nam epistola quæ omnium nomine scripta erat, ab uno scripta erat, ut in calce epist. 16: *Lucianus scripsit;* ut docet etiam epist. 22, quæ est Cypriani ad presbyteros et diaconos Romæ consistentes, Sic in conciliis unus pro omnibus loquebatur, quemadmodum a nobis observatum est in dissertatione *de Concilio Teleptensi.*

immutatum, eamdem ad vos epistolam authenticam remisi (28), ut recognoscatis an ipsa sit quam Crementio hypodiacono perferendam dedistis. Perquam etenim grave est si epistolæ clericæ veritas mendacio aliquo et fraude corrupta est. Hoc igitur ut scire possimus, et scripturam et subscriptionem (29) an vestra (30) sit recognoscite, et nobis quid sit in vero rescribite. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere.

230 EPISTOLA IV (31).

(Pamel., v; Rig., Baluz., Paris., IV. ; Oxon., Lips., v.)

ARGUMENTUM. — *Hortatur clerum suum D. Cyprianus, jam in secessu constitutus, ut vice sua rite fungantur, neve quid aut constitutis in carcere aut cæteris pauperibus desit : deinde ut plebem in quiete contineant, ne, si glomeratim ad martyres in carcere visitandos concurrant, tandem id illis interdicatur.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus charissimis salutem. Saluto vos incolumis per Dei gratiam, fratres charissimi, lætus quod circa incolumitatem quoque vestram omnia integra esse cognoverim. Et quoniam mihi interesse nunc non permittit loci conditio, peto vos pro fide et religione vestra fungamini illic et vestris partibus et meis, ut nihil vel ad disciplinam vel ad diligentiam desit. Quantum autem ad sumptus suggerendos, sive illis qui, gloriosa voce Dominum confessi, in carcere sunt constituti, sive iis qui pauperes et indigentes laborant et tamen in Domino perseverant, C peto, nihil desit, cum summula (32) omnis quæ A redacta est illic sit apud clericos distributa propter ejusmodi casus, ut haberent plures unde ad necessitates et pressuras singulorum operari possint.

II. Peto quoque ut ad procurandam quietem solertia et sollicitudo vestra non desit [63]. Nam etsi fratres **231** pro dilectione sua cupidi sunt ad conveniendum et visitandum confessores bonos quos illustravit jam gloriosis initiis divina dignatio, tamen caute hoc, et non glomeratim (33), nec per multitudinem simul junctam puto esse faciendum, ne ex hoc ipso invidia concitetur, et introeundi aditus denegetur, et dum insatiabiles totum volumus, totum perdamus (34). Consulite ergo et providete ut cum temperamento hoc agi tutius possit [64], ita ut presbyteri quoque qui illic apud con- B fessores offerunt, singuli cum singulis diaconis per vices alternent, quia et mutatio personarum et vicissitudo convenientium minuit invidiam. Circa omnia enim mites et humiles, ut servis Dei congruit, temporibus servire et quieti prospicere et plebi providere debemus. Opto vos, fratres charissimi ac desiderantissimi [65], semper bene valere et nostri meminisse. Fraternitatem universam salutate. Salutant vos (35) Victor diaconus et qui mecum sunt. Valete.

EPISTOLA V (36).

(Erasm., III, 20 ; Pamel., IV ; Rig , Baluz., Paris., V ; Oxon., Lips., XIV.)

AD PRESBYTEROS ET DIACONOS.

ARGUMENTUM. — *Ejusdem pene argumenti est cum præcedenti, præterquam quod confessores quoque*

Variæ lectiones.

[63] Non desinat : etsi *Morel. Pem. Rig.* [64] Hoc tutius possit impleri *Vat.* 1. [65] Desideratissimi *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

Cypriano. Baronii observatio posset habere speciem veri, si Cyprianus solum papam nominaret *præpositum* : at, cum certum sit illum omnes episcopos vulgo vocare *præpositos*, ruit omnino sententia Baronii. Itaque istic Cyprianus Fabianum papam vocat *præpositum*, quia episcopus erat et collega Cypriani episcopi. Agendum est in rebus historicis simpliciter, procul ab omni affectu; alioqui perit fides rerum.

(28) *Epistolam remisi.* Vide quæ de ea re dicuntur infra ad epistolam 20.

(29) *Scripturam et subscriptionem.* Ita veteres libri D et veteres editiones. Editio Manutii, *scriptura et subscriptio.* Hanc auctoritatem secutæ sunt posteriores editiones, eamque lectionem male mutatam fuisse ait Gronovius cap. 14 *Observationum* suarum *in Scriptoribus ecclesiasticis.*

(30) *An vestra.* In libro Fuxensi scriptum est, *an a manu vestra.* Quod puto ego esse ex glossemate, cum certum sit, uti mox dicebam, epistolas ab uno scribi solitas. In concilio Chalcedonensi, pag. 1091, ex nostra recensione legitur, *cujus manus sit.* Ubi vide annotationem Rustici.

(31) Prima epistolæ istius editio prodiit ex typographia Manutii. Rarissima sunt vetusta illius exemplaria. Ego quinque habui : unum ex mea bibliotheca, aliud quod fuit collegii Fuxensis, tertium ex monasterio sancti Dionysii Remensis, quartum ex monasterio Montis Sancti Eligii, quintum ex urbe Gratianopolitana.

(32) *Summula.* Antea legebatur *summa.* Sequi placuit auctoritatem veterum librorum. Attamen Dionysianus habet *summa.*

(33) *Non glomeratim.* Hoc loco usus est Holstenius in *Notis* ad Acta sanctorum Perpetuæ et Felicitatis ut probaret fideles Christianos caute et timide plerumque accessisse ad carceres, et fere singulos, ne semetipsos perderent, aut invidiam concitarent apud persecutores, si catervatim eo influerent. Apud Angelum Politianum lib. I *Epistolarum* exstat *Epistola* Pomponii Læti *ad Politianum,* in qua sic legitur : « Cum de altitudine ingenii tui cogito, non possum non admirari cur nostri graculatim et turmatim ad te non advolent. »

(34) *Totum perdamus.* Guillelmus Durandi episcopus Mimatensis in libro II *de Modo generalis Concilii celebrandi,* cap. 7 : « Proverbium vulgare est : Qui totum vult, totum perdit. Ecclesia Romana sive vindicat universa. Unde timendum est quod universa perdat. » Vide additionem nostram ad caput primum libri primi *de Concordia Sacerdotii et Imperii.*

(35) *Salutant vos.* In codice sancti Eligii legitur : « Salutant vos Victor diaconus et qui cum eo sunt fratres. » In Gratianopolitano : « Salutant vos Victor, et qui mecum sunt salutant. »

(36) In editione Anglicana adnotatum est pauca reperiri exemplaria istius epistolæ. Ego habui novem.

sui officii vult admoneri a clero, ut humilitati dent operam, ac presbyteris ac diaconis morem gerant; obiter etiam secessus sui causam reddit. Est autem etiam hæc e numero epistolarum 13, *de quibus infra epistola* 15.

I. Cyprianus presbyteris et diaconis fratribus salutem. Optaveram quidem, fratres charissimi, ut universum **232** clerum nostrum integrum et incolumem meis litteris salutarem. Sed quoniam infesta tempestas, quæ plebem nostram ex maxima parte prostravit, hunc quoque [66] addidit nostris doloribus cumulum ut etiam cleri portionem sua strage perstringeret, oramus Dominum ut vos saltem, quos et in fide (37) et in virtute stare cognovimus, tutos quoque in posterum per divinam misericordiam salutemus. Et quamquam causa compelleret B ut ipse ad vos prosperare et venire deberem, primo cupiditate et desiderio vestri, quæ res in votis meis summa est, tum deinde ut ea quæ circa Ecclesiæ gubernacula [67] utilitas communis exposcit tractare simul et plurimorum consilio examinata delimare (38) possemus, tamen potius visum est adhuc interim latebram et quietem tenere respectu utilitatum aliarum quæ ad pacem omnium nostrum pertinent, et salutem, quarum vobis a Tertullo fratre nostro charissimo ratio reddetur : qui pro cætera [68] sua cura quam impense [69] divinis operibus impertit, etiam hujus consilii auctor fuit ut cau- C A tus et moderatus existerem, nec meum conspectum publicum, et maxime ejus loci ubi toties [70] flagitatus (39) et quæsitus fuissem, temere committerem.

II. Fretus ergo et dilectione et religione vestra, quam satis novi, his litteris et hortor et mando ut vos, quorum minime illic invidiosa et non adeo periculosa præsentia est, vice mea fungamini circa gerenda ea quæ administratio religiosa deposcit. Habeatur interim quantum potest et quomodo potest et pauperum cura, sed qui tamen inconcussa fide stantes gregem Christi non reliquerunt, ut his ad tolerandam penuriam sumptus per vestram diligentiam suggeratur, ne quod circa fidentes (40) tempestas non fecit, circa **233** laborantes necessitas faciat. Confessoribus etiam gloriosis impertiatur cura propensior. Et quamquam sciam plurimos ex his fratrum voto et dilectione susceptos, tamen si qui sunt qui vel vestitu vel sumptu indigeant, sicut etiam pridem vobis scripseram cum adhuc essent in carcere constituti, subministrentur eis quæcumque sunt necessaria, modo ut sciant ex vobis et instruantur et discant quid, secundum Scripturarum magisterium, ecclesiastica disciplina deposcat, humiles et modestos et quietos esse debere, ut honorem sui nominis servent, et qui gloriosi voce fuerunt [71], sint et moribus gloriosi, faciant se dignos ut, in omnibus Dominum promerentes, ad cœlestem coronam laudis suæ consummatione per-

Variæ lectiones.

[66] Hinc quoque *Foss. Vict. Bod.* 1. [67] Gubernaculum *Oxon.* [68] Sincera *Vat.* 2. [69] Impendens *Oxon.* [70] Nec iis locis in quibus totiens *Foss.* [71] Ut qui . . . fuerint *Man. Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(37) *Quos et in fide.* Codex Fossatensis et Carnotensis et veteres editiones : « Quos in constantia et fidei virtute. » Manutius mutavit et induxit aliam lectionem. Lector judicabit utra sit melior. Utraque enim bona est.

(38) *Delimare.* Ita libri veteres et veteres editiones, etiam Erasmica. Manutii editio, itemque Morelliana, et codex Gratianopolitanus habent *limare.* Nonius Marcellus, *limare, delimare,* Plinius lib. XXXIV, cap. 11 : « Alii delimatam æris scobem aceto spargunt. » In bulla Hadriani Papæ I pro monasterio sancti Martini Turonensis. « Quod si abbas ejusdem monasterii nullo modo voluerit inter eos delimari, » etc. In simili privilegio pro monasterio sancti Dionysii in Francia ita scriptum est : « Quodsi abbas ejusdem monasterii ullo modo voluerit inter eos declamari. » Pro quo puto scribendum esse *delimari*, ut in bulla sancti Martini. Bulla Gregorii Papæ V pro eodem monasterio sancti Martini : « Quod si abbas ejusdem monasterii nullo modo voluerit inter eos sententiam delimare. »

(39) *Flagitatus*, ad leonem, ut infra epist. 14 et 15.

(40) *Circa fidentes*, id est fortes in fide, ut loquitur Apostolus. Certum est aliquot vetera exemplaria et omnes editiones ante Manutianam, etiam Spirensem, præferre hanc lectionem. Alia, quæ habet *circa fidem* exstat etiam in aliquot antiquis codicibus et in posterioribus editionibus. Ego vero puto primam esse meliorem. Comparatio est inter fidentes, id est fortes et laborantes, id est pauperes et indigentes, ut Cyprianus loquitur in epistola 4, D victus necessitatem patientes. Ait ergo Cyprianus timendum esse ne ii qui inconcussa fide stantes sive fortes fuerunt, necessitate labantur, si eorum paupertati non subveniatur. Cicero, lib. III *Quæstionum Tusculanarum* : « Qui fortis est, idem fidens est. » Seneca, epist. 85. « Qui fortis est, sine timore est. » Cicero, lib. I *Tusculanarum Quæstionum* : « Fidenti animo gradiatur ad mortem. » Ammianus Marcellinus, lib. XVI : « Hi quieti et cauti animi, isti fidentes, grandissimis illis corporibus freti ; » et paulo post : « Quos Romanus jam fidenter stravit. » Horat., l. III, Od. 3 :

Fidens juventus horrida brachiis.

Seneca tragicus, Hercule furente : « Quemcumque fortem videris, miserum neges. » Ipse Cyprianus in epistola 52, *ad Antonianum*, pag. 72 : « Manet vero fidentium robur immobile, et apud timentes et diligentes corde toto Dominum stabilis et fortis perseverat integritas. » Idem, in libro *de Mortalitate*, pag. 232 : « Datur velocius tutela fidentibus, perfidis pœna. » In libro *contra Demetrianum*, pag. 221 : « Certi et fidentes, » alio sensu. Istic enim vox *fidentes* significat eos qui confidunt in promissionibus Christi. Josephus, in libro *de Imperio Rationis*, ex interpretatione Erasmi : « Qui sapiens itaque et fortis, hic totius dominus est passionis, utpote qui bene cogitatam præcogitat, et acceptam respuit nusquam. » Eodem isto ultimo sensu quo vos *fidentes* usurpatur a Cypriano, Ammianus Marcellinus, lib. XVII, dixit : « Rogaturi suppliciter pacem, fidentes ad principis venere conspectum. »

veniant. Plus enim superest quam quod transactum videtur, cum scriptum sit : *Ante mortem ne laudes hominem quemquam* (*Eccle.*, XI, 30). Et iterum : *Esto fidelis usque ad mortem, et dabo tibi coronam vitæ* (*Apoc.*, II, 10). Et Dominus quoque dicat : *Qui toleraverit usque ad finem, hic salvabitur* (*Matth.*, X, 22). Imitentur Dominum, qui sub ipso tempore passionis non superbior sed humilior fuit. Tunc enim discipulorum (41) suorum pedes lavit dicens : *Si ego lavi pedes vestros, magister et Dominus, et vos debetis aliorum pedes lavare. Exemplum enim dedi vobis ut sicut ego feci et vos faciatis* [72] (*Joan.*, XIII, 14, 15). Item Pauli apostoli documenta sectentur [73], qui, post carcerem sæpe repetitum, post flagella, post bestias, circa omnia mitis et humilis perseveravit, nec post tertium cœlum et paradisum quicquam sibi insolenter assumpsit dicens : **234** *Neque gratis panem manducavimus ab aliquo vestrum, sed* [74] *in labore et fatigatione nocte et die operantes, ne quem vestrum gravaremus* (*II Thess.*, II, 8).

III. Hæc singula, oro vos, insinuate fratribus nostris. Et quia *is exaltabitur qui se humiliaverit* [75] (*Luc.*, XIV, 11), nunc est ut magis insidiantem adversarium metuant, qui fortiorem quemque magis aggreditur, et, acrior factus hoc ipso quo victus est, superantem superare conatur. Dominus faciat ut et ego iterum illos mature [76] videre et salutari exhortatione [77] componere mentes eorum ad servandam gloriam suam possim. Doleo enim quando audio quosdam improbe et insolenter discurrere et ad ineptias vel ad discordias vacare ; Christi membra, et jam Christum confessa, per concubitus illicitos (42) inquinari, nec a diaconis aut presbyteris regi posse, sed id agere ut per paucorum pravos et malos mores multorum et bonorum confessorum gloria honesta maculetur : quos vereri debent, ne

A ipsorum testimonio et judicio condemnati, ab eorum societate priventur. Is enim demum confessor illustris et verus est de quo postmodum non erubescit Ecclesia, sed gloriatur.

IV. Ad id vero quod scripserunt mihi compresbyteri nostri Donatus et Fortunatus (43), Novatus (44) et Gordius, solus rescribere nihil potui, quando a primordio episcopatus mei statuerim nihil sine consilio vestro et sine consensu plebis mea privatim sententia gerere. Sed, cum ad vos per Dei gratiam venero, tunc de iis quæ vel gesta sunt vel gerenda, sicut honor mutuus poscit, in commune tractabimus. Opto vos (45), **235** fratres charissimi ac desiderantissimi, semper bene valere et mei meminisse. Fraternitatem quæ vobiscum est mul-B tum a me salutate, et ut nostri meminerit admonete. Valete.

EPISTOLA VI.

(Erasm., I, 5 ; Pamel., VII ; Rig., Baluz., Paris, VI ; Oxon., Lips., XIII.)

AD ROGATIANUM PRESBYTERUM ET CÆTEROS CONFESSORES.

ARGUMENTUM. — *Rogatianum et cæteros confessores exhortatur ad disciplinam observandam, ne qui Christum voce confessi fuerant, operibus abnegare viderentur : obiter increpans quosdam eorum qui, extorres facti ob fidem, in patriam tamen injussi reverti non verebantur, atque hoc est quod Cyprianus infra dicit, epistola* 15, *extorribus quando oportuit objurgationem non defuisse : nam in se-*C *cessu scriptam hanc epistolam patet.*

I. Cyprianus Rogatiano (46) presbytero et cæteris confessoribus fratribus salutem. Et jampridem vobis, fratres charissimi ac fortissimi, litteras miseram, quibus fidei et virtuti vestræ verbis exultantibus gratularer, et nunc non aliud in primis vox

Variæ lectiones.

[72] Faciatis aliis *Foss. Vict. Man.* [73] Sectemus *Man.* [74] Ab aliquo, sed *Man.* [75] Exaltabuntur . . humiliaverint *Bod.* 1. [76] Maturius *Ver.* [77] Salutare et exhortatione. *Man.*

Steph. Baluzii notæ.

(41) *Discipulorum*. Antea legebatur *apostolorum*. Verum, quia libri manuscripti et veteres editiones habent *discipulorum*, quo etiam modo scriptum est in Evangelio secundum Joannem, nos eam lectionem revocavimus.

(42) *Concubitus illicitos*. Infra, epist. 6, pag. 12 : « Turpi et infami concubitu. » Item epist. 62, pag. 103 : « Conjacentium duorum turpis et fœda dormitio quantum sceleris et criminis confitetur. » Hieronymus in epistola *de vitando suspecto Contubernio* : « Ad extremum hoc dico, quod si etiam hæc conscientia criminis vulnus non habet, habet tamen fama ignominiam. » Cassianus, *Collat.* XXI, cap. 33 : « Voluntas ipsa culpabilis est, et ad velocissimos adulteriorum raptatur excessus consuetudo concubitus. » De contubernalibus clericorum feminis vide Notas Frontonis Ducæi in librum sancti Joannis Chrysostomi *adversus eos qui subintroductas habent*, Petavii *animadversiones ad Epiphanium* agentem de hæresi Antidicomarianitarum, et Henricum Valesium in *Annotationibus* ad librum VI *Historiæ ecclesiasticæ* Eusebii, cap. 39.

(43) *Fortunatus*. Nomen istius hominis deest in antiquis editionibus et in plerisque codicibus antiquis. Exstat tamen in uno meo optimo et in Gratianopolitano. Manutiana editio invexit, Pamelius monuit desiderari in codice Affligemensi.

D (44) *Novatus*. Et istud quoque nomen desideratur in libro Fuxensi, quamvis hæc epistola bis in eo descripta sit.

(45) *Opto vos*. Hæc omnia desunt in antiquis libris et editionibus, et edita sunt primum a Manutio. Exstant tamen in meo et in Gratianopolitano.

(46) *Rogatiano*. Censuit Pamelius hunc Rogatianum fuisse diversum ab eo cui inscripta est epistola 81, quem editiones quædam et quidam libri veteres vocant juvenem, et ex illa epistola collegit Rogatianum ad quem ista data est, martyrio consummatum fuisse eo tempore quo altera scripta est, quia sanctus Cyprianus ait illum cæteris confessoribus hospitium præparasse in carcere, in quem conjectus erat cum Felicissimo, et nunc quoque eos antecedere. Ista quidem videntur ostendere Rogatianum fuisse martyrii candidatum. Sed non probant eum subiisse martyrium.

nostra complectitur quam ut læto animo frequenter ac semper gloriam vestri nominis prædicemus. Quid enim vel majus in votis meis potest esse vel melius quam cum video confessionis vestræ honore luminatum gregem Christi ? Nam, cum gaudere in hoc omnes fratres oporteat, tum in gaudio communi major est episcopi **236** portio : Ecclesiæ enim gloria præpositi gloria (47) est. Quantum dolemus ex illis quos tempestas inimica prostravit, tantum lætamur ex vobis, quos diabolus superare non potuit.

II. Hortamur tamen per communem fidem, per pectoris nostri veram circa vos et simplicem charitatem, ut, qui adversarium prima hac congressione vicistis, gloriam vestram forti et perseveranti [78] virtute teneatis. Adhuc in sæculo sumus, adhuc in acie constituti, de vita nostra (48) quotidie dimicamus. Danda opera est ut post hæc initia ad incrementa quoque veniatur, et consummetur in vobis quod jam rudimentis felicibus esse cœpistis. Parum est adipisci aliquid potuisse ; plus est quod adeptus es posse servare (49); sicut et fides ipsa et nativitas salutaris, non accepta, sed custodita, vivificat. Nec statim consecutio, sed consummatio hominem Deo servat. Dominus hoc magisterio suo docuit dicens : *Ecce sanus factus es, jam noli peccare, ne quid tibi deterius fiat* [79] (*Joan.*, v, 14). Puta hoc illum (50) et confessori suo dicere : « Ecce confessor factus es, jam noli peccare, ne quid tibi deterius fiat. » Salomon denique et Saul et cæteri multi, quamdiu in viis Domini ambulaverunt, datam sibi gratiam tenere potuerunt [80]. Recedente ab iis disciplina Dominica, recessit et gratia.

III. Perseverandum nobis est in arcto et in angusto itinere laudis et gloriæ ; et cum quies et humilitas et bonorum morum tranquillitas Christianis omnibus congruat, secundum Domini vocem, qui neminem alium *respicit* [81] nisi *humilem et quietum et trementem sermones suos* (*Isa.*, LXVI, 2), tum magis hoc observare et implere confessores [82] (51) oportet, qui exemplum facti estis **237** cæteris fratribus, ad quorum mores omnium vita et actus debeat provocari. Nam, sicut Judæi a Deo alienati sunt, propter quos nomen Dei blasphematur in gentibus, ita contra Deo chari sunt per quorum disciplinam nomen Domini laudabili testimonio prædicatur, sicut scriptum est, Domino præmonente et dicente : *Luceat lumen vestrum coram hominibus, ut videant opera vestra bona, et clarificent Patrem vestrum qui in cœlis est* (*Matth.*, v, 16). Et Paulus apostolus dicit : *Lucete sicut* (52) *luminaria in mundo* (*Philip.*, II, 15). Et Petrus similiter hortatur : *Sicut hospites*, inquit, *et peregrini, abstinete vos a carnalibus desideriis, quæ militant adversus animam, conversationem* [83] *habentes inter gentiles* [84] *bonam, ut, dum detractant* (53) *de vobis quasi de malignis, bona opera vestra aspicientes magnificent Dominum* (*I Petr.*, II, 11, 12). Quod quidem maxima pars vestrum cum meo gaudio curat, et confessionis ipsius honore [85] melior facta, tranquillis et bonis moribus gloriam suam custodit et servat.

IV. Sed quosdam audio inficere numerum ves-

Variæ lectiones.

[78] Fortiter *NC.* 2. [79] Aliquid tibi deterius contingat *Bod.* 1. [80] Non ambulaverunt, datam. . . . non potuerunt *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 1, 3. [81] Prospicit *Ebor. NC.* 1. Recipit *Lin.* [82] Confessores in terra *Lam. NC.* 1. [83] Conversationem vestram *Pem.* [84] Inter gentes *Ebor. NC.* 1. *Lam.* [85] A confessionis ipsius honore *Bod* 3. *Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

(47) *Præpositi gloria.* Quidam libri veteres habent *honor.*

(48) *De vita nostra.* Id est, quotidie sumus in periculo vitæ nostræ. Hic est verus et genuinus horum verborum sensus. Non possum igitur assentiri Rigaltio scribenti istic agi de vita æterna. Nihilo magis verum est hæc verba ex epistola 13, pag. 23 : « Vitæ ipsi omnium nostrum convenit, » habere eum sensum. In epistola 26, pag. 36, scriptum est : « Propter te interficimur tota die, » pro eo quod in capite octavo Epistolæ ad Romanos legitur : *Propter te mortificamur tota die.* Hieronymus, in Epistola ad Rusticum : « Nihil Christiano laboriosius, qui de vita quotidie periclitatur. » Idem, in *Epistola ad Suniam et Fretelam*, tractans de loco illo Psalmi CXVIII : *Anima mea in manibus meis semper,* ait istius loci hunc esse sensum : « Quotidie periclitor, et quasi in manibus meis sanguinem meum porto. » Caius Cæsar apud Sallustium in Catilina : « Libertas et anima nostra in dubio est. »

(49) *Posse servare.* Ovidius, lib. II *de Arte amandi :*

Non minor est virtus quam quærere parta tueri.

Julius Cæsar, in Oratione ad suos legatos et centuriones apud Dionem Cassium, lib. XXXVIII, ait iisdem artibus et quæri bona et retineri. Et M. Antonius, in oratione funebri in Cæsarem, apud eumdem Dionem lib. XLIV, scribit difficilius esse conservare res quam parare. Quod etiam sensisse Mæcenatem liquet ex Oratione ejus ad Augustum in libro LII ejusdem Dionis. Apud T. Livium : « Vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis. »

(50) *Puta hoc illum.* Membrum hoc deerat in antiquis editionibus. Erasmus restituit. Exstat autem in multis codicibus antiquis. Deest in codice sancti Arnulphi.

(51) *Implere confessores.* Rigaltius scripsit, « implere vos confessores. » Ego vero vocem *vos*, quæ neque in antiquis editionibus habetur neque in antiquis codicibus, sustuli. Scio illam nihil officere sententiæ Cypriani. Sed, quia alibi non inveni quam in editione Rigaltiana, existimavi esse tollendam. Id vero admoneo ne quis imputet mihi temeritatem.

(52) *Lucete sicut.* Vide adnotationes Erasmi in caput secundum Epistolæ Pauli *ad Philippenses.*

(53) *Detrectant.* Ita nos reposuimus, secuti lectionem meliorum librorum et veterum editionum. Codex Fuxensis et editio Rigaltii habent *retractant.* Sed in lingua latina aliud est retractare, aliud detrectare. T. Livius, lib. XXXVIII : « Cæca est invidia, nec quicquam aliud scit quam detrectare virtutes. » In eumdem sensum Apuleius in libro primo Floridorum : « In magna civitate hoc quoque genus invenitur, qui meliores obtrectare malint quam imitari. »

trum et laudem præcipui nominis prava sua conservatione destruere (quos etiam vos ipsi, utpote amatores et conservatores laudis [86] vestræ, objurgare et comprimere et emendare debetis. Cum quanto enim nominis vestri pudore delinquitur, quando aliquis tumulentus (54) et lasciviens demoratur (55), alius in eam patriam **238** unde extorris factus est regreditur, ut apprehensus (56), non jam quasi Christianus (57), sed quasi nocens pereat ? Inflari aliquos et tumere audio, cum scriptum sit : *Noli altum sapere, sed time. Si enim Dominus naturalibus ramis non pepercit, ne forte nec tibi parcat* (*Rom.*, XI, 20, 21). Dominus noster sicut ovis ad victimam ductus est, et sicut agnus coram tondente se sine voce sic non aperuit os suum (*Isa.*, LIII, 7). *Non sum*, inquit, *contumax*, *neque contradico* [87]. *Dorsum meum posui ad flagella et maxillas meas ad palmas. Faciem autem meam non averti a fœditate sputorum* (*Isa.*, L, 5, 6). Et quisquam per ipsum nunc atque in ipso vivens extollere se audet et superbire, immemor et factorum quæ ille gessit [88], et mandatorum quæ nobis vel per se vel per apostolos suos tradidit? Quod si non est *major domino suo servus* (*Joan.*, XIII, 15, 16), qui Dominum sequuntur, humiles et quieti et taciturni vestigia ejus imitentur, quando quisque [89] inferior fuerit sublimior fiat, dicente Domino : *Qui minimus fuerit in vobis, hic erit magnus* (*Luc.*, IX, 48).

V. Quid deinde illud, quam vobis exsecrandum debet videri, quod cum summo animi nostri gemitu et dolore cognovimus non deesse qui Dei templa (58) et post confessionem sanctificata et illustrata membra turpi et infami concubitu suo plus maculent, cubilia sua **239** cum feminis (59) promiscua [90] (60) jungentes, quando, etsi stuprum conscientiæ eorum desit, hoc ipso grande crimen est quod illorum scandalo in aliorum ruinas exempla nascuntur [91]. Contentiones quoque et æmulationes inter vos nullas esse oportet, cum pacem suam no-

Variæ lectiones.

[86] Conversationis et laudis *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 1. 2. [87] Contradicens *Lin. NC.* 1. 2. [88] Ille in lege gessit *Voss.* 2. [89] Quanto quisque *Pem.* Quanto quisquis *Oxon.* [90] Feminis permisceant *Lin. NC.* 1. [91] Exempla monstrantur *Lam.* nascuntur *Bod.* 1. *Ebor. Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

(54) *Aliquis temulentus.* Antea legebatur *alius ab aquis tumulentus*, id est a baptismo, ut interpretatur Rigaltius. Aliæ editiones, ut idem annotat, habent *quando alius aliquis* vel *quando unus aliquis.* Quæ postrema lectio exstat in codice Thuano. Vetus codex sancti Remigii Remensis habet, *apud aquas;* Corbeiensis, *apud aquas temulentus;* Turonensis : *Quando unus apud aquas.* Angli retinuerunt veterem editionem, nullam aliam auctoritatem afferentes pro lectione supposita a Rigaltio quam ipsius Rigaltii, cujus tamen refellunt lectionem. Reinhartus quoque revocavit veterem lectionem. Ego secutus sum auctoritatem codicis Seguieriani, Metensis, Beccensis, Gratianopolitani et Lamoniani.

(55) *Demoratur.* Hæc lectio constans est in editionibus tam antiquis quam novis, et in antiquis exemplaribus manuscriptis. Et tamen Goulartius annotat nonnullos scribere *denotatur*, et in margine libri sui excusi scripsit ita legere Bezam. Hanc quoque variam lectionem notavit Reinhartus in margine suæ editionis, ex Rigaltio nimirum, qui in Observationibus suis ait quædam Cypriani exemplaria habere *denotatur.* Sed ego eam lectionem non inveni nisi in uno codice Vaticano citato in margine exemplaris mei editionis Manutianæ et in exemplari editionis Pamelianæ quod fuit Nicolai Fabri. Sic etiam in margine editionis Lugdunensis anni 1550, scriptum reperi a quodam studioso. Existimat autem Goulartius lectionem *demoratur*, si retineatur, posse idem significare quod *moratur,* prima longa, id est insanit, seu morionem agit, quod a Græcis sumptum esse ait et a Suetonio usurpatum in *Nerone.*

(56) *Apprehensus.* Reposui vocem quæ melius convenire visa est cum stylo Cypriani. Quidam enim vetusti codices et quædam editiones habent *ut deprehensus :* alii, et ii quidem optimi, *unde apprehensus.* Vide quæ notavi ad librum *de Lapsis.*

(57) *Quasi Christianus.* Apud Rufinum, lib. V. *Hist. eccles.*, c. 8, refertur ex Apollonio Alexandrum socium Priscæ prophetissæ, qui semetipsum martyrem dicebat, judicatum fuisse apud Æmilium Frontinum proconsulem Ephesi : « Non propter nomen Christi, sed propter quædam latrocinia. » Ante Cyprianum sanctus Petrus dixerat in Epistola sua prima cap. 4 : *Nec quisquam vestrum tanquam fur aut homicida patiatur, aut tamquam maleficus, aut curas alienas agens, sed tamquam Christianus.*

(58) *Dei templa.* Hieronymus, in *Epistola ad Paulinum,* de Institutione monachi : « Verum Christi templum anima credentis est. »

(59) *Cubilia cum feminis.* Rem tractat valde periculosam, ut notat etiam Marbodus, episcopus Redonensis in *Epistola ad Robertum de Arbrissello.* Nam, quia ille nimio continentiæ zelo inter duas puellas nocte cubare ferebatur et eo modo conabatur accensum carnis ardorem exstinguere, novo et inaudito, ut ad eum scribit Goffridus abbas Vindocinensis, sed infructuoso genere martyrii ; addit Goffridus illud nullo modo posse esse utile neque fructuosum quod contra rationem noscitur esse præsumptum. Videtur autem Goffridus id quod dixit de novo martyrii genere mutuatus ex libro primo sancti Ambrosii *de Virginibus*, cap. 2, ubi loquens de sancta Agnete : « Novum martyrii genus, inquit. Nondum idonea pœnæ, et jam matura victoriæ, certare difficilis, facilis coronari, » etc. Eleganter, ut solet, et prudenter Hieronymus in *Epistola ad Lætam*, de Institutione filiæ : « Quidam putant majoris esse virtutis præsentem contemnere voluptatem. Tamen ego arbitror securioris continentiæ esse nescire quod quærat. »

(60) *Promiscua.* Hæc lectio, quam omnes editiones habent, quam confirmant libri veteres, optima est. Et tamen Rigaltius ei bonæ lectioni prætulit erroneam quæ exstat in codice Thuaneo ; in quo, omissa una litterula a librario, scriptum est *promisca.* Erratum est igitur in editione Anglicana, ubi adnotatum est in codice Thuano scriptum esse *promiscua*, cum contra Rigaltius in observationibus suis rationem reddiderit cur hanc lectionem rejecerit. Apud A. Gellium legitur *promisca, impromisca*, *impromisce* in editione Henrici Stephani. Nicolaus Perottus pag. 752, 1185, adnotat veteres *promiscam* pro *promiscue* scripsisse. *Promisce* legi apud Macrobium pro *promiscue* in editione Henrici Stephani.

bis dimiserit Dominus, et scriptum sit : *Diliges proximum tuum tamquam te. Si autem mordetis et incusatis invicem, videte ne consumamini ab invicem* (*Galat.*, v, 14, 15). A conviciis etiam et maledictis [92], quæso vos, abstinete, quia *neque maledici regnum Dei consequuntur* (I *Cor.*, vi, 10), et lingua quæ Christum (61) confessa est, incolumis et pura cum suo honore servanda est : nam qui pacifica et bona et justa, secundum præceptum Christi, loquitur, Christum quotidie confitetur. Sæculo renuntiaveramus [93] cum baptizati sumus. Sed nunc vere renuntiavimus sæculo quando tentati et probati a Deo, nostra omnia relinquentes, Dominum secuti sumus, et fide ac timore ejus stamus et vivimus.

VI. Corroboremus nos exhortationibus [94] mutuis, et magis ac magis proficiamus in Domino, ut, cum, pro sua misericordia, pacem fecerit, quam se facturum repromittit, novi et pene mutati ad Ecclesiam revertamur, et excipiant nos, sive fratres nostri, sive gentiles, circa omnia correctos [95] atque in melius reformatos, et **240** qui admirati fuerant prius in virtutibus gloriam, nunc admirentur in moribus disciplinam. Et quamquam clero (62) nostro, et nuper cum adhuc essetis in carcere constituti, sed nunc quoque denuo, plenissime scripserim ut, si quid vel ad vestitum vestrum vel ad victum necessarium fuerit, suggeratur, tamen etiam ipse de sumpticulis propriis (63) quos mecum ferebam misi vobis CCL, sed et alia CCL proxime miseram. Victor quoque ex lectore diaconus, qui mecum est, misit vobis CLXXV. Gaudeo autem quando cognosco plurimos fratres nostros pro sua dilectione certatim concurrere et necessitates vestras suis collationibus adjuvare. Opto vos (64), fratres charissimi, semper bene valere et nostri meminisse.

EPISTOLA VII (65).

(Erasm., IV, 4 ; Pamel., VIII; Oxon., Lips., XI; Rigalt., Baluz., Paris., VII.)

AD CLERUM, DE PRECANDO DEO.

ARGUMENTUM. — *Ejusdem fere est argumenti cum duabus præcedentibus, præterquam quod hic ad preces exhortetur assiduas.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus salutem. Quamquam sciam, fratres charissimi, pro timore quem singuli debemus Deo, vos quoque illic **241** assiduis orationibus et enixis precibus instanter incumbere, admoneo tamen et ipse religiosam sollicitudinem (66) vestram ut [96] ad placandum atque exorandum Dominum, non voce sola, sed et jejuniis et lacrymis et omni genere deprecationis ingemiscamus. Intelligendum est enim et confitendum pressuræ istius tam turbidam vastitatem, quæ gregem nostrum maxima ex parte populata est et adhuc usque populatur, secundum peccata nostra venisse, dum viam Domini non tenemus (67), nec

Variæ lectiones.

[92] A conviciis moledicis *NC*. 2. *Lam*. [93] Sæculo renuntiamus *Bod*. 1. 2. *Ebor*. *NC*. 1. 2. [94] Exhortationibus et precibus *Lin*. *NC*. 2. [95] Incorruptos *Bod*. [96] Religionem vestram, ut *Rig*.

Steph. Baluzii notæ.

(61) *Lingua quæ Christum.* Idem Cyprianus, in libro *de Exhortatione martyrii*, cap. 11 : « Producta et exsecta prius lingua quæ confessa Deum fuerat. » Plinius, lib. VII, cap. 23 : « Anaxarchus cum torqueretur, præcisam dentibus linguam unamque opem indicii in tyranni os expuit. » Eamdem historiam fusius refert Valerius Maximus, lib. III, cap. 3. Vide Cujacium, lib. XIX *Observat.*, cap. 6.

(62) *Et quamquam clero.* Tamenetsi Rigaltius, qui primus hoc segmentum reperit in codice sancti Remigii, illud cum ipsa epistola non ediderit, sed retulerit inter observationes ; tamenetsi Angli secuti sint exemplum Rigaltii, ego illud attexui epistolæ, non dubitans quin sit Cypriani, quamvis in uno tantum veteri libro repertum sit. Reinhartus non attexuit epistolæ, sed addidit in calce, admonens Rigaltium edidisse ex codice Remensi.

(63) *Sumpticulis propriis.* Vel *de quantitate propria,* ut in epistola 36, pag. 49, loquitur ipse Cyprianus, id est ex bonis quæ erant Cæcilii Cypriani, quorum mentio est in epistola 69, *ad Florentium.* Non puto enim istud esse intelligendum de ea parte reddituum Ecclesiæ quæ ad episcopum pertinebat, nondum inventa divisione bonorum, quia Ecclesia nondum habebat divitias atque opes. Ea tum sustentabatur oblationibus fidelium, quæ gratuitæ erant ac voluntariæ, non coactæ. Tertullianus, in *Apologetico :* « Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velis, et si modo possis, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis nec potaculis nec ingratis veretrinis dispensatur, sed egenis alendis humandisque. » Habuisse Cyprianum bona constat : de hortis ab eo venditis inter initia fidei suæ et Dei indulgentia restitutis testatur ipse Cyprianus, epist. 63, et Pontius diaconus in *Vita* ejus.

(64) *Opto vos.* Retinui editionem vulgatam, quæ bona est. Admoneo tamen editionem Spirensem, veterem Venetam, eam quæ est Rembolti, Erasmicam, et Morellianam præferre : « Opto te, frater, » et ita etiam scriptum esse in sedecim codicibus antiquis. Et hæc quoque lectio optima est. Tamenetsi enim epistola scripta sit ad plures, præcipue tamen et nominatim scripta est ad Rogatianum, personam illustrem. Et ideo Cyprianus finem ei imponens, clausulam valedictoriam, ut solet, ad eum dirigere potuit.

(65) *De precando Deo.* Miror Rigaltium, qui sciebat sanctum Augustinum, l. IV *de Baptismo contra Donatistas*, c. 2, ea verba referre tanquam Cypriani, sciebat præterea ea haberi in quibusdam antiquis editionibus ; miror, inquam, eum illa omisisse in sua. Illa etiam omiserunt Angli. Nos restituimus propter auctoritatem Augustini et plurimorum veterum librorum.

(66) *Religiosam sollicitudinem.* Hæc est lectio omnium veterum librorum et editionum. In Rigaltiana tamen scriptum est *religionem vestram.* Angli reposuerunt veterem lectionem.

(67) *Viam Domini non tenemus.* Citat hunc quoque locum sanctus Augustinus in libro paulo ante laudato, cap. 3.

data nobis ad salutem cœlestia mandata servamus. Fecit Dominus noster voluntatem Patris, et nos non facimus Domini voluntatem, patrimonio et lucro studentes, superbiam sectantes, æmulationi et dissensioni vacantes, simplicitatis et fidei negligentes, sæculo verbis solis et non factis renuntiantes, unusquisque sibi placentes et omnibus displicentes. Vapulamus itaque ut meremur, cum scriptum sit : *Servus autem ille qui cognoscit voluntatem domini sui, et non paruerit* [97] *voluntati ejus, vapulabit multis* (*Luc.*, XII, 47). Quas autem plagas, quæ verbera non meremur, quando nec confessores, qui exemplo cæteris ad bonos mores esse debuerant, teneant disciplinam? Itaque, dum quosdam insolenter extollit confessionis suæ tumida [98] et inverecunda jactatio, tormenta venerunt [99] et tormenta sine fine tortoris, sine exitu damnationis, sine solatio mortis, tormenta quæ ad coronam non facile dimittant, sed tamdiu torqueant quamdiu dejiciant; nisi si aliquis, divina dignatione subtractus, inter ipsa cruciamenta profecerit [1], adeptus gloriam non termino supplicii, sed velocitate moriendi.

II. Hæc patimur delicto et merito nostro, sicut præmonuit divina censura dicens : *Si dereliquerint legem meam et in judiciis meis* [2], *non ambulaverint, si justificationes meas profanaverint et præcepta mea non observaverint, visitabo in virga facinora eorum et in flagellis delicta eorum* (*Psal.* LXXXVIII, 31-33). Virgas igitur et flagella sentimus, qui Deo nec bonis factis placemus, nec pro peccatis satisfacimus. Rogemus de intimo corde et de tota mente misericordiam Dei, quia et ipse addit dicens : *Misericordiam autem meam non dispergam ab eis* (*Ibid.*). Petamus et accipiemus ; et si accipiendi mora et tarditas fuerit, quoniam graviter offendimus, pulsemus, quia et pulsanti aperietur (*Matth.*, VII, 7, 8, XVIII, 19 ; *Luc.*, XI, 9, 10), **242** si modo pulsent ostium preces, gemitus et lacrymæ nostræ, quibus insistere et immorari oportet etsi sit unanimis oratio.

III. Nam quod magis suasit et compulit ut has ad vos litteras scriberem, scire debetis, sicut Dominus ostendere et revelare dignatus est [3], dictum esse in visione : *Petite et impetratis* [4] ; tunc deinde præceptum plebi assistenti ut pro quibusdam personis designatis sibi peterent, in petendo autem fuisse dissonas voces et dispares [5] voluntates, et vehementer hoc displicuisse illi qui dixerat, *Petite, et impetratis,* quod plebis inæqualitas discreparet, nec esset fratrum consensio una et simplex et juncta concordia, cum scriptum sit, *Deus qui inhabitare facit unanimes in domo* (*Psal.* LXVII, 7), et in Actis apostolorum legamus, *Turba autem eorum qui crediderant anima ac mente una agebant* (*Act.*, IV, 32); et Dominus sua voce mandaverit dicens : *Hoc est mandatum meum, ut diligatis invicem* (*Joan.*, XV, 17) ; et iterum : *Dico autem vobis quoniam, si duobus ex vobis convenerit* [6] *in terra, de omni re quamcumque petieritis continget vobis a Patre meo qui in cœlis est* (*Matth.*, XVIII, 19). Quod si duo unanimes tantum possunt, quid si unanimitas apud omnes esset? Quod si secundum pacem quam nobis Dominus dedit universis fratribus conveniret, jampridem de divina misericordia impetrassemus quod petimus, nec tamdiu in hoc salutis et fidei nostræ periculo fluctuaremus. Imo vero, nec venissent fratribus hæc mala, si in unum fraternitas fuisset animata.

IV. Nam et illud ostensum est, quod sederet paterfamilias, sedente sibi ad dexteram juvene ; qui juvenis, anxius et cum quadam indignatione subtristis, maxillam manu tenens, mœsto vultu sedebat. Alius vero in sinistra parte consistens rete portabat, quod se mittere, ut circumstantem populum caperet, minabatur. Et cum miraretur quid hoc esset ille qui vidit, dictum est ei juvenem qui ad dexteram sic sederet, contristare et dolere quod præcepta sua non observarentur ; illum vero in sinistra exultare quod sibi daretur occasio ut a patrefamilias potestatem sumeret sæviendi. Hoc prius longe ostensum est, quam tempestas vastitatis hujus oriretur [7] (68). Et vidimus impletum quod fuerat ostensum, ut, dum Domini præcepta contemnimus, dum datæ legis mandata salutaria **243** non tenemus, facultatem nocendi inimicus acciperet, minus armatos et ad repugnandum minus cautos jactu retis operiret.

V. Oremus instanter et assiduis precibus ingemiscamus. Nam et hoc nobis non olim [8] per visionem, fratres charissimi, exprobratum sciatis, quod dormitemus in precibus, nec vigilanter oremus. Et Deus utique, qui quem corripit diligit (*Prov.*, III, 12), quando corripit ad hoc corripit ut emendet, ad hoc emendat ut servet. Excutiamus itaque et abrumpamus somni vincula, et instanter ac vigilanter oremus, sicut Paulus apostolus præcipit dicens : *Instate orationi vigilantes in ea* (*Coloss.*, IV, 2). Nam et apostoli orare diebus ac noctibus non destiterunt, et Dominus quoque ipse disciplinæ magister et exempli nostri via frequenter et vigi-

Variæ lectiones.

[97] Fecerit *M. R.* [98] Tumor *Corb.* [99] In tormenta venerunt, tormenta *Corb.* [1] Defecerit *Oxon.* [2] Viis meis *Voss.* 1. *Pem.* [3] Dignatur *Oxon.* [4] Impetrabitis *Bod.* 1 *Vet. innom.* [5] Dissonantes voces et dissipatas *Lin.* [6] Duo ex vobis convenerint *Bod.* 1, 3 *Voss.* 1, 2. conveneritis *Rig.* [7] Operaretur *Lin.* Et videmus *Vet. innom.* [8] Jam olim *Erasm.*

Steph. Baluzii notæ.

(68) *Oriretur.* In uno codice regio legitur, « Vastitatis hujus accederet et impetus malitiæ nostræ erga nos ingrueret. » Sed alii codices repugnant et omnes editiones. In vetustissimo codice Remigiano scriptum est : « Tempestas vastationis hujus oriretur. » In Lamoniano : « Tempestas vastis hujus operaretur. »

lanter oravit, sicut in Evangelio legimus : *Exiit in montem orare, et fuit pernoctans in oratione Dei* (*Luc.*, vi, 12). Et utique, quod orabat orabat ille pro nobis, cum peccator ipse non esset, sed aliena peccata [9] portaret. Adeo autem pro nobis ille deprecabatur ut legamus alio loco : *Dixit autem Dominus ad Petrum : Ecce Satanas postulavit ut vos vexaret quomodo triticum. Ego autem rogavi pro te ne deficiat fides tua* (*Luc.*, xxii, 31). Quod si pro nobis ac pro delictis nostris ille et laborabat et vigilabat et precabatur, quanto nos magis insistere precibus et orare, et primo ipsum Dominum rogare, tum deinde per ipsum Deo Patri satisfacere debemus? Habemus advocatum et deprecatorem pro peccatis nostris Jesum Christum Dominum et Deum nostrum, si modo nos in præteritum peccasse pœniteat, et confitentes atque intelligentes delicta nostra, quibus nunc Dominum offendimus, vel de cætero nos ambulare in viis ejus et præcepta ejus metuere spondeamus, Pater nos corrigit et tuetur, stantes tamen in fide et pressuris atque angustiis, scilicet Christo ejus firmiter adhærentes, sicut scriptum est : *Quis nos separabit a dilectione Christi? pressura, an angustia, an persecutio, an fames, an nuditas, an periculum, an gladius?* (*Rom.*, viii, 35.) Nihil horum potest separare credentes, nihil potest avellere corpori ejus et sanguini cohærentes. Persecutio ista examinatio est atque exploratio **244** pectoris nostri (69). Excuti nos Deus voluit et probari, sicut suos semper probavit; nec tamen in probationibus ejus aliquando auxilium credentibus defuit.

VI. Denique ad minimum famulum suum et in delictis licet plurimis constitutum et dignatione ejus indignum, tamen ille pro sua circa nos bonitate mandare dignatus est. « Dic illi, inquit, securus sit, quia pax ventura est; sed quod interim morula est, supersunt adhuc aliqui qui probentur. » Sed et de victu parco et sobrio potu divinis dignationibus admonemur; scilicet ne vigore cœlesti sublime

A jam pectus illecebra sæcularis enervet, vel ne largioribus epulis mens gravata minus ad preces orationis evigilet.

VII. Dissimulare hæc singula et apud conscientiam meam solus occultare non debui, quibus unusquisque nostrum et instrui et regi possit. Nec ipsi denique [10] (70) apud vos hanc epistolam teneatis occultam, sed legendam fratribus suggeratis. Intercipere (71) enim quibus nos Dominus admonere et instruere dignatur, ejus est, qui admoneri et instrui fratrem suum nolit. Probari nos a Domino nostro sciant, nec unquam a fide qua in eum semel credidimus, præsentis pressuræ conflictatione deficiant. Delicta sua singuli recognoscentes, vel modo conversationem veteris hominis exponant. B Nemo enim retro attendens et superponens manum suam super aratrum aptus est regno Dei. Denique et uxor Lot, quæ liberata, contra præceptum, retro respexit, quod evaserat perdidit (72). Attendamus non posteriora, quo diabolus revocat, sed priora, quo Christus vocat. Oculos erigamus ad cœlum, ne oblectamentis et illecebris nos suis terra decipiat. Unusquisque orat Deum, non pro se tantum, sed pro omnibus fratribus, sicut Dominus orare nos docuit; ubi non singulis privatam precem mandat, sed oratione communi et concordi prece orantes pro omnibus jussit orare. Si nos Dominus humiles et quietos, si nobis invicem copulatos, si circa iram suam timidos, si præsenti tribulatione correctos C emendatosque conspexerit : tutos ab inimici infestationibus **245** exhibebit. Præcessit disciplina, sequetur et venia.

VIII. Nos tantum, sine cessatione poscendi et cum fide accipiendi, simplices et unanimes Dominum deprecemur, cum gemitu pariter et fletu deprecantes, sicut deprecari oportet eos qui sint positi inter plangentium ruinas et timentium reliquias, inter numerosam languentium [11] stragem et exiguam stantium firmitatem. Rogemus pacem [12] maturius

Variæ lectiones.

[9] Nostra peccata *Lin. Voss.* 1, 2. *Bod.* 1. *Pem.* [10] Ipsi utique *Oxon.* [11] Jacentium *Bod.* 1. Stantium paucitatem *Lin. Pem. Bod.* 1, 3. *Voss.* 2. *Thu. Foss.* [12] Pacem Ecclesiæ suæ *Voss.* 1. *Bod.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

(69) *Pectoris nostri.* Duæ sunt hujus loci lectiones in antiquis codicibus. Eam quam nos retinemus invenimus in octo codicibus. Aliam, quæ habet *peccati nostri*, exhibent omnes editiones quæ Pamelianam antecesserunt, eam vero præferunt etiam undecim libri veteres ; eaque adjuvari potest ex eo quod in initio libri Job reperitur : « *Ut quæras iniquitatem meam et peccatum meum scruteris.* Nostram vero confirmant plurima sacræ Scripturæ loca in quibus Deus vocatur scrutator cordis et renis, ut etiam adnotatur in calce epistolæ octavæ. In codice Flori scriptum erat *peccati nostri.*

(70) *Nec ipsi denique.* Quamquam prior lectio, quæ habet *utique*, bona sit, eam prætuli quæ nititur auctoritate omnium fere veterum exemplarium.

(71) *Intercipere*, id est supprimere, modo loquendi multum remoto a vera significatione hujus vocabuli. Et tamen Tacitus in *Vita Agricolæ* videD tur eo vocabulo usus esse in eodem sensu quo Cyprianus. Ait enim : « Nec Agricola unquam per alios gesta avidus intercepit, sed centurio seu præfectus incorruptum facti testem habebat. » Item Seneca, lib. *de Beneficiis*, p 17 : « Urit illum et angit intercepti beneficii conscientia. » Q. Curtius, lib. xv : « Alieno enim sanguine partam gloriam intercipi. » Arnobius, lib. iii : « Nam intercipere scripta et publicatam velle submergere lectionem non est deos defendere, sed veritatis testificationem timere. » Cassianus, l. ix, c. 11 : « Intercipiens efficaciam orationum ; » et *Collat.* lib. i, cap. 11 : « Charitas nullo intercipiatur tempore. »

(72) *Perdidit.* Ita veteres editiones et omnes fere libri veteres. In uno tamen meo scriptum est *indicit.* Quod videtur esse melius. In vetustissimo Remigiano *percidit.*

reddi, cito latebris nostris et periculis subveniri, impleri quæ [13] famulis suis Dominus dignatur ostendere, redintegrationem Ecclesiæ, securitatem salutis nostræ, post pluvias serenitatem, post tenebras lucem, post procellas et turbines placidam lenitatem, pia paternæ dilectionis auxilia, divinæ majestatis solita magnalia, quibus et persequentium blasphemia retundatur, et lapsorum pœnitentia reformetur, et fortis et stabilis perseverantium fiducia glorietur. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Fraternitatem meo nomine salutate, et ut nostri meminerint admonete. Valete.

EPISTOLA VIII.

(Erasm., II, 6; Pamel., IX; Rig., Baluz., Paris., VIII; Oxon. Lips., X.)

AD MARTYRES ET CONFESSORES.

ARGUMENTUM. — *Martyres Africæ Cyprianus miris modis a constantia commendans, invitat ad perseverantiam, exemplo Mappalici eorum collegæ.*

Cyprianus martyribus et confessoribus in Christo Domino nostro et in Deo Patre perpetuam salutem. Exulto lætus et gratulor, fortissimi ac beatissimi fratres, cognita fide ac virtute vestra, in quibus mater Ecclesia gloriatur (73). Gloriata est et nuper quidem cum confessione perstante suscepta pœna est quæ confessores Christi fecit extorres. Confessio tamen **246** præsens quanto in passione fortior, tanto clarior et major in honore est. Crevit pugna, crevit et pugnantium gloria. Nec retardati estis ab acie tormentorum metu, sed ipsis tormentis magis ac magis estis ad aciem provocati, fortes et stabiles ad maximi certaminis prælium [14] prompta devotione redistis (74). Ex quibus quosdam jam comperi coro- A natos, quosdam vero ad coronam victoriæ jam jamque proximos [15], universos autem quos agmine glorioso carcer inclusit, pari ac simili calore virtutis ad gerendum certamen animatos, sicut esse oportet in divinis castris milites Christi, ut incorruptam fidei firmitatem non blanditiæ decipiant, non minæ terreant, non cruciatus ac tormenta devincant, quia major est qui in nobis est quam qui est in hoc mundo (I *Joan.*, IV, 4), nec plus ad dejiciendum potest terrena pœna quam ad erigendum tutela divina. Probata res est certamine fratrum glorioso, qui, ad tormenta vincenda cæteris duces facti, exemplum virtutis ac fidei præbuerunt, congressi in acie donec acies succumberet victa. Quibus ego vos laudibus prædicem, fortissimi fratres? B Robur pectoris vestri et perseverantiam fidei, quo præconio vocis exornem? Tolerastis [16] usque ad consummationem gloriæ durissimam quæstionem, nec cessistis, sed vobis potius supplicia cesserunt. Finem doloribus [17], quem tormenta non dabant, coronæ dederunt. Quæstio (75) gravior [18] ad hoc diu perseveravit, non ut stantem fidem dejiceret, sed ut homines Dei ad Dominum velocius mitteret. Vidit admirans præsentium multitudo cœleste certamen, certamen Dei, certamen spiritale, prælium Christi [19], stetisse servos ejus voce libera, mente incorrupta, virtute divina, telis quidem sæcularibus nudos, sed armis fidei credentes (76) armatos [20]. Steterunt torti torquentibus fortiores (77), et pulsantes ac C laniantes ungulas pulsata ac laniata membra vicerunt. Inexpugnabilem fidem superare non potuit sæviens diu plaga repetita, quamvis, rupta compage viscerum, **247** torquerentur in servis Dei jam non membra (78), sed vulnera. Fluebat sanguis qui

Variæ lectiones.

[13] In plerisque *Foss. Corb.* [14] Certaminis præmium *Pem.* Pretium *Corb.* [15] Victoriæ proximos *Oxon.* [16] Tolerantes *Pem.* Utique *Bod.* 1. [17] Finem dolorum *Oxon.* [18] Laniena *Oxon.* Laniatito *Pem.* Laniendi mora *Bod.* Lanio gravior *Ben.* Quæstio *Thu.* [19] Spiritale certamen, prælium *Oxon.* Spiritale prælium Christi. *Voss.* 2. *Bod.* 1, 3. *Pem.* [20] Fidei ardentis armatos *Pem.*

Steph. Baluzii notæ.

(73) *Ecclesia gloriatur.* In codice sancti Arnulphi Metensis legitur : « Ecclesia gratulatur. Et nuper quidem. » In Carnotensi : « Gratulatur vel gloriatur. Et nuper. »

(74) *Devotione redistis.* Iidem codices habent *prodistis.*

(75) *Quæstio.* Revocavi hanc lectionem, quam libri veteres et editiones antiquæ præferunt. In editione Manutiana scriptum est *laniena.* Pamelius ita quoque posuit. Sed nostra lectio, quæ nititur auctoritate, recte congruit cum his quæ paulo ante dicta sunt : « Tolerastis durissimam quæstionem, et infra, in quæstione victores. » Angli protulerunt quasdam varias lectiones quæ probare possunt aliam lectionem posse esse bonam.

(76) *Credentes.* Hanc lectionem præferunt veteres libri et editiones, nisi quod interdum vidi scriptum *credentis.* In libro tamen Divionensi et in recentiore Remigiano legitur *constanter.* Quod mihi videtur esse melius. Sed mutare non sum ausus propter repugnantiam aliorum exemplarium.

(77) *Torti . . . fortiores.* Sulpitius Severus in *Epistola ad Eusebium* : Sed his tolerandis atque D vincendis præcipuam semper justorum fuisse virtutem, dum per omnia tentamenta patientes, semper invicti, tanto fortius vincerent quanto gravius pertulissent. » Apud Rufinum, lib. V, cap. 1, in *Historia martyrum Lugdunensium.* « Ex ipsa quippe sanctorum patientia sævior eis contentionis rabies accendebatur, et velut pudore quodam fatigabantur, quia major inesset cruciatis quam cruciantibus virtus. »

(78) *Jam non membra.* Sic supra, in epistola *ad Donatum*, p. 5 : « Jam non membra, sed vulnera. » Ammianus Marcellinus, lib. XXIX, enarrans lanienam exercitam in Diogenem quemdam ut verba placentia principi loqueretur, ait illum : « Cum pœnis non sufficerent membra, » vivum combustum. Idem lib. XIV, loquens de Eusebio quodam misere cruciato ait illum ita evisceratum *ut cruciatibus membra deessent.* Sanctus Ambrosius in libro I *de Virginibus*, loquens de martyrio sanctæ Agnetis « Fuitne in illo corpusculo vulneri locus ? » T. Livius, lib. IV, « Quid jam integri esse in corpore loci ad nova vulnera recipienda ? » Justinus lib. II : « Velut a singulis membris pœnæ exigerentur. » Ele-

incendium persecutionis exstingueret, qui flammas et ignes gehennæ glorioso cruore sopiret. O quale illud fuit spectaculum Domino (79), quam sublime, quam magnum, quam Dei oculis sacramento ac devotione militis ejus acceptum, sicut scriptum est in Psalmis, Spiritu sancto loquente ad nos pariter et monente : *Pretiosa est in conspectu Domini mors justorum ejus* (*Psal.* CXV, 15). Pretiosa mors hæc est quæ emit immortalitatem pretio sui sanguinis [21], quæ accepit coronam de [22] consummatione virtutis. Quam lætus illic (80) Christus fuit! quam libens in talibus servis suis et pugnavit et vicit protector fidei, et dans credentibus tantum quantum se credit capere qui sumit! Certamini suo adfuit, præliatores atque assertores sui nominis erexit, corroboravit, animavit. Et qui pro nobis mortem semel vicit, semper vincit in nobis. *Cum vos,* inquit, *tradiderint, nolite cogitare quid loquamini : dabitur enim vobis in illa hora quid loquamini. Non enim vos estis qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis* (*Matth.*, x, 19, 20). Documentum rei præsens prælium præbuit. Vox plena Spiritu sancto de martyris ore prorupit, cum Mappalicus (81) beatissimus inter cruciatus suos proconsuli diceret : « Videbis cras agonem. » Et quod ille cum virtutis ac fidei testimonio dixit, Dominus implevit. Agon cœlestis exhibitus [23], et Dei servus in agonis promissi certamine coronatus est. **248** Hic est agon quem propheta Isaias ante prædixit (82) dicens : *Non pusillum vobis certamen cum hominibus, quoniam Deus præstat agonem* (*Isa.*, VII, 13). Et, ut ostenderet quis hic agon futurus esset, addidit dicens : *Ecce virgo in uterum* [24] *accipiet* (83) *et pariet filium, et vocabitis nomen ejus Emmanuel* (*Ibid.*, 14). Hic est agon fidei nostræ qua congredimur, qua vincimus, qua coronamur. Hic est agon quem nobis ostendit beatus Paulus apostolus, in quo oportet nos currere et ad coronam gloriæ (84) pervenire : *Nescitis,* inquit, *quia qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, unus tamen accipit palmam? Sic currite ut occupetis* (85). *Et illi quidem ut corruptibilem coronam accipiant, nos autem incorruptam* [25] (I *Cor.*, IX, 24, 25). Item suum certamen ostendens, et hostiam se Domini cito futurum esse promittens, ait : *Ego jam libor* [26], *et tempus instat assumptionis meæ. Bonum agonem certavi, cursum perfeci, fidem servavi. Jam superest mihi corona justitiæ, quam mihi reddet Dominus in illa die, ille justus judex, non solum autem mihi, sed et omnibus qui diligunt adventum ejus* (II *Tim.*, IV, 6-8). Hunc igitur agonem per prophetas ante prædictum, per Dominum commissum, per apostolos gestum, Mappalicus suo et collegarum suorum nomine proconsuli repromisit. Nec fefellit in promisso suo vox fidelis : pugnam quam spopondit exhibuit, et palmam quam meruit accepit. Istum nunc beatissimum martyrem, et alios participes ejusdem congressionis (86), milites et comites in fide stabiles, in dolore **249** patientes, in quæstione victores ut cæteri quoque sectemini et opto pariter et exhortor; ut quos vinculum confessionis et hospitium carceris simul junxit, jungat etiam consummatio virtutis et corona cœlestis, ut lacrymas matris Ecclesiæ, quæ plangit ruinas et funera plurimorum, vos vestra lætitia tergeatis, et cæterorum

Variæ lectiones.

[21] Pretiosa vis sanguinis *Corb.* [22] Coronam Dei *Bod.* 3. *Pem.* [23] Agone cœlestis exhibitionis *Voss.* 2. Exhibitus est *Bod.* 1. [24] Utero *Thu. Foss. Bod.* 1, 2. *et Adv. Jud.* [25] Incorruptibilem *Voss.* 2. *Bod.* 1. [26] Ego jam immobor *Bod.* 3. Delibor *Foss. Corb.*

Steph. Baluzii notæ.

ganter varia illa tormentorum et cruciatuum genera describuntur in libro I Silii Italici :

> Non ignes, candensque calybs, non verbera passim
> Ictibus innumeris lacerum scindentia corpus,
> Carnificesve manus, penitusque infusa medullis
> Pestis, et in medio lucentes vulnere flammæ
> Cessavere.

(79) *Spectaculum Domino.* Codices sancti Arnulphi et Carnotensis habent *Domini.*

(80) *Quam lætus illic.* Iidem codices præferunt *in illis.*

(81) *Mappalicus.* Kalendarium Carthaginiense editum a Mabilonio : XIII *Kalend. Maias martyris Mappalici.* At in Martyrologio monasterii Einsidlensis edito ab eodem Mabillonio est XV Kal. Maii, uti etiam in antiquis martyrologiorum scriptoribus. Sanctum Cyprianum fuisse sepultum in loco qui Mappalia vocatur scribit Victor Vitensis lib. I, cap. 5.

(82) *Prædixit.* Veteres editiones Manutiana antiquiores et quædam vetera exemplaria præferunt *promisit.*

(83) *Accipiet.* In quibusdam codicibus antiquis scriptum est *concipiet.* Sic etiam editiones quæ præcesserunt Erasmicam.

(84) *Coronam gloriæ.* Ex. I Epistola beati Petri, *Percipietis immarcescibilem gloriæ coronam.* Hic Cypriani locus varie legitur in antiquis codicibus. Quidam enim habent *coronam gloriæ*, alii *gloriam coronæ.* Hanc discrepantiam invexit audacia librariorum. Bonam lectionem habebat etiam liber Flori. Apud Cassianum lib. VI, cap. 3, lego *coronæ gloriam* pro quo fortassis reponendum esset *coronam gloriæ.*

(85) *Ut occupetis.* Postea sequebatur in quibusdam vetustis codicibus et editionibus : *Omnis autem qui agonizat in omnibus continens est.* Sed cum segmentum illud non inveniatur in multis codicibus, desit autem in editionibus Manutii et Morellii, cum videam hunc ipsum Pauli locum descriptum in libro tertio Testimoniorum, cap. 26, absque illo segmento, rursum non haberi in *Epistola ad Fortunatum*, de exhortatione martyrii in optimis et vetustissimis exemplaribus, expunxi ubique, quia existimo additum fuisse a quodam studioso ex Epistola Pauli, ubi exstat. Sic in pluribus Cypriani locis addita sunt segmenta ex libris sacræ Scripturæ quæ omissa putabant ii qui illa addiderunt. Vide adnotationes Erasmi in hunc Pauli locum.

(86) *Ejusdem congressionis.* Codex sancti Arnulphi habet *consensionis,* Carnotensis *consensionis vel congressionis.*

quoque stantium firmitatem vestri exempli provocatione solidetis. Si vos acies vocaverit[27], si certaminis vestri dies venerit, militate fortiter, dimicate constanter, scientes vos sub oculis præsentis Domini dimicare, confessione nominis ejus ad ipsius gloriam pervenire; qui non sic est ut servos suos tantum spectet, sed et ipse luctatur in nobis, ipse congreditur, ipse in certamine agonis nostri et coronat pariter et coronatur. Quod si ante diem certaminis vestri, de indulgentia Domini, pax supervenerit, vobis tamen maneat voluntas integra (87) et conscientia gloriosa. Nec contristetur aliquis ex vobis quasi illis minor sit qui ante vos tormenta perpessi, victo et calcato sæculo, ad Dominum glorioso itinere venerunt. Dominus scrutator est renis et cordis, arcana perspicit et intuetur occulta. Ad coronam de eo[28] (88) promerendam sufficit ipsius testimonium solum qui judicaturus est. Ergo utraque res, fratres charissimi (89), sublimis pariter et illustris : illa securior, ad Dominum victoriæ consummatione properare; hæc lætior, accepto post gloriam commeatu (90) in Ecclesiæ laude florere. O beatam Ecclesiam nostram, quam sic honor divinæ dignationis illuminat, quam temporibus nostris gloriosus martyrum sanguis illustrat! Erat ante in operibus fratrum candida, nunc facta est in martyrum cruore purpurea : floribus ejus nec lilia nec rosæ desunt. Certent nunc singuli ad utriusque honoris amplissimam dignitatem. Accipiant coronas vel de opere candidas, vel de passione purpureas. **250** In cœlestibus castris et pax et acies (91) habent flores suos, quibus miles Christi ob gloriam coronetur. Opto vos (92), fortissimi ac beatissimi fratres, semper in Domino bene valere et nostri meminisse. Valete.

EPISTOLA IX (93).

(Erasm., III, 14; Pamel., X; Rig., Baluz., Paris., IX; Oxon., Lips., XXI.)

AD CLERUM, DE QUIBUSDAM PRESBYTERIS QUI TEMERE PACEM LAPSIS DEDERUNT, NECDUM SEDATA PERSECUTIONE ET CITRA CONSCIENTIAM EPISCOPORUM.

ARGUMENTUM *hujus epistolæ habes infra in hæc verba, epistola* 14 : « *Presbyteris, inquit, et diaconibus non defuit sacerdotii vigor, ut quidam, minus disciplinæ memores et temeraria festinatione præcipites, qui cum lapsis communicare jam cœperant, comprimerentur.* »

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus salutem. Diu patientiam meam tenui (94), fratres charissimi, quasi verecundum silentium nostrum proficeret ad quietem : sed, cum quorumdam immoderata et abrupta præsumptio temeritate sua et honorem martyrum et confessorum pudorem et plebis universæ tranquillitatem turbare conetur, tacere ultra non oportet, ne ad periculum et plebis pariter et nostrum taciturnitas nimia procedat. Quod enim non periculum metuere debemus de offensa Domini quando aliqui de presbyteris (95), nec Evangelii nec loci sui memores, sed neque futurum Domini judicium neque nunc sibi præpositum episcopum cogitantes, quod nunquam omnino sub antecessoribus (96) factum est, cum contumelia et contemptu præpositi totum sibi vindicent?

II. Atque utinam non prostrata fratrum nostrorum salute (97) sibi omnia vindicarent! Contumeliam episcopatus **251** nostri dissimulare et ferre

Variæ lectiones.

[27] Provocaverit *Oxon.* [28] Dei *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(87) *Voluntas integra.* Hieronymus, lib. II, *adversus Jovinianum* : « In martyre enim voluntas, ex qua ipsa mors nascitur, coronatur. » Vide notas ad epistolam 52, in verbo *passus est.*

(88) *Ad coronam de eo.* Iidem codices habent *ad coronam Dei.* Sic etiam quædam editiones.

(89) *Fratres charissimi.* Codex sancti Arnulphi, *fratres dilectissimi.*

(90) *Accepto commeatu.* Id est indulgentia permanendi in hac vita, uti recte explicat Rigaltius in librum Tertulliani *de Fuga in persecutione.*

(91) *Pax et acies.* In libro *de Zelo et livore*, p. 260 : « Habet et pax coronas suas. » Et in libro *de Opere et eleemosynis*, p. 246 : « In pace vincentibus coronam candidam pro operibus dabit, in persecutione purpuream pro passione geminabit. » In libro *de Exhortatione martyrii*, ad Fortunantum, p. 374 : *In militia, in pace conscientia coronabitur.* Hieronymus, in *Epistola ad Furiam*, de Viduitate servanda; et in *Epistola ad Heliodorum*, de laude Vitæ solitariæ : « Virginum lilia et martyrum rosas ». Idem in Vita Malchi monachi : « Habet et servata pudicitia martyrium suum. » Sanctus Ambrosius in *Epistola ad Simplicianum* : « Sunt nobis quædam et in pace prælia et in bello pax. »

(92) *Opto vos.* Hæc desunt in libro Carnotensi.

(93) Inscriptio ipsius epistolæ, cujusmodi istic ponitur, descripta est ex codice nostro Fossatensi, ex vetere Victorino, ex Michaelino, et ex editione Spirensi, tum etiam ex vetere Veneta. Pessimum illius summarium posuerunt Angli in margine.

(94) *Patientiam tenui.* Arcadius et Honorius imperatores lib. XIII *Cod. Theodos.*, de desertoribus : « Ut in his patientiam tenemus. »

(95) *Aliqui de presbyteris.* Angli putant hic agi de quinque presbyteris seditiosis; de quibus videndæ notæ nostræ ad epistolam 38.

(96) *Anteeessoribus nostris.* Infra, epist. 70, ad episcopos Numidas : « Sententiam nostram non novam promimus, sed jam pridem ab antecessoribus nostris statutam. » Non agitur istic de episcopis Carthaginensibus antecessoribus Cypriani, sed in universum de episcopis qui Ecclesiam Africanam gubernaverunt ante Cyprianum, de septuaginta nimirum episcopis quos interfuisse concilio habito sub Agrippino docet sanctus Augustinus, in libro *de unico Baptismo*, contra Petilianum, et lib. III *de Baptismo*, contra Donatistas, cap. 12.

(97) *Prostrata salute.* Ita omnia fere vetera exemplaria et editiones omnes ante Manutianam, in qua scriptum est : « Contra fratrum nostrorum salutem. » Sed hanc lectionem ego non reperi nisi in duobus antiquis. Reinhartus maluit veterem lectionem. Eam porro adjuvant hæc verba in epistola 11, pag. 2 : « Persecutionis infestatione prostrati; » et epistola 37, pag. 50 : « Persecutionis tempestate prostrati. » Optatus Milevitanus, lib. I : « Persecutio nonnullos funestam prostravit in mor-

possem [29], sicut dissimulavi semper et pertuli. Sed dissimulandi nunc locus non est quando decipitur fraternitas nostra a quibusdam vestrum, qui, dum sine ratione restituendæ salutis plausibiles esse cupiunt, magis lapsis obeunt. Summum enim delictum esse quod persecutio committi coegit, sciunt ipsi etiam qui commiserunt, cum dixerit Dominus et judex noster : *Qui me confessus fuerit coram hominibus, et ego illum confitebor coram Patre meo qui in cœlis est. Qui autem me negaverit, et ego illum negabo* (*Matth.*, x, 32, 33) ; et iterum dixerit : *Omnia peccata remittentur filiis hominum et blasphemiæ* [30]. *Qui autem blasphemaverit in Spiritum* [31] *sanctum, non habebit* [32] *remissam, sed reus est* (98) *æterni peccati* (*Marc.*, III, 28, 29); item beatus Apostolus dixerit : *Non potestis calicem Domini bibere et calicem dæmoniorum. Non potestis mensæ Domini communicare et mensæ dæmoniorum* (I *Cor.*, x, 20, 21). Hæc qui subtrahit fratribus nostris, decipit miseros (99); ut qui possunt, agentes pœnitentiam (1) veram, Deoque Patri [33] et misericordi precibus et operibus suis satisfacere, seducantur ut magis pereant, et qui erigere se possent, plus cadant. Nam, cum in minoribus peccatis agant peccatores pœnitentiam justo tempore, et, secundum disciplinæ ordinem, ad exomologesim veniant, et per manus impositionem episcopi et cleri **252** jus communicationis accipiant, nunc crudo tempore, persecutione adhuc perseverante, nondum restituta Ecclesiæ ipsius pace, ad communicationem admittuntur et offertur nomen eorum (2), et, nondum pœnitentia acta, nondum exomologesi facta, nondum manu eis ab episcopo et clero imposita, Eucharistia illis datur, cum scriptum sit : *Qui ederit panem aut biberit calicem Domini indigne*, *reus erit corporis et sanguinis Domini* (I *Cor.*, XI, 27).

III. Sed nunc illi rei non sunt qui minus Scripturæ legem tenent. Erunt autem rei qui præsunt [34] et hæc fratribus non suggerunt, ut, instructi a præpositis, faciant omnia cum Dei timore et cum data ab eo et præscripta observatione. Exponunt deinde invidiæ [35] beatos martyres, et gloriosos servos Dei cum Dei sacerdote committunt, ut, cum illi memores loci (3) nostri [36] ad me litteras direxerint, et petierint tunc desideria sua examinari et pacem quando ipsa ante mater nostra Ecclesia pacem de misericordia Domini prior sumpserit, et nos divina protectio reduces ad ecclesiam suam fecerit, hi, sublato honore quem nobis beati martyres cum confessoribus servant, contempta Domini lege (4) et observatione, quam iidem martyres et confessores tenendam mandant, ante exstinctum persecutionis

Variæ lectiones.

[29] Contumeliam... possum *Oxon.* [30] Hominum. Qui autem *Bod.* 2. [31] Blasphemaverit Spiritum *Oxon.* [32] Non habet *Ar. Ebor. Lam. NC.* 1. [33] Possunt agere pœnitentiam, Deoque Patri *Ar. Lam. Ebor. Bor.* 2. *NC.* 1. [34] Legem tenuerint, rei autem qui præsunt *Ar. Bor.* 2. *Lam. NC.* 1. [35] Exponunt de invidia *Lam. Ebor. NC.* 1. [36] Memores legis nostræ *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

tem. » Lambinus putat apud Ciceronem in Catilinaria secunda legi debere : « Jacet ille nunc prostratusque est. » Et mox ait : « Plus enim est prostratum esse quam jacere. » Quæ sententia Lambini convenit cum his verbis Cypriani ex epistola 40, p. 54 : « Nemo jacentes prosternat et deprimat. »

(98) *Sed reus est.* Pro his in vetustiore libro Remigiano scriptum est : « Neque hic neque in venturo, » quod sumptum est ex capite XII Evangelii secundum Matthæum. Hieronymus in *Epistola ad Marcellam* de blasphemia in Spiritum sanctum : « Probet itaque Novatianus aliquem de his qui sacrificare compulsi ante tribunal judicis respondisse omnia quæ in Evangelio scripta sunt non a Filio Dei, sed a Beelzebud principe dæmoniorum esse profecta, et tunc poterit approbare irremissibilem in Spiritum sanctum esse blasphemiam. »

(99) *Miseros.* Codex Fuxensis, *innocentes.* Id quod dicturus sum non pertinet ad explicationem loci istius Cyprianici : dicam tamen propter hanc vocem, qua significantur etiam miseri apud Ammianum Marcellinum. Scribit ille in libro XXVIII, Valentinianum, hominem propalam ferocem, inter imperandi exordium duos homines minime malos, Dioclem videlicet ex Comite largitionum Illyrici, et Diodorum ex agente in rebus, jussisse occidi : « Quorum memoriam, inquit Marcellinus, apud Mediolanum colentes nunc quoque Christiani, locum ubi sepulti sunt Ad. innocentes appellant. » Et mox eos ut martyres ait cultos fuisse a Christianis.

(1) *Agentes pœnitentiam.* Multum variant in hoc loco vetera exemplaria. Ego amplexus sum lectionem quæ mihi visa est melior. Illud interim admoneo, pro eo quod istic scriptum est, *misericordi*, veteres editiones ante Manutianam præferre ad *misericordiam.* Quam lectionem reperi etiam in codice Fossatensi, in Compendiensi vetere, et in recentiore Remigiano. Vetus Victorinus habet utramque lectionem. Etenim cum in illo scriptum primo fuisset *misericordi*, additum est supra lineam *vel ad misericordiam.*

(2) *Offertur nomen eorum.* Hanc lectionem, quæ est vulgata, habent quinque libri veteres. In duobus aliis legitur : « Offeruntur nomina eorum ; » in Fuxensi, « Pro nomine eorum. » Alii quatuor et editio Manutii : « Offertur nomine eorum. » Insignis est locus Tertulliani, in libro *de Monogamia*, ubi agens de muliere juncta viro, quem repudiare non potest, ait : « Enimvero et pro anima ejus orat, et refrigerium interim adpostulat ei, et in prima resurrectione consortium, et offert annuis diebus dormitionis ejus. » Vide scholia Jacobi Biblii ad Orationem Gregorii Nazianzeni *in laudem Cæsarii* fratris et *dissertationem* v *Cyprianicam* Henrici Dodwelli. Vide etiam tom. II *Capitularium*, pag. 1129.

(3) *Memores loci.* Ita codex Fuxensis et editio Manutiana. Superiores editiones et plures libri veteres in editione Anglicana laudati habent *legis nostræ.* Atque hanc lectionem magis probat Gronovius in capite 14 observationum suarum *in Scriptoribus ecclesiasticis*, et ait Cyprianum hic intelligere evangelicam legem, a qua arcessit disciplinam ecclesiasticam; et ut ostendat opinionem suam esse bonam, affert hunc locum ex Epistola sequenti, in qua sic legitur : « Illi contra evangelicam legem, » et mox alia quædam loca similia ex quibusdam aliis Epistolis.

(4) *Domini lege.* In libro Beccensi scriptum est : « Contempta Dominicæ legis observatione. »

metum, ante reditum nostrum, ante ipsum pene martyrum excessum, communicent cum lapsis **253** et offerant et Eucharistiam tradant, quando, etiamsi martyres per calorem gloriæ Scripturam minus contemplantes [37], plus aliquid cuperent, a presbyteris et diaconis suggerentibus admoneri deberent, sicut semper in præteritum factum est.

IV. Castigare nos itaque divina censura nec noctibus desinit nec diebus. Præter nocturnas enim visiones, per dies quoque impletur apud nos Spiritu sancto puerorum innocens ætas, quæ in exstasi videt oculis et audit et loquitur ea quibus nos Dominus monere et instruere dignatur. Et audietis omnia quando ad vos reducem me Dominus fecerit, qui ut secederem jussit. Interim temerarii [38] et incauti et tumidi quidam inter vos, qui hominem non cogitant, vel Deum timeant, scientes, quoniam si ultra in iisdem perseveraverint, utar ea admonitione [39] (5) qua me uti Dominus jubet, ut interim prohibeantur offerre, acturi et apud nos et apud confessores ipsos et apud plebem universam causam suam, cum, Domino permittente, in sinum matris Ecclesiæ recolligi cœperimus. De hoc ad martyres et confessores et ad plebem litteras feci, quas utraque vobis legi mandavi. Opto vos, fratres charissimi ac desiderantissimi, in Domino semper bene valere et nostri meminisse. Valete.

EPISTOLA X (6).

(Erasm., III, 15 ; Pamel., XI ; Rig., Baluz., Paris., X ; Oxon., Lips., XV.)

AD MARTYRES ET CONFESSORES QUI LAPSIS PETIERUNT PACEM DARI.

ARGUMENTUM *hujus epistolæ habes infra in hæc verba, epistola* 16 : « *Cum comperissem eos qui sacrilegis contactibus manus suas atque ora maculassent, vel nefandis libellis nihilominus conscientiam polluissent, exambire ad martyres passim, confessores quoque importuna et gratiosa deprecatione corrumpere, ut sine discrimine et examine singulorum darentur libellorum millia, contra Evangelii legem, litteras feci quibus martyres et confessores consilio meo quantum possem ad Dominica præcepta revocarem.* »

A I. Cyprianus martyribus et confessoribus charissimis fratribus salutem. Sollicitudo loci nostri et timor Domini **254** compellit, fortissimi ac beatissimi fratres (7), admonere vos litteris nostris ut a quibus tam devote et fortiter servatur fides Domini [40], ab iisdem lex quoque et disciplina Domini reservetur. Nam, cum omnes milites [41] Christi custodire oporteat præcepta imperatoris sui, tum vos magis præceptis ejus obtemperare plus convenit, qui exemplum cæteris facti estis et virtutis et timoris Dei. Et credideram quidem presbyteros et diaconos qui illic præsentes sunt monere vos et instruere plenissime circa Evangelii legem, sicut in præteritum semper sub antecessoribus nostris factum est, ut diaconi, ad carcerem B commeantes, martyrum [42] desideria consiliis suis et Scripturarum præceptis gubernarent. Sed nunc cum maximo animi dolore cognosco non tantum illic vobis non suggeri divina præcepta, sed adhuc potius impediri [43], ut ea quæ a vobis ipsis et circa Deum caute et circa sacerdotem Dei honorifice fiunt, a quibusdam presbyteris resolvantur, qui nec timorem Dei nec episcopi honorem cogitantes (cum vos ad me litteras direxeritis, quibus examinari desideria vestra et quibusdam lapsis pacem dari postulatis cum, persecutione finita, convenire in unum cum clero et recolligi cœperimus), illi contra Evangelii legem, contra vestram quoque honorificam petitionem, ante actam pœnitentiam, C ante exomologesim, gravissimi atque extremi delicti factam, ante manum ab episcopo et clero (8) in pœnitentiam impositam, offerre pro illis (9) et Eucharistiam dari, id est, sanctum Domini corpus profanare audeant, cum scriptum sit : *Qui ederit panem aut biberit calicem Domini indigne, reus erit corporis et sanguinis Domini* (I *Cor.*, XI, 27).

II. Et lapsis quidem potest in hoc venia concedi. Quis enim non mortuus vivificari properet [44] ? quis non ad salutem suam venire festinet ? Sed præpositorum est præceptum tenere, et vel properantes (10) vel ignorantes instruere, ne qui ovium pastores esse debent lanii fiant. Ea enim concedere quæ in perniciem vertant, decipere est ; nec erigitur

Variæ lectiones.

[37] Contemplantes contra legem Dei *Oxon.* Legem Domini *Lips.* [38] Interim morari *Foss. Vict. Mich.* [39] Perseverarint vitare admonitionem *Mss. R.* [40] Domino *Oxon* [41] Honestos milites *Veron.* [42] Convenientes martyres *Ver* [43] Inveniri *Corb. Impr.* [44] Vivificari optet *Corb.*

Steph. Baluzii notæ.

(5) *Admonitione.* Id est suspensionis censura, ut interpretatur Baronius hunc Cypriani locum referens.

(6) Inscriptionem hujus epistolæ talem posuimus qualem reperimus in plurimis antiquis exemplaribus et in vetustioribus editionibus.

(7) *Fratres.* Antea legebatur *martyres*, quod non solet Cyprianus. Ego emendavi ex veteri libro sancti Michaelis in periculo maris. Nam etiam in hac ipsa Epistola Cyprianus ad eos scribens ait, *fortissimi et charissimi fratres.*

(8) *Ab episcopo et clero.* Sic etiam in Epistola sequenti. Ergo non solus episcopus imponebat manum lapsis ad Ecclesiam redeuntibus. Vide Petavii D animadversionem *ad Epiphanium* in hæresi 59, quæ est Novatianorum.

(9) *Offerre pro illis.* Ita veteres libri et veteres editiones. Quo etiam modo scriptum est in Epistola sequenti. Manutius posuit : « Offerre lapsis pacem. » Morellius, ea mutatione insuper habita, retinuit veterem lectionem. Rigaltius sequi maluit editionem Manutii. Angli reposuerunt veterem. Reinhartus secutus est editiones Manutii et Rigaltii. Sic se habent hominum ingenia.

(10) *Properantes.* Sic in epistola sequenti : « *Properandum tamen non puto, nec incaute aliquid et festinanter agendum.* » Epist. 12 : « *Temeraria festinatione deposita.* »

sic lapsus, sed per Dei offensam magis impellitur A ad ruinam. Vel ex vobis itaque discant quod docere debuerant. Petitiones et desideria vestra episcopo servent, et ad pacem vobis petentibus dandam maturum et pacatum tempus exspectent [45]. **255** Ante est (11) ut a Domino pacem [46] mater prior sumat, tunc secundum vestra desideria (12) de filiorum pace tractetur [47].

III. Et quoniam audio, fortissimi et charissimi fratres, impudentia (13) vos quorumdam premi et verecundiam vestram vim pati, oro vos quibus possum precibus ut, Evangelii memores et considerantes quæ et qualia in præteritum antecessores vestri martyres concesserint [48], quam solliciti in omnibus fuerint, vos quoque sollicite et caute petentium desideria [49] ponderetis, utpote amici B Domini et cum illo postmodum judicaturi, inspiciatis et actum et opera et merita singulorum, ipsorum quoque delictorum genera et qualitates cogitetis, ne, si quid abrupte et indigne vel a nobis promissum vel a nobis factum fuerit, apud gentiles quoque ipsos ecclesia nostra erubescere incipiat. Visitamur enim et castigamur frequenter, et ut Domini mandata incorrupta et inviolata (14) permaneant, admonemur. Quod quidem nec illic apud vos cessare cognosco quominus plurimos quoque ex vobis instruat ad Ecclesiæ disciplinam divina censura. Hoc autem totum potest fieri, si ea quæ a vobis petuntur religiosa contemplatione moderemini, intelligentes et comprimentes eos qui, personas accipientes, in beneficiis vestris aut C gratificantur [50], aut illicitæ negotiationis nundinas aucupantur.

IV. De hoc et ad clerum et ad plebem litteras feci, quas utrasque vobis legi mandavi. Sed et illud ad diligentiam vestram redigere et emendare debetis, ut nominatim designetis eos quibus pacem dari desideratis. Audio enim quibusdam sic libellos fieri ut dicatur: « Communicet ille (15)... cum suis, » quod nunquam omnino a martyribus factum est, ut incerta et cæca (16) **256** petitio invidiam nobis postmodum cumulet. Late enim patet quando dicitur, « ille cum suis, » et possunt nobis viceni et triceni et amplius offerri qui propinqui et affines et liberti ac domestici esse asseverentur ejus qui accipit [51] libellum. Et ideo peto ut eos quos ipsi videtis, quos nostis, quorum pœnitentiam satisfactioni proximam conspicitis (17), designetis nominatim libello, et sic ad nos fidei ac disciplinæ congruentes litteras dirigatis. Opto vos, fortissimi ac dilectissimi [52] fratres, in Domino semper bene valere et nostri meminisse. Valete.

EPISTOLA XI (18).

(Erasm., III, 16; Pamel., XII; Rigalt., Baluz., Paris., XI; Oxon., Lips., XVII.)

AD PLEBEM.

ARGUMENTUM *hujus quoque epistolæ habet sæpe dicta epist.* XIV : « *Plebi quoque, inquit, ipsi, quantum potuimus, animum composuimus et ut in ecclesiastica disciplina servarentur instruximus.* »

I. Cyprianus fratribus in plebe consistentibus salutem. Ingemiscere vos et dolere ruinas (19) fratrum nostrorum ex me scio, fratres charissimi, qui et ipse vobiscum pro singulis ingemisco (20) pariter et doleo, et patior ac sentio quod beatus

Variæ lectiones.

[45] Servent, ad pacem... exspectantes *Ar. Lam. Ebor. Bod.* 2. [46] A Domino pacem *Oxon. ex cod. Lam. Ebor. NC.* 1. *mss. R. Bod.* 1. *Foss. Corb.* Ante Domini pacem *Impr.* [47] Tractabitur *Ver.* [48] Consenserint *Ar. Lam. Bod.* 2. [49] Sollicite petentium desideria. [50] Ut aut gratificent *Ar. Ebor. Lam. NC.* 1. [51] Accepit *Lam. Ebor. NC.* 1. [52] Fidelissimi *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(11) *Ante est.* Ita veteres editiones ante Manutianam. Angli novam lectionem, quam non alibi reperi, invexerunt. Ediderunt enim : « A Domino pacem mater, » omissa voce *ante.*

(12) *Vestra desideria.* Codex Fuxensis, *Vestram petitionem.*

(13) *Impudentia.* Idem codex et Veronensis. Ab impudentibus quibusdam. » Sic etiam scriptum vidi D in libro Dionysii Remensis.

(14) *Inviolata.* Idem codex Fuxensis, *immaculata.*

(15) *Communicet ille.* Cujus nomen hic positum erat. Olim, ut patet ex libro diurno pontificum Romanorum, ex Hieronymo, Cassiodoro, et aliis locis, sic indicabant nomina eorum quæ scribenda erant. Sequens ætas posuit litteram N, omissa veteri formula.

(16) *Incerta et cæca.* Ea lectio certa est. Et tamen quinque libri veteres et vetustiores editiones habent *incerta et certa.* Sic audacia librariorum induxit multos errores in lucubrationes meliorum scriptorum.

(17) *Satisfactioni proximam conspicitis.* Ita veteres libri et veteres editiones. Rigaltius scripsit : « Quorum pœnitentiam scitis. » Quod ego puto illum accepisse ex codice Veronensi, in quo, haud dubie per incogitantiam scriptoris, omissa erant hæc duo vocabula, *satisfactioni proximam*, quæ omissa sunt etiam in Fuxensi. Ea vero defuisse in Veronensi adnotatum est in margine exemplaris mei editionis Manutianæ. Ut inde colligi possit Rigaltium, qui usus est exemplari ejusdem editionis in quo exstabant eædem variæ lectiones quæ habentur in meo, illius exemplaris auctoritate delevisse has voces in sua editione. Angli reposuerunt.

(18) Ex hac epistola collegit Rigaltius non tantum clericos, sed etiam laicos tum judicasse cum episcopo et clericis de rebus gravissimi momenti, nempe de pœnitentia lapsorum, de recipiendis in Ecclesiam lapsis, de libellis quos ipsi impetraverant a martyribus, de pace lapsis a martyribus data. Concilium Carthaginense IV, can. 23 : « Ut episcopus nullius causam audiat absque præsentia clericorum plebiumque. » Sic enim legitur in vetustissimo codice ms. ecclesiæ Urgellensis. Vide epist. 13, 26, 28 et 31.

(19) *Ruinas.* Rigaltius et editio Anglicana habent *ruinam.* Sed huic lectioni repugnant omnia vetera exemplaria et omnes editiones. Sic etiam vulgo solet scribere Cyprianus.

(20) *Qui et ipse .. ingemisco.* Hæc desunt in sex antiquis codicibus et in editionibus quæ antecesserunt Manutianam. Exstant tamen in multis libris veteribus.

Apostolus dixit : *Quis infirmatur*, inquit, *et ego non* A *infirmor? quis scandalizatur, et ego non uror?* (II *Cor.*, XI, 29). Et iterum posuit in Epistola sua dicens : *Si patitur membrum unum, compatiuntur et cætera membra; et si lætatur membrum unum, collætantur et cætera membra* (I *Cor.*, XII, 26). Compatior ergo et condoleo de fratribus nostris qui, lapsi et persecutionis infestatione prostrati, partem nostrorum viscerum secum trahentes, parem dolorem **257** nobis suis vulneribus intulerunt; quibus potens est divina misericordia medelam dare. Properandum tamen non puto [53], nec incaute aliquid et festinanter gerendum, ne, dum temere pax usurpatur [54], divinæ indignationis offensa gravius provocetur. Fecerunt ad nos quibusdam beati martyres litteras, petentes examinari deside- B ria sua. Cum, pace nobis omnibus a Domino prius data, ad Ecclesiam regredi cœperimus, tunc [55] examinabuntur singula præsentibus et judicantibus vobis.

II. Audio tamen quosdam de presbyteris, nec Evangelii memores, nec quid ad nos martyres scripserint cogitantes, nec episcopo honorem sacerdotii sui et cathedræ reservantes, jam cum lapsis communicare cœpisse et offerre pro illis et Eucharistiam dare, quando oporteat ad hæc per ordinem perveniri. Nam, cum in minoribus delictis quæ non in Deum committuntur, pœnitentia agatur justo tempore, et exomologesis fiat inspecta vita ejus qui agit pœnitentiam, nec ad communicatio- C nem venire quis possit nisi prius illi ab episcopo et clero manus fuerit imposita, quanto magis in his [56] gravissimis et extremis delictis caute omnia et moderate, secundum disciplinam Domini, observari oportet? Quod quidem nostri [57] presbyteri et diaconi monere debuerant, ut commendatas sibi oves foverent et divino magisterio ad viam deprecandæ salutis instruerent. Ego plebis nostræ et quietem novi pariter et timorem, qui satisfactione [58] Dei et deprecatione vigilarent, nisi illos quidam de presbyteris gratificantes decepissent.

III. Vel vos itaque singulos regite, et consilio ac moderatione vestra, secundum divina præcepta, lapsorum animos temperate. Nemo adhuc importuno tempore acerba poma decerpat. Nemo navem suam quassatam et perforatam fluctibus, priusquam diligenter **258** refecerit, in altum denuo committat. Nemo tunicam scissam accipere et induere properet (21), nisi eam ab artifice perito sartam viderit et a fullone curatam receperit. Audiant, quæso, patienter consilium nostrum [59]; exspectent regressionem nostram, ut, cum ad vos per Dei misericordiam venerimus, convocati coepiscopi plures, secundum Domini disciplinam et confesssorum præsentiam et vestram quoque sententiam [60] (22), beatorum martyrum litteras et desideria examinare possimus. De hoc et ad clerum et ad martyres et confessores litteras feci, quas utrasque legi vobis mandavi. Opto vos, fratres charissimi ac desiderantissimi, in Domino semper bene valere et nostri meminisse. Valete.

EPISTOLA XII (23).

(Erasm., III, 17; Pamel., XIII; Rigalt., Baluz., Paris., XII; Oxon., Lips., XXIII.)

AD CLERUM, DE LAPSIS ET CATECHUMENIS, NE VACUI EXEANT.

ARGUMENTUM *hujus etiam et sequentis epistolæ habes infra, epist.* 14 : « *Postmodum vero in-*

Variæ lectiones.

[53] Properamus, dum tamen non putem *Lam. Ebor. NC.* 2. [54] Ne si temere pax usurpetur *Ar. Lam. Ebor. Bod.* 2 *NC.* 2. [55] Tunc *omisit ex Oxon. M. R.* 1. [56] Hoc majus in his *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. [57] Quod quidem nostros *Ar. Lam. Bod. NC.* 1. *Ebor.* [58] Timorem in satisfactione, *Ar. Lam. Bod.* 1. 2. *Ebor. NC.* 1. [59] Consilium meum *Lam. Ebor. NC.* 2. [60] Sic *Bod.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(21) *Properet.* Ita Manutius et alii post eum. Superiores editiones habent *potest.*

(22) *Et vestram quoque sententiam.* Hoc segmentum, quod exstat in editionibus Manutii et Morellii, quod nos etiam reperimus in quatuor libris anti- D quis, retinere placuit. Pamelius expunxit, professus se ita facere quia nuspiam apud Cyprianum tantum auctoritatis plebi tributum reperiebat ut sententiam illi dicere permittat. In quo falsum esse Pamelium liquet ex his quæ dicta sunt paulo ante et ex pluribus aliis locis sancti martyris. Miror autem Rigaltium omisisse hoc segmentum in sua editione. Miror etiam Anglos, qui illud invenerant in suis codicibus, illud nihilominus omisisse. Puto autem illos omisisse quia incommodabat censura quam ipsi protulerunt adversus observationem Rigaltii de suffragio plebis in judiciis ecclesiasticis. Omissum quoque est in editione Reinharti.

(23) In veteri codice ms. monasterii sancti Eligii Atrebatensis hæc epistola dicitur scripta ad clerum Capuæ. Quæ lectio fortassis daret ansam existimandi canonem 48, codicis canonum ecclesiæ Africanæ, in quo agitur de plenaria synodo Capuensi, non debere intelligi de concilio apud Capuam Campaniæ habito in causa ecclesiæ Antiochenæ et Bonosi episcopi Macedonis negantis virginitatem Matris Domini, sed de quadam plenaria synodo Africana habita apud Capuam. Hanc conjecturam juvare potest fragmentum veteris codicis ms. bibliothecæ Bodleianæ, in quo scriptum est sanctum Cyprianum per epistolas hortatum esse Augustinum et Felicitatem, qui passi sunt apud civitatem Capuensem metropolim Campaniæ. Quo loco illustrissimus episcopus Oxoniensis, qui fragmentum illud edidit cum operibus sancti Cypriani, suspicatur hæc verba, *metropolim Campaniæ*, esse additamentum librarii, cui notior erat Italia quam Africa. Existimabat igitur doctissimus episcopus fuisse in Africa civitatem Capuensem. Recte. Nam vix opinari licet synodum plenariam cujus meminit canon Africanus alibi habitam fuisse quam in Africa. Ubi autem sita fuerit hæc Capua Africæ, si tamen ulla fuit, difficile exploratu est. Capsa vero erat in provincia Byzacena. Vide Joannem Tristanum a sancto Amantio in tomo II Commentariorum suorum, pag. LX.

A *quit, cum quidam de lapsis, sive sua sponte, sive aliquo incitatore, audaci flagitatione proruerent ut pacem sibi a martyribus et confessoribus promissam, extorquere violento impetu niterentur; de hoc etiam bis ad clerum litteras feci et legi eis mandavi, ut, ad illorum violentiam interim quoquo genere mitigandam, si qui libello a martyribus accepto de sæculo excederent, exomologesi facta et manu eis in pœnitentiam imposita, cum pace sibi a martyribus promissa ad Dominum remitterentur,* etc.»

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus salutem. Miror vos, fratres charissimi, ad multas epistolas **259** meas quas ad vos frequenter misi, nihil mihi (24) rescripsisse, cum fraternitatis nostræ vel utilitas vel necessitas sic utique gubernetur, B si a vobis intructi rerum gerendarum consilium limare possimus. Quoniam tamen (25) video facultatem veniendi ad vos nondum esse et jam æstatem cœpisse, quod tempus infirmitatibus assiduis (26) et gravibus infestatur [61], occurrendum puto fratribus nostris ut qui libellos a martyribus acceperunt, et prærogativa eorum apud Deum adjuvari possunt (27), si incommodo aliquo et infirmitatis periculo occupati fuerint, non exspectata præsentia nostra apud presbyterum quemcunque præsentem, vel, si presbyter repertus non fuerit, ut urgere exitus cœperit, apud diaconum (28) quoque exomologesin (29) facere delicti sui possint, ut manu eis in pœnitentiam imposita veniant ad Dominum cum pace quam dari martyres litteris ad nos factis C desideraverunt.

II. Cæteram quoque partem [62] plebis quæ lapsa est præsentia vestra fovete, et, ut a fide et misericordia Domini non deficiant vestro solatio focillate. Neque enim deserentur ab ope et auxilio Domini hi qui mites et humiles et pœnitentiam vere agentes in bonis operibus perseveraverint [63], quominus illis quoque divino remedio consulatur. Audientibus etiam, si qui fuerint periculo præventi et in exitu constituti, vigilantia vestra non desit, implorantibus divinam gratiam misericordia Domini non denegetur. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Fraternitatem universam meo nomine salutate, et ut nostri meminerit admonete [64] et rogate. Valete.

260 EPISTOLA XIII (30).

(Erasm., III, 18; Pamel., XIV; Rigalt., Baluz., Paris., XIII; Oxon., Lips., XIX,)

AD CLERUM, DE HIS QUI AD PACEM FESTINANT.

ARGUMENTUM. — *Ad pacem per pœnitentiam veniendum: illa autem agitur servando mandata. Infirmitate pressi, si martyrum suffragiis subleventur, ad pacem admitti possunt: cæteri usque ad pacem Ecclesiæ factam detinendi.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus salutem. Legi litteras vestras, fratres charissimi, quibus scripsistis salubre consilium vestrum non deesse fratribus nostris, ut, temeraria festinatione deposita, religiosam patientiam Deo præbeant, ut, cum in unum per ejus misericordiam venerimus, de omnibus speciebus secundum ecclesiasticam disciplinam tractare possimus, maxime cum scriptum sit: *Memento unde cecideris, et age pœnitentiam* (*Apoc.*, II, 5). Pœnitentiam autem ille agit qui, divini præcepti memor (31), mitis [65] et patiens et sacerdotibus Dei obtemperans, obsequiis suis et operibus (32) justis Dominum promeretur.

II. Quoniam tamen significatis quosdam immode-

Variæ lectiones.

[61] Infestat *Bod.* 1, 2. *Lam. Ebor. NC.* [62] Desideraverunt. Partem *Rig.* [63] Operationibus perseveraverant *Lam. Ebor. NC.* 1. Opinionibus *Neap.* [64] Meminit exorare *Ar. Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. [65] Divinis præceptis mitis *Oxon.* Divini mitis *Lam. Ebor. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(24) *Nihil mihi.* Hæc est lectio veterum librorum veterum editionum. Veronensis tamen et Fuxensis habent *nunquam mihi rescripsisse.* Hinc ergo profecta est lectio quam præferunt editiones Rigaltii et Anglorum.

(25) *Quoniam tamen.* Vide Ferdinandum Mendozam D ad canonem 32 Illiberitanum.

(26) *Quod tempus infirmitatibus assiduis.* Sic Ruricius, lib. II, epist. 32, se excusans apud Cæsarium Arelatensem quod Agathensi synodo non interfuisset, ait non potuisse se adesse propter æstus istius regionis, primæ nimirum Narbonensis, in qua sita est Agatha: « Quia æstivis etiam in hospitio meo, inquit, et locis frigidis ipsam consuetudinariam infirmitatem sustentare non valeo. »

(27) *Et prærogativæ... possunt.* Ista, quæ certe necessaria non sunt, desunt in sex libris antiquis. Esse tamen Cypriani putat Pamelius, uti ego non diffiteor quin possint esse Cypriani. Manutius addidit ex codice Veronensi, ut opinor. Exstant enim in Fuxensi, quem puto descriptum esse ex Veronensi aut ex alio quodam simili, et in Beccensi. Exstant etiam in editione Morellii.

(28) *Apud diaconum.* Vide Petavii diatribum *de Pœnitentia et reconciliatione veteris Ecclesiæ moribus recepta*, cap. 2 et 4.

(29) *Exomologesin.* Vide eamdem diatribam, cap. 1 et 2, et Animadversiones ejusdem Petavii *ad Epitaphium*, p. 71, 233 et 230, editionis Parisiensis.

(30) Inscriptionem hujus Epistolæ talem posui; qualem reperi in omnibus antiquis exemplaribus, duobus exceptis, in quibus legitur *eucharistiam* pro *pacem.* Quo etiam modo legitur in vetere editione Veneta, in ea quam Remboltus emisit, et in editionibus Erasmi et Morellii. Sed Spirensis, Manutiana, cæteræ, habent *pacem.* Angli aliter posuerunt pro captu ingenii sui.

(31) *Divini præcepti memor.* Locum hunc supplevimus ex fide vetusti codicis Regiani. Respicit autem Cyprianus ad illud Evangelii secundum Matthæum: *Discite a me quia mitis sum et humilis corde.*

(32) *Operibus.* Ita codex sancti Dionysii Remensis et Gratianopolitanus, tum etiam vetus editio Veneta et Morelliana. Aliæ veteres editiones et novem libri veteres habent *opinionibus.* Ego præfero *operibus*, voce sueta sancto Martyri.

ratos esse et communicationem accipiendam festinanter urgere, et desiderastis in hac re formam a me vobis (33) dari, satis plene scripsisse me ad hanc rem proximis litteris ad vos factis credo, ut qui libellum (34) a martyribus acceperunt (35), et auxilio eorum adjuvari apud Dominum in delictis suis possunt, si premi infirmitate aliqua et periculo cœperint, exomologesi **261** (36) facta et manu eis a vobis in pœnitentiam imposita, cum pace (37) a martyribus sibi promissa ad Dominum remittantur. Cæteri vero qui, nullo libello a martyribus accepto, invidiam faciunt, quoniam non paucorum, nec ecclesiæ unius aut unius provinciæ, sed totius orbis hæc causa est, exspectent de Domini protectione Ecclesiæ ipsius (38) publicam pacem. Hoc enim et verecundiæ et disciplinæ et vitæ ipsi omnium nostrum convenit, ut præpositi cum clero (39) convenientes, præsente etiam stantium plebe [66] (40), quibus et ipsis pro fide et timore suo honor habendus est, disponere omnia consilii communis religione possimus. Cæterum, quam irreligiosum est et ipsis quoque festinantibus perniciosum, ut, cum extorres et patria pulsi ac bonis suis omnibus spoliati, nondum ad Ecclesiam redierint, quidam de lapsis confessores ipsos prævenire et ante eos ad Ecclesiam [67] introire festinent! Qui si nimium properant (41), habent in sua potestate quod postulant, tempore ipso sibi plus quam postulant largiente (42). Acies adhuc geritur, et agon quotidie celebratur. Si commissi vere et firmiter pœnitet et fidei calor prævalet [68], qui differri non potest, potest coronari. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Fraternitatem universam meo nomine salutate, et ut nostri memores sint admonete. Valete.

EPISTOLA XIV (43).

(Erasm., III, 5; Pamel., XV; Rigalt.; Baluz., Paris., XIV; Oxon., Lips., XX.)

AD PRESBYTEROS ET DIACONOS ROMÆ CONSISTENTES.

262 ARGUMENTUM. — *Secessus sui et eorum quæ in illo gessit, rationem reddit, missis Romam in sui purgationem, quas ad suos scripserat, epistolarum exemplis, imo iisdem quibus illic verbis utitur. Cf. epist.* 22, *ad Cler. Rom.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus Romæ consistentibus fratribus salutem. Quoniam comperi, fratres charissimi, minus simpliciter et minus fideliter vobis renuntiari quæ hic a nobis et gesta sunt et geruntur, necessarium duxi has ad vos litteras facere, quibus vobis actus nostri et disciplinæ et diligentiæ ratio redderetur. Nam, sicut Domini mandata (44) instruunt, orto (45) statim turbationis impetu primo, eum me clamore violento frequenter populus flagitasset, non tam meam salutem quam quietem fratrum publicam cogitans, interim secessi, ne per inverecundam [69] præsentiam nostram, seditio quæ cœperat, plus provocaretur. Absens tamen corpore, nec spiritu [70] nec

Variæ lectiones.

[66] Et stantium plebe *Oxon.* Astante plebe *Bener.* [67] Et ante ad Ecclesiam *Oxon.* [68] Calor permanet *Ar. NC.* 1. *Lam. Ebor. Bod.* 2. [69] Verecundam *Lin.* [70] Nec scriptis *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(33) *Vobis a me.* In libro Beccensi legitur: « Vobis a me dari litteras, sciatis plene scripsisse me. »

(34) *Qui libellum.* Vide Animadversiones Petavii *ad Epiphanium*, p. 233, 250, editionis Parisiensis et Dallæum, lib. VII *de Pœnis et Satisfactionibus humanis* cap. 16. p. 709.

(35) *Acceperunt.* Codex Gratianopolitanus habet: « Acceperint et auxilio eorum adjuvari apud Dominum in delictis suis possunt, si premi infirmitate aliqua et periculo cœperint, exomologesi facta, et manu eis a vobis in pœnitentiam posita, pace a martyribus promissa ad Dominum remittantur. Cæteri vero qui nullo libello, » etc.

(36) *Exomologesi.* Id est satisfactione, si vera est interpretatio Dallæi. At Tertullianus in libro *de Monogamia*, exomologesin ait esse petitionem veniæ, quia qui petit veniam, delictum confitetur. Vide eumdem in libro *de Pœnitentia.*

(37) *Cum pace.* Id est viatico. Vide Beveregium in canonem 13 Nicænum.

(38) *Ecclesiæ ipsius.* Vetus codex Remigianus: « Ecclesiæ prius publicam pacem. » Supra, epist. 10: « Ante est ut a Domino pacem mater prior sumat. »

(39) *Præpositi cum Clero.* Duo libri veteres præferunt: « Ut episcopi plures in unum convenientes » Recte. Quippe Cyprianus vulgo per præpositos intelligit episcopos.

(40) *Stantium plebe.* Hieronymus, in epistola *ad Savinam*, de servanda viduitate: « Ex quo intelligimus illum non stantibus coronam, sed jacentibus manum porrigere. »

(41) *Qui si nimium properant.* Hoc fragmentum refertur infra, in epistola 52, *ad Antonianum* p. 67.

(42) *Largiente.* Hanc vocem nuspiam reperi quam in libro Gratianopolitano. Sane *largienter* vel *largiter* scriptum est in aliis, et alterutrum horum vocabulorum sic illic constituit initium sequentis periodi: « Largiter acies adhuc geritur. »

(43) Illustrissimus cardinalis Baronius ait hanc Epistolam scriptam a Cypriano esse ad clerum Romanum, cui Cyprianus instituti sui, ut par erat, rationem reddit. Sed erravit vir doctissimus. Scripta est ad eos e clero Carthaginensi qui Romæ tum erant, ut manifeste patet ex ultimis verbis epistolæ, in qua Cyprianus scribit se eos exspectare ut cum eorum consilio disponere singula et reformare possit. Itaque hinc colligi non potest Cyprianum pro debito suo scripsisse ad clerum Romanum, quem constat, uti antea dixi, non habuisse curam universalis Ecclesiæ sede vacante. Angli tamen crediderunt scriptam esse epistolam ad clerum Romanum, itemque Reinhartus, qui novam inscriptionem posuit.

(44) *Sicut Domini mandata.* Duo libri veteres habent, *Sicut Domini mandatis instruimur.*

(45) *Orto.* Mirum est hanc vocem, absque qua constare potest sensus, sed quæ tamen illum clariorem reddit, deesse in decem optimis exemplaribus antiquis editionibus. Primus Manutius illam addidit, Morellius rejecit. Exstat tamen in sex codicibus antiquis.

actu nec monitis meis defui quominus secundum Domini præcepta, fratribus nostris in quibus possem mea mediocritate [71] consulerem.

II. Et quid egerim loquuntur vobis epistolæ pro temporibus emissæ numero tredecim, quas ad vos transmisi; in quibus nec clero consilium, nec confessoribus exhortatio, nec extorribus (46), quando oportuit, objurgatio, nec universæ fraternitati ad deprecandam Dei misericordiam allocutio et persuasio nostra defuit, quantum, secundum legem fidei et timorem (47) Dei, Domino suggerente, nostra mediocritas potuit eniti. Posteaquam vero et tormenta venerunt, sive jam tortis **263** fratribus nostris, sive adhuc ut torquerentur inclusis, ad corroborandos et confortandos [72] (48) eos noster sermo penetravit. Item, cum comperissem eos qui sacrilegis contactibus manus suas atque ora maculassent, vel nefandis libellis nihilominus conscientiam polluissent, exambire ad martyres passim, confessores quoque importuna et gratiosa deprecatione corrumpere, ut sine ullo discrimine atque examine singulorum darentur quotidie libellorum millia contra Evangelii legem, litteras feci quibus martyres et confessores consilio meo quantum possem ad Dominica præcepta revocarem. Item presbyteris et diaconibus non defuit (49) sacerdotii vigor, ut quidam, minus disciplinæ memores et temeraria festinatione præcipites, qui cum lapsis communicare jam cœperant, comprimerentur, intercedentibus nobis. Plebi quoque ipsi quantum potuimus animum (50) composuimus, et ut ecclesiastica disciplina servaretur [73] instruximus.

III. Postmodum vero, cum quidam de lapsis, sive sua sponte, sive aliquo incitatore (51), audaci flagitatione proruerent [74] (52) ut pacem sibi a martyribus et confessoribus promissam extorquere violento impetu niterentur, de hoc etiam his ad clerum litteras feci et legi eis mandavi, ut ad illorum violentiam interim quoquo genere mitigandam, si qui libello a martyribus accepto de sæculo excederent, exomologesi facta et manu eis in pœnitentiam imposita, cum pace sibi a martyribus promissa ad Dominum remitterentur. Nec in hoc legem dedi, aut me auctorem temere constitui. Sed, cum videretur et honor martyribus habendus et eorum qui omnia turbare cupiebant, impetus comprimendus, et præterea vestra scripta legissem quæ huc ad clerum nostrum per Crementium [75] hypodiaconum nuper feceratis, ut iis qui post lapsum infirmitate apprehensi essent, et pœnitentes communicationem desiderarent, subveniretur, standum putavi **264** et cum vestra sententia, ne actus noster, qui adunatus esse et consentire circa omnia debet, in aliquo discreparet. Plane cæterorum causas, quamvis libello a martyribus accepto, differri mandavi et in nostram præsentiam reservari, ut, cum, pace a Domino nobis data, plures præpositi convenire in unum cœperimus, communicato etiam vobiscum consilio, disponere singula et reformare possimus. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere.

EPISTOLA XV.

(Erasm., II, 4; Pamel., XVI; Rigalt., Baluz., Paris., XV; Oxon., Lips., XXXVII.)

AD MOYSEN ET MAXIMUM ET CÆTEROS CONFESSORES.

ARGUMENTUM *hujus epistolæ habes infra, epistola* 31, *ubi clerus Romanus : « In quo loco, inquiunt, maximas tibi atque uberes gratias referre debemus et reddimus, quod illorum carceris tenebras litteris illuminasti; quod ad illos venisti, quomodo introire potuisti; quod illorum animos sua fide et confessione robustos tuis allocutionibus litterisque recreasti; quod, felicitates eorum condignis laudibus prosecutus, accendisti ad multo ardentiorem cœlestis gloriæ cupiditatem; quod pronos impulisti; quod, ut credimus et optamus, victores futuros viribus tui sermonis animasti; ut quanquam hoc totum de fide confitentium et divina indulgentia venire videatur, tamen in*

Variæ lectiones.

[71] Posset mea mediocritas *Lin.* [72] *Sic Lam. Lin. Bod.* 1, 2. *NC.* 1. *Ebor.* [73] Ecclesiasticam disciplinam servarent *Bod.* 1. 2. [74] Proruperint *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. [75] Clementium *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(46) *Extorribus.* Id est iis qui sponte seu coacti profecti erant in exsilium pro causa fidei. In quibusdam vetustis codicibus legitur *extorrentibus.* Vide epist. 39, et *annales Cyprianicos* ad annum 250. Vide etiam Carolum Guyetum, lib. II, pag. 173, *Heortologiæ.*

(47) *Timorem Dei.* Codex Fuxensis, *et timorem Domini suggerere nostra mediocritas potuit. Postea vero quam,* etc.

(48) *Confortandos.* Rigaltius posuit *confirmandos,* contra omnium veterum codicum et editionum fidem. Miror autem Anglos, qui lectionem quam nos revocamus inveniebant etiam in vetustis exemplaribus suis, retinuisse quod erat scriptum in editione Rigaltii. Reinhartus reposuit *confortandos.*

(49) *Diaconis non defuit.* Erant illi in tertio sacerdotio constituti, ut in libro primo ait Optatus, et multa facere poterant in absentia episcoporum et presbyterorum. Itaque recte ait Cyprianus non defuisse illis sacerdotii vigorem. Vide epistolam Augustini presbyteri *ad Valerium.*

(50) *Animum.* Hanc vocem, quæ deerat in aliis editionibus, et deest in multis codicibus antiquis, Manutiana editio addidit. Inveni autem illam in octo codicibus manuscriptis. Rigaltius posuit *animos.*

(51) *Sive aliquo incitatore.* In libro Fuxensi legitur, « Sine aliquo disputatore. » In Divionensi et in uno Remigiano : « Nescio quo disputatore incitante. »

(52) *Proruerent.* Ita omnes veteres libri et editiones, etiam ea quæ est Reinharti. Codex Veronensis habet *prorumperent.* Hinc ergo orta est mutatio quam Rigaltius invexit in hunc locum.

martyrio suo tibi ex aliquo debitores facti esse videantur. »

I. Cyprianus Moysi et Maximo presbyteris et cæteris confessoribus fratribus salutem. Et cunctos vos pariter et singulos repræsentavit affectibus nostris, fratres charissimi, Celerinus (53) adveniens, et fidei ac virtutis vestræ comes, et gloriosis congressionibus [76] **265** Dei miles. Universos vos illo (54) veniente conspeximus; et cum charitatem [77] circa me vestram dulciter ac sæpe loqueretur, in ejus sermonibus vos audiebamus. Satis ac plurimum gaudeo quando a vobis per tales talia perferuntur. Vobiscum illic in carcere quodam modo et nos sumus, divinæ dignationis ornamenta (55) vobiscum sentire nos credimus, qui sic vestris cordibus adhæremus [78]. Honori nos vestro charitas vestra [79] individua connectit, separari [80] dilectionem spiritus non sinit. Vos illic confessio, me [81] affectio includit. Et nos quidem vestri diebus ac noctibus memores, et quando in sacrificiis precem cum pluribus facimus, et cum in secessu (56) privatis precibus oramus, coronis ac laudibus vestris plenam a Domino faventiam [82] (57) postulamus. Sed ad reddendam vobis vicem minor est nostra mediocritas. Plus vos datis quando nostri A in oratione meministis, qui spirantes [83] (58) jam sola cœlestia et tantum divina (59) meditantes, ad fastigia celsiora mora ipsa passionis ascenditis, longoque temporum ductu glorias vestras non trahitis [84] (60), sed augetis. Beatum facit prima et una confessio. Vos toties confitemini quoties, rogati ut de carcere recedatis, carcerem fide et virtute præeligitis. Tot vestræ laudes quot dies; quot mensium curricula, tot incrementa meritorum. Semel vincit qui statim **266** patitur: at qui manens [85] semper in pœnis congreditur cum dolore nec vincitur, quotidie coronatur.

II. Eant nunc magistratus et consules sive proconsules, annuæ dignitatis insignibus et duodecim B fascibus glorientur. Ecce dignitas cœlestis in vobis honoris annui (61) claritate signata est (62), et jam revertentis anni volubilem circulum victricis gloriæ diuturnitate transgressa est. Illuminabat mundum sol oriens et luna decurrens: sed vobis idem qui solem fecit et lunam, majus in carcere lumen fuit; et in corde ac mentibus vestris Christi claritudo resplendens, horribiles cæteris (63) atque funestas pœnalis loci tenebras æterna illa et candida luce radiavit. Per vicissitudines mensium (64) transmea-

Variæ lectiones.

[76] Congressibus *Oxon.* [77] Dei charitate *Corb.* [78] Inhæremus *Oxon.* [79] Nostra *Ebor.* [80] Separari enim *Lam.* [81] Me hic *N. Fab.* [82] Domini faventiam *Lam. Bod.* 3. *NC.* 1. 2. *Lin.* [83] Sperantes *Bod.* 1. *Vat. Thu. Corb.* [84] Subtrahitis *Bod.* 1. *Thu. Foss. Corb.* [85] Manens in præliis *Lam.*

Steph. Baluzii notæ.

(53) *Celerinus.* Cujus egregias laudes commemorat sanctus Cyprianus epist. 34, ad clerum et plebem (pag. 47), et cujus perhonorifica mentio habetur in epistola Cornelii papæ ad Fabium episcopum Antiochenum apud Eusebium, lib. VI, cap. 43 *Historiæ ecclesiasticæ* scripta, ut opinor, eo tempore quo Celerinus erat apud Cornelium. Omnino enim sentio cum illustrissimo cardinale Baronio Celerinum in hac Cornelii epistola laudatum, eum esse qui fuit lector ecclesiæ Carthaginensis. Illud autem obiter admonebo, Marianum Victorium in adnotationibus suis ad opera sancti Hieronymi confudisse hunc Fabium episcopum Antiochenum cum Flaviano episcopo Constantinopolitano, cujus multa mentio in concilio Ephesino et in Chalcedonensi. In hunc errorem inductus est vir doctissimus ex falsa lectione quæ antiquitus irrepsit in librum sancti Hieronymi *de Viris illustribus*, ubi scriptum est Cornelium papam scripsisse quatuor epistolas ad Flavianum episcopum Antiochenum; pro quo vetera illius libri exemplaria et postrema Hieronymianorum operum editio recte habent scriptum nomen Fabii. Hujus porro Celerini epistola *ad Lucianum* exstat infra inter epistolas sancti Cypriani. Vide notas ad epistolam 34.

Alterius Celerini, qui pater erat Ageruchiæ, meminit sanctus Hieronymus in epistola ad *Ageruchiam*; alterius inscriptio vetus, edita a Reinesio, pag. 161. Celerini prætoris nomen exstat in historia passionis sanctorum Chrysanthi et Dariæ apud Surium, tom. V.

(54) *Vos in illo.* Ruricius, lib. II, epist. 32: « Frater et compresbyter noster Capillutus dupliciter hac vice nobis gratus apparuit, dum et ipse nobis jamdiu desideratus occurrit, et quamdam vestri præsentiam per vestras litteras repræsentat. »

(55) *Ornamenta.* Ita Rigaltius, propterea repre- C hensus in editione Anglicana. Et tamen auctorem hujus lectionis habuit editionem Manutianam, in qua ita scriptum est, eique scripturæ consentiunt novem vetera exemplaria. Sane vox *hortamento*, quam præferunt veteres editiones et decem item vetera exemplaria, bona esse potest. Illam ergo prætulit Reinhartus. Adjuvari autem potest ex hoc loco libri *de Lapsis* (pag. 183): « Episcopi plurimi, quos et hortamento esse oportet cæteris et exemplo. »

(56) *In secessu.* Duo libri veteres habent *in secreto*, quod videtur melius. Et tamen mutare noluimus, quia omnes fere libri veteres et omnes editiones habent *in secessu*.

(57) *A Domino faventiam.* Codices Carnotensis et Beccensis habent *Domini faventiam*. Festus: « Faventia bonam orationem significat. » Accius Œnom., apud Nonium Marcellum: « Omnibus faustis acceptam habeant faventiam. » Sic enim recte hunc locum D emendavit Hadrianus Junius.

(58) *Spirantes.* Codex Carnotensis, *sperantes*: Metensis sancti Arnulphi, *spirantes vel sperantes*.

(59) *Mora ipsa passionis.* Codices Fuxensis et Eligianus, *hora ipsa*. Corbeiensis, *ad horam ipsam*.

(60) *Non trahitis.* Codex Carnotensis, *subtrahitis*.

(61) *Honoris annui.* Vetus Remigianus, *annuo claritatis honore*.

(62) *Signata est.* Codex sancti Arnulphi, *signatur*.

(63) *Horribiles cæteris.* Codex Carnotensis, *carceris vel cæteris*.

(64) *Mensium.* Veteres libri habent *mensuum*. Quo etiam modo sæpe scriptum vidi in vetustis exemplaribus manuscriptis aliorum veterum scriptorum. *Mensum* vero pro *mensuum* frequenter scriptum est in Codice Theodosiano. *Mensum* quoque legitur apud A. Gellium, lib. I, cap. 25. Vide adnotationes Dionysii Lambini in *secundam Verrinam* Ciceronis,

vit hibernum (65) : sed et vos inclusi tempora hiemis persecutionis hieme pensabatis [86]. (66) Successit hiemi verna temperies rosis læta et floribus coronata : sed vobis rosæ et flores de paradisi deliciis aderant (67), et caput vestrum serta cœlestia coronabant. Æstas ecce messium fertilitate fecunda est, et area frugibus plena est : sed vos, qui gloriam seminastis, frugem gloriæ metistis (68), atque in Domini area constituti, exuri paleas inexstinguibili igne conspicitis [87]; ipsi, ut tritici grana purgata et frumenta pretiosa, jam purgati (69) et conditi, hospitium **267** carceris horreum computatis. Nec deest autumno ad munera fungenda temporis [88] gratia spiritalis. Vindemia foris premitur, et profutura poculis in torcularibus uva calcatur. Vos de Domini vinea pingues racemi, et jam maturis fructibus botri, pressuræ sæcularis infestatione calcati, torcular vestrum (70) carcere torquente sentitis (71), et vini vice sanguinem funditis; ad passionis tolerantiam fortes, martyrii poculum libenter hauritis. Sic apud servos Dei annus evolvitur; sic spiritalibus meritis et cœlestibus præmiis temporum vicissitudo celebratur.

III. Beati satis qui, ex vobis per hæc gloriarum vestigia commeantes, jam de sæculo recesserunt, confectoque itinere virtutis ac fidei, ad complexum et osculum Domini, Domino ipso gaudente, vene- A runt. Sed et vestra non minor gloria, qui adhuc in certamine constituti et comitum [89] glorias (72) secuturi, pugnam diu geritis, immotaque et inconcussa fide stabiles quotidie spectaculum Deo vestris virtutibus exhibetis. Quo longior vestra pugna [90] (73), hoc corona sublimior. Agon unus, sed multiplici præliorum numerositate congestus. Famem vincitis et sitim spernitis, et squalorem carceris ac receptaculi pœnalis horrorem roboris vigore calcatis. Pœna illic subigitur (74), cruciatus obteritur, nec mors metuitur (75), sed optatur; quæ scilicet immortalitatis præmio vincitur, ut vitæ æternitate qui vicerit coronetur [91]. Qui nunc in vobis animus, quam sublime, quam capax pectus, ubi talia et tanta volvuntur, ubi non nisi Dei **268** præcepta B et Christi præmia cogitantur! Voluntas est illic tantum Dei; et in carne adhuc licet vobis positis, vita jam vivitur non præsentis sæculi, sed futuri.

IV. Nunc est, fratres charissimi, ut memores mei sitis, ut inter magnas atque divinas cogitationes vestras nos quoque animo ac mente volvatis, simque in precibus et orationibus vestris cum vox illa, purificatione confessionis illustris et jugi honoris sui tenore laudabilis, ad Dei aures penetrat, et aperto sibi cœlo, de his subacti mundi partibus ad superna transmissa, impetrat de Domini bonitate (76) quod postulat. Quid enim petitis de indul-

Variæ lectiones.

[86] Pensatis *Bod.* 1. *Thu.* [87] Perspicitis *Bod.* 1. *Corb.* [88] Fugendi temporis *Lam.* [89] Comitum gloriam *Pem. Lin. Ebor. NC.* 1, 2. [90] Confessio *Thu. Bod.* 1. [91] Honoretur *Man. Voss.* 1, 3. *M. R. Thu. Foss. Corb.* Vicerint honorentur *Bod.* 1. 3.

Steph. Baluzii notæ.

(65) *Hibernum.* Antea editum erat *tempus hibernum.* Ego sustuli vocem *tempus*, quia plerique codices illam non habent, ideoque videtur esse ex glossemate et quia antiqui dicebant *hibernum* tantum. Seneca epist. 15 : « Una Hannibalem hiberna solverunt. » Tertullianus, lib. I *adversus Marcionem* : « Totus annus hibernum est. » Sunt etiam alia exempla. Sed ista sufficiunt. Vide notas ad *Capitularia*, pag. 1185.

(66) *Pensabitis.* Codex sancti Arnulphi, *pensatis.* Quod videtur melius.

(67) *Aderant.* Ita plerique libri veteres. In quinque tamen et in antiquis editionibus scriptum est *adhærebant.* Morellius addidit *adhærent.*

(68) *Metistis.* Codices Carnotensis et sancti Arnulphi, *metitis.*

(69) *Purgati.* Veteres editiones, etiam Erasmica et Manutiana, præferunt *probati.* Ita etiam multi veteres libri. Pamelius maluit *purgati*, nullum tamen veterem librum laudans. Nos secuti sumus illius emendationem, quia credidimus illam esse bonam, eamque confirmatam vidimus auctoritate aliquorum veterum librorum.

(70) *Torcular vestrum.* Ita legi in octo codicibus antiquis. At veteres editiones ante Pamelianam et novem vetera exemplaria habent *nostrum.* Nostra editio est melior.

(71) *Torquente sentitis.* Hanc lectionem reperi in omnibus libris antiquis et in omnibus editionibus, nisi quod codex Turonensis habet *fudistis* pro *sentitis.* Nescio porro unde Rigaltius sumpsit id quod est in ejus editione, ubi legitur *torquentes* tantum. [4] * Puto tamen eum in hunc errorem inductum fuisse ex codice Corbeiensi, in quo omissa est per incuriam librarii vox *sentitis.* Nam cætera sunt paria. Miror autem Anglos prætulisse editio- C nem Rigaltii, quæ obscuritatem inducit in hoc loco. Vetus, quæ nostra est, plana est et minime difficilis intellectu.

(72) *Comitum.* In quibusdam vetustis codicibus scriptum est *militum*, quam lectionem non probo. Illam affero tantum ut interdum proferam aliqua exempla licentiæ veterum librariorum.

(73) *Vestra pugna.* Hæc est, ut opinor, vera lectio hujus loci, quam et veteres editiones et plures optimi libri confirmant. Alia, quæ sequitur, videtur esse ex glossemate. In quibusdam itaque codicibus legitur, « Vestra confessio vel pugna. » Morellii editio habet *vestra confessio* tantum. Eam lectionem adjuvant ea quæ dicuntur paulo ante : « Beatum facit prima et una confessio. »

(74) *Subigitur.* Codices Carnotensis et sancti Arnulphi *subjicitur.*

(75) *Nec mors metuitur.* Tertullianus in libro *de Spectaculis* ait Christianos esse *expeditum morti genus.* Antonius Pius in rescripto ad Asianos, apud D Rufinum, lib. IV, cap. 13, ait Christianos animam ponere pro Deo suo et mortem libenter amplecti. Vide Luciferum Calaritanum in libro ad Constantium *de moriendo pro Dei Filio.*

(76) *De Domini bonitate.* Hæc est lectio omnium editionum quæ prodierunt ante eam quæ est Rigaltii, qui istic posuit *voluntate.* Accepit autem hanc lectionem ex antiquo codice monasterii sancti Remigii Remensis, ex Corbeiensi et ex Fuxensi : usus est enim his tribus exemplaribus. Eadem exstat in Turonensi. Bonam, quæ nostra est, exhibent omnes fere reliqui veteres libri, etiam ii quos editio Anglicana commemorat. Et tamen Angli retinuerunt in contextu lectionem quam non esse bonam ostendunt etiam sequentia. Duo libri veteres præferunt *pietate.*

gentia Domini (77) quod non impetrare mereamini, qui sic Domini mandata servastis, qui evangelicam disciplinam (78) sincero fidei vigore tenuistis, qui incorrupto honore virtutis cum præceptis Domini et cum apostolis ejus fortiter stantes, nutantem multorum fidem martyrii vestri veritate solidastis? Vere Evangelii testes et vere martyres Christi, radicibus ejus innixi, super petram robusta mole[92] fundati, disciplinam cum virtute junxistis, ad timorem Dei cæteros provocastis, martyria vestra exempla fecistis. Opto vos, fortissimi ac beatissimi fratres, semper bene valere et nostri meminisse.

EPISTOLA XVI (79).

(Pamel., XVII; Rigalt., Baluz., Paris., XVI; Oxon., Lips., XXIII.)

CONFESSORUM AD CYPRIANUM.

ARGUMENTUM. — *Libellus martyrum nomine a Luciano scriptus.*

B Universi confessores Cypriano papæ (80) salutem.

A **269** Scias nos universis de quibus apud te[93] ratio constiterit quid post commissum egerint, dedisse pacem (81), et hanc formam per te et aliis episcopis innotescere voluimus. Optamus te (82) cum sanctis martyribus pacem habere. Præsente (83) de clero et exorcista et lectore, Lucianus (84) scripsit.

EPISTOLA XVII (85).

(Erasm., III, 19; Pamel., XVIII, Rigalt., Baluz., Paris., XVII; Oxon., Lips., XXVI.)

AD PRESBYTEROS ET DIACONOS, DE PRÆCEDENTI ET DUABUS SEQUENTIBUS EPISTOLIS.

ARGUMENTUM. — *Nulla ratio habenda libellorum martyrum, ante pacem Ecclesiæ redditam.*

Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus salutem. Dominus loquitur et dicit: *Super quem respiciam, nisi super humilem et quietum, et trementem* **270** *sermones meos* (*Isa.*, LXVI, 2)? Hoc cum debeamus omnes esse[94], tum modo[95] hujusmodi illi esse debent quibus laborandum est ut, post

Variæ lectiones.

[2] Super petræ robustam molem *Bod.* 5. [3] Ad te *Ver.* [4] Esse hujusmodi *Lam. Ebor. NC.* 2. [5] Tum magis *Bod.* 1. *Manut.* tunc maxime *Neap.*

Steph. Baluzii notæ.

(77) *De indulgentia Domini.* In codice Turonensi et in Corbeiensi legitur, « de indulgentia et Domini voluntate quod non impetrare. » Vide notas nostras ad caput 36 Lactantii *de Mortibus Persecutorum.*

(78) *Evangelicam disciplinam.* Ante editionem Manutianam legebatur *evangelicam viam.* Sed hanc lectionem in nullo eorum veterum codicum reperi quibus usus sum. Et tamen ea placuit Morellio.

(79) Istius epistolæ, quæ primum prodiit in editione Manutiana, habui duo vetera exemplaria, unum e bibliotheca mea, aliud ex urbe Gratianopolitana. Angli nullum laudant præter Veronense, id est, ut puto, editionem Manutianam, uti Rigaltius quandoque laudat codicem Veronensem pro editione Manutiana. Recte, ut opinor; nam mihi constat eos qui editionem illam adornarunt usos fuisse codice Veronensi.

(80) *Cypriano papæ.* Codex meus et editio Manutiana, *Papati.* Sic etiam legebat Latinus Latinius in libris suis veteribus. Vide tom. IV *Analectorum* Mabillonii, pag. 104. Sic *Thomati* pro *Thomæ* in collatione cum Severianis, et *Menati* pro *Menæ* in vetustis codicibus mss. Liberati. Papæ nomen olim commune erat omnibus episcopis. Postea istud displicuit Romanis. Qua de re vide quæ dicta olim a D nobis sunt ad epist. 81 Lupi Ferrariensis, et Ludovicum Cælium Rhodiginum, lib. VI, cap. 43.

(81) *Dedisse pacem.* Vel hic locus ostendit errorem Goularti scribentis nuspiam neque apud Tertullianum neque apud Cyprianum inveniri martyres pacem dedisse lapsis. Præterea ex epistola Luciani *ad Celerinum* et ex epistola istius *ad Lucianum* liquet Paulum et cæteros in carcere constitutos dedisse pacem lapsis. Et nota est tempestas quæ orta est in ecclesia Africana quia Cyprianus recusabat eis dare pacem quibus concessa erat a martyribus. Tertullianus in libro *de Pudicitia* : « Pacem quidam in Ecclesia non habentes a martyribus in carcere exorare consueverunt. » Vide Henrici Valesii *Notas ad librum* VI *Historiæ ecclesiasticæ Eusebii*, cap. 42.

(82) *Optamus te.* Angli putarunt verba hæc interminationem continere: ita nimirum ut, si hæc minus præstaret Cyprianus, martyres cum ipso non communicarent. Quam observationem ut certam et minime ambiguam repetunt in observationibus ad epist. 22, quæ data est *ad presbyteros et diaconos Romæ consistentes.* At ego non video quonam modo excommunicatio possit his verbis intelligi. Videbant Lucianus et cæteri qui cum eo erant confessores C Cyprianum se præbere admodum difficilem in recipiendis lapsis quibus martyres et confessores, quorum illi magnam in hoc credebant esse auctoritatem, pacem dederant, quibus Lucianus et cæteri dederant pacem in nomine martyrum et confessorum, et ægre ferebant duram illam antistitis sui disciplinam, quam præter æquum et bonum esse putabant. Hanc ob causam, quia seditio propterea commota erat in quibusdam oppidis provinciæ, optant ei scribentes ut pacem habeat cum martyribus, ut severitatem misericordia mitiget, sic concordiam et pacem redintegrari posse inter eum et martyres ac plebem commotam. An ideo minantur excommunicationem, si eorum desideriis non acquiescat? non ita sane. Preces sunt, non mandata, nec minæ. Aliud est optare, aliud jubere, aliud pœnam intentare. Nemo sic petit ut minetur, inquit Hieronymus in *Vita Pauli primi eremitæ.* Item Petrus Venerabilis abbas Cluniacensis, lib. I, epist. 8 : « Precibus non

(83) *Præsente.* Hæc vox deest in libro meo vetere, ubi locus vacuus relictus est. In Gratianopolitano scriptum est *Prælerea.* Editio Manutii habet *presbyter.* Ego puto ponendum esse *præsente de clero et exorcista et lectore*, ut significare voluerint confessores epistolam scriptam esse præsentibus exorcista et lectore, *præsente* pro *præsentibus*, ut apud Plautum legisse me memini *præsente nobis.* Dicebant autem, ut docet Nonius Marcellus, *absente nobis et præsente nobis* pro *præsentibus et absentibus nobis.* Et mox affert locum Plauti ex *Amphitryone.* Vide etiam in verbo *Præsente* et Salmasium ad *scriptores Historiæ Augustæ*, pag. 91.

(84) *Lucianus.* A quo scriptam esse hanc epistolam docet Cyprianus epist. 22

(85) Pamelius, in adnotationibus ad epist. 21, notat istam esse fictitiam. Non possum autem divinare quibus rationibus permotus ita senserit.

gravem lapsum, vera pœnitentia et humilitate tota promereri Dominum possint. Legi autem et universorum confessorum litteras, quas voluerunt per me collegis omnibus innotescere et ad eos pacem a se datam pervenire de quibus apud nos ratio constiterit quid post commissum egerint. Quæ res cum omnium nostrum consilium et sententiam exspectet [96] (86), præjudicare ego et soli mihi rem communem vindicare non audeo. Et ideo instetur interim epistolis quas ad vos proxime feceram, quarum exemplum collegis quoque multis jam misi; qui rescripserunt [97] placere sibi quod statuimus, nec ab eo recedendum esse donec, pace nobis a Domino reddita, in unum convenire et singulorum causas examinare possimus. Sed et quid mihi Caldonius collega meus scripserit quidque ego ei rescripserim ut sciretis, utriusque epistolæ exemplum litteris **271** meis junxi. Quod totum peto fratribus nostris legatis, ut magis ac magis ad patientiam (87) componantur, nec delicto proprio (88) adjiciant adhuc aliud delictum, dum nec nobis (89) nec Evangelio volunt servire, nec secundum universorum confes- A sorum litteras causas suas examinari permittunt. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Fraternitatem universam salutate. Valete.

EPISTOLA XVIII (90).

(Pamel., XIX; Rigalt., Baluz., Paris., XVIII; Oxon., Lips., XXIV.)

CALDONII AD CYPRIANUM (91).

ARGUMENTUM. — *Cum lapsorum quidam, nova urgente persecutione, Christum confessi essent atque* **272** *adeo antequam in exsilium proficiscerentur, pacem peterent, consulit Cyprianum Caldonius an pax illis danda foret.*

Cypriano et compresbyteris Carthagini consi- B stentibus Caldonius salutem. Necessitas temporum (92) facit ut non temere pacem demus. Sed oportebat vobis scribere, quoniam ii qui, posteaquam sacrificaverunt, iterato tenti (93), extorres sunt facti. Videntur ergo mihi abluisse prius delictum dum possessiones et domos dimittunt, et pœnitentiam agentes Christum sequuntur. Ergo

Variæ lectiones.

[96] Spectet *M. R. Manut.* Expectet *Oxon. Baluz. Lips.* [97] Perscripserunt *Manut.*

Steph. Baluzii notæ.

« Precibus, non minis, obsequiis, non contumeliis, solet quod petitur impetrari. » Sane Cyprianus vehementer admodum conqueritur de audacia Luciani, non tamen propter minas excommunicationis, quarum ne verbo quidem meminit, sed quia, quod ei C minime conveniebat neque licebat, pacem dederat lapsis in nomine martyrum et confessorum absque ulla interventione auctoritatis episcopi, et quia se vulgi imperiti auctorem constituerat, quod eo suasore seditiones multas esse factas et conflatas constabat. Hæc est Cypriani conquestio de Luciano. Quæ quamvis magna et justa foret, ei tamen Cyprianus non minatur excommunicationem. Vide quæ adnotamus ad epist. 30.

(86) *Sententiam exspectet.* Melius in codice Carnotensi *spectet.* Atque ita posuissem si codicem illum, qui sero venit in manus meas, habuissem eo tempore quo epistola ista excudebatur.

(87) *Patientiam.* Hanc lectionem non inveni nisi in duobus libris veteribus. Alii et veteres editiones præferunt *pœnitentiam.* Utraque lectio potest esse bona. Itaque nihil mutare volui. Nam persæpe in antiquis codicibus manuscriptis vidi *patientiam* positam pro *pœnitentia* et e converso. Pamelius D prætulit ultimam lectionem. Ea placuit etiam Reinharto.

(88) *Delicto proprio.* Codex Carnotensis habet *priori.* Recte. Et ita reponendum est.

(89) *Dum nec nobis.* Hanc lectionem improbat Gronovius, cap. 14 observationum suarum *in Scriptoribus ecclesiasticis,* aiens hunc fastum nunquam fuisse beatissimi Cypriani, ut nolle sibi quemquam, non solum illos, servire quereretur. Ego puto hanc observationem falsam esse et Pamelium frustra vapulare a Gronovio in editione hujus loci. Pamelius enim non fuit primus qui ita scripserit, cum profiteatur se expressisse editiones Manutii et Morellii. Ipse Cyprianus ait in epist. 38, « Nec loci mei honore motus. » Sunt etiam alia loca in quibus commemorat suam dignitatem et auctoritatem ut episcopus.

(90) Prima editio istius epistolæ prodiit ex typographia Manutii. In nullo autem eorum veterum exemplarium quibus utor illam reperi nisi in uno meo, in Gratianopolitano et in eo quod habui ex monasterio Remensi sancti Dionysii. Angli unum habuerunt ex bibliotheca Bodleiana. Pamelius nullum habuisse videtur, neque Rigaltius.

(91) *Caldonii ad Cyprianum.* Hanc inscriptionem, quæ certa est, addidi ex libro meo.

(92) *Temporum.* Ita codices Remensis et Bodleianus quibus consentiunt editiones Manutii et Rigaltii. At Morelliana et Anglicana præferunt *temporis.* Quæ lectio reperitur etiam in libro meo et in Gratianopolitano.

(93) *Iterato tenti.* Sic emendavimus, repugnantibus licet antiquis codicibus et editionibus. Emendatio certa est. Nam et Celerinus, pag. 28, dicet : « Te pro nomine Domini nostri tentum, » et Lucianus, pag. 30 : « Iterato reclusi sumus. » Sunt etiam alia loca his similia in lucubrationibus Cypriani. Sulpitius Severus, *Dial.* I, cap. 14 : « Tentus in vinculis. » Rufinus, lib. V *Hist. eccl.*, cap. 16 : « Quis eorum pro nomine Domini tentus non est ? » Gesta pontificalia edita ab Emmanuele Schelstrato, pag. 431 : « Tentus a Maximiano. » Hieronymus, in epistola *ad Lucianum* Bœticum : « Adolescens ille qui opertus sindone sequebatur Jesum, quia tentus fuerat a ministris, terrenum abjiciens operimentum nudus evasit. » Rhabanus in libro *de Computo*, cap. 64 : « Dominum eadem vespera tentum a Judæis. » Recte. Nam in Evangelio Matthæi scriptum est Judæos manus injecisse in Jesum et tenuisse eum. Hinc in actis sancti Savini episcopi et martyris in libro II *Miscellaneorum* nostrorum, pag. 47, Maximianus Aug. ait : « Tamen, patres conscripti, concedam facultatem ut ubicunque inventi fuerint Christiani, teneantur a præfecto. » Apud Ammianum Marcellinum, lib. XVI, « Sed fastus barbaricus ridens, tentis legatis adusque perfectum opus castrorum. » Antoninus Constantiniensis in epistola consolatoria ad Arcadium : « Ecce pro homine tentus es. » Vide acta passionis sancti Stephani papæ et martyris.

Felix, qui presbyterium subministrabat (94) sub A Decimo, proximus mihi vinculis (95) (plenius cognovi eumdem Felicem), Victoria (96) [98] conjux ejus [99] et Lucius fideles extorres (97) facti reliquerunt possessiones, quas nunc fiscus tenet. Sed et mulier (98) nomine Bona, quæ tracta est a marito **273** ad sacrificandum, quæ conscientia (99) non commissi, sed quia tenentes [1] manus ejus ipsi sacrificaverunt (1) cœpit [2] dicere contra, Non feci, vos fecistis; sic et ipsa extorris facta est. Cum ergo universi pacem peterent dicentes : Recuperavimus fidem quam amiseramus, pœnitentiam agentes, et Christum publice sumus confessi; quamvis mihi videantur debere (2) pacem accipere, tamen ad consilium (3) vestrum eos dimisi, ne videar aliquid temere præsumere. Si quid ergo ex communi consi- B lio placuerit, scribite mihi. Salutate nostros (4). Vos nostri. Opto vos (5), fratres charissimi, semper bene valere.

EPISTOLA XIX.

(Erasm., III, 20; Pamel., XX; Rigalt., Baluz., Paris., XIX; Oxon., Lips., XXV.)

RESPONDET CALDONIO.

ARGUMENTUM. — *Nihil peculiare agit hac epistola Cyprianus, quam quod Caldonii sententiæ accedit, iis nempe lapsis pacem negandam non esse, qui vera pœnitentia et Christi nominis confessione illam meruerint, atque adeo sibi reddiderint.*

Cyprianus Caldonio fratri salutem. Accepimus litteras tuas, frater charissime, satis sobrias et integritatis ac fidei plenas. Nec miramur si, exercitatus et in Scripturis Dominicis peritus, caute omnia et consulte geras. Recte autem sensisti circa impertiendam (6) fratribus nostris pacem, quam sibi ipsi vera pœnitentia et Dominicæ confessionis gloria reddiderunt, sermonibus suis justificati, quibus se ante damnaverant. Cum ergo [3] abluerint omne delictum, et maculam pristinam (7) assistente sibi Domino potiore **274** virtute (8) deleverint, jacere ultra sub diabolo quasi prostrati non debent qui extorres facti et bonis suis omnibus spoliati, erexerunt se et cum Christo stare cœperunt. Atque utinam sic et cæteri post lapsum pœnitentes in statum pristinum reformentur! quos nunc urgentes et pacem temere atque importune extorquentes quomodo disposuerimus ut scires, librum (9) tibi cum epistolis numero quinque misi, quas ad clerum et ad plebem et ad martyres quoque et confessores feci; quæ epistolæ jam plurimis collegis nostris missæ placuerunt, et rescripserunt se quoque no-

Variæ lectiones.

[98] Proximus mihi vinclis *Bod.* 1. [99] Conjux ejus *Oxon. Lips.* [1] Sed tenentes *Bod.* 1. [2] Sic ipsa cœpit *Bod.* 1. [3] Cum ergo me *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(94) *Presbyterium subministrabat.* Quamvis alii C aliter sentiant, ego puto meliorem esse opinionem Pamelii censentis illic intelligi hunc Felicem vices exercuisse Decimi in ecclesia cujus cura commissa erat Decimo, qui, aut extorris aut tentus in carcere, non poterat exsequi ministerium suum.

(95) *Proximus mihi vinculis.* Hanc lectionem, quam præfert editio Morellii, quam præferunt etiam antiqui codices, revocari debere visum est. Est enim optima. Alia, quæ habet *vicinus* pro *vinculis,* non potest esse bona.

(96) *Felix et Victoria.* Vetus Kalendarium ecclesiæ Carthaginensis editum a Mabillonio : « V Idus Febr. sanctorum Felicis, Victoris et Januarii. »

(97) *Extorres.* Codex Dionysianus et meus habent *extorrentes.* In eodem codice meo scriptum est *extorrentes* in epistola 20, pag. 29, et *de extorrentibus* in epistola 39, pag. 52. Quo etiam modo positum est in editione Manutiana. Ita etiam habuisse D codicem Veronensem hinc colligo quod in variis lectionibus ex codice illo descriptis, in margine exemplaris mei editionis Manutianæ nulla varia lectio apposita est ad hanc epistolam. Extorris porro est qui extra patrium solum et terram patriam ejectus est. Cyprianus in libro *de Lapsis,* pag. 184 : « Relinquenda erat patria et patrimonii facienda jactura. » Vide Baronium ad annum 25, et in Adnotationibus ad Martyrologium Romanum die secunda Januarii. Vide etiam Glossarium Latinum Cangii.

(98) *Sed et mulier.* Editio Morelliana : « Sed et seu per se aut per eosdem mulier nomine Bona. » Codex Remensis : « Sed et super se opera eadem mulier nomine Ibono. » Bodleianus, « Sed et super se et pro eodem. » Gratianopolitanus, « Sed et superest aut eodem. » Meus, « Sed et super se opere eadem mulier nomine Bono. » Alterius Bonæ mentio est in Martyrologio Romano die 24 Aprilis. Sed illa erat Remensis. Altera vero Bona, cujus mentionem facit Petrus de Natalibus, lib. VIII, cap. 71, erat Ægyptiaca, quæ alio nomine apud suos Ægyptios Cordimunda vocabatur.

(99) *Quæ conscientia.* Editio Manutii et codex Remensis. *quæ conscientiam non commisit.* Morellius, *quæ etiam conscientia non commissi.* Sic etiam in meo vetere. Rigaltius, *quæ conscientia non commissi.* Codex Gratianopolitanus, *quæ conscientia non commisit.*

(1) *Sacrificaverunt.* Ita editio Morellii et codex Remensis. Sic etiam legitur in meo et in Gratianopolitano. Aliæ editiones habent *sacrificabant.* Et postea additur in iisdem codicibus et in editione Morelliana, *sic ipse cœpit dicere.*

(2) *Videantur debere.* In codice Remensi, in Gratianopolitano et in meo legitur *videantur ac debeant accipere.* Sic etiam editio Morelliana.

(3) *Consilium.* Antea scriptum erat *consultum.* Sed hujus vocis alia est significatio, videlicet de re deliberata. Emendatum est ex manuscriptis.

(4) *Salutate nostros.* Angli monent legendum esse *vestros.* Quæ conjectura videtur esse bona. Verum editiones et scripti libri repugnant.

(5) *Opto vos.* Sic reposuimus ex eodem codice Remensi, cum antea legeretur : *Opto vos felicissimos bene valere.*

(6) *Impertiendam.* Hanc lectionem reperi in quatuordecim exemplaribus antiquis. Editio Spirensis et vetus Veneta, quamvis sint in hoc loco mendosæ, monstrant tamen hanc lectionem esse bonam. Habent enim *impertinentiam.* Remboltus, *impertitam.*

(7) *Maculam pristinam.* Plerique libri veteres et editiones habent *primam.*

(8) *Potiore virtute.* Nonnulli codices antiqui præferunt *posteriore.*

(9) *Librum. De Lapsis,* ut interpretatur Rigaltius. Angli contra, rejecta Rigaltii sententia interpretan-

biscum in eodem consilio secundum catholicam fidem stare. Quod ipsum etiam tu ad collegas nostros quos potueris transmitte[4], ut apud omnes unus actus et una consensio, secundum Domini præcepta teneatur. Opto te, frater charissime, semper bene valere.

EPISTOLA XX (10).

(Pamel., XXI; Rigalt., Baluz., Paris., XX; Oxon., Lips., XXI.)

CELERINI AD LUCIANUM.

ARGUMENTUM. — *Celerinus pro sororibus suis Romæ lapsis, pacem a confessoribus Carthaginensibus petit.*

I. Celerinus Luciano salutem. Hæc cum tibi scriberem, domine frater, gaudens et tristis eram : gaudens eo quod audierim te pro nomine Domini nostri Jesu Christi Salvatoris nostri tentum, et illius nomen penes magistratus hujus mundi (11) confessum, tristis autem in eo quod ab eo ex quo te deduxi, nunquam litteras tuas accipere potui. Et nunc modo duplex mihi tristitia incubuit, quod, cum Montanum fratrem nostrum communem abs te de carcere ad me esse **275** venturum sciebas (12), de salute tua vel quid penes te agatur mihi non significaveris. Sed hoc solet[5] contingere servis Dei,

A maxime eis qui in confessione Christi sunt constituti. Scio enim quoniam unusquisque jam quæ sunt sæculi non attendit, quoniam coronam cœlestem sperat. Ego enim dixi fortasse oblitum te esse mihi scribere. Nam, ut tibi (13) quoque de infimo tuus vel frater dicar, si fuero[6] dignus Celerinus audire, tamen cum essem et ego in tam (14) florida confessione, fratres meos vetustissimos memorabam, et eos litteris meis memoravi charitatem pristinam eorum penes me meosque nunc esse. Peto tamen, charissime, a Domino ut, si ante (15) cruore illo sancto laveris, si prius passus fueris pro nomine Domini nostri Jesu Christi quam litteræ meæ te in hoc mundo apprehendant, vel nunc si apprehenderint, mihi ad hæc rescribas. Sic coronet te[7] cujus
B nomen confessus es. Credo enim quoniam, etsi in hoc mundo nos non viderimus, in futuro tamen nos coram Christo[8] complectemur. Pete ut sim[9] dignus et ego coronari cum numero vestro.

276 II. In magna tamen tribulatione me constitutum scias[10], et, ac si sis mecum præsens, sic charitatis pristinæ reminiscor die ac nocte. Deus solus scit. Et ideo peto ut annuas desiderio meo et mecum doleas in morte sororis meæ, quæ cecidit in hac vastatione a Christo. Sacrificavit enim et

Variæ lectiones.

[4] Transmittere *Ar. Lam. Ebor. Bod.* 1, 2. *NC.* 1. [5] Et hoc solet *Oxon.* [6] Dicat si fuero *Impr.* Audires *P. Salv.* [7] Si coronet te. *Vat.* [8] Nos coram vel cum Christo *Bod. Vat.* [9] Per te sim *Impr.* [10] Magna constitutum scias *Impr.*

Steph. Baluzii notæ.

tur de fasciculo epistolarum. Sed profecto erraverunt. Quippe Cyprianus apertissime distinguit librum ab epistolis, *librum cum epistolis numero quinque misi.*

(10) Hanc epistolam primus omnium edidit Morellius. Postea Pamelius, qui fatetur se nullum vetus illius exemplar habuisse, illam recudit, eamque ex ingenio interdum emendavit. Latinius habuit duo vetera illius exemplaria, et in ejus adnotationibus ad Cyprianum, pag. 195, adnotatum est illum feliciter emendasse hanc epistolam. Quod verum non est, cum difficile admodum sit eam bene emendare ob errores qui in eam irrepserunt in antiquis exemplaribus. Ego duo habui, unum ex urbe Gratianopolitana, aliud ex bibliotheca mea. Angli laudant unum Vaticanum et unum Bodleianum. Certe exstat hodieque in Vaticano (199), uno eorum, ut opinor, quæ Latinius viderat.

(11) *Hujus mundi.* Antea legebatur *hujusmodi*, nullo sensu. Angli protulerunt veram lectionem. Monet autem Latinius illam exstare in suis exemplaribus. Ita etiam legitur in meo et in Gratianopolitano.

(12) *Sciebas.* Cum hæc lectio habeatur in editionibus Morellii, Pamelii et Rigaltii, tum etiam in codice Vaticano, confirment autem illam duo vetera exemplaria quibus utor, tamenetsi in meo scriptum sit per errorem *sciebam*, Angli tamen maluerunt *scribas*. At si attendissent Celerinum de Luciano conqueri quod ad se non scripserit per Montanum, quem sciebat ad se esse venturum, aliter sensissent. Itaque certum est eam lectionem quam nos retinuimus esse bonam.

(13) *Nam ut tibi.* Repræsentavimus istic lectionem veterum librorum et editionum. Angli ex ingenio, nullum enim vetus exemplar citant, scripserunt : « Nam ut tum quoque de infimo tuo vel fra-

C tre dicam, si fuero dignus; Celerinus audiretur. » Sane Latinius, cum in codice Vaticano scriptum videret ut est in meo et in vulgatis editionibus, legendum censuerat ferme uti ab Anglis excusum est. In Gratianopolitano scriptum est : « Oblitum esse te mihi scribere, ut tu quoque de infimo vel fratre dicam, » etc.

(14) *Cum essem... in tam.* Id est, cum essem in carcere constitutus propter nomen Domini.

(15) *Ut si ante.* Hæc est lectio editionis Morellianæ. Sic etiam in veteri libro meo et in Bodleiano. Male in Gratianopolitano, *ut a me cruore illo.* Pamelius existimans non licuisse Luciano rescribere post cruoris pro Christo effusionem, credidit deesse in hoc loco negationem, ideoque illam interserere non est veritus. Non placuit ea audacia Latinio, qui censuit hanc orationem nulla indigere negatione. Angli in eadem sententia fuere quoad negationem, sed alio transtulerunt argumentum. Ita
D quippe interpretantur hunc locum, alioqui satis obscurum et implicitum, tanquam si Celerinus, timens ne Lucianus excederet ante datam pacem et indulgentiam sororibus suis, quæ lapsæ erant, petiisset a Domino ut earum misereretur, eisque post excessum Luciani daret indulgentiam quam Lucianus morte præventus non dedisset. Verum ea interpretatio ferri non potest, cum nulla sororum Celerini mentio facta fuerit antea. Vera itaque, ut ego quidem arbitror, ac genuina hujus loci sententia hæc est : Conquestus erat Celerinus de negligentia Luciani in scribendo, qui tamenetsi sciret Montanum venturum ad se esse, nihil per eum scripserat de salute sua vel quid apud eum ageretur. Nunc vero petit ut, si ante Lucianus spiritum effuderit quam hæ litteræ perveniant ad ea loca in quibus habitabat, nihil rescribat, rescribat tamen si adhuc superstes fuerit cum illæ huc pervenerint.

exacerbavit Dominum nostrum. Quod nobis manifestum videtur. Pro cujus factis ego in hac die lætitiæ Paschæ (16) flens die ac nocte, in cilicio et cinere, lacrymabundus dies [11] exegi et exigo usque in hodiernum, donec auxilium Domini nostri Jesu Christi [subveniat] (17) et pietas per te vel per eos dominos meos qui coronati fuerint, a quibus postulaturus (18) es ut veniam habeant nefanda naufragia [12]. Memoratus sum enim [13] charitatis tuæ pristinæ, quod cum omnibus doleas pro sororibus nostris (19), quas et tu bene nosti, id est Numeria et Candida; pro quarum peccato, quia nos fratres habent, debemus excubare. Credo enim Christum secundum earum pœnitentiam et opera quæ penes collegas nostros fecerunt extorres, qui a vobis venerunt, a quibus ipsis de operibus eorum **277** audies, jam Christum eis, vobis martyribus suis petentibus, indulturum.

III. Audivi enim te floridiorum ministerium [14] percepisse. O te felicem, suscipere [15] vota tua quæ semper desiderasti vel in terra dormiens! Optasti pro nomine illius in carcerem mitti; quod nunc tibi contigit, sicut scriptum est : *Det tibi Dominus secundum cor tuum* (*Psal.* XIX, 5). Et nunc super ipsos (20) factus antistes Dei recognovit idem minister [16]. Rogo itaque, domino, et peto per Dominum nostrum Jesum Christum ut cæteris collegis tuis, fratribus tuis (21), meis dominis referas, et ab eis petas ut quicunque prior vestrum coronatus fuerit, istis sororibus nostris Numeriæ et Candidæ tale peccatum remittant. Nam hanc ipsam Etecusam (22) semper appellavi, testis est nobis Deus, quia pro se dona numeravit ne **278** sacrificaret; sed tantum ascendisse videtur usque ad Tria Fata [17] (23), et inde descendisse. Hanc [18] ergo non sacrificasse ego scio. Quarum jam causa audita, præceperunt eas

Variæ lectiones.

[11] Lacrymabundos dies *Vat.* [12] A quibus postulandum est ut subvenerit tam nefando naufragio *Vat.* Subveniat tam nefando *Lips.* [13] Memor sum enim *Vatic.* [14] Floride omnium eorum ministerium *Vat.* [15] Suscipe *Impr.* [16] Enim minister *Bod.* 1. [17] Tria facta *Impr.* [18] Has *Vat.*

Steph. Baluzii notæ.

(16) *In lætitia Paschæ.* Codex Gratianopolitanus, *in hac die lætitiæ.* Cassiodorus, lib. IV, epist. 42 : « Marciani atque Maximi nos querela pulsavit cum paschalibus diebus paterni luctus essent vulnere sauciati et in ipso lætitiæ tempore, » etc.

Paschæ. Ita scribebant antiqui. Tertullianus in libro *de Corona* : « Eadem immunitate a die Paschæ in Pentecosten usque gaudemus. » Idem, lib. II, *ad uxorem* : « Quis denique solemnibus Paschæ abnoctantem securus sustinebit ? » Item, lib. IV, *adversus Marcionem* : « Nam e tot festis Judæorum Paschæ diem elegit. » Concilium Cabarsussitanum, « Intra diem Paschæ futuræ. » Appendix commonitorii Honorii Aug. in causa Eulalii et Bonifacii contendentium de episcopatu Romano apud Baronium, « Dies qui imminebant sanctæ Paschæ. » Arator, lib. II Actuum apostolicorum : « Gaudia Paschæ electo latrone colis. » Sic etiam Rufinus in libris *Historiæ ecclesiasticæ* et in libris *Recognitionum* D. Clementis. Vide notas Sirmondi ad Concilium primum Arelatense.

(17) *Subveniat.* Ego addidi hanc vocem ex conjectura, tantum ut sensum eo modo constituerem. Si quis maluerit substituere aliud vocabulum, non repugno.

(18) *Postulaturus.* Codex Gratianopolitanus, *postulandum est subveniat tam nefando naufragio.*

(19) *Pro sororibus nostris.* Ita editio Anglicana, quam confirmat codex Gratianopolitanus. Ita quoque se scriptum vidisse in duobus antiquis codicibus testatur Latinius. In meo legitur, « Per sorores nostras. »

(20) *Et nunc super ipsos.* Codex meus, « Et nunc super ipsos factus antistites Dei recognovit, id est minister. » Sic etiam in Gratianopolitano, nisi quod illic scriptum est *antistes.* Sidonius lib. VII, epist. 17 : « Quæso ut abbas sit frater Auxanius, tu vero et supra abbatem. »

(21) *Fratribus tuis.* Ita veteres libri et editiones. Male in editione Anglicana, « Fratribus tuis et meis, meis dominis. »

(22) *Etecusam.* Gisbertus Cuperus, in epistola ad Paulum Voetium, monet episcopum Cestriensem rescripsisse *Æcusam.* Æcusam dixit Julius Firmicus in quibusdam editionibus, in aliis Æthusam. Verum Æcusa illa multum differt ab Etecusa. (Haud contemnenda profecto esset conjectura Dodwelli *Diss. Cypr.* ad ep. 22 (?), legendum esse *Æcusam* ; ἀεκοῦσαι enim dicebantur, quæ contra voluntatem vi contumeliisque superatæ cesserant. Modo mss. faverent. (GOLDAST.)

(23) *Tria Fata.* Ita codex Vaticanus, in editione Anglicana laudatus, duo vetera exemplaria Latinii, unum ex mea bibliotheca. Neque dubium est quin hæc sit vera lectio. Hic autem locus, qui nullam, ut ego quidem arbitror, habet difficultatem, valde vexatus est ab interpretibus, existimantibus eam lectionem non esse bonam. Et tamen mihi constat nullam aliam posse esse bonam præter istam. Confirmant porro eam loca ad explicationem hujus loci ex gestis pontificalibus allata a viris doctissimis. Negari quippe non potest quin Romæ, unde hæc epistola scripta est, fuerit locus appellatus *Tria Fata.* Hujus rei locuples testis est Procopius, lib. I, cap. 25, *de Bello Gothico*, ubi scribit Janum ædem habuisse in foro ex adverso curiæ super *Tria Fata.* Constat autem mulierem de qua agitur in hac epistola Celerini, ascendisse, in capitolium videlicet, ut sacrificaret, sed substitisse ad *Tria Fata*, et inde descendisse, pœnitudine videlicet ductam. Cum vero Procopius scribat *Tria Fata* fuisse prope ædem Jani ex adverso curiæ, cum P. Victor templum Jani ponat prope forum, cum Dionysius Halicarnasseus, lib. II, doceat forum positum fuisse medio inter Capitolium et palatium spatio, in planitie Capitolio subjecta, Onuphrius autem Panvinius in descriptione urbis Romæ annotaverit montem Palatinum habere ad occasum forum Romanum et Capitolium et ad septentrionem viam Sacram, et auctor *Gestorum pontificalium* tradat basilicam sanctorum Cosmæ et Damiani, quæ erat sita *in Tribus Fatis*, fuisse sitam in via Sacra, quam Ovidius, in libro III *Tristium*, locat prope forum et palatium, ubi Fabiorum fornicem fuisse docet Cicero, in *Oratione pro Ch. Plancio*, hunc autem fornicem fuisse vicinum rostris doceat Seneca, in capite II libri *Quod in sapientem non cadit injuria*, et fornicem illum Asconius Pædianus in

præpositi (24) tantisper sic esse donec episcopus constituatur. Sed quatenus per vestras sanctas orationes [19] et petitiones, in quas nos [20] fidimus, quoniam estis amici sed et testes Christi, quod [21] omnia indulgeatis.

IV. Peto ergo, domine charissime Luciane, memor sis mei, et petitioni meæ annuas. Sic Christus coronam illam sanctam, quam tibi non tantum in confessione sed et in sanctimonio (25) tradidit in qua semper cucurristi, exemplum sanctorum semper et testis fuisti, ut omnibus dominis meis, fratribus tuis confessoribus, referas de hoc facto, ut a vobis auxilium recipiant. Nam hoc, domine frater, scire debes, me **279** non solum hoc pro eis petere, sed et Statium (26) et Severianum et omnes confessores qui inde huc a vobis venerunt, ad quos ipsæ in portum descenderunt, et in urbem levaverunt quod sexaginta quinque ministraverunt, et usque in hodiernum in omnibus foverunt. Sunt enim penes illas omnes. Plus autem gravare cor illud sanctum tuum non debui, cum sciam te prona voluntate operari. Salutant te Macharius (27) cum sororibus suis Cornelia et Emerita, quæ lætantur de confessione tua florida, sed et omnium fratrum, et Saturninus, qui et ipse luctatus est cum diabolo, qui et Christi nomen est fortiter confessus [22], qui et ibi in pœna ungularum fortiter est confessus, qui et hoc nimis rogat et petit. Salutant te fratres tui Calphurnius et Maria et omnes sancti fratres. Nam et hoc scire debes, me et dominis meis fratribus tuis [litteras] scripsisse, quas peto illis eas legere digneris.

EPISTOLA XXI (28).

(Pamel., XXII; Rig., Baluz., Paris., XXI; Oxon., Lips., XXII.)

LUCIANUS RESPONDET CELERINO.

ARGUMENTUM. — *Lucianus Celerini petitioni annuit.*

I. Lucianus Celerino domino, si dignus fuero vocari, collega in Christo salutem. Accepi litteras tuas, domine frater dilectissime, in quibus me tantum gravasti, ut propter tuam gravationem [23] tanto gaudio pene exciderim, ut litteras quas [24] et ego optabam **280** post tantum temporis legere, in quibus mei dignatus es memorare [25], beneficio tantæ tuæ humilitatis legere exultaverim, qui scribens mihi diceres [26] : Si dignus fuero frater nominari tuus, hominis qui apud pusilliores nomen Dei cum timore confessus sum. Nam tu, Deo volente, ipsum anguem majorem (29) metatorem [27] antichristi (30),

Variæ lectiones.

[19] Operationes *Vat.* [20] Nobis *Vat.* [21] Qui *Vat.* [22] Est confessus *Oxon.* [23] Perpetua gravatione *Impr.* [24] Litteras tuas quas *Oxon. ex Vat.* [25] Memorari *Oxon. ex Vat.* [26] Dicis *Impr.* [27] Majorem et atrociorem *Vat.*

Steph. Baluzii notæ.

Commentario ad actionem primam in Verrem scripserit situm fuisse in clivo capitolino et inde rectam viam ad forum fuisse per forum et per *Tria Fata.* Dio vero Cassius, lib. LIV, et Herodianus, lib. IV, aditum fuisse per viam Sacram in forum, manifestum est eam lectionem esse veram quam nos retinuimus. Quare nollem viros doctissimos fuisse tam faciles in recipienda conjectura Gronovii scribentis in cap. 14 Observationum in scriptoribus ecclesiasticis *dryfacta* reponendum esse in hac epistola Celerini pro *Tria Fata,* cum certum sit eam emendationem esse tentatam contra omnium veterum librorum et editionum fidem et absque ulla necessitate. Itaque jure meritoque rejecta est in editione Anglicana. Porro Celerinum, quod nobis nunc incumbit probandum, fuisse tum Romæ, et alii jam monuerunt, et liquet ex loco ipsius epistolæ, pag. 29, ubi Celerinus ait supersessum esse causæ quarumdam mulierum *donec episcopus constituatur,* id est, donec locus Petri, qui vacabat post mortem Fabiani, accepisset episcopum, præcipue vero ex epistola 22, pag. 32, in qua Cyprianus scribit ad presbyteros et diaconos Romæ consistentes mittere se ad eos epistolam Celerini ad Lucianum, ut recognoscant an vera sit. Missam autem fuisse per Crementium hypodiaconum facile colligitur ex epistolis 4 et 14.

(24) *Præpositi.* Id est, illi e clero qui ecclesiam Romanam gubernabant post mortem Fabiani.

(25) *Sanctimonio.* Ita libri veteres et hic et alibi. Possem plurima exempla proferre ut ostenderem veteres ita vulgo scripsisse. Sed supersedeo, quia puto lectores mihi facile fidem præstituros. Eodem modo dicebant *blasphemium* pro *blasphemia* ut notavimus ad Marium Mercatorem, pag. 451. Addo tamen doctissimos monachos quibus debemus novam editionem operum sancti Augustini posuisse in epistola 61 *sanctimonii et continentiæ.* Item in rescripto Honorii et Theodosii AA. ad Aurelianum contra Pelagianos.

(26) *Sed et Statium.* Ita codex meus et Gratianopolitanus. Ita quoque constat habuisse vetera exemplaria Latinii. Sic etiam legendum esse censuerat Pamelius, cum antea scriptum esset *statim.* Vide notas ad epistolam LIV.

(27) *Machario.* Satis scio scribendum fuisse *Macario,* si constaret Afros scripsisse uti Græci scribebant. At cum invenirem hoc vocabulum in vetustis exemplaribus Cypriani scriptum cum aspiratione, scirem præterea Afros et plerosque Latinos quædam vocabula scripsisse diverse, ut patet in verbo *catecuminus* et in verbo *acolytus,* tum etiam in vocabulo *Arrius,* censui debere me in hoc loco sequi scripturam veterum exemplarium sancti Cypriani. Sic etiam scribit Franciscus Maria Florentinius in editione vetustissimi martyrologii, VI Idus Decembris : *In Africa sanctorum Primi, Macharii, Justi.* Et in epistola 29 sancti Augustini, in nova editione, scriptum est *Machario,* juxta fidem codicis Cisterciensis ex quo edita est.

(28) Duo tantum hujus epistolæ vetera exemplaria habui, unum ex urbe Gratianopolitana, aliud ex bibliotheca mea. Angli unum laudant ex Vaticana, illud nimirum, ut opinor, quod notatum est numero 199 in bibliotheca Vaticana. Habuisse se eam in suis codicibus testatur Latinius, sed ita corruptam ut vix intelligi sententia ejus posset. Pamelius et Rigaltius fatentur se nullum vetus illius exemplar habuisse.

(29) *Anguem majorem.* Id est Decium imperatorem, quem *exsecrabile animal* vocat Lactantius in libro

(30) *Metatorem antichristi.* Lucifer episcopus Calaritanus Constantium imperatorem Arrianum vocat præcursorem Antichristi, quod idem est. Contra Lactantius, lib. IV, cap. 11, Christum vocat metatorem templi Dei, id est Ecclesiæ. De metatoribus vide quæ dicuntur infra ad epist. 81.

non tantum confessus deterruisti vocibus illis et verbis deificis quibus scio quasi amatores fidei et zelotypi disciplinæ Christi in qua te novi 31 vivacitate versari te gaudeo, vicisti. Nunc, charissime, jam inter martyres deputande [28], voluisti nos litteris tuis gravare, in quibus significasti de sororibus nostris; pro quibus utinam fieri posset ut sine tanto scelere commisso memoriam faceremus! Non profecto tantis lacrymis incumberemus ut nunc.

II. Scire debuisti quid circa nos actum sit. Cum benedictus martyr Paulus adhuc in corpore esset, vocavit me, et dixit mihi : Luciane, coram Christo tibi dico ut, si quis post arcessitionem meam abs te pacem petierit, da [29] in nomine meo ; sed et omnes quos Dominus in tanta tribulatione arcessire dignatus est, universi litteras ex compacto universis pacem dimisimus. Vides ergo, frater, quoniam partim (32) ejus quod mihi Paulus præcepit quam universis quod censuimus, ex quibus eramus in hac tribulatione, cum jussi sumus [30] secundum præceptum imperatoris fame et siti necari, et reclusi sumus in duabus cellis, **281** ita ut nos afficerent (33) fame et siti. Sed et ignis ab opere pressuræ nostræ tam intolerabilis erat [31] quam nemo portare posset. Sed nunc ipsam claritatem sumus consecuti, Et ideo, frater charissime, saluta Numeriam et Candidam, quæ secundum Pauli præceptum et cæterorum martyrum, quorum nomina subjicio, Bassi in pejerario (34), Mappalici in quæstione, Fortunionis in carcere, Pauli a quæstione (35), Fortunatæ, Victorini, Victoris, Herennii, Credulæ, Herenæ, Donati, Firmi, Venusti, Fructi, Juliæ, Martialis et Aristonis, qui Deo volente in carcere fame necati sunt, quorum et nos socios futuros intra dies audietis. Jam enim ex quo [32] iterato reclusi sumus sunt dies octo in die quo tibi litteras scripsi. Nam et ante dies octo per dies quinque medios modicum panis accepimus et aquam ad mensuram. Et ideo, frater, peto ut, sicut hic cum Dominus cœperit ipsi Ecclesiæ pacem dare, secundum præceptum Pauli et nostrum tractatum, exposita causa apud episcopum et facta exomologesi, habeant pacem, non tantum hæ, sed et quas scis ad animum (36) nostrum pertinere.

III. Salutant vos collegæ mei universi, Vos, salutate confessores Domini qui ibi vobiscum sunt, quorum nomina significasti ; inter quos et Saturninus cum comitibus (37) suis , sed et collega meus, et Maris, Collecta (38) et Emerita, Calphur-

Variæ lectiones.

[28] Deputandos *Vat.* [29] Des *Oxon.* [30] Cum jussimus *Impr.* [31] Ignis vapore ; et pressura nostra intoler. erat *Oxon.* [32] Tam enim ut *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

libro *de Mortibus Persecutorum.* Sic Prudentius in carmine *de sancto Fructuoso, episcopo Tarraconensi,* Æmilianum præsidem vocat *cruentum colubrum.* Sic Hunericus, rex Vandalorum, vocatur *veternosus anguis* in historia passionis martyrum qui VI Non. Julii passi sunt apud Carthaginem sub ejus imperio. Et auctor Vitæ Gregorii papæ IX, apud Odoricum Rainaldum, an. 1238, § 72, Fridericum II imperatorem vocat *tortuosum colubrum.* Nabuchodonosor vocatur *aquila grandis* ab Hieronymo et Theodoreto, ut notat Fronto Ducæus in annotationibus ad tomum primum operum sancti Joannis Chrysostomi. Ad Decium pertinent hæc verba Cypriani de Celerino in epistola 34, pag. 47 : « Hic inter persecutionis initia cum ipso infestationis principe et auctore congressus ; » et fortassis ea quæ de hominis maligni, velut serpentis astutia venenata, ait in epistola 46, pag. 60.

(31) *Te novi.* Quamvis editio Morellii, ex qua aliæ propagatæ sunt, habeat *lenoris;* cum tamen veteres libri, etiam unus quem laudat Latinius, habeant *te novi,* hanc lectionem arbitratus sum esse retinendam, tum quia veterum librorum auctoritate nititur, tum quia videtur esse melior.

(32) *Quoniam partim.* Ita reposui secutus fidem libri mei veteris et Gratianopolitani. Vaticanus in editione Anglicana laudatus habet *Quoniam partem.* Editiones, *quod tam placuit.*

(33) *Afficerent.* Ita editio Morellii et reliquæ. Codex Latinii et meus, *ut non afficiebat.* Gratianopolitanus, *ita quod non efficiebatur.*

(34) *Bassi in pejerario.* Ita Morellius. Rigaltius conjecit legendum esse *in petrario,* id est in lapidicina. Codex Vaticanus et Latinius, *in perario,* vel *imperario,* quod adjuvare potest conjecturam Rigaltii. Unus Bodleianus, *pegrario.* Meus, *pignerario.* Gratianopolitanus *imperario,* ut in codice Latinii. Angli posuerunt in contextu conjecturam Rigaltii. Maximus episcopus Taurinensis in homilia de non timendis hostibus carnalibus : « Piraterium Latine experimentum dici potest. » Hæc homilia olim exstabat in editionibus operum sancti Ambrosii. Sed monachi Benedictini recte monuerunt esse Maximi.

(35) *In quæstione.* Infra epist. 69, pag. 123, « tot confessores quæstionati et torti, » non ut veritas quæreretur, sed ut per tormenta quæstionis cogerentur ad relinquendam veritatem. Hinc *quæstionarii* in actis sanctorum Luciani et Marciani dicti quorum officium erat reos applicare ad quæstionem et tormentis exagitare. Iidem dicti *carnifices,* ut ostendit in suo Glossario Latino doctissimus amicus olim noster Carolus Dufresnius Cangius. Quæstionis autem tormenta cogebant interdum innocentes ad confitendum crimina de quibus accusabantur, uti notatum a nobis est in notis ad *Vitas Paparum Avenionensium,* pag. 509.

(36) *Animum.* Codex Vaticanus et meus, tum etiam is qui fuit Latinii habent *animam.*

(37) *Comitibus.* Ita editio Morelliana. Angli maluerunt *omnibus,* testati se ita scriptum vidisse in codice Vaticano. Sic etiam codex Latinii. At Gratianopolitanus habet *comitibus.* Meus *motibus,* quod propius accedit ad vocem *comitibus.*

(38) *Maris, Collecta.* Hæc lectio reperitur in editione Morellii, in veteri libro meo, et in Gratianopolitano. Pamelius mutavit ex ingenio, absque ullius veteris exemplaris auctoritate, et posuit, *Macarius, Cornelia,* quia videbat Macarii et aliorum decem martyrum festum celebrari VI Idus Aprilis. Et tamen Maris nomen non est obscurum in historia ecclesiastica. Maris episcopus Chalcedonensis claruit ævo Juliani imperatoris. Alter Maris etiam episcopus Chalcedonensis interfuit concilio Chalcedonensi, Marius Dolichensis concilio Constantinopolitano primo. Nota est contro-

nius et Maria, Sabina, Spesina, et sorores, Januaria, Dativa, Donata. Salutamus cum suis Saturum, Bassianum, et universum **282** clerum, Uranium, Alexium, Quintianum, Colonicam, et universos quorum nomina non scripsi, quia jam lassus eram. Ideo ignoscere debent. Opto vos bene valere, Alexium et Getulicum et argentarios et sorores. Salutant vos sorores meæ Januaria et Sophia quas vobis commendo.

EPISTOLA XXII (39).

(Pamel., XXIII; Rigalt., Baluz., Paris., XXII; Oxon., Lips., XXVII.)

AD CLERUM ROMÆ CONSISTENTEM, DE MULTIS CONFESSORIBUS ET DE LUCIANI INVERECUNDIA ET CELERINI CONFESSORIS MODESTIA.

ARGUMENTUM. — *His litteris Cyprianus clerum Romanum certiorem reddit de seditiosa lapsorum postulatione, ut ad pacem restituerentur et de inverecundia Luciani. Quæ quo melius intelligantur, litteras tum suas, tum Celerini et Luciani transmittendas curat Cyprianus.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus Romæ consistentibus fratribus salutem. Post factas (40) ad vos litteras, fratres charissimi, quibus actus noster expositus et disciplinæ ac diligentiæ quan-

A tulacunque ratio declarata est, aliud accessit quod nec ipsum latere vos debuit. Nam frater noster Lucianus, et ipse unus de confessoribus, fide quidem calidus et virtute robustus, sed minus [33] Dominica lectione fundatus, quædam conatus est, imperiti jampridem (41) se vulgi auctorem [34] **283** constituens, ut manu ejus scripti libelli (42) gregatim multis (43) nomine Pauli darentur, cum Mappalicus martyr cautus et verecundus, legis ac disciplinæ memor, nullas contra Evangelium litteras fecerit, sed tantum domestica pietate commotus matri suæ (44) quæ lapsa fuerat [35], mandaverit pacem dari; Saturninus quoque post tormenta adhuc in carcere constitutus nullas ejusmodi litteras emiserit. Lucianus vero, non tantum Paulo
B adhuc in carcere posito nomine illius libellos manu sua scriptos passim dedit, sed et post ejus excessum eadem facere sub ejus nomine (45) perseveravit dicens hoc sibi ab illo mandatum [36], ne sciens domino magis quam conservo obtemperandum. **284** Aurelii quoque adolescentis tormenta perpessi nomine libelli multi dati sunt ejusdem Luciani manu scripti, quod litteras ille non nosset (46).

II. Cui rei ut aliquatenus posset obsisti, litteras

Variæ lectiones.

[33] Robustus minus *Impr.* [34] Imperite jam se auctorem *Ver.* [35] Et sorori quæ lapsæ fuerunt *Oxon.* [36] Ab illo esse mandatum *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

versia de epistola Ibæ episcopi Edesseni ad Marim Persam in concilio quinto, cujus etiam mentio facta est in Ephesino. Maris monachi meminit Theodoretus in capite 20 *Historiæ religiosæ.*

(39) Hanc epistolam, quæ primum excusa est in editione Manutiana, in nullo eorum veterum exemplarium quibus utor reperi quam in Fuxensi, in Gratianopolitano, in uno meo, et in eo quod servatur in monasterio Remensi sancti Dionysii. Angli unicum habuerunt ex bibliotheca Bodleiana. Pamelius eam invenerat in codice Anglicano Joannis Harrisii.

(40) *Post factas.* Editio Morellii, codex meus, Gratianopolitanus et unus Bodleianus habent : *Factis ad vos litteris.*

(41) *Imperii jampridem.* Vox *jampridem* deest in codice Remensi. In Fuxensi scriptum est *imperitia sua pridem se.* Quæ lectio videtur convenire cum iis quæ paulo ante dixit Cyprianus de Luciano, illum minus Dominica lectione fundatum fuisse. Vocatur autem iterum *imperitus* in hac ipsa epistola. Sanctus Hieronymus, in *Epistola ad Nepotianum*, de vita clericorum : « Celeritate dicendi apud imperium vulgus admirationem sui facere indoctorum hominum est. » Et infra : « Nihil tam facile quam vilem plebeculam et indoctam concionem linguæ volubilitate decipere, quæ quidquid non intelligit plus miratur. » Arnulphus Lexoviensis, epist. 32 : « Sunt enim quidam qui eo difficilia majoris æstimant, quia minus intellecta mirantur, et tanquam puerilia reputant quæ jucunda lucidi sermonis serenitas illustrat. » Notum est quod tradit Quintilianus, lib. VIII, cap. 2, fuisse præceptorum aliquem qui discipulos obscurare quæ dicerent juberet.

(42) *Scripti libelli.* Codex Fuxensis, in quo bis descripta est hæc epistola, habet in uno loco « libellus scriptus, gregatim multis nomine Pauli daretur. »

C (43) *Multis.* In codice sancti Dionysii Remensis scriptum est *ructis*, in Fuxensi *rustis.* In Vita sanctæ Tygris virginis Maurianæ in Sabaudia edita in tomo quinto Junii Bollandiani legitur, pag. 75 : « Concessit etiam vallem Cottianam in gyrum Maurianæ structam et rustes et fivum, quæ muris et tectis ecclesiæ ministrarent. » Ubi Daniel Papebrochius conjicit per rustes intelligi debere rusticos, quos alias dicimus servos glebæ. Ex quo fortassis colligi posset reponendum esse *rusticis*, tanquam Cyprianus in eo perstiterit quod paulo ante dixit, Lucianum se imperiti vulgi auctorem constituisse. Si quis hanc conjecturam approbat, ea uti potest.

(44) *Matri suæ.* Hæc tantum editio Manutii. Morellius et Pamelius adjecerunt *et sorori.* Nulla porro sororis mentio est in codice Remensi, neque in Fuxensi, in quibus scriptum est *quæ lapsa fuerat.* In variis lectionibus quas habeo ex codice Vero-
D nensi nulla quoque sororis mentio. Exstat tamen in meo et in Gratianopolitano.

(45) *Sub ejus nomine.* Codex Remensis, *sub ejusmodi occasione perseveraverit.*

(46) *Litteras non nosset.* Hinc ergo colligi potest hunc Aurelium esse diversum ab Aurelio lectore ecclesiæ Carthaginensis, de cujus ordinatione agitur in epistola 32. Sic in prima collatione Carthaginensi inter Catholicos et Donatistas, cap. 133, Trifolius episcopus Aborensis subscribit pro Paulino Zumensi præsente litteras nesciente. Et in professione Zenonis chorepiscopi sectæ quartodecimanorum, relata in actione prima concilii Chalcedonensis, Flavius Palladius subscribit pro eo ob *quod præsens diceret litteras se ignorare.* Imo in concilio Chalcedonensi, post relecta acta quædam Ephesinæ primæ synodi, subscribit Elias episcopus Hadrianopolis per Romanum episcopum Myrorum, *ob quod nesciebam litteras,* et Cajumas

ad eos feci, quas ad vos sub epistola priore transmisi, quibus petere et suadere non destiti ut Dominicæ legis et Evangelii ratio (47) teneretur. Postquam vero ad eos litteras misi, ut quasi moderatius aliquid et temperantius fieret, universorum confessorum nomine [37], idem Lucianus epistolam scripsit (48), qua pene omne vinculum fidei et timor Dei et mandatum Domini et Evangelii sanctitas et firmitas solveretur. Scripsit enim omnium nomine universis eos pacem dedisse et hanc formam **285** per me aliis episcopis innotescere velle, cujus epistolæ exemplum ad vos transmisi. Additum est plane, de quibus ratio constiterit quid post commissum egerint. Quæ res majorem nobis conflat invidiam, ut nos cum singulorum causas audire et excutere cœperimus, videamur multis negare quod se nunc omnes jactant a martyribus et confessoribus accepisse.

III. Denique hujus seditionis origo jam cœpit. Namque [38] in provincia nostra per aliquot civitates in præpositos impetus per multitudinem [39] factus est, et pacem, quam semel [40] (49) cuncti a

A martyribus et confessoribus datam clamitabant, confestim sibi repræsentari coegerunt, territis et subactis præpositis suis, qui ad resistendum minus virtute animi et robore fidei prævalebant. Apud nos etiam quidam turbulenti, qui vix a nobis in præteritum regebantur, et in nostram præsentiam [41] differebantur, per hanc epistolam velut quibusdam facibus accensi, plus exardescere et pacem sibi datam extorquere cœperunt. De quibus quales ad clerum nostrum litteras fecerim, exemplum vobis misi. Sed et quid mihi Caldonius (50) collega pro integritate et fide sua scripserit, quidque ego ei rescripserim, utrumque ad vos legendum transmisi. Exempla quoque epistolæ Celerini boni et robusti confessoris, quam ad Lucianum eumdem

B confessorem scripserit, item quid Lucianus (51) ei rescripserit, misi vobis, ut sciretis et laborem circa [42] omnia et diligentiam nostram, et veritatem ipsam [43] disceretis, Celerinus confessor quam sit moderatus et cautus, et humilitate ac timore sectæ nostræ (52) verecundus, Lucianus vero circa intelligentiam Dominicæ lectionis, ut dixi

Variæ lectiones.

[37] Nomine hæc *Vat.* [38] Nam *Oxon.* [39] Multitudinum *Impr.* [40] Quamvis semel *Veron.* quam viæ *Lat.*

Steph. Baluzii notæ.

episcopus Phœnicensis vel Phaunæ, ut est in veteribus libris, per coepiscopum suum Dionysium, *propter quod litteras ignorem.* Itaque sequens ætas providit huic incommodo, et statuit ut illiterati ad ecclesiasticum servitium non admitterentur, quia litteris carens non potest sacris aptus esse officiis, ut legitur in epistola papæ Gelasii ad episcopos per Lucaniam et Brutios et Siciliam constitutos. Fulbertus episcopus Carnotensis, ad Robertum regem Francorum scribens epist. 88 de electione Franconis episcopi Parisiensis, ait se illam approbare *si est optime litteratus.* Anno 1097, cum vacaret ecclesia Pragensis, electus est Normannus diaconus ut illic episcopus esset, vir, *quæ prima est in clerico virtus,* inquit Cosmas decanus Pragensis, *apprime litteratus.* In concilio Remensi anni 991, Arnulphus episcopus Aurelianensis ait in capite 28 nullum pene hoc tempore Romæ fuisse qui litteras didicerit. In hac autem epistola et in pluribus aliis in eamdem sententiam scriptis, sic de libellis martyrum loquitur Cyprianus, ut minime neget eorum meritis lapsos adjuvari posse. Nam in epistola 13 edicit, « ut qui libellos a martyribus acceperunt, et prærogativa eorum apud Deum adjuvari possunt, si incommodo aliquo et infirmitatis periculo occupati fuerint, non exspectata ipsius præsentia, apud presbyterum quemcunque præsentem, vel si presbyter repertus non fuerit et urgere exitus cœperit, apud diaconum quoque exomologesin delicti sui facere possint, » etc. Credebat ergo Cyprianus martyrum prærogativa, vel, ut ait in epistola 14, « Auxilio eorum adjuvari apud Dominum in delictis suis posse. » Sic etiam in libro *de Lapsis*, pag. 187, fatetur martyrum mandatis aliquid concedi posse, « si justa, si licita, si non contra ipsum Dominum a Dei sacerdote facienda, si obtemperantis facilis et prona consensio, si petentis fuerit religiosa moderatio. » Quare non ipsam consuetudinem, quæ dudum in Ecclesia vigebat, sed abusum vituperat, et nimiam nonnullorum confessorum, imprimis Luciani licentiam, qui libellos in hanc sententiam scriptos dabant : « Communicet ille cum suis, nec observabant quod Cyprianus præceperat in epistola 11, ut diligenter inspicerent et

actum et opera et merita singulorum, ipsorum quoque delictorum genera et qualitates, et quos ipsi noverant quorum pœnitentiam satisfactioni proximam conspiciebant, eos nominatim libellis designarent. Duo autem adhuc observanda sunt :

C 1° confessores non dedisse pacem, sed petiisse ut daretur ; 2° ne illud quidem ausos fuisse postulare, ut ante reditum Cypriani pax lapsis daretur, sed hac in re morem episcopo suo gessisse. Quare non eorum auctoritate quinque presbyteri, sed sua improbitate adducti sunt ut ante reditum episcopi, ac eo prorsus inconsulto, lapsos ad communionem admitterent.

(47) *Evangelii ratio.* Codex Fuxensis, *evangelicæ traditionis disciplina.*

(48) *Lucianus epistolam scripsit.* Id est epistolam 16.

(49) *Pacem quam semel.* Tertullianus in libro *ad Martyres :* « Quam pacem quidam in Ecclesia non habentes a martyribus in carcere exorare consueverunt. » Vide Dallæum, lib. VII *de Pœnis et Satisfactionibus humanis*, cap. 16.

(50) *Caldonius.* Cujus epistola ad Cyprianum est 18, inter Epistolas Cypriani. Cyprianus autem ei respondet epist. 19.

D (51) *Lucianus.* Idem procul dubio cujus mentio est in epistola 78, pag. 161, in qua vocatur Lucanus in quibusdam vetustis codicibus et editionibus.

(52) *Sectæ nostræ.* Sic olim vocabatur Ecclesia catholica. Hodie vocabulum illud invidiosum est, ut pridem monuit Erasmus in caput XXIV *Actorum* Vide Pamelii notas ad hanc epistolam et Xisti Betuleii notas ad Lactantium, pag. 482. (*Sectæ* nomine in bonam partem frequenter utitur Tertullianus. pro confessione Christiana, uti videre est libris *de Fuga in persecutione, de Pallio* et *Apologetico contra gentes.* Quem pro more suo imitatur Cyprianus, tum hic tum Epistola 34, *de Celerino*, et præfat. lib. I *Testimoniorum ad Quirinum.* Sic etiam *Act.*, XXVI, αἵρεσιν in bonam partem accepisse Apostolum, testis est Beda *Retractatione sua* in *Acta*, pro quo ibidem *sectam* non male vertit noster interpres. PAMEL.)

minus peritus [44] (53), et circa invidiam verecundiæ nostræ relinquendam facilitate sua molestus (54). Nam, cum Dominus dixerit in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti gentes tingui (*Matth.*, XXVII, 19) et in baptismo præterita peccata dimitti (*Joan.*, III, 4), hic, præcepti et legis ignarus, mandat pacem dari et **286** peccata dimitti in Pauli nomine, et hoc sibi dicit ab illo esse mandatum, sicut in litteris ejusdem Luciani ad Celerinum factis animadvertetis : quibus minime [45] consideravit quod non martyres Evangelium faciant, sed per Evangelium martyres fiant ; quando et Paulus apostolus, quem Dominus vas electionis suæ dixit (*Act.*, IX, 15), posuerit in Epistola sua dicens : *Miror quod sic tam cito demutamini ab eo qui vos vocavit in gratiam, ad aliud Evangelium ; quod non est aliud : nisi si sunt aliqui qui vos turbant et volunt convertere Evangelium Christi. Sed, licet nos aut angelus de cœlo aliter adnuntiet præterquam* A *quod* [46] *adnuntiavimus vobis, anathema sit : sicut prædiximus, et nunc iterum dico, si quis vobis adnuntiaverit præterquam quod* [46] *accepistis, anathema sit* (*Galat.*, I, 6, 8).

IV. Opportune vero supervenerunt litteræ vestræ, quas accepi, ad clerum factas, item quas beati confessores Moyses et Maximus, Nicostratus et cæteri Saturnino et Aurelio et cæteris miserunt, in quibus Evangelii plenus vigor et disciplina robusta legis Dominicæ continentur. Laborantes hic nos et contra invidiæ impetum totis fidei viribus resistentes multum sermo vester adjuvit ut divinitus compendium fieret, et priusquam venirent ad vos litteræ quas vobis proxime misi, ut declararetis nobis quod secundum Evangelii legem (55) nobis- B cum fortiter atque unanimiter etiam vestra sententia [47] concurrat. Opto vos, fratres charissimi ac desiderantissimi [48], semper bene valere.

Quoniam opera sancti Cypriani vulgo citari solent secundum ordinem quem obtinent in editione Pamelii et in Rigaltiana, nosque, hunc ordinem sequi decrevimus, typographus autem, ex cujus officina prodiit editio Rigaltiana, numerum XXIII *omisit per saltum in edendis Epistolis, admonere visum est nos quoque eumdem errorem retinuisse, propter rationes quam in initio istius admonitionis adduximus.*

D. PR. MARAN.

287 EPISTOLA XXIV.

(Erasm., IV, 22 ; Pamel., Rigalt., Baluz., XXIV ; Paris., XXIII ; Oxon., Lips., XXVIII.)

AD CLERUM, DE LITTERIS ROMAM MISSIS ET DE SATURO LECTORE ET OPTATO HYPODIACONO FACTIS.

ARGUMENTUM. — *Clerus hac epistola certior fit ordinationis Saturi et Optati, et de iis quæ Romam scripsit Cyprianus.* C

Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus salutem. Ne quid conscientiam vestram lateret, fratres charissimi, quid mihi scriptum sit, quidque ego rescripserim (56), utriusque epistolæ vobis exemplum misi ; et credo vobis id quod rescripsi non displicere. Sed et illud ad vos perferre litteris meis debui, urgente causa clero in Urbe consistenti litteras me misisse. Et quoniam oportuit me per clericos scribere, scio autem [49] nostros plurimos absentes esse, paucos vero qui illic sunt vix ad ministerium quotidiani operis (57) sufficere, necesse fuit novos aliquos constituere qui mitterentur [50]. Fecisse me autem sciatis lectorem Saturum et hypodiaconum Optatum confessorem, quos jam pridem communi consilio clero (58) proximos feceramus, quando aut Saturo die Paschæ semel atque iterum lectionem dedimus, aut quando cum presbyteris (59) doctoribus lectores diligenter probaremus, Optatum inter lectores doctorem audientium constituimus, examinantes an congruerent illis omnia (60) quæ esse debent in iis qui ad clerum parabantur. Nihil ergo a me absentibus vobis novum factum est, sed quod jampridem communi consilio omnium nostrum cœperat, necessitate urgente

Variæ lectiones.

[41] Sententiam *Bod.* [42] Laborare circa *Bod.* 1. [43] Veritate ipsa. *Bod.* 1. [44] Diximus imperitus *Bod.* 1. [45] Quibus minus *Bod.* 1. [46] Præterquod *Bod.* 1. Præterquam adnuntiavimus *Oxon.* [47] Præsentia *Bod.* 1. [48] Desideratissimi *Oxon. Lips.* [49] Scio enim *Lam. Ebor. NC.* 1. *M. A.* [50] Qui ministrent *Ar. Ebor. Lam. NC.* 1. *MR.*

Steph. Baluzii notæ.

(53) *Minus peritus.* Codex Remensis et Fuxensis, *imperitus.*

(54) *Molestus.* Codex Remensis et Gratianopolitanus et editio Manutii, *modestus.* Quo etiam modo scriptum est in libro meo vetere. Fuxensis in uno exemplari habet *molestus,* in alio *immodestus.*

(55) *Secundum Evangelii legem.* In codice Remensi et in uno exemplari Fuxensi legitur : « Legem misi et vobiscum fortiter et unanimiter etiam nostra concurrat. »

(56) *Quidque ego rescripserim.* Ista desunt in editionibus quæ Manutianam antecesserunt. Desunt etiam in octo codicibus antiquis a me visis et in quibusdam Anglicanis.

(57) *Ministerium quotidiani operis.* In libro meo D vetere legitur : « Ministerii quotidiani opus. » In Fuxensi : « Ministerium quotidianum non sufficere. » In Beccensi et in Carnotensi : « Ministerium quotidianum operis sufficere. »

(58) *Clero.* Id est iis ex clero Carthaginensi qui tum Romæ erant, ad quos scripta est epistola 22.

(59) *Cum presbyteris.* Hic locus valde perturbatus est in antiquis exemplaribus. Pamelius lectionem quam nos retinuimus ait se consarcinasse.

(60) *Omnia.* Ita omnes libri veteres et editiones. Verum quia in editione Rigaltii mendose excusum est *monia* pro *omnia*, Angli absque ulla vetusti codicis auctoritate, existimantes haud dubie syllabas *testi* excidisse typographis Rigaltii, posuerunt *testimonia.* Et tamen Rigaltius monuerat in erratis legendum esse *omnia.*

promotum est. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Fraternitatem salutate. Valete.

288 EPISTOLA XXV (61).

(Erasm., IV, 3; Pamel., Rigal., Baluz., XXV; Paris., XXIV; Oxon., Lips., XXVIII.)

AD MOYSEN ET MAXIMUM ET CÆTEROS CONFESSORES.

ARGUMENTUM. — *Epistola hæc est gratulatoria ad confessores Romanos.*

I. Cyprianus Moysi et Maximo presbyteris et cæteris confessoribus, dilectissimis fratribus, salutem. Gloriam fidei et virtutis vestræ, fortissimi [51] ac beatissimi fratres, jampridem de opinione cognoveram, lætatus satis et plurimum gratulatus quod vos confessione sui nominis paraverit [52] ad coronam Domini nostri Jesu Christi præcipua dignatio. Vos enim primores et duces ad nostri temporis prælium facti, cœlestis militiæ signa movistis. Vos spiritale certamen quod nunc geri Deus voluit vestris virtutibus imbuistis. Vos surgentis belli impetus primos immobili robore atque inconcussa stabilitate [53] fregistis. Inde initia felicia pugnandi orta sunt; inde vincendi auspicia cœperunt. Contigit [54] hic per tormenta consummari [55] martyria. Sed qui in congressione [56] præcedens exemplum virtutis fratribus factus est, cum martyribus in honore communis est. Coronas vestra [57] manu sertas inde huc tradidistis, et de poculo salutari fratribus propinastis.

II. Accessit ad confessionis exordia gloriosa et militiæ [58] victricis auspicia disciplinæ tenor quem de epistolæ vigore perspeximus, quam modo ad collegas vestros in confessione vobiscum Domino [59] copulatos (62) sollicita admonitione misistis [60] ut Evangelii sancta præcepta et tradita nobis semel mandata vitalia forti et stabili observatione teneantur. Ecce alius gloriæ vestræ sublimis gradus, ecce A iterum cum confessione geminatus promerendi Dei titulis, stare firmo [61] gradu, et in hac acie qui Evangelium conantur irrumpere et, præceptis Domini subruendis manus **289** impias inferentes [62], fide robore submovere, præbuisse ante initia virtutum, nunc et morum magisteria præbere. Dominus post resurrectionem mittens apostolos mandat et dicit: *Data est mihi omnis potestas in cœlo et in terra. Ite ergo et docete gentes omnes, tingentes* [63] *eos in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, docentes eos observare omnia quæcunque præcepi vobis* (*Matth.*, XXVIII, 19). Et Joannes apostolus mandati memor in Epistola sua postmodum ponit [64]: *In hoc*, inquit, *intelligimus quia cognovimus eum, si præcepta ejus custodiamus. Qui* B *dicit quoniam cognovit eum et mandata ejus non servat, mendax est et veritas in illo non est* (I *Joan.*, II, 3, 4). Hæc præcepta custodienda [65] suggeritis divina et cœlestia mandata servatis. Hoc est confessorem Domini, hoc est esse martyrem Christi, servare vocis suæ inviolatam circa omnia, et solidam firmitatem. Nam velle præter Dominum [66] (63) martyrem fieri et præcepta Domini destruere conari, ut adversus illum dignatione quam tibi dederit, armis ab illo acceptis rebellem quodammodo fieri, hoc est Christum confiteri velle [67] et Evangelium Christi negare. Lætor igitur ex vobis, fortissimi [68] ac fidelissimi fratres; et quantum gratulor martyribus istic [69] honoratis (64) C ob virium gloriam, tantum gratulor pariter et vobis ob Dominicæ etiam disciplinæ coronam. Dignationem suam Dominus multiplici genere largitatis infudit, bonorum militum laudes et glorias spiritales copiosa varietate distribuit. Honoris vestri participes et nos sumus, gloriam vestram nostram gloriam computamus, quorum tempora illustravit tanta felicitas, ut ætatem nostram (65) videre contingeret probatos servos Dei et Christi milites

Variæ lectiones.

[51] Charissimi *Lam. Ebor.* [52] Illustraverit *Ver.* [53] Inconcussa fidei stabilitate *Lam.* [54] Contingit *Oxon.* [55] Consummare *Ver.* [56] Confessione *Lam. Ebor. NC.* 1. [57] Vestras *MR.* [58] Ad gloriosæ militiæ *Pem. Voss.* [59] Domini *Bod.* 1. [60] Fecistis *Ver.* [61] Firmas *Bod.* 1. [62] Et hanc aciem quæ Evangelium — impias inferre *Lam. Ebor. NC.* 1. Quæ in Evangelio coronatur *Ver. Vat. innom. Spir. Reb.* [63] Baptizantes *Ebor. NC.* 1. [64] Ponit et dicit *Pem. Lin. Voss.* 2. [65] Cum custodienda *Oxon.* [66] Pro Domino *NC.* 2. [67] Nolle *Pem.* [68] Dilectissimi fratres *Lam. Lin. Ebor. NC.* 1. [69] Illis *Pem.*

Steph. Baluzii notæ.

(61) In vetusto codice Remigiano epistola ista dicitur scripta Mosi, Maximo, Nicostrato et cæteris. In veteri Catalogo episcoporum Ecclesiæ Romanæ, quem Rigaltius laudat ex codice Nicolai Fabri Peirescii, legitur: « Post passionem Fabii Moyses et Maximus presbyteri et Nicostratus diaconus comprehensi sunt et in carcerem sunt missi. Ita etiam in alio catalogo quem ex Cuspiniano edidit Ægidius Bucherius: ex quo colligitur pro *Fabii*, quod est in libro Peirescii, reponendum esse *Fabiani*. Maximum fuisse presbyterum Ecclesiæ Romanæ testatur papa Cornelius apud Eusebium, lib. VI, cap. 3 *Historiæ ecclesiasticæ*. Vide Baronii Adnotationes ad Martyrologium Romanum die 19 Novembris.

(62) *Domino copulatos.* In codice Beccensi scriptum est *Domini.*

D (63) *Præter Dominum.* In plerisque veteribus libris scriptum est, *Per Dominum.* In uno meo: « Nam præter Dominum martyrem fieri. » In Beccensi: « Nec propter Dominum martyria fieri. » Ita etiam fere Carnotensis.

(64) *Honoratis.* Codex Gratianopolitanus, *honeratis.* Quidam libri veteres et quædam editiones habent *coronatis.*

(65) *Ætatem nostram.* Ita nos reposuimus secuti auctoritatem veterum editionum et octo veterum exemplarium. Fatendum tamen est lectionem quæ habet *ætate nostra* exstare etiam in octo codicibus antiquis.

In calce hujus epistolæ et in calce epistolæ 34, scriptum est antiquitus in codice Pithœi: « Emendavit Justinus Romæ. »

coronatos. Opto vos [70], fortissimi, ac beatissimi fratres, semper bene valere et nostri meminisse. A

290 EPISTOLA XXVI (66).

(Palm., Rigalt., Baluz., XXVI; Paris., XXV; Oxon., Lips., XXXI.)

MOYSES, MAXIMUS, NICOSTRATUS, ET ALII CONFESSORES RESPONDENT PRÆCEDENTI EPISTOLÆ.

ARGUMENTUM. — *Solatia quæ ex Cyprianis litteris perceperant Romani confessores, grati agnoscunt. — Martyrium non pœna, sed felicitas. — Voces evangelicæ faces ad inflammandam fidem. — In lapsorum causa Cypriani sententiæ acceditur.*

I. Cæcilio Cypriano (67), episcopo Ecclesiæ Carthaginensium, Moyses et Maximus presbyteri et Nicostratus et Rufinus diaconi et cæteri confessores in fide veritatis perseverantes, in Deo Patre et B in Filio ejus Jesu Christo Domino nostro et in Spiritu sancto salutem. Inter varios et multiplices, frater, dolores nobis constitutis propter præsentes multorum fratrum [71] per totum pene orbem ruinas, hoc præcipuum nobis solatium supervenit, quod acceptis litteris tuis erecti sumus [72], et dolentis animi mœroribus fomenta [73] suscepimus. Unde intelligere jam possumus gratiam divinæ providentiæ forsitan non ob aliam causam nos tam diu clausos vinculis carceris reservare voluisse, nisi ut, instructi [74] et robustius animati litteris tuis, voto proniore ad coronam destinatam possemus pervenire. Illuxerunt enim nobis litteræ tuæ ut in tempestate [75] quadam serenitas, et in turbido mari exoptata tranquillitas, et in laboribus requies, ut C in periculis et doloribus sanitas, ut in densissimis tenebris candida lux et refulgens [76]. Ita illas animo sitiente perbibimus et voto esuriente suscepimus, ut ad certamen inimici [77] ex illis nos satis pastos et saginatos (68) gaudeamus. Reddet tibi Dominus pro ista **291** tua charitate mercedem, et hujus tam boni operis repræsentabit debitam frugem. Non minus enim coronæ mercede condignus est qui hortatus est quam qui et passus est, non minus laude condignus qui docuit quam qui et fecit. Non minus honorandus est qui monuit quam qui dimicavit, nisi quoniam nonnunquam magis gloriæ cumulus redundat ad eum qui instituit quam ad eum qui se docibilem discipulum subministravit. Hic enim fortassis hoc quod exercuit non habuisset, nisi ille docuisset.

II. Percepimus igitur, iterum dicimus, frater Cypriane, magna gaudia, magna solatia, magna fomenta, maxime quod et gloriosas martyrum, non dicam mortes, sed immortalitates gloriosis et condignis laudibus prosecutus es. Tales enim excessus talibus vocibus prosequendi (69) fuerunt, ut quæ referebantur sic dicerentur qualiter facta sunt. Ex tuis ergo litteris vidimus gloriosos illos martyrum triumphos, et oculis nostris quodam modo cœlum illos petentes prosecuti sumus, et inter Angelos ac Potestates Dominationesque cœlestes constitutos contemplati [78] sumus. Sed et Dominum apud Patrem testimonium suum illis promissum perhibentem (70) [79] auribus nostris quodam modo sensimus [80]. Hoc est ergo quod et nobis animum in dies erigit, et ad consequendos gradus tantæ dignationis incendit [81].

III. Quid enim gloriosius, quidve felicius ulli ho-

Variæ lectiones.

[70] Desunt reliqua in *Corb.* [71] Fratrum *omittit Oxon.* [72] Et rectissimus *Bod.* 2. *Lam. Ebor. NC.* 1 Et recreati *Ben.* [73] Dolendi animæ roboris fomenta *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. [74] Instructius *Manut.* [75] Exorta *Bod.* 2. *Ben. Lam. Ebor. NC.* 1. [76] Lux refulgens *Ben. Bod.* 2. [77] Certamen animi *Lam. Bod.* 2. *Ebor.* [78] Quasi contemplati *Lam. NC.* 1. *Ebor. Ben. Bod.* 1, 2. *Vat. Vet. innom.* [79] Reddentem *Lam. Ebor. NC.* 1. *Ben.* [80] Similiter sensimus *Bod.* 2. *Lam. Ebor. NC.* 1. *Ben.* [81] Accendit *Ben.* intendit *Impr.*

Steph. Baluzii notæ.

(66) In vetustissimo codice Sancti Remigii Remensis scriptum est antiquitus in titulo istius epistolæ : « Incipit rescriptum Mysei et Maximi ad Cyprianum, quam dictavit Novatianus. » In Gratianopolitano Myseus sæpe dicitur quem vulgo vocamus Moysem. In Martyrologio edito a Floren- D tinio 15 Februarii, « Civitate Asiæ Moysei. » In fragmentis Paciani, in codice Flori, legitur in parænesi ad pœnitentiam, « Apud Moseum et veteres, » et paulo post : « Moyseum pro blasphematore. » In initio conflictus Arnobii cum Serapione legitur *Moseo.* Vide Præfationem viri clarissimi domni Bernardi de Montefalcone, *ad Athanasium,* pag. 34. De Novatiani eloquentia, a quo epistola ista dicitur dictata, vide quæ notantur infra ad epist. 30.

(67) *Cæcilio Cypriano.* Hanc inscriptionem accepimus ex eodem codice sancti Remigii. Eam vero ob eam in primis causam posuimus, quod ex ea discamus formam scribendi illorum temporum. Nam haud dubie inscripta fuit epistola eo modo quo legitur in illo veteri libro.

(68) *Pastos et saginatos.* Supra in Epistola *ad Donatum,* pag. 3 (col. 192) : « Impletur in succum cibis fortioribus corpus, ut saginatus in pœnam carius pereat. » Mos olim erat, ut annotat Holstemus ad *Acta sanctarum Perpetuæ et Felicitatis,* eos qui vel pœnæ causa ad gladiatorium vel venatorium ludum dati essent, aut sponte se iisdem addicerent, saginari prius a magistris ludi, ut habiliores ac valentiores producerentur. Apud T. Livium, lib. V, scriptum est saginare plebem populares suos ut jugulentur. Tacitus in libro II *Historiarum :* « Ibi militibus Vitellius paratos cibos et gladiatoriam saginam dividebat. » Hieronymus in libro II *adversus Jovinianum :* « Athletas, quorum vita et ars sagina est. » Q. Curtius, lib. IX : « Intererat epulis Dionysius Atheniensis, pugil nobilis, et ob eximiam virtutem virium a rege promotus et gratus. Invidi malignique increpabant per seria et ludum saginati corporis sequi inutilem belluam. » Vide Cassianum, lib. VI, cap. 7, *de Institutis renuntiantium.*

(69) *Prosequendi.* Ita nos restituimus, secuti auctoritatem vetusti codicis Remigiani, cum antea legeretur *personandi.* Et certe nostra lectio semper melior apparebit.

(70) *Perhibentem.* Codex Fuxensis : « Perhibentem atque reddentem. »

minum poterit ex divina dignatione contingere, quam inter ipsos carnifices in ipso interitu (71) confiteri Dominum **292** Deum, quam inter sævientia [82] sæcularis potestatis varia et exquisita tormenta, etiam extorto et excruciato [83] et excarnificato corpore, Christum Dei Filium, etsi recedente, sed tamen libero spiritu, confiteri, quam relicto mundo cœlum petisse, quam desertis hominibus inter Angelos stare, quam impedimentis omnibus sæcularibus ruptis in conspectu Dei jam se liberum sistere, quam cœleste regnum sine ulla cunctatione tenere, quam collegam passionis cum Christo in Christi nomine factum fuisse, quam judicis sui divina dignatione judicem factum fuisse (72), quam immaculatam conscientiam de confessione nominis reportasse, quam humanis et sacrilegis legibus contra fidem non obedisse, quam veritatem voce publica contestatum fuisse, quam ipsam quæ ab omnibus metuatur moriendo mortem subegisse, quam per ipsam mortem immortalitatem consecutum fuisse, quam omnibus sævitiæ instrumentis excarnificatum et extortum [84] ipsis tormentis tormenta superasse, quam omnibus dilaniati corporis doloribus robore animi reluctatum fuisse, quam sanguinem suum profluentem non horruisse, quam supplicia sua post fidem amare cœpisse, quam detrimentum vitæ suæ putare non exisse [85] (73)?

IV. Ad hoc enim prælium quasi quadam tuba Evangelii sui nos excitat Dominus dicens : *Qui plus diligit patrem aut matrem quam me, non est me dignus; et qui plus diligit animam* [86] (74) *suam quam me, non est me dignus; qui non tollit crucem suam et sequitur me, non est me dignus* **293** (*Matth.*, x, 37). Et iterum : *Beati qui persecutionem passi fuerint* [87] *propter justitiam; ipsorum enim est regnum cœlorum. Beati eritis* [88] *cum vos persecuti fuerint et odio habuerint* [89] (75). *Gaudete et exsultate. Sic enim et prophetas persecuti sunt, qui ante vos fuerunt, patres eorum* (76) (*Matth.*, v, 10, 12). Et iterum : *Quoniam ante reges et potestates* [90] (77) *stabitis, et tradet frater fratrem ad mortem, et pater filium; et qui perseveraverit usque ad finem, hic salvus erit* (*Matth.*, x, 18, 21, 22). Et : *Vincenti dabo sedere super thronum meum, sicut et ego vici et sedi super thronum Patris mei* (*Apoc.*, III, 21). Sed et Apostolus [91] : *Quis nos separabit a charitate Christi? Pressura, an angustia, an persecutio, an fames, an nuditas, an periculum, an gladius? sicut scriptum est : Qui propter te interficimur tota die, æstimati sumus velut oves victimæ* (78), *sed in iis omnibus supervincimus* (79) *pro eo qui nos dilexit* (*Rom.*, VIII, 35, 37).

V. Hæc et hujusmodi cum in Evangelio collata perlegamus [92], et quasi faces quasdam ad inflamman-

Variæ lectiones.

[82] Sævientes *Lam. Ebor. NC.* 1. [83] Excruciato corpore *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. [84] Excoriatum *Lam. Bod.* 2. *Ebor.* [85] Vixisse *Vat. Bod.* 2. Vicisse *Ver. Ben.* [86] Sic *Ben. omittit Oxon.* [87] Patiuntur *Lam. Ebor. NC.* 1. [88] Beati estis *Bod.* 1. [89] *Sic Lam. Ebor. NC.* 1. Oderint *Oxon.* [90] Præsides *Bod.* 1, 2. *Lam. Ebor. NC.* 1. [91] Paulus *Lam. Ebor. NC.* 1. *Ben.* [92] Perlegimus *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(71) *In ipso interitu.* In editione Manutii, cui prima editio istius epistolæ debetur, et in editionibus quæ postea secutæ sunt legitur *interritum.* Quod cum vir doctissimus Dionysius Petavius existimaret esse mendosum, censuit in notis ad Themistium reponi debere *inter ictus.* Quæ conjectura videbatur ei loco admodum convenire; eamque ego valde probabam, præsertim cum ea confirmari posse videretur auctoritate etiam Cypriani, qui scribit in epistola 54, pag. 71. « Sub ictu mortis; » in epistola 65. p. 113, « Sub ictu passionis, » ut apud Pontium quoque diaconum in Vita ejus, in epistola 81. pag. 165, « Sub ictu agonis, » et in calce libri *adversus Demetrianum*, pag. 224, « Sub ipso exitu vitæ. » Verum, inventa semel vera lectione, non opus est uti conjecturis. Lectionem autem a me restitutam reperi in eodem libro Remigiano. Eamdem habuisse Anglos in suis codicibus, satis constat.

(72) *Quam judicis... fuisse.* Segmentum istud deest in tribus antiquis codicibus, in Remigiano nimirum, in Divionensi et in Sorbonico.

(73) *Non exisse.* Id est, non excessisse a vita. Ipse Cyprianus in libro *de Mortalitate*, pag. 234 : « Pati timetis, exire non vultis. » Hinc *exitus* pro morte sæpe apud eumdem Cyprianum.

(74) *Et qui plus diligit animam.* Hæc, quæ exstant in editione Manutii, et desunt in Morelliana, Pamelius consilio potius quam auctoritate prætermisit, quia non reperiuntur, ut ille ait, neque in Græcis neque in Latinis codicibus. Sed ego in emendandis Cypriani operibus non quæro quid reperiatur in Græcis et Latinis exemplaribus sacrorum Bibliorum, sed quid Cyprianus scripserit. Exstat autem hæc sententia in duobus antiquis codicibus sancti Remigii Remensis, in Sorbonico et in Fuxensi, id est in omnibus fere codicibus antiquis. Etenim sex tantum epistolæ istius antiqua exemplaria habui. Exstat etiam in quatuor antiquis codicibus laudatis in editione Anglicana.

(75) *Odio habuerint.* Ita vetus codex Remigianus, Sorbonicus, Divionensis, Gratianopolitanus et Fuxensis. Ita etiam editio Manutiana.

(76) *Patres eorum.* Hæc desunt in codice Remigiano et Fuxensi.

(77) *Potestates.* Iidem libri veteres habent *præsides.*

(78) *Victimæ.* Ita etiam in epistola ad Fortunatum *de Exhortatione Martyrii*, cap. 6, et lib. III *Testimoniorum*, cap. 18. At tres codices nostri et quinque in editione Anglicana laudati præferunt *occisionis*, Fuxensis *jugulationis.* Vulgata editio Epistolæ Pauli ad Romanos *occisionis.* Sic etiam citat sanctus Augustinus, lib. I *Retractat.*, cap. 7, et lib. IV *de Doctrina Christiana*, cap. 20. Item Primasius. Vide annotationes Erasmi in hunc locum Pauli.

(79) *Supervincimus.* Cum viderem pro hac voce, quæ Latina non est, scriptum esse *speramus* in codice Remigiano veteri, in Gratianopolitano et in Divionensi, tum etiam in quinque quorum variæ lectiones exstant in editione Anglicana, huc valde

dam fidem Dominicis vocibus suppositas nobis sentiamus, hostes veritatis jam non tantum non perhorrescimus, sed et provocamus (80), et inimicos Dei jam hoc ipso quod non cessimus vicimus [93], et nefarias contra **294** veritatem leges [94] subegimus. Et si nondum nostrum sanguinem fudimus, sed fundere [95] (81) parati sumus, nemo hanc (82) dilationis nostræ moram clementiam judicet, quæ nobis officit, quæ impedimentum gloriæ facit (83), quæ cœlum differt, quæ gloriosum Dei conspectum inhibet. In hujusmodi enim certamine, et in hujusmodi, ubi decertat fides [96], prælio, mora martyres [97] non detulisse, vera clementia est. Pete ergo, Cypriane charissime, ut nos gratia sua Dominus magis ac magis in dies singulos quosque uberius [98] atque propensius et armet et illustret et viribus B potentiæ suæ firmet ac roboret [99], et quasi [1] optimus imperator, milites suos, quos usque adhuc in castris carceris exercuit et probavit (84), producat jam ad propositi certaminis campum. Porrigat nobis arma divina, illa tela quæ nesciunt vinci, loricam justitiæ quæ nunquam solet rumpi, clypeum fidei qui non potest perforari, galeam salutis (85) quæ non potest frangi [2], et gladium spiritus, qui A non consuevit vulnerari. Cui enim magis hæc ut pro nobis petat mandare debemus, quam tam glorioso episcopo, ut hostiæ destinati [3] petant auxilium de sacerdote ?

VI. Ecce aliud gaudium nostrum, quod in officio **295** episcopatus tui, licet interim (86) a fratribus pro temporis conditione distractus es, tamen non defuisti, quod litteris confessores frequenter corroborasti, quod etiam sumptus necessarios de tuis laboribus justis præbuisti, quod in omnibus te præsentem quodammodo semper exhibuisti, quod in nulla officii tui parte quasi aliquis desertor claudicasti. Sed quod nos ad majorem lætitiam robustius provocavit [4] tacere non possumus, quin omni vocis nostræ testimonio prosequamur. Animadvertimus enim te congruente censura (87) et eos digne objurgasse (88) qui, immemores delictorum suorum, pacem a presbyteris per absentiam tuam (89) festinata et præcipiti cupiditate extorsissent [5], et illos qui sine respectu Evangelii sanctum Domini canibus (90) et margaritas porcis profana [6] facilitate donassent, cum grande delictum, et per totum pene orbem incredibili vastatione grassatum, non oporteat nisi, ut ipse scribis,

Variæ lectiones.

[93] Vincimus *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. [94] Civitatem leges *Ver.* [95] Fudisse *Oxon.* [96] Certamine ubi decertat fides *Lam. Ebor. NC.* 1. *Ben.* [97] Martyres prælio non *Lam. Ebor. NC.* 1. *Ben.* [98] Liberius *Lam. Ebor. NC.* 1. [99] Probet ac formet *Lam. Ebor. NC.* 1. *Ben.* [1] Qua optimus *Ver.* Quia *Vat.* [2] Galea — frangi *omittit Oxon.* [3] Destinatæ *Ver. Ben.* [4] Provocastis *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. [5] Extorsisse dicuntur *Lam. Ebor. Bod.* 2. *NC.* 1. [6] Prona *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

inclinabat animus ut vocem minime Latinam expungerem, eam quæ Latina est substituerem, præsertim cum ea exstet in Vulgata editione Epistolæ sancti Pauli ad Romanos, et illa quoque utatur sanctus martyr in libro *de Exhortatione Martyrii* ad Fortunatum. Verum, cum viderem illum posuisse *supervincimus* in libro III *Testimoniorum*, cap. 18, eamque vocem retentam esse a Tertulliano in *Scorpiace*, et a sancto Augustino, lib. IV *de Doctrina Christiana*, cap. 20, et lib. II *de Civitate Dei*, cap. 23, tum etiam in epistola Evodii ad Augustinum, existimavi nihil esse mutandum. Sic in Psalmis sæpe legitur *Supersperavi*; apud Tertullianum, in libro *de Pœnitentia*, *Superscenditur*; apud Symmachum, lib. I, epist. 56, *Superpingo*; apud Sidonium, lib. IX, epist. 3, *Superinspicis*. Hic interim admonendum est codicem Veronensem habere *Supervincimus* in libro *ad Fortunatum*, non vero *Speramus*.

(80) *Provocamus*, id est, ultro nos offerimus D persecutoribus, mori optantes, ut fecerant olim martyres Lugdunenses et Viennenses apud Eusebium. Tertullianus in libro *ad Scapulam*: « Denique, cum omni sævitia vestra concertamus, etiam ultro erumpentes. » Vide *Acta passionis sancti Stephani Papæ et martyris* in ipso initio. Et tamen publica temporis illius disciplina prohibebat ne quis ultro se offerret, cum hoc Scriptura divina prohibeat, ut legitur in Actibus proconsularibus de martyrio Cypriani; quia non temeritas, sed fides et modestia coronatur, ut legitur in epistola Ecclesiæ Smyrnæorum apud Eusebium, ex versione Rufini. Deinde Mensurius episcopus Carthaginensis istud ita severe prohibuit ut etiam honorari prohibuerit Christianos qui se offerrent persecutionibus non comprehensi, uti pluribus dictum a nobis est ad caput undecimum Lactantii *de Mortibus Persecutorum*. Vide C etiam sanctum Ambrosium, sive quis alius auctor est (cap. 27) *Officiorum*, et concilium Eliberitanum, canone 60, et Rigaltium ad Epistolam IV Cypriani.

(81) *Fundere.* Hæc est lectio veteris libri Remigiani, certe optima. Sic etiam habent tres libri veteres laudati in editione Anglicana.

(82) *Nemo hanc.* Idem codex Remigianus. « Nemo hanc dilectionem nostram more dementiæ judicet. »

(83) *Quæ impedimentum gloriæ facit.* Istud deest in eodem codice Remigiano.

(84) *Exercuit et probavit.* Codex Divionensis et recentior Remigianus, *ut probavit et probat.* In illis autem omittitur vox *exercuit.*

(85) *Galeam salutis.* Istud addidimus ex vetusto Remigiano, auctoritatem quoque secuti quinque veterum exemplarium Anglicanorum.

(86) *Licet interim.* In eodem vetusto codice Remigiano legitur, « licet inter initia fratribus pro temporis conditione destrictis, » haud dubie pro *distractis*. Ita etiam quinque codices Anglicani.

(87) *Te congruente censura.* Idem codex Remigianus, « Tua congruente censura eos digne. » Ita etiam recentior Remigianus et Compendiensis.

(88) *Eos objurgasse.* Respicit hic locus ad Epistolam XXII, in qua agitur de pace quam quidam turbulenti sibi datam aiebant a confessoribus et martyribus. Quæ res magnam invidiam conflaverat Cypriano, quia id aiebat factum esse contra disciplinam ecclesiasticam. Vide etiam epist. 11.

(89) *Per absentiam tuam.* Editio Manutiana et quatuor libri veteres, *per impatientiam.* Utraque lectio potest esse bona.

(90) *Canibus.* Hæc vox itemque vox *porcis* desunt in omnibus libris veteribus.

caute moderateque tractari, consultis omnibus episcopis, presbyteris, diaconibus, confessoribus, et ipsis stantibus laicis (91), ut in tuis litteris et ipse testaris; ne, dum volumus importune ruinis subvenire, alias majores ruinas videamur parare : ubi enim (92) divinus [7] sermo relinquitur, si tam facile peccantibus venia præstetur? Fovendi sunt sane ipsorum [8] animi et ad **296** maturitatis suæ tempus nutriendi, et de Scripturis sanctis quam ingens et supra omnia peccatum commiserint instruendi (93). Nec hoc animentur quia multi sunt (94); sed hoc ipso magis reprimantur quia non pauci sunt. Nihil ad extenuationem delicti numerus impudens valere (95) consuevit [9], sed pudor, sed modestia, sed patientia (96), sed disciplina, sed humilitas atque subjectio [10], sed alienum de se expectasse judicium, sed alienam de suo [11] sustinuisse sententiam. Hoc est quod pœnitentiam probat; hoc est quod impresso [12] vulneri inducit cicatricem; hoc est quod dejectæ mentis ruinas (97) erigit et attollit, quod ardentem delictorum æstuantium vaporem restinguit (98) et finit. Non enim quæ sanorum sunt corporum medicus ægris dabit [13], ne importunus cibus tempestatem valetudinis sævientis [14] non reprimat, sed accendat; scilicet ne quod potuisset maturius jejunio extenuari [15], per impatientiam longius pasta cruditate producat [16].

A VII. Eluendæ sunt igitur impio sacrificio manus inquinatæ operibus bonis [17], et nefario cibo ora misera [18] polluta pœnitentiæ sunt [19] veræ sermonibus expianda, et in secretis cordis fidelis novellandus et consecrandus est animus [20]. Crebri pœnitentium gemitus audiantur : non semel tantum, sed **297** iterum fideles ex oculis lacrymæ profundantur, ut illi ipsi oculi qui male simulacra conspexerunt, quæ illicita commiserant, satisfacientibus [21] Deo fletibus deleant. Non est nisi patientia (99) morbis necessaria. Luctantur cum suo dolore qui languent, et ita demum sperant sanitatem, si tolerantia superarint dolorem; infidelis enim cicatrix quam cito festinans medicus induxit, et ad quemlibet casum medela rescenditur [22], si B non [23] fideliter de ipsa tarditate remedia præstentur : cito rursus in incendium flamma [24] revocatur, nisi totius ignis, etiam usque ad extremam scintillam, materia restinguatur; ut merito hujusmodi homines sciant sibi etiam de ipsa mora magis consuli et fideliora necessariis dilationibus remedia præstari. Cæterum, ubi erit quod custodia squalidi carceris includuntur [25] qui Christum confitentur, si sine periculo fidei sunt qui negaverunt? ubi, quod in nomine Dei catenarum ambitu vinciuntur, si sine communicatione non sunt qui confessionem Dei non retinuerunt [26]? ubi, quod detenti martyres

Variæ lectiones.

[7] Divini metus *Lam. Ebor. Bod.* 1. *NC.* 1. [8] Lapsorum *Vat.* [9] Impudens contulit. *Vat.* [10] Subjectio : Hoc est *Lam. Ebor.* [11] Sed de suo actu *Bod.* 1. [12] Hoc impresso. *Ver.* [13] Sanis corporibus, sed ægris medicus dabitur *Lam. Ebor.* 2. *NC.* 1. [14] Sævientis *omittit Lam. NC.* 1. *Ebor.* [15] Attenuante sanari *Lam. Bod.* 1, 2. *NC.* 1. Attenuari *Ver.* [16] Videatur produci *Lam. Ebor. Bod.* 1, 2. *Ben. Manut.* [17] Malis *Ben. Lam. Ebor. NC.* 1. [18] Misera *omittit. Lam. NC.* 2. *Ben.* [19] Patienter *addit NC.* 1. Veris sermonibus *Lam. Ebor. NC.* 1. *Ben.* [20] Novellandus est animus. *Lam. Bod.* 1, 2. *Ebor. NC.* 1. *Ben.* [21] Satisfacientes *Lam. Ebor.* 1. *NC.* 1. *Ben.* [22] Exstinguitur *Vat.* [23] Cui non *Lam. Ebor. NC.* 1. *Ben.* [24] Præstentur. Incendium flammæ *Lam. Ebor. NC.* 1. Lamina revocatur *Ver.* [25] Cæterum ubi erit quod judicia patiuntur, quod carcere includuntur *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2 *Ben.* [26] Dei renuerunt *Lam. Ebor. NC.* 1. *Manut.*

Steph. Baluzii notæ.

(91) *Stantibus laicis.* Id est laicis qui constantes fuerant in confessione nominis, qui non cesserant tormentis, qui non sacrificaverunt idolis. Inde in epistola sequenti scriptum est Ecclesiam esse constitutam etiam in stantibus. Vide etiam epist. 30.

(92) *Ubi enim.* Vetus Remigianus : « Ibi enim divinus metus relinquitur cum tam facile peccantibus venia præstatur. » Vocem *metus* habent etiam aliquot alii libri veteres.

(93) *Et de Scripturis instruendi.* Hæc desunt in tribus antiquis codicibus.

(94) *Quia multi sunt.* Tertullianus in initio libri *de Pudicitia* : « Quasi non facilius sit errare cum pluribus, quando veritas cum paucis ametur. » Hieronymus in dialogo *adversus Pelagianos* : « Multitudo sociorum nunquam te catholicum, sed hæreticum esse demonstrabit. » Nam, ut idem alibi ait, « Peccantium multitudo non quærit errori patrocinium. » Seneca in libro *de Vita beata* cap. 2 : « Non tam bene cum rebus humanis agitur ut meliora pluribus placeant. Argumentum pessimi turba est. » Idem lib. I *de Clementia*, cap. 21 : « Fecit enim consuetudinem peccandi multitudo peccantium. » Quintilianus, lib. I, cap. 6 : « Unde enim tantum boni ut pluribus quæ vera sunt placeant ? » Ovidius, lib. I *de Arte amandi* :

Pleraque sunt semper deteriora bonis.

Matthæus Bossus in disputatione, quæ est *de Gaudio* : « Levitatis et pessimi erroris auctor semper est turba. » Et Cicero in initio libri *Tusculanarum quæstionum* : « Ad vitia consentiens multitudo. » Adnotat Nonius Marcellus antiquos paucorum numerum posuisse pro bonis, sicut et multorum pro malis. T. Livius, lib. XXI : « Pauci ac optimus quisque Hannoni assentiebantur. »

(95) *Valere.* Hæc vox non habetur in editione Morelliana, et deest etiam in quinque codicibus antiquis. Pro ea autem vetus Remigianus præfert *proficere*.

(96) *Patientia.* Quidam codices habent *pœnitentia*, facili et multum obvio errore, uti monuimus ad Epistolam XVII, pag. 403. Codex Gratianopolitanus et editio Morellii habent *sapientia*.

(97) *Dejectæ mentis ruinas.* Vetus Remigianus, *declives et trementes ruinas erigit et extollit.*

(98) *Vaporem restinguit.* Tres libri veteres habent *exstinguit* : « Congruas escas medicus ægris dat. Non enim, » etc. Vetus Remigianus, *morbum restinguit et finit.* Ita etiam Gratianopolitanus.

(99) *Nisi patientia.* Idem codex Remigianus, *non est impatientia.* Ita etiam Sorbonicus, Fuxensis et Gratianopolitanus. In recentiore Remigiano et in Divionensi : *Non est nisi patientia in morbis.* Lucanus IX :

Gaudet patientia duris.

gloriosas [27] animas ponunt, si qui dereliquerunt fidem periculorum et delictorum suorum non sentiunt magnitudinem? Quod si nimiam impatientiam præferunt [28] et intolerabili festinatione (1) communicationem exposcunt, frustra querula (2) ista et individiosa ac nihil adversus veritatem valentia jactant petulanti et infreno ore convicia, quandoquidem licuerit illis suo jure retinere quod nunc sua sponte quæsita necessitate [29] coguntur postulare. Fides enim quæ potuit Christum confiteri, **298** potuit et a Christo in communicatione retineri. Optamus te (3), beatissime ac gloriosissime papa [30], in Domino semper bene valere et nostri meminisse.

EPISTOLA XXVII (4).

(Pamel., Rigalt., Baluz., XXVII; Paris., XXVI, Oxon., Lips., XXXIII.)

CYPRIANUS LAPSIS.

ARGUMENTUM. — *Argumentum hujus epistolæ infra habes epistola* XXIX. « *Litteras, inquit, ad me fecerunt, pacem non dandam sibi postulantes, sed quasi jam datam sibi vindicantes, quod dicant Paulum omnibus pacem dedisse, sicut in litteris eorum quorum exemplum ad vos transmisi, legetis, simul quid et ego eis breviter rescripserim.* » *Desideratur autem lapsorum epistola ad quos rescribit.*

I. Dominus noster, cujus præcepta (5) et monita observare debemus, episcopi honorem et Ecclesiæ suæ rationem disponens, in Evangelio loquitur [31] et dicit Petro : *Ego tibi dico quia tu es Petrus,* A *et super istam petram ædificabo Ecclesiam meam, et portæ inferorum non vincent eam* (6) : *et tibi dabo claves* (7) *regni cœlorum ; et quæ ligaveris super terram erunt ligata et in cœlis, et quæcumque solveris super terram erunt soluta et in cœlis* (*Matth.*, XVI, 18, 19). Inde per temporum et successionum vices episcoporum ordinatio et Ecclesiæ ratio decurrit, ut Ecclesia super episcopos constituatur et omnis actus Ecclesiæ per eosdem præpositos gubernetur. Cum hoc itaque divina lege [32] fundatum sit, miror quosdam audaci temeritate sic mihi **299** scribere voluisse, ut Ecclesiæ nomine litteras facerent (8), « quando [33] Ecclesia (9) in episcopo et clero et in omnibus stantibus sit constituta. » Absit enim nec Domini [34] misericor- B dia et potestas ejus invicta (10) patiatur ut Ecclesia esse dicatur lapsorum numerus, cum scriptum sit : *Deus non est mortuorum, sed vivorum* (*Matth.*, XXII, 32). Omnes quidem vivificari optamus, et ut in statum pristinum restituantur precibus nostris et gemitibus oramus. Si autem quidam lapsi Ecclesiam se volunt esse, et si apud illos atque in illis est Ecclesia, quid superest, quam ut ipsi rogentur a nobis ut nos ad Ecclesiam dignentur admittere? Summissos ergo et quietos et verecundos esse oportet eos qui delicti sui memores satisfacere Deo debent, nec Ecclesiæ nomine litteras facere, cum se magis sciant Ecclesiæ scribere.

II. Scripserunt autem mihi nuper quidam de

Variæ lectiones.

[27] Ubi qui detenti gloriosas, *Lam. Ebor. NC.* 1. *Manut.* [28] Præferunt minimam patientiam *Ben. Vat. Lam Ebor. Bod.* 1, 2. *NC.* 2. Impatientiam præ se ferunt *Oxon.* [29] Nunc necessitate *Lam. Ebor. NC.* 1. [30] Optamus te, frater *Rigalt. Oxon.* [31] Loquitur Ecclesiæ *Bod.* 1. [32] Hoc ita divina lege *Bod* 1. [33] Voluisse, quando *Impr.* [34] Ne Domini *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(1) *Intolerabili festinatione.* Vetera exemplaria, *intolerabilem festinationem communicationis.* Sed hanc lectionem Pamelius ait esse pessimam.

(2) *Querula.* Quidam libri veteres, *querelosa.*

(3) *Optamus te.* Revocavimus hanc clausulam veterum editionum, quam reperimus etiam in quatuor antiquis codicibus. Nescio autem qua auctoritate Rigaltius aliam induxit, quam ego nuspiam reperi. Angli tamen eam retinuerunt.

(4) Hæc epistola in veteri libro sancti Dionysii Remensis et in uno meo est anepigrapha. In editione Morelliana dicitur esse Celerini ad lapsos. In editione Manutiana, quæ prima omnium est, et in libro Fuxensi, *Cyprianus lapsis.* Quæ est vera lectio.

(5) *Cujus præcepta.* Sequi in hoc loco placuit scripturam libri Fuxensis, quam puto esse meliorem ea quam præferunt editiones Manutii et Morellii et vetus liber meus, ubi scriptum est, « Cujus præcepta debemus metuere et observare. » Codex sancti Dionysii Remensis, « præcepta servire et observare. »

(6) *Non vincent eam.* Ita etiam in libro *de Unitate Ecclesiæ*, pag. 194. Codex Fuxensis : *Non prævalebunt adversus eam.* Apud Pacianum in epistola ad Symphronianum contra tractatus Novatianorum : *Non convalescent adversus eam.*

(7) *Tibi dabo claves.* Quamvis istic claves non dentur Petro, sed promittantur, veteres tamen existi- C marunt et recte, datas esse, easque solum Petrum accepisse ait Optatus, sed communicandas cum cæteris. Gerebat enim, ut ait sanctus Augustinus, totius Ecclesiæ figurata generalitate personam ; et erant utique cæteri apostoli quod fuit Petrus, pari consortio præditi et honoris et potestatis, ut ait Cyprianus in libro *de Unitate Ecclesiæ.* Vide epistolam Stephani episcopi Larissææ ad Bonifacium papam II, editam in collectione Romana Holstenii, epistolam Mapinii episcopi Remensis apud Freherum et Duchesnium, et Franciscum Masonum lib. IV, cap. 3, 4, *de Ministerio Anglicano.*

(8) *Ut Ecclesiæ... facerent.* Ista addita sunt ex libro meo vetere et ex editione Morellii. Quæ miror prætermissa fuisse a Pamelio et Rigaltio, cum absque iis sensus non sit integer. Recte ergo fecerunt Angli ista reponentes. Reinhartus omisit, quia ea non inveniebat in editione Rigaltii. D

(9) *Quando Ecclesia.* Verba sunt lapsorum ad Cyprianum.

(10) *Invicta.* Non admonerem hanc vocem, quam præferunt editiones Manutii, Morellii, et Pamelii, quæ exstat etiam in libro meo veteri et in Gratianopolitano, positam a me esse in hoc loco, nisi Rigaltius et editio Anglicana pro ea haberent, *invidiam*, nullo sensu aut certe pessimo. Puto autem Rigaltium eam pravam lectionem accepisse ex libro Fuxensi, quo usum esse illum constat.

lapsis humiles et mites et trementes et metuentes Deum, et qui in Ecclesia semper gloriose et granditer operati sunt, et opus suum nunquam Domino imputaverunt, scientes illum dixisse : *Et cum hæc feceritis, dicite : Servi supervacui sumus ; quod debuimus facere, fecimus* (*Luc.*, XVII, 10). Quæ illi cogitantes, et quamvis libello a martyribus accepto, ut tamen a Domino satisfactio sua admitti possit, orantes scripserunt mihi se delictum suum cognoscere et pœnitentiam veram agere, nec ad pacem temere aut importune properare, sed exspectare præsentiam nostram, dicentes pacem quoque ipsam, si eam nobis præsentibus acceperint, dulciorem sibi futuram. Quibus quantum gratulatus sim Dominus testis est, qui dignatus est ostendere quid ejusmodi et tales servi de ejus benignitate (11) mereantur. Quas litteras cum nuper acceperim, et nunc aliud scripsisse vos legerim, peto discernatis desideria vestra, et quicumque estis qui has litteras nunc misistis, nomina vestra libello subjiciatis et libellum cum singulorum nominibus ad me transmittatis. Ante est enim scire quibus rescribere habeam. Tunc ad singula quæ scripsistis pro loci et actus nostri mediocritate rescribam. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere et secundum **300** Domini disciplinam quiete et tranquille agere. Valete.

EPISTOLA XXVIII (12).

Pamel., Rig., Baluz., XXVIII ; Paris., XXVI ; Oxon., Lips., XXXIV.)

AD PRESBYTEROS ET DIACONOS.

ARGUMENTUM. — *Argumentum hujus epistolæ satis convenit cum præcedenti, ac puto eam esse de qua in sequenti epistola loquitur ; laudat enim clerum suum, quod Gaium Diddensem presbyterum, et diaconum ejus, qui lapsis temere communicabant, communione movissent, et ut de aliis quibusdam idipsum fiat hortatur.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus salutem. Integre et cum disciplina fecistis, fratres charissimi, quod, consilio collegarum meorum qui præsentes erant, Gaio Diddensi presbytero et diacono ejus censuistis non communicandum, qui communicando cum lapsis et offerendo oblationes eorum, in pravis erroribus suis frequenter deprehensi, et semel atque iterum, secundum quod mihi scripsistis, a collegis meis moniti ne hoc facerent, in præsumptione et audacia sua pertinaciter perstiterunt, decipientes quosdam fratres ex plebe nostra ; quibus nos omni humilitate [35] consultum cupimus, et quorum saluti non adulatione composita (13), sed sincera fide prospicimus ut vera pœnitentia et gemitu et dolore pleno Dominum [36] deprecentur, quia scriptum est : *Memento unde cecideris, et age pœnitentiam* (*Apoc.*, II, 5) ; et iterum loquitur Scriptura divina : *Sic dicit Dominus : Cum conversus gemueris, tunc salvaberis, et scies ubi fueris* (*Isa.*, XXX, 15).

II. Ingemiscere autem et agere pœnitentiam quomodo possunt quorum gemitibus et lacrymis intercedunt quidam de presbyteris, ut communicandum cum illis temere existiment ? nescientes quia scriptum est : *Qui vos felices* [37] *dicunt, in errorem vos mittunt, et semitam pedum vestrorum turbant* (*Isa.*, III, 12). Merito salubria nostra et vera consilia nihil promovent, dum blanditiis [38] (14) et palpationibus perniciosis salutaris **301** veritas impeditur, et patitur lapsorum saucia et ægra mens quod corporaliter quoque ægri et infirmi sæpe patiuntur, ut, dum salubres cibos et utiles potus quasi amaros et abhorrentes respuunt, et illa quæ oblectare et ad præsens suavia videntur esse appetunt, perniciem sibi et mortem per inaudientiam (15) et intemperantiam provocent, nec proficiat ad salutem artificis medela vera, dum blandimentis decipit dulcis illecebra.

Variæ lectiones.

[35] Utilitate *Bod.* 1. [36] Domini *Bod.* 1. [37] Nescientes scriptum esse : Qui vos et beatos *Bod.* [38] Blandientis *conjic. Rigalt.*

Steph. Baluzii notæ.

(11) *Benignitate.* Liber meus et editio Morelliana, *bonitatem.*

(12) Hæc epistola primum edita est a Manutio. Pamelius nullum illius vetus exemplar habuit. Angli unum habuerunt ex bibliotheca Bodleiana. Ego unum habui ex Colbertina, quod fuit olim collegii Fuxensis. Habui etiam unum ex mea, aliud ex urbe Gratianopolitana. Porro epistola ista bis descripta est in libro Fuxensi.

(13) *Composita.* Ita codex Fuxensis et editiones Manutii et Morelli. At codex meus et Gratianopolitanus præferunt *corrupta.* Sic etiam in uno Bodleiano legi monuerunt Angli.

(14) *Blanditiis.* Tacitus lib. I *Historiarum* : « Blanditiæ pessimum veri affectus venenum. » Et in *Vita Agricolæ* : « Pessimum inimicorum genus laudantes. » Cicero in libro *de Amicitia* ait nullam pestem esse majorem quam adulationem, blanditiam, assentationem. Dio Chrysostomus, orat. 3, scribit omnium vitiorum turpissimum esse adulationem. Hieronymus in epistola *ad Eustochium* de virginitate servanda : « Adulator quisque blandiens inimicus est. » Idem in *Dialogo* contra Pelagianos : « Semper insidiosa, callida, blanda est adulatio. » Sanctus Ambrosius, seu quis alius, lib. III *Officior.*, cap. 16 : « Non est enim vera amicitia ubi est fallax adulatio. » Seneca dixit epist. 45, adulationem esse similem avaritiæ. Apud Plutarchum exstat liber « Quomodo possit adulator ab amico internosci. » Symmachus lib. I, epist. 31 : « Quassa fide sunt qui jugiter blandiuntur. » Ovidius lib. III *Amorum*, eleg. 8 :

Impia sub dulci melle venena latent.

Placentinos vocat adulatores vetus auctor glossæ ad capitulare Karoli M. de causis Italiæ, ut monuimus tom. II *Capitularium*, pag. 1043.

(15) *Inaudientiam.* Codex Fuxensis, *inobedientiam.* Et tamen idem codex in epistola pag. 56, habet, « quæ discordiosis et inaudientibus scandalum. » Tertullianus in libro *de Exhortatione Castitatis* dixit *obaudientiam.*

III. Vos itaque, secundum litteras meas fideliter A et salubriter consulentes, a consiliis melioribus ne recedatis. Legite vero has easdem litteras et collegis meis, si qui aut præsentes fuerint aut supervenerint, et unanimes et concordes ad fovenda et sananda lapsorum vulnera consilium salubre teneamus, tractaturi plenissime de omnibus cum convenire in unum per Domini misericordiam cœperimus. Interea, si quis immoderatus et præceps, sive de nostris presbyteris vel diaconibus, sive de peregrinis, ausus fuerit ante sententiam nostram communicare cum lapsis, a communicatione nostra arceatur, apud omnes nos causam dicturus temeritatis suæ quando in unum, permittente Domino, convenerimus. Desiderastis quoque et de Philumeno et Fortunato hypodiaconis et Favorino acolytho, B qui medio tempore recesserunt et nunc venerunt, quid mihi videatur rescribam. Cui rei non potui me solum (16) judicem dare, cum multi adhuc de clero absentes sint, nec locum suum (17) vel **302** sero (18) repetendum putaverunt, et hæc singulorum tractanda sit et limanda plenius ratio, non tantum cum collegis meis, sed et cum plebe ipsa universa. Expensa enim moderatione libranda et pronuntianda res est, quæ in posterum circa ministros (19) Ecclesiæ constituat exemplum. Interim se a divisione (20) mensurna (21) tantum contineant, non quasi a ministerio ecclesiastico privati esse videantur, sed ut integris omnibus ad nostram præsentiam differantur [39]. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere. Fraternitatem C universam salutate, et valete.

—

EPISTOLA XXIX (22).

(Pamel., Rigalt., Baluz., XXIX ; Paris., XXXIII ; Oxon., Lips., XXXV.)

AD PRESBYTEROS ET DIACONOS ROMÆ CONSISTENTES.

ARGUMENTUM. — *Clerus Romanus certior redditur de temeritate lapsorum qui pacem deposcebant.*

Cyprianus presbyteris et diaconibus Romæ consistentibus fratribus salutem. Et dilectio communis et ratio exposcit, fratres charissimi, nihil conscientiæ vestræ subtrahere de his quæ apud nos geruntur, ut sit nobis circa utilitatem ecclesiasticæ administrationis commune consilium. Nam, posteaquam ad vos litteras feci, quas misi per Saturum lectorem et Optatum hypodiaconum (23), quorumdam lapsorum conspirata (24) temeritas [40], qui pœnitentiam agere et Deo satisfacere detrectant, litteras ad me fecerunt, pacem **303** non dandam sibi postulantes, sed quasi jam datam sibi vindicantes, quod dicant Paulum omnibus pacem dedisse, sicut in litteris eorum, quarum exemplum ad vos transmisi, legetis, simulque quid ego eis breviter interim rescripserim ; sed et quales postea ad clerum litteras fecerim ut scire possetis, hujus quoque rei exemplum vobis misi. Quod si ultra temeritas eorum nec vestris litteris compressa fuerit, nec consiliis salubribus (25) obtemperaverit, agemus ea quæ secundum Evangelium Dominus agere præcepit. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere. Valete.

EPISTOLA XXX (26).

(Pamel., Rigalt., Baluz., XXX ; Paris., XXIX ; Oxon., Lips. XXXVI ; Novat. opp. ed. Jackson, p. 309.)

PRESBYTERI ET DIACONI ROMÆ CONSISTENTES AD CYPRIANUM.

ARGUMENTUM. — *Ecclesia Romana sententiam suam*

Variæ lectiones.

[39] Cognitio hæc differatur *Bod.* 1. [40] Quorumdam prospecta temeritas *Oxon.* De quorumdam temeritate *Manut.*

Steph. Baluzii notæ.

(16) *Non potui me solum.* Ita Manutius et Rigaltius. At in libro meo veteri, in Gratianopolitano et in uno Bodleiano legitur, « Non puto me solum debere sententiam dare. » Sic etiam in editione Morellii, nisi quod posuit *potui* pro *puto*.

(17) *Locum suum.* Ita Pamelius et cæteri. Manutius edidit *hoc solum*. Quo etiam modo legitur in codice Fuxensi. Sic etiam reperi scriptum fuisse in uno codice Vaticano.

D (18) *Sero.* Hæc est lectio editionis Manutianæ et codicis Gratianopolitani. Editio Morrellii et unus Bodleianus, *sorte*. In meo, *sorore*, pro *sorte*, ut opinor.

(19) *Ministros.* Quamvis non dubitem quin hæc lectio sit bona, admonere tamen debeo in codice Fuxensi, in quo, ut antea dixi, epistola ista bis descripta est, constanter scriptum esse *omnes viros*. Quo etiam modo scriptum fuisse in Veronensi mihi constat. Sed alii libri veteres et editiones præferunt *ministros*.

(20) *A divisione.* Sic edidit Morellius pro eo quod editio Manutii habet *dictione*. Sed in codice Latinii et in Veronensi, tum etiam in Fuxensi scriptum est *a dictione*. Meus confirmat editionem Morellii.

(21) *Mensurna.* Infra epist. 34, pag. 28 : « Divisiones mensurnas æquatis quantitatibus partiantur. » Rufinus lib. IV, cap. 28 : « Centum quinquaginta denariis menstruæ præstationis. » Codex Fuxensis et Gratianopolitanus et editio Morellii *mensurantium ;* meus *mensura tantum*.

(22) Tria istius epistolæ, quam debemus editioni Manutianæ, exemplaria habui, unum ex bibliotheca Colbertina, quod fuit olim collegii Fuxensis, aliud ex mea, tertium ex urbe Gratianopolitana. Angli unum habuerunt ex Bodleiana.

(23) *Hypodiaconum.* Postea in omnibus editionibus quæ prodierunt post Manutianam additur *fratres nostros*. Quæ verba, addita videlicet a Morellio, nos sustulimus ut superflua, quia non exstant in libris nostris veteribus. Et tamen in Gratianopolitano post *hypodiaconum* additur *fratrem nostrum*.

(24) *Quorumdam conspirata.* Nescio qua auctoritate Morellius addidit « Quorumdam prospecta temeritate. » Nam, præterquam quod vox *prospecta* istic necessaria non est, ea non exstat in editione Manutii, neque in veteribus codicibus nostris, neque in Anglicanis. Quare mirum est illam fuisse retentam in editione Anglicana.

(25) *Salubribus.* Nos secuti in hoc loco sumus auctoritatem veterum exemplarium et editionem Morellii. Rigaltius et Angli prætulerunt lectionem quæ habet *salutaribus*.

(26) Primus Manutius edidit hanc epistolam. Rarissima autem sunt vetera illius exemplaria. Ego

de lapsis cum Carthaginensis decretis consentientem proponit. — Lapsis adhibita indulgentia ad Evangelii normam exigitur. — Pacem a confessoribus concessam gratia tantum et favoribus inniti inde constat quod lapsi ad episcopos remittantur. — Seditiosa pacis postulatio Felicissimi factioni imputanda.

I. Cypriano papæ (27) presbyteri et diacones Romæ consistentes salutem. Cum perlegissemus, frater charissime, litteras tuas, quas per Fortunatum hypodiaconum miseras, gemino sumus dolore perculsi et duplici mœrore confusi, quod neque tibi requies ulla in tantis persecutionis necessitatibus traderetur, et lapsorum fratrum immoderata petulantia usque ad periculosam verborum temeritatem (28) producta denotaretur. Sed, quanquam nos atque animum nostrum **304** ista quæ diximus graviter affligerent, tamen mœroris nostri tam gravem sarcinam vigor tuus et secundum evangelicam disciplinam adhibita severitas temperat [41], dum et quorumdam improbitatem juste coerces, et cohortando [42] ad pœnitentiam, viam legitimam salutis ostendis [43]. Quos quidem satis mirati sumus ad hoc usque prosilire voluisse, ut tam urgenter et tam immaturo atque acerbo tempore, in tam ingenti et immenso crimine atque delicto, pacem sibi non tam peterent quam vindicarent, imo jam et in cœlis habere se dicerent. Qui si habent, quid petunt quod tenent? Si autem non habere illos probatur hoc ipso quod petunt, cur non judicium eorum sustinent a quibus petendam pacem, quam utique non habent, putaverunt? Quod si aliunde prærogativam communicationis habere se credunt, cum Evangelio illam conferre conentur; ut ita demum firmiter valeat, si ab evangelica lege non dissonat. Cæterum, quo pacto evangelicam poterit præstare communicationem quod contra evangelicam decretum videtur veritatem? Nam, cum omnis prærogativa ita demum ad indulgentiæ privilegium spectet, si ab eo cui sociari quærit non discrepet, quia ab eo (29) cui sociari quærit discrepat, necesse est indulgentiam et privilegium societatis amittat.

II. Videant igitur quid in hoc negotio agere conentur [44]. Nam, si aliud quidem Evangelium, aliud autem martyres dicunt posuisse decretum, collidentes contra Evangelium martyres utrobique periclitabuntur. Nam et Evangelii fracta jam et jacens videbitur esse majestas, si potuit alterius decreti novitate superari, et de martyrum capite gloriosa confessionis corona detracta, si non illam de Evangelii conservatione inveniantur consecuti unde martyres fiunt (30); ut merito **305** nulli magis sit competens nihil contra Evangelium decernere quam qui martyris nomen ex Evangelio laborat [45] accipere. Illud præterea vellemus addiscere: si martyres non propter aliud martyres fiunt nisi ut non sacrificantes teneant Ecclesiæ usque ad effusionem sanguinis sui pacem, ne cruciatus dolore superati, perdendo pacem, perdant salutem, quo pacto salutem quam, si sacrificassent, se habituros non putaverunt, illis existimant donandam qui sacrificasse dicantur, cum legem hanc debeant in aliis tenere quam ipsi videbantur sibi ante posuisse? In quo negotio hoc ipsum quod pro se ipsis facere putaverunt animadvertimus contra se ipsos protulisse. Nam, si dandam illis pacem martyres putaverunt, cur ipsi non dederunt? cur illos ad episcopum, ut ipsi dicunt, remittendos censuerunt? Is enim qui jubet fieri potest utique

Variæ lectiones.

[41] Temperata *Bod.* 1. [42] Juste coercet et hortando *Oxon.* [43] Ostendit *Oxon.* [44] Agere cogentur *Bod.* 1. [45] Laborabat *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

duo habui, unum ex bibliotheca mea, aliud ex urbe Gratianopolitana. Angli usi sunt in ea emendanda uno Bodleiano.

Lombertus et Guillelmus Cave aiunt illam scriptam fuisse a Novatiano nomine cleri Romani antequam is faceret schisma, sed non probant. Fortassis ita conjecerunt ex his verbis epistolæ 52, p. 67: *Novatiano tunc scribente.* In veteri codice Remigiano annotatum est epistolam 26 dictatam esse a Novatiano, ut illic monuimus. Hieronymus in epistola *de quinque Quæstionibus* ad papam Damasum, Novatianum vocat eloquentissimum virum, et in epistola *ad Paulum Concordiensem* facit mentionem epistolarum Novatiani. Et Cyprianus ipse epist. 52, pag. 73, *ad Antonianum*, loquens de Novatiano: « Jactet se licet et philosophiam vel eloquentiam suam superbis vocibus prædicet. » Ejus habemus tractatum *de Trinitate* editum cum operibus Tertulliani.

(27) *Papæ.* In libro meo veteri, in codice 199 bibliothecæ Vaticano et in Gratianopolitano scriptum est *papali.* Sic apud Liberatum cap. 23, quatuor vetusti codices habent *Menale* pro eo quod in editionibus legitur *Menna*, ut monuimus ad epistolam 16. Vide etiam notas ad epistolam 2, pag. 387.

(28) *Verborum temeritatem.* Hic locus adjuvare potest opinionem illustrissimi episcopi Oxoniensis existimantis verba quædam minus decocta quæ exstant in epistola 18 confessorum *ad Cyprianum*, continere minas excommunicationis. Verum cum hujusmodi minarum nullam mentionem faciat sanctus martyr in epistola 22, in qua conqueritur de temeritate Luciani, manifestum videtur verborum temeritatem quæ istic reprehenditur respicere tantum ad temeritatem notatam in epistola præced.

(29) *Quia ab eo.* Antea legebatur *a Deo.* Emendavimus ex auctoritate codicum Vaticanorum citatorum in ora editionis Manutianæ, in exemplari excuso quod penes me est, tum etiam ex Gratianopolitano, et ex uno meo optimo. Sic vero scribi debere postulat etiam sensus.

(30) *Unde martyres fiunt.* Supra, epist, 22, pag. 32: « Minime consideravit quod non martyres Evangelium faciunt, sed per Evangelium martyres fiunt. » Infra, epist. 33, pag. 46: « Evangelium Christi legere unde martyres fiunt. » Et in libro *de Lapsis*, pag. 188: « Qui de Evangelio martyres fiunt. »

facere quod fieri jubet. Sed, ut intelligimus, imo, ut res ipsa loquitur et clamat, sanctissimi martyres utrobique adhibendum putaverunt temperamentum et pudoris et veritatis. Nam, quia a multis urgebantur, dum ad episcopum[46] illos remittunt, verecundiæ propriæ, ne ulterius inquietarentur, consulendum putaverunt; et dum illis non ipsi communicant, evangelicæ legis illibatam sinceritatem custodiendam judicaverunt.

III. Tu tamen, frater, nunquam pro tua charitate desistas lapsorum animos temperare et errantibus veritatis præstare medicinam, licet animus ægrorum[47] medentium respuere soleat industriam. Recens **306** est lapsorum nuper hoc vulnus et adhuc in tumorem plaga consurgens; et idcirco certi sumus quod, spatio productioris temporis impetu isto consenescente, amabunt hoc ipsum, ad fidelem se dilatos esse medicinam, si tamen desint qui illos arment ad periculum proprium, et in perversum instruentes, pro salutaribus dilationum[48] remediis exitiosa deposcant illis properatæ communicationis venena. Neque enim credimus sine instinctu quorumdam ausuros fuisse omnes tam petulanter (31) sibi pacem vindicare. Novimus Carthaginensis Ecclesiæ fidem, novimus institutionem (32), novimus humilitatem : unde etiam mirati sumus quod quædam (33) in te per epistolam injecta durius notaremus, cum amorem vestrum mutuum et charitatem exemplis multis reciprocæ affectionis in vos invicem sæpe comperissemus. Tempus est igitur ut agant delicti pœnitentiam, ut probent lapsus sui dolorem, ut ostendant verecundiam, ut monstrent humilitatem, ut exhibeant modestiam, ut de submissione provocent in se Dei clementiam, et de honore debito in Dei sacerdotem[49] eliciant in se divinam misericordiam. Quanto meliores ipsorum litteræ fuissent si pro ipsis preces stantium humilitate ipsorum adjutæ fuissent! quoniam et facilius impetratur quod petitur quando is pro quo petitur condignus est ut quod petitur impetretur.

IV. Quod autem pertinet ad Privatum Lambesitanum (34), pro tuo more fecisti, qui rem nobis tanquam[50] sollicitam nuntiare voluisti; omnes enim nos **307** decet[51] pro corpore totius Ecclesiæ, cujus per varias quasque provincias membra digesta sunt, excubare. Sed nos etiam ante litteras tuas fraus callidi hominis latere non potuit : nam, cum antehac quidam ex ipsius nequitiæ cohorte venisset vexillarius (35) Privati Futurus (36), et fraudulenter litteras a nobis elicere curaret, nec

Variæ lectiones.

[46] Qui ad ep. *Bod.* 1. [47] Ægrotans *Bod.* 1. [48] Dilationis *Bod.* 1. [49] Sacerdote *Oxon.* [50] Tanquam *delet Oxon.* [51] Nos docet *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(31) *Tam petulanter,* id est, commota seditione adversus præpositos ut pacem ab illis extorquerent, ut videre est in epistola 22, pag. 32.

(32) *Novimus institutionem.* Puto Romanos istic loqui de institutione sive initiis Ecclesiæ Carthaginensis, quam sanctus Augustinus in libro *de Unitate Ecclesiæ*, cap 15, ex eo collegit accepisse fidem Christi in initiis fundatæ Ecclesiæ, quia manifestissimis testimoniis constat Ecclesiam tum fuisse toto orbe diffusam. Quod etiam sensisse Tertullianum liquet, ex libro ejus *adversum Judæos* et ex libro *de Præscriptionibus:* ex quo colligere licet illum existimasse Ecclesiam Africanam initia fidei suæ debere episcopis Romanis. Ait enim : « Si autem Italiæ adjaces, habes Romam, unde nobis quoque auctoritas præsto est. » Et Augustinus in *Epistola ad Severinum* ait Christianæ fidei auctoritatem in Africam manavisse ab Ecclesia transmarina, id est Romana. Quæ opinio confirmari potest auctoritate epistolæ quam Innocentius papa scripsit ad Decentium episcopum Eugubinum, in qua ait manifestum esse nullum instituisse Ecclesias in Italia, Galliis, Hispaniis, Africa atque Sicilia, nisi eos quos venerabilis Petrus aut ejus successores constituerunt sacerdotes; et hinc concludit Ecclesias illas oportere hoc sequi quod Ecclesia Romana custodit, a qua eas principium accepisse non dubium est, ne dum peregrinis assertionibus student, « caput institutionum videantur omittere. » Ita etiam sanctus Gregorius lib. VII, indict. I, epist. 32, scribens ad Dominicum episcopum Carthaginensem : « Scientes præterea unde in Africanis partibus sumpserit ordinatio sacerdotalis exordium, laudabiliter agitis quod Sedem apostolicam diligendo ad officii vestri originem prudenti recordatione recurritis. » Eadem mente sanctus Leo papa ita scripsit ad episcopos per Siciliam constitutos : « Quam culpam nullo modo potuissetis incidere, si unde consecrationem honoris accepistis, inde legem totius observantiæ sumeretis, et beati Petri apostoli sedes, quæ vobis sacerdotalis mater est dignitatis, esset ecclesiasticæ magistra rationis. » Suppar Innocentio et Leoni Salvianus non dubitabat quin Ecclesia Carthaginensis instituta fuisset ab apostolis. Ævo quoque Gregorii M. Numidæ credebant Ecclesiam Africanam fundatam fuisse ab Apostolis. Porro illustrissimus episcopus Oxoniensis in notis ad librum Pontii diaconi de Vita sancti Cypriani putavit Simonem zelotem fuisse Afrorum Apostolum, Eysingrenius vero sanctum Crescentem.

(33) *Quod quædam.* Difficile est certo constituere lectionem hujus loci. Sed, ut lector scire possit in quo consistat difficultas, afferam lectiones veterum librorum. In meo vetere optimo sic scriptum est, « Quod quædam interpretare epistolam injecta durius. » In Gratianopolitano vero sic : « Quod quædam interprete per epistolam injectam durius. »

(34) *Privatum Lambesitanum.* Vide *Annales Cyprianicas,* anno 252, § 8, et Pamelium ad Epistolam 55 Cypriani.

(35) *Vexillarius,* id est signifer seditionis, ut vocatur in epistola 55, p. 83, *ad Cornelium,* eo modo quo Paschasius vocatur signifer furoris in epistola concilii Aquileiensis ad Gratianum imperatorem, et eo etiam modo quo Latinus Pacatus Drepanius ducem copiarum Maximi tyranni vocavit « vexillarium sacrilegæ factionis, » in Panegyrico quem dixit Theodosio Augusto, et auctor Panegyrici dicti Maximiano Augusto ejus adversarium vocat « signiferum nefariæ factionis. » Sic Robertus Gervasii episcopus Senecensis in tractatu *de Schismate,* Bartholomæum archiepiscopum Barensem vocat « vexillarium schismaticæ pravitatis, » in notis ad *Vitas Paparum Avenionensium,* pag. 1270.

(36) *Futurus.* Ita codex Veronensis. Miror Anglos,

quis esset latuit, nec litteras quas volebat accepit. Optamus te in Domino bene valere.

EPISTOLA XXXI (37).

(Erasm., II, 7; Pamel., Rigalt., Baluz., XXXI; Paris., XXX; Oxon., Lips., XXX; Novatian. opp. edit. Jackson. p. 277. Galland., Biblioth. Vett. PP. III, p. 291.)

CLERI ROMANI AD CYPRIANUM.

ARGUMENTUM. — *Quod paucis epistola præcedenti, nunc latius et solide tractat clerus Romanus, respondens alteri quoque epistolæ Cypriani, e qua verba aliquot citat, quæ exstare non putatur, obiter etiam gratias agit Cypriano pro missis litteris ad martyres et confessores Romanos. Scripta est autem, uti et præcedentes cleri Romani, vacante sede post mortem Fabiani.*

I. Cypriano papæ presbyteri et diaconi Romæ consistentes salutem. Quanquam bene sibi (38) conscius animus, et evangelicæ disciplinæ vigore [52] subnixus, **308** et verus sibi in decretis [53] cœlestibus (39) testis effectus, soleat solo Deo judice esse contentus, nec alterius aut laudes petere aut accusationes pertimescere, tamen geminata sunt laude condigni qui, cum conscientiam sciant Deo soli debere se judici, actus tamen suos desiderant etiam ab ipsis suis fratribus comprobari. Quod te, frater Cypriane, facere non mirum est, qui pro tua verecundia et ingenita [54] industria consiliorum tuorum nos non tam judices voluisti quam participes inveniri, ut in tuis rebus gestis laudem tecum, dum illas probamus (40), inveniremus, et tuorum consiliorum bonorum cohæredes [55], quia et affirmatores, esse possimus. Idem omnes credimur operati [56], in quo deprehendimur eadem omnes censuræ et disciplinæ consensione sociati.

II. Quid enim magis aut in pace tam aptum aut in bello persecutionis tam necessarium quam debitam [57] severitatem divini vigoris tenere? quam qui remiserit, instabili rerum cursu erret [58] semper necesse est, et huc atque illuc variis et incertis negotiorum tempestatibus dissipetur, et quasi extorto de manibus consiliorum gubernaculo, navim (41) ecclesiasticæ salutis illidat in scopulos; ut appareat non **309** aliter saluti ecclesiasticæ consuli posse nisi si qui et contra ipsam faciunt, quasi quidam adversi fluctus repellantur, et disciplinæ ipsius semper custodita ratio quasi salutare aliquod gubernaculum in tempestate servetur. Nec hoc nobis nunc nuper consilium cogitatum est, nec hæc apud nos adversus improbos modo supervenerunt repentina subsidia; sed antiqua hæc apud nos severitas (42), antiqua fides, disciplina legitur antiqua: quoniam nec tantas de nobis laudes Apostolus protulisset [59] dicendo: *Quia fides vestra prædicatur in toto mundo* (*Rom.*, I, 8), nisi jam exinde vigor iste radices fidei de temporibus illis mutuatus fuisset; quarum laudum et gloriæ degenerem [60] fuisse maximum crimen est. Minus est enim dedecoris nunquam ad præconium laudis accessisse, quam de fastigio laudis ruisse: minus [61] est criminis honoratum bono testimonio non fuisse, quam

Variæ lectiones.

52 Rigore *Bod.* 1. 53 Castris *Vat.* 54 Et ingenita *omitt. Lin.* 55 Consiliorum hæredes *Spir. Lin.* 56 Operari *Lin.* 57 Quam ut debeat *Lin.* 58 Ruat *Lin.* 59 Protulit *Lin. Bod.* 2. 60 Degeneres *Lin.* 61 Minoris *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

qui Rigaltianam editionem sequi solent, excudisse *futurus*. Pessime Reinhartus, qui, repudiata editione Rigaltii, quæ bona est, veterem revocavit et scripsit: « Privati et furto ac fraudulenter. » In libro meo veteri legitur « Futuros ac fraudulenter. » Pamelius existimavit Futurum et Felicissimum esse eumdem hominem.

(37) Hæc epistola valde mutila et nihilominus interpolata est in codice Sancti Arnulphi Metensis; cui paulo post initium insertum est prolixum fragmentum ex libro *de Laude Martyrii*, nimirum ab his verbis pag. 343, *ut quantum in exprimenda*, usque ad *secum ipse convolvens*. Sed post ista reditur ad epistolam in his verbis p. 44. *Habitum nuptiarum non habentem* usque ad finem. Præterea magna pars istius epistolæ disjuncta exstat supra in codice illo post epistolam 17, quæ data est ad Cornelium et incipit: *Et egisse nos*.

(38) *Quanquam... sibi*. In variis excerptis quæ exstant in calce Operum sancti Cypriani in veteri codice, qui fuit olim monasterii Fossatensis, nunc vero meus est, cum illic descriptum sit initium istius epistolæ, sic legitur in titulo: *Incipit ad Romanos. Quanquam sibi bene conscius*. Et in fine additum est: *Explicit ad Romanos*. Sed istud falsum esse constat ex tenore ipsius epistolæ, quæ certo scripta est a clero Romano ad Cyprianum, uti etiam adnotatum est in codice Gratianopolitano in fronte epistolæ: *Cleri Romani ad Cyprianum*. Et tamen Hincmarus in libro *de Prædestinatione* adversus Gothescalcum, pag. 73, citat ex Epistola ad Rom. Ex quo liquet errorem esse vetustum.

(39) *Decretis cœlestibus*. Hanc lectionem reperi in octo codicibus antiquis. Angli monent in codice Vaticano legi *castris cœlestibus*. Quam lectionem merito ait Rigaltius sibi non placere. De castris cœlestibus vide quæ notantur ad epistolam 44.

(40) *Dum illas probamus*. Infra, epist. 71, p. 127: « Quæ salubriter suggeruntur, si sint vera et legitima, ipsa potius nostra ducamus. » Quod enim probamus nostrum facimus, ut ait imperator Justinianus in Constitutione de Conceptione Digestorum. Item Cœlestinus papa, sive quis alius auctor sit collectionis cujusdam quæ inter decreta ejus circumfertur, loquens de sententiis sancti Augustini de gratia Christi, ait eas suas fecisse antistites apostolicos cum probarunt. Cassianus, lib. VI *de Incarnatione Domini*, cap. 9: « Repetamus confessionem symboli et tuam. Tua enim quæ illius, quia confessionem illius tuam confitendo fecisti. » Joannes Saresberiensis, in prologo Polycratici: « Quidquid ubique bene dictum est, facio meum. » Idem epist. 230: « Nonne et omnia nostra facimus quibus nostram impertimur auctoritatem? »

(41) *Navim*. Codex Sancti Remigii Remensis: « Navem ecclesiasticæ disciplinæ illidat. » Divionensis et recentior Victorinus: « Navem Ecclesiæ falsos illidat in scopulos. »

(42) *Antiqua... severitas*. Ista, quæ addita sunt in editione Manutiana, desunt in antiquis editionibus et in duobus antiquis codicibus. Habentur autem in aliis.

honorem bonorum testimoniorum perdidisse: minus est sine prædicatione virtutum ignobilem sine laude jacuisse[62], quam exhæredem fidei factum laudes proprias perdidisse. Ea enim quæ in alicujus gloriam proferuntur, nisi anxio et sollicito labore serventur, in invidiam maximi criminis intumescunt.

III. Hoc nos non falso dicere superiores nostræ litteræ probaverunt (43) in quibus vobis sententiam nostram dilucida expositione protulimus et adversus **310** eos qui se ipsos infideles illicita nefariorum libellorum professione prodiderant, quasi evasuri irretientes (44) illos diaboli laqueos viderentur, quo[63] non minus quam si ad nefarias aquas accessissent, hoc ipso quod ipsum contestati fuerant tenerentur, sed etiam adversus illos qui acta[64] fecissent, licet præsentes cum fierent non affuissent, cum præsentiam suam utique ut sic scriberentur mandando (45) fecissent. Non est enim immunis (46) a scelere qui ut fieret imperavit (47), nec est alienus a crimine cujus consensu, licet non a se admissum crimen, tamen publice legitur; et cum totum fidei sacramentum in confessione Christi nominis intelligatur esse digestum, qui fallaces in A excusatione præstigias quærit negavit, et qui vult videri propositis adversus Evangelium vel edictis vel legibus satisfecisse, hoc ipso jam paruit quod videri paruisse se voluit; necnon etiam contra illos quoque qui illicitis sacrificiis manus suas atque ora polluerant, pollutis ante mentibus propriis, unde etiam sunt ipsæ manus atque ora polluta, fidem nostram consensumque monstravimus. Absit enim ab Ecclesia Romana vigorem suum tam profana facilitate dimittere et nervos severitatis eversa fidei majestate dissolvere; ut, cum adhuc non tantum jaceant, sed et cadant eversorum fratrum ruinæ, properata nimis remedia communicationem utique non profutura præstentur, **311** et nova per misericordiam falsam vulnera[65] veteribus trans-B gressionis vulneribus imprimantur, ut miseris ad eversionem majorem eripiatur et pœnitentia! Ubi enim poterit indulgentiæ medicina proficere (48), si etiam ipse medicus intercepta pœnitentia indulget periculis? si tantummodo operit vulnus, nec sinit necessaria temporis remedia obducere cicatricem? Hoc non est curare, sed, si dicere verum volumus, occidere.

IV. Quanquam confessorum quoque quos hic

Variæ lectiones.

[62] Tacuisse *Lin.* [63] Hoc evasuri in retinendis illos diaboli laqueos viderentur, quod *Lin.* [64] Accepta *Lin. Bod.* 1. *Benev. Manut. Oxon. Lips.* [65] Facta vulnera *Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

(43) *Litteræ probaverunt.* Postea sequitur in codice Sancti Arnulphi fragmentum ex libro *de Laude Martyrii.*

(44) *Irretientes.* In uno libro meo veteri legitur *retinentes;* in Remensi Sancti Dionysii, *in retinendis illis diaboli laqueis.*

(45) *Mandando.* Sic in actis Collationis Carthaginensis inter Catholicos et Donatistas videmus plures episcopos mandasse collegis suis ut suam præsentiam sua pro ipsis subscriptione exhiberent. Sic, ne e longinquo tantum exempla repetantur, Natalis ab Oea sententiam dixit in concilio Carthaginensi sub Cypriano pro se et pro Pompeio Sabratensi et Dioga Leptimagnensi, « Qui mihi mandaverunt. »

(46) *Non est immunis.* Cicero apud Ammianum Marcellinum lib. XXVII: « Quid enim interest inter suasorem facti et probatorem? » quod sumptum est ex secunda Philippica. Seneca: Troade: « Qui non vetuit peccare cum possit, jubet. » Et infra: « Ad auctorem redit sceleris coacti culpa. » Auctor epistolæ *ad Celantiam*, inter Opera Hieronymi: « Quantum enim ad peccati rationem pertinet, nocuit qui et nocere disposuit. » Valerius Maximus lib. IX, cap. 2: « Iniquo animo scelus intueri scelus admittere fuit. » Arator, lib. II Actuum apostolorum: « Nec pœna sequestrat quos par culpa ligat. »

(47) *Imperavit.* Hæc lectio videtur optima. Et tamen illam non inveni nisi in uno veteri libro. Cæteri et editiones Pamelianæ vetustiores habent *impetravit.* Pamelius autem mutavit, secutus conjecturam Costerii, quamvis fateatur se ubique legisse *impetravit.* Sic in epistola 44 codicis Encyclii scriptum est in codice Bellovacensi, « Quibus impetrare divino judicio, pro imperare. » Facilis error, qui admissus est etiam in alio veteri codice ejusdem ecclesiæ, in breviario nimirum Liberati cap. 18, ubi pro, « Nihil impetrantes dimisit, » uti habent editiones et tres libri veteres, codex ecclesiæ Bellovacensis habet *imperantes.* Sic apud Fulgentium Placiadem, lib. II *Mythol.*, ubi agit de Vulcano et Minerva, legendum est *Jupiter imperavit,* C pro eo quod ibi legitur *impetravit.* Confirmat lectionem a me retentam in hoc loco Cypriani Lactantius in Epitome *Divinarum Institutionum* cap. 64: « Vetus præceptum est non occidere. Quod sic accipi debet, non tanquam jubeamur ab homicidio tantum, quod olim legibus publicis jubetur, manus abstinere, sed nec jussione interposita nec verbo licebit periculum inferre. » Illum enim tormentis subdi oportere cujus consilio atque instinctu alius ad accusationem accesserit pronuntiavit imperator Constantinus in titulo Codicis Theodosiani ad legem Juliam *Majestatis.* Et apud Julium Paulum, lib. V, tit. 23: « Mandatores cædis perinde ut homicidæ puniantur. » Salvianus, lib. VII, cap. 19: « Potestas quippe magna et potentissima, quæ inhibere scelus maximum potest, quasi probat debere fieri, si sciens patitur perpetrari. In cujus enim manu est ut prohibeat, jubet agi si non prohibet admitti. » Ennodius, lib. I, epist. 5: « Fecisse scelus creditur qui potuisse facere perhibetur. » D Pacianus, in *Parænesi ad pœnitentiam:* « Addo etiam non solas manus in homicidio plecti, sed et omne consilium quod alterius animam impegit in mortem. » Epistola episcoporum Ægypti ad Leonem imperatorem in capite 7 Codicis Encyclii: « Postea etiam homicida pene manibus propriis hoc nefas efficiens, et propterea condemnandus, quando agenti qui jubet malum fieri in supplicio proximus est. »

(48) *Proficere.* Ita emendandum esse existimavi, secutus auctoritatem veterum exemplarium et editionum pro eo quod posteriores editiones præferunt *procedere.* Sed hanc tamen ultimam lectionem ego me reperisse fateor in duobus libris meis veteribus, in Gratianopolitano et in uno Victorino, tum etiam in editione Manutiana. Codex Remensis sancti Dionysii et Lamonianus habent *prodesse,* eodem sensu.

adhuc in carcerem dignitas suæ confessionis inclusit, et ad certamen evangelicum sua fides in confessione jam gloriosa semel coronavit, litteras habeas conspirantes cum litteris nostris, quibus severitatem evangelicæ disciplinæ protulerunt et illicitas petitiones ab Ecclesiæ pudore revocarunt. Nisi hoc fecissent, disciplinæ evangelicæ ruinæ non facile sarcirentur[66], præsertim cum nulli magis tam congruens esset tenorem evangelici vigoris illibatum dignitatemque servare[67], quam qui se excruciandos et excarnificandos pro Evangelio furentibus tradidi sent, ne martyrii[68] honorem (49) merito perderent, si in occasione[69] martyrii prævaricatores Evangelii esse voluissent. Nam qui id quod habet non custodit in eo ex quo illud possidet, dum id ex quo possidet violat, amittit illud[70] quod possidebat.

V. In quo loco maximas tibi atque uberes gratias referre debemus et reddimus quod illorum carceris tenebras litteris tuis illuminasti[71], quod ad illos venisti, quomodo introire potuisti, quod illorum animos suæ fide et confessione robustos tuis allocutionibus litterisque recreasti, quod, felicitates eorum **312** condignis laudibus prosecutus[72], accendisti ad multo ardentiorem cœlestis gloriæ cupiditatem, quod pronos impulisti, quod, ut credimus et optamus, victores futuros viribus tui sermonis animasti[73]; ut, quanquam hoc totum de fide confitentium[74] et de divina indulgentia venire videatur,

A tamen in martyrio suo tibi ex aliquo debitores facti esse videantur. Sed, ut ad id unde digressus sermo videbatur esse rursus revertatur, quales litteras in Siciliam quoque miserimus subjectas habebis : quanquam nobis differendæ hujus rei necessitas major incumbat, quibus, post excessum nobilissimæ memoriæ viri Fabiani, nondum est episcopus propter rerum et temporum difficultates constitutus, qui omnia ista moderetur[75] et eorum qui lapsi sunt possit cum auctoritate et consilio habere rationem : quanquam nobis in tam ingenti negotio placeat quod et tu ipse tractasti, prius Ecclesiæ pacem[76] sustinendam, deinde, sic collatione consiliorum cum episcopis, presbyteris, diaconis, confessoribus pariter ac stantibus laicis facta, lap-
B sorum tractare rationem. Perquam enim nobis et invidiosum et onerosum videtur non per multos examinare quod per multos commissum videatur fuisse, et unum sententiam dicere, cum tam grande crimen per multos diffusum notetur exisse; quoniam nec firmum decretum potest esse quod non plurimorum videbitur habuisse consensum. Aspice totum orbem pene vastatum et ubique jacere dejectorum reliquias et ruinas (50), et idcirco tam grande expeti consilium quam late propagatum videtur esse delictum. Non sit minor medicina quam vulnus, non sint minora remedia quam funera (51), ut, quomodo **313** qui ruerunt ob hoc ruerunt quod cæca temeritate nimis incaut

Variæ lectiones.

[66] Sarcirent *Bod.* 1. [67] Illibata dignitate servare *Vat.* [68] Tradidissent martyres *Bod.* 1. [69] Occisione *Lin* [70] Violat, violat illud *Oxon.* [71] Animasti *Fab.* [72] Persecutus *Oxon.* [73] Armasti *Bod.* 1. [74] Hanc totam confidentiam *Bod.* 1. [75] Mederetur *Lin.* [76] Prius; Ecclesiæ *disting. Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(49) *Martyrii honorem.* Hoc fragmentum istius Epistolæ exstat, ut diximus, in loco non suo in codice sancti Arnulphi.

(50) *Et ruinas.* Editio Spirensis et tres libri veteres non habent hæc duo vocabula. Veneta vetus habet. Duo alii libri veteres præferunt *laqueos* pro *ruinas.*

(51) *Funera.* Codex Sancti Arnulphi habet *vulnera.* Quæ lectio mihi videtur esse melior; eamque posuissem in contextu, si tum cum hic locus cudebatur habuissem codicem illum. At si quis retinendam putat vocem *funera*, intelligere oportet mortes, seu potius cadavera mortuorum. Supra in *Epistola ad Donatum*, p. 3 : « Viventes in ultroneum funus ornantur. » Funus enim frequenter sumitur pro corpore mortuo sive cadavere. Apud Virgilium, lib. IX *Æneidos, funus lacerum*, id est *cadaver dilaniatum*, ut Servius interpretatur. Juvenalis in prima Satira :

> Ducitur iratis plangendum funus amicis.

Statius initio Thebaidos, « Tumulisque carentia regum funera. » Silius Italicus, lib. VIII :

> Fratrisque petebat
> Mancini stratum sparsa inter funera corpus.

Tacitus lib. I *Annalium*, « Ut porta triumphali duceretur funus. » Ubi vide notas Freinshemii. *Epitome* Aurelii Victoris in Diocletiano : « Funus ejus Galieni sepulcro infertur. » Apuleius, lib. VIII *Metamorphoseon* : « Funus vere toto feralem pompam prosequente populo deducitur ad sepulturam. »

C Ammianus Marcellinus lib. XVI : « Rex Chonodomarius lapsus per funerum strues. » Idem lib. XXXIX « Funus ejus per vespillones illatum pullati præcedere honorati quamplures. » Item liber XXX « Imperator diris pavoribus circumseptus, paulatimque insiliens funerum moles, ad lancearios confugit. » Julius Capitolinus in Antonino philosopho « Denique prius quam funus conderetur. » Optatus Milevitanus, lib. II : « Unicuique sepulcro sufficit unum funus et clauditur. » Hieronymus in Epistol *ad Paulinum* de Institutione Monachi : « Quant hodie sic vivendo portant sua funera, et quasi sepulcra dealbata, pleni sunt ossibus mortuorum. Idem in *Epitaphio* Nepotiani : « Quem hæredem putavimus funus tenemus. » Idem in *Vita Malchi monachi* : « Prosecutus ergo me de monasteri quasi funus efferret. Rufinus, lib. I, c. 8, *Hist eccles.* : *Funera liberorum.* Libellus precum oblatu Valentiniano et Marciano AA., a Basso episcop
D Ephesino in concilio Chalcedonensi : « Super hæc etiam multos homines meorum diversis plagis mort tradiderunt, ita ut funera ante januas sanctæ De ecclesiæ quidam exponerent. » Ubi pro *funera* auctores editionis Romanæ posuerunt in margine *cadavera* per speciem interpretationis. Sulpitius Severus, lib. II *Sacræ Historiæ,* loquens de invention sanctæ Crucis Domini nostri Jesu Christi : « Capiunt deinde consilium ut aliquem recens mortuu crucibus admoverent. Nec mora, quasi Dei nut funeris exstincti solemnibus exsequiis deferebatu concursuque omnium feretro corpus eruitur - funus excussum, et inter spectatores suos adstitit.

ıerunt, ita qui hoc disponere nituntur, omni onsiliorum moderamine utantur ne quid non ut portet factum tanquam irritum ab omnibus judietur.

VI. Uno igitur eodemque consilio, iisdem precius et fletibus tam nos, qui usque adhuc videmur emporis istius ruinas subterfugisse, quam illi qui ı has temporis videntur clades incidisse, divinam ıajestatem deprecantes pacem ecclesiastico nomii (52) postulemus. Mutuis votis nos invicem foeamus, custodiamus, armemus. Oremus pro lapsis t erigantur, oremus pro stantibus ut non ad ruias usque tententur, oremus ut qui cecidisse refeuntur, delicti sui magnitudinem agnoscentes, ıtelligant non momentaneam (53) neque præproeram desiderare (54) medicinam. Oremus ut ffectus indulgentiæ lapsorum subsequatur et pœitentia (55), ut, intellecto suo crimine, velint obis interim præstare patientiam, nec adhuc flucıantem turbent Ecclesiæ statum, ne interiorem obis persecutionem ipsi incendisse videantur, et ccedat ad criminum cumulum quod etiam inquieti ıerunt. Maxime enim illis congruit verecundia uorum in delictis damnatur mens inverecunda. 'ulsent sane fores, sed non utique confringant; deant ad limen Ecclesiæ, sed non utique transiiant[77]; castrorum cœlestium excubent portis, sed rmati modestia, qua intelligant se desertores fuisse. Resumant precum suarum tubam, sed qua non ellicum clangant; arment se quidem modestiæ elis, et quem negando mortis metu fidei dimiseant clypeum resumant, sed ut contra hostem diaolum vel nunc armati, non contra Ecclesiam, quæ llorum dolet casus, armatos esse se credant. 314 Multum illis proficiet petitio modesta, postulatio verecunda, humilitas necessaria, patientia non otiosa. Mittant legatos (56) pro suis doloribus lacrymas, advocatione fungantur ex intimo pectore prolati gemitus, dolorem probantes commissi criminis et pudorem.

VII. Imo, si dedecoris admissi magnitudinem perhorrescunt, si pectoris et conscientiæ suæ lethalem plagam et sinuosi vulneris altos recessus vere medica manu tractant, erubescant et petere; nisi quia majoris est rursum et periculi et pudoris auxilium pacis non petiisse: sed hoc totum in sacramento, sed in ipsius postulationis lege, temporis facto temperamento, sed postulatione demissa, sed prece subdita, quoniam et qui petitur flecti debet, non incitari[78]; et sicut respici debet divina clementia, sic respici debet et divina censura; et sicut scriptum est: *Donavi tibi omne debitum, quia me rogasti* (*Matth.*, XVIII, 32), sic scriptum est: *Qui me negaverit coram hominibus, negabo et ego eum coram Patre meo et coram angelis ejus* (*Matth.*, X, 33). Deus enim ut est indulgens, ita est præceptorum suorum exactor, et quidem diligens; et sicut ad convivium (57) vocat, sic habitum nuptiarum non habentem[79] ligatis manibus et pedibus extra sanctorum cœtum foras jactat. Paravit cœlum, sed paravit et Tartarum: paravit refrigeria, sed paravit etiam æterna supplicia: paravit inaccessibilem lucem, sed paravit etiam perpetuæ noctis vastam æternamque[80] caliginem.

VIII. Cujus temperamenti moderamen nos hic tenere quærentes diu, et quidem multi, et quidem cum quibusdam episcopis vicinis (58) nobis et appropinquantibus, et quos ex aliis provinciis longe

Variæ lectiones.

[77] Ut transiliant *vetus innom. Spir. Vat.* [78] Citari *Lin.* [79] Non habentium manus *Bod.* 1. [80] Et tetram

Steph. Baluzii notæ.

Comœdia Queroli: « Et nos ipsi funus illud nescio quo ferebamus. » Sidonius lib. VII, epist. 17: « Sibi maximus honorandi funeris partes ipse præripit. » Idem carmine XVI extremo: « Seu mage funeribus mentem distractus humandis. » Cassiodorus, lib. III, epist. 19: « Areæ ad recondenda funera. » Acta Concilii Bagaiensis, « Pereuntium funeribus plena sunt littora. » Liberatus cap. 11 loquens de morte Proterii episcopi Alexandrini: « Occiditur, laniatur, ejicitur, et funus ejus incenditur; sparguntur et cineres ejus in ventos. » Assentior Livineio et Acidalio, qui pro eo quod apud Drepanium in panegyrico Theodosii A. legitur, « Damnatorum frena tractassent, » putant reponendum esse *funera*.

(52) *Ecclesiastico nomini.* Ita nos reposuimus, editionem Anglicanam et auctoritatem quorumdam veterum librorum secuti. Si quis tamen legere malit *nomine*, non repugno.

(53) *Non momentaneam.* Non enim lenta remedia nec segnes medicos expetunt quædam tempora, ut apud Q. Curtium lib. III de se aiebat magnus Alexander. Sic in epistola concilii Chalcedonensis ad imperatores in editione Rustici diaconi legitur: « Magnæ passiones et medicamenta fortia et medicos indigent sapientes. »

(54) *Desiderare.* Duo libri veteres habent « desiderare debere medicinam. »

(55) *Pœnitentia.* Antea legebatur *pœnitentiam*, eamque lectionem confirmant veteres editiones et septem vetera exemplaria. Nostram, quæ videtur esse melior, confirmant tres antiqui codices.

(56) *Mittant legatos.* Tertullianus in libro *de Pœnitentia*, « Presbyteris advolvi et caris Dei adgeniculari, fratribus legationes deprecationis suæ injungere. »

(57) *Convivium.* Ita scriptum est in editione Morelliana et in tribus antiquis codicibus. Veteres editiones et quinque libri veteres præferunt *convivio*.

(58) *Episcopis vicinis.* Qui cum viderent diversas esse in Ecclesia Christi opiniones circa lapsos, existimarent autem orienti malo occurrendum esse, Romam commearunt ut de eorum causa tractarent. Causa communis erat, quæ commovebat universam Ecclesiam. Sciebant autem illi singulis episcopis incumbere ut provideant ne quid ea capiat detrimenti. Itaque ex compacto Romam profecti, non vero convocati a clero Romano, ut putavit Baronius, synodum cum presbyteris et diaconis urbicis celebraverunt, ut firmato consilio, quemadmodum scribit in epistola 40 Cyprianus, quid circa personam eorum observari deberet consensu omnium statueretur. Hinc collegit Baronius concilium eo tempore habitum a clero Ro-

positis persecutionis istius ardor ejecerat, ante constitutionem **315** episcopi nihil innovandum putavimus, sed lapsorum curam mediocriter temperandam esse credimus; ut interim, dum episcopus dari a Deo nobis sustinetur, in suspenso (59) eorum qui moras possunt (60) dilationis sustinere causa teneatur, eorum autem quorum vitæ suæ finem urgens exitus dilationem non potest ferre, acta pœnitentia et professa frequenter suorum detestatione factorum, si lacrymis, si gemitibus, si fletibus dolentis ac vere pœnitentis animi signa prodiderint, cum spes vivendi secundum hominem nulla substiterit, ita demum caute et sollicite subveniri, Deo ipso sciente quid de talibus faciat et qualiter judicii sui examinet pondera, nobis tamen (61) anxie curantibus ut nec [81] pronam nostram improbi homines laudent facilitatem, nec vere pœnitentes accusent nostram quasi duram crudelitatem. Optamus (62) te, beatissime ac gloriosissime papa, in Domino semper bene valere et nostri meminisse.

EPISTOLA XXXII (63).

(Erasm., III, 4; Pamel., Rigalt., Baluz., Oxon., Lips., XXXII.)

AD CLERUM CARTHAGINENSEM DE MISSIS ROMAM ET ACCEPTIS INDE LITTERIS.

ARGUMENTUM. — *Monetur clerus Carthaginensis ut* **316** *litteras cleri Romani et Cypriani responsa communicanda curet.*

Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus salutem. Quales litteras ad clerum Romæ agentem fecerim, quidque illi mihi rescripserint, quid etiam Moyses et Maximus presbyteri et Nicostratus et Rufinus [82] diaconi et cæteri cum eis confessores in custodia constituti, æque ad litteras meas rescripserint, ut scire possetis, fratres charissimi, exempla vobis legenda transmisi. Vos curate quantum potestis pro diligentia vestra ut scripta nostra et illorum rescripta fratribus nostris innotescant (64). Sed et si qui de peregrinis episcopi [83] (65) collegæ mei, vel presbyteri, vel diacones [84] præsentes fuerint vel supervenerint, hæc omnia de vobis audiant; et si exempla epistolarum transcribere [85] et ad suos (66) perferre voluerint, facultatem transcriptionis accipiant: quamvis et Saturo lectori (67) fratri nostro [86] mandaverim ut singulis desiderantibus describendi faciat potestatem, ut in ecclesiarum statu quoquo modo interim componendo servetur ab omnibus una et fida [87] (68) consensio. De cæteris vero quæ agenda erant, sicut et collegis meis **317** plurimis scripsi, plenius concilio communi tractabimus quando convenire (69) in unum, permittente Domino, cœperimus. Opto vos, fratres charissimi ac desideratissimi, semper bene valere. Fraternitatem salutate. Valete.

Variæ lectiones.

[81] Ut in eo *Bod.* 1. [82] Rufus *Lam.* [83] Episcopis *Bod.* 1. [84] Diaconi *Ar. Lam. Ebor. NC.* 2. [85] Transferre *Neap.* [86] Lectori nostro *Lam. Bod.* 2. [87] Una fide *Lin. Bod.* 1. Fidea *NC.* 1. Una fida.

Steph. Baluzii notæ.

mano. Ego non contradico quin eo tempore habitum sit Romæ concilium. Certum quippe est concilium esse cum episcopi congregati in causa religionis consulunt in commune. Et tamen R. P. Harduinus aliter sensit. Concilii enim istius nullam mentionem facit in sua *Conciliorum* editione, quamvis Binius et Labbeus illud posuissent in suis. Sed quod ait Simon Starovolscius concilium illud a clero Romano congregatum fuisse ad requisitionem D. Cypriani, merum commentum est.

(59) *In suspenso.* Sic emendavit Morellius pro eo quod antea legebatur *in suspendio.* Unus liber meus habet *voto suspenso.*

(60) *Moras possunt.* Codex Gratianopolitanus, « Qui foris possunt dilectionem sustinere. » Vetustiores editiones, « foris possunt dilatione sustineri. »

(61) *Nobis tamen.* Codex Sancti Dionysii Remensis: *Nos autem anxie curavimus.*

(62) *Optamus.* Unus codex meus vetus habet; « Opto te, frater charissime ac sanctissime, semper bene valere et nostri meminisse. » Gratianopolitanus: « Opto te, gloriosissime ac beatissime Papa, semper in Domino bene valere. »

(63) Hæc epistola in editione Spirensi, in codice Fossatensi, in vetere Compendiensi, in Pithœano, in Beccensi, in uno Victorino, et in Michaelino inscribitur *Epistola prima ad Romanos,* in vetere Victorino, in Lætiensi, in Metensi Sancti Arnulphi, et in fragmentis Bigotianis: *Epistola Cypriani ad Romanos.* Melius in recentiore Remigiano et in Divionensi: *Epistola beati Cypriani presbyteris et diaconibus Carthaginis.* Unus meus vetus, *Ad clerum Carthaginensem de his quæ ad confessores et clerum Romanum scripserat et de eorum rescriptis.* At in alio meo vetere ita scriptum est: *Ad presbyteros et diaconos Romæ consistentes.* In veteri editione Veneta: *Ad presbyteros Romæ consistentes.* Codex Remensis sancti Dionysii: *Presbyteris et diaconibus fratribus Romæ consistentibus.* Ex quodam ergo simili codice emersit lectio Rembolti, Erasmi et Morelli, quæ habet: *Presbyteris et diaconibus Romæ consistentibus.* Pamelius voces *Romæ consistentibus* expunxit, quia ipsi ex ipso contextu constabat non ad Romanum, sed ad Carthaginensem clerum has litteras dirigi.

(64) *Innotescant.* Hæc lectio est optima eamque præferunt aliquot libri veteres et editiones. At aliam, id est *innotescatis,* habent etiam aliquot libri veteres et editio Spirensis, tum etiam vetus Veneta. Est autem ea quoque optima. Vide notas ad librum Agobardi *de insolentia Judæorum.*

(65) *De per. episcopis.* Codex Sancti Arnulphi: « Sed et si qui peregrini episcopi. »

(66) *Et ad suos.* Reliqua istius Epistolæ desunt in eodem codice Sancti Arnulphi, et in eorum loco positum est prolixum fragmentum epistolæ 31, pag. 42, ab iis verbis: « Vobis sententiam nostram dilucida, » usque ad, *martyrii honorem.*

(67) *Saturo lectori.* In editione Manutii legitur: « Saturo semper lectori, » in codice Sancti Dionysii Remensi et in Lamoniano: « Satyro collegæ lectori. » Verum hæ lectiones non sunt bonæ.

(68) *Una et fida.* Ita ferme vetera exemplaria. Quædam tamen habent *una fide.* Ex quo fortassis colligi posset veram esse lectionem Rembolti, qui edidit: « Una fidei consensio. » Hanc vero lectionem

(69) *Quando convenire.* In codice Fuxensi scriptum est: « Quando in unum, permittente Domino, venerimus. »

EPISTOLA XXXIII.

(Erasm., II, 51 ; Pamel., Rigalt., Baluz., XXXIII ; Paris., XXXII; Oxon., Lips , XXXVIII.)

AD CLERUM ET PLEBEM, DE AURELIO LECTORE ORDINATO.

ARGUMENTUM. — *Clero et plebi renuntiat Cyprianus Aurelium confessorem a se lectorem ordinatum, obiter virtutis illius et animi constantiam commendans, quibus etiam ulteriorem gradum in ecclesia merebatur.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus et plebi universæ (70) salutem. In ordinationibus clericis [88] (71), fratres **318** charissimi, solemus vos A ante consulere (72) et mores ac merita singulorum communi consilio ponderare. Sed exspectanda non sunt testimonia humana cum præcedunt divina suffragia. Aurelius frater noster, illustris adolescens (73), a Domino jam probatus et Deo [89] charus, in annis adhuc novellus, sed in virtutis [90] ac fidei laude provectus, minor in ætatis suæ indole, sed major in honore, gemino hic agone certavit; bis confessus, et bis confessionis suæ victoria gloriosus, et quando vicit in cursu [91] (76) factus extorris, et cum denuo certamine fortiore pugnavit [92], triumphator et victor in prælio passionis (77). Quoties (78) adversarius provocare servos Dei

Variæ lectiones.

[88] De ordinationibus *Bod.* 1. Ordinandis. *Pem. Corb.* Ordinationibus clericorum *Bod.* 3. *NC.* 2. *Lin.* [89] Probatus est *Voss.* 2. Et in Deo *Oxon.* [90] Virtute *Lem. Ebor. Lin. Bod.* 1. [91] Vicit excursu *Corb.* [92] Repugnavit *Lam. Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

nem retinuerunt Erasmus, Morellius et Pamelius. Rigaltius mutavit. Mutationem Rigaltii approbavit editio Anglicana. Ego vero eorum opinioni lubenter accedo. Quippe istic non agitur de doctrina fidei, sed de bono disciplinæ. Reinharto tamen magis placuit editio Rembolti. Illam confirmant codices Carnotensis et sancti Arnulphi.

(70) *Presbyteris..... universæ.* Sic etiam in epistola sequenti. In margine libri impressi Nicolai Fabri ita scriptum est : « Ad presbyteros et diaconos et plebem universam Hipponensem. » Ex quo colligi posset hanc epistolam fuisse encyclicam et missam fuisse ad omnes ecclesias Africanas, eas saltem quæ constitutæ erant in provincia proconsulari.

(71) *Ordinationibus clericis.* Hæc est vera lectio. Quidam tamen antiqui codices habent *clericorum*, sed per speciem emendationis. Etenim in illis scriptum primo fuit *clericis*, et emendatio posita est supra lineam. In Gratianopolitano et in veteri editione Veneta legitur : « In ordinandis clericis. » Codex Sancti C Arnulphi : « De ordinandis clericis. »

(72) *Solemus vos ante consulere.* Ista disciplina tum ubique recepta erat, ut episcopi neminem in clerum adsciscerent nisi cum consensu cleri et plebis; idque semper servabatur, nisi magna aliqua causa subesset festinandi. Quare mirum non est episcopum Romanum qui Novatianum ordinavit presbyterum, cum id fieri clerus universus multique ex populo justam ob causam repugnarent, *ab omnibus*, ut lib. VI, cap. 31, *Hist. eccles.* scribit Rufinus, « Specialem gratiam poposcisse ut sibi hoc de isto uno concederetur. » Fuit igitur specialis gratia concessa episcopo a clero et a plebe ut Novatianum ordinaret presbyterum. Et tamen Baronius mirum in modum laudans istic modestiam admirandam summi Pontificis, cujus cum auctoritas in Ecclesia summa esset, tamen non pro animi arbitrio, sed fratrum consensu solitus cuncta facere, quos sibi renitentes videret, non vi ulla aut D potestate cogeret, sed submisso animo exoraret. Rhetoricatur istic Baronius, et mores illorum temporum accommodans, ut solet, ad nostros, ad facilitatem boni istius Papæ refert specialem gratiam ei factam a clero et plebe, ut manifeste patet ex ea historia. In rebus historicis non speciem expositionis quærimus, sed fidem, ut utar verbis Quintiliani.

(73) *Aurelius... adolescens.* Hinc constat hunc Aurelium esse diversum ab eo cujus mentio facta est in epistola 22, pag. 31.

(74) *Deo charus.* Ita omnia fere vetera exemplaria. In duobus tamen legitur « Deo suo charus. » Quod Rigaltio melius arrisit. Ego puto aliam lectionem B esse meliorem.

(75) *In annis novellus.* Mirum non est Aurelium, qui istic dicitur in annis novellus et adolescens, factum fuisse lectorem in Ecclesia Carthaginensi, cum videamus apud Victorem Vitensem lib. V, cap. 9, plurimos in ea Ecclesia lectores infantulos fuisse sub episcopo Eugenio.

(76) *In cursu.* Ita editiones Morellii et Rigaltii. Angli posuerunt *incursu*, unica dictione, uti scriptum est in codice Sancti Arnulphi et in Carnotensi. Vetus codex ecclesiæ sancti Martini Turonensis habet *excursu*; Corbeiensis *ex cursu*. Rigaltius retinuit lectionem quæ duo vocabula constituit. Et tamen observationibus suis aliam prætulit, excursum aiens significare prolusionem ad fortius certamen, quod probat auctoritate Vegetii. Cyprianus in libro *de Lapsis*, pag. 182, ait *perfectionis incursu*; pro quo codex Fuxensis habet *impetu*. Incursus alibi quidvis aliud significat, si vera est lectio veterum codicum et veterum editionum epitomes Victoris *de Cæsaribus*, in quibus legitur Augustum, dolore permotum ob exercitum amissum trans Rhenum, cerebri vario incursu parietem pulsasse. Sed hæc lectio non placuit Andreæ Schotto, qui, insuperhabita ea auctoritate, reposuit *incussu*. Certum autem est Augustum ea clade adeo consternatum fuisse ut per continuos menses barba capilloque submisso, caput interdum foribus illideret.

(77) *Passionis.* Ita omnes libri veteres et omnes editiones ante Rigaltianam. Nescio autem unde ille acceperit vocem *confessionis*, quam istic posuit.

(78) *Quoties.* In veteribus libris sæpissime scriptum videmus *quotiens* et *totiens*, etiam in iis qui continent Opera sancti Cypriani. Cum autem viderem tantum consensum veterum in retinenda scriptura illa, facile adducebar ut ego quoque ita scriberem. Abstinui tamen, ratus veram esse observationem Dionysii Lambini, viri doctissimi, qui in adnotationibus suis ad orationem Ciceronis pro P. Quintio monuit debere semper scribi *quoties* et *toties*, errorem vero eorum qui posuerunt *quotiens* et *totiens*, ortum esse ex consuetudine qua utebantur antiquissimi Romani, qui interdum notabant vocalem *e*, si longa esset, linea tenui et non ita longa, hoc modo, quotiês, totiês, hincque factum esse ut indocti scriptores librarii, cum existimarent lineolam illam vicem obtinere litteræ *n*, scripserint *quotiens* et *totiens*. Addit autem Lambinus hanc scripturam jampridem tacito omnium consensu ejectam et explosam esse. Vide etiam quæ de hoc argumento scripsit Antonius Augustinus, lib. II *Emendationum*, cap. 6.

voluit, toties promptissimus ac fortissimus (79) miles et pugnavit et vicit. Parum fuerat sub oculis ante paucorum, quando extorris fiebat, congressum **319** fuisse, meruit et in foro congredi clariore virtute, ut post magistratus etiam proconsulem vinceret, et post exsilium tormenta superaret. Nec invenio quid in eo prædicare plus debeam, gloriam vulnerum, an verecundiam morum, quod honore virtutis insignis est, an quod pudoris admiratione laudibilis. Ita et dignitate excelsus est et humilitate submissus, ut appareat illum divinitus reservatum qui ad ecclesiasticam disciplinam cæteris esset exemplo, quomodo servi Dei in confessione virtutibus vincerent, post confessionem moribus eminerent.

II. Merebatur talis clericæ ordinationis ulteriores gradus et incrementa majora, non de annis suis (80), sed de meritis æstimandus. Sed interim placuit ut ab officio lectionis incipiat, quia et nihil magis congruit voci quæ Dominum gloriosa prædicatione confessa est, quam celebrandis [93] divinis lectionibus personare; post verba sublimia quæ Christi martyrium prolocuta sunt, Evangelium Christi legere, unde martyres fiunt; ad pulpitum (81) post catastam (82) venire, illic fuisse conspicuum gentilium multitudini, hic a fratribus conspici, illic auditum esse cum miraculo circumstantis populi, hic cum gaudio fraternitatis audiri. Hunc igitur, fratres **320** dilectissimi, a me et a collegis qui præsentes aderant ordinatum sciatis. Quod vos scio et libenter amplecti et optare tales in Ecclesia nostra quamplurimos ordinari. Et quoniam semper gaudium properat (83), nec potest moras (84) ferre lætitia, Dominico (85) legit interim nobis, id est [94] (86), auspicatus est pacem dum [95] dedicat (87) lectionem. Vos orationibus frequenter

Variæ lectiones.

[93] Quam celebrantibus *Lam. NC.* 1, 2. *Lin.* [94] Hodie *Ebor.* [95] Auspicatus est, dum *Ebor.*

Steph. Baluzii notæ.

(79) *Prompt. ac fortis.* Hanc lectionem reperi in undecim codicibus antiquis. Alia habet *fortissimus ac promptissimus.*

(80) *Non de annis suis.* Virgilius lib. IX *Æneidos* :

Ante annos animumque gerens curamque virilem.

Nazarius in Panegyrico Constantini ait : « Ostendisti cursum ætatis non exspectandum in festinatione virtutis. » Et mox de Crispo : « In quo velox virtus ætatis mora non retardata pueriles annos gladiis triumphalibus occupavit. » Apud Victorem Vitensem, lib. v, cap. 10, mentio est duodecim clericorum infantulorum Ecclesiæ Carthaginiensis, quos Ariani suis blanditiis avocare non potuerunt a professione rectæ fidei, *et superiores suis inventi sunt annis*. Gravissimis enim tormentis afflicti sunt, et tamen ætas minor non defecit in dolore. Istud ipsum versibus elegantissimis expressit vir cum antiquis comparandus Petrus Cornelius in tragœdia Cidi. Ejus verba merentur hic describi :

Je suis jeune, il est vrai ; mais aux âmes bien nées
La valeur n'attend pas le nombre des années.

(81) *Ad pulpitum*, id est tribunal ecclesiæ, ut infra, epist. 34, pag. 48, dicet Cyprianus. *Ambonem* posterior ætas vocavit. Concilium Laodicenum can. 15 ex interpretatione Dionysii Exigui : « De his qui debent in ambone, id est in pulpito, psallere. » Vide Ciampinum in libro *de sacris Ædificiis*, p. 15, 52, et in Collectione veterum Monumentorum, pag. 18. Vide etiam Notas nostras *ad Capitularia*, pag. 1147.

(82) *Catastam.* Vide Victorem Giselinum in Notis ad Hymnum Prudentii de martyribus Calagurritanis.

(83) *Gaudium properat.* Hieronymus in *Epistola ad Demetriadem* de virginitate servanda ait omnes per Italiam et Africam insulas, audito sanctæ virginis proposito, repletas fuisse hoc rumore, et inoffenso pede gaudia longius cucurrisse. Symmachus, lib. I, epist. 32, scribit difficilem esse patientiam gaudiorum. Martialis, lib. VIII, epigr. 21 : « Phosphore, redde diem : quid gaudia nostra moraris ? » Sanctus Leo papa, epist. 52, ad episcopos Galliæ : « Nam fratrem Ingenuum nolumus hac exspectatione tardari, cum ob hoc ipsum properantius remeare debuerit, ne diutius vobis esset incognita omnium materia gaudiorum. » Cassiodorus, lib. IV, epist. 4 : « Gaudia semper animos inquietant. Modus enim raro rebus lætis imponitur, qui magis in tristibus invenitur. » Nam, ut ait Tertullianus in libro *de Pudicitia*, « magis tristiora cunctantur quam læta. » Symmachus, lib. VII, epist. 1 : « Longiora enim fiunt quæ differuntur. » Petronius de Ascylto, « Tardum est differre quod placet. » Cicero, libro quarto *Quæstionum Tusculanarum*, ponit discrimen inter gaudium et lætitiam. Lactantius, lib. VI, cap. 11 : « Lætitia nihil est quam profusum gaudium. » Hieronymus, *in cap.* IV *Epistolæ ad Galatas* : « Gaudium quippe esse aiunt elationem animi super his quæ digna sunt exsultantis, lætitiam vero effrenati animi elationem quæ medium nesciat et in his quoque quæ vitio sunt mista lætatur. » Vide Ludovicum Cælium Rhodiginum, lib. V, cap. 33.

(84) *Nec moras.* Omnis enim nimia longa properanti mora est, ut ait Seneca in *Agamemnone*. Epistola Heronis ad Leandrum apud Ovidium : « Longa mora est nobis omnis quæ gaudia differt. » Seneca, Hercule furente : « Odit verus amor nec patitur moras. » Idem, Thebaide : « Omitto pœnas languidas longæ moræ. » Apuleius, lib. IV *Metamorphoseon*, dixit impatientiam animæ. Juvenalis, satir. VI : « Impatiensque moræ silet. » Lucanus, lib. VII : « Æger quippe moræ flagransque cupidine regni. »

(85) *Dominico.* In libro *de Opere et Eleemosynis*, pag. 242 : « Dominicum celebrare te credis. » Epist. 63, p. 109 : « Numquid ergo Dominicum post cœnam celebrare debemus? » Vide Acta martyrum Donatistarum in libro secundo Miscellaneorum nostrorum, pag. 61, 63, 64, 66.

(86) *Id est.* Ita libri octo veteres. Quidam alii habent *idem*, alii *id enim* : errore nimirum librariorum. In Carnotensi *hac die*. In recentiori Remigiano scriptum est : « Dominico legit interim nobis. Interim nobis hac die auspicatus est pacem. »

(87) *Dedicat.* Id est incipit, inchoat, ut palam est. An vero hinc colligi possit Aurelium, cum ei recitandi Evangelii potestas esset facta, allocutum esse et salutasse populum, et pacem et benedictionem Christi Domini fidelibus condonasse, aliis excutiendum relinquo. Vide notas Albaspinei ad concilium tertium Carthaginense.

insistite, et preces nostras vestris precibus adjuvate, ut Domini misericordia favens nobis, cito plebi suæ et sacerdotem reddat incolumem et martyrem cum sacerdote lectorem. Opto vos, fratres charissimi [96], in Deo Patre et Christo Jesu semper bene valere.

EPISTOLA XXXIV (88).

(Erasm., IV, 5; Pamel., Rigalt., Baluz., XXXIV; Paris., XXXIII; Oxon., Lips., XXXIX.)

AD CLERUM ET PLEBEM, DE CELERINO LECTORE ORDINATO.

ARGUMENTI *pene ejusdem est cum præcedenti, pærterquam quod multis commendet Celerini in confessione fidei constantiam. Utramque autem in secessu scriptam, ipsæ contextus circumstantiæ satis indicant.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus et plebi universæ, **321** fratribus in Domino, salutem. Agnoscenda et amplectenda sunt, fratres dilectissimi, beneficia divina, quibus Ecclesiam suam Dominus illustrare temporibus nostris et honestare dignatus est, commeatum (89) dando bonis confessoribus suis et martyribus gloriosis, ut, qui sublimiter Christum confessi essent, clerum postmodum Christi ministeriis ecclesiasticis adornarent. Exsultate itaque et gaudete nobiscum litteris [97] nostris, quibus ego et collegæ mei qui præsentes aderant, referimus ad vos Celerinum fratrem nostrum, virtutibus pariter et moribus gloriosum, clero nostro, non humana suffragatione sed divina A dignatione conjunctum. Qui cum consentire dubitaret ecclesiæ, ipsius admonitu et hortatu in visione per noctem compulsus est ne negaret [98] nobis suadentibus. Cui plus licuit (90) et coegit quia nec fas fuerat nec decebat sine honore ecclesiastico esse quem sic Dominus honoravit cœlestis gloriæ dignitate.

II. Hic ad temporis nostri prælium primus [99], hic inter Christi milites antesignanus, hic inter persecutionis initia ferventia cum ipso infestationis principe et auctore congressus, dum inexpugnabili firmitate certaminis sui adversarium vincit, vincendi cæteris viam fecit, non brevi compendio vulnerum victor, sed **322** adhærentibus diu et permanentibus [1] pœnis longæ colluctationis miraculo B triumphator. Per decem et novem dies custodia carceris septus in nervo ac ferro fuit; sed, posito in vinculis corpore, solutus ac liber spiritus mansit. Caro famis ac sitis diuturnitate contabuit, sed animam fide et virtute viventem nutrimentis spiritalibus Deus pavit. Jacuit inter pœnas pœnis suis fortior, inclusus includentibus major (91), jacens stantibus celsior, vincientibus firmior vinctus [2], sublimior judicantibus judicatus; et quamvis ligati nervo pedes essent, calcatus (92) serpens et obtritus et victus est. Lucent in corpore glorioso clara vulnerum signa, eminent et apparent [3] in nervis hominis ac membris longa tabe consumptis expressa vestigia. Sunt magna, sunt mira quæ de C virtutibus ejus ac laudibus fraternitas audiat. Et si

Variæ lectiones.

[96] Semper *add. Pem. Voss.* 2. *Lam. Lin. NC.* 1. 2 Et nostri meminisse *Lam. NC.* 1. [97] Lectis litteris *Oxon. ex multis edd. et codd.* [98] Est negaret *Rigalt.* [99] Primus ingressus *Lam. Ebor. Ben. NC.* 1. [1] Adamentibus *Corb.* [2] Vincentibus. . . . . victus *Ebor. NC.* 4. [3] Eminent apparenter *Lam. Bod.* 1, 3.

Steph. Baluzii notæ.

(88) In codice 137 bibliothecæ Colbertinæ sic scriptum est in titulo istius Epistolæ: *Incipit Epistola sancti Cypriani episcopi de Celerino lectore ad plebem, cujus natalis celebratur tertio Nonas Februarii.* Recte. Ejus enim hac die mentio est in Martyrologiis. At in ecclesia ejus nomini dicata, de qua mox dicam, festum ejus celebratur die septima Maii. In Vetustissimo Martyrologio monasterii Gellonensis, cum quo concordat vetus codex monasterii sancti Galli in Helvetia, nominatur eo die Celerinus, sed absque titulo, qui tamen in additionibus ad novam editionem Usuardi D vocatur episcopus et confessor. In diœcesi Cenomanensi exstat parochialis ecclesia sub nomine sancti Celerini ad Sartam fluvium, media, ut aiunt, via inter Bellum montem et Alenconium. Ibi est prioratus ordinis sancti Benedicti. In chartulario Cenomanensi Majoris monasterii Turonensis, a quo dependet hic prioratus, exstant plures chartæ veteres mentionem facientes hujus parochiæ sancti Celerini, et in earum una vocatur Serenicus, per errorem, ut opinor. Nam constat ecclesiam illam et castrum in eodem loco situm habuisse semper antiquitus nomen sancti Celerini, uti etiamnum habent. Ex quo colligi facile potest castrum sancti Serenici commemoratum in *Historia ecclesiastica* Orderici Vitalis esse diversum ab isto, adeoque falli eos qui sumpto auctoritate ex Orderico erroris arguunt scriptores historiarum qui mentionem faciunt belli quod fuit anno 1432 inter Francos et Anglos propter castrum sancti Celerini. In Chartulario supra nominato, ut ad id redeam unde digressus sum, reperio donum quod tempore Bartholomæi abbatis fecit Hugo dominus de Brajetello. Dedit autem, annuente uxore sua, consentientibus quoque Gauffredo genero ejus et filia ejus Hervisa, « Quamdam ecclesiam quam cœperat ædificare in honorem sanctæ Trinitatis in parochia sancti Celerini, ipsam ecclesiam sancti Celerini cum omnibus redditibus ad eam pertinentibus. »

(89) *Commeatum.* Id est commeatum permanendi adhuc aliquantisper in sæculo, ut explicat, et recte, Rigaltius. Hieronymus in *Epistola ad Paulam* super obitu Blæsillæ filiæ: « Itaque dum spiritus hos artus regit, dum vitæ hujus fruimur commeatu. »

(90) *Cui plus licuit.* Sic distinguendum. Ut autem ita facerem sensus ipse monebat, et auctorem habui ut ita distinguerem codicem 201 bibliothecæ Colbertinæ et Nicolaum Fabrum, qui sic manu sua emendavit in libro suo impresso. Vide observationes Latini Latinii ad hunc locum.

(91) *Inclusus incl. major.* Sic Hieronymus in *Epistola ad Paulinum*, de divinæ historiæ libris, loquens de Platone venundato, ait: « Major emente se fuit. » Vide, lector, scholion Erasmi ad hunc Hieronymi locum: ridebis.

(92) *Calcatus.* Hæc lectio certa est. Et tamen quidam libri veteres habent *galeatus.*

aliquis Thomæ similis exstiterit qui minus auribus A credat, nec oculorum (93) fides deest ut quis quod audit et videat. In servo Dei victoriam gloria vulnerum fecit, gloriam cicatricum memoria [4] custodit.

III. Nec rudis iste aut novus est in Celerino charissimo nostro titulus gloriarum ; per vestigia cognationis (94) suæ graditur, parentibus ac propinquis suis honore consimili divinæ dignationis æquatur. Avia ejus Celerina (95) jam pridem martyrio coronata est. Item patruus **323** ejus et avunculus Laurentius [5] et Egnatius (96), in castris et ipsi quondam sæcularibus militantes, sed veri et spiritales Dei milites, dum diabolum Christi confessione [6] prosternunt, palmas a Domino [7] (97) et coronas illustri passione meruerunt. Sacrificia pro B eis semper, ut meministis, offerimus quoties martyrum passiones et dies (98) anniversaria [8] commemoratione celebramus. Nec degener ergo esse nec minor poterat quem sic domesticis exemplis virtutis ac fidei provocabat familiæ dignitas et generosa nobilitas. Quod si in familia sæculari prædicationis [9] et laudis est esse patricium, quanto majoris laudis et honoris est fieri in cœlesti prædicatione generosum (99) ! Non invenio quem beatiorem magis dicam, utrumne illos de posteritate tam clara, an hunc de origine gloriosa. Ita æqualiter apud eos recurrit et commeat divina dignatio, ut et illorum coronam dignitas sobolis [10] illustret, et hujus gloriam sublimitas generis illuminet.

IV. Hunc ad nos, fratres dilectissimi, cum tanta C Domini dignatione venientem, testimonio et miraculo ejus ipsius qui se persecutus fuerat illustrem, quid aliud quam super pulpitum, id est super tribunal ecclesiæ, oportebat imponi, ut, loci altioris (1) celsitate [11] subnixus, et plebi universæ pro honoris sui claritate conspicuus, legat præcepta et Evangelium Domini, quæ fortiter ac fideliter sequitur? Vox Dominum confessa in his quotidie quæ Dominus locutus est audiatur. Viderit an sit ulterior gradus ad quem (2) profici [12] in ecclesia possit. Nihil est in quo magis confessor fratribus prosit [13] quam ut, dum evangelica lectio de ore ejus auditur, lectoris fidem quisquis audierit imitetur. Jungendus in lectione Aurelio (3) fuerat, cum quo et divini honoris societate conjunctus est, cum quo omnibus virtutis et laudis [14] insignibus copulatus est. Pares ambo, et uterque consimiles, in quantum **324** gloria sublimes ; in tantum verecundia humiles, quantum divina dignatione promoti, tantum sua quiete et tranquillitate submissi, et virtutum pariter et morum singulis exempla præbentes, et congressioni et paci congruentes, illic robore, hic pudore laudabiles.

V. In talibus servis lætatur Dominus ; in ejusmodi confessoribus gloriatur, quorum secta et conversatio sic proficit ad præconium gloriæ, ut magisterium cæteris præbeat disciplinæ. Ad hoc eos Christus esse hic in Ecclesia diu voluit, ad hoc de media morte subtractos, quadam, ut ita dixerim, resurrectione circa eos facta, incolumes reservavit, ut, dum nihil in honore [15] sublimius, nihil in humilitate submissius a fratribus cernitur, hos eosdem fraternitatis secta (4) [16] comitetur. Hos tamen lectores interim constitutos sciatis, quia oportebat lucernam super candelabrum poni, unde omnibus

Variæ lectiones.

[4] Gloria cicatricum memoriam *Lam. Ebor. NC.* 1. [5] Laurentinus Egnatius *Oxon.* [6] Congressione *Oxon.* [7] Palmas Domini *Oxon.* [8] Anniversarios *Pem.* [9] Majoris et laudis *Lam.* [10] Dignitatis soboles *Lam. Ebor. NC.* 1. [11] Celebritate *Pem.* [12] Proficisci *Bod.* 3. [13] Possit *Pem. Voss.* 2. [14] Et fidei *Lam. NC.* 1 *Ebor.* [15] In humilitate *Bod.* 1. [16] Sectata *Oxon.* Sortita *Bod.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

(93) *Nec oculor.* Plautus :

Plus valet oculatus testis unus quam auriti decem ;
Qui audiunt audita sciunt, qui vident plane sciunt.

Moyses eremita apud Rufinum lib. XI, cap. 6 : « Numquid potest verior esse fides quæ auribus capitur, quam quæ oculis pervidetur ? » Contra Apuleius in initio libri primi *Floridorum* tradit Socratem in ista re non congruisse cum Plauto et ita convertisse hunc versum : Sed ista referebat ad oculos D mentis, ad animi judicia. Vide Lambinum in illud Horatii ex *Arte poetica* :

Segnius irritant animos demissa per aurem
Quam quæ sunt oculis subjecta fidelibus.

(94) *Per vestigia cogn.* Simile quid apud Cassiodorum lib. III, epist. 6.

(95) *Celerina.* Istius Celerinæ, ut opinor, mentio exstat in libro primo Victoris Vitensis *de persecutione Africana.* Item alterius in libro Inscriptionem sancti Pauli de Urbe, pag. 26. Apud sanctum Augustinum in nova editione sermones 48 et 174 notantur habiti in basilica Celerinæ.

(96) *Egnatius.* Ita codex Thuanus et aliquot alii. At in aliis vocatur *Ignatius.* Utraque lectio bona est. Pamelius scribere maluit *Ignatius.* Sed alia mens fuit Latinio, qui ait eos qui meliorum codicum fidem secuti sunt, et posuerunt *Egnatius*, recte fecisse. Vide Cotelerium in epistolam Ignatii martyris ad Ephesios.

(97) *Palmas a Domino.* Sic veteres editiones et quidam libri veteres. Atque ego lectionem illam puto esse meliorem ea quæ præfert *palmas Domini*, quamvis ista plurium veterum codicum auctoritate nitatur. Codex Turonensis habet *Palmas a Deo.*

(98) *Et dies.* Hæc desunt in codice 801 bibliothecæ Colbertinæ. Et puto posse omitti absque ullo incommodo.

(99) *Generosum.* Ego non dubito quin hæc lectio sit optima. Moneo tamen *gloriosum* legi in quatuor antiquis codicibus.

(1) *Celsitate.* Item codex Colbertinus, *celsitudine.*

(2) *Profici.* Retinui hanc lectionem, quamvis antiquiores editionis et sex antiqua exemplaria præferant *proficisci*, quia ista nititur auctoritate plurium veterum librorum et editionum. Inveni enim illam in septem codicibus antiquis. Neutra autem bona est. Conjici posset legendum esse *præfici.* Sed hæc constructio non esset Latina. Melius scriberetur *promoveri.* Verum omnes libri veteres et omnes editiones repugnant.

(3) *Aurelio.* De cujus ordinatione actum est in epistola superiore.

(4) *Fraternitatis secta.* Ita codex Pithœanus. Editiones vulgatæ, quibus consentiunt alii libri ve-

luceat, et gloriosos vultus in loco altiore constitui, ubi, ab omni fraternitate circumstante conspecti, incitamentum gloriæ videntibus præbeant Cæterum presbyterii honorem designasse nos illis jam sciatis, ut et sportulis iisdem cum presbyteris honorentur, et divisiones mensurnas (5) [17] æquatis [18] quantitatibus partiantur, sessuri nobiscum provectis et corroboratis annis suis; quamvis in nullo minor possit videri ætatis indole qui consummavit ætatem gloriæ dignitate. Opto vos, fratres charissimi et desiderantissimi, semper bene valere.

EPISTOLA XXXV.

(Erasm., IX, 10; Pamel., Rigal., Baluz., XXXV; Paris., XXXIV; Oxon., Lips., XL.)

AD EOSDEM, DE NUMIDICO, ORDINATO PRESBYTERO.

ARGUMENTUM. — *Nuntiat clero et plebi Numidicum a se ordinatum presbyterum, paucis dignitatem illius commendans.*

Cyprianus presbyteris et diaconibus et plebi universæ **325** charissimis ac desiderantissimis fratribus, salutem. Nuntiandum [19] vobis fuit, fratres charissimi, quod pertineat et ad communem lætitiam et ad ecclesiæ nostræ maximam gloriam. Nam admonitos nos et instructos sciatis dignatione divina ut Numidicus presbyter (6) adscribatur presbyterorum (7) Carthaginensium numero et nobiscum sedeat in clero, luce clarissima confessionis illustris [20], et virtutis ac fidei honore sublimis; qui hortatu suo copiosum martyrum [21] numerum (8), lapidibus et flammis necatum, ante se misit [22]; quique uxorem adhærentem lateri suo concrematam [23] (9) simul cum cæteris, conservatam magis dixerim, lætus aspexit. Ipse semiustulatus et lapidibus obrutus et pro mortuo derelictus, dum [24] postmodum filia sollicito pietatis obsequio cadaver patris inquirit, semianimis inventus et extractus et [25] refocillatus, a comitibus (10) quos ipse præmiserat remansit invictus [26]. Sed remanendi, ut videmus, hæc fuit causa ut eum clero nostro Dominus adjungeret et desolatam per lapsum quorumdam presbyterorum nostrorum [27] copiam (11) gloriosis sacerdotibus adornaret. Et promovebitur quidem, cum Deus permiserit (12), ad ampliorem locum regionis (13) suæ, quando in præsentiam protegente Domino venerimus. Interim quod ostenditur fiat, ut cum gratiarum actione suscipiamus hoc Dei munus, sperantes de misericordia Domini ejusmodi **326** ornamenta complura, ut, redintegrato Ecclesiæ suæ robore, tam mites et humiles faciat in consessus nostri honore florere. Opto vos, fratres charissimi ac desiderantissimi, semper bene valere.

Variæ lectiones.

[17] Menstruas *Pem. Lam.* [18] Æquales *Bod.* 1. *Ebor. NC.* 1. [19] Mandandum *Lam. Ebor. Bod.* 2. [20] Confessionis muneri *NC.* 2 Confessionis et virtutis ac fidei honore *Ebor. Lin.* [21] Gloriosum martyrem *Ben. Ver. Lam. Ebor. Lin. Bod.* 1, 2. [22] Ante præmisit *Ben.* [23] Igne crematam *NC.* 2. [24] Prope modum relictus. Denique dum *Ben.* [25] Et retractus et vix *Ver. Manut.* [26] Refocillatus remansit invitus *Bod.* 1. [27] Presbyterii nostri copiam *Oxon.* presbyterorum nostram copiam *Lam. Ebor. Lin. Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

teres, habent *fraternitas sectata.* Verum nostram lectionem esse meliorem satis constat, præsertim cum sumpta sit ex codice veteri antiquitus emendato in urbe Roma a quodam Justino, ut adnotatum est in calce epistolæ in codice Pithœano.

(5) *Divisiones mensurans.* Multum variant libri veteres in hoc loco. Quidam enim præferunt *divisiones mensurnas,* alii *divisiones menstruas divisiones mensuras, divisiones mensuriæ divisiones mensuræ.* Hadrianus Saravia maluit *menstruas.*

(6) *Numidicus presbyter.* Retinui lectionem vulgatam. Vox *presbyter* deest in duobus antiquis codicibus. Adscribit illum Cyprianus numero presbyterorum Carthaginensium. Quod sane efficere nemo posse videtur nisi episcopus. Quare mirum videri potest quod ait Cassianus collat. IV, cap. 1. Danielem, diaconum Paphnutii presbyteri, promotum ab eo fuisse ad honorem presbyterii, nulla episcopi mentione. Verum satis commode ad hunc locum commentatur Alardus Gazæus, non fuisse Danielem promotum a Paphnutio, sed missum ad episcopum ut ab eo promoveretur. Exempla sequentium temporum allata a Gazæo fuerunt.

(7) *Presbyteror.* Aliæ editiones et tria exemplaria vetera habent *presbyterii Carthaginensis.* Quæ lectio bona quoque est. Sed ea quam ego posui, quam inveni in pluribus antiquis codicibus, mihi videtur esse melior.

(8) *Martyr. numerum.* In codice Thuano et in Fuxensi scriptum est *martyrem verum.* Sed hæc lectio non est bona. Gratianopolitanus habet : « Bonos martyres et veros lapidibus et flammis necatos ante se misit. »

(9) *Concrematam.* Codex Lamonii, *omnino crematam.*

(10) *A comitibus.* Tria exemplaria vetera præferunt *ex comitibus,* quod idem est. Ait enim Cyprianus Numidicum remansisse seu superstitem fuisse comitibus seu sociis martyrii sui, eo modo quo Dominus episcopus Antiochenus remansit ab orthodoxorum depositione, uti diximus in Præfatione nostra ad concilium Chalcedonense, cap. 37. Vide rursum quæ notamus ad librum *de Oratione Dominica.*

(11) *Presbyter nostr.* Hanc lectionem reperi in octo codicibus antiquis et in editionibus quæ antecesserunt Pamelianam. Pamelius maluit *presbyterii nostri.* Presbyterium lapsum non est, sed presbyteri quidam. Lectio itaque nostra melior est.

(12) *Cum Deus permiserit.* In quibusdam vetustis exemplaribus et editionibus legitur *cum tempus permiserit.*

(13) *Regionis.* Antea legebatur *religionis.* Hanc emendationem, quæ est optima, inveni in duobus libris antiquis. Notum est autem urbes fuisse divisas in regiones. Amplior autem locus regionis recte dicitur, non vero religionis. Apud Lactantium, lib. II, c. 18 : « Non in una potius sed in summa religione quærendus est. » Pro quo quidam libri veteres habent *regione.* Item lib. IV, cap. 27, « Per diversa regionum; » pro quo codex Bononiensis a Thomasio laudatus præfert *religionum.* Lectio tamen quæ habet *religionis* potest habere bonum sensum.

EPISTOLA XXXVI (14).

(Erasm., III, 24; Pamel., Rig., Baluz., XXXVI; Paris., XXXV; Oxon., Lips., VII.)

AD CLERUM, DE CURA PAUPERUM ET PEREGRINORUM.

ARGUMENTUM. — *Monet ne glomeratim martyres visitent, ne viduas, infirmos, pauperesve aut peregrinos negligant.*

Cyprianus presbyteris et diaconibus, fratribus charissimis, salutem. Saluto vos, fratres charissimi, per Dei gratiam incolumis, optans cito ad vos venire, ut desiderio tam meo quam vestro et omnium fratrum satisfiat [28]. Oportet nos tamen paci communi consulere et interdum, quamvis cum tædio animi nostri, deesse vobis, ne præsentia nostra invidiam et violentiam gentilium provocet, et simus auctores rumpendæ pacis, qui magis quieti omnium consulere debemus. Quando ergo vos scripseritis, rebus compositis, me venire debere, aut si ante dignatus fuerit Dominus ostendere (15), tunc ad vos veniam. Ubi enim mihi aut melius possit esse aut lætius quam illic ubi me Deus et credere voluit et crescere (16)? Viduarum et infirmorum **327** et omnium pauperum curam peto diligenter habeatis. Sed et peregrinis, si qui indigentes fuerint, sumptus suggeratis de quantitate mea (17) propria quam apud Rogatianum compresbyterum nostrum dimisi. Quæ quantitas ne forte jam universa erogata sit, misi eidem per Naricum acolythum aliam portionem, ut largius et promptius circa laborantes (18) fiat operatio. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Fraternitatem vestram meo nomine salutate, et ut nostri memores sint admonete.

EPISTOLA XXXVII (19).

(Erasm., III, 6; Pamel., Rigalt., Baluz., XXXVII; Paris., XXXVI; Oxon., Lips., XII.)

AD CLERUM, UT CONFESSORIBUS IN CARCERE CONSTITUTIS OMNIS HUMANITAS PRÆBEATUR.

ARGUMENTUM. — *Hortatur clerum suum ut omnis humanitas et cura adhibeatur circa confessores, tum vivos, tum in carcere defunctos; ut dies mortis eorum diligenter adnotentur, ad celebrandam quotannis eorum memoriam; denique ut pauperum etiam non obliviscantur.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus salutem. Quanquam sciam vos, fratres charissimi, litteris meis frequenter admonitos esse ut gloriosa voce Dominum confessis et in carcere constitutis omnis diligentia præbeatur, tamen identidem vobis incumbo, ne quid ad curam desit iis quibus ad gloriam nihil deest. Atque utinam loci et gradus mei conditio permitteret ut ipse nunc præsens esse **328** possem! promptus et libens solemni ministerio cuncta circa fortissimos fratres nostros dilectionis obsequia complerem. Sed officium meum vestra, quæso, diligentia representet, et faciat omnia quæ fieri oportet circa eos quos in talibus meritis fidei ac virtutis suæ [29] illustravit divina dignatio. Corporibus etiam omnium qui, etsi torti non sunt in carcere, tamen glorioso exitu mortis excedunt, impertiatur et vigilantia et cura propensior. Neque enim virtus eorum aut honor minor est quo minus ipsi quoque inter beatos martyres aggregentur: quod in illis est, toleraverunt quidquid tolerare parati et prompti fuerunt. Qui se tormentis et morti sub oculis Dei obtulit, passus est quidquid pati voluit [30]; non enim ipse tormentis, sed tormenta ipse defuerunt [31]. *Qui in me confessus fuerit coram hominibus, et ego in illo confitebor coram Patre meo qui in cœlis est* (*Matth.*, X, 32), dicit Dominus [32]. Confessi sunt. *Qui toleraverit usque ad finem, hic salvus erit* [33] (*Ibid.*, 22), dicit Dominus. Toleraverunt, et ad finem usque incorrupta et immaculata virtutum suarum merita pertulerunt. Et iterum scriptum est: *Esto fidelis usque ad mortem, et dabo tibi coronam vitæ* (*Apoc.*, II, 10). Usque ad mortem fideles

Variæ lectiones.

[28] De fratribus satisfiat *S. Mich.* [29] Suæ *deest in Oxon.* [30] Potuit *Bod.* [31] Sicut scriptum est *addit Oxon., ex Bod.* 1. [32] Dicit Dominus *deest in Oxon.* [33] Salvabitur *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(14) Hæc epistola est ejusdem argumenti cum quinta, consule.

(15) *Ostendere.* Per visionem, in somno. Modus loquendi frequens et usurpatus a Cypriano.

(16) *Aut lætius... crescere.* Hæc desunt in antiquis editionibus. Hunc ergo hiatum supplevit editio Manutii, « aut lætius quam illic ubi me Dominus esse decrevit. » Morellius autem sic: « Ubi me Deus et credere voluit et crescere. » Putavit autem Pamelius illos ita supplevisse ex ingenio. Frustra. Ea enim quæ Morellius posuit exstant in uno codice Vaticano et in tribus aliis antiquis a me visis, nisi quo in uno eorum, in Fuxensi nimirum, scriptum est *secedere* pro *credere*.

— *Crescere.* Cœlestinus papa ad episcopos per Viennensem et Narbonensem provincias constitutos: « Non mirum si contra ecclesiasticum morem faciunt qui in Ecclesia non creverunt. » Assentior autem illustrissimo episcopo Oxoniensi existimanti Carthaginem intelligi in hoc loco, ubi Cyprianus primo credidit in Christum, ubi baptizatus est, ubi crevit, factus illic episcopus.

(17) *De quantitate mea.* Vide *Notas* ad postremam partem epistolæ sextæ pag. 393.

(18) *Laborantes.* Pauperes, indigentes, quos Constantinus imperator in l. III, et VI Codicis Theodos. *De episcopis et clericis* ait ecclesiarum divitiis sustentari debere. Augustinus in Sermone decimo *de Verbis Domini* laborantes dixit pro indigentibus, itemque Græcus episcopus Massiliensis ad Ruricium Lemovicensem scribens. Symmachus, lib. IV, epist. 18 « Interea laborantium murmur est. » Vide supra, pag. 391.

(19) In veteri codice sancti Lamberti Lætiensis ita scriptum est in titulo istius epistolæ: *Cyprianus ad clerum quod non posset temere Carthaginem venire, ut his confessoribus qui in carcere sunt constituti humanitas omnis præbeatur.* In Compendiensi vero: *Incipit ad Clerum eo quod non posset temere Carthaginem venire propter corpora quæ in Carthagine reddiderunt.* Ista ponebantur pro captu et ingenio veterum librariorum.

et stabiles et inexpugnabiles perseveraverunt (20). Cum voluntati et confessioni nominis in carcere et in vinculis accedit [34] et moriendi terminus, consummata martyris gloria est.

II. Denique et dies eorum (21) quibus excedunt annotate, ut commemorationes eorum inter memorias martyrum celebrare possimus : quamquam Tertullus (22), **329** fidelissimus et devotissimus frater noster, pro cætera sollicitudine [35] et cura sua quam fratribus in omni obsequio operationis impertit, qui nec illic circa curam corporum deest, scripserit et scribat ac significet mihi dies quibus in carcere beati fratres nostri ad immortalitatem (23) gloriosæ mortis exitu transeunt, et celebrentur hic a nobis oblationes et sacrificia ob commemorationes eorum, quæ cito vobiscum, Domino protegente, celebrabimus. Pauperibus quoque, ut sæpe jam scripsi, cura ac diligentia vestra non desit, iis tamen qui, in fide stantes et nobiscum fortiter militantes, Christi castra non reliquerunt; quibus quidem nunc major a nobis et dilectio et cura præstanda est quod nec paupertate adacti (24), nec persecutionis tempestate prostrati, cum Domino fideliter serviunt, cæteris quoque pauperibus (25) exemplum fidei præbuerunt. Opto vos, fratres charissimi ac desiderantissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Fraternitatem meo nomine salutate. Valete.

EPISTOLA XXXVIII (26).

(Pamel., Rigalt., Baluz., XXXVIII; Paris., XXXVII; Oxon., Lips., XL.)

AD CALDONIUM, HERCULANUM ET CÆTEROS, DE ABSTINENDO FELICISSIMO.

ARGUMENTUM. — *Felicissimus, una cum seditionis suæ sociis, a communione omnium arcendus.*

I. Cyprianus Caldonio et Herculano collegis, item Rogatiano et Numidico compresbyteris salutem. Vehementer contristatus sum, fratres charissimi, acceptis litteris vestris, ut, cum mihi propositum semper et votum sit universam fraternitatem nostram incolumem continere, et illibatum gregem, secundum quod charitas exigit, reservare, nunc nuntietis Felicissimum multa improbe et insidiose esse molitum ; ut præter fraudes veteres [36] et rapinas, de quibus jampridem multa cognoveram, nunc quoque cum episcopo portionem **330** plebis dividere, id est, a pastore oves et filios a parente separare [37], et Christi membra dissipare tentaverit. Cumque ego vos pro me vicarios miserim, ut expungeretis (27) necessitates fratrum nostrorum sumptibus, si qui etiam vellent suas artes exercere, additamento (28) quantum satis esset desideria eorum juvaretis, simul etiam et ætates eorum et conditiones et merita discerneretis, ut etiam nunc ego, cui cura incumbit omnes optime nosse, et dignos quosque et humiles et mites ad ecclesiasticæ administrationis officia promoverem, ille [38] intercesserit ne quis posset expungi, neve ea quæ de-

Variæ lectiones.

[34] Cum voluntate et confessionis nomine in carcere accidit *Impr. Bod.* 1. [35] Pro certa sollicitudine *Ver.* [36] Fraudes suas *Bod.* 1. [37] A pastore oves separare et filios a parente secernere *Bod.* 1. [38] Illi. *Rig.*

Steph. Baluzii notæ.

(20) *Perseveraverunt.* Quidam libri veteres, et ii quidem optimi, habent *pervenerunt.*

(21) *Dies eorum.* Tertullianus in libro *de Corona* : « Oblationes pro defunctis, pro natalitiis annua die facimus. » Idem in libro *de Exhortatione castitatis* mentionem facit oblationum quæ fiebant pro defunctis et eorum spiritu. Vide scholia viri doctissimi Jacobi Billii ad Orationem Gregorii Nazianzeni in laudem Cæsarii fratris et Euchologium Goaris, pag. 143.

(22) *Tertullus.* Quia sanctus Cyprianus istic ait Tertullum sibi significasse dies quibus martyres ad immortalitatem gloriosæ mortis exitu transierant, existimarunt Angli Tertullum artem notariam didicisse sub Cypriano rhetore, quem constare satis putant eam artem scisse, et notis usum esse ad acta martyrum excipienda. Verum non agitur in hoc loco de actis martyrum excipiendis, ubi notæ poterant esse necessariæ, sed tantum de significatis diebus quibus martyres excesserant. Quod sane facile fieri potest absque usu notarum. Quare non bene ex hoc loco collegerunt Angli munus describendi acta martyrum concreditum fuisse Tertullo in persecutione Deciana. An vero Cyprianus scierit artem notariam, aliis examinandum relinquo. Alius Tertulli diaconi Ecclesiæ Romanæ mentio exstat in nova nostra *Collectione Conciliorum*, pag. 1461, tempore Symmachi papæ. Eadem porro tempestate vivebat alter Tertullus civis Romanus, qui filium suum Placidum tradidit in disciplinam sancto Benedicto.

(23) *Immortalitatem.* Codex Fuxensis : « ad immortalitatis gloriosæ palmam mortis exitu transeunt. » Salustius in Jugurtha : « Etenim nemo ignavia immortalis factus. »

(24) *Adacti.* Ita plerique libri veteres et editiones, Morellius posuit *adjecti*, quam lectionem ego inveni in libro Gratianopolitano. Angli scripserunt *victi* ex fide codicis Bodleiani. Eamdem ego lectionem reperi in septem codicibus antiquis. Et tamen præfero veterem.

(25) *Pauperibus.* Vetus codex Remigianus habet *fratribus.*

(26) Hæc epistola primum prodiit in editione Manutiana. Duo porro vetera illius exemplaria habuerunt Angli, unum ex bibliotheca Vaticana, aliud ex Bodleiana. Ego illam contuli cum quatuor antiquis ; quorum unum exstat in bibliotheca sancti Dionysii Remensis, aliud, quod fuit olim collegii Fuxensis, exstat nunc in Colbertina, tertium in mea : quartum habui ex urbe Gratianopolitana.

(27) *Expungeretis.* Matricula necessitatum continebat nomina personarum egentium. Cujus ergo necessitas beneficentia fratrum sublevabatur, ejus et nomen expungebatur. Sic beneficentia necessitatem et cum necessitate nomen egentis expungebat. RIGALT.

(28) *Additamento.* Codex Fuxensis, « Exercere addidit tamen tamquam sua satis esse desideria. » Meus : « Exerceret, addidi tamen tamquam sua satis essent. »

sideraveram possent diligenti [39] examinatione discerni, comminatus sit etiam fratribus nostris qui primi expungi accesserant (29) potentatu improbo et terrore violento quod secum in morte [40] (30) non communicarent qui nobis obtemperare voluissent.

II. Cumque post hæc omnia, nec loci mei honore motus, nec vestra auctoritate et præsentia fractus, instinctu suo quietem fratrum turbans proripuerit se cum plurimis, ducem se factionis et seditionis principem temerario furore contestans; in quo quidem gratulor plurimos fratres ab hac audacia recessisse et vobis acquiescere maluisse, ut cum Ecclesia matre remanerent et stipendia ejus episcopo dispensante perciperent; quod quidem et cæteros pro certo scio cum pace facturos et cito ab errore temerario recessuros. Interim, cum Felicissimus comminatus sit non communicaturos in morte secum qui nobis obtemperassent, id est qui nobis communicarent, accipiat sententiam quam prior dixit, ut abstentum se a nobis sciat, quando ad fraudes ejus et rapinas, quas dilucida veritate cognovimus, adulterii etiam crimen accedit, quod fratres nostri graves viri deprehendisse se nuntiaverunt, et probaturos se asseverarunt. Quæ omnia tunc cognoscemus quando in unum cum collegis pluribus permittente Domino convenerimus. Sed

A 331 et Augendus (31), qui, nec episcopum nec Ecclesiam cogitans, pariter se cum illo conspiratione et factione sociavit, si ultra cum eo perseveraverit, sententiam ferat quam ille in se factiosus et temerarius provocavit. Sed et quisquis se conspirationi et factioni ejus adjunxerit, sciat se in ecclesia nobiscum non esse communicaturum, qui sponte maluit ab ecclesia separari. Has litteras meas fratribus nostris legite, et Carthaginem (32) ad clerum quoque transmittite, additis nominibus eorum qui cum Felicissimo se junxerunt. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere et nostri meminisse. Valete.

EPISTOLA XXXIX (33).

B (Pamel., Rigalt., Baluz., XXXIX; Paris., XXXVIII; Oxon., Lips., XLII.)

CALDONII, HERCULANI ET CÆTERORUM EPISTOLA AD CYPRIANUM, DE ABSTENTO FELICISSIMO CUM SUIS.

ARGUMENTUM. — *Quod jusserat illis epistola præcedens, perficiunt Caldonius, Herculanus ac cæteri.*

Caldonius cum Herculano et Victore collegis, item 332 Rogatiano cum Numidico presbyteris. Abstinuimus a communicatione Felicissimum et Augendum, item Repostum de extorribus, et Irenem Rutilorum, et Paulam sarcinatricem (34); quod ex adnotatione (35) mea scire debuisti (36). Item absti-

Variæ lectiones.

[39] Diligentiæ vestræ *Bod.* 1. [40] *Sic edd. et Vat.* In monte *Manut. Morel. Pamel. Oxon. Lips.*

Steph. Baluzii notæ.

(29) *Accesserant.* Codex sancti Dionysii, *arcessebantur.*

(30) *In morte.* Ita veteres libri. Manutius, Morellius et Pamelius maluerunt *in monte.* Ita etiam Angli, tametsi moneant in codice Vaticano scriptum esse *in morte.* Nescio autem quem istic montem apud Carthaginem comminiscatur Pamelius. Et tamen Rigaltius multum approbavit ejus opinionem. Vide quæ idem Rigaltius de monte Bellonæ scribit in Addendis ad observationes suas in Tertullianum pag. 127. Baronius anno 254 legit *in monte*, et hinc repetit originem Montensium sive Donatistarum. Vide notas nostras ad caput 11 Lactantii *de Mortibus persecutorum* et ad acta purgationis Cæciliani.

(31) *Augendus.* Hic homo confundendus non est cum Augendo confessore, cujus mentio est in epistola 48, pag. 62.

(32) *Carthaginem.* Fuit nuper vir quidam doctus et eruditus qui locum istum existimans esse mendosum censuit hanc vocem esse amovendam ab hoc loco et scribendum esse *Romam.* Et sane argumenta ejus ita fortia sunt et valida ut necessaria videatur hæc emendatio, quamvis omnes editiones et omnia vetera exemplaria, ut ipse annotat et verum est, habeant *Carthaginem.* Quæ sententia hinc quoque confirmari posse videtur quod epistola ista scripta est in initiis schismaticis Felicissimi, qui de Romano itinere cogitabat, ut in epistola 55, pag. 85, docet Cyprianus. Et ideo operæ pretium videbatur illum prævenire et admonere clerum Romanum ne se decipi ac falli sineret fraude et perfidia hominis scelerati.

(33) Hanc epistolam, cujus duo tantum vetera exemplaria habui, unum ex bibliotheca mea, aliud ex urbe Gratianopolitana, primum prodiit ex typographia Manutii. Variæ sunt autem opiniones

C ad quem vel ad quos scripta sit. Ego non dubito quin sit Caldonii reddentis Cypriano rationem eorum quæ ab eo et aliis vicariis collegis suis gesta fuerant adversus Felicissimum et socios ejus. Itaque optima est lectio librorum qui habent *debuisti.* Solus enim Caldonius scribit nomine suo et collegarum suorum. Arbitror autem litteras scriptas ad clerum Romanum habuisse aliam formam et explicasse latius, ut par erat, causam Felicissimi, addita porro fuisse nomina eorum qui se Felicissimo junxerant, uti Cyprianus præscripserat. Hanc meam opinionem confirmat codex Bodleianus ab illustrissimo episcopo Oxoniensi laudatus, in quo epistola ista dicitur scripta ad Cyprianum. Cæterum assentiri non possum iis qui putant illam esse tabellam publice affixam et propositam in ecclesia Carthaginensi. Est enim certo epistola Caldonii. Istud tamen non impedit quin aliquid simile publicatum sit in ecclesia.

D (34) *Sarcinatricem.* Salmasius ad scriptores *Historiæ Augustæ*, pag. 408, scripsit *farcinatricem* forte errore typographi. Nonius Marcellus : « Sarcinatricis, non, ut quidam volunt, sarsitricis, quasi a sarciendo, sed magis a sarcinis, quod plurimum vestium sumant, Varro onos lyras : Homines rusticos in vindemia incondita cantare sarcinatricis in machinis. »

(35) *Adnotatione.* Id est subscriptione. Vide novam nostram collectionem *Conciliorum*, pag. 1011, 1090.

(36) *Debuisti.* Ita editio Manutii et libri veteres. Morellius et Pamelius posuerunt *debuistis*, itemque editio Anglicana. Sed ista lectio non est bona. Epistola enim est Caldonii scribentis, ut dixi, nomine suo et collegarum suorum ad Cyprianum. Rigaltius, tamenetsi posuerit in contextu *debuistis*, in observationibus censet legendum esse *debuisti.*

nuimus Sophronium, et ipsum de extorribus (37), Soliassum budinarium (38).

EPISTOLA XL.

(Erasm., I, 8; Pamel., Rigalt., Baluz., XL; Paris., XXXIV; Oxon., Lips., XLIII.)

AD PLEBEM, DE QUINQUE PRESBYTERIS SCHISMATICIS FACTIONIS FELICISSIMI.

ARGUMENTUM. — *Quemadmodum epistola ante hanc secunda clero, sic nunc plebi nuntiat Cyprianus vitandum Felicissimum, cum suæ factionis quinque presbyteris, qui tum lapsis sine discrimine pacem dabant, tum seditionem et schisma adversum se concitarent.*

I. Cyprianus plebi universæ salutem. Quamquam, fratres charissimi, Virtius[41] (39), fidelissimus atque integerrimus presbyter, item Rogatianus et Numidicus, **333** presbyteri confessores et gloria divinæ dignationis illustres, sed et diaconi, boni viri et ecclesiasticæ administrationi (40) per omnia obsequia devoti, cum cæteris ministris[42] plenam vobis præsentiæ suæ diligentiam præbeant (41), et exhortationibus assiduis singulos corroborare, sed et lapsorum mentes consiliis salubribus regere et reformare non desinant, tamen ego quantum possum admoneo et quomodo possum visito vos litteris A meis. Litteris, inquam, fratres charissimi : hoc enim quorumdam presbyterorum (42) malignitas et perfidia perfecit[43], ne ad vos ante diem Paschæ venire licuisset, dum, conjurationis (43) suæ memores, et antiqua illa contra episcopatum meum, immo contra suffragium vestrum et Dei judicium, venena retinentes, instaurant veterem contra nos (44) impugnationem suam, et sacrilegas machinationes insidiis solitis denuo renovant (45). Et quidem de Dei providentia, nobis hoc nec volentibus nec optantibus, immo et ignoscentibus (46) et tacentibus, pœnas quas meruerant pependerunt (47), ut a nobis non ejecti ultro (48) se ejicerent, ipsi in se pro conscientia sua sententiam darent, secundum vestra et divina suffragia conjurati et scelerati de B Ecclesia sponte se pellerent.

II. Nunc apparuit[44] Felicissimi factio[45] unde venisset, quibus radicibus et quibus viribus staret. Hi fomenta olim quibusdam confessoribus et hortamenta tribuebant ne concordarent cum episcopo suo, ne ecclesiasticam disciplinam cum fide, et quiete juxta præcepta Dominica, continerent, ne confessionis suæ **334** gloriam incorrupta et immaculata conservatione servarent. Ac, ne parum fuisset corrupisse quorumdam confessorum mentes

Variæ lectiones.

[41] Viritus *MR. Thu.* [42] Ministeriis *Lam. Ebor. NC.* 1. *Thu. Mich.* [43] Perficit *Rigalt. Vict.* Perfert *Bod.* 3. [44] Nunc apparebit *Lin.* [45] Provectis *Vic. Fat.* Profectio *Thu.*

Steph. Baluzii notæ.

(37) *Extorribus.* Veteres libri et editio Manutii istic et paulo post habent *extorrentibus.* Quæ lectio confirmari potest ex iis quæ observata sunt supra ad epistolas 14 et 18.

(38) *Budinarium.* Vetus liber meus habet *budianarium.* At Salmasius in loco mox laudato censet reponi debere *butinarium* a voce Græca βουτίνῳ apud Hesychium, et inde dictum butinum, quod acetabulum significat. Si ea conjectura esset certa, facile amplecterer opinionem Salmasii, cum Quintilianus, lib. I, cap. 4, scribat quamdam cognationem esse inter litteras *t* et *d*, ac propterea facile existimarem Cyprianum hic loqui de artifice acetabulorum sive lagenarum, ut interpretatur Cangius, id est parvorum vasorum in quibus reponuntur olea, vina, et alia liquida, præsertim cum voce *butina* utatur Joannes Damascenus a Cangio citatus. Plinius, lib. XXI, cap. 34, scribit, cum acetabuli mensura dicitur, significari heminæ quartam partem, id est drachmas quindecim. Illustrissimus episcopus Oxoniensis contendit legendum D esse istic apud Cyprianum *burdonarium,* qua voce significari mulionem ait. Sed hæc conjectura mihi non probatur, cum nihil in verbo *budinarium* exstet ex quo ea sumi possit, præsertim cum burdonarii nuspiam reperiantur apud auctores linguæ Latinæ. Si genus illud farciminis quod nos vocamus bodinos fuisset olim in Africa et vocabulum accedens ad nostrum vulgare deprehendi posset in aliquo veteri scriptore, absoluta res esset. Verum nihil istiusmodi reperio.

(39) *Virtius.* Ita scripsi, secutus editionem Manutii, et quia ita scriptum vidi in multis codicibus antiquis. Quædam editiones et quidam libri veteres habent *Briccius.* Ista sunt levioris momenti. Et tamen erant annotanda.

(40) *Ecclesiasticæ administrationi.* Quidam libri C veteres habent « ecclesiasticæ disciplinæ administrationi. »

(41) *Præbeant.* Codex Fuxensis *præstent.*

(42) *Quorumdam presbyterorum.* Nominantur in epistola 55, pag. 84, quam consule.

(43) *Conjurationis.* Agitur hic de causa Felicissimi, ut patet etiam ex his quæ sequuntur et ex epistola pag. 57 : « Quantum vero hic et ad presbyterorum quorumdam et Felicissimi causam pertinet, » etc.

(44) *Veterem contra nos.* Cum Pontii diaconi testimonio constet quosdam se opposuisse electioni Cypriani, hinc colligi posse videtur Felicissimum fuisse ex illorum numero, et fortasse principem illius factionis.

(45) *Renovant.* Revocavimus antiquam lectionem, quæ nititur auctoritate plurium veterum librorum. Rigaltius posuit *revocant*, quia ita scriptum invenit in Fuxensi. Ea vero lectio exstat etiam in Michaelino et in Lamoniano. Cæteri et editiones Rigaltiana antiquiores habent uti nos reposuimus. Et tamen Angli maluerunt sequi editionem Rigaltii, nullum interim istius suæ opinionis testimonium referentes ex libris veteribus, immo plura adducentes in favorem antiquarum editionum Reinhartus quoque retinuit editionem Rigaltii.

(46) *Ignoscentibus.* In uno codice Anglicano scriptum est *ignorantibus.* Quo etiam modo in margine libri sui impressi scripsit Nicolaus Faber.

(47) *Pependerunt.* Non admonerem omnes antiquas editiones et omnia fere vetera exemplaria præferre hanc lectionem, nisi Rigaltius edidisset *rependerunt.* Quæ sane lectio nititur auctoritate codicis Veronensis et illius quem habui ex monasterio sancti Eligii Atrebatensis.

(48) *Ultro.* Codex sancti Arnulphi habet *ipsi.*

et contra sacerdotium (49) Dei portionem ruptæ fraternitatis armare voluissent, nunc se ad lapsorum perniciem venenata sua deceptione verterunt, ut ægros, et saucios et ad capienda fortiora consilia per calamitatem ruinæ suæ minus idoneos et minus solidos, a medela vulneris sui avocent, et intermissis precibus et orationibus, quibus Dominus longa et continua satisfactione placandus est, ad exitiosam temeritatem mendacio captiosæ pacis invitent.

III. Sed oro vos, fratres, vigilate contra insidias diaboli, et pro vestra salute solliciti, contra mortiferam fallaciam diligentius excubate. Persecutio est hæc alia, et alia tentatio. Quinque isti presbyteri nihil aliud sunt quam quinque primores illi qui edicto nuper magistratibus fuerunt copulati ut fidem nostram subruerent (50), ut gracilia (51) fratrum corda ad lethales [46] laqueos prævaricatione veritatis averterent. Eadem nunc ratio, eadem rursus eversio per quinque presbyteros Felicissimo copulatos ad ruinam salutis inducitur, ut non rogetur Deus, nec qui negavit Christum, eumdem Christum quem negaverat deprecetur, post culpam criminis tollatur et pœnitentia, nec per episcopos et sacerdotes Domino satisfiat, sed, relictis Domini sacerdotibus; contra evangelicam disciplinam nova traditio sacrilegæ institutionis exsurgat, cumque semel placuerit tam nobis quam confessoribus et clericis urbicis (52), item universis episcopis 335 vel in nostra provincia vel trans mare (53) constitutis ut nihil innovetur circa lapsorum causam, nisi omnes in unum convenerimus, et, collatis consiliis, cum disciplina pariter et misericordia temperatam sententiam fixerimus, contra hoc consilium nostrum rebelletur, et omnis sacerdotalis auctoritas et potestas factiosis conspirationibus destruatur.

IV. Quas nunc pœnas patior, fratres charissimi, quod ipse ad vos in præsentiarum venire non possum, ipse singulos aggredi, ipse vos, secundum Domini et Evangelii ejus magisterium [47], cohortari! Non suffecerat [48] exsilium jam biennii et a vultibus atque ab oculis vestris lugubris separatio, dolor jugis et gemitus, qui me solum sine vobis continua lamentatione discruciat, lacrimæ diebus ac noctibus profluentes, quod sacerdoti quem tanto amore (54) et ardore fecistis, necdum vos salutare, necdum complexibus vestris inhærere contingat. Accedit hic tabescenti animo nostro dolor major, quod in tanta sollicitudine ac necessitate excurrere ad vos ipse non possum, dum, per minas et per insidias perfidorum, cavemus ne advenientibus nobis tumultus illic major oriatur. et, cum paci et tranquillitati (55) episcopus providere in omnibus debeat, ipse materiam [49] seditioni dedisse et perse-

Variæ lectiones.

[46] Affectare *Bod.* 1. *Thu.* [47] Ministerium *Nic. Fab.* [48] Nos affectat *Lam.* affecerat *Ebor. NC.* 1. [49] Magisterium *Thu.*

Steph. Baluzii notæ.

(49) *Contra sacerdotium.* In uno codice Vaticano et in Lamoniano legitur, « Adversus dispositionem Domini et contra sacerdotium Dei. » Ubi admoneri convenit hanc lectionem non reperiri in codice Thuano, neque in Fossatensi, in quibus Angli dixerunt eam exstare.

(50) *Subruerent.* Ita omnes libri veteres et editiones itidem antiquiores, si tres priores excipias, in quibus legitur *obruerent.* Solus ex codicibus a me visis Fossatensis habet *subverterent.* Scio tamen ita quoque scriptum fuisse in Veronensi. Verum alia lectio mihi magis placet, quam porro liquet adjuvari ex lectione antiquarum editionum.

(51) *Gracilia.* In codice Veronensi et in uno Anglicano scriptum est *fragilia.* Sic etiam scripsit Nicolaus Faber in margine libri sui impressi. In codice Lamoniano legitur *gracilium*, tanquam si istud referendum esset ad fratres.

(52) *Clericis urbicis.* Id est Romanis, quia Urbis vocabulo olim intelligebatur Roma gentium domina, ut apud Quintilianum, lib. vi, cap. 3, et lib. viii, cap. 12; Optatum, lib. i: *Zephyrino urbico*; et lib. ii: *Urbica communicatio*; et apud Victorem Vitensem, lib. ii, n. 8, *Urbicæ* [illegible]. Vide Heriberti Rosweydi notas in D. Paulinum, pag. 745. In Præfatione synodica editi in concilio Toletano primo legitur, « Cum præceptio Papæ urbis Romæ Leonis. » At in tribus antiquissimis et præstantissimis codicibus manuscriptis, uno illustrissimæ ecclesiæ Lugdunensis, altero qui fuit Leidradi archiepiscopi Lugdunensis, et exstat nunc in bibliotheca Seguieriana, tertio bibliothecæ Colbertinæ, in quibus continetur vetus collectio canonum facta, ut opinor, paulo post concilium Toletanum duodecimum; in tribus, inquam, codicibus illis deest vox *Romæ*, et legitur simpliciter *cum præcepto Papæ Urbis Leonis.* Exstat Hieronymi, epistola *ad Paulum* urbicum, quæ incipit *Nudius tertius*, et in epistola Augustini *ad Casulanum* legitur « Sermonem cujusdam urbici. » Apud Burchardum, lib. iii, cap. 226; Ivonem, part. iii, cap. 270; et Gratianum, dist. 2, *de consecrat.*, reperitur quoddam decretum *ex concilio urbico* quod sic habet : « In altari in quo episcopus Missam celebravit, presbyter eodem die aliam celebrare non præsumat ; » quod etiam reperitur in canone decimo synodi Autissiodorensis sub Aunachario. Et tamen non semper verum est vocabulum urbici significare civem Romanum. In epistola quippe Evodii *ad Augustinum* civis quædam cujusdam oppidi Africæ vocatur urbica, id est civis illius loci : « Sed ecce post biennium quædam vidua honesta urbica de Figentibus. »

(53) *Trans mare.* Id est Romam. Inde appellationes transmarinæ postea vetitæ in codice canonum Ecclesiæ Africanæ, et ut episcopi Africæ trans mare non proficiscantur nisi consulto primæ sedis episcopo; quod et ipsum confirmatum est a papa Innocentio. Etiam transmarina judicia prohibita. Vide codicem canonum Ecclesiæ Africanæ, cap. 23. 25. 56. 94.

(54) *Quem tanto amore.* Codex sancti Eligii Attrebatensis. « Quem tanto honore et amore fecistis. » Fuxensis, « Tanto ardore, pari dolore. » Ubi videtur legendum *pari honore.* Vide Pontium diaconum ubi agit de electione Cypriani.

(55) *Paci et tranquillitati.* Omnes fere libri veteres habent *pacem et tranquillitatem.*

cutionem denuo exacerbasse videatur (56). Hinc tamen, fratres dilectissimi, hinc admoneo pariter et consulo ne perniciosis vocibus temere credatis, ne fallacibus verbis consensum facile commodetis, ne pro luce tenebras, pro die noctem, pro cibo famem, pro potu **336** sitim, venenum pro remedio, mortem pro salute sumatis. Ne [50] ætas vos eorum nec auctoritas fallat, qui ad duorum presbyterorum veterem nequitiam (*Dan.*, XIII) respondentes, sicut illi Susannam pudicam corrumpere et violare conati sunt, sic et hi adulterinis doctrinis Ecclesiæ pudicitiam corrumpere et veritatem evangelicam violare conantur.

V. Clamat et dicit Dominus : *Nolite audire sermones pseudoprophetarum, quoniam visiones cordis eorum frustrantur eos. Loquuntur, sed non ab* B *ore Domini. Dicunt eis qui abjiciunt verbum Domini* : *Pax erit vobis* (*Serm.* XXIII, 16, 17). Pacem nunc offerunt qui ipsi non habent pacem. In Ecclesiam [51] lapsos reducere et revocare promittunt qui de Ecclesia [52] recesserunt. Deus unus est et Christus unus (*Ephes.*, IV, 5), et una Ecclesia, et Cathedra una super petram (57) Domini voce fundata. Aliud altare constitui aut sacerdotium novum fieri præter unum altare et unum sacerdotium non potest. Quisquis alibi collegerit, spargit. Adulterum est, impium est, sacrilegum est quodcumque humano furore instituitur ut dispositio divina violetur. Procul ab hujusmodi hominum contagione discedite, et sermones eorum velut C cancer (58) et pestem fugiendo vitate, præmonente Domino et dicente : *Cæci sunt duces cæcorum. Cæcus autem cæcum ducens simul in foveam* A *cadent* (*Matth.*, XV, 14). Intercedunt precibus vestris, quas [53] nobiscum diebus ac noctibus Deo funditis ut eum justa satisfactione placetis. Intercedunt lacrymis vestris, quibus commissi delicti **337** crimen abluitis. Intercedunt paci quam vere et fideliter de Domini misericordia postulatis, nec sciunt scriptum esse : *Et propheta ille aut somnium somnians ille qui locutus est ut errare te faceret a Domino Deo tuo, interficietur* (59) (*Deut.*, XIII, 6). Nemo vos, fratres charissimi, errare a Domini (60) viis [54] faciat : nemo vos Christianos ab Evangelio Christi rapiat : nemo filios Ecclesiæ de Ecclesia tollat. Pereant sibi soli (61) qui perire voluerunt : extra Ecclesiam soli remaneant qui de Ecclesia recesserunt. Soli cum episcopis non sint qui contra episcopos rebellarunt. Conjurationis suæ pœnas soli subeant qui olim, secundum vestra [55] suffragia, nunc secundum (62) Dei judicia, sententiam conjurationis et malignitatis suæ subire meruerunt.

VI. Monet nos Dominus in Evangelio suo dicens : *Rejicitis mandatum Dei ut traditionem vestram statuatis* (*Marc.*, VII, 9). Qui mandatum Dei rejiciunt et traditionem suam statuere conantur, fortiter a vobis et firmiter respuantur : sufficiat lapsis ruina una (63). Nemo volentes surgere sua circumventione præcipitet ; nemo jacentes, pro quibus nos rogamus ut Dei manu et brachio subleventur, prosternat gravius et deprimat : nemo semianimes et ut salutem suam pristinam recipiant deprecantes, ab omni spe salutis advertat ; nemo nutantibus lapsus sui caligine omne itineris [56] salutaris lumen exstinguat. Instruit Apostolus dicens : *Si quis aliter docet, et*

Variæ lectiones.

[50] Nec *Pem. Bod.* 3. *Voss.* 2. *Lam. Thu. Foss. Vict.* [51] In Ecclesia lapsos *Vict.* [52] De Ecclesiæ communione *NC.* 1. [53] Precibus quas *Ver.* nostris *Rig.* [54] Dominicis *Pem. Bod.* 1. [55] Nostra *Nic. Fab.* [56] Muneris *Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

(56) *Videatur.* Codex Lamonii *videamur.*

(57) *Super petram.* Veteres editiones et XVII libri veteres ita scribunt. Manutius posuit *Petrum.* Atque eam lectionem retinuit Pamelius, testatus tamen aliam reperiri in codicibus antiquis. Hinc propagata est in posteriores editiones, etiam in Anglicanam. Sane verum est quod adnotat Pamelius alibi fre- D quentissime Cyprianum dicere Ecclesiam esse fundatam super Petrum, adeoque mirum non esse si etiam istic eo modo loquatur. Ego non disputo an Ecclesia fundata sit super Petrum. Id enim scio sensisse Cyprianum. Sed aio istic retinendam esse lectionem quam major veterum librorum numerus et veteres editiones præferunt. Petram quippe fuisse Christum, et super hanc petram fundatam esse Ecclesiam nemo ambigit. Qua de re vide quæ notamus infra ad librum *de Unitate Ecclesiæ.* Cæterum ex prava lectione quæ irrepsit in hunc locum potuit auctor epistolæ 2 Pelagii II ad episcopos Istriæ accepisse quod scripsit : « Qui Cathedram Petri, super quem fundata est Ecclesia, deserit. »

(58) *Cancer.* Duo libri veteres præferunt *cancerem*, alii quatuor, *cancrum.* Michaelinus *cancerum* vel *cancrum.* Ego retinui vulgatam lectionem, quam plerique codices exhibent, quia locus iste ita vulgo citatur.

(59) *Interficietur.* Hæc vox deest in antiquis editionibus et in omnibus antiquis codicibus quibus usus sum. Scio tamen illam fuisse in Veronensi et Neapolitano uno. In codice Lamonii scriptum est *morietur*, eodem sensu. In uno meo vetere legitur, « Ut errare te faceret a Domino tuo, et cætera. » Ex quo facile est colligere addenda fuisse nonnulla in hoc loco. Itaque cum plura addenda fuerint, non sufficiebat addere vocem *interficietur* aut *morietur.* Erasmus primus scripsit *interficietur.* Addendus autem erat integer locus ex capite XIII Deuteronomii, aut edendus ut exstat in veteribus libris, omissa voce illa.

(60) *A Domini viis.* Hæc est lectio multorum veterum exemplarium et editionis Manutianæ.

(61) *Pereant sibi soli.* Nescio an sit præferenda lectio unius ex vetustis codicibus bibliothecæ regiæ, in quo legitur *pereant illi soli.*

(62) *Nunc secundum.* Ita editio Manutii et septem libri veteres. In recentiore Remigiano, *et secundum.* Male in Sorbonico *nec*, in Eligiano *non.* In antiquis editionibus et in sex antiquis codicibus scriptum est *olim secundum Dei judicia.*

(63) *Ruina una.* Ita XVI libri veteres et editio Manutiana. Veteres editiones et tria exemplaria vetera habent *ruina sua.*

non acquiescit sanis verbis (64) *Domini nostri Jesu Christi et doctrinæ ejus, stupore* [57] *elatus, discede ab hujusmodi* (65) (I *Tim.*, VI, 3, 5). Et iterum dicit ipse : *Nemo vos decipiat inanibus verbis. Propterea enim venit ira Dei super filios contumaciæ* (66). *Nolite ergo esse participes eorum* (*Ephes.*, V, 6, 7). Non est quod, decepti inanibus verbis, pravitatis eorum incipiatis esse participes [58]. Discedite a talibus, quæso vos, et acquiescite consiliis nostris, qui pro **338** vobis quotidie continuas Domino preces fundimus, qui vos ad Ecclesiam revocari [59] per Domini clementiam cupimus, qui de Deo pacem plenissimam prius matri, tum et filiis ejus oramus. Cum precibus atque orationibus nostris vestras quoque orationes et preces jungite, cum fletibus nostris vestras lacrymas copulate. Vitate lupos, qui oves a pastore secernunt. Vitate linguam diaboli venenatam, qui, ab initio mundi fallax semper et mendax, mentitur ut fallat, blanditur ut noceat, bona promittit ut malum tribuat, vitam pollicetur ut perimat. Lucent nunc quoque verba ejus, et venena manifesta sunt : pacem pollicetur, ne perveniri possit ad pacem ; salutem promittit, ne qui deliquit veniat ad salutem ; Ecclesiam spondet, quando id agat ut id illi credit in totum ab Ecclesia pereat.

VII. Nunc est, fratres (67) dilectissimi, ut et qui statis fortiter perseveretis, et stabilitatem vestram gloriosam, quam in persecutione tenuistis, perpetua firmitate servetis, et si [60] qui, circumveniente adversario, lapsi estis, in secunda hac tentatione spei et paci vestræ fideliter consulatis ; et ut vobis Dominus ignoscat, a sacerdotibus Domini non recedatis, cum scriptum sit : *Et homo quicunque fecerit in superbia, ut non exaudiat sacerdotem aut judicem quicumque fuerit in diebus illis, morietur homo ille* (*Deut.*, XVII, 12). Persecutionis istius novissima hæc est et extrema tentatio, quæ et ipsa cito, Domino protegente, transibit, ut repræsenter (68) vobis post Paschæ diem cum collegis meis; quibus præsentibus, secundum arbitrium quoque vestrum et omnium nostrum (69) commune consi-

A lium, sicut semel placuit, ea quæ agenda sunt disponere pariter et limare poterimus. Si quis autem, pœnitentiam agere et Deo satisfacere detrectans, ad Felicissimi (70) satellitum ejus partes concesserit (71), et se hæreticæ factioni conjunxerit, **339** sciat se postea ad Ecclesiam redire et cum episcopis et plebe Christi communicare non posse. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere et circa Domini misericordiam (72) exorandam continuis nobiscum precibus insistere.

EPISTOLA XLI.

(Erasm., II, 11 ; Pamel., Rigalt., Baluz., XLI ; Paris, XL ; Oxon., Lips., XLIV.)

B AD CORNELIUM, QUOD ORDINATIONEM NOVATIANI NON RECEPERIT.

ARGUMENTUM. — *Nuntii a Novatiano missi, qui illius ordinationem Ecclesiæ Carthaginensi significaverant, a Cypriano rejiciuntur.*

(Hanc epistolam ad tomum I (*col.* 721), cum epistolis S. Cornelii papæ consociandam, remisimus.)

EPISTOLA XLII.

(Erasm., II, 10 ; Pamel., Rigalt., Baluz., XLII ; Paris, XLI ; Oxon., Lips., XLV ; Coustant., Epist. Rom. Pontif., I, p. 127. Galland., Bibl. vet. PP., III, p. 334.)

AD CORNELIUM, DE ORDINATIONE EJUS A SE COMPROBATA ET FELICISSIMO.

C ARGUMENTUM. — *Excusat se Cyprianus quod indubitatam fidem non habuerit ordinationi Cornelii, priusquam ad se pervenirent litteræ collegarum Caldonii et Fortunati, quibus illa legitima fuisse comprobatur : idque, ob contrariam Novatianæ partis factionem, obiter repetens, quod illi statim in ipsis primordiis non adhæserit, sed potius Cornelio, usque adeo ut criminationes contra hanc suscipere detrectarit.*

(Hanc epistolam, sicut præcedentem et sequentem, ad tomum I (*col.* 725), ubi de S. Cornelii papæ epistolis, transferendam duximus.)

Variæ lectiones.

[57] Tumore *Erasm.* [58] Non sit quod dec. vos. in verb. non pravitatis eorum incipiatis esse participes *Nic. Fab.* [59] Revocare *Vict. Foss.* [60] Et qui *Pem. Voss.* 2. *Bod.* 1, 2. *Lam.*

Steph. Baluzii notæ.

(64) *Non acquiescit sanis verbis.* Sex libri veteres, *non acquiescit sanis sermonibus.* Sic etiam in editione vulgata Epistolæ sancti Pauli ad Ephesios.

(65) *Discede ab hujusmodi.* Ita scriptum vidi in XIV exemplaribus antiquis. Reliqua multum variant.

(66) *Contumaciæ.* Ita etiam epist. 64, pag. 112; et in libro *de Unitate Ecclesiæ*, pag. 202. Vide *Annotationes* Erasmi ad hunc locum Pauli.

(67) *Nunc est fratres.* Veteres editiones habent : *Nunc curandum est fratres.* Editio Manutiana expunxit vocem *curandum.* Ea vero deest in quinque antiquis exemplaribus, et videtur esse ex glossemate.

D (68) *Repræsenter.* Quatuor libri veteres habent *repræsentem me.*

(69) *Omnium nostrum.* In plerisque vetustis exemplaribus scriptum est *animi nostri.*

(70) *Ad Felicissimi.* Veteres editiones ante Manutianam et septem vetera exemplaria præferunt *ad infelicissimi.* Manutius et Morellius et octo item exemplaria vetera *in felicissimi.* Alia duo vetera, *ad felicissimi.*

(71) *Concesserit.* Codex Fuxensis, *consenserit.*

(72) *Misericordiam.* Codex Læliensis, *clementiam.* Sed postrema ista pars deest in codice sancti Arnulphi.

EPISTOLA XLIII.

(Erasm., II, 9; Pamel., Rigalt., Baluz., XLIII; Paris., XLII; Oxon., Lips., XLVII; Coustant., Epist. Rom. Pont., I, p. 130. Galland., Bibl. vett. PP., p. 335.)

AD EUMDEM, QUOD AD CONFESSORES AB NOVATIANO SEDUCTOS LITTERAS FECERIT.

ARGUMENTUM *epistolæ titulus satis indicat; constat* **340** *autem ex nuntio una missam hanc epistolam et sequentem cum præsenti.*

(Vide tomum superiorem, col. 731.)

EPISTOLA XLIV.

(Erasm., III, 3; Pamel., Rigalt., Baluz, XLIV; Paris., XLIII; Oxon, Lips., XLVI.)

ARGUMENTUM. — *Confessores Romanos factione Novatiani et Novati seductos hortatur, ut ad unitatem redeant.*

Cyprianus Maximo et Nicostrato (73) et cæteris confessoribus salutem. Cum frequenter, charissimi, cognoveritis ex litteris meis quem et confessioni vestræ honorem et fraternitati connexæ dilectionem meo sermone servaverim, credatis, quæso, et acquiescatis his litteris meis, quibus vobis et actui ac laudibus vestris et scribo et simpliciter ac fideliter consulo. Gravat enim me atque contristat et intolerabilis perculsi pene prostrati pectoris mœstitia perstringit cum vos illic comperissem contra ecclesiasticam (74) dispositionem, contra evangelicam legem, contra institutionis catholicæ unitatem [61], alium episcopum (75) fieri consensisse (76), C id est, quod nec fas est nec licet fieri, ecclesiam aliam (77) constitui, Christi membra discerpi, Do- A minici gregis animum et corpus unum (78) discissa æmulatione lacerari. Quod quæso ut in vobis saltem illicitum istud fraternitatis nostræ discidium non perseveret, sed, et confessionis vestræ et divinæ traditionis memores, ad matrem revertamini (79) unde prodiistis, unde ad confessionis gloriam cum ejusdem matris exsultatione venistis. Nec putetis [62] (80) sic vos Evangelium Christi asserere, dum vosmetipsos a Christi grege et ab ejus pace et concordia separatis, cum magis militibus gloriosis et bonis congruat intra domestica castra (81) consistere, et intus positos, ea quæ in commune tractanda sunt agere ac providere. Nam, **341** cum unanimitas et concordia nostra scindi omnino non debeat, quia nos, Eccle- B sia derelicta, foras exire et ad vos venire non possumus, ut vos magis ad Ecclesiam matrem et ad nostram [63] fraternitatem (82) revertamini, quibus possumus hortamentis petimus et rogamus. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere.

EPISTOLA XLV.

(Erasm., IV, 8; Pamel., Rigalt., Baluz., XLV; Paris., XLIV Oxon., Lips., XLVIII; Coustant., Epist. Rom. Pont., I, p. 131; Galland., Bibl. vett. PP., III, p. 335.)

AD CORNELIUM, DE POLYCARPO HADRUMETINO.

ARGUMENTUM. — *Hac se purgat epistola quid factum sit, ut interea dum Hadrumeti fuerit, non ad Cornelium, sed ad clerum Romanum litteræ inde a Polycarpi clero fuerint factæ, cum tamen antea ipse Polycarpus ad Cornelium potius scripserit. Constat autem ex ipso contextu paulo post præcedentes hanc esse conscriptam.*

(Vide tom. I, col. 732.)

Variæ lectiones.

[61] Catholicæ veritatem *Lam. Bod.* 2. [62] Nec potestis *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, 2. [63] Vestram *Ben. Neap. Lam. Ebor. NC.* 1, 2.

Steph. Baluzii notæ.

(73) *Nicostrato.* Diacono Ecclesiæ Romanæ, ut notat Pamelius. Erat illi socius Maximi, quem supra ad epistolam 41, diximus ad Ecclesiam esse reversum. Nicostratus tamen non rediit, sed factus est episcopus in Africa factione Novatianorum.

(74) *Contra ecclesiasticam.* Duo libri veteres habent *divinam.* Quidam alii neque *ecclesiasticam* habent neque *divinam.* Gronovius, cap. 14 Observationum D suarum in scriptoribus ecclesiasticis, ait sibi magis placere quod erat in membranis, *contra dispositionem Dei.*

(75) *Alium episcopum* Novatianum, qui Sedem apostolicam invasit post electionem Cornelii. Vide Epistolam 2, Paciani *ad Symphronianum* et Henrici Valesii annotationes ad librum VI Eusebii, cap. 43.

(76) *Consensisse.* In antiquis editionibus et in veteri libro sancti Eligii Attrebatensis legitur *censuisse.* De illis autem constat hic agi quos sugillat Pacianus in eadem epistola 2, *ad Symphronianum.*

(77) *Ecclesiam aliam.* Quidam libri veteres habent *alteram,* eodem sensu.

(78) *Corpus unum.* Vox *unum,* quæ certe necessaria non est, et omitti potest absque ullo incommodo, deest in codice Gratianopolitano.

(79) *Ad matrem revertamini.* Uti eos fecisse diximus ad epistolam 41.

(80) *Nec putetis.* Duodecim codices antiqui nostri et sex Anglicani habent *Nec potestis.*

(81) *Domestica castra.* Quamvis sciam Juvenalem satyra 10 dixisse *contra domestica,* ego istic mallem *castra dominica,* ut dicit ipse Cyprianus in epistola 54, p. 77; Prosper, lib. II *de Promissionibus et Prædictionibus Dei,* cap. 6: « Sic in toto lepræ macula vitati a castris dominicis etiam ipsi pulsi sunt. » Acta martyrum Donatistarum in libro II Miscellaneorum nostrorum, pag. 57: « Ubi quisque hostem repererat, castra illic dominica collocabat. » Nicolaus Papa I, epist. 7: « Ex laicis subito in dominicis castris impetu irrepere. » Cyprianus dixit spiritalia castra in *Epistola ad Donatum,* pag. 6: alibi sæpe *castra Christi et castra cœlestia.* Lucifer Calaritanus in libro *Quod moriendum sit pro Dei Filio:* « Nisi e castris diaboli ad exercitum in cœlestibus castris constitutum feceris transitum. »

(82) *Nostram fraternitatem.* Ita vetus editio Spirensis et aliæ. Remboltus posuit *vestram,* eaque lectio consentientes habet XVIII libros nostros veteres et septem Anglicanos. Utraque lectio bona est.

EPISTOLA XLVI.

(Erasm., III, 11; Pamel., Rigalt., Baluz., XLVI; Paris., XLV; Oxon., Lips., XLIX; Constant., Epist. Rom. Pontif., I, p. 135; Galland., Biblioth. vett. PP., III, p. 337; Routh., Reliq. sacr., III, p. 6, 33.)

CORNELII AD CYPRIANUM, DE CONFESSORIBUS AD UNITATEM REVERSIS.

ARGUMENTUM. — *Cornelius Cyprianum certiorem facit de solemni, quem describit, confessorum ad Ecclesiam reditu.*

(Vid. tom. I, col. 738.)

EPISTOLA XLVII.

(Erasm., II, 12; Pamel., Rigalt., Baluz., XLVII; Paris., XLVI; Constant., Epist. Rom. Pontif., I, p. 143; Galland., Bibl. vett. PP., III, p. 340.)

CYPRIANI AD CORNELIUM, RESPONSUM CONGRATULATORIUM DE ILLORUM REDITU EX SCHISMATE.

(Vid. tom. I, col. 754.)

EPISTOLA XLVIII.

(Erasm., III, 12; Pamel., Rigalt., Baluz., XLVIII; Paris., XLVII; Constant., Epist. Rom. Pont., I, p. 133; Galland., Bibl. vett. PP., III, p. 336; Routh., Reliq. sacr., III, p. 5 et 18.)

342 CORNELII AD CYPRIANUM, DE FACTIONE NOVATIANI CUM SUIS.

ARGUMENTUM. — *Cornelius Cypriano rationem reddit factionis Novatianæ.*

(Vid. tom. I, col. 735.)

EPISTOLA XLIX.

(Erasm., II, 8; Pamel., Rigalt., Baluz., XLIX; Paris., XLVIII; Constant., Epist. Rom. Pont., I, p. 139; Galland., Bibl. vett. PP., III, p. 338.)

CYPRIANI RESPONSUM AD CORNELIUM, DE NOVATI SCELERIBUS.

ARGUMENTUM. — *Laudat Cornelium quod opportune illum admonuerit, utpote cum postridie quam venisset ad se nocens factio, litteras illius acceperit. Deinde multis describit Novati scelera, et schisma prius in Africa ab illo concitatum.*

(Vid. tom. I, col. 748.)

EPISTOLA L.

(Erasm., III, 3; Pamel., Rigal., Baluz., L; Paris., XLIX; Oxon., Lips., LIII.)

MAXIMI ET CÆTERORUM CONFESSORUM AD CYPRIANUM, DE SUO REDITU EX SCHISMATE.

ARGUMENTUM. — *Cyprianum certiorem reddunt se ad Ecclesiam rediisse.*

Cypriano fratri Maximus, Urbanus, Sidonius et Macharius salutem. Certi sumus, frater charissime, te quoque nobiscum pari voto congaudere nos [64], habito (83) consilio, utilitatibus Ecclesiæ et paci magis consulentes, omnibus rebus prætermissis et judicio Dei servatis, cum Cornelio episcopo nostro pariter et cum universo clero pacem fecisse [65]. Cum gaudio etiam universæ Ecclesiæ, prona etiam omnium charitate hoc factum his litteris nostris scire certissime debuisti. Oramus te, frater charissime, multis annis bene valere.

EPISTOLA LI.

(Erasm., III; Pamel., Rigal., Baluz., LI; Paris., L; Oxon., Lips., LIV.)

CYPRIANI AD CONFESSORES, DE REDITU EX SCHISMATE CONGRATULATORIA.

ARGUMENTUM. — *Gratulatur Cyprianus confessoribus Romanis de eorum reditu in Ecclesiam et litteris eorum respondet.*

I. Cyprianus Maximo presbytero, item Urbano, et Sidonio et Machario fratribus salutem. Lectis litteris 343 vestris, fratres charissimi, quas ad me de vestra regressione et de ecclesiastica pace ac fraterna redintegratione fecistis, in tantum me lætatum esse confiteor in quantum fueram et ante lætatus quando confessionis vestræ gloriam comperi et militiæ vestræ cœlestem ac spiritalem laudem [66] gratulabundus excepi. Nam et hæc fidei et laudis vestræ alia confessio est unam esse Ecclesiam confiteri, nec alieni erroris vel potius pravitatis participem fieri, repetere eadem castra unde prodistis, unde ad gerendum prælium et adversarium subigendum fortissimis viribus prosilistis. Illuc enim erant de acie tropæa referenda, unde ad aciem fuerant arma suscepta, ne quos ad gloriam Christus parasset (84), eosdem gloriosos Christi

Variæ lectiones.

[64] Quod nos *Lam. Ebor. Bod.* 1, 2. *NC.* 1. [65] Fecimus *Lam. Ar.* [66] Cœleste et spiritale gaudium *Lam.*

Steph. Baluzii notæ.

(83) *Quod nos habito.* Certum est constructionem hujus periodi non congruere. Eam tamen talem exhibent omnes libri veteres et omnes editiones ante Pamelianam. Pamelius expunxit vocem *quod* absque auctoritate, ea opinor de causa quod constructio peccabat adversus regulas grammaticæ. Sed ista ratio non sufficit. Exstant enim quandoque in melioribus auctoribus, etiam in Cicerone, talia peccata. Exemplum insigne refert sanctus Augustinus, lib. II *de Doctrina Christiana* cap. 13, ubi sic loquitur : « Illud etiam quod jam auferre non possum de ore cantantium populorum, *Super ipsum autem floriet sanctificatio mea,* nihil profecto sententiæ detrahit. Auditor tamen peritior mallet hoc corrigi, *ut non floret,* sed *floriebit* diceretur. Nec quidquam impedit correctionem nisi consuetudo cantantium. » Sane Hieronymus in quadam *Epistola ad Augustinum* de se testatur incurrisse se in gravem reprehensionem quia in capite quarto Jonæ emendaverat locum, ut sibi videbatur, vitiosum, et lectionem substituerat quam putabat esse meliorem. Posset tamen in hac Cypriani epistola reponi *fecimus* pro *fecisse*, cum plerique codices Anglicani præferant eam lectionem.

(84) *Christus parasset.* Ita plurimi libri nostri optimi. Alii quidam et veteres editiones Pameliana antiquiores habent *Christi Ecclesia parasset.*

Ecclesia non haberet. Nunc vero et vos congruentem fidei vestræ tenorem atque individuæ charitatis et concordiæ legem Dominica pace[68] tenuistis, et exemplum cæteris dilectionis et pacis vestro itinere fecistis, ut Ecclesiæ veritas et evangelici sacramenti[69] unitas, quæ a nobis tenebatur, vestro etiam consensu ac vinculo necteretur, ne confessores Christi erroris duces fierint qui virtutis et honoris auctores laudabiles exstitissent.

II. Viderint quantum vobis cæteri gratulentur, vel quantum apud se ipsos singuli glorientur. Ego me et gratulari magis vobis et plus cæteris gloriari in hac vestra pacifica regressione[70] et charitate confiteor. Simpliciter enim quid in meo corde fuerit debetis audire. Dolebam vehementer et graviter angebar quod eis communicare non possem quos semel diligere cœpissem. **344** Posteaquam vos[71] de carcere prodeuntes schismaticus et hæreticus error excepit, sic res erat quasi vestra gloria in carcere remansisset. Illic enim resedisse[72] vestri nominis dignitas videbatur quando milites Christi non ad Ecclesiam de carcere redirent, in quem prius cum Ecclesiæ laude et gratulatione venissent.

III. Nam, etsi videntur in Ecclesia esse zizania, non tamen impediri debet aut fides aut charitas nostra, ut quoniam zizania (85) esse in Ecclesia cernimus ipsi, de Ecclesia recedamus. Nobis tantum modo laborandum[73] est ut frumentum esse possimus (86), ut, cum cœperit frumentum Dominicis horreis condi, fructum pro opere nostro et labore capiamus. Apostolus in Epistola sua dicit : *In domo autem magna non solum vasa sunt aurea* (87) *et argentea, sed et lignea et fictilia, et quædam quidem honorata, quædam vero inhonorata* (II *Tim.*, II, 20). Nos operam demus, fratres charissimi, et quantum possumus laboremus ut vasa aurea vel argentea simus[74]. Cæterum, fictilia vasa confringere Domino soli concessum est, cui et virga ferrea data est. Esse non potest major domino suo servus; nec quisquam sibi quod soli filio pater tribuit vindicare potest, ut putet (88) aut, ad aream ventilandam et purgandam, palam ferre[75] posse, aut a frumento universa zizania humano judicio separare[76] (89). Superba est ista obstinatio et sacrilega præsumptio quam sibi furor pravus assumit (90); et, dum dominium sibi[77] semper quidam plusquam mitis justitia deposcit assumunt, **345** de Ecclesia pereunt; et dum se insolenter extollunt, ipso suo tumore cæcati, veritatis lumen amittunt. Propter quod et nos temperamentum tenentes et librum Domini contemplantes, et Dei Patris pietatem ac misericordiam cogitantes, diu multumque tractatu inter nos habito justa moderatione quæ sunt agenda libravimus.

IV. Quæ omnia penitus potestis inspicere, lectis libellis quos hic nuper legeram et ad vos quoque legendos pro communi dilectione transmiseram; ubi lapsis nec censura deest quæ increpet, nec medicina quæ sanet. Sed et catholicæ[78] Ecclesiæ uni-

Variæ lectiones.

[67] Hujus fidei *Ar. Lam. NC.* 1. *Ebor.* [68] Dominicam pacem *Lam. Bod.* 2. *MR. Ar. NC.* 2. *Ebor. Mic.* [69] Evangelii ac *Ben. Bod.* 1. *Ver.* Evangelica *Ar. Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. [70] Ingressione Ar. [71] Postquam vos enim. *Ver.* [72] Recessisse *Ar. Lam. Ebor. NC.* 1. [73] Fratres charissimi Laborandum *Ver.* [74] Aut argentei esse possimus *Ver.* Vas aureum vel argenteum simus. [75] Ferre se ventilabrum *Cod. Goulart.* [76] Segregare *Oxon. Lips.* [77] Et dum sibi amplius quiddam *Lin. NC.* 2. Semper quiddam *Ver. Ben. Aug.* [78] Ecclesiæ charitatis ac pacis unitatem *Ar. Ebor.*

Steph. Baluzii notæ.

(85) *Zizania*. Quidam codices hic et paulo post habent *zizaniam*. Gratianopolitanus : *Nam etsi videtur in Ecclesia esse zizania.* Avenas pro zizaniis dixerunt Tertullianus et Symmachus. Ita etiam putasse videtur Hieronymus in Dialogo adversus Luciferianos. « Non solum in Ecclesia, inquit, morantur aves, nec mundæ tantum aves volitant, sed frumentum in agro seritur et inter nitentia cultu lappæque et tribuli et steriles dominantur avenæ. »

(86) *Frumentum esse possimus*. Augustinus, libro III *contra Cresconium*, c. 5 : « Audi Cyprianum, tolera zizanias, esto frumentum. » Vide etiam epistolam : *ad Macrobium*, ubi verba Cypriani referuntur. Tertullianus, in libro *de Fuga in persecutione* : « Hæc pala illa quæ et nunc dominicam aream purgat, Ecclesiam scilicet, confusum acervum fidelium eventilans, et discernens frumentum martyrum et paleas negatorum. » Ignatius episcopus Antiochenus apud Eusebium, lib. III, cap. 36 : « Frumentum Christi sum, dentibus bestiarum molar. » Vide Samuelem Petitum in commentario ad leges Atticas, p. 136.

(87) *Vasa aurea*. Ita nos posuimus secuti auctoritatem veterum exemplarium. Ita etiam scriptum est in Epistola 52 *ad Antonianum*, pag. 78. Sic etiam sanctus Leo in *Epistola ad episcopos Mauritaniæ Cæsariensis.*

(88) *Ut se putet.* Unus codex meus vetus habet : « Putet ad aream ventilandam et purgandam paleam jam ferre se ventilabrum. » Lectio vero ista libri mei exstat apud sanctum Augustinum in *Epistola ad Macrobium.* Eam quoque Goulartius invenisse se scribit in libro episcopi Acconensis. In libro sancti Arnulphi scriptum est *vindicare se putet.* Ventilabrum pro pala posuit etiam vetus interpres Matthæi. Et tamen ventilabrum instrumentum est agricolarum diversum a pala. Columella, lib. II, cap. 10 : « Nam cum acervus paleis granisque mistus in unum fuerit congestus, paulatim ex eo ventilabris per longius spatium jactatur. » Plautus in Pœnulo : Palas vendundas sibi ait et margas datas ut hortum fodiat atque ut frumentum metat. » Margam grammatici aiunt esse furcam qua acervi frugum fiunt. Vide notas viri doctissimi Frontonis Ducæi in Homilias sancti Basilii *in Hexaemeron,* pag. 4.

(89) *Humano judicio separare.* Hanc lectionem, quam puto esse meliorem, inveni in codice Flori et in pluribus aliis. Infra in epistola 52 pag. 74 : « Paleas conetur a tritico separare »

(90) *Furor assumit.* In codice Veronensi et in Fuxensi legitur *pravus insipienter assumit.*

tatem (91) quantum potuit expressit nostra mediocritas. A Quem libellum magis ac magis nunc vobis placere confido, quando eum jam sic legitis (92) ut et probetis et ametis; siquidem quod nos verbis conscripsimus vos factis impletis quando ad Ecclesiam charitatis ac pacis unitate remeatis. Opto vos, fratres charissimi ac desiderantissimi, semper bene valere.

EPISTOLA LII.

(Erasm., IV, 2; Pamel., Rigalt., Baluz., LII; Paris., LI; Constant., Epist. Rom. Pont., I, p. 159; Galland., Bibl. vett. PP., III, p. 347.)

AD ANTONIANUM, DE CORNELIO ET NOVATIANO.

ARGUMENTUM. — *Cum Antonianus, acceptis litteris a Novatiano, in partes illius animo propendere cœpisset, confirmat illum Cyprianus in priori sententia,* B *ut nempe cum Cornelio, hoc est cum Ecclesia catholica communicare pergat. Quod ut persuadeat, totius tragœdiæ inter Cornelium et Novatianum historiam texit, et* **346** *Cornelium virum optimum et legitime electum. Novatianum vero multis sceleribus obnoxium illegitimam electionem usurpasse docet: obiter etiam sub initium epistolæ se excusans de mutata quod ad lapsorum rationem attinet sententia, et sub finem in quo Novatiana hæresis consistat explicans.*

(Huic epistolæ opportuniorem locum dari visum est in tom. I (*col.* 787) ubi tota Novatiani schismatis historia cum omnibus instrumentis describitur.)

—

EPISTOLA LIII.

(Erasm., III, 23; Pamel., Rigalt., Baluz., LIII; Paris., LII; Oxon., Lips., LVI.)

AD FORTUNATUM ET ALIOS COLLEGAS, DE HIS QUI PER TORMENTA SUPERANTUR.

ARGUMENTUM. — *Consultus Cyprianus a collegis num admittendi essent ad communionem lapsi quidam per tormenta superati, respondet, quia triennio jam pœnitentiam egissent, sibi quidem videri admittendos esse, sed cum post Paschæ solemnia concilium episcoporum apud se futurum esset, se cum illis rem tractaturum.*

I. Cyprianus Fortunato, Ahymmo, Optato, Privatiano, Donatulo et Felici fratribus salutem. Scripsistis mihi, fratres charissimi, quod, cum in Capsensi civitate propter ordinationem episcopi essetis, pertulerit ad vos Superius (93) frater et collega noster Ninum (94), Clementianum, Florum fratres nostros, qui in persecutione apprehensi prius fuerant, et nomen Domini confessi violentiam magistratus et populi frementis [79] impetum vicerant, postmodum cum apud proconsulem (95) pœnis gravibus excruciarentur, vi tormentorum **347** subactos esse, et de gradu gloriæ, ad quam plena fidei virtute tendebant [80], diutinis cruciatibus excidisse, nec tamen post hunc gravem lapsum non voluntate sed necessitate susceptum a pœnitentia [81] agenda per hoc triennium destitisse. De quibus consulendum putastis an eos ad communicationem C jam fas esset admittere.

Variæ lectiones.

[79] Frequentis *Bod.* 1. [80] Pervenerant *Ver.* [81] Susceptos ad pœnitentiam agendam *Thu. Mich.*

Steph. Baluzii notæ.

(91) *Catholicæ Ecclesiæ unitatem.* Respicit Cyprianus ad librum suum *de Unitate Ecclesiæ,* quem hinc constat scriptum esse eo tempore quo Novatianus schisma fecit.

(92) *Sic legitis.* Imitatum ex carmine de operibus Virgilii quod Augusto tribuitur:

Laudetur, vigeat, placeat, relegatur, ametur.

Item in carmine sacrorum Bibliorum quæ Karolo calvo regi oblata sunt a Viviano abbati Sancti Martini Turonensis editio in tomo III *Capitulariorum*, p. 1572:

Cujus honore rogant placeat, laudetur, ametur.

(93) *Superius.* Ita scriptum fuisse in vetustissimo codice Veronensi mihi constat, et monet etiam D Rigaltius. Sic etiam edidit Manutius. Testatur autem Pamelius codicem Anglicanum quo ille utebatur habere sicut Manutius habet. Et tamen nupera editio Anglicana nullum illius lectionis vetus exemplar allegat quam Veronense. Adjuvant nihilominus illam codices Eligianus et Beccensis, in quibus scriptum est *superus*, et decem alii veteres, qui habent *super*. In exemplari editionis Basileensis anni 1540, quod fuit Jacobi Cujacii, et nunc penes me est, vir ille doctissimus scripsit in margine ex quodam veteri libro *superus*, ut in codice sancti Eligii et in Beccensi. Veteres editiones, etiam Morelliana et tria vetera exemplaria præferunt *nuper*. Alius Superius presbyter in libro secundo Miscellaneorum nostrorum, pag. 101, et Superius stationarius apud Optatum Milevitanum in calce libri primi.

(94) *Ninum.* In duobus antiquis codicibus scriptum est *Saturninum*. Saturnini mentio exstat in variis epistolis apud Cyprianum. Nini nulla alibi, quod sciam, mentio habetur. Quod fortassis approbare posset lectionem horum duorum veterum librorum. Verum nulla uspiam memoria de lapsu Saturnini. Itaque aut alius fuit Saturninus, si vera est lectio, aut certe retinendum est istic nomen Nini. Episcopum fuisse hinc colligi posset quod Cyprianus eum vocat fratrem, nisi constaret presbyteros quoque ab eo vocatos fuisse fratres. Pœnituisse Ninum quod fidem fregisset testatur abunde Cyprianus; adeoque puto illum postea gloriam suam reparasse. Nam in vetustissimo Martyrologio ad XVI Kal. Decembris notatur: *In Mauritania Nini, et* XVIII Kal. Januarii: *In Africa Nini.* Non dicitur fuisse martyr. Itaque existimari posset eum non esse diversum a Nino confessore, cujus mentio habetur in narratione de quodam qui vidit Filium Dei. Ea narratio exstat in codice Fossatensi. Sic autem incipit: « Quidam presbyter fuit religiosus valde Airgils nomine, frequenter missarum solemnia celebrans ad corpus sancti Nini episcopi et confessoris. »

(95) *Proconsulem,* Africæ nimirum. Magnæ illum dignationis et auctoritatis fuisse liquet ex testimonio Salviani, qui, lib. VII, cap. 16, ait illum, quantum ad nomen quidem proconsulem, sed quantum ad potentiam consulem fuisse. Proconsulum Africæ multa mentio est apud veteres historiarum scriptores. Multæ præterea exstant in Codice Theodosiano constitutiones Imperatorum directæ ad proconsules Africæ.

II. Et quidem quod ad mei animi sententiam pertinet, puto his indulgentiam Domini non defuturam quos constat stetisse in acie, nomen Domini [82] (96) confessos esse, violentiam magistratuum et populi furentis incursum immobilis fidei obstinatione vicisse, passos esse carcerem, diu inter minas proconsulis et fremitum populi circumstantis tormentis laniantibus ac longa iteratione cruciantibus [83] repugnasse; ut quod in novissimo [84] (97) infirmitate carnis subactum videtur, meritorum præcedentium defensione relevetur, et sit satis talibus gloriam perdidisse, non tamen debere nos eis et veniæ locum claudere atque eos a paterna pietate et a nostra communicatione privare, quibus existimamus ad deprecandam clementiam (98) Domini posse sufficere quod triennio jugiter ac dolenter, ut scribitis, cum summa pœnitentiæ lamentatione planxerunt. Certe non puto incaute et temere his pacem committi quos videmus militiæ suæ fortitudine nec prius pugnæ defuisse, et si acies etiam denuo venerit, gloriam suam posse reparare. Nam, cum in concilio placuerit pœnitentiam agentibus in infirmitatis periculo subveniri et pacem dari, debent utique in accipienda pace præcedere quos videmus non animi infirmitate cecidisse, sed in prælio congressos et vulneratos per imbecillitatem carnis confessionis suæ coronam non potuisse perferre; maxime cum cupientibus mori non permitterentur (99) occidi, sed tandiu fessos tormenta laniarent quandiu non fidem, quæ invicta est, vincerent, sed carnem, quæ infirma est [85], fatigarent.

III. Quoniam tamen scripsistis ut cum pluribus collegis [86] de hoc ipso plenissime tractem [87] et res **348** tanta exigit majus et impensius de multorum collatione consilium, et nunc omnes fere inter Paschæ prima solemnia apud se cum fratribus demorantur, quando solemnitati celebrandæ apud suos satisfecerint et ad me venire cœperint (1), tractabo cum singulis plenius, ut de eo quod consuluistis figatur apud nos et rescribatur vobis firma sententia multorum sacerdotum consilio ponderata. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere.

EPISTOLA LIV.

AD CORNELIUM, DE PACE LAPSIS DANDA.

(Erasm., I, 2; Pamel., Rigalt, Baluz., LIV; Paris., LIII; Oxon, Lips., LVII; Coustant., Epist. Rom. Pont., I, p. 167; Galland., Bibl. vett. PP., III, p. 350; Routh., Rel. sacr., III, p. 69.)

AD CORNELIUM, DE PACE LAPSIS DANDA.

ARGUMENTUM. — *Cum prius statuissent Africani episcopi in concilio quodam, ut lapsi non, nisi diu pœnitentia acta, admitterentur ad pacem, nisi forte periculum infirmitatis urgeret; jam instante nova persecutione statuerunt, omnibus qui pœnitentiam egissent pacem dandam, ut fortiores essent ad passionis prælium. Id episcoporum statutum, totius synodi nomine, nuntiat Cornelio papæ Cyprianus, atque adeo non tam ipsius Cypriani quam synodi Africanæ est hæc epistola.*

(Hanc Epistolam, ut et alias omissas, inter pontificias tom. præcedentis epistolas col. 877 reperies.)

EPISTOLA LV.

(Erasm., I, 3; Pamel., Rigalt., Baluz., LV; Paris., LIV; Oxon., Lips., LIX; Coustant., Epist. Rom. Pont., I, p. 172; Galland., Bibl. vett. PP., III, p. 352.)

AD CORNELIUM, DE FORTUNATO ET FELICISSIMO, SIVE CONTRA HÆRETICOS.

ARGUMENTUM. — *In primis monet Cornelium Cyprianus hac epistola, ut Felicissimi et Fortunati contra se calumnias non audiat, nec minis eorum terreatur, sed forti sit animo, sicuti Dei sacerdotem contra hæreticos decet; utpote qui pro more hæreticis usitato, hæresin suam et schismata incœperint ex contemptu* **349** *unius in ecclesia episcopi; obiter etiam indicans unde oriri soleant hæreses et schismata, ut merito a Morelio inscribatur* CONTRA HÆRETICOS.

(Vide tomum superiorem, col. 821.)

Variæ lectiones.

[82] Domini *deest in Oxon.* [83] Cruciatus *Mich.* [84] Novissima *Oxon. Rigalt.* [85] Quæ victa est *Lam. Ebor. NC.* 1. [86] Cum plurimi collegæ *Ver.* Celebrata *Lam. Ebor. Bod.* 2. [87] Plenius tractarem *Ebor. Lin. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(96) *Nomen Domini.* Addidi vocem *Domini*, quamvis sciam illam non esse necessariam in hoc loco, quia ita reperi scriptum in omnibus fere vetustis exemplaribus quibus usus sum et in antiquis editionibus. Pamelius expunxit.

(97) *Novissimo.* Id est postea. Sic restitui debere visum est pro eo quod Rigaltius et Angli posuerunt *novissime.* Quippe omnes libri veteres et editiones ante Rigaltianam habent eam lectionem quam ego revocavi. Quapropter miror Anglos, qui sciebant illam exstare in libris nostris veteribus, prætulisse eam quæ nuspiam habetur quam in editione Rigaltii. Quid si mendum illius editionis imputemus typographo?

(98) *Clementiam.* Codex Fuxensis, *misericordiam.*

(99) *Permitterentur.* Citat hunc locum Hieronymus in Vita Pauli monachi: « Verum hostis callidus tarda ad mortem supplicia conquirens animas cupiebat jugulare, et ut ipse qui ab eo passus est Cyprianus ait, volentibus mori non permittebatur occidi. » Codex Fuxensis istic apud Cyprianum habet *paterentur.* Sed Hieronymus habebat in suo exemplari *permitterentur.* Lucanus, lib. VI:

Ah miser, extremum cui mortis munus iniquæ
Eripitur non posse mori.

Seneca Thebaide: *Occidere est vetare cupientem mori.*

(1) *Venire cœperint.* Hinc colligi posse videtur consuevisse eo tempore episcopos Africanos convenire Carthaginem apud episcopum magnæ illius Ecclesiæ, sicut episcopi Italiæ et Siciliæ apud Romanum, sed tamen necesse fuisse ut in præcipuis festivitatibus essent in suis civitatibus. Editio Anglicana male hunc locum interpretata est de synodis habendis bis in anno. Ea regula nondum inventa erat.

EPISTOLA LVI.

Erasm., IV, 6; Pamel., Rigalt., Baluz., LVI; Paris., LV; Oxon., Lips., LVIII.

AD THIBARITANOS, DE EXHORTATIONE MARTYRII.

ARGUMENTUM. — *Excusat primum se Cyprianus Thibaritanis quod illos non invisisset et de persecutione imminente admonet ; tum stimulos subdit ad martyrium alacriter subeundum. — Hinc proponuntur exempla piorum a mundi initio qui martyrium passi, in primis quæ omnia exempla superat, Domini nostri passio. — Quid, quod stadii et theatri agones fortiter et alacriter tolerati incitamento sint ad martyrii passiones? — Demum consideretur futura merces, quæ jam superque ad omnia sustinenda animat et accendit.*

I. Cyprianus plebi Thibari (2) consistenti salutem. Cogitaveram quidem, fratres dilectissimi, atque in votis habebam, si rerum ratio ac temporis conditio permitteret, secundum quod frequenter desiderastis, ipse ad vos venire, et quantulacumque mediocritate exhortationis nostræ præsens[88] illic fraternitatem (3) corroborare. Sed, quoniam sic rebus urgentibus detinemur ut longe istinc excurrere et diu a plebe cui de divina indulgentia præsumus abesse non datur facultas, has interim pro me ad vos vicarias litteras misi. Nam, cum Domini instruentis dignatione instigemur sæpius (4) et admoneamur, ad vestram quoque conscientiam admonitionis nostræ sollicitudinem perferre debemus. **350** Scire enim debetis et pro certo credere

A ac tenere pressuræ diem super caput esse cœpisse et occasum sæculi atque Antichristi tempus appropinquasse, ut parati omnes ad prælium stemus, nec quidquam nisi gloriam vitæ æternæ et coronam confessionis Dominicæ cogitemus. Nec putemus talia esse quæ veniunt qualia fuerunt illa quæ transierunt : gravior nunc et ferocior pugna imminet, ad quam fide incorrupta et virtute robusta parare se debeant milites Christi, considerantes idcirco se quotidie calicem sanguinis Christi bibere, ut possint et ipsi propter Christum sanguinem fundere. Hoc est enim velle (5) cum Christo inveniri, id quod Christus (6) et docuit et fecit imitari[89], secundum Joannem apostolum dicentem : *Qui dicit se in Christo manere, debet quomodo ille ambulavit*
B *et ipse ambulare* (I *Joan.*, II, 6). Item beatus Paulus apostolus exhortatur et docet dicens : *Sumus filii* (7). *Si autem filii Dei, et hæredes Dei, cohæredes autem Christi, siquidem compatiamur, ut et commagnificemur* (*Rom.*, VIII, 16, 17).

II. Quæ nunc omnia consideranda sunt nobis, ut nemo quidquam de sæculo jam moriente desideret, sed sequatur Christum, qui et vivit in æternum, et vivificat servos suos in fide sui nominis constitutos. Venit enim tempus, fratres dilectissimi, quod jam pridem Dominus noster prænuntiavit et docuit advenire dicens : *Veniet hora ut omnis qui vos occiderit putet se officium* (8) *Deo facere. Sed hæc fa-*
C *cient, quoniam non cognoverunt Patrem, neque me. Hæc autem locutus sum vobis, ut cum venerit hora*

Variæ lectiones.

[88] Præsentem *Ebor.*, Bod., 2 *NC.* 1. Vestram *Oxon.* [89] Fieri voluerit imitemur *Lam. Ebor.*

Steph. Baluzii notæ.

(2) *Plebi Thibari.* In concilio Carthaginensi habito sub sancto Cypriano adfuit Vincentius a Thibari, et collationi Carthaginensi inter Catholicos et Donatistas Victor episcopus Thibaritanus Catholicus et Victorinus episcopus Thibaritanus Donatista, qui nominantur inter episcopos provinciæ Byzacenæ. Quare existimari potest Thibarim fuisse in ea provincia, præsertim cum ex hac epistola constet eam urbem non fuisse multum remotam a Carthagine. Alioqui enim plebs illa non expetiisset a Cypriano ut ad se veniret.

(3) *Fraternitatem.* Expunxi vocem *vestram*, quæ postea sequebatur in editionibus, non solum quia mihi superflua videbatur, sed in primis quia neque in antiquis exemplaribus habetur neque in antiquis editionibus. Pamelius illam adjecit ex manuscriptis, ut ipse ait, Camberonensi et Affligemensi.

(4) *Sæpius.* Postea sequebatur in editionibus vox *amplius* quam sustuli, quia neque in veteribus libris exstat neque in antiquis editionibus. Pamelius illam adjecit ex iisdem duobus libris veteribus.

(5) *Hoc est enim velle.* Ista usque ad *Sumus filii* desunt in codice Beccensi. Pro his vero sequentia substituta sunt, « Sacrum Christi sanguinem ad quoddam documentum Christi figuratum. Joannem quoque Baptistam atque præcursorem Domini, qui Christum in aqua tinxit, atque ab eo factus est ipse spiritus qui venit super Joannem figura quæ hodie est in nobis, sicut apostolus hortatur nos dicens : *Ipse Spiritus testimonium reddit spiritui nostro quod sumus filii Dei.* » Et statim sequitur : *Sumus filii* etc. Sed ista alibi non reperi quam in libro Beccensi.

(6) *Id quod Christus.* Quidam libri veteres habent : « Si id quod Christus fieri voluit imitemur. » Etiam quidam qui habent *si id quod Christus*, non habent *imitemur*.

(7) *Sumus filii.* Lege *Sumus filii Dei.* Error typographicus.

(8) *Officium.* Ita omnes libri nostri et Anglicani, tum etiam editiones antiquæ. Pamelius, qui posuit
D *obsequium*, scribit se eam vocem substituisse ex laudatis paulo ante duobus codicibus pro eo quod erat *officium.* Sane in Vulgata editione Novi Testamenti legitur *obsequium.* Sed ea auctoritas nullius momenti est contra fidem tot veterum exemplarium et editionum. Contra id quoque probat retinendam non esse istic vocem *obsequium* quod constet Cyprianum alia versione usum esse quam ea quam vulgatam vocamus, et quia *officium* legitur etiam in capite 11 *Epistolæ ad Fortunatum* de Exhortatione martyrii, et apud Augustinum in *Epistola ad Bonifacium comitem.* Tamen adversus ea quæ disseruimus opponi potest referri in libro III *Testimoniorum*, cap. 16, et illic legi *obsequium.* Ad quod respondeo vocabulum illud exstare sane in quibusdam codicibus antiquis, deesse in aliis, nimirum prout diverse placuit antiquis librariis. Vide adnotationes Erasmi in hunc locum Joannis et in caput IX *Epistolæ* Pauli *ad Romanos* et in caput II *Epistolæ ad Philippenses.*

eorum, memores sitis (9) *quia ego dixi vobis* (*Joan.*, XVI, 2-4). Nec quisquam miretur persecutionibus nos assiduis fatigari et pressuris angentibus **351** frequenter urgeri, quando hæc futura in novissimis temporibus Dominus ante prædixerit, et militiam nostram magisterio et hortamento sui sermonis instruxerit. Petrus quoque apostolus ejus docuerit ideo persecutiones fieri ut probemur, et ut dilectioni Dei, justorum præcedentium exemplo, nos etiam morte et passionibus copulemur (10). Posuit enim in Epistola sua dicens : *Charissimi, nolite mirari* (11) *ardorem accidentem vobis, qui ad tentationem vestram fit, nec excidatis tanquam novum aliquid* (12) *vobis contingat; sed quotiescunque communicatis Christi passionibus, per omnia gaudete, ut et in revelatione facta claritatis ejus gaudentes exsultetis. Si improperatur vobis in nomine Christi, beati estis, quia majestatis et virtutis Domini nomen in vobis requiescit, quod quidem secundum illos blasphematur, secundum nos autem honoratur* (I *Petr.*, IV, 12-14). Docuerunt autem nos apostoli ea quæ de præceptis Dominicis et cœlestibus mandatis ipsi quoque didicerunt, Domino ipso scilicet corroborante nos et dicente : *Nemo est qui relinquat domum, aut agrum, aut parentes, aut fratres, aut sorores* (13), *aut uxorem, aut filios propter regnum Dei, et non recipiat septies* (14) *tantum in isto tempore, in sæculo autem venturo vitam æternam* (*Marc.*, X, 29; *Luc.*, XVIII, 29, 30). Et iterum, *Beati,* inquit, *eritis cum odio vos habuerint homines et separaverint vos, et expulerint, et maledixerint nomini vestro quasi nequam propter Filium hominis. Gaudete in illa die et exsultate : ecce enim merces vestra multa est in cœlis* (*Luc.*, VI, 22, 23).

A III. Gaudere nos et exsultare voluit in persecutionibus Dominus, quia, quando persecutiones fiunt, tunc dantur coronæ [90] fidei, tunc probantur milites Dei (15), **352** tunc martyribus patent cœli. Neque enim sic nomen militiæ dedimus ut pacem tantummodo cogitare, et detrectare et recusare militiam debeamus, quando in ipsa militia primus ambulaverit Dominus, humilitatis et tolerantiæ et passionis magister, ut quod fieri docuit prior faceret, et quod pati hortatur, prior [91] pro nobis ipse pateretur. Sit [92] ante oculos vestros, fratres dilectissimi, quod qui omne judicium a Patre solus accepit et qui venturus est judicaturus, jam judicii sui et cognitionis futuræ sententiam [93] protulerit, prænuntians et contestans confessurum se coram Patre suo confitentes et negaturum negantes. B Si mortem possemus evadere, merito mori timeremus : porro autem, cum mortalem mori (16) necesse sit, amplectamur occasionem de divina promissione et dignatione [94] venientem, et fungamur exitu mortis cum præmio immortalitatis, nec vereamur occidi, quos constat quando occidimur coronari.

IV. Nec quisquam, fratres dilectissimi, cum populum nostrum fugari conspexerit metu persecutionis et spargi, conturbetur quod collectam fraternitatem non videat, nec tractantes episcopos audiat. Simul tunc omnes esse non possunt, quibus occidere non licet (17), sed occidi necesse est. Ubicumque in illis diebus unusquisque fratrum fuerit a grege interim necessitate temporis corpore C non spiritu separatus [95], non moveatur ad fugæ illius horrorem, nec recedens et latens deserti loci solitudine terreatur. Solus non est cui Christus in fuga comes est; solus non est (18) qui, templum

Variæ lectiones.

[90] Datur coronæ *Lam Bod.* 3. [91] Qui prior hortatur *Bod.* 1. 4. [92] Si ante oculos *Lam Bod.* 1, 2, 3, 4. *Rig.* [93] Futuram sententiam *Lam.* [94] Divina dignatione *Lam. Ebor. Bod.* 2. *NC.* 1. [95] Spiritu segregatus *Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

(9) *Memores sitis.* Quatuor libri veteres habent *reminiscamini.* Sic etiam in editione vulgata Novi Testamenti. Verum retinenda est istic lectio quam editiones et major veterum librorum pars asserunt.

(10) *Copulemur.* Reliqua istius epistolæ desunt in libro monasterii Beccensis.

(11) *Nolite mirari.* Ita etiam in *Epistola ad Fortunatum* de Exhortatione martyrii, cap. 9. Sumptum est istud ex I Epistola sancti Petri, c. IV, in qua legitur, *Nolite peregrinari in fervore.* Multum ab ea et Cypriani versione discedunt recentiores interpretes. Vide quæ ibi commentatur Erasmus.

(12) *Novum aliquid.* Addidi vocem *aliquid* secutus auctoritatem duorum veterum librorum. Et alioqui habetur in Epistola Petri.

(13) *Aut sorores.* Hæc desunt in omnibus Cypriani codicibus. Exstant tamen in capite X Evangelii secundum Marcum, sed non in capite XVIII Lucæ, ubi locus iste refertur.

(14) *Septies.* Legi *centies* in tribus libris veteribus, uti etiam legitur in Evangelio D. Marci. Et in aliis antiquis et in editionibus scriptum est *septies,* uti etiam in libro *de Lapsis*, et lib. III *Testimoniorum*, cap. 16. Sic etiam legisse Gregorium IX papam liquet ex Epistola ejus *ad Germanum patriarcham* CP. apud Odor. Raynaldum, an. 1232, § 51.

(15) *Milites Dei.* Quatuor libri veteres habent *milites Christi*, uti amat dicere Cyprianus. Lactantius cap. 16 *de Mortibus Persecutorum* : « Hoc est esse discipulum Dei, hoc est militem Christi. »

(16) *Mori.* Revocavimus hanc lectionem, quam et omnes libri veteres et omnes veteres editiones præ- D ferunt. Pamelius posuit *mortem* ex unico ms. et gloriam captat ex ea emendatione. Et tamen infra epist. 57, pag. 95, Cyprianus ait Christianos hoc ipso invictos esse *quia mori non timent.*

(17) *Occidere non licet.* Tertullianus in *Apologetico* : « Si non apud istam disciplinam magis occidi liceret quam occidere. » Lucifer Calaritanus in libro *ad Constantinum* de Moriendo pro Dei Filio : « Hostis quippe Dei religionis, in qua pietas, humanitas, omnisque justitia versatur, in qua nec malum pro malo discitur reddere, in qua non occidere, sed occidi propter Dei Filium docemur... » Gerohus Reicherspergensis in libro *de Corrupto Ecclesiæ statu,* pag. 215 : « Semota penitus intentione aliquem occidendi, quod a spiritualis propositi viris non licet fieri, qui malle debent occidi quam occidere. » Vide supra, pag. 402, 461.

(18) *Solus non est.* Refert hunc locum sanctus Fulgentius in capite 17 libri II *ad Trasimundum.*

Dei servans, ubicumque fuerit sine Deo non est. Et si fugientem in solitudine ac montibus (19) latro oppresserit, fera invaserit, fames aut **353** sitis aut frigus afflixerit, vel per maria præcipiti navigatione properantem tempestas ac procella submerserit, spectat militem suum Christus ubicumque pugnantem, et persecutionis causa pro nominis sui honore morienti præmium reddit quod daturum se in resurrectione (20) promisit. Nec minor est martyrii gloria non publice et inter multos perisse, cum pereundi causa sit propter Christum (21) perire. Sufficit ad testimonium martyrii [96] sui testis ille qui probat martyres et coronat.

V. Imitemur, fratres dilectissimi, Abel justum, qui initiavit (22) martyria dum propter justitiam primus occiditur. Imitemur Abraham Dei amicum, qui non est cunctatus ut filium victimam suis manibus offerret, dum Deo fide devotionis [97] obsequitur. Imitemur tres pueros, Ananiam, Azariam et Misahelem, qui, nec ætate territi, nec captivitate fracti, Judæa devicta et Hierosolymis captis, in ipso regno suo regem fidei virtute vicerunt; qui, adorare statuam quam Nabuchodonosor rex fecerat jussi, et minis regis et flammis fortiores exstiterunt, proclamantes et fidem suam per hæc verba testantes : *Nabuchodonosor rex, non opus est nobis de hoc verbo respondere tibi. Est enim Deus, cui nos servimus, potens eripere nos de camino ignis ardentis, et de manibus tuis, rex, liberabit nos* [98]. *Et si non, notum sit tibi quia diis tuis non servimus, et imaginem auream quam statuisti non adoramus* (*Dan.*, III, 16-18). Credebant se illi secundum fidem [99] posse evadere; sed addiderunt, *et si non*, ut sciret rex illos propter Deum quem colebant et mori posse. Hoc est enim robur virtutis et fidei credere et scire quod Deus a morte præsente liberare possit, et tamen mortem non timere nec cedere, ut probari fortius fides possit. Erupit per os eorum Spiritus sancti incorruptus et invictus vigor, ut appareant vera esse quæ in Evangelio suo Dominus dixit [1] : *Cum autem vos apprehenderint* [2], *nolite cogitare quid loquamini; dabitur enim vobis in illa hora quid loquamini : non enim vos estis qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis* (*Matth.*, x, 19, 20). **354** Dixit quid loqui et respondere possimus dari nobis in illa hora divinitus et offerri [3], nec nos tunc esse qui loquimur, sed Spiritum Dei Patris, qui, cum a confitentibus non discedit neque dividitur, ipse in nobis et loquitur et coronatur. Sic et Daniel cum compelleretur adorare idolum Bel, quem tunc populus et rex colebat, in asserendum [4] Dei sui honorem plena fide et libertate [5] prorupit dicens : *Nihil colo ego nisi* [6] *Dominum Deum meum, qui condidit cœlum et terram* (*Dan.*, XIV, 4).

VI. Quid in Machabæis, beatorum martyrum gravia tormenta, et multiformes septem fratrum pœnæ, et confortans liberos suos mater, in pœnis et moriens ipsa quoque cum liberis, nonne magnæ [7] virtutis et fidei documenta testantur, et nos ad martyrii triumphum suis passionibus adhortantur? Quid prophetæ, quos ad præscientiam futurorum Spiritus sanctus animavit? quid apostoli, quos Dominus elegit? Nonne cum [8] justi occiduntur propter justitiam mori nos quoque docuerunt? Christi nativitas a martyriis infantium statim cœpit, ut ob nomen ejus a bimatu et infra qui fuerant necarentur : ætas necdum habilis (24) ad pugnam idonea exstitit ad coronam : ut appareret innocentes esse qui propter Christum necantur, infantia innocens ob nomen ejus occisa est. Ostensum est neminem esse a periculo persecutionis immunem, quando et tales martyria fecerunt. Quam vero [9] gravis causa sit hominis Christiani servum pati nolle cum prior passus sit Dominus, et pro peccatis nostris nos pati nolle, cum peccatum suum proprium non habens passus sit ille pro nobis? Filius Dei passus est ut nos filios Dei faceret, et filius hominis pati non vult ut esse Dei filius perseveret! Si odio sæculi laboramus, odium

Variæ lectiones.

[96] Testimonium martyris *Ebor. Bod.* 1, 2. *NC.* 1, 2. [97] Fide et devotione *NC.* 2. [98] Manibus tuis liberabit nos *Lam. Bod.* 1, 2. [99] Fidem suam *Ebor. NC.* 2. *Lam. Bod.* 2. [1] Edixit *Bod.* 1. 2. Dixit dicens *Lam. Bod.* 3, 4. [2] Tradiderunt *Lam. Bod.* 2. [3] Nobis est in illa hora divinitus offerri *Bod* 3. [4] Asserendo... honore *Bod.* 3. [5] Fidei libertate *Oxon.* [6] Nisi unum Deum *Bod.* 2. [7] Magna *Lam. Bod.* 2. [8] Qui justi *Oxon.* [9] Ergo *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(19) *In solitudine et montibus.* Rufinus, lib. VI, cap. 31 : « Quid vero memorem quantæ multitudines in desertis et in montibus oberrantes fame, siti, frigore, languore, latronibus, bestiisque consumptæ sunt? »

(20) *Resurrectione.* Veteres editiones et codex Turonensis habent *surrectione.* Ita etiam Arator, lib. I *Actuum apostolicorum.* At omnes alii libri veteres præferunt *resurrectione;* eamque lectionem Angli posuerunt in sua editione. Aliæ editiones habent *persecutione*, etiam Rigaltiana. Et tamen ille in observationibus suis ait non videre se cur scriptura quæ habet *resurrectione* deleri debuerit.

(21) *Propter Christum.* Unus codex Remigianus habet *pro Christo*, eodem sensu.

(22) *Abel initiavit.* Ita etiam in libro *de Bono Patientiæ*, pag. 250. Prosper, lib. I *de Promissionibus et Prædictionibus Dei*, cap. 6, loquens de cæde Abelis : « Præclara hinc fulsere martyria, dum justi occiduntur ab impiis. » Vide Homiliam octavam sancti Joannis Chrysostomi adversus Judæos in nova editione, pag. 686.

(23) *Fide et libertate.* Revocavimus lectionem veterum editionum, quam etiam omnes fere libri veteres exhibent. Emendationem enim Erasmi, qui posuit *fidei libertate*, in nullo alio libro reperi quam in Turonensi. Reinhartus tamen illam retinuit, aliam repudiavit.

(24) *Ætas necdum habilis.* Vide quæ supra, p. 393, relata sunt de sancta Agnete ex Ambrosio.

sæculi sustinuit prior Christus. Si contumelias in hoc mundo, si fugam, si tormenta toleramus, graviora expertus est mundi factor et Dominus, qui et admonet dicens : *Si sæculum,* inquit, *vos odit, mementote quia me priorem* (25) *vobis odiit. Si de sæculo essetis, sæculum quod suum esset amaret : sed, quia de sæculo non estis et ego elegi vos de sæculo,* **355** *propterea odit vos sæculum* [10]. *Mementote sermonis quem dixi vobis : Non est servus major domino suo; si me persecuti sunt, et vos persequentur* (*Joan.*, xv, 18-20). Dominus et Deus noster quidquid docuit, et fecit, ut discipulus excusatus esse non possit qui discit et non facit.

VII. Neque aliquis ex vobis, fratres dilectissimi, futuræ persecutionis metu (26) aut Antichristi imminentis adventu sic terreatur, ut non evangelicis exhortationibus et præceptis ac monitis cœlestibus ad omnia inveniatur armatus. Venit Antichristus, sed et supervenit Christus : grassatur et sævit inimicus, sed et statim sequitur Dominus, passiones nostras et vulnera vindicaturus : irascitur adversarius et minatur, sed est qui possit de ejus manibus liberare. Ille metuendus est cujus iram nemo poterit evadere, ipso præmonente et dicente : *Ne timueritis eos qui occidunt corpus, animam autem non possunt occidere. Magis autem metuite eum qui potest et corpus et animam occidere in gehennam* (27) (*Matth.*, x, 28). Et iterum : *Qui amat animam suam, perdet illam, et qui odit animam suam in isto sæculo, in vitam æternam conservabit illam* (*Joan.*, xii, 25). Et in Apocalypsi instruit et præmonet dicens : *Si quis adorat bestiam et imaginem ejus* (28), *et accipit notam in fronte sua et in manu, bibet et ipse de vino iræ Dei misto in poculo iræ ejus, et punietur igne et sulphure sub oculis sanctorum angelorum et sub oculis Agni, et fumus de tormentis eorum ascendet in sæcula sæculorum, nec habebunt requiem die ac nocte quicunque adorant bestiam et imaginem ejus* (*Apoc*, xiv, 9-11).

VIII. Ad agonem sæcularem exercentur homines et parantur ; et magnam gloriam computant honoris sui si illis, spectante populo et imperatore præsente, contigerit coronari. Ecce agon sublimis et magnus et coronæ cœlestis præmio gloriosus ut spectet nos certantes Deus, et super eos quos filios facere dignatus **356** est oculos suos pandens (29), certaminis nostri spectaculo perfruatur. Præliantes nos et fidei congressione pugnantes spectat Deus, spectant angeli ejus, spectat et Christus [11]. Quanta est gloriæ dignitas et quanta felicitas, præsente [12] Deo congredi et Christo judice coronari! Armemur, fratres dilectissimi, viribus totis et paremur ad agonem mente incorrupta, fide integra, virtute devota. Ad aciem quæ nobis indicitur Dei castra procedant : armentur integri, ne perdat integer quod nuper stetit : armentur et lapsi, ut et lapsus recipiat quod amisit. Integros honor, lapsos dolor ad prælium provocet. Armari et præparari (30) nos beatus Paulus apostolus docet, dicens : *Non est nobis colluctatio adversus carnem et sanguinem, sed adversus potestates et principes hujus mundi et harum tenebrarum, adversus spiritus nequitiæ* [13] *in cœlestibus. Propter quod induite tota arma* (31), *ut possitis resistere in die nequissimo; ut cum omnia perfeceritis, stetis accincti lumbos vestros in veritate, induti loricam justitiæ, et calciati pedes in præparatione Evangelii pacis, assumentes scutum fidei, in quo possitis omnia ignita jacula nequissimi exstinguere, et galeam salutis, et gladium spiritus, qui est sermo Dei* (32) (*Ephes.*, vi, 12-17).

IX. Hæc arma sumamus, his nos tutamentis spiritalibus et cœlestibus muniamus, ut in die nequissimo resistere diaboli minis et repugnare

Variæ lectiones.

[10] De mundo... mundus *Bod.* 3 1, 2. *Ebor.* [11] Christus ejus *Lam. Ebor. Bod.* 2. *NC.* 1. [12] Præside *Bod.* 1, 2, *Lin. NC.* [13] Nequam *Ebor. NC.*

Steph. Baluzii notæ.

(25) *Me priorem.* Duo libri veteres habent *me primo.*

(26) *Futuræ persecutionis metu.* Unus codex Regius habet, *futuram persecutionem metuat.*

(27) *Occidere in gehennam.* Iidem duo libri habent *perdere.*

(28) *Imaginem ejus.* Postea sequitur in codice Gratianopolitano, « Magis insistere precibus et orare et primo ipsum rogare, tunc deinde Deo Patri satisfacere debemus. Habemus autem advocatum et deprecatorem pro peccatis nostris Jesum Christum Dominum nostrum et Deum, si modo nos in præteritum peccasse pœniteat et confitentes atque intelligentes debita nostra, quibus nunc Domino offendimus, vel de cætero nos ambulare in viis ejus et præcepta metuere spondeamus. » Non ausus sum ista ponere in contextu, quia non videntur mihi cohærere cum argumento quod istic tractatur.

(29) *Pandens.* Codex Pithœi *spandens.* Forte reponendum est *expandens,* sicut sæpe vidi in pluribus libris *spectans* pro *exspectans* et e contra. Vide glossarium Latinum Cangii in verbo *Spando.* Ita *splendor* pro *explendor* in libro Tertulliani *de Anima,* ut notat Rigaltius. Sic in tomo II *Capitularium,* pag. 984, *straneis* pro *extraneis.* Sic sæpe alibi in antiquis codicibus et instrumentis publicis legi *strumenta* pro *instrumenta.* Vide Obsopæum ad epistolam 60 Senecæ.

(3) *Armari et præparari.* Ita veteres editiones, undecim libri nostri veteres, sex Anglicani, et codex Flori. Ita etiam editiones Manutii et Morellii. Alia editio, quæ habet « Armat et præparat nos beatus Apostolus dicens, » placuit Pamelio, Rigaltio et Anglis.

(31) *Tota arma.* In editione Erasmi, quam secuti sunt Pamelius, Rigaltius et Angli, additur vox *Dei.* Verum hoc additamentum nuspiam reperi in antiquis exemplaribus. In Sorbonico legitur *Induite vos arma lucis.* Pithœanum habet *induite tota arma.*

(32) *Qui est sermo Dei.* In tribus antiquis codicibus scriptum est, *Quod est verbum Dei,* eodem sensu. Sed tamen istud admoneri debere visum est ob discrepantiam versionum.

possimus. Induamus loricam justitiæ, ut contra inimici jacula munitum sit pectus et tutum. Calciati sint evangelico magisterio et armati pedes, ut, cum serpens calcari a nobis et obteri cœperit, mordere et supplantare non possit. Portemus fortiter scutum fidei, quo protegente quidquid jaculatur inimicus possit exstingui. Accipiamus quoque ad tegumentum capitis galeam salutarem (33), ut muniantur aures, ne audiant edicta feralia; muniantur oculi, ne videant detestanda simulacra : **357** muniatur frons, ut signum Dei (34) incolume servetur; muniatur os, ut Dominum suum Christum victrix lingua fateatur. Armemus et dexteram (35) gladio spiritali, ut sacrificia funesta fortiter respuat, ut, Eucharistiæ memor, quæ Domini corpus accepit (36), ipsum complectatur (37), postmodum a Domino sumptura præmium cœlestium coronarum.

X. O dies ille qualis et quantus adveniet, fratres dilectissimi, cum cœperit populum suum Dominus recensere et divinæ cognitionis examine singulorum merita recognoscere, mittere in gehennam nocentes, et persecutores nostros flammæ pœnalis perpetuo ardore flammare (38), nobis vero mercedem fidei et devotionis exsolvere! Quæ erit gloria (39) et quanta lætitia admitti ut Deum videas honorari ut cum Christo Domino Deo tuo salutis ac lucis æternæ gaudium capias; Abraham et Isaac et Jacob et patriarchas omnes et prophetas et apostolos et martyres salutare; cum justis (40) et Dei amicis in regno cœlorum datæ immortalitatis voluptate gaudere; sumere illic *quod nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit* (I *Cor.*, II, 9)! Majora enim nos accipere quam quod hic aut operamur aut patimur Apostolus prædicat dicens : *Non sunt condignæ passiones hujus temporis ad superventuram claritatem* (41) *quæ revelabitur in nobis* (*Rom.*, VIII, 18). Cum revelatio illa venerit, cum claritas super nos Dei fulserit, tam beati erimus et læti, dignatione Domini honorati, quam rei remanebunt et miseri qui, Dei desertores aut contra Deum rebelles (42), voluntatem fecerunt diaboli, ut eos necesse sit cum ipso simul inexstinguibili igne torqueri.

358 XI. Hæc, fratres dilectissimi, hæreant cordibus nostris [14]. Hæc sit armorum nostrorum præparatio, hæc diurna ac nocturna meditatio, ante oculos habere et cogitatione [15] semper ac sensibus volvere iniquorum supplicia et præmia ac merita justorum, quid negantibus Dominus comminetur ad pœnam, quid contra confitentibus pro-

Variæ lectiones.

[14] Cordibus vestris. Hæc diurna *Rig.* [15] Habere et cogitare *Lam. Bod.* 2, 3.

Steph. Baluzii notæ.

(33) *Galeam salutarem.* Hanc lectionem intulit Erasmus, eamque Manutius et Morellius retinuerunt. Habent autem illam tres libri veteres. At alii quinque et antiquiores editiones præferunt *spiritalem* Ita etiam in excerptis Flori. Supra, in epistola 264, pag. 36, legitur *Galeam salutis.* Vide adnotationes Erasmi in caput VI *Epistolæ ad Ephesios.*

(34) *Signum Dei.* In fronte positum. Lactantius, cap. 10 *de Mortibus Persecutorum* : « Imposuerunt frontibus suis immortale signum. » Idem lib. IV *Institut.* cap. 27 : « Imposito frontibus signo, et quos signum immortale munierit. » Item Cyprianus in libro *de Unitate Ecclesiæ*, pag. 200 : « Lepræ varietate in fronte maculatus est, ea parte corporis notatus offenso Domino ubi signantur qui Dominum promerentur. » Victor Vitensis, lib. I, cap. 14 : « Frontem in qua Christus vexillum suæ fixerat crucis. » Vide Savaronem *ad Sidonium*, lib. III, epist. 12.

(35) *Armemus et dexteram.* Citat et egregie illustrat hunc locum eminentissimus cardinalis Joannes Bona, lib. II *Rerum liturgicarum*, cap. 17, quem consule.

(36) *Domini corpus accepit.* In manu dextera videlicet. Vide quæ de ea re dixit idem eminentissimus cardinalis in loco mox laudato. Lubenter enim utor auctoritate viri optimi et doctissimi, quo ego amico gloriabar, et cui me multum debere professus sum in Præfatione ad Capitularia.

(37) *Ipsum complectantur.* Recentior codex Victorinus : « In ipso Dominum suum complectatur, postmodum Dominum sumptura. » Sic etiam in editione Morellii, nisi quod in extrema parte in ea scriptum est *a Domino.*

(38) *Ardore flammare.* Ita omnino scriptum est in uno libro vetere bibliothecæ regiæ. Atque ego eam lectionem facile præfero, tum quia vox est latina, tum quia vocem *damnare*, quæ istic ponitur pro *flammare*, in aliis vetustis exemplaribus et editionibus, suppositam fuisse arbitror a quodam librario imperito, cui satis nota non erat alia lectio. Ignorantia enim priscæ latinitatis non paucas maculas insperserunt his elegantissimis litteris imperiti librarii, ut conqueritur Josephus Scaliger in initio notarum suarum ad libros Varronis *de Re rustica.* Confirmare quoque videtur hanc emendationem locus iste ex libro *adversus Demetrianum*, pag. 224 : « Cremabit addictos ardens semper gehenna. »

(39) *Quæ erit gloria.* Codex Fuxensis, *quæ erit gloriæ dignitas.* Potest hanc lectionem adjuvare alter locus ex libro *adversus Demetrianum*, pag. 224 : « Quæ tunc erit fidei gloria, quæ pœna perfidiæ cum judicii dies venerit. »

(40) *Cum justis.* Duo libri veteres, *cum justis omnibus et Dei amicis.*

(41) *Claritatem.* Iidem libri duo veteres, *gloriam.* Sic sæpe librarii mutaverunt vocabula apud Cyprianum et alios veteres scriptores. Sed legendum esse *claritatem* docet ipse Cyprianus, qui locum hunc Pauli describens in epistola 72, *ad Nemesianum et alios*, in Epistola *de Exhortatione martyrii*, cap. 12, in libro III *Testimoniorum*, cap. 17, semper ponit *claritatem.*

(42) *Dei desertores..... rebelles.* Infra, epist. 73, p. 131 : *Boni militis est adversus rebelles et hostes imperatoris sui castra defendere.* Itaque qui deserebant castra sui imperatoris adeo odiosi erant et detestabiles, ut si in desertione deprehenderentur, extremo periculo subjacerent, ut ait sanctus Joannes Chrysostomus in initio Parænesis II *ad Theodorum lapsum*, et si desertorem servus proderet, libertate donaretur. Qua de re consulenda sunt quæ de desertoribus erudite scripsit Godeschalcus Stewechius ad Vegetium.

nittat ad gloriam. Si hæc cogitantibus ac meditantibus nobis supervenerit persecutionis dies, miles Christi præceptis ejus et monitis eruditus non expavescit ad pugnam, sed paratus est ad coronam. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere.

EPISTOLA LVII.

(Erasm., I, 1; Pamel., Rigalt., Baluz., LVII; Paris., LVI; Oxon., Lips., LV.)

AD CORNELIUM IN EXSILIO, DE EJUS CONFESSIONE.

ARGUMENTUM. — *Laudat Cyprianus in Cornelio et plebe ejus confessionem nominis Christi ad exsilium usque, hortaturque ad constantiam et mutuas pro invicem orationes tum ob instantem certaminis diem in hac vita, tum post obitum. Meminit autem hujus epistolæ Damasus in vita Cornelii, utpote propter quam calumnia facta, occasionem necis sumpserit tyrannus.*

(Pontificiis Epistolis hæc Cypriani merito adjungitur. Vide tom. I, col. 856.)

EPISTOLA LVIII.

(Erasm., III, 1; Pamel., Rigalt., Baluz., LVIII; Paris., LVI; Coustant., Epist. Rom. Pont., I, p. 207.)

AD LUCIUM PAPAM ROMANUM REVERSUM AB EXSILIO.

ARGUMENTUM. — *Gratulatur Lucio Cyprianus cum collegis* **359** *de reditu ab exsilio, docens dilatam martyria gloriam non minuere. Deinde, indicans divinitus contigisse Cornelii martyrium et Lucii exsilium, ad confundendos Novatianos, prædicit illi instans martyrium, ita Deo ordinante, ut non foris, sed apud suos consummaretur ejus martyrium.*

(Vide tomum superiorem, col. 1003.)

EPISTOLA LIX.

(Erasm., III, 8; Pamel., Rigalt., Baluz., LIX; Paris., LVIII; Oxon., Lips., LXIV; Routh., Rell. scr., III, p. 74 et 116.)

AD FIDUM, DE INFANTIBUS BAPTIZANDIS.

ARGUMENTUM *hujus epistolæ præcipuum paucis indicat D. Augustinus, epistola 28 ad Hieronymum : « Beatus Cyprianus, inquit, non aliquod decretum condens novum, sed Ecclesiæ fidem firmissimam servans, ad corrigendum eos qui putabant ante octavum diem nativitatis non esse parvulum baptizandum, mox natum rite baptizari posse, cum suis quibusdam coepiscopis, censuit. Obiter tamen sub principium pacem Victori cuidam, quamvis contra decreta synodorum de lapsis da-*

A *tam, non revocat, sed Therapio episcopo ne deinceps id faciat interdicit. » E quo loco satis constat scriptam hanc epistolam post utramque synodum de lapsis quarum supra mentio epistola 54. Verum an paulo post, an longo post tempore, incertum est; in pace tamen scriptam contextus indicat.*

(Hæc epistola supra recensetur inter acta conciliorum Carthaginensium quæ sub S. Cypriano habita fuere. Vide tomum superiorem, col. 1047.)

EPISTOLA LX (43).

(Pamel., Rigalt., Baluz., LX; Paris., LIX; Oxon, Lips., LXII.)

AD EPISCOPOS NUMIDAS, DE REDEMPTIONE FRATRUM EX CAPTIVITATE BARBARORUM.

B ARGUMENTUM. — *Deplorata sub initium captivitate fratrum, Cyprianus sibi per episcopos Numidas nuntiata, mittere se dicit sestertiorum centum millia, ascriptis nominibus singulorum tum fratrum et sororum, tum collegarum, qui aliquid contribuerant. Verisimile est autem factam hanc captivitatem ab illis Barbaris, contra quos Decius in bellum profectus, interfectus est. Primi autem ediderunt hanc epistolam Manutius et Morellius.*

I. Cyprianus Januario, Maximo, Proculo, Victori, Modiano, Nemesiano, Nampulo et Honorato fratribus **360** salutem. Cum maximo animi nostri gemitu et non sine lacrymis legimus litteras vestras, fratres charissimi, quas ad nos, pro dilectionis C vestræ sollicitudine, de fratrum nostrorum et sororum captivitate (44) fecistis. Quis enim non doleat in ejusmodi casibus, aut quis dolorem fratris sui suum proprium non computet, cum loquatur apostolus Paulus et dicat : *Si patitur unum membrum, compatiuntur et cætera; si lætatur membrum unum collætantur et cætera membra* (I *Cor.*, XII, 26). Et alio loco : *Quis infirmatur*, inquit, *et non ego infirmor* (II *Cor.*, II, 29)? Quare nunc et nobis captivitas fratrum nostra captivitas computanda est, et periclitantium dolor pro nostro dolore numerandus est, cum sit scilicet adunationis nostræ corpus unum, et non tantum dilectio, sed et religio instigare nos debeat et confortare ad fratrum membra redimenda.

D II. Nam, cum denuo apostolus Paulus dicat : *Nescitis quia templum Dei estis, et Spiritus Dei habitat in vobis* (I Cor., III, 16)? etiamsi charitas nos minus adigeret ad opem fratribus ferendam, con-

Steph. Baluzii notæ.

(43) Angli aiunt hanc epistolam rarissime occurrere in antiquis exemplaribus et se nullum vidisse in quo ea reperiretur. Ego unum habui ex monasterio sancti Dionysii Remensis. Cæterum, quanquam nulla episcoporum Numidiæ, neque rerum Numidicarum mentio exstet in hac epistola, tamen scriptam esse ad episcopos Numidas, ut recte censuit auctor Annalium Cyprianicorum, satis constat ex inscriptione quæ exstat in editione Manutiana, ubi primum prodiit, et in codice Re- D mensi, tum etiam ex eo quod in epistola 72, pag. 128, istius mentio fieri videtur his verbis : « Item in litteris quas collegæ nostri ad episcopos in Numidia præsidentes ante fecerunt. » Eisdem quoque inscripta est epistola 72. Scriptam esse nihilominus ad episcopos Mauritaniæ putavit Hadrianus Saravia in capite 11 tractatus *de Honore præsulibus et presbyteris debito*.

(44) *Captivitate*. Vide *Annales Cyprianicos* ad annum 253.

siderandum tamen hoc in loco fuit Dei templa A esse quæ capta sunt, nec pati nos longa cessatione et neglecto dolore debere ut diu Dei templa captiva sint, sed quibus possumus viribus elaborare et velociter gerere ut Christum judicem et Dominum et Deum nostrum promereamur obsequiis nostris. Nam, cum dicat Paulus apostolus, *Quotquot in Christo baptizati estis, Christum induistis* (*Galat.*, III, 27), in captivis fratribus nostris contemplandus est Christus, et redimendus de periculo captivitatis qui nos redemit de periculo mortis; ut qui nos de diaboli faucibus exuit, nunc ipse qui manet et habitat in nobis, de Barbarorum manibus exuatur et redimatur nummaria quantitate qui nos cruce redemit et sanguine; qui idcirco hæc fieri interim patitur ut fides nostra tentetur an faciat unusquis- B que pro altero quod pro se fieri vellet, si apud Barbaros teneretur ipse captivus. Quis enim, non humanitatis memor et mutuæ dilectionis admonitus, si pater est, illic esse nunc filios suos computet, si maritus est, uxorem suam illic captivam teneri cum dolore pariter ac pudore (45) vinculi maritalis existimet? Quantus vero communis omnibus nobis mœror atque cruciatus est de periculo virginum quæ illic tenentur! pro quibus non tantum libertatis, sed et pudoris jactura plangenda est, nec tam vincula Barbarorum quam lenonum et lupanarium stupra deflenda sunt, ne membra Christo dicata et in æternum continentiæ honore **361** pudica virtute devota insultantium libidine et con- C tagione fœdentur.

III. Quæ omnia istic, secundum litteras vestras, fraternitas nostra cogitans et dolenter examinans, prompte omnes et libenter ac largiter subsidia nummaria fratribus contulerunt, semper quidem secundum fidei suæ firmitatem ad opus Dei proni, nunc tamen magis ad opera salutaria contemplatione tanti doloris accensi. Nam, cum Dominus in Evangelio suo dicat, *Infirmus fui, et visitastis me*, quanto nunc quoque cum majore operis nostri mercede dicturus est : *Captivus fui, et redemistis me* (*Matth.*, XXV, 36). Et cum denuo dicat : *In carcere fui, et venistis ad me*, quanto plus est cum cœperit dicere : « In carcere captivitatis fui, et clausus et vinctus apud Barbaros jacui, et de carcere illo servitutis liberastis me, » cum judicii dies venerit præmium de Domino recepturi? Denique maximas vobis gratias agimus quod nos vestræ sollicitudinis et tam bonæ ac necessariæ operationis participes esse voluistis, ut offerretis nobis agros uberes, in quibus spei nostræ semina mitteremus, exspectaturi messem de amplissimis fructibus qui de hac cœlesti et salutari operatione proveniunt. Misimus autem sestertia (46) centum millia nummorum, quæ istic in ecclesia cui de Domini indulgentia præsumus, cleri et plebis apud nos consistentis collatione collecta sunt, quæ vos illic pro vestra diligentia dispensabitis.

IV. Et optamus quidem nihil tale de cætero fieri et fratres nostros, Domini majestate protectos, ab ejusmodi periculis incolumes reservari. Si tamen, ad explorandam nostri animi charitatem et examinandam nostri pectoris fidem, tale aliquid acciderit, nolite cunctari nuntiare hæc nobis litteris vestris, pro certo habentes (47) Ecclesiam nostram et fraternitatem istic universam ne hæc ultra fiant precibus orare; si facta **362** fuerint, libenter et largiter subsidia præstare. Ut autem fratres nostros ac sorores, qui ad hoc opus tam necessarium prompte ac libenter operati sunt, ut semper operentur, in mente habeatis in orationibus vestris, et eis vicem boni operis in sacrificiis et precibus repræsentetis, subdidi nomina singulorum, sed et collegarum quoque et consacerdotum nostrorum, qui et ipsi, cum præsentes essent, et suo et plebis suæ nomine quædam pro viribus contulerunt, nomina addidi; et præter quantitatem propriam nostram, eorum quoque summulas significavi et misi, quorum omnium secundum quod fides et charitas exigit, in orationibus et precibus vestris meminisse debetis. Optamus vos, fratres charissimi, semper bene valere et nostri meminisse.

EPISTOLA LXI (48).

(Erasm., I, 10; Pamel., Rigalt., Baluz., LXI; Paris., LX; Oxon., Lips., II.)

AD EUCHRATIUM, DE HISTRIONE.

ARGUMENTUM. — *Histrionem, si in turpi artificio persistat, communicare prohibet in ecclesia. Neque*

Steph. Baluzii notæ.

(45) *Pudore.* Codex Remensis, *ac vinculi maritalis* D *amore.*

(46) *Sestertia.* Secuti sumus hic editionem Manutii, Pamelii et Rigaltii. Angli posuerunt *sestertium*, sed absque ullius vetusti codicis mentione, tantum quia Rigaltius monuerat ita scribendum esse, et propter analogiam sermonis, cum scirent veteres auctores linguæ Latinæ scribere *sestertium* in numero plurali. Quod tamen non esse semper verum probant hæc verba Sosipatris Charisii : « Nec statim centies nummum dicere possumus, sed centies sestertium : nec tamen quinquaginta sestertium, sed quinquaginta sestertia dicimus. » Juvenalis Satira prima :

> Simplexne furor sestertia centum
> Perdere.

Et Satira quarta :

> — Mullum sex millibus emit
> Æquantem sane paribus sestertia libris.

Vide Lambini *Adnotationes* in Orationem Ciceronis pro Sex. Roscio Amerino, et Joannem Tristanum a sancto Amantio t. II Commentariorum suorum, p. 576. Vide etiam Baronium, anno 254, sub finem.

(47) *Pro certo habentes.* Codex Remensis addit *et scientes.*

(48) Hanc epistolam inveni in XXIII exemplaribus antiquis. Sunt vero nonnulla ex iis quæ nomen Euchratii varie referunt. Verum fere omnia habent uti nos edidimus. Euchratius episcopus a Thenis interfuit concilio Carthaginensi sub Cypriano.

vero excusari debere quod ipse histrionicam non exerceat, quandiu illam alios docet; aut ob rei familiaris inopiam, cum ecclesiæ sumptibus illi alimenta præstari possint; atque adeo, si ecclesiæ Euchratii bona non sufficiant, Carthaginem monet ut veniat. A

I. Cyprianus Euchratio fratri salutem. Pro dilectione (49) mutua et verecundia tua, consulendum me existimasti, frater charissime, quid mihi videatur de histrione (50) quodam, qui, apud vos constitutus, in ejusdem adhuc artis suæ dedecore perseverat, et magister et doctor (51) non erudiendorum, sed perdendorum puerorum, id quod male didicit cæteris quoque insinuat, an talis debeat communicare nobiscum. Quod puto ego (52) nec majestati divinæ nec evangelicæ disciplinæ B congruere, ut pudor et honor Ecclesiæ tam turpi et **363** infami contagione fœdetur. Nam, cum in Lege [16] prohibeantur viri [17] induere muliebrem vestem et maledicti ejusmodi judicentur, quanto majoris est criminis, non tantum muliebria indumenta accipere, sed et gestus quoque turpes (53) et molles et muliebres magisterio impudicæ artis (54) exprimere?

II. Nec excuset se quisquam si a theatro ipse cessaverit, cum tamen hoc cæteros doceat. Non potest enim videri cessasse qui vicarios substituit et qui pro se uno plures succedaneos (55) suggerit, contra institutionem Dei, erudiens et docens quemadmodum masculus frangatur [18] in feminam et sexus arte mutetur (56), et diabolo divinum plasma maculanti per corrupti atque enervati corporis delicta placeatur. Quod si penuriam talis et necessitatem paupertatis obtendit, potest, inter cæteros qui alimentis ecclesiæ sustinentur, hujus quoque necessitas adjuvari, si tamen contentus sit frugalioribus sed innocentibus [19] cibis. Nec putet salario se esse redimendum ut a peccatis cesset, quando hoc non nobis, sed sibi præstet. Cæterum, quantum velit [20] inde quærat (57), qualis quæstus est qui de convivio Abraham et Isaac et Jacob homines rapit, et, male ac perniciose in sæculo saginatos, ad æternæ famis ac sitis supplicia deducit! Et ideo, quantum potes, ab hac eum pravitate et dedecore ad viam innocentiæ atque ad spem vitæ æternæ (58) revoca, ut sic contentus ecclesiæ sumptibus, parcioribus quidem, sed salutaribus. Quod si illic ecclesia non sufficit ut laborantibus præstet alimenta, poterit se ad nos transferre, et hic quod [21] sibi ad victum **364** atque ad vestitum necessarium fuerit accipere, nec alios extra ecclesiam mortalia docere, sed ipse salutaria in ecclesia discere. Opto te, frater charissime (59), semper bene valere.

Variæ lectiones.

[16] Lege Dei *Lam. Ebor. Bod.* 2. [17] Prohibeatur vir *Lam. Bod.* 2. [18] Fingatur *MR.* [19] Frugalioribus et innocentibus cibis *NC.* 1, 2. *Lam. Ebor. Lin.* [20] Quantum vult *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. [21] Et id quod *Lam. Ebor. Bod.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

C Thenis autem vel Thenarum colonia erat in provincia Byzacena haud procul ab Usula, uti dictum est alias a nobis.

(49) *Pro dilectione.* Codex Carnotensis itemque Beccensis et editio Morellii præferunt : *Pro dilectione tua et verecundia mutua.*

(50) *Histrione.* Quærit Plutarchus in libro *de Quæstionibus Romanis* cur scenici artifices Baccho sacri histriones dicantur.

(51) *Magister et doctor :* id est doctor artium ludicrarum, ut in libro XIV loquitur Ammianus Marcellinus. Lactantius in *Epitome Divinarum Institutionum*, c. 63 : « Histrionici etiam impudici gestus, quibus infames feminas imitantur, libidines quas saltando exprimunt docent. » Vide etiam lib. VI, cap. 20. Tacitus, in lib. I *Annalium :* « Erat in castris Percennius quidam, dux olim theatralium operarum, dein gregarius miles, procax lingua, et miscere cœtus histrionali studio doctus. » Idem in libro II *Historiarum* scribit habuisse Vitellium apud se scurras, histriones et aurigas, « quibus ille amicitiarum dehonestamentis mire gaudebat. » D

(52) *Quod puto ego.* Nescio qua ratione motus Pamelius ex unico codice Cauchii mutavit lectionem superiorum editionum, quæ est hæc nostra. Illam enim exhibent omnia vetera exemplaria. Et probabile est ita factum esse in libro Cauchii per errorem librarii, ut sæpe accidit in libris veterum, præcipue vero in operibus sancti Cypriani, quorum nulla reperiuntur antiqua exemplaria in quibus non exstent istiusmodi errores.

(53) *Gestus turpes.* Vide Theodoretum, lib. IV, cap. 22 *Historiæ religiosæ.*

(54) *Magisterio impudicæ artis.* Apuleius, in *Apologia* sua : « Negatur enim quidquam histrionis habuisse præter impudicitiam. »

(55) *Succedaneos.* Ita veteres editiones et undecim libri veteres. Hoc porro vocabulum exstat apud Plautum, apud quem, prout variant interdum libri veteres, scriptum quandoque reperitur *succidaneos.* Quæ est lectio novem veterum exemplarium sancti Cypriani. Vide A. Gellium, lib. IV, cap. 6.

(56) *Sexus arte mutetur.* Constitutio Constantii et Constantis in titulo Codicis Theodosiani de adulteris, *ubi sexus perdidit locum.* Seneca, epist. 122 : « Non videtur tibi contra naturam vivere qui commutavit cum feminis vestem? » Quintilianus, lib. V, cap. 9, ait signum esse mollis et parum viri si vir muliebrem vestem sumpserit. Portentosam historiam de exoleto Neronis narrat Dio Chrysostomus, orat. 20. Vide Guillelmi Beveregii annotationes in canonem 13 synodi Gangrensis.

(57) *Quærat.* Quatuor libri veteres habent *acquirat.* Cæterum omnes fere libri veteres sequentia distinguunt ab hoc verbo et alteram periodum inchoant. Quod nos existimavimus esse sequendum.

(58) *Vitæ æternæ.* Sic emendavimus ex codice Fuxensi et Gratianopolitano, cum antea male legeretur *vitæ suæ.* Infra, epist. 71, pag. 127 : « Quando una sit Ecclesia, quæ vitæ æternæ gratiam consecuta. » Et tamen quidam libri veteres habent *vitæ suæ.*

(59) *Frater charissime.* Hæc est vera lectio, quam exhibent multa vetera exemplaria manuscripta et antiquæ editiones, etiam Morelliana, et ea quoque quam Simon Goulartius emisit post Pamelianam.

EPISTOLA LXII.

(Erasm., I, 11; Pamel., Rigalt., Baluz., LXII; Paris., LXII; Oxon., Lips., IV.)

AD POMPONIUM, DE VIRGINIBUS.

ARGUMENTUM. — *Cyprianus cum collegis aliquot Pomponio collegæ respondet, virgines quæ statum continenter et firmiter tenere decreverant, repertas tamen postea in eodem lecto cum masculis, si virgines adhuc repertæ fuerint, communione recepta, admittendas ad Ecclesiam; sin secus, cum non mariti sed Christi sint adulteræ, ad plenam pœnitentiam cogendas; quæ vero obstinatæ perseverant de Ecclesia ejiciendas : obiter interjiciens disciplinæ genus quo contineri possint in officio virgines, et quædam de excommunicandi potestate in Ecclesia.*

I. Cyprianus, Cæcilius, Victor, Sedatus, Tertullus, cum presbyteris (60) qui præsentes aderant, Pomponio (61) fratri salutem. Legimus litteras tuas, frater charissime, quas per Paconium fratrem nostrum misisti, postulans et desiderans ut tibi rescriberemus quid nobis de iis virginibus videatur quæ cum semel statum (62) suum continenter et firmiter tenere decreverint, detectæ sint postea in eodem lecto pariter mansisse cum masculis, ex quibus unum diaconum esse dicis, plane easdem quæ se cum viris dormisse confessæ **365** A sint asseverare se integras esse. Circa quam rem, quoniam consilium nostrum desiderasti, scias nos ab evangelicis et apostolicis traditionibus non recedere quominus fratribus et sororibus nostris constanter et fortiter consulatur[20*], et per omnes utilitatis et salutis vias ecclesiastica disciplina servetur[21*], cum Dominus loquatur et dicat : *Et dabo vobis pastores secundum cor meum, et pascent vos pascentes cum disciplina* (*Jerem.*, III, 15); et iterum scriptum sit, *Disciplinam qui abjicit infelix est* (*Sap.*, III, 11); et in Psalmis quoque Spiritus sanctus admoneat et instruat dicens : *Continete disciplinam, ne forte irascetur Dominus, et pereatis a via recta, cum exarserit cito ira ejus super vos* (*Psal.* II, 12).

B II. Primo igitur in loco, frater charissime, et præpositis et plebi nihil aliud elaborandum est quam ut qui Deum timemus, cum omni observatione disciplinæ divina præcepta teneamus, nec patiamur errare fratres nostros ut pro arbitrio et ructu (63) suo vivere, sed ad vitam singulis fideliter consulere, nec pati virgines cum masculis (64) habitare; non dico simul dormire, sed nec simul vivere. quando et sexus infirmus **366** et ætas adhuc lubrica per omnia frenari a nobis et regi debeat, ne diabolo insidianti et sævire cupienti ad nocendum detur occasio, quando et Apostolus dicat : *Nolite*

Variæ lectiones.

[20] * Fortiter consuleremus per *Lin.* [21] * Per omnes vias ecclesiasticæ disciplinæ *Bod.* 1, 2. Omnes utilitates et salutes ecclesiasticæ disciplinæ *Ebor. Lam. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

At Pamelius, qui *filio* videbat scriptum in Manutiana, ita scripsit in sua. Et hinc ea prava lectio derivata est in editionem Rigaltii et in Anglicanam. Quod ideo visum est admonere ne quis deinceps in hoc fallatur. Nam is qui nuper composuit vitam sancti Cypriani, ea falsa scriptura deceptus, hinc capi posse putavit argumentum ad asserendam dignitatem episcopi Magno, ad quem epistola 76 scripta est, tametsi ibi Cyprianus eum vocet filium, non fratrem, ut solet scribens ad episcopos. Sciebat etiam Euchratium fuisse episcopum. Et nihilominus videbat illum appellari filium in calce istius Epistolæ.

(60) *Cum presbyteris.* In uno libro meo veteri legitur *presbyteris Romanis.*

(61) *Pomponio*, episcopo Dionysianensi in provincia Byzacena. Interfuit concilio Carthaginensi sub Cypriano. Concilio Cabarsussitano subscripsit Fortunatus episcopus Dionysianensis. In collatione Carthaginensi inter Catholicos et Donatistas adfuit Victor episcopus Dionysianensis Donatista, qui professus est se non habere adversarium, quanquam id negatum est statim ab Aurelio episcopo Macomadiensi catholico.

(62) *Cum semel statum.* Restituimus lectionem veterum librorum quibus nos usi sumus. Sic etiam in uno Bodleiano legi testatur editio Anglicana. Rigaltius ediderat, « cum in statu suo esse et continentiam firmiter tenere decreverint. » Quam lectionem ego in exemplari meo editionis Manutianæ vidi scriptam in margine et illic adnotatam eam esse ex codice Veronensi, cum quo consentire etiam videtur Fuxensis, in quo sic legitur, « cum semel in statu essent, continentiam firmiter tenere decreverint. »

C (63) *Ructu.* Antea legebatur *fructu,* non solum in editionibus, sed etiam in libris antiquis. Rigaltius monuit scriptum esse *ructu* in Veronensi, eamque lectionem pronuntiavit esse verissimam. Ego contra putabam esse falsissimam. Quid enim, aiebam, commune arbitrio cum ructu, quo res inhonesta significatur, quam Stoici, ut Cicero testatur, æquo passu incedere volebant cum crepitu; Columella, lib. VI, cap. 6, cum sonitu ventris; Hieronymus, in Epistola *ad Principiam virginem* et in libro II *adversus Jovinianum* cum crepitu ventorum qui oritur ex ventre pleno et exæstuanti? Conjiciebam itaque legendum fortean esse *cum arbitrio et ritu*, ut apud Hieronymum in libro II *adversus Jovinianum*, vel *nutu*, ut apud T. Livium, lib. IV : *sub nutu atque arbitrio*, et apud Cyprianum epist. 69, ubi legitur Christum Ecclesiam gubernare suo arbitrio et nutu. Sed cum animadvertissem vocabulum *ructus* in eodem sensu positum esse a Pontio D diacono in *Vita sancti Cypriani*, amplexus sum lectionem quam Rigaltius ait esse verissimam. Hæc sunt verba Pontii : « Absit ut malum hoc intra conscientiam religiosæ mentis admittam ut de tam beatissimo martyre ructus hominis judicaret. »

(64) *Virgines cum masculis.* Hieronymus in *Epistola ad Paulum Concordiensem* : « Unum miser locutus, quod virgines sæpius deberent cum mulieribus esse quam cum masculis, totius oculos urbis offendi, cunctorum digitis notor. » Vide Homiliam sancti Joannis Chrysostomi *Adversus eos qui apud se virgines subintroductas habent*, itemque ejusdem Homiliam, *Quod regulares feminæ viris cohabitare non debeant.*

locum dare diabolo (*Ephes.*, IV, 27). Liberanda est vigilanter de periculosis locis navis, ne inter scopulos et saxa frangatur. Exuenda est (75) velociter de incendio sarcina prius quam flammis supervenientibus concremetur. Nemo diu tutus [22] est periculo proximus (66); nec evadere diabolum [23] servus Dei poterit, qui se diaboli laqueis implicavit. Intercedendum est cito talibus ut separentur (67), dum adhuc separari innocentes possunt, quia dividi postmodum nostra intercessione non poterunt postea quam conscientia gravissima cohæserunt. Denique, quam graves multorum ruinas hinc fieri videmus, et per hujusmodi illicitas et periculosas conjunctiones corrumpi plurimas virgines cum summo animi nostri dolore conspicimus! Quod A si ex fide se Christo dicaverunt, pudicæ [24] et castæ sine ulla fabula (68) perseverent, et ita fortes et stabiles præmium virginitatis exspectent. Si autem perseverare nolunt vel non possunt, melius est ut nubant (69) quam in ignem delictis **367** suis [25] cadant. Certe nullum fratribus aut sororibus scandalum faciant, cum scriptum sit: *Si cibus scandalizat fratrem, non manducabo carnem in sæculum* [26], *ne fratrem scandalizem* (I *Cor.*, VIII, 13).

III. Nec aliqua putet se posse [27] hac excusatione defendi quod et inspici et probari possit an virgo sit, cum et manus obstetricum et oculi sæpe fallantur (70), **368** et si incorrupta inventa fuerit virgo ea parte sui qua mulier potest esse (71), potuerit tamen ex alia corporis parte peccasse quæ

Variæ lectiones.

[22] Diuturnus *Bod.* 1. [23] Diaboli manus *Lin. NC.* 2. [24] Si pudice *Bod.* 2. [25] Pro delictis *Lam. Ebor. NC.* 1. [26] In æternum *Lam. Ebor. Bod.* 2. *Lin.* [27] Posse *deest in Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(65) *Exuenda est.* Costerius, ut testatur Pamelius, existimabat legendum esse *eruenda*, uti ego reperi in duobus libris veteribus optimis. Sed hanc conjecturam pluribus argumentis refellit Gronovius, cap. XIV *Observationum* suarum in *Scriptoribus ecclesiasticis.*

(66) *Periculo proximus.* Hieronymus, in *Epistola ad Paulam* de interpretatione alphabeti Hebraici: « Nemo, ut beatus Cyprianus ait, satis tutus periculo proximus. » Idem in Epistola de Vitando suspecto contubernio: *Securius est perire posse quam juxta periculum non perisse.*

(67) *Ut separentur.* Nescio quo modo factum est ut hæc verba et ea quæ sequuntur, *postea quam conscientia gravissima cohæserunt*, omissa sint in editione Rigaltii, cum exstent in omnibus anterioribus editionibus et in omnibus libris nostris veteribus, tum etiam in sex Anglicanis. Quo magis mirum est Anglos eam quoque partem omisisse in sua editione. Vetus codex Remigianus et Fuxensis habent *conscientiæ glutino cohæserunt.* Hieronymus in Epistola *de Vitando suspecto Contubernio:* « Si peccatorum vos existimarem glutino cohæsisse. »

(68) *Sine ulla fabula.* Id est re passim vulgata, ut ait Varro libro V, *de Lingua Latina*, Horatius. Satira 1:

Mutato nomine de te
Fabula narratur.

Petronius in historia matronæ Ephesinæ: « Una igitur in tota civitate fabula erat. » Apuleii *Apologia:* « Mulier sancte pudica, tot annis viduitatis sine culpa, sine fabula. « Ovidius lib. II *Tristium:*

Strinxerit ut nomen fabula nulla tuum.

Lib. IV, Eleg. 10:

Nomine sub nostro fabula nulla fuit.

Amorum lib. III, Eleg. 1:

Fabula, nec sentis, tota jactaris in urbe.

Lib. II *de Arte amandi:*

Ut quamque attigeris, fabula turpis erit.

Possem multa similia exempla proferre. Sed ista sufficiunt.

(69) *Melius est nubant.* Inde ansam sumunt Protestantes declamitandi adversus vota. Sed si ex verbis Cypriani sequitur tolerata olim in nonnullis ecclesiis fuisse virginum connubia, probata fuisse minime sequitur. Nam S. Augustinus, qui de nonnullis virginibus ait, « Melius nuberent quam ure- B rentur, » lib. *de Virginit.*, cap. 34, probat ex Scripturis « non solum capessere nuptias, sed etiamsi non nubatur, nubere velle damnabile » esse virginibus, lib. *de Bono Viduitatis*, cap. 9. Sed sancti Doctoris verba referenda sunt. « Multas, inquit in lib. *de Virginit.* cap. 34, earum revocat a nubendo non amor præclari propositi, sed aperti dedecoris timor, veniens et ipse de superbia, qua formidatur magis hominibus displicere quam Deo. Hæ igitur quæ nubere volunt, et ideo non nubunt quia impune non possunt, quæ melius nuberent quam urerentur, id est, quam occulta flamma concupiscentiæ in ipsa conscientia vastarentur, quas pœnitet professionis et piget confessionis, nisi correctum cor dirigant, et Dei timore rursus libidinem vincant, in mortuis deputandæ sunt. » Et in libro *de Bono Viduitatis*, cap. 9: « In conjugali quippe vinculo si pudicitia conservatur, damnatio non timetur: sed in viduali et virginali continentia, excellentia muneris amplioris expetitur; C qua expetita et electa et voti debito oblata, jam non solum capessere nuptias, sed etiamsi non nubatur, nubere velle damnabile est. Nam ut hoc demonstraret Apostolus, non ait, *cum in deliciis egerint, in Christo* nubunt, sed, *nubere volunt; habentes*, inquit, *damnationem; quoniam primam fidem irritam fecerunt* (I *Tim.*, V, 11, 12.): etsi non nubendo, tantum volendo: non quia ipsæ nuptiæ vel talium damnandæ judicantur, sed damnatur propositi fraus, damnatur fracta voti fides, damnatur non susceptio a bono inferiore, sed ruina ex bono superiore: postremo damnantur tales, non quia conjugalem fidem posterius inierunt, sed quia continentiæ primam fidem irritam fecerunt. » Quam non violabilia vota crediderit Cyprianus perspici potest ex hac ipsa epistola, et ex sexagesima, et libro *de Habitu Virginum.* Corruptas virgines non mariti, sed Christi adulteras esse declarat, pag. 103 et 172. Hinc eis tam gravem pœnitentiam impo- D nendam esse duxit. Eas sese Christo dicavisse et tam carne quam mente Deo vovisse docet, pag. 174, eorumque membra Christo dicata esse, et in æternum continentiæ honore pudica virtute devota, pag. 100.

(70) *Oculi sæpe fallantur.* Sic antiquæ editiones, septem vetera exemplaria nostra, et duo Anglicana. Alia duo nostra et duo item Anglicana habent « Oculos sæpe fallat. » Alia sex nostra et editio Manutii, « Oculus sæpe fallatur. » Notum est illud: « Frons, oculi, vultus persæpe mentiuntur. »

(71) *Mulier potest esse*, Mulieris nomen generale

corrumpi potest (72) et tamen inspici non potest. Certe ipse concubitus, ipse complexus, ipsa confabulatio et inosculatio (73), et conjacentium duorum turpis et fœda dormitio, quantum dedecoris et criminis confitetur! Si superveniens maritus (74) sponsam **369** suam jacentem cum altero videat, nonne indignatur et fremit et per zeli dolorem (75) fortassis et gladium in manum sumit? Quid Christus et Dominus et judex noster, cum virginem suam sibi dicatam et sanctitati suæ destinatam jacere cum altero cernit? quam indignatur et irascitur, et quas pœnas incestis ejusmodi conjunctionibus comminatur, cujus ut gladium spiritalem et venturum judicii diem unusquisque fratrum possit evadere omni consilio providere et elaborare debemus? Et cum omnes omnino disciplinam tenere oporteat, multo magis præpositos et diaconos (76) curare hoc fas est, qui exemplum et documentum cæteris de conversatione et moribus suis præbeant. Quomodo enim possunt integritati et continentiæ præesse, si ex ipsis incipiant corruptelæ et vitiorum magisteria procedere?

IV. Et idcirco consulte et cum vigore fecisti, frater charissime, abstinendo diaconum qui cum virgine (77) sæpe mansit, sed et cæteros qui cum virginibus dormire consueverant. Quod si pœnitentiam hujus illiciti concubitus **370** sui egerint et a se invicem recesserint, inspicientur interim virgines (78)

Steph. Baluzii notæ.

est et in universum significat feminas expertas venerem et inexpertas, id est virgines. Hinc illud Hieronymi in Epistola de vitando suspecto Contubernio: « Mulieres cito senescunt, præsertim quæ juxta viros sunt. » Ad quam rem apposite Ovidius, lib. III *de Arte Amandi*:

> Adde quod et partus faciunt breviora juventæ
> Tempora.

Attamen sæpe vocabulum *mulieris* sumitur pro iis tantum quæ viros expertæ sunt, ut istic et apud Tertullianum, in libro *de Virginibus velandis*. Quintilianus, lib. VI, cap. 1, tradit Ciceronem, cum eum quidam objurgarent quod sexagenarius Popiliam virginem duxisset, respondisse: « Cras mulier erit. » Ulpianus, in lib. *Alioquin* Dig. *de contrah. empt.* ait: « Quod si ego me virginem emere putarem, cum esset mulier, emptio valebit. In sexu enim non est erratum. » Lactantius, lib. I, cap. 17: « Si virgo fuit primo, postea mulier. » Hieronymus in libro *adversus Helvidium*, in primo libro *adversus Jovianum*, et in *Epistola ad Eustochium* de Virginitate servanda, refert locum Pauli apostoli ex capite septimo prioris *Epistolæ ad Corinthios*, ubi pro eo quod in editione Vulgata scriptum est, *mulier innupta et virgo*, vetus interpres posuit: *Divisa est virgo et mulier.* Atque hunc locum ex illa veteri versione citat etiam Tertullianus in libro *de Virginibus velandis*. Ex quo apparet veterem hunc interpretem mulierem vocasse eam quæ virgo non est. Idem sensit sanctus Ambrosius, seu quis alius, lib. III *Offic.* cap. 8, scribens, « mulieres suas et pueros direptioni futuros. » Optatus Milevitanus, lib. II: « Inde revertentes Urbanus Formensis et Felix Idicrensis invenerunt matres quas de castimonialibus fecerunt mulieres. » Hinc *nova mulier* apud Catullum in carmine *de Attine*, M. Cato, apud A. Gellium, lib. XVII, cap. 6. Voconiam legem suadens his verbis usus est: *Principio vobis mulier magnam dotem attulit.* Jeremiæ cap. XV: *Mulieres in Sion humiliaverunt et virgines in civitatibus Juda.* Nos Lemovices etiamnum mulierem, *moulier*, vocamus feminam in matrimonio constitutam, deducto videlicet vocabulo a voce latina, *mollier*, quam Varro apud Lactantium, cap. 12 *de Opificio Dei*, ait ita vocatam a mollitie. Itali dicunt *moglie*. Vide t. II *Capitularium*, p. 796.

(72) *Corrumpi possit.* Ita omnes editiones et omnes fere libri nostri veteres, tum etiam tres Anglicani. Tres tamen habent *violari*. Vocem autem istam primus in contextum Cypriani intulit Rigaltius. Emendationem nostram esse bonam hinc quoque colligi potest quod paulo supra in hac epistola scriptum est, *corrumpi plurimas virgines*.

(73) *Inosculatio.* Hæc est lectio veterum editionum et septem exemplarium, quam puto esse bonam, quamvis eam, quod sciam, non agnoscant antiqui Latini. Nam eo modo dici potest inosculatio quo videmus antiquos vocasse inoculationem genus insitionis quæ fit per implastrationem: cum oculus unius arboris alteri adhibetur, seu oculus in arbore aperitur, ut videre est apud Plinium et Columellam. Sic inosculatio est applicatio osculi ad osculum. Manutius et qui postea secuti sunt posuerunt *osculatio*. Quam lectionem ego reperi in septem libris veteribus. Hieronymus, lib. I *adversus Rufinum*: « Hebræi juxta linguæ suæ proprietatem deosculationem pro veneratione ponunt. » Ecce in Hieronymo vocabulum æque rare in lingua Latina ac inosculatio.

(74) *Si superveniens maritus.* Apud Xenophontem, lib. V, de Pædia Cyri: « Si quis uxori tuæ ita morem gereret ut illam faceret magis amicam quam tibi, num te hoc beneficio lætum redderet? » Vide quæ in simili argumento dixit Venantius a Timisa in concilio Carthaginensi sancti Cypriani, p. 335.

(75) *Zeli dolorem.* Ita omnes libri veteres et omnes editiones. Rigaltius posuit *livorem*, eamque lectionem retinuerunt Angli, quamvis fateantur *dolorem* legi in octo codicibus antiquis. Illud tamen moneo codicem Veronensem et Fuxensem habere *livorem*. Hinc ergo accepit Rigaltius.

(76) *Præpositos et diaconos.* Vulgo Cyprianus præpositorum vocabulum adaptat episcopis. Hic tamen videtur loqui de presbyteris, conjungens eos cum diaconis. Clarius infra, epist. 65, pag. 113: « Meminisse autem diaconi debent quoniam apostolos id est episcopos et præpositos Dominus elegit. » Certe presbyteri gubernabant Ecclesiam cum episcopo. Testis Cyprianus, qui nihil quod esset alicujus momenti agebat nisi coacto presbyterio. Clerus Romanus sic de se loquitur, pag. 7: « Et cum incumbat nobis, qui videmur esse præpositi et vice pastoris custodire gregem, » Sic etiam Celerinus loquens de clero Romano: *Quarum jam causa audita, præceperunt eas præpositi tantisper sic esse donec episcopus constituatur.* Cyprianus in epistola 11, quæ est ad martyres et confessores, eadem voce clerum suum designat. « Sed præpositorum est, inquit, præceptum tenere et vel properantes, vel ignorantes instruere, ne qui ovium pastores esse debent, lanii fiant. » Presbyteri vocantur etiam sacerdotes a Cypriano, velut cum ait, in epistola 35, pag. 49, Numidicum in vita remansisse, ut eum Dominus clero Carthaginensi adjungeret, et desolatam per lapsum quorumdam presbyterorum copiam gloriosis sacerdotibus adornaret. Vide epist. 40, pag. 53.

(77) *Diaconum qui cum virgine.* Vide epistolam Hieronymi *ad Sabinianum diaconum*.

(78) *Inspiciantur interim.* Ita etiam apud Ivonem, part. VII, cap. 128. Sed apud Gratianum, XXVII, q. 1, cap. *Quid si pœnitentiam*, legitur *iterum*. At glossa monet alibi legi *interim*, quæ est vera lectio.

ab obstetricibus diligenter; et, si virgines inventæ fuerint, accepta communicatione, ad Ecclesiam admittantur, hac tamen interminatione, ut si ad eosdem masculos postmodum reversæ fuerint, aut si cum eisdem in una domo et sub eodem tecto (79) simul habitaverint (80), graviore censura ejiciantur nec in Ecclesiam postmodum tales facile (81) recipiantur. Si autem de eis aliqua corrupta (82) fuerit deprehensa, agat pœnitentiam plenam, quia quæ hoc crimen admisit, non mariti, sed Christi adultera est, et ideo æstimato justo tempore postea, exomologesi facta, ad Ecclesiam redeat. Quod si obstinate perseverant, nec se ab invicem separant, sciant se cum hac sua impudica obstinatione nunquam a nobis admitti in Ecclesiam posse, ne exemplum cæteris ad ruinam delictis suis facere incipiant. Nec putent sibi vitæ aut salutis constare rationem si episcopis et sacerdotibus obtemperare noluerunt, cum in Deuteronomio Dominus Deus dicat: **371** *Et homo quicumque fecerit in superbia, ut non exaudiat sacerdotem aut judicem quicumque fuerit in diebus illis, morietur homo ille, et omnis populus cum audierit timebit, et non agent impie etiam nunc* (*Deut.*, XVII, 12, 13). Interfici Deus jussit sacerdo- A tibus suis non obtemperantes et judicibus a se ad tempus constitutis non obaudientes [28]. Et tunc quidem gladio occidebantur, quando adhuc et circumcisio carnalis manebat. Nunc autem, quia circumcisio spiritalis esse apud fideles servos Dei cœpit, spiritali gladio superbi et contumaces necantur dum de Ecclesia ejiciuntur. Neque enim vivere foris possunt, cum domus Dei una sit, et nemini salus esse nisi in Ecclesia possit. Indisciplinatos autem perire, dum non audiunt nec obtemperant salubribus præceptis (83), testatur Scriptura divina quæ dicit: *Non diligit indisciplinatus castigantem se. Qui autem oderunt correptiones, consumentur turpiter* (*Prov.*, XV, 12, 10).

V. Ergo, ne indisciplinati consumantur et pereant B da operam, frater charissime, ut, quantum potes, consiliis salutaribus [29] fraternitatem regas et singulis ad salutem suam consulas. Arcta et angusta est via per quam ingredimur (84) ad vitam, sed summus et magnus est fructus cum pervenimus ad gloriam [30]. Qui se semel castraverunt propter regnum cœlorum, Deo per omnia placeant, nec sacerdotes Dei aut Ecclesiam Domini scandalo suæ pravitatis offendant [31]. **372** Et si ad præsens a nobis

Variæ lectiones.

[28] Judicii sui sic tempus constituit non obedientibus et *Bod.* 1. [29] Salubribus *Lam Ebor.* [30] Fructus pervenientis ad gloriam *Bod.* 1. [31] Scandalo se fratribus offerant *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(79) *Inspiciantur virgines.* Cum omnia quæ ad C virgines spectant debeant esse casta et pudica, miror eam mentem sedisse interdum antiquis ut juberent eas inspici per obstetrices, ut sciri posset an virgines essent, ut fecit sanctus Cyprianus. Imo eo usque audaciæ olim processum est ut, teste Clemente Alexandrino in libro septimo *Stromatum*, quidam dicerent Mariam virginem, postquam peperisset, inspectam ab obstetricibus, inventam fuisse virginem. Adversus hanc fabulam vehementer exardescit Matthæus Bossus, libro primo, epist. 77, *ad Polycletum.* Hunc tamen morem diu retentum fuisse in Ecclesia Dei facile probari potest. Sanctus Ambrosius, in epistola *ad Syagrium episcopum* narrat historiam Indiciæ virginis Veronensis; quæ cum accusata fuisset impudicitiæ, et Syagrius eam ab obstetricibus inspici et videri vellet, rejecta est ejus postulatio, cum bonis testimoniis probatum fuisset illam inoffensi virginem muneris esse. Sanctus Augustinus, lib. III *de Civitate Dei,* cap. 18: « Obstetrix D virginis cujusdam integritatem manu velut explorans, sive malevolentia, sive inscitia, sive casu, dum inspicit, perdidit. » Nam *inspectio ipsa sæpe etiam falsum deprehendit,* ut ait Quintilianus, lib. V, cap. 6. Recte itaque Rigaltius ad hunc locum sancti Cypriani dixit inspectionem virginum esse turpe negotium et virginitatem occidi inter manus obstetricum. Ars enim obstetricum est valde obscura et incerta in rebus istis; et Laurentius Joubertus, lib. V *Errorum popularium*, cap. 4, contendit nihil certi statui posse ex inspectione ejus partis qua virgo mulier esse potest. Victor Vitensis, lib. II, cap. 7, loquens de persecutione Hunerici regis Vandalorum: « Præcepit deinde sacras virgines congregari, dirigens Vandalos cum suæ gentis obstetricibus ad inspicienda et contrectanda contra jura verecundiæ verecunda pudoris. » Vide Matthæum Bossum, in epistola *ad Polycletum* paulo ante laudata. Vide etiam caput *Proposuisti* in titulo Decretalium *de Probationibus*

(79) *Sub eodem tecto.* Hieronymus in epistola de Vitando suspecto Contubernio: « Separentur domus vestræ, dividaturque convivium, ne maledici homines sub uno tecto vos manentes lectulum quoque criminentur habere communem. »

(88) *Habitaverint.* Codex Fuxensis, *habitare voluerint.*

(81) *Postmodum tales facile.* Ita octo libri nostri veteres, quinque Anglicani, et veteres editiones. Vox *tales* deest in sex aliis vetustis exemplaribus. Major pars veterum exemplarium et editionum persuasit ut eam reponeremus.

(82) *Aliqua corrupta.* Veteres editiones et sex vetera exemplaria habent *aliquæ corruptæ.* Vetus Remigianum et Fuxense *aliquæ, contumaces fuerint.* Ita etiam Pithœanum. Sed in isto supra vocem *contumaces* scriptum est per speciem emendationis *corruptæ.* Lectio quæ habet *contumaces* adjuvari potest ex iis quæ paulo post sequuntur, *superbi et contumaces necantur.*

(83) *Salubribus præceptis.* Veteres editiones et duo libri veteres præferunt *consiliis salutaribus.* At omnes alii libri habent *præceptis.* Post verbum *salubribus* nihil aliud ex ista epistola exstat in codice sancti Arnulphi, et eorum quæ desunt loco adjecta sunt consequenter duo fragmenta aliarum epistolarum, unum nimirum ex epist. 64, *ad Epictetum,* et aliud ex epistola 71, *ad Stephanum* usque ad finem.

(84) *Ingredimur.* Rigaltius posuit *gradimur,* ex libro nimirum Veronensi, cum quo consensit etiam Fuxensis. Vetus Remigianus habet *graditur.* Veram lectionem quam nos revocavimus exhibent omnia alia vetera exemplaria, septem Anglicana, et omnes editiones Rigaltiana antiquiores. Recte itaque fecit Reinhartus retinens lectionem veterum editionum. Angli maluerunt *gradimur.*

quidam ex fratribus nostris contristari videntur, A nos tamen in salubri persuasione maneamus, scientes et Apostolum dixisse : *Ergo ego inimicus factus vobis sum verum dicens vobis* (*Galat.*, IV, 16)? Quod si obtemperaverint nobis, lucrati sumus fratres (85) et eos ad salutem pariter et dignitatem nostro sermone formavimus. Si autem quidam de perversis obtemperare noluerint, sequamur eumdem Apostolum dicentem : *Si hominibus placerem, Christi servus non essem* (*Galat.*, I, 10). Si quibusdam suadere non possumus ut eos Christo placere faciamus, nos certe, quod nostrum est, Christo Domino (86) et Deo nostro, præcepta ejus servando, placeamus. Opto te, frater charissime ac desiderantissime, in Domino bene valere.

EPISTOLA LXIII (87). B

(Erasm., II, 3 : Pamel., Rigalt., Baluz., LXIII ; Paris., LXII ; Oxon., Lips., LXIII.)

AD CÆCILIUM (88) DE SACRAMENTO DOMINICI CALICIS.

ARGUMENTUM. — *Docet Cyprianus, contra aquarios, in calice Dominico non aquam solam, sed vinum aqua mistum esse offerendum ; per eam in Scripturis Baptismum, minime vero Eucharistiam designari. Typis ex Veteri Testamento sumptis, usus vini in Sacramento corporis Dominici illustratur, populumque* **373** *Christianum per aquæ symbolum intelligi declaratur.*

I. Cyprianus Cæcilio fratri (89) salutem. Quanquam sciam, frater charissime, episcopos plurimos, ecclesiis Dominicis in toto mundo divina dignatione præpositos, evangelicæ veritatis ac Dominicæ traditionis tenere rationem, nec ab eo quod Christus magister et præcepit et gessit humana et novella institutione [32] decedere ; tamen quoniam quidam, vel ignoranter vel simpliciter, in calice Dominico sanctificando et plebi ministrando non hoc faciunt quod Jesus Christus Dominus et Deus noster, sacrificii hujus auctor et doctor, fecit et docuit, religiosum pariter ac necessarium duxi has [33] ad vos (90) litteras facere ; ut, si quis in isto errore adhuc tenetur [34], veritatis luce perspecta, **374** ad radicem atque originem traditionis Dominicæ revertatur.

Variæ lectiones.

[32] Humanam et novellam institutionem *Bod.* 3, 4. [33] Duxi de hoc *Lam. NC.* 1, *Bod.* 1, 2, 3, 4. [34] Tenebratur *NC.* 2. *Vat.*

Steph. Baluzii notæ.

(85) *Lucrati sumus fratres.* Ista non reperi nisi in tribus codicibus antiquis. Alii, id est quatuordecim nostri et septem Anglicani, ita ferme habent, « gratissimum est nobis. Stare eos ad salutem pariter nostro sermone formavimus. » Difficile est C inter ista constituere quid scripserit Cyprianus. Ego, si licet conjecturam facere, existimarem legendum esse ut in antiquis libris et editionibus : « Quod si obtemperaverint, gratissimum est nobis. Stantes eos ad salutem pariter dignatione nostri sermonis formavimus. »

(86) *Christo Domino.* Hanc lectionem præferunt septem vetera exemplaria. Alia octo et quatuor Anglicana habent *Christi Domini et Dei nostri præcepta servantes placeamus.*

(88) Sanctus Augustinus citat hanc epistolam et ex ea magnum fragmentum affert lib. IV *de Doctrina Christiana,* cap. 21. Ac sicut dixerat Cypriani epistolam *ad Donatum* ornatam esse spumeo verborum ambitu, sic istam ait scriptam esse submisso dicendi genere. Contra Goulartius putat Cyprianum istic vehementem fuisse.

(87) *Ad Cæcilium.* Quamvis id quod dicturus sum videri possit aliquibus exigui momenti, dicam tamen. Post editum librum Lactantii *de Mortibus Per-* D *secutorum,* fuere qui disputarent an Cæcilii nomen scribendum esset cum diphthongo vel sine diphthongo. Ego vero aio plurimos veteres operum sancti Cypriani codices, et in his etiam Seguierianum omnium nostrorum vetustissimum, plures inscriptiones antiquas, et nummos veteres habere diphthongum. Novæ tamen hujus disputationis præsidio fretus vir clarissimus qui nuper nova editione donavit hunc librum Lactantii, hoc illius nomen scripsit absque diphthongo, ea de causa quod ita scriptum videbat in veteri codice ex quo liber ille emissus est in publicum, non animadvertens plurimos sæpe errores contra orthographiam admissos esse a veteribus librariis et in antiquis inscriptionibus et nummis. Contendit autem vir optimus, ut id quoque dicam, librum illum non esse Lactantii, quia nomen ejus non habetur in veteri libro, omissum videlicet a librario festinante qui, ut in simili causa dixit Sirmondus, vir istarum rerum peritissimus, cum omnia scriptoris nomina brevitatis studio describere nollet, pro ultimo, quod proprium, erat, id potius imperite delegit quod primo loco occurrebat. Cum hanc viri celeberrimi observationem, qua ego usus eram, non inveniret novus ille editor in Sidonio Sirmondi, me in suspicionem malæ fidei trahere voluit, tanquam si falso usus essem auctoritate Sirmondi ut id probarem quod susceperam probandum, non facturus haud dubie si legisset brevem istius Præfationem de nominibus propriis mediæ ætatis, editam in initio notarum ad Sidonium. Vellem autem ut vir doctissimus et optimus Christophorus Matthæus Pfaffius non scripsisset in Præfatione ad editionem Epitomes Lactantii, nullum antiquum codicem operum Lactantii habere nomen Lucii Cæcilii. Nam ego diu ante quam ista editio Epitomes prodiret, monueram exstare heic Lutetiæ in bibliotheca regia duos antiquissimos codices, in quorum uno vocatur Lucius Cæcilius, in alio Lucius Cælius. Quod eodem redit.

(89) *Cæcilio fratri.* Episcopo, ut reor, Biltensi in provincia proconsulari. Quippe Cæcilius a Bilta interfuisse reperitur concilio Carthaginensi sub Cypriano. Alius est Cæcilius presbyter qui Cyprianum ad agnitionem veræ divinitatis a sæculari errore correxit. Illum enim e vivis excessisse ante Cyprianum, cui conjugem ac liberos suos de sæculo excedens commendavit, planum est ex libro quem Pontius diaconus scripsit de Vita Cypriani. Hanc historiam in contrarium convertit Baronius aiens, Pontii testimonio male usus, Cyprianum, cum Christi religionem amplexus esset, charissimam conjugem et dulcissimos liberos commendasse Cæcilio presbytero. Idem Baronius existimavit hunc presbyterum fuisse aliquando magistrum Diadumeni imperatoris. Verum hanc illius opinionem non posse esse veram ostendit vir doctissimus Pearsonius in annalibus Cyprianicis.

(90) *Hoc ad vos.* Melius, ut opinor, in libro Beccensi, *de hoc ad te.* Nondum videram hunc librum, cum ista epistola excudebatur.

tur. Nec nos putes, frater charissime, nostra et humana (91) conscribere aut ultronea voluntate hoc nobis audacter assumere, cum mediocritatem nostram semper humili et verecunda moderatione teneamus (92). Sed quando aliquid (93) Deo inspirante (94) et mandante præcipitur, necesse est Domino servus fidelis obtemperet, excusatus apud omnes quod nihil sibi arroganter assumat, qui offensam Domini timere compellitur, nisi faciat quod jubetur.

II. Admonitos autem nos scias [35] ut in calice offerendo Dominica traditio servetur, neque aliud A fiat a nobis quam quod pro nobis Dominus prior fecerit, ut calix qui in commemorationem (95) ejus offertur mistus vino offeratur (96). Nam cum dicat Christus, *Ego* 375 *sum vitis vera* (*Joan.*, xv, 1), sanguis Christi non aqua est (97) utique, sed vinum. Nec potest videri sanguis ejus, quo redempti et vivificati (98) sumus, esse in calice quando vinum desit calici, quo Christi sanguis ostenditur, qui Scripturarum omnium sacramento ac testimonio prædicetur [36].

III. Invenimus enim et in Genesi circa sacramentum in Noe hoc idem præcucurrisse et figuram

Variæ lectiones.

[35] Vos sciatis *August.* [36] Testimonio effusius prædicatur *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(91) *Nostra et humana.* Hanc lectionem præfert codex Seguierianus. Carnotensis et editio Morellii, *nostra et humana mente.* Fuxensis, *hac humana mente*, omissis illis *nostra et*, quæ etiam desunt in Corbeiensi et in Turonensi. Beccensis, *nostra et humana conscientia.* Bodleiani duo, *humana et novellam institutionem.* Vide observationes Rigaltii.

(92) *Tenetur.* Non adnotassem varias hujus loci lectiones quæ reperiuntur in vetustis exemplaribus, nisi Rigaltius monuisset legisse se in quibusdam libris veteribus *tenebratur*, eamque lectionem prætulisset vulgatæ. Invenit autem illam in margine editionis Manutianæ, ubi quidam studiosus adnotavit varias lectiones ex codicibus Italiæ, et monuit *tenebratur* scriptum esse in Vaticanis duobus. At ego, qui tot vetera exemplaria contuli cum operibus Cypriani, in duobus tantum inveni *tenebratur.* Omnia alia habent *tenetur*, *teneretur*, *tenebatur*, aut *teneantur.* Cæterum arbitror nemini placere posse opinionem Rigaltii. Cicero in Oratione de Consulatu suo dixit : *Nescio quis me tenet error.* Et in Oratione pro Marcello : *Etsi aliqua culpa tenear erroris humani.* Ovidius lib. III Metamorphoseon :

Tantus tenet error amantem.

Virgilius lib. X *Æneidos* dixit teneri malo errore.

(93) *Quando aliquid.* Fragmentum istud refert Paschalis II papa in epistola *ad Pontium* abbatem Cluniacensem, quæ edita est in tomis *Conciliorum.*

(94) *Inspirante.* Ita antiquæ editiones. Vocem *aspirante*, quam Rigaltius substituit, non alibi reperi. Angli, tametsi viderent in codicibus suis aut quis scriptum esse *inspirante*, retinuerunt editionem Rigaltii. Reinhartus rejecit. Exstat in epistola papæ Paschalis.

(95) *Commemorationem.* Ita veteres editiones Manutiana antiquiores, sex libri nostri veteres, et quinque Anglicani, tum etiam Rabanus, lib. I *de Institutione clericorum*, cap. 31, ubi refert hunc Cypriani locum, recte, ut opinor. Nam in capite XXII Evangelii *secundum Matthæum* et in capite XI prioris Epistolæ beati Pauli *ad Corinthios* Christus, cum institueret sacramentum Eucharistiæ, dixisse fertur discipulis suis : *Hoc facite in meam commemorationem.* Dissimulandum tamen non est lectionem Manutii, id est *commemoratione*, inveniri in octo libris veteribus. Pamelius et Reinhartus posuerunt *commemorationem*, Rigaltius *commemoratione.* Et tamen idem Rigaltius in calce istius epistolæ, ubi ista repetuntur, bis scripsit *commemorationem.* Angli retinuerunt lectionem Rigaltii.

(96) *Mistus vino offeratur.* Concilium Carthaginense III, canone 24 : « Ut in sacramento corporis et sanguinis Domini nihil amplius offeratur quam Dominus tradidit, hoc est panis et vinum aquæ mistum. » Vinum autem poni debet in majori quantitate quam aqua, ut scribit etiam Richardus B archiepiscopus Armachanus, lib. IX, cap. 9, *de Quæstionibus Armenorum.* Quare cum contra fieret olim in regno Sueciæ, Honorius Papa III, scribens ad archiepiscopum Upsalensem, vetuit ne deinceps fieret, inquiens id perniciosum valde esse. Ejus ea de re constitutio exstat in libris *Decretalium* et in quinta compilatione. Vide Emmanuelis Gonzales commentarium in titulum Decretalium *de Celebratione Missarum.* Singularis est constitutio synodalis Didaci Escolani episcopi Majoricensis edita anno 1659, his verbis : « Cum sacrosanctum altaris sacrificium in quo fons omnis sanctitatis et nitoris retinetur, minus decenter peragatur dum vinum rubrum consecratur, cum sic munditics altaris vix conservari possit, ideo hortamur omnes hujus diœcesis presbyteros ut posthac vino albo in celebratione missarum utantur. »

(97) *Sanguis Christi non est aqua.* Non legerat haud dubie hunc Cypriani locum Innocentius Papa VIII, cum Norvegis permisit ut sacrificium C missæ celebrarent sine vino. Quod illum eis concessisse testatur Raphael Voleterranus, lib. VII, pag. 159 : « Norvegiæ Innocentii VII pont. concessione permissum sine vino calicem sacrificare, quod ob immensa frigora vinum in ea regione importatum acescat. Cujus rei gratia legatio missa. » In vetusto missali ms. ecclesiæ Sancti Martini Turonensis legi sequentia : « Si per negligentiam evenerit ut perlecto canone et peracta consecratione nec vinum nec aqua reperiatur in calice, statim debet infundi utrumque, et sacerdos iterabit consecrationem ab illo loco canonis, scilicet : *Simili modo postea quam cœnatum est*, usque ad finem, ita tamen ut illas duas cruces omittat quas singulariter fecerit super panem. Quod si de simplici vino vel de aqua sine vino fiat consecratio, vinum reputatur pro sacramento, sed aqua non reputatur. Et ideo ista negligentia de aqua major est et majori pœnitentia emendanda. » Armeni, ut D tradit Guido de Perpiniano, aiebant aquam non esse miscendam vino in sacramento altaris, et si aqua ponatur, dicebant nullum sacramentum esse. Hunc eorum errorem confutavit Eugenius Papa IV, apud Odoricum Raynaldum an. 1439, § 15. Etiam lacte pro vino usos esse quosdam antiquitus in sacrificio Missæ ostendit Joannes Baptista Casalius in opere *de veteribus sacris Christianorum Ritibus*, c. 11, ubi tractat de calicis usu. Vide etiam Epistolam Joannis S. R. E. diaconi *ad Senarium* cap. 12, in tomo I *Musei Italici* Mabillonii, pag. 75, et notas Cotelerii in librum VIII *Constitutionum apostolicarum*, c. 8.

(98) *Vivificati.* Unus codex regius et Rabani editiones habent *justificati.* At duo codices manuscripti bibliothecæ reginæ et Colbertinæ, in quibus habentur libri Rhabani *de Institutione clericorum*, præferunt *vivificati.* Et hæc est vera lectio.

Dominicæ passionis illic exstitisse quod vinum bibit, quod inebriatus est (*Gen.*, IX, 21), quod in domo sua nudatus est, quod fuit recubans (99) nudis et patentibus femoribus, quod nuditas illa patris a medio filio denotata (1) est et foras nuntiata, a duobus vero, majore et minore contecta, et cætera quæ necesse non est exsequi, cum satis sit hoc solum complecti, quod Noe, typum futuræ veritatis ostendens, non aquam sed vinum biberit, et sic imaginem Dominicæ passionis expresserit.

IV. Item in sacerdote Melchisedech sacrificii Dominici sacramentum præfiguratum videmus, secundum quod Scriptura divina testatur, et dicit : **376** *Et Melchisedech, rex Salem, protulit panem et vinum* (*Gen.*, XIV, 18). Fuit autem sacerdos Dei summi, et benedixit Abraham. Quod autem Melchisedech typum Christi portaret, declarat in Psalmis Spiritus sanctus ex persona Patris ad Filium dicens : *Ante luciferum genui te* (2). *Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech* (*Psal.* CIX, 4, 5). Qui ordo utique hic est de sacrificio illo veniens et inde descendens, quod Melchisedech sacerdos Dei summi fuit, quod panem et vinum obtulit, quod Abraham benedixit. Nam quis magis sacerdos Dei summi quam Dominus noster Jesus Christus, qui sacrificium Deo Patri obtulit, et obtulit hoc idem quod Melchisedech obtulerat, id est panem et vinum, suum scilicet corpus et sanguinem? Et circa Abraham benedictio illa præcedens ad nostrum populum pertinebat. Nam si Abraham Deo credidit et deputatum est ei ad justitiam (*Gen.*, XV, 6), utique quisquis Deo credit et fide vivit, justus invenitur, et jam pridem in Abraham fideli benedictus et justificatus **377** ostenditur, sicut beatus apostolus Paulus probat dicens : *Credidit Abraham Deo, et deputatum* [39] *est ei ad justitiam* (*Galat.*, III, 6, 7). Cognoscitis ergo quia qui ex fide sunt, hi sunt filii Abrahæ. Providens autem (3) Scriptura quia ex fide justificat gentes Deus, prænuntiavit Abrahæ quia benedicentur in illo omnes gentes (*Gen.*, XII, 3). Igitur qui ex fide sunt benedicti sunt (4) cum fideli Abraham. Unde in Evangelio invenimus de lapidibus excitari, id est de gentibus colligi filios Abrahæ (*Matth.*, III, 9). Et cum Zachæum laudaret Dominus, respondit et dixit : *Salus hodie domui huic facta est, quia et hic filius est Abrahæ* (*Luc.*, XIX, 9). Ut ergo in Genesi per Melchisedech sacerdotem benedictio circa Abraham posset rite celebrari, præcedit ante imago sacrificii Christi, in pane [40] et vino scilicet constituta; quam rem perficiens et adimplens Dominus panem et calicem mixtum vino obtulit, et qui est plenitudo veritatis (5) veritatem præfiguratæ imaginis adimplevit.

Variæ lectiones.

[37] Sacramenti Dominici mysterium præfiguratum *Aug.* [38] Reputatum *NC.* 1, 2. *Ebor.* [39] Reputatum *NC.* 1, 2. *Ebor.* [40] Sacrificii in pane *Bod.* 1, 2, 3. *NC.* 1, 2. *Lin. Ebor.*

Steph. Baluzii notæ.

(99) *Recubans.* Ita veteres editiones et plerique libri veteres et editio Reinharti. Pamelius scripsit *recumbens*, auctoritate sumpta, ut opinor, ex Rabano. Quippe nullum veterem librum laudat ex quo acceperit hanc lectionem. Rigaltius illam invenit in Corbeiensi. Sane lectio Pamelii, sumpta videlicet, ut dixi, ex Rabano, habetur in codice 4064 bibliothecæ regiæ et in codice 584 Colbertinæ, in quibus exstat hic, Rabani liber. At codex 4063 ejusdem bibliothecæ regiæ et duo Colbertini sane vetustissimi et optimi, in quibus idem liber exstat, præferunt *recubans*.

(1) *Denotata.* Ita veteres editiones et plerique libri veteres. In uno regio, in uno item Anglicano, in Gratianopolitano, in Fuxensi, in duobus a Pamelio laudatis, et apud sanctum Augustinum legitur *denudata*, in capite nono Geneseos, et apud Rabanum *nudata*, id est patefacta, revelata. In vetustis tamen Rabani codicibus scriptum est *notata*. Hieronymus in Dialogo *adversus Luciferianos* : « Nudum patrem irrisit major filius et minor texit. » Tertullianus in libro *de Cultu Feminarum* : « Bonum non amat tenebras, gaudet videri, et in ipsas denotationes exsultat, » id est ostensiones, ut recte interpretatur Pamelius. Cassianus, Collat. 12, c. 9 : « Si qua forte inverecundius fuerint denudata, » id est denotata. Itaque istic voces *denotatæ* et *denudatæ* habent eamdem significationem. Alio sensu apud Tertullianum lib. I *ad Nationes* cap. 10, ubi vide notas Gothofredi.

(2) *Genui te.* Postea sequitur in antiquis editionibus et in quinque antiquis codicibus : *Juravit Dominus et non pœnitebit eum.* Verum ea desunt in aliis codicibus antiquis, etiam in Veronensi et in Seguieriano et apud Rabanum. Habentur tamen in Psalmo CIX, ex quo locus iste sumptus est in libro primo *Testimoniorum*, cap. 17. Manutius expunxit, Morellius reposuit, Pamelius rejecit. Pamelianam editionem secutæ sunt posteriores. Certe absque illo additamento, quod superfluum videtur recte constat sensus. Epistola *ad Demetriadem*, edita inter opera Hieronymi, quam quidam viri docti putant esse Pelagii : « Melchisedech sacerdos Dei legitur, cujus meritum ex hoc facile intelligi potest quod multo post futurum Domini sacramentum ante signaverit ac sacrifio panis et vini mysterium corporis et sanguinis expressit et sacerdotii sui typo Christi sacramentum figuravit. » Citat autem hunc Cypriani locum Alcuinus in Epistola ad Karolum M., edita in libro primo Miscellaneorum nostrorum. De temporali porro sacerdotio Christi vide Matthæum Bossum, lib. I, epist. 77 *ad Polycletum*.

(3) *Providens autem.* Antiquæ editiones et quinque libri veteres habent *prævidens.* Utraque lectio bona est.

(4) *Benedicti sunt.* Veteres editiones et quidam libri veteres præferunt *benedicentur.* Verum lectionem vulgatam, quæ nostra etiam est, confirmant editiones Manutii, Morellii et Pamelii, tum etiam tredecim vetera exemplaria.

(5) *Plenitudo veritatis.* Ita nos restituimus ex fide trium veterum exemplarium, in quibus sic scriptum est : « Plenitudo veritatis veritatem præfiguratæ imaginis adimplevit. » Cyprianus, epist. 74, p. 171 : « Consuetudo sine veritate vetustas erroris est. Propter quod, relicto errore, sequamur veritatem. » Et paulo post, « Quam veritatem nobis Christus ostendens in Evangelio suo dixit : *Ego sum veritas.* » Citatur hic locus apud Gratianum, dist. 8, ex epistola Gregorii *ad Wimundum episco-*

V. Sed et per Salomonem Spiritus sanctus typum Dominici sacrificii [41] ante præmonstrans [42] immolatæ (6) hostiæ et panis et vini, sed et altaris et apostolorum faciens mentionem, *Sapientia*, inquit, *ædificavit sibi domum, et subdidit* (7) *columnas septem. Mactavit* (8) *suas hostias, miscuit in cratera vinum suum, et paravit mensam suam. Et misit servos suos* (9), *convocans cum excelsa* (10) *prædicatione ad crateram dicens* : **378** *Qui est insipiens declinet ad me. Et egentibus sensu dixit* : *Venite, edite de meis panibus, et bibite vinum quod miscui vobis* (*Prov.*, IX, 1-5). Vinum mixtum declarat, id est, calicem Domini aqua et vino mixtum prophetica voce prænuntiat, ut appareat in passione Dominica id esse gestum quod fuerat ante prædictum.

VI. In benedictione quoque Judæ hoc idem significatur, ubi et illic Christi figura exprimitur, quod a fratribus suis laudari et adorari haberet, quod inimicorum dorsa cedentium atque fugientium manibus, quibus crucem pertulit et mortem vicit, compressurus fuisset quodque ipse sit leo de tribu Juda, et recubet (11) dormiens [43] in passione, et surgat, et sit ipse spes gentium. Quibus Scriptura divina adjungit et dicit : *Lavabit in vino stolam suam et in sanguine uvæ amictum suum* (*Gen.*, XLIX, 11). Quando autem sanguis uvæ dicitur, quid aliud quam vinum calicis Dominici sanguinis ostenditur?

VII. Necnon et apud Isaiam hoc idem Spiritus A sanctus de Domini passione testatur dicens : *Quare rubicunda sunt vestimenta tua, et indumenta tua velut a calcatione torcularis pleni et percalcati* (*Isa.*, LXIII, 2)? Numquid rubicunda vestimenta aqua potest facere, aut in torculari aqua est quæ pedibus calcatur vel prælo exprimitur? Vini utique mentio [44] ideo ponitur ut Domini sanguis intelligatur [45], et quod in calice Dominico postea manifestatum est **379** prophetis annuntiantibus prædiceretur [46]. Torcularis quoque calcatio et pressura taxatur, quia, quomodo ad potandum vinum veniri non potest nisi botrus calcetur ante et prematur, sic nec nos sanguinem Christi possemus bibere [47], nisi Christus calcatus prius fuisset et pressus, et calicem prior [48] biberet, in quo [49] credentibus propi- B naret.

VIII. Quotiescumque autem aqua sola in Scripturis sanctis nominatur, baptisma prædicatur, ut apud Isaiam significari videmus : *Nolite*, inquit, *priora meminisse et antiqua nolite reputare : ecce ego facio nova quæ nunc orientur, et cognoscetis* [50]. *et faciam in deserto viam, et flumina in loco inaquoso* [51] *adaquare genus meum electum, plebem meam, quam acquisivi, ut virtutes meas exponeret* (*Isa.*, XLIII, 18-21). Prænuntiavit illic per prophetam Deus quod apud Gentes in locis quæ inaquosa prius fuissent, flumina postmodum redundarent et electum genus Dei, id est per generationem baptismi filios Dei factos, adaquarent. Item, denuo præcanitur (12) et ante prædicitur (13) Judæos, si

Variæ lectiones.

[41] Sacramenti *Lam. Bod.* 2. *Ebor. NC.* 1. [42] Præmonstrat *Oxon.* [43] Recubans et dormiens in passione et surgens *Lin.* [44] Vinum itaque mistum *Ebor. NC.* 2. [45] Vino intelligatur *Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ebor. NC.* 1. [46] Prædicatur *Lin. Bod.* 1, 2. *Ebor. NC.* 1. Prædicetur *NC.* 2. [47] Possumus *Bod.* 1. Ebibere *Lin. NC.* 1. [48] Prius *NC.* 2. [49] In quem *Bod.* 2. [50] Cognoscetis veritatem *Lam. Bod. Ebor. NC.* 1. [51] Loca inaquosa *Lam. Ebor. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

pum Aversanum, itemque alius ex epistola *ad Pompeium*. Vide notas nostras ad Gratianum, pag. 445. Redeo nunc in viam. Tertullianus in libro *de Virginibus velandis* : « Dominus noster Christus veritatem se, non consuetudinem nominavit. » Confirmat hanc emendationem nostram codex Fuxensis, in quo ita scriptum est : « Qui est plenitudo veritatis præfiguratam imaginem adimplevit, » ubi excidit vocabulum *veritatem*, quod alii codices habent. Vetustum autem esse hunc errorem hinc colligi potest, quod cum nonnulli qui describebant opera sancti Cypriani, legerent *præfiguratæ imaginis*, viderent porro periodum non esse integram, addiderunt vocem *rem*, ita scribentes, *veritatis præfiguratæ imaginis rem adimplevit*. Sic enim scriptum est in tribus antiquis exemplaribus. Videntur autem moti ad hanc vocem addendam, quia paulo ante legitur, *quam rem perficiens et adimplens Dominus*.

(6) *Præmonstrans immolatæ*. Vetus codex Remigianus, *prænuntians immolare Christus*.

(7) *Subdidit*. Ne quid dissimulem, facile mutassem hanc lectionem, eamque prætulissem quam reperi in codice sancti Eligii Atrebatensis, in quo legitur *excidit*. Quo etiam modo scriptum est in capite nono Proverbiorum. Nam vox *subdidit* non significat id quod dicere voluit Salomon. Verum non sum ausus mutare contra tot veterum librorum et editionum auctoritatem, præsertim cum videam scriptum *subdidit* in libro III *Testimoniorum*, et quia Prosper, sive quis alius, in libro II *de Pro-* C *missionibus et Prædictionibus Dei*, c. 2, ita etiam legit. Sanctus Augustinus, lib. VII *de Civitate Dei*, cap. 20, legit *suffulsit*, et in capite II Epistolæ ad Galatas *substituit*. Quid si istic apud Cyprianum poneretur *subscidit* pro *subdidit*? Vide notas Flaminii Nobilii ad caput IX Proverbiorum.

(8) *Mactavit*. Quatuor libri veteres habent *occidit*, editio vulgata sacræ Scripturæ *immolavit*. Vide iterum Nobilium.

(9) *Servos suos*. Ita etiam lib. II *Testimoniorum* cap. 2. In libro Proverbiorum scriptum est *ancillas suas* in editione vulgata. At in Græco LXX legitur δούλοις.

(10) *Excelsa*. Unus codex regius *magna*, vetus Remigianus *sublimi*. Vel hinc liquet quantum sibi licentiæ et auctoritatis arrogaverint antiqui librarii.

(11) *Recubet*. Soleo, ut vides, lector, adnotare frequenter hanc veterum librariorum audaciam, quæ magna fuit etiam in hoc loco. Quidam enim libri veteres habent *recubet dormiens*, alii *recubat* D *dormiens*, alii *recumbit*, *recubuit*, *recubans dormiat*, *recubans et dormiens*, *et recubavit*.

(12) *Præcanitur*. Bona est haud dubie lectio earum editionum quæ habet *præcinitur*. Mihi tamen visum est reponendam esse lectionem veterum editionum et tredecim veterum exemplarium. Sane codex sancti Albini habet *præcanitur*. Sed emendatum est antiquitus et positum *præcinitur*. In uno meo veteri scriptum est *præcinitur*.

(13) *Prædicitur*. Et hic quoque sequi placuit

sitierint et Christum quæsierint, apud nos esse potaturos, id est baptismi gratiam consecuturos : *Si sitierint*, inquit, *per deserta adducet illos* [52], *aquam de petra producet illis, findetur* (14) *petra, et fluet aqua, et bibet* [53] *plebs mea* (*Isa.*, XLVIII, 21). Quod in Evangelio adimpletur, quando Christus, qui est petra, finditur ictu lanceæ in passione : qui et admonens quid per prophetam sit ante prædictum clamat et dicit : *Si quis sitit, veniat et bibat. Qui credit in me, sicut Scriptura dicit* [54], *flumina de ventre ejus fluent aquæ vivæ* (*Joan.*, VII, 37-39). Atque, ut magis posset esse manifestum quia non de calice, sed de baptismo illic loquitur Dominus, addidit **380** Scriptura dicens : *Hoc autem dixit de Spiritu quem accepturi erant qui in eum credebant.* Per baptisma enim Spiritus sanctus accipitur, et sic a baptizatis et Spiritum sanctum consecutis ad bibendum calicem Domini pervenitur. Neminem autem moveat quod, cum de baptismo loquatur Scriptura divina, sitire nos dicit et bibere, quando et Dominus in Evangelio dicat : *Beati esurientes* (15) *et sitientes justitiam* (*Matth.*, V, 6); quia quod avida et sitienti cupiditate suscipitur, plenius et uberius hauritur. Sicut et alio loco ad Samaritanam mulierem Dominus loquitur dicens [55] : *Omnis qui biberit ex aqua ista, sitiet iterum : qui autem biberit ex aqua quam ego dedero, non sitiet in æternum* (*Joan.*, IV, 13, 14). Quo et ipsum baptisma salutaris aquæ significatur [56], quod semel scilicet sumitur, nec rursus iteratur. Cæterum calix Domini in Ecclesia semper et sititur et bibitur.

IX. Nec argumentis plurimis opus est, frater charissime, ut probemus appellatione aquæ baptisma significatum semper esse et sic nos intelligere debere [57], quando Dominus adveniens baptismi et calicis manifestaverit veritatem, qui aquam illam fidelem, aquam vitæ æternæ, præceperit credentibus in baptismo dari, calicem vero docuerit exemplo magisterii sui vini et aquæ conjunctione misceri. Calicem etenim sub die passionis accipiens, benedixit et dedit discipulis suis dicens : *Bibite ex hoc omnes. Hic est enim* (16) *sanguis novi testamenti* (17), *qui pro multis effundetur in remissionem peccatorum. Dico vobis, non bibam amodo ex ista creatura vitis usque in diem illum quo vobiscum bibam novum vinum* (18) *in regno Patris mei* (*Matth.*, XXVI, 28, 29). Qua in parte invenimus calicem mixtum fuisse quem Dominus obtulit, **381** et vinum fuisse quod sanguinem suum dixit. Unde apparet sanguinem Christi non offerri (19), si desit vinum (20) calici, nec sacrificium Dominicum [58] legitima sanctificatione celebrari, nisi oblatio et sacrificium nostrum responderit passioni. Quomodo autem de creatura vitis novum vinum cum Christo in regno Patris bibemus, si in sacrificio Dei Patris et Christi vinum non offerimus, nec calicem Domini Dominica traditione miscemus?

X. Beatus quoque apostolus Paulus, a Domino electus et missus et prædicator veritatis evangelicæ constitutus, hæc eadem in Epistola sua ponit dicens [59] : *Dominus Jesus in qua nocte tradebatur accepit panem, et gratias egit* [60] (21) *et fregit et dixit : Hoc est corpus meum quod pro vobis tra-*

Variæ lectiones.

[52] Illis aquam *Bod.* 1, 2. *Ebor. Lin. NC.* 1. [53] Bibetis, plebs *Bod.* 1. [54] Si ut scriptum est *Lam.* [55] Loquitur et dicit *Lam.* [56] Significatum *Bod.* 3. [57] Debemus *NC.* 2. [58] Dominum *Bod.* 3, 4. *Ebor. NC.* 1, 2. *Lin.* [59] Ponit et dicit *Lam. Bod.* 1, 2. [60] Gratias egit et *Lam. Ebor. NC.* 1, 2. Agens fregit et *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

scripturam veterum editionum et veterum librorum nostrorum, quibus consentiunt etiam aliquot Anglicani. In Veronensi scriptum erat *prædicatur*.

(14) *Findetur.* Quamvis sciam omnes editiones et omnes fere veteres libros habere *findetur*, facile prætulissem lectionem Fuxensis, in quo scriptum est *scindetur*, quia in capite XLVIII Isaiæ, ad quod respicit hic locus, legitur : *Aquam de petra produxit eis, et scidit petram, et fluxerunt aquæ.* At cum viderem in libro quoque primo *Testimoniorum*, cap. 12, scriptum esse *findetur*, non sum ausus mutare.

(15) *Beati esurientes.* Ita omnes editiones et sex libri veteres, inter quos nomino Seguierianum. Recte profecto. Nam in libro III *Testimoniorum*, cap. 1, legitur : *Beati qui esuriunt justitiam* ; ubi editio Anglicana monet scriptum esse in octo codicibus antiquis : *Beati esurientes et sitientes.* Admonendum tamen existimavi decem antiqua exemplaria istic præferre, *Beati sitientes et esurientes*.

(16) *Hic est enim.* Hæc est lectio omnium fere veterum exemplarium. Tria tamen vetera et antiquæ editiones præferunt *Hoc est enim.* Quo etiam modo Nicolaus Faber in margine exemplaris sui editionis Pamelianæ adnotavit se legisse in vetustissima editione quam ipse habebat.

(17) *Novi testamenti.* Vox *novi* deest in tredecim codicibus antiquis.

(18) *Novum vinum.* Vox *vinum* deest in Evangelio Matthæi, apud Hieronymum in titulo quæstionis secundæ *ad Hedibiam*, in undecim codicibus antiquis, et in editionibus Manutii et Morellii. Deesse etiam constat in novem Anglicanis. Lectio vulgata, quæ habet : *Cum illud bibam vobiscum novum in regno Patris mei*, magis placuit Pamelio, qui testatus est se eam invenisse in codice Affligemensi. Apud Varronem, libro V *de Lingua Latina* : *Novum vetus vinum bibo.*

(19) *Offerri.* Codex Monasteriensis addit *aut et celebrari.*

(20) *Si desit vinum.* Codex Fuxensis, *nisi vinum calici misceatur.*

(21) *Gratias egit.* Hæc est lectio omnium editionum quæ Pamelianam antecesserunt. Pamelius autem ex unico codice Camberonensi mutavit et edidit *gratias agens fregit.* Quo etiam modo nos scriptum vidimus in Eligiano et in Remensi sancti Dionysii. At cum omnes fere libri nostri veteres et etiam Anglicani præferant lectionem quam Pamelius rejecit, existimavimus illam esse revocandam, Sed sive hoc, sive alio modo legas, sensus est idem : adeoque retinenda erat vetus lectio.

detur. Hoc facite in meam commemorationem. Simili modo [61] *et calicem, postquam cœnatum est, accepit dicens : Hic calix novum testamentum* [62] *est in meo sanguine. Hoc facite, quotiescunque biberitis, in meam commemorationem. Quotiescunque enim ederitis panem istum et calicem biberitis, mortem Domini annuntiabitis quoadusque veniat* (*I Cor.*, II, 23-26). Quod si et a Domino præcipitur [63], et ab Apostolo ejus hoc idem confirmatur et traditur, ut quotiescunque biberimus, in commemorationem Domini hoc faciamus quod fecit et Dominus, invenimus [64] non observari a nobis quod mandatum est, nisi eadem quæ Dominus fecit nos quoque faciamus, et calicem Domini pari [65] ratione miscentes a divino magisterio non recedamus. Ab evangelicis autem præceptis omnino recedendum non esse [66], B et eadem quæ magister docuit et fecit discipulos quoque observare **382** et facere debere, constantius et fortius alio in loco beatus Apostolus [67] docet dicens : *Miror quod sic tam cito demutamini* [68] *ab eo qui vos vocavit ad gratiam, ad aliud evangelium, quod non est aliud, nisi si sunt aliqui qui vos conturbant et volunt convertere Evangelium Christi. Sed, licet aut nos aut angelus de cœlo aliter annuntiet* (22) *præterquam quod annuntiavimus vobis, anathema sit. Sicut prædiximus, et nunc iterum dico : Si quis vobis annuntiaverit præterquam quod accepistis, anathema sit* (*Galat.*, I, 6-9).

XI. Cum ergo neque ipse Apostolus neque angelus de cœlo annuntiare possit aliter aut docere C præterquam quod semel Christus docuit et apostoli ejus annuntiaverunt, miror satis unde hoc usurpatum sit ut, contra evangelicam et apostolicam A disciplinam, quibusdam in locis aqua offeratur in Dominico calice, quæ sola Christi sanguinem non possit exprimere. Cujus rei sacramentum nec in Psalmis tacet Spiritus sanctus faciens mentionem Dominici calicis et dicens : *Calix tuus inebrians perquam optimus* [69] (*Psal.* XXII, 5). Calix autem qui inebriat, utique vino mistus est [70] : neque enim aqua inebriare quemquam potest. Sic autem calix Dominicus inebriat ut et Noe in Genesi vinum bibens inebriatus est. Sed, quia ebrietas Dominici calicis et sanguinis non est talis qualis est ebrietas vini sæcularis, cum diceret Spiritus sanctus in Psalmo, *Calix tuus inebrians*, addidit *perquam* (23) *optimus*, quod scilicet calix Dominicus sic bibentes inebriat ut sobrios faciat, ut mentes ad spiritalem sapientiam redigat (24), ut a sapore (25) isto sæculari ad intellectum Dei unusquisque resipiscat, et quemadmodum vino isto **383** communi mens solvitur et anima relaxatur et tristitia omnis exponitur, ita, epotato [71] sanguine Domini et poculo salutari, exponatur memoria veteris hominis, et fiat oblivio conversationis pristinæ sæcularis, et mœstum pectus ac triste, quod prius peccatis angentibus premebabur, divinæ indulgentiæ lætitia resolvatur; quod tunc demum potest lætificare in Ecclesia Domini bibentem, si quod bibitur Dominicam teneat veritatem (26).

XII. Quam vero perversum est quamque contrarium ut, cum Dominus in nuptiis de aqua vinum fecerit (*Joan.*, II, 7), nos de vino aquam faciamus, cum sacramentum quoque rei illius admonere et instruere nos debeat ut in sacrificiis Dominicis vinum potius offeramus. Nam, quia apud Judæos (27)

Variæ lectiones.

[61] Similiter *Lam.* [62] Hic est calix novi testamenti. *Lam. Lin. Ebor.* [63] Præcipiatur *Bod.* 3. [64] Inveniemus *Bod.* 1. [65] Calicem pari *Bod.* 1, 2, 3. *Lam. Ebor. NC.* 1, 2. *Lin.* [66] Non est *Lam. Bod.* 2. [67] Beatus Paulus docet *Lin.* [68] Transferimini *NC.* 2. [69] Quam peroptimus *Oxon.* [70] Mixtus sit oportet. Neque enim aqua sola *Lin.* [71] Et potato *Lam. Ebor.* Et poto *Ver. Bened.* Potans *Lin.* Potus sanguinem *NC.* 2. Epoto *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(22) *Aliter annuntiet.* In codice Seguieriano scriptum est *evangelizaverit.*

(23) *Perquam.* Ita istic et paulo post scriptum est in octodecim exemplaribus nostris et in sex Anglicanis. Quo etiam modo legisse Joachimum Vadianum videre est in libro II Aphorismorum ejus de Eucharistia. Ita quoque habent editiones Pameliana D antiquiores. Pamelius itaque omnium primus posuit *quam peroptimus*, aiens verisimile esse hanc genuinam Cypriani lectionem. Sed ego puto illum in hoc errasse. *Perquam* etenim adverbium est quod emphasis causa præponi solet, et quo usus est Cyprianus, epist. 3, pag. 8 : « Perquam enim grave est, » et in epistola 31, pag. 43 : « Perquam enim nobis et invidiosum et onerosum videtur, » etiam in editione Pamelii. Et ut exempla sumamus de sæculari litteratura, Cicero in libro II de *Oratore* dixit : « Perquam optanda nobis varietas et incredibilis illa vis dicendi Carneadis. » Valerius Maximus, lib. VII, cap. 4 : « Perquam optimo genere consilii. » A. Gellius, lib. I, cap. 4 : « Antonius Julianus rhetor perquam fuit honesti atque amœni ingenii. » Vide etiam Quintilianum, lib. VIII, *iu Proœmio*, et c. 3, et lib. IX, c. 1. Dissimulandum interim non est usum me esse quatuor exemplaribus antiquis in quibus scriptum est *quam peroptimus.* Porro quod ait Pamelius Remboltum fuisse primum qui scripserit *perquam optimus*, id certe verum non est. Nam ea lectio habetur in editione Spirensi et in veteri Veneta, quæ multo antiquiores sunt ea quam Remboltus emisit.

(24) *Redigat.* Codex Fuxensis et unus Bodleianus, *reducat.* Unus meus et Monasteriensis, *ad spiritalem amorem redigat.*

(25) *Sapore.* Diverse scribitur hic locus. In editionibus Pameliana antiquioribus, in novem libris nostris veteribus, in tribus Anglicanis, in Camberonensi quoque quem laudat Pamelius, legitur *sopore.* At *sapore* præferunt alia novem vetera exemplaria nostra et duo laudata a Pamelio. Dubitatum autem fuisse olim quonam modo scribendum esset colligi videtur ex uno libro meo vetere, in quo scriptum est *sopore* et supra lineam *vel sapore.* Prætulit autem Pamelius *sapore* ex conjectura olim sua, quam gavisus est invenisse se confirmatam auctoritate codicum Affligemensis et Coloniensis.

(26) *Dominicam tenent veritatem.* Codex Fuxensis. *Dominica mente teneat veritatem.*

(27) *Apud Judæos.* Ista quæ statim sequuntur usque ad *de aqua vinum* desunt in libro Beccensi

defecerat gratia spiritalis, defecit et vinum. Vinea enim Domini sabaoth domus erat Israel (*Isa.*, v, 7). Christus autem, docens et ostendens gentium populum succedere, et in locum quem Judæi perdiderant nos postmodum merito fidei pervenire, de aqua vinum fecit, id est, quod ad nuptias Christi et Ecclesiæ, Judæis cessantibus, plebs magis gentium conflueret et conveniret ostendit. Aquas namque populos significare [72] in Apocalypsi Scriptura divina declarat dicens : *Aquæ quas vidisti, super quas sedet meretrix illa, populi et turbæ* (28) *et gentes ethnicorum sunt et linguæ* (*Apoc.*, xvii, 15). Quod scilicet perspicimus et in sacramento calicis contineri.

XIII. Nam, quia nos omnes portabat Christus, qui et peccata nostra portabat, videmus in aqua (29) populum intelligi, in vino vero ostendi [73] sanguinem Christi. **384** Quando autem in calice vino aqua miscetur, Christo populus adunatur, et credentium plebs (30) ei in quem credidit copulatur et conjungitur. Quæ copulatio et conjunctio aquæ et vini sic miscetur in calice Domini ut commistio (31) illa non possit ab invicem separari. Unde et Ecclesiam, id est plebem in Ecclesia constitutam, fideliter et firmiter in eo quod credidit perseverantem, nulla res separare poterit a Christo quominus hæreat semper et maneat individua dilectio (32). Sic autem in sanctificando (33) calice [74] Domini offerri aqua sola non potest, quomodo nec vinum solum potest. Nam, si vinum (34) tantum quis offerat, sanguis

A Christi incipit esse sine nobis : si vero aqua sit sola, plebs incipit esse sine Christo. Quando autem utrumque miscetur et adunatione confusa sibi invicem copulatur, tunc sacramentum spiritale et cœleste perficitur (35). Sic vero calix Domini non est aqua sola aut vinum solum, nisi utrumque sibi misceatur, quomodo nec corpus Domini potest esse farina sola aut aqua sola, nisi utrumque adunatum fuerit et copulatum et panis unius compage solidatum. Quo et ipso sacramento populus noster ostenditur adunatus; ut, quemadmodum grana multa (36) in unum collecta et commolita (37) et commista panem unum faciunt, sic in Christo, qui est panis cœlestis, unum sciamus esse corpus, cui conjunctus sit noster numerus et adunatus.

B XIV. Non est ergo, frater charissime, quod aliquis existimet sequendam esse quorumdam consuetudinem, si qui in præteritum in calice Dominico aquam solam offerendam putaverunt. Quærendum est enim ipsi **385** quem sint secuti. Nam, si in sacrificio quod Christus obtulit, non nisi Christus sequendus est, utique id nos obaudire et facere oportet quod Christus fecit et quod faciendum esse mandavit, quando ipse in Evangelio dicat : *Si feceritis quod mando vobis, jam non dico* [75] *vos servos, sed amicos* (*Joan.*, xv, 14, 25). Et quod Christus debeat solus audiri, Pater etiam de cœlo contestatur dicens : *Hic est Filius meus dilectissimus* [76] *in quo bene sensi, ipsum audite* (*Matth.*, xvii, 5). Quare, si solus Christus (38) audiendus est, non debemus

Variæ lectiones.

[72] Aquis... Significari *NC.* 2. [73] Ostendit *Rigalt.* [74] Calicem *Lin. NC.* 1, 2. [75] Non dicam *Lam. Bod.* 1, 2. *NC.* 2. *Ebor.* [76] Dilectus *Bod.* 2. *Ebor. NC.* 1, 2.

Steph. Baluzii notæ.

et in eorum loco ista posita sunt : « Nam quæ apud Judæos offerebantur spiritualem intellectum significabant. Quæ Judæi in veteri testamento offerebant, omnia nunc completa sunt, quia lex vetus umbra fuit. Postmodum Dominus in Novum Testamentum in Cana Galilææ coram Judæis de aqua, » etc.

(28) *Et turbæ.* Ista non habentur in capite xvii Apocalypsis. Porro pro *et turbæ* codex Remensis sancti Dionysii habet *et tribus.*

(29) *Videmus in aqua.* Hæc verba, quæ certo non sunt Julii Papæ, ex Julio tamen refert Eugenius IV in *Confessione missa ad Armenos* apud Odoricum Raynaldum an. 1439, § 15. At Regino, lib. i, cap. 66, citat ex concilio Wormaciensi, cap. 29, ubi exstat in canone quarto in editionibus Conciliorum. Vide notas ad Reginonem, pag. 550.

(30) *Credentium plebs.* Codex Veronensis, *credentium plebi sanguini ejus in quem credidit copulatur et conjungitur.*

(31) *Ut commistio.* In codice Beccensi scriptum est, « ut commistio illa non ab invicem separetur et unitas intelligatur Ecclesiæ, id est plebis in Ecclesia constituta, si fideliter et firmiter in eo quod credidit perseveraverit, quam nulla res separare poterit ut nec ex eo quod minus erat semper maneat individua dilectione. »

(32) *Individua dilectio.* Hanc lectionem, quæ est optima, reperi in quatuordecim libris veteribus et in editione Pamelii, qui primus illam protulit. At editiones Manutii et Morellii et codex Beccensis habent *individua dilectione.* Veteres editiones et

C quatuor libri veteres, *in divina dilectione.* Ea lectio melior est quam ego retinui. Nam et in epistola 57, pag. 96 : « Perseveret apud Dominum nostra dilectio. »

(33) *Sanctificando.* Duo libri nostri veteres et duo Anglicani præferunt *sacrificando.*

(34) *Nam si vinum.* Puto Paschasium Radbertum, cum eo loco uteretur, Cypriani verba mutasse ut illa faceret sua. Sic enim posuit in capite 11 libri *de Corpore et Sanguine Domini* : « Nam si vinum sine aqua offeratur, sanguis Christi incipit esse sine nobis. Si autem aqua sola, jam plebs videtur esse sine Christo. Quando autem utrumque miscetur et conjungitur, tunc recte mysterium Ecclesiæ spiritaliter perficitur. »

(35) *Cœleste perficitur.* Reliqua istius epistolæ descripta non sunt in libro Beccensi.

(36) *Grana multa.* Infra, epist. 76, pag. 153 : « Nam quando Dominus corpus suum panem vocat de multorum granorum adunatione congestum. »

D (37) *Et commolita.* Hæc desunt in excerptis Flori, exstant tamen in codice Seguieriano.

(38) *Si solus Christus.* Citat hunc locum Gratianus dist. 8, cap. *Si solus*, cap. *Si consuetudinem*, et cap. *Consuetudo.* Ad locum autem istum Cypriani, ubi dicit solum Christum audiendum esse, Joannes cardinalis de Turrecremata ait vocem *solus* non excludere papam vel prælatos vel alios doctores aut prædicatores bonos, sed tantum Antichristos, id est contrarios Christo, qui contraria prædicant.

attendere quid alius ante nos (39) faciendum esse putaverit, sed quid qui ante omnes et Christus prior fecerit. Neque enim (40) hominis consuetudinem sequi oportet, sed Dei veritatem, cum per Isaiam prophetam Deus loquatur et dicat : *Sine causa autem colunt me, mandata et doctrinas hominum docentes* (*Isa.*, XXIX, 13); et iterum Dominus in Evangelio hoc idem repetat dicens : *Rejicitis mandatum Dei, ut traditionem vestram statuatis* (*Marc.*, VII, 13). Sed et alio in loco ponit et dicit : *Qui solverit unum ex mandatis istis minimis, et sic docuerit homines, minimus vocabitur* (*in regno cœlorum* (*Matth.*, V, 19). Quod si nec minima de mandatis Dominicis licet solvere, quanto magis tam magna, tam grandia, tam ad ipsum Dominicæ passionis et nostræ redemptionis sacramentum pertinentia fas non est infringere, aut in aliud quam quod divinitus institutum sit humana traditione mutare (41)? Nam, si Jesus [77] Christus Dominus et Deus noster ipse est summus [78] sacerdos Dei Patris, et sacrificium Patri se ipsum primus obtulit [79], **386** et hoc fieri in sui commemorationem [80] præcipit, utique ille sacerdos vice Christi vere fungitur qui id quod Christus fecit imitatur, et sacrificium verum et plenum tunc offert in Ecclesia Deo Patri, si sic incipiat offerre secundum quod ipsum Christum videat obtulisse.

XV. Cæterum omnis religionis et veritatis disciplina subvertitur, nisi id quod spiritaliter præcipitur fideliter reservetur [81], nisi si in sacrificiis matutinis hoc quis veretur ne per saporem vini

A redoleat sanguinem (42) Christi. Sic ergo incipit et a passione Christi in persecutionibus fraternitas retardari, dum in oblationibus discit de sanguine ejus et cruore confundi. Porro autem Dominus in Evangelio dicit : *Qui confusus* (43) *me fuerit, confundetur* [82] *eum Filius hominis* (*Marc.*, VIII, 38). Et Apostolus quoque loquitur dicens : *Si hominibus placerem, Christi servus non essem* (*Galat.*, I, 10). Quomodo autem possumus propter Christum sanguinem fundere, qui sanguinem Christi erubescimus bibere?

XVI. An illa sibi aliquis contemplatione blanditur, quod, etsi mane aqua sola offerri videtur, tamen, cum ad cœnandum venimus, mistum calicem offerimus. Sed cum cœnamus ad convivium nostrum B plebem convocare non possumus, ut sacramenti veritatem fraternitate omni præsente celebremus. Atenim non mane, sed post cœnam, mistum calicem obtulit Dominus. Nunquid ergo Dominicum post cœnam celebrare (44) debemus, ut sic mistum calicem frequentandis **387** Dominicis offeramus? Christum offerre oportebat circa vesperam diei, ut hora ipsa sacrificii ostenderet occasum et vesperam mundi, sicut in Exodo scriptum est : *Et occident illum omne vulgus synagogæ filiorum Israel ad vesperam* (*Exod.*, XII, 6). Et iterum in Psalmis : *Allevatio manuum mearum sacrificium vespertinum* (*Psal.* CXL, 2). Nos autem resurrectionem Domini mane celebramus.

C XVII. Et quia passionis ejus mentionem in sacrificiis omnibus facimus (passio est enim Domini

Variæ lectiones.

[77] Nam Jesus *Bod.* 1. [78] Ipse summus *Bod.* 1. [79] Deo patri seipsum obtulit *Lam. Ebor. NC.* 1. [80] Commemoratione *Bod.* 1, 2. *Lin. Ebor. NC.* 1, 2. [81] Specialiter percipitur et fideliter observatur *Vat.* [82] Confusus me fuerit, coram hominibus confundet eum *Bod.* 2. *NC.* 1. *Ebor.*

Steph. Baluzii notæ.

(39) *Alius ante nos.* Ita scriptum reperimus in septem codicibus antiquis. Veteres editiones, etiam Manutiana et Morelliana, *quod aliquis ante nos.* Ita etiam codex Thuanus et Carnotensis et duo libri veteres laudati in editione Pameliana. In Fuxensi scriptum est *alius aliquid ante*, in Turonensi *aliud aliquis*, in Corbeiensi *alius aliquis.*

(40) *Neque enim.* Codex Monasteriensis, *nec alterius hominis consuetudinem sequi quemquam oportet.*

(41) *Traditione mutare.* Unus codex regius habet *ratione præcipitare.*

(42) *Redoleat sanguinem.* Postea codex Corbeiensis addit : « Flagrantem ab infideli conscientia odor umbris matutinis fuerit agnitus et cognoscatur esse Christianus dum nos sanguine Christi confundimur. » Quod ego miror animadversum non fuisse a Rigaltio. Hanc additionem inveni etiam in codice Turonensi et in Fuxensi. Sed non habetur in Seguieriano omnium vetustissimo. Hieronymus in epistola *ad Nepotianum* de Vita Clericorum : « Nunquam vinum redoleas, ne audias illud philosophi : Hoc non est osculum porrigere, sed vinum propinare. » Tertullianus in *Apologetico* : « Idcirco et oscula propinquis offerre etiam necessitas erat, ut spiritu judicarentur. At nunc in feminis præ vino nullum liberum est osculum. » Respicit ad mores Romanarum mulierum, quibus non licebat bibere vinum, ut docent Plinius, lib. XIV, c. 13, et A. Gellius, lib. X, cap. 23. De moribus autem Christianorum, de quibus agitur in hoc Cypriani loco, vide Petavii Animadversiones ad Epiphanium, pag. 265 ; et Josephum Vicecomitem, lib. III *de Missæ ritibus*, pag. 236.

(43) *Qui confusus.* Ita plerique libri veteres. At in uno Remigiano, in Divionensi, et Gratianopoli- D tano legitur : *Qui me confessus fuerit coram hominibus, confitebitur eum Filius hominis.* Sic etiam in Pithœano nisi quod illic legitur *confundet* pro *confitebitur.* At in libro *de Lapsis*, p. 190, scribit : *Qui me confusus*, etc. Vide Pamelii notas ad hunc locum.

(44) *Dominicum celebrare*, id est sacrificia offerre, sacrificare, ut recte explicat Pamelius. Alibi Dominicum significat Ecclesiam in quam Christiani conveniebant ad celebranda mysteria. Vide Baronium, ad diem 25 Decembris, cardinalem Bonam, lib. I, cap. 3 et 19 *Rerum Liturgicarum*, et Glossarium Latinum Cangii. Acta martyrum Donatistarum, in libro II Miscellaneorum nostrorum, pag. 66 : « An nescis, Satana, in Dominico Christianum et in Christiano Dominicum constitutum ? » Aliud videtur esse Dominicum in Epistola falsa synodi Nicænæ *ad Sylvestrum Papam* edita in collectione Merlini. — *Post cœnam.* Vide Durantum lib. II, cap. 51 *de Ritibus Ecclesiæ catholicæ.*

sacrificium quod offerimus), nihil aliud quam A quod ille fecit facere debemus. Scriptura enim dicit (43) : *Quotiescunque enim ederitis panem istum et calicem istum biberitis, mortem Domini annuntiabitis quoadusque veniat* (*I Cor.*, II, 26). Quotiescunque ergo calicem in commemorationem Domini et passionis ejus offerimus, id quod constat Dominum fecisse faciamus. Et viderit (46), frater charissime; si quis de antecessoribus nostris vel ignoranter vel simpliciter non hoc observavit et tenuit quod nos Dominus facere exemplo et magisterio suo docuit, potest simplicitati ejus de indulgentia Domini venia concedi. Nobis vero non poterit ignosci, qui nunc a Domino admoniti et instructi sumus ut calicem Dominicum vino mistum, secundum quod Dominus obtulit, offeramus; et de B hoc quoque ad collegas nostros litteras dirigamus, ut ubique lex evangelica et traditio Dominica servetur, et ab eo quod Christus et docuit et fecit non recedatur.

XVIII. Quæ ultra jam contemnere et in errore pristino perseverare, quid aliud est quam incurrere in objurgationem Domini increpantis (47) in Psalmo et dicentis : *Ad quid exponis justificationes meas et assumis testamentum meum per os tuum? Tu autem odisti disciplinam, et abjecisti sermones meos retro. Si videbas furem, concurrebas ei* (48), *et inter mœchos particulam* (49) *ponebas* (*Psal.* XLIX, 16-18). Exponere enim justificationes **388** et testamentum Domini, et non hoc idem facere quod C fecerit Dominus, quid aliud est quam sermones ejus abjicere et disciplinam Dominicam contemnere, nec terrena sed spiritalia furta et adulteria committere, dum quis evangelica veritate furatur Domini nostri verba et facta, corrumpit atque adulterat A præcepta divina? Sicut apud Jeremiam scriptum est : *Quid est*, inquit, *paleis ad triticum? Propter hoc ecce ego ad prophetas* (50), *dicit Dominus, qui furantur verba mea unusquisque a proximo suo, et seducunt populum meum in mendaciis suis et in erroribus suis* (*Jerem.*, XXIII, 28, 30, 32). Item apud eumdem alio loco : *Et mœchata est*, inquit, *in lignum et lapidem* [83], *et in his omnibus non est reversa ad me* (*Jerem.*, IX, 10). Quod furtum et adulterium ne in nos etiam cadat cavere sollicite et timide ac religiose observare debemus. Nam, si sacerdotes Dei et Christi sumus, non invenio quem magis sequi quam Deum et Christum debeamus, quando ipse in Evangelio maxime dicat : *Ego sum lumen sæculi* (51). *Qui me secutus fuerit, non ambulabit* [84] B *in tenebris, sed habebit lumen vitæ* (*Joan.*, VIII, 12). Ne ergo in tenebris ambulemus, Christum sequi et præcepta ejus observare debemus, quia et ipse in alio loco, mittens apostolos, dixit : *Data est mihi omnis potestas in cælo et in terra. Ite ergo et docete omnes gentes, tingentes* (52) *eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti, docentes eos observare omnia quæcunque præcepi* [85] *vobis* (*Matth.*, XXIII, 18-20). Quare si in lumine Christi ambulare volumus, a præceptis et monitis ejus non recedamus, agentes gratias quod, dum instruit in futurum quid facere debeamus, de præterito ignoscit quod simpliciter erravimus. Et quia jam secundus ejus adventus nobis appropinquat, magis ac magis C benigna ejus et larga dignatio corda nostra luce veritatis illuminat.

XIX. Religioni igitur nostræ congruit et timori et **389** ipsi loco atque officio sacerdotii nostri, frater charissime, in Dominico calice miscendo et offerendo custodire traditionis Dominicæ verita-

Variæ lectiones.

[83] De ligno et lapide *NC.* 2. [84] Non ambulat *Ebor.* [85] Mandavi *NC.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(45) *Scriptura enim.* Undecim libri veteres, et in his Segueriantis, omissa mentione panis, ita referunt hunc locum : *Scriptura enim dicit ut quotiescunque calicem in commemorationem Domini et passionis*, etc.

(46) *Et viderit.* Rursum hic locus ostendit audaciam, negligentiam et oscitantiam veterum librariorum. Quidam enim libri veteres habent *et viderit*, alii, *et videris, sed vide, sed videris, sed videamus.* Aliquas enim harum lectionum falsas esse necesse est.

(47) *Increpantis.* Quatuor antiqui codices ita distinguunt, *objurgationem Domini. Increpantis vox est in Psalmo.*

(48) *Concurrebas ei.* Sic etiam epist. 63, pag. 120, ubi locus iste refertur, Tertullianus in libro *de Spectaculis* et quidam libri veteres habent *concurrebas cum eo.* Quo etiam modo legitur in epistola Siricii Papæ *ad Himerium.* Quidam alii *simul currebas cum eo.* Quam lectionem Pamelius ait se invenisse in codice Affligemensi et in Coloniensi.

(49) *Particulam.* In quibusdam exemplaribus antiquis, legitur *portionem.* Quo etiam modo scriptum est in epistola 68, et in epistola Siricii.

(50) *Ad prophetas.* In duobus libris veteribus scriptum est *pseudoprophetas.* Quod fortassis est melius. Nam Cyprianus in libro *de Unitate Ecclesiæ*, pag. 197, referens alium locum ex eodem capite Jeremiæ legitur dixisse : *Nolite audire sermones pseudoprophetarum.*

(51) *Lumen sæculi.* Retinui hanc lectionem, quia D illam inveni in sexdecim codicibus antiquis. Alioqui prætulissem eam quæ habet *lux mundi*, quam et veteres editiones et quinque libri veteres exhibent, nisi quod in Carnotensi scriptum est *mundi vel sæculi.* Κόσμον enim, quod est in Græco, significat proprie mundum. *Unde et Græci*, inquit Tertullianus in *Apologetico, nomen mundo* Κόσμον *accommodaverunt.* Ita etiam sanctus Hilarius, in libro I *de Trinitate.* Plinius, lib. II, cap. 4 : « Nam quem Κόσμον Græci nomine ornamenti appellaverunt, eum et nos a perfecta absolutaque elegantia mundum. » Vide Ludovicum Cælium Rhodiginum, lib. I, cap. 5. Quamquam verum est scriptores ecclesiasticos sæpe usurpare sæculum pro mundo.

(52) *Tingentes.* Quinque libri veteres et Affligemensis a Pamelio laudatus habent *baptizantes*, eodem sensu. Sic placuit librariis mutare pro arbitrio suo dictiones sancti Cypriani.

tem, et quod prius apud quosdam videtur erratum, Domino monente, corrigere; ut, cum in claritate sua et majestate cœlesti venire cœperit, inveniat nos tenere quod monuit, observare quod docuit, facere quod fecit. Opto te (53), frater charissime, semper bene valere.

EPISTOLA LXIV.

(Erasm., I, 7; Pamel., Rigalt., Baluz., LXIV; Paris., LXIII; Oxon., Lips., LXV)

AD EPICTETUM ET PLEBEM ASSURITANORUM, DE FORTUNATIANO QUONDAM EORUM EPISCOPO.

ARGUMENTUM. — *Monet Epictetum et plebem Assuritanorum ut Fortunatianum, quondam episcopum, sed lapsum, ad episcopatum redire non permittant; tum aliis de causis, tum quod statutum esset ne episcopi lapsi ad priorem gradum admitterentur.*

I. Cyprianus Epicteto (54) fratri et plebi Assuras [86] consistenti salutem. Graviter et dolenter motus sum, fratres charissimi (55), quod cognoverim Fortunatianum (56), quondam apud vos episcopum post gravem lapsum ruinæ suæ pro integro nunc agere velle et episcopatum sibi vindicare cœpisse. Quæ res contristavit me, primo propter ipsum, qui miser, vel diaboli tenebris in totum excæcatus, vel quorumdam sacrilega persuasione deceptus, cum debeat satisfacere et ad Dominum exorandum diebus ac noctibus lacrymis et orationibus et precibus incumbere, audet sibi adhuc sacerdotium quod prodidit (57) vindicare, quasi post aras diaboli accedere ad altare Dei fas sit, aut non majorem in se iram et indignationem Domini in die judicii provocet, qui, cum fidei et virtutis (58) dux fratribus esse non potuerit, perfidiæ et audaciæ et temeritatis **390** magister A exsistat, et qui non docuit fratres in prælio fortiter stare, doceat eos qui victi et prostrati sunt nec rogare, cum Dominus dicat : *Illis fudistis libamina, et illis imposuistis sacrificia; super hæc omnia ergo non indignabor? dicit Dominus* (*Isa.*, LVII, 6). Et alio loco : *Sacrificans diis eradicabitur, nisi Domino soli* (*Exod.*, XXII, 19). Item Dominus denuo loquitur et dicit : *Adoraverunt eos quos fecerunt digiti eorum, et curvatus est homo et humiliatus est vir, et non laxabo illis* (*Isa.*, II, 8, 9). In Apocalypsi quoque legimus iram Domini comminantis et dicentis : *Si quis adorat bestiam et imaginem ejus, et accipit notam in fronte sua et in manu, bibet et ipse de vino iræ Dei misto in poculo iræ ejus, et punietur igne et sulphure sub oculis sanctorum ange-* B *lorum et sub oculis Agni, et fumus de tormentis eorum in sæcula sæculorum ascendet, nec habebunt requiem die ac nocte qui adorant bestiam et imaginem ejus* (*Apoc.*, XIV, 9-11).

II. Cum ergo hæc tormenta, hæc supplicia in die judicii Dominus comminetur iis qui diabolo obtemperant et idolis sacrificant, quomodo se putat posse agere pro Dei sacerdote qui obtemperavit et servivit diaboli sacerdotibus (59)? aut quomodo putat manum suam transferri posse ad Dei [87] sacrificium et precem Domini quæ captiva fuerit sacrilegio et crimini (60), quando in Scripturis divinis Deus ad sacrificium prohibeat accedere sacerdotes etiam in leviori crimine constitutos, et C in *Levitico* dicat (XXI, 17) : *Homo in quo fuerit vitium et macula non accedet offerre dona Deo.* Item in *Exodo* (XIX, 22) : *Et sacerdotes qui accedunt ad Dominum Deum sanctificentur, ne forte derelinquat illos Dominus.* Et iterum : *Et cum* [88] *accedunt ministrare ad altare sancti* (61), *non adducent in se*

Variæ lectiones.

[86] Asturas *Lin. Thu. Foss. Corb. Lin.* [87] Dei *deest in Corb.* [88] Qui accedunt *Bod.* 1, 2. *Lam. Ebor. NC.* 1, 2.

Steph. Baluzii notæ.

(53) *Opto te.* Vetus Remigianus : *Semper vale in Deo Domino, frater charissime.*

(54) *Epicteto*, episcopo Assuritano in provincia proconsulari. Illi in ea cathedra successisse Victorem liquet ex concilio Carthaginensi sancti Cypriani. In concilio Bagaiensi damnatus est Prætextatus episcopus Assuritanus, in cujus loco Donatistæ posuerunt Rogatum; in Collatione Carthaginensi inter Catholicos et Donatistas adfuit Evangelus, episcopus ecclesiæ Assuritanæ catholicus.

(55) *Fratres charissimi.* Tres libri veteres præferunt *frater charissime.* Quæ lectio potest esse bona. Quippe epistola scripta est ad episcopum et plebem, et potuit Cyprianus eo modo scribere quo scripsisse reperitur epist. 57, *ad Cornelium :* quæ cum scripta sit ex æquo ad Cornelium et ad omnem Ecclesiam Romanam, tamen inquit *Cognovimus, frater charissime,* et mox stylum convertit Cyprianus ad omnes, qui propterea fratres charissimi vocantur, paulo post. Ea discrepantia lectionum in Cypriano videtur orta esse ex notis. Nam animadverti *frater charissime* et *fratres charissimi* quandoque ita scribi in antiquis codicibus F. K. et FF. CC. eo modo quo *dilectissimi* vidi sæpe scriptum DD.

(56) *Fortunatianum,* quem apostasia dejecerat ab episcopatu, cum sacrificasset idolis. Unde in codice Sancti Arnulphi, cum scriptum fuisset *ad episcopum* scriptum est supra lineam *apostatam* eadem, ut videtur, manu. Propterea ergo Cyprianus eum ait quondam episcopum fuisse, nunc non esse. Similem loquendi modum adnotavimus in epistola 59, p. 97, de Victore quondam presbytero.

D (57) *Quod prodidit.* Codex Sancti Arnulphi *perdidit.*

(58) *Fidei et virtutis.* Quamvis hæc lectio, quam et veteres editiones et duodecim libri veteres præferunt, sit optima, silere tamen non debeo editionem Morellianam et quinque libros veteres habere *virtutis et fidei.*

(59) *Diaboli sacerdotibus.* Codex Fuxensis, *diabolo aut sacerdotibus ejus.*

(60) *Sacrilegio et crimini.* Codex Gratianopolitanus, *quæ capta fuerat sacrilegio et crimine.* Corbeiensis, *sacrilegiorum et criminum.* Quæ lectio videtur esse melior, si vox *captiva* retineatur. Jeremiæ cap. XLIX, *captivos filiorum Ammon.* Neque enim dicitur servus domino, sed servus domini. Hinc apud Ciceronem servi legum, seditionum, cupiditatum. Item dicendum de captivis, qui sui juris non sunt.

(61) *Ad altare sancti.* Ita omnes fere libri vete-

delictum, ne moriantur (*Exod.*, XXIX, 43). Qui ergo 390 gravia in se delicta adduxerunt, id est, qui idolis sacrificando sacrilega sacrificia fecerunt, sacerdotium Dei sibi vindicare non possunt, nec ullam in conspectu ejus precem pro fratribus facere, quando in Evangelio scriptum sit : *Deus peccatorem non audit; sed si quis* [89] *Deum coluerit et voluntatem ejus fecerit, illum audit* (*Joan.*, IX, 31). Quamvis sic quorumdam pectora (62) tenebrarum ingruentium [90] profunda caligo cæcaverit, ut de præceptis salubribus nihil lucis admittant, sed semel a recto limite veri itineris aversi, per præceps et per abruptum [91] criminum suorum nocte atque errore rapiantur.

III. Nec mirum si consilia nostra aut Domini præcepta nunc abnuunt qui Dominum negaverunt : stipes et oblationes et lucra desiderant, quibus prius insatiabiles incubabant; et cœnis atque epulis etiam nunc inhiant, quarum crapulam superstite nuper in dies cruditate (63) ructabant, nunc manifestissime comprobantes nec ante se religioni, sed ventri potius et quæstui profana cupiditate servisse. Unde et ipsam venisse perspicimus et credimus de Dei exploratione censuram, ne apud altare consistere et contrectare ulterius

A perseverarent pudorem incesti, fidem perfidi, religionem profani, divina terreni, sancta sacrilegi. Quod ne tales ad altaris impiamenta (64) et contagia fratrum denuo redeant, omnibus viribus excubandum 392 est, et omni vigore nitendum (65) ut quantum possumus ab hac eos sui sceleris audacia retundamus, ne adhuc agere pro sacerdote [92] conentur qui ad mortis extrema dejecti, ultra lapsos laicos [93] ruinæ majoris pondere proruerunt.

IV. Si vero apud insanos furor insanabilis perseveraverit, et, recedente Spiritu sancto, quæ cœpit cæcitas in sua nocte permanserit, consilium nobis erit singulos fratres ab eorum fallacia separare, et, ne quis in laqueos erroris incurrat, ab B eorum contagione secernere, quando nec oblatio sanctificari illic possit ubi Spiritus sanctus non sit, nec cuiquam Dominus per ejus orationes et preces prosit qui Dominum ipse violavit. Quod si Fortunatianus, aut immemor criminis sui per diaboli cæcitatem, aut minister et servus diaboli factus ad decipiendam fraternitatem, in hoc suo furore permanserit, vos quantum potestis elaborate, et in hac caligine diaboli sævientis fratrum mentes ab errore revocate, ne alienæ dementiæ facile consen-

Variæ lectiones.

[89] Si qui *Oxon.* [90] Irruentium *Lin. NC.* 1. [91] Abrupta *Bod.* 1. [92] Agere sacerdotem *Lin.* [93] Lapsus laicos *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

res etiam Anglicani, et editiones omnes ante Erasmicam, in qua legitur *ad altare sanctum.* Quanquam hanc quoque lectionem præferunt duo libri veteres. Rigaltius, omissa voce *altare*, posuit *ad sanctum,* auctoritate, ut ipse ait, codicis Veronensis, quod ego tamen non inveni in margine exemplaris mei editionis Manutianæ, et lectionem illam ait esse rectissimam, non animadvertens hunc eumdem locum infra epist. LXVIII, pag. 117 et epist. LXII, pag. 129 editum a semetipso fuisse eodem omnino modo quo ego istic restitui. Is qui scripsit codicem Fuxensem posuit *ad altare Domini*, quod confirmat emendationem nostram. Ait autem Pamelius reperire se non potuisse quem Scripturæ locum citet Cyprianus. Goulartius vero ait alludere eum ad varia Mosis dicta in Exodo, præsertim de sacerdotum altari Jehovæ inservientium officio. Recto profecto. Nam locus iste sumptus est ex capite XXVIII Exodi secundum versionem Septuaginta interpretum. In editione nostra Vulgata sacræ Scripturæ legitur : *Vel quando appropinquant ad altare ut ministrent in sanctuario, ne iniquitatis rei moriantur.* Versio qua sanctus Martyr usus est dilucidior est et facilior ad intelligendum sensum hujus loci. Hieronymus in Dialogo *adversus Luciferianos* legebat, *cum accedunt ministrare sancta.* Quæ lectio multum accedit ad eam quæ citatur ex codice Veronensi.

(62) *Quorumdam pectora.* Codex Gratianopolitanus, *quosdam peccatores.*

(63) *Cruditate.* Hieronymus in epistola ad Rusticum monachum, *erumpentem cruditatem, quæ parens libidinum est.* Salvianus lib. IV, cap. 3, *cruditate distenderis*, ubi codex Corbeiensis habet *crudelitate;* lib. VII, cap. 16, *alios cruditate distentos*, ubi codex Colbertinus habet *crudelitate.* Et apud Avitum Viennensem epist. LXXXV, *gentium distantia cruditatem.* Pro quo in codice Viennensis Marnesii scriptum est *crudelitate.* Crudelitatem itaque et cruditatem antiqui librarii quandoque commutabant.

(64) *Ad altaris impiamenta.* Hic in primis locus ostendit audaciam et inscitiam veterum librariorum. Codices enim Fuxensis, Metensis, Sancti Arnulphi, et Gratianopolitanus habent *impia mente,* Monasteriensis *amplas mentes;* Divionensis et unus Remigianus *per simplas mentes;* unus meus vetus *per simplicia merita.* Quarum lectionum nulla bona est. Sex Anglicani habent *ad altaris sanctificationem impia mente accedunt*, ubi vox *sanctificationem* addita videtur a librario non intelligente quod scribebat. — *Impiamenta.* Festus Pompeius : *impiatus, sceleratus* Vocabulum deductum a verbo *impio,* quod significat committere crimen adversus pietatem. Unde apud Plautum *Rudente* legitur : *Si erga parentem aut deos impiavi;* quod interpretes exponunt ac si Plautus dixisset : Si impius fui erga parentes. Apuleius, lib. I Metamorphoseon : *Ut adhuc credam cruore me esse humano aspersum atque impiatum,* et lib. II, *Habetis itaque reum tot cædibus impiatum.* Contra dicebant etiam Piamentum. Plinius lib. XXV, cap. 4 : *Hac evulsa scrobem repleri vario genere frugum religio est ad terræ piamentum,* et cap. 9 : *Favis ante et melle terræ ad piamentum datis;* lib. XXXVII, cap. 1, *satis piamenti in unius gemmæ voluntario damno videretur.* PIARE vetus verbum est quod invenitur apud Plautum, Horatium, Senecam, alios. Significat autem purgare vel expiare.

(65) *Et omni vigore nitendum.* Cum ista exstent in omnibus antiquis editionibus, in omnibus codicibus nostris et in Anglicanis, mirum est excidisse in Rigaltiana. Reinhartus et Angli reposuerunt.

tiant, ne se desperatorum delictis participes faciant, sed teneant (66) integri salutis suæ et integritatis conservatæ a se et custoditæ perpetuum tenorem.

V. Lapsi vero magnitudinem dilecti sui cognoscentes, a deprecando Domino non recedant, nec Ecclesiam catholicam, quæ una et sola est a Domino constituta [94], derelinquant; sed, satisfactionibus immorantes **393** et Domini misericordiam deprecantes, ad Ecclesiam pulsent, ut recipi illic possint ubi fuerunt, et ad Christum redeant, a quo recesserunt. Nec audiant eos qui se fallaci [95] et mortali (67) seductione (68) decipiunt, cum scriptum sit : *Nemo vos decipiat inanibus verbis. Propterea enim venit ira Dei super filios contumaciæ. Nolite ergo esse participes eorum* (*Ephes.*, v, 6, 7). Ergo contumaces et Deum non timentes et ab Ecclesia in totum recedentes nemo comitetur. Quod si quis impatiens fuerit ad deprecandum Dominum qui offensus est, et nobis obtemperare noluerit, sed desperatos et perditos secutus fuerit, sibi imputabit [96] cum judicii dies venerit. Quomodo enim deprecari in die illo Dominum poterit qui et A ante hoc Christum et nunc quoque Ecclesiam Christi negavit et, episcopis sanis et integris et viventibus non obtemperans, comitem se et participem morientibus præbuit? Opto vos, fratres charissimi ac desiderantissimi (69), semper bene valere.

EPISTOLA LXV (70).

(Erasm., III, 9; Pamel., Rigalt., Baluz., LXV; Paris., LXIV; Oxon., Lips., III.)

AD ROGATIANUM, DE DIACONO (71) QUI CONTRA EPISCOPUM CONTENDIT.

ARGUMENTUM. — *Rogatianum episcopum monet Cyprianus,* **394** *ut diaconi superbiam qui illum contumeliis exacerbaverat coerceat, et audaciæ suæ pœnitentiam agere cogat, ea occasione denuo repe-* B *tens quæcumque de sacerdotali sive episcopali potestate supra dicta sunt epistola* 65. *Quo autem tempore scripta sit, non satis constat, nisi quod in eadem synodo scriptam cum sequenti, initium utriusque epistolæ simile persuadeat.*

I. Cyprianus Rogatiano (72) fratri salutem. Graviter et dolenter commoti sumus ego et collegæ mei (73) qui præsentes aderant, frater charissime,

Variæ lectiones.

[94] Consecrata *Ver.* [95] Qui se falsa *Bod.* 1. *NC.* 2. [96] Imputabitur *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Ebor.*

Steph. Baluzii notæ.

(66) *Sed teneant.* In uno codice regio legitur, *sed teneant integri salutis suæ tenorem et integritatis conservent et custodiant perpetuum vigorem.* Melius in codice Sancti Arnulphi, *salutis suæ tenorem et integritatis conservatæ a se et custoditæ perpetuum vigorem.* Atque ita reponendum esse puto. In Gratianopolitano desunt hæc, *integri salutis suæ tenorem.*

(67) *Fallaci et mortali.* Ita Erasmus et quatuor libri veteres. At vetustiores editiones et quatuor item libri veteres habent *falsi et mortali seductione.*

(68) *Seductione* Ita reponendum esse permotus sum auctoritate veterum editionum et omnium fere veterum librorum. Nam vocem *circumventione*, quam Erasmus invexit, non reperi nisi in tribus antiquis codicibus. Angli testantur illam non fuisse in suis.

(69) *Desiderantissimi.* Ista, quæ exstant in undecim codicibus antiquis et in antiquis editionibus, quæ vero Erasmus expunxit, ac postea alii omiserunt, ego restitui, eam etiam ob causam quod scio Cyprianum frequenter ea formula usum esse in scribendo. Præter auctoritatem veterum exemplarium sancti Cypriani, in quibus semper vidi scriptum *desiderantissimi*, exstat apud Sponium pag. 208, inscriptio vetus quæ sic etiam habet. Item apud Julium Capitolinum in Albino, *Fratri amantissimo et desiderantissimo.* In editionibus Epistolarum sancti Leonis Papæ *ad Eutychem* legitur : *Dilectissimo filio Eutycheti.* At in codicibus Rustici diaconi legitur *Desiderantissimo filio Eutychi;* et in calce pro *dilectissime fili* legitur *fili desiderantissime,* ut monui in mea Conciliorum editione pag. 1011. Ibidem pag. 1511, legi *desiderantissimis*, in Epistola Cyrilli *ad Monachos* edita in actis concilii quinti, ubi vulgo scriptum est *desiderantissimis.* Et sane cum ista vox descendat a participio *desiderans,* necesse est ut scribamus *desiderantissimus.* Benedictini nostri ita interdum scripserunt in sua editione Operum sancti Augustini.

(70) Hanc epistolam fere totam integram exscripsit et suam fecit Goffridus abbas Vindocinensis lib. IV, epist. 22, scribens *ad Amblardum* abbatem Sancti Martialis Lemovicensis, mutatis mutandis. Nam quæ istic de diacono superbo dicuntur, ea C Goffridus transtulit ad monachum contumacem et contumeliosum in abbatem suum. Alterius diaconi superbi vocati Maximiani mentio est apud Augustinum in libro *de Correctione Donatistarum,* cap. 4, et in epistola *ad Bonifacium comitem.*

(71) *De diacono.* Retinuimus hanc inscriptionem, quam et veteres editiones præferunt et omnes fere libri veteres. Quidam habent *de diacono* tantum, alii *de diacono ejus,* alii denique *de diacono contumaci.*

(72) *Rogatiano.* Episcopo Novensi in Mauritania. Interfuit concilio Carthaginensi sub Cypriano. Collationi Carthaginensi inter Catholicos et Donatistas adfuit Felix episcopus Novensis Catholicus. Alia fuit Nova in Mœsia secunda, cujus episcopus Petrus nominatur in codice encyclio cap. 19, in editione nostra; cap. 12, in editione Harduini, qui sequi noluit nostram, sed turbavit ordinem institutum ab eo qui primus collegit epistolas in codice encyclio D contentas. Et tamen sciebat me conquestum esse de iis qui Romanæ Conciliorum editioni præfuerunt, quod mutassent ordinem veterem contra mentem ejus qui collegit epistolas encyclias.

(73) *Collegæ mei.* Angli, qui vocem *mei* legebant in suis codicibus manuscriptis, illam tamen omiserunt in sua editione. Quod cur ita fecerint divinare non potui, nisi quod puto illos, ut sæpe alias, voluisse retinere lectiones editionis Rigaltianæ. Agnoscere tamen facile poterant erratum istic esse in editione illa, indicante etiam errorem epistola sequenti, in cujus initio scriptum est : « Graviter commoti sumus ego et collegæ mei qui præsentes aderant. » Cæterum vocem a Rigaltio et Anglis omissam præferunt omnes editiones antiquæ, XVIII libri nostri veteres, et etiam quidam Anglicani. Itaque si deest in aliquibus, qui sane sunt pauci, existimandum est id evenisse per indiligentiam et oscitantiam librariorum.

lectis litteris tuis, quibus de diacono tuo (74) conquestus es quod, immemor sacerdotalis loci tui et officii, ac ministerii sui oblitus, contumeliis et injuriis suis te exacerbaverit. Et tu quidem honorifice circa nos et pro solita tua humilitate fecisti, ut malles de eo nobis conqueri, cum, pro episcopatus vigore et cathedræ auctoritate, haberes potestatem qua posses de illo statim vindicari, certus quod collegæ tui omnes gratem [97] haberemus quodcumque circa diaconum tuum contumeliosum sacerdotali potestate fecisses, habens circa hujusmodi homines præcepta divina, cum Dominus Deus in Deuteronomio dicat : *Et homo quicunque fecerit in superbia ut non exaudiat sacerdotem aut judicem, quicunque fuerit in diebus illis, morietur homo ille, et omnis populus* **395** *cum audierit timebit, et non agent impie etiam nunc* (*Deut.*, XVII, 12). Et ut sciamus hanc Dei vocem cum vera et summa majestate ejus [98] processisse ad honorandos ac vindicandos sacerdotes suos, cum adversus Aaron sacerdotem tres de ministris, Chore et Dathan et Abiron, ausi sunt superbisse (75) et cervicem suam extollere et sacerdoti præposito se adæquare, hiatu terræ absorpti ac devorati, pœnas statim sacrilegæ audaciæ persolverunt. Nec soli illi, sed et cæteri ducenti quinquaginta qui eis comites ad audaciam fuerunt, prorumpente a Domino igne consumpti sunt, ut probaretur (76) sacerdotes Dei ab eo qui sacerdotes facit vindicari. In libro quoque Regnorum, cum Samuel sacerdos a Judæorum populo ob senectutem, sicut tu modo, contemneretur, exclamavit iratus Dominus et dixit : *Non te spreverunt, sed me spreverunt* (I *Reg.*, VIII, 7). Et ut hoc ulcisceretur, excitavit eis Saul regem, qui eos injuriis gravibus affligeret et per omnes contumelias et pœnas superbum populum calcaret et premeret, ut contemptus sacerdos de superbo populo ultione divina vindicaretur.

II. Sed et Salomon in Spiritu sancto constitutus testatur et docet quæ sit sacerdotalis auctoritas et potestas, dicens : *Ex tota anima tua time Deum, et sacerdotes ejus sanctifica.* Et iterum [99] : *Honora Deum ex tota anima tua, et honorifica* [1] *sacerdotes ejus* (*Eccli.*, VII, 29, 31). Quorum præceptorum memor beatus apostolus Paulus, secundum quod in Actibus apostolorum legimus, cum ei diceretur : *Sic insilis in sacerdotem Dei maledicendo, respondit et dixit* [2] : *Nesciebam, fratres, quia pontifex est. Scriptum est enim* : *Principem populi tui* (77) *non maledices* (*Act.*, XXIII, 4). Dominus etiam (78) noster ipse Jesus Christus, rex et judex et Deus **396** noster, usque ad passionis diem servavit honorem pontificibus et sacerdotibus, quamvis illi nec timorem Dei nec agnitionem [3] Christi servassent. Nam, cum leprosum emundasset, dixit illi : *Vade, et monstra te sacerdoti, et offer donum* (*Matth.*, VIII, 4). Humilitate ea qua nos quoque esse humiles docuit, sacerdotem adhuc appellabat quem sciebat esse sacrilegum. Item sub ictu [4] passionis (79) cum alapam accepisset, et ei diceretur, *Sic respondes pontifici,* nihil ille contumeliose locutus est in personam pontificis, sed magis innocentiam suam tuitus est dicens : *Si male locutus sum, exprobra* [5] (80) *de malo. Si autem bene, quid me cædis* (*Joan.*, XVIII, 23)? Quæ omnia (81) ab eo ideo facta sunt humiliter atque patienter ut nos humilitatis ac patientiæ haberemus exemplum. Docuit enim sacerdotes veros legitime et plene honorari, dum circa falsos sacerdotes ipse talis exstitit.

III. Meminisse autem diaconi debent quoniam apostolos, id est episcopos et præpositos Dominus elegit, diaconos autem, post ascensum Domini in cœlos, apostoli sibi constituerunt (82) episcopatus sui et Ecclesiæ ministros. Quod si nos aliquid audere contra Deum possumus, qui episcopos facit, possunt et contra nos audere diaconi, a quibus

Variæ lectiones.

[7] Ratum *Erasm.* [8] Ejus *omitt Oxon.* [99] Dicit *add. Lam. Bod.* 1, 2. [1] Et honora *Bod.* 1. [2] Respondit dicens *Bod.* 2, *Lam.* [3] Dignationem *Bod.* 1. [4] Subditus *Lin.* [5] Testimonium improba *Lam. Ebor. Bod.* 2. *NC.* 1, 2.

Steph. Baluzii notæ.

(74) *De diacono tuo.* Si lectio libri Lamoniani et alius *cum* veteris in editione Anglicana laudati certa est, diaconus ille vocabatur Cassius. Concilio Carthaginensi sub Cypriano interfuit Cassius episcopus Mascomadensis.

(75) *Superbisse* Hanc lectionem inveni in tribus tantum libris veteribus. Habetur tamen in antiquis editionibus. Manutius posuit *superbi esse.* Sic etiam septem libri nostri veteres et septem Anglicani. Morelius scripsit *superbire.*

(76) *Probaretur.* Ita duodecim libri nostri veteres et septem Anglicani. Veteres editiones ante Pamelianam habent *probarentur.* Ipse emendavit ex quatuor codicibus manuscriptis et veteri excuso pro eo quod Remboltus ediderat *probarentur.* In quo falsus est Pamelius. Nam editio quoque Spirensis et Veneta vetus habent eamdem lectionem; eamque nos etiam invenimus in octo exemplaribus manuscriptis.

(77) *Populi tui.* Septem libri veteres habent *plebis tuæ.* At in epistola 55, pag. 80, et in epistola 69, pag. 122, et lib. III *Testimoniorum*, cap. 12, scriptum est *populi tui.* Sic etiam legitur in editione vulgata Novi Testamenti, cap. XXIII Actorum. Vide supra pag. 451.

(78) *Dominus etiam.* Hunc locum valde decurtatum et mutilum refert Juo parte V, cap. 355, et Gratianus dist. 93. Correctores Romani suppleverunt ex epistola Cypriani.

(79) *Sub ictu passionis.* Tertullianus, in libro *de Oratione,* dixit *sub instantia passionis,* ut recte monuit Rigaltius, qui refert locum similem ex sermone VIII sancti Leonis *de Passione Domini.* At Pamelius edidit *substantia passionis.* Quo etiam modo scriptum est in libro Agobardi bibliothecæ regiæ.

(80) *Exprobra.* Sic etiam in epistola 69, *ad Florentium*, pag. 122. Apud Hieronymum, lib. II *adversus Pelagianos*, legitur « argue de zelo seu de peccato. »

(81) *Quæ omnia.* Vide notas nostras ad Agobardum pag. 107.

(82) *Diaconi..... Apostoli constituerunt.* Vide Ter-

fiunt. Et ideo oportet diaconum [6] de quo scribis agere audaciæ suæ pœnitentiam, et honorem sacerdotis (83) agnoscere et episcopo præposito suo plena humilitate satisfacere. Hæc sunt enim initia hæreticorum et ortus atque conatus schismaticorum male cogitantium, ut sibi placeant, ut præpositum superbo tumore contemnant. Sic de Ecclesia receditur, sic altare profanum foris collocatur, sic contra pacem Christi et ordinationem atque unitatem Dei rebellatur. Quod si ultra te contumeliis **397** suis exacerbaverit et provocaverit, fungeris circa eum (84) potestate honoris tui, ut eum vel deponas vel abstineas. Nam, si apostolus Paulus ad Timotheum scribens dixit : *Juventutem tuam nemo despiciat* [7] (I *Tim.*, IV, 12), quanto magis tibi a collegis tuis dicendum est : « Senectutem tuam nemo despiciat. » Et quoniam scripsisti quemdam cum eodem diacono tuo se miscuisse et superbiæ ejus atque audaciæ participem esse, hunc quoque, et si qui alii tales exstiterint et contra sacerdotem Dei fecerint, vel coercere poteris vel abstinere : nisi quod hortamur et monemus ut peccasse se potius intelligant et satisfaciant, et nos propositum nostrum tenere patiantur. Magis enim optamus et cupimus contumelias et injurias singulorum clementi patientia vincere, quam sacerdotali licentia vindicare. Opto te, frater charissime, semper bene valere.

EPISTOLA LXVI.

(Erasm., I, 9; Pamel., Rigalt., Baluz., LXVI; Paris., LXV; Oxon., Lips., I)

AD CLERUM ET PLEBEM FURNIS CONSISTENTEM, DE VICTORE QUI FAUSTINUM PRESBYTERUM TUTOREM NOMINAVIT.

ARGUMENTUM. — *Cum, contra concilii episcoporum statutum, Geminius Victor testamento tutorem sive curatorem suum nominasset Geminium Faustinum presbyterum, prohibet pro illo offerri aut sacrificium pro dormitione illius celebrari; obiter, exemplo Leviticæ tribus, deducens clericos molestiis sæcularibus immiscere se non debere.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus et plebi Furnis (85) consistentibus salutem. Graviter commoti sumus **398** ego et collegæ mei qui præsentes aderant, et compresbyteri nostri qui nobis assidebant [8], fratres charissimi, cum cognovissemus quod Geminius Victor frater noster de sæculo excedens Geminium Faustinum presbyterum tutorem testamento suo nominaverit, cum jam pridem in concilio (86) episcoporum statutum sit ne quis de clericis et Dei ministris tutorem vel curatorem [9] testamento suo constituat, quando singuli divino sacerdotio honorati et in clerico ministerio (87) constituti non nisi altari et sacrificiis deservire et precibus atque orationibus vacare debeant. Scriptum est enim : *Nemo militans Deo obligat* [10] *se molestiis* [11] *sæcularibus, ut possit placere ei cui se probavit* (II *Tim.*, II, 4). Quod cum de omnibus dictum sit, quanto magis (88) molestiis et laqueis sæcularibus obligari non debent qui divinis rebus et spiritalibus [12] occupati, ab ecclesia recedere et ad terrenos et sæculares actus vacare non possunt? Cujus ordinationis et religionis formam levitæ prius in lege tenuerunt, ut, cum terram [13] dividerent et possessiones partirentur undecim tribus, Levitica tribus, quæ templo et altari et ministeriis divinis vacabat, nihil de illa divisionis portione perciperet, sed, aliis terram colentibus, illa tantum Deum coleret et ad victum atque alimentum suum ab undecim tribubus de fructibus qui nascebantur decimas perciperet [14].

Variæ lectiones.

[6] Oportet Cassium diaconum *Lin.* [7] Contemnat *Lam. NC.* 1, *Ebor.* [8] Assistebant *Foss. Spir. Remb.* Nobiscum *Thu. Corb.* [9] Custodem *Lam. Ebor. Ben.* [10] Implicat *Foss.* [11] Negotiis *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, 2. [12] Bonis rebus *Bod.* 2. *Ebor. NC.* 2. *Lam.* Qui spiritualibus *Impr.* [13] Et cum tetram *Thu.* [14] Reciperet *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

tullianum in libro *de Exhortatione Castitatis.* — *Ascensum.* Ita sexdecim libri veteres. Editiones antiquæ et etiam Morelliana habent *ascensam,* eo modo quo Tertullianus et Cyprianus scribere solent defensam pro defensione et remissam pro remissione. Verum vocem *ascensam* istic non reperi nisi in quatuor antiquis codicibus. Unus habet *ascensionem.*

(83) *Et honorem sacerdotis.* Codex Beccensis, « Et ut honorem sacerdotis agnoscat. » Carnotensis, « Ut honorem sacerdotis agnoscat. » Metensis Sancti Arnulphi, « Et honorem sacerdotis agnoscat. »

(84) *Circa eum.* Quamvis hæc lectio ferri possit, mallem tamen eam quam quinque exemplaria vetera præferunt, in quibus scriptum est *contra eum.* Ego enim sæpe vidi scriptum in antiquis codicibus *circa* pro *contra,* ut e diverso. Nihil tamen volui mutare.

(85) I. *Furnis.* Collationi Carthaginensi inter Catholicos et Donatistas adfuit Florentius episcopus Furnitanus Donatista, concilio vero Carthaginensi sub Bonifacio episcopo Simon episcopus plebis Furnitanæ. Eo vero tempore quo hæc scribebat Cyprianus Furnitanorum episcopus erat Geminius, ut docent acta concilii Carthaginensis habiti sub Cypriano, idem fortasse qui Geminius Victor istic nominatur, ut conjecit Pamelius, quem refellit Pearsonius in annalibus Cyprianicis ad annum 249.

(86) *In concilio.* Nulla, quod sciam, istius concilii mentio habetur alibi quam in hac epistola. Rigaltius putavit hæc Cypriani verba transcripta ab illo esse ex decreto concilii. Nescio autem an ea sententia possit esse vera. Vide Julium Nigronium in tractatu XIV, Ascetico, cap. 2.

(87) *Clerico ministerio.* Hanc lectionem, quam undecim libri veteres exhibent, præfero, quia puto illam melius convenire cum stylo Cypriani. Et tamen difficile est constituere veram lectionem hujus loci. Veteres enim editiones et quatuor libri veteres habent *clericali ministerio,* editio Manutiana et undecim libri veteres *clerico ministerio,* cum quibus consentit vetus Remigianus, quamvis illic per errorem scriptum sit *cleri comministerio.* Fuxensis et Beccensis habent *cleri ministerio,* Pithœanus *clericorum ministerio.*

(88) *Quanto magis molestiis.* Rigaltius posuit *quanto magis clerici molestiis.* Verum vocem *clerici*

Quod totum fiebat de auctoritate et dispositione A divina, ut qui operationibus divinis insistebant, in nulla re avocarentur, nec cogitare aut agere sæcularia cogerentur. Quæ nunc ratio et forma in clero tenetur, ut qui in Ecclesia Domini ordinatione clerica (89) promoventur, in nullo ab administratione divina avocentur, nec molestiis et negotiis
399 sæcularibus alligentur, sed in honore [15] sportulantium fratrum, tanquam decimas ex fructibus accipientes, ab altari et sacrificiis non recedant, sed die ac nocte cœlestibus rebus et spiritualibus serviant.

II. Quod episcopi antecessores nostri religiose considerantes et salubriter providentes, censuerunt ne quis frater excedens ad tutelam vel curam clericum nominaret, ac si quis hoc fecisset, non offerretur pro eo [16], nec sacrificium pro dormi- B tione (90) ejus celebraretur. Neque enim apud altare Dei meretur nominari in sacerdotum prece qui ab altari sacerdotes et ministros (91) voluit avocare. Et ideo Victor, cum, contra formam nuper in concilio a sacerdotibus datam, Geminium Faustinum presbyterum ausus sit tutorem constituere, non est quod pro dormitione ejus apud vos fiat oblatio, aut deprecatio aliqua nomine ejus in Ecclesia frequentetur, ut sacerdotum [17] decretum religiose et necessarie factum servetur a nobis, simul et cæteris fratribus detur exemplum ne quis sacerdotes et ministros Dei altari ejus et Ecclesiæ vacantes ad sæculares molestias devocet. Observari enim de cætero poterit ne ultra hoc fiat circa per- C sonam clericorum, si quod nunc factum est fuerit vindicatum. Opto vos, fratres charissimi, semper bene valere [18].

EPISTOLA LXVII.

(Erasm., III, 13; Pamel., Rigalt., Baluz., LXVII; Paris., LXVI; Lips., Oxon., LXVIII; Coustant., Epist., Rom. Pont., 4; p. 211.)

AD STEPHANUM, P. M., DE MARCIANO ARELATENSI, QUI NOVATIANO CONSENSIT.

ARGUMENTUM. — *Cum Martianus, Arelatensis episcopus, Novatiani sectam secutus, multos seduxisset, et se communione cæterorum episcoporum per schisma separasset, monet Stephanum, summum Pontificem, ut pro sua auctoritate, absente illo, alium in locum ejus substituat, et tum lapsis tum per illum seductis, acta pœnitentia, pax detur, et ad Ecclesiam reditus concedatur.*]

(Vide tom. I, col. 1023.)

400 EPISTOLA LXVIII.

(Erasm., I, 4; Pamel., Rigalt., Baluz., LXVIII; Paris., LXVII; Oxon., Lips., LXVII; Routh., Rell., Scr., III, p. 77 et 122.)

ARGUMENTUM. — *Cum Basilides et Martialis, episcopi, lapsi essent et libellis idololatriæ contaminati, laudat Cyprianus cum coepiscopis clerum et plebem Hispaniarum, quod in locum eorum Sabinum et Felicem legitima electione substituissent; præsertim cum, juxta Cornelii statutum, episcopi lapsi ad pœnitentiam quidem agendam admitti possent,*

Variæ lectiones.

[15] Honore *NC*. 2. [16] Pro eo sacrificium, nec pro dormitione *Lam. Ebor. Bod.* 2. *NC.* 1, 2. [17] Oblatio aliqua nomine ejus in Ecclesia, ut sacerdotum *Bod.* 1. *Thu.* Aut delegatio aliqua nomine ejus *Corb.* [18] *Desunt seqq. in Lam. Ebor. NC.* 1; *et quidem formula ista valedictoria in mss. plerisque perpetuo abest.*

Steph. Baluzii notæ.

[illegible] editiones, excepta Anglicana, quæ Rigaltianam imitatur, neque vetera exemplaria. Certe supervacanea est et inutilis. Itaque recte Rigaltius illam expunxit. Nos secuti sumus vetera exemplaria et veteres editiones.

(89) *Ordinatione clerica.* [illegible] hanc quoque lectionem [illegible] ob congruentiam cum stylo sancti Cypriani, quamvis eam non reperisset nisi in quinque [illegible] et in editione Manutiana. [illegible] habent *ordinatione* [illegible]. [illegible] et alii octo *ad* [illegible], veteres editiones et octo [illegible] *ordinationem clericorum.* [illegible] auctoritate Cypriani, qui epist. 33, pag. 46, dixit : « Merebatur talis clericæ ordinationis ulteriores gradus. » Item in versione Epistolæ Firmiliani, pag. 148 [illegible] sibi potestatem clericæ ordinationis [illegible]. »

(90) *Pro dormitione.* [illegible] librariorum. [illegible] pro *dormitione* [illegible] *ordinatione.* [illegible] dicendum de voce *deprecatio*, quæ paulo post sequitur, pro qua in [illegible] legitur *delegatio.* [illegible] in Thuano. Quod [illegible] Quippe hæ duæ voces, *aut deprecatio*, in illo desunt, et nihil in earum loco positum est.

— *Dormitione.* Mortis nomen, ut ad epistolam tertiam observat Rigaltius, quantum poterant evitabant Christiani ob spem resurrectionis et vitæ sempiternæ. Itaque pro mortuo dicebant præmissum, et pro morte obitum, excessum, dormitionem, et assumptionem, uti facile esset probare testimoniis Tertulliani, Cypriani, Hieronymi, et aliorum. Vide adnotationes Erasmi in caput IX Lucæ. Assumptionem Petri, assumptionem Pauli et cætero- D rum sæpe reperi in antiquis codicibus qui continent vitas sanctorum. Nota est controversia quæ ævo nostro emersit in ecclesia Parisiensi propter Assumptionem beatissimæ Virginis Mariæ. Non est hujus loci eam retractare. Illud tantum dicam : Joannem Papam XXII putasse illam nondum in cœlum ivisse et illam non intraturam in gaudium Domini sui ante diem judicii. Vide notas nostras ad vitas Paparum Avenionensium, pag. 789.

(91) *Sacerdotes et ministros.* Codex Fuxensis, « Sacerdotes et Dei ministros ab altario ejus et Ecclesia evacuant ad sæculares molestias devocant. »

Ministros. Editiones Erasmi et Morellii addunt *suos levitas.* Ego hanc epistolam inveni in 19 exemplaribus antiquis, et in nullo eorum reperi hoc additamentum. Recte ergo fecerunt Manutius et alii illud abjicientes.

sed a sacerdotali honore prohiberentur, obiter etiam quædam attingens de veteri electionis episcoporum ritu. Sub Stephano autem scriptam esse, contextus indicat.

(Vide tom. I, col. 1057 ubi typographi oscitantia linea columnæ ultima ante initium epistolæ intruditur.)

EPISTOLA LXIX.

(Erasm., IV, 9 ; Pamel., Rigalt., Baluz., LXIX; Paris , LVIII; Oxon., Lips., LXVI.)

AD FLORENTIUM PUPIANUM, DE OBTRECTATORIBUS.

ARGUMENTUM. — *Purgat se apud Florentium Pupianum Cyprianus de variis ab illo objectis criminibus; et animi ejus levitatem arguit, quod tam temere obtrectatoribus crediderit. Ex eo autem quod dicit se jam tum sex annis episcopatu functum, satis constat sub Stephano scriptam.*

I. Cyprianus, qui et Thascius, Florentio, cui et Pupiano (92), fratri salutem. Ego te, frater, credideram tandem jam ad pœnitentiam converti, quod in præteritum tam infanda, tam turpia, tam etiam gentilibus exsecranda aut audisses de nobis temere aut credidisses. Porro autem etiam nunc in litteris tuis animadverto eumdem te adhuc esse qui prius fueras, eadem te de nobis credere et in eo quod credideris perseverare, et, ne forte claritatis et martyrii tui dignitas nostra communicatione maculetur, in mores nostros diligenter inquirere, et post Deum judicem, **401** qui sacerdotes facit, te velle, non dicam de me (quantus enim ego sum [19]) ! sed de Dei et Christi judicio judicare. Hoc est in Deum non credere, hoc est rebellem adversus Christum et adversus Evangelium ejus exsistere, ut cum ille dicat : *Nonne duo passeres asse væneunt ? et neuter eorum cadit in terram sine Patris voluntate* (*Matth.*, x, 29), et probet majestas ejus et veritas sine conscientia et permissu Dei etiam minora (93) non fieri, tu existimes sacerdotes Dei sine conscientia ejus in Ecclesia ordinari ? Nam credere quod indigni et incesti sint qui ordinantur, quid aliud est quam credere [20] quod non a Deo nec per Deum sacerdotes ejus in Ecclesia constituantur?

II. An putas majus esse de me meum quam Dei testimonium, cum Dominus ipse doceat et dicat testimonium non esse verum si quis ipse de se

A testis exsistat, eo quod unusquisque utique sibi faveat [21], nec contra se aliquis infesta et adversa depromat, fides vero sincera (94) sit veritatis [22], si in prædicationibus nostris alius sit prædicator ac testis : *Si testimonium,* inquit, *dixero de me, testimonium meum non est verum. Alius est enim qui testis est de me* (95) (*Joan.*, v, 31, 32). Quod si ipse Dominus, omnia [23] postmodum judicaturus [24], noluit de testimonio suo sibi credi, sed maluit de judicio ac testimonio Dei Patris probari, quanto magis hoc servos ejus observare oportet, qui judicio ac testimonio Dei non probantur tantum, sed etiam gloriantur. Prævaluit autem apud te contra divinam sententiam et contra conscientiam nostram, fidei suæ viribus (96) nixam, inimicorum et malig-
B norum commentum, quasi apud lapsos et profanos et extra Ecclesiam positos, de quorum pectoribus excesserit Spiritus sanctus, esse aliud possit nisi mens prava et fallax lingua et odia venenata et sacrilega mendacia; quibus qui credit, cum illis necesse est inveniatur cum judicii dies venerit.

III. Quod vero dixisti sacerdotes humiles esse debere, **402** quia et Dominus (97) et Apostoli ejus humiles fuerunt, humilitatem meam et fratres omnes et gentiles quoque optimi norunt et diligunt; et tu quoque noveras et diligebas, cum adhuc in Ecclesia esses et mecum communicares. Quis autem nostrum longe est ab humilitate, utrumne ego, qui quotidie fratribus servio, et ve-
C nientes ad Ecclesiam singulos benigne et cum voto et gaudio suscipio ; an tu, qui te episcopum episcopi et judicem judicis [25] ad tempus a Deo dati constituis ? cum Dominus Deus in Deuteronomio dicat : *Et homo quicunque fecerit in superbia ut non exaudiat sacerdotem aut judicem, quicunque fuerit in diebus illis, morietur homo ille, et omnis populus cum audierit timebit, et non agent impie etiam nunc* (*Deut.*, XVII, 12, 13) ; et iterum ad Samuelem loquitur et dicit : *Non te spreverunt, sed me spreverunt* (*III Reg.*, VII, 7). Et adhuc Dominus in Evangelio, cum ei dictum esset, *Sic respondes Pontifici,* custodiens et docens sacerdotalem [26] honorem servari oportere, contra Pontificem nihil dixerit, sed innocentiam suam tantummodo purgans respon-

Variæ lectiones.

[19] Sum *deest* in *Spir. Innom. Erasm.* [20] Contendere. *Lam. Ebor. Bod.*, 2. *NC.* 1, 2. *Ben. Neap.* Concedere *Ver.* [21] Placeat *Ver.* [22] Sincera sit si veritas *Lin.* [23] Cum omnia *Lam. NC.* 1. Qui omnia *Pem. Bod.* 1. [24] Judicaturus sit *Lam. Lin. Bod.*, 1, 2. *Ebor. NC.* 1, 2. [25] Episcopum episcopo, et judicem judici *Bod.* 2. *Lam. Ebor.* [26] Sacerdotibus *Lin. NC.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(92) *Pupiano.* Joannes Tristanus a sancto Amantio in tomo secundo Commentariorum suorum pag. 493 suspicatur legi hic posse *Pupienus,* quia in *Historia Augusta* invenit plures ita nominatos. (Crediderim Pupianum invidisse Cypriano Cæcilii nomen et per contemptum Thascii titulo salutasse, quo inter gentiles noscebatur. OXON.)

(93) *Minora.* Codex Carnotensis, *minima.*

(94) *Fides vero sincera.* Codex Sancti Arnulphi : « Fides vero incerta sit veritatis, nisi alius sit prædicator et testis. »

D (95) *Testis est de me.* Codex Faxensis, *testificat de me.*

(96) *Fidei suæ viribus.* Ita legi in undecim antiquis exemplaribus et in editionibus Manutii et Morellii. Spirensis, Veneta vetus, Erasmica, et alia quinque exemplaria vetera habent *Dei juribus,* haud dubie per errorem librariorum. Nam sæpe in antiquis codicibus manuscriptis vidi scriptum *juribus* pro *viribus,* et e converso.

(97) *Quia et Dominus.* Codex Sancti Arnulphi, « quia et Apostoli humiles fuerunt. »

derit dicens : *Si male locutus sum, exprobra de malo. Si autem bene, quid me cædis* (*Joan.*, XVIII)? item beatus Apostolus, cum ei dictum esset, *Sic insilis in sacerdotem Dei maledicendo* (*Act.*, XXIII, 4, 5), nihil contumeliose locutus sit adversus sacerdotem, quando et potuerit se constanter exerere (98) adversus eos qui Dominum crucifixissent et qui jam Deum et Christum et templum et sacerdotium perdidissent [27]; sed, quamvis in falsis et spoliatis sacerdotibus umbram tamen ipsam inanem sacerdotalis nominis cogitans dixerit : *Nesciebam, fratres, quia pontifex est. Scriptum est enim : Principem populi* [28] (99) *tui non maledices* (*Exod.*, XXII, 23).

IV. Nisi si sacerdos tibi fui ante persecutionem, quandiu mecum communicabas, post persecutionem sacerdos esse desivi. Persecutio enim (1) veniens te ad summam martyrii sublimitatem provexit, me autem (2) **403** proscriptionis onere (3) depressit, cum publice legeretur : « Si quis tenet vel possidet de bonis Cæcilii Cypriani episcopi Christianorum (4); » ut etiam qui non credebant Deo episcopum constituenti, vel diabolo crederent [29] episcopum proscribenti. Nec hæc jacto, sed dolens profero, cum te judicem Dei constituas et Christi, qui dicit ad apostolos, ac per hoc ad omnes præpositos qui apostolis vicaria ordinatione (5) succedunt : *Qui audit vos, me audit; et qui me audit, audit eum qui me misit. Et qui rejicit vos, me rejicit et eum qui me misit* (*Luc.*, XI).

V. Inde enim (6) schismata et hæreses obortæ sunt et oriuntur, dum episcopus, qui unus est et Ecclesiæ præest, superba quorumdam præsumptione contemnitur, et homo dignatione Dei honoratus indignus hominibus (7) judicatur. Quis enim hic est superbiæ tumor, quæ arrogantia animi, quæ mentis inflatio, ad cognitionem suam præpositos et sacerdotes vocare, ac nisi apud te purgati fuerimus et sententia tua absoluti, ecce jam sex annis nec fraternitas (8) habuerit episcopum, nec plebs præpositum, nec grex pastorem, nec Ecclesia gubernatorem, nec Christus antistitem [30], nec Deus sacerdotem. Subveniat Pupianus et sententiam dicat et judicium Dei et Christi in acceptum referat, ne tantus fidelium [31] numerus, qui sub nobis arcessitus est, sine spe salutis et pacis exisse videatur, nec novus credentium populus nullam per nos consecutus esse baptismi et Spiritus sancti gratiam **404** judicetur, ne tot lapsis et pœnitentibus pax data et communicatio (9) nostra examinatione concessa judicii tui auctoritate (10) solvatur. Annue aliquando et dignare pronuntiare de nobis et episcopatum nostrum cognitionis tuæ auctoritate firmare, ut Deus et Christus ejus agere tibi gratias possint quod per te sit antistes et rector altari eorum pariter et plebi restitutus.

VI. Apes habent regem et ducem pecudes (11), et ei fidem servant : latrones mancipi [32] (12) obsequio pleno humilitatis obtemperant. Quanto sim-

Variæ lectiones.

[27] Amisissent *Lin. NC.* 2. [28] Plebis *Bod.* 1, 2. *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, 2. [29] Credebat... crederet *Bod.* 1, 2 *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, 2. [30] Spiritus sanctus antistitem *Lin.* [31] Novus credentium *Bod.* 1, 2. *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, 2. [32] Et fidem servant latrones, mancipi *Oxon.* Mancipia *Lam. Bod.*, 1, 2. *Ebor. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(98) *Exserere.* Idem codex *experiri.*

(99) *Populum.* Retinui hanc lectionem, quia convenit cum pluribus antiquis codicibus; et quia ita legitur in epistola 55, pag. 81, et in Epistola 65, pag. 113. Et tamen *plebis tuæ* scriptum est in duodecim vetustis exemplaribus nostris et in septem Anglicanis, in veteribus editionibus, et etiam in Manutiana et Morelliana.

(1) *Persecutio enim.* Codex Sancti Arnulphi : *Persecutio enim te venientem ad summam.*

(2) *Me autem.* Multum variant in hoc loco libri veteres. In Divionensi quippe, in Metensi Sancti Arnulphi, et in Lamoniano scriptum est : « Me autem proscriptionis honore depressit, cum magis publice legeretur : Si quis de bonis Cæcilii Cypriani episcopi. » Sic etiam fere unus meus vetus. Unus Remigianus sic : « Me autem cum proscriptio Cæcilii Cypriani legeretur : Si quis tenet possidet, honore depressit, cum magis publice legeretur : Si quis tenet de bonis Cæcilii Cypriani episcopi Christianorum, proscribatur, ut etiam, » etc.

(3) *Onere.* Sex libri nostri veteres, duo Anglicani, et Veronensis habent *honore*, ut in locis paulo ante laudatis tria *horrore*. Vide observationes Rigaltii.

(4) *Episcopi Christianorum.* Erasmi editio addit *proscribatur.* Quod ego nusquam inveni quam in Remigiano quem paulo ante laudavi. Sed illic omnia sunt valde confusa et permixta.

(5) *Vicaria ordinatione.* Vide notas nostras ad *Lupum Ferrariensem* pag. 422. 425, 427.

(6) *Inde enim.* Veteres editiones et Morelliana et octo vetera exemplaria habent : « Unde enim schismata et hæreses obortæ sunt et oriuntur nisi dum episcopus. » Nos secuti sumus auctoritatem plurium veterum exemplarium.

(7) *Indignus hominibus.* Hanc lectionem confirmant undecim libri veteres et editiones Manutii et Morellii. At antiquæ et duo libri manuscripti præferunt *ab indignis hominibus.* Sic Paulinus episcopus Treverensis indignus Ecclesia ab episcopis Arianis judicatus est, ut monuimus ad Lupum Ferrariensem, pag. 486.

(8) *Nec fraternitas.* Codex Fuxensis, *nec clerus habuerit episcopum.* Quam lectionem ego lubenter præferrem, si plurium veterum librorum auctoritate niteretur.

(9) *Et communicatio.* Quatuor libri veteres, *et lege communicationis tradita.*

(10) *Cognitionis tuæ auctoritate.* Tres libri veteres, *cognitionis tuæ judicio reformare.* Duo alii, *cognitionis tuæ vigore reformare.* Ita etiam Sorbonicus, nisi quod in eo vox *vigore* excidit librario. In Thuano scriptum est « cognitionis tuæ victore formare. » In Lamoniano « cognitionis tuæ victorem. » Quæ omnia viderentur innuere legendum fortean esse *cognitionis tuæ vigore.*

(11) *Et ducem pecudes.* Quidam libri veteres istic omittunt vocem *pecudes,* et *judicem* scriptum habent pro *ducem.*

(12) *Latrones mancipi.* Id est principi, duci suo

pliciores (13) et meliores vobis sunt brutæ pecudes A et muta animalia, et cruenti licet ac furentes inter gladios atque inter arma prædones? Præpositus illic agnoscitur et timetur quem non sententia divina constituit, sed in quem factio perdita et nocens caterva consensit.

VII. Dixisti sane scrupulum tibi esse tollendum de animo, in quem incidisti. Incidisti, sed tua credulitate irreligiosa; incidisti, sed tua mente et voluntate sacrilega, dum incesta, dum impia, dum nefanda contra fratrem, contra sacerdotem facile audis, libenter credis, aliena mendacia quasi propria et privata defendis; nec recordaris scriptum esse: *Sepi aures tuas spinis, et noli audire linguam nequam* (*Eccli.*, XXVIII, 28). Et iterum: *Malus obaudit linguæ iniquorum, justus autem non intendit* B *labiis mendacibus* (*Prov.*, XVII, 4). Quare in hunc scrupulum non inciderunt martyres sancto Spiritu pleni et ad conspectum **405** Dei et Christi ejus passione jam proximi, qui ad Cyprianum episcopum litteras de carcere direxerunt, sacerdotem Dei agnoscentes et contestantes ei. Quare in hunc scrupulum non inciderunt tot episcopi (14) collegæ mei, qui vel cum de medio recederent [33] proscripti sunt, vel apprehensi in carcerem conjecti et in catenis fuerunt, aut qui, in exsilium relegati, illustri itinere ad Dominum profecti sunt, aut qui quibusdam locis animadversi cœlestes coronas de Domini clarificatione sumpserunt. Quare in hunc scrupulum non inciderunt de plebe ista nostra quæ apud nos est, et nobis de Dei dignatione commissa C est, tot confessores quæstionati (15) et torti et insignium vulnerum et cicatricum memoria gloriosi, tot virgines integræ, tot laudabiles viduæ, Ecclesiæ denique universæ per totum mundum nobiscum unitatis vinculo copulatæ? Nisi si omnes [34] isti communicantes mecum, secundum quod scripsisti, polluto nostro ore polluti sunt et spem vitæ æternæ communicationis nostræ contagione perdiderunt. Pupianus solus integer (16), inviolatus, sanctus, pudicus, qui nobis miscere se noluit, in paradiso atque in regno cœlorum solus habitabit.

VIII. Scripsisti quoque quod Ecclesia nunc propter me portionem sui in disperso habeat, quando omnis Ecclesiæ populus et collectus sit et adunatus et individua concordia sibi junctus, soli illi foris remanserint qui, etsi intus essent, ejiciendi fuerant (17), nec patiatur Dominus, populi sui protector et tutor, triticum de area sua diripi, sed solæ possint paleæ de Ecclesia separari, quando et Apostolus dicat: *Quid enim si exciderunt a fide quidam illorum?* **406** *Numquid infidelitas illorum fidem Dei evacuavit? Absit! Est enim Deus verax, omnis autem homo mendax* (*Rom.*, III, 3, 4). Et Dominus quoque in Evangelio, cum eum loquentem discipuli derelinquerent, conversus ad duodecim dixit: *Numquid et vos vultis ire? Respondit ei Petrus dicens: Domine, ad quem ibimus* [35] *? Verbum vitæ* [36] *æternæ habes: et nos credimus et cognovimus quoniam tu es filius Dei vivi* (*Joan.*, VI, 67). Loquitur illi Petrus, super quem ædificanda (18) fuerat Ecclesia, Ecclesiæ nomine (19) docens et ostendens quia, etsi contumax ac superba obaudire nolentium (20) multitudo discedat, Ecclesia tamen a Christo non re-

Variæ lectiones.

[33] Recesserunt *Bod.* [34] Nisi omne *Lam. Ebor. Lin. Bod.* 2. *NC.* 1. [35] Imus *Rigalt. contra mss. et edd.* [36] Verba vitæ *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

seu præposito, ut dicet paulo post Cyprianus. Lucifer Calaritanus, in Apologia secunda pro sancto Athanasio: « Ex fructibus tuis, Imperator Constanti, non esse Christianus, sed plane manceps latronum esse cognosceris. » Mancipem operarum dixit Suetonius in Vespasiano eum qui ex Umbria in Sabinis ad culturam agrorum quotannis commeare solebat. Prudentius in Carmine de sancto Vincentio martyre custodem carceris vocat mancipem: « Tum ipse manceps carceris et vinculorum janitor. » Cicero lib. I *Officiorum*: « Etiam leges latronum esse dicun- D tur quibus pareant, quas observent. » Item in Oratione pro domo sua: « Postremo ne in prædæ quidem societate mancipem aut prædonem factum reperire potest. » Cælius Calcaguinus lib. I, epist 21, mancipes interpretatur, conductores redemptoresque vectigalium. Vide Jacobi Gothofredi notas ad librum primum Tertulliani, *ad Nationes*, cap. 9.

(13) *Quanto simpliciores.* Quinque libri veteres habent: « Quanto simpliciora et meliora vobis sunt bruta et crudeles ac furentes. » In uno vero in quo eadem lectio reperitur, scriptum est *mula* pro *bruta*. Fuxensis: « Quanto simpliciores et meliores bruta animalia. »

(14) *Tot episcopi.* Revocavi lectionem veterum editionum, quæ confirmatur auctoritate veterum exemplarium. Manutius et Morellius posuerunt *coepiscopi*. Quæ lectio reperitur in septem antiquis codicibus.

(15) *Quæstionati.* Id est quæstioni appliciti. Carnifices vocantur quæstionarii in veteri versione concilii Ephesini et apud Marium Mercatorem. Vide supra, p. 408.

(16) *Solus integer..* Sic Hieronymus in *Epistola ad Pammachium*, alloquens Joannem Hierosolymitanum, ait: « Tu beatissimus Papa et fastidiosus antistes, solus dives, solus sapiens, solus nobilis ac disertus, conservos tuos et redemptos sanguine Domini tui rugata fronte et obliquis oculis despicis. » Contrario sensu Socrates apud Apuleium in libro primo *Metamorphoseon* vocatur integer, sanus, incolumis.

(17) *Ejiciendi forent.* Rufinus, *in Psal.* XXIV, loquens de hujusmodi hominibus, ait: « Non solum enim foris, sed etiam in ipsa intus Ecclesiæ communione non desunt inimici. »

(18) *Ædificanda.* Sic omnino scribendum est. Nondum enim cum hæc dicta a Petro sunt, Christus ei sponsionem fecerat de ædificanda super ipsum Ecclesia. Hanc autem lectionem præferunt plures antiqui codices et veteres editiones. Vide annotationes Erasmi in caput XVI Matthæi.

(19) *Ecclesiæ nomine.* Quia Petrus gerebat totius Ecclesiæ figurata generalitate personam, ut ait Augustinus. Inutiliter se torquent qui argumentum hoc alio transferre conantur.

(20) *Obaudire nolentium.* Ita veteres editiones et quatuor libri veteres. Ita etiam apud Nicolaum de

[illegible], et illi sunt Ecclesia plebs sacerdoti adunata A et pastori suo grex adhærens. Unde scire debes (21) episcopum in Ecclesia (22) esse et Ecclesiam in episcopo, et si quis cum episcopo non sit, in Ecclesia non esse; et frustra sibi blandiri eos qui pacem cum sacerdotibus Dei non habentes obrepunt et latenter apud quosdam communicare se credunt, quando Ecclesia, quæ catholica et una est, scissa non sit neque divisa, sed sit utique connexa et cohærentium sibi invicem sacerdotum glutino copulata.

IX. Quamobrem, frater, si majestatem Dei, qui sacerdotes ordinat, cogitaveris; si Christum [37], qui arbitrio et nutu ac præsentia sua et præpositos ipsos et Ecclesiam cum præpositis gubernat, aliquando respexeris; si de innocentia sacerdotum, non humano B odio, sed divino judicio credideris, si temeritatis et superbiæ atque insolentiæ tuæ agere vel sero pœnitentiam cœperis, si Deo et Christo ejus, quibus servio et quibus puro atque immaculato ore sacrificia 407 et in persecutione pariter et in pace indesinenter offero, plenissime satisfeceris, communicationis tuæ poterimus habere rationem, manente tamen apud nos divinæ censuræ respectu et metu, ut prius Dominum meum consulam an tibi pacem dari et te ad communicationem Ecclesiæ suæ admitti sua ostensione et admonitione permittat.

X. Memini enim quid jam mihi sit ostensum (23), imo quid sit servo [38] obsequenti et timenti de Dominica et divina auctoritate præceptum; qui inter cætera quæ ostendere et revelare dignatus est, et hoc addidit: « Itaque qui Christo non credit [39] sacerdotem facienti, et postea credere incipiet [40] sacerdotem vindicanti. » Quanquam sciam somnia (24) ridicula et visiones ineptas (25) quibusdam videri, sed utique illis qui malunt contra sacerdotes credere quam sacerdoti. Sed nihil mirum, quando de Joseph fratres sui dixerunt: *Ecce somniator ille venit: nunc ergo venite, occidamus illum* (*Gen.*, XXXVII, 19, 20), et somniator postea quod somniaverat consecutus sit, et occisores ac venditores confusi sint; ut qui verbis prius non credidissent, factis postmodum crederent. De iis autem quæ tu egisti vel in persecutione vel in pace stultum est ut velim te judicare, quando tu magis judicem te nostri constitueris. Hæc pro animi mei pura conscientia et pro Domini et Dei mei fiducia rescripsi. Habes tu litteras meas, et ego tuas. In die judicii ante tribunal Christi utrumque recitabitur [41] (26).

Variæ lectiones.

[37] Ordinat Christi *Lau. Lon. Ebor. NC. 1. Bod. Spir. Innom.* [38] Quid servo *Oxon.* [39] Crederet *Impr.* [40] Incipit *Rigalt.* [41] Utræque recitabuntur *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

Cusa lib. III, cap. 14 *de Concordantia Ecclesiæ Catholicæ*. Manutius posuit *volentium*. Quod etiam placuit Morellio, Pamelio, et Rigaltio, qui tamen in *Erratis* annotavit legendum esse *nolentium*. Id vero non animadverterunt Angli, qui alioqui fere semper sequuntur ordinationem Rigaltii. Posuerunt enim in [illegible] *volentium*. [illegible] amplexus est emendationem Rigaltii. Hæc autem est vera lectio. Alia ferri non potest.

(21) *Scire debes.* Apud Juonem parte v, cap. 360, et apud Gratianum, VII, q. 1 citatur ex Epistola Cypriani ad *Pupianum* sive ad *Papinianum*, ut alii scribunt. Correctores Romani emendaverunt et monuerunt exstare in *Epistola ad Florentium Pupianum*. Ex hoc loco Joannes de Turrecremata sumpsit argumentum invehendi in episcopos titulares, qui neque ecclesiam habent neque plebem, de quibus nos nuper nonnulla satis curiosa diximus lib. III, cap. 19 *Historiæ Tutelensis*. De his [illegible] actum est anno 1547, die sabbati quinta Februarii in *Concilio Tridentino* quod ab iis multa damna et incommoda sustineat Ecclesia et nullam vero [illegible] utilitatem recipiat, ut ex codice ms. [illegible] docuit Odoricus Raynaldus an. 1547, § 76. De [illegible] tollendis actum postremo est ad relationem illustrissimi viri Francisci Bosqueti episcopi Lodovensis anno 1656, in conventu Ecclesiæ Gallicanæ. Vide *Acta*, pag. 300, 444.

(22) *Episcopum in Ecclesia.* Certissimum est episcopum in Ecclesia esse et Ecclesiam in episcopo. Ecclesia enim est plebs sacerdoti adhærens. Fuit quidam scriptor non incelebris qui desinente Christi sæculo [illegible] ita explicaret hunc Cypriani locum ac si Cyprianus sensisset summum Pontificem esse supra concilium, cum tamen nulla istic mentio fiat Episcopi Romani neque concilii. Sic sæpe fit ut zelus abripiat homines in opiniones detortas.

C (23) *Quid mihi sit ostensum.* Vetustis illis temporibus revelationes accipiebantur in somno, ut patet ex Tertulliano, Cypriano, Rufino, et aliis. Postea, cum religio Christiana libertate integra fruebatur, Christus, beata Virgo Maria, Petrus apostolus, et cæteri sancti se conspicuos præbuerunt piis et credulis hominibus et cum eis loquebantur facie ad faciem sicut amicus loqui solet ad amicum suum. Harum visionum infinita exstant exempla in historia ecclesiastica. Sanctus Vincentius Ferrarii Sermone in Octava Innocentium: « Multa somnia sunt quæ creduntur divinæ revelationes et sunt illusiones. » Vide supra, pag. 452.

(24) *Somnia.* Ammianus Marcellinus, lib. XV, tradit doctos quosdam doluisse quod apud Atlanteos nati non essent, ubi memorantur somnia non videri. Idem testatur Martianus Capella, lib. VI, in Descriptione interioris Africæ.

(25) *Visiones ineptas.* Ælius Spartianus in Adriano, D cum narrasset historiam de muliere quadam quæ dicebat somnio se monitam ut insinuaret Adriano ne se occideret, addit Marium Maximum commemorare hæc per simulationem facta. Nam ethnici multum tribuebant nocturnis illis visionibus, ut patet ex extrema parte Metamorphoseon Apuleii, ex libro secundo T. Livii, Valerio Maximo, et aliis. Quintilianus, lib. IV, cap. 2: « Somniorum et superstitionum colores ipsa jam facilitate auctoritatem perdiderunt. » Vide etiam Lactantium lib. II, cap. 8 et præfationem Nicolai Gerbelii ad librum *Pastoris*.

(26) *Utrumque recitabitur.* Ita veteres editiones, duodecim libri nostri veteres, et unus Bodleianus. Manutius edidit: *utræque recitabuntur*. Quamvis autem sciam lectionem illam exstare in tribus antiquis exemplaribus et posse esse bonam, non dubito quin ea præferenda sit quam retinui,

408 EPISTOLA LXX (27)

(Erasm., I, 2; Pamel., Rigalt., Baluz., Oxon., Lips., LXX; Paris., LXIX; Routh., Rell. scr., III pag. 84 et 135.)

AD JANUARIUM ET CÆTEROS EPISCOPOS NUMIDAS, DE BAPTIZANDIS HÆRETICIS.

ARGUMENTUM. — *Argumentum hujus et sequentis epistolæ habes tertia post hanc epistola ad Stephanum in hæc verba : « Baptismum non esse quo hæretici utuntur, nec quemquam apud eos qui Christo adversantur per gratiam Christi posse proficere, diligenter nuper expressum est in epistola quæ ad Quintum, collegam nostrum in Mauritania constitutum super ea rescripta est; item in litteris quas collegæ nostri ad episcopos in Numidia præsidentes ante fecerunt, cujus utriusque epistolæ exempla subdidi. » Utriusque etiam fit mentio in epistola ad Jubaianum, et hujus epistola sequenti.*

(Exstat tom. I, col. 1073.)

EPISTOLA LXXI.

(Erasm. *ad Quintinum*, p. 337; Pamel., Rigalt., Baluz., Oxon., Lips., LXXI; Paris., LXX.)

AD QUINTUM, DE HÆRETICIS BAPTIZANDIS.

ARGUMENTUM. — *Respondetur Quinto, in Mauritania episcopo, consulenti de hæreticis baptizandis.*

I. Cyprianus Quinto fratri (28) salutem. Retulit ad me, frater charissime, Lucianus (29) compresbyter noster te desiderasse ut significaremus tibi quid sentiamus de his qui apud hæreticos et schismaticos baptizati videntur. De qua re quid C nuper in concilio (30) plurimi coepiscopi, cum compresbyteris qui aderant, censuerimus 409 ut scires, ejusdem epistolæ exemplum tibi misi. Nescio etenim qua præsumptione ducuntur quidam de collegis (31) nostris, ut nutent eos qui apud hæreti- A eos [42] tincti sunt, quando ad nos venerint, baptizari non oportere, eo quod dicant unum baptisma esse : quod unum scilicet (32) ideo est, qua Ecclesia una est, et esse baptisma extra Ecclesiam non potest. Nam, cum duo baptismata (33) esse non possint, si hæretici vere baptizant, ipsi habent baptisma. Et qui hoc illis patrocinium de auctoritate sua præstat, cedit illis et consentit ut hostis et adversarius (34) Christi habere videatur abluendi et purificandi et sanctificandi hominis potestatem. Nos autem dicimus eos qui inde veniunt non rebaptizari apud nos, sed baptizari. Neque enim accipiunt illic aliquid ubi nihil est; sed veniunt ad nos ut hic accipiant ubi et gratia et veritas omnis est, quia et gratia et veritas una B est. Porro autem quidam de collegis nostris malunt hæreticis honorem dare quam nobis consentire; et dum, unius baptismi asseveratione, baptizare venientes nolunt, sic aut duo baptismata ipsi faciunt, dum et apud hæreticos baptisma esse dicunt, aut certe, quod est gravius, hæreticorum sordidam et profanam tinctionem vero et unico et legitimo Ecclesiæ catholicæ baptismo præponere et præferre contendunt, non considerantes scriptum esse : *Qui baptizatur* (35) *a mortuo, quid proficit lavatio ejus* [42] (*Eccli.*, XXXIV, 30)? Manifestum est autem eos qui non sunt in Ecclesia Christi inter mortuos computari, nec posse ab eo vivificari alterum qui ipse non vivat, quando una sit Ecclesia, quæ vitæ æternæ gratiam consecuta et vivit in æternum et vivificat Dei populum.

II. Et dicunt se in hoc veterem consuetudinem sequi, quando apud veteres hæreseos et schismatum prima adhuc fuerint initia, ut hi illic essent qui de Ecclesia recedebant, et hic baptizati prius

Variæ lectiones.

[42] Et schismaticos *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. [43] Lavatione *Bod.* 1. *Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

(27) Hujus Epistolæ prima editio debetur Erasmo, qui illam edidit anno 1519. Verum quia exstat extra ordinem Epistolarum, et posita est post libros *Testimoniorum*, post Epistolas ad Jubaianum et ad Pompeium, non animadvertens Eckius illam esse extra numerum Epistolarum, cum illius exemplar haberet, ex ea tanquam inedita fragmentum attulit D in libro II, cap. 1, de Primatu Papæ, et quædam ejus verba describit ex libro II Augustini *contra Donatistas*, cap. 1. Emendavi illam collatione facta cum sexdecim codicibus antiquis.

(28) *Quinto fratri*. Episcopum fuisse in Mauritania docebit sequens epistola.

(29) *Lucianus*. Illum ego esse puto qui scripsit epistolas 16 et 21, cujus etiam mentio habetur in epistola 22.

(38) *In concilio*. Vide epistolam 70, *ad Numidas*.

(31) *Quidam de collegis*, ut Florentius cognomento Pupianus, ut patet ex epistola 79, ad eum scripta.

(32) *Quod unum scilicet*. Retinui lectionem quinque veterum librorum, quæ mihi videtur esse optima. Erasmus et alii post eum posuerunt, « quod unum scilicet in Ecclesia Catholica est. Quæ Ecclesia si est una, esse extra Ecclesiam Baptisma non potest. » Quidam libri veteres habent *præter Ecclesiam*.

(33) *Duo baptismata*. Editiones Erasmi et Morelii addunt *aut multa*. Verum ea desunt in quatuordecim libris et veteribus. Habentur tamen in Corbeiensi. Arator lib. II Actuum apostolicorum : « Quid geminum Baptisma cupis simulare profana. » Optatus, lib. I : « Vides ergo, frater Parmeniane, hæreticos a domo veritatis extorres solos habere varia et falsa baptismata, quibus inquinatus non possit abluere, immundus emundare, supplantator erigere. » Ubi nemo non videt legendum esse *supplantatus*.

(34) *Hostis et adversarius*. Sic restituimus hunc locum pro eo quod aliæ editiones habent *hostes et adversarii*, quod ita scriptum vidimus in omnibus antiquis codicibus.

(35) *Qui baptizatur*. Hunc morem explicat sanctus Joannes Chrysostomus in initio homiliæ 4, in primam Pauli Epistolam ad Corinthios. Vide Rigaltii observationes ad librum Tertulliani de *Resurrectione carnis*, Christophorum Justellum in Notis ad *Canonem* 12 *synodi Antiochenæ*, Fridericum Spanhemium et Joannem Harduinum in dissertationibus quas emiserunt *de Baptismo pro mortuis*. Vide etiam præfationem Amboesii *ad Abælardum*, p. 24.

fuerant : **410** quos tunc tamen, ad Ecclesiam revertentes et pœnitentiam agentes, necesse non erat baptizare. Quod nos quoque hodie observamus, ut quos constet hic baptizatos esse et a nobis ad hæreticos transiisse, si postmodum, peccato suo cognito et errore digesto, ad veritatem et matricem redeant, satis sit in pœnitentiam manum imponere ; ut quia ovis jam fuerat [44], hanc enim abalienatam (36) et errabundam in ovile suum pastor recipiat. Si autem qui ab hæreticis venit, baptizatus in Ecclesia prius non fuit, sed alienus in totum et profanus venit, baptizandus est ut ovis fiat, quia una est aqua in Ecclesia sancta quæ oves faciat. Et idcirco, quia nihil potest esse commune mendacio et veritati, tenebris et luci, morti et immortalitati, antichristo et Christo, per omnia debemus Ecclesiæ catholicæ unitatem tenere, nec in aliquo fidei et veritatis hostibus cedere.

III. Non est autem de consuetudine præscribendum, sed ratione vincendum. Nam nec Petrus (37), quem primum Dominus elegit, et super quem ædificavit Ecclesiam suam, cum secum Paulus de circumcisione postmodum disceptaret, vindicavit sibi aliquid insolenter aut arroganter assumpsit, ut diceret se primatum tenere (38) et obtemperari a novellis et posteris sibi potius oportere. Nec despexit Paulum quod Ecclesiæ prius persecutor fuisset, sed consilium veritatis admisit, et rationi legitimæ quam Paulus vindicabat facile consensit A (*Galat.*, II, 14) ; documentum scilicet nobis et concordiæ et patientiæ tribuens, ut non pertinaciter nostra amemus, sed quæ aliquando a fratribus et collegis nostris utiliter et salubriter suggeruntur, si sint vera et legitima, ipsa potius nostra ducamus [45]. Cui rei Paulus quoque prospiciens, et concordiæ et paci fideliter consulens, in epistola sua posuit dicens : *Prophetæ autem duo aut tres loquantur, et cæteri examinent. Si autem alii revelatum fuerit sedenti, ille prior taceat* (I *Cor.*, XIV, 29, 30). **411** Qua in parte docuit et ostendit multa singulis in melius revelari, et debere unumquemque, non pro eo quod semel imbiberat et tenebat pertinaciter congredi, sed, si quid melius et utilius exstiterit, libenter amplecti. Non enim vincimur quando offe- B runtur nobis meliora, sed instruimur, maxime in his quæ ad Ecclesiæ unitatem pertinent et spei ac fidei nostræ veritatem ; ut nos sacerdotes Dei, et Ecclesiæ ejus de ipsius dignatione præpositi sciamus remissam peccatorum non nisi in Ecclesia dari posse, nec posse adversarios Christi quidquam sibi circa ejus gratiam vindicare.

IV. Quod quidem et Agrippinus, bonæ memoriæ vir (39), cum cæteris coepiscopis suis qui illo in tempore in provincia Africa et Numidia Ecclesiam Domini gubernabant, statuit et librato (40) consilii communis examine firmavit. Quorum sententiam et religiosam et legitimam et salutarem, fidei et Ecclesiæ catholicæ congruentem, nos etiam secuti su-

Variæ lectiones.

[44] Ovis fuerat *Oxon.* [45] Ipsa potius amplectamur *Thu.* Ista *Foss.*

Steph. Baluzii notæ.

(36) *Abalienatam.* Tres libri veteres habent *abigeatam*, octo alii *abjectam*, alius *abactam*, unus regius « abjectam et tremebundam in ovile. » Rigaltius magis probat *abigeatam.*

(37) *Nam nec Petrus.* Refert hunc locum sanctus Augustinus in initio libri secundi *de Baptismo* adversus Donatistas.

(38) *Se primatum tenere.* In glossemate libri *de Unitate Ecclesiæ* : « Primatus Petro datur ut una Christi Ecclesia et una Cathedra esse monstretur. » Vide illic observationes Rigaltii.

(39) *Agrippinus bonæ memoriæ vir.* Citat hunc locum sanctus Augustinus lib. II *de Baptismo* contra Donatistas, cap. 9. Sed ego non invenio in hoc loco Cypriani quod Augustinus paulo ante ait Cyprianum dixisse consuetudinem de recipiendis hæreticis absque novo Baptismo quasi *cœpisse corrigi* per Agrippinum, et mox de suo ait eam *per Agrippinum corrumpi cœpisse, non corrigi.* Ita explicanda sunt. Ait Augustinus quæstionem de repetitione Baptismi nondum ætate Cypriani fuisse pertractatam diligenter, sed tamen saluberrima consuetudine tenuisse Ecclesiam, Romanam videlicet, ut planum est ex *Epistola Firmiliani*, in ipsis quoque schismaticis et hæreticis corrigere quod pravum erat, non iterare quod datum esset. Alia erat consuetudo ecclesiæ Africanæ. Et quia Papa Stephanus nihil afferebat ad confirmandam opinionem suam quam consuetudinem, sugillat Cyprianus hanc disputandi methodum, et ait epist. 71, p. 127, et epist. 74, pag. 141, agendum esse ratione, non consuetudine, quam vocat erroris vetustatem. Nam quamvis consuetudo legem imitetur et non minus quam quod scriptum est usurpetur, C tamen non de longa consuetudine præscribendum est, nisi sit rationabilis et per tantum temporis duraverit quod ejus initium non teneatur in hominum memoria. Consuetudinem enim aiunt jurisconsulti esse usum rationabilem competenti tempore firmatum, nullo actu contrario interruptum. Cyprianus contra consuetudini Romanorum, quam aiebat non dimanare de fonte apostolico, ut agnovit etiam Baronius, opponebat consuetudinem veritatis, quam putabat esse in ecclesia Africana. Sane Augustinus ait consuetudinem cedere debere veritati manifestatæ. Et quia illa non erat manifestata ævo Cypriani, ut quæ nondum pertractata fuerat diligenter, propterea illum excusat, et putat illum recepturum fuisse veritatem, si tum ea fuisset manifestata, uti postea fuit in concilio plenario. Cæterum istic adnotandum est diu ante Cyprianum receptam fuisse disciplinam de baptizandis hæreticis ad Ecclesiam venientibus, ut dicemus in notis D ad *Concilium Carthaginense*, adeoque falsum fuisse Nicephorum Callistum cum scripsit Cyprianum primum fuisse qui baptizandos esse censuerit hæreticos. Addam in hoc loco Gregorium Papam VII usum esse auctoritate Cypriani adversus consuetudinem cujus usus contrarius est veritati, quia quælibet consuetudo, quantumvis vetusta, quantumvis vulgata, veritati est postponenda. Exstat ea Gregorii Epistola apud *Gratianum*, dist. 8, cap. *Si consuetudinem.*

(40) *Librato.* Tres libri veteres, *librato consilio communi.* Alii septem et editio Erasmi, *librata consilii communis examinatione.* Qui scribendi modus exstat etiam in initio epistolæ sequentis.

mus. Et quales super hac re litteras fecerimus ut scires, exemplum earum ad notitiam tam tuam quam [46] coepiscoporum nostrorum qui illic sunt, pro communi dilectione, transmisimus. Opto te, frater charissime, semper bene valere.

EPISTOLA LXXII.

(Erasm., II, 1; Pamel., Rgalt., Baluz., Oxon., Lips., LXXII; Paris., LXXI; Coustant., Epist. Rom. Pont., I, 216; Routh., Rell. scr., III, p. 88 et 144.)

AD STEPHANUM PAPAM, DE CONCILIO.

ARGUMENTUM. — *Cyprianus cum collegis in concilio quodam, nuntiat Stephano Romano Pontifici, a sese statutum esse, tum ut ab hæreticis ad Ecclesiam revertentes baptizentur, tum ut alia conditione non recipiantur episcopi aut presbyteri ab iisdem venientes, quam ut communicarent laici.*

(Vide t. I, col. 1083.)

EPISTOLA LXXIII.

(Erasm., ad Jubaian., *de Hæret. bapt.*, p. 322; Pamel., Rigalt., Baluz., Oxon., Lips., LXXIII; Paris., LXXII.)

AD JUBAIANUM, DE HÆRETICIS BAPTIZANDIS.

ARGUMENTUM *hujus epistolæ habes initio synodi Carthagin., supra tom.* I, *in hæc verba : Cyprianus dixit : « Audistis, collegæ dilectissimi, quid mihi Jubaianus coepiscopus noster scripserit, consulens mediocritatem nostram de illicito et profano hæreticorum baptismo, et quid ego ei rescripserim, censens scilicet quod semel atque iterum et sæpe censuimus, hæreticos ad Ecclesiam venientes, Ecclesiæ Baptismo sanctificari et baptizari oportere. » Pertinet itaque etiam hæc ad errorem Cypriani et coepiscoporum.*

(Eam porro, sicut et præcedentem, inter magnæ Rebaptismatis causæ monumenta demandavimus. Vide t. I, col. 1158.)

EPISTOLA LXXIV.

(Erasm. *ad Pompeium* contra epist. Stephani, p. 332: Pamel, Rigalt., Baluz., LXXIV; Paris., LXXIII; Oxon., Lips., LX.)

AD POMPEIUM CONTRA EPISTOLAM STEPHANI DE HÆRETICIS BAPTIZANDIS.

ARGUMENTUM *hujus Epistolæ istud est apud D. Augustin. lib.* V contra Donatist., *cap.* 23: « *Ad Pompeium inquit etiam scribit Cyprianus de hac eadem re, ubi aperte indicat Stephanum, quem Romanæ Ecclesiæ episcopum tunc fuisse didicimus, non solum sibi ad ista non consensisse, verum etiam* **413** *contra scripsisse atque præcepisse. » De qua rursum cap.* 25 : « *Jam illa quæ in Stephanum iratus effudit retractare nolo, quia et opus non est ; eadem quippe ipsa dicuntur quæ jam satis discussa sunt ; et ea præterire melius est, quæ periculum perniciosæ dissensionis habuerunt. Stephanus autem et abstinendos putaverat qui de suscipiendis hæreticis priscam consuetudinem convellere conarentur ; iste autem quæstionis ipsius difficultate permotus, et sanctis charitatis visceribus largissime præditus, in unitate eis manendum qui diversa sentirent. Ita quamvis commotius, sed tamen fraterne indignetur, vicit tamen pax Christi in cordibus eorum, ut in tali discrepatione nullum inter eos malum schismatis oriretur. » Hactenus ille ; quæ prolixius citavimus, eo quod antidoti sint loco, adversus eos qui hinc schisma suum a Romano pontifice confirmare nituntur. — Hanc autem epistolam, ut et præcedentem, inter ejusdem rebaptizantium dissidii instrumenta reperies* tom. I, col. 1173 EDD.

EPISTOLA LXXV.

(Pamel., Rigalt., Baluz., Oxon., Lips., LXXV; Paris., LXXIV; Routh, *Script. Ecclesiasticor. Opusc. præcip.*, 1, p. 221.)

FIRMILIANI, EPISCOPI CÆSAREÆ CAPPADOCIÆ, AD CYPRIANUM, CONTRA EPISTOLAM STEPHANI.

ARGUMENTUM. — *Argumenti prorsus ejusdem est cum præcedenti, sed paulo vehementius et acerbius quam episcopum deceat scripta, ea potissimum, quantum suspicor, de causa, quod ad Firmilianum, Helenum et cæteros illarum partium episcopos Stephanus aliam quoque epistolam scripserat, se illis non communicaturum quandiu in ea sententia de baptizandis hæreticis persisterent : uti ex epistola Dionysii Alexandrini ad Xistum Stephani successorem docet Eusebius, Hist. Eccles., lib.* VII, c. 4. *Atque adeo fortassis consultius foret, nunquam editam fuisse hanc epistolam, ita ut putem consulto illam omisisse Manutium. Verum cum a Morellio evulgata sit, prætermittere nolui : tum quod res quasdam memorandas contineat, tum quod Antidoti loco esse queant verba epistolæ dicti Dionysii ad Stephanum, quam habet dicti lib.* c. 3 *Eusebius, et repetit latius Nicephorus, Hist. Eccles., lib.* VI, *c.* 7, *ex quibus Palinodiam illum (quod aiunt) cecinisse constat : « Scito (inquit), frater, orientales atque etiam ulteriores ecclesias, quæ antea dissidebant, ad unitatem esse reductas, omnesque utique earum antistites unanimes et consentientes, supra modum de pace et concordia quæ præter exspectationem accidit lætari : Demetrianum in primis Antiochenum, Theoctistum Cæsariensem, Mazabenem Eliensem Alexandri defuncti successorem, Marinum Tyrium, Heliodorum Laodicensem qui in locum Thelymedris subrogatus est, Helenum Tarsensem, et ecclesias Ciliciæ omnes,* **414** *Firmilianum, et Cappadociam omnem. Præcipuos enim episcoporum nominavi, ne epistola longior fiat, neve multis verbis sim molestior. Sed et universæ Syriæ et Arabiæ, Mesopotamia ipsa, Pontus, Bithynia : et (ut semel dicam) exsultant, ubique omnes, concordia et fraterna charitate glorificantes Deum. » Hactenus Dionysius. Cui similia videre est apud D. Hieronymum contra Luciferianos, et apud D. Aug., t.* III *contra Cresc. Gramm., c.* 1, 2 *et* 3, *ubi ex ipsa confessione Donatistarum refert, Orientales episcopos rescidisse seu potius correxisse suum judicium, quo eis pla-*

Variæ lectiones.

[46] Tuam tanquam *Bod.* 2.

cuerat, de ista baptismi quæstione Cypriano et Africano concilio consentire oportere. — De hujus cæterarumque Epistolarum quæ ad litem rebaptizantium pertinent, indole, authentia, auctoritate et tenore videsis quæ tomo præcedenti (col. 1201) disputantur. Edd.

EPISTOLA LXXVI.

(Erasm., I, 6 [I-XI], et IV, 7 [XII-XVI]; Pamel., Rigalt., Baluz., LXXVI; Paris., LXXV, Oxon., Lips., LXIX.)

AD MAGNUM DE BAPTIZANDIS NOVATIANIS ET DE IIS QUI IN LECTO GRATIAM CONSEQUUNTUR.

Argumentum. — *Prior epistolæ pars ejusdem est argumenti cum præcedentibus præterquam quod inculcat de Novatianis quod in genere prius de omnibus hæreticis dixerat; obiter etiam insinuans successionem legitimam in Cathedra Petri, notam esse qua cognosci possit Ecclesia. Secunda parte (quam hactenus perperam pro alia Epistola editam titulus satis indicat) æque verum baptisma esse docet, qui per aspersionem in lecto fit, atque qui per immersionem fit in Ecclesia. Vide tom.* I, *col.* 1183.

EPISTOLA LXXVII.

(Erasm., III, 23; Pamel., Rigalt., Baluz., LXXVII; Paris., Oxon., Lips., LXXVI.)

AD NEMESIANUM ET CÆTEROS MARTYRES IN METALLO CONSTITUTOS.

Argumentum. — *Miris præconiis martyres ad metallum damnatos, singulis tormentis singula solatia pulchra antithesi opponens. In exsilio autem scriptam colligere est, ex illis verbis: Nisi me ob confessionem nominis relegatum præfiniti termini arcerent.*

I. Cyprianus Nemesiano, Felici, Lucio, alteri Felici, Litteo, Poliano, Victori, Jaderi Dativo coepiscopis, item compresbyteris et diaconibus, et cæteris fratribus in metallo (41) constitutis martyribus Dei Patris omnipotentis et Jesu Christi Domini et Dei conservatoris nostri æternam salutem. Gloria quidem vestra poscebat, beatissimi ac dilectissimi fratres, ut ad conspectum atque ad complexum vestrum venire ipse deberem, nisi me quoque ob confessionem nominis (42) relegatum præfiniti loci termini coercerent. Sed **415** quomodo possum repræsento me vobis, et ad vos etiamsi corpore et gressu (43) venire non datur, dilectione tamen et spiritu venio, exprimens litteris animum meum, quo in istis virtutibus et laudibus vestris lætus exsulto, participem me computans vobis, etsi non passione corporis, consortio charitatis. An ego possim tacere et vocem meam silentio premere cum de charissimis meis tam multa et gloriosa cognoscam quibus vos divina dignatio honoravit, ut ex vobis pars jam martyrii sui consummatione præcesserit meritorum suorum coronam de Domino receptura, pars adhuc in carcerum claustris sive in metallis et vinculis demoretur [47], exhibens per ipsas suppliciorum moras corroborandis fratribus et armandis majora documenta, ad meritorum titulos [48] ampliores tormentorum tarditate proficiens, habitura tot mercedes (44) in cœlestibus præmiis quot nunc dies numerat (45) in pœnis? Quæ quidem vobis, fortissimi ac beatissimi fratres, pro merito religionis ac fidei vestræ accidisse non miror, ut vos sic Dominus ad gloriarum sublime fastigium clarificationis suæ honore provexerit, qui semper in Ecclesia ejus custodito fidei tenore (46) viguistis, conservantes firmiter Dominica mandata (47) in simplicitate innocentiam, in charitate concordiam, modestiam in humilitate, diligentiam in administratione, vigilantiam in adjuvandis laborantibus, misericordiam in fovendis pauperibus, in defendenda veritate constantiam, in disciplinæ severitate censuram. Ac, ne aliquid ad exemplum bonorum factorum deesset in vobis, etiam in confessione nunc vocis et passione corporis fratrum mentes ad divina martyria provocatis, duces vos exhibendo virtutis (48), ut, dum grex pastores suos sequitur et quod fieri a præpositis cernit imitatur, paribus obsequiorum meritis a Domino coronetur.

416 II. Quod autem, fustibus cæsi prius graviter et afflicti, per ejusmodi pœnas initiastis confessionis vestræ gloriosa primordia (49), exsecranda nobis

Variæ lectiones.

[47] Metallis demoretur *Lam. Ebor. Bod. NC.* 1. [48] Martyrii titulos *Pem. Voss.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(41) *In metallo.* Siguensi in Epistola 30. De Christianis damnatis ad metalla vide Baronii notationes ad diem 16 Februarii.

(42) *Confessionem nominis.* Veteres editiones et tres libri veteres addunt nomen Christi. Manutius expunxit. Recte sane. Non exstat in XIX libris antiquis. Necessarium non esse patet ex multis locis similibus apud Cyprianum. Vide Pamelium.

(43) *Corpore et gressu.* Codex Fuxensis et unus Anglicanus, *corporeo gressu.*

(44) *Habitura tot mercedes.* Sulpitius Severus in *Epistola ad Claudiam sororem:* « Quantam in cœlestibus beatitudinem virginitas sancta possideat, præter Scripturarum testimonia, Ecclesiæ etiam consuetudine edocemur, qua dicimus peculiare illi subsistere meritum cujus est specialis consecratio. » Hæc epistola edita antea fuerat inter opera Hieronymi. Imo in codice 1128 bibliothecæ Colbertinæ inserta est Epistola *ad Eustochium* de Virginitate servanda. In concilio vero Aquisgranensi anni 816 lib. II, cap. 6, dicitur esse sancti Athanasii, itemque in appendice Codicis Regularum editi ab Holstenio.

(45) *Numerat.* Ego præfero eam lectionem pro eo quod antea legebatur *numerantur.* Eam porro restitutionem confirmant quindecim libri veteres; eamque confirmari posse puto etiam auctoritate duorum Anglicanorum, in quibus scriptum est *numerant.* Quo etiam modo legi in quibusdam nostris.

(46) *Custodito fidei tenore.* Ita sex libri veteres. Alii quatuor habent « custoditæ fidei tenore viguistis. » Sic etiam septem Anglicani. Alii tres, « custoditæ fidei vigorem: tenuistis. » Vide Pamelium.

(47) *Dominica mandata.* Duo libri veteres habent *divina,* eodem sensu.

(48) *Exhibendo virtutis.* Codex sancti Arnulphi *virtutibus.*

(49) *Gloriosa primordia.* Antea legebatur *religiosa.* Sic etiam habet codex sancti Arnulphi. Lectio quam ego substitui melius mihi convenire videtur cum stylo et cum sententia sancti martyris. Inveni autem illam in quinque antiquis exemplaribus.

ista res non est. Neque enim ad fustes christianum corpus expavit, cujus est spes omnis in ligno. Sacramentum salutis suæ Christi servus agnovit. Redemptus ligno ad vitam æternam ligno provectus est ad coronam. Quid vero mirum si vasa aurea et argentea in metallum, id est auri et argenti domicilium, dati estis, nisi quod nunc metallorum natura conversa (50) est, locaque quæ aurum et argentum dare ante consueverant, accipere cœperunt. Imposuerunt quoque compedes pedibus vestris, et membra felicia ad Dei templa infamibus vinculis ligaverunt, quasi cum corpore ligetur et spiritus [49], aut aurum vestrum ferri contagione maculetur. Dicatis Deo hominibus (51) et fidem suam religiosa virtute testantibus ornamenta sunt ista, non vincula; nec Christianorum pedes ad infamiam copulant (52), sed clarificant ad coronam. O pedes feliciter vincti, qui non a fabro sed a Domino resolvuntur! o pedes feliciter vincti, qui in itinere salutari ad paradisum diriguntur! o pedes in sæculo ad præsens ligati, ut sint semper apud Dominum liberi! o pedes compedibus et traversariis (53) interim cunctabundi, sed celeriter ad Christum glorioso itinere cursuri [50]! Quantum vult hic vel invida crudelitas vel maligna, nexibus vos suis et vinculis teneat, cito a terris et pœnis istis ad cœlorum regna venietis. Non fovetur in metallis lecto et culcitris corpus, sed refrigerio et solatio Christi fovetur. Humi jacent fessa laboribus viscera; sed pœna non est cum Christo jacere. Squalent sine balneis membra situ et sorde deformia; sed spiritaliter intus abluitur quod foris carnaliter sordidatur. Panis illic exiguus: at *non in solo pane vivit homo, sed in sermone Dei* (*Deut.*, VIII, 3). **417** Vestis algentibus deest; sed qui Christum induit, et vestitus abundanter et cultus est. Semitonsi capitis capillus horrescit (54); sed, cum sit caput viri Christus, qualecunque illud caput deceat necesse est quod ob Domini nomen insigne est. Omnis ista deformitas detestabilis et tetra gentilibus, quali splendore pensabitur? Sæcularis hæc et brevis pœna quam clari et æterni honoris mercede mutabitur, cum, secundum beati Apostoli vocem transformaverit Dominus corpus humilitatis nostræ conformatum corpori claritatis suæ (*Philip.*, III, 21)?

III. Sed nec in illo, fratres dilectissimi, aliqua potest aut religionis aut fidei jactura sentiri quod illic nunc sacerdotibus Dei facultas non datur offerendi et celebrandi sacrificia (55) divina. Celebratis, imo atque offertis sacrificium Deo et pretiosum pariter et gloriosum et plurimum vobis ad retributionem præmiorum cœlestium profuturum, cum Scriptura divina loquatur et dicat: *Sacrificium Deo spiritus contribulatus, cor contritum et humiliatum Deus non despicit* (*Psal.* L, 18). Hoc vos sacrificium Deo offertis, hoc sacrificium sine intermissione die ac nocte celebratis, hostiæ facti Deo, et vosmetipsos sanctas atque immaculatas victimas exhibentes, sicut Apostolus adhortatur et dicit: *Oro ergo vos, fratres, per misericordiam Dei, ut constituatis corpora vestra hostiam vivam, sanctam, placentem Deo* (56), *nec configuremini sæculo huic, sed transformemini in renovatione sensus, ad probandum quæ sit voluntas Dei bona et placens et perfecta* (*Rom.*, XII, 1; *Philipp.*, III, 21).

IV. Hoc est enim quod præcipue Deo placeat hoc est in quo majoribus meritis ad promerendam voluntatem Dei opera nostra proveniant; hoc est quod solum Domino [51] de beneficiis ejus grandibus et salutaribus fidei ac devotionis nostræ obsequia retribuant, prædicante in Psalmis et contestante Spiritu sancto: *Quid retribuam*, inquit, *Domino pro omnibus quæ tribuit mihi? Calicem salutaris accipiam et nomen Domini invocabo. Pretiosa in conspectu Domini* **418** *mors justorum* [52] *ejus* (*Psal.* CXV, 12, 13, 15). Quis non libenter et prompte [53] calicem salutis accipiat? quis non appetat gaudebundus (57) et lætus in quo aliquid et ipse Domino suo retribuat? quis non pretiosam in conspectu

Variæ lectiones.

[49] Ligetur et Christus *Lam. Ebor. Bod.* 2. *NC.* 1. [50] Recursit hanc *Bod.* 2. *NC.* 1. *Ebor.* Curritur *Pem.* [51] Domino de omnibus *Voss.* 2. *Lam. Ebor.* [52] Sanctorum *Lam. Ebor. Bod.* 1. [53] Libenter et prospere *NC.* 2

Steph. Baluzii notæ.

(50) *Metallorum natura conversa.* Ruffinus lib. II, cap. 6, « Per idem tempus Ecclesia, velut persecutionis igne conflante, purior auri metallo refulgebat. »

(51) *Dicatis Deo hominibus.* Hunc locum illustrant ea quæ in simili argumento notavit Cotelerius in Epistolam sancti Ignatii ad Ephesios.

(52) *Pedes copulant.* Seneca cap. 11, de Tranquillitate animi: « Vinctas ad sodalitium manus copulatas intercidit. »

(53) *Traversariis.* Ita editio Morellii et duodecim libri veteres. Alii quinque et editio Manutii habent *transversariis.* Vide glossarium Latinum Cangii.

(54) Infra epist 78, pag. 161: « Semitonsi capitis capillaturam adæquasti. » Adnotat vir doctissimus Joannes Morinus in Exercitatione XV, *de Tonsura clericali,* cap. 1, § 9, tonderi et radi ignominiosum servitutisque insigne fuisse; id quod probat pluribus exemplis. Honorius et Theodosius AA. I. IV Codicis Theodosiani, *de Habitu quo uti oportet intra urbem*, aiunt: « Majores crines, indumenta pellium etiam in servis, inter urbem sacratissimam præcipimus inhiberi. » Vide concilium Epaonense canone 39. Romani enim tonsa barba et capite incedere solebant, ut annotavit Baronius in tomo primo Annalium ecclesiasticorum.

(55) In codice Flori, « sacrificia. Vos divina celebratis. » In codice vero Lamonii, « Sacrificandi officia divina. »

(56) *Placentem Deo.* Codex Veronensis addit, « Rationabile ministerium vestrum. »

(57) *Gaudebundus.* Ita veteres libri et editiones. Alii habent *gaudibundus*, quod idem est. Apuleius, lib. VIII Metamorphoseon, « Soboli novorum maritorum gaudibundus. » In libro de Passione Maximiani et Isaac martyrum Donatistarum, qui editus

Domini mortem fortiter et constanter excipiat, placiturus ejus oculis qui nos in congressione nominis sui constitutos (58) desuper spectans, volentes comprobat, adjuvat dimicantes, vincentes coronat, retributione bonitatis ac pietatis paternæ [54] remunerans in nobis [55] quidquid ipse præstitit, et honorans quod ipse perfecit?

V. Ipsius enim esse quod vincimus et quod ad maximi certaminis palmam, subacto adversario, pervenimus, declarat et docet Dominus in Evangelio suo dicens : *Cum autem vos tradiderint, nolite cogitare quomodo aut quid loquamini ; dabitur enim vobis in illa hora quid loquamini. Non enim vos estis qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis* (*Matth.*, v, 19, 20). Et iterum : *Ponite in cordibus vestris non præmeditari excusare. Ego enim dabo vobis os et sapientiam cui non poterunt resistere adversarii vestri* (*Luc.*, xxi, 14, 15). In quo quidem et credentium magna fiducia est et culpa gravissima perfidorum non credere ei qui se opem suam daturum confitentibus pollicetur, nec rursus eumdem timere qui æternam pœnam negantibus comminatur.

VI. Quæ vos omnia, fortissimi ac fidelissimi milites Christi, insinuastis fratribus nostris, implentes [56] factis quod verbis ante docuistis, futuri maximi in regno cœlorum, pollicente Domino et dicente : *Qui fecerit et sic docuerit, maximus vocabitur in regno cœlorum* (*Matth.*, v, 19). Denique exemplum vestrum secuta, multiplex plebis portio confessa est vobiscum pariter et pariter coronata

A est, connexa vobis vinculo fortissimæ charitatis, et a præpositis suis nec carcere nec metallis separata. Cujus numero nec virgines desunt, quibus ad sexagenarium fructum centenus accessit (*Matth.*, xiii, 8), quasque ad cœlestem coronam **419** gloria gemina (59) provexit. In pueris quoque (60) virtus major ætate annos suos confessionis laude transcendit, ut martyrii vestri beatum gregem et sexus et ætas omnis ornaret.

VII. Qui nunc vobis, dilectissimi fratres, conscientiæ victricis vigor, quæ sublimitas animi, quæ in sensu exsultantia (60*), qui triumphus in pectore, unumquemque vestrum stare ad promissum Dei præmium, de judicio Dei (61) esse securum, ambulare in metallis (62), captivo quidem corpore, sed B corde regnante [57] scire Christum secum esse præsentem, gaudentem tolerantia servorum suorum per vestigia et vias suas ad regna æterna gradientium ? Exspectatis quotidie læti profectionis vestræ salutarem diem, et jam jamque [58] de seculo recessuri, ad martyrum munera et domicilia divina properatis, post has mundi tenebras visuri candidissimam lucem et accepturi majorem passionibus omnibus et conflictationibus claritatem, Apostolo contestante et dicente : *Non sunt condignæ passiones hujus temporis ad superventuram claritatem quæ revelabitur in nobis* (*Rom.*, viii, 18). Plane, quia nunc vobis in precibus efficacior sermo est, et ad impetrandum quod in pressuris petitur facilior oratio est, petite impensius et rogate ut confessio- C nem omnium nostrum dignatio divina consummet,

Variæ lectiones.

[54] Bonitatis paternæ *Lam. Bod.* 2. *Ebor. NC.* 1. [55] In bonis *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. *Ebor.* [56] Complentes *Bod.* 1, 2. *Lam. Ebor. NC.* 1, 2. [57] Corde regnantem scire *Lam. Bod.* 2. *Ebor.* [58] Et etiam *Voss.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

est a doctissimo viro Ludovico Ellies du Pin, legitur : « Hoc illi miraculum gaudebundus cunctis præsentibus demonstravit. » Ex eo fonte orta sunt plurima similia vocabula, ut *nudabundus* in epistola Cypriani *ad Donatum*, *cruciabundus* in epistola 15, *ad Cornelium*, *turchinabundus* et *lurchabundus* apud Quintilianum ; apud Suetonium *ludibundus*, *gratulabundus*, *osculabundus*, apud Senecam *reptabundus*, apud A. Gellium *amorabundus*, *stomachabundus*, et *errabundus*, apud Apuleium *bacchabundus*, *murmurabundus*, *imaginabundus*, *munerabundus*. Abundat autem hic auctor similibus vocabulis, quæ necesse non est commemorare. Apud Q. Curtium *bacchabundus*. Apud Nonium Marcellum, *vitabundus*.

(58) *Constitutos*. Tres libri veteres exegerunt ut adderemus hoc vocabulum. Sed tamen puto non esse necessarium.

(59) *Gemina*. Ita veteres editiones, quatuordecim libri nostri, et septem Anglicani. Alia lectio, quæ habet *geminata*, quam Erasmus invexit, Manutius et Morellius retinuerunt, exstat in quinque codicibus antiquis.

(60) *In pueris quoque*. Infra epist. 81, pag. 164 : « Pueros etiam vobis gloriosa confessione sociavit divina dignatio. » Multa virtutis ac fidei puerorum exempla nobis subministrat antiquitas. Ex multis quæ proferri possent afferam tantum nonnulla illustriora. Apud Eusebium videmus Pontium quindecim annorum puerum martyrio affectum cum Blandina martyre Lugdunensi, et Dioscorum quindecim quoque annorum puerum sub Decio multa passum apud Alexandriam pro nomine Christi. Prudentius in Carmine de sancto Romano martyre Antiocheno, celebrat incredibilem fere constantiam pueri adhuc lactentis. In Actis martyrum Donatistarum editis in libro secundo Miscellaneorum nostrorum p. 70, cap. 15, mentio est Hilariani parvuli fortiter passi pro nomine Christi. Victor Vitensis commemorat D filium cujusdam nobilis Carthaginensis annorum circiter septem post multos cruciatus demersum in gurgite. In Passione vero beatissimorum martyrum qui vi Nonas Julii passi sunt apud Carthaginem sub Hunerico rege Vandalorum nominatur infantulus nomine Maximus cum illis excruciatus et exstinctus. Sufficiunt hæc exempla.

(60*) *Exultantia*. Quinque libri veteres præferunt *exsultatio*.

(61) *De judicio Dei*. Quamvis hanc lectionem non invenerim nisi in tribus libris veteribus, non dubito tamen quin sit melior quam ea quæ habet *de judicii die*. Et tamen illa exstat in pluribus antiquis codicibus. Quod ideo adnoto ut si quis illam præferat, sciat se posse facere cum auctoritate.

(62) *In metallis*. Ita veteres editiones et xxvii libri veteres, Rufinus lib. vii, cap. 7, « in metalla destinatos, » et lib. iv, cap. 23, « per metalla fratribus relegatis. » Manutius posuit *in metallo*.

ut de istis tenebris et laqueis mundi nos quoque vobiscum integros et gloriosos Deus liberet, ut qui charitatis et pacis vinculo copulati contra hæreticorum injurias et pressuras gentilium simul stetimus, pariter in regnis cœlestibus gaudeamus. Opto vos, beatissimi ac dilectissimi fratres, in Domino bene valere et nostri semper et ubique meminisse.

420 EPISTOLA LXXVIII.

(Pamel., Rigalt., Baluz., LXXVIII; Paris., Oxon., Lips., LXXXII.)

NEMESIANI, DATIVI, FELICIS ET VICTORIS RESPONSUM AD CYPRIANUM.

ARGUMENTUM. — *Epistola hæc et duæ sequentes nihil aliud quam responsa continent ad epistolam præcedentem, utpote quæ gratiarum actionem continent, tum pro consolatione litteraria, tum pro subsidio una misso. Ex eo autem quod tres diversæ epistolæ rescriptæ sunt ad unicam Cypriani, colligere est in diversis metalli fodinis constitutos fuisse episcopos qui eas scribunt. Quod confirmat epistola* 80, *ubi certi metalli fit mentio.*

I. Cypriano fratri Nemesianus, Dativus Felix, et Victor in Domino æternam salutem. Semper magnis sensibus pro temporis conditione litteris tuis locutus es, Cypriane dilectissime ; quibus assidue lectis et pravi corriguntur et bonæ fidei homines corroborantur. Dum enim non desinis tractatibus tuis sacramenta nudare, sic nos in fide [59] facis crescere et de sæculo homines ad credulitatem accedere. Nam quæcunque bona in multis libris tuis intulisti, nescius ipsum te nobis designasti ; es enim [60] omnibus hominibus in tractatu major, in sermone facundior, in consilio sapientior, in patientia simplicior, in operibus largior, in abstinentia sanctior in obsequio humilior, et in actu bono innocentior. Scis et ipse, charissime, nostrum optabile votum esse quod te videamus, doctorem et amatorem (63) nostrum, ad coronam magnæ confessionis pervenisse.

421 II. Nam, quasi bonus et verus doctor, quid

A nos discipuli secuti apud præsidem dicere deberemus, prior apud acta proconsulis pronuntiasti, et tuba canens Dei milites, cœlestibus armis instructos, ad congressionis prælium excitasti, et in acie prima pugnans spiritali gladio diabolum interfecisti, agmina quoque fratrum hinc et inde verbis tuis composuisti, ut insidiæ inimico undique tenderentur, et cadaveris (64) ipsius publici hostis nervi concisi calcarentur. Crede nobis, charissime, quoniam non est a centesimo præmio minor tua innocens anima, quæ nec sæculi primos impetus timuit, nec ire in exsilium recusavit, nec relinquere civitatem dubitavit, nec in deserto loco commorari [61] horruit ; et, quoniam multis documentum confessionis dedit, ipsa martyrum prior duxit. Alios

B enim et martyria facienda exemplo suo provocavit ; et nos tantum martyrum de sæculo jam excedentium socia esse cœpit, sed cum et futuris cœlestem amicitiam copulavit.

III. Agunt ergo tibi nobiscum damnati maximas apud Deum gratias, Cypriane dilectissime, quod litteris tuis laborantia pectora recreasti, fustibus vulnerata membra curasti, compedibus pedes ligatos resolvisti, semitonsis capitis [62] capillaturam adæquasti, tenebras carceris illuminasti, montes metalli in planum deduxisti, naribus etiam fragrantes [63] flores imposuisti, et tetrum odorem fumi exclusisti [64]. Fecit autem et prosecutum ministerium tuum et Quirini dilectissimi nostri quod per

C Herennianum (65) hypodiaconum, et Lucianum et Maximum et Amantium acolythos distribuendum misisti [65] quæcunque necessitatibus corporum defuerant expediri. Simus ergo orationibus nostris alterutrum adjutores, et rogemus, sicut mandasti, ut Deum et Christum et Angelos in omnibus actibus nostris habeamus fautores. Optamus te, **422** domine frater, semper bene valere et nostri meminisse. Saluta omnes qui tecum sunt. Omnes nostri qui nobiscum sunt te amant et salutant, et videre desiderant.

Variæ lectiones.

[59] Fidem *Voss.* 2. [60] Etenim omnibus *NC.* 2. [61] Morari *Lin. NC.* 2. [62] Capitibus *Lin.* [63] Flagrantibus *Voss.* 2. [64] Discussisti *Pem. NC.* 2. *Voss.* 2. [65] Mandastis *Pem.*

Steph. Baluzii notæ.

(63) *Et amatorem.* Ista duo vocabula non habentur in editione Manutii, qui primus hanc epistolam edidit. Desunt etiam in codice Moyssiacensi, in Fuxensi, et in Lamoniano. Exstant autem in pluribus aliis antiquis, etiam in Veronensi et in editione Morelliana. Emendabo autem, data occasione, locum valde mendosum in epistola 35 Aviti episcopi Viennensis, qui sic habet : « Nam per majorem domus Tullii, qui amorem tuum Dominum meum Sigismundum a patre tuo, » etc. Multum torsit hic locus virum præstantissimum Jacobum Sirmondum. Neque id hercle injuria. At si Sirmondus vidisset veterem librum Petri Marnæsii senatoris Gratianopolitani, nullum in explicatione hujus loci laborem habuisset. Sic enim scriptum est in libro illo veteri : « Nam per majorem domus tuæ, qui damnatorem domnum meum Sigismundum a patre tuo, » etc. Ubi tamen reponendum est *amatorem* pro *damnatorem*. Similis emendatio fortassis adhibenda est epist. 11 Nicolai Papæ I, in qua legitur : « Ap-

D paret te minus saluti communi quam sorti privatæ intendere. » Nam in veteri codice ms. monasterii sancti Remigii Remensis scriptum est *quam amori privato.*

(64) *Cadaveris.* Duo libri veteres habent « Cadavera ipsius publici hostis et nervi concisi calcarentur. » Sic etiam tres Anglicani. Ita quoque habuisse Veronensem omnium antiquissimum mihi compertum est. His auctoritatibus fultus constitui veram lectionem. Nam præterea certum est non esse plura cadavera in uno hoste.

(65) *Per Herennianum.* Codex Remensis sancti Dionysii. « Per Felicem Herennianum hypodiaconum et Lucianum et Maximum et Augustum et Amandum presbyterum distribuendam, » etc. Sic etiam ferme in duobus Anglicanis. Hunc Herennianum Baronius putat illum esse per quem Cyprianus, cum esset exsul, pecuniarum subsidia misit ad confessores ad metalla damnatos.

EPISTOLA LXXIX (66).

Erasm., IV, 7; Pamel., Rigal, Baluz., LXXIX; Paris, Oxon., Lips., LXVIII.)

AD EUMDEM LUCII ET CÆTERORUM MARTYRUM RESPONSUM.

ARGUMENTI *esse ejusdem cum præcedenti, verba ipsa epistolæ demonstrant, atque adeo non Lucii Romani Pontificis, sed Lucii martyris et episcopi Africani epistola est, multo minus autem Cypriani ad Lucium Papam.*

I. Cypriano fratri et collegæ, Lucius et qui mecum sunt fratres, omnes in Domino salutem. Exsultantibus nobis et lætantibus in Deo quod nos ad congressionem [66] armaverit et in prælio victores sua dignatione fecerit, supervenerunt litteræ tuæ, frater charissime, quas per Herennianum hypodiaconum et Lucianum et Maximum et Amantium acolythos misisti nobis; quibus lectis, recipimus [67] in vinculis laxamentum, in pressura solatium et in necessitate præsidium, et excitati [68] sumus et robustius animati ad si quid amplius fuerit pœnarum. Nam ante passionem a te sumus ad gloriam provocati, qui prior nobis ducatum ad confessionem nominis Christi præbuisti [69]. Nos vero, secuti vestigia confessionis tuæ, parem gratiam (67) tecum speramus. Nam qui prior est in cursu, prior est et ad præmium; et qui prior occupasti de quo cœpisti, inde hoc nobis communicasti, demonstrans scilicet individuam charitatem [70], quia semper nos dilexisti; ut quibus unus fuit spiritus in conjunctione pacis, **423** esset precum tuarum [70*] gratia et una corona confessionis.

II. Accessit autem tibi, frater charissime, ad confessionis coronam retributio operum abundans mensura, quam accipies a Domino in die remunerationis, qui et te nobis litteris tuis repræsentasti, ut pectus illud tuum candidum et beatum, quod semper novimus, manifestares, et secundum latitudinem ejus nobiscum laudes Deo diceres, non quantum nos meremur audire, sed quantum tu potes dicere. Tuis enim vocibus et quæ minus in nobis instructa erant exornasti et confirmasti ad sustentationem earumdem passionum quas patimur (68), securi de præmio cœlesti et de corona martyrii et de regno Dei, ex prophetia quam litteris tuis Spiritu sancto plenus spopondisti. Hoc totum [71] fiet, dilectissime, si nos orationibus tuis in mente habueris, quod te facere confido, sicut et nos utique facimus.

III. Accepimus itaque, frater desiderantissime, id quod a Quirino et a te ipso misisti sacrificium [72] ex omni opere mundo. Sicut et Noe obtulit Deo, et delectatus est Deus in odorem suavitatis, et respexit in sacrificium ejus, ita et in vestrum respiciat et delectetur [73] reddere vobis hujus tam boni operis mercedem. Peto autem ut litteras quas ad Quirinum [74] fecimus transmitti præcipias. Opto te, frater charissime ac desiderantissime, semper bene valere et nostri meminisse. Saluta omnes qui tecum sunt. Vale [75].

EPISTOLA LXXX (69).

(Pamel., Rigalt., Baluz, LXXX; Paris., Oxon., Lips., LXXIX.)

FELICIS, JADERIS, POLIANI ET CÆTERORUM MARTYRUM RESPONSUM AD CYPRIANUM.

ARGUMENTUM. — *Martyres supra dicti subsidium a Cypriano transmissum grati agnoscunt.*

Cypriano charissimo et dilectissimo Felix, Jader, **424** Polianus, una cum presbyteris et omnibus nobiscum commorantibus apud metallum Siguense (70) æternam in Domino salutem. Resalutamus te, fra-

Variæ lectiones.

[66] In congressione *Ar.*, et ad congressionem *Lam. Bod.* 2. [67] Recipimus *Oxon.* [68] Exercitati *Ar. NC.* 1. [69] Tribuisti *Bod.* 2. *NC.* 1. *Ebor.* [70] Inde eamdem *NC.* demonstrationem scilicet individuæ charitatis *Ar. Voss.* 2. *Lin. Bod.* Demonstrasti scilicet individuam *Pem.* [70*] Unitarum *Oxon.* [71] Hoc tamen *Ar.* Tantum *Bod.* 2. [72] Vestrum *add. Lin. NC.* 2. [73] Respiciet et delectabitur. *Ver.* Reddens *Lin. NC.* 2. [74] Cyprianum *Ver.* [75] Præcipias. Vale *Sem. Voss.* 2. *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(66) Difficile est certo definire an hæc epistola Cypriani sit, an vero Lucii, quamvis videatur esse Cypriani potius quam Lucii. In tribus enim antiquis codicibus dicitur scripta a Cypriano ad Lucium et qui cum eo sunt, in aliis vero Lucii ad Cyprianum. Duo autem tribuunt Lucio episcopo Romano. Existimat tamen Pamelius hunc Lucium esse diversum ab eo qui fuit episcopus Romanus. Ea vero Pamelii opinio hinc confirmari posse videtur quod si epistola ista est Cypriani, cum missa sit per eosdem qui attulerant eam quæ scripta est *ad Nemesianum*, missa videtur in Africam ad quemdam Lucium. Certe in epistola 77 Cypriani *ad Martyres in metallo constitutos*, pag. 158, Lucius nominatur inter episcopos Afros ad quos ea scripta est.

(67) *Parem gratiam.* Duo libri veteres habent *parem gloriam.*

(68) *Quas patimur.* Codex Veronensis, octo libri nostri, et duo Anglicani præferunt uti nos edidimus. Antea legebatur *quas patienter ferimus.* Sed eam lectionem ego puto ortam esse ex prurigine corrigendi.

(69) Hujus epistolæ prima editio facta est in officina typographica Manutii. Ea autem editio Victorium Herenniano præponit. Sed nomen Victorii non comparet in illo veterum codicum cum quibus ego contuli opera sancti Cypriani, neque in editionibus quæ postea secutæ sunt, una excepta Rigaltiana et ea quam procuravit Reinhartus.

(70) *Siguense.* Ita libri duo veteres. Alii sex habent *Singuense.* Manutius *Sibuense.* Vir clarissimus Domnus Bernardus a Montefalcone in tomo II novæ suæ collectionis Patrum Græcorum, edidit Cosmæ Indicopleustæ librum *de Christianorum Opinione de mundo*, ubi lib. II, pag. 142, Cosmas loquens de veteri tabula Ptolemæi Evergetæ, commemorat illum in Ægyptum profectum subegisse Agamen et Siguen. Unde fortassis colligi posset confessores fuisse projectos in solitudines Ægypti. At Baronius anno 260 putat intelligendum esse de metallo Sigensi in Mauritania Tingitana. Quod fortasse melius est.

ter charissime, per Herennianum [76] hypodiaconum, A Lucianum et Maximum fratres nostros fortes et incolumes adjuvantibus orationibus tuis; a quibus accepimus oblationis nomine non minimam quantitatem una cum litteris tuis quas scripsisti (71), in quibus dignatus es de verbis cœlestibus nos tanquam filios (72) confortare. Et Deo Patri omnipotenti per Christum ejus gratias egimus et agimus quod sic confortati et corroborati sumus per tuam allocutionem, petentes de animi tui candore ut nos assiduis orationibus tuis in mente habere digneris, ut confessionem vestram et nostram, quam Dominus in nobis conferre dignatus est, suppleat. Saluta omnes qui tecum commorantur. Optamus te, frater charissime, in Deo semper bene valere. Felix scripsi (73). Jader subscripsi. Polianus legi. Dominum meum B Eutychianum [77] saluto.

EPISTOLA LXXXI.

(Erasm., IV, 1; Pamel., Rigalt., Baluz., LXXXI; Paris., LXXX; Oxon., Lips., VI.)

CYPRIANI AD SERGIUM ET ROGATIANUM ET CÆTEROS CONFESSORES IN CARCERE CONSTITUTOS.

ARGUMENTUM. — *Rogatianum et collegas confessores, in carcere constitutos, consolatur, et exemplo Rogatiani senioris et Felicissimi martyrum animos illis addit. In exsilio scriptam epistola ipsa indicat.*

I. Cyprianus Sergio (74) et Rogatiano et cæteris confessoribus in Domino perpetuam salutem. Saluto vos, fratres charissimi ac beatissimi, optans ipse quoque conspectu vestro frui, si me ad vos pervenire loci conditio permitteret. Quid enim mihi opta- C tius et lætius posset accidere quam nunc vobis inhærere, ut **425** complecteremini me (75) manibus illis quæ puræ et innocentes et Dominicam fidem servantes sacrilega obsequia respuerunt? Quid jucundius et sublimius quam osculari nunc ora vestra, quæ gloriosa voce Dominum confessa (76) sunt, conspici etiam præsentem ab oculis vestris, qui, despecto sæculo, conspiciendo Deo digni exstiterunt? Sed, quoniam huic lætitiæ interesse facultas non datur [78], has pro me ad aures et ad oculos vestros vicarias litteras mitto, quibus gratulor pariter et exhortor ut in confessione cœlestis gloriæ fortes et stabiles perseveretis, et ingressi viam Dominicæ dignationis, ad accipiendam coronam spiritali virtute [79] pergatis, habentes Dominum protectorem et ducem qui dixit: *Ecce vobiscum sum omnibus diebus usque ad consummationem mundi* [80] (*Matth.*, XXVIII, 20). O beatum carcerem (77), quem illustravit vestra præsentia! o beatum carcerem, qui homines mittit (78) ad cœlum! o tenebras lucidiores sole ipso et luce hac mundi clariores, ubi modo constituta sunt! Dei templa et sanctificanda divinis confessionibus membra vestra.

II. Nec quidquam versetur in cordibus et mentibus vestris quam divina præcepta et mandata cœlestia, quibus vos ad tolerantiam (79) passionis Spiritus sanctus semper animavit. Nemo mortem cogitet, sed immortalitatem, nec temporariam pœnam, sed gloriam sempiternam, cum scriptum sit: *Pretiosa est in conspectu Domini mors justorum* [81] *ejus* (*Psal.* CXV, 15). Et iterum: *Sacrificium Deo* [82]

Variæ lectiones.

[76] Victorium Herenn. *Impr.* [77] Eutychianum *abest in codd. Lam. Ebor. NC.* 2 [78] Interesse non datur *Lam* [79] Vitæ coronam spiritali virtute *Ebor. Pem. Lam. Bod.* 1, 2, 3. [80] Sæculi *Lam. Ebor. Bod.* 2. [81] Sanctorum *Lam. Bod. Ebor. NC.* [82] Sacrificium Dei *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(71) *Quas scripsisti.* Quinque libri veteres, quinque item Anglicani, et editiones Manutii et Morellii habent *quas misisti*, eodem sensu.

(72) *Tanquam filios.* Tres libri veteres addunt *tuos.*

(73) *Felix scripsi.* Istud additum est ex editione Anglicana. Non inveni enim in aliis editionibus neque in libris nostris. Itaque si vera est lectio, uti eam puto veram, epistolam scripsit hic Felix qui priore loco nominatur inter episcopos a quibus epistola scripta est. Jader, qui secundo loco nominatur, subscripsit; Polianus, qui tertio, legit.

(74) *Sergio.* Ita edidit Pamelius et alii post eum; eamque lectionem exhibent tria vetera exemplaria. Alia habent *Seagrio* vel *Seugeio.* In Remigiano vetere: « Cyprianus Sergio et Rogatiano et Victori et Felicissimo et cæteris confessoribus. » Quod autem nonnulli veteres libri et editiones habent « ad Rogatianum juniorem, » id male positum esse recte censuerunt Angli, qui hanc suam sententiam multis rationibus ostenderunt esse veram. Sergii porro nomen non habetur in codice Vaticano 195, neque in Gratianopolitano, neque demum in Lamoniano. Non exstitisse etiam in veteri codice optimo liquet ex annotatione Nicolai Fabri posita in exemplari editionis Pamelianæ, ubi vir doctissimus monuit in eo codice legi simpliciter *Rogatiano et cæteris confessoribus,* uti etiam habetur in codice sancti Arnulphi.

(75) *Complecteremini me.* Hæc est vera lectio, quam confirmant omnes fere libri veteres et omnes editiones antiquæ. Pamelius tamen, ea auctoritate insuperhabita, mutavit et edidit, ut *complecterer manus illas*, tantum quia lectionem illam invenerat adjectam ad marginem codicis Affligemensis. Eam quam nos revocamus præferunt octodecim libri nostri et decem Anglicani. Pamelio favent duo tantum.

(76) *Dominum confessa.* Codex Burgundicus, *nomen Domini confessa.*

D (77) *O beatum carcerem.* Tertullianus in libro *ad Martyres* loquens de eorum carcere ait: « Si enim recogitemus ipsum magis mundum carcerem esse, exisse vos e carcere quam in carcerem introisse intelligemus. » Et mox addit de carcere: « Habet tenebras, sed lumen estis ipsi. Habet vincula, sed vos Deo soluti estis. » Arator, lib. II *Actuum apostolicorum*:

O felix de clade locus, cui clara refulgent
Lumina pro tenebris.

(78) *Dei mittit.* Duo libri veteres: « Homines dimittit ad cœlum. » Vetus Remigianus: « Homines Dei dimittit ad cœlum. »

(79) *Tolerantiam.* Illustrat hunc locum Holstenius in notis ad Passionem sanctarum Perpetuæ et Felicitatis, ubi auctor ponit sufferentiam pro eo quod Cyprianus dixit tolerantiam. Vox est Africana; quæ reperitur etiam in Actis martyrum Donatistarum in libro II Miscellaneorum nostrorum, pag. 60 et sequentibus. Vide Glossarium Latinum Cangii.

spiritus contribulatus, cor contritum et humiliatum Deus non despicit (*Psal.* L, 19). Et iterum, ubi loquitur Scriptura divina de tormentis quæ martyres Dei consecrant et in ipsa passionis **426** probatione sanctificant : *Et si coram hominibus tormenta passi sunt, spes eorum immortalitate plena est. Et in paucis vexati, in multis bene disponentur, quoniam Deus tentavit illos, et invenit illos dignos se. Tanquam aurum in fornace probavit illos et quasi holocausti hostiam accepit illos, et in tempore erit respectus illorum. Fulgebunt justi, et tanquam scintillæ in arundineto discurrent* (80). *Judicabunt nationes et dominabuntur populis, et regnabit eorum dominus in perpetuum* (*Sap.*, III, 4-8). Quando ergo judicaturos vos et regnaturos cum Christo Domino cogitatis, exsultetis necesse est et futurorum gaudio præsentia supplicia calcetis, scientes ab initio mundi sic institutum ut laboret istic in sæculari conflictatione justitia, quando in origine [83] statim prima Abel justus occiditur, et exinde justi quique et prophetæ et apostoli missi. Quibus omnibus Dominus quoque in se ipso constituit exemplum, docens ad suum regnum non, nisi eos qui se per [84] viam suam secuti sint, pervenire dicens : *Qui amat animam suam in isto sæculo, perdet illam. Et qui odit animam suam in isto sæculo, in vitam æternam conservabit illam* (*Joan.*, XII, 25). Et iterum : *Nolite timere eos qui occidunt corpus, animam vero non possunt occidere : magis autem metuite eum qui potest et animam et corpus occidere in gehennam* (81) (*Matth.*, X, 28). Paulus etiam nos adhortatur ut qui ad Domini promissa venire cupimus, imitari Dominum in omnibus debeamus : *Sumus*, inquit, *filii Dei. Si autem filii, et hæredes, hæredes quidem Dei, cohæredes autem Christi, siquidem compatiamur, ut et commagnificemur* [85] (*Rom.*, VIII, 16). Addidit etiam comparationem præsentis temporis et futuræ claritatis dicens : *Non sunt condignæ passiones hujus temporis ad superventuram* **427** *claritatem quæ revelabitur in nobis* (*Ibid.*, 18). Cujus claritatis (82) gloriam cogitantes, pressuras omnes et persecutiones tolerare nos convenit, quia, etsi sunt multæ pressuræ justorum, ex omnibus tamen liberantur qui in Deum fidunt.

III. Beatas etiam feminas quæ vobiscum sunt in eadem confessionis gloria constitutæ, quæ, Dominicam fidem tenentes et sexu suo fortiores (83), non solum ipsæ ad gloriæ coronam proximæ sunt, sed et cæteris quoque feminis exemplum de sua constantia præbuerunt. Ac, ne quid deesset ad gloriam numeri vestri [86], ut omnis vobiscum et sexus et ætas esset in honore, pueros etiam vobis gloriosa confessione sociavit divina dignatio, repræsentans nobis tale aliquid quale Ananias, Azarias et Misahel illustres pueri aliquando fecerunt ; quibus inclusis in caminum [87] cesserunt ignes et refrigerium (84) flammæ dederunt, præsente cum illis Domino et probante quod in confessores et martyres ejus nihil posset gehennæ ardor operari, sed quod qui in Deum crederent [88], incolumes semper et tuti in omnibus perseverarent. Et consideretis diligentius peto, pro vestra religione, quæ apud pueros fides fuerit, quæ promereri Dominum plenius potuit. Ad omnia enim parati, sicut omnes esse debemus, aiunt regi : *Nabuchodonosor rex, non opus est* **428** *nobis de hoc verbo* (85) *respondere*

Variæ lectiones.

[83] In origine mundi *Bod.* 3. [84] Eos qui semper *Bod. Lam. Ebor. NC.* 1. [85] Ut sic glorificemur *Veron.* Ut et commagnificemur, *Bod.* 1, 2. *Lam. Lin. Ebor.* [86] Numero vestro *Neap.* Muneris vestri *Ver.* [87] In camino *Lam.* [88] In Deum se crederent *Bod.* 1, 2. *Lam. NC.* 1. *Ebor. Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

(80) *Fulgebunt... discurrent.* Hæc desunt in undecim codicibus manuscriptis et in editione Manutii. Deerant etiam in capite 12 Epistolæ ad Fortunatum *de Exhortatione martyrii*. Nos reposuimus.

(81) *In gehennam.* Reliqua istius epistolæ desunt in codice sancti Arnulphi, et in eorum quæ desunt loco substituta est consequenter magna pars Epistolæ *ad Antonianum*, incipiendo ab his verbis pag. 71 : « Exomologesis apud inferos non est, etc. » usque ad finem Epistolæ *ad Antonianum*, et in calce scriptum est : *Ad Antonianum de Cornelio et Novatiano explicit.* Sic etiam in Thuano. Porro Epistolæ *ad Antonianum* prima pars desideratur in utroque codice, et incipit uterque ab his verbis *exomologesis apud inferos non est*, etc.

(82) *Claritatem.* Codex Fuxensis, *gloriæ coronam.*

(83) *Sexu suo fortiores.* Infra, in libro *de Habitu virginum*, pag. 173 : « Fortior femina viris torquentibus invenitur. » Lactantius lib. v, cap. 13 : « Ecce sexus infirmus et fragilis ætas dilacerari et toto corpore urique perpetitur. » Hieronymus in Epistola ad Eustochium de Custodia Virginitatis : « Beata martyr Agnes et ætatem vicit et tyrannum et titulum castitatis martyrio consecravit. » Idem in Epistola de Muliere septies icta : « Mulier sexu infirmior, virtute fortior. » Eusebius, lib. VI, cap. 41, refert historiam sanctæ Apolloniæ Rufinus eam quoque referens, lib. VI, cap. 31, cum dixisset illam sponte prosiliisse in ignem quem persecutores minabantur, addit : « Ita ut perterrerentur etiam ipsi crudelitatis auctores quod promptior inventa est ad mortem femina quam persecutor ad pœnam. » Vide etiam historiam Blandinæ martyris apud eumdem Eusebium. Florus, lib. II, cap. 25, meminit cujusdam feminæ Carthaginensis quæ in excidio urbis Carthaginensis, a culmine se domus in medium misit incendium, eo tempore quo se quadraginta millia virorum dediderunt duce Asdrubale. Ait ergo Florus : « Quanto fortius femina. » Ælius Spartianus de Zenobia uxore Odenati ait : « Quæ multorum sententia fortior marito fuisse perhibetur. » Statius, lib. IX, Thebaidos :

Ipsa nihil metuens, sexusque oblita minoris.

(84) *Refrigerium.* Ita veteres editiones et quatuor libri veteres. Manutius edidit *refrigerii locum.* Quo etiam modo legitur in undecim codicibus et in editione Morellii.

(85) *De hoc verbo.* Codex Pithœanus, *de hoc sermone.* Et tamen Cyprianus epist. 55, *ad Thibaritanos*, in capite XI Epistolæ ad Fortunatum *de Exhortatione martyrii*, et lib. III *Testimoniorum*, cap. 10, semper ponit *de hoc verbo*. Itaque mutandum istic non fuit. Vide annotationes Erasmi ad caput primum Evangelii secundum Joannem.

tibi. Est enim Deus, cui nos servimus, potens eripere A *nos de camino ignis ardentis, et de manibus tuis, rex, liberabit nos. Et si non, notum tibi sit quoniam diis tuis non servimus et imaginem auream quam statuisti non adoramus* (*Dan.*, III, 16-18). Cum se crederent et pro fide sua scirent posse etiam de præsenti supplicio liberari, jactare hoc tamen et vindicare sibi noluerunt dicentes, *Et si non,* ne minor esset confessionis virtus sine testimonio passionis. Addiderunt posse omnia Deum facere, sed tamen non in hoc fidere ut liberari in præsentia vellent, sed illam libertatis et securitatis æternæ gloriam cogitarent.

IV. Quam fidem vos quoque retinentes et die ac nocte meditantes, toto corde ad Deum prompti, contemptu præsentium futura tantummodo cogita- B tis (86), ut ad fructum regni æterni et ad complexum et osculum Domini et conspectum venire possitis, ut sequamini in omnibus Rogatianum presbyterum, gloriosum senem, viam vobis [89] ad gloriam temporis nostri religiosa virtute et divina dignatione facientem, qui cum Felicissimo fratre nostro quieto semper et sobrio excipiens ferocientis populi impetum, primum hospitium vobis in carcere præparavit, et metator quodam modo vester (87), nunc quoque vos antecedit (88). Quod ut **429** consummetur in vobis, assiduis orationibus Dominum deprecamur, ut, initiis ad summa pergentibus, quos confiteri fecit, faciat et coronari. Opto vos, fratres charissimi et beatissimi, in Domino semper bene valere et ad coronam cœlestis gloriæ C pervenire. Victor diaconus (89) et qui mecum sunt vos salutant.

EPISTOLA LXXXII (90).

(Pamel., Rigalt., Baluz., LXXX; Paris., LXXXI; Oxon., Lips , LXXX.)

AD SUCCESSUM, DE NUNTIIS ROMA REVERSIS PERSECUTIONEM NUNTIANTIBUS.

ARGUMENTUM. — *Nuntiat Successo episcopo Cyprianus, persecutione acriori jam decreta per Valerianum imperatorem* (*haud dubie cum Gallieno*), *passum Romæ Xistum pontificem* VIII *Idus Augusti , idque ut collegis cæteris significet petit, quo suum quisque gregem ad martyrium animet. Cum autem paulo post mense Septembri passus sit Cyprianus, non dubium quin sub finem vitæ scripta sit hæc epistola.*

I. Cyprianus Successo (91) fratri salutem. Ut non vobis in continenti scriberem, frater charissime, illa res fecit (92), quod universi clerici (93) sub ictu agonis (94) constituti, recedere istinc omnino non poterant, parati omnes (95) pro animi sui devotione ad divinam et cœlestem gloriam. Sciatis autem eos venisse quos ad Urbem propter hoc miseram, ut quomodocumque de nobis rescriptum fuisset , exploratam sibi veritatem ad nos perferrent. **430** Multa enim varia et incerta opinionibus ventilantur. Quæ autem sunt in vero ita se habent. Rescripsisse Valerianum (96) ad senatum ut episcopi et presbyteri et diacones in continenti animadvertantur, senatores vero et egregii viri et equites Romani [90], dignitate amissa,

Variæ lectiones.

[89] Viam nobis *Oxon.* [90] Et *delevit Lips. editor, suadente Neandro Kg.* 1. *p.* 141, n. 3, *cui adsensit Muenterus primord. Eccl. Afric. p.* 171, *n.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(86) *Cogitatis.* Hunc locnm nos emendavimus ex fide duorum veterum exemplarium.

(87) *Metator vester.* Vocabulum hoc, quod diversas habet significationes, ortum est ex agricolarum arte. Sic enim vocantur qui arbores in seminario vel arbusto disponunt et ordine quodam digerunt, origine ducta a meta, id est agrorum termino seu linea qua incipit mensura ad disponendas arbores. Istic accipitur de eo qui præcedens milites castra locat, hospitia præparat : Vegetius, lib. II, cap. 7 : « Metatores, qui præcedentes locum eligunt castris. » Nonius Marcellus : *Metari, parare.* Unde et *meta-* D *tores.* Præfatio Celsi *in Altercationem* Jasonis et Papisci : « Frequentatur ubique aut manifestat prophetatio cunctorum qui sancto Spiritu præmonente adventus Domini metatores esse soliti sunt. » Victor Vitensis, lib. V, cap. 12 : « Vel superare posset aqua mendax tantæ voluntatis propositum, quod jam homo Dei metantibus lacrymis miserat legatum in cœlum. » Iidem vocantur mensores in titulo Codicis Theodosiani *de Metatis.* Lucianus, in Epistola *ad Celerinum*, pag. 50, vocat Decium metatorem Antichristi. Quem locum male Rigaltius transtulit ad artem agricolarum, tanquam si Lucianus ita scribens respexisset ad lineam sive funiculum metatoris arbores suas disponentis. (Veget., *Instit. rei mil.*, II, 7 : Metatores dicuntur, qui præcedentes locum castris idoneum eligunt. GOLDAST.)

(88) *Antecedit.* Certum est metatores vocatos fuisse antecessores, quia antecedunt milites ut eis hospitia præparent. Itaque castrensi vocabulo usus est sanctus Cyprianus. Vide Vegetium.

(89) *Victor Diaconus.* Hæc addita sunt ex vetusto codice Remigiano.

(90) Hujus Epistolæ, cujus prima editio debetur Manutio, habui decem vetera exemplaria. Pamelius habuit duo. Angli nullum habuerunt.

(91) *Successo*, episcopo ab Abbir Germaniciana, qui interfuit concilio Carthaginensi sub Cypriano. Martyrio vitam finisse docent *Acta passionis* sanctorum Montani, Lucii et aliorum edita a sociis Bollandianis et Theoderico Ruinarto.

(92) *Illa res fecit.* Sic legendum apud Ruricium, lib. II, epist. 14. Apud Cæsarium Arelatensem in Exhortatione ad charitatem : « Illa vel maxime res facit. »

(93) *Clerici.* Per quos mitti consueverant epistolæ ecclesiasticæ, ut alii animadverterunt, et satis notum est vel ex unico Cypriano. Hieronymus in Epitaphio Paulæ : « Misit tibi per clericum suum epistolam. »

(94) *Sub ictu agonis.* Acta sanctorum martyrum quæ mox citavimus : « Negavit esse in passionis ictu dolorem. » Vide quæ dicta sunt supra ad epistolam 26, « In ipso interitu, » pag. 412.

(95) *Parati omnes.* Editio Morelliana et quinque libri veteres : « Parati omnes pro animatione divina et cœlesti corona. »

(96) *Valerianum.* Vide notas nostras ad caput 5 Lactantii *de Mortibus Persecutorum.*

etiam bonis spolientur; et, si ademptis facultatibus Christiani esse perseveraverint, capite quoque mulctentur (97); matronæ vero, ademptis bonis, in exsilium relegentur; Cæsariani autem quicumque vel prius confessi fuerant vel nunc confessi fuerint, confiscentur et vincti in Cæsarianas possessiones descripti [91] mittantur. Subjecit etiam Valerianus imperator orationi suæ exemplum litterarum quas ad præsides provinciarum de nobis fecit: quas litteras quotidie speramus venire, stantes secundum fidei firmitatem ad passionis tolerantiam, et exspectantes de ope et indulgentia Domini vitæ æternæ coronam. Xistum (98) autem in cimiterio animadversum sciatis octavo Iduum (99) Augustarum die, et cum eo diacones quatuor [92] (1). Sed et huic persecutioni quotidie insistunt præfecti in Urbe; ut, si qui sibi oblati fuerint, animadvertantur, et bona eorum fisco vindicentur.

II. Hæc peto per vos et cæteris collegis nostris innotescant, ut ubique hortatu eorum possit fraternitas corroborari et ad agonem spiritalem præparari, ut singuli ex nostris non magis mortem cogitent quam immortalitatem, et, plana fide ac tota virtute Domino dicati, gaudeant magis quam timeant in hac confessione; **431** in qua sciunt Dei et Christi milites non perimi, sed coronari. Opto A te, frater charissime, semper in Domino bene valere.

EPISTOLA LXXXIII.

(Pamel., Rigalt., Baluz., LXXXIII; Paris., LXXXI; Oxon., Lips., LXXXI.)

AD CLERUM ET PLEBEM, DE SUO SECESSU, PAULO ANTE PASSIONEM.

ARGUMENTUM. — *Cum jam, sub finem vitæ, ad hortos suos reverso Cypriano nuntiaretur missos esse qui se Uticam ad supplicium pertraherent, secessit. Ne vero metu mortis id fecisse crederetur, hac epistola causam reddit, ut nempe non alibi quam Carthagine, in conspectu suorum, martyrium subiret.*

I. Cyprianus presbyteris et diaconibus et plebi B universæ salutem. Cum perlatum ad nos fuisset, fratres charissimi, commentarios (2) esse missos qui me Uticam perducerent, et consilio charissimorum persuasum esset ut de hortis nostris (3) interim secederemus, justa interveniente causa, consensi, eo quod congruat episcopum in ea civitate in qua Ecclesiæ Dominicæ præest, illic Dominum confiteri et plebem universam præpositi præsentis confessione clarificari. Quodcumque enim sub illo confessionis momento confessor episcopus loquitur, aspirante Deo, ore omnium loquitur. Cæ-

Variæ lectiones.

[91] Et scripti *Ver.* [92] Quarto *Ver.* Cum eodem quartum *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(97) *Mulctentur.* Tres libri veteres habent *puniantur*, duo *plectantur.*

(98) *Xistum.* Pontius diaconus, in *Vita sancti Cypriani*: « Jam de Xisto bono et pacifico sacerdote ac propterea beatissimo martyre ab Urbe nuntius venerat. » Vide Annales Cyprianicos et dissertationem XI Cyprianicam Dodwelli. Hieronymus in Epistola *ad Ctesiphontem* adversus Pelagianos: « Evagrius Ponticus confudit Xistum Pythagoreum cum Sixto martyre et episcopo Romanæ Ecclesiæ. »

(99) *Octavo Iduum.* Quinque libri veteres præferunt *quinto.* Sed in martyrologiis scriptum est *octavo*, in Gestis pontificalibus *sexto.*

(1) *Diacones quatuor.* Scio istic legi in quibusdam veteribus libris et in posterioribus editionibus *et cum eodem Quartum.* At ego præfero lectionem Manutii et Morellii, et puto veterum librorum lectionem qui habent *Quartum* ortam esse ex prava lectione hujus loci Cyprianici. Error autem ortus est, ut opinor, ex eo quod in quodam libro veteri scriptum erat in compendio *et cum eo d.* IV, quemadmodum ego quoque vidi scriptum IV, in uno veteri libro. Ex quo sequentes librarii fecerunt *et cum eodem Quartum.* Nam sunt aliqui libri veteres qui habent tantum *et cum eodem quatuor*, omissa voce *diacones.* Certum est porro nullam Quarti mentionem alibi reperiri quam apud martyrologos, qui citant epistolam Cypriani. Certum quoque est Felicissimum et Agapitum diaconos decollatos fuisse cum Xisto. Quare puto falsam esse animadversionem Pamelii censentis nullo modo defendi posse lectionem Manutii et Morellii. Sane istic commemorantur quatuor diaconi cum Xisto passi. Et tamen duo tantum cum eo decollati dicuntur in Actis ejus. In Gestis vero pontificalibus, quæ citantur etiam in antiquis Martyrologiis, scriptum est sex cum illo passos esse. Sed ista repugnantia C nullius est momenti. Felicissimus et Agapitus mortem obierunt cum Xisto, reliqui aliquo ex diebus sequentibus.

(2) *Commentarios.* Manutius, cui prima Epistolæ istius editio debetur, et Morellius posuerunt *frumentarios*; quam lectionem præfert etiam codex Remensis sancti Dionysii. Omnes alii et duo laudati a Pamelio habent *commentarios.* Istam lectionem sibi magis probari dixit Pamelius, et tamen edidit *frumentarios.* Commentarii sive commentarienses, quorum multa mentio in Codice Theodosiano, ubi vocantur nequissimi, ii erant, ut ait Julius Firmicus in libro *de Institutione Matheseos*, quibus damnatorum cura committebatur, vel carcerum custodes, quos nos vocamus geolarios, *geôliers.* Sic enim recte explicantur in Actis primi ingressus Joannis d'Orléans, episcopi Aurelianensis, in urbem suam anno 1522: « Episcopatus Aurelianensis carcerum commentarienses sive geolarios. » Iisdem, ut ait idem Firmicus, publicarum catenarum cura D demandabatur; de quibus vide etiam Ludovicum Cælium Rhodiginum lib. IX, cap. 31. Recte ergo Cyprianus ait missos esse commentarios qui eum Uticam perducerent. Iidem lictores vocantur in Epistola Hieronymi de muliere septies icta: « Turbatur tali nuntio urbs propinqua, et tota lictorum caterva glomeratur, e quibus medius, ad quem damnatorum cura pertinebat, erumpens, » etc. De frumentariis vide notas Andreæ Schotti ad Aurelium Victorem; Henricum Valesium ad librum VI, cap. 30, *Hist. Eccles.* Eusebii, et Glossarium Latinum Cangii. Alio sensu Jacobus Billius in scholiis ad Orationem Gregorii Nazianzeni *de Plaga Grandinis*, frumentarios eos vocat qui idcirco frumentum emunt ut fratres suos opprimant.

(3) *De hortis nostris.* Vide quæ de hortis istis dicta sunt ad Epistolam VI, pag. 393.

terum mutilabitur honor ecclesiæ nostræ tam gloriosæ, si ego episcopus alterius ecclesiæ præpositus, accepta apud Uticam super confessione sententia, exinde martyr ad Dominum proficiscar, quandoquidem ego et pro me et pro vobis apud vos confiteri et ibi pati, et exinde ad Dominum proficisci orationibus continuis deprecer et votis omnibus exoptem **432** et debeam. Exspectamus ergo hic, in secessu abdito constituti, adventum proconsulis Carthaginem redeuntis, audituri ab eo quid imperatores super Christianorum laicorum et episcoporum nomine mandaverint, et dicturi quod ad horam Dominus dici voluerit.

II. Vos autem, fratres charissimi, pro disciplina quam de mandatis Dominicis a me semper acce- A pistis, et secundum quod me tractante sæpissime didicistis, quietem et tranquillitatem tenete, nec quisquam vestrum aliquem tumultum fratribus moveat, aut ultro se gentilibus offerat. Apprehensus enim et traditus loqui debet; siquidem in nobis Dominus positus illa hora loquatur, qui nos confiteri magis voluit quam profiteri [93]. Quid autem de cætero nos observare conveniat antequam in me confessione nominis Dei proconsul sententiam ferat (4), instruente Domino in commune (5) disponemus. Incolumes vos, fratres charissimi, Dominus noster in Ecclesia sua permanere faciat et conservare dignetur. Ita fiat (6) per suam misericordiam [94].

Tres epistolæ quæ sequuntur inter epistolas Cypriani reperiuntur in quibusdam libris antiquis (7).

EPISTOLA CORNELII PAPÆ AD CYPRIANUM.

Dilectionis tuæ non delectabilia et contra fidei regulam scripta suscepi, in quibus nauseas recognovi, et venena sermonum adversus catholicam per totum orbem diffusam Ecclesiam horribilibus a te superseri zizaniis non laudavi. Quæ peto velociter tollas ac prædamnes. Quod prius quidem te facere oportebat quam in mundo lethale virus aspersum simplicium et innocentium interficeret mentes. Non ergo dignum est **433** rebaptizare. Ergo eradica et extrica, ut diximus, florulentis sermonibus atque dignis per posteriorem epistolam priora scripta, quæ contra catholicam fidem servare censuerunt genimina viperarum. Non enim decet tantæ urbis antistitem excellentissimumque doctorem ut, dum putas hæresis baptisma prædamnandum, verum baptisma sermonibus maculare audias quæ doles contra Apostolum scilicet repugnare dicentem: *Unus Deus, una fides, unum baptisma.*

AD PLEBEM CARTHAGINIS.

Cyprianus plebi Carthagini consistenti æternam in Domino salutem. Gratias quidem agimus Deo Patri et Domino Jesu Christo, qui vos adunatos atque in conventicula restituit. Propter quam rem memoravimus et scriptum beatissimorum martyrum atque confessorum voluimus ad consilium nostrum B servare. Jubet desuper majestas atque Spiritus sanctus, cujus in nobis gratia testis est salutaris. Nam, cum tractaret de traditoribus, jubet tam in Evangelio quam in Apostolo, tam in Psalmis quam in Prophetis et cæteris Scripturis: *Scrutamini* (*Joan.*, v, 39). Quo scrutato a nobis, inventis [95] ab iis qui Scripturas sanctas tradiderunt non mereri eos congredi consilium nostrum, id est consilium habitare. Nemo est enim qui hoc consilium condreatur [96] non cœlestem spectet. Ac propterea memoravimus ut ii qui taliter Scripturas tractaverunt ad statum plebis et judicium ab ipsis porrectum, nec aliqua actio ab ipsis promi, sed nec etiam ad statum sacrificii neque plebis esse proximi; qui utique, jam dudum derelicta plebe, nudata altaria, prompta sacrificia [97]. C Merito hæc memorantes cum mœstitia atque dolore animi profici teste ad Dominum quod debuimus statuere, quam omnes disceptationes et dissensiones et hæreses et scandala hauserant, ne ulterius provocent se homines seu minus fidei seu Scripturis leves sint et lectores id statuimus atque statuimus [98], atque statuto nostro recedi nolumus, ut si qui tradidit præpositus huic plebi mereantur antistitem administrantem altari ac corpore integro. Iis vero jussimus a quibus et sacrificium offerri jubemus, merito præceptis iis obtemperari debet, nec aliud

Variæ lectiones.

[93] Temere profiteri *Vat.* [94] *Hæc ultima verba rejiciunt Oxon. Lips.* [95] Inventum est *conjicit Baluz.* [96] Congrediatur *forte. Edd.* [97] *Forte* dereliquerunt. *Edd.* [98] Atque statuimus. *Hæc supersunt ac sphalma amanuensis redolent. Edd.*

Steph. Baluzii notæ.

(4) *Proconsul sententiam ferat.* Quinque libri veteres, *proconsulis sententia feriat.*

(5) *In commune.* Quamquam ista lectio sit optima, non displicet tamen ea quam codex 2442 bibliothecæ Colbertinæ et Fuxensis exhibent. Exhibent autem *in communis,* id est cum simul erimus, cum in unum convenerimus. Cum autem frequenter observaverim codices Veronensem et Fuxensem præferre easdem lectiones, hæc mea observatio fulcitur etiam testimonio istius loci. Veronensis enim habebat *comminus.* Quo etiam modo scriptum vidi apud Suetonium *in Vita Cæsaris.* Apollonius apud Rufinum, lib. v *Hist. Eccles.*, cap. 18, « Aut si con- D fidunt, in cominus veniant. »

(6) *Ita fiat.* Istud addidimus ex libro Fuxensi.

(7) Quamvis nolim præstare has tres epistolas esse Cypriani, putavi tamen debere me illas edere in hoc loco, quia referuntur in quibusdam veteribus libris Epistolarum sancti Cypriani. Viri docti illas examinabunt. Prima, quæ est Cornelii Papæ, inventa est, ut ad epist. 70 dictum est, in duobus libris veteribus, secunda in codice Fuxensi bibliothecæ Colbertinæ, tertia in eodem codice Fuxensi et in eo qui servatur Remis in abbatia Sancti Dionysii.

A fiet quam statim evangelica vox sincera cata Joannem loquitur : *Nolo*, inquit, *de manibus vestris sacrificia, quia non venistis ad me cum hostia munda.* Qui utique hostiam mundam non offert, hostia de manibus ejus non ascendit. Nam iterum legimus : *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum* (*Joan.*, I, 1). Qui per Verbum finctionem finxerint dare res inhabitabiles apud illos seu veras scripturas sanctas seu fictas, qui dat vocem et qui dat desideria proxima, qui utique finget tradere supplebit traditionem. Merito negantes volumus interim veniam habere confitentes patres. Nam qui dicit se Scripturas non habere, utique paratus fuit et **434** torqueri, quorum exempla habemus. Tertio negaverunt, et sacramentum non tradiderunt. B Hi autem qui nec interrogati obtulerunt, interim usque ad statum consilii laici communicabunt. Verumtamen in statum consilii quod Scriptura sancta promoverit, secundum sententiam fixam sanctis et amicis Dei suppleri volumus, cum jam testes et proximi aliquid jam dudum statuerant nostri antecessores. Ob quam rem necesse est nos testibus consentire complecti et supplere. Opto vos in Domino semper bene valere. Amen. Deo gratias.

AD TURASIUM PRESBYTERUM.

Cyprianus benedicto et dilectissimo parenti Turasio in Domino æternam salutem. Charitatis tuæ scripta percepi, quibus animum tuum dolore commotum de filiæ dormitione cognovi. C Non aliud principaliter admiratus sum quam christiani pectoris in te jactatam fuisse virtutem, ut animum flecteres ad dolorem. Stupeo murum fidei penetratum vulneribus orbitatis, quem sepire debuerat spes resurrectionis et regni cœlestis. Numquam spes cum dolore concordat, nec fides aliquando sentit quacumque jacturam. Resurgere credimus mortuos, et plangimus : quid faceremus, si mori tantummodo sine resurrectione præciperet Deus ? Voluntas utique ejus sola sufficeret ad solatium, cui nullum præponendum scimus affectum. Quod dederat abstulit qui creaverat. Quid certas plangere quod ad tempus acceperas ? Commodaverat ut haberes quantocumque tempore voluisset, et cum vellet rursus auferret. D Nihil abstulit tuum qui recipere dignatus est proprium. Creditum suum recipere decuerat creditorem, et nihil aliud decet quam creditori suo gratias agere mutuantem. Sic Job legimus quam sequamur devotissimam vocem : *Dominus*, inquit, *dedit, Dominus abstulit. Sicut Domino placuit, ita factum est. Sit nomen Domini benedictum.* (*Job*, I, 21) Parum ergo non erat hæc sola consolatio contra luctum quod nemo lugere debeat cum aliquid reddiderit alienum, quia fas non erat apud alium detineri quod domino suo fuerat necessarium. Additur consolationis alia providentia, quæ jaculis occurrat orbitatis. Gaudere debuimus de sæculo recedentibus, si sæculi contra nos inimicitias sentiremus, et plangimus beneficia Domini, qui nobis quod præstat infirmitati nostræ præstat. Periclitari volebat adhuc qui dolet aliquem dormientem, et inter fluctus vitæ præsentis videre cupiebat miserum laborare. Ad quid Christianam et fidelem animam putas intra carcerem mundi remorari debuisse, cui totus mundus naufragium est ? Tantis et talibus tempestatibus vitæ tot impugnationes diaboli, tot corporis bella, tot clades sæculi, tot calamitates evasit. Et lacrymas fundis, quasi nescias quid in te ipse quotidie patiaris. Propter quod Dominus sic admonet apostolos suos dicens : **435** *Si me diligeretis, gauderetis, quoniam vado ad Patrem* (*Joan.*, XIV, 28). Plane mortuum Lazarum flevit, sed non tuis lacrymis. Resurrectionis promissor dolere non poterat, ne fidem perfidiam faceret quam docebat. Doluit Lazarum non dormientem, sed potius resurgentem, et flebat quem cogebatur, propter salvandos alios et confundendos incredulos, ad sæculum revocare. Hanc vitam dans Dominus ingemiscebat, quam tu doles esse sublatam. Contra lacrymas ejus pugnant lacrymæ tuæ, et amor tuus amori ejus non convenit. Fletus ejus non habet parem. Ille nolebat reddere laboribus quem dilexerat, et tu amare te credis cui laborum volebas adhuc restare tormenta ? Cæterum, si putas eum mortuum Lazarum doluisse, ante non permisisset exire qui repellere poterat mortem, aut certe non fleret qui mortuum resuscitandi postmodum habuerat potestatem. Unde apparet eum sola ea causa fuisse commotum, quod ad hostilem vitam charissimum suum revocare denuo propter credituros aliquos vel confundendos incredulos urgebatur. Denique sic subsecutus est Dominus dicens : *Ergo, Pater, ut credant quia tu me misisti,* ait clara voce : *Lazare, prodi foras* (*Joan.*, XI, 45). Et factum est. Gaudere ergo debes unde ille coactus est flere, ne videaris dormientis felicitatibus invidere. Ab alieno mundo ad proprium transivit, transivit ad Dominum, et de hostili patria ad paternam patriam migravit ad cœlum, dicente Apostolo : *Scimus*, inquit, *quoniam, si terrena domus nostra hujus corporis resolvatur, quod habitationem habemus non manu factam æternam in cœlis* (II *Cor.*, V, 1). Caruit ergo domo, quam nec nosse debuerat ; caruit malis civibus, quorum odia sustinebat, ne adhuc peregrinaretur in terra contraria, sicut Apostolus memorat dicens : *Quamdiu sumus in hoc sæculo, peregrinamur a Domino* (*Ibid.*, 6). Nec nobis ergo debet luctus incumbere, quisquis a peregrinatione redire meruerit ad propriam regionem, maxime cum non inanis et vacuus redire noscatur qui Christianitatis mercatus est lucrum, propter quod venit ad mundi commercium. Negotium explicavit, rediit, et Deo debitum solvit. Comparavit propter quam descenderat emptionem, et ad Dominum regredi properavit, cui offerat mercem, ut comparatæ mercis tam securitatem accipiat quam honorem. Et ego, inquies, nulla promissorum cœlestium dubitatione conturbor, sed sola separatione morientis æstuans desolatus solatio pii

pignoris jactor. Excusatio hæc est sine dubio fragilitatis humanæ, quæ patrocinari non potest diffidentiæ. Si enim desolationem homines ferre non valerent, numquam prorsus a se sua pignora dimisissent. Destitutos se a morientibus conqueruntur, et vivos filios aut propter litteras aut propter honores aut propter negotia peregrinis regionibus credunt, et gaudent tota vita sine affectibus commorari, dummodo capiant quod de suis cupiunt pignoribus adipisci; et ut ad palatia pergant, peregrinantur. Ad studia dignitatis navigant acquirenda, vel causas patrimonii explicandas per labores et pericula proficiscentes impellunt, nec **436** secum vacare quos diligunt patiuntur. Et ut ad palatium cœli, ad studia Christi, ad honorem vitæ perpetuæ, ad patrimonium passionis æternæ cum securitate valeant pervenire, nemo filios suos libenter a se gratulatur abscedere. Propter incerta per incerta filium vel fratrem vel parentem peregrinari unusquisque compellit, et propter certa per certa suorum aliquem proficisci nullus admittit. Ad comparanda peccata gaudent tam parentes a filiis quam filii a parentibus separari provocante diabolo, ad indulgentiam percipiendam nolunt ab invicem Deo vocante discerni ut appareat non pro nostra ratione nos dolere quemcumque videmur amittere, sed indicium magis ostendere diffidentiæ, qui non sustinemus nostrorum profectiones ad Dominum, quorum peregrinationes in sæculo gratulamur. Quia credimus mundi lucris, toleramus divisa nostri corporis membra. Si crederemus Dei promissis, post abscessionem nostrorum nihil aliud quam gratias debuerant resonare nostri pectoris gaudia, Mihi crede, semper in omnibus incredulitas mœret, et sicut non potest nosse fides quod doleat, sic diffidentia sola doloribus tenetur ancilla. Nam si dormientes dicimus, dormientes utique credere debemus, non mortuos, sed requiescentes interim secundum vocem Domini fideliter loquentis: *Omnis*, inquit, *qui credit in me, licet moriatur, vivet* (*Joan.*, XI, 25). Si cui medicus homo promitteret quidquam, sine dubio promissioni ejus negare non poterit omnino lætitiam. Nunc quia Dominus Christus fabricator et resuscitator promittit, non times plangere, ut fideliorem Christo pariter et potentiorem medicum videaris in promissionibus judicare. Sed destitutam, dicis, doleo senectutem, quia debueram meos liberos potius antecedere, ne in laboribus remanerem. Quando de spiritualibus bonis quodcumque tractatur, nihil est omnino de carnalibus ante oculos reponendum. Ego tibi melius profiteor evenisse, quoniam non carnalem, sed spiritualem circa te considero fidelitatem. Tu te dicis de alicujus pignoris obitu in senectute confectum. Ego contra comprobo sublevatam senectutem tuam. Amputavit Dominus sollicitudinem quæ te torquebat de viva filia ne periret. Melius utique nunc mortuam sæculo rediisse ad Dominum vivam quam vivam sæculo dolores forsitan apud Dominum mor-

A tuam. Gaude tibi quod Christianam mereberis sequi, quam secutus in cœlo gaudeas rursus amplecti. Non te deseruit, sed præcessit; et ne doleret excedentem patrem suscipere festinavit. Non amisisti tua nutrimenta. Si luctum horrueris et senex tuum obtulisse pignus Domino deputare poteris, potes secundum votum habere post Abraham, si non potes primum, ut quod ille non trepidavit offerre, tu saltem videaris de sublato gaudere. Ab illo Dominus postulavit, a te tulit. Ille jussioni paruit, tu voluntati consensisti. Ille per illicitam legem naturæ quem Dominus sibi probavit devotum, te saltem per licitam conditionem religionis annotet religiosum, advocet religiosum. Nam sive voluntate nec necessitate compelleris devotionis Domino aliquid **437**
B exhibere, in qua parte te Christianum poteris approbare. Erubescat incredulitas nostra cum gentilibus, si Domino vult esse subjecta. Communis est nobis cum illis exitus mortis, et dolores illorum superamus doloribus nostris. Quid ageremus si peculiariter aliquid exigeretur a nobis quod ad dedecus nostrum pertineret? Gentiles dolores sæpe contemnunt, cum non ad promissa cœlestia sed ad pœnas tartari rapiantur. Et nos plangimus euntes ad cœlum. Consideret Christianus talis quid deinceps mereatur qui nec imitari contendit exempla sanctorum, nec contemptum habere gentilium. Illi luctus desperando despiciunt, et nos sperando despicere conamur. Denique vendere li-
C beros sæpe non dubitant, ut vivos, quod pejus est, spernant. Et nos nec defunctorum obitus sublevant. Et nos sublatos captivitati et libertate donatos volumus servire. Filios suos intrepide mortalibus tradunt, et nos de nostro simul et suos liberos et nostros liberandos dimittere sacrilega mente cunctamur, quasi tutius apud homines judicemus magis quam penes Dominum commendari aliquem filiorum. Pudendum nescio quid Christianus est apud gentiles opprobrii; quibus pejores sine dubio judicantur quos pares habere non dicam meliores fuerat putare criminosum. Christiani nolunt vel gratulatione suos deducere ad bona, gentiles tradere non cunctantur ad mala. Postremo vel cum ipsa felicitate nostrorum morientium cogamur animum flectere,
D et desideriis eorum desideria nostra incipiant repugnare. Lætantur illi qui exeunt venientes ad requiem. Lætemur et nos cum ipsis, saltem computantes nostrorum exeuntium beatitudinem. Si religiosus vel novitius qui evasit, si non potes vel exulta quia placuisse cognoscis participium tui sanguinis Christo, maxime **438** quod vel de occasione debeas tolerare Domini voluntatem, cui non potes contradicere. Et cum sit omnibus communis hic casus, vanus dolor est, qui nec primus videtur esse nec solus. Sed dicis: Nullus me de mea desolatione mentis angor exulcerat, sed pro delictis parvuli morientis humanitatis affectus impulsat. Nec hoc licet commovere animum Christianum, ne contra Christi imperia luctetur. Quid est inter quos-

cumque et qualescumque filios dimisisse, quos A jubeamur a Domino pro causa devotionis odisse. Melius nunc salvat animam suam moriens. Relinquit in pace, ne persecutionem dimittere cum suo interitu non valeret, ipse illi auxiliatur in mundo quorum mater habitat in cœlo, et qui matri subvenit, et filiis pro certo succurrit. Postremo vide si habeat aliquis dolore concidi, ubi sine aliquo remedio potest aliquis fatigari. Sapienter debet dolere qui dolet, ne perdat sine causa quod dolet. Nunc autem contra luctum sumenda sunt arma, ut spes nostra possit habere victoriam. Principaliter quod Dominus voluit suscipere gratulemur. Denique quia hoc omnibus in mundo commune additur, privatum particulare nostrum quod ad requiem revocamur. Sequitur consummatio omnium gaudiorum, quæ in resurrectione invicem nobis Domino reformante reddetur, sicut Apostolus pollicetur : *Nolumus igitur ignorare vos, fratres, de dormientibus, ut non contristemini sicut et cæteri qui spem non habent. Si enim credimus quod Jesus mortuus est et resurrexit, sic et eos qui dormierunt in Jesu adducet cum eo* (I *Thess.*, IV, 12). Hæc tibi, benedicte, pro charitate mutua transmisi. Cæterum scio te bene valere, alios consolari. Tunc te orbitas non inveniet penetrabilem, si alios contra illam non cessabis armare. Opto te, frater charissime, semper bene valere et nostri meminisse.

S. THASCII CÆCILII CYPRIANI

EPISCOPI CARTHAGINENSIS ET MARTYRIS

OPERUM PARS II. --- OPUSCULA.

439-440 LIBER DE HABITU VIRGINUM (1).

ARGUMENTUM. — *Pontius in vita D. Cypriani paucis hujus libri argumentum complecitur* : « *Quis, inquit, virgines ad congruentem pudicitiæ disciplinam et habitum sanctimonia dignum, velut frenis quibusdam lectionis Dominicæ coerceret?* » *Primum, ut paulo fusius argumentum explicem, disciplinæ encomium celebrat, et ejus utilitatem Scripturis comprobat, deinde, gloriam, decus et merita virginitatis, et earum quæ virginitatem suam Christo voverant et dicaverant prosecutus, continentiam non in sola carnis integritate, sed et in cultus et ornatus honore docet consistere : neque vero divitias superfluam cultus curam excusare, apud eas quæ jam sæculo renuntiaverant ; quin potius, cum moderandum justo fine cultum præscribat nuptis feminis Apostoli, multo id magis observare virginem oportere ; etsi itaque locupletes sint, cogitare debere utendum quidem divitiis, sed ad bonas artes, ad illa quæ præcepit Deus, expendendas nempe in paupere. Post hæc, ornamentorum ac vestium insignia prostitutis potius feminis convenire quam virginibus, docet ex Apoc., ex Isaiæ quoque* III *cap., quam Deum offendant tam varia, tam sumptuosa muliebria ornamenta deducit. Atque adeo, a superfluo ornatu ad fucorum diversa genera transitum faciens, non virginibus dumtaxat, sed et nuptis illa prorsus interdicit, utpote quæ impune laturæ non sint, quod facturam Dei reformare, transfigurare et adulterare nitantur. Porro etiam illa virginibus interdicit quæ negligentia in usum venerant, tum nuptiis ne intersint, tum ut promiscuas balneas non adeant. Brevi denique epilogo, quid boni contineat continentiæ virtus, quove malo careat, tribus, quod aiunt, verbis prosecutus, librum hoc epiphonemate concludit* : « *Durate fortiter, spiritualiter pergite, pervenite feliciter ; tantum mementote tunc nostri cum incipiet in vobis virginitas honorari.* » PAMELIUS.

I. Disciplina custos spei (2), retinaculum fidei, B dux 441 itineris salutaris, fomes ac nutrimentum bonæ indolis, magistra virtutis, facit in Christo manere semper ac jugiter Deo vivere et ad pro-

Steph. Baluzii notæ.

(1) Antea legebatur *De disciplina et habitu Virginum*. Coactus sum mutare propter auctoritatem veterum exemplarium, in primis vero Seguieriani, omnium antiquissimi, et quia eo modo librum istum citat sanctus Augustinus, lib. IV *de Doctrina Christiana*, cap. 21. De illo ita scribit Hieronymus in Epistola *ad Eustochium* de Custodia Virginitatis : « Legas Tertullianum ad amicum philosophum et de Virginitate alios libellos et beati Cypriani volumen egregium. » Idem in Epistola *ad Demetriadem* de Virginitate servanda : « Certe et beatus Cyprianus egregium de Virginitate volumen edidit. » Quæ etiam reperiuntur in epistola 79 Hildeberti. Hanc nostram mutationem in titulo istius libri confirmari posse puto auctoritate Cassiani, qui libros quos edidit de Institutione Monachorum vocavit *de Habitu Monachorum*. Sic enim legitur in codice Corbeiensi ; *Incipit liber primus de Habitu Monachorum*. Et in fine : *De Habitu Monachorum liber primus explicit*. Sic etiam in codice 782 bibliothecæ Colbertinæ. Imo in editione Antuerpiensi Christophori Plantini legitur in initio : *Liber primus de Habitu Monachi*. Exstat insignis liber sancti Joannis Chrysostomi *de Virginitate*.

(2) *Disciplina custos spei*. T. Livius, lib. XXXIV : « Disciplina custos infirmitatis. » Cyprianus in Epi-

missa [1] cœlestia et ad divina præmia pervenire. Hanc et sectari salubre est, et aversari (3) ac negligere lethale. In Psalmis loquitur Spiritus sanctus [2]: *Continete disciplinam, ne forte irascatur Dominus, et pereatis a* [3] *via recta* (4) *cum exarserit cito* [4-5] *ira ejus super vos* (*Psal.* II, 12). Et iterum: *Peccatori autem dixit Deus: Ad quid* [6] *exponis* (5) *justificationes meas, et assumis testamentum meum per os tuum? Tu autem odisti disciplinam et abjecisti sermones meos retro* [7] (*Psal.* XLIX, 16, 17). Et denuo legimus: *Disciplinam qui abjicit, infelix est* (*Sap.*, III, 11). Et de Salomone mandata Sapientiæ monentis accepimus: *Fili, ne neglexeris disciplinam Domini, nec defeceris ab eo correptus; quem enim diligit Deus corripit* [8] (*Prov.*, III, 11, 12). Si autem Deus quem diligit corripit et ad hoc corripit ut emendet, fratres quoque, et maxime sacerdotes, non oderunt sed diligunt eos quos corripiunt ut emendent, quando et Deus per Hieremiam ante prædixerit et tempora nostra significaverit dicens: *Et dabo vobis pastores secundum cor meum, et pascent vos pascentes cum disciplina* (*Jerem.*, III, 15).

II. Quod si in Scripturis sanctis (6) frequenter et ubique disciplina præcipitur, et fundamentum religionis ac fidei de observatione ac timore proficiscitur, **442** quid cupidius appetere, quid magis

A velle ac tenere nos convenit, quam ut, radicibus fortius fixis, et domiciliis nostris super petram robusta mole solidatis, inconcussi ad procellas et turbines sæculi stemus, ut ad Dei munera (7) per divina præcepta veniamus, considerantes pariter ac scientes quod templa Dei sint membra nostra, ab omni fæce contagionis antiquæ lavacri vitalis [9] sanctificatione purgata, nec violari ea aut pollui fas sit, quando qui violat et ipse violetur. Eorum nos templorum cultores et antistites sumus. Serviamus illi cujus esse jam cœpimus. Paulus in Epistolis suis dicit [10] quibus non (8) ad curricula vivendi per divina magisteria formavit: *Non estis vestri. Empti enim estis pretio magno* [11]. *Clarificate* [12] (9) *et portate Deum in corpore vestro* (I *Cor.*,

B VI, 19, 20). Clarificemus et portemus Deum puro et mundo corpore (10) et observatione meliore; et qui per sanguinem Christi redempti [13] sumus, per omnia servitutis obsequia Redemptoris imperio pareamus, demusque operam (11) ne quid immundum et profanum templo Dei inferatur; ne offensus sedem quam inhabitat, derelinquat. Sospitantis [14] Domini verba sunt et docentis, curantis pariter et monentis: *Ecce, inquit, sanus factus es, jam noli peccare, ne quid tibi deterius fiat* (*Joan.*, V, 14). Dat vivendi tenorem (12), dat innocentiæ legem, postquam

Variæ lectiones.

[1] Semper et ad promissa *Ar. NC.* 1. *Bod.* 2. *Ebor. Lam. Var.* 3. *MR.* 2. [2] Sanctus dicens *Ver.* [3] De via *Bod.* 1. Via justa *Lam. Ebor. NC.* 2. *Corb. Thu.* [4-5] In Brevi *Vat.* 2. [6] Ut quid *Vet. Innom. Voss.* 1. *Bod.* 1. *Thu. Foss.* [7] Retrorsum *Pem. Bod.* 4. Post se *NC.* 2. [8] Sic corripit *Foss.* [9] Salutaris *Ar. NC.* 1. *Ebor. Lam. MR. sic ad Donatum.* [10] Ponit et dicit *Foss.* Quibus nos successibus *Voss.* 3. [11] Empti estis magno *Bod.* 2, 4. *NC.* 1. 1. *Voss.* 1, 2. *Pem. Lamb. Ebor. Ver. MR.* [12] Glorificate *Oxon.* [13] Christi Domini redempti *Thu. Foss.* [14] Hospitantis *Bod.* 4. Suscitantis *Voss.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

stola *ad Donatum,* pag. 2: « Timor innocentiæ custos. » Cicero in Oratione in L. Calpurnium Pisonem: « Vetus illa magistra pudoris et modestiæ severitas censoria. » Apuleius, lib. IX *Metamorphoseon*: « Inimica fidei, hostis pudicitiæ. » Pulchra pudicitiæ commendatio exstat apud Ludovicum Cœlium Rhodiginum, lib. VII, cap. 27.

(3) *Aversari.* Codex sancti Arnulphi et Beccensis itemque editio Morellii habent *adversari.* Ita etiam Thuanus et Fossatensis, ut recte adnotatum est in editione Anglicana.

(4) *A via recta.* In codice sancti Arnulphi scriptum est *justa* et supra lineam *vel recta.*

(5) *Ad quid exponis.* Idem codex et Beccensis *Ut quid.* Ita etiam editio Morelliana.

(6) *Scripturis sanctis.* In editione Erasmi et in iis quæ postea secutæ sunt additur consequenter *tam veteribus quam novis,* quam additionem Rigaltius ait esse superfluam. Sane non exstat in antiquis editionibus; idque verum esse adnotat Pamelius, sed tamen monet codices manuscriptos eam habere. Ego vero testari possum me illam in tanto numero veterum exemplarium cum quibus opera sancti Cypriani contuli non reperisse nisi in uno recentiore sancti Victoris Parisiensis. Certe non exstat in Seguieriano neque in epistola Pelagii II *ad episcopos Istriæ*, ubi hoc fragmentum refertur. Editio profecto quæ dicitur Gravii illam habet, sed minutiore charactere, et in margine notatur ea verba alibi non haberi, id est alibi quam in editione Erasmi, quæ emersit ante illam quæ dicitur Gravii. Lombertus, qui Gallice vertat opera sancti mar-

C tyris, illam omisit in sua versione. Angli etiam expunxerunt.

(7) *Dei munera.* Ante scriptum erat *Christi munera.* Quæ sane lectio bona est. Verum quoniam editio Morelliana et omnes libri veteres quos ego vidi, duobus dumtaxat exceptis, legunt *Dei munera,* arbitratus sum cedendum esse auctoritati tot veterum exemplarium, præsertim cum infra in libro *Adversus Demetrianum*, pag. 223, ita etiam scriptum sit. Et licet in libro *de Unitate Ecclesiæ,* pag. 195, legatur *Christi præmia,* non inde colligi potest in isto loco retinendam esse vocem *Christi,* quamvis ea quoque lectio bona sit.

(8) *Quibus nos.* In tribus antiquis codicibus legitur *quibus nos successimus.* Sed verbum *successimus,* quod certe non est hujus loci, deest in omnibus aliis.

(9) *Clarificate.* Ita septemdecim libri veteres, et mox *clarificemus.* Non monuissem me ita scripsisse, nisi alia lectio, quæ habet *glorificate et glorificemus,*

D prævaluisset in omnibus editionibus, excepta Morelliana. Prætuli porro istam propter auctoritatem veterum exemplarium, et quia ita loqui amat sanctus Cyprianus.

(10) *Mundo corpore.* In libro Flori scriptum erat *mundo pectore.*

(11) *Demusque operam.* Hæc desunt in codice sancti Arnulphi.

(12) *Tenorem.* Ita emendavimus ex fide codicis Burgundici pro eo quod veteres editiones haberent *morem,* tredecim libri nostri et quinque Anglicani *timorem.* Quo præjudicio freti Angli *timorem* posue-

contulit sanitatem; nec habenis liberis et solutis A vagari **443** postmodum patitur, sed ipsis potius quibus sanatus fuerat mancipato gravius comminatur, quod sit scilicet minor culpa deliquisse ante cum necdum nosses disciplinam Dei, nulla sit venia [15] ultra delinquere postquam Deum nosse cœpisti. Et quidem hoc tam viri quam mulieres, tam pueri quam puellæ, sexus omnis atque omnis ætas observet, et curet, pro religione et fide quam Deo debet, ne quod sanctum et purum de Domini dignatione percipitur, minus sollicito (13) timore teneatur (14).

III. Nunc nobis ad virgines (15) sermo est; quarum quo sublimior gloria est, major et cura est. Flos est ille [16] ecclesiastici germinis, decus atque ornamentum gratiæ spiritalis, læta indoles, laudis B et honoris opus integrum atque incorruptum, Dei imago respondens ad sanctimoniam (16) Domini, illustrior portio gregis Christi. Gaudet [17] per illas atque in illis largiter floret Ecclesiæ matris gloriosa fecunditas; quantoque plus copiosa (17) virginitas numero suo addit, tanto plus gaudium matris [18] augescit. Ad has loquimur, has adhortamur affectione potius quam potestate; non quod, extremi et minimi [19] et humilitatis nostræ admodum conscii, aliquid [20], ad censuram licentiæ vindicemus, sed quod [21] ad sollicitudinem [22] magis cauti [23], plus de diaboli infestatione timeamus.

IV. Neque enim inanis hæc cautio est et vana formido quæ ad salutis viam consulit, quæ Dominica et vitalia præcepta custodit, ut quæ se Christo C dicaverint, et a carnali concupiscentia recedentes tam carne quam mente se Deo voverint, consumment opus suum magno præmio destinatum, nec ornari jam aut **444** placere cuiquam nisi domino suo studeant, a quo et mercedem virginitatis exspectant, dicente ipso : *Non omnes capiunt verbum, sed illi quibus datum est. Sunt enim spadones* (18) *qui ex utero matris sic nati sunt, et sunt spadones qui coacti sunt ab hominibus, et sunt spadones qui se ipsos castraverunt propter regnum cœlorum* (*Matth.*, XIX, 11, 12). Denuo quoque per hanc angeli vocem (19) continentiæ munus ostenditur, virginitas prædicatur : *Hi sunt qui cum mulieribus se non coinquinaverunt. Virgines enim permanserunt. Hi sunt qui sequuntur Agnum quocunque ierit* (*Apoc.*, XIV, 4). Neque enim tantum masculis continentiæ gratiam [24] Dominus repromittit et feminas præterit, sed quoniam femina viri portio est et ex eo sumpta atque formata est, in Scripturis fere omnibus ad protoplastum Deus loquitur, quia sunt duo in carne una, et in masculo simul significatur et femina.

V. Quod si Christum continentia sequitur, et regno Dei virginitas destinatur, quid est illis cum terreno cultu et cum ornamentis, quibus dum hominibus placere gestiunt, Deum offendunt, non cogitantes esse prædictum : *Qui hominibus placent confusi sunt, quoniam Deus nihil fecit illos* (*Psal.* LII, 6), et Paulum quoque gloriose et sublimiter prædicasse [25] : *Si hominibus placere vellem* [26], *Christi servus non essem* (*Galat.*, I, 10). Continentia vero

Variæ lectiones.

[15] Non facilis venia *Voss.* 3. [16] Hæ sunt ecclesiastici germinis flores *NC. Lam. Ebor. Oxon.* [17] Et per illos *Pem.* [18] Addit gaudium matris *Thu. Corb. Foss.* [19] Potestates, extremi et minimi *Ar.* [20] Conscii tale quid *Bod. Lam. Ebor. Ben NC.* 1. [21] Nec quod *Voss.* 1. *Bod.* 1, 2, 4 *Thu. Corb.* Nec quo *MR.* Quod *Foss.* [22] Sollicitudinem pertinet *Ver.* [23] Ex ultra nati *Lin.* Matris nati *Man.* [24] Continentiam Dominus *MR.* [25] Paulo prædicante *Bod.* 4. *Ver.* Paulus quoque prædicat *Voss.*, 3. [26] Si hominibus placerem *Lam. NC.* 1. *Voss.* 1. *Corb.*

Steph. Baluzii notæ.

runt. Sed ego eam lectionem puto esse falsissimam, eam vero quam præfert codex Burgundicus verissimam. Confirmare illam videtur Plinius Panegyrico, ubi loquens de uxore et sorore Trajani, ait : « Idem utrique propositum, idem vitæ tenor. » Cyprianus ipse, epist. 64, ait : « Teneant integri salutis suæ perpetuum tenorem, » uti nos emendavimus D ope libri Fuxensis. Statius in Lacrymis Hetrusci, « atque ævi sine labe tenor. » Tacitus, in *Vita Agricolæ* : « Idem præturæ tenor. » Item Cyprianus, epist. 25, pag. 33, scripsit : « Disciplinæ tenor; » epist. 52, pag. 72 : « Tenorem gloriæ; » epist. 51, pag. 65; epist. 77, pag. 158 : « Custodito fidei tenore. » Arnobius, lib. II : « Virtutum omnium servamus atque integramus tenorem. » Lactantius, lib. V, cap. 9 : « Pietas in summo regulam, tenens tenorem suum servat. » Dido, in Epistola *ad Æneam* apud Ovidium :

Durat in extremum vitæque novissima nostri
Prosequitur fati qui fuit ante tenor.

Sunt alia multa exempla istiusmodi apud eumdem Ovidium, Suetonium, Valerium Flaccum, Lucretium, Virgilium, et alios, a quibus referendis abstineo. Addam tamen locum Pontii diaconi in *Vita Cypriani* prout legitur in codice Bodleiano : « Concupiscentiam sanctimoniæ tenore calcaret, » pro eo quod editiones habent *vigore*.

(13) *Minus sollicito.* Codex Turonensis, « Minus caute et sollicito timore. »

(14) *Teneatur.* Post ista Pamelius adjecit ex Codice Camberonensi : « Quia scriptum est. Qui perseveraverit usque in finem hic salvus erit. At ego additamentum illud delevi, quia illud nuspiam inveni in codicibus antiquis cum quibus contuli opera sancti martyris, et deest etiam in novem Anglicanis.

(15) *Nunc nobis ad virgines.* Refert hunc locum sanctus Augustinus lib. VI *de Doctrina Christiana*, cap. 21.

(16) *Sanctimonium.* Codex sancti Arnulphi *sanctimonium.* Vide supra, pag. 407.

(17) *Copiosa.* Apud Augustinum *gloriosa*, in codice Floriacensi illic citato *generosa.* Sic etiam Morellius in veteri codice.

(18) *Spadones.* Vide adnotationes Erasmi in caput XIX Matthæi.

(19) *Angeli vocem.* Duo libri veteres habent *archangeli*, novem *Evangelii.* Sic etiam vidit Morellius in veteri codice.

et pudicitia (20) non in sola carnis integritate consistit, sed etiam in cultus et ornatus honore pariter ac pudore, ut, secundum Apostolum, quæ innupta est sancta sit et corpore et spiritu. Instruit nos Paulus et docet dicens [27] : *Cœlebs cogitat* (21) *ea quæ sunt Domini, quomodo placeat Deo : qui* **445** *autem matrimonium contraxit, cogitat ea quæ sunt mundi hujus, quomodo placeat uxori. Sic et virgo* (22) *et mulier innupta cogitat ea quæ sunt Domini, ut sit sancta et corpore et spiritu* (I *Cor.*, VII, 32-34). Virgo non esse tantum, sed et intelligi debet et credi. Nemo cum virginem viderit [28], dubitet an virgo sit (23). Parem (24) te integritas in omnibus præstet, nec bonum mentis corporis cultus infamet. Quid ornata, quid compta procedit, quasi maritum aut habeat aut quærat? Timeat potius placere, si virgo est, nec periculum sui appetat quæ ad meliora et divina se servat. Quæ virum non habent, cui placere se simulent, integræ et puræ non tantum corpore (25), sed etiam spiritu perseverent. Neque enim fas est virginem ad speciem formæ suæ comi (26) aut de carne et de ejus pulchritudine gloriari, cum nulla sit illi magis quam adversus carnem colluctatio et vincendi corporis ac domandi obstinata certatio.

VI. Paulus forti ac sublimi voce proclamat : *Mihi autem absit gloriari nisi in cruce Domini nostri Jesu Christi, per quem mihi mundus crucifixus*
A *est, et ego mundo* (*Galat.*, VI, 14) : et virgo in Ecclesia de specie carnis ac de corporis pulchritudine gloriatur! Addit Paulus et dicit : *Qui enim sunt Christi, carnem suam crucifixerunt cum vitiis et concupiscentiis* (*Galat.*, V, 24) : et quæ se concupiscentiis carnis et vitiis renuntiasse profitetur, in iisdem quibus renuntiaverat, invenitur! Deprehenderis virgo, detegeris. Aliud esse te jactas, et aliud affectas. Maculis te concupiscentiæ carnalis aspergis [29], cum integritatis (27) candidata (28) sis et pudoris. *Clama,* **446** inquit Isaiæ Deus : *Omnis caro fenum, et omnis claritas ejus ut flos feni. Aruit fenum, et flos decidit : sermo* (29) *autem Domini manet in æternum* (*Isa.*, XL, 6-8). Neminem Christianum decet, et maxime virginem non decet,
B claritatem ullam computare [30] carnis et honorem, sed solum appetere sermonem [31] Dei, bona in æternum mansura complecti. Aut si in carne sit gloriandum, tunc plane quando in nominis [32] confessione cruciatur, quando fortior femina viris torquentibus invenitur, quando ignes aut cruces aut ferrum aut bestias patitur ut coronetur. Illa sunt carnis pretiosa monilia, illa corporis ornamenta meliora.

VII. Sed sunt aliquæ divites et facultatum ubertate locupletes, quæ opes suas præferunt et se bonis suis uti debere contendant. Sciant primo illam divitem esse quæ in Deo dives est, illam esse lo-

Variæ lectiones.

[27] Paulus et dicit *Oxon.* [28] Virginem videt *Oxon.* Videret *Lin. Voss.* 1. *Lam. Ebor.* [29] Carnis aspergis *Bod.* 4. [30] Proponere *Ar. Lam. NC.* 1. *Ebor.* 2. *Ben.* [31] Verbum *Bod.* 4. *Foss.* [32] Nominis Christi *NC.* 1. *Lam. Bod.* 2. *Ben.*

Steph. Baluzii notæ.

(20) *Continentia vero et pudicitia.* Vide quæ de continentia diximus supra, ad epistolam 52.

(21) *Cœlebs cogitat.* Ita etiam lib. III *Testimoniorum*, cap. 32. At Hieronymus in Epistola ad Eustochium, *de Virginitate servanda,* aliter refert hunc locum ex quadam veteri versione hoc modo : *Qui sine uxore est sollicitus est ea quæ Domini sunt, quomodo placeat Domino. Qui autem cum uxore est sollicitus est ea quæ sunt hujus mundi, quomodo placeat uxori. Divisa est mulier et virgo. Quæ non est nupta cogitat quæ sunt Domini, ut sit sancta corpore et spiritu.* Verum idem Hieronymus in libro primo *adversus Jovinianum* improbat hanc versionem et ait illam non esse apostolicæ veritatis. Et tamen in libro *adversus Helvidium* referens eumdem locum ait : « Quid oblatras, quid repugnas! Vas electionis loquitur : *Divisa est,* dicens, *mulier et virgo.* » Eadem versione usum esse Tertullianum liquet ex libro ejus *de Virginibus velandis.*

(22) *Sic et virgo.* In codice sancti Arnulphi, in Beccensi, et in editione Morellii legitur : *Sic et mulier et virgo innupta.*

(23) *Dubitet an virgo sit.* In codice Gratianopolitano legitur, « Dubitet an nupta aut virgo sit. » Tertullianus, in libro *de Virginibus velandis* : « Difficile mulier semel fit quæ non timet fieri quæque jam facta potest virginem mentiri sub Deo. » Apud Dionem Cassium, lib. XXXVII, legimus Cæsarem uxorem suam suspectam adulterii repudiasse, non quod crederet quæ de ea ferebantur, sed quod diceret non posse se eam conjugem habere quæ semel adulterii commissi suspecta haberetur; pudicæ enim esse non modo ut ne quid
C peccet, sed ne suspicionem quidem ullam turpem de se præbeat.

(24) *Parem.* Codex Seguierianus, *Talem te integritas.*

(25) *Non tantum corpore.* Dissimulare non debeo decem et novem vetera exemplaria, et in eis Seguierianum, habere *non solum corporaliter sed spiritaliter.* Lectionem vulgatam non reperi nisi in antiquis editionibus et in duobus libris veteribus. Retinui tamen eam quia est elegantior, quamvis sciam in libro *de Oratione Dominica*, pro eo quod illic scriptum est *magis spiritalis,* quosdam veteres libros habere *spiritalior.*

(26) *Comi.* Ita plerique libri veteres. Sic etiam apud Aldelmum in libro *de Laude Virginitatis.* Non displicet tamen alia lectio, *comam nutrire.* Infra, in hoc ipso libro, pag. 178 : « Quod ornari te putas, quod putas comi, impugnatio est ista divini operis. »

(27) *Cum integritatis.* Duo libri veteres, *cum*
D *affectu integritatis.* Alii tres, *cum integritate candida sis et pudore.*

(28) *Candidata.* Ita editio Erasmi, cum antea legeretur *candida.* Quam lectionem ego deprehendi in undecim libris veteribus. Aliam reperi in editionibus Manutii et Morellii et in aliis octo codicibus. Tertullianus in libro II *ad Uxorem* dixit : « Ipse Dei candidatus est timore. » Et in libro *de Baptismo* : « Agebatur itaque Baptismus pœnitentiæ quasi candidatus remissionis et sanctificationis in Christo subsecuturæ. »

(29) *Sermo.* Plerique libri veteres, ut frequenter alibi, habent *verbum.* Vide notas ad epistolam 81.

cupletem quæ locuples in Christo est, bona illa esse quæ sunt spiritalia, divina, cœlestia, quæ nos ad Deum ducant, quæ nobiscum apud Deum perpetua possessione (30) permaneant. Cæterum, quæcunque terrena sunt in sæculo accepta et hic cum sæculo remansura [33], tam contemni debent quam mundus ipse contemnitur, cujus pompis et deliciis jam tunc renuntiavimus cum meliore transgressu ad Deum venimus. Joannes nos excitat et hortatur spiritali et cœlesti voce contestans (31) : *Nolite*, ait, *diligere mundum neque ea quæ in mundo sunt* [34]. *Si quis dilexerit mundum, non est charitas Patris in illo ; quoniam omne quod in mundo est, concupiscentia carnis est, et concupiscentia oculorum,* **447** *et ambitio sæculi, quæ non est a Patre, sed ex concupiscentia sæculi. Et mundus transibit et* B *concupiscentia ejus. Qui autem fecerit voluntatem Dei, manet* [35] *in æternum, quomodo et Deus manet in æternum* (I *Joan.*, II, 15-17). Æterna igitur et divina sectanda sunt, et omnia de Dei voluntate facienda sunt, ut Domini nostri vestigia et magisteria divina sectemur [36], qui monuit et dixit : *Non descendi de cœlo ut faciam voluntatem meam, sed voluntatem ejus qui me misit* (*Joan.*, VI, 38). Quod si non est major domino suo servus et liberatori debet obsequium [37] liberatus, qui esse cupimus Christiani, debemus quod Christus dixit (32) et fecit imitari. Scriptum est, et legitur et auditur et in exemplum nostri Ecclesiæ ore celebratur : *Qui dicit se in Christo manere, debet quomodo ille ambulavit et ipse ambulare* (I *Joan.*, II, C 6). Ambulandum est igitur vestigiis paribus, æmula ingressione nitendum est. Tunc respondet [38] ad A fidem nominis sectatio veritatis, et credenti præmium datur [39] si quod creditur et geratur.

VIII. Locupletem te dicis et divitem. Sed divitiis tuis Paulus occurrit, et ad cultum atque ornatum tuum justo fine (33) moderandum sua voce præscribit : *Sint*, inquit, *mulieres cum verecundia et pudicitia componentes se, non in tortis crinibus, neque auro, neque margaritis, aut veste pretiosa, sed ut decet mulieres promittentes castitatem per bonam conversationem* (I *Tim.*, II, 9). Item Petrus ad hæc eadem præcepta consentit et dicit : *Sit in muliere non exterior ornamenti aut auri aut vestis cultus, sed cultus cordis* (I *Petr.*, III, 3-4). **448** Quod si illi mulieres quoque admonent coercendas et ad moderandas quæ excusare cultus suos soleant per maritum [40], quanto id magis observare virginem fas est, cui nulla ornatus sui competat venia, nec derivari in alterum possit mendacium culpæ [41], sed sola ipsa remaneat in crimine.

IX. Locupletem te dicis et divitem. Sed non omne quod potest debet et fieri, nec desideria prolixa et de sæculi ambitione nascentia ultra honorem ac pudorem virginitatis extendi, cum scriptum sit : *Omnia licent, sed non omnia expediunt ; omnia licent, sed non omnia ædificant* (I *Cor.*, X, 23). Cæterum, si tu te sumptuosius (34) comas, et per publicum notabiliter incedas, oculos in te (35) juventutis illicias, suspiria adolescentium post te trahas, concupiscendi libidinem nutrias, suspirandi fomenta (36) succendas, ut, etsi ipsa non pereas,

Variæ lectiones.

[33] In sæculo et sæculo remansura *Bod.* 1. Accepta *Lam. Ebor.* [34] Aut ea quæ in mundo sunt *Pem. Voss.* 2. [35] Manebit *Thu.* [36] Divina *omitt. Oxon, et Man. ex codd. Ver. Lam. Ebor. Lin. Voss.* 2. Sectamur *Ar. Lam. Lin. Bod.* 1, 2. [37] Officium *Bod.* 1, 3, 4. [38] Respondebit *Ar. Bod.* 1, 2, 4. *MR.* [39] Dabitur *Ben. MR.* [40] Maritos *Voss.* 1. [41] Mendacii culpa *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(30) *Possessione.* Veteres editiones et decem libri veteres *mansione.*

(31) *Contestans.* Ita scriptum vidi in plerisque codicibus manuscriptis. Quidam tamen et veteres editiones præferunt *corroborans.* Infra in libro *de Lapsis* : « Dei servos cœlesti voce corroborans. »

(32) *Christus dixit.* Ita omnes libri veteres, uno Thuano excepto, in quo legitur *fecit.* Ita etiam Erasmus. Melior est autem lectio veterum. Respicit D enim istic Cyprianus ad verba Christi paulo ante descripta.

(33) *Justo fine.* Codex Thuanus, *justificatione.* Ita etiam codex sancti Arnulphi.

(34) *Si te sumptuosius.* Hieronymus in Epistola *ad Lætam*, de Institutione filiæ : « Cave ne aures ejus perfores, ne cerussa et purpurisso consectata Christo ora depingas, » etc. Idem in Epistola *ad Furiam*, de Viduitate servanda : « Quid facit in facie Christianæ purpurissus et cerussa ? » Vide in libro IV T. Livii historiam de virgine Vestali accusata propter cultum amœniorem. In noctibus Fesulanis Matthæi Bossi exstat ejus exhortatio ad Bessarionem ne feminea ornamenta Bononiensibus restituantur. Vide etiam epist. 6 ejusdem Matthæi.

(35) *Oculos in te.* Tertullianus in libro *de Virginibus velandis* : « Ejusdem libidinis est videre et videri. » Sulpicius Severus Dial. 2, cap. 12 : « Mulieris prima virtus est non videri. » Valerius Maximus lib. IV, cap. 5, tradit Spurinam excellentis pulchritudinis adolescentem, cum mira specie complurium feminarum illustrium sollicitaret oculos, oris decorem vulneribus confudisse, quia nolebat formam suam esse irritamentum alienæ libidinis. Idem, lib. VI, cap. 3, ait C. Sulpitium Gallum dimisisse uxorem quod eam capite aperto foris versatam cognoverat : « Lex enim, inquit, tibi tantum meos præfinit oculos quibus formam tuam approbes. Ulterior tui conspectus supervacua irritatione accersitus in suspicione et crimine subhæreat necesse est. »

(36) *Suspirandi fomenta.* Mirum est quanta sit in hoc loco discrepantia in codicibus manuscriptis. Duo habent *suspirandi*, octo et editio Manutii *sperandi*, unus *pereundi*, item unus *stipandi*, alius *stuprandi*, alius denique *peccandi.* Apud Aldelmum in libro *de Laude Virginitatis, spirandi*, forte pro *suspirandi.* Tertullianus in libro *de Cultu feminarum* : « Suspiria adolescentium post se trahat. » Hieronymus, in Epistola *ad Eustochium*, de Virginitate servanda : « Hæ sunt quæ per publicum notabiliter incedunt et furtivis oculorum nutibus adolescentium greges post se trahunt. » Idem in Epistola *ad Gerontiam*, de Monogamia : « Ne propositum

alios tamen perdas, et velut gladium (37) te et venenum videntibus præbeas, excusari non potes quasi mente casta sis et pudica. Redarguit te cultus improbus et impudicus ornatus, nec computari jam potes inter puellas et virgines Christi, quæ sic vivis ut possis adamari.

X. Locupletem te dicis et divitem. Sed jactare divitias suas virginem non decet, cum dicat Scriptura divina : *Quid nobis profuit superbia, aut quid divitiarum jactatio* [42] *contulit nobis? transierunt omnia illa tanquam umbra* (*Sap.*, v, 8); et Apostolus rursum moneat et dicat : *Et qui emunt sic sint quasi non ementes* (38), *et qui possident quasi non possidentes, et qui* **449** *mundo utuntur, quasi non utantur* [43]. *Præterit enim figura hujus mundi* (I *Cor.*, VI, 30, 31). Petrus etiam, cui oves suas Dominus pascendas tuendasque commendat, super quem posuit et fundavit Ecclesiam [44], aurum quidem sibi esse et argentum negat (*Act.*, III, 6), sed esse se dicit Christi gratia divitem, esse fide ejus et virtute locupletem, quibus multa magnalia cum miraculo faceret, quibus ad gratiam gloriæ bonis [45] spiritalibus abundaret. Has opes, has divitias possidere non potest quæ se divitem sæculo mavult esse quam Christo.

XI. Locupletem te dicis et divitem, et utendum putas iis quæ possidere te Deus voluit. Utere, sed ad res salutares; utere, sed ad bonas artes [46]; utere, sed ad illa quæ Deus præcipit, quæ Dominus ostendit. Divitem te sentiant pauperes, locupletem te sentiant indigentes; patrimonio tuo (30) Deo fenera : Christum ciba. Ut virginitatis perferre gloriam liceat, ut ad Domini præmia venire contingat, multorum precibus exora. Commenda illic thesauros tuos ubi fur nullus effodiat, quo nullus insidians grassator irrumpat. Possessiones tibi sed cœlestes magis compara, ubi fructus tuos juges ac perennes et ab omni contactu injuriæ sæcularis immunes [47] nec rubigo atterat, nec grando cædat, nec sol urat, nec pluvia corrumpat. Nam delinquis et hoc ipso in Deum, si ad hoc tibi ab illo divitias datas credis ut illis non salubriter perfruaris. Nam et vocem Deus homini dedit [48], et tamen non sunt idcirco [49] amatoria cantanda (40) nec turpia; et **450** ferrum esse ad culturam (41) terræ Deus voluit, nec homicidia sunt idcirco facienda, aut quia thura et merum et ignem Deus instituit, sacrificandum est inde idolis; vel quia abundant pecudum greges in agris tuis, victimas et hostias diis immolare debebis. Alioqui tentatio est patrimonium grande, nisi ad usus bonos census operetur, ut patrimonio [50] suo unusquisque locupletior magis redimere debeat quam augere delicta.

XII. Ornamentorum ac vestium insignia et lenocinia formarum non nisi prostitutis et impudicis feminis congruunt, et nullarum fere pretiosior cultus est quam quarum pudor vilis est. Sic in Scripturis sanctis, quibus nos instrui Dominus voluit et moneri, describitur civitas meretrix (42), compta pulchrius et ornata, et cum ornamentis suis ac

Variæ lectiones.

[42] Jactantia *Thu.* [43] Utantur eo *Ar. Lam. NC.* 1. *Ebor.* [44] Ecclesiam suam *Bod.* 4. [45] Donis *Bod.* 4. [46] Salutares et ad bonas artes *Lam. Lin. Foss.* [47] Immunes, nec judex ambiat nec quæsitor inquirat. *Vat.* 1. [48] Hominibus dedit *Lin.* [49] Idcirco *omitt. Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. [50] Et patrimonio *Thu.*

Steph. Baluzii notæ.

viduæ exquisitior cultus infamet. Ne oculorum nutibus et hilaritate vultus juvenum post se greges trahat. »

(37) *Velut gladium.* Tertullianus, lib. II *de Cultu feminarum* : « Perit enim ille simul ut tuam formam concupierit, et facta es tu gladius illi. » Vide Homiliam sancti Joannis Chrysostomi : « Quod regulares feminæ viris cohabitare non debeant. »

(38) *Non ementes.* Quamvis sciam hoc segmentum non exstare in prima Epistola Pauli *ad Corinthios,* ex qua sumptus est hic locus, quamvis sciam illud raro reperiri in antiquis codicibus operum sancti Cypriani, tamen addidi, quia illud inveni in Pithœano, cui consentit Camberonensis a Pamelio laudatus, et quia Cyprianus, lib. III *Testimoniorum,* cap. 11, eumdem locum describens etiam hoc segmentum refert. Ego enim, ut antea dixi, in emendandis sancti martyris operibus non quæro quid reperiatur in codicibus sacrorum Bibliorum, sed quid Cyprianus scripserit. Videtur autem ille voluisse sensum facere integrum cum ista addidit.

(39) *Patrimonio tuo.* Pamelius et post eum Rigaltius posuerunt « Patrimonium tuum Deo fenera. » Quam lectionem inveni in quatuor exemplaribus antiquis. Veteres editiones et undecim vetera exemplaria habent : « Patrimonia tua Deo fenera. » Lectionem autem quam ego retinui præferunt duodecim libri veteres et editio Manutiana, itemque Anglicana.

(40) *Amatoria cantanda.* Seneca rhetor in præfatione Controversiarum : « Cantandi saltandique nunc obscena studia effeminatos tenent. » Quintilianus, lib. I, cap. 2 : « Omne convivium obscenis cantibus strepit, pudenda dictu spectantur. » Concilium Veneticum, can. 11 : « Presbyteri, diaconi, atque subdiaconi nuptiarum evitent convivia, nec iis admisceantur ubi amatoria cantantur et turpia. » Sic etiam in canone 37 concilii Agathensis ; Burchardus, lib. II, cap. 134, hoc decretum synodi Agathensis refert *ex dictis Augustini.* Sic etiam Ivo Carnotensis, parte VI, cap. 209. At Gratianus recte ex concilio Agathensi. In concilio Trosleiano, cap. 11, prohibentur turpia cantica. Hieronymus, in Epistola *ad Lætam,* de Institutione filiæ : « Turpia verba non intelligat, cantica mundi ignoret. » Ælius Spartianus tradit Adrianum imperatorem scripsisse cantica amatoria.

(41) *Ferrum ad culturam.* Ovidius, lib. II *Tristium* :

Et latro et cautus præcingitur ense viator.
Ille sed insidias, hic sibi portat opem.

Quintilianus, lib. II, cap. 16 : « Non fabricetur militi gladius. Potest uti eodem ferro latro. » Tertullianus, in libro *de Spectaculis* : « Ferrum Dei res est. Nunquid tamen in hominis necem auctor ista providit? »

(42) *Civitas meretrix.* Nescio quid hic faciat vox *civitas.* Non enim agitur de civitate aliqua in Apocalypsi, sed de meretrice magna. Videtur igitur

propter ipsa potius ornamenta peritura. *Et venit*, inquit, *unus ex septem Angelis habentibus phialas septem, et egressus est mecum dicens : Veni, ostendam tibi damnationem meretricis magnæ sedentis super aquas multas, cum qua fornicati sunt reges terræ. Et duxit me in spiritu. Et vidi mulierem sedentem super bestiam; et mulier illa amicta erat pallio purpureo* [51] *et coccineo, et adornata erat auro et lapidibus pretiosis et margaritis, tenens poculum in manu sua plenum execrationum et immunditiæ* [52] *et fornicationis totius terræ* (*Apoc.*, XVII, 1-4). Fugiant [53] castæ virgines et pudicæ incestarum cultus, habitus impudicarum, lupanarium insignia, ornamenta meretricum (43).

451 XIII. Clamat etiam Spiritu sancto plenus Isaias, et filias Sion auro et argento ac veste corruptas (44) increpat et objurgat perniciosis opibus affluentes et a Deo [54] per sæculi delicias (45) recedentes : *Exaltatæ sunt*, ait, *filiæ Sion, et ambulaverunt alto collo* [illegible], *et nutu oculorum et incessu pedum, trahentes tunicas, et pedibus simul ludentes. Et humiliabit Deus principales filias Sion, et revelabit Dominus habitum earum, et auferet Dominus gloriam vestis illarum et ornamenta earum et crines et cincinnos et lunulas* (46) *et discriminalia* (47) *et armillas* (48) *et botronatum* (49) *et dextralia* (50) *et annulos et inaures* (51) *et serica contexta cum auro et hyacintho. Et erit pro odore suavitatis pulvis, et pro cingulo reste cingeris, et pro ornamento capitis aureo calvitium habebis* [56] (*Isa.*, III, 16-24). Hoc Deus culpat, hoc denotat. Hinc corruptas esse virgines, hinc a cultu vero atque divino descivisse pronuntiat. Exaltatæ ceciderunt [57], comptæ turpitudinem fœditatemque meruerunt. **452** Sericum et purpuram [58] indutæ Christum induere non possunt. Auro et margaritis et monilibus adornatæ ornamenta cordis ac pectoris perdiderunt. Quis non id exsecretur et fugiat quod alii fuerit exitio [59]? quis id appetat et assumat quod ad necem alterius pro gladio fuerit et telo? Si hausto poculo moreretur ille qui biberat, venenum scires esse quod ille potavit. Si, accepto cibo, qui acceperat interiret, scires esse lethale quod acceptum potuit occidere, nec ederes inde nec biberes unde interiisse alios ante conspiceres. Nunc quanta ignorantia veri [60] est, animi quanta dementia, id velle quod et nocuerit semper et noceat, et putare quod inde ipsa non pereas unde alios periisse cognoscas!

Variæ lectiones.

[51] Pallium purpureum *Lin. NC* 1. *Pent. Ver. Neap. Thu. Corb.* [52] Omnia immunditiæ *Ver.* [53] Fugiant, fugiant *Ver.* [54] A Domino *Voss.* 3. [55] Processerunt alta cervice *Neap. Foss.* Incesserunt. *Ben.* [56] Calvitiam habebunt *Pem. Voss.* 1. [57] Exaltatæ, inquit, ceciderunt *Veron.* [58] Serico et purpura *Vat.* 3. *Foss.* [59] Aliis fuerit *Foss.* exitum *Voss.* 1. [60] Tui *Foss.*

Steph. Baluzii notæ.

Cyprianus accepisse ex libro II Tertulliani *de Cultu feminarum*, ubi legitur : « Illa civitas valida quæ super montes septem et plurimas aquas præsidet. » Idem civitatem etiam prostitutam vocat in libro *de Resurrectione carnis*. In capite primo Isaiæ legitur : *Quomodo facta est meretrix civitas fidelis*. Hieronymus in Epistola *ad Eustochium*, de Custodia Virginitatis : « Ne fiat, obsecro, civitas meretrix fidelis Sion. » Vide Estium in caput illud Apocalypsis.

(43) *Ornamenta meretricum*. Vide Nicolai Abrami notas ad Orationem Ciceronis pro M. Cælio, pag. 491, et commentarium Joannis Bourdelotii ad Petronium, pag. 277.

(44) *Veste corruptas*. Ita omnes veteres libri et editiones. Et tamen Erasmus putabat vocem *corruptas* esse male positam, et conjecerat legendum esse *comptas*. Paulo post Cyprianus dicet, « hinc corruptas esse virgines, » et mox « corruptæ turpitudinem fœditatemque meruerunt. »

(45) *Sæculi delicias*. Quatuor libri nostri et unus Anglicanus habent *divitias*.

(46) *Lunulas*. Etiam masculi lunulas gestabant, non sane in capite, sed in calceis, ut docet Plutarchus in Quæstionibus Romanis. Nos quoque in juventute nostra portavimus lunulas in calceis. Vide Ludovicum Cælium Rhodiginum, lib. XI, cap. 28.

(47) *Discriminalia*. Hieronymus in Apologia Adversus Rufinum : « Linguam veriloquam discriminali acu confodiebat. » In Apologia Apuleii, *capilli discriminandi*. Ovidius, lib. III *de Arte amandi* :

Longa probat facies capitis discrimina puri.

Quærit Plutarchus in libro de Quæstionibus Romanis, cur Romani nuptarum comam discriminant hastæ cuspide. Vide Lexicon Martinii et Glossarium Latinum Cangii.

(48) *Armillas*. Hieronymus in Epistola *ad Eustochium*, de Acceptis ab ea munusculis : « Armillæ sunt brachiorum. » Sic etiam Diodorus Siculus, lib. V, agens de Gallis. Tertullianus, lib. I *de Cultu feminarum* : « Circulos ex auro, quibus brachia arctantur. » Idem Hieronymus, in Epistola *ad Demetriadem*, de Virginitate servanda : « Astrictas habent manicas. » Vide Cotelerii notas ad librum primum *Constitutionum Apostolicarum*, cap. 3.

(49) *Botronatum*. Si Cyprianus reddidisset verba Isaiæ secundum ordinem quem tenent in libro Isaiæ, facile hinc esset intelligere quid significet hoc vocabulum. Verum alia versione, ut apparet, usus est, aut verborum ordinem turbavit. Vide Salmasium in Exercitationibus Plinianis, pag. 763, et in notis ad scriptores *Historiæ Augustæ*, pag. 339, et Lexicon Martinii. Vide etiam Etymologicum Vossii in verbo *Botrus*.

(50) *Dextralia*. Numerorum cap. XXXI, *annulos et dextraria ac murænulas*. Lucifer Calaritanus, in libro *de Non parcendo delinquentibus in Deum* : « Debemus vereri regni tui diadema, inaurem etiam et dextrocherium. » Ubi Joannes Tilius episcopus Meldensis, cui debemus primam editionem operum Luciferi, dixit dextrocherium sibi videri esse dictionem ex Latino et Græco compositam pro ornamento quodam in manu dextro. Vide Salmasium ad scriptores *Historiæ Augustæ*, pag. 251, et Lexicon Martinii et Glossarium Latinum Cangii. Vide etiam Ludovicum Cælium Rhodiginum, lib. V, cap. 13.

(51) *Inaures*. Infra, in hoc ipso libro, « An vulnera inferri auribus Deus voluit. » Et iterum infra, pag. 179 : « Non inferantur auribus vulnera. » Tertullianus, lib. II *de Cultu feminarum* : « Scrupulosa Deus auribus vulnera intulit, et tanti habuit vexationem operis sui et cruciatus infantiæ innocentis tunc primum dolentis ut ex illis ad fer-

XIV. Neque enim Deus coccineas aut purpureas oves fecit, aut herbarum succis et conchyliis tingere et colorare lanas (52) docuit, nec distinctis auro lapillis (53) et margaritis contexta serie et numerosa compage **453** digestis monilia instituit, quibus cervicem quam fecit absconderes (54), ut operiatur illud quod Deus in homine formavit, et conspicia- A tur id desuper quod diabolus adinvenit. An vulnera inferri auribus Deus voluit, quibus innocens adhuc infantia et mali sæcularis ignara crucietur, ut postea de aurium cicatricibus et cavernis pretiosa grana dependeant, gravia etsi non suo pondere, mercium tamen [61] quantitate? Quæ omnia peccatores [62] et apostatæ angeli suis artibus prodiderunt

Variæ lectiones.

[61] Pondere, tamen *Neap. Bod.* 2. [62] Prævaricatores *NC.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

rum nati corporis cicatricibus grana nescio quæ penderent. » Hieronymus, in Epistola *ad Lætam*, de Institutione filiæ : « Cave ne aures ejus perfores. » Idem in Epitaphio Marcellæ : « Auribus perforatis Rubri maris pretiosissima grana suspendere. » Plinius, lib. XII, cap. 1 : « Ad hæc excogitata sunt B aurium vulnera, nimirum quoniam parum est colle crinibusque gestari nisi ingererentur etiam corpori. » Gregorius Nazianzenus, in Carmine *ad Olympiadem*, eam monet ne aurium ornatum ponat in margaritis. Vide Diodorum Siculum, lib. V, ubi agit de Panchalia.

(52) *Colorare lanas.* Tertullianus, in libro primo *de Cultu feminarum :* « Medicamenta ex fuco quibus lanæ colorantur. » Virgilius, Ecloga IV :

Nec varios discet mentiri lana colores.

Horatius lib. III, od. 3 :

Neque amissos colores
Lana refert medicata fuco.

Hieronymus in Epistola *ad Lætam*, de Institutione filiæ : « Lanarum conchylia quis in pristinum candorem revocet ? »

(53) *Lapillis.* Quamvis codices antiqui et editiones ita habeant, ego puto scribendum esse *capillis.* Sole- C bant antiqui miscere auri ramenta cum capillis ut magis flavi apparerent. Quippe flavus color, ut liquet etiam ex testimonio Virgilii in libro IV *Æneidos,* in pretio erat ad pulchritudinem oris et capitis. Docet illud Julius Capitolinus in Vero : « Dicitur sane tantam habuisse curam flaventium capillorum ut capiti auri ramenta respergeret quo magis coma illuminata flavesceret. » Idem in Commodo : « Fuit forma quidem corporis justa, capite semper fucato et auri ramentis illuminato. » Trebellius Pollio in Gallieno : « Crinibus suis auri scobem aspersit. » Auctor Epistolæ *ad Demetriadem* editæ inter Opera Hieronymi : « Hæc est illis per dies singulos cura præcipua, implicare auro crinem et ardentes concharum lapides capitis honorem facere. » Martianus Capella, lib. I : « Juno quoquo expurgatioris auri splendente vena addiderat crinibus sociale vinculum. » Idem paulo post ait Phœbum vocari auricomum : « Nam D solis augustum caput, inquit, radiis perfusum circumactumque flammantibus velut auratam cæsariem rutili verticis imitatur. » Hinc apud Tacitum, lib. IX *Histor.*, *Crinis rutilatus.* Virgilius, lib. XI *Æneidos, pro crinali auro.* Ovidius, lib. III *Amorum,* Eleg. 12 :

Virginei crines auro gemmaque premuntur.

Ibidem, eleg. 14 :

Nec tamen ater erat, nec erat color aureus illis
Sed quamvis neuter, mixtus uterque color.

Item in Epistola Cydippes ad Acontium : « Ipse dedit gemmas digitis et crinibus aurum. » Virgilius, lib. IV *Æneidos :*

Fronde premit crinem fingens atque implicat auro.

Tibullus, lib. I, eleg. 10 : « Auro ne pollue formam. » Plinius, lib. III, cap. 1 : « Virorum crinibus aurum implexum. » Seneca Medea : « Gemmarum nitor distinguit aurum quo solent cingi comæ. » Idem Hercule Oeteo : « Quid nudus auro crinis et gemma jacet. » Prudentius, in *Hamartigenia :* « Aureolisque riget coma texta catenis. » Apud Apuleium, lib. V *Metamorphoseon,* Venus irrita adversus filium ait : « Tunc injuriæ meæ litatum crediderim cum comas ejus, quas istis manibus meis subinde aureo nitore perstrinxi, deraserim. » Et libro decimo : « Adest luculentus puer nudus, flavis crinibus usquequaque conspicuus, et inter comas ejus aurea pinnulæ cognatione simili sociatæ prominebant. » Vide Bordelotii notas ad Petronium, pag. 241.

Post edita a nobis opera Cypriani, post emendationem hujus loci a me tentatam, inveni tandem veram lectionem in veteri et optimo codice monasterii Beccensis, in quo diserte scriptum est *capillis.* Itaque emendatio certa est. Illam porro posuissem in contextu hujus operis Cypriani, si codicem Beccensem, qui sero venit in manus meas, habuissem eo tempore quo locus iste cudebatur a typographo.

Alia fraude, ut in capite primo libri sui secundi ait Valerius Maximus, utebantur mulieres Romanæ, quæ, quo formam suam concinniorem efficerent, summa cum diligentia capillos cinere rutilabant. Sosipater Charisius, lib. I : « Muliebre ministerium cinerarius dicitur. Nam Cato in Originibus, Mulieres, inquit, nostræ capillum cinere ungitabant ut rutilus esset crinis. » Concilium Eliberitanum, canone 67 : « Prohibendum est ne qua fidelis vel caticumina aut comatos aut viros cinerarios habeant. » Hæc synodi verba refero uti scripta sunt in tribus antiquissimis et optimis codicibus manuscriptis et in editione Garsiæ Loaisæ. Quod ideo annoto quia Ferdinandus de Mendoza hanc lectionem sibi non probari ait quia ratio et reliqui codices manuscripti congruunt cum editione vulgata, in qua scriptum est *comicos aut viros scenicos.* Vide quæ Joannes Ludovicus della Cerda notavit ad librum secundum Tertulliani *ad Uxorem*, pag. 642. Contra in capite II *Threnorum* Hieremiæ legimus filias Sion squalidas et desolatas conspersisse cinere capita sua, nimirum ut dedecorarent formam suam, et sic ostenderent miserabilem statum suum.

Ex his quæ adnotavi de capillis auro mistis puto sumi posse conjecturam ut emendetur locus Juvenalis ex satira in qua depingit pravos mores Messalinæ, quam ait nudam papillis auratis constitisse in lupanari. Pro quo facile crederem legendum esse *capillis.* Non video enim quid dicere voluisset Juvenalis, si scripsisset papillas fuisse auratas. Quid enim facit aurum in papillis ad libidinem? Conjecturam porro illam adjuvari posse puto ex eo quod Juvenalis paulo ante dixit illam nigrum flavo crinem abscondisse galero. Recte enim flavus color convenit cum auro, ut ostendunt loca veterum relata supra. Et Ovidius, lib. XV *Metamorphoseon,* dixit capillos auro similes, id est flavos (Baluz. emendavit *capillis,* parum caute ac sensu prorsus invito. GOLDHORN.)

(54) *Absconderes.* Tres libri veteres habent *absconderet.* Sic etiam Morellius.

quando, ad terrena contagia devoluti, a cœlesti vigore recesserunt. Illi et oculos circumducto
454 nigrore (55) fucare et genas mendacio (56) ruboris inficere et mutare adulterinis [63] coloribus crinem et expugnare omnem oris et capitis veritatem corruptelæ suæ impugnatione (57) docuerunt.

XV. Et quidem isto in loco, pro timore quem nobis fides suggerit, pro dilectione quam fraternitas exigit, non virgines tantum aut viduas, sed et nuptas puto et omnes omnino feminas admonendas quod opus Dei et factura ejus et plastica adulterari (58) nullo modo debeat adhibito flavo colore [64] (59), vel nigro pulvere, vel rubore [65], aut quolibet denique lineamenta nativa corrumpente
455 medicamine. Dicit Deus [66] : *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (*Gen.*, I, 26). Et audet quisquam mutare et convertere quod Deus fecit? Manus Deo inferunt (60) quando id quod ille formavit reformare et transfigurare contendunt, nescientes quia opus Dei est (61) omne quod nascitur, diaboli quodcunque mutatur [67]. Si quis pingendi (62) artifex vultum alicujus et speciem et corporis qualitatem æmulo colore signasset, et, signato jam consummatoque simulacro, manus alius inferret, ut jam formata, jam picta quasi peritior reformaret, gravis prioris artificis injuria et justa indignatio videretur. Tu te existimas impune laturam tam improbæ temeritatis

A audaciam, Dei artificis offensam? Ut enim impudica circa homines et incesta fucis lenocinantibus non sis, corruptis violatisque quæ Dei sunt, pejor adultera detineris. Quod ornari te putas, quod putas comi, impugnatio est ista divini operis, prævaricatio est veritatis [68].

XVI. Monentis Apostoli vox est : *Expurgate vetus fermentum, ut sitis nova conspersio, sicut estis azymi* [69]. *Nam et pascha nostrum immolatus est Christus. Itaque festa celebremus* [70], *non in fermento vetere, neque in fermento malitiæ et nequitiæ, sed in azymis sinceritatis et veritatis* (I *Cor.*, V, 7). Num sinceritas perseverat et veritas, quando quæ sincera sunt polluuntur colorum adulteriis [71], et adulterinis medicaminum fucis [72] in mendacium vera mutantur?
B Dominus tuus dicit : *Non potes facere capillum unum album aut nigrum* (*Matth.*, V, 36) : et tu ad vincendam Domini tui vocem vis te esse 456 potiorem? Audaci conatu et sacrilego contemptu crines tuos inficis, malo præsagio futurorum capillos jam tibi flammeos (63) auspicaris, et peccas, proh nefas! capite [73], id est corporis parte meliore. Et cum scriptum sit de Domino : *Caput autem ejus et capilli erant albi* (64) *velut lana aut nix* (*Apoc.*, I, 14), tu exsecraris canitiem, detestaris alborem qui sit ad Domini caput similis.

XVII. Non metuis, oro, quæ talis es, ne, cum resurrectionis dies venerit, artifex tuus te non

Variæ lectiones.

[63] Adulteris *Ver. Corb.* [64] Facturam ejus et plasma adulterare nullo modo debeant *Ar. Lam. NC.* 1. *Voss.* 1. [65] Vel rubore *deest in MR.* [66] Cum dicat Deus *Lin.* [67] Quod additur et mutatur *Ar. Neap. Bed.* 4. [68] Impugnatio veritatis *NC.* 1. *Pem.* [69] Azyma *Ver. Neap.* [70] Itaque epulemur *Voss.* 3. [71] Coloribus adulteriis *Bod.* 2. [72] Medicaminum succis *Lam. Bod.* 1. Adulterinis *delet Oxon.* [73] Proh nefas! in caput *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(55) *Circumducto nigrore.* Codex sancti Albini, *circumducto nigrore pulveris.* Tertullianus, in libro I *de Cultu feminarum* : « Illum ipsum nigrum pulverem quo oculorum exordia producuntur. » Apud Commodianum, instructione 60, legitur, « Oculos fuligine relinitis. »

(56) *Genas mendacio.* Origenes, homilia 1 in Canticum canticorum : « Pulchritudo quippe mulierum in genis dicitur esse quam plurimum. » Plinius, lib. XI, cap. 37, loquens de genis : « Pudoris hæc sedes. Ibi maxime ostenditur rubor. » Ovidius, in libro *de Medicamine faciei* :

> Nec cerusa tibi nec nitri spuma rubentis
> Desit. .

Seneca, lib. V, controv. 6 : « Muliebrem vestem composuit, capillos in feminæ habitum composuit, oculos puellari lenocinio circumdedit, coloravit genas. » Apuleius in *Apologia sua* dixit *purpurissatas genas*. » Commodianus, instruct. 59 : « Nec non et inducis malis medicamina falsa ; » et instruct. 60 : « Malas medicatis quodam superducto rubore. » Hodie nihil vulgatius. Id vero ab Italis ad nos pervenisse adnotatum est in Thesauro linguæ Latinæ ; ubi legitur purpurisso olim usas fuisse mulieres ad labra et genas tingendas, « quemadmodum hodie plerasque apud Italos fieri videmus. »

(57) *Corruptelæ impugnatione.* Erasmus mallet *impigmatione, unde pigmenta dicta videntur,* ut ille ait. Sed ego impigmationem alibi non legi.

(58) *Plastica adulterari.* Tertullianus, lib. II *de Cultu feminarum* : « Displicet nimirum illis plastica

C Dei. » Et paulo ante dixerat : « Nam etsi accusandus decor non est ut felicitas corporis, ut divinæ plasticæ accessio. » Et in libro *de Spectaculis* : « Plasticam Dei supergressa. »

(59) *Flavo colore.* Juvenalis, satira 6, *flavo crinem abscondente galero.* Dio Chrysostomus, orat. 21, ait Achillis comam fuisse flavam. Apuleius lib. II *de Asino aureo* : « Rubor temperatus, flavum et inaffectatum capillitium. » Idem lib. V : « Per istos cinnameos et undique pendulos crines tuos. » Ovidius, lib. III, *de Arte amandi* :

> Femina canitiem germanis inficit herbis,
> Et melior vero quæritur arte color.

(60) *Manus Deo inferunt.* Tertullianus ibidem : « Ille indubitate hujusmodi ingenia concinnavit ut in vobis pareat manus vos quodam modo Deo inferre. »

(61) *Opus Dei est.* Imitatus est magistrum suum
D Cyprianus. Tertullianus enim in libro II *de cultu feminarum* ait : « Quod nascitur opus Dei est. Ergo quod fingitur diaboli negotium est. »

(62) *Si quis pingendi.* Citat hunc locum sanctus Augustinus lib. IV, *de doctrina Christiana,* cap. 21.

(63) *Capillos flammeos.* Tertullianus ibidem, « male ac pessime sibi auspicantur flammeo capite. » Vide lib. III Observationum Cuperi, cap. 14.

(64) *Capilli erant albi.* Passio sanctarum Perpetuæ et Felicitatis : « Et vidimus in eodem loco sedentem quasi hominem canum niveos habentem capillos. »

recognoscat (65), ad sua præmia et promissa venientem removeat et excludat, increpans vigore censoris et judicis dicat : Opus hoc meum non est, nec imago nostra est. Cutem falso medicamine polluisti, crinem adultero colore mutasti, expugnata est mendacio facies, figura corrupta est, vultus alienus est. Deum videre non poteris, quando oculi tui non sunt quos Deus fecit, sed quos diabolus infecit. Illum tu sectata es, rutilos atque depictos oculos (66) serpentis imitata es, de inimico tuo compta, cum illo pariter et arsura. Hæc, oro, cogitanda non sunt Dei servis ? non die semper ac nocte metuenda (67) ? Viderint quid sibi nuptæ per placendi studium de conjugum solatio blandiantur ; quos dum in excusationem suam proferunt, ad societatem criminosæ consensionis asciscunt. B Virgines certe, quibus hic sermo nunc consulit, quæ se ejusmodi artibus compserint, inter virgines non putem debere numerari, sed tanquam contactas oves et morbidas pecudes [74] a sancto et puro A grege virginitatis arceri, ne contagio suo cæteras polluant dum simul **457** degunt, ne perdant alias quæcunque perierunt.

XVIII. Et quoniam continentiæ bonum [75] quærimus, perniciosa quæque et infesta vitemus [76]. Nec illa prætereo quæ, dum negligentia in usum veniunt, contra pudicos et sobrios mores licentiam sibi de usurpatione fecerunt. Quasdam non pudet nubentibus interesse (68), et in illa lascivientium (69) libertate sermonum colloquia incesta miscere, audire quod non decet, quod non licet [77] dicere, observari et esse præsentes inter verba turpia et temulenta convivia quibus libidinum fomes accenditur, sponsa ad patientiam stupri, ad audaciam sponsus (70) animatur. Quis illi in nuptiis locus est B cui [78] animus ad nuptias non est, aut voluptaria [79] illic et læta esse quæ possunt ubi et studia et vota diversa sunt ? Quid illic discitur, quid videtur ? Quantum a proposito suo virgo deficit, quando pudica (71) quæ venerat impudica discedit ? Corpore

Variæ lectiones.

[74] Pecudos *deest in NC.* 2. [75] Donum *Voss.* 1. [76] Vitamus *Oxon. ex* 4 *codd.* Incesta *Lam.* [77] Quod non licet..., quod non decet *Voss.* 1, *Bod.* 2. [78] Quis illis..., quibus *Lin. Bod.* 4. [79] Voluntaria *Thu.*

Steph. Baluzii notæ.

(65) *Te non recognoscat.* Julius Firmicus in libro *de errore profanarum religionum :* « Cum cohors vestra ad tribunal judicantis Dei accesserit, nihil vobiscum afferetis quo Deus qui vos fecit agnoscat. » Hieronymus in Epistola *ad Furiam,* de Viduitate servanda : « Qua fiducia erigit ad cœlum C vultus quos conditor non agnoscit. » Apud Victorem Vitensem lib. v, cap. 9, exstat objurgatio Murittæ diaconi Carthaginensis ad Elpidoforum olim Christianum, cui fuerat delegatum membra confessorum Christi suppliciis grassantibus laniare. Ad illum ergo ait inter cætera Muritta, Deum non agniturum illum, cum venerit dies extremus, et dicturum : « Non conspicio vultum signaculi mei, characterem non video Trinitatis. » Imperator Constantinus in titulo Codicis Theodosiani *de Pœnis :* Si quis in ludum fuerit vel in metallum pro criminum deprehensorum qualitate damnatus, minime in ejus facie scribetur, dum et in manibus et in suris possit pœna damnationis una scriptione comprehendi, quo facies, quæ ad similitudinem pulchritudinis cœlestis est figurata, minime maculetur. »

(66) *Depictos oculos.* Plinius lib. xi, cap. 37 : « Palpebræ in genis homini utrinque ; mulieribus etiam infectæ quodam modo. Tanta est decoris affectatio D ut tingantur oculi quoque. » Hieronymus in Epistola *ad Furiam,* de Viduitate servanda, ait : « Nec orbes, id est oculos, stibio fuliginatos. »

(67) *Metuenda.* Erasmus monuit alibi legi *meditanda,* quam lectionem ego reperi in libro Fuxensi.

(68) *Nubentibus interesse.* Damnat virgines Christianas quæ nuptiis intererant, ubi sane multa etiam in conventibus honestioribus fiunt quæ non videntur congruere professis virginitatem. Nam fescennina quæ cantabantur in nuptiis maximam licentiam et lasciviam exhibebant. Ista fortiter in hoc loco exsequitur sanctus Martyr. Hieronymus in Epistola *ad Demetriadem* de Virginitate servanda : « Stridor Punicæ linguæ procacia tibi fescennina cantabit. » Sed de Fescenninis vide Muretum *ad Catullum.* Imo sanctus Gregorius Nazianzenus hortatur Olympiadem, quæ maritata erat, ne ad nuptiale convivium eat, ubi et perpotatur et denique infacetis facetiis indulgetur. Omne enim convivium, ut lib. i, cap. 2, ait Quintilianus, obscenis cantibus strepit, pudenda dictu spectantur. Et Prudentius in *Hamartigenia* dixit : « Convivale calentis carmen nequitiæ. »

(69) *In illa lascivientium.* Ita habent undecim libri veteres et editio Manutii. Non displicet tamen lectio veterum editionum, in quibus scriptum est, « inter illam lascivientem libertatem. » Habetur autem illa in quinque libris veteribus. Codex Beccensis habet, « in illa libertate convivantium. » Lascivam licentiam dixit Horatius, lib. i, od. 19.

(70) *Ad audaciam sponsus.* Hildebertus, epist. 36 : « Nesciunt virgines quid ex maritali licentia, muliebris sustineat infirmitas. » Descriptio licentiæ maritalis exstat in veteri epigrammate quod exstat inter notas Salmasii *ad Scriptores Historiæ Augustæ,* pag. 285.

(71) *Quando pudica.* Hic locus in exemplaribus manuscriptis et in vulgatis editionibus diverso modo legitur. Etenim nonnulla eorum habent « Quomodo pudica quæ venerat impudica discedit. » Alia contrario sensu, « quando impudicior quæ venerat impudica discedit. » Ego præfero priorem lectionem, eam etiam ob causam quod Cyprianus in simili argumento scribit *ad Donatum* pag. 4 : « Quæ pudica fortasse ad spectaculum matrona processerat, de spectaculo revertitur impudica. » Sic Martialis lib. i, epigr. 30, loquens de Levina casta et ad balneas adultera ait : « Penelope venit, abit Helena. » Alia Rigaltio mens fuit. Nam tamenetsi in contextu posuerit lectionem, quam ego præfero, in observationibus suis eam magis probat, quæ habet « impudicior quæ venerat, pudica discedit. » Hieronymus in Epistola *ad Salvinam* de servanda Viduitate : « Tenera res in feminis fama pudicitiæ est. » In Epistola Oeonis *ad Paridem* apud Ovidium :

Nulla reparabilis arte
Læsa pudicitia est. Deperit illa semel.

« Quid enim, » inquit Lucretia apud T. Livium, « salvi est mulieri amissa pudicitia ? » Seneca Hippolyto : « Mens impudicam facere non casus solet. »

licet virgo ac mente permaneat, oculis, **458** auribus, lingua minuit illa quæ habebat.

XIX. Quid vero quæ promiscuas balneas (72) adeunt, quæ oculis ad libidinem curiosis pudori ac pudicitiæ corpora dicata prostituunt? quæ cum viros atque a viris nudæ vident turpiter ac videntur, nonne ipsæ illecebram vitiis præstant? nonne ad corruptelam et injuriam suam desideria præsentium sollicitant et invitant? Viderit, inquis, qua illuc mente quis veniat, mihi tantum reficiendi corpusculi cura est et lavandi. Non te purgat ista [80] defensio, nec lasciviæ et petulantiæ crimen excusat. Sordidat lavatio ista, non abluit, nec emundat membra, sed maculat. Impudice tu neminem conspicis, sed ipsa conspiceris impudice. Oculos tuos turpi oblectatione non polluis; sed, dum oblectas alios, ipsa pollueris. Spectaculum de la- A vacro facis. Theatro [81] sunt fœdiora quo convenis. Verecundia illic omnis exuitur (73), simul cum amictu vestis **459** honor corporis ac pudor ponitur (74), denotanda (75) et contrectanda (76) virginitas revelatur. Jam nunc considera an, cum vestita es, verecunda sis (77) inter viros talis cui ad inverecundiam proficit audacia nuditatis.

XX. Sic ergo frequenter Ecclesia virgines suas plangit, sic ad infames earum ac detestabiles fabulas ingemiscit, sic flos virginum exstinguitur, honor continentiæ ac pudor cæditur [82], gloria omnis ac dignitas profanatur! Sic se expugnator (78) inimicus per artes suas inserit; sic insidiis per occulta fallentibus diabolus obrepit. Sic, dum ornari B cultius, dum liberius evagari virgines volunt, esse virgines desinunt, furtivo dedecore corruptæ,

Variæ lectiones.

[80] Sordida ista *Pem. Voss.* 2. [81] Theatra *Voss.* 1 *Vetus Innom.* [82] Cæditur *Neap.* Ponitur *Vat.* 1, 2, 3.

Steph. Baluzii notæ.

(72) *Promiscuas balneas.* Olim feminas lavari cum viris signum esse adulteræ putabant, ut videre est apud Quintilianum, lib. v, cap. 9. Hieronymus in Epistola *ad Lætam*, de Institutione filiæ: « Mihi omnino in adulta virgine lavacra displicent, quæ se ipsam debet erubescere et nudam videri non posse. » Et paulo post ait illam e contrario balnearum fomentis sopitos ignes suscitare. « Balnearum enim calor, ut idem scribit in Epistola *ad Furiam*, de Viduitate servanda, novum adolescentulæ sanguinem incendit. » Idem in Epistola *ad Rusticum monachum*: « Balnearum fomenta non quærat qui C calorem sanguinis jejuniorum cupit frigore exstinguere. » Ælius Spartianus tradit Adrianum imperatorem lavacra pro sexibus separavisse. Et Julius Capitolinus scribit M. Antoninum philosophum lavacra mista submovisse. Ælius vero Lampridius docet Alexandrum Severum balnea mista Romæ exhiberi prohibuisse, et eunuchos nihil in palatio curare voluisse nisi balneas feminarum. Concilium Laodicenum canone 30: « Quod non oporteat sacris officiis deditos aut clericos aut continentes vel omnem laicum Christianum lavacra cum mulieribus celebrare, quia hæc apud gentes reprehensio prima est. » Recte profecto. Nam, ut ait Ovidius in libro III *de Arte amandi*, « Celant furtivos balnea multa jocos; » ubi puto legendum *mista*. Vide Petavii animadversiones ad Epiphanium, in hæresi 30, quæ est Ebionitarum, Cotelerium in notis ad Constitutiones apostolicas, pag. 131 editionis Parisiensis, et Beveregium in annotationibus ad canonem 77 D Trullanum.

(73) *Verecundia exuitur.* Herodotus lib. I: « Mulier exuta tunica verecundiam exuit. » Hieronymus lib. I, *adversus Jovinianum*: « Scribit Herodotus quod mulier cum veste deponit et verecundiam. » Rufinus lib. I, *in Oseam*: « A vultu suo verecundiam, quæ solet obscenitati impedimentum esse, depulerat. » Plinius lib. XXXV, cap. 10, mentionem facit novæ nuptæ verecundia notabilis. Justinus lib. XIV tradit Olympiadem matrem Alexandri M. expirantem capillis et veste crura contexisse ne quid posset in corpore ejus indecorum videri. Et Q. Curtius lib. V ait feminarum Babyloniæ convivia ineuntium in principio fuisse modestum habitum, deinde summa quæque amicula exuisse paulatimque pudorem profanasse, ad ultimum ima corporum. Qua de re vide Ludovicum Cælium Rhodiginum lib. V, cap. 11. A. Gellius lib. XV, cap. 10 scribit ex Plutarcho Milesios virgines Milesias quæ sine ulla evidenti causa vitam suspendio amitterent, decrevisse ut quæ corporibus suspensis demortuæ forent, eæ omnes nudæ cum eodem laqueo quo essent præcinctæ efferrentur, et post id decretum virgines voluntariam mortem non petisse pudore solo deterritas tam inhonesti funeris. Claudam notas istas insigni loco Valerii Maximi, qui lib. IV, cap. 5, ait verecundiam esse parentem omnis honesti consilii, tutelam solemnium officiorum, magistram innocentiæ, eamque omni tempore favorabilem præ se ferre vultum. Idem lib. VI, cap. 1 pudicitiam ait esse virorum pariter ac feminarum præcipuum firmamentum. At non solum in feminis vituperabatur nuditas, sed etiam in viris. Narrat enim Massurius Sabinus apud A. Gellium lib. X, cap. 15, flaminem dialem non potuisse tunicam intimam exuere nisi in locis tectis, ne sub cœlo tanquam in oculis Jovis nudus esset.

(74) *Pudor ponitur.* Quamvis ita scriptum sit in omnibus fere libris manuscriptis et in editionibus, mallem tamen scriptum fuisse *cæditur*, uti legitur in uno codice Remigiano et in Beccensi, et uti se legisse in veteribus aliquot libris testantur Morellius et Pamelius. Nam paulo post istic video scriptum, « honor continentiæ ac pudor cæditur. » Hanc lectionem confirmare videtur etiam codex Camberonensis apud Pamelium, itemque alius Neapolitanus in margine exemplaris mei Manutianæ editionis notatus, in quibus scriptum erat *læditur*. Et tamen, quanquam ea vera sint, non sum ausus mutare contra tot veterum codicum et editionum auctoritatem. Gregorius Nazianzenus in carmine *ad Olympiadem* ait pudoris jacturam flagitiorum omnium certissimam esse parentem.

(75) *Denotanda.* Id est denudanda. Vide notas ad epistolam 63.

(76) *Contrectanda.* Dissimulandum non est *conspectanda* scriptum esse in uno libro vetere, laudato in margine editionis Lugdunensis anni 1544, in quo descriptæ sunt variæ lectiones ex pluribus antiquis codicibus manuscriptis.

(77) *Verecunda sis.* Codex Burgundicus, *verecunda sit virginitas inter viros.*

(78) *Expugnator.* Veteres editiones et quinque libri veteres habent *expugnatus.* Quæ lectio potest esse bona. Ego tamen aliam præfero, tum quia habent in editionibus Manutii et Morellii et in duodecim antiquis codicibus, tum etiam quia infra in libro *de Lapsis* legitur pag. 184: « Hostem nunc et expugnatorem domesticum non haberent. »

viduæ antequam nuptæ (79), non mariti sed Christi adulteræ; quam fuerant præmiis ingentibus virgines destinatæ, tam magna supplicia pro amissa virginitate sensuræ

XXI. Audite itaque me [83], virgines, ut parentem; audite, quæso, vos timentem (80) pariter ac monentem; audite utilitatibus et commodis vestris fideliter consulentem. Estote tales quales vos Deus artifex fecit : **460** estote tales quales vos manus Patris instituit : maneat in vobis facies incorrupta, cervix pura, forma sincera. Non inferantur auribus vulnera, nec brachia includat aut colla de armillis et monilibus catena pretiosa; sint a compedibus aureis pedes liberi, crines nullo colore fucati, oculi conspiciendo Deo digni. Celebrentur lavacra cum feminis, quarum inter vos pudica [84] lavatio est. Nuptiarum festa improba et convivia lasciva [85] vitentur, quorum periculosa contagio est. Vince vestem, quæ virgo es (81) : vince aurum, quæ carnem vincis et sæculum. Non est ejusdem [86] non posse a majoribus vinci et imparem minoribus inveniri. *Arcta* [87] *et angusta est via quæ ducit ad vitam* (*Matth.*, VII, 14), durus et arduus [88] est limes qui tendit ad gloriam (*Ib.* 13). Per hunc viæ limitem martyres pergunt, eunt virgines, justi quique gradiuntur. Lata et spatiosa itinera vitate. Lethales illic illecebræ et mortiferæ voluptates. Illic diabolus blanditur ut fallat, arridet ut noceat, illicit ut occidat. Primus, cum centeno (82), martyrum fructus

A est, secundus, sexagenarius (83), vester est. **461** Ut apud martyres [89] non est carnis et sæculi cogitatio (84), nec parva et levis delicata congressio, sic et in vobis, quarum ad gratiam [90] merces secunda est, sit et virtus ad tolerantiam proxima. Non est ad magna facilis ascensus. Quem sudorem perpetimur, quem laborem, cum conamur ascendere colles et vertices montium? Quid, ut ascendamus ad cœlum? Si præmium pollicitationis attendas, minus est quod laboras. Immortalitas perseveranti [91] datur, perpetua vita promittitur, regnum Dominus pollicetur.

XXII. Servate [92], virgines, servate quod esse cœpistis, servate quod eritis. Magna vos merces manet, præmium grande virtutis, munus maximum

B castitatis. Vultis scire quo malo careat et quid boni teneat continentiæ virtus? *Multiplicabo,* inquit mulieri Deus, *tristitias tuas et gemitus tuos, et in tristitia* [93] *paries filios, et conversio tua ad virum tuum, et ipse tui dominabitur* (*Gen.*, III, 16). Vos ab hac sententia liberæ estis, vos mulierum tristitias et gemitus non **462** timetis. Nullus vobis de partu circa filios metus est, nec maritus est dominus, sed dominus [94] vester et caput Christus est ad instar et vicem masculi. Sors vobis et conditio communis est. Domini vox est in illa dicentis : *Filii sæculi hujus generant et generantur. Qui autem habuerint dignationem sæculi illius et resurrectionis a mortuis, non nubunt* (85), *neque matrimonium fa-*

Variæ lectiones.

[83] Me *deest in Oxon.* [84] In vos pudica *Impress. fere omnes.* Debet in vos *Oxon.* [85] Temulenta *Ver.* [86] Ejusdem virtutis et animi *Voss.* 2. [87] *Addit. Lin.* Parem se integritas præstat in omnibus, nec bonum virginitatis cultus infamet. [88] Arctus *Bod.* 2. [89] Martyrem *Oxon.* Martyras *Thu. Corb.* [90] Ad gratiam *Bod.* 1, 2. *Thu. Voss. Corb. MR.* [91] Perseverantibus *Bod.* 1. [92] Servate quod debetis *Voss.* [93] Cum tristitia *Ver.* [94] Dominus, Dominus Deus vester. *Bod.* 1, 2, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(79) *Viduæ antequam nuptæ.* Hieronymus in Epistola *ad Eustochium*, de servanda Virginitate : « Videas plerasque viduas antequam nuptas infelicem conscientiam mentita tantum veste protegere. » In *Apologia Apuleii* : « Fortasse adhuc vidua antequam nupta domi sedisset » Ovidius, lib. II Fastorum, « Viduæ cessate puellæ. »

(80) *Timentem.* Hanc lectionem præferunt omnes fere veteres libri et editiones. Pamelius posuit *docentem;* quam lectionem ego reperi in sex codicibus antiquis, in quorum uno primo scriptum fuit *timentem*, sed postea id deletum est ut scriberetur *docentem*. Alii numero viginti habent *timentem*. Ait ergo Cyprianus timere se pro virginibus Deo dicatis, si non observaverint vitam proposito suo congruentem; adeoque illas admonet ut in incœpto perseverent.

(81) *Quæ virgo es.* Postea sequitur in editione Erasmi, ex qua aliæ acceperunt, *quæ Deo servis.* At ego, cum istud non invenerim nisi in uno veteri libro, desit autem in omnibus aliis, id est viginti, in primis vero in Seguieriano, existimavi non esse Cypriani, et additum fuisse a quodam studioso, fortassis in margine, per speciem interpretationis. Itaque expunxi.

(82) *Cum centeno.* Retinui hanc lectionem, quia exstat in omnibus antiquis codicibus, etiam in Seguieriano, et in editionibus quæ Manutianam antecesserunt. Prudentius in Carmine *de sancta Agnete* ait :

C
Cingit coronis interea Deus
Frontem duabus martyris innubæ.
Unam decemplex edita septies
Merces perenni lumine conficit.
Centenus extat fructus in altera.

In codice Pithœano et in Veronensi legitur istic : *Primus cum centesimo.* Hieronymus in Epistola *ad Eustochium*, de servanda Virginitate : « Centesimus et sexagesimus fructus de uno sunt semine castitatis. » Joannes Saresberiensis lib. VIII, Policratici, cap. 11 : « Non tamen quod conjugali detraham castitati, sed centesimum aut sexagesimum fructum, licet de radice tricesimi oriatur, minime arbitror tricesimo comparandum. »

(83) *Sexagenarius.* Prudentius l. II *adversus Symmachum :*

Sunt et virginibus pulcherrima præmia nostris.

Et mox :

D
Hic decies seni rediguntur in horrea fructus.

(84) *Cogitatio.* Ita omnes fere libri veteres. Duo tamen habent *colluctatio*. In Veronensi scriptum primo fuit *colluctatio,* sed supra lineam scriptum est *cogitatio*.

(85) *Non nubunt.* Codex Fuxensis, *non nubent neque nubentur.* Seguierianus et unus alius vetus *non nubuntur* tantum. Nubendi vocabulum sæpe reperitur in obscœnis, ut post Lipsium annotavit vir doctissimus Joannes S. Idenus lib. V, cap. 4 *de*

erunt. Neque enim incipient mori : æquales enim sunt angelis Dei, cum sint filii resurrectionis (*Luc.*, xx, 34-36). Quod futuri sumus jam vos esse cœpistis (86). Vos resurrectionis gloriam (87) in isto sæculo jam tenetis, per sæculum sine sæculi contagione transitis. Cum castæ perseveratis et virgines (88), angelis Dei estis æquales. Tantum maneat et duret solida et illæsa virginitas, et ut cœpit fortiter, jugiter perseveret; nec monilium aut vestium quærat ornamenta, sed morum. Deum spectet et cœlum, neque oculos ad sublime porrectos ad carnis et mundi concupiscentiam deprimat aut ad terrena [95] deponat.

463 XXXIII. Prima sententia crescere et generare præcepit, secunda continentiam suasit. Cum adhuc rudis mundus et inanis est [96], copiam [97] B fecunditate generantes propagamur, et crescimus ad humani generis augmentum : cum jam refertus est orbis et mundus impletus, qui capere continentiam possunt, spadonum more viventes, ca-

A strantur ad regnum. Nec hoc jubet Dominus, sed hortatur; nec jugum necessitatis imponit, quando maneat voluntatis arbitrium liberum. Sed cum habitationes (89) multas apud Patrem suum dicat (*Joan.*, xiv, 2), melioris habitaculi hospitia demonstrat. Habitacula ista meliora vos petitis, carnis desideria castrantes, majoris gratiæ præmium in cœlestibus obtinetis. Omnes quidem qui ad divinum lavacrum (90) baptismi sanctificatione perveniunt, hominem illic veterem gratia lavacri salutaris exponunt, et innovati Spiritu sancto, a sordibus contagionis antiquæ iterata nativitate purgantur. Sed nativitatis iteratæ vobis major sanctitas et veritas competit, quibus desideria jam carnis et corporis nulla sunt. Sola in vobis quæ sunt virtutis et spiritus ad gloriam remanserunt [98]. Apostoli vox est, quem Dominus vas electionis suæ dixit, quem ad promenda [99] mandata cœlestia Deus misit : **464** *Primus homo*, inquit, *de terræ limo, secundus homo de cœlo* [99*]. *Qualis ille de limo, tales et qui de*

Variæ lectiones.

[95] Nec ad terrena *Bod.* 2. [96] Esset *Oxon. ex omnibus mss.* Est *Impr.* [97] Copiosa *Ar.* Copia fœcunditatis *Bod.* 1, 2. *Ver. Voss.* 1. [98] Ad gloriam *deest. in Ar. MR.* [99] Promerenda *MR.* [99*] Secundus de cœlo *Thu. Foss. Corb.*

Steph. Baluzii notæ.

jure naturali et gentium, et nos quoque alibi monuimus. Et ita videtur etiam sensisse Servius grammaticus in secundum *Æneidos* : « Innuptæ, quæ nunquam nubit. Nam virgo potest et nubere. » Tertullianus lib. iv *Adversus Marcionem* : « Manente C matrimonio nubere adulterium est. » Idem in *Apologetico* agens de Incarnatione Christi ait Dei Filium nullam de impudicitia habere matrem, « etiam quam videbatur habere non nupserat. » Ubi manifestum est vocem *nupserat* positam esse pro coitione mulieris cum viro. Alioqui falsum esset quod ait Tertullianus, cum certum sit Mariam matrem Christi ductam fuisse a Josepho, nuptam fuisse Josepho, uxorem ejus fuisse, et propterea Christum existimatum filium fabri, quia filius ejus mulieris erat quæ fabri uxor erat, quia filius est quem nuptiæ demonstrant. Hinc in scholiis sancti Cyrilli de Incarnatione Domini cap. 25 legitur : « Natus est enim ex virgine, et solus habet matrem innuptam, » id est virginem, quæ non congressa erat cum marito. Nam et Rufinus lib. i, cap. 6 *Hist. eccles.*, innuptam dixit pro virgine. Pro quo Hieronymus in initio libri *adversus Helvidium* dixit Mariam fuisse matrem antequam nuptam, qui nimirum conceperat ex Spiritu sancto D antequam ex sponsa fieret uxor Josephi. Et sanctus Ambrosius in Epistola *de Bonoso episcopo* accusato in synodo Capuensi quod diceret Mariam virginem habuisse plures liberos : « Neque enim elegisset Dominus Jesus nasci per virginem, si eam judicasset tam incontinentem fore ut illud genitale Dominici corporis, illam aulam Regis æterni concubitus humani semine coinquinasset. » Cæterum, ut id quoque obiter dicam, Rigaltius arbitratus est hunc locum ex *Apologetico* Tertulliani sic scribendum esse ut dicatur Christum nullam *de pudicitia* habere matrem, quia videbat Latinum Latinium et Pamelium ita legisse in quibusdam vetustis exemplaribus. Ego contra puto retinendam esse lectionem vulgatam, quæ vetustissimorum et optimorum codicum auctoritate nititur, ut sensus sit Christi matrem nullam impudicitiæ labem, non quidem obscœnæ attrectationis injuriam, ut Rufini verbis utar, passam esse, quippe quæ nunquam cum marito exercuerit conjugale commercium, sive, ut loquar cum Lactantio, nunquam per voluptatis illecebras copulata est cum marito. Vide Erasmi adnotationes in hunc locum Matthæi.

(86) *Jam vos esse cœpistis.* Hieronymus in expositione psalmi xliv, *ad Principiam* : « Sexus devoratur a virgine. Christum portat in pectore. Jam possidet quod futura est. » Idem in Epistola *ad Eustochium*, de Custodia virginitatis : « Gaude, soror, gaude, filia, gaude, mi virgo, quia quod aliæ simulant tu vere esse cœpisti. »

(87) *Gloriam.* Lectionem *gratiam* præferunt omnes fere libri veteres et veteres editiones. Manutius maluit *gloriam*. Hinc acceperunt posteriores editiones. Ego tot veterum exemplarium et editionum contra scribentium auctoritatem contemnere non audeo. Si quis tamen mavult *gratiam*, judicio suo fruatur.

(88) *Castæ perseveratis et virgines.* Hieronymus in Epistola *ad Eustochium*, de Custodia virginitatis : « Et quia maritorum expertæ sunt dominatum, castæ vocantur et nonnæ. » Quid sint nonnæ quære in Glossario Latino Cangii.

(89) *Habitationes.* Codex Fuxensis *mansiones*. Quod fortasse melius est. Nam in capite xiv Evangelii secundum Joannem, ad quod istic respicit Cyprianus, legitur in editione Vulgata : *In domo Patris mei mansiones multæ sunt.* Sed hic meminisse oportet Cyprianum alia versione usum esse quam ea qua nos utimur.

(90) *Ad divinum lavacrum.* Ita posui secutus fidem unius libri mei veteris. Atque ea lectio mihi videtur optima. Nam alia est admodum intricata, quæ ita habet : « Omnes quidem qui ad divinum munus et patrium baptismi sanctificatione perveniunt. » Quid enim hic facit vox *patrium*? Et tamen illa habetur in codice Seguieriano et in sex aliis. Alii septem et veteres editiones præferunt *patrimonium*, Beccensis *patriam*. Sed nullum horum vocabulorum congruit huic loco, mea quidem sententia. Si quis tamen horum alterutrum retinere voluerit, non repugno.

timo, et qualis cœlestis, tales et cœlestes. Quomodo portavimus (91) *imaginem ejus qui de limo est, portemus et imaginem ejus qui de cœlo est* (I *Cor.*, XV, 47-49). Hanc imaginem virginitas portat, portat integritas, sanctitas portat et veritas ; portant disciplinæ Dei memores, justitiam cum religione retinentes, stabiles in fide, humiles in timore, ad omnem tolerantiam fortes, ad sustinendam injuriam mites, ad faciendam misericordiam faciles, fraterna pace unanimes atque concordes.

XXIV. Quæ vos singula, o bonæ virgines, observare, diligere, implere debetis ; quæ Deo et Christo vacantes, ad Dominum, cui vos dicastis, et majore et meliore parte præceditis. Provectæ annis, junioribus facite magisterium ; minores natu, præbete (92) comparibus incitamentum. Hortamentis vos mutuis excitate, æmulis de virtute documentis ad gloriam provocate. Durate fortiter, spiritaliter pergite, pervenite feliciter. Tantum mementote tunc nostri, cum incipiet in vobis virginitas honorari (93).

Steph. Baluzii notæ.

(91) *Quomodo portavimus.* Refert hanc postremam libri istius partem sanctus Augustinus lib. IV *de Doctrina Christiana*, cap. 21.

(92) *Minores natu præbete.* Post ista Pamelius, cui præiverat editio quæ dicitur Gravii, adjecit ex codice Affligemiensi et ex Coloniensi, *majoribus ministerium;* idque optime quadrare ait. Ego non disputo an optime quadret. Illud tantum aio, me ideo expunxisse hæc duo vocabula, quia illa non inveni in antiquis editionibus, neque in ullo eorum veterum exemplarium quibus usus sum, id est viginti septem.

(93) *Virginitas honorari.* Id est, cum in vobis Dominus martyrium cœperit honorari, ut scriptum est in libro *de Laude martyrii*, pag. 352, quando ignes aut cruces, ut ait in hoc ipso libro *de Habitu Virginum*, pag. 175, sanctus martyr, aut ferrum vel bestias patiemini ut coronam martyrii accipiatis. Prudentius in carmine *de sancto Fructuoso* episcopo Tarraconensi : « Carcer Christicolis gradus coronæ est. » Hieronymus in Quæstione 11 ad Hedibiam : « Triumphus Dei est passio martyrum et pro Christi nomine cruoris effusio et inter tormenta lætitia. » Virginitas igitur incipit honorari cum virgo Christiana incipit pati pro nomine Christi. Cyprianus in libro *de Unitate Ecclesiæ*, pag. 201 : « Confessio exordium gloriæ est, non meritum jam coronæ, nec perficit laudem, sed initiat dignitatem, » et epist. 17, *ad Martyres*, pag. 159 : « Fustibus cæsi prius graviter et afflicti per ejusmodi pœnas initiastis confessionis vestræ gloriosa primordia. » Inde illa querela Secundæ virginis et martyris, quæ cum videret Rufinam sororem suam flagellari, clamavit ad judicem : « Cur sororem meam gloria afficis, me vero ejus gloriæ non pateris esse participem? » Celerinus in Epistola *ad Lucianum*, pag. 29 : « Sic coronet te cujus nomen confessus es. »

LIBER DE LAPSIS (1)

ARGUMENTUM. — *Pollicitus erat frequenter Cyprianus, ubi primum pax Ecclesiæ reddita foret, se certius quid scripturum de ratione lapsorum : hoc igitur libro promissis satisfacit. Et in primis, ob oculos* **465** *posita cum gaudio tam insperata Ecclesiæ pace, et confessorum cæterorumque stantium in fide constantia et deinde cum dolore summo lapsorum ruinis, ac persecutionis præteritæ causis explicatis, disciplinæ nempe neglectu et peccatis fidelium ; graviter increpat lapsos quod, ad prima statim verba minantis inimici idolis sacrificaverint, et non potius, juxta Christi consilium, secesserint : item quod jam sacrificiis maculati, contra Evangelii legem, ante expiata delicta, ante exomologesin criminis factam vim inferrent corpori et sanguini Domini, et communicationem ac pacem a quibusdam presbyteris sine episcopi sententia extorquerent. Deterritos proinde vindicta divina lapsorum aliquot qui indigne communicarant* (*obiter interjecta mentione libellaticorum, quod a crimine non excusarentur*), *et animatos eorum exemplo qui, quamvis nullo sacrificii aut libelli facinore constricti, quoniam tamen de hoc vel cogitaverunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter et simpliciter confitentes, exomologesin faciebant; ad confessionem delicti, ad pœnitentiam publicam, ad satisfactionem plenam multis hortatur. Postremo vitari monet Novatianos, confutans Scripturis aliquot illorum hæresin.*

I. PAX ecce, dilectissimi fratres, Ecclesiæ reddi-

Steph. Baluzii notæ.

(1) Libri istius, ut ab aliis jam observatum est, mentionem facit ipse Cyprianus epist. 51, pag. 66, et Pontius diaconus in Vita ejus, tum etiam sanctus Augustinus et sanctus Fulgentius in locis infra notatis. Addunt aliqui Eusebium Cæsariensem, sed falso. Decepit eos indiligentia. Cum enim Rufinus Latine verterit Historiam ecclesiasticam Eusebii, credentes illum eam vertisse simpliciter et nihil addidisse de suo, sibi persuaserunt ea quæ in interprete leguntur de hoc Cypriani libro exstare etiam apud Eusebium. Quod verum non est. Hæc sunt verba Rufini : « Cyprianus de his, » id est *de lapsis* « librum magnificentissime scriptum edidit, in quo et lapsos ad pœnitentiam cohortandos et contradicentes alienos esse a Christi visceribus statuit. » Hunc porro librum et librum *de Unitate Ecclesiæ* frequenter citat Venericus Vercellensis episcopus.

ta (2) est, et, quod difficile nuper incredulis ac perfidis impossibile videbatur, ope atque ultione divina securitas nostra reparata est. In lætitiam mentes redeunt, et, tempestate pressuræ ac nube [1] (3) discussa, tranquillitas ac serenitas refulserunt. Dandæ laudes Deo, et beneficia ejus ac munera cum gratiarum actione celebranda, quamvis agere nostra vox [2] nec in persecutione cessaverit. Neque enim tantum inimico **466** licere potest ut non, qui Dominum toto corde et anima et virtute diligimus [3], benedictiones ejus et laudes semper et ubique cum gloria prædicemus. Exoptatus votis omnium (4) dies venit, et, post longæ noctis horribilem tetramque caliginem, Domini luce radiatus mundus eluxit [4].

II. Confessores, præconio boni nominis [5] claros et virtutis ac fidei laudibus gloriosos, lætis conspectibus intuemur, sanctis osculis adhærentes, desideratos diu inexplebili cupiditate complectimur. Adest militum Christi cohors candida (5), qui persecutionis urgentis ferociam turbulentam stabili congressione fregerunt, parati ad patientiam carceris, armati ad tolerantiam mortis. Repugnastis [6] fortiter sæculo, spectaculum gloriosum præbuistis Deo [7], secuturis fratribus fuistis exemplo. Religiosa vox Christum [8] locuta est, in quem se semel credidisse confessa est. Illustres manus, quæ non nisi divinis operibus assueverant, sacrificiis sacrilegis (6) restiterunt. Sanctificata ora cœlestibus cibis, post corpus et sanguinem Domini, profana contagia et idolorum reliquias respuerunt. Ab impio sceleratoque velamine, quo illic velabantur sacrificantium capita captiva, caput vestrum liberum mansit. Frons cum signo Dei pura, diaboli coronam ferre non potuit, coronæ se Domini reservavit (7). Quam vos læte sinu [9] suo excipit [10] mater Ecclesia de prælio revertentes! quam beata, quam gaudens portas suas aperit, ut adunatis agminibus intretis, de hoste prostrato trophæa referentes! Cum triumphantibus viris et feminæ veniunt, quæ cum sæculo dimicantes [11], sexum quoque vicerunt (8). Veniunt et geminata militiæ suæ gloria virgines, et pueri annos suos virtutibus (9) transeuntes. Necnon et cæteræ stantium (10) multitudo **467** vestram gloriam sequitur, proximis et pene conjunctis laudis insignibus vestigia vestra comitatur. Eadem et in illis sinceritas cordis, eadem fidei tenacis integritas. Inconcussis præceptorum cœlestium radicibus nixos et evangelicis traditionibus roboratos, non præscripta exsilia, non destinata tormenta, non rei familiaris damna (11), non corporis supplicia terruerunt. Explorandæ (12) fidei præfiniebantur dies. Sed qui sæculo renuntiasse se meminit, nullum sæculi diem novit; nec tempora terrena jam computat qui æternitatem de Deo sperat.

III. Nemo [12], fratres dilectissimi, nemo hanc gloriam mutilet, nemo incorruptam stantium firmitatem maligna obtrectatione debilitet. Cum dies negantibus [13] præstitutus excessit, quisquis professus intra diem non est, Christianum se esse confessus est [14]. Primus est victoriæ titulus, gentilium mani-

Variæ lectiones.

[1] Nube discussa et caligine discissa *Ar. NC.* 1. *Bod.* 2. *Lam. Ebor.* Tempestate pressa *Voss.* 3 Nube et caligine *Oxon. Rigalt.* [2] Nostra vox convenit *Bod.* 4. [3] Nos qui Deum toto corde et animo diligimus, benedictiones ejus et laudes non *Voss.* 3. [4] Eluxit et confessores *Bod.* 4. [5] Numinis *Ben.* Luminis *Ar. Voss.* 1. *Lam. Bod.* 3 [6] Repugnantes *Bod.* 1, 3. [7] Deum secuturis *Voss.* 1. [8] Christi *Bod.* 1, 4. [9] Lætos in sinum *Voss.* 1, 2, 3 Læto sinu *Oxon. Impr.* [10] Excepit *Bod.* 1, 4, *Lam.* [11] Cum sæculo sexum quoque *Bod.* 1, 3, 4. *Lam. Ebor. Voss.* 1, 3. *Thu. Corb. Vat.* 2. *MR.* [12] Nemo, fratres, nemo *Voss.* 1. *Lam. MR.* [13] Negantium *Voss.* 1, 3. [14] Se non est confessus? *Lam.*

Steph. Baluzii notæ.

(2) ***Pax Ecclesiæ reddita.*** Post obitum Decii, ut ostendit Pearsonius in Annalibus Cyprianicis.

(3) *Nube.* Rigaltius addidit *et caligine.* Sed hanc additionem, quæ haud dubie est ex glossemate, non agnoscunt aliæ editiones nec libri veteres. Reperta est in duobus tantum, in uno nimirum regio, ex quo puto Rigaltium accepisse, et in Moyssiacensi.

(4) *Votis omnium.* Codex Fuxensis, *vocibus et votis omnibus.*

(5) *Cohors candida.* Tertullianus in libro I *ad uxorem* : « Tota illa Ecclesia candida de sanctitate conscribitur. » Ubi vide Rigaltium. Idem Tertullianus in libro *de Corona* : « Et de martyrii corona laurea [illegible] coronandus. » Vide notas Joannis Ludovici de la Cerda pag. 649. De massa candida vide Baronium an. 261 et 303.

(6) *Sacrificiis sacrilegis.* Septem libri veteres habent *sacrificiis ac sacrilegis.*

(7) *Reservavit.* Duo libri veteres *mancipavit.*

(8) *Sexum vicerunt.* Supra, epist. 31. « sexu suo fortiores. » Ubi vide notas.

(9) *Annos suos virtutibus.* Ita veteres editiones, viginti et tres libri nostri, et quatuor Anglicani. In uno regio et in Moyssiacensi legitur, « annos suos continentiæ virtutibus. » Cum autem vox *Continentiæ* desit in tam multis antiquis codicibus, cum non conveniat huic loco, ut ait Latinius, nobis visum est illam esse delendam. Sane Pamelius illam adjecit ex editione quæ dicitur Gravii et ex quodam veteri libro. Verum idem Latinius jampridem pronuntiavit eam auctoritatem tanti non esse ut persuadere possit vocem hanc esse retinendam.

(10) *Stantium.* Veteres editiones, codex Seguierianus, Gratianopolitanus, recentior Victorinus, et unus Vaticanus habent *circumstantium.* Sed hæc lectio bona non est, Lamonianus habet *adstantium.*

(11) *Damna.* Hæc vox deest in antiquis editionibus et in tredecim libris veteribus Erasmus adjecit. Non reperi autem illam nisi in quinque codicibus. Retinui tamen, quia videtur necessaria.

(12) *Explorandæ.* Hanc lectionem exhibent sexdecim vetera exemplaria. Codex Remensis sancti Dionysii habet : *Expugnandæ fidei præfigebantur dies.* Burgundicus, *prænuntiabantur.* Veteres editiones, *pertimebantur.*

bus apprehensum Dominum confiteri: secundus A ad gloriam gradus [15] est cauta secessione (13) subtractum Domino reservari [16]. Illa publica, hæc privata confessio est. Ille judicem sæculi vincit, hic contentus Deo suo judice conscientiam puram cordis integritate custodit. Illic fortitudo promptior, hic sollicitudo securior. Ille appropinquante hora sua, jam maturus inventus est; hic fortasse delatus est qui, patrimonio derelicto, idcirco secessit quia non erat negaturus: confiteretur utique si fuisset et ipse detentus.

IV. Has martyrum cœlestes coronas, has confessorum glorias spiritales, has stantium fratrum maximas eximiasque virtutes mœstitia una contristat, quod avulsam nostrorum viscerum partem violentus **468** inimicus populationis suæ strage B dejecit. Quid hoc loco faciam, dilectissimi fratres? fluctuans vario mentis æstu, quid aut quomodo dicam? Lacrymis magis quam verbis opus est ad exprimendum [17] dolorem quo corporis nostri plaga deflenda est, quo populi aliquando numerosi multiplex lamentanda jactura est. Quis enim sic durus aut ferreus (14), quis sic fraternæ charitatis [18] oblitus, qui inter suorum multiformes ruinas et lugubres ac multos squalore deformes reliquias constitutus siccos oculos tenere prævaleat, nec, erumpente statim fletu, prius gemitus suos lacrymis quam voce depromat? Doleo, fratres, doleo vobiscum, nec mihi ad leniendos dolores meos integritas propria et sanitas privata blanditur, quando plus pastor in gregis sui vulnere vulneretur. Cum singulis pectus meum copulo, mœroris et funeris pondera luctuosa participo. Cum plangentibus plango, cum deflentibus defleo, cum jacentibus jacere me credo. Jaculis illis grassantis [19] inimici mea simul membra percussa sunt, sævientes gladii per mea viscera transierunt. Immunis et liber a persecutionis incursu (15) fuisse non potest animus. In prostratis (16) fratribus et me prostravit affectus.

V. Habenda tamen est, fratres dilectissimi, ratio veritatis, nec sic mentem debet et sensum persecutionis infestæ tenebrosa [20] caligo cæcasse, ut nihil remanserit lucis et luminis unde divina præcepta perspici possint. Si cladis causa cognoscitur, et medela vulneris invenitur, Dominus probari familiam suam voluit; et quia traditam nobis divinitus disciplinam pax longa corruperat (17), jacentem fidem et pene [21], ut **469** ita dixerim, dormientem censura cœlestis erexit; cumque nos peccatis nostris amplius mereremur (18), clementissimus Dominus sic cuncta moderatus est, ut hoc omne quod gestum est exploratio potius quam persecutio videretur.

VI. Studebant augendo patrimonio singuli, et obliti quid credentes aut sub apostolis ante fecissent aut semper facere deberent, insatiabili cupiditatis ardore ampliandis facultatibus incubabant. Non in sacerdotibus [22] religio devota, non in ministris [23] (19)

Variæ lectiones.

[15] Gradus est, cum quis se *Voss.* 1. [16] Servavit *Voss.* 1. [17] Extendendum *Ar. Lam. Ben. Ebor. NC.* 2. *Bod.* 2. [18] Sic cladis *Lam.* [19] Grassantibus *Lin. NC.* 2. [20] Infestæ illecebrosa *Voss.* 1, 3. [21] Et ut pene *Lam. Bod.* 2. [22] Sacerdotiis *Bod.* 1, 4. [23] Ministeriis *Bod.* 2, 4. *Thu. Foss. Lam. Manut. Lips. Gronov.*

Steph. Baluzii notæ.

(13) *Cauta secessione.* De hac secessione sancti C Martyris sic scribit inter alia Pontius diaconus: « Sequitur ut probemus secessum illum non hominis pusillanimitate conceptum, sed, sicuti est, vere fuisse divinum. » Sic de Paulo eremita ait Hieronymus: « Cum persecutionis procella denotaret, in villam remotiorem et secretiorem recessit. » Vide librum Tertulliani *de Fuga in persecutione.*

(14) *Durus aut ferreus.* Cicero actione 2, in Verrem: « Quis tam fuit illo tempore durus ac ferreus, quis tam inhumanus? » Juvenalis Satira I:

Nam quis iniquæ
Tam patiens urbis tam ferreus ut teneat se!

(15) *Incursu.* Codex Fuxensis *impetu.* Paulo post in hoc ipso libro: « Nec prostratus est persecutionis impetu. » Vide quæ *de incursu* notavimus ad epistolam.

(16) *In prostratis.* Optatus lib. I: « Nonnullos funestam prostravit in mortem. »

(17) *Pax longa corruperat.* Sanctus Augustinus, D in Epistola *ad Bonifacium comitem:* « Decuit enim eos sollicitudo quos negligentes securitas fecerat. » Sulpicius Severus, lib. II *sacræ Historiæ:* « Plerique eorum longa rursum pace corrupti. » Et infra: « Rursum corrupti longæ pacis malo idolis libaverunt. » Velleius Paterculus, lib. II: « Pannonia insolens longæ pacis bonis. » Et Tacitus, lib. IV *Annalium* tradit Pisonem fuisse pace incuriosum. Juvenalis, Sat. VI: « Nunc patimur longæ pacis mala. » Lucanus lib. V: « Longaque in pace quietos bellorum primus sparsit furor. » Modestus in libro de Vocabulis rei militaris: « Longa securitas pacis homines partim ad delectationem otii, partim ad civilia traduxit officia. » Cæsar, lib. II *de Bello civili:* « Multitudo insolens diuturnitate otii. » Cassianus, lib. V, cap. 19: « Scilicet ne pacis otio miles Christi lentescens incipiat oblivisci constitutionum suarum gloriosa certamina, ac securitatis inertia dissolutus præmiorum stipendiis ac triumphorum meritis defraudetur. » Sanctus Leo Papa sermone II in solemnitate Epiphaniæ: « Vigilanter cavenda sunt illa discrimina quæ de otio ipsius pacis oriuntur. » Vide notas nostras ad librum IV Salviani.

(18) *Amplius mereremur.* Ita antiquæ editiones. Erasmus scripsit *amplius pati mereremur;* quod ego reperi in quatuor antiquis exemplaribus. Gravii quæ dicitur editio id quoque habuit, sed minutiore charactere scriptum, ut intelligi daretur dubium videri an esset Cypriani. Vox autem *pati* non invenitur in octodecim exemplaribus nostris neque in quinque Anglicanis, neque in editionibus Manutii et Morellii. Ego suppositam arbitror a quodam sciolo qui putaret sensum non esse integrum absque illo vocabulo, sicut Freinshemius ad librum II *Historiarum* Taciti, ubi legitur *incipi victoriam ratus,* existimat vocem *ratus* adjectam esse ab aliquo extraneo, qui deesse aliquid hic putabat. Erasmi tamen editio posset adjuvari ex eo quod paulo post sequitur, « Quid non perpeti tales pro peccatis ejusmodi mereremur. »

(19) *In ministris.* Duo libri veteres habent *ministeriis.*

fides integra, non in operibus misericordia, non in moribus disciplina. Corrupta barba in viris, in feminis forma fucata, adulterati post Dei manus oculi, capilli mendacio **470** colorati (20). Ad decipienda corda simplicium callidæ fraudes, circumveniendis fratribus subdolæ voluntates. Jungere cum infidelibus (21) vinculum matrimonii, prostituere gentilibus [24] membra Christi. Non jurare tantum temere, sed adhuc etiam pejerare : præpositos superbo tumore contemnere ; venenato sibi ore maledicere, A odiis pertinacibus invicem dissidere. Episcopi plurimi, quos et hortamento (22) esse oportet cæteris et exemplo, divina procuratione contempta, procuratores (23) rerum sæcularium fieri, derelicta cathedra (24), plebe deserta, per alienas provincias oberrantes, negotiationis quæstuosæ nundinas [25] aucupari, esurientibus in Ecclesia fratribus (25), habere argentum largiter **471** velle, fundos insidiosis fraudibus rapere (26), usuris multiplicantibus fenus augere. Quid non perpeti tales pro pec-

Variæ lectiones.

[24] Prostituere cum gentibus *NC*. 1. *Pem*. [25] Quæstuosas nundinas *Bod*. 4.

Steph. Baluzii notæ.

(20) *Capilli mendacio colorati.* Infra in hoc libro, pag. 191 : « Et quæ capillos tuos inficis. » Ovidius, lib. III *de Arte amandi* : « Femina canitiem Germanis inficit herbis. » Martialis lib. VI, Epigr. 57 : « Mentiris fictos unguento Phœbe capillos. » Columella in præfatione librorum *de Re rustica* : « Capitum et capillorum concinnatores non solum ipse audivi, sed et ipse vidi. » Vide notas ad librum *de Habitu Virginum*, in verbo *capillis*.

(21) *Jungere cum infidelibus.* Citat hunc locum sanctus Augustinus, lib. I *de Conjugiis adulterinis* cap. 21 : « Quamvis beatissimus Cyprianus inde non dubitet nec in levibus peccatis constituat jungere cum infidelibus vinculum matrimonii, atque id esse dicat prostituere gentilibus membra Christi. » Item in libro *de Fide et Operibus* cap. 19, ubi hinc colligit quædam uno sæculo tolerata esse quæ in alio non licebant. Sane Tertullianus docet unam fidei regulam esse immutabilem, cætera vero correctionis et disciplinæ admittere novitatem correctionis. Vide rursum sanctum Augustinum in Epistola ad Bonifacium *de variis Consuetudinibus Ecclesiarum et provinciarum*. Hieronymus lib. I *contra Jovinianum* : « Junguntur gentilibus et templa Christi idolis prostituunt. » Idem in Epistola *ad Eustochium* de Custodia virginitatis : « Si autem et illæ quæ virgines sunt ob alias tamen culpas virginitate corporum non salvantur, quid fiet illis quæ prostituerunt membra Christi ? » Concilium Arelatense primum canone 11 : « De puellis fidelibus quæ gentilibus junguntur placuit ut aliquanto tempore a communione separentur. » Vide Rigaltii observationes in librum II Tertulliani *ad Uxorem*. In titulo Codicis Theodosiani *de Nuptiis gentilium* præcipitur ut nulli provincialium, cujuscunque ordinis aut loci fuerit, cum barbara sit uxore conjugium, nec ulli gentilium provincialis femina copuletur, et si contra factum fuerit, capitaliter expietur. Gentiles istic, ut recte observat Jacobus Gothofredus, non dicuntur respectu fidei seu religionis, verum respectu Romanorum, barbari, et speciatim ii qui ex variis gentibus felicitatem Romanam sequentes se ad imperium contulerant. Itaque provincialibus opponuntur, id est Romanis, non etiam Christianis.

(22) *Hortamento.* Hæc est editio Manutii, cum superiores editiones haberent *ornamento*. Lectionem Manutianam inveni in duodecim vetustis codicibus. Alia exstat in aliis septem, in editione Morelliana, et apud sanctum Augustinum lib. III *contra Cresconium*, cap. 36. Vide quæ in simili casu adnotavi ad Epistolam 15. In concilio Toletano III, canone 10, legitur *hortamento concilii* et alibi *ornamento*.

(23) *Procuratores.* Vetitum istud semper in Ecclesia Dei. Insignis est in ea causa locus in canone 16 concilii Carthaginensis habiti P. C. Honorii XII et Theodosii VIII, exstatque apud Gratianum 21, q. 2. *Placuit ut episcopi.* Vide *Epitomen juris pontificii* Antonii Augustini lib. IV, tit. 73, et notas nostras ad librum Agobardi *de modo Regiminis ecclesiastici*. Vide etiam invecticam Jacobi Cardinalis Papiensis adversus Joannem Cardinalem Attrebatensem. Sulpicius Severus lib. I *Historiæ sacræ*, cum dixisset levitis nullam potestatem datam, quo liberius servirent Deo, addit : « Equidem hoc exemplum non tacitus præterierim, legendumque ministris ecclesiarum libenter ingesserim. Etenim, præcepti hujus non solum immemores, sed etiam ignari mihi videntur. Tanta hoc tempore animos eorum habendi cupido, velut tabes, incessit. Inhiant possessionibus, prædia excolunt, auro incubant, emunt venduntque, quæstui per omnia student. » Vide sanctum Gregorium lib. VIII, epist. 11, *adversus Basilium episcopum Capuanum*. Hieronymus in Epistola ad Nepotianum *de Vita clericorum* : « Procuratores et dispensatores domorum alienarum quomodo possunt esse clerici qui proprias jubentur contemnere facultates ? » Quo referri etiam possunt ea quæ diximus in notis ad Capitularia, pag. 1169.

(24) *Derelicta cathedra.* Contra regulas ecclesiasticæ disciplinæ. Vide concilia Africana.

(25) *In Ecclesia fratribus.* In editione Pamelii adjectum est *non subvenire.* Sed ego additamentum illud non reperi in veteribus libris a me visis, neque in Anglicanis. Sane Pithœanus habet *nihil tribuere.* Quo etiam modo scriptum quoque fuisse in Camberonensi testatur Pamelius. Et tamen minime necessarium mihi videtur hoc additamentum. Reprehendit Cyprianus episcopos qui cum viderunt fratres in Ecclesia esurientes, aurum et argentum sitiebant. Dixi aurum et argentum, quia in uno libro meo veteri scriptum est : « Esurientibus in Ecclesia fratribus aurum habere largiter velle, » et in alio *argentum* pro *aurum*. Sed quod jugulum petit, sanctus Augustinus hunc eumdem locum referens in epistola *ad Macrobium* lib. III, *adversus Cresconium*, cap. 36, et lib. IV *de Baptismo contra Donatistas*, cap. 9, non habet hoc additamentum. Deest etiam apud Venericum episcopum Vercellensem in libro *de Unitate Ecclesiæ* et apud Thomam Valdensem in Doctrina X *de Sacramentalibus*. Hieronymus in Epistola *ad Nepotianum* de Vita clericorum : « Gloria episcopi est pauperum inopiæ providere. Ignominia omnium sacerdotum est propriis studere divitiis. » Vide Prosperum sive Julianum Pomerium lib. III *de Vita contemplativa*, cap. 24.

(26) *Fundos rapere.* Citat hunc locum sanctus Augustinus lib. IV *de Baptismo contra Donatistas*, cap. 10, et in Epistola *ad Macrobium*. Julianus Pomerius lib. I *de Vita contemplativa*, cap. 13, loquens de episcopis : « Fundorum terminos sine termino cupiditatis extendunt, et se passim exquisitis deliciis dedunt quæ animum corpusque debilitant. » De Potamio Olyssiponæ episcopo ita legitur in libello precum Marcellini et Faustini : « Sed et Potamio non fuit inulta sacræ fidei prævaricatio. Denique cum ad fundum properat quem pro impia fi-

catis ejusmodi mereremur, cum jam pridem præmonuerit ac dixerit censura[26] divina : *Si dereliquerint*[27] *legem meam et in judiciis meis non ambulaverint, si justificationes* (27) *meas profanaverint et præcepta mea non observaverint, visitabo in virga facinora eorum, et in flagellis delicta eorum*[28] (*Psal.* LXXXVIII, 31-33). A

VII. Prænuntiata sunt ista nobis et ante prædicta. Sed nos, datæ legis et observationis immemores, id egimus per nostra peccata, ut, dum Domini mandata contemnimus, ad correctionem[29] delicti et probationem fidei remediis severioribus veniremus. Nec saltem sero conversi ad Domini timorem sumus, ut hanc correptionem nostram probationemque divinam patienter et fortiter subiremus[30]. Ad prima statim verba minantis inimici maximus fra- B trum numerus fidem suam prodidit; nec prostratus est persecutionis impetu, sed voluntario lapsu se ipse prostravit. Quid oro inauditum, quid novum venerat, ut, velut incognitis[31] atque inopinatis rebus exortis, Christi sacramentum temeritate præcipiti solveretur? Nonne hæc et Prophetæ ante et Apostoli postmodum nuntiaverunt? nonne justorum pressuras et gentilium semper injurias pleni sancto Spiritu prædicaverunt? nonne fidem nostram semper armans et Dei servos cœlesti voce corroborans dicit Scriptura divina : *Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies* (*Deut.*, VI, 13; *Matth.*, IV, 10)? **472** Nonne, iram divinæ indignationis ostendens et pœnæ metum præmonens, denuo dicit : *Adoraverunt* C *eos*[32] *quos fecerunt digiti eorum; et curvatus est homo et humiliatus est vir, et non laxabo illis* (*Isa.*, II, 8)? Et iterum Deus loquitur dicens : *Sacrificans diis eradicabitur, nisi Domino soli* (*Exod.*, XXII, 19). In Evangelio quoque postmodum Dominus, in verbis doctor et consummator[33] in factis, docens quid fieret, et faciens quodcunque docuisset, quidquid nunc geritur et geretur nonne ante præmonuit? Nonne et negantibus[34] æterna supplicia et salutaria confitentibus præmia ante constituit?

VIII. Exciderunt quibusdam, proh nefas! omnia et de memoria recesserunt. Non exspectaverunt saltem ut ascenderent apprehensi (28), ut interrogati negarent[35] (29). Ante aciem multi victi, sine congressione prostrati; nec hoc sibi reliquerunt, ut sacrificare idolis viderentur inviti. Ultro ad forum (30) currere, ad mortem sponte properare, quasi hoc olim cuperent, quasi amplecterentur occasionem datam quam semper (31) optassent. Quot illic[36] a magistratibus vespera urgente dilati sunt? quot, ne eorum (32) differretur interitus, etiam rogaverunt? Quam vim potest talis ostendere, qua crimen suum purget, cum vim magis ipse fecerit ut periret? Nonne, quando ad Capitolium sponte ventum est, quando ultro ad obsequium diri facinoris accessum est, labavit[37] gressus, caligavit aspectus, tremuerunt viscera, brachia conciderunt (33)? nonne sensus **473** obstupuit, lingua hæsit, sermo defecit? Stare illic[38] potuit Dei servus, et loqui et renuntiare Christo, qui jam diabolo renuntiaverat et sæculo? Nonne ara illa quo moriturus accessit rogus illi fuit? nonne diaboli altare, quod fœtore tetro fumare ac redolere conspexerat, velut funus et bustum vitæ suæ horrere ac fugere debebat[39]? Quid hostiam tecum, miser, quid victimam immolaturus (34) imponis? ipse ad aram hostia, victim ipse venisti; immolasti illic salutem tuam, spem tuam funestis illis ignibus concremasti.

Variæ lectiones.

[26] Scriptura *Voss* 1, 2. [27] Filii *add. Voss.* 1. [28] Iniquitates eorum et in flagellis delicta eorum; misericordiam autem meam non dispergam ab eis. *Voss.* 3. [29] Correptionem *Ar. Lam. Voss.* 1. [30] Patienter subiremus *Voss.* 3. *Lin.* [31] Ignotis *Voss.* 1. [32] Adoraverint deos *Voss.* 3. *p.* [33] Doctor, consummatur in factis *Thu. Foss.* [34] Futura sua *Bod.* 4. [35] Exspectaverunt saltem ut interrogati rogarent, ut thus accenderent *Voss.* 3. *Impr.* [36] Quod illic *Voss.* 4. quid illi *Oxon.* [37] Lapsus est *Voss.* 1. [38] Illic quomodo *Voss.* 2. Illic num *Bod.* 2. [39] Debuerat *Voss.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

dei subscriptione ab imperatore meruerat impetrare, dans novas pœnas linguæ per quam blasphemaverat, in via moritur, nullo fructus fundi vel visione D percipiens. » Hieronymus in Epistola *ad Nepotianum*, de Vita clericorum : « Turpe est ante fores sacerdotis Christi crucifixi et pauperis, et qui cibo quoque vescebatur alieno, lictores consulum et milites excubare, judicemque provinciæ melius apud te prandere quam in palatio. » Cui loco recte adjungi possunt ea quæ Ammianus Marcellinus lib. XXVII, dicit de conviviis episcoporum Romanorum sui temporis, quos ait epulas curasse profusas, adeo ut eorum convivia regales superarent mensas.

(27) *Justificationes.* Novem libri nostri et sex Anglicani et editio Morelliana præferunt *justitias.*

(28) *Ascenderent apprehensi.* Hæc est lectio editionis Anglicanæ, quam confirmant vetera exemplaria, quam vero Rigaltius in observationibus suis ait esse verissimam. Cæterum Manutius et Morellius non fuere primi qui eam induxerunt, ut putasse videtur Rigaltius. Habetur enim in antiquis editionibus. Vide quæ notamus ad epistolam 6, p. 392.

(29) *Negarent.* Post hæc Manutius et Pamelius addunt *ut thus accenderent.* Sed hanc lectionem merito reprobat Rigaltius, quamvis eam retinuerit. Quippe nuspiam reperitur in antiquis exemplaribus, nisi quod Angli unum citant ex bibliotheca Vaticana.

(30) *Ad forum.* Et hinc in Capitolium. Nam supra pag. 407, adnotatum est forum fuisse juxta Capitolium.

(31) *Quam semper.* Sexdecim libri veteres et editio Morellii habent *libenter.*

(32) *Quot ne eorum.* Codex Seguierianus, « quod ut interrogati negarent, ne eorum differretur interitus et rogaverunt. »

(33) *Brachia conciderunt.* Codex Seguierianus, *membra conciderunt.*

(34) *Immolaturus.* Quidam libri veteres et veteres editiones habent *immolaturus vel supplicaturus.* Itaque quidam librarius antiquus scripsit *immolaturus.* Alius supra lineam, ut tum solebat, scripsit *vel supplicaturus.* Ex his duabus lectionibus ii qui postea secuti sunt eam elegerunt quæ illis magis

IX. Ac multis proprius interitus satis non fuit. Hortamentis mutuis in exitium[40] populus impulsus est, mors invicem lethali poculo propinata est; ac, ne quid deesset ad criminis cumulum, infantes quoque (35) parentum manibus vel impositi vel attracti, amiserunt parvuli (36) quod in primo statim nativitatis exordio fuerant consecuti. Nonne illi cum judicii dies venerit dicent : Nos nihil mali[41] fecimus, nec, derelicto cibo et poculo Domini, ad profana contagia sponte properavimus. Perdidit nos aliena perfidia, parentes sensimus parricidas. Illi nobis Ecclesiam matrem, illi patrem Deum negaverunt; ut, dum, parvi et improvidi et tanti facinoris ignari, per alios ad consortium criminum jungimur, aliena fraude caperemur (37).

X. Nec est, proh dolor! justa aliqua et gravis causa quæ tantum facinus excuset. Relinquenda erat patria et patrimonii facienda jactura. Cui enim nascenti atque morienti non relinquenda quandoque patria et patrimonii sui facienda jactura est?[42] Christus non relinquatur, salutis ac sedis æternæ jactura timeatur. Clamat ecce per prophetam Spiritus sanctus : *Discedite, discedite, exite inde, et immundum nolite tangere. Exite de medio ejus, separamini,*[43] *qui fertis vasa Domini* (*Isa.*, LII, 11). Et qui vasa sunt Domini ac templum Dei, ne immundum tangere et feralibus **474** cibis pollui violarique cogantur, non exeunt de medio nec recedunt! Alibi quoque vox auditur e cœlo, præmonens quid Dei servos facere conveniat dicens : *Exi de ea, populus meus, ne particeps sis delictorum ejus et ne perstringaris plagis ejus* (*Apoc.*, XVIII, 4). Qui exit et cedit[44] delicti particeps non fit; plagis vero et ipse perstringitur qui socius criminis invenitur. Et ideo Dominus in persecutione secedere et fugere mandavit, atque, ut id fieret, et docuit et fecit. Nam, cum corona de Dei dignatione descendat, nec possit accipi nisi fuerit hora sumendi, quisquis in Christo manens interim cedit, non fidem negat, sed tempus[45] exspectat : qui autem cum non secederet cecidit, negaturus remansit.

XI. Dissimulanda, fratres dilectissimi, veritas non est, nec vulneris nostri materia et causa reticenda. Decepit multos patrimonii sui amor cæcus, nec ad recedendum parati aut expediti esse potuerunt quæ facultates suæ velut compedes ligaverunt. Illa fuerunt remanentibus vincula, illæ catenæ (38) quibus et virtus retardata est, et fides pressa, et mens vincta[46], et anima præclusa, ut serpenti terram, secundum Dei sententiam, devoranti præda et cibus fierent qui terrestribus (39) inhærerent. Et idcirco Dominus, bonorum magister et præmonens in futurum[47] : *Si vis*, inquit, *perfectus esse, vade, vende omnia tua, et da pauperibus, et habebis thesaurum in cœlis; et veni, sequere me* (*Matth.*, XIV, 21). Si hoc divites facerent, per divitias suas[48] non perirent; thesaurum in cœlo reponentes, hostem nunc et expugnatorem[49] domesticum non haberent. Esset in cœlo cor et animus et sensus, si thesaurus esset in cœlo : nec vinci a sæculo posset qui unde vinceretur[50], in sæculo non haberet. Sequeretur Dominum solutus et liber[51], ut apostoli et sub apostolis multi et nonnulli sæpe fecerunt, qui, et rebus suis et parentibus **475** derelictis, individuis Christo nexibus adhæserunt.

XII. Sequi autem Christum quomodo possunt qui patrimonii vinculo detinentur? Aut quomodo cœlum petunt, et ad sublimia et alia conscendunt qui terrenis cupiditatibus depravantur? Possidere se credunt qui potius possidentur, census sui servi, nec ad pecuniam (40-41) suam domini, sed magis pecuniæ mancipati. Hoc tempus, hos homines

Variæ lectiones.

[40] Exitum suum *Oxon.* [41] *Nescio cur Baluz. hic interponat* mali *Goldh.* [42] Jactura est? Ut Christus *Oxon.* [43] Mundamini *Man.* Qui portatis *Lin. Bod.* [44] Et secedit *Pem. Lin. Voss.* 3. [45] Horam *Voss* 3. [46] Fides prodita et mens victa *Voss.* 1. [47] *Sic* XI *Mss.* Et præmonens et consulens *Oxon.* [48] Non suas *Lam. Thu. Foss. Voss.* [49] Hostem nunc expugnatorem *Oxon.* [50] Vinciretur *emendat Gronov. Obs. mon. p.* 40. [51] Securus et liber *Bod.* 4.

Steph. Baluzii notæ.

placebat. Ego præfero eam quæ habet *immolaturus*, quam non dubito fuisse primam. Nam et mox sequitur : ***Immolasti hic salutem tuam.*** Aliam lectionem adjuvare possunt hæc verba Tertulliani ex libro *de Jejuniis* : « Saccis voluti et cinere conspersi idolis suis invidiam supplicem objiciunt. »

(35) *Infantes quoque.* Citat hunc locum sanctus Augustinus in Epistola *ad Bonifacium episcopum.* Optatus lib. III : « Omnibus locis templum erat aut scelus. Inquinabantur prope morientes senes, ignorans polluebatur infantia, manibus parvi pueri portabantur ad nefas, parentes incruenta parricidia facere cogebantur. »

(36) ***Amiserunt parvuli.*** Hunc quoque locum refert sanctus Augustinus in Epistola *ad Bonifacium episcopum,* ut Cypriani testimonio probet parvulis apud Deum non officere parentum perfidiam.

(37) ***Aliena fraude caperemur.*** Ita sex libri veteres et sanctus Augustinus. Plerique tamen libri habent *morerentur*, quinque *aliena morte morerentur.*

(38) *Illæ catenæ.* Sanctus Augustinus, tractatu 40 in Evangelium Joannis : « Erit tibi avaritia catena pedum. »

(39) *Qui terrestribus.* Pamelius adjecit *cupiditatibus,* parum firmis testimoniis. Idem paulo post simili auctoritate addidit *et consulens* post vocem *præmonens.* Sed ista non exstant in antiquis codicibus neque in antiquis editionibus. Angli tamen ea retinuerunt, quamvis his carerent eorum libri. Vox *cupiditatis* addita haud dubie est a quodam studioso qui infra legebat, « Qui terrenis cupiditatibus prægravantur. »

(40-41) *Nec ad pecuniam.* Quinque libri veteres habent « Nec pecuniæ suæ. » Alii duo, « Nec ad pecuniam domini, sed ipsi potius pecuniæ. »

Apostolus denotat dicens : *Qui autem volunt divites fieri, incidunt in tentationem et muscipulam*[52] *et desideria multa inutilia et nocentia*[53], *quæ mergunt hominem in perditionem et in interitum. Radix enim omnium malorum est cupiditas, quam quidam appetentes erraverunt* (42) *a fide et inseruerunt se doloribus multis* (I *Tim.*, VI, 9). Dominus autem quibus nos præmiis ad contemptum rei familiaris invitat? Parva hæc et exigua hujus temporis damna quibus mercedibus pensat? *Nemo est,* inquit, *qui relinquat domum aut agrum, aut parentes aut fratres, aut uxorem aut filios, propter regnum Dei, et non recipiat septies* (43) *tantum in isto tempore, in sæculo autem venturo vitam æternam* (*Marc.*, X, 29). Quibus cognitis et de Domini pollicentis veritate compertis, non tantum timenda non est ejusmodi, sed et optanda jactura, ipso denuo Domino[54] prædicante et monente : *Beati eritis cum persecuti vos fuerint*[55], *et separaverint vos et expulerint, et maledixerint nomini vestro ut nequam propter Filium hominis. Gaudete in illa die et exsultate : ecce enim merces vestra multa est in cœlis* (*Luc.*, VI, 22).

476 XIII. Sed tormenta postmodum venerant (44), et cruciatus graves reluctantibus (45) imminebant. Queri de tormentis potest qui per tormenta separatus est? Potest excusationem doloris obtendere qui victus est in dolore (46)? Potest

A rogare talis et dicere : « Certare quidem fortiter volui, et, sacramenti mei memor, devotionis ac fidei arma suscepi; sed me in congressione (47) pugnantem cruciamenta varia et supplicia longa vicerunt. Stetit mens stabilis et fides fortis, et cum torquentibus pœnis immobilis diu anima luctata est : sed cum, durissimi judicis recrudescente sævitia, jam fatigatum (48) nunc flagella[56] scinderent, nunc contunderent fustes, nunc equuleus extenderet, nunc ungula effoderet, nunc flamma torreret, caro me in colluctatione deseruit, infirmitas viscerum cessit, nec animus sed corpus in dolore defecit (49). » Potest cito[57] proficere ad veniam causa talis. Potest ejusmodi excusatio esse miserabilis. Sic hic[58] Casto et Æmilio (50) aliquando B Dominus ignovit; sic, in prima congressione devictos, victores in secundo (51) prælio reddidit, ut fortiores ignibus fierent qui ignibus ante cessissent, et unde superati essent, inde superarent. Deprecabantur illi non lacrymarum miseratione sed vulnerum, nec sola lamentabili voce, sed laceratione corporis et dolore. Manabat pro fletibus sanguis, et pro lacrymis cruor semiustulatis (52) visceribus defluebat.

XIV. Nunc vero quæ vulnera ostendere victi possunt, 477 quas plagas (53) hiantium viscerum, quæ tormenta membrorum, ubi non fides congressa

Variæ lectiones.

52 Muscipulam diaboli *Voss.* 3. 53 Multa et nocentia *Oxon. ex MSS.* 54 Et Deo *Voss.* 1. 3. 55 Fuerint homines *Ar. Bod.* 2. 3. 56 Flagella adhuc *Bod.* 1, 3, 4. 57 Cito *deest in Voss.* 58 Sic sic *Lam. Voss.* 1. *Foss. Spir. Impr. nup.*

Steph. Baluzii notæ.

(42) *Erraverunt.* Revocavimus necessario hanc lectionem, quam Manutius eliminaverat ponens *naufragaverunt.* Quanquam illius mutationis primus auctor non est Manutius, cum ea lectio jam exstaret in margine editionis quæ dicitur esse Gravii. Ea quam nos reposuimus exstat in antiquis editionibus et in decem et novem vetustis exemplaribus. Manutianam non inveni nisi in quinque. Pamelius, quamvis eam retinuerit in contextu, magis aliam probat in observationibus suis. In uno vero libro ex more veterum librariorum scriptum est *naufragaverunt et erraverunt.* Et tamen Cyprianus in libro *de Oratione Dominica ;* in libro *de Opere et Eleemosynis*, et lib. III *Testimoniorum* cap. 61, habet *Naufragaverunt a fide.*

(43) *Septies.* Quatuor libri veteres et editio Manutiana habent *centies.*

(44) *Venerant.* Ita veteres editiones et XXVII libri veteres, in quibus pono Veronensem et Seguierianum, nisi quod earum tres habent *venerunt.* Erasmus scripsit *ventura erant.*

(45) *Reluctantibus.* Quatuor libri veteres præferunt *in luctationibus*, alius *in luctaminibus.*

(46) *In dolore.* Codex Lamonii *per dolorem.* Quod fortasse melius est. Vide Epistolam III Basilii *ad Amphilochium,* ubi tractat de iis qui non ferentes dolores ad negationem Christi tracti sunt.

(47) *Congressione.* Codex Fuxensis *colluctatione.*

(48) *Fatigatum.* Morellius et Pamelius addunt *jam lassum corpus.* Sed ego delevi, quia non reperi in ullo veteri libro quam in Beccensi. Sed tamen in variis lectionibus positis ab erudito quodam in marginibus editionis Lugdunensis anni 1544, adno-C tatum vidi contra hunc locum *jam lassum.* Cæsar, lib. I *de bello Gallico,* dicit « Verberibus exanimatum corpus. »

(49) *In dolore defecit.* Hieronymus in caput I Epistolæ Pauli apostoli ad Galatas : « In martyrio non eadem pœna plectitur qui absque colluctatione et tormentis statim prosilivit ad negandum, et ille qui inter equuleos, fidiculas, ignesque distortus compulsus est quod credebat negare. » Et in caput VI : « Si quis pro Christi nominis confessione cruciatus alium in tormentis viderit denegasse, compatiatur vulneribus negatoris, et non tam illum victum quam se vicisse miretur. »

(50) *Casto et Æmilio.* Kalendarium vetus ecclesiæ Carthaginensis editum a Mabillonio : XI *Kal. Junias sanctorum Casti et Æmilii.* In Martyrologiis Bedæ et aliorum legitur eadem die : « In Africa Casti et Æmilii, qui per ignem passionis martyrium consummaverunt. Scribit Cyprianus in libro *de Lapsis.* » Exstat inter Sermones sancti Augustini Sermo *in* D *natali plurimorum martyrum* incipiens : *Sanctorum martyrum*, quem nuperi editores operum sancti Augustini collegerunt ex indiculo Possidii dictum esse in Natali sanctorum Casti et Æmilii.

(51) *Victores in secundo.* Sic sanctus Joannes Chrysostomus, in initio secundæ Paræenesis *ad Theodorum lapsum* ait multos qui vi tormentorum fracti Christum negaverant, redintegrato certamine martyrii coronam reportasse.

(52) *Semiustulatis.* Codex Lamonii, *semiusti lateris.*

(53) *Quas plagas.* Codex Seguierianus, *quam vim, quas plagas.*

cecidit, sed congressionem perfidia prævenit? Nec excusat oppressum necessitas criminis ubi crimen est voluntatis. Nec hoc ideo dico ut fratrum causas onerem, sed ut magis fratres ad precem satisfactionis instigem : nam, cum scriptum sit, *Qui vos felices dicunt, in errorem vos mittunt, et semitas pedum vestrorum turbant* (*Isa.*, III, 12), qui peccantem blandimentis[59] adulantibus palpat, peccandi fomitem subministrat ; nec comprimit delicta ille, sed nutrit. At qui consiliis fortioribus redarguit, simul atque instruit fratrem, promovet ad salutem. *Quos diligo*, inquit Dominus, *redarguo et castigo* (*Apoc.*, III, 19). Sic oportet et Dei sacerdotem non obsequiis decipientibus fallere, sed remediis salutaribus providere. Imperitus est medicus (54) qui tumentes vulnerum sinus manu parcente contrectat, et in altis recessibus viscerum virus inclusum dum servat exaggerat. Aperiendum vulnus est et secandum, et, putraminibus amputatis, medela fortiore curandum. Vociferetur (55) et clamet licet et conqueratur æger impatiens (56) **478** per dolorem, gratias aget postmodum cum senserit sanitatem (57).

XV. Emersit enim, fratres dilectissimi, novum[60] genus cladis; et, quasi parum persecutionis procella sævierit, accessit ad cumulum sub misericordiæ titulo malum fallens et blanda pernicies. Contra Evangelii vigorem, contra Domini[61] ac Dei legem temeritate quorumdam laxatur incautis communicatio, irrita et falsa pax (58), periculosa[62] dantibus et nihil accipientibus profutura. Non quærunt sanitatis patientiam (59), nec veram de satisfactione medicinam. Pœnitentia de pectoribus excussa (60) est, gravissimi extremique delicti memoria sublata est. Operiuntur morien-

Variæ lectiones.

[59] Verbis *Voss.* 3. [60] In nos novum *Voss.* 3. [61] Contra Deum et Dei *Voss.* 3. [62] Perniciosa *Ebor.*

Steph. Baluzii notæ.

(54) *Imperitus est medicus.* Tertullianus, in libro *de Pœnitentia* : « Miserum est secari et cauterio exuri et pulveris alicujus mordacitate cruciari. Tamen quæ per insuavitatem medentur, ea et emolumento curationis offensam sui excusant et præsentem injuriam superventuræ utilitatis gratia commendant. » Idem, in *Scorpiace* : « Et est plane quasi sævitia medicinæ de scapello deque cauterio, de sinapis incendio ; non tamen secari et inuri et exedi idcirco malum, quia dolores utiles affert. » Et infra : « Ululans denique ille et gemens et mugiens inter manus medici, postmodum eadem mercede cumulabit, et artifices optimos prædicabit et sævos jam negabit. » Lucifer Calaritanus in libro *de Moriendo pro Dei Filio* : « Quid enim licet ferro medicus secet, cauterio urat, sinapis incendio ad omnem dolorem ægrum deducat, tamen nec secari, exuri, exedi, morderique esset inimicum, quippe quod idcirco bonum sit, quia dolores inutiles auferat per adhibitos salutis causa dolores. » Cassianus, Collat. VI, cap. 6 : « Etenim sectio vel ustio salutaris quæ illis qui ulcerum contagione putrefacti sunt pie infertur a medico mala a tolerantibus creditur. » Pacianus, in Paræenesi ad Pœnitentiam : « Prudentes ægri medicos non verentur ne in occultis quidem corporum partibus etiam secaturos, etiam perusturos. Meminimus quosdam remota etiam et verecunda membrorum non erubescentes in ferro et cauterio et gravissima illa pulveris mordacitate durasse. » Istud Fulgentius Placiades, lib. I *Mythol.*, vocat chirurgicæ lanienam. Hieronymus, in Epistola *ad Marcellam* de Onaso : « Medici quos vocant chirurgicos crudeles putantur et miseri sunt. Annon est miseria alienis non dolere vulneribus et mortuas carnes inclementi secare ferro ? » Idem, in Epistola *ad Amandum presbyterum* : « Putridæ carnes ferro indigent et cauterio ; nec est medicinæ culpa, sed vulneris, cum crudelitate clementi non parcit medicus ut parcat, sævit ut misereatur. » Idem, in Epistola *ad Matrem et Filiam* : « Putridæ carnes ferro curantur et cauterio. » Siricius Papa, in Epistola *ad Himerium* : « Ferro necesse est exscindantur vulnera quæ fomentorum non senserint medicinam. » Ennodius, in *Vita Epiphanii* : « Nunquam a medico ad plenissima curationum æger adductus est ab illo qui primum putrida ferro membra desecuit et latentem penitus a sinu viscerum produxit illuviem. » Xenophon, in libro V *de Pædia Cyri*, ait medicos eos qui gravius laborant urere et secare, ut eos curent. Prudentius, in Carmine *de Romano* martyre :

> Putate ferrum triste chirurgos meis
> Inferre costis quod secat salubriter.
> Non est amarum quo reformatur salus.

Ovidius, lib. I *Metamorphoseon* :

> Cuncta prius tentanda sed immedicabile vulnus
> Ense recidendum est, ne pars sincera trahatur.

Idem, lib. I *de Remedio amoris* :

> Ut corpus redimas ferrum patiaris et ignes.

(55) *Vociferetur.* Tertullianus, lib. II *adversus Marcionem* : « Quid enim si medicum dicas esse debere, ferramenta vero ejus accuses quod secent et inurant et amputent et constrictent, quando sine instrumento artis medicus esse non possit ? » Hieronymi nomine Epistola scripta *ad Amicum ægrotum* : « Manus medici multa cædendo conferunt sanitatem non sine murmure patientis. »

(56) *Æger impatiens.* Supra, epist. 26 : « Non est nisi patientia morbis necessaria, »

(57) *Cum senserit sanitatem*, Julius Firmicus, in libro *de Errore profanarum religionum* : « Sic homo recepta sanitate et salute sibi reddita quidquid ægrotantis corporis vitio invitus passus est, hoc totum pro utilitate sua factum esse stantis animi judicio confitetur. » Innocentius Papa III, lib. XI, epist. 211 : « Ideoque si morbum tuum, quod absit, invenerimus induratum, violentiori nos coges insistere medicinæ, juxta quod necessaria cura deposcet ; cujus asperitatem etsi forsam in præsenti refugias, sanitate tamen recepta, ipsius collaudabis effectum, ac peritum quoque medicum benedices. » Seneca, lib. V *de Beneficiis*, cap. 20 : « Non est spectandum an doleat aliquis beneficio accepto, sed an dolere debeat. »

(58) *Irrita et falsa pax.* Cicero lib. X *Epistolarum ad Atticum*, epist. 1 : « De pace idem sentio quod tu, simulationem esse apertam, parari autem bellum accerrimum. »

(59) *Sanitatis patientiam.* Liber Flori *pœnitentiam.* Et mox pro *medicina* codex Lamonianus habet *pœnitentiam.*

(60) *Excussa.* Ita duodecim libri veteres. Alii undecim et veteres editiones *exclusa.* Utraque lectio

tium vulnera, et plaga lethalis altis et profundis visceribus infixa, dissimulato dolore, contegitur. A diaboli aris revertentes, ad sanctum Domini sordidis et infectis nidore manibus accedunt. Mortiferos idolorum cibos adhuc pene ructantes, exhalantibus etiam nunc scelus suum faucibus et contagia funesta redolentibus, Domini corpus invadunt, quando occurrat Scriptura divina et clamet et dicat : *Omnis mundus manducabit* **479** *carnem, et anima quæcunque manducaverit ex carne sacrificii salutaris quod est Domini, et immunditia ipsius* (61) *super ipsum est, peribit anima illa de populo suo* (*Levit.*, VII, 20). Apostolus item testetur et dicat [63] : *Non potestis calicem Domini bibere et calicem dæmoniorum, non potestis mensæ Domini communicare et mensæ dæmoniorum* (I *Cor.*, X, 27). Idem contumacibus et pervicacibus comminatur et denuntiat dicens : *Quicumque ederit panem aut biberit calicem Domini indigne, reus erit corporis et sanguinis Domini* (I *Cor.*, XI, 27).

XVI. Spretis his omnibus (62) atque contemptis, ante expiata delicta, ante exomologesin factam (63) criminis, ante purgatam conscientiam sacrificio et manu sacerdotis, ante offensam placatam indignantis Domini et minantis, vis infertur corpori ejus et sanguini, et plus modo in Dominum manibus atque ore delinquunt, quam cum Dominum negaverunt [64]. Pacem putant esse quam quidam verbis fallacibus (64) venditant. Non est pax illa, sed bellum; nec Ecclesiæ jungitur qui ab Evangelio separatur. Quid injuriam beneficium vocant? quid impietatem vocabulo pietatis appellant? Quid

A eis qui flere jugiter et rogare Dominum suum debent, intercepta pœnitentiæ lamentatione, communicare se simulant? Hoc sunt [65] ejusmodi lapsis quod grando frugibus, quod turbidum sidus arboribus, quod armentis pestilens vastitas, quod navigiis sæva tempestas. Solatium æternæ spei [66] adimunt, arborem (65) a radice subvertunt, sermone morbido ad lethale contagium serpunt, navem scopulis, ne in portum perveniat, illidunt. Non concedit pacem facilitas ista, sed tollit, nec communicationem tribuit, sed impedit ad salutem. Persecutio est hæc alia et alia tentatio, per quam subtilis inimicus impugnandis **480** adhuc lapsis [67] occulta populatione grassatur, ut lamentatio conquiescat, ut dolor sileat, ut delicti memoria evanescat, ut B comprimatur pectorum [68] gemitus, statuatur fletus oculorum, nec Dominum, graviter offensum, longa et plena pœnitentia deprecetur, cum scriptum sit : *Memento unde cecideris, et age pœnitentiam* (*Apoc.*, II, 5).

XVII. Nemo se fallat, nemo se decipiat. Solus Dominus misereri potest (66). Veniam peccatis quæ in ipsum commissa sunt, solus potest ille largiri qui peccata nostra portavit, qui pro nobis doluit, quem Deus tradidit pro peccatis nostris. Homo Deo esse non potest major; nec remittere aut donare indulgentia sua servus potest, quod in Dominum delicto graviore commissum est, ne adhuc lapso et hoc accedat ad crimen si nesciat esse præ- C dictum : *Maledictus homo qui spem habet* [69] *in homine* (*Jerem.*, XVII, 5). Dominus orandus est, Dominus nostra satisfactione placandus est, qui ne-

Variæ lectiones.

[63] Comminetur et denuntiet *Bod.* 1, 2, 3, 4. [64] *Verba*, ante offensam... negaverunt *inter* contemptis *et ante* expiata *Ver. Impr. præter Baluz. interponunt. Oxon. nullam ad h. l. varietatem lectionum affert.* [65] Hæc sunt *Ar. Bod.* 1, 2, 3. [66] Solatium spei *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* 1. adimunt radice *Bod.* 1, 2, 3, 4. [67] Impugnandis hominibus *Voss.* 2, 4. *Pem.* [68] Peccatorum *Lin. Voss.* 1. [69] Confidit *Ar. Bod.*, 2. *Ben.*

Steph. Baluzii notæ.

bona est. Codex Fossatensis : « Pœnitentia de peccatoribus exclusa est vel excussa. » Utramque lectionem protulit librarius, ut lector intelligeret liberum sibi esse eam præferre quæ sibi magis arrideret, ut sæpe accidit in libris veteribus.

(61) *Immunditia ipsius.* Ita etiam lib. III *Testimoniorum*, cap. 94. At Cassianus lib. VI, cap. 8; Collat. XII, D cap. 2; et Collat. XXII, cap. 5, legit, *In quo est immunditia peribit coram Domino.*

(62) *Spretis his omnibus.* Restituimus hunc locum uti reperitur in antiquis exemplaribus, in editione Morelliana, et in ea quæ dicitur Gravii. In quo secuti sumus consilium Rigaltii ; qui quamvis retinuerit in contextu veterem lectionem, pronuntiat in observationibus suis illam quam nos revocavimus esse verissimam.

(63) *Ante exomologesim factam.* Nimirum apud sacerdotes Dei, ut ait infra Cyprianus in hoc libro. Rufinus, *in Psal.* XXXI : « Licet autem Deus dimittat peccata ex quo homo in voluntate pœnitet, tamen confitendum est ministris Ecclesiæ. » Vide Socratem, lib. V, cap. 19, cum adnotationibus Henrici Valesii.

(64) *Verbis fallacibus.* Codex Seguierianus *fallentibus.*

(65) *Arborem.* Hæc vox deest in sexdecim codicibus antiquis et in antiquioribus editionibus. Deerat etiam in alio veteri, sed addita est postea supra lineam. Epistola nomine Hieronymi scripta *Ad amicum ægrotum* : « Non enim est arbor solida nec robusta nisi quæ assidui turbinis incursione stipitibus concussis huc atque illuc inclinata tentatur, in quam sæpe ventorum turbinum flamen incurrat. Ipsis enim vexationibus constringitur, premitur, fixisque radicibus citius roboratur. »

(66) *Solus Dominus misereri potest.* Tertullianus, in libro *de Baptismo* : « Sed neque peccatum dimittit neque spiritum indulget nisi solus Deus. » Item in libro *de Pudicitia* : « Quis enim dimittit delicta nisi solus Deus ? » Sanctus Joannes Chrysostomus, homilia 4 in caput I Matthæi, ait neminem posse peccata dimittere nisi solummodo divinam Naturam. Guido de Perpiniano scribens adversus *Errores Armenorum*, ait : « Dicunt etiam quod homo non remittere potest peccata nisi solus Deus. » Ruricius, lib. II, epist. 41 : « Præstabit, ut credimus, misericordia ipsius ut qui pœnitendi vobis animum inspirare dignatus est, qui solus potest et sanare corrupta et reparare collapsa, et delere commissa. » Vide Maldonati Tractatum *de Sacramentis*, pag. 255 secundæ editionis.

gantem negare se dixit, qui omne judicium de Patre solus accepit. Credimus quidem posse apud judicem plurimum martyrum (67) merita et opera justorum: sed cum judicii dies venerit, cum, post occasum sæculi hujus et mundi, ante tribunal Christi populus ejus astiterit.

XVIII. Cæterum, si quis, præpropera festinatione temerarius remissionem peccatorum dare se cunctis putat posse[79], aut audet Domini præcepta rescindere, non tantum nihil prodest, sed et obest lapsis. Provocasse est iram, non servasse sententiam, nec misericordiam prius Dei deprecandam putare, sed contempto Domino de sua facultate (68) præsumere. Sub ara Dei animæ occisorum martyrum clamant magna voce **481** dicentes: *Quousque, Domine, sanctus et verus, non judicas et vindicas sanguinem nostrum de his qui in terris inhabitant* (*Apoc.*, VI, 10)? Et requiescere ac patientiam tenere adhuc jubentur. Et quemquam posse aliquis existimat remittendis passim donandisque peccatis bonum (69) fieri contra judicem velle, aut prius quam vindicetur (70) ipse alios posse defendere? Mandant martyres aliquid fieri; sed si justa, si licita, si non contra (71) ipsum Dominum a Dei sacerdote[71] facienda, si obtemperantis facilis et prona consensio, si petentis fuerit religiosa moderatio. Mandant aliquid martyres fieri[72]; sed, si scripta non sint in Domini lege quæ mandant, ante est ut sciamus illos de Deo impetrasse quod postulant, tunc facere quod mandant. Neque enim statim videri potest de divina majestate concessum, quod fuerit humana pollicitatione promissum.

XIX. Nam et Moyses pro peccatis populi petiit, nec tamen peccantibus veniam cum petisset accepit: *Precor*, ait, *Domine, deliquit populus hic delictum grande, et fecerunt sibi deos aureos* (72); *et nunc, si dimittis eis, delictum dimitte; sin autem, dele me de libro quem scripsisti*[73]. *Et dixit Dominus ad Moysen: Si quis deliquerit*[74] *ante me, deleam eum de libro meo* (*Exod.*, XXXII, 31). Ille amicus Dei, ille facie ad faciem locutus sæpe cum Domino, quod petiit impetrare non potuit, nec Dei indignantis offensam sua deprecatione placavit. Hieremiam Deus laudat et prædicat dicens: *Prius quam te formarem in utero novi te, et prius quam exires de vulva sanctificavi te, et prophetam in gentibus posui te* (*Jerem.*, I, 5). Et eidem pro peccatis populi deprecanti frequentius et oranti, **482** *Noli*, ait[75], *orare pro populo hoc, et noli postulare pro eis in prece et oratione, quia non exaudiam in tempore in quo invocabunt me, in tempore afflictionis suæ* (*Jerem.*, XI, 14). Quid vero justius Noe, qui cum repleta esset terra peccatis, solus inventus est justus in terris? Quid gloriosius Daniele? quid illo ad facienda martyria in fidei firmitate robustius, in Dei dignatione felicius[76], qui toties et cum confligeret vicit, et cum vinceret supervixit? Quid Job in operibus promptius, in tentationibus

Variæ lectiones.

[70] Dare se cunctis posse *Impr.* Dare se posse *Bod.* 2. [71] Ad Dei sacerdotem. [72] Fieri? Si *Oxon.* [73] Libro tuo *Lam.* Quem scripsi. *Voss.* 1. [74] Deliquerit *Voss.* 1. *Pem.* [75] Ait Dominus *Oxon.* [76] Facilius *Voss.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(67) *Plurimum martyrum.* Veteres editiones et octo libri veteres habent *plurimum valere martyrum.* Sed vox *valere* non exstat in aliis antiquis.

(68) *Facultate.* Veteres editiones et novem libri veteres, etiam Seguierianus, præferunt *facilitate.* Alii quatuor *felicitate*, nimirum, ut opinor, pro *facilitate.*

(69) *Bonum.* Pamelius posuit *dignum*, nescio qua auctoritate. Ego sane *bonum* vidi scriptum in omnibus antiquis editionibus et in omnibus libris veteribus.

(70) *Vindicetur.* Falluntur profecto qui putant hanc vocem istic accipiendam esse eo sensu quo accipitur apud Optatum cum loquitur de ossibus cujusdam martyris nondum vindicati. Istic enim vox illa referri per consequentiam necessariam debet ad ea quæ antecedunt, ex quibus liquet existimasse Cyprianum plurimum posse apud judicem merita martyrum et opera justorum, sed cum judicii dies venerit, cum post occasum sæculi hujus et mundi ante tribunal Christi populus ejus astiterit. Et mox Cyprianus affert locum ex Apocalypsi in quo animæ martyrum occisorum sub ara Dei constitutæ postulant a Deo vindictam de persecutoribus suis. Aliud erat causa martyrum nondum occisorum, quos Cyprianus ait non posse remittere neque donare peccata, neque ipsos posse alios defendere antequam ipsi vindicentur, uti postulabant animæ martyrum occisorum. Eodem sensu epist. 56, ait Dominum passiones nostras et vulnera vindicaturum. Vide etiam extremam partem libri *de bono patientiæ.* Tertullianus, in libro *de Fuga* in persecutione: « Potes itaque te martyrem vindicare, sciens esse magnum te vindicari ab eo. » Lucifer Calaritanus, in Apologia I pro sancto Athanasio: « Talis mos est Dei cultoribus ut totum reservent Deo, scientes esse magnum vindicari ab eo. » Vide Rigaltii observationes ad librum Tertulliani *de Oratione.* Julius Capitolinus in Pertinace dixit: « Aliquot etiam mortuos vindicavit. » Quod tamen referri non potest ad mortuos vindicatos in sensu Optati.

(71) *Si non contra.* Rigaltius istic ait ista sic uno tractu perducenda: « Si non contra ipsum Dominum a Dei sacerdote facienda sit obtemperantis facilis et prona consensio, » hancque scripturam putat esse verissimam. Laudat autem codicem Veronensem, in quo scriptum erat *sit* pro *sunt.* Sic etiam in editione Morelliana. At in Seguieriano legitur: « Mandant aliquid martyres fieri, si justa, si licita, si non contra ipsum Dominum a Dei sacerdote facienda. Sit obtemperantis facilis et prona consensio, si petentis fuerit religiosa moderatio. » Ita etiam ferme codex sancti Arnulphi.

(72) *Fecerunt sibi deos aureos.* Hæc desunt in antiquis editionibus et in quatuordecim codicibus manuscriptis. Exstant tamen in aliis septem, et in quibusdam additur *et argenteos*, quod deest in Fuxensi et in editione Morellii. In capite 4 Epistolæ *ad Fortunatum* de exhortatione martyrii legitur: *Fecerunt sibi deos aureos.* In libro vero I *Testimoniorum*, cap. 1: *Fecerunt sibi deos aureos et argenteos.* In capite XXXII Exodi, *Feceruntque sibi deos aureos.*

fortius, in dolore patientius, in timore submissius, in fide verius? Nec his tamen, si rogarent, concessurum se Deus dixit. Cum propheta Ezechiel pro delicto populi deprecaretur, *Terra,* inquit, *quæcunque peccaverit mihi ut delinquat delictum, extendam manum meam super eam, et obteram stabilimentum panis et immittam in eam famem, et auferam ab ea hominem et pecora. Et si fuerint tres viri hi in medio ejus, Noe, Daniel et Job, non liberabunt filios neque filias, ipsi soli salvi erunt* (*Ezech.*, XIV, 13). Adeo[77] non omne quod petitur in præjudicio petentis[78] sed in dantis arbitrio est; nec quidquam sibi usurpat et vindicat humana sententia, nisi annuat et censura divina.

XX. In Evangelio Dominus loquitur dicens: *Qui confessus me fuerit coram hominibus*[79], *et ego confitebor eum coram Patre meo qui in cœlis est. Qui autem me negaverit, et ego negabo eum* (*Luc.*, XII, 8). Si negantem non negat, nec confitentem[80] confitetur. Non potest Evangelium in parte consistere et in parte nutare: aut utrumque oportet valeat, aut utrumque vim veritatis **483** amittat: si negantes rei criminis non erunt, nec confitentes præmium virtutis accipient. Porro, si fides quæ vicerit coronatur, necesse est ut victa perfidia puniatur. Ita martyres, aut nihil possunt si Evangelium solvi potest, aut si Evangelium non potest solvi[81], contra Evangelium facere non possunt qui de Evangelio martyres fiunt. Nemo, fratres dilectissimi (73), nemo infamet martyrum dignitatem[82], nemo eorum glorias destruat et coronas. Manet incorruptæ fidei robur incolume; nec dicere aliquid aut facere contra Christum potest, cujus et spes et fides et virtus et gloria omnis in Christo est. Ut ab episcopis contra mandatum Dei fiat, auctores esse non possunt qui ipsi Dei mandata fecerunt. An quisquam major Deo aut divina bonitate clementior, qui aut infectum velit quod passus est Deus fieri, aut quasi illi minus potestatis ad protegendam Ecclesiam suam fuerit, auxilio nos suo putet posse servari?

XXI. Nisi si hæc ignaro Deo gesta sunt, aut non permittente[83] illo omnia ista venerunt, cum doceat indociles et admoneat immemores Scriptura divina, quæ loquitur dicens: *Quis dedit in direptionem Jacob et Israel iis qui prædabantur illum? Nonne Deus, cui peccaverunt? Et noluerunt in viis ejus ambulare neque audire legem ejus: et superduxit super eos iram animationis suæ* (*Isa.*, XLII, 24). Et alibi testatur ac dicit: *Numquid non valet manus Dei ut salvos faciat, aut gravavit aurem ut non exaudiat? Sed peccata vestra inter vos et Deum separant, et propter delicta vestra avertit faciem a vobis ne misereatur* (*Isa.*, LIX, 1). Delicta potius nostra reputemus, actus nostros et[84] animi secreta revolventes, conscientiæ merita ponderemus. Redeat in cor nostrum non ambulasse nos in viis Domini et abjecisse legem Dei, præcepta ejus et monita salutaria nunquam servare voluisse.

XXII. Quid de eo boni sentias, quem timorem fuisse apud eum, quam fidem credas, quem corrigere nec metus potuit, quem persecutio ipsa non reformavit? Alta et erecta cervix nec quia cecidit inflexa est. Tumens animus et superbus nec quia victus est **484** fractus est. Jacens stantibus et integris vulneratus miratur; et quod non statim Domini corpus inquinatis manibus accipiat, aut ore polluto Domini sanguinem bibat, sacerdotibus sacrilegus irascitur. Atque, o tuam[85] nimiam, furiose, dementiam! irasceris ei qui abs te avertere iram Dei nititur; ei[86] minaris qui pro te Domini misericordiam deprecatur, qui vulnus tuum sentit quod ipse non sentis, qui pro te lacrymas fundit, quas forsitan ipse non fundis. Oneras adhuc crimen et cumulas: et cum sis ipse implacabilis[87] ad antistites et sacerdotes Dei, putas circa te Dominum posse placari?

XXIII. Accipe potius et admitte quæ loquimur. Quid surdæ aures salutaria præcepta non audiunt quæ monemus? quid cæci oculi pœnitentiæ iter non vident quod ostendimus? quid perculsa[88] et alienata mens remedia vitalia non percipit quæ de Scripturis cœlestibus et discimus et docemus? Aut si incredulis quibusdam minor fides est futurorum, vel præsentibus terreantur. Ecce eorum qui negaverunt quæ supplicia conspicimus, quos eorum tristes exitus flemus (74)? Nec hic esse sine pœna possunt, quamvis necdum dies venerit pœnæ (75). Plectuntur interim[89] quidam, quo cæteri corrigantur (76). Exempla sunt omnium tormenta paucorum.

XXIV. Unus ex his qui sponte Capitolium negaturus ascendit, postquam Christum negavit obmutuit. Pœna inde cœpit unde cœpit et crimen; ut

Variæ lectiones.

[77] A Deo *Voss.* 2. [78] In preces judicio potentis *Voss.* 1. [79] Coram hominibus *Bod.* 4. [80] Confitentem non *NC.* 4. *Lin.* [81] Si Evangelium solvi potest, aut si non potest solvi contra *Lin. Lam. NC.* 1, 2. *Pem. Ebor. Voss.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [82] Nemo hanc gloriam mutilet *Bod.* 3. [83] Aut permittente. *Lin.* [84] Actus nostri *Bod.* 1, 2. 4. [85] Ob tuam *Bod.* 1, 2, 3. *Voss.* 2. [86] Nititur et *Bod.* 1, 2, 3. [87] Implacabilis irasceris *Oxon.* Ad sacerdotes Dei irasceris, et *Lin. Voss.* [88] Præclusa *Pem. Voss.* 1. *NC.* 2. *Bod.* 2. [89] In terra *NC.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(73) *Dilectissimi.* Tres libri veteres: *Nemo, fratres dilectissimi, nemo hanc gloriam mutilet neque infamet.*

(74) *Flemus.* Codex Burgundicus addit *et dolemus.* Sic etiam in Vaticano scriptum esse inveni adnotatum in editione Anglicana.

(75) *Dies venerit pœnæ.* Codex Seguierianus, *judicii dies venerit.*

(76) *Corrigantur.* Sic Erasmus et alii post eum. Quæ lectio sane bona est. Et tamen antiquæ editiones et tredecim libri nostri itemque tres Anglicani præferunt *dirigantur.*

nec regere jam posset quæ verba ad precum (77) misericordiam non haberet. Alia in balneis constituta (hoc enim crimini ejus et malis deerat*), ut et ad balneas statim pergeret quæ lavacri vitalis gratiam perdidisset, illic ab immundo spiritu immunda correpta, laniavit (78) dentibus linguam quæ fuerat vel pasta impie vel locuta. Postquam sceleratus cibus sumptus est, in perniciem suam rabies oris armata est. Ipsa sui carnifex exstitit; nec diu superesse postmodum potuit: doloribus ventris et viscerum cruciata, defecit.

XXV. Præsente ac teste me ipso accipite quid evenerit. Parentes forte fugientes, dum trepidi minus (79) consulunt, sub nutricis alimento parvulam filiam reliquerunt; **485** relictam nutrix detulit ad magistratus. Illi ei, apud idolum quo populus confluebat, quod carnem necdum posset edere per ætatem, panem mero (80) mistum, quod tamen et ipsum de immolatione pereuntium supererat, tradiderunt. Recepit filiam postmodum mater. Sed facinus puella commissum tam loqui et indicare non potuit, quam nec intelligere prius potuit nec arcere (81). Ignoratione igitur obreptum est ut sacrificantibus nobis eam secum mater inferret. Sed enim puella mista cum sanctis, precis nostræ et orationis impatiens, nunc ploratu concuti, nunc mentis æstu cœpit fluctuabunda jactari, et velut tortore cogente, quibus poterat indiciis conscientiam facti in simplicibus adhuc annis rudis anima (82) fatebatur (83). Ubi vero solemnibus adimpletis calicem diaconus (84) offerre præsentibus cœpit, et accipientibus cæteris locus ejus advenit, faciem suam parvula instinctu divinæ majestatis avertere, os labiis obturantibus (85) premere, calicem recusare. Perstitit tamen diaconus, et reluctanti licet de sacramento calicis infudit. Tunc sequitur singultus et vomitus. In corpore atque ore violato Eucharistia permanere non potuit. Sanctificatus in **486** Domini sanguine potus de pollutis visceribus erupit. Tanta est potestas Domini, tanta majestas! Secreta tenebrarum sub ejus luce detecta sunt, sacerdotem Dei nec occulta crimina fefellerunt.

XXVI. Hoc circa infantem quæ ad eloquendum alienum circa se crimen necdum habuit ætatem. At vero ea quæ, ætate provecta et in annis adultioribus constituta, sacrificantibus nobis (86) latenter obrepsit, non cibum sed gladium sibi sumens, et velut quædam venena lethalia intra (87) fauces et pectus admittens (88), angi et anima exæstuante concludi postmodum cœpit. Et pressuram non jam persecutionis sed delicti sui passa, palpitans et tremens concidit. Impunitum diu non fuit nec occultum dissimulatæ conscientiæ crimen. Quæ fefellerat hominem, Deum sensit ultorem. Et cum quædam

Variæ lectiones.

* Non deerat *Lam. Ebor. N.C.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(77) *Precum.* Istud quoque mutare oportuit propter auctoritatem veterum exemplarium et editionis Spirensis. Erasmus primus posuit *precandum*. Sed [illegible] lectionem illam non reperi nisi in codice Turonensi. Cæterum pro *misericordiam* Fuxensis habet *medelam*.

(78) *Correpta laniavit.* Erasmus scripsit *correpta cecidit laniavit*. At vocem *cecidit* nullus veterum librorum nostrorum agnoscit, nisi quod duo ex illis habent *corripit*. Non exstare etiam in Veronensi et in Beneventano, itemque in Seguieriano, mihi compertum est.

(79) *Minus.* Pamelius postea vocem *sibi* posuit ex conjectura Gruchii, fassus eam non reperiri in aliis exemplaribus. Ego vero nuspiam illam inveni in iis quibus usus sum.

(80) *Panem mero.* Ita omnes libri veteres et editiones. Pithœanus tamen habet « Panem mordidit mistum. »

(81) *Arcere.* Quatuor libri veteres præferunt *cavere*. In uno tamen scriptum est *arcere* et supra lineam vel *cavere*.

(82) *Rudis anima.* Infra, in libro *de Bono Patientiæ*: « Fletu et gemitu rudis anima testatur. » Tertullianus in *Apologetico*: « [illegible] sanguinem. » Hieronymus, in Epistola ad Ctesiphontem adversus Pelagianos: « [illegible] esse sine peccato [illegible] conaris adjungere non absque Dei gratia. »

(83) *Fatebatur.* Duo libri veteres *testabatur*.

(84) *Calicem diaconus.* Vide Beveregium ad canonem II synodi Ancyranæ. Similem ferme historiam de quadam juvencula Arabia natione narrat Prosper in libro inscripto *Dimidium temporis*, c. 6.

(85) *Obturantibus.* Ita quindecim libri veteres et editiones Manutii et Morellii. Veteres et octo vetera exemplaria habent *obdurantibus*. Quæ discrepantia orta est ex commutatione litterarum.

(86) *Sacrificantibus nobis.* Hanc lectionem exhibent octo codices antiqui et editio Morellii. Sed veteres editiones, etiam Manutiana, et tredecim libri veteres non habent vocem *nobis*, quam ego arbitror non esse necessariam. Non sum tamen ausus expungere, quia non officit sententiæ sancti martyris. Simile quid habetur in libro Lactantii *de Mortibus Persecutorum*, cap. 10, ubi « quidam ministrorum scientes Dominum, cum assisterent immolanti, imposuerunt frontibus immortale signum. » Qui locus nullam habet difficultatem. Quippe ministri scientes Dominum non possunt esse alii quam Christiani, præsertim cum statim Lactantius dicat illos imposuisse frontibus suis signum crucis. Et tamen fuit nuper qui existimaret hunc loquendi modum esse ambiguum, dubium enim esse an ministri illi fuerint ministri Diocletiani aut Christiani. Christianos porro fuisse ostendunt etiam ea quæ sequuntur in hoc loco Lactantii, tum etiam alius locus ejus ex libro IV *Divinarum Institutionum*, cap. 27, ubi de hac ipsa re agens scribit: « Quidam ministrorum nostrorum sacrificantibus dominis assisterent. »

(87) *Intra.* Non admonerem me mutasse pro eo quod Pamelius posuit *inter*, nisi ita me facere coegisset auctoritas veterum exemplarium. Quippe omnia, si duo tantum excipias, habent *intra*. Ita etiam habet editio Morellii.

(88) *Pectus admittens.* Pamelius secutus auctoritatem codicis Camberonensis posuit « pectus sanguinem admittens. » Eam lectionem retinuit Rigaltius, Angli expunxerunt. Recte. Non exstat enim in libris nostris neque in duobus Petavianis ab Albertino citatis.

arcam suam (89), in qua Domini sanctum (90) fuit, manibus indignis [91] (91) tentasset aperire, igne inde surgente deterrita est ne auderet attingere. Et quidem alius [92], quia et ipse maculatus sacrificio a sacerdote celebrato partem cum cæteris [93] ausus est latenter accipere, sanctum Domini edere et contrectare non potuit, cinerem ferre se apertis manibus invenit. **487** Documento unius ostensum est Dominum recedere cum negatur, nec immerentibus ad salutem prodesse quod sumitur, quando gratia salutaris in cinerem sanctitate fugiente (92) mutatur. Quam multi quotidie [94] pœnitentiam non agentes, nec delicti sui conscientiam confitentes (93), immundis spiritibus adimplentur, quam multi usque ad insaniam mentis excordes dementiæ furore quatiuntur? Nec necesse est ire per exitus singulorum, dum per orbis multiformes ruinas tam delictorum pœna sit varia quam delinquentium multitudo numerosa. Unusquisque consideret, non quid alius passus sit, sed quid pati et ipse mereatur. Nec evasisse se credat, si eum interim pœna distulerit, cum timere plus debeat quam sibi (94) Dei judicis ira (95) servavit [95].

XXVII. Nec sibi quominus agant pœnitentiam blandiantur qui etsi nefandis sacrificiis manus non contaminaverunt, libellis tamen conscientiam pol- A luerunt. Et illa professio denegantis contestatio est Christiani quod fuerat [96] abnuentis. Fecisse se dixit quidquid alius faciendo commisit. Cumque scriptum sit, *Non potestis duobus dominis servire* (*Matth.*, VI, 24), servivit sæculari domino qui obtemperavit ejus edicto; magis obaudivit humano imperio quam Deo. Viderit an minore vel dedecore vel crimine apud homines publicaverit quod admisit. Deum tamen judicem fugere (96) et vitare non poterit, cum dicat Spiritus sanctus in Psalmis : *Quod est imperfectum meum viderunt oculi tui, et in libro tuo omnes scribentur* (*Psal.* CXXXVIII, 16). Et iterum : *Homo videt in facie,* **488** *Deus autem in corde* [97] (I *Reg.*, XVI, 7). Ipse quoque Dominus præmoneat et præstruat dicens : *Et scient omnes ecclesiæ quia ego* B *sum scrutator renis et cordis* (*Apoc.*, II, 23). Perspicit ille abdita, et secreta atque occulta considerat. Nec Dei oculos potest aliquis evadere dicentis : *Ego Deus approximans, et non Deus de longinquo. Si absconditus fuerit homo in absconditis* (97), *ego ergo non videbo eum* [98]*? Nonne cœlum et terram ego impleo* (98) (*Jerem.*, XXIII, 23)? Videt ille corda et pectora singulorum, et judicaturus est, non tantum de factis, sed et de verbis et de cogitationibus nostris, omnium mentes voluntatesque conceptas (99) in ipsis adhuc clausi pectoris latebris intuetur.

Variæ lectiones.

[91] Inquinatis *Pem. Voss.* 2. [92] Et cum alius *Bod.* 1. [93] Cæteris accipientibus *Pem. Voss.* 2. [94] Quotidie immundi *Bod.*, 1, 2, 3, 4. *Spir.* [95] Ira Dei reservavit *Bod.*, 1, 2, 3, 4. *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, Censura *Oxon.* [96] Quod eum fuerat *Lam.* [97] In cor. *Ver. Ben.* [98] Non videbo eum? Videt ille *Ben. Lam. Ebor. NC.*, 1.

Steph. Baluzii notæ.

(89) *Arcam suam.* Hospinianus, lib. II, cap. 5, de Templis, afferens hunc locum sancti Cypriani, multum disputat adversum nos, propterea quod Eucharistiam concludimus in arca sive theca vel armario, et ait nullum de includenda Eucharistia mandatum exstare vel Christi vel apostolorum. Inutiliter profecto scripta illa sunt ab Hospiniano. Nam nos id facile concedimus. In illa Ecclesiæ novitate, cum illa inter persecutores suos degeret, et in occulto Christiani peragerent divina mysteria, locus non erat tutus et certus in quo concludi posset Eucharistia. Itaque distribuebatur fidelibus a ministris, et unusquisque partem suam deferebat domum ut communionem acciperet. At postea, cum totus orbis factus fuisset Christianus, decens et congruens visum est in loco certo et tuto eam reponere ut ea statim distribueretur sumere volentibus, non in occulto, ut in primis Ecclesiæ sæculis, sed palam et publice et statim cum quis cuperet.

(90) *Domini sanctum.* Id est Eucharistia, quam in initiis Christianæ religionis unusquisque domum ferebat ut sibi ipse libere communionem corporis Christi impertiretur. Tertullianus in libro II *ad Uxorem :* « Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustes. » Vide quæ notamus ad librum *de Bono Patientiæ.*

(91) *Manibus indignis.* Codex Veronensis, unus meus, et duo Anglicani habent *inquinatis.*

(92) *Sanctitate fugiente.* Codex Seguierianus, *sancto inde fugiente.* Paulo ante dixit : « In qua Domini sanctum fuit. » Itaque ista lectio videtur esse melior. Sed non sum ausus mutare, quia reliqui libri præferunt *sanctitate.* Ea quippe lectio bonum quoque sensum constituit. Captabo autem hanc occasionem ut emendem extremam partem epistolæ C tertiæ Pelagii II ad episcopos Istriæ, ubi legitur *sanctitate servante.* Pro quo scribendum esse *servavit* docet vetus codex ex quo illa edita est. Ibidem paulo ante addenda sunt tria vocabula quæ exciderunt veteri librario. Legendum igitur : « Qui de iterando baptismate scripserat, in unitate catholica defunctum perhibuit. » Ita Augustinus in libro *de unico Baptismo*, cap. 12.

(93) *Pœnitentiam non agentes... confitentes.* Ista primum emersere e typographia Manutii. Inveni in tribus antiquis codicibus. Desunt autem in sexdecim et in editione Morellii.

(94) *Quam sibi.* Antea in omnibus editionibus et in omnibus fere codicibus manuscriptis legebatur *quem.* Facile erat existimare reponendum esse *quam.* Et tamen eam lectionem, quam puto esse verissimam, nuspiam reperi nisi in codice Remensi sancti Dionysii. Unus Anglicanus præfert *quæ.*

(95) *Ira.* Hæc est scriptura viginti veterum exem- D plarium nostrorum et octo Anglicanorum. Eorum auctoritas mihi persuasit ut ita ponerem pro eo quod editiones habent *censura*, quamvis hæc quoque lectio bona sit et reperiatur in quibusdam libris veteribus.

(96) *Fugere.* Antea legebatur *subterfugere ;* quam lectionem ego arbitror esse optimam ; verum auctoritas veterum librorum exegit ut mutarem. Sunt autem numero VIX comprobantes hanc mutationem.

(97) *Absconditis.* Duæ sunt hujus loci lectiones in codicibus manuscriptis. Quidam enim habent *absconditis*, alii *abditis.* Utraque lectio bona est.

(98) *Nonne cœlum impleo.* Hæc desunt in antiquis editionibus et in quindecim codicibus antiquis.

(99) *Conceptas.* Codex Fuxensis, *contemplans.* Quæ lectio non est mala.

XXVIII. Denique quanto et fide majores (1) et timore meliores sunt qui quamvis nullo sacrificii aut libelli facinore constricti, quoniam tamen de hoc vel cogitaverunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter et simpliciter confitentes, exomologesim conscientiæ faciunt, animi sui pondus exponunt, salutarem medelam parvis licet et modicis vulneribus exquirunt, scientes scriptum esse : *Deus non deridetur* (*Galat.*, VI, 7). Derideri et circumveniri Deus non potest nec astutia aliqua fallente deludi. Plus imo delinquit qui secundum hominem Deum cogitans evadere se pœnam criminis credit, si non palam crimen admisit. Christus in præceptis suis dicit : *Qui confusus* (2) *me fuerit, confundet eum filius hominis* (*Marc.*, VIII, 38). Et Christianum se putat qui Christianus esse aut confunditur (a) aut veretur? Quomodo potest esse cum Christo qui ad Christum pertinere aut erubescit **489** aut metuit? Minus plane peccaverit non videndo idola, nec sub oculis circumstantis atque insultantis populi sanctitatem fidei profanando, non polluendo manus suas funestis sacrificiis, nec sceleratis cibis ora maculando. Hoc eo proficit ut sit minor culpa, non ut innocens conscientia. Facilius potest ad veniam criminis pervenire. Non est tamen immunis a crimine. Nec cesset in agenda pœnitentia atque in Domini misericordia deprecanda, ne quod minus esse in qualitate delicti [1] videtur, in neglecta satisfactione cumuletur.

XXIX. Confiteantur singuli, quæso vos, fratres (3) dilectissimi, delictum suum, dum adhuc qui deliquit in sæculo est, dum admitti confessio (4) ejus potest, dum satisfactio et remissio facta per sacerdotes apud Dominum grata est. Convertamur ad Dominum mente tota; et pœnitentiam criminis

A veris doloribus exprimentes, Dei misericordiam deprecemur. Illi se anima prosternat [2], illi mœstitia satisfaciat [3], illi spes omnis incumbat. Rogare qualiter debeamus dicit ipse : *Revertimini*, inquit, *ad me ex toto corde vestro* (5), *simul et jejunio et fletu et planctu; et scindite corda vestra, et non vestimenta vestra* (*Joel*, II, 12). Ad Dominum toto corde redeamus. Iram et offensam ejus jejuniis, fletibus, planctibus, sicut admonet ipse, placemus.

XXX. Lamentari eum putamus ex toto corde, jejuniis, fletibus, planctibus Dominum deprecari, qui ex primo criminis die lavacra quotidie cum feminis (6) celebrat, qui epulis affluentibus pastus et sagina largiore distentus, cruditates suas postri-

B die ructat, nec cibos et potus suos cum pauperum necessitate communicat? Qui hilaris ac lætus incedit, quomodo mortem suam deflet? Cumque scriptum sit : *Non corrumpetis effigiem barbæ vestræ* (*Levit.*, XIX, 27), barbam vellit (7) et faciem suam comit? Et placere nunc cuiquam studet qui Deo displicet? An illa ingemiscit et plangit cui vacat cultum pretiosæ vestis induere nec indumentum **490** Christi quod perdidit cogitare, accipere pretiosa ornamenta et monilia elaborata [4], nec divini et cœlestis ornatus damna deflere? Tu, licet indumenta peregrina et vestes sericas induas, nuda es. Auro te licet et margaritis gemmisque condecores, sine Christi decore deformis es. Et quæ

C capillos tuos inficis, vel nunc in doloribus desine; et quæ nigri pulveris ductu [5] oculorum liniamenta depingis, vel nunc lacrymis oculos tuos ablue. Si quem de tuis charum [6] mortalitatis exitu perdidisses, ingemisceres dolenter et fleres, facie inculta, veste mutata, neglecto capillo, vultu nubilo, ore

Variæ lectiones.

(a) Aut *deest in Oxon.* [1] Minus esse delicti *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. *Len.* [2] Illi se prosternat *Ben.* [3] Illius majestati satisfaciat *Voss.* 1. [4] Laborata *Lips. Gronov. ex codd. mss.* [5] Nigro pulveris ductu *Ver.* Inductu *Pem.* [6] *Sic codd. novem.* Caris *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(1) *Fide majores.* Veteres editiones, decem libri nostri, et sex Anglicani præferunt *fide majore et timore meliores.* Alii sexdecim ita quoque habent, nisi quod in illis scriptum est *meliores.* Quatuor habent *majores.* Epitome Lactantii, cap. 43 : « Ingrato populo ab hæreditate submoto, aliam sibi plebem fidelem de exteris gentibus congregaret. »

(2) *Qui confusus.* Ita veteres editiones et tredecim libri veteres. Tres alii habent : *Qui confusus me fuerit, confundam et ego eum coram Patre meo qui in cælis est.* Beneventensis : *Qui confusus fuerit me coram hominibus, confundet.* Contra, in aliis duobus scriptum est : *Qui me confessus fuerit confitebitur eum Filius hominis.* Sic etiam supra epist. 9. At lectio quæ habet *Qui confusus* exstat etiam supra, epist. 63. Ego puto hanc discrepantiam esse imputandam temeritati librariorum.

(3) *Quæso vos, fratres.* Post ista sequebatur in libro Veronensi : *Confiteatur unusquisque delictum suum.*

(4) *Dum admitti confessio.* Post mortem enim

D non admittitur. Exomologesis apud inferos non est, ut ait Cyprianus. Vide Pamelium.

(5) *Corde vestro.* Codex Pithœanus addit *et ex tota anima vestra.*

(6) *Cum feminis.* Ita omnes editiones ante Pamelianam. Pamelius itaque expunxit has voces, tum quia illas non reperiebat in suis codicibus manuscriptis, tum quia iis opus non esse credebat. Sane desunt in tredecim nostris. Verum exstant in aliis quindecim et in uno Anglicano. Non video autem cur expungi debeant, cum videam supra, in libro *de Habitu Virginum*, balnea promiscua cum viris et feminis interdici virginibus. Hinc enim colligitur feminas lavare consuevisse cum viris. Vide notas ad librum *de Habitu Virginum.*

(7) *Barbam vellit.* Vide lib. III *Testimoniorum*, cap. 84; Savaronem et Sirmondum *ad Sidonium* lib. IV, epist. 24. Vide etiam Franciscum Georgium Venetum in libro *de Harmonia mundi*, cantico II, cap. 6, et notas nostras *ad Gratianum* dist. 22, cap. *Prohibete*, pag. 453.

dejecto indicia mœroris ostenderes. Animam tuam, misera [7], perdidisti, spiritaliter mortua supervivere hic tibi et ipsa ambulans funus tuum portare cœpisti; et non acriter plangis, non jugiter ingemiscis, non te vel pudore criminis vel continuatione lamentationis abscondis! Ecce pejora adhuc peccandi vulnera (8), ecce majora delicta, peccasse nec satisfacere (9), deliquisse nec delicta deflere.

XXXI. Ananias, Azarias, Misahel, illustres ac nobiles pueri, quominus exomologesin Deo facerent nec inter flammas et camini exæstuantis incendia quieverunt. Bene sibi licet conscii et Dominum fidei ac timoris obsequio sæpe promeriti, humilitatem tamen tenere et Domino satisfacere nec inter ipsa gloriosa virtutum suarum martyria destiterunt. Loquitur Scriptura divina : *Stans*, inquit, *Azarias precatus est, et aperuit os suum et exomologesin faciebat Deo simul cum sodalibus suis in medio ignis* (*Dan.*, III, 25). Daniel quoque, post fidei atque innocentiæ suæ multiplicem gratiam, post dignationem Domini circa virtutes ac laudes suas sæpe repetitam, jejuniis adhuc promereri Deum nititur, in sacco (10) et in cinere volutatur, exomologesin faciens dolenter et dicens : *Dominus Deus magnus et fortis et metuendus, qui servas* (11) *testamentum tuum et miserationes eis qui te diligunt et conservant* **491** *imperia tua; peccavimus, facinus admisimus, impii fuimus, transgressi sumus, ac deseruimus præcepta tua et judicia tua; non audivimus verba puerorum tuorum Prophetarum quæ locuti sunt in nomine tuo super reges nostros et omnes gentes et super omnem terram. Tibi, Domine, justitia* [8] (12), *nobis autem confusio* (*Dan.*, IX, 4-7).

XXXII. Hæc mites, hæc simplices, hæc innocentes in promerenda Dei majestate fecerunt; et nunc satisfacere et Dominum rogare detrectant qui Dominum negaverunt! Quæso vos, fratres, acquie-

A scite salubribus remediis, consiliis obedite melioribus; cum lacrymis nostris vestras lacrymas jungite, cum nostro gemitu vestros gemitus copulate. Rogamus vos, ut pro vobis Deum rogare possimus. Preces ipsas ad vos prius vertimus, quibus Deum pro vobis ut misereatur oramus. Agite pœnitentiam plenam, dolentis ac lamentantis animi probate mœstitiam.

XXXIII. Nec vos quorumdam moveat aut error improvidus aut stupor vanus, qui, cum teneantur in tam gravi crimine (13), percussi sunt animi cæcitate, ut nec intelligant delicta nec plangant. Indignantis Dei major hæc plaga est, sicut scriptum est : *Et dedit illis Deus spiritus transpunctionis* (*Isa.*, XXIX, 10). Et iterum : *Dilectum veritatis*

B *non receperunt ut salvi fierent; ac propterea mittet illis Deus operationem erroris, ut credant mendacio, ut judicentur omnes qui non crediderunt veritati, sed sibi placent in injustitia* (II *Thess.*, II, 10). Injuste sibi placentes et transpunctæ mentis alienatione dementes Domini præcepta contemnunt, medelam vulneris negligunt [9], agere pœnitentiam nolunt. Ante admissum facinus improvidi, post facinus obstinati, nec prius stabiles, nec postmodum supplices. Quando debuerant stare, jacuerunt; quando jacere et prosternere se Deo debent, stare se opinantur. Pacem sibi ultro nemine dante sumpserunt. Falsa pollicitatione seducti et apostatis ac perfidis juncti, errorem pro veritate suscipiunt. Communi-

C cationem **492** non communicantium ratam ducunt; hominibus contra Deum credunt, qui contra homines Deo non crediderunt.

XXXIV. Ejusmodi homines quantum potestis effugite [10], perniciosis contactibus adhærentes salubri cautione vitate. Sermo eorum sicut cancer serpit, colloquium velut contagium transilit (14), noxia et venenata persuasio persecutione ipsa pejus interficit. Illic superest (15) pœnitentia quæ satisfa-

Variæ lectiones.

[7] Animam tuam miseram *Voss.* 1, 2. *Pem. Lin.* [8] Gloria *addunt edd. ab Erasmo ad Oxon. usque.* [9] Negligentes *Lam. Ebor. Bod.* 2. [10] Fugite *Oxon. codd. Pem. NC.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(8) *Peccandi vulnera.* Codex Lamonii habet *genera.*

(9) *Peccasse nec satisfacere.* Quintilianus lib. XI, cap. 1 : « Tutissimum ergo pœnitentiæ confessio et satisfactio culpæ. » Tertullianus in libro *de Pœnitentia :* « Confessio enim satisfactionis consilium est. » Supra, « ante exomologesin factam. »

(10) *In sacco.* Quinque libri veteres præferunt « In cilicio et sacco, » Seguierianus « In cinere, in cilicio. » Infra, in fine hujus libri, « Strato sacco adhærere in cinere et cilicio et sordibus. » Tertullianus in libro *de Pœnitentia* dixit, « Sacco et cineri incubare, corpus sordibus obscurare, et in asperitudine sacci et horrore cineris. » Saccus, ut ait Hieronymus in Epistola *ad Marcellam*, de Muneribus acceptis, est signum orationis atque jejunii.

(11) *Qui servas.* Veteres editiones et quatuor

D libri veteres addunt *et disponis.* Alii tres habent quidem *disponis*, sed non habent *servas.*

(12) *Tibi, Domine, justitia.* Erasmus edidit : *Tibi, Domine, gloria, tibi justitia.* Sed ego vocem *gloria* nuspiam reperi in codicibus manuscriptis. Non exstat autem in capite III Prophetiæ Danielis, ex quo ista sumpta sunt.

(13) *Gravi crimine.* Quatuordecim libri nostri et octo Anglicani præferunt hanc lectionem pro eo quod alibi scriptum est *grandi.*

(14) *Transilit.* Ita vulgo libri veteres et editiones. Quidam tamen aliter habent. In duobus enim legitur *transfigit,* in alio demum *transcingit.*

(15) *Illic superest.* Pamelius posuit *illic sola superest* ex manuscriptis et veteri excusso. At vox *sola*, quæ inutilis est, deest in omnibus libris nostris præter unum Gratianopolitanum et in septem Anglicanis.

erat, qui autem pœnitentiam criminis tollunt, satisfactionis viam claudunt. Ita fit ut, dum temeritate quorumdam vel promittitur salus falsa vel creditur, spes veræ salutis adimatur.

XXXV. Vos vero, fratres dilectissimi, quorum timor in Deum pronus est, et in ruina licet animus constitutus, mali sui memor est, pœnitentes ac dolentes peccata vestra perspicite, gravissimum conscientiæ crimen agnoscite, ad intelligentiam delicti vestri oculos cordis aperite, nec desperantes misericordiam Domini, nec tamen jam veniam vindicantes. Deus, quantum patris pietate, indulgens [11] semper [12] et bonus est; tantum judicis majestate metuendus est. Quam magna deliquimus, tam granditer defleamus. Alto vulneri diligens et longa medicina non desit. Pœnitentia crimine minor non sit. Putasne tu Dominum cito [13] posse placari, quem verbis perfidis abnuisti, cui patrimonium præponere maluisti, cujus templum sacrilega contagione violasti? putas facile eum misereri [14] tui, quem tuum non esse dixisti? Orare oportet (16) impensius et rogare, diem luctu transigere, vigiliis noctes ac fletibus ducere, tempus omne lacrymosis lamentationibus occupare, stratos [15] solo adhærere, in cinere et cilicio et sordibus volutari, post indumentum Christi perditum nullum jam velle vestitum, post diaboli cibum malle jejunium, justis operibus incumbere, quibus peccata purgantur, eleemosynis frequenter insistere, quibus a morte animæ liberantur. Quod adversarius auferebat (17) Christus **493** accipiat. Nec teneri jam nec amari patrimonium debet, quo quis et deceptus et victus est. Pro hoste vitanda res, pro latrone fugienda, pro gladio metuenda possidentibus et veneno (18) : ad hoc tantum profuerit quod remansit ut inde crimen et culpa redimatur. Incunctanter et largiter fiat operatio, census omnis in medelam vulneris erogetur, opibus [16] et facultatibus nostris qui de nobis [17] judicaturus est Domino fœneretur (19). Sic sub apostolis fides viguit : sic primus credentium populus Christi mandata servavit. Prompti erant, largi erant [18], distribuendum per apostolos totum dabant, et non talia delicta redimebant.

XXXVI. Si precem toto corde quis faciat, si veris pœnitentiæ lamentationibus [19] et lacrymis ingemiscat, si ad veniam delicti sui Dominum justis et continuis operibus inflectat, misereri talium potest qui et misericordiam suam protulit dicens : *Cum conversus ingemueris, tunc salvaberis, et scies ubi fueris* (*Isa.*, XXX, 15). Et iterum : *Nolo mortem morientis* [20], *dicit Dominus, quantum ut revertatur et vivat* (*Ezech.*, XXXIII, 11). Et Joel propheta pietatem Domini, Domino ipso **494** monente, declarat [21] : *Revertimini*, inquit, *ad Dominum Deum vestrum, quoniam misericors et pius est et patiens multæ miserationis, et qui sententiam flectat adversus malitias irrogatas* (*Joel*, II, 13). Potest ille indulgentiam dare, sententiam suam potest ille deflectere (20). Pœnitenti, operanti, roganti potest clementer ignoscere, potest in acceptum referre quidquid pro talibus et petierint martyres et fecerint sacerdotes. Vel si quis plus eum suis satisfactionibus moverit, si ejus iram, si indignantis offensam justa deprecatione placaverit, dat ille et arma (21) rursum quibus victus [22] armetur, reparat et corroborat vires quibus fides instaurata vegetetur. Repetet certamen suum miles, iterabit aciem,

Variæ lectiones.

[11] Clemens *Pem. Voss.* 2. [12] Semper, semper et bonus *Pem.* [13] *Sic octo codd. Anglic.* Cito *deest in impr. vett.* [14] Posse misereri tui *Pem.* [15] Strata solo *Affluat Thu. Foss.* Stratos solo adhærere cineri *Oxon. Lips.* [16] Operibus *Lin. Pem. NC.* 2. *Bod.* 3. [17] Qui de bonis *Thu. Voss.* [18] Largi erant ad distribuendum *Pem.* [19] Lamentis *Lam. Ebor.* [20] Peccatoris *Lin.* [21] Declarat dicens *Bod.* 2. *Lam. Ebor.* [22] Virtus armetur *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(16) *Orare oportet.* Beatus Rhenanus, cum multa de Pœnitentia et Confessione dixisset in argumento libri Tertulliani *de Pœnitentia*, demum velut complementum observationum suarum describit hunc Cypriani locum. Interim admoneo argumentum illud beati Rhenani deesse in posterioribus editionibus operum Tertullianicorum.

(17) *Quod adversarius auferebat.* Infra in libro *de Opere et Eleemosynis* : « Patrimonium Deo creditum nec respublica eripit nec fiscus invadit. » Sanctus Augustinus, in libro I *Homiliarum*, hom. 48 : « Hoc tollit fiscus quod non accipit Christus. » Vide eumdem, Enarratione in Psal. CXLVII. Lactantius, c. 8 *de Mortibus Persecutorum* : « Cruentissimus fiscus male partis opibus affluebat. » Plinius, in Panegyrico Trajani : « Sæpius vincitur fiscus, cujus mala causa nunquam est nisi sub bono principe. » In Epitome Victoris legitur Trajanum fiscum vocasse lienem, quod eo crescente artus reliqui tabescant. Symmachus in relatione pro ara Victoriæ : « Fiscus bonorum principum non sacerdotum damnis, sed hostium spoliis augetur. » Novella Anthemii A. de Bonis vacantibus : « Neque enim aliud imperatoriæ majestati videtur accommodum quam commune jus omnibus reservare subjectis et nihil amplius bonis licere principibus nisi quod liceat privatis. » Ammianus Marcellinus lib. XXVIII, agens de præfectura Olybrii, ait : « Calumniarum acerrimus insectator, fisci lucra unde poterat intercidens. »

(18) *Veneno.* Quædam editiones habent *vendenda*, eamque lectionem magis probat Pamelius. Nostram probant sexdecim libri nostri et undecim Anglicani. Neque dubium esse potest quin sit verissima. Eamdem præferunt omnes veteres editiones, etiam Manutiana et Morelliana.

(19) *Domino fœneretur.* Ita scribere placuit ideo quia ita loquitur Cyprianus in libro *de Habitu Virginum*, pag. 167. Sic etiam habent quidam libri veteres et editio Spirensis, tum etiam Veneta vetus. Hieronymus, in Dialogo adversus Luciferianos : « Deo fœnerat. » Martialis, lib. I, Epig. 44 : « Hæc omnis fœnerat una deos. »

(20) *Deflectere.* Codex Moyssiacensis addit *delicta remittere.*

(21) *Dat ille arma.* Codex Lamonii : « Dat ille arma justitiæ quibus justus armetur. »

provocabit hostem, et quidem factus ad prælium fortior per dolorem. Qui sic Deo satisfecerit, qui pœnitentia facti sui, qui pudore delicti [23], plus et virtutis et fidei de ipso lapsus sui dolore concepe- A perit, exauditus et adjutus a Domino, quam contristaverat nuper, lætam faciet Ecclesiam ; nec jam solam Dei veniam merebitur (22), sed et coronam.

Variæ lectiones.

[23] Pœnitentiam facti sui, qui pudorem delicti *Bod.* 1, 3, 4. *Thu.*

Steph. Baluzii notæ.

(22) *Dei veniam merebitur.* Id est consequetur, ut ait Lactantius, lib. IV, cap. 17.

DE UNITATE ECCLESIÆ
LIBER (1)

ARGUMENTUM. — *Occasione schismatis Novatiani, ut suos Carthaginenses deterreret, alioqui non multum ab illo abhorrentes, propter Novatum et alios quosdam suæ Ecclesiæ presbyteros totius tragœdiæ auctores, librum hunc conscripsit Cyprianus. Atque in primis, postquam, adversus illorum insidias communitos, ad constantias hortatus est, hæreseon causam esse docet quod caput Ecclesiæ non quæritur, primatus Petri contemnitur, et Cathedra ac Ecclesia una et Episcopatus unus deseritur. Deinde tum Scripturis tum figuris Veteris et Novi Testamenti unitatem Ecclesiæ comprobat. Porro Novatiani ambitionem in invadendo Episcopatu Romano, velut aliud agens, paucis prosecutus, late deducit* **495** *neque pro eorum paucitate contra Ecclesiam quidquam facere illud Matth.*, XVIII : « *Ubicunque fuerunt duo vel tres collecti in nomine meo,* » etc.; *neque martyrium illis posse prodesse extra Ecclesiam. Post hæc docet non mirari eos oportere quod vigerent hæreses, jam olim a Christo prædictæ (obiter interjectis schismaticorum suppliciis); neque quod confessores quidam Romani schismati consentirent, quippe cum ante obitum nemo beatus sit, et in ipso apostolorum cœtu Judas proditor exstiterit; vitanda item schismaticorum et hæreticorum consortia. Ad pacem denique et unanimitatem per Scripturas hortatur.*

I. Cum moneat Dominus et dicat : *Vos estis sal terræ* (*Matth.*, V, 13), cumque esse nos jubeat ad innocentiam simplices, et tamen cum simplicitate prudentes (*Matth.*, X, 16), quid aliud, fratres dilectissimi, quam providere nos convenit, et sollicito corde vigilantes, subdoli hostis insidias intelligere pariter et cavere ne qui Christum sapientiam Dei B Patris induimus (2), minus sapere in tuenda salute videamur? Neque enim persecutio sola metuenda est [1] et ea quæ subruendis ac dejiciendis Dei servis aperta impugnatione grassantur [2]. Facilior cautio (3) est ubi manifesta (4) formido est, et ad certamen animus ante præstruitur quando se adversarius confitetur (5). Plus metuendus [3]

Variæ lectiones.

[1] Metuenda est ea quæ... grassantur *Voss.* 1. *Impr.* [2] Ea quæ.. grassantur *Oxon. e* 10 *edd. Minus probat Lips.* [3] Timendus *Salisb. Bod.* 1, 2, 3, *Cambron.*

Steph. Baluzii notæ.

(1) Cum in editione Anglicana præclare ostensum sit et probatum verum hujus libri titulum esse *de Unitate Ecclesiæ*, uti citatur ab antiquis, et uti præferunt omnes fere veteres libri, etiam Seguierianus, eam sententiam, quæ mihi videtur esse optima, sequi placuit. Illud tantum addam, Franciscum Balduinum in Epistola *ad Lucanium* sive *Calvinum* præfixa ejus Adnotationibus in Optatum testari se, dum Tridenti esset, id ipsum legisse in codice Apulo Antonii Augustini.

(2) *Induimus.* Ita duodecim libri nostri et unus Vossianus. Quæ sane lectio melior est quam alia quæ habet *induimur.* Infra, in hoc ipso libro : *Tunica connexa ostendit populi nostri, qui Christum induimus, concordiam cohærentem.* » Sic pro eo quod in veteri interpretatione Irenæi in præfatione libri primi legebatur et « *in barbarum sermonem plerumque vacamur,* » quæ lectio certe falsa est, ut ostendit vir doctissimus Domnus Renatus Massuetus ; ille reposuit *vacamus*, adnotans hunc errorem fuisse facilem propter affinitatem litterarum *s* et *r*, et propterea proclive fuisse festinantibus scribis posteriorem pro priori scribere.

(3) *Facilior cautio.* Demosthenes in I Philippic, scribit nihil esse formidabile præcaventibus ; Cicero, lib. I *Officiorum*, leviora esse quæ repentino aliquo modo accidunt quam ea quæ meditata et præparata inferuntur. Et lib. III *Tusculanarum* C *Quæstionum* : « Ergo id quidem non est dubium quin omnia quæ mala putantur sint imprævisa graviora. » Rufinus, *in Psal.* XLV : « Gravius feriunt tela quæ prævisa non sunt. » Vide librum *de Zelo et Livore.*

(4) *Manifesta.* Manutius posuit *manifestior*, nescio qua auctoritate. Nam et veteres editiones et XXI libri nostri, in quibus nomino Seguierianum, et octo Anglicani præferunt *manifesta.* Ego vero arbitror eam lectionem esse meliorem. Paulo post legitur : « Cavenda sunt autem non solum quæ sunt aperte manifesta. »

(5) *Confitetur.* Ita omnes editiones Pameliana antiquiores, viginti sex exemplaria nostra, et quinque Anglicana. Pamelius ex fide codicis Camberonensis scripsit *profitetur.* Cui ego non possum assentiri. Notum est illud Petronii : « Habes confitentem reum ; » et illud Ciceronis in quadam Epistola *ad Atticum* : « Cum homines nefarii de patrio parricidio confiterentur. »

est et cavendus inimicus cum latenter obrepit, cum, per pacis imaginem fallens, occultis accessibus serpit; unde et nomen serpentis accepit. Ea est ejus semper astutia, **496** ea est circumveniendi hominis (6) cæca et latebrosa (7) fallacia. Si ab initio statim mundi fefellit, et, verbis mendacibus blandiens, rudes animas incauta credulitate decepit, Dominum ipsum tentare conatus, quasi obreperet rursus et falleret, latenter accessit. Intellectus tamen est et retusus[4]; et ideo prostratus, quia agnitus atque detectus.

II. Unde nobis exemplum datum est veteris hominis viam fugere, vestigiis Christi viventis[5] insistere; ne denuo incauti in mortis laqueum revolvamur, sed, ad periculum providi[6], accepta immortalitate potiamur. Immortalitate autem potiri quomodo possumus, nisi ea quibus mors expugnatur et vincitur, Christi mandata servemus, ipso monente et dicente : *Si vis ad vitam venire, serva mandata* (*Matth.*, XIX, 17). Et iterum : *Si feceritis quæ[7] mando vobis, jam non dico* (8) *vos servos, sed amicos* (*Joan.*, XV, 14, 15). Hos denique fortes dicit et stabiles, hos super petram robusta mole[8] fundatos, hos contra omnes tempestates[9] et turbines sæculi immobili et inconcussa firmitate solidatos. *Qui audit*, inquit, *verba mea et facit ea, similabo eum viro sapienti qui ædificavit domum suam supra petram. Descendit pluvia, venerunt[10] flumina, flaverunt venti et impegerunt in domum illam, et non cecidit; fundata enim fuit[11] super petram* (9) (*Matth.*, VII, 24, 25). Verbis igitur ejus insistere, quæcunque et docuit et fecit discere et facere debemus. Cæterum credere se in Christum[12] quomodo dicit, qui non facit quod Christus facere præcepit? Aut unde perveniet **497** ad præmium fidei, qui fidem non vult servare mandati? Nutet necesse est et vagetur, et, spiritu erroris abreptus, velut pulvis quem ventus excutit ventiletur; nec ambulando proficiet ad salutem, qui salutaris viæ non tenet veritatem.

III. Cavenda sunt autem, fratres dilectissimi[13], non solum quæ sunt aperta atque manifesta[14], sed et astutæ fraudis subtilitate fallentia. Quid vero astutius, quidve subtilius, quam ut Christi adventu detectus ac prostratus inimicus, postquam lux gentibus venit et sospitandis hominibus salutare lumen effulsit, ut surdi auditum gratiæ spiritalis admitterent, aperirent ad Deum oculos suos cæci, infirmi æterna sanitate[15] revalescerent, claudi ad Ecclesiam currerent, muti claris vocibus et precibus orarent, videns ille idola derelicta et per nimium credentium populum sedes suas ac templa deserta, excogitaverit novam fraudem, ut sub ipso Christiani nominis titulo fallat incautos? Hæreses invenit et schismata, quibus subverteret fidem, veritatem corrumperet, scinderet unitatem. Quos detinere non potest in viæ veteris **498** cæcitate, circumscribit et decipit novi itineris errore. Rapit de ipsa Ecclesia homines; et, dum sibi appropinquasse jam lumini atque evasisse sæculi noctem videntur, alias nescientibus tenebras rursus infundit, ut cum Evangelio Christi et cum observatione ejus et lege non stantes, Christianos se vocent, et ambulantes in tenebris habere se lumen existiment, blandiente adversario atque fallente, qui, secundum Apostoli vocem, transfigurat se velut angelum lucis (II *Cor.*, XI, 14), et ministros suos subornat velut ministros justitiæ, asserentes noctem pro die, interitum pro salute, desperationem sub obtentu spei, perfidiam sub prætextu fidei, Antichristum sub vocabulo Christi; ut, dum verisimilia mentiuntur, veritatem subtilitate frustrentur. Hoc eo fit, fratres dilectissimi, dum ad veritatis originem (10) non reditur, nec caput quæritur, nec magistri[16] cœlestis doctrina servatur.

IV. Quæ si quis consideret et examinet, tractatu

Variæ lectiones.

[4] Retrusus *Lam. NC.* 1, 2. *Ebor. Vat.* 4. [5] Vincentis *alii. Baluz. nescio cur.* [6] Providi et cauti *Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. *Ben.* [7] Si feceritis quod *Ebor. Voss.* 1. *Pem. Lam. NC.* 1. *Ver. Neap. Thu. Foss.* [8] Robusta et solida *Voss.* 1, 3. [9] Modestias omnes *Spir.* [10] Advenerunt *Lam. Ebor. Pem. Ar. Ver. MR. Voss.* 3. Et venerunt *Thu. Foss.* [11] Erat *Lam. Pem. Ebor. NC.* 1. [12] Credere se Christo *Thu Voss.* 3. [13] *Hæc duo verba desunt in* 13 *codd. Anglic.* [14] Aperte manifesta *Voss.* 3. *Spir.* [15] Salute *Lam. Ebor. NC.*, 1. [16] Magisterii *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(6) *Circumveniendi hominis.* In uno veteri codice Colbertino legitur *circumveniendis hominibus*. Sic etiam in duobus Anglicanis.

(7) *Latebrosa.* Unus codex regius et unus Anglicanus habent *tenebrosa*.

(8) *Dico.* Pamelius scripsit *dicam*, eamque lectionem ait esse meliorem. Idem tamen supra, epist. 63 *ad Cæcilium*, in qua idem locus est descriptus, edidit *dico*. Quo etiam modo scriptum est in omnibus fere libris antiquis et in editionibus quæ Pamelianam antecesserunt. Fatendum tamen est quinque libros veteres habere *dicam*.

(9) *Super petram.* Id est super Christum et fidem quæ in eum est. Hieronymus in Explanatione Psalmi XLIV ad Principiam : « Super petram Christum stabili ratione fundata est Ecclesia. » Vide sanctum Augustinum serm. 76, de Verbis Evangelii secundum Matthæum; serm. 295, in Natali apostolorum Petri et Pauli, et lib. I *Retract.* cap. 1; tum etiam Hincmarum Remensem in Epistola *ad Laudunensem*, cap. 5, pag. 402.

(10) *Ad vertiatis originem.* Quamvis hæc lectio bona sit, ego tamen mallem *unitatis*, uti scriptum est paulo post. *Unitatis ejusdem originem,* quam Unitatem statim fortissime urget sanctus Martyr. Tertullianus in libro *de Præscriptionibus* adversus hæreticos : « Omne genus ad originem suam censeatur necesse est. » Etiam pro eo quod vulgo legitur in initio epistolæ 42 : « Sanctitas ac veritas pariter exigebat. » Codex Remensis sancti Dionysii habet *Unitas*. Et *vinculo unitatis* legimus in epistola *Firmiliani*. Arnulphus episcopus

longo atque argumentis opus non est. Probatio est ad fidem facilis compendio veritatis. Loquitur Dominus (11) ad Petrum : *Ego tibi dico*, inquit [17], *quia tu es Petrus, et* **499** *super hanc* [18] *petram ædificabo Ecclesiam meam, et portæ inferorum non vincent eam. Et tibi* [19] *dabo claves regni cœlorum : et quæ* [20] *ligaveris super terram, erunt ligata et in cœlis; et quæcunque solveris super terram, erunt* A *soluta et in cœlis* (*Matth.*, XVI, 18, 19). Et iterum eidem post resurrectionem suam dicit : *Pasce oves meas* (*Joan.*, XXI, 15). Super illum unum [21] ædificat Ecclesiam suam, et illi pascendas mandat oves suas [22]. Et quamvis apostolis omnibus post resurrectionem suam [23] parem potestatem tribuat [24] et dicat, *Sicut misit me Pater, et ego mitto vos : accipite Spiritum sanctum : si cujus* [25] *remiseritis pec-*

Variæ lectiones.

[17] Inquit, Petre *Voss.* 2. [18] *Sic Ar. Bod.* 4. *Impr.* Istam *Oxon.* [19] Eam tibi dabo *Thu. Voss.* [20] Quæcunque *Pem.* [21] *Sic Pem. Voss.* 2, 3. *Impr. vett. et recentiores.* Super unum *Oxon. cum Spir. Vet. innom. Rem. Erasm. Grav. Morel. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lam. Ebor. Voss.* 1. *NC.* 1. *Lin. Paris. Ben. Uncinis inclusit Lips. ed. hæc verba :* Super illum... oves suas. [22] Et illi pascendas mandat oves suas. *Hæc omisit Oxon. ed.* [23] Post resurrectionem suam *deest in Oxon. et 4 cod. Pem. Paris. Voss.*, 2. *Bod.*, 4. [24] Tribuat et dicat *Spir. et innom. Pem. Erasm. Grov. Morel. Pamel. Rig.* Tribuat potestatem, unam tamen cathedram constituit et unitatis originem atque rationem sua auctoritate disposuit. Hæc erant utique et cæteri quod et Petrus, sed primatus. *Bod.* 4. [25] *Sic codd.* 5 *Anglic.* Si cui *Oxon. et cæt. vett. edd.*

Steph. Baluzii notæ.

Lexoviensis dixit in concilio Turonensi : « Nisi Ecclesia habuerit unitatem, non erit una. Si una non fuerit, non erit. » Sed hanc unitatem ita interpretatur Joannes de Turre Cremata in *Summa de Ecclesia*, lib. III, cap. 39, ut attendenda sit ad unam supremam potestatem regitivam totius Ecclesiæ quæ est in Papa. Ego malo loqui cum sancto Cypriano, quam vanas illas et detortas theologorum scholasticorum interpretationes sequi quæ antiquitati ignotæ fuere.

(11) *Loquitur Dominus.* Quoniam locus iste, ut interpolatus est, fundamentum est maximæ inter nos et adversarios nostros controversiæ, necessarium mihi videtur ut cum illum sic interpolatum non posuerim in contextu ubi esse non debet, referam uti est in editione Manutiana et in Rigaltiana. Sic ergo habet : « Loquitur Dominus ad Petrum : *Ego tibi dico*, inquit, *quia tu es Petrus, et super istam petram ædificabo Ecclesiam meam, et portæ inferi non vincent eam. Et tibi dabo claves regni cœlorum, et quæ ligaveris super terram erunt* C *ligata et in cœlis, et quæcunque solveris super terram erunt soluta et in cœlis.* Et eidem post resurrectionem suam dicit : *Pasce oves meas.* Et quamvis apostolis omnibus post resurrectionem parem potestatem tribuat et dicat : *Sicut misit me Pater, et ego mitto vos : accipite Spiritum sanctum, si cui remiseritis peccata remittentur illi, si cujus tenueritis tenebuntur*, tamen ut unitatem manifestaret, unam Cathedram constituit, et unitatis ejusdem originem ab uno incipientem sua auctoritate disposuit. Hoc erant utique et cæteri apostoli quod fuit Petrus pari consortio præditi et honoris et potestatis. Sed exordium ab unitate proficiscitur, et Primatus Petro datur ut una Christi Ecclesia et Cathedra una monstretur. Et pastores sunt omnes, et grex unus ostenditur, qui ab apostolis omnibus unanimi consensione pascatur, ut Ecclesia Christi una monstretur, » etc. Et paulo post : « Hanc Ecclesiæ unitatem qui non tenet, tenere se fidem D credit? Qui Ecclesiæ renititur et resistit, qui cathedram Petri, super quem fundata est Ecclesia, deserit, in Ecclesia se esse confidit ? » Fatendum est hunc locum sic exstare non solum in antiquo codice Marcelli II, quo usus est Onuphrius Panvinius, sed etiam, quod est majoris auctoritatis et momenti, in Epistola secunda Pelagii papæ II *ad Episcopos Istriæ :* ut merito hinc colligi debere videatur hæc quæ mihi videntur hodie non esse Cypriani, esse antiqua, et ea vere esse Cypriani creditum esse ævo Pelagii, id est, ante mille annos. Sed tamen scriptura quam in contextu sequimur, B non solum editionibus Manutiana antiquioribus, sed etiam codicum manuscriptorum auctoritate. Duo in primis memorabiles Veronensis et Seguierianus. De Veronensi testati sunt jamdudum Latinius et Aldus Manutius Pauli filius, scriptum fuisse ante mille annos ; Seguierianum quoque, quo ego utor, constat omnium qui eum viderunt judicio et consensu scriptum quoque esse ante mille annos. Latinius ait hoc additamentum, quod e textu expunximus, non reperiri in septem codicibus Vaticanis. Ego vidi septem et viginti in quibus pariter deest. Verba Cypriani sine additamento relata et citata fuerunt a Callixto II scribente ad Humbaldum archiepiscopum Lugdunensem , a cardinalibus in oppido Liburno congregatis anno 1408, et a correctoribus Romanis, qui in sua editione hunc locum ediderunt eo modo quo relatus est a Gratiano, quamvis scirent illum aliter habere in editione Manutiana. His addendum puto codicem Epistolarum Pelagii ad episcopos Istriæ, qui unicus est, non esse scriptum ævo Pelagii, sed post quingentos ad minus annos ab ejus excessu. Ex quo sequitur codices operum sancti Cypriani, qui clausulam illam non habent, ejusdem saltem auctoritatis esse ac codicem Epistolarum Pelagii. Addo verisimile videri codices Germanorum illam non habuisse ævo Venerici Vercellensis episcopi. « Hæc rationum momenta, de quibus critici judicabunt, Baluzium adduxerant, ut nonnulla ex hoc testimonio expungeret. Sed reposita fuere in textu, propterea quod servata fuerunt in omnibus editionibus, quæ in Gallia ab annis centum et quinquaginta prodierunt, etiam in Rigaltiana. Quin etiam necesse fuit in Baluzii Notis non pauca mutare, ac plura essent mutata, id si commode fieri potuisset. » MARAN. — « Equidem non pauca fuisse mutata, imo et omissa in notis Baluzii testantur perplures eo loci deficientes paginæ : at legitima sane anxietate fuisse correptum clar. Baluzii editorem haud erit ambiguum cuique notas superstites catholica trutina perpendenti ; erit forsitan qui vel plura non fuisse emissa desideraverit, præsertim si notam modo subjiciendam (de Sponso Ecclesiæ) penitus introspiciat. Has vero et similes alias eruditionis haud ita sanæ, licet copia non spernendæ symbolas salvandas esse duximus, ne hoc integrum Baluzianæ editionis corpus, omnibus notum et vulgari fama commendatum , læderetur. At quæ hinc et inde corrigenda sint emendare si vis, videsis tom. præcedenti dissertationes et notas de Auctoritate pontificali apud Africanos. » EDD.

cata, remittentur illi, si cujus tenueritis, tenebuntur [26] (*Joan.*, xx, 21-23) : tamen, ut unitatem [27] manifestaret, unam cathedram constituit [28], unitatis ejusdem originem [29] ab uno incipientem [30] **500** sua auctoritate [31] disposuit. Hoc erant utique et cæteri Apostoli quod fuit Petrus [32], pari consortio præditi et honoris et potestatis, sed exordium ab unitate proficiscitur [33], et primatus Petro datur [34] (12) ut una Christi Ecclesia et cathedra una monstretur [35]. Et pastores sunt omnes (13) et grex unus ostenditur, qui ab apostolis omnibus unanimi consensione pascatur, ut Ecclesia Christi una monstretur. Quam unam Ecclesiam etiam in Cantico canticorum Spiritus sanctus ex persona Domini designat et dicit : *Una est columba mea, perfecta mea, una est matri suæ, electa genitrici suæ* (*Cant.*, vi, 9). Hanc Ecclesiæ unitatem [36] (14) qui non tenet, tenere se fidem credit? Qui Ecclesiæ renititur et resistit (15), qui cathedram Petri, super quem fundata est Ecclesia, deserit [37]; in Ecclesia se **501** esse confidit? quando et beatus apostolus Paulus hoc idem doceat et sacramentum unitatis ostendat dicens : *Unum corpus* (16) *et unus spiritus, una spes vocationis vestræ, unus Dominus, una fides, unum Baptisma, unus Deus* (*Ephes.*, iv, 4-6).

V. Quam unitatem firmiter tenere et vindicare debemus, maxime episcopi, qui in Ecclesia præsidemus, ut episcopatum quoque ipsum unum atque indivisum probemus. Nemo fraternitatem (17) mendacio fallat, nemo fidei veritatem perfida prævaricatione corrumpat. Episcopatus unus est (18), cujus a singulis in solidum pars tenetur. Ecclesia

Variæ lectiones.

[26] Retenta erunt *Lam.* [27] Ut unitatem, unitatis ejusdem originem ab uno incipientem manifestaret *MR.* [28] Unam cathedram constituit. *Sic Manut. Pamel. et Bod. Rigalt.* 1. *Impr. cod. Pem. Voss.* 2. *Vatic.* 1. *Camberon. Hæc omiserat Baluzius, nec restituit D. Maranus, dum cætera revocaret; uncinis ut spuria secludit Lips.* [29] Unitatis ejus idem originem *Paris.* [30] Uno incipiente *Bod.* 1 4. [31] Originem sua auctoritate *Pem. Voss.* 2. [32] Quod et Petrus, sed primatus *Bod.* 4. [33] *Ar. Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, 2. *Ben. Voss.* 1. *Bod.* 1, 2 *habent* Proficiscitur, ut una Ecclesia. *Inde Oxon et Lips.* [34] Primatus Petro datur *codd. Pem. Voss.* 2. *Vat.* 1. *Bod.* 3. *Impr. fere omnes* Et primatus.. pascatur. *Uncinis includuntur hæc verba ac spuria in notis dicuntur ab edd. Lips.* [35] Ut una Christi — quam unam *Pamel. Rigalt. impressi perplures. Cod. Anglic. Pem. Voss.* 2. *Vatic.* 1. Pascatur. Ut Ecclesia Christi una monstretur. Quam *Manut.* Proficiscitur ; ut Ecclesia una monstretur *Oxon.* [36] *Sic Pamel. Rigalt. Oxon.* Hanc Petri unitatem *Pem. Voss.* 2. Pauli unitatem *Bod.* 4. [37] *Sic Pem. Voss.* 1. *Vat.* 1 *Bod.* 3 *et plures edd.* Resistit, in Ecclesia *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(12) *Primatus Petro datur.* Ait Latinius quæcunque hic sunt addita omnia esse ex marginalibus summulis in contextum non semel, sed diversis temporibus tandem relata, apparere autem ex eo varietatem quod quæ exstant vetustissima exemplaria, ea paucissimas vel nullas ejusmodi summulas insertas habent, quod facile videtur ex codice Veronensi, quem Latinius contendebat ævo suo scriptum fuisse ante mille annos, cum in eo nihil istius modi appareat, et in septem aliis Vaticanis desint omnia. Addit summulas illas marginales fuisse et ex Cypriani verbis collectas esse cuivis facile esse intelligere, vel ex ea tantum summula quam in manuscripto codice Cardinalis Hosii fuisse docet Pamelius, in quo scriptum erat consequenter in contextu : *Hic Petro primatus datur.* Quod enim ex Cypriano, subdit Latinius, diligens et studiosus lector collegerat ad locum statim faciliusque inveniendum, id in margine paucis verbis adnotarat, ut fortassis etiam indicem eorum tanquam capitum et locorum communium texeret. Ex quibus collegit idem vir doctissimus et emunctæ naris criticus retinendam in contextu fuisse lectionem vetustiorum et plurium codicum, et indicari tamen oportuisse quæ in recentioribus reperta erant, sed non statim in Cypriani contextum referri. Similem observationem reperi in annotationibus Dionysii Lambini *in Cluentinam Ciceronis* et in ii *Catilinariam.*

(13) *Pastores sunt omnes.* Id est, episcopi omnes sunt pastores gregis Christi. Hinc videmus apud Cyprianum et alibi illos se invicem vocare fratres et collegas. Postea humilitas, quæ præcipua debet esse in episcopo virtus, ut patet ex epistola 69 Cypriani, effecit ut episcopi se vocarent servos servorum Dei, etiam sanctus Papa Gregorius et alii aliquot episcopi Romani post eum, sed non omnes donec ad ultima tempora ventum est. Vide Joannem Sarisberiensem, lib. viii *Policratici,* cap. 23.

(14) *Hanc Ecclesiæ unitatem.* Ivo part. v, cap. 361, posuit : « Petri Unitatem qui non tenet. » Imitatum ex glossemate.

(15) *Resistit.* Pamelius addidit : « Qui cathedram Petri, super quem fundata est Ecclesia, » quæ exstant etiam in Epistola secunda Pelagii II, *ad episcopos Istriæ* et in *Actis* Alexandri III apud Baronium, tum etiam apud Ivonem in loco paulo ante laudato et apud Gratianum dist. 93, ubi correctores Romani adnotant verba hæc quæ a Gratiano et Ivone referuntur, exstare in uno codice Vaticano operum sancti Cypriani, itemque in altero monasterii sancti Salvatoris Bononiæ. Verum non habentur in antiquis editionibus neque in libris nostris antiquis. Sane adnotatum est in editione Anglicana exstare in quatuor vetustis codicibus Anglicanis. Pamelius testatur se invenisse in Camberonensi. Cyprianus Epist. xl : « Cathedra una super petram Domini voce fundata. »

(16) *Unum corpus.* Descripsit hunc locum, citans Cyprianum, Paulus papa II, in Epistola scripta *ad Archiepiscopum Colossensem*, anno 1460, xiv Kal. Augusti : « Quia non corpus et unus spiritus omnes sumus, qui unum Dominum, unum Deum, unam fidem prædicamus et colimus. Unde et Unitatem firmiter tenere et vindicare debemus omnes episcopi, ut episcopatum quoque, ut beatus inquit Cyprianus, unum et individuum comprobemus. » Illud interim hic admoneo, scriptum quoque esse *individuum comprobemus* in codice Burgundico. Ex quo apparet Paulum papam usum esse quodam simili exemplari.

(17) *Nemo fraternitatem.* Istis verbis, sed paululum mutatis et mutilatis, tanquam suis usus est Pius papa II, in conventu Mantuano, ut videre est in tomo IX Spicilegii Dacheriani, pag. 312.

(18) *Episcopatus unus est.* Hanc pericopen omisit Pius II, in conventu Mantuano. Poterat tamen ea non inutiliter uti secundum eorum sententiam qui episcopum unum interpretantur de episcopo Romano, qui ex illorum opinione est sponsus Eccle-

quoque una est, quæ in multitudinem latius incremento fecunditatis extenditur. Quomodo solis (19) multi radii, sed lumen unum : et rami arboris multi, sed robur unum tenaci radice fundatum [38]; et cum de fonte uno rivi plurimi 502 defluunt, numerositas licet diffusa videatur exundantis copiæ largitate, unitas tamen servatur in origine. Avelle radium solis a corpore, divisionem lucis [39] unitas non capit : ab arbore frange (20) ramum, fractus germinare non poterit : a fonte præcide A rivum, præcisus arescit (21). Sic et Ecclesia Domini luce perfusa per orbem totum radios suos porrigit; unum tamen lumen est, quod ubique diffunditur, nec unitas corporis separatur. Ramos suos in universam terram copia ubertatis extendit, profluentes largiter rivos latius expandit [40]; unum tamen caput est et origo una, et una mater fecunditatis successibus copiosa. Illius fœtu nascimur, illius lacte nutrimur, spiritu ejus animamur.

VI. Adulterari non potest (22) sponsa Christi,

Variæ lectiones.

[38] Sed arbor una, tenaci radice fundata. *Pem. Voss.* 2. *Ver. Man.* [39] Corporis lucis *Ben. NC.* 1. *Lam. Pem. Bod.* 2. Non recipit *Voss.* 3. [40] Profluentes rivos *Lam. Ebor.* latius pandit *Thu.*

Steph. Baluzii notæ.

siæ Catholicæ, id est universalis. Vide Bellarminum, lib. II *de Romano Pontifice,* cap. 16, et epistolam Stanislai Hosii Cardinalis, qui unum sacerdotem interpretatur eum quem vocare solemus vicarium Christi.

(19) *Quomodo solis.* Ista et alia plura loca istius operis Cyprianici Hildebertus episcopus Cenomanensis tanquam sua, nulla Cypriani mentione, posuit in Sermone *de Pace* in nova editione, pag. 709.

(20) *Ab arbore frange.* Citat hunc locum sanctus Augustinus, sermone 281, cap. 20; et lib. III *Contra Cresconium*, cap. 33.

(21) *Præcisus arescit.* In tomo IX Spicilegii Dacheriani legitur *decrescit.* At in vetustis schedis ex quibus edita est hæc oratio Pii diserte scriptum est *arescit.* Sic etiam in nova editione Hildeberti, pag. 710.

(22) *Adulterari non potest.* Refert hunc locum sanctus Fulgentius lib. I, cap. 1, *de Remissione peccatorum.* Ego cum viderem in hoc Cypriani loco C et in aliorum veterum scriptorum lucubrationibus Ecclesiam vocari sponsam Christi, Christum vero sponsum, et quidem unicum, legerem autem in eodem loco Cypriani sponsam Christi, quam ille non dereliquit, non derelinquit, neque derelinquet, aut a se abjiciet vel alienabit, quam ei desponsavit Pater, ut in libro IX, epist. 2, ait Petrus abbas Cellensis, quam Innocentius papa III, lib. I, epist. 4, ait a Christo desponsatam fuisse ; cum legerem, inquam, in hoc Cypriani loco sponsam Christi adulterari non posse, ipsosque etiam Romanos Pontifices, Bonifacium istius nominis primum, Leonem quoque istius nominis primum in Epistola *ad Anatolium*, Leonem IX in Epistola *ad Robertum abbatem Casæ Dei* in Arvernis, Alexandrum III, in Epistola *ad Bononienses*, æmulum ejus Octavianum in Epistola encyclica *de Electione sua*, Innocentium III, in plurimis Epistolis suis, Honorium III in Epistola *ad regem Portugalensem*, Clementem V, D in concilio Viennensi, Cardinales ad imperatorem Fridericum scribentes, apud Baronium an. 1159, § LXIII, et alios vocare Ecclesiam unius viri Christi sponsam, Christum verum et unicum sanctæ Ecclesiæ sponsum : putabam hinc colligi non immerito posse Ecclesiam esse univiram, uti dictum a me est olim in Notis *ad Agobardum.* Videbam præterea eam, quam Tertullianus in ipso initio libri *ad Martyras* vocat dominam matrem Ecclesiam, vocatam fuisse matrem et dominam Romani Pontificis a Paschali II, in concilio Lateranensi et a Clemente V, in concilio Viennensi. Unde recte, ut mihi videbatur, colligebam illam non posse esse sponsam ejus cujus mater esset et domina. Et tamen inventi sunt postea, qui dicerent Papam quoque esse sponsum Ecclesiæ, non solum Romanæ, quod est extra controversiam, sed etiam totius B seu universalis Ecclesiæ. Quod sensisse Gregorium Papam X, liquet ex decretis ejus editis in concilio Lugdunensi. Postea Joannes Monachi cardinalis, in cap. *Felicis* de Pœnis in Sexto, cum dixisset unam esse Ecclesiam, extra quam nullus salvatur, statim addit : *Et istius est sponsus Papa.* Deinde Joannes Andreæ in cap. *Pia consideratione* de Excessibus in Sexto, ait Papam esse generalem sponsum Ecclesiæ. Eugenius Papa IV, scribens ad Carolum VII, regem Francorum, apud Odoricum Raynaldum an. 1437, § 24, ait se esse verum vicarium Jesu Christi atque unicum Ecclesiæ suæ sponsum. Ægidius Cardinalis Viterbiensis in oratione ad Julium papam II habita in concilio Lateranensi anno 1511, V Non. Maii : « Appello ergo te, Juli, pontifex maxime. Summus ille te appellat Deus, qui suam te gerere in terris vicem voluit, qui a tanto jampridem senatu te unum delegit qui nonum usque in annum Ecclesiæ suæ te sponsum defendit. » Sic Odoricus Raynaldus in epistola dedicatoria tomi XIII *Annalium ecclesiasticorum* ad Innocentium X, ait Ecclesiam toto orbe diffusam esse illius sponsam. Vidit Alexander a Turre magnam esse in ea re difficultatem, magnum periculum, si diceretur Ecclesiam non esse univiram, item si negaretur Papam esse sponsum Ecclesiæ universalis. Itaque cum in libro IV, cap. 14 *de fulgenti radio ecclesiasticæ Hierarchiæ* dixisset Christum esse unicum ac singularem Ecclesiæ sponsum, quod esse videtur verissimum, vellet tamen Papam quoque, quem vocat œcumenicum Ecclesiæ episcopum, esse etiam sponsum Ecclesiæ universalis, confugit ad sophistarum argutias et subtilitates, et ex sensu illorum dixit duos esse sponsos Ecclesiæ, unum invisibilem, id est Christum, et alium visibilem, id est Papam. Quo nihil fingi potest ineptius. Quid enim fingi potest ineptius quam dicere mulierem duobus viris esse matrimonio junctam, uni vero, alteri imaginario. Et tamen Bellarminus, lib. II, cap. 31, *de Romano Pontifice*, ausus est ita existimare, inquiens illum ita dici sponsum Ecclesiæ loco Christi ut Christi vicarium et ministrum. Non bene profecto merentur de Romano Pontifice qui vanas illas et futiles opiniones comminiscuntur. Contentus est ille sua suprema dignitate, qua nulla excelsior, excellentior, eminentior, atque sublimior est in orbe terrarum, cui nulla potestas æquari potest, ut ait Pius papa II ad Carolum VII regem Francorum scribens apud Bzovium an. 1461, § 9 Christus est sponsus, Ecclesia sponsa, Pontifex Romanus amicus sponsi. Eam Christus ascensurus in cœlum, ut ait sanctus Augustinus, commendavit discipulis suis, non ut amet aliquem ipsorum, sed ipsum tanquam sponsum, illos tanquam sponsi amicos. Præclare ergo sanctus Bernardus in epistola 191, in editione Mabillonii scribens nomine episcoporum ad Innocentium papam ait : « Tibi

incorrupta est et pudica. Unam domum novit, unius A cubiculi 503 sanctitatem casto pudore custodit. Hæc nos Deo servat, hæc filios regno quos generavit assignat. Quisquis ab Ecclesia segregatus, adulteræ jungitur, a promissis Ecclesiæ separatur : nec perveniet ad Christi præmia, qui relinquit Ecclesiam Christi. Alienus est, profanus est, hostis est. Habere jam non potest Deum patrem, qui Ecclesiam non habet matrem. Si potuit evadere (23) quisquam qui extra arcam Noe fuit, et qui extra Ecclesiam foris [41] fuerit evadit. Monet Dominus et dicit : *Qui non est mecum, adversus me est; et qui non mecum colligit, spargit* (*Matth.*, XII, 30). Qui pacem Christi et concordiam rumpit, adversus Christum facit. Qui alibi præter Ecclesiam colligit, Christi Ecclesiam spargit. Dicit Dominus : 504 *Ego et* B *Pater unum sumus* (*Joan.*, X, 30). Et iterum de Patre et Filio et Spiritu sancto scriptum est : *Et hi tres unum sunt* (24) (I *Joan.*, V, 7). Et quisquam credit hanc unitatem de divina firmitate venientem, sacramentis cœlestibus cohærentem, scindi in Ecclesia posse et voluntatum collidentium divortio separari ? Hanc unitatem qui non tenet, Dei legem non tenet, non tenet Patris et Filii fidem, vitam non tenet et salutem [42].

VII. Hoc unitatis sacramentum, hoc vinculum concordiæ inseparabiliter cohærentis ostenditur, quando in Evangelio tunica Domini Jesu Christi non dividitur omnino nec scinditur, sed sortientibus de veste Christi quis Christum [43] (25) indueret, integra vestis accipitur, et incorrupta atque indivisa (26) tunica possidetur. Loquitur 505 ac dicit Scriptura divina : *De tunica autem, quia de superiore parte non consutilis, sed per totum textilis fuerat, dixerunt ad invicem : Non scindamus illam, sed sortiamur de ea cujus sit* (*Joan.*, XIX, 23, 24). Unitatem illa [44] portabat de superiore parte venientem, id est de cœlo et a Patre venientem, quæ ab accipiente ac possidente scindi omnino non poterat, sed totam simul et solidam [45] firmitatem insepara-

Variæ lectiones.

[41] Ecclesiæ fores *Thu.* [42] Veritatem non tenet ad salutem *Oxon. Pem. Ar. Bod.* 2. *Lam. Ebor. NC.* 1. Nec salutem *Voss.* 3. [43] Potius indueret, *Ita vett. edd. et multi codd. Baluz.* potius *omisit. Id vero retinendum, inquit Lips. editor, quoniam ita optime significatur, in quo omnis hujus argumenti vis posita est.* [44] Unitatem ille *Lam. Ebor. NC. Pem. Bod.* 1, 2, 3. *Paris. Voss.* 3. *Thu. Foss. Spir.* [45] Semel solida firmitatem *Paris.* Semel et solidam *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

commissa est sponsa Christi, amice sponsi. Tuum est eadem uni viro virginem castam exhibere Christo. » Idem Eugenium papam III monuit non debere C illum, si amicus sponsi esset, vocare Ecclesiam principem suam, sed principem, sicut Hieronymus Eustochium, quæ virginitatem suam Christo dicaverat, ideo ait se vocare dominam, quippe sponsam domini sui. Virgines enim quæ se Christo consecrarunt Ecclesia vocare solet sponsas Christi, ut etiam olim scribebat sanctus Fulgentius episcopus Ruspensis ad Probam de Virginitate : « Unus omnium sacrarum virginum sponsus. » Rectissime Innocentius papa III in sermone III *de Consecratione Pontificis*, cum disseruisset de unione sacramentali Christi et Ecclesiæ, Christum autem vocasset sponsum, se vero dixisset amicum sponsi, subjunxit se esse sponsum Romanæ Ecclesiæ. Addo etiam Alypium et Augustinum scribentes ad Julianam diserte vocare Christum *universæ Ecclesiæ unicum sponsum.*

(23) *Si potuit evadere.* Hoc loco usus est Alexander III adversus imperatorem Fridericum, ut patet ex ejus *Actis* apud Baronium an. 1164, § 41. D

(24) *Et hi tres unum sunt.* Vide Erasmum in caput quintum Epistolæ primæ Joannis, Notas Anglorum ad hunc locum, et Richardum Simonem in *Historia critica Novi Testamenti* tom. I, cap. 18, pag. 212. Vide etiam *Itinerarium* R. P. Edmundi Martene parte II, pag. 79.

(25) *Quis Christum.* Scio Manutium et alios post eum, uno Morellio excepto, posuisse *ipsam* pro *Christum*, uti etiam ego vidi scriptum in uno veteri libro, et *eam* in aliis duobus veteribus. At ego, qui video libros nostros veteres XXV et quatuor Anglicanos, itemque omnes veteres editiones habere *Christum*, arbitratus sum eam lectionem, quæ bonum sensum constituere potest, esse retinendam, ut sensus sit voluisse Cyprianum dicere sortitos fuisse milites quis Christum indueret, id est vestem qua Christus fuerat indutus, improprio sane usu, sed tamen vero. Eadem fere modo Paulus apostolus eos qui in Christo baptizati sunt Christum scribit induisse, id est habuisse indumentum Christi, ut interpretatur Hieronymus. Quo etiam loquendi modo utitur Cyprianus in libro *de Lapsis*. Hic error apud Cyprianum haud dubie ortus est ex eo quod in antiquo quodam exemplari, cui ego vidi simile, scriptum erat XPM, et is qui ex illo codice descripsit opera sancti martyris, cum legere nesciret has notas, imperite posuit *ipsam*, respiciens ad tunicam. Alii deinde posuerunt *eam*, putantes haud dubie hanc vocem melius huic loco congruere quam *ipsam*. Nam certum est veteres librarios qui sancti Martyris opera descripserunt per licentiam sæpe suam mutasse verba Cypriani et alia similia supposuisse, quemadmodum pluribus exemplis ostendimus in his notis. Hinc orta tot synonyma quæ apud Cyprianum occurrunt in veteribus libris.

(26) *Indivisa.* Ita undecim libri nostri et septem Anglicani, melius profecto quam alii, in quibus scriptum est *individua.* Individuum est quod non potest dividi, indivisum quod non est divisum. Certum est autem vestem Christi potuisse dividi et non fuisse divisam. Tamen postea Cyprianus eamdem tunicam appellat individuam, ratione nimirum argumenti quod tractabat, ut ostenderet concordiam populi Christiani individuam et perpetuam esse debere. Rufinus, *in Psal.* XXI : « Quod vero inconsutilem et meliorem non diviserunt, Ecclesiæ concordiam figuraverunt. » Tertullianus in extremo libro *de Patientia* : « Cum ergo Spiritus Dei descendit, individua patientia comitatur eum. » Dubitare autem licet an vera sit narratio Ruperti, sancti Antonini, et aliorum quorumdam scribentium tunicam inconsutilem factam fuisse a beata Virgine Maria, (*Cui tamen traditioni suffragatur haud ignobile D. Gerberonii ea de re opusculum cui titulus :* Hist. de la robe sans couture de N.-S.-J.-C. qui est révérée dans l'Egl. du Mon. des Bénéd. d'Argenteuil, 1676, in 12. EDD.

biliter obtinebat. Possidere non potest indumentum Christi qui scindit et dividit Ecclesiam Christi. Contra denique cum, Salomone moriente, regnum ejus et populus scinderetur, Achias propheta Jeroboam regi obvius factus in campo, in duodecim scissuras vestimentum suum discidit dicens : *Sume tibi decem scissuras, quia hæc dicit Dominus : Ecce scindo regnum de manu Salomonis, et dabo tibi decem sceptra, et duo sceptra erunt ei propter servum meum David et propter Jerusalem civitatem quam elegi ut ponam nomen meum illic* (III *Reg.*, XI, 31, 32, 36). Cum duodecim tribus Israel scinderentur, vestimentum suum propheta Achias discidit. At vero, quia Christi populus non potest scindi, tunica ejus per totum textilis et cohærens divisa a possidentibus non est. Individua, copulata, connexa [46] ostendit populi nostri, qui Christum induimus, concordiam cohærentem. Sacramento vestis et signo [47] declaravit Ecclesiæ unitatem.

VIII. Quis ergo sic est sceleratus et perfidus, quis sic discordiæ furore vesanus, ut aut credat scindi posse aut audeat scindere unitatem Dei, vestem Domini, Ecclesiam Christi? Monet ipse in Evangelio suo et docet dicens : *Et erit unus* (27) *grex et unus pastor* (*Joan.*, X, 16). Et esse posse uno in loco aliquis existimat aut multos pastores aut plures greges? Apostolus item Paulus, hanc eamdem nobis insinuans unitatem, obsecrat et hortatur dicens : *Obsecro*, inquit, *vos, fratres, per nomen Domini nostri Jesu Christi, ut id ipsum dicatis omnes, et non sint in vobis schismata* (28). **506** *Sitis autem compositi in eodem sensu et in eadem sententia* (I *Cor.*, I, 10). Et iterum dicit : *Sustinentes invicem in dilectione, satis agentes servare unitatem spiritus in conjunctione pacis* [48] (*Ephes.*, IV, 2, 3). Stare tu et vivere putas posse de Ecclesia recedentem, sedes sibi alias et diversa domicilia condentem, cum dictum sit ad Rahab, in qua præformabatur Ecclesia : *Patrem tuum et matrem tuam et fratres tuos et totam domum patris* (29) *tui colliges ad te ipsam in domum tuam, et omnis qui exierit ostium domus tuæ foras, reus sibi erit* (*Josue*, II, 18, 19). Item sacramentum Paschæ nihil aliud in Exodi lege continebat [49] quam ut agnus, qui in figura Christi occiditur, in domo una edatur. Loquitur Deus dicens : *In domo una comedetur, non ejicietis de domo carnem foras* (*Exod.*, XII, 46). Caro Christi et sanctum Domini (30) ejici foras non potest, nec alia ulla [50] credentibus præter unam Ecclesiam domus est. Hanc domum, hoc unanimitatis [51] hospitium designat et denuntiat Spiritus sanctus in Psalmis dicens : *Deus qui inhabitare facit unanimes in domo* (*Psal.* LXVII, 7). In domo Dei, in Ecclesia Christi, unanimes habitant, concordes et simplices perseverant.

IX. Idcirco et in columba venit Spiritus sanctus : simplex animal (31) et lætum, non felle amarum, non morsibus sævum, non unguium laceratione [52] violentum, hospitia humana [63] diligere, unius domus consortium nosse; cum generant, simul filios edere, cum commeant, volatibus invicem cohærere, communi conversatione vitam suam degere, oris osculo concordiam pacis agnoscere legem circa omnia unanimitatis implere. Hæc est in Ecclesia noscenda simplicitas, hæc charitas obtinenda, ut columbas dilectio fraternitatis imitetur, ut mansuetudo et lenitas agnis et ovibus æquetur. Quid facit in pectore Christiano luporum feritas et canum rabies et venenum lethale serpentum et cruenta sævitia bestiarum? Gratulandum est cum tales de Ecclesia separantur, ne columbas (32), **507** ne oves Christi sæva sua et venenata conta-

Variæ lectiones.

[46] Individua copula, connexa *Voss.* 3. *Innom.* [47] Vestris declaravit *Foss. Spir.* [48] Vinculo pacis *Voss.* 3. [49] Continet *Pem. Voss.* 2. Continetur *Voss.* 3. [50] Nec alia una *Lam. Ebor. NC.* 1. [51] Unitatis *Voss.* 1. [52] Non morsibus lætum, non ungulatum *Thu. Foss. Spir.* [53] Hospitia consuevit *Lam. Ebor. NC.* 1

Steph. Baluzii notæ.

(27) *Et erit unus.* Omnes fere libri veteres habent *et erunt.*

(28) *Schismata.* Tres libri veteres, *dissensiones.* Sic etiam in veteri libro legisse se monet Morellius.

(29) *Totam domum patris.* Codex Beccensis : *Totam familiam tuam colliges.*

(30) *Sanctum Domini.* Id est Eucharistia, ut jam diximus.

(31) *Simplex animal.* Tertullianus, in libro *de Anima* : « Spiritus figura columbæ delapsus in hominem, ut natura Spiritus sancti declararetur per animal simplicitatis et innocentiæ, quod etiam corporaliter ipso felle careat columba. » Rufinus, *in Psal.* LXVII : « Sancta Ecclesia merito dicitur columba, quia fel amaritudinis non habet, et quia virtute simplicitatis pollet. »

(32) *Ne columbas, ne oves.* Supra, epist. 57, dixit de diabolo : « Unum primo aggressus, ut lupus ovem secernere a grege, ut accipiter columbam ab agmine volantium separare tentaverat. » Crudeliter inimicus fuisse videtur episcopis sui temporis Joannes Rusbrochius in cap. 135 Commentarii sui in *tabernaculum fœderis*, comparans eos accipitri, aiens illos populum Domini non ut pastores, sed sæcularium more regere ac moderari. Et addit : « Et ut accipiter pullos suos, dum valent, ad captandam prædam volare compellit, et est ferus ac crudelis, ita perversi prælati pullos suos, id est eos qui ipsorum funguntur munere, prædas ubicumque possint agere compellunt. Semper enim ubi rerum temporalium lucra sperant, versuti, rigidi, ac crudeles sunt, cum tamen Deus omnipotens prælatis Ecclesiæ haud secus omni interdixerit inclementia ac crudelitate, quam Judæis omni accipitrum genere. » Vide etiam Nicolaum de Cusa, lib. III *de Concordantia catholica*, cap. 29.

gione prædentur. Cohærere et conjungi non potest A amaritudo cum dulcedine (33), caligo cum lumine, pluvia cum serenitate, pugna cum pace, cum fecunditate sterilitas, cum fontibus siccitas, cum tranquillitate tempestas. Nemo existimet bonos de Ecclesia posse discedere : triticum non rapit ventus, nec arborem solida radice fundatam procella subvertit ; inanes paleæ tempestate jactantur, invalidæ arbores turbinis incursione evertuntur. Hos exsecratur et percutit Joannes apostolus dicens : *Ex nobis exierunt, sed non fuerunt ex nobis : si enim fuissent ex nobis, mansissent utique nobiscum* (I *Joan.*, II, 19).

X. Hinc hæreses et factæ sunt frequenter et fiunt, dum perversa mens non habet pacem, dum perfidia discordans non tenet unitatem [55]. Fieri B vero hæc Dominus permittit et patitur, manente propriæ libertatis arbitrio, ut, dum corda nostra et mentes nostras veritatis discrimen examinat, probatorum fides integra manifesta luce clarescat. Per Apostolum præmonet Spiritus sanctus et dicit : *Oportet hæreses esse, ut probati manifesti sint in vobis* (I *Cor.*, XI, 19). Sic probantur fideles, sic perfidi deteguntur. Sic et ante judicii diem hic quoque jam justorum atque injustorum animæ dividuntur, et a frumento [56] paleæ separantur. Hi sunt qui se ultro apud temerarios convenas [57] sine divina (34) dispositione præficiunt, qui, se præpositos sine ulla ordinationis lege constituunt, qui, nemine episcopatum dante, episcopi sibi nomen assumunt ; C quos designat in Psalmis Spiritus sanctus sedentes in pestilentiæ cathedra (*Psal.* I, 1), pestes et lues fidei, serpentis ore fallentes, et corrumpendæ veritatis artifices, venena lethalia linguis pestiferis evomentes ; quorum sermo ut cancer serpit (II *Tim.*, II, 17), quorum tractatus (35) pectoribus et cordibus singulorum mortale virus infundit.

XI. Contra ejusmodi clamat Dominus, ab his refrænat et revocat errantem plebem suam, dicens : *Nolite* 508 *audire sermones pseudoprophetarum, quoniam visiones cordis eorum frustrantur eos. Loquuntur, sed non ab ore Domini. Dicunt eis qui abjiciunt verbum Dei : Pax erit vobis et omnibus ambulantibus in voluntatibus suis. Omnis qui ambulat in errore cordis sui, non venient super eum mala. Non locutus sum ad eos, et ipsi prophetaverunt. Si stetissent in substantia mea, et audissent verba mea, et si docuissent populum meum, convertissem eos a malis cogitationibus eorum* (*Hier.*, XXIII, 16, 17, 21, 22). Hos eosdem denuo Dominus designat et denotat dicens : *Me dereliquerunt fontem aquæ vivæ, et effoderunt sibi lacus tetricos, qui non possunt aquam portare* (*Ibid.*, II, 13). Quando aliud baptisma præter unum esse non possit, baptizare se posse opinantur. Vitæ fonte deserto, vitalis et salutaris aquæ gratiam pollicentur. Non abluuntur illic [58] homines, sed potius sordidantur ; nec purgantur delicta, sed immo cumulantur. Non Deo nativitas illa, sed diabolo filios generat. Per mendacium nati Veritatis promissa non capiunt : de perfidia procreati fidei gratiam perdunt. Ad pacis præmium venire non possunt, qui pacem Domini discordiæ furore ruperunt.

XII. Nec se quidam vana interpretatione decipiant quod dixerit Dominus : *Ubicumque fuerint duo aut tres collecti in nomine meo, ego cum eis sum* (*Matth.*, XVIII, 19, 20). Corruptores Evangelii (36) atque interpretes falsi extrema ponunt et superiora prætereunt, partis memores, et partem [59] subdole comprimentes ; ut ipsi ab Ecclesia scissi sunt, ita capituli unius sententiam scindunt : Dominus enim, cum discipulis suis unanimitatem suaderet et pacem : *Dico*, inquit, *vobis quoniam, si duobus ex vobis convenerit in terra, de omni re quacumque petieritis, continget vobis a Patre meo qui in cœlis est. Ubicumque enim fuerint duo aut tres collecti in nomine meo, ego cum eis sum* (*Ibid.*), ostendens non multitudini, sed unanimitati deprecantium plurimum tribui. *Si duobus*, inquit, *ex vobis convenerit in terra* ; unanimitatem prius posuit, concordiam pacis 509 ante præmisit, ut conveniat nobis fideliter et firmiter docuit. Quomodo autem potest ei cum aliquo convenire cui cum corpore ipsius Ecclesiæ et cum universa fraternitate non convenit ? Quomodo possunt duo aut tres in nomine Christi colligi quos constat a Christo et ab ejus Evangelio se-

Variæ lectiones.

[54] Mansissent nobiscum *Thu. Foss.* [55] Dum perversa mens non tenet unitatem *Ar.* [56] A tritico *Voss.* 3. [57] Conventis *Voss.* 3. [58] Illis *Oxon.* [59] Partim memores et partim *Bod.* 1. *Voss.* 1. *Paris. Thu.*

Steph. Baluzii notæ.

(33) *Amaritudo cum dulcedine.* Cornelius Celsus, D lib. IV, cap. 9 : « Dulcia omnia inimica sunt. » Arnobius, lib. VII : « Neque enim in dulcedinem vertere amaritudo se potest. » Hieronymus, in Præfatione Epistolæ *ad Algasiam* : « Aliis dulcia placent, nonnullos subamara delectant. Horum stomachum acida renovant, illorum salsa sustentant. » Vide notas nostras ad librum quintum Salviani.

(34) *Sine divina.* Ut Novatianus Romæ adversus Cornelium. Vide quæ de Luciano notamus ad Epistolam XVI.

(35) *Tractatus.* Antea legebatur *tractus* in antiquis editionibus. Remboltus edidit *tactus.* Quæ lectio magis arrisit Erasmo, Manutio, Pamelio, et Rigaltio, sed non Morellio, qui posuit *tractatus.* Quæ est vera lectio, quam confirmant XXVI libri nostri et decem Anglicani, tum etiam editio Veneti anni 1547. Hanc vero lectionem tametsi Rigaltius non posuerit in contextu, ait tamen in observationibus suis ita scribi omnino debere. Hoc judicium secuta est editio Anglicana.

(36) *Corruptores Evangelii.* Rufinus, *in Psal.* CX, explicans adversus hæreticos hæc verba, *Quoniam ecce peccatores incenderunt arcam*, ait : « Id est sanctam Scripturam suis erroribus et suis sensibus applicaverunt. » Idem lib. V *Hist. Eccles.*, cap. 28 : « Scripturas autem divinas absque ulla timoris Dei reverentia corruperunt. »

parari? Non enim nos ab illis, sed illi a nobis recesserunt. Et cum hæreses et schismata postmodum nata sint, dum conventicula sibi diversa constituunt, veritatis caput atque originem reliquerunt. Dominus autem de Ecclesia sua [60] loquitur, et ad hos qui sunt in Ecclesia loquitur, ut si ipsi concordes fuerint, si, secundum quod mandavit et monuit, duo aut tres licet, collecti unanimiter oraverint, duo aut tres licet sint, impetrare possint de Dei majestate quod postulant. *Ubicumque fuerint duo aut tres collecti in nomine meo, ego,* inquit, *cum eis sum*, cum simplicibus scilicet atque pacatis [61], cum Deum timentibus et Dei præcepta servantibus. Cum his duobus vel tribus licet esse se dixit, quomodo et cum tribus pueris in camino ignis fuit (*Dan.*, III), et quia in Deum simplices atque inter se unanimes permanebant, flammis ambientibus medios spiritu roris animavit. Quomodo apostolis duobus in custodia clausis (*Act.*, V), quia simplices, quia unanimes erant, ipse adfuit, ipse, resolutis carceris claustris, ut verbum quod fideliter prædicabant multitudini traderent, ad forum rursus imposuit. Quando ergo in præceptis suis ponit et dicit : *Ubi fuerint duo aut tres collecti in nomine meo, ego* [62] *cum eis sum*, non homines ab Ecclesia dividit qui instituit et fecit Ecclesiam, sed exprobrans discordiam perfidis, et fidelibus pacem sua voce commendans, ostendit magis esse se cum duobus aut tribus unanimiter orantibus quam cum dissidentibus plurimis, plusque impetrari posse paucorum concordi prece quam discordiosa oratione multorum [63].

XIII. Ideo et cum orandi legem daret, addidit dicens : *Et cum steteritis ad orationem, remittite si quid* **510** *habetis adversus aliquem, ut et Pater vester qui in cœlis est remittat vobis peccata* (*Marc.*, XI, 25). Et ad sacrificium cum dissensione venientem

A revocat ab altari, et jubet prius concordare cum fratre, tunc cum pace redeuntem Deo munus offerre (*Matth.*, V, 24), quia nec ad Cain munera respexit Deus (*Gen.*, IV, 5) : neque enim pacatum (37) habere Deum poterat, qui cum fratre pacem per zeli discordiam non habebat. Quam sibi igitur pacem promittunt inimici fratrum, quæ sacrificia celebrare se credunt æmuli sacerdotum? An secum esse Christum cum collecti fuerint opinantur, qui extra Christi Ecclesiam colliguntur?

XIV. Tales etiamsi (38) occisi in confessione nominis fuerint, macula ista nec sanguine abluitur : inexpiabilis et gravis culpa discordiæ nec passione purgatur. Esse martyr non potest qui in Ecclesia non est : ad regnum pervenire non poterit qui eam
B quæ regnatura est dereliquit. Pacem nobis Christus dedit, concordes atque unanimes esse præcepit, dilectionis et charitatis fœdera incorrupta atque inviolata servari mandavit. Exhibere se non potest martyrem qui fraternam non tenuit charitatem. Docet hoc et contestatur Paulus apostolus dicens : *Et si habuero fidem ita ut montes transferam, charitatem autem non habeam, nihil sum. Et si in cibos pauperum distribuero omnia mea, et si tradidero corpus meum ut ardeam* (39), *charitatem autem non habeam, nihil proficio. Charitas magnanima* (40) *est, charitas benigna est, charitas non æmulatur, non agit perperam, non inflatur, non irritatur, non cogitat malum* [64], *omnia diligit, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet. Charitas numquam*
C *excidit* [65] (I *Cor.*, XIII, 2, 3, 7, 11). Numquam, inquit, excidit charitas. Hæc enim semper in regno erit hæc in æternum fraternitatis sibi cohærentis unitate durabit. Ad regnum cœlorum non pervenire discordia; ad præmia Christi [66], qui dixit : *Hoc est mandatum meum, ut diligatis invicem, quemad-*

Variæ lectiones.

[60] Ad ecclesiam suam loquitur *Voss.* 1. [61] Pacificus *Ver.* Placatis *Voss.* 3. [62] Ego, inquit, cum eis *Ar. Paris. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lam. Lin.* [63] Concordantium pacem quam discordantium orationem multorum *Voss.* 3. [64] Non agit perperam, non inflammata, non gaudet super injustitiam *Lam. Lin.* [65] Excidet *habent codd.* IX *Anglic.* [66] Nec præmium Christi *Ar. Lam. Ebor. Voss.* 1, 2, 3. *NC.* 1. *Paris. Thu. Foss. Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(37) *Pacatum.* Tres libri veteres habent *placatum.* Aliæ tres et vetustiores editiones addunt *vel pacem apud Deum.* Sed ea desunt in aliis editionibus et in quindecim antiquis exemplaribus. Recte autem Pamelius existimat irrepsisse in textum ex margine. Ego facilius crediderim addita fuisse supra lineam in codicibus antiquis, uti sæpe factum fuisse monuimus supra. Codex Turonensis habet : « Neque enim habere pacem apud Deum poterat. » Fuxensis : « Neque enim pacem Domini habere poterat. » In Epistola secunda Pelagii II *ad Episcopos Istriæ*, legitur : « Neque enim habere pacatum Dominum poterat. » Aliter hunc Cypriani locum expressit Ludovicus Romanus in sermone quem habuit in concilio Basileensi. Sic enim posuit : « Neque enim Deum habere pacatum poterit qui cum fratre pacem non habet, sed zeli discordiam.

(38) *Tales etiamsi.* Ad hunc locum vir doctis-
D simus Joannes Pearsonius episcopus Cestrensis in *Vindiciis Epistolarum sancti Ignatii*, cap. 9, censet respexisse sanctum Joannem Chrysostomum, homilia undecima in Epistolam ad *Ephesios*, cum ait virum quemdam sanctum dixisse ne martyrii quidem sanguinem posse peccatum schismatis eluere.

(39) *Ut ardeam.* Ita etiam lib. III *Testimoniorum*, cap. 3. At Hieronymus in caput quintum Epistolæ *ad Galatas* refert, in veteri versione, pro *ardeam* legi *glorier*. Et videtur Hieronymus præferre eam lectionem, cum paulo post dicat illam quæ habet *ardeam* esse errorem qui apud nostros inolevit.

(40) *Charitas magnanima.* Ita etiam in libro *de Zelo et Livore*, pag. 259, in libro *de Bono patientiæ*, pag. 252; et lib. III *Testimoniorum*, cap. 3. Vide adnotationes Erasmi in hunc locum Epistolæ primæ *Pauli ad Corinthios*.

modum dilexi vos (*Joan.*, XV, 12), pertinere non A
511 poterit (41) qui dilectionem Christi perfida dissensione violavit. Qui charitatem non habet, Deum non habet. Joannis beati apostoli vox est : *Deus*, inquit, *dilectio est; et qui manet in dilectione, in Deo manet*[67] *et Deus in illo manet* (I *Joan.*, IV, 16). Cum Deo manere non possunt qui esse in Ecclesia Dei unanimes noluerunt. Ardeant licet flammis et ignibus traditi vel objecti bestiis animas suas ponant, non erit illa fidei corona, sed pœna perfidiæ; nec religiosæ virtutis exitus gloriosus, sed desperationis interitus. Occidi talis potest, coronari non potest. Sic se Christianum esse profitetur quomodo et Christum diabolus sæpe mentitur, ipso Domino præmonente et dicente: *Multi venient in nomine meo dicentes, Ego sum Christus, et multos fallent* (*Marc.*, B XIII, 6). Sicut ille Christus non est, quamvis fallat in nomine, ita nec Christianus videri potest qui non permanet in Evangelii ejus et fidei veritate.

XV. Nam et prophetare et dæmonia excludere[68] et virtutes magnas in terris facere (42) sublimis utique et admirabilis res est, non tamen regnum cœleste consequitur quisquis in his omnibus invenitur, nisi recti et justi itineris observatione gradiatur. Denuntiat Dominus et dicit : *Multi mihi dicent in illo die : Domine, Domine, nonne in tuo nomine prophetavimus, et in tuo nomine dæmonia exclusimus, et in nomine tuo virtutes magnas fecimus? Et tunc dicam illis : Numquam vos cognovi; recedite a me, qui operamini*[69] *iniquitatem* (*Matth.*, VII, 22, C 23). Justitia opus est ut promereri quis possit Deum judicem : præceptis ejus et monitis obtemperandum est, ut accipiant merita nostra mercedem. Dominus in Evangelio suo, cum spei et fidei nostræ viam compendio breviante dirigeret : *Dominus Deus tuus*, inquit, *Deus unus est*; et : *Diliges Dominum Deum tuum* A *de toto corde tuo, et de tota anima tua, et de tota virtute tua. Hoc est primum mandatum; et secundum simile huic : Diliges proximum tuum tamquam te*[70]. *In his duobus præceptis tota lex pendet et prophetæ* (*Marc.*, XII, 29-31). Unitatem simul et dilectionem 512
magisterio suo docuit, prophetas omnes et legem præceptis duobus inclusit. Quam vero unitatem servat, quam dilectionem custodit aut cogitat, qui, discordiæ furore vesanus, Ecclesiam scindit, fidem destruit, pacem turbat, charitatem dissipat, sacramentum profanat?

XVI. Malum hoc, fidelissimi (43) fratres, jam pridem cœperat; sed nunc crevit ejusdem mali infesta clades, et exsurgere ac pullulare plus cœpit hæreticæ perversitatis et schismatum venenata pernicies, quia et sic in occasu mundi fieri oportebat, B prænuntiante per Apostolum nobis et præmonente Spiritu sancto : *In novissimis*, inquit, *diebus aderunt tempora molesta, et erunt homines sibi placentes, superbi, tumidi, cupidi, blasphemi, parentibus inobedientes* (44), *ingrati, impii, sine affectu, sine fœdere*[71], *delatores, incontinentes, immites, bonum non amantes, proditores, procaces, stupore inflati*[72], *voluptates magis quam Deum diligentes, habentes deformationem religionis, virtutem autem ejus abnegantes. Ex iis sunt qui repunt in domos, et prædantur mulierculas oneratas peccatis, quæ ducuntur variis desideriis, semper discentes et numquam ad scientiam veritatis pervenientes. Et quomodo Jamnes et Mambres restiterunt* C *Moysi, sic et hi resistunt veritati* (45), *sed non proficient*[73] *plurimum. Imperitia enim eorum manifesta erit omnibus, sicut et illorum fuit* (II *Tim.*, III, 1-9). Adimplentur quæcumque prædicta sunt, et appropinquante jam sæculi fine, hominum pariter ac temporum probatione[74] venerunt. Magis ac magis adversario sæviente error fallit, extollit stupor, li-

Variæ lectiones.

67 In Deo manet. Cum Deo *Pem. Lin. Voss.* 1. *NC.* 2. 68 Expellere *Lam. Ebor. Lin. Bod.* 2. 69 Operabamini *NC.* 1, 2. *Pem. Voss.* 2. *Thu.* 70 Te ipsum *Pem. Lin. Voss.* 3. 71 Sine misericordia *Voss.* 3. 72 Inflati, superbi *Ar.* Ambitiosi *Voss.* 1. 3. 73 Veritati, sed non proficient *Ar. Lam. Ebor. Lin. Thu Foss. Ben. NC.* 1. *Voss.* 1. *Thu.* 74 Probationes *Ver. Voss.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

(41) *Pertinere non poterat.* Plerique libri veteres præferunt, *ad Christum pertinere non poterit qui dilectionem.* Retinuimus eorum lectionem qui plures numero sunt.

(42) *Virtutes magnas facere.* Vide notas nostras ad librum Agobardi *de Privilegio et Jure sacerdotii.*

(43) *Fidelissimi.* Ita omnes veteres editiones, viginti libri nostri, et septem Anglicani. Morellius posuit *dilectissimi.* Sed hanc lectionem ego non inveni nisi in tribus antiquis codicibus. Et tamen Pamelius eam retinuit, tum quia illam invenit in margine editionis quæ dicitur Gravii et in codice Camberonensi, tum etiam quia vocem *fidelissimi* incognitam esse ait Cypriano. Quod verum non est. Quippe in pluribus antiquis exemplaribus scriptum in pluribus locis animadverti *fidelissimi* pro eo quod in aliis legitur *dilectissimi.*

(44) *Parentibus inobedientes.* Codex Thuanus : *Parentibus in dicto inobedientes.* Ita etiam codex Sancti Arnulphi et Carnotensis. At Beccensis habet, D *Parentibus in dicto non audientes.* Sex libri nostri et duo Anglicani præferunt *inaudientes*, quidam, *obaudientes.* Apud Tertullianum in libro *de Exhortatione Castitatis* lego *obaudientiam.* Vide Gronovium, cap. 14 Observationum suarum in *Scriptoribus Ecclesiasticis.*

(45) *Resistunt veritati.* Postea additur in additione quæ dicitur Gravii, *Homines corrupti sensu, reprobi circa fidem.* Sed ego illa in nullo eorum veterum exemplarium reperi quibus utor. Desunt etiam in quibusdam Anglicanis et in antiquis editionibus; eaque desiderari in manuscriptis, excepto Coloniensi, et in excusis omnibus testatur Pamelius, qui addit ea omitti potuisse a Cypriano. Scio sane illa haberi in Epistola secunda Pauli *ad Timotheum.* Sed non ideo necesse est ut ponantur in contextu Cypriani, cum non exstent in antiquis exemplaribus lucubrationum ejus. Neque enim ille semper describit integra loca quæ accipit ex Epistolis Pauli, et interdum quædam addit quæ in illis non exstant, ut supra observatum est.

vor incendit, cupiditas excæcat, depravat impietas, superbia inflat, discordia exasperat, ira præcipitat.

XVII. Non tamen nos moveat aut turbet multorum nimia et abrupta [75] perfidia, sed potius fidem nostram, prænuntiante rei veritate, corroboret [76]. Ut quidam tales esse cœperunt, quia hæc ante prædicta sunt, ita cæteri fratres ab ejusmodi caveant, quia et hæc ante prædicta sunt, instruente Domino et dicente : *Vos* **513** *autem cavete, ecce prædixi vobis omnia* (*Marc.*, XII, 23). Vitate, quæso vos, fratres, ejusmodi homines, et a latere atque auribus vestris perniciosa colloquia velut contagium mortis arcete, sicut scriptum est : *Sepi aures tuas spinis, et noli audire linguam nequam* (*Eccli.*, XXVIII, 28). Et iterum : *Corrumpunt ingenia bona confabulationes pessimæ* (I *Cor.*, XV, 33). Docet Dominus et admonet a talibus recedendum. *Cæci sunt*, inquit, *duces cæcorum. Cæcus autem cæcum ducens, simul in foveam cadunt* (*Matth.*, XV, 14). Aversandus est talis atque fugiendus quisquis fuerit ab Ecclesia separatus. Perversus est hujusmodi et peccat, et est a semetipso damnatus (46) (*Tit.*, III, 11). An esse sibi cum Christo videtur qui adversus sacerdotes Christi facit, qui se a cleri (47) ejus et plebis societate secernit ? Arma ille contra Ecclesiam portat, contra Dei dispositionem repugnat. Hostis altaris, adversus sacrificium Christi rebellis, pro fide perfidus, pro religione sacrilegus inobsequens servus, filius impius, frater inimicus, contemptis episcopis et Dei sacerdotibus derelictis, constituere audet aliud altare, precem alteram illicitis vocibus facere, Dominicæ hostiæ veritatem per falsa sacrificia profanare, nec scire (48) quoniam qui contra ordinationem Dei nititur, ob temeritatis audaciam, divina animadversione punitur.

XVIII. Sic Chore et Dathan et Abiron, qui sibi contra Moysen et Aaron sacerdotem sacrificandi licentiam vindicare conati sunt, pœnas pro suis statim conatibus pependerunt (*Num.*, XVI, 27). Terra, compagibus ruptis, in profundum sinum patuit, stantes atque viventes recedentis soli hiatus absorbuit. Nec tantum eos qui auctores fuerant Dei indignantis ira percussit, sed et cæteros ducentos quinquaginta participes ejusdem furoris et comites, qui coagulati cum iisdem simul **514** ad audaciam fuerant, exiens a Domino ignis properata ultione consumpsit, admonens scilicet et ostendens contra Deum fieri quidquid improbi fuerint ad destruendam ordinationem Dei humana voluntate conati. Sic et Ozias rex, cum thuribulum ferens (II *Paral.*, XXVI, 19), et contra legem Dei sacrificium sibi violenter assumens, resistente sibi Azaria sacerdote, obtemperare nollet et cedere (49), divina indignatione confusus et lepræ varietate in fronte maculatus est (IV *Reg.*, V), ea parte corporis notatus offenso Domino ubi signantur (50) qui Dominum promerentur. Et filii Aaron, qui imposuerunt altari ignem alienum, quem non præceperat Dominus, in conspectu statim Domini vindicantis exstincti sunt.

XIX. Quos imitantur scilicet atque sectantur qui, Dei traditione contempta, alienas doctrinas appetunt et magisteria humanæ institutionis inducunt ; quos increpat Dominus et objurgat in Evangelio suo dicens : *Rejicitis mandatum Dei, ut traditionem vestram statuatis* (*Marc.*, VII, 9). Pejus hoc crimen est (51) quam quod admisisse lapsi [77] videntur ; qui tamen in pœnitentia criminis constituti Deum plenis satisfactionibus deprecantur. Hic Ecclesia quæritur et rogatur, illic Ecclesiæ repug-

Variæ lectiones.

[75] Terreat *Voss.* 1. 3. Ruina et obrupta *NC.* 1, 3. [76] Fidem nostram prænovitas corroboret *Ben.* Prænuntiatæ rei *Paris.* Rei veritate, res ipsa *Vat.* 3. [77] Hi qui sacrificaverunt *Pem. Voss.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(46) *A semetipso damnatus.* In codice Burgundico consequenter additur : « A semetipsis damnati sunt qui se ab Ecclesia Christi separant. » Et mox post hæc verba, *adversus sacerdotes Christi*, subjungitur in eodem veteri codice : « Cum Christo esse non videbitur qui contra sacerdotem Christi facit. » Verum nemo non videt hæc esse mera glossemata quæ ex ora libri irrepserunt in textum. Cæterum ea in nullo alio libro reperiuntur quam in Burgundico, et nulla editio ea habet. Unde interim colligitur non statim transferenda esse in textum quæ in antiquis codicibus reperiuntur inserta lucubrationibus veterum scriptorum et decocto judicio in iis utendum esse. Vide adnotationes Erasmi in caput tertium Epistolæ Pauli ad *Titum.*

(47) *A cleri.* Codex Veronensis, *ab Ecclesia ejus et plebe.* Lamonianus, *qui se a clericis ejus et plebe.*

(48) *Nec scire.* Hæc scriptura habetur in omnibus antiquis codicibus et editionibus, nisi quod in codice Burgundico scriptum est, *Nescit quoniam.* Quidam vero, sed pauci, *ne scire.* Manutius edidit *nec dignatur scire.* Quod ab eo recte factum ait Pamelius ad vitandum hyperbaton, admonens interim vocem *dignatur* non exstare in manuscriptis. Sane ego illam in nullo eorum veterum exemplarium quibus utor reperi. Deest etiam in septem Anglicanis, ut minime dubitandum sit quin expungi debeat.

(49) *Cedere.* Editio Manutiana habet *credere.* Quæ lectio potest esse bona. Verum cum illa non inveniatur nisi in quinque codicibus antiquis, alia exstet in antiquis editionibus et in XXI libris veteribus, placuit sequi exemplum editionis Anglicanæ, in qua scriptum est *cedere.*

(50) *Ubi signantur.* Id est in fronte, uti dictum est paulo ante. Hieronymus, in *Præfatione* in librum Job : « Ego Christianus, et de parentibus Christianis natus, et vexillum crucis in mea fronte portans. » Vide Hospinianum lib. II *de Templis*, cap. 10, pag. 164 ; et notas nostras ad librum Lactantii de *Mortibus persecutorum.*

(51) *Pejus hoc crimen est.* Codex Gratianopolitanus : « Pejus hoc crimen est quam quod hi qui sacrificaverunt admisisse lapsi videntur. » Verum istud glossema est quod ex ora libri irrepsit in textum. Auctor epistolæ secundæ Pelagii II, *ad Episcopos Istriæ*, ut ista quadrarent cum suo proposito, scripsit : « Pejus schismatis crimen est. »

natur. Hic potest necessitas fuisse, illic voluntas tenetur in scelere. Hic qui lapsus est sibi tantum nocuit, illic qui hæresim vel schisma facere conatus est multos secum trahendo decepit. Hic animæ unius est damnum, illic periculum plurimorum. Certe peccasse se hic et intelligit, et lamentatur et plangit ; ille tumens in pectore suo (52), et in ipsis sibi delictis placens, a matre filios segregat oves, a pastore sollicitat, Dei sacramenta disturbat : et cum lapsus semel peccaverit, ille quotidie peccat. Postremo lapsus, martyrium postmodum (53) consecutus, potest regni [78] **515** promissa percipere ; ille, si extra Ecclesiam fuerit occisus, ad Ecclesiæ non potest præmia pervenire.

XX. Nec quisquam miretur, dilectissimi fratres, etiam de confessoribus quosdam ad ista procedere [79], inde quoque aliquos tam nefanda quam gravia peccare. Neque enim confessio immunem facit ab insidiis diaboli, aut contra tentationes et pericula et incursus atque impetus sæculares adhuc in sæculo positum perpetua securitate defendit. Cæterum numquam in confessoribus fraudes et stupra et adulteria postmodum videremus, quæ nunc in quibusdam videntes ingemiscimus et dolemus. Quisquis ille confessor est, Salomone major aut melior aut Deo charior non est : qui tamen quamdiu in viis Domini ambulavit, tamdiu gratiam quam de Domino fuerat consecutus obtinuit ; postquam dereliquit Domini viam, perdidit et gratiam Domini (54). Et ideo scriptum est [80] : *Tene quod habes, ne alius accipiat coronam tuam* (*Apoc.*, III, 11). Quod utique Dominus non minaretur auferri posse coronam justitiæ, nisi quia, recedente justitia, recedat necesse est et corona.

XXI. Confessio exordium gloriæ est, non meritum jam coronæ ; nec perficit laudem, sed initiat dignitatem. Cumque scriptum sit, *Qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit* (*Matth.*, X, 22), quidquid ante finem fuerit gradus est quo ad fastigium salutis ascenditur (55), non terminus quo jam culminis summa teneatur. Confessor est ; sed post confessionem periculum majus est, quia plus adversarius provocatus est : confessor est ; hoc magis stare debet cum Domini Evangelio per Evangelium (56) gloriam consecutus a Domino. Ait enim Dominus : *Cui multum datur, multum quæritur ab eo ; et cui plus dignitatis adscribitur, plus de illo exigitur servitutis* [81] (*Luc.*, XII, 48). Nemo per confessoris exemplum pereat, nemo injustitiam, nemo insolentiam, nemo perfidiam de confessoris moribus discat. Confessor est. Sit humilis et quietus, sit in **516** actu suo cum disciplina modestus ; ut qui Christi confessor dicitur, Christum quem confitetur imitetur. Nam, cum dicat ille : *Qui se extollit humiliabitur, et qui humiliat se exaltabitur* (*Luc.*, XVIII, 14), et ipse a Patre exaltatus sit, quia se in terris Sermo et Virtus et Sapientia Dei Patris humiliavit, quomodo potest extollentiam diligere qui et nobis humilitatem sua lege mandavit, et ipse a Patre amplissimum nomen præmio humilitatis accepit? Confessor est Christi, sed si non postea blasphemetur per ipsum majestas et dignitas Christi. Lingua Christum confessa non sit maledica, non sit turbulenta, non conviciis et litibus perstrepens audiatur, non contra fratres et Dei sacerdotes, post verba laudis [82], serpentis venena jaculetur. Cæterum, si culpabilis et detestabilis postmodum fuerit, si confessionem suam mala conversatione prodegerit (57), si vitam suam turpi fœditate maculaverit, si, Ecclesiam denique, ubi confessor

Variæ lectiones.

[78] Regni cœlorum *Lam. Ebor. Bod.* 2. *Ben.* [79] Ad istam dissensionem procedere *Bod.* 3. Prosilire *Ver.* [80] Et ideo *Lam. Ebor. NC.* 1, 2, *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Paris. Voss.* 1, 2. Et ideo in Apocalypsi Dominus ad Joannem graviter comminatus *Ver. Manut.* [81] Officium servitutis *Bod.* 3. [82] Verba laudis et confessionis *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(52) *In peccato suo.* Codex Flori, *in pectore suo.* Istic errore typographi scriptum est *peccatore.* Emendandum est.

(53) *Postmodum.* Ita omnes libri veteres. Editiones antiquæ habent *promotionem*, etiam Erasmica. Quod ideo annoto quia valde mirum est hunc hominem, peritissimum videlicet linguæ Latinæ, qui non potuit ignorare hanc vocem non esse Latinam et nihil significare, qui præterea sciebat alibi legi *postmodum*, mirum est, inquam, illum pravam lectionem retinuisse in contextu, bonam posuisse in margine. Editio quæ dicitur Gravii præfert eam quæ bona est. Inde exortæ sunt aliæ editiones.

(54) *Gratiam Domini.* Post hæc verba Manutius addidit, « sicut scriptum est : *Et excitavit Dominus Satanam ipsi Salomoni* ; et ideo in Apocalypsi Dominus ad Joannem graviter comminatur. » Quæ Rigaltius ait esse in veteri libro Veronensi. Pamelio non placuit hæc additio Manutii, nimirum quia, ut ille ait, Dominus in illo loco non loquitur ad Joannem, sed ad Angelum Philadelphiæ. Itaque Pamelius retinuit quidem eam additionem, sed delevit ea quæ referuntur ex *Apocalypsi.* Ita etiam Rigaltius. Ego vero omnia supprimo, quia illa non inveni in ullo veterum exemplarium nostrorum, quia desunt in undecim Anglicanis et in editionibus Manutiana antiquioribus,

(55) *Ascenditur.* Codex sancti Dionysii Remensis *extenditur.* Pro quo fortassis legendum est, *escenditur*, ut apud Tacitum, lib. XIII *Annalium*, *escendere suggestum imperatoris* et lib. XV, *postea escendere.*

(56) *Confessor per Evangelium.* Supra epist. 30, pag. 40 : « Si non illam de Evangelii conservatione inveniantur consecuti unde martyres fiunt. » Ubi vide notas nostras.

(57) *Prodegerit.* Hanc lectionem habent codex Veronensis et sexdecim libri nostri. Eam primus invexit Pamelius, editionem Gravii, ut ipse ait, secutus. Ego tamen in illa editione legi *prodiderit.* Hæc vero postrema lectio habetur in omnibus editionibus quæ Pamelianam antecesserunt et in decem codicibus antiquis. Puto autem illam esse meliorem. Supra. epist. 74, pag. 61 : « Proditores fidei et Ecclesiæ catholicæ impugnatores. » Retinui ergo lectionem quæ plurium veterum librorum auctoritate nititur. Nam et illa quoque bona est.

factus est, derelinquens et unitatis concordiam scindens, fidem primam perfidia posteriore mutaverit, blandiri sibi per confessionem non potest, quasi sit electus ad gloriæ præmium, quando ex hoc ipso magis creverint merita pœnarum.

XXII. Nam et Judam inter apostolos Dominus elegit, et tamen Dominum Judas postmodum prodidit. Non tamen idcirco apostolorum fides et firmitas cecidit quia proditor Judas ab eorum societate defecit. Sic et hic non statim confessorum sanctitas et dignitas comminuta est quia quorumdam fides fracta est. Beatus Paulus apostolus in Epistola sua loquitur : *Quid enim si exciderunt a fide quidam illorum? numquid infidelitas illorum fidem Dei evacuavit? Absit. Est enim Deus verax, omnis autem homo mendax* (*Rom.*, III, 3, 4). Stat confessorum pars major et melior in fidei suæ robore et in legis ac disciplinæ Dominicæ veritate; nec ab Ecclesiæ pace discedunt qui se in Ecclesia gratiam consecutos de Dei dignatione meminerunt; atque hoc ipso ampliorem consequuntur fidei suæ **517** laudem, quod, ab eorum perfidia segregati qui juncti confessionis consortio fuerunt [83], a contagio criminis recesserunt, vero [84] illuminati Evangelii lumine, pura et candida Domini luce radiati, tam sunt in conservanda Christi pace laudabiles, quam fuerunt in diaboli congressione victores.

XXIII. Opto equidem, dilectissimi fratres, et consulo pariter et suadeo ut, si fieri potest, nemo de fratribus pereat et consentientis populi corpus unum gremio suo gaudens mater includat [85]. Si tamen quosdam schismatum duces et dissensionis auctores, in cæca et obstinata dementia permanentes, non potuerit ad salutis viam consilium salubre revocare, cæteri tamen vel simplicitate capti, vel errore inducti, vel aliqua fallentis astutiæ calliditate decepti, a fallaciæ vos laqueis solvite, vagantes gressus ab erroribus liberate, iter rectum viæ cœlestis agnoscite. Contestantis Apostoli vox est : *Præcipimus vobis,* inquit, *in nomine Domini nostri Jesu Christi ut recedatis ab omnibus fratribus ambulantibus inordinate et non secundum traditionem* A *quam acceperunt a nobis* (II *Thess.*, III, 6). Et iterum dicit : *Nemo vos decipiat inanibus verbis. Propterea enim venit ira Dei super filios contumaciæ* [86]. *Nolite ergo esse participes eorum* (*Ephes.*, v, 6, 7). Recedendum est a delinquentibus, vel immo fugiendum, ne, dum quis male ambulantibus jungitur, et per itinera erroris et criminis graditur, a via veri itineris exerrans, pari crimine et ipse teneatur. Deus unus est, et Christus unus, et una Ecclesia ejus, et fides una, et plebs una in solidam corporis unitatem [87] concordiæ glutino copulata. Scindi unitas non potest, nec corpus unum discidio compaginis separari, divulsis laceratione visceribus, in frusta discerpi. Quidquid a matrice discesserit, seorsum vivere et spirare non poterit, substantiam B salutis amittit.

XXIV. Monet nos Spiritus sanctus et dicit : *Quis est homo qui vult vitam et amat videre dies optimos? Contine linguam tuam a malo, et labia tua ne loquantur insidiose* (58). *Declina a malo et fac bonum, quære pacem et sequere eam* (*Psal.* XXXIII, 13-15). Pacem quærere **518** debet et sequi filius pacis, a dissensionis malo continere linguam suam debet qui novit et diligit vinculum charitatis. Inter sua divina mandata [88] et magisteria salutaria, passioni jam proximus Dominus addidit dicens : *Pacem dimitto vobis, pacem meam do vobis* (*Joan.*, XIV, 27). Hanc nobis hæreditatem dedit (59), dona omnia suæ pollicitationis et præmia in pacis conversatione C promisit. Si cohæredes (60) Christi sumus, in Christi pace maneamus [89]. Si filii Dei sumus, pacifici esse debemus. *Beati,* inquit, *pacifici, quoniam ipsi filii Dei vocabuntur* (*Matth.*, v, 9). Pacificos esse oportet Dei filios, corde mites, sermone simplices, affectione concordes, fideliter sibi unanimitatis nexibus cohærentes.

XXV. Hæc unanimitas sub Apostolis olim fuit. Sic novus credentium populus Domini mandata custodiens, charitatem suam tenuit. Probat Scriptura divina quæ dicit : *Turba autem eorum qui crediderant anima et mente una agebant* [90] (*Act.*, IV, 32). Et iterum : *Et erant perseverantes omnes unanimes* [91] *in oratione cum mulieribus et Maria quæ*

Variæ lectiones.

[83] Atque hoc ipso majorem consequuntur fidei suæ laudem, imo ampliorem, quod..... segregati quibus juncti confessionis consortio fuerunt *Ver. Paris* Qui junctis confessionibus *Paris.* [84] Steterunt vero *Bod.* 3. At vero *Bod.* 1, 2. [85] Mater Ecclesia *Voss.* 3. [86] Diffidentiæ *Ar. Lam.* [87] Unitate *Bod.* 1. 4. [88] Inter sua denique mandata *Ver.* [89] In Christi pacem abeamus *Cor.* Maneamus *Ar.* [90] Animam et mentem unam habebant *Bod.* 3. [91] Perseverantes unanimes *Lam. Ebor. Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

(58) *Insidiose.* Codex Compendiensis habet *dolose,* quatuor alii *dolum,* Burgundicus *iniquitatem,* Eligianus *mendacium.*

(59) *Hæreditatem dedit.* Manutius, *hæreditatem Christus dedit.* Sed vocem *Christus,* quæ sane necessaria non est, non agnoscant libri veteres neque editiones.

(60) *Cohæredes.* Fatendum est majorem veterum librorum partem habere simpliciter *hæredes* et lectionem quam ego retineo exstare in septem tan- D tum et in vetustis editionibus, inter quas pono Morellianam. Quamvis vero major veterum librorum pars habeat *hæredes,* ego aliam lectionem præfero, quia in capite VIII Epistolæ Pauli *ad Romanos,* ex qua sumptus est hic locus, legitur : « Si autem filii et hæredes, hæredes quidem Dei, cohæredes autem Christi. » Sic etiam refertur hic locus epist. 56 et 81, et in Epistola *ad Fortunatum, de Exhortatione Martyrii,* cap. 2, et lib. III *Testimoniorum* cap. 16.

fuerat (61) *matre Jesu et fratribus ejus* (*Act.*, I, 32). Et ideo, quia efficacibus precibus orabant, ideo impetrare cum fiducia poterant quodcumque de Domini misericordia postulabant.

XXVI. In nobis vero sic unanimitas diminuta est, ut et largitas operationis infracta est [92]. Domos tunc et fundos venundabant, et thesauros sibi in cœlo reponentes, distribuenda in usus indigentium pretia Apostolis offerebant. At nunc de patrimonio nec decimas damus; et cum vendere jubeat Dominus, emimus potius et augemus. Sic in nobis emarcuit vigor fidei, sic credentium robur elanguit. Et ideirco Dominus, tempora nostra respiciens, in Evangelio suo dicit : *Filius hominis cum venerit, putas inveniet fidem in terra* (*Luc.*, XVIII)? Videmus fieri quod ille prædixit. In Dei timore, in lege justitiæ, in dilectione, in opere fides nulla est. Nemo futurorum metum cogitat [93]; diem Domini et iram Dei et incredulis ventura supplicia et statuta perfidis æterna tormenta nemo considerat quod metueret [94] conscientia nostra, si crederet; quia non credit omnino, nec metuit. Si **519** autem crederet, et caveret : si caveret, evaderet. Excitemus nos quantum possumus, dilectissimi fratres, et, somno inertiæ veteris abrupto, ad observanda et gerenda Domini præcepta vigilemus. Simus tales quales esse nos ipse præcepit dicens : *Sint lumbi vestri accincti et lucernæ ardentes in manibus vestris; et vos similes hominibus exspectantibus dominum suum quando veniat a nuptiis, ut cum venerit et pulsaverit aperiant ei. Beati servi quos adveniens Dominus invenerit vigilantes* (*Luc.*, XII, 35-37). Accinctos nos esse oportet, ne, cum expeditionis dies [95] venerit, impeditos nos et **520** implicitos (62) apprehendat. Luceat in bonis operibus nostrum lumen et fulgeat, ut ipsum nos ad lucem claritatis æternæ de hac sæculi nocte perducat. Exspectemus solliciti semper et cauti adventum Domini repentinum, ut, quando ille pulsaverit, evigilet fides nostra, vigilantia præmium de Domino receptura. Si hæc mandata serventur, si hæc monita et præcepta teneantur, opprimi dormientes diabolo fallente non possumus, servi vigiles Christo dominante regnabimus [96].

Variæ lectiones.

[92] Ut largitas operationis infracta. Domos *Ver.* Infracta sit *Voss.* 3. [93] Metum cogitat, diem *Bod.* 1, 4. *Impr.* [94] Quod quidem metueret *Voss.* 1. Quod metueret *Ver.* Quidquid metueret *Ben.* [95] Proditionis dies *Pem. Impr.* [96] Regnabimus. Amen, *Voss.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

(61) *Quæ fuerat.* Revocavi hanc lectionem, quam et omnes fere libri veteres et editiones Pameliana antiquiores habent. Pamelius posuit *fuit* ex codice ms. et quia ita legebat in libro *de Oratione Dominica.* At ego lectionem illam non reperi nisi in codice Regio sancti Dionysii. Postea videbimus, pag. 536, Pamelium posuisse *fuit* in libro *de Oratione Dominica.*

(62) *Impeditos et implicitos.* Pamelius scripsit *impeditos nos et implicitos.* Quam sane lectionem reperi in tribus antiquis exemplaribus. Sed vocem *nos* non agnoscunt reliqui neque veteres editiones. Et alioqui sensus est integer absque illo vocabulo. Itaque delevi.

DE ORATIONE DOMINICA

LIBER

ARGUMENTUM. — *Tres complectitur partes tractatus S. Cypriani* de Oratione Dominica (1), *in quo librum Tertulliani de Oratione imitatur. In priore ostendit Orationem Dominicam esse omnium excellentissimam, summe spiritualem et ad impetrandum efficacissimam. In altera vero parte Dominicæ Orationis complectitur explicationem, septemque ejus partes præcipuas, Tertulliani vestigiis inhærens, decurrit. Demum in tertia parte Orationis conditiones expendit, docetque orationem esse debere, 1° perseverantem et assiduam,*

Steph. Baluzii notæ.

(1) Sanctus Hilarius episcopus Pictaviensis, c. 5 Commentarii in *Matthæum*, sic loquitur de libro isto : « De orationis autem sacramento necessitate nos commentandi Cyprianus sanctæ memoriæ liberavit. » Sanctus Augustinus in Epistola *ad Valentinum* : « Legimus eis etiam librum beatissimi martyris Cypriani *de Oratione Dominica*, et ostendimus quemadmodum docuerit omnia quæ ad mores nostros pertinent, quibus recte vivimus, a Patre nostro qui in cœlis est exposcenda, ne de libero præsumentes arbitrio a divina gratia decidamus. » Ejusdem argumenti librum habemus apud Tertullianum. In concilio Gerundensi statutum est ut omnibus diebus post Matutinas et Vesperas Oratio Dominica proferatur. Et tamen postea nonnulli sacerdotes, ut in canone decimo concilii Toletani quarti legitur, inventi sunt qui Dominicam Orationem non quotidie sed die tantum Dominica dicerent. Vide Wesseli Gansfortii Groningensis Tractatum *de Oratione.*

exemplo Christi Domini; 2° vigilantem ac toto corde effusam, exemplo sacerdotis qui « ante orationem præfatione præmissa parat fratrum mentes dicendo : Sursum corda, *et respondet plebs* : Habemus ad Dominum; » *3° bonis operibus et eleemosynis consociatam, Tobiæ instar et Cornelii; 4° omnibus diei horis ac præsertim tribus ab Ecclesia orationi destinatis, tertia nimirum, sexta et nona, mane nec non et vespere esse orandum.* Edd.

I. Evangelica præcepta, fratres dilectissimi, nihil aliud sunt quam magisteria divina, fundamenta ædificandæ spei [1], firmamenta corroborandæ fidei, nutrimenta fovendi cordis, gubernacula dirigendi itineris, præsidia obtinendæ salutis; quæ, dum dociles credentium mentes in terris instruunt, ad cœlestia regna perducunt. Multa et per prophetas servos suos dici Deus voluit et audiri; sed quanto majora [2] quæ Filius loquitur, quæ Dei sermo qui in prophetis fuit propria voce testatur, non jam mandans ut paretur venienti via, sed ipse veniens, et viam nobis aperiens et ostendens; ut qui, in tenebris mortis errantes, improvidi et cæci prius fuimus, luce gratiæ luminati, iter vitæ duce et rectore [3] Domino teneremus.

II. Qui inter cætera salutaria sua monita et præcepta divina quibus populo suo consulit ad salutem, etiam orandi ipse formam dedit, ipse quid precaremur monuit et instruxit. Qui fecit vivere, docuit et orare, benignitate ea scilicet qua et cætera dare et conferre dignatus est; ut, dum prece et oratione [4] quam Filius docuit apud Patrem loquimur, facilius audiamur. **521** Jam prædixerat horam venire quando veri adoratores adorarent Patrem in spiritu et veritate (*Joan.*, IV, 23), et implevit quod ante promisit; ut qui spiritum et veritatem de ejus sanctificatione [5] percepimus, de traditione quoque ejus vere et spiritaliter adoremus. Quæ enim potest esse magis spiritalis (2) oratio quam quæ a Christo (3) nobis data est, a quo nobis et Spiritus sanctus missus est? Quæ vera magis apud Patrem precatio quam quæ a Filio, qui est Veritas, de ejus ore prolata est? ut aliter orare quam docuit non ignorantia sola sit, sed et culpa, quando ipse posuerit et dixerit: *Rejicitis mandatum Dei, ut traditionem vestram statuatis* (*Marc.*, VII, 8).

III. Oremus itaque, fratres dilectissimi, sicut magister Deus [6] docuit. Amica et familiaris oratio est Deum de suo rogare (4), ad aures ejus ascendere Christi oratione (5). Agnoscat Pater Filii sui verba cum precem facimus. Qui habitat intus in pectore, ipse sit et in voce. Et cum ipsum habeamus apud Patrem advocatum pro peccatis nostris (I *Joan.*, II, 1), quando peccatores pro delictis nostris petimus, advocati nostri verba promamus. Nam, cum dicat quia quodcumque petierimus a Patre in nomine ejus dabit nobis (*Joan.*, XVI, 23), quanto efficacius impetramus quod petimus in Christi nomine, si petamus ipsius oratione?

IV. Sit autem orantibus sermo et precatio cum disciplina, quietem continens et pudorem. Cogitemus nos sub conspectu Dei stare. Placendum est divinis oculis et habitu corporis et modo [7] vocis. Nam, ut impudentis est clamoribus strepere, ita contra congruit verecundo modestis precibus orare. Denique magisterio (6) suo Dominus secreto orare nos præcepit, in abditis et semotis (7) locis, in cubiculis ipsis, quod magis convenit fidei; ut sciamus Deum ubique esse præsentem, audire omnes et videre, et majestatis suæ plenitudine in abdita quoque et occulta penetrare, sicut scriptum est: *Ego Deus approximans,* **522** *et non Deus de longinquo. Si absconditus fuerit homo in absconditis, ego ergo non videbo eum? Nonne cœlum et terram ego impleo* [8] (*Hierem.*, XXIII, 23, 24)? Et iterum: *In omni loco oculi Dei speculantur bonos et malos* (*Prov.*, XV, 3). Et quando in unum cum fratribus convenimus, et sacrificia divina cum Dei sacerdote celebramus, verecundiæ et disciplinæ memores esse debemus, non passim ventilare preces nostras inconditis vocibus, nec petitionem commendandam modeste Deo tumultuosa loquacitate jactare, quia Deus non vocis sed cordis auditor est. Nec admo-

Variæ lectiones.

[1] Fundamenta corroborandæ fidei, nutrimenta ædificandæ spei, firmamentum fovendi cordis *Voss.* 3. [2] Meliora *Voss.* 2. *Pem.* [3] Iter viæ duce *Lin. NC.* 2. *Bod.* 1, 2, 4. [4] Orationem *Voss.* 3. [5] Satisfactione *pro* sanctificatione *Oxon.* [6] Magister Dominus *Ar.* Magister docuit *Bod.* 2, 3. [7] Modulo vocis *Victor. Voss.* 2. [8] Impleo, dicit Dominus *Victor.*

Steph. Baluzii notæ.

(2) *Magis spiritalis.* Pamelius monuit scriptum esse *spiritalior* in quatuor antiquis codicibus. Ego quoque ita reperi in sex. Vide notas ad librum *de Habitu Virginum.*

(3) *Quæ a Christo.* Manutius posuit *quæ vere a Christo.* Sed ego vocem *vere*, quæ non habetur in antiquis editionibus neque in veteribus libris nostris, et inutilis est, abjeci. Nemo quippe dubitare potest quin Oratio Dominica composita sit a Christo. Editio quoque Anglicana eam vocem rejecit.

(4) *Deum de suo rogare.* Seneca, Epist. 10: « Audacter Deum roga, nihil de alieno rogaturus. »

(5) *Christi oratione.* Secuti in hoc loco sumus editionem Rigaltii, quam ipse veram esse probat ratione et exemplo. Nititur autem ea plurium veterum librorum auctoritate.

(6) *Denique magisterio.* Citat hunc locum sanctus Fulgentius lib. II *ad Trasimundum*, cap. 16.

(7) *Abditis et semotis.* Veteres editiones et tres libri veteres præferunt *abditis et secretis vel semotis*, ut lector eam lectionem acciperet quam mallet. Itaque quidam habebant *in abditis et secretis*, alii *in abditis vel semotis.*

nendus est clamoribus qui cogitationes hominum (8) videt, probante Domino et dicente : *Quid cogitatis nequam in cordibus vestris* (*Luc.*, v, 22) ? Et alio loco : *Et sciant omnes Ecclesiæ quia ego sum scrutator renis et cordis* (*Apoc.*, II, 23).

V. Quod Anna, in primo Regnorum libro, Ecclesiæ typum portans, custodit et servat; quæ Dominum non clamosa petitione [9], sed tacite et modeste intra ipsas pectoris latebras precabatur. Loquebatur prece occulta, sed manifesta fide; loquebatur, non voce, sed corde, quia sic Deum sciebat audire : et impetravit efficaciter quod petiit, quia fideliter postulavit. Declarat Scriptura divina, quæ dicit : *Loquebatur in corde suo, et labia ejus movebantur* (9), *et vox ejus non audiebatur; et exaudivit eam Deus* (*I Reg.*, I, 13). Item legimus in Psalmis : *Dicite in cordibus* (10) *et in stratis vestris, et transpungimini* (*Psal.* IV, 5). Per Hieremiam quoque hæc eadem Spiritus sanctus suggerit et docet dicens : *In sensu autem tibi debet* [10] *adorari Deus* (*Baruch.*, VI, 5).

VI. Adorans autem, fratres dilectissimi, nec illud ignoret quemadmodum in templo cum Pharisæo Publicanus oraverit, non allevatis in cœlum impudenter oculis, nec manibus insolenter erectis, sed pectus suum pulsans, et peccata intus inclusa contestans, divinæ misericordiæ implorabat auxilium. Et cum **523** sibi Pharisæus placeret, sanctificari hic (11) magis meruit qui sic rogavit, qui spem salutis non in fiducia [11] innocentiæ suæ posuit, cum innocens nemo sit, sed peccata confessus humiliter oravit, et exaudivit orantem qui humilibus (12) ignoscit. Quæ Dominus in Evangelio suo ponit et dicit : *Homines duo ascenderunt in templum orare* [12], *unus Pharisæus et unus* [13] *Publicanus. Pharisæus* [14] *cum stetisset, talia apud se precabatur* [15] : *Deus, gratias tibi ago quia non sum sicut cæteri homines, injusti, raptores, adulteri, quomodo et publicanus iste. Jejuno bis in Sabbato, decimas do omnium quæcumque possideo. Publicanus autem de longinquo stabat, et neque oculos volebat ad cœlum levare* (13), *sed percutiebat pectus suum dicens : Deus, propitius esto mihi peccatori. Dico* [16] *vobis, descendit hic justificatus in domum suam magis quam ille Pharisæus. Quia omnis qui se extollit* [17] *humiliabitur, et qui se humiliat exaltabitur* (*Luc.*, XVIII, 10-14).

VII. Quæ nos, fratres dilectissimi, de divina lectione discentes, postquam cognovimus qualiter ad orationem accedere debeamus, cognoscamus, docente Domino, et quid oremus. Sic, inquit, ORATE : *Pater noster qui es in cœlis, sanctificetur nomen tuum, adveniat regnum tuum, fiat voluntas tua* [18] *sicut in cœlo et in terra : panem nostrum quotidianum da nobis hodie, et remitte* [19] *nobis debita nostra sicut et nos remittimus debitoribus nostris; et ne nos patiaris* [20] *induci in tentationem, sed libera nos a malo. Amen* (*Matth.*, VI, 9-13).

VIII. Ante omnia, pacis doctor atque unitatis magister (14) singillatim (15) noluit et privatim precem fieri, ut **524** quis cum precatur, non pro se tantum (16) precetur. Non enim dicimus, *Pater*

Variæ lectiones.

[9] Clamosa voce, nec petitione *Ebor.* [10] Tibi debemus adorare *Paris.* In sensu autem tibi esse debet adoratio Domini *Ver.* In corde autem *Vict.* [11] Non fiduciam *Gronov. Monob. p.* 151, *adnotat genuinam esse hanc lectionem, quam tamen nemo accepit.* [12] Adorare *omnes edd. ante Oxon.* [13] Et alter *Ebor. Voss.* 3. Et illius *Ver. Lam. NC.* 1. *MR.* [14] Pharisæus autem *Lam. Ebor.* [15] Precabatur, dicens *NC.* 1. *Lam.* [16] Amen, amen dico *Bod.* 1. [17] Exaltat *Ar. Lam. Paris. Bod.* 2. [18] Tua in cœlo et *Bod.* 1. 4. [19] Dimitte *Pem. Ebor. Paris. Lam. Ver.* [20] Ne nos inducas *Ar*, *Ebor. Pem. Lin. Voss.* 2. *Bod.* 3, 4. Et ne passus fueris induci nos *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(8) *Cogitationes hominum.* Vox *hominum* deest in antiquissima editione hujus libri quem habeo, in quibusdam editionibus, et in quibusdam codicibus antiquis. Certe non est necessaria.

(9) *Labia ejus movebantur.* Horatius, lib. I Epist., 16 : « Labra moves metuens audiri. » Persius, Sat. 5 : « Labra moves tacitus, » id est, « clam bene precando, » ut ait Volscus interpretans hunc locum. Sic Judith commendatur quod oraret cum lacrymis et labiorum motu in silentio. Augustinus in libro quinquaginta Homiliarum, homilia 23 : « Tacita loquebatur, non sermone rogabat, sed devotionem ostendebat. » Alio sensu apud Petronium Quartilla : « Commovebat valgiter labra. »

(10) *Dicite in cordibus.* Quatuor libri veteres, et in his Seguierianus, habent : *Dicite in cordibus vestris et in cubilibus vestris compungimini.* Quod congruit cum versione vulgata psalmi IV.

(11) *Sanctificari hic.* Pamelius auctoritate codicis Camberonensis posuit *sanctificari publicanus hic.* Verum vox *publicanus*, quæ valde superflua et inutilis est in hoc loco, non reperitur in antiquis exemplaribus nostris neque in Anglicanis, neque demum in editionibus antiquis. Recte ergo fecerunt Angli dum eam expunxerunt. Gronovius, cap. 14 suarum Observationum in scriptoribus ecclesiasticis, jam dixerat additamentum esse ex interpretatione.

(12) *Qui humilibus.* Pamelius ex eodem codice Camberonensi scripsit, *qui semper humilibus ignoscit.* Vocem *semper* non habent veteres editiones nec libri veteres. Et tamen Angli eam retinuerunt, quamvis octo eorum libri illam non habeant.

(13) *Volebat ad cœlum levare.* Codex Seguierianus, *Levabat ad cœlum.* Sic etiam in alio veteri libro. In Evangelio secundum Lucam, *Nolebat nec oculos ad cœlum levare.* Ubi vide annotationes Erasmi.

(14) *Unitatis magister.* Codex Fuxensis, *unitatis amator et magister.*

(15) *Singillatim.* Ita septemdecim libri veteres. At antiquæ editiones, etiam Manutiana et Morelliana, et undecim vetera exemplaria præferunt *singulatim.* Sic etiam in nova nostra Conciliorum editione, pag. 1097, monuimus veteres concilii Chalcedonensis codices habere *singillatim* pro eo quod editiones habent *singulatim.*

(16) *Pro se solo.* Codex Turonensis, *non pro se solo.* Hanc lectionem confirmare videtur unus vetus meus, in quo scriptum est : *Ne ut quis cum precatur pro se tantum precetur.*

meus qui es in cœlis, nec *Panem meum da mihi* A *hodie*; nec dimitti sibi tantum unusquisque debitum postulat, aut ut in tentationem non inducatur, atque a malo liberetur, pro se solo rogat. Publica est nobis et communis oratio; et quando oramus, non pro uno sed pro toto populo oramus, quia totus populus unum sumus. Deus pacis et concordiæ magister, qui docuit unitatem, sic orare unum pro omnibus voluit quomodo in uno omnes ipse portavit. Hanc orationis legem servaverunt tres pueri in camino ignis inclusi, consonantes in prece, et spiritus consensione concordes. Quod declarat Scripturæ divinæ fides; et dum docet quomodo oraverint tales, dat exemplum [21] quod imitari in precibus debeamus, ut tales esse possimus : *Tunc ille tres*, inquit, *quasi ex uno ore hymnum canebant* et benedicebant *Dominum* (*Dan.*, III, 51). Loquebantur quasi ex uno ore, et nondum illos Christus docuerat (17) orare. Et idcirco orantibus fuit impetrabilis et efficax sermo, quia promerebatur Dominum pacifica et simplex et spiritalis oratio. Sic et apostolos cum discipulis post ascensum (18) Domini invenimus orasse : *Erant*, inquit, *perseverantes omnes unanimes in oratione cum mulieribus et Maria quæ fuerat* (19) *mater Jesu, et fratribus ejus* (*Act.*, I, 14). Perseverabant in oratione unanimes, orationis suæ et instantiam simul et concordiam declarantes [22] : quia Deus, *qui inhabitare facit unanimes in domo* [23] (*Psal.* LXVII, 7), non admittit in divinam et æternam domum nisi eos apud quos est unanimis oratio.

525 IX. Qualia autem sunt, fratres dilectissimi, orationis Dominicæ sacramenta, quam multa, quam magna [24], breviter in sermone collecta, sed in virtute specialiter copiosa, ut nihil omnino prætermissum sit quod non in precibus atque orationibus nostris cœlestis doctrinæ compendio comprehendatur. *Sic*, ait, *orate* : PATER NOSTER QUI ES IN CŒLIS. Homo, novus, renatus, et Deo suo per gratiam ejus restitutus. *Pater* primo in loco dicit, quia filius esse jam cœpit. *In sua*, inquit, *propria venit, et sui eum non receperunt. Quotquot autem eum receperunt, dedit illis potestatem ut filii Dei fierent, his qui credunt in nomine ejus* (*Joan.*, I, 11, 12). Qui ergo credidit in nomine ejus, et factus est Dei filius, hinc debet incipere ut et gratias agat et profiteatur se Dei filium, dum nominat patrem sibi esse in cœlis Deum; contestetur quoque inter prima statim nativitatis suæ verba renuntiasse se terreno et carnali patri, et patrem solum nosse se et habere cœpisse qui sit in cœlis, sicut scriptum est : *Qui dicunt patri et matri : Non novi te, et filios suos non agnoverunt, hi custodierunt præcepta tua et testamentum tuum servaverunt* (*Deut.*, XXXIII, 9). Item Dominus in Evangelio suo præcepit ne vocemus nobis patrem in terra, quod sit scilicet nobis unus B Pater qui est in cœlis (*Matth.*, XXIII, 9). Et discipulo qui mentionem defuncti patris fecerat respondit : *Sine mortui mortuos suos sepeliant* (*Matth.*, VIII, 22). Dixerat enim patrem suum mortuum, cum sit credentium Pater vivus.

X. Nec hoc solum, fratres dilectissimi, animadvertere et intelligere debemus, quod appellemus Patrem qui sit in cœlis, sed conjungimus et dicimus, PATER NOSTER, id est eorum qui credunt, eorum qui, per eum sanctificati et gratiæ spiritalis nativitate reparati, filii Dei esse cœperunt. Quæ vox etiam Judæos perstringit et percutit, qui Christum, sibi per prophetas annuntiatum et ad se prius missum, non tantum infideliter spreverunt, sed et crudeliter necaverunt : qui jam non possunt Patrem C Deum vocare, cum Dominus eos confundat et redarguat dicens : *Vos de diabolo patre nati estis, et concupiscentias patris vestri facere* 526 *vultis. Ille enim homicida fuit ab initio, et in veritate non stetit, quia veritas non est in illo* (*Joan.*, VIII, 44). Et per Isaiam prophetam Deus clamat indignans : *Filios generavi* (20) *et exaltavi, ipsi autem me spreverunt. Agnovit bos possessorem suum, et asinus præsepe domini sui; Israel autem me non cognovit, et populus meus me non intellexit. Væ! gens peccatrix* (21), *populus plenus peccatis, semen nequam* (22)

Variæ lectiones.

[21] Tale dat exemplum *Voss.* 3. [22] Orationis suæ instantia simul et concordia declarantes, quia..... *Lips. ed. qui adnotat suam lectionem probabiliorem videri, utpote quæ in* 3 *edd. monetur* (*a J. Walkero in Dorvilii et Burmanni miscellan. observatt. vol.* III, *t.* I, *p.* 13). [23] In domo una *Pem. Voss. Bod.* 4. [24] Quam magna, quam grandia *Ar. Bod.* 2 *MR.*

Steph. Baluzii notæ.

(17) *Christus docuerat.* Pamelius ex codice Camberonensi posuit, « Christus in carne visus docuerat. » Pamelii editionem secuti sunt Rigaltius et Angli. Sed cum eam additionem, quæ maxime superflua est, neque libri veteres habeant neque veteres editiones, delevi.

(18) *Ascensum.* Duæ veteres editiones et tres libri manuscripti habent *ascensam*, duo *ascensionem*. Ego præferrem *ascensam*, nisi omnes fere libri veteres repugnarent. Nam Tertullianus et Cyprianus scribere solent remissam pro remissione. Vide Glossarium Latinum Cangii.

(19) *Quæ fuerat.* Ita omnes veteres editiones et omnia vetera exemplaria. Pamelius ex unico codice Camberonensi posuit *quæ fuit*. Vide notas ad ex- D tremam partem libri *de Unitate Ecclesiæ*. Non video autem cur istud mutari debuerit, cum utriusque lectionis idem sit sensus.

(20) *Filios generavi.* Hanc lectionem inveni in decem libris veteribus et in editione Manutiana. At in aliis editionibus et in septemdecim vetustis exemplaribus legitur *genui*.

(21) *Væ gens peccatrix.* Secutus sum editionem Anglicanam, quia eam vidi confirmatam auctoritate veterum editionum et quatuordecim veterum librorum. Nam et Tertullianus in libro *adversus Judæos* hoc

(22) *Semen nequam.* Septuaginta, ut ait Hieronymus, verterunt *semen pessimum*. Quo etiam modo habent tres libri nostri veteres.

filii scelesti. Dereliquistis Dominum, et in indignationem misistis illum Sanctum Israel (*Isa.*, I, 2-4). In quorum exprobrationem Christiani quando oramus, PATER NOSTER dicimus, quia noster esse cœpit et Judæorum, qui eum reliquerunt, esse desiit. Nec peccator populus potest esse filius, sed quibus remissa peccatorum datur [25], eis filiorum nomen adscribitur, et eis æternitas repromittitur, Domino ipso dicente : *Omnis qui facit peccatum, servus est peccati. Servus autem non manet in domo in æternum, filius autem manet in æternum* (*Joan.*, VIII, 34, 35).

XI. Quanta autem Domini indulgentia, quanta circa nos dignationis ejus et bonitatis ubertas, qui sic nos voluerit orationem celebrare in conspectu Dei ut Deum Patrem vocemus, et, ut est Christus Dei Filius, sic et nos Dei filios nuncupemus [26] ! Quod nomen nemo nostrum in oratione auderet attingere, nisi ipse nobis sic permisisset orare. Meminisse itaque, fratres dilectissimi, et scire debemus quia, quando Patrem Deum dicimus, quasi filii Dei agere debemus, ut, quomodo nos nobis placemus de Deo patre, sic sibi placeat et ille de nobis. Conversemur quasi Dei templa, ut Deum in nobis constet habitare : nec sit degener actus noster a spiritu, ut qui cœlestes et spiritales esse cœpimus, non nisi spiritalia et cœlestia cogitemus et agamus, quia et ipse Dominus Deus dixit : *Eos qui clarificant me clarificabo, et qui me spernit spernetur* (I *Reg.*, II, 30). Beatus quoque Apostolus in Epistola sua posuit : *Non estis vestri. Empti enim estis pretio magno* [27]. *Clarificate* (23) *et portate Deum in corpore vestro* (I *Cor.*, VI, 19, 20).

XII. Post hoc dicimus : SANCTIFICETUR NOMEN TUUM (24). Non quod optemus Deo ut sanctificetur orationibus **527** nostris, sed quod petamus ab eo ut nomen ejus sanctificetur in nobis. Cæterum a quo Deus sanctificetur, qui ipse sanctificat? Sed quia ipse dixit : *Sancti estote, quoniam et ego sanctus sum* (*Levit.*, II, 44), id petimus et rogamus, ut, qui in baptismo sanctificati sumus, in eo quod esse cœpimus perseveremus. Et hoc quotidie deprecamur. Opus est enim nobis quotidiana sanctificatione, ut, qui quotidie delinquimus, delicta nostra sanctificatione [28] assidua repurgemus. Quæ autem sit sanctificatio quæ nobis de Dei dignatione confertur Apostolus prædicat dicens : *Neque fornicarii, neque idolis servientes, neque adulteri, neque molles, neque masculorum appetitores* (25), *neque fures, neque fraudulenti* (26), *neque ebriosi, neque maledici, neque raptores regnum Dei consequentur* [29]. *Et hæc quidem fuistis; sed abluti estis, sed justificati estis, sed sanctificati estis* [30] *in nomine Domini nostri Jesu Christi et in Spiritu Dei nostri* (I *Cor.*, VI, 9-11). Sanctificatos nos dicit in nomine Domini Jesu Christi et in Spiritu Dei nostri. Hæc sanctificatio ut in nobis permaneat oramus. Et quia Dominus et judex noster sanato a se et vivificato (27) comminatur jam non delinquere, ne quid ei deterius fiat, hanc continuis orationibus precem facimus, hoc diebus ac noctibus postulamus, ut sanctificatio et vivificatio quæ de Dei gratia sumitur ipsius protectione servetur.

XIII. Sequitur in oratione : ADVENIAT REGNUM TUUM. Regnum etiam Dei repræsentari nobis petimus, sicuti et nomen ejus, ut in nobis sanctificetur postulamus. Nam Deus quando non regnat? aut apud eum quando incipit quod et semper fuit et esse non desinit? Nostrum regnum petimus advenire a Deo nobis repromissum, Christi sanguine et passione

Variæ lectiones.

[25] Remissa peccatorum dantur *Bod.* 1, 4. Remissio *Vict.* [26] Filios nuncupemus *Impr. ante Oxon.* [27] Empti estis magno *NC.* 1. 4. *Lam. Bod.* 3. [28] Satisfactione *Ar.* [29] Possidebunt *Pem. Bod.* 4. *Voss.* 1. [30] Sanctificatos nos dicit *Lam. Ebor. Voss.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4.

Steph. Baluzii notæ.

hoc eodem modo refert hunc locum, ut notavit etiam Pamelius. Aliam lectionem, quæ habet : *Væ genti peccatrici, populo pleno peccatis*, inveni in tredecim vetustis exemplaribus. In uno meo, *populo gravi iniquitate*. Quo etiam modo scriptum est in capite I Isaiæ in editione vulgata. Observat autem Arnobius, lib. I, ethnicos nobis exprobrasse quod res nostræ barbarismis et solœcismis obsitæ essent et vitiorum deformitate pollutæ. Vide lib. III *Testimoniorum*, cap. 3.

(23) *Clarificate.* Codex Monasteriensis, *Glorificate vel clarificate.* Hinc factum ut quidam libri veteres habeant *glorificate*, alii *clarificate.* Vide notas ad librum *de Habitu Virginum.*

(24) *Sanctificetur nomen tuum.* Refert hunc locum sanctus Augustinus lib. IV *contra duas Epistolas Pelagianorum*, cap. 9. Hieronymus in Epistola *ad Sunniam et Fretelam* : « Sanctificetur nomen tuum, non quod nobis orantibus sanctificetur quod per se sanctum est, sed quo petamus ut quod per naturam sui sanctum est sanctificetur in nobis. » Rufinus in Psal. LXXV : « Sanctificetur nomen tuum. Quod non sic petitur quasi non sit nomen sanctum Dei, sed ut sanctum habeatur ab hominibus, id est ita illis innotescat Deus ut non existiment aliquid sanctius quod magis offendere timeant. » Vide Tertullianum in libro *de Oratione.*

(25) *Appetitores.* Quinque libri veteres habent *concubitores.* Sic etiam se in antiquissimo codice legisse testatur Morellius, in uno codice Bodleiano editio Anglicana. Sic etiam editio vulgata Epistolarum sancti Pauli.

(26) *Fraudulenti.* Codex Fuxensis *fraudatores vel fraudulenti*, ut arbitrium esset integrum lectori retinendæ lectionis quæ sibi magis arrideret. Ego præfero ultimam, quia eam reperi in XXV libris veteribus. Aliam raro reperi.

(27) *Vivificato.* Ita omnes libri veteres et omnes antiquæ editiones. Manutiana habet *justificato*, Morellius retinuit veterem lectionem. Pamelius et Rigaltius maluerunt *justificato*. Sic etiam Angli, quamvis haberent auctoritatem plurium veterum exemplarium contra sententium. Vide concilium Carthaginense, Cypriani, in allocutione Felicis a Bagai.

quæsitum; ut, qui in sæculo ante servivimus, postmodum Christo dominante regnemus, sicut ipse pollicetur et dicit: *Venite, benedicti Patris mei, percipite regnum quod vobis paratum est ab origine mundi* (*Matth.*, XXV, 34). Potest vero, fratres dilectissimi, et **528** ipse Christus esse regnum Dei, quem venire quotidie cupimus, cujus adventus ut cito nobis repræsentetur optamus. Nam, cum resurrectio ipse nostra [31] sit (28), quia in ipso resurgimus, sic et regnum Dei potest ipse intelligi, quia in illo regnaturi sumus. Bene autem regnum Dei petimus, id est regnum cœleste, quia est et terrestre regnum. Sed qui renuntiavit jam sæculo, major est et honoribus ejus et regno. Et ideo, qui se Deo et Christo dedicat [32], non terrena sed cœlestia regna desiderat. Continua autem oratione et prece opus est ne excidamus a regno cœlesti, sicut Judæi, quibus hoc prius promissum fuerat, exciderunt, Domino manifestante et probante: *Multi*, inquit, *venient ab Oriente et Occidente, et recumbent cum Abraham et Isaac et Jacob in regno cœlorum; filii autem regni expellentur* (29) *in tenebras exteriores. Illic erit ploratio* [33] *et stridor dentium* (*Matth.*, VIII, 11, 22). Ostendit quia ante filii regni Judæi erant, quando et filii Dei esse perseverabant. Postquam cessavit circa illos nomen paternum, cessavit et regnum. Et ideo Christiani, qui in oratione appellare Patrem Deum cœpimus, nos et [34] ut regnum Dei nobis veniat oramus.

XIV. Addimus quoque (30) et dicimus: FIAT VOLUNTAS TUA SICUT IN CŒLO [35] ET IN TERRA; non ut Deus faciat quod vult, sed ut nos facere possimus quod Deus vult. Nam Deo quis obsistit quominus quod velit faciat? Sed quia nobis a diabolo obsistitur quominus per omnia noster animus atque actus Deo obsequatur, oramus et petimus ut fiat in nobis voluntas Dei, quæ ut fiat, in nobis opus est Dei voluntate, id est ope ejus et protectione; quia nemo suis viribus fortis est, sed Dei indulgentia et misericordia tutus est. Denique et Dominus, infirmitatem hominis quem portabat ostendens, ait: *Pater, si fieri potest, transeat a me calix iste* (*Matth.*, XXVI, 39). Et exemplum discipulis suis tribuens ut

A non voluntatem suam sed Dei faciant, addidit dicens: *Verumtamen non quod ego volo,* **529** *sed quod tu* [36] (*Matth.*, XXVI, 39). Et alio loco dicit: *Non descendi de cœlo ut faciam voluntatem meam, sed voluntatem ejus qui misit me* (*Joan.*, VI, 32). Quod si Filius obaudivit ut faceret Patris voluntatem, quanto magis servus obaudire debet ut faciat Domini voluntatem? sicut in Epistola sua Joannes quoque ad faciendam Dei voluntatem hortatur et instruit dicens: *Nolite diligere mundum neque ea quæ in mundo sunt. Si quis dilexerit mundum, non est charitas* [37] *Patris in illo, quia omne quod in mundo est, concupiscentia carnis est, et concupiscentia oculorum, et ambitio sæculi, quæ non est a Patre, sed ex concupiscentia mundi* [38] *: et mundus transibit et*
B *concupiscentia ejus; qui autem fecerit voluntatem Dei manet in æternum, quomodo et Deus manet in æternum* (I *Joan.*, II, 15-17). Qui in æternum manere volumus, Dei, qui æternus est, voluntatem facere debemus.

XV. Voluntas autem Dei est quam Christus et fecit et docuit. Humilitas in conversatione, stabilitas in fide, verecundia in verbis, in factis justitia, in operibus misericordia, in moribus disciplina, injuriam facere non nosse, et factam posse tolerare, cum fratribus pacem tenere; Deum toto corde diligere, amare in illo quod pater est, timere quod Deus est; Christo nihil omnino præponere, quia nec nobis quicquam ille præposuit; charitati ejus inseparabiliter adhærere, cruci ejus fortiter
C ac fidenter assistere [39]; quando de ejus nomine et honore certamen est, exhibere in sermone constantiam, qua confitemur, in quæstione (31) fiduciam, qua congredimur, in morte patientiam, qua coronamur. Hoc est cohæredem Christi esse velle, hoc est præceptum Dei facere, hoc est voluntatem Patris adimplere.

XVI. Fieri autem petimus (32) voluntatem Dei in cœlo et in terra; quod utrumque ad consummationem nostræ incolumitatis [40] pertinet salutis. Nam, cum corpus e terra et spiritum possideamus e cœlo, ipsi terra et cœlum sumus; et in utroque, id est et corpore et spiritu, ut Dei voluntas fiat oramus. Est enim inter carnem et

Variæ lectiones.

[31] Nostra *deest in* 8 *Angl. et multis impr. in quibus recentissimus ed. Lips.* [32] Dicavit *Lam. Ben. Bod.* 2, 3. Dicat *Bod.* 1, 4. *Paris.* [33] Erit fletus *Bod.* 1, 2. [34] Cœpimus nasse *Lem. Pem. Voss.* 2, 3. *Ben. Bod.* 2. Cupimus *Ar.* [35] Tua in cœlo *Paris. August.* [36] Tu vis *Voss.* 3. [37] Dilectio *Ebor. Tha. Foss. Lin.* [38] Concupiscentia sæculi et mundus *Thu. Foss.* Transit *Paris.* [39] Fortiter ac fideliter *Bod.* 3, 4. Fortiter ac libenter insistere *Ver.* [40] Voluntatis *Pem. Man.*

Steph. Baluzii notæ.

(28) *Resurrectio ipse sit.* Omnes editiones, si Morellianam excipias, habent *resurrectio nostra ipse sit.* At vox *nostra* deest in omnibus exemplaribus nostris et in octo Anglicanis. Certe videtur non esse necessaria. Cæterum vocabulo *resurrectionis* uti nolunt Ciceroniani et qui nihil scribere volunt quod non sit puræ latinitatis. At Christiani, homines simplices et rerum magis quam verborum curiosi, crediderunt sibi licere uti vocabulo quo unico significarent reditum Christi ad vitam. Itaque dixerunt *resurrectionem.* Nihil vulgatius in libris ve-
D terum scriptorum ecclesiasticorum.

(29) *Expellentur.* Codex Gratianopolitanus *ejicientur.* Lamonianus, *mittentur.*

(30) *Addimus quoque.* Citat hunc locum sanctus Augustinus lib. IV *contra duas Epistolas Pelagianorum*, cap. 9.

(31) *In quæstione.* Vide notas ad epistolam 21.

(32) *Fieri autem petimus.* Citat hunc locum sanctus Augustinus in libro mox laudato et lib. II *contra Julianum Pelagianum*, cap. 3.

spiritum colluctatio, et discordantibus adversus A se invicem quotidiana congressio, ut non quæ 530 volumus ipsa faciamus, dum spiritus cœlestia et divina quærit, caro terrena et sæcularia concupiscit. Et ideo petimus impense [41] (33) inter duo ista ope et auxilio Dei concordiam fieri, ut dum et in spiritu et in carne voluntas Dei geritur, quæ per eum renata est anima servetur. Quod aperte atque manifeste [42] apostolus Paulus sua voce declarat : *Caro*, inquit, *concupiscit adversus spiritum, et spiritus adversus carnem. Hæc enim invicem adversantur sibi, ut non quæ vultis ipsa faciatis. Manifesta autem sunt opera* [43] *carnis, quæ sunt adulteria, fornicationes, immunditiæ, spurcitiæ, idololatria, veneficia, homicidia, inimicitiæ, contentiones, æmulationes, animositates, provocationes,* B *simultates, dissensiones, hæreses, invidiæ, ebrietates, comessationes, et his similia, quæ prædico vobis sicut prædixi, quoniam qui talia agunt regnum Dei non possidebunt. Fructus autem spiritus est charitas* [44], *gaudium, pax, magnanimitas, bonitas, fides, mansuetudo, continentia, castitas* (*Galat.*, v, 17-22). Et idcirco quotidianis, immo continuis orationibus hoc precamur, et in cœlo et in terra voluntatem circa nos Dei fieri, quia hæc est voluntas Dei, ut terrena cœlestibus cedant, spiritalia et divina prævaleant.

XVII. Potest et sic intelligi (34), fratres dilectissimi, ut, quoniam mandat et monet Dominus etiam inimicos diligere et pro iis quoque qui nos (35) persequuntur orare, petamus et pro illis qui adhuc terra sunt [45] et needum cœlestes esse cœperunt, ut et circa illos voluntas Dei fiat, quam Christus hominem conservando et redintegrando perfecit. Nam, cum discipuli ab eo non jam *terra* appellentur, sed *sal terræ* (*Matth.*, v, 13), et Apostolus primum hominem vocet de terræ limo, secundum vero de cœlo, merito et nos, qui esse debemus patri Deo similes, qui *solem suum oriri facit super bonos et malos et pluit super justos et injustos* (*Matth.*, v, 45), sic, Christo monente, oramus et petimus ut precem pro omnium salute faciamus; ut, quomodo in cœlo, id est, in nobis, per fidem nostram voluntas Dei facta est ut essemus e cœlo, ita et in terra, hoc est in illis non credentibus [46] (36), fiat voluntas Dei, ut qui adhuc sunt prima nativitate terreni, 531 incipiant esse cœlestes ex aqua et spiritu nati.

XVIII. Procedente oratione postulamus et dicimus : PANEM NOSTRUM QUOTIDIANUM (37) DA NOBIS HODIE. Quod potest et spiritaliter et simpliciter intelligi, quia et uterque intellectus utilitate divina proficit ad salutem. Nam panis vitæ Christus est; et panis hic omnium non est, sed noster est. Et quomodo dicimus *Pater noster*, quia intelligentium et credentium pater est, sic et *panem nostrum* vocamus, quia Christus eorum (38) qui corpus ejus contingunt [47] panis est. Hunc autem panem (39)

Variæ lectiones.

[41] Impense *rejicit Lips.* [42] Aperte Paulus *Paris. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Manut.* [43] Facta *Lin. NC.* 2. *Paris. Bod.* 1, 3, 4. *Manut.* [44] Agapes... suavitas, benignitas *Ver. Man.* [45] Terreni sunt *Ar. od.* 1, 2. *Thu. Foss.* Terrena sapiunt *Vict.* [46] In illis credentibus *Bod.* 1, 2, 3, 4 *Thu. Foss. Vict. Man.* [47] Noster (qui corpus ejus contingimus) *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(33) *Impense.* Adverbium hoc deest in viginti et C uno codicibus antiquis et in excerptis Flori. In editione quæ dicitur Gravii scriptum est minutiori charactere, ut daretur intelligi dubium esse an retineri deberet. Ego retinui quia exstat in codice Seguieriano.

(34) *Potest et sic intelligi.* Et hunc quoque locum citat sanctus Augustinus in Epistola *ad Valentinum*.

(35) *Pro iis qui nos.* Id est « Pro inimicis nostris qui nondum in Christum crediderunt, » ut explicat Augustinus in eodem libro IV *contra duas Epistolas Pelagianorum* cap. 10.

(36) *In illis non credentibus.* Negatio deest in omnibus fere libris nostris et in Anglicanis, tum etiam in antiquis editionibus. Exstat autem in ea quæ dicitur Gravii et in Moreliana. Eam habuisse codicem quo sanctus Augustinus utebatur clare colligi posse videtur ex libro ejus *de Prædestinatione sanctorum*, cap. 8. — « Vulgo *in illis non credentibus*, sed refragantibus edd. prope omnibus et vett. codd. Neque oportet aliud legisse August. *de Prædest. Sanct.* cap. 8. Nostræ lectionis sensus expeditus. « Terreni enim sicubi in eis voluntas Dei fit, cœlestes, i. e. credentes evadunt. » GOLDHORN.

(37) *Panem nostrum quotidianum.* Vide Hieronymum in cap. II Epistolæ *ad Titum*, et Maldonati Commentarium in caput v Matthæi in prima editione. Nam posteriores non sunt consentaneæ. Huic malo medicinam attulit is qui anno 1677 nova editione donavit tractatum Maldonati *de Sacramentis*. Posuit enim in præfatione sua verba ejus qualia habentur in prima editione Commentariorum *in Evangelia*.

(38) *Christus eorum.* Ita emendavimus hunc locum ex fide octodecim librorum nostrorum, in quibus est Seguierianus, et decem Anglicanorum, in quibus etiam legitur *contingunt*. Confirmant hanc emendationem hæc verba quæ paulo post sequuntur : « Manifestum est eos vivere qui corpus ejus contingunt. » — Non potui, quin hic Bal. sequerer. Reliqui ad unum omnes : « Quia Chr. noster, qui corpus ejus contingimus. » Waikerus, misc. obs. p. 53, hunc locum per mms. sic restitui monet : « Quomodo dicimus Patrem nostrum, quia — vocamus Christum, quia is eorum, qui corpus ejus contingimus. » Prætulissem lectionem ante Bal. vulgarem, mutato solum *Christus nostrum*, nisi solemnis veteribus fuisset allocutio : *Pater* D *noster*. GOLDHORN.

(39) *Hunc autem panem.* Citatur hic locus a sancto Augustino lib. IV *contra duas Epistolas Pelagianorum*, cap. 9, et in concilio Toletano IV, can. 10, et ab Adrevaldo in libro *de Corpore et Sanguine Domini*, in tomo XII *Spicilegii* Dacheriani, pag. 36. — Satis hinc perspicuum est, quotidie adhuc ætate Cypriani communicasse fideles, quod jam inde ab Apostolis usitatum fuisse, patet ex Act. Apostolorum non uno in loco. Perduravit

dari nobis quotidie postulamus, ne qui in Christo A sumus et Eucharistiam quotidie ad cibum salutis accipimus, intercedente aliquo graviore delicto, dum abstenti (40) et non communicantes a cœlesti pane prohibemur, a Christi corpore separemur, ipso prædicante et monente [48] : *Ego sum panis vitæ qui de cœlo descendi. Si quis ederit de meo pane, vivet in æternum. Panis* (41) *autem quem* [49] *ego dedero caro mea est pro sæculi* [50] *vita* (*Joan.*, VI, 51). Quando ergo dicit in **532** æternum vivere si quis ederit de ejus pane, ut manifestum est eos vivere qui corpus ejus attingunt et Eucharistiam jure communicationis accipiunt, ita contra timendum est et orandum (42) ne, dum quis abstentus separatur a Christi corpore, procul remaneat (43) a salute, comminante ipso et dicente : *Nisi* B *ederitis carnem Filii hominis et biberitis sanguinem ejus, non habebitis vitam in vobis* (*Joan.*, VI, 53). Et ideo panem nostrum, id est Christum (44), dari nobis quotidie petimus, ut, qui in Christo manemus et vivimus, a sanctificatione ejus et corpore non recedamus.

XIX. Potest vero et sic intelligi, ut qui sæculo renuntiavimus, et divitias ejus et pompas fide gratiæ spiritalis abjecimus, cibum nobis tantum petamus et victum, quando instruat Dominus et dicat : *Qui non renuntiat omnibus quæ sunt ejus, non potest meus discipulus esse* (*Luc.*, XIV, 33). Qui autem Christi cœpit esse discipulus, secundum magistri sui vocem renuntians omnibus, diurnum debet cibum petere nec in **533** longum desideria petitionis extendere, ipso iterum Domino præscribente et dicente : *Nolite in crastinum cogitare; crastinus enim ipse cogitabit sibi ; sufficit* [51] *diei malitia sua* (*Matth.*, VI, 34). Merito ergo Christi discipulus victum sibi in diem postulat, qui de crastino cogitare (45) prohibetur ; quia et contrarium sibi fit et repugnans ut quæramus in sæculo diu vivere, qui petimus regnum Dei velociter advenire. Sic et beatus Apostolus monet, formans et corroborans spei nostræ ac fidei firmitatem : *Nihil,* inquit, *intulimus in hunc mundum, verum nec auferre possumus. Habentes itaque exhibitionem* (46) *et tegumentum, his contenti simus. Qui*

Variæ lectiones.

[48] Dicente *Bod.* 1. 4. *Paris. Vict. Aug. sæpius.* [49] Panem autem *Lips., qui addit : Ita editiones vett. probante Gronovio Obs. monob., p.* 41. [50] Mundi *Voss.* 3. [51] Sufficit enim *Ar. Bod.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

ea consuetudo usque ad D. Hieron. ætatem Romæ; et in Hispanis, vel ipso teste epistola ad Lucam Beticum et apologet. ad Pamach. pro libris contra C Jovin. ; Mediolani ad D. Ambros. usque, quemadmodum colligere est ex ult. cap. lib. IV et V *de Sacrament.* ; et in Africa usque ad D. Augustini ætatem, ut patet ex epistola 118. Atqui in Oriente jamdudum desierat ea consuetudo, uti patet, tum ex dicto lib. V Ambrosii *de Sacrament.*, et libr. II *de Sermone Domini* D. Augustin. ; tum ex D. Chrysost. hom. 61 *ad pop. Antioch.*, III, in Epistolam ad Ephes., et XXII ad Hebræos, ubi varias affert observationes, tum eorum qui in solemnitatibus communicabant in Adventu et Quadragesima, tum eorum qui in Pascha dumtaxat, aut bis aut ter in anno, tum eremitarum qui ex humilitate quadam semel quotannis aut singulis bienniis. Quare non tam urgent D. D. Chrysost. et Hieronymus communionem quotidianam, quam dignam Eucharistiæ sumptionem. PAMELIUS.

(40) *Abstenti.* Codex Gratianopolitanus habet *abstinentes.* Lamonianus, *absentes.* Et paulo post in Gratianopolitano scriptum est, *qui abstinet se-* D *paretur.* Ex quo fortassis colligi posset legendum esse Apud Augustinum in loco mox citato et lib. II *de Dono perseverantiæ*, cap. 4, *abstinentes* pro eo quod veteres editiones habebant *absentes.* Verum in nova operum sancti Augustini editione annotatum est *abstenti* semper scriptum esse in manuscriptis Gallicanis et Vaticanis.

(41) *Panis autem quem.* Vide Gronovium, cap. 14 Observationum in scriptoribus ecclesiasticis.

(42) *Et orandum.* Hæc desunt in duobus antiquis exemplaribus. Et quamvis exstent in multis aliis et in editionibus, puto esse superflua. Non sum tamen ausus delere contra tot veterum librorum scripturam.

(43) *Procul remaneat.* Cum vocem *procul* in nullo veterum librorum nostrorum repererim quam in Thuano, huc valde inclinabam ut delerem. Sensus enim integer est absque illo vocabulo. Codex Seguierianus pro *procul* habet *extraneus,* unus meus et alius vetus *separatus maneat,* octo libri nostri et quatuor Anglicani *alienus.* Quæ variæ lectiones introductæ videntur ab iis qui nesciebant vocem *remaneat* solam constituere optimum sensum, ut in simili argumento dixi olim in capite 37 præfationis meæ in concilium Chalcedonense. Rufinus, lib. VIII, cap. 9 : « Sed hoc solum singuli pavescebant ne forte dum properam sol urgens clauderet diem, separatus a consortio martyrum remaneret. » Sanctus Ambrosius, lib. I *Officiorum,* c. 41, agens de sancto Laurentio : « Cum videret Xistum episcopum suum ad martyrium duci, flere cœpit, non passionem illius, sed suam remansionem. » Sic Pontius diaconus in libro quem scripsit *de Vita sancti Cypriani* ait : « Quid hoc loco faciam inter gaudium passionis et remanendi dolorem ? »

(44) *Panem nostrum, id est Christum.* Citatur hic locus in canone 10 concilii Toletani IV.

(45) *Cogitare.* Postea sequebatur in duobus libris nostris et in tribus Anglicanis *quid manducatis aut quid bibitis.* Quæ lectio confirmari posse videtur ex his verbis Matthæi, VI, 31 : *Nolite cogitare dicentes : Quid edemus vel quid bibemus?* Quæ verba referuntur in sequenti pagina. Seneca, epist 12 : « Ille beatissimus est et securus qui crastinum sine sollicitudine exspectat. »

(46) *Exhibitionem.* Ita etiam infra in libro *de Opere et Eleemosynis,* pag. 240. Libri veteres et quædam veteres editiones præferunt *victum.* Tertullianus in libro *de Idololatria :* « Si ita necessitas exhibitionis obtenditur. » Et infra : « Male nobis de necessitatibus humanæ exhibitionis applaudimus. » Idem, in libro de *Monogamia :* « Quid si inopiam quis causetur, ut carnem aperte prostitutam profiteatur, exhibitionis causa nubentem, oblitus de victu et vestitu non esse cogitandum ? » Cassianus, lib. I, cap. 3, dixit alimenta et operimenta, damnans interpretes qui vestimenta posuerunt pro operimentis.

autem divites fieri, incidunt in tentationem et muscipulam et desideria multa et nocentia, quæ mergunt hominem in perditionem et in interitum. Radix enim omnium malorum est cupiditas; quam quidam appetentes, naufragaverunt a fide et inseruerunt se doloribus multis (I *Tim.*, VI, 7-10).

XX. Docet non tantum contemnendas, sed et periculosas esse divitias, illic esse radicem malorum blandientium [52], cæcitatem mentis humanæ occulta deceptione fallentium. Unde et divitem stultum sæculares copias cogitantem et se exuberantium fructuum largitate jactantem redarguit Deus dicens: *Stulte, hac nocte expostulatur anima tua. Quæ ergo parasti cujus erunt* (*Luc.*, XII, 20)? Lætabatur stultus in fructibus ipsa nocte moriturus; et cui vita jam deerat, victus abundantiam cogitabat. Contra autem Dominus perfectum et consummatum docet fieri qui, omnibus suis venditis atque in usum pauperum distributis, thesaurum sibi condat in cœlo. Eum dicit posse se sequi et gloriam Dominicæ passionis imitari qui, expeditus et succinctus, nullis laqueis rei familiaris involvitur; sed solutus ac liber facultates suas ad Deum ante præmissas ipse quoque comitatur (*Matth.*, XIX, 21). Ad quod ut possit unusquisque nostrum parare se, sic discat orare et de orationis lege qualis esse debeat noscere.

XXI. Neque enim deesse quotidianus cibus potest 534 justo, cum scriptum sit: *Non occidet Dominus fame animam justam* (*Prov.*, X, 93); et iterum: *Junior* [53] *fui, et senui; et non vidi justum derelictum, neque semen ejus quærens panem* (*Psal.* XXXVI, 25); item Dominus promittat et dicat: *Nolite cogitare dicentes: Quid edemus, aut quid bibemus, aut quid vestiemur? Hæc enim nationes quærunt. Scit autem Pater vester quia horum omnium indigetis. Quærite primum regnum Dei et justitiam ejus, et hæc omnia apponentur vobis* (*Matth.*, VI, 31). Quærentibus regnum (47) et justitiam Dei omnia promittit apponi. Nam cum Dei sint omnia, habenti Deum nihil deerit, si Deo ipse non desit. Sic Danieli, in leonum lacu jussu regis incluso, prandium divinitus procuratur, et inter feras esurientes et parcentes [54] homo Dei pascitur (*Dan.*, XIV, 30). Sic alitur Helias in fuga; et in solitudine corvis ministrantibus, et volucribus cibum sibi apportantibus, in persecutione nutritur (III *Reg.*, XVII, 6). Atque, o humanæ malitiæ detestanda crudelitas! feræ parcunt, aves pascunt, et homines insidiantur et sæviunt.

XXII. Post hæc, et pro peccatis nostris deprecamur dicentes: Et remitte [55] nobis (48) debita (49) nostra sicut et nos remittimus debitoribus nostris. Post subsidium cibi petitur et venia delicti, ut qui a Deo pascitur in Deo vivat, nec tantum præsenti et temporali vitæ sed et æternæ consulatur; ad quam veniri potest, si peccata donentur: quæ debita Dominus appellat, sicut in Evangelio suo dicit: *Dimisi tibi omne debitum, quia me rogasti* (*Matth.*, XVIII, 32). Quam necessarie (50) autem, quam providenter et salutariter admonemur quod peccatores sumus, qui pro peccatis rogare compellimur! ut, dum indulgentia de Deo petitur, conscientiæ suæ animus recordetur. Ne quis sibi quasi innocens placeat (51) et se extollendo plus pereat, instruitur et docetur peccare se quotidie, dum quotidie pro peccatis jubetur orare. Sic denique et Joannes in Epistola sua monet dicens: *Si dixerimus quia peccatum non habemus, nos ipsos decipimus* [56] (52), *et veritas in nobis non est. Si autem confessi fuerimus peccata* 535 *nostra, fidelis et justus est Dominus qui nobis peccata dimittat* (I *Joan.*, I, 8). In Epistola sua utrumque complexus est, quod et rogare pro peccatis debeamus, et impetremus indulgentiam cum rogamus. Ideo et fidelem dixit Dominum ad dimittenda peccata, fidem pollicitationis suæ reservantem: quia qui orare nos pro debitis et peccatis docuit, paternam misericordiam promisit et veniam secuturam.

XXIII. Adjunxit plane et addidit legem, certa nos conditione et sponsione constringens, ut sic nobis dimitti debita postulemus secundum quod et ipsi debitoribus nostris dimittimus, scientes impetrari non posse quod pro peccatis petimus, nisi et ipsi circa debitores (53) nostros paria fecerimus. Idcirco et alio in loco dicit: *In qua mensura mensi*

Variæ lectiones.

[52] Radicem omnium *Pem. Voss.* 2. *Bod.* 4. [53] Juvenior *Paris. Bod.* 1, 2, 3. *Thu. Foss.* [54] Esurientes et rugientes *Pem. Voss.* 2. *Bod.* 1, 4. [55] Dimitte *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Aug. Ver.* [56] Seducimus *Voss.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(47) *Quærentibus regnum.* In codice Gratianopolitano sic habetur: « Quæ[illegible] regnum Dei et justitiam ejus. »

(48) *Et remitte nobis.* Vide Erasmum ad hunc locum Matthæi et ad caput XI Lucæ.

(49) *Debita.* Quæ postea vocat peccata. Et tamen sunt quidam qui putant esse discrimen inter debita et peccata, inter delicta et peccata. Vide adnotationes Erasmi in hunc locum Lucæ. Vide paulo post *circa debitores.*

(50) *Quam necessarie.* Citat hunc locum sanctus Augustinus lib. IV *contra duas Epistolas Pelagianorum*, cap. 9.

(51) *Innocens placeat.* Post hæc Pamelius adjecit ex codice Camberonensi, « Cum innocens nemo sit. » Sed hoc additamentum non habetur in antiquis editionibus, neque in libris nostris veteribus, uno Pithœano excepto, nec in decem Anglicanis. Et tamen Angli illud retinuerunt in editione sua. Repetitio est cujusdam studiosi ex initio istius libri *de Oratione Dominica.*

(52) *Nos ipsos decipimus.* Codex Gratianopolitanus, *seducimus.*

(53) *Circa debitores.* Tres libri veteres habent *peccatores.*

fueritis, in ea remetietur vobis (*Matth.*, VII, 2). Et qui servus post dimissum sibi a domino omne debitum conservo suo noluit ipse dimittere (*Matth.*, XVIII, 34), in carcerem religatur (54); quia indulgere conservo suo noluit, quod sibi a Domino indultum fuerat amisit. Quæ adhuc fortius Christus in præceptis suis majore censuræ suæ vigore proponit : *Cum steteritis*, inquit, *ad orationem, remittite si quid habetis adversus aliquem, ut et Pater vester qui in cœlis est remittat peccata vestra vobis. Si autem vos non remiseritis, neque Pater vester qui in cœlis est remittet vobis peccata vestra* (*Marc.*, XI, 25). Excusatio tibi nulla in die judicii superest, cum secundum tuam sententiam judiceris, et quod feceris hoc et ipse patiaris. Pacificos enim et concordes atque unanimes esse in domo sua Deus præcipit, et quales nos fecit secunda nativitate, tales vult renatos perseverare; ut qui filii Dei esse cœpimus, in Dei pace maneamus, et quibus spiritus unus est, unus sit et animus et sensus. Sic nec sacrificium Deus recipit dissidentis, et ab altari revertentem prius **536** fratri reconciliari jubet (*Matth.*, V, 24), ut pacificis precibus et Deus possit esse pacatus. Sacrificium Deo majus est pax nostra et fraterna concordia, et de unitate Patris, et Filii, et Spiritus sancti, plebs adunata.

XXIV. Neque enim in sacrificiis quæ Abel et Cain primi obtulerunt munera eorum Deus sed corda intuebatur, ut ille placeret in munere qui placebat in corde (*Gen.*, IX, 5). Abel pacificus et justus, dum Deo sacrificat innocenter (55), docuit et cæteros, quando ad altare munus offerunt, sic venire cum Dei timore, cum simplici corde, cum lege justitiæ, cum concordiæ pace. Merito ille dum in sacrificio Dei talis est, ipse postmodum sacrifi-
A cium Deo factus est, ut martyrium primus ostendens initiaret sanguinis sui gloria Dominicam passionem qui et justitiam Domini habuerat et pacem. Tales denique a Domino coronantur, tales in die judicii cum Domino judicabunt [57] (56). Cæterum discordans et dissidens et pacem cum fratribus non habens, secundum quod beatus Apostolus et Scriptura sancta testatur, nec si pro nomine Christi occisus fuerit, crimen dissensionis fraternæ poterit evadere, quia, sicut scriptum est, *Qui fratrem suum odit, homicida est, nec ad regnum cœlorum pervenit aut cum Deo vivit homicida* (I *Joan.*, III, 15), non potest esse cum Christo qui imitator Judæ maluit esse quam Christi. Quale delictum est quod nec Baptismo sanguinis potest ablui ? B quale crimen est quod martyrio non potest expiari ?

XXV. Illud quoque necessarie admonet Dominus ut in oratione dicamus : ET NE NOS PATIARIS INDUCI IN TENTATIONEM. Qua in parte ostenditur nihil contra nos adversarium posse, nisi Deus ante permiserit; ut omnis timor noster, et devotio atque observatio ad Deum convertatur, quando in tentationibus nostris nihil malo liceat, nisi potestas inde tribuatur. Probat **537** Scriptura divina quæ dicit : *Venit Nabuchodonosor rex Babyloniæ in Hierusalem, et expugnabat eam, et dedit eam Dominus in manu ejus* (IV *Reg.*, XXIV). Datur autem potestas adversus nos malo secundum nostra peccata, sicut scriptum est : *Quis dedit in direptionem Jacob* C *et Israel eis qui prædantur illum? nonne Deus cui peccaverunt? et nolebant in viis ejus ambulare neque audire legem ejus, et superduxit super eos iram animationis suæ* (*Isa.*, XLII, 24). Et iterum, Salomone peccante et a præceptis atque a viis Do-

Variæ lectiones.

[57] Vindicabuntur *Oxon. Lips. Impr. omnes præter Morell. et Baluz.*

Steph. Baluzii notæ.

(54) *Religatur.* Ita omnes fere libri veteres. Nam quod in Moyssiacensi et in Gratianopolitano scriptum est *relegatur*, istud profectum est ex permutatione litterarum. Qui vero postea retinuerunt hanc lectionem, id est Manutius et alii, putarunt vocem *relegatur* melius conjungi cum accusativo quam *religatur*, non animadvertentes Tertullianum et Cyprianum sæpe scripsisse *in carcerem*, ut legitur in antiquis codicibus pro *in carcere*.

(55) *Innocenter.* Codex Fuxensis habet pro hac voce *mutones*, id est verveces. Quod videtur melius convenire cum historia.

(56) *Judicabunt.* Quamvis sciam omnes editiones, præter Morellianam, et quatuordecim antiqua exemplaria habere *vindicabuntur*, ego præfero lectionem editionis Morellianæ, quam adstruunt septem vetera exemplaria, quia in Evangelio secundum Matthæum cap. XIX, et secundum Lucam cap. XXII, Christus ait discipulos suos in regeneratione, cum venerit Filius hominis in sede majestatis suæ, cum ipso judicaturos duodecim tribus Israel. « In quo numero judicantium, » inquit sanctus Augustinus in serm. 351, *de Pœnitentia*, « omnes intelliguntur qui propter Evangelium omnia sua dimiserunt et secuti sunt Dominum. » Vide Cresollium, decade prima *Anthologiæ sacræ*, cap. 1, sect. 9. Itaque Cyprianus, in epistola 81, pag. 164, *ad Confessores* ait illos judicaturos nationes et regnaturos cum Christo. Lactantius, cap. 57 Epitomes : « Nos judicium Dei exspectare debemus, ut eos postmodum qui de nobis judicaverint judicemus. » Ita vulgatæ editiones, melius profecto quam in editione Pfaffii, in qua scriptum est, *qui de nobis judicant*. Porro in D uno ex illis septem codicibus antiquis quos commemoravimus et in Metensi Sancti Arnulphi scriptum est *judicabuntur*. Ex quo alii haud dubie fecerunt *vindicabuntur*, ut in Carnotensi. Error enim est constans. Eodem errore scriptum est in *Apologetico* Tertulliani in quibusdam veteribus libris et editionibus *Æsculapius fulmine judicatur*, cum in editione Pamelii recte positum sit *vindicatur*, ut dicemus alibi. Vide adnotationes Henrici Valesii ad Eusebium, lib. VI, c. 42. — Restitui lectionem quæ, excepto Morellio, omnibus ante Bal. communis fuit. Hic e septem edd. posuit : *judicabunt*, quod sane melius, quia istius ævi opinionibus respondet. Cfr. epist. 6 (Bal. 81), II. Neque vero meliora semper genuina : imo probabilius, emendatorem quemdam vulgari lectioni Morellianam, quam huic illam substituisse. Sed ad liquidum non facile rem perduat, nisi qui quales sint edd., in quibus alterutrum egitur, ac curate noverit. GOLDHORN.

mentem recedente, positum est : *Et excitavit Dominus Satanam ipsi Salomoni* (III *Reg.*, XI).

XXVI. Potestas vero dupliciter adversus nos datur, vel ad pœnam cum delinquimus, vel ad gloriam cum probamur : sicut de Job factum videmus, manifestante Deo et dicente : *Ecce omnia quæcumque habet in manus tuas do ; sed ipsum cave ne tangas* (57) (*Job*, I, 12) ? Et Dominus in Evangelio suo loquitur tempore passionis (58) : *Nullam haberes adversum me potestatem, nisi datum esset tibi desuper* (*Joan.*, XIX, 11). Quando autem rogamus (59) ne in tentationem veniamus, admonemur infirmitatis et imbecillitatis nostræ dum sic rogamus, ne quis se insolenter extollat, ne quis sibi superbe atque arroganter aliquid assumat, ne quis sibi aut confessionis aut passionis gloriam suam ducat, cum Dominus ipse humilitatem docens dixerit : *Vigilate et orate, ne veniatis in tentationem. Spiritus quidem promptus est, caro autem infirma* (*Marc.*, XIV, 38) ; ut, dum præcedit humilis et summissa confessio et datur totum Deo, quidquid suppliciter cum timore et honore Dei petitur ipsius pietate præstetur.

XXVII. Post ista omnia in consummatione orationis venit clausula (60) universas petitiones et preces nostras collecta brevitate concludens. In novissimo enim ponimus, SED LIBERA NOS A MALO (61), comprehendentes adversa cuncta quæ contra nos in hoc mundo molitur inimicus : a quibus potest [58] esse fida et firma tutela, si nos Deus liberet, si deprecantibus atque implorantibus opem suam præstet [59]. Quando autem dicimus, LIBERA NOS A MALO, nihil remanet quod ultra adhuc debeat postulari, quando semel protectionem Dei adversus malum petamus ; quia impetrata, contra omnia quæ diabolus et mundus operantur securi stamus et tuti. Quis enim ei de sæculo metus est cui in sæculo Deus tutor est ?

538 XXVIII. Quid mirum, fratres dilectissimi, si oratio talis est quam Deus docuit, qui magisterio suo omnem precem nostram salutari sermone breviavit ? Hoc jam per Isaiam prophetam fuerat ante prædictum, cum, plenus Spiritu sancto, de Dei majestate ac pietate loqueretur : *Verbum consummans*, inquit, *et breviens in justitia, quoniam sermonem breviatum faciet Deus in toto orbe terræ* (*Isai.*, X, 22). Nam, cum Dei Sermo, Dominus noster Jesus Christus, omnibus venerit, et, colligens doctos pariter et indoctos, omni sexui atque ætati præcepta salutis ediderit, præceptorum suorum fecit grande compendium, ut in disciplina cœlesti discentium memoria non laboraret, sed quod esset simplici fidei necessarium velociter disceret [60]. Sic, cum doceret quid sit vita æterna, sacramentum vitæ magna et divina brevitate complexus est dicens : *Hæc est autem vita æterna ut cognoscant te solum et verum* [61] *Deum, et quem misisti Jesum Christum* (*Joan.*, XVII, 3). Item, cum de Lege et Prophetis præcepta prima et majora decerperet : *Audi*, inquit, *Israel, Dominus Deus tuus Deus unus est. Et diliges Dominum Deum tuum de toto corde tuo, et de tota anima tua, et de tota virtute tua* (*Deut.*, VI, 4, 5). *Hoc est primum mandatum. Et secundum simile est huic : Diliges proximum tibi tanquam te ipsum* [62] (*Marc.*, XII, 29-31). *In his duobus præceptis tota Lex pendet et Prophetæ* (*Matth.*, XXII, 40). Et iterum : *Quæcumque volueritis ut faciant vobis homines bona, ita et vos facite illis. Hæc est enim Lex et Prophetæ* (*Ibid.*, VII, 12).

XXIX. Nec verbis tantum, sed et factis Dominus orare nos docuit, ipse orans frequenter et deprecans, et quid facere nos oporteret sui exempli contestatione demonstrans, sicut scriptum est : *Ipse autem fuit secedens in solitudinem et adorans* [63] (*Luc.*, V, 16). Et iterum : *Exivit in montem orare, et fuit pernoctans in oratione Dei* (*Luc.*, VI, 12). Quod si ille orabat qui sine peccato erat, quanto magis peccatores oportet orare ? Et si ille per totam noctem jugiter vigilans continuis precibus orabat, quanto nos magis in frequentanda oratione debemus nocte vigilare ?

XXX. Orabat autem Dominus et rogabat, non pro se, quid enim pro se innocens precaretur ? sed pro delictis nostris, sicut et ipse declarat, cum dicit ad Petrum : *Ecce Satanas postulavit* [64] (62)

Variæ lectiones.

[58] A quibus non potest *correx. Oxon. nullo cod. allato.* [59] Nisi... præstet *correxit Oxon., nec ullum cod. excitavit.* [60] Ecclesia disceret *Pem.* [61] Te solum verum *Paris.* [62] Proximum tuum *Oxon.* Tibi. *Ver. MR. Lam.* N° 1. Tanquam te *Paris.* [63] Orans *Lam. Ebor. Ar. Bod.* 2. 3. [64] Expetivit *Oxon. et vett. impr.*

Steph. Baluzii notæ.

(57) *Ne tangas.* Post ista additum est in libro Fuxensi : « Et alio loco dicit : *Ecce trado illum tibi. Tantum animam illius custodi.* » Quod sumptum est ex capite II libri Job. Citatur a Tertulliano in libro *de Fuga in persecutione*.

(58) *Tempore passionis.* Pamelius adjecit ex codice Cambronensi *ad Pilatum.* Sed ego istud non reperi in libris nostris, et manifestum est deesse in editionibus quæ Pamelianam antecesserunt.

(59) *Quando autem rogamus.* Citat hunc locum sanctus Augustinus lib. IV, *contra duas Epistolas Pelagianorum*, cap. 9.

(60) *Venit clausula.* Tertullianus in libro *de Oratione* : « Et respondet clausula interpretans quid sit, Ne nos inducas in tentationem. »

(61) *Sed libera nos a malo.* Vide adnotationes Erasmi in caput XI Lucæ.

(62) *Postulavit.* Vulgatæ editiones, Hilarius in libro X *de Trinitate*, c. 38, et Hieronymus lib. II *adversus Pelagium* habent *expetivit*, uti legitur in capite II Evangelii secundum Lucam. Gravii tamen quæ dicitur editio præfert *postulavit*. Cum ergo lectionem illam ego invenerim in XXVII libris nostris et in novem Anglicanis, tum etiam in libro Tertulliani *de Fuga in persecutione*, apud sanctum

ut vos vexaret [65] (63) **539** *quomodo triticum. Ego* A *autem rogavi pro te, ne deficiat fides tua* (*Luc.*, XXII, 31, 32). Et postmodum pro omnibus Patrem deprecatur dicens : *Non pro his autem rogo solis, sed et pro illis qui credituri sunt per verbum ipsorum in me, ut omnes unum sint, sicut tu, Pater, in me et ego in te, ut et ipsi in nobis unum sint* (*Joan.*, XVII, 20). Magna Domini propter salutem nostram benignitas pariter et pietas, ut non contentus quod nos sanguine suo redimeret, adhuc pro nobis amplius et rogaret. Rogantis autem desiderium videte quod fuerit, ut, quomodo unum sunt pater et filius, sic et nos in ipsa unitate maneamus. Ut hinc quoque possit intelligi quantum delinquat qui unitatem scindit et pacem, cum pro hoc et rogaverit Dominus, volens scilicet sic plebem suam salvam B fieri et in pace vivere [66], cum sciret ad regnum Dei discordiam non venire.

XXXI. Quando autem stamus ad orationem, fratres dilectissimi, vigilare et incumbere ad preces toto corde debemus. Cogitatio omnis carnalis et sæcularis abscedat, nec quicquam tunc animus quam in solum cogitet quod precatur. Ideo et sacerdos, ante orationem præfatione præmissa, parat fratrum mentes dicendo : *Sursum corda* (64) ; ut, dum respondet plebs, *Habemus ad Dominum*, admoneatur nihil aliud se quam Dominum cogitare debere. Claudatur contra adversarium pectus, et soli Deo pateat, nec ad se hostem Dei tempore orationis adire patiatur. Obrepit enim frequenter C et penetrat, et subtiliter fallens preces nostras a Deo avocat, ut aliud habeamus in corde, aliud in voce, quando intentione sincera Dominum debeat, non vocis sonus, sed animus et sensus, orare. Quæ autem segnitia est alienari et rapi [67] ineptis cogitationibus et profanis cum Dominum deprecaris, quasi sit aliud quod magis debeas cogitare quam quod cum Deo loqueris ? Quomodo te audiri a Deo postulas, cum te ipse non audias ? Vis esse Deum memorem tui cum rogas, quando tu ipse memor tui non sis? Hoc est ab hoste in totum non cavere : hoc est, quando oras Deum, majestatem Dei negligentia orationis offendere : hoc est vigilare oculis et corde dormire, cum debeat Christianus et cum dormit oculis corde vigilare, sicut **540** scriptum est ex persona Ecclesiæ loquentis in Cantico Canticorum : *Ego dormio* [68], *et cor meum vigilat* (*Cant.*, V, 2). Quapropter sollicite et caute Apostolus admonet dicens : *Instate orationi, vigilantes in ea* (*Coloss.*, IV, 2), docens scilicet et ostendens eos impetrare quod postulant de Deo posse, quos Deus videat in oratione vigilare.

XXXII. Orantes autem non infructuosis nec nudis precibus ad Deum veniant. Inefficax petitio est cum precatur Deum sterilis oratio. Nam, cum *omnis arbor non faciens fructum excidatur et in ignem mittatur* (*Matth.*, VII, 19), utique et sermo non habens fructum promereri Deum non potest, quia nulla est operatione fœcundus. Et ideo Scriptura divina instruit dicens : *Bona est oratio cum jejunio et eleemosyna* (*Tob.*, XII, 9). Nam qui in die judicii præmium pro operibus et eleemosynis redditurus est, hodie quoque ad orationem cum operatione [69] venienti benignus auditor est. Sic denique Cornelius centurio cum oraret, meruit audiri. Fuit enim faciens multas eleemosynas in plebem et semper orans Deum. Huic circa horam nonam oranti adstitit Angelus testimonium reddens suis operis [70] et dicens : *Corneli, orationes tuæ et eleemosynæ tuæ ascenderunt ad memoriam coram Deo* (*Act.*, X, 4).

XXXIII. Cito orationes ad Deum ascendunt quas ad Deum merita nostri operis imponunt. Sic et Raphael angelus Tobiæ oranti semper et semper operanti testis fuit dicens : *Opera Dei revelare et confiteri honorificum est. Nam, quando orabas tu et Sarra, ego obtuli memoriam orationis vestræ in conspectu claritatis Dei. Et cum sepelires tu mortuos simpliciter, et quia non es cunctatus exsurgere et derelinquere prandium tuum, sed abisti et condidisti mortuum, missus sum tentare te ; et iterum me misit Deus curare te et Sarram nurum tuam. Ego enim sum Raphael, unus ex septem angelis justis* (65) *qui assistimus et conversamur ante claritatem Dei* (*Tob.*, XII, 11-15). Per Isaiam quoque Dominus admonet

Variæ lectiones.

[65] Cribraret *Voss.* 3. [66] *Sic vulgo in vett. codd.* Plebem suam unice, *quod probavit Walkerus Miscell. Obs. p.* 54. [67] Alienari et capi *Paris. Bod.* 1, 2, 3, 4. *MR. Manut.* [68] Dormio, inquit *Ar. Lam. NC.* 1. [69] Cum eleemosyna *Ar. Lam. NC.* 1. [70] Suis operibus *Ver. Ebor. Pem. Bod.* 4.

Steph. Baluzii notæ.

Augustinum, Enarratione in psalmum C, et in editione D Morelliana non dubitavi quin ita reponendum esset, etiam quia ita scriptum est supra in epistola 79.

(63) *Vexaret.* In Evangelio Lucæ et in uno codice Vaticano, tum etiam in libro II sancti Augustini *adversus Pelagium*, legitur *cribraret.* At tres libri nostri habent *ventilaret.* Quo etiam modo scriptum esse in vetustis exemplaribus libri X sancti Hilarii *de Trinitate* adnotatum est in editione viri optimi et doctissimi Petri Coustant, cui debemus egregiam editionem operum illius sancti. Tertullianus in libro *de Fuga in persecutione* et Hilarius in libro mox laudato habent *cerneret.*

(64) *Sursum corda.* Commodianus Instructione 76 : *Sacerdos Domini cum susum corda præcipit.* Antiqui enim sæpe scribebant *susum* pro *sursum*, uti diximus ad caput 19 libri Lactantii *de Mortibus persecutorum.* Addo nunc Vitruvium, apud quem, lib. X, cap. 8, legitur *ab imo susum* in veteri codice ms. Petri Pithœi. Vide *Onomasticon* Rosweydi *ad Vitas Patrum* et notationes ejus *ad Martyrologium Adonis.*

(65) *Angelis justis.* Plerique libri veteres habent *sanctis*, ut in libro *de Mortalitate* pag. 232, ubi idem locus refertur.

et docet simili contestans : *Solve*, inquit, *omnem* A *nodum injustitiæ, resolve suffocationes impotentium commerciorum. Dimitte quassatos in requiem et omnem consignationem injustam dissipa. Frange esurienti panem tuum, et egenos sine tecto induc* **541** *in domum tuam. Si videris nudum, vesti; et domesticos seminis tui non despicies. Tunc erumpet temporaneum lumen tuum et vestimenta tua cito orientur, et præibit ante te justitia, et claritas Dei circumdabit te. Tunc exclamabis, et Deus exaudiet te, et dum adhuc loqueris dicet : Ecce adsum* (*Isa.*, LVIII, 6-9). Adesse se repromittit et audire ac protegere se eos dicit qui, injustitiæ nodos de corde solventes et eleemosynas circa domesticos Dei, secundum ejus præcepta, facientes, dum audiunt quod Deus præcipit fieri, ipsi quoque a Deo me- B reantur audiri. Beatus apostolus Paulus, in necessitate pressuræ adjutus a fratribus, opera bona quæ fiunt [71] sacrificia Dei dixit esse : *Saturatus sum*, inquit, *recipiens ab Epaphrodito ea quæ a vobis missa sunt, odorem suavitatis, sacrificium acceptum et placitum Deo* (*Philipp.*, IV, 18). Nam, quando quis miseretur pauperis, Deum fœnerat; et qui dat minimis, Deo donat, spiritaliter Deo suavitatis odorem sacrificat.

XXXIV. In orationibus vero celebrandis invenimus observasse cum Daniele tres pueros in fide fortes et in captivitate victores, horam tertiam, sextam, nonam, sacramento [72] scilicet Trinitatis, quæ in novissimis temporibus manifestari habebat. C Nam et prima hora in tertiam veniens consummatum numerum trinitatis ostendit : itemque ad sextam quarta procedens declarat alteram trinitatem; et quando a septima nona completur, per ternas horas trinitas perfecta numeratur. Quæ horarum spatia jampridem spiritaliter determinantes adoratores Dei statutis et legitimis ad precem temporibus servabant [73]. Et manifestata postmodum res est sacramenta olim fuisse quod ante sic justi precabantur. Nam super discipulos hora tertia descendit Spiritus sanctus, qui gratiam Dominicæ repromissionis implevit. Item Petrus, hora sexta (66) in tectum superius ascendens, signo pariter et voce Dei monentis instructus est ut omnes ad gratiam salutis admitteret, cum de emundandis gentilibus D ante dubitaret. Et Dominus hora sexta crucifixus, ad nonam peccata nostra sanguine suo abluit, et ut redimere et vivificare nos posset, tunc victoriam suam passione perfecit.

XXXV. Sed nobis, fratres dilectissimi, præter horas antiquitus observatas (67), orandi nunc et spatia et sacramenta creverunt. Nam et mane orandum est, **542** ut resurrectio Domini matutina oratione celebretur. Quod olim Spiritus sanctus designabat in Psalmis dicens : *Rex meus et Deus meus, quoniam ad te orabo* [74], *Domine, mane exaudies vocem meam, mane assistam* [75] (68) *tibi, et contemplabor te* (*Psal.* V, 2). Et iterum per Prophetam loquitur Dominus : *Diluculo vigilabunt ad me dicentes : Eamus et revertamur ad Dominum Deum nostrum* (*Ose.*, VI, 1). Recedente item sole ac die cessante necessario rursus orandum est : nam, quia Christus sol verus et dies est verus, sole ac die sæculi recedente, quando oramus et petimus ut super nos lux denuo veniat, Christi precamur adventum lucis æternæ gratiam præbiturum. Christum autem diem dictum declarat in Psalmis Spiritus sanctus : *Lapis*, inquit, *quem reprobaverunt ædificantes, hic factus est in caput anguli. A Domino factus est iste* [76] *et est admirabilis* [77] *in oculis nostris. Iste est dies quem fecit Dominus, ambulemus* (69) *et jucundemur in eo* (*Psal.* CXVII, 22, 23). Item, quod sol appellatus sit Malachias [78] (70) propheta testatur dicens : *Vobis autem qui timetis nomen Domini, orietur sol justitiæ, et in alis ejus curatio est* (*Malach.*, IV, 2). Quod si in Scripturis sanctis sol verus et dies verus est Christus, hora nulla a Christianis excipitur quominus frequenter ac semper Deus debeat adorari; ut qui in Christo, hoc est in sole et in die vero, sumus, insistamus per totum diem precibus et oremus, et quando mundi lege decurrens vicibus alternis nox revoluta succedit, nullum de nocturnis tenebris esse orantibus damnum potest, quia filiis lucis et in noctibus dies est. Quando enim sine lumine est cui lumen in corde est? aut quando sol ei et dies non est cui sol et dies Christus est?

XXXVI. Qui autem in Christo, hoc est in lumine, semper sumus, nec noctibus ab oratione cessemus. Sic Anna vidua sine intermissione rogans semper

Variæ lectiones.

[71] Opera quæ fiunt *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. [72] Sacramentum *Ver.* Sacramenta *Vat.* 2. [73] Domino serviebant *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. Serviebant *Oxon. Lips.* [74] Adorabo *Ver.* [75] Astabo *Lam. MA. NC.* 1. *Bod.* 2, 3. [76] Factum est istud *Pem. Paris. Vict.* [77] Mirabilis *Ar. Ben.* [78] Malachiel *Ver. Vict.*

Steph. Baluzii notæ.

(66) ***Petrus hora sexta.*** Vide Tertullianum in initio libri *de Jejuniis*, Hieronymum in Epistola *ad Eustochium*, de Custodia virginitatis, et Danielis Heinsii adnotationes *in Clementem Alexandrinum*, pag. 77.

(67) ***Observatas.*** Quædam vetera exemplaria habent *observandas*, unum meum *constitutas*.

(68) ***Mane assistam.*** Codex Seguierianus, *Mane adstabo tibi et videbo te.* Alii tres, *Mane adstabo tibi et exaudies me.*

(69) ***Ambulemus.*** Tres libri veteres, *Exsultemus et lætemur*. Alii quatuor et editio Morelliana, *exsultemus et jucundemur*. Seguierianus, *lætemur et epulemur in eum.*

(70) ***Malachias.*** Veteres editiones et tredecim libri veteres habent *Malachim*, Fuxensis *Malachil*, Veronensis *Malachiel*.

et vigilans perseverabat in promerendo Deo, sicut in Evangelio scriptum est : *Non recedebat,* inquit, *de templo, jejuniis et orationibus serviens nocte ac die* (*Luc.*, II, 37). Viderint vel gentiles, qui necdum illuminati sunt, vel Judæi, qui, deserto lumine (71), in tenebris remanserunt. Nos, fratres dilectissimi, qui in Domini luce semper sumus, qui meminimus et tenemus quid esse accepta gratia cœperimus, computemus noctem pro die. Ambulare nos cre- A damus semper in lumine, non impediamur a tenebris quas evasimus. **543** Nulla sint horis nocturnis precum damna, nulla orationum pigra et ignava dispendia. Per Dei indulgentiam recreati spiritaliter et renati, imitemur quod futuri sumus. Habituri in regno sine interventu noctis **544** solum diem, sic nocte quasi in lumine vigilemus. Oraturi semper et acturi gratias Deo, hic quoque orare et gratias agere non desinamus.

Steph. Baluzii notæ.

(71) *Deserto lumine.* Ita ferme omnes libri veteres. Quatuor tamen habent *deserti a lumine.* Alii tres. *derelicti a lumine*

LIBER AD DEMETRIANUM (1)

APOLOGETICUS.

ARGUMENTUM. — *Demetriano, Africæ proconsuli, contendenti Christianis imputari debere bella, famem et pestem quibus tum orbis divexabatur, quod ab ipsis dii non colerentur; pulchre respondet (ubi deduxit mundi senio omnia deteriora fieri) ipsos potius ethnicos tantarum cladium causam esse, quod Deum non colerent et Christianos præterea injustis persecutionibus agitarent. Deinde, ubi illi exprobrarit tormentorum inusitata genera quibus Christianos præ aliis reis torquebat, non ad confessionem, sed ad negationem, deorum impotentiam arguit; tum quod ipsi se defendere nequeant, atque adeo Demetrianus qui illos vindicabat, ab ipsis potius coli quam ipse eos colere deberet; tum quod a Christianis de obsessis corporibus ejecti, quid sint ipsi confiteantur. Neque vero ruinas regum, jacturas opum et similia mala quæ persecutiones Christianorum divinitus in vindictam comitabantur, ideo vindictas non censeri, quod illis etiam communes essent, quandoquidem gaudium iis potius sint omnia illa, quam pœna. Proinde, dum tempus est, ad mentem redeat hortatur, vel saltem metu judicii et semper ardentis gehennæ ignis. Imitatur autem ipse partim Tertulliani Apologeticum et librum ad Scapulam, partim Minutii Felicis Octavium.* PAMEL.

I. Oblatrantem te et adversus Deum, qui unus et verus est, ore sacrilego et verbis impiis obstre- B pentem frequenter, Demetriane, contempseram, verecundius ac melius existimans errantis imperi-

Steph. Baluzii notæ.

(1) Nihil est facilius, nihil magis obvium quam reprehendere studia aliorum, cum ingenia humana, ut lib. IV, epist. 22, ait Symmachus, prompta ad arguendum esse omnibus liqueat. Cujus rei exemplum ex Augustino retulimus in initio notarum nostrarum ad Cyprianum. Lactantius, lib. IV, cap. 4, reprehendit seu potius, ut Hieronymi verbo utar, mordet Cyprianum quod in hac oratione, quæ scripta est adversus inimicum Christianæ religionis, utatur testimoniis sacræ Scripturæ, quam ille utique vanam, fictam, commentitiamque putabat, cum potius argumentis et ratione refellendus fuisset, id est humanis testimoniis, philosophorum videlicet et historicorum, ut suis potissimum refutaretur auctoribus. Contra, Tertullianus in initio C libri *de Testimonio animæ* ait : « Magna curiositate et majore longe memoria opus est ad studendum, si quis velit ex litteris receptissimis, quibusque philosophorum vel poetarum vel quorumlibet doctrina sapientiæ sæcularis magistrorum testimonia excerpere Christianæ veritatis, ut æmuli persecutoresque ejus de suo proprio instrumento et erroris in se et iniquitatis in nos rei revincantur. » Exstitere qui crederent sanctum quoque Hieronymum in eadem cum Lactantio sententia fuisse, quia is in Epistola *ad Magnum* refert istud judicium Lactantii de hoc opere sancti Cypriani adversus Demetrianum. Verum illi vehementer, meo quidem judicio, erraverunt. Hieronymus enim non refert illud Lactantii judicium tanquam approbans, sed ut ostenderet Lactantium putasse melius facturum fuisse Cyprianum, si in refellendo Demetriano usus esset testimoniis philosophorum et poetarum, quam cum usus est testimoniis sacræ Scripturæ adversus hominem ethnicum. Id vero Hieronymus ita faciebat ut etiam testimonio Lactantii ostenderet posse scriptores ecclesiasticos uti testimoniis sæcularium litterarum in lucubrationibus suis. Idem in Epistola *ad Ctesiphontem* adversus Pelagianos ait posse cum paucis sententiolis Scripturarum hæreticorum et per eos philosophorum argumenta convinci. Luciferianus apud eumdem Hieronymum ait : « Oro te ut philosophorum argumentatione deposita, christiana mecum simplicitate loquaris. » Cæterum Baronius anno 256 optimis argumentis ostendit censuram Lactantii non esse legitimam. (Cf. D. Le Nourry *Dissertationem de hoc S. Cypriani opere, infra in hoc tomo ex integro recusam.*) — In codice Corbeiensi sic inscriptus est hic liber : *Incipit Epistola sancti Cypriani ad Demetrianum*

tiam silentio spernere, quam loquendo dementis insaniam provocare. Nec hoc sine magisterii divini (2) auctoritate faciebam, cum scriptum sit : *In aures imprudentis noli quicquam dicere, ne, quando audierit, irrideat sensatos sermones tuos* (*Prov.*, XXIII, 9). Et iterum : *Noli respondere imprudenti ad imprudentiam ejus, ne similis fias illi* (*Prov.*, XXVI, 4). Et sanctum quoque jubeamur intra conscientiam nostram tenere, nec inculcandum porcis et canibus exponere, loquente Domino et dicente : *Ne dederitis sanctum canibus, neque miseritis* **545** *margaritas vestras ante porcos, ne inculcent* (3) *eas pedibus*[1], *et conversi elidant vos* (4) (*Matth.*, VII, 6). Nam, cum ad me sæpe, studio magis contradicendi quam voto discendi, venires, et clamosis vocibus personans, malles tua impudenter ingerere quam nostra patienter audire, ineptum videbatur congredi tecum, quando facilius esset et levius turbulenti maris concitos fluctus clamoribus retundere quam tuam rabiem tractatibus coercere. Certe et labor irritus et nullus effectus, offerre lumen cæco, sermonem surdo, sapientiam bruto ; cum nec sentire brutus possit, nec cæcus lumen admittere, nec surdus audire.

II. Hæc considerans, sæpe contícui, et impatientem patientia vici (5), cum nec docere indocilem possem, nec impium religione comprimere, nec furentem lenitate cohibere. Sed enim, cum dicas plurimos conqueri quod bella crebrius (6) surgant, quod lues, quod fames sæviant, quodque imbres et pluvias (7) serena longa (8) suspendant nobis imputari, tacere ultra non oportet ; ne jam non verecundiæ (9) sed diffidentiæ esse incipiat quod tacemus, et dum criminationes falsas contemnimus refutare, videamur crimen agnoscere. Respondeo (10) igitur et tibi, Demetriane, pariter et cæteris quos tu forsitan concitasti, et adversum nos odia tuis maledicis vocibus seminando, comites tibi plures radicis atque originis tuæ pullulatione fecisti ; quos tamen sermonis nostri admittere credo rationem **546** nam qui ad malum motus est mendacio fallente, multo magis ad bonum movebitur veritate cogente.

III. Dixisti per nos fieri et quod nobis debeant imputari omnia ista quibus nunc mundus quatitur et urgetur, quod dii vestri (11) a nobis non colantur. Qua in parte, quia[2] ignarus divinæ cognitionis et veritatis alienus es, illud primo in loco scire debes, senuisse jam mundum, non illis viribus stare quibus prius steterat, nec vigore et robore

Variæ lectiones.

[1] Pedibus suis *Bod.* 1, 2, 3, 4. Suis. Nam cum *Ar. Lam. Ebor. Voss.* 2. [2] Qui ignarus *Bod.* 1, 3, 4. *Thu. Vict.*

Steph. Baluzii notæ.

paganum episcopum. Proconsulem Africæ fuisse censuit Nicolaus Vignierius in sua Historia ecclesiastica. Quis autem ille fuerit recte disputatum est in notis editionis Anglicanæ, ubi scriptum est verisimilius esse illum fuisse judicem in civitate Carthaginensi aut aliquem ex consiliariis qui præsidi solebant in judiciis assistere.

(2) *Nec hoc sine magisterii divini.* Post hæc Pamelius adjecit *et nominis*, quod additamentum ego reperi in tribus antiquis codicibus. Deest autem in antiquis editionibus, in XXI libris nostris, et in quatuor Anglicanis. In aliis duobus nostris legitur. Sine magisterio divinæ auctoritatis. » Quo etiam modo scriptum est in margine editionis quæ dicitur Gryphiana. Hanc vero lectionem magis probat Pamelius. Rigaltius et Angli retinuerunt in contextu additionem Pamelii. Ego delevi, quia superflua est et major pars veterum exemplarium eam non habet.

(3) *Inculcent.* Præfero hanc lectionem, quia illam inveni in antiquis editionibus et in septemdecim codicibus manuscriptis. Eam quoque prætulerunt Angli. Eo vocabulo frequenter utuntur Tertullianus et Cyprianus. Concilium Arelatense primum canone 17 : « Ut nullus episcopus alium episcopum inculcet. » Vide Jacobi Gothofredi notas ad librum I *Tertulliani ad Nationes* cap. 10.

(4) *Et conversi elidant vos.* Quamvis ista exstent in omnibus editionibus et in quinque antiquis exemplaribus, [illegible] decrevi, cum desint in quindecim libris nostris et quatuor Anglicanis, tum etiam quia nullius momenti sunt ad adstruendum id quod Cyprianus insinuare volebat.

(5) *Patientia vici.* Sic Hieronymus in Epistola *ad Pammachium* adversus Joannem Hierosolymitanum : « Noluimus tibi occasionem dare. Videbamus catastrophum dilectionis tuæ. Injuriam patientia vicimus. »

(6) *Quod bella crebrius.* Prudentius, lib. II *adversus Symmachum* :

Et sunt qui nobis bella exprobrare sinistra
Non dubitant, postquam templorum sprevimus aras.

(7) *Imbres et pluvias.* Novella Theodosii de Judæis et Samaritanis : « An diutius perferimus mutari temporum vices, irata cœli temperie, quæ paganorum exacerbata perfidia nescit naturæ libramenta servare ? Unde enim ver solitam gratiam abjuravit, unde æstas messe jejuna laboriosum agricolam in spe destituit aristarum, unde hyemis intemperata ferocitas ubertatem terrarum penetrabili frigore sterilitatis læsione damnavit, nisi quia ad impietatis vindictam transit lege sua naturæ decretum ? »

(8) *Serena longa.* Matthæi XVI : *Serenum erit, rubicundum est enim cœlum.* Hieronymus lib. II contra Pelagianos, « In sereno patimur tempestatem. » Prudentius, lib. I adversus Symmachum : « Turbidus aer ponebat liquidum ex area serenum. » Idem in hymno matutino : *Hæc lux serenum conferat.*

(9) *Verecundiæ.* Hieronymus in Epistola ad Theophilum Alexandrinum : « Macte virtute, macte zelo fidei. Ostendisti quod huc usque taciturnitatis dispensatio fuit, non consensus. » Idem, lib. I adversus Rufinum : « Et ostendam quod huc usque silentium modestiæ fuerit, non malæ conscientiæ. » Sanctus Ambrosius, in Epistola adversus relationem Symmachi, « dissimulationem pro consensu interpretantes. »

(10) *Respondeo.* Codex Sancti Arnulphi et editio Morelliana *Respondemus.*

(11) *Quod dii vestri.* Lactantius lib. V, cap. 8 : « Discite igitur homines ideo malos esse quia dii coluntur. »

eo valere quo antea prævalebat. Hoc etiam, nobis tacentibus et nulla de Scripturis sanctis prædicationibusque divinis documenta promentibus, mundus ipse jam loquitur et occasum sui rerum labentium probatione testatur. Non hyeme nutriendis seminibus tanta imbrium copia est, non frugibus æstate torrendis solis tanta [3] flagrantia est, nec sic vernante temperie (12) sata læta sunt, nec adeo arboreis fœtibus autumna fœcunda sunt. Minus de effossis et fatigatis montibus eruuntur marmorum crustæ, minus argenti et auri opes suggerunt exhausta jam metalla, et pauperes venæ breviantur in dies singulos et decrescunt, deficit in arvis (13) agricola, in mari nauta, miles in castris, innocentia in foro, justitia in judicio, in amicitiis concordia, in artibus peritia, in moribus disciplina. Putasne tantam posse substantiam rei senescentis exsistere quantum prius potuit novella adhuc et vegeta juventa (14) pollere? Minuatur necesse 547 est quicquid fine jam proximo in occidua et extrema devergit. Sic sol in occasu suo radios minus claro et igneo splendore jaculatur; sic, declinante jam cursu, exoletis cornibus luna tenuatur, et arbor quæ fuerat ante viridis et fertilis, arescentibus ramis fit postmodum sterili senectute deformis; et fons qui, exundantibus prius venis, largiter profluebat, senectute deficiens, vix modico sudore distillat. Hæc sententia mundo data est, hæc Dei lex est, ut omnia orta occidant et aucta senescant, et infirmentur fortia, et magna minuantur, et cum infirmata et diminuta fuerint, finiantur.

IV. Christianis imputas quod minuantur singula (15), mundo senescente. Quid si et senes imputent Christianis quod minus valeant in senectute, quod non perinde ut prius vigeant auditu aurium, cursu pedum, oculorum acie, virium robore, succo viscerum, mole membrorum; et cum olim ultra octingentos et nongentos annos vita hominum longæva procederet, vix nunc possit ad centenarium numerum perveniri? Canos videmus in pueris, capilli deficiunt antequam crescant; nec ætas in senectute desinit, sed incipit a senectute (16). Si in ortu adhuc suo ad finem nativitas properat; sic quodcumque nunc nascitur, mundi ipsius

Variæ lectiones.

[3] Solita flagranti a *Bod.* 1, 2, 3, 4 *Lam. Ebor. Thu. Foss.*

Steph. Baluzii notæ.

(12) *Vernante temperie.* Antea legebatur *verna de temperie sua sata læta sunt.* Veram lectionem invenimus in quatuor antiquis exemplaribus, eamque se in antiquo libro invenisse scribit Morellius. Etiam falsa ostendit istam esse verum. Nam cum habeat *verna de temperie*, manifestum est errorem ortum esse ex voce *vernante*, quam librarius non intelligens posuit *vernade* unico vocabulo pro *vernante.* Supra, Epist. 15, pag. 25 : *Successit hiemi verna temperies.*

(13) *Arvis.* Tamenetsi sciam lectionem vulgatam, quæ habet *agris*, esse optimam, istam præfero, quia illam inveni in quindecim libris nostris, etiam in Seguieriano, et in quatuor Bodleianis. Sic etiam habebat Veronensis. Ita etiam editio Morelliana.

(14) *Juventa.* Facile est præferre hanc lectionem, cum illam habeant viginti libri nostri et sex Anglicani, tum etiam omnes editiones Pameliana antiquiores. Pamelius posuit *juventute*, professus se ita invenisse in quatuor antiquis codicibus. Memoriæ autem lapsu factum est ut monuerit Morellium ita quoque posuisse.

(15) *Quod minuantur singula.* Et tamen eadem mala evenisse in imperio Romano ante quam Christiana religio in eo fundata esset certum est et facile probari posset. Utar tamen ad eam rem probandam testimonio unius Columellæ, qui vicinus erat nostrorum temporum. Is ergo in præfatione librorum suorum *de Re rustica* ait sæpenumero civitatis Romanæ principes culpasse sua ætate modo agrorum infœcunditatem, modo cœli per multa jam tempora noxiam frugibus intemperiem, quosdam etiam prædictas querimonias velut ratione certa mitigasse, quod existimarent ubertate nimia prioris ævi defatigatum et effœtum solum nequire pristina benignitate præbere mortalibus alimoniam; idque libro II, capite 1, ait non ex fatigatione terræ, quemadmodum plurimi crediderunt, sed hominum inertia evenisse. Et hæc quidem ante fundatam religionem Christi : quæ cum introducta esset in rempublicam, et gravis odiosaque esset gentilibus, illi eas calamitates imputabant nostris hominibus, ob eam rationem quod ab illis dii colerentur. Apud Rufinum lib. IV, cap. 13, refertur rescriptum Antonini Pii ad Asianos pro Christianis, in quo imperator ait : « De motibus autem terræ qui vel facti sunt vel etiam nunc fiunt absurdum non erit mœrorem vestrum justa commonitione solari, quoniam quidem comperi quod in hujusmodi rebus ad illorum invidiam communes casus transfertis. » Postea cum desiisset idololatria, suscepta apud omnes ubique gentes Dei religio, et tota respublica facta esset Christiana, cum ea mala eveniebant quæ nobis gentiles imputare solebant, ut est humana natura prompta ad arguendum et accusandum, sequentibus sæculis ea translata sunt alio, ut ævo Theodosii A. imputabantur Judæis, Samaritis, et Paganis, ut patet ex Novella ejus tertia, et ævo Karoli M. Tempestariis, adversus quos exstat liber Agobardi archiepiscopi Lugdunensis. At sequentibus temporibus ea imputabantur culpis sacerdotum in Dania. Hujus rei testis est Gregorius Papa VII qui, lib. I epist. 21, scribens ad regem et gentem Danorum ait : « Illud interim non prætereundum, sed magnopere apostolica interdictione prohibendum videtur quod de gente vestra nobis innotuit, scilicet vos intemperiem temporum, corruptiones aeris, quascunque molestias corporum ad sacerdotum culpas transferre. »

(16) *Ætas incipit a senectute.* Seneca, epist. 13 : « Quid est autem turpius quam senex vivere incipiens? » idem epist. 23 : « Male vivunt qui semper vivere incipiunt. Quidam vivere incipiunt cum desinendum est. » Idem cap. 5, de Brevitate vitæ : « Audis plerosque dicentes, a quinquagesimo in otium succedam, sexagesimus annus ab officiis me dimittet. Quam serum est tunc vivere incipere, cum desinendum est. » Censorinus, cap. 14, ait anno sexagesimo tunc primum senescere corpus incipere. Et Cicero in Oratione pro Roscio Amerino ait : « Senes sexagenarii more majorum de ponte in Tyberim dejiciebantur. » Tacitus ait Agricolam, qui anno quinquagesimo sexto ætatis suæ exstinctus est, medio in spatio integræ ætatis ereptum fuisse. Idem alibi ait quindecim annos esse grande mortalis ævi spatium

senectute degenerat : ut nemo mirari debeat singula in mundo cœpisse deficere, quando totus ipse jam mundus in defectione sit et in fine.

V. Quod autem crebrius bella continuant, quod sterilitas et fames sollicitudinem cumulant, quod, sævientibus morbis, valetudo frangitur, quod humanum genus luis populatione vastatur, et hoc scias esse prædictum, in novissimis temporibus multiplicari mala et **548** adversa variari, et appropinquante jam judicii die magis ac magis in plagas generis humani censuram Dei indignantis accendi. Non enim, sicut tua falsa querimonia et imperitia veritatis ignara jactat et clamitat, ista accidunt non quod dii vestri a nobis non colantur, sed quod a vobis non colatur Deus. Nam, cum ipse sit mundi dominus et rector, et cuncta arbitrio ejus et nutu gerantur, nec quicquam fieri possit nisi quod aut fecerit aut fieri ipse permiserit, utique quando ea fiunt quæ iram Dei indignantis ostendunt [4], non propter nos fiunt, a quibus Deus colitur, sed delictis et meritis vestris irrogantur, a quibus Deus omnino nec quæritur (17) nec timetur, nec, relictis vanis superstitionibus, religio vera cognoscitur, ut, qui Deus unus est omnibus, unus colatur ab omnibus et rogetur.

VI. Ipsum denique audi loquentem, ipsum voce divina instruentem nos pariter ac monentem : *Dominum Deum tuum adorabis*, inquit, *et illi soli servies* (*Deut.*, VI, 13). Et iterum : *Non erunt tibi dii alii absque me* (*Exod.*, XX, 3). Et iterum : *Nolite ambulare post deos alienos ut serviatis eis, et ne adoraveritis eos; et ne irritetis [5] me in operibus manuum vestrorum ad disperdendos vos* (*Jerem.*, XXV, 6). Propheta item Spiritu sancto plenus contestatur et denuntiat iram Dei dicens : *Hæc dicit Dominus omnipotens : Eo quod domus mea deserta est, vos autem sectamini unusquisque in domum suam, propterea abstinebit cœlum a rore, et terra subtrahet [6] proventiones suas, et inducam gladium super terram et super frumentum et super vinum et super oleum, et super homines et super pecora, et super* **549** *omnes labores manuum eorum* (*Agg.*, I, 9-11). Item propheta alius repetit et dicit : *Et pluam super unam civitatem, et super aliam [7] non pluam. Pars una compluetur, et pars super quam non pluero arefiet. Et congregabuntur duæ et tres civitates in unam civitatem potandæ aquæ causa, nec satiabuntur; et non convertimini ad me, dicit Dominus* (*Amos*, IV, 7, 8).

VII. Indignatur ecce Dominus et irascitur, et quod ad eum non convertamini comminatur; et tu miraris aut quereris, in hac obstinatione et contemptu vestro, si rara desuper pluvia descendat, si terra situ pulveris squaleat, si vix jejunas et pallidas herbas sterilis gleba producat, si vineam debilitet grando cædens, si oleam detruncet turbo subvertens, si fontem siccitas statuat, aerem pestilens aura corrumpat, hominem morbida valetudo consumat, cum omnia ista peccatis provocantibus veniant, et plus exacerbetur [8] Deus quando nihil talia et tanta proficiant? Fieri enim ista vel ad disciplinam contumacium vel ad pœnam malorum declarat in Scripturis sanctis idem Deus dicens : *Sine causa percussi filios vestros, disciplinam non exceperunt* (*Jerem.*, II, 30). Et Propheta devotus ac dicatus Deo ad hæc eadem respondet et dicit : *Verberasti eos, nec doluerunt; flagellasti eos, nec voluerunt accipere* [9] (18) *disciplinam* (*Jerem.*, V, 3). Ecce irrogantur divinitus plagæ, et nullus Dei metus est : ecce verbera desuper et flagella non desunt, et trepidatio nulla, nulla formido est [10]. Quid si non intercederet rebus humanis vel ista censura, quando adhuc major in hominibus esset audacia, facinorum impunitate (19) secura?

VIII. Quereris quod minus nunc tibi uberes fontes et auræ salubres et frequens pluvia et fertilis terra obsequium præbeant, quod non ita utilitatibus tuis et voluptatibus elementa deserviant. Tu enim Deo **550** servis (20), per quem tibi cuncta deserviunt; famularis (21) illi cujus nutu tibi universa famulantur. Ipse de servo tuo exigis servitutem, et homo hominem parere tibi et obedire compellis. Et cum sit vobis eadem sors nascendi, conditio una moriendi, corporum materia consimilis, animarum ratio communis (22), æquali jure et pari lege vel veniatur in istum mundum vel de mundo postmodum recedatur, tamen nisi tibi pro arbitrio tuo serviatur, nisi ad volun-

Variæ lectiones.

[4] Accendunt *Ar. Ben.* [5] Irritetis *NC.* 2. [6] Retrahet *Ar.* [7] Unam *Lam. Ebor. Pem. Lin NC.* 1. *Woss.* 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [8] Exacerbetur offensis *Pem. Voss.* 2. [9] Et non accipiunt *Bod.* 3. [10] Nulla cunctatio est *Voss.* 1, 2. *Grat.*

Steph. Baluzii notæ.

(17) *Deus omnino nec quæritur.* In codice Seguieriano scriptum est *colitur.*

(18) *Nec voluerunt accipere.* Veteres editiones, etiam Manutiana, et quatuor libri veteres addunt « nec voluerunt credere nec accipere disciplinam. » Verum omnes alii libri veteres habent uti nos edidimus.

(19) *Facinorum impunitate.* Cicero, in Oratione pro Milone : « Quid ? quod caput audaciæ est, judices, quis ignorat maximam illecebram esse peccandi impunitatis spem ? » Vide notas nostras ad Lupum Ferrariensem, pag. 472.

(20) *Tu enim Deo servis.* Ita tredecim libri veteres. Alii et vetustiores editiones præferunt « Deo non servis; » Gratianopolitanus, « Domino non servis. »

(21) *Famularis.* Hæc est scriptura novemdecim veterum exemplarium. Eamdem habet editio Morelliana. Vetustiores et quinque vetera exemplaria : « Tu non famularis. »

(22) *Animarum ratio communis.* Vide Vettii Prætextati dissertationem *de Servis* apud Macrobium lib. I *Saturnal.*, cap. 11.

tatis obsequium pareatur, imperiosius et nimius servitutis exactor, flagellas, verberas, fame, siti, nuditate, ferro etiam frequenter et carcere affligis et crucias; et non agnoscis, miser, Dominum Deum tuum, cum sic exerceas ipse dominatum (23)?

IX. Merito ergo incursantibus plagis non desunt Dei flagella nec verbera: quæ cum nihil istic promoveant, nec ad Deum singulos tanto cladium terrore convertant, manet postmodum (24) carcer æternus et jugis flamma et pœna perpetua. Nec audietur illic rogantium gemitus, quia nec hic Dei indignantis terror auditus est, qui per prophetam clamat et dicit: *Audite sermonem Domini, filii Israel, quia judicium est Domini adversus incolas terræ, eo quod neque misericordia, neque veritas, neque agnitio Dei* [11] *sit super terram, sed* B *exsecratio, et mendacium, et cædes, et furtum, et adulterium diffusum est super terram*; *sanguinem sanguini supermiscent. Idcirco terra lugebit cum universis incolis suis, cum bestiis agri, cum serpentibus terræ, cum volucribus* (25) *cœli, et deficient pisces maris, ut nemo judicet, nemo revincat* (*Osee*, IV, 1-4). Indignari se Deus dicit et irasci (26) quod agnitio Dei non sit in terris, et Deus non agnoscitur nec timetur. Delicta mendaciorum, libidinum, fraudium, crudelitatis, impietatis, furoris Deus increpat et incusat, et ad innocentiam nemo convertitur. Fiunt ecce quæ verbis **551** Dei ante prædicta sunt, nec quisquam fide præsentium ut A in futurum consulat admonetur. Inter ipsa adversa, quibus vix coarctata et conclusa anima respirat, vacat malos esse et in periculis tantis non de se magis sed de altero judicare. Indignamini indignari Deum, quasi aliquid boni male vivendo mereamini, quasi non omnia ista quæ accidunt minora adhuc sint et leviora peccatis vestris.

X. Qui alios judicas, aliquando et tu esto tui judex; conscientiæ tuæ latebras intuere, imo, quia nullus jam delinquendi metus (27) vel pudor est, et sic peccatur quasi magis per ipsa peccata placeatur, qui perspicuus et nudus videris a cunctis, et ipse te respice. Aut enim superbia inflatus es, aut avaritia rapax, aut iracundia sævus, aut alea prodigus, aut vinolentia temulentus, aut livore invidus, aut libidine incestus, aut crudelitate violentus: et miraris in pœnas (28) generis humani iram Dei crescere, cum crescat quotidie quod puniatur? Hostem quereris exsurgere, quasi, etsi hostis desit, esse pax inter ipsas togas [12] possit. Hostem quereris exsurgere, quasi non, etsi externa de barbaris arma et pericula comprimantur, ferocius intus et gravius de calumniis et injuriis potentium civium domesticæ impugnationis tela grassentur. De sterilitate et fame (29) quereris, quasi famem majorem siccitas quam rapacitas faciat, quasi non de captatis annonarum incrementis et pretiorum cumulis flagrantior inopiæ ardor excrescat. Quereris claudi imbribus cœlum, cum sic

Variæ lectiones.

[11] Neque auditio Dei *NC*. 2. [12] Togas, cultum pacis *Bod*. 1.

Steph. Baluzii notæ.

(23) *Ipse dominatum*. Hæc tantum veteres editiones, viginti et duo libri nostri, et decem Anglicani. Ita etiam legit Goulartius in libro episcopi Acconensis. Manutius primus omnium invexit lectionem quæ habet « ipse in homine dominatum. » Retinuit illam Pamelius, admonens tamen solum Manutium habere has voces *in homine*, et malle se legi *in hominem*. Joannes Saresberiensis, lib. VIII Policratici, cap. 12: « Domi enim nobis animos induimus tyrannorum, et non quantum decet, sed quantum licet, exercere volumus in servos. » Juvenalis *Satira* VI:

Pone crucem servo. Meruit quo crimine servus.
Supplicium? Quis testis adest, quis detulit? Audi.
Nulla unquam de morte hominis cunctatio longa est.
O demens, ita servus homo est? Nil fecerit, esto.
Hoc volo) sic jubeo, sit pro ratione voluntas.

(24) *Manet postmodum*. Tres libri veteres: « Madet ergo necesse est postmodum. » Ita etiam legisse se in duobus libris antiquis tradit Morellius.

(25) *Cum volucribus*. Veteres editiones et quinque vetera exemplaria legunt *cum volucribus et volatilibus*. Fuxense, *cum volatilibus*. Sed hæc desiderantur in omnibus aliis veteribus et in iis quos Morellius vidit et in Osee.

(26) *Et irasci*. Ista exstabant in antiquis editionibus. Manutiana sustulit. Morelliana reposuit. Rursum Pamelius expunxit. Ego repono, quia quamvis desint in multis libris veteribus, habentur tamen in septemdecim. Nam Cyprianus paulo ante dixit: « Indignatur ecce Dominus et irascitur. »

(27) *Metus*. Hanc vocem nos addidimus ex uno C codice regio. Fuxensis habet *locus vel pudor*. Morellius ait se in uno antiquo legisse *pavor*. Quanquam vero codex Fuxensis dissentiat a regio, indicat tamen defieri istic aliquid. In uno veteri legitur *metus vel pudor*. In codice Sancti Arnulphi *vel pudor* tantum, absque *metus*. Sic etiam editio Morelliana. Quod indicat deesse hic aliquid.

(28) *In pœnas*. Editio quæ dicitur Gravii et duo libri veteres præferunt *in plagas*. Sic etiam habebat Veronensis. Paulo supra scriptum est « magis et magis in plagas generis humani censuram Dei indignantis accendi. »

(29) *Sterilitate ac fame*. Prudentius lib. II, *adversus Symmachum*:

Hinc ait et steriles frugescere rarius agros,
Et tristem sævire famem, totumque per orbem
Mortales pallere inopes ac panis egenos.

Dixerat enim Symmachus: « Secuta est fames publica et spem provinciarum omnium messis ægra decepit. » D Contra cum sub imperio Maximini magna fertilitas evenisset in republica, gentiles illam referebant ad deorum benignitatem testantium sibi placere quæ fiebant adversus Christianos. Hinc gloriam captans Maximinus constitutionem edidit qua hanc ubertatem *jactanter satis ac superbe*, ut ait Rufinus, extollebat. Et mox sævitum est atrociter in Christianos. Sed statim Deus famem et pestem vehementissimas et acerrimas immisit in rempublicam, ut constaret bona quæ in ea eveniebant non ideo tribui a diis velut præmium persecutionum, sed contra Deum Christianorum vindicare eos qui pro nomine ejus injusta patiebantur. Vide Eusebium. lib IX, cap. 7, 8.

homines claudantur in terris. Quereris nunc minus tibi quod quæ nata sunt indigentibus præbeantur. Pestem et luem criminaris, cum peste **552** ipsa et lue vel detecta sint vel aucta crimina singulorum, dum nec infirmis exhibetur misericordia, et defunctis avaritia inhiat ac rapina. Idem ad pietatis obsequium timidi, ad impia lucra temerarii, fugientes morientium funera, et appetentes spolia mortuorum, ut appareat in ægritudine sua miseros ideo forsitan derelictos esse, ne possint, dum curantur, evadere : nam perire ægrum voluit qui census pereuntis invasit.

XI. Tantus cladium terror dare non potest innocentiæ disciplinam [13], et inter populum frequenti strage morientem, nemo considerat se esse mortalem. Passim discurritur, rapitur, occupatur. Prædandi dissimulatio nulla, nulla cunctatio (30). Quasi liceat, quasi oporteat, quasi ille qui non rapit damnum et dispendium proprium sentiat, sic unusquisque rapere festinat. In latronibus est utcumque aliqua scelerum verecundia ; avias fauces et desertas solitudines diligunt, et sic illic delinquitur, ut tamen delinquentium facinus tenebris et nocte veletur. Avaritia palam sævit, et, ipsa audacia sua tuta, in fori luce abruptæ cupiditatis arma prostituit. Inde falsarii, inde venefici, inde in media civitate sicarii, tam ad peccandum præcipites quam impune peccantes. A nocente crimen admittitur, nec innocens qui vindicet invenitur. De accusatore vel judice metus nullus [14]. Impunitatem consequuntur mali, dum modesti tacent, timent conscii, veneunt judicaturi (31). Et idcirco per prophetam divino Spiritu et instinctu rei veritas promitur [15], certa et manifesta ratione monstratur Deum posse adversa prohibere, sed ne ille subveniat merita peccantium facere : *Nunquid*, ait, *non valet* **553** *manus Domini ut salvos vos faciat ? aut gravavit aurem ut non exaudiat ? Sed peccata vestra inter vos et Deum separant, et propter delicta vestra avertit faciem suam a nobis, ne misereatur* (*Isa.*, LIX, 1, 2). Peccata itaque et delicta reputentur, conscientiæ vulnera cogitentur ; et desinet unusquisque de Deo vel de nobis conqueri, si quod patitur intelligat se mereri.

XII. Ecce id ipsum quale est unde nobis vobiscum (32) maxime sermo est, quod nos infestatis innoxios, quod in contumeliam Dei impugnatis atque opprimitis Dei servos. Parum est quod furentium varietate vitiorum, quod iniquitate feralium criminum, quod cruentarum compendio rapinarum vita vestra maculatur, quod superstitionibus falsis religio vera subvertitur, quod Deus omnino nec quæritur nec timetur ; adhuc insuper Dei servos et majestati ac nomini ejus dicatos injustis persecutionibus fatigatis (33). Satis non est quod ipse tu Deum non colis ; adhuc insuper eos qui colunt sacrilega infestatione persequeris. Deum nec colis, nec coli omnino permittis ; et, cum cæteri, qui non tantum ista inepta idola et manu hominis facta simulacra, sed et portenta quædam et monstra venerantur, tibi placeant, solus tibi displicet Dei cultor. Fumant ubique in templis vestris hostiarum busta et rogi pecorum, et Dei altaria vel nulla sunt vel occulta. Crocodili et cynocephali et lapides [16] et serpentes a vobis coluntur, et Deus solus in terris aut non colitur, aut non est impune quod colitur : innoxios, justos, Deo charos domo privas, patrimonio spolias, catenis premis, carcere includis, gladio, bestiis, ignibus punis. Nec saltem contentus es dolorum nostrorum compendio et simplici ac veloci brevitate pœnarum ; admoves laniandis corporibus longa tormenta, multiplicas lacerandis

Variæ lectiones.

[13] Potest discrimen At. Ben. [14] Nullus, quod potest redimi non timetur *Bod.* 3. [15] Cernitur *Bod.* 2. *MR.*
[16] Et liberides *Bod.* 3

Steph. Baluzii notæ.

(30) *Nulla cunctatio.* Postea Pamelius adjecit ex codice Cambronensi, *nulla formido est.* At ego delevi, quia additamentum hoc nuspiam inveni nisi in codice Remensi. Quin imo secutus sum exemplum Pamelii, qui cum in editione quæ dicitur Plantini videret scriptum esse *nulla cunctatio* pro eo quod ipse posuit *trepidatio nulla*, id se expunxisse ait quia manuscripti non habent. Sane hæc duo vocabula quæ a me expuncta sunt exstant in editione illa, sed minutiore charactere cusa, ut dubitare intelligi debuisset posse an sint Cypriani. Cæterum vetustiores editiones prætulerunt : « Prædandi dissimulatio nulla, nulla cunctatio est. » Pro quo in codice Pithœano et in quibusdam aliis, in editione etiam Erasmi et in Manutiana, legitur *dissimulatio*. Vocem *trepidatio*, quam huic lectioni substituit Pamelius, nuspiam inveni. Neque ipse docet ubi invenerit.

(31) *Veneunt judicaturi.* Ita ediderunt Erasmus, Manutius et Morellius ; hancque lectionem inveni in undecim codicibus antiquis. Aliam quæ habet *veniunt* inveni in tredecim. Et in tribus istorum legitur : « et perversi veniunt judicaturi. » In codice Sancti Arnulphi scriptum primo fuit *veneunt*. Sed manus recentior emendavit ut *veniunt* legeretur.

(32) *Unde nobis vobiscum.* Veteres editiones ante Pamelianam et tredecim libri veteres habent « Unde nobiscum maxime sermo est. » Pamelius posuit « unde nobis vobiscum » ex quatuor manuscriptis suis et uno Morelliano. Gronovius, cap. 14 Observationum suarum in Scriptoribus ecclesiasticis, ait ita scribendum esse hunc locum, « Unde nobis cummaxime sermo est, » Scio *cummaxime* apud veteres auctores qui Latine scripserunt sumi solere pro *valde*. Et tamen ego puto editionem Pamelii, quæ nititur auctoritate plurium veterum librorum, esse præferendam conjecturæ Gronovii.

(33) *Persecutionibus fatigatis.* In quatuor antiquis exemplaribus scriptum est *flagitatis* et supra lineam *vel fatigatis*. Sed *fatigatis* tantum est in aliis septem et in quibusdam ex illis quæ Pamelius vidit. Ipse edidit *agitatis* absque ullius libri veteris mentione. In duobus veteribus legitur *flagitatis* tantum. Infra in hoc ipso libro, pag. 222 : « Per ipsa quæ nos cruciant et fatigant probari et corroborari nos sentimus. »

visceribus numerosa supplicia; nec feritas atque immanitas tua usitatis potest contenta esse tormentis; **554** excogitat novas pœnas ingeniosa crudelitas.

XIII. Quæ hæc est insatiabilis carnificinæ rabies? quæ inexplebilis libido sævitiæ? Quin potius elige tibi alterum de duobus: Christianum esse aut est crimen, aut non est: si crimen est, quid non interficis confitentem? si crimen non est quid persequeris innocentem? Torqueri enim debui, si negarem. Si, pœnam tuam metuens, id quod prius fueram et quod deos tuos non colueram, mendacio fallente celarem, tunc torquendus fuissem, tum ad confessionem criminis vi doloris adigendus; sicut in cæteris quæstionibus torquentur rei qui se negant crimine quo accusantur teneri, ut facinoris B veritas, quæ indice voce non promitur, dolore corporis exprimatur (34). Nunc vero, cum sponte confitear (35) et clamem et crebris ac repetitis identidem vocibus Christianum me esse contester, quid tormenta admoves confitenti et deos tuos, non in abditis et secretis [17] locis, sed palam, sed publice, sed in foro ipso, magistratibus et præsidibus audientibus, destruenti; ut, etsi parum fuerat quod in me prius criminabaris, creverit quod

A et odisse et punire plus debeas, quod, dum me Christianum celebri loco et populo circumstante pronuntio, et vos et deos vestros [18] clara et publica prædicatione (36) confundo?

XIV. Quid te ad infirmitatem corporis vertis? quid cum terrenæ carnis imbecillitate contendis? Cum animi vigore congredere, virtutem mentis infringe, fidem destrue, disceptatione, si potes, vince, vince ratione: vel si quid diis tuis numinis et potestatis est, ipsi in ultionem suam surgant, ipsi se sua majestate defendant; aut quid præstare se colentibus possunt qui se de non colentibus vindicare non possunt. Nam si eo qui vindicatur pluris est ille qui vindicat, tu diis tuis major es. Si autem iis quos colis major es, non tu illos colere, sed ab ipsis potius coli debes et timeri **555** ut dominus (37). Sic illos læsos ultio vestra defendit, quomodo et clausos, ne pereant, tutela vestra custodit. Pudeat te eos colere quos ipse defendis, pudeat tutelam de iis sperare quos tu ipse tueris.

XV. O si audire eos velles et videre quando a nobis adjurantur et torquentur spiritalibus flagris, et verborum tormentis (38) de obsessis corporibus ejiciuntur, quando ejulantes et gementes

Variæ lectiones.

[17] Semotis *Bod.* 3. [18] Et deos et deas *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(34) *Dolore corporis exprimatur.* Minutius Felix: « Exercentes in his perversam quæstionem, non quæ verum erueret, sed quæ mendacium cogeret. » Hieronymus in Epistola de Muliere septies icta: « Dum dolor quæreret veritatem. » Cyprianus in extremo libro de *Vanitate Idolorum*, pag. 228: « Dolor, qui veritatis testis est, » admovetur. Quintilianus, lib. v, cap. 4: « Sicut in tormentis quoque, qui est locus frequentissimus, cum pars altera quæstionem vera fatendi necessitatem vocet, altera sæpe etiam causam falsa dicendi, quod aliis patientia facile mendacium faciat, aliis infirmitas necessarium. » Item cap. 10: « Mentietur in tormentis qui dolorem pati potest, mentietur qui non potest. » Apuleius, lib. III *Metamorphoseon*: « Tormentis veritas eruenda, ut per quæstionem sceleris sui participes indicet. » Q. Curtius, lib. VII: « Si certiora oraculis creditis esse tormenta, ne hanc quidem exhibendæ vanitatis fidem deprecor. » Cæterum tormenta interdum extorquere pro veritate mendacium pluribus exemplis ostensum a nobis est in D notis ad Vitas Paparum Avenionensium, p. 599, et hujus rei exstat aliud exemplum memorabile in capite x Matthæi Bossi *de gerendo Magistratu*, aliud etiam apud Petramellarium continuatorem Onuphrii Panvinii, pag. 225, ubi agit de Paulo Aretio. Vide etiam Simonem Goulartium *in Thesauro Historiarum memorabilium*, tom. I, pag. 293.

(35) *Cum sponte confitear.* Cicero in Oratione pro Milone: « Id quod tormentis invenire vis id fateor. »

(36) *Prædicatione.* Ita editiones Manutii et Morellii et sexdecim libri veteres. Editiones antiquæ et octo alii præferunt *præconatione*, et unus *præconizatione*. Vide Glossarium Latinum Cangii.

(37) *Timeri ut dominus.* Ista primus in contextum Cypriani intulit Pamelius ex observationibus Morellii, qui ita se invenisse ait in bono codice. Ego quoque idem additamentum inveni in C quinque antiquis codicibus. Non exstat tamen in Seguieriano, Hieronymus in Epistola *ad Nepotianum* de Vita Clericorum: « Amare filiorum, timere servorum est. » Idem in Epistola ad Rusticum monachum: « Præpositum monasterii timeas ut dominum, diligas ut parentem. » Rufinus, in Psal. XXVII: « Servus est qui servit ex timore, filius est qui obedit ex amore. » Lactantius, cap. 26 *Epitomes* in antiquis editionibus: « Quid enim tam justum quam Deum agnoscere ut parentem, eumque metuere ut dominum. » Pro quo Pfaffius edidit *metuere ut Deum*, quia ita legebat in codice Taurinensi. Sed præterquam quod necesse est retinere vocem *dominum* ut sensus constet, idem Lactantius, in capite 59 ejusdem Epitomes scribit: « Primum autem justitiæ officium est Deum agnoscere ut parentem, metuere ut dominum. » Recte profecto. Sic enim loqui amat Lactantius, ut patet ex libro IV, cap. 4, et lib. v, cap. 19. Eucherius episcopus Lugdunensis in Epistola ad Valerianum: « Dominum, quia dominum vocas, metue, quia patrem, dilige. » Primasius in Epistolam Pauli ad Romanos: « Qui timet servus est, qui autem diligit filius. » Vettius Prætextatus apud Macrobium, lib. I *Saturnal.* cap. 11: « Colant ergo te potius servi quam timeant. » Joannes Saresberiensis lib. VIII *Polycratic.* cap. 12: « Colant te potius servi tui quam timeant. » Ennodius in Panegyrico ad Theodoricum: « Habes hanc Deo inspirante mansuetudinem ut te plus credas posse diligentia quam timore. Excellentia bona sunt gloriæ tuæ inserta monumentis ut cum te reges metuant, ament famuli. » Adnotat Velleius Paterculus Cæsarem dixisse amari se quam timeri malle. Cicero, in libro *de Senectute*, ita scribit de Appio: « Metuebant eum servi, verebantur liberi. » Vide supra notas in Epistolam *ad Donatum*.

(38) *Verborum tormentis.* Sic apud Petronium lego « Fabulosum sententiarum tormentum »

voce humana, et potestate divina flagella et verbera sentientes venturum judicium confitentur! Veni et cognosce vera esse quæ dicimus. Et quia sic deos colere te dicis, vel ipsis quos colis crede; aut si volueris et tibi credere, de te ipso loquetur [19], audiente te, qui nunc tuum pectus obsedit [20], qui nunc mentem tuam ignorantiæ nocte cæcavit. Videbis nos rogari ab eis quos tu rogas, timeri ab eis quos tu times (39), quos tu adoras; videbis sub manu nostra stare vinctos et tremere captivos quos tu suscipis et veneraris ut dominos. Certe vel sic confundi in istis erroribus tuis poteris quando conspexeris et audieris deos tuos quid sint interrogatione nostra statim prodere et, præsentibus **556** licet vobis, præstigias illas et fallacias suas non posse celare.

XVI. Quæ ergo mentis ignavia est, imo quæ desipientium cæca et stulta dementia, ad lucem de tenebris nolle venire et mortis æternæ laqueis vinctos spem nolle immortalitatis excipere, non metuere Deum comminantem et dicentem : *Sacrificans diis, eradicabitur, nisi Domino soli* (Exod., XXII, 19). Et iterum : *Adoraverunt eos quos fecerunt digiti eorum, et incurvatus est homo et humiliatus est vir, et non laxabo illis* [21] (Isai., II, 8). Quid te ad falsos deos (40) humilias et inclinas? quid ante inepta simulacra et figmenta terrena captivum (41) corpus incurvas (42)? Rectum te Deus fecit; et cum cætera animalia prona (43) et ad terram situ vergente depressa sint, tibi sublimis status et ad cœlum atque ad Deum sursum [22] vultus erectus est. Illuc intuere, illuc oculos tuos erige, in supernis Deum quære. Ut carere inferis possis, ad alta et cœlestia suspensum pectus attolle. Quid te in lapsum mortis, cum serpente quem colis, sternis? quid in ruinam diaboli per ipsam et cum ipso cadis? Sublimitatem **557** serva qua natus es; persevera talis qualis a Deo factus es. Cum statu oris et corporis animum tuum statue. Ut cognoscere Deum possis, te ante cognosce. Relinque idola quæ humanus error invenit. Ad Deum convertere; quem si imploraveris, subvenit. Christo crede, quem vivificandis ac reparandis nobis Pater misit (44). Lædere servos Dei et Christi persecutionibus tuis desine, quos læsos ultio divina defendit.

XVII. Inde est quod nemo nostrum, quando apprehenditur, reluctatur, nec se adversus injustam violentiam vestram, quamvis nimius et copiosus noster sit populus, ulciscitur. Patientes facit de secutura ultione securitas. Innocentes nocentibus cedunt: insontes pœnis et cruciatibus acquiescunt, certi et fidentes quod inultum non remaneat quodcunque perpetimur; quantoque major fuerit persecutionis injuria, tanto et justior fiat et gravior pro persecutione vindicta; nec unquam impiorum scelere in nostrum nomen exsurgitur, ut non statim divinitus vindicta comitetur. Ut memorias taceamus [23] antiquas, et ultiones pro cultoribus Dei sæpe repetitas nullo vocis præconio revolvamus, documentum recentis rei satis est quod sic celeriter quodque in tanta celeritate sic granditer nuper secuta defensio est, ruinis rerum (45), jacturis opum, dispendio militum, diminutione castrorum. Nec hoc

Variæ lectiones.

[19] Ipsi loquentur *Bod.* 1, 3. [20] Obsident *Ibid.* [21] Illis, dicit Dominus *NC.* 1. *Lam. Ebor. Bod.* 2. [22] Deum suum *Lam. Ebor. Voss.* 1. *Bod.* 1, 2, 3. *Thu. Foss.* [23] Non teneamus *Vet. innom.*

Steph. Baluzii notæ.

(39) *Quos tu times.* Nescio cur hæc omissa sint in posterioribus editionibus. Nam, licet desint in pluribus antiquis exemplaribus, exstant in pluribus aliis optimis, et præterea optimum sensum constituunt. Manutius primus expunxit. Angli reposuerunt.

(40) *Quid te ad falsos deos.* Ista Claudius episcopus Taurinensis tanquam sua, alicubi tamen immutata, protulit scribens ad Theodemirum abbatem Casinensem. Nam pro eo quod Cyprianus dixit *falsos deos*, Claudius inepte posuit *falsas imagines*, quia contendebat nullum honorem deberi imaginibus sanctorum. Quia vero ille hæc scripserat tanquam sua, nulla Cypriani mentione, Jonas episcopus Aurelianensis illum monuit esse beatissimi Cypriani martyris.

(41) *Captivum.* Ita omnes libri veteres, si Moysstacensem excipias, in quo scriptum est *captiva*, et omnes veteres editiones. Pamelius, cujus editionem secutus est Rigaltius, posuit *captiva*, quia videbat in libro Jonæ episcopi Aurelianensis *de Cultu imaginum*, ubi locus iste refertur a Claudio Taurinensi, legi *captiva*, per errorem videlicet. Nam apud Dungalum, ubi refertur etiam hic locus, recte scriptum est *captivum*.

(42) *Incurvas.* Ita etiam in editione fragmentorum Epistolæ Claudii. Sed in veteri libro legitur *inclinas*. Habeo enim exemplar horum fragmentorum cum codice ms. collatum manu viri clarissimi Joannis Cordesii, ubi legitur *inclinas*. Quo etiam modo scriptum est in codice Gratianopolitano.

(43) *Animalia prona.* Notum est illud Ovidii ex libro I *Metamorphoseon :*

> Pronaque cum spectent animalia cætera terram,
> Os homini sublime dedit, cœlumque tueri
> Jussit et erectos ad sidera tollere vultus.

Cicero, lib. II *de Legibus :* « Nam cum cæteras animantes abjecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad cœlique quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit. » Prudentius, lib. II *Adversus Symmachum :*

> Condideram perfectum hominem, spectare superna
> Mandaram, totis conversum sensibus in me,
> Recto habitu, celsoque situ, et sublime tuentem.

Possent plurima loca similia proferri. Sed ista sufficiunt. Vide Maximum Tyrium, dissert. 38, et notas nostras ad librum Lupi Ferrariensis *de tribus Quæstionibus.*

(44) *Pater misit.* Pamelius interserit *Filium* ex quinque codicibus et ex uno quem laudat Morellius. Ego quoque ita inveni scriptum in quinque antiquis. Glossema certo est, quod desideratur in viginti et uno libris nostris et in octo Anglicanis.

(45) *Ruinis rerum.* Ita omnia fere vetera exem-

casu accidisse aliquis existimet aut fuisse fortuitum putet, cum jam pridem Scriptura divina posuerit et dixerit : *Mihi vindictam, ego retribuam, dicit Dominus* (*Deut.*, XXXII, 35); et iterum Spiritus sanctus præmoneat et dicat : *Ne dixeris, Ulciscar me de inimico meo; sed exspecta Dominum, ut tibi auxilio sit* (*Prov.*, XX, 22). Unde clarum est atque manifestum quia non per nos, sed pro nobis [24] **558** accidunt cuncta ista quæ de Dei indignatione descendunt.

XVIII. Nec ideo quis putet Christianos iis quæ [25] accidunt non vindicari, quod et ipsi videantur accidentium incursione [26] perstringi : pœnam de adversis mundi ille sentit cui et lætitia et gloria omnis in mundo est ; ille mœret et deflet, si sibi male sit in sæculo, cui bene non potest esse post sæculum, cujus vivendi fructus omnis hic capitur, cujus hic solatium omne finitur, cujus caduca et brevis vita hic aliquam dulcedinem computat et voluptatem, quando istinc excesserit, pœna jam sola superest ad dolorem. Cæterum nullus iis dolor [27] est de incursione malorum præsentium quibus fiducia est futurorum bonorum. Denique nec consternimur adversis, nec frangimur, nec dolemus, neque in ulla aut rerum clade aut corporum valetudine mussitamus (46). Spiritu magis quam carne viventes, firmitate animi infirmitatem corporis vincimus. Per ipsa quæ nos [28] cruciant et fatigant, probari et corroborari nos scimus et fidimus.

XIX. Putatis nos adversa vobiscum æqualiter perpeti, cum eadem adversa videatis a nobis et vobis non æqualiter sustineri? Apud vos impatientia clamosa semper et querula est ; apud nos fortis et religiosa patientia, quieta semper et semper in Deum grata est ; nec quidquam istic lætum aut prosperum sibi vindicat, sed mitis et lenis contra omnes fluctuantis mundi turbines stabilis [29], divinæ pollicitationis tempus exspectat. Quandiu enim corpus hoc permanet, commune cum cæteris sit necesse est et corporalis conditio communis ; nec separari generi humano [30] ab invicem datur, nisi si istinc de sæculo recedatur. Intra unam domum boni et mali interim continemur. Quidquid intra domum evenerit pari **559** sorte perpetimur, donec, ævi temporalis fine completo, ad æternæ vel immortalitatis hospitia dividamur. Non ergo idcirco compares vobis et æquales sumus quia, in isto adhuc mundo et carne hac constituti, mundi et carnis incommoda vobiscum pariter incurrimus : nam, cum in sensu doloris sit omne quod punit, manifestum est eum non esse participem pœnæ tuæ quem tecum videas æqualiter (47) non dolere.

XX. Viget apud nos spei robur et firmitas fidei ; inter ipsas sæculi labentis ruinas erecta mens est et immobilis virtus, et nunquam non læta patientia, et de Deo suo semper anima secura, sicut per prophetam Spiritus sanctus loquitur et hortatur, spei ac fidei nostræ firmitatem cœlesti voce corroborans : *Ficus*, inquit, *non afferet fructum, et non erunt nascentia* (48) *in vineis. Mentietur opus olivæ* [31], *et*

Variæ lectiones.

[24] Pro vobis *Bod.* 1. [25] In iis quæ *Voss.* 1. [26] Incursione *Bod.* 1, 2, 3, 4. [27] Nullus hic dolor *Bod.* 3, 4. His *Bod.* 1, 2. [28] Vos cruciant *Oxon.* [29] Mens stabilis *Voss.* 3. Stabile *Vict.* 3. [30] Separari humanitus *Pem. Voss.* 2. [31] Oleæ *Bod.* 1. *Voss.* 1. *Thu. Vict. Grav. Morell.*

Steph. Baluzii notæ.

plaria, etiam Veronense. Nonnulla tamen habent *regum*, manifesto errore. Itaque supervacanea est eorum cura qui has regum ruinas referunt ad tempora Deciana. Similis error sublatus olim a nobis est apud Agobardum in Epistola Gregorii IV papæ. Sic in Epistola sancti Ambrosii *ad Chromatium*, primo scriptum fuit in vetustissimo codice Ecclesiæ Lugdunensis, *dat consilium rei dicens*, sed statim emendatum est supra lineam et positum *regi*. Item pro eo quod in tomo IV *Conciliorum* Labbei, pag. 920, in Epistola episcoporum Phœniciæ maritimæ *ad Leonem Imp.* legitur *hujus rei gratia*, quæ est vera lectio, vetustissimi codices Ecclesiæ Bellovacensis et monasterii Corbeiensis habent *hujus regi gratia*. Vide etiam Notas *ad Capitularia*, pag. 1060, 1105. Addam quoque alia loca similia, ut ea usui esse possint hominibus eruditis cum in libros inciderint in quibus iidem errores fuerint, et in quibus emendandis defuerit auctoritas librorum veterum. In Epistola Cœlestini papæ *ad Clerum et Plebem CP.* pro eo quod editiones recte habent « cum a se commissa sibi rei ratio requiretur, » codex ecclesiæ Bellovacensis habet *regi*. In eodem codice cum refertur epistola papæ Vigilii *ad Aurelianum* episcopum Arelatensem, et illic legitur « Dignum est et catholico rei conveniens, « cum legendum sit *regi*, ut in editionibus. Ex eodem fonte fluxit quod in canone 40 concilii Meldensis, ubi laudatur canon synodi Arvernensis, *regiculam* scriptum est in veteri codice Aurelianensi, cum legendum sit *reiculam*. In capite 8 libri Agobardi *contra Legem Gundobaudi* legebatur olim *resculas* pro *reiculas*, ut illic monui. In tomo II *Capitularium*, pag. 1126, in Præcepto Ludovici Pii scriptum est *rex* pro *res*.

(46) *Mussitamus*. Veteres quidam libri et veteres editiones habent *musitamus*. Atque ego putabam ita scribi debere, quia legebam apud Juvencum : « Nec inter sese musitanti voce volabant. » Sed postea deprehendi hoc vocabulum descendere ex verbo *mussare*, adeoque scribendum esse credidi *mussitamus*, uti scriptum est in codice Seguieriano. Nam et apud Sidonium, lib. VI, epist. 16, reperitur versus iste sapphicus : « Mussitans quanquam chorus invidorum. » Grammatici præterea afferunt multas auctoritates quæ facile probant ita scribendum esse uti ego scripsi.

(47) *Videas æqualiter*. Ita veteres editiones. Quo etiam modo legitur in novem codicibus antiquis, Manutius expunxit *æqualiter*. Ita etiam Morellius et editio Anglicana. Non video autem cur expungi debuerit. Sane videtur eam vocem non esse necessariam. Sed non est propterea tollenda. Nam Cyprianus dixit paulo ante : « Putatis nos adversa vobiscum æqualiter perpeti. » Et mox : « Carnis incommoda vobiscum pariter incurrimus. » Et tamen vox *æqualiter* deest istic in septemdecim libris veteribus.

(48) *Non erunt nascentia*. Veteres editiones et sex libri veteres habent *non erit generatio*. Lectionem sumptam ex editione quæ dicitur Gravii, quam

A ...vinea non præstabunt cibum [32]. Deficient a pabulo oves [32], et non erunt in præsepibus boves. Ego autem in Domino exsultabo, et gaudebo in Deo salutari meo (*Habac.*, III, 17-20). Dei hominem et cultorem Dei, subnixum spei veritate et fidei stabilitate fundatum, negat mundi hujus et sæculi infestationibus commoveri. Vinea licet fallat et olea decipiat, et herbis siccitate morientibus æstuans campus arescat, quid hoc ad Christianos? quid ad Dei servos, quos paradisus invitat, quos gratia omnis et copia regni cœlestis exspectat? Exsultant semper in Domino, et lætantur et gaudent in Deo suo, et mala atque adversa mundi fortiter tolerant, dum dona et prospera futura prospectant [33]. Nam qui, exposita nativitate terrena, spiritu recreati et B renati sumus, nec jam mundo sed Deo vivimus, non, nisi cum ad Deum venerimus, Dei munera et promissa capiemus. Et tamen pro arcendis hostibus et imbribus impetrandis, et vel auferendis vel temperandis adversis, rogamus semper et preces fundimus, et pro pace ac salute vestra propitiantes ac placantes Deum 560 diebus ac noctibus jugiter atque instanter oramus.

XXI. Nemo itaque sibi blandiatur quod nobis et profanis Dei cultoribus et Deo adversantibus sit interim, per æqualitatem carnis et corporis, laboriosum sæcularium conditio communis, ut ex hoc opinetur non omnia ista quæ accidunt vobis [34] irrogari, cum Dei ipsius prædicatione et prophetica [35] contestatione ante prædictum sit venturam super C injustos iram Dei et persecutiones quæ nos humanitus læderent non defuturas, sed et ultiones quæ læsos divinitus defenderent secuturas.

XXII. Et quanta sunt quæ istic pro nobis interim fiunt? In exemplum aliquid datur, ut Dei vindicis ira noscatur. Cæterum retro est judicii dies, quem Scriptura sancta denuntiat dicens: *Ululate, prope enim est dies Domini, et obtritio* [36] *a Deo aderit. Ecce enim dies Domini venit insanabilis indignationis et iræ, ponere orbem terræ desertum, et peccatores perdere ex eo* (*Isa.*, XIII, 6). Et iterum: *Ecce dies Domini venit ardens velut clibanus* [37], *et erunt omnes alienigenæ et omnes iniqui stipula* [38]; *et succendet illos adveniens dies, dicit Dominus* (*Malach.*, IV, 1). Succendi et cremari alienigenos prædicat Dominus, id est alienos a divino genere et profanos, spiritaliter non renatos nec Dei filios factos. Evadere enim eos solos posse qui renati et signo Christi signati fuerint alio in loco Deus loquitur, quando, ad vastationem mundi et interitum generis humani angelos suos mittens, gravius in ultimo comminatur dicens: *Vadite et cædite, et nolite parcere oculis vestris. Nolite misereri senioris aut juvenis* (50), *et virgines et parvulos et mulieres interficite, ut perdeleantur. Omnem autem super quem signum scriptum est ne tetigeritis* (*Ezech.*, IX, 5, 6). Quod autem sit hoc signum, et qua in parte corporis positum manifestat alio in loco Deus di-B cens: *Transi per medium* [39] *Hierusalem, et notabis signum super frontes virorum qui ingemunt et mœrent ob iniquitates quæ fiunt in medio* 561 *ipsorum* (*Ezech.*, IX, 4). Et quod ad passionem et sanguinem Christi pertineat hoc signum, et ille salvus atque incolumis reservetur quisquis in hoc signo invenitur, item Dei testimonio comprobatur dicentis: *Et erit sanguis in signo* [40] *vobis super domos in quibus vos* [41] *eritis; et videbo sanguinem, et protegam vos, et non erit in vobis plaga diminutionis cum percutiam terram Ægypti* (*Exod.*, XII, 13). Quod ante occiso agno præcedit in imagine, impletur in Christo, secuta postmodum veritate. Ut illic, percussa Ægypto, Judaicus populus evadere non nisi sanguine et signo agni potuit, ita et, cum vastari cœperit mundus et percuti, quisquis in sanguine et signo Christi inventus fuerit, solus evadet.

XXIII. Respicite itaque, dum tempus est, ad veram et æternam salutem; et quia jam mundi finis in proximo est, ad Deum mentes vestras Dei timore convertite. Nec vos delectet in sæculo inter justos et mites [42] impotens ista et vana dominatio, quando et in agro inter cultas et fertiles segetes lolium et avena dominetur. Nec dicatis mala accidere quia dii vestri a nobis non colantur, sed sciatis hanc iræ Dei [43] esse censuram, ut qui beneficiis non intelligitur, vel plagis intelligatur. Deum vel sero quærite, quia jam pridem per Prophetam

Variæ lectiones.

[32] A stabulo *Foss. Spir. Vet. Ianuesh. Gratr. Morell.* [33] Fortiter tolerando, bona et prospera futura exspectant *Lam. Ebor.* Dum bona *Oxon. et 4 cod. Foss. 1. Thu. Foss. Vict.* [34] Nobis *Foss. 2. Ar. Bod.* 1, 2, 4. [35] Et apostolica *Pam.* [36] Et obtritio *Gr.* [37] Ignis *Foss.* 1. [38] Ut stipula *Bod.* 3. Quasi *Ar. Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [39] Transi medium *Lam. Ebor. NC.* 2. *Voss.* 2. [40] Erit hic sanguis *Voss.* 1. In signum *Lam. Ebor. Voss. Vict.* [41] In quibus eritis *Bod.* 1, 2, 4. Habitaveritis *Lam.* [42] Inter injustos et immites *Bod.* 3, 4. [43] *Sic 4 codd. Angl.* Sciatis iram Dei *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

Morellius et alii post eum secuti sunt, quam nos etiam retinuimus, præferunt novemdecim exemplaria manuscripta. Morellius posuit *nascentur*, forte per errorem typographi. Nam nec scribendi modus est Latinus. Et tamen ea scriptura multum placuit Pamelio. In libro Fuxensi et in Laudunensi legitur *non erit nascentur*. Vide Glossarium Latinum Cangii.

(49) *Cibum*. Veteres editiones et novem libri veteres præferunt *frumentum*. Alii duo et quinque Anglicani *escam*. Sed major pars codicum manuscripto-D rum habet lectionem quam ego retinui.

(50) *Senioris aut juvenis*. Retinui hanc lectionem, quam inveni in aliquot antiquis exemplaribus, propter rationes allatas a Pamelio, qui vere adnotat mire variare codices. In quibusdam enim legitur ut istic, alibi « Seniori aut juveni, » alibi « Senioribus atque junioribus, » alibi « Seniores et juvenes, » denique alibi « Seniorum neque juvenum et virginum. » Vide lib. II *Testimoniorum*, cap. 22.

Deus præmonens hortatur et dicit : *Quærite Deum et vivet anima vestra* (*Psal.* LXVIII, 33). Deum vel sero cognoscite, quia Christus adveniens hoc admonet et docet dicens : *Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te solum verum Deum et quem misisti Jesum Christum* (*Joan.*, XVII, 3). Credite illi qui omnino non fallit ; credite illi qui hæc omnia futura prædixit ; credite illi qui credentibus præmium vitæ æternæ dabit ; credite illi qui incredulis æterna supplicia gehennæ ardoribus irrogabit.

XXIV. Quæ tunc erit fidei gloria, quæ pœna perfidiæ, cum judicii dies venerit? quæ lætitia credentium, quæ mœstitia perfidorum, noluisse istic prius credere, et ut credant jam redire non posse ? Cremabit addictos (51) **562** ardens semper gehenna et vivacibus flammis vorax pœna [44] ; nec erit unde habere tormenta vel requiem possint aliquando vel finem Servabuntur cum corporibus (52) suis animæ infinitis cruciatibus ad dolorem. Spectabitur illic a nobis semper qui hic nos spectavit ad tempus, et in persecutionibus factis oculorum crudelium brevis fructus perpetua visione pensabitur, secundum Scripturæ sanctæ fidem dicentis : *Vermis eorum non morietur, et ignis eorum non exstinguetur ; et erunt ad visionem universæ carni* [45] (*Isa.*, LXVI, 24). Et iterum : *Tunc stabunt justi in magna constantia adversus eos qui se angustiaverunt et qui abstulerunt labores eorum. Videntes turbabuntur timore horribili, et mirabuntur in subitatione* (53) *inspiratæ salutis, dicentes inter se, pœnitentiam habentes* (54) *et præ angustia* [46] *spiritus gementes : Hi sunt quos habuimus aliquando in derisum* [47] *et in similitudinem improperii. Nos*

A *insensati viam illorum æstimabamus insaniam et finem illorum sine honore. Quomodo computati sunt inter filios Dei, et inter sanctos sors eorum est ? Ergo erravimus a via veritatis, et justitiæ lumen non luxit nobis, et sol non ortus est nobis. Lassati sumus in iniquitatis via et perditionis, ambulavimus* [48] *solitudines difficiles, viam autem Domini ignoravimus. Quid nobis profuit superbia, aut quid divitiarum jactatio contulit nobis? Transierunt omnia illa tanquam umbra* (*Sap.*, V, 1-9). Erit tunc sine fructu pœnitentiæ dolor pœnæ, inanis ploratio et inefficax deprecatio. In æternam pœnam sero credent qui in vitam æternam credere noluerunt.

XXV. Securitati igitur et vitæ, dum licet, provi-
B dete. Offerimus vobis animi et consilii nostri salutare munus. Et quia odisse non licet nobis, et sic Deo plus placemus dum nullam pro injuria vicem reddimus, hortamur, dum facultas adest, dum adhuc aliquid de sæculo superest, Deo satisfacere et ad veræ religionis candidam lucem de profundo (55) tenebrosæ superstitionis emergere. Non invidemus commodis vestris, nec beneficia divina celamus. Odiis vestris (56) benevolentiam reddimus, et pro tormentis ac suppliciis quæ nobis inferentur **563** salutis itinera monstramus (57). Credite et vivite ; et qui nos ad tempus persequimini, in æternum gaudete nobiscum. Quando istinc excessum [49] fuerit, nullum jam pœnitentiæ locus est,
C nullus satisfactionis effectus. Hic vita aut amittitur aut tenetur ; hic saluti æternæ cultu Dei et fructu fidei providetur. Nec quisquam aut peccatis retardetur aut annis quominus veniat ad consequendam salutem : in isto adhuc mundo manenti pœ-

Variæ lectiones.

[44] Pœna decerpet *Voss.* 1. [45] Carnis *Pem. Voss.* 2. [46] Per angustiam *Lam. Ver.* [47] In derisu *Ar. Lam. Vict. Vat.* In risu *Manut.* [48] Et ambulavimus *Lam. Ebor. Bod.* 1, 2, 3, 4. [49] Recessum *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(51) *Addictos.* Id est judicatos, damnatos. Apud Optatum, lib. I, addictus significat subjectum, subditum, sicut addictus glebæ in jure civili. Utar autem hac occasione ut moneam videri mihi optimam emendationem fuisse tentatam a Guillelmo Fornerio, lib. VII, Epistola ultima Cassiodori, ubi Mariangelus Accursius edidit : « Non dici potest proprium quod liberare dominum non videtur additum ; » pro quo Fornerius conjecit ponendum esse *addictum*, monens interim se legisse in veteri manuscripto *a debito*. Conjectura Fornerii hinc bona esse censeri potest quod bona debitoris addicta sunt creditori, adeoque etiam ipse debitor.

(52) *Servabuntur cum corporibus.* Vide notas nostras ad librum III Salviani *de Gubernatione Dei.*

(53) *Subitatione.* Sic etiam in eodem capite Epistolæ *ad Fortunatum.* Pontius diaconus in Vita sancti Cypriani : « Proconsulis jussu ad hostes ejus cum militibus suis princeps repente subitavit. » A. Gellius, lib. IX, cap. 15, dixit subitariam dictionem. Quo verbo usus est etiam T. Livius. Boetius, lib. II, *de Consolatione philosophiæ* : « Verum omnis subita mutatio rerum non sine quodam fluctu contigit animorum. » Vide notas ad epistolam 58.

(54) *Pœnitentiam habentes.* Ita reposuimus pro eo quod in vulgatis editionibus habetur *agentes*, quia
D ita invenimus scriptum in quindecim libris nostris et in quatuor Anglicanis. Vide Epistolam *ad Fortunatum*, de Exhortatione martyrii, cap. 12.

(55) *De profundo.* Coactus sum ita scribere propter auctoritatem veterum editionum. Pamelius posuit « de profunda et tenebrosa nocte superstitionis, » quia videbat Morellium monuisse vetustum librum ita habere. At Morellius non posuit hanc lectionem in editione sua, sed eam quam ego revocavi. Lectionem Pamelii non reperi nisi in tribus libris.

(56) *Odiis vestris* Prosper in calce libri contra Collatorem : « Nobis Deo adjuvante sit studium quieta modestaque patientia odiis dilectionem reddere. »

(57) *Salutis itinera monstramus.* Hieronymus in Epistola *ad Pammachium* adversus Joannem Hierosolymitanum : « Blasphemantibus Deum clementem porrigimus manum. »

nitentia nulla sera [58] est : patet ad indulgentiam Dei aditus, et quærentibus atque intelligentibus veritatem facilis accessus est. Tu, sub ipso licet exitu et vitæ temporalis occasu, pro delictis roges et Deum, qui unus et verus est, confessione et fide agnitionis ejus implores, venia confitenti datur, et credenti indulgentia salutaris de divina pietate conceditur, et ad immortalitatem sub ipsa morte transitur. Hanc 564 gratiam Christus impertit, hoc munus misericordiæ suæ tribuit, subigendo mortem trophæo crucis, redimendo credentem pretio sanguinis sui, reconciliando hominem Deo A Patri vivificando mortalem regeneratione cœlesti. Hunc, si fieri potest, sequamur omnes, hujus sacramento et signo censeamur. Hic nobis viam vitæ aperit, hic ad paradisum reduces facit, hic ad cœlorum regna perducit. Cum ipso semper vivemus, facti per ipsum filii Dei ; cum ipso semper exsultabimus, ipsius cruore reparati. Erimus Christiani cum Christo simul gloriosi, de Deo Patre beati, de perpetua voluptate lætantes semper. Neque enim poterit nisi lætus esse semper et gratus [60], qui, cum morti fuisset obnoxius, factus est (59) immortalitate [61] securus.

Variæ lectiones.

[60] Lætus et gratus *Thu.* [61] Factus est de immortalitate *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

58 *Pœnitentia nulla sera.* Hieronymus in Epistola *ad Lætam* de Institutione filiæ : « Nunquam est sera conversio. » Joannes Saresberiensis, lib. VII *Policratici*, cap. 21 : « Pœnitentia quoque nunquam sera est, si tamen vera. » Seneca Agamemnone : « Sera nunquam est ad bonos mores via. » Q. Curtius, lib. IX : « Crudelitatem sera pœnitentia secuta est. » Symmachus, lib. X, epist. 54 : « Sera et contumeliosa est emendatio senectutis. » Sanctus Ambrosius B in responsione ad Relationem Symmachi : « Verum certe est quia nulla ætas ad perdiscendum sera est. Erubescit senectus, quæ emendare se non potest. » Cicero, lib. II Epistolarum *ad Familiares*, epist. 7, ait seram gratulationem reprehendi non solere.

(59) *Factus est.* Ita omnes libri veteres præter unum. Editio quæ dicitur Gravii habet, « factus est ex immortalitate securus. » Hoc secutus est Pamelius, et deinde Rigaltius.

DE IDOLORUM VANITATE [1]

LIBER.

Quod idola dii non sint, et quod Deus unus sit, et quod per Christum salus credentibus data sit [1].

ARGUMENTUM. — *Tria potissima hujus libri capita titulus ipse complectitur. Primum hinc comprobat quod reges fuerint et homines potius quam dii, quorum in honorem instituta sunt templa, expressa simulacra, immolatæ hostiæ et festi dies celebrati ; atque adeo neque exteris neque Romanis quidquam potuisse*

Variæ lectiones.

[1] Quod idola dii non sint contra paganos *Vict. et alii.* Quod credentibus datum sit deos non esse *Voss. 4 Lin. Spir.* Ratum *Dun.* De idolis gentium *Goulart.*

Variorum notæ.

1. Difficile est certo statuere quid in titulo istius libri posuerit Cyprianus, si quid tamen posuit, præsertim si vera sit opinio Erasmi existimantis esse tantum fragmentum majoris operis, quia incipit ex abrupto. Plures sane libri veteres, et ii quidem optimi, initium operis constituunt in his verbis : « Deos non esse quos colit vulgus. » Apud Angelum Politianum, cap. 34 *Miscellaneorum* vocatur liber *de Origine et Generibus Idolorum.* Posterorum diligentia titulum illi fecit *de Idolorum Vanitate*, atque ita se invenisse in exemplaribus antiquis testatur Rigaltius. Ego, quanquam hunc titulum nuspiam repererim in codicibus manuscriptis, retinui tamen propter commoditatem studiorum. In edendo autem initio ipsius libri secutus sum scripturam veterum librorum et veterum editionum. Quanquam sunt aliqui libri veteres qui incipiunt *deos non esse*, priora non habent.

Pauca hujus libri mentio reperitur in scriptoribus antiquis, quippe quem nuspiam reperio citatum quam apud Hieronymum et Augustinum. Et Augustinus quidem ita scribit in libro *de unico Baptismo* adversus Petilianum, cap. 4 : « Hujus regulæ Apo- C stolicæ sectator episcopus Cyprianus de uno vero Deo adversus multorum deorum falsorumque cultores disputans multa profert testimonia de libris eorum quos præclaros auctores habent, hoc est ex illa veritate quam in iniquitate detinent. » Citat etiam lib. VI, *de Baptismo adversus Donatistas*, cap. 44. Hieronymus autem in Epistola *ad Magnum*, ponens in principio sermonis materiam istius libri, tanquam si titulus esset, sic scribit : « Cyprianus quod idola dii non sint qua brevitate, qua historiarum omnium scientia, quorum verborum et sensuum splendore perstrinxit. » Ad eumdem librum respexisse videtur quibusdam Pontius diaconus in Vita sancti Cypriani scribens per illum gentiles, repercussis in se iis quæ nobis ingerunt, victos fuisse. Verum cum ista Pontii verba convenire etiam possint libro *ad Demetrianum* in quo sanctus martyr adversus gentiles ingerit querelas eorum de Christianis, non audeo affirmare verba Pontii intelligenda tantum esse de libro *de Vanitate Idolorum.* Potuit enim D Pontius respexisse ad utrumque opus. Porro adversus cultum idolorum nihil est elegantius *Jove tragœdo* Luciani. BALUZ.

prodesse illorum cultum, neque illis sed sorti potius imputandam Romani imperii potentiam, utpote quæ et vicissitudine quadam contigerit, et suam ipsius originem erubescat : neque vero auspiciis auguriisve quidquam tribuendum ex vano illorum eventu constare; quin potius dæmonum esse has præstigias, vel ipsis poetis, Socrate, Platone. Trismegisto et Hostane testibus, qui et unum Deum et dæmonas agnoverint. Alterum caput, quod unus sit Deus. tum per monarchiæ præ cæteris dignitatem majorem, tum per ipsas vulgi ethnici voces. O Deus, *et similes, paucis manifestum facit. Postremum de Christo, ex prophetis Judæorum et evangelica historia, latius prosequitur.* PAMEL.

I. Deos non esse quos colit vulgus hinc notum est. **565** Reges olim fuerunt (2), qui ob regalem memoriam coli apud suos postmodum etiam in morte cœperunt. Inde illis instituta templa, inde, ad defunctorum vultus (3) per imaginem detinendos, expressa simulacra ; et immolabant [2] (4) hostias, et dies festos dando honore [3] (5) celebrabant. **566** Inde posteris facta sunt sacra (6), quæ primis fuerant assumpta solatia. Et videamus an stet hæc [4] apud singulos veritas.

II. Melicertes et Leucothea (7) præcipitantur in maria, et fiunt postmodum maris numina. Castores (8) alternis **567** moriuntur ut vivant. Æscu-

Variæ lectiones.

[2] *Sic vetustiss. codd. et edd. recent. Bal. Lips.* Quibus et immolabant. *Oxon.* Nam et *Foss. Corb. Gronov.* (quibus) et *Lindn.* [3] Honores *Oxon. Lindn.* Honorem *Lin. Lam.* Tanto honore *Voss. 4. Tewh. Routh. Scripl. eccl. opusc.* 1840. [4] An sit et hæc *Gronov. Lips. Routh. ex 2 codd. nov. Oxon. et cod. Drur.*

Variorum notæ.

(2) *Reges olim fuerunt.* Lactantius lib. VI, cap. 8 ; « Quomodo ergo, inquiet aliquis, dii crediti sunt? Nimirum quia reges maximi aut potentissimi fuerunt, ob merita virtutum suarum aut munerum aut artium repertarum, cum chari fuissent iis quibus imperitaverant, in memoriam sunt consecrati. » Idem in libro *de Ira Dei*, cap. 11 : « Nimirum ii omnes qui coluntur ut dii homines fuerunt, et iidem primi et maximi reges, sed eos aut ob virtutem, qua præfuerant hominum generi, divinis honoribus affectos esse post mortem, aut ob beneficia et inventa quibus humanam vitam excoluerant, immortalem memoriam consecutos quis ignorat ? » Ita etiam in libro *Recognitionum* D. Clementis. Cicero, lib. II *de Natura deorum* : « Perseus Zenonis auditor eos dicit habitos deos a quibus magna utilitas ad vitæ cultum esset inventa, ipsasque res utiles et salutares deorum esse vocabulis nuncupatas. » Et infra : « Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis ut beneficiis excellentes viros in cœlum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux. » Horatius lib. II, epist. 1 :

> Romulus et Liber pater et cum Castore Pollux
> Post ingentia facta deorum in templa recepti.

Q. Curtius, lib. IX, scribit Persas non pie solum, sed etiam prudenter reges suos inter deos colere, majestatem enim imperii salutis esse tutelam. Julius Firmicus, in libro *de Errore profanarum Religionum :* « Amat enim Græcorum levitas eos qui sibi aliquid contulerunt, vel qui consilio aut virtute se juverunt, divinis appellare nominibus. Et sic ab ipsis beneficiorum gratia repensatur ut deos dicant et deos esse credant qui sibi aliquando præfuerint. » Cicero in Oratione *pro Milone:* « Græci homines deorum honores tribuunt iis viris qui tyrannos necaverunt. » Lucianus in Toxari scribit Scythas sacrificasse Oresti et Pyladi, non tamquam diis, sed tamquam viris bonis. Et Julius Firmicus ait Ægyptios Josephum, qui consuluerat eorum egestati per septem annos, venerari et adorare ut deum. Epiphanius in prologo librorum *adversus Hæreses*, cap. 7, ait tyrannos et præstigiatores, qui inventionibus suis ac fallaciis totum orbem deceperant, divinis honoribus consecratos fuisse. Petrus a Valle in *Historia Peregrinationum suarum* testatur etiam nunc Indos gentiles colere ut deos reges suos et viros illustres qui præclaris actionibus suis meruerunt honores divinos. BALUZ.

(3) *Defunctorum vultus.* Hic tantum annotabo me hoc loco uti ad reddendam hanc vocem Commodiano, apud quem instructione 2, legitur : « Defunctos deos orabant, » pro quo Rigaltius posuit *morientes deos.* Sic etiam instructione 20 : « Adoratis enim stulti malo letho defunctos. » Affero autem hæc loca Commodiani prout habentur in veteri codice ms. sancti Albini Andegavensis. BALUZ.

(4) *Et immolabant.* Veteres editiones et quidam libri veteres habent : *Nam et immolabant.* Alii simpliciter *et immolabant ;* quam lectionem reperi in quindecim codicibus antiquis. Ubi duo libri veteres habent *etiam* pro *et.* Non placuerunt Pamelio hæ duæ lectiones. Prætulit autem eam quam invenisse se ait apud Gravium et Costerium, et scripsit *quibus et immolabant.* Verum vocem *quibus* ego non vidi in editione quæ dicitur Gravii neque in codicibus manuscriptis. BALUZ.

(5) *Honore.* Ita scriptum vidi in tredecim libris veteribus. Quidam alii habent *honores* vel *honorem.* Ego retinui lectionem quæ plurium veterum librorum auctoritate nititur, cum præsertim hoc segmentum invenerim ita distinctum in codice Tornacensi bibliothecæ regiæ et in Beccensi, tum etiam in Metensi sancti Arnulphi. BALUZ.

(6) *Inde posteris sacra facta sunt.* Minutius Felix : « Similiter ac vero erga deos quoque majores nostri improvidi, creduli, rudi simplicitate crediderunt, dum reges suos colunt religiose, dum defunctos eos desiderant in imaginibus videre, dum gestiunt eorum memorias in statuis detinere, sacra facta fuerunt quæ fuerant assumpta solatia. » Vide Fulgentium Placiadem, lib. I *Mytholog.*, ubi agit de filio Syrophanis Ægyptii. BALUZ.

(7) *Melicertes et Leucothea.* Hyginus fab. II : « Ino cum Melicerte filio suo in mare se præcipitavit; quam Liber Leucotheam voluit appellari : nos matrem Matutam dicimus : Melicertem autem Deum Palæmonem, quem nos Portumnum dicimus. » Ino autem Liberi sive Bacchi nutrix fingitur. Adde Lactantium, lib. I, cap. 21, sect. 23. CELL.

(8) *Castores.* Angli, qui post Morellium posuerunt in sua editione *Castor et Pollux*, admonent oportuisse hic reponi *Castores*, si tanti esset rem levis momenti mutare. Sed hæc ratio nullius est momenti. Nam et ipsi plures mutationes fecerunt in operibus sancti Cypriani quæ non sunt majoris momenti. Ego vero mutavi, quia oportet reddere Cypriano sua verba, et quia apud Minutium Feli-

... fulminatur (9). Hercules ... ignibus concrematur. Apollo Admeti [7] pecus (11) pavit. Laomedonti ... Neptunus instituit, ... mercedem operis infelix structor accepit. Antrum Jovis (12) in Creta visitur [8] (13), et sepulchrum ejus ostenditur, et ab eo Saturnum fugatum esse manifestum [9] est. Inde Latium de latebra [10] (14) ejus nomen accepit. Hic litteras imprimere, hic signare [11] nummos (15) in Italia primus instituit: inde [12] ærarium Saturni vocatur. Et rusticitatis hic [13] cultor fuit: inde falcem ferens senex pingitur [14]. Hunc fugatum hospitio A Janus exceperat [15]; **568** de cujus nomine Janiculum dictum est, et mensis Januarius institutus est. Ipse bifrons exprimitur, quod, in medio constitutus, annum incipientem pariter et recedentem spectare videatur. Mauri vero manifeste reges colunt [16] (16), nec ullo velamento hoc nomen obtexunt.

III. Inde per gentes et provincias singulas varia deorum religio mutatur, dum non unus ab omnibus deus colitur, sed propria cuique majorum suorum cultura servatur. Hoc ita Alexander Magnus insigni volumine ad matrem suam scribit metu suæ potestatis proditum sibi de diis (17) homini-

Variæ lectiones.

... *Gronov.* [6] Œtæ *Lin. Thu.* [7] Admeto *Gronov. Routh. ex ver. Oxon.* 1, 2. [8] Videtur *Thu. Foss.* Dicitur *Pem. Voss.* 2. Visitatur *Voss.* 1. [9] Fugatum manifestum *Pem. Voss.* 2 *Thu. Mich. Vict.* [10] Latebris *Pem. Voss.* 2. [11] Et signare *Gronov.* [12] Unde *Oxon.* [13] Nam et rusticitatis *Mich. Vict.* [14] Ferens pingitur *Lan. Bod.* 3 *Voss.* 2. *Spir. Ben. Er. Man. Gronov. Routh. ex trib. Oxon. novis et duob. Drur. Tev. Meerm.* [15] Excepit *Foss. Mich. Vict. Lindn.* [16] Reges suos colunt *Rigalt.*

Variorum notæ.

... ex quo Cyprianus accepisse videtur, scriptum est: « Castores alternis moriuntur ut vivant. » Ita etiam scriptum est in omnibus libris veteribus tam nostris quam Anglicanis, uno excepto Carnotensi, qui habet ut editio Morellii. Et cum ageretur de emendando Cypriano ex auctoritate veterum librorum, necesse erat eam lectionem revocare quam fere omnes libri manuscripti habent. Annotat Dio Cassius, lib. XXXVII, templum Castoris et Pollucis quod Romæ erat solius Castoris dici consuevisse. Vide adnotationes Erasmi in caput XXVIII *Actorum*. BALUZ.

(9) *Esculapius fulminatur*. Lactantius, lib. I, cap. 10, loquens de Æsculapio, *a Deo meruit fulminari*. Plinius lib. XXIX, cap. 1, scribit illum fulmine ictum, quoniam Tyndaridam revocasset ad vitam. Cornelius Celsus in procemio librorum suorum *de Re medica* ait Æsculapium relatum in deorum numerum, quia ... ... eandem et vulgarem paulo subtilius excoluit. Tertullianus in *Apologetico* scribit illum *fulmine vindicatum*, id est ... factum. Hæc enim lectio, quam præferunt editiones Beati Rhenani et Pamelii, mihi videtur esse melior quam ea quæ habet *judicatum*. Eodem sensu Plinius in *Panegyrico* ait Nervam a diis cœlo vindicatum. Sic Optatus, lib. I, vocat martyrem vindicatum, id est canonizatum, ut temporum nostrorum verbo utamur, eum quem constabat pro nomine Christi tormenta perpessum et mortem subiisse. Alii ... in libro *de Lapsis*, pag. 187, significat vox *vindicatur*, ut alibi adnotavi. Passio sancti Philippi episcopi in tomo IV *Analectorum* Mabillonii, ... cum in monte Cynusurum ... consecrationem mereri a gentilibus ... Vide Lilium Gregorium Gyraldum *Syntagmate* ... *Historiæ Deorum*. BALUZ.

(10) *Œtæis*. Novem libri veteres præferunt *œthneis*. Atque ita fere scriptum est apud Arnobium in codice regio. Quamvis autem non dubitem quin hæc ... falsa sit, puto tamen mihi licere ea uti ut ... Paciani in libro *de Pœnitentibus*, ... « Æstuant indefessis flammarum ... Ætna et Licaniculus et Vesuvius Campaniæ. » At in veteri libro Carthusiæ majoris scriptum est: « Æthna Siculus et Vesuvius Campanus. » Recte. Quippe Æthna est in Sicilia, et Vesuvus in Campania. De Herculis exustio vide Frontonis Ducæi notas in libros Theophili Antiocheni *ad Autolycum*. Festiva et elegans est historia Herculis Suffectani in Epistola Augustini ad cives coloniæ Suffectanæ. BALUZ.

B (11) *Admeti pecus*. Apud Commodianum, prout editus est a Rigaltio, legitur instruct. 11: « Admeti graque pecora pavisse fertur. » At in libro sancti Albini scriptum est *a primitia* pro *Admeti*. Ovidius, lib. II, *de Arte Amandi*:

Cynthius Admeti vaccas pavisse per æstus
Fertur et in parva delituisse casa. BALUZ.

(12) *Antrum Jovis*. Minutius Felix: « Adhuc antrum Jovis visitur et sepulcrum ejus ostenditur. » Virgilius, lib. IV *Georgicon*: « Dictæo cœli regem pavere sub antro. » Ovid., lib. III *Amorum*, eleg. 9: « Cretes nutrito terra superba Jove. » Vide Hieronymum in caput primum Epistolæ *ad Titum*. BALUZ.

(13) *Visitur*. Apud Angelum Politianum, cap. 34 *Miscellaneorum*, scriptum est *mutitur*. BALUZ.

(14) *Latium de latebra*. Minutius Felix: « Itaque latebram suam, quod tuto latuisset, vocari maluit Latium. » Virgilius, lib. VIII *Æneidos*: « Latiumque C vocari maluit his quoniam latuisset tutus in oris. » Ovidius, lib. I *Fastorum*: « Dicta fuit Latium terra latente deo. » Vide Lactantium, lib. I, cap. 13. Hinc collis Latiaris apud Varonem, lib. V, *de Lingua Latina*. BALUZ.

(15) *Hic litteras imprimere, signare nummos*. Puta vero saxis, membranis, corticibus impressisse litteras. CELL. Gron. *et signare*. LINDNER. — *Hic signare*. Tertullianus, in *Apologetico*: « Ab ipso primum tabulæ et imagine signatus nummus, et inde ærario præsidet. » Vide notas Pamelii. BALUZ.

(16) *Mauri reges colunt*. Tertullianus in *Apologetico* ait Mauritaniæ regulos a populis coli ut deos, Lactantius, lib. I, cap. 15: « Hac scilicet ratione Romani Cæsares suos consecraverunt et Mauri reges suos. » Minutius Felix: « Juba Mauris volentibus deus est. » Valerius Maximus in præfatione: « Reliquos enim deos accepimus, Cæsares fecimus. » Herodianus, lib. IV, ait moris esse Romanis consecrare imperatores D qui superstitibus filiis vel successoribus moriuntur, eosque qui sunt hoc honore affecti dici relatos inter divos. BALUZ.

(17) *De diis*. Hic locus multum varie et implicite scriptum est in exemplaribus antiquis. In editione quæ dicitur Gravii legitur *de his omnibus*, in codice sancti Eligii Attrebatensis *ab his omnibus*, in Fuxensi, Turonensi, Corbeiensi, Lamoniano, et in editionibus Manutii et Morellii, tum etiam in variis lectionibus positis in margine libri quo Gravius usus erat, *de diis hominibus*, in Sorbonico *ab his hominibus*, in uno regio, in Thuano, etiam in uno

bus a sacerdote secretum, **569** quod majorum et regum memoria servata sit (18), inde colendi et sacrificandi ritus [17] inoleverit. Si autem aliquando dii nati sunt (19), cur non hodieque nascuntur? nisi si forte Jupiter senuit (20), aut partus in Junone defecit.

IV. Cur vero deos putas pro Romanis posse, quos videas [18] nihil pro suis (21), adversus eorum arma
A valuisse? Romanorum [19] enim vernaculos deos (22) novimus. **570** Est Romulus pejerante Proculo deus factus, et Picus (23), et Tiberinus, et Pilumnus, et Consus, quem Deum fraudis vel ut consiliorum deum (24), coli Romulus voluit postquam in raptum Sabinarum perfidia provenit [20] (25). Deam quoque Cloacinam (26) Tatius et invenit et coluit, Pavorem Hostilius atque Pallorem (27). Mox a nescio quo Febris (28) dedicata, et Acca et Flora (29)

Variæ lectiones.

[17] Colendi ritus *Ver. Thu. Foss. Corb. Mich. Lin.* [18] Quos sæpius videas *Gronov.* [19] Romanorum *hæc verba ad ista : hi dii Romani uncis inclusit Rigaltius.* [20] Hodie quoque pervenit *Bod. 3. MR.*

Variorum notæ.

meo, *aliis hominibus*, omissa præpositione *de*. In Carnotensi et in Beccensi *a piis hominibus* Eligat lector ex his variis lectionibus eam quam æstimabit esse meliorem. Ego facile crederem eam esse retinendam, uti retinui, quam editiones Manutii et Morellii præferunt, quam Rigaltius quoque servavit et Angli. BALUZ.

(18) *Quod majorum et regum memoria servata sit.* Minutius hoc latius exsequitur, et addit eum deduxisse genus ab Urano usque ad Jovem. LINDNER.

(19) *Aliquando dii nati sunt.* Cicero lib. I *de Natura Deorum* : « Si natum, nulli dii ante quam nati. Et si ortus est deorum, interitus sit necesse est. » BALUZ.

(20) *Nisi forte Jupiter senuit.* Ex Felicis cap. 23 depromptum. Addo huic argumento judicium Plinii, lib. II, cap. 7, *De diis paganorum* : « Matrimonia inter deos credi, tantoque ævi ex his neminem nasci, et alios esse grandævos semperque canos,
C alios juvenes atque pueros, atri coloris, aligeros, claudos, ovo editos, et alternis diebus viventes morientesque, puerilium prope deliramentorum est. Sed super omnem impudentiam, adulteria inter ipsos fingi : mox jurgia et odia : atque etiam furtorum esse et scelerum numina. » CELLAR.

(21) *Pro suis.* Quidam libri veteres et editio Morelliana habent *prorsus*. Ista lectio videtur esse bona. Viderint eruditi critici an præferenda sit. BALUZ.

(22) *Vernaculos deos.* Ita etiam Minutius Felix. BALUZ.

(23) *Picus.* Cujus corpus maculosum esse dixit Prudentius in libro primo *adversus Symmachum*. Plutarchus *in Quæstionibus Romanis* quærit cur Picum Romani venerentur. BALUZ.

(24) *Consiliorum Deum.* Hieronymus in Vita Hilarionis : « Hoc siquidem in Romanis urbibus jam exinde servatur a Romulo ut propter felicem Sabinarum raptum ab ipso quoque consiliorum deo
D quadrigæ septeno currant circuitu. » Varro, lib. V, *de Lingua Latina* : « Consualia dicta a Conso, quod tum feriæ publicæ ei deo et in circo ad aram ejus ab sacerdotibus fiunt ludi illi quibus virgines Sabinæ raptæ. » Ovidius, lib. III *Fastorum* : « Festa para Conso, Consus tibi cætera dicet. » Tertullianus, in libro *de Spectaculis* : « Exinde ludi consualia dicti, qui ab initio Neptunum honorabant. Eumdem enim et Consum vocant. » Et statim : « Quamquam et consualia Romulo defendunt, quod ea Conso dicaverit deo, ut volunt, consilii, ejus scilicet quo tunc Sabinarum virginum raptum militibus suis in matrimonia excogitavit. « Vide Dionysium Halicarnasseum, lib. I, et Valerium Maximum, lib. II, cap. 4, et Plutarchum in libro *de Quæstionibus Romanis.* Narrat Lilius Gregorius Gyraldus in Syntagmate V *Historiæ Deorum* meminisse se, cum ingratis Romæ ætatem tereret, ad palatii radices pone
B Anastasiæ templum sacellum effossum fuisse, quod tum plerique Consi putarunt, id est Neptuni, propter frequentes conchas marinas ibi repertas, ubi et effigies albæ aquilæ cum crista rubra in sacelli fornice seu testudine, quod tum plerique consilii symbolum interpretabantur, et ædem Consi subterraneam fuisse in ea regione probari ex P. Victore. BALUZ.

(25) *Perfidia provenit.* Processit eventu prospero. RIGALT.

(26) *Cloacinam.* Lactantius, lib. I, cap. 20 : « Cloacinæ simulacrum in cloaca maxima repertum Tatius consecravit, et quia cujus esset effigies ignorabat, ex loco illi nomen imposuit. » De Cloacina et deabus quæ sequuntur vide epistolam Augustini *ad Maximum Madaurensem.* BALUZ.

(27) *Pavorem atque Pallorem.* Lactantius ibidem : « Pavorem palloremque Tullus Hostilius figuravit et coluit. » Sanctus Augustinus, lib. XX *contra Faustum*, cap. 9 : « Nam et corporalium vitiorum simulacra Romani consecraverunt, sicut palloris et febris. » BALUZ.

(28) *Febris.* Octavianus Horatianus, lib. IV, cap. 1 : « Hinc est et quod Romani febri ædem statuerunt. » Prudentius in *Hamartigenia* :

> Par furor illorum quos tradit fama dicatis
> Consecrasse deas febrem scabiemque sacellis.

Cicero, lib. II *de Legibus* : « Araque vetus stat in palatio febris. » Vide Valerium Maximum, lib. II cap. 5, et Lilium Gregorium Gyraldum Syntagmate primo *Historiæ deorum.*

(29) *Flora.* In ejus honorem instituti sunt ludi florales. Cicero, Actione 5, in Verrem dixit : « Floram matrem populo plebique R. ludorum celebritate placandam. » Lactantius, lib. I, cap. 20 : « Flora, cum magnas opes ex arte meretricia quæsivisset, populum scripsit hæredem, certamque pecuniam reliquit cujus ex annuo fœnore suus natalis
D dies celebraretur editione ludorum quos appellant floralia. » Ubi vide notas Josephi Isæi. Arnobius, lib. VII : « Existimatur tractari honorifice Flora, si quis in ludis flagitiosas conspexerit res agi et migrari ab lupanaribus in theatra. » Sanctus Augustinus in una Epistolarum quas de negotio Calamensi scripsit *ad Nectarium*, quæ est 91, in nova editione : « Horum plane florum non terra fertilis, non aliqua opulens virtus, sed illa dea Flora digna mater inventa est, cujus ludi scenici tam effusiore et licentiore turpitudine celebrantur ut quivis intelligat quale dæmonium sit quod placari aliter non potest nisi illic non aves, non quadrupedes, non denique sanguis humanus, sed multo scelestius pudor humanus tamquam immolatus intereat. » Plinius, lib. XVIII, cap. 29, tradit Numam instituisse floralia IV Kal. Maii. Ovidius lib. IV *Fastorum* : « Exit et in Maias festum florale Kalendas. » Suetonius, in Galba : « Prætor commissione ludorum floralium novum

meretrices[21] (30). Interdum[22] vero deorum vocabula apud Romanos 571 finguntur, ut sit apud illos et Viduus deus (31), qui animam corpore viduet, qui quasi feralis et funebris intra muros non habetur, et nihilominus, quia extorris factus, damnatur potius Romana religione, quam colitur. Est et Scansus ab ascensibus dictus[23], et Forculus a foribus, et a liminibus Limentinus (32), et Cardea a cardinibus et ab orbitatibus Orbona[24] (33). Hi dii Romani. Cæterum Mar Thracius, et Jupiter Creticus, et Juno vel Argiva vel Samia vel Pœna, et Diana Taurica, et deorum mater Idæa, et Ægyptia portenta, non numina : quæ utique si quid potestatis habuissent, sua ac suorum regna servassent. Plane sunt apud Romanos et victi penates[25] (34), quos Æneas profugus advexit. Est et Venus calva (35), multo hic turpius calva quam apud Homerum vulnerata.

V. Regna autem non merito accidunt, sed sorte variantur. Cæterum imperium ante tenuerunt et Assyrii (36) et Medi et Persæ[26], et Græcos et Ægyptios regnasse cognovimus. Ita vicibus potestatum variantibus, 572 Romanis quoque, ut et cæteris imperandi tempus obvenit. Cæterum, si ad originem redeas, erubescas. Populus de sceleratis et nocentibus congregatur, et asylo constituto facit numerum impunitas criminum. Nunc, ut rex ipse[27] principatum habeat, ad crimina fit Romulus parricida (37). Atque, ut matrimonium faciat[28], rem concordiæ per discordias auspicatur. Rapiunt, ferociunt, fallunt, ad copiam civitatis augendam. Nuptiæ sunt illis rupta hospitii fœdera et cum sociis bella crudelia. Est et gradus summus in Romanis honoribus consulatus. Sic consulatum cœpisse videmus ut regnum. Filios interficit Brutus (38) ut crescat de suffragio sceleris commendatio dignitatis. Non ergo de religionibus sanctis, nec de auspiciis aut auguriis Romana regna creverunt, sed acceptum tempus certo fine (39) custodiunt. Cæterum et Regulus (40) auspicia servavit, et captus est ; et Man-

Variæ lectiones.

[21] Meretrices. Hi dii *Bod.* 3. *Pem. Voss.* 2. 3. *Pem. Lin. Fr. Foss. Camb. Vic. Hue. MR.* [22] *Interdum... Orbona. Hæc præter edd. Grav., Pamel. Rigalt. et Fell. vix reperias in recentiorib. Cellar. Lindner. Gersdor. Goldhorn qui tamen Baluzio adstipulare videtur.* [23] Dictus *abest a Gersdor.* [24] Suburbana *mss. et imp. passim.* [25] Victi *Grav.* Vincti *Camb.* [26] Syri et Persæ *Lin. Ebor. Lam. Bod.* 3. *Thu. Foss. Mich.* Et Tyri *Ver. Voss.* 4. *Syrios edd. Veron. et Atreb.* Et medi *omitt. ed. princ. ps. Routh. ex mss.* [27] *Ita mss. In aliis expulsa est rex prima.* Nunc *Deest in Lindn.* [28] Faciunt *Veron. Quod convenit cum conseqq.* Rapiunt.

Variorum notæ.

spectandum genus elephantos funambulos edidit. » Ubi vide Commentarium Philippi Beroaldi. Tacitus, lib. ii *Annalium*, tradit ædem Floræ ab Lucio et Marco Publiciis ædilibus constitutam juxta circum maximum. Vide Justinum, lib. xliii ; Velleium Paterculum, lib. i ; Martialem, lib. i epigr. 92, et Lilium Gregorium Gyraldum Syntagmate primo *Historiæ Deorum*. Fulgentius Placiades, lib. i *Mytholog.*, dixit virgunculam lascivientem florali petulantia. Vide quæ de ludis floralibus diximus in notis ad Epistolam *ad Donatum*, pag. 579. Baluz.

(30) *Meretrices.* Quæ sequuntur in editione quæ dicitur Gravii, in Pameliana, Rigaltiana, et Anglicana, nos sustulimus, quia ea in nullo veterum exemplarium reperimus quibus usi sumus, quia desunt in omnibus Augustinis, quia non exstant in antiquis editionibus, neque in Minutio, et quia sensum, ut facile est, abrumpunt. Baluz.

(31) *Viduus deus.* Quis omnia ridicula deorum nomina enumeravit ? Talis et Scansus est, qui subsequitur. Eos, et eorum divos deinceps. Multos et pene innumeros enarrarunt alii, Arnobius, lib. iv ; Lactantius, lib. i, cap. 20 ; Augustinus, *Civ. Dei* lib. iv, cap. 8 ; nec vero complecti omnes potuerunt. Cellar.

(32) *Et Forculus a foribus, et Limentinus.* Augustinus *de Civ. Dei*, lib. iv, cap. 8, extremo : « Unum quisque domui suæ ponit ostiarium, et quia homo est, omnino sufficit. Tres deos isti posuerunt. Forculum foribus, Cardeam cardini, Limentinum limini. Ita non poterat Forculus simul fores et cardinem limenque servare. » Adde Tertullian. *de Corona*, cap. 13, extremo. Cell.

(33) *Ab orbitatibus Orbona.* Plinius, lib. ii, cap. 7 : « Fanum Orbonæ ad ædem Larum, et ara Malæ Fortunæ Exquiliis. » Et Arnobius, lib. iv, clarius : « In tutela sunt Orbonæ orbati liberis parentes : in Næniæ, quibus extrema sunt tempora. » Cellar.

(34) *Victi Penates.* Virgilius de Æna, lib. i, 72 : « Ilium in Italiam portans victosque Penates. » Lindn.

(35) *Venus calva.* Lactantius, lib. i, cap. 20 : « Urbe a Gallis occupata, obsessi in capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta fecissent, ædem Veneri calvæ consecrarunt. » Baluz.

(36) *Assyrii.* Ita veteres editiones et quidam libri veteres, tum etiam Minutius. Alii veteres præferunt *Syri.* Alii xxvi omittunt mentionem Medorum. Sed alii quatuor illam habent, itemque Minutius. Præterea codex Veronensis et codex sancti Eligii Attrebatensis addunt Tyrios. Medorum regni mentio deest etiam in editionibus Manutii et Morellii. Assyrii qui primo dicti sunt, postea Syrii sunt appellati. Vide Renati Massueti dissertationes ad Irenæum, pag. 71, § 142. Arbactus imperium ab Assyriis ad Medos transtulit, et postea translatum est ad Persas. Ita docet Justinus, lib. i et xli. Baluz.

(37) *Romulus parricida.* Hieronymus, in Epistola *ad Rusticum monachum* : « Roma ut condita est duos fratres simul reges habere non potuit et parricidio dedicatur. » Lucanus, lib. i : « Fraterno primi maduerunt sanguine muri. » Baluz.

(38) *Filios interficit Brutus.* L. Junius Brutus, primus consul. Adi Livium, lib. ii, cap. 5. Etiam Virgilius attingit, lib. vi, vers. 819 :

Consulis imperium hic primus sævusque secures
Accipiet ; natosque pater nova bella moventes,
Ad pœnam pulchra pro libertate vocabit.
Infelix
Cel.

(39) *Tempus certo fine ad tempus* idem est, quod *certo fine.* Ergo alterum alterius glossa. Possis etiam subaudire, tempus *imperandi* acceptum a Deo custodiunt seu retinent certo fine, quo appropinquante ab iis auferetur. Lindner.

(40) *Regulus.* Hæc et quæ sequuntur ad verbum ferme sumpta sunt ex Minutio. Baluz.

cinus religionem tenuit, et sub jugum missus est et victus [28*] (41). Pullos edaces (42) Paulus habuit, et apud Cannas tamen cæsus est. **573** C. Cæsar ne ante brumam in Africam navigia [29] transmitteret auguriis et auspiciis renitentibus, sprevit, eo facilius et navigavit et vicit.

VI. Horum autem omnium ratio est illa quæ fallit et decipit, et præstigiis cæcantibus veritatem stultum et credulum (43) vulgus inducit. Spiritus A sunt insinceri (44) et vagi (45), qui, posteaquam terrenis vitiis immersi sunt, et a vigore cœlesti terreno contagio recesserunt, non desinunt perditi [30] perdere et depravati errorem pravitatis infundere. Hos et poetæ dæmonas norunt; Socrates instrui se et regi ad arbitrium dæmonis prædicabat, et magis inde est ad perniciosa vel ludicra potentatus; quorum tamen præcipuus Hostanes (46) **574** et formam veri Dei (47) negat conspici posse,

Variæ lectiones.

[28*] Et victus *transtulit edit. Baluzii, omisit Routh.* [29] Nauta *Corb.* [30] Perditi *abest a Gronov.*

Variorum notæ.

(41) *Et victus.* Addidi istud ex libro Fuxensi. Audaciam istam mihi fecit Minutius, apud quem ita legitur : « Mancinus religionem tenuit, et sub signum missus est et deditus. » Pro eo quod Minutius dixit *deditus*, liber Fuxensis habet *victus*. BALUZ.

(42) *Pullos edaces.* Duo libri veteres habent *vultures*. Sed ea lectio non convenit cum historia. Ea admodum festiva est. Referam autem illam ex Valerio Maximo, lib. I, cap. 4 : « P. Claudius bello Punico primo, cum prælium navale committere vellet, auspiciumque more majorum petiisset, et pullarius non exire cavea pullos nuntiasset, abjici eos in mare jussit dicens : Quia esse nolunt, bibant. » Suetonius in Tiberio : « Claudius Pulcher apud Siciliam non pascentibus in auspicando pullis, ac per contemptum religionis mari demersis ut biberent quando esse nollent, prælium navale iniit; superatusque, cum dictatorem dicere a senatu juberetur, Iicinum viatorem suum dedit. » Hinc joci Pauli apud Martialem, lib. I, epigr. 29. Similem ferme historiam de C. Flaminio consule narrat Cicero in libro primo *de Divinatione.* Hæc sunt ejus verba : « Idem cum tripudio auspicaretur, pullarius diem prælii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quæsivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret, cum ille quiescendum respondisset, Flaminius, præclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur. Itaque signa convelli et se sequi jussit. Quo tempore cum signifer primi hastati signum non posset movere loco, nec quidquam proficeret, plures cum accederent, Flaminius renuntiata suo more neglexit. Itaque tribus horis concisus exercitus, atque ipse interfectus est. » Vide Valerium Maximum, lib. I, cap. 6. Iconem caveæ et pullorum ex antiquis monumentis refert Rosinus, lib. III, cap. 10, *Antiquitatum Romanarum.* BALUZ.

(43) *Credulum.* Ita scribendum esse arbitratus sum, quia ita scriptum inveni in tribus codicibus et in editione quæ dicitur Gravii pro eo quod editiones et quidem libri veteres habent *prodigum*. Etiam falsa lectio libri Turonensis, quæ habet *crudelem*, ostendit istam esse veram. Vulgatissimum est inveniri frequenter in veteribus libris manuscriptis crudelem pro credulo et e converso, crudelitatem etiam pro credulitate et e converso, ut monui jam, pag. 483. Vide tom. II Capitularium, pag. 1119. In Corbeiensi, *stultum et crudelem*, quod profecto depravatum est ex aliqua vetere scriptura, quæ habuisse videtur *credulum*. Illud vero, *prodigum*, unde irrepserit, non habeo dicere : nisi scriptum olim fuisse *perditum* ; deque illo *perditum* factum ab imperitis *proditum*, ac deinde *prodigum*. Perditi homines dicuntur scelerati ac nefarii. RIGALT.

(44) *Spiritus insinceri.* Supra in Epistola *ad Donatum* : « Immundi et erratici spiritus. » Minutius : « Spiritus sunt insinceri, vagi, a cœlesti vigore terrenis labibus et cupiditatibus degravati. » Lactantius, lib. II, cap. 14 : « Spiritus contaminati ac perditi per omnem terram vagantur. » BALUZ.

B (45) *Vagi.* Commodianus. Instruct. IV : « Unde modo vagi subvertunt corpora multa. » Item, Instruct. 22 : « Dæmones in mundo vagi. » Ita in veteri codice sancti Albini. Pro quo Rigaltius posuit *vagari*. Prudentius, in Carmine de sancto Vincentio : « Adsunt et illic spiritus vagi, impotentes, sordidi. » BALUZ.

(46) *Hostanes.* Veteres editiones et omnes fere libri veteres habent *Sosthenes*. Manutius posuit *Ostanes*, Pamelius *Hostanes*. At ego *Ostanes* vidi scriptum in tribus antiquis codicibus, *Hostanes* in Turonensi. In uno meo veteri scriptum primo fuerat *Ostanes*, sed postea sic emendatum est antiquitus ut ostenderetur scribendum esse *Sostanes*. Quo modo scriptum est etiam in Gratianopolitano. In *Apologia* Apuleii vocatur Hostanes. Citat hunc locum sanctus Augustinus, lib. VI, *De Baptism. contra Donatistas*, cap. 44. Vide Seldenum, lib. V, cap. 11, *De Jure naturali et Gentium*. BALUZ. — C Plin. lib. XXX, cap. 1 : « Primus exstat (ut quidem invenio) commentatus de eo Ostanes, Xerxem regem Persarum, bello, quod is in Græciam intulit, comitatus; ac velut semina artis portentosæ sparsit, obiter infecto, quacumque commeaverat, mundo. Hic maxime Ostanes ad rabiem, non aviditatem modo scientiæ ejus, Græcorum populos egit. » RIGALT.

(47) *Formam veri Dei.* Plinius, lib. II, cap. 7 : « Effigiem Dei formamque credere imbecillitatis humanæ reor. » Apuleius in *Apologia* : « Deus paucis cogitabilis, nemini effabilis. » Attalus martyr apud Rufinum, lib. V, cap. 3, interrogatus quod nomen haberet Deus respondit : « Qui plures sunt nominibus discernuntur. Qui unus est non indiget nomine. » Marius Victorinus initio libri *de Generatione divina* : « De Deo dicere supra hominem audacia est. » Cicero, lib. I *de Natura Deorum*, ait speciem Dei perspici cogitatione, non sensu. D Lucretius, lib. I : « Deus animi vix mente videtur. » Lactantius, in libro *de Ira Dei*, cap. 11 : « Apud Xenophontem Socrates disputans ait formam Dei non oportere conquiri. » Arnobius, lib. I : « Si veram vultis audire sententiam, aut nullam habet Deus formam, aut si informatus est aliqua, ex qua sit profecto nescimus. Dio Cassius, lib. XXXVII, agens de Deo Judæorum ait illos Deum suum ineffabilem invisibilemque existimasse. Cassianus Collat. V, cap. 4, disputat adversus eorum simplicitatem qui incomprehensibilem veri numinis majestatem sub circumscriptione alicujus æstimant adorandam. Vide eumdem lib. VIII *de Habitu Monachorum*, cap. 4. Sulpitius Severus, lib. II *Sacræ Historiæ* : « Responsum est formam Dei mortalibus oculis perspici non posse. » Apud Juvencum, lib. II *Hist. Evangel.*, Christus loquens de petra ait :

Hujus enim vocem numquam comprehendere quistis,
Nec speciem propriam concessit visere vobis.

Rufinus lib. II *Apologiarum* : « Nec enim, ut qui-

et angelos veros [31] sedi ejus dicit assistere. In quo et Plato pari ratione consentit, et unum Deum servans, cæteros angelos vel dæmonas dicit. Hermes quoque Trismegistus unum Deum loquitur, cumque incomprehensibilem atque inæstimabilem confitetur.

VI. Hi ergo spiritus sub statuis atque imaginibus consecrati [32] delitescunt. Hi afflatu suo vatum pectora inspirant, extorum fibras animant, avium volatus gubernant, sortes regunt, oracula efficiunt, falsa veris semper involvunt (48), nam et falluntur et fallunt, vitam turbant, somnos inquietant, irrepentes etiam spiritus (49) in corporibus [33] occulte mentes terrent (50), membra **575** distorquent, valetudinem frangunt, morbos [34] lacessunt, ut ad cultum sui cogant, ut, nidore altarium et rogis pecorum saginati, remissis quæ constrinxerant curasse videantur. Hæc est de illis medela cum illorum cessat (51) injuria; nec aliud illis studium est quam a Deo homines avocare et ad superstitionem sui ab intellectu veræ religionis avertere, et cum sint ipsi pœnales (52), quærere sibi ad pœnam comites quos ad crimen suum fecerint errore [35] participes. Hi tamen, adjurati per Deum verum a nobis, statim cedunt, et fatentur et de obsessis corporibus exire coguntur. Videas illos nostra voce (53) et operatione [36] majestatis occultæ flagris cædi, igne torreri, incremento pœnæ propagantis extendi, ejulare, gemere, deprecari, unde veniant et quando discedant, ipsis etiam qui se colunt audientibus confiteri; et vel exsiliunt statim, vel evanescunt gradatim, prout fides patientis adjuvat aut gratia curantis aspirat. Hinc vulgus in odium nostri nominis cogunt, ut nos odisse incipiant homines antequam nosse, ne cognitos aut imitari possint (54) aut damnare non possint.

VIII. Unus igitur omnium Dominus est Deus [36]. **576** Neque enim illa sublimitas potest habere consortem, cum sola omnem teneat potestatem. Ad divinum imperium etiam de terris mutuemur exemplum. Quando unquam regni societas aut cum fide cœpit, aut sine cruore desiit? Sic Thebanorum [37] germanitas (55) rupta, et permanens rogis dissidentibus (56) etiam in morte discordia. Et Romanos geminos unum non capit regnum, quos unum uteri cedit hospitium. Pompeius et Cæsar affines fuerunt, nec tamen necessitudinis fœdus in æmula potestate tenuerunt. Nec hoc tu de homine mireris, cum in hoc omnis natura consentiat. Rex unus est apibus, et dux unus in gregibus, et in armentis rector unus (57) : multo magis

Variæ lectiones.

[31] Nostros *var. lect. Oxon.* Servos *fortasse olim legebatur. Routh.* [32] Congregati *Lam.* Consecratis *Routh.* [33] In corporibus *Wophen. in Misc. crit. vol.* X, *t.* 1, *ad cap.* 26. *Minutii particulam tollendam opinatur.* [34] Morbis *NC.* 2. *Routh.* [35] Terrore *NC.* 3. *Routh.* [36] Voce et oratione *Bod.* 3. *Lam. Thu. Foss. Mich. Lin. Corb. Lin. Spir.* [36] Dominus unus est Deus *Gronov.* [37] Theban. fratrum *Ver. quod glossema videtur Cellar.*

Variorum notæ.

non putant. natura Dei aliquibus visibilis est et aliis invisibilis. » Vide Tertulliani *Apologeticum* et librum Novatiani *de Trinitate.* Vide etiam scholia Jacobi Billii in Orationem Gregorii Nazianzeni *de plaga Grandinis.* Baluz.

(48) *Falsa veris involvunt.* Imitatum ex libro sexto *Eneidos*, « obscuris vera involvens. » Sanctus Ambrosius, lib. I *Officior.*, cap. 16, « Obscuris vera involvens. » Comœdia Queroli : « Istud plane est quod semper audivi, obscuris vera involvere. » Minutius Felix : « Sortes regunt, oracula efficiunt falsis pluribus involuta. » Tertullianus, lib. I, *ad Nationes*, « ut non falsa veris intexant. » Sulpitius Severus, lib. II *Sacræ Historiæ* loquens de Bagua spadone ait : « Infatuatum ab eo corrupto et falsis vera miscente. » Baluz.

(49) *Irrepentes etiam spiritus.* Ita veteres editiones ante Manutianam, in qua resecta et omissa est vox *spiritus*. Eam tamen exhibent XXII vetera exemplaria. Baluz.

(50) *Occulte mentem terrent.* Ex Veronensi optimo. Vulgo *mentes.* Quamquam et Minutius, cap. 27, sect. 3, unde hæc transcripta videntur, *mentes* habet. Cellar.

(51) *Illorum cessat.* In duodecim libris antiquis legitur : « Cum illorum cultorum cessat injuria vel *insania.* » Baluz.

(52) *Cum sint ipsi pœnales*, pœnæ digni. Salvianus, *de Gubern. Dei*, lib. VI, pag. 220, *scelera pœnaliora.* Nec veteri auctoritate verbum caret. Plinius, lib. XXXIII, cap. 11 : « Tingitur alieno pilo, vinctorum pœnalis opera, » id est opera quæ pœnæ loco est. Sic Prudentius, *in Laurentio*, vers. 193 dixit *pœnalis labor*, de damnatis in metallo. Cellar.

(53) *Nostra voce.* Codex Veronensis, *non nostra voce, sed operatione.* Baluz.

(54) *Imitari possint.* Quamvis hæc lectio constans sit in omnibus veteribus libris et in omnibus editionibus, etiam apud Minutium, puto tamen vocem *possint* non congruere huic loco et reponendam esse aliam quæ significet paganos timuisse ne cogerentur vel impellerentur imitari Christianos. Nisi si vox illa tollenda est ab hoc loco, ut legatur simpliciter, « ne cognitos aut imitari aut damnare non possint. » Seneca, Epist. 7 : « Necesse est aut imiteris aut oderis. » Baluz.

(55) *Thebanorum germanitas.* Vide Rigaltii observationes ad Minutium, pag. 189. Baluz.

(56) *Rogis dissidentibus.* Eteocles et Polynices cum mutuis vulneribus exspirassent, illius quidem corpus concremandum rogo imponebatur ; hujus vero corpus Creon, Menœti filius, sepulturæ tradi vetuit, quod patriam oppugnatum venerit. Neque tamen eo secius Antigona soror et Argia conjux, clam noctu Polynicis corpus sublatum, in eadem pyra, qua Eteocles imposuerunt. Refert hoc Hyginus, *fab.* 72. Obiter adhuc noto, ibidem, *fab.* 71, *Thebis funus separatur* legi debere, non *fumus.* Nam *funus* certe a Thebanis separatum, non item *fumus* e rogo ascendens. Siquidem pietas sororis et uxoris obstitit, quominus id fieret. Cellar.

(57) *Rex unus est apibus.* Hieronymus in Epistola *ad Rusticum monachum :* « Etiam muta animalia et ferarum greges ductores sequuntur suos. In apibus principes sunt. » Varro, lib. III, cap. 16, *de Re rustica :* « Regem suum sequuntur quocumque it, et fessum sublevant, et si nequit volare, succollant. » Vide Lactantium, lib. III, cap. 10 ; Senecam, l. I *de Clementia*, cap. 9 ; Ovidium, lib. III *Fastorum*, et Dionem Chrysostomum, orat. 4 et 48. Baluz.

mundi unus est rector, qui universa quæcumque sunt verbo jubet, ratione dispensat, virtute consummat.

IX. Hic nec videri potest, visu clarior est; nec comprehendi, tactu purior est; nec æstimari, sensu major est : et ideo sic eum digne æstimamus dum inæstimabilem dicimus. Quod vero templum habere possit Deus [39], cujus templum totus est mundus? et cum homo latius [40] maneat (58), intra unam ædiculam vim tantæ majestatis includam (59)? In nostra dedicandus (60) est 577 mente, in nostro consecrandus est pectore. Nec nomen Deo [41] quæras (61) : Deus nomen est illi (62). Illic vocabulis opus est ubi propriis appellationum insignibus multitudo dirimenda est : Deo, qui solus est, Dei vocabulum (63) totum est. Ergo unus est, et ubique totus diffusus est [42]. Nam et vulgus in multis Deum naturaliter confitetur, cum mens et anima sui auctoris et principis admonetur. Dici frequenter audimus, *O Deus*, et *Deus vidit*, et *Deo commendo*, et *Deus tibi reddat*, et *Quod vult Deus*, et *Si Deus dede-*

A *rit*. Atque hæc est summa delicti, nolle agnoscere quem ignorare non possis.

X. Quod vero Christus sit, et quando per ipsum nobis salus venerit, sic est ordo, sic est ratio. Judæis primum (64) erat apud Deum gratia. Sic olim justi erant, sic majores eorum religionibus obediebant [43]. Inde illis et regni sublimitas floruit, generis [44] magnitudo provenit. Sed illi negligentes et indisciplinati (65) et superbi postmodum facti, et fiducia patrum 578 inflati, dum divina præcepta contemnunt, datam sibi gratiam perdiderunt. Quam vero fuerit illis profana vita, quæ contracta sit violatæ religionis offensa, ipsi quoque testantur qui, etsi voce tacent, exitu confitentur. Dispersi et palabundi vagantur; soli et cœli sui profugi, per hospi-

B tia aliena jactantur.

XI. Necnon Deus ante prædixerat fore ut, vergente sæculo et mundi fine jam proximo, ex omni gente et populo et loco cultores sibi allegeret Deus multo fideliores (66) et melioris obsequii [45] qui

Variæ lectiones.

[39] Dei *Oxon.* [40] Laxius *fort. Routh.* [41] Dei *Thu. Foss. Mich. Vict.* [42] Ubique ipse diffusus *Pem. Thu. Foss. Ver. Bod.* 3. [43] Obediebant. Sed *Cam.* [44] Genere *Man. Mon.* [45] Et melioris obsequii *hæc verba in nonnullis edd. desunt in Gronov. adsunt.* Meliores obsequio et fide fortiores *ed. Lips. Routhio placuit, ex codd. nov. Ox.*, 1, 2. *Tew. Drur.* Melioris obsequii et fidei fortioris.

Variorum notæ.

(58) *Et cum homo latius maneat.* Minutius, cap. 32 : « Cum homo laxius maneam. » Sic ibi cum Fulvio Ursino expressimus, quia Cicero, quem imitari solet

C Minutius, *habitare laxe*, pro domo sua cap. 44 dixit. Codices vero omnes Cypriani, si transcripsit Felicem, præ se *latius* ferunt, ut dubitare incipiam, an nec prior ille *latius*, ut Sabæus et Fr. Balduinus legunt, scripserit. CELLAR.

(59) *Includam.* Ita omnes veteres editiones et omnia vetera exemplaria, Pithœano et Metensi exceptis, in quibus scriptum est *includam.* Hanc lectionem prætulit Manutius, et alii post eum. In Beccensi scriptum est *includatur*. In Fuxensi, « Intra unam ædiculam vim tantæ majestatis concludi æstimas. » Sane apud Minutium legitur, « Intra unam ædiculam vim tantæ majestatis includam. » Sed illic alia est constructio verborum. Novatianus in libro *de Trinitate* cap. 6 : « Nec tamen Deus intra tabernaculum clusus continetur. » Cicero, lib. II *de Legibus* : « Patrum delubra esse in urbibus nosco ; nec sequor magos Persarum, quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Græciæ dicitur,

D quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia et libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus. » Tacitus ita de Germanis scribit : « Cæterum nec cohibere parietibus deos neque in ullam humani oris speciem assimilare ex magnitudine cœlestium arbitrantur. » Ælius Lampridius, in Alexandro Severo : « Adrianus templa in omnibus civitatibus sine simulachris jusserat fieri. » Sanctus Augustinus, lib. VIII *Confess.*, c. 2 : « Ergo parietes faciunt Christianos. » BALUZ.

(60) *In nostra dedicandus.* Lactantius, cap. 23, *de Ira Dei* : « Sit nobis Deus non in templis, sed in corde nostro consecratus. » Idem lib. VII *Institut.*, cap. 8, ait Dei templum non esse in lapidibus aut luto, sed hominem ipsum qui figuram Dei gestat. BALUZ.

(61) *Nec nomen Deo quæras.* Sic optimus Veronensis : et Minutiani quidam libri, cap. 18, quamquam ibi *Dei* scripsimus, Meursium secuti; qui vero lectione Cypriani, quæ dubia est, ut vidimus, præcipue nitebatur. CELLAR.

(62) *Deus nomen est illi.* Infra lib. II *Testimonior.*, cap 7, ex Isaia : *Ego Dominus Deus, hoc mihi nomen est.* Et in Psalmo LXVII : *Deus nomen illi.* BALUZ.

(63) *Dei vocabulum.* Pamelius posuit *Deus.* Sic etiam Rigaltius et editio Anglicana. At omnes fere libri veteres et editiones Manutii et Morellii habent *Dei.* Quod certe melius esse facile animadvertet qui rem attente consideraverit. BALUZ.

(64) *Judæis primum.* Tertullianus in *Apologetico* : « Judæis erat apud Deum gratia ob insignem justitiam et fidem originalium auctorum. » BALUZ.

(65) *Negligentes.* Multum variant in hoc loco vetera exemplaria. Eorum nonnulla et veteres editiones habent *negligentes disciplinæ superbi postmodum facti.* Alia omittunt vocem *negligentes* et vocem *superbi,* habent autem tantum *et indisciplinati postmodum.* Fuxense, « sed illi negligentes disciplinam postmodum inobedientes facti. » BALUZ. — *Indisciplinati.* Usus hoc verbo est etiam Vulgatus interpres sapientiæ libri, c. 17, comm. I, Gloss. vet. *indisciplinatus,* ἀμαθής. LINDNER.

(66) *Multo fideliores.* Tertullianus in *Apologetico* loquens de Judæis, qui culpa sua amiserant gratiam Dei, cum cœli et soli sui extorres essent, ait sanctas voces illis prænuntiasse « uti sub extremis curriculis sæculi ex omne gente et populo et loco cultores sibi adlegeret Deus multo fideliores. » Lactantius, cap. 43 Epitomes, « aliam sibi plebem fideliorem de exteris gentibus congregaret. » Plures libri veteres et editiones hic apud Cyprianum præferunt *multo meliores.* In Fuxensi legitur, « multo meliores obsequio et fide fortiores. » In Burgundico, in Tornacensi, et in Gratianopolitano, « Multo melioris obsequii et fidei fortioris. » Atque ita se legisse in antiquo exemplari testatur Rigaltius in Observationibus suis ad *Apologeticum* Tertulliani. Alii tres antiqui, « Multo fidelioris et melio-

indulgentiam de divinis muneribus haurirent [46], A quam acceptam (67), Judæi contemptis religionibus, perdidissent. Hujus igitur gratiæ disciplinæque arbiter [47] et magister Sermo et Filius Dei mittitur, qui per prophetas omnes retro illuminator et doctor (68) humani generis prædicabatur [48]. Hic est virtus Dei, hic ratio, hic sapientia ejus et gloria. Hic in virginem illabitur [49], carnem Spiritus (69) sanctus induitur, Deus cum **579** homine miscetur. Hic Deus noster, hic Christus est, qui mediator duorum, hominem induit, quem perducat ad Patrem. Quod homo est esse Christus voluit, ut et homo possit esse quod Christus est.

XII. Sciebant et Judæi (70) Christum esse venturum. Nam hic illis [50] semper, prophetis admonentibus, annuntiabatur. Sed significato duplici B ejus adventu, uno qui exercitio et exemplo hominis fungeretur, altero qui Deum fateretur [51], non intelligendo primum adventum, qui in passione præcessit occultus, unum tantum credunt qui erit in potestate manifestus. Quod autem hoc Judæorum populus intelligere non potuit, delictorum meritum fuit. Sic erant sapientiæ (71) et intelligentiæ cæcitate mulctati, ut qui vita indigni essent haberent vitam ante oculos nec viderent.

XIII. Itaque, cum Christus Jesus, secundum a prophetis ante prædicta, verbo et vocis imperio dæmonia de hominibus excuteret, paralyticos restringeret, leprosos purgaret, illuminaret cæcos, claudis gressum daret, mortuos rursus animaret, cogeret sibi elementa famulari, servire ventos, maria obedire, inferos cedere, Judæi, qui illum crediderant hominem **580** tantum (72) de humilitate carnis et corporis, existimabant magum de licentia potestatis. Hunc magistri eorum atque primores, hoc est, quos et doctrina ille et sapientia revincebat, accensi ira [52] et indignatione provocati, insecuti sunt [53], et postremo detentum Pontio Pilato, qui tunc ex parte Romana Syriam procurabat (73), tradiderunt, crucem ejus et mortem suffragiis violentis ac pertinacibus [54] flagitantes [55].

XIV. Hoc eos facturos et ipse prædixerat, et pro-

Variæ lectiones.

[46] Haurirent, hujus *Thu. Mich. Vict.* [47] Indulgentiæ, gratiæ, disciplinæque arbiter *Oxon. Pamel. Rigalt. Lindner.* Indulgentiæ igitur et gratiæ arbiter *Lips.* [48] Prædicatur *Thu. Vict. Mich.* Deductor *NC.* 1, 2. *Drur.* 1. *Ten. Cellar. Gronov. Lindner. Routh.* [49] Delabitur *Pem. Lam. Ver. Ten. Drur. Meerm. tres nov. Oxon. Cellar. Lindn. Routh.* [50] Hoc illis *Pem. Vir. Gronov.* Monentibus 7 *codd. edit. princ. Routh.* [51] Fateretur. Non *Lindn.* [52] Accensi ira et indignatione provocata *Thu. Foss. Vict. Mich. Lindn.* [53] Insecuti sunt et *addiderunt Bal. et Routh. qua de causa nescio, neque Goldhorn.* [54] Suffragiis pertinacibus. *Cætera rejiciunt Pem. Thu. Foss. Mich. Vict. Corb.; uncis includit Lindner.* [55] Flagitarent *Lam. Vict.*

Variorum notæ.

ris obsequii. » Turonensis : « Multo fidei fortiores. » C Carnotensis, « multo faciliores. » At *feliciores* pro *faciliores* scriptum est in codice sancti Arnulphi. BALUZ.

(67) *Quam acceptam.* Codex Fuxensis, « qua et accepta Judæi et contempta majestate ejus perdiderunt indulgentiam. Igitur ob istius gratiæ disciplinam arbiter, » etc. In codice sancti Arnulphi et in Beccensi desunt ista, « Quam acceptam Judæi contemptis religionibus perdidissent. » BALUZ.

(68) *Illuminator et doctor.* Vide Tertullianum loco mox laudato. BALUZ. — Sic antiquissimo quoque libro manu exarato legitur : Vulgaribus *doctor*. Sed præstat, quod antiquius, quia ex Tertulliani *Apologetico* hausta verba, quo eadem hoc ordine cap. 21 leguntur : « Hujus igitur gratiæ disciplinæque arbiter et magister, illuminator atque deductor generis humani Filius Dei annuntiabatur. » LINDNER.

(69) *Carnem spiritus.* Ita Rigaltius in prima sua libri hujus editione excusa cum Minutio Felice, atque ita habere ait vetustiora exemplaria. Nonnulli veteres libri et vulgatæ editiones habent, « Carnem Spiritu sancto cooperante induitur. » Deest illud *cooperante* in libro Beccensi. Codices Remigianus, Divionensis, recens Victorinus et unus Regius habent, « Carne Spiritu sancto induitur. » Sic etiam emendatum est ex libro veteri in margine editionis Lugdunensis anni 1544. Sic etiam scriptum erat in libro Flori. Codex antiquus Sangermanensis optimæ notæ sic habet : « Carne Spiritus sanctus induitur. » Quam scripturam Pamelius reperit in quatuor mss. Erasmus retinuit vulgatam lectionem, sed in margine posuit, « Carnem Spiritus sanctus induitur. » Præferenda hæc lectio, tum quia nititur veteribus libris, tum quia vox illa *cooperante* videtur esse glossema. Est autem antiquis Patribus familiare Christum vocare D Spiritum sanctum. Hermas, lib. III, similit. 5, sic loquitur de Christi corpore : « Hoc ergo corpus, in quod inductus est Spiritus sanctus. » Justinus *Apolog.* II : « Spiritum ergo ac virtutem Dei nefas est aliud intelligi, nisi verbum, » etc. Irenæus, lib. V, cap. 1, postquam dixit, « Spiritus sanctus descendit in Mariam, » statim subjicit : « Verbum Patris et Spiritus Dei adunitus antiquæ substantiæ plasmationis Adæ, viventem et perfectum effecit hominem. » Tertullianus, lib. *de Carne Christi*, n. 18 : « Sic denique homo cum Deo, dum caro hominis cum Spiritu Dei. » Plura vide apud doctissimum Petrum Coustant. monachum Benedictinum in præfatione ad opera sancti Hilarii episcopi Pictaviensis, § 57. Cæterum hic addo theologos scholasticos disputare an Spiritus sanctus dici possit Pater Jesu Christi. Vide Thomam de Argentina, lib. III, dist. 4, art. 4. BALUZ. (Cf. Nourrii observ. ad h. l. *Dissert.*, tom. præced. et in Lump. *Hist. P. P.* t. XI, p. 116 et seqq.) — Sic e Beneventano codice : cæteri, *carnem Spiritus sanctus induitur*, quæ si genuina scriptura Cypriani est, *Spiritus* ipse Λόγος intelligatur oportet. Vulgatis insertum *cooperante*, quod abest a scriptis. Tres insignes *delabitur;* alii, *illabitur*. LINDNER.

(70) *Sciebant et Judæi.* Ista et quæ sequuntur ferme sumpta sunt omnia ex capite XII *Apologetici* Tertulliani. BALUZ.

(71) *Sapientiæ.* In codice Burgundico scriptum est *insipientiæ cæcitate multati.* BALUZ.

(72) *Crediderant hominem tantum.* Ruffinus, *in Psal.* II, de Christo adversum Judæos : « Quia hunc in carne humilem viderunt, superbo corde et cæco contempserunt. » Item *in Psal.* XIII : « Contempsistis humilem adventum Filii Dei. » BALUZ.

(73) *Syriam procurabat.* Bene, *procurabat*, quia Tacitus Pontium Pilatum *procuratorem* dixit, lib.

phetarum omnium testimonium sic ante præcesserat, oportere illum pati, non ut sentiret mortem [56] (74), sed ut vinceret; et cum passus esset, ad superos denuo regredi, ut vim divinæ majestatis ostenderet. Fidem itaque rerum cursus implevit. Nam et crucifixus prævento carnificis officio, spiritum sponte dimisit, et die tertio rursus a mortuis sponte surrexit. Apparuit discipulis suis talis [57] qualis et fuerat (75), agnoscendum se videntibus præbuit, simul vinctus [58] (76) et substantiæ corporalis firmitate conspicuus, ad dies quadraginta (77) remoratus est, ut de eo ad præcepta vitalia instrui possent, et discerent quæ docerent. Tunc in cœlum circumfusa nube sublatus est (78), ut hominem quem dilexit, **581** quem induit, quem a morte protexit, ad Patrem victor impone- A ret, jam venturus e cœlo ad pœnam diaboli et ad censuram generis humani [59] ultoris vigore et judicis potestate; per orbem vero discipuli, magistro et Deo monente, diffusi præcepta in salutem darent [60], ab errore tenebrarum ad viam lucis adducerent, cæcos et ignaros ad agnitionem veritatis ocularent (79).

XV. Ac, ne esset probatio minus solida et de Christo delicata confessio, per tormenta, per cruces, **582** per multa pœnarum genera tentantur. Dolor, qui veritatis testis est (80), admovetur ut Christus Dei Filius, qui hominibus ad vitam datus creditur, non tantum præconio vocis, sed et passionis testimonio prædicaretur (81). Hunc igitur comitamur, hunc sequimur, hunc habe- B mus itineris ducem, lucis principem (82), sa-

Variæ lectiones.

[56] *Sic Thu. Foss. Vict. Corb. Mich. Lam. Voss.* 3. *Spir.*, *Rem. Er. Man. Routh. Lips.* Tantum mortem *Oxon.* [Tantum] *Lindn.* [57] Talis *omitt. Routh. ex NC.* 2, 3. Talis ut fuerat. *NC.* 1. *Drur.* 1. *Tew. Meerm.* [58] Junctus *Oxon.* Junctis *MR. Veron. Lindn. Routh. Goldhorn.* [59] in *conjic. Routh.* [60] Dare..... adducere..... oculare *Voss.* 3.

Variorum notæ.

XV, cap. 44: minus autem vere *Syriam,* quæ sub legato consulari erat, nominavit; Pilatus enim Palestinæ tantum, nec illi omni, sed Archelai ethnarchiæ in provinciam redactæ, sive Judeæ et Samariæ, præfectus fuit. Josephus, lib. II *de Bello*, cap. 14 ineunte: Πεμφθεὶς δὲ εἰς Ἰουδαίαν ἐπίτροπος ὑπὸ Τιβερίου Πιλᾶτος *Missus autem a Tiberio Pilatus in Judæam procurator.* CELLAR. Errat noster cum Tertulliano, ecclesiæ Carthaginensis presbytero, quem sequitur, in *Apol.*, cap. 21, sic dicentem: « Ad doctrinam ejus primores Judæorum ita exasperabantur..... ut postremo oblatum C Pontio Pilato Syriam tunc ex parte Romana procuranti violentia suffragiorum in crucem Jesum dedi sibi extorserint. » LINDNER.

(74) *Non ut sentiret tantum mortem.* Illud *tantum* in plurimis mss. non exstat. Sic *sentire mortem* erit ἰδεῖν διαφθοράν ut Græci interpretes Psal. XVI, 10, et cum iis Lucas, Act. II, 31, reddiderunt. LINDNER.

(75) *Apparuit discipulis suis talis, ut ante fuerat.* Sic exhibuit Gronovius, quia vocem penultimam fatetur Rigaltius vitiose excidisse ex editione sua; et quartam vocem præbet Oxoniensis. LINDNER.

(76) *Vinctus.* Hanc lectionem, quam puto esse meliorem, exhibent novem libri veteres. Alii quidam habent *junctus.* Unus vetus et quædam veteres editiones habent *victus.* Quod ostendere potest scriptum fuisse *vinctus;* sed postea emendatum est antiquitus ut legi deberet *victus.* Videtur itaque ea lectio melior esse quæ habet *vinctus,* tanquam si D Christus discipulis suis apparuisset cum fasciis et institis in quibus corpus ejus positum fuerat in sepulchro, cum sindone in qua Joseph ab Arimathæa corpus illius involverat. Nam et incredulis ostendit manus suas et pedes in quibus impressa erant signa clavorum, quæ ostendit etiam Thomæ incredulo, ut est in capite XX Evangelii secundum Joannem. BALUZ.

(77) *Ad dies quadraginta.* Istud est certissimum; et non admonerem, nisi vidissem in capite 47 Epitomes Lactantii scriptum esse *quinquagesimo die* in editione Pfaffii. Nam et ipse Lactantius, lib. IV, cap. 21, posuit *quadraginta.* BALUZ.

(78) *In cœlum sublatus.* Nulla istic mentio descensus Christi ad inferos. Sed Cyprianus in libro secundo *Testimoniorum* hoc dogma commemorat, illudque probat ex testimoniis Veteris et Novi Testamenti. Sic enim habet caput vigesimum quartum: « Quod a morte non vinceretur, nec apud inferos remansurus esset. » Et caput vicesimum quintum: « Quod ab inferis tertio die resurgeret. » Quamvis autem idem dogma scriptores Cypriano antiquiores similiter prædicent, in nonnullis tamen symbolis non videtur conceptis verbis fuisse expressum, quia descensus ad inferos satis videbatur indicari, cum Christus sepultus diceretur. Hinc Rufinus in expositione in Symbolum: « Sciendum sane est, inquit, quod in Ecclesiæ Romanæ Symbolo non habetur additum, *descendit ad inferna*, sed neque in Orientis Ecclesiis habetur hic sermo; vis tamen verbi eadem videtur esse in eo quod sepultus dicitur. » Ex quo facile colligitur non recte reprehensum fuisse Rufinum ab Henrico Vito Oosthovio in libro *de Descensu Christi ad inferos.* Rufinus enim, qui alibi non uno loco scribit Christum descendisse ad inferna, non ait Christum non descendisse ad inferos, sed tantum *descendit ad inferna* non haberi in Symbolo Ecclesiæ Romanæ neque in Orientis Ecclesiis. Etiam ævo Innocentii papæ IV deerat in Symbolo quod Catholicus Jacobitarum ad eum misit ut probaret se tenere fidem Ecclesiæ Romanæ. Editum illud est ad annum 1247 ab Oderico Raynaldo. Vide Bellarminum, lib. II *de Verbo Dei*, cap. 16, et Rigaltium ad librum Tertulliani *de Præscriptionibus adversus hæreticos.* Vide etiam *Apologiam* Joannis Pici Mirandulæ, ubi fuse disputat de descensu Christi ad inferos, et Petrum Fabrum Sanjorianum, l. III *Agonisticon,* c. 10, p. 265. BALUZ.

(79) *Ocularent.* Visum darent. Tertulliani verbum quo magistro sæpe Cyprianus usus est. Libro *de Pænitentia*, cap. 12: « Hirundo si excæcaverit pullos, novit illos oculare rursus de sua chelidonia. » Et metaphorice libro *de Pudicitia*, cap. 8: « In vestibus purpura oculandis. » LINDNER.

(80) *Dolor veritatis testis.* Vide quæ in simili argumento diximus supra in Epistolam *ad Demetrianum*, pag. 563. Hieronymus in Epistola apologetica ad Asellam: « Veritatem magis exprimunt tormenta quam risum. » BALUZ.

(81) *Prædicaretur.* Codex Veronensis et alii septem veteres habent *probaretur.* BALUZ.

(82) *Lucis principem.* Codex Fuxensis, *spei nostræ principem.* Sanctus Ambrosius, lib. III *de Fide*, cap. 7, Christum vocat principem humilitatis. BALUZ.

bilis auctorem, cœlum pariter et Patrem quærentibus et credentibus pollicentem. Quod et Christi- A tunc erimus Christiani, si Christum fuerimus imitati[84] (83).

Variæ lectiones.

[84] Secut. Pam. Lat. Tu. Vat. Foss. Mor. Nor. NC. Deur. 1. Meern. Vaclobon. Remb. Froben. Hervag. Lindn. Rath.

Variorum notæ.

(83) *Si Christum fuerimus imitati.* Veteres editiones et plures libri veteres habent *secuti*. Aliam lectionem inveni in editione quæ dicitur Gravii et in aliquot vetustis exemplaribus. Libellus precum Marcellini et Faustini: « Perdit enim in se Christiani nominis appellationem qui Christi non sequitur disciplinam. » BALUZ.

DE MORTALITATE

LIBER [1]

ARGUMENTUM. — *Operis argumentum explicat D. Pontius in Vita Cypriani: « A quo, inquit, Christiani mollioris affectus circa amissionem suorum aut, quod majus est, fidei parvioris, consolarentur spe futurorum. » In primis enim, ubi prædictas docuit ejusmodi afflictiones a Christo, non timendam docet mortalitatem seu pestem, eo quod ad immortalitatem ducat, atque adeo fidem illi deesse qui non ad meliora festinat. Neque mirum quod Christianis cum gentilibus sint mala hujus vitæ communia, cum plus cæteris illis in sæculo sit laborandum: atque proinde exemplo sanctorum Job et Tobiæ, patientia opus esse, neque murmurandum. Nisi enim præcesserit pugna, non posse victoriam contingere; et quantumvis* 583 *morbi communes sint virtutibus vitiisque, mortem tamen communem non esse; ad refrigerium enim justos, ad supplicium rapi injustos. Deinde objectioni tacitæ quod per hanc mortalitatem privarentur martyrio, respondet, non esse in nostra potestate martyrium, et vel animum ad martyrium promptum Deo judice coronari. Postremo monet lugendos non esse mortuos ut gentilibus scandalo simus, tanquam spe resurrectionis careamus. Quin si et nostræ dissolutionis dies venerit, lubenti animo ad Dominum hinc emigrandum, præsertim cum ad patriam transeamus: ubi nos magnus charorum numerus exspectat, frequens et copiosa turba desiderat, jam de sua immortalitate secura, et adhuc de nostra salute sollicita. Facit autem occasionem quo librum hunc scripsit mentionem Eusebius in Chronico: « Pestilens morbus, inquit, totius orbis multas provincias occupavit, maximeque Alexandriam et Ægyptum, ut scribit Dionysius, et Cypriani de Mortalitate testis est liber. »*

1. Etsi apud plurimos vestrum, fratres dilectissimi, mens solida est et fides firma et anima devota, quæ ad præsentis mortalitatis (2) copiam non movetur, sed tanquam petra fortis et stabilis turbidos impetus mundi et violentos sæculi fluctus frangit potius ipsa nec frangitur, et tentationibus non vincitur, sed probatur, tamen quia animadverto in B plebe quosdam vel imbecillitate animi, vel fidei parvitate, vel dulcedine sæcularis vitæ, vel sexus mollitie, vel, quod majus est, veritatis errore minus stare fortiter nec pectoris sui divinum atque invictum (3) robur exercere, dissimulanda res non fuit nec tacenda quo minus quantum nostra mediocritas sufficit (4), vigore pleno et sermone de Do-

Steph. Baluzii notæ.

(1) Hujus libri cum laude mentionem sæpe facit sanctus Augustinus, in primis vero in libro *de Prædestinatione sanctorum*, c. 14, ampliens illum nullis ex parte cunctibus qui ecclesiasticas litteras amant probabiliter notum. Item in Epistola *ad Vitalem* ait Cyprianum in hoc libro totam intentionem eo ut solatiis bonis fidelibus gratulandum esse quod adstricti, quando vitæ tentationibus auferuntur, quia erunt in beatissima securitate manentium. Ejusdem libri meminit Eusebius in *Chronico*: « Pestilens morbus, inquit, multas totius orbis provincias occupavit, maximeque Alexandriam et Ægyptum, ut scribit Dionysius, et Cypriani de Mortalitate testis est liber. » Ubi vide notas Josephi Scaligeri. Eadem habet etiam Jornandes in libro *de rebus Geticis*. Ubi scribit hanc cladem lugubriter expositam a Dionysio, « quam et noster, inquit, conscripsit venerabilis martyr Christi episcopus Cyprianus in libro cui titulus est *de Mortalitate*. » Eam C pestilentiam Eusebius ponit post mortem papæ Cornelii, Petavius, lib. XIII *de Doctrina temporum*, anno superiore. Et tamen Christophorus Sandius hunc Cypriani tractatum reponit inter eos qui suppositi sunt sancto Martyri. Egregie vero illum refutat clarissimus Pearsonius in *Annalibus Cyprianicis*. Nimia miseria est audacem esse hominem nimis.

(2) *Præsentis mortalitatis.* Describit eleganter hanc miseram cladem Pontius in Vita sancti Cypriani.

(3) *Invictum.* Duo libri veteres *incorruptum*.

(4) *Sufficit.* Sic scribendum esse arbitratus sum propter auctoritatem codicis Veronensis et Seguieriani, et quia eadem lectio reperitur in aliis viginti libris nostris et in decem Anglicanis. Veteres editiones et quinque libri veteres habent *potest*.

minica lectione concepto delicatæ mentis (5) ignavia comprimatur, et qui homo Dei et Christi esse jam cœpit, Deo et Christo dignus habeatur.

II. Agnoscere enim se debet, fratres dilectissimi, **584** qui Deo militat, qui positus in cœlestibus castris divinam jam sperat (6), ut ad procellas et turbines mundi trepidatio nulla sit in nobis, nulla turbatio (7), quando hæc ventura prædixerit Dominus providæ vocis hortatu instruens et docens et præparans atque corroborans Ecclesiæ suæ populum ad omnem tolerantiam futurorum (8), bella et fames et terræ motus et pestilentias per loca singula exsurgere prænuntiavit et cecinit (9). Et ne inopinatus nos et novus rerum infestantium metus quateret, magis ac magis in novissimis temporibus adversa crebrescere ante præmonuit. Fiunt ecce quæ dicta sunt; et quando fiunt quæ ante prædicta sunt, sequentur et quæcumque promissa sunt, Domino ipso pollicente et dicente: *Cum autem videritis hæc omnia fieri, scitote quoniam in proximo est regnum Dei* (*Luc.*, XVI, 31). Regnum Dei, fratres (10) dilectissimi, esse cœpit in proximo. Præmium vitæ et gaudium salutis æternæ, et perpetua securitas [1], et possessio paradisi nuper amissa, mundo transeunte jam veniunt; jam terrenis cœlestia et magna parvis et caducis æterna succedunt Quis hic anxietatis et sollicitudinis locus est? Quis inter hæc trepidus et mœstus est, nisi cui spes et fides deest? Ejus est enim mortem timere qui ad Christum nolit ire. Ejus est ad Christum nolle ire qui se non credat cum Christo incipere (11) regnare.

III. Scriptum est enim justum fide vivere (*Rom.*, I, 17). Si justus es, et fide vivis, si vere in Christum credis, cur non cum Christo futurus et de Domini pollicitatione securus quod ad Christum voceris amplecteris, et quod diabolo careas gratularis? Simeon denique ille justus, qui vere justus fuit, qui fide plena Dei præcepta servavit, dum ei divinitus responsum fuisset quod non ante moreretur quam Christum vidisset, et Christus infans in templum cum matre venisset, agnovit in Spiritu natum esse jam **585** Christum, de quo sibi fuerat ante prædictum; quo viso, scivit se cito esse moriturum. Lætus itaque de morte jam proxima, et de vicina accersitione securus, accepit in manus puerum, et benedicens Dominum exclamavit et dixit: *Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum in pace, quoniam viderunt oculi mei salutare tuum* (*Luc.*, II, 29, 30); probans scilicet atque contestans tunc esse servis Dei pacem, tunc liberam, tunc tranquillam quietem, quando, de istis mundi turbinibus extracti, sedis et securitatis æternæ portum petimus, quando expuncta (12) hac morte ad immortalitatem venimus. Illa est enim vera [2] pax, illa fida tranquillitas, illa stabilis et firma et perpetua securitas.

IV. Cæterum, quid aliud in mundo quam pugna adversus diabolum quotidie geritur, quam adversus jacula ejus et tela conflictationibus assiduis dimicatur? Cum avaritia (13) nobis, cum impudicitia, cum ira, cum ambitione congressio est, cum carnalibus vitiis (14), cum illecebris sæcularibus assidua (15) et molesta luctatio

Variæ lectiones.

[1] Lætitia. — *Ita edd. prope omnes, et Augustin. contra duas epist. Pelag.* IV, 8. *Baluz. ratione non allata:* Securitas (*Goldhorn.*) [2] *Sic Baluz. ratione non prodita: cæteri omnes* Nostra pax.

Steph. Baluzii notæ.

(5) *Delicatæ mentis.* Tertullianus in libro *de Spectaculis*: « Delicatus es, Christiane, si et in sæculo voluptatem concupiscis. »

(6) *Sperat.* Angli posuerunt *spirat* auctoritate septem veterum exemplarium. Quæ sane lectio bona est, eamque confirmant duo nostra vetera. Verum quia reliqua et aliæ editiones habent *sperat*, quæ lectio quoque bona est, mutare noluimus.

(7) *Turbatio.* Antea legebatur *cunctatio*. Sed ego hanc lectionem non reperi nisi in tribus codicibus antiquis. Eam quam retinui habent XXIV libri nostri et septem Anglicani, et in primis Veronensis.

(8) *Tolerantiam futurorum.* Citat hunc locum Hincmarus tom. I, pag. 72, ex libro *de Mortalitate*, ubi tamen Sirmondus monet in margine sumptum esse ex libro *de Unitate Ecclesiæ*, sub finem.

(9) *Cecinit.* Et istud quoque ponendum fuit propter auctoritatem veterum librorum et editionum. Erasmus scripsit *docuit*, itemque Manutius. Hanc vero lectionem ego non reperi nisi in tribus codicibus antiquis. Aliam, quæ est nostra, præferunt novemdecim libri nostri et undecim Anglicani. Veronensis ita etiam habebat.

(10) *Regnum Dei, fratres.* Refert hunc locum sanctus Augustinus lib. IV contra duas epistolas Pelagianorum cap. 8.

(11) *Incipere.* Codex Sorbonicus *in perpetuo* Alius vetus *cum Christo perpetuo regnaturum*. Hanc postremam lectionem accepi ex margine editionis Lugdunensis anni 1544; ubi positæ sunt ab aliquo viro erudito variæ lectiones petitæ ex antiquis codicibus manuscriptis. Cum eas allego, ut id quoque obiter dicam, moneo simpliciter me sumpsisse ex uno veteri libro, ne quis existimare possit me fallere quia non dico unde accepta sit lectio.

(12) *Expuncta.* Sex libri nostri, quatuor item quos Pamelius laudat, unus Morellianus et unus Anglicanus habent *expugnata*, alii duo *exstincta*, alius *expulsa*. Nos secuti sumus meliores codices, qui habent *expuncta*.

(13) *Cum avaritia.* Hunc locum refert sanctus Augustinus lib. IV, *contra duas Epistolas Pelagianorum*, cap. 10, et lib. II *contra Julianum*, cap. 8.

(14) *Carnalibus vitiis.* Augustinus, lib. VI *Operis imperfecti*, contra Julianum, cap. 14; « Hic est ille conflictus quem memoratus martyr in libro quem de Mortalitate conscripsit diligenter et eloquenter explicat, dicens inter cætera quod nobis sit cum carnalibus vitiis atque illecebris sæcularibus assidua et molesta luctatio. »

(15) *Assidua.* Veteres editiones et septem libri veteres habent « Assidua et jugis et molesta. » Sic etiam quatuor Anglicani. Sed multo plures non habent *et jugis*. Quæ desunt etiam apud Augustinum in locis mox adducendis. Et tamen in initio libri *de Opere et Eleemosynis*, pag. 237, legitur, « Assidua et jugis operatio. »

est. Obsessa mens hominis et undique diaboli infestatione vallata [3] vix occurrit singulis, vix resistit. Si avaritia prostrata est, exsurgit libido; si libido compressa est, succedit ambitio; si ambitio contempta est, ira exasperat, inflat superbia, vinolentia invitat, invidia concordiam rumpit, amicitiam zelus abscindit. Cogeris maledicere quod divina lex prohibet, compelleris jurare quod non licet.

V. Tot persecutiones animus quotidie patitur [4], tot periculis pectus urgetur; et delectat hic inter diaboli gladios (16) diu stare, cum magis concupiscendum sit et optandum ad Christum, subveniente velocius morte [5], properare, ipso instruente nos et dicente [6]: **586** *Amen, amen dico vobis quoniam vos plorabitis et lugebitis, sæculum autem gaudebit; vos tristes eritis, sed tristitia vestra in lætitiam veniet* (*Joan.*, XVI, 20). Quis non tristitia carere optet? quis non ad lætitiam venire festinet? Quando autem in lætitiam veniat nostra tristitia Dominus denuo ipse declarat dicens: *Iterum* [7] *videbo vos, et gaudebit cor vestrum, et gaudium vestrum nemo auferet a vobis* (*Ibid.*, 22). Cum ergo Christum videre gaudere sit, nec possit esse gaudium nostrum nisi cum viderimus (17) Christum, quæ cæcitas animi quæve dementia est amare pressuras et pœnas et lacrymas mundi, et non festinare potius ad gaudium quod nunquam possit auferri?

VI. Hoc autem fit, fratres dilectissimi, quia fides deest, quia nemo credit vera esse quæ promittit Deus, qui verax est, cujus sermo credentibus æternus et firmus est. Si tibi vir gravis et laudabilis aliquid polliceretur, haberes [8] utique pollicenti fidem, nec te falli aut decipi ab eo crederes quem stare in sermonibus atque in actibus suis scires. Nunc Deus tecum loquitur: et tu mente incredula perfidus fluctuas! Deus tibi de hoc mundo recedenti immortalitatem atque æternitatem pollicetur; et tu dubitas! Hoc est Deum omnino non nosse; hoc est Christum, credentium [9] dominum et magistrum, peccato incredulitatis offendere; hoc est in Ecclesia constitutum, fidem in domo fidei non habere.

VII. Quantum prosit exire de sæculo Christus ipse salutis atque utilitatis (18) noster magister ostendit; qui, cum discipuli ejus contristarentur quod se jam diceret recessurum, locutus est ad eos dicens: *Si me dilexissetis, gauderetis utique, quoniam vado ad Patrem* (*Joan.*, XIV, 28), docens scilicet et ostendens, cum **587** chari quos diligimus de sæculo exeunt, gaudendum potius quam dolendum. Cujus rei memor beatus apostolus (19) Paulus in Epistola sua ponit et dicit: *Mihi vivere Christus est, et mori lucrum* (*Philipp.*, I, 21); lucrum maximum computans jam sæculi [10] laqueis non teneri, jam nullis peccatis et vitiis carnis obnoxium fieri, exemptum pressuris augentibus, et venenatis diaboli [11] faucibus liberatum, ad lætitiam salutis æternæ Christo vocante proficisci.

VIII. Atenim quosdam movet quod æqualiter cum gentibus nostros morbi istius valitudo corripiat; quasi ad hoc crediderit Christianus, ut, immunis a contactu malorum, mundo et sæculo feliciter perfruatur, et non omnia hic adversa perpessus, ad futuram lætitiam reservetur. Movet quosdam quod sit nobis cum cæteris mortalitas ista communis. Quid enim nobis in hoc mundo non commune cum cæteris quamdiu adhuc, secundum legem primæ nativitatis, manet caro ista communis? Quoadusque istic in mundo sumus, cum genere humano carnis æqualitate conjungimur, spiritu separamur. Itaque, donec corruptivum istud induat incorruptionem, et mortale hoc accipiat immortalitatem (I *Cor.*, XV, 53), et Christus [12] nos perducat (20) ad Deum Patrem, quæcumque sunt carnis

Variæ lectiones.

[3] Circum vallata *Lam. Ebor. Bod.* 3, 4. [4] Tot persecutionibus mens quotidie quatitur *Voss.* 1. *NC.* 2. *Ita etiam in libro de Patientia.* [5] Veloci morte *Pem. Voss.* 2. *NC.* 2. [6] Et monente *Lam. Voss.* 1. *Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2, 3. [7] Iterum autem *Lam. Voss.* 1. *Ebor. NC.* 1. *Voss.* 1. 2. [8] Haberes pollicenti *Lam. Ebor. NC.* 1. *Voss.* 1, 2. [9] Credentium magistrum *Veron. Ben. Paris. Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, d. *Voss.* 1, 2. *Bod.* 2, 4. *Manut.* Credentium magistrum peccato *Routh. Gordon.* [10] Sæculi nexibus *Ar. Ben. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* 1, 2. *Lam. Ebor.* [11] Venenatis diaboli *Morel.* [12] Spiritus nos *Lectoralg. Oxon. Routh. Lips.*

Steph. Baluzii notæ.

(16) *Diaboli gladios.* In codice Lectiensi legitur *laqueos* et supra lineam *vel gladios*. Hæc est itidem discrepantia lectionum in libris veteribus. Quidam enim retinuerunt *laqueos*, alii *gladios*. Unus meus habet *laqueos et gladios*. Admonet autem Pamelius se vidisse *laqueos* scriptum in quatuor libris veteribus, sed aliam lectionem retinuisse, quia exstat apud Augustinum.

(17) *Cum viderimus.* Viginti sex antiqui codices habent *quos vel qui credidit*. Alii quatuordecim præferunt *credendi* vel *credere*.

(18) *Utilitatis.* Dubium est an legi debeat *utilitatis* vel *humilitatis*. Nam quatuor libri præferunt *utilitatis* et supra lineam *vel humilitatis*. Duo alii *utilitatis humilitatis*. Alii duo *humilitatis* tantum. Itaque Latinius ... alteras ponere lectionem quam maluit. Ego lubenter prætulissem *humilitatis*, quia certum est Christum fuisse doctorem et magistrum humilitatis, ut ipse Cyprianus eum vocat in epistola 36, pag. 91, *ad Thibaritanos*, Hieronymus in Epistola *ad Antonium*, Augustinus, cap. 31 libri *de Virginitate* et alibi, sanctus Ambrosius lib. III, cap. 7, *de Fide*, et Cæsarius Arelatensis in calce undecimæ Homiliæ earum quæ a nobis editæ sunt. Petrus Blesensis sermone tertio eum vocat humilem magistrum et doctorem humilitatis. Huc facit quod Tertullianus in libro *de Virginibus velandis* ait nihil esse Deo charius humilitate. Retinui tamen *utilitatis*, quia hæc lectio bona est et reperitur in libris emendatioribus.

(19) *Beatus apostolus.* Citat hunc locum sanctus Augustinus lib. IV *contra duas epistolas Pelagianorum*, cap. 10.

(20) *Christus nos perducat.* Sic scripsi ex fide

incommoda sunt nobis cum humano genere communia. Sic, cum fœtu sterili terra jejuna est, neminem fames separat. Sic, cum irruptione hostili civitas aliqua possessa est, omnes simul captivitas vastat. Et quando imbrem nubila serena suspendunt, omnibus siccitas una est. Et cum navem scopulosa saxa constringunt [13], navigantibus naufragium sine exceptione commune est. Et oculorum dolor, et impetus febrium, et omnium valitudo membrorum cum cæteris communis est nobis quamdiu portatur in sæculo caro ista communis.

IX. Quinimmo, si qua conditione, qua lege crediderit Christianus noscat et teneat, sciet plus sibi quam cæteris in sæculo laborandum, cui magis sit
588 cum diaboli impugnatione luctandum. Docet et præmonet Scriptura divina dicens : *Fili, accedens ad servitutem Dei, sta in justitia et timore, et præpara animam tuam ad tentationem.* Et iterum : *In dolore sustine, et in humilitate tua patientiam habe, quoniam in igne probatur aurum et argentum* [14], *homines vero receptibiles in camino humiliationis* (*Eccli.*, II, 1, 4, 5).

X. Sic Job post rerum damna, post pignorum funera, vulneribus quoque et vermibus graviter afflictus, non victus est, sed probatus; qui in ipsis conflictationibus et doloribus suis patientiam religiosæ mentis ostendens ait : *Nudus exivi de utero matris, nudus etiam ibo* (21) *sub terram. Dominus dedit, Dominus abstulit. Sicut Domino visum est, ita factum est. Sit nomen Domini benedictum* (*Job*, I, 21). Et cum eum uxor quoque compelleret, ut, vi doloris impatiens, aliquid adversus Deum querula et invidiosa voce loqueretur, respondit et dixit : *Tanquam una ex ineptis* (22) *mulieribus locuta es. Si bona excepimus de manu Domini, mala cur non tolerabimus? In his omnibus quæ contigerunt*
A *ei, nihil peccavit Job labiis suis in conspectu Domini* (*Job*, II, 10). Itaque illi Dominus Deus perhibet testimonium dicens : *Animadvertisti puerum meum Job? Non enim est similis illi* (23) *quisquam in terris, homo sine querela, verus Dei cultor* (*Ibid.*, I, 8). Et Tobias, post opera magnifica, post misericordiæ suæ multa et gloriosa præconia, cæcitatem luminum passus, timens et benedicens in adversis Deum, per ipsam corporis sui cladem crevit ad laudem; quem et ipsum uxor sua depravare tentavit dicens : *Ubi sunt justitiæ tuæ* [15]*? Ecce quæ pateris* (*Tob.*, II, 14). At ille, circa timorem Dei stabilis et firmus, et ad omnem tolerantiam passionis fide religionis armatus, tentationi uxoris invalidæ in dolore non cessit, sed magis Deum patientia
B majore promeruit. Quem postmodum Raphael angelus collaudat et dicit : *Opera Dei* (24) *revelare et confiteri honorificum est. Nam, quando orabas tu et Sara nurus tua* (25), *ego obtuli memoriam orationis*
589 *vestræ in conspectu claritatis Dei. Et cum sepelires tu mortuos simpliciter, et quia non es cunctatus exsurgere et derelinquere prandium tuum, et abisti et condidisti mortuum, missus sum tentare te, et iterum me misit Deus curare te et Saram nurum tuam. Ego enim sum Raphael unus ex septem angelis sanctis qui assistimus et conversamur ante claritatem Dei* (*Tob.*, XII, 11-15).

XI. Hanc tolerantiam justi semper habuerunt, hanc apostoli disciplinam de Domini lege tenuerunt, non mussitare in adversis, sed quæcunque
C in sæculo accidunt fortiter et patienter accipere, cum Judæorum populus hinc semper offenderit quod adversus Deum frequentius murmuraret, sicut testatur in Numeris Dominus Deus dicens : *Desinat murmuratio eorum a me, et non morientur* (*Num.*, XVII, 25). Murmurandum non est (26) in adversis, fratres dilectissimi, sed patienter et for-

Variæ lectiones.

[13] Confringunt *Lam. Lin. NC.* 1. *Ebor. Bod.* 4. [14] Argentum. Sic Job *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, 2. *Paris. Bod.* 2, 3, 4. [15] Et eleemosynæ *Voss.* 2. *Pem.*

Steph. Baluzii notæ.

quatuor veterum exemplarium, pro eo quod antea legebatur *Spiritus.* In duobus autem ex iis quatuor codicibus scriptum esse *Christus*, eo modo quo per compendium quandoque solet scribi *Spiritus*, et supra lineam scriptum est *vel Spiritus.* Porro sæpe in antiquis codicibus manuscriptis Operum sancti Cypriani et aliorum veterum scriptorum ecclesiasticorum vidi scriptum *Spiritus* pro *Christus* et e converso, in primis vero apud auctorem libri *de Rebaptismate*, qui pag. 364 referens locum ex Epistola prima Joannis in quo legitur *Christus est veritas*, posuit *Spiritus est veritas.* Scio Christum alibi vocari spiritum, etiam apud Cyprianum; sed, cum habeamus aliam lectionem faciliorem, necesse non est eam retinere quæ potest habere difficultatem et inducere obscuritatem.

(21) *Nudus ibo.* Vide Frontonis Ducæi notas in homiliam VI Chrysostomi *ad populum Antiochenum.* Vide etiam lib. III *Testimoniorum*, cap. 6.

(22) *Ineptis.* Ego mutavi, cum antea legeretur *insipientibus*, quia *ineptis* scriptum vidi in septemdecim libris nostris, in octo Anglicanis et in editione Morellii.

(23) *Non est similis illi.* Ovidius lib. I *Metamorpho-*
D *seon* loquens de Deucalione :

Non illo melior quisquam nec amantior æqui
Vir fuit.

(24) *Opera Dei.* Ita etiam in libro *de Oratione Dominica*, p. 214. Ante vero hæc verba scriptum est in codice Turonensi et in Fuxensi, *secretum regis celare bonum.* Quod videtur esse ex glossemate. Ideo non addidimus in contextu, quamvis in c. XII Tobiæ scriptum sit *Secretum regis abscondere bonum est.* Horatius Epist. XVIII :

Arcanum neque tu scrutaberis ullius umquam.

(25) *Nurus tua.* Hæ duæ voces desunt in novemdecim libris nostris et in undecim Anglicanis. Certe necessariæ non sunt, cum satis sit eas positas esse paulo post, ubi locus istæ sacræ Scripturæ refertur.

(26) *Murmurandum non est.* Hieronymus in Epistola ad *Pammachium* et *Oceanum* adversus Rufi-

titer quidquid acciderit sustinendum, cum scriptum sit: *Sacrificium Deo spiritus contribulatus, cor contritum et humiliatum Deus non despicit* (Psal. L, 19); in Deuteronomio quoque moneat per Moysen Spiritus sanctus et dicat [16]: *Dominus Deus tuus vexabit te, et famem injiciet tibi, et cognoscetur in corde* 590 *tuo si bene custodieris præcepta ejus, sive non* (Deut., VIII, 2). Et iterum: *Tentat vos* (27) *Dominus Deus vester, ut sciat si diligitis Dominum Deum vestrum ex toto corde vestro et ex tota anima vestra* (Deut., XIII, 4).

XII. Sic Abraham Deo placuit, qui, ut placeret Deo, nec amittere filium timuit, nec gerere parricidium recusavit (Gen., XX). Qui filium non potes lege et sorte mortalitatis amittere, quid faceres si filium juberis occidere? Ad omnia paratum facere timor Dei et fides debet. Sit licet rei familiaris amissio (28), sit de infestantibus morbis assidua membrorum et cruenta vexatio, sit de uxore, de liberis, de excedentibus charis funebris et tristis avulsio; non sint tibi scandala ista, sed prælia; nec debilitent aut frangant Christiani fidem [17], sed potius ostendant in colluctatione virtutem, cum contemnenda sit omnis injuria malorum præsentium fiducia futurorum bonorum. Nisi præcesserit pugna, non potest esse victoria: cum fuerit in pugnæ congressione victoria, tunc datur vincentibus et corona. Navis [18] gubernator (29) in tempestate dignoscitur, in acie miles probatur. Delicata jactatio (30) est cum periculum non est. Conflictatio in

Variæ lectiones.

[16] Monet... dicit. *Routh. ex 5 codd.* [17] Christianam fidem *Routh. ex trib. cod.* [18] Nam gubernator. *Prisca et probata lectio Lips.* Nam *et* navis *expunxit Routh.*

Steph. Baluzii notæ.

num: « Prudentis hominis est, etiamsi doleat, dissimulare conscientiam et cordis nubilum frontis serenitate discutere. » Inter mandata quæ sanctus Ludovicus, rex Francorum, moriens dedit filio suo, istud imprimis reperitur: « Præterea, si Dominus tibi aliquam tribulationem habere permiserit, benigne et cum gratiarum actione debes suscipere. » Fulgentius Placiades, lib. II *Mythologicon*: « Sapiens enim dolorem suum aut benignitati commendat aut oblivioni. » Idem supra dixerat oblivionem esse medicinam miseriarum. Horatius, lib. II, Od. 3:

Æquam memento rebus in arduis
Servare mentem.

Epistola Œnonis ad Paridem, apud Ovidium:

Leniter ex merito quidquid patiare ferendum est:
Quæ venit indigno pœna, dolenda venit.

Vide A. Gellium, lib. XIII, cap. 26, et quæ ad erigendum animum Ciceronis exsulis et afflicti, disserit Philiscus apud Dionem Cassium lib. XXXVIII.

(27) *Tentat vos.* Ita etiam in libro *de Exhortatione Martyrii*, cap. 9, et lib. III *Testimoniorum*, cap. 15. Vide notas nostras ad Agobardum, p. 9.

(28) *Sit licet rei familiaris amissio.* Rufinus, *in Psal.* XCV: « Turbetur terra, turbetur mare, turbentur omnia elementa; Dei servus intrepidus manet. »

(29) *Navis gubernator.* Hunc locum, antea mutilum, cum legeretur *nam* pro *navis*, nos supplevimus ope duorum veterum exemplarium. In tribus deest vocabulum *nam*, quod alibi et in editionibus positum ante *gubernator*. Error est. Sed tamen error ille ostendit veram esse lectionem quam nos attulimus. Lactantius lib. III, cap. 13: « Navis sine gubernatore abit pessum. » Leo papa I in epistola *ad Rusticum*: « Quis inter fluctus maris navem diriget, si gubernator abscedat? » Seneca in libro *de Providentia*, cap. 4: « Gubernatorem in tempestate, in acie militem intelligas. » Idem epist. 108: « Non magis mihi potest quisquam talis prodesse præceptor, quam gubernator in tempestate nauseabundus. Tenendum est rapiente fluctu gubernaculum... luctandum cum ipso mari, eripienda sunt vento vela. » Cicero lib. II *de Divinatione*: « Medicus morbum ingravescentem ratione prævidet, insidias imperator, tempestates gubernator. » Joannes Chrysostomus in epistola 182, *ad Venerium*, ait gubernatorem in tempestate cognosci, medicum optimum graviores corporis morbos indicare. Sidonius, lib. VIII, epist. 10: « Medicus in desperatione, gubernator in tempestate cognoscitur. » Quintilianus, lib. IV, cap. 1: « Pessimus certe gubernator qui navem, dum portum egreditur, impegit; » et cap. 10 « Bonus gubernator nunquam fecit naufragium. » Vegetius, lib. IV, « qui amiserit clavum? » Cornelius Nepos in Vita Attici: « Gubernator præcipua laude fortior qui navem ex hieme marique scopuloso servat. » Seneca epist. 30: « Magnus gubernator et scisso navigat velo; et si exarmavit, tamen reliquias navigii aptat ad cursum. » Theodoretus, epist. 79, scribit maris agitationem prodere gubernationis industriam. Nam, ut ait Hieronymus, lib. I *Adversus Rufinum*, navem agere ignarus navita timet. Apud Avitum, epist. 31 legitur: « Alias autem quæ ultio est, si navis in magistrum ventis furentibus non sine illorum periculo cedatur isto discrimine. » Melius fortassis in codice Marnæsii, in quo scriptum est: « Si nautæ sine magistro fuerint. Non sine illorum periculo ceditur isti discrimini. » Hanc porro Aviti epistolam R. P. Harduinus, t. II *Conciliorum*, p. 981, edidit tanquam novam ex codice manuscripto bibliothecæ Regiæ. Et tamen edita fuerat a Sirmundo anno 1643.

(30) *Delicata jactatio.* Tertullianus in libro *de Corona*: « Novi pastores eorum in pace leones, in prælio cervos. » Sidonius, lib. V, epist. 7: « Cum sint in prætoriis leones, in castris lepores. » Martinus Magistri, in libro *de Fortitudine*, fol. 8: « Multi sunt qui in absentia periculorum multa proponunt, etiam sine ulla animi fictione, qui, oblatis periculis, a recto et sancto proposito discedunt, quemadmodum in Evangelio legimus de Petro, qui in absentia periculi de prope tamen instantis dicebat Christo: *Etiamsi oportuerit me mori tecum, non te negabo;* cum autem vidisset Christum vinctum, ad vocem ancillulæ dixit se non novisse eum. » Apud T. Livium, lib. IV, Vectius Messius, Volscos increpans, ait illos in otio tumultuosos esse, in bello segnes. Tacitus in libro primo *Historiarum*: « Ignavissimus quisque et, ut res docuit, in periculo non ausurus, nimii verbis, linguæ feroces. » Et infra: « Illi ante discrimen feroces, in periculo pavidi. » Dio Cassius, lib. XLVI adnotat solere plerosque antequam in conspectum atque experientiam periculi pervenerint audaces esse. Seneca *Troade*.

O tumide, rerum dum secundarum status
Extollit animos, timide cum increpuit metus.

Huc quoque referri possunt ista ex capite primo

591 adversis probatio est veritatis [19]. Arbor (31) quæ alta radice fundata est, ventis incumbentibus non movetur; et navis quæ forti compage solida est [20] pulsatur fluctibus, nec foratur; et quando area fruges terit, ventos grana fortia et robusta contemnunt, inanes paleæ flatu portante rapiuntur.

XIII. Sic et apostolus Paulus, post naufragia, post flagella, post carnis et corporis multa et gravia tormenta, non vexari sed emendari se dicit adversis, ut, dum gravis affligitur, verius probaretur : *Datus est mihi,* inquit, *stimulus carnis meæ, angelus Satanæ qui me colaphizet, ut non extollar. Propter quod ter Dominum rogavi ut discederet a me, et dixit mihi* : *Sufficit tibi gratia mea. Nam virtus in infirmitate perficitur* (II *Cor.*, XII, 7-9). Quando ergo infirmitas et imbecillitas et vastitas aliqua grassatur, tunc virtus nostra perficitur, tunc fides, si tentata perstiterit, coronatur, sicut scriptum est : *Vasa figuli probat fornax, et homines justos tentatio tribulationis* (*Eccli*., XXVII, 5). Hoc denique inter nos et cæteros interest, qui Deum nesciunt, quod illi in adversis queruntur et murmurant, nos adversa non avocant a virtutis et fidei veritate, sed corroborant [21] in dolore.

XIV. Hoc quod nunc corporis vires solutus in fluxum venter eviscerat, quod in faucium vulnera conceptus medullitus ignis exæstuat, quod assiduo vomitu intestina quatiuntur, quod oculi vi sanguinis inardescunt, quod quorumdam vel pedes vel aliquæ membrorum partes contagio morbidæ putredinis amputantur, quod per jacturas et damna corporum prorumpente languore vel debilitatur incessus, vel auditus obstruitur, **592** vel cæcatur aspectus, ad documentum proficit fidei. Contra tot impetus vastitatis (32) et mortis inconcussi (33) animi virtutibus congredi, quanta pectoris magnitudo est! quanta sublimitas inter ruinas generis humani stare erectum, nec cum eis quibus spes in Deum nulla est jacere prostratum! Gratulari magis oportet (34) et temporis munus amplecti quod, dum nostram fidem fortiter promimus, et labore [22] tolerato ad Christum per angustam Christi viam pergimus, præmium vitæ [23] ejus et fidei ipso judicante capiamus. Mori plane timeat, sed qui, ex aqua et Spiritu non renatus, gehennæ ignibus mancipatur. Mori timeat qui non Christi cruce et passione censetur; mori timeat qui ad secundam mortem de hac morte transibit; mori timeat quem, de sæculo recedentem, perennibus pœnis æterna flamma torquebit mori timeat; cui hoc mora longiore confertur, ut cruciatus ejus et gemitus interim differatur.

XV. Multi ex nostris in hac mortalitate moriuntur, hoc est, multi ex nostris de sæculo liberantur. Mortalitas ista, ut Judæis et gentilibus et Christi hostibus pestis est, ita Dei servis salutaris excessus est. Hoc quod, sine ullo discrimine generis humani, cum injustis moriuntur et justi, non est quod putetis bonis et malis interitum esse communem : ad refrigerium justi vocantur, ad supplicium rapiuntur injusti, datur velocius tutela fidentibus (35), perfidis pœna. Improvidi et ingrati sumus, fratres dilectissimi, ad divina beneficia, nec quid nobis conferatur agnoscimus. Excedunt ecce in pace tutæ cum gloria sua virgines, venientis (36) Antichristi minas et corruptelas et lupanaria non timentes (37), pueri periculum lubricæ

Variæ lectiones.

[19] Virtutis *Grav. Routh.* [20] Compage solidata *Lam. Ebor. Voss.* 1, 2, 3. *NC.* 1, 2. *Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Routh. Lips.* [21] Comprobant *Ar. Paris. Lam. Ebor. Bod.* 2, 3. [22] In labore *Lam. NC* 1. *Ebor. Bod.* 2. [23] Præmium viæ *Bod.* 1, 2, 4. *NC.* 1. *Routh.*

Steph. Baluzii notæ.

Threnorum Jeremiæ : *Facti sunt principes ejus velut arietes non invenientes pascua et abierunt absque fortitudine ante faciem subsequentis* (*Thren.*, I, 6).

(31) *Arbor.* Supra in libro *de Unitate Ecclesiæ*, pag. 197 : « Triticum non rapit ventus, nec arborem solida radice fundatam procella subvertit. » Seneca, in libro *de Providentia*, cap. 4 : « Non est arbor solida nec fortis nisi in quam frequens ventus incursat. Ipse etiam vexatione constringitur et radices altius figit. Fragiles sunt quæ in aprica valle creverunt. »

(32) *Vastitatis.* Ita sexdecim libri veteres et editiones Manutii et Morellii. Aliam tamen lectionem, quæ habet *vastationis*, habent etiam septem libri veteres. Ego eam præfero quam major librorum manuscriptorum pars ostendit esse magis receptam, præsertim cum vocabulo *vastitatis* uti soleat sanctus martyr.

(33) *Inconcussa.* Multum variant in hoc loco vetera exemplaria. Quædam habent *inconcussi*, alia *inconcussis.* Ego malo referre ad animam.

(34) *Oportet.* Retinui hanc vocem, quamvis eam non repererim nisi in paucis veteribus libris, quia aut illa aut alia similis necessaria est in hoc loco.

(35) *Fidentibus.* Tres libri veteres *fidelibus.* Vide quæ notata sunt supra ad epistolam quintam, pag. 391.

(36) *Venientis.* In duobus libris veteribus scriptum est *venientis*, et supra lineam *vel sævientis.* Sic etiam in uno suo veteri legisse se testatur Morellius.

(37) *Lupanaria non timentes.* Adversarii Christianæ religionis, qui sæviebant in nostros, virgines martyrio destinatas mittebant ad lupanaria, sequentes videlicet instituta veterum Romanorum, qui nefas putabant si puellæ integræ exirent e vita. Tertullianus, in calce *Apologetici :* « Nam et proxime ad lenonem damnantes Christianam, potius quam ad leonem, confessi estis labem pudicitiæ apud nos atrociorem omni pœna et omni morte reputari. » Prudentius in carmine de sancta Agnete :

Hanc in lupanar tradere certum est ad aram ni caput applicet.

Apud Rufinum, lib. VIII, c. 12, legitur historia cujusdam feminæ nobilis Antiochenæ, quæ, cum videret se et filias suas cogi ad sacrificandum idolis, et nisi facerent, tormenta et mortem intentari, timeret porro ne pudicitiæ suæ et filiarum vis inferretur, se cum illis projecit in fluvium in itinere

ætatis evadunt. **593** ad continentiæ atque innocentiæ præmium feliciter perveniunt. tormenta jam non timet delicata matrona (38), metum persecutionis et manus cruciatusque carnificis moriendi celeritate lucrata. Pavore mortalitatis et temporis accenduntur tepidi, constringuntur remissi, excitantur ignavi, desertores compelluntur ut redeant, gentiles coguntur ut credant, vetus fidelium populus ad quietem vocatur, ad aciem recens et copiosus (39) exercitus robore fortiore colligitur, pugnaturus sine metu mortis cum prælium venerit, qui ad militiam tempore mortalitatis accedit.

XVI. Qui deinde illud, fratres dilectissimi, quale est, quam pertinens, quam necessarium, quod pestis ista et lues, quæ horribilis et feralis videtur, explorat justitiam singulorum, et mentes humani generis examinat, an infirmis serviant sani, an propinqui cognatos pie diligant, an misereantur servorum languentium domini, an deprecantes ægros non deserant medici, an feroces violentiam suam comprimant, an rapaces avaritiæ furentis insatiabilem semper ardorem vel metu mortis exstinguant, an cervicem flectant superbi, an audaciam leniant [24] improbi, an pereuntibus charis vel sic aliquid divites indigentibus (40) largiantur et donent sine hærede morituri! Ut nihil aliud mortalitas ista contulerit, hoc Christianis et Dei servis plurimum præstitit, quod martyrium cœpimus libenter appetere, dum mortem discimus non timere. Exercitia sunt nobis ista, non funera. Dant animo fortitudinis gloriam, contemptu mortis præparant ad coronam.

XVII. Sed fortasse aliquis opponat et dicat : Hoc me ergo in præsenti mortalitate contristat quod qui paratus ad confessionem fueram, et ad tolerantiam passionis toto me corde et plena virtute devoveram, **594** martyrio meo privor, dum morte prævenior. Primo in loco non est in tua potestate, sed in Dei dignatione martyrium, nec potes te dicere perdidisse quod nescis an merearis accipere. Tunc deinde Deus scrutator [25] renis et cordis et occultorum contemplator et cognitor videt te et laudat et comprobat, et qui perspicit apud te paratam fuisse virtutem, reddet pro virtute mercedem. Numquid Cain cum Deo munus offerret jam peremerat fratrem? Et tamen parricidium mente conceptum Deus providus ante damnavit. Ut illic cogitatio mala et perniciosa conceptio (41) Deo providente prospecta [26] est, ita et in Dei servis, apud quos confessio cogitatur et martyrium mente concipitur, animus ad bonum deditus Deo judice coronatur. Aliud est martyrio animum deesse, aliud animo defuisse martyrium (42). Qualem te invenit Dominus cum vocat, talem pariter et judicat, quando ipse testetur et dicat : *Et scient omnes Ecclesiæ quia ego sum scrutator renis et cordis* (*Apoc.*, II, 23). Nec enim Deus sanguinem nostrum desiderat [27] (43), sed fidem quærit. Nam nec Abraham, nec Isaac, nec Jacob occisi sunt, et tamen fidei ac justitiæ meritis honorati inter patriarchas primi esse meruerunt; ad quorum convivium congregatur quisquis fidelis et justus et laudabilis invenitur.

XVIII. Meminisse debemus voluntatem nos, non nostram, sed Dei facere debere, secundum quod nos Dominus quotidie jussit orare. Quam præpo-

Variæ lectiones.

[24] Comprimant *Pem. Voss.* 1, 2. [25] Scrutator est *Voss.* 2. *Pem. Saris. Bod.* 1. 4. [26] Perspecta *Lips. Voss.* 2. 3. [27] Desiderat *deest in Ed. Princ. aliisque Routh.*

Steph. Baluzii notæ.

positum. Inter cætera vero quæ dixit filiabus suis ut eas suaderet hunc exitum, ait : « Prostituentur ergo in publicis lupanaribus membra quæ aer pene ipse publicus habuit incognita? » Hinc factum ut, quia virgines Christianæ projiciebantur in lupanaria, creditum sit illas, quamvis vim passæ pudicitiam vere perdidissent, fuisse tamen virgines secundum Evangelium, ut ex Hieronymo et Augustino probat Algerus, scholasticus Leodiensis, in capite 76 libri *de Misericordia et Justitia*. Ego vero ex eodem Augustino addo illum in Epistola *ad Victorianum* scribere violentiam factam in virgine, si illa non consenserit, non pro corruptionis turpitudine, sed pro passionis vulnere deputandam, et in Epistola *ad Honoratum* scribere pudicitiam non violari violentia, si mente servatur, quoniam nec in carne violatur quando voluntas patientis sua turpiter carne non utitur, sed sine consensione tolerat quod alius operatur. Vide etiam Carolum Guyetum lib. II, cap. 7, pag. 173, *Heortologiæ*. Suetonius in Tiberio : « Immaturæ puellæ, quia more tradito nefas esset virgines strangulari, vitiatæ prius a carnifice, dein strangulatæ. » De filia Sejani ita etiam testatur Dio Cassius lib. LVIII. Vide Baronium ad diem 21 Januarii.

(38) *Delicata matrona.* Victor Vitensis lib. V, cap. 8 : « Matrona nobilis ac delicata. » Hieronymus in Epistola *ad Pammachium* adversus errores Joannis Hierosolymitani : « Dei Filius unam morbidam ovem suis humeris portavit ad cœlos, bajulans et patiens delicatam peccatricem. »

(39) *Copiosus.* Tres libri nostri et unus a Morellio citatus exhibent *torosus*, id est qui pulpam carnis maculosam habet, in quo est robur et fortitudo. Unde *cervix torosa* apud Catullum in carmine de Berecynthia, *colla torosa boum* apud Ovidium in libro secundo *Metamorphoseon*, et *torosa juventus* in Satira III Persii. Minucius Felix in ipso ferme initio. « Crispis torosisque ibidem erroribus delectat. » In libro monasterii Beccensis scriptum est *corrosus* pro *torosus*.

(40) *Indigentibus.* Istud adjecimus ex fide duorum veterum librorum nostrorum et duorum item Anglicanorum.

(41) *Perniciosa conceptio.* Codex Seguierianus, *periculosa*.

(42) *Aliud est enim.* Joannes Picus Mirandula aliter legebat in suo codice. Scripsit enim : « Aliud est enim martyrium deesse animo, aliud animum deesse martyrio. » Ita in *Apologia*.

(43) *Desiderat.* Et istud quoque adjecimus ex quibusdam codicibus nostris et ex quibusdam Anglicanis. Potest tamen esse glossema.

sterum (44) est, quamque perversum, ut, cum ei voluntatem fieri postulemus, quando evocat nos et accersit de hoc mundo Deus, non statim voluntatis ejus imperio pareamus. Obnitimur et reluctamur, et, pervicacium more servorum (45), ad conspectum Domini cum tristitia **595** et mœrore perducimur, exeuntes istinc necessitatis vinculo, non obsequio voluntatis; et volumus ab eo præmiis cœlestibus honorari ad quem venimus inviti! Quid ergo oramus et petimus ut adveniat regnum cœlorum, si captivitas terrena delectat? Quid precibus frequenter iteratis rogamus et poscimus ut acceleret dies regni, si majora desideria et vota potiora sunt servire istic diabolo quam regnare cum Christo?

XIX. Denique, ut manifestius divinæ providentiæ indicia clarescerent quod Dominus præscius futurorum suis consulat ad veram salutem, cum quidam de collegis et consacerdotibus nostris, infirmitate [27] defessus et de appropinquante jam morte sollicitus, commeatum sibi precaretur, astitit deprecanti et jam pene morienti juvenis honore et majestate venerabilis, statu celsus [28] et clarus aspectu, et quem assistentem sibi vix posset humanus aspectus oculis carnalibus intueri, nisi quod talem videre jam poterat de sæculo recessurus. Atque ille [28] non sine quadam animi et vocis indignatione infremuit et dixit : « Pati timetis, exire non vultis, quid faciam vobis ? » Increpantis vox est et monentis, qui de persecutione sollicitis, de accersitione securis [30] non consentit ad præsens desiderium, sed consulit in futurum. Audivit frater noster et collega moriturus quod cæteris diceret. Nam qui moriturus audivit, ad hoc audivit ut diceret (46). Audivit non sibi ille, sed nobis. Nam quid sibi disceret jam recessurus? Didicit imo nobis [31] remanentibus, ut, dum sacerdotem (47) qui commeatum petebat increpitum esse comperimus, quid cunctis expediat agnosceremus [32].

XX. Nobis quoque ipsis minimis et extremis quoties **596** revelatum est, quam frequenter atque manifeste de Dei dignatione præceptum est ut contestarer assidue et publice prædicarem fratres nostros non esse lugendos accersitione Dominica de sæculo liberatos, cum sciamus non eos amitti [33], sed præmitti, recedentes præcedere, ut proficiscentes, ut navigantes solent, desiderari eos debere, non plangi, nec accipiendas esse hic atras vestes (48), quando illi ibi indumenta alba jam sumpserint, occasionem dandam non esse gentilibus ut nos merito ac jure reprehendant quod quos vivere apud Deum dicimus, ut exstinctos et perditos lugea-

Variæ lectiones.

[27] *Sic decem mss. Anglor.* Nostri jam *Oxon.* [28] *Sic sex codd. Anglic.* Excelsus *Oxon.* [29] Ad quem ille *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. [30] Sollicitus. . . securus *Routh ex codd. NC.* 4 *suis* 5 *Pamelius.* [31] Nobis *deest in* 14 *codd Anglor. Rejicitur a Routh. Lips.* [32] Nosceremus *Lam. Ebor. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [33] Non amitti recedentes *Ar. et cæteri modo memorati.*

Steph. Baluzii notæ.

(44) *Quam præposterum.* Ista exstant apud Gratianum XIII, q. 2, et apud Guillelmum Durandi in tractatu *de Modo celebrandi Concilii generalis,* part. III, rubr. 6.

(45) *Pervicacium more servorum.* Tacitus, lib. I *Historiarum :* « Pervicax etiam adversus tormenta servorum. » Vide Macrobium, lib. I *Saturnal.*, c. 11. Idem Tacitus, lib. IV *Annalium* tradit Octaviam Neronis uxorem accusatam de servili amore, et actas ob id de ancillis quæstiones, ac vi tormentorum victis quibusdam ut falsa annuerent, plures perstitisse sanctitatem dominæ tueri. Suetonius, in Caligula : « Mulieri libertinæ octoginta donavit, quod excruciata gravissimis tormentis de scelere patroni reticuisset. » Alterius libertinæ, cui Epicharis nomen erat, quæ tormentis dilacerata nunquam fateri voluit ea quæ illi objiciebantur, quamvis vera essent, mentionem facit Tacitus in libro XV *Annalium.* Ammianus Marcellinus, lib. XXVIII, mentionem facit ancillæ a qua contigua morti tormenta voces expresserunt obliquas in caput domini. Vide Plinium, lib. VII, cap. 23; Justinum, lib. XLIV; Senecam, lib. IV, *de Beneficiis,* cap. 19, et epist. 6 ad illum locum, *in equuleo teneat,* id est, ut Muretus interpretatur, non indicet conscios, nihil eorum probat propter quæ torquetur. Vide etiam Valerium Maximum, lib. VI, cap. 8 et lib. VIII, cap. 4; Quintilianum, lib. II, cap. 20; Dionem Cassium, l. XLVII; Victorem Vitensem, lib. V, cap. 2, et Patricium Junium in notis ad Epistolam Clementis *ad Corinthios*, pag. 9.

(46) *Audivit ut diceret.* Interpres præfationis in altercationem Jasonis et Papisci : « Ad hoc enim viderat ut referret. » Tertullianus in extremo libro *de Virginibus velandis :* « Nobis Dominus etiam revelationibus velaminis spatia metatus est. Nam cuidam sorori nostræ angelus in somnis cervices quasi applauderet verberans : Elegantes, inquit, cervices et merito nudæ. Bonum est usque ad lumbos a capite veleris, ne et tibi cervicum libertas non prosit. Et utique quod uni dixeris omnibus dixeris. Audivit ergo ut diceret. » Idem in libro *de Idololatria :* « Hoc in loco ex auctoritate Dei contestor quia nec tutum est subtrahere quodcunque uni fuerit ostensum, utique omnium causa. » Augustinus, lib. VIII *Confess.*, cap. 5 : « Sed ubi mihi homo tuus Simplicianus de Victorina ista narravit, exarsi ad imitandum. Ad hoc enim et ille narraverat. »

(47) *Sacerdotem.* Hæc tantum veteres editiones et omnes fere libri nostri veteres et Anglicani. Pamelius, ex editione quæ dicitur Gravii et ex veteri codice, scripsit *sacerdotem Dei.* Sed ego vocem *Dei* non inveni nisi in sex codicibus antiquis. Seguierianus illam non habet.

(48) *Atras vestes.* Veteres enim eo colore utebantur in luctu. Vincentius Lirinensis conqueritur viduas sub Arianorum persecutione fuisse depullatas, quia nimirum ferebant vestes pullas, id est nigras. Apud Paulum lib. I *Sententiar.* tit. 23, et hinc in libro VII *Capitularium*, c. 743, legitur : « Qui luget abstinere debet a conviviis ac ornamentis et veste alba. » Et tamen Herodianus, l. III, notat mulieres Romanas in luctu indutas fuisse vestibus albis exilibus, ut mœrentium speciem præberent, cum contra viri vestibus atris essent amicti. Vide etiam *Quæstiones Romanas* Plutarchi,

mus, et fidem quam sermone et voce depromimus cordis et pectoris testimonio non probemus. Spei nostræ ac fidei prævaricatores sumus; simulata [34] ficta, fucata videntur esse quæ dicimus. Nihil prodest verbis præferre virtutem et factis destruere veritatem.

XXI. Increpat [35] denique apostolus Paulus et objurgat et culpat si qui contristentur in excessu suorum : *Nolumus* [36], inquit, *ignorare vos, fratres, de dormientibus, ut non contristemini sicut et cæteri qui spem non habent. Si enim credimus quia Jesus mortuus est et resurrexit, sic et Deus eos qui dormierunt in Jesu adducet cum illo* (I *Thess.*, IV, 13, 14). Eos contristari dicit in excessu suorum qui spem non habent. Qui autem spe vivimus et in B Deum credimus et Christum passum esse pro nobis et resurrexisse confidimus, in Christo manentes, et per ipsum atque in ipso resurgentes, quid aut ipsi recedere istinc de sæculo nolumus, aut nostros recedentes quasi perditos plangimus ac dolemus (49), ipso Christo Domino et Deo nostro A monente ac dicente : *Ego sum resurrectio et* 597 *vita. Qui credit in me, licet moriatur, vivet; et omnis qui vivit et credit in me, non morietur in æternum* (*Joan.*, XI, 25, 26). Si in Christum credimus (50), si fidem verbis et promissis ejus habemus, et non morimur in æternum [37], ad Christum, cum quo et victuri et regnaturi semper sumus, læta securitate veniamus.

XXII. Quod interim morimur, ad immortalitatem morte transgredimur; nec potest vita æterna succedere, nisi hinc contigerit exire. Non est exitus iste, sed transitus et temporali itinere decurso ad æterna transgressus. Quis non ad meliora venire [38] festinet? quis non mutari et transformari [39] ad Christi speciem et ad cœlestis gloriæ dignitatem (51) venire citius exoptet, Paulo apostolo prædicante et dicente : *Nostra autem conversatio* (52), inquit, *in cœlis est* [40], *unde et Dominum exspectamus Jesum Christum, qui transformabit* [41] *corpus humilitatis nostræ conformatum* [42] (53) *corpori claritatis suæ* (*Philipp.*, III, 20,

Variæ lectiones.

[34] Si simultate, *Voss.* 1. *Bod.* 4. [35] Improbat *Impr. omnes usque ad edit. Lips.* Improperat *conjiciunt Angli.* Increpat *duo tantum codd. Angli.* [36] Nolo *Bod.* 1, 3. [37] Credimus, fidem verbis, habeamus et non morituri in æternum *lect. omnibus edd. communis usque ad Lips. paucis exceptis habent* Non moriemur. [38] Venire *solus addit Baluz., nulla data ratione.* [39] Reformari *habent cæteri omnes, mutarit Baluz. ignota ratione.* [40] Cœlestis esse *Saris.* [41] Reformabit *Lam. Ebor. Voss.* 3. [42] Conformatum *Lam. Ebor. Bod.* 1, 3, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(49) *Plangimus ac dolemus.* Ait Cyprianus nobis, qui spem resurrectionis habemus, licitum non esse flere mortuos. Quod intelligendum est de immodico fletu. Alioqui enim Christus lacrymandi usum in mortibus amicorum suo exemplo comprobavit apud Bethaniam; ubi, cum vidisset Mariam et Judæos flentes ob mortem Lazari, flevit et ipse. Unde collegerunt Judæi illum valde amatum fuisse a Christo. Nam supremæ illæ lacrymæ, ut diximus ad librum sextum Salviani, amantium magis sunt quam mœrentium, quamvis etiam mœrentium sint et amicos desiderantium. Eleganter itaque Seneca dixit in epistola 63 : « Nobis autem ignosci potest prolapsis ad lacrymas, si non nimiæ decurrerunt, si ipsi illas repressimus. Nec sicci sint oculi amisso amico nec fluant. Lacrymandum est, non plorandum. » Vide sancti Joannis Chrysostomi Homiliam *de Mortuis non immoderate lugendis*, et Ruricium lib. II, epist. 4. Vide etiam supra, p. 168, Epistolam *ad Tyrasium*. Adde Dionem Chrysosto- D mum, qui in Oratione 29 docet defunctos memoria honorandos esse, non lacrymis. Luctus tempus olim definitum erat apud Romanos. Seneca ait alicubi annum datum esse mulieribus ad luctum, non ut tandiu lugerent, sed ne diutius. Apud T. Livium, lib. II, funus Bruti consulis magno apparatu legimus fuisse celebratum. « Sed multo magis morti decus, inquit Livius, publica fuit mœstitia, eo ante omnia insignis quod matronæ annum ut parentem eum luxerunt, quod tam acer ultor violatæ pudicitiæ fuisset. » Sic P. Valerium Publicolam annum unum matronæ luxerunt, teste Plutarcho. Sic Coriolanum, ut testatur idem auctor, matronæ quoque luxerunt. Dio l. LV, memoriæ prodidit decretum esse ut mulieres anno integro lugerent post mortem Augusti. Apud Spartanos, ut in Lycurgo tradit Plutarchus, luctus finiebatur duodecimo die.

(50) *Si in Christum credimus.* Ita scribendum et C distinguendum esse censuimus, secuti auctoritatem sex veterum exemplarium. Hæc enim lectio mihi videtur esse præferenda vulgatæ, quam hic subjicio in gratiam illorum qui illam fortasse putabunt fuisse retinendam : « Si in Christum credimus, fidem verbis et promissis ejus habeamus, et non morituri in æternum, ad Christum, cum quo victuri et regnaturi semper sumus, læta securitate veniamus. » Ubi interim admonendum est vocem *morituri* non exstare in illis sex antiquis exemplaribus, *morimur* vero vel *moriemur* haberi in pluribus antiquis codicibus et editionibus.

(51) *Dignitatem.* Duæ fuere antiquitus loci istius lectiones. Quidam enim codices præferunt *firmitatem* et supra lineam *vel dignitatem*. Alii *dignitatem* tantum. Et sic legebat Florus. Hinc orta discrepantia quæ invenitur in antiquis exemplaribus. Ego legi *firmitatem* in tribus absque ullo additamento.

(52) *Nostra conversatio.* Vide Frontonis Ducæi notas ad panegyricum sancti Joannis Chrysostomi in sanctum martyrem Lucianum.

(53) *Conformatum.* Duæ quoque antiquitus fuere lectiones hujus loci. Duo quippe libri veteres habent *configuratum*, et supra lineam *vel conformatum.* Veteres librarii posuerunt eam lectionem quæ magis illis placuit. Pamelius maluit *configuratum.* Ego scribo *conformatum*, quia ita inveni scriptum in viginti et duobus exemplaribus nostris, quorum unum est Seguierianum, et in quinque Anglicanis, tum etiam in excerptis Flori, et quia sic etiam scriptum est lib. III *Testimoniorum*, cap. 11. Contra, apud Reginonem lib. II, cap. 108, *de Disciplinis ecclesiasticis* legendum est : « Sed hæc sententia canonicis atque apostolicis infirmatur documentis, » pro eo quod nos edidimus *informatur*. Apud sanctum Gregorium lib. I, epist. 71 vel 73, *ad Petrum subdiaconum*, legitur : « Ut de æquitate servata

21). Tales nos futuros et Christus **598** Dominus pollicetur, quando, ut cum illo simus, et cum illo in æternis sedibus vivamus, atque in regnis cœlestibus gaudeamus, Patrem pro nobis precatur dicens : *Pater, quos mihi dedisti volo ut ubi ego fuero et ipsi sint mecum, et videant claritatem quam mihi dedisti priusquam mundus fieret* (*Joan.*, XVII, 24). Venturus ad Christi sedem, ad regnorum cœlestium claritatem, lugere non debet nec plangere, sed potius, secundum pollicitationem Domini, secundum fidem veri (54), in profectione hac sua et translatione gaudere.

XXIII. Sic denique invenimus et Enoch translatum esse, qui Deo placuit, sicut in Genesi testatur et loquitur Scriptura divina : *Et placuit*[43] *Enoch Deo, et non est inventus postmodum, quia Deus illum transtulit* (*Gen.*, V. 24). Hoc fuit placuisse in conspectu Dei, de hoc contagio (55) sæculi meruisse transferri. Sed et per Salomonem (56) docet Spiritus sanctus eos qui Deo placeant maturius istinc eximi et citius liberari, ne, **599** dum

A in isto mundo diutius immorantur, mundi contactibus polluantur. *Raptus est* (57), inquit, *ne malitia mutaret intellectum illius* (*Sap.*, IV, 11, 14). *Placita enim erat Deo anima ejus. Propter hoc properavit obducere eum de media iniquitate*[44]. Sic et in Psalmis ad Dominum properat spiritali fide Deo suo anima devota (58) dicens : *Quam dilectissimæ habitationes tuæ, Deus virtutum! Desiderat et properat anima mea ad atria Dei*[45] (*Psal.* LXXXIII, 2, 3).

XXIV. Ejus est in mundo diu velle remanere quem mundus oblectat, quem sæculum blandiens atque decipiens illecebris terrenæ voluptatis invitat. Porro, cum mundus oderit Christianum, quid amas eum qui te odit, et non magis sequeris B Christum, qui te et redemit et diligit ? Joannes in Epistola sua clamat et loquitur, et ne, carnalia desideria sectantes, mundum diligamus hortatur : *Nolite*, inquit, *diligere mundum neque ea quæ in mundo sunt. Si quis dilexerit mundum, non est charitas Patris in illo ; quia omne quod in mundo*

Variæ lectiones.

[43] Placuit, inquit *Lam. Ebor. NC.* 1. [44] De medio iniquitatis. *Oxon.* [45] Ad atria tua, Deus *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

præfati episcopi relationibus ipse lauderis. » Pro quo tres optimi et antiquissimi libri habent *relationibus informemur*. Quod ego melius esse puto. Et fortasse legendum est *relationibus informemur et tu ipse lauderis.*

(54) *Secundum fidem veri.* Hæc lectio, quam exhibent undecim exemplaria, in quibus pono Seguierianum, est optima. In duobus aliis scriptum est *verbi.* Morellius adnotat se vidisse scriptum in antiquis *veri, alias verbi.* Quod confirmat nostram lectionem. In codice Beccensi et in editione Morellii legitur *veritatis.*

(55) *De hoc contagio.* Quamvis hanc lectionem præferat major pars veterum exemplarium, in aliis tamen pluribus et in antiquis editionibus legitur *de hac contagione.* Primus Manutius invexit eam quam nos retinuimus. Utraque bona est.

(56) *Sed et per Salomonem.* Vide annotationem Pamelii ad hunc locum. — *Sed et per Salomonem docens Spiritus sanctus.* « Librum Sapientiæ Salomoni adscribit, non Cyprianus modo tum hic tum infra lib. *de Exhort. Mart.*, cap. 1, ad *Testim.* II, cap. 13, et III, cap. 15, 53, 59 ac 66, sed et Egesippus et Irenæus, et omnis (inquit Eusebius *Hist. ecclesiast.* lib. quarto, cap. 22) antiquorum chorus ; Tertull. etiam lib. *de Præscription. adv. hæret.* ; Orig. lib. VIII, in Epistolam ad Rom. ; D. D. Hilarius, in *Psal.* CXXIII ; Basilius, lib. V, *contra Eunom.* : Evaristus epistola *ad Afric.* ; Felix, 1 epistola, *ad Gallos* ; Felix, 2 epistola *ad D. Athanasium* ; Epiphanius, *Hæres.* 76, et lib. *de Ponder. et Mens.* ; Damasc. lib. IV, cap. 18 ; Amb., *in Psal.* I, et lib. *de Paradiso*, c. 12 ; et vel ipse D. Hieronymus, epistola ad Paulinam *de Instit. fil.* Causam reddit D. Aug. in hæc verba lib. XVII *de Civit. Dei*, cap. 20 : « Alii duo libri, quorum unus Sapientia, alter vero Ecclesiasticus dicitur, propter eloquii nonnullam similitudinem, ut Salomonis dicantur obtinuit consuetudo. » Quod ipsum tamen adhuc retractare videtur lib. II, c. 4 : « Et certe multæ ejus libri sententiæ VII, VIII et IX cap. soli conveniunt Salomoni, Titulus etiam Græcus est Σολόμοντος. Quare probatur mihi Dn. Joannis Driedonis opinio *de Dog. eccles.* lib. I, Philonem illum Judæum, supra 160 annos ante natum Christum, temporibus Oniæ pontificis, sparsas passim Salomonis sententias in unum hoc congessisse volumen. Eo magis quod III Reg. ult. cap. scribatur locutus tria millia parabolarum, carminum quinque millia, et disseruisse de jumentis, volucribus, reptilibus et piscibus, etc. Confirmat, quod ipsa illius Proverbia, non ab illo, C sed diu postea a ministris Ezechiæ regis (aut juxta rabbi Moysen ab Isaia) in unum collecta, constet ex Proverb. c. XXV. Utut sit, pro doctrina Spiritus sancti hoc loco et epistola LXXXI, ac *Ad Demetrian.* pro Scriptura divina agnoscit Cyprianus, nec minus alii veteres ubi hunc librum citant, nominatim Dionys. Areopag. cap. 4, *de Div. Nom.*, et Concil. Sardinense, epistola ad omnes episcopos. Quare hunc locum citans D. Aug., lib. *de Prædest. Sanct.* cap. 14 : « Quæ cum ita sint, inquit, non debuit repudiari sententia libri Sapientiæ, qui meruit in Ecclesia Christi, de gradu lectorum Ecclesiæ Christi tam longa annositate recitari, et ab omnibus Christianis, ab episcopis usque ad extremos laicos fideles pœnitentes, catechumenos, cum veneratione divinæ auctoritatis audiri. » Et paulo post : « Oportet ut istum librum Sapientiæ omnibus tractatoribus anteponant, quoniam sibi eum anteposuerunt etiam temporibus proximis apostolorum egregii D tractatores ; qui eum testem adhibentes, nihil se adhibere nisi divinum testimonium crediderunt. » Imo ipse apostolus Paulus, Rom. XI et Hebr. XI, ad 9, 6 et 15. Sapientiæ libri cap. alludit. Hæc paulo prolixius, propter eos, qui librum hunc etiam hodie in canonem Scripturarum recipere nolunt, quia D. Hieron., in canone Judæorum haberi negat ; cum tamen in Ecclesiæ canone numeretur a D. Aug., concilio Carthag., Innocentio, Gelasio et Isidoro, locis infra citatis lib. *Test.* I, cap. 20.

(PAMEL.)

(57) *Raptus est.* Vide sanctum Augustinum, cap. 14 *de Prædestinatione Sanctorum.*

(58) *Deo suo anima devota.* Hieronymus, in *Dialogo adversus Luciferianos* : « Simplicitas cordis et devota Deo suo anima. » Auctor Epistolæ *ad Oceanum, de Ferendis opprobriis,* edita sub nomine Hieronymi : « Videat ergo anima Deo devota ne insipientium risus eam vel stultorum hominum vanissimus sermo confundat. »

est concupiscentia carnis est et concupiscentia oculorum et ambitio sæculi, quæ non est a Patre, sed ex concupiscentia mundi. Et mundus transibit et concupiscentia ejus: qui autem fecerit voluntatem Dei, manet in æternum, quomodo et Deus manet in æternum (I Joan., II, 15-17). Potius, fratres dilectissimi (59), mente **600** integra, fide firma, virtute robusta, parati ad omnem voluntatem Dei simus, pavore mortis excluso, immortalitatem quæ sequitur cogitemus. Hoc nos ostendamus esse quod credimus, ut neque charorum lugeamus excessum, et cum accersitionis propriæ dies venerit, incunctanter et libenter ad Dominum ipso vocante veniamus.

XXV. Quod cum semper faciendum fuerit Dei servis, nunc fieri multo magis debet, corruente jam mundo et malorum infestantium turbinibus obsesso: ut qui cernimus cœpisse jam gravia et scimus imminere graviora, lucrum maximum computemus si istinc velocius recedamus. Si in habitaculo tuo parietes vetustate nutarent, tecta desuper tremerent, domus jam fatigata, jam lassa, ædificiis senectute labentibus, ruinam proximam minaretur, nonne omni celeritate migrares? Si navigante te turbida et procellosa tempestas fluctibus violentius excitatis prænuntiaret futura naufragia, nonne portum velociter peteres? Mundus ecce nutat et labitur, et ruinam sui non jam senectute rerum, sed fine testatur; et tu non Deo gratias agis, non tibi gratularis quod, exitu maturiore subtractus, ruinis et naufragiis et plagis imminentibus exuaris[56]?

XXVI. Considerandum est, fratres dilectissimi, et **601** identidem cogitandum renuntiasse nos mundo, et tanquam hospites et peregrinos istic[57] interim degere. Amplectamur diem (60) qui assignat singulos domicilio suo, qui nos istinc ereptos et laqueis sæcularibus exsolutos paradiso restituit et regno (61). Quis non peregre constitutus properaret in patriam regredi? quis non, ad suos navigare festinans, ventum prosperum cupidius optaret, ut velociter charos liceret amplecti? Patriam nostram paradisum computamus[58]: parentes patriarchas habere jam cœpimus. Quid non properamus et currimus ut patriam nostram videre, ut parentes salutare possimus? Magnus illic nos charorum numerus exspectat, parentum, fratrum, filiorum frequens nos et copiosa turba desiderat, jam de sua incolumitate (62) secura, et adhuc de nostra salute sollicita. Ad horum conspectum et complexum venire quanta et illis et nobis in commune lætitia est? Qualis illic cœlestium regnorum **602** voluptas sine timore moriendi, et cum æternitate vivendi quam summa et perpetua felicitas! Illic apostolorum gloriosus chorus, illic prophetarum exsultantium numerus, illic martyrum innumerabilis populus ob certaminis et passionis victoriam (63) coronatus, triumphantes illic; virgines, quæ concupiscentiam carnis et corporis continentiæ robore subegerunt; remunerati misericordes, qui alimentis et largitionibus pauperum justitiæ opera fecerunt, qui Dominica præcepta servantes, ad cœlestes thesauros terrena patrimonia transtulerunt. Ad hos, fratres dilectissimi, avida cupiditate properemus, ut cum his cito esse, ut cito ad Christum venire contingat optemus. Hanc cogitationem nostram Deus videat, hoc propositum mentis et fidei Dominus Christus aspiciat, daturus eis gloriæ suæ (64) ampliora præmia quorum circa se fuerint desideria majora.

Variæ lectiones.

[56] Ex pereg. *Routh.* [57] Hic *deest Sacr. Bod.* 1, 2, 3, 4 [58] Nos paradisum computemus *Bod.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(59) *Fratres dilectissimi.* In codice Seguieriano et alibi hæ duæ voces sic scriptæ sunt, FF. DD. Quod idcirco admoneo ut ostendam exactam diligentiam viri doctissimi Joannis Tilii, qui, cum ederet opera Paciani episcopi Barcinonensis, et in Paræneesi ad pœnitentiam legeret in libro veteri, *scripta sunt hæc FF. DD. et perpetuus cæsa monumentis*, noluit extendere, quamvis posset, sed in margine posuit addubitans se hic notis significari *dilectissimi fratres*, quo modo scriptum est in veteri codice Carthusiæ majoris. Galesinius, quamvis non haberet hanc auctoritatem, sic in sua editione posuit ubi Tilius conjecerat esse scribendum.

(60) ***Amplectamur diem.*** Citat hunc locum sanctus Augustinus lib. IV, ***contra duas epistolas Pelagianorum***, cap. 8.

(61) *Et regno.* Antea legebatur *et regno cœlesti.* Verum, vox *cœlesti* glossema est hominis qui nesciebat Cyprianum uti simpliciter verbo regni ad significandum regnum Christi, id est cœleste. Ego vocem *cœlesti* rejeci, quæ in duobus codicibus non legitur. At deest in aliis quatuordecim nostris et in omnibus Anglicanis.

(62) *De sua incolumitate.* Hæc est lectio omnium veterum editionum, omnium librorum nostrorum et decem Anglicanorum; atque ita referunt sanctus Augustinus in libro *de Prædestinatione Sanctorum* c. 19, et auctor Sermonis *in festo Sanctorum Omnium* editus in appendice tomi V Operum ejusdem sancti pag. 350, qui exstat etiam in codice homiliarum qui tribuitur Alcuino. Ruricius, episcopus Lemovicensis, l. II, epist. 4: « Credite mihi, fratres charissimi, quia illa jam de sua quiete secura, de nostra est salute sollicita. » Vide dissertationem 27 Maximi Tyrii. Primus Erasmus posuit *immortalitate*. Eam lectionem retinuit editio Manutii. Morellius rejicit et posuit *incolumitate.* Pamelius, Rigaltius et alii maluerunt *immortalitate.* Duo aut tria vetera exemplaria: « Jam de sua securi, adhuc de nostra incolumitate solliciti. » Weselius Groningensis in Epistola ad Bernardum Meppensem: « Orant pro nobis defuncti ut in illorum felicem societatem traducamur. »

(63) *Passionis victoriam.* Duo libri veteres *gloriam.*

(64) *Gloriæ suæ.* Tredecim libri veteres habent *claritatis*, vocabulo frequentissimo apud Cyprianum. Alii quinque *charitatis*, errore videlicet librariorum pro *claritatis*. In tribus aliis scriptum est: « Daturus eis amplissima munera et claritatis suæ præmia. »

DE OPERE ET ELEEMOSYNIS

LIBER (1)

I. Multa et magna (2) sunt, fratres [1] charissimi, beneficia divina quibus in salutem nostram Dei Patris et Christi larga et copiosa clementia et operata sit et semper operetur, quod conservandis et vivificandis nobis Pater Filium misit (3) ut reparare nos posset, quodque Filius missus esse et hominis filius fieri voluit [2] **603** ut nos Dei filios faceret. Humiliavit se, ut populum qui prius jacebat erigeret : vulneratus est, ut vulnera nostra curaret [3] (4) : servivit, ut ad libertatem servientes extraheret : mori sustinuit, ut immortalitatem mortalibus exhiberet. Multa hæc sunt et magna divinæ misericordiæ munera [4]. Sed adhuc, qualis providentia illa et quanta clementia est quod nobis salutari ratione prospicitur, ut homini qui redemptus est reservando plenius consulatur ! Nam, cum Dominus (5) adveniens sanasset illa quæ Adam portaverat vulnera, et venena serpentis antiqua [5] (6) curasset, legem dedit sano [6], et præcepit ne ultra jam peccaret, ne quid peccanti gravius eveniret. Coarctati eramus et in angustum innocentiæ præscriptione conclusi. Nec haberet [7] quid fragilitatis humanæ infirmitas atque imbecillitas faceret, nisi iterum pietas divina subveniens, justitiæ et misericordiæ operibus ostensis, viam quamdam tuendæ salutis aperiret, ut sordes postmo- A dum, quascunque contrahimus [8], eleemosynis abluamus.

II. Loquitur in Scripturis divinis Spiritus sanctus et dicit : *Eleemosynis et fide delicta purgantur* (*Prov.*, xv, 27). Non utique illa delicta quæ fuerant ante contracta, nam illa Christi sanguine et sanctificatione purgantur. Item denuo dicit : *Sicut aqua exstinguit ignem, sic eleemosyna exstinguit peccatum* (*Eccli.*, III, 33). Hic quoque ostenditur et probatur quia, sicut lavacro aquæ salutaris gehennæ ignis exstinguitur, ita et eleemosynis atque operationibus [9] justis delictorum flamma [10] sopitur. Et quia [11] semel in baptismo remissa peccatorum datur [12], assidua et jugis operatio baptismi instar imitata [13], Dei rursus indulgentiam largitur [14]. B Hoc et in Evangelio Dominus docet. Nam **604** cum denotarentur discipuli ejus quod ederent, nec prius manus abluissent [15], respondit et dixit : *Qui fecit quod intus est, fecit et quod foris est. Verum date eleemosynam, et ecce vobis munda omnia* (*Luc.*, XI, 40) : docens scilicet et ostendens non manus lavandas esse, sed pectus, et sordes intrinsecus potius quam extrinsecus detrahendas ; verum qui purgaverit quod est intus, eum quoque id quod foris est repurgasse, et emundata mente, cute quoque et corpore mundum esse cœpisse. Porro autem,

Variæ lectiones.

[1] Dilectissimi *Ar.* [2] *Sic Lam. Ben. Ebor. Ar. Ver. Bod.* 1, 2, 3. Esse et hominis filius voluit *Imp.* Dici se et hominis filium *Ver.* [3] Sic *West. Lam Ebor. Ar. Bod.* 1, 3, 4. *Genev. Ver. Thu.* Sanaret *Oxon.* [4] Misericordiæ opera *Ar* [5] *Sic,* Serpentis antiqua *Thu. Foss. Man.* [6] Sanis *NC.* 1. Peccarent *NC.* 1. [7] Habeat *West. Aug. Saris.* [8] Contraximus *NC.* 2. [9] Operibus *Bod* 1, 2, 3, 4. Operibus *Oxon.* [10] Delictorum fomes *Bod.* 3. [11] Ut quia *Bod.* 1. [12] *Sic Foss. Lam. Ebor.* Remissio *Imp.* Repromissa peccatorum venia datur assidua *Bod.* 3. [13] Baptisimi instar operata *Bod.* 4. [14] Indulgentia *Bod* 4. Largiatur *Bod.* 1. 4. [15] Lavissent *Ar. Saris. Ver. MR.*

Steph. Baluzii notæ.

(1) De hoc libro sic loquitur sanctus Hieronymus in Epistola *ad Pammachium*, de Dormitione Paulinæ : « Quantas vires habeat misericordia et quibus donanda sit præmiis, et beatus Cyprianus grandi volumine prosequitur, et Danielis consilium probat, qui regem impiissimum, si audire voluisset, dicit pauperum sustentatione salvandum. »

(2) *Multa et magna.* Hic locus in Græcam linguam versus prolatus est in concilio Ephesino inter testimonia Patrum et martyrum adversus hæresim Nestorii. Itaque in antiqua versione istius concilii non describuntur Cypriani verba, sed alia translata e Græco sermone. Exstat ea versio inter Opera Marii Mercatoris, pag. 180 editionis nostræ. Hunc porro locum lectum fuisse in concilio testatur etiam Vincentius Lirinensis.

(3) *Filium misit.* In editionibus posterioribus et in C tribus antiquis codicibus legitur *filium suum.* Sane vox *suum* exstat in Epistola Pauli *ad Galatas*, ex qua sumptus est hic locus. Exstat etiam lib. II *Testimoniorum*, cap. 8. Delevi tamen, quia deest in viginti libris veteribus, apud Marium Mercatorem ; in editione Spirensi, in antiqua Veneta, in Erasmica. Addita primo fuit in editione Manutii. Morellius expunxit.

(4) *Curaret.* Antea legebatur *sanaret.* Mutare coactus sum, quia omnes fere libri veteres habent lectionem quam profero.

(5) *Nam cum Dominus.* Refert hunc locum sanctus Augustinus lib. IV *contra duas Epistolas Pelagianorum,* cap. 8.

(6) *Antiqua.* Ita veteres libri fere omnes et veteres editiones. Pamelius posuit *antiqui.* Quam lectionem inveni etiam in quibusdam libris antiquis.

monens et ostendens unde mundi et purgati esse possimus, addit eleemosynas esse faciendas. Misericors docet et monet misericordiam fieri; et quia servare quærit quos magno pretio redemit [16], post baptismi gratiam sordidatos docet denuo posse purgari.

III. Agnoscamus itaque (7), fratres charissimi, divinæ indulgentiæ munus salubre [17], et emundandis purgandisque peccatis nostris, qui sine aliquo conscientiæ vulnere esse non possumus, medelis spiritalibus vulnera nostra curemus. Nec quisquam [18] (8) sic sibi de puro atque immaculato pectore [19] (9) blandiatur, ut, innocentia sua fretus, medicinam non putet adhibendam esse vulneribus, cum scriptum sit : *Quis gloriabitur castum se habere cor, aut quis gloriabitur mundum se esse a peccatis* (*Prov.*, XX, 9)? et iterum in Epistola sua Joannes ponat et dicat : *Si dixerimus quia peccatum non habemus, nos ipsos decipimus* [20], *et veritas in nobis* [21] *non est* (10) (I *Joan.*, I, 8). Si autem nemo esse sine peccato potest, et quisquis inculpatum se esse dixerit, aut superbus aut stultus est, quam necessaria, quam benigna est divina clementia, quæ, cum sciat [22] non deesse sanatis quædam postmodum vulnera, dedit curandis denuo sanandisque vulneribus remedia salutaria!

605 IV. Numquam denique, fratres dilectissimi, admonitio divina cessavit et tacuit [23] quominus in Scripturis sanctis tam veteribus quam novis [24] semper et ubique ad misericordiæ opera Dei populus provocaretur [25]; et canente atque exhortante Spiritu sancto, quisquis ad spem regni cœlestis instruitur, facere eleemosynas jubetur. Mandat et præcipit Isaiæ Deus : *Exclama*, inquit, *in fortitudine, et noli parcere. Sicut tuba exalta vocem tuam, et annuntia plebi meæ peccata ipsorum et domui Jacob facinora* [26] *eorum* (*Isa.*, LVIII, 1). Et cum peccata eis sua exprobrari præcepisset, cumque eorum facinora pleno indignationis impetu protulisset, dixissetque eos nec, si orationibus et precibus et jejuniis uterentur, satisfacere pro delictis posse, nec, si in cilicio et cinere volverentur, iram Dei posse lenire, in novissima tamen parte, demonstrans solis eleemosynis Deum posse placari, addidit dicens : *Frange esurienti panem tuum, et egenos sine tecto induc in domum tuam. Si videris nudum, vesti eum, et domesticos seminis tui non despicias. Tunc erumpet temporaneum lumen tuum, et vestimenta tua* (11) *cito orientur, et præibit ante te justitia, et claritas Dei circumdabit te. Tunc exclamabis, et Deus exaudiet te. Dum adhuc loqueris, dicet : Ecce adsum* (*Ibid.*, 7-9).

V. Remedia [27] propitiando Deo ipsius Dei verbis data sunt, quid deberent facere peccantes magisteria divina docuerunt, operationibus justis Deo satisfieri, misericordiæ meritis peccata purgari. Et apud Salomonem legimus : *Conclude eleemosynam in corde* (12) *pauperis* [28], *et hæc pro te exorabit ab omni malo.* Et iterum : *Qui obturat aures ne audiat imbecillum, et ipse invocabit Deum, et non erit qui exaudiat eum* (*Prov.*, XXI, 13). 606 Neque enim promereri misericordiam Domini (13) poterit qui misericors ipse non fuerit, aut impetrabit de divina pietate aliquid in precibus qui ad precem pauperis non fuerit humanus. Quod item in Psalmis Spiritus sanctus declarat et probat dicens : *Beatus qui intelligit super egenum* [29] *et pauperem, in die mala liberabit eum Dominus* (*Psal.*

Variæ lectiones.

[16] Magno redemit *Ar. Bod.* 1, 2, 3, 4. [17] Salubre, ut *August.* [18] Quisquam sibi *Lin. Voss.* 1. [19] Immaculato pectore *West. Ar. Bod.* 1, 2, 3, 4. *August.* [20] Ipsos seducimus *Voss.* 1. [21] Nobis non est. Si autem nemo *Ar. Saris. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. August. Addit. Oxon.* Si autem confessi fuerimus peccata nostra, fidelis et justus est Dominus, qui nobis peccata dimittat. [22] Stultus est; cum sciat *August.* [23] Cessavit et tacuit, *sic Lam. Ebor. NC.* 1. *Saris. Lin. Bod.* 1. 2, 3, 4. *Thu.* Cessavit nunquam *Oxon.* [24] Sanctis semper et ubique *Thu.* [25] Populus provocaret. *West. Saris.* [26] Jacob delicta *Saris.* [27] Remedia de *Bod.* 3. [28] In sinu pauperis *Lam. NC.* 1. *Ebor. Bod.* 2. Exorabit in die malo *Ver.* [29] Egentem *Lam. Ebor. NC.* 1. *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(7) *Agnoscamus itaque.* Hunc quoque locum refert sanctus Augustinus ibidem, cap. 10.

(8) *Nec quisquam.* Citat Augustinus ibidem et in libro II contra *Julianum Pelagianum*, cap. 8.

(9) *Pectore.* Antea legebatur *corde.* Neque dubitandum est quin hæc lectio sit optima. Verum, cum *pectore* scriptum sit in viginti et duobus libris nostris et in sex Anglicanis, putavi debere me cedere eorum auctoritati, præsertim cum ita quoque scriptum sit apud sanctum Augustinum, lib. II *contra Julianum Pelagianum*, cap. 8.

(10) *Veritas in nobis non est.* Postea additur in vulgatis editionibus : *Si autem confessi fuerimus peccata nostra, fidelis et justus est Dominus qui nobis peccata dimittat.* Verum, tametsi ea exstent in quibusdam codicibus antiquis, cum desiderentur in sexdecim nostris, in primis in Seguieriano, in sex Anglicanis, et apud sanctum Augustinum, in locis supra laudatis, putavi ea non esse Cypriani, sed a quodam studioso huc translata ex Epistola sancti Joannis. Certe absque iis non minus constat sensus.

(11) *Vestimenta tua.* Nescio unde orta sit scriptura libri Fuxensis, in quo legitur, *Et preces tuæ cito exaudientur.* In editione vulgata, *Et sanitas tua citius orietur.* Vide Hieronymum in caput LVIII Isaiæ.

(12) *In corde.* In duobus libris antiquis legitur *sinu* et supra lineam *vel corde.* Hinc orta est discrepantia lectionum in antiquis codicibus, quorum nonnulli habent *corde*, alii *sinu.* Veteres editiones habent *sinu.* Manutius posuit *corde*, Morellius *sinu.*

(13) *Misericordiam Domini.* Jonas Aurelianensis, qui refert hunc locum ex libro *de Oratione Dominica* in libro III, cap. 10, *de Institutione laicali*, legit *Dei misericordiam.* Codex Lamonii, *Dei veniam.* Seguierianus *Deum* tantum.

XL, 2). Quorum præceptorum memor Daniel, cum rex Nabuchodonosor adverso somnio territus æstuaret, pro avertendis malis ad divinam opem impetrandam remedium dedit dicens : *Propterea, rex consilium meum placeat tibi, et peccata tua eleemosynis redime et injustitias tuas miserationibus pauperum, et erit Deus parcens* [30] (14) *peccatis tuis* (*Dan.*, IV, 24). Cui rex non obtemperans, adversa quæ viderat et infesta perpessus est : quæ evadere et vitare potuisset, si peccata sua eleemosynis redemisset. Raphael quoque angelus paria [31] testatur, et ut eleemosyna libenter ac largiter fiat hortatur dicens : *Bona est oratio* [32] *cum jejunio et eleemosyna : quia eleemosyna a morte liberat, et ipsa purgat peccata* (*Tob.*, XII, 8). Ostendit orationes nostras ac jejunia minus posse nisi eleemosynis B adjuventur [33], deprecationes solas parum ad impetrandum valere, nisi factorum et operum accessione satientur [34] (15). Revelat Angelus et manifestat et firmat eleemosynis petitiones nostras efficaces fieri, eleemosynis vitam de periculis redimi, eleemosynis animas a morte liberari.

VI. Nec sic, fratres charissimi, ista proferimus ut non quod Raphael angelus dixit veritatis testimonio comprobemus : in Actibus [35] Apostolorum facti fides posita est, et quod eleemosynis, non tantum a secunda, sed a prima morte animæ liberentur gestæ et **607** impletæ rei probatione compertum est [36]. Tabitha [37], operationibus justis et eleemosynis præstandis plurimum dedita, cum infirmata esset et mortua, ad cadaver exanime Petrus accitus est : qui cum impigre pro apostolica humanitate venisset, circumsteterunt eum viduæ flentes et rogantes, pallia et tunicas et omnia illa quæ prius sumpserant indumenta monstrantes, nec pro defuncta suis vocibus, sed ipsius operibus depre-

A cantes. Sensit Petrus impetrari posse quod sic petebatur, nec defuturum Christi auxilium viduis deprecantibus, quando esset in viduis ipse vestitus. Cum itaque genibus nixus [38] orasset, viduarum ac pauperum idoneus advocatus legatas sibi preces ad Dominum pertulisset, conversus ad corpus, quod in tabula jam lotum jacebat. *Tabitha*, inquit, *exsurge in nomine Jesu Christi* [39] (*Act.*, IX, 40). Nec defuit Petro quominus statim ferret auxilium qui in Evangelio [40] dari dixerat quidquid fuisset ejus nomine postulatum. Mors itaque suspenditur et spiritus redditur, et, mirantibus ac stupentibus cunctis, ad hanc mundi denuo lucem redivivum corpus animatur. Tantum potuerunt misericordiæ merita, tantum opera justa [41] valuerunt ! Quæ laborantibus viduis largita fuerat subsidia vivendi, meruit ad vitam viduarum petitione revocari.

VII. Itaque in Evangelio Dominus, doctor vitæ nostræ et magister salutis æternæ, vivificans credentium populum et vivificatis consulens in æternum, inter sua mandata divina et præcepta cœlestia nihil crebrius mandat et præcipit quam ut insistamus eleemosynis dandis, nec terrenis possessionibus incubemus, sed cœlestes thesauros potius recondamus. *Vendite*, inquit, *res vestras, et date eleemosynam* (*Luc.*, XII, 33). Et iterum : *Nolite vobis condere thesauros super terram, ubi tinea* (16) *et comestura exterminat, et ubi fures effodiunt et furantur. Thesaurizate autem vobis thesauros in* C *cœlo, ubi neque tinea neque comestura exterminat, et ubi fures non effodiunt nec furantur. Ubi enim fuerit thesaurus tuus, ibi erit et cor tuum* (*Matth.*, VI, 19-21). Et cum observata lege perfectum et consummatum vellet ostendere : *Si vis*, inquit, *perfectus esse, vade et vende omnia tua* [42] (17), *et da egenis, et habebis thesaurum in cœlo ; et veni, sequere*

Variæ lectiones.

[30] Deus parcens *Lam. Lin. Pem. Voss.* 1. 2. *Bod.* 2, 3. Deus patiens *Oxon.* [31] Paria Tobiæ *Ar. Lam. Bod.* 2. [32] Bona est, inquit *Lam.* A peccatis *Ver.* Eleemosyna cum justitia *Bod.* 4. [33] Eleemosynis socientur *Ar. West. Saris. Bod.* 1, 2, 3, 4. Farciantur *alii post Pamel.* [34] Subveniatur *Lin.* [35] Sic in Act. *West.* [36] Testatum est *Saris.* [37] Tabitha eleemosynaria *Bod.* 3. Orationibus *Ar. Saris. Bod.* 2. [38] Nixis *Ver.* Orasset et *Saris.* [39] Nomine Domini *West.* [40] Evangelio suo *Voss.* 2. *Pem.* [41] Opera justitiæ *A. Ben. Bod.* 2. [42] Omnia quæ habes *Voss.* 1. Possides *NC.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(14) *Parcens.* In codice Fuxensi *vel parcens vel patiens.* Hinc orta est lectio diversa quorumdam librorum, in quibus scriptum est *patiens.* Cæterum legendum esse puto *parcens,* eo in primis argumento quod, præter auctoritatem veterum librorum et editionum, scriptum est in libro Danielis, *Forsitan ignoscet delictis tuis.*

(15) *Satientur.* Ita veteres editiones ante eam quæ dicitur esse Gravii. Sic etiam habet Morelliana. Consentiunt autem viginti libri nostri, etiam Seguierianus et Veronensis omnium antiquissimi. Sunt tamen duo qui habent *sacientur vel socientur,* alii sex *socientur* tantum. Eam postremam lectionem præferunt septem Anglicani, sed non in hoc loco. Quippe vocem *socientur* ponunt in phrasi superiore, *eleemosynis socientur.* Pamelius, contra tot auctoritates, absque ullius libri veteris suffragio, tantum quia in editione illa quæ dicitur Gravii legitur *farciantur,* et quia in quodam libro Coloniensi, D qui certe mutilus est in hoc loco, legitur *farcientur,* eo modo quo per errorem quoque scriptum est in Fuxensi *sacrentur ;* Pamelius, inquam, ex lectione illius editionis et codicis Coloniensis fecit *farciantur,* minime dubitans quin hæc lectio esset optima. Quod certe non licet. Nam, si conjecturis ita facile indulgere licitum esset, ego mallem ponere cum Goulartio *fulciantur,* quam lectionem scio probatam fuisse Nicolao Fabro. Eadem audacia Pamelius in epistola 76, posuit *sanat* pro *satiat,* ut illic monuimus. Apuleius lib. II *Metamorphoseon :* « Hæc autem novissima, quam fonte satiante postremus partus effudit. »

(16) *Tinea.* Vide Frontonis Ducæi notas in Homilias sancti Basilii *de Jejunio,* pag. 29.

(17) *Vende omnia tua.* Codex Lamonii, *vende omnia quæ possides, et da egenis.* Alibi quoque scriptum vidi *egenis* pro *pauperibus.*

me (*Matth.*, XIV, 21). Item alio loco negotiatorem A cœlestis gratiæ et comparatorem salutis æternæ, distractis omnibus rebus suis, pretiosam margaritam, hoc est **608** vitam æternam Christi cruore pretiosam, de quantitate patrimonii sui dicit debere mereari : *Simile est*, inquit, *regnum cœlorum homini negotiatori* [43] *quærenti bonas margaritas. Ubi autem invenit* (18) *pretiosam margaritam, abiit et vendidit omnia quæ habuit, et emit illam* (*Matth.*, XIII, 45).

VIII. Eos denique et Abrahæ filios dicit quos in juvandis alendisque pauperibus operarios cernit. Nam, cum Zachæus dixisset : *Ecce dimidium ex substantia mea do egenis, et si cui quid fraudavi* [44], *quadruplum reddo,* respondit Jesus et dixit *quia salus* [45] *hodie huic domui facta est, quoniam et hic* B *filius est Abrahæ* (*Luc.*, XIX, 8, 9). Nam, si Abraham credit Deo et deputatum est ei ad justitiam, utique qui secundum præceptum Dei eleemosynas facit, Deo credidit, et qui habet fidei veritatem, servat Dei timorem ; qui autem Dei timorem servat, in miserationibus pauperum Deum cogitat [46] (19). Operatur enim ideo [47] quia credit, quia scit vera esse quæ prædicta sunt verbis Dei, nec Scripturam sanctam posse mentiri ; arbores infructuosas, id est, steriles homines, excidi et in ignem mitti, misericordes autem ad regnum vocari. Qui et alio in loco operarios et fructuosos fideles appellat, infructuosis vero et sterilibus fidem derogat dicens : *Si in injusto mammona* (20) *fideles non fuistis,* C *quod est verum* [48] *quis credet vobis? Et si in alieno fideles non fuistis, quod est vestrum quis dabit vobis* (*Luc.*, XVI, 11)?

IX. Si [49] vereris et metuis ne, si operari plurimum cœperis, patrimonio tuo larga operatione finito ad penuriam forte redigaris, esto in hac parte intrepidus, esto securus ; finiri non potest unde in usus Christi impenditur, unde opus cœleste celebratur. Nec hoc tibi de meo spondeo, sed de sanctarum Scripturarum fide et divinæ pollicitationis auctoritate promitto. Loquitur per Salomonem Spiritus sanctus et dicit : *Qui dat pauperibus, nunquam egebit; qui autem avertit oculum suum, in magna penuria erit* (*Prov.*, XXVIII, 27) ; ostendens misericordes atque operantes egere non D posse, magis parcos et steriles ad inopiam post-

A modum devenire. Item beatus apostolus Paulus, Dominicæ inspirationis gratia plenus : *Qui administrat*, inquit, *semen seminanti, et panem ad edendum præstabit, et multiplicabit seminationem vestram, et augebit incrementa frugum justitiæ vestræ, ut in omnibus locupletemini.* Et iterum : *Administratio hujus officii non tantum supplebit ea quæ sanctis desunt,* **609** *sed et abundabit* [50] *per multam gratiarum actionem* [51] *in Deum* (II *Cor.*, IX, 10-12) ; quoniam, dum gratiarum actio ad Deum pro eleemosynis [52] atque operationibus nostris pauperum oratione dirigitur, census operantis [53] Dei retributione cumulatur. Et Dominus in Evangelio, jam tunc ejusmodi hominum corda considerans, et perfidis atque incredulis præscia voce denuntians, contestatur et B dicit : *Nolite cogitare dicentes : Quid edemus, aut quid bibemus, aut quid vestiemur? hæc enim nationes quærunt. Scit autem* [54] *Pater vester quia omnium horum indigetis. Quærite primum regnum Dei et justitiam ejus* [55], *et omnia ista apponentur vobis* (*Matth.*, VI, 31-33). Eis omnia apponi dicit et tradi qui regnum et justitiam Dei quærunt. Eos enim Dominus cum judicii dies venerit, ad percipiendum regnum dicit admitti qui fuerint in Ecclesia ejus operati.

X. Metuis ne patrimonium tuum forte deficiat si operari ex eo largiter cœperis, et nescis, miser, quia, dum times ne res familiaris deficiat, vita ipsa et salus deficit ; et, dum ne quid de rebus tuis mi- C nuatur attendis, non respicis quod ipse minuaris, amator magis mammonæ quam animæ tuæ ; ut, dum times ne pro te patrimonium tuum perdas, ipse pro patrimonio tuo pereas [56]. Et ideo bene Apostolus clamat et dicit : *Nihil intulimus in hunc mundum, verum nec auferre quid possumus. Habentes itaque exhibitionem et tegumentum, his contenti simus. Qui autem volunt divites fieri, incidunt in tentationem et in muscipulam* (21) *et desideria multa et nocentia, quæ mergunt hominem in perditionem et in interitum. Radix enim omnium malorum est cupiditas : quam quidam appetentes naufragaverunt a fide, et inseruerunt se doloribus multis* (I *Tim.*, 7-10).

XI. Metuis ne patrimonium tuum forte deficiat, D si operari ex eo largiter cœperis. Quando enim factum est ut justo possent deesse subsidia (22)

Variæ lectiones.

[43] Negotianti *Ar. West. Saris. Bod.* 2, 3, 4. [44] Quem defraudavi *Bod.* 3. [45] Quia, inquit, salus *Saris.* [46] Deum fenerat *Foss.* 1. *Lam. NC.* 2. [47] Operatur enim Deo *Bod.* 1, 2, 3. [48] Quod vestrum *Lam. Bod.* 3, 4. [49] Sed *Bod.* 1, 2, 3, 4. Si *Impr Oxon.* [50] Sed et abundare facit *Bod.* 4 *Supra habetur :* supplevit, *et* abundavit. [51] Per multas gratiarum actiones *Saris.* [52] Per eleemosynas *Saris.* [53] Operantibus *Bod.* 1. [54] Enim *Bod.* 1, 2. *Saris.* [55] *Sic Ver. Thu. Foss. deerant in Impr.* [56] Ne forte *West. Ebor. Foss.* ne pro te patrimonium perdas, id agis ut ipse, pro patrimonio pereas *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(18) *Ubi autem invenit.* Codex Lamonii : *Inventa autem pretiosa margarita.*

(19) *Deum cogitat.* Codex Sancti Albini, *Deum fænerat.* Burgundicus et Lamonianus, *Deo fænerat.*

(20) *Mammona.* Vide Cœlium Calcagninum lib. I, epist. 39.

(21) *Muscipulam.* Duo libri veteres addunt *diaboli.*

(22) *Deesse subsidia.* Codex Sancti Albini, *possit deesse substantia.* Sic etiam scriptum erat in Veronensi.

vitæ [57], cum scriptum sit: *Non occidet fame Dominus animam justam* (*Prov.*, X, 3). Helias in solitudine corvis ministrantibus pascitur, et Danieli in lacu ad leonum prædam jussu regis incluso prandium divinitus apparatur; et tu metuis ne operanti tibi et Dominum promerenti desit alimentum, quando ipse in Evangelio, ad exprobrationem eorum quibus [58] mens dubia est et fides **610** parva, contestetur et dicat: *Aspicite volatilia cœli, quoniam non seminant, neque metunt, neque colligunt in horrea, et Pater vester cœlestis alit* [59] *illa. Nonne vos pluris illis estis* (*Matth.*, VI, 26)? Volucres Deus pascit, et passeribus alimenta diurna præstantur; et quibus nullus divinæ rei sensus est, eis nec potus nec cibus deest: tu Christiano, tu Dei servo, tu operibus bonis dedito, tu domino suo charo, aliquid existimas defuturum?

XII. Nisi si putas [60] quia qui Christum pascit, a Christo ipse non pascitur, aut eis terrena deerunt quibus cœlestia et divina tribuuntur. Unde hæc incredula cogitatio? unde impia et sacrilega ista meditatio? Qui facit in domo fidei perfidum pectus? Quid, qui Christo omnino non credit, appellatur et dicitur Christianus? Pharisæi tibi magis congruit nomen. Nam, cum Dominus in Evangelio de eleemosynis disputaret, et ut nobis amicos de terrestribus lucris (23) provida operatione faceremus, qui nos postmodum in tabernacula æterna susciperent, fideliter ac salubriter præmoneret, addidit post hæc Scriptura dicens [61]: *Audiebant autem hæc omnia Pharisæi, qui erant cupidissimi, et irridebant eum* (*Luc.*, XVI, 14). Quales nunc quosdam [62] in Ecclesia videmus, quorum præclusæ aures et corda cæcata nullum de spiritalibus ac salutaribus monitis lumen admittunt? de quibus mirari non oportet quod contemnant in tractatibus servum, quando a talibus ipsum Dominum videamus esse contemptum.

XIII. Quid tibi in istis ineptis et stultis cogitationibus plaudis, quasi metu et sollicitudine futurorum ab operibus retarderis? Quid umbras et præstigias quasdam vanæ excusationis obtendis? Confitere imo quæ vera sunt; et quia scientes non potes fallere, secreta et abdita mentis exprome. Obsederunt animum tuum sterilitatis tenebræ, et, recedente inde lumine veritatis, carnale pecus alta et profunda avaritiæ caligo cæcavit. Pecuniæ tuæ captivus et servus es, catenis cupiditatis et vinculis alligatus es, et quem jam solverat Christus, denuo vinctus es. Servas pecuniam, quæ te servata [63] non servat. Patrimonium cumulas, quod te pondere suo onerat [64] (24); nec meministi quid Deus responderit diviti exuberantium fructuum copiam stulta [65] exsultatione jactanti: **611** *Stulte*, inquit, *hac nocte expostulatur anima tua a te. Quæ* [66] *ergo parasti cujus erunt* (*Luc.*, XII, 20)? Quid divitiis tuis solus incubas? quid in pœnam tuam patrimonii tui pondus exaggeras, ut quo locupletior sæculo fueris, pauperior Deo fias? Redditus (25) tuos divide cum Domino Deo tuo, fructus tuos partire cum Christo, fac tibi possessionum terrestrium (26) Christum participem, ut et ille te sibi faciat regnorum cœlestium cohæredem.

XIV. Erras et falleris, quisquis te in sæculo divitem credis. Audi in Apocalypsi Domini tui vocem ejusmodi homines justis objurgationibus increpantem: *Dicit*, inquit, *Dives sum, et ditatus sum, et nullius* [67] *rei egeo; et nescis quoniam tu es miser et miserabilis* (27), *et pauper* [68], *et cæcus, et nudus Suadeo tibi emere a me aurum ignitum* [69] *de igni, ut sis dives; et vestem albam, ut vestiaris* [70], *et non appareat in te fœditas nuditatis* **612** *tuæ, et collyrio inunge* [71] *oculos tuos ut videas* (*Apoc.*, III, 17, 28). Qui ergo locuples et dives es, eme tibi a Christo aurum ignitum, ut, sordibus tuis tanquam igne decoctis, esse aurum mundum possis, si eleemosynis et justa operatione purgeris. Eme tibi albam vestem, ut qui secundum Adam nudus fueras et horrebas ante deformis, indumento Christi candido

Variæ lectiones.

[57] Deesse substantia *Ver.* [58] Quorum *West.* [59] Pascit *Ar. Lam. Lin.* [60] Nisi putas quod *Ar. Bod.* 2. [61] Scriptura divina *Ar. Voss.* 1. *Lam. Bod.* 2. 3. [62] Tales nunc *Ar.* Quales nunc in Ecclesia *Oxon.* [63] A te servata *Saris.* [64] Sic onerat *Ar. West. Lam. Saris. Bod.* 1, 2, 3, 4. Suo gravius *Oxon.* [65] Copia stulta se *Ver.* [66] Anima tua quæ *Ver. Ar. Saris.* [67] Et ditatus, et nullius *Saris.* [68] Miser et pauper *West. Saris. Bod.* 1. [69] Aurum probatum *Voss.* 1. [70] *Sic Bod.* 1, 3, 4. *Thu. Foss.* Albam vestiaris. *Impr.* Induaris *Ar. Bod.* 2. *MR.* [71] Unge *Saris.*

Steph. Baluzii notæ.

(23) *De terrestribus lucris.* Vetus codex monasterii Compendiensis, *et ut nobis de terrestribus copiis lucra magna provida operatione faceremus.*

(24) *Pondere suo onerat.* Ita omnes veteres editiones, omnes libri nostri, et octo Anglicani. Pamelius ex editione Gravii, ut ipse ait, adjecit *gravius*, cum tamen vox illa non exstet in editione quæ dicitur Gravii.

(25) *Redditus.* Ita scribendum est, non autem *reditus*. Vox enim *redditus* descendit a verbo *reddo*, non a *redeo*. Varro lib. III, *de Re rustica*, cap. 3: « Ut sexaginta eo anno reddiderit ea par villæ bis tantum quantum tuus fundus reddit. » Hieronymus, lib. II, *Adversus Jovinianum*: « Pro magnis redditibus paterfamilias exigit. » Sanctus Leo papa, sermone 3 de Collectis: « Quanto enim major speretur redditus de majore semine, potest tamen de exigua satione fructus provenire justitiæ. » Et tamen Cujacius, lib. IX *Observat.*, cap. 15, scribit *reditus*, et ita scribendum esse contendit Salmasius *ad scriptores Historiæ Augustæ*, pag. 3. Istic apud Cyprianum codex Compendiensis habet *divitias*.

(26) *Possessionum terrestrium.* Non improbo lectionem veterum editionum, « Fac tibi ex possessionum terrestrium proventu Christum participem. » Primus Manutius mutavit. Manutianam editionem confirmant vetera exemplaria.

(27) *Et miserabilis.* Hæc desunt in septemdecim libris nostris et in tribus Anglicanis.

vestiaris. Et quæ matrona in Ecclesia Christi (28) locuples [72] et dives es, inunge oculos tuos, non stibio diaboli [73], sed collyrio Christi ; ut pervenire ad videndum Deum possis, dum Deum et operibus [74] et moribus promereris.

XV. Cæterum, quæ talis es, nec operari in Ecclesia potes. Egentem enim et pauperem non vident oculi tui superfusi nigroris tenebris et nocte contecti [75]. Locuples et dives es, et Dominicum celebrare te credis, quæ corban (29) omnino non respicis, quæ in **613** Dominicum (30) sine sacrificio venis, quæ partem de sacrificio (31) quod pauper obtulit sumis. Intuere in Evangelio viduam præceptorum cœlestium [76] memorem, inter ipsas pres-

Variæ lectiones.

[72] Matrona locuples *Ar. Saris. Bod.* 1, 2, 4. [73] Diaboli deformis *Bod.* 3. [74] Operibus bonis et moribus *Oxon.* [75] Nocte cæcati *Foss.* [76] Præceptorum divinorum *Lam. Ebor.*

Steph. Baluzii notæ.

(28) *In Ecclesia Christi.* Valde puto ista, quæ desunt in antiquis editionibus, in decem codicibus nostris et in quinque Anglicanis, addita vero sunt a Manutio, non debere esse in hoc loco. Non tamen ausus sum expungere, quia ea reperi in undecim vetustis exemplaribus.

(29) *Corban.* Ita scriptum vidi in novem codicibus manuscriptis, etiam in Seguieriano. Alii habent *Corbonam* vel *Corbanam.* Fuxensis, *Corban* et *Corbanam.* In capite VII Evangelii secundum *Marcum* et in Epistola Hieronymi *ad Geruntiam* de Monogamia : *Corban, quod est donum.* Bona quoque potest esse lectio codicis Pithœani, in quo scriptum est, *quæ ut orba omnino non respicis.* Nam paulo ante Cyprianus dixit matris illius oculos superfusos esse nigroris tenebris et nocte contectos. Vide notas Cotelerii ad librum II *Constitutionum Apostolicarum,* c. 36, et Samuelis Basnagii *Exercitationes in Baronium,* p. 597.

(30) *In Dominicum.* Id est in domum in quam Christiani conveniunt ad celebranda mysteria. Constitutio Galeri Maximini pro Christianis apud Rufinum, lib. IX, c. 9 : « Sed et orationum domos, id est Dominica sua, ut instaurent pro voluntate sua permittimus. » Et lib. X, cap. 3, quidam confessor qui vicerat philosophum, ait : « Surge et sequere me ad Dominicum et hujus fidei signaculum suscipe. » Hieronymus in Chronico : « In Antiochia Dominicum quod vocatur, aureum ædificari cœptum. » Sanctus Hilarius, in extremo libro *ad Constantium* qui incipit *Benignifico,* ait de Arianis : « Verentur igitur populi judicium ; a Dominico ad palatium transeunt. » Vide Beveregii adnotationes in canonem 15 concilii Ancyrani, et Joannem Stephanum Durantum, lib. I, cap. 1, *de Ritibus Ecclesiæ catholicæ.*

Quoniam vero mentio incidit viri clarissimi et amantissimi patriæ civis, qui fuit persona insignis, ut verbis utar sancti Cypriani, arripienda est ista occasio ad destruendam fabulam quæ de eo et Petro Danesio episcopo Vaurensi nuper emersit in republica litteraria. Novus quidam scriptor, testis non satis idoneus, scribit Durantum non esse auctorem operis *de Ritibus Ecclesiæ catholicæ,* sed Petrum Danesium episcopum Vaurensem, Durantum porro, qui illud invenerat in bibliotheca Danesii, quam pretio comparaverat, suum fecisse eo jure quo emptores ea sua faciunt quæ emunt. Istud vero se accepisse ait hic auctor a Petro Berterio episcopo Montalbanensi, qui ita fando, ut ille ait, audiverat a Joanne Berterio, episcopo Rivensi, patruo suo, intima familiaritate conjuncto cum Danesio et Duranto. Mirum est quam avide hæc nova historia excepta est a nonnullis : quia, ut Cicero ait, vulgus ex veritate pauca, ex opinione multa æstimat. Primum illud æquum et rationi prorsus consentaneum esse videtur, ut virum magnæ bonæque famæ nemo plagiarium audeat dicere absque certis testimoniis. Istic vero tantum abest ut certa sint testimonia quæ opus illud Duranto abjudicant, ut contra omnia concurrant ad illud ei asserendum. Narrationem enim de episcopo Montalbanensi, quæ nunc primum post tot annos se erexerit, non posse esse veram certum est. Patruus enim ejus Joannes Berterius excessit e vivis anno 1620, mense Julio. Tum vero episcopus Montalbanensis erat puer XII tantum annorum. Quis vero facile in animum inducere queat puerum istius ætatis colloquia cum patruo miscuisse de tam grandibus materiis et de rebus ita remotis ab usu et ingenio puerorum ? Præterea certum est Danesium, ætate gravem, duobus ante obitum annis successisse in monasterium Sancti Germani de Pratis, ubi obiit et sepultus est. Probabile porro non est voluisse virum doctum divelli se et separari a bibliotheca sua ; adeoque existimandum est illam transtulisse in eas ædes in quibus habitare decreverat et ubi revera habitavit. Hæc mea opinio confirmatur testimonio Genebrardi, qui in Oratione habita in funere Danesii, paucis diebus post illius abitionem in cœlum, ait libros ejus apud hæredes tum fuisse, et neque distractos neque venditos fuisse ; tum etiam auctoritate Theveti, qui Danesium familiarissime noverat et ei supervixit. Is autem in elogio ejus sic de lucubrationibus ejus loquitur, ut dicat se sperare eos reperiri inter libros ejus exstantes apud propinquos ejus. Ego certe habeo in mea bibliotheca duos codices manuscriptos quos certum est fuisse olim in bibliotheca Danesii. Denique J. Ang. Papius, qui primus opus *de Ritibus Ecclesiæ catholicæ* edidit Romæ anno 1591, et Gregorio XIV obtulit, testatur Durantum hoc opus appellasse *nocturnas lucubrationes suas,* illudque Romam misisse ad cardinalem Pelleveum ut illic excuderetur. Circumfertur præterea ejusdem Duranti *Epistola ad Amicum suum* Joannem Barreriam, abbatem Fuliensem, e carcere in quem vir optimus a perditis et factiosis hominibus conjectus fuerat scripta, triduo ante miserabilem ejus mortem, in qua eum, qui tum Romæ erat, rogat ut quandocunque ipse rebus humanis excesserit, librum suum curet Romæ approbari ac deinde typis mandari. An fas est opinari virum gravem, bonum, sapientem, tum morti destinatum et proximum, ita impudentem esse potuisse ut sibi per summam audaciam et injustitiam tribueret opus quod sciret a se non fuisse compositum ? Absit ut hæc cogitatio intrare possit in caput hominis cui mens sana est ! Opinionis hujus seu potius fabulæ commenta delebit dies, eamque libentibus animis remittent studiosi veritatis et bonarum litterarum. Gloria Danesii non indiget mendaciis hominum. Vivet in æternitate temporum, fama rerum. Fuit enim, ut ait illustrissimus præses Thuanus, « Homo doctissimus, et qui, quanquam nullis editis scriptis, meruit ut inter doctrina et litteris politioribus præstantes hujus ævi viros numeretur. » Cui accedens Scævola Sammarthanus, in *Elogiis Gallorum doctrina illustrium* dolet « nulla jam superesse tanti ingenii tamque diuturni laboris monumenta. »

(31) *Partem de sacrificio.* Vide Petavii diatribam *de Pœnitentia et Reconciliatione veteris Ecclesiæ moribus recepta,* cap. 3.

suras et angustias egestatis operantem, in gazophylacium duo quæ sola [77] sibi fuerant minuta mittentem: quam cum animadverteret Dominus et videret, non de patrimonio sed de animo opus ejus examinans, et considerans non quantum sed ex quanto dedisset, respondit et dixit : *Amen dico vobis quoniam vidua ista plus omnibus misit in dona Dei. Omnes enim isti ex eo quod abundavit illis miserunt in dona Dei, hæc autem de inopia sua omnem quemcunque habuit victum misit* (*Luc.*, XXI, 3). Multum beata mulier et gloriosa, quæ etiam ante diem judicii judicis meruit voce laudari (32). Pudeat divites sterilitatis atque infidelitatis (33) suæ [78]. Vidua, et vidua inops (34) rebus, dives in opere [79] invenitur. Cumque universa quæ dantur pupillis et viduis conferantur, dat illa quam oportebat accipere; ut sciamus quæ pœna sterilem divitem maneat, quando hoc ipso documento operari etiam pauperes debeant. Atque, ut intelligamus hæc opera [80] Deo dari et eum quisquis hæc faciat Dominum promereri, Christus illud Dei dona appellat, et in dona Dei viduam duos quadrantes misisse significat, ut magis ac magis possit esse manifestum quia qui miseretur pauperis Deum fœnerat [81].

XVI. Sed nec illa res, fratres charissimi, a bonis operibus et justis refrenet et revocet Christianum, quod excusari se posse aliquis existimet beneficio **614** filiorum, quando in impensis spiritalibus Christum cogitare [82], qui accipere se professus est, debeamus, nec conservos (35) liberis nostris sed Dominum præferamus, ipso instruente et monente : *Qui diligit*, inquit, *patrem aut matrem super me, non est me dignus; et qui diligit filium aut filiam super me, non est me dignus* (*Matth.*, X, 37). Item in Deuteronomio, ad corroborationem fidei et dilectionem Dei, paria conscripta sunt : *Qui dicunt*, inquit, *patri aut matri, Non novi te, et filios suos non agnoverunt, hi custodierunt præcepta tua, et testamentum tuum servaverunt* (*Deut.*, XXXIII, 9). Nam, si Deum toto corde diligimus, nec parentes nec filios Deo præferre debemus. Quod et Joannes in Epistola sua ponit [83], charitatem Dei apud eos non esse quos videamus operari in pauperes nolle : *Qui habuerit*, inquit, *substantiam mundi, et viderit fratrem suum desiderantem* [84], *et clauserit viscera sua, quomodo* [85] *charitas* [86] *Dei manet in illo* (*Joan.*, III, 17) ? Si enim Deus eleemosynis pauperum fœneratur, et cum datur minimis Christo datur, non est quod quis terrena cœlestibus præferat nec divinis humana præponat.

XVII. Sic vidua illa, in tertio Regnorum libro, cum, in siccitate et fame consumptis omnibus, de modico farre et oleo quod superfuerat fecisset subcinericium panem [87], quo absumpto moritura cum liberis esset, supervenit Helias, et petiit sibi prius [88] ad edendum dari; tunc quod superfuisset, inde illam cum filiis suis vesci. Nec obtemperare illa dubitavit, aut Heliæ filios mater in fame et egestate præposuit. Fit imo in conspectu **615** Dei quod Deo placeat; prompte ac libenter quod petebatur offertur; nec de abundantia portio, sed de modico totum datur, et esurientibus liberis alter prius pascitur, neque in penuria et fame cibus ante quam misericordia cogitatur; ut, dum in opere salutari [89] carnaliter vita contemnitur, spiritaliter anima servetur. Helias itaque typum Christi gerens, et quod ille pro misericordia vicem singulis reddat ostendens, respondit et dixit : *Hæc dicit Dominus : Fidelia farris* (36) *non deficiet, et capsaces olei* [90] (37) *non minuetur usque in diem quo dabit Dominus imbrem super terram* (I *Reg.*, XVII, 14). Secundum divinæ pollicitationis fidem

Variæ lectiones.

77 Quæque sola *Saris.* 78 Sterilitatis atque infelicitatis *Ar. Saris. West. Voss.* 1. *Ebor. Lam.* 6. *NC.* 1, 2 *Thu. Foss. Bod.* 1, 2, 3. 79 *Sic West. Ar. Lam. Ebor. Lin. Bod.* 1, 2, 3. In opere larga invenitur *Oxon.* 80 Hanc operam *NC.* 2. 81 Deo fœnerat *Bod.* 1, 2. 82 Christo erogare *Saris.* 83 Ponit et dicit *Saris.* 84 Fratrem egentem *West.* Desiderantem aliquid *Ver.* 85 Viscera sua, ab eo *West. Voss.* 2. *Pem. Foss.* 86 Quomodo poterit *Ver.* 87 Cineritium *Ver. Bod.* 1, 2 4. 88 Sibi cibum prius *Bod.* 1. 89 In opere spiritali *Saris.* 90 Hydria farinæ *Saris.* Minuet *Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(32) *Meruit voce laudari.* Hieronymus in Epistola ad Demetriadem *de Virginitate servanda*, loquens de sancto Joanne Baptista ait : « Ante diem judicii judicis voce laudatus. »

(33) *Infidelitatis.* Parum abfuit quin ponerem *infelicitatis*, juxta lectionem veterum editionum, quam confirmant viginti et duo exemplaria nostra et undecim Anglicana. Manutius posuit *infidelitatis.* Aliter Pamelio visum est.

(34) *Et vidua inops.* Ita restitui hunc locum ex fide codicis Burgundici et Sancti Arnulphi. Cæterum mala non est lectio Gratianopolitani et unius mei, in quibus scriptum est : « Vidua et inops non vidua in opere invenitur. » Porro vox *larga*, quam Manutiana editio inseruit, nuspiam reperitur in antiquis exemplaribus nostris neque in Anglicanis.

(35) *Nec conservos.* Codex Compendiensis : « Nec servos aut liberos nostros Domino præferamus. »

(36) *Fidelia farris.* Codex Lamonii *fiala* Pithœanus, *hydria farinæ non deficiet et vas olei non minuetur.* Ita etiam ferme in c. XVII, l. III Regnorum. Vide sanctum Ambrosium l. II *Officiorum*, c. 4, et l. III, c. 1.

(37) *Capsaces olei.* Prosper, seu quis alius, l. II *de Promissionibus et Prædictionibus Dei*, cap. 29 : « Capsaces olei non minuetur. » Hieronymus in Epistola *ad Furiam* de Viduitate servanda : « Farina seritur, et olei capsaces invenitur. » Item in Epistola *ad Eustochium* de Virginitate servanda : « Mirum in modum capsace completo. » Sulpitius Severus lib. I *Sacræ Historiæ* loquens de historia Heliæ : « Inde, admonitus a Domino, Sareptæ oppidum petiit, ad mulierem viduam divertit. Cumque ab ea esuriens cibum peteret, illa causari non esse sibi nisi pusillum farris et pusillum olei, quo absumpto, una cum filiis mortem exspectaret, » etc.

multiplicata sunt viduæ et cumulata quæ præstitit, et operibus justis [91], ac misericordiæ meritis augmenta et incrementa sumentibus, farinæ et olei vasa completa sunt. Nec filiis abstulit mater quod Heliæ dedit, sed magis contulit filiis quod benigne [92] et pie fecit. Et illa nondum Christum sciebat, nondum præcepta ejus audierat, non cruce et passione ejus redempta, cibum et potum pro sanguine rependebat; ut ex hoc appareat quantum in Ecclesia peccet qui, se et filios Christo anteponens, divitias suas servat, nec patrimonium cum indigentium paupertate communicat.

XVIII. Sed enim multi sunt in domo liberi, et retardat te numerositas filiorum quominus largiter bonis operibus insistas. Atqui hoc ipso operari amplius debes quo multorum pignorum pater es. B Plures sunt pro quibus Dominum depreceris; multorum delicta redimenda sunt, multorum purgandæ conscientiæ, multorum animæ liberandæ (38). Ut in hac vita sæculari **616** alendis sustinendisque [93] pignoribus, quo major est numerus, hoc major et sumptus est, ita et in vita spiritali atque cœlesti, quo amplior fuerit pignorum copia, esse et operum debet major impensa. Sic et Job sacrificia numerosa pro liberis offerebat; quantusque erat in domo pignorum numerus, tantus dabatur Deo et numerus hostiarum. Et quoniam quotidie deesse non potest quod peccetur in conspectu Dei, sacrificia quotidiana non deerant, quibus possent peccata tergeri [94]. Probat (39) Scriptura divina dicens: C *Job homo verus et justus habuit filios septem et filias tres, et emundabat illos offerens pro eis hostias Deo secundum numerum illorum, et pro peccatis eorum vitulum unum* (*Job.*, I, 2, 5). Si ergo vere filios tuos A diligis, si eis exhibes plenam et paternam dulcedinem charitatis, operari magis debes, ut filios tuos Deo justa operatione commendes.

XIX. Nec eum liberis [95] tuis cogites patrem qui et temporarius et infirmus est [96], sed illum [97] pares qui æternus et firmus filiorum spiritalium pater est. Illi assigna facultates tuas quas hæredibus servas. Ille sit liberis tuis tutor, ille curator, ille contra omnes injurias sæculares divina majestate protector. Patrimonium Deo creditum [98] nec respublica eripit, nec fiscus invadit, nec calumnia aliqua forensis evertit. In tuto hæreditas ponitur quæ Deo custode servatur. Hoc est charis pignoribus in posterum providere, hoc est futuris hæredibus paterna pietate consulere secundum fidem Scripturæ sanctæ dicentis: *Junior fui* [99], *et senui et non vidi justum derelictum, neque semen ejus egens pane* [1] (40). *Tota die miseretur et fænerat* (41), *et semen*, **617** *ejus in benedictione est* [2] (*Psal.* XXXVI, 25). Et iterum: *Qui conversatur sine vituperatione in justitia* [3], *beatos post se filios relinquet* (*Prov.*, XX, 7). Prævaricator itaque et proditor pater es, nisi filiis tuis fideliter consulas, nisi conservandis eis religiosa et vera pietate prospicias. Qui studes terreno magis quam cœlesti patrimonio, filios tuos diabolo magis [4] commendare quam Christo, bis delinquis et geminum ac duplex crimen admittis, et quod non præparas filiis tuis Dei patris auxilium, et quod doces filios [5] patrimonium plus amare quam Christum.

XX. Esto potius liberis tuis pater talis qualis Tobias exstitit. Da utilia et salutaria præcepta pignoribus qualia ille filio dedit; manda filiis tuis quod et ille filio mandavit dicens: *Et nunc, fili, mando tibi, servi Deo in veritate, et fac coram illo*

Variæ lectiones.

[91] Præstitit in operibus justis *Bod.* 1. 4. [92] Contulit quod benigne *Bod.* 1. [93] Alendis sustentandisque *Saris.* [94] Probat hoc *West.* [95] Nec te liberis *Saris. Voss.* 1. [96] Infirmus es *Saris. Voss.* 1. [97] Patrem *add. Oxon.* [98] Deo credentium *Ar. Bod.* 1, 2, 4. *Lam.* Nec fur rapit *Voss.* 2. [99] Juvenior fui *Bod.* 1. *Saris.* [1] Quærens panem *Saris. West. Ar. Bod.* 1, 2, 3, 4. [2] Benedictione erit *Bod.* 1, 3. [3] Vituperatione et injuria *Saris.* [4] Diabolo mavis *Pem. Voss.* 2. [5] *Sic Bod.* 1, 2, 3, 4. *Spir. Vet. innom. Voss.* 1. *Lam. Ebor.* Filiis *Rigalt.*

Steph. Baluzii notæ.

(38) *Animæ liberandæ.* Quidam libri veteres et quædam editiones habent *redimendæ*.

(39) *Tergeri.* Sic habent antiquæ editiones, etiam Manutiana, et omnes fere libri veteres. Et sic D omnino legendum esse monuit Erasmus. Recte. Nam supra epist. 8: « Vos vestra lætitia tergeatis. » Varro, lib. III *de Re rustica*, cap. 5: « Et eum potius per canales angustos serpere quo facile extergeri possint. » Cato, cap. II *de Re rustica*: « Fossas veteres tergeri. » Columella, lib. VI, cap. 9: « Tum etiam convenit spongia labra detergeri. » Lucretius, lib. IV:

> Corpore jaci et tergeri multa videmus.

Item lib. VI:

> Auditus unde aures terget sonus ille

Horatius lib. II Carm., Sat. 2:

> Hoc potius quam gallina tergere palatum

Idem lib. I Carm., Od. 7:

> Albus ut obscuro deterget nubila cœlo
> Sæpe notus

Juvenalis Sat. 5:

> Sed et mox pocula torques.
> Saucius et rubra deterget vulnera mappa.

Et Sat. 14:

> Vasa aspera tergeat alter.

Silius Italicus lib. II:

> Quoniam data copia longum
> Deterge situm ferro.

Q. Curtius, l. X: « Abstergerique invicem remi. » Apuleius in *Apologia*: « Continuatio etiam iterati laboris omnem gratiam corpore deterget, habitudinem tenuat. » Symmachus, lib. VI, epist. 73: « Lætitia tergeat nubem præsentis iracundiæ, » et alibi sæpe apud hunc auctorem.

(40) *Egens pane.* Plures libri veteres habent *quærens panem*. Ita etiam editio Vulgata.

(41) *Fænerat.* Ita posteriores editiones et plerique libri veteres. Aliæ editiones et liber Psalmorum vulgatus *commodat*. Sic etiam editio Anglicana.

quod illi placet; et filiis tuis manda ut faciant justitiam et eleemosynas, et sint memores Dei, et benedicant nomen ejus omni tempore (*Tob.*, XIV, 10, 11). Et iterum : *Omnibus diebus vitæ tuæ, fili dilectissime, Deum in mente habe, et noli præterire præcepta ejus. Justitiam fac omnibus diebus vitæ tuæ, et noli ambulare viam iniquitatis : quoniam agente te ex veritate, erit respectus operum tuorum. Ex substantia tua fac eleemosynam, et noli avertere faciem tuam ab ullo paupere. Ita fiet ut nec a te avertatur facies Dei. Prout habueris, fili, sic fac. Si tibi fuerit copiosa substantia, plus ex illa fac eleemosynam : si exiguum habueris, ex hoc ipso exiguo communica. Et ne timueris cum facis eleemosynam; præmium enim bonum reponis tibi in diem necessitatis, quia eleemosyna a morte liberat,* B *et non patitur ire in gehennam*[6]. *Munus bonum est eleemosyna omnibus qui faciunt eam coram summo Deo* (*Tob.*, IV, 2-16).

XXI. Quale munus est, fratres charissimi, cujus editio[7] Deo spectante celebratur! Si in gentilium munere grande et gloriosum videtur proconsules vel imperatores habere præsentes (42), et apparatus ac sumptus apud munerarios (43) major est ut possint placere majoribus, quanto illustrior muneris et major est gloria Deum et Christum spectatores habere! Quanto **618** istic et apparatus uberior et sumptus largior exhibendus est ubi ad spectaculum conveniunt cœlorum Virtutes, conveniunt angeli omnes, ubi munerario non quadriga vel consu- C latus petitur, sed vita æterna præstatur, nec captatur inanis et temporarius favor vulgi, sed perpetuum præmium regni cœlestis[8] accipitur!

XXII. Atque, ut pigros et steriles et cupiditate nummaria nihil circa fructum salutis operantes magis pudeat, ut plus conscientiam sordidam dedecoris ac turpitudinis suæ rubor cædat[9], ponat unusquisque (44) ante oculos suos diabolum cum servis suis[10], id est cum populo perditionis ac mortis, in medium prosilire, plebem Christi[11], præsente et judicante ipso, comparationis examine A provocare dicentem : « Ego pro istis quos mecum vides nec alapas accepi, nec flagella sustinui, nec crucem pertuli, nec sanguinem fudi, nec familiam meam pretio passionis et cruoris redemi; sed nec regnum illis cœleste promitto, nec ad paradisum restituta immortalitate denuo revoco; et munera mihi quam pretiosa, quam grandia, quam nimio et longo labore quæsita, sumptuosissimis apparatibus comparant, rebus suis vel obligatis in muneris comparatione vel venditis : ac nisi editio honesta successerit[12], conviciis ac sibilis ejiciuntur, et furore populari nonnunquam pene lapidantur, Tuos tales numerarios, Christe, demonstra (45), illos divites[13], illos copiosis opibus affluentes, an in Ecclesia præsidente et spectante te ejusmodi B munus edant, oppignoratis vel distractis rebus suis, imo ad cœlestes thesauros mutata in melius possessione translatis. In istis muneribus meis caducis atque terrenis nemo pascitur, nemo vestitur, nemo cibi alicujus aut potius solatio sustinetur. Cuncta inter furorem edentis et spectantis errorem prodiga et stulta voluptatum frustrantium vanitate depereunt. Illic in pauperibus tuis tu vestiris et pasceris, in æternam vitam operantibus polliceris; et vix tui meis pereuntibus[14] adæquantur, qui a te divinis mercedibus et præmiis cœlestibus honorantur.

619 XXIII. Quid ad hæc respondemus, fratres charissimi? Sacrilega sterilitate[15] et quadam tenebrarum nocte coopertas divitum mentes qua C ratione defendimus, qua excusatione purgamus, qui diaboli servis minores sumus, ut Christo pro pretio passionis et sanguinis vicem nec in modicis rependamus? Præcepta ille nobis dedit, quid facere servos suos oporteret instruxit, operantibus præmium pollicitus, et supplicium sterilibus comminatus, sententiam suam protulit, quid judicaturus sit ante prædixit. Quæ potest excusatio[16] esse cessanti, quæ defensio sterili, nisi quod non faciente servo quod[17] præcipitur, Dominus faciet quod minatur, qui et dicit : *Cum venerit Filius hominis*

Variæ lectiones.

[6] *Sic* In *West. Ar. Ben. Pem. NC.* 2. *Saris. Voss.* 2. *Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ver.* Gehennam *Impr.* [7] Cujus præbitio *Bod.* 1. [8] Ac cœleste regnum *Lin.* [9] Rubor accedat *Pem. Voss.* 1. [10] Diabolum cum angelis *Voss.* 1. [11] Christo præsente *Voss.* 1. *Lam. Bod.* 1, 3, 4. [12] Accesserit *Saris.* [13] Demonstra nivites *Ar. West. Lam. Ebor. Saris. Bod* 1, 2, 3, 4. [14] Meis perdentibus *Ar. West. Bod* 4. *Ver. Corb. Man. Mor.* [15] Sacrilegas sterilitates *Lam. Bod.* 2, 4 *Ver.* [16] Quæ potest esse defensio *Saris. Voss.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [17] Servo quiquid *alii.*

Steph. Baluzii notæ.

(42) *Imperatores habere præsentes.* Supra epist. 8, pag. 17, Christus dicitur adfuisse certamini martyrum. Cassianus, lib. VI, cap. 9 : « Dominus pugnam certaminis nostri jugiter spectat. » Auctor Epistolæ *ad Demetriadem*, inter opera sancti Hieronymi : « Huic tanto spectaculo vide quem animum, quam debeas afferre virtutem, et certaminis magnitudinem de spectantium dignitate metire. »

(43) *Munerarios.* Hieronymus in Epistola *ad Pammachium* de Dormitione Paulinæ : « Munerarius pauperum et egentium candidatus. » Vide Senecam, lib. II *de Beneficiis*, cap. 21, et Maximi Tau- D rinensis Homiliam *in vigiliis Natalis Domini*. Quintilianus, lib. VIII, cap. 3, tradit Augustum primum fuisse qui dixit *munerarium*.

(44) *Ponat unusquisque.* Hic locus refertur apud sanctum Augustinum lib. IV, *contra duas Epistolas Pelagianorum*, cap. 8.

(45) *Demonstra.* Postea sequitur in editione Manutiana, « Præceptis tuis munitos et pro terrenis cœlestia recepturos. » At ego cum Morellio expungo, quia illa non inveni in antiquis editionibus neque in ullo eorum veterum exemplarium quibus usus sum, et desunt etiam in novem Anglicanis.

in claritate sua, et omnes angeli cum eo, tunc sedebit in throno claritatis suæ [18] *: et colligentur ante eum omnes gentes, et segregabit eos ab invicem, quemadmodum pastor segregat oves ab hædis, et statuet oves ad dexteram suam, hædos autem ad sinistram. Tunc dicet rex his qui ad dexteram suam erunt* [19] *: Venite, benedicti Patris mei, percipite regnum quod vobis paratum est ab origine mundi. Esurivi enim, et dedistis mihi manducare : sitivi, et potastis me : hospes fui, et adduxistis me : nudus, et vestistis me* [20] *: infirmatus sum, et visitastis me : in carcere fui, et venistis ad me. Tunc respondebunt ei justi dicentes : Domine, quando te vidimus esurientem et pavimus, sitientem et potavimus? quando te vidimus hospitem, et adduximus; nudum, et vestivimus? quando autem te vidimus infirmari* [21] *et in carcere, et venimus ad te? Tunc respondens Rex dicet eis : Amen dico vobis, quandiu fecistis uni horum ex fratribus meis minimis, mihi fecistis. Tunc dicet et illis qui ad sinistram ejus erunt* [22] *: Discedite a me, maledicti, in ignem æternum quem paravit Pater meus diabolo et angelis ejus. Esurivi enim, et non dedistis mihi manducare : sitivi, et non potastis me : hospes fui, et non adduxistis me ; nudus, et non vestistis me ; infirmus et in carcere, et non visitastis me* [23]. ***Tunc respondebunt et ipsi dicentes :*** *Domine, quando te vidimus esurientem aut sitientem aut hospitem aut nudum aut infirmum aut in carcere, et non ministravimus tibi? Et respondebit illis : Amen dico vobis, quandiu non fecistis uni ex minimis his, neque mihi fecistis. Et abibunt isti in ambustionem* [24] *æternam, justi autem in vitam æternam* (*Matth.*, XXV, 31-46). Quid potuit nobis majus Christus edicere? Quomodo magis potuit justitiæ ac misericordiæ nostræ opera provocare, quam quod præstari **620** dixit sibi quidquid egenti præstatur et pauperi, et se dixit offendi nisi egenti præstetur et pauperi? ut qui respectu fratris in Ecclesia non movetur, vel Christi contemplatione moveatur, et qui non cogitat in labore atque in egestate conservum, vel Dominum cogitet in ipso illo quem despicit constitutum.

XXIV. Et idcirco, fratres charissimi, quibus metus in Deum pronus est, et, spreto calcatoque jam mundo, ad superna et divina animus erectus est, fide plena, mente devota, operatione continua promerendo Domino [25] obsequium præbeamus. Demus A Christo vestimenta terrena, indumenta cœlestia recepturi : demus cibum et potum sæcularem, cum Abraham et Isaac et Jacob ad convivium cœleste venturi. Ne parum metamus [26], plurimum seminemus. Securitati ac saluti æternæ, dum tempus est, consulamus, Paulo apostolo admonente et dicente : *Ergo, dum tempus habemus, operemur quod bonum est ad omnes, maxime autem ad domesticos fidei. Bonum autem facientes non deficiamus ; tempore enim suo metemus* (*Galat.*, VI, 10).

XXV. Cogitemus, fratres dilectissimi, quid sub apostolis fecerit credentium populus, quando inter ipsa primordia majoribus virtutibus mens vigebat, quando credentium fides novo adhuc fidei calore fervebat. Domicilia tunc et prædia venundabant, et B dispensandam pauperibus [27] quantitatem libenter ac largiter apostolis offerebant, terreno patrimonio vendito atque distracto, fundos illuc transferentes ubi fructus caperent possessionis æternæ [28], illic comparantes domos ubi inciperent semper habitare. Talis tunc fuit in operationibus cumulus, qualis in dilectione consensus, sicut legimus in Actis Apostolorum : *Turba autem eorum qui crediderant anima ac mente una agebant : nec fuit inter illos discrimen illum, nec quidquam suum judicabant ex* ***bonis quæ eis erant, sed fuerunt illis omnia communia*** (*Act.*, IV, 32). Hoc est nativitate spiritali [29] vere Dei filios [30] fieri, hoc est lege cœlesti æquitatem Dei Patris imitari. Quodcunque enim Dei est, C in nostra usurpatione commune est, nec quisquam a beneficiis ejus et muneribus arcetur, quominus omne humanum genus bonitate ac largitate divina æqualiter perfruatur. Sic æqualiter dies illuminat, sol radiat, imber rigat, ventus aspirat ; et dormientibus somnus unus est, et stellarum splendor ac lunæ communis est. Quo æqualitatis (46) exemplo [31] qui **621** possessor in terris redditus ac fructus suos cum fraternitate partitur, dum largitionibus gratuitis communis ac justus (47) est, Dei Patris imitator est.

XXVI. Quæ illa erit, fratres charissimi, operantium gloria, quam grandis et summa lætitia, cum populum suum Dominus cœperit recensere, et meritis atque operibus nostris præmia proD missa contribuens, pro terrenis cœlestia, pro temporalibus sempiterna, pro modicis magna præstare, offerre nos Patri, cui nos sua sanctifica-

Variæ lectiones.

[18] In claritate sua *Ar. West. Saris. Bod.* 1, 2, 3, 4. *sup. adv. Jud. et ad Quir.* In gloria *Imp.* [19] Dextram suam sunt. *Ar. West. Saris. Bod.* 1. 2. 3. 4. [20] Texistis me *Ar. West. Saris. sup. ad. Jud. ad Quir.* Vestistis *Imp.* [21] Infirmum *Bod.* 1. *sup. adv. Jud. et ad Quirin.* Infirmatus sum *Imp.* [22] Sinistram ejus sunt *Ar. West. Saris. Bod.* 1, 2, 3, 4. [23] Venistis ad *NC.* 2. *Bod.* 3, 4. [24] Combustionem *Pam. Voss.* Ignem *Lin.* [25] In promerendo *Voss.* 1. [26] Metemus non fatigati *Bod.* 1, 4. [27] Pauperibus facultatem *West.* [28] Æternæ : ut comparent *Bod.* 4, 4. [29] Spiritali vivere *West.* [30] Filium *Lam. Ebor West.* [31] Quo æquitatis *Bod.* 1, 2, 3. Æqualitatis *NC.* 2. *Ten. Dun.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(46) *Æqualitatis.* Ita Erasmus, et alii post eum. Nolui autem mutare, quamvis in omnibus fere codicibus antiquis et in vetustioribus editionibus legatur *æquitatis.*

(47) *Communis ac justus.* Commodianus Instruct. 30 : *Estote communes minimis, dum tempus habetis.* Item Instruct. 63.

tione [32] restituit, æternitatem nobis immortalitatemque largiri, ad quam nos sanguinis sui vivificatione reparavit, reduces ad paradisum denuo facere, regna cœlorum fide et veritate suæ pollicitationis aperire! Hæc hæreant firmiter sensibus nostris, hæc intelligantur plena fide, hæc corde toto diligantur, hæc indesinentium operum magnanimitate [33] redimantur. Præclara et divina res, fratres charissimi, salutaris operatio, solatium grande credentium, **622** securitatis nostræ salubre præsidium, munimentum spei, tutela fidei, medela peccati [34], res posita in potestate facientis, res et grandis et facilis sine periculo persecutionis, corona pacis, verum Dei munus et maximum, infirmis necessarium, fortibus gloriosum, quo A Christianus adjutus perfert [35] gratiam spiritalem, promeretur Christum judicem, Deum computat debitorem. Ad hanc operum salutarium palmam libenter ac prompte certemus, omnes in agone justitiæ Deo et Christo spectante curramus; et qui sæculo et mundo majores esse jam cœpimus, cursum nostrum nulla sæculi et mundi cupiditate tardemus. Si expeditos, si celeres, si in hoc operis agone currentes dies nos vel redditionis [36] vel persecutionis [37] invenerit, nusquam Dominus meritis nostris ad præmium deerit. In pace vincentibus coronam candidam (48) pro operibus dabit, in persecutione purpuream pro passione geminabit.

Variæ lectiones.

[32] Qui nos *Bod.* 3. De sanctificatione *Bod.* 2. [33] Magnanimitate reddantur *Lin.* [34] Medela peccati reposita *Ar.* [35] Adjutus perferre *Bod.* 1 Præfert *Rig.* Ac justus *West. Lin.* [36] Reditionis *Lam. Ebor. NC.* 1. *Veron. Corb. Vet. Inn. Spir. Man. Routh. ex* 4 *suis codd.* [37] Percussionis *Morel.*

Steph. Baluzii notæ.

(48) *Coronam candidam.* Supra Epist. VIII, p. 18: « Erat certe in operibus fratrum candida, nunc facta est in martyrum cruore purpurea. » Hieronymus *in Epitaphio Paulæ* ad Eustochium: « Non B solum enim effusio sanguinis in confessione reputatur, sed devotæ quoque mentis servitus immaculata quotidianum martyrium est. Illa corona de rosis et violis plectitur, ista de liliis.

DE BONO PATIENTIÆ [1]

LIBER (1)

Argumentum. — *Scripti hujus occasionem ita paucis exponit ipse Cyprianus sub finem Epist. ad Jubaianum: « Servatur a nobis patienter et leniter charitas animi, collegii honor, dilectionis vinculum, concordia sacerdotii. Propter hoc etiam nunc libellum de Bono patientiæ, quantum valuit nostra mediocritas, permittente Domino et inspirante, conscripsimus, quem ad te, pro mutua dilectione, transmisimus. » Postquam itaque initio, patientiam veram a falsa philosophorum distinxit, a patientia Dei, Christi os justorum omnium, patientiam christianam commendat. Deinde non utilem modo, sed et necessariam illam esse tum Scripturis, tum rationibus probat, exemplis item Job et Tobiæ: et ut ex opposito sibi vitio magis patientiæ bonum elucescat, impatientiæ quantum malum sit prosequitur. Postremo vindictæ cupiditatem vituperat, docetque Deo, juxta Scripturas, permittendum potius quam nobis arrogandam ultionem. Si quo alio autem in libro hoc certe, Tertullianum imitatur, librum nempe ejus de Patientia.* Pamel.

I. De patientia locuturus, fratres dilectissimi, et utilitates ejus et commoda prædicaturus, unde potius incipiam quam quod nunc quoque ad audientiam vestram patientiam video esse necessariam, ut nec hoc ipsum quod auditis et discitis, sine patientia facere possitis. Tunc enim demum C sermo [2] et ratio salutaris efficaciter discitur, si patienter quod dicitur audiatur. Nec invenio, fratres dilectissimi, inter cæteras cœlestis disciplinæ vias quibus ad consequenda divinitus præmia spei ac fidei nostræ secta (2) dirigitur, **623** quid magis sit [3] vel utilius ad vitam vel majus

Variæ lectiones.

[1] De Patientia *Bod.* 4. *Lin. August.* [2] Sermo Domini *Bod.* 4. [3] Aliquid magis vel utile ad vitam vel magis ad gloriam esse necessarium *Bod.* 4.

Steph. Baluzii notæ.

(1) Hujus sui operis mentionem facit Cyprianus in calce Epistolæ *ad Jubaianum.* Ejusdem argumenti librum scripsit Tertullianus. Item Augustinus. Etiam quidam Paulus episcopus olim scripsit, ut testatur Gennadius, librum *de Patientia.* D (2) *Fidei nostræ secta.* Supra epist. 22, *Humilitate ac timore sectæ nostræ verecundus.* Item in Epistola *ad Quirinum* præfixa libris *Testimoniorum*: « Quædam capitula ad religiosam sectæ nostræ disciplinam pertinentia. »

ad gloriam, quam ut præceptis dominicis obsequio timoris ac devotionis innitimur, patientiam maxime tota observatione tuemur [5].

II. Hanc se sectari philosophi quoque [6] profitentur. Sed tam illic patientia falsa est, quam et falsa sapientia est. Unde enim vel sapiens esse vel patiens possit qui nec sapientiam nec patientiam Dei novit [6]? quando ipse de his qui sibi sapere in mundo videntur moneat et dicat : *Perdam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium reprobabo* (*Isa.*, XXIX, 14). Item beatus apostolus Paulus, plenus Spiritu sancto et vocandis formandisque [7] Gentibus missus, contestetur et instruat dicens : *Videte ne quis vos deprædetur per philosophiam et inanem fallaciam, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, et non secundum Christum, quia in ipso habitat omnis plenitudo divinitatis* (*Coloss.*, II, 8). Et alio loco : *Nemo se*, inquit, *decipiat. Si quis se putat sapientem esse in vobis, mundo huic stultus fiat, ut fiat sapiens. Sapientia enim mundi* (3) *hujus stultitia est apud Deum. Scriptum est enim : Reprehendam* [8] *sapientes in astutia ipsorum.* Et iterum : *Cognovit Dominus* [9] *cogitationes sapientium, quia sunt stultæ* (I *Cor.*, III, 18-20). Quare, si sapientia illic vera non est, esse non potest et vera patientia. Nam si sapiens [10] ille est qui est humilis et mitis, philosophos autem nec humiles videmus esse nec mites, sed sibi multum placentes, et hoc ipso quod sibi placeant Deo displicentes, apparet illic veram non esse patientiam [11] ubi sit insolens affectatæ libertatis audacia et exserti ac seminudi pectoris inverecunda jactantia.

III. Nos autem, fratres dilectissimi, qui philosophi non verbis sed factis sumus, nec vestitu sapientiam, sed veritate præferimus, qui virtutum conscientiam magis quam jactantiam novimus, qui non loquimur magna (4), sed vivimus, quasi servi [12] et cultores Dei, patientiam quam magisteriis cœlestibus discimus obsequiis spiritalibus præbeamus. Est enim nobis cum **624** Deo virtus ista communis. Inde patientia incipit, inde claritas ejus et dignitas caput sumit. Origo et magnitudo patientiæ Deo auctore procedit. Diligenda res homini quæ Deo chara [13] est : bonum quod amat majestas divina commendat. Si dominus nobis et pater Deus est, sectemur patientiam domini pariter et patris : quia et servos oportet esse obsequentes, et filios non decet esse degeneres.

IV. Qualis vero in Deo et quanta patientia, quod, in contumeliam suæ majestatis et honoris instituta ab hominibus profana templa et terrena figmenta et sacra sacrilega patientissime sustinens, super bonos et malos æqualiter facit diem nasci et lumen solis oboriri, et cum imbribus terras rigat, nemo a beneficiis ejus excluditur quominus justis similiter et injustis indiscretas pluvias largiatur ! Videmus inseparabili æqualitate patientiæ nocentibus et innoxiis, religiosis et impiis, gratias agentibus et ingratis, Dei nutu tempora obsequi, elementa famulari, spirare ventos, fontes fluere, grandescere copias messium [14], fructus maturescere (5) vinearum, exuberare pomis arbusta, nemora frondescere, prata florere. Et, cum crebris, imo continuis exacerbetur offensis Deus, indignationem suam temperat, et præstitutum semel retributionis diem patienter exspectat. Cumque habeat in potestate vindictam, mavult diu tenere (6) patientiam, sustinens scilicet clementer et differens, ut si fieri potest, multum malitia protracta aliquando mutetur, et homo in errorum et scelerum contagione volutatus vel sero ad Deum convertatur, ipso monente et dicente : *Nolo mortem morientis, quantum ut revertatur et vivat* (*Ezech.*, XXXIII, 11). Et iterum : *Revertimini ad me* (7), *dicit Dominus* (*Malach.*, III, 7). Et iterum : *Revertimini ad Dominum Deum vestrum, quoniam misericors et pius et patiens et multæ miserationis, et qui sententiam flectat adversus malitias irrogatas* [15] (*Joel*, II, 13). Quod item beatus apostolus Paulus commemorans et peccatorem ad pœnitentiam revocans, proponit

Variæ lectiones.

[5] Tenemus *Pem. Voss.* 1. [6] Philosophi quique *Ver.* [6] Novit : quomodo et *Lam. Ebor. NC.* 1. [7] Servandisque gentibus *Lin.* [8] Comprehendam *Voss.* 1. Reprehendens *Pem. Lin. Voss.* 2. *NC.* 2. Reprehendes *Sup. l.* III *ad Quir. c.* 69. [9] Deus *Saris. Ver.* [10] Non utique si patiens *Lam. Ebor. NC.* 1. *Pem. Ar. MR. Thu. Voss.* Sapiens *Rigalt.* [11] Illic non esse patientiam *Lam. Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. [12] Ut servi *Saris.* Quia servi *Bod.* 4. [13] Chara est, et bonum *Bod.* 1. [14] Candescere copias messium *Morel.* Fructus maturescere *Voss.* Nitescere maturatus *Lin.* [15] Malitias irrogatum *Ben. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Saris.*

Steph. Baluzii notæ.

(3) *Sapientia hujus mundi.* Hanc Pauli apostoli sententiam Celsus malevole adversum Christianos animo torquebat in contrarium sensum, dicendo illos vulgo jactare malam rem esse in vita sapientiam, bonam vero stultitiam. Quod Origenes adversus eum scribens, ait esse meram sycophantiam, uti revera est, cum sit expresse contra verba Apostoli.

(4) *Non loquimur magna.* Minutius Felix : « Nos non habitu sapientiam, sed mente præferimus. Non loquimur magna, sed vivimus. »

(5) *Maturescere.* Ita veteres editiones et sex libri veteres. Quæ lectio sane optima est. Alia, quæ habet *mitescere*, quam Erasmus invexit, bona etiam est, et habet plures libros veteres consentaneos.

(6) *Mavult diu tenere.* Supra epist. 9 : « Diu patientiam meam tenui. » Ruricius lib. II, epist. 4 : « Tenenda est in tentatione patientia. »

(7) *Revertimini ad me.* Hoc segmentum, quod habetur in editionibus antiquis, Manutiana sustulit; Morellius reposuit. Recte sane ; exstat enim in octo libris veteribus.

et dicit : **625** *An numquid opulentiam bonitatis ejus et sustinentiam et patientiam* (8) *contemnis*[16], *ignorans quoniam patientia et bonitas Dei ad pœnitentiam te adducit? Tu autem, secundum duritiam tuam et cor impœnitens, thesaurizas tibi iram in die iræ*[17] *et revelationis justi judicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera sua* (*Rom.*, II, 4-6). Justum judicium Dei dixit esse, quia serum est, quia diu multumque differtur, ut homini ad vitam longa Dei patientia consulatur. Tunc repræsentatur pœna impio et peccatori, quando jam non potest pœnitentia prodesse peccati[18].

V. Atque ut plenius intelligere possimus, fratres dilectissimi, quia patientia Dei res est, et quisquis lenis et patiens et mitis est, Dei Patris imitator est, cum in Evangelio suo Dominus præcepta in salutem daret, et divina monita depromens ad perfectum[19] discipulos[20] erudiret, posuit et dixit : *Audistis quia dictum est : Diliges proximum tuum*[21], *et odio habebis inimicum tuum. Ego autem dico vobis : Diligite inimicos vestros et orate pro eis qui vos persequuntur, ut sitis filii Patris vestri qui in cœlis est, qui solem suum oriri facit super bonos et malos, et pluit super justos et injustos. Si enim dilexeritis eos qui vos diligunt, quam mercedem habebitis? Nonne sic et publicani* (9) *faciunt*[22]*? Et si salutaveritis fratres vestros tantum? quid amplius facitis*[23]*? Nonne et ethnici* (10) *idipsum faciunt? Estote itaque*[24] *vos perfecti, sicut Pater vester*[25] *cœlestis perfectus est* (*Matth.*, V, 43-48). Sic perfectos dixit fieri Dei filios, sic consummari ostendit et docuit cœlesti nativitate reparatos; si patientia Dei Patris maneat in nobis, si similitudo divina, quam peccato[26] Adam perdiderat, manifestetur et luceat in actibus nostris. Quæ gloria est similem Deo fieri! qualis et quanta felicitas habere in virtutibus quod divinis laudibus possit æquari!

VI. Nec hoc, fratres dilectissimi, Jesus Christus Deus et Dominus noster tantum verbis docuit, sed
A implevit et factis. Et quia ad hoc descendisse se dixerat **626** ut voluntatem Patris faceret[27], inter cætera mirabilia[28] virtutum suarum quibus indicia divinæ majestatis expressit, paternam quoque patientiam tolerantiæ tenore servavit. Omnes denique[29] actus ejus ab ipso statim adventu patientia comite signantur[30], quod primum[31] de illa sublimitate cœlesti ad terrena descendens non aspernatur Dei Filius carnem hominis induere et, cum peccator ipse non esset, aliena peccata portare. Immortalitate interim posita, fieri se et mortalem patitur, ut innocens pro nocentium salute perimatur[32]. Dominus baptizatur a servo; et, remissam peccatorum daturus, ipse non dedignatur lavacro regenerationis corpus abluere. Diebus quadraginta
B jejunat, per quem cæteri saginantur; esurit et famem sentit, ut qui in fame sermonis et gratiæ fuerant cœlesti pane saturentur. Cum diabolo tentante congreditur, et inimicum tantum vicisse contentus, nihil ultra verba conatur. Discipulis non ut servis Dominica potestate præfuit, sed benignus et mitis fraterna eos charitate dilexit. Dignatus est etiam pedes Apostolorum lavare, ut, dum circa servos talis est dominus, exemplo suo doceret qualis circa compares et æquales debeat esse conservus. Nec mirandum[33], quod circa compares obaudientes[34], talis exstiterit qui Judam potuit usque ad extremum longa patientia sustinere, cibum cum inimico capere[35] (11), hostem domesticum scire nec palam ostendere (12), traditoris osculum
C non recusare. In Judæis vero tolerandis æquanimitas quanta et quanta patientia! incredulos ad fidem suadendo flectere, obsequio ingratos fovere, contradicentibus respondere leniter, superbos sustinere clementer, humiliter persequentibus cedere, prophetarum interfectores et adversum Deum semper rebelles usque ad crucis et passionis horam velle colligere.

VII. Sub ipsa autem passione et cruce, prius-

Variæ lectiones.

16 Sustinentiam et patientiam *Ver. Ben. Saris. Bod.* 1, 3, 4. *Ar. Sup. ad Quir. l.* III, *c.* 35. Sustinentiæ et patientiæ *Oxon et anter. edd.* 17 In diem iræ *Bod.* 1, 4. *Ver.* 18 *Sic. Lam. Ver. Thu. Foss.* Peccanti *Oxon.* 19 Ad profectum *Ebor. Bod.* 3. 20 Discipulos suos *Pem. Voss.* 1. 21 Proximum tibi, et odio habebis inimicum tibi, *Lam. Lin. Bod.* 1, 2, 4. *Ver.* 22 Nonne et publicani hoc faciunt *Bod.* 1. *Thu.* 23 Amplius facietis *Bod.* 1, 2. *Lam. Foss.* 24 Eritis itaque *Bod.* 1, 2, 3, *Thu. Foss. Ver.* 25 Quomodo pater *Bod.* 1, 2, 3. 4. *Ver.* 26 Quam peccando Adam *Bod.* 3. 27 Vo'untatem patris adimpleret *Bod.* 3. 28 Magnalia *Ver.* 29 Omnis denique *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lam. Thu.* 30 Signatur *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lam. Thu.* 31 Primum quod *Lam. Ebor.* 32 Salute puniatur *Bod.* 3. 33 Mirandum si *Bod.* 1. 34 Obaudientes *Lin. NC.* 2. Obedientes *alii.* Compares *Undenam? nullum fontem vocis hujus indigitat Baluz.* 35 Inimico capere *Ar. Bod.* 1, 2, *Lam. Ebor. Ben. Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(8) *Sustinentiam et patientiam.* Dubitari non potest quin hæc emendatio certa sit, cum ita legatur in capite 35 libri III *Testimoniorum*, in octodecim codicibus nostris, in septem Anglicanis et in excerptis Flori. Sic etiam in Affligemensi scriptum fuisse testatur Pamelius, et in Veronensi et Beneventano Rigaltius. Infra in hoc ipso libro : « Tolle sustinendi tolerandique substantiam, et nullis radicibus ac viribus perseverat. »

(9) *Publicani.* « Id est, qui vectigalia redimentes, [inquit Erasmus in hunc locum Matthæi], unde et redemptores dicuntur. Genus hominum olim infame
D apud Judæos, nunc apud Christianos cum primis honestum. Nec id sane mirum, cum institores ac mensarii omnibus pene anteponantur apud utriusque reipublicæ summates, quos nec Aristoteles nec Tullius inter honestos cives haberi vult. »

(10) *Publicani, — ethnici.* Vide Cotelerii notas ad lib. IV *Constitutionum apostolicarum*, cap. 6.

(11) *Capere.* Antea legebatur *sumere.* Nos maluimus lectionem quam præferunt viginti libri nostri et quinque Anglicani.

(12) *Ostendere.* Tertullianus in libro *de Patientia* : « Deum ipsum ostendens patientiæ exemplum. »

quam ad crudelitatem necis et effusionem sanguinis venıretur, quæ conviciorum probra patienter audita, quæ 627 contumeliarum tolerata ludibria, ut insultantium sputamina [36] exciperet (13), qui sputo suo cæci oculos paulo ante formasset; et in cujus nomine a servis nunc ejus diabolus cum angelis suis flagellatur, flagella ipse pateretur; coronaretur spinis qui martyres floribus coronat æternis, palmis in faciem verberaretur qui palmas veras vincentibus tribuit, spoliaretur veste terrena qui indumento immortalitatis cæteros vestit, cibaretur felle qui cibum cœlestem dedit, aceto potaretur qui salutare poculum [37] propinavit! Ille innocens, ille justus, immo innocentia ipsa et ipsa [38] (14) justitia, inter facinorosos deputatur, et testimoniis falsis veritas premitur, judicatur judicaturus, et Dei Sermo ad victimam tacens ducitur. Et cum ad crucem Domini confundantur sidera, elementa turbentur, contremiscat terra, nox diem claudat, sol, ne Judæorum facinus aspicere cogatur, et radios et oculos suos subtrahat, ille non loquitur, nec movetur, nec majestatem suam sub ipsa saltem passione profitetur. Usque ad finem perseveranter ac jugiter tolerantur omnia, ut consummetur in Christo plena et perfecta patientia.

VIII. Et post ista omnia [39], adhuc interfectores suos, si conversi ad eum venerint, suscipit; et patientia salutari ad conservandum benignus et patiens [40], Ecclesiam suam nemini claudit. Illos adversarios, illos blasphemos, illos nominis sui semper inimicos, si pœnitentiam delicti agant, si admissum 628 facinus agnoscant, non solum ad indulgentiam criminis, sed et ad præmium regni cœlestis admittit. Quid potest patientius, quid benignius dici? Vivificatur Christi sanguine etiam qui fudit sanguinem Christi. Talis est Christi ac tanta patientia; quæ nisi talis ac tanta existeret, Paulum quoque apostolum Ecclesia non haberet.

IX. Quod si et nos, fratres dilectissimi, in Christo sumus, si ipsum induimus, si ipse est salutis nostræ via, qui Christum vestigiis salutaribus sequimur, per Christi exempla gradiamur, sicut Joannes apostolus instruit dicens: *Qui dicit se in Christo manere, debet quomodo ille ambulavit et ipse ambulare* (I *Joan.*, II, 6). Item Petrus, super quem Ecclesia Domini dignatione fundata est, in Epistola sua ponit et dicit: *Christus passus est pro nobis, relinquens vobis* [41] *exemplum, ut sequamini vestigia ejus; qui peccatum non fecit, nec dolus inventus est in ore ejus; qui cum malediceretur, non remaledicebat* [42]*; cum pateretur* [43]*, non comminabatur: tradebat autem se judicanti se injuste* [44] (I *Petr.*, II, 21).

X. Invenimus denique et patriarchas et prophetas et justos omnes, qui figuram Christi imagine præeunte portabant, nihil magis custodisse in laude virtutum suarum quam quod patientiam forti et stabili æquanimitate tenuerunt. Sic Abel [45] originem martyrii et passionem justi [46] hominis initians primus et dedicans adversus fratrem fratricidam [47] (15) non resistit nec reluctatur, sed humilis et mitis patienter occiditur. Sic 629 Abraham Deo

Variæ lectiones.

[36] Sputamina exciperet *Ar. Saris. Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ver.* Patienter *add. Oxon.* [37] Salutari poculo *Bod.* 4. Salutaria pocula *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. Salutari poculo *Thu.* [38] Ipse et ipse *Bod.* 1, 2, 3. *Thu. Foss.* [39] Post ista adhuc *Lam. Ebor. NC.* 1. *Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. [40] Benignus, Ecclesiam *Oxon. ed. Ar. Saris. Lam. Ebor. NC.* 1. *Pem. Voss.* 1. *Lin. Ver. Vet. innom. Spir. Man.* Benignus et patiens *Imp.* [41] Nobis *Ver.* [42] Remaledixit *Lin. Bod.* 4. *Saris. NC.* 2. *Ver. Thu.* Maledicebat *Oxon.* [43] Qui cum pateretur *Voss.* 1. [44] Judicanti injuste *Ar.* [45] Abel in origine mundi martyrium *Voss.* 1. [46] Justi initians *Ar. Bod.* 2. *Ver.* [47] Fratrem homicidam *Lam.* Fratricidam *Foss.* Parricidam *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(13) *Sputamina exciperet.* Erasmus scripsit *sputamina patienter exciperet.* Mirum est quanto favore acceptum sit hoc adverbium. Omnes editiones quæ prodiere post Erasmicam illud retinuerunt. Et tamen ego illud nuspiam reperi in tanto numero veterum exemplarium quibus usus sum quam in Lamoniano. Deest etiam in septem Anglicanis. Itaque non arbitror quemquam me temeritatis insimulare posse quod sustulerim, præsertim cum certum sit illud istic minime necessarium esse. Inde pag. 255: « Faciem suam non avertit a fœditate sputorum. » Tertullianus, in libro *de Fuga in persecutione*: « Faciem non avertit a sputaminibus. »

(14) *Ipsa et ipsa*... Ita plerique libri veteres. Alii multi habent *ipse et ipse.* Utraque lectio bona est.

(15) *Fratricidam.* Ego hanc lectionem præfero, tum quia vox est admodum latina, et quia eam habent veteres editiones, etiam Morelliana, et aliquot libri veteres, tum etiam quia, cum remota sit ab usu vulgari, puto eos qui posuerunt *parricidam* existimasse aliam lectionem non esse bonam. Cyprianus de hac ipsa re agens in libro *de Bono Patientiæ*, Cain vocat fratricidam. Cicero in Oratione *pro Domo sua* ad Pontifices: « Extra ordinem ferri nihil placuit Clodio. Quid de me quod tulisse te dicis, parricida, fratricida, sororicida, nonne ista extra ordinem tulisti? » Priscianus, lib. I: « Pro parenticida per syncopen factum patricida, frater fratris fratricida, soror sororis sororicida. » Tertullianus in libro *de Patientia*: « Cain ille primus homicida et primus fratricida, » et in libro *de Spectaculis*: *A fratricida institutore.* Lucifer Calaritanus, lib. II pro sancto Athanasio: « Cum quoque fratricidæ compararetur, in morte manere designetur. Cur me hoc opus implere compellebas quod me ut Cain fecisset fratricidam et filium diaboli? » Philastrius, cap. 128: « Est hæresis quæ non recte intelligit de Cain quod post fratricidium quod commiserat rogat Dominum mori potius quam dimitti. » Salvianus, lib. I *de Gubernatione Dei*, cap. 6, de hac ipsa re agens scripsit: « Fratricidium Deo teste facturus. » Cassianus, lib. IX, cap. 9: « Post fratricidium pœnitere, » et *Collat.* VIII, cap. 21: « A fratricida et impio. » Primasius in Epistolam Pauli *ad Romanos*: « Signum Christi portavit homicida, sicut Cain fratricida portavit. » Germa-

credens et radicem ac fundamentum fidei primus instituens, tentatus in filio, non dubitat neque cunctatur, sed præceptis Dei tota patientia devotionis obsequitur. Et Isaac, ad hostiæ Dominicæ similitudinem præfiguratus, quando a patre immolandus offertur, patiens invenitur. Et Jacob, fugatus a fratre de terra sua patienter excedit, et majore patientia postmodum supplex adhuc magis impium et persecutorem muneribus pacificis ad concordiam redigit. Joseph, venundatus a fratribus et relegatus [48], non tantum patienter ignoscit, sed et gratuita frumenta [49] venientibus largiter [50] et clementer impertit. Moyses ab ingrato et perfido populo contemnitur frequenter et pene lapidatur, et tamen lenis et patiens pro eisdem Dominum deprecatur. In David vero, ex quo secundum carnem Christi nativitas oritur, quam magna et mira et Christiana patientia, habuisse [51] in manu sæpe ut Saul regem persequentem se et interficere concupiscentem posset occidere, et tamen subditum sibi et traditum maluisse servare, nec rependisse inimico vicem, sed occisum adhuc insuper et vindicasse! Tot denique prophetæ interfecti, tot martyres gloriosis mortibus honorati, qui omnes ad cœlestes coronas patientiæ laude venerunt. Neque enim potest accipi dolorum et passionum corona, nisi præcedat in dolore et passione patientia.

XI. Quam sit autem patientia utilis et necessaria, fratres dilectissimi, ut manifestius possit et plenius nosci, Dei sententia cogitetur (16) quam in origine statim mundi et generis humani Adam, præcepti immemor et datæ legis transgressor, accepit [52]. Tunc sciemus quam patientes esse in isto sæculo debeamus, qui sic nascimur ut pressuris istic et conflictationibus laboremus: *Quia audisti*, inquit, *vocem mulieris tuæ, et manducasti ex illa arbore de qua sola præceperam tibi ne manducares* [53], *maledicta terra erit in omnibus operibus tuis: in tristitia et gemitu edes ex ea omnibus diebus vitæ tuæ, spinas et tribulos ejiciet tibi* [54], *et edes pabulum agri;*

A *in sudore vultus tui edes panem tuum donec revertaris in terram de qua sumptus es: quia terra es, et in terram ibis* (*Gen.*, III, 17 seqq.). Hujus sententiæ vinculo colligati omnes et constricti sumus, donec, expuncta [55] morte, de isto sæculo recedamus. In tristitia et gemitu simus necesse est omnibus diebus vitæ **630** nostræ, edamus panem necesse est cum sudore et labore.

XII. Unde unusquisque nostrum cum nascitur [56] et hospitio mundi hujus excipitur, initium sumit a lacrymis, et quamvis adhuc omnium nescius et ignarus, nihil aliud novit in illa ipsa prima nativitate quam flere. Providentia naturali lamentatur, vitæ mortalis [57] anxietates et labores et procellas mundi quas ingreditur, in exordio statim suo plo-

B ratu et gemitu rudis anima testatur. Sudatur enim quamdiu istic vivitur et laboratur. Nec sudantibus et laborantibus possunt alia magis quam patientiæ subvenire solatia: quæ cum apta sint et necessaria in isto mundo universis, tum magis nobis, qui diabolo impugnante plus quatimur; qui, in acie quotidie stantes, inveterati et exercitati hostis colluctationibus fatigamur; quibus, præter varias et assiduas tentationum pugnas, in persecutionum quoque certamine patrimonia relinquenda sunt, subeundus carcer [58], portandæ catenæ, animæ impendendæ, gladius, bestiæ, ignes, cruces, omnia denique tormentorum ac pœnarum genera fide et virtute patientiæ perferenda, Domino ipso in-

C struente et dicente: *Hæc locutus sum vobis ut in me pacem habeatis: in mundo* (17) *autem pressuram habebitis, sed fidite* [59] *quoniam ego vici mundum* (*Joan.*, XVI, 33). Si autem qui diabolo et mundo renuntiavimus, pressuras et infestationes diaboli et mundi crebrius ac violentius patimur, quanto magis patientiam tenere debemus, qua adjutrice et comite omnia infesta toleremus?

XIII. Domini et magistri nostri [60] salutare præceptum est: *Qui toleraverit* [61], inquit, *usque ad finem, hic salvus erit* (*Matth.*, X, 22). Et iterum: *Si permanseritis*, inquit, *in verbo meo, vere discipuli*

Variæ lectiones.

[48] Ligatus *Lam. Pem. Voss.* 2. [49] Gratis *Pem. Voss.* 2. Grana et frumenta *Bod.* 3. [50] Largitur *Bod.* 3. [51] Habuisse dignoscitur *Bod.* 3. [52] Accepta gratia non tenuit, sed amisit *Voss.* 1. [53] Manducares ex ea *Bod.* 1. [54] Germinabit tibi *NC.* 1. [55] Exstincta morte *Bod.* 4. Exstincti morte *Bod.* 3. [56] Unusque cum nascitur *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Saris.* [57] Vitæ temporalis *Ver.* [58] Subeundus est *Bod.* 3. [59] Sed credite *NC.* 1. *Lam. Bod.* 1, 2. [60] Magistri nostri *Lam. Ebor. Lin. Saris. Bod.* 1, 2, 3, 4. Magistri salutare *Oxon.* [61] Qui perseveraverit *Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

nus, episcopus Parisiensis, in epistola *ad Brunechildem reginam*: « Unus ex ipsis Cain fratricidium perpetravit. » Gregorius Turonensis, lib. I *Hist.*, cap. 2: « In fratrem sanguinis effusione novus fratricida consurgens. » Concilium Wormaciense, cap. 30: « Statuimus ut parricidæ et fratricidæ. » Concilium Trosleianum, cap. 13, loquens de crimine Cain: « Et ipse usque ad septimam generationem fratricidii et invidiæ suæ vagus profugusque pœnas lueret. » Alcuinus sive quis alius in libro *de divinis officiis*, cap. 13: « Fratricida qui fratrem occidit. » Honorius papa III apud Odoricum Raynaldum, an. 1225, § 29: « Crudelior Cain fratricida. » Georgius Podiebradius rex Bohemiæ *in Epistola*

D *apostolica* ad regem Hungariæ Matthiam generum suum in tomo IV *Spicilegii* Dacheriani, p. 411, vocat *Cain fratricidam*. Parricidam tamen posse dici matris aut fratris interfectorem tradit Quintilianus, lib. VIII, cap. 6.

(16) *Dei sententia cogitetur.* Citat hunc locum sanctus Augustinus lib. IV *contra duas Epistolas Pelagianorum*, cap. 8.

(17) *In mundo.* Duo libri veteres habent *in mundo*, et supra lineam *vel sæculo.* Hinc factum ut, cum nonnulli mallent *mundo*, alii *sæculo*, alterutra earum lectionum posita sit in exemplaribus antiquis pro arbitrio librariorum.

mei eritis [62], *et cognoscetis veritatem, et veritas liberabit vos* (*Joan.*, VIII, 31). Tolerandum et perseverandum est, fratres dilectissimi, ut, ad spem veritatis et libertatis admissi, ad veritatem et libertatem ipsam pervenire possimus: quia hoc ipsum quod Christiani sumus, fidei et spei res est; ut autem spes et fides ad fructum sui possint pervenire, patientia opus est. Non enim præsentem gloriam sequimur, sed futuram, secundum quod et Paulus [63] apostolus monet dicens: *Spe salvati sumus* [64]. *Spes autem quæ videtur non est spes: quod enim videt quis quid sperat? Si autem quod non videmus speramus* [65], **631** *per patientiam exspectamus* (*Rom.*, VIII, 24). Propterea exspectatio et patientia necessaria est ut id quod cœpimus impleamus, et quod credimus et speramus Deo repræsentante (18) [66] capiamus. Denique alio in loco idem apostolus justos et operantes et divini fœneris incremento cœlestes thesauros sibi recondentes ut patientes quoque sint instruit et docet, dicens: *Ergo, dum tempus habemus operemur quod bonum est ad omnes, maxime vero ad domesticos fidei. Bonum autem facientes non deficiamus; tempore enim suo metemus* [67] (*Galat.*, VI, 9). Admonet ne quis impatiens in operatione deficiat, ne quis tentationibus aut avocatus aut victus in medio laudis et gloriæ itinere desistat, et pereant præterita, dum quæ cœperant desinunt esse perfecta, sicut scriptum est: *Justitia justi non liberabit eum in quacumque die erraverit* (*Ezech.*, XXXIII, 12). Et iterum: *Tene quod habes, ne alius accipiat coronam tuam* (*Apoc.*, III, 11). Quæ vox adhortatur patienter et fortiter perseverare, ut qui ad coronam (19) laude jam proxima nititur [68], durante patientia coronetur.

XIV. Patientia autem, fratres dilectissimi, non tantum bona custodit, sed et repellit adversa. Spiritui sancto favens et cœlestibus ac divinis cohærens contra facta carnis et corporis, quibus anima expugnatur et capitur [69], virtutum suarum propugnaculo reluctatur. Inspiciamus denique pauca de multis, ut de paucis intelligantur et cætera. Adulterium, fraus, homicidium, mortale crimen est. Sit fortis et stabilis in corde patientia [70]; et nec adulterio sanctificatum corpus et Dei templum polluitur, nec justitiæ dicata innocentia contagione fraudis inficitur, nec post gestatam (20) Eucharistiam [71] manus gladio et cruore maculatur.

XV. Charitas fraternitatis vinculum est, fundamentum pacis, tenacitas ac firmitas unitatis, quæ et spe **632** et fide major est, quæ et opera et martyria præcedit, quæ nobiscum semper æterna apud Deum in regnis [72] cœlestibus permanebit. Tolle illi patientiam, et desolata non durat. Tolle illi sustinendi tolerandique substantiam, et nullis radicibus ac viribus perseverat. Apostolus denique, cum de charitate loqueretur, tolerantiam illi et patientiam junxit. *Charitas*, inquit, *magnanima est, charitas benigna est, charitas non æmulatur, non inflatur, non irritatur, non cogitat malum* [73], *omnia diligit, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet* (I *Cor.*, XIII, 4-7). Ostendit inde illam perseverare tenaciter posse quod noverit omnia sustinere. Et alio in loco: *Sustinentes*, inquit, *invicem in dilectione, satis agentes servare unitatem spiritus in conjunctione pacis* (*Ephes.*, IV, 2). Probavit nec unitatem servari posse nec pacem nisi se invicem fratres mutua tolerantia foveant, et concordiæ vinculum patientia intercedente custodiant.

XVI. Quid deinde, ut non jures neque maledicas, ut tua ablata non repetas, ut, accepta alapa, et alteram maxillam verberanti præbeas, ut fratri in te peccanti non tantum septies (21), sed septuagies septies [74], sed et omnia omnino peccata dimittas, ut diligas inimicos tuos, ut pro adversariis

Variæ lectiones.

[62] Discipuli mei estis *Ar. Saris. Bod.* 1, 2, 3, 4. [63] Secundum quod et Paulus *Bod.* 1, 2, 3, 4. [64] Salvi facti sumus *Lam. Ebor. Pam. Bod.* 2. [65] Exspectationem speramus *Saris. Ar. Bod.* 2, 4. *Ver.* [66] Deo repræsentanti *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Saris. Lin. Ver. Benev. Benet.* Deo præstante *Oxon.* [67] Metemus non fatigati *NC.* 1. [68] Coronam laudis jam proximam *Bod.* 1, 3, 4. *Voss.* 1. Laudem quam proxime *Morel.* Et tandem jam proximam *Foss. Fras.* [69] [illegible] *Voss.* 2. *Bod.* 2, 4. [70] Sic forti et stabili manente in corde patientia, nec adulterio *Saris.* [71] Gestatam Eucharistiam *Bod.* 1, 2. *MR. Thu. Foss. Voss.* 1, 2. *Lam. Ebor. et omnes Impr. ante Pamel.* Gestam Eucharistiam *Lin.* [72] Æterna in regnis *Ar. Lam. Ebor. NC. Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. [73] Cogitat malum, non gaudet super iniquitate, collætatur autem in veritate *Lin.* [74] Septuaginta et septem *Bod.* 4.

Steph. Baluzii notæ.

(18) *Repræsentante.* Ego non inficior quin vulgata lectio, quæ *præstante* habet, sit optima. At cum nostra nitatur auctoritate novemdecim exemplarium nostrorum et sex Anglicanorum, tum etiam testimonio Flor., arbitratus sum eam reddendam esse Cypriano.

(19) *Ad coronam.* Multum variant in hoc loco veteres exemplaria. Quædam enim exhibent lectionem quam nos retinuimus, alia *ad coronam laudis*, alia et veteres editiones *ad coronam et laudem jam proximam.* Ex illis eligat unusquisque quæ sibi magis arriserit.

(20) *Gestatam.* Omnes veteres editiones et sexdecim libri veteres, etiam Seguierianus, habent *gustatam*, octo, et in his Veronensis, *gestatam*. Istam vero lectionem Pamelius retulit in contextum, eam videlicet ob causam quod manu non gustetur Eucharistia, sed olim gestari solita sit in manu. Quod Rigaltius probavit. Itaque visum est hanc lectionem, quæ præterea nititur auctoritate octo veterum exemplarium, esse retinendam. Nam Cyprianus in libro *de Lapsis*, ait: « Et quod non statim Domini corpus inquinatis manibus accipiat. » Vide Joannem Stephanum Durantium, lib. I, cap. 16, de *Ritibus Ecclesiæ catholicæ*, Henrici Valesii adnotationes ad Eusebium, lib. VI, cap. 43, et lib. VII, cap. 9; Cardinalem Bonam, lib. II *Rerum Liturgicarum*, cap. 17, et Hospinianum, lib. I *de Templis*, cap. 5.

(21) *Non tantum septies.* Ita veteres editiones

et persecutoribus precem facias? Poterisne [75] ista perficere [76], nisi patientiæ et tolerantiæ teneas firmitatem? Quod factum videmus in Stephano [77]: qui, cum a Judæis vi et lapidibus necaretur, non sibi vindictam, sed interfectoribus veniam postulabat dicens : *Domine, ne statuas illis hoc peccatum* (*Act.*, VII, 59). Sic esse oportuit primum martyrem Christi, qui martyres secuturos gloriosa morte præcurrens, non tantum Dominicæ passionis prædicator esset [78], sed et patientissimæ lenitatis imitator. Quid dicam de ira, de discordia, de simultate, quæ in Christiano esse non **633** debent? Sit patientia in pectore, et hæc illic locum habere non possunt; aut si adire tentaverint, cito exclusa discedunt, ut domicilium pacificum perseveret in corde ubi Deum pacis delectet habitare. Admonet denique Apostolus et docet dicens [79] : *Nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis in diem redemptionis* [80]. *Omnis amaritudo et ira et indignatio et clamor et blasphemia auferatur a vobis* (*Ephes.*, IV, 30). Si enim Christianus a furore et contentione carnali, tanquam de maris turbinibus, excessit, et tranquillus ac lenis in portu Christi esse jam cœpit, nec iram nec discordiam debet intra pectus admittere, cui nec malum pro malo reddere liceat nec odisse.

XVII. Necnon ad varia quoque carnis incommoda et crebros corporis durosque cruciatus, quibus humanum genus quotidie fatigatur et quatitur, patientia necessaria est. Nam, cum in illa prima transgressione præcepti firmitas corporis cum immortalitate discesserit, et cum morte infirmitas venerit, nec possit firmitas recipi nisi cum recepta et immortalitas fuerit, oportet in hac fragilitate atque infirmitate corporea [81] luctari semper et congredi. Quæ luctatio et congressio non nisi patientiæ viribus potest sustineri. Examinandis autem nobis atque explorandis [82] diversi importantur dolores, et multiplex tentationum qualitas irrogatur, de jacturis facultatum, de ardoribus febrium, A de cruciatibus vulnerum, de amissione charorum. Nec aliud magis [83] inter injustos discernit et justos, quam quod in adversis per impatientiam queritur et blasphemat injustus, patientia justus [84] probatur, sicut scriptum est : *In dolore sustine, et in humilitate tua patientiam habe, quoniam in igne probatur aurum et argentum* [85] (*Eccli.*, II, 4).

XVIII. Sic Job examinatus est et probatus et ad summum fastigium laudis patientiæ virtute provectus. Quanta adversus eum diaboli jacula emissa, quanta admota tormenta! Jactura rei familiaris infligitur, numerosæ sobolis orbitas irrogatur. Dives in censu dominus, et in liberis pater ditior, nec dominus repente nec pater est. Accedit vulnerum vastitas, et tabescentes ac fluentes artus edax B quoque vermium pœna consumit. Ac, ne quid omnino remaneret quod non Job in suis tentationibus experiretur, armat diabolus et uxorem, illo antiquo nequitiæ suæ usus ingenio, quasi **634** omnes per mulierem decipere posset et fallere, quod fecit in mundi origine; nec tamen Job gravibus ac densis conflictationibus frangitur quominus inter illas angustias et pressuras suas Dei benedictio [86] (22) victrice patientia prædicetur. Tobias quoque, post justitiæ et misericordiæ suæ opera magnifica, luminum amissione tentatus, in quantum patienter cæcitatem pertulit, in tantum granditer Deum patientiæ laude promeruit.

XIX. Atque, ut magis, fratres dilectissimi, pa- C tientiæ bonum luceat, quid mali [87] e contrario impatientia importet consideremus. Nam, ut patientia bonum Christi est, sic e contra impatientia diaboli malum [88] (23); et sicut in quo habitat et manet Christus, patiens invenitur, ita impatiens semper existit cujus mentem diaboli nequitia possidet. Exordia denique ipsa videamus. Diabolus hominem [89] ad imaginem Dei factum impatienter tulit : inde et periit primus (24) et perdidit. Adam, contra cœleste præceptum, cibi lethalis impatiens, in mortem cecidit, nec acceptam divinitus gra-

Variæ lectiones.

[75] Non poteris ista *Bod.* 1, 3. [76] Perferre *Ar. Saris. Lam. Ebor. Voss.* [77] A Stephano *Lam. Ebor. Bod.* 2. [78] Meruit prædicator esse *Saris.* [79] Monet dicens *Bod.* 1. Admonet denique apostolus Paulus *Ver.* [80] Die redemptionis *Saris. Bod.* 1, 2. *Vict.* [81] Corporis luctari semper *Bod.* 3, 4. [82] Probandis diversi importantur labores *Ver.* [83] Magis justos discernit *Saris. Bod.* 1, 2, 3, 4. [84] Justi *Voss.* 1. [85] Homines vero receptibiles in camino humiliationis *Bod.* 1 [86] Benedictionem victrice patientia prædicaret *Voss.* 1. *Pem. Bod.* 4. *NC.* 2. [87] Et quid mali *Saris.* [88] Malum est *Bod.* 1, 4. [89] Deum superiorem se et hominem ad *Vict.*

Steph. Baluzii notæ.

etiam Morelliana, et duo libri veteres. Quod sumptum est ex capite XXVIII Matthæi. Itaque hic locus videtur esse mutilus in antiquis codicibus, qui non habent hanc particulam. Eam Manutius sustulit, Morellius reposuit, Pamelius rursum sustulit. Codex sancti Arnulphi, *non tantum septuaginta et septem.* Ea argumentatione et auctoritate usus est Catholicus Armenorum anno 1247 ad Innocentium Papam IV scribens, ut ei suaderet parcendum esse Friderico imperatori, adversus quem vehementer exarserat iracundia Papæ. Vide Odoricum Raynaldum, anno 1247, § 34.

(22) *Dei benedictio.* Quidam libri veteres præfe- D runt : « Dei benedictionem victrice patientia comitetur. » Seguierianus : « Dei benedictio victrice patientia prædicetur. » Sic etiam codex sancti Arnulphi.

(23) *Impatientia diaboli malum.* Vide librum Tertulliani *de Pœnitentia*, qui totus in hoc argumento versatur.

(24) *Periit primus.* Siricii papæ Epistola *ad universos episcopos* : « Non patitur quietos nos ab incursatione sua vacare hostis antiquus, ab initio mendax, inimicus veritatis, æmulus hominis, quem ut deciperet, se ante decepit. »

tiam patientia custode servavit; et ut fratrem Cain perimeret, sacrificii ejus et muneris impatiens fuit; et quod Esau de majoribus ad minora descendit, primatus suos per impatientiam lentis[90] amisit. Quid Judaicus populus circa beneficia divina perfidus et ingratus, nonne quod a Deo primum recessit, impatientiæ crimen fuit, dum Moysi cum Deo[91] colloquentis moras non potest ferre, profanos deos ausus est postulare[92], ut itineris sui duces nuncuparet[93] caput bubulum et terrestre figmentum; nec unquam ab eadem impatientia destitit, quominus, semper docilitatis et divinæ admonitionis impatiens, prophetas suos et justos quosque perimendo, ad crucem quoque et ad sanguinem Domini prosiliret. Impatientia etiam[94] in Ecclesia hæreticos facit, et, ad Judæorum similitudinem, contra Christi pacem et charitatem rebelles ad hostilia et furiosa odia compellit. Et, ne longum sit singula recensere, omnia omnino quæ patientia operibus suis ædificat ad gloriam, impatientia destruit ad ruinam.

XX. Quare, fratres dilectissimi, et bonis patientiæ et impatientiæ malis diligenter expensis, patientiam, per quam in Christo manemus, ut venire cum Christo ad Deum possimus[95], plena observatione teneamus; quæ copiosa et multiplex non angusto fine concluditur, nec brevibus terminis coercetur. Late patet **635** patientiæ virtus; et ubertas ejus et largitas de unius quidem nominis fonte proficiscitur, sed, exundantibus venis, per multa gloriarum itinera diffunditur; nec proficere aliquid in actibus nostris potest ad consummandam laudem, nisi inde consummationis accipiat firmitatem[96]. Patientia est quæ nos Deo et commendat et servat. Ipsa est quæ iram temperat, quæ linguam frenat, mentem gubernat, pacem custodit, disciplinam regit, libidinis impetum frangit, tumoris violentiam comprimit, incendium simultatis exstinguit, coercet potentiam divitum, inopiam pauperum refovet, tuetur in virginibus beatam integritatem, in viduis laboriosam castitatem, in conjunctis et maritatis individuam charitatem. Facit humiles in prosperis, in adversis fortes[97] contra injurias et contumelias mites. Docet delinquentibus cito ignoscere; si ipse delinquas, diu et multum rogare. Tentationes expugnat, persecutiones tolerat, passiones et martyria consummat. Ipsa est quæ fidei nostræ fundamenta firmiter munit: ipsa est quæ incrementa spei sublimiter provehit[98]. Ipsa actum[99] dirigit, ut tenere possimus viam Christi, dum per ejus tolerantiam gradimur: ipsa efficit ut perseveremus filii Dei, dum patientiam Patris imitamur.

XXI. Sed, quoniam plurimos scio, fratres dilectissimi, vel pondere injuriarum angentium vel dolore de iis qui adversum se grassantur et sæviunt, vindicari velociter cupere, nec illud in extrema[1] (25) parte reticendum est, ut, in istis fluctuantis mundi turbinibus et Judæorum sive gentilium et hæreticorum quoque persecutionibus constituti, patienter exspectemus ultionis diem, nec ad vindictam doloris nostri querula (26) festinatione properemus cum scriptum sit: *Exspecta me, dicit Dominus, in die resurrectionis meæ*[2] *in testimonium, quoniam judicium meum ad congregationes gentium, ut excipiam reges et effundam super eos iram meam* (*Soph.*, III, 8). Exspectare nos jubet Dominus[3] et futuræ ultionis diem forti patientia sustinere. Qui in Apocalypsi loquitur dicens: *Ne signaveris verba* **636** *prophetiæ libri hujus, quia jam tempus in proximo est ut et ii qui perseverant nocere noceant, et qui in sordibus est sordescat adhuc, justus autem adhuc justiora faciat, similiter et qui sanctus est*[4], *sanctiora. Ecce venio cito, et merces mea mecum est, reddere unicuique secundum facta sua* (*Apoc.*, XXII, 10-12). Unde etiam clamantes martyres et ad vindictam suam, dolore erumpente, properantes exspectare adhuc jubentur et temporibus consummandis implendisque martyribus præbere patientiam: *Et cum aperuisset*, inquit, *quintum sigillum*[5], *vidi sub ara Dei animas occisorum propter verbum Dei et martyrium suum, et clamaverunt voce magna dicentes: Quousque, Domine, sanctus et verus, non judicas et vindicas sanguinem nostrum*

Variæ lectiones.

[90] Mentis *Bod.* 1, 3. [91] Deo loquentis *Ar. Bod.* 2. *Voss. Vict.* [92] Ausus est postulare *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. Est *omitt. Oxon.* [93] Duces diceret *Ar.* [94] Etiam in Ecclesia *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, 2. [95] Et venire cum Christo ad Deum possumus *Lam. Ebor. Lin. NC. Bod.* 1. 2, 3, 4. [96] Firmamentum *Lin. Pam.* [97] Et in adversis fortes *Bod.* 1. [98] Subtiliter provehit *Ar.* [99] Ipsi agnitionem actuum *Ben. NC. Ebor. Lam. Bod.* 2, 1. [1] *Sic Lam. Ebor. Lin. NC.* 1, 2. *Ben. Saris. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Voss.* Nec in illum extremi judicii diem malorum retributionnm differre, nobiscum, hortamur, interim amplectimini patientiæ. ut in extr. *Morell. Pam. Oxon.* [2] Retributionis meæ *Bod.* 3. [3] Fratres dilectissimi *add Oxon.* [4] Sanctus sanctiora *Lam. Ebor. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ver. Man.* [5] Quintum signum *Lam. Ebor. Saris. Bod.* 2. 3, 4. *Ver. Thu.*

Steph. Baluzii notæ.

(25) *Nec illud in extrema.* Restituimus lectionem veterum editionum, quam confirmant XXXIII libri nostri et XII Anglicani. Coacti sumus delere ea quæ mutata et addita fuerant in editione Morellii, quamvis ea quoque reperissemus in tribus antiquis codicibus, quamvis sciremus Pamelium ea quoque invenisse in quatuor antiquis. Hæc autem sunt quæ nos delevimus, si qui tanti æstiment scire quæ illa sint: « Nec in illum extremi judicii diem malorum retributionem differre, nobiscum hortamur, interim amplectimini patientiæ bonum, ut in istis, » etc.

(26) *Querula.* Pamelius ex codice Camberonensi addit *et invidiosa.* At ego hoc additamentum nuspiam reperi in libris antiquis, neque in editionibus quæ Pamelianam antecesserunt.

de iis qui in terris inhabitant ? Et datæ sunt eis singulæ stolæ albæ [6] (27), *et dictum est eis ut requiescerent brevi adhuc tempore, donec impleatur numerus conservorum et fratrum eorum qui postea* [7] *occidentur exemplo ipsorum* (*Apoc.*, VI, 9-11).

XXII. Quando autem veniat sanguinis justi divina vindicta, declarat per Malachiam prophetam [8] Spiritus sanctus dicens : *Ecce dies Domini venit ardens velut clibanus ; eruntque omnes alienigenæ et omnes iniqui stipula* [9], *et succendet* [10] *illos adveniens dies, dicit Dominus* (*Malach.*, IV, 1). Quod item legimus in Psalmis, ubi Dei judicis prædicatur adventus censuræ suæ majestate venerandus : *Deus manifestus veniet, Deus noster, et non silebit. Ignis ante eum ardebit, et in circuitu ejus procella nimia* [11]. *Advocabit* [12] *cœlum sursum et terram deorsum, ut separet populum suum. Colligite illi justos ejus, eos qui disponunt testamentum ejus in sacrificiis ; et annuntiabunt* [13] *cœli justitiam ejus, quoniam Deus judex est* (*Psal.* XLIX, 3-6). Et Isaias [14] eadem prænuntiat dicens : *Ecce enim Dominus sicut ignis veniet, et sicut procella currus ejus, retribuere in ira vindictam. In igne enim Domini judicabuntur, et in gladio ejus vulnerabuntur* (*Isa.*, LXVI, 15). Et iterum : *Dominus Deus virtutum prodibit et comminuet bellum, excitabit certamen* [15], *et clamabit super inimicos suos* **637** *cum fortitudine. Tacui, numquid semper tacebo* (*Isa.*, XLII, 13)?

XXIII. Quis autem est hic qui tacuisse se prius dicit et non semper tacebit? Utique ille qui sicut ovis ad victimam ductus est, et sicut agnus coram tondente se [16], sine voce non aperuit os suum [17]; utique ille qui non clamavit, neque in plateis vox ejus audita est; utique ille qui non fuit contumax, neque contradixit, cum dorsum suum poneret ad flagella et maxillas ad palmas, faciem autem suam non avertit a fœditate sputorum; utique ille qui, cum accusaretur a sacerdotibus et senioribus, nihil respondit et, admirante Pilato, patientissimum silentium [18] tenuit. Hic est qui [19], cum in passione tacuerit [20], in ultione postmodum non tacebit. Hic est Deus noster, id est, non omnium, sed fidelium et credentium Deus, qui cum in secundo adventu manifestus [21] venerit, non silebit. Nam, cum in humilitate prius fuerit occultus, veniet in potestate manifestus.

XXIV. Hunc exspectemus, fratres dilectissimi, judicem et vindicem nostrum, Ecclesiæ suæ populum et ab initio mundi justorum omnium (28) [22] numerum secum pariter vindicaturum. Qui ad vindictam [23] **638** suam nimium festinat et properat consideret quia necdum vindicatus est ipse qui vindicat. Pater Deus (29) præcepit Filium suum adorari, et apostolus Paulus, divini præcepti memor, ponit et dicit : *Deus exaltavit illum, et donavit illi nomen quod est super omne nomen* [24], *ut in nomine Jesu omne genu flectatur* [25] (30) *cœlestium, terrestrium et infernorum* (*Philipp.*, II, 9, 10). Et in Apocalypsi angelus Joanni volenti adorare se resistit et dicit [26] : *Vide ne feceris, quia conservus tuus sum et fratrum tuorum. Jesum Dominum adora* [27] (*Apoc.*, XXII, 9). Qualis Dominus Jesus et quanta patientia ejus! ut qui in cœlis adoratur, necdum vindicetur in terris. Hujus patientiam, fratres dilectissimi, in persecutionibus et passionibus nostris cogitemus. Hujus adventui plenum exspectationis obsequium præbeamus. Nec defendi ante Dominum servi irreligiosa et inverecunda festinatione [28] properemus. Insistamus potius [29] et elaboremus [30] et toto corde vigilantes [31] atque ad omnem tolerantiam stabilis Dominica præcepta servemus; ut, cum ille iræ et vindictæ dies venerit, non cum impiis et peccatoribus puniamur, sed cum justis et Deum timentibus honoremur [32].

Variæ lectiones.

[6] Data est singulis stola alba, *Thu. Paulo post.* Ut sustinerent *Bod.* 1. [7] Quinque postea *Lam. Pem. Lin. Ebor. Saris. NC. Voss.* 12. *Thu. Voss. Vict.* Occidereatur *Pem.* [8] Malachiam Spiritus *Ver.* [9] Sicut stipula *Pem. Voss.* 1. Ut *Bod.* 1. [10] Accendit *Bod.* 1. [11] Ejus tempestas *Bod.* 3. Valida *Pem. Bod.* 3. [12] Vocabit *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ar. Lam. Ver.* [13] Nuntiabunt *Saris Bod.* 1, 2, 3, 4. [14] Nam et Isaias *Bod.* 1. *Voss.* [15] Concitabit certamen *Voss.* 2. *Pem.* [16] Coram tondente *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ver.* [17] Sic non aperuit *Lam. Ebor.* [18] Patientissimus silentium *N. C.* 2. [19] Hic qui *Lam. Ebor. Bod.* 2. [20] In passione prius *Ver.* [21] Manifestius *Lin.* [22] Justos omnes *Voss.* 1. [23] Vindictam sui *Bod.* 1. [24] Ut sit super omne nomen *Ar. Lam. Ebor. Ver.* [25] Omne genu curvent *NC. Lam. Ebor. Bod.* 1. *Ver.* [26] Restitit *Lam. Ebor. Voss.* 1. *NC. Bod.* 1, 2, 3. [27] Adora. Hujus *Ar. Lin. Pem. Voss.* 2. [28] Perdita festinatione *Saris.* [29] Insistamus autem *Saris.* [30] Laboremus *Lam. Ebor. Ver.* [31] Vigilantes ad Deum *Bod.* 3. [32] Coronemur *Vict.*

Steph. Baluzii notæ.

(27) *Stolæ albæ.* In undecim libris manuscriptis legitur : « Data est singulis stola alba. »

(28) *Justorum omnium.* Codex Lætiensis, *Justos omnes secum pariter vindicaturum.*

(29) *Pater Deus... infernorum.* Hæc desunt in libro sancti Arnulphi, per oscitantiam nimirum, ut puto, librarii. Exstant enim in aliis libris veteribus et in editionibus.

(30) *Omne genu flectatur.* Septem libri veteres habent *curvetur*, septem vero, *omnes genu curvent.*

DE ZELO ET LIVORE [1]

LIBER

ARGUMENTUM. — *Paucis libri hujus argumentum reddit in hæc verba D. Pontius in Vita Cypriani : « Quis, inquit, livorem de venenata invidiæ malignitate venientem, dulcedine remedii salutaris inhiberet ? » Principio igitur, postquam eo gravius crimen esse zelum seu livorem, quo occultius est malum, et originem ejus diabolo ascribendam docuit : propositis etiam obiter invidiæ exemplis Veteri Testamento, radicem malorum omnium invidiam esse, per singula vitiorum genera deducit ; atque adeo recte et a Christo et ab apostolis, non uno in loco, interdictum fraternum odium, postremo ubi Dei exemplo ad dilectionem inimicorum eos adhortatus est, præmiorum coronis propositis ab hoc malo deterret.*

I. ZELARE quod bonum [1] videas et invidere A melioribus 638 leve apud quosdam et modicum crimen videtur, fratres dilectissimi ; dumque existimatur leve esse et modicum, non timetur ; dum non timetur, contemnitur ; dum contemnitur, non facile vitatur (2), et fit cæca et occulta pernicies : quæ, dum minus perspicitur ut caveri a providentibus [2] possit, improvidas mentes latenter affligit. Porro autem Dominus prudentes esse nos jussit, et cauta sollicitudine vigilare præcepit, ne adversarius vigilans semper [3] et semper insidians, ubi in pectus obrepserit (3) [4], de scintillis conflet incendia, de parvis maxima exaggeret, et, dum remissis et incautis leniore aura et flatu molliore blanditur, procellis ac turbinibus excitatis, ruinas fidei et salutis ac vitæ naufragia moliatur. Exsu- B bandum est itaque, fratres dilectissimi, atque omnibus viribus elaborandum ut inimico sævienti et jacula sua in omnes corporis partes [5] quibus percuti et vulnerari possumus, dirigenti sollicita et plena vigilantia repugnemus, secundum quod Petrus apostolus in Epistola sua præmonet et docet dicens : *Sobrii estote et vigilitate, quia adversarius vester diabolus tamquam leo rugiens circuit, aliquem devorare quærens* [6] (I *Petr.*, v, 8).

II. Circuit ille (4) nos singulos, et tanquam hostis clausos obsidens, muros explorat, et tentat an sit pars aliqua murorum (5) minus stabilis et minus fida, cujus aditu ad interiora penetretur. Offert oculis formas illices [7] et faciles voluptates [8], ut visu destruat castitatem. Aures per canora musica [9] (6) tentat, ut soni dulcioris auditu solvat

Variæ lectiones.

[1] Bonos *Lin.* [2] A prævidentibus *Voss.* 1. Prudentibus *Pem. Voss.* 2. [3] Semper ipse *Ben. Voss.* 2. [4] Latenter obrepsit *Pem. Voss.* 2. obrepsit. *Ar. Bod.* 2, 4. *Ver. Thu. Voss.* obrepent *Vict.* [5] Partes mittenti *Bod.* 1, [6] Aliquid devorare *Bod.* 1, 2, *Ver. Thu.* [7] Formas muliebres *Bod.* 3. [8] Voluntates *Lam. Ebor. Voss.* 1, 2. *NC.* 1. *Pem. Bod.* 2, 4. *Vict. Voss.* [9] Canora musica *Ben. Thu. Voss.*

Steph. Baluzii notæ.

(1) Cum sanctus Augustinus initium et quædam alia hujus libri loca retulisset in l. IV, *de Baptismo contra Donatistas*, c. 8, postea ait : « Hæc verba Cypriani in Epistola, populis nota, quam vera, quam fortia sint recognoscamus. Vere decuit Cyprianum de Zelo et Livore et arguere graviter et monere, a C quo tam mortifero malo cor ejus penitus alienum tanta charitatis abundantia comprobavit. » Idem in caput V Epistolæ ad Galatas : « Scripsit et beatus Cyprianus librum de Zelo et Livore optimum, quem qui legerit, non dubitaverit annumerare operibus carnis invidiam. » Vide Hincmarum in libro LV *Capitulorum*, cap. 47, pag. 566.

(2) *Non facile vitatur.* Consultationes Zachæi et Apollonii, cap. 29, in tomo X *Spicilegii* Dacheriani, pag. 35 : « Et quod est sævius, sub specie innocentiæ malum non cavetur, dum vitari posse non creditur. »

(3) *Ubi in pectus obrepit.* Decem libri veteres *obrepserit*. Ita etiam veteres editiones. Editio Morellii, quando *in pectus obrepit*.

(4) *Circuit ille.* Auctor Epistolæ *ad Demetriadem* inter opera Hieronymi : « Insidiari non cessat auctor invidiæ, et qui semel a [illegible] projectus est tanto majori livore torquetur, quanto aliquem apud eum viderit clariorem. » Et mox : « More dolosi hostis universa perlustrans explorat omnes aditus animæ suæ, an sit aliquid infirmum et minus tutum per quod possit irrepere. »

(5) *Murorum.* Antea legebatur *membrorum.* Veram lectionem invenimus in duobus vetustis exemplaribus, in Victorino nimirum vetere et in Tornacensi. In Victorino scriptum est *membrorum* et supra lineam *vel murorum* ; in Tornacensi vero *murorum*, et supra lineam *vel membrorum.*

(6) *Canora musica.* Hanc lectionem, quam præferunt antiquæ editiones, etiam Morelliana, retinere placuit, quia illam exhibent septemdecim libri veteres, nisi quod in eorum uno scriptum est *sonora* pro *canora*, et quia musicam dici posse dubitabatur ævo Quintiliani, ut ipse ait lib. VIII, cap. 3. Et tamen quidam alii libri veteres et editio Anglicana præferunt *canoram musicam* ; codex Moyssiacensis et Rigaltius, *canorem musicam.* Sed hic error est, canor enim est masculini generis. Ovidius, lib. V *Metamorphoseon* : « Non tamen ille canor mulcendas natus ad aures. » Sunt etiam alia exempla.

et molliat Christianum vigorem. Linguam convicio provocat, manum injuriis lacessentibus ad petulantiam cædis instigat: ut **640** fraudatorem faciat, lucra opponit injusta; ut animam pecunia capiat [10], ingerit perniciosa compendia; honores terrenos promittit, ut cœlestes adimat; ostentat falsa (7), ut vera subribiat: et cum latenter non potest fallere, exerte atque aperte [11] minatur, terrorem turbidæ persecutionis intentans, ad debellandos Dei servos inquietus semper et semper infestus, in pace subdolus, in persecutione violentus.

III. Quamobrem, fratres dilectissimi, contra omnes diaboli fallaces insidias vel apertas minas stare debet instructus animus et armatus, tam paratus [22] semper ad repugnandum quam est ad impugnandum semper paratus inimicus. Et, quoniam frequentiora sunt tela ejus quæ latenter (8) obrepunt, magisque occulta et clandestina jaculatio quo minus perspicitur, hoc et gravius et crebrius in vulnera nostra grassatur, ad hæc quoque intelligenda et depellenda vigilemus ex quibus est zeli et livoris malum. Quod si quis penitus inspiciat, inveniet nihil magis Christiano cavendum, nihil cautius providendum quam ne quis invidia et livore capiatur; ne quis fallentis inimici [13] cæcis laqueis implicatus, dum zelo frater in fratris odia convertitur, gladio suo nescius ipse perimatur. Quod ut colligere plenius et manifestius perspicere possimus, ad caput ejus atque originem recurramus. Videamus unde zelus, et quando et quomodo cœperit. Facilius enim a nobis malum tam perniciosum vitabitur, si ejusdem mali et origo et magnitudo noscatur.

IV. Hinc diabolus (9) inter initia statim mundi et perit, primus et perdidit. Ille angelica majestate subnixus [11], **641** ille Deo acceptus et charus, postquam hominem ad imaginem Dei factum conspexit, in zelum malivolo livore prorupit, non prius alterum dejiciens instinctu zeli quam ipse zelo ante dejectus, captivus antequam capiens, perditus antequam perdens, dum, stimulante livore [15], homini gratiam datæ immortalitatis eripit [16], ipse quoque id quod prius fuerat amisit. Quale malum est, fratres dilectissimi, quo angelus cecidit, quo circumveniri et subverti alta illa et præclara sublimitas potuit, quo deceptus est ipse qui decepit! Exinde invidia grassatur in terris, dum livore periturus magistro perditionis obsequitur, dum diabolum qui zelat imitatur, sicut scriptum est: *Invidia autem diaboli mors introivit in orbem terrarum* (*Sap.* II, 24). Imitantur ergo illum qui sunt ex parte ejus (10).

V. Hinc denique novæ fraternitatis (11) prima odia, hinc parricidia nefanda cœperunt (*Gen.*, IV), dum Abel justum Cain zelat (12) injustus, dum bonum malus invidia et livore persequitur (12). Tantum valuit ad consummationem facinoris æmulationis furor, ut nec charitas fratris, nec sceleris immanitas, nec timor Dei, nec pœna delicti cogitaretur. Injuste oppressus est qui justitiam primus ostenderat, odia perpessus est qui odisse non noverat, occisus est impie qui moriens non repugnabat. Et quod Esau fratri suo Jacob inimicus exstitit, zelus fuit (*Gen.*, XXVII). Nam, quia ille benedictionem patris acceperat, hic in odium persecutionis facibus livoris exarsit. Et quod Joseph fratres sui vendiderunt, causa vendendi de æmulatione descendit (*Gen.*, XXXVII). Postquam id quo sibi in visionibus prosperum fuerat ostensum, simpliciter ut fratribus frater exposuit, in invidiam malevolus animus erupit. Saul quoque rex ut David odisset, ut persecutionibus sæpe repetitis innocentem, misericordem, mitem, lenitate [17] patientem necare cuperet, quid aliud quam zeli stimulus provocavit (*I Reg.*, XVIII)? Quia, Goliath interfecto, et ope ac **624** dignatione divina tanto hoste deleto [15], populus

Variæ lectiones.

[10] Capiat, ostendit *Bod.* 1. [11] Atque manifeste *Bod.* 1. [12] Sit tam paratus *Pem. Voss.* 2. [13] Ne quis inimici *Pem. Voss.* 1. [14] Ille angelica *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lam. Ebor. Lin. NC. Voss.* 1, 2. 3. Potestate *Bod.* 3. Ille dudum *Oxon.* [15] Et dum stimulante *NC.* 1, *Lam. Ebor. Bod.* 2. [16] *Sic Lam. Ebor. Lin. Voss.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. eripit, qui quoque *Imp.* [17] Miti venitate *Routh. ex suis codd.* [18] Hoste dejecto, *Pem. Voss.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(7) *Ostentat falsa.* Citat hunc locum auctor *Prædestinati* editus a Sirmondo in Prologo libri tertii: « Finitus est liber inimicus hominum, contra Fidem Catholicam confictus, circumdatus fallaciis, adulter integræ diffinitionis, quique, ut sanctus Cyprianus ait, falsa ostentat ut vera surripiat. »

(8) *Tela quæ latenter.* Supra in initio libri *de Unitate Ecclesiæ*: « Facilior cautio est ubi manifesta formido est. » Hieronymus, in *Dialogo adversus Luciferianos*: « Sagitta quæ contento nervo dirigitur difficile vitatur. Antea enim ad eum ad quem jacta est pervenit quam obice clypei frustretur. »

(9) *Hinc diabolus.* Refert et illustrat hunc locum sanctus Augustinus lib. IV *de Baptismo*, contra Donatistas, cap. 9. Vide Sirmondum in librum Rufini Palæstini *de Fide*, pag. 91.

(10) *Ex parte ejus.* Postea sequitur in codice Pithœano: *Justorum animæ in manu Dei sunt.* Sed istud additamentum non reperi alibi.

(11) *Novæ fraternitatis.* Vox *novæ* deest in duobus libri veteribus. Certe videtur superflua. Non delevi tamen, quia exstat in multis exemplaribus manuscriptis.

(12) *Abel justum Cain zelat.* Quem ideo Prosper lib. II *de Promissionibus et Prædictionibus Dei*, cap. 6, vocat auctorem invidiæ. Irenæus lib. I loquens de generatione Cain, ait: *Ita ut et dum fratrem suum Abel occideret, primus zelum et mortem ostenderit.*

(13) *Livore persequitur.* Postea sequitur in tribus antiquis codicibus, *dum diabolum qui zelat imitatur.* Sed hæc videntur repetita a quodam studioso ex his quæ paulo ante dicta sunt. Novatianus in libro de Trinitate, non de maligno invidiæ livore descendit.

admirans in laudes David prædicationis suffragia [18] prosilit (*III Reg.*, XVIII), Saul [20] simultatis atque insectationis furias de livore concepit. Et ne longum fiat, singulos recensendo [21], pereuntis semel [22] (14) populi attendamus interitum. Judæi nonne inde perierunt dum Christo malunt invidere quam credere? Obtrectantes magnalibus quæ ille faciebat, zelo excæcante decepti sunt, nec ad divina noscenda cordis oculos aperire potuerunt.

VI. Quæ nos considerantes [23], fratres dilectissimi, contra tantam mali perniciem vigilanter et fortiter dicata Deo pectora muniamus. Aliorum mors proficiat ad nostram salutem, imprudentium pœna providentibus conferat sanitatem. Non est autem quod aliquis existimet malum istud una specie contineri aut brevibus terminis in angusto fine concludi. Late patet zeli multiplex et fecunda pernicies. Radix est [24] malorum omnium, fons cladium, seminarium delictorum, materia culparum. Inde odium surgit (15), animositas inde procedit. Avaritiam zelus inflammat, dum quis suo non potest esse contentus, videns alterum ditiorem. Ambitionem zelus excitat, dum cernit quis alium in honoribus altiorem [25] (16). Zelo excæcante sensus nostros atque in ditionem suam mentis arcana redigente, Dei timor spernitur, magisterium Christi negligitur, judicii dies non providetur. Inflat superbia, exacerbat sævitia, perfidia prævaricatur, impatientia concutit, furit discordia, ira fervescit (17); nec se jam potest cohibere vel regere qui factus est potestatis alienæ. Hinc Dominicæ pacis vinculum rumpitur, hinc charitas fraterna violatur, hinc adulteratur veritas, unitas scinditur, ad hæreses atque ad schismata prosilitur, dum obtrectatur sacerdotibus, dum episcopis invidetur, dum quis aut queritur non se potius ordinatum [26], aut dedignatur alterum ferre præpositum. Hinc recalcitrat, hinc rebellat de zelo **643** superbus, de æmulatione perversus, animositate et livore non hominis, sed honoris inimicus.

VII. Qualis vero est [27] animæ tinea, quæ cogitationum tabes, pectoris quanta rubigo, zelare in altero vel virtutem ejus vel felicitatem, id est odisse in eo vel merita propria vel beneficia divina, in malum proprium bona aliena convertere, illustrium prosperitate torqueri, aliorum gloriam facere suam pœnam, et velut quosdam pectori suo admovere carnifices (18), cogitationibus et sensibus suis adhibere tortores, qui se intestinis cruciatibus lacerent, qui cordis secreta malivolentiæ ungulis pulsent. Non cibus talibus lætus non potus potest esse jucundus. Suspiratur semper et ingemiscitur et doletur; dumque ab invidis nunquam livor exponitur, diebus ac noctibus pectus obsessum sine intermissione laniatur (19). Mala cætera habent terminum [28], et quodcumque delinquitur, delicti consummatione finitur. In adultero cessat facinus perpetrato stupro, in latrone conquiescit scelus homicidio admisso, et prædoni rapacitatem [29] statuit præda possessa, et falsario modum ponit impleta fallacia. Zelus terminum non habet, permanens jugiter malum et sine fine peccatum; quantoque ille cui invidetur **644** successu meliore profecerit, tanto invidus in majus incendium livoris ignibus inardescit.

Variæ lectiones.

[18] Prædicationis officio *Bod.* 1. [20] Saul rex, *Pem. Voss.* 2. [21] Recensendo *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. *Voss.* 1 *Bod.* 1, 2, 3, 4. Accensendo *Oxon.* [22] Simul populi *Pem. Ebor. Routh. ex uno cod.* Sibi *Tev.* [23] *Sic Thu. Voss. NC.* 2. Quæ nunc *Oxon.* [24] Radix est enim *Lin. Pem. Voss.* 2. *Bod.* 3, 4. [25] *Sic Lam. NC.* 1. *Bod.* 2, 3. In honoribus auctiorem *Oxon.* [26] Potius honoratum *Bod.* 3. [27] *Sic Lam. Ebor. Bod.* 1, 2, 3, 4. Qualis vero animæ *Oxon.* [28] Terminum suum *Lam. Ebor. Bod.* 2. [29] Prædonis rapacitatem *Ar. Lam. Ebor. Lin. Bod.* 1. 2, 3, 4. *Thu. Vict.* Satiat *Vat.*

Steph. Baluzii notæ.

(14) *Semel.* In uno libro meo vetere scriptum est *semel* et supra lineam *vel simul.* Hinc ergo, uti jam non semel diximus, orta est discrepantia quæ istic reperitur in codicibus manuscriptis, quorum nonnulli habent *semel*, alii *simul.*

(15) *Inde odium surgit.* Prudentius in Hamartigenia: *Arsit enim scintilla odii de fomite zeli.*

(16) *Altiorem.* Ita veteres editiones et sexdecim libri veteres. Manutius posuit *auctiorem.* Postea Morellius revocavit veterem lectionem. Pamelius reposuit Manutianam, quam ego inveni in decem libris antiquis. Sed major numerus vincit. Et certe vetus editio multo melior est.

(17) *Ira fervescit.* Quam Cassianus lib. VIII, cap. 1, vocat mortiferum virus.

(18) *Admovere carnifices.* Tacitus l. VI *Annalium*: « Neque frustra præstantissimus sapientiæ firmare solitus est, si recludantur tyrannorum mentes, posse aspici laniatus et ictus. » Seneca, *Hercule Œtæo*:

O si pateant pectora ditum,
Quantos intus sublimis agit
Fortuna motus!

Latinus Pacatus in Panegyrico Theodosii: « Habet nescio quos internos mens scelerata carnifices. » Boetius lib. IV *de Consolatione Philosophiæ*:

Quos vides sedere celso
Solii culmine reges,
Detrahit si quis superbis
Vani tegmina cultus,
Jam videbit intus arctas
Dominos ferre catenas.
Hinc enim libido vexat
Avidis corda venenis.
Hinc flagellat ira mentem
Fluctus turbida tollens,
Mœror aut captos fatigat,
Aut spes lubrica torquet.

Contra apud Senecam epist. 115: « Si nobis animum boni liceret inspicere, o quam pulchram faciem, quam sanctam, quam ex magnifico placidoque fulgentem videremus, illinc fortitudine, hinc temperantia prudentiaque lucentibus. »

(19) *Laniatur.* Codex sancti Arnulphi et Gratianopolitanus, *laceratur.*

VIII. Hinc vultus minax (20), torvus aspectus, pallor in facie, in labiis tremor (21), stridor in dentibus, verba rabida, effrenata convicia, manus ad cædis violentiam prompta, etiamsi a gladio interim vacua, odio tamen furiatæ mentis [30] armata. Et idcirco Spiritus sanctus dicit in Psalmis : *Noli zelare* [31] *bene ambulantem in via sua.* Et iterum : *Observabit peccator justum, et stridebit* [33] *ad eum dentibus suis* [23], *Deus autem irridebit eum, quoniam providet quia veniet dies ejus* [34] (*Psal.* XXXVI, 7, 12, 13). Hos beatus apostolus Paulus designat et denotat dicens : *Venenum aspidum sub labiis eorum, et os eorum maledictione* [35] *et amaritudine plenum est. Veloces* [36] *ad effundendum sanguinem pedes eorum, contritio* [37] *et calamitas in viis eorum qui viam pacis* [83] *non agnoverunt, nec est timor Dei ante oculos eorum* (*Rom.*, III, 13-18).

IX. Multo malum levius et periculum minus est, cum membra gladio vulnerantur. Facilis cura est ubi plaga perspicua est, et cito ad sanitatem medela subveniente perducitur [38] quod videtur (22). Zeli vulnera abstrusa sunt et occulta ; nec remedium curæ medentis **645** admittunt quæ se intra conscientiæ latebras cæco dolore clauserunt. Quicumque es invidus et malignus, videris quam sis eis quos odisti insidiosus, perniciosus, infestus. Nullius magis quam tuæ salutis inimicus es. Quisquis ille est quem zelo persequeris, subterfugere et vitare te poterit; tu te non potes fugere [40]; ubicunque fueris, adversarius tuus tecum est (23), hostis semper in pectore tuo est [41], pernicies intus inclusa est, ineluctabili catenarum nexu ligatus et vinctus es, zelo dominante captivus es, nec solatia tibi ulla subveniunt. Perseverans malum est hominem persequi ad Dei gratiam pertinentem. Calamitas sine remedio est odisse felicem.

X. Et idcirco, fratres dilectissimi, huic periculo consulens Dominus ne quis zelo fratris in laqueum mortis incurreret, cum eum discipuli interrogarent quis inter illos [42] major esset : *Qui fuerit*, inquit, *minimus in omnibus vobis, hic erit magnus* (*Luc.*, IX, 48). Amputavit omnem æmulationem responso suo, omnem causam et materiam mordacis invidiæ eruit et abscidit. Discipulo Christi [43] zelare non licet [44], non licet invidere. Exaltationis apud nos non potest esse contentio : de humilitate ad summa crescimus [15], didicimus unde placeamus. Denique et apostolus Paulus instruens et monens ut qui, illuminati Christi lumine tenebras nocturnæ conversationis evasimus, in factis atque in operibus luminis ambulemus, scribit et dicit : *Nox transivit* (24), *dies autem appropinquavit. Abjiciamus ergo opera tenebrarum, et induamus* [46] *arma lucis. Tamquam in die decenter* [47] *ambulemus, non in comessationibus et ebrietatibus, non in concupiscentiis et impudicitiis, non in certaminibus et zelo* (*Rom.*, XIII, 12, 13). Si

Variæ lectiones.

[30] Furiosæ mentis *Pem. Voss.* 2. [31] Noli te zelare *Bod.* 4. [32] Stridet *Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Ver.* [33] Dentes *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ben.* [34] Venient dies *Bod.* 4. Venit *Bod.* 3. [35] Maledicta *Bod.* 2, 4. *Thu. Ver.* [36] Et veloces *Bod.* 3. [37] Contribulatio *Ar. NC.* 1. *Voss.* 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ver.* Infelicitas *Bod.* 3. [38] Quia viam. *Cod.* 1. [39] *Sic Ar. Lam Ebor. Thu. Voss. Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. Vulnus quod videtur *Oxon.* [40] Potes vitare nec fugere *Ar. Voss.* 2. Fugere ubicumque fugeres *Voss.* [41] In pectore est *Lam. Ebor. Thu. Bod.* 1, 2 [42] Quis e rm *Lin.* [43] Discipulum Christi *Lam. Lin. Bod.* 2. [44] Non decet *Bod.* 2. [45] Crescimus unde placeamus *Pem. Vos.* 2. [46] Induamur *Ver. Vet. innom.* [47] Honeste *Lin.*

Steph. Baluzii notæ.

(20) *Hinc vultus minax.* In uno veteri libro scriptum est : « Hinc vultus est contumax. »

(21) *In labiis tremor.* His verbis tanquam suis usus est Robertus Gervasii episcopus Senecensis, describens vitia Bartholomæi archiepiscopi Barensis, qui se nominabat Urbanum VI in initio miserabilis illius schismatis quod Ecclesiam distraxit post Gregorii XI papæ excessum, uti videre est in pagina 1271 Notarum nostrarum ad *Vitas Paparum Avenionensium.* Labiorum tremorem antiqui posuerunt inter indicia malæ mentis. Lactantius enim in libro *de Ira Dei*, cap. V, enumerans vitia animi perturbati, inter ea ponit oris, id est labiorum, tremorem. Hieronymus, in caput I Epistolæ Pauli ad Titum : « Ille e diverso torvo vultu, trementibus labiis, rugata fronte, effrænatis conviciis, facie inter pallorem ruboremque variata, clamore perstrepat. » Item in Epistola de vitando suspecto Contubernio : « Quid vultum infamiæ rubore suffundis et trementibus labiis impatientiam pectoris confiteris ? » Item in Epistola *ad Pammachium*, contra Joannem Hierosolymitanum : « Resupina cervice ac trementibus labiis conticuisti. » Item in Epistola *ad Oceanum*, de unius uxoris viro : « Sudare tamen frons, pallere genæ, tremere labia, linguæ saliva siccari, et plus ætate quam timore contrahi. » Sulpitius Severus Dial. III, cap. 20, loquens de Briccio nondum sanæ mentis : « Trementibus labiis incertoque vultu. » Fragmentum Petronii apud Diomedem lib. III : « Anus recocta vino, trementibus labellis. » Seneca in initio libri *de Ira* inter signa iræ ponit quod labia quatiuntur. Alibi est indicium timoris, ut apud Hieronymum, in Epistola *ad Nepotianum* de Vita Clericorum : « Pavent ad introitum medici, trementibusque labiis an commodius habeant sciscitantur. » Silius Italicus, lib. VIII :

Volvens vix murmur anhelum
Inter singultus labrisque trementibus Anna.

Seneca, epist. 97 : « Proprium autem est nocentium trepidare. »

(22) *Perducitur quod videtur.* Ita vetustiores lectiones et 26 vetera exemplaria. Erasmus addidit vocem *vulnus* hoc modo ; « Perducitur vulnus quod videtur, » quam lectionem ego quoque inveni in quinque manuscriptis codicibus. Sustuli tamen eam, propter auctoritatem tot veterum exemplarium, et quia sine ea optime constat sensus.

(23) *Adversarius tuus tecum est.* Hieronymus in Epistola *ad Eustochium*, de Custodia Virginitatis : « Facile aliis caremus vitiis. Hic hostis nobis inclusus est. Quocumque pergimus, nobiscum portamus inimicum. »

(24) *Nox transivit.* Vide Erasmi *Annotationes* in hunc locum Pauli.

recesserunt de pectore tuo tenebræ, si nox inde discussa est, si caligo detersa est, si illuminavit sensus tuos splendor diei, si homo lucis esse cœpisti, quæ sunt Christi gere, quia lux et dies[48] Christus est.

XI. Quid in zeli tenebras ruis? quid te nubilo livoris involvis? quid invidiæ cæcitate omne pacis et charitatis lumen extinguis? quid ad diabolum cui renuntiaveras redis? quid Cain similis existis? Homicidii namque facinore constringi eum qui zelaverit et odio habuerit fratrem suum, declarat Joannes apostolus in Epistola sua dicens: *Qui fratrem suum odit* (25) **646** *homicida est, et scitis quia omnis homicida non habet in se vitam manentem* (*I Joan.*, III, 15). Et iterum: *Qui dicit se in luce esse, et fratrem suum odit, in tenebris est usque adhuc, et in tenebris ambulat, et non scit quo eat*[49]; *quoniam tenebræ excæcaverunt oculos ejus* (*Ibid.*, II, 9-11). Qui odit, inquit, fratrem suum, in tenebris ambulat, et non scit quo eat. It enim nescius in gehennam, ignarus et cæcus præcipitatur in pœnam, recedens scilicet a Christi lumine monentis et dicentis: *Ego sum lumen mundi. Qui me secutus fuerit non ambulabit in tenebris, sed habebit lumen vitæ* (*Joan.*, VIII, 12). Sequitur autem Christum qui præceptis ejus insistit, qui per magisterii ejus viam graditur, qui vestigia ejus atque itinera sectatur, qui id quod Christus et docuit et fecit imitatur, secundum quod Petrus[50] quoque hortatur et monet dicens: *Christus passus est pro nobis*[51], *relinquens vobis exemplum ut sequamini vestigia ejus* (*I Petr.*, II, 21).

XI. Meminisse debemus quo vocabulo plebem suam Christus appellet, quo titulo gregem suum nuncupet. Oves nominat, ut innocentia Christiana ovibus æquetur (*Joan.*, X, 2; *Matth.*, X, 16): agnos vocat, ut agnorum naturam simplicem simplicitas mentis imitetur. Quid sub vestitu ovium lupus latitat? quid gregem Christi qui se Christianum mentitur infamat? Christi nomen induere et non per Christi viam pergere, quid aliud quam prævaricatio est divini nominis, quam desertio itineris salutaris? quando ipse doceat et dicat eum ad vitam venire qui mandata[52] servaverit, et eum esse sapientem qui verba ejus audierit et fecerit, doctorem quoque eum maximum in regno cœlorum vocari qui fecerit et sic docuerit (*Matth.*, X, 19); tunc prædicanti profuturum quod bene atque utiliter prædicatum fuerit, si id quod ore promitur factis sequentibus impleatur. Quid vero insinuavit crebrius discipulis suis Dominus, quid inter salutaria monita et præcepta cœlestia custodiendum magis servandumque mandavit, quam ut eadem dilectione qua discipulos ipse dilexit, nos quoque invicem[53] diligamus (*Joan.*, XIII, 34)? Quomodo autem vel pacem Domini vel charitatem tenet qui, intercedente zelo, nec pacificus potest esse nec charus?

XIII. Ideo et Apostolus Paulus, cum pacis et charitatis merita depromeret, cumque assereraret et firmiter et doceret nec fidem sibi, nec eleemosynas, nec **647** passionem quoque ipsam confessoris et martyris[54] (26) profuturam, nisi charitatis fœdera integra atque inviolata servasset, adjecit et dixit: *Charitas magnanima est, charitas benigna est, charitas non zelat* (*I Cor.*, XIII, 4); docens scilicet et ostendens eum posse charitatem tenere quisquis magnanimus fuerit et benignus et zeli ac livoris alienus. Item alio loco, cum moneret ut homo jam sancto Spiritu plenus et nativitate cœlesti Dei filius factus non nisi spiritalia et divina sectetur, ponit et dicit: *Et ego quidem, fratres, non potui vobis loqui quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus, tanquam* (27) *infantibus* (28) *in Christo. Lacte vos potavi*[55] (29) *non cibo, nondum enim poteratis, sed neque nunc potestis*[56]. *Adhuc enim estis carnales. Ubi enim in vobis*[57] *zelus et contentio et dissensiones sunt, nonne carnales estis et secundum hominem ambulatis* (*I Cor.*, III, 1-3)?

XIV. Obterenda sunt, fratres dilectissimi, vitia et peccata carnalia, et terreni corporis infecta labes spiritali vigore calcanda, ne, dum iterum ad veteris hominis conversationem revolvimur, lethalibus laqueis implicemur, Apostolo hoc idem providenter[58] et salubriter præmonente: *Itaque*, inquit, *fratres*

Variæ lectiones.

[48] Et lux et dies *Bod.* 1. [49] Nescit quo eat *Bod.* 2. [50] Petrus apostolus *Bod.* 3. [51] Passus est pro vobis *Lam. Bod.* 1, 2, *Thu. Voss. vid. l.* III *ad Quir. cap.* 39. [52] Mandata ejus *Ver. Bod.* 2. [53] Nos invicem *Ar. Bod.* 2, *Thu. Voss.* [54] *Sic Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu.* Confessionis aut martyrii *Oxon.* [55] *Sic Ar. Lam. Ebor. Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu.* Lacte vos cibavi *Bod.* 1. Escam *l.* III *ad Quir. c.* 3. [56] Potestis cibum ferre *Voss.* 1. [57] Etenim inter vos *NC.* 1. *Lam. Bod.* 2. [58] Providente *Ar. Bod.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(25) *Fratrem suum odit.* Vide sanctum Augustinum, tractatu 5 *in Epistolam sancti Joannis*, et Cassianum, lib. I, cap. 20. Vide etiam Hincmarum, tom. I, pag. 72.

(26) *Confessoris et martyris.* Ita scribendum esse existimavi, pro eo quod antea legebatur, *confessionis et martyrii*, quia ita scriptum vidi in septemdecim libris nostris et in quatuor Anglicanis. Sic etiam legisse se in Camberonensi testatur Pamelius. In editione quæ dicitur Gryphii legitur *confessori et martyri*. Quæ lectio valde accedit ad eam quam ego substitui. Octo vetera exemplaria habent eam quam rejeci.

(27) *Carnalibus, tamquam.* In Apostoli ῥήσει voces *carnalibus, tamquam*, quæ a textu Baluziano forte exciderant, restitui. ROUTH.

(28) *Infantibus.* Tria vetera exemplaria habent *parvulis*. In libro III *Testimoniorum* scriptum est *infantibus*.

(29) *Lacte vos potavi.* Antea legebatur, *Lac vobis potum dedi, non cibum.* Quamvis ea lectio bona sit, eam tamen præferri debere arbitratus sum quam exhibent viginti libri nostri et octo Anglicani, tum etiam Camberonensis a Pamelio laudatus, et excerpta Flori. Aliam habent aliquot libri veteres et editiones. In libro III *Testimoniorum*, cap. 3, legitur: *Lac vobis potum dedi, non escam.*

non secundum carnem vivamus : si enim secundum carnem vixeritis[59], *incipietis mori : si autem spiritu opera carnis mortificaveritis*[60], *vivetis. Quotquot enim Spiritu Dei aguntur, hi filii Dei sunt* (*Rom.*, VIII, 12-14). Si filii Dei sumus, si templa ejus esse jam cœpimus, si, accepto Spiritu sancto, sancte et spiritaliter vivimus, si de terris oculos ad cœlum sustulimus, si ad superna et divina plenum Deo et Christo pectus ereximus, non nisi quæ sunt Deo et Christo digna faciamus, sicut et Apostolus excitat et hortatur : *Si consurrexistis*[61], inquit, *cum Christo, quæ sursum sunt quærite, ubi Christus est in dextera Dei sedens; quæ sursum sunt sapite, non quæ super terram*[62]. *Mortui enim estis, et vita vestra abscondita est cum Christo in Deo. Cum autem Christus apparuerit vita vestra, tunc et vos apparebitis* **648** *cum ipso in gloria* (*Coloss.*, 1-4). Qui ergo in baptismo secundum hominis antiqui peccata carnalia et mortui[63] et sepulti sumus, qui regeneratione cœlesti Christo consurreximus, quæ sunt Christi et cogitemus pariter et geramus, sicut idem Apostolus docet rursus et monet dicens : *Primus homo de terræ limo, secundus homo de cœlo. Qualis ille de limo, tales et qui de limo ; et qualis cœlestis, tales et cœlestes. Quomodo portavimus imaginem ejus qui de limo est, portemus et imaginem ejus qui de cœlo est* (I *Cor.*, XV, 47-49). Imaginem autem cœlestem portare non possumus, nisi in eo quod esse jam cœpimus[64], Christi similitudinem præbeamus.

XV. Hoc est enim mutasse quod fueras et cœpisse esse quod non eras, ut in te divina nativitas luceat, ut ad Patrem Deum deifica disciplina respondeat, ut honore et laude vivendi Deus in homine clarescat, ipso exhortante et monente et eis qui se clarificant vicem mutuam pollicente : *Eos*, inquit, *qui clarificant me clarificabo; et qui spernit me spernetur* (I *Reg.*, II, 30). Ad quam clarificationem[65] formans nos ac præparans Dominus et Filius Dei similitudinem Dei Patris insinuans in Evangelio suo dicit : *Audistis quia dictum est : Diliges proximum tibi*[66], *et odio habebis*[67] *inimicum tibi. Ego autem dico vobis : Diligite inimicos vestros, et orate pro his qui vos persequuntur, ut sitis filii Patris vestri*[68] *qui in cœlis est, qui solem suum oriri facit super bonos et malos et pluit super justos et injustos* (*Levit.*, XIX ; *Matth.*, V, 43-45). Si hominibus lætum est et gloriosum filios habere consimiles, et tunc magis generasse delectat si ad patrem lineamentis paribus soboles subsiciva[69] (30) respondeat, quanto major in Deo Patre lætitia est cum quis sic spiritaliter nascitur (31), ut in actibus ejus et laudibus divina generositas[70] prædicetur? Quæ justitiæ palma est, quæ corona, esse se talem[71] de quo Deus non dicat : *Filios generavi*[72] (32) *et exaltavi, ipsi autem spreverunt me* (*Isa.*, I, 2). **649** Collaudet te potius[73] Christus et invitet ad præmium dicens : *Venite, benedicti Patris mei, percipite regnum quod vobis paratum est ab origine mundi* (*Matth.*, XXV, 34).

XVI. His meditationibus corroborandus est animus, fratres dilectissimi, ejusmodi exercitationibus contra omnia diaboli jacula firmandus. Sit in manibus (33) divina lectio, in sensibus Dominica cogitatio : oratio jugis omnino non cesset : salutaris operatio perseveret. Spiritalibus semper actibus occupemur, ut quotiescumque inimicus accesserit, quoties adire tentaverit, et clausum adversum se pectus inveniat et armatum. Non enim Christiani hominis corona una est quæ tempore persecutionis accipitur : habet et pax (34) coronas suas, quibus de varia et multiplici congressione victores, prostrato (35) et subacto adversario, coronantur. Libidinem (36) subegisse continentiæ palma est. Contra iram, contra injuriam repugnasse corona patientiæ est. De avaritia triumphus est pecuniam

Variæ lectiones.

[59] Vivitis *Bod.* 3, 4. *Voss.* 1. *Ver. Ben.* Moriemini *Bod.* 3. *Voss.* 1 [60] Mortificatis *Ver.* [61] Consurrexistis, inquit, Christo *Ver.* Consurreximus *Thu.* [62] Non quæ terrena *Ar. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ver. Ben.* [63] Emortui *Ar.* [64] Cœpimus perseveremus *Voss.* 1. [65] Clarificationem conformans *Voss.* 1. [66] Proximum tuum *Ar.* [67] Et odies *Pem. Voss.* 1. *Bod.* 1, 3. [68] Similes Patri *Ar. Lin. NC. Bod.* 2, 1, 3, 4. Patri vestro *Thu.* [69] Succisiva, *Bod.* 3. Succidiva *Vict.* [70] Generatio *Ar. Bod.* 2. [71] Esse talem *Ar. Bod.* 2. Tetalem *NC.* 1. *Drur.* 1, 2. *Meerm.* [72] *Sic Bod.* 1, 3, 4. Genui *Oxon* [73] Me ; collaudet te potius *Ar. Bod.* 1, 2, 3, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(30) *Subsiciva.* Rigaltius malebat *successiva.* Quam lectionem ego deprehendi in aliquot vetustis exemplaribus. In codice Beccensi scriptum est *succidua.*

(31) *Sic spiritaliter nascitur.* Reliqua hujus libri desunt in codice sancti Arnulphi.

(32) *Generavi.* Quamvis lectio quæ habet *genuit* bona sit, istam tamen reducere placuit, quia exstat in omnibus editionibus quæ Pamelianam antecesserunt, in XXIII libris nostris, et in tribus Anglicanis. Aliam non inveni nisi in tribus.

(33) *Sit in manibus.* Miror hanc lectionem, quam præferunt omnes veteres editiones et omnes libri veteres, rejectam fuisse a Pamelio, qui cum putaret hunc locum esse mutilum, eum supplevit ex quatuor manuscriptis et posuit : « Sit ante oculos divina lectio, in manibus bona operatio, in sensibus Dominica cogitatio. » Ego reposui veterem lectionem.

(34) *Habet et pax.* Supra epist. p. 18 : « In cœlestibus castris pax et acies habent flores suos. » Hilarius episcopus Arelatensis in *Sermone* de sancto Honorato : « Habet et pax martyres suos. » Hieronymus in Epistola *ad Demetriadem*, de Virginitate servanda : « Habet et pudicitia servata martyrium suum. » Vide Homiliam sancti Joannis Chrysostomi in laudationem sanctæ protomartyris et apostolæ Theclæ. Commodianus, instruct. 62 : « Bellum abest, in pace martyres ibant. »

(35) *Victores prostrato.* Codex Gratianopolitanus « congressione prostrato et subacto adversario victores coronantur. »

(36) *Libidinem.* Quam Fulgentius Planciades lib. II *Mythol.* vocat *honestatis novercam.*

spernere. Laus est fidei fiducia futurorum[74] mundi adversa tolerare. Et qui superbus in prosperis non est, gloriam de humilitate consequitur. Et qui ad pauperum fovendorum misericordiam pronus est, retributionem thesauri cœlestis adipiscitur. Et qui zelare non novit, quique, unanimis et mitis, fratres **650** suos diligit, dilectionis et pacis præmio honoratur. In hoc virtutum stadio quotidie currimus, ad has justitiæ palmas et coronas sine intermissione temporis pervenimus.

XVII. Ad quas ut pervenire tu etiam possis, qui fueras zelo et livore possessus, omnem illam malitiam qua prius tenebaris abjice[75], ad viam vitæ æternæ vestigiis salutaribus reformare. Evelle de pectore tuo spinas et tribulos, ut te Dominicum semen fertili[76] fruge locupletet, ut divina et spiritalis seges in copiam fecundæ messis exuberet. Venena fellis evome, discordiarum virus exclude, purgetur mens quam serpentinus livor infecerat, amaritudo omnis quæ intus insederat Christi dulcedine leniatur. Si de sacramento crucis et cibum sumis et potum, lignum quod apud merrham[77] (37) profecit in imagine, ad saporis dulcedinem tibi in veritate proficiat ad mulcendi pectoris lenitatem, nec ad medelam prosperandæ valetudinis laborabis. Unde vulneratus fueras, inde curare. Ama eos quos ante oderas, dilige illos quibus injustis obtrectationibus invidebas. Bonos imitare (38), si sectari potes[78]. Si autem eos sectari non potes, collætare certe et congratulare[79] melioribus. Fac te illis adunata dilectione participem, fac te consortio charitatis et fraternitatis vinculo cohærentem (39). Dimittentur tibi **651** debita quando et ipse dimiseris; accipientur sacrificia tua cum pacificus ad Deum veneris: sensus atque actus tui divinitus dirigentur, quando ea quæ divina et justa sunt cogitaveris, sicut scriptum est: *Cor viri cogitet justa, ut a Domino dirigantur gressus ejus* (*Prov.*, XVI, 9).

XVIII. Habes autem multa quæ cogites. Paradisum cogita, quo Cain non ingreditur (40), qui zelo fratrem peremit (*Gen.*, IV). Cogita cœleste regnum, ad quod non nisi concordes atque unanimes[80] Dominus admittit. **652** Cogita quod filii Dei hi soli possint vocari qui sint pacifici, qui nativitate cœlesti et lege divina[81] ad similitudinem Dei Patris et Christi respondeant adunati. Cogita sub oculis Dei nos stare, spectante ac judicante ipso conversationis ac vitæ nostræ curricula decurrere, pervenire nos tunc demum posse ut eum videre contingat, si ipsum nunc videntem delectemus actibus nostris, si nos dignos gratia ejus (41) et indulgentia præbeamus, si placituri semper in regno, in hoc mundo ante placeamus.

Variæ lectiones.

[74] Futurorum bonorum *Bod.* 2, 3. [75] Tenebraris abige *Bod.* 2. [76] Semen feraci *Bod.* 1. [77] Apud marram *Ver.* Mara *Oxon.* [78] Sic sectari non potes *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ver.* [79] Gratulare *Voss.* 1. Congratulare *Imp.* [80] Nisi unanimes *Lin.* [81] Nativitate et lege *Ar. Lam. Ebor. NC.* 1. *Voss.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(37) *Merrham.* Ita habent quatuor libri veteres optimi, etiam Veronensis. Sic etiam scriptum est in versione LXX Interpretum, apud Origenem homilia 7 *in Exodum*; apud sanctum Cyrillum Alexandrinum, lib. V *de Adoratione in spiritu et veritate*; apud sanctum Ambrosium, cap. 5 *de Institutione Virginis*, et apud sanctum Augustinum, lib. II, Quæst. 55 *in Exodum*. Et sic omnino scribendum recte ostendit Cotelerius ad librum VI, cap. 19 *Constitutionum Apostolicarum*. Vide etiam notas Frontonis Ducæi *ad poema* XVII sancti Paulini. Rufinus, *in Psal.* XLIV: « Myrrha est species valde amara, de qua ungitur corpus mortui, ut non putrescat, et pellit vermes. »

(38) *Bonos imitare.* Notum illud: « Tu vivendo bonos, scribendo sequare peritos. » Ambrosius lib. II *Officior.*, cap. 20: « Plurimum itaque prodest unicuique bonis jungi. Adolescentibus quoque utile ut claros et sapientes viros sequantur. » Gregorius Nazianzenus in carmine *ad Nicobulum* ait prudentis et cordati viri esse magna mensura vitam suam metiri, atque ad excellentium virorum imitationem sese componere. Quintilianus, lib. I, cap. 6: « Ergo consuetudinem sermonis vocabo consensum eruditorum, sicut vivendi consensum bonorum. » Lactantius, l. I, c. 1: « Quoniam bene dicere ad paucos pertinet, bene autem vivere ad omnes. » Ruricius, lib. II, epist. 4: « Sicut vivere commune est omnium, bene vero vivere et bene descendere de hac vita paucorum est. » Seneca, epist. 7: « Cum his versare qui te meliorem facturi sunt. » Symmachus, lib. V, epist. 64: « Maximum lucrum est quærere familiaritatem bonorum. » Hieronymus, in Epistola *ad Rusticum*: « Inter clericos sectare meliores. » Fecit Cyprianus quod suadebat. Bonos semper imitabatur. Sic enim scribit Pontius diaconus in Vita ejus: « Et sic per bonorum omnium documenta decurrens, dum meliores semper imitatur, etiam ipse se fecit imitandum. » Ennodius, lib. V, epist. 20: « Totum te studia honesta suscipiant. Festina ut ad messem patriam venias, linguam lectionis sarculo, mores bonorum imitatione purgando. » Horatius, lib. I, epist. 18:

Inter multa leges et percunctabere doctos,
Qua ratione queas traducere leniter ævum

Tacitus laudat Agricolam quod studeret *discere a peritis, sequi optimos*.

(39) *Cohærentem.* Hæc emendatio, quam inveni in tribus antiquis codicibus et in antiquis editionibus, mihi videtur certa. Et tamen omnes fere libri veteres præferunt *cohæredem*. Hæc discrepantia orta hinc est quod in quodam veteri libro, ut in Victorino, scriptum erat *cohærentem* et supra lineam *vel cohæredem*. Id sæpe evenisse in exemplaribus antiquis Operum sancti Cypriani jam observatum a nobis est.

(40) *Cain non ingreditur.* Hanc lectionem, quam habent tres libri veteres, puto esse optimam; aliam vero, quæ habet *redit*, falsam. Cain enim, qui natus est postquam parentes ejus ejecti fuerant e paradiso, non potest dici non rediisse in paradisum, cum in illo nunquam fuerit. Itaque non dubitavi quin lectio horum librorum præferenda sit.

(41) *Gratia ejus.* Ita multi libri veteres. Alii habent *Gratiæ ejus et indulgentiæ.*

EPISTOLA AD FORTUNATUM

DE EXHORTATIONE MARTYRII [1] (1).

PRÆFATIO

I. Desiderasti, Fortunate charissime, ut, quoniam persecutionum et pressurarum pondus incumbit, et in fine atque in consummatione [2] mundi Antichristi tempus infestum appropinquare jam (2) cœpit, ad præparandas [3] et corroborandas fratrum mentes de divinis Scripturis hortamenta componerem, quibus milites Christi ad cœleste et spiritale certamen animarem. Obtemperandum fuit desiderio tuo tam necessario, ut, quantum sufficit mediocritas nostra auxilio divinæ inspirationis instructa, quasi arma ac munimenta quædam pugnaturis fratribus de præceptis Dominicis promerentur. Parum est enim quod Dei plebem 653 classico nostræ vocis erigimus, nisi credentium fidem et dicatam Deo devotamque virtutem divina lectione firmemus.

II. Quid autem potius aut majus curæ nostræ ac sollicitudini congruit, quam ut commissum nobis divinitus populum exercitum et in castris cœlestibus A constitutum adversus diaboli tela et jacula exhortationibus assiduis præparemus [4]? Neque enim idoneus potest esse miles ad bellum qui non exercitatus prius in campo fuerit, aut qui [5] agonisticam coronam quærit adipisci in stadio coronabitur, nisi usum et peritiam virium ante meditetur. Adversarius vetus est et hostis antiquus cum quo prælium gerimus [6]; sex millia annorum jam pene complentur ex quo hominem diabolus impugnat. Omnia genera tentandi et artes atque insidias dejiciendi usu ipso vetustatis edidicit. Si imparatum invenerit militem (2) Christi, si rudem, si non sollicitum [7] ac toto corde vigilantem, circumvenit nescium, fallit incautum, decipit imperitum [8]. Si vero quis Dominica præcepta custodiens et fortiter B Christo adhærens [9] (3) contra eum steterit, vincatur necesse est, quia Christus, quem confitetur, invictus est.

III. Ac, ne in longum sermonem meum extende-

Variæ lectiones.

1 De bono martyrii. Lege in pace, frater charissime, hisque temporibus nostra tempora conferens, tacitus ingemisce *NC*. 2. 2 In finem et consummationem *Bod*. 1, 4. 3 Ad præparandas fratrum *Voss*. 1. 4 Quam commissum, etc., præparare *Ebor. Lam. Lin. NC. Voss*. 1, 2. 5 Aut quis *Bod*. 1. 6 Bellum gerimus *Lin*. gerimus *Bod* 1. 7 Si non sollicito *Ar. Lam. Ebor. Ver*. Voss. 3. 8 Decipit imparatum *Lam. NC*. 1. *Ebor. MR*. 9 Christi vestigiis adhærens *Oxon*.

Steph. Baluzii notæ.

(1) Quamvis dubitari non possit quin hic liber sit sancti Cypriani, cui adscribitur in omnibus antiquis codicibus et editionibus, vetus tamen error qui irrepsit in antiquas editiones Epistolarum sancti Hieronymi, persuasit Mariano Victorio, ut observavit etiam Baronius, illum esse sancti Hilarii, episcopi Pictaviensis, argumento etiam sumpto ex stylo; cum tamen alii contendant stylum auctoris istius libri congruere cum stylo Cypriani, non congruere cum stylo Hilarii. Pravam lectionem quæ irrepserat in Epistolas Hieronymi sustulit diligentia virorum clarissimorum domni Petri Coustant et domni Joannis Martianay, monachorum ordinis sancti Benedicti, qui testantur veram ac genuinam lectionem quæ in nova Operum sancti Hieronymi editione habetur exstare in omnibus codicibus manuscriptis, nullo excepto. Unde autem ortus sit hic error divinare conatus est Latinus Latinius, et puto divinasse. Conjecit enim vir doctissimus scriptum fuisse in margine cujusdam libri *ad Fortunatum*, ut hæc nota responderet nomini Cypriani, idque postea in contextum temere relatum et non suo loco positum. Esse autem Cypriani hinc etiam, præter alia argumenta, probatur, quod Hincmarus archiepiscopus Remensis, ut in margine observavit Sirmondus, in libro *de Prædestinatione* pag. 73, refert ex Cypriano locum quemdam ex libro II *Paralipomenon,* qui exstat in capite octavo hujus operis Cypriani. Quod autem Pearsonius *in Annalibus Cyprianicis* contendit illud non esse C Cypriani, sed auctoris Cypriano junioris, ei non possum assentiri, cum nullas bonas rationes afferat pro asserenda illa sua opinione. Falsus est autem Pamelius scribens primam libri istius editionem deberi Remboldo. Habetur enim in editione Spirensi, ut recte monuerunt Angli, et in veteri Veneta. (PRÆFATIO, *titulus iste et sequens,* CAPITULA LIBRI SEQUENTIS, *desumuntur ex editione Oxoniensi*, *in qua tamen nihil reperitur ut undenam accipiantur innotescat*. EDD.)

(2) Quamvis non constituerim reddere rationem omnium mutationum a me factarum in Operibus sancti Cypriani, putavi tamen reddere me debere in hoc loco, licet res sit exigui momenti, ne quis putare possit me vocem *jam* studio contradicendi posuisse pro *nunc*. Feci ergo quia omnes libri veteres et omnes veteres editiones exhibent hanc lectionem.

(2*) *Imparatum militem*. Petronius : *Parata miles arma non habui*.

D (3) *Christo adhærens*. Hæc lectio constans est in omnibus antiquis editionibus et in omnibus antiquis libris tam nostris quam Anglicanis. Quare miror Anglos editionem Pamelii, quæ bona non est, retinuisse, contra veterum librorum et editionum fidem.

rem, frater charissime, et audientem vel legentem styli latioris copia fatigarem, compendium feci; ut, propositis titulis, quos quis[10] et nosse debeat et tenere, capitula Dominica subnecterem et id quod proposueram divinæ lectionis auctoritate solidarem, ut non tam tractatum meum videar tibi misisse quam materiam tractantibus præbuisse. Quæ res in usum singulis proficit utilitate majore. Nam, si confectam et paratam jam vestem[11] darem, vestis esset mea, qua alius uteretur, et forsitan non pro habitudine staturæ[12] et corporis res alteri facta minus congruens haberetur. Nunc vero de agno per quem redempti ac vivificati sumus, lanam ipsam et purpuram misi; quam cum acceperis, tunicam tibi pro voluntate conficies, et plus ut in[13] Domestica tua atque in propria veste lætaberis, et cæteris quoque ut conficere et ipsi pro arbitrio suo possint quod misimus exhibebis, ut, vetere illa nuditate contecta, perferant omnes indumenta Christi, cœlestis gratiæ sanctificatione vestiti.

IV. Nec non et illud consilium, frater charissime, **654** utile et salubre prospexi, in exhortatione tam necessaria quæ martyres faciat, amputandas esse verborum nostrorum moras et tarditates, atque ambages sermonis humani subtrahendas, ponenda sola illa quæ Deus loquitur, quibus servos suos ad martyrium Christus hortatur. Præcepta ipsa divina velut arma pugnantibus suggerenda sunt. Illa sint militaris tubæ hortamenta, illa pugnantibus classica. Inde aures erigantur, inde instruantur mentes, inde et animi et corporis vires ad omnem passionis tolerantiam roborentur. Nos tantum qui, Domino permittente, primum baptisma credentibus dedimus, ad aliud quoque singulos præparemus, insinuantes et docentes[14] hoc esse baptisma in gratia majus (4), in potestate sublimius, in honore pretiosius, baptisma in quo angeli baptizant, baptisma[15] in quo Deus et Christus ejus exultant, baptisma post quod nemo jam peccat, baptisma quod fidei nostri incrementa consummat, baptisma quod nos de mundo recedentes statim Deo copulat. In aquæ baptismo accipitur peccatorum remissa, in sanguinis baptismo corona virtutum. Amplectenda res est et optanda et omnibus postulationum nostrarum precibus expetenda, ut qui servi Dei sumus[16], simus et amici.

CAPITULA LIBRI SEQUENTIS

I. In exhortandis itaque ac præparandis[17] fratribus nostris, et virtutis ac fidei firmitate ad præconium Dominicæ confessionis atque ad prælium persecutionis et passionis armandis[18], primo in loco dicendum est idola deos non esse, quæ homo sibi facit. Neque enim quæ fiunt factore suo et fabricatore majora sunt, aut protegere et servare quemquam possunt quæ ipsa de templis suis pereunt, nisi ab homine serventur. Sed nec elementa (5) colenda esse quæ homini, secundum dispositionem et præceptum Dei, serviunt[19].

II. Destructis idolis, et elementorum ratione monstrata[20], ostendendum Deum solum colendum esse.

III. Tunc addendum quæ comminatio Dei sit adversus eos qui idolis sacrificant[21].

IV. Præterea docendum non facile ignoscere Deum idololatris.

655 V. Et quod sic idololatriæ indignetur Deus, ut præceperit etiam eos interfici qui sacrificare et servire idolis suaserint.

VI. Subjungendum post hæc, quod, redempti ac vivificati Christi sanguine, nihil Christo præponere debeamus, quia nec ille quicquam nobis præposuerit, et ille[22] propter nos mala bonis prætulerit, paupertatem divitiis, servitutem dominationi, mortem immortalitati; nos contra in passionibus nostris paupertati sæculari paradisi divitias et delicias præferamus[23], dominatum et regnum æternum temporariæ servituti, immortalitatem morti, Deum et Christum diabolo et antichristo.

VIII. Insinuandum quoque ne, erepti de faucibus diaboli et de laqueis sæculi liberati, si in angustiis et pressuris esse[24] cœperint, regredi denuo ad sæculum velint et perdant quod evaserint.

VIII. Insistendum potius esse et perseverandum in fide et virtute[25] et cœlestis ac spiritalis gratiæ consummatione, ut ad palmam et coronam possit perveniri.

656 IX. Ad hoc enim pressuras et persecutiones fieri ut probemur.

X. Nec timendas esse injurias et pœnas (6) per-

Variæ lectiones.

[10] Quos quisquis *Bod.* 1, 3. [11] Vestem misissem *Ver.* [12] Habitu staturæ *Voss.* 1, 3. [13] Et plus in *Bod.* 3. 4. [14] Præparamus instruentes *Ver.* [15] Baptisma passionis in quo Deus et Christus ejus exultant *Lam. Ebor. NC.* 1. [16] Servi Dei fuimus *Ver. Ben. Bod.* 1, 2, 3, 4. *MR.* [17] Parandis *Ver.* reparandis *Voss.* 3. [18] Persecutionis armandis *Ar.* 1. *NC. Lam. Ebor.* [19] Serviunt ei *Ar.* [20] Prostrata *Ar. Ben.* [21] Serviunt *Voss.* 3, [22] Et hic *Lin.* [23] Proponamus. *Ver.* [24] Liberati, in augustiis et pressuris esse cum *Bod.* 3, 4. [25] Fide et veritate *Vat.*

Steph. Baluzii notæ.

(4) *Baptisma majus,* id est baptisma sanguinis, quod explicatur paulo post.

(5) *Elementa.* Quinque libri veteres et editio Anglicana addunt *vice deorum.* Quod etiam mox habetur in initio primi capituli.

(6) *Injurias et pœnas.* Codex Gratianopolitanus *injurias et pugnas.* Sic etiam codex sancti Arnulphi.

secutionum, quia major est Dominus ad protegendum, quam diabolus ad impugnandum.

XI. Ac, ne expavescat quis et conturbetur ad pressuras et persecutiones quas patimur in isto mundo, probandum ante prædictum esse [26] quod nos mundus odio habiturus esset, et quod persecutiones adversum nos excitaret, ut ex hoc [27] ipso quod hæc fiant manifesta sit fides divinæ pollicitationis in mercedibus et præmiis postmodum se-

A cuturis, nec novum quid accidat Christianis, quando ab initio mundi boni laboraverint, et oppressi atque occisi sint ab injustis.

XII. In novissima parte ponendum est quæ spes et quæ merces maneat justos et martyres post conflictationes hujus temporis et passiones, et quod plus accepturi simus in passionis remuneratione quam quod hic sustinemus in ipsa passione.

DE EXHORTATIONE MARTYRII

Cap. I. — *Quod idola* (7) *dii non sint, et quod nec elémenta vice deorum colenda sint.*

Ostenditur in Psalmo CLIII : « Idola gentium argentum et aurum, opera [28] manuum hominum. Os habent et non loquuntur, oculos habent et non vident, aures habent et non audiunt [29]. Neque enim est spiritus in ore ipsorum. Similes illis fiant [30] qui faciunt ea [31]. » Item in Sapientia Salomonis : « Omnia idola nationum æstimaverunt deos ; quibus neque oculorum usus est ad videndum, neque nares ad percipiendum spiritum [32], neque aures ad audiendum, neque digiti in manibus ad tractandum, sed et pedes eorum pigri ad ambulandum. Homo enim fecit illos, et qui spiritum mutuatus est finxit illos [33]. Nemo autem sibi similem homo poterit deum fingere : cum sit enim mortalis, mortuum fingit manibus iniquis. Melior est autem ipse iis quos colit,

B quoniam ipse quidem vixit, illi autem nunquam » (*Sap.*, XV, 15-17). Etenim Exodo : « Non facies tibi idolum nec cujusquam similitudinem » (*Exod.*, XX, 4). Item apud Salomonem de elementis : « Neque opera attendentes agnoverunt quis esset artifex, sed aut ignem, aut spiritum, aut citatum aerem, aut gyrum stellarum, aut nimiam aquam, aut solem aut lunam (8) deos putaverunt. Quorum si propter speciem hoc æstimaverunt, sciant quanto iis Dominus sit speciosior. Aut si virtutes et opera eorum mirati sunt, intelligant ab ipsis quoniam qui hæc constituit fortia fortior est illis » [34]. (*Sap.*, XIII, 1-4).

657 Cap. II. — *Quod Deus solus* (9) *colendus sit.*

Sicut scriptum est [35] : « Dominum Deum tuum

C adorabis, et illi soli servies » (*Deut.*, VI, 13). Item in Exodo : « Non erunt tibi dii alii absque me »

Variæ lectiones.

[26] Probatum jam et prædictum *Bod.* 4. [27] Et hoc *Voss.* 3. [28] Opus *Lam. Ebor. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lin. NC.* 1, 2. *Ver.* [29] Audiunt, nares habent et non odorabunt, manus habent et non palpabunt, non clamabunt in guttur › suo *Lin.* [30] Illis sint *Ben. Ver. Lam. Ebor.* sunt *Voss.* 2. [31] Faciunt ea, et omnes qui confidunt in eis *Bod.* 3. [32] Accipiendum spiritum *Bod.* 4. [33] Is finxit illos *Voss.* [34] Hæc constituit, fortior est illis *Bod.* 4, 2, 4. [35] Scriptum est in Deuteronomio *Oxon. Lam. Ebor. Lin. Voss.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(7) *Quod idola.* Multum peccaverunt Angli in hoc loco et in initiis omnium capitulorum hujus *libri* et eorum quæ sunt *ad Quirinum.* Posuerunt enim in margine capitula quorum postea probationes ex Scriptura affert Cyprianus. Ea vero quis divinare posset esse Cypriani, cum illi semper apponere soleant in margine summaria earum rerum quæ sunt in contextu ; summaria vero ipsorum sint, non Cypriani nec veterum librariorum? Adde quod ineptum, ut mihi videtur, initium istius libri posuerunt, incipientes a verbo *Ostenditur.* Proclive esset interrogare quid hoc loco significet vox *Ostenditur*, quæ debet referri ad aliquid antecedens. Nos reposuimus summaria capitum in contextu, uti par erat, existimantes explodendam esse hanc novitatem, retinendam esse antiquitatem. Hæc enim summaria sunt potius theses, ad quarum probationem Cyprianus adducit testimonia sequentia ex sacra Scriptura. Ideoque in quibusdam libris antiquis hæc summaria scripta sunt majusculis characteribus.

(8) *Aut lunam.* Pamelius adjecit *rectores orbis terrarum* ex fide duorum veterum librorum, et quia sic legitur in capite XIII libri *Sapientiæ* et apud ip-

D sum Cyprianum lib. III *Testimoniorum*, cap 29, ubi idem locus refertur. At ego, cum illa non invenerim in ullo eorum veterum exemplarium quibus utor, desint autem in omnibus editionibus Pameliana antiquioribus, ea sustuli ab hoc loco.

(9) *Quod Deus solus.* Tria sunt initia istius capitis in antiquis exempla ribus. Quædam enim habent : *Quod Deus solus sit. In Exodo : Non erunt.* Alia vero : *Quod Deus solus colendus sit. In-Exodo : Dominum Deum tuum.* Alia denique : *Quod Deus colendus est, sicut scriptum est. Deum tuum adorabis.* Atque ego hanc postremam lectionem amplexus sum, quia nititur auctoritate veterum exemplarium. Sane si locorum sacræ Scripturæ quæ istic referuntur habenda esset ratio, dubium non esset quin retinenda fuerit emendatio posteriorum editorum. Interdum quippe veteres scriptores per lapsum memoriæ loco sacræ Scripturæ laudant ex aliis locis, quam iis ubi vere habentur, nec ea licet emendare absque auctoritate veterum librorum, ut exemplis ostendemus in notis ad librum anonymum *de Rebaptismate.* Itaque securius visum est retinere lectionem manuscriptorum.

(*Exod.*, vi, 13). Item illic [36] : « Videte, videte quia A ego sum [37], et non est Deus præter me. Ego interimam [38] et vivere faciam, percutiam et ego sanabo, et non est qui eripiat de manibus meis [39] » (*Deut.*, xxxii, 39). Item in Apocalypsi : « Et vidi alium angelum volantem in medio cœlo, habentem Evangelium æternum, ut annuntiaret super terram et super omnes nationes [40] et tribus et linguas et populos, dicentem voce magna : « Metuite potius Deum [41] (10), et date illi claritatem, quoniam venit hora judicii ejus ; et adorate eum qui fecit cœlum et terram et mare et omnia quæ in eis sunt » (*Apoc.* xvi, 6, 7). Sic et Dominus in Evangelio commemorationem facit primi et secundi præcepti dicens : « Audi, Israel : Dominus Deus tuus Deus unus est ; » et : « Diliges Dominum tuum de toto corde tuo et B de tota anima tua et de tota virtute tua. Hoc primum, et secundum simile huic : Diliges proximum tuum [42] tanquam te. In his duobus præceptis tota lex pendet et prophetæ » (*Matth.*, xxii, 39, 48). Et iterum : « Hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te solum et verum Deum et quem misisti Jesum Christum » (*Joan.*, xvii, 3).

CAP. III. — *Quæ comminatio Dei sit adversus eos qui idolis sacrificant.*

In Exodo [43] : « Sacrificans diis eradicabitur, nisi Domino soli » (*Exod.*, xxii, 19). Item in Deuteronomio : « Sacrificaverunt dæmoniis, et non Deo » (*Deut.*, xxxii, 17). Item apud Isaiam : « Adoraverunt eos quos fecerunt digiti eorum, et curvatus est C homo, et humiliatus est vir, et non laxabo illis [44] » (*Isa.*, ii, 8 et 9). Et iterum : « Illis fudistis libamina, et illis imposuistis sacrificia. Super hæc ergo non indignabor, dicit Dominus » (*Isa.*, lvii, 6) ? Item apud Jeremiam : « Nolite ambulare post deos alienos ut serviatis eis, et ne adoraveritis eos, et ne incitetis me in operibus manuum vestrarum ad disperdendos [45] vos » (*Jerem.*, xxv, 6). Item in Apocalypsi : « Si quis adorat [46] bestiam et imaginem ejus, et accipit [47] notam **658** in fronte sua aut in manu, bibet et ipse de vino iræ Dei mixto in poculo iræ ejus, et punietur igne et sulphure sub oculis sanctorum angelorum et sub oculis Agni ; et fumus de tormentis eorum in sæcula sæculorum ascendet ; D nec habebunt requiem die ac nocte quicunque adorant bestiam et imaginem ejus » (*Apoc.*, xv, 9-11).

A CAP. IV. — *Non facile ignoscere Deum idololatris.*

Moyses in Exodo pro populo rogat, nec impetrat. « Precor, ait, Domine, deliquit populus hic delictum grande. Fecerunt sibi deos aureos [48] (11). Et nunc si dimittis illis delictum, dimitte. Sin autem, dele me de libro quem scripsisti. Et dixit Dominus ad Moysen : Si quis deliquit ante me, deleam eum de libro meo » (*Exod.*, xxxii, 31-33). Item cum Jeremias pro populo deprecaretur, Dominus ad eum loquitur dicens : « Et tu noli orare pro populo hoc, et noli postulare pro ipsis in prece et oratione, quia non exaudiam in tempore quo invocabunt me, in tempore afflictionis suæ » (*Jerem.*, xi, 14). Ezechiel quoque hanc eamdem denuntiat indignationem Dei his qui in Deum delinquunt [49] : B « Et fuit, inquit, Verbum Domini ad me dicens : Fili hominis, terra quæcunque peccaverit mihi ut delinquat delictum, extendam manum meam super eam, et obteram stabilimentum panis [50], et immittam in eam famem, et auferam de ea hominem et pecora. Et si fuerint tres viri in medio ejus, Noe, Daniel et Job, non liberabunt filios neque filias, ipsi soli salvi erunt » (*Ezech.*, xiv, 12, 14, 16). Item in libro Regnorum primo : « Si delinquendo peccet vir adversus virum, orabunt pro eo Dominum. Si autem in Deum peccet homo, quis orabit pro eo » (I *Reg.*, ii, 25) ?

CAP. V. — *Quod sic idololatriæ indignetur Deus, ut præceperit etiam eos interfici qui sacrificare et servire idolis suaserint.*

C In Deuteronomio : « Quod si rogaverit te frater tuus, aut filius tuus, aut filia tua, aut uxor tua quæ est in sinu tuo, aut amicus tuus, qui æqualis est animæ tuæ, latenter dicens : Eamus et serviamus diis aliis [51], diis gentium ; non consenties ei, et non exaudies eum, et **659** non parcet oculus tuus super eum, et non celabis eum, annuntians annuntiabis de illo. Manus tua erit super eum, in primis interficere eum, et manus omnis populi postremo ; et lapidabunt eum et morietur, quoniam quæsivit avertere te a Domino Deo tuo » (*Deut.*, xiii, 6). Et iterum loquitur Dominus et dicit nec civitati parcendum, etiamsi universa consenserit ad idololatriam : « Aut si audieris in una (12) ex D civitatibus quas Dominus Deus tuus dabit tibi inhabitare te illic, dicentes : Eamus et serviamus diis aliis, quos non nosti [52], interficiens necabis omnes qui sunt in civitate cæde gladii, et incende-

Variæ lectiones.

[36] Item in Deuteronomio *Oxon. Voss. Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1. 2, 3, 4. *Optime.* [37] Ego sum Dominus *Lam. Ebor. NC* 1. *Bod.* 2. [38] Ego occidam *Bod.* 1, 3, 4. [39] Qui possit eruere de manu mea *Voss.* 1, 3. Per omnes nationes *Ben. Ver.* [41] Servite potius Domino *Voss.* 1. *Bod.* 3. *Voss.* 3. [42] Proximum tibi *Lam. Ebor. NC.* 1. [43] *Sic Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ar. Lam. Ebor. Lin.* Legitur in *Imp. Voss.* 3. [44] Laxabo illis, dicit Dominus *Ar. NC.* 1. *Lam. Ebor. Bod.* [45] Dispergendos *Voss.* 3. [46] Adoraverit *Bod.* 1, 3, 4. [47] Accepit *Bod.* 1. [48] Aureos et argenteos *Ar. Bod.* 2. [49] Dominum dereliquant *Voss.* 3. [50] Panis ejus *Bod.* 5. [51] Alienis *Ar. Lam. Ebor.* [52] *Oxon. addit :* Quæres sollicite, et si inveneris certum esse quod dicitur.

Steph. Baluzii notæ.

(10) *Metuite potius.* Ita editio Spirensis. Plerique codices habent *timete*. In quatuor scriptum est : *Audite potius Dominum*. In Beccensi *Videte*.

(11) *Deos aureos.* Quinque libri veteres addunt *et argenteos*. Vide notas ad librum *de Lapsis*.

(12) *Si audieris in una.* Hic locus refertur a

civitatem igni, et erit sine habitaculo in æternum. Non reædificabitur etiam nunc, ut avertatur Dominus ab indignatione iræ suæ. Et dabit tibi misericordiam et miserebitur tui, et multiplicabit te, si exaudieris vocem Domini Dei tui, et observaveris præcepta ejus (*Deut.*, XIII, 12), Cujus præcepti et vigoris memor Mattathias interfecit eum qui ad aram sacrificaturus accesserat [53] (*I Mach.*, II, 54), Quod si ante adventum Christi circa Deum colendum et idola spernenda [54] (hæc præcepta servata sunt, quanto magis post adventum Christi servanda sunt; quando ille veniens non verbis tantum nos hortatus sit, sed et factis, post omnes injurias et contumelias passus quoque et cruxifixus, ut nos pati et mori exemplo suo doceret, ut nulla sit homini excusatio pro se non patienti, cum passus sit ille pro nobis; et cum ille passus sit pro alienis peccatis, multo magis pro peccatis suis pati unumquemque debere? Et ideo in Evangelio comminatur et dicit : « Quicunque confessus fuerit me coram hominibus, et ego confitebor eum [55] coram Patre meo, qui in cœlis est; qui autem negaverit me coram hominibus, et ego negabo eum coram Patre meo, qui in cœlis est » (*Matth.*, x, 31). Item apostolus Paulus : « Si enim commorimur, inquit, et convivemus : si toleramus, et conregnabimus : si negabimus, et ipse negabit nos » (*I Tim.*, II, 12). Item Joannes? « Qui negat Filium, neque Patrem habet : qui confitetur Filium, et Filium et Patrem habet » (*I Joan.*, II, 23). Unde nos ad contemptum mortis hortatur Dominus et corroborat dicens : « Nolite timere eos, qui occidunt corpus, animam **660** autem [56] non possunt occidere. Magis autem metuite eum qui potest animam et corpus occidere [57] in gehennam » (*Matth*, x, 28). Et iterum : « Qui amat animam suam, perdet eam : et qui odit animam suam in isto sæculo, in vitam æternam conservabit illam » (13) (*Joan.*, XII, 25).

CAP. VI. — *Quod redempti et vivificati Christi sanguine, nihil Christo præponere debeamus.*

In Evangelio Dominus loquitur et dicit : » Qui A diligit patrem aut matrem super me [58], non est me dignus. Et qui diligit filium aut filiam super me, non est me dignus .[59] Et qui non accipit crucem [60] suam et sequitur me, non est me dignus [61] (14) (*Matth.*, x, 37). Sic et in Deuteronomio scriptum est [62] : « Qui dicunt patri et matri. Non novi te, et filios suos non agnoverunt, hi custodierunt præcepta tua, et testamentum [63] tuum servaverunt » (*Deut.*, XXXII, 8). Item apostolus Paulus : « Quis nos, inquit, separabit a charitate Christi? pressura an angustia, an persecutio, an fames, an nuditas, an periculum, an gladius? Sicut scriptum est : Quia propter te occidimur (15) tota die, æstimati sumus ut oves victimæ [64], sed in his omnibus superamus [65] (16) propter eum qui dilexit nos » (*Rom.*, B VIII, 35). Et iterum : « Nos estis vestri : empti enim estis pretio magno [69], glorificate [67] et portate Deum in corpore vestro » (*I Cor.*, VI, 20). Et iterum : » Pro omnibus mortuus est Christus, ut et qui vivunt, jam non sibi vivant, sed ei qui pro ipsis mortuus est et resurrexit » (*II Cor.*, v, 15).

CAP. VII. — *Ereptos de faucibus diaboli, et de laqueis sæculi liberatos, non debere denuo ad sæculum reverti, ne perdant quod evaserint.*

In Exodo, Judaicus populus, ad umbram nostri et imaginem præfiguratus, cum, Deo tutore et vindice, evasisset Pharaonis atque Ægypti, id est diaboli et sæculi, durissimam servitutem, circa Deum perfidus et ingratus, adversus Moysen mussitat, C respiciens solitudinis ac laboris incommoda, et non intelligens libertatis ac salutis beneficia divina, reverti quærit ad Ægypti [68], hoc est ad sæculi, servitutem unde fuerat exutus [69], cum magis fidere deberet in Deum [70] et credere, quoniam qui a diabolo et sæculo **661** liberat populum suum. protegit liberatum : « Quid hoc nobis, inquiunt, fecisti in ejiciendo (17) nos de Ægypto? melius est [71] nobis servire Ægyptiis quam mori [73] in solitudine hac, Et dixit Moyses ad populum : Fidite et state [73] et cernite salutem quæ a Domino est, quam vobis faciet hodie : Dominus ipse pugnabit pro vobis, et

Variæ lectiones.

[53] Ascenderat *Bod.* 1. [54] Idola sternenda *Bod.* 1. [55] Confitebor in ipso *Ar. Voss.* 1. [56] Et animam *Bod.* 2. [57] Corpus perdere *Ar. Lam. Bod.* 2. [58] Matrem plus quam me *Lin. Ebor. NC.* 1. [59] Et qui diligit filium aut filiam super me non est me dignus *Lam. Ebor. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Desunt in Impr.* [60] Tollit crucem *Bod.* 4. [61] Non est meus discipulus *Ar.* [62] Deuteronomio positum est *Bod.* 3. [63] Et mandatum *Lam. Ebor. Bod.* 2. [64] Oves occisionis *Ar. NC.* 2. *Bod.* 2. [65] In his omnibus supervincimus *Ver.* Pro eo *Lam. Ebor. Bod.* 1, 2. 4. [66] Empti estis magno *Ver. Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 3. [67] Clarificate *Ver.* [68] Ægyptum *Lin. Spir. Bod.* 1, 2, 4. [69] Unde fuerat exemtus *Bod.* 3, abstractus *Spir. Morel.* [70] Fidem in Deo habere *Lin.* [71] Melius erat *Bod.* 3. [72] Quam obire *Ar. Bod.* 2. [73] Silete et state *Bod.* 1. State fidentes et videte *Spir.*

Steph. Baluzii notæ.

Gratiano XXIII, q. 5 : *Si audieris.* Ubi glossa ait Cyprianum fuisse interrogatum an mali post adventum Domini in hunc mundum morte sint puniendi, et illum respondisse quod sic, quia si ante adventum Christi hoc fiat, ut probatur auctoritate Deuteronomii et exemplo Malachiæ, multo potius post adventum Christi hoc fieri debet. Joannes vero de Turrecremata hinc collegit non esse parcendum malis qui multitudinem corrumpunt. Auctor glossæ non recurrit ad Cyprianum, et ideo erravit in facto.

(13) *Conservabit illam.* Duo libri veteres habent D *salvabit,* alius *servabit,* alius denique *inveniat.*

(14) *Non sit me dignus.* Codex Seguierianus, *non est meus discipulus.*

(15) *Occidimur.* Editio Morelliana et quidam libri veteres *mortificamur*, et mox *occisionis.*

(16) *Superamus.* Codex Veronensis, *supervincimus.* Vide notas ad Epistolam 26, ubi vox eadem reperitur.

(17) *In ejiciendo.* Codex Fuxensis *educendo*, et mox *eremo* pro *solitudine.* Hanc ultimam lectionem, præferunt tres alii libri veteres.

vos tacebitis » (*Exod.*, xiv, 14). Quod nos admonens in Evangelio suo Dominus, et docens ne ad diabolum rursus et ad sæculum, quibus renuntiavimus et unde evasimus, revertamur, dicit : « Nemo retro attendens et superponens manum suam super aratrum, aptus est regno Dei » (*Luc.*, ix, 62). Et iterum : « Et qui in agro est, non convertatur retro [74]. Memores estote uxoris Loth » (*Luc.*, xvii, 31). Ac, ne quis aliqua vel cupiditate rerum, vel suorum dulcedine retardetur quominus Christum sequatur, addit et dicit : « Qui non renuntiat omnibus quæ sunt ejus [75] non potest meus esse discipulus » (*Luc.*, xiv, 33).

Cap. VIII. — *Insistendum esse et perseverandum in fide et virtute, et cœlestis ac spiritalis gratiæ consummatione, ut ad palmam et coronam possit perveniri.*

In Paralipomenon : « Dominus vobiscum est, quamdiu et vos [76] estis cum ipso. Si autem dereliqueritis eum, derelinquet vos » (*II Par.*, xv, 2). Item apud Ezechielem : « Justitia justi non liberabit eum, in quacumque die exerraverit [77] » (*Ezech.*, xxxiii, 12). Item in Evangelio Dominus loquitur et dicit : « Qui perseveraverit usque in finem [78], hic salvus erit [79] (*Matth.*, x, 22). » Et iterum : « Si permanseritis in verbo meo, vere discipuli mei estis, et cognoscetis veritatem, et veritas liberabit vos » (*Joan.*, viii, 31). Præmonens quoque nos paratos semper esse debere, et expeditos in procinctu firmiter stare, addit et dicit : « Sint lumbi vestri præcincti [80], et lucernæ ardentes ; et vos similes hominibus exspectantibus dominum suum, quando revertatur [81] a nuptiis ut, cum venerit et pulsaverit, opiant ei. Beati [82] servi (18) illi, quos adveniens dominus invenerit vigilantes » (*Luc.*, xii, 35). » Item beatus **662** apostolus Paulus, ut fides nostra proficiat et crescat et ad summa perveniat, hortatur dicens : « Nescitis quoniam qui in stadio currunt [83], omnes quidem curruut, unus tamen [84] accipit palmam ? Sic currite, ut occupetis [85] (19). Et illi quidem ut corruptibilem coronam accipiant, vos autem incorruptam » (*I Cor.*, ix, 24). Et iterum : « Nemo militans Deo obligat se molestiis sæcularibus, ut possit placere ei cui se probavit. Sed et si certaverit quis, non coronabitur, nisi legitime pugnaverit » (*II Tim.* ii, 4). Et iterum : « Oro autem vos, fratres, per misericordiam Dei, ut constituatis corpora vestra hostiam viventem, sanctam, placentem Deo ; nec configuremini [86] sæculo huic, sed transformamini in renovatione spiritus [87], ad probandum quæ sit voluntas Dei bona placens et perfecta » (*Rom.*, xii, 1). Et iterum : « Sumus filii Dei ; si autem [88] filii, et hæredes, hæredes quidem Dei, cohæredes autem Christi ; si quidem compatiamur, ut et commagnificemur » [89] (*Rom.*, viii, 17). Et in Apocalypsi eadem loquitur divinæ prædicationis hortatio, dicens : « Tene [90] quod habes, ne alius accipiat coronam tuam » (*Apoc.*, iii, 11). Quod exemplum perseverandi et permanendi designatur in Exodo, ubi Moyses, ad superandum Amalech, qui figuram portabat diaboli, in signo et sacramento crucis [91] allevabat supinas manus. Nec vincere adversarium potuit, nisi postquam stabilis in signo allevatis jugiter manibus perseveravit. « Et factum est, inquit, cum levabat Moyses manus, prævalebat Israel ; ubi autem submiserat manus, invalescebat Amalech, Et accepto [92] lapide supposuerunt sub eo, et sedebat super eum. Et Aaron et Ur sustentabant [93] manus ejus hinc et inde ; et factæ sunt manus Moysi stabiles usque in occasum solis. Et fugavit Jesus (20) Amalech, et omnem populum ejus [94]. Et dixit Dominus ad Moysen : « Scribe hoc ut sit memoria [95] in libro, et da in aures Jesu ; quoniam deletione deleam [96] memoriam Amalech de sub cœlo (*Exod.*, xvii, 11).

663 Cap. IX. — *Ad hoc pressuras et persecutiones fieri, ut probemur.*

In Deuteronomio : « Tentat vos Dominus Deus vester ut sciat si diligitis Dominum Deum vestrum ex toto corde vestro, et ex tota anima vestra, et ex tota virtute vestra « (*Deut.*, xiii, 3). Et iterum

Variæ lectiones.

[74] Tollere vestimentum suum *Ar. Lam. Ebor. Bod.* 2. *NC.* 1, 2. *Ben.* [75] Omnibus quæ possidet *Ar.* [76] Quamdiu vos *Bod.* 1, 2, 3, 4. [77] Et iniquitas iniqui non affliget eum, quacumque die reversus fuerit ab iniquitatibus suis *addit Voss.* 1. [78] Usque ad finem *Lin.* [79] Salvabitur *Bod.* 4. [80] Lumbi vestri accincti *Voss.* 4. [81] Quando venerit *Lam. Ebor. NC.* 4. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [82] Felices *Ar. Bod.* 1, 2, 4. [83] Quoniam hi qui in stadio currunt *Bod.* 1. [84] Sed unus *Bod.* 1, 3. [85] Ut comprehendatis *Bod. Oxon.* : *addit* : Omnis enim qui agonizat in omnibus continens est. [86] Hostiam vivam *Bod.* 1, 2, 3, 4. Rationabile ministerium vestrum *Lin. Voss.* 1. Rationabile obsequium vestrum : et nolite configurari *Bod.* 4. [87] Renovatione sensus *Bod.* 3. [88] Sumus filii si autem *Bod.* 1. [89] Simul glorificemur *Bod.* 3. [90] Tene, inquit *Bod.* 1, 4. [91] In signo crucis *Bod.* 1. [92] Invalescebat Amalech. Sed manus Moysi graves erant, et accepto *Ver. et similiter l.* 2. *ad Quir. c.* 21. [93] Ur supportabant *Voss. NC.* 2. [94] Populum ejus in ore gladii *Ver.* [95] Memoriale *Ar. Bod.* 3. [96] Delebo *Bod.* 4. In sempiternum *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(18) *Felices servi.* Ita omnes veteres editiones ante Pamelianam. Eodem quoque modo scriptum est in libris nostris et in Anglicanis.

(19) *Ut occupetis.* Postea istic sequitur in editione Manutiana et in Coneliana segmentum istud : « Omnis enim qui agonizat, continens est. » Verum cum illud desit in codice Seguieriano, in antiquis editionibus, et in omnibus libris veteribus, duobus exceptis, additum e Manutio, omissum a Morellio, deinde repositum a Pamelio, nos delevimus. Vide notas ad Epistolam 81.

(20) *Fugavit Jesus.* Codex Seguierianus, *fugavit Moyses.*

apud Salomonem : « Vasa figuli probat fornax, et homines justos tentatio tribulationis » (*Eccli.*, XI, 5). Paulus quoque paria testatur ac loquitur dicens : « Gloriamur in spe claritatis Dei; non solum autem, sed et gloriamur in pressuris, scientes quoniam pressura tolerantiam operatur, tolerantia autem probationem, probatio autem spem; spes autem non confundit, quia dilectio Dei infusa [97] in cordibus nostris per Spiritum sanctum qui datus est nobis » (*Rom.*, V, 5). Et Petrus in Epistola sua ponit et dicit : « Charissimi, nolite mirari ardorem accidentem vobis qui ad tentationem vestram fit; nec excidatis, tanquam novum aliquid vobis contingat. Sed quotiescumque communicatis Christi passionibus, per omnia gaudete; ut et in revelatione facta claritatis ejus gaudentes exultetis [98]. Si improperatur vobis in nomine Christi [99], beati estis, quia majestatis et virtutis Domini nomen in vobis requiescit : quod quidem secundum illos [1] blasphematur secundum nos autem honoratur » (I *Petr.*, IV, 12).

CAP. X. — *Timendas non esse* (21) *injurias et pœnas persecutionum, quia major est Dominus* (22) *ad protegendum, quam diabolus ad impugnandum.*

Joannes in Epistola sua probat dicens [2] : « Major est qui in vobis est, quam qui in isto mundo » (*I Joan.*, IV, 4). Item in Psalmo CXVII : « Non metuam quid mihi faciat homo, Dominus mihi auxiliator est » (*vers.* 6), Et iterum : « Isti in curribus et isti in equis, nos autem in nomine Domini Dei nostri magnificabimus [3]. Ipsi obligati sunt [4] (23) et ceciderunt : nos autem surreximus et erecti sumus » (*Psal.* XIX, 8). Et adhuc fortius docens et ostendens Spiritus sanctus castra diaboli non timenda, et si bellum nobis hostis indixerit, in ipso magis bello 604 spem nostram consistere, et congressione illa (23) justos ad divinæ sedis et salutis æternæ præmium pervenire, in Psalmo XXVI ponit et dicit : « Si directa fuerint in me castra, non timebit cor meum; et si exurrexerit super me bellum, in illud ego sperabo [5]. Unam [6] petii a Domino [7], hanc requiram, ut inhabitem in domo Domini per omnes dies vitæ meæ ». Item in Exodo declarat Scriptura divina pressuris multiplicari nos potius et augeri, dicens : « Quantoque eos deprimebant, tanto plures fiebant, et invalescebant magis » (*Exod.*, I, 12). Et in Apocalypsi protectio divina promittitur passionibus nostris : « Nihil, inquit, eorum timeas quæ passurus es » (*Apoc.*, 10). Nec alius securitatem nobis et protectionem pollicetur, quam qui et per Isaiam prophetam loquitur dicens : « Noli timere, quia te redemi, et vocavi te nomine tuo; meus es tu. Et si transieris per aquam, tecum sum, et flumina te non inundabunt, et si transieris per ignem [8], non combureris et flamma te non comburet, quoniam ego Dominus Deus tuus, sanctus Israel, qui te salvum facio » (*Isa.*, LXIII, 11). Qui et in Evangelio [9] promittit auxilium divinum Dei servis in persecutionibus non defuturum dicens : « Cum autem vos tradiderint, nolite cogitare quo modo aut quid loquamini; dabitur enim vobis in illa hora quid loquamini : non enim vos estis qui loquimini, sed spiritus Patris qui loquitur in vobis » (*Matth.*, X, 10.) Et iterum : « Ponite in cordibus vestris non præmeditari excusare; ego enim dabo vobis os et sapientiam [10] cui non poterunt resistere adversarii vestri » (*Luc.*, XII, 11). Sicut in Exodo ad Moysen cunctantem et ad populum ire trepidantem Deus loquitur dicens : « Quis dedit os homini? et quis fecit mogilalum (23)?

Variæ lectiones.

Sic Manut. Pam. Rig. Voss. 1, 2. *Lin. et l.* 3. *ad. Quir. c.* 6. Diffusa *Lam. Ebor. NC.* 2. *Spir. Vet. innom. Eras Morel. Grav.* [98] Gaudeatis et exsultetis *Bod* 4. [99] Nomine Jesu *Bod.* 4. [1] Per illos *Spir.* [2] Ponit et dicit *Spir.* [3] Invocabimus *Ar. Bod.* 1, 2, 4. *Ben. Ver.* magnificabimur *Spir.* [4] Illis copulati sunt pedes *Ar. NC.* 1, 2. *Lam. Ebor. Voss.* 1. *Lin. Bod.* 1, 2. *Ben. Ver. Oxon.* Ipsi obligati sunt et *Impr.* [5] In illo ego sperabo *Voss.* 1. [6] Unum petii, *Lam. Ebor Lin. Bod.* 1, 4. [7] Hoc exquiram *Bod.* 1, 4. *Lam. Ebor.* [8] *Sic Ver. Vat. Lam. Lin. NC.* 1. 2. *Voss.* 1. *Bod.* 1. 2, 3. ignem, flamma *Impr.* [9] Quin et Evangelio *Prior.* [10] Os sapientiæ *Bod.* 4.

Steph. Baluzii notæ.

(21) *Timendas non esse.* Restituimus in hoc loco duo membra istius periodi quæ Manutiana editio omiserat, sed Morellius reposuerat. Cum autem exstent in omnibus antiquis editionibus, putavimus esse reponenda; nam veteres libri non repugnant.

(22) *Quia major est Dominus.* Rufinus lib. I *Hist. eccl.* cap. 31 : « Longe major est qui nos defendit, quam qui persequitur. » Idem in Ps. LXII : « Fortis armatus diabolus est, qui hunc mundum possidebat. Sed Christus eo fortior veniens ipsum devicit. »

(23) *Ipsi obligati sunt.* Hæc est scriptura veterum editionum. Quo etiam modo legebat auctor libri *de Promissionibus et prædictionibus Dei* inter Opera Prosperi. Angli prætermissa lectione illa, posuerunt *Illis copulati sunt pedes.* Quam lectionem habent octodecim exemplaria nostra, etiam Seguierianum, et editio Morellii, tum etiam ea quæ dicitur Gravii. Nonius Marcellus : *Copulantur* pro *copulant.* Et paulo infra : *Copulantur* pro *conjungunt.*

(24) *Congressione illa.* Codex Seguierianus *congressionem illam justorum.*

(25) *Mogilalum.* Ita legendum esse indicant omnes fere libri veteres quibus usus sum, in primis vero Seguierianus. Editio Manutii et codex Fuxensis præferunt *mollegium.* At *mogilalum* in suis exemplaribus legit Latinus Latinius, qui putat eam esse veram lectionem; aliam vero, quæ habet *mutum* suppositam esse per temeritatem librariorum, qui multa mutarunt apud Cyprianum, præsertim in sacræ Scripturæ locis citatis, in quibus audax et imperitus quisque librarius putavit sibi impune licere omnia ad Vulgatam editionem redigere. Quod etiam animadversum est alicubi a Francisco Turriano. In Evangelio Marci, cap. 9, legitur μόγιλαλον. Vide Glossarium Græcum Cangii pag. 941, in voce Μόλλος.

A et quis surdum [11]? et quis videntem et cæcum? Nonne ego Dominus Deus? Et nunc perge, et ego aperiam os tuum, et instruam te quid loquaris » (*Exod.*, IV, 11). Nec difficile est Deo aperire os hominis devoti sibi, et confessori suo inspirare constantiam et fiduciam loquendi, qui in numeris adversus Balaam prophetam etiam asinam fecerit loqui (*Num.*, XXII, 30). Quare in **665** persecutionibus nemo cogitet quod periculum diabolus importet, sed immo consideret quod auxilium Deus præstet: nec mentem labefactet humana infestatio, sed corroboret fidem divina protectio: quando unusquisqne, secundum Dominica promissa [13] et fidei suæ merita, tantam accipiat de Dei ope quantam se credat accipere: nec sit quod Omnipotens præstare non possit, nisi si accipientis fides B caduca [14] defecerit.

CAP. XI. — *Ante prædictum esse quod nos mundus odio habiturus esset, et quod persecutiones adversum nos excitaret, et quod nihil novum Christianis accidat, quando ab initio mundi boni laboraverint, et oppressi atque occisi sint justi ab injustis*

Dominus in Evangelio [15] præmonet et prænuntiat, dicens: « Si mundus vos odit, scitote quoniam me primo odiit (*Joan.*, XV, 18). Si de mundo essetis, mundus quod suum esset amaret: sed, quia de mnndo non estis, et ego elegi vos de mundo, propterea odit vos mundus. Mementote sermonis quem dixi vobis: Non est servus major C domino suo, si me persecuti sunt, et vos persequentur. » Et iterum: « Veniet hora ut omnis qui vos occiderit, putet se officium Deo facere: sed hoc facient, quoniam non cognoverunt Patrem neque me. Hæc autem locutus sum vobis, ut, cum venerit hora, eorum memores sitis (26), quia ego dixi vobis » (*Joan.*, XVI 4). Et iterum: « Amen amen dico vobis, quoniam vos plorabitis et plangetis, sæculum autem gaudebit: vos tristes eritis, sed tristitia vestra in lætitiam veniet » (*Ibid.*, 25). Et iterum: « Hæc locutus sum vobis, ut in me pacem habeatis, in sæculo autem pressuram [15] (27): sed fidite, quoniam ego vici sæculum » (*Ibid.*, 38). Et cum a discipulis suis interrogaretur de signo adventus sui et consummationis mundi [14] respondit et dixit: « Cavete ne quis vos fallat; multi enim venient in nomine meo dicentes: Ego sum Christus; et **666** multos fallent (*Matth.*, XXIV, 4). Incipietis autem audire bella et auditus (28) bellorum [21]: videte, nolite tumultuari: oportet enim hæc fieri, sed nondum est finis. Exsurget enim gens super gentem, et regnum super regnum [18]; et erunt fames et terræ motus et pestilentiæ per singula loca; omnia autem ista initia parturitionum sunt. Tunc tradent vos in pressuram, et interficient vos; et eritis odibiles omnibus gentibus propter nomen meum. Et tunc scandalizabuntur multi, et invicem tradent et odient invicem. Et multi pseudoprophetæ exurgent et seducent multos: et eo quod facinus abundet, refrigescet charitas mnltorum. Qui autem toleraverit usque in [19] finem, hic salvus erit. Et prædicabitur Evangelium istud regni per totum orbem [20], terræ, in testimonium omnibus gentibus [21], et tunc veniet finis. Cum ergo videritis abominationem vastationis [22] (29), quæ dicta est per Danielem prophetam stantem in loco sancto (qui legit intelligat). tunc qui in Judæa sunt, fugiant in montes: et qui in tecto est, non descendat tollere quidquam de domo; et qui in agro est, non convertatur retro auferre vestimentum suum. Væ autem prægnantibus et nutrientibus [23] (30) in illis diebus? Orate autem ne fiat fuga vestra hieme neque Sabbato. Erit enim tunc pressura magna, qualis non fuit [24] ab initio mundi usque nunc, sed neque fiet; et nisi breviati essent dies illi, non esset salva omnis [25] caro (31) propter electos autem breviabuntur illi dies. Tunc si quis dixerit vobis: Ecce hic est Christus (32), aut ecce illic, nolite credere. Surgent enim pseudo Christi et pseudoprophetæ: et dabunt signa magna [26] et prodigia (33), ad errorem [27] faciendum,

Variæ lectiones.

[11] Sic Ver. *Bener. Ar. Lam Ebor. NC.* 1, 2. *Lam. Bod.* 1, 4. Mutum *Imp.* Mutum et loquentem, audientem et surdum *Bod* 3. [12] Dominica præcepta et promissa *Ar. Bod.* 4. [13] Fides catholica *Ar.* [14] Evangelio suo *Lam Bod.* 2. [15] Habebitis *addit Oxon.* [16] Consummationis sæculi *Bod.* 4. [17] Opiniones bellorum *Bod* 3. [18] Regnum contra regnum *Bod.* 1. [19] Perseveraverit usque ad *Bod* 1. [20] Toto orbe *NC.* 2. [21] Testimonium omnium gentium *NC.* 2. [22] Desolationis *Bod.* 4. [23] Prægnantibus et lactantibus *Voss.* 1. [24] Qualis non est facta *Lam. Ebor. NC* 2 *Bod.* 2, 2, 4. [25] Non liberatur omnis *Ar. Lam. Ebor. Bod.* 1. 2. *Ver.* [26] Signa magna et portenta *Lam. Bod.* 1. 2, 3, 4. *Ben. Ver.* [27] Terrorem *Bod.* 1, 2.

Steph. Baluzii notæ.

(26) *Memores sitis*. Codex Fuxensis *reminiscamini*.

(27) *In sæculo autem pressuram*. Hæc tantum in codicibus manuscriptis, etiam in Seguieriano. Pamelius adjecit *habebitis* ex codice Afflgemensi, et quia ita etiam legitur in libro *de Patientia*, et tam Græce quam Latine apud Joannem. Verum vox *habebitis* deest in libro *de Patientia* in quibusdam libris veteribus, etiam in Seguieriano. Eam tamen habent veteres editiones. Quod miror animadversum non esse a Pamelio.

(28) *Bella et auditus*. Duo libri veteres, *bella et opiniones bellorum*. Ita etiam in uno Bodleiano. D Vide Erasmi Adnotationes in hunc locum Matthæi.

(29) *Vastationis*. Quatuor libri et unus Bodleianus habent *desolationis*. Sic etiam in capite IX Danielis et in capite XIII Evangelii secundum *Joannem*.

(30) *Nutrientibus*. Codex Pithœanus *nutricantibus*.

(31) *Salva omnis caro*. Duodecim libri nostri et sex Anglicani habent *liberaretur omnis caro*.

(32) *Hic est Christus*. Vide Erasmi adnotationes in hunc locum Matthæi.

(33) *Prodigia*. Nescio an ea lectio præferenda sit

si fieri potest, etiam electis. Vos autem cavete, ecce prædixi vobis omnia. Si ergo dixerint vobis : Ecce in solitudine est [28], nolite exire; ecce in cubiculis [29], nolite credere. Sicut enim coruscatio exit [30] ab oriente, et apparet usque ac occidentem, ita erit et adventus Filii hominis. Ubi fuerit cadaver [31] (34), illuc colligentur [32] **667** aquilæ. Continuo autem post pressuram dierum illorum sol tenebricabit [33] (35), et luna non dabit lumen suum, et stellæ cadent de cœlo, et virtutes cœlorum movebuntur. Et tunc apparebit signum Filii hominis in cœlo, et lamentabuntur omnes tribus terræ : et videbunt Filium hominis venientem in nubibus cœli cum virtute magna et claritate. Et mittet angelos suos cum tuba magna (36). Et colligent electos ejus a quatuor ventis [34], a summis cœlorum usque ad summitates eorum » (*Matth.*, XXIV; *Luc.*, XXI). Nec nova aut repentina hæc sunt quæ nunc accidunt Christianis, cum boni semper et justi, et Deo innocentiæ lege ac veræ religionis timore devoti, per pressuras et injurias [35], et graves ac multiformes infestationum pœnas [36] angusti itineris difficultate gradiantur. Sic in origine statim mundi Abel justus a fratre primus occiditur : et Jacob fugatur, et Joseph venundatur, et David misericordem Saul rex persequitur, et Heliam majestatem Dei constanter ac fortiter asserentem rex Achab opprimere conatur; Zacharias sacerdos interficitur in medio templi et altaris, ut illic hostia ipse fiat ubi Deo hostias immolabat. Tot denique martyria justorum sæpe celebrata, tot edita in posterum fidei et virtutis exempla. Tres pueri, Ananias, Azarias, Misahel, ætate compares, dilectione [37] concordes, fide stabiles, virtute constantes, flammis ac pœnis urgentibus fortiores, soli se Deo servire, solum nosse, solum colere proclamant [38], dicentes : « Nabuchodonosor rex, non opus est nobis de hoc verbo respondere tibi. Est enim Deus, cui nos servimus, po- A tens nos eripere de camino ignis ardentis, et de manibus tuis, rex, liberabit nos. Et si non, notum sit tibi quia diis tuis non servimus, et imaginem [39] (37) auream quam statuisti, non adoramus. » Et Daniel, Deo devotus et sancto Spiritu plenus, exclamat et dicit : « Nihil colo ego nisi Dominum Deum meum, qui condidit cœlum et **668** terram » (*Dan.*, XIV, 4). Tobias quoque, sub regali licet ac tyrannica servitute, sensu tamen ac spiritu liber, confessionem suam Deo servat, et virtutem majestatemque divinam sublimiter prædicat, dicens : « Ego in terra captivitatis meæ confiteor illi, et ostendo virtutem ejus in natione peccatrice » (*Tob.*, XIII, 6). Quid vero in Machabæis, septem fratres et natalium pariter et virtutum sorte consimiles, septena- B rium numerum sacramento perfectæ consummationis implentes? sic septem fratres in martyrio cohærentes, ut primi in dispositione divina septem dies annorum [40] septem millia continentes, ut septem Spiritus et [41] angeli septem qui assistunt et conversantur ante faciem Dei, et lucernæ septiformes in tabernaculo martyrii, et in Apocalypsi septem candelabra aurea, et apud Salomonem columnæ septem, super quas ædificavit [42] domum Sapientia (*Prov.*, IX, 1) : ita et istic septem fratrum numerus, Ecclesias septem numeri sui quantitate complexus, secundum quod in primo Regnorum libro legimus, sterilem septem peperisse (II, 5). Et apud Isaiam, septem mulieres unum hominem C apprehendunt, cujus invocari super se nomen exposcunt (*Isa.*, IV, 1). Et apostolus Paulus, qui hujus legitimi numeri et certi meminit, ad septem Ecclesias scribit. Et in Apocalypsi (I, 19-21) Dominus mandata sua divina et præcepta cœlestia ad septem Ecclesias et earum angelos dirigit, qui nunc istic in fratribus numerus invenitur, ut consummatio legitima compleatur [43]. Cum septem liberis plane copulatur et mater origo et radix; quæ Ec-

Variæ lectiones.

[28] Exite, in solitudine est *Bod.* 3. [29] In cubilibus *Voss.* 1. [30] Quæ exit *NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2. 3, 4. Coruscatio procedens *Lin.* [31] *Sic Ar. Bod.* 1, 2, 3, 4 *Benev. Ver.* Corpus *Impr.* [32] Congregabuntur *Bod.* 2, 3. *Tertull.* [33] *Sic Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Benev. Ver.* tenebrescet *Impr.* [34] Ventis cœli *Ver.* [35] Pressuras et augustias *Bod.* 1. [36] Infestantium pœnas *Lam. Ebor. Ben. Bod.* 1, 2, 3, 4. [47] Dilectione Dei *Bod.* 1. [38] Proclamabat *Bod.* 2, 4. [39] *Sic Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 1. 2, 3, 4. *Benev. Ver. Oxon.* Statuam *Impr.* [41] Annorum ratione *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2. [41] Spiritus aut *Benev. Ver.* [42] Ædificat *Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. [43] Legitime compleatur *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

ei quam proferunt quindecim exemplaria vetera, in quibus scriptum est *portenta*. II Esdræ cap. IX : *Et dedisti signa atque portenta in Pharaone.* Anonymi liber *de Rebaptismate* p. 372 : *Dabunt signa magna et portenta.*

(34) *Cadaver.* Quamvis vocabulum *corpus*, quod habent veteres, optime congruat huic loco, cedere tamen cogor auctoritati octodecim librorum nostrorum, et quinque Anglicanorum, in quibus scriptum est *cadaver*. Et statim plures libri veteres habent *congregabuntur* pro *colligentur*. Vide Erasmum in hunc locum Matthæi.

(35) *Tenebrescet.* Decem libri veteres habent *tenebricabit* vel *tenebricabitur*. Vide notas Frontonis Ducæi in Homiliam Chrysostomi *ad populum An-* D *tiochenum.*

(36) *Cum tuba magna.* Sedecim libri veteres et antiquæ editiones habent *cum virtute magna et claritate.* Erasmus, ut sæpe fieri solet, in unum compegit duas lectiones veterum librorum, et posuit, *cum virtute magna et claritate, et cum tuba magna.* Sic etiam Morellius. Angli posuerunt veram lectionem, sed nihil attulerunt ex manuscriptis.

(37) *Imaginem.* Antea legebatur *statuam.* Anglicana editio posuit *imaginem.* Ea lectio nobis propterea magis placuit, quia illam invenimus in viginti libris nostris et in septem Anglicanis, tum etiam quia habetur lib. III *Testimoniorum*, cap. 10, Similem historiam refert Philostratus, lib. I, cap. 19, *de Vita Apollonii Tyanæi.*

clesias septem postmodum peperit, ipsa prima et una super Petrum [44] (38) Domini voce fundata. Nec vacat quod in passionibus sola [45] cum liberis mater est : martyres enim, qui se Dei filios in passione testantur, jam non nisi Deo patre censentur; sicut in Evangelio Dominus docet, dicens [46] : 669 « Ne vocaveritis vobis patrem [47] super terram, unus est enim Pater vester qui in cœlis est » (*Matth.*, XXIII, 9). Quæ vero ediderunt confessionum præconia, quam præclara, quam magna documenta fidei prodiderunt! Rex Antiochus infestus, imo in Antiocho antichristus expressus, ora martyrum gloriosa et spiritu confessionis invicta, contagio [48] suillæ carnis maculare quærebat, et cum flagellis graviter verberasset, ac nihil promovere potuisset, sartagines jussit igniri : quibus ignitis et accensis, eum qui primus locutus fuerat, et magis regem [49] virtutis et fidei constantia provocaverat, admoveri præcepit et frigi, producta et exsecta prius lingua, quæ confessa Deum fuerat; quod martyri gloriosius contigit : lingua enim confessa nomen Dei, prior ad Deum debuit ipsa proficisci. Post in secundo [50] excogitatis acrioribus pœnis, antequam cætera membra torqueret, cutem capitis cum capillis detraxit, odio scilicet certo. Nam cum caput viri Christus sit, et caput Christi Deus; qui caput laniabat in martyre, Deum et Christum persequebatur in capite. At ille in martyrio suo fidens [51], et resurrectionis sibi præmium de Dei remuneratione promittens, exclamavit et dixit : « Tu quidem impotens [52] (39) ex hac præsenti vita nos perdis; sed mundi rex defunctos nos pro suis legibus in æternam vitæ resurrectionem suscitabit » (II *Machab.*, VII, 9). Tertius linguam postulatus cito protulit : nam pœnam linguæ exsecandæ jam didicerat a fratre contemnere; manus quoque amputandas constanter extendit, multum beatus genere isto supplicii, cui contigit extensis ad pœnam manibus passionis Dominicæ instar imitari. Nec non et quartus, pari virtute tormenta contemnens, et ad retundendum regem cœlesti voce respondens, exclamavit et dixit : « Potius est ab hominibus morti datos exspectare spem a Deo iterum, ab eo suscitandos in vitam [53] æternam : tibi enim resurrectio ad vitam non erit » (*Ibid.*, 14). Quintus, præter quod carnificinam regis et duros variosque cruciatus fidei vigore [54] calcabat, ad præscientiam quoque et notitiam futurorum spiritu divinitatis animatus, prophetavit regi indignationem Dei et ultionem velociter secuturam : 970 « Potestatem, inquit, inter homines habens, cum sis corruptibilis, facis quod vis. Noli autem putare genus nostrum a Deo derelictum esse. Sustine et vide magnam potestatem [55] ejus, qualiter te et semen torquebit » (*Ibid.*, 16). Quale illud levamentum fuit martyri [56], quam grande (40) solatium, in cruciatibus suis non tormenta propria cogitare, sed tortoris sui supplicia prædicare! In sexto vero non virtus sola, sed et humilitas prædicanda est; nihil sibi martyrem vindicasse, nec confessionis suæ honorem superbis vocibus ventilasse, peccatis potius suis adscripsisse, quod persecutionem a rege pateretur; Deo vero dedisse quod postmodum vindicaretur. Docuit esse martyres verecundos, de ultione fidere, et nihil in passione jactare : « Noli, inquit, frustra errare : nos enim propter nosmetipsos hæc patimur, peccantes in Deum nostrum. Tu autem, ne te existimes impune (41) futurum [57], aggressus pugnare cum Deo » (*Ibid.*, 18). Admirabilis quoque mater, quæ nec sexus infirmitate fracta, nec multiplici orbitate commota, morientes liberos spectavit libenter, nec pœnas illas pignorum, sed glorias computavit, tam grande martyrium Deo præbens virtute oculorum suorum, quam præbuerant filii ejus tormentis et passione

Variæ lectiones.

[44] *Sic Lam. Voss* 1. *Lin. Nup. Imp.* Super petram *Spir. Innom. Remb. Erasm. Morel. Grav. Fox.* [45] Passionibus solatium *Bod.* 1. [46] Dominus loquitur dicens *Lam. Ebor. Bod.* 2. [47] Ne vocaveritis patrem *Ebor.* [48] Contagione *Lin.* [49] Magis iram regis *Bod.* 3. [50] In secundum *Voss.* 1 [51] In martyrio suo fortis *Bod.* 1. [52] Potens *Bod.* 2. [53] In vitam æternam *omitt. Lam. Ebor. NC.* 1. 2. *Voss.* 1, 3. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ben. Ver.* [54] Fide et vigore *Bod.* 2. [55] Magna potestas *Lam. Ebor. NC.* 1. *Voss.* 1. *Lin Bod.* 1, 2. *Benev. Ver.* [56] Martyris *Ar.* [57] Impunitum futurum. *Lam Ebor. NC.* 1, 2. *Bod* 1, 2, 3, 4. *Lin. Voss.* 1, 2. *Benev. Ver.*

Steph. Baluzii notæ.

(38) *Super Petrum.* Rigaltius admonet in codice Fuxensi scriptum fuisse *super petram*, idque scriptum fuisse, sed manum recentiorem, antiquam lectionem duobus obeliscis perstrinxisse *a* et superposuisse *u*. At enim ego istud non invenerim in codice Fuxensi, putare cogor Rigaltium alio intentum posuisse Fuxensem pro quodam alio manuscripto in quo id notaverat. In Sorboniano scriptum primo fuit *super petram*, sed postea posita est antiquitus littera *u* super litteram *a*, ut ostenderetur legendum esse *Petrum*. Contra in codice [illegible] scriptum primo fuit *super Petrum*, sed postea emendatum est antiquitus *super petram*. Codex Thuaneus et alii octo habent *super Petrum*. Ego non dubito quin legendum sit *Petrum*, quamvis denique libri veteres et editi habeant *petram*.

(39) *Impotens.* Hanc lectionem intulit Erasmus. Confirmant autem eam plures libri veteres et usus Latinæ linguæ. Impotentia significat nimis vehementem potentiam, et velut tyrannicum illius usum. Quidam libri veteres et antiquæ editiones, etiam Morelliana, quod mirum est, præferunt *quia potens es*. Vide Lambinum ad Horatium lib. I, od. 37.

(40) *Quam magnum.* Revocavimus hæc duo vocabula, quæ exciderant in editione Rigaltii, et omissa sunt in Anglicana. Illa enim exhibent omnes libri veteres et antiquæ editiones.

(41) *Impunitum.* Ita veteres editiones et omnes fere libri veteres. Erasmus mutavit et edidit *impune*. Quæ sane lectio exstat in quibusdam libris veteribus.

membrorum : cum sex[58] punitis et occisis superesset unus ex fratribus, cui rex divitias et potentatus et multa pollicebatur, ut crudelitas ejus ac feritas vel unius subacti solatio foveretur, et peteret ut ad filium dejiciendum secum deprecaretur et mater ; deprecata est illa, sed ut decebat martyrum matrem, ut decebat legis et Dei memorem, ut decebat filios suos non delicate sed fortiter diligentem. Deprecata est enim, sed ut Deum confiteretur : deprecata est ne a fratribus suis frater in consortio laudis et gloriæ separaretur : tunc se septem filiorum computans matrem, si sibi contingeret filios septem Deo potius peperisse[59], non sæculo. Armans itaque eum et corroborans, et feliciore tunc partu filium generans : « Fili, inquit, miserere mei, quæ te in utero mensibus decem (42)[60] portavi, et lac triennis dedi et alui, et in ætatem istam perduxi. Oro, fili, aspicias in cœlum **671** et terram ; et omnibus quæ in eis sunt aspectis, intelligas quia ex nihilo fecit illa Deus et hominum genus. Itaque, fili,[61] ne timeas carnificem istum, sed dignus fratribus effectus excipias mortem, ut in illa miseratione cum

A fratribus tuis te recipiam » (II *Machab.*, VII, 28). Magna laus matris in exhortatione virtutis, sed major in Dei timore et in fidei veritate[62], quod nihil sibi, aut filio, de sex martyrum honore promisit, nec fratrum precem profuturam credidit ad negantis (43) salutem : persuasit potius (44) participem passionis fieri, ut in judicii die posset cum fratribus inveniri. Posthæc liberis suis[63] commoritur et mater ; neque enim aliud jam decebat[64], quam ut quæ martyres pepererat et fecerat, in consortio illis gloriæ jungeretur ; et quos ad Deum præmiserat, ipsa quoque sequeretur. Ac, ne quis, vel libelli vel alicujus rei oblata sibi occasione qua fallat, amplectatur decipientium malum munus, nec Eleazarus tacendus est, qui, cum sibi a ministris

B regis offerretur facultas ut, accepta carne qua liceret sibi vesci[65], ad circumveniendum regem, simularet se illa edere quæ de sacrificiis atque illicitis cibis ingerebantur, consentire ad hanc fallaciam noluit, dicens, nec ætati suæ, nec nobilitati convenire id fingere, quo cæteri scandalizarentur et in errorem inducerentur, existimantes Eleazarum nonaginta annos natum, ad alienigenarum morem, relicta

Variæ lectiones.

[58] Cum reliquis *NC*. 2. [59] Deo peperisse, non *NC*. 2. Potius peperisse quam *Voss*. 1. [60] Mensibus novem. *Oxon*. decem. *Bod*., 3, 1, 2 4. *Voss*. 1. *Ver*. [61] Ita fiet *Lam. Ebor. NC*. 1. 2. *Lin*. *Ver. Voss*. 1, 2, 4. *Oxon*. [62] Fide veritatis *Bod*. 1. [63] Cum liberis *Ver*. [64] Jam licebat *Lam. Ebor. Bod*. 1, 2, 3, 4. *NC*. 1 *Lin*. [65] Liceret vesci *Lam. Ebor. NC*. 1. Et vesci *Bod*. 1, 2, 3, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(42) *Mensibus decem.* Antea legebatur *novem*, qua antiquiores Operum sancti Cypriani editores putarunt fortasse ea quæ in illis citata reperiuntur ex Scriptura sacra debere emendari juxta editionem vulgatam. Quæ res mihi magnam semper visa est habere difficultatem, cum certum sit, ut ante me observatum est a viris doctissimis, Cyprianum alia versione usum esse. Cum itaque viderem eam discrepantiam, scirem autem Josephum de eadem re tractasse in libro *de Imperio rationis*, putabam me finem huic difficultati facile impositurum auctoritate ejus. Sed mea me fefellit opinio. Etenim ille postquam retulit hunc sermonem matris ad filium, se illum novem mensibus in utero gestasse, mox ait in pagina sequenti sanctissimos martyres dixisse matris uterum eos tulisse decem mensibus. Itaque semper remanet eadem difficultas. Recurrendum igitur est ad auctoritatem veterum exemplarium. Omnia fere quæ ego vidi, sunt autem multa, habent *decem*. Sic etiam illa quibus usi sunt Angli. Pamelius, tamen, etsi putaverit eam lectionem esse meliorem, in eaque sententia fuerit etiam Rigaltius, maluerunt aliam retinere in contextu. Affert autem Pamelius plures auctoritates ut probet illam esse meliorem quæ habet *decem*. Ego multo plures afferre possem. Sed nolo eas afferre, ne earum lectio fastidium creet lectoribus. Itaque adnotabo tantum loca veterum qui infantes decimo mense nasci aiunt. Lector ea poterit requirere, si libuerit. Videat Tertullianum in libro *de Anima ;* Arnobium, lib. I *Adversus gentes ;* Lactantium, in libro *de Opificio Dei*, Luciferum Calaritanum, in libro *De non parcendo delinquentibus in Deum ;* Hieronymum in Epistola ad Rufinum, *de Judicio Salomonis* et in epistola *de Vitando suspecto contubernio ;* Augustinum, lib. IV, cap. 5, *de Trinitate ;* Prudentium, in carmine *de sancto Romano martyre ;* Fulgentium

C Ferrandum, in Epistola *ad Anatolium ;* sanctum Vincentium Ferrerium, sermone *in Vigilia Nativitatis Christi ;* Plautum, in *Amphitryone* et in *Cistellaria ;* Virgilium, *Ecloga* quarta ; Ovidium, lib. I et V *Fastorum*, et in Epistola *Oenones ad Macareum ;* Senecam, in *Thebaide ;* Quintilianum, lib. VIII cap. 3, *Institutionum ;* Apuleium, in *Apologia ;* A Gellium, lib. III, cap. 16 et lib. VII, cap. 1 ; Julin Paulum, lib. I, tit. 9 ; Octavium Horatianum, Ulpianum in l. *Intestato* D. de suis et legitimis hæredibus ; Petrarchum, lib. XIII *Rer. famil.* epi. 1, ad Guidonem Episcopum Pertaensem, quæ me edita est inter probationes historiæ gentis Arvnicæ, ubi etiam editum est testamentum Bernard III de Turre, in quo testatur de utero gravido pe decem menses. Vide etiam Victorem Vitensem, l. V, cap. 6 *Historiæ persecutionis Vandalicæ.* atendum tamen est lectionem quam ego repudio exstare in quatuor antiquis exemplaribus, haberi tiam apud

D Hieronymum in epistola ad Eustochin *de Virginitate servanda*, et in epistola *ad Hedium.* At ea quam retinui exstat in novemdecim libris nostris et in quatuor Anglicanis. Vide Ptecontarchum Laurentii Ramirez de Parado, cap. 7

(43) *Adnegantis.* Codex Gratianolitanus, *abneganti.*

(44) *Persuasit potius.* Epistola *e honorandis parentibus* edita inter Opera Hienymi : « Imitamini filium Machabæum, qui m mortem suadenti servivit, et durum imperiu gratanter aggressus est, ne offenderet genitric. Maluit fratrum sociari funeribus, quam volati matris obsistere. » Potest huic matris constiæ comparari aliquo modo alia mater, quæ nquam voluit declarare ubi filium, qui quæreb r, occulisset, « nec ullis deinde terroribus aut e constantiam vocis egregiæ mutavit, » apud citum in libro II *Historiarum.*

et prodita Dei lege, transisse : nec tanti esse lucrari brevia 672 vitæ momenta, ut offenso Deo incurreret æterna supplicia. At ille excruciatus diu, et in extremo jam constitutus, cum inter verbera et tormenta moreretur, ingemiscens ait : « Domine, qui sanctam habes scientiam, manifestum est quia, cum possem a morte liberari, durissimos dolores corporis tolero flagellis vapulans ; animo autem propter tui ipsius metum libenter hæc patior » (II *Mach.*, VI, 22-30). Sincera prorsus fides et virus integra ac satis pura, non regem Antiochum cogitasse, sed Deum judicem[66] ; et scisse proficere sibi ad salutem non posse, si hominem derideret ac falleret, quando Deus, qui conscientiæ nostræ judex est et solus timendus est, nec
B derideri possit omnino nec falli. Si igitur et nos dicati ac devoti Deo vivimus, si supra[67] justorum antiqua et sancta vestigia iter facimus, per eadem documenta pœnarum, per eadem passionum martyria pergamus (45) ; hoc ampliorem gloriam computantes temporis nostri, quod, cum vetera[68] exempla numerentur, exuberante postmodum copia virtutis ac fidei, numerari non possunt martyres Christiani ; testante Apocalypsi et dicente : « Post hæc vidi turbam magnam[69], quam dinumerare nemo poterat, ex omni gente, et ex omni tribu et populo et lingua, stantes in conspectu throni et Agni : et erant amicti stolas albas[70], et palmæ fuerunt in manibus eorum, et magno clamore dicebant : Salus Deo[71] nostro se-
C denti super thronum, et Agno. Et respondit unus ex senioribus dicens mihi : 673 Hi qui amicti sunt stolas albas, qui sunt, et unde venerunt ? Et dixi ei : Domine mi, tu scis. Et ait mihi : Hi sunt qui venerunt ex magna tribulatione, et laverunt stolas suas, et candidas eas fecerunt in sanguine Agni : propter hoc sunt in conspectu throni Dei, et serviunt ei die ac nocte in templo ejus[72] » (*Apoc.*, VII, 9). Quod si tantus ostenditur et probatur Christianorum martyrum populus, nemo difficile vel arduum putet esse martyrem fieri, quando videat martyrum populum non posse numerari.

A CAP. XII. — *Quæ spes et merces maneat justos et martyres post conflictationes hujus temporis et passiones.*

Per Salomonem Spiritus sanctus ostendit et præcinit[73] dicens : « Et si coram hominibus tormenta passi sunt, spes eorum immortalitate plena est. Et in paucis vexati, in multis bene disponentur, quoniam Deus tentavit illos, et invenit illos dignos se. Tamquam aurum in fornace, probavit illos, et quasi holocausta[74] hostiæ accepit illos, et in tempore erit respectus illorum. Fulgebunt (46), et tamquam scintillæ in arundineto discurrent. Judicabunt nationes et dominabuntur populis, et regnabit Dominus eorum in perpetuum » (*Sap.*, III, 4). Item apud eumdem vindicta nostra descri-
B bitur, et persequentium nos atque infestantium pœnitentia prædicatur : « Tunc stabunt, inquit, justi in magna constantia adversus eos qui se angustiaverunt, et qui abstulerunt labores eorum : videntes turbabuntur timore horribili, et mirabuntur in subitatione insperatæ salutis dicentes inter se, pœnitentiam habentes[75] (47), et præ angustia[76] spiritus gementes : Hi sunt quos aliquando habuimus in derisum et in similitudinem[77] improperii. Nos insensati vitam illorum æstimabamus insaniam et finem illorum sine honore. Quomodo ergo computati[78] sunt inter filios Dei, et inter sanctos sors illorum est ! Ergo erravimus a via veritatis, et justitiæ lumen non luxit nobis[79],
C et sol non est ortus nobis. Lassati sumus in iniquitatis via et perditionis, et ambulavimus solitudines difficiles, viam autem Domini ignoravimus. Quid nobis profuit superbia ? aut quid divitiarum jactatio[80] contulit nobis? transierunt omnia illa tanquam umbra (*Sap.*, III, 1). Item in Psalmo CXV (*v.* 3) pretium et merces passionis ostenditur : « Pretiosa est, inquit, in conspectu Domini mors sanctorum ejus[81]. » Item in Psalmo CXXV (*v.* 8), tristitia conflictationis et lætitia retributionis exprimitur : « Qui seminant, inquit, in lacrymis, in gaudio 674 metent. Ambulantes ambulabant et flebant, mittentes semina sua : venientes autem venient in exultatione portantes[82] gremia sua[83] (48). » Et ite-

Variæ lectiones.

[66] Deum judicem metuisse *Voss.* 1. [67] Supra ipsa *Ar. Bod.* 1. 2, 3, 4. [68] Quo cum vetera *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [69] Turbam multam *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ver.* [70] Stolis albis *Voss.* 1. Stola alba *Ver.* [71] Laus Deo *Bod.* 4. [72] Serviunt in templo *Lam. Ebor. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ben. Ver.* [73] Monet *Ar. Lam. Ebor. NC.* Præinit *Bod.* 1, 4. *Oxon.* [74] Holocaustum hostiam *Bod.* 1, 4. *Benev. Ver.* [75] *Sic. Lam. Ebor. Voss.* 1. *Bod.* 4. [76] Per angustiam *Bod.* 1, 2. *Benev. Ver. ad Quir. lib.* 3, *c.* 16. [77] In risu et in similitudine *Lam. Bod.* 1, 2, 4. *Ver.* [78] Quomodo computati *Ad. Quir. l.* 3, *c.* 16. [79] Luxit super nos *NC.* 1. [80] Jactantia *Lam. Ebor.* [81] Mors justorum *Bod.* 1, 3. *Benev. Ver.* [82] Tollentes *Bod.* 2, 3, 4. [83] Manipulos suos *Bod.* 1. *Lam.*

Steph. Baluzii notæ.

(45) *Per eadem passionum martyria pergamus.* Codex Thuanus, « ad martyrii gloriam pergamus. » Gratianopolitanus, « ad martyrii passionem pergamus. »

(46) *Fulgebunt.* Hoc fragmentum addidimus ex quatuor libris veteribus. Non exstat tamen in Seguieriano. Vide notas ad epistolam 81.

D (47) *Pœnitentiam habentes.* Ita veteres editiones, quatuordecim libri nostri, et quinque Anglicani. Vide notas ad extremam partem epistolæ ad Demetrianum.

(48) *Gremia sua.* Sex libri veteres, *manipulos suos.*

terum in Psalmo CXVIII, « Beati qui immaculati sunt in via, qui ambulant in lege Domini. Beati qui perscrutantur martyria [84] ejus, in toto corde exquirunt eum. » Item Dominus in Evangelio, ultor ipse persecutionis nostræ et remunerator [85] passionis : « Beati, inquit, qui persecutionem passi fuerint propter justitiam, quia ipsorum est regnum cœlorum » (*Matth.*, V, 10). Et iterum : « Beati eritis cum odio vos habuerint homines, et separaverint vos, et expulerint [86] et maledixerint nomini vestro quasi nequam propter Filium hominis. Gaudete in illa die et exsultate : ecce enim merces vestra multa est in cœlis » (*Luc.*, VI, 22). Et iterum : « Qui perdiderit animam suam propter me, hic salvabit illam « (*Luc.*, IX, 34). Nec solos animadversos et interfectos divinæ pollicitationis manent præmia, B sed, etiamsi ipsa passio fidelibus desit, fides tamen integra atque invicta perstiterit, et, contemptis ac relictis suis omnibus, Christum se sequi Christianus ostenderit, ipse quoque a Christo inter martyres honoratur, pollicente ipso et dicente : « Nemo est qui relinquat domum aut agrum, aut parentes aut fratres, aut uxorem aut filios propter regnum Dei, et non recipiat septies tantum in isto tempore, in sæculo autem venturo vitam æternam » (*Luc.*, XVIII, 29). Item in Apocalypsi hoc idem loquitur : « Et vidi, inquit. animas occisorum propter nomen Jesu [87] et sermonem Dei ; » et cum primo in loco posuisset occisos, addidit, dicens : « Et quicumque imaginem bestiæ C non adoraverunt, nec acceperunt inscriptionem in fronte aut in manu sua, » quos universos a se in eodem loco simul visos conjungit et dicit, « et vixerunt et regnaverunt cum Christo » (*Apoc.*, XV, 4). Vivere omnes dicit et regnare cum Christo, non tantum qui occisi fuerint, sed et quicumque in fidei suæ firmitate et Dei timore perstantes ; imaginem bestiæ non adoraverint, neque ad funesta ejus, et sacrilega edicta consenserint.

CAP. XIII. — *Plus nos accipere in passionis mercede, quam quod hic sustinemus in ipsa passione.*

Probat beatus apostolus Paulus, qui dignatione divina usque in tertium cœlum atque in paradisum raptus, audisse se inenarrabilia verba testatur ; qui D oculata fide [88] Jesum Dominum vidisse se gloriatur qui id quod et didicit et vidit, majori conscientiæ [89]

A veritate profitetur : « Non sunt, inquit, condignæ **675** passiones hujus temporis ad superventuram claritatem, quæ revelabitur in nobis » (*Rom.*, VIII 18). Quis ergo non omnibus viribus elaboret ad tantam claritatem pervenire, ut amicus Dei fiat, ut cum Christo statim gaudeat, ut post tormenta et supplicia terrena, præmia divina percipiat ? Si militibus sæcularibus gloriosum est ut hoste devicto redeant in patriam triumphantes, quanto potior et major est gloria, victo diabolo, ad paradisum triumphantem [90] redire, et unde Adam peccator ejectus est, illuc, prostrato eo qui ante dejecerat [91], tropæa victricia reportare, offerre Deo acceptissimum munus, incorruptam fidem et virtutem mentis incolumam, laudem devotionis illustrem B comitari eum cum venire cœperit, vindictam de inimicis recepturus, lateri ejus assistere cum sederit judicaturus, cohæredem Christi fieri, angelis adæquari, cum patriarchis, cum apostolis, cum prophetis cœlestis regni possessione lætari? Has cogitationes quæ persecutio potest [92] vincere ! quæ possunt tormenta superare? Durat fortis et stabilis religiosis meditationibus [93] fundata mens, et adversus omnes diaboli terrores **676** et minas mundi, animus immobilis perstat, quem futurorum fides certa [94] et solida corroborat. Clauduntur [95] in persecutionibus terræ, sed patet cœlum : minatur Antichristus, sed Christus tuetur; mors infertur, sed immortalitas sequitur : occiso mundus eripitur, C sed restituto paradisus exhibetur; vita temporalis extinguitur, sed æterna reparatur (49). Quanta est dignitas et quanta securitas exire hinc lætum, exire inter pressuras et angustias gloriosum ? claudere in momento oculos, quibus homines videbantur et mundus, et aperire eosdem statim ut Deus videatur et Christus ! Tam feliciter migrandi, quanta velocitas [96] ! Terris repente subtraheris, ut in regnis cœlestibus reponaris. Hæc oportet mente et cogitatione complecti, hæc die ac nocte meditari. Si talem persecutio (50) invenerit [97] Dei militem, vinci non poterit virtus ad prælium prompta [98]. Vel si accersitio ante prævenerit, sine præmio non erit fides, quæ erat ad martyrium præparata. Sine damno temporis merces, judice Deo, redditur : in D persecutione, militia ; in pace, conscientia coronatur.

Variæ lectiones.

[84] Perscrutantur mysteria *NC.* 1. Testimonia *Lin.* [85] Munerator *Bod.* 1, 2, 4. *Ver.* [86] Expugnaverint *Ar. Bod.* 2. [87] Verbum Jesu *Bod.* 2. Testimonium Jesu *Ver.* [88] Oculo fidei *Bod.* 3. Occulta *Lam. Ar. Bod.* 1, 2, 3, 4. [89] Majoris conscientiæ *Ar. Bod.* 1, 2, 3, 4. [90] Triumphantes *Bod.* 2, 3, 4. [91] Deceperat *Lam. Ebor. NC.* 1, *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* 1, 2. [92] Persecutiones possunt *Bod.* 2, *Lam.* [93] Religiosis imitationibus *Voss.* 1. [94] Fides grata *Voss.* 1. [95] *Sic Lam. Ebor. Lin. NC.* 1 *Voss.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ben. Ver.* Clauduntur oculi *Impr.* [96] Quanta felicitas *Vat.* [97] Persecutor invenerit *Bod.* 3. [98] Prælium destinata *Bod.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

(49) *Æterna reparatur.* Codex Seguierianus *æternitas repræsentatur.*

(50) *Si talem persecutio.* Codex Thuanus et Gratianopolitanus et editiones Spirensis et Morellii habent « si talem persecutionis dies Christi invenerit militem. » Ita etiam ferme codex sancti Arnulphi.

TESTIMONIORUM [1]

LIBRI TRES

ADVERSUS JUDÆOS

Cyprianus Quirino [2] filio salutem (1). Obtemperandum fuit, fili charissime [3], desiderio tuo spiritali impensissima petitione divina magisteria poscenti quibus nos Dominus per Scripturas sanctas erudire et instruere dignatus est [4], ut, a tenebris erroris [5] abducti et luce ejus pura [6] et candida luminati, viam vitæ per salutaria 677 sacramenta teneamus. Et quidem, sicut petisti, ita a nobis sermo compositus et libellus compendio breviante [7] digestus est, ut quæ scribebantur [8], non copia latiore [9] diffunderem, sed, quantum mediocris memoria suggerebat [10], exceptis capitulis et annexis necessaria quæque colligerem quibus non tam tractasse quam tractantibus materiam præbuisse videamur. Sed et legentibus brevitas ejusmodi plurimum prodest, dum non intellectum legentis et sensum liber longior spargit [11], sed subtiliore (2) compendio [12] id quod legitur tenax memoria custodit. Complexus sum vero libellos duos pari æqualitate moderatos [13]; unum, quo ostendere enisi sumus [14], Judæos, secundum quæ fuerant ante prædicta, a Deo recessisse, et indulgentiam Domini, quæ sibi jam pridem data et in posterum promissa fuerat, perdidisse, successisse vero in eorum locum Christianos fide Dominum [15] promerentes et de omnibus gentibus ac de toto orbe venientes. Item libellus alius continet Christi sacramentum, quod idem venerit [16] qui secundum Scripturas annuntiatus est, et gesserit ac perfecerit universa quibus intelligi et cognosci posse ((3) prædictus [17] est, quæ legentibus (4) interim [18] prosint ad prima fidei lineamenta formanda. Plus roboris dabitur et magis ac magis intellectus cordis operabitur scrutanti Scripturas veteres ac novas ple-

Variæ lectiones.

[1] Ad Quirinum, de Sacramento Christi *NC.* 1, *Bod.* 2. *Lam.* Liber adversus Judæos *Rem. En. Man. Mor.* Epistola Cypriani ad Quirinum. *Lin.* [2] Quirino suo, S. *NC.* 2. [3] Fuit, charissime *Bod.* 1. [4] *Sic Ar. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu Veron. Ben. Voss.* 3. Erudire et instituere *Oxon.* [5] Tenebrosi erroris caligine *Bod.* 1. *Voss.* 3. [6] Et per lucem ejus puram et candidam illuminati *Bod.* 1. Illuminari *Koss.* 3. Ad lucem etc., *Lin.* [7] Brevi ante *Voss.* 4. Brevi dig. *od.* 1, 2. Brevi ad te dig. *Spir.* Compendiosa brevitate *Voss.* 3. [8] Scribantur *Lin.* [9] Latior *Bod.* 3. [10] Suggesserat *NC.* 1. *Lam. Bod.* 2. [11] Spargeret *Ver.* [12] Utiliore compendio. *Ver.* [13] Pari qualitate *Veron.* Moderatus *Voss.* 4. [14] Simus *excusi plerique.* Sumus *Oxon. ex codd. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lin. NC.* 1. *Voss.* 4. [15] Fidem Domini *Bod.* 1, 3. *Voss.* 4. [16] Jam advenerit *NC.* 2. [17] Agnosci posse prædictus est *Lam. NC.* 1, 2. *Lin.* Posset, sicut prædictus est *Voss.* 2. [18] Legenti tibi *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(1) Si qua sunt loca in Operibus sancti Cypriani de quibus pronuntiari non possit ea certe illius esse, id vero in primis afferri potest de libris *Testimoniorum ad Quirinum.* Plures enim codices plus habent quam vulgatæ editiones, alii minus Itaque, quoniam impossibile est discernere ea quæ vere Cypriani sunt ab iis quæ post illum a studiosis addita sunt, nos retinuimus ea quæ vulgo leguntur in editionibus et ea addidimus quæ reperta a nobis sunt in antiquis exemplaribus manuscriptis, nihil de nostro addentes. Porro duo tantum priores libri exstant in editione Spirensi, in veteri Veneta, et in ea quam Remboldus procuravit. Erasmus tertiam emisit ex codice scripto monasterii Gemblacensis. Sed quod probabilius sibi videri ait hoc opus non esse Cypriani, quia in illo præter præfationem numquam auctor suum stylum exerat, quamvis id verum esset, quod certe non est, argumentum istud levissimum est, uti et illud quod de tertio libro opinatur Priorius. Nam sanctus Augustinus libros istos tanquam Cypriani citat lib. IV, contra *duas Epistolas Pelagianorum*, cap. 8 et 9, ut adnotavit Pamelius, qui alias quoque probationes affert optimas ut ostendat vere esse Cypriani. Quod etiam adstruit observatio editionis Anglicanæ ad librum primum, et in præfatione ad librum tertium. Quibus ego addo, Fulgentium episcopum in fragmentis, et Lupum abbatem Ferrariensem, in epistola 128, *ad regem Karolum*, et in libro *de tribus Quæstionibus* citare hoc opus tanquam Cypriani. Habui autem unum et viginti exemplaria vetera horum librorum, quorum tamen quinque habent tantum libros duos priores. Ejusdem porro fere argumenti cum isto Cypriani opere est liber *de Promissionibus et prædictionibus Dei*, qui vulgo tribuitur Prospero. Cæterum admoneo, Erasmum, qui professus est se putare hoc opus non esse Cypriani, in initio tamen *Adnotationum* suarum in Evangelium Joannis citare caput tertium et quintum libri secundi tanquam Cypriani.

(2) *Subtiliore.* Codex Veronensis et Corbeiensis *utiliore.*

(3) *Cognosci posset.* Editio quæ dicitur Gravii et Pameliana habent « potest quod ipse sit qui prædictus est. » Sed ego hanc lectionem in nullo veterum exemplarium reperi quibus usus sum, neque exstat in Anglicanis, neque in editionibus antiquioribus. Angli tamen eam retinuerunt.

(4) *Legentibus.* Antea scriptum erat *legenti tibi.* Emendavimus ex codice Veronensi, et ex Fuxensi et Beccensi; legitimam autem esse hanc emendationem ostendit etiam præfatio libri tertii.

nius, et universa Librorum spiritalium volumina A perlegenti. Nam nos nunc de divinis fontibus [20] implevimus modicum quod tibi interim mitteremus. Bibere uberius [21] et saturari copiosius poteris, si tu quoque ad eosdem divinæ plenitudinis fontes nobiscum pariter potaturus accesseris. Opto te, fili charissime, semper bene valere.

CAPITULA

I. *Judæos in offensam* [22] *Dei graviter deliquisse, quod Dominum dereliquerint et idola secuti sint.*

678 II. *Item, quod Prophetis non crediderint et eos interfecerint.*

III. *Ante prædictum quod Dominum neque cognituri, neque intellecturi, neque recepturi essent.*

IV. *Quod Scripturas sanctas intellecturi Judæi non essent, intelligi autem haberent in novissimis temporibus postea quam Christus venisset.*

V. *Nihil posse Judæos intelligere de Scripturis, nisi prius crediderint in Christum.*

VI. *Quod Jerusalem perdituri essent, et terram quam acceperant, relicturi.*

VII. *Item, quod essent amissuri lumen Domini.*

VIII. *Quod circumcisio prima carnalis evacuata sit, et secunda spiritalis repromissa sit.*

IX. *Quod lex prior, quæ per Moysen data est, cessatura esset.*

X. *Quod lex nova dari haberet.*

XI. *Quod dispositio alia et testamentum novum dari haberet* [23].

XII. *Quod baptisma* [24] *vetus cessaret et novum* [25] *inciperet.*

XIII. *Quod jugum vetus evacuaretur, et jugum novum daretur.*

VIM. *Quod pastores veteres cessaturi essent, et novi inciperent.*

XV. *Quod domus et templum Dei Christus* [26] *futurus esset, et cessaret templum vetus, et novum inciperet.*

XVI. *Quod sacrificium vetus evacuaretur et novum celebraretur.*

B XVII. *Quod sacerdotium vetus cessaret, et novus sacerdos veniret, qui in æternum futurus esset.*

XVIII. *Quod Propheta alius sicut Moyses promissus sit, scilicet qui testamentum novum daret, et qui magis audiri deberet.*

XIX. *Quod duo populi prædicti sint, major et minor, id est vetus Judæorum, et novus qui esset ex nobis* [27] *futurus.*

679 XX. *Quod Ecclesia, quæ prius sterilis fuerat, plures filios habitura esset ex gentibus, quam quot Synagoga ante habuisset.*

XXI. *Quod gentes magis in Christum credituræ essent.*

XXII. *Quod panem et calicem Christi et omnem gratiam ejus amissuri essent Judæi, nos vero accepturi, et quod Christianorum novum nomen bene-* C *diceretur in terris.*

680 XXIII. *Quod ad regnum cœlorum magis gentes quam Judæi perveniant.*

XXIV. *Quod solo hoc Judæi accipere veniam possint delictorum suorum, si sanguinem Christi occisi Baptismo ejus abluerint, et in Ecclesiam transeuntes, præceptis ejus obtemperarint.*

Variæ lectiones.

[19] Librorum volumina *Lam. Lin. NC.* 1. [20] Divinæ plenitudinis fonte. *Voss.* 3. [21] Bibere liberius *Bod.* 4 [22] Offensa *Voss.* 4. [23] Deberet *Voss.* 4. [25] Novus *Voss.* 4. [26] Templum Christus *Voss.* 4. [27] Novis *Bod.* 1.

TESTIMONIORUM

LIBER PRIMUS

Cap. I. — *Judæos in offensam Dei graviter deliquisse, quod Dominum dereliquerint* [28] *et idola secuti sint.*

In Exodo populus ad Aaron : « Exsurge et fac [29] nobis deos qui nos præcedant, quia Moyses, vir hic qui [30] nos ejecit de Ægypto, quid ei acciderit non scimus » (*Exod.*, XXXII, 1). Item illic Moyses ad Do- D minum : « Precor, ait, Domine [31], deliquit populus hic delictum grande [32]. Fecerunt sibi deos aureos et argenteos; et nunc, si dimittis ei delictum, dimitte ; sin autem, dele me de libro quem scripsisti Et dixit Dominus ad Moysen : Si quis deliquit ante me, deleam illum de libro meo » (*Ibid.*, 31-33). Item in Deuteronomio : « Sacrificaverunt dæmoniis

Variæ lectiones.

[28] Reliquerint *Thu. Foss. Corb.* [29] Exsurge, fac *Bod.* 2. [30] Vir qui *Corb.* [31] Precor, Domine *Thu. Foss. Corb.* [32] Populus hic grande *Foss.*

et non Deo » (*Deut.*, XXXII, 17). Item in libro Judi- A cum : « Et fecerunt filii Israel quod malignum [33] erat coram Domino Deo patrum suorum, qui ejecit eos de terra Ægypti, et secuti sunt deos gentium [34] quæ circa illos sunt, et [35] offenderunt Dominum [36], et reliquerunt Deum, et servierunt Baal. » Item illic : « Et adjecerunt filii Israel iterum facere malignum [37] coram Domino, et servierunt Baal et filiis alienigenarum, et reliquerunt Dominum, et non servierunt illi. » (*Judic.*, II, 11-13). « Derelictus est Juda (5) [38], et abominatio facta est in Israel et in Jerusalem, quoniam profanavit Judas sancta Domini, in quibus dilexit et affectavit deos alienos. Exterminabit Dominus hominem qui facit hæc, et humilis efficietur in tabernaculis Jacob » (*Malach.*, II., 11, 12).

CAP. II. — *Quod prophetis non crediderint et eos interfecerint.*

Apud Jeremiam (6) Dominus dicit : « Misi ad vos servos meos prophetas. Ante lucem mittebam, et non audiebatis me [39], neque intendebatis auribus vestris, dicens : Convertatur unusquisque a via sua mala et a nequissimis affectationibus [40] vestris, et habitabitis in terra ista quam dedi vobis et patribus vestris a sæculo usque in sæcula. » Et iterum : « Nolite ambulare post deos alienos ut serviatis eis, et ne adoraveritis eos [41], et ne incitetis me in operibus manuum vestrarum ad disperdendos [42] vos, et non audistis me » (*Jerem.*, XXV, 4-7). Item in Basilion (7) libro [43] III Elias ad Dominum : « Æmulando æmulatus sum Domino Deo omnipotenti [44]; quia dereliquerunt te filii Israel altaria tua demolierunt, et prophetas tuos interfecerunt gladio, et remansi ego solitarius [45] et quærunt animam meam auferre [46] a me [47] » (*II*, *Reg.* XIX, 10). Item in Esdra : « Desciverunt a te [48], et abjecerunt legem tuam post dorsum suum [49], et prophetas tuos interfecerunt. qui obtestabantur eos ut reverterentur ad te » (*II Esdr.*, XX, 26).

681 CAP. III. — *Ante prædictum quod Dominum neque cognituri, nec intellectuci, neque recepturi essent.*

Apud Isaiam : « Audi, cœlum, et præbe au- B rem[50] (8), terra quoniam Dominus locutus est : Filios generavi et exaltavi, ipsi autem me reprobaverunt [51]. Agnovit bos possessorem suum et asinus præsepium (9) domini sui [52] : Israel autem me non cognovit, et populus me non intellexit [53], Væ gens peccatrix (10) [54], populus plenus [55] peccatis, semen nequam [56], filii scelesti : reliquistis Dominum, et in indignationem misistis illum sanctum Israel [57] « (*Isa.*, I. 2-4). Item apud eumdem Dominus dicit : « Vade, et dic populo isti [58] : Aure audietis, et non intelligetis, et videntes videbitis, et non videbitis [59]. incrassavit [60] enim cor populi hujus, et auribus graviter audierunt, et

Variæ lectiones.

[33] Magnum *Oxon.* Contra Dominum *Voss.* 3. Malum coram *Voss.* 4. [34] Deos a gentibus *NC.* 1. *Lin. Lam Thu. Corb. Benev. Ver.* [35] Circa illos, et *Thu.* [36] Contra Dominum *Ar. Lam. NC.* 1. *Lin. Thu. Foss. Corb. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Sic infra.* [37] Et iterum fecerunt malum *Voss.* 4. [38] Derelictus est Juda, *Tota hæc periodus ad* Apud Hierem. *deest in Ar. Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb. Voss.* 3. [39] Obaudiebatis *Foss.* [40] Affectionibus vestris. a sæculo *Spir. Rem. Er. Lin. NC. Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Foss. Corb.* [41] Adoraveritis, et ne *Spir. Rem. Er. NC.* 1. 2, *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Foss. Corb.* [42] Dispergendos *NC.* 1. [43] Item in Regnum libro *Bod.* 2. *NC.* 2. [44] Æmulatus sum Dominum omnipotentem *Foss.* [45] Ego solus *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. 4. *Lin.* [46] Quærunt auferre animam *Foss. Voss.* 3. [47] Eam a me *Bod.* 2. 4. *Voss.* 3, 4. [48] Dicesserunt a le 1, 2, 3. *Voss.* 5. [49] Post corpus *Bod.* 1. 4. *Voss.* 3. [50] Præbe aures *Ar. Bod.* 1, 2, 4. *Lam Thu. Cor. Voss.* 4. [51] Me spreverunt *NC.* 1. *Bod.* 2. *Lin. Foss. Voss.* 3. *Sic Tertul et Ireu.* [52] Præsepium Domini *Bod.* 2, 4. *Thu. Voss. Corb. Voss.* 4. Præsepem *Ver.* [53] Non agnovit *Bod.* 3, 4. Populus non *Voss.* [54] Væ genti peccatrici *Oxon.* [55] Populo pleno *Oxon.* [56] Semen pessimum *Bod.* 1, 3. *Voss.* 5. [58] Ad iracundiam provocastis *Ap. Lam. Lin. NC.* 1. *Bod* 1, 2. Ad iracundiam et indignationem misistis illum, provocastis illum sanctum *Voss.* 2. [58] Populo huic *Bod.* 2. *Voss.* 4. [59] Non aspicietis *Ar. NC.* 1. *Bod.* 2. [60] Incrassavi enim. *Voss.*

Steph. Baluzii notæ.

(5) *Derelictus est.* Segmentum hoc deest in sexdecim libris veteribus. Desiderari etiam in plerisque monuerunt Angli.

— *Apud Malachiam.* Ita omnes libri veteres et omnes editiones. Angli ista deleverunt in hoc loco, et transtulerunt post verba, *Et non serviemus illi*, et posuerunt : *Item apud Malachiam : Derelictus est*; nullam tamen hujus mutationis rationem dederunt.

(6) *Apud Hieremiam.* Angli admonent totam hanc periodum deesse in undecim codicibus manuscriptis, deest etiam in libro sancti Martini Turonensis usque ad *apud Isaiam*.

(7) *Basilion.* Lactantius, lib. IV, cap. 11 : *Item Elias in libro Basilion tertio.* Alibi Cyprianus ponit *Regnorum* pro *Basilion.* Sic plerique veteres posuerunt *Regum*, alii *Regnorum.* Vide Eucherium in initio *Commentariorum in libros Regum* et *scholia* Joannis Tilii ad Luciferum Calaritanum. Vide etiam *Biblia sacra* ex editione Roberti Stephani.

(8) *Præbe aurem.* Hæc est lectio omnium vete- C rum editionum. Pamelius mutavit ex fide unius libri veteris, et quia apud Tertullianum lib. III *adversus Marcionem* legitur *in aures percipe.* Sane editio Vulgata Isaiæ habet lectionem quam Pamelius protulit. At, cum versio qua Cyprianus utebatur, diversa fuerit a nostra Vulgata, valde probabile est veterum editionum scripturam esse meliorem. Cæterum eam confirmant tredecim libri nostri et sex Anglicani.

(9) *Præsepium.* Revocavi lectionem editionis Spirensis, quam inveni etiam in decem libris nostris et in quatuor Anglicanis. Sane in editione nostra Vulgata sacræ Scripturæ legitur *præsepe.* Verum auctoritas illa non probat ita quoque legendum esse apud Cyprianum : nam et Latini scriptores dicebant olim *præsepe* et *præsepium.*

(10) *Væ, gens peccatrix.* Ita restituimus ex fide veterum librorum, uti etiam fecimus in libro *de Oratione Dominica*, ubi rationem reddidimus hujus mutationis.

oculos suos concluserunt, ne forte videant oculis A et auribus audiant et corde intelligant, et revertantur [61] et curem illos » (*Isa.*, VI, 9-10). Item apud Jeremiam Dominus dicit : « Me dereliquerunt fontem aquæ vivæ, et effoderunt sibi lacus detritos, qui non poterunt [62] aquam portare » (*Jerem.*, II, 13). Item apud eumdem : « Ecce sermo Domini factus est eis in maledictum, et non [63] volunt illum » (*Jerem.*, VI, 10). Item apud eumdem Dominus dicit : « Cognovit [64] milvus tempus suum, turtur et hirundo, ruris passeres [65] custodierunt tempora introitus sui, populus autem meus non cognovit judicium Domini. Quomodo dicitis : Sapientes sumus, et lex Domini nobiscum est? In cassum facta est metatura falsa [66] (11), scribæ confusi sunt, sapientes trepidaverunt et capti sunt, quia verbum Domini B reprobaverunt » (*Jerem.*, VIII, 7-9). Item apud Salomonem : « Quærunt me mali [67], et non invenient. Odio enim habuerunt sapientiam, sermonem autem Domini non receperunt » (*Prov.*, I, 28, 29). Item in Psalmo XXVII : « Redde eis retributionem eorum, quoniam non intellexerunt in operibus Domini » (*Psal.* XXVII, 45). Item in Psalmo LXXXI : « Non cognoverunt neque intellexerunt, **682** in umbra deambulabunt » (*Psal.* LXXXI, 5). Item in Evangelio cata Joannem : « In sua propria venit, et sui eum non receperunt. Quotquot eum receperunt, dedit illis potestatem ut filii Dei fierent, qui credunt in nomine ejus » (*Joan.*, I, 11, 12).

Cap. IV. — *Quod Scripturas sanctas intellecturi Judæi non essent, intelligi autem haberent in novissimis temporibus postea quam Christus venisset.*

Apud Isaiam : « Et erunt vobis hi omnes sermones sicut sermones libri qui signatus est : quem si dederis homini scienti litteras ad legendum, dicet : Non possum legere; signatus est enim. Sed in illa die audient surdi sermones libri [68]; et qui in tenebris et qui in nebula sunt, oculi cæcorum videbunt » (*Isa.*, XXIX, 11, 18). Item apud Jeremiam : « In novissimo dierum [69] cognoscetis ea » (*Jerem.*, XXIII, 20). Item apud Danielem : « Muni sermones [70] et signa librum usque ad tempus consummationis, quoad discant multi, et impleatur D agnitio [71]; quoniam cum fiet dispersio, cognoscent omnia hæc » (*Dan.*, XII, 4, 7). Item in Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Nolo enim vos ignorare, fratres, quia patres nostri omnes sub nube fuerunt » (I *Cor.*, X, 1). Item in Epistola ad Corinthios secunda : « Obtusi sunt sensus eorum usque in hunc diem, hoc eodem velamento in lectione veteris Testamenti manente quod non revelatur, quia in Christo evacuatur; et usque in hodiernum [72], si quando legitur Moyses, velamentum est super cor eorum. Mox autem ut conversi fuerint [73] ad Dominum, auferetur velamentum. » (II *Cor.*, III, 14, 16). In Evangelio Dominus post resurrectionem dicit : « Isti sunt sermones quos locutus sum ad vos cum adhuc essem vobiscum, quia oportet adimpleri omnia quæ scripta [74] sunt in lege Moysis et Prophetis et Psalmis de me. Tunc adaperuit illis sensum ut intelligerent Scripturas, et dixit illis : Quia sic **683** scriptum est, et sic oportebat [75] Christum pati et resurgere a mortuis tertia die, et prædicari in nomine ejus pœnitentiam et remissam peccatorum usque in omnes gentes » (*Luc.*, XXIV, 44-47).

Cap. V. — *Nihil posse Judæos intelligere de Scripturis, nisi prius crediderint in Christum.*

Apud Isaiam : « Et si non credideritis, neque intelligetis » (*Isa.*, VII, 9). Item Dominus in Evangelio : « Si enim non credideritis quia ego sum, moriemini in peccatis vestris. » (*Joan.*, VIII, 24.) Fide autem stare justitiam et illic esse vitam prædictum est apud Habacuc : « Justus autem ex fide C mea vivet [76] » (*Habac.*, II, 4). Inde Abraham pater gentium credidit. In Genesi : « Credidit Abraham Deo, et deputatum est ei ad justitiam » (*Gen.*, XV, 6). Item Paulus ad Galatas : « Abraham credidit Deo, et deputatum [77] est ei ad justitiam. Cognoscitis ergo quia qui ex fide sunt, hi sunt filii [78] Abrahæ. Providens autem Scriptura divina quia ex fide justificat gentes Deus, prænuntiavit Abrahæ quia benedicentur in illo omnes gentes. Igitur qui ex fide sunt, benedicti sunt (12) cum fideli Abraham » (*Galat.*, III, 6-9).

Cap. VI. — *Quod Jerusalem perdituri essent, et terram quam acceperant relicturi.*

Apud Isaiam : « Terra vestra deserta, civitates vestræ igni exustæ; regionem vestram in conspectu vestro, alieni [79] comedent eam; et deserta et subversa a populis alienis derelinquetur filia Sion,

Variæ lectiones.

[61] Et convertantur *Corb. sic Tertul.* Ut curem *Voss.* 3. [62] Non potuerunt *Corb.* [63] Maledictum, non *Thu. Eoss.* [64] Milvus cognovit *Bod.* 3. [65] Hirundo passeres *Corb.* [66] Mœcatura *Afflig.* Metatura vestra *Bod.* 1, 2, 3. *Lam. Lin. Thu. Bor. Vo s.* 3, 4. [67] Quærent me moli *Thu.* 1. *Voss.* 4. [68] Libri hujus *Voss.* 4. [69] In novissimis dierum *Voss.* 4. [70] Muni librum *Ver.* [71] Impleantur agnitione omnes *Lin.* [72] Hodiernum diem *NC.* 1. *Lam. Bod.* 2. [73] Conversus est ad Dominum *Ar. NC.* 1. *Lin. Lam. Bod.* 2. *Voss.* 3. [74] Omnia quæ scripta *Bod.* 1. *Voss.* 3. [75] Quia scriptum est, et oportet *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lam. NC.* 1. *Voss.* 3. [76] Fide vivet *NC.* 1. *Bod.* 1, 4. *Tert.* [77] Reputatum *Bod.* 1, 2. [78] Judæi *Lam.* [79] Alienigenæ comedent *Ben. Ar. Lin. NC.* 1 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* 3, 4. *Mor.*

Steph. Baluzii notæ.

(11) *Metatura falsa.* Sex libri veteres habent *[illegible]a vestra.*

(12) *Benedicti sunt.* Codex Burgundicus *justificantur.*

sicut casa in vinea, et sicut custodiarium in cucumerario, quasi civitas quæ expugnatur. Et nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, quasi Sodoma fuissemus, et quasi Gomorrha similaremur [80] » (*Isa.*, I, 7-9). Item in Evangelio Dominus dicit : « Jerusalem, Jerusalem, quæ occidis [81] prophetas, et lapidas missos ad te, quoties volui congregare filios tuos [82], sicut gallina pullos [83], sub alas suas! et noluisti. Ecce relinquetur vobis [84] domus vestra deserta [85] » (*Matth.*, XXIII, 37, 38).

CAP. VII. — *Item quod essent [86] amissuri lumen Domini.*

Apud Isaiam : « Venite, ambulemus in lumine Domini. Dimisit enim populum suum domum Israel » (*Isa.*, II, 5, 6). Item in Evangelio suo cata Joannem (13) : « Fuit lumen verum quod illuminat omnem hominem venientem **684** in hunc mundum [87]. In hoc mundo fuit, et mundus per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit » (*Joan.*, I, 9, 10). Item illic : « Qui non crediderit, jam judicatus est, quia non credidit in nomine unici Filii Dei. Hoc autem est judicium, quoniam lux venit in sæculum, et dilexerunt homines magis tenebras [88] quam lucem » (*Joan.*, III, 18, 19).

CAP. VIII. — *Quod circumcisio prima carnalis evacuata sit, et secunda spiritalis repromissa sit.*

Apud Jeremiam : « Hæc dicit Dominus viris Juda [89] et qui inhabitant Jerusalem : Renovate inter vos novitatem, et ne seminaveritis in spinis, circumcidite vos Deo vestro, et circumcidite præputium cordis vestri, ne exeat sicut ignis ira mea et exurat, et non sit qui exstinguat. » (*Jerem.*, IV, 3, 4). Item Moyses dicit : « In novissimis diebus circumcidet Deus cor tuum et cor seminis tui ad Dominum Deum amandum » (*Deut.*, XXX, 6). Item apud Jesum Nave : « Et dixit Dominus ad Jesum « Fac tibi cultellos petrinos nimis acutos, et assidens circumcide secundo [90] filios Israel » (*Josue*, V, 2). Item Paulus ad Colossenses : « Circumcisi estis circumcisione non manufacta in exspoliatione carnis, sed in circumcisione Christi » (*Coloss.*, II, 11). Item, quod Adam primus a Deo factus incircumcisus, et Abel justus, et Enoch, qui Deo placuit et translatus est; et Noe, qui, terris hominibusque ob delicta pereuntibus [91], solus in quo humanum genus servaretur electus est; et Melchisedech sacerdos secundum cujus ordinem Christus repromissus est tum quod illud signaculum seminis non proficit, signo autem Domini omnes signantur.

CAP. IX. — *Quod lex prior, quæ per Moysen data est, cessatura esset.*

Apud Isaiam : « Tunc manifesti erunt qui signant Legem, ne discant [92]. Et dicet [93] : Exspecto Deum, qui avertit faciem suam a domo Jacob, et fidens ero in illum » (*Isa.*, VIII, 16, 17). Item in Evangelio : « Omnes Prophetæ et Lex usque ad Joannem prophetaverunt » (*Matth.*, XI, 13).

CAP. X. — *Quod lex nova dari haberet.*

Apud Michæam : « Quoniam lex de Sion proficiscetur, et **685** sermo Domini de Jerusalem. Et judicabit inter plurimos populos, et revincet et deteget validas nationes » (*Mich.*, IV, 23). Item apud Isaiam : « De Sion enim procedet Lex (14), et verbum Domini de Jerusalem [94], et judicabit inter gentes » (*Isa.*, XI, 3, 4). Item in Evangelio cata Matthæum : « Et ecce vox de nube dicens : Hic est Filius meus dilectissimus, in quo bene sensi; ipsum audite » (*Matth.*, XVII, 5).

CAP. XI. — *Quod dispositio alia et testamentum novum dari haberet.*

Apud Jeremiam : « Ecce dies veniunt, dicit Dominus, et consummabo domui Israel et domui Juda [95] testamentum novum, non secundum testamentum quod disposui patribus eorum in die qua apprehendi manus eorum ut educerem eos de terra Ægypti [96], quia non permanserunt (15) in testamento meo, et ego neglexi eos, dicit Dominus. Quia hoc testamentum quod disponam domui Israel post dies illos, dicit Dominus. Dans leges meas, in sensum illorum scribam illas, et ero illis in Deum, et ipsi erunt mihi in plebem, et non docebunt unusquisque fratrem suum dicentes : Dignosce Dominum, quia omnes scient me a minimo usque

Variæ lectiones.

[80] Similes essemus *Ar. NC.* 2. Similaremus *Thu. Foss. Corb.* [81] Interficis *Thu. Bod.* 1. 3, 4. *Corb. Voss.* 3, 4. [82] Congregare filios *Ar. Lam. NC.* 1, 2. Congregare te et filios *Voss.* 4. Colligere *Oxon.* [83] Aquilas pullos suos *Bod.* 3. [84] Ecce mittetur vobis *Bod.* 1, 2, 3. 4. Remittetur *Voss.* 3. [85] Deserta *abest a Ar Ben. Er. Ver. Man. Voss.* 4 [86] Essem Judæi emissuri *Lam.* [87] Veniens in hunc mundum *Ver. Ben.* [88] Homines *abest a Lam. NC.* 3 *Voss.* [89] Viri Juda *Corb.* [90] Abscide *Foss.* Adscide *Thu. Corb.* Asside *NC.* 1. *Lam.* Et abscide ei circumscide *Voss.* 3 Et sede *Voss.* 4. [91] Qui in terris omnibus ob delicta *NC. Lin. Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Ben. Ver. Man. Voss.* 1. [92] Ne discedant *Bod.* 4. [93] Et dices exspecto *Lin. NC. Lam. Bod.* 1, 1. 2, 4. *Voss.* 4. [94] Ab Hierosol. *Lin. NC.* 1. *Lam. Bod.* 1. 2. 4 *Voss.* 3, 4. [95] Consummabo domum Israel et domum Juda *NC.* 1. Et testamentum *NC.* 1. *Lin. Lam. Corb. Bod.* 2, 3, 4. *Voss.* 4. [96] De terra Ægypti *Reliqua ad finem capitis desunt in Ar. Thu. Lam. Voss. NC.* 1. 2. *Bod.* 2, 3, 4. *Voss.* 3. 4.

Steph. Baluzii notæ.

(13) *Cata Joannem.* Ita semper libri veteres. Sic etiam scripsit Sirmondus, quamvis Græcæ linguæ peritus, in præcepto Stephani papæ II de hospitali Romano, *cata Galla Patricia*, tom. II *Conciliorum Galliæ*, pag. 38.

(14) *De Sion procedet lex.* Vide Avitum epist. 19.

(15) *Quia non permanserunt.* Ista et quæ sequuntur usque ad finem desunt in quatuordecim codicibus nostris et in novem Anglicanis. Deerant etiam in uno meo vetere, sed addita postea sunt antiquitus in margine, cum codex ille recognitus est et emendatus.

ad maximum eorum, quia propitius ero iniquitatibus eorum et peccatorum eorum non ero memor amplius » (*Jer.*, XXXI, 34-32).

CAP. XII. — *Quod baptisma vetus cessaret et novum inciperet.*

Apud Isaiam : « Nolite ergo priora [97] meminisse et antiqua nolite reputare. Ecce facio nova quæ nunc orientur, et cognoscetis, et faciam in deserto viam et flumina in loco inaquoso adaquare genus meum electum [98], plebem meam quam acquisivi [99], ut virtutes meas exponeret » (*Isa.*, XLIII, 18-21). Item apud eumdem ? » Si sitierint, per deserta adducet illos [1], aquam de petra producet illis, findetur petra, et fluet aqua, et bibet [2] plebs mea » (*Isa.*, XLVII, 24). Item in Evangelio cata Matthæum B Joannes dicit : « Ego quidem vos baptizo in aqua in pœnitentiam. Qui venit autem post me, fortior me est, cujus non sum idoneus [4] calceamenta portare. Ipse vos baptizabit [5] in Spiritu sancto et igni » (*Matth.*, III, 11). Item cata Joannem : « Nisi quis natus fuerit ex aqua et **686** Spiritu, non potest introire in regnum Dei. Quod enim natum est de carne caro est, et quod natum est de spiritu spiritus est » (*Joan.*, III, 5, 6).

CAP. XIII. — *Quod jugum vetus evacuaretur et jugum novum daretur.*

In Psalmo II : « Ad quid tumultuatæ sunt [6] gentes, et populi meditati sunt inania? Adstiterunt [7] reges terræ, et principes collecti [8] sunt in unum C adversus Dominum et adversus Christum ejus. Disrumpamus vincula eorum, et abjiciamus a nobis [9] jugum eorum (*Psal.* II, 1-3). Item in Evangelio cata Matthæum Dominus dicit : « Venite ad me, omnes qui laboratis et onerati estis, et ego vos requiescere faciam [10]. Tollite jugum meum super vos, et discite a me [11] quia mitis sum et humilis corde, et invenietis requiem animabus vestris. Jugum enim meum bonum(16) est [12] et sarcina levis » (*Matth.*, X. 28-30). Apud Jeremiam (17) : » In illa [13] die contribulabo jugum a cervice illorum et vincula illorum disrumpam, et non operabuntur Domino Deo, et David regem suscitabo ipsis » (*Jerem.*, XXX, 8, 9).

A CAP. XIV. — *Quod pastores veteres cessaturi essent et novi inciperent.*

Apud Ezechielem : « Propterea hæc dicit Dominus : Ecce ego super pastores, et inquiram oves meas de manibus eorum, et avertam eos ut non pascant oves meas : et jam non pascent eas, et extraham oves meas de ore eorum : et pascam eas cum judicio » (*Ezech.*, XXXIV, 10, 16). Apud Jeremiam Dominus dicit [14] « Et dabo vobis pastores secundum cor meum, et pascent vos pascentes cum disciplina » (*Jerem.*, III, 15). Item apud Jeremiam (18) : « Audite verbum Domini, gentes, et nuntiate insulis quæ longe sunt. Dicite : Qui disperdit Israel congregabit illum, et custodiet sicut pastor gregem suum, quia eruit Dominus Jacob, et eruit de manu fortioris illius » (*Jerem.*, XXVI, 16).

CAP. XV. — *Quod domus et templum Dei Christus futurus esset et cessaret templum vetus, et novum inciperet.*

In Basilio II : « Et fuit verbum Domini ad Nathan **687** dicens : Vade, et dic servo meo David : Hæc dicit Dominus : Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandum ; sed erit, cum impleti fuerint dies tui et dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, qui erit de utero tuo, et parabo regnum ejus. Hic ædificabit mihi domum in nomine meo [15], et erigam thronum ejus in sæcula ; et ego ero ei in patrem, et ipse erit mihi in filium, et fidem consequetur domus ejus et regnum ejus usque in sæcula in conspectu meo « (*III Reg.*, VII, 4, 5, 12, 14, 16). Item in Evangelio Dominus dicit : « Non relinquetur in templo lapis super lapidem qui non dissolvetur [16] » (*Matth.*, XXIV, 2) ; « et post triduum aliud excitabitur sine manibus » (*Marc.*, XIV, 58).

CAP. XVI. — *Quod sacrificium vetus evacuaretur, et novum celebraretur.*

Apud Isaiam [17] : « Quo mihi [18] multitudinem sacrificiorum vestrorum? dicit Dominus. Plenus sum, holocaustomata arietum et pinguamina agnorum et sanguinem taurorum et hircorum nolo. Quis enim exquisivit ista de manibus vestris? » (*Isa.*, I, 11,

Variæ lectiones.

[97] Nolite priora *Ar.* [98] Genus humanum *Foss.* [99] Quam elegi *Corb.* [1] Adducet illis aquam de petra. findetur *Bod.* 1, 2, 4. *Lin. Ben. Voss.* 3, 4. [2] Vivet plebs mea *Ar.* [3] Venit fortior *Thu. Foss. Corb.* [4] Dignus *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2, 3, 4. [5] Baptizat *Oxon.* Baptizabit *Foss. Ar. Lam. Lin. Bod.* 1, 2. Spiritu sancto *Bod.* 2. *Foss.* [6] Quare fremuerunt *Lin. Lam. NC.* 1. *Corb. Voss* 3, 4. [7] Convenerunt in unum *Ar. Corb. NC.* 1, 2. *Lam. Lin. Bod.* 1, 2, 3. *Voss.* 3. [8] Congregati *Voss.* 4. [9] Projiciamus a nobis *Lam. Thu. Bod.* 2, 4, *NC.* 1, 2. *Corb. Lin. Voss.* 4. [10] Vos requiescam *Thu. Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* 3. [11] Scitote a me *Thu.* [12] Jugum meum suave *Lin. Thu. Bod.* 1, 2, 3, 4. [13] Apud Hierem. In illa, *desunt apud Ar. Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb. Voss.* 3. [14] Apud Hieremiam Dominus dicit : Et dabo *desunt in eisdem ms.* [15] Domum nomine *Bod.* 1, 2. *Thu. Voss.* [16] Qui non destruetur *Ar. Bod. et Lam. NC.* 1. [17] Esaiam dici *Bod.* 1. [18] Quid mihi *Bod.* 3, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(16) *Jugum meum bonum.* Vide annotationes Erasmi ad hunc locum Matthæi.

(17) *Apud Jeremiam.* Et hæc quoque usque ad finem capituli desunt in tredecim codicibus nostris, et in decem Anglicanis; deerant etiam in illo meo D vetere in quo addita sunt in margine.

(18) *Item apud Jeremiam.* Desunt etiam ista in vetustis exemplaribus paulo ante commemoratist in meo addita sunt in margine.

12. Item in Psalmo XLIX : « Non edam carnes taurorum, aut sanguinem hircorum bibam. Sacrifica Deo sacrificium laudis, et redde Altissimo vota tua Invoca me in die pressuræ [19], et eruam te [20] et clarificabis me » (Psal. XLIX, 14, 14). Item in Psalmo. eodem : « Sacrificium laudis clarificabit [21] me, illic via est in qua ostendam illi salutare Dei [22]. » Item in Psalmo IV [23] : « Sacrificate sacrificium justitiæ, et sperate in Dominum. » Item apud Malachiam : « Non est mihi voluntas circa vos [24], dicit Dominus, et sacrificium acceptum non habebo [25] ex manibus vestris. Quoniam a solis ortu et usque in occasum clarificatum est nomen meum apud gentes et in omni loco odores incensi offeruntur [26] nomini meo et sacrificium mundum, quoniam magnum est nomen meum apud gentes , dicit Dominus » (*Malach.*, I, 10, 11).

Cap. XVII. — *Quod sacerdotium vetus cessaret, et novus sacerdos veniret, qui in æternum futurus esset.*

In Psalmo CIX : « Ante Luciferum genui te [27]. Juravit Dominus, et non pœnitebit eum : Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech. » Item in Basilion primo Deus ad Heli sacerdotem : « Et suscitabo mihi sacerdotem fidum [28], qui omnia quæ sunt in corde meo faciet, et ædificabo ei domum [29] fidelem, et transibit in conspectu christorum meorum omnibus diebus; **688** et erit, qui remanserit in domo tua, veniet adorare in obolo pecuniæ et in pane uno » (*I Reg.*, II, 33, 36).

Cap. XVIII. — *Quod propheta alius, sicut Moyses, promissus sit, scilicet qui Testamentum novum daret, et qui magis audiri deberet.*

In Deuteronomio Deus ad Moysen : « Et dicit Dominus ad me : Prophetam excitabo eis de fratribus eorum sicut te, et dabo verbum meum in ore ejus et loquetur ad eos ea quæ præcepero ei. Et quisquis non audierit quæcumque locutus fuerit [30] propheta ille in nomine meo, ego vindicabo » (*Deut.*, XVIII, 17-19). De quo et Christus in Evangelio cata Joannem : [31] « Scrutamini Scripturas, in quibus putatis vos vitam æternam habere. Hæ sunt [32] quæ testimonium perhibent de me; et non vultis venire ad me ut vitam habeatis. Nolite putare quia ego vos accuso apud Patrem. Est qui vos accuset, Moyses, in quem vos speratis [33]. Si enim credidissetis Moysi, crederetis et mihi : de me enim ille scrip-

A sit. Si autem illius scripturis non creditis, quomodo verbis meis credetis » (*Joan.*, V, 39, 40, 45, 47)?

Cap. XIX. — *Quod duo populi prædicti sint, major et minor id est vetus Judæorum, et novus, qui esset ex nobis, futurus.*

In Genesi : « Et dixit Dominus Rebeccæ : [34] Duæ gentes in utero tuo sunt, et duo populi de ventre tuo [35] dividentur et populus populum superabit, et major serviet minori (*Gen.*, XXV, 25). Item apud Osee : « Vocabo non populum meum, populum meum, et non dilectam, dilectam. Erit enim quo loco dicetur non populus meus, illo loco vocabuntur filii Dei vivi » (*Osee*, II, 24, I, 10).

B Cap. XX. — *Quod Ecclesia, quæ prius sterilis fuerat, plures filios habitura esset ex gentibus, quam quot synagoga [36] ante habuisset.*

Apud Isaiam : « Jucundare, sterilis quæ non paris, erumpe et exclama, quæ non parturis, quia multi filii desertæ magis quam ejus quæ habet virum. Dixit enim Dominus : Dilata locum tabernaculi tui et aulæorum tuorum et fige [37]. Nolite parcere, longas fac mensuras tuas, et palos tuos [38] confirma. Adhuc in dexteram tuam et in sinistram extende, et semen tuum gentes possidebit [39] et civitates desertas inhabitabit. Noli timere, quia revinces. Neque reverearis quia maledicta es, quoniam confusionem æternam oblivisceris » (*Isa.*, LIV, 1, 4). Sic et Abrahæ cum de
C ancilla natus esset prior filius. Sara sterilis diu mansit et sero in senecta de pollicitatione peperit filium Isaac **689** (*Gen.*, XXI), qui fuit typus Christi, Sic et Jacob accepit uxores duas (*Gen.*, XXIX, XXX), majorem Liam oculis infirmioribus typum Synagogæ, minorem speciosam Rachel typum Ecclesiæ, quæ et sterilis diu mansit, et postea peperit Joseph [41], qui et ipse fuit typus Christi. Et in Basilion primo legitur Helcana habuisse [42] uxorem duas, Fenennam cum filiis, et Annam sterilem, ex qua nascitur Samuel, non secundum ordinem generandi, sed secundum Dei miseratiouem et promissionem, cum illa orasset in templo (I *Reg.*, I) : et natus Samuel, typus fuit Christi. Item in Basilion
D primo : « Sterilis septem peperit, et quæ plurimos habeat infirmata est » (*I Reg.*, II. 5). Filii autem septem sunt [43] Ecclesiæ septem, unde et Paulus septem Ecclesiis scripsit, et Apocalypsis Ecclesias

Variæ lectiones.

[19] Diem pressuræ *Thu.* [20] Eximam te *Ver. Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Thu. Corb. Ar. Bod.* 1, 2, 4. [21] Magnificabit *Lin.* Honorificabit *Ar. Corb.* [22] Salutare meum *Ar. Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [23] Et illic *Thu. Foss. Corb.* [24] Voluptas circa *Voss. Bod.* 3, 4, in vobis *Ver.* [25] Non accepto habeo *Veron.* [26] Incensi offerentur *Bod.* 1. [27] Generavi te *Bener. Veron. Thu. Foss.* [28] Sacerdotem fidelem, ei *Lam.* [29] Thronum meliorem *Lin.* Domum fidelem omnibus diebus *Lin. NC.* 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [30] Quæcunque loquitur *Bod.* 1, 4. Loquetur *Bod.* 2. *Lam. Thu. Voss. Corb.* Quæ loquetur *Lam.* [31] Joannem dicit *Bod.* 4. [32] Hæc sunt *Thu. Foss. Corb.* Hæc sunt quæ testimonio sunt *Ben. Ver. Lin. Bod.* 2, 3, 4. *Thu.* [33] In quo vos speratis *Bod.* 1, 2. [34] Dominus ad Rebeccam *Bod.* 2. [35] De utero tuo dividentur *Voss. Corb.* [36] Synagoga habuisset *Ver.* [37] Et fige funiculos *Bod.* 1. *Mo*... Fige et noli *Lam.* [38] Et paxillos tuos *Corb.* [39] Possidebunt, inhabitabiles *Thu. Corb. Bod.* 1, 4. [40] Infirmioribus in typum... .. Rachel in typum *Oxon.* [41] Peperit Joseph *Voss. Corb. Bod.* 1, 2, 4 Peperit filium Joseph *Oxon.* [42] Primo Helcana *Bod.* 1, 2, 3, 4. Helcana habuit *Ar. Lam. NC.* 1, 2, 3, 4. *Corb. Thu.* [43] Filiiautem sunt septem *Oxon.*

septem ponit (*Apoc.*, I), ut servetur septenarius numerus, ut dies septem quibus Deus mundum fecit (*Gen.*, I), ut angeli septem qui assistunt et conversantur ante faciem Dei, sicut Raphael angelus in Tobia dicit (*Tob.*, XII), et lucerna septiformis [44] in tabernaculo martyrii [45] (*Exod.*, XXV), et oculi Domini septem qui mundum speculantur, et lapis cum oculis septem, ut Zacharias dicit (*Zach.*, III, 9; IV, 10), et Spiritus septem, et candelabra in Apocalypsi septem, et columnæ septem super quas ædificavit domum Sapientia. Apud Salomonen (*Prov.*, IX, 1).

CAP. XXI. — *Quod gentes magis in Christum credituræ essent.*

In Genesi: « Et dixit Dominus Deus ad Abraham: « Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui, et vade in illam terram quam tibi ostendero; et faciam **690** te in gentem magnam, et benedicam te, et magnificabo nomen tuum, et eris benedictus; et benedicam qui te benedixerit, et maledicam qui te maledixerit [46], et benedicentur in te omnes tribus [47] terræ » (*Gen.*, XII, 1 3). De hoc ipso in Genesi: « Et benedixit Isaac Jacob [48]. Ecce odor filii mei sicut odor agri pleni quem benedixit Dominus. Et det tibi Deus de rore cœli [49] et a fertilitate terræ multitudinem frumenti et vini

A et olei; servient tibi gentes, et adorabunt te principes, et eris dominus fratris tui [50], et adorabunt te filii patris tui; et qui te maledixerit erit maledictus, et qui te benedixerit [51] benedictus» (*Gen.*, XXVII, 27-28). De hoc ipso in Genesi: « Ubi autem vidit [52] (19) Joseph quoniam superposuit [53] pater suus manum dextram super caput Ephraim, grave illi visum est; et apprehendit Joseph manum patris sui [54], auferre eam a capite Ephraim ad caput Manasse. Dixit autem Joseph ad patrem suum: Non sic, pater, hic est primitivus meus [55]; superpone dexteram tuam super caput ejus. Ille autem noluit, et dixit: Scio, fili, scio: et hic erit in populum, et hic exaltabitur; sed frater ejus junior major illo erit [56], et semen ejus erit in multitudinem gentium » (*Gen.*, XLVIII,
B 17-19). Item in Genesi: « Juda, te laudabunt [57], fratres tui, manus [58] super dorsum inimicorum tuorum, Adorabunt te filii patris tui: catulus leonis, Juda. De frutice, fili mi, ascendisti, recubans obdormisti velut leo et velut catulus leonis. Quis excitabit illum? Non deficiet princeps de Juda et dux de femoribus ejus quoadusque veniant deposita [59] illi, et ipse est [60] spes gentium. Deligans ad vitem [61] pullum suum, et ad cilicium [62] (20) pullum asinæ suæ. Lavabit in vino stolam suam [63] et in sanguine uvæ **691** amictum

Variæ lectiones.

[44] Lucernæ septiformes *Oxon.* [45] Tabernaculo testimonii *Foss.* [46] Maledixerint *Bod.* 1. [47] Omnes gentes *Bod.* 1. [48] Jacob et dixit *Lin. Lam. NC.* 2. [49] A rore cœli *Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Voss* [50] Dominus fratribus tuis *Lam. Bod.* 2 *NC.* 1. [51] Benedixerit erit *Thu. Corb.* [52] Ubi vidit *Thu. Corb.* [53] Quoniam posuit *Thu. Corb.* [54] Patris sui a capite *Foss.* [55] Primogenitus *Ar.* [56] Major illi erit *Foss.* [57] Laudant *Bod.* 4. *Thu.* [58] Manus tuæ super *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Foss.* [59] Veniant quæ reposita sunt *Lam. Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. *NC.* 1. [60] Ipse erit spes *Corb.* [61] Religans ad vitem *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, *Thu.* [62] Ad cilium *Thu. Foss. Ben. Bod.* 1, 2, 3, 4. Ad helicem *Oxon.* [63] Anabolium *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(19) *Ubi autem vidit.* Hæc et cætera usque ad *multitudinem gentium* desunt in codice Burgundico et in Lamoniano.

(20) *Cilicium.* Hanc lectionem præferunt antiquiores editiones et omnia vetera exemplaria, nisi quod in Thuano, ut in Fossatensi, scriptum est *cilium*, per incuriam videlicet librariorum ignorantium quod scribebant. Quo etiam modo, si quis hoc quoque scire desiderat, legitur in duobus antiquis codicibus, uno regio et altero meo. Pari errore in codice meo 162 scriptum est *Cilius* pro *Cæcilio*, in libro *de Passione sancti Cypriani* hoc modo: « Temporibus Valeriani, iniquissimi imperatoris, fuit in Carthagine, quæ est in Africa, gloriosissimus vir nomine Cyprianus, qui primo quidem rhetoricam docuit, deinde a quodam presbytero nomine Cilio, conversus ad fidem Christi, nomen quoque sortitus est Cœlius. » Erasmus, qui videbat hunc Cypriani locum cubare in mendo, posuit *ilicem*, ex conjectura videlicet. Postea emersit editio quæ dicitur Gravii, quam qui procuravit, admonet lectores se *helicem* in hoc loco scriptum vidisse inter varias lectiones positas in exemplari editionis Cyprianicæ, quod erat Gravii, innuens illum castigationes ex manuscripto Cypriani codice observatas in suum sibi codicem brevissime tantum notasse, quamvis constet omnes illas lectiones non esse sumptas ex libro veteri, et nonnullas earum esse tantum conjecturas Gravii; ac quamvis ille qui hujus editionis auctor est, moneat sibi in ea usui fuisse exem-
C plaria complura, ut inter cætera unum insignius ac vetustius manuscriptum ex bibliotheca Carthusiæ Coloniensis, nullum tamen eorum laudavit ad confirmandam lectionem inventam in libro Gravii, immo retinuit editionem Erasmi; quod non fecisset, si habuisset auctoritatem alicujus libri veteris. Atque ego sane lubenter amplecterer et præferrem conjecturam Gravii, nisi obstaret veterum editionum et codicum auctoritas, et nisi vetusti quidam magnorum nominum scriptores repugnarent. Lectionem enim quam ego retinui, quamvis mendosa sit, esse veterem constat ex capite quarto libri sancti Ambrosii, *de Benedictionibus Patriarcharum*, ex libro duodecimo sancti Augustini *adversus Faustum Manichæum* cap. 42. et ex libro decimo sexto cap. 41 *de Civitate Dei*, tum etiam ex epistola 47 sancti Paulini episcopi Nolani ad Rufinum, cui respondet idem Rufinus in epistola fixa libris *de Benedictionibus Patriarcharum.* Arbitratur autem Rufinus hanc pravam lectionem positam
D esse in exemplaribus Latinis a scriptoribus Latinis non intelligentibus quid significaret Græca vox ἕλιξ, ac propterea cilicium putatum esse, ἕλικα enim vitem dicunt Græci non tam palmitem, quomodo habent nostra exemplaria, quam illos quasi rucinnulos et cinniculos palmitis, quibus succrescens palmes innectere et suspendere solet vel ramis arboris vel pali, vel quibuscunque illis innititur adminiculis, quos capreolos appellant agricolæ, quibus nexibus totus et sine lapsus periculo, vel gravior fructibus palmes, vel vaga proceritate disten-

uum. Formidolosi [64] (21) oculi ejus a vino, et candidi dentes ejus magis quam lac [65] (*Gen.*, XLIX, 8, 12). Inde in Numeris de populo nostro scriptum est: «Ecce populus quasi populus leoninus exsurget» (*Num.*, XXIII, 24). In Deuteronomio: «Eritis, gentes, in caput, incredulus autem populus in caudam (*Deut.* XXVIII, 44). «Item apud Jeremiam: «Audite vocem tubæ; et dixerunt: Non audiemus. Propter hoc audient gentes et qui pascent pecora [66] in eis» (*Jerem.*, VI, 17, 18). In Psalmo XVII: «Constitues me in caput gentium; populos quem non cognovi servivit mihi [67]; in auditu auris obedivit mihi» (*Psal.* XVII, 44, 45). De hoc ipso [68], apud Jeremiam Dominus dicit: «Priusquam te formarem in utero novi te, et priusquam exires de vulva sanctificavi te, et prophetam in gentibus [69] posui te» (*Jerem.*, I, 5). Item apud Isaiam: «Ecce testem illum nationibus manifestavi, principem et imperantem gentibus [70].» Item apud eumdem: «Gentes quæ non noverunt te invocabunt te, et populi qui ignorabant te ad te confugient» (*Isa.*, LV, 4, 5). Item [71] apud eumdem: **692** Et erit in illa die radix Jesse qui surget imperare [72] omnibus gentibus; in illum gentes sperabunt, et erit requies ejus honor» (*Isa.* XI, 10). Item apud eumdum [73]: «Terra Zabulon et terra Nepthalim, via maris, et cæteri qui maritima [74] inhabitatis, et trans Jordanem gentium [75]; populus ambulans in tenebris, videte lumen magnum [76] qui habitatis in regione umbræ mortis, lumen lucebit super vos (*Isa.*, VIII, 23; XI, 1).» Item apud eumdem [77]: «Sic dicit Dominus Deus Christo meo Domino, cujus teneo dexteram, ut exaudiant eum gentes. Et fortitudinem regum disrumpam [78]. Aperiam ante ipsum portas, et civitates non claudentur» (*Isa.*, XLV, 1). Item apud eumdem: «Venio colligere omnes gentes et linguas, et venient et videbunt claritatem meam, et dimiteam super eos signum, et mittam ex eis conservatos in gentes quæ longe sunt, quæ non audierunt nomen meum, neque viderunt gloriam meam, et nuntiabunt claritatem meam in gentes» (*Isa.*, LXVI, 18, 19). Item apud eumdem: «Et in omnibus his non sunt **693** conversi. Igitur extollet signum in gentes quæ sunt longe, et attrahet illos [79] a summo terræ» (*Isa.*, V, 25, 26). Item apud eumdem: «Quibus non est nuntiatum de eo videbunt, et qui non audierunt intelligent» (*Isa.*, LII, 15). Item apud eumdem: «Manifestus factus sum [80] eis qui me non quærunt [81], inventus sum ab eis qui me non interrogabant. Dixi: Ecce sum, genti quæ non [82] invocavit nomen

Variæ lectiones.

[64] Formosi *Oxon.* [65] Dentes ejus lacte *Ar.* [66] Pecora ejus *Thu. Foss. Corb.* [67] Serviet mihi *Corb.* [68] Servivit mihi. De hoc ipso *NC.* 1, 2. *Lam. Lin. Thu. Corb. Bod.* 1, 2, 3, 4. [69] Prophetam in gentes *Thu.* [70] Ecce posui illum testem nationibus, manifestavi principem et imperatorem *Thu.* [71] Item illic apud eumdem, *Bod.* 1. [72] Surgens imperabit *Thu.* [73] Illic apud eumdem *Bod.* 1. [74] Et qui maritima *Foss.* [75] Galilæa gentium *Oxon. ex add. NC.* 2. *Bod.* 1, 3, 4. *et* LXX *Impressi et ms. plerique legerunt* trans Jordanem gentium populus. [76] Vidit lumen magnum *Ar. Corb.* [77] Illic apud eumdem *Bod.* 1. [78] *Sic Spir. Remb. Er. Man. Vert. Lam. Lin. NC.* 1. *Voss.* 3, 4. *Superi impr. legunt,* cujus teneo. Disrumpet *Bod.* 1, 3, 4. Fortitudinem suam disrumpent et in illum gentes sperabunt et civitates concludentur *Thu. Foss.* non claudentur illi *Vert.* [79] Attrahet illas *Corb.* Attrahent *Bod.* 3. [80] Manifestus sum *Foss.* [81] Quærebant *Ar. Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [82] Ecce adsum genti, quoniam non *Corb.*

Steph. Baluzii notæ.

ditur. Unde corrigas Isidorum lib. XVII *Etymolog.* cap. 1, ubi, de hac ipsa re agens, scripsit *sine lapsu periculorum*, cum scribendum sit *sine lapsus periculo.* Cælius Aurelianus lib. I *Chronicon*, Cap. 1, *anulorum vitis quos helecos vocant.* Cæterum, ex his quæ dicta sunt, satis liquet errare illos qui aiunt *helicem*, istic legi apud Cyprianum in correctis exemplaribus, cum certum sit eam vocem desiderari in omnibus antiquis operum sancti martyris exemplaribus. Vide Cælium Calcagninum lib. I, Epist. XXVIII.

(21) *Formidolosi.* Ita libri veteres et veteres editiones. Antiquæ igitur istis versionis auctor usus est codice in quo χαροποὶ οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ scriptum erat, ut in veteri codice Græco Bibliothecæ Regiæ videre se mihi retulit vir istarum multarumque aliarum bonarum litterarum peritissimus, ac mei amantissimus, dominus Bernardus de Montefalcone, monachus Benedictinus: χαροποὺς enim in veteribus glossis interpretantur formidolosos. Hanc lectionem confirmant aliorum versiones, quæ eumdem sensum habent, si quis eas paulo accuratius expendere velit. Quidam enim verterunt *pulchriores*, alii *ignei*, *des yeux pleins de feu*, ut nos Galli loquimur, et in capite XIX Apocalypsis: *Oculi autem ejus erant tanquam flamma ignis*, sive *ardentes*, ut apud Tit. Livium, Ciceronem, Virgilium, et alibi: alii *rubicundi*, alii denique *gratiosi*, ut Rufinus in libro *de Benedictione Judæ,* ut alii. Hæc omnia facile conveniunt inter se. Nam et oculi ignei et ardentes, qui ut rubicundi dici possunt, habent præclaram et eximiam pulchritudinem; iidem sunt formidolosi, id est, timorem movent et formidinem, nontamen eam formidinem quæ terreat, sed eam quæ proficiscitur ex reverentia qua prosequimur eos quos veremur et honoramus, ut est in capite XXXVII libri Job, *ad Deum formidolosa laudatio*, apud Lucretium *formido Deum*, et *amoris mixta formido* apud Hieronymum. Natura enim reveremur homines pulchros. Quippe pulchritudo corporis, ut ait Cicero, apta compositione membrorum movet oculos et delectat hoc ipso quod inter se omnes partes quodam lepore consentiunt. Sed, ut ad rem nostram redeamus, miror Manutium et cæteros qui istic posuerunt *formosi*, contra veterum codicum et editionum fidem, tantum quia Erasmus in margine suæ editionis conjecerat ita scribendum esse, nihil tamen in contextu mutaverat; miror, inquam, Manutium et cæteros prætulisse hanc conjecturam tot auctoritatibus: nam præter vetera exemplaria quæ illi viderunt, præter ea quæ ego vidi, testatur Latinus Latinius vetustiores codices retinere lectionem quam ego revocavi. Sane, ne quid dissimulem, vox *formosi* exstat in duobus antiquis codicibus, sed quid istud adversus tam multos qui *formidolosi* habent? Profectus est ergo hic error ex eorum judicio qui non intelligebant vocem *formidolosi* posse habere bonum sensum in hoc loco. Lectionem nostram approbat editio Anglicana, quamvis *formosi* posuerit in contextu

meum [83] » (*Isa.*, LXIII, 1). De hoc ipso in Actibus apostolorum Paulus : « Vobis primum oportuerat indicari verbum Dei. Sed, quia expulistis illud, nec vos dignos vitæ æternæ judicastis, ecce convertimus nos ad gentes. Sic enim dixit per Scripturas Dominus : Ecce lucem posui te inter gentes, ita ut sis in salvationem [84] usque ad fines terræ » (*Act.*, XIII, 46, 47).

CAP. XXII. — *Quod panem et calicem Christi et omnem gratiam ejus amissuri essent Judæi, nos vero accepturi; et quod Christianorum novum nomen benediceretur in terris.*

Apud Isaiam sic dicit Dominus : « Ecce qui serviunt mihi manducabunt, vos autem esurietis. Ecce qui mihi serviunt [85] bibent, vos autem sitietis. Ecce qui mihi serviunt jucundabuntur, vos autem confundemini ; vos interficiet Dominus. Eis autem qui serviunt mihi, nomen nominabitur novum [86], quod benedicetur in terra » (*Isa.*, LXV, 13, 15, 16). Item illic : « Igitur extollet lignum [87] in gentes quæ sunt longe, et attrahet illos [88] a summo terræ. Et ecce cito leviter [89] venient : non esurient, neque sitient » (*Isa.*, V, 26, 27). Item illic : « Ecce itaque dominator Dominus Sabaoth auferet a Juda et ab Jerusalem valentem et validam, valentiam panis [90]; et valentiam aquæ » (*Isa.*, III, 1). Item in Psalmo XXXIII : « Gustate et videte quoniam dulcis est [91] Dominus. Felix est vir qui sperat in eum. Timete Dominum Deum, omnes sancti ejus, quoniam non est inopia eis qui eum metuunt. Divites eguerunt et esurierunt : qui autem inquirunt Dominum non indigebunt omni bono (*Psal.* XXXIII, 9-11). » **694** Item in Evangelio cata Joannem Dominus dicit : « Ego sum panis vitæ. Qui venit ad me non esuriet, et qui in me crediderit non sitiet

A umquam » (*Joan.*, VI, 35). Item hic ipse : « Si quis sitit, veniat et bibat. Qui credit in me sicut dicit Scriptura, flumina de ventre ejus fluent aquæ vivæ » (*Joan.*, VII, 37, 38). Item illic ipse : « Nisi ederitis carnem Filii hominis, et biberitis ejus sanguinem, non habebitis vitam in vobis » (*Joan.*, VI, 53).

CAP. XXIII. — *Quod ad regnum cœlorum magis gentes quam Judæi perveniant*

In Evangelio Dominus dicit : « Multi venient ab Oriente et Occidente, et recumbent cum Abraham et Isaac et Jacob in regno cœlorum, filii autem regni exibunt in tenebras exteriores. Illic erit ploratio et stridor dentium (*Matth.*, VIII, 11, 12)

B

CAP. XXIV. — *Quod solo hoc Judæi accipere veniam possint delictorum suorum, si sanguinem Christi occisi baptismo ejus abluerint, et in Ecclesiam ejus transeuntes, præceptis ejus obtemperaverint.*

Apud Isaiam (22) Dominus dicit : « Jam non laxabo [92] peccata vestra. Cum extenderitis manus [93], avertam faciem [94] a vobis ; et si multiplicaveritis preces, non exaudiam vos. Manus vestræ sanguine plenæ sunt. Lavamini, mundi estote, auferte nequitias ab animis vestris a conspectu oculorum meorum, cessate a nequitiis vestris. Discite bonum facere, exquirite judicium, conservate eum qui injuriam patitur, judicate pupillo et justificate viduam, et venite, disputemus, dicit Dominus : et
C si fuerint peccata vestra ut phœniceum [95] (23), ut nivem exaltabo ; et si fuerint quasi coccinum [96] ut lanam inalbabo. Et si volueritis et audieritis me [97], bona terræ edetis. Si autem nolueritis et non audieritis me, gladius vos consumet [98]. Os enim Domini locutum est ista [99] » (*Isa.*, I, 14-20).

Variæ lectiones.

[83] Vocavit nomen *Thu.* [84] Ut sint salvati *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [85] Ecce qui serviunt mihi, bibent, vos autem sitietis *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [86] Nominabitur magnum *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Ar.* [87] Ignem in gentes *Bod.* 1. Lignum *Rigalt. contra fidem excus. et mss. Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2, 3, 4. *Thu. Foss. Corb.* Signum *Oxon.* [88] Attrahet illas *Foss.* [89] Cito venient *Lam. NC.* 1. *Lin. Bod.* 2. [90] Virtutem panis et virtutem aquæ *Bod.* 1. [91] Quoniam suavis *Ar. Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, [92] Relaxabo *Bod.* 2, 3, 4. *Spir. Rem. Erasm.* [93] Manus vestras *Bod.* 3, 4. [94] Meam *Bod.* 1, 4. *Vert. Spir. Remb. Eras. Morell. Oxon. Deest in impress. nuperis* meam. [95] Quasi russeum *Ver.* quasi roseum *Vert. Benev. Ver. Manut.* [96] Quasi coccum *Thu. Foss. Benev. Ver. Manut.* [97] Obaudieritis me *Bod.* 4. Non obaudieritis *Bod.* 4. [98] Vos comedet *Lin.* [99] Locutum est hæc *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(22) *Apud Isaiam.* Ita usque ad *Igitur extolle* desunt in libro Lamonii.

(23) *Phœniceum.* Dubius sum an lectionem istam præferre debeam ei quæ exstat in quibusdam manuscriptis, in quibus scriptum est *quasi rosseum* vel *roseum,* quam lectionem esse meliorem videtur colligi posse ex Tertulliano, apud quem lib. IV *adversus Marcionem* legitur *quasi roseum.*

TESTIMONIORUM

LIBER SECUNDUS

695-696 CAPITULA

I. *Christum primogenitum esse, et ipsum esse sapientiam Dei, per quem omnia facta sunt.*

II. *Quod sapientia Dei Christus est* [1], *et de sacramento incarnationis* [2] *ejus et passionis et calicis et altaris, et apostolorum qui missi prædicaverunt.*

III. *Quod Christus idem sit et sermo Dei* [3].

IV. *Quod idem Christus idem sit manus* [4] *et brachium Dei.*

V. *Quod idem angelus et Deus* [5].

VI. *Quod Deus Christus.*

VII. *Quod Christus Deus venturus esset illuminator et salvator generis humani.*

VIII. *Quod cum a principio* [6] *Filius Dei fuisset, generari denuo haberet secundum carnem.*

IX. *Quod hoc futurum esset signum nativitatis ejus, ut de virgine nasceretur homo et Deus, hominis et Dei filius.*

X. *Quod homo et Deus* [7] *Christus ex utroque genere concretus, ut mediator esse* [8] *inter nos et Patrem posset.*

XI. *Quod de semine David secundum carnem nasci haberet.*

XII. *Quod in Bethlehem nasceretur.*

XIII. *Quod humilis in primo adventu suo veniret.*

XIV. *Quod ipse sit justus* [9] *quem Judæi occisuri essent.*

XV. *Quod ipse dictus sit ovis et* [10] *agnus, qui occidi haberet. Et de sacramento* [11] *passionis.*

XVI. *Quod idem et lapis dictus sit.*

XVII. *Quod deinde idem lapis mons fieret et impleret totam terram.*

XVIII. *Quod in novissimis temporibus idem mons manifestaretur, super quem gentes venirent, et in quem justi ascenderent.*

XIX. *Quod ipse sit sponsus, Ecclesiam habens sponsam, de qua filii spiritaliter nascerentur.*

XX. *Quod cruci illum fixuri essent Judæi.*

XXI. *Quod in passione crucis et siano virtus omnis sit et potestas.*

XXII. *Quod in hoc signo crucis salus sit omnibus qui in frontibus notentur.*

XXIII. *Quod medio die in passione ejus tenebræ futuræ essent.*

XXIV. *Quod a morte non vinceretur, nec apud inferos remansurus esset.*

XXV. *Quod ab inferis tertio die resurgeret.*

XXVI. *Quod cum resurrexisset, acciperet a Patre omnem potestatem, et potestas ejus æterna sit.*

XXVII. *Quod perveniri non possit ad Deum Patrem nisi per Filium ejus, Jesum Christum.*

XXVIII. *Quod ipse judex venturus sit.*

XXIX. *Quod ipse sit rex in æternum regnaturus.*

XXX. *Quod ipse sit et judex et rex.*

CAP. I. — *Christum primogenitum esse, et ipsum esse sapientiam Dei, per quem omnia facta sunt.*

Apud Salomonem in Proverbiis (24) : « Dominus condidit me in initio viarum suarum, in opera sua ante sæculum fundavit me. In principio antequam terram faceret et antequam abyssos constitueret, priusquam procederent [12] fontes aquarum, antequam montes collocarentur, ante omnes colles genuit me Dominus. Fecit regiones (25) et in inhabitabilia [13] et fines inhabitabiles sub cœlo. Cum pararet cœlum, aderam illi, et cum secerneret suam sedem. Cum super ventos validas faceret desuper nubes, et cum confirmatos ponebat fontes [14] sub cœlo, quando fortia faciebat fundamenta terræ, eram penes illum disponens. Ego eram cui adgaudebat. Quotidie autem jucundabar ante faciem

Variæ lectiones.

[1] *Sic Bod.* 1, 2. Est *deest in Oxon.* [2] Concarnationis *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Veron.* [3] Idem et sermo *Bod.* 1, 2, 3, 4. [4] Idem manus *Bod.* 1, 2, 3, 4. [5] Deus in Genesi *Bod.* 1. [6] Quod Dominus cum a principio *Bod.* 1. [7] Quod et homo et Deus *Bod.* 1, 2, 3, 4. [8] Ut mediator esset *Corb. Bod.* 2, 3. [9] Quod ipse sit Christus quem Judæi *Lam. NC.* 1. [10] Ipse dictus sit ovis. *Lam. NC.* 1. *Lin. Bod.* 2, 3, 4. Ipse sit ovis *Oxon.* [11] De sacramento Christi *Lin.* [12] Priusquam produceret *Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 2. *Foss. Thu.* [13] Regiones et habitabilia et fines *Veron.* [14] Ponebat montes *Bod.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(24) *In proverbiis.* Ita emendavi, quia item scriptum vidi in quibusdam libris veteribus, in veteri editione Veneta, in ea quam Remboltus emisit, et in Erasmica, et quia apud Tertullianum in libro *de Pudicitia* legitur: *Nam et Salomon in proverbiis quæ παροιμίας dicimus*; quidem codices habent *parœmiis*. Hanc lectionem prætulit Pamelius, [illegible] *proverbiis* scriptum esse in vulgatis editionibus ; aliqui codices non faciunt mentionem hujus libri Salomonis, sicut nec editiones Manutii et Morellii. Rigaltius et Angli scripserunt in *parœmiis*.

(25) *Fecit regiones.* Ita etiam apud Lactantium, lib. IV, cap. 6.

ejus in omni tempore cum lætaretur orbe perfecto » (*Prov.*, VIII, 22). Item apud eumdem in Ecclesiastico : « Ego ex ore Altissimi prodivi primogenita (26) ante omnem creaturam. Ego in cœlis feci ut oriretur lumen indeficiens, et nebula texi [15] omnem terram. Ego in **697** altis [16] habitavi, et thronus meus in columna nubis. Gyrum cœli circuivi [17], et in profundum abyssi penetravi, et in fluctibus maris ambulavi, et in omni terra steti, et in omni populo et in omni gente primatum habui [18], et omnium excellentium et humilium corda propria [19] virtute calcavi. In me omnis spes vitæ et virtutis [20]. Transite ad me, omnes qui concupiscitis me » (*Eccli.*, XXVI, 5). Item in Psalmo LXXXVIII : « Et ego primogenitum ponam eum [21], altissimum apud reges terræ. In æternum servabo illi misericordiam meam et testamentum meum fidele illi, et ponam in sæculum sæculi semen ejus [22]. Si dereliquerint filii ejus legem meam, et in judiciis meis non ambulaverint, si justificationes meas profanaverint et præcepta mea non observaverint, visitabo in virga facinora eorum et in flagellis delicta eorum. Misericordiam autem meam non dispergam ab eis. » Item in Evangelio cata Joannem Dominus dicit : « Hæc autem est vita æterna, ut cognoscant te solum et verum Deum, et quem misisti, Jesum Christum. Ego te clarificavi in terra [23], opus perfeci [24] quod dedisti mihi ut faciam. Et nunc tu clarifica me [25] apud te ipsum claritate quam habui apud te priusquam mundus fieret » (*Joan.*, XVII, 3). Item Paulus ad Colossenses : « Qui est imago Dei invisibilis et primogenitus totius creaturæ » (*Coloss.*, I, 15). Item illic : « Primogenitus a mortuis, ut fieret in omnibus ipse primatum tenens. » Item in Apocalypsi : Ego sum α et ω, initium et finis. Ego sitienti dabo de fonte aquæ vitæ [26] gratis » (*Apoc.*, XXI, 6). Quod idem sit et sapientia et virtus Dei. Paulus ad Corinthios I : « Quoniam Judæi signa desiderant [27], et Græci prudentiam [28] quærunt. Nos autem prædicamus Christum crucifixum, Judæis quidem scandalum, gentibus autem stultitiam,

A ipsis autem vocatis Judæis et Græcis Christum Dei virtutem et Dei sapientiam » (I *Cor.*, I, 22).

CAP. II. — *Quod sapientia Dei Christus; et de sacramento Incarnationis [29] ejus et Passionis, et calicis et altaris, et apostolorum qui missi prædicaverunt.*

Apud Salomonem in Proverbiis : « Sapientia ædificavit sibi domum, et subdidit [30] columnas septem. Mactavit **698** suas hostias [31], miscuit in cratera vinum suum [32] et paravit suam mensam, et misit servos suos convocans cum excelsa prædicatione ad craterem dicens : Qui est insipiens declinet ad me. Et egentibus sensu dixit : Venite, edite de meis panibus, et bibite vinum quod miscui vobis. Derelinquite stultitiam, et quærite pruden-
B tiam, et corrigite scientiam in intellectu [33] » (*Prov.*, IX, 1 seqq.)

CAP. III. — *Quod Christus idem sit sermo Dei.*

In Psalmo XLIV : « Eructavit cor meum sermonem bonum, dico ego opera mea regi. » (*Psal.* XLIV, 1). Item in Psalmo XXXII : « Sermone [34] Dei cœli solidati sunt, et Spiritu oris ejus omnis virtus eorum » (*Psal.* XXXII, 6). Item apud Isaiam : « Verbum consummans et brevians in justitia ; quoniam sermonem breviatum faciet Deus in toto orbe terræ » (*Isa.*, XVI, 23). Item in Psalmo CVI : « Misit sermonem suum [35] et curavit illos » (*Psal.* CVI, 20). Item in Evangelio cata Joannem : « In principio era
C Sermo [36], et Sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo. Hic [37] erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil quod factum est. In illo vita erat [38], et vita erat lux hominum; et lux lucet in tenebris, et tenebræ illam [39] non comprehenderunt. » (*Joan.*, I, 1). Item in Apocalypsi : « Et vidi cœlum apertum, et ecce equus albus; et qui sedebat super eum vocabatur fidelis et verus, æquum justumque judicans [40], et præliabatur [41]; eratque coopertus veste conspersa [42] sanguine; et dicitur nomen ejus Sermo Dei » (*Apoc*, XIX, 11).

Variæ lectiones.

[15] *Sic Lam. NC.* 1, 2. *Lin. Bod.* 2, 3, 4. Nube *Bod.* 1. Nubila *Oxon.* [16] In altissimis *Bod.* 1, 2. *Lam. Lin. NC.* 1, 2. [17] Circuivi sola *Lam. Bod.* 2, 3. *NC.* 1. [18] Primatum tenui *Bod.* 2. *Lam.* [19] Corda virtute calcavi *Thu. Corb. Benev. Ver.* [20] In me via vitæ *Lin.* spes vitæ *Foss.* [21] Ponam eum, et excelsum præ regibus terræ *NC.* 2. [22] Semen ejus, et thronum ejus sicut dies cœli *NC.* 2. [23] Clarificavi te super terram *Lam. NC.* 1. [24] Opere consummato *Lin.* quo dedisti mihi *Foss.* [25] Clarifica me pater *Lin.* [26] Aquæ vivæ gratis *NC.* 1, 2. *Lam.* [27] Signa petunt *Lin.* [28] Sapientiam *legunt Bod.* 1. *Voss.* 3. *Morell. Tert. In Græco* σοφία. Prudentiam *Impress. et mss. pler.* [29] Concarnationis *Lin. NC.* 2. *Thu. Bod.* 3, 4. [30] Succidit *Lam. NC.* 1. [31] Suam hostiam *Thu. Foss. Corb.* [32] In cratere vinum *Lam. Thu. Corb. NC. Bod.* 1, 2, in craterem *Bod.* 3. [33] Percipite scientiam et intelligentiam *Bod.* 1, 4. [34] *Sic Bod.* 3. *Foss. Spir. Remb. Eras.* Verbo Dei solidati sunt *nuperi Impress. et mss. pler.* Firmati sunt *Oxon.* [35] Verbum suum *Bod.* 2. *Lam. NC.* 2. [36] Erat Verbum *NC.* 1, 2. *Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Et sic deinceps.* [37] Hoc erat *Lam. NC.* 1, 2. *Lin. Foss. Bod.* 1, 2, 3, 4. [38] Vita est *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Foss. Corb. Ver. Benev. Man.* Quod factum est in illo vita erat *Pam. Rig.* [39] Et tenebræ eum *Bod.* 1, 4. *Thu. Corb.* [40] Verus et cum justitia *Bod.* 1. [41] *Sic Mor. Man.* Præliabantur *Pam. Rig.* Præliator *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* 3. *Thu. Corb.* Judicans et præliaturus *Foss. Spir. Rem. Eras.* [42] Vestem conspersam sanguine *Thu. Corb.*

Steph. Baluzii notæ.

(26) *Primogenita.* Vocabulum istud additum a nobis est ex codice Burgundico et ex Fuxensi. Habetur autem in versione Vulgata libri *Ecclesiastici*, sed non exstat in versione LXX Interpretum.

Cap. IV. — *Quod Christus idem manus et brachium Dei sit.*

Apud Isaiam : « Numquid non valet manus Dei ut salvos faciat? aut gravavit aurem ut non exaudiat? Sed peccata vestra [43] inter vos et Deum separant, et propter peccata vestra [44] avertit faciem suam a vobis ne misereatur. Manus enim vestræ inquinatæ sunt sanguine [45], et digiti vestri in peccatis. Labia autem vestra locuta sunt facinus, et lingua vestra injustitiam meditatur [46]. Nemo loquitur vera, neque est judicium verum. Fidunt in vanis **699** [47] et loquuntur inania qui parturiunt dolorem [48] et pariunt facinus » (*Isa.*, LIX, 1). Item illic : « Domine, quis credidit auditui nostro? et brachium Dei cui revelatum est » (*Isa.*, LIII, 1)? Item apud eumdem, « Sic dicit Dominus : Cœlum mihi thronus, et terra suppedaneum pedum meorum [49]. Quam mihi sedem ædificabitis [50]? aut quis locus ad requiem mihi? Omnia enim ista fecit manus mea » (*Isa.*, LXVI, 1). Item apud eumdem : « Domine Deus, altum est brachium tuum, et non sciebant; cum cognoverint autem, confundentur [51] » (*Isa.*, XXVI, 11). Item apud eumdem : « Revelavit Dominus brachium suum illum sanctum in conpectu omnium gentium. Videbunt omnes gentes ipsa suprema terræ salutem a Deo [52] (*Ibid.*, LII, 10). Item illic : « Ecce feci te (27) sicut rotas vehiculi triturantis novas in se retornatas [53]; et triturabis montes, et extenuabis colles, et sicut lanuginem pones et ventilabis, et ventus occupabit illos, et procella disperget. Tu autem jucundaberis in sanctis Israel, et exultabunt inopes et egeni. Quærent enim aquam, et non erit. Lingua enim eorum a siti siccabit. Ego Dominus Deus, ego exaudiam Deus Israel, et non derelinquam eos; sed aperiam inter montes flumina et in mediis campis fontes. Faciam deserta in nemora aquosa, et sitientem terram in aquæductus. Ponam in inaquosam terram cedrum et buxum et myrtum et cypressum [54] et ulmum et populum, ut videant et cognoscant et sciant et credant simul quia manus Domini fecit ista et sanctus Israel ostendit » *Isa.*, XLI, 15-20).

Cap. V. — *Quod idem angelus et Deus Christus* (28).

In Genesi ad Abraham : « Et vocavit eum Angelus Domini de cœlo, et dixit illi : Abraham, Abraham. Ille autem dixit : Ecce ego. Et dixit : Noli imponere manum tuam super puerum, neque feceris illi quicquam. Nunc enim cognovi quoniam times Deum tuum [55], et non pepercisti filio tuo dilectissimo [56] propter me » (*Gen.*, XXII, 11, 12). Item illic ad Jacob : « Et dixit mihi angelus Domini in somnis : Ego sum Deus quem **700** vidisti in loco Dei, ubi [57] unxisti mihi titulum lapideum, et vovisti mihi votum » (*Gen.*, XXXI, 13). Item in Exodo : « Deus autem præibat eos, die quidem per columnam nubis ostendere illis iter [58], noctu autem in columna ignis » (*Exod.*, XIII, 21). Et postea illic : « Promovit autem angelus Dei qui præcedebat exercitum filiorum Israel » (*Ibid.*, XIV, 19). Item illic : « Ecce ego præmitto Angelum meum ante faciem tuam, ad custodiendum te in itinere, ut te inducat in terram [59] quam tibi præparavi. Observa eum [60], et obaudi eum, et ne fueris inobaudiens ei, et non deerit tibi. Nomen enim meum in illo est » (*Ibid.*, XXIII, 20-21). Unde ipse in Evangelio dicit : « Ego veni in nomine Patris mei, et non recepistis me. Cum alius venerit in nomine suo, illum accipietis » (*Joan.*, V, 43). Et iterum in Psalmo CXVII : « Benedictus est qui venit in nomine Domini. » Item in Malachia [61] (29) ; « Testamentum meum fuit cum vita et pace, et dedi illi [62] timorem ut timeret me, a facie nominis mei proficisci illum. Lex veritatis fuit in ore ejus [63], et injustitia non est inventa in labiis ejus. In pace linguæ [64] corrigens ambulavit nobiscum, et multos avertit ab injustitia. Quoniam labia sacerdotis servabunt scientiam, et legem exquirent ab ore ejus, quoniam angelus [65] Omnipotentis est. » (*Malac.*, III, 5-7).

Cap. VI. — *Quod Deus Christus.*

In Genesi : « Dixit autem Deus ad Jacob : Ex

Variæ lectiones.

[43] Peccata nostra *Bod.* 3. [44] Propter debita *Veron.* [45] Manus vestræ plenæ sunt sanguine *NC.* 2. *Bod.* 3. [46] Injustitiam meditabitur *Thu.* [47] Confidunt in vanis *Bod.* 1. [48] Qui concipiunt dolorem *Bod.* 4. [49] Scabellum pedum *Bod.* 1, 2, 3. *Lam. NC.* 1. [50] Domum ædificabitis *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Foss.* [51] Qui autem non cognoverunt confundentur *Lin.* [52] Salutare Dei *Bod.* 3, 4. *Quæ sequuntur desunt in Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. *Thu. Foss. Corb. Benev. Ver. Spir. V. Innom. Remb. Eras. Manut.* [53] In serram *Veron. et Benev.* in seres formatas *Foss.* 4 *mss.* 2. *Pam.* [54] Myrrhum et cupressum *Pam. Rig.* Et ulmum et populum *NC.* 2. *Bod.* 1, 3, 4. [55] Times Dominum Deum tuum *Bod.* 1, 2, 3. [56] Filio tuo dilecto *Bod* 1, 3. *Ver. Benev.* [57] In loco ubi *Bod.* 3. [58] Ostendens illis iter *Bod.* 2. [59] In terram bonam *Bod.* 1. [60] Eum ne fueris inobaudiens *Thu. Foss. Corb.* Ei, non enim *Bod.* 1, 4. *Thu. Corb. Spir.* [61] Item in Mal. *Hæc et sequentia desiderantur in Ben. et Ver. Lam. NC* 1. *Lin. Bod.* 1, 2. V. *Innom. mss. R. Thu. Foss. Corb.* [62] Dedi illi timere me *Bod.* 3. [63] Ejus et injustitia *Bod.* 1. [64] In pace corrigens *NC.* 2. [65] Angelus Domini *Bod.* 1, 2, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(27) *Item illic : Ecce feci te.* Hoc segmentum primus huic capiti attexuit Morellius. Pro eo autem quod in ejus editione legitur *in se retornatas*, quia quidam libri veteres quos Pamelius viderat, præferebant *in se res formatas*, quia quidam libris veteribus monet editio Anglicana, existimabat Pamelius scribendum esse *in serram formatas*. Ego [illegible] an hæc emendatio bona sit.

(28) *Quod Christus.* Vide Erasmi adnotationes in caput primum Evangelii secundum Joannem.

(29) *Item in Malachia.* Ista et quæ sequuntur usque ad finem capituli, desiderantur in antiquis editionibus et in quibusdam codicibus manuscriptis, uti etiam annotatum est in editione Anglicana. Morellius adjecit.

surge, et ascende in locum [66] Bethel; et habita illic, et fac illic altare illi Deo qui tibi apparuit cum fugeres a facie Esau fratris tui » (*Gen.*, xxxv, 1). Item apud Isaiam : « Sic dicit Dominus Deus Sabaoth : Fatigata est Ægyptus, et negotiatio Æthiopum, et Sabaim viri alti ad te transgredientur, et tui erunt servi, et post te [67] ambulabunt vincti compedibus, et adorabunt te, et in te precabuntur; quoniam in te Deus est, et non est Deus alius [68] præter te. Tu enim es Deus, et non sciebamus, Deus Israel salvator. Confundentur et reverebuntur omnes qui adversantur tibi, et cadent in confusionem [69] (30) » (*Isa.*, xlv, 14, 16). Item apud eumdem : « Vox clamantis in deserto : **701** [70] Parate viam Domini [71], rectas facite semitas Dei nostri. Omnis rivus [72] implebitur, et omnis mons et collis humiliabitur, et erunt omnia tortuosa [73] in directum et aspera in campum [74], et videbitur claritas Domini [75], et videbit omnis caro salutare Dei, quoniam Dominus locutus est » (*Isa.*, xl, 3-5). Item apud Jeremiam : « Hic Deus noster [76], et non deputabitur [77] alius absque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ, et dedit eam Jacob [78] puero suo et Israel dilecto sibi. Post hæc in terris visus est, et cum hominibus conversatus est » (*Baruch.*, iii, 35). Item apud Zachariam Deus dicit : « Et transibunt per mare angustum, et percutient in mari fluctus, et arefacient [79] omnes altitudines fluminum, et confundetur omnis injuria [80] Assyriorum, et sceptrum Ægypti [81] auferetur, et confortabo eos in Domino Deo ipsorum, et in nomine ejus gloriabuntur, dicit Dominus » (*Zach.*, x, 11, 12). Item apud Osee dicit Dominus : « Non faciam juxta iram indignationis meæ, non sinam deleri Effraim, quoniam Deus ego sum, et non homo in te sanctus [82], et non introibo [83] in civitatem, post Deum ibo » (*Osee*, xi, 9, 10). Item in Psalmo xliv : « Thronus tuus, Deus, in sæcula sæculorum, virga æquitatis, virga regni tui. Dilexisti justitiam, et odisti [84] iniquitatem [85]. Prop- A terea unxit te Deus, Deus tuus, oleo exultationis super participes tuos [86] » (*Psal.* xliv, 7, 8). Item in Psalmo xlv : « Vacate et cognoscite quoniam ego sum Deus. Exaltabor in gentibus et exaltabor in terra » (*Psal.* lxv, 11). Item in Psalmo lxxxi : « Non cognoverunt [87] neque intellexerunt, in umbra deambulabunt [88] » (*Psal.* lxxxi, 5). Item in Psalmo lxvii : « Cantate Deo; psallite nomini ejus, viam facite ei qui ascendit in occasum. Deus nomen illi [89] » (*Psal.* lxvii, 3). Item in Evangelio cata Joannem : « In principio erat Sermo [90], et Sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo » (*Joan.*, i, 1). Item in eodem Dominus ad Thomam : Injice huc digitum (81) tuum, et vide manus meas. et noli esse incredulus, sed fidelis. Respondit Tho- B mas, et dixit illi : Dominus meus **702** et Deus meus. Dicit illi Jesus : Quia vidisti me [91], credidisti. Felices qui non viderunt et crediderunt » (*Joan.*, xx, 27, 29). Item Paulus ad Romanos : « Optabam ego ipse anathema esse a Christo pro fratribus cognatisque meis [92] secundum carnem, qui sunt Israelitæ, quorum adoptio et claritas et testamentum et legis constitutio et famulatus et promissiones, quorum patres [93], ex quibus Christus secundum carnem, qui est super omnia Deus benedictus (32) in sæcula » (*Rom.*, ix, 3-5). Item in Apocalypsi : « Ego sum α et ω [94], initium et finis. Ego sitienti dabo de fonte aquæ vitæ [95] gratis. Qui vicerit [96] possidebit ea et eorum hæreditatem; et ero ejus Deus, et ille erit mihi filius » (*Apoc.*, xxi, C 6, 7). Item in Psalmo lxxxi : « Deus stetit in synagoga deorum, in medio autem deos discernens. » Et iterum illic : « Ego dixi : Dii estis et filii Altissimi omnes; vos autem sicut homines moriemini « (*Psal.* lxxxi, 1, 6, 7). Quod si justi qui fuerint et præceptis divinis obtemperaverint, dii dici possunt, quanto magis Christus Deus Dei Filius [97]? Sic ipse [98] in Evangelio cata Joannem dicit : « Nonne scriptum est in lege : Quoniam ego dixi : Dii estis?

Variæ lectiones.

[66] Descende in locum *Lam. MC.* 1. [67] Et postea ambulabant *Foss.* [68] Et non est alius *Bod.* 1, 3. [69] In confusione *Thu. Foss.* [70] In cremo *NC.* 1. *Lam. Bod.* 1, 2, 4. [71] Viam Domino *Bod.* 3, 4. *Thu. Foss. Corb.* [72] Omnis vallis *NC.* 2. [73] Omnia prava *NC.* 2. [74] Aspera in vias planas *NC.* 2. [75] Omnis claritas *Bod.* 3, 4. *Foss.* [76] Hic est Deus meus *Bod.* 3. [77] Non computabitur *Lin.* [78] Et dedit Jacob *Thu.* Dilecto suo *Foss.* [79] Et arefient omnes *NC.* 2. [80] Confundetur omnes injuriæ *Foss.* [81] Ægypti transferetur *Bod.* 1. Avertetur *NC. Lam. Bod.* 2. [82] Homo inter sanctos *Lam. Bod.* 2. *Thu. Lin. NC.* 1. [83] Non ibo *Thu.* [84] Odio habuisti *Lin. Thu. Corb.* [85] Injustitiam *Bod.* 1, 4. [86] Lætitiæ præ consortibus tuis *NC.* 2. *Bod.* 3. [87] Cognoverunt me neque *Bod.* 1. [88] Deambulant *NC.* 1. *Lam.* Deambulaverunt *Lin.* [89] Nomen illi est *Bod.* 1, 4. [90] In principio fuit *Thu. Foss. Corb.* Verbum *Lam. Bod.* 2, 3, 4. *NC.* 1, 2. [91] Vidisti, credidisti *Bod.* 1, 2, 4 Vidisti me, Thoma *Lin. Bod.* 3. Credent *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [92] Fratribus cognatis meis *Lam. Bod.* 1, 2. *NC.* 1, 2. *Lin. Thu. Corb.* [93] Quorum patres sunt *NC.* 1. *Lam.* [94] Ego α et ω, *Bod.* 1, 2. [95] Aquæ vivæ *Foss.* [96] Qui biberit *NC.* 1. *Lam.* [97] Christus Dei filius *Foss.* [98] Sicut ipse *Lin. NC.* 1, 2. *Thu. Foss. Corb.*

Steph. Baluzii notæ.

(30) *Cadent in confusionem.* In capite 44 Epitomes Lactantii editum est *in confessionem.* Pfaffin monuit legendum forsitan esse *confusionem.* Recte. Nam Lactantius, lib. iv, cap. 13, hunc eumdem locum referens, scripsit *confusionem.*

(31) *Injice huc digitum.* Hunc locum ex alia versione refert Avitus epist. 3.

(32) *Deus benedictus.* Certum est vocem *Deus* non exstare in codice Fossatensi, ut jampridem monuit illustrissimus episcopus Oxoniensis. Sed exstat in D pluribus aliis, saltem in quindecim a me visis, et in editionibus Manutii et Morellii. In margine vero editionis quæ dicitur Gravii ita ad hunc locum adnotatum est : « Mirum est in exemplaribus etiam vetustissimis non addi Deus, quum sit apud Græcos : « Eadem vox exstat etiam apud Tertullianum in libro *adversus Praxeam*, ubi refert hunc locum Pauli.

Si illos dixit deos [99] ad quos sermo Dei factus est, et non potest solvi Scriptura, quem Pater sanctificavit et misit in sæculum, vos dicitis quoniam blasphemas [1], quia dixi : Filius Dei sum. Quod si [2] non facio facta Patris, nolite mihi credere [3]; quod si facio et mihi non vultis credere, factis credite, et cognoscite quoniam in me est Pater, et ego in illo » (*Joan.*, x, 34). Item in Evangelio cata Matthæum : « Et vocabitis nomen ejus Emmanuel, quod est interpretatum Nobiscum Deus » (*Matth.*, I, 23).

CAP. VII. — *Quod Christus Deus venturus esset illuminator et Salvator generis humani*

Apud Isaiam : « Confortamini, manus resolutæ, et genua debilia, exhortamini [4]. Qui estis pusillanimes [5], nolite metuere. Deus noster judicium retribuet, ipse veniet et salvos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorum, **703** et aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut cervus, et plana erit lingua mutorum; quia rupta est in deserto aqua, et rivus in terra sitienti » (*Isa.*, XXXV, 3-6). Item illic : « Non senior, neque angelus [6], sed ipse Dominus liberabit illos; quia diliget eos [7] et parcet eis, et ipse redimet eos » (*Isa.*, LXIII, 9). Item illic : « Ego Dominus Deus vocavi te in justitia, ut teneam manum tuam, et confortabo te; et dedi te in testamentum generis mei, in lumen gentium, aperire oculos cæcorum, producere a vinculis [8] vinctos, et de domo carceris sedentes in tenebris. Ego Dominus Deus, hoc mihi nomen est [9]. Claritatem meam alii non dabo, neque virtutes meas sculptilibus » (*Isa.*, XLII, 6-8). Item in Psalmo XXIV : « Vias tuas, Domine, ostende mihi [10], et semitas tuas edoce me, et deduc me ad veritatem tuam, et doce me, quoniam tu es, Deus, salvator meus » (*Psal.* XXIV, 4-5). Unde in Evangelio cata Joannem Dominus dicit : « Ego sum lumen mundi [11]. Qui me secutus fuerit, non ambulabit in tenebris, sed habebit lumen vitæ » (*Joan.*, VIII, 12). Item cata Matthæum Gabriel angelus ad Joseph : « Joseph, fili David, ne metueris [12] assumere Mariam [13] uxorem tuam. Quod enim ex illa natum fuerit, de Spiritu sancto est. Pariet autem filium, et vocabis nomen ejus Jesum. Hic enim salvum faciet populum suum a peccatis eorum » (*Matth.*, I, 20 21).
A Item cata Lucam : « Et Zacharias impletus est Spiritu sancto, et prophetavit dicens : Benedictus Dominus Deus Israel, qui prospexit redemptionem [14] populo suo, et excitavit [15] nobis cornu salutis in domo David pueri sui » (*Luc.*, I, 67, 68). Item illic angelus ad pastores : « Ne timueritis. Ecce enim annuntio vobis quoniam natus est vobis hodie salvator, qui est Christus Jesus, in civitate David » (*Ibid.*, II, 7, 8).

CAP. VIII. — *Quod cum a principio Filius Dei fuisset, generari denuo haberet secundum carnem.*

In Psalmo II : « Dominus dixit ad me : Filius meus es tu, ego hodie genui te [16]. Postula a me [17],
B et dabo tibi gentes hæreditatem tuam et possessionem tuam terminos terræ » (*Psal.* II, 7, 8). Item in Evangelio cata Lucam : « Et factum est [18], ut audivit salutationem Mariæ Elisabeth, exsultavit infans in utero ejus, et impleta est Spiritu sancto, **704** et exclamavit voce magna et dixit : Benedicta tu inter mulieres, et benedictus fructus ventris tui. Et unde hoc mihi contingit ut veniat mater Domini [19] mei ad me » (*Luc.*, I, 41-43)? Item Paulus ad Galatas : « At ubi advenit impletio temporis [20], misit Deus Filium suum natum de muliere [21] » (*Galat.*, IV, 4). Item in Epistola Joannis : « Omnis spiritus qui confitetur Jesum Christum in carne venisse, de Deo est. Qui autem negat in carne venisse, de Deo non est [22], sed est de antichristi spiritu (33) »
C (I *Joan.*, IV, 2, 3).

CAP. IX. — *Quod hoc futurum esset signum nativitatis ejus, ut de Virgine nasceretur Homo et Deus hominis et Dei Filius.*

Apud Isaiam : « Et adjecit Dominus loqui ad Achaz dicens [23] : Pete tibi signum a Deo Domino tuo in altitudinem [24] sursum et in altitudinem deorsum. Et dixit Achaz : non petam, et non tentabo Dominum Deum meum. Et dixit : Audite itaque, domus David [25]. Non pusillum [26] vobis certamen cum hominibus, quoniam Deus præstat agonem. Propter hoc dabit Deus ipse vobis signum. Ecce virgo in uterum accipiet et pariet filium, et vocabitis [27] nomen ejus Emmanuel. Butyrum et mel

Variæ lectiones.

[99] Dixit deos et non potest *Lam. NC.* 1, 2. *Lin. Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Voss. Corb.* [1] Blasphemaris *Bod.* 1. [2] Sum Si non facio *Thu. Foss. Corb.* [3] Nolite mihi credere, sed si mihi non vultis credere, *Thu. Foss.* [4] Exhortamini, qui estis pusillanimi *Ver. Benev.* [5] Nolite timere, nolite metuere *Thu. Foss.* [6] Senior non Angelus *Lam.* atque *Bod.* 3 [7] Diligit eos *Foss. Lam.* eos, et ipse redimet *Thu Corb.* [8] Producere e vinculis *Bod.* 1. [9] Deus. Claritatem *Foss.* [10] Notas fac mihi *NC.* 2. [11] Ego sum lux mundi *Bod.* 3. [12] Ne itmueris *Lam. NC.* 2. *Lin. Bod.* 3, 4. [13] Mariam conjugem *NC.* 1, 2. *Lam.* [14] Qui fecit redemptionem *N.C.* 2. [15] Suscitavit *NC.* 2. [16] Hodie generali *Bod.* 4. [17] Posce a me *Lin. Bod.* 1. *Thu. Foss.* Pete *NC.* 2. [18] Factum est quomodo audivit *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb. Ver. Benev.* [19] Ut mater Domini *Bod.*1, 2, 4. *Thu. Corb.* [20] Adimpletio *Thu. Foss. Corb.* Plenitudo *Lin. Bod.*3. [21] Natum de virgine *Lin. Bod.* 3, 4. [22] De Deo natus est, sed est antichristus *Bod.* 3. [23] Achaz pete *Thu. Foss. Corb. Bod.* 1, 3, 4. [24] In altitudine *Bod.* 1. [25] Itaque domus Jacob *Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *NC.* 1. *Lin.* [26] Pusillum erit vobis *NC.* 1. *Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. [27] Et vocabis nomen *Thu. Foss. Corb.* vocabitur. *Bod.* 3. Jesus *Bod.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

(33) *De antichristi spiritu.* Vide Erasmi adnotationes in hunc locum Petri.

A manducabit [28] priusquam sciat reprobare malum et eligere bonum [29] » (*Isa.*, VII, 10-15). Hoc semen prædixerat Deus de muliere procedere, quod calcaret caput diaboli. In Genesi : « Tunc dixit Deus ad serpentem : Quia tu hoc fecisti, maledictus tu ab omni genere [30] bestiarum terræ. Pectore tuo et ventre repes, et erit tibi terra cibus in omnibus diebus vitæ tuæ. Et ponam inimicitiam inter te et mulierem et inter semen [31] ejus. Ipse tuum observabit [32] caput, et tu observabis calcaneum ejus (*Gen.*, III, 14, 15). »

CAP. X. — *Quod et Homo et Deus Christus, ex utroque genere concretus, ut mediator esse inter nos et Patrem posset.*

Apud Jeremiam [33] : « Et homo est, et quis cognoscet eum » (*Jerem.*, XVII, 9) ? B Item in Numeris : « Orietur stella ex Jacob, et exsurget homo ex Israel. » Item illic : « Procedet homo de semine ejus, et dominabitur multarum gentium et exaltabitur tanquam [34] Gog regnum ipsius, et augebitur **705** regnum ejus, et Deus eduxit eum ex Ægypto [35] ; quasi claritas unicornis ei [36], et edet gentes inimicorum suorum [37], et crassitudines illorum emedullabit, et balistis suis configet inimicum [38]. Recubans [39] requievit quasi leo et quasi catulus leonis. Quis suscitabit eum ? Qui benedicunt te [40] benedicti sunt, et qui maledicunt te maledicti sunt » (*Num.*, XXIV, 17, 7-9). Item apud Isaiam : « Spiritus Domini super me. Propter quod unxit me [41], bene nuntiare pauperibus misit me, C curare contribulatos corde [42], prædicare captivis remissionem et cæcis visum [43], vocare annum Domini acceptabilem et diem retributionis » (*Isa.*, LXI, 12). Unde in Evangelio cata Lucam Gabriel [44] ad Mariam [45] : « Et respondens angelus dixit ad illam : Spiritus sanctus superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit te [46]. Quapropter [47] quod nascetur ex te sanctum vocabitur Filius Dei » (*Luc.*, I, 35). Item in Epistola Pauli ad Corinthios priore : « Primus homo de terræ limo, secundus homo de cœlo [48]. Qualis ille de limo, tales et qui de limo ; et qualis cœlestis, tales et cœlestes. Quomodo portavimus imaginem ejus qui de limo est, portemus et imaginem ejus qui de cœlo est » (I *Cor.*, XV, 47-49).

CAP. XI. — *Quod de semine David secundum carnem nasci haberet.*

In Basilion secundo : « Et fuit verbum Domini ad Nathan dicens : Hæc dicit Dominus : Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandum ; sed erit, cum impleti fuerint dies tui, et dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, qui erit de utero tuo, et parabo regnum ejus. Hic ædificabit mihi domum in nomine meo [49], et erigam thronum ejus usque in sæculum. Et ego ero ei in patrem, et ipse erit mihi in filium ; et fidem consequetur domus ejus, et regnum ejus usque in sæculum in conspectu meo » (II *Reg.*, VII, 4, 5, 12, 14, 16). Item apud Isaiam : « Et exibit virga [50] de radice Jesse, et flos de radice ejus **706** ascendet [51], et requiescet super eum spiritus Domini, spiritus sapientiæ et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiæ et pietatis, et implebit eum spiritus timoris Domini [52] » (*Isa.*, XI, 1-3). Item in Psalmo CXXXI : « Juravit Deus ipsi David veritatem, et non reprobavit eam [53] : De fructu ventris tui ponam super thronum meum [54] » (*Psal.* CXXXI, 11). Item in Evangelio cata Lucam : « Et dixit angelus ad illam : Ne timeas, Maria. Invenisti enim gratiam ante Deum. Ecce concipies in utero [55], et paries filium, et vocabis nomen ejus Jesum. Hic erit magnus, et Filius Altissimi vocabitur, et dabit illi Dominus Deus thronum David patris sui, et regnabit [56] super domum Jacob in sæcula [57], et regni ejus non erit finis » (*Luc.*, I, 30-33). Item in Apocalypsi : « Et vidi librum in dextera Dei sedentis super thronum scriptum intus et retro [58], signatum signis [59] septem ; et vidi angelum fortem prædicantem voce magna : Quis dignus est accipere librum et aperire signa ejus ? Nec quisquam poterat neque in cœlo, neque super terram [60], neque sub terra [61], aperire librum, sed neque perspicere eum. Et ego flebam multum quod nemo dignus [62] repertus esset qui aperiret librum aut videret illum. Et unus ex senioribus dixit mihi :

Variæ lectiones.

[28] Comedet *Lin.* [29] Priusquam cognoscat ut præferat mala, commutabit bonum *Voss.* 3, 4. *Thu. Cor. Lam. NC. Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Oxon.* Commutat *Voss.* 3. 4. *Benev.* Commulato *Ver. Impress.* Sciat reprobare malum et eligere bonum [30] Tu ab omni pecore, et ab *Lam. Lin. Bod. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Foss. Corb.* [31] Tuum et inter semen *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Foss. Corb.* [32] Ipsa tuum observabit *Benev. Ver. NC.* 1. *Lam. Bod.* 2, 3. [33] Jeremiam dicitur *Lam. NC.* 1, *Bod.* 2, 3, 4. [34] Exaltabitur Gog. *Oxon.* Gigas *Bod.* 1. [35] Ægypto gloria ejus *Bod.* 1, [36] Unicornis et edet *NC.* 1, 2. *Lam. Lin. Thu. Foss.* [37] Carnes inimicorum *Foss.* [38] Confringet *Bod.* 1. Conficiet. *Lin.* 2. *Bod.* 3, 4. [39] *Sic Bod.* 1, 2, 3. *Lam. Lin. Thu. Foss. Cor. NC.* 1, 2. Recumbens *Oxon.* [40] Benedicent *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2, 3, 4. [41] Quod misit me bonum *Bod.* 3. [42] Sanare contribulatos *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [43] Cæcis visum restituere *NC.* 2. [44] Gabriel angelus *Bod.* 1. [45] Dixit ad Mariam virginem *Bod.* 3, 4. [46] Adumbrabit tibi *Bod.* 2. *Lam. Lin. NC.* 1, 2. [47] Quapropter hoc quod nascetur ex te sanctum *Lam. NC.* 1, 2. *Lin. Bod.* 1, 3, 4. *Thu. Voss. Corb.* [48] Secundus de cœlo *Lam. Lin. NC.* 1. [49] Domum nomine meo *Thu. Voss. Corb. Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2, 2, 4. [50] Exivit *Corb.* Exiet *Thu.* [51] Radice ejus descendens *Corb.* [52] Timoris Dei *Thu. Corb.* [53] Et non frustrabit *NC.* 2. Reprobravit eum *Voss.* [54] Super thronum tuum *Oxon.* [55] In utero tuo *Bod.* 3. [56] Et regnum *Voss.* [57] In æternum *Bod.* 3. [58] Scriptum intus et secreto *NC.* 2. foris *Bod.* 1. [59] Sigillis *Bod.* 1. *Lam. Lin. NC.* 1. [60] In terra *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lam. Lin. NC.* 1. [61] Sub terram *Bod.* 2, 3, 4. [62] Nemo dignus in terra *Bod.* 1-4. *Lam. Lin. NC.* 1.

Ne fleveris, ecce vicit Leo de tribu Juda, Radix David, aperire librum et solvere [63] septem signa ejus » (*Apoc.*, v, 1, 5).

CAP. XII. — *Quod in Bethlehem nasceretur.*

Apud Michæam : « Et tu Bethlehem, domus [64] Effrata, non exigua es, ut constituaris in millibus Juda. Ex te mihi procedet ut sit [65] princeps apud Israel, et processiones ejus [66] a principio a diebus sæculi (*Mich.*, v, 2). Item in Evangelio : « Et cum Jesus natus esset in Bethlehem Judæ in diebus [67] Herodis regis, ecce magi ab oriente venerunt [68] Hierosolymam dicentes : Ubi est qui natus est rex Judæorum ? Vidimus enim stellam ejus in Oriente, et venimus [69] cum muneribus (34) adorare illum (*Matth.*, II, 2). »

707 CAP. XIII. — *Quod humilis in primo adventu suo veniret.*

Apud Isaiam : « Domine, quis credidit auditui nostro, et brachium Domini [70] cui revelatum est ? Annuntiavimus coram ipso sicut pueri, sicut radix in terra sitienti. Non est figura ejus neque claritas; et vidimus illum, et non habuit figuram neque speciem, sed figura ejus sine honore et deficiens præter cæteros homines. Homo in plaga positus et sciens ferre imbecillitatem [71] ; quia aversa est [72] facies ejus, inhonoratus est, et non est [73] computatus (*Isa.*, LIII, 1-7). Hic peccata nostra portat [74] et pro nobis dolet [75], et nos putavimus [76] illum esse in dolore et in plaga et in vexatione ; ipse autem vulneratus est propter facinora nostra, et infirmatus est propter peccata nostra. Doctrina pacis nostræ super illum, et livore ejus [77] sanati sumus. Omnes sicut oves erravimus, homo a via sua erravit. Et Deus tradidit illum pro peccatis nostris, et ipse propterea quod vexatus est, non aperuit os suum (*Isa.*, LIII, 1-7). Item apud eumdem : « Non sum contumax, neque contradico ; dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas ad palmas, faciem autem meam [78] non averti a fœditate sputorum, et fuit Deus [79] auxiliator meus » (*Isa.*, L, 5, 7). Item apud eumdem : « Non clamabit neque audiet quis [80] in plateis vocem ejus. Arundinem quassatam non confringet, et linum fumigans non exstinguet, sed in veritate [81] proferet judicium. Fulgebit et non quassabitur quoadusque ponat [82] in terra judicium, et in nomine ejus gentes credent (*Isa.*, XLII, 2, 4). » Item in Psalmo XXI : « Ego autem sum vermis, et non homo, maledictum [83] hominis et abjectio [84] populi. Omnes qui me videbant despiciebant me [85], et locuti sunt in labiis [86], et moverunt caput : Speravit in Domino, eripiat eum ; salvum faciat eum, quoniam vult eum » (*Psal.* XXI, 7-9). Item illic : « Aruit velut testa [87] virtus mea, et lingua mea [88], agglutinata est faucibus meis. » Item apud Zachariam : « Et ostendit mihi Dominus Jesum sacerdotem illum magnum stantem ante faciem angeli Domini, et diabolus stabat ad dexteram ejus adversari [89] ei. Et Jesus erat indutus vestimenta [90] sordida, et stabant [91] ante faciem ipsius angeli, et respondit et ait ad eos qui stabant ante faciem ejus dicens : Auferte [92] vestimenta sordida ab eo. Et dixit ad eum : Ecce abstuli iniquitates tuas. Et induite eum poderem [93], 708 et imponite cidarim mundam super caput ejus » (*Zach.*, III, 1, 3, 5). Item Paulus ad Philippenses : « Qui, in figura Dei constitutus, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, sed semetipsum exinanivit [94], formam servi accipiens, in similitudinem hominum [95] factus, et habitu inventus ut homo [96]. Humiliavit se, factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis. Propter quod et Deus exaltavit illum, et donavit illi nomen [97] quod est super omne nomen, ut in nomine Jesu omne [98] genu flectatur cœlestium, terrestrium et infernorum, et omnis lingua confiteatur quia Dominus Jesus Christus in gloria [99] est Dei Patris (*Philipp.*, II, 6-11). »

Variæ lectiones.

[63] Et septem *Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb.* [64] Bethlehem domus illius *Lin. Bod.* 1, 4. *NC.* 2. *Thu. Foss. Corb.* numquid exigua *Bod.* 1, 3, 4. *Lin. NC.* 2. [65] Qui sit princeps *Foss.* [66] Progressiones *Lam. NC.* 1. [67] Bethlehem in diebus *Foss.* [68] Advenerunt *Lam. Bod.* 1, 2, 4. *Lin. NC.* 1, 2. [69] Et ecce venimus *NC.* 2. Cum muneribus *abest. Oxon.* [70] Brachium Dei *Thu.* annuntiatum est *Lin.* [71] Ferre infirmitatem *Lin.* [72] Quia aversa est facies *Thu.* Adversa *Foss.* [73] Non est commutatus *Bod.* 1, 2. [74] Portavit *Bod.* 1, 2, 3. [75] Doluit *Bod.* 1. Dolens *Bod.* 3. [76] Putabamus *Corb.* [77] Livore ejus nos omnes *Lam. Lin. NC.* 1. [78] Faciem meam *Bod.* 1. *Thu.* [79] Et fuit Dominus *Corb.* [80] Audiet quisquam *Lam. NC.* 1, 2. [81] In veritatem *Bod.* 4. [82] Ponet *Bod.* 3. [83] Homo opprobrium *Lin.* [84] Maledictio *Bod.* 3. Maledictus *Bod.* 1. Plebis *Lin. Bod.* 3. Abjectio hominum *Thu. Foss. Corb.* [85] Subsannabant me *Lin. NC.* 2. [86] Suis labiis *Bod.* 1. [87] Testa fortitudo *NC. Lam. Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb.* Testum *Ver.* [88] Adhæsit *Lin. NC.* 2. [89] Adversari ei cœpit *Corb. Ver.* [90] Veste *Foss.* [91] Stabant *Thu. Corb. Foss.* Stabat. *Oxon.* [92] Avertite vestimenta ejus *Bod.* 1. [93] Podere *Lam. NC.* 1. [94] Sed se exinanivit *Lin. Ver. NC.* 1, 2. *Lam. Bod.* 1, 2, 3. [95] Similitudinem hominis *Lam. Lin. NC.* 1. *Thu. Corb.* [96] Inventus homo *Thu.* [97] Nomen ut sit *Lin. Thu. Corb. Benev. Ver.* [98] Omnes genu flectant *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Thu. Corb.* Curvent *Lin. NC.* 2. *Bod.* 1, 4. *Ver.* [99] Jesus in gloria Dei Patris *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Foss.*

Steph. Baluzii notæ.

(34) *Cum muneribus.* Addidi hæc duo vocabula juxta veteres editiones, in quibus etiam pono Manutianam et Morellianam. Pamelius expunxit ut superflua : sic etiam Rigaltius et Angli. Exstant tamen in libro Fossatensi, in Beccensi et in vetustissimo codice 87 Majoris Monasterii Turonensis. Sic etiam legebat vetus auctor libri *de Rebaptismate*, pag. 359. Immo in Missalibus antiquis et novis legitur sequens antiphona in die Epiphaniæ : *Vidimus stellam ejus in Oriente, et venimus cum muneribus adorare Dominum.*

Cap. XIV. — *Quod ipse sit justus quem Judæi occisuri essent.*

In Sapientia Salomonis : « Circumveniamus justum, quoniam insuavis [1] est nobis, et contrarius est operibus nostris, et exprobrat nobis [2] peccata legis. Promittit scientiam Dei se habere, et Filium Dei se nominat. Factus est nobis in traductione [3] cogitationum nostrarum ; gravis est nobis etiam ad videndum, quoniam dissimilis est aliis vita illius, et mutatæ sunt viæ illius. Tanquam nugaces [4] æstimati sumus ab illo, et continet se a viis nostris quasi ab immunditiis, et præfert novissima justorum, et gloriatur patrem se habere Deum [5]. Videamus ergo si sermones illius veri sunt, et tentemus quæ ventura sunt illi. Contumelia et tormento interrogemus eum, ut sciamus reverentiam illius [6], et probemus patientiam illius. Morte turpissima condemnemus eum. Hæc cogitaverunt, et erraverunt. Excæcavit enim illos malitia ipsorum, et nescierunt sacramenta Dei » (*Sap.*, II, 12-17). Item apud Isaiam : « Videte quomodo justus perit, et nemo intelligit, et viri justi tolluntur, et nemo recognoscit. A facie enim injustitiæ sublatus est justus, et erit in pace [7] sepultura ejus (*Isa.*, LVII, 1, 2). » De hoc ipso in Exodo ante prædictum : « Innocentem et justum non occides » (*Exod.*, XXIII, 7). Item in Evangelio : « Judas, pœnitentia ductus [8], sacerdotibus et senioribus dixit : Peccavi, tradens sanguinem justum (*Matth.*, XXVII, 3, 4). »

Cap. XV. — *Quod ipse dictus sit ovis et Agnus qui occidi haberet, et de sacramento Passionis.*

Apud Isaiam : « Sicut ovis ad victimam ductus A est, et **709** sicut agnus coram tondente [9] se sine voce, sic non aperuit os suum. In humilitate judicium ejus sublatum est. Nativitatem [10] ejus quis enarrabit ? Quoniam auferetur a terra vita ejus, a facinoribus populi mei adductus est ad mortem, et dabo malos pro sepultura ejus et ipsos divites [11] pro morte ejus, quia facinus non fecit, neque insidias [12] ore suo. Propterea ipse consequetur multos [13], et fortium dividet spolia, propterea quod tradita est ad mortem anima ejus, et inter facinorosos deputatus est. Et ipse peccata multorum pertulit, et propter facinora illorum traditus est » (*Isa.*, LIII, 7, 9-12). Item apud Jeremiam : « Domine, significa [14] mihi, et cognoscam, tunc vidi meditationes [15] eorum. Ego sicut agnus sine malitia per- B ductus sum ad victimam ; in me cogitaverunt cogitatum dicentes : Venite, mittamus lignum in panem [16] ejus, et eradamus [17] a terra vitam ejus, et nomen ejus non erit in memoria [18] amplius » (*Jerem.*, XI, 18, 19). Item in Exodo [19] Deus ad Moysen : « Accipiant sibi singuli ovem per domos tribuum [20], ovem sine vitio, perfectum, masculum, anniculum [21] erit vobis. Ab agnis et ab hædis accipient [23] de sanguine ejus, et ponent super duos postes et super limen in domibus in quibus eum [24] edent in ipsis ; et edent carnes ipsa nocte assatas igni, et azyma cum picridibus [25] (35) edent. Non edetis de eis crudam, neque coctam in aqua, nisi assatam igni, caput cum pedibus [26] et interaneis ; C nihil **710** derelinquetis [27] ex eis in mane, et os [28] non confringetis ex eo. Quæ autem relicta fuerint de eo usque in mane, igni crementur. Sic autem

Variæ lectiones.

[1] Quoniam inutilis est nobis *NC.* 2. [2] Et improperat *Corb. Ver.* [3] In traductionem cogitationum *Lam. Lin. NC.* 1. [4] Nugæ æstimati *Lam. Bod.* 2. Nugas *NC.* 1. [5] Patrem Deum *Bod.* 4. *Corb. Thu. Benev. Ver.* [6] Reverentiam illius et morte *Bod.* 1, 3. [7] In pace erit memoria *Bod.* 3. Justus, in pace erit enim *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 4. [8] Pœnitentia actus *NC.* 2 [9] Tondente, sine *Bod.* 3. *Thu. Corb.* Trondentibus eam *Voss.* [10] Nativitatem autem *Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4 *Thu. Foss. Corb.* [11] Et divites *Bod.* 1. [12] Neque dolus inventus in ore ejus *Bod.* 3. Insidians ore *Lin.* Insidiatur *Thu.* Insidias ore suo locutus est *Bod.* 4. [13] Ipse confitetur multos *Voss.* [14] Domine significasti *NC.* 1. *Lam.* [15] Vidi cogitationes *Thu.* [16] In pane ejus *Thu. Voss. Corb. Lam.* [17] Tollamus a terra *Bod.* 3. Ejiciemus *Lin. Corb.* [18] In memoriam *Bod.* 1, 4. [19] Exodo dixit *NC.* 2. [20] Ovem per tribus *Bod.* 3. [21] Anniculus erit *Bod.* 1. [22] Omne vulgus filiorum *Voss.* Omnis populus *Bod.* 3. [23] Et accipient de sanguine et *Bod.* 1, 2, 3, 4. [24] Quibus comedent *Lam. NC.* 1. Istas *Thu. Voss. Pla NC.* 2. Et carnes ipsas *Bod.* 1, 3, 4. *Corb.* [25] Amaritudinibus *Lin. Bod.* 1, 4. *Corb.* [26] Pedibus ejus *Lam.* Intestinis *Bod.* 3. *NC.* 2. Interaneis vero ab illis *Lam. NC.* 1, 2. [27] Derelinquentes *Thu. Voss.* ex eo *Lin.* [28] Ossum *Lamb.* Ossa *affl.* Ab eo *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(35) *Picridibus.* Ita veteres editiones et octo libri veteres. Erasmus scripsit *lactucis agrestibus*, quomodo vertisse sanctum Hieronymum monet Pamelius ; quod verum est : sed idem Hieronymus in Epistola *ad Marcellam* de Munusculis acceptis, ait : « Pascha Christi cum amaritudinibus manducatur ; » et in epistola *ad Gaudentium* de Infantulæ educatione : « Pascha quoque cum amaritudinibus comedi jubetur. » Sic etiam lib. II *adversus Jovinianum.* Codex Moyssiacensis et Gratianopolitanus habent *amaritudine* tantum : Compendiensis, *amaritudine cum picridibus ;* Turonensis, Corbeiensis et tres Anglicani : *amaritudinibus*, Eligianus, *pinguetudinibus amaritudinis*, LXX Interpretes posuerunt μετὰ πικρίδων. Hieronymus in prologo Epistolæ ad Algasiam : « Vidi ego nauseam et capitis vertiginem antidoto quæ appellatur πικρά, sæpe sanari. » Plinius, lib. XXII, cap. 22 : « Picris ab insigni ama- D ritudinis cognominatur. » Vide illustrissimum virum Petrum Danielem Huetium in *Observationibus* in Commentaria Origenis, pag. 15. Addam istic, ex antiquo ordinario ecclesiæ Sancti Aniani Aurelianensis manuscripto, locum qui visus est difficilis quibusdam, cum in ea urbe essem. Post descriptas cæremonias quæ fiunt in tertia feria Rogationum, post descriptam processionem ad ecclesiam Sancti Germani, legitur illic : « Tunc recedit processio ab ecclesia cantando letaniam usque ad ecclesiam suam, eo ordine quo venerant, illo præcedente qui portat lactucas ; » non poteram capere quid in hoc loco significare possint lactucæ. Error est librarii, qui *lactucas* posuit pro *lectiones :* nam supra legitur : « Quartus portat librum in quo lectæ fuerunt conciones ad Matutinum ; » et paulo post, « Dicto responsorio, puer unus legit lectionem in libro quem secum portavit. »

comedetis eum : Lumbi [29] vestri præcincti, et caligæ [30] vestræ in pedibus vestris, et bacula vestra [31] in manibus vestris ; et edetis eum festinanter, Pascha est enim [32] Domini » (*Exod.*, XII, 3, 5-11). Item in Apocalypsi : « Et vidi in medio throni [33] et quatuor animalium et in medio seniorum agnum stantem quasi occisum, habentem cornua septem et oculos septem, qui sunt septem spiritus Dei missi per orbem terræ. Et venit, et accepit librum de dextera Dei [34] sedentis in throno. Et cum accepisset librum, quatuor animalia et viginti quatuor seniores prostraverunt se ante Agnum, habentes singuli citharas et pateras [35] aureas plenas odoramentis supplicationum, quæ sunt orationes sanctorum, et cantaverunt canticum novum dicentes : Dignus es, Domine, accipere librum et aperire signa [36] ejus, quoniam occisus es et redemisti nos sanguine tuo [37] ex omni tribu et lingua et populo et natione, et fecisti nos regnum Deo nostro, sacerdotesque fecisti, et regnabunt super terram » (*Apoc.*, V, 6-10). Item in Evangelio : « Altera die vidit Joannes [38] Jesum venientem ad se et ait : Ecce agnus Dei [39] et ecce qui aufert peccata mundi » (*Joan.*, I, 29).

Cap. XVI. — *Quod idem et lapis dictus sit.*

Apud Isaiam sic dicit Dominus : « Ecce ego immitto [40]
711 in fundamenta Sion lapidem pretiosum, electum [41], summum, angularem, honoratum ; et qui crediderit in eum, non confundetur (*Isa.*, XXVIII, 61). Item in Psalmo CXVII : « Lapis quem reprobaverunt ædificantes, hic factus est in caput anguli. A Domino factus est iste [42], et est admirabilis in oculis nostris. Iste dies [43] quem fecit Dominus, exultemus et jucundemur [44] in ea. O Domine, salva [45] igitur, o Domine, dirige igitur. Benedictus est qui venit in nomine Domini » (*Psal.* CXVII, 22-26). Item apud Zachariam : « Ecce ego adduco puerum meum. Oriens [46] nomen est ei ; quoniam lapis quem dedi ante faciem Jesu, super lapidem ipsum unum septem oculi sunt » (*Zach.*, III, 8, 9). Item in Deuteronomio : « Et scribes [47] super lapidem omnem legem hanc manifeste nimis » (*Deut.*, XXVII, 8). Item apud Jesum Nave : « Et accepit lapidem magnam, et statuit eum illic contra Dominum, et ait Jesus ad populum : Ecce lapis iste erit vobis in testimonium quia iste audivit [48] omnia quæ dicta sunt a Domino, quanta locutus est [49] ad vos hodie ; et erit ipse vobis in testimonium in novissimo dierum, quando recesseritis a Deo vestro » (*Josue*, XXIV, 26, 27). Item in Actibus apostolorum Petrus : « Principes populi et seniores Israel [50], audite : Ecce nos hodie interrogamur a vobis super benefacto hominis [51] infirmi in quo iste salvatus est. Sit vobis omnibus notum et omni populo Israel quia in nomine Jesu Christi Nazareni, quem vos crucifixistis, quem Deus suscitavit a mortuis [52] in illo iste in conspectu vestro sanus adstat [53], in alio autem nullo. Hic est lapis qui contemptus est a vobis ædificantibus [54], qui factus est in caput anguli. Non est enim nomen aliud sub cœlo datum hominibus in quo oportet salvari nos » (*Act.*, IV, 8, 12). Hic est lapis in Genesi (*Gen.*, XXVIII) quem ponit Jacob ad caput suum, quia caput viri Christus, et dormiens videt scalam ad cœlum pertingentem, in qua constitutus erat Dominus, et angeli ascendebant et descendebant ; quem lapidem consecravit et unxit sacramento unctionis [55], Christum significans. Hic est lapis in Exodo (*Exod.*, XVII) super quem sedit Moyses in cacumine collis [56], quando Jesus Nave contra Amalech [57] dimicavit, et sacramento lapidis et stabilitate sessionis Amalech superatus est ab Jesu, id est, diabolus a Christo victus est. Hic est lapis magnus in Basilion primo (I *Reg.*, IV) super quem posita est arca testamenti, quando eam ab [58] allophilis remissam et redditam in plaustro boves reportaverunt. Item hic 712 est lapis in Basilion (I *Reg.*, XVII) quo David frontem Goliæ percussit et occidit, significans diabolum et servos ejus inde prosterni, victa scilicet ea capitis parte [59] quam signatam non habent [60]. Quo signo nos et tuti semper sumus et vivimus. Hic est lapis quem cum alienigenas Israel vicisset, statuit Samuel, et appellavit nomen ejus Abennezer, id est lapis auxiliator [61] (I *Reg.*, VII, 12).

Cap. XVII. — *Quod deinde idem lapis mons fieret et impleret totam terram.*

Apud Danielem : « Et ecce imago nimis magna,

Variæ lectiones.

[29] Sint lumbi *Bod* 1. [30] Calceamenta *Lam. Lin. NC.* 1. [31] Baculi vestri *Corb.* [32] Est Domini *Corb.* [33] Throni quatuor animalia *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. [34] De dextra sedentis *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Voss.* [35] Aureas et pateras *Lam. Thu. Bod.* 1, 2, 3. *NC.* 1, 2. *Lin.* Phialas aureas *Bod.* 1. *Corb.* [36] Signacula *Bod.* 3. *NC.* 2. Dignus es accipere *Lam. NC.* 1, 2. *Lin. Bod.* 1, 2. [37] Redemisti nos Deo *Thu. Voss. Corb. Em... Ver.* Deo nostro et sacerdotes, et regnabunt *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2, 4. [38] Videns Joannes Jesum venientem ad se, ait *Lam. Bod.* 1, 2. *NC.* 2, 4. *Lin.* Vidit Joan. *Voss. Corb.* [39] Ecce agnus Dei, ecce qui aufert *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* Auferet *Thu.* [40] Ego mitto *Bod.* 1. [41] Electum, mundum, summum *Bod.* 2. *Lam. Lin.* [42] Factum est istud et est mirabile *Lin. Bod.* 3. [43] Hæc est dies *Bod.* 3. [44] Lætemur *Bod.* 3. *Lin. NC.* 1, 2. [45] Salvum fac, bene prosperare *Lin. NC.* 2. *Bod.* 1. *Corb.* [46] Ortus nomen est *Lin. NC.* 2. *Thu. Voss.* [47] Scribe super *Bod.* 3. 4. [48] Quod audiatis omnia *Voss.* [49] Locutus est vobis *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [50] Seniores Israel, *ecce Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Voss. Corb.* [51] Beneficio hoc hominis *Bod.* 3. [52] Deus excitavit a mortuis *Bod.* 1, 3, 4. [53] Sanus adstitit *Voss.* [54] Quæ ædificabitis *Bod.* 1. *Corb. Ver. Benev.* Positus est in caput *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2, 3, 4. [55] Sacramento Christum *Thu.* [56] Cacumine montis *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2, 3, 4. [57] Amalech dimicabat *Thu. Corb.* Dimicavit sacramento *Bod.* 1. [58] Quando ab *Bod.* 3. [59] Victos eam capitis partem *Lam. Bod.* 1, 2, 4 Victus *Bod.* 3. *Ver.* [60] Haberet *Lam Lin. NC.* 1. [61] Lapsis adjutor *NC.* 2.

et contemplatio ejus imaginis metuenda et elata stabat contra te; cujus caput fuit ex auro bono, pectus et brachia ejus argentea, venter et femora ærea, pedes autem ex parte quidem ferrei, ex parte autem fictiles, quoadusque abscisus est lapis de monte sine manibus concidentium, et percussit imaginem super pedes ferreos et fictiles, et comminuit eos minutatim, et factum est simul ferreum et testa [62] et æramentum et argentum et aurum; et facta sunt minuta quasi palea aut pulvis in area æstate, et ventilavit illa ventus, ita ut nihil remanerit [63] ex illis; et lapis qui percussit imaginem factus est mons mugnus, et implevit totam terram» (*Dan.*, II, 21-35).

Cap. XVIII. — *Quod in novissimis temporibus idem mons manifestaretur, super quem gentes [64] venirent, et in quem justi quique ascenderent.*

Apud Isaiam [65] : « Erit in novissimis temporibus manifestus mons Domini et domus Dei super vertices montium, et exaltabitur super colles, et venient super illum omnes gentes, et ambulabunt multi, et dicent : «Venite, ascendamus in montem Domini et in domum Dei Jacob, et nuntiabit nobis viam ejus, et ambulabimus [66] in illa. De Sion enim procedet [67] lex et verbum Domini ab Jerusalem; et judicabit inter gentes, et redarguet populum multum, et concident gladios suos in aratra et lanceas suas in falces [68], et jam non discent pugnare » (*Isa.*, II, 2-5). Item in Psalmo XXIII : « Quis ascendet in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto ejus? Innocens manibus et mundo corde [69]. Qui non accepit in vano animam suam, et non juravit subdole [70] proximo sibi, iste accipiet benedictionem a Domino et misericordiam a Deo salutari suo. Ista nativitas eorum [71] qui eum quærunt, qui quærunt faciem Dei Jacob » (*Psal.* XXIII, 3, 6).

713 Cap. XIX. — *Quod ipse sit sponsus, Ecclesiam habens sponsam, de qua filii spiritales nascerentur.*

Apud Johel : « Canite tuba in Sion, sanctificate jejunium, et indicite curationem, aggregate populum [72], sanctificate Ecclesiam, excipite majores natu, colligite parvulos lactentes; procedat sponsus de cubili suo [73], et sponsa de thalamo suo» (*Joel*, II, 15, 16). Item apud Jeremiam : « Et auferam de civitatibus Juda et de quadriviis [74] Jerusalem vocem lætantium et vocem gaudentium, vocem sponsi et vocem sponsæ » (*Jerem.*, XVI, 9). Item in Psalmo XVII : « Et ipse velut sponsus egrediens de thalamo suo. Exsultavit ut gigas [75] viam currere. A summo cœli egressio ejus [76], et decursio ejus usque ad summum ejus, et non est qui lateat [77] a calore ejus » (*Psal.* XVIII, 6, 7). Item in Apocalypsi : « Veni, ostendam tibi novam nuptam uxorem Agni; et duxit me in spiritu in montem magnum, et ostendit mihi civitatem sanctam Jerusalem descendentem de cœlo a Deo, habentem claritatem [78] Dei » (*Apoc.*, XXI, 9-11). Item in Evangelio cata Joannem : « Vos mihi testes estis quoniam dixi eis qui missi sunt ab Hierosolymis ad me quia non sum Christus, sed quoniam missus sum ante illum. Qui enim habet sponsam sponsus est. Amicus autem sponsi est qui stat et gaudio audit eum et gaudet propter vocem sponsi » (*Joan.*, III, 28, 29). Hujus rei mysterium ostensum est apud Jesum Nave, quando jussus est excalciare se [79], quod scilicet sponsus non ipse esset. Erat enim in lege ut quisquis [80] nuptias recusaret [81], calciamentum deponeret [82], calciaretur vero ille qui sponsus futurus esset. « Et factum est cum esset Jesus [83] in Jericho, circumspexit oculis, et vidit hominem stantem ante faciem suam et frameam tenentem [84] in manu ejus, et dixit : Noster es, an adversariorum? Ille autem dixit : Ego sum dux virtutis Domini, nunc adveni. Et Jesus cecidit in faciem [85] ad terram, et ait illi : Domine, quid imperas famulo [86] tuo? Et ait dux virtutis Domini : Solve calciamentum de pedibus tuis. Locus enim in quo stas terra sancta est » (*Josue*, V, 13-15). Item in Exodo Moyses jubetur calciamentum deponere [87], quod nec ipse sponsus esset : « Et apparuit ei angelus Domini in 714 flamma ignis de rubo, et vidit quoniam rubus arderet igni, rubus autem non cremabatur [88]. Et dixit Moyses : Transiens videbo [89] hoc grande visum, cur utique non crematur [90] rubus. Ut vidit autem quoniam accedit videre, vocavit eum Dominus Deus de rubo dicens : Moyses, Moyses. Qui dixit [91] : Quid est? Et dixit : Ne accesseris huc, nisi solveris calciamentum de pedibus tuis. Locus enim in quo stas terra sancta est. Et dixit ei : Ego sum Deus patris tui [92], Deus Abraham, et Deus Isaac,

Variæ lectiones.

[62] Et fractum est simul *Oxon.* [63] Remaneret in illis *Bod.* 1, 2. *Thu.* [64] Gentes convenirent *Bod.* 3. [65] Esaiam : Et erit *Bod.* 1, 3, 4. [66] Et ingrediemur *Lam... Bod.* 2. *Lin.* [67] Prodiet lex *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. [68] In falces et jam non accipiet gens super gentem gladium, et jam non discent *Ver. Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. Discent belli gerare *Lin.* [69] Mundus corde *Lam. NC.* 1. *Thu. Bod.* 2. [70] Nec juravit in dolo *Lin, NC.* 2. *Bod.* 3. [71] Hæc est generatio quærentium *Lin. NC.* 2. [72] Congregate populum *Bod.* 1, 3. [73] De cubiculo suo *Bod.* 1, 2, 4. [74] Plateis Jerusalem *NC.* 2. [75] Velut gigas *Bod.* 1, 3. Ad currendam viam *Lam. Lin. Bod.* 1, 2, 3. *NC.* 1, 2. [76] Cœli profectio *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb.* Processio *Lam. Lin. NC.* 1, 2. [77] Nec est qui se abscondet *Lin. NC.* 1, 2. Lateat calorem *Lam. NC.* 2. *Bod.* 2, 4. [78] Claritatem item *Lam.* [79] Ut excalcearet se *Lin.* [80] Ut quicumque *Voss.* 3. *Lam. NC.* 1. [81] Nuptias excusaret *Bod.* 1. *Voss.* 2. [82] Excalcearetur *Bod.* 1. [83] Quando fuit Jesus *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 4. Jerico in agro *Voss.* [84] Frameam ferentem *Thu. Foss. Corb.* [85] Super faciem *Bod.* 1. [86] Imperas servo *Lam.* [87] Calceamentum solvere *Bod.* 3. [88] Non concremabatur *Bod.* 1. Comburebatur *Lam NC.* 2. *Bod.* 2. [89] Vado et videbo *Bod* 1. [90] Non concrematur *Bod.* 1. [91] Moyses, Moyses, qui dixit, quid est; *reliqua desunt in Ms.* [92] Deus patrum tuorum *NC.* 1.

Deus Jacob » (*Exod.*, III, 2-6). Hoc autem manifestatum est in Evangelio cata Joannem : « Et respondit illis Joannes : Ego quidem [94] baptizo in aqua : in medio autem vestrum stat quem vos nescitis [95]. Ipse est enim de quo dixi : Post me veniens [96] homo ante me factus est (3), cujus non sum dignus corrigiam calceamenti [97] solvere » (*Joan.*, I, 26, 27). Item cata Lucam : « Sint lumbi vestri præcincti [7] et lucernæ ardentes [98], et vos similes hominibus exspectantibus dominum suum quando veniat [99] a nuptiis, ut cum venerit et pulsaverit aperiant ei. Beati [1] servi illi quos adveniens dominus invenerit vigilantes » (*Luc.*, XII, 35-37). Item in Apocalypsi : « Regnavit Dominus Deus omnipotens, gaudeamus et exultemus, et demus ei gloriæ [2] claritatem, quoniam venerunt nuptiæ Agni, et uxor ejus se præparavit » (*Apoc.*, XIX, 6, 7).

CAP. XX. — *Quod cruci illum fixuri essent Judæi.*

Apud Isaiam : « Expandi manus meas tota die ad plebem contumacem et contradicentem mihi, qui ambulant vias non bonas [3], sed post peccata sua » (*Isa.*, LXV, 2). Item apud Jeremiam : « Venite, mittamus lignum in panem ejus [4], et eradamus [5] a terra vitam ejus » (*Jerem.*, XI, 19). Item in Deuteronomio : « Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, et timebis die et nocte, et non credes vitæ tuæ » (*Deut.*, XXVIII, 66). Item in Psalmo XXI : « Effoderunt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt omnia ossa mea. Ipsi autem contemplati sunt, et viderunt me, et diviserunt vestimenta mea sibi, et super vestem meam sortem miserunt. Tu autem, Domine, ne elongaveris auxilium tuum a me, in auxilium meum attende. Libera a gladio animam meam et **715** de manu canis unicam meam. Salva me ex ore leonis et a cornibus unicornium humilitatem meam. Enarrabo nomen tuum fratribus meis, in medio ecclesiæ laudabo te » (*Psal.* XXI, 17-22). Item in Psalmo CXVIII : « Confige clavis de metu tuo [6] carnes meas » (*Psal.* CXVIII, 120). Item in Psalmo CXL : « Allevatio manuum mearum sacrificium vespertinum » (*Psal.* CXL, 2). De quo sacrificio Sophonias dixit : « Metuite a facie Domini Dei, quoniam prope est dies ejus : quia apparavit [7] Dominus sacrificium suum, sanctificavit electos suos [8] » (*Soph.*, I, 7). Item apud Zachariam : « Et intuebuntur in me, in quem transfixerunt » (*Zach.*, XII, 10). Item in Psalmo LXXXVII : « Exclamavi ad te, Domine, tota die, extendi ad te manus meas » (*Psal.* LXXXVII, 10). Item in Numeris : « Non quasi homo Deus suspenditur [9], neque quasi filius hominis minas patitur » (*Num.*, XXIII, 19). Unde in Evangelio [10] Dominus dicit : « Sicut Moyses exaltavit serpentem in eremo, ita exaltari oportet Filium hominis, ut omnis qui crediderit in Filium [11] habeat vitam æternam » (*Joan.*, III, 14-15).

CAP. XXI. — *Quod in passione crucis et signo virtus [12] omnis sit et potestas.*

Apud Habacuc : « Texit [13] cœlos virtus ejus et laudis ejus plena est terra; et splendor ejus ut lux [14] erit, cornua in manibus ejus erunt [15]. Et illic constabilita est virtus gloriæ ejus, et constituit dilectionem validam. Ante faciem suam ibit verbum, et procedet [16] in campos secundum gressus [17] suos » (*Habac.*, III, 3-5). Item apud Isaiam : « Ecce natus est nobis puer, et datus est nobis filius, cujus imperium super humeros ejus; et vocatum est nomen ejus magnæ cogitationis [18] nuntius » (*Isa.*, IX, 5). Hoc signo crucis et Amalech victus est ab Jesu per Moysen. In Exodo dixit Moyses ad Jesum [19] : « Elige tibi viros, et exi, et constitue cum Amalech in crastinum [20]. Ecce ego stabo in cacumine collis, et virga Dei in manu mea. Et factum est cum levabat manus Moyses, prævalebat Israel; ubi autem submiserat [21] Moyses, invalescebat Amalech. Sed manus Moysi erant graves, et accepto lapide supposuerunt sub eo, et sedebat super eum; et Aaron et Ur sustentabant manus ejus hinc et inde, et factæ sunt manus Moysi stabiles usque in occasum solis et fugavit **716** Jesus Amalech et omnem populum ejus. Et dixit Dominus ad Moysen : Scribe hoc ut sit memoria in libro, et da in aures Jesu [22], quoniam deletione deleam memoriam Amalech de sub cœlo » (*Exod.*, XVII, 9-14).

Variæ lectiones.

[94] Ego vos quidem baptizo *Bod.* 1, 3, 4. [95] Vos non notis *NC.* 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lin.* [96] Homo, et ante me *NC.* 2. *Bod.* 1. [97] Calceamentorum *Lam. NC.* 2. *Bod.* 1, 2. [7] Vestri accincti *Bod.* 1, 3, 4. [98] Ardentes in manibus vestris *Bod.* 4. [99] Quando revertatur *Lin. NC.* 2. [1] Felices servi *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. [2] Demus ei claritatem *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb.* [3] Qui non ambulant vias meas *Bod.* 3. [4] Lignum in panem *Thu. Corb. Voss.* [5] Vellemus e terra *Bod.* 3. [6] De timore tuo *Lin. Paulo post* Elevatio *Lin.* [7] Parabit Dominus *Bod.* 1, 2, 4. *Lam. NC.* 1, 2. *Corb.* [8] Sanctificavit vocatos *NC.* 1, 2. *Corb. Ver.* [9] Homo suspenditur *Voss. Corb.* Filius hominis patitur *Lin.* [10] Deinde in Evangelio *NC.* 1, 2. [11] Crediderit in eum *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2. [12] Signo virtutis *Lin.* Virtus sit et potestas *NC.* 2. *Bod.* 1, 3, 4. [13] Operuit cœlos *Bod.* 2, 3. [14] Ut lux erit *Bod.* 1, 2, 3, 4. Erit *abest Oxon.* [15] Manibus ejus sunt *Bod.* 1, 4. [16] Exibit in campos *Bod.* 2, 3. [17] Secundum pedes *Lin. Bod.* 4. [18] Magni consilii nuntius *Bod.* 3. [19] Ad Jesum Nave *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [20] Crastino *Corb.* Et ego stabo *Bod.* 1, 2. [21] Submiserat invalescebat *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss. Corb.* [22] Aures ejus, quoniam *Lam. NC.* 1. *Lin. Bod.* 1, 2. *Voss.*

Steph. Baluzii notæ.

(3) *Ante me factus est.* Vide annotationes Erasmi in caput primum Evangelii secundum Joannem.

CAP. XXII. — *Quod in hoc signo crucis salus sit omnibus qui in frontibus notentur* [23].

A

Apud Ezechielem dicit Dominus : « Transi mediam Jerusalem, et notabis signum super frontes virorum qui ingemunt et mœrent ob iniquitates quæ fiunt in medio ipsorum » (*Ezech.*, IX, 4, 6). Item illic : « Vadite [24] et cædite, et nolite parcere oculis vestris. Nolite misereri senioris et juvenis [25] et virginis, et parvulos et mulieres interficite, ut perdeleantur. Omnem autem super quem signum scriptum est, ne tetigeritis, et ab ipsis [26] sanctis meis incipite. » Item in Exodo Deus ad Moysen : « Et erit sanguis [27] in signo vobis super domos in quibus ibi eritis ; et videbo sanguinem, et protegam vos, et non erit in vobis plaga diminutionis cum percutiam terram Ægypti » (*Exod.*, XII, 13).

B

Item in Apocalypsi : « Et vidi Agnum stantem in monte [28] Sion, et cum eo centum quadraginta quatuor millia, et habebant nomen ejus et nomen Patris ejus scriptum in frontibus suis » (*Apoc.*, XIV, 1). Item illic : « Ego sum α et ω, primus et novissimus, initium et finis. Felices eos qui faciunt præcepta ejus, ut sit potestas eorum super lignum vitæ [29] » (*Apoc.*, XXII, 13-14).

CAP. XXIII. — *Quod medio die in passione ejus tenebræ futuræ essent.*

Apud Amos : « Et erit in illo die, dicit Dominus, occidet sol meridie, et obtenebrabitur (37) dies lucis : et convertam dies festos vestros in luctum et omnia cantica vestra in lamentationem » (*Amos*, VIII, 9, 10). Item apud Jeremiam : « Exterrita est

C

quæ parit et tæduit [30] anima ejus. Subiit sol ei cum adhuc medius dies esset, confusa est et maledicta. Reliquos eorum in gladio [31] dabo in conspectu inimicorum eorum » (*Jerem.*, XV, 9). Item in Evangelio : « A sexta autem hora tenebræ factæ sunt super [32] totam terram usque ad horam nonam » (*Matth.*, XXVII, 45).

CAP. XXIV. — *Quod a morte non vinceretur, nec apud inferos remansurus esset.*

In Psalmo XXIX : « Domine, reduxisti [33] ab inferno **717** animam meam » (*Psal.* XXIX, 3). Item in Psalmo XV : « Non derelinques animam meam apud inferos, neque dabis sanctum tuum videre corruptionem [34] » (*Psal.* XV, 10). Item in Psalmo III : « Ego dormivi, et somnum cepi [35], et resurrexi, quoniam Dominus auxiliatus est mihi [36] » (*Psal.* III, 6). Item cata Joannem : « Nemo aufert animam meam a me, sed ego a me pono eam ; potestatem habeo ponendi eam, et potestatem habeo iterum sumendi eam. Hoc enim mandatum accepi a Patre meo » (*Joan.*, X, 10, 14).

CAP. XXV. — *Quod ab inferis tertio die resurgeret.*

Apud Osee : « Vivificabit [37] nos post biduum, die tertio resurgemus [38] » (*Osee*, VI, 2). Item in Exodo : « Et dixit Dominus ad Moysen : Descende et testificare populo, et sanctifica illos hodie et cras, et lavent vestem suam [39], et sint parati in perendinum diem. Die enim tertio descendet Dominus in montem Sina [40] » (*Exod.*, XIX, 10, 11). Item in Evangelio : « Progenies nequam et adultera signum quærit, et signum non dabitur illi nisi signum Jonæ [41] prophetæ. Quomodo enim fuit Jonas in ventre ceti tribus diebus et tribus noctibus, ita erit Filius hominis in corde terræ [42] tribus diebus et tribus noctibus » (*Matth.*, XVI, 4).

CAP. XXVI. — *Quod, cum resurrexisset, acciperet a Patre omnem potestatem, et potestas ejus æterna sit.*

Apud Danielem : « Videbam in visu nocte [43] ; et ecce in nubibus cœli quasi Filius hominis veniens venit usque ad Veterem dierum, et stetit in conspectu ejus, et qui assistebant ei [44] obtulerunt eum : et data est ei potestas regia, et omnes reges terræ per genus [45], et omnis claritas serviens ei [46] ; et potestas ejus æterna, quæ non auferetur, et regnum ejus non corrumpetur » (*Dan.*, VII, 13, 14). Item apud Isaiam : « Nunc exsurgam, dicit Dominus, nunc clarificabor, nunc exaltabor ; nunc videbitis, nunc intelligetis, nunc confundemini. Vana erit fortitudo spiritus vestri, ignis vos consumet [47] » (*Isa.*, XXX, 10, 11). Item in Psalmo CIX : « Dixit Dominus [48] Domino meo : Sede ad dexteram meam, quoadusque ponam [49] inimicos tuos suppedaneum **718** [50] pedum tuorum. Virgam virtutis tuæ mittet [51] Deus a Sion, et dominaberis in medio inimicorum tuorum » (*Psal.* CIX, 1-3). Item in Apocalypsi : « Et conversus respexi, ut viderem vocem quæ mecum loquebatur

Variæ lectiones.

[23] Frontibus notantur *Bod.* 3. [24] Vadi, cædite *Bod.* 1, 2, 3, 4. Nolite *Bod.* 3. [78] Senioribus et juvenibus, virginibus et parvulis *Bod.* 1. *Corb.* Seniores et *Bod.* 2. [26] Ab ipsis sicut a sanctis *Bod.* 3. [27] Is sanguis *Bod.* 2. In signum *Lin. Bod.* 1, 3. [28] In montem *Bod.* 1, 2, 3, 4. [29] Super lignum *Bod.* 1. 2, 3, 4. *Benev.* [40] Tædiavit anima *NC.* 2. *Bod.* 2. [31] In gladium dabo *Bod.* 1, 2. [32] Per totam terram *Bod.* 1, 2, 4. Universam *Bod.* 3. [33] Domine, imposuisti ab inferno *NC.* 1. *Lam.* Eduxisti *NC.* 2. *Bod.* 1, 2, 4. Revocasti *Lin.* Inferni *Bod.* 1, 2. 3, 4. [34] Videre interitum *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [35] Soporatus sum *Lin.* Quievi *NC.* 2. Surrexi *Bod.* 1, 3. [36] Dominus auxiliator *Bod.* 2, 3. suscepit me. *Lin. NC.* 2. [57] Vivificavit nos *Bod.* 1, 3. [38] Die tertio item *Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2. 3, 4. [39] Vestimenta sua *Lam. NC*, 1. *Bod.* 1, 3. [40] In monte Sina *Bod.* 1, 3. [41] Nisi Jonæ prophetæ *Bod.* 1, 4. [42] *Desunt illæ voces* in corde terræ *Bod.* 1. *Foss. Corb.* [43] In visu noctis *Bod.* 2. *Foss.* [44] Assistebant obtulerunt *Bod.* 1, 2, 3, 4. [45] Terræ et gens omnis *Foss.* Secundum genus *Tert.* [46] Serviet *Lin.* [47] Ignis vos consumet *Lin. Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. Igni *Oxon.* [48] Dicit Dominus *Lam.* [49] Donec ponam *Lin. Lam. NC.* 1, 2. [50] Scabellum *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2, 3. [51] Emittet *Foss.* Deus ex Sion *Lam. Lin. NC.* 1, 2.

Steph. Baluzii notæ.

(37) *Obtenebrabitur.* Vide Frontonis Ducæi notas in *Homiliam* VI Chrysostomi ad populum Antiochenum.

Et vidi septem candelabra aurea, et in medio candelabrorum similem Filio hominis vestitum podere, et erat præcinctus supra mamillas zonam auream [52]. Caput autem ejus et capilli erant albi velut lana aut nix, et oculi ejus ut flamma ignis, et pedes ejus similes aurichalco, sicut de fornace ignis [53], et vox ejus ut sonus aquarum multarum; et habebat in dextera sua septem stellas, et ex ore ejus gladius utraque parte [54] acutus exibat, et facies ejus splendebat [55] ut sol in virtute sua. Et cum vidissem eum, cecidi ad pedes ejus tanquam mortuus, et imposuit [56] super me dexteram suam dicens : Noli timere, ego sum primus et novissimus, et vivus qui fueram mortuus ; et ecce sum vivens in sæcula sæculorum (38), et habeo claves mortis et inferorum » (*Apoc.*, II, 12-18). Item in Evangelio Dominus post resurrectionem [57] discipulis dicit : « Data est mihi omnis potestas in cœlo et in terra. Ite ergo [58], et docete omnes gentes, tingentes [59] eos in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, docentes eos observare omnia quæcunque præcepi vobis [60] » (*Matth.*, XXVIII, 18, 19).

A

B

CAP. XXVII. — *Quod pervenire non possit ad Deum Patrem nisi per Filium [61] ejus Jesum Christum.*

In Evangelio : « Ego sum via et veritas et vita. Nemo venit ad Patrem nisi per me » (*Joann.*, XIV, 6). Item illic : « Ego sum ostium. [62] Per me si quis introierit [63], salvabitur » (*Joan.*, X, 9). Item illic : « Multi prophetæ et justi cupierunt videre quæ videtis, et non viderunt, et audire quæ auditis, et non audierunt » (*Matth.*, XIII, 17). Item illic : « Qui credit in Filium habet vitam æternam. Qui dicto [64] non audiens est in Filium non habet vitam, sed ira Dei manebit super eum (*Joan.*, III, 36). » Item Paulus apud Ephesios : « Et cum venisset, annuntiavit vobis pacem his qui longe et pacem iis qui prope, quia per ipsum habemus accessum [65] ambo in uno Spiritu ad Patrem » (*Ephes.*, II, 17, 18). Item ad Romanos : « Omnes enim peccaverunt et egent claritate Dei : justificantur autem dono ipsius et gratia per redemptionem quæ est in Christo Jesu » (*Rom.*, III, 23, 24). Item in 719 Epistola Petri apostoli : « Christus semel pro peccatis nostris [66] mortuus est, justus pro injustis, [67] ut nos offerret Deo » (I *Petr.*, III, 18). Item illic : « In hoc enim et mortuis prædicatum est ut suscitentur » (*Ibid.*, IV, 6). Item in Epistola Joannis : « Qui negat Filium, neque Patrem habet. Qui confitetur Filium [68], et Filium et Patrem habet » (I *Joann.*, II, 23).

C

CAP. XXVIII. — *Quod ipse judex venturus sit.*

Apud Malachiam : « Ecce dies Domini venit ardens velut clibanus ; eruntque omnes alienigenæ et omnes iniqui stipula, et succendet illos adveniens dies, dicit Dominus » (*Malach.*, IV, 1). Item in Psalmo XLIX : « Deus deorum Dominus locutus est et vocavit terram. A solis ortu usque ad occasum ex Sion species [69] decoris ejus. Deus manifeste veniet [70], Deus noster, et non silebit. Ignis ante eum ardebit, et in circuitu ejus procella nimia [71]. Vocavit cœlum sursum [72] et terram [73] ut separet populum suum. Colligite illi justos [74] ejus, eos qui disponunt testamentum [75] ejus, in sacrificiis, et annuntiabunt cœli justitiam ejus, quoniam Deus judex est » (*Psal.* XLIX, 1-6). Item apud Isaiam : « Dominus Deus [76] virtutum prodibit, et comminuet bellum. Excitabit certamen, et clamabit [77] super inimicos suos [78] cum fortitudine : Tacui [79], nunquid semper tacebo » (*Isa.*, XLII, 13, 14). Item in Psalmo LXVII : « Exsurgat Deus et dissipentur [80] inimici ejus et fugiant a facie ejus, qui oderunt eum. Sicut deficit fumus [81], deficiant. Sicut tabescit cera a facie ignis, sic pereant peccatores a facie Dei, et justi jucundentur [82] et exsultent in conspectu Dei et lætentur in jucunditate. Cantate Deo, psallite nomini ejus [83], iter facite ei [84] qui ascendit in occasum ; Deus nomen illi. Turbabuntur a facie ejus patris orphanorum [85] et judicis viduarum. Deus in loco sancto suo, Deus qui inhabitare facit unanimes [86] in domo, producens [87] vinctos (39) in virtute, similiter eos qui in iram provocant [88], 720 qui inhabitant in monumentis. Deus, dum prodi-

Variæ lectiones.

[52] Supra mammas *Bod.* 1, 3, 4. Zona aurea *Foss. Corb.* [53] Fornace ignea *Bod.* 1, 3, 4. *Brev. Ver.* [54] Gladius utrinque acutus *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2, 4. [55] Splendida *Bod.* 1. [56] Et posuit *Bod.* 1, 4. [57] Resurrectionem dicit *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [58] Ite et docete, *Bod.* 1. [59] Baptizantes eos *NC.* 2 *Bod.* 4. [60] Præcepi vobis *Bod.* 1. Mandavi *Lin.* [61] Nisi per illum *Lam.* [62] Janua *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 3. [63] Per me qui introierit *Bod. Foss.* [64] Qui in dicto non audiens *Lam. Foss. Corb.* inobediens. *Lin.* 2. *Bod.* 1. 4. [65] Habemus pacem ambo *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. 3. 4. [66] Pro peccatis mortuus *Bod.* 1. 3. 4. [67] Justus pro iniquis *NC.* 1. *Lam.* [68] Confitetur filium, et Patrem habet *Bod.* 1, 4. *Foss.* [69] A Sion *Bod.* 1, 2, 4. Species elegantiæ *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [70] Deus manifestus *Bod.* 1, 2. 4. [71] Circuitu ejus tempestas valida *Lin. NC.* 2. *Bod.* 3. [72] Cœlum sursum, a terra *Ben. Ver.* [73] Ut separaret populum *Foss. Corb.* [74] Congregate sanctos *NC.* 2. [75] Qui ordinaverunt *NC.* 2. *Lin.* [76] Dominus dicit, Deus virtutum *Bod.* 2. [77] Exclamabit *Bod.* 1. [78] Inimicos ejus *Foss.* [79] Tacui quidem, nunquid *Bod.* 3. [80] Dispergantur inimici *Bod.* 1, 4. [81] Quomodo deficit *Foss. Corb. Bod.* 1, 2, 3, 4. Quomodo tabescit cera *Bod.* 1, 2, 3, 4. Cera fluet *Lin. NC.* 2. [82] Justi epulentur *Lam. Bod.* 2. 3. *NC.* 2. [83] Psalmum dicite *Lin. NC.* 2. Jucunditate in Deo *Bod.* 3. [84] Viam facite *NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Foss. Corb.* [85] Patres orphanorum et judices *Bod.* 1, 3. 4. *Foss. Corb.* [86] Unius moris *Lin.* [87] Qui educit vinctos in fortitudine *Lin. NC.* 2. [88] Eos qui amaricant *Corb.* Eos qui inhabitant in monumentis *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2, 3, 4. *Foss.*

Steph. Baluzii notæ.

(38) *Vivens in sæcula sæculorum.* Codex Gratianopolitanus, *vivens in ecclesia sanctorum.*

D

(39) *Producens vinctos.* Paulo aliter habet hic locus in codice Burgundico, ubi sic legitur : *Qui*

res [89] in conspectu populi tui, in transeundo [90] in eremum » (*Psal.* XLVII, 2, 8). Item in Psalmo LXXXI : « Exsurge, Deus, judica terram, quoniam tu exterminabis [91] in omnibus gentibus (*Psal.* LXXXI, 8). Item in Evangelio cata Matthæum : « Quid nobis et tibi, fili David? Quid huc venisti ante tempus punire nos [92] » (*Matth.*, VIII, 28). Item cata Joannem : « Nihil Pater judicat, sed judicium omne Filio dedit, ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem. Qui non honorificat Filium, non honorificat Patrem, qui eum misit « (*Joann.*, v, 22, 23). Item in Epistola Pauli ad Corinthios secunda : « Omnes nos manifestari oportet ante tribunal Christi, ut reportet unusquisque [93] sui corporis propria secundum quæ egit, sive bona, sive mala » (II *Cor.*, v, 10).

B

Cap. XXIX. — *Quod ipse sit Rex in æternum regnaturus.*

Apud Zachariam : « Dicite filiæ Sion : Ecce rex tuus venit tibi justus et salvans, mitis, sedens super asinum indomitum [94] » (*Zach.*, IX, 9). Item apud Isaiam : « Quis nuntiabit vobis locum [95] illum æternum ? Ambulans in justitia, et manus abstinens a muneribus, gravans aures ut non audiat judicium sanguinis, et comprimens oculos suos ne videat injustitiam, hic inhabitabit [96] in alta spelunca petræ fortis. Panis illi dabitur, et aqua ejus fidelis. Regem cum claritate videbitis » (*Isa.*, XXIII, 14-17). Item apud Malachiam : « Rex magnus sum ego, dicit Dominus, et nomen meum illustre est apud gentes » (*Malach.*, I, 14). Item in Psalmo II : « Ego autem constitutus sum rex ab eo super Sion montem sanctum ejus [97], annuntians imperium ipsius » (*Psal.* II, 6, 7). Item in Psalmo XXI : « Commemorabuntur [98] et convertentur ad Dominum omnes termini terræ, et adorabunt in conspectu tuo omnes patriæ gentium ; quoniam Domini est regnum, et ipse dominabitur [99] omnium gentium » (*Psal.* XXI,

C

A 28, 29). **721** Item in Psalmo XXIII : « Auferte portas [1], principes, vestras, et extollimini, portæ æternales, et introibit rex claritatis. Quis est iste rex claritatis ? Dominus fortis et potens, Dominus fortis in prælio. Auferte portas, principes, vestras, et extollimini, portæ æternales, et introibit rex claritatis. Quis est iste rex claritatis ? Dominus virtutum ipse est rex claritatis » (*Psal.* XXIII, 7-10). Item in Psalmo XLIV : « Eructavit cor meum sermonem bonum [3], dico ego [4] opera mea regi. Lingua mea calamus scriptoris [5] acute scribentis, decorus [6] specie super filios hominum. Effusa est [7] gratia in labiis tuis, propterea benedixit te Deus in sæcula [8]. Accingere ense tuo [9] ad femur, potentissime. Decori et speciei uæ et intende et dirige [10] et regna propter veritatem [11] et mansuetudinem et justitiam » (*Psal.* XLIV, 2, 5). Item in Psalmo v : « Rex meus et Deus meus, quoniam ad te orabo, Domine, mane exaudies vocem meam ; mane assistam tibi [12], et contemplabor te » (*Psal.* v, 3, 4). Item in Psalmo XCVI : « Dominus regnavit, exsultet terra, jucundentur [13] insulæ multæ » (*Psal.* XCVI, 1). Item in Psalmo XLIV : « Astitit regina ad dexteram tuam in veste inaurata [14], amicta est varietate. Audi, filia, et vide, et inclina aurem tuam, et obliviscere populi tui et domus patris [15] tui, quoniam desideravit rex speciem tuam, quia ipse est Dominus Deus tuus [16] » (*Psal* XLIV, 10-12). Item in Psalmo LXXIII : « Deus autem rex noster ante seculum [17], operatus est salutem in medio terræ « (*Psal.* LXXIII, 12). Item in Evangelio cata Matthæum : « Et cum Jesus natus esset in Bethlehem Judæ, in diebus Herodis regis, ecce magi ab Oriente venerunt Hierosolymam [18] dicentes : Ubi est qui natus est rex Judæorum ? Vidimus enim stellam ejus in Oriente, et venimus adorare eum » (*Matth.*, II, 1, 2). Item cata Joannem dixit Jesus : « Regnum meum non est de isto sæculo. Si de isto sæculo [19] esset regnum meum, ministri

Variæ lectiones.

[89] Dum egredereris *Lin. NC.* 2. [90] Tui, dum transieris *Foss.* [91] Tu exhæredabis *Bod.* 2. *Lam.* disperdes *NC.* 2. [92] Perdere nos *Bod.* 3. [93] Ut recipiat unusquisque *Lam. NC.* 1. *Corb.* quæ gessit sive bona *NC.* 1. *Lam.* [94] Super pullum asini *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [95] Quis nuntiabit vobis quia ignis ardet ? qui nuntiabit vobis locum illum æternum *Lam. Bod.* 2, 3, 4. *Lin. NC.* 1. 2. *Foss.* [96] Hic habitabit *Bod.* 1. [97] Montem sanctum ejus, prædicans præceptum Domini *NC.* 2. *Foss.* Imperium ejus *Bod.* 1. 2, 3, 4. [98] Reminiscentur et convertentur *NC.* 2. [99] Dominabitur gentium *Foss.* [1] Tollite, portas, principes *Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 2, 3. Elevamini, portæ *Bod.* 1, 2, 3. *Lam. NC.* 1. [2] Æternæ *Bod.* 4. Rex gloriæ *Bod.* 1, 2, 3. *Lam. Lin. NC.* 1, 2. Claritatis, Dominus fortis in prælio. *Foss.* Fortis in prælio, item in Psalmo *Lam. Lin. NC.* 1, 2. [3] Cor meum verbum bonum *Bod.* 2, 3. *Lam. Lin. NC.* 1, 2. [4] Dico opera mea regi *Bod.* 1. [5] Calamus scribæ *Lam. Bod.* 2, 3. *Lin. NC.* 1, 2. Scribæ velociter *Lam. Bod.* 2, 3. *Lin. NC.* 1. 2. [6] Speciosus forma præ filiis hominum *Lin. NC.* 2. [7] Diffusa est gratia *Bod.* 2, 3. [8] Deus in æternum *Bod.* 3. [9] Ensem tuum *Lam. Bod.* 2. 3. 4. Gladium *Lin. NC.* 2. *Bod.* 1. [10] Prospere inequita *Bod.* 1, 3. Procede *Lin. NC.* 2. [11] Sanctitatem et justitiam *Lam. Bod.* 1, 4. *NC.* 1. Justitiam, et docebit te mirabilia dextra tua *Bod.* 3. [12] Mane astabo tibi et videbo *Lin. NC.* 2. [13] Exsultet terra, lætentur *Bod.* 2. *Lin. NC.* 2. [14] In vestitu deaurato circumornata et variata *Lin.* Circumamicta varietate *NC.* 2. Circumamicta et variata *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [15] Domum patris *Corb.* [16] Dominus tuus *Bod.* 1, 2, 3. [17] Ante sæcula *Corb.* [18] Advenerunt Hierosolymam *Bod.* 1. [19] De hoc mundo ; si de hoc mundo *Bod.* 2. *Lam. NC.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

educit vinctos in fortitudine, similiter eos qui in iram provocant, qui habitant in sepulcris. Deus, cum egredereris coram populo tuo, dum transgredereris in deserto. Item in Psalmo LXXXI : *Exsurge, Deus, udica terram, quoniam tu disperdes in omnibus*

D

gentibus. Item in Evangelio secundum Matthæum : *Quid nobis et tibi, Fili Dei ? Quid huc venisti ante tempus perdere nos ?* Duo libri veteres in editione Anglicana laudati habent *qui educit vinctos in fortitudine.* Sic etiam in uno meo.

mei turbarentur [20] ne traderer Judæis. Nunc autem regnum meum non est hinc. Dixit Pilatus [21] : Ergo rex es tu? Respondit Jesus : Tu dicis quoniam rex sum. Ego in hoc natus sum [22] et in hoc veni in sæculum, ut testimonium perhibeam veritati [23].
722 Omnis qui est de veritate audit vocem meam » (*Joan.*, XVIII, 36, 37).

CAP. XXX. — *Quod ipse sit Judex et rex* [24].

In Psalmo LXXI : « Deus, judicium tuum regi da, et justitiam tuam filio regis judicare populum tuum in justitia » (*Psal.* LXXI, 1, 2). Item in Apocalypsi : « Et vidi cœlum apertum [25]; et ecce equus albus, et qui sedebat super eum vocabatur fidelis et verus [26], æquum justumque judicat, et præliatur. Oculi autem ejus erant tanquam flamma ignis, et super caput ejus diademata multa, et portabat nomen scriptum nemini alii nisi sibi [27] notum. Et erat coopertus vestem aspersam [28] sanguine, et dicitur nomen ejus Verbum Dei [29]; et exercitus qui sunt in cœlo sequebantur eum in equis albis, induti byssinum album mundum [30], et de ore ejus exibat gladius utrinque [31] acutus, ut ex eo percuteret nationes quas ipse pasciturus [32] est (40) in virga ferrea, et ipse calcabit torcular vini iræ Dei omnipotentis. Habet etiam in veste et in femore suo nomen scriptum : Rex regum et Dominus dominantium [33] » (*Apoc.*, XIX, 11-16). Item in Evangelio : « Cum venerit Filius hominis claritate sua, et omnes angeli cum eo, tunc sedebit in throno claritatis suæ : et colligentur ante eum omnes gentes, et segregabit illos [34] ab invicem, quemadmodum pastor segregat oves ab hædis; et statuet oves ad dexteram suam, hædos autem ad sinistram [35]. Tunc dicet Rex eis qui ad dexteram ejus erunt : Venite, benedicti Patris mei, percipite regnum quod vobis paratum est ab origine mundi. Esurivi enim, et dedistis mihi manducare; sitivi, et potastis me [36]? hospes fui, et adduxistis me [37] : nudus, et texistis me [38]; infirmus [39], et visitastis me; in carcere fui, et venistis ad me. Tunc respondebunt ei justi dicentes, Domine, quando te vidimus esurientem et pavimus, sitientem et potavimus? quando autem te vidimus hospitem et adduximus [40] nudum, et vestivimus? quando autem te vidimus infirmum [41] et in carcere, et venimus ad te! Et respondens Rex [42] dicet eis: Amen dico vobis, quandiu fecistis uni horum 723
ex fratribus meis minimis, mihi fecistis. Tunc dicet illis qui ad sinistram ejus erunt [43] : Discedite a me, maledicti, in ignem æternum quem paravit Pater meus diabolo et angelis ejus. Esurivi enim et non dedistis mihi manducare; sitivi, et non potastis me [44]; hospes fui, et non adduxistis me; nudus et non vestistis me [45]; infirmus et in carcere, et non visitastis me. Tunc respondebunt 724 et ipsi
dicentes : Domine, quando te vidimus esurientem, aut sitientem, aut hospitem, aut nudum, aut infirmum, aut in carcere, et non ministravimus tibi? Et respondebit illis [46] : Amen dico vobis, quandiu non fecistis uni ex minimis his, neque mihi fecistis. Et abibunt isti in ambustionem æternam [47], justi autem in vitam æternam » (*Matth.*, XXV, 21-46.)

Variæ lectiones.

[20] Utique decertarent *Bod.* 3. [21] Dixit autem Pilatus *Bod.* 1. [22] Natus sum et in hoc veni *Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lin. NC.* 1. Ego in hoc veni in sæculum *Oxon.* [23] Testimonium dicam *Lam. Lin. NC* 1. 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Corb.* [24] Quod Christus in fine sæculi judex omnium veniens bonis præmia, malis supplicia pro meritis restituet *Bod.* 3. [25] Cœlum totum apertum *Bod.* 4. [26] Fidelis et verax *Foss.* Et justus *Corb.* Justum judicans. *Lam. NC* 1. Præliator *Lam. NC.* 1 *Corb.* [27] Nisi ipsi soli *Foss.* [28] Veste aspersa *Foss.* Veste sparsa *Lam NC.* 1. *Lin. Bod.* 2 [29] Sermo Dei. [30] Byssino mundo *Foss.* [31] Gladius ex utraque parte *Corb.* [32] Pasturus *Bod.* 2, 3, 4. [33] Dominorum *Bod.* 1. 4. [34] Segregabit illas *Corb.* [35] A sinistris *Corb.* Dextram suam sunt *Lam Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [36] Dedistis mihi bibere *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [37] Suscepistis me *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [38] Nudus et cooperuistis *Lam. NC.* 1. [39] Infirmatus *Ver* [40] Suscepimus *Bod.* 2. Abduximus *Ver* [41] Infirmari *Bod* 1. 3, 4. [42] Respondit Rex et dicit *Bod.* 1. [43] Qui sunt ad sinistram *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2. [44] Dedistis mihi bibere *Bod.* 2. Potastis me, hospes fui et non suscepistis me *Lam Lin. NC.* 1. 2. *Bod.* 2. [45] Non venistis ad me *Bod.* 3, 4. Abduxistis *Ver.* [46] Respondebit illis Rex dicens *Lam. NC.* 1. [47] In ignem æternum *NC.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(40) *Quas ipse pasciturus est.* Hæc non habentur in Apocalypsi, et desunt in quibusdam libris veteribus; desunt etiam in Græco.

TESTIMONIORUM

LIBER TERTIUS [48]

CYPRIANUS Quirino filio salutem. Pro fide ac devotione [49] tua quam Domino Deo exhibes, fili charissime, petisti ut, ad instruendum te, excerperem de Scripturis sanctis quædam capitula ad religio-

Variæ lectiones.

[48] De capitulis mandatorum Dei, ad christianæ religionis disciplinam pertinentibus. *Oxon. in nota.* [49] Fide ac dilectione *Lam. NC.* 1. *Ben.*

sam sectæ nostræ disciplinam pertinentia, lectionis divinæ succinctam diligentiam quærens, ut animus Deo deditus non longis aut multis librorum voluminibus fatigetur, sed eruditus breviario præceptorum cœlestium habeat ad fovendam memoriam suam salubre et grande compendium. Et quia tibi plenum dilectionis obsequium debeo, feci quod petisti, ut laborarem semel, ne tu semper laborares. Quantum potuit itaque mediocritas nostra complecti, collecta sunt a me quædam præcepta Dominica et magisteria divina; quæ esse facilia [50] et utilia legentibus possint, dum in breviarium pauca digesta et velociter perleguntur et frequenter iterantur. Opto te, fili charissime, semper bene valere.

CAPITULA.

I. *De bono operis et misericordiæ* [51].

II. *In opere et eleemosynis, etiamsi per mediocritatem minus fiat, ipsam voluntatem* [52] *satis esse.*

III. *Agapem et dilectionem fraternam religiose et firmiter exercendam.*

IV. *In nullo gloriandum, quando nostrum nihil sit.*

V. *Humilitatem et quietem in omnibus tenendam.*

VI. *Bonos quoque* [53] *et justos plus* [54] *laborare, sed tolerare debere, quia probantur.*

VII. *Non contristandum* [55] *Spiritum sanctum quem accepimus.*

VIII. *Iracundiam vincendam esse, ne cogat delinquere.*

IX. *Invicem se fratres sustinere debere.*

X. *In Deum solum* [56] *fidendum, et in ipso gloriandum.*

XI. *Eum qui fidem consecutus est, exposito* [57] *priore homine, cœlestia tantum et spiritalia cogitare debere nec attendere ad sæculum, cui jam renuntiavit* [58].

XII. *Non jurandum.*

XIII. *Non maledicendum.*

XIV. *Nunquam mussitandum, sed circa omnia quæ accidunt* [59] *benedicendum Deum.*

XV. *Ad hoc tentari homines a Deo ut probentur* [60].

XVI. *De bono martyrii.*

XVII. *Minora esse quæ in sæculo patimur quam sit præmium quod promissum est.*

XVIII. *Dilectioni Dei ac Christi nihil præponendum.*

XIX. *Voluntati, non nostræ, sed Dei, obtemperandum.*

XX. *Fundamentum et firmamentum spei et fidei esse timorem* [61].

A XXI. *Non temere de altero judicandum.*

XXII. *Accepta injuria* [62], *remittendum et ignoscendum.*

XXIII. *Vicem malis non reddendam.*

XXIV. *Non posse ad Patrem* [63] *perveniri nisi per Christum.*

XXV. *Ad regnum Dei, nisi baptizatus et renatus quis fuerit, perveniri non posse.*

XXVI. *Parum esse baptizari et Eucharistiam accipere, nisi quis factis et opere proficiat.*

XXVII. *Baptizatum quoque gratiam perdere quam consecutus sit* [64], *nisi innocentiam servet.*

XXVIII. *Non posse in Ecclesia remitti ei qui in Deum deliquerit.*

725 XXIX. *De odio nominis ante prædictum.*

B XXX. *Quod quis Deo voverit, cito reddendum.*

XXXI. *Eum qui non crediderit jam judicatum esse.*

XXXII. *De bono virginitatis et continentiæ.*

XXXIII. *Nihil Patrem judicare, sed Filium, et Patrem ab eo non honorificari a quo non honorificetur Filius* [65].

XXXIV. *Fidelem gentiliter vivere non oportere* [66].

XXXV. *Deum ad hoc patientem esse, ut nos pœniteat* [67] *peccati nostri et reformemur.*

XXXVI. *Mulierem ornari sæculariter non debere* [68].

XXXVII. *Fidelem non oportere ob alia delicta nisi ob nomen solum puniri.*

XXXVIII. *Servum Dei innocentem esse debere, ne incidat in pœnam sæcularem.*

C XXXIX. *Datum nobis esse exemplum vivendi in Christo.*

XL. *Non jactanter nec tumultuose operandum.*

XLI. *Inepte et scurriliter* [69] *non loquendum.*

XLII. *Fidem in totum* [70] *prodesse, et tantum non posse quantum credimus.*

XLIII. *Posse eum statim consequi qui vere crediderit.*

XLIV. *Fideles inter se disceptantes non debere gentilem judicem experiri.*

XLV. *Spem futurorum esse, et ideo fidem* [71] *circa ea quæ promissa sunt patientem esse debere.*

XLVI. *Mulierem in ecclesia tacere debere.*

XLVII. *Delicto et merito nostro fieri ut laboremus,* D *nec Dei opem in omnibus sentiamus.*

XLVIII. *Non fœnerandum.*

XLIX. *Inimicos quoque diligendos.*

L. *Sacramentum fidei non esse profanandum.*

LI. *Quod nemo in opere suo extolli debeat.*

Variæ lectiones.

[50] Esse et facilia *NC.* 2. *Bod.* 1. [51] Opere misericordiæ *Corb. Lam. NC.* 1. [52] Ipsa voluntate *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 4. [53] Bonos quoque *Bod.* 1, 4. [54] Plurimum laborare *Corb.* [55] Non contristare *Lam. Lin. NC.* 1. [56] De solo *Bod.* 1, 2 Confidendum *Corb.* [57] Expoliato primo homine *Thu.* [58] Renuntiavimus *Bod.* 1, 3. 4. [59] Accidunt, semper *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [60] Deo ut explorentur *NC.* 2. *Bod.* 1, 4. [61] Dei *addit Bod.* 4. [62] Acceptam injuriam remittendam et ferendam *Lam. NC.* 2 *Corb.* [63] Non posse ad Deum Patrem *Corb.* Veniri *Bod.* 1, 2, 4. *Thu.* Nisi per Christum *Bod.* 1, 2. *Corb. Thu.* [64] Consecutus est *Thu Corb.* [65] Honorificetur et filius *Lam. NC.* 1 *Bod.* 2. [66] Debere *Corb.* [67] Pœniteat a peccatis nostris *Lam. NC.* 1. [68] Non oportere *Lam. NC.* 1. [69] Inepte et sæculariter *Bod.* 3. [70] Tantum *NC.* 2. Totam *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2 *Corb.* [71] Fidem nostram *Impr. Thu. Corb.*

LII. *Credendi vel non credendi libertatem in arbitrio positam.*

LIII. *Dei arcana perspici non posse, et idcirco fidem nostram simplicem esse debere.*

LIV. *Neminem sine sorde et sine peccato esse.*

LV. *Non hominibus, sed Deo, placendum.*

LVI. *Deum nihil latere ex his quæ geruntur.*

LVII. *Fidelem emendari et reservari.*

LVIII. *Neminem contristari morte debere, cum sit in vivendo labor et periculum, in moriendo* [72] *pax et resurgendi securitas* [73].

LIX. *De idolis quæ gentiles deos putant.*

LX. *Ciborum nimiam concupiscentiam non appetendam.*

LXI. *Possidendi concupiscentiam et pecuniam non* [74] *appetendam.*

726 LXII. *Matrimonium cum gentilibus non jungendum.*

LXIII. *Grave* [75] *delictum esse fornicationis.*

LXIV. *Quæ sint carnalia quæ mortem pariant, et quæ spiritalia quæ ad vitam ducant* [76].

LXV. *Omnia delicta in baptismo deponi.*

LXVI. *Disciplinam Dei in ecclesiasticis præceptis observandam.*

LXVII. *Prædictum quod disciplinam sanam aspernaturi essent.*

LXVIII. *Recedendum ab eo qui inordinate* [77] *et contra disciplinam vivat.*

LXIX. *Non in sapientia mundi nec in eloquentia esse regnum Dei, sed in fide crucis et virtute conversationis.*

LXX. *Parentibus obsequendum.*

LXXI. *Patres quoque asperos circa filios esse non oportere* [78].

LXXII. *Servos cum crediderint, plus dominis carnalibus servire debere.*

LXXIII. *Item dominos mitiores esse debere.*

LXXIV. *Viduas probatas quasque honorandas.*

LXXV. *Suorum, et maxime fidelium, curam plus unumquemque habere debere.*

LXXVI. *Majorem natu non temere accusandum.*

LXXVII. *Peccantem publice objurgandum.*

LXXVIII. *Cum hæreticis non loquendum.*

LXXIX. *Innocentiam* [79] *fidenter petere et impetrare.*

LXXX. *Nihil licere diabolo in hominem, nisi Deus permiserit.*

LXXXI. *Mercedem* [80] *mercenario cito reddendam.*

LXXXII. *Non augurandum.*

LXXXIII. *Cirrum* [81] *in capite non habendum.*

LXXXIV. *Non vellendum* [82].

LXXXV. *Surgendum cum episcopus aut presbyter veniat.*

LXXXVI. *Schisma non faciendum, etiamsi in una fide et in eadem traditione permaneat qui recedit.*

LXXXVII. *Fideles simplices cum prudentia esse debere.*

LXXXVIII. *Fratrem non circumveniendum.*

LXXXIX. *Subito venire finem mundi.*

XC. *Uxorem a viro non recedere, aut si recesserit, innuptam manere* [83].

XCI. *Tantum unumquemque tentari quantum potest sustinere.*

XCII. *Non quidquid licet esse faciendum.*

XCIII. *Prædictum quod hæreses futuræ essent.*

XCIV. *Cum timore et honore Eucharistiam accipiendam.*

727 XCV. *Bonis convivendum* [84], *malos autem vitandos.*

XCVI. *Factis, non verbis, operandum* [85].

XCVII. *Ad fidem et ad consecutionem properandum esse* [86].

XCVIII. *Catechumenum peccare jam* [87] *non debere.*

XCIX. *Judicium secundum tempora futurum, æquitatis ante Legem, vel Legis post Moysen.*

C. *Gratiam Dei gratuitam esse debere.*

CI. *Spiritum sanctum in igne frequenter* [88] *apparuisse.*

CII. *Correptionem bonos quosque* [89] *libenter audire debere.*

CIII. *A multiloquentia temperandum.*

CIV. *Non mentiendum.*

CV. *Frequenter emendandos qui delinquunt in domestico ministerio.*

CVI. *Injuria accepta patientiam* [90] *tenendam, et ultionem Deo relinquendam.*

CVII. *Non detrahendum.*

CVIII. *Non esse proximo insidiandum.*

CIX. *Infirmos visitandos.*

CX. *Susurrones* [91] *maledictos esse.*

CXI. *Sacrificia malorum acceptabilia non esse.*

CXII. *Gravius judicari de his qui in sæculo plus habuerint potestatis.*

CXIII. *Viduas* [92] *et pupillos protegi oportere.*

CXIV. *Dum in carne est quis, Exomologesin facere debere.*

CXV. *Adulationem perniciosam esse.*

Variæ lectiones.

[72] In moriendo autem *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Corb.* [73] In resurgendo securitas *Bod.* 2. [74] Admittendam *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [75] Gravius *Bod.* 1, 2, 3, 4. Fornicari *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [76] Ducant sempiternam *Lin.* [77] Inordinate et absque disciplina *Lin.* Inordinate vadit *Corb.* Contra disciplinam Dei *Lam. NC.* 1. [78] Non oportere *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. 4. [79] Innocentem fideliter *NC.* 1. [80] Mercedes, etc. *Lin.* [81] Cirrum non habendum *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1. 2. 4. *Ver. Corb.* [82] Pillum *Bod.* 1. [83] Innuptam remanere *Voss.* Innuptam permaneret *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [84] Convivendum *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Thu. Bod.* 1, 2. 3, 4. Conveniendum. *Oxon.* [85] Obtemperandum *Bod.* 1. [86] Properandum *Oxon.* [87] Peccare non debere *Lam. Lin. NC.* 1. [88] In igne semper *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [89] Quosque omnes *Bod.* 2, 3, 4. [90] Patientiam esse *Lam. NC.* 1. [91] Susurrones feta bilingues *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1. *Corb.* [92] Viduam *Oxon.*

CXVI. *Plus ab eo diligi Deum cui in baptismo plura peccata dimittuntur.*

CXVII. *Fortem congressionem esse adversus diabolum, et ideo fortiter nos stare debere, ut possimus vincere.*

CXVIII. *De Antichristo, quod in homine*[93] *veniat.*

CXIX. *Grave fuisse jugum legis quod a nobis abjectum est*[94], *et leve esse jugum* Domini *quod a nobis susceptum est.*

CXX. *Orationibus insistendum*[95].

728 CAP. I. — *De bono operis et misericordiæ.* Apud Isaiam : « Exclama[96], inquit, in fortitudine, et noli parcere, sicut tuba exalta vocem tuam, annuntia plebi meæ[97] peccata ipsorum et domui Jacob facinora eorum. Me de die in diem quærunt, et cognoscere vias meas concupiscunt, quasi plebs quæ justitiam fecerit et judicium Dei[98] non dereliquerit[99]. Postulant[1] me nunc judicium justum, et appropinquare Deo concupiscunt dicentes : Quid[2]? quia jejunavimus et non vidisti, humiliavimus animas nostras et non cognovisti[3]. In diebus enim jejunii[4] inveniuntur voluntates[5] vestræ. Aut enim subjectos vobis subpungitis, aut ad judicia et lites jejunatis, aut proximos cæditis pugnis. Ut quid mihi jejunatis (41), ut hodie audiatur vox vestra in clamore? Non hoc jejunium[6] ego elegi, nisi[7] humiliet (42) homo animam suam. Et si contorseris quasi circulum collum tuum, et saccum et cinerem substraveris, nec sic[8] vocabitur jejunium acceptum. Non tale jejunium elegi, dicit Dominus ; sed solve omnem nodum injustitiæ, resolve suffocationes impotentium commerciorum. Dimitte quassatos in requiem, et omnem consignationem injustam[9] dissipa. Frange esurienti panem tuum, et egenos sine tecto induc in domum tuam. Si videris nudum, vesti[10] ; et domesticos seminis tui non despicies. Tunc erumpet temporaneum lumen tuum, et vestimenta tua cito orientur. Et præibit ante te justitia, et claritas Dei circumdabit te. Tunc exclamabis, et Deus exaudiet te. Dum adhuc loqueris dicet : Ecce adsum[11] » (*Isa.*, LVIII, 1-9). De hoc ipso apud Job : « Conservavi egenum de manu potentis, et pupillo cui non erat adjutor auxiliatus sum. Os viduæ benedixit me, cum essem oculus cæcorum, pes quoque claudorum ego essem, et invalidorum pater » (*Job.*, XXIX, 12, 13, 15, 16). De hoc ipso apud Tobiam : « Et dixi Tobiæ[12] filio meo : Vade, et adhuc quemcunque pauperem inveneris ex fratribus nostris, qui tamen in mente habeat Deum ex toto[13] corde suo. Hunc adduc[14], et manducabit pariter meum[15] prandium hoc : Ecce sustineo te, fili, donec venias » (*Tob.*, II, 2). Item illic : « Omnibus diebus vitæ tuæ, fili, Deum in mente habe, et noli **729** præterire præcepta ejus. Justitiam fac omnibus diebus vitæ tuæ, et noli ambulare viam[16] iniquitatis : quoniam agente te ex veritate, erit respectus operum tuorum. Ex substantia tua fac eleemosynam, et noli avertere faciem ab ullo paupere. Ita fiet ut nec a te avertatur facies Dei. Quomodo habueris, fili, sic fac. Si tibi fuerit copiosa substantia, plus ex illa fac eleemosynam. Si exiguum habueris[17], ex hoc ipso exiguo communica. Et ne timueris cum facis eleemosynam, præmium bonum reponis tibi in diem necessitatis : quoniam eleemosyna a morte liberat et non patitur ire in tenebras. Munus bonum est eleemosyna[18] omnibus qui faciunt eam coram summo Deo » (*Tob.*, IV, 5-11). De hoc ipso apud Salomonem in Proverbiis : « Qui pauperi[19] miseretur, Deo fœnerat » (*Prov.*, XIX, 17). Item illic : « Qui dat pauperibus, nunquam indigebit. Qui autem avertit oculum suum[20], in multa penuria[21] erit » (*Prov.*, XXVIII, 27). Item illic : « Eleemosynis[22] et fide peccata purgantur[23] » (*Prov.*, XVI, 6). Item illic : « Si esurierit inimicus tuus, ciba[24] eum ; et si sitierit, potabis[25] eum. Hoc enim faciens carbones vivos[26] superfundes in caput[27] ejus » (*Ibid.*, XXV, 21, 22). Item illic : « Sicut aqua extinguit ignem, sic eleemosyna extinguit peccatum » (*Eccli.*, III, 33). Apud eumdem in Proverbiis : « Ne dixeris : Abi et revertere[28], cras ego dabo, cum possis continuo benefacere. Non enim scis quid contin-

Variorum notæ.

[83] In hominem veniet *Corb.* [94] Susceptum non *Corb.* [95] De bono opere et misericordia *Lam. NC.* 1. *Corb.* [96] Exclama in fortitudine *Voss.* 2. [97] Plebi tuæ *Voss.* 2. [98] Judicium non *Voss.* 4. [99] Dereliquerit *Lin.* [1] Postulant quidem *Bod.* 3. Postulant a me *Bod.* 1, 2. *Lam. NC.* 1, 2. *Voss.* 2. [2] Utquid jejunavimus *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [3] Et nescisti *Lin.* [4] Jejuniorum vestrorum *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. Voluptates *Lin. Thu. Cor.* [6] Quod ego elegi *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Voss.* 3. *Cott.* [7] Sed humiliare hominem *Cott.* Jejunium, dicit Dominus, per diem humiliare hominem animam suam, tametsi contorseris quasi circulum *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Cott. Voss.* 3. [8] Nec sic hoc *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. Hoc non sic *Cott.* [9] Consignationem injustitiæ *NC.* 1. [10] Vesti eum *Cott.* [11] Adsum prope *Cott.* [2] Dixit Tobias filio suo *Lam. NC.* 2. *Bod.* 1, 2. *Voss.* 4. [13] Qui tamen habet Dominum in toto *Lam. NC.* 1. [14] Huc adduc *Corb.* [15] Pariter mecum *Thu. Corb. Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2. *Voss.* [16] In Viam *Voss.* 2. [17] Quomodo et habueris *Bod.* 2. *Voss.* 2. *Thu. Lam.* [18] Eleemosyna, omnibus facientibus *Corb.* [19] *Sic Lam. Voss.* 3. Pauperum *Oxon.* Deum fœnerat *Thu. Corb.* [20] Oculum in multa *Bod.* 1, 2, 4. *Lam. Thu. Corb.* [21] In magna inopia *NC.* 2. [22] Eleemosyna *Bod.* 1. *Voss.* 2. [23] Delicta purgantur *Bod.* 1, 2, 3. [24] Pasce *Lin. Bod.* 1, 4. *Thu. Voss.* 2. [25] *Sic Voss.* 3. *Bod.* 2. Potabis *Impr.* Pota *Oxon.* [26] Carbones ignis *NC.* 2. *Cott.* [27] Capiti *Lam. Lin Bod.* 1, 2. *Thu. Voss.* 2. Superponete capiti *Corb. Cott.* [28] Vade et revertere *Cott.* Cras dabo tibi *Lam. NC.* 1, 2.

Steph. Baluzii notæ.

(41) *Ut quid mihi jejunatis.* Vide Frontonis Ducæi notas in Homiliam VI Chrysostomi *ad populum Antiochenum.*

(42) *Nisi humiliet.* Vide Cotelerii notas in caput III Epistolæ Barnabæ.

gat sequenti die » (*Prov.*, III, 28). Item illic : « Qui obturat aures suas[29] ne audiat[30] imbecillum; et ipse invocabit Deum, et non erit qui exaudiat eum » (*Prov.*, XXI, 13). Item illic : « Qui conversatur sine vituperatione in justitia[31], beatos filios relinquit[32] » (*Prov.*, XX, 7). Apud eumdem in Ecclesiastico : « Fili, si habes, bene fac tecum, et Deo dignas oblationes offer[33], memorare quoniam mors non tardat » (*Eccli.*, XIV, 11, 12). Item illic : « Conclude eleemosynam in corde pauperis, et hæc pro te orabit[34] ab omni malo » (*Eccli.*, XXIX, 12). De hoc ipso in Psalmo XXXVI, **730** misericordiam[35] et posteris prodesse : « Junior fui (43), etenim senui[36], et non vidi justum derelictum, nec semen ejus quærens panem. Tota die miseretur et fœnerat[37], et semen ejus in benedictione est[38] » (*Psal.* XXXVI, 25, 26). De hoc ipso in Psalmo XL : « Beatus[39] qui intelligit super egenum et pauperem, in die malo liberabit illum Deus » (*Psal.* XL, 2). Item in Psalmo CXI : « Distribuit[40], dedit pauperibus, justitia ejus manebit in sæculum sæculi » (*Ibid.*, CXI, 9). De hoc ipso apud Osee : « Misericordiam volo magis[41] quam sacrificium, et agnitionem Dei plus quam[42] holocaustomata » (*Osee*, VI, 6). De hoc ipso in Evangelio cata Matthæum : « Beati qui esuriunt et sitiunt justitiam[43], quia ipsi saturabuntur » (*Matth.*, V, 6). Item illic : « Beati misericordes[44], quoniam ipsi misericordiam consequentur » (*Ibid.*, 7). Item illic : « Thesaurizate vobis thesauros in cœlo, ubi neque tinea neque comestura[45] exterminat, et ubi fures non effodiunt et furantur[46] » (*Matth.*, VI, 20, 21). « Ubi enim fuerit thesaurus tuus, illic erit et cor tuum. » Item illic : « Simile est regnum cœlorum homini negotianti quærenti bonas margaritas; ubi autem invenit pretiosam margaritam[47], abiit et vendidit omnia quæ habuit, et emit illam[48] » (*Matth.*, XIII, 45,

A 46). Etiam modicum opus prodesse. Item illic : « Et qui potaverit[49] unum ex minimis istis calicem aquæ frigidæ in nomine discipuli, amen dico vobis, non peribit[50] merces ejus » (*Matth.*, X, 42). Nemini negandam eleemosynam. Item illic : « Omni poscenti te[51] da, et ab eo qui voluerit mutuari ne aversatus fueris[52] » (*Luc.*, VI, 42). Item illic : « Si vis ad vitam[53] venire, serva mandata. Dicit ille : Quæ? Dicit illi Jesus : Non occides, non mœchaberis, non falsum testimonium[54] dices, honora patrem et matrem, et diliges proximum tibi tanquam te[55]. Dicit illi juvenis : Omnia ista observavi. Quid adhuc mihi deest? Dicit illi Jesus : Si vis perfectus esse, vade et vende[56] omnia tua, et da pauperibus[57], et habebis thesaurum **731** in B cœlo, et veni, sequere me » (*Matth.*, XIX, 17-20). Item illic : « Cum venerit Filius hominis in majestate sua[58] et omnes angeli cum eo, tunc sedebit in throno claritatis suæ[59], et colligentur[60] ante eum omnes[61] gentes. Et segregabit[62] illos ab invicem, quemadmodum pastor segregat oves ab hædis. Et statuet oves ad dexteram[63], hædos autem ad sinistram[64]. Tunc dicet Rex eis qui ad dexteram suam sunt : Venite, benedicti Patris mei, percipite[65] regnum quod vobis paratum est ab origine mundi. Esurivi enim, et dedistis mihi manducare; sitivi, et potastis me[66]; hospes fui, et adduxistis[67] me; nudus, et texistis me[68]; infirmatus sum[69], et visitastis me; in carcere fui, et venistis[70] ad me. Tunc respondebunt ei justi dicentes : Domine, C quando te vidimus hospitem et adduximus[71], nudum et vestivimus? Quando autem te vidimus infirmum[72] et in carcere, et venimus ad te? Et respondens Rex dicet eis : Amen dico vobis, quandiu fecistis uni horum ex fratribus meis minimis, et mihi fecistis. Tunc dicet illis qui a sinistris ejus[73] sunt : Discedite a me, maledicti, in ignem

Variæ lectiones.

[29] Aures ne audiat *Bod.* 1, 3. *Voss* 2. [30] Infirmum *Cott.* [31] Vituperatione justitiæ *Cott.* [32] Relinque *Cott. Voss.* 2. [33] Oblationes offeres *NC.* 1, 2. *Cott. Lam. Voss.* 2. [34] Te exorabit *Corb. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4 *Lam. Thu. Voss.* [35] Misericordiam fac et poteris prodesse *Corb.* [36] Juvenior fui et senui et nunquam *Cott. Corb.* [37] Miseretur et commodat *Bod.* 1, 2, 4. *Voss.* 2. [38] Benedictione erit *Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 4. *Cott.* [39] Felix qui *Bod.* 4. *Thu. Corb.* [40] Dispersit *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2. 4. *Cott. Voss.* 2. *Thu. Corb.* [41] Misericordiam malo quam *Lam. Lin NC.* 1, 2. *Bod.* 2, 4. *Thu. Corb.* [42] Dei quam *Lam. Lin. NC.* 1. *Thu. Corb. Cott.* [43] Beati esurientes et sitientes *Voss.* 2. *Lam NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb.* [44] Felices misericordes *Bod.* 4. *Thu.* [45] Comestura demolitur *Cott.* [46] Effodiunt. Ubi *Lin. NC.* 2. *Thu. Bod.* 1, 4. *Voss.* 4. Nec furantur, *supra de Opere et Eleem.* [47] Bonam margaritam *Cott.* [48] Ad emendam illam *Lin.* [49] Dederit uni *Cott.* Tantum in nomine meo *Cott.* [50] Non perdet mercedem *Cott.* [51] Petenti da *Cott.* [52] Ne averteris te *Bod.* 3. *Voss.* 4. [53] In vitam *Cott.* [54] Non mœchaberis, non furtum facies, non falsum *Cott.* [55] Proximum tuum tanquam teipsum *Cott.* Proximum tanquam *Thu.* [56] Vende bona *Bod.* 1, 2, 4. Omnia bona *Cott Voss.* 2. [57] Egenis *Lam. Lin. NC.* 1. *Thu. Voss.* 2. [58] In claritate sua *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb.* [59] Super sedem majestatis. *Cott.* [60] Congregabantur ante *Cott.* [61] Omnes gentes terræ *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [62] Et separabit *Cott.* [63] Oves quidem a dextris *Cott.* [64] A sinistris *Cott.* [65] Possidete paratum *Cott.* [66] Dedistis mihi notum *Lin.* Mihi bibere *Cott.* [67] Et collegistis *Cott.* [68] Operuistis *Cott.* [69] Infirmus *Corb. Voss.* 2. *Sic supra lib.* II. *Voss.* 2. [70] Visitastis me *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lam. Lin. NC.* 1. [71] Collegimus. [72] Infirmum *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. 4. *Thu. Corb. Sic supra lib.* II *Cott.* [73] Ad sinistram *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb. Cott. Voss.* 2.

Steph. Baluzii notæ.

(43) *Junior fui.* Plerique libri veteres habent *juvenior*. Apuleius, lib. VIII *Metamorphoseon* : « Sed unus præ cæteris et animo fortior et ætate juvenior. » Sosipater Charisius, lib. II : « Aliquando primus et secundus, ut senex senior, juvenis juvenior. » Sic etiam apud Fulgentium Planiadem, lib. I *Etymologicon*.

æternum [74] quem præparavit [75] Pater meus diabolo A et angelis ejus. Esurivi enim, et non dedistis mihi manducare; sitivi, et non potastis me; hospes fui, et non adduxistis me; nudus fui, et non vestistis me; infirmus et in carcere, et non visitastis me [76]. Tunc respondebunt et ipsi dicentes : Domine, quando te vidimus esurientem aut sitientem aut hospitem aut nudum aut infirmum aut in carcere, et non ministravimus [77] tibi? Et respondebit illis [78] : Amen dico vobis, quandiu non fecistis uni ex minimis his [79], neque mihi fecistis. Et abibunt isti in ambustionem æternam, justi autem in vitam æternam » (*Matth.*, XXV, 31-46). (44) De hoc ipso in Evangelio cata Lucam : « Res vestras [80] vendite, et date eleemosynam » (*Luc.*, XII, 33). Item illic : « Qui fecit quod est intus, fecit et quod foris est. B Verumtamen [81] date eleemosynam, et ecce vobis omnia sunt munda. » (*Luc.*, XI) Item illic : « Ecce dimidium ex substantia mea do egenis; et si cui

732 quid fraudavi [82], quadruplum reddo [83]. Dixit autem Jesus : Quia salus hodie domui huic facta est, quoniam et ipse filius est Abrahæ » (*Luc.*, XXI, 40, 41.) De hoc ipso [84] ad Corinthios II : « Vestra abundantia illorum inopiam suppleat, ut et illorum abundantia vestræ inopiæ sit supplementum, ut sit æqualitas, sicut scriptum est : Qui multum habuit non abundavit, et qui modicum non indiguit [85] » (II *Cor.*, VIII, 14, 15). Item illic : « Qui parce seminat, parce et metet, et qui seminat in benedictione [86], de benedictione et metet [87]. Unusquisque C autem sicut corde proposuit, non quasi ex tristitia vel ex necessitate. Hilarem enim datorem diligit Deus. » Item illic : « Sicut scriptum est : Distribuit, dedit pauperibus, justitia ejus manet in æternum. » Item illic : « Qui autem administrat [88] semen seminanti, et panem ad edendum præstabit, et multiplicabit semen vestrum [89], et augebit incrementa frugum justitiæ vestræ, ut in omnibus locupletemini. » Item illic : « Administratio hujus officii non tantum supplevit ea quæ sanctis desunt, sed abundavit [90] per multam [91] gratiarum actionem in Deum » (II *Cor.*, IX, 6, 7, 9-12). De hoc ipso in Epistola Joannis : « Qui habuerit substantiam mundi [92], et viderit fratrem suum desiderantem [93], et clauserit viscera sua [94] ab eo, quomodo charitas Dei [95] manet in illo [96] » (I *Joan.*, III, 17)? De hoc ipso in Evangelio cata Lucam : « Cum facis prandium aut cœnam, noli vocare amicos tuos, neque fratres [97], neque vicinos, neque divites, ne forte et illi reinvitent te, et fiat tibi retributio. Sed, cum facis epulum, voca [98] pauperes, debiles, cæcos et claudos, et beatus [99] eris, quoniam non habent retribuere tibi; retribuetur [1] autem tibi in resurrectione justorum » (*Luc.*, XIV, 12-14).

CAP. II. — *In opere et eleemosynis, etiamsi per mediocritatem minus fiat, ipsam voluntatem satis esse.*

In epistola Pauli ad Corinthios II : « Si voluntas prompta est, secundum quodcunque [2] habuerit, acceptabile [3] est, 733 non secundum quod [4] non habuerit; neque sit aliis [5] refrigerium, vobis autem pressura. » (II *Cor.*, VIII, 12, 13).

CAP. III. — *Agapen [6] et dilectionem fraternam religiose et firmiter exercendam.*

Apud Malachiam : « Nonne Deus unus condidit nos? Nonne pater unus est omnium nostrum [7]? Quid utique dereliquistis [8] unusquisque fratrem suum » (*Malach.*, II, 10)? De hoc ipso cata Joannem : « Pacem [9] vobis remitto, pacem meam do vobis » (*Joan.*, XIV, 27). Item illic : « Hoc est mandatum meum, ut diligatis invicem, quemadmodum dilexi vos. Majorem hac charitatem nemo habet, quam ut animam suam quis ponat pro amicis suis » (*Joan.*, XV, 15). Item illic : « Beati [10] pacifici, quoniam ipsi filii Dei vocabuntur » (*Matth.*, V, 9). Item illic : « Amen dico vobis, quoniam si [11] duobus ex vobis convenerit in terra, [12] de omni re quamcunque petieritis, continget vobis a Patre meo qui in cœlis est. Ubicunque enim fuerint duo aut tres collecti in nomine meo, ego cum eis sum » (*Matth.*, XVIII, 19). De hoc ipso I ad Corinthios : « Et ego

Variæ lectiones.

[74] In supplicium æternum *Cott.* [75] Quem paravit *Bod.* 1. *sic supra.* [76] Venistis ad me *Lin.* [77] Administravimus *Bod.* 1, 4. *Thu. sic supra Voss.* 2. [78] Tunc respondebit *Lam. NC.* 1. *Corb.* [79] Minimis meis *Corb.* [80] Vendite quæ possidetis *Lin.* [81] Verum date *Bod.* 1, 3, 4. Vobis munda omnia *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. [82] Defraudavi *Lin.* [83] Reddam. *Lam. NC.* 1. *Corb.* [84] Paulus ad *NC.* 1, 2. *Corb.* [85] Non indigebit *Corb.* Non minoravit *Bod.* 1. *Voss.* 2. [86] In benedictionem *Thu.* [87] Metet vitam æternam *Lam. NC.* 1. *Cott.* [88] Qui administrat *Lam. Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. *NC.* 1, 2. *Thu. Corb.* [89] Seminationem vestram *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Benev. Voss.* 2. [90] Sed et abundavit *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. Abundabit *Bod.* 2. *Thu. Voss.* 4. [91] Per multarum *Lam. NC.* 1. *Cott. Voss.* 2. [92] Hujus mundi *Lam. NC.* 1. *Cott.* [93] Desiderantem aliquid *Lam. Bod.* 2. *Ver.* [94] Viscera sua quomodo *Bod.* 1, 3, 4. *Voss.* 2. [95] Agape Dei *Benev.* [96] Manebit in illo *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [97] Neque cognatos tuos, neque vicinos *Cott.* [98] Voca mendicos *Lam. Lin. N.C* 1, 2. *Bod* 1, 2, 4. *Thu. Corb. Cott. Voss.* 2. [99] Felix eris *Bod.* 1. 4. *Thu. Ver. Voss.* 2. [1] Restituetur autem *NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu.* [2] Ipsa voluntate quod habuerit *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2, secundum quod unusquisque *Corb. Voss.* 2. [3] Acceptabilis *NC.* 2. [4] Quod non habuit *Lam.* [5] Ut sit aliis refrigerium *Corb. Bod.* 1. 2. Ut aliis refrigerium, vobis pressura sit *Thu.* [6] Charitatem *Lam. NC.* 2. *Bod.* 1. *Voss.* 2. [7] Omnium? quid *Corb.* [8] Despicit unusquisque *NC.* 2. *Corb.* [9] Pacem meam do vobis, pacem meam relinquo *Cott.* [10] Felices *Bod.* 1, 2, 4. *Lam. Thu.* [11] Duo ex vobis convenerint *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2, 3 [12] Super terram *Cott.*

Steph. Baluzii notæ.

(44) *Item illic cum venerit.* Ista usque ad *Justi autem in vitam æternam,* desunt in codice Burgundico et in Lamoniano.

quidem, fratres, non potui vobis loqui quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus; quasi infantibus[13] in Christo, lac vobis potum dedi[14], non escam[15]. Dum enim[16] adhuc pusilli eratis, non poteratis, sed neque nunc potestis, adhuc enim estis carnales. Ubi enim in vobis æmulatio[17] et contentio et dissensiones, nonne carnales estis, et secundum hominem ambulatis » (I *Cor.*, III, 1-3)? Item illic : « Etsi habuero omnem fidem, ita ut montes transferam, charitatem autem non habeam, nihil sum[18]. Etsi in cibos[19] distribuero omnia mea, et si tradidero corpus meum ut ardeam[20], charitatem[21] autem non habeam, nihil proficio[22]. Charitas magnanima est, charitas[23] benigna est, charitas non æmulatur, charitas non agit perperam, non inflatur, non irritatur, non cogitat malum, non gaudet super injustitiam, collætatur autem in veritate. Omnia diligit, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet[24]. Charitas nunquam excidet » (I *Cor.*, XIII, 2-8). De hoc ipso ad Galatas : « Diliges proximum tibi[25] tanquam te. Si autem mordetis[26] et incusatis invicem, videte ne consumamini ab invicem. » (*Galat.*, V, 14-16). De hoc **734** ipso in Epistola Joannis : « In hoc apparent filii[27] Dei et filii diaboli. Omnis qui non est justus, non est de Deo, et qui non diligit fratrem suum. Qui enim fratrem suum odit, homicida est. Et scitis quia omnis homicida non habet in se vitam æternam in se manentem » (I *Joan.*, IV, 16). Item illic[28] : « Si quis dixerit quoniam diligit Deum, et fratrem suum odit, mendax est. Qui enim non diligit fratrem suum quem videt[29], Deum quem non videt quomodo potest diligere? » De hoc ipso in Actibus apostolorum : « Turba autem eorum qui crediderant anima ac mente una agebant, nec fuit inter illos discrimen ullum, nec quicquam suum judicabant ex bonis[30] quæ eis erant, sed fuerunt illis omnia communia » (*Act.*, IV, 32). De hoc ipso in Evangelio[31] cata Matthæum : « Si obtuleris munus tuum ad altare, et illic recordatus fueris quia frater tuus habet aliquid adversum te, relinque illic munus tuum ante altare, et vade prius reconciliari fratri tuo, et tunc veni et offer[32] munus tuum ad altare » (*Matth.*, V, 23). Item in Epistola Joannis : « Deus charitas est, et qui manet in charitate[33], in Deo manet, et Deus[34] in eo » (I *Joan.*, IV, 16). Item illic : « Qui dicit se in luce esse et fratrem suum odit, mendax est[35], et in tenebris ambulat usque adhuc » (I *Joan.*, II, 9).

CAP. IV. — *In nullo gloriandum, quando nostrum nihil sit.*

In Evangelio cata Joannem : « Nemo potest quicquam accipere, nisi datum fuerit illi de cœlo » (*Joan.*, III, 27). Item in Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Quid enim habes quod non acceperis? Si autem accepisti, quid gloriaris, quasi non acceperis[36] » (I *Cor.*, IV, 7)? Item in Basilion primo : « Nolite gloriari, neque loquamini[37] elata[38], et non procedat magniloquentia[39] ex ore vestro, quia Deus scientiarum[40] Dominus » (I *Reg.*, II, 3). Item illic : « Invalidus factus est arcus potentium, et infirmi accincti sunt virtute[41]. » De hoc ipso in Machabæis : « Justum est subditum Deo esse et mortalem non paria Deo sentire » (II *Mach.*, IX, 12). Item illic : « Et verba viri peccatoris ne timueritis[42], quia gloria ejus in stercora[43] erit et in vermes. Hodie **735** extolletur[44], et cras non invenietur : quoniam conversus est in terram suam, et cogitatio ejus[45] periit » (I *Mach.*, II, 62).

CAP. V. — *Humilitatem et quietem in omnibus tenendam.*

Apud Isaiam sic dicit Dominus Deus : « Cœlum mihi thronus[46], et terra scabellum pedum meorum. Quam mihi sedem[47] ædificabitis, aut quis locus ad requiem mihi? Omnia enim ista fecit manus mea, et sunt mea omnia ista. Et super quem aspiciam[48] alium, nisi super humilem et quietum et trementem[49] sermones meos » (*Isa.*, LXVI, 1, 2)? De hoc ipso in Evangelio cata Matthæum : « Beati mites[50], quoniam ipsi hæreditabunt terram » (*Matth.*, V, 5). De hoc ipso cata Lucam : « Qui minimus erit[51] in omnibus vobis, hic erit magnus » (*Luc.*, IX, 48). Item illic : « Qui se extollit humiliabitur, et qui se humiliaverit exaltabitur » (*Luc.*, XIV, 11). De hoc ipso ad Romanos : « Noli altum sapere[52], sed time. Si enim Deus naturalibus ramis non pepercit, ne forte nec tibi parcat » (*Rom.*, XI, 20). De hoc ipso in Psalmo XXXIII : « Et humiles spiritu salvabit. » Item ad Romanos : « Reddite omnibus quæ debentur[53],

Variæ lectiones.

[13] Parvulis in Christo *Cott.* [14] Lacte vos potavi, *Bod.* 1, 2, 4. *Lam. Lin. NC.* 1. *Ver. Ben. Thu. Corb.* [15] Non cibo *Lam. Lin.* 1. *NC. Thu. Corb.* [16] Escam nondum enim poteratis *Lam. NC.* 1. *Lin. Bod.* 1. [17] In vobis cadit æmulatio *Bod.* 3. Vobis sunt *Cott.* [18] Nihil proficio *Bod.* 3. *NC* 2. [19] In cibos pauperum *Lam.* [20] Ut credat *Ben. Ver. Corb.* [21] Agapen *Lam. NC.* 1. *Thu. Lin. Sic passim infra.* [22] Nihil sum *Cott.* [23] Magnanima est, patiens est, benigna est, non inflatur, non dehonestatur, non quærit quæ sua sunt, non cogitat malum, ingaudet injustitiam *Cott.* [24] Omnia suffert, *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* [25] Proximum tuum, tanquam teipsum *Cott. Thu. Corb. Lam. Lin NC.* 1, 2. [26] Mordetis, et criminatis *Bod.* 1. Accusatis *Lam. Bod.* 2. Ad invicem *Bod.* 3. [27] Apparebunt filii *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [28] Item illic : Qui fratrem *Thu. Corb.* [29] Fratrem quem videt quotidie *Cott.* [30] Nec quisquam suum judicabat de bonis *Corb.* [31] In Evangelio *desunt in Thu.* [32] Tunc offeres *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [33] Manet in dilectione *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [34] Deus in eo erit *Bod.* 1. In Deo manet. Item *Bod.* 2, 3, 4. [35] Odit, homicida est, *Bod.* 3. [36] Accepisti *Lam. Bod.* 1, 2. *NC.* 1. [37] Eloquamini *Bod.* 2. [38] Elate *Corb.* [39] Magniloquela *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [40] Scientiarum Dominus est *Cott.* [41] Accincti sunt robore, *Bod.* 3. [42] Timueris *Lam. Lin. NC. Bod.* 4. *Cott.* [43] Stercore *Lam. Lin. NC.* 1. [44] Extollitur *Bod.* 2. [45] Peribit *Lam. Lin. Cott. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb.* [46] Sedes *Corb.* [47] Mihi domum *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Corb.* [48] Super quem aspiciam nisi *Bod.* 2. [49] Et timentem *Bod.* 3. [50] Felices mites, *Bod.* 4. *Thu* [51] Minimus fuerit *Bod.* 3. [52] Altum respicere *Bod.* 3. [53] Omnibus debita *Bod.* 1.

cui tributum tributum, cui vectigal vectigal, cui timorem timorem, cui honorem honorem. Nemini quicquam debeatis, nisi ut invicem diligatis » (*Rom.*, XIII, 7). Item in Evangelio cata Matthæum : « Diligunt primum recumbendi locum in cœnis [54], et primam sessionem in synagogis, et salutationes in foro et vocari ab hominibus rabbi. Vos autem ne vocaveritis [55] rabbi. Unus est enim vobis magister » (*Matth.*, XXIII, 6-8). Item in Evangelio cata Joannem : « Non est servus major domino suo, neque apostolus major eo qui se misit. Hæc scientes beati eritis [56], si ea feceritis » (*Joan.*, XIII, 16). Item in Psalmo LXXXI : « Humilem et pauperem justificate. »

CAP. VI. — *Bonos quosque [57] et justos plus laborare, sed tolerare debere, quia probantur.*

Apud Salomonem : « Vasa figuli probat fornax, et homines justos tentatio tribulationis » (*Eccli.*, XXVII, 6). Item in Psalmo L : « Sacrificium Deo spiritus contribulatus, cor contritum et humiliatum Deus non despiciet [58]. » Item in Psalmo XXXIII : « Proximus est **736** Dominus contritis [59] corde, et humiles spiritu salvabit. » Item illic : « Multæ pressuræ [60] justorum, sed [61] ex omnibus illis liberabit eos Dominus. » De hoc ipso apud Job : « Nudus exivi de utero matris meæ, nudus etiam ibo [62] sub terram. Dominus dedit, Dominus abstulit. Sicut Domino placuit [63], ita factum est. Sit nomen Domini benedictum [64]. In his omnibus quæ contigerunt ei [65], nihil peccavit Job labiis suis in conspectu Domini » (*Job*, I, 21). De hoc ipso in Evangelio cata Matthæum : « Beati plangentes [66], quoniam ipsi consolabuntur » (*Matth.*, V, 4). Item cata Joannem : « Hæc locutus sum vobis, ut in me pacem habeatis, in sæculo autem pressuram [67] habebitis; sed fidite [68], quoniam ego vici mundum [69] » (*Joan.*, XVI, 33). De hoc ipso ad Corinthios secunda : « Datus est mihi stimulus carnis meæ angelus Satanæ, qui me colaphizet, ut non extollar. Propter quod ter Dominum rogavi ut discederet a me, et dixit mihi : Sufficit

A tibi gratia mea. Nam virtus in infirmitate perficitur » (II *Cor.*, XII, 7-9). De hoc ipso ad Romanos : « Gloriamur in spe claritatis Dei, non solum autem, sed et gloriamur in pressuris, scientes quoniam pressura tolerantiam operatur, tolerantia autem probationem, probatio autem spem. Spes autem non confundit, quia dilectio Dei infusa [70] est in cordibus nostris per Spiritum sanctum qui datus est nobis » (*Rom.*, V, 2-5). De hoc ipso cata Matthæum : « Quam lata et spatiosa via est quæ ducit ad interitum, et multi sunt [71] qui intrant per eam ! Quam arcta et angusta via est quæ ducit ad vitam, et pauci sunt qui eam inveniunt » (*Matth.*, VII, 13)! De hoc ipso in Tobia : « Ubi sunt justitiæ tuæ? Ecce quæ pateris » (*Tob.*, II, 24). Item in Sapientia

B Salomonis : « In locis [72] impiorum gemunt justi. In illorum autem perditionem abundabunt [73] justi » (*Prov.*, XXVIII, 28).

CAP. VII. — *Non contristandum Spiritum [74] sanctum, quem accepimus.*

Paulus [75] apostolus ad Ephesios : « Nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis in die [76] redemptionis. Omnis amaritudo et ira et indignatio et clamor et blasphemia [77] auferantur a vobis » (*Ephes.*, IV, 30).

737 CAP. VIII. — *Iracundiam vincendam esse, ne cogat delinquere.*

Apud Salomonem, in Proverbiis : « Melior est vir patiens forti. Qui enim iracundiam continet [78],

C melior est quam qui urbem capit » (*Prov.*, XVI, 32). Item [79] illic : « Imprudens eadem die enuntiat iram suam, abscondit autem inhonorationem suam astutus » (*Prov.*, XII, 16). De hoc ipso [80] ad Ephesios : « Irascimini, et nolite peccare [81]. Sol non occidat super iracundiam vestram » (*Ephes.*, IV, 26). Item in Evangelio cata Matthæum : « Audistis quia dictum est [82] antiquis : Non occides; qui autem ceciderit, reus erit judicio. Ego autem dico vobis quia omnis qui irascitur fratri suo sine causa (45), reus erit judicio » (*Matth.*, V, 21).

Variæ lectiones.

[54] In comestione *Bod.* 3. [55] Nolite vocari *Lin.* Ne vocemini *NC.* 2. Vocati fueritis *Corb.* [56] Felices eritis *Bod.* 1, 4. [57] Bonos quoque *Bod.* 1, 2, 4. [58] Despicit *Bod.* 2. Spernit *Lin. NC.* 2, *Bod.* 3. *Thu. Corb.* [59] Contribulatis corde *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb. Cott.* [60] Multa flagella *Bod.* 3. Multæ tribulationes *NC.* 2. *Cott.* [61] Et ex omnibus *Corb.* [62] Ibo in terram *Bod.* 1, 4. *Thu. Cott.* [63] Domino visum est *Lam. Bod.* 1, 2, 4. *Lin. NC.* 1, 2. *Thu. Corb. Cott.* [64] Benedictum in sæcula *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [64] Contigerunt, nihil *Bod.* 2. [66] Felices *Bod.* 4. *Thu.* Lugentes *Bod.* 1. Qui lugent *Cott.* Plangentes nunc *Lam. NC.* 1. [67] Pressuram sed *Thu. Bod.* 1, 3, 4. [68] Confidite *Bod.* 1, 3. [69] Vici sæculum *Bod.* 1, 4. *Thu Corb.* [70] Diffusa *Cott.* [71] Introeunt *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu Corb.* [72] In loco *Bod.* 2. [73] Perditionem *Impr.* [74] Contristare *Lam. Lin. NC.* [75] Paulus *Oxon. Corb. Lam. Lin. NC.* 2. *Bod.* Tribulant *Cott.* 2, 3. [76] In diem *Thu. Corb. Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2. [77] Auferatur *Thu. Corb.* A vobis, cum omni malitia *Vir* perditionem *Cott.* [78] Iracundiam contemnit *Bod.*. 3, 4. Qui iracundiam continet capiet urbem *Cott.* [79] In parabolis *Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 2. Proverb. *NC.* 2. [80] Paulus *Oxon. Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 2. *deest in impressis.* [81] Derelinquere *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. 4. [82] Dictum est ab antiquis *Lam. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(45) *Sine causa.* Cassianus, lib. VIII, cap. 20, scribit ita legi in quibusdam exemplaribus, et addit superflua esse *sine causa*, et adjecta ab his qui imputandam iram pro justis causis minime putaverunt, cum utique nullus, quamlibet absque ratione commotus, sine causa se dicat irasci. Hieronymus quoque in caput IV Epistolæ *ad Ephesios*, et caput V *Matthæi*, unde sumptus est hic locus, ait a quibusdam codicibus addi *sine causa*, et istud radendum esse, quia *ira viri justi justitiam Dei non operatur.* Vide Erasmi adnotationes in hunc Matthæi locum et Renatum Massuetum in lib. IV Irenæi, cap. 13.

CAP. IX. — *Invicem se fratres sustinere debere.*

Ad [83] Galatas : « In contemplatione [84] habentes unusquisque, ne et vos tentemini. Alterutrum [85] onera sustinete, et sic adimplebitis legem Christi » (*Galat.*, VI, 1).

CAP. X. — *In Deum solum [86] fidendum et in ipso gloriandum esse.*

Apud Jeremiam : « Non glorietur sapiens in sapientia sua, neque glorietur fortis in fortitudine sua, neque glorietur dives in divitiis suis, sed in hoc glorietur qui gloriatur [87], intelligere et nosse [88] quoniam ego sum Dominus, qui facio misericordiam et judicium et justitiam super terram, quoniam in his est voluntas mea, dicit Dominus » (*Jerem.*, IX, 22). De hoc ipso in Psalmo LIV : « In Domino speravi, non timebo quid faciat mihi homo. » Item B illic : « Non nisi soli Deo subjecta [89] est anima mea. » Item in Psalmo CXVII : « Non metuam quid faciat mihi homo, Dominus mihi auxiliator [90] est. » Item illic : « Bonum est confidere in Domino [91] quam fidere in [92] homine. Bonum est sperare in Domino, quam sperare in principibus [93]. » De hoc ipso apud Danielem : « Responderunt autem Sidrac, Misac et Abdenago, et dixerunt regi Nabuchodonosor : **738** Rex, non opus est nobis de hoc verbo respondere [94] tibi. Est enim Deus, cui nos servimus, potens eripere nos de camino ignis ardentis; et de manibus tuis, rex, liberabit nos. Et si non, notum sit [95] tibi quia diis tuis non servimus, et imaginem auream quam statuisti non adoramus [96] » (*Dan.*, III, 16-18). Item C apud Jeremiam : « Maledictus homo qui spem habet in homine; et benedictus homo qui fidit in Domino, et erit in Deo spes ejus » (*Jerem.*, XVII, 5). De hoc ipso in Deuteronomio : « Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies » (*Deut.*, VI, 13). De hoc ipso ad Romanos : « Et coluerunt et servierunt creaturæ relicto Creatore [97]. Propter quod et tradidit illos Deus in passiones ignominiæ » (*Rom.*, I, 25). De hoc ipso apud Joannem : « Major est qui in vobis est quam qui in hoc mundo » (I *Joan.*, IV, 4).

A CAP. XI. — *Eum qui fidem consecutus est, exposito priore [98] homine, cœlestia tantum et spiritalia cogitare debere, nec attendere ad sæculum, cui jam renuntiavit.*

Apud Isaiam : « Quærite Dominum; et cum inveneritis, invocate eum. Cum autem appropinquaverit vobis, relinquat impius vias suas, et vir facinorosus [99] cogitationes suas, et convertatur ad Dominum, et misericordiam consequetur, quia in multum [1] remittet peccata vestra » (*Isa.*, LV, 6). De hoc ipso apud Salomonem : « Vidi universa opera quæ facta sunt sub sole, et ecce omnia vanitas » (*Eccle.*, I, 14). De hoc ipso in Exodo : « Sic autem comedetis eum. Lumbi vestri præcincti, et calciamenta [2] vestra in pedibus vestris, et bacula vestra in manibus vestris, et edetis eum festinanter. Pascha est enim Domini [3] » (*Exod.*, XII, 11). De hoc ipso in Evangelio cata Matthæum : « Nolite cogitare dicentes : Quid edemus, aut quid bibemus [4], aut quid vestiemur? Hæc enim nationes inquirunt [5]. Scit autem [6] Pater vester quia horum omnium indigetis. Quærite primum regnum Dei et justitiam ejus, et omnia ista apponentur **739** vobis. » Item illic : « Nolite cogitare in crastinum. Crastinus [7] enim dies ipse cogitabit [8] sibi. Sufficit diei malitia sua » (*Matth.*, VI, 31-34). Item illic : « Nemo retro attendens et superponens manum suam super aratrum aptus est regno Dei » (*Luc.*, IX, 62). Item illic : « Aspicite volatilia cœli, quoniam non seminant, neque metunt, neque colligunt in horrea, et Pater vester cœlestis pascit illa [9]. Nonne vos pluris estis illis » (*Matth.*, VI, 26)? De hoc ipso cata Lucam : « Sint lumbi [10] vestri accincti, et lucernæ ardentes, et [11] vos similes hominibus exspectantibus dominum suum quando venit [12] a nuptiis, ut cum venerit et pulsaverit aperiant illi. Beati servi illi quos adveniens dominus invenerit vigilantes » (*Luc.*, XII, 35-37). De hoc ipso apud Matthæum : « Vulpes [13] foveas habent, et volucres cœli diversoria [14], Filius autem hominis non habet ubi [15] caput suum inclinet » (*Matth.*, VIII, 29). Item illic : « Qui non renuntiat omnibus quæ sunt ejus, non potest meus discipulus esse » (*Luc.*, XIV, 33). De hoc ipso ad Corinthios prima :

Variæ lectiones.

[83] Paulus *Oxon. Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 2. [84] Vos fratres, et si præoccupatus fuerit homo in aliquo delicto vos qui spiritales estis, inservite hujusmodi in spiritu mansuetudinis, considerans teipsum ne tenteris. Invicem onera vestra portate *Cott.* [85] Alter alterius onera *NC* . 2. *Lin.* Onera vestra *NC.* 1. *Bod.* 2. [86] Deo solo *Bod.* 2. [87] Glorietur fortis *Cott.* Glorietur, qui gloriatur fortis *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [88] Nosse debet *Thu.* Et sciat quia ego sum Dominus *Cott.* [89] Deo subdita *Bod.* 2. [90] Adjutor *Lam. Lin. Bod.* 2. Et ego videbo inimicos meos *Cott.* [91] Domino *Thu. Cott.* Dominum. *Oxon.* [92] In homines *Thu. Bod.* 4. *Cott.* [93] In principes *Bod.* 1, 2. 4. [94] Sermone respondere *Bod.* 2. [95] Et nunc notum sit. *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [96] Nec imaginem auream quam statuisti adoramus *Lam. Lin. NC.* 1. adorabimus *Corb.* [97] Creatore, qui est benedictus in sæcula *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* [98] Expoliato priore *Thu.* [99] Facinorosus semitas *Corb.* iniquus consilia sua *Lin.* [1] Quia multum misericors est et remittet *Bod.* 4. [2] Et caligæ vestræ *Lam. NC.* 1. *Lin. Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb. Cott.* [3] Pascha est Domini *Thu.* [4] Edimus aut quid bibimus *Cott.* [5] Nationes quærunt *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3. 4. [6] Scit enim Pater *Cott.* [7] Crastinus enim ipse *Bod.* 1. [8] Cogitat *Bod.* 1. Cogitavit *Bod.* 3, 4. [9] Cœlestis alit illa *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2, 3. *Cott.* [10] Lumbi vestri præcincti *Lam. Lin. Bod.* 2. *NC.* 1, 2 *Cott.* [11] Ardentes in manibus *Bod.* 1, 3. [12] Quando revertatur *Cott.* [13] Vulpes cubilia *Lam. Bod.* 1, 2, 4. *NC. Thu. Corb.* [14] Cœli nidos *Cott.* [15] Caput inclinet *Thu.* Reclinet *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2.

« Non estis vestri. Empti [16] enim estis pretio magno. Clarificate et portate Deum in corpore vestro » (I *Cor.*, VI, 19). Item illic : « Tempus collectum [17]. Superest ergo ut et qui habent uxores, quasi non habentes sint, et qui plangunt [18], quasi non plangentes, et qui gaudent, quasi non gaudentes, et qui emunt, quasi non ementes, et qui possident, quasi non possidentes, et qui hoc mundo utuntur [19], quasi non utantur [20]. Præterit enim figura hujus mundi » (I *Cor.*, VII, 29-31). Item illic : « Primus homo de terræ limo [21], secundus homo de cœlo [22]. Qualis ille e limo, tales et qui de limo; et qualis cœlestis, et tales cœlestes. Quomodo portavimus imaginem ejus qui de limo est, portemus et imaginem ejus qui de cœlo est » (I *Cor.*, XV, 47-49). De hoc ipso ad Philippenses : « Omnes [23] sua quærunt, et non quæ sunt Christi [24] » (*Philipp.*, II, 21). « Quorum finis est interitus, quorum deus venter est, et gloria in confusionem [25] eorum qui terrena sapiunt. Nostra autem conversatio in cœlis est (46); unde et salvatorem exspectamus Dominum nostrum Jesum Christum, **740** qui transformabit corpus humilitatis nostræ conformatum [26] corpori claritatis suæ » (*Philipp.*, III, 19-21). De hoc ipso ad Galatas : « Mihi autem absit gloriari nisi in cruce Domini nostri Jesu Christi, per quem mihi mundus crucifixus est, et ego mundo » (*Galat.*, VI, 14). De hoc ipso ad Timotheum : « Nemo militans Deo obligat se molestiis [27] sæcularibus, ut possit placere ei cui se probavit. Sed et si certaverit [28] quis, non coronabitur, nisi legitime pugnaverit » (II *Tim.*, II, 4). De hoc ipso ad Colossenses : « Si mortui estis cum Christo ab elementis mundi [29], quid [30] tanquam viventes in mundo [31] vana sectamini » (*Coloss.*, II, 20)? Item de hoc ipso : « Si consurrexistis [32] cum Christo, quæ sursum sunt quærite, ubi Christus est in dextera Dei sedens; quæ sursum sunt sapite, non quæ terrena sunt [33]. Mortui enim estis, et vita vestra abscondita est cum Christo in Deo. Cum autem Christus apparuerit, vita vestra, tunc et vos cum eo apparebitis in gloria » (*Ibid.*, III, 1-4). De hoc ipso ad Ephesios : « Exponite [34] prioris conversationis veterem hominem, qui corrumpitur secundum concupiscentias deceptionis [35]. Innovamini autem spiritu sensus vestri, et induite novum hominem [36], eum qui secundum Deum constitutus est [37] in justitia et sanctitate et veritate » (*Ephes.*, IV, 22-24). De hoc ipso in Epistola Petri : « Quasi hospites et peregrini, abstinete vos a carnalibus desideriis, quæ militant adversus animam, conversationem autem habentes [38] inter Gentes bonam, ut dum detrectant [39] de vobis quasi de malignis [40], bona opera vestra aspicientes magnificent Deum » (I *Petr.*, II, 11). De hoc ipso in Epistola Joannis : « Qui dicit se in Christo manere debet quomodo ille ambulavit et ipse ambulare. » Item illic : « Nolite diligere mundum neque ea quæ in mundo sunt. Si quis dilexerit mundum, non est charitas Patris in illo; quoniam omne quod in mundo est concupiscentia carnis est, et concupiscentia oculorum, et ambitio sæculi, quæ non est a Patre, sed ex concupiscentia sæculi [41]; et mundus transibit, et concupiscentia ejus. Qui autem fecerit voluntatem Dei [42], manet **741** in æternum, quomodo Deus manet in æternum » (I *Joan.*, II, 6, 15-17). Item in Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Expurgate vetus fermentum, ut sitis nova conspersio, sicut estis azymi. Nam et Pascha nostrum immolatus est Christus. Itaque festa [43] celebremus, non in fermento veteri, neque in fermento malitiæ et nequitiæ, sed in azymis sinceritatis et veritatis » (I *Cor.*, V, 7, 8).

CAP. XII. — *Non jurandum.*

Apud Salomonem [44] : « Vir multum jurans [45] replebitur iniquitate, et non discedet a domo ejus plaga; et si vane juraverit, non justificabitur [46] (47) » (*Eccli.*, XXIII, 11 . De hoc ipso cata Matthæum : « Iterum audistis (48) quia dictum est antiquis :

Variæ lectiones.

[16] Empti estis magno *Lam. Bod.* 2, 4. *NC.* 1. [17] Tempus enim breve est *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* Collectum ; reliquum *Bod.* 2. *Lam. NC.* [18] Qui flent, quasi non flentes *Lam. Lin. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb.* [19] Utuntur de hoc mundo *Cott.* [20] Quasi non abutantur *Lam. NC.* 1. *Bod.*2. [21] De terra e limo *Bod.* 2, 4. De limo *Corb.* De limo terrenus. [22] Cœlo cœlestis *Cott.* [23] Omnes enim *Lam. NC.* 1. Quæ sua sunt quærunt *Bod.* 1. *Cott.* [24] Item illic : Multi ambulant, quos sæpe dicebam vobis, nunc autem et flens dico, inimici sunt crucis Christi *Cott.* [25] In confusione *Thu.* In pudendis *Bod.* 1 [26] Configuratum *Bod.* 3. Ad conformem *Cott.* [27] Implicat se negotiis *NC.* 2. *Cott.* [28] Certaverit in agone *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. *Cott.* [29] Hujus mundi *NC.* 1 *Bod.* 2. [30] Quid adhuc *Cott.* [31] De hoc mundo decernitis *Cott.* [32] Resurrexistis Christo *Bod.* 2. 4. Consurrexistis Christo *Lam.* [33] Non quæ super terram *Cott.* [34] Deponite *Corb.* Expurgate pristinam conversationem *Cott.* [35] Desideria erroris *Cott.* Renovamini hominem *Cott.* [36] Hominem qui *Bod.* 3. *Thu.* [37] Creatus est in justitia *Cott.* [38] Conversationem habentes inter gentiles *Lam. Lin. NC.* 1,2. *Bod.* 2, 3, 4. *Cott.* [39] Tractant de vobis *Cott.* Detrectandum vobis putant *Bod.* 1. [40] De malefactoribus *Cott.* [41] Concupiscentia ejus et mundus *Lam. Lin. NC.*1, 2. [42] Perfecerit voluntatem *Cott.* [43] Itaque diem festum *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [44] Salomonem : Multum *Bod.* 1, 3, 4. *Thu.* [45] Implebitur *Lam. Lin. NC.* 1. *Cott.* [46] *Oxon. addit :* Et si frustra juraverit, dupliciter punietur

Steph. Baluzii notæ.

(46) *Nostra conversatio.* Vide Frontonis Ducæi notas ad Homeliam XLVI Chrysostomi in sanctum Julianum Martyrem.

(47) CAP. XII. — *Non justificabitur.* Editio Anglicana addit ex quodam veteri libro, *ut si frustra juraverit, dupliciter punietur.* Illic autem annotatum est ea deesse in impressis, exstant vero in capite XXIII libri Ecclesiastici, sed aliis verbis.

(48) *Iterum audistis.* Ista usque ad *De hoc ipso* addita sunt ex codice Lamonii et ex Gratianopolitano.

Non perjurabis. Reddes autem Domino juramenta tua. Ego autem dico vobis non jurare omnino [47], neque per cœlum, quia thronus Domini est; neque per terram, quia scabellum est pedum ejus; neque per Hierosolymam, quia civitas est magni regis; neque per caput tuum juraveris, quia non potes unum capillum album facere aut nigrum. Sit sermo vester : Est, est; Non, non. Quod autem his abundantius est, a malo est » (*Matth.*, v, 34-37). De hoc ipso in Exodo : « Non accipies nomen Domini Dei tui [48] in vanum » (*Exod.*, xx, 7).

CAP. XIII. — *Non maledicendum.*

In Exodo : « Non maledices neque principi populi tui detraxeris » (*Exod.*, xxii, 27). Item in Psalmo xxxiii : « Quis est homo qui vult vitam et amat videre [49] dies bonos [50]? Contine [51] linguam tuam a malo, et labia tua ne loquantur dolum [52]. » De hoc ipso in Levitico : « Et locutus est Dominus ad Moysen dicens : Produc eum qui maledixerit foras extra castra, et imponent omnes qui audierunt manus suas super caput ejus, et lapidabit [53] eum omnis synagoga filiorum Israel » (*Levit.*, xxiv, 13). De hoc ipso in Epistola Pauli ad Ephesios : « Omnis sermo malus de ore vestro non procedat [54], sed bonus ad ædificationem fidei, ut det gratiam audientibus » (*Ephes.*, iv, 29). De hoc ipso ad Romanos : « Benedicentes [55], et non maledicentes » (*Rom.*, xii, 14). De hoc ipso in **742** Evangelio cata Matthæum : « Qui dixerit fratri suo : Fatue, reus erit in gehennam [56] ignis » (*Matth.*, v, 22). De hoc ipso cata eumdem Matthæum : « Dico autem vobis quia omne verbum otiosum [57] quod locuti fuerint homines, reddent pro eo rationem in die judicii. De sermonibus enim tuis justificaberis, et de sermonibus tuis condemnaberis [58] » (*Matth.*, xii, 36).

CAP. XIV. — *Nunquam mussitandum, sed circa omnia quæ accidunt [59], benedicendum Deum.*

Apud Job : « Dic verbum aliquod in Dominum [60], et morere. At ille intuitus eam dixit : Tanquam una ex ineptis mulieribus locuta es. Si bona excepimus [61] de manu Domini, mala cur non tolerabimus [62]? In his [63] omnibus quæ acciderunt ei nihil peccavit Job labiis suis in conspectu Domini » (*Job*, ii, 9). Item illic : « Animadvertisti [64] ad puerum meum Job? Non enim est similis illi quisquam in terris; homo sine querela, verus Dei cultor, abstinens se ab omni malo [65] » (*Job*, i, 8). De hoc ipso in Psalmo xxxiii : « Benedicam Dominum in omni tempore, semper laus ejus in ore meo. » De hoc ipso in Numeris : « Desinat murmuratio eorum a me, et non morientur » (*Num.*, xvii, 10). De hoc ipso in Actibus apostolorum : « Circa mediam autem noctem Paulus et Silas orantes gratias agebant Deo. Audiebant autem eos vincti » [66] (*Act.*, xvi, 25). Item in Epistola Pauli ad Philippenses : « Omnia autem pro dilectione [67] facientes sine murmurationibus [68] et reputationibus, ut sitis sine querela et immaculati [69] filii Dei » (*Philipp.*, ii, 14).

CAP. XV. — *Ad hoc tentari homines a Deo ut probentur* [70].

In Genesi : « Et tentavit Deus Abraham, et dixit ad illum : Accipe filium [71] tuum unicum quem [72] diligis Isaac, et vade in terram [73] altam, imponens [74] illum ibi in holocaustum hostiam [75], in unum [76] ex montibus de quo tibi dixero [77] » (*Gen.*, xxii, 1). De hoc ipso in Deuteronomio : « Tentat [78] Dominus Deus vester vos, ut sciat **743** si diligitis Dominum Deum vestrum ex toto corde vestro et ex tota anima vestra » (*Deut.*, xiii, 3). De hoc ipso in Sapientia Salomonis : « Et si coram hominibus tormenta passi sunt, spes eorum immortalitate plena est; et in paucis vexati, in multis bene disponentur, quoniam Deus tentavit illos [79] et invenit illos dignos se. Tanquam aurum in fornace probavit illos, et quasi holocausta hostiæ [80] accepit illos, et in tempore [81] erit respectus illorum. [82] Judicabunt nationes et dominabuntur populi, et regnabit Dominus eorum in perpetuum » (*Sap.*, iii, 4). De hoc ipso in Machabæis [83] : « Abraham nonne in tentatione inventus est fidelis, et deputatum est ei ad justitiam » (I *Mach.*, ii, 52)?

CAP. XVI. — *De bono martyrii.*

In Proverbiis Salomonis : « Liberat de malis animam [84] martyr [85] fidelis » (*Prov.*, xiv, 25). Item illic : « Tunc stabunt justi in magna constantia adversus

Variæ lectiones.

[47] Jurare in totum *Oxon.* [48] In os tuum in vanum *Bod.* 3. [49] Et cupit videre *NC.* 1. 2. *Bod.* 1. *Cott.* [50] Dies optimos *Lam. Bod.* 4. *Thu.* [51] Prohibe linguam *Cott.* [52] Ne loquantur insidiose *Lam. Lin. NC.* 1. *Ver. Bod.* 2. *Thu.* [53] Lapidabunt *Thu. Cott.* [54] Non prodeat *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. [55] Benedicite et nolite maledicere *Cott.* [56] Reus erit gehenna *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Corb. Cott.* [57] Verbum vacuum *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1. 2, 3. 4. *Thu. Corb.* [58] Damnaberis *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1. 2, 3, 4, *Thu. Corb.* [59] Accidunt, semper *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* [60] Contra Dominum *Cott.* [61] Pona suscepimus *Bod.* 3. [62] Mala non tolerabimus *Bod.* 1, 2, 4. [63] In omnibus *Bod.* 2. [64] Animadvertisti in puerum *Lin.* Animadvertisti puperum *Lam. Bod.* 1, 3, 4. *NC.* 1. Vidisti puerum *Cott.* [65] Omni opere malo *Bod.* 3. [66] Cæteri vincti *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* [67] Pro delectatione *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. 3. 4. [68] Sine murmurationibus et hæsitationibus *Cott.* [69] Immaculari sicut *Cott. Bod.* 2. [70] Ut explorentur *NC.* 2. *Bod.* 1, 4. [71] Filium tuum illum *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1. *Thu.* [72] Dilexisti *Bod.* 1, 2, 4. *Thu.* [73] A tam *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 4. *Cott. Omittit Oxon.* [74] Et impones *Bod.* 1, 2. 3. *Cott.* [75] Holocaustum *abest Bod.* 1, 2. *Thu. Corb.* In holocaustum hostiam *Impressa et mss. exemplaria plurima.* [76] In uno *Bod.* 1, 2, 3, 4. [77] Quem tibi dixero *Cott.* [78] Tentavit vos *Cott* [79] Probavit illos, et invenit illos dignos esse, et holocaustum *Cott.* [80] Holocaustum ac hostiam *Bod.* 1. Holocausti hostiam *Lam. NC. Bod.* 2, 3. Holocaustum hostiam *Ben. Ver. Thu.* [81] Tempore illo *Bod.* 1. [82] Respectus illorum fulgebunt; tanquam scintillæ i arundineto current *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* [83] In Genesi *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [84] Animam suam *Lam. NC.* 1. *Cott.* [85] Martyr Dei *Bod.* 2.

eos qui se angustiaverunt et qui abstulerunt labores [86] eorum. Videntes turbabuntur timore horribili, et mirabuntur in subitatione insperatæ salutis, dicentes inter se [87], pœnitentiam habentes [88], et per angustiam spiritus gementes : Hi sunt quos aliquando habuimus in derisum [89] et in similitudinem improperii. Nos insensati vitam illorum æstimabamus insaniam et finem illorum sine honore. Quomodo [90] computati sunt inter filios Dei, et inter sanctos sors illorum est! Ergo erravimus a via veritatis, et justitiæ lumen non luxit nobis, et sol non est ortus nobis. Lassati sumus [91] in iniquitatis via et perditionis, et ambulabimus solitudines difficiles, viam autem Domini ignoravimus. Quid nobis [92] profuit superbia, aut quid divitiarum jactatio contulit nobis? Transierunt omnia illa tamquam umbra. » (*Sap.*, v, 1-9). De hoc ipso in Psalmo CXV : « Pretiosa [93] in conspectu Domini mors sanctorum [94] ejus. » Item in Psalmo CXXV : « Qui seminant in lacrymis, in exultatione [95] metent. Ambulantes [96] ambulabant, et plorabant mittentes semina sua, venientes autem venient in exultatione tollentes gremia [97] sua. » De hoc ipso in Evangelio cata Joannem : « Qui amat animam suam perdet illam; et qui odit animam suam in isto sæculo, in vitam æternam inveniet [98] illam » (*Joan.*, XII, 25). **744** Item illic : « Cum autem tradiderint vos, nolite cogitare quid loquamini. Non enim vos estis qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis » (*Matth.*, x, 19). Item illic : « Veniet hora ut omnis qui interficit vos [99], arbitretur [1] officium se Deo facere. Sed et hoc facient, quoniam non cognoverunt Patrem neque me » (*Joan.*, XVI, 2). De hoc ipso cata Matthæum : « Beati qui persecutionem passi fuerint propter justitiam [2], quoniam ipsorum est regnum cœlorum » (*Matth.*, v, 10). Item illic : « Ne timueritis eos qui occidunt corpus, animam autem non possunt occidere. Magis autem metuite eum qui potest animam et corpus occidere in gehennam [3] » (*Matth.*, x, 28). Item illic : « Quicunque me confessus fuerit coram hominibus, et ego confitebor illum coram Patre meo [4] qui in cœlis est. Qui autem me negaverit coram hominibus, et ego negabo eum coram Patre meo, qui in cœlis est. Qui autem sustinuerit [5] usque in finem, hic salvus erit » (*Marc.*, XIII, 13). De hoc ipso cata Lucam : « Beati eritis cum vos oderint homines, et separaverint vos et expulerint, et maledixerint nomini vestro quasi nequam propter Filium hominis. Gaudete in illa die et exsultate; ecce enim merces vestra multa [6] in cœlis » (*Luc.*, VI, 22). Item illic : « Amen dico vobis, nemo est [7] qui relinquat [8] domum, aut parentes [9], aut fratres, aut uxorem, aut filios [10] propter regnum Dei, et non recipiat septies tantum in isto tempore, in sæculo autem futuro vitam æternam » [11] (*Luc.*, XVIII, 29). De hoc ipso in Apocalypsi : « Et cum aperuisset quintum signum [12], vidi sub ara Dei animas occisorum propter Verbum Dei et martyrium suum, et clamaverunt magna voce dicentes : Quousque, Domine sanctus et verus, non judicas et vindicas sanguinem nostrum de his qui in terris inhabitant? Et datæ sunt [13] eis singulis stolæ albæ, et dictum est eis ut requiescerent brevi adhuc tempore [14], donec impleatur [15] numerus conservorum et fratrum eorum, quique postea occidentur exemplo ipsorum » (*Apoc.*, VI, 7-11). Item illic : « Post hæc vidi turbam multam, quam dinumerare [16] ex his nemo poterat, ex omni gente, et ex omni tribu, et ex omni populo et lingua, stantes in conspectu throni et in conspectu Agni, **745** et erant amicti stolas albas, et palmæ fuerunt in manibus eorum, et magno clamore dicebant : Salus Deo [17] nostro sedenti super thronum et Agno. Et respondit unus ex senioribus dicens mihi [18] : Qui amicti sunt stolis albis, qui sunt? et unde [19] venerunt? Et dixi ei : Domine mi, tu scis [20]. Et ait mihi : Hi sunt qui venerunt ex magna tribulatione, et laverunt stolas suas, et candidas eas fecerunt in sanguine Agni. Ideo sunt [21] in conspectu throni Dei, et serviunt ei diebus et noctibus in templo ejus, et is qui sedet in throno inhabitabit super eos. Neque esurient [22], neque sitient umquam, sed neque sol super eos cadet, neque ullum æstum patientur [23]; quoniam Agnus qui in medio throni est, teget [24] eos, et deducet eos [25] ad fontes vitæ [26] aquarum,

Variæ lectiones.

[86] Qui diripuerunt labores *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Cott.* [87] Dicent inter se *Thu.* [88] Pœnitentiam agentes *Cott.* [89] In risu et in similitudine *Lam. Bod.* 1, 2, 4. *Corb. NC.* 1. *Cott.* [90] Ecce quomodo *Bod.* 3. [91] Luxati sumus *Cott.* [92] Ut quid nobis profuit *Cott.* [93] Pretiosa est *Lam. NC.* 1. [94] Mors justorum *Bod.* 1, 4. *Thu.* [95] In gaudio *Lin. Cott.* [96] Ambulantes ibant et flebant portantes *Lin.* Ambulabant *Thu.* Ambulant et plorant *Corb.* Euntes ibunt et flebunt mittentes *Cott.* [97] Tollentes manipulos suos *Lin. Bod.* 1. Portantes *Cott.* [98] Conservat *Bod.* 2. *Lam. NC.* 1. Conservabit *Lin. Bod* 1, 4. *Thu. Corb.* [99] Occiderit vos *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb.* [1] Putet officium *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu.* Judicium Deo *Cott.* [2] Causa justitiæ *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. [3] Occidere in gehenna *Lam.* Mittere in gehennam *Cott. NC.* 1. *Thu.* [4] Coram Patre meo et angelis ejus *Bod.* 1. [5] Qui autem perseveraverit *Lin. Cott.* [6] Multa in cœlis *Bod.* 1, 4. Copiosa est *Cott.* [7] Nemo est hic *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [8] Qui reliquerit *Bod.* 4. [9] Domum aut agrum *Corb.* [10] Aut filios aut agros *Cott.* [11] Vitam æternam possidebit *La m. Bod.* 2. *NC.* 1. [12] Quintum sigillum *Bod.* 1. [13] Et data est singulis stola alba *Thu.* [14] Breve adhuc tempus *Corb.* [15] Donec suppleatur *Bod.* 2. [16] Dinumerare nemo poterat *Lam. Lin. Bod.* 1, 2. 4. *Lin.* [17] Laus Deo *Bod.* 3. [18] Et respondens unus ex senioribus dixit mihi *Bod.* 3. [19] Sunt hi et unde *Lam NC.* 1. *Cod.* 2, 3. [20] Domine tu scis *Bod.* 1, 2, 3, 4. [21] Propter hoc sunt *Lam. NC.* 1. *Thu. Corb. Cott.* [22] Non esurient neque amplius sitient *Lin. Cott.* [23] Ullum dolorem patientur *Bod.* 3. [24] Throni est, reget *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb.* [25] Deducere eos *Bod.* 2. [26] Ad fontem vitæ *Cott.* Ad fontem aquæ vitæ *Bod.* 3.

et absterget Deus omnem lacrymam ex oculis [27] A eorum » (*Apoc.*, VII, 9-17). Item illic : « Qui vincet, dabo illi edere de ligno vitæ [28] quod est in paradiso Dei mei. » Item illic : « Esto fidelis usque ad mortem, et dabo tibi coronam vitæ » (*Apoc.*, II, 7-10). « Beati [29] erunt qui vigilabunt et servabunt [30] vestimenta sua, ne nudi ambulent et videant turpitudinem suam » (*Apoc.*, XIV, 15). De hoc ipso Paulus ad Timotheum [31] in secunda : « Ego jam delibor [32], et tempus instat meæ assumptionis [33]. Bonum agonem [34] certavi, cursum perfeci, fidem servavi. Jam superest [35] mihi corona justitiæ, quam mihi reddet Dominus in illo die justus [36] judex ; non solum autem mihi, sed et omnibus qui dilexerint adventum ejus » (II *Tim.*, IV, 6-8). De hoc ipso ad Romanos : « Sumus filii Dei. Si autem B filii, et hæredes Dei, cohæredes autem Christi ; siquidem compatiamur [37], ut et commagnificemur » (*Rom.*, VIII, 16). De hoc ipso in Psalmo CXVIII : « Beati [38] qui immaculati sunt in via et qui ambulant in lege Domini [39]. Beati qui perscrutantur martyria ejus [40]. »

CAP. XVII. — *Minora esse quæ in sæculo patimur, quam sit præmium quod promissum est.*

In Epistola Pauli ad Romanos : « Non sunt condignæ passiones hujus temporis ad superventuram [41] claritatem quæ revelabitur in nobis » (*Rom.*, VIII, 18). De hoc ipso [42] in Machabæis (49) : « Domine, qui sanctam habes scientiam, manifestum est quia, cum possem a morte liberari, 746 C durissimos dolores corporis tolero, flagellis vapulans, animo autem propter tui ipsius metum libenter hæc patior » (II *Mach.*, VI, 30). Item illic : « Tu quidem, impotens, ex hac præsenti vita nos perdis. Sed mundi Rex defunctos nos pro suis legibus in æternam vitæ resurrectionem suscitabit. » Item illic : « Potius est ab hominibus morti datos exspectare spem a Deo, iterum ab ipso suscitandos. Tibi enim resurrectio in vitam non erit. » Item illic : « Potestatem inter homines habens, cum sis corruptilis, facis quod vis. Noli autem putare genus nostrum a Deo esse derelictum. Sustine et vide magna potestas ejus qualiter te et semen tuum torquebit. » Item illic : « Noli frustra D errare. Nos enim propter nosmetipsos hæc patimur, peccantes in Deum nostrum. Tu autem ne te existimes impunitum futurum, aggressus pugnare cum Deo (II *Mach.*, VII, 9-19).

CAP. XVIII. — *Dilectioni Dei et Christi nihil præponendum.*

In Deuteronomio : « Diliges Dominum Deum tuum de toto corde tuo et de tota anima tua et de tota virtute tua » (*Deut.*, VI, 5). Item in Evangelio cata Matthæum : « Qui amat patrem aut matrem super me [43], non est me dignus ; et qui [44] amat filium aut filiam super me, non est me dignus ; et qui non accipit crucem suam et sequitur me non est meus discipulus » (*Matth.*, X, 37). Item in Epistola Pauli ad Romanos : « Quis nos separabit [45] a charitate Christi [46] ? pressura, an angustia, an persecutio [47], an fames, an nuditas, an periculum, an gladius ? sicut scriptum est : Quoniam causa tui [48] occidimur [49] tota die, deputati sumus ut oves victimæ [50] ; sed in his omnibus supervincimus pro eo qui dilexit nos » (*Rom.*, VIII, 35-37).

CAP. XIX. — *Voluntati non nostræ, sed Dei, obtemperandum.*

In Evangelio cata Joannem : « Non descendi de cœlo ut faciam voluntatem meam, sed voluntatem ejus [51] qui me misit » (*Joan.*, VI, 38). De hoc ipso cata Matthæum : « Pater, si fieri potest, transeat a me calix iste ; verumtamen non quod ego volo, sed quod tu [52] » (*Matth.*, XXVI, 39). Item in prece quotidiana : « Fiat voluntas tua sicut in cœlo et in terra. » Item cata Matthæum : « Non 747 omnis qui mihi dicit : Domine, Domine, introibit in regnum cœlorum ; sed is qui facit voluntatem Patris mei qui in cœlis est, ipse introibit in regnum cœlorum » (*Matth.*, VII, 21). Item cata Lucam : « Ille autem servus qui cognoscit voluntatem domini sui et non paruerit voluntati ejus, vapulabit multis » [53] (*Luc.*, XII, 47). In Epistola Joannis : « Qui autem fecerit voluntatem Dei, manet in æternum, quomodo et ipse manet in æternum [54]. » (I *Joan.*, II, 17).

CAP. XX. — *Fundamentum et firmamentum spei et fidei esse timorem.*

In Psalmo CX : « Initium sapientiæ timor Domini. » De hoc ipso in Sapientia Salomonis :

Variæ lectiones.

[27] Ab oculis *Bod.* 1. 3. [28] Ex ligno *Bod.* 1. 3, 4. [29] Felices *Bod.* 1, 4 *Thu.* [30] Vigilant et servant *Bod.* 1. *Cott.* [31] Item Paulus ad Timotheum *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Thu. Corb.* [32] Ego jam libor *Bod.* 1, 2. *Thu.* [33] Instat assumptionis *Bod.* 1, 3, 4. Repositionis *Cott.* [34] Bonum certamen *Bod.* 2. *Cott.* Cursum consummavi. *Cott.* [35] De cætero reposita *Cott.* [36] Ille justus *Bod.* 1, 2, 4. [37] Compatiamur et commagnificemur *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. Simul magnificetur *Bod.* 1. [38] Felices *Bod.* 1, 4. *Thu.* [39] Ambulant in via Domini *Bod.* 1, 2. *Thu. Corb.* [40] Martyria ejus, et in toto corde exquirunt eum *Bod.* 1. [41] Ad futuram gloriam *Bod.* 1. [42] De hoc ipso in Machabæis *desunt ista in Impressis, sed agnoscunt Veron. Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Corb.* [43] Plus quam me *Cott.* [44] Et qui diligit *Corb.* [45] Quid separabit *Thu.* [46] Ab agape Christi *Lam. NC.* 1. *Bod.* 4. *Corb.* [47] Tribulatio, angustia *Cott.* [48] Quoniam propter te *Bod.* 3. [49] Mortificatur *Cott.* [50] Oves occisionis *Bod.* 1 *Cott.* [51] Patris mei qui me misit *Cott.* [52] Sed quod tu vis *Cott.* [53] Multis plagis *Cott.* [54] Deus manet in æternum *Cott.*

Steph. Baluzii ntoæ.

(49) *De hoc ipso in Machabæis.* Ista et quæ sequuntur usque ad finem capituli, addita sunt ex editione Anglicana et ex codice Fuxensi, tum etiam ex Turonensi.

« Initium sapientiæ metuere Deum » (*Eccli.*, I, 16). Item in Proverbiis ejusdem : « Beatus homo est qui veretur omnia per metum [55]. » (*Prov.*, XXVIII, 14). De hoc ipso apud Isaiam : « Et super quem alium respiciam, nisi super humilem et quietum et trementem sermones meos » (*Isa.*, LXVI, 2)? De hoc ipso in Genesi : « Et vocavit eum angelus Domini de cœlo, et dixit illi : Abraham, Abraham. Ille autem dixit : Ecce ego. Et dixit : Noli imponere [56] manum tuam super puerum, neque feceris illi quicquam. Nunc enim cognovi quoniam times Deum tuum et non pepercisti filio tuo dilectissimo propter me » (*Gen.*, XXII, 14). Item in Psalmo II : « Servite Domino in timore et exsultate ei in tremore. » Item in Deuteronomio (50) Dei vox ad Moysen : « Convoca ad me populum, et audiant verba mea, ut discant timere me omnibus diebus quos ipsi vivent super terram » (*Deut.*, IV, 10). Item apud Jeremiam : « Ecce dies veniunt, dicit Dominus, et consummabo super domum Israel et in domo Juda testamentum novum, non secundum testamentum quod disposueram patribus eorum in die cum apprehendi manum illorum, educere eos de terra Ægypti, quia non permanserunt in testamento meo, et ego neglexi eorum, dicit Dominus, quia hoc testamentum quod disponam domui Israel. Post dies illos, dicit Dominus, dans legem meam in sensu eorum scribam illam, et ero illis in Deum, et ipsi erunt mihi in plebem, et non docebunt unusquisque fratrem suum dicentes : Cognosce Dominum, quia omnes scient me a minore usque ad maximum eorum, quia propitius ero iniquitatibus eorum, et peccatorum eorum non ero memor amplius. Si exaltatum fuerit cœlum in sublime, dicit Dominus, et si humiliata fuerit terra deorsum, at ego non reprobabo genus Israel, dicit Dominus, pro omnibus quæ fecerunt. Ecce ego congregabo eos ex omni terra qua dispersi illos in ira et in furore meo et in exacerbatione magna, et conteram illos in locum istum, et relinquam illos in pavore, et erunt mihi in plebem, et ero illis in Deum, et dabo illis viam alteram et cor aliud, ut timeant me omnibus diebus in bono cum filiis suis, et consummabo eis testamentum æternum quod non avertam post illos, et **748** timorem dabo in cor eorum, ut non discedant a me, et visitabo super illos benefacere illis et plantare illos in terra sua in fide et in omni corde et in omni animo » (*Jerem.*, XXXI, 31-41). Item in Apocalypsi : « Et viginti quatuor seniores in conspectu sedentes in thronis suis ceciderunt supra facies suas et adoraverunt Deum, dicentes : Gratias agi-

A mus tibi, Domine Deus omnipotens, qui es et qui fuisti, quod accepisti potestatem tuam magnam et regnasti, et gentes iratæ sunt, et venit ira tua et tempus quo de mortuis judicetur et detur merces servis tuis prophetis et sanctis timentibus nomen tuum, pusillis et magnis, et disperdere eos qui corruperunt terram » (*Apoc.*, XI, 16-17). Item illic : « Et vidi alium angelum volantem per medium cœlum, habentem Evangelium perenne, evangelizare sedentibus super terram et in omnes nationes et tribus et linguas et populos, dicentem voce magna : Timete Deum, et date ei honorem, quoniam venit hora judicii ejus, et adorate eum qui fecit cœlum et terram et mare et fontes aquarum » (*Apoc.*, XIV, 6, 7). Item illic : « Et vidi quasi mare

B vitreum mixtum igni, et pascentes bestiæ cum agnis ejus, et numerus nominis ejus CXLIV stantes supra mare vitreum, habentes citharas Dei, et cantant canticum Moysi servi Dei et canticum Agni, dicentes : Magna et mirabilia opera tua, Domine Deus omnipotens, justæ et veræ viæ tuæ sunt, Rex gentium. Quis non timeat et det honorem nomini tuo? quia solus pius, et quoniam omnes nationes venient et adorabunt in conspectu tuo, quoniam justitiæ tuæ manifestatæ sunt » (*Apoc.*, XV, 2-4). Item in Daniele : « Fuit vir habitans in Babylonia cui nomen erat Joachim, et accepit uxorem nomine Susannam, filiam Helchiæ, formosam valde et timentem Deum ; et erant parentes ejus justi, et do-

C cuerunt filiam suam secundum legem Moysi » (*Dan.*, XIII, 1-3). Item in Daniele : « Et sumus humiles in omni terra hodie propter peccata nostra, et non est hoc tempore princeps, neque prophetes, neque dux, neque holocausta, neque oblatio, neque hostia, neque thus, neque locus sacrificare coram te et invenire misericordiam a te; et in anima et spiritu humilitatis acceptos nos habe ut holocausti victimas arietum et taurorum et quasi multa millia agnorum qui sint pinguissimi. Si fiat hostia nostra coram te hodie, et consumetur potestas illorum, quoniam non erubescent qui confidunt in te. Et nunc sequimur toto corde nostro, et timemus, et quærimus faciem tuam. Ne nos in opprobrium tradas, sed fac nobiscum secundum

D tranquillitatem tuam, et secundum multitudinem misericordiæ tuæ libera nos » (*Dan.*, III, 37-42). Item illic : « Et rex vehementer gavisus est, et jussit Danielem de lacu leonum ejici; et nihil ei nocuerunt leones, quia confidebat et crediderat in Deo suo. Et jussit rex : et perduxerunt illos homines qui accusaverant Danielem, et miserunt illos in lacu leonum et uxores eorum et natos eorum.

Variæ lectiones.

[55] Omnia propter metum *Cott.* [56] Infere manum *Cott.*

Steph. Baluzii notæ.

(50) *Item in Deuteronomio.* Ista et quæ sequuntur usque ad *Item in psalmo* XXXIII : *Timete Dominum,* addita sunt ex codice sancti Albini, et ex codice Atrebatensi S. Eligii.

Et antequam pervenirent **749** in pavimentum A lacus, apprehensi sunt a leonibus et omnia ossa eorum comminuerunt. Tunc Darius rex scripsit : Omnibus gentibus, tribubus et linguis quæ sunt in regno meo : pax sit vobiscum a facie mea. Censeo et ago ut hi omnes qui sunt in regno meo sint timentes et trementes summum Deum cui servit Daniel, quia ipse est Dominus vivus et permanens in sæcula, et regnum ejus non transibit, et dominatio ejus in perpetuum ambulat, et solus facit signa et prodigia et mirabilia in cœlo et in terra, qui eripuit Danielem de lacu leonum » (*Dan.*, VI, 24-28). Item in Michæa : « In quo assequar Dominum et apprehendam illum in sacrificiis, in holocaustomatis, in vitulis anniculis, si accepto favet Dominus in millibus caprarum pinguium, aut dabo primitiva B mea impietatis fructum ventris mei, peccatum animæ meæ. Renuntiatum tibi est, homo, quod bonum aut quod Dominus exquirit aliud, nisi ut facias judicium et justitiam et diligas misericordiam, et paratus sis ut eas cum Domino Deo tuo. Vox Domini in civitate invocabitur, et timentes nomen ejus salvabit » (*Mich.*, VI, 6-9). Item in Michæa : « Pasce populum tuum in virga tua, oves hæreditatis tuæ, et habitantes separatim convelle in medio Carmelo. Parabunt Basanim et Galadim secundum dies sæculi, et secundum dies profectionis eorum a terra Ægypti ostendam illis mirabilia. Videbunt gentes et confundentur ex omni fortitudine sua, et superponent manus in os suum. Aures il- C lorum exsurdabuntur, et lingent pulverem quomodo serpentes. Trahentes terram conturbabuntur, et lingent pulverem. In conclusione sua ad Dominum Deum suum expavescent, et timebunt abs te. Quis Deus quomodo tu, elevans injustitiam et transgrediens impietatem » (*Mich.*, VII, 14-18)? Et in Nahum : « Montes commoti sunt ab eo, et colles contremuerunt, et denudata est terra ante faciem ejus et omnes qui inhabitant illam. A facie iræ ejus quis sustinebit, et quis resistit in ira animi ipsius? Animatio ipsius fluere facit principatus, et petræ dissolutæ sunt ab illo. Bonus Dominus illis qui eum sustinent in die pressuræ, et cognoscens illos qui eum timent » (*Nahum*, I, 5-7). Item in Aggæo : « Et audivit Zorobabel filius Salathiel de tribu Juda D et Jesus filius Josedech sacerdos magnus, et omnes qui superfuerunt de populo voces Domini Dei sui, quoniam misit illum Dominus ad illos, et timuit plebs a facie Dei » (*Agg.*, I, 12). Item in Malachia : « Testamentum fuit cum vita et pace, et dedi illis timorem timere me a facie nominis mei » (*Malach.*, II, 5). Item in Psalmo XXXIII : « Timete Dominum omnes sancti ejus, quoniam non est inopia eis qui eum metuunt. » Item in Psalmo XVIII : « Timor Domini castus perseverans in sæcula sæculorum [57]. »

750 CAP. XXI. — *Non temere de altero judicandum.*

In Evangelio cata Lucam : « Nolite judicare, ne judicemini ; nolite condemnare, ne condemnemini » (*Luc.*, VI, 37). De hoc ipso ad Romanos : « Tu qui es qui judicas alienum servum? domino suo stat aut cadit. Stabit autem ; potens est enim Deus statuere eum » (*Rom.*, XIV, 4). Et iterum : « Quare sine excusatione [58] es, o homo omnis qui judicas. In quo enim judicas alium, te ipsum condemnas : eadem enim agis quæ judicas. Speras autem, tu qui judicas eos qui mala agunt et eadem facis, quia ipse effugies judicium Dei » (*Rom.*, II, 1-3)? Item in Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Et qui se putat stare, videat ne cadat » (I *Cor.*, X, 12). Et iterum : « Si quis se putat [59] scire aliquid, nondum scit [60] quemadmodum oporteat eum scire » (I *Cor.*, VIII, 2).

CAP. XXII. — *Accepta injuria, remittendum et ignoscendum.*

In Evangelio [61] in prece quotidiana : « Remitte [62] nobis debita (51) nostra, sicut et nos remittimus, debitoribus nostris » (*Matth.*, VI, 12). Item cata Marcum : « Et cum steteritis ad orationem, remittite si quid habetis adversus aliquem, ut et Pater vester qui in cœlis est remittat vestra peccata vobis. Si autem [63] vos non dimiseritis, neque Pater vester qui in cœlis est dimittet vos peccata vestra » (*Marc.*, XI, 25). Item illic : « In qua mensura mensi fueritis [64], in ea remetietur vobis » (*Marc.*, IV, 24).

CAP. XXIII. — *Vicem malis non reddendam.*

In Epistola Pauli ad Romanos : « Nemini malum pro malo reddentes. » Item illic : « Non vinci a malo, sed vince in bono [65] malum » (*Rom.*, XII, 17, 21). De hoc ipso in Apocalypsi : « Et dixit mihi : Ne signaveris verba prophetiæ libri hujus, quia jam tempus in proximo est, et hi qui perseverant nocere noceant, et qui in sordibus est sordescat adhuc, justus autem adhuc justiora faciat [66], similiter et sanctus sanctiora. Ecce venio cito, et merces mea mecum est, reddere unicuique secundum facta sua [67] » (*Apoc.*, XXII, 10).

CAP. XXIV. — *Non posse ad Patrem perveniri [68] nisi per Filium ejus Jesum Christum [69].*

In Evangelio cata Joannem : « Ego sum via, veritas et vita. Nemo venit ad Patrem nisi per me » (*Joan.*, XIV, 6). Item illic : « Ego sum ostium [70]. Per me si quis introierit, salvabitur » (*Joan.*, X, 9).

Variæ lectiones.

[57] Timor Domini sanctus permanens in æternum *Cott.* [58] Inexcusabilis *Cott.* [59] Se sperat *Bod.* 2. [60] Nondum hoc sit *Corb.* Nondum cognovit *Cott.* [61] In Evangelio Matthæi : Remitte *Cott.* [62] Dimitte nobis *Bod.* 2. *Corb. et sic deinceps.* [63] Si autem vos. *Desunt hæc in Thu.* [64] Metiveritis *Corb.* [65] In bonum *Thu. Corb. Cott.* [66] Justus justiora faciet *Bod.* 1. *Cott.* [67] Opera sua *Cott.* [68] Patrem venire *Bod.* 1, 2, 3, 4. [69] Nisi per Christum *Bod.* 1, 2. *Thu. Corb.* Nisi per Dominum *Cott.* [70] Sum janua *Bod.* 1, 3. *Cott.*

Steph. Baluzii notæ.

(51) *Remitte nobis debita.* Vide Erasmi annotationes in caput sextum Matthæi.

A CAP. XXV. — *Ad regnum Dei, nisi*[71] *baptizatus et renatus quis fuerit, pervenire non posse.*

In Evangelio cata Joannem : « Nisi quis renatus[72] fuerit ex aqua et Spiritu[73], non potest introire in regnum **751** Dei. Quod enim natum est de carne caro est, et quod natum est de spiritu spiritus est » (*Joan.*, III, 5). Item illic : « Nisi ederitis carnem Filii hominis et biberitis sanguinem ejus, non habebitis vitam in vobis » (*Joan.*, VI, 54).

CAP. XXVI. — *Parum esse baptizari et Eucharistiam accipere, nisi quis factis et opere proficiat.*

In Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Nescitis quia qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, unus tamen accipit palmam[74]? Sic currite[75] ut occupetis[76]. Et illi quidem ut corruptibilem coronam accipiant, nos vero incorruptam[77] » (I *Cor.*,
B IX, 24). In Evangelio cata Matthæum : « Omnis arbor non faciens fructum bonum excidetur et in ignem mittetur » (*Matth.*, III, 10). Item illic : « Multi mihi dicent in illa die : Domine, Domine, nonne in nomine tuo prophetavimus, et in nomine tuo dæmonia[78] exclusimus, et in tuo nomine virtutes magnas[79] fecimus? Et tunc dicam illis : Nunquam vos novi[80], recedite a me, qui operamini iniquitatem » (*Matth.*, VII, 22). Item illic : « Luceat[81] lumen vestrum coram hominibus, ut videant bona opera vestra et clarificent[82] Patrem vestrum qui in cœlis est » (*Matth.*, V, 16). Item Paulus ad Philippenses : « Lucete sicut[83] luminaria in mundo » (*Philipp.*, II, 15).

CAP. XXVII. — *Baptizatum quoque gratiam perdere quam consecutus sit, nisi innocentiam servet.*

In Evangelio cata Joannem : « Ecce sanus factus es, jam noli peccare, ne quid tibi deterius fiat[84] » (*Joan.*, V, 14). Item in Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Nescitis quia templum Dei estis, et Spiritus Dei habitat in vobis? Si quis[85] templum Dei violaverit, disperdet[86] illum Deus » (I *Cor.*, III, 16). De hoc ipso in II Paralipomenon : « Deus vobiscum est, dum estis vos cum ipso. Si dereliqueritis eum, derelinquet vos » (II *Paral.*, XV, 2).

CAP. XXVIII. — *Non posse in Ecclesia remitti ei qui in Deum deliquerit.*

In Evangelio cata Matthæum : « Qui dixerit verbum adversus Filium hominis, remittetur illi. Qui autem dixerit adversus Spiritum sanctum, non remittetur illi, neque in isto sæculo neque in futuro » (*Matth.*, XII, 32). Item cata Marcum : **752** « Omnia peccata remittentur filiis hominum et blasphemiæ. Qui autem blasphemaverit in Spiritum sanctum, non remittetur illi[87], sed reus erit æterni peccati » (*Marc.*, III, 29). De hoc ipso in Basilion primo : « Si delinquendo peccet[88] vir adversus virum, orabunt[89] pro eo[90] Dominum. Si autem in Deum peccet homo, quis orabit pro eo » (I *Reg.*, II, 25)?

CAP. XXIX. — *De odio nominis ante prædictum.*

In Evangelio cata Lucam : « Et eritis odibiles omnibus hominibus propter nomen meum » (*Luc.*, XXI, 17). Item cata Joannem : « Si sæculum vos odit,
B scitote quoniam me primo odiit[91]. Si de sæculo essetis, sæculum quod suum esset amaret; sed quia de sæculo non estis, et ego elegi vos de sæculo, propterea odit vos sæculum. Mementote sermonis quem[92] dixi vobis : Non est major servus domino suo[93]. Si me persecuti sunt, et vos persequentur » (*Joan.*, XV, 18). Item in Baruch (52) : « Veniet enim tempus, et quæretis me et vos et qui post vos fuerint audire verbum sapientiæ et intellectus, et non invenietis. Nationes autem cupient videre sapientem, et non continget eis; non quia deerit aut deficiet sapientia hujus sæculi terræ, sed neque deerit sermo legis sæculo. Erit enim sapientia in paucis vigilantibus et taciturnis et quietis sibi confabulantes, quoniam quidam eos horrebunt et timebunt
C ut malos. Alii autem nec credunt verbo legis Altissimi. Alii autem ore stupentes non credent, et credent, et contradicentes erunt contrarii et impedientes spiritum veritatis. Alii autem erunt sapientes ad spiritum erroris et pronuntiantes sicut Altissimi et fortis edicta. Alii autem personales fidei. Alii capaces et fortes in fide Altissimi, et odibiles alieno. »

CAP. XXX. — *Quod quis Deo voverit cito reddendum.*

Apud Salomonem : « Prout voveris votum Deo, ne moram feceris reddere illud » (*Eccle.*, V, 3). De hoc ipso in Deuteronomio[94] : « Si autem voveris votum Domino Deo tuo, non tardabis reddere illud ; quia inquirens quæret illud Dominus Deus tuus a

Variæ lectiones.

[71] Nisi quis baptizatus *Cott.* [72] Natus faerit *Bod.* 3, 4. [73] Et Spiritu sancto *Lam. Lin. NC.* 1. [74] Accipit brabeion *Bod.* 3. [75] Currite omnes *Thu.* [76] Omnes comprehendatis *Cott.* [77] Nos autem incorruptibilem *Cott.* [78] Dæmonia ejecimus *Cott. Voss.* 3. [79] Virtutes multas *Bod.* 1. *Cott.* [80] Cognovit *Cott.* [81] Sic luceat *Cott.* [82] Et magnificent *Bod.* 2. [83] Ad Philippenses : Inter quos lucetis sicut *Cott.* [84] Deterius contingat *Bod.* 1. *Voss.* 3. [85] Si quis autem *Cott.* [86] Violaverit, violabit *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Cor.* [87] Qui autem blasphemaverit, non habet remissam *Thu. Corb. Voss.* 3. Non habebit remissam *Bod.* 1, 2, 4. *Lam. Lin. NC.* 1. Remissionem *Cott.* [88] Delinquendo peccaverit *Corb. Thu.* Delinquendo deliquerit *Cott.* [89] Orabit, sacerdos *NC.* 2. Orabunt justi *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [90] Ad Dominum *Bod.* [91] Me primum *Cott.* Me priorem odit *Bod.* 1. *Voss.* 3. [92] Sermones quos *Thu.* Sermonum quos locutus sum *Corb.* [93] Domino suo : neque apostolus major eo qui misit illum *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. *Cott.* [94] Item in Deuteronomio *Imp.*

Steph. Baluzii notæ.

(52) *Item in Baruch.* Ista et quæ sequuntur usque ad finem capituli, addita sunt ex iis duobus codicibus paulo ante commemoratis. (Eo sane diligentius hæc loca asservanda videntur quod ista prophetæ Baruch adscripta verba, quotquot supersunt, nec in Scripturæ sacræ archetypo, nec in ulla translatione sive Græca, sive Latina inveniantur. EDD.

te, et erit in peccatum [95]. Ea quæ egredientur per A labia tua observabis, et facies [96] donum quod locutus es ore [97] tuo » (*Deut.*, XXIII, 21). De hoc ipso in Psalmo XLIX : « Sacrifica [98] Deo sacrificium laudis, **753** et redde Altissimo vota tua. Invoca me in die pressuræ [99], et eximam te [1], et clarificabis me [2]. » De hoc ipso in Actibus apostolorum : « Cur implevit [3] Satanas cor tuum [4] mentiri te Spiritui sancto, cum esset [5] fundus in tua potestate? Non hominibus mentitus es, sed Deo » (*Act.*, V, 3). Item apud Jeremiam : « Maledictus [6] qui facit opera Dei negligenter » (*Jerem.*, XLVIII, 10).

CAP. XXXI. — *Eum qui non crediderit jam judicatum esse.*

In Evangelio cata Joannem : « Qui non crediderit jam judicatus est, quia non credidit in nomine unici [7] B Filii Dei. Hoc autem est judicium, quoniam lux venit in sæculum, et magis dilexerunt [8] homines tenebras quam lucem » (*Joan.*, III, 18). De hoc ipso in Psalmo : « Propterea non resurgent [9] impii in judicio, neque peccatores in concilio justorum. »

CAP. XXXII. — *De bono virginitatis et continentiæ.*

In Genesi : « Multiplicans multiplicabo tristitias tuas et gemitus tuos [10]; et in tristitia paries filios, et erit [11] conversio tua ad virum tuum, et ipse tui dominabitur » (*Gen.*, III, 16). De hoc ipso in Evangelio cata Matthæum : « Non omnes capiunt verbum, sed illi quibus datum est. Sunt enim spadones qui ex utero matris nati sunt, et sunt spadones C qui coacti sunt ab hominibus, et sunt spadones [12] qui se ipsos castraverunt propter regnum cœlorum. Qui potest capere capiat » (*Matth.*, XIX, 11). Item cata Lucam : « Filii sæculi hujus generant et generantur. Qui autem habuerunt dignationem sæculi illius et resurrectionis a mortuis, non nubunt, neque nubuntur [13]. Neque enim incipient mori. Æquales enim sunt angelis Dei, cum sint filii resurrectionis » (*Luc.*, XX, 34). Resurgere [14] autem mortuos Moyses significat cum dicit in rubo [15] : « Dominus Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Jacob, non est Deus mortuorum, sed vivorum » (*Exod.*, III, 6). « Omnes enim illi vivunt » (*Luc.*, XX, 38). Item in Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Bonum est homini mulierem non contingere [16]. Propter fornicationem [17] autem unusquisque uxorem suam habeat, et **754** unaquæque virum suum habeat. Uxori vir debitum reddat, similiter et uxor viro. Uxor corporis sui potestatem non habet, sed vir. Similiter et vir corporis sui potestatem non habet, sed uxor [18]. Nolite fraudare invicem nisi ex conventione [19] ad tempus ut vacetis orationi; et iterum revertimini [20] ad id ipsum, ne tentet vos Satanas propter incontinentiam vestram. Hoc dico secundum veniam [21], non secundum imperium [22]. Volo autem omnes homines esse sicut et me. Sed unusquisque proprium habet donum a Deo [23], alius sic, alius autem sic » (I *Cor.*, VII, 1). Item illic : « Cælebs cogitat ea quæ sunt Domini, quomodo placeat Deo. Qui autem matrimonium contraxit, cogitat ea quæ sunt mundi hujus quomodo placeat uxori [24]. Sic et mulier et virgo innupta cogitat ea quæ sunt Domini, ut sit sancta [25] et corpore et spiritu. Quæ autem nupsit cogitat de iis quæ sunt mundi hujus, quomodo placeat viro » (*Ibid.*, 32). Item in Exodo, cum præcepisset Dominus Moysi ut sanctificaret populum in diem tertium, sanctificavit ille, et adjecit [26] : « Estote parati; tribus diebus [27] non accedetis ad mulieres [28] » (*Exod.*, XIX, 15). Item in Basilion primo : « Et respondit sacerdos ad David et dixit : Non sunt panes profani in manu mea, nisi panis sanctus unus [29]. Si observati sunt [30] pueri a muliere, manducabunt » (I *Reg.*, XXI, 4). Item in Apocalypsi : « Hi sunt qui cum mulieribus se non coinquinaverunt. Virgines enim permanserunt. Hi sunt qui sequuntur Agnum quocunque ierit » (*Apoc.*, XIV, 4).

CAP. XXXIII. — *Nihil Patrem judicare, sed Filium, et Patrem ab eo non honorificari a quo non honorificatur Filius.*

In Evangelio cata Joannem : « Nihil Pater ju-

Variæ lectiones.

[95] In te peccatum *NC.* 1. *Bod.* 2. Si ea quæ egredientur per labia tua non observabis *Voss.* 3. [96] Et facies Domino Deo tuo donum *Cott. NC.* 1. *Bod.* 2. [97] Ex ore *Cott.* [98] Immola *Cott.* [99] Tribulationis *Cott.* [1] Et eruam *Cott.* [2] Magnificabis *Cott.* [3] Ut quid implevit Satanas *Thu. Cott.* [4] Mentiri te apud Spiritum sanctum *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 4. *Benev. Ver.* [5] *Sic Bod.* 1. *Cott. Voss.* 3. *Impressa legunt* Cum esset fundus in tua *Oxon.* Cum esset fundus venditus, in tua erat potestate. [6] Maledictus homo *Lam. Bod.* 1. *NC.* 1 *Cott.* [7] Unigeniti *Cott.* [8] Magis dilexerunt tenebras *Bod.* 2, 4. *Thu. Corb. Cott.* [9] Non exsurgent *Bod.* 1. *Voss.* 3. Ideo non resurgent *Cott.* [10] Replens replebo mœrores tuos, suspirium tuum, et in tristitia paries natos tuos *Cott.* [11] Et conversio tua *Bod.* 1, 2. 4. *Voss.* 3. [12] Sic et spadones *Bod.* 1. Eunuchi *Cott* [13] Neque uxores ducunt *Bod.* 1. [14] De resurrectione autem mortuorum non legistis in libro Mosis *Cott.* [15] In rubo vidi Dominum Deum Abraham, et Deum Isaac, et Deum Jacob *Bod.* 1, 4. *Corb.* [16] Mulierum non tangere *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. *Cott.* [17] Propter fornicationes *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. [18] Sed mulier *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 2, 3, 4. [19] Conventione, et ad tempus *Lam. Bod.* 1, 2, 4. *Lin. NC.* 1. [20] Revertimini ad ipsum *Lam. NC.* 1. *Lin* Convertimini *Corb.* [21] Secundum consilium *Bod.* 3. [22] Non secundum jussum *Lam. Bod.* 1, 2, 4. *NC.* 1. *Thu. Benev. Ver.* Secundum indulgentiam, et non secundum imperium *Cott.* [23] Habet Charisma a Deo *Lam. Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* 3. *Lin. NC.* 1. [24] Placeat Deo. Qui autem cum uxore; cogitat quæ sunt mundi hujus, quomodo placeat uxori : et divisæ sunt : mulier *Cott. Ver.* Placeat uxori : et virgo innupta *Lam. Cott. NC.* 1 *Bod.* 2. [25] Ut sancta sit corpore *Bod.* 1, 3. [26] Adjecit dicens *Lam. Lin. Bod.* 1. 2. *NC. Voss.* 3. [27] In tribus diebus *Cott.* [28] A mulieribus *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [29] Non sunt mihi panes abunde, nisi panis unus. [30] Si custoditi sunt *Cott.* [31] Quocumque vadit *Bod.* 3, 4. *Cott. Voss.* 4.

dicat, sed judicium omne Filio dedit, ut omnes honorificent Filium sicut honorificant Patrem [32]. Qui non [33] honorificat Filium, non honorificat Patrem qui eum misit » (*Joan.*, v, 22). Item in Psalmo LXXI : « Deus, judicium tuum regi da, et justitiam tuam filio regis, judicare populum tuum [34] in justitia. » Item in Genesi : « Et pluit Dominus super Sodomam et Gomorrham sulphur et ignem de cœlo a Domino » (*Gen.*, XIX, 24).

755 CAP. XXXIV. — *Fidelem gentiliter vivere non oportere* [35].

Apud Jeremiam : « Hæc dicit Dominus : Secundum viam gentilium [36] ne ambulaveritis » (*Jerem.*, VII). De hoc ipso quod segregare se quis debeat a gentilibus, ne sit socius culpæ et fiat particeps plagæ [37] eorum, in Apocalypsi : « Et audivi aliam vocem de cœlo dicentem : Exi de ea, populus meus, ne particeps sis delictorum ejus, et ne perstringaris plagis ejus : quoniam delicta ejus usque ad cœlum pervenerunt, et meminit Dominus Deus iniquitatum ejus [38]. Ideo reddidit [39] ei dupla, et in quo poculo miscuit, duplum [40] remixtum est ei; et in quantum se clarificavit et deliciarum habuit, in tantum [41] datus est ei et cruciatus et luctus, quoniam in corde suo dicit : Regina sum, et vidua esse non possum, nec luctum visura sum. Propterea una hora plagæ ejus advenient [42], mors, luctus et fames, et igni cremabitur, quoniam fortis est Dominus Deus qui eam judicabit. Et flebunt et plangent se in ea reges terræ qui cum ea fornicati sunt et in delictis [43] conversati sunt » (*Apoc.*, XVIII, 4). Item apud Isaiam : « Exite de medio eorum, qui fertis vasa [44] Domini » (*Isa.*, LII, 11).

CAP. XXXV. — *Deum ad hoc patientem esse, ut nos pœniteat peccati nostri et reformemur.*

Apud Salomonem in Ecclesiastico : « Ne dixeris, Peccavi, et quid accidit mihi [45] triste? Est enim Altissimus [46] patiens redditor » (*Eccli.*, v, 4). Item Paulus ad Romanos : « An numquid opulentiam bonitatis ejus et patientiam [47] contemnis, ignorans quia bonitas Dei in pœnitentiam te adducit? Tu autem, secundum duritiam tuam et cor impœnitens, thesaurizas tibi iram in die iræ et revelationis justi judicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera sua » (*Rom.*, II, 4).

A CAP. XXXVI. — *Mulierem ornari sæculariter non debere.*

In Apocalypsi : « Et venit unus ex septem angelis habentibus phialas, et aggressus est me dicens : Veni, ostendam tibi damnationem meretricis magnæ sedentis super aquas multas, cum qua fornicati sunt reges terræ. Et vidi mulierem sedentem super bestiam. Et mulier 756 illa amicta erat pallium purpureum [48] et coccineum, et adornata erat auro et lapidibus pretiosis et margaritis, tenens poculum aureum in manu sua plenum exsecrationum et immunditiæ et fornicationis totius terræ » (*Apoc.*, XVII, 1). Item ad Timotheum [49] : « Sint mulieres [50] vestræ cum verecundia et pudicitia, componentes se, non in tortis crinibus, neque auro [51], neque
B margaritis [52], aut veste pretiosa, sed ut decet mulieres promittentes castitatem per bonam conversationem » (I *Tim.*, II, 9). De hoc ipso in Epistola Petri ad Ponticos : « Sit in muliere non exterior ornamenti aut auri aut vestis cultus, sed cultus cordis » (I *Petr.*, III, 3). Item in Genesi : « Thamar cooperuit se pallio, et adornavit; et cum aspexisset eam Judas, visum est ei meretricem esse. » (*Gen.*, XXXVIII, 14).

CAP. XXXVII. — *Fidelem non oportere* [53] *ob alia delicta, nisi ob nomen solum, puniri.*

In Epistola Petri ad Ponticos : « Nec quisquam vestrum tanquam fur aut homicida [54] patiatur, aut tanquam maleficus, aut curas alienas agens [55], (53)
C sed tanquam Christianus » (I *Petr.*, IV, 15).

CAP. XXXVIII. — *Servum Dei innocentem esse debere ne incidat in pœnam sæcularem.*

In Epistola Pauli ad Romanos : « Vis non timere potestatem? Bonum fac, et habebis laudem ex illa [56] » (*Rom.*, XIII, 3).

CAP. XXXIX. — *Datum nobis esse exemplum vivendi in Christo.*

In Epistola Petri ad Ponticos : « Christus enim passus est pro nobis [57], relinquens vobis [58] exemplum, ut sequamini vestigia ejus : qui peccatum non fecit, nec dolus inventus est in ore ejus; qui cum malediceretur, non remaledixit [59]; cum pateretur, non minabatur [60], tradebat autem se judicanti [61] injuste (I *Petr.*, II, 21). Item Paulus ad
D Philippenses : « Qui in figura Dei [62] constitutus,

Variæ lectiones.

[32] Patrem qui eum misit *Lam.NC.* 1. *Voss.* 3. [33] Honorat *Cott.* [34] Populos tuos *Bod.* 4. *Cott.* [35] Non debere *Corb.* [36] Vias gentium *Bod.* 2, 4. [37] Et fiat particeps plagæ, in Apoc. *Bod.* 1, 2, 4. [38] Iniquitatis ejus *Bod.* 1, 3, 4. [39] Reddet ei dupla *Cott.* [40] Duplum remiscuit *Bod.* 1. [41] Tantum datum *Bod.* 2. Datur *Bod.* 1, 2, 3. [42] Adveniet *Bod.* 1. [43] Deliciis *Oxon.* [44] Qui portatis vasa *Cott.* [45] Et quid accidit mihi? est *Corb.* Tristitiæ *Bod.* 2. [46] Patiens, et redditurus *Cott.* Altissimus et patientissimus *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [47] An divitias bonitatis, et longanimitatis ejus, et patientiam *Cott.* [48] Pallio purpureo et coccineo *Corb.* [49] Item Paulus ad Tim. *Lam. Bod.* 2. *Lin. NC.* 1. [50] Sint, inquit, mulieres *Bod.* 2. [51] Auro, nec argento *Cott.* [52] Neque in margaritis pretiosis *Bod.* 2. [53] Fidelem non debere *Corb.* [54] Homicidam agens puniatur *Cott.* [55] Curas alienas agens puniatur *Bod.* 2. Alieni speculator *Tert.* [56] Laudem ab illa *Lam. NC.* 1. *Bod.* 4. [57] Christus passus est pro vobis *Thu. Corb. Cott.* [58] Relinquens exemplum *Bod.* 1, 3. [59] Non maledicebat *Bod.* 2. [60] Non comminabatur *Corb.* [61] Judicanti se *Bod.* 3. [62] Cum in figura Dei constitutus esset *Cott.*

Steph. Baluzii notæ.

(53) *Curas alienas agens.* Sic etiam legit sanctus Augustinus in *Expositione* inchoata epistolæ Pauli *ad Romanos*, cap. 10.

non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, sed [illegible] se exinanivit [illegible], formam servi accipiens, in similitudinem [illegible] hominis factus, et habitu [illegible] inventus ut homo. Humiliavit se, factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis. Propter quod et Deus 757 exaltavit illum, et donavit illi nomen ut sit super omne nomen [67], ut in nomine Jesu [68] omne genu curvetur, cœlestium, terrestrium et infernorum, et omnis lingua confiteatur [69] quia Dominus Jesus Christus in gloria est Dei Patris » (*Philipp.*, II, 6-11). De hoc ipso in Evangelio cata Joannem : « Si ego lavi pedes vestros magister et dominus, et vos [illegible] debetis [70] aliorum pedes lavare. Exemplum enim dedi vobis, ut, sicut ego feci [71], et vos aliis faciatis [72] » (*Joan.*, XIII, 14).

CAP. XL. — *Non jactanter nec tumultuose operandum.*

In Evangelio cata Matthæum : « Nesciat sinistra [73] tua quid faciat dextera tua, ut sit eleemosyna tua [74] in abscondito; et Pater tuus, qui videt in abscondito, reddet tibi. » Item illic : « Cum facis eleemosynam, noli buccinare [75] ante te quomodo hypocritæ faciunt in vicis et synagogis ut clarificentur [76] ab hominibus. Amen dico vobis, compleverunt [77] mercedem suam » (*Matth.*, VI, 3, 2).

CAP. XLI. — *Inepte et scurriliter non loquendum.*

In Epistola Pauli ad Ephesios : « Stultiloquium [78] et scurrilitas, quæ ad rem non pertinent, nec nominentur quidem in vobis » (*Ephes.*, V, 4).

CAP. XLII. — *Fidem in totum [79] prodesse, et tantum nos posse quantum credimus.*

In Genesi : « Et credidit Abraham Deo, et [80] deputatum est ei ad justitiam [81] » (*Gen.*, XV, 6). Item apud Isaiam : « Et si non credideritis, neque intelligetis » (*Isa.*, VII, 9). Item in Evangelio cata Matthæum : « Modicæ fidei, quare dubitasti [82] » (*Matth.*, XIV, 31)? Item illic : « Si habueritis fidem [83] quasi granum sinapis, dicetis monti huic : Transi hinc illo, et transibit, et nihil impossibile erit vobis » (*Matth.*, XVII, 19). Item cata Marcum : « Omnia quæcunque oratis et petitis credite quia accipietis et erunt vobis » (*Marc.*, XI, 24). Item illic : « Omnia possibilia [84] credenti » (*Marc.*, IX, 22). Apud Habacuc : « Justus autem ex fide mea vivit [85] » (*Habac.*, II, 4). Item 758 in Daniele : « Ananias, Azarias, Misahel credentes Deo, liberati sunt [86] de flamma ignis » (*Dan.*, III, 24, 25).

CAP. XLIII. — *Posse eum statim consequi [87] qui vere crediderit.*

In Actibus apostolorum : « Ecce aqua, quid est quod me impedit baptizari [88]? Tunc dixit [89] Philippus : Si credis ex toto corde [90] tuo, licet » (*Act.*, VIII, 36).

CAP. XLIV. — *Fideles inter se disceptantes non debere gentilem judicem experiri.*

In Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Audet quisquam vestrum adversus alterum negotium habens disceptare [91] apud injustos, et non apud sanctos [92]? An nescitis quia sancti hunc mundum [93] judicabunt? » Et iterum : « Jam quidem in totum delictum [94] in vobis est, quia judicia habetis cum invicem [95]. Quare non magis injuriam patimini [96]? aut quare non magis fraudamini? Sed vos injuriam facitis et fraudatis, et hoc [97] fratribus! An nescitis [98] quoniam injusti regnum Dei non consequentur [99] » (I *Cor.*, VI, 1-9)?

CAP. XLV. — *Spem futurorum esse, et ideo fidem nostram circa [1] quæ promissa sunt patientem esse debere.*

In Epistola Pauli ad Romanos : « Spe salvati sumus. Spes autem quæ videtur non est spes. Quod enim videt quis, quid sperat? Si autem quod non videmus speramus, per patientiam [2] speramus » (*Rom.*, VIII, 24).

CAP. XLVI. — *Mulierem in ecclesia tacere debere.*

In Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Mulieres [3] in Ecclesia taceant. Si quæ autem quid dicere volunt, domi viros suos interrogent (I *Cor.*, XIV, 34). Item ad Timotheum : « Mulier cum silentio discat in omni subjectione [5]. Docere autem mulierem non permitto, neque præpositam [6] esse viro, sed esse in silentio. Adam enim primus formatus

Variæ lectiones.

[illegible] *Bod.* 1, 4 *Cott.* [illegible] Inanivit *Thu. Corb.* [65] In similitudine *Bod.* 1, 2, 3, 4 *Corb. Thu.* Hominum *Bod.* 2. [66] In specie inventus *Cott.* [67] Nomen quod est super *Bod.* 3. *Thu. Cott.* [68] Flectetur omne genu *Cott.* Genu curvent *Bod.* 1, 2, 4. *Thu.* [69] Confiteatur Deo *Lam. NC.* 1. *Cott.* [70] Alter alterius pedes *Cott.* [71] [illegible] *Cott.* [72] Et vos faciatis *Bod.* 1. *Voss.* 3. [73] Sinistra quid *Lam. NC. Thu.* [74] In absconso *Bod.* 2. *Cott. Lam. Lin. Bod.* 2. *NC.* 1. *Cott. Voss.* 4. [75] Noli tuba canere *Lin. NC.* 2. Tumultuari *Bod.* 3. *Benev. Ver.* *Voss.* 4. [76] Honorificentur *Cott.* [77] Pensaverunt *Lam. Lin. Thu. NC.* 1. *Corb. Bod.* 2, 4. Perceperunt *NC.* 2. *Cott.* Receperunt [illegible] *Voss.* 3. Compensaverunt *Benev. Ver.* [78] Multiloquium *Bod.* 3. [79] Fidem tantum *Voss.* [illegible] [80] Reputatum *Cott.* [81] In justitiam *Cott.* [82] Ad quid dubitasti *Lam. NC.* 1 [illegible] [83] [illegible] *Bod.* 1, 2. [84] Possibilia sunt *Corb.* Possibilia sunt credentibus *Corb.* [85] [illegible] *Lam. Lin. NC. Bod.* 1, 2, 3 Justus autem meus, ex fide *Cott.* [86] Credentes liberati sunt *Bod.* 1, [illegible] [87] Consequi baptismum *Lam. NC.* 1. [88] Quod me impediat tingi *Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb.* [illegible] *Voss.* 1. [89] [illegible] [90] In toto corde *Bod.* 1. *Cott.* [91] Audet aliquis vestrum negotium disceptare [illegible] [92] [illegible] *Bod.* 1. [93] Sancti mundum *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Thu. Corb. Bod.* 1, 2, 4. De hoc mundo *Cott.* [illegible] [94] [illegible] *Cott.* [95] Habetis invicem *Bod.* 1. *Cott.* [96] Fraudem patimini *Lam.* [illegible] *NC.* 1. [illegible] *NC.* 2. Injuriam accipitis *Bod.* 1. [97] Et hoc fratres *Bod.* 4. [98] Aut nescitis *Thu. Corb.* [99] [illegible] *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* [1] Ideo fidelem circa *Lam. NC.* 1 *Bod.* 2. *Cott.* [2] Per patientiam [illegible] *Bod.* 1. *NC.* 2. Exspectamus *Bod.* 1. *Voss.* 3. *Oxon.* [3] Mulier *Corb.* Mulieres vestræ [illegible] *Bod.* 1, 2, 3 [illegible] *NC.* 1 [illegible] debent *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [4] Si quid autem discere *NC.* 2. [illegible] [5] Humilitate [illegible] *NC.* 1. *Bod.* 2. *Corb.* Submissione *Bod.* 1, 4. *Thu.* In omni [illegible] *Cott.* [6] Dominari in virum *Cott.*

est, deinde Eva; et Adam seductus non est, mulier autem seducta est » (I *Tim.*, II, 13-14).

759 CAP. XLVII. — *Delicto et merito nostro fieri ut laboremus, nec Dei opem in omnibus sentiamus.*

Apud Osee : « Audite sermonem Domini, filii Israel, quia judicium est Domino [7] adversus incolas terræ [8], quod neque misericordia, neque veritas, neque agnitio Dei sit super terram, sed exsecratio, et mendacium, et cædes, et furtum, et adulterium diffusum est super terram. Sanguinem sanguini supermiscent. Idcirco terra lugebit cum universis incolis suis, cum bestiis agri, cum serpentibus terræ, cum volucribus cœli, et deficient pisces maris, ut nemo judicet [9], nemo [10] revincat » (*Ose.*, IV, 1-4). De hoc ipso apud Isaiam : « Numquid non valet manus Domini [11] ut salvos faciat? aut gravavit aurem [12] ut non exaudiat? Sed peccata vestra inter vos et Deum separant, et propter delicta [13] vestra avertit faciem a vobis, ne misereatur. Manus enim vestræ inquinatæ sunt sanguine [14], et digiti vestri in peccatis. Labia autem vestra locuta sunt facinus, et lingua vestra injustitiam meditatur. Nemo loquitur vera, neque est judicium verum. Fidunt in vanis et loquuntur inania qui parturiunt [15] dolorem et pariunt [16] facinus » (*Isa.*, LIX, 1-4). Item apud Sophoniam : « Defectione deficiat a facie terræ, dicit Dominus. Deficiat homo et pecudes deficiant, volucres cœli et pisces maris, et auferam iniquos a facie terræ » (*Soph.*, I, 2).

CAP. XLVIII. — *Non fœnerandum.*

In Psalmo XIII : « Qui pecuniam suam non dedit in fœnore [17], et munera super innocentes non accepit. Qui ista fecerit [18] non commovebitur [19] in æternum. » Item apud Ezechielem : « Homo autem qui erit justus hominem non opprimet, et pignus debitoris reddet [20], et rapinam non faciet [21], et panem suum esurienti dabit, et nudum operiet, et pecuniam suam in usuram non dabit » (*Ezech.*, XVIII, 7, 8). Item in Deuteronomio : « Non fœnerabis fratri tuo usura pecuniæ [22] et usura ciborum » (*Deut.*, XXIII, 20).

CAP. XLIX. — *Inimicos quoque diligendos.*

In Evangelio cata Lucam : « Si diligitis qui vos diligunt, quæ est vobis gratia? Et peccatores enim diligunt eos qui se diligunt [23] » (*Luc.*, VI, 32). Item cata Matthæum : « Diligite inimicos vestros, et orate pro his qui vos persequuntur, ut sitis filii Patris vestri qui in 760 cœlis est, qui solem suum [24] oriri facit super bonos et malos, et pluit super justos et injustos » (*Matth.*, V, 44, 45).

CAP. L. — *Sacramentum fidei non esse profanandum.*

Apud Salomonem in Proverbiis : « In aures imprudentis noli quidquam dicere, ne, quando audierit, irrideat sensatos sermones tuos » (*Prov.*, XXIII, 9). Item in Evangelio cata Matthæum : « Ne dederitis sanctum canibus, neque miseritis margaritas vestras ante porcos, ne forte inculcent ea pedibus suis [26] et conversi elidant vos » (*Matth.*, VII, 6).

CAP. LI. — *Quod nemo in opere suo extolli debeat.*

Apud Salomonem in Ecclesiastico : « Noli te extollere in faciendo opere tuo » (*Eccli.*, X, 29). Item in Evangelio cata Lucam : « Quis vestrum habens servum arantem aut pastorem, et venienti [27] de agro dicit continuo : Transi, recumbe [28]? Sed dicit illi : Para aliquid quod cœnem [29], et accingere, et ministra mihi donec manducem et bibam; et postea tu manducabis et bibes. Numquid habet gratiam servo illi [30] quia fecit quæ ei imperata sunt? Sic itaque et vos, cum perfeceritis [31] quæ vobis imperata sunt, dicite : Servi supervacui [32] sumus, quod habuimus [33] facere fecimus » (*Luc.*, XVII, 7-10).

CAP. LII. — *Credendi vel non libertatem in arbitrio positam.*

In Deuteronomio : « Ecce dedi ante faciem tuam vitam et mortem, bonum et malum. Elige vitam tibi, ut vivas [34] » (*Deut.*, XXX, 19). Item apud Isaiam : « Et si volueritis et audieritis me, bona terræ edetis [35]. Si autem nolueritis, et non audieritis me, gladius vos consumet. Os enim Domini locutum est ista » (*Isa.*, I, 19). Item in Evangelio cata Lucam : « Regnum Dei [36] intra vos est » (*Luc.*, XVII, 21).

CAP. LIII. — *Dei arcana perspici non posse, et ideo fidem nostram simplicem esse debere.*

In Epistola Pauli ad Corinthios prima [37] : « Videmus nunc per speculum in ænigmate [38], tunc autem facie ad faciem. Nunc scio ex parte, tunc autem cognoscam [39] sicut et ego cognitus sum [40] » (I *Cor.*, XIII, 12). Item apud Salomonem in Sapientia : « Et

Variæ lectiones.

[7] Judicium est a Domino *Lam. Bod.* 2. Domini *Voss.* 1. [8] Terræ, eo quod *Bod.* 4. [9] Ut nemo sit quid judicet. [10] Nemo qui *Lin.* [11] Ut salvet *Lam. NC.* 1, 2. *Corb.* [12] Gravavit aures *Thu. Corb.* [13] Propter peccata *Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 3, 4. [14] Plenæ sunt sanguine *Bod.* 3. *Vos.* 4. [15] Parturiunt dolum *NC.* 2. [16] Pariunt iniquitatem *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Corb.* [17] Dedit ad usuram *Cott.* Dedit fœnori *Bod.* 1. *Thu. Corb.* [18] Facit hæc *Corb.* [19] Non delebitur *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [20] Et debitum reddet *Corb.* Debitori reddet *Cott.* [21] Rapinam non rapiat *Bod.* 1, 3, 4. *Thu.* [22] Usuras *Bod.* 1, 2, 3, 4. In usura *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Lin.* Usuram *Bod.* 1. *Lin. Thu.* Usuram pecuniæ *Cott. Voss.* 3, 4. [23] Peccatores enim diligunt eos qui se diligunt *Lam. Lin. NC.* 1 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb.* [24] Solem suum *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* 3. Solem oriri *Oxon.* [25] Salomonem in Parœmiis *Oxon.* *Et sic semper ubi apud cæteros legitur* Salomonem *et* Proverbiis. [26] Ne inculcent ea pedibus *Cott.* Conculcent eas *NC.* 2. *Bod.* 2. [27] Pastorem venientem *Lam. Corb. NC.* 1. [28] Transi et recumbe *Corb.* [29] Ut cœnem *Corb.* [30] Servus illi *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [31] Cum feceritis *Thu.* [32] Servi inutiles *Thu. Corb.* [33] Quod debuimus facere *Bod.* 1, 2, 4. *Cott.* [34] Elige vitam, ut vivas *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb.* [35] Terræ manducabis *Cott.* [36] Ecce regnum Dei *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* [37] Paulus in Epistola ad Corinthios prima *Corb.* [38] Per ænigmata *Lin.* [39] Tunc cognoscam *Bod.* 1. [40] Sicut cognitus *Cott.*

in simplicitate 761 cordis quærite illum [41] » (*Sap.*, I, 1). Item apud eumdem : « Qui ambulat simpliciter, ambulat fidenter » (*Prov.*, X, 9). Item apud eumdem : « Altiora te ne quæsieris, et fortiora te ne scrutatus fueris » (*Eccli.*, III, 22). Item in Salomone : « Noli esse multum justus [42], et noli argumentari plus quam oportet [43] » (*Eccle.*, VII, 17). Item apud Isaiam : « Væ qui arguti sunt in semetipsis » (*Isa.*, III, 9). Item in Machabæis : « Daniel in sua simplicitate liberatus est de ore leonum » (I *Mach.*, II, 60). Item in Epistola Pauli ad Romanos [44] : « O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei, quam incomprehensibilia [45] sunt judicia ejus, et quam investigabiles viæ ejus! Quis enim cognovit sensum Domini? aut quis consiliarius ejus fuit? vel quis prior dedit ei, et retribuetur illi? Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia, ipsi claritas in sæcula sæculorum » (*Rom.*, XI, 33-36). Item ad Timotheum : « Stultas autem et ineruditas quæstiones devita, sciens quia lites generant. Servum autem Dei non oportet litigare, sed mitem esse ad omnes » (II *Tim.*, II, 23-24).

CAP. LIV. — *Neminem sine sorde et sine peccato esse.*

Apud Job : « Quis enim mundus a sordibus [46] (54)? Nec unus, etiamsi unius [47] diei sit vita ejus in terra [48] » (*Job*, XIV, 4, 5). Item in Psalmo : « Ecce in iniquitatibus [49] conceptus sum, et in delictis concepit [50] me mater mea » (*Psal.* L, 7). Item in Epistola Joannis : « Si dixerimus quia peccatum non habemus, nos ipsos decipimus, et veritas in nobis non est » (I *Joan.*, I, 8).

CAP. LV. — *Non hominibus, sed Deo placendum.*

In Psalmo LII : « Qui hominibus placent confusi sunt, quia Deus nihil fecit illos. » Item in Epistola Pauli ad Galatas : « Si hominibus [51] placere vellem [52], Christi servus non essem » (*Gal.*, I, 10).

CAP. LVI. — *Deum nihil latere ex his quæ geruntur.*

In Sapientia Solomonis : « In omni loco speculantur oculi Dei bonos et malos » (*Prov.*, XV, 3). Item apud Hieremiam : « Ego Deus approximans, et non Deus de longinquo [53]. Si absconditus fuerit homo in absconditis [54], ergo ego non [55] videbo eum? Nonne cœlum et terram ego impleo, dicit Dominus » (*Hier.*, XXIII, 23, 24)? Item 762 in Basilion I : « Homo videt in facie [56], Deus autem in corde » (I *Reg.*, XIV, 7). Item in Apocalypsi : « Et scient omnes ecclesiæ [57] quia ego sum scrutator [58] renis et cordis, et dabo unicuique vestrum secundum opera sua [59] » (*Apoc.*, II, 23). Item in Psalmo XVIII : « Delicta quis intelligit? Ab occultis meis [60] munda me, Domine » (*Psal.* XVIII, 13). Item in Epistola Pauli ad Corinthios secunda : « Omnes nos manifestari oportet ante tribunal Christi, ut reportet [61] unusquisque [62] sui corporis propria secundum quæ egit, sive bona, sive mala » (II *Cor.*, V, 10).

CAP. LVII. — *Fidelem emendari et reservari* [63].

In Psalmo CXVII : « Emendans emendavit [64] me Dominus, et morti non tradidit me » (*Psal.* CXVII, 13). Item in Psalmo LXXXVIII : « Visitabo in virga [65] facinora eorum et in flagellis delicta eorum. Misericordiam autem meam non dispergam [66] ab eis » (*Psal.* LXXXVIII, 33). Item apud Malachiam : « Et sedebit [67] conflans et expurgans sicut aurum et argentum, et emundabit filios Levi » (*Malach.*, III, 3). Item in Evangelio : « Non exibis inde donec exsolvas novissimum quadrantem » (*Matth.*, V, 26).

CAP. LVIII. — *Neminem contristari morte debere, cum sit in vivendo labor et periculum, in moriendo pax et resurgendi securitas* [68].

In Genesi : « Tunc dixit Dominus ad Adam : Quia exaudisti vocem uxoris [69] tuæ, et manducasti ex illa arbore de qua sola præceperam tibi ne manducares [70], maledicta terra erit in omnibus operibus tuis. In tristitia et gemitu edes ex ea omnibus diebus vitæ tuæ. Spinas et tribulos ejiciet tibi, et edes pabulum agri [71] in sudore vultus tui. Edes panem tuum donec revertaris in terram de qua et sumptus es : quia terra es, et in terram ibis » (*Gen.*, III, 17-19). Item illic : « Et complacuit Enoch Deo; et non est inventus [72] postmodum,

Variæ lectiones.

[41] Quærite Deum *Thu. Voss.* 4. Dominum *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Lam. Lin. NC.* 2. [42] Multum sapiens *Lin.* Multum sapiens apud semetipsum *Cott.* [43] Quam necesse est *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Thu. Corb.* [44] Paulus ad Rom. *Corb.* [45] Quam inscrutabilia *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb. Voss.* 3. [46] Sine sordibus *Ver. Benev.* [47] Nec si unius *Bod.* 1. [48] Terra non potest esse sine querela *Cott.* [49] Ecce in facinore *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3. *Thu. Corb. Voss.* 3. [50] In peccatis concepit *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 3, 4. Aluit me in utero *Voss.* 3. [51] Si adhuc hominibus *Lam. NC.* 1. [52] Placerem *Bod.* 1. *Voss.* 3. [53] Deus de longe *Lam. NC.* E longinquo *Cott.* [54] Quod si absconditus fuerit homo in absconditis suis *Lam. NC.* 1. Absconditus ergo *Corb.* [55] Ergo non *Bod.* 3. [56] Videt in faciem, Deus autem in cor *Thu. Lin.* Deus videt in corde *Cott.* [57] Et scient omnes gentes et Ecclesiæ *Bod.* 1. *Voss.* 3. [58] Sum Dominus scrutator *Lam. NC.* 1. [59] Opera vestra *NC.* 2. Opera *Thu.* [60] A secretis meis *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1. 2. *Thu. Corb. Voss.* 3. [61] Recipiat unusquique *NC.* 2. [62] Nostrum quod gessit *Cott.* [63] Reservari debere *Lam. NC.* 1. [64] Castigans castigavit *Cott.* Castigans emendavit *NC.* 1, 2. [65] In virga ferrea *Bod.* 1. *Voss.* 3. [66] Non disperdam *Corb.* Auferam *Bod.* 3. *Voss.* 4. [67] Et sedit Deus *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. *Thu.* [68] Et in resurgendo securitas *Bod.* 3. [69] Mulieris *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Voss.* 3. [70] Ne manducares, et manducasti ex ea *Lam. NC. Bod.* 2. [71] Edes panem tuum de pabulo agri *Corb.* [72] Non est inventus, quia *Cott.*

Steph. Baluzii notæ.

(54) *Neminem sine sorde.* Citat hunc locum Hieronymus in libro I *Dialogorum adversus Pelagianos.*

quia Deus illum transtulit » (*Gen.*, v, 24). Et apud Isaiam : « Omnis caro fœnum, et omnis claritas ejus ut flos fœni. Aruit fœnum, et flos decidit. Sermo [73] autem Domini manet [74] in æternum » (*Isa.*, XL, 6-8). Apud [75] Ezechielem : « Ipsi dicunt : Arida facta sunt ossa nostra, periit spes nostra, exspiravimus; propterea prophetiza, et dic [76] : 763 Hæc dicit Dominus [77] : Ecce ego aperio monumenta vestra, et educam vos de monumentis vestris, et inducam vos in terram Israel. Et dabo Spiritum meum in vos, et vivetis. Et ponam vos in terram vestram, et cognoscetis quoniam ego Dominus locutus sum, et faciam, dicit Dominus » (*Ezech.*, XXXVII, 11-14). Item in Sapientia Salomonis : « Raptus est [78] ne malitia mutaret intellectum illius. Placita enim erat Deo anima illius » (*Sap.*, IV, 11-14). Item in Psalmo LXXXIII : « Quam dilectissimæ [79] habitationes tuæ, Deus virtutum! Desiderat et properat [80] anima mea ad atria [81] Dei » (*Psal.* LXXXIII, 2, 3). Et in Epistola Pauli ad Thessalonicenses : « Nolumus autem vos ignorare, fratres, de dormientibus, ne contristemini sicut et cæteri, qui spem non habent. Si enim credimus quia Jesus mortuus est et resurrexit, sic et Deus eos qui dormierunt in Jesu adducet cum eo » (I *Thess.*, IV, 13, 14). Item ad Corinthios I : « Stulte [82], tu quod seminas non vivificatur nisi prius [83] mortuum fuerit. » Et iterum : « Stella a stella differt in claritate, sic et resurrectio [84]. Seminatur corpus in corruptione, resurgit sine corruptela [85]. Seminatur in ignominia [86], resurgit in gloria. Seminatur in infirmitate, resurgit in virtute. Seminatur corpus animale, resurgit [87] spiritale » (I *Cor.*, XV, 36, 41-44, 53-55). Et iterum : « Oportet enim corruptivum istud induere incorruptionem et mortale hoc induere immortalitatem. Cum autem corruptivum hoc induerit incorruptionem, et mortale hoc induerit incorruptionem, tunc fiet verbum quod scriptum est : Absorpta est mors [88] in contentionem [89]. Ubi est, mors, aculeus tuus? ubi est, mors, contentio tua? » Item in Evangelio cata Joannem : « Pater, quos dedisti mihi, volo ut ubi ego fuero et ipsi sint mecum, et videant claritatem meam quam mihi dedisti ante constitutionem mundi [90] » (*Joan.*, XVII, 21). Item cata Lucam : « Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum, in pace, quia viderunt oculi mei salutare tuum » (*Luc.*, II, 29, 30). Item cata Joannem : « Si me dilexissetis, gauderetis [91] quoniam vado ad Patrem, quia Pater major me est » (*Joan.*, XIV, 28).

CAP. LIX. — *De idolis quæ gentiles deos putant.*

In Sapientia Salomonis : « Omnia idola nationum æstimaverunt deos, quibus neque oculorum usus est ad videndum, neque nares ad percipiendum [92] spiritum, neque aures ad audiendum, neque digiti in manibus ad contractandum [93], sed et pedes eorum pigri ad ambulandum. 764 Homo enim fecit illos, et qui spiritum [94] mutuatus est, is finxit illos. Nemo autem sibi similem homo poterit deum fingere. Cum sit enim mortalis, mortuum fingit manibus iniquis. Melior est autem ipse iis quos colit; quoniam ipse quidem vixit, illi nunquam » (*Sap.*, XV, 15-17). De hoc ipso : « Neque opera attendentes cognoverunt quis esset artifex, sed aut ignem, aut spiritum, aut citatum aerem, aut gyrum stellarum, aut nimiam aquam, aut solem et lunam, rectores orbis terræ deos putaverunt : quorum si propter speciem hoc æstimaverunt, sciant quanto his Dominus sit speciosior : aut si virtutes opera eorum mirati sunt, intelligant ab ipsis quoniam qui hæc constituit fortia fortior est illis » (*Sap.*, XIII, 1-4). Item in Psalmo CXXXIV : « Idola gentium argentum et aurum, opus manuum hominum. Os habent, et non loquuntur, oculos habent, et non vident, aures habent, et non audiunt [96]. Neque enim est spiritus in ore eorum. Similes fiant [97] illis qui faciunt ea [98], et omnes qui confidunt in illis » (*Psal.* CXXXIV, 15-18). Item in Psalmo XCV : « Omnes dii gentium dæmonia, Dominus autem cœlos facit » (*Psal.* XCV, 5). Item in Exodo : « Non facietis vobis deos argenteos neque aureos » (*Exod.*, XX, 23). Et iterum : « Non facies tibi idolum nec cujusquam similitudinem » (*Ibid.*, XX, 4). Item in Jeremia (55) : « Hæc dicit Dominus : Secundum vias gentium nolite incedere, quia timent illa in personis suis, quia legitima gentium vacua sunt. Lignum de saltu excisum

Variæ lectiones.

[73] Verbum *NC.* 2. *Manut.* [74] Manebit *Bod.* 3, 4. [75] Ezechielem : Dicunt *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb.* [76] Propheta et dic *Bod.* 1, 2, 3, 4 *Cott. Voss.* 3. [77] Dicit Dominus omnipotens *Lam. NC.* 1 *Bod.* 2. [78] Raptus est justus *Cott.* Commemoratus est in brevi, explevit tempora, placebat enim Deo *Cott.* [79] Quam amabiles *Bod.* 3. Amabilia tabernacula *Lin* [80] Concupiscit et deficit *Lin. NC.* 2. [81] In atria *Bod.* 1. [82] Insipiens tu *Cott.* [83] Nisi ante *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2. *Voss.* 3. Stella enim *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* [84] In resurrectione *Bod.* 1. Mortuorum *addit Oxon.* [85] In incorruptione *Bod.* 1. *Voss.* 3. [86] In ignobilitate *Cott.* [87] Resurgit corpus *Bod* 1. *Voss.* 3. [88] Absumpta est mors *Lam. Bod.* 1, 2, 4. *NC.* 1. [89] Sine contentione *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [90] Antequam mundus fieret *Cott.* [91] Gauderetis utique *Lin.* [92] Nares ad odorandum *Cott.* [93] Digiti manuum ad tractandum *Lam. NC* 1. *Cott.* 1, 2, 4. *Voss.* 3. Manus ad palpandum *Cott.* [94] Spiritum mutuat *Lam. NC* 1. [95] Mortalis, mortuum finget *Voss* 3, 4. [96] Non audiunt; nares habent, et non odorabunt; manus habent, et non palpabunt; pedes habent, et non ambulabunt *Bod.* 1. *Cott. Voss.* 3. [97] Similes sint omnes *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb.* [98] Faciunt ea. Item *Bod.* 1, 2, 3, 4.

Steph. Baluzii notæ.

(55) *Item in Jeremia.* Baluzius, haud dubie e suis codd. addidit locos Jer., Isa. et Apoc. *Lips. edd.*

opus fabri, et conflatum aurum et argentum speciose composita sunt, in martulis et in clavis confirmaverunt illa, et non movebuntur, quia confixibilia sunt. Argentum appositum est a Tharsis. Venit aurum Moab. Opera artificum omnia. Hyacinthum et purpura vestient eam. Tollentes tollent ea, quia non prodient. Nolite timere ea, quia malum non faciunt, et bonum non est in illis. Sic dicite : Dii qui cœlum et terram non fecerunt intereunt a terra et de sub cœlo isto. Exhorruit cœlum in hoc et abhorruit multum magis vehementer, dicit Dominus. Hæc maligna fecit plebs mea. Dereliquerunt fontem aquæ vivæ, et effoderunt sibi puteos detritos qui non poterant aquam continere. Verberavit te dilectio tua, et nequitia tua accusabit te. Et scito et vide quia amarum tibi erit quod dereliqueris me, dicit Dominus Deus tuus, et non speraveris in me, dicit Dominus tuus, quia in sæculum contribulasti jugum meum et dirupisti vincula tua, et **765** dixisti : Non serviam, sed ibo super omnem montem excelsum et super omnem collem altum et super omne lignum umbrosum. Ibi confundar in fornicatione. Ligno et lapidi dixerunt quia Pater meus es tu, et lapidi : Tu genuisti me. Et converterunt ad me dorsum, et non faciem suam » (*Jerem.*, x, 2-5, 9, 11; II, 12, 13, 19, 20, 27). In Isaia : « Cecidit vel dissolutus est draco. Facta sunt sculptilia eorum ut bestiæ et pecora. Auferetis illa collo ligata quasi sarcinam laborantes et esurientes et non valentes » (*Isa.*, XLVI, 1, 2, 3). Et iterum : « Collecti simul non poterunt salvari de bello. Ipsi autem captivi ducti sunt tecum » (*Jerem.*, LI, 15-18). Et iterum : « Cui me assimilastis? Videte et intelligite quia erratis corde, qui committitis aurum de sacculo et argentum in statera ponderatis, in pondera conducentes. Artifices fecerunt manu facta, et inclinantes se adoraverunt illud et levaverunt in humeris, et sic ambulabant. Si autem posuerint illa, loco manebunt, et non movebuntur; et qui clamaverint ad illa non audient, a malis non salvabunt eos. » Item in Jeremia : « Dominus, qui fecit cœlum et terram, in virtute correxit orbem terræ, in sua prudentia extendit cœlum, et multitudinem aquarum in cœlo, perduxit nubes ab extremo terræ, fulgura in nubibus. Et ejecit ventos de thesauris suis. Infatuatus est omnis homo ab scientia sua. confusus est omnis artifex in sculptilibus suis, quia falsum conflavit. Non est spiritus in illis. Vacuata sunt opera inclusa, in tempore conspectionis illorum peribunt. » Et in Apocalypsi : « Et sextus angelus tuba cecinit. Et audivi unum ex quatuor angulis aræ aureæ quæ est in conspectu Dei dicentem sexto angelo qui habebat tubam : Solve quatuor angelos ligatos super flumen magnum Euphratem. Et soluti sunt quatuor angeli qui erant parati in horam et diem et mensem et annum, ut occiderent tertiam partem hominum, et numerus exercituum equestrium dismyriades myriadon. Audivi numerum eorum. Et sic vidi equos in visu et sedentes super eos habentes loricas igneas et hyacinthinas et sulphureas, et capita equorum, et ex ore eorum exiit ignis et fumus et sulphur. A tribus plagis istis occisa est tertia pars hominum ex igne et fumo et sulphure quod exiit de ore eorum, est et in caudis eorum. Caudæ enim eorum similes anguillis; habentes enim capita, et in eis nocent. Et reliqui hominum qui non sunt occisi in istis plagis, nec pœnitentiam egerunt opera factorum manuum suarum, ut non adorent dæmonia et idola, id est simulacra aurea et argentea et ærea et lapidea et lignea, quæ neque videre possunt neque ambulare, et non egerunt pœnitentiam homicidiorum **766** suorum. » Item illic : « Et tertius angelus secutus est eos, dicens in voce magna : Si quis adorat bestiam et simulacrum ejus, et accepit inscriptionem in fronte sua aut super manum suam, hic bibet de vino iræ ejus et punietur igne et sulphure sub oculis angelorum sanctorum et sub oculis Agni, et fumus tormentorum eorum in sæcula sæculorum ascendet » (*Apoc.*, IX, 1, 13-21; XIV, 9-14).

Cap. LX. — *Ciborum nimiam concupiscentiam non appetendam.*

Apud Isaiam : « Edamus [99] et bibamus, cras enim moriemur. Non remittetur vobis peccatum istud quoadusque moriamini » (*Isa.*, XXII, 13, 14). Item in Exodo : Et consedit populus manducare et bibere, et surrexerunt [1] ludere [2] (*Exod.*, XXXII, 6). Paulus ad Corinthios prima : « Cibus nos non commendat Deo; neque, si manducaverimus [3], abundabimus; neque, si non manducaverimus, egebimus » [4] (I *Cor.*, VIII, 8). Et iterum : « Cum convenitis [5] ad manducandum, invicem exspectate. Si quis esurit [6], domi manducet, ut non ad judicium [7] conveniatis » (I *Cor.*, XI, 33, 34). Item ad Romanos : « Non est regnum Dei esca et potus, sed justitia et pax et gaudium in Spiritu sancto » (*Rom.*, XIV, 17). In [8] Evangelio cata Joannem : « Ego cibum habeo [9] quem vos non nostis. Meus cibus est ut faciam voluntatem ejus qui me misit et perficiam [10] opus ejus » (*Joan.*, IV, 32, 34).

Cap. LXI. — *Possidendi concupiscentiam et pecuniam non appetendam.*

Apud Salomonem in Ecclesiastico : « Qui diligit argentum, non satiabitur argento » (*Eccli.*, V, 9). Item in Proverbiis : « Captans annonam maledictus in plebe est. Benedictio autem in ejus

Variæ lectiones.

[99] Non deest in . Edamus et NC. 1. [1] In Exodo : Consedit *Bod.* 1. [2] Exsurrexit *Thu.* Foss. 3. [3] Ederimus *Thu.* [4] Deficiemus *Bod.* 3. [5] Cum convenentis *Lam. NC.* 1. [6] Esurierit *Bod.* 1, 3. [7] In judicium *Bod.* 1, 3, 4. [8] Item in Evangelio *Bod.* 1, 4. [9] Cibum habeo manducare *Corb. NC.* 2. [10] Ut perfidiam *NC.*

capite est qui communicat [11] » (*Prov.*, XI, 26). Item apud Isaiam : « Væ qui [12] conjungunt domum [13] ad domum [14], et agrum [15] ad agrum continuant, ut auferant proximo suo [16] aliquid. Numquid habitabitis soli super terram » (*Isa.*, V, 3)? Item apud Sophoniam : « Ædificabunt domos, et non inhabitabunt [17], et instituent vineas, et non bibent vinum earum, quia prope est dies Domini » (*Soph.*, I, 13, 14). Item in Evangelio cata Lucam : « Quid enim prodest homini lucrifacere totum mundum, se ipsum autem perdere [18] » (*Luc.*, IX, 25)? Et iterum : « Dixit autem illi Dominus : Stulte, hac nocte expostulatur [19] anima tua [20]. Quæ ergo [21] parasti, cujus erunt » (*Luc.*, XII, 20)? Et **767** iterum : « Commemorare quoniam percepisti bona (56) [22] in vita tua, et Lazarus similiter mala [23]. Nunc vero hic rogatur [24], tu autem doles » (*Luc.*, XVI, 25). Et in Actibus Apostolorum : « Dixit autem Petrus ad eum : Argentum quidem et aurum non est mihi. Quod autem habeo, hoc tibi do : In nomine Jesu Christi Nazareni [25] surge et ambula. Et apprehensa manu [26] ejus dextera, excitavit [27] eum » (*Act.*, III, 6). Item [28] ad Timotheum prima : « Nihil intulimus in hunc mundum, verum nec auferre quid possumus [29]. Habentes itaque exhibitionem et tegumentum, his contenti simus. Qui autem volunt divites fieri, incidunt in tentationem [30] et muscipulam et desideria multa et nocentia, quæ mergunt hominem in perditionem et in interitum. Radix enim omnium malorum est cupiditas, quam appetentes naufragaverunt a fide et inseruerunt se doloribus multis » (I *Tim.*, VI, 7-10).

CAP. LXII. — *Matrimonium cum gentilibus non jungendum.*

Apud Tobiam : « Uxorem accipe ex semine parentum tuorum, et noli sumere alienam mulierem [31] quæ non est ex tribu parentum tuorum » (*Tob.*, IV, 12). Item in Genesi : « Mittit puerum suum Abraham, ut de semine suo [32] accipiat Rebeccam filio ejus Isaac » (*Gen.*, XIV). Item in Esdra satis non fuit Deo, cum vastarentur Judæi, nisi alienigenas uxores cum filiis quoque quos ex illis procreaverant reliquissent (I *Esdr.*, X). Item in Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Mulier vincta est [33] quandiu vivit vir ejus. Si autem dormierit, liberata est, ut cui [34] vult [35] nubat, tantum in Domino. Felicior [36] autem erit, si sic permanserit » [37] (I *Cor.*, VII, 39, 40). Et **768** iterum : « Nescitis quoniam corpora vestra membra Christi sunt? Auferens membra Christi [38], faciam membra fornicariæ [39]? Absit. Aut nescitis quia qui conglutinantur [40] fornicariæ unum corpus sunt? Erunt enim duo in una carne. Qui autem se conjunxerit [41] Domino, unus spiritus est [42] » (*Ibid.*, VI, 15-17). Item ad Corinthios secunda : « Nolite conjungi cum infidelibus. Quæ autem participatio est justitiæ et iniquitati? aut quæ est communicatio luci [43] ad tenebras » (II *Cor.*, VI, 14)? Item de Salomone in Basilion tertio : « Et averterunt uxores alienigenæ cor ejus post deos suos » (III *Reg.*, XI, 4).

CAP. LXIII. — *Grave delictum esse fornicationes* (57).

In Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Omne delictum quodcunque fecerit homo extra corpus est. Qui autem fornicatur, in corpus suum peccat.

Variæ lectiones.

[11] Communicans ei *Bod.* 1. [12] Væ his, qui *Cott.* [13] Adjungit domum *Bod.* 1. [14] Ad domum, villam ad villam, *Lin. Corb.* [15] Agrum agro *Lam. Lin. NC.* 1, *Bod.* 3, 4. *Thu.* [16] Proximis suis *Bod.* 2, 3. *Corb.* Proximi *Bod.* 1, 4. [17] Non habitabunt in eis *Lam. NC.* 1, 2. *Bod. Cott.* [18] Si animæ suæ detrimentum patiatur *NC.* 2. [19] Postulatur anima *Lam. NC.* 1. [20] Anima tua a te *Lin.* [21] Præparasti *Lam.* [22] Recepisti bona *Lam. NC.* 1. [23] Lazarus autem mala *NC.* 1, 2. [24] Hic lætatur *Lam. Cott.* Hic quiescit *Bod* 1. Hic consolatur *Bod.* 2. *Corb.* [25] Nazaræi *Thu.* [26] Apprehendens manum *Lin.* [27] Elevavit *Thu.* [28] Item Paulus *Bod.* 2. [29] Auferre possumus *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Lam. Voss.* 3. Auferre poterimus *Cott.* [30] Incidunt in laqueos tentationum *Corb.* In laqueum diaboli *NC.* 2. Muscipulam diaboli *Cott.* [31] Alienam uxorem *Bod.* 1, 4. *Voss.* 3. *Thu.* [32] Accipiatur Rebecca *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. *Thu.* [33] Mulier alligata est *NC.*, 2. [34] Liberata est, cui *Voss* 3. *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 4. [35] Cui volet *Thu. Corb.* [36] Beatior *Bod.* 1. *NC.* 1. [37] Permanserit. Item de hoc ipso ad Corinthios prima *Bod.* 1, 3, 4. [38] Tollam membra Christi *Cott.* Auferens ergo *Bod.* 2. [39] Membra meretricis fornicariæ *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1. *Cott. Voss.* 3. [40] Qui conglutinantur *Bod.* 2, 4. *Thu. Corb.* adhæret meretrici *Voss.* 3. [41] Se conjungunt *Cott.* [42] Uno spiritu sunt *Cott.* [43] Lumini *Voss.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

(56) *Percepisti bona.* Vide notas Frontonis Ducæi in Homiliam sextam Chrysostomi *ad populum Antiochenum*.

(57) *Fornicationis.* Aliquando fornicatio abusive sumitur, ut apud Gratianum, 31, quæst. 1, cap. *Hac ratione*, ubi secundæ nuptiæ dicuntur esse vere *fornicatio*, et mox additur eam fornicationem esse honestam. Quod verum est. Et tamen Michael Siricius hæc verba, ut solent adversarii cælibatus clericorum, ut telum adversus mores nostros avide arripuit in præfatione libri quem scripsit *de Uxore una tantum habenda*, ut ostenderet aliquam inter nos esse honestam scortationem, adeoque scortationem ex sententia nostra peccatum non esse, sed virtutem. Quæ dicta esse magna vi intemperantiæ palam est : locus enim ille id non evincit, sed tantum eam vivendi consuetudinem esse honestam quam auctor studio pudicitiæ vocare voluit fornicationem, tametsi vere fornicatio non sit, sed legitima maris et feminæ conjunctio. Nam et in canonibus sancti Patricii episcopi Hibernorum, et in Pœnitentiali Fulberti, episcopi Carnotensis, vocabulum fornicationis sumitur pro actu ipso coeundi generaliter. Et sanctus Augustinus in capite sexto libri *de Bono conjugali*, ait in ipsa immoderatiore exactione debiti carnalis, etsi eos pravi mores ad talem concubitum impellunt, nuptias tamen ab adulterio seu fornicatione defendere.

Non estis vestri. Empti enim estis pretio magno. Clarificate et portate Dominum in corpore vestro » (I *Cor.*, VI, 18-20).

CAP. LXIV. — *Quæ sunt carnalia quæ mortem pariant, et quæ spiritalia quæ ad vitam ducant.*

Paulus ad Galatas : « Caro concupiscit adversus spiritum, et spiritus adversus carnem. Hæc enim invicem [44] adversantur sibi, ut non quæ vultis ipsa faciatis. Manifesta sunt autem facta carnis; quæ sunt [45], adulteria, fornicationes, immunditiæ, spurcitiæ, idololatriæ, veneficia, homicidia, inimicitiæ, contentiones, æmulationes [46], animositates, provocationes, simultates, dissensiones, hæreses, invidiæ, ebrietates, comessationes, et his similia [47]. Quæ [48] prædico, quia qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt. Fructus autem spiritus **769** est charitas, gaudium [49], pax, magnanimitas, bonitas [50], fides, mansuetudo, continentia, castitas. Qui enim sunt Christi carnem suam crucifixerunt cum vitiis et concupiscentiis [51] » (*Galat.*, V, 17, 19-24).

CAP. LXV. — *Omnia delicta in baptismo deponi.*

In Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Neque fornicarii, neque idolis servientes, neque adulteri, neque molles, neque masculorum appetitores [52], neque fures, neque fraudatores, neque ebriosi, neque maledici, neque raptores [53] regnum Dei consequentur. Et hæc quidem fuistis; sed abluti estis, sed sanctificati [54] estis in nomine Domini Jesu nostri Christi et Spiritu Dei nostri » (I *Cor.*, VI, 9-11).

CAP. LXVI. — *Disciplinam Dei in ecclesiasticis præceptis observandam.*

Apud Jeremiam : « Et dabo vobis pastores secundum cor meum, et pascent [55] cum disciplina » (*Jerem.*, III, 15). Item apud Salomonem in Proverbiis : « Fili, ne neglexeris disciplinam Dei, neque defeceris ab eo correptus. Quem enim Deus diligit corripit » (*Prov.*, III, 11-12). Item in Psalmo II : « Continete [56] disciplinam, ne forte irascatur Dominus, et pereatis a via recta [57]. Cum exarserit cito ira ejus super vos, beati omnes qui confidunt in eo [58]. » (*Psal.* II, 12). Item in Psalmo XLIX : « Peccatori autem dicit Deus : At quid exponis justificationes meas [59], et assumis testamentum meum per os tuum? Tu autem odisti disciplinam, et abjecisti [60] sermones retro? » (*Psal.* XLIX, 16, 17). Item in Sapientia Salomonis : « Disciplinam qui abjicit infelix est » (*Sap.*, III, 11).

CAP. LXVII. — *Prædictum quod disciplinam sanam aspernaturi essent.*

Paulus ad Timotheum secunda : « Erit tempus quando sanam doctrinam non sustinebunt, sed secundum sua desideria [61] coacervabunt sibi magistros, prurientes in audiendo, scalpentes aures. Et a veritate quidem auditum avertent [62], ad fabulas autem convertentur » (II *Tim.*, IV, 3, 4).

770 CAP. LXVIII. — *Recedendum ab eo qui inordinate [63] et contra disciplinam [64] vivit.*

Paulus ad Thessalonicenses : « Præcipimus autem vobis in nomine [65] Domini nostri [66] Jesu Christi, ut discedatis ab omnibus fratribus ambulantibus inordinate et non secundum traditionem quam acceperunt a nobis » (II *Thessal.*, III, 6). Item in Psalmo XLIX : « Si videbas furem, simul currebas [67] cum eo, et cum adulteris [68] portionem tuam ponebas » (*Psal.* XLIX, 13).

CAP. LXIX. — *Non in sapientia mundi nec in eloquentia esse regnum Dei, sed in fide crucis et in virtute conversationis.*

In Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Misit me Christus annuntiare, non in sermonis sapientia, ne inanis fiat crux Christi. Verbum enim crucis (58) stultitia est iis qui pereunt, iis autem qui salvantur virtus Dei est. Scriptum est enim : Perdam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium reprobabo. Ubi sapiens? ubi scriba? ubi conquisitor [69] hujus sæculi? Nonne infatuavit [70] Deus sapientiam hujus mundi? Quoniam quidem [71] in sapientia Dei non cognovit mundus per sapientiam Deum, complacuit Deo per stultitiam prædicationis salvare credentes. Quoniam Judæi signa desiderant [72], et Græci prudentiam [73] quærunt. Nos autem prædicamus Christum crucifixum, Judæis quidem scandalum, Gentibus autem stultitiam, ipsis autem vocatis Judæis et Græcis Christum Dei virtutem et Dei sapientiam »

Variæ lectiones.

[44] Enim adversantur *Voss.* 3. [45] Fornicatio, impudicitia *Cott.* [46] Æmulatio, ira, rixa, animositates *Cott.* [47] Similia. Quia qui talia agunt *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod. Thu. Corb.* [48] Prædico vobis sicut prædixi, quia *Cott.* [49] Pax, patientia, benignitas, bonitas *Cott.* [50] Fides, modestia, mansuetudo, continentia, castitas, dilectio, adversus hujusmodi non est lex *Cott.* [51] Cum passionibus et desideriis *Cott.* [52] Masculorum concubitores *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2. *Cott. Voss.* 3. [53] Neque rapaces regnum Dei *Cott.* [54] Sed sanctificati, sed justificati *Lam. Lin. NC.* 1, 2. [55] Pascent vos cum disciplina *Cott. Voss.* 3. [56] Apprehendite disciplinam *Bod.* 2. [57] Pereatis a via justa *Cott.* [58] Felices omnes qui confidunt in eum *Cott. Corb.* [59] Dixit Deus : Quare tu narras justitias meas *Cott.* Ut quid *Voss.* 3. [60] Projecisti. . . post te *Cott.* [61] Desideria ambulantes *Lam. NC.* 1. [62] Auditum avertentes *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. *Corb.* [63] Inordinate vadit *Corb.* [64] Disciplinam Dei vivit *Lam. NC.* 1. [65] Vobis, fratres, in nomine *Lam. Lin. NC.* 1. [66] *Sic Græca, Lam. Lin. NC.* 1. 2. *Thu. Corb. Voss.* 3. *Imp. omittunt* Domini nostri. [67] Concurrebas ei *Lam. NC.* 1, 2, 3, 4. [68] Inter mœchos *Bod.* 4. Cum mœchis particulam *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Thu. Corb.* [69] Conquisitor hujus mundi *Lam. NC.* 1. [70] Stultam fecit sapientiam *Cott. Voss.* 3. Stultitiam fecit Deus *Bod.* 1. [71] Quandoquidem sapientiam Dei non cognovit mundus per insipientiam suam; placuit Deo per stultitiam. *Lam. NC.* 4. *Bod.* 2. Per sapientiam suam *Cott.* [72] Signa petunt *Bod.* 1. *Voss.* 3. [73] Græci sapientiam quærunt *Cott. Voss.* 3.

Steph. Baluzii notæ.

(58) *Verbum enim crucis.* Vide Massuetum ad librum primum Irenæi, pag. 17.

(I *Cor.*, 17-24). Et iterum : « Nemo se decipiat. Si quis putat sapientem se esse in vobis, mundo huic stultus fiat [74], ut sit sapiens. Sapientia enim ejus mundi stultitia est apud Deum. Scriptum est enim : Reprehendes [75] sapientes in astutia ipsorum » (I *Cor.*, II, 18-20). Et iterum : « Dominus cognovit cogitationes sapientium [76], quia sunt stultæ [77] » (*Psal.* XCIII, 11).

CAP. LXX. — *Parentibus obsequendum.*

In Epistola Pauli ad Ephesios : « Filii, obsequentes estote parentibus vestris. Hoc enim est justum. Honora patrem tuum et matrem [78] tuam, quod est mandatum **771** primum in promissione [79], ut bene sit tibi et sis longævus super terram » (*Ephes.*, VI, 1, 7, 9).

CAP. LXXI. — *Patres [80] quoque asperos esse circa filios non oportere.*

Item illic : « Et vos [81], patres, nolite in iracundiam mittere [82] filios vestros, sed nutrite eos in disciplina [83] et correptione Domini » (*Ephes.*, VI, 4).

CAP. LXXII. — *Servos, cum crediderint, plus dominis carnalibus servire debere.*

In Epistola Pauli ad Ephesios : « Servi [84], obedite dominis carnalibus cum metu et tremore et in simplicitate cordis vestri sicut Christo, non ad oculum servientes, quasi hominibus placentes, sed quasi servi Dei » (*Ephes.*, VI, 5).

CAP. LXXIII. — *Item dominos mitiores esse debere.*

Item illic [85] : « Et vos, domini, eadem facite ad eos, laxantes iracundiam [86], scientes quia et vester [87] et ipsorum Dominus est in cœlis, et exceptio personarum non est in illo [88] » (*Ephes.*, VI, 1, 7, 8).

CAP. LXXIV. — *Viduas probatas quasque honorandas.*

In Epistola Pauli ad Timotheum prima : « Viduas honora quæ vere sunt viduæ. Quæ autem delicata est vidua, vivens [89] mortua est » (I *Tim.*, v, 3). Et iterum : « Juniores autem viduas præteri [90]. Cum enim delicatæ fuerint, in Christo nubere volunt, habentes judicium, quoniam primam fidem reprobaverunt » (I *Tim.*, v, 11).

CAP. LXXV. — *Suorum, et maxime fidelium, curam plus unumquemque habere debere.*

Apostolus ad Timotheum prima : « Si quis autem suorum, et maxime domesticorum, non agit curam, fidem denegat, et est deterior infideli » (I *Tim.*, v, 8). De hoc ipso apud Isaiam : « Si videris nudum, vesti, et domesticos seminis tui non despicias [92] » (*Isa.*, LVIII, 7). De quibus domesticis in Evangelio dictum est : « Si patremfamilias dixerunt Beelzebub, quanto magis domesticos ejus » (*Matth.*, X, 25) ?

CAP. LXXVI. — *Majorem natu non temere accusandum.*

Ad Timotheum prima : « Adversus majorem natu accusationem ne receperis » (I *Tim.*, v, 19).

772 CAP. LXXVII. — *Peccantem publice objurgandum.*

In Epistola Pauli ad Timotheum prima : « Peccantes coram omnibus corripe, ut et cæteri metum habeant » (I *Tim.*, v, 20).

CAP. LXXVIII. — *Cum hæreticis non loquendum.*

Ad Titum : « Hæreticum hominem post unam correptionem devita, sciens quoniam perversus est hujusmodi et peccat, et est a semetipso damnatus » (*Tit.*, III, 10, 11). De hoc ipso in Epistola Joannis : « Ex nobis exierunt, sed non fuerunt ex nobis. Si enim fuissent ex nobis, mansissent utique nobiscum » (I *Joan.*, II, 19). Item ad Timotheum secunda : « Sermo eorum ut cancer serpit » (II *Tim.*, II, 17).

CAP. LXXIX. — *Innocentiam fidenter petere et impetrare.*

In Epistola Joannis : « Si cor nostrum nos reprehendat, fiduciam habemus ad Deum, et quodcunque petierimus accipiemus ab eo » (I *Joan.*, III, 21). Item in Evangelio cata Matthæum : « Beati [93] mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt » (*Matth.*, v, 8). Item in Psalmo XIII : « Quis ascendet in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto ejus ? Innocens manibus et mundo corde [94] » (*Psal.* XXIII, 3, 4).

CAP. LXXX. — *Nihil licere diabolo in hominem, nisi Deus permiserit.*

In Evangelio cata Joannem dixit Jesus : « Nullam haberes potestatem adversus me, nisi data tibi esset desuper » (*Joan.*, XIX, 11). Item in Basilion tertio : « Et excitavit Dominus Satanam ipsi Salomoni » (III *Reg.*, XI, 23). Item in Job [95] prius Deus permisit, et tunc diabolo licuit (*Job*, II, 6). Et in Evangelio Dominus [96] ante permisit, dicendo Judæ : « Quod facis fac celerius [97] » (*Joan.*, XIII, 27). Item apud Salomonem in Proverbiis : « Cor regis in manu Dei » (*Prov.*, XXI, 1).

Variæ lectiones.

[74] Sæculo huic stultus fiat *Bod.* 1, 3, 4. *Voss.* 3. [75] Reprehendens *Lin. NC.* 1. Reprehendam *Morel.* [76] Sapientum hominum *Lam.* [77] Quia sunt vanæ *Bod.* 1. [78] Et matrem, quod *Bod.* 1, 2, 4. [79] Primum in repromissione *Lam. Lin. Bod.* 1, 2. *Voss.* 3. [80] Parentes quoque *Bod.* 2, 4. [81] Vos patres *Thu. Voss.* 3. *Corb.* Parentes *Oxon.* [82] Iracundiam provocare *NC.* 1. [83] Cum disciplina *Cott.* In disciplinam et correptionem *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. *Voss.* 3. [84] Servi Christi *Lam. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Voss.* 3. [85] Item illic *desunt in impressis, quæ vocem* illic *transponunt. Restitutio ex Lam. NC.* 1. *Voss.* 3. *Lin.* [86] Remittentes iracundiam *Lam. Cott.* [87] Et vestrum ipsorum *Voss.* 3. [88] Non est apud illum *NC.* 2. [89] Viva mortua est *Bod.* 1, 4. *Corb.* [90] Adolescentes autem viduas devita *Cott.* Omitte *Voss.* 3. [91] Delicatæ fuerint *Benev. Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2, 3, 4. In deliciis fuerint *Voss.* 3. [92] Despexeris *Bod.* 4. *Voss.* 3. [93] Felices mundo *Lam. Thu. Corb. Tin- NC.* 1, 2, 4. [94] Mundus corde *Bod.* 4. [95] In omnibus prius Deus *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [96] Ante præmonuit *Bod.* 1. [97] Fac velocius *Lam. NC.* 1. *Bod.* 4. *Cott.* Velociter *Lin.* Citius *NC.* 2. *Bod.* 3.

Cap. LXXXI. — *Mercedem mercenarii cito reddendam.*

In Levitico : « Non dormiet merces mercenarii tui apud te usque in mane » [98] (*Levit.*, xix, 13).

Cap. LXXXII. — *Non augurandum.*

In Deuteronomio : « Non ominemini [99], neque auguremini » (*Deut.*, xviii, 10).

773 Cap. LXXXIII. — *Cirrum* (59) *in capite non habendum* [1].

In Levitico : « Non facietis cirrum ex coma capitis vestri » (*Levit.*, xix, 27).

Cap. LXXXIV. — *Non vellendum.*

« Non corrumpetis effigiem barbæ vestræ » (*Levit.*, xix, 27).

Cap. LXXXV. — *Surgendum cum episcopus et presbyter veniat.*

In Levitico : « A facie senioris exsurges, et honorabis personam [2] presbyteri » (*Levit.*, xix [3], 32).

Cap. LXXXVI. — *Schisma non faciendum, etiamsi in una fide et in eadem traditione permaneat qui recidit.*

In Ecclesiastico apud Salomonem : « Scindens ligna periclitabitur in eis, si exciderit ferrum » (*Eccli.*, x, 9). Item in Exodo : « In domo una comedetur, non ejicietis de domo carnem foras » (*Exod.*, xii, 46). Item in Psalmo cxxxii : « Ecce quam bonum et quam jucundum [4] habitare [5] fratres in unum » (*Psal.* cxxxii, 1)! Item in Evangelio cata Matthæum : « Qui non est mecum, adversus me est, et qui mecum non colligit spargit » [6] (*Matth.*, xii, 30). Item in Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Obsecro autem vos, fratres, per nomen Domini nostri Jesu Christi ut id ipsum dicatis omnes, et non sint in vobis schismata, sitis autem compositi [7] in eodem sensu et in eadem sententia » (I *Cor.*, i, 10). Item in Psalmo lxvii : « Deus, qui inhabitare facit unanimes [8] in domo » (*Psal.* lxvii, 6).

Cap. LXXXVII. — *Fideles simplices cum prudentia esse debere.*

In Evangelio cata Matthæum : « Estote prudentes sicut serpentes, et simplices sicut columbæ » (*Matth.*, x, 16). Et iterum : « Vos estis sal terræ. Si autem sal infatuatum fuerit [9], in quo salietur? Ad nihil [10] valet, nisi ut projiciatur foras et conculcetur [11] ab hominibus » (*Matth.*, v, 13).

A Cap. LXXXVIII. — *Fratrem non circumveniendum.*

In Epistola Pauli ad Thessalonicenses prima : « Non 774 circumvenire [12] in negotio fratrem suum, quia ultor [13] est Deus de his omnibus » (I *Thess.*, iv, 6).

Cap. LXXXIX. — *Subito venire finem mundi.*

Inquit Apostolus [14] : « Dies Domini, sicut fur in nocte, ita veniet [15]. Cum dixerint Pax [16] et firmitas [17], tunc illis repentinus adveniet interitus [18] » (I *Thess.*, v, 2). Item in Actibus apostolorum : « Nemo potest cognoscere tempus aut tempora [19] quæ Pater posuit in sua potestate » (*Act.*, i, 7).

Cap. XC. — *Uxorem a viro non recedere, aut si recesserit, innuptam manere.*

B In Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Iis autem quæ nupserunt præcipio, non ego, sed Dominus, uxorem a viro non separari [20]; si autem recesserit [21], manere innuptam [22], aut reconciliari viro, et virum uxorem non dimittere » (I *Cor.*, vii, 10).

Cap. XCI. — *Tantum unumquemque tentari quantum potest sustinere.*

In Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Tentatio vos non occupabit [24], nisi humana. Fidelis autem Deus, qui non patietur vos tentari super quod [25] potestis, sed faciet cum tentatione etiam evadendi facultatem, ut possitis tolerare » (I *Cor.*, xi, 3).

C Cap. XCII. — *Non quidquid licet esse faciendum.*

Paulus in Epistola ad Corinthios prima : « Omnia licent, sed non omnia expediunt. Omnia licent, sed non omnia ædificant » (I *Cor.*, vi, 11).

Cap. XCIII. — *Prædictum quod hæreses futuræ essent.*

In Epistola Pauli ad Corinthios prima : « Oportet et hæreses esse, ut probati manifesti sint in vobis » (I *Cor.*, xi, 19).

Cap. XCIV. — *Cum timore et honore Eucharistiam accipiendam.*

In Levitico : « Anima autem quæcunque manducaverit ex carne sacrificii salutaris, quod est Domini, et immunditia ipsius super ipsum est, peribit anima illa de 775 populo suo » (*Levit.*, vii,
D 20). Item ad Corinthios prima : « Quicunque ederit

Variæ lectiones.

[98] Usque ad *Bod.* 2. Usque mane *Bod.* 1, 4. *Cott.* [99] Ominaberis neque auguraberis *Cott.* [1] Cirrum non habendum. *Sic Thu. Bod. Lam. NC.* 1, 2. *Lin. Bod.* 1, 2, 4. *Impressa addunt* in capite. In Levitico. [2] Honorificabis personam *Cott.* [3] Presbyteri tui *Bod.* 2. [4] Ut quid bonum et voluptabile *Benev. Lin. Bod.* 4. [5] Ut habitent *Bod.* 2, 4. [6] Non colligit, dispergit. *Lam. Bod.* 1, 2. 4. *NC.* 1, 2. Non congregat *Cott.* [7] Sitis autem perfecti *Bod.* 1. *Voss.* 3. [8] Unius moris in domo *Cott.* [9] Sal evanuerit *Cott.* [10] Ad nihilum *NC.* 2. Valet ultra *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [11] Nisi projici foras et conculcari *Bod.* 4. *Thu. Corb. Voss.* 3. [12] Noli circumvenire fratrem tuum *Lam. NC* 1. *Bod.* 2. vide ne quis circumveniret *Cott.* [13] Vindex *Cott.* [14] Finem mundi. In Evangelio *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Lin.* Diem autem illam et horam nemo scit, neque angeli cœlorum, nisi Pater solus *addit Cott.* [16] Dixerint homines pax *Bod* 2. [17] Et securitas *Bod.* 1. [18] Superveniet interitus *Lam.* [19] Momenta aut tempora *Cott.* [20] Non discedere *Bod.* 2. *Cott.* [21] Discesserit *Cott.* [22] Innuptam permanere *Lam. NC* 1. *Bod.* 2. [23] Vir uxorem non dimittat *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. [24] Occupavit *Oxon.* Occupabit *Thu. Corb.* Apprehendit *Bod.* 1. [25] Super id *Bod. Lam. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(59) *Cirrum.* Isaacus Casaubonus in animadversionibus ad librum secundum Suetonii, ait hanc vocem Græcam non esse, sed Alexandrinorum, ut alia multa in interpretatione Bibliorum Græca, vel Cilicum Phasalitarum.

panem aut biberit calicem Domini indigne, reus erit corporis et sanguinis Domini » (I *Cor.*, XI, 27).

CAP. XCV. — *Bonis*[26] *convivendum*[27], *malos autem vitandos.*

Apud Salomonem in Proverbiis : « Ne adduxeris impium in habitaculum justorum » (*Prov.*, XXIV, 15). Item apud eumdem in Ecclesiastico : « Viri justi sint tibi convivæ » (*Eccli.*, IX, 22). Et iterum : « Amicus fidelis medicamentum vitæ et immortalitatis » (*Ibid.*, VI, 16). Item illic : « Longe abesto ab homine potestatem habente occidendi[28], et non suspicaberis timorem » (*Ibid.*, IX, 13). Item illic : « Beatus[29], qui invenit amicum verum, et qui enarrat justitiam auri audienti » (*Ibid.*, XXV, 12). Item illic : « Sepi aures tuas spinis, et noli audire linguam nequam » (*Ibid.*, XLVIII, 23). Item in Psalmo XVII : « Cum justo justificaberis[30], et cum viro innocente innocens eris, et cum perverso perversus eris[31]. » (*Ps.* XVII, 28). Item in epistola Pauli ad Corinthios prima : « Corrumpunt ingenia bona confabulationes pessimæ » (I *Cor.*, XV, 33).

CAP. XCVI. — *Factis, non verbis, operandum.*

Apud Salomonem in Ecclesiastico : « Noli citatus esse in lingua tua, et inutilis et remissus in operibus tuis » (*Eccli.*, IV, 34). Et Paulus ad Corinthios prima : « Non in sermone est regnum Dei, sed in virtute » (I *Cor.*, IV, 20). Item ad Romanos : « Non auditores legis justi sunt apud Deum, sed factores legis justificabuntur » (*Rom.*, II, 13). Item in Evangelio cata Matthæum : « Qui fecerit et sic docuerit, maximus vocabitur in regno cœlorum » (*Matth.*, V, 19). Item illic : « Omnis qui audit verba mea et facit ea, similabo eum viro sapienti qui ædificabit domum suam super petram. Descendit pluvia[32], venerunt flumina, flaverunt venti et impegerunt in domum illam, et non cecidit. Fundata enim fuit super petram. Et omnis qui audit verba mea, et non facit[33] ea, similabo eum viro stulto qui ædificavit domum suam super arenam. Descendit pluvia, venerunt flumina, flaverunt venti et impegerunt in domum illam, et cecidit, et facta est ruina ejus magna » (*Matth.*, VII, 24-27).

CAP. XCVII. — *Et ad fidem et ad consecutionem properandum.*

Apud Salomonem in Ecclesiastico : « Ne tardes converti ad Deum, et ne differas[34] de die in diem. Subito enim venit ira illius[35] » (*Eccles.*, V, 8).

A 776 CAP. XCVIII. — *Catechumenum peccare jam non debere.*

In Epistola Pauli ad Romanos : « Faciamus mala dum veniunt bona[36], quorum condemnatio justa est » (*Rom.*, III, 8).

CAP. XCIX. — *Judicium secundum tempora futurum, vel æquitatis ante legem, vel legis post Moysen.*

Paulus ad Romanos : « Quotquot sine lege peccaverunt, sine lege[37] peribunt ; et quotquot in lege peccaverunt per legem et judicabuntur » (*Rom.*, II, 12).

CAP. C. — *Gratiam Dei gratuitam esse debere.*

In Actibus Apostolorum : « Pecunia tua[38] tecum sit in perditione, quia existimasti[39] gratiam Dei per pecuniam possideri[40] » (*Act.*, VIII, 20). Item in Evangelio : « Gratis[41] accepistis, gratis date » (*Matth.*, X, 3). Item illic : « Domum Patris mei domum fecistis negotiationis, et domum orationis vos fecistis speluncam latronum » (*Joan.*, II, 16). Item apud Isaiam : « Qui sititis, vadite ad aquam, et quotquot non habetis pecuniam, euntes emite, et bibite[42] sine pecunia » (*Isa.*, LV, 1). Item in Apocalypsi : « Ego α et ω, initium et finis. Ego sitienti dabo de fonte aquæ vitæ gratis. Qui vicerit possidebit ea[43] et eorum hæreditatem ; et ero ejus Deus, et ille erit mihi filius[44] » (*Apoc.*, XXI, 6).

CAP. CI. — *Spiritum sanctum in igne frequenter apparuisse.*

In Exodo : « Et mons Sina fumabat[45] totus, quoniam descenderat Deus in eum in igne » (*Exod.*, XIX, 18). Item in Actibus apostolorum : « Et factus est subito de cœlo sonus quasi ferretur flatus vehemens, et implevit totum illum locum in quo erant sedentes[46]. Et visæ sunt illis linguæ divisæ quasi ignis, qui et insedit in unumquemque illorum ; et impleti sunt omnes Spiritu sancto » (*Act.*, II, 2). Item in sacrificiis quæcunque accepta habebat Deus, descendebat ignis de cœlo qui sacrificata consumeret (I *Reg.*, XVIII, 33). In Exodo : « In flamma ignis apparuit angelus Domini de rubo » (*Exod.*, III, 2).

CAP. CII. — *Correptionem bonos quosque*[47] *libenter audire debere.*

Apud Salomonem in Proverbiis : « Qui corripit impium, odietur ab eo. Corripe sapientem, et diliget te[48] » (*Prov.*, IX, 8).

Variæ lectiones.

[26] Cum bonis *Lam. Bod. NC.* 1. *Voss.* 3. [27] Conveniendum *Mor. Man.* [28] Occidendi. Item illic *Lam.* c. 1, 2, 4. *Thu. Corb.* [29] Felix qui invenit *Bod.* 4. *Thu.* [30] Cum electo electus eris *Lin. Cott.* [31] Perverteris *Lin.* [32] Ascenderunt venti *Cott.* Descenderunt pluviæ *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1. [33] Non faciat *Oxon.* Non facit *Lam. Lin. NC.* 1. *Voss.* 3. [34] Differas diem in diem *Lam. Lin. NC.* 1. [35] Ira illius, et in tempore vindictæ disperdet te *Lin. Cott.* [36] Mala, ut veniant nobis bona *Lam. NC.* 1. [37] Quotquot inique peccaverunt, inique *Lam. Lin. NC.* 1, 2. *Bod.* 1, 2, 4. *Voss.* 3. [38] Tecum sit in interitum *Bod.* 1. *Voss.* 3. [39] Qui æstimasti. *Cott.* Existimati te *Lam. NC.* [40] Possidere *Lam. NC.* [41] Quod gratis accepistis *Cott. Bod.* 3. [42] Emite et edite *Cott.* [43] Possidebit hæc *Cott.* [44] In filium *Bod.* [45] Fumigabat totus *Cott.* [46] Sedentes apostoli *Lam. Bod.* 3. *NC.* 1 [47] Bonos quoque *Bod.* 1, 3, 4. *Cott.* [48] Et diliget te. Item in Psalmis : Corripiet me justus et increpabit me in misericordia sua *Bod.* 3.

777 Cap. CIII. — *A multiloquentia [49] temperandum.*

Apud Salomonem [50] : « Ex multiloquentia non effugies peccatum, parcens autem labiis sensatus eris » (*Prov.*, x, 19).

Cap. CIV. — *Non mentiendum.*

« [51] Abominatio est Domino [51] labia mendacia » (*Prov.*, xii, 22).

Cap. CV. — *Frequenter emendandos qui delinquunt in domestico ministerio.*

In Salomone : « Qui parcit baculo [52], odit filium » (*Prov.*, xiii, 24). Et iterum : « Ne destiteris [53] parvulum emendando » (*Prov.*, xix, 12).

Cap. CVI. — *Injuria accepta, patientiam tenendam, et ultionem Deo relinquendam [54].*

« Ne dixeris, Ulciscar me de inimico meo, sed sustine Dominum ut tibi auxilio sit » (*Deut.*, xxxii, 35). Item alibi : « Mihi vindictam, ego retribuam, dicit Dominus » (*Rom.*, xii, 19). Item apud Sophoniam : « Exspecta me, dicit Dominus, in die resurrectionis meæ in testimonium, quoniam judicium meum ad congregationes gentium, ut excipiam reges et effundam super eos iram meam » (*Soph.*, iii, 8).

Cap. CVII. — *Non detrahendum.*

Apud Salomonem in Proverbiis : « Noli diligere detrahere, ne extollaris [55] » (*Prov.*, xvii, 9). Item in Psalmo xlix : « Sedens adversus fratrem tuum detrahebas, et adversus filium matris tuæ ponebas scandalum » (*Psal.* xlix, 21). Item in Epistola Pauli ad Colossenses [56] : « De nullo male loqui, nec litigiosos esse » (*Tit.*, iii, 2).

Cap. CVIII. — *Non esse proximo insidiandum.*

Apud Salomonem in Proverbiis : « Qui fodit foveam proximo suo, ipse incidet in eam » (*Prov.*, xxvi, 27).

Cap. CIX. — *Infirmos visitandos.*

Apud Salomonem in Ecclesiastico : « Ne pigriteris visitare infirmum. Ex his enim in dilectione firmaberis » (*Eccli.*, vii, 39). Item in Evangelio : « Infirmus fui, et [57] visitastis me ; in carcere fui, et venistis ad me » (*Matth.*, xxv, 36).

Cap. CX. — *Susurrones maledictos esse.*

In Ecclesiastico apud Salomonem : « Susurro et bilinguis maledictus [58]. Multos [59] enim turbabit pacem habentes » (*Eccli.*, xxviii, 15).

A 778 Cap. CXI. — *Sacrificia malorum acceptabilia [60] non esse.*

Apud eumdem : « Dona iniquorum non probat [61] Altissimus » (*Eccli.*, xxiv, 23).

Cap. CXII. — *Gravius judicari de his qui in sæculo plus habuerunt potestatis.*

Apud Salomonem : « Judicium durissimum in his qui præsunt [62] fiet. Exiguo enim conceditur misericordia, potentes autem potenter tormenta patientur » (*Sap.*, vi, 6). Item in Psalmo secundo : « Et nunc, reges, intelligite, emendamini [63] qui judicatis terram » (*Psal.* ii, 10).

Cap. CXIII. — *Viduam et pupillos protegi oportere.*

B Apud Salomonem : « Esto pupillis misericors ut pater, et pro viro matri illorum ; et eris velut filius Altissimi [64], si obedieris » (*Eccli.*, iv, 18). Item in Exodo : « Omnem viduam et orphanum non vexabitis. Si autem vexaveritis eos [65], et vociferantes exclamaverint ad me, exaudiam exclamationes eorum, et irascar animo in vobis, et perimam vos gladio ; et erunt conjuges vestræ viduæ, et filii vestri orphani » (*Exod.*, xxii, 22). Item apud Isaiam : « Judicate pupillo [66], et justificate viduam, et venite, disputemus, dicit Dominus » (*Isa.*, i, 17). Item apud Job : « Conservavi egenum de manu potentis, et pupillo cui non erat adjutor auxiliatus sum. Os viduæ benedixit me » (*Job*, xxix, 12).
C Item in Psalmo lxvii : « Patris orphanorum et judicis viduarum » (*Psal.* lxvii, 5).

Cap. CXIV. — *Dum in carne est quis, exomologesin facere debere.*

In Psalmo quinto : « Apud inferos autem quis confitebitur tibi » (*Psal.* vi, 6)? Item in Psalmo xxix : « Numquid exomologesin [67] faciet tibi pulvis » (*Psal.* xxix, 12)? Item alibi exomologesin faciendam : « Malo pœnitentiam peccatoris quam mortem [68] » (*Ezech.*, xxxiii, 11). Item apud Jeremiam : « Hæc dicit Dominus : Numquid qui cadit non surget [69], aut qui avertitur non convertetur » (*Jerem.*, viii, 4)?

D Cap. CXV. — *Adulationem perniciosam esse.*

Apud Isaiam : « Qui vos felices dicunt, in errorem vos mittunt, et semitas pedum vestrorum turbant [70] » (*Isa.*, iii, 12).

Variæ lectiones.

[49] A multiloquio *Cott.* [50] Apud Salomonem *Sic Lam. NC.* 1. *et Bod.* 2. *Deest in Impr.* [51] Labia mendacia. Item : os quod mentitur occidit animam *Cott.* Item illic : Noli velle mentiri omne mendacium, assiduitas illius non bona *Lin.* [52] Parcit virgæ *Cott.* Baculo suo *Bod.* 1. [53] Destitueris parvulum *Lam. Lin. NC.* 2. [54] Ultionem relinquendam. Apud Salomonem : Ne dixeris reddam malum, sed exspecta Dominum et salvabit te *Cott.* Exspecta Dominum *Lam. Bod. Lin. NC.* [55] Detrahere, ne eradiceris *Bod. NC. Cott.* [56] Ad Titum *Oxon.* [57] Visitastis me ; nudus fui, et vestistis me *Lin.* [58] Maledictus in plebe *Sir.* [59] Multos enim tribulant *Cott.* [60] Accepta non esse *Bod. NC. Bod. Cott.* [61] Reprobat *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.* [62] In his qui præstant *Lam. NC.* 1. [63] Erudimini qui judicatis *NC. Lin.* [64] Et filius Altissimi eris *Bod.* 4. [65] Vexabitis *Bod.* 1, 2, 4. Nocueritis *Cott.* [66] Judicate pupillum *Cott.* [67] Numquid confitebitur *Bod.* 1. [68] Exomologesin malo peccatoris, et pœnitentiam quam mortem *Ver. Man.* [69] Non adjicit et resurgat *Cott.* [70] Vestrorum conturbant *Lam. NC.* 2. *Bod.* 2, 3.

CAP. CXVI. — *Pius ab eo diligit Deum, cui in baptismo plura peccata dimittuntur.*

In Evangelio cata Lucam : « Cui plus dimittitur, plus **779** diligit; et cui minus [71] dimittitur, modicum diligit » (*Luc.*, VI, 47).

CAP. CXVII. — *Fortem congressionem esse adversus diabolum, et ideo fortiter nos stare debere, ut possimus vincere.*

In Epistola Pauli ad Ephesios : « Non est nobis colluctatio adversus carnem et sanguinem, sed adversus potestates et principes hujus mundi et harum tenebrarum [72], adversus spiritalia nequitiæ in cœlestibus. Propter hoc induite arma [73] Dei, ut possitis resistere [74] in die nequissimo, ut, cum omnia perfeceritis, stetis accincti lumbos vestros in veritate Evangelii, induentes [75] loricam justitiæ, et calciati pedes in præparatione Evangelii pacis, in omnibus [76] assumentes scutum fidei, in quo possitis omnia ignea jacula [77] nequissimi exstinguere, et galeam salutis assumere et gladium spiritus, qui est [78] verbum Dei [79] » (*Ephes.*, VI, 12-17).

CAP. CXVIII. — *Item, de Antichristo, quod in hominem [80] veniat [81].*

Apud Isaiam : « Hic homo qui concitat terram [82], commovet reges, qui ponit orbem terræ totum desertum » (*Isa.*, XIV, 16, 17).

CAP. CXIX. — *Grave fuisse jugum legis, quod a nobis abjectum est, et leve esse jugum Domini, quod a nobis susceptum est.*

In Psalmo secundo : « Ad quid tumultuatæ sunt [83] gentes, et populi meditati sunt inania? Astiterunt reges terræ, et principes congregati sunt [84] in unum adversus Dominum et adversus Christum ejus. Dirumpamus vincula eorum, et projiciamus [85] a nobis jugum eorum » (*Psal.* II, 1). Item in Evangelio cata Matthæum : « Venite ad me, omnes qui laboratis et onerati estis, et ego vos requiescere faciam [86]. Tollite jugum meum super vos, et discite a me quia mitis sum et humilis corde, et invenietis (60) requiem animabus vestris. Jugum enim meum bonum est [87], et onus meum leve [88] est » (*Matth.*, XI, 8). Item in Actibus apostolorum : « Visum est sancto Spiritui et nobis nullam vobis imponere sarcinam quam ista quæ ex necessitate sunt, abstinere vos ab idololatriis et sanguinis effusione [89] et fornicatione. Et quæcunque vobis fieri non vultis, et aliis ne feceritis [90] » (*Act.*, XV, 8).

CAP. CXX. — *Orationibus insistendum.*

In Epistola Pauli ad Colossenses : « Instate orationi, vigilantes in ea » (*Coloss.*, IV, 2). Item in Psalmo primo : « Sed in lege [91] Domini voluntas ejus, et in lege ejus meditabitur die ac nocte [92] » (*Psal.* I, 2).

Variæ lectiones.

[71] Pusillum dimittitur *Lam. NC.* 1. *Lin. Bod.* 1, 2. *Thu. Ben. Ver.* [72] Mundi, rectores tenebrarum harum *Cott.* [73] Induite tota arma *Lam. Lin. Bod.* 1, 2, 4. *NC. Ben.* [74] Possitis persistere *Lam. Bod.* 2. *NC.* 1. [75] Veritate, induentes *Lam. Lin. NC.* 1. *Bod.* 2 [76] Evangelii ; in omnibus *Ver.* [77] Ignita jacula *Lam. Lin. Bod.* 1, 2, 4. *Benev. Ver. Thu.* [78] Galeam salvationis *Bod.* 1, 2, 4. *Lam.* [69] Sermo Dei *Bod.* 1, 2, 3, 4. *Thu. Corb. Lam.* [70] Homine *Oxon. Lam. Lin. NC.* 1. *et Bod.* 1, 2, 4. *Impr.* Hominem. Homine invenietur *Cott.* [81] Veniat. Paulus ad Thessalonicenses : Cum revelatus fuerit homo peccati, filius perditionis *Cott.* [82] Terram et commovet *Bod.* 2. [83] Quare fremuerunt *Bod.* 3. *Cott.* [84] Principes convenerunt *Lam. NC.* 1. *Bod.* 2, 3. Collecti sunt *Bod.* 1, 4. Convenerunt in unum *Cott.* [85] Abjiciamus *Ver. Bod.* 4. [96] Reficiam *Lam. Lin. Bod.* 1, 2. [87] Suave est *Lam. NC.* 1. *Bod.* 1, 2· 3. *Cott.* [88] Sarcina mea levis *Bod.* 1. *Thu. Corb.* [89] Et sanguine et *Bod.* 1, 2, 4. *Thu. Corb. Benev. Ver.* et suffocatione *Cott.* [90] Nec feceritis *Cott.* [91] Beatus qui non abiit in consilio impiorum et in vita peccatorum non stetit, et in cathedra pestilentiæ, sed in lege Domini *Cott.* [92] Item apud Salomonem : Ne impediaris orare semper, ac non cesses usque ad mortem justificari, quoniam merces Domini manet in æternum, *addit Oxon. e 4 codd. Lam. NC.* 1. *Bod.* 2. *Cott.*

Steph. Baluzii notæ.

(60) *Et invenietis.* Ista et quæ deinceps sequuntur usque ad finem libri, desunt in codice Gratianopolitano.

DE SPECTACULIS [(1)]

LIBER

ARGUMENTUM. — *Agit primum auctor adversus illos qui spectacula gentilium publica Scripturarum auctoritate vindicare nitebantur, et quanquam nusquam disertis Scripturæ verbis prohibita sint, damnata tamen*

Steph. Baluzii notæ.

(1) *De Spectaculis.* — Prima libri istius editio prodiit ex officina Pauli Manutii. Rarissima sunt vetera illius exemplaria. Morellius, Goulartius et Rigaltius nullum habuerunt, neque Angli : ego habui duo, unum ex bibliotheca monasterii sancti Dionysii Remensis, aliud quod fuit olim collegii

idololatriæ interdicto hinc probat, quod nullum spectaculi genus non idolis consecratum sit. Deinde, per **781** *singula ludorum genera, quæ sint in spectando pericula, paulo latius quam Epistola secunda ad Donatum prosequitur, et præsertim eorum quibus « obscenitatis, inquit, magisterium traditur simulacris libidinis. » Postremo spectacula Christiano homine digna, quibus merito oblectare se debeat, paucis recenset, imitatus haud dubie librum Tertulliani de Spectaculis, quem alicubi et Græce et Latine se scripsisse ille indicat, tam refertum iis omnibus quæ ad hoc institutum faciunt, ut commentarii loco esse possit dum de spectaculorum diversitate agendum est.*

I. Cyprianus plebi in Evangelio stanti (2) salutem. Ut me satis contristat et animum meum graviter affligit cum nulla mihi scribendi ad vos porrigitur occasio (3), detrimentum est enim meum vobiscum non colloqui, ita nihil mihi tantam lætitiam hilaritatemque restituit quam cum adest rursus occasio. Vobiscum me esse arbitror cum vobis per litteras loquor. Quanquam igitur ita se hæc habere quæ dico certos vos esse sciam nec quidquam de verborum meorum veritate dubitare, tamen etiam argumentum sinceritatem rei asserit. Nam, cum nulla prorsus præteritur occasio, probatur affectio. Quamvis ergo certus sim vos non minus esse in vitæ actu (4) graves quam in sacramento fideles, tamen, quoniam non desunt vitiorum assertores blandi et indulgentes patroni qui præstant vitiis (5) auctoritatem et, quod est deterius, censuram Scripturarum cœlestium in advocationem criminum convertunt, quasi sicut innocens (6) spectaculorum ad remissionem animi appetatur voluptas : nam et eo usque enervatus est ecclesiasticæ disciplinæ vigor et ita omni languore vitiorum præcipitatur in pejus, ut jam non vitiis excusatio sed auctoritas detur : placuit paucis vos nunc non instruere, sed instructos admonere, ne quia male sunt vincta vulnera, sanitatis obductæ perrumpant cicatricem. Nullum enim malum difficilius exstinguitur quam quod faciles reditus habet, dum et multitudinis consensu asseritur, et excusatione blanditur.

II. Non pudet, non pudet, inquam, fideles homines et Christiani sibi nominis auctoritatem vindicantes, superstitiones vanas gentilium cum spectaculis mistas de Scripturis cœlestibus (7) vindicare et divinam auctoritatem idololatriæ conferre. Nam, quomodo id quod in honore alicujus idoli ab ethnicis agitur a fidelibus Christianis spectaculo frequentatur, et idololatria gentilis asseritur, et in contumeliam Dei religio vera et divina calcatur? Pudor me tenet præscriptiones **782** eorum in hac causa et patrocinia referre. Ubi, inquiunt, scripta sunt ista? Ubi prohibita? Alioquin et auriga est Israel Helias, et ante arcam David ipse saltavit. Nabla (8), cynares, æra, tympana, tibias, cytharas, choros legimus. Apostolus quoque dimicans cestus et colluctationis nostræ adversus spiritalia nequitiæ proponit certamen. Rursus, cum de stadio sumit exempla, coronæ quoque collocat præmia. Cur ergo homini Christiano fideli non liceat spectare quod licuit divinis Litteris scribere? Hoc in loco non immerito dixerim longe melius fuisse istis nullas Litteras nosse quam sic Litteras legere. Verba enim et exempla quæ ad exhortationem evangelicæ virtutis posita sunt, ad vitiorum patrocinia transferuntur; quoniam non ut spectarentur ista scripta sunt, sed ut animis nostris instantia major excitaretur in rebus profuturis, dum tanta est apud ethnicos in rebus non profuturis.

III. Argumentum est ergo excitandæ virtutis, non permissio sive libertas spectandi gentilis erroris ut per hoc animus plus accendatur ad evangelicam virtutem propter divina præmia cum per omnium laborum et dolorum calamitatem concedatur pervenire ad æterna compendia. Nam quod Helias auriga est Israelis non patrocinatur spectandis circensibus : in nullo enim is circo cucurrit. Et quod David in conspectu Dei choros egit nihil adjuvat in theatro sedentes Christianos fideles : nulla enim obscenis motibus membra distorquens desaltavit Græcæ libidinis fabulam. Nabulæ, cynaræ, tibiæ, tympana, citharæ Domino servierunt, non idolis. Non igitur præscribatur ut spectentur illicita; a diabolo artifice ex sanctis in illicita mutata sunt. Præscribat igitur istis pudor, etiamsi non possunt sanctæ Litteræ. Quædam enim Scriptura magis providet in præcipiendo. Verecundiam

Steph. Baluzii notæ.

Fuxensis, ex Colbertina. Horum librorum auctoritate emendavi hunc librum, nihil addens de meo neque mutans. Variæ autem sunt virorum eruditorum opiniones de ejus auctore. Quidam illum decretorio judicio abjudicant Cypriano; contra, plures viri docti et eruditi, nimirum illustrissimus cardinalis Baronius, Jacobus Pamelius, Petrus Faber Sanjorianus, Jacobus Sirmondus, Desiderius Heraldus, ac fortasse alii, illum citant tanquam genuinum Cypriani fœtum, etiam illustrissimus Bellarminus videtur existimasse esse Cypriani. Ego, in ea opinionum diversitate nemini præjudicans, arbitratus sum non esse temere sejungendum a legitimis sancti Martyris operibus, præsertim cum observatum a nonnullis sit non ita discrepare a stylo ejus, ut quidam existimarunt.

(2) *Plebi in Evangelio stanti.* Sic liber Novatiani *de cibis Judaicis*, si vera est inscriptio : *Plebi in Evangelio perstanti.*

(3) *Scribendi occasio.* Plures sunt sancti Martyris Epistolæ eodem sensu scriptæ.

(4) *Vitæ actu.* Codex Fuxensis, *justis actibus.*

(5) *Vitiis.* Idem codex *flagitiis.*

(6) *Sicut innocens.* Veteres libri, *sine culpa innocens.*

(7) *De Scripturis cœlestibus.* Eodem modo tractat hoc argumentum magister Cypriani Tertullianus in libro suo *de Spectaculis.*

(8) *Nabla.* Vide Hospinianum, lib. II *de Templis* cap. 23, pag. 309.

A passa, plus interdixit, quia tacuit. Veritas, si ad hæc usque descenderet, pessime de fidelibus suis sensisset. Nam et plerumque in præceptis quædam utilius tacentur: admonent sæpe dum interdicuntur. Ita etiam tacentur dum in Litteris scripta sunt, et præceptorum loco severitatis loquitur, et ratio docet quæ Scriptura conticuit. Secum tantummodo unusquisque deliberet, et cum persona professionis suæ loquatur, et nihil unquam indecorum geret. Plus enim ponderis habebit conscientia quæ nulli se alteri debebit nisi sibi.

IV. Quid Scriptura interdixit? Prohibuit enim spectari quod prohibet geri; omnia, inquam, ista spectaculorum genera damnavit quando idololatriam sustulit, 783 ludorum omnium matrem (9), unde hæc vanitatis et levitatis monstra venerunt. Quod B enim spectaculum sine idolo? quis ludus sine sacrificio? quod certamen non consecratum mortuo? Quid inter hæc Christianus fidelis facit? Si idololatriam fugit, quid qui jam sanctus sit de rebus criminosis voluptatem capit? Quid contra Deum superstitiones probat, quas amat dum spectat? Cæterum, sciat omnia hæc inventa dæmoniorum esse, non Dei. Impudenter in Ecclesia dæmonia exorcizat quorum voluptates in spectaculis laudat; et cum semel illi renuntians, rescissa sit res omnis in baptismate, dum post Christum ad diaboli spectaculum vadit, Christo tanquam diabolo renuntiat. Idololatria, ut jam dixi, ludorum omnium mater est; quæ ut ad se Christiani fideles veniant, C blanditur illis per oculorum et aurium voluptatem. Romulus Conso, quasi consilii deo, ob rapiendas Sabinas circenses primus consecravit. Cæterum reliqui, dum Urbem fames occupasset, ad avocationem populi acquisiti sunt ludi scenici, Cereri et Libera dicati postmodum, reliquisque idolis et mortuis. Græca illa certamina vel in cantibus (10-11), vel in fidibus, vel in vocibus, vel in viribus præsides suos habent varia dæmonia; et quidquid est aliud quod spectantium aut oculos movet, aut delinit aures, si cum origine sua et institutione quæratur, causam præfert aut idolum aut dæmonium aut mortuum. Ita diabolus artifex, quia idololatriam per se nudam sciebat horreri, spectaculis miscuit, ut per voluptatem posset amari.

V. Plura prosequi quid est necesse, vel sacrificiorum in ludis genera monstruosa describere, inter quæ nonnunquam et homo fit hostia latrocinio sacerdotis, dum cruor etiam de jugulo calidus exceptus spumanti patera, dum adhuc fervet, et quasi sitienti idolo in faciem jactatus crudeliter propinatur, et inter voluptates spectantium quorumdam mors erogatur, ut per cruentum spectaculum sævire discatur, quasi parum sit homini privata sua rabies, nisi illam et publice discat. In pœnam hominis fera rabida nutritur in deliciis, ut sub spectantium oculis crudelius insaniat. Erudit artifex belluam, quæ clementior fortasse fuisset si non illam magister crudelior sævire docuisset. Ergo, ut taceam quidquid latius idololatria probat, quam vana sunt ipsa certamina, lites in coloribus, contentiones in cursibus, favores in honoribus, gaudere quod equus velocior fuerit, mœrere 784 quod pigrior, annos pecoris computare, consules nosse, ætates discere, prosapiam designare, avos ipsos atavosque commemorare! Quam hoc totum otiosum negotium, imo quam turpe et ignominiosum! Hunc, inquam, memoriter totam equini generis sobolem computantem et sine offensa spectaculi cum magna velocitate referentem, Parentes Christi (12), si perroges, nescit, aut infelicior si scit. Quod si rursum perrogem quo ad illud spectaculum itinere pervenerit, confitebitur per luparum, per prostitutarum nuda corpora, per publicam libidinem, per dedecus publicum, per vulgarem lasciviam, per communem omnium contumeliam. Cui ut non objiciam quod fortasse commisit, vidit tamen quod committendum non fuit, et oculos ad idololatriæ spectaculum per libidinem duxit, ausus secum sanctum (13) in lupanar ducere, si potuisset; qui festinans ad spectaculum dimissus e Dominico (14) et adhuc gerens secum, ut assolet, Eucharistiam (15), inter corpora obscena meretricum Christi sanctum (16) corpus infidelis iste circumtulit, plus damnationis meritus de itinere quam de spectaculi voluptate.

VI. Sed, ut de hoc scenæ inquinamento inverecundo jam transitum faciam, pudet referre quæ dicuntur, pudet etiam accusare quæ fiunt, argumentorum strophas (17), adulterorum fallacias, D mulierum impudicitias, scurriles jocos, parasitos

Steph. Baluzii notæ.

(9) *Ludorum omnium matrem.* Vide Ovidium lib. V *Fastorum*, et Petrum Fabrum Sanjorianum lib. IV *Agonisticon*, cap. 3, ubi fuse ista explicat. Vide etiam librum Tertulliani *de Spectaculis*.

(10-11) *Cantibus.* Codex Fuxensis, *fletibus*. Quæ postea sequuntur, Faber. cap. 4 fere putat esse ex glossemate.

(12) *Parentes Christi.* Ita codex Fuxensis. Alius et editio Manutii, *partes*, errore manifesto: comparatio est inter genealogiam equi et genealogiam Christi; scit iste Christianus genealogiam equi, nescit genealogiam Christi. Turpe et miserabile est.

(13) *Secum sanctum.* Codex Fuxensis et editiones, *secum corpus quod est sanctum.* Codex Remensis et editiones *secum Spiritum sanctum.*

(14) *Dimissus e Dominico.* Codex ex quo liber iste editus est a Manutio, non habebat *e Dominico* et propterea appositus est in illa editione asteriscus, ut intelligi daretur aliquid huic deesse. Pamelius laudat manuscriptum in quo scriptum erat *dimissus e Dominico*, ut in codice Remensi; Fuxensis habet *amisso Dominico*, per errorem librarii.

(15) *Gerens Eucharistiam.* Vide quæ notata sunt ad librum *de Bono Patientiæ.*

(16) *Christi sanctum.* Emendatum ex libro Fuxensi.

(17) *Argumentorum strophas.* Ita veteres libri. Antea legebatur *agentium strophas*, nullo sensu. Vide Lexicon Martinii et Etymologicon linguæ Latinæ Gerardi Joannis Vossii.

sordidos, ipsos quoque patresfamilias togatos modo A stupidos, modo obscenos, in omnibus stolidos, in omnibus inverecundos. Et cum nulli hominum aut generi aut professioni ab improborum istorum sermone parcatur, ab omnibus tamen ad spectaculum convenitur. Commune dedecus delectat, videre vel recognoscere otia vel discere. Concurritur illic ad pudorem publicum lupanaris, ad obscenitatis magisterium, ne quid secreto minus agatur quam quod in publico discitur; et inter ipsas leges docetur quidquid legibus interdicitur. Quid inter hæc Christianus fidelis facit cui vitia non licet nec cogitare? quid oblectatur simulacris libidinis, ut in ipsis deposita verecundia audacior fiat ad crimina? Discit et facere dum consuescit videre. Illæ tamen quas infelicitas sua ad servitutem inseruit et pro- B stravit, libidines publicas occultant, et dedecus suum de latebris consolantur. Erubescunt videri etiam quæ pudorem vendiderunt. At istud publicum 785 monstrum omnibus videntibus geritur, et prostitutarum transitur obscenitas. Quæsitum est quomodo adulterium oculis admitteretur. Huic dedecori condignum dedecus superducitur. Homo fractus omnibus membris, et vir ultra muliebrem mollitiem dissolutus, cui ars sit verba manibus expedire, et propter unum nescio quem nec virum nec feminam, commovetur civitas tota, ut desaltentur fabulosæ antiquitatum libidines. Ita amatur quidquid non licet, ut quæ etiam ætas absconderat, sub oculorum memoriam reducantur. C

VII. Non est libidini satis malis suis uti præsentibus, nisi suum de spectaculo faciat in quo etiam superior ætas erraverat. Non licet, inquam, adesse Christianis fidelibus, non licet omnino, nec illis quos ad delinimenta aurium ad omnes ubique Græcia instructos suis vanis artibus mittit. Clangores tubæ bellicos alter imitatur raucos, alter lugubres sonos spiritu tibiam inflante moderatur, alter, cum choris et cum hominis canora voce contendens spiritu suo, quem de visceribus suis in superiora corporis nitens hauserat, tibiarum foraminibus modulatur; nunc effuso, et nunc intus occluso atque in aerem pro certis foraminum meatibus emisso, nunc in articulo sonum fran- D gens, loqui digitis elaborat, ingratus Artifici qui linguam dedit. Quid loquar comicas et inutiles curas? quid illas magnas tragicæ vocis insanias? quid nervos cum clamore commissos? Hæc etiamsi non essent simulacris dicata, adeunda tamen et spectanda non essent Christianis fidelibus; quoniam, etsi non haberent crimen, habent in se maximam et parum congruentem fidelibus vanitatem.

VIII. Nam illa altera reliquorum dementia est manifesta otiosis hominibus negotiatio; et prima victoria est ut ultra modum humanum venter esurire potuisse super titulo coronatæ edacitatis flagitiosæ nundinæ; ictibus vulnerum infelix facies vocatur, ut infelicior venter saginetur. Quam fœda prætcrea ista luctamina, vir infra virum jacens amplexibus inhonestis et nexibus implicatur! In tali certamine viderit vel vincat, pudor tamen victus est. Ecce tibi alter nudus salit, alter orbem æreum contentis in aerem viribus jactat. Hæc gloria non est, sed dementia. Denique remove spectatorem, reddideris vanitatem. Fugienda sunt ista a Christianis fidelibus, ut jam frequenter diximus, tam vana, tam perniciosa, tam sacrilega spectacula, a quibus et oculi nostri et aures essent custodiendæ. Cito in hoc assuescimus quod audimus, quod videmus. Nam, cum mens hominis ad vitia ipsa ducatur, quid faciet, si habuerit exempla naturæ corporis lubrica quæ sponte corruit? quid faciet, 786 si fuerit impulsa? Avocandus est igitur animus ab istis.

IX. Habet Christianus spectacula meliora, si velit; habet veras et profuturas voluptates, si se recognoverit. Et, ut omittam illa quæ nondum contemplari possunt, habet istam mundi pulchritudinem, quam videat atque miretur, solis ortum aspiciat, rursus occasum mutuis vicibus dies noctesque revocantem, globum lunæ temporum cursus incrementis suis decrementisque signantem, astrorum micantium choros et assidue de summa mobilitate fulgentes, anni totius per vices summa de summo membra divisa, et dies ipsos cum noctibus per horarum spatia digestos, terræ molem libratam cum montibus, et proflua flumina cum suis fontibus, extensa maria cum suis fluctibus atque littoribus, interim constantem pariter summa conspiratione nexibusque concordiæ extensum aerem medium tenuitate sua cuncta vegetantem, nunc imbres contractis nubibus profundentem, nunc serenitatem refecta raritate revocantem, et in omnibus istis incolas proprios, in aere aves, in aquis pisces, in terra hominem. Hæc, inquam, et alia, opera divina sint Chistianis fidelibus spectacula. Quod theatrum humanis manibus exstructum istis operibus poterat comparari? Magnis licet lapidum molibus exstruatur, cristæ sunt montium altiores, et auro licet tecta laquearia resplendeant, astrorum fulgore vincentur. Nunquam humana opera mirabitur quisquis se recognoverit filium Dei. Dejicit se de culmine generositatis suæ qui admirari aliquid præter Dominum potest.

X. Scripturis, inquam, sacris incumbat Christianus fidelis; et ibi inveniet condigna fidei spectacula. Videbit instituentem Deum mundum suum, et cum cæteris animalibus hominis illam admirabilem fabricam melioremque facientem. Spectabit mundum in deliciis suis, justa naufragia, piorum præmia, impiorumque supplicia, maria populo siccata, et de petra rursus populo maria porrecta. Spectabit de cœlo descendentes messes, non ex aratro impressas, flumina transitus siccos refrænatis aquarum agminibus exhibentia. Videbit in quibusdam fidem cum igne luctantem, feras religione superatas et in mansuetudinem conversas,

intuebitur et animas ab ipsa etiam morte revocatas. Considerabit etiam de sepulchris admirabiles ipsorum consumptorum jam ad vitam corporum reductas, et in his omnibus majus jam videbit spectaculum, diabolum illum, qui totum detriumphaverat (18) mundum, sub pedibus Christi jacentem. Quam hoc decorum spectaculum, fratres, quam jucundum, quam necessarium, intueri semper spem suam, et oculos aperire ad salutem suam! Hoc est spectaculum 787 quod videtur etiam luminibus amissis. Hoc est spectaculum quod non exhibet prætor aut consul, sed qui est solus et ante omnia et super omnia, imo 788 ex quo omnia, Pater Domini nostri Jesu Christi, cui laus et honor in sæcula sæculorum. Opto vos, fratres, semper bene valere. Amen.

Steph. Baluzii notæ.

(18) *Detriumphaverat.* Tertullianus in *Apologetico* : « Illos nunquam magis detriumphamus quam cum pro fidei obstinatione damnamur. » Minutius Felix : « Quos populaverant detriumphatos colere cœperunt. » Sic etiam dicebant *depompare* pro *contumelia afficere,* uti pluribus exemplis ostendimus in nova nostra collectione Conciliorum pp. 716 724. In antiqua versione concilii sexti, actione 21, in Epistola Sergii CP. *ad Honorium Papam* legitur : « Dum redarguisset atque depompasset pravam ejus impietatem. »

DE LAUDE MARTYRII

LIBER [1]

787-788 Argumentum. — *Laudem martyrii sublimi dicendi genere prosequitur, tria potissimum toto libro late pertractans : quid nempe sit, quantum sit, et cui rei prosit. Pulchris interim similitudinibus et argumento a quotidianis funeribus sumpto, ad mortem pro Christo lubenter obeundam hortatur. Jam inter virtutes martyrii enumerat, quod universi doloris expertes martyres Domini propitiatio coronet, ita ut in eos non competat illud Christi, usque quadrantem ultimum reddere. Præmii vero loco proponit, tum a gehennæ metu securitatem, tum vitæ æternæ consecutionem, paucis poetico quodam more utraque describens, deinde quod quibusdam sit coronæ loco martyrium, aliis qui sanguine suo lavantur peccatorum redemptio. Postremo, ubi Scripturis aliquot ad confessionem nominis Christi eos animavit, ut sui memores sint rogat, cum in eis Dominus martyrium cœperit honorare, utpote quibus petentibus non negare credatur Dominus.*

I. Etsi incongruens est, fratres charissimi, in hoc favore dicendi aliquid trepidationis afferre, minimeque deceat gloriam tantæ devotionis infringere ex eo quod fatear me cœpisse dubitare, tamen identidem dico ipsa animum (2) deliberatione confringi [1], cum exsequendæ laudis cupiditate succenditur, et a loquendo magnitudine virtutis inhibetur, cum aut non deceat tacere, aut periculosum sit parum dicere, nisi quod æstuanti hæc res sola subvenit quod videatur ignosci ei facile posse

Variæ lectiones.

[1] Ipsa animi mei deliberatione confringi : Nam. *Lam. Ebor. NC.* 1. Confringam. *Thu.*

Steph. Baluzii notæ.

(1) *De laude martyrii.* — Hic liber editus fuit ab Erasmo ex codice Gemblacersi admodum mendoso. Ait autem Erasmus in annotationibus suis neminem fore tam obesæ naris quin illico sensurus sit stylum hujus operis longe lateque discrepare a dictione Cypriani. Contra, Baronius censet esse Cypriani, et opinionem Erasmi de diversitate styli convellit argumento suscepto ex libro IV sancti Augustini *de Doctrina Christiana,* ex quo collegi Cyprianum non semper servare idem dicendi genus, nempe interdum sublime sectari et verborum exuberantia copiosum esse, aliquando vero humili atque submisso dicendi genere. Quod verum est. Bellarminus quoque existimat esse Cypriani. Aliqui colligunt hoc opus non esse Cypriani, quod directus sit ad Moysem et Maximum, et quod constet Moysem mortuum esse ante electionem papæ Cornelii, adeoque ante luem et pestem quæ universum orbem depasta est anno 252, cujus occasione Cyprianus scripsit librum *de Mortalitate.* Verum ista argumentatio nullius est momenti. Habemus enim plurimos codices optimos et vetustissimos in quibus nulla mentio Moysis et Maximi, et in titulo libri scriptum est simpliciter : *Incipit de Laude Martyrii,* vel aliquid simile. Moysis ergo et Maximi nomina adjecta sunt ab aliquo studioso qui intelligens ex verbis istius libri opus esse directum ad confessores, sibi persuasit eos non esse alios quam Moysem et Maximum et cæteros confessores ad quos Epistolæ XV et XXIV sunt directæ. Adde in favorem hujus operis, illud ubique in omnibus codicibus antiquis reperiri constanter

qui non timuit audere. Quamobrem, charissimi fratres, etsi potentia [2] rei oneratur facultas ingenii, ut, quantum se in exprimenda martyrii dignitate protulerit, tantum ipso pondere laudis oppressa atque æstimatione rerum omnium de quibus cum maxime loquitur debilitata ac fracta, intra se ipsam illaqueata oratione deficiat, nec habenis liberis ac solutis in apertum sermonis eloquium vim tantæ laudis expromat [3], tamen erit aliqua, nisi fallor, in eloquendo 789 facultas [4] (3), quæ ipsius operis oratione munita [5] (4) vage fundat [6] quod a dicendo impar ingenii conscientia submovebat. Cum igitur, fratres charissimi, tot tantisque rebus impliciti, ad comprobandos [7] salutis eximios pulcherrimosque proventus omni studio ac labore nitamur, non vereor ne quo ignaviæ metu territus vel revocer vel extinguar, cum si quis ad id voluerit de quo agimus intueri, spe devotionis expensa, atque ipsa ejus magnitudine ponderata, magis miretur audere potuisse in quo me positum et amplitudo rei premeret et confusam gaudio mentem in angustias animi voti sui fervor urgeret. Nam quis est quem non ista res terreat ? quis quem non admirationis suæ pavore subvertat ?

II. Est enim profecto, nisi fallor, etiam in ipso conscientiæ robore admiranda formido [8] (5) quæ nos exagitet pariter et inflammet ; cujus quanto penitius inspexeris potestatem, tanto ex ipso venerandæ claritatis aspectu religionis suæ præmittat horrorem [9]. Considerare enim utique debetis quantæ sit gloriæ vitæ quamlibet maculam et sordes polluti corporis et longa vitiorum tabe concreta contagia tantoque temporis tractu mundi crimen exceptum unius ictus remediis expiare, quo et augeri merces et crimen possit excludi. Unde omnis consummatio et status vitæ in martyrio est collocatus. Hoc fundamentum vitæ et fidei (6), hoc præsidium salutis, hoc vinculum libertatis et honoris ; et quamvis sint et alia per quæ adipisci lux possit, tamen ad proximitatem muneris repromissi pœnis patrocinantibus melius pervenitur.

III. Quantæ enim sit gloriæ ponderate, hujus vitæ cupiditatibus relegatis [10] (7-9), atque ab omni animum naturæ mundique commercio segregatum, contra adversantis discrimen opponere, nec sævitiam torquentis horrere, animari hominem dolore quo credatur exstingui, et id sibi in augmentum virtutis assumere quod cruciatui putat prodesse qui punit. Nam prædurantibus licet costis resultans ungulat recurrat in vulnus, et euntibus flagris cum avulsa corporis parte rediens avena ducatur, stat immobilis tamen pœnis suis fortior, hoc solum secum ipse convolvens, quod in illa 790 crudelitate carnificum plus pro quo patitur Christus ipse patiatur. Nam quando, si negaverit Dominum, pro eo crimen subeat pro quo vicisse debebat, necesse est eum videri cuncta tolerare cui victoria debetur et pœna [11].

IV. Igitur, quoniam res summa martyrium est, tria sunt quæ ex eo nobis proposuimus esse dicenda : quid sit [12], quantum sit, cui rei prosit. Quid est ergo martyrium ? Delictorum finis, periculi ter-

Variæ lectiones.

[2] Quamobrem etsi potentia *Lam. Ebor. NC.* 1. [3] Tantæ laudis exprimat *Lam. Lin* [4] Eloquendo fides *Lam. Ebor. NC.* 1. *Lin.* [5] Ratione munita *Lam. Ebor. NC.* 1. [6] Large *Oxon.* Vage fundat *Lam. Lin. Ebor. NC.* 1. [7] Corroborandos *Lam. Ebor. NC.* 1. [8] Fortitudo *Lam.* [9] Honorem *Lam. Ebor. NC.* 1. *Lin.* [10] Relevatis *Lam. Ebor. NC.* 1. [11] *Sic Oxon. Lam. Ebor. NC.* 1. *et Impr.* [12] Quid sit hoc *Lam. Ebor. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

inter ea opera sancti Cypriani, quæ nullam habent difficultatem quin sint Cypriani. Ejus præterea varia loca descripsit Florus, diaconus Ecclesiæ Lugdunensis, in excerptis suis ex operibus sancti Cypriani, in quibus nulla loca refert quæ non sint vere Cypriani. Nam quod ad stylum spectat, possum ego eodem argumentandi genere uti quo usus est vir doctissimus Jacobus Billus, ut assereret Gregorio Thaumaturgo Metaphrasim in Ecclesiasten, quamquam reclamante stylo, quia inter Germana ipsius opera reperiebatur in codice Reginæ litteris capitalibus scripto ac Gregorii antiquitatem prope consequente, id quod magni apud se momenti esse ait. Ita quoque ego dicere possum de libro *de Laude Martyrii*, qui exstat in codice Seguieriano scripto litteris majusculis ante mille annos. Habui autem sexdecim vetera illius exemplaria ad quæ illum emendavi. Non afferam autem omnes illorum lectiones : quasdam tantum annotabo, quæ mihi videntur esse alicujus momenti. Illud autem in primis monebo, nescire me quo fato evenerit ut magna pars istius operis omissa sit in codice Thuano et in Metensi sancti Arnulphi, in quibus post illa verba in pagina 343, *oneratur facultas*, multa desunt omissa a librariis usque ad hæc in pagina 345, *summa nimirum.* Rursum eodem errore in pagina 350, post *coronantur electi,* cætera desunt omissa similiter a librariis, et illic, ut id quoque dicam, legitur in codicibus illis *curantur* pro *coronantur.*

(2) *Animum.* Codex S. Arnulphi et Thuanus habent *animi deliberatione.* Sic etiam codex S. Dionysii Rem. nisi quod librario excidit vox *mei.* Nicolaus Faber ita etiam emendavit in libro suo impresso, in quo adnotavit varias lectiones ex codicibus mss.

(3) *In eloquendo facultas.* Ita editio Manutii. Nam antea legebatur *fides*, quam lectionem habent etiam quidam libri veteres.

(4) *Oratione munita.* Ita veteres editiones et plures libri veteres. Remensis habet *orationem muniat ac vage.*

(5) *Formido.* Non quæ terreat, sed quæ proficiscitur ex reverentia qua prosequimur eos quos veremur et honoramus, ut dixi ad librum I *Testimoniorum,* cap. 21, in voce *formidolosi.*

(6) *Vitæ et fidei.* Quidam libri veteres non habent *vitæ*, etc.

(7-9) *Relegatis.* Quidam libri veteres habent *debellatis*, alii *revelatis.*

minus, dux salutis, patientiæ magister [13], domus vitæ, quo profecto etiam ea occidunt quæ in futuro discrimine potuissent tormenta reputari. Per hoc et testimonium Domini redditur, et majestas nominis redampliatur (10); non quod per se ipsa minui possit vel de scelere retractantis [14] magnitudo ejus infringi, sed quod redundet ad gloriæ cumulum, dum circumstrepentis populi terror impavidos animos dat dolori, et minis frendentis invidiæ addit ad titulum quod tantum sibi mens crescat in pugna quantum se ille putaverit vincere per quem Christus hominem voluerit coronare. Tunc ergo omne fidei robur expeditur, tunc credulitas comprobatur, cum in sermones vulgi atque in opprobrium veneris, cumque te contra illas populares insanias religiosa mente firmaveris, convincens scilicet ac repugnans quidquid sub persona tua in injuriam Christi profanus sermo jactaverit; ut cum adverso mari moles opposita reluctatur, feriant licet fluctus, et revolutum æquor identidem pulset, tamen hæret immobilis virtus (11-12), nec undis circumspumantibus adoperta succumbit, donec per scopulos vis digesta se supprimat, et superjacens saxis in aperta littoris spatia victum æquor (13) evadat.

V. Quid enim est in illis aliud quam sermo vacuus et inane colloquium et inanium (14) voluptas prava verborum, sicut scriptum est: *Oculos habent et non vident, aures habent et non audiunt* (*Psal.* CXIII, 13). *Gravatum est cor insipiens eorum, ne quando convertantur et sanem illos* [15] (*Isa.*, VI, 10). Non enim dubium est quin hoc de omnibus dixerit quorum dura mens semper et obstinata pectoris feritas a devotione vitali fugata dissentit, ducente dementia, furore rapiente, **791** omni denique illos immanitate vexante, qua instigantur pariter ac feruntur: ut cum illis ad pœnam sua facta sufficerent, pœnam ipsam persecutionis agitatæ crimen oneraret.

VI. Totum hoc in laudem martyrii spectat, totum gloriam passionis illuminat: in qua spes futuri temporis cernitur, in qua Christus ipse operatur, cujus aguntur exempla quæ petimus, cujus et virtus est qua repugnamus. Et quia in hoc loco aliquid proferre suppetit, summa nimirum est ista atque

A admiranda dignatio, et quam nec mente concipere nec verbis valeamus implere. Quid enim nobis amplius potuisset larga pietate largiri quam ut in se primus ostenderet quod in aliis coronaret? Mortalis factus est ut immortales esse possemus, et humanæ sortis exitum [16] pertulit per quem reguntur humana; atque, ut nobis videretur præstitisse quod passus est, confessionem tribuit, martyria subjecit, omnia denique quibus lux opprimi [17] posset in remedium salutare nativitatis suæ meritis relegavit, humilitate præcipua, virtute divina. Cujus rei quique digni esse meruerunt morte caruerunt, omnem hanc mundi teterrimam labem (15) subacta mortis conditione vicerunt.

VII. Non enim dubium est quantum a Domino B consequantur qui saluti suæ nomen Dei prætulerunt, ut in illa judicii die meliores cruor faceret, sanguisque fusus immaculatos esse [18] monstraret. Mors quippe integriorem facit vitam, mors magis deducit ad gloriam. Sic quotiescunque, lætantibus stipulis [19], distenta imbribus frumenta turgescunt ac fœcundæ messes coguntur (16) æstate [20]; sic quoties ferro vitis absciditur, erumpentibus pampinis melius uva vestitur. Nam et in augmentum proventuri temporis cedit quidquid injuria sua proficit. Flammas quippe plerumque agris juvit immittere quo calore vagantis incendii cæca terræ spiramenta laxentur. Juvit leves stipulas crepitanti igne torrere, ut se altius gravida seges tolleret et par- C turientibus culmis densior arista floreret [21]. Igitur talis et martyrii primo casus, postmodum fructus est, qui mortem tam contemnat ut vitam morte custodiat.

VIII. Quid enim tam eximium atque sublime est, quam inter tot instrumenta (17) carnificum devotione robusta cunctam fidei reservare virtutem [22]? Quid tam magnum atque pulcherrimum, quam inter tot **792** circumstantium gladios libertatis suæ Dominum ac salutis auctorem repetita sæpius voce profiteri? et maxime si ante oculos tuos ponas nihil detestabilius esse dedecore, nihil fœdius servitute, nihil aliud te debere jam petere, aliud optare quam eripiendum esse cladibus sæculi, exuendum malis mundi et inter ruinas orbis jam jamque perituri

Variæ lectiones.

[13] *Sic Lam. Ebor. NC.* 1. *Oxon.* I er patientiæ, magister domus vitæ *Impr.* [14] *Sic Lam. Ebor. NC.* 1. Tractantis *Imp.* [15] *Sic Lam. Ebor. NC.* Salvem *Oxon.* [16] Exitium *Lam. Ebor. NC.* 1. [17] Supprimi *Oxon.* [18] Et sanguis suus esse *Lam. Ebor. NC.* 1. Quos sanguis suus martyres esse *Oxon.* [19] Latentibus stipulis *Lam. Ebor. NC.* 1. [20] Coquuntur æstate *Oxon. ex codd. Lam. Ebor. NC.* 1. [21] Arista floreat *Lam. Ebor. NC.* 1. [22] Reserare *Lam. Ebor. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(10) *Redampliatur.* Id est augetur.

(11-12) *Immobilis virtus.* Vox *virtus*, quæ non est necessaria, deest in quibusdam libris veteribus. Et pronum est existimare vocem *immobilis* referri ad molem.

(13) *Victum æquor.* Quidam libri *ictum*, unus meus *ipsum.*

(14) *Inanium.* Quinque libri veteres *alienam animi.*

D (15) *Teterrimam labem.* Codex sancti Arnulphi et Thuanus, *deterrimam.* Nicolaus Faber posuit in suo libro *deterrima*, quo etiam modo scriptum est in codice sancti Dionysii Remensis.

(16) *Messes coguntur.* Quatuor libri veteres, *coquuntur.*

(17) *Instrumenta.* Codex sancti Arnulphi, *stramenta.*

alienum a terrena contagione versari? Quid enim tibi cum hac luce, cui lux æterna promissa est? Quid cum hoc vitæ naturæque commercio quem cœli amplitudo deposcit? Sane teneat cupiditas ista vivendi, sed quos inexpiabili malo sæviens ignis æterna scelerum ultione torquebit. Teneat cupiditas ista vivendi, sed quibus et mori pœna est et durare tormentum. Tibi jam et mundus ipse succumbit et terra cedit, qui morientibus cunctis ad hoc reservatus es ut martyr esse potuisses. An non quotidiana cernimus funera, cernimus novos exitus (18) corporis diu tracti [23], sævientibus morbis inexpertæ cujusdam cladis exitia, ac stragem populatarum urbium intuemur, unde [24] possimus agnoscere quanta martyrii habenda sit dignitas, ad cujus gloriam nos cogere etiam lues cœpit (19).

IX. Etenim, charissimi fratres, respicite ad hoc, quæso vos, plenius, in quo et salus vertitur et sublimitas computatur, licet non sim nescius etiam vos plenissime nosse stantium (20) omnium nos judiciis contineri, neque ignorare hanc esse nobis traditam disciplinam, ut sine ullo terrore militiæ vim tanti nominis tueamur; quippe quos pridem a desiderio lucis istius cupiditas æternæ memoriæ deduxerit, quos futurorum vota divellerint [25], quosque ab omnibus vitiis optanda Christi societas segregarit, nisi si exitio succumbere, morti animam dubitamus offerre, nec jam retinenda sunt nobis et amplectenda beneficia divina quorum ultra rerum ardorem tanta sit merces quantum in dicendo humana mediocritas vix possit implere. Sanguini nostro patet cœlum, Sanguini nostro gehennæ cedit habitaculum, et inter omnia gloriæ (21) pulchrior sanguinis titulus et integrior corona signatur.

X. Sic, quoties de hoste triumphalibus spoliis onustus miles ingreditur, vulneribus suis gaudet. Sic, quoties tempestatibus diu nauta fatigatus littora tuta contigerit, felicitatem suam de perpesso periculo ducit. Est enim profecto, nisi fallor, labor lætus per **793** quem securitas invenitur. Igitur toleranda sunt omnia, patienda cuncta nec appetendum quomodo brevi gaudeas, tempore et perpetuo puniaris ardore. Meminisse enim debes velut quadam te fœderis portione constrictum, ex qua aut capessendæ salutis sit justa conditio, aut pœnæ merita formidolositas, inter adversa pariter ac prospera, arma inter et tela; hincque te sæcularis ambitio, inde cœlestis admonet magnitudo.

XI. Si salutem times perdere, scito te mori posse. Porro autem contemnenda tibi mors est, cui Christus occisus est. Ante oculos tibi, quæso, concurrant Dominicæ passionis (22) exempla, concurrant oblata et præmia et parata discrimina, et quantam inter se habeant difficultatem res utrasque conspicito. Nec enim poteris confiteri, nisi scias quantum noceas [26] si negaveris. Cœlo martyres gaudent, veritatis inimicos ignis absumet. Paradisus Dei testibus floret, negatores gehenna complexa æternus ignis inardescet. Et, ut cæteris taceam, hoc nos utique magis debet hortari, quod confessio vocis unius Christi perpetua confessione servetur, sicut scriptum est : *Qui me confessus fuerit in terris coram hominibus, et ego confitebor eum coram Patre meo et coram angelis ejus* (*Luc.*, XII, 8). Adhuc accedunt ad gloriæ cumulum ornamenta virtutum. Ait enim : *Fulgebunt justi tanquam scintillæ in arundineto discurrentes, judicabunt nationes, et dominabuntur populis* (*Sap.*, III, 7).

XII. Magna est enim, fratres charissimi, claritas vitam salutis æternæ honestate passionis ornare, magna sublimitas ante ora Domini aspectumque Christi potestatis humanæ tormenta contemnere nec horrere. Sic Daniel minas regis et leonum frementium rabiem per constantiam fidei [27] suæ vicit, dum adorandum nullum alium esse quam Deum credidit. Sic in camino pueris constitutis in se arsit incendium, dum ignes justi tolerant quos [28] de gehenna Domino credendo metuebant. Unde et retulere condigna, non in posterum tracti, non salutis æternæ præmio reservati. Fidem illorum Deus vidit, ut quod sibi post exitum promiserant videre mererentur in corpore. Nec enim poterit æstimari quanta in præsenti tribulatione sit merces [29], si sævitia fugit, si cessit flamma [30]. Erat enim una mens omnibus, quam nec violentia frangeret, nec ira subverteret, nec a devotionis **794** obsequio timor mortis inhiberet. Unde per gratiam Domini factum est ut sic in illis rex potius videretur punitus esse, dum evadunt quos se crediderat occidere (23).

XIII. Nunc jam ad eam rem, fratres charissimi, veniam ex qua ostendere satis possim quanta martyrii virtus habeatur; quæ tametsi omnibus est

Variæ lectiones.

[23] Exitus corporis diu tractati *Lam. Ebor.* [24] Unde possimus *Lam. Ebor. Lin.* Ut possimus *Oxon.* [25] Diu [illegible] *Lin.* [26] Noceat *Lam. Ebor. NC.* 1. [27] Per substantiam fidei *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. [28] Quos *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. [29] Præsenti tribulatione *Lam. Ebor. NC.* 1. In præsenti tributa sit merces *Oxon.* [30] Consedit *Lam. Ebor. NC.* 1. Si sævitia fuit cessit; si flamma constitit *Oxon.*

Steph. Baluzii notæ.

(18) *Novos exitus.* Duo libri veteres et editio Morelli, *exitus diversos factis et sævientibus.*

(19) *Lues cœpit.* In quibusdam libris veteribus scriptum est *cœperit.* Respicit autem auctor ad luem et pestem quæ tunc depasta est orbem, cujus occasione Cyprianus scripsit librum *de Mortalitate.*

(20) *Stantium.* Codex sancti Arnulphi et Thuanus *statu.*

(21) *Inter omnia gloriæ.* Codex sancti Arnulphi *inter omnia gloriarum.* Sic etiam Thuanus, nisi quod habet *omnium.*

(22) *Dominicæ passionis.* Iidem codices *promissionis.*

(23) *Occidere.* Iidem codices et quidam alii *occidisse.*

nota proque ingenitæ claritatis insignibus expetenda, tamen plus addidit necessitas temporis desiderio voluntatis[31]. Etenim est in muneribus magnis[32], si eo tempore quis coronetur quo coronatum se putat, si forte moriatur. Igitur, cum sit sublime excelsumque martyrium, nunc magis (24) est necessarium quando mundus ipse subvertitur, partimque orbe concusso natura deficiens ultimi exitus momenta testatur. Nam et cum cœlo imber incumbit, pluviam tristem aer prætendit[33], et quoties atra tempestas horrenti imminet pelago, per inter aperta nubium nocte coruscantium fulmina relucescunt; sed et cum mare magnis fluctibus volvitur, paulatim unda se tollit, paulatimque æquor albescit, donec cernas ita postmodum ruere ut in illis[34] quibus retunditur saxis spumam altius jaciat quam undam tumidum pelagus exspuebat. Legis scriptum esse usque quadrantem[35] nos ultimum reddere. Sed[36] solis hæc pars est ablata martyribus. Etenim qui salutis æternæ cupiditatibus freti vitæ hujusce desideria vicerunt, hos expertes doloris universi Domini præcepta (25) fecerunt[37]. Igitur hinc primum, charissimi fratres, poterimus exponere (25*) quanta martyrii virtus possit implere.

XIV. Atque, ut transeam cuncta, meminisse debemus quanta sit gloria ad Christum immaculatum venire, consortem passionis exsistere, perpetuaque cum Domino æternitate regnare, carere exitiis imminentibus sæculi, nec inter cruentam morborum populantium (26) stragem communi cum cæteris sorte misceri. Atque, ut sileam de corona, si tibi in his naturæ lubricis malis posito vitæ promitteretur excessus, nonne omni mente gauderes? Si, inquam[38], te in hujus mundi turbinibus fluctuantem vicina arcesseret requies, nonne mortem pro remedio computares? Positus inter arma carnificum ac tela probantium quæstionum, sta sublimis ac fortis, considerans quanta sit pœna negare eo tempore quo frui sæculo nequeas, cujus causa negares: quoniam quidem gravia **795** tormenta ac puniendi noxias artes in perniciem nostram Dominus sciebat armari, quo fortes ad omnem tolerantiam faceret. *Fili*, inquit, *accedens ad servitutem Dei, sta in justitia et timore, et præpara animam tuam ad tentationem* (*Eccli.*, II, 1). Sed et beatissimus Paulus apostolus exclamavit et dixit[39]: *Mihi vivere Christus est et mori lucrum* (*Philipp.*, I, 21).

XV. Quamobrem, charissimi fratres, fide firma, devotione robusta, contra minas[40] sæculi atroces et asperos insequentium fremitus adversa virtute resistendum est nec timendum, quorum spes æternitatis et vita cœlestis est, quorumque ardor in cupidinem lucis accenditur, et salus de promissa immortalitate lætatur. Hoc vero quod catenis arctantibus manus strictæ et circumacti graves cervicibus nexus solido deprimunt pondere, vel quod equuleo corpus extensum cadentes stridet ad laminas, non expetendi sanguinis sed tentationis est causa. Nam et ipsam martyrii dignitatem[41] quemadmodum possemus agnoscere, nisi illam etiam cum damno corporis nostri cogeremur optare? Sensi equidem, nec me veritas fallit, cum sævæ[42] incumbentium manus membra divellerent, artusque laniatos tortor sæviens exararet, nec tamen vinceret, circumstantium verbis[43]: Magnum istud est, profecto nescio quod[44], non doloribus subigi, non pœnis angentibus frangi. Sed erant aliæ dicentium voces: Et puto liberos habet; nam est illi socia in penatibus (27) conjux: et tamen nec vinculo pignorum cedit, nec obsequio pietatis abductus a proposito suo deficit. Noscenda res est et virtus penitus scrutanda visceribus. Nec enim levis est ista quæcunque confessio propter quam homo patitur, et mori posse.

XVI. Etenim, charissimi fratres, virtus est tanta martyrii, ut per illam[45] credere etiam ille cogatur qui te voluit occidere. Scriptum est et legimus: *In dolore sustine, et in humilitate tua habe patientiam, quoniam per ignem probatur aurum et argentum* (*Eccli.*, II, 4). Quoniam ergo nos terrenis tentationibus probat Dominus, et his sæculi malis scrutator Christus expendit, gratulandum nobis est atque lætandum quod non illis nos perennibus reservet exitiis, sed gaudeat ab omni contagione purgatos. Cæterum ab his quos hæreditatis participes ascivit[46] et in regna cœlorum libenter assumit, quid utique aliud quam integritatis ambitum quærit? Sua ipse dixit universa, et quæ jacentibus se explicant campis, et quæ in obliquos se erigunt colles, sed et quod cœli magnitudo **796** circumvenit, et quod pelago circumfluente lubricum æquor includit. Quod

Variæ lectiones.

[31] Desiderio voluntatis *Lam. Ebor. NC.* 1. Voluptatis *Oxon.* [32] Est muneris magni *Lam. Ebor. NC.* 1. [33] Pluvias aer tristis ostendit *Oxon.* Prætendit *Lam. Ebor Lin. NC.* 1. [34] Illisis *Oxon. ex codd. Lam. Ebor. NC.* 1. *Imp.* In illis. [35] Usque ad novissimum quadrantem *Lam. Ebor. NC.* 1. [36] Sed est solis *Lam. Ebor. NC.* 1. [37] Promissa fecerunt *Lam. Ebor. NC.* 1. Domini propitiatio coronat *Oxon.* [38] Si qua *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. [39] Exclamat et dicit *Lam.* [40] Contra omnes *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. [41] Dignationem *Lin.* [42] Sæpe *Lam. Ebor. Lin.* [43] Verbis dici *Lam. Ebor. NC.* 1. [44] Nescio quid. *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. Dici profecto, non doloribus *Oxon.* [45] Illud *Lam. Ebor. NC.* 1. [46] Ascivit *Lam. Ebor. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(24) *Nunc magis.* Codices sancti Arnulphi et Thuanus, *nonne magis.*

(25) *Domini præcepta.* Tres libri veteres, *promissa.*

(25*) *Exponere.* Codex sancti Arnulphi, *expendere.*

(26) *Populantium.* Male *vapulantium* in codice sancti Arnulphi.

(27) *Socia in penatibus.* Editio Erasmi et quidam libri veteres præferunt *societas.*

si illi adjacent omnia, nec a nobis exposcit nisi ficta sincera, auro, ut ipse dixit, similes esse debemus. Aurum quippe cum relucentibus terris tremulo videris splendere sub lumine[47] et in liquidum flammis torrentibus resolvi, nam et artificis gratia fere sic est, quotiens quoties anhelantibus æstuans ignis evomitur, aditu terræ cuniculi angusto dives[48] flumina eluitur, et retinentibus glebis arena retinetur. Unde necesse est universa sufferre, quo possimus omni scelere carere, sicut per Prophetam suum dixit : *Et si coram hominibus tormenta passi sunt, tamen spes illorum immortalitate plena est, et vexati in paucis, in multis bene disponentur, quoniam Deus tentavit illos, et invenit illos dignos se*[49], *et quasi holocausti hostiam accepit illos* (*Sap.*, III, 4).

XVII. Quod si te dignitas ambitiosa deterret, et congesta in thesauris pecuniæ magnitudo admonet, quæ semper propositum[50] bonæ mentis avertit, et devotam Domino suo animam ferali agit horrore, quæso, repetas verba cœlestia. Nam et ipsa vox dicentis est Christi : *Qui perdiderit animam suam pro nomine meo, recipiet in hoc sæculo centuplum, et in futuro vitam æternam possidebit* (*Matth.*, x, 39), qua utique nihil majus, nihil utilius computare debemus. Nam, licet pretiosarum vestium more purpura in imagines (28) currat, et lentescentibus filis aurum erret ad speciem, nec de effossis gravia quibus incumbis desint metalla thesauris, vacua tamen, nisi fallor, ista atque inania computabuntur, si adjacentibus[61] tibi cunctis, sola salus deesse videatur, sicut Spiritus Sanctus loquitur nihil nos in vicem animæ nostræ posse dare. Ait enim : *Si totum orbem lucrifeceris, et animam tuam perdideris, quid proderit tibi, aut quam homo commutationem dabit*[62] *pro anima sua?* (*Matth.*, XVI, 26). Vacua sunt enim universa quæ cernimus, et quæ infirmis radicibus posita soliditatis suæ vim nequeant sustinere. Nam quod de sæculo capitur, vetustate temporis frustratur. Unde, ne quid esset dulce vel charum quod salutis æternæ præferri cupiditatibus possit, Dominicis amputata præceptis, jure proprio ac lege privata sunt, ne in tormentis scilicet[53] patrem positum filius frangeret, neve obstrictum durati roboris pectus in aliam voluntatem affectus mutaret. Solam veritatem salutemque solam inter magnos complectendam esse cruciatus suo Christus jure constituit, in quo conjux et liberi et nepotes, 797 in quo omnis viscerum soboles felici usurpanda victoria est.

XVIII. Nam et Abraham sic Deo placuit; qui tentatus a Deo, et filio suo non pepercit; pro quo ignosci forsitan posset, si illum dubitasset occidere. Armavit manus religiosa devotio, et omnes pietatis affectus Domini jubentis imperio[54] pietas paterna neglexit. Nec horruit quod nati funderet sanguinem, nec intremuit ad vocem, et adhuc pro eo Christus non fuerat occisus. Quid enim charius eo qui, ne quid invitus hodie sustineres, prius passus est quod doceret? Quid eo dulcius qui, cum ipse sit Deus noster et Dominus, tamen patientem pro se hominem regni cœlestis efficit cohæredem? O grande nescio quid, sive quia illud conscientiæ ratio vix sustinet capere, quamvis magna semper miretur ad munera, sive quia tam larga est majestas Dei, ut insperantibus cunctis etiam ea offerat quæ nobis contemplatione factorum nefas fuerat optare. Etenim, si tantum salus daretur æterna, pro ipsa perpetuitate vivendi haberemus in gratia[55]. At nunc, cum cœlum et judicandi de cæteris facultatem perenni sæculo largiatur, quid est in quo non se parem his omnibus possit humana mediocritas experiri? Si injuriis ageris, prior actus est ille. Si contumeliis premeris, Dei munus imitaris. Unde et parum est quidquid pertuleris pro eo, qui nihil amplius potes facere, nisi quod in hoc salus universa consistit, quia martyrio totum ille promisit. Denique Apostolus, cui cordi fuere semper universa, cum instar munerum promissorum penitus miraretur : *Æstimo*, inquit, *non esse condignas passiones hujus temporis ad superventuram claritatem quæ revelabitur*[56] *in nobis* (*Rom.*, VIII, 18). Etenim secum ipse volvebat quantæ mercedis exsisteret ut ei cui sufficeret morte carere non tantum salutis daretur præmium, sed et conscendere cœlum, cœlum quod nec fugata lux cogit in noctem, nec alternis vicibus dies aperit in lucem, sed aeris liquidi serena temperies per 798 sudum igneo fulgore rutilantem puram explicat claritatem.

XIX. Jam superest, charissimi fratres, ut debeamus ostendere cui rei martyrium prosit, atque, ut illud profecto doceamus quod nos ad hunc gloriæ titulum metus excitet futurorum. Etenim quibus magna promissa sunt, magis magna sunt quæ metuenda illis esse videantur. Nam nec se in arma miles accendit priusquam inimica hostes tela commoverint : nec navem aliquis statione subducit nisi animum pelagi pavor strinxerit : sed et intentans suis opibus scrutator agricola non ante felici terram suscitat vomere quam in pulverem imbre concepto putris gleba solvatur. Ita est omnis

Variæ lectiones.

[57] Mu... genit... *Lam. Ebor. NC.* 1. [58] Totum in se ipse convolvit cum *Lam. Ebor. NC.* 1. Tum in se *Oxon. Pamel.* [59] Sceleris *Pamel. Oxon.* Pars sceleri *Lam. Ebor. NC.* 1. [60] Nexu *Lam. Ebor. NC.* 1. [61] Rote ... *Lam.* [62] *Sic Imp.* Quoddam in martyrio *Oxon. Lam. Ebor. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(28) *Purpura in imagines.* Ista explicare videtur Tertullianus in libro *de Pudicitia*, ubi agit de vestibus purpura oculandis.

naturalis hic usus, nescire quid prosit nisi agnoveris quod occidit. Unde et datur sanctis omnibus præmium, dum infliguntur injustis tormenta factorum. Igitur quæ suis promiserit Dominus nemini qui nesciat dubium, sed nec dubium quantos minetur ignes suppliciorum. Et, quoniam ita se attulit sermo ut de utrisque habeatur ratio, paucis, ut de utrisque dixi, breviter exponam.

XX. Sæviens locus, cui gehenna nomen (29) est, magno plangentium murmure et gemitu [57] et eructantibus flammis (30) per horrendam spissæ noctis caliginem sæva semper incendia camini fumantis expirat, globus ignium arctatus obstruitur et in varios pœnæ exitus relaxatur. Tunc sæviendi plurima genera, dum in se ipse convolvit [58] quidquid ardoris emissi edax flamma cruciarit. Hos quibus recusata vox Domini et imperia fuere contempta disparibus coercet exitiis; proque merito salutis exactæ vires suas suggerit, dum pars sceleri [59] discrimen imponit. Et alios quidem (31) moles intolerabilis curvat, alios per abruptum clivosi tramitis collem vis sæva præcipitat, et catenarum stridentium nexum [60] grave pondus inclinat. Sunt et quos agens strictim rota [61] et indefessa vertigo, et quos tenaci inter se densitate **799** constrictos adhærens corpori corpus includit, ut et absumat incendium, et gravet ferrum, et se cruciet turba multorum.

XXI. Quibus autem inquisitus semper fuit Deus aut notus, nunquam excidit Christi locus; ubi jacet gratia, ubi virentibus campis terra luxurians alumno se induit gramine, et redolente pascitur flore; ubi altum nemora tolluntur in verticem, et ubi densior arborem coma vestit quidquid curvantibus ramis scena dejiciens inumbrarit. Omnia illic non frigoris, nec ardoris, nec ut in autumno arva

A requiescant, aut iterum vere novo tellus fecunda parturiat. Unius cuncta sunt temporis, unius poma feruntur æstatis; quippe cum nec mensibus suis tunc luna deserviat, nec per horarum sol momenta decurrat, aut in noctem lux fugata concedat. Habet populos quies læta, sedes tenet placida, ubi fons scaturiens medius sinu alvei prorumpentis emergit, et rauco per intervalla circuitu sinuosis flexibus labitur, ut in ora nascentium sibi fluminum dividatur. Hinc ergo magna laus martyrum, hinc nobilis corona victorum, quibus majora his repromissa sunt, quibus auctiora sunt præmia. Quod vero vel feris corpus objicitur, vel imminens gladius non timetur, dignationis ostenditur ratio, manifestatur electio. Etenim incongruens fuerat ut
B quem æquum tanti muneris judicasset, inter terrena vitia sordesque retineret.

XXII. Merito enim nihil vobis, o boni martyres, denegatum (32) quos spes æternitatis alit et lucis, quorumque devotio universa et mens cœlesti dedita cernitur servituti. Merito, inquam, merito nihil vobis velle non licitum, quorum animo despectus hic mundus et alienata sæculi facies velut confusa tenebrarum inhorruit cæcitas, cui est semper hic mundus loco carceris, tecta pro claustris, in vita semper habita commeatus. Sic quippe triumphante victoria de his malis rapitur quem non pompatico gressu vana subjecit ambitio, aut popularis extulit magnitudo, sed quem cœlesti cupiditate flagrantem suo Christus addidit regno.

C XXIII. Nihil itaque tam magnum atque venerandum quam quod liberat a morte et facit vivere et dat perpetuo regnare. Sanctis Dei hoc aptum, miseris necessarium, omnibus gratum, quo lætantur boni, relevantur abjecti, coronantur electi. Etenim Deus omnium cultor velut quoddam martyrio [62] remedium vitæ dedit quando aliis illud pro merito

Variæ lectiones.

[47] Lumine prodest *Lam. Ebor. NC.* 1. [48] Dives omnis *Lam. Ebor. NC.* 1. [49] *Sic Lam. Ebor. NC.* Sui *Oxon.* [50] Quæ sæpe propositum *Lam. Ebor. NC.* 1. [51] Si adjacentibus *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. [52] Dare potest *Lam. Ebor.* [53] Patrem positum *Lam. Ebor. NC.* 1. [54] Imperiis *Lam. Ebor. NC.* 1. [55] Ingrati *Oxon. ex codd. Lam. Ebor. NC.* 1. [56] Revelatur *Oxon.* Revelabitur *Lam. Ebor. NC.* 1.

Steph. Baluzii notæ.

(29) *Cui gehenna nomen.* Gehennæ descriptio exstat in libro *ad Demetrianum.*

(30) *Eructantibus flammis.* Supra, epist. 15: « In Domini area constituti, exuri paleas inexstinguibili igne conspicitis. » Epist. LV: « Cum in tormentis cruciabundus flammæ cremantis ardoribus aduretur. » Epist. 56: « Persecutores nostri flammæ pœnalis perpetuo ardore flammare. » Ad Demetrianum: « Cremabit addictos ardens semper gehenna et vivacibus flammis vorax pœna. » Vide Arnobium, lib. II, et Lactantium, lib. VII, cap. 26.

(31) *Et alios quidem.* Istic instituit enumerationem tormentorum quibus in tartaro crucientur damnati; idque facit eo ferme modo quo gentiles pœnas sui tartari exprimebant. Nam et in epistola 31, tartarum dixit pro inferno. Erunt fortassis qui ex ea descriptione tartari quam istic instituit auctor istius libri colligent ista non esse Cypriani, quod illa nimis accedere videatur ad D opiniones gentilium de tartaro. Ad istam objectionem nihil reponi potest, nisi quod Cyprianus, cum vellet inculcare Christianis horrendas pœnas damnatorum, ut etiam ea enumeratione tormentorum eis persuaderet omni ope nitendum esse ut pie viverent et secundum regulas Evangelii, ne in illas pœnas inciderent, excurrisse more rhetorum per ea pœnarum genera quæ gentiles putabant esse apud inferos, quia, ut ait Cicero in libro II *de Legibus*, multos divini Supplicii metus a scelere revocat. Vide Prosperum, lib. III, cap. 12, *De Vita contemplativa*, et sanctum Gregorium, lib. IX *Moralium in Job*, cap. 37, sive penultimo. Vide etiam notas nostras ad illum locum libri III Salviani, *æterni ignis tormenta.*

(32) *Nihil vobis denegatum.* Supra, epist. 15: « Quid enim petis de indulgentia Domini quod non impetrare mereamini. »

eorum tribuit, aliis pro misericordia sua tradidit. Vidimus quippe ad hunc nominis[63] titulum fide nobiles venisse plerosque ut devotionis obsequium mors honestaret. Sed et alios frequenter aspeximus interritos stetisse, ut admissa peccata redimentes, cruore suo loti haberentur in sanguine, et reviviscerent **800** interempti qui viventes computabantur occisi. Mors quippe integriorem facit vitam, mors amissam invenit gloriam. Nam hoc spes jam amissa percipitur, hoc salus cuncta reparatur. Sic cum arentibus campis[64] sementa defecerint, et herbis terra moerentibus æstuarit, supinis e collibus fluvium juvat elicere et scaturientibus rivis arva sitientia temperare, quo se in uberes culmos victa agri jejunitas funderet, et pluviali imbre mentito seges densior inhorreret.

XXIV. Quid igitur, fratres charissimi, potissimum referam, quidve dicam? Sic in unum convenientibus titulis dignitatis, turbatur animus, deducitur sensus, et in ipso conatu nitentis eloquii impar sermo vanescit. Quid enim est dici quod satis esse possit, cum si vim æternæ salutis expresseris, occurrat ambitio, si ambitum dixeris, præveniat magnitudo? Res simulque congruunt simulque concurrunt; nec est quod dignum proferendum esse videatur. Ita impetus orationis audentis velut implicitos irretitosque obviam ex adverso martyrii exempla tenuerunt. Quæ vox, quæ latera, quæ vires instar muneris tanti capiant sustinere? Confessione vocis unius adversa succumbunt, læta proveniunt, patent regna, parantur imperia, devincitur pœna, mors subjicitur, vita profertur, et infestantis inimici repugnantia arma solvuntur[65]. Si delictum est, occidit; si crimen, absistit. Unde, quæso vos, vestris hoc mentibus ponderate, tantumque de nostra oratione percipite quantum sciatis vos posse sentire.

XXV. Veniat ante oculos vestros qui dies ille sit cum spectante populo, atque intuentibus cunctis, contra terrenas cruces et minas sæculi inconcussa devotio reluctetur, quam suspensi animi mentesque sollicitæ de ancipiti trepidatione, gratulantium formidinis pavidæ quatiantur horrore, quæ illic anxietas, quæ exoptatio precum, quæ vota memorentur, cum adhuc nutante victoria, atque in incertos exitus casu victrix capiti corona dependeat, cumque illa pestilens ac furibunda confessio accendatur ira, inflammetur insania, omni denique pectoris rabie ac minis frendentibus torreatur. Etenim quantum hoc sit quis ignorat, ut non doloribus vulnerum non ictibus quæstionum, velut despecta nostra fragilitas et humanæ virtutis inopinata cedat audacia, stare hominem nec moveri, torqueri nec tamen vinci, sed pœna ipsa potius qua cruciatur armari.

XXVI. Considerate quid sit, charissimi fratres, omnem martyrii firmitatem sensibus vestris animisque proponite. Ecce enim in passione cujuslibet vocati gaudent jampridem acciti e sæculo martyres, gaudent bonorum omnium nuntii, gaudent pariter electi. Ibi lætatur milite suo Dominus, lætatur teste **801** nominis sui Christus. Parum est quod dico, fratres charissimi, parum est. Ita magna mihi ratio in hoc genere dicendi ac moles admiranda suscepta est; sed arbitrii, quæso vos, gravitas ab intentione propria non desit, sciens tantum de martyrio posse dici quantum potuerit æstimari. Unde et hæc sola exsequendæ laudis fuit causa, non quo parem me gloriæ ejus atque idoneum judicarem, sed quod tantam in illo cernerem esse virtutem, ut, etsi parum de eo dicerem, plurimum me dixisse profiterer. Nam præferatur licet bono fidei custodia justitiæ, melioremque se inter omnium laudes virginitas immaculata cognoscat, cedat tamen necesse est sanguini[66] summittaturque cruori. Illi elegerunt bonum, hi imitati sunt Christum.

XXVII. Nunc vero, charissimi fratres, ne quis me arbitretur omnem salutem non alio statu quam in martyrio collocasse, hoc primo profecto respiciat, neque me tantum esse qui loqui videor, neque ita se habere ordinem rerum, ut immortalitatis spes repromissa unius partis latere nitatur. Sed, quoniam Dominus suo ore testatus est, esse habitacula penes Patrem multa, nihil majus credidi ea gloria qua probantur hi homines qui sæculari indigni sunt vita[67]. Igitur, charissimi fratres, æmula religione certantes, velut incentivo quodam mercedis agitati[68] omnem virium copiam tolerantiamque subeamus. Non enim movere nos debent caduca, quæ semper in eversionem suam, non modo lege proposita, sed etiam ipso fine temporis urgentur. Exclamat Joannes et dicit : *Jam securis ad radicem arboris posita est* (*Joan.*, XII, 33), monstrans scilicet et ostendens ultimam esse rerum omnium senectutem. Sed et ipse Dominus : *Ambulate*, inquit, *dum lucem habetis, ne vos tenebræ comprehendant* (*Matth.*, III, 10). Quod si illo tempore ambulandum nobis esse prædixit, utique ut nos magis[69] ambularemus ostendit.

XXVIII. Atque ut ad laudem martyrii redeam, vox est beatissimi Pauli dicentis : *Nescitis quoniam qui in agone currunt, multi certant, unus autem accipit palmam? Vos autem sic currite ut omnes comprehendatis* (I *Cor.*, IX, 24). Sed et alibi, quod ad martyrium possit hortari, cohæredes nos Christi vocavit. Quin etiam, ne quid omitteret, *Si cum Christo*, inquit, *commortui estis, quid tanquam viventes in hoc sæculo decernitis* (*Coloss.*, II, 20)? Etenim, charissimi fratres, qui resurrectionis præmia sustinemus, qui judicii diem quærimus, qui denique regnaturos nos esse cum Christo

Variæ lectiones.

[63] Homines *Lam. Ebor. NC.* 1. [64] Glebis *Lam. Ebor. NC.* 1. [65] Resolvuntur *Lam. Ebor. NC.* 1. [66] Cedat tamen sanguini *Oxon.* Necesse est *Lam. Ebor. NC.* 1. [67] *Sic Lam. Ebor. NC. Impr.* Indigni sunt. Igitur. [68] Agitatione *Lam. Ebor. NC.* 1. [69] *Sic Impr.* Ut nunc *Oxon. Lam. Ebor. NC.* 1.

confidimus, sæculo mortui esse debemus. Nam nec poteris optare martyrium nisi ante oderis sæculum, nec pervenire ad Dei præmium, nisi amaveris Christum. Qui autem amat Christum, non amat sæculum. Christus enim abjectus est sæculo sicut **802** et sæculum Christo, ut scriptum est : *Mundus mihi crucifixus est, et ego mundo* (*Galat.*, VI, 14). Nemini amabilis fuit mundus quem non ante damnaverit Dominus, nec salute potuit frui æterna qui mundi gloriatus est vita. Vox est ista Christi dicentis : *Qui in hoc sæculo amaverit animam suam, in futuro perdet illam; qui autem in hoc sæculo oderit illam, in futuro inveniet eam* (*Matth.*, X, 39). Sed et apostolus Paulus : *Imitatores*, inquit, *mei estote, sicut et ego Christi* (I *Cor.*, VI, 1). Et alibi [70] ipse : *Volo vos omnes*, ait, *si fieri potest, imitatores meos esse* (I *Cor.*, VII, 7).

XXIX. Dixit hoc ille qui passus est et qui ad hoc passus est ut imitaretur Dominum, utique et nos ad hoc voluit pati ut per ipsum imitaremur Christum. Si justus es et Deo credis, quid pro eo sanguinem fundere metuis quem pro te toties passum esse cognoscis? In Isaia sectus, in Abel occisus, in Isaac immolatus, in Joseph venundatus, in homine crucifixus est. Et, de cæteris quidem taceo, quæ nec oratio potest dicere nec animus sustinere. Vincitur conscientia humilitatis exemplo; et quando considerat quæ dum pateretur acciderint, miratur passum propter quem cuncta trepidarint. Dies fugit in noctem, in tenebras lux cuncta concessit, atque inclinato per alternas vices pondere, omnis terra commota dissiluit, turbati manes, monumenta nudata sunt, et sepulcris in hiatum dehiscentibus terræ, reddita luci corpora restiterunt [71], fluxu sanguinis mundus intremuit, scissa quæ foribus dependebant vela, templum omne mugiit. Unde magnum est imitari eum qui moriendo [72] arguit sæculum. Igitur, cum ad exemplum Dominicæ passionis atque ad omne testimonium Christi animam tuam ponas nec fundere sanguinem metuas martyrio totum necesse est cedat. Martyrii inæstimabilis gloria, infinita mensura, immaculata victoria, inæstimabilis titulus, triumphus immensus; quippe qui et propria confitentis laude [73] præfertur, velut socio Christi cruore decoratur.

XXX. Itaque, charissimi fratres, licet sit hoc totum Dominicæ promissionis et muneris, licetque tribuatur ex alto, nec capiatur nisi ejus imperio, sed nec aut mente concipi aut exprimi verbis, aut oratione percurri aut quibuslibet eloquentiæ viribus possit impleri, tamen erit hoc benevolentiæ vestræ, erit charitatis et amoris, si volueritis nostri memores esse cum in vobis Dominus martyrium cœperit honorare. Vos intra se sanctum illud altare, vos intra se magna illa venerandi nominis sedes, veluti sinu quodam gremii amplectentis includit, vos imperia perennis temporis sustinent, et illud quo regnaturi semper estis semperque victuri. O beati et quibus vere dimissa sunt peccata, si tamen qui Christi compares estis, aliquando peccastis. O beati quos a primordio **803** mundi Domini sanguis infecit, et quos merito splendor iste nivei amictus induerit, et candor stolæ ambientis ornarit. Videor denique ipse mihi jam cernere proque arbitrio mentis humanæ ante oculos et aspectum divinum illud mihi et insigne concurrit; videor, inquam, mihi jam cernere ut ille vere nobilis numerus Christi sui gloriam iterque comitetur. Ibit ante ora ejus felix caterva victorum [74], et se densantibus **804** turmis, velut solis exortu totum illuminatum agmen inferet potestatem. Et utinam per abjecto mihi istud videre contingat! Sed hoc Dominus poterit efficere quod vobis petentibus creditur non negare.

His D. Cypriani operibus dubiis in editione Baluziana subjectus cujusdam anonymi de Rebaptismate libellus, quem opportuniori loco in tomo præcedenti inseruimus.

Variæ lectiones.

[70] *Sic Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. [71] Constiterunt *Oxon. ex. codd. Lam. Ebor. NC.* 1. *Impr.* restituerunt. [72] *Sic Lam. Ebor. NC.* 1. *Impr.* Scissa quæ foribus dependebant vela, templum omne mugiit : qui moriendo. [73] Consistentis *Lam. Ebor. Lin. NC.* 1. [74] *Sic Lam. Impr.* Vivorum.

AD OPERA D. CYPRIANI
GENUINA
APPENDICES.

GOTH. LUMPERI

DE SANCTI CYPRIANI OPERIBUS DUBIIS, DEPERDITIS, ATQUE EIDEM SUPPOSITIS

ARTICULUS I.
D. Cypriani opera dubia.

803-804 Præter opera, quæ genuinos S. Cypriani fœtus esse, apud omnes constat, nonnulla alia illius nomine in mss. editisque libris circumferuntur; quorum aliqua dubia sunt, alia ipsi certe afficta, de quibus hic paucis agam, secutus ordinem, quo et in Baluziana editione Veneta recensentur.

I. In primis occurrit *de Spectaculis* liber insignis (1), nec Cypriano indignus, cui cum etiam multi ascripserunt, nimirum Baronius, Jacobus Pamelius, Petrus Faber, Sanjorianus, Jacobus Sirmondus, Desiderius Heraldus, Bellarminus. Favet his tum ipsa libri inscriptio : *Cyprianus plebi in Evangelio stanti salutem*; tum persona scribentis, qui sese velut aliquem præsulem ab Ecclesia sua absentem exhibet, et cui ægre est, quod nec coram, nec quotiescunque lubet, per litteras suas alloqui possit : quod in sanctum episcopum nostrum vel secessu latentem, vel exsulantem Curubi recte convenit. Favent deinde temporis notæ : nam et vigente paganismo scriptus est, et de usitato tunc more sanctissimæ Eucharistiæ a fidelibus domum suam ex ecclesia deferendæ, deque exorcismis tum frequentibus meminit; quæ eadem illius ætate Carthagine viguisse constat. Favet denique, quod hujus opusculi auctor Tertulliani libros *de Spectaculis* hinc et inde imitatus sit, quos sancto nostro familiares fuisse nemo ignorat.

Sed et stylus libri ad Cyprianeum non parum accedit ut nonnullis eruditis non nisi perparum ab illo discrepare videatur. Fatendum tamen est hanc styli differentiam minime dubiam esse, Cyprianum legere assueto. Neque etiam reperire hic est eam dicendi vim et efficaciam ipsi tam propriam nec sacrorum textuum usum, quo in operibus suis mirum in modum excellunt. Adde, quod præter Cypriani nomen nihil in eo opusculo legatur, quod hoc ad Carthaginenses potius quam ad alterius Ecclesiæ fideles conscriptum fuisse suadeat. Imo vero, cum auctor de ludorum in urbe Roma, non alibi, origine meminerit, et post multa sub finem operis gregem suum ad dignum Christianis spectaculum, mundi scilicet fabricam, sacrasque litteras, provocans, dicat : *Hoc est spectaculum, quod non exhibet prætor aut consul, sed qui est solus ante omnia, et super omnia, imo ex quo omnia, Pater Domini nostri Jesu Christi*, etc.; cum, inquam, hæc ibi dicat, suspicio esse posset, hunc librum ad Romanos potius quam ad Carthaginenses scriptum fuisse; cum hi non consulem, sed proconsulem haberent, ideoque hic, non ille, nominandus fuisse videatur. Quod vero ad Cypriani nomen attinet, potuit hoc a librario, qui librum ipsius esse opinabatur, ascribi. Itaque opusculum hoc inter dubia S. Cypriani relinquendum existimamus, donec in alterutram partem aliquid certius productum fuerit.

II. Præclarum pariter opus est liber *de Laude Martyrii*, **805** stylo oratorio, magisque elaborato, quam indubitata S. Cypriani opuscula, si Epistolam *ad Donatum* excipias, conscriptus. Erasmus, et post hunc Joannes Fellus, et Elias Dupin (2), illum propterea S. Cypriano abjudicarunt, et cujusdam otiosi oratoris fœtum esse censuerunt. Contra Baronius (3) Erasmum ob solam styli differentiam sic censurantem graviter reprehendit, et ex S. Augustino (4) probat S. Cyprianum non eodem semper scribendi genere usum fuisse, sed modo *submisso*, ut in libro, seu Epistola 63, de calice Domini *ad Cæcilianum*, modo *temperato*, ut in libro *de Disciplina et habitu virginum*, modo etiam *grandi*, ut in hoc eodem libro, dum res ita posce-

(1) Iste et sequens liber ad normam editionis Baluzianæ Parisiensis supra excusi fuere. Edd.

(2) Dupin, *Biblioth.* t. I, pag. 277 et 278; Tillemont., tom. IV, not. 14, *in Cypr.*; Ceillier, tom. III, pag. 154.

(3) Baron. *ad ann.* 255, num. 37 et seqq.

(4) Augustin. lib. IV *de Doctrina Christiana*, c. 21.

ret, ab eo factum esse, S. Augustinus ibidem observat. Idem Fellus opusculum hoc inde præterea oppugnat, quod de lue tum grassante in eo fiat mentio, et tamen Moysi, et Maximo, et cæteris confessoribus inscriptum sit : nam cum S. Moysem sub Decio, anno 251, martyrio coronatum constet, pestem vero Fellus, imperante Gallo primum exortam esse, statuat ; hinc infert librum illum esse scriptoris de rebus ab ætate sua remotis parum instructi. Ad hæc reponi potest, cum Tillemontio, non probari pestem illam sub Gallo primum exarsisse, licet tum acerbius grassata fuerit ; atque adeo ex hoc capite laudatum librum S. Cypriano abjudicari non posse. Baluzius in Adnotatis alio responso utitur, negando scilicet libri inscriptionem Moysi et Maximo in plurimis codicibus optimis et vetustissimis, quos habuerit, reperiri, asseritque in his tantum simpliciter præmitti : *Incipit de laude Martyrii*, vel aliquid simile. Hinc ipse in editione sua priorem illam inscriptionem, velut ab alio additam, prætermisit. Eamdem a tribus codicibus antiquis pariter abesse Joannes Fellus testatur. At necesse non est huc recurrere, cum S. Moysis, Maximi, Nicostrati, cæterorumque confessorum Romanorum Epistola, quæ XXVI est inter Cyprianicas, minime inane argumentum præbeat pro eodem libro S. Cypriano vindicando, quod eminentissimus Bellarminus libro *de Scriptoribus ecclesiasticis* in S. Cypriano haud dubie insinuavit, dum ait, memoratos Confessores in prædicta epistola de ea mentionem facere. Rem ipsam expono. Confessores illi inter cætera hæc scribunt : « Percepimus igitur, iterum dicimus, frater Cypriane, magna gaudia, magna solatia, magna fomenta, maxime quod et gloriosas martyrum, non dicam mortes, sed immortalitates gloriosis et condignis laudibus prosecutus es. Tales enim excessus talibus vocibus prosequendi fuerunt, ut, quæ referebantur, sic dicerentur, qualiter facta sunt. Ex tuis ergo litteris vidimus gloriosos illos martyrum triumphos, et oculis nostris quodam modo cœlum illos petentes prosecuti sumus, et inter Angelos ac Potestates, Dominationesque cœlestes constitutos contemplati sumus ; sed et Dominum **157** apud Patrem testimonium suum illis promissum perhibentem auribus nostris quodam modo sensimus. » Certum igitur est, S. Cyprianum martyrum in cœlis gloriam, Christique apud Deum Patrem testimonium inter alia ipsis proposuisse, ut eosdem ad martyrium vehementius excitaret. Jam vero geminam quidem sancti martyris Cypriani ad eosdem epistolam habemus, quarum altera 15, altera 25 est in editione Baluzii Veneta, qua utimur ; sed quamvis utraque quædam sit ad eumdem agonem exhortatio, in neutra tamen cœlestis gloria martyrum, aut Christi testimonium memoratur, ideoque aliud quoddam ejusdem Sancti opusculum verbis præcitatis eos designasse, necesse est. Atqui utrumque istud in laudato libro *de Laude Martyrii* occurrit. In primis de Christo apud Patrem suum testante ait : « Et ut de cæteris taceam, hoc nos utique magis debet hortari, quod confessio vocis unius Christi perpetua confessione servetur, sicut scriptum est : Qui me confessus fuerit in terris coram hominibus et ego confitebor eum coram Patre meo, et coram angelis ejus. » De martyrum quoque gloria ibidem multis disserit, et sub finem denique ait : « O beati, quos a primordio mundi Domini sanguis infecit, et quos merito splendor iste nivei amictus induerit, et candor stolæ ambientis ornaverit ! Videor denique ipse mihi jam cernere, proque arbitrio mentis humanæ ante oculos et aspectum divinum illud mihi et insigne concurrit ; videor, inquam, mihi jam cernere, ut ille vere nobilis numerus Christi sui gloriam, iterque comitetur. Ibit ante ora ejus felix caterva victorum, et se densantibus turmis, velut solis exortu totum illuminatum agmen inferet potestatem : et utinam perabjecto mihi istud videre contingat ! » Hæc, aliaque, quæ studiosus lector confessorum epistolam cum laudato libro conferendo deprehendet, magnam suspicionem movent, hunc ab illis lectum fuisse. Hinc laudatus cardinalis Bellarminus illum inter dubia S. Cypriani opera recensuit, non quod illum talem judicaret, sed quod Erasmus de eo dubitasset. Sed nec stylum a cæteris illius opusculis dissidere arbitratus est, nisi, quod magis elaboratus sit, quam alia, sed non magis, quam omnia, cum Epistola *ad Donatum* huic minime cedat. Pro eodem sancto Martyri asserendo etiam observat Baluzius in annotatis, illum ubique in omnibus codicibus antiquis (inter quos unum Seguieriarum, litteris majusculis ante mille annos scriptum, numerat) « reperiri constanter inter ea opera S. Cypriani, quæ nullam habent difficultatem, quin sint S. Cypriani. » Præterea laudat Flori Lugdunensis excerpta ex operibus S. Cypriani in quibus varios locos ex eodem libro occurrere ait, cum tamen cætera omnia certe Cypriani sint. Diffiteri tamen non possumus, quin præter diversitatem styli hinc et inde etiam nonnullæ phrases obscuriores in eo legantur, quas in Sancti operibus indubitatis non facile reperire est. Sed et in inferorum pœnis commemorandis morem gentilium nonnihil sequitur, quod haud scio, an sanctum Cyprianum satis sapiat. Itaque, licet multum propendeam, ut **807** laudatum librum ipsi ascribam, id tamen certo facere non ausim. Censuerunt quidem primum Lovanienses ac deinde etiam Parisienses operum S. Augustini editores, eumdem librum a sancto Doctore in libro I, cap. 30, contra Gaudentium citari ; sed quæ ipse ex S. Cypriano ibi memorat, proprie ac multo pressius habentur in Epistola *ad Donatum*.

III. Librum *de Disciplina et bono pudicitiæ* Baluzius inter opuscula S. Cypriano vulgo ascripta primo loco recensuit, Bellarminus et Pamelius genuinum ejusdem fœtum esse censuere contra

Erasmum aliosque (5), qui illum propter styli dissimilitudinem eidem abjudicarunt. Auctorem certe habuit episcopum a grege suo absentem, quique eum continuis exhortationibus ad virtutum studia excitare solebat, prout ex ipso libri exordio indubitatum est. Scriptum esse persecutionum temporibus colligere etiam licet, dum in eo dicitur : « Persecutionem non potest timere (virginitas) dum illam de securitate potest provocare. » Hinc Pamelius opinatus est, in secessu sub Decio editum esse : verum hoc parum verisimile est, cum Pontius illius non meminerit, qui ex operibus a Sancto editis utilitatem secessus ejusdem tam studiose commendavit, ideoque sine dubio maxime commemorasset librum in ipso secessu conscriptum. Præter styli discrepantiam Tillemontius (6) in eo præterea deprehendisse sibi visus est aliquem de divina gratia locum, ex quo scriptor S. Augustino posterior judicari posset, nisi de persecutione ibidem fieret mentio, quam tamen ipsam ad Vandalos, aliosque hæreticos forsan pertinere suspicatus est. Verum ad hæc recte reposuit Maranus (7) minus probabilem esse hanc conjecturam, cum in indubitatis S. Cypriani operibus multo plura ejusmodi, ac forte expressiora de divina gratia testimonia occurrant. Cæterum notat Pamelius librum hunc tum in insigni et vetusto codice Carthusiæ Coloniensis, teste Gravio, tum in codicibus Ludovici Carrionis, et S. Pantaleonis Coloniæ S. Cypriano inscribi ; auctorem vero multum imitatum esse Tertullianum in libro *de Pudicitia*, et ex eo plurima transsumpsisse : quod ad stylum autem spectat, ejusmodi breves sententias et enthymemata etiam in libro *de Disciplina et habitu Virginum* reperiri, et ubicunque sanctus antistes Tertullianum imitatus est. Illud certum est, præter styli dissimilitudinem, quo non semper eodem S. Cyprianus usus est, nihil obstare, quo minus ipsi ascribatur.

IV. Librum, qui ad Novatianum Hæreticum *de Spe veniæ non neganda* inscriptus est, ob similem dictionis differentiam Erasmus, Tillemontius (8), aliique, alteri auctori ascribendum judicarunt, cætera nec S. Cypriano indignum, nec ab illius ætate remotum esse confessi. Certe auctor, qui in ipso libri exordio sese episcopum esse prodit, non nisi unam post eam, quam **808** Decius suscitaverat, persecutionem memorat, in qua posteriore multos, qui in prima ceciderant, invictos stetisse asseverat. Quamobrem Maranus (9), eum post persecutionem Galli in pacificis Valeriani imperii primordiis scripsisse merito autumavit. Eumdem Afrum fuisse, passim colligunt eruditi, quod ad Felicissimi schisma in Africa fere unice notum, alludere videatur, dum ait : « Quid ad ista respondeant perversissimi Novatiani, vel nunc INFELICISSIMI pauci ? » S. Cornelii opus non esse, ut Erasmus suspicatus est, suadent ista ejusdem verba : « Sacramentum baptismatis, quod in salutem generis humani provisum, et soli Ecclesiæ cœlesti ratione celebrare (Christus) per os suum præostendit. » Hæc S. Cypriani errorem de hæreticorum baptismo olent, a quo S. Cornelius remotissimus semper fuit.

At vero Maranus præter styli dissonantiam aliud quidpiam in eodem advertisse censet, ob quod sancto martyri tribui non possit. Librum auctor sic exorsus est : « Cogitanti mihi, et intolerabiliter animo æstuanti, quidnam agere deberem de miserandis fratribus, qui vulnerati non propria voluntate, sed diaboli sævientis irruptione, adhuc usque, hoc est, per longam temporum seriem agentes, pœnam darent, ecce ex adverso obortus est alius hostis, et ipsius paternæ pietatatis adversarius, hæreticus Novatianus, etc. » Et rursus postquam dixisset, multos ex iis, qui in « prima acie » id est, Deciana persecutione, vulnerati fuerant « ...postea, id est secundo prælio..... fortiter perseverasse, » subjunxit : « Ecce quam gloriosos, quam Domino charos, schismatici isti ligna, fenum, stipulam appellare non dubitant, quorum pares, hoc est, in eodem crimine lapsus sui adhuc usque constitutos, nec ad pœnitentiam admittendos esse præsumunt. » Ex hisce vero Maranus duo infert : primum, auctorem libri episcopum fuisse, qui moleste ferebat, Novatianum sibi in lapsis pœnitentibus humaniter tractandis impie adversari ; alterum, eumdem auctorem, dum scriberet, nondum pacem concessisse iis qui sub Decio lapsi fuerant ; atque adeo hunc S. Cyprianum non esse, quem constat, imminente Galli persecutione, in Concilio Carthaginensi pacem lapsis, etiam ante expletam totam pœnitentiam, dandam esse decrevisse, ne persecutioni succumberent. Nec inanis hæc Marani argumentatio : non tam certa tamen, quam ipsi visa est. Nam primo quidem, quod priori loco de pœnitentia « per longam temporum seriem » producta legitur, ad litteram accipi non potest, nisi quis dicere voluerit, Novatianum hæresim suam sub Valeriano primum spargere cœpisse, aut certe hujus rei notitiam tum tantum ad auctorem libri pervenisse ; quorum neutrum dici potest. Non primum, quia ex commentario prævio constat, illum sub Decio, una cum schismate hæresim suam excitasse. Non etiam secundum, quia nulla verisimilis ratio produci potest, ob quam episcopus Afer, qualem Maranus auctorem libri fuisse admittit, Novatiani hæresim, in Africa **809** notissimam, et in concilio Carthaginensi damnatam, tandiu ignorare potuerit. Videtur itaque scriptor de tempore minus

(5) Dupin. *Biblioth.*, tom. I, pag. 267 ; Ceillier, *Histoire*, tom. II, pag. 153.
(6) Tillemont, tom. IV, art. 28, pag. 46 et 81.

(7) Maran. in Vita, § 35, pag. 118.
(8) Tillemont, *Mémoires*, tom. IV, art. 41, p. 56.
(9) Maran., loc. cit.

exacte locutus; et sta : *Adhuc usque, hoc est, per longam temporum seriem,* non ad Valeriani, sed ad Galli imperii primordia referenda esse. Sed neque ex secundo textu certo inferri potest, quod inde intulit Maranus; auctorem scilicet, dum scriberet, nondum pacem concessisse lapsis sub Decio. Non enim hanc ipsis a se datam inficiatur, sed eam hujusmodi pœnitentibus ad id usque tempus a Novatiano ejusque asseclis tam duriter negatam esse affirmat, ut, si horum judicio standum esset, ne ad pœnitentiam quidem etiam tunc lapsi pœnitentes admittendi essent. Non satis quoque verisimile est, eumdem auctorem, jam imperante Valeriano, etiam cogitasse quid lapsis pœnitentibus agendum esset, cum jam inde sub Decio in Carthaginensi æque ac Romano concilio decretum fuisset, lapsos ad pœnitentiam plenam, et hac expleta ad pacem, admittendos esse; ac deinde præterea in altera Carthaginensi synodo, imperatore Gallo, statutum, ut, propter instantem persecutionem, lapsi omnes, qui a primo die lapsus sui pœnitentiam agere cœperant, nec ab Ecclesia recesserant, eadem pace mox impertirentur. Quamobrem si episcopus ille Afer tum etiam reipsa cogitaverit quid de lapsis facere deberet, dicendus est de iis loqui, qui posteriori decreto non comprehenderentur : et hac ratione tota difficultas evanescit, cum hujusmodi deliberatio æque in S. Cyprianum, quam alium quemcunque cadere potuerit. Marani igitur observatio magis quidem dubium facit, an laudatus liber non potius alteri quam S. Cypriano adscribendus sit, sed huic certo adjudicandum esse, non evincit.

V. *Exhortatio ad Pœnitentiam* Divi Cypriani medio hoc sæculo in lucem protracta est, primamque lucem vidit Bononiæ anno 1751, ex typographia S. Thomæ Aquinatis, apud Hieronymum Corciolani, vulgante eam ex ms. codice Bibliothecæ Canonicorum Regularium congregationis S. Salvatoris, quæ Bononiæ est, viro eruditissimo et reverendissimo, domino hujus ipsius congregationis quondam abbate generali, Joanne Chrysostomo Trombellio. Ediderat jam ille, adstipulantibus aliis suæ congregationis, quæ eruditissimis viris abundat, canonicis, similium *anecdotorum Patrum Latinorum opusculorum* volumen unum. Et in voluminis II prima parte ita inscripta : *Cypriani, Hilarii aliorumque veterum Patrum Latinorum opuscula a Canonicis Regularibus S. Salvatoris nunc primum edita,* communicat cum eruditis hunc Cypriani libellum. Sagacissimus editor, licet non omni certitudine asserat proprium esse hunc libellum D. Cypriani opus, pronus tamen omnino est huic S. Doctori eum ut vindicet; primo, quod Cypriani nomen illic præpositum codex referat; secundo, quod eadem, qua in libris *Testimoniorum* Cyprianus utitur, et hic adhi-

A beatur disputandi, Scripturæque testimonia allegandi ratio; tertio, quod disciplina hic stabiliatur quæ, Cypriani tempore impugnata, tali vindice **810** indiguerat; indicatur enim ibi non obscure, recipiendos in Ecclesiam lapsos, et a spe veniæ minime arcendos quorumvis criminum reos, dummodo canonicæ pœnitentiæ sese subjecerunt. Nec tacet quæ in contrarium adsint argumenta; infringit tamen illa : primum est, interpretationem Scripturæ hic allegari valde diversam ab ea qua utitur Cyprianus : huic Trombellius replicat, veteres modo unam, modo aliam Scripturæ interpretationem sequi, hujusque rei adeo multa, adeo perspicua documenta haberi, ut de ea jam nemo dubitet : affertque unum, sed manifestum exemplum in B Augustino, qui versiculum 22 cap. XVIII *Ezech.*, quater adducit, et diverso semper modo; incusat præterea amanuenses, quod licentiam non levem sibi arrogarint substituendi non raro interpretationem sibi prædilectam interpretationi, qua usus fuerat auctor ille quem exscribebant.

Alterum est, quod veterum nemo hunc libellum alleget, aut Cypriano attribuat : cui id opponendum putat Trombellius, nec ita temere affirmandum, veteres alios hunc libellum non allegasse, cum tot doctorum opera adhuc desideramus, nec multum curandum esse negativum argumentum, ex veterum silentio desumptum : dari autem posse rationem satis probabilem, cur ex veteribus, quos quidem C habemus, nemo libellum hunc alleget, quod desierit haud multo post Cypriani tempora error is quem libellus iste confutat, ideoque desierit etiam occasio ob quam allegaretur. Jungit etiam hanc de libelli auctore dubitandi rationem, quod exstiterint jam pridem nonnulli, etiam inter Latinos, qui Cyprianum hoc in scribendi genere imitabantur, in quorum numero Pelagius eminuerit. Cum expensis hisce omnibus maxime tamen vero simile sit ad Cyprianum pertinere hunc libellum, vel saltem ad vetustum, valde probabilem, et coævum Cypriano scriptorem, et libris *Testimoniorum* adeo æqualem, ut quasi unum cum illis corpus, si conjungatur, videri debeat; nec modica, ut Trombellius judicat, ejus sit utilitas, « eum ego, inquit Cl. Oberthur (10), D censui nec præteriri posse, nec a libris Testimoniorum separari deberi. »

De ipsa autem libelli hujus utilitate ita doctissimus editor disserit : « An non valde utilis est libellus, in quo usitatissimus Ecclesiæ mos eminet, » ut scilicet exortus error adductis pluribus Scripturarum testimoniis statim reprimatur; et in quo tanta vetustissimæ versionis portio inest! Quod si eo ordine, quo codices eorum temporum conscripti erant, sacros Libros hic allegari censes, emolumentum aliud continuo in eo habes, quod quidem hic multis commendare minime est opus, sed pro-

(10) Oberthur, *Opera omnia SS. PP.*, vol. III; *Opera S. Cypriani*, tom. I, Wirceburgi 1782. In Epistola ad Cl. Mich. Ignat. Schmidt, pag. 20.

fecto non leve est. Habet etiam hoc commodi, ut sacras Scripturas allegans, *Ecclesiastici* librum adducat, exemplo suo ostendens, quanto in pretio prioribus ipsis Ecclesiæ sæculis habitus sit liber ille, quem nunc Protestantes minimi faciunt.

811 ARTICULUS II.

Duo Cypriano supposita opera.

I. Varia insuper apud Baluzium habentur opuscula, S. Cypriano olim pariter adscripta, quæ ipsius non esse, eruditi critici satis consentiunt. Ex his liber *de Aleatoribus*, cujusdam Romani Pontificis, judice Bellarmino, potius esse videtur, cum auctor initio scribat : « Quoniam nobis divina et paterna pietas apostolatus ducatum contulit, et vicariam Domini sedem cœlesti dignatione ordinavit, et originem authentici apostolatus, super quem Christus fundavit Ecclesiam, in superiore nostro portamus, accepta simul potestate solvendi et ligandi, et curatione peccata dimittendi. » Judice Dupinio (11) scriptus quidem est ab episcopo : at non concludendum est ex laudatis verbis esse Papam Romanum, eo quod se Christi vicarium appellet, hoc enim nomen apud veteres omnibus episcopis datur. Hujus tractatus stylus minus adhuc similis est stylo Cypriani, cum sit involutus, obscurus, plenusque verbis minime Latinis. In eo Scriptura sacra aliter reperitur citata ac in Cypriani libris, illiusque auctor mentionem facit libri inscripti *Doctrina*, sive *Doctrinæ apostolorum*, quem post S. Cyprianum compositum esse omnino verisimile est.

II. Liber *de Singularitate Clericorum* opus est utilissimum, in quo probatur Clericos cum mulieribus non debere habitare. Nonnulli Origeni, alii S. Augustino falso adjudicarunt; Baronius (12) nemini æquius quam S. Cypriano nostro attribui posse statuit, sed ab hac opinione dissentiunt Bellarminus, Pamelius, cæterique neoterici, qui etsi librum illum insignem ac utilem, atque antiqui scriptoris esse passim agnoscant, stylum tamen ejusdem, et barbaras voces (13), quæ hinc inde in eo occurrunt, S. Cypriano indignum esse merito pronuntiant. Hunc tractatum alii etiam Hieronymo, quidam Gaudentio Brixiensi tribuerunt. Sed neque Hieronymi, neque Origenis stylo scriptus est (14), magisque accederet ad stylum Gaudentii, episcopi Brixiensis, nisi obstarent manuscripta, et ea quæ typis sunt excusa, quorum nullum eum illi tribuit. Editionis Anglicæ auctor contendit hunc tractatum fuisse compositum temporibus Venerabilis Bedæ, cum quæstio de cœlibatu in Occidente agitata est : at hæc conjectura nulla solida nititur ratione (15).

III. Liber *de duodecim Abusionibus sæculi*, qui etiam Augustino adscribitur, neque hunc Patrem, neque Cyprianum, **812** judice Marano, habet auctorem; nam præterquam, inquit Dupinius, quod stylus, ac scribendi modus plane est diversus, Scriptura sacra semper in eo citatur juxta Hieronymi versionem. Pamelius eum attribuit certo cuidam Errado, cujus nomen ad marginem hujus libri adscriptum in manuscripto Augustini reperit; alii tribuunt Patricio, Hyberniæ episcopo, cæteri Climaco. Hic tractatus inter opera D. Augustini editus est; testatur insuper Fellus olim in linguam Anglorum translatum fuisse, et in volumine manuscripto Homiliarum Saxonicarum reperiri sub hoc titulo : *De duodecim Abusivis secundum disputationem S. Cypriani, episcopi et martyris.*

IV. His Tractatibus adjicienda est *Oratio in laudem martyrii*, et altera *de Duplici Martyrio, ad Fortunatum,* quæ ab aliquo recentiore auctore animi gratia compositæ sunt. Prior stylo ornato et plus æquo affectato scripta est : et patet ejus auctorem id intendere, ut orationem ex formula conscribat. Exordio incipit perinde ac si ad populum concionaretur; ejus periodi sunt elaboratæ, cogitationes nimia religione attenuatæ, ac ordo valde coactus. Oratio *de Duplici Martyrio* minus accurate scripta est ab aliquo auctore recentiore, qui Cypriani stylum volebat imitari. Ab Henrico Gravio et Pamelio creditus est Erasmus hujus fraudis auctor; sed absque solido fundamento Erasmi nomini non leve hoc dedecus inusserunt; et certe vir ille doctus eam melius occultasset fraudem; quamvis enim auctor fingat se scribere 240 annis, aut circiter, post Christum, ait tamen religionem latius, quam imperium diffundi. Meminit persecutionum Diocletiani, et Maximi, sive Maximiani, belli adversus Turcas; facitque mentionem monachorum eorumque artium.

V. Tractatus *de Operibus Christi cardinalibus*, sive principalibus, Cypriano tributus, licet stylus sit plane alius, fide multorum mss. restitutus est Arnaldo a Bonnevallo, in diœcesi Carnutensi abbati, Bernardi amico, qui circa medium sæculi XII floruit, eumque papæ Adriano IV inscripserat, quique alios tractatus *Bibliothecæ SS. Patrum* insertos eodem stylo conscripsit *de Verbis Christi, de Cruce, sex dierum Operibus,* et *Mariæ Virginis Laudibus*; ac denique librum *Meditationum,* qui, nondum editus, operibus Cypriani, in Anglia, typis Oxoniensibus novissime editis adjectus est (16).

VI. Nihil dicam de *Expositione in Symbolum Apostolorum,* quod eximium opus Hieronymo etiam

(11) Dupin. *Biblioth. Auctor.*, tom. pag. 278, in not. o, edit. lat. Colon., et pag. 267.

(12) Baronius ad annum 253, num. 44.

(13) Talia verba barbara sunt : « Repulsarium, constitutionarios vulgaritatis, flumirorum, probrositatis, participia, adunari, vanificat, egestosam, procurativa, absentarii, etc., conjugaliter. »

(14) Vid. *Hist. Theolog. Critic.*, tom. IX, *de Scriptis Origenis*, pag. 260 sqq.

(15) Vid. Maran. in *Vita Cypriani,* § 36, pag. 120 sq., edit. Venet. 1728.

(16) Hæc, ut sane decebat, ad suam medii ævi ætatem, remittenda atque suo auctori legitimo adscribenda opuscula in hujusce Bibliothecæ decursu, Deo favente, curabimus. EDD.

adscriptum, nunc omnium judicio restituitur legitimo parenti Ruffino Torano, Aquileiensis ecclesiæ presbytero; de hac Expositione Gennadius in *Catalogo Virorum illustrium* meminit, dum ait : « Proprio autem labore, immo gratiæ Dei dono, exposuit idem Ruffinus Symbolum, ut in ejus comparatione alii non **813** exposuisse credantur. » Inter Hieronymi opera supposititia etiam nunc exstat (17).

VII. Tractatus *de Hæreticorum Baptismo,* adversus S. Cypriani sententiam a doctissimo Rigaltio primum in lucem editus, veteris est auctoris, qui ante Augustini tempora, et Cypriani forsan ætate vixit. Hunc libellum *de Rebaptismate* Baluzius, monente primum Philippo Labbeo, scriptum fuisse censet (18) ab Ursino, monacho Afro, quem Gennadius in libro *de Scriptoribus Ecclesiasticis* inter scriptores ævi quarti jam desinentis nominat, et scripsisse tradit adversus eos qui rebaptizandos hæreticos decernunt, atque docuisse rebaptizandos non esse eos qui vel in nomine simpliciter Christi, vel in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti, quamvis pravo sensu, baptizantur, iis autem post simplicem Trinitatis confessionem sufficere ad salutem manuum impositionem (19).

Persuaserunt potissimum Baluzio, ut opusculum hoc Ursino tribueret, licet Guillelmus Cave illud quod invalescente persecutione scriptum videatur, ævo Cypriani asserat, illa verba : « post tot sæculorum tantam seriem » quæ ipsum inter et apostolos intercesserit; elisamque putat Cavei censuram exinde quod, ut ipse alias de tempore concilii Eliberitani ostendisset, mentio persecutionis facta antiquitus fuerit ab iis etiam qui diu post exstinctam persecutionem vixere. Rigaltius econtra, editor Oxoniensis, Tillemontius, Caveus, Maranus et Gallandius arbitrantur opus esse auctoris ab ævo Cypriani parum distantis (20).

VIII. Non magis S. Cypriani operibus genuinis accenseri possunt Tractatus *de Montibus Sina et Sion, adversus Judæos;* liber ad Vigilium episcopum *de Judaica Incredulitate,* et Tractatus *adversus Judæos* qui insecuti sunt Dominum nostrum Jesum Christum. Nam primum a viro compositus est, qui Rabbinorum et Cabalistarum deliriis fidem adhibebat, nugasque Cypriani ingenio prorsus indignas complectitur. Alterum opusculum *de Incredulitate Judaica,* non nisi præfationem esse cujusdam Christiani senis, qui sese Celsum nominat, in Jasonis Christiani, et Papisci Judæi dialogum, e Græco Latine a se redditum, legenti manifestum est. Hæc præfatio ideo inter opera Cypriani forsan adoptata, licet præcipiti nimium judicio, aliquando fuit, quod in codice Colbertino 1453 signato, hoc ejus initium sit : *Cyprianus Vigilio fratri salutem!* Porro vetus is Dialogus Græcus est, cum Origenes lib. IV *contra Celsum* ejusdem meminerit (21). Quis qualisque fuerit ille Celsus, qui ea in Latinum sermonem versa, præfatione **814** bene longa, Vigilio episcopo (22) nuncupata auxit, non constat; id solum liquet ex plurimis præfationis locis, eum vigentibus adhuc persecutionum temporibus, et ante susceptam ab imperatoribus fidem Christianam scripsisse.

IX. Tertium denique *adversus Judæos* tractatum ob nimiam styli dissonantiam Cypriano tribui non posse critici pariter consentiunt; observat insuper Cl. Dupinius duobus his in operibus, præfatione nimirum Vigilio inscripta, et tractatu *adversus Judæos,* nihil congruens et solidum reperiri (23).

X. Carmina *Genesis et Sodoma* inscripta Cyprianum auctorem habere Pamelius arbitratus est, eo quod a Georgio Fabricio ac Morellio et in codice ms. Bibliothecæ Victorinæ apud Parisios ipsi tribuantur; quodque aliquot phrases Cyprianicas in iisdem deprehendisse sibi videretur. Verum hæ rationes exigui momenti sunt, neque memorata carmina sancto Martyre sat digna sunt, et ignoti cujusdam auctoris esse rectius creduntur. Nihil pariter suadet, alterum item carmen *ad Senatorem* ex Christiana religione ad idola conversum, Sancto nostro vindicare, uti nec *Hymnum de Cruce Domini* vel de *Pascha Domini,* uti Pamelius, vel *Lignum vitæ,* uti Fabricius legerunt, quem, eodem teste Pamelio, codex Dunensis Victorino adscribit, et post cujus finem alter codex Cornelii Gualteri habet : *Cælii Cypriani episcopi et martyris Hymnus de Pascha Domini N. J. Christi, aut secundum quosdam Victorini Pictabronensis* (id est *Petabonensis* vel *Petavionensis*) *episcopi,* cujus nomine etiam in aliis mss. codicibus exstare dicitur. In Baluzii editione Veneta Victorium Pictaviensem præfert.

XI. Alii tractatus Cypriano inscripti non tantum sunt supposititii sed etiam nugas et mendacia continent. Sic opus *de Cœna* ridiculum ac ineptiis refertum est, non modo itaque sancto Martyre nostro, sed nec Christiano homine dignum est; fœtus scilicet cujusdam nugatoris, sacræ Scripturæ historiis ad ineptas fabulas suas abusi, ut mi-

(17) Similiter hunc librum cum Ruffini operibus dabimus. EDD.

(18) Baluzii not. *a*, in Anonymi librum *de Rebaptismate*, pag. 735 edit. Venet. 1748.

(19) Vide tom. præced.

(20) Maran. in *Vita S. Cypriani*, § 35, pag. 117; Galand. *Biblioth. SS. Patrum,* tom. III, Prolegom., pag. 23, et Walch. *Histor. der Ketzer.*, t. II, pag. 368 seqq.

(21) Vid. *Hist. Theolog. critic.*, tom. I, de Aristone Pellæo, artic. II, pag. 386, 392.

(22) Hunc Vigilium Pamelius Tridentinum episcopum fuisse conjicit; sed, quod Celsus Vigilio suo de futuro martyrio gratulatur, eumque ait Dei judicio martyrem destinatum fuisse, cum mirabili modo episcopus constitutus est; id Vigilio Tridentino aptari non potest; quem sæculo IV exeunte in summa Ecclesiæ pace viventem nemo spe et exspectatione martyrem dicere potuit.

(23) Dupin. *Bibl. Auctor.*, tom. I, pag. 269 edit. lat. Colon.

rum sit, illum S. Cypriano nostro unquam adscribi potuisse. Tillemontius (24), ob ineptissimos non ex rebus profanis, sed ex Scripturis sacris etiam per fas et nefas deductos jocos illud Turca dignius, quam Christiano jare merito existimat. Testatur Salmasius in Notis ad Flavium Vopiscum, pag. 396, se beneficio doctissimi jurisconsulti Jureti habuisse hunc Libellum manuscriptum ab Alezino monacho Remensi versibus redditum cum hoc titulo : *Cœna Azelini, Remensis* **815** *monachi, quam condidit ad Henricum imperatorem, imitatus Cyprianum Carthaginensem.* De eodem libro sequentia refert Casimirus Oudinus (25) : « Unum quoque me admonuit circa opusculum *Cœna Cypriani* in operibus ejus inscriptum, vir eruditione clarissimus Godefridus Guilielmus Leibnitius, epistola Hanoveræ scripta, anno 1707, die 29 decembris, haberi apud se editionem hujus opeliæ factam in Germania anno 1681, in parva forma, cum versione illius versibus Germanicis, atque in ista editione, quæ dubio procul ex fide ms. codicis antiqui et sinceri facta fuit, opusculum constare xx capitibus, ac Maarum quemdam (ut opinor, Gallum) dedicasse illud Lothario regi Francorum, filio Ludovici IV, Transmarini dicti, qui regnum anno 954, per annos xxxii tenuit, ad annum usque 985. Unde patet, opusculum istud nullius meriti, ac quod regi Francorum dedicaretur indignissimum, esse fœtum hominis indocti, ac sæculi decimi obscurissimi, a temporibus Cyprianicis remotissimi. Quæ a clarissimo Leibnitio mecum communicata posteros celare nolui. »

XII. Ejusdem farinæ sunt duo Tractatus, utpote superstitione atque impietate referti (26), quos reperit editor Oxoniensis sub nomine Cypriani, alterum Latine, alterum Græce scriptum. Primi titulus, *Secreta* Cypriani *seu arcana*; alterius, Εὐχαὶ Κυπριανοῦ, *Preces Cypriani.* Utrumque, utpote fœdissimæ superstitionis plenum, luce prorsus indignum judicavit. Hæc autem, judice Marano (27), supposita videntur fuisse Cypriano Antiocheno.

XIII. Sic etiam *Revelatio Capitis S. Joannis Baptistæ*, quod fabulosum opusculum in antiquissima Vindelici Spirensis editione reperitur sub nomine S. Cypriani, est narratio fabulosa, scripta post Athanasium, Cyrillum, Theodosium, Wandalos, Marcellini et Pipini Chronica, quorum in ea mentio fit.

XIV. Ad Sanctum quoque nostrum non spectat *Confessio S. Cypriani*, quæ Græce ac Latine exstat apud Baluzium, quæque inter apocrypha in Decreto Gelasii recensentur ; sed ea cognominis sancti, Antiocheni seu Nicomediensis martyris, esse creditur, qui una cum S. Justina virgine martyre, ad diem xxvii Septembris Romano Martyrologio inscriptus est. Hanc *Confessionem* sive *Pœnitentiam* ejus, qua prioris vitæ flagitia uberrime deflet, primus edidit Cyprianicorum operum Oxoniensis editor, et post eum Baluzius : qui tamen et ipsam illam Græce quoque protulit ex Bibliotheca Colbertina, atque ad latus Latinæ versionis posuit, quod plurimis hæc scateat nævis, ex Græco forsan facilius corrigendis. Præsulem Antiochenum hunc fuisse dicunt alii, passumque Nicomediæ sub Diocletiano martyrium una cum Justina virgine, quam insane deperibat. Nazianzenus, Prudentius, Metaphrastes, alii, cum Carthaginensi **816** Cypriano confundunt. Oxoniensis operum Cyprianicorum editor non contemnendis fultus conjecturis diserte affirmat talem Cyprianum Antiochenum nusquam exstitisse, quin totam, quæ circumfertur de eo narrationem, miram sane, vetustissimam tamen fabulam, et ante Nazianzeni tempora jam natam, quam et heroico carmine tribus libris Eudocia Augusta olim depinxit, nihil aliud esse, quam Cypriani Carthaginensis historiam ab aliquo ex eorum numero qui martyrum res gestas novis argumentis decorare gestiebant, mire interpolatam, vel potius de novo conditam.

XV. Falso etiam tribuuntur S. Cypriano *Oratio pro martyribus*, atque *Oratio quam sub die passionis suæ dixit*, Utramque adscribit Maranus (28) Cypriano Antiocheno. Dupinius censet duos Tractatus *Martyribus* inscriptos, et *Confessionem* sive *Pœnitentiam Cypriani martyris*, opera esse a recentioribus Græcis ascripta Cypriano martyri, qui forsan fuit ipse episcopus Carthaginensis, cujus vita amplificata est (29).

XVI. Nonnulla alia nomen Cypriani præ se ferunt, velut *Tyronis et Senecæ notæ*, quas Cyprianum auxisse vocabulis Christianorum usui aptis existimat post Trithemium Gruterus, a quo hæ notæ in lucem editæ sunt (30). Editum est ab Anglis sub nomine Cypriani computum Paschale, quod a Paulo Diacono designari existimant, cum ait, « Cyprianum Chronicam valde utilem composuisse. » Scriptoris ætatem indicat computum, quod ad quintum Gordiani annum, et consules Arianum et Papum perducitur. Non omnino repugnat ut jam tum conversus fuisse Cyprianus existimetur, quamvis id Pontius diaconus suadeat serius contigisse. Sed non quadrat hujus scriptoris styli bar-

(24) Tillemont, *Mémoires*, tom. IV, pag. 81, art. 65, *sur S. Cyprien.*

(25) Casimir. Oudin. *Commentar. de Scriptor. Eccles*, tom. I, pag. 275 et 276.

(26) Dupin. *Biblioth. Auctor.*, tom. I, pag. 269.

(27) Maran. in *Vita Cypriani*, § 26, pag. 124.

(28) Vid. Maran. in *Vita Cypriani*, § 37, pag. 124 seqq.

(29) Idem ibidem.

(30) Monendus est lector superesse quemdam libellum, qui licet Cyprianum pro auctore non habeat, instauratorem tamen agnoscit, *Tyronis* intelligo, et *Senecæ notas*, quas præsul et martyr noster auctuario satis grandi locupletavit, adjiciens vocabula Christianorum usibus necessaria, quæ in codice a Grutero edito affatim comparent. « Oxonienses editores, ad calcem indicis operum Cypriani. »

baries cum elegantia sermonis quam Cypriano in primordiis conversionis studio fuisse perspicitur ex Epistola *ad Donatum* (31). Hic auctor ait Christum Pascha celebrasse quinta vice, et sexta obiisse anno XVI Tiberii, cum per unum annum tantum Evangelium annuntiasset. Systema illud vetus est, unde Dupinius concludit esse opus auctoris antiqui.

XVII. Falso denique S. Cypriano Carthaginensi adscriptus fuit liber *de Trinitate,* qui Novatianum
817 Pseudoepiscopum Romanum, de quo sectione II multis egimus, auctorem habet.

XVIII. Præter opuscula jam recensita, Baluzius proxime post S. Cypriani Epistolas subjecit tres alias velut dubias, quarum primam ex duobus codicibus vetustis mss., uno bibliothecæ illustrissimi Joannis Bohieri, altero bibliothecæ monasterii S. Remigii Remensis, secundam ex codice Fuxensi bibliothecæ Colbertinæ, ac tertiam denique ex hoc item codice et altero Remensi S. Remigii depromptas esse affirmat. Prima Cornelii papæ nomine *ad Cyprianum* exstat, estque brevis, sed acris reprehensio erroris de hæreticis rebaptizandis. Verum, ut alibi jam diximus, non credimus controversiam illam S. Cornelium inter ac Cyprianum unquam motam fuisse, neque Ruffini auctoritatem hac in parte admittimus. Apocrypha est ergo hæc Cornelii Epistola. Altera, cujus inscriptio hæc est : *Cyprianus plebi Carthagini consistenti æternam in Domino salutem*; non modo a S. Cypriani stylo nimium differt, sed etiam ejusdem ætatem non sapit, cum adversus sacræ Scripturæ traditores, primum sub Diocletiano notos, scripta sit. Tertia sic exorditur : *Cyprianus benedicto et dilectissimo parenti Turabio in Domino æternam salutem*; estque consolatoria ad eumdem de obitu filiæ dolentem. Eadem hæc epistola sub nomine S. Hieronymi *ad Tyrasium* olim venit; sed ab eruditis ipsi penitus abjudicata, inter supposititia ejusdem opera nunc relata est. Nec magis illam ad S. Cyprianum nostrum spectare probat styli inconcinni humilitas et dictionis obscuritas.

XIX. Clarissimi Duumviri Edmundus Martene et Ursinus Durandus in Amplissima collectione veterum Scriptorum et Monumentorum historicorum etc., tomo IX, S. Cypriani Carmen ad Felicem *de Resurrectione mortuorum,* ex. ms. codice Corbeiensi ante annos 900 exarato erutum primo loco ponunt. Quis Cyprianus hujus carminis auctor fuerit, etsi pro certo affirmare noluerunt Cl. editores in observatione prævia, negant tamen illud ascribendum esse celeberrimo illi Carthaginensi episcopo et martyri, tam propter orationem nimis salebrosam, quam propter violatas frequentius metri leges. Editum quidem hoc carmen jam fuit ad calcem operum Tertulliani, sed nimis audacem se exhibuit editor, qui, violatas a Cypriano, quisquis ille fuerit, metri leges, humilemque stylum impatienter ferens, opusculum istud elegantioribus versibus reddere conatus est. Dederunt igitur operam Martene et Durand, ut ex laudato ms. hoc carmen, quale ab auctore prodiit, suæ restituerent integritati.

ARTICULUS III.

De quibusdam S. Cypriani operibus deperditis.

I. E tredecim illis epistolis, quas a S. Cypriano velut pastoralis suæ vigilantiæ testes ad Romanum clerum transmissas, ex ejusdem epistola decima
818 quarta scimus (32), septem superesse, reliquas desiderari Cl. Maranus haud contemnendis demonstravit argumentis (33). Ambæ quoque litteræ, quas S. Cyprianus de Felicissimi ordinatione, ejusdemque ac presbyterorum ipsi adhærentium causa ad clerum ac populum suum pridem scripserat, et quarum exempla prius per Caldonium ac Fortunatum ad Cornelium miserat, quemadmodum ipsemet Cyprianus in epistola 42, alias 45, ad eumdem Cornelium loquitur, interciderunt. Periit etiam Epistola circularis, quam S. Cyprianus ad omnes provincias Carthaginensi metropoli suffraganeas dederat, quatenus de legitimo ejusdem Cornelii episcopatu apud omnes constaret, monerentque singuli episcopi, ut Novatianum detestati, Cornelio adhærerent. Ita discimus ex epistola 45, alias 48, *ad Cornelium.* In epistola 55, alias 59, ad Cornelium de duabus litteris mentionem facit, quarum prima Cornelio proxime miserat nomina omnium Catholicorum episcoporum, qui Carthaginensi metropoli suberant, eo consilio, ut, si quis præter illos ad ipsum scriberet, sciret hunc unum de sacrificatis, vel libellaticis, aut hæreticis esse. Altera autem inter cætera etiam Fortunati pseudoepiscopatum eidem nuntiavit. Ambæ epistolæ interciderunt.

Ex epistola 58, alias 61, ad Lucium manifestum fit, sanctum Cyprianum una cum cæteris Africæ episcopis communem ad eumdem Lucium R. P. epistolam dedisse, per quam et pontificatus apicem, et confessionis gloriam ipsi gratulatus est. Hæc ipsa etiam desideratur. Tandem etiam litteræ S. Cypriani per diaconum Rogatianum ad Firmilianum missæ, quibus eum de dissensione cum Stephano certiorem faciebat (quemadmodum ex epistola Firmiliani ad Cyprianum 75 eruitur), interciderunt.

II. Pontius Diaconus enumerationem scriptorum S. Cypriani hisce concludit verbis (34) :

(31) Ut barbaries pateat, prima periodus describenda est : « Multo quidem non modico tempore anxii sumus, et æstuantes, non jam sæcularibus, sed et in sanctis et divinis Scripturis quærentes invenire, quidnam sit primum diei, non mensis in quo mense præceptum est Judæis in Ægypto 14 lunæ comedere Pascha. » Numquam Cyprianus eo modo mentem suam explicasset.

(32) Cyprian., ep. 14, aliis 15 et 20, ad clerum Romanum.

(33) Maran., in *Vit. Cyprian.* I, § 9, pag. 27, edit. Venetæ, 1758.

(34) Pontius, in *Vita S. Cypriani*, pag. 5.

A *Quis denique tot confessores, frontium notatarum secunda inscriptione signatos, et ad exemplum martyrii superstites reservatos, incentivo tubæ cœlestis animaret?*

Cum sanctus Pontius Cypriani litteras inter ipsius opera non computarit, censet doctissimus Ceillierius (35), laudata verba haud referri posse ad epistolam LXXVII, in qua confessores ad metalla damnatos sub Valeriano solatur; sed designare aliquod opusculum singulare, diversum etiam ab *Exhortatione Martyrii*, de qua prius Pontius disseruerat (36). Hinc colligit Ceillierius hoc opusculum intercidisse, quemadmodum et litteras, quas S. Cyprianus ad S. Augustinum et S. Felicitatem martyres Capuanos in **819** Campania durante persecutione Valeriani dederat (37). Siquidem S. B Cyprianus suam sollicitudinem atque charitatem ultra Africam etiam extendebat (38).

III. Hisce adhuc adjungimus brevem observationem de epistola sexagesima octava, utrum S. Cypriano sit revera ascribenda. Supra jam adnotavimus, dum de Epistolis S. Martyris disseruimus, memoratam ad Stephanum epistolam de Marciano Arelatensi episcopo abstinendo, quam non solum Cypriani editores Pamelius, Baluzius, Fellus, sed et sanæ notæ **820** scriptores Cypriano vindicant, tanquam apocrypham, eaque indignam censuisse Launoium. Quin tamen erudito viro subscribamus, multa quidem obstant; nam, ut a Basnagio (39) annotatum, non solum Cypriani stylo scripta est, sed et ea complectitur, quæ Cypriani tempora, mores, disciplinam, maxime sonant, ita ut ovum non sit ovo similius, quam hæc epistola cæteris Cypriani. Alio etiam argumento eam auctori suo vindicat Fellus; etenim S. Augustinus epistolæ cujusdam Cypriani ad Stephanum meminit, quæ prorsus ad quæstionem de baptismate non spectat; cumque duæ tantum ejusdem ad Stephanum epistolæ supersint, quarum altera de baptismate agit, id est septuagesima, ad hanc omnino respexisse Augustinum, verisimile est.

(35) Ceillier, tom. III, *Hist. Génér. des Auteurs*, pag. 152.
(36) *Quis martyres tanta exhortatione divini sermonis exigeret.* Pont., in *Vita* l. c.
(37) In antiquissimo manuscripto ab editore Oxoniensi ad finem indicis Scripturæ allegato, de his litteris mentio habetur hunc in modum: « Christiani quartam persecutionem passi sunt a Decio imperatore auctore malorum. Hac persecutione Cyprianus per epistolas hortatus est Augustinum et Felicitatem, qui passi sunt apud civitatem Capuensem metropolim Campaniæ, Valeriano imperante. »
(38) Tillemont., *Mémoires*, tom. IV, pag. 73.
(39) Basnage, *Annal. Politico-Eccles.*, ad annum 254.

APPENDIX PRIMA

OPUSCULA DUBIA.

DE DISCIPLINA (1) ET BONO PUDICITIÆ

LIBER

EPISTOLA IGNOTI AUCTORIS.

I. Aliquas officiorum meorum partes non æstimo præteriisse, dum semper enitor, vel maxime quotidianis Evangeliorum tractatibus, aliquando vobis fidei et scientiæ per Dominum incrementa præstare. Quid enim aliud in Ecclesia Domini utilius geri, quid accommodatius officio episcopi potest inveniri, quam ut doctrina divinorum, per quam insinuata collataque, verborum, possint credentes ad repromissum regnum pervenire cœlorum? Hoc certe mei et operis et muneris, quoti- C dianum votivum negotium, absens licet, obtinere connitor; et per litteras præsentiam meam vobis reddere conor. Dum vos solito more allocutionibus missis in fide interpello, ideo convenio, in evangelicæ radicis firmitate solidati, adversus omnia diaboli prælia stetis semper armati. Absentem me non credam (2), si fuero securus. Verumtamen omnia quæ utiliter proferuntur (3), et æternæ vitæ statum tractantibus vel definiunt, vel promittunt; ita demum fructuosa sunt, si ad emolumentum operis,

Edit. Oxon. notæ.

(1) *De disciplina.* In nullo ms. epistolam hanc videre contigit.
(2) *Absentem me non credam.* Pamelius ait: Ita Gravius ad marginem et ms. pro *non credo*. PAMEL.
(3) *Verumtamen omnia quæ utiliter proferuntur.* Pamelius ait: Hoc ex iisdem Gravius ms. pro eo quod alii, *proferunt;* non placet autem quod habet solus Manutius, *viriliter*. PAMEL.

divinæ indulgentiæ viribus, adjuventur. Non solum A proferimus verba quæ de Scripturarum sacris fontibus veniunt, sed cum ipsis verbis, preces ad Dominum et vota sociamus, ut tam nobis quam vobis, et sacramentorum suorum thesauros aperiat, et vires ad implenda quæ cognoscimus (4), tribuat. Periculum enim majus est voluntatem Domini cognovisse, et in Dei voluntatis opere cessasse.

II. Quamvis ergo ad multa vos negotia et ad divinæ monitionis præcepta, semper, ut scitis, exhorter (quid enim mihi aliud votivum aut majus potest esse, quam ut per omnia perfecti stetis in Domino?), tamen ut præcipue pudicitiæ claustra teneatis (quod et facitis) admoneo : scientes templum esse vos Domini, membra Christi, habitatio- B nem Spiritus sancti, electos ad spem, consecratos ad fidem, destinatos ad salutem; filios Dei, fratres Christi, consortes Spiritus sancti, nihil jam carni debentes, quasi renatos ex aqua et pudicitia, præter voluntatem (*Joan.*, III, 3) **821** quam velle debemus ut nostra sit (5); præstetur etiam propter redemptionem, ut corrumpi non possit, quæ a Christo consecrata sit (6). Nam si Apostolus Ecclesiam sponsam Christi (II *Cor.*, XI, 2) pronuntiat, oro vos, quanta pudicitia exigitur, ubi Ecclesia inter matrimonia sponsa virgo præstetur? Et ego quidem, nisi quod breviter vos admonere proposui, latissimas satis puto, et locupletes pudicitiæ laudes proferre potui : sed supervacuum duxi laudare eam diutius apud colentes. Vos enim illam ornatis dum geritis, et plures ejus laudes exercendo pro- C fertis; facti ejus ornamentum, dum et illa vestrum est, mutuo decore invicem fœnerando. Illa vobis disciplinam bonorum suggerit morum, vos illi ministerium præstatis operum sanctorum. Nam et illa quantum et quid possit per vos apparuit, et quid vos velitis, ipsa demonstravit et docuit; copulatis in unum, duobus bonis mandatorum et rerum, ne quid mutilum videretur, si aut præcepta ministeriis, præceptis ministeria defuissent.

III. Pudicitia est honor corporum, ornamentum morum, sanctitas sexuum, vinculum pudoris, fons castitatis, pax domus, concordiæ caput. Pudicitia sollicita non est cui placeat nisi sibi : pudicitia semper verecunda, dum innocentiæ mater est : pudicitia semper ornatur solo pudore, bene sibi tunc D conscia de pulchritudine, si improbis displicet; pudicitia nihil ornamentorum quærit, decus suum ipsa est. Hæc nos commendat Domino, connectit Christo : hæc expugnat omnia de membris illicita desideriorum prælia, pacem nostris corporibus inducit : beata ipsa, et beatos efficiens apud quoscunque habitare dignatur; quam nunquam accusare possunt, nec qui eam non habent : venerabilis etiam hostibus suis, dum illam multo magis mirantur, qui eam expugnare non possunt. Sed ut matura et in viris probata semper, et a feminis appetenda, sic inimica ejus impudicitia semper est detestanda; obscœnum ludibrium reddens ministris suis, nec corporibus parcens nec animis. Debellatis enim propriis moribus, totum hominem suum sub triumphum libidinis mittit; blanda prius, ut plus noceat dum placet; exhauriens rem cum pudore; hostis continentiæ, frequenter perveniens ad sanguinem cupiditatum infesta rabies, incendium conscientiæ bonæ, mater impœnitentiæ, ruina melioris ætatis, contumelia generis, expugnans sanguinis et familiæ fidem, alienis affectibus suos inserens filios, in aliena testamenta sobolem ignoti et corrupti generis inducens. Quæ plerumque extra sexum ardens, dum se non continet intra concessa, parum sibi putat satisfactum, nisi in virorum quoque corporibus non voluptatem novam quærat, sed extraordinaria et portentosa contra ipsam naturam ex viris per viros monstra conquirat.

822 IV. Sed enim pudicitia locum primum in virginibus tenet, secundum in continentibus, tertium in matrimoniis. Verum in omnibus gloriosa est cum gradibus suis. Nam et matrimoniorum fidem tenere laus est inter tot corporis bella; et matrimonio de continentia modum statuisse, majoris virtutis est, dum etiam licita rejiciuntur. Certe ex utero sanctitatem custodisse, et infantem se usque in senectutem in sua ætate tota tenuisse admirandæ utique potentiæ est: nisi quod blandas corporis leges non nosse, magis, felicitatis est, notas jam vicisse virtutis est; sic tamen ut et virtus ista de dono Dei veniat, licet se in membris hominibus ostendat.

V. Pudicitiæ, fratres, antiqua præcepta sunt. Quare antiqua dico? Quia cum ipsis hominibus instituta sunt. Nam et ideo vir suus feminæ est, ut præter eumdem alterum nesciat, et ideo viro reddita est mulier, ut subjecto quod fuerat ei proprium, nihil requirat alienum. Sic et *duo*, inquit, *erunt in carne sua* (*Matth.*, XIX, 5), ut in unum redeat quod unum fuerat, ne separatio sine reditu occasionem præstet alterius. Inde et Apostolus caput mulieris pronuntiavit virum (I *Cor.*, XI, 3), ut conjunctione duorum pudicitiam probaret. Nam ut alterius caput membris aptum non potest

Edit. Oxon. notæ.

(4) *Ad implenda quæ cognoscimus.* Pamelius ait : Hanc conjeccturam Erasmi sequuntur Gravius, Manutius, et Morellius; poterat nomen, *quaque*, accipi pro *quacunque*, præsertim cum sic legant etiam mss. PAMEL.

(5) *Præter voluntatem quam velle debemus ut nostra sit.* Pamelius ait : Ex Costerio habeo *ut*, pro *et*, adhuc tamen totus locus obscurus est. Ms. cod., *et in nostra fit*, sed non placet. PAMEL.

(6) *Quæ a Christo consecrata sit.* Pamelius ait : Hic iterum Costerius, *quia Christo*, sed vel Erasmo teste, ille sensus constat, et sic legunt etiam mss. cod. PAMEL.

esse, ita et alieno capiti membra non sua : caput enim suis convenit membris, et membra capiti suo ; utraque naturali fibula in concordia mutua cohærent, ne qua oriente discordia de divisione membrorum pactum divini fœderis rumperetur.

Addit tamen et dicit : Quoniam *qui uxorem suam diligit seipsum diligit. Nemo enim carnem suam odio habet, sed nutrit et fovet eam, sicut et Christus Ecclesiam* (*Ephes.*, v, 28, 29). Charitatis cum pudicitia ex hoc magna præscriptio, si uxores diligendæ sunt a viris suis sicut et Christus dilexit Ecclesiam ; et ita uxores maritos debent diligere, ut Ecclesia diligit Christum.

VI. Hanc sententiam Christus quando uxorem dimitti non nisi ob adulterium dixit (*Matth.*, v, 32) interrogatus, tantum honorem pudicitiæ dedit. Hinc nata est illa sententia : *Adulteras non sinetis vivere* (*Levit.*, xx, 10). Hinc Apostolus dicit : *Hæc est voluntas Dei, ut abstinentia vos a fornicatione* (I *Thess.*, iv, 3). Hinc et illud dicit : *Membra Christi, membris meretricis non esse jungenda* (I *Cor.*, vi, 15). Hinc traditur Satanæ in interitum carnis qui, proculcato jure pudicitiæ, vitia carnis exercet. Hinc merito regnum cœlorum non tenent adulteri ; hinc est omne peccatum extra corpus esse, solum adulterum peccare in suum corpus : hinc cæteræ præceptoris auctoritates, quas nunc recolere omnes non est necesse, apud vos præsertim qui illas nostis frequenter et facitis ; quæ licet descripta non sint, queruli tamen de his non potestis esse. Adulter enim **823** non habet excusationem (7), aut habere potuit, quia ducere licebat uxorem.

VII. Sed sicut matronis jura præscripta sunt, quæ ita sunt nexæ, ut divelli inde non possint (8), virginitas vero et continentia extra jus omne sunt : nihil ad virginitatem de matrimoniorum legibus pertinet, altitudine sua transcendit omnes. Si ulla prava hominum ausa leges supergredi conantur, virginitas æquat se angelis ; si vero exquiramus, etiam contra naturam refert, quam non habent angeli. Virginitas quid aliud est quam futuræ vitæ gloriosa meditatio? Virginitas neutri sexus est (9) : virginitas est perseverans infantia : virginitas est voluptatum triumphus : virginitas filios non habet sed quod plus est, filiorum contemptum habet ; non habet fecunditatem, sed non habet orbitatem : felix quod est extra funerum filiorum calamitatem. Virginitas quid est aliud quam soluta libertas? Maritum non habet dominum. Virginitas affectionibus omnibus soluta est : non matrimoniis est dicata, non sæculo, non liberis. Persecutionem non potest timere, dum illam de securitate non potest provocare.

VII. Sed quia pudicitiæ nobis breviter sunt exposita præcepta, jam pudicitiæ ponamus exemplum. Plus enim proficitur, cum in rem præsentem venitur : nec de virtute dubitabitur, quando quod præcipitur exemplis etiam signatur. Exemplum pudicitiæ a Joseph cœpit (*Gen.*, xxxix, 12). Adolescens Hebræus generosus de patre, generosior de innocentia, ob invidiam revelationum distractus a fratribus (10) Ismaelitis, in domum devenerat hominis Ægyptii ; obsequio et innocentia et tota servitutis fide facilem et benevolum in se animum sui provocaverat domini, cujus faciem tam sermo liberalis, quam ætas omnibus commendaverat. Sed ista generositas ab uxore domini aliter quam decebat accepta est : in domus parte secreta, et sine arbitris alta et facinoribus accommoda, putavit se pudicitiam adolescentis incontinens mulieris impudicitia, nunc promissis, nunc minis posse superare. Et cum retentus est vestibus, eo quod moliretur fugam, propter tanti facinoris audaciam ipsas vestes relinquens, et corporis nudi sinceritatem habiturus innocentiæ testem, ad crimen impudicitiæ (11) suæ imprudens mulier adjicere non dubitavit calumniam : et cæteris et marito, squalida et fervens, spreto desiderio suo, conquesta est dolore simulato, **824** quod Hebræus adolescens vim sibi molitus fuisset inferre, quam ipsa conata fuerat irrogare. Maritalis ardor rerum inscius, et uxoris accusatione graviter inflammatus incenditur. Pudicus vero juvenis, quia delicto conscientiam non miscuit, in imum carceris truditur. Sed sola non est in carcere pudicitia ; nam est cum Joseph Deus, et nocentes dantur in manu ejus, quia innocens fuerat. Somniorum præterea obscura dissolvit ; quia spiritus in tentatione vigilabat, et per dominum liberatur a vinculis. Qui in domo minor (12) cum periculo fuerat, regiæ domus sine periculo

Edit. Oxon, notæ.

(7) *Adulter enim non habet excusationem.* Pamelius ait : Hoc rursum ex Tertull. *de Pudicitia*, non procul ab initio, referens ad excusationem peccati, quod ille male juxta suum errorem ad excusationem vertit. PAMEL.

(8) *Quæ ita sunt nexæ, ut divelli inde non possint.* Pamelius ait : Locus pro matrimonii indissolubilitate. Est autem locus ille mutilus, quod etiam [illegible] annotavit Manutius. Prosequuntur quidam codices mss. alia distinctione quæ sequuntur, in hunc modum : Altitudine sua transcendit omnes. Si ulla prava hominum leges ausa supergredi conantur, virginitas æquat se angelis Dei. Sed nec hi satisfaciunt. PAMEL.

(9) *Virginitas neutri sexus est.* Pamelius ait : Gravius ad marginem, et codex S. Pantaleonis *neuter* sed prius placet. PAMEL.

(10) *Distractus a fratribus. Distrahere* est rem auctioni expositam, non uni addicere, sed pluribus varia in loca apportantibus divendere. Eatenus distrahebatur Josephus, quod a fratribus non singulari alicui domino, sed catervæ Madianitarum negotiatorum, venundatus esset.

(11) *Ad crimen impudicitiæ.* Pamelius ait : Optime sic mss. codices, pro, *pudicitiæ*. PAMEL.

(12) *Qui in domo minor.* Recte etiam hoc mss. codices pro, *minori ;* neque enim in *minori*, sed in *majori* erat periculo ibi Joseph.

dominus effectus est : generositati suæ redditus, fructum pudicitiæ et innocentiæ, Deo judice, a quo meruerat, accepit.

IX. Sed non minus, ex parte diversa, aliud nobis pudicitiæ simile de continentia feminarum exoritur exemplum. Fuit, ut legimus, Susanna (*Dan.*, XIII) filia Helciæ, uxor Joachim pulcherrima, pulchrior moribus. Hanc nullum ad decorem commendabat species; simplex enim erat. Excoluerat pudicitia, et cum pudicitia sola natura. Hanc e senioribus duo cœperant deperire, nihil memores nec divini timoris, sed nec suæ annis jam marcescentis ætatis; ita illos in flagrantia transactæ juventutis incendia, redivivæ libidinis flamma revocabat : pudicitiæ latrones amorem profitentur, sed oderant. Resistenti minantur calumnias, adulterii se dicunt accusatores voto adulteri. Inter quos libidinis scopulos auxilium de Domino petebat, quia viribus corporis repugnare non valebat. Et exaudivit de cœlo clamantem ad se pudicitiam Dominus ; et cum iniquitate oppressa duceretur ad pœnam, vidit inimicorum liberata vindictam. Bis victrix, et in periculo suo tam funeste toties consepta, et libidinem evasit, et mortem. Infinitum erit si exempla prosequar plura; his duobus contentus sum, præsertim cum omnibus sit viribus per istos pudicitia defensa.

X. Non illos emollire potuit in vita generosi sanguinis memoria, quæ in quosdam licentia lasciviæ est ministra ; non decor corporis, et apte positorum figura membrorum, quæ suggerit plerumque ut, quasi flos quidam, properans velociter transituræ ætatis (13), porrecta voluptatis occasione pascatur; non anni primi virentis, sed majoris ætatis; cum rudis adhuc sanguis æstuans, naturæ flammas accendat, et in medullis versata cæca incendia ad remedium, verum etiam per periculum pudoris itura : non ulla **825** latebrarum et sine ullo conscio, quæ tuta quibusdam putatur, occasio ; quæ maxima vis est admittendi sceleris, cum deliberationibus occurrit impunitas. Non posita necessitas de auctoritate jubentium, et in temeritate participum atque sociorum ; quo genere franguntur etiam sæpe recta consilia. Non præmia ipsa et bonitas, non accusationes, non minæ, non pœnæ, non mortes, nihil tam sævum, tam durum, tam triste, quam cecidisse de alto pudicitiæ gradu. Digni tanto judicis divini præmio, quorum alter regio pene throno

A illustraretur, altera concordia mariti dotata inimicorum mortibus redimeretur. Hæc sunt et his similia semper nobis ante oculos exempla ponenda, his paria diebus noctibusque meditanda.

XI. Nihil animum fidelem sic delectat, quam integra immaculati pudoris conscientia. Voluptatem vicisse, voluptas est maxima : nec ulla major est victoria, quam ea quæ de cupiditatibus refertur. Qui hostem vicit, fortior fuit, sed altero ; qui libidinem repressit, seipso fortior fuit : qui inimicum prostravit, externum hostem percussit; qui cupiditatem depressit, hostem domesticum superavit. Malum omne facilius vincitur quam voluptas : quia illud quicquid est, horridum est; hoc blandum est. Nihil tam difficile opprimitur, quam quod per illud

B armatur. Qui cupiditates tollit, et metus sustulit ; nam ex cupiditatibus metus veniunt. Qui cupiditates vincit, de peccato triumphat ; qui cupiditates vincit, malum generis humani sub pedibus suis jacere ostendit; qui cupiditates vicit, pacem sibi perpetuam dedit ; qui cupiditates vicit, libertatem sibi, quod etiam est ingenuis difficillimum, reddit. Meditanda ergo nobis, fratres, ut res docent, semper pudicitia : quo facilior sit, nullis artibus constat. Quæ enim illa consummata voluntas (14), quæ nisi impediretur, longe est, sed nostra est : ita non est acquirenda, sed fovenda quæ nostra est.

XII. Quid enim est aliud pudicitia, quam mens honesta ad custodiam corporis data ; ut sexibus

C redditus pudor, severitate signatus, fidem honoris de incorrupta sobole servaret? Pudicitiæ autem, fratres, competunt et cogniti sunt in primis divinus pudor, et præceptorum sancta meditatio, et animus propensus ad fidem, et mens attonita ad sacram religionem : **826** deinde videre ne quid in se ultra modum sculptum (15), ultra honestatem productum, ne quid proditum, ne quid arte fucatum, ne quid ad irritandos, aut redintegrandos dolos lenocinatum. Non est pudica quæ affectat animum alterius movere, etiam salva corporis castitate. Longe absint quibus pulchritudo non ornatur, sed prostituitur. Nam sollicitudo de pulchritudine, et malæ mentis judicium et deformitatis est. Sit natura corporis libera, nec divinis operibus inferatur vis. Semper est

D misera, quæ sibi non placet qualis est. Quid capillorum mutatur color? quid oculorum extremitates suffuscantur (16)? quid facies artibus in diversam formam convertitur? quid postremo speculum con-

Edit. Oxon. notæ.

(13) *Ut quasi flos quidam properans velociter transituræ ætatis.* Pamelius ait : Pulchre sic restituit hunc locum Gravius pro eo quod alii legunt, « Quasi flos quidem properans velociter transire ætatis. » Nam et consentiunt mss. codices, qui etiam legunt *porrectæ*, pro eo quod alii *porrecta* PAMEL.

(14) *Quæ enim consummata illa voluntas.* Pamelius ait : Gravius in margine, *voluptas*, sed neque hoc perspicuum locum reddit. PAMEL.

(15) *Deinde videre ne quid in se ultra modum sculptum.* Pamelius ait : Hæc ex initio mutuatus est libri Tertull. *de Cultu Fem.*, ubi docet etiam in cultu consistere pudicitiam, quod ipsum supra tractavit lib. *de Discipl. et Hab. Virg.* Cyprianus ; ubi latius de similibus Tertulliani locis. Atqui recte Erasmus conjecit legendum : *lenocinatur* pro *lenocinantium*. PAMEL.

(16) *Quid oculorum extremitates suffuscantur.* Pamelius ait : Ita censet legendum Erasmus, pro eo quod habebat vetus excusus codex, *suffocantur*, eo quod, inquit, stibio nigror oculis addi soleat : verum si legatur *suffucantur*, aut *fucantur*, accedet magis ad illud Cypriani, libro cit. : « *Oculos circumducto nigrore fucare.* » PAMEL.

sulitur, nisi quia ne ipsa sit timetur? Cultus etiam mulieris pudicæ pudicus sit; adulterium fidelis nec in coloribus noverit. Vestibus aurum intexere, quasi pretio est vestes corrumpere. Quid inter fila staminum delicata, rigida faciunt metalla? nisi ut fluentes humeros premant, et luxuriam infeliciter animi jactantis ostendant? Quid cum cervices peregrinis lapidibus urgentur et absconduntur, quorum pretia etiam sine artibus Kalendarium cujusvis excedunt (17)? Non ornatur mulier, sed vitia mulieris ostenduntur. Quid cum digiti tali auro onerati, nec intrare possunt, nec egredi; utrum usus exposcitur, an patrimoniorum inanis pompa monstratur? Mirum negotium, mulieres ad omnia delicatæ, ad vitiorum sarcinas fortiores sunt viris.

XIII. Sed ut repetam quæ cœperam, colenda semper pudicitia viris et feminis, omni custodia servanda est intra limites suos. Cito natura corporis periclitatur in corpore, dum rapit illam secum caro, quæ semper in lapsu est. Sub prætextu quippe naturæ quæ homines semper urget ad affectus, quibus ruinæ collapsi generis resarciuntur; blandimento voluptatis fallens, non ducit ad continentiam legitimæ conjunctionis sobolem, sed jactat in crimen. Ergo contra has carnis insidias, quibus se diabolus et socium ingerit et ducem facit, obluctandum est omni genere virtutis. Assumatur secundum Apostolum Christi opera, et a consortio carnis quantum potest animus colligatur: separetur consensus a corpore, vitia semper castigentur ut odiantur: ante oculos observetur deformis iste atque dejectus peccati pudor. Pœnitentia ipsa cum luctibus suis commissorum criminum **827** inhonesta contestatio est. Nihil consideretur curiose in alienis vultibus? Sermo et brevis sit, et sobrius risus, signum est enim animi facilis et remissi, nam contactus recedat etiam honestus. Nihil corpori liceat, ubi vitandum est corporis vitium. Cogitetur quam honestum sit vicisse dedecus, quam inhonestum victum esse dedecore.

XIV. Dicendum etiam quod adulterium voluptas non est, sed mutua contumelia, nec delectare potest, quod et animam interficiat et pudorem. Coerceat animus stimulos carnis, refrænet impetum corporis. Accepit enim hanc potestatem, ut illi ad imperium ejus membra servirent; et quasi legitimus ac perfectus **828** auriga, ultra concessas corporis metas extollentes se carnis impetus, cœlestium præceptorum habenis reflectat; ne ultra terminos suos currus iste corporis raptus, in periculum suum secum et ipsum rapiat aurigam. Sed inter hæc, immo et ante hæc, contra turbas et vitia omnia de divinis castris auxilium petendum est: solus enim potens est Deus qui homines dignatus est facere, et plena hominibus auxilia præstare. Ego pauca dictavi, quoniam non est propositum volumen scribere, sed allocutionem transmittere. Vos Scripturas aspicite, exempla vobis de ipsis præceptis hujus rei majora conquirite. Fratres charissimi, bene valete.

Edit. Oxon. notæ.

(17) *Kalendarium cujusvis excedunt.* Similiter Tertullianus, *de Habitu muliebri*, uno lino decies sestertium insumitur, saltus et insulas tenera cervix fert, graciles aurium cutes Kalendarium expendunt, et in sinistra per singulos digitos de singulis saccis ludit; et seipsum explicans: Hæ sunt vires inquit, ambitionis tantarum usurarum substantiam uno et muliebri corpusculo bajulare. Kalendarium enim seu Kalendarii liber (ut nuncupatur a Seneca, epist. 88) et tabulas domesticas significat, quibus annotantur quæ in singulos menses accipiuntur, et eas in quibus proscriptæ erant usuræ ad Kalendas exigendæ, sicut recte annotavit Rhenanus: Ulpianus enim et Africanus jurisconsulti, posteriori hac significatione utuntur. Quare non est necesse confugere ad conjecturam Erasmi, ut legatur *cylindrorum onus excedunt.*

S. CYPRIANI

EXHORTATIO AD PŒNITENTIAM

JOANNIS CHRYSOSTOMI TROMBELLII PRÆFATIO

I. Tametsi accurate summaque diligentia codices nostros perlustraverim, atque eos præsertim qui veterum auctorum epistolas et opuscula continent, sæpe enim in iis latent pretiosæ quædam veterum scriptorum reliquiæ, quas colligere evulgareque litterariæ reipublicæ plurimi interest, ubi tamen ad eos perveni, qui Cypriani scripta continent, diligentiam auxi, sperans scilicet quod Erasmo, Manutio, Morellio acciderat, ut mihi quoque eventurum. Cypriani codices cum illi studiose exquisiteque pervolverunt, quædam [illegible], quæ superiores typographos latuerant; quæ tamen ob præstantiam suam videbantur exposcere ut proferrentur in lucem. Mea me non prorsus fefellit opinio. E duobus quos possidemus Cypriani codicibus, alter altero copiosior est, atque adeo, ut universas fere Cypriani epistolas **829** et opuscula complectatur: quæ dum solertissime perquiro comparoque cum editis, se mihi libellus obtulit, quem

inter evulgatos frustra perquisivi : inscribitur autem in dicto codice : *Exhortatio Cypriani de Pœnitentia*; titulo nimirum (ut deinceps ostendam) ab amanuensi illi aptato. Quanta hujusce opusculi præstantia sit atque utilitas, deinceps dicam. Hoc sane audacter affirmare audeo, immerito illud hactenus in tenebris delituisse; tametsi enim nullum insit historicum monumentum, nulla in eo emineat eloquentia, careat quoque argumentis a ratione aut veterum auctoritate petitis, sed Scriptura tantum innitatur, eaque jejune, ac sine ullo ornamento exposita; non continuo tamen est contemnendum; alioquin contemnas necesse est egregios eos Cypriani libros, qui *Testimonia ad Quirinum* continent; in iis quippe sine ullo eloquentiæ verborumque apparatu, sine ullo rationum veterumque subsidio, sola Scriptura adversus errores pugnatur, et fidei nostræ dogmata stabiliuntur.

II. Idem porro consilium is iniit, cujus opusculum hic profero, vetustus ille quidem, et valde probabilis scriptor, aut Cyprianus scilicet ipse, aut alter ignotus, si vis, Cypriano tamen ætate par, Cypriani vestigiis ac studio insistens. Cyprianum scilicet indicare videtur disputandi, Scripturæque testimonia allegandi ratio quam adhibet, simillima nimirum illi, quam in libro *Testimoniorum* is observavit. Atque huic quidem conjecturæ Cypriani nomen huic opusculo in codice præpositum favet; quamvis enim ea in re interdum errarint amanuenses, haud raro tamen veros librorum auctores indicarunt.

At cum Scripturæ interpretationem opusculi nostri auctor alleget valde diversam ab ea qua utitur Cyprianus, nemo quoque e veteribus libellum hunc Cypriano tribuerit, anceps hæreo cuinam illum adscribam. Novi equidem postrema hæc argumenta indissolubilia minime esse. Veteres scilicet modo unam, modo aliam Scripturæ interpretationem sequebantur. Cujus rei adeo multa, adeo perspicua argumenta habemus, ut de ea jam nemo dubitet (1). Amanuenses etiam licentiam sane non levem sibi arrogarunt, substitueruntque non raro interpretationem quam diligerent, interpretationi qua usus fuerat auctor ille quem exscribebant.

830 III. Quod vero nemo ex veteribus, quos nunc habemus, libellum hunc alleget, mirum non est. Desiit enim haud multo post Cypriani tempora erroris quem libellus iste confutat, ideoque occasio etiam desiit, ob quam idem libellus allegaretur. Ad hæc : Unde novimus veteres alios, quorum libros desideramus, minime hunc allegasse? Levis itaque est quæ a veterum silentio desumitur difficultas. At quanquam, uti dixi, ea argumenta dissolubilia fateor, probabilia sunt tamen.

IV. Quisquis tamen libellum hunc composuerit, simillimum veri est eum Cypriani æqualem, aut certe non multum ab ejus ætate remotum fuisse, et in Scripturarum lectione detritum. An non Cypriani æqualem, aut certe haud multum ab illius ætate remotum ostendit ea, quam sequitur, Scripturæ interpretatio, et disciplina quam stabilire conatur? Indicat scilicet non obscure scriptor iste recipiendos quidem in Ecclesiam lapsos, et a spe veniæ minime arcendos quorumvis criminum reos, dummodo canonicæ pœnitentiæ sese subjicerent. Hæc scilicet quæstio cum Cypriani tempore potissimum viguerit, haud obscure ætatem innuit, qua conscriptus est liber iste.

V. Quis porro in Scripturarum lectione detritum eum neget, postquam viderit percurrere illum tot Scripturarum libros, et ex iis seligere loca, quæ mirum in modum catholicum dogma confirment, illique faveant consuetudini quam in Ecclesia servandam censuit Cyprianus?

VI. Propterea vero verisimillimum tantummodo esse id arbitror, quod de Cypriano hujusce libelli auctore dixi, neque aliquid certi ea de re statuere ausus sum, quod noverim exstitisse jam pridem nonnullos (2) etiam inter Latinos, qui Cyprianum hoc in scribendi genere imitarentur, in (3) quorum numero Pelagius ille eminuit (4), qui laudem quam aliunde acquisiverat, adversus divinam gratiam postea decertans sibi ademit. Quoniam porro ea quæ verisimillima sunt, admitti commode possunt, quis mihi vitio vertet, si deinceps quoties de hujusce opusculi auctore incidet sermo, incidet autem sæpe, eum Cyprianum esse dicam?

(1) Unicum exemplum, sed illud manifestum adhibeo. Augustinus, serm. 20, n. 3, sic versiculum 22 capitis XVIII Ezechiel allegat : *In quacumque die conversus fuerit iniquus, et fecerit justitiam, annos iniquitatis ejus obliviscar.* At serm. 39, n. 1 citat hoc modo : « Quo die conversus fueris, obliviscitur *(Deus)* mala tua præterita. » Serm. vero 82, qui est de verbis Evangel., Matth., cap. XVIII, n. 14, cum aliqua licet levi differentia rursus adducit; nempe ita : *Iniquus in qua die conversus fuerit ab iniquitatibus suis, et fecerit justitiam, omnes iniquitates ejus obliviscar.* Et alibi etiam eumdem versiculum afferens cum aliquo discrimine affert : « Pulsat et clamat, » inquit ille, n. 10 sermonis 87, qui est de verbis Matth. XX per prophetam Ezechielem : « *In quacumque die conversus fuerit homo a via sua pessima, omnes iniquitates ejus obliviscar.* »

(2) En quæ in libros Testimoniorum Cypriani notat Baluzius : « Si qua sunt loca in operibus sancti Cypriani, de quibus pronuntiari non possit ea certe illius esse, id vero imprimis asseri potest de libris Testimoniorum ad Quirinum. Plures enim codices plus habent quam vulgatæ editiones, aliæ minus. » Cur vero non pauci codices adeo copiosi sunt? An non quia posteriorum doctorum laboribus accreverunt? Dixi etiam inter Latinos : nam inter Græcos eo in scribendi genere eminuit Damascenus plures libros simili de argumento edens, quos *Parallela*, seu, si vis, *Eclogas* appellavit.

(3) « Ejusdem porro fere argumenti cum isto Cypriani opere est liber *de Promissionibus et Prædictionibus Dei*, qui vulgo tribuitur Prospero. » Baluzius, nota 1 in *libros Testimoniorum* sancti Cypriani.

(4) Vide quæ tradunt Vossius Histor. Pelagian. l. I, c. 4, « de iis quæ Pelagius scripsit; » et Cave in *Histor. litt.* de Pelagio ad annum 405, pag. 383, t. 1, edit. Basil., anni 1741. »

831 VII. Nec modica, me quidem judice, hujusce libelli utilitas est. An non vero valde utilis libellus is est in quo usitatissimus Ecclesiæ mos eminet, ut scilicet exortus error adductis pluribus Scripturarum testimoniis statim reprimatur; et in quo tanta vetustissimæ versionis portio inest? Quod si eo ordine, quo codices eorum temporum conscripti erant, sacros libros hic allegari censes, emolumentum aliud continuo 832 in eo habes : quod quidem his multis commendare minime est opus; sed profecto non leve est. Habet etiam hoc commodi, ut sacras Scripturas allegans *Ecclesiastici*, librum adducat exemplo suo ostendens, quanto in pretio prioribus ipsis Ecclesiæ sæculis habitus sit liber ille, quem nunc protestantes minimi faciunt. Sed de libelli auctore ac præstantia hactenus. Ecce autem libellum ipsum.

EXHORTATIO S. CYPRIANI DE PŒNITENTIA INCIPIT.

Per pœnitentiam posse omnia peccata dimitti B
ei qui ad Deum toto corde conversus sit.

In Psalmo octuagesimo octavo (v. 31) : « Si dereliquerint filii ejus legem meam, et in judiciis meis non ambulaverint, et mandata mea non custodierint, visitabo in virga iniquitates eorum et in verberibus peccata eorum : misericordiam autem meam non dispergam ab eis. »

Item apud Isaiam (xxx, 15) : « Sicut dicit Dominus sanctus Israel : Cum conversus ingemueris, tunc salvus eris et scies ubi fueris. »

Item illic (xxx, 1) : « Væ, filii desertionis, dicit Dominus : fecistis consilium non per me, et sponsionem meam non per spiritum meum, adjicere peccatum super peccatum. »

Item apud Jeremiam (II, 25) : « Avertere (1) pe- C
dem tuum ab aspera via, et faciem tuam a siti. Illa vero dixit : Confortabor : volo : quia diligebat alienos, et ibat post illos. »

Item apud Isaiam (xxxi, 6) : « Convertimini, quia (2) altam cogitationem cogitatis et iniquam. »

Item illic (xLIII, 25) : « Ego sum, ego sum qui deleo injustitias tuas, et non recordabor; tu autem recordare, et judicemur simul; dic tu injustitias tuas prius. »

Item illic (LV, 6) : « Quærite Deum ; et cum inveneritis eum, invocate. At ubi appropinquavit vobis, derelinquat impius vias suas et vir iniquus cogitationes suas, et convertatur ad Dominum, et misericordia ei præparabitur, quia non multum re- D
mittit peccata vestra. »

Item illic (XLIV, 1) : « Recordare hæc, Jacob et Israel, quia puer meus es. Vocavi te puerum meum; et tu, Israel, noli oblivisci mei. Ecce enim abstersi sicut..... injustitias tuas et sicut imbrem peccata tua. Convertere ad me, et redimam te. »

Item illic (XLVI, 8) : « In mente habete hæc et gemite. Pœnitemini qui seducti estis, convertemini corde ad me, et in mente habete priora sæcula, quia ego Deus. »

Item illic (LIV, 8) : « Tempore pusillo dereliqui, et cum misericordia magna miserebor tui. In furore pusillo averti faciem meam abs te; in misericordia æterna miserebor tui. »

Item illic (LVII, 15) : « Hæc dixit : Excelsus in excelsis habitans, in æternum sanctus in sanctis, nomen est ei Dominus, excelsus in sanctis requiescens, et pusillanimis dans animi æquitatem, et dans vitam contribulatis corde. Non in sempiternum irascor vobis, nec per omnia vindicabo in vos; spiritus enim a me prodiet et inspirationem omnem ego feci; et propter peccatum pusillum contristavi eum, et averti faciem meam ab eo, et vilem passus est, et abiit tristis in viis. Vias ejus vidi et sanavi eum, et consolatus sum ego, et dedi ei consolationem veram, et pacem super pacem iis, qui longe, et iis qui prope. Et dixit Dominus : Sanavi eos; iniqui autem, ut mare commotum, sic fluctuabuntur, et quiescere non possunt. Non est gaudere impiis, dicit Dominus. »

Item apud Jeremiam (II, 32) : « Numquid obliviscetur sponsa ornamenti sui, ut virgo fasciæ pectoralis suæ? Populus vero meus oblitus est mei dierum (3), quorum non est numerus. »

Item illic (XVIII, 7) : « In summa loquar super gentem aut super regnum, aut auferam eos, et perdam. Et si conversa fuerit gens a malis suis, pœnitebo de malis, quod (4) cogitavi facere illis. Et summa loquar super gentem, aut regnum, ut reædificem, et plantem, et facient mala ante me, ut non audiant vocem meam, et pœnitebo de bonis, quæ locutus sum facere eis. »

Item illic (III, 12) : « Revertere ad me, habitatio Israel, dicit Dominus, et non firmabo faciem meam super vos, quia misericors ego sum, dicit Dominus, et non irascar vobis in æternum. »

Item illic (III, 14) : « Convertimini, filii, qui recessistis, dicit Dominus, quoniam ego dominabor vestri et accipiam vos unum de civitate, et duos de familia, et inducam vos in Sion : et dabo vobis pastores secundum cor meum, et pascent vos pascentes cum disciplina. »

833 Item illic (III, 22) : « Convertimini, filii, convertentes, et ego sanabo contritionem vestram. »

Item illic (IV, 14) : « Ablue a malitia cor tuum, Jerusalem, ut saneris : Usquequo erunt in te cogitationes dolorum tuorum? »

Item illic (VIII, 4) : « Hæc dicit Dominus : Num-

(1) Ut puto. *Averte*.
(2) *Qui*, ut puto.

(3) Puto legendum : *diebus*.
(4) *Quæ*.

quid qui cadit non resurgit; aut qui avertit se non convertetur? Quia avertit se populus iste a visione improba, et obtinuerunt præsumptione sua et noluerunt converti. »

Item illic (viii, 6) : « Non est homo pœnitentiam agens a malitia sua, dicens : Quid feci? Defecit qui currit cursu suo, sicut equus sudans in hinnitu suo. »

Item illic (xviii, 11) : « Avertatur ergo unusquisque a via sua mala, et meliora facite studia vestra. Et dixerunt, Confortabimur, quia post adinventiones vestras (5) ibimus, et unusquisque quæ placent cordi suo, mala faciemus. »

Item illic (*Thren.*, ii, 18) : « Effunde sicut torrens lacrymas die ac nocte : noli dare tibi requiem; non sileat pupilla oculi tui. »

Item illic (*Thren.*, iii, 40) : « Perscrutemur vias nostras, et convertamur ad Dominum. Mundemus corda cum manibus nostris, et respiciamus ad Dominum, qui habitat in cœlis. Nos peccavimus et irritavimus, et tu non es propitiatus. »

Item illic (*Jer.*, iii, 6) : « Et dixit Dominus ad me in diebus Josiæ regis : Vidisti quæ fecit mihi habitatio domus (6) vocem domus Israel : Abiit super omnem montem excelsum, et subiit ad omne lignum numerosum, et fornicata est illic. Et dixi postquam fornicata est hæc omnia, Ad me convertere, et non est reversa. »

Item illic (*Thren.*, iii, 31) : « Non repellet in æternum Dominus, et cum humiliaverit, miserabitur secundum multitudinem misericordiæ suæ, quia non humiliabit ex toto corde suo, neque repellet filios hominum. »

Item apud Ezechielem (xxxiii, 12) : « Et justus non poterit salvus esse in die peccati. Cum justo dicam : Vita vives; ipse vero confidet (7) super justitiam suam, et fecerit iniquitatem, omnes justitiæ ejus non commemorabuntur : in sua iniquitate quam fecerit, in ea morietur. Et cum dicam impio : Morte morieris, et avertit se a peccato suo, et fecerit justitiam, et judicium, et pignus debitori reddiderit, et rapinam restituerit, in præceptis vitæ ambulaverit, ne faciat iniquum, vita vivet et non morietur : omnia peccata ejus quæ peccavit, non commovebuntur ei, quia judicium et justitiam fecit, in ipsis vivet. »

Item illic (xvii, 24) : « Ego Dominus, quia humilio lignum altum, et exalto lignum humile, et arefacio lignum viride, et reviviscere facio lignum aridum. »

Item illic (xxxiii, 10) : « Et tu, fili hominis, dic domui Israel : Sicut locuti estis dicentes : Errores nostri et iniquitates nostræ in nobis sunt et in ipsis nos tabescimus, et quomodo vivemus? Dic illis : Vivo ego, dicit Dominus, si volo mortem impii, tantum a via sua avertatur, et vivet. »

A Item illic (xxxvi, 36) : « Ego Dominus ædificavi demolita, et plantavi exterminata. »

Item illic (xviii, 21) : « Et iniquus si convertat se ab **834** omnibus iniquitatibus quas fecit, et custodiat omnia mandata mea, et faciat judicium et justitiam et misericordiam, vita vivet, et non morietur. Omnia delicta ejus quæ fecit, non erunt in memoria : in sua justitia quam fecit, vivet. Numquid voluntate volo mortem injusti, dicit Adonai Dominus, quam ut avertat se a via sua mala, et vivere eum? »

Item illic (xviii, 30) : « Convertimini et avertite vos ab omnibus impietatibus vestris, et non erunt vobis in pœnam. Projicite a vobis omnes iniquitates vestras, quas impie facitis in me, et facite B vobis cor novum et spiritum novum. Et ut quid moriemini, domus Israel? Quia nolo mortem morientis, dicit Adonai Dominus. »

Item apud Danielem (iv, 31) : « Et post finem dierum, ego Nabuchodonosor oculos meos in cœlum sustuli; et sensus meus in me conversus est, et Altissimum laudavi, et Regem cœli benedixi, et viventem in sæcula laudavi, quia potestas ejus æterna est; regnum ejus in generatione, et omnes qui inhabitant terram, nihil. »

Item apud Michæam (vii, 1) : « Heu mihi, anima mea, quia periit veritas a terra, et qui corrigat, inter omnes non est; omnes in sanguine judicant. Unusquisque proximum tribulat tribulatione, in malum manus suas præparant. »

C Item illic (vii, 8) : « Noli gaudere super me, inimica mea, quia cecidi; sed resurgam, propter quod si sedero in tenebris, Dominus lucebit mihi. Iram Domini sustinebo, quia peccavi ei, donec justificet ipse causam meam. »

Item apud Sophoniam (ii, 1) : « Convenite et precamini, gens indisciplinata, priusquam efficiamini sicut flos præteriens, priusquam veniat super vos ira Domini, priusquam veniat super vos dies furoris Domini. Quærite Dominum, omnes humiles terræ, judicium operamini, et quærite justitiam, et quærite mansuetudinem, et respondete ei, ut protegamini in die iræ Domini. »

Item apud Zachariam (i, 3) : « Convertimini ad D me, et convertar ad vos. »

Item apud Ozee (xiv, 2) : « Convertere, Israel, ad Dominum Deum tuum, quoniam infirmatus es iniquitatibus tuis. Assumite vobiscum multos, et convertimini ad Dominum Deum vestrum : dicite ei adorantes : Potens es dimittere peccata nostra, ut non accipiatis iniquitatem, sed ut accipiatis bona. »

Item in Ecclesiastico (xvii, 23) : « Convertere ad Dominum, et relinque peccata tua, et nimis odite exsecrationem, et cognosce justitias, et judicia Dei, et sta in sorte propitiationis. Altissimi, et vade in

(5) *Nostras*, ut puto.
(6) Dele vocem *domus*.

(7) *Si confidet*, ut puto.

partem sæculi cum vivis et dantibus confessionem. Non demoreris in errore impiorum. A mortuo quasi nihil, perit confessio. Vivus et sanus confiteberis Deo, et gloriaberis in miserationibus illius, quoniam magna misericordia Dei et propitiatio illius convertentibus ad se. »

Item illic (xx, 4) : « Quam bonum est cor rectum manifestare pœnitentiam! Sic enim effugies voluntarium peccatum. »

Item in Actibus Apostolorum (viii, 19) : « Ait autem ad illum Petrus : Pecunia tua tecum sit in perditione, quoniam gratiam Dei putas te per pecuniam posse consequi. Non est pars, neque sors tibi in hac fide, quia cor tuum **835** non est rectum apud Dominum. Itaque pœnitentiam age ab hac nequitia tua, et precare Dominum, si forte remittatur tibi cogitatio cordis tui. In obligatione enim iniquitatis et amaritudine fellis video te esse. »

Item in Epistola Pauli ben. (8) ad Corinthios secunda (vii, 10) : « Quæ enim secundum Deum est tristitia, pœnitentiam in salutem operatur stabilem : sæculi autem tristitia mortem operatur. »

Item illic de hoc ipso (ii, 10) : « Si cui autem aliquid donastis, et ego : nam et ego quod donavi propter vos in facie Christi, ut non circumveniamur a Satana, nec enim versutias ejus ignoramus. »

Item illic (xii, 20) : « Timeo autem ne forte cum venero ad vos, iterum humiliet me Deus apud vos, et lugeam multos ex his qui ante peccaverunt, et non egerunt pœnitentiam super quæ gesserunt fornicationem et impudicitiam. »

Item illic (xiii, 2) : « Prædixi et prædico ut præsens sedeo, et absens nunc his qui ante peccaverunt, et cæteris omnibus, quasi si venero, iterum non parcam. »

Item ad Timotheum secunda (ii, 16) : « Profanas autem novitates vocum devita : multum enim proficiunt ad impietatem : nam sermo eorum sicut cancer serpit, ex quibus est, Hymenæus et Philetus, qui a veritate exciderunt, **836** dicentes resurrectionem jam factam et quorumdam fidem subverterunt. Sed firmum fundamentum Dei stat habens signaculum hoc. Cognovit Deus qui sunt ejus, et discedet ab omni iniquitate omnis qui nominat nomen Domini. In magna autem domo non solum sunt vasa aurea et argentea, sed et lignea et fictilia, et quædam quidem in honorem, quædam autem in contumeliam. Si quis ergo emendaverit (9) se ab istis, erit vas in honorem sanctificatum, et utile Domino ad omne bonum opus paratum. Juvenilia autem desideria fuge. Sectare vero justitiam, fidem, charitatem, pacem cum his qui invocant Dominum de corde puro. Stultas autem, et sine disciplina quæstiones devita, sciens quia generant lites. Servum autem Domini non oportet litigare, sed mansuetum esse, ad omnes docibilem, patientem, cum modestia corripientem eos qui resistunt, ne quando det illis Deus pœnitentiam ad cognoscendam veritatem, et resipiscant de diaboli laqueis, a quo capti tenentur, ad ipsius voluntatem. »

Item in Apocalypsi (ii, 5) : « Memento unde cecideris, et age pœnitentiam : sin autem, veniam tibi cito, et candelabrum de loco suo movebo. »

(8) *Benedicti*, nisi fallimur.

(9) Vulgata, quam cæteroqui sequitur hoc in loco amanuensis, habet *emundaverit*.

DE TITULO AC META SEU ARGUMENTO SUPERIORIS OPUSCULI.

CAPUT PRIMUM.

I. Quoniam invaluit mos, ut qui nunc evulgantur veterum libri ab eo illustrentur, qui illos in lucem edit, consuetudini obsequor, ac primo quidem de titulo superioris opusculi, deque argumento quod in eo persequitur illius auctor, dicam, tum eidem opusculo annotationes quasdam adjungam, quibus et explicentur loca quæ subobscura aliquibus visa sunt, et eæ tollantur dubitationes, quæ in lectoris animum irrepere possent.

II. Ecce autem in titulo ipso, quod studiosis codicum lectioni minime assuetis negotium facessat. Putare scilicet facile poterunt, verba hæc *Exhortatio de Pœnitentia,* aut a Cypriano ipso fuisse opusculo a se edito præposita, aut certe multum vetustatis et auctoritatis habentia. Tum vero eos anget verborum illorum syntaxis valde a Latina abhorrens.

III. At levissima est hæc difficultas; error enim in amanuensem est rejiciendus; consuevere enim qui libros exscripsere, si forte titulis destitutos libros ipsos reperirent titulos ex ingenio apponere, sæpe etiam veteres, quos hi minime approbassent, immutare, novosque pro lubito substituere. Quam ob causam varii admodum sunt in codicibus tituli libris præpositi, interdum etiam putridissimi, et ab auctoris mente remotissimi.

IV. Titulus itaque libelli hujus is esse videtur, qui proxime sequitur, hic scilicet : « Per pœnitentiam posse omnia peccata dimitti ei qui ad Deum toto corde conversus sit. » Hoc nempe argumentum pertractandum, et Scripturarum auctoritate comprobandum suscepit scriptor iste, quisquis is est. Id porro mirum non est : etenim ut in Cypriano consistam, libello, quem *de Idolorum vanitate* inscribere consuevimus, non absimilis titulus præfixus est, **837** hic nimirum : « Quod idola dii non sint, et quod per Christum salus credentibus data est. » Nec valde distat titulus, qui libris *Testimoniorum* præponitur.

V. At hujus modi titulus, inquies, non admodum congruit cum aliquibus testimoniis quæ in eodem libello allegantur, et præsertim cum 12 et 43. Quanam, obsecro, ratione eruere poteris : « Pœnitentiam dimitti posse peccata ei qui ad Deum toto corde convertitur, » ex eo quod « oblivisci non possit sponsa ornamenti sui, nec virgo fasciæ pectoralis suæ : populus vero per annos plurimos oblitus sit Dei? » Rursus quanam ratione eamdem thesim derivare poteris ex eo quo hæc tradat apostolus Paulus? « Prædixi et prædico, ut præsens sedeo, et absens nunc iis qui ante peccaverunt, et cæteris omnibus, quia si venero non parcam. »

VI. Haud levis videtur esse hæc difficultas, quam tamen facile dissolves, si advertes non de quavis pœnitentia locutos fuisse veteres Patres qui remitti per eam posse docuerunt quælibet crimina, sed de ea quam poscebat Ecclesia, vetusta disciplina, ac consuetudine innixa; sic ut tres errores evitandos monerent : eum quem Novatianorum crudelitas et pervicacia adversus Ecclesiæ potestatem struxerat : « Graviora peccata dimitti posse negantium : » eum pariter quem nimia severitas nonnullorum Catholicorum statuere studebat, fatentium scilicet remissibilia esse quidem crimina quævis : negantium tamen tribuendam remissionem et veniam in peccata graviora lapsis, eosque ab Ecclesia et a spe veniæ repellentium; eum denique quem nimia indulgentia et lenitas aliorum inducere studebat; admittebant hi nempe in Ecclesiam, recipiebantque ad communionem lapsos, nullam, aut certe levissimam pœnitentiam ab iis exposcentes, nec eam sane quam ecclesiastica consuetudo, et sapientiorum præstantiorumque episcoporum constantia efflagitabat.

VII. Ac Novatianos quidem, postquam schisma conflarant, et sectam a catholica communione sejunctam, docuisse peccata quædam irremissibilia esse, indubitata res est; et hunc sane errorem indicat Cyprianus, epist. LII (1). Sed manifesto eum redarguit auctor libelli *ad Novatianum hæreticum* Cypriani æqualis, ex quo nos sæpe verba allegabimus, redarguit quoque Pacianus, quem deinceps aliquando citabimus.

VIII. Neque vero temere dixi, nimio plus severos fuisse Cypriani ætate nonnullos, adeo scilicet ut criminosis veniam prorsus denegarent, et ecclesiasticam communionem : contra indulgentes adeo alios, ut sceleribus gravissimis pollutos in Ecclesiam statim reciperent, neque ab iis salutares illas afflictationes exposcerent, quas Ecclesia statuerat. Nimirum, ut ex Cypriani libris assequimur, aliqui quod jam dixi, recipere nolebant prorsus ad pœnitentiam gravium criminum reos (2), neque in Ecclesiam admittere, **838** qui ab ea sive schismate, sive per libellos, sive alia ratione aliquando defecerant (3). Alii contra facillime in ipso persecutionis fervore ante pœnitentiam peractam sine episcopi consensu ad sacramentorum communionem lapsos admittebant (4). Hinc nonnulli, tametsi valde gravibus criminibus polluti, adeo prompte, facile adeo sibi indulgeri volebant, ut statim et sine ulla canonica pœnitentia (longe aliter ac veteres canones et consuetudo ecclesiastica præciperent) sibi remitti poscerent quæcunque peccassent antea, ne ipso quidem excepto schismatis atque apostasiæ crimine. Veniam autem ut promptius certiusque impetrarent, ad confessores ac martyres confugiebant, ut commendatitiis eorum litteris, veluti subsidio quodam et, si loqui ita volumus, « pœnitentiæ iis debitæ supplemento » in fidelium cœtum, atque ecclesiasticam communionem admitterentur (5). Quod si episcopi non eos protinus recipiebant, exposcebantque ut vetustis pœnitentiæ legibus se subderent, ad tantam aliquando perveniebant postulatores isti temeritatem, ut minarentur easdem litteras se lecturos coram populo a quo eam communionem ac veniam, quas sponte episcopi impartire noluerant, facile assequerentur (6). Hujus rei adeo manifesta habemus exempla in quinquagesima quinta Cypriani epistola, ut de ea dubitare utique non possimus. Aliqua tamen, fortasse potiora, ejusdem epistolæ loca in paginæ calce indico; alia per se ipse consulere poterit lector (7).

(1) P. 157, cujus verba consule ad locum VIII.

(2) « Et quidem apud antecessores nostros quidam de episcopis istis, in provincia nostra, dandam pacem mœchis non putaverunt, et in totum pœnitentiæ locum contra adulteria clauserunt (Epist. LII, pag. 155). » Vide Baluzii notam 59 et 62 in Epistolam hanc. Horum austeritatem renovavit Januarius ille, qui monachum quemdam stupri cum moniali virgine commissi reum, ad pœnitentiam admittere noluit : quamobrem reprehensus est a Bachirio, viro doctissimo, qui eumdem monachum ad pœnitentiam recipiendum censuit. Vide op. Bachia. edita aFrancisco Florio, p. 36.

(3) « Et ideo placuit, frater charissime, examinatis causis singulorum, libellaticos interim admittit Sacrificatis in exitu subveniri..... Nec putes, frater charissime, hinc aut virtutem fratrum minui, aut martyria deficere, quod lapsis laxata sit pœnitentia, et quod pœnitentibus spes pacis oblata. » (Epist. 52, *ad Antonianum*, de Cornelio et Novatiano, pag. 153 et 154.)

(4) Vide epist. 9, pag. 47, et epist. 12, pag. 57. Et rursus epist. 52, pag. 140 : « Denique cum de quibusdam ad me presbyteri et diaconi scripsissent, eos immoderatos esse, et ad communicationem accipiendam festinanter urgere, etc. »

(5) Id apertissime traditur in epist. 55 Cypriani ad Cornelium illis præsertim verbis : « Sed enim lecta alia tua epistola, frater, quam primis litteris subjunxisti, satis miratus sum, cum animadvertissem te minis atque terroribus, eorum qui venerant, aliquantum esse commotum, cum te, secundum quod scripsisti, aggressi essent, cum summa desperatione comminantes quod, si litteras quas attulerunt non accepisses, publice eas recitarent, et multa turpia, ac probrosa, et ore suo digna proferrent. »

(6) Vide superiorem annotationem.

(7) « Sed enim lecta, etc. » Recole superiores an-

839 Utrumque porro displicuit Cypriano, cujus sententiam et amplexi sunt plerique dum adhuc viveret (8), et secuti fuere postea alii, atque imprimis Pacianus, sæpe Cyprianum allegans; et nimiam quidem facilitatem vehementer redarguit Cyprianus, tum aliis in locis, tum certe in epistola LV, in qua cum alia multa, tum hæc sane valde multa sunt quæ legantur: « Neque enim sic putramina quædam colligenda sunt, ut quæ integra et sana sunt, vulnerentur; nec utilis aut consultus est pastor qui ita morbidas et contactas oves gregi admiscet, ut gregem totum mali cohærentis afflictatione contaminet. Non attendas ad numerum illorum: « Melior est enim unus timens Deum, quam mille filii impii (*Eccli.*, XVI, 3), » sicut locutus est Dominus per Prophetam dicens: « Fili, ne jucunderis in filiis impiis si multiplicentur tibi, cum non fuerit timor Dei in ipsis (*Ibid.*, 1). » O si posses, frater 840 charissime, istic interesse nobiscum, cum parvi isti et perversi de schismate revertuntur! Videres quis mihi labor sit persuadere patientiam fratribus nostris, ut, animi dolore sopito, recipiendis malis curandisque consentiant. Namque ut gaudent et lætantur, cum tolerabiles et minus culpabiles redeunt, ita contra fremunt et reluctantur, quoties inemendabiles et protervi, et vel adulteriis vel sacrificiis contaminati, et post hæc adhuc insuper et superbi, sic ad Ecclesiam remeant, ut bona intus ingenia corrumpant (pag. 183). »

Adde ea quæ in libro *de Lapsis* adversus nimiam hanc noxiamque facilitatem copiose disputat: « Imperitus est medicus, etc. (pag. 377). Non concedit pacem facilitas ista, sed tollit, etc. (pag. 378). » Atque hoc quidem in loco eos martyres reprehendit, qui commendatitiis litteris vehementius expos- A cebant, ut criminibus obnoxios sine pœnitentia Ecclesia in sinum reciperet: « Veniam peccatis, quæ in ipsum commissa sunt, solus potest ille largiri, qui peccata nostra portavit, etc. »

Alibi vero eosdem martyres et confessores vehementer orat ut cautiores sint in commendatitiis litteris concedendis (9); his enim abutebantur non pauci immanium criminum rei, ut in Ecclesiam sine pœnitentia reciperentur.

IX. Summa severitas quoque illi displicuit, qua nimirum in desperationem adduci facile possent qui in crimina prolapsi fuerant, et in impietate perstitere. Censuit itaque temperandam esse lenitate severitatem, ut nemini pœnitentiæ locus præcluderetur, ideoque recipi quidem possent omnes, B tametsi antea atrocibus criminibus polluti, dummodo pœnitentiam quam episcopus imponeret subirent. Consule quæ nuper allegavi; atque ea sane quæ ex libro *de Lapsis* innui, merentur ut hic integra describantur. « Imperitus est medicus, qui tumentes vulnerum sinus manu parcente contrectat, et in altis recessibus viscerum virus inclusum, dum servat, exaggerat. Aperiendum vulnus est, et secandum, et, putraminibus amputatis, medela fortiore curandum. Vociferetur et clamet licet, et conqueratur æger impatiens per dolorem, gratias aget postmodum, cum senserit sanitatem: emersit enim, fratres dilectissimi, novum genus cladis et quasi parum persecutionis procella sævierit, accessit C ad cumulum sub misericordiæ titulo malum fallens, et blanda pernicies. Contra Evangelii vigorem, contra Domini ac Dei legem temeritate quorumdam laxatur incautis communicatio irrita et falsa pax, periculosa dantibus, et nihil accipientibus profutura... (p. 377). Non concedit pacem facilitas ista,

notationes. « Et illi contra Deum sacrilegi, contra sacerdotes Dei impio furore temerarii, de Ecclesia recedentes, et contra Ecclesiam parricidalia arma tollentes elaborant, ut opus suum diaboli malitia consumment, ne vulneratos divina clementia in Ecclesia sua curet. Miserorum pœnitentiam mendaciorum suorum fraude corrumpunt, ne Deo indignanti satisfiat, ne Christum Dominum suum, qui Christianus esse vel erubuit ante, vel timuit, postmodum quærat, ne ad Ecclesiam, qui de Ecclesia recesserat, redeat. Datur opera, ne satisfactionibus D et lamentationibus justis delicta redimantur, ne vulnera lacrymis abluantur... Honor ergo datur Deo, quando sic Dei majestas et censura contemnitur, ut cum se ille indignari et irasci sacrificantibus dicat, et cum pœnas æternas et supplicia perpetua comminetur, proponatur a sacrilegis, atque dicatur, ne ira cogitetur Dei, ne timeatur judicium Domini, ne pulsetur ad Ecclesiam Christi, sed, sublata pœnitentia, nec ulla exomologesi criminis facta, despectis episcopis atque calcatis, pax a presbyteris verbis fallacibus prædicetur, et ne lapsi surgant, aut foris positi ad Ecclesiam redeant, communicatio non communicantibus offeratur? Quibus etiam satis non fuit ab Evangelio recessisse, spem lapsis satisfactionis et pœnitentiæ sustulisse, fraudibus involutos, vel adulteriis commaculatos, vel sacrificiorum funesta contagione pollutos, ne Deum rogarent, ne in Ecclesia exomologesin criminum facerent, ab omni et sensu et fructu pœnitentiæ removisse (p. 181 et 182)....... Si qui autem sunt qui putant se ad Ecclesiam non precibus, sed minis regredi posse, aut existimant aditum se sibi non lamentationibus et satisfactionibus, sed terroribus facere, pro certo habeant contra tales clausam stare Ecclesiam Domini, nec castra Christi invicta et fortia, Domino tuente munita, minis cedere. Sacerdos Dei Evangelium tenens, et Christi præcepta custodiens, occidi potest, vinci non potest. Suggerit et subministrat nobis exempla virtutis ac fidei Zacharias, antistes Dei, qui cum terreri minis et lapidatione non posset, in templo Dei occisus est, clamans et identidem dicens quod nos quoque contra hæreticos clamamus et dicimus: *Hæc dicit Dominus* (II *Paral.*, XXIV, 20): *Dereliquistis vias Domini, et Dominus derelinquet vos.* Neque enim quia pauci temerarii et improbi cœlestes et salutares vias Domini derelinquunt, et sancta non agentes, a sancto Spiritu deseruntur, ideo et nos divinæ traditionis immemores esse debemus, et majora esse furentium scelera, quam sacerdotum judicia censeamus, aut existimemus plus ad impugnandum posse humana conamina, quam quod ad protegendum prævalet divina tutela (pag. 184). »

(8) Vide epist. 51, quæ multorum episcoporum nomine conscripta est.

(9) Epist. 10, *ad Martyr.*, etc., pag. 51.

sed tollit; nec communicationem tribuit, sed impedit ad salutem. Persecutio est hæc alia, et alia tentatio, per quam subtilis inimicus impugnandis adhuc lapsis occulta populatione grassatur : ut lamentatio conquiescat, ut **841** dolor sileat, ut delicti memoria evanescat, ut comprimatur peccatorum gemitus, statuatur fletus oculorum, nec Dominum graviter offensum longa et plena pœnitentia deprecetur, cum scriptum sit : *Memento unde cecideris, et age pœnitentiam.* Nemo se fallat, nemo se decipiat (p. 378).

Quod si pœnitentiam agere non recusassent, easque subiissent pœnas, quas ipse præscripsisset, se promptissimum præbebat, ut lenitatem quam posset maximam erga eos adhiberet : cujus lenitatis perspicuum argumentum habemus in epistola 12, quam legat, obsecro, lector (p. 55).

X. Hinc de ipsis iniquissimis Felicissimi asseclis, quorum immania scelera et exsecrabilem vitam, schisma quoque, et ab Ecclesia defectionem proxime ante descripserat, hæc pronuntiare non dubitat (epist. 55, p. 84) : « Si judicium nostrum voluerint experiri, veniant. Denique si qua illis excusatio et defensio potest esse, videamus quem habeant satisfactionis suæ sensum, quem afferant pœnitentiæ fructum. Nec Ecclesia istic cuique clauditur, nec episcopus alicui denegatur. Pœnitentia, et facilitas, et humanitas nostra venientibus præsto est. Opto omnes in Ecclesiam regredi, opto universos commilitones nostros intra Christi castra et Dei Patris domicilia concludi. Remitto omnia, multa dissimulo studio et voto colligendæ fraternitatis. Etiam quæ in Deum commissa sunt, non pleno judicio religionis examino. Delictis plus quam oportet remittendis pene ipse delinquo. Amplector prompta ac plena dilectione cum pœnitentia revertentes peccatum suum satisfactione humili et simplici confitentes. »

XI. Hæc quæ retuli satis apta ad id quod ostendendum mihi proposui, censeo. Cæterum si alia adhuc optas ejusdem Cypriani hanc in rem testimonia, ea consule quæ tradit ipse in libro *de Lapsis* et in epistola 55. Utrumque porro comprehendit, suamque sententiam apertissime explicat in epistola 52 (p. 155) verbis iis : « Miror autem quosdam sic obstinatos, etc. ; » quæ verba in annotationibus ad postremum testimonium (id est *Apoc.*, II, 5) allegabimus.

XII. Ut ergo et Novatianorum errorem, et schisma reprehenderet, et propositum suum, et disciplinam quam in Ecclesiam invexerat, a reprehensionibus vindicaret, libellum hunc aut composuit Cyprianus ipse aut certe alter pro Cypriani sententia decertans, ea colligens quæ in tria, si vis, argumenta et disputationis capita erant deinceps distribuenda, quorum alterum Novatianorum schisma erroresque A damnaret; refelleret alterum sententiam illorum, qui fassi subesse Ecclesiæ potestati crimina quævis, criminosos tamen ab Ecclesia, et a pœnitentia ineunda arcebant; approbaret tertium disciplinam a Cypriano propositam. Quod autem apte sub horum altero comprehendantur illa ipsa duo quæ diximus testimonia, in annotationibus ad illa ostendemus. Atque hunc quidem libellum suspicor ea mente fuisse compositum, ut in tertio *Testimoniorum* libro reliquis illius partibus adjungeretur.

842 Sed jam denique, quas promisimus annotationes, præbeamus.

Allegatis in superiori opusculo Scripturarum locis annotationes quasdam apponimus.

CAPUT II.

B Nolim vero arbitretur lector, ea tantummodo Scripturarum loca, quæ in hoc opusculo habentur, pœnitentiam respicere. Alia, eaque non pauca, invenies in Bachiarii libro ad Januarium misso, in Parallelis quoque Damasceni (litt. μ, tit. III, περὶ μετανοίας, etc.) in eo capite, quod in paginæ calce allego, quodque si cum hoc libello conferas, jucundissimum id tibi erit, et valde utile. Ea itaque loca quæ hic recensentur, aut portio nonnulla sunt amplioris libri, qui multo plura complectebatur, aut, si vis, selecta ea sunt veluti reliquis aptiora, non ad utilitatem quidem, necessitatemque pœnitentiæ generatim inspectæ asserendam, sed ad utilitatem necessitatemque illius generis pœnitentiæ asserendam, de quo genere numero 6, 7 et subsequen- C tibus superioris capitis egi ; recole itaque quæ iis numeris tradidimus.

Jam vero ad eum locum venio, qui primum in hoc opusculo se offert, quique sic se habet.

I. *Si dereliquerint filii ejus legem meam, et in judiciis meis non ambulaverint, et mandata mea non custodierint, visitabo in virga iniquitates eorum et in verberibus peccata eorum : misericordiam autem meam non dispergam ab eis* (*Psal.* LXXVIII, 31).

Arbitratus sum aliquando, amanuensis licentia quadam, immutatum eum fuisse, et loco vetustæ substitutam fuisse Vulgatam interpretationem, quod ego sæpe in codicibus factum perspexi. At anceps deinceps hæsi, cum eumdem locum ad eum fere D modum citatum vidi in Bachiarii libro (10) quo affertur in hoc opusculo. Aut ergo uterque amanuensis eamdem licentiam sibi arrogavit, aut potius vetustis ipsis temporibus altera interpretatio hujus loci aderat, quæ ea ratione locum hunc redderet, qua nunc reddit Vulgata.

Cæterum hic psalmi octogesimi octavi locus in vetustissimo illo libello (11), qui adversus Novatianum, ipso Novatianorum atque Cypriani tempore conscriptus fuit, ad hunc modum se habet : « Si dereliquerint filii ejus legem meam, et in mandatis meis non ambulaverint, et si justificationes meas

(10) N. 22, p. 115, edit. Francisci Florii.
(11) Constat auctorem libri *ad Novatianum* æqualem esse Cypriani, etc. In Vita S. Cypriani, præposita editioni Baluzii, § 35, pag. 94.

profanaverint, et præcepta mea non custodierint, visitabo in virga facinora eorum, et in flagellis delicta eorum ; misericordiam autem meam non dispergam ab eis. » Nec multum abest Cyprianus, sic eumdem locum allegans (12) : « Si dereliquerint legem meam, et in judiciis meis non ambulaverint ; si justificationes meas profanaverint, et præcepta mea non **843** observaverint, visitabo in virga facinora eorum, et in flagellis delicta eorum : misericordiam autem meam non dispergam ab eis, » etc.

Mirum porro non est, si primo quidem locus hic afferatur : etenim severitatem illorum redarguit qui, nimio plus austeri, recipere pœnitentes in Ecclesiam nolebant. Hinc auctor libri ad Novatianum hæreticum (p. 11) : « Quænam est tua, Novatiane, dementia, ut illa, quæ ad exitium salutis pertineant, tantum legas, et quæ ad misericordiam prætereas ? clamante Scriptura et dicente : *Pœnitentiam agite*..... Adeo quia multæ miserationis est Dominus, audivimus ; audiamus quid per David contestatur Spiritus sanctus : *Si dereliquerint filii ejus*, etc. » Bacharius quoque, valde vetustus (quippe qui creditur Augustini æqualis) et valde probabilis scriptor, iisdem pariter verbis eorum severitatem refellit, qui gravioribus quibusdam peccatis pœnitentiæ locum denegabant : « Age ergo, amice, inquit ille (13) in epistola ad Januarium, consurge, et, perdita inter fluctus sæculi mercede, atque substantia velut naufragus imam tabulam, hoc est scientiam divini Canonis, tene, quæ te adducat ad littus, ubi ait : « Si dereliquerint filii ejus legem meam, et in judiciis meis non ambulaverint ; si justificationes meas profanaverint, et mandata mea non custodierint, visitabo in virga iniquitates eorum, et in verberibus peccata eorum ; misericordiam autem meam non dispergam ab eis, neque nocebo in veritate mea. » De cujus hoc filiis dicitur ? Nonne Domini nostri Jesu Christi, quos Ecclesiastici fontis uterus et secreti ac perplexi vulva mysterii parturivit ; quos natos crucis cuna suscepit, Evangelii mamilla lactavit ? Vis scire quia baptizati, non autem catechumeni filii appellantur ? Aspice quod ipse Apostolis suis dicit : « Jam non dicam vos servos, sed filios. »

Eorum quoque lenitatem locus iste facilitatemque refellit, qui sine ulla pœnitentia prolapsos in crimina recipiebant in Ecclesiam. An non Deus, dum misericordiam nepotibus Davidis pollicetur, pœnitentiam eis se inflicturum esse promittit ? « Visitabo in virga... misericordiam autem meam non dispergam. » Pulchre Cyprianus (epist. 52, p. 155) : « In Psalmis etiam legimus censuram pariter, et clementiam Dei comminantis simul, atque parcentis, punientis ut corrigat, et cum correxerit, reservantis : « Visitabo, inquit, in virga facinora eorum, et in flagellis delicta eorum. Misericordiam autem meam non dispergam ab eis. »

II. Item apud Isaiam (xxx, 15) : « Sicut dicit Dominus sanctus Israel : Cum conversus ingemueris, tunc salvus eris, et scies ubi fueris. »

Invitantur his verbis Novatiani ad Ecclesiam, quatenus certi redduntur, si ingemuerint, id est si de schismate et criminibus reliquis pœnitentiam egerint, salvandos fore. Restituti vero Ecclesiæ et salutari pœnitentia prioribus erroribus deletis, tum denique agnoscent schismatis atque hæresis, qua ante irretiti fuerant, gravitatem : *Et scies ubi fueris.*

844 Cæterum id ipsum quod ex proxime superiore testimonio deduximus, facile etiam deducitur ex eo quod hic allegamus ; debet enim ingemiscere (id est veram, non fucatam, pœnitentiam agere) is qui ad Deum convertitur. Id si peraget, salvabitur a Domino, agnoscetque, cum pœnituerit, detestabilem statum in quo antea fuerat : *Et scies ubi fueris.*

At facile posces, ubinam exstent allegata verba quæ citantur etiam a Cypriano (14) et Paciano (15), atque adeo, si egregio Calmeto credis, ab Origene, Hieronymo et Fulgentio ? Require ea in vetusta versione Septuaginta interpretibus adhærente, et invenies in versiculo 15 capitis xxx Isaiæ. Hæc porro eo libentius annotavi quod viderim in editione Cypriani, quam adornavit Baluzius, citari in margine : Ezech., xviii et xxxiii. Ex Isaia allegat Hieronymus, quem n. 4 afferam.

III. Item illic (xxx, 1) : *Væ, filii desertionis, dicit Dominus, fecistis consilium non per me et sponsionem meam, non per Spiritum meum, adjicere peccatum super peccatum.*

Locus iste ille ipse est, procul dubio, qui in Vulgata exstat versiculo 1 capitis xxx Isaiæ, sic in Latinum versus : « Væ, filii desertores, dicit Dominus, ut faceritis consilium, et non ex me, et ordiremini telam, et non per Spiritum meum, ut adderetis peccatum super peccatum. »

Sequitur porro scriptor noster, veterum more, Septuaginta interpretes. Videtur autem ideo allatus hic locus, ut moneremur, non approbari a Deo consilium eorum qui, ut verbis Cypriani utar (epist. 55, p. 181), « Contra Deum sacrilegi, contra sacerdotes Dei impio furore temerarii, de Ecclesia recedentes et contra Ecclesiam parricidalia arma tollentes, elaborant ut opus suum diaboli malitia consumment, ne vulneratos divina clemen-

(12) In epist. 7, p. 41, et in epist. 52, p. 155, et rursus in libro *de Lapsis*, p. 314.

(13) Tom. III Biblioth. Paris. Patr. p. 125 ; in editione Francisci Florii, uti dixi, p. 115, n. 22.

(14) In libro *de Lapsis*, p. 386.

(15) Contra tract. Novatian. et tom. III Biblioth. Paris. Patr., p. 61. Quid si adjecissem illud Isaiæ : *Cum conversus ingemueris, tunc salvaberis, et scies ubi fueris.* Et in Paræn., *ad pœnit.*, pag. 75 : *Et iterum cum conversus ingemueris, tunc salvaberis, et scies ubi fueris.*

tia in Ecclesia sua curet. Miserorum pœnitentiam mendaciorum suorum fraude corrumpunt, ne Deo indignanti satisfiat. » Quibus quidem verbis Novatianos, ut puto, innuit, qui ut asseclarum numerum augerent, lapsos et criminosos in cœtum suum facile recipiebant, nec ab eis preces eas afflictionesque exposcebant, quas exposcebat catholica Ecclesia. Quanquam etiam arbitror, eosdem Novatianos propterea quoque reprehendi quod descivissent ab Ecclesia, schismaticis præsidibus adversus catholicos constitutis. Id sane indicat Cyprianus, cum hæc ait (epist. 55, p. 178) : « Plane episcopi non de voluntate Dei fiunt, sed qui extra Ecclesiam fiunt, sed qui contra dispositionem et traditionem Evangelii fiunt, sicut ipse Dominus in duodecim prophetis ponit et dicit : « Sibimetipsis regem constituerunt, et non per me. » Et iterum : « Sacrificia **845** eorum tanquam panis luctus ; omnes qui manducant ea contaminabuntur. » Et per Isaiam quoque (cap. xxx) Spiritus sanctus clamat, et dicit : « Væ vobis, filii desertores. Hæc dicit Dominus : Habuistis consilium, et non per me, et fecistis conventionem, et non per Spiritum meum, adjicere peccata super peccata. »

Eodem quoque spectare videtur is quem sæpe allegavi, auctor libri *ad Novatianum hæreticum*, hæc scriptis tradens (p. 8) : « Quia qui non introivit per ostium in ovile ovium, sed descendit per alteram partem, ille fur et latro est. » Item in eodem Evangelio quoque ait : « Omnes qui venerunt, fures sunt et latrones. » Qui isti sunt, nisi desertores fidei, et transgressores Ecclesiæ Dei, qui contra ordinationem Dei nituntur? Quos merito Spiritus sanctus per prophetam increpat, dicens : « Fecistis consilium non per me, et conventionem non per Spiritum meum, adjicere peccata super peccata. » Quid ad ista respondeant perversissimi isti Novatiani, vel nunc infelicissimi pauci, qui ad tantam furoris dementiam proruperunt, ut nec Deo, nec homini reverentiam habuerint?

IV. Item apud Jeremiam (II, 25 : *Avertere* (16) *pedem tuum ab aspera via, et faciem tuam a siti; illa vero dixit : « Confortabor; volo : quia diligebat alienos, et ibat post illos. »*

Ad Novatianorum pertinaciam retundendam plurimum valet locus ille Jeremiæ, qui nunc affertur, et quem in Vulgata sic leges : « Prohibe pedem tuum a nuditate et guttur tuum a siti ; et dixisti : Desperavi, nequaquam faciam : adamavi quippe alienos, et post eos ambulabo. » Utitur hoc loco ad invitandum ad pœnitentiam Rusticum lapsum Hieronymus, hæc ad eum scribens (17) : « Nihil ita offendit Deum quam desperatione meliorum hærere pejoribus : licet et ipsa desperatio incredulitatis indicium sit. Qui enim desperat salutem, non putat futurum esse judicium. Quod si metueret, utique bonis operibus se judici præpararet. Audiamus per Jeremiam loquentem Deum : *Converte pedem tuum a via aspera, et guttur tuum a siti.* Et iterum : *Numquid qui cadit, non resurget : aut qui aversus est, non revertetur ?* Et per Isaiam : *Quando conversus ingemueris, tunc salvus eris, et scies ubi fueris.*

V. Item apud Isaiam : *Convertimini, quia* (18) *altam cogitationem cogitatis et iniquam* (*Isa.*, XXXI, 6).

Tum ad vocandos peccatores ad veram, non ad fucatam, pœnitentiam, tum ad revocandos a schismate ad Ecclesiam Novatianos, valet locus iste : cui simillimus est alter, quem ex Joele affert Cyprianus in libro *de Lapsis* (19) : « Revertimini ad Dominum Deum vestrum, » etc.

Notat autem clar. Calmet locum istum a Symmacho ad hunc modum fuisse explicatum : « Pœnitentiam agite, sicut profunda transgressione recessistis a Deo. » Septuaginta vero : « Convertimini, qui profundum **846** consilium consultabatis et iniquum. » Vox itaque illa *altam* (*altam cogitationem*) hic idem significat, ac, *profundam* : qua quidem significatione alibi etiam, judice Augustino, sumitur : sic enim sanctus doctor versiculum septimum psalmi sexagesimi tertii : « Accedet homo ad cor altum, » etc., explicat : « Accessit homo ad cor altum, id est cor secretum (secretum vero hic idem significare videtur ac profundum), objiciens aspectibus hominem, servans intus Deum. »

VI. Item illic (XLIII, 25) : *Ego sum, ego sum qui deleo injustitias tuas, et non recordabor : tu autem recordare, et judicemur simul. Dic tu injustitias tuas prius.*

Vulgata hæc habet : « Ego sum, ego sum ipse qui deleo iniquitates tuas propter me, et peccatorum tuorum non recordabor. Reduc me in memoriam, et judicemur simul : narra, si quid habes, ut justificeris. » At scriptori nostro fere congruit is, quem sæpius laudavi, auctor libelli ad Novatianum hæreticum. En quomodo locum hunc legit (20): « Ego sum, ego sum qui deleo facinora tua, et non commemorabor te : tu autem in mente habe, et judicemus. Dic tu facinora prius, ut justificeris. »

Eadem plane mihi videtur loci hujus meta atque ea quam loci Jeremiæ paulo ante allati esse dixi. Sane eo recitato auctor libelli *ad Novatianum* hæc statim subdit : « Dum patet, fratres, indulgentiæ aditus, Deum plenis satisfactionibus deprecemur. Deprecemur nos, ut exaltari possimus. » Propterea etiam allatus videtur locus iste, ut doceamur copiosissime, et summa cum liberalitate nostri misereri Deum

(16) Legendum puto : *Averte.*
(17) Epist. olim 46 in Veron. Edition. 122, n. 1, p. 885.
(18) *Qui*, nisi probabilis conjectura me fallit.
(19) Pag. 386.
(20) Pag. 16.

dum peccatorum, de quibus dolemus, omnino obliviscimur. Monet tamen, ut nos eorum meminerimus, deflendo scilicet. Monet pariter, ut peccata nostra prius defleamus quam eorum veniam ab Ecclesia exposcamus. *Dic tu injustitias tuas prius*, etc. Præproperam itaque nonnullorum pœnitentiam et nimiam quorumdam presbyterorum facilitatem in impertienda lapsis venia, verba ista condemnant. Locum hunc ad pœnitentiæ necessitatem inculcandam adducit etiam Damascenus (21).

VII. Item illic (*Isa.*, LV, 6) : *Quærite Deum, et cum inveneritis eum, invocate. At ubi appropinquavit vobis, derelinquat impius vias suas, et vir iniquus cogitationes suas, et convertatur ad Dominum, et misericordia ei præparabitur, quia non multum remittit peccata vestra.*

Atque hanc ipsam præproperam pœnitentiam, et nimiam facilitatem ea de quibus nunc agimus, Isaiæ verba condemnant. Quærere scilicet debet peccator Deum, eoque cor ejusdem peccatoris gratia sua illustrante, ac permovente, derelinquere debet viam suam ; tum vero misericordia ei præparabitur, quam quidem non sine precibus, et pœnis, quibus peccator subsit, indulget Deus, qui (ut scriptoris nostri verbis utamur) *non multum remittit*; id est non sine aliquo nostro supplicio et afflictione. Alios etiam sensus verba *non multum* habere fortasse possunt, sed certe hosce duos. Prior hic est : statim ac peccator ex corde defleat peccatum suum, remittet Deus quæcumque 847 erravit, adeo ut *non multum* orari se sinat, ut veniam indulgeat. Alter : dum Deus atque Ecclesia vos ad se vocat, o Novatiani, vocanti parete, neque enim *diu* (*non multum*) pertinaciam vestram atque insolentiam tolerabit. Calmet postremæ huic explicationi favet, dum lectorem monet, ut conferat locum hunc cum altero Joannis XII, 35 : « Adhuc modicum lumen in vobis est, ambulate dum lumen habetis. » Utcumque sit, audi, quomodo Vulgatus interpres hæc, de quibus agimus, verba latinitate donarit : « Quærite dominum, dum inveniri potest ; invocate eum, dum prope est ; derelinquat impius viam suam, et vir iniquus cogitationes suas, et revertatur ad Dominum, et miserebitur ejus, et ad Deum nostrum, quoniam multus est ad ignoscendum. » Non præterit locum hunc sanctus Pacianus adversus Novatianos disputans (epist. 3), neque etiam præterit Damascenus (*Parall.*, litt. μ, tit. III).

VIII. Item illic (*Isa.*, XLIV, 1) : *Recordare hæc, Jacob et Israel, quia puer meus es ; vocavi te puerum meum, et tu, Israel, noli oblivisci mei : ecce enim abstersi sicut..... injustitias tuas, et sicut imbrem peccata tua. Convertere ad me, et redimam te.*

Diu perquisivi tum in Vulgata versione, tum in Bibliis ex interpretatione Septuaginta latinitate donatis eum, qui allegatur hic, locum ; at frustra perquisivi. Quamquam enim aliquid huic affine exstat, capite XLI, 8 et 9, et cap. XLII, 1 ; rursus cap. XLIII, 1 et 5, et alibi etiam ; alia tamen in his locis invenies, quæ ab allatis verbis plurimum distant. Suspicor itaque hic adduci ex vetusta aliqua interpretatione versiculum primum, secundum et tertium capitis XLIII Isaiæ, qui ex lectione Septuaginta sic Latine vertitur : « Et nunc sic dicit Dominus Deus, qui fecit te, Jacob, et qui formavit te, Israel : Noli timere, quoniam redemi te ; vocavi te nomine tuo. Meus es tu : et si transieris per aquam, tecum sum, et flumina non cooperient te. Et si transieris per ignem, non combureris, flamma non exuret te, quia ego Dominus Deus tuus sanctus, Israel, Salvator tuus. » At in Vulgata legitur ad hunc modum : « Et nunc hæc dicit Dominus creans te, Jacob, et formans te, Israel : Noli timere, quia redemi te, et vocavi te nomine tuo. Meus es tu. Cum transieris per aquas, tecum ero, et flumina non operient te. » Aut potius adduci hic suspicor quinque priores versiculos capitis XLIV Isaiæ, qui tamen in Vulgata multo aliter leguntur, ad hunc scilicet modum : « Et nunc audi, Jacob, serve meus, et Israel quem elegi. Hæc dicit Dominus faciens et formans te, ab utero auxiliator tuus : Noli timere, serve meus Jacob, et rectissime, quem elegi ; effundam enim aquas super sitientem, et fluenta super aridam : effundam Spiritum meum super semen tuum, et benedictionem meam super stirpem tuam. Et germinabunt inter herbas quasi silices juxta præterfluentes aquas. Iste dicet : Domini ego sum : et ille vocabit in nomine Jacob, et hic scribet manu sua : Domino..... Rex Israel et redemptor ejus. » Interpretatio porro latina, interpretationi Septuaginta 848 senum adhærens, sic reddit : « Nunc autem audi, Jacob, puer meus, et Israel, quem elegi : sic dicit Dominus Deus qui fecit te, et qui adamavit te de ventre : Adhuc habebis auxilium. Noli timere, puer meus Jacob, et dilecte Israel, quem elegi. Quia ego dabo aquam in siti, iis qui ambulant in aquosa, imponam Spiritum meum super semen tuum, et benedictiones meas super filios tuos. Et orientur ut in medio aquæ fœnum, et sicut salix super præterfluentem aquam. Iste dicet : Dei sum : et iste clamabit in nomine Jacob, et alius scribet in manu sua, Dei sum, et in nomine Israel clamabit. » Discrimen autem quod has inter interpretationes non leve interest, retuli in exemplaria, quæ habuit interpres ille, quem consuluit noster scriptor, qui fortasse etiam per se ipse superiora verba in Hebræo aut, si vis, in Græco nonnihil ambigua ad eum modum transtulit, quem vidit aptum ad revocandos ad Ecclesiam errantes. Cæterum, si vis, verba illa : « Convertere ad me et redimam te, » desumpta esse ex alio Scripturæ loco, quem negligens amanuensis

(21) *Parallel.* litt. μ, tit. III, p. 578, t. II edit. le Quien.

minime designavit, nec sejunxit a superioribus, minime obsistam.

IX. Item illic (*Isa.*, XLVI, 8) : *In mente habete hæc et gemite : pœnitemini qui seducti estis, et convertimini corde ad me, et in mente habete priora sæcula, quia ego Deus.*

In Vulgata sic redduntur verba hæc : « Mementote istud, et confundamini; redite prævaricatores ad cor. Recordamini prioris sæculi, quoniam ego sum Deus. » Sed noster scriptor versioni Septuaginta adhærens paulo aliter vertit. Ad veram pœnitentiam verba hæc invitant eos qui in gravia crimina inciderant (*Convertimini corde ad me*), illisque memorant priorum Christianorum disciplinam et judicia Dei, qui inulta non sinit crimina : « In mente habete priora sæcula, quia ego Deus. » Invitant etiam, si vis, Novatianos ad Ecclesiam, quam dereliquerant, eosque monent ne Deum novis sceleribus et pertinacia in suscepto schismate, irritare adhuc pergant.

X. Item illic (*Isa.*, LIV, 8) : *Tempore pusillo dereliqui, et cum misericordia magna miserebor tui. In furore pusillo averti faciem meam abs te : in misericordia æterna miserebor tui.*

Indicat, nisi fallimur, locus iste, per brevem pœnitentiam, in qua Ecclesia derelinquere videtur reos, cum a communione et fidelium cœtu eos avertit, uberrimam diuturnamque misericordiam illos fore consecuturos. Indicat etiam, si vis, non derelinqui omnino a Deo peccatores, qui, si vocanti paruerint, misericordiam uberrimam obtinebunt. Vulgata hæc sic habet : « In momento indignationis abscondi faciem meam parumper a te, et in misericordia sempiterna misertus sum tui. »

XI. Item illic (*Isa.*, LVII, 15) : *Hæc dixit Excelsus in excelsis habitans in æternum, Sanctus in sanctis ; nomen est ei Dominus, Excelsus in sanctis requiescens, et pusillaminis dans animi æquitatem, et dans vitam contribulatis corde : Non in sempiternum irascor vobis, nec* **849** *per omnia vindicabo in vos : spiritus enim a me prodiet, et inspirationem omnem ego feci, et propter peccatum, pusillum contristavi eum, et averti faciem meam ab eo, et vilem passus est, et abiit tristis in viis. Vias ejus vidi, et sanavi eum, et consolatus sum ego, et dedi ei consolationem veram, et pacem super pacem iis qui longe, et iis qui prope. Et dixit Dominus : Sanavi eos : iniqui autem ut mare commotum, sic fluctuabuntur, et quiescere non possunt. Non est gaudere impiis, dicit Dominus.*

Affinem superiori explicationem excipit locus iste, quo ad divinam pietatem erga iniquos quoscumque commendandam, eosque invitandos ad pœnitentiam, utitur auctor libri *ad Novatianum.* « Et quoniam, inquit ille (pag. 11), Jeremias propheta in persona populi peccatoris deprecatur Do-A minum, dicens : « Emenda nos, Domine, sed in judicio et non in ira, ne paucos facias nos ; » adjecit, et dixit Isaias : « Propter peccatum modice contristavi eum, et percussi eum, et averti faciem meam ab eo, et contristatus est, et abiit tristis in viis suis ; » et quia operatur, adjecit et dixit : « Vias ejus vidi, et curavi eum, et dedi ei exhortationem veram, pacem super pacem, » pœnitentibus, deprecantibus et operantibus, restitui posse quod male perierint, quodve a Christo declinaverint. »

Vulgata porro sic locum hunc reddit : « Hæc dixit Excelsus, et sublimis habitans æternitatem, et sanctum nomen ejus ; in excelso et in sancto habitans, et cum contrito et humili spiritu, ut vivificet spiritum humilium, et vivificet cor contrito-B rum : Non enim in sempiternum litigabo, neque usque ad finem irascar, quia spiritus a facie mea egredietur, et flatus ego faciam. Propter iniquitatem avaritiæ ejus iratus sum, et percussi eum ; abscondi a te faciem meam et indignatus sum ; et abiit vagus in via cordis sui. Vias ejus vidi, et sanavi eum, et reduxi eum, et reddidi consolationes ipsi et lugentibus ejus. Creavi fructum labiorum pacem, pacem ei qui longe est, et qui prope, dixit Dominus, et sanavi eum. Impii autem, quasi mare fervens, quod quiescere non potest, et redundant fluctus ejus in conculcationem et lutum. Non est pax impiis, dicit Dominus Deus. » Vide interpretes in locum hunc.

C XII. Item apud Jeremiam (cap. II, vers. 32) : *Numquid obliviscetur sponsa ornamenti sui, aut virgo fasciæ pectoralis suæ ? Populus vero meus oblitus est mei dierum* (22) *quorum non est numerus.*

Si adversus Novatianos, qui jam ab Ecclesia defecerant, plurimisque se devinxerant criminibus, librum hunc scriptum putas, facile vides quo respiciant monita hæc ; scilicet ut eorum crimina et pertinaciam indicent, doceantque stulte illos ab Ecclesia defecisse, quæ multo jam tempore eos exspectabat invitabatque ad pœnitentiam, stulte quoque tam diu (diebus innumeris) in errore persistere. Si vero conscriptum putas, ut lenitas a Cypriano inducta confirmaretur, ideo afferri dicito, ut **850** ostendatur cupere Deum, ut si quis ab eo D defecisset, ad eum denique reverteretur ; et propterea diebus innumeris exspectasse : conqueri quoque Dominum, quod impios videat in iniquo proposito persistere et veteri pervicacia. Cur ergo repellentur hi, si tandem aliquando ad Ecclesiam confugiant, ut priora crimina defleant ? Non multum distat ab ea, qua utitur noster scriptor, Vulgata versio ; nam hujusmodi est : « Numquid obliviscetur virgo ornamenti sui, aut sponsa fasciæ pectoralis suæ ? Populus vero meus oblitus est mei diebus innumeris. »

XIII. Item illic (*Jerem.*, XVIII, 7) : *In summa*

(22) *Diebus*, ut puto.

883 AD OPERA S. CYPRIANI GENUINA APPEND. I. — DUBIA. 884

loquar super gentem, aut super regnum, aut auferam eos, et perdam. Et si conversa fuerit gens a malis suis, pœnitebo de malis, quod (32) *cogitavi facere illis. Et summa loquar super gentem, aut regnum, ut reædificem et plantem, et faciant mala ante me, ut non audiant vocem meam, et pœnitebo de bonis, quæ locutus sum facere eis.*

Mens allegati loci, me quidem judice, hæc est : Testatur Dominus se minatum esse quidem perniciem populorum et gentium, tamen si eos suorum criminum pœniteat, se statim aversurum pœnas quas antea minatus fuerat. Contra si a justitia defecerint viri probi, se præmia minime daturum, quæ antea pollicitus fuerat. Paucis testatur se neminem pœnitentem odisse, neminem a probitate desciscentem respicere. Cur ergo a pœnitentia propter priora crimina, quæ nunc deflent, et castigationibus afflictionibusque delere parati sunt, avertentur populi? Cur in pertinacia et schismate persistent et Novatianus et qui Novatiano adhæserunt, fidentque in prioribus meritis suis? ea quæ ad locum xv afferemus, locum hunc ipsum illustrant. Si Vulgatam cupis, ecce illam : « Repente loquar adversum gentem et adversum regnum, ut eradicem, et destruam, et disperdam illud. Si pœnitentiam egerit gens illa a malo suo, quod locutus sum adversus eam, agam et ego pœnitentiam super malo, quod cogitavi ut facerem ei. Et subito loquar de gente et de regno, ut ædificem et plantem illud. Si fecerit malum in oculis meis, ut non audiat vocem meam, pœnitentiam agam super bono, quod locutus sum ut facerem ei. » Locum hunc allegat etiam Damascenus (24).

XIV. Item illic (*Jerem.*, III, 12) : *Revertere ad me, habitatio Israel, dicit Dominus, et non firmabo faciem meam super vos, quia misericors ego sum, dicit Dominus, et non irascar vobis in æternum.*

Præsens Jeremiæ locus eodem spectat, quo superioris loci pars prior ; neque vero peculiare annotatione indiget. Vulgatus noster interpres ad hunc modum verba ea vertit : « Revertere, aversatrix Israel, ait Dominus, et non avertam faciem meam a vobis, quia sanctus ego sum, dicit Dominus, et non irascar in perpetuum. » Consule, oro, quæ docet clarissimus Calmetus in locum hunc quem non præterit Damascenus. Mirum porro quod non allegetur deinceps in eamdem sententiam Joel, cum eum sæpe allegaverint Cyprianus (25), **851** Pacianus et Damascenus ; sed id fortasse librarii vitio et negligentiæ tribuendum est.

XV. Item illic (*Jerem.*, III, 14) : *Convertimini, filii qui recessistis, dicit Dominus. Quoniam ego dominabor vestri, et accipiam vos unum de civitate et duos de familia, et inducam vos in Sion, et dabo vobis pastores secundum cor meum, et pascent vos pascentes cum disciplina.*

Non absimilis est sensus verborum illorum, quæ modo allegavi, quæque unius tantum versiculi intervallo a superioribus distant. In Vulgata porro in Latinum sic versa sunt : « Convertimini, filii, revertentes, dicit Dominus, quia ego vir vester, et assumam vos unum de civitate, et duos de cognatione, et introducam vos in Sion, et dabo vobis pastores juxta cor meum, et pascent vos scientia et doctrina. »

Si quis affirmet ad Novatianos expresse dirigi verba hæc, illisque promitti si ab hæresi et schismate resipuerint, reversique fuerint ad Ecclesiam, legitimos verosque pastores, dum illegitimos spuriosque tantummodo haberent, id sane affirmabit, quod ego verisimillimum puto. Lege, obsecro, quæ de scelesta ordinatione Novatiani aliorumque schismaticorum tradunt Cyprianus (26) et Pacianus (27) quibus addas opto, quæ super hoc argumento auctor libri *ad Novatianum* copiose disserit (28).

XVI. Item illic (*Jerem.*, III, 22) : *Convertimini, filii revertentes, et ego sanabo contritionem vestram.*

Idem porro quod de duobus proxime præcedentibus Scripturæ locis dixi, de eo etiam affirmare non vereor, quem nuper attuli, quique in Vulgata sic legitur : « Convertimini, filii revertentes, et sanabo aversiones vestras. » Vide interpretes in hunc locum.

XVII. Item illic (*Jerem.*, IV, 14) : *Ablue a malitia cor tuum,* **852** *Jerusalem, ut saneris. Usquequo erunt in te cogitationes dolorum tuorum?*

Ut vim assequaris testimonii illius, quod hic allegatur, ea consule, quæ ad locos Scripturæ IV, V et IX tradita sunt. Vulgata sic illud exhibet : « Lava a malitia cor tuum, Jerusalem, ut salva

(23) *Quæ.*

(24) *Parall.* litt. μ, tit. III, p. 578, tom. II ed. cit.

(25) « Et Joel propheta pietatem Domini, Domino ipso monente, declarat : *Revertimini*, inquit, *ad Dominum Deum vestrum, quoniam misericors, et pius est, et patiens, et multæ miserationis, et qui sententiam flectat adversus malitias irrogatas.* » Quibus quidem recitatis, hæc addit Cyprianus : « Potest ille indulgentiam dare, sententiam suam potest ille deflectere. Pœnitenti, operanti, roganti potest clementer ignoscere. » (In libro *de Lapsis*, p. 386.) Alibi etiam, nim. epist. 52, p. 155 : « Nam cum scriptum sit : *Deus mortem non fecit, nec delectatur in perditione vivorum*; utique qui neminem vult perire, cupit peccatores pœnitentiam agere, et per pœnitentiam denuo ad vitam redire. Ideo et per Joel prophetam clamat et dicit : *Et nunc hæc dicit Dominus Deus vester : Revertimini ad me ex toto corde vestro, simulque et jejunio et fletu et planctu, et discindite corda vestra et non vestimenta vestra, et revertimini ad Dominum Deum vestrum, quia misericors et pius est, et patiens et multæ miserationis, et qui sententiam flectat adversus malitiam irrogatam.* »

Paciani porro Joelem allegantis verba habes epist. 1, pag. 52, et epist. 3, pag. 63. Quod ad Damascenum attinet, consule *Parall.* litt. μ, tit. III, p. 378, tom. II edit. le Quien.

(26) *De unitate Ecclesiæ* : epist. 41, p. 123 ; epist. 48, p. 130, et epist. 49, p. 141, etc.

(27) Epist. 3, p. 60, tom. II Biblioth. Paris.

(28) Prædixerat quidem et Dominus multos esse venturos sub pellibus ovium rapaces lupos, » etc. p. 13 et 14.

fias. Usquequo morabuntur in te cogitationes noxiæ? »

XVIII. Item illic (*Jerem.*, VIII, 4) : *Hæc dicit Dominus : Nunquid qui cadit, non resurget; aut qui avertit se, non convertetur? quia avertit se populus iste a visione improba, et obtinuerunt præsumptione sua, et noluerunt converti.*

Ipsissimam explicationem adhibet iis Jeremiæ verbis quæ modo allegavi, Bachiarius (29) hæc tradens : « Et alibi : Nunquid qui cadit non resurget, aut avertens non convertitur? » Ad hunc vero modum Vulgata refert : « Hæc dicit Dominus : Nunquid qui cadit non resurget? et qui aversus est, non revertetur? Quare ergo aversus est populus iste in Jerusalem aversione contentiosa? »

XIX. Item illic (*Jerem.*, VIII, 6) : *Non est homo pœnitentiam agens a malitia sua, dicens : Quid feci? Defecit qui currit cursu suo, sicut equus suadens* (30) *in hinnitu suo.*

Quod hoc loco positum est, istud ad eum ferme modum explicatur quo explicatur duodecimo loco positum. Hic itaque ea recole, quæ ibi sunt dicta. Vulgata paulo aliter ea verba reddit : nimirum ita : « Nullus est qui agat pœnitentiam super peccato suo, dicens : Quid feci? Omnes conversi sunt ad cursum suum, quasi equus impetu vadens ad prælium. » Ea itaque interpretatio, quam sequitur noster scriptor, a Septuaginta interpretibus profluit. Sic autem ea explicat Theodoretus (31) : « Equus impetu et hinnitu currens, post laborem sistit; hi vero (impii scilicet et iniquissimi) minime constiterunt in scelerum suorum cursu. » Locum hunc allegat etiam Damascenus (32).

XX. Item illic (*Jerem.*, XVIII, 11, 12) : *Avertatur ergo unusquisque a via sua mala, et meliora facite studia vestra. Et dixerunt : Confortabimur, quia post adinventiones vestras* (33) *ibimus, et unusquisque, quæ placent cordi suo, mala faciemus.*

Si eorum memineris, quæ ad locum XII, eorum quoque, quæ ad XIV, XV et subsequentes annotavimus, facile percipies quo superiora verba collineent. Propterea porro ea allata hic puto, ut sicut olim vocanti Domino ad pœnitentiam Hebræus populus sceleribus suis obstrictus parere recusabat, malebatque diis alienis pravisque inclinationibus inservire, quam Deo; ita iniqui illi, quos corripit noster scriptor (Novatiani scilicet, nisi plane fallimur), schismate et erroribus suis impediti, vocanti Deo et Ecclesiæ parere renuerunt, pertinaciter volentes in schismate et suscepto errore persistere. Valde affinis **853** interpretationi quam scriptor noster proponit, ea est quam habet Vulgata, nimirum hæc : « Revertatur unusquisque a via sua mala, et dirigite vias vestras et studia vestra. Qui dixerunt : Desperavimus; post cogitationes enim nostras ibimus, et unusquisque pravitatem cordis sui mali faciemus. »

XXI. Item illic (*Thren.*, II, 18) : *Effunde sicut torrens lacrymas die ac nocte; noli dare tibi requiem, non sileat pupilla oculi tui.*

Ad pœnitentiam pulchre invitant hæc verba, quæ Vulgata sic habet : « Deduc quasi torrentem lacrymas per diem et noctem; non des requiem tibi, neque taceat pupilla oculi tui. » Hic obiter noto, primis Ecclesiæ sæculis Jeremiæ *Lamentationes* non constituisse librum peculiarem sejunctum a *Prophetia*. Mirum itaque non est si scriptor noster veluti uno libro comprehensa hæc alleget (*item illic*).

XXII. Item illic (*Thren.*, III, 40) : *Perscrutemur vias nostras et convertamur ad Dominum. Mundemus corda nostra cum manibus nostris, et respiciamus ad Dominum, qui habitat in cœlis. Nos peccavimus, et irritavimus, et tu non es propitiatus.*

Voces pœnitentis ad Deum clamantis atque ab eo veniam et miserationem exposcentis verba hæc exprimunt. Invitantur itaque his primo peccatores, quicunque tandem ii sint, ideoque Novatiani ipsi et schismatici, ad pœnitentiam. Ostenditur quoque immerito præcludi viam ad pœnitentiam, quandoquidem Spiritus sanctus per Jeremiam eorum proponit, ac laudat exempla, qui pravitatem suam detestati : « Scrutemur, inquiunt (placet enim Vulgatam sequi) vias nostras, et quæramus, et revertamur ad Dominum. Levemus corda nostra cum manibus ad Dominum in cœlos. Nos inique egimus, et ad iracundiam provocavimus; idcirco tu inexorabilis es. » Suspicatus sum aliquando posterioribus iis verbis, « nos peccavimus... et tu non es propitiatus, » indicari causam, cur exagitarentur tum a Christianis, tum a Gentilibus ipsis Novatiani (quia scilicet criminibus suis et schismate Deum irritaverant; rectene an secus id suspicarer, judicet lector.)

XXIII. Item illic (*Jerem.*, III, 6) : *Et dixit Dominus ad me in diebus Josiæ regis : Vidisti quæ fecit mihi habitatio Israel; abiit super omnem montem excelsum, et subiit ad omne lignum nemorosum, et fornicata est illic. Et dixi postquam fornicata est hæc omnia : « Ad me convertere, » et non est reversa.*

Ita locus iste in codice allegatur, ut utramque retineat vocem, *habitatio, domus*, quarum altera certe redundat. Monui autem delendam esse vocem *domus*, non quo vox hæc displiceret, sed quod putarem, ex margine, in qua explicationis causa primum posita fuerat, in textum ipsum deinceps transiisse : alibi enim noster scriptor expresse vertit *habitatio*. (*Revertere ad me, habitatio Israel*, n. 14.) Jam venio ad explicationem. Eximia Dei

(29) Pag. 3 edit. Francisci Florii.
(30) Puto legendum, *Sudans*.
(31) Lib. II Commentar. in Jeremiam, cap. XIII.
(32) *Parall.* litt. μ, tit. III.
(33) *Nostras*, ut puto.

pietas, ac charitas erga ipsos immanium criminum reos hic primo commendatur : adhuc enim eos vocat Dominus ad pœnitentiam. Queritur deinceps Dominus, quod in sua 854 pertinacia hi persliterint, tametsi veniam eis tam crebro et verbis tam perspicuis obtulerit. Vide quæ diximus ad locum XII, item quæ ad XIV et sequentes. Si Vulgatam interpretationem optas, eam statim affero : « Et dixit Dominus ad me in diebus Josiæ regis : Nunquid vidisti quæ fecerit aversatrix Israel ? Abiit sibimet super omnem montem excelsum, et sub omni ligno frondoso, et fornicata est ibi, et dixi, cum fecisset hæc omnia : Ad me revertere, et non est reversa. »

XXIV. Item illic (*Thren.*, III, 31) : *Non repellet in æternum Dominus, et cum humiliaverit, miserebitur secundum multitudinem misericordiæ suæ, quia non humiliabit ex toto corde suo, neque repellet filios hominum.*

Ea quæ testimonio XIII, aliisque affinibus tradita sunt, rursus inculcantur iis verbis quæ nunc expendimus, et in Vulgata sic habentur : « Quia non repellet in sempiternum Dominus. Quia si abjecit, et miserebitur secundum multitudinem misericordiarum suarum ; non enim humiliavit ex corde suo, et abjecit filios hominum. »

XXV. Item apud Ezechielem (XXXIII, 12) : *Et justus non poterit salvus esse in die peccati. Cum justo dicam, « Vita vives, » ipse vero confidet super justitiam suam, et fecerit iniquitatem, omnes justitiæ ejus non commemorabuntur ; in sua iniquitate quam fecerit, in ea morietur, et cum dicam impio, « Morte morieris, » averterit se a peccato suo, et fecerit justitiam et judicium, et pignus debitori reddiderit, et rapinam restituerit, in præceptis vitæ ambulaverit, nec fecerit injustum, vita vivet, et non morietur. Omnia peccata ejus quæ peccavit, non commovebuntur ei, quia judicium et justitiam fecit, in ipsis vivet.*

Qui hic allegatur ex Ezechiele locus, simillimus est illius, quem ex Jeremia attulit n. XIII, ideoque eamdem excipit explicationem. Utitur his Ezechielis verbis auctor libri *ad Novatianum*, sic eumdem Novatianum refutans (p. 13) : « Unde igitur et tam scelestus, et tam perditus, tam discordiæ furore vesanus extiterit iste Novatianus, invenire non possum ; qui semper in domo una, id est Christi Ecclesia, proximorum delicta ut propria fleverit ; onera fratrum, sicut Apostolus hortatur, sustinuerit ; labefactos in fide cœlesti allocutione corroboraverit. At nunc ex quo Cainam illam hæresim, quæ non nisi tantum occidere gestit, exercere cœpit, nec sibi novissime parcit. Cæterum, si legisset quia justitia justi non liberabit eum in die qua erraverit, et iniquitas impii non nocebit ei ex qua die conversus fuerit, jam olim in cinere pœniteret ille, qui semper pœnitentibus adversatur : qui in ruinam lapsis ædificatorum studium operatur, quam in erectione jacentium ruinarum ; qui multos ex fratribus nostris miserrimos falsis suis adversationibus perterritos, iterum fecit ethnicos, dicendo quod pœnitentia lapsorum sit vana, nec possit eis proficere ad salutem. »

Vulgatus porro interpres eamdem sententiam latinitate donavit his verbis : « Et justus non poterit vivere in justitia sua in quacunque die peccaverit. Etiamsi 855 dixero justo quod vita vivat, et confisus in justitia sua fecerit iniquitatem, omnes justitiæ ejus oblivioni tradentur, et in iniquitate sua quam operatus est, in ipsa morietur. Si autem dixero impio, « Morte morieris, » et egerit pœnitentiam a peccato suo, feceritque judicium et justitiam, et pignus restituerit ille impius, rapinamque reddiderit, in mandatis vitæ ambulaverit, nec fecerit quidquam injustum, vita vivet et non morietur. » Eadem monita habes versiculis 21 et 24, cap. XVIII, ejusdem Ezechielis.

XXVI. Item illic (*Ezechiel*, XVII, 24) : *Ego Dominus, quia humilio lignum altum, et exalto lignum humile, et arefacio lignum viride, et reviviscere facio lignum aridum.*

Id porro quod modo expressis verbis traditum est, nunc eleganti allegoria sub oculos ponitur : atque illa quidem indicatur, posse Deum pro lubito et superbos deprimere, et humiles deque suis criminibus dolentes extollere. Ferit itaque hæc sententia Novatianos, in schismate tumidos et elatos : eos quoque omnes ferit, qui veniam et pœnitentiam peccatoribus præcludunt quando quidem Dominus virgultum humile exaltat et ligno arido vitam ac vigorem impertit. Quod si eamdem plane huic testimonio adhibendam censes explicationem, quam superiori adhibui, per me quidem licet. Quanquam vero vix distat Vulgata interpretatio ab ea quam nuper proposui, quoniam tamen usque adhuc veteri interpretationi Vulgatam addidi, hic pariter addo : « Quia ego Dominus, humiliavi lignum sublime, et exaltavi lignum humile : et siccavi lignum viride, et frondere feci lignum aridum. »

XXVII. Item illic (*Ezechiel*, XXXIII, 10) : *Et tu, fili hominis, dic domui Israel : Sicut locuti estis dicentes : Errores nostri et iniquitates nostræ in nobis sunt, et in ipsis nos tabescimus. Et quomodo vivemus ? dic illis : Vivo ego, dicit Dominus, si volo mortem impii, tantum a via sua avertatur, et vivat.*

Perspicua hæc est sententia, qua Dei pietas eminet in vocandis hominibus jam pridem in iniquitate hærentibus, ac pene desperatis : certa quoque apparet testificatio divinæ voluntatis de impertienda perditissimis quibusque venia. Atque his sane verbis ii præsertim refelluntur, qui divinæ charitati limites injicere pertentant et criminosis pœnitentiam interdicere. Si peccatoris mortem non vult Deus, sed ut convertatur ac vivat, quis crimina aliqua inexpiabilia dicet, aut pœnitentiæ cupidos ab ea, ideoque ab Ecclesia, arcebit ? Adhibet in eumdem sensum locum hunc Ezechielis is, quem sæpe citavi, auctor libri ad Novatianum (pag. 11). « Item, inquiens, Dominus ad eumdem

(prophetam Ezechielem) : Fili hominis, dic populo Israel : « Quare locuti estis dicentes : Erroribus nostris contabescimus, et quomodo salvi esse poterimus? dic eis : Vivo ego, dicit Dominus, quia non desidero mortem peccatoris, sed desidero ut avertatur peccator a via sua pessima, et vivat. » Adhibent quoque, ne cunctos enumerem, Cyprianus (sub finem libri *de Lapsis* et sub initium libri *de Bono Patientiæ*) et Hieronymus. Vide quæ dicam n. 30).

Eamdem sententiam Vulgatus interpres Latinam effecit **856** his verbis : « Tu ergo, fili hominis, dic ad domum Israel : Sic locuti estis, dicentes : Iniquitates nostræ, et peccata nostra super nos sunt, et in ipsis nos tabescimus : quomodo ergo vivere poterimus? dic ad eos : Vivo ego, dicit Dominus Deus : nolo mortem impii, sed ut convertatur impius a via sua, et vivat. »

XXVIII. Item illic (*Ezechiel,* XXXVI, 36) : *Ego Dominus, ædificavi demolita, et plantavi exterminata.*

Allegoria altera, affinis illi quæ n. 26 allata est, hic proponitur, quam quoniam scriptoris nostri verbis retuli, libet etiam Vulgatæ verbis exhibere, quæ hujusmodi sunt : « Ego Dominus ædificavi dissipata plantavique inculta. »

XXIX. Item illic (*Ezechiel,* XVIII, 21) : *Et iniquus si convertat se ab omnibus iniquitatibus, quas fecit, et custodiat omnia mandata mea, et faciat judicium, et justitiam, et misericordiam, vita vivet et non morietur. Omnia delicta ejus, quæ fecit, non erunt in memoria; in sua justitia, quam fecit, vivet. Nunquid voluntate volo mortem injusti, dicit Adonai Dominus, quam ut avertat se a via sua mala, et vivere eum?*

Id ipsum quod paulo ante Ezechielis prophetæ monitis traditum erat, aliis, superioribus valde proximis, hic inculcatur.

Recole numerum XXV. Hic tantum noto hunc Ezechielis locum in eumdem fortasse sensum allegatum fuisse a Cypriano hæc docente (*de Bono Patientiæ,* pag. 496) : « Admonet ne quis impatiens in operatione deficiat, ne quis tentationibus aut avocatus, aut victus in medio laudis, et gloriæ itinere desistat, et pereant præterita, dum quæ cœperant, desinunt esse perfecta, sicut scriptum est : « Justitia justi non liberabit eum in quacumque die exerraverit. » Et iterum : « Tene quod habes, ne alius accipiat coronam tuam. » Quæ vox adhortatur patienter et fortiter perseverare, ut qui ad coronam laude jam proxima nititur, durante patientia coronetur. »

Ita vero in Vulgata ea verba redduntur : « Si autem impius egerit pœnitentiam ab omnibus peccatis suis, quæ operatus est, et custodierit omnia præcepta mea, et fecerit judicium, et justitiam, vita vivet, et non morietur. Omnium iniquitatum ejus, quas operatus est, non recordabor; in justitia sua, quam operatus est, vivet. Nunquid volun-

A tatis meæ est mors impii, dicit Dominus Deus, et non ut convertatur a viis suis, et vivat? »

Atque hac sane interpretatione posita, atque adeo ex etymologia ipsa nominis *Adonai* videtur altera ex his vocibus, *Adonai, Dominus,* redundare. Sed inter ea nolui manus in superiorem interpretationem injicere. Locum hunc non omittit Damascenus crebro allegatus (in *Parall.*, etc.).

XXX. Item illic (*Ezech.*, XVIII, 36) : *Convertimini, et avertite vos ab omnibus impietatibus vestris, et non erunt vobis in pœnam. Projicite a vobis omnes iniquitates vestras, quas impie fecistis in me, et facite vobis cor novum, et spiritum novum. Et ut quid moriemini, domus Israel? quia nolo mortem morientis, dicit Adonai, Dominus.*

B In illo ipso capite decimo octavo, quod nuper allegavi, **857** sed nonnullis interpositis (versiculo scilicet 30), invenies ea, quæ hic adducuntur, quibus quidem invitat Dominus scelestos ad pœnitentiam, illisque non modo vitam, verum etiam gravissimorum quorumlibet criminum veniam pollicetur. Vide quæ diximus ad locum XIV, XV, et affines alios.

Adhibet explicationem hanc nostram auctor libri ad Novatianum hæc scribens (pag. 16) : « Demus igitur totis viribus fidei nostræ Deo laudem, demus plenam confessionem : quandoquidem super pœnitentia nostra gaudeant virtutes cœlorum, gaudeant angeli omnes, gaudeat et Christus, qui nos denuo peccatis oneratos, delictis obrutos, C plena et clementi moderatione cessare a facinore hortatur dicens : « Convertite vos, et redite ab impietatibus vestris, et non erunt vobis iniquitates vestræ ad pœnam. Projicite a vobis omnes impietates vestras, quas fecistis adversum me ; et facite vobis cor novum, et spiritum novum. Et ut quid vos morti traditis, domus Israel ? Non enim desidero mortem peccatoris. » Hieronymus pariter adhibet, ad Rusticum lapsum hæc scribens (33) : « Ezechiel quoque iisdem verbis, quia eodem et spiritu : « Convertimini, inquit, et redite ab iniquitatibus vestris, domus Israel ; et non erunt vobis in tormentum impietates. Projicite omnes impietates vestras, quibus impie egistis adversum me, et facite vobis cor novum et spiritum novum. Et D quare moriemini, domus Israel? Nolo enim mortem peccatoris, dicit Dominus. » Unde et in consequentibus loquitur : « Vivo ego, dicit Dominus, nolo mortem peccatoris, nisi ut revertatur a via sua et vivat ; » ne mens incredula de bonorum repromissione desperet, et semel perditioni animus destinatus non adhibeat vulneri curationem, quod nequaquam existimat posse curari.

Vulgatus interpres ita Latine legi voluit locum hunc : « Convertimini, et agite pœnitentiam ab omnibus iniquitatibus vestris, et non erit vobis in ruinam iniquitas. Projicite a vobis omnes prævaricationes vestras in quibus prævaricati estis, et facite

(33*) In epist. olim 46 ; in edit. Veron., 122, p. 1.

vobis cor novum et spiritum novum. Et quare moriemini, domus Israel? Quia nolo mortem morientis, dicit Dominus Deus. »

XXXI. Item apud Danielem (IV, 31) : *Et post finem dierum, ego Nabuchodonosor oculos meos in cœlum sustuli, et sensus meus in me conversus est, et Altissimum laudavi, et Regem cœli benedixi, et viventem in sæcula laudavi, quia potestas ejus æterna est, regnum ejus in generatione, et omnes qui inhabitant terram, nihil.*

Adducta ex Daniele verba Nabuchodonosoris exemplo invitant ad pœnitentiam, et criminum detestationem inveteratos in impietate populos, et facile ostendunt, nemini occludi pœnitentiæ locum, quandoquidem Nabuchodonosori, supremi numinis per annos plurimos contemptori, concessa est denique, propter humilitatem veritatisque agnitionem, præteritorum criminum a Domino venia.

In vulgata hæc sic leguntur : « Igitur post finem dierum ego Nabuchodonosor oculos meos ad cœlum levavi, et sensus meus redditus est mihi, et Altissimo **858** benedixi, et viventem in sempiternum laudavi et glorificavi, quia potestas ejus potestas sempiterna, et regnum ejus in generationem et generationem. Et omnes habitatores terræ apud eum in nihilum reputati sunt. »

XXXII. Item apud Michæam (VII, 2) : *Heu mihi, anima mea, quia periit veritas a terra, et qui corrigat inter omnes non est. Omnes in sanguine judicant : unusquisque proximum tribulat tribulatione : in malum manus suas præparant.*

Hic Michææ locus si singillatim sumatur, Novatianos videtur impetere, de quorum criminibus et schismate queritur Deus. Ut uberiorem tamen, et, si loqui ita sinis, completum atque integrum horum verborum sensum assequaris, subsequentia adjungere debes. Tum porro dices, propterea prophetam conqueri, quod summa omnium esset in criminibus atque iniquitate consensio. Horum tamen exemplum propheta contemni a se ait quippe Dominum vocare, colereque statuerat, et peccatorum suorum pœnitentiam agere, quam qui peregisset, supplicia evitasset, et pœnas quas priora crimina promerebantur.

Vere hæc a me dici is fatebitur, qui septimum et subsequentes versiculos ejusdem capitis legerit, quos quidem ex Vulgata hic describo, nam veterem editionem ex nostro scriptore ad magnam partem habes : « Præcoquas ficus desideravit anima mea. Periit sanctus de terra, et rectus in hominibus non est : omnes in sanguine insidiantur; vir fratrem suum ad mortem venatur... ego autem ad Dominum aspiciam, exspectabo Deum Salvatorem meum : audiet me Deus meus. Ne læteris, inimica mea, super me, quia cecidi : consurgam, cum sedero in tenebris. Dominus lex mea est. Iram Domini portabo, quoniam peecavi ei, donec causam

A meam judicet, et faciat judicium meum; educet me in lucem, videbo justitiam ejus, et aspiciet inimica mea, et operietur confusione, quæ dicit ad me : Ubi est Dominus Deus tuus? Oculi mei videbunt in eam : nunc erit in conculcationem, ut lutum platearum. »

XXXIII. Item illic (*Mich.*, VII, 8) : *Noli gaudere super me, inimica mea, quia cecidi, sed resurgam, propter quod si sedero in tenebris, Dominus lucebit mihi. Iram Domini sustinebo, quia peccavi ei, donec justificet ipse causam meam.*

De hoc testimonio recole quæ modo diximus. Hoc habent commodi loci isti Michææ, ut præter ea monita, quæ nuper expendimus, antiquam versionem nonnihil a Vulgata remotam exhibeant, quam B tamen alibi difficile invenies. Porro si ad perficiendam sententiam versiculum primum hujusce capitis ex versione Septuaginta optas, en illum : « Heu mihi quia factus sum colligens stipulam in messe, et racemos in vindemia. Non sunt ex bonis ad comedendum primitiæ, heu anima! »

Mirum porro quod non afferatur alter Michææ locus haud multum a superiore distans; versiculus scilicet 19 ejusdem capitis, quem sanctus Hieronymus (34) ad hunc modum legit : « Ipse avertet, et miserebitur **859** nostri; demerget iniquitates nostras, et projiciet in profundum maris omnia peccata nostra. Sed ideo fortasse ab eo allegando cavit scriptor hic noster, quod multo aptius baptismo, C quam pœnitentiæ verba ea convenire putaret. Et sane baptismi gratiam verbis iis denotari docet idem ille Hieronymus quem adduxi : « Michæas de baptismi gratia vaticinatur : *Ipse avertet*, etc. »

XXXIV. Item apud Sophoniam (II, 1) : *Convenite, et precamini, gens indisciplinata, priusquam efficiamini sicut flos præteriens, priusquam veniat super vos ira Domini, priusquam veniat super vos dies furoris Domini. Quærite Dominum, omnes humiles terræ, judicium operamini, et quærite justitiam, et quærite mansuetudinem, et respondete ei, ut protegamini in die iræ Domini.*

Quid porro aptius ad terrendos avertendosque a schismate atque hæresi Novatianos, eosque reducendos ad Ecclesiam, quam reliquerant, verbis iis, D quæ hic ex Sophonia adducuntur? quid pariter efficacius ad perurgendos ad pœnitentiam eos, qui criminibus suis Dei iram adversus se excitaverant? Procul dubio interpretationi Septuaginta adhæret noster auctor. Vulgatus autem interpres sic eadem in Latinum transtulit : « Convenite, congregamini, gens non amabilis : priusquam pariat jussio quasi pulverem transeuntem diem, antequam veniat super vos ira furoris Domini, antequam veniat super vos dies indignationis Domini. Quærite Dominum, omnes mansueti terræ, qui judicium ejus estis operati. Quærite justum, quærite mansuetum : si quo modo abscondamini in die furoris Domini. »

(34) In epist. ad Ocean., olim 83; in edit. Veron., 69, n. 6.

XXXV. Item apud Zachariam (I, 3) : *Convertimini ad me, et convertar ad vos.*

Adeo perspicuus est locus iste, ut explicatione minime indigeat. Vide quæ diximus ad locum 15, 16 et sequentes. Convenit etiam plane cum Vulgata.

XXXVI. Item apud Osee (XIV, 2) : *Convertere, Israel, ad Dominum Deum tuum, quoniam infirmatus es iniquitatibus tuis. Assumite vobiscum multos, et convertimini ad Dominum Deum vestrum : dicite ei adorantes : Potens es dimittere peccata nostra, ut non accipiatis iniquitatem, sed ut accipiatis bona.*

Recole quæ ad loca nuper citata aliaque pridem explicata diximus, et manifesto videbis quo spectent verba Oseæ, quæ nunc expendimus. Tantum hic adverto verba illa, *Assumite vobiscum multos,* si ad Novatianos directa vis, invitare eos, ut turmatim veluti, multisque collectis, ad Ecclesiam redeant. Si ad eos qui pœnitentiæ causa ad Ecclesiam confugiebant, repellebanturque a severioribus quibusdam et austerioribus, tum indicare, ut multorum, præsertim vero martyrum et confessorum suffragia colligerent, quorum quidem præsidio aut flecteretur ad lenitatem austeriorum firmitas, aut certe multitudine atque auctoritate suffragatorum vinceretur. Possunt etiam significare preces Ecclesiæ, quibus et canonicam reconciliationem pœnitentes acciperent, et flecteretur ad misericordiam Deus. Postremæ huic interpretationi favet sanctus Pacianus, cum hæc ait (epist. 1, p. 53) : « Scio, frater, hanc ipsam pœnitentiæ veniam **860** non passim omnibus dari; nec antequam aut interpretatio divinæ voluntatis, aut forsitan visitatio fuerit, relaxari : magno pondere magnoque libramine, post multos gemitus, effusionemque lacrymarum, post totius Ecclesiæ preces. »

Vocem illam *iniquitatem* (*ut non accipiatis iniquitatem*) sume pro pœna iniquitati infligenda; jam diu enim monuere interpretes, voces has, *peccatum, iniquitas,* et affines alias ambiguas esse, et perinde significare peccatum iniquitatemque, ac pœnam peccato et iniquitati inferendam. Abest nonnihil a superiore interpretatione Vulgata; hæc nempe est : « Convertere, Israel, ad Dominum Deum tuum, quoniam corruisti in iniquitate tua. Tollite vobiscum verba, et convertimini ad Dominum, et dicite ei : Omnem aufer iniquitatem, accipe bonum, et reddemus vitulos labiorum nostrorum. »

XXXVII. Item in Ecclesiastico (XVII, 23) : « *Convertere ad Dominum, et relinque peccata tua, et nimis odito exsecrationem, et cognosce justitias et judicia Dei, et sta in sorte propitiationis Altissimi, et vade in partem sæculi cum vivis, et dantibus confessionem. Non demoreris in errore impiorum. A mortuo quasi nihil perit confessio. Vivus et sanus confiteberis Deo, et gloriaberis in miserationibus illius, quoniam magna misericordia Dei et propitiatio illius convertentibus ad se.*

Ea quæ ad testimonium XXXIV annotavi, hic si recolantur, satis, ut puto, illustrabunt eum, quem hic afferimus, locum. Novatiani profecto indicari videntur monerique, ut tandem aliquando ab hæresi ad Ecclesiam revertantur, iis verbis : « Convertere ad Dominum, et relinque peccata tua... et sta in sorte propitiationis Altissimi, et vade in partem sæculi cum vivis, et dantibus confessionem. » Generatim peccatores excitantur ad veram sinceramque ac solidam pœnitentiam, eam denique quam præcipit Ecclesia : « Nimis odito exsecrationem et cognosce justitias et judicia Dei, et sta in sorte propitiationis Altissimi : » quid enim expressius ad notandam Ecclesiam, et pœnitentiam ab ea præscriptam? Monentur autem ne differant reverti ad Deum : mors enim imminet; quamobrem, dum vita et sanitas adhuc superest, supplices ab eo veniam poscant, quam ille, utpote summum in modum misericors, largiter impertiet : « Vivus et sanus confiteberis Deo, et gloriaberis in miserationibus illius, quoniam magna misericordia Dei et propitiatio illius convertentibus ad se. » Vulgatus interpres sic in Latinum ea verba transtulit : « Revertere ad Dominum, et avertere ab injustitia tua, et nimis odito exsecrationem, et cognosce justitias et judicia Dei, et sta in sorte propositionis, et orationis Altissimi Dei. In partes vade sæculi sancti, cum vivis et dantibus confessionem Deo. Non demoreris in errore impiorum, ante mortem confitere. A mortuo, quasi nihil, perit confessio. Confiteberis vivens, vivus, et sanus confiteberis, et laudabis Deum, et gloriaberis in miserationibus illius. Quoniam magna misericordia Domini, et propitiatio illius convertentibus ad se. »

XXXVIII. Item illic (*Eccli.*, XX, 4) : '*Quam vanum est correctum manifestare pœnitentiam! Sic enim effugies voluntarium peccatum.*

861 Videtur ad eos directus hic locus, qui se suorum criminum pœnitere testabantur, ideoque *correctos* se appellare non recusabant; at pœnitentiæ ab Ecclesia præscriptæ subdi nolebant. Hos scriptor noster hortatur ut publicam atque ab Ecclesia statutam pœnitentiam agant; id enim convenientissimum est; secus si agant, voluntarium peccatum minime effugient.

At quodnam, inquies, voluntarium peccatum illud est, quod publicam pœnitentiam agere recusanti inevitabile dicitur? An inobedientia adversus Ecclesiam, quæ eamdem pœnitentiam præcipiebat? An scandalum, quod reliquis fidelibus præbebatur? Utramque explicationem facile admiserim; sed me eos quidem reprehenderim, qui monent *voluntarium peccatum* ab iis effugi non posse, qui priorum criminum pœnitentiam ab Ecclesia præscriptam minime agunt; facile enim ad peccandum revertitur, qui aut nullam, aut levem priorum criminum pœnitentiam agit, contemnitque consuetudines et sanctiones Ecclesiæ. Convenit fere cum superiore Vulgata interpretatio, in eo tantum dif-

ferens, quod *correptum* legit ubi noster scriptor habet *correctum*.

XXXIX. Item in Actibus apostolorum VIII, 19 : *Ait autem ad illum Petrus : Pecunia tua tecum sit in perditionem, quoniam gratiam Dei putas te per pecuniam posse consequi. Non est pars neque sors tibi in hac fide, quia cor tuum non est rectum apud Dominum. Itaque pœnitentiam age ab hac nequitia tua, et precare Dominum, si forte remittatur tibi cogitatio cordis tui. In obligatione enim iniquitatis et amaritudinis felle video te esse.*

Patere posse peccatis quibusque, ideoque gravissimis etiam pœnitentiæ locum facile evincitur ex iis Petri verbis, quæ hic allegantur; quandoquidem Petrus Simonem Magum Spiritus sancti dona emere studentem, ideoque immanis criminis reum hortatur ad pœnitentiam. Apta sunt etiam eadem verba ad revocandos a schismate atque hæresi Novatianos, quorum aliquos fortasse ad eam sectam pecunia, aut certe emolumenta oblata deduxerant, atque in ea retinebant. Quamvis autem leve sit hanc inter et Vulgatam interpretationem discrimen, placet tamen eamdem Vulgatam pariter adducere : « Petrus autem dixit ad eum : Pecunia tua tecum sit in perditionem, quoniam donum Dei existimasti pecunia possideri. Non est tibi pars, neque sors, in sermone isto. Cor enim tuum non est rectum coram Deo. Pœnitentiam itaque age ab hac nequitia tua, et roga Deum, si forte remittatur tibi hæc cogitatio cordis tui. In felle enim amaritudinis et obligatione iniquitatis video te esse. »

XL. Item in Epistola Pauli ben. (35) ad Corinthios secunda VII, 10 : *Quæ enim secundum Deum est tristitia, pœnitentium in salutem operatur stabilem : sæculi autem tristitia mortem operatur.*

Is quem nunc examinamus, Apostoli locus ecclesiasticæ pœnitentiæ, quæ corporalibus etiam afflictationibus peragitur, utilitatem celebrat, eamque testatur **862** fore et *stabilem* et salutarem (*in salutem*). Condemnat autem veluti noxium, atque adeo mortiferum illud pœnitentiæ genus, quod sæculo probatur : ac *sæculi* quidem nomine nobis blandientem, legique Dei, ideoque ecclesiasticæ disciplinæ adversantem carnem, aut, si vis, schismaticorum et mollium quorumdam blandimenta intelligit. Cyprianus sane pœnitentiam illam tantummodo approbat, quæ exteriores etiam afflictationes et manifestam tristitiam præferret. Hinc in libro *de Lapsis* (p. 384) : « Agite, inquit, pœnitentiam plenam; dolentis ac lamentantis animi probate mœstitiam. Nec vos quorumdam moveat aut error improvidus, aut stupor vanus, qui, cum teneantur in tam gravi crimine, percussi sunt animi cæcitate, ut nec intelligant delicta, nec plangant. Indignantis Dei major hæc plaga est.

Ostendit quoque idem locus nulla esse irremissibilia peccata. Quomodo enim pœnitentia dici posset in *salutem stabilem*, si peccata aliqua irremissibilia essent? Hinc merito sanctus Pacianus adversus Novatianos disputans eodem utitur loco (epist. 1, p. 53). Commendat etiam lenitatem a Cypriano insinuatam, monenturque in eo Ecclesiarum præsides, ne pœnitentiam præcludant poscentibus suorum criminum veniam : pœnitentia enim est *ad salutem stabilem*. Cur ergo ab ea arcebuntur fideles scelera sua deflere cupientes? Vulgatam hic non afferro; eamdem enim habet cum superiore interpretationem. Locum hunc se magni facere declarat Damascenus, cum eum affert (in *Parallelis*).

XLI. Item illic de hoc ipso (II *Cor.*, II, 10) : *Si cui autem aliquid donastis, et ego; nam et ego, quod donavi propter vos in facie Christi, ut non circumveniamur a Satana; nec enim versutias ejus ignoramus.*

Hic quoque momentur episcopi, ut veniam pœnitentibus donent; approbavit enim Paulus apostolus indulgentiam et facilitatem, si volumus ita loqui, quam cum pœnitentibus fideles adhibuerant. Itaque rigorem illum ac severitatem, quam in Ecclesiam inducere nonnulli studebant, veniam pœnitentibus denegantes, etiamsi illi sese Ecclesiæ judicio supponerent, improbat locus iste. Atque in hunc quidem sensum eo utitur sanctus Pacianus hæc scribens (36) : « Quid episcopo negabitur, in quo Dei nomen operatur? Reddet quidem illi rationem, si quid perperam fecerit, vel si corrupte et impie judicarit. Nec præjudicatur Deo, quominus mali ædificatoris opera rescindat : interea, si pia illa administratio est, adjutor Dei operum perseverat. Ecce Apostolus ad laicos scribit : « Si cui quid donastis, et ego; nam et ego quod donavi, si quid donavi propter vos in persona Christi, ut non possideatur a Satana, non enim versutias ejus ignoramus. » Si autem quod laici donant, Apostolus donasse se dicit, quod episcopus fecerit, qualiter respuetur..... Scio, frater, hanc ipsam pœnitentiæ veniam non passim omnibus dari, nec antequam aut interpretatio divinæ voluntatis, aut forsitan visitatio fuerit, relaxari : magno **863** pondere, magnoque libramine, post multos gemitus effusionemque lacrymarum, post totius Ecclesiæ preces : ita veniam veræ pœnitentiæ non negari, ut judicaturo Christo nemo præjudicet. »

Improbat quoque eorum errorem, qui peccata aliqua inexpiabilia censebant. Quis enim inexpiabilia aliqua peccata censebit, quando Paulus sine ulla restrictione, aut criminum exceptione, affirmat se donare iis qui peccaverunt, quidquid antea a fidelibus donatum illis fuerat? Pulchre idem ille Pacianus quem modo allegavi, recitatis his ipsis

(35) *Benedicti*, nisi fallimur; sæpe enim Christum et apostolos præposita hac appellatione veteres appellabant.

(36) In epist. 1, p. 53, t. III Biblioth. Patr. Paris.

Apostoli verbis : « Si cui autem donastis, » etc., hæc subjungit (37) : « Vides Apostoli indulgentiam, proprias etiam sententias temperantem? Vides mitissimam lenitatem longe a vestro supercilio separatam, longe a Novatiani fronte dissimilem, communi vero vitæ, ac saluti omnium consulentem? An etiam in nos severus censor inveheris? Verba porro illa : « Ut non circumveniamur a Satana, nec enim versutias ejus ignoramus, » hunc, me quidem judice, habent sensum : Ideo vero indulgeo quidquid vos indulsistis, ne a Satana circumveniamur; circumvenit enim Satan fideles in crimina prolapsos, si nimiam austeritatem rigoremque nulla lenitate temperatum adversus eos adhibeamus; facile enim in desperationem ea ratione inducuntur; atque id quidem cavemus nos, qui dæmonis fraudes versutiasque probe noscimus. Vix differt ab allata interpretatione Vulgata, quam statim habeto : « Cui autem aliquid donastis, et ego; nam et ego quod donavi, si quid donavi, propter vos in persona Christi, ut non circumveniamur a Satana; non enim ignoramus cogitationes ejus. »

XLII. Item illic (II *Cor.*, XII, 20 et 21) : *Timeo autem ne forte cum venero ad vos, iterum humiliet me Deus apud vos, et lugeam multos ex his qui ante peccaverunt, et non egerunt pœnitentiam super quæ gesserunt fornicationem et impudicitiam.*

Exemplo apostoli Pauli, qui male de iis ominabatur, qui non egerant pœnitentiam super quæ gesserant fornicationem et impudicitiam, prædicens ex iis fore multos, de quorum perditione sibi lugendum esset, Cyprianus, seu quisquis is est hujusce opusculi auctor, male de iis ominatur qui, tametsi plurimorum criminum rei, tamen sine pœnitentia introduci volebant in Ecclesiam. Pœnitentiam itaque ab impudicis et criminosis exposcit, ut ecclesiasticam communionem et veniam assequerentur. Adversus Novatianos quoque merito locus iste urgetur, quatenus pœnitentiam non exquisisset a criminosis Paulus, si irremissibilia forent eorum scelera. An levia ea erant quæ *fornicationis* et *impudicitiæ* vocabulis hic notat apostolus Paulus? Non omittit testimonium hoc Pauli sanctus Pacianus adversus Novatianos disputans : sic enim eos refutat (epist. 1, pag. 52) : « Revolve quæ Spiritus dicat ecclesiis. Ephesios desertæ dilectionis accusat, stuprum Thyatirenis imputat, Sardos in opere cessantes, Pergamenos docentes diversa reprehendit, Laodicenorum divitias inurit, et tamen **864** omnes ad pœnitentiam satisfactione invitat. Quid Apostolus ad Corinthios, cum ita dicit : « Ne cum venero, lugeam multos ex his, qui ante peccaverunt, et non egerunt pœnitentiam ex his quæ ante gesserunt in fornicatione et immunditiis suis? » Præiverat Pacianum Cyprianus (epist. 52, pag. 157)), hæc scriptis tradens : « Omne peccatum quodcumque fecerit homo, extra corpus est : qui autem mœchatur, in corpus suum peccat (I *Cor.*, VI) » : quibus tamen et ipsis pœnitentia conceditur, et lamentandi et satisfaciendi spes relinquitur secundum ipsum Apostolum dicentem : « Timeo, ne forte veniens ad vos, lugeam multos ex iis, qui ante peccaverunt et non egerunt pœnitentiam de immunditiis, quas fecerunt, et fornicationibus et libidinibus. » Vide etiam, obsecro, quo modo loco hoc ad Sabinianum lapsum corrigendum utatur Hieronymus (*in Veron. editione*, epist. CXLVII, *n.* 1, *p.* 1078). Sed quis Bachiarium omittat, non modo locum hunc allegantem, sed ea ipsa versione utentem, qua utitur noster auctor? Libentissime autem Bachiarium excito, quod ex illius monitis manifesto noscet lector, alium etiam in finem, hunc quem pertractamus Pauli locum, afferri posse. Ecce porro ipsa Bachiarii verba (in libro *ad Januarium*, pag. 54 edit. Francisci Florii) : « Ne spernas, quæso, fratrem defunctum; filius est Sunamitis sterilis, id est, Ecclesiæ : ex repromissione natus est iste, qui mortuus est. Quondam enim nativitatem ejus secundo Abrahæ Dominus, in Isaac semine spopondit atque pollicitus est, cujus caput in messe calore percussum est, id est, principale mentis ejus inter ipsam spei libidinis flammam concaluit. Currat ad Elisæum mater ejus; id est sollicite plangat Ecclesia, resurget enim si fideliter hoc speravimus a Christo. Et tu, beatissime, in defuncto fratre opus imitare Elisæi : manus manibus, pedes pedibus, os ori compone. Primum, ut compatiaris ei, qui mortuus jacet : neque elatus integritatis tuæ triumpho, superexcrescas eum, aut superextendas te ei, quem repentina mors rapuit; sed imitare Apostolum, qui dicit : « Timeo, ne humiliet me Dominus Deus meus apud vos et lugeam multos ex eis, qui ante peccaverunt. » Appone præterea oculos tuos oculis ipsius, ne in perditionem sui ulterius evagentur : os illius, ne confabuletur iniqua; manus illius, ne operentur adversa; pedes illius, ne vagentur in turpibus. Et sic cum pro custodia sui membris illius membra tua fuerint copulata, non solum peccandi ulterius spatium non habebit, verum etiam spem capiet resurgendi, ut qui peccati frigore mortuus est, consolationis tempore revocetur ad vitam. »

In Vulgata reperies verba hæc translata ad hunc modum : « Timeo enim, ne forte cum venero... ne iterum cum venero, humiliet me Deus, apud vos, et lugeam multos ex iis, qui ante peccaverunt, et non egerunt pœnitentiam super immunditia et fornicatione, et impudicitia, quam egerunt. »

XLIII. Item illic (II *Cor.*, XIII, 2) : *Prædixi et prædico, ut præsens sedeo ei absenti, nunc his qui ante peccaverunt,* **865** *et cæteris omnibus, quia si venero iterum non parcam.*

Pœnitentiæ subjiciendos criminosos hoc in loco docet Apostolus : minime quippe se impunita relinquere posse ait gravia crimina, in quæ nonnulli

(37) Epist. 3, pag. 65, tom. III, Biblioth. Patr. Paris.

inciderant. Neque ergo præcludi is vult pœnitentibus veniæ locum (Vide testim. 31), neque inulta sinit esse et sine pœnitentia gravia crimina. Id quoque non modo Cyprianus (Vide quæ docuimus n. 8, 9 et sequentibus capitis 1), verum etiam Pacianus (Consule verba Paciani ad testimonium 31) summopere optabat. Potestatem etiam ecclesiasticorum præsidum in crimina quævis et criminosos indicant hæc verba, præsertim si non sejungantur a verbis n. 31 expensis, quatenus indicant plenum summumque judicium, quod adversus fideles in crimina lapsos se exercere posse testatur Apostolus. An vero si quædam peccata inexpiabilia essent, in judicio adversus criminosos lato sedere is potuisset, et sententiam ferre? hæc scilicet, utpote irremissibilia, judicio illius ac sententiæ minime subessent. Quis porro ignorat in potestate, quam *ordinariam* appellant, succedere Apostolis episcopos? Potestatem itaque hi habebunt in quævis crimina, ideoque nulla erunt irremissibilia, quidquid secus effutirent Novatiani. In Vulgata sic describitur loquens Paulus : « Prædixi et prædico, ut præsens et nunc absens, iis qui ante peccaverunt et cæteris omnibus, quoniam si venero iterum, non parcam. »

XLIV. Item ad Timotheum secunda (II *Timoth.*, II, 16) : *Profanas autem novitates vocum devita : multum enim proficiunt ad impietatem : nam sermo eorum sicut cancer serpit, ex quibus est Hymenæus et Philetus, qui a veritate exciderunt, dicentes resurrectionem jam factam et quorumdam fidem subverterunt. Sed firmum fundamentum Dei stat habens signaculum hoc. Cognovit Deus qui sunt ejus, et discedat ab omni iniquitate omnis qui nominat nomen Domini. In magna autem domo non solum sunt vasa aurea et argentea, sed et lignea, et fictilia, et quædam quidem in honorem, quædam autem in contumeliam. Si quis ergo emendaverit se ab istis, erit vas in honorem sanctificatum et utile Domino ad omne bonum opus paratum. Juvenilia autem desideria fuge. Sectare vero justitiam, fidem, charitatem, pacem cum his, qui invocant Dominum de corde puro. Stultas autem et sine disciplina quæstiones devita, sciens quia generant lites. Servum autem Domini non oportet litigare, sed mansuetum esse, ad omnes docibilem, patientem, cum modestia corripientem eos qui resistunt ; nequando det illis Deus pœnitentiam, ad cognoscendam veritatem, et resipiscant de diaboli laqueis, a quo capti tenentur ad ipsius voluntatem.*

Adversus Novatianos hæc apostoli Pauli monita intorquet noster scriptor, atque hæc quidem fidelium auribus inculcat, ut ab hæreticorum et schismaticorum strophis et familiaritate abstineant, neve ab eorum versutia et malis dolis se decipi sinant : « Sed et sermo eorum quasi cancer serpit : hoc et macula unitatis, hæc ruga. » (Vide S. Pacianum, epist. 3). Quamvis enim malos in hoc mundo, atque **866** adeo in Ecclesia esse oporteat : « Quædam vasa in honorem, quædam in contumeliam : » (rursus vide S. Pacianum, epist. 3) cavendum est tamen summopere, ne ab eorum exemplis et blandis callidisque sermonibus in errorem deducamur. Pulchre Cyprianus (epist. 55, pag. 186) : « Nunc et admoneo et peto, ut quod alias sponte, atque honorifice facis, etiam petente me facias, ut, hac Epistola mea lecta, si quod illic contagium venenati sermonis et pestiferæ seminationis irrepserat, id omne de fratrum auribus et pectoribus exuatur, et bonorum integra ac sincera dilectio ab omnibus hæreticæ detrectationis sordibus repurgetur. Declinent autem de cætero fortiter, et evi-
B tent dilectissimi fratres nostri verba et colloquia eorum, quorum sermo ut cancer serpit, sicut Apostolus dicit : *Corrumpunt ingenia bona confabulationes pessimæ.* »

Ita porro cum iisdem schismaticis agere fideles præcipit, ut eos primum quidem exemplis, tum lenitate ac moderatione mitefactos ad Ecclesiam deducant, effugientes prorsus contentiones, verborum asperitatem ac minas. « Servum autem Domini non oportet litigare, sed mansuetum esse. » Vulgata interpretatio hic pene proponitur, an amanuensis licentia, an casu aliquo, alii viderint ; quia tamen in prioribus duobus versiculis Vulgata non nihil differt ab ea, quam exhibet hujusce opusculi auctor, duos hosce versiculos Vulgatæ hic describo : « Profana autem et vaniloquia devita : multum enim proficiunt ad impietatem, et sermo eorum ut cancer serpit. »

XLV. Item in Apocalypsi (II, 5) : *Memento unde cecideris, et age pœnitentiam : sin autem, veniam tibi cito, et candelabrum de loco suo movebo.*

Eodem fere spectat hic locus, atque ille qui ex Sophonia n. 34, allegatus est. Invitant itaque isti ad pœnitentiam ecclesiasticis legibus præscriptam ; ostendunt peccantibus superesse veniæ locum ; minantur denique schismaticis, et peccatoribus graves pœnas, nisi resipiscant et pœnitentiam, agant. Atque invitari quidem ad pœnitentiam ecclesiasticis legibus præscriptam fideles lapsos ostendunt monita hæc Cypriani (38) : « Legi litteras ves-
D tras, fratres charissimi, quibus scripsistis salubre consilium vestrum non deesse fratribus nostris, ut, temeraria festinatione deposita, religiosam patientiam Deo præbeant, ut cum in unum per ejus misericordiam venerimus, de omnibus speciebus secundum ecclesiasticam disciplinam tractare possimus, maxime cum scriptum sit : *Memento unde cecideris, et age pœnitentiam.* Pœnitentiam autem ille agit, qui, divini præcepti memor, mitis et patiens, et sacerdotibus Dei obtemperans, obsequiis suis, et operibus justis Dominum promeretur. » Et rursus alibi (in libro *de Lapsis*, p. 378) : « Non concedit pacem facilitas ista, sed tollit ; nec communicatio-

(38) Epist. 13, pag. 57, *Ad clerum de his qui ad pacem festinant.*

nem tribuit, sed impedit ad salutem. Persecutio est hæc alia, et alia tentatio, per quam subtilis inimicus impugnandis **867** adhuc lapsis occulta populatione grassatur, ut lamentatio conquiescat, ut dolor sileat, ut delicti memoria evanescat, ut comprimatur pectorum gemitus, statuatur fletus oculorum, nec Dominum graviter offensum longa et plena pœnitentia deprecetur, cum scriptum sit : *Memento unde cecideris, et age pœnitentiam.*

Quod vero verbis his Apocalypsis ostendatur, peccantibus superesse veniæ locum et verba ipsa per se declarant (quatenus illum ipsum episcopum quem corripiunt, invitant ad pœnitentiam), et exemplo suo evincit Cyprianus, cum ad illud, de quo agimus, dogma stabiliendum lis utitur : « Miror autem, inquit ille (Epist. 52, pag. 155), quosdam sic obstinatos esse, ut dandam non putent lapsis pœnitentiam, aut pœnitentibus existiment veniam denegandam, cum scriptum sit : « Memento unde cecideris, et age pœnitentiam, et fac priora opera. » Quod utique ei dicitur, quem constat cecidisse, et quem Dominus hortatur per opera rursus exsurgere. »

Nefas autem sit omittere quæ auctor libri *ad Novatianum* litteris consignavit (pag. 13) : « Qui multos ex fratribus nostris miserrimos falsis suis adversationibus perterritos, iterum fecit ethnicos, dicendo quod pœnitentia lapsorum sit vana, nec possit eis proficere ad salutem, clamante Scriptura et dicente : « Memento unde cecideris, et age pœnitentiam, si quominus veniam tibi, nisi pœnitentiam egeris. » Et quidem ad septem Ecclesias scribens, singulis sua quoque facinora et delicta ingerens : « Pœnitemini, » dicebat. Quibus? Nisi illis scilicet quos pretio magno sui sanguinis redemerat. »

His adjungamus quæ Bachiarius hoc super argumento ad Januarium scripsit (39) : « Quid vero illud **868** quod dicit ad Ecclesias suas in Apocalypsi, quæ inter fidelium numerum septiformibus candelabris sub custodia angelica comparantur : « Memento unde cecideris, et age pœnitentiam, et priora opera fac ; alioquin venio tibi cito, et amovebo candelabrum tuum. » Et in priore parte libri innumerum populum vidisse se dicit, qui in tribulatione laverunt stolas suas, et candidas eas fecerunt in sanguine Agni, quod dicit : quia « Agnus Dei deducat ad vitæ fontes, » quem tamen nos numerum pœnitentium esse sentimus, quia nonnisi per tribulationem planctumque salvati sunt. Et tu ergo lava stolam tuam in fonte lacrymarum. »

Accedat his omnibus sanctus Pacianus hæc elocutus (40) : « Ecce promitto, polliceor, si ad Patrem vestrum vera satisfactione redeatis, nihil ulterius errando, nihil pristinis adjiciendo peccatis, dicendo etiam humile aliquid et flebile : « Peccavimus in conspectu tuo ; Pater, jam non sumus digni nomine filiorum ; » continuo de vobis et pecus illud recedet immundum, et siliquarum esca deformis..... Nec utique non pœnitentibus comminaretur, nisi ignosceret pœnitentibus. Etiam ipse Deus dicit : « Memento, ecce unde cecideris, et age pœnitentiam..... » Neminem vestrum perire vult Dominus. Etiam modici et minimi requiruntur. »

Quod denique hisce verbis minetur Dominus schismaticis et peccatoribus pœnas, nisi resipiscant, et pœnitentiam agant, facile evincitur. Quid enim est adventus ille Domini, de quo hic dicitur nisi visitatio illa, quam alibi describit iis verbis : « Visitabo super viros defixos in fœcibus suis ? » Amotio autem candelabri de loco suo quid aliud est nisi amotio ab eo Ecclesiæ loco, quem quis obtinet ?

(39) In edit. Francisci Florii, p. 11, n. 22.

(40) In Paræn. *ad Pœnit.*, p. 74.

APPENDIX SECUNDA

OPUSCULA SUPPOSITA

LIBER DE ALEATORIBUS

I. Magna nobis ab universa fraternitate cura [1] (1) successit : maxime ex rea [2] perditorum omnium audacia, id est, aleatorum quæ animos ad nequitiam in se illicit, ut in lacum mortis mergat [3]. Et quoniam nobis (2) divina et paterna pietas (3) apostolatus ducatum contulit, et vicariam Domini sedem cœlesti dignatione ornavit, et originem authentici apostolatus, super quem Christus fundavit Ecclesiam in superiore nostro [4] portamus, accepta simul potestate solvendi ac ligandi et curatione peccata dimittendi : salutari [5] doctrina admonemur, ne, cum delinquentibus assidue ignoscimus, ipsi cum eis pariter torqueamur.

II. Ideo sal terræ dicimur, ut ex nobis omnis fraternitas cœlesti sapientia saliatur. Nam cum dicat : *Sal autem si fatuatum* [6] *fuerit, nihil* [7] *valebit nisi ut projiciatur foras et conculcetur ab hominibus*; hoc veremur et timemus, ne in [8] Ecclesia securi (4), quod nobis sacerdotalis dignitas tradita est [9] negligentes juxta quosdam fratres inertes reperiamur; aut dum falsam communicationem damus, id quod cum honore de Dei dignatione percepimus, indignante Domino exprobrantes amittamus (5); dicit enim Scriptura divina : *Væ erit* A *pastoribus*. Quod si ipsi pastores negligentes reperti fuerint, quid respondebunt [10] Domino pro
869-29 pecoribus? Quid de Domino pecora dicent? A pecoribus se esse vexatos? Non credetur illis : incredibilis res est pastores pati posse aliquid a pecore; magis punientur propter mendacium suum. Et alia Scriptura dicit : *Rectorem te petierunt* (6), *noli extolli. Esto in illis quasi unus ex ipsis : curam illorum habe et considera*. Et iterum : *Existimate sacerdotem* (7) *esse cultorem*, et omnes esse apud eum delicias, granaria plena, et de quocumque desideraverint [11] pabulo oves, eas saturare. Nam ut constaret nos, id est episcopos, pastores esse ovium spiritalium, hoc est, hominum fidelium qui sub cura nostra constituti, ne ullum [12] in eis scabiei B vitium reperiatur (8); quo magis a nobis quotidie perscrutentur, ut medicamine cœlesti adhibito, vellera eis florida crescant quæ ad naturam vestis salutaris proficiant.

III. In Evangelio Dominus ad Petrum dixit : *Petre*, inquit, *amas me?* Et Petrus respondit : *Etiam, Domine, tu scis quoniam amo te. Dixit* : *Pasce oves meas*; et sollicite mandans tertio confirmarit (9) dicendo : *Pasce oves* [13] *meas*.

Variæ lectiones.

[1] *Sic Ebor. Imp.* Cura fidelis. [2] *Sic Ebor. Imp.* Et rea. [3] *Sic Bod.* 1. *Ebor. Imp.* Ad nequitatem se in lacum. Laqueo mortis tingant *Eboa.* [4] *Sic Bod.* 1. *Corb. Imp.* Vestro. [5] *Sic Bod.* 1. *Imp.* Solvendi salutari *Bod.* 1. [6] Fatuum *Bod.* 1. [7] Nihilo *Bod.* [8] Ne cum *Bod.* 1. Dignitas est *Bod.* 1. [10] A Domino trad. *Bod.* 1. [11] *Sic Bod.* 1. *Imp.* Considaverunt *Bod.* 1, 2. [12] Nullum *Bod.* 1. [13] *Sic Lam. Ebor. Bod.* 1. *Corb. Imp* Ad Petrum dixit, pasce.

Edit. Oxon. notæ.

(1) *Magna nobis ab universa fraternitate cura.* Forte legendum : *Universæ fraternitatis cura.* Est tamen adhuc plane mutilum hujus libri frontispicium. PAM.

(2) *Et quoniam nobis.* Prætermisi voculam *in* superfluam. RIGALT.

(3) *Et quoniam nobis divina et paterna pietas*, etc. Nec Faber notat hunc Tractatum non esse Cypriani. Nam ex hoc loco apparet alicujus Pontificis Romani scriptum esse. PAMEL.

(4) *Ne in Ecclesia securi.* Etiam hic interposita erat particula *cum* superflua. PAMEL.

C (5) *Indignante Domino, exprobrantes amittamus.* Censeo legendum, *et exprobrante.* PAMEL.

(6) *Rectorem te petierunt.* Etiam hic malim *posuerunt.* PAMEL.

(7) *Existimate sacerdotem.* Nescio ad quam Scripturam alludat. Nisi forte respiciat eas quæ agriculturam verbi spectant. PAMEL.

(8) *Ne ullum in eis scabiei vitium reperiatur.* Ita lego pro eo quod erat, *scabie;* est tamen adhuc locus obscurus et mutilus. PAMEL.

(9) *Confirmarit.* Ita Pamel., Baluz., Oxon. An pro *confirmavit,* male lectis mss.? EDD.

IV. Et quoniam episcopium [14], id est, Spiritum sanctum per impositionem manus, cordis excepimus hospitio; cohabitatori nostro (10) ne ullam [15] molestiam proponamus, Apostolus [16] monet et dicit: *Nolite contristare Spiritum sanctum qui in vobis est; et nolite exstinguere lumen quod effulsit in vobis.* Quanta autem episcopum bene agentem et salubriter admonentem, sine tribulatione corporis (11), condigna maneant [17] Martyria, tanta et in episcopum negligentem [18] nulla de Scripturis sanctis documenta promentem, cumulentur tormenta; apostolus nos excitat Paulus, et condigno statu (12) episcopos et procuratores evangelicæ doctrinæ ponit et dicit: *Quamdiu erit infans, procuratores et actores habet; at cum creverit, hæreditatem suam expetit.* Nos etiam dispensatores et procuratores Evangelii sumus; hoc quoque inter dispensatores et procuratores quæritur, ut quis fidelis et justus inveniatur; si ergo apud dispensatores et procuratores quæritur, ut quis fidelis et justus inveniatur, quid si oves [19] delinquant, **830** et delinquentibus dispensatores? Non ipsi delinquentium se pondere onerant? Apostolus [20] Paulus commemorat, quando ad Timotheum docendum et corroborandum in fidei firmitate, ne quid Deum fallat, et ne malignum orationibus justorum intercedat, providus et sollicitus (13) dicit: *O Timothee fili, commendatum serva: noli spernere donum quod in te est per impositionem manuum seniorum: accingere fortiter, et viriliter age ministerium tuum, et cum integritate supple: esto cæteris bonum [21] exemplum: nemo tibi contradicat, nemo juventutem tuam contemnat: peccantem coram multis castiga, ut et cæteri metum habeant, et ne communicaveris peccatis alienis.* Et iterum: *Si quis frater fornicarius, aut idolorum cultor, aut avarus, aut raptor sive injustus nominatus fuerit, cum ejusmodi quidem nec cibum capere.* Et alio loco: *Quicunque frater more alienigenarum vivit, et admittit res similes factis eorum, desine in convictu ejus esse; quod nisi tu feceris [22], et tu particeps eris ejus.* Et in doctrinis apostolorum (14): Si quis frater delinquit in Ecclesia, et non paret legi, hic nec colligatur, donec pœnitentiam agat, et non recipiatur, ne inquinetur et impediatur oratio vestra. Et Apostolus etiam iterum dicit: *Eximite malos e medio [23] vestri.*

V. Quod si multorum testium varia et consonanti monitione docemur [24], cum delinquentibus (15) fratribus cibo ne quidem vesci; quanto magis debeat et ab sacrificio Christi arceri? Quam magna et larga pietas Dei filii (16), quod in futurum præscius nobis consulat: ne quis inter fratres incautus denuo laqueis diaboli capiatur? Sollicitos esse jussit et providos atque eruditos; quoniam hostis ille antiquus circuit, pulsans Dei servos, non uno genere tentans (17). Multæ enim sunt tentationes ejus quorum primordia sunt: idololatria, mœchiæ (18), furta, rapinæ, avaritia, fraus, ebrietas, impatientia, adulterium, homicidium, zelus, perfidia, falsa testimonia, eloquium falsum, invidia, extollentia, maledictum, error, et si qua sunt similia quæ his congruunt; ex quibus est aleæ tabula.

831 VI. Præest [25] diaboli laqueus manifestus, venenum portans lethale serpentis, et inductio corrumpens; quæ cum videtur nihil esse, magna amplexu [26] operitur deletio (19). Quid illud est, quæso, fideles, ut manus quæ jam (20) ab injuriis humanis expiata est, et ad sacrificium Dominicum admissa (21), et quod ad salutem totius hominis pertinet, dignatione [27] suscipit; quæ ad laudem Domini (22) in oraculo exsurgit; quæ [28] signum crucis (23), per quod tuemur, frontibus imprimit: ipsa quæ [29] divina sacramenta (24) consummat:

Variæ lectiones.

[14] Episcopum *Bod.* 1. [15] Et cohab. nostro nullum *Bod.* 1. [16] Dominus *Bod.* 1. [17] Sint *Bod.* 1. [18] Tanto et Ep. negl. ei *Bod.* 1 [19] Omnes *Bod.* 1. *Corb.* [20] Apostolus idem P. *Bod.* 1. [21] In bonum *Bod.* 1. [22] Nisi feceris *Bod,* 1. [23] Nescio *Bod.* 1. [24] Unitatem et consonantem monitionem docemur ne cum del. frat. cibum *Bod.* 1. [25] *Sic Bod.* 1. *Impr.* Præsto est. [26] Amplexibus *Bod.* 1. 27 Ipsa dig. *Bod.* 1. [28] Ipsa sig. *Bod.* 1. [29] Ipsa, ab *Bod.* 1.

Edit. Oxon. notæ.

(10) *Cohabitatori nostro.* Superflua *et* particula locum reddebat obscurum. Pamel.

(11) *Sine tribulatione corporis.* Hic velim adjectum *etiam.* Pamel.

(12) *Et cum digno statu.* Prorsus lego *condigno.* Pamel.

(13) *Providus et sollicitus dicit.* Omnino et istud lego, pro *dicens.* Pamel.

(14) *Et in doctrinis apostolorum.* Unde hæc citat nescio; neque enim reperiuntur aut in Canonibus aut in Constitutionibus apostolicis. Pamel.

(15) *Cum delinquentibus.* Rursum omisimus *ne,* particulam superfluam. Pamel.

(16) *Quam magna et larga pietas Domini filii.* Lego *Dei.* Pamel.

(17) *Non uno genere tentans.* Censeo legendum *tentationis.* Pamel.

(18) *Mœchiæ.* Prorsus aut hoc legendum, aut *mœchia,* pro eo quod erat, *mæchæ.*

(19) *Magna amplexu operitur deletio.* Locus multis est corruptus. Pamel.

(20) *Manus quæ jam.* Omnino lego hoc, pro *tam;* adjicio vero, *est,* ex Antonino. Pamel.

(21) *Ad sacrificium Dominicum admissa.* Aut alludit ad veterem consuetudinem, de qua libro *de Lapsis,* aut (quod magis apparet ex sequentibus) de presbyteris loquitur. Pamel.

(22) *Quæ ad laudem Domini.* Sic recte Anton. et Morellii quidam codex, pro *ipsa.* Pamel.

(23) *Quæ signum crucis,* etc. Hoc iterum ex Antonino pro eo quod erat, *ipsa per quam tuemur signum crucis in frontibus.* Pamel.

(24) *Ipsa quæ divina sacramenta.* Juxta præcedentem Antonini lectionem, non sum veritus interserere *quæ.* Pamel.

quid est, inquam (25), ut iterum laqueis diaboli, unde exuta est, implicetur et per ipsa damnetur? Aleatrices manus, libidinoso studio consueverunt, id est, aleæ tabulæ; quod est diaboli venabulum [30], et delicti vulnus (26) insanabile. Aleæ tabulam dico, ubi diabolus præsto est, ad [31] amicapiendum summissus, et cum ceperit de captivo triumphum, perfidia, falsa testimonia. Tabulam aleæ dico; ubi dementia, et furia (27), et venale perjurium, imperium et colloquium serpentinum. Illic rabiosa amicitia (28), illic atrocissimi sceleris fraternitas [32] (29) discordans, illic convicia et audacia sæva, et mens insana, et fera impatientia. Aleæ tabulam dico; ubi possessionum amissio, et pecuniarum ingentium [33] perditio, monstrum, et demonstrans litigiosum, furax dementia.

VII. O aleatorum noxia, sedentaria, et pigra nequitia! O manus crudeles, et ad periculum sui armatæ, quæ bona paterna et opes avorum sudore quæsitas (30) ignominioso studio dilapidant: manus trux, noxia et insomnis nocte dieque continuis instrumentorum suorum armigera: quæ peccando seipsam damnavit, et post peccata non desinit ire! O nequam manus, in perniciem domini sui armata, quæ sordidissimi æris totam substantiam perdit; et cum tot essent augendæ **832** rei (31) familiaris et multarum abundantiæ opum, modo inops et pauper est! Alea est, quam lex odit: alea est, quam [34] sequitur crimen ignobile; ubi manifesta tentatio, et pœna occulta. Alea est alveus [35] mali (32), et supplantatio amici, quæ nec lucrum confert, sed totum consumit. Hinc deinde pauperes fiunt, hinc opes suas perdunt; hinc, jam consumptis omnibus rebus suis, mutuis pecuniis se obruunt: hinc patrimonium, sine ulla fori calumnia (33), amittunt. Qualis est lis, ut quos nemo persequitur, seipsos per invidiam persequantur? ut paternas suas A hæreditates sub ossorum multiformi numero [36] dispergant?

VIII. Est et quando ipsi aleatores cum prostitutis mulieribus penes auctorem suum nocturnas vigilias, clausis foribus, celebrant: armantur adversus se miseri, spiritu diaboli repleti; et illic duplex aut geminum crimen admittunt. Hic concrepat aleæ sonus, illic silentio operatur incestus: hic sine ullo dignitatis suæ respectu, sine ulla excusatione, pestifero studio cedere bonis suis cogitur; illic secreto mortale venenum bibitur. Unde hæc sacrilega meditatio, unde hoc crimen, auctorum testimonio comprobamus? Cum enim quidam studio litterarum bene eruditus, multum meditando B hoc [37] malum et tam perniciosum studium adinvenit, instinctu solius Zabuli (34), qui eum artibus suis repleverat; hanc ergo autem ostendit, quam et colendam sculpturis cum sua imagine fabricavit. Statuit itaque imaginem suam cum nominis sui subscriptione, suggerente sibi amico, qui ut hanc artem excogitaret in pectore subjecit [38]. Sic ergo se in imagine speciosa demonstrans, alto quodam loco condidit, et in sinus suos (35) hanc aleæ tabulam gestans, ut quasi ipse lusor et adinventor hujus malitiæ appareret, cujus nomen a Dei servis nominari non deberet **833** (sic enim in nomine turpis est, quomodo in factis iniquus) et quisque Dei servus aleæ tabulam am- C plectitur, auctoris nomine vocaretur. Ille enim cum se in statunculis et simulacris (36) formaret, aliud crimen adinvenit, quo se ab imitatoribus suis [39] colendum (37), et sibi sacrificandum instituit; ita ut qui vellet studio ejus adhærere, non ante manum in tabulam porrigeret, nisi auctori hujus prius sacrificasset. Inde factum est, ut olim qui homo fuerat, et facinoris admissionis adulter, post

Variæ lectiones.

[30] Zabuli malum *Bod.* 1. [31] Et ad *Bod.* 1 [32] Immunitas, illic *Bod.* 1. [33] Perditus, et dem. lit. et, *Bod.* 1. [34] Insequitur *Bod.* 1. [35] Laqueus est ille mali *Bod.* 1. [36] *Sic Corb. Imp.* Sub hostium suorum multif. num. Disperdant *Bod.* 1. [37] Malum *Lam.* [38] *Sic Corb. Imp.* In peccatorum subvenit. [39] Colendum diceret. sacrificandi sibi legem terminabit: ita *Bod.* 1.

Edit. Oxon. notæ.

(25) *Quid est, inquam.* Particulam *inquam* ex eodem Antonino adjeci: quippe apud quem haud dubio sic legendum, pro eo quod habet, *inquit.* Pamel.

(26) *Diaboli venabulum et delicti vulnus.* Hæc lectio quoque ejus placet, præ vulgata, *Zabuli malum et diaboli vulnus.* Juxta quem iterum paulo post *et* prætermisimus. Pamel.

(27) *Ubi dementia et furia.* Antoninus, *ubi mentis furia.* Pamel.

(28) *Illic rabiosa amicitia.* Sic etiam ille, et alius quidam Morellii codex, pro *rabidosa.* Pamel.

(29) *Sceleris fraternitas.* Ita alius Morellii codex pro *immanitas.* Pamel.

(30) *Opes avorum sudore quæsitas.* Alius Morellii codex sudoribus, sic et Anton. Pamel.

(31) *Cum et tot essent augendæ rei*, etc. Aliquid D desideratur, ut *occasiones,* aut simile quid. Pamel.

(32) *Alea est alveus mali,* etc. Hoc rursum ex Anton., pro *laqueus est ille mali, et supplantatio inimici, qui.* Pamel.

(33) *Sine ulla fori calumnia.* Ex eodem *fori,* pro *forti.* Sed vicissim apud illum reponendum *calumnia,* pro *pecunia.* Pamel.

(34) *Instinctu solius Zabuli.* Hoc quoque ex eodem, pro *instigatu,* qui etiam legit *adimplevit,* pro *repleverat*; sed hoc male. Pamel.

(35) *In sinus suos.* Forte, *in sinu suo;* est tamen adhuc locus obscurus et mutilus. Pamel.

(36) *In statunculis et simulacris.* Adjecimus, *et*, ante *desideratum.* Pamel.

(37) *Quo se ab imitatoribus colendum*, etc. Ita rursum ex illo, pro eo quod erat, *colendum diceret, sacrificandi sibi legem terminavit.* Pamel.

mortem, a profanis [40] et errantibus sub fictitio nomine Dei (38), talis coli meruerit.

IX. Aleæ tabula qui ludit, et maleficia [41] nosse debet, quod a Dei servis longe sit, sciens [42] quoniam foris maleficus et venenarius (39), et iterum in judicii diem in igne rotante torquebitur. Aleæ tabula qui ludit, prius auctori ejus sacrificare debet, quod Christianis non licet, dicente Domino : *Sacrificans diis eradicabitur,* nisi Deo soli; et iterum : *Nolite sacrificare diis alienis, ne incitetis me in operibus manuum vestrarum ad disperdendum vos.* Christianus qui es, et aleæ tabula ludis, licet non sacrifices, lege hujus facinoris particeps es. Et utique Dominus occurrit et dicit : *Exi de ea, populus meus, ne sis particeps delictorum ejus.* Et iterum : *Discedite, discedite inde, exite de medio ejus qui* B *portatis vasa Domini, et immundum ne tetigeritis.* Christianus quicunque es et alea ludis, hoc primo [43] in loco credere debes, quia non Christianum, sed ethnicum tibi nomen est; et illud quod ad sacrificium Dominicum pertinet, in vacuum sumis. Sic enim [44] dicit : *Omnis immundus non tanget* [45] *sacrificium Sancti.* Dicit enim Scriptura : *Omnis vir manducans carnem sacrificii* (40), *et immunditia ejus super ipsum; pereat anima illa de populo meo.*

X. Aleator quicunque es, Christianum te dicis; quod non es, eo quod sæculo particeps es : nec amicus [46] Christi potes esse, qui cum inimico Christi tenes amicitiam. Certe qualis dementia (41) aleatorum fidelium, ubi insaniunt, et furacissimis vocibus C pejerant : et **834** deorbati Zabuli caligine (42) invicem sibi manus inferunt, maledicunt, se devovent, parentum originem turbis præsentibus (43) dehonorant Sonat publice aleæ strepitus, festinant ad necem hæreditatis suæ manus : nec intelligit miser quid sibi noceat, quando se aleæ auctorat. Et qui jam sæpius vincitur, rursus ad nocentius studium, Zabulo suadente, animatur. O ars infesta studentibus, et stuprum libidinosum! quod non divitias, sed nuditatem et inopiam præstat; manus carnifex, manus noxia, quæ nec post lucra desinit, sed adhuc post damna ludit. Christianus qui alea A audit, ad sacrificium Zabuli, immolantibus penes auctorem [47] (44), manus polluit. Et idcirco Dominus ad hoc indignari dicit : *Nolite,* inquit, *extendere manus vestras injuste, ne exacerbetis me, et non sinam vos diu permanere super terram;* et iterum *Abstinete manus vestras ab injusto, et ne feceritis quicquam mali* (45). Et apostolus beatissimus Paulus similiter dicit : *Videte, fratres, ne obfiguremini* [48] (46) *huic sæculo, et pompis et deliciis et voluptatibus ejus; sed continete vos ab omni injustitia* [49]. *Nam qui delinquit in Deum, nulla fit excusatio* [50], *nec indulgentia ulla, et nemini venia datur* (47). In Evangelio Dominus dicit : *Si quis,* inquit, *dixerit blasphemias in Filium hominis, dimittetur illi : at is qui peccaverit in Spiritum sanctum, non dimittetur illi, nec hic, nec in futuro sæculo.* Et iterum Propheta dicit : *Si delinquendo peccet vir* [51] (48) *adversus virum, orabitur pro eo ad Dominum : si autem in Deum peccaverit, quis orabit pro eo?* Et beatus apostolus Paulus, procurator, vicarius Christi, Ecclesiasticam curam agens, ponit et dicit : *Vos estis templum Dei, et in vobis Christus habitat; si quis templum Dei violaverit, perdet illum Deus.* Iterum Dominus in Evangelio suo negat peccatores, et exprobrat dicens : *Recedite a me, omnes qui operamini injustitiam; nunquam vos cognitos habui.* Et Joannes apostolus dicit : *Omnis qui peccat, non est de Deo, sed de diabolo est; et scitis quoniam ideo venturus est Filius Dei, ut perdat filios diaboli.*

835 XI. Si quis aleator Christianus es, tuus et hæreditatis tuæ inimicus es. Quicunque es, desine ab illa dementia miser. Quid te in laqueum mortis cum diabolo ultra præcipitas? quid opes et divitias tuas sordidissimo ære [52] admittis? quid te laqueis sæcularibus involvis, ut de sæculo [53] judiceris? quid inimicum tuum favoribus laudando, delinquis; cum quo necesse est puniaris? Esto potius, non aleator, sed Christianus : pecuniam tuam assidente Christo, spectantibus angelis, et martyribus præsentibus, super mensam Dominicam sparge : patrimonium tuum, quod forsitan sævo studio perditurus eras, pauperibus divide : divitias tuas Christo vin-

Variæ lectiones.

[40] *Sic Bod.* 1. *Imp.* Pronis. [41] Maleficium *Bod.* 1. [42] Scientes *Bod.* 1. [43] *Sic Bod.* Primum *Imp.* [44] Enim Dominus *Bod.* 1. [45] Tangat *Bod.* 1. [46] *Sic Bod.* 1. *Corb. Imp.* animat. [47] *Sic Corb. Imp.* Pœnis auctoris. [48] Configuremini *Bod.* 1. [49] Injustitia sæculi *Bod.* 1. [50] Quod delicti in Deum nulla sit excusatio *Bod.* 1. [51] Peccatur adversus *Bod.* 1. [52] *Sic Corb. Imp.* Sordidissimus æris. [53] Cum sæculo *Bod.* 1. *Corb.*

Edit. Oxon. notæ.

(38) *Sub fictitio nomine Dei.* Prorsus sic lege, pro *fictioso.* PAMEL.

(39) *Maleficus et venenarius.* Nova vox, quantum apparet, a venerandis idolis derivata. PAMEL.

(40) *Omnis vir manducans carnem sacrificii.* Prorsus sic restitui hunc locum, ex lib. *de Lapsis,* ubi sic citatur hæc Scriptura, pro eo quod erat, mendicans : lego ex eodem, *immunditia,* pro *immunditiæ.* PAMEL.

(41) *Certe qualis dementia.* Antonin. *O qualis,* qui etiam *pejerant,* legit pro, *perjurant.* PAMEL.

(42) *Et deorbati Zabuli caligine.* Anton. *diaboli.* Nova autem est vox, *deorbati.* PAMEL.

D (43) *Turbis præsentibus.* Hoc ex eodem reposui, pro eo quod erat, *turpibus,* pessime. PAMEL.

(44) *Immolantibus penes auctores.* Rursum obscurus locus. Eadem phrasi supra occurrit. PAMEL.

(45) *Et ne feceritis quicquam mali.* Omnino sic lego, quia præcedit, *abstinete.* PAMEL.

(46) *Videte, fratres, ne obfiguremini.* Ubique alib Cyprian. *configuremini.* PAMEL.

(47) *Et nemini venia datur.* Etiam hoc lego pro *veniam ;* videtur autem hoc pertinere ad errorem Novatianorum. PAMEL.

(48) *Si delinquendo peccet vir.* Istud quoque ex Cypriani aliis locis, pro *peccatur.* PAMEL.

centi committe : servus cum Domino tuo vocare, A studio deifico obsequere, artem Domini imitare, quæ non perdit sed potius acquirit. Desine ab illis tuis furacissimis moribus, cohibe præcipitem nequitiam tuam : sit tibi cum pauperibus quotidianis lusus, sit tibi cum viduis frequens operatio ;
836 censum et apparatus tuos omnes ad studium Ecclesiæ distrahe : aurum tuum, et argentum, et pecunias tuas in thesauris cœlestibus repone ; fundos et villas tuas, justa operatione ad paradisum remove (49) : ut peccata donentur tibi, eleemosynis et orationibus continuis incumbe. Alea ne luseris : ubi lusus nocivus est et crimen mortale[54] (50); ubi dementia sine consideratione ; ubi nulla veritas, sed mendaciorum mandra (51). Abscide inde manum tuam, et averte inde cor tuum : extrahe caliginem inimici ab oculis tuis, et purifica manum tuam a sacrificiis Zabuli : abige abs te furaces mores, esto patiens et Christianus, esto tibi et vitæ tuæ in operationibus justus et providus. Fuge diabolum persequentem, et fuge aleam inimicam rerum tuarum : studium sit tibi sapientiæ, Evangelii monitis erudire, puras manus ad Christum extende, ut promereri Dominum possis, aleam noli respicere. Amen.

Variæ lectiones.

[54] Crimen immortale *Corb.*

Edit. Oxon. notæ.

(49) *Ad paradisum remove.* Forte, *remitte.* PAMEL.

(50) *Et crimen mortale.* Prorsus sic lego cum altero Morellii cod., pro *immortale.* PAMEL.

(51) *Mendaciorum mandra.* Alius, *mendacii malitia.* PAMEL.

DE SINGULARITATE CLERICORUM (1)

TRACTATUS

CYPRIANO PERPERAM ADSCRIPTUS. NECNON AUGUSTINO ET ORIGENI, JUXTA QUOSDAM

Promiseram quidem vobis ante tempus epistolam, B filii charissimi, quæ omnium morum instituta de lege commendans, summatim omnia etiam contineret, quæcunque universis clericis generaliter ad dirigendam regulam competunt disciplinæ. Sed quia nunc de feminarum commoratione (2) vulgariter inter vos quidam ad ignominiam devoluti sunt (3), etiam de hac re specialiter vobis, Domini correptione (4) scribere compulsus sum, qui miserum me pro vestra negligentia cum severitate corripiens, mandare præcepit, ne clerici cum feminis commorentur. Et licet hæc admonitio sola litterarum mearum auctoritate sufficeret, tamen ne me somniatorem irrideat quisquam, sicut Joseph fratres irriserunt, Scripturarum addimus firmitatem : ut omnes sciant hoc etiam modo per revelationem Dominum jubere, quod litteris cognoscitur ante jussisse; nec nos esse adulterantes verbum Domini, aut volentes jactanter de revelationibus gloriari, sed sic ante conspectum Domini referendo non mentiri quod loquimur; sicut a Domino confidimus nos non audisse mendacium, præsumentes vocem apostoli Pauli protestantis : « Non enim sumus, inquit, sicut plurimi adulterantes verbum Dei, sed ex sinceritate, sicut

Steph. Baluzii notæ.

(1) *De singularitate clericorum.* Videtur circa C Bedæ popularis nostri tempora, quando de cœlibatu Clericorum maxime fervebat præsertim in Occidente controversia, conscriptus liber ; qui sæculo respondet a revelatione desumptum argumentum. Ferebatur enim, Gabrielem Angelum duodecim articulos signatos detulisse, quod conjugium sacerdotum non esset tolerandum. Post vulgatam versionem in usu receptam, scriptum fuisse constat : nec refert quod Origenis sententiam tueri videatur auctor; siquidem hoc ad hypothesin quam susceperat, pertinebat. *Rigaltius ait,* Codex Fossatensis Cypriano tribuit. In Corbeiensi inscribitur, Augustini *de Singularitate clericorum.*

(2) *Sed quia nunc de feminarum commoratione.* Pamelius ait, Manutius et Morellius, cum Landulpho de Columna, *commemoratione.* Verum prius habet Antoninus cum vet. excus. et argumento libri magis convenit. Nisi vero etiam Landulphus legeret illud *de*, superfluum putarem, et omitterem cum Antonino. PAMEL.

(3) *Ad ignominiam devoluti sunt.* Pamelius ait, Ex vitio codicis Remboldi legebatur *ignominiæ*, duntaxat quod non placeret, reposuit Erasmus *ignominiose*, et illud legunt Antoninus et vet. exc. PAMEL.

(4) *Domini correptione.* Pamelius ait, Manutius et Morellius *correptione*, verum prius placet obsequentia, præsertim si legamus cum Antonino, *corripiens* pro *conveniens.* PAMEL.

ex Deo, coram ipso in Christo loquimur » (II *Cor.*, 2, 17). In dolore itaque maximo constituti de quibusdam putrefactis membris corporis nostri, et in gemitu jacturam lamentantes Ecclesiæ, quæ per segnitiem nostram redigitur per dies singulos ad nimiam paucitatem : **837** credimus nos ex parte aliqua sublevari, quod diligentiæ nostræ negligentia quorumdam obesse non possit, quibus nunquam nostræ litteræ defuerunt, quæ per absentiam nostram frequentiam omnibus pensaverunt dissimulationis suæ : ut unusquisque contemptor reum semetipsum conscribat (5), nos autem libera fronte contemptoribus exclamemus, quod Salomon confidenter exprobrat : « Quoniam quidem vocabam, inquit, et non obaudiebatis; et extendebam verba mea, et non intendebatis, sed irrita faciebatis mea consilia, meis autem increpationibus non intendebatis : itaque et ego vestræ perditioni superridebo. Gratulabor ergo adversum vos, cum advenerit vobis interitus, et cum advenerit vobis subito tumultus : eversio autem simul et procellæ, et cum advenerit vobis pressura (6) et expugnatio. Erit enim cum me invocaveritis, ego autem non exaudiam vos. Quærent me mali, et non invenient : oderunt enim sapientiam. Verbum autem Domini non assumpserunt, neque voluerunt meis consiliis intendere. Spreverunt enim meas correptiones : ideoque edent viæ suæ fructus, et sua impietate satiabuntur. »

Ad vos nunc mea exhortatio convertitur, quos nolumus experiri talia præcipitia ruinarum. Metuite quantum potestis ejusmodi casus exitia : et in ista subversione, labentium vos experimenta perterreant. Nimium præceps est qui transire contendit, ubi alium conspexerit cecidisse : et vehementer infrænis est, cui non incutitur timor alio pereunte. Amator vero est salutis suæ, qui evitat alienæ mortis incursum. Et ipse est providus, qui sollicitus fit cladibus cæterorum, sicut Salomon approbat, dicens : « Astutus videns malum puniri, vehementer erudietur (*Prov.*, XXVII, 12). » Et iterum : « Cadentibus impiis justi vehementer terrebuntur. » Adversaria est confidentia (7), quæ periculis vitam suam pro certo commendat. Et lubrica spes est, quæ inter fomenta peccati salvari se sperat. Incerta victoria est, inter hostilia arma pugnare. Et impossibilis liberatio est, flammis circumdari, nec ardere. Quod Salomon non negat, dicens : « Quis alligabit in sinu suo ignem, vestimenta autem sua non comburet? Aut quis ambu-A bit super carbones ignis : pedes vero non comburet? Sic qui introierit ad uxorem proximi sui, non erit immunis, neque omnis qui tangit eam (*Prov.*, VI, 27-29). » Credite, quæso vos, credite divinæ fidei, quinimo quam nostræ (8) : quia omne quidquid pollicetur, non potest fallere, dicente Domino : « Facilius est, inquit, cœlum et terram præterire, quam de lege unum apicem cadere (*Matth.*, V, 18). » Et iterum : « Cœlum et terra transibunt, verba autem mea non præteribunt (*Matth.*, XXIV, 35). » Ipsi ergo nos fallimus, quoties inordinaliter credimus, æstimantes per fidem nostram **838** legis præcepta mutari : ut inter masculos et feminas speremus passim castitatem immobilem custodiri.

B Difficile quis venenum bibet et vivet. Verendum est dormienti in ripa, ne cadat, cum dicat Apostolus : « Qui se putat stare, videat ne cadat (I *Cor.*, X, 12). » In hac parte expedit plus bene timere, quam male fidere. Et utilius est infirmum se homo cognoscat, ut fortis exsistat; quam fortis videri velit, et infirmus emergat. De qua re præsumptores objurgat Apostolus, dicens : « Si quis putat se aliquid esse, cum nihil sit, seipsum implanat (*Galat.*, VI, 3). » Pro certo implanator proprius suam animam decepit, qui non cavendo contraria, noxiis rebus semetipse commiserit. Ille autem tutius sibi consulit, qui circa malos semper infidus species quascunque noxias extimescit. Quorum C distantiam Salomon disseruit, dicens : « Sapiens timendo declinabit ab omni malo ; insipiens autem confidens sui miscetur iniquo (*Prov.*, XIV, 16). » Magnum sapientiæ divinæ consilium inventum est, ubi timoris auxilio liberemur. Magna compendia providentiæ, ut aliquando fiat virtus et victoria per timorem. Magna remedia Dominus contulit ad salutem, ut habeat et timidus laudem, sicut Salomon repetit, dicens : « Beatus vir qui veretur omnia per metum (*Eccle.*, VIII, 12). » Inæstimabilis Domini misericordia, quæ unicuique homini suam contulit gloriam (9); et incomprehensibilis pietas, quæ secundum pugnas dedit et palmas, ut confitendo masculorum sævitiam superemus, et timendo feminarum blandimenta vincamus; dummodo et de D virtute et de infirmitate super nos Dominus glorias operetur; ut in omnibus et per omnia omnipotentem semetipse testetur, dividens differentias triumphorum; ut tam consiliis quam viribus a nobis bella vincantur, ne si vicerimus solius fidei fortitudine, contra Salomonem vacua essent opera sapientiæ.

Edit. Oxon. notæ.

(5) *Reum semetipsum conscribat.* Pamelius ait. Etiam hic Remboldus reposuit, *rerum* corruptissime; nam illud habent vet. excus. Gravius et Morellius. PAMEL.

(6) *Cum advenerit vobis interitus.* Pamelius ait, Nec vet. excus. neque Remboldus hoc habent, sed est apud LXX. Quare recte quoque ex conjectura Cauchii adjecimus et illud quod sequitur, PAMEL.

(7) *Adversaria est confidentia.* Pamelius ait, Ita etiam ille rectus, quam vulg. *adversa.* PAMEL.

(8) *Quinimo quam nostræ.* Pamelius ait, Accipit *quinimo* pro *potius;* nam illud *plus* neque habent vet. exc., neque Remboldus, sed primus Erasmus addidit. PAMED.

(9) *Quæ unicuique homini suam contulit gloriam.* Pamelius ait, Remboldus vitio operarum habebat *suo*, quod cum non quadraret, reposuit Erasmus, *undique* pro *unicuique;* at prius genuinum est. PAMEL.

Nunc igitur sapientiæ arma gestanda, ubi feminei et virilis sexus certamen indicitur. Unde Salomon sic instruit, dicens : « Prudentiam, inquit, fac notam tibi, ut te servet a muliere aliena et pessima (*Prov.*, VII, 4, 5). » Videte nunc prudentiam in isto bello, non fidem nobis datam esse victricem, quæ nos timiditatis remedio liberasset; et contemplamini quæ sunt modo arma sumenda, si vultis habere legis auxilia. Estote timidi, ut sitis intrepidi, et licet timor in certamine infirmitas esse videatur, tamen, secundum verbum Apostoli (II *Cor.*, XII, 9), virtus in infirmitate perficitur. Separamini, deprecor, separamini contagione pestifera.

Quantumcunque fuerit unusquisque longius ab adversis, tantum non sentit adversa. Minus voluptatibus stimulatur, qui non est ubi frequentia est voluptatum. Et minus avaritiæ molestias patitur, qui divitias non videt, si admittimus Apostolum pollicentem : **839** « Qui volunt, inquit, divites fieri, incidunt in tentationem et in muscipulas (10), et desideria multa et inutilia et noxia, quæ mergunt hominem in perditionem et in interitum (I *Tim.*, VI, 9). » Non aliter tentationibus subjacet qui junctus est feminæ; in qua nihil est aliud nisi quod feriat proximantem. Aculeus peccati facta est forma feminea; et mortis conditio non aliunde surrexit, nisi de muliebri substantia. Quod Salomon ad nostram sollicitudinem memorat, dicens : « A muliere factum est initium peccati, propter hanc omnes morimur (*Eccli.*, XXV, 33). » Inde mortales tenemur, nec timemus. Quid si jam mortales essemus? Per mulierem liberavit nos equidem Christus, sed unde adhuc morimur formidare debemus. Tunc liberatio ipsa constabit in femina, si a nobis mors revincatur, quæ per feminam venerat. Cæterum si adhuc per mulierem circa nos scandala dominantur, liberationis Christi fecimus pro certo dispendium. Siquidem in futurum spes ista libertatis manet, quam fidei nostræ Christum credimus contulisse : ut tunc nobis omnino mulier non noceat, cum et ipsa mors fuerit evacuata. Nam si modo putamus, nos intentabiles esse muliebribus jaculis, quid ergo restat cœlestibus regnis? Non immerito tales sensus Apostolus increpuit, dicens : « Jam satiati estis, jam divites facti estis; sine nobis regnatis, et utinam regnetis (I *Cor.*, IV, 8). » Tempus ergo luctaminis adhuc geritur, et mors per feminam adhuc usque grassatur. Mentior, si non videmus exinde interitus plurimorum. Quanti et quales episcopi et clerici simul et laici, post confessionum victoriarumque calcata certamina, post magnalia et signa vel mirabilia usquequaque monstrata, noscuntur cum his omnibus naufragasse, cum volunt in navi fragili navigare? Quantos leones domuit una muliebris infirmitas delicata, quæ cum sit vilis et misera, de magnis efficit prædam (11)? Quod Salomon loquitur, dicens : « Pretium meretricis tantum est unius panis, mulier autem pretiosas animas capit (*Prov.*, VI, 26). »

Ante nos ista tractantur, et nullis terroribus coercemur, quid faceremus, si opinionibus tantummodo gestas historias audiremus? Sed hæc est semper incredulitas humanæ duritiæ, ut non solum audiendo, sed etiam videndo non credat alteros interiissse, nisi et se ipsam viderit interire; nec sociorum mortibus quatitur, dum illos promeritos aut invalidos opinatur (12). Se autem multum mereri, aut multum valere fiducialiter putat, nesciens præberi cunctis exempla, cum fuerint quibusdam irrogata supplicia, sicut Dominus in Evangelio proponit et dicit : « Putatis quod hi **840** Galilæi præ omnibus Galilæis fuerint peccatores, qui talia passi sunt? Non. Dico vobis : Nisi pœnitentiam habueritis, similiter perietis, sicut illi supra quos cecidit turris in Siloa, et occidit eos. Putatis quoniam et ipsi debitores fuerunt præ omnibus hominibus habitantibus in Hierusalem? Non. Dico vobis : Si non pœnitueritis, similiter perietis (*Luc.*, XVI, 3). »

Miramur si Adam per Evam seductus est, quem nulla morientium exempla præcesserant, et nisi jussio una constrinxerat, cum modo nos nec innumerabiles mortes, nec infinita jussa compescant. Quibus convenienter dicitur secundum increpationem Domini : Si Adam vidisset mortes, quæ factæ in vobis, olim in cilicio et cinere pœnitentiam egisset. Dico autem vobis, quoniam Adæ tolerabilius erit in die judicii, quam vobis. Longe sit pestis illa, et lues, et clandestina pernicies. O quam inordinabilis (13) feminæ propinquitas jaculatur, cujus vicina est delictorum latrocinium. Non est in hac societate sinceritas approbabilis, quæ collisiones habet velut quibusdam fluctibus turbulentas. In hac familiaritate non habitat amica concordia, quoniam non nisi discordantes inimicitias creat. Fecit equidem viro Dominus mulierem adjutricem, sed serpentis invidia personam sumpsit hostilem. Quod si illa de viro suo nata, usque hodie ipsum cui jungitur, tentat; quanto magis illa quæ copulatur, nulla lege conjuncta? Et si illi qui duo sunt in carne una concreti, tentationibus

Edit. Oxon. notæ.

(10) *Et in muscipulas.* Pamelius ait, Omisimus vocem *diaboli*, quod neque vet. excus. neque Remboldus habent, neque alibi Cyprianus, tamen ubique *muscipulam* legit. PAMEL.

(11) *De magnis efficit prædam.* Pamelius ait, Antoninus addit *ejus* pro *suam*; antiquus vero alter codex Morelli longe aliter legit, *de magnis tantum et fortibus suam mixtam efficit prædam.* PAMEL.

(12) *Dum illos promeritos aut invalidos opinatur.* Pamelius ait, Non male etiam Erasmus *emeritos* nisi sequeretur, *si autem multum mereri,* quare illud ex vet. excus. et Remboldo reposuimus. PAMEL.

(13) *O quam inorpinabilis.* Pamelius ait. Sic etiam Antoninus. Vet. excus. vero et Remboldus *inordinalis*, locus obscurus. Conjicit autem Gravius legendum *lenocinium* pro *latrocinium*, sed hoc non satisfacit. PAMEL.

mutuis invicem pungunt, quid facient hi qui in una carne nec nati nec juncti sunt? Præsertim quia nec Deum jam invocare permittitur, qui charitate alterius avocatur, nec sinitur cogitare divina, qui sibi quæsivit cui exhiberet domesticam curam. Propter quod sic Apostolus consulit, dicens : « Volo vos sine sollicitudine esse. Qui sine uxore est, sollicitus est quomodo placeat Deo : qui autem habet uxorem, cogitat quæ sunt hujus mundi, quomodo placeat uxori (I *Cor.*, VII, 32, 33). » Quid est nunc quod in hac conjunctione delectet, in qua sunt solæ pugnæ? aut quæ utilitas favet, ubi non sunt officia conjugalia, quando nec ipsa possunt esse secura?

Causale est omne quod feminæ est (14); et copulatio ejus semper infesta est. Fœdere suo magnas molestias præstat; et cui adhæserit contra fas, insanabilem ingerit plagam. De carbonibus scintillæ dissiliunt, de ferro rubigo nutritur, morbos aspides sibilant, et mulier fundit concupiscentiæ pestilentiam, quam Salomon sic comparat, dicens : « De vestimentis procedit tinea, et a muliere iniquitas viri (*Eccli.*, XLII, 13). » Volo **841** scire quæ sit affectio ista communis, quæ morbi dissensio semper ambigua, quæ propositum suum nutantibus consiliis impugnando conturbat. Ut quid sibi adhibuit mulierem qui ducere contempsit uxorem? Omnis qui non manducaverit carnem (15), ut quid habitationem suam carnis apparatibus replet? Et qui non biberit vinum, quid videndi oblectatione perfruitur (16)? Quasi non aliquoties videndo nec gustando copia esculentorum animus pascitur, et vini odoriferi sola fragrantia suscitatur sæpius animus. Quid per hypocrisin vult ab hominibus abstinens dici, et in secreto carnibus et ebrietate distendi? Habent multi divitias quas suis usibus negant, sed pro cupiditate conservant; quibus si nulla cupiditas inhæsisset, nec cupiditatis insignia possiderent. At vero quia cupiditate possessi sunt perfruuntur animo quod usu non tangunt. Ita is qui despexit vinculum nuptiarum, et aliter vinculis femineis obligatur; quamvis nullo concubitu misceatur, desiderio tamen, visu, colloquio, conjunctione semper oblectatur. Nam si desiderium feminæ non haberet, nunquam feminam suis oblectamentis assumeret.

Immo vero insuper mihi suspectum placitum (17) dedit : qui non legitimam duxit, et legitimam recusavit : nisi fallor, in publico argumentatus est hominibus promittere sanctitatem, et in occulto sine uxore non esse. Duo argumenta sanctitatis et

A libidinis hinc et inde miranda sunt, quæ utraque invicem tegunt, et utraque invicem produnt. Ingeniosus eunuchus et mœchus invidet sibi dum consulit, et dum quærit utrumque, neutrum facit; ut sanctus minime deputetur, qui non vera conjunctione perfruatur, cum Paulus apostolus dicat « Alligatus est uxori? ne quæsieris uxorem (I *Cor.*, VII, 27). » Sed consentio non esse castitatis hujus pudicitiam violatam : suspiciosis tamen malam porrigit famam; et pudicitiæ bonum frustra intrinsecus laborioso agone custodit, qui illud forinsecus efficit infamari (18), destruens magisterium Pauli providentis pariter et monentis : « Ut quid, inquit, libertas mea judicatur ab infideli conscientia? Si ergo gratiæ participo, ut quid blasphemor

B pro eo quod gratias ago (I *Cor.*, X, 29)? » Pejus est quam mœchia, continentiam ducere criminosam, et infamem facere sanctimoniam. Blasphemiam ingerit religioni quam colit (19), qui quod confitetur, non ante omnes impleverit; ne Christianitas credatur esse fallacii, et mœchatio videatur esse sanctitatis velamento vestita. Propter quod Dominus in Evangelio sic præmonet, dicens : « Sic luceat lumen vestrum coram hominibus, ut videntes **842** opera vestra bona, magnificent Patrem vestrum qui in cœlis est (*Matth.*, V, 16). » Hoc sequitur et Paulus Apostolus, dicens : « Non ergo blasphemetur bonum nostrum (*Rom.*, XIV, 16). » Et iterum : « Providentes bona non tantum coram Deo, sed

C etiam coram hominibus (*Rom.*, XII, 17). » Et alio loco : « Sive ergo manducatis, sive bibitis, sive aliud quid facitis, omnia in gloriam Dei facite. Et estote sine scandalo Judæis, et Græcis, et Ecclesiæ Dei, sicut et ego per omnia omnibus placeo (I *Cor.*, X, 31-33). »

Sed opponitur forsan, quid est quod ipse iterum dixerit? « Si hominibus placere vellem, Christi servus non essem (*Galat.*, I, 10). » Nunquam se quæcunque dicta legis excludunt, sed certis locis responsa universa defixa sunt. Illic placere hominibus non licet, ubi voluntas hominum non capit Domini voluntatem. Ubi vero acceptant homines quod ad gloriam proficit Dei; innotescere omnibus ipse Paulus apostolus præcepit : « Unusquisque, inquit, nostrum, proximo suo placeat ad bonam

D ædificationem. » Quale ergo præmium sanctitatis exspectat, qui non solum blasphemiam sanctitatis ab infidelibus provocat, sed etiam fidelibus perniciosum præbet exemplar; ut infirmi sub prætextu dilectionis subtiliter fornicentur, et pudicus impudicissimæ castitatis præbeat magisterium, destru

Edit. Oxon. notæ.

(14) *Causale est omne quod feminæ est.* Pamelius ait, Erasmus *Casuale*, at illud vet. exc. et Remboldus. Alludere videtur ad illud :

Semper habet lites, alternaque jurgia lectus. PAMEL.

(15) *Omnis quis non manducaverit carnem.* Videntur ea ætate clerici a carnibus et vino abstinuisse. PAMEL.

(16) *Videndi oblectatione perfruitur.* Sic lego cum vetere excus., pro *vini;* neutrum habet Remboldus. PAMEL.

(17) *Suspectum placitum. Placitum* pro *decretum* Solus enim Manut. *placidum.* PAMEL.

(18) *Qui illud forinsecus efficit infamari.* Ita ex Antonino, et quodam Morellii cod., pro *quod forinsecus;* legit etiam ille codex *permittit* pro *efficit* PAMEL.

(19) *Blasphemiam ingerit religioni quam colit.* Sic optime quidam Morellii codex, pro *contulit.* PAMEL.

quod Paulus apostolus comminatur : « Periit, inquit, frater infirmus in tua conscientia, propter quem Christus passus est (I *Cor.*, VIII, 11) ? » Sic autem peccantes in fratres, et percutientes conscientiam eorum infirmam, in Christum peccatis. Et quidem non hoc juvenibus tantum, sed et senibus congruit, fratrum imbecillitati consulere ; ne senectus perire provocet juventutem, ex qua debent omnia salutaria documenta procedere : sicut Eleazarus in libro Machabæorum profitetur et dicit : « Præmitti malo in infernum, quam patrias leges deserere. Non enim ætate nostra dignum est fingere ; ut multi adolescentium arbitrati Eleazarum nonaginta annorum, transisse ad vitam alienigenarum, et ipsi propter meam simulationem, et propter modicum et corruptibile tempus vitæ, per me seducantur, et odium ac maculam senectuti meæ acquiram (II *Mach.*, VI, 23-25). » Ille maluit vitam suam tormentis objicere, quam cuiquam magister perditionis exsistere : et nos ubi nulla tormenta sunt, fluxibus solis, nolumus salvandos fratres anteponere : nec contenti sumus sine ullis cruciatibus tam nobis prodesse quam cæteris, cum ille noluit vivere moriturus : sicut inferius prosecutus est, dicens : « Quamobrem fortiter vita excedens, senectute dignus (20) apparebo, adolescentibus quidem exemplum forte relinquam, ut prompto animo ac fortiter pro gravibus et sanctis legibus honestæ morti succedant (*Ibid.*, 27, 28). » Cum **843** hoc etiam laicos deceat, ne aut extraneis occasionem blasphemandi, aut fraternitati opportunitatem fornicationis opponant ; tum maxime clericos vehementer necessitas ista constringit ; quibus aut religio blasphemata, aut fraternitas perdita pœnas duplices irrogabit. Nec invenient in judicio Domini ullum omnino solatium, qui alienigenis et fratribus peccandi fomitem ministrarunt. Propter quod sic Paulus apostolus Titum instruit, dicens : « Teipsum bonorum factorum præbens exemplum in doctrina, in integritate, in gravitate, in verbo sano atque irreprehensibili : ut adversarius revereatur, nihil habens de nobis dicere mali (*Tit.*, II, 8). » Et iterum : « Omnibus, inquit, fidem bonam ostende, ut bonam doctrinam Salvatoris Domini nostri præferant in omnibus. » Sic et ad Timotheum scribit, dicens : « Forma esto fidelibus in sermone, in conversatione, in charitate, in fide, in castitate. » Quod et Petrus apostolus hortatur, dicens : « Conversatio, inquit, vestra in gentibus bona sit, ut in eo quod detrahunt de vobis tanquam de malefactoribus, de bonis operibus vestris glorificent Deum (I *Petr.*, II, 12). » Et iterum : « Quoniam sic est, inquit, voluntas Dei, ut benefacientes obmutescere faciatis stultorum hominum ignorantiam (I *Petr.*, II, 15). »

Nec quisquam sibi proponat et dicat : Habere volo quod vineam : hoc est enim dicere. Vivere desidero sub ruina. Quis tam stultus qui arctari cupiat ad laborem, cui offertur delicatus triumphus? Neque enim duplex triumphus est sub feminæ præsentia probari victorem, quam est in singularitate servare integram sponsionem sanctimoniæ. Et cum sit unus titulus gloriarum, hoc loco unus fortis est, qui satis laborat ; et cum illo qui parum laborando vicerit, pariter muneratur. Quid quod ille quinimo consummatus (21) adscribitur, qui se omni tempore femineis affectibus ostentat abscissum? quia cum Dominus in Evangelium perfectum vocat, qui totum suis usibus amputaverit patrimonium. Certe etiam soli cuicumque (22), quotidiani triumphi pro castitate non desunt ; quia nunquam desideriis carnalibus spiritum cessat infestare corpus humanum, quod Apostolus affirmat, dicens : « Caro, inquit, concupiscit adversus spiritum, spiritus autem adversus carnem : hæc enim invicem adversantur sibi, ut non quæcumque vultis illa faciatis (*Galat.*, V, 17). » Habes nunc carnem tuam, quam superes semper : quid tibi vis alteram vel conducere? Nemo super unam febrem cupit adhibere pejorem ; ne incipiat hemitritæo insanabili laborare (23), cui nullus valeat medicus subvenire. Neque aliquis super onus proprium tollit insuper alienum ; ne oneribus duobus oppressus, usque ad inferos demergatur. Unde sic Jeremias propheta docet sanctitatis pondus singulariter sustinendum. « Bonum est, inquit, viro cum **844** portaverit jugum grave in juventute sua ; sedebit singulariter et silebit, quoniam tulit super se jugum grave (*Thren.*, III, 27). »

Sed quisquam (24) malignus obsecutor ad dictum apostoli Pauli confugiet dicentis : « Onera vestra sustinete invicem, et sic implebitis legem Christi (*Galat.*, VI, 2). » Non hæc sunt onera quæ Paulus apostolus imperat subvehenda ; sed ut tolerantes nosmetipsos discordia nulla discernat ; et in tentationibus constitutis fratribus præbeamus auxilia : non ut ipsi nobis tentamenta per feminas procuremus, sed ut tentamentorum magis pondera sublevemus ; cum sciat quale sit sanctitatis jugum, quod vix singulare portetur. De quo non solum ipse, sed et Dominus noluit certum definire præceptum, dicens : « Non omnes capiunt verbum istud, sed quibus datum est. » Et iterum : « Qui potest capere, capiat (*Matth.*, XIX, 11, 12). » Si ergo difficile singulariter magnitudo istius ponderis toleratur, quomodo to-

Edit. Oxon. notæ.

(20) *Senectute quidem dignus.* Adjicimus *quidem*, ex vet. cod. Nam legitur in Machabæis. PAMEL.

(21) *Quinimo consummatus.* Prorsus sic lego cum Morelio, pro *qui minimo.* Quia supra hanc vocem habuimus eadem significatione, et consentiunt vet. ex. cod. et Remboldus. PAMEL.

(22) *Certe etiam soli cuicunque.* Adjicio ex iisdem *soli.* PAMEL.

(23) *Hemetritæo insanabili laborare.* Hemetritæus febris est, juxta Remboldum, tertiana una et dimidia. PAMEL.

(24) *Sed quisquam.* Omisimus voculam si interjectam juxta cod. vet, et Remboldum. PAMEL.

lerabitur, si geminatis ponderibus prægravetur? Et si singulares pene omnes vix durant carnales insidias sustinere, quid faciunt illi qui ex utroque latere gladiis impendentibus non cunctantur incumbere? Plus dico. Si mariti et uxores desideria conjugalia quotidie gerentes, sibi non sufficiunt; quid agunt illi qui ad augendas impugnationes feminis sociantur? Ex improviso vel transeunter (25) ad horam femineus aspectus occurrens, velut sagittas alienis oculis jactat. Quando libera non est simplex reverentia; quid illic geritur, ubi libertatis sumit mulier in contubernalitate constantiam? quando in domesticis negotiis nunc lacertos ac femora lanificis operibus nudat, nunc æstuans detegit membra, nunc fatigata jactatur, aut in usu aliquando dissolvitur (26), nunc blanditias exhibet, et, quod est venenosius super cuncta, psallere delectatur, aut canere? Cujus cantu tolerabilius est audire basiliscum sibilantem. Contra quam Solomon sic nos cautos efficit, dicens : « Cum cantatrice noli assiduus esse, nec audias illam, ne forte dispereas in efficacia ejus (*Eccli.*, IX, 4). » Taceo reliqua, quæ magis pudenda sunt quam dicenda : solum hoc dico, in dolore vel in ira mulierem frangi conspicere, jam non est sine mulcedine. Quid dicimus si videas jucundantem, aut quod est deterius blandientem? Semel dixerim, omnis inconveniens sodalitas mulierum, gluten est delictorum, et viscum toxicatum, quo diabolus aucupatur. Incongrua est sodalitas feminarum, quarum sodalitatem ita nos rursum Salomon docet in omnibus præcavere : « Cum aliena, inquit, muliere ne sedeas omnino, et ne alterceris cum illa in vino, ne forte declinet cor tuum in illam, et sanguine tuo labaris in perditionem (*Eccli.*, IX, 12). »

Postremo si animum nostrum confidimus in hac **845** communitate durare semper, vel illud apud nos debet esse suspectum; ne ipsæ quæ nobiscum conveniunt, in nos ipsos forsitan moveantur, aut in alteros amores præ rapida ætate incitamentis furialibus stimulentur, et erit nobis causa aut quod pejus est, sine causa ut fornicatio nos maculet aliena, apud quos suggeritur cæteris occasio lupanaris; et crimine alieni reatus absorbebimur, cui nos ipsi subornamus immunditiæ lenocinium. Propter quod apostolus Paulus de similibus ita nos instruit, dicens : « Si propter escam frater tuus scandalizatur, jam non in charitate ambulas. Noli esca tua illum perdere, propter quem Christus mortuus est (I *Cor.*, VIII, 10, 11). » Et iterum : « Bonum est non manducare carnem, neque bibere vinum, neque ostendere (27) in quo frater tuus offenditur, aut scandalizatur, aut infirmatur (*Rom.*,

A XIV, 21). » Et alio loco : « Hoc, inquit, judicate magis, ne ponatis offendiculum aut scandalum fratri (*Ibid.*, 13). » Et de semetipso sic ait : « Propter quod si cibus scandalizat fratrem meum, jam non manducabo carnem in æternum, ne fratrem scandalizem (I *Cor.*, VIII, 13). » Cum ergo nos pulsat conjunctionis hujus molestia detestabilis; et si adulteros non potest facere, facit tamen pejores adulteris et incestis. Quis enim cordis alterius scrutator qualitatem uniuscujusque perpendat; et pro altera persona contra Satanam repugnator, circa Deum vero idoneus fidejussor esse præsumat? De semetipso demens est, qui aliquid pollicetur, ne dicam si etiam pro femina sponsionem ponere videatur; cum Paulus apostolus sic de B se pronuntiet, dicens : « Non quia jam accepi, aut jam justificatus sum, aut jam perfectus sum : sequor autem si quomodo comprehendam, in quo et comprehensus sum a Christo. Fratres ego me non arbitror comprehendisse : unum tamen, posteriora quidem obliviscens, ad ea quæ sunt ante pedes, ad regulam sequor, ad palmam supernæ vocationis Domini nostri Jesu Christi. Quicunque ergo perfecti sumus, hoc sentiamus. Mihi, inquit, pro minimo est, ut a vobis judicer, aut ab humano die : sed neque meipsum judico; qui autem judicat me, Dominus est (I *Cor.*, IV, 3). » Et alio loco : « Beatus, inquit, qui non judicat semetipsum, in quo probat alium (*Rom.*, XIV, 22). » Quamvis ergo nos nec de C nostra stabilitate certum aliquid habeamus, qui sine cessatione concutimur, inter fluctus sæculi sustinentes procellosos incursus; tamen si alicui tanta fiducia est de immobilitate propriæ firmitatis; saltem sollicitus reformidet, ne ipse sit scandalum visibus alienis, sed terreatur voce Domini comminantis : Væ, inquit, huic mundo ab scandalis : verumtamen væ homini illi per quem scandalum venit. Si has Domini comminationes religioso corde metuimus et veremur, plus de aliis quam de nobis extimescamus periculum nostrum, qui mutuis (ab apostolo Paulo) (28) utilitatibus obligamur : Non quæ sua sunt, inquit, **846** singuli cogitantes, sed quæ aliorum. Et iterum : « Nemo quod suum est quærat, sed quod alterius (I *Cor.*, X, 24). »

D Sed aliquis arripiens de ipso Paulo quod opponat : « Unusquisque, inquit, vestrum pro se rationem reddet Deo; et unusquisque suam sarcinam portabit (*Rom.*, XIV, 12). » Qui non vult ergo pro altero reddere rationem, nec causis ejus, nec negotiis debet particeps illicitus interesse; et qui liber vel immunis circa sarcinas alienas conatur exsistere, nihil alienum contraria conditione teneat infra se. Nam necesse est ut rationi alterius

Edit. Oxon. notæ.

(25) *Ex improviso vel transeunter.* Antoninus *in transitu*, sed illud bis terve infra repetitur. PAMEL.

(26) *Aut in usu aliquando dissolvitur.* Remboldus legebat *in risu*, pro quo Erasmus rectius *in risum;* sed illud habet vet. exc. PAMEL.

(27) *Neque ostendere.* Non est istud hodie apud Apostolum. PAMEL.

(28) *Ab apostolo Paulo.* Erasmus *testante Apostolo ;* at illud arridet, quia est in vet. cod. PAMEL.

subjiciatur, qui negotium tractaverit alienum. Oportet eum damno perstringi vel dispendio sarcinatum, apud quem sub intuta custodia fratris sarcinæ perierunt; quia quidquid in domo nostra sub minus idonea tutela perditum fuerit, aut latrones effregerint, nostrum est, et a nobis exigetur quidquid per inertiam nostram male commissum custoditur. Tunc vero ab invicem liberi sumus, si nihil apud nos de re alterius reservetur.

Forsitan aliquis dicat : Ergo nec ad domum orationis debemus pariter convenire, ne aliquis aliquem scandalizet. Hæreticæ professionis est ista contradictio calumniosa, quæ de bonis præscribit, ut asserat mala ; et de sanctitate præjudicat, ut immunditiam subtiliter introducat; de licito calumnias facit, ut obtinere illicitum possit. Propter quod apostolus Paulus hæresi huic ante præscribit, dicens : « Verumtamen neque mulier sine viro, neque vir sine muliere in Domino (I *Cor.*, XI, 11). » Absit, absit, ut ubique feminæ præscribantur, aut ubique permissio tribuatur. Habent loca sua circa maritum, circa filios, circa fratres, circa parentes, circa servos; et in domo orationis tantummodo juxta cunctos clericos. In mansione autem una, sine cognatione competenter non habent socios. Hæc est libera quæ stat. Stare vero non potest quidquid inclinaverit libera, dicente Scriptura : « Non declinabis in dextram, neque in sinistram. » (*Deut.*, II, 27). Et Dominus in Evangelio : Quod amplius est, a malo est » (*Matth.*, V, 37). Disce nunc temperantiæ modum, qui per licentiam quæris excessum. Ama feminas inter sacra solemnia, et odio habe in communione privata; si vis Salomonis tenere doctrinam : « Tempus, inquit, amandi, et tempus odiendi (*Eccle.*, III, 8). »

Tunc ergo cavenda sunt feminæ participia, quando geritur carnalium curarum continua unanimiter frequentia : quoniam inter curas suas caro semper incitamenta cupidinis provocat; et illic parit fomenta peccandi, ubi pertractans commoda sua temporalis vitæ cogitationibus senserit paululum relaxari ; sicut Salomon asserit, dicens : « Deprimit terrena cogitatio sensum multa cogitantem. » In conventu vero sacrorum (29), ubi spiritus dominatur, ancilla semetipsam cognoscens perdit suæ voluptatis usum ; perdit et luxum dum tractantur cœlestia, dum celebrantur sancta **847** mysteria ; tota humanitas occupatur, ubi non humana, sed divina sunt omnia : ubi veneratio vel tremor et terror incutitur : animis universis sepulta est perfecta substantia carnalis. Inter ipsa fere carnis mercimonia multi voluptatem corporis negligunt, scilicet quando a legionibus exercitia meditantur armorum, aut crepat litibus forum, aut resonant A litteris auditoria, aut negotiatores commerciis instanter incumbunt, aut artifices in artificia ipsa propensi sunt : quanto magis ubi non carnale opus hominum, sed spiritale geritur angelorum ? Nihil illic impugnationes possunt, ubi et ipsi dæmones cedunt; et nulla sexus alicujus permittitur considerari distantia, ubi nec ætas, nec dignitas, sed sola æqualitas regnat : atque ut plenius dicam, omnes illic tales sensus accipiunt ; ut et ipsa conjugalitas ignoretur, ubi Christus loquitur, auditur, attenditur, et per omnia et in omnibus solus est totum, testante Apostolo et dicente : « Ubi non est, inquit, Judæus et Græcus, circumcisio et præputium, Barbarus et Scytha, masculus et femina, servus et liber, sed omnia et in omnibus Christus (*Coloss.*, B III, 11). » Hunc plane conventum gloria est celebrare cum feminis, in quo nulla est discretio qualitatis, ubi tantum licet omnes æquare sine aliqua differentia : ut nec in ipso baptismate cujusdam nuditas erubescat, ubi Adæ et Evæ renovatur infantia : nec exponit, sed potius accipit tunicam.

Quod si et illic si aliquis diabolo pejor, qui feminarum aspectibus feriatur, de nullo tamen congregatio vestra culpatur, quæ propter cœlestia, non propter terrena colligitur. Verumtamen si quis illic luxuriosis obtutibus fuerit, nullo modo alterum lædit, qui non ad hominem, sed ad Christum pro salute processit. Quinetiam de suis contradictionibus contradictores excludam, ut non meis, C sed suis propositionibus cedant. Si inter festa sancta potest communis conventio scandalizari, ubi tentator ipse diabolus tremuit; quis illic stabilem se esse promittit, ubi tentator audenter occurrit? et si illic periclitamur, ubi Dei præcepta nos congregant, quid agimus ubi Dei jussa nos separant? et si turbamur illic, ubi Dei voluntate munimur; quanto magis ubi non solum diabolum, sed etiam Dominum habemus adversum? Cum sacrosanctis enim jussis nobis divina protectio ministratur, sicut Isaias ait : « Legem, inquit, in adjutorium dedit; sine jussionibus vero divinis nullum potest esse præsidium. »

Aliud est quod Deus imperat facere, et aliud voluntati ejus obsistere : cujus ita sunt mandata servanda, ut aliquid jusserit quod secundum homines D injustum esse videatur, justum credatur et fiat ; et si justum jusserit, justum reputetur et fiat : cum sine **848** justitia non potest esse (30) quod mandat, qui potens est injustitiam justificando vocare justitiam, et justitiam reprobando injustitiam probare transversam, cujus voluntas est sola et vera justitia. Si enim totum quod gerimus, ad hoc tantummodo gerimus, ut Domino placeamus; profecto hoc solum erit justum quidquid voluerit, et jusserit, et probaverit Deus cui placere gestimus. Nam

Edit. Oxon. notæ.

(29) *In conventu vero sacrorum*, etc. Pulcher locus pro sacris Ecclesiæ ; quippe ubi dicit tractari cœlestia, celebrari sancta mysteria, opus spiritale angelorum geri, ea Dei præcepta nos congregare et colligere. PAMEL.

(30) *Cum sine justitia non potest esse.* Phrasis est auctoris. Vetus exc. et Remboldus legunt *sine victoria*. Sed non placet. PAMEL.

cum servi non possint a semetipsis scire quid suis dominis placeat, nisi dominorum sequantur imperia et utique homines hominum similium sibi non valeant voluntates agnoscere, nisi acceperint quod observent : multo magis mortales nesciunt immortalis Dei justitiam comprehendere, nisi ipse justitiarum suarum dignetur indicia demonstrare, sicut Salomon approbat, dicens : Quis enim hominum poterit scire consilium Dei? aut quis poterit cogitare quid velit Deus? Cogitationes enim mortalium (31) timidæ, et incertæ providentiæ nostræ. Corpus enim quod corrumpitur, aggravat animam : et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem. Difficile æstimamus quæ in terra sunt, et quæ in prospectu sunt invenimus cum labore : quæ in cœlis autem sunt, quis investigabit? Sensum autem tuum quis scit, nisi tu dederis ei sapientiam, et miseris Spiritum sanctum de altissimis? Et si correctæ sunt semitæ eorum qui in terra sunt, et quæ tibi placent didicerint homines, et per sapientiam sanati sunt; ambulantes in tenebris sibimetipsis lumen non possunt ostendere, nisi ultroneum seipsum non videntibus offerat lumen. Ita humana cæcitas ad Deum non dirigit viam, nisi ipse lucernam legis ostendat. Unde David sic loquitur, dicens : « Lucerna est, inquit, pedibus meis verbum tuum, et lux semitis meis (*Psal.* CXVIII, 105). » Et iterum : « Præceptum Domini lucidum illuminans oculos (*Psal.* XVIII, 9). » Hoc est ergo luciferum quodcunque fuerit a Deo intimatum ; et hoc Deo dignum, quod ipse Deus voluntati suæ fatetur acceptum, ut exerceat per omnia dominatum. Alioqui nec nos servi adscriberemur, nec ipse Dominus haberetur, si secundum voluntatem nostram permitteremur impendere servitutem, et arbitrio nostro non Dei eligeremus exercitamenta justitiæ. Tales Paulus apostolus vannificat, dicens : « Ignorantes, inquit, Dei justitiam, et suam volentes statuere, justitiæ Dei non sunt subjecti (*Rom.*, X, 3). » Tollantur nunc e medio ambages istæ tam vanæ, et querimoniæ inaniter calumniosæ. Ad spiritales actus cum feminis, Deo juvante, non metuimus adunari, qui per Dei jussionem justitiam nos credimus operari, ex qua nobis scimus munimenta supponi. Privatim vero, continentibus quamplurimum clericis et virginibus, hospitia, separanda sunt, quia quod Deus iniquum judicat, justum esse non potest. Contubernium tamen etsi nulla in ipso contubernio **849** turpis consuetudo noscatur, accendit; quia impossibile est integritatem ad victoriam pervenire, quæ contendit contra Dei jussa pugnare. Quantum enim lex obedientibus

A suggerit adjutorium, tantum inobedientibus incitat peccatum, dicente Apostolo : « Virtus, inquit, peccati, lex (I *Cor.*, XV, 56). » Qui nos ergo jussit ut in sacris suis cum feminis triumphemus, ipse jubet ut privatim pugnas femineas caveamus.

Sunt equidem necessitates aliæ, quæ nos quoque privatim feminas videre compellant, sed etiam ipsæ divini operis vel præcepti imperant efficaciam, ut visitemus, ut solatia præbeamus, ut hortamenta vitalia salubriter intimemus : nec tamen et in his officiis minor cura agenda est pro moribus nostris, ut clarescant in nostra operatione indicia puritatis. Severitas non desit, quæ sub clerico feminam possit astringere, ut ipsam consolationem nostram suscipiat (32), cum tremore, et ita sentiat visitationis affectum,

B ut clericum veneretur. Ac ne tardius sit evagari per singula, tecum quicquid agimus, honestum esse potest, si semper in nobis signa honestatis eluceant : sicut Paulus apostolus universa complexus est, dicens : « Omnia vestra honeste fiant (I *Cor.*, XIV, 40). » Et iterum : « Sicut præcepimus, inquit, vobis, ut honeste ambuletis (I *Thess.*, IV, 11). » Non bene succedit quidquid agitur passim : et sanctum non est, quod geritur sanctum, nisi sancte quod sanctum est peragatur, sicut Salomon asserit, dicens : « Qui enim custodierint juste justa, justificabuntur (*Sap.*, VI, 11). » Sinceriter ergo sinceritas ipsa servanda est; et omne quod voti est (33), etiam in actu signandum,

C ne aliud vota commendent, et aliud actus insinuent. Undique probanda est institutio voluntatis, et undique consummandus est cursus uniuscujusque certaminis; ne minus sit aliquid ad triumphum, si non plenius dimicetur. Hinc Paulus apostolus introducit documenta certaminum : « Sed et qui in agone, inquit, certat, non coronabitur, nisi legitime certaverit (II *Tim.*, II, 5). » Et iterum : « Nescitis, inquit, quoniam qui in stadio currunt omnes quidem currunt, sed unus accipit bravium. Sic currite, ut comprehendatis. Omnis enim qui in agone contendit, ab omnibus se abstinet : et illi quidem ut corruptibilem coronam accipiant, vos autem incorruptam (I *Cor.*, IX, 24, 25). » Plenitudo est ergo sanctitatis, et palma

D perfecta (34), ut ex omni parte secum non habeat quod recuset; ne quod profitetur odisse, tenendo videatur amare.

Quod si aliquis dicit : Captivum teneo adversarium meum, cui semper insultem, videat ne forte **850** adversus eum captivus incipiat prævalere. Nunquam securus cum thesauro latro tenetur inclusus : nec intra unam caveam habitans cum

Edit. Oxon. notæ.

(31) *Cogitationes enim mortalium.* Recte sic Gravius et Morellius, pro eo quod alii *cogitationes immortalium.* Nam sic habet liber Sapientiæ, quam Salomonis titulo citat, quomodo et paulo post librum Ecclesiastici PAMEL.

(32) *Ut ipsam consolationem nostram suscipiat.* Vetus excusus ac Remboldus, et hoc et sequentia plurali numero legunt, sed præcedit *feminam.* PAMEL.

(33) *Et omni quod voti est.* Confirmatum hinc votum tacitum castitatis annexum cœlibatui clericorum, de quo paulo post apertius.

(34) *Et palma perfecta.* Hinc apparet atque etiam legi debere : *unus accepit palmam.* Sicut ubique legit Cyprianus. PAMEL.

lupo tutus est agnus. Ipse se voluit superari (35), qui hostem proprium in suas portas induxit; et intestinum gladium sibi ipse supposuit, qui locum habitationis suæ adversarii ingressibus reseravit; et qui fretus est conversari cum scandalo, sine causa dicit (36) : Pacatus esse volo cum diabolo; contra Apostolum dicentem : « Nolite locum dare diabolo (*Ephes.*, IV, 27). » Omni ergo modo muniendus est locus ubi fuerit thesaurus absconditus, ne per unam cavernam totum parietem latro suffodiat. Nam si deforis expugnans vix muris expellitur, quantum valebit si intra muros acceperit habitaculum? Et si illi qui contra eum claudunt, aliquotiens ab eodem capiuntur; quanto magis ille, qui ultroneus illi patefecerit ingressum, decipitur? Cum dicat Salomon : « Si justus vix salvus fit, injustus ubi parebit (*Prov.*, XI, 31; I *Petr.*, IV, 18)? » Omnes ergo rimæ, ne dicam portæ, claudendæ sunt, ne per unum foramen castra omnia penetrentur : et universa componenda sunt munimenta, ne per modicum non munitum tota civitas ruat, sicut Salomon repetit, dicens : « Qui spernit modica, paulatim cadet (37) (*Eccli.*, XIX, 1). »

Fit studio (38) autem hujus perversitatis, arbitror, ut a clericis ad communitatem femina magis quam masculus eligatur. Numquid tantum mulier utilior est commodis clerici, quantum prodest masculus continens, vel puer masculo continenti? Aut ipsa erit decens utilitas, quam indecens communitas facit? Et ubi erit quod Salomon ait : « Omne animal diligit simile sibi (*Eccli.*, XIII, 19)? » Et iterum : « Volatilia ad sibi similia conveniunt (*Eccli.*, XXVII, 10). » Sed et si femina utilior existimatur, non oportebat carnalia emolumenta præponere utilitatibus spiritalium commodorum : et expediebat qualemcunque virum inutilem sustinere pro existimatione munienda, quam bonos effectus mulieris (39) cum existimatione turpissima. Quod Salomon comparat, dicens : « Melior est, inquit, iniquitas viri, quam benefaciens mulier (*Eccli.*, XLII, 14). Artificialia sunt itaque semper diaboli veneficia, quibus ingenium suæ calliditatis exercens, sanctimoniæ deditos dolosis commoditatibus juvat ut perdat : et inter continentes quasi necessaria emolumenta mutuis adjuvaminibus subministrans, agit prius masculum et fœminam (40) pariter conversari; ut postquam inseparabiles fecerit per alterutra solatia, possit occidere dantes simplices animos ad castitatis vota servanda : et impugnationis suæ arma subducens interim, quasi placidus fautor suggerit 851 sanctitatis argumenta, donec diutius inter ambos inimicam nutriat concordiam. Facit affabiles sibi invicem et deservire, et assensator infestus impedimenta removens universa, commodis eorum gaudet efficaciam commodare; ut tota eos sibimetipsis necessitate commendans, exhibere eos possit in alterutrum solita consolatione pendere. Non vult eos in aliquo impedire, ne separet tam spiritaliter quam carnaliter. Inconcussos efficit vivere, ne ipsa societatis initia immaturo tempore fœdera cœpta conturbent. Usque adeo illos, videntibus cunctis, ad perfectum sanctitatis invitat, fovet, sublevat : ut Dei esse computent beneficia ipsa contraria, quibus inducuntur ut pereant; nescientes nunquam Deum juvare quod vetat. Quibus in tantum diabolus blandiens securitatem præparat sanctimoniæ, ut conjunctos se magis æstiment quam disjunctos, immobiles circa libidinem perdurare : quos cum omni tranquillitate deducens, nullis procellis aut fluctibus inquietat; et velut in medio mari minus cautos inducit relaxare vela, nec quærere gubernacula, ut subita tempestate concitatos, naufragos ex insperata commotione submergat. Hanc primo exhibet lenitatem, ut duas naves oblectet ad invicem convenire; quas cum fecerit junctas, repentinis turbinibus in semetipsas elidere (41) possit et frangere : et his utitur blandimentis, ut subtractis omnibus jaculis compescens adversa, suggerens prospera, tandiu sopitum ignem sine ullis flammis occultet (42), donec duas faculas jungens, simul ambas accendat : et tandiu cessat sævitiæ suæ tela supponere, donec sicut peritus venator quos occisurus est laquei sui vinculis alliget. At ubi indissolubili catena devinctos adstrinxerit; velut lanista protinus duos gladiatores adversus invicem compellit armari; et subinde stimulans membra, statim gladios aptat, statim succendit insaniam, et vulnificos amplexus impingens, utrumque simul uno ictu mortificat. Sic explicat quod ante præstare videtur, sic de simplici charitate amorem conflat illicitum, sic per sanctitatem sibi inducit interitum; dum contentus est cedere, sic valet fortius occupare; et dum summissus (43) patitur semetipsum præbere devictum, sic plenius devincere gloriatur. Cujus versutias

Edit. Oxon. notæ.

(35) *Ipse se voluit superari.* Vet. exc. et Remboldus *penetrari*. PAMEL.

(36) *Sine causa dicit.* Vet. exc. *non dicit* : sed prius placet. PAMEL.

(37) *Qui spernit modica, paulatim cadet.* Erasmus, male, *cadit*; nam prius habet Ecclesiasticus. PAMEL.

(38) *Sic studeo autem*, etc. Hoc Erasmo placet pro eo quod erat, *arbitrio*. Legendum videtur, *fit studio*. PAMEL.

(39) *Quam bonos effectus mulieris.* Erasmus *affectus*, minus recte. PAMEL.

(40) *Agit prius masculum et feminam*, etc. Remboldus omiserat *conversari*, et Erasmus legebat *adjicit*, illud vero habet vet. exc. PAMEL.

(41) *In semetipsas elidere.* Censeo legendum *illidere*. PAMEL.

(42) *Ignem sine ullis flammis occultet.* Recte sic Morellius et Gravius cum vet. exc. et Remboldus pro eo quod alii *occultat*. PAMEL.

(43) *Et dum summissus.* Adjicio *dum* et vet. exc. PAMEL.

Paulus apostolus sic intelligit, dicens : « Non enim ignoramus, inquit, astutias ejus (II *Cor.*, II, 11). » Male itaque in hac participatione pacati sunt, qui ad bella pacificante diabolo perducuntur, et non bene in sanctitate proficiunt, quibus ad detrimentum profectus ipse inimici artificio subornatur : nec recto cursu moliuntur continentiæ scalas **852** ascendere, quos ut de alto præcipitet, elaborat ad culmen adversarius protelare. Sed necesse est caducis lapsibus elidantur, qui viam lubricam tenuerunt, de qua Salomon sic prædicat, dicens : « Est via quæ videtur apud homines recta esse ; novissima autem ejus veniunt in profundum infernorum (*Prov.*, XVI, 25). »

Sed aiunt : Si de hac conjunctione clerici denotantur, notandi sunt etiam sancti plerique nobiscum. Sicut Helias, qui mansit apud viduam : sive apostoli, qui mulieres secum comites circumducebant : ut Joannes, qui Matrem Domini assumpsit, eodem Domino delegante ; aut ipse Dominus, cui de suis facultatibus alimenta præstabant aliquæ mulieres religiosæ, cui etiam Martha ministrabat ad mensam, et qui singulariter locutus est ad puteum sedens cum alienigena muliere Samaritana, vel cui recumbenti femina lacrymis pedes lavit, et capillis extersit. Callidi argumentatores et jurisperiti fallaces : qui dum cupiunt prævaricari controversias actionesque causarum (44), etiam ipsa jura transvertunt ; et cum nolunt competentibus coerceri jussionibus legum, ad illudendos judices inconvenientibus exemplis velut similes conjecturas juris objiciunt : qui per Salomonem ipsius legis sagacitate produntur : « Peccator, inquit, homo evitat correptionem, et ad voluntatem suam invenit comparationem (*Eccli.*, XXXII, 21). » Tales ergo non per orationem, sed per correctionem (45) potius revincendi sunt, ut non ante interpretatis orationibus instruantur, quam admiserint quod ad defensionis solatium repererunt ; sicut nos adversus hujusmodi homines Salomon edocet, dicens : « Noli, inquit, respondere insipienti ad ipsius insipientiam, ne similis fias illi ; sed responde insipienti contra ipsius insipientiam, ut non videatur sibi sapiens esse (*Prov.*, XXVI, 4). »

Revera magni homines qui se comparant sanctis, et eximia conservatio nostra, quæ prophetis vel apostolis videatur æqualis. Ad occasionem luxuriæ nostræ in perversum sanctos volumus imitari ; et in cæteros actus (46) vestigia justorum nolumus sequi. In quibusdam infirmos nos excusamus ad imitanda facta majorum ; et in aliis nos æquales majoribus protestamur : cum Elias ipse in angustia constitutus, imparem se patribus suis ante Deum fateatur. « Numquid, inquit, melior sum patribus meis (III *Reg.*, XIX, 4) ? » Hoc Elias de antecessoribus suis in infirmitate sua cogitur exclamare : et nos Eliæ vel prophetis, et apostolis, et Domino virtutem nostram non dubitamus æquare ? Video plane sic (47) apud vos calcari avaritiam, sicut apostoli propria cuncta dimiserunt. Video crapulam **853** et ebrietatem sic vestris conviviis abesse, sicut apostoli nil habentes frequenter coacti sunt esurire. Cognosco taliter in nobis jejunia, sitim, famem, nuditatem propter instantiam, doctrinæ solius ubique pollere, sicut in apostolis legimus triumphasse ; et approbantur apud nos eadem exercitia fervere virtutum, quibus apostoli omnia vitia tremuerunt. Plane quadraginta dierum jejunium Domini meditamur, et orationes excubiasque, quibus ille per solitudines etiam nocturna silentia rumpebat. Numquid similes agones frequentamus contra luctamina vitiorum, et sic agimus rigore, austeritate, vigiliis, passionibus, labore, necessitate, afflictione, abstinentia, quibus peccata calcantur, ut nemo de nobis mali aliquid suspicetur ? Per quæ Paulus apostolus conscientiam suam innotuisse omnibus gloriatur : « In omnibus, inquit, commendantes nosmetipsos quasi Dei ministros, in sustentatione multa, in pressuris, in tentationibus, in tribulationibus, in angustiis, in plagis, in custodiis, in carceribus, in seditionibus, in invocationibus (48), in laboribus, in vigiliis, in jejuniis, in castitate, in scientia, in longanimitate, in bonitate, in Spiritu sancto, in charitate non ficta, in verbo veritatis, in virtute Dei, per arma justitiæ a dextris et a sinistris (II *Cor.*, VI, 4-7). » Ad has imitationes infirmi sumus ; et ad mulieres circumducendas possibilitatem nobis comparandæ imitationis adsciscimus : quod si etiam cuncta illorum quisquam se implere jactasset, me tamen nullius suadela poterat inclinare, ut alios nunc apostolos crederem, contra apostoli Pauli professionem : « Numquid, inquit, omnes apostoli ? Numquid omnes prophetæ (I *Cor.*, XII, 29) ? » Si Christus seipsum comparare ausus est Deo, qui ait : Pater major me est (*Joan.*, XIV, 28) ; aut si apostoli coæquare semetipsos ausi sunt Christo : nos hodie apostolis æquales facit consimilis fortitudo. Misera humanitas, in hac æqualitate non times fulminari, quæ de Filio Dei, aut de filiis tonitrui, non cunc-

Edit. Oxon. notæ.

(44) *Controversias, actionesque causarum.* Genuina quoque est hæc lectio, et Remboldus pro eo quod reposuit Erasmus : *controversas actiones, quæ causarum.* PAMEL.

(45) *Sed per correctionem.* Placet et ista pro *correptionem.* PAMEL.

(46) *Et in cæteros actus.* Etiam hæc pro *inter.* PAMEL.

(47) *Video plane sic.* Et hic et paulo post adjecit negationem *non*, Erasmus ; sed non est opus. Est enim ironia, sicut et in eo quod sequitur *cognosco*, etc. Idem est judicium de his adjuncta ab illo negatione, ad illam sententiam, *si Christus seipsum*, etc., præsertim si legamus cum illis *facit* pro *faciet.* PAMEL.

(48) *In invocationibus.* Voces nonnullæ hic redundantes e margine videntur in textum irrepsisse.

taris peccatis tuis exempla velut similia mutuare? Cum superbiæ sit elata jactantia, etiam minimis Ecclesiæ quemquam comparabilem velle conscribit, cum Paulus moneat et dicat : « Alter alterum superiorem sibi existimantes (*Philipp.*, II, 3). » Et inferius addidit, dicens : « Hoc sentite de vobis quod et in Christo Jesu, qui cum in forma Dei esset constitutus, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, sed semetipsum exinanivit, formam servi accipiens (*Ibid.*, 5-7). »

Minus itaque de nostris viribus sentiendum est, nec fortitudini sanctorum nostra infirmitas comparanda est, sicut nobis apostolus Paulus de semetipso magisterium proponit, et dicit : « Non enim audemus, inquit, comparare nos aut conferre quibusdam qui seipsos commendant, sed ipsi in nobis ipsis nosmetipsos nobis commendantes : non supra mensuram **854** gloriantes, sed ad mensuram gratiæ, quam nobis mensus est Deus (I *Cor.*, X, 12, 13). » Etenim contemplamur quod iterum dixit : « Plus ab illis omnibus laboravi, nihil melius, nihil aptius mihi proponitur, unde vincam, nisi ut de ipso de quo mihi præscribitur, ego ipse præscribam (I *Cor.*, XV, 10). » Certe plus omnibus ipse laboravit, et tamen ad mulieres circumducendas collegas suos imitari contremuit, ne se ad interitum subjiceret tentationi carnali. Unde ipse rationem sic reddidit, dicens : « Ego, inquit, sic curro, non quasi in incertum : sic pugno, non quasi aerem cædens, sed affligo corpus meum et in servitutem redigo, ne forte aliis prædicans, ipse reprobus inveniar (I *Cor.*, IX, 26, 27). » Huic ergo te compara, qui Apostolum jactas; et ex ipso disce quid metuas, qui clamat et dicit : « Oro vos, imitatores mei estote (I *Cor.*, IV, 16). » Noluit itaque de mulieribus circumducendis habere fiduciam; qui non ignorabat quantum aliæ virtutes ab aliis virtutibus differant, et aliam claritatem solis, et aliam lunæ, aliam vero stellarum, de charismatibus ecclesiasticis similitudinem comparans intimaverat. Sed nos contra de apostolica nobis coæquatione blandimur, non intendentes penitus quid apostoli et sancti omnes invicta virtute gesserunt, et difficilem rumpere quærimus viam, cum per facilia planior sit nobis apposita; contra Salomonem dicentem : « Non te credas, inquit, viæ laboriosæ, ne ponas animæ tuæ scandalum (*Prov.*, XXII, 25). Nec ullus considerat, quoniam unus securus in lubrico graditur, et alius qui impar est, labitur : unus per rupes (49) cursu montes ascendit, alius si se coarctavit, cadit. Uni contingit per tempestates navigia feliciter explicare, et alteri talis felicitas non potest evenire; quod Paulus apostolus decernit, dicens (50) : « Unusquisque, inquit, proprium donum habet ex Deo, unus quidem sic, alius vero sic (I *Cor.*, VII, 7). »

Sed qui mihi de sanctorum exemplo præjudicant, quid aliud exemplum nolunt (51) contemplari, quod metuant : et qui apostolis (52) coæquari contendit, quare non magis presbyteros adulteros apud Danielem ad formidinem sibimetipse proponit? Hæc autem non ideo propono, ut quasi apostolorum imitatoribus contradicam, sed ut illos confundam, qui se sanctis exæquent. Nec nego ipsos esse sectandos, quos doctores accepimus cuncti; sed adversus eos contendo, qui cupientes ad mala sua bonorum historias depravare, legem Dei sibi æstimant suffragari; sicut omnes qui perire festinant, et sub obtentu sanctorum dedecora sua volunt esse celata, ut sub imitatione majorum contraria quæque committant; quos apostolus Paulus prodit et publicat, dicens : Quod autem facio, et facturus sum, ut amputem occasionem, eorum qui volunt occasionem; ut in eo in quo gloriantur, tales inveniantur quales et nos sumus. Nam et hujusmodi **855** pseudo-apostoli sunt operarii dolosi, transfigurantes se in apostolos Christi. Hoc addunt ad cumulum perditionis cumulandum, ut bonos infament, quorum exemplo utuntur ad malum; quibus utile esset satis et salubre, si cujuscunque historiæ seipsos magis crederent non intellexisse rationem, quam aliquid inhonestum arbitrarentur in lege : quos apostolus Paulus corripit et confundit, dicens : « Non intelligentes neque quæ loquuntur neque de quibus affirmant (I *Tim.*, I, 7). » Et iterum : « Si quis putat se scire aliquid, necdum cognovit quemadmodum eum oporteat scire (I *Cor.*, VIII, 2). » Vacant itaque præjudicia petulantium, quos ingenia suæ perversitatis errabunda transducunt; et quærunt competentes suis sensibus historias quas exponant, qui male agentes mutuant legalia patrocinia. Bene agentibus bona sunt omnia, quæcunque scripta sunt, qui benedicta bene suscipiunt; sicut Paulus apostolus pollicetur : « Scimus quoniam bona est lex, si quis ea legitime utatur (I *Tim.*, I, 8). »

Obtinuimus confundendo contradictores. Convertamur subinde eosdem quos vicimus insuper erudire, ne aut ut sanctos remanere patiamur in crimine, aut ignari deputemur in reddendo rationem, ut publice victi pœnitentiam gerant : aut si noluerit, nos expunximus quod ad nostram pertinet diligentiam; ut quomodo satisfecimus supradictæ sententiæ Salomonis, ita satisfacimus Paulo apostolo concionanti : « Servum, inquit, Domini non oportet litigare, sed mitem esse ad omnes, do-

Edit. Oxon. notæ.

(49) *Unus per rupes*. Vetus exc. et Remboldus *ripas*. PAMEL.

(50) *Paulus apostolus decernit, dicens*. Adjicio *dicens* ex vet. exc. PAMEL.

(51) *Quid aliud exemplum volunt*. Ex eodem cum Morellio lego sic, pro *volunt*. PAMEL.

(52) *Et qui apostolis*. Solus Manutius *Apostolicis*. PAMEL.

cibilem, patientem, cum omni modestia corripientem eos qui resistunt veritati; ne forte det illis Deus pœnitentiam ad cognoscendam veritatem, et resipiscant a diaboli laqueis, a quo captivi tenentur secundum ejus voluntatem (II *Tim.*, II, 24-26). »

Omne quidquid ab auctoribus nostris gestum est, rationabiliter gerebatur; ut posteris nobis adversus prævaricatores munita undique auctoritas traderetur, propter hæresin amputandam quam superius taxavimus, de assumendis feminis; quam sive per semetipsum, sive per servos suos Dominus paululum relaxavit, ne nimio rigore in totum Domini fabrica damnaretur; prævidebantur a Domino hæretici qui nuptias auferunt; et quos Dominus junxit (53), contra naturæ principium, et contra Evangelium separare contendunt. Quibus interdicens jam tunc auctoritas parabatur, ne maritatæ mulieres accidere vetarentur ad Christum, cui in præsentia servierunt. Sed non sine moderamine fuit etiam ipsa permissio procurata, quæ non sibi operabatur quod gerebat, sed cæteris. Nam sic allocutus Dominus Samaritanam, ad horam docuit et recessit, nec defensionem continuandis excessibus fecit. Ad horam quoque Martham passus est ministrantem. Sed quid erat aliud Domino, nisi regni **856** cœlestis prandia ministrare? Numquid sub Domino non fuere convivia? Aut sub majestate ejus erat alius cibus aut potus, quam disciplina tantummodo quæ pascebat? Testante ipso Domino ac dicente: « Meus cibus est, ut faciam voluntatem ejus qui misit me (*Joan.*, IV, 34). » Sic apostolus mulierum comitatus decebat (54) non ut perderent, sed ut discerent reverentiam, et propter humanitatis exhibendum ministerium sequebantur, sicut in Evangelio de Domino et de ipsis pariter memoratur: « Et factum est, inquit, post hæc et ipse iter faciebat per civitates et castella evangelizans regnum Dei, et duodecim cum illo, et mulieres quæ erant curatæ a spiritibus immundis et infirmitatibus, Maria quæ vocatur Magdalene, de qua dæmonia septem exierant, et Joanna, uxor Chuzæ procuratoris Herodis, et Susanna, et aliæ multæ quæ et ministrabant ei de facultatibus suis (*Luc.*, VIII, 1-3). »

Numquid adhærebant singularibus singulæ, aut indisciplinatæ commorantes, perseverabant illecebroso consortio conversantes? Ubi tota Ecclesia propemodum videbitur (55), ut non ad convivationes improbas, sed ad discenda bonæ conversationis studia sequerentur. Ideo non inde scribitur (56), quod nostris convivationibus coæquetur, non risus, non jocus dicitur affuisse. Nec sicut apud quosdam nunc usque assolet fieri, chorus psallentium virginum aures venenosis cantibus asseritur demulsisse. Et ut de apostolis breviter probem, quantum illis fluxa familiaritas potuit displicere, qui compulsi sunt et de ipso Domino loquente cum femina dubitare, nisi eos majestatis notitia probata compesceret, sicut evangelista refert, dicens: « Inter hæc, inquit, venerunt discipuli ejus, et mirabantur quod cum muliere loqueretur. Nemo tamen dixit illi: « Quid quæris, aut quid loqueris cum ea (*Joan.*, IV, 27)? » Quid autem loquar accessum feminæ ad pedes Domini provolutæ, cujus luctus et planctus ad defensionem lasciviæ suæ non erubescunt improbi flagitare? Usque adeo illos propria cæcitas rapit, ut nec de similibus causis audeant reluctari, de quibus Salomon: « Excæcavit, inquit, eos malitia eorum, ut nescirent sacramenta Dei (*Sap.*, II, 21, 22). » Joannes autem matrem Domini suscepisse videtur, sed matrem cujus mores maternum indicat nomen. Tamen non possum (57) et alias Christi matres admittere, nec æquanda est mulieribus cunctis, quæ genuit Majestatem. Elias quoque jussus est a Domino relinquere solitudinem et ingredi tabernaculum viduæ. Pro imperio Domini laboravit ut in domo mansisset, cui solitudo solatium præstabat et requiem; occasionem illi Dominus obtulit ad magnalia facienda, ut magis famis tempore tam ipsi viduæ quam pupillis ejus sufficientia tribueret alimenta, qui jejuniis usquequaque afflictus toleraverat **857** indigentiam; et qui missus venerat pasci, pastus quinimo conferens miseris, miserias egestatis fecit excludi. Et hoc non potest cujusquam favere luxuriæ; cum nulla fuerit opportunitas scandali ubi transeunter quod pejus est egestosam (58) habuerit mansionem, quam quicunque hospes effugeret. At hic apud quos hospitatus est, implevit et rediit; qui etiamsi moraretur, suspectus esse non potuit. Qualis illic fuit communitatis effectus, ubi non erat victus? Et qualem ad viduam habuit Elias introitum, cui fames dedit hospitium? Quisquis es qui te vis Eliæ de commoratione viduæ vocari discipulum, prius solitudinis afflictiones, et quadraginta dierum tolera jejunii exitum, et aut non quæres feminam, aut non erit qui eum femina commoretur, et tamen si valueris tibi

Edit. Oxon. notœ.

(53) *Quos Dominus junxit.* Aut sic legendum cum Erasmo, aut cum vet. exc. et Remboldo, *quod Dominus jussit;* prius tamen arridet magis. PAMEL.

(54) *Sic apostolos mulierum comitatus decebat.* Vet. exc. *Apostolus*, etc., *docebat.* PAMEL.

(55) *Ubi tota Ecclesia propemodum videbitur.* Locus prorsus obscurus. Vet. excusus vero et Remboldus legunt *conjurationes improbrosas*, pro *convivationes improbas*, non recte. PAMEL

(56) *Ideo non inde scribitur.* Hoc ex cod. vet. exc., pro quo Remboldus, *adeo;* Erasmus vero, *ad ea bene describitur.* Morell. *adeo non bene.* PAMEL.

(57) *Tamen non possum.* Istud rursum ex illorum utroque, pro eo quod Erasmus *possunt.* PAMEL.

(58) *Egestosam.* Sic recte Morellius, Remboldus et vet. exc. quum alii *egestuosam.* PAMEL.

serva. Nobis autem in spiritu et virtute Eliæ non alium quam Joannem solum angelus, et Dominus Christus insinuat.

Proh dolor! dolere cogimur quod docemus : qui usque ad hoc venimus, ut in comparatione fluxorum, de sanctorum tremendis virtutibus disputemus. Parce, jam parce, protervitas. Nunquam tibi sancti consentiunt; qui religiosa, modesta, veneranda, pudica, pudorata cum feminis negotia peregerunt. Aut si adhuc per sanctos cavillationis anfractus contendis exquirere; nos tamen amicos Dei non novimus, nisi ad venerationem (59) tantummodo memorati, quod David docuit, dicens : « Mihi autem vehementer honorificati sunt amici tui, Deus (*Psal.* CXXXVIII, 17). » Eant nunc prædones pudoris, et plagiarii castitatis, mulierculis suis exponere molestias querelarum. Apud sanctos nostros non habent omnino suffugium, quibus misceri Ecclesiæ auctoritate Pauli apostoli prohibetur : « Et hos, inquit, devita; ex his enim sunt qui repunt in domos, et captivas ducunt mulierculas oneratas peccatis, quæ ducuntur variis desideriis (II *Tim.*, III, 5, 6.) »

Post hoc edictum utinam confidant sibi angelorum exempla conducere. Nos jam non valent flectere, qui novimus et angelos cum feminis cecidisse (60). Ab ipsis equidem bene patrocinia mutuantur, sed nos nullum angelum audimus contra Paulum apostolum : « Etsi, inquit, ego aut angelus Dei aliter evangelizaverit vobis, præterquam quod evangelizavimus vobis, anathema sit (*Galat.*, I, 8). » Insaniunt prorsus, ardent desiderio feminarum, quotquot huic interdictioni non cedunt; et obscœnitatibus inhiantes, malunt mori, quam contenti sint a lateribus mulierum aliqua disjunctione divelli : ut ad explendam suæ aviditatis ingluviem (61) etiam puncto temporis non sint sine feminæ voluptate : et hunc habent in mulieribus fructum, ut in illis semper defixa intentione, desideria satient oculorum, **858** ne vel momentum aliquod transeat, quando indigeant (62) quod affectant. Sic inter eos integritas emoritur; ubi omnis commoratio, sive convivendo, sive commanendo corruptis affectionibus inquinatur. Quos sanctus Petrus apostolus designavit, dicens : « In conviviis suis luxuriantes, oculos habentes plenos mœchationibus, et incessabilibus delictis, capientes animas infirmas (II *Petr.*, II, 14). » Hos etiam ita Salomon denotat : « Abominatio est, inquit, coram Domino defigens oculum (*Prov.*, XV, 26). » Plane contra, purum oculum testatur se habere Job, qui ait : « Et si oculis

A consensit cor meum (*Job*, XXXI, 7). Verum enimvero ille potest suis oculis obnoxius non teneri; cui nolenti repentinus occursus mulieris scandalum moverit, quod protinus mens quod nolebat expellit. Ille autem commotionem sui visus non meretur evadere, qui apud se scandali materiam tenet, qui vult intentionis suæ affectibus frui, qui affectat habere quod oculis offensionem ingerat, quorum aviditas inexplebilis inter offendicula continua nullo modo potest omnino compesci; quod Salomon approbat, dicens : « Infernus et interitus non satiantur, similiter oculi hominum insatiabiles sunt (*Prov.*, XXVII, 20). » Et in alio loco : « Non satiatur oculus videndo (*Eccle.*, I, 8). » Et iterum : « Nequius oculo quid creatum est (*Eccli.*, XXXI,
B 15)? »

Hac castigatione non compuncti, divina interdicta nefandæ familiaritatis obstinatione contemnunt, et adhuc insuper de charitate causantur, qui secundum verbum Isaiæ amaritudinem pro dulcedine devorantes, nudam fœditatem velamento boni nominis tegunt, dum apud eos sub falsa dilectione, vera dilectio violatur. Sed exclamat charitas et appellat, tales ego non junxi, falsa altera est quæ me simulando confinxit. Nunquam Dei præceptis obsisto, nunquam fluxis faveo, per me sanctitatem non opto culpari. Calumnias mihi aversa germanitas facit, pericula et ego inter falsos fratres incurri. Succurre, meus præco, succurre, Paule apostole,
C dic testimonium meum, ne quod de me annuntias, pervertatur : « Finis autem præcepti est charitas de corde puro, et conscientia bona, et fide non ficta (I *Tim.*, I, 5). » Dilectio deputabitur, per quam sanctitatis injuria criminationibus appetitur? Aut illorum erit sincera fraternitas æstimanda, de quibus filiæ matris Ecclesiæ perducuntur in culpam? Si talis Christiana charitas adnotatur (63); indubitanter odia meliora sunt, quæ dum separant, neminem maculant. Hæc autem parricidalis dilectio fratres persecutores adunare consuevit, qui libenter patiuntur de suo consortio filias Ecclesiæ fornicarias diffamari, contra charitatem quam Paulus apostolus docuit, dicens : « Dilectio proximi malum non operatur (*Rom.*, XIII, 10). » Egregia pro-
D batio charitatis, quæ non tantum noxia germanitate **859** officit proximo, sed etiam subjecta non vult esse præscriptionibus apostolicæ jussionis. Confundantur assertores dilectionis hujuscemodi, quos judicant illi, qui pro communibus commodis etiam consanguineam deserunt charitatem.

In omni mundo pene totum junctum est genus

Edit. Oxon. notæ.

(59) *Amicos Dei non novimus, nisi ad venerationem.* Locus insignis pro veneratione sanctorum. PAMEL.

(60) *Qui novimus et angelos cum feminis cecidisse.* Etiam hic auctor filios Dei (*Gen.*, IV) angelos interpretatur. PAMEL.

(61) *Suæ aviditatis ingluviem.* Vet. exc. et Remboldus *illuviem*, neutrum displicet. PAMEL.

(62) *Quando indigeant.* Hoc certe ex illo reposuimus pro *cum*. PAMEL.

(63) *Si talis Christiana charitas adnotatur.* Rectius sic vet. exc. et Remboldus, quam alii *advocatur*. PAMEL.

humanum, et ubique cognatio naturalis alterna peregrinatione discernitur. Possunt parentes, possunt filii, possunt fratres, possunt et ipsi, quod plus est, conjuges a Deo concessa sibi naturæ vincula disrumpere; et clerici Deo non concedente insuper prohibente, mulierum nexibus ancillatam non valent recusare charitatem? Optanda semper cognatis absentatur affinitas proximorum; et peregrinari ab extraneis feminis clerici reluctantur? quibus faciendum fuerat, etiam si peculiare aliquid vel inconsuetum Dominus imperasset; qui ad explicanda impossibilia habent Spiritum sanctum, quem mundani homines non habent. Unde Joannes apostolus sic admonet, dicens : « Filioli, vincite illos, quoniam major est qui in vobis est, quam qui in hoc mundo (I *Joan.*, IV, 4). » Nunc vero possibile etiam gentibus (non dicam Christianis) et leve prospicitur, et apud clericos sine ullis effectibus evacuatur; ut parum sit eis Dei mandata despicere, nisi aliud dedecus habeant quod nec sectantur, non dicam vincunt omnium gentium consuetudinem : quibus Dominus per Ezechielem exprobrat et dicit : « In legalibus meis non ambulastis, et justificationes meas non fecistis. Sed neque secundum justificationes gentium, quæ sunt in circuitu vestro, fecistis (*Ezech.*, V, 7). » Pudendum nescio quid dilectio ista significat, quæ extorqueri contra naturam putatur.

Adhuc habeo quid mirari (64) : Cum videam de Christianis plerosque maritos pariter et uxores continentiam destinantes, domicilia singularia magis eligere, ut consensu communium votorum sine irritatione præsentiæ et concordante secessu valeant obtinere : et eunuchi nostri non durant (65) sine feminæ sodalitate dormire? Apud illos amor conjugalis continentiæ amore pensatur; et apud spadones cohabitatio feminæ nunquam potest habere fastidium. Dicat eunuchorum charitas, dicat, ne forte in hac secessione magis conjugalis charitas peccet; ut apostoli Pauli consilium videatur conjugibus insinuasse divortium : « Tempus, inquit, quod restat, breve est. Reliquum est ut et qui habent uxores, sic quasi non habentes esse nitantur, et qui non habent, quasi habentes esse glorientur (I *Cor.*, VII, 29, 30). » De his ipse Apostolus ait : « Gloria in turpitudine ipsorum (*Philipp.*, III, 19). »

860 Dilectio est, inquiunt. O dilectio quæ invidet sibi! o charitas quæ cupit se in vituperatione laudari! Grande miraculum, ut virginum charitas virgines faciat velut conjuges credi : et conjugum charitas conjuges faciat velut virgines æstimari. Ecce vera dilectio, quæ in conjugalitate dividit, ut in castitate conjungat. Ecce sancta dilectio, quæ conjugalibus ad communem laudem inducit absentiam. Hi pro certo sese inseparabiliter diligunt, qui ut triumphos sibi inferant, a seipsis discedunt; quibus nec crimen, nec natura, nec lex, nec Dominus, nec Apostolus potestatem unius (66) interdixit aut tulit, sed pro tuendis paribus votis, semota unanimitate absentari charitas quam voverunt, qui nec crimini, nec naturæ, nec legi, nec Domino, nec Apostolo, nec ipsi conjugalitati succumbunt; quos tantum virginitas probrosa condemnat, quantum illos conjugalitas castrata glorificat, quibus sufficiat ad supplicium dedecorosum, quod spadones a conjugibus judicantur. Ad quorum increpationem non tacendi sunt etiam filii Israel, qui apud Esdram uxores et filios contra divina jura susceptos non cunctati depellere (67), nec contra Domini charitatem conati sunt excusare. Verum fatear, si permittor (68). Qui nunc pro dimittendis feminis, alienis adhærent : quid facerent si liberos et uxores projicere jubeantur? Aut quando valebunt pro Christo renuntiare cognatis, qui mulierculas non uas præponunt Christi præceptis? Dico eos facilius pro iisdem mulierculis parentes proprios abnegare, quam propter Christum ipsas mulierculas relinquere posse; despicientes quod in Evangelio ipse Dominus dixit : « Si quis venit ad me et non odit patrem suum, aut matrem, aut uxorem, aut filios, aut fratres, et sorores, et animam suam, non potest meus esse discipulus (*Luc.*, XIV, 26). »

Si de abjiciendis parentibus dubitantes, indigni sunt Christo, quid sibi promittunt, quos contemptores exhibet Christo non parentalis affectio? Ac per hoc illorum meritis evacuantur, quos vident contemplatione Christi nullas personas excipere cognatorum. Nec minus eos, sed pejus etiam illi confundunt (69), qui metuentes non tantum cum aliena, sed etiam cum sua carne luctari amputatis genitalibus abscedunt. De quibus modo examinationis suspendo sententiam, relinquens alia disputatione promendam. Secundum confusionem spadonum, non dubito meliores asserere, qui nec sibi parcunt quidem, dicam feminis audent tentamenta porrigere. Respondeant spiritales eunuchi, quis furor in dilectione mulierum, vel quod sit in contubernalitate

Edit. Oxon. notæ.

(64) *Adhuc habeo quid mirari.* Non placet quod reposuit Erasmus, *quid mirari non valeo*, nisi addatur *satis*. Certe illud habent vet. exc. et Remboldus. Est autem locus de voto continentiæ conjugum. PAMEL.

(65) *Eunuchi nostri non durant.* Neque hic arridet lectio Erasmi : *Et eunuchi dubitant.* PAMEL.

(66) *Potestatem unius.* Adjecerat Erasmus *conversationis*, sed superflue. PAMEL.

(67) *Non cunctati sunt depellere.* Hoc rursum ex vet. exc. cum Gravio et Morellio, pro eo quod corrupte Remboldus et cæteri *contati.* Manutius vero *contenti.* PAMEL.

(68) *Verum fatear, si permittor.* Etiam hæc Morellii et illorum genuina est lectio, pro eo quod Erasmus *fateor, si permittar.* PAMEL.

(69) *Nec minus eos, sed pejus etiam illi confundunt.* Mendum cod. Remboldi hic quoque remansit hactenus in excusis, *nec minis eos sed pœnis.* PAMEL.

feminæ mysterium, ut in perniciem **861** suam alienis membris indulgeant, cum illi sua quoque incunctanter abscindant? Illi confirmatos in se artus abjiciunt; et illi adversariis artubus glutinantur. Illi pro integritate spiritali cum tormento non integri corporis dimicare non dubitant; et illi sine tormento, integri esse sine feminarum dimidietate detrectant. Sed adversus illos comparatio nulla est facienda de nostris; ne consolentur addicti quibuscunque judiciis Christianis. Pejores sunt et aliqui memorandi, ut major pœna sit a detruncato damnari. Judæos considerent usque hodie pro legis imperio carnis suæ partem circumcisione truncare; et sciant quid mereantur, qui, Evangelio jubente, dissimulant circumcisi mulierum præsenti, B peragere Domini voluntatem, non intelligentes quod ipse Dominus dixerit: « Nisi abundaverit justitia vestra plus quam Scribarum et Pharisæorum, non intrabitis in regnum cœlorum (*Matth.*, v, 20). » Puto etiam de Gallis suis (70) nobis idololatræ exprobranter insultent, qui abscindentes semetipsos libenter excruciant, dummodo cum damno status sui, simulacrorum dissimulationibus pareant. Clerici autem nostri, ad lucrum magis corporis proprii, damnum volunt mulierum secum commorantium sustinere; quas etiam de substantia propria evellere oportebat, si cum illis nasci contingeret, ne comparati idololatris et sacrilegis erubescerent. De quibus et Dominus contemptores C arguit, dicens: « Prudentiores sunt filii sæculi hujus filiis lucis (*Luc.*, xvi, 8). » Ergo nostris clericis talium profana devotio est præponenda, quibus cum tantis exitiis amabilia sunt turpia sacerdotia. Clerici vero pro dignitate sacerdotii cœlestis non sanguinem fundunt, non tolerant ferrum, non est aliquod vulnus, non est aliquis cruciatus; sed solus contra Dominum feminæ tenet aspectus. Sic in feminas ruunt, sic feminas amant, ut non sperent manifestari dilectionis suæ quandoque posse impura mysteria, sicut per consimiles eorum turpiter publicata sunt et detecta; quos Paulus apostolus prævideral, jam tunc, dicens: « Quorumdam hominum peccata manifesta sunt præcedentia ad judicium, quosdam autem et sua subsequuntur. D Similiter autem et facta bona manifesta sunt, et quæcunque aliter se habent, abscondi non possunt (I *Tim.*, v, 24, 25). »

At contra et ipsi dicunt: Nonnulli de contemptoribus nostris similiter feminas habentes in domibus, martyrium consecuti sunt, ut illorum innocens conscientia probaretur. Nolo mihi martyrio quisquam moveat actionem; quia sæpius et mœchi, et sanguinarii, et ebriosi, et omnium A scelerum rei, reperta pugnæ occasione conversi, meruerunt ad martyrii veniam (71) pervenire. Ideo enim martyrium appellatur tam corona, quam baptisma; quia baptizat pariter et coronat. Auge nunc, si licuerit quibusdam inviolata feminarum societate martyrium promereri; sine indulgentia quoque illis martyrium ipsum non fuit, quos reatus **862** prohibitæ contubernalitatis non absolvit. Nec innocentes in ipsa innocentia potuit approbare; quibus contemptum legis et conversationis illicitæ fœditatem, et, quod est gravius super omnia, crimen Ecclesiæ cernitur ignovisse. Etenim noxia est innocentia, quæ sponsæ Christi officit famæ. Et cum Christus agnus innocens, imo ipse cœlestis innocentia, quod est verius, totum se contempserit pro Ecclesia, ut eam sine macula ulla vel ruga redderet illibatam; qualis est clericus cui ad hoc sponsa Christi committitur, ut pro unius feminæ amore culpari totam Ecclesiam patiatur? Audemus dicere: A Deo Patre missus est Filius de sinu Patris, et regno absens esse duravit, ut Ecclesiam faceret innocentem; et clericus mulieris latus deserere non potest, ne Christi Ecclesiam reddat infamem?

Sed aiunt: In martyrio ignoscitur nobis, sicut indultum est parentibus. Hoc ergo et nos omnes de peccatis nostris confidamus; ut qui agere bene laboramus, inter luxurias evagemur, et discurramus per semitas peccatorum, retinacula dimittamus, et fræna laxemus: eamus nos quacunque mundus abstulerit, et ubicunque nos diabolus invitaverit, libere fornicemur, invideamus, rapiamus, fraudemus, omnia mala securi committamus; martyrium subveniet, et evademus. Sic enim Paulus apostolus pollicetur: « Faciamus mala ut veniant bona: quorum damnatio justa est (*Rom.*, III, 8). » Huic martyrio spem tradant, quos mathematici docuerunt habere de crastino præscientiam; has coronas exspectent, qui super angelos et Christum per astrologos didicerunt scire tempora, quæ Pater in sua posuit potestate, ut vel tunc recordentur, ante martyrii tempus bene agere debuisse, cum diem Domini senserint sicut furem. Sed credamus super illos martyrium jam jamque pendere. Interim priusquam martyres fiant, legibus subjacent; ut judicio subjiciantur, nisi armis exarmentur. Audaciæ nefas est, illis adversus auctoritatem Domini parentum personas objicere, quibus ipse Dominus contradictionis hujus abstulit vocem: « In legalibus, inquit, patrum vestrorum nolite ambulare, et justificationes eorum nolite custodire; et studiis eorum nolite commisceri, et nolite inquinari. Ego Dominus Deus vester, in præceptis meis ambulate,

Edit. Oxon. notæ.

(70) *De Gallis suis*. Galli, uti vere annotavit Remboldus, erant sacerdotes Cybeles, a Gallo fluvio sic dicti. PAMEL.

mus *palmam*, sed quia de peccatoribus loquitur, qui ipso martyrio veniam impetrabant, illud illorum placet. PAMEL.

et justificationes meas custodite (*Ezech.*, xx, 18). »

Sciant nunc adempta sibi esse parentalia patrocinia, qui huc atque illuc recurrentes contradictionum latebras quærunt, ne unquam feminis careant : et quia undique defensionis suffragio deseruntur, novissimis cunctis argumentis exhaustis, sententiam Pauli apostoli opitulari sibi opinantur, et dicunt : « Tu qui es, qui de servo alieno judices (*Rom.*, xiv, 4) ? » Agnoscit equidem Paulus apostolus constitutionis suæ verba prolata ; sed constitutionarios et prolatores ipsos ignorat. **863** Illis enim contulit defensionem, qui nullam partem legis impugnant ; et ipsis tribuit patrocinium, qui ex voto suo aliquid faciunt, nec quidquam ecclesiasticis juris impediunt. Jus tractat vivendi, et non edendi (72) ; arbitrium uniuscujusque confirmans. De similibus neminem jussit judicari, quæ voluntati singulorum auctoritas divina concedens, in utraque parte faciendi et non faciendi clementer indulsit. Illos autem ecclesiasticis tribunalibus subdidit, quos transgressores ordinariæ transgressionis (73) nulla impunitas excusavit ; ut qui passim (Tu quis es, qui de servo alieno judices ?) adversus nos veluti libellum contradictorium proferant, rationabile (74) simul et certum recognoscant quod accipimus ab eodem Paulo apostolo repulsorium : « Præcipimus, inquit, vobis fratres in nomine Domini nostri Jesu Christi, ut separetis vos a fratribus ambulantibus inordinate, et non secundum traditionem quam accepistis a nobis (II *Thess.*, iii, 6). »

Evasimus, opinor, tanta ligamina quæstionum, quibus amatores eunuchos amplexus feminei ligaverunt : qui perversis interpretationibus decreta legalia demutare coguntur ; et malunt audiri pro ponentes vana et fabulosa commenta, quam ipsi quæ vera sunt audiant : quos Paulus apostolus annuntiat, dicens : « A veritate quidem auditum avertent, ad fabulas autem convertentur (II *Tim.*, iv, 4). » Quidquid volunt adhuc exquirant, ut obsistant pro mulieribus veritati. Victoriam non habent, apud quos contra Esdram mulier potius quam veritas vicit. Vos autem, filii charissimi, non tantum persuasione, sed potestate convenio. Tale deliramentum despicite ; quorum quæstiones Paulum apostolum scitis ubique damnasse, sicut ad Romanos scripsit, dicens : « Rogo vos, fratres, diligenter observare eos qui dissensiones et offendicula præter doctrinam quam vos didicistis, aut dicunt, aut faciunt, et declinate ab ipsis (*Rom.*, xvi, 17). » Sic et Timotheo delegat : « Noli, inquit, verbis contendere : nihil enim utile est, nisi in subversionem audientium. Sollicite cura teipsum probabilem exhibere Deo, operarium irreprehensibilem, recte tractantem verbum veritatis. Stulta autem et inania eloquia devita : multum enim proficiunt ad impietatem, et sermo eorum sicut cancer serpit (II *Tim.*, ii, 14-17). » Atque ut ostenderet clericis disponendis ad evacuandas quæstiones quæ sit doctrina conveniens, etiam Tito sic insinuat, dicens : « Tu autem loquere quæ conveniunt sanæ doctrinæ ; majores natu sobrios esse, prudentes, sanos in fide, in charitate, in patientia sincera (*Tit.*, ii, 1, 2). » Ergo auditiones simplices obedientia **864** vestra suspiciet, et versipellem contradictionum vitate fallaciam. Purum iter vestris gressibus mundate, et super spinas et tribulos nolite seminare vel calcare, ne bonum semen non possit vobis propter spinæ frutices sanctitatis fructus afferre. Unde propheta Jeremias sic hortatur et docet, dicens : « Nolite, inquit, serere in spinis. Circumcidite vos Deo vestro, circumcidite præputium cordis vestri (*Jerem.*, iv, 3). » Abscindenda sunt ergo de agro nostro cuncta quæ pungere et lacerare consueverunt ; ne animus agricultoris in possessione sua malignis sentibus inseratur. Et amputanda sunt omnia nobis, quæcunque igniferi fomitis sulphurantibus flammis scatens fornax ebullientis carnis exæstuat ; ne vel tenuis quidem scintilla servata majora conflet incendia. Quod Salomon manifestat, dicens : « Ab scintilla una augetur ignis (*Eccli.*, xi, 34). » Avertite occasiones impuras, quibus interiora pectoris penetrantur, ut liquida in vobis perspicuitas honoretur. Contenti estote singularitatem laboriosam pro pudore servando potius sustinere, quam sine labore ad dedecus pervenire.

Contemplamini quid sit populo sancto præesse et considerate quale sit divinis sacramentis insistere. Alteris placere debent, qui alteris vivunt (75), et talis convenit cura sinceritatis sacratis, qualia sunt sacra ipsa quibus exhibent officia servitutis ; ne circa Dominum offendant ipsi quod tractant, aut circa populum incipiant impedire quod prædicant. Propter quod Paulus apostolus sic testificatur : « Et omnia, inquit, sustinemus, ne quod impedimentum demus Evangelio Christi (I *Cor.*, ix, 12). » Et iterum : « Nemini dantes ullam offensionem, ut non vituperetur ministerium nostrum (76) (II *Cor.*, vi, 3). » Hac igitur institutione vobis quam plurimum laborandum est, de iis quibus ad manifestandam gravitatem singularitas magis quam pluralitas testis vera est. Respicite quanta mala conversatio hujus acquirat ; quæ non nisi corruptionem seminat, pullulat vitia, cupiditatem concipit, ignomi-

Edit. Oxon. notæ.

(72) *Jus tractat vivendi et non edendi.* Obscurus locus. PAMEL.

(73) *Transgressores ordinariæ transgressionis.* Recte sic Erasmus pro eo quod illi *ordinari.* PAMEL.

(74) *Rationabile.* Et hic et supra alicubi vetus excusus, et Remboldus *rationali.* PAMEL.

(75) *Alteris placere debent qui alteris vivunt.* Hæc quoque genuina est lectio, pro eo quod non male Erasmus : « Altaribus placere debent, qui de altaribus vivunt. » PAMEL.

(76) *Ministerium nostrum.* Prorsus sic legendum cum Morellio pro *vestrum,* quia consentit Apostolus. PAMEL.

niam parit, rabiem concitat, porrigit furiam, lasciviam pascit, petulantiam nutrit, casus exaltat (77), ruinas ædificat, ripas eripit, præcipitia instruit, periculis navigat, naufragiis velificat, perditione gaudet, interitum fovet, confusionem mercatur, thesaurizat opprobrium, criminationes exaggerat, accusationes inflammat, et catervatim semel in fascem glomerans numerosas indagines captionum, per infinita dedecorum, multiplices mortes invehit (78) in perniciem perditorum.

Tot itaque et tantas strages calamitatis et pessimæ **865** conversationis (79) nemo prosternit, nemo calcat, nemo funestat, nisi singularis castitas sola: quæ munimen invictum est sanctimoniæ, et expugnatio fortis infamiæ; fortitudinis firmitas, et lasciviæ petulantis infirmitas; probitatis præsidium, et improbitatis excidium; animæ victoria, et corporis præda; ubertas gloriarum, et sterilitas criminum (80); pronuba sanctitatis, et repudium turpitudinis; sinceritatis indicium, et abolitio scandalorum; exercitium continentiæ, et evacuatio tota luxuriæ; pax secura virtutum, et debellatio quieta bellorum; puritatis culmen, et libidinis carcer; honestatis portus, et ignominiæ naufragalis locus; virginitatis mater, et hostis immunditiæ; lorica pudoris, et spolium probrositatis; corruptionis exitium, murus rigoris et destructio vulgaritatis; severitatis gladius, triumphator et occisor dissolutionis; armatura virium, et exarmatura fluxorum; integritatis dignitas, et fornicationis addictio; claritatis fastigium, et dedecoris præcipitium; voluntas bonorum operum, et afflictio vitiorum; refrigerium pudicitiæ, pœna petulantiæ; acquisitio triumphorum, et facinorum detrimentum; requies salutis, et perditionis exsilium; vita spiritus, et carnis interitus; status qualitatis angelicæ, funus humanæ substantiæ. Hujus retinaculis omnis obscœnitas frænatur, et compedibus ejus calces furentis libidinis statuuntur. In hanc velut in scopulos franguntur impetus qualescumque sanguinis inundantis; et in illa sedatur spumans humoris insania corporalis. Quæ dum sibi subtrahit adminicula concupiscentiæ, mortua membra sua cognoscitur bajulare: de quibus apostolus Paulus præmonet, dicens: « Mortificate ergo membra, quæ sunt super terram; fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam, et avaritiam, quæ est idolorum servitus, propter quæ venit ira Dei (*Coloss.*, III, 5). »

Ab his omnibus non nisi splendido singularitatis cultro castratur humana natura, ut illibatos spadones ad convivium sanctitatis dispensante circumcisione introducat. Cui sanctitas ita promisit annuli sui nuptiale signaculum, ut sine ipsa virginitas resignetur, quæ se sola contenta cupidinem domat, mentemque rectificat, concupiscentiam subigit, desideria ardoris exstinguit, artus debilitat, corpus ancillat: et ita carnalia crucifigit, ut tam masculus quam femina videatur in conversatione mentiri, dum illos utriusque sexus operatione abscidit: aut neutrum faciens de duobus, tertiam formam conferre gloriatur ambobus, ut ante resurrectionem resurrectionis imaginem, ad instar angelorum meditari noscatur. Quod promittens Dominus futurum, Qui digni, inquit, habentur sæculi illius et resurrectionis a mortuis, non **866** nubent, neque nubentur, neque enim morientur. Nam sunt similes angelis Dei: quia resurrectionis filii sunt. Hoc exigit sancta singularitas clericorum, ut antequam transfiguretur, jam transfigurata cernatur in angelicæ claritatis aspectum, quæ omnia sibi amputans concupiscentiæ certamina deprædatur: cujus laudes Salomon exsequitur, dicens: « Melius est esse sine filiis cum claritate. » Immortalitas est enim in memoria illius (81); quia et apud Deum nota est, et apud homines. Cum præsens est, imitantur illam, et desiderant eam, cum se abduxerit; et in perpetuum coronata triumphat, incoinquinatorum certaminum prælium vincens.

Non est sine filiis cum claritate, nisi singularitas sola, quam non solum conscientia sua nullis sordibus maculat, sed etiam nullæ opiniones suspectæ pluralitatis (82) infamant. Nam si castitas, quod est difficile, masculum et feminam pariter in virginitate conservet, non habet claritatem (83), quam communitas ipsa non potest nisi quibusdam probrositatum tenebris obscurare. Singularitas vero ita clara est omnibus et exserta, ut cunctis splendore sui candoris pura manifestetur et lucida. Unde sic nos Apostolus edocet, dicens: « Sicut filii lucis ambulate: fructus enim luminis est in omni bonitate, et justitia, et veritate, probantes quod beneplacitum sit Deo (*Ephes.*, V, 8, 9). » Et iterum: « Omnia, inquit, facite sine murmuratione et hæsitatione, et sitis irreprehensibiles et simplices sicut filii Dei immaculati in medio nationis pravæ et perversæ, inter quos lucetis sicut luminaria in mundo (*Philipp.*, II, 14, 15). » Sic ubique singula-

Edit. Oxon. notæ.

(77) *Casus exaltat.* Male Erasmus *casas*, neque vero etiam placet, quod reposuit ipse: *rapinas exigit*, pro eo quod illi μεταφορικῶς, *ripas eripit.* Pamel.

(78) *Multiplices mortes invehit.* Vetus excus. *simplices mentes.* Remboldus et alii plerique *simplices mortes*, pro quo Gravius et Manut. *mores*; Morellius autem *multiplices mortes*, quod placet maxime. Pamel.

(79) *Et pessimæ conversationis.* Interjecerat Remboldus denuo *strages*, sed non est opus. Pamel.

(80) *Et sterilitas criminum.* Hæc lectio vet. excus. genuina est, quia præcedit *ubertas*, pro qua, cum Remboldus legeret *cupiditas*, reposuit Erasmus *captivitas*. Pamel.

(81) *Immortalitas enim est memoria illius.* Contra hic recte non posuit Erasmus *immortalitas est enim memoria illius*; quia illud reperitur ad verbum Græce. Recte tamen ipse *quia* pro *quæ*; Græce enim est ὅτι. Pamel.

(82) *Suspectæ pluralitatis.* Rursum hic legebatur ex mendo cod. Remboldi *parilitatis.* Pamel.

(83) *Non habet claritatem.* Ego negationem superfluam censeo. Pamel.

ritas splendet, ut omnes pro illa splendere non dubitent (84); et ita sanctitatem in semetipsa clarificat, ut laudem sibi ab ipsis quoque inimicis extorqueat. Quod maxime de præposito quocunque Paulus apostolus mandat, dicens : « Oportet autem eum et testimonium habere bonum ab his qui foris sunt, ut non in opprobrium incidat et laqueum diaboli (I *Tim.*, III, 7). » Hanc igitur amate, hanc tenete, quæ sola potest feminas debellare : cum adhuc concupiscentia nulla pectus impulsat, et dum adhuc simplicitas incorrupta permanet vel quieta, ad secretæ singularitatis tutelam cito concurrite, ne postmodum non valeatis effugere.

Præoccupandus est aditus cunctis insidiis, ne hostilitas prior obrepens occurrat improvidis. Salutare remedium est prævenire potius quam præveniri : et anticipare potius quam anticipari, viribus fortibus congruit. Ubicunque fuerit providentia, frustrantur universa contraria; ubi autem providentia negligitur, omnia contraria dominantur. Ante famem certamus, ante inopiam laborando fatigamus. Sic per omnia calamitatibus **867** cunctis tollimus locum, dum gerimus providentiam temporum futurorum. Quanto magis ante prævenienda est omni provisione calamitas feminarum; cujus cupido si admittitur incipere, nunquam prorsus accipit finem? Cujus comparationem Salomon explicat, dicens : « Infernus, et amor mulieris, et terra quæ non satiatur aqua, et ignis non dicit : Sufficit (*Prov.*, XXX, 15, 16).» Unusquisque itaque qui securus est quia necdum tentatur, timeat : quia nihil de eo dicitur, prospiciat ne dicatur : Homines sumus, fragilitatem nostram carne portamus. Sic jam undique nos circumspecta vivacitate circumdare debemus et cingere, ut non sit pars aliqua quæ vacillet. Accipimus quidem fortitudinem spiritalem, per quam substantiæ nostræ fragilitas roboretur. Sed ita nobis spiritalis fortitudo collata est, ut providos, non ut præcipites tueatur (85) : ut illos muniat qui renuntiant importunitatibus delictorum, non eos qui se magis importunis delictis immergunt. Custos nobis datus est spiritus, sed ut contraria declinantibus assistendo subveniat, non ut contraria eligentibus faveat; nec ut voluntarios et pronos in adversa confortet, sed ut ab adversis nitentes separari confirmet. Nam quicunque perniciosis conatibus audet exercere virtutem, juvamen non habet Spiritus sancti, qui neminem vult ultroneum virum fortem ad fraudulentas victorias coarctari : nec protegit illum, quinimo sed deserit, quem periculis irruentem per illicitos eventus

A exquirere triumphos agnoverit; sicut ipse jam tunc per Salomonem locutus est, dicens : « Amans periculum, in ipso peribit (*Eccli.*, III, 27). »

Ordine suo igitur, non nostro arbitrio virtus sancti Spiritus ministratur, et secundum institutum ejus prælia prosperantur. Nunquam nisi præcipitatus exercitus cecidit, qui avidus fortiter facere ducis (86) vel imperatoris sui dispositiones irrupit; multo magis perperam (87) erogat fortitudinem, qui sine armis doctrinæ magistri Spiritus præsumpserit triumphare, cum dicat : « Væ qui per præsumptionem suam aliquid faciunt, non per Deum (*Eccle.*, VI, 9). »

Si qua igitur in vobis est fiducia virium spiritalium, quid spiritales deceat recordemini (88) : et si

B creditis vos spiritaliter militare, agnoscite quod docemus non esse carnale, sicut Paulus apostolus loquitur, dicens : « Si quis putat se prophetam esse, aut spiritalem, cognoscat quæ scribo vobis (I *Cor.*, XIV, 37). » Non est quod vobis in hac persuasione deceptoria blandiamini, ut quia spiritales estis, velitis inter flagitiosorum armamenta (89) versari, nec vos inhabiles esse pro clericatus dignitate : quia majores majoribus consueverunt conflictiones occurrere. Acrius divitibus quam pauperibus invidetur, et non inopes, sed locupletes inquietat infestatio sæva **868** latronum. Plus duces et principes quam milites ab hostibus appetuntur in pugna : et violentibus propulsantur ventis et turbi-

C nibus culmina, quæcunque sunt altiora. Ideo magis magisque quo plus cæteris unusquisque potest, sciat esse sibi metuendum ne in aliquo minoretur, propter quod Salomon sic admonet, dicens : « Qui gloriatur, inquit, in divitiis, paupertatem vereatur (*Eccli.*, X, 34). » Rogo vos quantum valeo, et ultra quam valeo, hæc sint studia omnium clericorum, ut singularitatis inaccusabilis secessione fungantur; ne aut ipsi per feminas, aut feminæ per illos ad ignominiosa ludibria provocentur. Si quis habet matrem, vel filiam, vel sororem, vel conjugem, vel cognatam, sic habeat, ut nulla ancilla intersit, neque aliqua ingrediatur extranea; ne ad hoc videatur tenere proximas suas, ut ipsarum causa libere sibi adhibeat alienas : quod si non possint

D ipsæ quæ sunt proximæ sine famularum ministerio, vel sine amicarum esse solatio, expedit ut migrent ad aliud domicilium, quam propter illas personæ contrariæ teneantur. Humanum est enim, ut nec clericus illas necessariis feminis fraudet, nec ipsæ clericum per importunas feminas sordident. Assignari possunt sanctis mulieribus, cum

Edit. Oxon. notæ.

(84) *Ut omnes pro illa splendere non dubitent.* Metaphrasis efficit ut Erasmus reponeret *spondere.* PAMEL.

(85) *Ut providos, non ut præcipites tueatur.* Adjecimus cum Morellio ex vet. exc. et Remboldo *ut*, omissa tamen voce *nos* : cum iisdem. PAMEL.

(86) *Fortiter facere ducis*, etc. Cum iisdem adjecimus *fortiter.* PAMEL

(87) *Multo magis perperam.* Hactenus corruptissime ex vitio codicis Remboldi legebatur *per perituram.* PAMEL.

(88) *Quid spiritales deceat, recordemini.* Remboldus denuo corrupte *recordetur,* pro quo Erasmus *recordemur.* At illud genuinum est. PAMEL.

(89) *Inter flagitiosorum armamenta.* Reposuerat Erasmus *armenta.* PAMEL.

quibus vivant, dummodo cum clerico femina nulla commaneat. Non despecta, non vetula, sine affinitate, peculiariter suscipienda ad domesticum obsequium ; quia magis illicito delinquitur, ubi sine suspicione securum potest esse delictum; maxime quia cupidini nulla deformitas, nulla despectio fastidii, vel vilis exsistit, sed diabolus, pingens speciosum efficit quidquid fœdum vel horridum fuerit.

Si quis autem modo profectione cogente apud fratres, vel apud extraneos hospitatur, ubi mulieres intersunt, omnino se arctet, ne passibilitate aliqua vitietur. Semotus ac secretus Deo vacet et sibi, ne intus capiatur a diabolo ; et qui foris capi non potuit, apud suos cadat. Qui hostes effugit, ad tempus pro salutaribus causis procedat ad faciem, et iterum cito discedere de conspectu festinet. Ubique gustanda est cum mulieribus, non continuanda præsentia, sed quasi transeunter feminis exhibenda est accessio quodammodo fugitiva. Protervitatis (90) enim jam cœpta sunt repræsentari semper in medium ; et perditionis meditatio est frequentativum inter mulieres celebrare processum. De qua re nobis Salomon moderamen imposuit, dicens : « In medio mulierum noli assiduus esse (*Eccli.*, XLII, 12). » Sic igitur ambulate, sic agite, ut semper in clericis Ecclesiæ senatus candidus constet. Severitas in vobis circa feminas vigeat, auctoritas polleat, vigor teneatur, gravitas veneretur.

Ut semel omnia colligamus ad clausulam, breviarium **869** relegimus vobis, quod ad compendiosam plenitudinem redigens Paulus apostolus insinuat : « De cætero, fratres, quæcunque sunt vera, quæcunque pudica, quæcunque sancta, quæcunque amabilia, quæcunque bonæ famæ, si qua virtus, si qua laus disciplinæ, hæc cogitate quæ accepistis, et didicistis, et audistis, et vidistis in me. Hæc agite, et Deus pacis et dilectionis erit vobiscum (*Philipp.*, IV, 8, 9.) » Amen.

Edit. Oxon. notæ.

(90) *Protervitatis.* Male hæc cohærent ; nec promptum est conjicere quid sibi velit scriptor hic : qui etiam S. Scripturas quas passim adducit, pro libitu detorquet. Videtur per *cœpta* intelligere *initia.*

DE DUODECIM ABUSIONIBUS SÆCULI

TRACTATUS

Perperam Cypriano et Augustino ascriptus.

870 CAPUT PRIMUM.

Primus abusionis gradus est, si sine bonis operibus sapiens et prædicator fuerit, qui quod sermone docet, actibus explere negligit. Auditores enim doctrinæ, dicta facere contemnunt, cum prædicatoris opera a prædicationis verbis discrepare conspiciunt. Nunquam enim fit efficax constituentis (1) auctoritas, nisi eam effectu operis cordi affixerit audientis, præsertim cum et ipse doctor, qui in vitiorum amorem delapsus fuerit, alterius doctoris medicamentum suis vulneribus adhibere parvipendit. Unde et ipse Dominus in Evangelio de doctrina pariter et bono opere instruere volens discipulos, qualem in his cautelam haberent admonebat, dicens : *Quod si sal evanuerit, in quo salietur* (*Matth.*, v, 13)? Hoc est, si doctor erraverit, a quo iterum doctore emendabitur? *Et si lumen, quod in te est, tenebræ sunt ; ipsæ tenebræ quantæ erunt* (*Matth.*, VI, 23)? Si namque oculus a videndi officio desierit, quis a manu, vel a pede, vel a reliquo corpore illud ministerium exiget? Quapropter doctores cogitent, ne ampliori vindictæ subjaceant, si plurimis perditionis occasionem abundantius præstent. Nam et ipse Salomon dum multæ sapientiæ transgressionem incurrit, totius Israeliticæ plebis regni dispersionem solius sui merito præstitit. Quibus ergo committuntur multa, majora perdunt, si non recte dispensaverint rectoris (2) sui munera, quæ perceperunt. Cui enim plus committitur ab eo plus exigitur. *Et servus qui domini sui voluntatem intelligens non facit, acrioribus et gravioribus* (3) *flagellis vindictæ vapulabit* (*Luc.*, XII, 47).

CAPUT II.

Secundus abusionis gradus est, si sine religione senex esse inveniatur. Cui cum membra exterioris hominis veterascunt, vires animi, id est interioris hominis membra, incrementa roboris non capiunt.

Steph. Baluzii notæ.

(1) *Constituentis. Prædicantis* apud Augustinum, tom. VI. Paulo ante apud eumdem *complere.*

(2) *Rectoris Largitoris*, cod. Corbeiensis.

(3) *Et gravioribus.* Sic duo codices mss. Reg. et Colbert. Aliter in edit. « Acrioribus flagellis gravioribusque vindictis vapulabit. » Paulo ante apud Aug. *solo suo merito.*

Plus enim omnibus religioni operam dare sensibus competit (4), quos præsentis sæculi florida ætas transacta deseruit (5). Sicut namque in lignis ipsa reproba arbor comparet, quæ post flores fructus optimos cultori suo non exhibet : sic et in hominibus ipse reprobus est, quem flos juventutis deseruit, et tamen in sui corporis senectute, bonorum operum maturos fructus proferre parvipendit. Quid enim stolidius fieri potest, si mens ad perfectionem festinare non contendat, quando totius corporis habitus senectute confectus ad interitum properat? Dum oculi caligant, aures graviter audiunt, capilli fluunt, facies in pallorem mutatur, dentes lapsi numero minuuntur, cutis arescit, flatus non suaviter olet; pectus suffocatur, tussis cachinnat, B genua trepidant, talos et pedes tumor inflat ; etiam homo interior qui non senescit, his omnibus aggravatur. Et hæc omnia ruituram jamjamque domum corporis cito prænuntiant. Quid ergo superest, nisi ut dum hujus vitæ defectus appropinquat, nihil aliud cogitare quam (6) quomodo futura habitatio prospere comprehendatur, quisque senex appetat? Juvenibus enim incertus hujus vitæ terminus instat, senibus vero cunctis maturior ex hac luce exitus breviter concordat. Cavendæ sunt ergo homini duæ particulæ, quæ in illius carne non veterascunt, et totum hominem secum (7) ad peccatum pertrahunt ; cor videlicet et lingua : quia cor novas semper cogitationes machinari non desinit : C lingua impigre loquitur, quodcunque machinari cor senserit. Caveat ergo senilis ætas, ne istæ juvenescentes particulæ totam sui harmoniam decipiant, et per res ineptas reliqui corporis gravitatem illudant. Unicuique **871** enim considerandum est, quid ætate eminenti dignum sit ; ut hoc agat ; quod nec vitam, nec ætatem, nec ministerium vile reddat (8).

CAPUT III.

Tertius abusionis gradus est, adolescens sine obedientia; quo mundus a recto rationis ordine depravatur. Qualiter namque in senectute aliis ministerium imperabit (9), qui in adolescentia se senioribus obedientem exhibere contemnit? Unde et in proverbio apud veteres habetur, quod dominari nequeat, qui prius alicui servitutem præbere D denegat. Propter quod et Dominus Jesus in temporibus suæ carnis, dum adhuc ad legitimam ætatem doctoris non pervenerat, obedienter ministrationem A parentibus suis præstitit. Sicut ergo in senibus sobrietas et morum perfectio requiritur, ita etiam in adolescentibus obsequium, et subjectio, et obedientia rite debetur. Quapropter et in mandatis legis primum in his quæ ad homines pertinent, patris et matris honor imperatur, quia quamvis carnalis pater non supervixerit, aut indignus fuerit, alicui tamen patri digno et viventi, paternus honor usque ad dignam (10) ætatem a filiis præbendus esse ostenditur. Quatuor etenim modis per Scripturas divinas patres vocantur; hoc est, natura, gente, admonitione, et ætate. De patre namque naturali Jacob ad Laban loquitur : *Nisi timor patris mei Isaac adfuisset, tulisses omnia quæ mea sunt* (*Gen.*, XXXI, 42). Gente vero pater dicitur quando Dominus de rubo ad Moysen loquebatur : *Ego sum*, inquiens, *Deus patrum tuorum, Deus Abraham, Deus Isaac, Deus Jacob* (*Exod.*, III, 6). Ætate autem et admonitione pariter pater dicitur, cum Moyses in cantico Deuteronomii loquitur : *Interroga patrem tuum, et annuntiabit tibi ; majores tuos et dicent tibi* (*Deut.*, XXXII, 7). Quod si ergo naturalis pater superstes non fuerit, aut indignus fuerit, admonenti tamen aut seniori (11) adolescentis obedientia præbenda erit. Quomodo ergo honoratus in senectute apparebit, qui disciplinæ laborem in adolescentia non sustinuerit? Quodcunque etenim homo laboraverit, hoc et metet. *Omnis namque disciplina in præsenti non videtur esse gaudii, sed mœroris ; postea vero fructum pacatissimum exercitatio per eam reddet justitiæ* (*Hebr.*, XII, 11). Sicut ergo fructus non invenitur in arbore, in qua pampinus aut flos prius non apparuerit, sic et in senectute honorem legitimum assequi non poterit, qui in adolescentia disciplinæ alicujus exercitatione non laboraverit. Disciplina igitur absque obedientia, qualiter fieri potest? Adolescens ergo sine disciplina (12), adolescens sine obedientia est : **872** quoniam et ipsa obedientia, quæ omnium disciplinarum mater est, magna exercitatione indiget; quæ sui normam studii in Christo Domino sumpsit, qui obediens Patri usque ad mortem, crucis ignominiam libenter sustinuit.

CAPUT IV.

Quartus abusionis gradus est, dives sine eleemosyna; qui superflua usus sui (13) quæ custodienda in posterum recondit, indigentibus et nihil habentibus non distribuit : per quod efficitur, ut dum in terra

Steph. Baluzii notæ.

(4) *Competit. Convenit* apud Aug.

(5) *Deseruit. Deserit* in duobus mss. et Morell. In sequenti periodo similiter legimus ut apud Aug. *deseruit*, quamvis legatur *deserit* in codicibus mss. et editis operum Cypriani.

(6) *Quam.* Hanc vocem addidi ex edit. Aug. ubi sic legitur : « Quam quomodo futuræ aditus propere comprehendatur. » In cod. Corb. « futuræ aditus prosperitatis; » eamdem editionem sequimur in aliis nonnullis locis, de quibus necesse non est admonere.

(7) *Secum.* Deest ea vox in duobus mss.

(8) *Vile reddat.* Duo codices mss. *vilescat.*

(9) *Ministerium aliis imperabit.* Apud Aug. *ministrari sibi sperabit.*

(10) *Usque ad dignam.* « Usque ad perfectam et dignam. » Aug.

(11) *Aut seniori.* Sic cod. Reg. *admonenti seniori* edit. Paulo post delevimus ante *crucis ignominiam* hæc verba *mortem autem* quæ desunt in duobus mss. et apud Aug.

(12) *Adolescens ergo sine disciplina.* Contra apud Augustinum : « Adolescens ergo sine obedientia, adolescens sine disciplina est. »

(13) *Usus sui.* « Conservationis suæ » cod. Colb.

quæsita diligenti cura custodit, cœlestis patriæ perennem thesaurum amittat. Ad quem thesaurum Dominus Jesus adolescentem divitem, qui eum de perfectione interrogaverat, ita respondens invitavit : *Si vis perfectus esse, vade et vende omnia quæ habes, et da pauperibus, et veni, sequere me, et habebis thesaurum in cœlo* (*Matth.*, XIX, 21). Quem thesaurum nullus unquam hominum habere potest, nisi qui pauperibus solatia præstat, aut per seipsum pauper est. Non ergo dormiat in thesauris tuis (14), quod pauperes dormire non sinit. Dives namque etsi multa congregaverit, his frui solus nequaquam poterit; quia unius hominis natura multis rebus non succurrit. Quid ergo stultius est quam propter unius hominis victum et vestitum, totam regni cœlestis perdere perennem (15) jucunditatem, et æternos inferni cruciatus, absque consolationis præstolatione subire? Quod igitur aliquando per necessitatem amittendum est, pro æterna remuneratione sponte distribuendum est. *Omnia enim quæ videntur temporalia sunt, quæ non videntur æterna sunt* (II *Cor.*, V, 18). Quamdiu namque temporales sumus, temporalibus temporalia deserviunt, et cum hinc transierimus, æternis æterna solatia præstabuntur. Idcirco non debemus diligere ea quæ non semper habebimus; præsertim cum expertem rationis avarum divitem, thesauri sui et agri, et omnia quæ habet, ostendant; quia toto cordis intuitu illas res amat quæ nunquam se diligunt. Si enim aurum et argentum, et agros, et vestimenta, et cibos, et metalla, et bruta animalia quis dilexerit, hæc omnia vicem sibi amoris rependere non posse, ipsa rerum natura ostendit. Quid ergo a ratione longius est quam diligere, quod te amare non valet; et negligere illum, qui tuæ dilectioni (16) cum dilectione omnia præbet? Propter hoc igitur non diligi mundus, sed diligi proximus a Deo præcipitur; quia proximus vicem sui amoris potest rependere, quod mundus minime posse (17) non dubitatur. Sic enim inimicum esse diligendum Dominus præcepit, **873** ut illa dilectio amicum illum ex inimico efficiat. Quisquis ergo dives cupidus vult æternas habere divitias, distribuendo egenis præstet interim non mansuras. Si enim quod diligit non vendit, nemo potest emere quod cupit. Avari namque ideo in judicio a rectissimo judice nuncupantur maledicti, quia qui præteribant eorum habitacula non dicebant : *Benedictio Domini super vos, benediximus vobis in nomine Domini* (*Psal.* CXXVIII, 8). Infelices ergo sunt avari divites, qui propter res transitorias in æternam damnationem dilabuntur; et e contrario, *Beati sunt misericordes, quia misericordiam consequentur* (*Matth.*, V, 7). Felix est ergo misericors, dum in hac virtute non substantiam, sed affectum Deus requirit.

CAPUT V.

Quintus abusionis gradus est, femina sine pudicitia. Sicut enim omnes bonos mores procurat et custodit in viris prudentia, sic et in feminis cunctos honoris actus nutrit et fovet et custodit pudicitia. Pudicitia namque castitatem custodit, avaritiam refrenat, lites devitat, iram mitigat, libidinem occupat, cupiditatem temperat, lasciviam castigat, ebrietatem cavet, verba non multiplicat, gulæ concupiscentias purgat (18), furtum omnino damnat. Quid pluria? Omnia vitia restringit; et omnes virtutes, et quidquid coram Deo et bonis hominibus laudabile est nutrit. Impudica namque vita nec laudem ab hominibus in præsenti sæculo, nec remunerationem a Deo exspectat in futuro. Pudica vero vita famam bonam inter homines habet, et de spe futuræ beatitudinis gaudet. Præsentibus semetipsum imitabilem facit, posteris memoriam amabilem relinquit. Bonis semper moribus delectatur et consentit, et assiduis Scripturarum meditationibus et eloquiis animam vegetat (19). Bonorum præcedentium exempla custodit, et inseparabilia perfectis contubernia nectit. Duobus ergo modis constat veræ pudicitiæ exercitatio, id est corporis habitu et superficie et animi affectu interno. Per exteriorem modum coram Deo, providemus opera bona. Pudicitia namque corporis est, alienas res non appetere, et omnem immunditiam devitare, ante horam congruam non gustare velle, risum non excitare, verba vana et falsa non loqui; habitum per omnia ordinatum, compositionemque convenientem tam capillorum quam vestium, sicut decet, habere; cum indignis contubernia non inire; supercilioso intuitu neminem aspicere, vagari oculos non permittere; pompatico et illecebroso gressu non incedere; nulli inferior (20) in incepto bono opere apparere, nulli contumeliam **874** aut ruborem incutere, neminem blasphemare, senes non irridere, bonis non invidere, meliori non controversari; de his quæ ignoras, non tractare, et ea quæ scis non omnia proferre : hæc enim proximis amabilem hominem reddunt, et Deo acceptabilem faciunt. Pudicitia enim animæ est, plus propter Dei oculos quam hominum omnia bona facere; appetitiones turpium cogitationum compescere; omnes meliores se esse æstimare, nemini invidere; de semetipso

Steph. Baluzii notæ.

(14) *In thesauris tuis, quod.* Sic cod. Reg. « In thesauris suis qui, » edit. « In thesauris tuis quod pauperes prodesse potest. » Aug.

(15) *Perennem.* Deest apud Aug.

(16) *Tuæ dilectioni.* Sic cod. Reg. *suæ ditioni* edit. *tuæ ditioni* Aug.

(17) *Quod mundus minime posse.* Sic Aug. et cod. Colbert. « Quod mundus non potest, vel minime non posse dubitatur, » edit. Paulo post legimus ex cod. Colbert. *cupidus vult*, pro *cupidus qui vult*.

(18) *Purgat. Oppugnat* Aug.

(19) *Animam vegetat. Animum figit* Morell. et duo codices mss.

(20) *Nulli inferior.* Duo codices mss. « Nullo inferior incepto. »

nihil confidere, Dei semper auxilio res omnes committere, ante Dei oculos semetipsum constituere; hæretica pravitate sensum non maculare, catholicis per omnia consentire; Deo soli adhærere, castitatem æternæ mentis Deo Christo offerre; omnia cœpta opera bona mortis tantum termino finire; præsentes tribulationes animi fortitudine negligere, parvipendere; in terra præter proximos nihil amare, cuncti amoris thesaurum in cœlo constituere, et pro omni bono actu mercedem a Deo in cœlestibus sperare. Pudicitia ornamentum nobilium est, exaltatio hnmilium, nobilitas ignobilium, pulchritudo debilium (21), prosperitas laborantium, solamen mœrentium, augmentum omnis pulchritudinis, decus religionis, defensio criminum, multiplicatio meritorum, creatoris omnium Dei amicitia (22).

CAPUT VI.

Sextus abusionis gradus est dominus sine virtute, quia nihil proficit dominandi habere potestatem, si dominus ipse non habeat virtutis rigorem. Sed hic virtutis rigor, non tam exteriori fortitudine, quæ et ipsa sæcularibus dominis necessaria est, quam animi (23) interiori fortitudine, exerceri debet. Sæpe enim dominandi per animi negligentiam perditur fortitudo (24), sicut in Heli sacerdote factum fuisse comprobatur; qui dum severitate judicis (25) peccantes filios non coercuit, in eorum vindictam, Dominus velut consentienti ferociter (26) non pepercit. Tria ergo necessaria hos qui dominantur habere oportet: terrorem scilicet, et ordinationem, et amorem. Nisi enim ametur dominus pariter et metuatur, ordinatio illius constare minime potest. Per beneficia ergo et affabilitatem procuret ut diligatur, et per justas vindictas, non propriæ injuriæ, sed legis Dei, studeat ut metuatur. Propterea quoque, dum multi pendent in eo, ipse Deo adhærere debet, qui illum in ducatum constituit; qui ad portanda multorum onera, ipsum veluti fortiorem solidavit. Paxillus enim nisi bene fortiter firmetur, et alicui fortiori adhæreat, omne quod in eo pendet cito labitur; et ipse, solutus **875** a rigore suæ firmitatis, cum oneribus ad terram delabitur. Sic et princeps nisi suo Conditori pertinaciter adhæserit, et ipse, et omne quod continet, cito deperit. Quidam namque per dominandi officium plus Deo appropinqnant, quidam imposito sibi dignitatis honore deteriores fiunt. Moyses namque, accepto populi ducatu, familiarius Dei locutionibus utebatur: Saül vero, filius Cis, postquam sceptra regni suscepit, per inobedientiæ superbiam Deum offendit. Rex Salomon postquam patris sui
A David sedem obtinuit, Deus illum ultra omnes mortales velut ad innumerosi populi gubernationem sapientiæ munere ditavit. E contrario vero Hieroboam, servus Salomonis, postquam regni domus David occupavit partem, ad idolorum cultum decem tribus Israel, quæ erant in parte Samariæ, deverterat. Per quæ exempla evidenter ostenditur, quosdam in sublimiori statu ad majorem perfectionem crescere, quosdam vero per supercilium dominationis ad deteriora defluere. Per quod utrumque intelligitur eos qui ad meliora transcendunt (27), per virtutem animi et Dei auxilium posse id facere, et eos qui ad deteriora devertuntur, per mentis imbecillitatem pariter et negligentiam errare. Unde et dominum absque virtute fieri non decet, qui
B virtutem sine Dei auxilio nullatenus habet. Qui etenim multa tuetur, si non habet fortitudinem animi, non valet id agere, quoniam magna magnis infestationibus, vel adversitatibus solent laborare. Omnis ergo qui præest, hoc primitus animi tota intentione procuret, ut per omnia de Dei adjutorio omnino non dubitet. Si namque cœperit in actibus suis auxiliatorem habere Dominum dominorum, nullus hominum contemptui poterit habere ejus dominatum: *Non enim potestas nisi a Deo* (*Rom.*, XIII). Ipse enim elevat de stercore egenum, et sedere facit cum principibus populi sui, et deponit potentes de sede, et exaltat humiles; ut subditus fiat omnis mundus Deo et egeat gloria (28) Dei.

C

CAPUT VII.

Septimus abusionis gradus est Christianus contentiosus, qui, cum participationem nominis Christi per fidem et baptismum susceperit, contra Christi dicta et propositum, mundi caduca delectamenta diligit. Omne enim de quo contenditur, aut propter propriam ejus rei dilectionem de qua agitur, aut propter alterius amorem, quæ sub odiosa specie latet, appetitur. Quemadmodum, verbi gratia, bellum animoso compugnantium conflictu cum odiosa res sit, propter amorem victoriæ et libertatis peragitur; et multæ aliæ dilectæ species, sub odioso labore vel formidine, satis contentiose expetuntur. Unde patenter intelligitur nihil contendi posse, nisi propter dilectionem, speratam scilicet et subse-
D quentem amabilem remunerationem. Qui igitur de mundo præsente **876** ex quacunque causa contendit, perspicue ostendit quod illum diligit. Quomodo ergo mundum diligi per Joannem Spiritus sancti sermones interdicunt, qui ait: *Nolite diligere mundum, neque ea quæ in mundo sunt* (I *Joan.*, II, 15). Mundi enim amor et Dei pariter in uno

Steph. Baluzii notæ.

(21) *Debilium.* Aug. *vilium.*

(22) *Amicitia.* Duo codices mss. *amica.*

(23) *Quam animi.* Addunt editi *indiget* ante has voces, et *bonis moribus* ante *exerceri.* Secutus sum duos codices mss.

(24) *Fortitudo.* Aug. *Dominandi virtus.*

(25) *Judicis.* Sic duo codices mss. pro *judicii*, quod erat in editis.

(26) *Ferociter.* Deest apud Aug.

(27) *Transcendunt.* Sic cod. Colb. *Condescendunt* edit.

(28) *Egeat gloria.* Sic Morel. et duo mss. *Egeat omnis gloriæ* in aliis.

corde cohabitare non possunt, quemadmodum A idem oculi cœlum pariter et terram nequaquam conspiciunt. Sed requirendum est si vere in mundo aliquid sit quod amari debeat, et quis sit ille mundus, quem diligi divina eloquia vetant. Terra ergo cum nascentibus ex ea, et metallis, et animantibus, et pulchritudine vestium, et oblectationibus ciborum, et iis quæ ad hæc pertinent, non diligi præcipitur; sed proximus, propter quem hæc omnia facta sunt, amari jubetur. Hæc enim omnia prædicta, velut non mansura, ad cœlestem patriam pergentes comitari nequeunt. Proximi vero velut mansuri regis cohæredes, semetipsos licenter invicem (29) diligunt. Quod ergo semper in mundo non manet, et cum mundo pariter deficiet, et ipse mundus non amari præcipitur; proximus autem, B qui est pars regni cœlestis, in terra et inter ima elementa, a regni cœlorum appetitoribus non incongrue amatur, dum in suprema illa patria in æternum cohæres habebitur. Propterea vero mundus præsens non diligi imperatur, ne a Dei dilectione alienus, sæculi dilector quisque efficiatur. Non ergo debet contendi, quod non licet amari. Igitur Christianus, qui nominis Christi similitudinem tenet, morum quoque ejus similitudinem habere debet. Christianus enim nemo recte dicitur, nisi qui Christo moribus coæquatur. De Christo vero per prophetam ita scribitur: *Ecce filius meus quem elegi, electus meus, complacuit in illo sibi anima mea: ponam Spiritum meum super eum. Non* C *contendet, neque clamabit, neque audiet aliquis in platea vocem ejus* (*Isa.*, XII, 1; *Matth.*, XII, 18). Ecce Christus non contendit, neque clamavit: et tu si morum Christi similitudinem tenere cupis, ne contendas, ne abusivus in Ecclesia Christianus existas. Suis enim sectatoribus Christus præcepit: *Nolite vocari rabbi; unus est enim Pater vester, qui in cœlis est. Omnes enim vos fratres estis* (*Matth.*, XXIII, 8), quibus ad supplicandum imperavit, cum dicit: *Sic autem orabitis: Pater noster qui in cœlis, sanctificetur nomen tuum* (*Matth.*, VI, 9). Frustra ergo contendit patrem se habere in terra, qui patrem et patriam profitetur se habere in cœlo. Cujus patriæ nemo possessor efficitur, nisi qui de terrenæ patriæ contentione securus habetur.

CAPUT VIII.

Octavus abusionis gradus est, pauper superbus, qui, nihil habens, in superbiam extollitur: cum e contrario divitibus sæculi non superbe sapere per apostolum Paulum imperetur. Quid ergo stolidius potest fieri quam illum qui per infirmam **877** miseriam velut in terram abjectus, extremus et humilis incedere et contristari debuerat, supercilioso superbiæ tumore inflatam mentem contra Deum erigere? Per quod vitium lapsi corruerunt, qui in summo cœli conditi erant culmine. Quid ergo vult quasi potens in terra superbire, qui præ omnibus hominibus debuerat humilis apparere? Sed, ne de paupertate sua tristitiam habeant, quid a Deo recepturi sint pauperes attendant; ipse enim inquit: *Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum cœlorum* (*Matth.*, V, 3). Recta namque dispensatione misericors judex cœli regnum illis committit quibus regni terrarum participationem inter mortales abstulit, ut ipse dives in cœli sede appareat qui in terra penitus nihil procurat. Cavendum ergo pauperibus est ne, dum per egestatem et necessitatem terrenum regnum prætereunt (30), per mentis etiam impudentiam cœlorum regna amittant. Cum enim Dei dispensatione paupertatem necessariam acceperunt, in ipsorum arbitrio pendet utrum pauperes spiritu sint. Non quibuscunque namque pauperibus cœli regna promittuntur, sed his tantummodo in quibus divitiarum inopiam animorum humilitas comitatur. Pauper enim humilis pauper spiritu appellatur, qui, cum egenus foris cernitur, nunquam in superbiam elevatur: quoniam ad appetenda regna cœlorum plus valet mentis humilitas, quam præsentium divitiarum temporalis paupertas. Etenim humiles qui bene divitias possessas habent, possunt pauperes spiritu appellari: superbos autem nihil habentes, haud dubium est beatitudine paupertatis privari. De quibus utrisque sancta Scriptura ita loquitur: *Est quasi dives nihil habens, et est quasi pauper, cum in multis divitiis sit* (*Prov.*, XIII, 7). Quasi pauper ergo in multis divitiis est dives humilis spiritu; et nihil habens quasi dives est pauper superbus mentis affectu. Nobilis ergo inopia est mentis humilitas, et ineptæ divitiæ sunt animorum enormitas. Providendum est ergo pauperibus, ut semetipsos, quales sint, intelligant; et quia rebus consequi quod cupiunt non valent, mentis tumore superbire desinant.

CAPUT IX.

Nonus abusionis gradus est, rex iniquus. Etenim regem non iniquum, sed correctorem iniquorum esse oportet. Inde in semetipso nominis sui dignitatem custodire debet: nomen enim regis intellectualiter hoc retinet, ut subjectis omnibus rectoris D officium procuret. Sed qualiter alios corrigere poterit, qui proprios mores, ne iniqui (31) sint, non corrigit? quoniam in justitia regis exaltatur solium, et in veritate regis solidantur gubernacula populorum. Justitia vero regis est neminem injuste per potentiam **878** opprimere, sine personarum acceptione inter virum et proximum suum juste judicare, advenis et pupillis et viduis defensorem esse, furta cohibere, adulteria punire, iniquos non exaltare, impudicos et histriones non nutrire, impios de terra perdere, parricidas et

Steph. Baluzii notæ.

(29) *Invicem*. Hanc vocem addidi ex duobus mss. Morell. et Aug.

(30) *Prætereunt*. Aug. *perdunt*.

(31) *Ne iniqui*. Aug. *si iniqui*.

pejerantes vivere non sinere, ecclesias defendere, pauperes eleemosynis alere, justos super regni negotia constituere, senes et sapientes et sobrios consiliarios habere, magorum, ariolorum, pythonissarumque superstitionibus non intendere, iracundiam differre, patriam fortiter et juste contra adversarios defendere, per omnia in Deo confidere, prosperitatibus animum non elevare (32), cuncta adversa patienter tolerare, fidem catholicam in Deum habere, filios suos non sinere impie agere, certis horis orationibus insistere, ante horas congruas cibum non gustare. *Væ enim terræ cujus rex puer est, et cujus principes mane comedunt* (*Eccle.*, x, 10). Hæc regni prosperitatem in præsenti faciunt, et regem ad cœlestia regna meliora perducunt. Qui vero regnum non secundum hanc legem dispensat, multas nimirum adversitates imperii tolerabit. Idcirco enim pax sæpe populorum rumpitur, et offendicula etiam de regno suscitantur, terrarum quoque fructus diminuuntur, et servitia populorum præpediuntur, multi et varii dolores prosperitatem regni inficiunt, charorum et liberorum mortes tristitiam conferunt, hostium incursus provincias undique vastant, bestiæ armentorum et pecorum greges dilacerant: tempestates aeris et hiemis terrarum fecunditatem (33) et maris ministeria prohibent, et aliquando fulminum ictus segetes et arborum flores et pampinos exurunt. Super omnia vero regis injustitia, non solum præsentis imperii faciem offuscat, sed etiam filios suos et nepotes, ne post se regni hæreditatem teneant, obscurat. Propter piaculum enim Salomonis, regnum domus Israel Dominus de manibus filiorum ejus dispersit. Et propter justitiam David regis, lucernam de semine ejus semper in Hierusalem reliquit (III *Reg.*, xi, 31-35). Ecce quantum justitia regis sæculo valeat, intuentibus perspicue patet. Est enim pax populorum, tutamen patriæ, immunitas plebis, munimentum gentis, cura languorum, gaudium hominum, temperies aeris, serenitas maris, terræ fecunditas, solatium pauperum, hæreditas filiorum, et sibimetipsi spes futuræ beatitudinis. Attamen sciat rex quod, sicut in throno hominum primus constitutus est, sic et in pœnis, si justitiam non fecerit, primatum habiturus est. Omnes namque quoscunque peccatores sub se in præsenti habuit, supra se modo implacabili in illa pœna futura habebit.

879 CAPUT X.

Decimus gradus abusionis est episcopus negligens; qui gradus sui honorem inter homines requirit, sed ministerii sui dignitatem coram Deo, pro quo legatione fungitur, non custodit. Primum A namque ab episcopo, quid sui nominis dignitas teneat, inquiratur, quodiam, cum episcopus nomen Græcum sit, speculator interpretatur. Quare vero speculator ponitur, et quid a speculatore requiritur, Dominus ipse denudat, cum sub Ezechielis prophetæ persona, episcopo officii sui rationem denuntiat, ita inquiens: *Speculatorem dedi te domui Israel. Audiens ergo ex ore meo sermonem, nuntiabis eis ex me. Si autem videris gladium venientem, et tu non annuntiaveris ut revertatur impius a via sua, ipse quidem impius in iniquitate sua morietur, sanguinem autem ejus de manu tua requiram. Si autem tu annuntiaveris, et ille non fuerit reversus, ipse quidem in iniquitate sua morietur, sed tu animam tuam liberasti* (*Ezech.*, iii, 17). Decet ergo B episcopum, qui omnium speculator positus est, peccata diligenter attendere, et postquam attenderit, sermone, si potuerit et actu corrigere; si non potuerit, juxta Evangelii regulam, scelerum operarios declinare: *Si enim*, inquit in Evangelio Dominus, *peccaverit in te frater tuus, corripe illum inter te et ipsum solum. Si te audierit, lucratus eris fratrem tuum: si te non audierit, adhibe tecum adhuc unum vel duos testes, ut in ore duorum vel trium testium stet omne verbum: si illos non audierit, dic Ecclesiæ: si Ecclesiam non audierit, sit tibi sicut ethnicus et publicanus* (*Matth.*, xviii, 14). Tali ordine expellendus est quicunque doctori vel episcopo adhærere noluerit. Et qui tali ordine expul- C sus fuerit, ab alio aliquo doctore vel episcopo non debet recipi. De sacerdote namque scriptum est in lege: *Viduam aut repudiatam non accipiat uxorem* (*Levit.*, xxi, 7). Qui ergo illum excommunicatum a catholico, illo non permittente, sibi jungit jura sacerdotii sancti, in quo (34) Christianorum genus electum est, excedit. Hac ratione episcopum, ad eos quibus in speculationem positus est, esse oportet. Cæterum vero, qualis in semetipso esse debeat, Paulus apostolus exponit: ut ad gradum episcopi veniens sit sobrius, prudens, castus, sapiens, modestus, hospitalis, filios habens subditos cum omni castitate, testimonium habens bonum ab his qui foris sunt, proferens doctrinæ fidelem sermonem; antequam episcopus sit, non plures D habens uxores quam unam; non percursor, non bilinguis, non ebriosus, non neophytus, ut per hæc ipse ostendat in opere, quod alios docet in sermone doctrinæ (I *Tim.*, iii, 2). Caveant ergo negligentes episcopi quod in tempore vindictæ Dominus per Prophetam conqueritur, dicens: *Pastores muti* (35) *demoliti sunt populum meum, et non pascebant gregem meum pastores, ssd pascebant semetipsos* (*Ezech.*, xxxiv, 8), sed potius procurent hi quos con-

Steph. Baluzii notæ.

(32) *Animum non elevare.* « Non elevari animo.» Aug.

(33) *Terrarum fecunditatem*, etc. Sic emendavimus auctoritate cod. Colbert. et Aug. Male in aliis, « turbata rerum fœcunditate maris, » etc. Habet idem ms. *serenitate turbata* ante *terrarum.* Paulo post, lego ex duobus mss *papinos exurunt*, pro eo quod est in edit. *pampinos quosque exurunt.*

(34) *In quo*, Sic cod. Reg.; edit. *quod.*

(35) *Muti.* Sic cod. Corbeiensis apud Aug. citatus. Habent *multi* Morel. et Pamel., *mei* Aug.

stituit Dominus super familiam suam, dare **880** A illis cibum in tempore suo mensuram tritici, puram scilicet et probatam doctrinam, quatenus veniente Domino mereantur audire : *Euge, serve bone et fidelis, quia supra pauca fuisti fidelis, supra multa te constituam : intra in gaudium domini tui* (*Matth.*, XXV, 23).

CAPUT XI.

Undecimus abusionis gradus est plebs sine disciplina, quæ, cum disciplinæ exercitationibus non servit, communi se perditionis laqueo constringit : iram etenim Domini absque disciplinæ rigore non evadit. Atque idcirco Psalmistæ vocibus indisciplinatæ plebi prædicatur : *Apprehendite disciplinam, ne quando irascatur Dominus* (*Psal.* II, 12). Disciplina vero morum est ordinata correctio et majorum præcedentium regularum observatio. De qua disciplina Paulus apostolus ita loquitur dicens : *In disciplina perseverate; tanquam filiis vobis offert se Deus. Quod si extra disciplinam estis, cujus participes facti estis? Omnes enim adulteri, et non filii estis* (*Hebr.*, XII, 8). Qui ergo adulteri, sine disciplina sunt, et cœlestis regni hæreditatem non capiunt : si filii autem paternæ disciplinæ correctiones ferunt, et hæreditatem quandoque recipere posse non desperent. De qua etiam disciplina Isaias quidem indisciplinatæ plebi prædicat, dicens : *Quiescite agere perverse, discite bene facere* (*Isa.*, I, 16). Et ad eamdem Psalmista consona voce compsallit, dicens : *Declina a malo, et fac bonum* (*Psal.* XXXIII, 15). Infelix ergo est qui abjicit disciplinam. Audet enim extra milites aliquid qui, Dominum crucifigentes, non ejus sciderunt tunicam, qui Ecclesiæ Christi scindit disciplinam. Sicut enim tunica totum corpus præter caput tegitur, ita disciplina, omnis Ecclesia, præter Christum, qui caput est Ecclesiæ et sub disciplina non est, protegitur et ornatur. Ipsa vero tunica contexta desuper fuerat per totum, quia eadem disciplina Ecclesiæ a Domino de cœlo tribuitur et integratur. De qua Dominus cum ad Patrem ascendisset, postquam resurrexit a mortuis, ad apostolos suos loquebatur, dicens : *Vos autem sedete hic in civitate, quoadusque induamini virtute ex alto* (*Luc.*, XXIV, 49). Tunica ergo corporis Christi disciplina Ecclesiæ est : qui autem extra disciplinam est, alienus est a corpore Christi. *Non scindamus igitur illam, sed sortiamur de illa cujus sit* (*Joan.*, XIX, 24); id est, non solvamus quidquam de mandatis Domini, sed unusquisque in quo vocatus est, in eo permaneat apud Dominum.

CAPUT XII.

Duodecimus abusionis gradus est populus sine lege, qui, dum Dei dicta et legum scita contemnit, per diversas errorum vias eumdem perditionis laqueum incurrit. De quibus, viis sub persona prævaricatoris populi, humanum genus propheta ita deplangit : *Nos autem sicut oves erravimus, unusquisque in viam suam declinavit* (*Isa.*, LIII, 6); de quibus viis etiam Sapientia loquitur per Salomonem : *Multæ* **881** *viæ videntur hominibus rectæ, et novissima earum deducunt ad mortem* (*Prov.*, XIV, 12). Quæ utique multæ perditionis viæ tunc incedB duntur, cum una regalis via, lex Dei videlicet, quæ neque ad dexteram neque ad sinistram declinat, per negligentiam deseritur. De qua scilicet via Dominus Jesus Christus, qui est finis legis ad justitiam omni credenti, denuntiat : *Ego sum via, veritas et vita, nemo venit ad Patrem nisi per me* (*Joan.*, XIV, 6). Ad quam viam omnes homines communiter invitat, dicens : *Venite ad me, omnes qui laboratis et onerati estis, et ego reficiam vos* (*Matth.*, XI, 28); *quia non est personarum acceptio apud Deum* (*Rom.*, II, 11), ubi non est Judæus, nec Græcus, masculus et femina, servus et liber, barbarus et Scytha, sed omnia in omnibus Christus : omnes enim unum sunt in Christo Jesu. Dum ergo Christus finis legis est, qui sine lege C sunt, sine Christo fiunt. Igitur populus sine lege (37), populus sine Christo est. Abusivum ergo in temporibus Evangelii populum sine lege fieri, quando apostolis in cunctas gentes licentia prædicationis data est, quando tonitruum Evangelii per cunctas sæculi partes intonuit, quando gentes quæ non sectabantur justitiam, apprehenderunt justitiam; quando qui de longe fuerant, facti sunt prope in sanguine Christi : qui aliquando non populus, nunc autem populus Dei in Christo; quando est tempus acceptabile, et dies salutis, et tempora refrigerii in conspectu Altissimi; quando unaquæque gens habet testem resurrectionis; quando ipse Dominus protestatur, dicens : *Ecce* D *ego vobiscum sum omnibus diebus usque ad consummationem sæculi* (*Matth.*, XXVIII, 20). Non itaque simus sine Christo in hoc tempore transitorio, ne sine nobis Christus esse incipiat in futuro.

DE DUPLICI MARTYRIO

LIBER

AD FORTUNATUM, INCERTO AUCTORE.

I. Multifariam multisque modis ago gratias, Fortunate mihi in Domino charissime, divinæ benignitati quod et tuam pietatem excitavit ad exstimulandum officium meum, ut unico libello commilitonibus nostris materiam subministrarem, unde sibi, gratia Spiritus opitulante, munimenta telaque fabricarentur adversus persecutionum incursus; et mihi quod petebas conanti, non dedignata est adesse, et quod utriusque nostrum operam non passa est esse sterilem, hoc est quod mei Fortunati (1) pium desiderium bene fortunavit, et ministri sui officium voluit esse gregis sui beneficium. Scribis enim ex eo libro multum roboris et alacritatis accessisse strenuis, timidioribus autem et infirmis tantum animorum esse additum, ut ex his quoque per Dei gratiam, certam victoriam nobis promittere debeamus : eoque libentius obtemperavi posterioribus tuis litteris, quibus orat tua charitas, ut, quoniam hoc auspiciis Domini nostri Jesu Christi bene successit, addam volumen alterum de duplici martyrii genere : quorum unum exhibetur cum sævit tortorum immanitas, alterum occultius quidem est, sed nihilominus fortem animum postulat, multaque divinitus armatura communitum. Utinam et hoc munus Christi Spiritus per me fratribus et commilitonibus nostris largiri dignetur, et quod dederit **882** bene prosperare ! Quemadmodum enim nihil sanctum nisi illo sanctificante, nihil potens nisi illo corroborante, ita nihil felix, nihil auspicatum, nisi illo prosperante. Sane, et vestris precibus et Domini bonitate fretus, aggrediar.

II. Martyr, ut iis quoque notum est qui Græce nesciunt, *testem* sonat. Quanquam autem, post exortam Evangelicæ veritatis lucem, ecclesiastica consuetudo cognominis hujus honorem proprie tribueret iis qui in tormentis usque ad mortem perdurarunt (2) in professione nominis Jesu Christi, et evangelicum instrumentum sanguine suo velut obsignarunt apud Incredulos, omnis tamen piorum vita testimonium reddit Deo. Non quod ille cujus-
A quam egeat testimonio, qui ex se fons est æternæ gloriæ, ut nec ulllis hominum honoribus fieri possit honoratior, nec ullis mortalium ignominiis obscurior; sed tamen ita visum est æterno illius divinoque consilio, ut suam bonitatem, sapientiam ac potentiam apud homines per homines velit illustrari ; sicut mundum gubernari voluit per angelos, cum angelorum ministerio non egeat, multaque hominibus per homines largiatur quæ per se dare poterat, qui quidquid vult nutu potest, et cui voluisse fecisse est. Et quanquam, ut dixi, ad illam ineffabilem majestatem multa pertingit ignominia, **883** tamen in Scripturis ita loquitur, quasi per nos honoretur, vel ignominia afficiatur. Nam in Deuteronomio cum Moyse expostulat, quod apud
B populum ob laticis penuriam (3) murmurantem in Cades deserti Sin, ad aquas contredictionis non sanctificarit ipsum inter filios Israel, et ob hanc offensam non est illi nec Aaroni datum ingredi terram promissam ac tot annis exspectatam, sed tantum e montis vertice procul aspicere licuit.

III. Porro quod dictum est *sanctificare* pro *glorificare*, qui litteras Hebræorum callent, affirmant esse sermonis illius proprietatem. Quod ipsum tamen ex aliis Scripturarum locis liquere potest, si minus illorum testimonio fidimus, quandoquidem et in oratione Dominica, *Sanctificetur nomen tuum* (*Matth.*, VI, 9), dictum est, pro *glorificetur,* sive *clarificetur nomen tuum.* Sic et Corinthios exhortatur
C ut glorificent et bajulent Deum in corpore suo. Sicut enim nomen Dei glorificatur vita piorum hominum, in quibus ipse per Spiritum suum operatur quidquid faciunt boni, ita e diverso polluitur et infamatur malefactis eorum qui se Dei cultores profitentur. Quemadmodum et militis virtus aut servi probitas redundat in gloriam ducis aut heri, ita militis ignavia, aut servi nequitia, dedecori est duci aut hero, propterea quod horum mores magna ex parte pendent ab illorum moribus in quorum potestate sunt. Qui etiamsi prorsus absunt ab omni

Variorum notæ.

(1) *Quod mei Fortunati*, etc. Quanquam hic ut Cypriani esse persuaderet hunc librum, alterius libri ad Fortunatum meminerit, tamen ipse stylus repugnat. Neque enim veteres Patres unquam voce *fortunare* usi sunt, ne fortunæ viderentur aliquid tribuere.

(2) *Qui in tormentis usque ad mortem perdurarunt.* Quam diversa significatione martyres accipiat Cyprianus, supra abunde diximus, præsertim tomo I, epist. 9. PAMEL.

(3) *Ob laticis penuriam.* Non recte Manutius et Morellius *laricis*, neque vero sic etiam alicubi Cyprianus, cui etiam heri nomen ignotum est. PAMEL.

culpa, tamen popularis existimatio solet dominorum mores ex servorum moribus æstimare. Unde etiam hic videmus divinam Scripturam frequenter juxta mortalium affectus loquentem, velut in Levitico de eo qui de semine suo dedisset idolo Moloch, dicit : *Quia polluit nomen sanctum meum* (*Levit.*, xx, 3). At quod ab hominibus sanctificatum est pollui potest, Dei vero nomen in se semper est gloriosum, apud homines tantum contaminatur, quemadmodum mendax infamia non polluit virum integrum. Sic et apud Ezechielem clamat nomen suum fuisse pollutum inter gentes impiis moribus Israelitarum. Quin et beatissimus Paulus scribens Romanis, ex auctoritate Prophetæ dicit, appellans Judæos legem profitentes, sed ea quæ lex vetat facientes : *Nomen Dei blasphematur inter gentes* (*Rom.*, II, 24). Et in oratione Dominica, sicut attigi modo, ex auctoritate Redemptoris, oramus ut sanctificetur nomen Dei Patris, hoc est, ut inclarescat et illustretur apud homines, utique per homines, vel potius in hominibus. Illustratur autem si Spiritus illius regnet in nobis, et si illius voluntati obtemperetur in terris, quemadmodum in cœlis nulla est rebellio. Quoniam autem homines ex sese nihil habent virtutis, quidquid per nos recte geritur cedit in gloriam Dei, et ideo thesaurum divinæ potentiæ promit interdum ex vasis **884** fictilibus; ut sublimitas sit virtutis Dei, et non ex nobis.

IV. Ergo quanquam omnis piorum vita martyrio suo glorificat Deum et Christum Filium ejus nullum tamen et illustrius testimonium apud homines, quam sanguinis, hoc est vitæ propter Deum contemptæ et mortis fortiter toleratæ. Reddiderunt et miracula testimonium divinæ potentiæ, præsertim apud incredulos : nam his proprie data sunt signa, quemadmodum scribit beatus Apostolus; sed semper efficacius fuit sanguinis profusi testimonium. Quot morbos insanabiles verbo sanarat Dominus! quot cæcos illustrarat! quot mancos, paralyticos ac debiles restituerat! quot exanimes ad vitam revocarat! Et tamen pauci credebant in eum, et audiebat : *In Beelzebub ejecit dæmonia* (*Luc.*, XI, 15). Cæterum, ubi ventum est ad sanguinem, ibi dejectum est Satanæ regnum, ibi subactus est mundus. Commemorat et Joannes evangelista triplex in terra testimonium, Spiritus, aqua et sanguis, quod efficacissimum est postremo recensens loco. Spiritum in columbæ specie descendentem super Jesum videre meruit Joannes Baptista; an alii viderint incertum. Certe hoc testimonium Joanni datum est, quo desineret dubitare de Domino Jesu an ille esset qui baptizaret Spiritu et igni. Aquæ testimonium vidit Joannes evangelista, nec satis constat solusne viderit, an cum multis. Erat quidem hoc ingens mysterium sacri lavacri quo delentur peccata : sed vidit aquam simul effluere cum sanguine, qui nisi adfuisset, inefficax erat aqua. Quid enim prodest aboleri peccata, nisi succedat vita justitiæ quam confert sanguis ? Quanquam hi tres unum sunt : unus enim Deus est, qui per Spiritum, aquam et sanguinem declarat hominum generi virtutem ac bonitatem suam : aut ideo dicuntur unum esse (4), quoniam undique sibi constat testimonium, nec ulla ex parte dissonat; quemadmodum quos arctissima jungit amicitia, propter summum animorum consensum, unus animus esse dicuntur.

V. Ac juxta sensum crassiorem, hæc tria præcipua sunt in homine vitæ argumenta atque etiam instrumenta. Quamdiu enim pulmonis officio attrahitur vicissim ac redditur halitus, certum vitæ indicium est : unde loquendi consuetudine, spirare dicuntur qui vivunt, et exspirasse qui vitam finierunt. Quin et anima Latinis *flatus* dicitur, ad Græcæ vocis imitationem, qui *ventum* ἄνεμον vocant. Super hæc sunt in ipso homine subtilissimi spiritus, a corde ubi fontem habent sparsi per universum corpus, sed præcipue per arterias commeantes, licet et aliis partibus omnibus misti; hi si subito evolent, mortem præsentem afferunt : sin includantur, lenta ægrotatione consumunt hominem. Adest et humor **885** qui naturalis, quem, ut arbitror, medici phlegma vocant, sparsus et ipse per universum corpus. Hujus usum nunquam sentimus evidentius quam in sensu gustus : nisi enim hic admistus sit inter linguam et palatum, nullum erit palati judicium. Et tamen hæc sic mista sunt in homine, ut non sit sanguis absque Spiritu et phlegmate, et pariter ad tuendam vitam conferunt omnia. Videmus quodvis animal mori simul atque sanguis effluxerit; et, consumpto humore quem medici *radicalem* vocant, non aliter moritur homo quam exstinguitur lucerna consumpto oleo. Sed nimium diu moramur in contemplatione naturæ; quod tamen non inutiliter factum opinor a nobis, ut dilucidius fiat charitati vestræ mysterium in cujus contemplatione ideo versamur lubentius, quia salubrius. Nam juxta naturæ considerationem, tunc ista magnam vim habent cum in vivo corpore sua munia peragunt, ac, juxta mysticam philosophiam, tunc demum plurimum valent cum corpus relinquunt.

VI. Nemo miratus est Dominum humano more spirantem ac respirantem : sed, cum in cruce clamore valido emisisset spiritum, simul intellectum est illum et verum fuisse hominem et verum Deum hominem, quod juxta naturæ ordinem et ubi vitalem flatum emisisset, desiit vivere; Deum, quod simul cum ingenti clamore mortuus est, declarans se volentem ac spontaneum deponere vitam, quod

Variorum notæ.

(4) *Aut ideo unum dicuntur esse*, etc. Nimirum consentit hæc expositio adnotationibus Erasmi, in hunc Epistolæ Joannis locum; ipse vero Cyprianus longe aliter, de unitate Patris, Filii et Spiritus sancti interpretatur, libro *de Unit. Ecclesiæ*. Sic etiam alii veteres. PAMEL.

humanarum virium nemo nescit non esse. Sensit A efficax testimonium Spiritus vicinus centurio; sic enim narrat beatus Marcus : *Videns autem centurio qui ex adverso stabat, quia sic exspirasset, ait : Vere hic homo Filius Dei erat* (*Marc.*, xv, 39). Quid morte abjectius juxta carnem? sed nihil morte potentius juxta Spiritum. Erat et illud præter naturæ cursum quod e latere exanimati corporis sanguis et aqua profluit, ut absolveretur triplex testimonium. Totum effudit spiritum ut nos respiraremus : quidquid erat humoris aquei reliquum, expressit, ut nos ablueremur : quidquid resederat in corde sanguinis, emisit ut nos confirmaremur. Atque haud scio an perperam faciam hæc tria inter se conferens, cum sint unum, non natura, sed in mysterio. Si qua tamen est discretio, sanguis in testimonium ratione potissimum B celebratur, quod in hoc Scriptura testatur esse vitam animantis, et ob id a cibis submovebatur edicto legis. Præterea magis est expositus hominum oculis sanguis quam spiritus aut aqua.

VII. Vita Domini, qui summus fuit martyr (5), quique et hodie pugnat et vincit in martyribus plurimis, fuit offendiculo. Non jam loquor de Pharisæis et Scribis, ipsis etiam cognatis ac fratribus fuit detestabilis, cum dicerent illum in furorem versum; sed mors illius non solum piis, sed impiis etiam fuit admirabilis, **886** nec alibi magis verum fuit, quod *Dei virtus in infirmitate perficitur* (II *Cor.*, xii, 9). Ibi fracta est Satanæ tyrannis, ibi devicti sunt inferi, ibi triumphatum est de diabolo, ibi dejectus C orcus, cœlum apertum. Nimirum hoc erat quod instante mortis tempore deprecabatur Dominus : *Pater, clarifica filium tuum, ut filius tuus clarificet te* (*Joan.*, xvii, 1). Quid homine mortuo contemptius? Quis enim vel Cæsarem mortuum metuat? Sed Christi morte quid efficacius? *Velum templi scissum est a summo usque ad imum*, terra concussa est, saxa discissa sunt, aperta sunt monumenta, revixerunt sepultorum corpora, sol medio die obtexit faciem suam (*Matth.*, xxvii). Nunquam per omnem vitam magis declaravit potentiam suam : mox, refractis omnibus mortis repagulis, vivum se discipulis exhibuit. Nimirum hoc est efficax illud sacrosancti sanguinis testimonium, qui solus potuit dirimere maceriam quæ Deum ab hominum genere D separabat : solus potuit unica litura delere totum illud chirographum quod erat contra nos, et Satanæ in nos jus vindicabat (6). Neque enim sanguis hircorum aut vitulorum potuit abolere peccatum; umbræ erant illa et typi futurorum. Nec ullius hominis sanguis poterat tollere peccatum mundi, præter unici illius agni sanguinem cui Baptista tribuit testimonium, dicens : *Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi* (7) (*Joan.*, i, 29).

VIII. Plus est tollere peccatum quam peccata, et peccatum non hujus aut illius, sed mundi. Corpus enim peccati mundum universum occuparat : hoc per Christum esse sublatum, sanguis ipsius pro nobis effusus reddit evidens testimonium, melius pro nobis loquens, ut inquit Apostolus, quam sanguis Abel. Siquidem ille, clamans de terra, loquebatur vindictam : at Christi sanguis, de cruce clamans, pacem loquitur et reconciliationem. Quin idem sanguis, quoniam a nobis bibitur, si modo digne bibitur, clamat in cordibus nostris verba pacifica et solatii plena. Et illic triplex est testimonium, licet spiritali quodam modo. Clamat Spiritus, qui nobis arrhabonis loco datus est : *Abba pater, testificans quod sumus filii Dei* (*Rom.*, viii, 16). Clamat aqua, per quam renati sumus, quod condonata sunt nobis omnia peccata; et si quis adhuc dubitat, accedit sanguinis testimonium, clamantis : Quid adhuc hæsitas, quid adhuc pavitas tyrannum Satanam? ecce pretium quo te redemit Dei Filius. Nisi te salvum voluisset Deus, non tradidisset Unigenitum suum in mortem.

IX. *Nemo majorem charitatem habet, quam ut animam suam ponat pro amicis suis* (*Joan.*, xv, 13). Si non est majus eximiæ benevolentiæ testimonium, quam si quis vitam impertiat amico, gravius est Dominici sanguinis testimonium, qui pro inimicis effusus est. **887** Effusus pro inimicis, fecit amicos ac filios Dei : atque ut consideremus hanc fore perpetuam amicitiam, reliquit nobis edendam carnem suam, reliquit bibendum sanguinem; ut per eadem aleremur per quæ sumus redempti. Sanguinis aspersione confirmatum est Vetus Testamentum, quemadmodum ad Hebræos scribens præclare docet beatissimus Paulus : Christi sanguine consignatum et corroboratum est Novum Testamentum, hoc est testamentum et pactum gratiæ et remissionis peccatorum, per sanguinem Agni immaculati, qui in se recipere dignatus est totius mundi peccatum, quod omnes ex Adam contrahunt qui prodeunt in hanc vitam, et cujus contagio peccant quicunque peccant. Tanta autem est Christi sublimitas, ut fortasse non oporteat quemquam cæterorum hominum cum illo conferre, nisi ipse nobis tantam fiduciam præbuisset, qui non dedignatus sit discipulos suos vocare amicos, servulos suos vocare fratres et cohæredes. Quemadmodum igitur ille suo mirabili testimonio clarificavit Patrem in hoc mundo, atque etiam in cœlis, ita testimonium illius quodammodo consummatur testimonio sanctorum, quasi sit una passio Domini et servorum. Id ne quis

Variorum notæ.

(5) *Vita Domini qui summus martyr fuit.* Non existimo apud veteres Christum martyrem nuncupari. PAMEL.

(6) *Satanæ in nos jus vindicabat.* Negligentia operarum apud Manutianum erat *judicabat*. PAMEL.

(7) *Ecce qui tollit peccatum mundi.* Lugdunensis editio et Manutius legunt *peccata*, sed illud habet utraque Frobenii et Gavii editio, et genuinum esse constat ex interpretatione auctoris, quæ eadem est cum illa quam habet Erasmus in Annotationibus in Joannem; ita ut vel hinc confirmetur conjectura II, Gravii. PAMEL.

existimet parum religiose dictum, beatus Paulus nobis patrocinatur, ita scribens ad Colossenses : *Qui nunc gaudeo in passionibus, pro vobis, et adimpleo ea quæ desunt passionum Christi in carne mea pro corpore ejus, quod est Ecclesia* (*Coloss.*, I, 24). Quis enim nescit, fratres, quam uberem proventum effudit Ecclesiæ seges, apostolorum ac cæterorum martyrum sanguine irrigata? Quo plus sanguinis effusum est, hoc magis effloruit multitudo fidelium : hoc latius sparsit suas propagines illa beata vitis a Christo stirpe surgens, et occupans orbem universum, quacunque patet ab Oriente ad Occidentem, ab Aquilone usque ad Austrum.

X. Ecce, fratres dilectissimi, a Domini redemptoris temporibus anni fluxerunt plus minus ducenti quadraginta (8); jamque hujus vitis palmites pene latius se sparserunt quam Romanum imperium, efferas etiam nationes musto Spiritus inebriantes, et quos nulla ferri vis domare potuit, emollit sanguis illius Agni candidi. Qui naturæ causas scrutantur, narrant adamantem nullæ chalybis duritici cedentem, hircino sanguine maceratum, ictu malleorum dissilire : nullus autem adamas corde saxeo peccatorum durior. Hoc igitur cor ferreum, cor saxeum, cor plusquam adamantinum, emollit sanguis Christi, et hujus martyrum, qui suppleverunt quod illius passionibus deerat. Hoc argumento summus ille pastor, et ut Petrus ait, princeps pastorum, testificatus est se esse pastorem bonum, quia animam suam posuit pro ovibus, nobis 888 exemplum præbens ut qui pro nostra qualicunque portione vices illius gerimus (9), parati simus et ipsi pro grege Dominico sanguinem fundere, nisi malumus videri mercenarii quam pastores. Domini verbis congruunt verba discipuli. Cum enim dixisset se gaudere in passionibus, quibus consummaret passiones Christi, perpetiens et ipse pro corpore Christi, quod est Ecclesia, qualia passus erat Dominus; causam adjecit cur ea libenter pateretur : *Cujus*, inquit, *factus sum minister secundum dispensationem Dei, quæ data est mihi in vobis, ut impleam verbum Dei* (*Coloss.*, I, 25). Et alio quodam in loco scribit se replevisse Evangelium. Sicut ergo mortibus martyrum consummantur passiones Christi, ita sanguine pastorum confirmantur promissa Christi. Nullum enim instrumentum indubitabilius, quam quod tot martyrum sanguine signatum est. Hoc nimirum est implere verbum Dei, hoc est replere Evangelium.

XI. Sed interim gravissimus dolor oboritur animo meo, dilecti, dum mecum reputo, cum adhuc recens A ille Christi sanguis (10) fervere debeat in cordibus fidelium, tam multos esse in quibus refrixit charitas : atque hoc gravius discrucior, quod tales non paucos pastores habeat Ecclesia, qui, non solum non opponunt corpora sua adversus luporum incursus, verumetiam ipsi lupos agunt, dum mactant ac perdunt animas simplicium, ipsi ventri suo, quæstui et ambitioni servientes, adeoque non implent verbum Dei, ut illud cauponentur potius et impiis dogmatibus adulterent; nec cogitant quod ille pastorum Princeps severissimo judicio reposcet singulas oves, pro quibus redimendis sanguinem suum fuderat, de manibus eorum. Sed illos suum manet supplicium : nunc melius est ut, omissis querelis, nos invicem ad officium quod Christo debemus exhortemur.

B XII. Triplex a Christo testimonium accepimus, triplex illi testimonium reddamus oportet. Rudimenta fideliter tradamus baptizandis, perfectiora baptizatis. Confirmemus illos fructibus Spiritus ad cœlestem vitam provocantes, et si res postulet, libenter etiam vitam commisso nobis gregi impendamus, nostraque morte vicissim Deum clarificemus. Et ne cui videatur mirum morte hominum glorificari Deum, audi beatum Joannem in Evangelio de Petro, cui Dominus prædixerat fore ut, ubi senuisset, ab alio cingeretur et duceretur quo nollet ita loquentem : *significans qua morte esset glorificaturus Deum*. Quotquot igitur ab orbe condito propter Deum, propter justitiam ac pietatem C mortui sunt, morte sua glorificaverunt Deum. Nam eleemosynas, jejunia, precationes, aliaque pietatis exercitamenta simulant etiam hypocritæ; mortem nemo suscepit alacriter, nisi qui 889 certo persuasum haberet, nihil adversi posse accedere iis qui persistunt in charitate Dei.

XIII. Neque tamen statim martyr est qui occiditur : occiduntur et sicarii et piratæ; non supplicium facit martyrem, sed causa (11). Quod si qui leguntur sibi fortiter conscivisse necem, aut infirmitas erat morte quærens dolorum finem aut ambitio, aut dementia. Nec hoc est testimonium præbere Deo, id facere quod et Deo displicet, et gentium etiam legibus prohibetur. Plurimum interest inter barbaricam immanitatem et martyrum modes- D tissimam constantiam, in se imbecillem, in Christo fortem. Sunt qui certis artibus corpus stupefaciunt, ne sentiant cruciatus : hoc modo se quidem malefici muniunt adversus carnificum manus. Sunt et affectus impotentes, qui sensum adimunt animo, ita ut vel mortem impavidi perferant. Sed placidum illud ac mansuetum, illud humiliter su-

Variorum notæ.

(8) *Anni fluxerunt plus minus ducenti quadraginta.* Hoc addidit auctor ut putaretur vetustum opus, sed ipse sibi contradicit hac periodo, dum jam ea ætate latius sparsam dicit fidem, quam Romanum imperium; neque enim id ante tempora imperatoris Constantini verum fuisse satis constat. PAMEL.

(9) *Vices illius gerimus.* Hoc rursum auctor addidit ut episcopus putaretur. PAMEL.

(10) *Cum adhuc recens ille Christi sanguis*, etc. Etiam hoc ad subornationem pertinet. Neque vero uspiam Cyprianus malos pastores lupos nuncupat, sed solos, juxta Scripturam, hæreticos. PAMEL.

(11) *Non supplicium facit martyrem*, *sed causa.* Sumpsit quidem hoc ex D. Cypriano, sed quod ille contra hæreticos, iste adversus eos qui mortem sibi consciscunt, et maleficos in medium adducit. PAMEL.

blime et sublimiter humile non videmus nisi in A Christi martyribus. Non obtuentur trucibus oculis carnificem, non minitantur tyranno (12) : magis dolent de illorum cæcitate quam de suis afflictionibus. Scilicet clamat et in illis Christus : *Pater, ignosce illis, quia nesciunt quid faciunt* (*Luc.*, XXIII, 43). Non aliud spectant quam in cœlum, ubi spem omnem habent repositam. Sic ipse Dominus velut agnus sine voce ad mactationem ductus est : et si quam edidit vocem, ea magis declaravit animum mitem ac placidum, quam ullum potuisset silentium. Quam blanda oratione compellat Judam proditorem! quam placide respondit cæsus alapa! quam nihil ferocius loquitur Annæ et Caiphæ! quam tranquille respondit Pilato! Denique, cum Pharisæi, veluti victores, moverent capita sna, B amarissimis conviciis in illum debacchantes, ille mitissimus clamat : *Pater, ignosce illis, quia nesciunt quid faciunt.*

XIV. Non igitur mori per se testimonium est; sed sic mori est testimonium præbere Deo. Stephanus juvenis inter homicidas, agnus inter lupos, stabat placido angelicoque vultu et ad Domini exemplum orabat pro lapidantibus, nec alibi habet oculos quam in cœlum. Illic videre meruit cujus præsidio superior erat persequentibus. Qui vero timet Deum, non metuit hominum sævitias. Qui ex animo diligit vitam cœlestem, facile vilem habet animam; atque illi, cum beato Paulo, *vivere Christus est, mori lucrum* (*Philipp.*, I, 21). Annon ingens C lucrum est hanc et brevem et innumeris malis contaminatam vitam cum sempiterna felicitate commutare? Hic Dominus, quemadmodum et in cæteris omnibus, sese formam nobis exhibuit. Cum enim instaret extremus actus martyrii, quem aiunt in fabulis oportere esse optimum, secessit, abjecit sese in terram, prolixe atque etiam frequenter, **890** ac sanguineo sudore madescens, nostræ naturæ in se expressit imbecillitatem, ante testatus animi tædium ac tristitiam usque ad mortem, ne nos in desperationem caderemus si, cum omnia mortem præsentem intentant, horrorem naturæ senserimus. Nisi enim adesset sensus dolorum, nihil haberet admirabile martyrium : sed superare dolorem, corona dignum est. Horrere D mortem, naturæ est; vincere naturam animi fortitudine grætiæ est. Omnia potest Paulus, sed in eo qui ipsum corroborat. Sed quibus præsidiis vincitur naturæ infirmitas? Si nos totos humi prosternamus, hoc est, si nihil omnino tribuamus viribus nostris; si vigilemus et oremus instanter; si nostram voluntatem divinæ voluntati submittamus, dicamusque illa ex animo, ex toto corde : *Transeat hic calix, si fieri potest; sed fiat, non sicut ego volo, sed sicut tu vis* (*Matth.*, XXVI, 39).

XV. Novi ego ac flevi quosdam magna animi fortitudine præditos, qui, jam coronæ proximi, defecerunt, et quem diu professi fuerant, abnegarunt. Quid fuit in causa? Dimoverant oculos suos ab eo qui solus robur dat infirmis, intermiserant orationem, ac cœperant ad humana præsidia respicere. Contemplabantur suæ naturæ vincula, considerabant aculeos, ungulas, candentes laminas, ferrum et ignem, reliquumque carnificinæ apparatum, etiam aspectu horrendum, et cruciatuum atrocitatem cum suis viribus conferebant, et ideo victoriam amiserunt e manibus. Ubi quis ita cogitat : « Hoc possum, illud perpeti non possum ; » nunquam feliciter peraget martyrium. Sed qui se totum tradit divinæ voluntati, non alio spectans quam ad illius opem, is demum firmus est et invictus. Hoc autem fieri non potest, nisi adsit vera ac vivida fides, nihil hæsitans, nihil disquirens : ne cogitaveris quanta sit tyranni sævitia, quanta hominis imbecillitas, sed quanta sit Domini virtus, qui certat ac vincit in membris suis.

XIV. Ergo, ut a digressione reflectamus ad id quod erat constitutum, quemadmodum Domini mors potentior erat quam vita, ita voluit martyrum suorum mortem esse potentem. Quid enim infirmius quam vinciri, damnari, cædi, cruciari, occidi, et ad carnificis arbitrium præbere corpus? Hæc species interdum misericordiam movet etiam sævissimis tyrannis. Verum, ubi jam monumenta martyrum pelluntur morbi rugiunt dæmones, terrentur monarchæ, coruscant miracula, concidunt idola : tum apparet quam sit efficax ac potens martyrum sanguis. *Præsentia infirma, epistolæ graves* (II *Cor.*, X, 10), audivit beatissimus gentium doctor; hoc et ad martyres recte accommodabitur; vita infirma et contempta mors gravis ac potens. Jam non est par omnium martyrum in **891** tormentis alacritas (13), quemadmodum nec omnes eodem genere mortis defunguntur. Tres illi beati pueri in mediis flammis invenere refrigerium, et septi innocuo elemento, velut in conclavi canebant hymnum Domino. Daniel item citra noxam, leonum sodalitio est usus. Beatus Andreas, ut habet humana quidem historia (14), sed satis probatæ fidei, gaudens sibique gratulans ibat ad crucem. Alii diutius ac variis cruciatibus subinde moriuntur, nec tamen morte datur finire dolorem. Est igitur et illud veri martyris, hoc quoque totum arbitrio Dei committere. Novit ille quid expediat nobis et quid ad ip-

Variorum notæ.

(12) *Non minitantur tyranno.* Non per omnia hoc verum esse patet, vel ex solo Prudentio, ubi et Laurentius et Romanus martyres contra faciunt, imo et Machabæi martyres non erunt, si huic auctori credendum sit. Caute itaque hic locus legendus, ne avere videatur pseudomartyribus nostri sæculi. PAMEL.

(13) *Jam non est par omnium martyrum in tormentis alacritas.* Morel. et Manut. *martyrium :* verum non placet. PAMEL.

(14) *Ut habet quidem humana historia.* Hæc quoque phrasis veteribus incognita, qui non humanas, sed ecclesiasticas historias nuncupant. PAMEL.

sius gloriam maxime conducibile sit. Tantum illud A assidue cogitandum est : *Sive vivimus, sive morimur, Domini sumus* (*Rom.*, XIV, 8). Nec sibi quisquam displiceat, si corpore pariter et animo sentiat gravem ac diutinam molestiam ; tantum fidat ei cui certat : *Is non patietur quemquam tentari supra id quod potest, sed faciet etiam cum tentatione proventum* (I *Cor.*, x, 13). Quosdam electos interdum patitur in tormentis deficere, ut agnoscant imbecillitatem suam, atque eosdem post fortissimos reddit in certamine. Hac dispensatione Petrus ter abnegavit Dominum, ut, edoctus quam nihil posset suis viribus, confirmaret fratres suos. Quomodo autem confirmaret? Ut sibi diffisi, fiduciam omnem collocarent in Domino.

XVII. Sed jam tempus est ut de altero martyrii B genere disseramus charitati tuæ, de quo etiam accuratius est disputandum, quod occultum sit et omnium temporum commune ; neque enim semper sæviunt Nerones, Diocletiani (15), Decii ac Maximini, nunquam tamen cessat diabolus exercere Christi militiam professos. Et fortassis erunt posthac, donante Christo, tempora quibus nullæ tyrannorum persecutiones affligent Ecclesiam : nunquam tamen defutura sunt certamina, nunquam martyria quibus homines pii glorificent Deum. Ecclesia quidem adhuc in hoc exsilio militans, peculiaribus gaudiis applaudit iis qui in professione nominis Jesu animas suas fideliter deposuerunt, et ad horum memorias magna cum alacri- C tate concurritur : sed cœleste theatrum, angelorum myriades et justorum cum Christo regnantium innumerabilis populus applaudunt omnibus qui sinceram fidem et charitatem invictam, quam habent erga Dominum Jesum, integritate et innocentia vitæ testificantur.

XVIII. Nec solum professione fidei, quæ juxta Paulum, ore fit ad salutem, glorificatur Deus, verum etiam confessione commissorum. Hæc ne temere ex nobis ipsis loqui videamur, adducenda sunt Scripturarum testimonia. Ergo, nisi piorum vita cederet in gloriam Dei, Christus non diceret in Evangelio : *Ut videant opera vestra bona, et glorificent Patrem vestrum* **892** *qui in cœlis est* (*Matth.*, v, 16); nec Paulus apostolus scriberet D Galatis (16) : *Et in me glorificabant Deum* (*Galat.*, I, 24). Confirmatur hoc et per repugnantiam ex his quæ diximus. Etenim, si nomen Dei polluitur ac dehonestatur impia vita sui populi, utique bona illius vita cohonestatur. Damnatur apud Apostolum et philosophorum impia sapientia, *qui, cum Deum cognovissent, non tamen eum ut Deum glorificaverunt* (*Rom.*, I, 21). Sapientiam profitebantur, et summam exhibebant stultitiam. Itaque, cum Deum esse profiterentur, tamen, turpiter viventes et idolis sacrificantes, falso testimonio quodammodo obscurabant Dei gloriam, quasi nec justus esset nec verax, aut quasi non unus esset, sed multi, aut quasi saxis esset assimilis. Id autem evidentius etiam testatur beatissimus Paulus, scribens ad Corinthios : *Empti*, inquit, *estis pretio magno, glorificate et portate Deum in corpore vestro* (I *Cor.*, VI, 20). Ideo Deus redemit nos pretio sanguinis sui ut, semel a peccatis expurgati, deinceps vitam ipso dignam ageremus.

XIX. Ac symbolum imperatoris gestamus impressum frontibus nostris. Quid si gerens signum Christi, præstet opera Belial? nonne dedecoratur ille cujus insignia gerimus? Contra sicut imperator sibi placet de milite præstrenuo, sic existimans illius virtutem ipsi decori et ornamento esse : sic Deus gloriatur in his quos redemit, quos lavit, quos sanctificavit, quos Spiritus donativo dignatus est, si vitæ sanctimonia declararint Domini gratiam in ipsis non fuisse vacuam. Si Paulus gloriatur in discipulorum pietate, gaudium et coronam suam illos appellans, qui nihil erat nisi dispensator alieni muneris, annon Dominus magis gloriatur super his pro quibus mortuus est? Jam quod in libro Job ad hunc modum Satanæ loquitur Dominus : *Num animadvertisti servum meum Job, quomodo non sit ei similis super terram, homo simplex et rectus ac timens Deum, et recedens a malitia* (*Job*, I, 8)? Nonne sermonem profert de suo cultore gloriantis? Beatus autem Paulus splendidiore etiam verbo usus est, scribens secundam ad Corinthios Epistolam : *Deo autem gratia, qui semper triumphat nos in Christo Jesu, et odorem notitiæ suæ manifestat per nos in omni loco : quia Christi bonus odor sumus Deo* (II *Cor.*, II, 14, 15). *Melius est nomen bonum super unguenta pretiosa* (*Eccle.*, VII, 2). Scriptura gloriosam famam appellare solet odoramenta. Non tamen Deus gloriatur hominum more, sibi placens ac gestiens, sed nostram salutem ducit gloriam, et ideo subjecit Apostolus : *In his qui salvi fiunt, et in his qui pereunt.* Quomodo glorificatur Deus in his qui salvi fiunt? quoniam illius illustratur misericordia. Quomodo in his qui pereunt? quoniam in his declaratur illius justitia.

893 XX. Nunc ipse sermonis cursus nos eo deduxit ut doceamus et peccatorum confessione glorificari Deum. Hic occurrit protinus ex libro Jesu Nave Achan (17), qui, quoniam, contra divinum edictum, sustulerat ex anathemate pallium coccineum insigne, ac ducentos siclos argenti, ac linguam auream siclorum quinquaginta, populus

Variorum notæ.

(15) *Diocletiani.* Morellius conjicit legendum *Valeriani.* Verum, etsi id fiat, plura sunt alia quæ Cypriani non esse convincunt. Neque vero uspiam de altero hoc martyrii genere apud illum sermo est. PAMEL.

(16) *Paulus apostolus scriberet Galatis.* Recte sic Manutius pro *Corinthiis.* PAMEL.

(17) *Achan.* Morelius *Achar.* Et sic etiam LXX. sed versio hæc mista est ex vulgata editione Hieron. et LXX. Hoc autem mirum, quod pœnitentiam lapsorum martyrium quoddam facere videatur. PAMEL.

Israel terga vertit hostibus. Itaque Josue dixit Achan : *Fili mi, da gloriam Domino Deo Israel, et confitere, atque indica mihi quid feceris, ne abscondas* (*Josue*, VII, 19). Confessus, dedit pœnas, et aversus est furor Domini. Ea confessio clarificavit Dei justitiam ac sapientiam : sapientiam, quod illius oculis nihil esset abstrusum ; justitiam, quod non sine causa passus esset hostes adversus Israelem invalescere, quodque leges ipsius nullus hominum impune violat. Nihil erat magni quod suffuratus erat Achan : magnum tamen erat documentum universo populo, quantum periculum sit Dei jussa negligere, eique velle imponere quasi quidquam illum fugeret, aut quasi faveret prævaricatoribus. Atque ille quidem cum esset Judæus, ob unicum peccatum, quod ipsi leve videbatur, severissimas pœnas dedit, lapidatus ab universo populo, corporis interitu salutem animæ redimens. Non enim judicat Deus bis in idipsum.

XXI. Sed quæ pœna manet illos qui, post tantam Evangelii lucem et gratiam, postea quam semel illuminati sunt, gustaverunt etiam donum cœleste, et participes facti sunt Spiritus sancti, gustaverunt æque bonum Dei verbum virtutesque sæculi venturi, in multa atque immania crimina relabuntur, crucifigentes sibimetipsis Filium Dei et ostentui habentes? Qui hoc sunt etiam miserabiliores, quod, cum tales sint, aspernantur tamen pœnitentiæ salutaris remedium, contemnunt Ecclesiam maternum gremium offerentem et ad sanitatis instaurationem invitantem. Ejusmodi defectio quantam putas ignominiam inurit Ecclesiæ? Nec ea ignominia non potest pertinere ad Christum qui est caput Ecclesiæ, et per omnia suum esse ducit quod est corporis ac membrorum ipsius. E diverso, quanta totius Ecclesiæ exsultatio cum qui lapsus est, per pœnitentiam Ecclesiæ reconciliatur? Ac ne putemus hoc gaudium apud nos tantum esse, Dominum audiamus in Evangelio κατὰ Lucam (18) loquentem : *Ita dico vobis, quod gaudium erit in cœlo super uno peccatore pœnitentiam agente, quam super nonaginta novem justos, qui non indigent pœnitentia* (*Luc.*, XV, 7). Nam hæc clausula finit parabolam de pastore qui, relictis nonaginta novem ovibus, unam quæ a grege aberraverat multo labore quæsitam ac tandem inventam, imposuit humeris suis, et caulæ restituit. Simili sententia claudit parabolam de muliere quæ drachmam perditam invenerat : *Ita, dico vobis, gaudium erit coram angelis Dei super uno peccatore* **894** *pœnitentiam agente* (*Ibid.*). Nec tamen hoc sic accipiendum est, quasi Deo et ejus angelis gratius sit post lapsum redire ad pietatem, quam citra lapsum perseverare in innocentia ; sed Scriptura suo more loquitur secundum affectus humanos, illud testatum esse volens Deo gratissimam esse peccatorum conversionem : *Non enim quærit mortem peccatoris, sed magis ut convertatur et vivat* (*Ezech.*, XVIII, 23 ; XXXIII, 11).

XXII. Atque interdum piorum hominum lapsus, quamvis enormes, divina dispensatione vertuntur in summum Ecclesiæ profectum. Sic lapsus est apostolorum princeps, sic Paulus gentium doctor, sic Maria Magdalene, quibus nunc Ecclesia præcipue gloriatur, quorum lapsus cesserunt in stabilimentum ac solatium domus Dei. Præterea non hic loquitur de vere justis, sed de justitia Pharisaica, quemadmodum alibi dicit : *Non est opus sanis medico, sed male habentibus* (*Matth.*, IX, 12). At non erant sani quibus hoc dicebat Dominus, sed, Legis qualicunque observatione tumidi, sibi videbantur sani, et ideo non desiderabant medicum.

XXIII. Hæc cum ad hunc habeant modum, desiderate frater, conemur assiduis exhortationibus excitare fidelium animos, ut tota etiam vita martyrium, hoc est testimonium, reddat Deo ; quod adeo negligendum non est, ut, nisi ea præcesserit, martyrium quod sanguine perhibetur non sit martyrium. Frustra enim cervicem præbueris carnifici, nisi prius occideris membra quæ sunt super terram, hoc est affectus qui militant adversus spiritum, odium, invidiam, avaritiam, libidinem : quibus quicunque servit, Deum quodam modo abnegavit, et, Christum ore profitens, vita Satanam deum confitetur. Nec hic sermo debet cuiquam videri durior, cum sit verax ac salutaris ; quidquid homo quivis Deo anteponit, sibi deum facit, nec possumus duobus servire dominis : unus enim est Deus ex toto corde, ex tota anima, ex totis viribus diligendus.

XXIV. Quisquis igitur ore dicit : « Credo in unum Deum, » et servit avaritiæ, aut libidini, aut luxui, sibi mentitur sibique repugnat, aliud lingua sonans, aliud animo celans ; voce tantum testimonium perhibens Deo, cum vita Satanam colat. Efficacius autem est vitæ quam linguæ testimonium : *Non omnis qui dicit : Domine, Domine, intrabit in regnum, sed qui facit voluntatem Patris cœlestis* (*Matth.*, VII, 21). Habent et opera suam linguam facundiam, etiam tacente lingua. Ideo Dominus in Evangelio κατὰ Joannem ita loquitur : *Opera quæ dedit mihi Pater ut perficiam ea, ipsa opera quæ ego facio testimonium perhibent de me* (*Joan.*, V, 36). Quemadmodum igitur bona opera profitentur Deum, ita mala quodam modo loquuntur : *Non est Deus, nec scientia in excelso.* Quis non contremiscat, **895** quis non inhorrescat, quis non laceret vestimenta sua, quis non obturet aures suas, si tales voces audiat ex Christiano? Quantus horror, quantus dolor occupat animos nostros cum quis, victus tormentis, jussus abnegare Christum, abnegat, et

Variorum notæ.

(18) *Kata Lucam.* Manutius quidem hic et postea reposuit *secundum.* Verum quod illud Cyprianicum it, puto auctorem sic ex instituto scripsisse. Est autem etiam, præter veterum sententiam, hujus loc expositio. PAMEL.

ad Jovis statuam thus adolet? Quam trepidamus metuentes ne Deus iratus fulmen in nobis vibret iræ suæ, ne terra dehiscens nos absorbeat? ut interdum unius impietas supplicii consortio multos involvat; et sunt scelera tam immania, ut vidisse quoque aut audisse sit detestabile. Sed cur alias in simili crimine tam sumus conniventes? cur et nobis adeo blandimur et aliis? At vide quid de talibus loquitur Apostolus scribens Tito: *Profitentur se nosse Deum, factis autem negant* (*Tit.*, I, 16). Idem in priore ad Timotheum de vidua quæ negligit familiam: *Si qua autem suorum, maxime domesticorum, curam non habet, fidem negavit, et est infideli deterior* (I *Tim.*, V, 8). Si fidem negavit quæ negligentius habet suam familiam, quid dicturum putas de his qui se totos dediderunt mammonæ et ventri? De Christianis utique loquitur Paulus scribens Philippensibus, cum ait: *Quorum finis interitus, quorum deus venter est* (*Philip.*, III, 19). Quos eosdem taxat, scribens Romanis: *Hujusmodi Christo Domino non serviunt, sed suo ventri* (*Rom.*, XVI, 18). *Servire*, juxta Scripturarum consuetudinem, dixit pro *colere*. Ventrem colunt, cum quem habent pro deo. Jam de avaritia manifestius etiam pronuntiat, scribens ad Colossenses: *Mortificate*, inquit, *membra vestra quæ sunt super terram, fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam et avaritiam, quæ est simulacrorum servitus* (*Coloss.*, III, 5).

XXV. Exsecramur eos qui procumbunt ad Dianæ simulacrum: quanto justius eos exsecramur qui toto pectore serviunt mammonæ, qui illi quotidie sacrificant? Et si avarus est idololatra, qui pecuniæ studio tenetur, qui quod hæreditate obvenit aut industria partum est recondit, nec erogat in egenos: quid censendum est de his qui lenocinio, qui fenore, qui rapto, qui fraude, qui calumniis, qui opprimendis pauperibus rem accumulant? Atque hæc idolorum servitus non solum invenitur inter Christianos, verum etiam, quod gemendum est, inter episcopos. Porro temulentia adeo communis est Africæ (19) nostræ, ut propemodum non habeant pro crimine. Annon videmus ad martyrum memorias Christianum a Christiano cogi ad ebrietatem? An hoc levius crimen esse ducimus, quam hircum immolare Baccho? Mihi videtur multo gravius, si rem recta ratione velimus expendere. Cum tyrannus dicit: « Abnega Christum, et immola Jovi, et esto amicus noster; aut morere: » sæpe lingua negat, corde reclamante, et manus adolet thus, cum animus intus adoret Christum: quanquam hoc quoque gravissimum est crimen, tamen aliquam impietatis culpam elevat humanæ naturæ imbecillitas. Ibi Satanas **896** tibi loquitur voce tyranni: at quid tibi dicit idem per tuam concupiscentiam: « Abnega Christum, et esto dives; sacrifica Mammonæ, et Christo nuntium remitte. » Quid est quod pollicetur? aurum et argentum, inutilem materiam nisi exerceas. Nec dicit, « Morere, » sed, « Oblecta oculos; » imo potius hoc dicit: « Lucrare pecuniam, ad breve tempus habiturus, perde in æternum animam tuam. » Et tamen hic sponte submittis genua Satanæ, et, abnegato Christo, te totum illi mancipas. Quid autem Christus? « Meus esto, et vive in æternum; contemne divitias illas temporarias, et ego tibi centuplum reponam in hoc sæculo, et vitam æternam in futuro. Relinque terram, et accipe cœlum. » Ac Deus ista pollicens deseritur: et diabolus tam nihili res easque falso promittens, adoratur. O fœdam defectionem! o turpem idololatriam! o iniquam permutationem! Quo præmio sollicitavit humani generis primos auctores? Ostendit pomum, et dedit mortem. Mendacio fefellit: *Non moriemini, sed eritis sicut dii, scientes bonum et malum* (*Gen.*, III, 4, 5). Atque illi delusi, qualem dominum deseruerunt, et ad quem defecerunt? a qua felicitate exciderunt, et in quas ærumnas semet conjecerunt? Sed idem ille tenebrarum princeps qui Evæ locutus est per serpentem, nobis loquitur per satellites suos ac ministros, per lenas et lenones, per eos qui pelliciunt ad amorem pecuniæ, ad ambitionem, ad voluptatem, avocantes a sinceritate quæ est in Christo Jesu. Idem ille loquitur nobis per concupiscentias nostras, quæ vivunt in membris nostris. Nec dicit quod homo tyrannus, « Aut mihi obtempera, aut morere; » nec ostentat carceres, catenas, uncinos (20), sartagines aut caminos incensos, non cruces, laqueos aut gladios; sed tantum: « Contemne Deum, renuntia vitæ cœlestis hæreditati, et committe adulterium, et capies voluptatem. » Sed qualem? Momentaneam, et corporis tantum, quot autem amaritudinibus conditam? infamia, periculo, super omnia vero secreto conscientiæ cruciatu. Hæc est esca diaboli, hoc auctoramentum. Stipendium porro quale est? Dicat majore cum fide beatus Apostolus: *Stipendium peccati mors est* (*Rom.*, VI, 23). Quæ mors? corporis, quam solam minitatur et inferre potest tyrannus homo? non, sed mors gehennæ, quæ finem nescit. Plus potest homo tyrannus quam diabolus. Ille quodammodo cogit hominis naturam, nihil aliud potest quam sollicitare: dejicere non potest, nisi assentiaris, contempsisse vicisse est.

XXVI. Major itaque venia debetur Christum in tormentis abneganti, quam sponte assentienti diabolo, cui credidisse est Christum abnegasse. Ille mendax est et omnis mendacii pater, illius promissa, quantumcunque fronte blandiantur, nihil aliud sunt quam prestigiæ pellicientes in exitium. Ne

Variorum notæ.

(19) *Porro temulentia adeo communis est Africæ*, etc. Quod præmisit de episcopis, habet ex lib. Cypriani *de Lapsis*; hoc vero ex D. Augustino Ep. *ad Auxilium*, ut putetur Africanus esse. PAMEL.

(20) *Carceres, catenas, uncinos*. Omnino sic legendum. PAMEL.

quis itaque sic sibi blandiatur : « Sum peccator, amo pecuniam, servio libidini, studeo honoribus, indulgeo vindictæ, **897** deditus sum voluptatibus, sed Christum non abnegavi. » At reclamat tibi Dominus ipse : *Non potes duos dominos colere* (*Matth.*, VI, 24). Et interim horres abominandum thurificati aut libellati cognomen (21), ipse fortasse thurificatis aut libellatis deterior. Illos humanus metus violentior, quam ut hominis natura possit vincere, eo compulit, ut impias voces promant lingua, reclamante conscientia; tu tam vili mercedula sollicitatus, sponte deficis ad eum a cujus tyrannide te Christus suo sanguine redemit : cujus jam totus es factus, quemadmodum ait Apostolus : *Empti estis pretio magno*; et : *Jam non estis vestri* (I *Cor.*, VI, 20, 19). Hujus militiam professus est ad salutare lavacrum, huic dedisti nomen, hujus sacramentis initiatus es, accepisti donativum et pignus Spiritus, ne quid dubitares (22) de prómisso stipendio, simulque diabolo denuntiasti perpetuas inimicitias, renuntiasti omnibus illius pompis ac voluptatibus; exsufflasti, exsibilasti, jurasti in verba Redemptoris : cumque tot vitiis servias, tibi places quod nondum sis thurificatus aut libellatus.

XXVII. Si quis miles juratus in verba Cæsaris profugeret ad Turcam (23), et ex illius arbitrio faceret ea quæ sciret ingratissima Cæsari, nonne comprehensus ad supplicium raperetur ut desertor, ut perjurus, ut perfuga? Quis autem audiret eum ita defendentem : « Non sum desertor, non abnegavi Cæsarem? » Annon mox audiret : « Quid refert si lingua tacuit? Reipsa abnegasti, et plusquam abnegasti, qui non solum deserueris militiam, verum etiam ad tyrannum et hostem imperatoris tui irreconciliabilem transfugeris. » Merito fidelium aures abominantur *apostatæ* vocabulum : verum hoc non ibi tantum exsecrandum est, cum incenso thusculo aut scripto libello renuntiatur professioni nominis Christi, sed ubicunque contemptis Christi legibus, obtemperatur Satanæ. Nec enim refert quid sonet lingua, quæ si sonet Christum, cum animus sit deditus criminibus, non est professio, sed hypocrisis, abnegatura Christum si metus urgeat qui premit thurificatos aut libellatos. Atque in his rebus quæ sic inter se pugnant, ut neutra ferat alterius consortium, quoties hanc amplectimur, aliam abdicavimus; quoties unam rejecimus, alteram agnoscimus. Cujusmodi sunt lux et tenebræ, bellum et pax, mors et vita, Deus et Belial, quemadmodum testatur et beatus Paulus in secunda ad Corinthios : *Quæ enim participatio justitiæ cum iniquitate? aut quæ societas luci ad tenebras? quæ autem conventio Christi ad Belial?* (II *Cor.*, VI, 14, 15). Adhæsisse Belial, est abnegasse Christum, utcunque lingua aut habitu Christum profitearis (24).

XXVIII. De hoc si quis simpliciorum dubitarit, dabo argumentum crassum et evidens. Fingamus tyrannum **898** ita loqui Christiano : « Incende thus Jovi; » nihil addentem nec exigentem ut Christum abneget : si adoleverit, nonne cunctis manifestum erit illum hoc ipso Christum abnegasse, quod Jovi fecerit thymiama, etiamsi nihil proferat impium in Christum? Quemadmodum qui magicis artibus utuntur (a quo malo nos Domini misericordia liberavit (25), sicut a cæteris omnibus quibus, juxta veterem hominem quondam ambulantes, tenebamur), tacite Christum abnegant, dum cum dæmonibus habent fœdus. Jam, si Machabæi (26) fratres una cum matre maluerunt tot cruciatibus exanimari, quam carne suilla vesci, sic æstimantes eum Deum Legis auctorem negare, quisquis sciens ac volens legis præcepta violat, quo pacto sibi blanditur qui in luxu, temulentia, avaritia, rapinis, adulteriis aliisque criminibus consenescunt, quæ gentium etiam leges noluerunt esse impunita? Et cum tot modis Christum abnegent, cum toties immolent dæmonibus, pro Christianis haberi postulant? Atque in his sunt qui palam ista committunt, ac propemodum etiam gloriantur in rebus pessimis, adeo non pudet aut piget admissorum! et tamen audent venire in Ecclesiam sanctorum, audent misceri gregi Dominico. Tales interdum tolerat Ecclesia, ne provocati magis etiam perturbent populum Dei : sed quid prodest non ejici cœtu piorum, si merueris ejici? Nam ejici remedium est, et gradus ad recuperandam sanitatem; ejectionem meruisse, summa malorum est. Ac frustra miscetur cœtui sanctorum in templo manufacto, si submotus est a consortio Dei et ab universo corpore mystico Christi.

XXIX. Oportet autem et illud considerare quantopere Christiani abhorrent ab idolothytis et ab ingressu fanorum, atque ab ipsis etiam simulacris. Cum beatus Paulus clamet neque idolum esse aliquid neque idolothytum, multo minus fanum ex lapidibus constructum est aliquid ; et tamen plurimorum amimus ea religione tenetur, ut mortem oppetant citius quam gustent idolis immolatum, et inexpiabile piaculum esse ducant, si ingrediantur fanum Jovis aut Apollinis aut Dianæ, seque putent contactu simulacri vehementer contaminari. Equidem probo talium religionem, si sibi constet in omnibus. Nunc, proh dolor! videre est quosdam in his

Variæ lectiones.

(21) *Thurificati aut libellati nomen.* Hoc iterum ex D. Cypriano, qui tamen *libellaticos* nuncupat. PAMEL.

(22) *Ne quid dubitares.* Nimis sæpe inculcat hanc certam in Dei fidem. PAMEL.

(23) *Turcam.* Ita sorex suo indicio deprehenditur. PAMEL.

(24) *Utcunque lingua et habitu Christum profitearis.* Caute et hoc legendum. PAMEL.

(25) *A quo malo nos Domini misericordia liberavit.* Hoc etiam addidit, ut Cypriani videretur hic liber, quippe quem magicas artes professum fuisse, quanquam perperam quidam tradunt. PAMEL.

(26) *Machabæi.* Recte sic Manutius, pro eo quod erat, *Maccabæi.* PAMEL.

pene superstitiose trepidos, in aliis ubi gravior erat A metuendi causa, nimium esse securos. Per se non inquinat animam contactus idoli, nec ingressus fani, nec esus idolothyti, sed per se polluit conscientiam amor pecuniæ, incestus, rapina, hypocrisis et his similia monstra. Quam vero congruit horrere fani ingressum, nec horrere in templo Spiritui consecrato victimas immolare dæmoniis! **899** Clamat sanctus Paulus scribens Corinthiis : *Nescitis quia templum Dei estis, et Spiritus Dei habitat in vobis? Si quis autem templum Dei violaverit, disperdet illum Deus* (I *Cor.*, III, 16, 17). Rursus in eadem Epistola : *An nescitis quoniam membra vestra templum sunt sancti Spiritus qui in vobis est, quem habetis a Deo, et non estis vestri?* (I *Cor.*, VI, 19). Quod si Christianorum pectora sibi consecravit Deus, ut in B illis inhabitet per Spiritum suum, illic deliciatur et inambulat, illic amat sibi offerri victimam (27) puram in omni loco. Et qui in hoc templum Deo sacrum, ejecto sancto Spiritu, inducit abominationes quas in mystica visione conspexit Ezechiel; qui illic sedem facit Mammonæ, Veneri, Como, Baccho, aliisque portentis; qui ibi dæmonibus immolat spurcissimas hostias, veretur ingredi fanum gentium ne contaminetur. Proinde nemo sibi frustra blandiatur (28), *Deus non irridetur* (*Gal.*, VI), constet sibi nostra religio, nec alios detestemur, ipsi gravioribus obnoxii criminibus : nec alibi simus religiose timidi, alibi impudenter impii. Sed, Christum semel professi, tota vita reddamus illi C testimonium, et undique glorificemus illum, obedientes illius præceptis, ut in hoc cognoscant homines quod vere fidimus illi, quod ex animo diligimus illum, et quod non simulate ad sacrum lavacrum adduximus nos illius militiæ.

XXX. Beatus Apostolus prædixit nulli pie vivere volenti in Christo Jesu defuturam persecutionem. Si deest tyrannus, si tortor, si spoliator, non deerit concupiscentia, martyrii materiam quotidianam nobis exhibens. Postremo hæc ipsa mala quæ secum defert vita mortalium, quæque piis cum impiis communia sunt, martyrii coronam nobis parabunt, si placide, si cum gratiarum actione pertulerimus. Neque privati sunt martyrii gloria quicunque violenta morte consummati non sunt. Quis autem ausit D vel Abraham patriarcham, vel hujus filium Isaac, vel beatum Job eximere e martyrum numero? Quæ carnificinæ gravius torserunt corpus quam patriarchæ mentem torquebant naturæ affectus, cum incunctanter ad Dei jussum appareret immolare filium unicum et unice charum, in quo tota spes erat illi posteritatis? Quid defuit Isaac martyrio, qui, nihil obmurmurans, passus est se colligari et imponi busto, nec expavit in cervicem vibratam machæram? Cujus autem martyrium audebimus conferre cum his quæ passus est Job?

XXXI. Quod si quid adhuc diffidit sermoni nostro, certe beati Pauli verbis non poterit diffidere. Is scribens ad Hebræos, orsus ab Abel usque ad Gedeonem, ingentem sanctorum catalogum recenset, in quo plures sunt qui non defuncti sunt morte violenta; imo **900** pauci sunt qui sic mortui sunt, et tamen de omnibus pronuntiat : *Et hi testimonio fidei probati inventi sunt* (*Hebr.*, XI, 39), perspicue declarans etiam vita bona peragi martyrium fidei. Ecclesiæ quidem usus (29) discernit illos, cognominibus appellans eos qui violenta morte decesserunt; confessores, qui constanter in cruciatibus ac minis mortis professi sunt nomen Domini Jesu, parati mortem oppetere, vel potius martyrii supremam coronam ambientes. Apud Deum tamen quicunque carnem suam crucifixerunt cum vitiis et concupiscentiis, quicunque Christo vere commortui sunt, eique in baptismo consepulti sunt, ut jam non sibi vivant, neque mundo cui semel mortui sunt, sed ei qui pro ipsis est mortuus, martyres sunt, nec martyrum corona fraudabuntur : in primis autem monachi (30), qui vere monachi sunt, ac virgines quæ vere virgines sunt. Neque enim locus desertus (31), saccus pro veste, legumen pro cibo, neque jejunia, neque chameuniæ monachum absolvunt; sub his involucris interdum latet animus valde mundanus. Quod ita deprehenditur, si ad munus aliquod ecclesiasticum vocentur : ibi videas quosdam ex illis facillime vinci deliciis, impatientiores injuriarum, appetentiores vindictæ quam quivis alius sit ex media plebe. Quid causæ est? Quoniam corpus exercuerunt magis quam animum, cum beatus Paulus doceat *quod exercitatio corporalis ad modicum utilis sit, pietas ad omnia valeat* (I *Tim.*, IV, 8).

XXXII. Non hæc dixerim, quod improbandi sint qui talibus modis castigant corpus suum et in servitutem redigunt : sed quod Satanas, mille instructus artibus, nonnunquam illudit incautis, transfigurans se in angelum lucis, et ex hujusmodi corporum exercitamentis inducit illis falsam sanctimoniæ persuasionem; cumque intus madeant spiritalibus vitiis, et sibi et aliis habentur pii. Talis erat justitia Pharisæorum, cui prælata est, judice Christo, Publicani injustitia. Ita sunt et virgines fatuæ, quæ solidam existimant pietatem corpus habere viro intactum, cum animus avaritia, superbia, invidia et obtrectatione sit corruptissi-

Variorum notæ.

(27) *Illic amat sibi offerri victimam*, etc. Mire detorquet hanc Malachiæ Scripturam auctor. PAMEL.

(28) *Proinde nemo sibi frustra blanditur.* Hoc rursum mutuatus est ad verbum ex libr. Cypriani *de Lapsis*. PAMEL.

(29) *Ecclesiæ quidem usus*, etc. Non per omnia Cyprianicam esse hanc martyris et confessoris differentiam tomo I, epist. 9, satis ostendimus. PAMEL.

(30) *Imprimis autem monachi.* Hic etiam larvam sibi detrahit personatus histrio, qui nescivit Cypriani sæculo monachatum nondum natum. PAMEL.

(31) *Neque enim locus desertus.* Plane sunt hæc Erasmica, atque adeo et caute legenda. PAMEL.

mus. Sunt et falso viduæ, quæ, dum vivunt in deliciis, Christo mortuæ sunt. In summa tamen, quisquis vere Christianus, cujusque status aut ordinis, habet certamina sua, habet crucem suam; quam si patienter tollit, si constanter sustinet, testimonio suo glorificat Dominum, tantum ne sibi vindicet laudem bonorum operum : hoc enim non est glorificare Deum, sed clarificare seipsum.

XXXIII. Habet unusquisque fidelium agones suos, habet adversarium diabolum, habet agonothetam Deum, habet theatrum non solum Ecclesiæ et angelorum, sed et infidelium; quemadmodum dicit Paulus **901** ad Corinthios : *Spectaculum facti sumus mundo et angelis et hominibus* (I *Cor.*, IV, 9). Si vincimus, gloriantur angeli, gloriantur et fidelium Ecclesiæ, gloriatur et ipse Christus in membris suis. Si vincimur ignavia nostra, triumphat Satanas cum angelis suis, insultant nobis increduli, ac Deum contumeliis afficiunt, dicentes : « Ecce qui jactant se redemptos a tyrannide Satanæ, qui prædicant se mortuos mundo, nihilominus vincuntur a cupiditatibus suis quam nos quos dicunt adhuc teneri sub regno Satanæ. Quid prodest illis baptismus, quo dicunt exui veterem hominem cum actibus suis, et indui novum qui secundum Deum creatus est? Quid prodest illis Spiritus sanctus, cujus arbitrio dicunt se temperari? Cur semper in ore habent : Evangelium, Evangelium, cum tota vita discrepet ab Evangelii præceptis? » Quanto creditis pudore suffunditur Ecclesia, cum hæc ingeruntur ab hostibus, nec habet quo refellat opprobria! Nonne videmus totum Ecclesiæ cœtum demittere vultus (32) atque erubescere, quoties aliqua virgo quæ Christo nupserat, dilapsa ex angelico contubernio, defecit ad stuprum aut conjugium? Quantus mœror occupat omnium nostrum animos, sed præcipue pastorum, si quando Christi miles, tormentis inferior, renuntiavit imperatori suo! Quantus autem ex adverso Satanæ triumphus!

XXXIV. Itaque, fratres dilectissimi, si vere diligimus Deum, si quotidie petimus ex animo : *Sanctificetur nomen tuum*; summo studio advigilemus, nec ubi polluamus nomen illius, sed et morte et vita glorificemus illum, juxta beati Pauli monita : Viventes sine querela ut simplices filii Dei, sine reprehensione in medio nationis pravæ et perversæ, inter quos luceamus sicut luminaria in mundo, verbum vitæ continentes, ad gloriam Christi Jesu regis et agonothetæ nostri, qui suum esse ducit quidquid in membris ipsius geritur. Patiamur cum illo, ut cum illo glorificemur in die Domini. Nos hic illum clarificemus apud homines, ut ille nos clarificet claritate sua coram angelis suis, cum, ut inquit beatus Paulus, venerit glorificari in sanctis suis. *Nemo coronatur nisi legitime certaverit. Et hi qui corruptibilem coronam ambiunt, ab omnibus se abstinent* (I *Thess.*, I, 9; II *Tim.*, II, 5; I *Cor.*, IX, 25), nihil non facientes quod ad victoriam conducit : quid nos facere convenit ut assequamur illam immortalis vitæ coronam incorruptibilem et immarcescibilem in cœlis?

XXXV. Hic si quis roget quo pacto quis possit esse martyr sine sanguinis effusione : quisquis hoc animo sequitur justitiam, ut mortem citius admissurus sit quam velit a justitia deflectere, huic prompta voluntas pro martyrio deputabitur. Deus enim non æstimat quemquam ex eventu rerum, sed ex affectu. **902** Cur enim ille fraudetur martyrii gloria, per quem non stetit quominus martyrium peregerit? Ut contra, mercedem apostatæ feret quisquis hoc animo vivit, ut Christum negaturus sit si jactura bonorum, aut corporis cruciatus, aut mors sit accipienda. Qui ob paululum pecuniæ pejerat, an is verebitur abnegare Christum, si tota res periclitetur, si intentetur infamia, carcer et mors? Qui ob febriculam ad incantatricum remedia confugit (33), an is malit cruciatus morte tristiores perferre, quam Christo renuntiare? Imo, qui toties ob brevem carnis delectatiunculam, ob momentaneam gloriam, deficit a Christo, vitam habebit vilem pro Chisto? Nec hunc tyrannus fecit apostatam, sed ad tyrannum accessit apostata. Ut autem est similis certandi ratio, ita iisdem armis fratrum animi communiendi sunt ad has pugnas quibus ostendimus confirmandos ad martyrium. Fides est quæ pugnat et superat in martyribus : nec quisquam defecit in tormentis, nisi fidei defectu.

XXXVI. Orandus igitur assidue Deus, ut fidem in nobis augeat : est enim Dei donum, illi debetur omnis victoriæ gloria. Ingeramus illorum animis et infigamus quam horrendum crimen sit omnis idololatria, quam severe punita sit a Deo sub Lege vetere : quot millia trucidarit Moyses ob vitulum aureum. Deinde proponatur comparatio manifestæ idololatriæ, cum immolatur simulacris, et occultæ, cum, contempto Deo, obeditur per concupiscentiam Satanæ. Deinde conferatur inter se Deus fons omnis boni, et diabolus omnis malitiæ princeps. Ostendatur et inæqualitas contubernii : in altera parte sunt filii Dei, concives angelorum, et hæredes beatæ immortalitatis; in altera filii Belial, societas omnium dæmonum et hæredes gehennæ. Conferatur et impar malitiæ genus, comparentur diversa stipendia. Hæc si prius fuerint persuasa, et intimis infixa visceribus, facilis erit victoria. Nunc fides multis natat in labiis, cum in corde aut nulla sit, aut vehementer langueat. Quis enim non profitetur, quod in Deuteronomio legimus : *Audi, Dominus Deus tuus Dominus unus est*; et : *Dominum Deum tuum adorabis et illi soli servies* (*Deuter.*, VI, 4,

Variorum notæ.

(32) *Demittere vultus.* Quidam, non recte, *dimittere.* PAMEL.

(33) *Qui ob febriculam ad incantatricum remedia confugit.* Nescio quæ remedia incantatricum intelligat. Nemo nescit per periammata in incantamenta vetulas remedia passim febricitantibus spondere. PAMEL.

13)? Quis non quotidie recitat ore : Credo in Deum Patrem omnipotentem? At non credit in Deum, qui non in eo solo collocat totius felicitatis suæ fiduciam (34) : nec unum habet Deum ac Dominum, qui per scortationem, per luxum et avaritiam Satanæ facit imperata ; nec illi soli servit qui servit ventri, qui deditus est huic mundo, qui in pravo positus est.

XXXVII. Ethnici putant plures esse deos, et hoc tibi videris perfectus Christianus, quod persuasum habes unum esse Deum? quid magni facis? Idem credunt Judæi, qui quotidie blasphemant in synagogis suis : **903** idem credunt dæmones et contremiscunt. Si vere credis in Deum, crede justum et veracem : justum in remunerandis piis et puniendis impiis, veracem in promissis. Crede non esse spem salutis, nisi per Filium ejus, quem pro nobis omnibus tradidit in mortem : crede nihil accidere mali posse iis qui se totos illius voluntati tradiderunt et in illo perseverant. Hoc est credere in Deum Patrem, hoc est credere in Filium ejus, hoc est credere in Spiritum sanctum, unum Deum, et Ecclesiam sanctam, mysticum Christi corpus, extra quam non est salus, et in qua non est pernicies.

XXXVIII. Quisquis in tali petra pedes animi fixerit, adversus omnes tentationum incursus stabit immobilis. Exempli gratia : lacessitus es convicio, suggerit tibi caro vindictæ cupiditatem, priusquam respondeas sic cogita tecum : Hunc maledicum hominem subornavit diabolus, ut me dejiciat, ac dejectum perdat ; seu ausculta quid suadeat imperator tuus cui militas : *Beati,* inquit, *mites, quoniam ipsi possidebunt terram* (*Matth.*, v, 4) ; et : *Mea est vindicta, et ego retribuam* (*Deut.*, XXXII, 35). Quid suadet fortissimus ille Christi dux Paulus : *Non nosmetipsos vindicantes, charissimi, sed date locum iræ* (*Rom.*, XII, 19). Diabolus dicit : « Fruere vindicta, et perde vitam æternam. » Deus dicit : « Vince in bono malum, et noli resistere malo : et accipe cum Filio meo possessionem regni cœlestis. » Mox dispice utri potius expediat obtemperare. Dicit tibi per concupiscentiam tuam diabolus : « Mœchare, et fruere temporaria corporis voluptate, et esto meus servus et cohæres gehennæ. » Audi potius quid dicat tibi Deus : « Sperne temporariam voluptatem, et accipe centuplum, bonæ conscientiæ gaudium in hoc sæculo, et vitam æternam in futuro : » et expende utri potius sit auscultandum. Suggerit tibi per carnis affectum veluti per Evam Satanas : « Vive genialiter. » Ex adverso dicit Christus : *Beati qui lugent, quoniam ipsi consolationem accipient* (35). Ad eumdem modum de cæteris tentationibus, objice tentatori clypeum Scripturarum, in quibus tibi loquitur Deus non minore fide, quam si tibi coram ore ad os loqueretur. Ex his torrentibus sume tibi lapides, quibus dejicias superbum Goliath. Habes exemplum a Domino tuo, sic ille prostravit diabolum : nec dejicias animum si sæpius invadat, ac subinde majoribus machinis aggrediatur : nihil potest adversus eum qui tecum est. Dic illud Joannis : *Major est qui in nobis est, quam qui in isto mundo* (I *Joan.*, IV, 4). Succurrat illud Domini dictum : *Confidite, quoniam ego vici mundum* (*Joan.*, XVI, 33). His orationibus si Christi miles fuerit exercitatus ad conflictum, in dies comperiet suum antagonistam debiliorem.

XXXIX. Nec tamen remittendæ sunt excubiæ, si quando hostis simulabit tranquillitatem ; sed observans illius insidias, dicat cum beato Habacuc : *Super custodiam meam stabo, et gradum figam super petram* (*Habac.*, II, 1), **904** omni *custodia servans cor meum* (*Prov.*, IV, 23), ne qua pateat aditus obambulanti quærentique quem devoret. Tutissimum autem cordis munimentum est sobrietas cum instanti oratione, jugique Scripturarum meditatione : *Omnis enim Scriptura divinitus inspirata, utilis est ad docendum, ad arguendum, ad corripiendum, ad erudiendum in justitia, ut perfectus sit homo Dei, ad omne opus bonum instructus* (II *Tim.*, III, 16, 17). Ex hac igitur colligendæ sunt sententiæ, quas ad manum et velut in procinctu habeas, ut his protinus serpentem caput erigentem dejicias. Nullus est enim animorum morbus, cui non præsens remedium divina Scriptura suppeditaret. Hinc comparanda sua exempla piorum, sed præcipue Christi, quibus se quisque vel animet vel consoletur.

XL. Venio nunc ad illa mala quæ vel ipsam naturam hominis comitantur, vel fortuito videntur inferri. Hæc quoque pius animus, et ad pugnandum instructus, sibi vertet in materiam coronæ. Exemplo faciam, quod dico, clarius. Excutitur aliquis facultatibus suis, sive bello, sive naufragio, sive rapina. Ne protinus hic cogitet laqueum, aut rationem malis artibus sarciendi quod periit ; sed ita secum loquatur : « Dominus est qui tentat me an diligam ipsum ex toto corde. Ipse dedit, ipse abstulit, sit nomen Domini benedictum. » Gratias agat quod acceperit ex Domini benignitate, agat gratias quod amiserit ad probationem fidei: Si hæc dixerit eo animo quo dixit sanctus Job, cum illo mercedem accipiet. Dominus æstimat, non quantum quis perdat, sed quam patienter : quemadmodum non respicit quantum aliquis largiatur egentibus, sed quo animo. Habet aliquis filium unice charum : eo te mors orbat præmatura, pestilentia spoliat te charissimis, sponsa, liberis, amicis ; ferto patienter, et dic : « Domino ita visum, et sic fortassis et nobis expediebat et nostris ; sit nomen

Variorum notæ.

(34) *Totius felicitatis suæ fiduciam.* Corrupte et hic Totidem *infelicitatis*, quia etiam paulo post omiserat vocem es. est etiam hoc caute legendum. PAMEL.

(35) *Quoniam ipsi consolationem accipient* (*Matth.*, v, 5). Est etiam hæc Erasmi versio. PAMEL.

(36) *Veluti pleuritis.* Magis placet hoc Morellii, quam quod habebant prius excusi, *pleuretis*, aut Manut. *pleuresis*. PAMEL.

Domini benedictum. » Sunt et morbi qui non minus atroces habent cruciatus, quam ulla potest inferre tortorum sævitia, veluti pleuritis (36), ischiasis, podagra, paralysis, calculus, renum et vesicæ exulceratio. Tale si quid acciderit, ne mens exasperetur ad impatientiam, ne lingua erumpat in voces blasphemas, sed cum beato David et Heli sacerdote dicat : *Dominus est, faciat quod bonum est in oculis ipsius* (I *Reg.*, III, 18). Ita mala quæ non inferuntur ob Christi professionem, vertemus nobis in coronam, et Christo in gloriam. Ac fiet fortasse ut Dominus, nostra tolerantia propitiatus, aut auferat afflictiones aut mitiget; quod si non fit, tamen hac ratione faciemus ut quod animo impatienti fuisset intolerabile, fiat patientia mitius. His atque hujusmodi

A argumentis non desinemus nos invicem exhortari, ad illustrandam Domini gloriam, cujus titulum et insignia gerimus. Præstemus illi martyrium in suo quisque statu et ordine, non solum in adversis, verum etiam in prosperis. In **905** adversis agnoscamus amorem patris flagellantis nos ad correctionem, et gratias agamus charitati qua diligit nos, ut filios, quos abdicare non vult, sed emendatos recipere. In prosperis æque gratias agamus illius bonitati, qua consolatur nos ut tentationum pondus **906** possimus sustinere; ita fiet ut tota vita nostra nihil aliud sit quam testimonium, declarans apud credentes et incredulos sapientiam, bonitatem, misericordiam ac veritatem Dei Patris, et Filii illius Jesu, et Spiritus sancti. Amen.

ORATIO CYPRIANI ANTIOCHENI (1)

PRO MARTYRIBUS.

Hagios, hagios, hagios, sancte sanctorum, Pater patrum nostrorum, Deus Abraham, Deus Isaac, Deus Jacob, Deus apostolorum, Deus prophetarum, Deus virginum, Deus bene viventium, Deus credentium, Deus et Pater Domini nostri Jesu Christi Filii tui : te invocamus supplices, pariter et deprecamur, Fili unigenite, qui ex ore Altissimi procreatus es ante mundi dispositionem, et ex Mariæ sanctæ Virginis utero per mysterium editus, orantibus nobis, sancti desiderii spiritale incrementum et integritatem cordis præstare dignare, ut lavacro salutari recreatum pectus a delictis carnalibus incolume persistat. Petimus fide illibata, mente incorrupta, devotione robusta, operatione seu dilectione continua, ut in Ecclesia sancta tua nos florere permittas : quoniam tibi flectimus genua et curvamus cervices, cui angeli et archangeli, millia millium martyrum, chorus apostolorum et prophetarum gloria exsultant, cui omnes aves canunt laudes, linguæ confitentur cœlestium, terrestrium et infernorum : tibi omnes aquæ in cœlo et sub cœlo confitentur; te insensibilia sentiunt : tu es solus, et præter te et extra te nemo. Te quæsumus, Domine, Pater omnipotens, qui soli Filio conspicabilis es (2), cujus angeli et archangeli obtemperant tibi, Domine Pater; te oramus ut tribuas nobis mentem integram, innocentiam puram (3), sinceritatem devotam, conscientiam

B sanctam, puram, sobriam, castam, contra omnes insidias sæculi gloriosa fide degentem, contra diaboli minas et carnales illecebras munitum pectus concedas, ne violenti et cruenti hostis lethalibus laqueis implicemur, ut signum salutis æternæ incolume perferamus (4). Pelle a nobis omnem sæculi illuviem omnemque diaboli persuasionem. Laqueetur, concidat, et superetur a nobis, et amoveatur, sicut a Sarra famula tua Asmodeus, dæmon nequissimus, exstinctus per angelum tuum sanctum Raphael. Et sicut Tobiæ adfuisti, ita mihi adesse digneris. Et ut tribus pueris in camino, et Danieli misericordiam præstitisti, sic circa nos famulos tuos facere digneris. Qui mortuos suscitasti, cæcos illuminasti, surdis auditum, mutis eloquia, claudis
C gressum, leprosis sanitatem dedisti, ita et da famulis tuis, qui te tota virtute mentis credimus natum, passum, venturum judicare vivos et mortuos. Assiste nobis, sicut apostolis in vinculis, Theclæ in ignibus, Paulo in persecutionibus, Petro in fluctibus. Qui sedes super septem thronos ad dexteram Patris, respice nos et libera nos de æternæ mortis interitu : unus in uno, Pater in Filio, Filius in Patre, Spiritus sanctus, per quem et cum quo est tibi in sancta Ecclesia honor, virtus, claritas, majestas, potestas, benedictio, immortalitas, et nunc et in æternum, semper et in omnia sæcula sæculorum. Amen.

Variorum notæ.

(1) *Cypriani Antiocheni.* Quis fuerat iste Cyprianus, Antiochenus magus et Justinæ amasius, infra dicetur. OXON.

(2) *Soli filio conspicabilis es.* Mss. omnes et vet. exc. *conspectabilis.* Verum illud placet, quod similiter dixerit Prudentius : *coram refulsit ore conspicabilis.* PAMEL.

(3) *Innocentiam puram.* Morellio rursus acceptam debemus vocem *puram,* et paulo post vocem *hostis,* ubi legitur *cruenti hostis,* alibi desideratas PAMEL.

(4) *Ut signum salutis æternæ incolume perferamus.* Iisdem pene verbis utitur etiamnum Ecclesia in cæremoniis Baptismi. PAMEL.

ORATIO CYPRIANI ANTIOCHENI

QUAM SUB DIE PASSIONIS SUÆ DIXIT.

Domine sancte, Pater hagios, Deus hagie, et hagie Deus meus, quis enim major te? tibi gratias et laudem referam, Deus Abrahæ (1), et Deus Isaac, et Deus Jacob, Deus patrum nostrorum, Deus apostolorum, et Deus prophetarum, et Deus martyrum, qui fuisti ante mundi dispositionem, Deus vivorum, venturus **907** judicare vivos et mortuos : qui es Deus verax, qui sedes super Cherubim et Seraphim sedem honoris tui, et prospicis abyssos; qui vides cuncta priusquam nascantur; qui habes potestatem occidere (2) et rursus restituere; qui habes potestatem de arido viride facere. Tu omnium Dominus dominator, libera me ab hoc sæculo et exaudi me orantem, sicut exaudisti filios Israel de terra Ægypti, et non tibi crediderunt, nec famulo tuo Moysi.

Væ peccatis meis! Cum elevaveris confringere terram, sub qua fissura petrarum me absconsurus sum ab ante virtutem tuam? Cui monti dicturus sum : Cade super me, et cui colli : Tege me ab ante motum Domini, cum te levaveris confringere terram? Rogo, Domine, subveni mihi : noli secundum actum meum me judicare, nihil enim in præceptis tuis parui. Exaudi me orantem, sicut exaudisti Jonam de ventre ceti, sic exaudias me, et ejicias me de morte ad vitam. Sicut Ninivitæ induerunt cinerem et cilicium, et pœnitentiam egerunt ante Dominum (3). Exomologesin facienti ante conspectum tuum pro universis peccatis meis, qui es amator pœnitentiæ, miserere mei. Sed et David dicit : « Domine, propter nomen tuum dele peccatum meum. » Et ego deprecans majestatem tuam : Dele universa peccata mea, et exaudi me orantem, sicut audisti tres pueros de camino ignis, Ananiam, Azariam, Mizaelem : et misisti angelum tuum cum nimbo roris, et confusus et Nabuchodonosor præpositus regni : quoniam tu es Rex regnantium et Dominus dominantium, qui solus habes immortalitatem, et lucem habitas inaccessibilem, quam nemo hominum videt, nec videre potest. Exaudi me orantem, sicut exaudisti Danielem de lacu leonum, et misisti Habacuc prophetam, et attulit ei prandium, et dixit : Prande prandium quod tibi misit Deus. Et dixit Daniel : « Non relinquet Dominus quærentes se. » Exaudi me orantem, sicut exaudisti Tobiam et Saram dum orarent in atrio domus suæ : tunc obtulit pro eis Raphael angelus orationes eorum : sic et tu exaudias preces meas, et admittas ad aulam sanctam tuam orationes meas, et continenter mittas angelum tuum, qui deleat universa delicta mea, sicut delesti spiritum immundum a Sara filia Raguel : et illumines cor meum, sicut illuminasti oculos Tobiæ. Exaudi me orantem, sicut exaudisti Susannam inter manus seniorum, sic me liberes ab hoc sæculo, quia tu es amator puræ conscientiæ. Exaudi me orantem, sicut exaudisti Ezechiam regem Judæ et delesti ab eo infirmitatem : sic et a me auferas infirmitatem carnis, et augeas mihi ad fidem, sicut illi auxisti annos quindecim ad vitam. Libera me de medio sæculi hujus sicut liberasti Theclam de medio amphitheatro libera me ab omni infirmitate carnis meæ.

908 Te deprecor, Pater majestatis, qui in fine temporum misertus es nostri, mittens nobis Jesum Christum Filium tuum Dominum Deum Salvatorem nostrum, natum ex Maria Virgine de Spiritu sancto, annuntiante Gabriele angelo, per quem nos liberasti de periculo mortis imminentis.

Et te deprecor, Filium Dei vivi, qui fecisti tanta mirabilia, qui in Cana Galilææ de aqua vinum fecisti, propter Israel; qui cæcis oculos aperuisti; qui surdos audire fecisti, qui paralyticos ad sua membra revocasti; qui solvisti linguas blæsorum, dæmonio vexatos sanasti; claudos, currentes fecisti velut cervos, mulierem de profluvio sanguinis liberasti, mortuos suscitasti, super aquam pedibus ambulasti, qui Petro labenti manum tradidisti; qui mare fundasti, et terminum ei posuisti, et dixisti : Huc usque venies, et hic te confringes in virtute tua. Te deprecor Filium Dei vivi, propter universa commissa mea, qui es in cœlis Filius in Patre et Pater in te in sempiternum, qui sedes super Cherubim et Seraphim, sedem honoris tui.

Tibi assistunt angeli, archangeli, numerus in-

Variorum notæ.

(1) *Deus Abrahæ.* Præmittit idem Gravius, *Deus patrum nostrorum*, quod vulgo postponitur, quantum apparet : quia sic fere ubique Scriptura. Sed nobiscum legunt mss. PAMEL.

(2) *Qui habes potestatem occidere.* Adjicio, *occidere* cum Morellio ex ms. Adjicit autem præterea Gravius : « Qui habes potestatem mortificare, et rursum vivificare, » sed non placet : alioqui enim bis id repeteretur. Ex ipso tamen addidi illuc, et de *viridi aridum.* PAMEL.

(3) *Ante Dominum.* Hoc rursum ex Gravio. Omisimus vero cum ms. paulo post, vocabulum *et*, superfluum.

numerabilis, timentes et paventes honorem et virtutem tuam, clamantes voce magna et dicentes : Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus sabaoth, Tu ipse nobis testamentum fecisti : *Petite, et accipietis; pulsate, et aperietur vobis. Quodcunque a Patre meo petieritis in nomine meo,* ego a Patre peto ut accipiatis. Ego peto, ut accipiam, quæro, ut inveniam, ego pulso, ut aperiatur mihi; ego in tuo nomine peto, ut tu a Patre petas, et detur mihi. Paratus sum propter nomen tuum victimam sanguinis fundere, et quodcunque tormentum sustinere. Tu es, Domine, auditor meus et defensor : defende me ab adversario meo. Angelus tuus lucis protegat me, quoniam tu dixisti : *Quod credentes petieritis per orationem, dabitur vobis.*

Omnis homo mendax, tu es verax. Sicut tu repromisisti, potestatem habes, Domine, dare mihi omne sacramentum tuum cœleste, ut dignus sim faciem sanctorum tuorum videre. Spiritus in me operetur, voluntas tua in me fiat : quoniam tibi spopondi omnibus diebus vitæ meæ, qui passus es

A sub Pontio Pilato, bonam confessionem, qui crucifixus descendisti, et conculcasti aculeum mortis· Devicta est mors, devictus est inimicus diabolus. Tu resurrexisti a mortuis, et apparuisti apostolis tuis : sedes ad dexteram Patris, qui venturus es judicare vivos et mortuos. Tu dominaberis, libera me de suam quærentis animam meam. Per nomen tuum libera me ab adversaria potestate, ut opem des vincendi inimicum meum : quoniam tu es potens assertor et advocatus precum et petitionum nostrarum animarum. Die ac nocte interpelles pro peccatis meis, 909 orationem meam perferas ad Patrem tuum. Et tu, Domine sancte Pater, digneris respicere super preces meas, sicut respexisti super munera Abel. Digneris me liberare ab igne

B et pœna perenni, et ab omni tormento quod parasti iniquis, per bonum et benedictum Jesum Christum Salvatorem nostrum, per quem tibi laus, honor, virtus, gloria, in sæcula sæculorum. Amen.

DE MONTIBUS SINA ET SION

TRACTATUS IGNOTI AUCTORIS ADVERSUS JUDÆOS.

910 I. Probatio capitulorum (1) quæ in Scripturis deificis continentur, quæ in Veteri Testamento figuraliter scripta sunt, per Novum Testamentum spiritaliter intelligenda sunt, quæ per Christum in veritate adimpleta sunt. Nobis enim per Jesum Christum spiritalis intellectus datus est, ipso Jesu (2) dicente : *Vobis quidem datum est intelligere sacramenta Dei, aliis autem in similitudinem.* Invenimus in Evangelio κατὰ Joannem (3) scriptum : *Lex per Moysen data est, gratia et veritas per Jesum Christum facta est.* Quæ lex Moysi in monte Sina data est. Verum iterum invenimus scriptum : *De Sion* (4) *enim exiet lex, et verbum Domini ab Hierusalem.* Quatenus hoc intelligere debemus (5)? utrum Sina mons ubi a Deo Moysi lex data est, et Sion mons unde lex exivit, unum sint; an vero alter sit Sina

C mons, et alter sit Sion mons. Invenimus enim hæc nomina duorum montium esse Hebraica; verum Latina interpretatio (6) nominum differentium ab invicem, ostendit aliud esse Sina montem, et aliud montem Sion.

II. Hæc est interpretatio de Hebraica lingua in Latinam. Sina mons interpretatur (7) *tentatio æterna* et *odium*; æque et Sion interpretatur *tentatio exacerbationis* et *speculatio.* Vides ergo in Hebraica interpretatione non sibi similare, sed neque esse unum montem, sed potius duos invicem a se differentes gratia et honore. Præterea, cum dicat David propheta in Psalmo II (8) : *Ego autem constitutus sum rex ab eo super Sion montem sanctum ejus, annuntians imperium ejus* : ecce quatenus

D montem Sion sanctum designat. Unde manifestum

Variorum notæ.

(1) I. — *Probatio capitulorum.* Mutilum est atque adeo obscurum hujus libri frontispicium, quod tamen legunt omnes excusi et mss. codd. præter Cambron... qui sic habet : « Quod probatio capitulorum, » etc. Neque ille satisfacit. PAMEL.

(2) *Ipso Jesu.* Cambron. *Christo.* PAMEL.

(3) *Secundum Joannem.* Hoc ex cod. Cambron. Marchin. Dunen. et Affligin. ad marginem, cum Morellio, pro eo quod Affligin. in ipso contextu et vet. exc. *juxta;* cæteri vero *secundum.* PAMEL.

(4) *De Sion enim exiet lex.* Etiam hoc cum Morellio ex tribus codd. ms., pro *exibit.* PAMEL.

(5) *Quatenus hoc intelligere debemus.* Adjecimus interrogandi notam cum vet. exc. Gravio et Cauchio, et cum nulli eam legerent, loco submovimus ubi erat, *An unum.* PAMEL.

(6) *Verum Latina interpretatio.* Manutius, *Latina vero.* At illud genuinum est. PAMEL.

(7) *Sina mons interpretatur.* Tanquam verbo prorsus passivo auctor noster voce *interpretor* passim utitur; in grammatica non minus quam in theologia hospes. PAMEL.

(8) *In Psalmo* II. Prorsus sic lego, non *primo*, cum etiam Cyprianus supra lib. *Testim.* III, cap. 29, *secundum* nuncupet hunc psalmum, hæc verba citans, non *primum.* PAMEL.

est montem Sion cœlestem esse et spiritalem, et montem Sina (9) esse terrenum. Nihil enim potest quod in terra est, esse sanctum, cum totus mundus mala facta habeat, et a diabolo sit maculatus, dicente Jesu : *Odit me sæculum, et ego odi illud* (10) : quia facta illius sunt [1] mala. Ex qua re quidquid est in hoc sæculo terreno, sanctum esse non potest.

III. Sion autem [2] montem ex prophetico dicto constat esse sanctum et spiritalem : in quo monte Spiritus sanctus [3] Filius Dei (11) rex constitutus est, annuntians voluntatem et imperium Dei [4] Patris sui : et Sina montem terrenum esse in arida terra constitutum, qui est in Syria Palæstina, ubi est terra Judæa, ubi est et civitas [5] illa interfectrix prophetarum : ante cujus portam Christus a Judæis cruxifixus est in horto : quæ civitas dicitur Hierusalem per Isaiam prophetam, spiritaliter vero exsecrata et derelicta. Nec immerito, quia et Deus ex eodem monte Sina terreno, per Moysen adhuc in carne terreno et carnali legem a Deo accepit illis tradendam, digitis sacris scriptam in duabus, **911** tabulis lapideis (licet digitis sacris, tamen digitis in figura carnis (12), quasi populo carnali et durissimo; sicut fuerunt tabulæ lapideæ durissimæ, in quibus tabulis Legem acceperunt. Ideo in duabus quia significaret unitatem populi dividi in duas partes, partem quæ salvatur, et partem incredulam quæ perit; dicente angelo ad Rebeccam uxorem Isaac : « Duæ gentes in utero tuo sunt, et duo populi de ventre tuo dividentur, et populus populum superabit, et major serviet minori. » Rebecca vero figuram portabat Ecclesiæ, sicut Isaac vir ejus typum in se portabat Christi. Ergo, cum dicit, *duæ gentes in utero tuo sunt,* quia et de gentibus duas partes futuras designabat, partem idololatram perditam, et partem credulam viventem per fidem ; hanc unam partem gentium designat in utero Ecclesiæ permanere in generationem æternam in figura Rebeccæ ; et partem populi infidelium Judæorum a ventre tunc Rebeccæ dividi, et separari a nativitate Ecclesiæ. Hæc fuit præfiguratio in Genesi per angelum spiritaliter annuntiata. Hæc vero domina montium talem habent interpretationem in lingua Latina, ut demonstret veritatem, qui sint hi duo montes Sina vel Sion, quod quidem post paululum dicturi sumus. Ita enim hanc veritatis (13) interpretationem probavimus, de principio generis humani venientem. Ita ab initio mundi et deinceps omnes homines nascentes, de tempore et facto nomina a parentibus suis accipiebant (non quidem ex se, sed a Deo mente impellebantur, qui, antequam fiant, præscius est futurorum) ut quales post crementum ætatis suæ futuri essent, posteriori tempore verbis et nominibus Hebraicis designaretur ; et quid singulis futurum esset interpretatio nominum designaret veritatem ; sicuti tunc temporis in patriarchis completum est, secundum primi hominis carnem de terræ limo esse, ex ipso protoplasto probamus veritatem.

IV. Nomen accepit a Deo Adam. Hebraicum Adam in **912** Latino interpretatur terra caro facta, eo quod ex quatuor cardinibus orbis terrarum pugno comprehendit (14), sicut scriptum est : *Psalmo mensus sum cœlum, et pugno comprehendi terram, et finxi hominem ex omni limo terræ : ad imaginem Dei feci illum.* Oportuit illum ex illis quatuor cardinibus orbis terræ nomen in se portare Adam. Invenimus in Scripturis per singulos cardines orbis terræ esse a Conditore mundi quatuor stellas constitutas in singulis cardinibus. Prima stella, orien-

Variæ lectiones.

[1] Sunt facta illius *Foss. Mic. Vict.* [2] *Sic Foss. Mic. Vic. Imp.* Non tam ex. [3] Spiritu sancto *Foss. Mic. Vict.* [4] *Sic Foss. Mic. Vic Imp.* Dei et Patris. [5] *Sic Voss. Mic. Vict. Imp.* Ubi est civitas.

Variorum notæ.

(9) *Et montem Sina.* Adjicio *montem*, ex Cambron. cod. ex eodem reposui illud, « cum totus mundus mala facta habeat, et a diabolo, » pro eo quod erat, « cum totus mundus propter mala facta a diabolo. » PAMEL.

(10) *Quia et ego illud.* Cambron., omisso *quia*, legit *et ego odi illud;* neutrum placet, quia longe aliter Evangelista, *Quia ego testimonium perhibeo de illo.* PAMEL.

(11) *Spiritus sanctus Filius Dei.* De hac veterum loquendi formula, vide supra librum, *Quod idola non sint dii.* Quare nihil movere debent lectorem, aut ista hunc aut duo similes infra docere. Neque enim ante hæreses de Spiritu sancto exortas, tam caute scripserunt veteres. PAMEL.

(12) *Licet digitis sacris, tamen digitis in figura carnis.* Manutius omissa voce *licet,* et semel tantum recitans voces illas, *digitis sacris*, paulo prius *certa* posuit. Verum vulgatæ lectioni consentiunt mss. nostri ; et si parenthesi hæc includantur, sensus erit perspicuus. PAMEL.

(13) *Ita enim hanc veritatis*, etc. Locum hunc depravatissimum ex codic. mss. partim Affligem. Dun. Marchin. et vet. exc., partim Cambronensi ista restitui : « Ita ab initio mundi et deinceps omnes homines nascentes, de tempore et facto nomina a parentibus suis accipiebant (non quidem ex se, sed a Deo mente impellebantur, qui antequam fiant, præscius est futurum), ut quales post crementum ætatis suæ futuri essent, posteriori tempore verbis et nominibus Hebraicis designaretur et quid singulis futurum esset, interpretatio nominum designaret veritatem. » PAMEL.

(14) *Ex quatuor cardinibus orbis terrarum pugno comprehendit.* Hæc ex lacunis rabbinorum hausta : in *Pirke*, R. Eliezer dicitur : « Incœpit Deus colligere pulverem primi hominis, e quatuor terræ angulis, vid. rubrum, nigrum, album, viridem. Ruber pulvis factus est sanguinis, niger fuit pro visceribus, albus pro ossibus et nervis, viridis factus est corpus. Cur congesserit pulverem ejus ex quatuor mundi angulis ? quia dixerat sanctus benedictus, sive iverit homo ex oriente in occidentem, vel ex occidente in orientem, seu in quemcunque locum contenderit, et venerit terminus ejus ut separetur ex hoc mundo, ne tum terra dicat : In isto loco non est a me pulvis corporis tui, etc. » OXON.

talis dicitur ἀνατολή, secunda, occidentalis, δύσις, tertia stella, aquilonis, ἄρκτος, quarta stella, meridiana, dicitur μεσημβρία. Ex nominibus stellarum numero quatuor de singulis stellarum nominibus tolle singulas litteras principales, de stella Anatole *a*, de stella Dysis *d*, de stella Arctos *a*, de stella Mesembria *m*; in his quatuor litteris cardinalibus habes nomen Adam (15). Nam et in numero certo per quatuor litteras Græcas nomen designatur ἀδὰμ, ita, α μία, id est unum (16) δ τέσσαρα, id est quatuor, α μία, id est unum, μ τεσσαράκοντα, id est quadraginta. Fac, et invenies numerum quadragenarium senarium. Hic numerus XLIV passionem carnis Adæ designat, quam carnem in se figuralem (17) Christus portavit, et eam in ligno suspendit. Quæ caro a Deo Patre Jesu vocitata est Spiritus sanctus, qui de cœlo descendit; Christus, id est unctus Dei vivi, a Deo vocatus est; spiritus carni mistus, Jesus Christus. Hic ergo numerus XLVI (18) passionem declarat, eo quod sexto millesimo anno, hora sexta passus, a mortuis resurgens, quadragesima die in cœlos ascendit, vel quia Salomon quadraginta sex annis templum Deo fabricaverit. In cujus templi similitudinem Jesus carnem suam esse dixit, dicens Pharisæis : *Destruite fanum istud* (19), *et ego in tribus diebus excitabo illud*. Et Pharisæi dicebant : Quadraginta sex annis ædificatum est fanum istud, et hic in tribus diebus excitabit illud? Dicebat autem Jesus fanum de corpore suo.

913 V. Deinde Abel, filius Adæ, nomen accepit Hebraicum, designans *fratris interfectionem* et *parentum luctum*. Item Enoch, qui ante diluvium Deo justus complacuit, et ideo de isto mundo in carnis suæ nativitate vivus translatus est in loco ubi Deus scit; ex quo loco, in consummatione mundi, innovari habet in hoc mundo, unde etiam translatus est ad confundendum et revincendum Antichristum. A quo interfecti martyria sua complebunt, viventes in æternum in sæcula sæculorum. Et ideo Enoch interpretatur *innovatus*. Deinde Job justus, qui ante diem judicii meruit voce judicis laudari, et ideo, diabolo devicto et superato, Job interpretatur *charissimus Dei*. Æque et Abraham in sua nativitate a parentibus suis Abram vocatus est; tentatus vero a Deo, fidelis inventus est, et a Deo benedictus pater multarum gentium constitutus est, et ideo, immutato a Deo nomine, Abraham vocatus est, et interpretatur *pater multorum populorum*.

VI. Ecce interim de multis probationibus pauca diximus, ut ad duorum montium nominum pervenientes, interpretationes eorum montium nominum probemus, qualiter designata sunt ad nostram instructionem; ut ex hac interpretatione nominum, intelligamus montem Sina esse terrenum, et montem Sion esse cœlestem. Spiritaliter interpretatum Sina, *tentatio æterna* et *odium*; et mons Sion, *tentatio exacerbationis* (20) et *speculatio*. Ita intelligitur cum dicitur mons Sina, tentatio æterna et odium, eo quod ex eo monte Moyses legem acceperit populo durissimo et contumaci. Per quam legem tentati a Deo æterno, inventi sunt (21) non posse eamdem legem sustinere in perpetuum, exinde Deo in odium conversi sunt. Ideo in nomine montis Sina, unde legem acceperant, interpretatio nominis designavit populum tentatum a Deo, et in odium æternum esse conversos : ideo dicitur Sina tentatio æterna et odium. Invenimus enim in Scripturis eos esse a Deo tentatos. Ita positum dicente Domino ad Moysen : Exeat populus iste, et colligat sibi diurnum in diem, et tentabo eos an possint legem meam sustinere an non; et tentati a Deo per legem, inventi sunt ab ea lege alieni. Exinde Deo in odium æternum conversi sunt, et completa est interpretatio Sina. Manifesta vero et Moysen (22), per quem eos Deus per Legem tentavit, in Latino interpretatur similiter Moyses

Variorum notæ.

(15) *Quatuor litteris cardinalibus habes nomen Adam*. Nescivit cabbalista noster in nomine אדם tres tantum reperiri litteras. Sed, si nugarum istarum magis idoneus auctor exspectetur, consulat lector tomum nonum operum D. Augustini, tract. 10, in Evang. Joan., ubi hæc omnia occurrunt. OXON.

(16) *Id est unum*, etc. Tum hoc, tum quæ sequuntur, *id est quatuor*, et *id est unum*, et rursum, *id est quadraginta*, ascripta erant in cod. ms. Dun. ad interpretationem Græcarum vocum, in aliis mss. et vet. exc. omnino desiderabantur. Ad intellectum tamen majorem putavimus retinenda. PAMEL.

(17) *Quam carnem in se figuralem*. Sane et caute hoc intelligendum recte annotavit Manutius. PAMEL.

(18) *Hic numerus* 46. Ligneus hic supputator numerum 46 conficit ex numero 6,000, numero 6 et 40. PAMEL.

(19) *Destruite fanum istud*. Gravius *phanum* et hic et bis postea : verum illud constanter mss. omnes, et non Festus modo, sed et Varro de L. L b. V, et Livius 1 dec. lib X, a fando dictum fanum volunt.

(20) *Et mons Sion tentatio exacerbationis*. Addebant alii, *æternæ;* verum recte omisit Manutius cum Cambron. cod., quia supra non legitur. PAMEL.

(21) *Inventi sunt*. Ex auctoritate ejusdem cod. omisi particulam *et*, superfluam. PAMEL.

(22) *Manifesta vero et Moysen*, etc. Ad Moysis nomen, si sonus spectetur, accedere videtur *Massa*, quod tentationem denotat. OXON. — Locus usque adeo corruptus, ut mederi ex mss. non licuerit. Ex illis enim quatuor consentiunt cum excusis vulgatis, sicut etiam veteres excusi, præterquam quod legant *Moyses*, quomodo et Morellius legens etiam *Manifestat*, Cambron. cod. vero longe aliter : « Manifesta vero Moysi et Aaroni, per quos eos Deus per legem tentavit, in Latino interpretatur. Similiter in monte tentati a Deo inventi sunt alieni, » etc. Fortassis ita legendum : « Et completa est interpretatio Sina, manifesta Moysi et Aaroni per quos eos Deus per legem tentavit, » omissis cæteris omnibus ; quandoquidem prius eadem verba sint posita, atque adeo hic videantur superflua. PAMEL.

tentatio Dei et inventio. **914** per quem tentati a Deo inventi sunt alieni a Legis observatione, ideo in æternum Deo in odium conversi sunt. Hoc odium in ipso genere Judæorum scriptum invenimus, dicente Isaac de duobus suis filiis, Esau majore et Jacob minore : *Jacob dilexi, Esau autem odio habui.* Esau vero major pilosus fuit totus, inquit, quasi corium pilosum, in figura populi majoris, in impietate delictorum suorum constituti. Et Jacob fuit lenis et minor, in figura populi novellioris, qui ex dicti audientia per credulitatis fidem ex aspredine sæculi in lenitatem conversus est ad Christum Deum et Dei Filium.

VII. Ecce probavimus per Scripturarum fidem populum majorem et vetustiorem esse Deo in odium conversum, secundum interpretationem montis Sina dicentis, tentatio æterna et odium. Æque Sion montis ita interpretatur tentatio exacerbationis (23) et speculatio. Hæc vero interpretatio Latina ligni sacri passionem designat, dicente Salomone de ipsa passione Dominica : « Contumelia et tormento interrogemus illum, ut sciamus reverentiam illius et probemus patientiam ipsius, et tentemus quæ eventura sunt illi (24). Si enim vere Filius Dei est, suscipiet illum, et liberabit eum de manibus contrariorum ; morte turpissima condemnemus illum. Hæc cogitaverunt et erraverunt; excæcavit illos malitia ipsorum, et non intellexerunt sacramenta Dei. » Ecce tentatores Judæos : item scriptum est : « Et tentaverunt Deum in loco inaquoso. » Speculum vero altitudinem ligni declarat, dicente Salomone : « Posuerunt me velut custodiam pomarii, » eo quod in horto in ligno confixus inter duos latrones pependit : et de altitudine ligni ambos speculatur in figura duorum populorum malefactorum ; Gentes in sæculi malefacta jacentes, et Judæos interfectores prophetarum. Hi sunt duo populi malefactores; quorum figuram in se portabant duo latrones inter quos pependit innocens. Unus blasphemabat : alius vero confessus est quia innocens injuriam patiebatur. Jesus autem ambos speculabatur de ligno speculatorio, blasphemum et confessorem ; confessorem salvavit et blasphemum perdidit, sicuti de duobus populis fecit.

VIII. Persecutores derelicti, qui in æternæ mortis sententia sibi non crediderint, si sic de sæculo exierint, peribunt. Gentes vero ad se conversæ fidem sibi habentes quia Filius Dei est, salvatæ videbunt in æterna **915** sæcula sæculorum imperatorem et regem suum. Verum in ipsa passione pendens in ligno, duas partes populi prospiciens speculabatur de alto ligno. Pars populi, qui viderant virtutes ejus mirabiles et deificas, patientem illum injurias dolentes plorabant : alii vero Judæi irridentes, de arundine caput ejus quassabant, blasphemantes et dicentes : « Ave, rex Judæorum, ubi est pater tuus? Veniat et liberet te de cruce. » Exinde exacerbatus Pater fecit cœlum patefieri, et tonitrua facta sunt, et tenebræ insustinibiles; terra commota, patefacta sunt sepulcra, et corpora sua ejecerunt (25), et foras a se miserunt; velum templi scissum est; et a tanto fragore cœli et terræ motu, omnes qui stabant ante lignum, alii dolentes, alii vero blasphemantes et illudentes, prostrati in faciem (26) jacuerunt, trementes tanquam mortui. Tunc Judæi intellexerunt se offendisse Deum, et in luctum conversi sunt; et fuit exacerbatio. Eo enim tempore quo in ligno confixus pependit, dies fuerunt azymorum, qui sunt dies festi Judæorum. Eo die metuentes factum esse terræ motum, et cœli fragorem, prostrati in faciem, in terra plangentes, in luctum conversi sunt; et in ipsa sua passione complevit propheticum dictum : « Et convertam dies festos eorum in luctum, et cantica eorum in lamentationem. » Ante enim, cum captivi detenti essent in Babylone, dicebant illis Babylonii : *Cantate nobis cantica de canticis Sion.* Et Judæi lamentantes captivitatem suam dicebant Babyloniis, ut diximus, lamentantes se : *Quomodo cantabimus canticum Domini in terra aliena?*

IX. Ecce quatenus completa est interpretatio montis Sion, tentatio exacerbationis et speculatio. Unde manifestum est montem Sion ligni sacri regnum esse in sanctitate justificatum, dicente David : *Annuntiate regnum Dei in gentibus, quia Dominus regnavit a ligno, et transivit in gentibus.* De quo regno ligni regalis idem propheta dicit : *Ego autem constitutus sum rex ab eo super Sion montem sanctum ejus annuntians imperium ejus.* Quod dictum propheticum per Pontium Pilatum in sua passione pendens in ligno complevit. Pontius Pilatus, impulsa mente (27) a Deo, accepit tabulam, et titulum scripsit tribus linguis, Hebraice, Græce et Latine : *Jesus Nazarenus rex Judæorum*; et in capite ligni clavis tabulam cum nomine regis Judæorum confixit : et tunc manifestavit propheti-

Variorum notæ.

(23) *Tentatio exacerbationis.* Videtur sono vocis deceptus a שׁנת derivasse scriptor hic suum interpretamentum. OXON.

(24) *Et tentemus quæ eventura sunt illi.* Iterum istud ex Cambron. cod. pro *quæ ventura sunt*; est enim Græce apud LXX, τὰ ἐν ἐκβάσει. Omittunt vero mss. vocabulum *et*, paulo post.

(25) *Et corpora sua ejecerunt et foras a se miserunt.* Locum mutilum sic supplevimus ex Cambron. et Cauchii codd. Vulgati habebant duntaxat : *et corpora a seipso*, pro quo non male Manut. cum aliis mss., *et corpora foras emisit.* PAMEL.

(26) *Prostrati in faciem.* Hoc habeo ex omnibus mss. pro *prostrati in facie.* PAMEL.

(27) *Pontius Pilatus impulsa mente.* Cum codex Remboldi negligentia operarum haberet *impolluta*, non male reposuit ex conjectura Erasmus, *infusa.* At illud genuinum est. PAMEL.

cum dictum, eo quod spiritaliter mons Sion crux est, quæ est virtus Dei. Apostolo dicente : *Crux Christi non credentibus stultitia est, credentibus autem crux* **916** *virtus est Dei*; et iterum dicit : *Nos autem annuntiamus vobis Christum, et hunc crucifixum : Judæis quidem scandalum, gentibus autem stultitiam : ipsis autem vocatis Judæis et Græcis, Dei virtutem et Dei sapientiam.* Sic vero et alius propheta (28) declarat lignum passionis Dominicæ esse montem Sion sanctum, in Spiritu ita dicens : *Quis ascendet in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto ejus? Innocens manibus*; dextera lævaque extensis, clavis fixis, innocentiam demonstrans. Ideo dicit : *Innocens manibus et mundo corde, qui non accepit in vano animam suam, et non juravit subdole* (27) *proximo suo, hic accipiet benedictionem a Domino, et misericordiam a Deo salutari suo.* Omnis passio hominum in terram cadet, hæc sola passio crucis stantem demonstrat : unde verum dicimus mentem sanctum lignum esse passionis. Inde innocens manibus et mundo corde non fuit. Nec enim mundus corde, eo quod Ægyptium calce percusserit in Ægypto, et mortificaverit eum, et manibus suis eum in arena obruerit ; Christus autem in montem sanctum ascendit lignum regni sui, ut moreretur a Judæis, quanquam ipse aliquem hominum non mortificaverit, nisi solum diabolum inimicum generis humani. Exinde in montem ascendit innocens et mundus corde; et ideo propheta dicit : *Quis ascendit in montem Domini, et quis stabit in loco sancto ejus? Innocens manibus et mundo corde.* Et declaravit montem Sion sanctum esse sanctam crucem, dicente æque propheta : *De Sion exiet lex, et verbum Domini ab Hierusalem.* Lex Christianorum crux est sancta Christo Filio Dei vivi, dicente æque propheta : *Lex tua in medio ventris mei.* Percussus in lateris ventre de lancea, sanguis et aqua mistus profusus fluebat, unde sibi Ecclesiam sanctam fabricavit, in qua legem passionis suæ consecrabat, dicente ipso : *Qui sitit, veniat et bibat. Qui credit in me, sicut scriptum est, flumina de ventre ejus fluent aquæ vivæ.* Item in Psalmis : *Et erit velut lignum quod plantatum est secus decursus aquarum, quod fructum suum dabit in tempore suo.* Ecce verbum propheticum, fructum resurrectionis die tertia spiritatiter intelligendum dicentis : *De Sion exiet lex*, hoc est de ligno regali, *et verbum Domini ab Hierusalem*, quæ est Ecclesia.

X. Caro ligno confixa emisit verbum Dominicum dicens : *Heli, Heli!* Et adimpletum est propheticum spiritale ante dictum . *De Sion exiet lex, et verbum Domini ab Hierusalem,* Hierusalem dicit (30) de cœlo descendentem, novam civitatem, quadratam per quatuor **917** Evangelia, habentem duodecim fundamenta duodecim prophetarum, duodecim portas duodecim apostolorum ; per quorum annuntiationem Christiani in hanc civitatem sanctam et novam introierunt, quæ spiritalis est Ecclesia.

XI. Ecce probavimus per omnium Scripturarum deificarum fidem duos montes, Sina in terra et Sion in cœlo, duorum Testamentorum portare figuram, veteris Sina, et non Sion. Ex quibus duobus montibus, videlicet duobus testamentis, posteriori tempore demonstratos et declaratos habemus duos populos : veterem et priorem Judæorum, et novum et posteriorem populum Christianorum : Judæos terrenos, qui terram promissam a Deo acceperunt carnales; et Christianos cœlestes, qui regna cœlorum a Deo promissa accepturi sunt in futuro sæculo. Caro enim Christianorum spiritalis et immortalis erit.

XII. Alia probatione veritatis in Scripturis posita, ex ea veritate cœlesti spiritalem facimus figurarum comparationem, de hujus mundi conversatione. Diximus enim, montis sancti Sion, quod lignum regale et sacrum, haberet interpretationem de Hebraico, in Græcum vel Latinum (31), *tentatio exacerbationis* vel *speculatio*, eo quod de ligno speculabatur ante se stantes bonos et malos.

XIII. Ita invenimus ipsum Salvatorem per Salomonem (32) *speculum immaculatum Patris* esse dictum, eo quod Spiritus sanctus Dei Filius geminatum se videat ; Pater in Filio et Filius in Patre, utrique se in se vident, ideo speculum immaculatum. Nam et nos qui illi credimus, Christum in nobis tanquam in speculo videmus, in ipso nos instruente et monente in Epistola Joannis discipuli sui (33) ad populum : *Ita me in vobis videte, quomodo quis vestrum se videt in aqua aut in speculo* : et confirmat Salomonicum dictum de se dicens , *Qui est speculum immaculatum Patris.*

XIV. Verum etiam et vitem æternam et veram se

Variorum notæ.

(28) *Sic vero et alius propheta.* Manutius, *verum et alius,* sed illud habent mss. nostri. Mirum autem est quod alium prophetam dicat, cum idem David id pronuntiarit. PAMEL.

(29) *Et non juravit subdole.* Cum sic legat alibi Cyprianus, hoc malo cum tribus mss. et excusis vulgatis, quam *in dolo* cum Cambron., *sub dolo*, cum Manutio. PAMEL.

(30) *Hierusalem dicit.* Quod adjecerat Erasmus, ut sensus constaret, de qua dicitur in Apocalypsi : *Vidi.* Nulli habent mss. ; sed prius, cum illis legunt veteres excusi codd. PAMEL.

(31) *De Hebraico in Græcum, vel in Latinum.* Istud ex tribus aliis mss. pro eo quod erat, *in Græco et Latino.* Tamen locus adhuc obscurus. Quæ vero sequuntur intelligenda sunt sicut supra. PAMEL.

(32) *Per Salomonem.* Et hic et antea ascribit Salomoni quoque Sapientiæ librum. PAMEL.

(33) *In Epistola Joannis discipuli sui.* Nusquam tale quid habent Joannis Epistolæ catholicæ. Videtur itaque reponendum Jacobi, ut alludat ad illud : *Hic comparabitur viro consideranti vultum suum in speculo.* Quo magis miror quod legat Cambronensis, *ad Paulum.* PAMEL.

esse dixit, Patrem suum agricolam. Si ergo Christus vitis vera, utique constat quia et nos, qui in illo credimus et ipsum induimus, sumus vitis vera, quæ est vinea Dominica, et Christus custos vineæ suæ, 918 dicente Salomone : *Posuerunt me custodem in vinea.* Invenimus vero in conversatione hujus mundi in similitudinem spiritalem figuraliter esse vineam, habentem dominum et possessorem suum. Tempore vero maturo, prope dies vindemiarum. positum in vineam custodem puerum in alto ligno, media vinea confixo; et id eo ligno faciunt speculam quadratam (34) de arundinibus quassatis, et per singula latera quadraturæ specula faciunt cavernas ternas, quæ faciunt cavernas duodecim : per quam quadraturam cavernarum custos puer omnem vineam perspiciens custodiat, cantans, ne viator ingrediens vineam Dominicam sibi assignatam vexet, vel fures uvam vineæ conculcent. Quod si importunus fur egens in vineam voluerit introire et uvam demere, illic puer sollicitus de vinea sua deintus de specula dat vocem malam, maledicens et comminans, ne in vineam viator fur audeat cedere, dicens : « Rectum ambula . » Fur autem, timens vocem pueri sibi comminantis, refugit de A vinea, speculam videt, vocem audit, puerum intus in specula sibi comminantem non videt, et timens post viam suam vadit.

XV. Hæc conversatio sæcularis similatur gratiæ spiritali, Ita est enim et in populo deifico, sicut in vinea terrena. Vinea Dominica et spiritalis plebs est Christianorum, quæ custoditur jussu Dei Patris a puero Christo in ligni specula exaltato. Quod si viator diabolus, perambulans viam sæcularem, ausus fuerit de vinea spiritali hominem de plebe Dominica separare et vexare, statim a puero cœlesti voce correptus et spiritalibus flagris emendatus, exulans ad centesimum, effugit in locis aridis et desertis. Hic est custos puer filius Dominicus; qui vineam suam sibi a Patre commendatam salvandam B et reservandam accepit : de quo Isaias propheta canit, dicens : *Ecce puer meus dilectissimus, ponam super eum spiritum meum, et judicium gentibus nuntiabit : non clamabit, neque contendet. Arundinem quassatam non confringet, et linum fumigans non exstinguet, quoadusque expellat in contentione judicium; et in nomine ejus gentes credent et sperabunt* (35).

Variorum notæ.

(34) *Speculam quadratam.* Bonus hic scriptor nihil distare credidit speculum et speculam : pariter peritus derivationum et mysteriorum interpres PAMEL.

(35) *Et in nomine ejus gentes credent et sperabunt.* Etiam hoc est iisdem, quod miror, cum et apud Isaiam, et apud Matthæum non aliud habeatur. quam *sperabunt.* Græce et Latine; neque etiam Cyprianus supra lib. *Testim.*, II, cap. 13, aliud legat quam *credent.* PAMEL.

TRACTATUS

ADVERSUS JUDÆOS

Qui insecuti sunt Dominum nostrum Jesum Christum.

919 I. Attendite sensum et intelligentiam C vestram (36) in Spiritu (37) sancto, ut non tantum auribus audiatis, sed etiam oculis cernatis divinum Christi sacramentum. Cernitis autem per fidem vestram : audire enim necessitatis est, credere sollicitudinis. Aurium officium est, indifferenter pariter vana atque utilia perspicere; fidei autem, nonnisi quæ probaverit, credere. Neque enim quidquam prodest libenter audire, nisi credulitas auditum confirmet, Fidei oculi sunt spiritus, per quem videntur spiritalia. Si ergo vos estis spiritales, intelligite cœlestia. Similes (38) enim sui similia recognoscunt : etiam muta animalia de vocis sono invicem se intelligunt, leones fremitum, tauri mugitum et miles tubæ (39) voces! Quanto ergo verius spiritales spiritalia intelligunt, cœlestes et hæredes patris sui (40) præcepta et ea quæ testamento patris sui cauta sunt? Vos ergo, cum sitis Christi hæredes, intelligite testamentum ejus. Quod si quis per ætatem minus docibilis est ad intelligendum, habet

Variorum notæ.

(36) *Attendite sensum et intelligentiam vestram.* Videtur alludere ad illud Philip. IV : *Pax Dei custodia, sensus et intelligentias vestras.* PAMEL.

(37) *In Spiritu.* Male Pamelius *et in Spiritu.* MARAN.

(38) *Similes.* Sic codices mss.; *similia* editi. Paulo post, *tubæ voces* ex cod. Colb. editi *tubam*, duo alii codices mss. *tubæ.* MARAN.

(39) *Miles tubam.* Rectius dixisset *equus tubam.* Non enim miles mutum animal. PAMEL.

(40) *Sui.* Hanc vocem addidimus ex tribus codicibus mss. et Morel. MARAN.

Spiritum sanctum interpretem, illum sequatur; illo duce et magistro facillime poterit Novi Testamenti jura virtutemque cognoscere, quod hæreditas gentibus contributa est, hoc modo.

II. Deus et Pater in principio fecit hominem sua manu, eumque posuit in paradiso, data certa (41) conditione præceptorum vitæ, Legis et Testamenti. Ille autem, contemptis Patris præceptis, expulsus est paradiso in suam terrigenam nativitatem, in qua etiam defunctus est : sed Deus suscitavit genus justum de semine Adæ, quod semen conservavit in populum, super filium Noe et hæredes ejus. Ex illo genere invenit hominem justum, cui imperavit ut faceret fabricam in modum machinæ, capacitatis certæ mensurarum compagibus; ut illa conditus cum fratribus (42) suis Noe, servaretur per illud genus : sed jusserat Deus, propter injustitiam hominum, orbem terræ **920** aquis inundantibus deperire. Igitur postea salvus factus est cum suis Noe, cui constituit et Deus præcepti sui testificationem dicens : *Omnis res cibus vobis, quasi pabulum olerum, excepta carne in sanguine vitæ* (*Gen.*, IX, 3); et posuit hujus testificationis signum in arcu (43). Post hæc rursus Dominus Deus testificatus est Abrahæ in Isaac, hoc modo dicens : *Tibi dabo hanc terram et semini tuo, et faciam te patrem multarum gentium* (*Gen.*, XVII, 8). Et exinde increvit semen in multitudinem populi, et divisum est in duodecim patriarchas. Sed etiam illis quoque Dominus testificationem posuit in monte Choreb (44) per Moysen, de quo loco expulsis gentibus, constituit illic populum quem accepit et possedit promissa sibi hæreditate : quibus etiam pleraque signa et miracula ostendit Deus, quasi charissimo filio. Sed idem populus, perceptis tot tantisque beneficiis, adversatus est Patri, et dereliquit Deum vivum. Dereliquit enim Israel Dominum, ostendens ei terga et non faciem : nam faciem suam convertit ad idola; et interficiendo missos ad se prophetas, qui de Christo prædicabant, exinde consuevit Israel persequi Christum, non tantum in corpore advenientem, sed etiam cum a prophetis annuntiaretur. Universos etenim vates persecuti sunt, ex quibus quosdam lapidibus insectati, alios indigne excruciando peremerunt, non tantum ipsos, sed et per eos Dominum Christum. Quæ enim hujus probatio? Scilicet eo quod insimulatos, et infidos, et perfidos, mendaces, et contrarios Christi susceperint, veros autem et fidei plenos impugnaverint. Moysen maledicebant, quoniam Christum prædicabat : Dathan amabant, quoniam Christum non prædicabat; Aaron repudiabant in sacerdotio, quoniam Christi similitudinem præferebat : Abiron constituebant, quoniam Christo contradicebat; David oderant, quoniam Christum **921** canebat : Saul extollebant, quoniam Christum non loquebatur; Samuelem respuebant, quoniam Christum loquebatur : Agag (45) servabant, nihil enim de Christo loquebatur; Jeremiam lapidabant Christum vaticinantem : Ananiam diligebant Christo adversantem; Isaiam secabant Christum vociferantem : Manasse magnificabant Christum persequentem; Joannem interimebant Christum demonstrantem, Zachariam trucidabant Christum diligentem : Judam diligebant Christum tradentem.

Videtis quemadmodum Christum qui diligunt, odiuntur; qui odiunt, amore flagrant apud indignam plebem. O pertinaciam persecutionis indignam (46) usque ad mortis exterminationem! non enim tantummodo testes Domini impugnaverunt, sed et ipsi Domino perfidi coloni contumeliam fecerunt Patri in Filio. Quid igitur digni fuerunt pati ob hoc admissum? Scilicet fugari de regno, abdicari hæreditate : et ita factum est, et ita evenit, digna dignis obtigerunt. Pater enim contumeliam passus in Filio, Filius perpessus in prophetis tempore quo moriebantur (47); in suo tempore coactus est indignatione (48) scribere novum testamentum, adhibitis testibus cœlo et terra et angelo de templo, assistentibus Moyse et Helia. Hos enim testes adhibuit, cum pateretur in Israel; hæc ita facta prædixit per prophetas, his verbis : *Audi, cœlum, et præbe aurem, terra, quoniam Dominus locutus est : Filios genui et exaltavi, ipse autem me spreverunt* (*Isa.*, I, 2).

IV. Has voces effudit (49) Dominus in Israel, vociferans et dicens : Vos me noluistis, alii me recipient, qui nondum nec mentionem mei audierunt. Vos nuptias meas sprevistis, alii ibunt qui non sunt vocati. Vos meum rus et vineam meam colere recusastis, unde fructus justitiæ proveniunt; alii colent et fructus capient in Deo. Quæ ista tam

Variorum notæ.

(41) *Certæ. Certa mensurarum compage* duo codices mss. MARAN.

(42) *Fratribus.* Legendum putat *filiis* Pamelius, sicque in Oxoniensi editione legitur ; sed omnes codices vetusti cum Morellio habent *fratribus.* MARAN. — *Cum filiis suis.* Prorsus sic legendum pro *fratribus.* Neque enim Noe arcam ingressus est cum fratribus, sed cum filiis. Similiter paulo post *arcu* pro *arca.* Posuit enim testimonium fœderis Deus in arcu cœli sive Iridis. PAMEL.

(43) *In arcu* Sic Pamelius, quamvis Morellius et codices mss. habeant *in arca.* MARAN.

(44) *In monte Choreb.* Secuti alias omnes, sic et hanc scripturam juxta LXX citat., qui *Choreb* legunt pro *Oreb.* PAMEL

(45) *Agag.* Sic Pamel. ex conjectura, quia nusquam servasse *Acham* leguntur Judæi, sed I Reg., XV, refertur pepercisse Saul et populus Agag regi Amalech. Morellius et tres mss. *Acham.* MARAN.

(46) *Indignam.* Sic emendavimus auctoritate trium codicum mss.; *dignam* editi. MARAN.

(47) *Moriebantur.* Tres codices mss. *moriebatur.* MARAN.

(48) *Indignatione.* Sic Morel. et duo codices mss. ; *in indignatione* Pamel. MARAN.

(49) *Effudit. Effundit* cod. Colbert. MARAN. *Commota est omnis nativitas.* Nativitas pro creatura : est autem mirum quod dicit, *Angelus in pœnitentiam conciso velamine refugit.* PAMEL.

dira mens et exsecranda cogitatio? Interficere ergo potuistis regem et sponsum? propter hoc testes sunt cœlum et terra, et quæ in illis sunt elementa: insuper omnis creatura testis est in mortem Christi. O novam credulitatem! commota est omnis nativitas in Domini passione; populus mansit immobilis sine trepidatione: angelus in pœnitentiam conciso velamine refugit; plebs autem sine pavore, integra veste permansit: conversa sunt elementa et confusa; Israel securus duravit. O duritia nova! o audacia singularis! o perfidia cruenta! Pilatus exteræ gentis judex sæcularis, potestate temporalis, purificavit manus et abluit scelus necessitatis, dicens: *Innocens et immunis sum ab ejus sanguine* (*Matth.*, XXVII, 24); plebs autem nec alienum nec **922** externum imitata est, et insuper acclamabat: *Affige in cruce, tolle; sanguis hujus super nos et super filios nostros* (*Ibid.*). Violenta crudelitas, et plebs inhumana, et corda obtusa, et oculi reclusi, interfecerunt bene merentem suum, nec lacrymas profuderunt. Lugebant apostoli, et populus gloriabatur; tremebat terra, et plebs lætabatur, judicabatur Dominus, et Israel exsultabat: patiebatur Christus, et impii exclamabant; cruciabatur Dominus (50), et plebs lætabatur; suspendebatur Dominus, et plebs epulabatur; hac ignominiosa sua solemnitate iniqua consilia consignaverunt delicto crudelitateque sua.

V. Dic mihi et loquere, impie Israel, talem hostiam obtulisti, patri immolando suum filium? Talia profudisti libamina, sanguinem pignoris acceptissimi (51) Deo? Ducebas choreas, Hierusalem, cum interficeretur Christus; faustis vocibus cantus dabas, cum diceres: *Affige, suspende.* Propter hoc in fame et in ægritudine: Popule Israel (queritur de te Dominus), *Neomenias*, ait, *Sabbatum et diem magnum non patior; ferias et jejunium exsecratur anima mea* (*Isa.*, I, 13). Nec immerito Deus odivit cæremonias vestras, in quibus unicum et primarium Filium ejus peremistis. O diem durum, et horam flebilem, et solemnitatem lugubrem, et terram infaustam, et civitatem profanam, et populum Domini nece cruentum! Interfecerunt enim Dominum, et latronem liberaverunt. Ob hanc ergo causam coactus est Dominus novum facere testamentum, consignatum septem signaculis (52), teste Moyse et Helia in monte; ubi præcepit ne patefieret Scripturæ sacramentum, nisi Filius hominis resurrexisset a mortuis: sed, mox ut surrexit Dominus die tertia, aperuit testamentum novum, testamentum vitale, atque ita dixit: « Venite, exteræ gentes, hæredes mei; Israel autem non

A obaudivit: quapropter ite, discipuli, in ultimam usque terram, et prædicate per orbem his verbis: « Venite undique, patriæ gentium, introite in æternam hæreditatem; Israel enim noluit. Ne dubitetis; nulla hic exceptio est, nec ingenuitatis, nec dignitatis, nec conditionis, nec positionis, nec formæ, nec ætatis; licet dignitate magnifici, licet nobiles, licet senes, licet juvenes, licet pauperes, divites, boni malique, domini atque servi, æqualiter introite in hæreditatem: etsi pedibus captus esset, corpore deformis; etsi maculis turpis, et capite defectus videatur; etsi oculis defectus, universis libere licet discumbere in convivio, et epulari in nuptias (53) sponsi. »

VI. Ne hominem pudeat nec ætatis, nec humili-B tatis, **923** nec valetudinis, nec conditionis; consuevit enim Dominus hujusmodi hominem sustinere. Nam et cæcis oculos restituit, et claudos ambulare fecit, et mutis sermonem reddidit et maculosos emundavit, et mortuos suscitavit. Ne timeatis, qui peccastis, priores ad vitam venite: nec qui homicidium fecerit, paveat, quia fecerat; nec furatus aliena (54) desperet, quia involaverat; nec publicanus timeat, quia concusserat. Omnibus enim remissio peccatorum statuta est, et tales Dominus desiderat humilitate abjectos, et specie indecoros, et valetudine fractos, et servitute depressos. Beati enim et gloriosi et magnifici, et potentes et divites et fortes, noluerunt acquiescere Domino, neque introire in nuptias sponsi; insuper indignis-C sime peremerunt. Propterea factus est altissimus quisque eorum humillimus; et fortissimus, invalidus; et prudens, stultus; et nobilis et dives, pauperrimus; et hæres, abdicatus: quoniam quidem ipsi abdicaverunt Regem modestissimum et benignissimum, dicentes (*Joan.*, XIX, 15): Ignoramus quis sit hic; non enim est Rex noster: habemus alium regem Cæsarem, propterea habent quem petiverunt. Tunc completa est prophetiæ vox, quæ prædixit illis: *Vos noluistis aquam Siloam quæ vadit silentio, sed magis voluistis aquam Rassin. Quapropter induco vobis regem Assyriorum, qui montes vestros in planum dabit, et introibit terras vestras* (*Isa.*, VIII, 6). Atque ita factum est. Repudia-D tus enim Christus a populo, misit tyrannum quem voluerunt, qui civitates eorum diruit, et plebem captivitate damnavit, et spolia accepit, et ad solitudinem Sodomæ patriam eorum redegit. *Nam Dominus ex indignatione abstulit ab Jerusalem virtutem panis et aquæ; fortem, gigantem hominem et bellatorem, judicem, prophetam, destinatorem et levem laudabilem, conciliatorem et peritum archi-*

Variorum notæ.

(50) *Cruciabatur Dominus.* Addidi vocem *Dominus*, prorsus necessariam. PAMEL.

(51) *Acceptissimi.* Unus codex ms. *acceptissimum.* MAR.

(52) *Consignatum septem signaculis.* Cum alludere videatur ad lib. de quo Apocal. I, signatum signaculis septem, prorsus legendum censeo *septem signaculis*, nisi quis malit legi *a septem spiritibus*, quippe quorum etiam Apoc. I fit mentio. PAMEL.

(53) *Epulari in nuptias.* Sic cod. Colbert.; *epulari ad nuptias*, alius cod. ms.; *epulari nuptias* edit. MARAN.

(54) *Furatus aliena.* Sic duo codices mss.; *qui furatur aliena* edit. MARAN.

tectum, et prudentem adjutorem (*Isa.*, III, 1). Hæc A omnia autem auxilia, munitiones (55) et propugnacula transtulit ad gentes, omne regnum suum infixo signo; inhabitavit in illis, et castra metatus est liminis, et ibi constituit virtutis exercitum, ibique regnavit.

VII. Non est jam regnum Jerusalem, sed in nobis. Hic castra, hic exercitus, hic dux, hic virtus, hic sponsus, hic nuptiæ, hic rex, hic Christus, hic vita, hic suscitatio, hic æternitas. Hic est qui ab initio figuratus est, et a prophetis honoratus, et in visceribus corporatus, et in Jordane tinctus, et a populo contemptus, et in ligno suspensus, et in terra sepultus. Hic est qui rupit vetus suum testamentum, et scripsit novum, quo gentes ad possessionem bonorum suorum (56) vocavit : ideoque B nos gentes humeris **924** nostris crucem Domini nostri gestamus, crucem quam confessus est Israel Dominus; qui eos placide alloquebatur his verbis : *Venite ad me, omnes qui sub onere laboratis, et ego vos reficiam. Est enim jugum meum placidum, et onus levissimum* (*Matth.*, XI, 28-30); et responderunt : *Non audiemus*; sed gentes nostræ exaudierunt, et crediderunt verbo salutari, quo patefactæ sunt aures eorum, et oculi illuminati cæcorum, et elocutæ linguæ impeditorum, claudi prosilierunt velut fera lasciviens. Christus enim cum suo regno sedem posuit illis; plebs antem derelicta, nuda, deserta, viduata regno cœlesti atque terrestri : nam a cœlesti abjecti sunt, consecuti (57) omnia C instrumenta quæ possederunt, lychnum septem luminum et machinam Testamenti, vasa ærea, tubas, et pacem de cœlo, et terram sanctam lacte et melle profluentem; hac hæreditate privatus est Israel, et nunc derelictus in omni sua terra sine alimento, sine luminis auxilio. Auxilium enim et præsidium interemisti, et lumen persecutus es, et protectorem repulisti, et sponsum afflixisti, et regem suspendisti; propterea exsul es de patria tua, oberrans circa gentium flumina, voce supplicum prece (58) flexisti, dicens : « Expulsus sum miser de propriis sedibus meis, hospes et advena factus sum alienæ possessionis, sine domo, sine tecto; miserere deserti et impii et indigne victi. »

VIII. Hæc pœna in Israel est, hæc conditio in D Jerusalem; et nisi converterint mentes, et dixerint : « Vivit Dominus in sæcula; » non poterunt intrare in Domini requiem. Vivit etenim, et vivunt hæreditates ejus, et vivit quem interfecistis impie in Jerusalem : et tamen non tibi totam spem denegavit Dominus; dedit enim veniam pœnitentiæ, si quo modo possis pœnitere. Quis tam bonus, quis tam pius, tam misericors? « Accipe, inquit, salutem, licet me occideris : hæres esto cum libera, licet non merearis. Ignosco, si te pœnitet. » Ergo, si fas est, sic capite mentem bonam, vel sero vel tarde intelligite testamentum novum. Eia vos, gentes, absolvite illis Scripturas suas, et dicite : Adorate Dominum pro meritis suis : *Quum manu extenderis* (59), *licet exaggeres, orationem tuam non exaudit; manus enim tuæ plenæ sunt sanguine. Lavamini, mundi estote, et venite, colloquamur, dicit Dominus Deus; eluite sanguinem ex vobis, et emundabit corda vestra super nivem, animas vestras super lac* (*Isa.* I, 15).

IX. Accedite huc, Scripturis credite, hic est salus : *De Sion exiet* (60) *verbum et lex de Hierusalem* (*Isa.* II, 3); judicabit in medio gentium, et corripiet plebem multam : **925** concidant gladios suos in aratra, et frameas suas in falcibus commutent : non sumet gens contra gentem gladium, desinent enim belligerare. Et tu, domus Jacob, venite, eamus in lumine Domini; remisit enim plebem suam : completa est regio tua præsagiis alienis, et filii alienati sunt. Tua enim ipsa terra est, et exterum factum est genus Domini. Venite ergo, intrate et esto quasi una gens : miserare errantium (61) : æquum est honorificari sententiam Dei, qualiter magnifici prostrati sunt et humiles allevati, fortes debilitati, infirmi confirmati, divites ad paupertatem redacti, pauperes (62) hæreditati, dominis servi dominati, regnantes subjecti, videntes orbati, orbati illuminati ; prudentes ad stultitiam, stulti ad prudentiam conversi.

X. Etenim, qui quodam vecordes et indocti spiritu, nunc Scripturas docent, et sciunt et intelligunt : qui autem ab initio docti et periti et legis disciplinam scientes, nesciunt legem, nesciunt legere, nec intelligunt spiritalia : et qui ex illis prudentibus cupiens **926** videre, venit, intelligit, ro-

Variorum notæ.

(55) *Munitiones.* Sic Colb., *munitionis* edit. MARAN.

(56) *Ad possessionem bonorum suorum.* Ex conjectura sic quoque hunc locum restitui pro *passionem.* PAMEL.

(57) *Consecuti.* Mutatus hic locus, lectore non admonits ac sine ulla auctoritate in editione Oxon. ubi sic habetur : *Nam a cœlesti abjecti sunt, destituti omni instrumento quod possederunt, lychno septem luminum, et machina*, etc. MARAN.

(58) *Prece.* Sic duo codices mss.; *precem* edit. MARAN. — *Voce supplicum precem flevisti.* Mira est phrasis, aut certe locus mutilus. Sic et illud nescio quid sibi velit : *Hæres esto cum virgine.* PAMEL.

(59) *Cum manus tuas extenderit.* Ita legendum : hoc enim legunt LXX Isaiæ I, unde sumpta sunt sequentia. PAMEL.

(60) *De Sion exiet.* Hunc locum emendavimus auctoritate cod. Colb., qui tamen habet *exiit.* Alius, *de Sion exibit lex, et verbum Domini de Hierusalem*, Editi : *de Sion Dei exiet verbum de Hierusalem.* MARAN.

(61) *Miserere errantium.* Rursum videtur hic locus mutilus. PAMEL.

(62) *Pauperes.* Hanc vocem quæ deerat in editis restitui ex tribus codicibus mss. qui usui etiam fuerunt ad cætera emendanda : sic enim habebant editi : « Divites ad paupertatem redacti, hæreditati dominantes servi, dominatui subjecti ad regnum vocati. » Pamel. legit *dominatui.* MARAN.

gat puerum aut parvulum, aut anum, aut viduam, aut rusticum, dicens : « Vivere cupio, dux esto mihi in Sion : enarra mihi novum Testamentum, reconcilia me Domino : ecce trado me tibi discipulum, interpretare mihi legem, quæ acta sunt (63) in Choreb, dissere præcepta quæ in Sion, et in lege (64). Sine litteris disserit Scripturas eis, et puer docet senem, et anus persuadet diserto. Correptus ergo Israel sequitur, injecta manu ad lavacrum, et ibi testificatur quod credidit et accepto A signo purificatus per Spiritum, rogat accipere vitam per cibum gratiæ panis qui est in benedictione et fit mirum spectaculum : et qui levitæ offerebant, et sacerdotes immolantes, et summi antistites libantes assistunt puero offerenti; discunt (65) qui olim docebant, et jubetur eis qui præcipiebant, et intinguntur qui baptizabant, et circumciduntur qui circumcidebant : sic Dominus florere voluit gentes. Videtis quemadmodum vos Christus dilexit.

Variorum notæ.

(63) *Quæ acta sunt.* Codex Reg., *quæ acta est;* alius *quæ acta in Choreb.* MARAN.

(64) *In lege.* Sic cod. Colbert., editi *intellige.* MARAN.

(65) *Discunt.* Sic Colbert., *discum* edit., unde Pamelius, ut sententiam expleret, addiderat *docentur* ant hæc verba, *qui olim docebant.* MARAN.

CŒNA

CYPRIANO FALSO ADSCRIPTA.

QUIDAM rex, nomine Johel, nuptias faciebat in regione Orientis, in Cana Galilææ. His nuptiis (1) invitati sunt plures. Igitur qui temperius loti in Jordane, adfuerunt in convivio. Tunc commendavit (2) Naaman, aquam sparsit Amos, Jacobus Andreas attulerunt fœnum, Matthæus et Petrus straverunt, mensam posuit Salomon, atque omnes discubuerunt turbæ. Sed cum jam locus recumbentium (3) plenus esset, qui superveniebant, quisque prout poterat, locum sibi inveniebat. Primus itaque omnium sedit Adam in medio, Eva super folia, Cain super aratrum, Abel super mulgarium, Noe super arcam, Japhet super lateres (4), Abraham sub arbore, Isaac super aram, Loth juxta ostium, Jacob super petram, Moyses super lapidem, Helias super pellem, Daniel super tribunal (5), Tobias C super lectum, Joseph super modium, Benjamin super saccum, David super monticulum, Joannes (6) in terra, Pharao in arena, Lazarus super tabulam, B Jesus super puteum, Zacchæus super arborem, Matthæus in scamno, Rebecca super hydriam, Raab super stuppam, Ruth super stipulam (7), Thecla super fenestram, Suzanna in horto, Absalon (8) in frondibus, Judas super loculum, Petrus super cathedram, Jacobus super rete, Samson super columnam, Heli super sellam, Rachel super sarcinam. Patiens stabat Paulus, et murmurabat Esau, et dolebat Job (9) quod solus sedebat 924 in stercore. Tunc porrexit Rebecca pallium, Judith coopertorium, Agar stragulum (10), Sem et Japheth cooperuerunt. Recumbentibus illatus est gustus cœnæ, et accepit cucurbites Jonas, olus Esaias, betas Israel, morum Ezechiel, sycomorum Zacchæus, citrium Adam, lupinos Daniel, pepones Pharao, carduum Cain, ficus Eva, malum Rachel, prunum Ananias, bulbos Lia, olivas Aaron (11), ovum Joseph, uvas Noe, nucleos Simeon, acetum Jonas (12): accepit oxygarum (13) Jesus Christus. Deinde su-

Steph. Baluzii notæ.

(1) *His nuptiis,* etc. Sic codices octo mss.; editi : *Is invitavit plures ut cœnam ejus frequentarent.*

(2) *Commendavit.* Sic Pamelius et codices omnes mss. Non tamen male Morellius, *commundavit.*

(3) *Recumbentium.* Multi codices habent *discumbentium,* et paulo post, *prout poterant locum sibi inveniebant.*

(4) *Lateres. Lapides* in plerisque codicibus mss. Quæ sequuntur *Abraham sub arbore* desunt in multis.

(5) *Daniel super tribunal.* In tribus codicibus *David* D *super tribunal,* et paulo post *Daniel super monticulum.*

(6) *Joannes.* Sic codices omnes, unus Colbertinus *Jonas super lectum ;* editi *Jonas super terram.*

(7) *Ruth super stipulam.* Addidit has voces Pamelius, quæ deerant apud Morel. et in omnibus exstant codicibus mss. Quæ præcedunt *Raab super stuppam* in uno tantum vidi codice Sorbonico.

(8) *Absalon.* Legitur in multis codicibus *Abessalon,* et hic habet Pamelius.

(9) *Dolebat Job.* Sic emendavimus auctoritate septem vetustorum codicum : editi *et dolebat Jacob, Job solus sedebat in stercore; quod* in nullo inveni codice.

(10) *Agar stragulum.* Hæc desunt in plerisque codicibus mss. Non pauci habent *cooperuerunt recumbentes,* unus Colbertinus *cooperuerunt se.*

(11) *Olivas Aaron.* Plerique codices mss. et Morellius habent *uvas Aaron,* et paulo post *olivas Noe.*

(12) *Acetum Jonas.* Sic octo codices mss. editi *dedit acetum Jonas.*

(13) *Oxygarum.* Aliter in sex codicibus mss. *accepit et hoc J. C.*

pervenit Jacob cum filiis, et Laban cum filiabus suis, et sederunt super lapides. Venit et Abraham cum domesticis suis et Moyses cum cætera turba, et sederunt foris. Tunc respiciens Rex invitatos suos, sic ait : « Unusquisque vestrum veniat in vestiarium meum, et dabo (14) singulis cœnatorias vestes. Tunc aliqui ierunt, et acceperunt. Primus itaque omnium accepit Zacharias albam, Abraham passerinam, Loth sulphurinam (15), Lazarus lineam, Jonas cæruleam, Thecla flammeam, Daniel leoninam, Joannes triclinam (16), Adam pelliceam, Judas argyrinam (17), Raab coccineam, Herodias (18) cardinam, Pharao marinam, Enoch cœinam, Agar variam, David nervinam, Helias aeriam (19), Eva arborinam, Job biplagiam (20), Isaias mesotropam (21), Maria stolam, Susanna castaninam (22), Moyses conchylinam, Abel purpuream, Levi spartacinam (23), Thamar coloriam (24), Azarias carbasiaam, Aaron murrinam (25) Judith, hyacinthinam (26), Cain ferrugineam, Abiron nigram, Anna Persicinam (27), Isaac nativam, Paulus Tharsicam (28), Petrus operariam, Jacob pseudoalethinam (29), Jesus columbinam. At ubi divisit vestes, rex respiciens eos, sic ait : « Non ante cœnabitis, **928** nisi singuli singulas vices feceritis. » Atque ita sibi præceptas diaconias (30) consummaverunt. Primus itaque omnium ignem petiit Helias, succendit Azarias, lignum porrexit Sara, collegit Jephte (31), attulit Isaac, conscidit Joseph puteum aperuit Jacob, hyssopum porrexit Sepphora, ad lacum stabat Daniel, aquam attulerunt ministri, hydriam portabat Rebecca, vinum protulit Noe, utrem portabat Agar, attulit argentum Judas, vitulum adduxit Abraham, alligavit Raab, resticulam porrexit Jesus, pedes copulavit Helias, ferrum tradidit Petrus, elisit Daniel, occidit Cain, supportavit Abacuc, suspendit Absalon, pellem detraxit Helias, ventrem aperuit Hermocrates (32), mediana suspendit Tobias, sanguinem effudit Herodes, stercus projecit Sem, aquam adjecit Japheth, elavit Helisæus, partes fecit Phalech, numeravit Auses, salem misit Molessadon, oleum adjecit Jacob, in focum imposuit Antiochus (33), coxit Rebecca, prior gustavit Eva. Explicitisque omnibus, omnes locis suis resederunt. Tunc intulit panes Saul, fregit Jesus, tradidit omnibus Petrus, intulit lentem Jacob, solus manducavit Esau, intulit intritam Abacuc, totum comedit Daniel, fabam intulit Amelsad (34), prior gustavit Misael. Sed, quoniam hædum coctum comederat Isaac, et piscem assum Tobias, cœpit tumultuari Æglom. Valde esuriebat Daniel, panem petebat Hermocrates ; non manducabat Joannes, nihil gustaverat Moyses, jejunus fuit Jesus, micas colligebat Lazarus. Cæteri autem partes suas tenebant, quas ex variis venationibus acceperant. Abraham vitulinan Esau cervinam (35), Abel agninam, Noe arietinam, Samson **929** leoninam, Elisæus ursinam : majorem tamen partem tenebat Benjamin. Postmodum dedit panes Pharao, omnibus divisit Joseph, discum attulit Herodes, partes composuit Rebecca, intulit Jacob (36), distribuit omnibus Noe. Primus ergo sustulit Joannes caput, cerebellum Abessalon, linguam Aaron, maxillam Samson, auriculam Petrus,

Steph. Baluzii notæ.

(14) *Unusquisque..... veniat..... et dabo.* Sic emendavimus codicibus plerisque consentientibus, nisi quod nonnulli habent *in vestiario meo* : editi, *Quisque voluerit vestrum venire..... dabo.* Pamelius addidit *singulas.* quam vocem in uno tantum vidi codice mss.

(15) *Loth sulphurinam.* Sic codices mss. et editi, præter Oxoniensem, ubi legitur *Job.*

(16) *Joannes triclinam. Trichinam* legendum esse observat Salmasius annot. in Trebel. Pol. p. 342 ; in uno ex regiis codicibus legitur *triginam.*

(17) *Judas argyrinam.* Quidam codices mss. *arguirinam,* alii *arguirinam.*

(18) *Herodias.* Cod. Sorb. *Herodes.*

(19) *Helias aeriam.* Quidam codices *aeream,* ali *aerinam.*

(20) *Job biplagiam.* Edit. Oxon. *biblagiam;* repugnant alii codices mss. et editi.

(21) *Isaias mesotropam.* Colbertinorum codicum alter *mesotratam*, quæ vox aptior videtur ad indicandum Isaiam medium fuisse scissum. Forte melius legeretur *mesotretam.*

(22) *Susanna castaninam.* Sic pro *castalinam* legendum monet Salmasius not. in Vopisc., p. 410. Hanc observationem confirmat auctoritate Azelini monachi Remensis, qui cœnam hanc versibus rhythmicis ante aliquot sæcula reddidit. In hoc opere, quod manu exaratum habebat penes se Salmasius, sic legebatur :

Helciæ pulchra filia,
Secura per pomœria,
Susanna fert castaneam.

(23) *Levi spartacinam.* Cod. Colb. *partacinam ;* unus ex regiis *spartaginam.*

(24) *Thamar coloriam,* Sic alter codicum Colbert., atque ita legendum observat Casaubonus not. in Vopisc. p. 396 ; editi *colorinam.*

(25) *Aaron murrinam.* Multi codices mss. *myrrinam.*

(26) *Judith hyacinthinam. Judas* in plerisque mss. Colbertinorum, alter *Judas Zantinam.*

(27) *Anna Persicinam. Persinam* Sorbon. et unus ex regiis.

(28) *Paulus Tharsicam. Candidam* octo codices mss.

(29) *Jacob pseudoalethinam.* Sic unus ex Regiis codicibus. Sic etiam legisse se testatur Salmasius in vetusto codice, not. in Treb. Pol. p. 342. Cœteri codices hanc lectionem confirmant, quorum multi habent *pseudoallechinam* vel *pseudoallecinam* : editi *alethinam. Joannes* legitur pro *Jacob* in sex codicibus mss.

(30) *Præceptas diaconias.* Sic plerique codices mss. editi *præcepta diaconia.* Paulo ante *singuli* deest in plerisque codicibus mss.

(31) *Collegit Jephte.* Desunt hæc in plerisque mss.

(32) *Hermocrates.* In quibusdam codicibus *Hermogrates.* Sic etiam paulo post in quibusdam legitur *Malassadon.*

(33) *Antiochus. Ariochus* in multis codicibus mss.

(34) *Amelsad. Melsad.* in pluribus codicibus mss.

(35) *Esau cervinam.* Sic Morel. et codices mss Pamelius *Isaac.*

(36) *Intulit Jacob.* Hæc non inveni in mss.

oculos Lia, cervicem Holophernes, arterias Zacharias, collum Saul, armora Agar, interanea Jonas, fel piscis (37) Tobias, cor Pharao, renalia Isaias, latus Adam, costam Eva, ilia Maria, ventrem Sara, vulvam Elisabeth, adipem Abel, femora Abraham, caudam Moyses, crura Loth, pedes Jacob, ossa collegit Ezechiel. Item Jacobus et Andræas intulerunt pisces : sustulit itaque asellum Jesus, labeonem Moyses, lupum Benjamin, mugilem Abel, murænam Eva, pellamidem Adam, locustam Joannes, gladium Cain, captionem Abessalon, polypum (38) Pharao, turpitudinem Lia, auratam Thamar, scarum Agar, cantharidem (39) David, halecem Joseph, saxatilem Hieremias, umbras Lazarus, soleam Juda, hirundinem (40) Tobias, argentillum Judas, sepiam Herodes, cornutam Esau, glauculum Jonas (41), alopidem Jacob (42), salpam Molessadon, denticem Isaias, araneum Thecla, coracinum Noe, rubellionem Rebecca, lacertum Golias, mænam Maria, et leonem Samson. Posuit et Jonas acetum, Molessadon salem misit, prior intinxit Cain. Explicitisque omnibus, dedit adipem Abel, mel Jonatas (43), lac Abraham, conspersit (44) Sara, dulcia fecit Jesus, perministravit (45) Paulus. Sed, quoniam aliquot genera vini habebant, passum bibebat Jesus, Marsicum Jonas, Surrentinum Pharao, pellinum Adam, Gaditanum Moyses, Creticum Isaac, Adrianum Aaron, arbustinum Zacchæus, arsinum Thecla, Albense Joannes, Campanum Abel, Signinum Maria, Florentinum Rachel. Saturatione vini sopitus jacebat Adam, ebrius obdormivit Noe, satis biberat Loth, stertebat Holophernes, somnus tenebat Jonam, vigilavit prope gallum Petrus, suscitabatur (46) Jesus, surgere quærebat Jacob, prior surrexit Labam (47). Tunc miscuit scyphum Benjamin, intulit Martha (48), prior bibit Petrus. Sed, quoniam vinum subduxerat 930 Amelsad, et male miscuerat Jonas, murmurabat Hermippus, aquam (49) bibebat Joannes, vinum petebat Maria, non consentiebat Susanna (50), plenam ampullam ferebat Martha (51), sitiebat Ismael, ire volebat Tobias, alienum calicem bibere volebat Jacobus. Sublatisque omnibus, aquam ad manus petebat Pilatus, tradidit Judas, ministrabat Martha, effudit Hermocrates, linteum porrexit Petrus (52), intulit lucernam Esaias, gratias egit Simeon, benedixit Anna, intulit coronas Rachel, David hyssopum porrexit (53), dedit unguentum Maria, perunxit Martha, poma intulit Adam, favum porrexit Samson, citharam percussit (54) David, tympanum Maria, psalterium duxit Jubal, choros (55) duxit Judith, cantavit Asael (56), saltavit Herodias, laudes dedit Azarias, magis lusit Mambres, risum fecit Isaac, osculum porrexit Judas, valefecit Loth, et cum vellent discedere, respiciens eos rex, sic ait: « Nunc per omnia diem nuptiarum celebrate, et frequentate, et demutate habitus, velut pompas facientes; sic ite in domos vestras (57). » Placuit vero omnibus voluntas regis : atque ita primus omnium procedit in magistro Jesus, in custode (58) Joannes, in retiario Petrus, in secutore Pharao, in venatore Nemroth (59), in delatore Judas, in hortulano Adam, in exordiario (60) Eva, in latrone Cain, in pastore Abel, in cursore Jacob, in sacerdote Zacharias, in rege David, in citharœdo Jubal, in piscatore Jacobus, in coquo Antiochus (61), in aquario Rebecca, in furnitore Ananias (62), in bestiario Thecla, in stupido Molessadon, in religioso Salomon, in ministra (63) Martha, in milite Urias, in insano Herodes, in famulo Cham, in medico Tobias, in ebrio Noe, in risiculo (64) Isaac, in tristi Job, in judice Daniel, in fabro Joseph, in prostituta Thamar, in formosa Rachel, in odibili Lia, in domina Maria, in impio Loth, in adversario Amalech, in structore

Steph. Baluzii notæ.

(37) *Fel piscis. Sicotum.* in sex mss., *Syrcotum* Remig.

(38) *Polypum. Polytum* in mss.

(39) *Cantharidem. Cantoridem* mss. Sic] etiam *haleyem, saxitanum, umbras, soliam* in plerisque.

(40) *Glauculum Jonas.* Quidam mss. *conculam*, alii *glaucum.*

(42) *Alopidem Jacob.* Plerique codices *Job.* Paulo post *ereneam, coracinam, helionem* in multis codicibus. *denticem* in uno mss.

(43) *Mel Jonathas.* Sic codex Sorb., alii *Jonas,* editi *Joannes.*

(44) *Conspersit. Consparsit* in mss.

(45) *Perministravit.* Sic codices mss., editi *perministravit.*

(46) *Suscitabatur. Suscitabat* mss.

(47) *Laban. Lazarus* Morel. et quidam mss.

(48) *Intulit Martha. Maria* in sex mss., *Thamar* Sorbon.

(49) *Aquam.* Plerique mss. *aquatum.*

(50) *Non consentiebat Susanna.* Non inveni in mss.

(51) *Martha. Thamar* in codice Sorbonico.

(52) *Petrus.* Sic novem codices mss. *Martialis,* in editis.

(53) *David hyssopum porrexit.* Hæc desunt in oc codicibus mss. in quibus etiam legitur : *Dedit unguentum Aaron.* Postea *perunxit Maria* in uno ex regiis codicibus.

(54) *Percussit. Porrexit* in plerisque codicibus mss.

(55) *Choros.* Multi codices habent *choreas.*

(56) *Cantavit Asael. Cantavit David* in plerisque mss. codicibus.

(57) *Ite in domos vestras. Ite domibus vestris* in plerisque mss.; sic etiam paulo post in iisdem *prodit in magistro Jesus.*

(58) *In custode.* Omnes codices mss. *in custodia.*

(59) *Nemroth. Mambres* in omnibus mss.

(60) *In exordiario.* Morel. et codices mss. *in exodiario.*

(61) *In coco Antiochus. Ariochus* in codicibus mss., *in coco jarito* Sorb.

(62) *In furnitore, Ananias.* Mss. *in fornatorio.*

(63) *In ministra.* Mss. *in ministro.*

(64) *In rusticulo.* Plerique mss. *in rustico.* Iidem paulo post *nudus erat Joannes. stolam petebat Auses.*

Sem, in rusticulo Esau, in forti Golias, in pistore Hieroboam. Sed, quoniam contendebat Dina, aquam effundebat Aaron, et nudus erat Jonas: tunc solem petebat Auses ut siccaretur Bersabee. Quo facto (65), jussit eos rex ad se venire; qui venerunt altera die et munera ei obtulerunt. Primus 931 itaque omnium obtulit arietem Abraham, taurum Thecla, oviculam Noe, camelum Rebecca, leonem Samson, cervum Esau, vitulum Jesus, jumentum Jacob, currum Helias, vestem Judith, crines Bersabee, ligna Isaac, frumentum Joseph, resinam Ruben, pecuniam Abimelech, strobilos Levi, capsam Moyses, favum Petrus, copias Abigal. Sed, quoniam ante diem convivii quædam de convivio subducta fuerant, jussu regis inquirebantur ab eis. Involverat enim stragulum multicolorium Agar, sigillum aureum Rachel, speculum argenteum Thecla, scyphum bibitorium Benjamin, annulum signatorium Thamar, coopertorium subsericum Judith, lanceam regiam David, alienam uxorem abduxerat Abimelech. Tunc jussit rex, ut omnes qui fuerant in convivio ducerentur ad tormenta. Quo facto, primus innocens decollatur Joannes, occiditur Abel, foras projicitur Adam, timens obmutescit Zacharias, fugit Jacob, queritur Enoch, turbatur Abimelech, immutatur Nabuchodonosor, deprecatur Abraham, transfertur Helias supprimitur Dina, includitur Noe, impingitur Loth, suffigitur Jesus, damnatur Daniel, accusatur Susanna, alligatur Joseph, occiditur Martha, tollitur Abacuc, bestiis datur Thecla, in fornacem mittitur Ananias, vinculis constringitur Samson, punitur Urias, flagellatur Paulus, tenditur Isaias, exspoliatur Jonas, lapidatur Hieremias, excæcatur Tobias, non credebant Moysi, subducitur Abiron, suspenditur Abessalon, confunditur Rebecca, transducitur Agar arguitur Pharao, relinquitur Dathan, deprimitur Chore, copulatur Isaac, 932 mittitur Nathan, convincitur Amalech, maledicitur Judas, dehonestatur Mambres, cognoscitur (66) Loth, interficitur Phinees, dimittitur Ophni, timens moritur Heli, comprimitur Dina, decipitur Esau, substringitur Saul, dolet de facto Job, interrogatur Eva. Nescio clamat Cain, tenetur et negat Petrus. Sed quoniam multorum conscientia erat, in furto quod erat suscipiens Raab, quærebat (67) Laban, infamabatur Susanna, arguebat Joannes, negabat Rachel, docebat Moyses, plorabat Triphæna, observabat Maria, attendebat Onesiphorus, tristis erat Paulus, jurabat Jacob, non credebat Pharao, mentiebatur Hieroboam, pavebat Susanna, erubescebat Rebecca, plangebat Hieremias. Postmodum, scrutatis omnibus, inventum est furtum apud Benjamin, quod erat in conscientia Joseph. Sed, posteaquam probatum est regi quod Achar filius Charmi solus esset reus furti, jussit eum mori donavitque eum omnibus. Tunc, occasione accepta, primus omnium calce cum percussit Moyses, abiit in complexum Jacob, vestem detraxit Thecla, ad terram elisit Daniel, lapide percussit David, virga Aaron, flagello Jesus, medium aperuit Judas, lancea transfixit Eleazar. Tunc jussit uti qui mortuus esset sepeliretur; et vendidit agrum Laban, emit Abraham, Joseph monumentum fecit, et ædificavit Nachor, aromata imposuit Maria, clusit Noe, superscripsit Pilatus, pretium accepit Judas: quo facto gaudens clamat Zacharias, confunditur Elizabeth, stupet Maria, ridebat de facto Sara. Explicitisque omnibus domos suas repetierunt.

Steph. Baluzii notæ.

(65) *Quo facto.* Morel. et quidam codd. mss. *pro quo facto*, alii *sub quo facto.* Paulo post desunt hæ voces *altera die.* In iisdem igitur *stropillos Levi* vel *stropilos*, *capsas Moyses. Ante diem*] *quædam de convivio.*

(66) *Cognoscitur.* Sic pro eo quod erat in editis *cogitur*, emendavi, codicis Colbert. auctoritate.

(67) *Quærebat.* Editi *quærebatur.* Emendavimus auctoritate quatuor mss.

DE REVELATIONE CAPITIS B. JOANNIS BAPTISTÆ

TRACTATUS, INCERTO AUCTORE

I. Narrat Josephus (1) vinctum fuisse abductum Joannem Baptistam in castellum Macheronta, ibique caput ejus truncatum fuisse; narrat historia ecclesiastica (2) sepultum in Sebaste, civitate regio-

Commentarius.

(1) *Narrat Josephus.* Stupendissimam hanc narrationem subnectimus, ne quid Cypriano olim appensum desideraretur. Laterem videtur lavare Pamelius, qui notis suis mendaciorum sentinam purgare satagit. Oxon.

— *Narrat Josephus.* Lib. nempe XVIII *Antiq.*, c. 10, seu juxta novam versionem 7. Quod ipsum ex illo repetit Eusebius lib. I *Hist. Eccl.*, cap. 11, seu juxta Græcum exemplar 11; et postea Beda in cap. XIV Marci, ubi cum iisdem verbis utatur, atque ideo illinc hæc transcripta ad verbum videantur, non sum veritus reponere, *in castellum Macheronta abductum.* Pam.

(2) *Narrat historia ecclesiastica*, etc. Sic lego, quia nullam hujus rei facit mentionem Josephus, sed *Hist. Eccl.* lib. XI, cap. 28, auctore Ruffino, in sua ad Eusebium Appendice. Pamel.

nis Palestinæ, quæ quondam Samaria est appellata. Post longum vero tempus (3), monumentum ejus pagani invaserunt, et ossa per campi planitiem dissipaverunt, rursumque collecta igne concremaverunt, et postea per agros cremata **933** projerunt. Postea vero advenerunt quidam monachi, religiosi viri, de Hierosolymis ad locum ejusdem monumenti, audientes ea quæ Joanni acciderant, et quicquid potuerunt ex ossibus illius colligentes, ad patrem suum Philippum detulerunt Hierosolymam, et ille transmisit ea cum aliis viris religiosis Athanasio Alexandriæ pontifici fidelissimo. Ibique miro modo fuerunt servata, usque ad tempus Theophili ejusdem urbis episcopi. Qui Theophilus, jubente Theodosio principe, omnia idolorum fana in ila regione, Christo favente, destruxit, et ecclesiam miræ magnitudinis construxit, et in honorem ejusdem sancti Joannis Baptistæ consecravit, et illius ossa quæ sibi direxerat suprascriptus Athanasius, in eadem ecclesia, congregatis ibi vicinis pontificibus ex omni parte catervatim, omnibusque ordinibus clericorum et populorum, honorifice constituit. Igitur, accedente paschali festivitate, decollatus est Joannes Baptista, imperante nequissimo Herode, qui dari saltanti puellæ caput ejus jussit; et multo post decollationem ejus, accedente illo anno quo constructa est ecclesia in nomine ejus, et ossa ejus ibidem collocata a Theophilo pontifice, jubente Theodosio principe, in honore ejus consecrata est quarto Kalendas Septembris. Solemnitas namque ejus mirifice est consecrata in dedicando. Caput autem illius tunc temporis repositum erat in loco quo illud in absconso uxor Herodis deposuerat, nemine sciente, postquam a filia in disco suscepit.

II. Si quis omnia plenius voluerit scire, Chronicam Marcellini principis (4) legat; et ibi reperiet duos monachos ab Oriente in Jerusalem venisse causa orationis in tempore Marciani imperatoris. Quibus monachis in visione angelica dictum est: « Ite ad palatium Herodis, qui quondam hic fuit perfidus princeps: introeuntes perspicite diligenter, et ubi fumum e terra ascendentem videritis, fodientes ibi, caput Joannis Baptistæ incunctanter invenietis. » Et ita fecerunt, et cum magno honore clanculum secum Hierosolymam deportaverunt. Et non multo post a latronibus **934** raptum est: qui mittentes in quemdam specum (5), ibidem dimiserunt, donec idem Joannes, Christo auxiliante, cuidam viro religioso, nomine Marcello, sacerdoti, qui in eodem specu morabatur ut eremita, revelavit, dicens: « Accipe caput meum, quod in hoc specu depositum est a latronibus, et defer illud Juranno episcopo, qui nunc præest Alexandriæ civitati post Theophilum Deo charum, ubi reliquiæ corporis mei requiescunt. » Et sic fecit Marcellus, Christo annuente. In eadem igitur solemnitate collectionis reliquiarum illius translationis et ecclesiæ consecrationis, allatum est caput Joannis Baptistæ ad civitatem Alexandriæ a Marcello presbytero, et datum Juranno episcopo (6), quarto Kalendas Septembris. Et Jurannus suscepit illud, collocans mirabiliter in eodem loco perpetim custodiendum. Et ideo hodierna festivitas collectio reliquiarum beati Joannis Baptistæ, non decollatio nominanda, Christo annuente, et inventio ac revelatio capitis ejus. Jamque idem vir Domini Jurannus episcopus, et Marcellus sacerdos feliciter ad Dominum ex hoc mundo in pace migraverant.

III. Annis evolventibus non plurimis, cuidam viro religioso sacerdoti ac monacho, Felici nomine, qui orationis gratia ab occidentali parte in illis diebus Hierosolymam adierat, angelica visione dictum est: « Felix, surge concitus, et pergens ad civitatem Alexandriæ (7), invenies ibi ecclesiam in honorem

Commentarius.

(3) *Post longum vero tempus.* Tempore nempe apostatæ Juliani, inquit Beda cum Ruffino: qui etiam rectius narrant adfuisse tunc cum dispergerentur ossa Joannis Bapt. monachos, non postea advenisse. Ex quibus etiam omnino legendum censeo *Philippum* pro *Josephum*, præsertim consentientibus Petro Trecensi in *Historia Scholastica*, ut omittam ms. quemdam de hac re tractatum, et Adone in Martyrol. ad IV Kal. Septem., qui cum Ruffino missa dicunt hæc ossa Athanasio per Julianum diaconum. PAMEL.

(4) *Chronicam Marcellini principis.* Antea mendose legebatur *Marcelli.* Citat enim etiam Beda loco citato chronicam Marcellini comitis. Is enim ad Chronicum Eusebii et Hieron. Appendicem scripsit, et produxit ad tempora usque Justiniani, quae excusa est cum Fastis consularibus Onuphrii Panvinii. PAMEL. — *Chronica* codd. mss. olim. BALUZ.

(5) *Mittentes in specum quemdam.* Quod auctor a latronibus, Marcellinus Comes et Simeon Metaphrastes a figulo quodam raptum dicunt sacrosanctum Baptistæ caput. Atque hinc factum puto ut maluerit Beda cum loco citato, tum in Hom. *de Collocatione seu Natali D. Joannis Baptistæ*, non aliud scribere quam incuriæ culpa deperditum. Quod de verbo ad verbum etiam transcriptum est in Bedæ et Adonis Martyrologiis ad VI Kal. Martii, quem Peritum vocat Metaphrastes. Quibus locis, uti et apud Usuardum, legendum esse Emessam, seu potius Emesium Phœniciæ civitatem, non Edessam, patet ex Marcellino, Metaphraste et Petro Trecensi, tum ex dicta narratione, et martyrol. D. Donatiani ms. et ipsius Adonis Chronicis. PAMEL.

(6) *Juranno episcopo.* Beda legit *Julioramo.* Petrus Trecensis *Juliaramo.* Illud accedit magis ad lectionem Metaphrastis, qui cum ms. cod. legit *Uranio*, præsertim quum Marcellinus Comes legat *Juliuranio.* Qui tamen non Alexandrinus, sed Emissenus episcopus fuisse ab illis omnibus perhibetur; atque adeo videtur auctor memoria lapsus, dum Alexandriæ episcopum facit et successorem Theophili, neque enim inter Alexandrinos episcopos Uranius recensetur, aut Julioranus. PAMEL.

(7) *Ad civitatem Alexandriæ.* Etiam hic sui oblitus videtur auctor, fortassis ex eo quod apud Alexandriam, uti prius dixit, ossa D. Joannis Baptistæ essent recondita, et in ejus honorem ædificata ecclesia. Nam etiam pro aliis facit quod habet Sigebertus in Chronico ad annum Dom. 761, caput Joannis Bapt. ex Edessa (nam sic legendum censeo, pro eo quod est *in*) civitate transfertur. Nam de translatione in Gallias id intelligi patet ex Vincentio Bellovacensi, Petro Trecensi et Antonio, item ex Chronico quodam ms. Guilielmitarum incerti auctoris. PAMEL.

sancti Joannis Baptistæ consecratam, ubi caput ejus cum tribus parvulis Innocentibus reconditum est. Quod accipiens transfer in partibus Galliarum in regione Aquitaniæ in locum quem tibi ostendero.» De qua visione certus et expergefactus reverendus senex, gaudio amplissimo repletus, pergens illico ubi jussus fuerat, sicut ei dictum fuerat, cuncta reperiens, rectori sui itineris grates innumeras rependit, properansque ad locum, thesaurum sibi a Deo destinatum in unius sportellæ conclusit sinu : statimque retro iter arripiens, junctis sibi sociis septem fratribus suis, qui cum eo abierant, vallansque clam omnem regionem illam, perveniens ad littora maris, invenit navem cum remigiis ac
935 gubernaculis a Deo paratam ; quam ingressus est cum thesauro et magni pretii margaritis. Igitur fratres et socii ejus descendentes cum eo in navi, gratias agentes, in hymnis et laudibus Deum benedicentes, alta petunt æquora.

IV. Cumque in mare iter agere cœpisset, Felix, elevatis oculis, ad cœlum palmas tetendit, dicens : « Domine Jesu Christe, qui fecisti cœlum et terram, mare et omnia quæ in eis sunt, et profundum abyssi intueris, qui super undas maris siccis pedibus ambulasti, et Petrum mergentem manu erexisti, et Paulum ter de naufragio liberasti ; libera nos de magnis fluctibus hujus pelagi, ut viventes benedicamus nomen tuum in sæcula sæculorum. Mittere etiam, Domine, dignare sanctum angelum tuum de cœlis, ut sit dux itineris nostri, sicut fuit quondam patribus nostris, quando eduxisti eos de terra Ægypti in fortitudine magna, et in manu tua valida ; et perduc nos recto itinere ad locum optatum, ad sanctas et pretiosas margaritas collocandas. »

V. Hæc et his similia orante beato Felice, ecce nubes lucida descendit supra navem, et de medio nubis egressa est columba ad instar nivis candida, et super puppim navis immobilis perstitit, tam in die quam in nocte, usque dum in partibus Aquitaniæ ad littus maris Oceani pertingerent. Cumque non longe a terra se esse cognovissent, diverterunt ad portum qui appellatur Angolismensis, qui est situs in pago Alniensi. Ibique euntes de navi ad terram, paulisper requieverunt. Moventes autem ex eodem loco, duobus milliaribus peractis, invenerunt eminus corpora mortuorum, regem videlicet Wandalorum (8) cum omni exercitu suo jacentem super faciem terræ, ut opinor, quasi viginti millia virorum : quoniam egressus fuerat idem populus crassa cervice de vagatione sua per mare cum classe magna, et ventus vehemens irruit in eos, et transvexit in partes Occidentis in supradictum portum Angolismensem. Nuntiatumque est Pipino regi Aquitanorum, quod gens Wandala regnum ejus invaderet : misitque in omnes terminos Aquitanorum ac Xanctonicæ, nec non Angolismæ, sive omnes terminos eorum, ut contra eos pergerent ac dimicarent : quia idem rex Pipinus tunc morabatur in territorio Alniensi super fluvium Vultronæ, in palatio quod vocatur Engeriacum, inter medios fines Pictavorum ac Xanctonicæ. Denique, cum idem rex Pipinus cum omni multitudine armatorum occurreret hostibus suis, fecit Dominus salutem magnam omni exercitui suo, ita ut nullus evaderet ex hac multitudine, qui non cæde vastaretur. Supradictus autem rex videns sibi a Domino auxilium de cœlo fuisse præstitum, et ultionem de inimicis, ita ut non minuerentur de exercitu suo, nisi viginti viri quos præ cæteris valde diligebat, quos accipiens,
936 singulis deposuit feretris, lætus pro victoria, mœstus pro amissorum funeribus, exercitum revocat, pergere cupiens ad propria.

VI. Cumque ab hac cæde quasi quatuor milliaribus disjuncti essent, figere tentoria imperat ; pressusque somno, stratum suum parari in papilionibus jubet. Tunc, pro lassitudine somno ingruente, vox divina oblata est, dicens ad eum : « Cur te piger somnus ita pressit ? Noveris magni viri Joannis Baptistæ caput ex transmarinis partibus ab Oriente cum tribus parvulis Innocentibus ad hunc pagum deferri, et propter ejus meritum in hoc prælio divinitus victoriam tibi a Deo esse collatam. » Respondit ei rex Pipinus in visione, dicens : « Si tanta beneficia propter ejus meritum in me vigent, indica mihi quid agam, aut quemadmodum investigare vel invenire potero eum. » Respondit et vox divina, dicens : « Ecce post tergum tuum sequuntur te septem fratres in habitu peregrinorum, et unus qui cæteris præesse videtur, Felix vocatur. Vade in occursum eorum cum paucis, et in humilitate cordis benigne suscipe : adornatasque pretiosissimas margaritas pacifice tecum ducere coneris, et videbis magnalia Dei. » Vir autem Domini Felix, visa tanta multitudine cæsorum corporum, pavore perterritus, tamen de adjutorio Dei confisus, confortat socios, et ut paulisper iter agerent, admonet. Divertentesque ex adverso, parvulum sibi statuerunt habitaculum, ut eadem nocte usque mane in eodem permanere potuissent.

VII. Prædictus autem rex Pipinus a somno evigilans, intra semetipsum cogitare tacitus cœpit ex visione quam viderat, quid agere deberet ; recogi-

Commentarius.

(8) *Regem videlicet Wandalorum.* Intelligendum est istud aut de strage Chilxingi Arvernensis et Amingi Pictaviensis comitum, quale quid indicat Sigebertus, qui in auxilium venerant duci Aquitaniæ contra Pipinum : aut de ipsa cæde Vuayfarii ducis ceu regis, interfecti apud Petragoricos, juxta Adonem et Aimoinum, ut Wandalos illos nuncupet, quod a Vasconibus, atque adeo et Wandalis orti essent. Aut certe reliquiæ quæpiam Wandalorum rursum Gallias tunc infestantium, quemadmodum eos fecisse scribit Robertus Gaguinus paulo antequam regnaret Carolus Martellus, Pipini pater. PAMEL.

tans quia in antiquis est sapientia, et multorum peritorum prudentia. Mittensque concitus accersiri jubet virum prudentem ac bonis operibus pollentem, nomine Felicem, ut de tanta manifesta visione Dominum pulsaret, ut ei salubre consilium suggerere dignaretur. Igitur consilio inventum est ut exutis vestibus et calceamentis suis in cinere et cilicio nudis plantis incedentes, sicuti oraculo divino admonitus fuerat, obviam famulis Dei procederent. Cumque se mutuo conspexissent, jacentes, tam ipse quam omnes qui aderant, proni in terram tam diu adoraverunt, quoadusque famuli Dei ad locum ubi jacebant, pertingerent. Cumque Dominum benedixissent, et se invicem salutassent, osculum pacis sibimet dederunt. Levantesque se a terra, lacrymabiliter interrogabant se invicem, qua causa hæc quæ viderant et audierant, accidissent. Vir autem Domini Felix cuncta intelligens a Deo esse manifestata, retexit historias quemadmodum Hierosolymam adierat orationis gratia, et thesaurum absconditum divina misericordia ei revelaverat. Et facta oratione cum omnes respondissent : Amen, **937** elevatis Felix pretiosissimis margaritis, capite scilicet Joannis Baptistæ et reliquiis sociorum ejus beatorum martyrum Innocentium, cum hymnis et laudibus psallentium dirigit chorum.

VII. Quo audito, cunctus exercitus qui in castris erat, quasi unus vir ei obviam processit numero triginta millia virorum. Exsequias vero mortuorum qui in prælio corruerant, secum deferentes, petebant auxilium de cœlo a Domino per præcursorem suum Joannem, ut cujus reliquiæ deportarentur divina gratia manifestare dignaretur; promittentes se tantam fidem habere, ut quidquid peteretur, sanctus Joannes Domino annuente tribuere posset : apprehendentesque sportellam, in qua beati Joannis Baptistæ caput continebatur, singulis feretris imposuerunt, mortuos tangentes. Miro atque inæstimabili modo, mox ut tetigit ossa jacentium, vita per mortuum mortuis reddita est. Surrexerunt autem eadem hora ab officio funeris, viginti viri tam celeriter ac si a somno essent excitati; et qui a flentibus amicis portabantur ad tumulandum, iisdem gaudentibus ad vitam redeunt. Videns autem rex Pipinus et cunctus exercitus magnalia quæ circa eos Dominus gesserat per præcursorem suum Joannem Baptistam, plaudentes manibus benedicebant Dominum, qui fecit mirabilia in cœlo et in terra. Vir autem Domini Felix et socii ejus gaudio repleti, una cum rege Pipino et exercitu ejus, levantes caput beati ac præcellentissimi præcursoris Christi Joannis Baptistæ et beatorum Innocentium, cum gaudio et lætitia iter agere cœperunt. Cumque nulla mora fieret in eundo, pervenerunt ad quamdam villam, quæ appellatur Vultronia. Cumque ibidem paulisper quievissent, obvius eis quidam cæcus factus est, qui statim sanus effectus est per beatissimi Præcursoris merita. Cumque de eodem loco eis moveri placuisset, arripiunt iter per viam quæ ducit ad paludem cognomine Mathevallis. Cumque eis aliquantulum ibi requiescere placuisset, ecce quidam debilis pedibus qui se erigere omnino nequibat, rependo se trahens obviam eis processit. Qui invocans meritum beati Joannis, ita redditus est sanitati, ut firmus et stabilis sine dolore incederet cum turbis.

VIII. Jamque propinquantes ad locum quo tendebant, super fluvium Vultroniæ ad palatium nomine **938** Engeriacum pervenerunt. Audiens autem omnis populus, a maximo usque ad minimum, a viro usque ad mulierem, omnes simul in unum conglobati obviam eis processerunt. Cumque ibidem ante palatium regis Pipini pervenissent, in basilica beatissimæ et gloriosissimæ semper Virginis Mariæ, cum magno fervore et studio, illico ad custodiendum deposuerunt. Lætatusque est universus populus lætitia magna, et celebraverunt solemnitatem hujus diei quarto Kalendas Septembris, et reversi sunt unusquisque ad habitacula sua. Igitur beatus Felix et socii ejus cum venerando rege inter cætera Dominum deprecabantur, ut eis salubre consilium suggereret, quoniam in loco sancta membra locarent. Ædificantesque basilicam, et in ea concavum ciborium cum sex columnis marmoreis mirifici operis bene compositis, non longe a Vultroniæ littore, sed, ut arbitror, centum stadiis. In quo cum aromatibus et plurimis bonis odoribus condientes caput beati Joannis Baptistæ almi præcursoris Christi, et beatorum trium Innocentium corpora simul in hoc ciborio concluserunt, bitumineque sigillato munierunt. Domino autem auxiliante, hoc ædificium completum est feliciter. Fecit etiam idem rex fontem ductorium, qui a duobus fere milliaribus per profundissimos terræ meatus ad palatium ejus ductus decurreret, et in ipsam basilicam per ferrum et æs introduceretur, ac subtus ciborium per concavam marmoream columnam ebulliret : ibique sacri baptismatis ablutio fieret : sicque iterum ad primos aditus reflecteretur. Convocans igitur rex Pipinus et beatus Felix pontifices et sacerdotes, omnesque patriæ nobiles, benedicentes ecclesiam, atque in honore ejusdem Joannis Baptistæ dedicando mirifice consecrantes, prædiis ac possessionibus suis a progenitoribus sibi dimissis eam nobiliter dotaverunt. Ordinatisque omnibus necessariis, monachos ibidem Deo in perpetuum servituros statuerunt, postmodum multa Domino mirabilia operante per famulum suum Joannem Baptistam. Tandem vero metam narrationi ponentes, oremus immensitatem bonitatis Christi, ut sua potenti dextra suffultos nos ad æternæ quietis stationem perducat, qui vivit et regnat cum Patre et Spiritu sancto per omnia sæcula.

DE PASCHA COMPUTUS

LECTORI JOHANNES WALLIS S. T. P. GEOMETRIÆ PROFESSOR OXONII

Cum reverendus admodum Johannes Fell, Episcopus Oxoniensis, nuper a me petierit ut tractatum hic sequentem (qui Cypriani perhibetur esse, estque cum reliquis Cypriani jam edendus) perlegerem, et saltem numeros (quos depravatos esse suspicatus est) examinarem : quid hac in re fecerim, paucis exponendum. Repertus olim est tractatus hic in bibliotheca Cottoniana manuscriptus, sed mendosus. Hunc reverendissimus Jacobus Usserius, nuper archiepiscopus Armaghanus, exscribi curaverat ; 939 suoque apographo suas de emendatione conjecturas calamo inseruit : indeque quem jam tractamus apographum nacti sumus. Hunc demum quem habemus apographum reverendus vir Thomas Gale. sacræ theologiæ professor, cum Cottoniano illo codice contulit, et sicubi deviatum erat restituit ; suis item adjectis stricturis aliquot, quibus vel emendationes insinuabat, vel phrases aliquot ibi quæ cum Cypriani dictis alibi consentiunt, unde de auctore conjectura fieret. His ita ad me delatis, rem in eum fere quem vides ordinem conjeci. Putaram aliquando illas , sive Usserii, sive Galei, sive meas etiam de emendatione conjecturas, textui inserere, sed uncis inclusas ; ipsiusque textus voculas, quæ videbantur mutandæ, alio charactere scribere, quo et manuscriptum fideliter exhiberem, et emendatio lectoris oculo foret obvia. Verum, mutato consilio, reverendo episcopo sic monente, qui totius operis editionem curat, quo pars hæc cæteris sit conformis, textum emendatum, sive ex eorum sive ex nostris conjecturis id fieret, integrum apposui; conjectis ad calcem paginæ, quæ vel in manuscripto menda fuerant, vel censebantur, vel aliæ erant de emendatione conjecturæ quam quæ in textu comparent. Numeris utitur hic codex solis Romanis (non item Indicis, Barbaricis vulgo dictis), habetque inter illos litteram I superne notatam pro mille, et IIII, VIIII, XXXX, LXXXX, pro quatuor, novem, quadraginta nonaginta (pro quibus nunc fere scribi solent M, IV, IX, XL, XC) : sicubi aliter factum est, id exscriptoris, esse sentio, non autographi. Occurrunt quidem aliquoties in apographo nostro numeri Indici, 2, 3, 4, etc.: sed, inquisitione scrupulosius facta, id exscriptoris esse intelligo, et in autographo non inveniri ; ut qui ea ætate qua scriptus censetur Cottonianus codex (sub finem noni a Christo sæculi), nondum apud Europæos nostros in usu fuerant (sed sæculo saltem undecimo, aut serius) ; sed nec parentheseos notæ ibidem comparent ; nescio an interstinctionum puncta : quæ itaque ex judicio nostro supplevi. Numeros qui passim erant mendosi et depravati, ex calculo restitui, et consultis S. Scripturæ locis quo respiciebant. Alia menda graphica quamplurima, sive ut syntaxeos ratio postulabat, sive alias, ex conjectura supplevi ; 940 indicata tamen codicis ms. lectione, ut, si quis inde rectius conjecerit, id ipsi liberum foret. Atque hæc sunt quæ jam ante aliquot menses monenda duxi.

Postquam hæc ita absolveramus, ipsique typothetæ suos composuerant typos, mox prelo subjiciendos, spes facta est ex Remensi codice apographum hunc delatum iri. Monuit itaque reverendus episcopus prelum sufflaminandum, atque exspectandum donec apportaretur ille apographus : quod post aliquot septimanas factum est, favore reverendi doctissimique viri P. Mabillon, ordinis Benedictini, cum hoc titulo : Cæcilii Cypriani de Pascha computus inchoat ; et hoc præmisso lemmate, Ex ms. C. Bibliothecæ S. Remigii Rem. olim LXXI notato, nunc vero 133. Hunc nacti apographum, cum nostro contuli ; reperique sic a nostro variantem ut in notis monemus ; nec minus mendosum. Id saltem bene contigit ut non semper eodem loci mendosus fuerit uterque codex, sed nunc ex illo noster, nunc ille ex nostro corrigendus. Atque id porro quod plurimis in locis, quæ ex conjecturis sive Usserii, sive Galei, sive nostris, emendaveram, codex hic confirmat. Quo casu, omissis conjecturis illis, auctoritatem hujus codicis inter variantes lectiones cito ; nec conjecturas interpono, nisi cum uterque codex videtur vitiosus. Numerique, in hoc comparent soli Romani, quales in altero (sed ꝏ pro mille), non Indici, nec parentheseos notæ : atque interstinctionum nescio an ulla habita est in autographo ratis. Pro Calendis habetur Kl., quidpe in veteri scriptione K pro Ca scribi solebat, ut krus pro carus, etc. In apographo altero habetur quidem Kal., sed ab exscriptore credo substitutum, qui non erat de singulis litterarum apicibus sollicitus, ipsa verba exhibere contentus ; quod in utroque apographo contigisse suspicor. Litteris autem U, G, W, notas et conjecturas designo Usserii, Galei et nostras : litterisque R, C, codices Cottonianum et Rhemensem, saltem nostros inde descriptos apographos. Quæ adhuc supersunt menda (supersunt enim) tuo, lector, arbitratui permitto, ipsumque sive de conjecturis nostris, sive de ipso opere, ejusve auctore, judicium. Vale. Vicesimo secundo die Julii, anno æræ Dionysianæ, 1862.

INCIPIT EXPOSITIO BISSEXTI (1)

ALITER

CÆCILII CYPRIANI DE PASCHA COMPUTUS INCHOAT

Multo quidem non modico tempore [1] anxii fuimus et æstuantes (2), non in [2] sæcularibus (3), sed in sanctis et **941** divinis Scripturis quærentes invenire, quisnam sit [3] primus dies novi mensis, in

Variæ lectiones.

[1] *W. sic restituo, et suppleo* fuimus. *R.* XII. *C.* Multæ quidem tempore annorum æstuantes *C.* Multi quidem tempore antiquorum æstuabant. [2] *C. E.* sæcul. *et sic fere semper.* [3] *R.* esset.

Henrici Dodwelli notæ.

(1) *Expositio Bissexti.* Verba Usserii apographo suo præfixa. « Ex antiquo codice Cottoniano, Longobardicis litteris descripto, sub finem noni a Christo sæculi. Huic tractatui (depravatissime scripto) in ms. Cottoniano perperam ascriptus est hic titulus : *Incipit Expositio Bissexti*, anno Christi 1243, scripta. » Galeus, qui apographum cum codice Cottoniano contulit, ad ea verba *perperam ascriptus*, adnotat : « Manu tamen coæva, et litteris majusculis. » Michael Seneschallus, in sua *Triade Evangelica, seu Quæstione Triplici. de anno. mense et die Christi nati, baptizati et mortui*, Leodii edita, anno 1669, quæsi, 3, cap. 2, memorat, ex Godofredo Wendelino, a Sirmendo Rhemis repertum, et Bucherio transmissum anno 1618, vetus ms. hoc titulo prænotatum : *Cæcili Cypriani de Pascha Compotus.* Quem eumdem nos esse cum hoc tractatu conjecimus, propter hæc verba quæ inde citat, « Jesus A Christus Dominus et Salvator noster post annos 1579 (a primo Paschate Hebræorum in Ægypto) cum discentibus suis manducavit Pascha sexto Idus Aprilis, feria quinta, et passus est altera die, sexta feria. » Quæ hic infra occurrunt, parum mutata : quod, nacti tandem apographum codicis Rhemensis, certo comperimus. Verum, hac unica inspecta periocha, Seneschallus inde opus hoc S. Cypriano abjudicat. « tum quia nemo hactenus Sancto illi tale opus adscripsit, tum quia τὸ *cum discentibus suis*, longe abest a solito Cypriani nitore, tum quia non erat Cyprianus qui tam pingues errores admitteret contra artem quam explicandam suscepisset. » Ego me vadem non spondeo. Sed, ad primum, si pseudepigraphus sit, et spurius certe non est et supposititius, sed antiquum esse liquet, et Cypriani ætate scriptum res ipsa docet : et, si Cypriano nemo ascripserit, neque cuiquam alii, quod sciam, ascripsit quispiam ; sed in bibliothecis latuit, nec- B dum editus, et a paucis forte observatus. Neque verum est, quod « nemo tale opus Cypriano ascripserit ; » nam Paulus Diaconus id facit *in Vita Cypriani* : « Chronicam quoque valde utilem composuit. » Ad secundum, vox *discentibus* in nostro codice non habetur, neque hic, neque alio loco ubi in Rhemensi codice comparet, sed, ejus loco, *discipulis.* Quid quod neque tam barbara censebatur, ea ætate, vox *discentes,* hoc sensu, quin eam aliquoties (quod monet reverendus episcopus Oxomensis) usurpaverit Tertullianus (quem maxime imitatus est Cyprianus et veneratus, Magistrum appellare solitus, referente Pamelio in *Vita Cypriani), De Patientia,* cap. III : « Ille cui legiones angelorum, si voluisset, uno dicto de cœlis affuissent, ne unius quidem *discentis* gladium ultorem probavit ; » et *de Præscript.* cap. 30 : « Adhuc in sæculo supersunt qui meminerint eorum, etiam proprii *discentes* et successores ipsorum, ne si posteriores negare possint. » *De baptism.* cap. II, « Baptismus non exstat alius nisi postea Christi, qui tunc utique *discentibus* dari nan poterat. » Nitorem vero quod spectat, non mirum est si scriptis alioqui genuinis, a librariis harum rerum imperitis, mendose descriptis, multum nitoris decedat. Ad tertium vero, quod erraverit assignando passioni Christi annum et diem qui rationibus astronomicis de ætate lunæ repugnet : non mirum est si Cypriano id contigerit ea ætate qua paucissimi erant, etiam ex sanctis Patribus, rerum astronomicarum ita periti quin labi possent. Pro Cypriano autem hæc saltem faciunt, tum quod codex ms. satis vetustus hunc auctorem perhibet, neque ulius perhibetur quispiam ; tum quod vir cl. D. *Gale* peculiares aliquot phraseologias hic observat quæ apud Cyprianum occurrunt alibi ; tum denique quod monet reverendus episcopus Asaphensis Guilellmus Llovd, harum rerum satis curiosus, cum plures fuerint sacrarum Scripturarum Latinæ versiones, eam exacte sequitur hic auctor qua et Cyprianus usus est. Neque tamen ille Cyprianum concludit hujus auctorem esse, eo quod, sub finem operis, computum suum terminet ad annum Gordiani quintum, Arriano et Papo consulibus : qui annus est uno anno prior ruam quo se Christianum professus est Cyprianus. Quod tamen fieri potest, cum historiarum et chronologiæ scriptores non semper ad eum ipsum annum rem perducent quo ipsi scribunt, sed desinunt potius ad annum aliquanto superiorem. Quod hic minime mirum erit, si Pascha anni quinti Gordiani ultimum fuerit eo imperatore celebratum, ineunte (qui proximo anno socutus est) Philippo Arabe ante Pascha. Mirum potius esset si Cyprianus, alibi terrarum agens, consulum Romanorum meminerit eo ipso anno quo alibi scriberet. Sed et distincta illa. sub initum, Patris et Filii et Spiritus recordatio, passionis item et resurrectionis Christi die tertio. et saluti, per eum consequendæ; et diserta agnitio gratiarum Spiritus sancti, pignoris instar collatarum, aliaque ejusmodi, satis redolent virum jam nuper ac Christianismi capita volentem distincte proferre. Ego interim nihil statuo : neque tanti res est ut simus de auctore admodum solliciti.

(2) *Æstuantes. Gal.* : Cyprian. de laude Mart., *nisi quod hæc æstuanti*, etc.

(3) *In sæcularibus. Gal,* : Proterius episcopus ad Leonem PP. de ratione Paschalis, « Patres (Nicæni)...., computum statuerunt, non juxta Judæorum nunc inductas..... actiones, neque secundum exteriorem putatitam fictamque prudentiam, sed graiia Spiritus sancti instituti. »

quo menso præceptum est [4] Judæis in Ægypto [5] xiv luna immolare Pascha. Annuit [6] itaque sanctissimus (4) qui id vidit, et invenimus. Invenimus [7] autem, per ipsius omnipotentis Dei Patris immensam bonitatem et justitiam, et Christi Filii ejus Domini et Dei nostri [8] incomparabilem misericordiam, qui propter peccata nostra obediens [9] suo Patri, exposuit animam suam; cum **942** qua resurgena mortuis die tertia, pollicitus est discipulis suis [10] vitam æternam, et dedit [11] pignus Spiritus sancti gratiam credentibus in passione et resurrectione lua. In quo [12] Spiritus ipse Dominus volentibus, id est totis fidei viribus quærentibus, servis suis revesat [13] alta mysteria, et [14] manifestat obscura sacramenta. Ac [15] propterea credentes, et pro certo scientes quia nihil denegat Deus, sed unicuique volenti et desideranti præstat sicuti et vult, commisimus [16] nos **943** in rem tam laboriosam; in qua re non derelicti [17], sed potius ab ipso Deo inspirati [18], volumus amantibus et appetentibus [19] studia divina, ostendere nunquam posse Christianos a via veritatis errare, et tanquam ignorantes quæ [20] sit dies Paschæ, post [21] Judæos cæcos et hebetes ambulare. Cumque a Deo nos [22] evidenter incipiamus non tantum [23] primum diem, in quo in Ægypto [24] agnus occisus est ostendere, sed præteriti et futuri [25] temporis dies Paschæ Judæorum et Christianorum demonstrare.

Incipiamus itaque [26], dilectissimi fratres, ab Exodi lectione : in qua lectione recognoscimus ipsum [27] Deum et Dominum ad Moysen et Aaron fratrem ejus in terra [28] Ægypti dixisse : « Mensis hic initium mensium primus erit vobis in mensibus anni. Fare [29] ad omnem synagogam filiorum Israel [30], dicens : Decimo [31] die mensis hujus accipiant sibi singuli per domos [32] tribuum ovem per domum; et A si exigui erunt in domo [33], ut non sint sufficientes ad ovem, assumet secum vicinum [34] proximum suum, per numerum animarum suarum [35], singuli quod sufficiet sibi, computabunt [36] in ovem [37] immaculatum (5), anniculum [38], perfectum, masculum [39], ab agnis ab [40] hædis accipietis. Et erit vobis observatum usque ad quartum decimum diem mensis hujus, et occident [41] eum omne [42] vulgus Synagogæ filiorum Israel ad vesperam; et accipient [43] de sanguine, et ponent super duos postes et super limen [44] in domibus [45], in quibus eum edent [46] in ipsis : edent carnes istas nocte assatas igni, azyma cum pigridis [47] (6) edent. Non edetis de eis crudum [48], neque coctum aqua, nisi assatum, caput **944** cum pedibus et interaneis, nihil derelinquetis ex eis in B mane, et os non confringetis ab eo; quæ autem relicta [49] fuerint de eo usque in [50] mane, igni [51] cremabuntur, ex intestinis ejus vorabitis [52], post suam occisionem (7). Sic autem comedetis eum : lumbi vestri præcincti, et caligæ vestræ in pedibus vestris, et bacula vestra in manibus vestris [53], et edetis illud [54] festinanter; Pascha est enim Domini. »

Præcepit igitur Deus per Moysen universæ synagogæ filiorum Israel in mense novo, qui est initium mensium, primus in mensibus anni, in quo habitu ederent Pascha quartadecima luna, ad hoc [55] utique, ut [56] et suam divinitatem credentibus nobis in Christo manifestaret, et eorum [57] latrocinium jam tunc ab initio sæculi demonstraret : et qui in C Ægypto ad vesperam [58], id est in novissima sæculi tempora [59] præcincti et calceati adversus [60] Dei Agnum [61] immaculatum, prima die Azymorum ad vesperam cum gladiis et fustibus exierunt; et universa [62] quæ ab omnibus prophetis Dei [63] prædicta [64] fuerant, in eum commiserunt. Et ideo qui [65]

Variæ lectiones.

[4] *R. deest* Judæis. [5] *R.* a quarta decima luna immolari, [6] *W. sic restituo C.* annuit itaque sanctus sum qui dividet *R.* annuit sanctus qui vidit et invenimus. [7] *C.* inveniemus. *C.* felictus. [8] *R.* incomparabili misericordia. [9] *R.* obaudiens. [10] *R.* discentibus suis. [11] *C. deest* pignus. [12] *R.* spiritus irse Dom. [13] *C deest* alta. [14] *R.* manifesra. [15] *C.* hæc, *et sic aliquoties pro* ae. [16] *C.* cum simus. *G.* consensimus. [17] *R,* derelictis. [18] *C.* inspirati. *U.* inspirati. *R.* inspirati et illuminati. [19] *G.* apparentibus. *U.* appetentibus. *G,* approbantibus. *R.* adpetentibus. [20] *R.* quod. [21] *R.* posuit. [22] *C. et E.* cum quando nos. *U.* onus. *G.* Cumque a Deo nos.. [23] *C,* notandum. [24] *R.* quo Ægypto. [25] *R.* et præterea futuri. [26] *C.* incipiamus ergo itaque, *et deest* dilectissimi. *R.* Incipiam itaque, dilectissimi fratres, ab exodo delectione. [27] *C.* cognoscimus ipsum. Dominum nostrum. [28] *R.* hi terram, [29] *C.* Facere. *C.* loquere. *R.* Fare. [30] *R.* Israhel, *et sic ubique.* [31] *C.* dccima. [32] *C.* domus. [33] *C.* domum. [34] C. vicinum e proximum. [35] *R. deest* suarum. [96] *C.* computet. [38] *R.* in quem oven. [48] *R.* perfectum, masculum, anniculum. [39] *C. R. inserit* erit vobis. *W. redundat et videtur ex proxima linea huc transumptum.* [40] *R* et ab. [41] *R. C.* occidet. [42] *R.* omnis. [43] *C.* accipiant. [44] *R.* limiparia. [45] *C.* domus. [46] *C.* comeditis. [47] *R.* amaritudine. [48] *R,* crudam... coctam... assatam. [49] *R,* derelicta [50] *C. deest* in. [51] *C.* igne. [52] *R. recte desunt* ex intestinis ejus vorabitis post occisionem. [53] *C. deest* et bacula vestra in manibus vestris. [54] *R.* eum. [55] *C.* adhuc. [56] *C. deest* ut. [57] *R.* illorum. [58] *C, deest* et qui n Ægypto ad vesperam. [59] *C. deest* tempora. [60] *C.* advarsum. [61] *R.* Agnum Dei. [62] *C. deest* universa. [63] *R. deest* Dei [64] *R.* prædicata. [65] *C.* quia.

Henrici Dodwelli notæ.

(4) *Sanctissimus. G. Sanctus sum qui dividet. Gal.* Illud *sum* quod sequitur in ms. supra lineam scribitur, alia manu ; et mendose pro *sp. W.* Neque id male, sed malim *Sanctissimus;* quia mox de Patre, Filio et Spiritu sancto distincte loquitur, et pro *dividet,* lego *id vidit et;* suppleoque cum codice R. *invenimus,* quod librarius, superfluum forte ratus quia geminum, omiserat.

(5) *Immaculatum*, etc. *G.* sic Cyprianus alibi, *immaculatum, anniculum, perfectum,* lib. II, *adv. Jud.*

(6) *Cum pigridis, G.* ἐπὶ πικρίδων, Cyprian. ut supra.

(7) *Ex intestinis ejus vorabitis post occisionem. G* Unde hæc ?

jam non secundum imaginem (8), sicut illi [66], sed secundum veritatem, in commemorationem Passionis [67] Filii Dei, Pascha celebramus; nihil aliud in primis nisi mensem novum, quis [68] sit, et unde incipiat, et ubi finiat, totis viribus fidei nostræ, diligenter requirere debemus. Et tunc inveniemus, nec ante, nec post XIV lunam inventam [69] posse, ab ipsis Judæis Pascha observari [70].

Quod ipsum quidem evidenter incipiat [71] nobis ostendere sancta et divina Geneseos Scriptura, dicens : « In principio fecit Deus cœlum et terram. Terra 945 autem erat invisibilis et incomposita, et tenebræ erant super abyssum, et Spiritus Dei superferebatur super aquas [72]. Et dixit Deus : Fiat lux ; et facta est lux, et vidit Deus lucem quia bona est. Et divisit Deus inter lucem et inter [73] tenebras. Et vocavit Deus lucem diem, et tenebras vocavit [74] noctem. Et facta est vespera [75] et factum est mane dies unus. »

Referendo [76] igitur et insinuando nobis sancta Scriptura ipsum Dominum divisisse inter lucem et inter [77] tenebras, id est inter diem et noctem, evidenter [78] ostendit hunc esse primum diem et sequentem ejus noctem [79]; inter quos omnium [80] artifex æqualiter, hoc est irreprehensibiliter divisit.

Qui nunc [81] comprehenditur esse (9) VIII Kl. Apr. a quo die computantes aliqui ex nobis qui priores voluerunt hunc mensem novum ostendere, et ipso XIV luna inventa dies Paschæ secundum Judæos demonstrare ; dixerunt eumdem mensem ab Id. [82] Martii incipere et in diem Id. Apr. consummare ; et sic impegerunt. Ac propterea ipsos dies XXX [83] quamvis 946 recte diviserint in XI et XIX [84] : undecim scilicet [85] in communi anno retrorsum computantes, et ad Idus Martii pervenientes, decem et novem [86] in priorem illum annum quo embolismus incurrit immittentes, et usque ad Idus April. devenientes. In hoc erraverunt, ut dixi, cum vere primum diem novi mensis comprehensis non potuerunt. Quæ res sic modo vere ostensa demonstrabitur, cum in ipso Pinace a nobis composito, nullus annus fallere invenietur.

Volentes igitur hunc mensem vero ostendere

Variæ lectiones.

[66] *R.* illis et *C.* prius. [67] *C. deest* passionis [68] *C.* quæ. *S.* qui. [69] *R.* quartadecima luna inventa. [70] *C.* observare. [71] *R.* incipiet. [72] *C.* aquam. [73] *C. deest* inter. [74] *C. deest* vocavit. [75] *C.* factum est vespere. [76] *C.* referendum *et deest* igitur. [77] *R. deest* inter. [79] *B.* ostendimus. [79] *C.* sequente ejus nocte. [80] *C. perperam inserit* nocte inter quos omnium die. [81] *C.* in hunc. *G.* is nunc. *R.* qui nunc, *etc., sed codex totam periocham multo aliter habet, ut in notis subjectis.* [82] *R.* Idus. [81] *R.* XXX gen. quamvis. [84] R. in XI et X et IX. [84] *W. sic rescribo. K.* sciunt et in. [85] *R.* X et IX.

Henrici Dodwelli notæ.

(8) *Secundum maginem. G.* Cyprian. ad Demetrianum, *Quod ante occiso aquo præecdit in imagine, impletur in Christo, secuta veritate.*

(9) *Cui nunc comprehenditur esse. W.* Codex *C.* totam hanc perochiam multo aliter habet, et calculum plane (aliorum) alium : « In hunc (lego *Is nunc*) comprehenditur esse VI Kal. Apr. A quo die putantes (lego *computantes*) aliqui ex nobis qui prioris (lego *priores*) voluerunt hunc mensem novum ostendere. Dixerunt enim eumdem mensem ab VIII Id. Martii incipere, et in die Non. April. consummare : Hac (lego *Ac*) propterea ipsos dies XXIX. Revertamur ad Genesin, » etc. Duas itaque opiniones rejicit hic auctor, quærentium (ante illum) initium primi mensis : alteram in codice R, quam ut prolixius expositam, in textum recipimus ; alteram in codice C, quam in notis exhibemus. Illi quos notat codex R existimasse videntur lunam cum solo quarto mundi die creatam, quasi quartam decimam ; ut fuerit, eo exeunte, et ineunte die secundo, plenilunium, quam vocant lunam quintam decimam, et quidem in ipso æquinoctio ; adeoque, die primo, fuerit undecima : et propterea, annum mundi reputantes incipere a die primo, triginta dies, quibus mensem plenum constare volunt, in duas partes distribuebant, dierum XI et dierum XIX : ut, finito anni lunaris mense duodecimo (hoc est diebus CCCLIV) foret, pro novilunio primi mensis (in anno solari communi, qui XI diebus longior est quam communis lunaris) vel repedandum diebus XI : vel, facto embolismo mensis decimi tertii dierum XXX, procedendum diebus XIX. Quam distributionem dierum XXX, auctor hic non improbat, sed improbat quam ipsi fecerant delectum diei in anno solari, quo mundum die primo, adeoque lunam fuisse conditam die quarto, autumabant. Reputabant enim diem illum primum, quo mundus crearetur, VIII Kal. Aprilis, hoc est Martii diem XXV, quo die ut luna foret undecima, mensem quasi incepisse reputabant ab Idibus Martii, hoc est Martii die XV, adeoque, cum fuerit dierum XXX, Idibus Aprilis, qui est Aprilis dies XIII, terminari, adeoque lunam decimam quartam, V Kl. Apr., hoc est Martii die XXVIII. quo crearetur luna. Illi vero quos notat codex C, primum dierum XXIX, incepisse quidem VIII Id. Martii, hoc est Martii die VIII ; e terminari ipsis Nonis Aprilis, hoc est Aprilis die V : ut decima quarta fuerit luna, XII Kl. Apr., hoc est Martii die XXI ; fueritque primus ille mundi dies plenilunium, seu luna decima quinta. Et quidem cum his sentire videtur codex C in paragrapho *Posthæc enim breviter dicam* (qui hic in notis sequitur), ubi dicitur *Hebræos nunquam fecisse Pascha ante* XII *Kl. Aprilis,* quod eo die *luna nata* VIII *Id Martii decima quarta fuerit.* Quanquam ne hic sibi constans est codex ille, quippe mox dicit. *lunam, quarta feria, in æquinoctium,* VIII *Kl. Apr. decimum quintam factam esse,* quod proprius accedit ad priorem opinionem dicentium lunam eo die factam quartam decimam. Sed codex R, et quidem codex C, in sequentibus, rejicit etiam hanc opinionem, assignando primum diem quo Pascha celebrari possit (luna decima quarta) XVI Kl. Aprilis, hoc est Martii diem XVII ; cujus itaque novilunium, seu prima luna, fuerit IV Non. Martii, qui est Martii dies IV. Quam opinionem in sequentibus statuminare satagit : ut dubium non sit codicem C ibidem depravatum esse.

unde incipiat et ubi finiat, revertamur ad Genesim, quæ retulit nobis ipsum Deum [87] divisisse [88] inter primum diem et primam noctem. Unde recognoscimus, et [89] inter secundum et inter [90] tertium diem et noctem, neminem alium nisi ipsum [91] Deum divisisse, et sic a quarta die hoc officium soli et lunæ injunxisse [92]. Ipsa sunt enim duo luminaria majora [93], de quibus ait Deus [94] : « Fiant luminaria in firmamento cœli sicut appareant [95] super terram, et dividant inter diem et noctem ; et sint in signis, [96] in temporibus, 947 et in diebus, et in annis; et sint in splendore in firmamento [97] cœli, ita [98] ut luceant super terram [99]. Et sic est factum. Et fecit Deus duo luminaria majora, luminare majus, initium diei ; et luminare minus, initium noctis, » etc. Hæc sunt autem duo luminaria, quæ non tantum hoc officium acceperunt, ut dividant inter diem et noctem, sed et ut sint in signis et in temporibus et in diebus et in annis.

Propter hoc (10) ergo Hebræi [1] tunc qui digni fuerunt, Spiritu [2] Dei edocti, singulos quoque [3] annos secundum lunæ cursum computaverunt. Et, ut ad cursum solis occurrerent inter sexdecim annos, mensis primi [4] dies xxx, in duas partes, non æqualiter, sed secundum rationem diviserunt; sicut superius diximus nostros antecessores quidem, secundum Hebræos, recte divisisse [5] in xi et xix ; diem autem primum mensis primi non comprehendisse et ideo errasse. Qui dies primus novi mensis secundum cursum lunæ duodecies decrescentis recognoscitur xvi [6] Kl. April. In quo talis, eadem hora, inventa est luna, qualis ante annum fuit v Kl. April. facta. Cujus anni dies Hebræi numerant CCCLIV [7] usque in xvii Kl. Aprilis. Qui autem secundum cursum solis computant, post undecim dies et quartam [8] diei, vi Kl. April. suppletis diebus CCCLXV et quarta diei [9], annum consummasse inveniunt, et sic primum diem novi mensis venturi v Kl. April. 948 ostendunt. Ac propterea quatuor quadrantes quadriennii in unum diem redigentes, quinto quoque anno, non v Kl. Apr., sed v Kl. Mart. immittunt [10], ne primo [11] diei mensis novi superventuri integrum diem immittant, et hunc totum ordinem quem Hebræi priores, et ante ipsam Romam conditam, certa ratione assecuti sunt, subvertant. Annus igitur Hebræorum, in xii menses divisus facit mensem xxix S. (11) : similiter et Romanorum in duodecim [12] quoque partibus, facit mensem [13] xxx S. Ergo inter xxix S. et xxx S. [14] interest quæ intelliguntur esse horæ xi et quarta [15] horæ (13). In quibus xi horis et quarta [16] horæ prior ambulavit sol quando factus est initium diei. Sic autem et luna initium noctis fieri repromissa, non oportuit eam post occasum solis fieri, et sic in cœlo videri, quoniam debebat a pri-

Variæ lectiones.

[87] *R.* Dominum. [88] *C.* dividisse. [89] *C. deest* et. [90] *C. deest* inter. [91] *R,* Dominum. [92] *R.* a quarto die hoc officium solis et lunæ illuxisse. [93] *C. deest* majora. [94] *R.* Dominus dixit. [95] *C.* sicut pariant, *U.* pareant. *G.* sicut appareant, *R.* ita ut luceant. [96] *C.* in signi , et in diebus et in mensibus et in temporibus et in annis. [97] *R.* solidamento. [98] *C.* sic ut. [99] *C.* terram, etc. *omissis sequeutibus.* [1] *W. hanc totam periocham multo aliter habet eodex C. ut in nobis subjectis.* [2] *R.* spiritum. [3] *R.* in cœlis quoque. [4] *R.* die. [5] XI et IX, *lege* in XI et X et IX. [6] *R.* XVII. [7] CCLVII. [8] *R.* IV quartum. [9] *W. suppleo* quarta diei, *propter* et *quod adhuc superest.* [10] *R.* quintum Kl. Mart. immittuntur. [11] *R.* primi. [12] *R.* XII deciæ, quæ, *lege* XII-decim. quoqde. [13] *R.* menses. [14] *R.* XXXI. [15] *R.* quartum. [16] *R.* quartum.

Henrici Dodwelli notæ.

(10) *Propter hoc. W.* Hanc item periocham multo aliter habet codex C, atque ad viii Kl. Apr. id accommodat, quod codex R. ad v Kl. Apr. Nempe sic. « Posthæc enim breviter dicam ; quod Hebræ tunc qui digni fuerunt, Spiritu Dei edocti singulos quoque annos secundum cursum lunæ (supple *computaverunt*), nunquam fecerunt Pascha ante xii Kal. Apr, Quæ luna nata in viii Id Mart. xiv est in xi (lege xii) Kal. Apr. Cum quo tam magnum officium fuerat adepta. Hoc est itaque quod per singulos menses reparata xv luna præcidetur (lege *proceditur*) a sole ; et ideo per annum plus ambulare invenitur sol xi dies et quartam partem diei. Et sic luna quæ in quarta feria in æquinoctium, viii Kal. Apr. xv fuerat facta, inventa est suppleto primo anno xxvi, viii Kal. Apr. Idem (lege *Item*) secundo anno, subtractis decem et novem inventa est vii. Tertio anno xviii. Quarto xxx. Quinto xi. Sexto xxii. Septimo iii. Octavo autem anno inventa est xv, qualis in principio in firmamentum cœli fuerat posita viii Kal. Apr. iv feria. » De quibus sic adnotat Galæus : « Posthæc enim omnia breviter dicam, quod nunquam factum est Pascha apud Judæos ante xii Kal. Apr. quæ luna nata in viii Id. Mart., xiv est in xi (lege xii Kal. Apr. » Obs. Hæc ex *disputatione Murini episcopi Alexandrini de ratione Paschali.* Quis sit *Murinus*, nescio. Simul cum hoc scriptore (Cypriano) habetur in codice Cottoniano, et manu plane eadem exaratur. Laudat Josephum qui primus conscripsit circulum x et ix annorum, Anastasium. Theophilum, Cyrillum, Dionysium Exiguum, et Victorinum qui scripsit Hilaro papæ, urbis Romæ episcopo.

(11) *Facit mensem,* xxix. *W.* Suppleo quæ videtur excidisse *S.* notam semissis, et ut mox post xxx ; nam 354 per 12 divisi, dant 29 cum semisse : itemque 365 et quarta , per 12 divisi dant 30 cum semisse proxime : ut fuerit Hebræorum mensis dierum xxix cum semisse ; et Romanorum mensis, dierum xxx cum semisse, fere : ut legendum sit xxix *S*, item xxx *S* ; et mox *Ergo inter* xxix *S et* xxx *S*, etc.

(12) *Horæ* xi *et quarta horæ. W.* Non hoc intelligendum est de incremento totius mensis ; nam horæ xi cum quadrante, pro numero mensium, duodecies sumptæ non conficient totidem dies ; sed pro incremento mensis dimidii, quantum acreverit ab initio mensis ad plenilunium ; nempe ut jam in phenilunio (peracto mense dimidio) tantumdem sol processerit, seu prior ambulaverit, hoc est, plus temporis impenderit in suo mense dimidio peragrando, quam in suo luna : quod vicies et quater sumptum (tot utique sunt in anno semimenses) conficiet totidem dies ; nempe dies xi cum quadaante, quanto scilicet solaris annus superat lunarem,

ma [17] die videri et prosequi, cum [18] quo tam magnum officium fuerat adepta. Hoc est igitur quod per singulos menses, reparata quinta decima luna, proceditur a sole. Et ideo per annum plus ambulare invenitur sol XI dies et quartam partem diei. Et sic luna quæ quarta feria V Kl. Apr. quinta decima [19] fuerat facta, inventa est suppleto primo anno XXVI qu. V Kl. Apr. Item secundo anno, adjectis XI diebus et qu. [20] inventa est VII S., V Kl. Apr. Tertio anno XVIII dod. V Kl. April. Quarto anno XXX, V Kl. Apr. Quinto anno XI qu. Sexto anno XXII S. Septimo anno III dod. Octavo autem anno **949** inventa est XV, V Kal. Apr., qualis in principio fuerat facta.

Hac itaque ratione [21] non sua, sed Dei sapientia instructi, Hebræi [22] circa cursum lunarem [23] (13), juxta [24] regulam primam Græcorum, more Ægyptiorum, et non secundum epactas lunares, non potuerunt errare [25]. Et ideo, quando primum in Ægypto, pridie Iduum [26] Apriliarum, secunda feria, XIX luna, immolaverunt Pascha; suppleto primo anno, iterum [27] non potuerunt II Id. Apr. [28] celebrare Pascha, quoniam [29] non XIV a [30], sed XXV a ab eis [31] inventa est luna. Itaque [32] quærentes XIV [33], necesse habebant immissis [34] XVIII diebus II Kl. Maii [36] (14) invenire XIV lunam [37]. Sed, ne secundo mense (15) inciperent agere Pascha, et non primo mense [38], qui est a XVI [39] Kl. April. usque in XVII Kl. Maias, de XXV diebus lunæ retrorsum [40] computantes, id est XI dies ipsius lunæ deducentes, invenerunt, XIV [41] luna et sexta feria, Kl. [42] Apr., qui fuit annus communis et primus. Secundo anno item communi, **950** XII Kal. [43] Apr. III feria. Tertio autem anno [44] non retrorsum computantes, ne excederent XVI Kal. Apr., qui est dies primus mensis primi, et in mensem XII præteriti anni inciderent [45], aliter computaverunt. Hic enim fuit annus, in quo non XIX [46], sed deducto uno, XVIII [47] dies eos immittere oportebat. Quis autem hic unus de XIX qui deducitur [48] dies, dicemus per Dei gratiam. Primo enim tempore [49] (16), quando in Ægypto observata est Pascha, fuit ipso anno debitum, quadrans: primo anno sequente, factum est semis: secundo anno adjecto, factum est dodrans: tertio autem anno factum est as: tertius igitur annus in Pinace, in quo modo bissextus [50] et embolismus

Variæ lectiones.

[17] *W. malim* primo, *propter* cum quo *quod sequitur.* [18] *R.* quum. [19] *R.* XV decima. [20] *W. suppleo quæ exciderant* qu. *pro* quadrante, *et* dod. *pro* dodantre, *propter* VII S. *et* XXII S. *quæ adhuc comparent.* [21] *C.* facta [22] *C. deest* Hebræi. [23] *R.* lunæ. [24] *R. deest* juxta regulam primam Græcorum, more Ægyptorum, et non secundum Epacias lunares. [25] *C.* errasse. [26] *R.* idus Apr. [27] *R.* eorum. [28] *R.* pridie idus Apr. [29] *C.* quo. [30] *R.* XIV decima. [31] *R.* inventa est ab eis. [32] *C.* ita. [33] *R.* XIV decimam. [34] *C. deest* immissis. [35] *C. recte* XVIII. *R.* XIX. [36] *C.* III kal. maii, *R.* pridie kl. Maias. [37] *R. deest* lunam. [38] C. *deest* et non primo mense, qni est a XVI kl. apr. usque in XVII kl. Maias de XXV diebus lunæ. [39] *R.* XIII. [40] *C.* sed retrorsum (*lege* nonantrorsum, sed retrorsum). [41] *R.* XIV dec [42] *R.* ipsis kl. [43] *R.* XI. Kl. [4] *C.* Tertio autem anno, in Pinace, in quo bissextum et embolismus invenitur *etc., omissis aliquot versibus intermediis.* [45] *R.* et in mense XII dec. præteriti anni inciderat. [46] *R.* nono X. [47] *R.* XIX nove quid deducitur. *W. sic suppleo quod maneum est in R.* Primo enim tempore quando in Ægypto observata est Pascha fuit ipso anno debitum. Secundo anno adjecto factum ost, quarto autem anno factum est as *(excidentibus inter* alia *notis quadrantis, semissi., et dodandris).* Tertius est igitur annus in Pinace, in quo, etc. [50] *C.* Bissextum, *et deest* modo.

Henrici Dodwelli notæ.

(13) *Circa cursum lunarem. C.* Observa igitur « cursum lunarem, juxta regulam primam Græcorum, more Ægyptiorum et non secundum epactas. »

(14) *Immissis* XVIII *diebus.* II *Kal. Maii. W.* Codex *R.* habet XVIII. ideo forte quia mensis embolimæus dierum XXX solet esse, adeoque prorsum sumendi dies XIX; sed non ita primus mensis novi anni, quod librario forte in causa fuerit cur XVIII pro XVIII hic poneret, ut alibi fieri solet ubi est embolismus: sed omnino legendum XVIII, cum codice C. Nam dies XIX, post pridie id. april. immissi extenderent, non ad prid. Kal., sed ac ipsas Kal. Maii, quod itaque substituendum hic erit, si illic retineatur XIX. Similiter cum codex C. immissis diebus XVIII, habet III Kal. maii, legendum II Kal. vel pridie Kal.

(15) *Sed ne secundo mense. W.* Codex *C.* habet. « Sed ne secundo mense inciperent agere Pascha (suppleo « » non antrorsum ») sed retrorsum computantes. id est dies ipsius lunæ deducentes, invenerunt XIV luna et sexta feria Kal. Apr. » Quæ satis clara sunt, et quantum dictu sufficit. Sed codex R. interpolatione forte facta, rem fusius sic habet: « Sed ne secundo mense inciperent agere Pascha. et non primo mense, qui est a XIII Kal. Maias, de XXV diebus lunæ (quot nempe habuit prid. Id. Apr.) retrorsum computantes, id est undecim dies ipsius lunæ deducentes, invenerunt XIV dec. (illud *dec*, redundat) et sexta feria, ipsis Kal. Aor. » Quæ constare non possunt; nam a XIII Kal. Apr, ad XVII Kal. Maii non sunt (ne quidem inclusis utrisque extremis) nisi dies XVII. Sed omnino legendum est *a* XVI *Kal. Apr.*

(16) *Primo enim tempore.* Locum hunc, qui in codice C, plane deest, in R. mancus est; utcunque supplevi. Sensus hic est: Cum annus solaris dierum 365, cum quadrante, superet communem lunarem dierum 354, diebus 11 cum quadrante; in solari primo communi, dierum 365, deest quadrans diei; anno secundo, propter similem defectum, deerit semissis; in tertio, dodrans; qui, cum simili quadrante, in anno quarto. complet assem, hoc est diem integrum; qui itaque anno illi quarto insertus, annum facit. bissextilem dictum dierum 366; propter VI Kal. Martii bis positum, Quo fit, ut V Kal. Martii, singulique hunc diem sequentes, uno die serius contingant quam si illa non facta fuerit intercalatio. Quapropter, quæ pro communi anno lunari facienda erat, in communi anno solari, repedatio dierum XI, jam facienda est, anno bissextili, dierum XII, propter annum solarem jam XII diebus excurrentem: contra vero, promotio pro anno embolimæo, alias dierum XIX, jam facienda erit dierum XVIII.

invenitur. In quo anno Pascha, xiv luna, vi Id. Apr. et ii feria fuisse [51] ostenditur. Quarto anno, communi, v Kal. April. feria vi. Item quinto anno communi, xiv luna [52]. xvi Kal. April. [53] feria iii. Sexto anno, embolismus, Non [54]. April. feria ii. Septimo anno bissext. [55] ix Kal. Apr. [56] feria vi. Octavo anno embolismus, pridie **951** Idus April. feria v. Ecce itaque [57], quomodo superius computavimus (17) quod post annos octo [58], v Kal. Apr. iterum inventa est xv a luna. Sic post annos octo [59], pridie Idus Apr. inventa est [60] xiv luna et feria non secunda quomodo ante, sed quinta [61] est inventa. Et ideo [62] (18) xiv lunam, eodem pinace [63], non per octo annos, sed per annos sedecim, ad diem [64] suum primum redire ostendimus; et in eo bissexti annos secundum cursum solis [65] sine errore ignorantium notavimus. Qui et ipse xvi annis suppletis [66] licet ad certum [67] diem suum immisso embolismo [68], tum xiv luna occurrit, tamen ad secundam feriam non occurrit [69], sed ad primam. Sic æque secunda sedecennitas suppleta occurrit [70] ad septimam feriam [71]. Tertia vero, feria sexta. Quarta autem, feria quinta. Quinta sedecennitas [72], feria quarta [73]. Sexta sedecennitas [74], feria quarta. Septima autem, cum suppleverit **952** annos [75] cxii, revertitur ad ii Id. [76] Apr., et invenitur [77] luna xiv [78], et feria ii.

Hi ergo sunt anni CXII [79] in quibus gyrantes, et a [80] primo die Paschæ observato in Ægypto annos computantes, usque ad Christum pervenimus [81], et diem passionis et resurrectionis [82] ejus ostendimus.

Prius est tamen ut reliquos annos [83] octo pinacis demonstremus, usque in octavum enim computavimus. Nono itaque anno communi [84], xiv luna et ii feria occurrit Kal. Apr. Item, decimo anno [85] communi, xii Kal. Apr. sexta feria. Undecimo anno, bissextus et embolismus [86], vi Id. Apr. quinta [87] feria. Duodecimo anno communi, v Kal. [88] Apr. secunda feria. Tertio decimo [89] anno item communi, xvi [90] Kal. Apr. sexta feria [91]. Quarto decimo anno [92], embolismus [93] Non. Apr. quinta feria. Quinto decimo anno bissext. communi, xiv Kal. Apr. secunda feria [94]. **953** Sexto decimo anno facto embolismo, inventa est iterum [95] ad caput, id est in primo versu, luna xiv [96], et prima feria,

Variæ lectiones.

[51] *C. deest* fuisse. [52] *R. deest* XIV luna. [53] *C. deest* April. [54] *C. deest* sexto anno, embolismus, non. Apr. feria II. Septimo anno, bissext. IX Kl. Apr. feria VI. [55] *R.* Bissextum sed communi. [56] *R.* Embolismo II Id. [57] *C.* Et cætaque. [58] *R. deest* post. *C.* post, anno octavo, VIII Kal. Apr. *quod est suo calculo, supra a nobis recensito, conforme.* [59] *C.* post, anno octavo, II Id. [60] *C. deest* est. [61] *R.* sed feria non secunda, sed quinta, *omisso* quomodo ante. *C. deest* non *et* ante. [62] *R.* ideo. [63] *W. sic suppleo. C.* non hunc eodem pinacem. *R.* hunc eumdem pinacem. [64] *C.* non per VIII sed decima diem, *pro* sed sedecim ad diem. [65] *C. deest* secundum cursum solis. [66] *R.* XVI dec. annus suppletus *C.* XVI ann. suppletus. [67] *R.* cœlum. [68] *R. C.* in embol. [69] *R. C. deest* tamen ad II feriam non occurrit. *R.* tamen ad secunda feria non occurrit sed ad prima. [70] *C.* supplet occurrat. [71] *C. deest* tertiæ vero feria VI, Quarta autem feria V. [72] *R.* sedecennitas ostendit fer. [73] *deest* feria IV sexta sedecennitas. [74] *R.* decennitas. [75] *R.* septimplum tempus cum impleverit annus. [76] *R.* pridie Idus. [77] *C.* venit. [78] *R.* luna quartadecima et secunda feria. [79] *C. deest* CXII in. *R.* gyrantis, et ad diem primum Paschæ observatæ in Ægypto computantes annos. [80] *C. deest* a. [81] *C.* perveniemus. [82] *C. deest* et resurrectionis. [83] *C.* primo ut reliquus annus VII pinaces. [84] *R.* commune. [85] *R. deest* anno. [86] *C.* bissextum et embolismo. *R.* bisextum et embolismus. [87] *C.* IV. [88] *R.* quintam Kl. [89] *R.* XIV. [90] *R.* XIII. [91] *R.* feria sexta. [92] *R. deest* anno. [93] *C.* embolismo. [94] *R.* XII anno bis sextum nonum Kal. Apr. secunda feria. [95] *C.* igitur. [96] *C.* XVII, *et infra* II Id. April.

Henrici Dodwelli notæ.

(17) *Superius computavimus.* Ussertus, pro *computavimus*, substituendum innuit *compotavimus* (et sic aliquoties), et quidem ea ætate, *compotus* et *compotista*, etc. dici solebant pro *computus*, *computista*, etc.

(18) *Et ideo.* Poterat, secundum hanc hypothesin pinacem instituisse per octonos annos, quoniam in annis octo luna xiv redit ad eumdem Kalendarii diem, licet non eadem feriam et ne quidem post annos sedecim ad eamdem feriam redit : sed maluit per sedecim annos computare (*sedecennitatem* vocat; mallem *sedecennium*) ; ideo forsam quia, post sedecim annos ad feriam proxime antecedentem redit, quod post octo annos non fit : pinacem ipsum, qui perierat, hic restituimus ad auctoris mentem.

PINAX

Pascha XIV luna.			Feria.							
Caput in Ægypto.		II Id. Apr.	II	I	VII	VI	V	IV	III	
Communis	I	Kal. Apr.	VI	V	IV	III	II	I	VII	
Communis	II	XII Kl. Apr.	III	II	I	VII	VI	V	IV	
Bissext. Emb.	III	VI Id. Apr.	II	I	VII	VI	V	IV	III	
Communis	IV	V Kl. Apr.	VI	V	IV	III	II	I	VII	
Communis	V	XVI Kl. Apr.	III	II	I	VII	VI	V	IV	Dies dominicus proxime sequens est Pascha Christianorum.
Embol.	VI	non. Apr.	II	I	VII	VI	V	IV	III	
Bissext.	VII	IX Kl. Apr.	VI	V	IV	III	II	I	VII	
Embol.	VIII	II Id. Apr.	V	IV	III	II	I	VII	VI	
Communis	IX	Kl. Apr.	II	I	VII	vI	V	IV	III	
Communis	X	XII Kl. Apr.	VI	V	IV	III	II	I	VII	
Biss. Emb.	XI	VI Id. Apr.	V	IV	III	II	I	VII	VI	
Communis	XII	V Kl. Apr.	II	I	VII	VI	V	IV	III	
Communis	XIII	XVI Kl. Apr.	VI	V	IV	III	II	I	VII	
Communis	XIV	non. Apr.	V	IV	III	II		VII	VI	
Bissext.	XV	IX Kl. Apr.	II	I	vII	VI	V	IV	III	
Embol.	XVI	II Id. Apr.	I	VII	VI	V	IV	III	II	
Sedecennitas.			I	II	III	IV	V	VI	VII	

pridie Id. April. in quo die diximus Judæos in A Ægypto [97] primum observasse Pascha.

Unde usque ad Jesum filium Nave, annis XLI [98] suppletis, immolaverunt filii Israel a Pascha Kal. (19) Apr. Sabbato [99]. Ezechias autem ab exitu ex Ægypto [1] usque in [2] primum annum regni sui, post annos DCCCLXVII [3], celebravit Pascha VI (20) Id. Apr. IV [4] feria. Item Josias duodevicesimo anno regni sui, post annos DCCCLXX [5] immolavit Pascha XII [6] (21) Kal. Aprilis, feria II. Esdras [7] autem eo [8] tempore quo suppletæ sunt [9] septem hebdomadæ [10] a templo restituto et perfecto [11] et restituta civitate [12] Jerusalem, post annos I CXIV [13], celebravit Pascha XII (22) Kal. Apr. Sabbato. Sed et ipse Jesus (23) Dominus et [14] Salvator noster, post annos [15] I DLXVIII [16] cum discipulis suis B manducavit Pascha [17] VI (24) Id. April. V feria : et passus est altera die, V [18] Id. April. VI feria.

954 Hic est Christus Jesus qui, secundum carnem, Abrahæ fuit filius ; in cujus mysterio, centenario [19] patri natus Isaac super humeros suos portavit lignum : ut ex eo demonstraretur [20], et adversarios expugnari [21], et credentes salutem consequi per lignum, id est per crucis signum [22]. Ipse est Abraham, cui dixit Deus : « In semine tuo benedicentur [23] omnes nationes terræ. » Numquid ergo aliquis [24] in Isaac misericordiam consequitur? Non ; sed omnis [25] homo credens Deo in Christo benedicetur [26]. Et ideo Abraham, quia a Deo Domino [27] dictus est propheta, cum manifeste [28] sciret, in sacramento Christi, centenario sibi natum filium [29], qui post diem tertium mortem evacuavit, et illum fortem et [30] inimicum nostrum vinxit ; deinde numeravit universos vernaculos suos CCCXVIII (25), id est pro centenaria generatione triplicavit C, et fecit τ signum crucis, quibus adjunxit ιη nomen Jesu [31], et adversarios expugnavit, et filium fratris sui Loth de captivitate eorum liberavit [32]. Et merito ipse Dominus et magister noster dicebat Judæis : « Si filii Abrahæ essetis [33], facta 955 Abrahæ faceretis. » At [34] illi itaque qui hæc a Christo audierunt non Abrahæ [35], sed diaboli facta iniqua facere elegerunt. Ac [36] propterea, Gentes, facti [37] estis filii Abrahæ, facta patris sui Abrahæ facientes, cum signo crucis et nomine Jesu, quotidianis diebus adversus angelos apostatas pugnantes, sermone Dei armati, qui de captivitate Satanæ liberat homines. Ipse est Abraham qui LXXV annorum credidit vocatus ; et quamvis multos [38], id est tanquam stellas cœli, filios ha-

Variæ lectiones.

[97] R. primo. [98] C. anni XLI suppleti. [99] R. sabbatis. [1] W. *sic suppleo. C. R.* ab Ægypto. [2] R. ad. [3] R. DCCCLXVIII. [4] C. III. [5] R. DCCCLXX. [6] C. XVII. [7] R. Hesdras. [8] C. eodem. [9] C. quod suppleti sunt hebdomada a tempore est. [10] W. *sic emendo.* R. VI. [11] R *deest* a. [12] R. civitatem restitutam. [13] R. CC DLXXVIII, *sed* CC *est pro* ∞ [14] C. *deest* e [15] C. I DLXXIV, *evidente*, V. [16] C. I DLXXIX. R. CC DLXXVIX, cum discentibus suis. [17] C. *manifesto mendo* IX Kal. [18] C. VIII Kal. [19] C. *deest* centenario. [20] C. eodem monstr. [21] C. adversario sexu repugnari. [22] R. crucis ✠ in signum. [23] R. *inerit* in te. [24] R. aliqui. [25] C. omnes. [26] C. benedicentur. [27] R. de Domino. [28] C. manifesta. [29] R. nato filio. [30] C. *deest* et. [31] W. *sic suppleo. quod in mss. mancum est.* C. deinde numeravit universos vernaculos suos, centenaria generatione triplicavit et fecit signum crucis quibus adjunxit nomine Jesu. R. denumeravit universos vernas suos, et propter centenariam nativitatem triplicavit centum et fecit signum ✠ quibus et addidit XVIII in nomine hujus. [32] C. servitute lib. [33] R. si filii Abrahæ estis, facta patris vestri facite. [34] C. Et. [35] C. Abraham. [36] C. Hæc. [37] W. *sic suppleo.* C. facti estis patris suæ Abrahæ facientes, cum signum crucis et nomine Jesu, sermone Dei armati, quotidianis diebus adversus angelos apostatas pugnantes qui de capt. R. facta patris sui Abrahæ facientes cum signum crucis et nomen hominis quotidianis diebus adversus angelos apostaticos expugnantes, sermone Dei armati, de captivitate Satanæ liberant homines [38] R. in multos.

Henrici Dodvelli notæ.

(19) *Pascha Kal.* Nempe tertiæ sedecennitatis C anno nono.

(20) *Pascha* VI. Nempe, post integrum pinacem laterculum 112 septies numeratum (seu annos 784), anno octavi pinacis 83, hoc est sextæ sedecennitatis anno tertio.

(21) *Pascha* XII. Nempe post 8 pinaces, anno 74 sequentis, seu quintæ sedecennitatis anno decimo.

(22) *Pascha* XII. Nempe post pinaces 9, anno 107 sequentis, hoc est ultimæ sedecennitatis anno decimo. Numerat autem, ut infra patet, ab Exodo ad captivitatem Jechoniæ annos 995; hinc ad editum Cyri, annos 70; hinc ad finem septem hebdomadum, 49; qui fiunt 1114.

(23) *Sed et ipse Jesus.* G. Locus laudatus a Pucherio.

(24) *Pascha* VI. Nempe, post pinaces 14, anno 11 sequentis. Est que locus hic, sed depravatus, quem citat, ex Bucherio, Seneschallus : qui confirmat calculi correctionem, quam ante posueram. Nempe *Cyprianus* jam ante, pro I DLXXIV (ubi V exciderat), restituerat I 79 quod ex annorum omnium computatione, infra sequente, faciendum constat ; indeque ex pinace, diem restitueram, ut vides. D Quam correctionem confirmat codex R.

(25) *Suos* CCCXVIII. Locus hic in utroque codice mancus est, adeoque obscurus ; sed ad hunc sensum restituendum esse, ex sequentibus liquet : nempe cum Abraham adversarios expugnavit et liberavit amicos (*Gen.* XIV), numeravit vernaculos, hoc est famulos suos CCCXVIII. Quo contineri sentit hic auctor hæc mysterii prophetica ; nimirum, per C centenarii notam, signari, Abrahæ centenario natum iri filium Isaac ; quam litteram triplicavit (CCC) pro centenariis tribus prout tribus diebus iter fecit immolandus Isaac (Christi typus), qui et gestavit lignum, id est crucis signum crucis τ littera Græca, notans numerum CCC. Sed præter hos trecentos, adjungit porro XVIII, hoc est, litteris Græcis, ιη, quibus signari putat, utpote litteris initialibus, Ἰησοῦς, nomen Jesu. Adeoque, sicut per Abrahæ famulos CCCXVIII, liberatus est Loth, ita per τιη (quibus idem numerus signatur), id est per signum crucis et nomen Jesu, liberatus est Isaac, mortemque evacuavit, seu evitavit illo die tertio. Quæ omnia non tam Isaac ultimo spectant, in quo misericordiam consequitur nemo, sed, cujus ille typus erat. Jesum Christum *semen Abrahæ* dictum.

bere [39] ab ipso Deo sit [40] prædictus; tamen [41] per unicum filium ejus, cujus imaginem portabat ille agnus immaculatus in Ægypto occisus, et ipse protoplastus Adam et omnis homo credens misericordiam a Deo [42] est consecutus.

Denique revertamur ad Exodum, id est ad diem Paschæ primum, et exinde [43] per ordinem dinumeremus annos [44] usque ad Christum. In quibus annis inveniemus nobis magna et admiranda [45] sacramenta demonstrari. Dinumerantes [46] itaque, ut dixi [47], per ordinem, a [48] die quo exierunt ex Ægypto usque ad diem quo oportebat eos exire de eremo [49], anni LX : exeuntes autem de eremo et introeuntes ut possiderent [50] a Deo [51] sibi repromissam [52] terram, a [53] Jesu filio Nave usque ad Samuelem [54], judicem et Dei sacerdotem [55], B secundum Pauli B. apostoli sermonem, qui, Spiritu Dei [56] edoctus, retulit eos implevisse [57] annos CDL [58]. Ipse est Samuel, qui ex præcepto [59] Dei unxit Saul in 951 regem qui prior regnavit in populo [60] Judæorum annis XL [61]. Post quem regnavit [62] David annis XL [63] et VI mensibus. Salomon filius ejus [64], annis XL. Roboam annis XVII [69]. Abia annis III [66]. Asa annis XLI [67]. Josaphat [68] annis XXV [69]. Joram annis VIII. Ochosias [70] anno I. Athalias annis VIII [71] (26). Joas annis XL [72]. Amasias annis XXIX. Ozias annis LII [73]. Joathas [74] annis XVI. Achas annis XVI. Ezechias annis XXIX. Manasses annis LV. Amos annis II. Josias annis XXXI [75]. Joachaz [76] mensibus III [77]. Joacim [78] annis XI. Item [79] Joacim, filius ejus, qui et Jechonias [80] dictum est, diebus centum. Fiunt [81] in se anni regum DV [82]. Ab Exodo autem DCCCCLXXXXV (27). Et capta est Judæa a rege Nabuchodonosor [83], qui, transmigrato Jechonia in Babyloniam [84], constituit in Jerusalem Sedeciam [85] regem Juda, quem post [86] XI annos expugnavit, et filios ejus ante A oculos ipsius interfecit; et sic ipsum Sedeciam orbavit [87], et vinctum eum in Babyloniam duci jussit, et in molendino constituit, ubi et mortuus est. Et [88] tunc adimpletum est de eo quod dictum est a Domino [89] per Ezechielem prophetam : « Extendam [90] retiam meam super eum [71], et comprehendetur in conclusione, et adducam eum in Babylonem in [92] terra Chaldæorum et istam terram non videbit, et illic morietur. » Similiter et Jeremias [93] propheta de eo et universo populo ejus prophetavit, dicens : « Hæc dicit 957 Dominus; Sic tradam regem Juda [94], et principes ejus [95], et residuos in [96] Jerusalem, qui derelicti sunt in terram istam, et eos qui habitant in [97] Ægypto : et dabo eos in dispersionem [98] in omnia regna terræ, et in opprobrium, et in parabolam, et in odium, B et in exsecrationem, in omni loco [99] quo eos expulero; et immittam [1] in eos famem, et mortem, et gladium, donec deficiant a terra quam dedi eis. »

Undecimo itaque [2] anno Sedeciæ suppleti [3] sunt ab Exodo anni [4] mille et sex. Et tunc populus Judæorum, qui legem non observaverat, sed potius contra voluntatem Dei filios suos idolis immolaverat, et ipse captivus agitur [5]; et civitas eorum quæ synagogæ portaverat [6] typum, succensa ab adversariis eradicatur [7]; et templum illud quod in mysterio Adæ fuerat fabricatum, et ipsum a fundamentis subvertitur, et ad planum redigitur [8]. Et sic nobis qui [9] in novissimis diebus credere prævidebamur, C magnum, ut dixi, sacramentum demonstrabatur. Etenim, si [10] meruerat ipse populus et civitas exterminari, quid [11] templum Dei admiserat [12] ut hoc pateretur? nisi quia vere constat id [13] factum, ut dixi [14], in mysterio ejus qui prior legem [15] Dei transgressus est, et fuit pater omnium peccatorum : et ideo [16] non solum [17] Adæ oportebat subveniri [18].

Variæ lectiones.

[39] *C.* Abrahæ. [40] *C.* det. [41] *C.* tam. [42] *C. deest* a Deo. [43] *C.* Pascha I exinde. [44] *C. deest* annos. [45] *R.* admirabilia. [46] *C.* numerantes. [47] *R. deest* ut dixi. [44] *R.* de. [49] *R.* heremo *bis.* [50] *R.* et possidentes. [51] *R.* Domino. [52] *C.* sive repromissam. [53] *R.* ab hominis. [54] *R.* Samuel. [55] *C.* levitam. [56] *R.* Domini. [57] *R.* implesse. [58] *C.* CCCCXL. [59] *R.* jussu. [60] *C.* in regni qui orsu regnavit in populum. [61] *C.* XXX. [62] *C. deest* regnavit. [63] *C.* annis XLVI. *R.* annis XL, mensibus VI. [64] *R. deest* filius ejus. [65] *R.* XVI. [66] *R.* Abias. [63] *R.* Asaf annis XV. [68] *R.* Josafat. [69] *C.* XLV. [70] *C.* Oozias. [71] *W. sic restituo. C.* et *R.* Godolias annis VIII. [72] *C.* XI. [73] *C.* XLII. [74] *C.* Joacham. [75] *R.* XXI. [76] *R.* Joachas. [77] *C.* IV. [78] *R.* Joachim. [79] *R. deest* item. [80] *C.* Jechonia. [81] *R.* hi sunt anni DCCCCLXXXXV, *omissis reliquis.* [82] *C.* DCV, *sed calculus postulat* DV. [82] *R.* Nabuchodonosor. [84] *C.* Babylonia. [85] *R.* Sedechiam. [86] *R* per. [87] *R.* Sedechiam inorbavit. [88] *R. deest* et. [89] *R.* dixerat Dominus. [90] *R.* et ext. [91] *Sic uterque codex.* [92] *R.* et in. [93] *R.* Jeremias, *et deest* propheta. [04] *R. addit* Sedechiam. [95] *C. deest* ejus. [96] *R. deest* in. [97] *C.* inhabitant in. [93] *R.* dissipationem. [99] *C.* et in locum ubi. [1] *R.* mittam. [2] *R.* XI itaque annis suppleti sunt Ezechiæ ab Exodo anni VI ut et. [3] *C.* Suppletæ. [4] *C. deest* anni. [5] *C.* agetur. [6] *R.* portabat. [7] *R.* traditur. [8] *C.* subvertetur ad planum redigetur. [9] *C. deest* qui. [10] *C.* sic. [11] *C.* quod. [12] *C.* amiserat [8] *W. sic restituo. Uterque codex,* cum. [14] *R.* dixit. [15] *C.* legis. [16] *C.* odio. [17] *R.* solo. [18] *C.* subvenire.

Henrici Dodwelli notæ.

(26) *Annis* VIII. Retineo Athaliæ (quam Godoliam vocat uterque codex) annos 8 (utut nunc 6, nunc 7, memorentur II Chron, 22, 12, et 23, 1 et 24, 1 et alibi), quoniam hoc exigere videtur hujus calculus, atque alii chronologi saltem 7 numerant, et uterque codex consentit.

(27) *Ab Exodo autem* DCCCCLXXXXV. Numeros, passim vitiosos, restituimus ex S. Scripturæ locis quos respiciunt. Atque, sic emendati, exhibent (quem ille vult) numerum 995. Numeratis, scilicet, Davidis 6 mensibus, et Joachazi tribus, et Jechoniæ tribus mensibus cum decem diebus (pro quibus ponit hic 100 dies) pro uno anno integro.

sed et omnibus peccatoribus qui filii fidei [19] Abrahæ A talem prævidebantur, merito et ipsi civitati et templo priusquam subverteretur [20], post annos LXX restituto, repromittebatur. Et hoc erat quod jam tunc [21] ab initio sæculi in Abraham patrem fidei demonstrabatur : qui cum supplesset a die nativitatis suæ annos LXX, non potuit de terra sua exire, nisi in signo [22] Pentateuchi, cujus universa mandata populus Israel non erat observaturus, 958 adjicerentur et anni V, et sic credens Deo, reputaretur et ad justitiam [23]. Hic est itaque Abraham de quo superius diximus, quod LXXV annorum crediderit [24] vocatus. Ad quos LXXV annos adjicitur unus annus et fiunt LXXVI. Quis autem hic qui adjicitur annus [25]? Ille scilicet qui de semine ejus agnus anniculus immaculatus est dictus [26]. Igitur [27], de B mille et sex deducamus LXXVI, et remanent anni DCCCCXXX; quibus suppletis, Adam functus est vita [28].

Post hæc autem demonstremus captivitatis tempus, annorum LXX. Suppletis enim ab Exodo usque ad Jechoniam annis [29] DCCCCLXXXXV, adjiciamus XI Sedeciæ [30], qui anni undecim in corpore LXX annorum computantur. Quo [31] autem modo videamus. Ex quo capta est Hierusalem [32], ipse Sedecias [33], ut diximus, annis XI [34]. Post quem Nabuchodonosor [35], qui eum in terra Chaldæorum vinctum duxit, annis XXV [36]. Ulemaradan [37], annis XII [38]. Balthasar [39] annis IV. Et Darius Cyri [40] filius (28), annis XVIII. Fiunt [41] in se anni LXX. Et sic Cyrus C suscepit [42] regnum Medorum et Persarum.

Ipse est Cyrus cujus in principio regni cum thesauris domus [43] Dei, reversus est populus Judæorum [44] in terra sua. Ex quo [45] tempore oportet nos hebdomadas computare. De quibus [46] angelum Dei meminimus Danieli [47] dixisse : « LXX hebdomades [48] breviatæ sunt super populum tuum et super civitatem illam sanctam, ut consummetur [49] peccatum, et ut signentur peccata [50] et deleatur injustitia [51], et expientur injustitiæ, et ut [52] reducatur justitia æterna, et ut signetur visio et prophetia, et ut unguatur Sanctum sanctorum [53]. Et cognosces et A intelliges ab exitu sermonis, ut respondeatur [54] et ut ædificetur [55] Hierusalem 959 usque ad Christum ducem, hebdomades [56] VII et hebdomades LXII [57]; et convertetur et ædificabitur platea et murus, et exinanientur tempora? et post hebdomadas [58] has LXII [59], disperibit unctio, et judicium non est in eo : et civitatem et illum sanctum corrumpet cum illo duce qui veniet, et excidentur in cataclysmo, et usque ad finem belli breviati exterminii [60]. Et [61] confirmabit [62] testamentum multis hebdomas una : et in dimidio hebdomadis [63] auferetur meum sacrificium et libatio, et [64] super illum [65] sanctum exsecratio [65] vastationum, et usque ad consummationem temporis consummatio dabitur super hanc vastationem.

B « Et confirmabit [67], inquit, testamentum multis hebdomas una. « Hæc est ergo hebdomas [68] una (29) quam segregavit angelus de LXX [69], et posuit in novissima sæculi tempora. Quam hebdomadam recognoscimus habere annos septem : in quibus oportet primo Enoch et Eliam venire, et per suam [70] prophetiam magnæ multitudini Evangelium, id est Novum Testamentum, confirmare. Sic etenim audivimus [71] angelum Danieli [72] dixisse : « Confirmabit [73] testamentum multis hebdomas una. Et in dimidio, inquit, hebdomadis auferetur meum sacrificium et libatio. » Dimidium autem hebdomadis, tempus et tempora et dimidium temporis ostendit; quod est triennium et menses sex : qui fiunt dies [74], C secundum Apocalypsin [75], mille CCVX. In quibus diebus ille Antichristus [76] magnam faciet vastationem : et ideo tunc nemo Christianorum poterit Deo sacrificium offerre, quoniam ipse nequissimus incipiet in templo Dei sedere [77], et ignorantibus se Deum affirmare [78] : quem oportet Jesum [79] Dominum et salvatorem nostrum spiritu oris sui interficere, et præsentia adventus sui evacuare, et in ipso mundum consummare, sicut scriptum est. 960 « Et super illud sanctum exsecratio vastationum [80], et usque ad consummationem temporis consummatio dabitur super [81] hanc vastationem. »

Post hæc [82] revertamur ad VII, et sic ad LXII [83]

Variæ lectiones.

[19] *C. deest* fidei. [20] *C.* subverterentur. [21] *C. deest* tunc. [22] *R.* similitudine. [23] *R.* deputaretur ei justitia. [24] *C.* credens. [25] *R.* unus. [26] *C.* Immolatus est. Dictus. [27] *R.* legitur VI. [28] *C.* vitam. [29] *C.* anni. [30] *C.* XL, *et deest* Sedechiæ. [31] *C.* qui. [32] *R.* Hierusalem, *et sic sæpe.* [33] *R.* Sedechias, *et sic semper. C. semper* Sedecias. [34] *R. deest* ut diximus. [35] *C.* Cujus post mortem postquam Nab. [36] *C.* anni. [37] *R.* vitæ Marodat. [38] *R.* XI. [39] *C.* Baldasar. [40] *R.* Asiriæ. [41] *R.* sunt [42] *C.* suscipit. [43] *R. deest* domus. [44] *R. deest* Judæorum. [45] *C.* Ex ipso enim. [46] *R.* de ipsis enim [47] *R.* Danielo. [48] *C.* hebdomadæ. [49] *R.* consumetur. [50] *C. deest* et ut signentur peccata, *et mox* et expientur injustitiæ. [51] *R.* deleantur injustitiæ. [52] *C. deest* ut. [53] *C.* prophetæ, et sanctus sanctorum. [54] *R.* responderetur. [55] *C.* ædificaretur. [56] *C.* hebdomadas [57] *W. sic restituo B. et R.* LXXII, *et sic aliquoties.* [58] *C. deest* et convertetur et ædificabitur platea, et murus; et exinanientur tempora, et post hebdomadas has LXII. [59] *R.* LXXII. [60] *C.* et exterminiis. [61] *R.* sed. [62] *C.* confirmavit. [63] *C.* et dimidia hebdomadas. [64] *C. deest* et. [65] *R.* illud. [66] *C.* ab initio. [67] *C.* confirmavit. [68] *C.* hebdomad. *et deest* ergo. [69] *R.* DCLXX. [70] *C.* eorum. [71] *C.* sicut aud. [72] *R.* Danielo. *C.* a Daniele. [73] *C.* et confirmavit. [74] *R.* quis dies. [75] *R.* Apocalypsi in. [76] *R.* Antichristus. [77] *R.* consedere. [78] *R.* Dominum se affirm. [79] *C.* Christum et. [80] *C.* vastationis. [81] *C.* et super. [82] *R.* Poet hoc. [83] *R.* LXXII. *C.* LXX et duas.

Henrici Dodwelli notæ.

(28) *Darius Cyri filius. W.* id est gener, ut cui nupserat Atossa, Cyri filia.

(29) *Hebdomas una. U.* vid. Hyppolit. apud Hieron. Dan. 9.

hebdomadas. Quæ septem hebdomadæ continent annos XLIX; quibus suppletis, illo in tempore et Hierusalem restituta cognoscebatur, et platea per medium ejus ædificata considerabatur, murus in circuitu civitatis ipsius erectus illa omnia quæ intus erant fortiter tuebatur [84]. In qua civitate templum illud quod in similitudine [85] Adæ fuerat destructum, in nomine [86] ejus iterum per XCLI [87] annos est ædificatum, et in sacramento [88] Spiritus sancti oleo est unctum, quomodo ab angelo fuerat dictum. Ut consummetur [89] visio et prophetia [90] et unguatur [91] Sanctum [92] sanctorum. Ipsum [93] autem fuit Sanctum sanctorum in imaginem hominis unctum [94], quod cum ipsa civitate, pro infidelitate [95] Judæorum ab ipso Domino nostro iterum temporibus Vespasiani est exterminatum. Sic fuerat enim in eodem capitulo quod exponimus [96] scriptum, « Et post LXII hebdomadas [97] disperibit [98] unctio, et judicium non est in eo, et civitatem et illud sanctum corrumpet cum illo duce qui veniet, et [99] excidentur in [1] cataclysmo, et [2] usque ad finem belli breviati exterminii [3]. Excidentur, inquit, in cataclysmo [4]. » De quibus hoc dixit [5]? Utique de ipsis Judæis, qui, post adventum Christi, in [6] illa obsidione [7] et expugnatione [8] Vespasiani excisi et ejecti sunt de civitate sua, in qua jam non redeunt nec in [9] ipso fine belli breviati. Quod est autem [10] hoc [11] bellum breviatum? nisi Antichristi regnum quod exsurgere habet contra populum Christianorum. Ipsi [12] sunt dies de quibus ait Dominus [13] in Evangelio: « Et nisi abbreviati essent dies illi, non liberaretur omnis caro. »

961 Restitutum est ergo [14] templum in nomine protoplasti, qui dictus est Adam, sicut superius [15] diximus, annis XLVI [16]. Sic autem ostenditur in nomine Adam: dum apud Græcos prima littera nominis ejus dicatur alpha μία [17], secunda autem delta τέσσαρες [18], iterum alpha μία, quarta my τεσσαράκοντα, et [19] fit numerus sex et quadraginta. Qui numerus annorum sic comprehendetur [20]. Cum a die illo [21] quo reversus est in terra sua Judæorum populus, regnavit Cyrus Persarum annis XXXI: post quem Cambyses [22] annis IX, et impleti sunt XXXX. Post annos autem XL, regnat Smerdis [23] Magus mensibus septem [24]; qui menses a nobis non computantur, quare [25]? Quoniam in septimo mense Cyri fundamenta templi posuerunt [26], et [27] exinde usque ad annum secundum Darii opus in eo [28] non confecerunt [29]. Tunc prophetant Aggæus et Zacharias; per quos exhortatus est eos Dominus, et unanimes recesserunt, et in quadriennio residuum opus templi consummaverunt. Quod ipsum quidem in primo libro Esdras [30] manifeste demonstratur, quod sexto anno Darii templum Dei sit [31] per omnia consummatum. Ad XL, adjiciamus Darii [32] VI, et fiunt XL et VI. Quibus annis adjecti sunt tres in mysterio passionis et resurrectionis Christi, et impleta est hebdomada [33] septima. Et tunc platea [34] et templum et murus et ipsa civitas, quadragesimo et nono anno suppleto, per omnia perfecta et munita [35] demonstrabatur Sed hoc totum opus in sacramento Ecclesiæ perficiebatur.

Denique videamus quid ipsi XLIX anni significent. Non sine causa enim Deus voluit in septem hebdomadibus [36] tam magnum, id est propheticum [37] opus consummari [38] tam magnum, id est propheticum [40] fuisse intelligitur [41]: cum de XLIX annis, in nomine Jesu Christi, decem et octo segregantur [42], et remanent XXXI: quibus suppletis, Christus Jesus propter credentium salutem passus est et resurrexit, et per semetipsum omnia perfecta ostendit; et templum 962 quod non humanis sed suis sacris manibus, secundum imperium [43] Patris sui formavit [44], non oleo, sed Spiritu Dei unxit; et civitatem, id est Ecclesiam, lapidibus sanctificatis ædificavit, et in ipsa plateam constituit [45]. Platea autem est via recta et plana [46], in qua ambulantes perveniunt ad vitam æternam. Huic civitati fortem et inexpugnabilem murum, id est sanctum nomen suum, constituit: per quod nomen omnes adversarios pedibus ejus subjecit. Ecce [47], Dei gratia, quam præclara et admirabilia [48] nobis ostensa sunt per annos XLIX. Qui anni [49] e contrario infidelibus, et persecutionem servis Dei facientibus, magnam demonstrant superventuram calamitatem. Qua autem ratione [50] videamus. Hic enim [51] mundus in quo justi et injusti ab initio [52] sæculi conversantur,

Variæ lectiones.

[84] *R.* tuebantur. [85] *C.* similitudinem. [86] *C.* omine. [97] *C. deest* per XLV annos est ædificatum. [88] *C.* sacramentum. [89] *C.* consummaretur. [90] *C.* prophetiæ. *R.* propheta. [91] *R.* ungeatur. [92] *C.* sanctus. [93] *Sic rescribo, sed C. et R.* ipsud. [94] *C.* victum. [95] *W. sic scribo. C.* cum. *R.* per. [96] *C.* quomodo et fuerat in eumdem capitulo quem exposuimus. *R.* quem exposuimus. *W. rescribo* quod. [97] *R.* LXXII. *C.* LXX et una. [98] *C.* peribit. [99] *C. deest* et. [1] *C. deest* in. [2] *C deest* et. [3] *R.* ex terminis [94] *R.* in quid in cataclismo diluvii. [5] *R.* dicitur. [6] *C. deest* in. [7] *C.* ob seditione. [8] *R.* pugnatione. [9] *C. deest* in. [0] *R.* Quod autem et in hoc. [11] *C. deest* hoc. [12] *C.* ipsæ. [13] *R.* Deus. [14] *R.* igitur. [15] *R.* supra. [16] *R.* post annos XXX et VI. [17] *R.* dicitur a alfamia, secunda autem delta, tesseres tertia, iterum alfamia, et quarta mittessera conta. [18] *C.* τέσσαρα. [19] *R.* sic. [20] *R.* comprehenditur. [21] *R.* adjecto illo. [22] Meabesses. [23] *Sic rescribo. R.* Zmeridius, *C.* Hysmerius. [24] *C.* VI. [25] *C. deest* quare? [26] *R.* posuerat. [27] *C.* eum. [28] *R. deest* in. [29] *R.* fecerat, [30] *R.* Hesdræ. [31] *R.* per omnia sit. [32] *R. deest* Darii. [33] *C.* Hebdomades. [34] *C.* plateas. [35] *R.* protecta. [36] *R.* hebdomadas. [37] *R.* perfectum. [38] *R.* consummari, *et sic sæpe.* [39] *C. deest* modo. [40] *R.* perfectum. [41] *R.* igitur. [42] *R.* congregantur. [43] *R.* ob imperio. [44] *R.* plasmavit. [45] *R. deest* planteam constituit. [46] *R. deest* et plana. [47] *R.* et ecce. [48] *C. inserit* nobilia. [49] *C.* animæ cont. [50] *C.* quia autem rationem. [51] *R.* etenim [52] *R.* habitatione.

sex diebus est consummatus, quibus suppletis, benedictus est dies septimus; ille scilicet [illegible] superventuri Sabbati æterni. In his itaque diebus ab initio non tantum diabolo et angelis ejus [54], sed et omnibus peccatoribus a Deo ignis est præparatus. In cujus [illegible] ab [illegible] ipso Dei Filio est demonstratus. [illegible] in cujus similitudinem [57] caminus [illegible] regis septies tantum [illegible] per XL et IX cubita exarsit [58], et [illegible] Anania, Azaria et Misahel consumpsit, et ipsos tres pueros [59] a Dei Filio protectos [illegible] mysterio nostro qui sumus tertium genus hominum [60], non vexavit, suppletis [61] itaque XLIX annis, post LXX captivitatis [62], facti sunt anni CXIX [63]. Qui CXIX anni conjunguntur illis qui ab Exodo usque ad Jechoniam computati sunt anni [illegible] XCV, et fiunt in se anni usque ad Hierusalem restitutam, suppleta septima septimana anni [64] [illegible].

Septima autem [65] septimana suppleta, necesse est nos ad LXII [66] hebdomades [67] converti [68]: quæ continent annos CCCCXXXIV. Quibus suppletis oportuit Christum secundum carnem nasci. De quo
963 in continenti [69] Simeon (30), vir justus, portans eum suis manibus [70], dixit ad Mariam matrem ejus: « Ecce hic positus est in casum et resurrectionem multorum [71] in Israel et in signum cui contradicetur [72]. » Non tantum autem Simeon, sed [illegible] anni, et signum crucis, et tempus passionis, et tertium diem resurrectionis ejus [illegible] autem [illegible]. Superius enim diximus Abrahæ centenarium [illegible] mysterio Christi; et demonstravimus neminem in Israel benedictionem consecutum, aut nunc modo posse benedictionem consequi, nisi in semine ipsius Abrahæ, qui est Christus [75]. Et ideo in sacramento Christi de [illegible] [76] annis primo reg. egantur centum, et remanent CCCXXXIV [77]. Anni CCC [78] scilicet ostenderunt [79] [illegible] crucis signum, et remanserunt XXXIV: de [80] quibus deductis III [81], propter diem [82] resurrectionis ejus, remanserunt anni XXXI [83]. Quibus suppletis, oportuit propter peccata credentium pati Christum. Ipsos igitur [84] CCCCXXXIV [85] annos adjiciamus ad summam superiorem, et inveniamus annos ab Exodo usque ad nativitatem Christi [86], mille [87] DXLVIII. Cujus nativitatis tempus cognoscere desiderantes, ipsos annos [illegible] ab Exodo, id est a primo pinacis versu [88], diligenter dinumeremus [89], et ad diem nativitatis ejus perveniemus. Qui dies (31) sexta sedecennitate [90] in tertio decimo versu invenitur, V Kl. [91] April. feria IV.

O quam præclara et divina Domini providentia!
964 ut in illo die quo factus est sol [92], in ipso die nasceretur Christus, V Kl. Apr. feria IV. Et ideo de ipso merito [93] ad plebem dicebat Malachias propheta: « Orietur vobis sol justitiæ, et curatio est in pennis [94] ejus. » Hic est sol justitiæ cujus in pennis [95] curatio præostendebatur. De quo et Moyses in cantico recognoscitur [96] dicens: « Et super pullos suos concupivit [97] et expandens alas [98] suas. » Ipse est Dominus in cujus similitudine [99] hic sol annuus per CCCLXV dies [1] et quartam partem diei [2] consummat. Quæ ipsa quidem pars quarta diei habet tres horas (32). Tres autem horæ imaginem portant illorum trium dierum qui in principio sæculi sine sole et luna fuerunt [3]. Et ideo, quomodo [4] tres horæ in quadriennio [5] quater computatæ unum diem duodecim horarum effecerunt [6], sic et ipsi tres dies, per quatuor tempora ternos menses sibi defendentes [7], annum post XII menses suppletum demonstraverunt [8]. Et sic, per hanc multiformem trinitatem, et ipsæ duodecim [9] horæ Evangelium unum in quatuor partes divisum

Variæ lectiones.

[53] C. [illegible] R. ille. [54] R. ejus. [55] C. ab initio, et deest Finæus. [56] C. Gehenna. [57] C. similitudinem [58] R. exarsit. [59] C. ipsos... pueros... protectus, et deest a. [60] C. deest hominum. [61] C. impletis. [62] C. captivitatum. [63] R. CXIV. [64] C. deest [illegible]. [65] C. deest autem. [66] C. LXXII. [67] hebdomas. [68] C. reverti [69] C. continentissimis. [70] C. manibus suis. [71] R. sic reseribo. C. et R. mortuorum. [73] C. CCCCXXIV. [74] C. Quo autem [illegible]. [75] R. [illegible]. [76] R. CCCXXVII anni. [77] R. CCCXXXVII. [78] R. Trecentis [79] R. crucis signum. [illegible] crucis. [80] C. ex. [81] R. tres. [82] C. deest diem. [83] C. XXXIII. [84] R. [illegible]. [85] C. CCCXXXIV [86] R. Domini. [87] R. DXXXVIII. [88] R. deest id est a primo [illegible] versu. [89] R. Dinumeremus. [90] R. sedecennitas. [91] C. deest V Kl. April. feria IV. [92] C. deest ut in illo die quo factus est sol, in ipso die nasceretur Christus, V Kl. April feria IV, et ideo de ipso. [93] R. deest merito. [94] C. pennis. [95] C. pinnis ejus cujus ostendebatur. [96] C. cognoscitur. [97] R. populum suum concupivit. [98] R. expandens alas. [99] C. similitudinem... [1] C. deest dies. [2] C. dies. [3] C. factus sum. [4] C. deest quomodo. [5] R. quadriennio. [6] C. efficiunt: ut et ipsæ III horæ diem. [7] C. et R. defendentes. C. dependentes. C. dinumeraverunt. [7] R. deest duodecim.

Henrici Dodwelli notæ.

(30) De quo in continenti Simeon. C. continentissime. [illegible]

(31) Qui dies. W. [illegible] Christi, contra [illegible] nisi forte, quæ de nativitate dicit sint de conceptione intelligenda; quæ circa hoc tempus contingere creditur, nempe XXV mart.

(32) Pars quarta diei habet tres horas. W. Imo sex horas: nam hic agitur de die 24 horarum nisi vel totum νυχθήμερον divisum velit in 12 horas (nostrarum duplas), vel tres horas diurnas velit a totidem nocturnis distinguere, quarum hic nullam rationem habeat.

ostenderunt et tres [10] menses per quatuor tempora (33), id est per quatuor Evangelia [11], a Christo electos XII apostolos [12] nobis demonstraverunt [13].

Hi sunt apostoli, quorum sermonibus ædificati, recognovimus Dominum nostrum anno sexto decimo [14] imperii Tiberii Cæsaris passum, cum esset ipse annorum [15] XXXI [16]. Ad XVI [17] ergo annum et [18] XXXI adjiciamus XVIII in nomine ipsius Jesu, et fit numerus LXV; quibus [19] desunt trecenti ut impleatur annus 965 secundum cursum [20] solis. CCC autem apud Græcos per unam litteram [21] notantur quæ dicitur *tau* [22], et manifeste demonstrat omnibus *tau* crucis signum [23]. Ecce iterum jam vere credamus quod V Kl. April. secundum carnem natus sit Christus: in quo die probavimus solem factum [24].

Debemus ostendere et id [25] ipsum non fuisse vacuum [26], sed in [27] salutem nostram fuisse præostensum. In die enim quarto quando factus est sol, ipso die et luna facta est XV, altero autem die [28] fuit XVI, tertio vero XVII: et sic plasmatus est Adam de terra, qui per suam inobedientiam non tantum sibi, sed et nobis arcessierat mortem: quam [29] mortem Dominus noster Jesus conculcans, passus est luna XV; et requievit in corde terræ XVI; tertio autem die, luna XVII inventa, reversus est [30] ab inferis, de terræ fundamentis; et sic ipsi Adæ et omnibus credentibus in se restituit vitam æternam. Quomodo ergo [31] per cursum solis signum *tau* et tempus passionis [32] demonstratum est, sic et per cursum lunæ tertius dies resurrectionis ejus evidenter ostensus est. A die enim primo [33] in quo facta est luna quintadecima, 966 exinde per dies XV [34] visa est in cœlo; sextodecimo autem die, sicut in anno XVI imperii Tiberii Cæsaris, velut mortua non est [35] ab hominibus visa; similiter et [36] XVII die [37] non est visa: duodevicesimo [38] autem, in similitudine et in nomine [39] ipsius Jesu, et ipsa post tertiam [40] diem ad vesperam restituta resurrexit, et nostram omnium resurrectionem futuram ad vesperam, id est in [41] novissima sæculi hora demonstravit [42].

Ecce igitur quanta nobis dies nativitatis Domini [43] ostendit! qui nativitatis [44] dies ab Exodo

Variæ lectiones.

[10] *C.* æterni, *forte* et terni. [11] *R.* evangelistas, electos a Christo XII apostolos. [12] *C.* electus Apostolus. [13] *R.* manifestaverunt. [14] *C.* XV. [15] *R.* anno. [16] *C.* XXX et uno. [17] *C.* XV. [18] *R. deest* annum et. [19] *R.* quibus CCC. [20] *R. deest* cursum. [21] *R.* pro una littera. [22] *C.* τ Tau crucis signum, et man. [23] *R.* crucem signum. [24] *C. deest* Ecce iterum jam vere credamus quod V Kl. April. secundum cornem natus sit Christus: in quo die probavimus solem factum. [25] *C. deest* et id. [26] *C.* unicum. [27] *R. deest* in. [28] *C.* quæ altero die. [29] *R.* iniquam quam. [30] *C.* ascendit ab. [31] *R.* autem. [32] *R.* cursum temporis passionis. [33] *C* plurimo. [34] *R.* XII. [35] *C. deest* est. [36] *C. deest* et. [37] *R. deest* die. [38] *R.* XVIII. [39] *C.* similitudinem et in nomen. [40] *R.* tertium. [41] *R. deest* in. [42] *R.* monstravit. [43] *C.* quis tanta nobis ostendit dies nat. Dom. [44] *C. deest* nativitatis.

Henrici Dodwelli notæ.

(33) *Per quatuor tempora. W.* id est, quatuor vicibus, seu quater.

W. CHRONOLOGIÆ SYNOPSIS.

Anni ab Exodo.	
In Eremo	40
Judices	450
Reges ad Jechoniam	505
	———
Ad captam Judæam	995
Sedecias	11
	———
Ad conflagrationem urbis et templi	1000
Captivitas.	
Sedecias	11
Nabuchodonosor	25
Ulemaredan	12
Baltasar	4
Darius	18
	———
	70
Ab Exodo ad Captivitatem	995
Captivitas	70
Septem hebdomades	49
	———
Ad templum restauratum	1114
Duo et sexaginta hebdomades	434
	———
Ad Christum natum	1548
Christi vita	31
	———
Ad passionem	1579
Ad Gordiani quintum	215
	———
Summa omnium	1794

Reges.	
Saul	40
David	40
Salomon	40
Roboam	17
Abia	3
Asa	41
Josaphat	25
Joram	8
Ochozias	1
Godolias	8
Joas	40
Amazias	29
Ozias	52
Joathas	16
Achas	16
Ezechias	29
Manasses	55
Amon	2
Josias	31
Joachaz	0
Joachim	11
Jechonias	0
	———
	505

D

Restauratio templi.			
Nomen Adæ		α 1	
		δ 4	
		α 1	
		μ 40	
		———	
		46	
Septem hebdomades.			
Cyrus		51	
Cambyses		9	
Smerdis		0	
Darius (II et IV)		6	
		———	
Restauratio templi		46	
Mysterium passionis		3	
		———	
Centenarius triplicatus, CCC.	300	τ	signum crucis.
Reliqui XVIII	18	ιη	nomen Jesu.
	———		
Vernæ Abrahæ	318	τιη	

repertus est, ut diximus [45], post annos I DXLVIII. Quos annos ab Exodo [46] sic vere a nobis collectos ostendimus [47], cum et ipsorum annorum rationem non esse vacuam demonstramus. Dominus enim sanctus et divinus, ut ostenderet nobis quoniam futurorum est præscius [48], et ipsis annis manifestavit tempus in quo oportebat a Filio ejus aquam [49] quæ abluit peccata, XV anno imperii Tiberii Cæsaris, sanctificari. Et ideo, quomodo Abraham quando expugnare voluit eos [50] qui Lot filium fratris ejus captivum duxerunt [51], numerabat vernaculos suos primum XVIII [52] in nomine 967 Jesu; et alios [53] propter centenariam generationem, in sacramento trium dierum triplicans [54], numeravit CCC, et fecit [55] τ *tau* signum crucis: ita et nos de I DXLVIII [56] annis, quindecies centenos deducamus, et remanent XLVIII: ex quibus in nomine Jesu sublatis [57] XVIII, inventi sunt anni XXX: quibus suppletis, Dominus Jesus a nativitate sua baptizatus est a Joanne anno quintodecimo imperii Tiberii Cæsaris: cujus anno sextodecimo passus est et resurrexit. Adjiciamus ergo iterum ad summam annos XXXI, et fiunt in se omnes ab Exodo usque ad passionem anni I DLXXIX [58]. A quo tempore, id est a passione usque ad annum quintum Gordiani [59], Arriano et Papo consulibus [60] (34), suppleti sunt anni CCXV [61] (35). Ab Exodo autem anni I DCCXCIII [62].

968 Hos autem annos omnes ab Exodo, id est a primo pinacis versu, super septem sedecennitates illos usque numerando, omnes annos supradictos consummemus [63], et tunc ad [64] tertium versum primæ sedecennitatis pervenientes [65], inveniemus secundum Judæos Pascha XII Kal. Apr. feria tertia [66]. Secundum nos autem tertio [67] versu primæ sedecennitatis, VII Kal. Apr. occurrit Dominicus. Ipso itaque ordine in priora ambulantes usque in finem sæculi, Judæorum et Christianorum dies Paschæ invenire volentes [68] non erravimus. Ac [69] propterea Deo Patri omnipotenti, qui nos ad gratiam tantam vocavit, et divina sacramenta manifestavit, per Jesum Christum Filium ejus, Dominum et [70] Salvatorem nostrum, semper sine cessatione gratias agamus.

Variæ lectiones.

[45] *R.* post annos, ut diximus. [46] *R. deest* ab Exodo. [47] *C.* ostendemus. [48] *C.* ostendit qui futurorum est præscius. [49] *C.* Filium ejus aqua. [50] *R. deest* eos. [51] *R.* duxerat. [52] R. numeravit vernas suos primo CCCXVIII. [53] *C.* alium. [54] replicans. [55] *R.* ⳩ signum ⳩. [56] *C* in. [57] *R.* sublati. *W. Sic restituo ex calculo; C.* I DLXXXVIII. *R.* DLXXIV. [59] *R.* Gordianum. [60] *C.* Ariani et Papæ Consuu, *lego* consulatu. [64] *R.* CCXX. [65] *W. sic restituo. C.* I DCCXCVIII. *R.* I DCCXCIX. [63] *R.* per septem sedecennitates pervenientes, inveniemus. [64] *W. suppleo* ad. [65] *W. suppleo ex altero codice* pervenientes. [66] *R.* IX Kl. Apr. feria sexta. [67] *R.* octavo. [68] C *deest* invenire volentes. [69] *C.* hac. [70] *C. deest* et.

Henrici Dodwelli notæ.

(34) *Arriano et Papo consulibus.* W. Ad hunc annum, qui est æræ vulgaris 243, perducitur calculus. Quo anno Cyprianus nondum se Christianum professus perhibetur; sed uno aut altero anno serius. An autem eo anno scriptus fuerit hic tractatus quo terminatur calculus, non liquet. Ut a Cypriano, nondum Christiano, tunc scriberetur, haud putandum est. Si itaque hunc habeat auctorem, serius aliquanto scriptum fuisse, postquam ille factus est Christianus, dicendum erit. Et quidem raro accidit ut Chronicorum scriptores ad eum ipsum annum quo scribunt res perducant, sed ad annum aliquem insigniorem, paulo præteritum. Quod et hic factum esse videtur, nimirum ad annum Gordiani imperatoris ultimum. Quippe cujus annus quintus desinit et sextus incipit, anno consulatus Arriani et Papi. Annoque sexto inchoato, sed non perfecto, ante aliud Pascha, a Philippo Arabe, qui successit, occisus est; et quidem, referente Julio Capitolino, eisdem adhuc, Arriano et Papo consulibus.

(35) *Suppleti sunt anni* CCXV. W. in hoc numero variant codices: codex *C.* habet CCXV, et quidem recte. Cum enim uterque mortem Christi assignet anno Tiberii XVI, qui est æræ vulgatæ Dionysianæ annus 29, inde ad consules Arrianum et Papum, qui est ejusdem æræ annus 243, sunt anni 214, aut (utrisque extremis computatis) 215. At codex *R.* habet CCXX: adeoque ab Exodo numerat annos DD CCXCI, pro DD CCXCIV; et Judæorum Pascha pro illo anno, quærit (non ut codex *C*, in tertio versu, sed) in versu octavo primæ sedecennitatis; ponitque (non, ut *C*, XII Kl. Apr. feria III, sed) IX Kl. Apr. feria VI: sed in hoc consentiunt (quod utrique anno commune est) quod Pascha nostrum, Dominico proxime sequente, fit VII Kal. Apr. Sive enim XI Kal. Apr., hoc est Martii 21, fuerit tertia feria, sive IX Kal. Apr., hoc est Martii 24, feria sexta, erit VII Kal. Apr., hoc est Martii 26, dies Dominicus. Sed erroris causam hanc fuisse conjicio. Uterque codex nativitati Christi, assignat annum ab Exodo MDXLVIII: et uterque consentit addendos esse, pro Passione, annos XXXI; qui conficiunt quidem annos MDLXXIX, sed codex *R.* (excidente V) *fiunt*, inquit, *anni* MDLXXIV. Cumque librarius (de hoc securus) viderat, aliis computantibus, ad illum Gordiani annum esse, ab Exodo, annos MDCCXCIV, differentiamque viderit annorum (non CCXV, sed) CCXX; hunc numerum isti intervallo assignavit: interpolatis hic annis V, qui illic exciderant. His autem sic positis, animadvertit ille, vel alius forte aliquis, positis ab Exodo ad Christum natum annis 1548, indeque ad passionem annis 31, de quibus convenit, inde ad Gordiani quintum (quod jam posuerat *R.* 220); omnino fieri, ab Exodo ab Gordiani quintum, annos 1799 substituit igitur (pro MDCCXCIV) annos DD DCCXCIX: cui convenit primæ sedecennitatis, versus octavus; adeoque dies IX Kl. Apr. et feria VI, pro Judæorum Paschate. Cumque, his datis, sequeretur Pascha Christianorum, Dominico sequente, indicere in VII Kal. Apr. quod, uti videtur, reapse contigit, et quidem secundum canones a Nicæna synodo post conditos, contingere debuit; satis securus erat de calculo rite posito. Sed et idem contingeret, ut modo dictum est, etiamsi hic error, quinque annorum, non incidisset: nempe, quod Pascha Christianorum illo anno foret (quod tactu contigit) VII Kal. Apr., ut librarii fuerit ille error calculi, non auctoris. De quo consensu sibi tantopere gratulatur hic auctor: indeque Pinacem suum recte constitutum concludit.

W. *Ad calcem codicis Rhemensis, habetur hæc tabella, sed confusa et depravata, quam, ne quid deesse videatur, hic opponimus.*

Kl. Mart. Luna et Feria.

	Luna	II	Feria	II
	Luna	XIII	Feria	III
	Luna	XXIII	Feria	IV
	Luna	VI	Feria	VI
	Luna	XVII	Feria	VII
969	Luna	XXIIX	Feria	I
	Luna	IX	Feria	II
	Luna	XXI	Feria	LII
	Luna	II	Feria	V
	Luna	XIII	Feria	VI
	Luna	XXVI	Feria	VII
	Luna	VI	Feria	VI
	Luna	XVII	Feria	III
	Luna	XXVIII	Feria	IV
	Luna	VIII	Feria	V
	Luna	XXI	Feria	VII
	Feria	I	Feria	IV
	Feria	V		
	Feria	II	Feria	III
	Feria	I	Feria	VII
	Feria	V	Feria	IV
	Feria	II	Feria	III
	Feria	I	Feria	VII
	Feria	V	Feria	IV
	Feria	IV	Feria	III
	Feria	I	Feria	VII
	Feria	V	Feria	VI
	Feria	IV	Feria	III
	Feria	I	Feria	VII
	Feria	V	Feria	VI
	Feria	IV	Feria	III
	Feria	I	Feria	VII
	Feria	VII	Feria	V
	Feria	IV	Feria	III
	Feria	I	Feria	II
	Feria	VII	Feria	VI
	Feria	IV	Feria	III
	Feria	I	Feria	II
	Feria	VII	Feria	IV
	Feria	VI		
	Feria	III		
	Feria	VII		
	Feria	VI		
	Feria	III		
	Feria	VII		
	Feria	VI		
	Feria	III		
	Feria	VII		
	Feria	VI		
	Feria	III		

XVI Kl. Mars Domini
III Non. Apr. Dom.
VII Kl. Apr. Dom.
XIIX Kl. Apr. Dom.
III Kl. Apr. Dom.
XI Kl. Apr. Dom.
III Id. Apr. Dom.
XVII Kl. Mai. Dom.
XVII Id. Apr. Dom.
III Id. Apr. Dom.

Exodus

Embolismus prid. Id. Apr.	fer.	II
Comm. Kl. April.	fer.	VI
Comm. XII Kl. April.	fer.	III
Bissext. et embolismus	-	VI
Comm. V Kl. April.	fer.	VI
Comm. XIII Kl. April.	fer.	III
Embolismus Non. April.	fer.	II

	Bissext. comm. VIII Kl. Apr.	fer.	III
	DCCXVIII		
	Embolismus prid. Id. Apr.	fer.	V
	Comm. Kl. April.	fer.	II
	Comm. XII Kl. April.	fer.	VI
	Bissext. et embol. VI Id. April. fer. V. Passio		
	Comm. V Kl. April.	fer.	II
970	Comm. XVI Kl. April.	fer.	VI
	Embolismus Non. April.	fer.	V
	Bissext. comm. IX Kl. Apr.	fer.	II

Feria	III	Feria	I
Feria	II	Feria	V
Feria	VI	Feria	IV
Feria	V	Feria	I
Feria	III	Eeria	V
Feria	VI	Feria	IV
Feria	V	Feria	I
Feria	II	Feria	VII
Feria	VI	Feria	IV
Feria	V	Feria	I
Feria	II	Feria	VII
Feria	I	Feria	IV
Feria	V	Feria	I
Eeria	II	Feria	VII
Feria	I	Feria	IV
Feria	V	Feria	III
Feria	II	Feria	VII
Feria	I	Feria	IV
Feria	V	Feria	III
Feria	IV	Feria	IV
Feria	I	Feria	IV
Feria	V	Feria	III
Feria	IV	Feria	VII

III Non. Apr. Dom.
XIV Kl. Apr. Dom.
VI Id. Apr. Dom.
III Kl. Apr. Dom.
XIII Kl. Mai. Dom.
Prid, Non. Apr. Dom.
VI Kl. Apr. Dom.
XVIII Kl. Mai. Dom.
Prid. Kl. Apr. Dom.
X Kl. Apr. Dom.
Prid. Id. Apr. Dom.
VI Kl. Apr. Dom.
XVI Kl. Mai. Dom.
VI Id. Apr. Dom.
IX Kl. Apr. Dom.
Prid. Id. Apr. Dom.
Prid. Non. Apr. Dom.
XIII Kl. Apr. Dom.
V Id. Apr. Dom.
Prid. Kl. Apr. Dom.
XII Kl. Mai. Dom.
X Kl. Apr. Dom.
V Kl. Apr. Dom.
XVI Kl. Mai. Dom.
Kl. Dom.
IX Kl. Apr. Dom.
Id. Apr. Dom.
V Kl. Apr. Dom.
XV Kl. Mai. Dom.
V Id. Apr. Dom.
VIII Kl. Apr. Dom.
Id. Apr. Dom.
Non. Apr. Dom.
XII Kl. Apr. Dom.
III Id. Apr. Dom.
Kl. Apr. Dom.
XVIII Kl. Apr, Dom.

VIII Id. Apr. Dom.
IV Kl. Apr. Dom.
IV Id. Apr. Dom.
IV Non. Apr. Dom.
VIII Kl. Apr. Dom.
VII Id. Apr. Dom.
IV Kl. Apr. Dom.
Prid. Id. Apr. Dom.
VI Kl. Apr. Dom.
XVI Kl. Apr. Dom.
V Id. Apr. Dom.
971 IX Kl. Apr. Dom.
Non. Apr. Dom.
XIV Kl. Mai. Dom.
III Non. Apr. Dom.
VII Id. Apr. Dom.
XVII Kl. Mai. Dom.
III Kl. Apr. Dom.
XI Kl. Apr. Dom.
III Id. Apr. Dom.
VII Kl. Apr. Dom.
XVII Kl. Apr. Dom.
VII Id. Apr. Dom.
X Kl. Apr. Dom.
III Id. Apr. Dom.
III Non. Apr. Dom.
XIV Kl. Apr. Dom.
VI Id. Apr. Dom.
III Kl. Apr. Dom.
XIII Kl. Mai. Dom.
Prid. Non. Apr. Dom.
VI Kl. Apr. Dom.

XVIII. Kl. Ap. Dom.
Prid. Kl. Ap. Dom.
X Kl. Ap. Dom.
IV Id. Apr. Dom.
IV Non. Apr. Dom.
VIII Kl. Apr. Dom.
972 VII Id. Apr. Dom.
IV Kl. Apr. Dom.
Prid. Id. Apr. Dom.
Prid. Non. Apr. Dom.
XIII Kl. Apr. Dom.
V Id. Apr. Dom.
Prid. Kl. Apr. Dom.
XII Kl. Apr. Dom.
Non. Apr. Dom.
V Kl. Apr. Dom.
XVI Kl. Apr. Dom.
Kl. Apr. Dom.
IX Kl. Apr. Dom.
Id. Apr. Dom.
V Kl. Apr. Dom.
XV Kl. Mai. Dom.
V Id. Apr. Dom.
VIII Kl. Apr. Dom.
Id. Apr. Dom.
Non. Apr. Dom.
XII Kl. Apr. Dom.
IV Id. Apr. Dom.
Kl. Apr. Dom.
XVIII Kl. Apr. Dom.
VIII Id. Apr. Dom.
IV Kl. Apr. Dom.

Henrici Dodwelli notæ.

W. Sed non fui sollicitus de his vel ordinandis, vel restituendis : quoniam quidquid sani hic continetur, id omne haberi potest in Pinace quem (ad auctoris mentem ante restitueram et rotis inserueram, quam hanc conspexerim tabellam. Quia nihil aliud continetur, quam confusa materia, et male digesta, et depravata pro istiusmodi pinace : neque operæ pretium est corrigere, vel ordinare, vel etiam divinare quo casu in hanc confusionem devenerit. Si cui id libet, per me licet.

W. Postquam hucusque pervenissent operæ, locusque superesset vacuus in imo paginæ ; visum est ex *Bucherio*, hic inserere *Hippolyti* canonem Paschalem ; qui huic *Cypriani* plane similis est. Nam et ille Cyclum suum per *Heccædecaeterias* seu *sedecennitates* distribuit (sive geminas *octaeteridas*), ut *Cyprianus* noster. Atque (ut hic) post sodecennitates septem, seu annos CXII, redire docet Pascha ad eumdem mensis diem, eamdemque feriam. Quem canonem (paulo aliter apud *Bucherium* dispositum in eam formam hic redigo, qua supra canonem Cypriani exposuimus.

CYCLUS HIPPOLYTI.

Luna Quartadecima			Feria.							
Embolism.		Id. April.	VII	VI	V	IV	III	II	I	Dies Dominicus proxime sequens non Quartamdecimam, sed) Quintamdecimam Lunam, est (Hippolyti) Pascha Christianorum.
	II	IV Non. Apr.	IV	III	II	I	VII	VI	V	
Bissex.	III	XII Kl. Apr.	I	VII	VI	V	IV	III	II	
Embolism.	IV	V Id. Apr.	VII	VI	V	IV	III	II	I	
	V	IV Kl. Apr.	IV	III	II	I	VII	VI	V	
	VI	XV Kl. Apr.	I	VI	VI	V	VI	III	II	
Emb. Biss.	VII	Non. Apr.	VII	VI	V	IV	III	II	I	
	VIII	VIII Kl. Apr.	IV	III	II	I	VII	VI	V	
Embol.	IX	IV Non. Apr.	III	II	I	VII	IV	V	IV	
	X	Id. Apr.	VII	VI	V	IV	III	II	I	
Bissext.	XI	XII Kl. Apr.	IV	III	II	I	VII	VI	V	
Embolism.	XII	V Id. Apr.	III	II	I	VII	VI	V	IV	
	XIII	IV Kl. Apr.	VII	VI	V	IV	III	II	I	
	XIV	XV Kl. Apr.	IV	III	II	I	VII	VI	V	
Embol. Biss.	XV	Non. Apr.	III	II	I	IV	VI	V	IV	
	XVI	VIII Kl. Apr.	VII	VI	V	VII	III	II	I	
Sedecennitas.			I	II	III	IV	V	VI	VII	

Caput hujus canonis, seu primus annus primæ sedecennitatis, ponitur, annus primus imperatoris Alexandri, qui est annus Domini vulgaris 222. Atque annus vulgaris 243 (qui est Gordiani quintus exiens, et sextus iniens), est hujus canonis annus 22, hoc est secundæ sedecennitatis annus sextus. Idemque erat, in canone Cypriani, versus tertius, atque annus secundus, primæ sedecennitatis. Quamquam igitur eadem plane forma sit utriusque canonis, non tamen ab eodem capite incipiunt : sed primus annus canonis Cypriani est vicesimus primus in canone Hippolyti.

Item, dies primus mensis primi in canone Cypriani censetur Martii dies quartus (seu 4 Non. Martii), ut possit 14 luna incidere in Martii diem 17 (seu 16 Kl. Apr.), sed in canone Hippolyti primus ille dies censetur Martii quintus (seu 3 Non. Martii), adeoque quartadecima luna non ante Martii diem 18 (seu 15 Kl. Apr.)

Sed et pro Christianorum Paschate ponit Hippolytus diem Dominicum qui proxime sequitur (non decimam quartam, sed) quintamdecimam lunam : ut, si 15 luna sit dies Dominicus, non eo die celebrandum sit Pascha quod, credo, vult Cyprianus,

ut id totidem verbis non dicat), sed Dominico sequente plenilunium (seu lunam 15), non in ipso plenilunio. Et quidem fieri potest ut Cyprianus etiam (sicut Hippolytus), non ipso plenilunio (cum sit Dominicus), Pascha celebrandum vellet, sed Dominico sequente, quod et suadere videntur rudera Tabellæ codicis R.

973 Denique, in ætate lunæ discrepant : quippe, pro anno vulgari 243, qui est in canone Cypriani annus secundus, et in canone Hippolyti vicesimus secundus, ponitur luna quartadecima secundum Cyprianum, XII Kl. Apr. feria 3 ; sed secundum Hippolytum, XV Kl. Apr. feria 7, adeoque plenilunium XIV Kl. Apr. feria prima, hoc est Mar. 19 die Dominico, et Hippolyti Pascha (Dominico non eo, sed sequente) die 26 martii, seu VI Kl. Apr. Quo ipso die celebrandum item esset secundum Cyprianum ut qui est primus Dominicus post XII Kl. Apr. feria 3. Eumdemque 974 diem (pro Paschate istius anni), designant canones Paschales Dionysii (quibus jam utimur, in computo Juliano) ad mentem synodi Nicænæ.

Erant autem (præter hos Hippolyti et Cypriani), alii item canones ad similem formam (nempe per Sedecennia, aut duplicatam Octaeterida), adeoque post annos 112, aut etiam 56, recurrentes) ; ut ex Cypriano nostro constat (qui ejusmodi unum aut alium rejicit), et Bucherii notis ad canonem Hippolyti.

CARMEN DE RESURRECTIONE MORTUORUM

AD FELICEM

(*Ex Marten. Veterum Scriptor. et Monum. ampliss. Collect., tom. IX.*)

(OBSERVATIO PRÆVIA.)

Carmen de Resurrectione mortuorum S. Cypriani nomen præfert in pervetusto codice Corbeiensis, ante annos nongentos litteris majusculis exarato. Quis autem sit ille Cyprianus, haud facile est divinare. Nam quominus celeberrimo illi Carthaginensi episcopo et martyri, cujus egregia scripta suavissime leguntur, illud attribuamus, obstare videtur oratio nimis salebrosa, et violatæ frequentius metri leges ; tametsi sententiæ graves et nervosæ ab eo minime abhorreant, nec tanto doctore indignæ judicentur. Sed neque ætas auctoris a Cypriani Carthaginensis ævo distare videtur. Nam si eo antiquior non sit, subæqualem saltem fuisse complura evincunt. Certe eo se præsertim tempore vixisse, quo 975 vigebat adhuc idolorum cultus, his insinuat versibus, quibus impios in extremo judicio conscientiæ stimulis agitatos inducit, eumdem idolorum cultum detestantes :

Illic quisque suæ fatebitur effera vitæ.
Jam primum quicunque Deum male senserat ante,
Et vaga mentitio coluissent numine saxa,
Atque cruentatas igne sacraverat aras,
Et picturatas timuit sine voce figuras, etc.

Floruisse etiam turbulentissimis nascentis Ecclesiæ temporibus, quibus verbi sacri præcones crudeli nec tradebantur, ac fidem Christi quam prædicabant sanguinis effusione testes invicti obsignabant, satis demonstrat, cum tyrannorum in Christianos immanitatem his verbis redarguit :

Vos tamen hunc Dominum cœli terræque negastis,
Et justos potius crudeli cæde necastis,
Præconesque Dei plerique sæpe fugastis,
Veritas in vobis pro crimine semper inhæsit.

His adde, quod Millenariorum de terreno Christi regno post resurrectionem haud obscure insinuat opinionem, quæ vix sæculi tertii finem attigit. Sed neque minus antiquitatem sapit, quod, petitis undique argumentis, insanos ævi sui philosophos futuram corporum resurrectionem negantes, hoc carmine impugnasse a vero non est absimile.

Erit forte qui carminis hujus auctorem faciat Cyprianum, ex mago Christianum, deinde Antiochiæ in
976 Phœnicia episcopum et martyrem, cujus acta tribus libris a coævo scriptore distincta primi edidimus tom. III nostrorum Anecdotorum. Verum ille non Latine, sed Græce scripsisset.

Cæterum hujus opusculi pretium probant asserta in eo præcipua Christianæ religionis dogmata, peccatum originale, baptismi necessitas, Trinitatis mysterium, mortuorum resurrectio, quæ sane tanti visa sunt in antiquissimo auctore, ut ab ea edendo minime deterrere potuerit oratio ejus subbarbara, quæ etiam ab imperito librario licet antiquissimo excerpta, adeo depravata est, ut sæpe hærere necesse sit, neque propterea, credimus, conquerentur eruditi viri frustra nos operam nostram collocasse.

Hæc postquam scripseram, sequens adverti carmen editum ad calcem Tertulliani operum fuisse : quod cum ibidem legissem, et cum ms. nostro contulissem, audacem deprehendi editorem, qui violatas a Cypriano, quicunque ille est, metri leges humilemque stylum impatienter ferens, opusculum istud elegantioribus versibus reddere conatus est, et sic non Cypriani, sed suam publici juris lucubrationem

fecit. Quapropter cum vel ipsa errata in antiquis scriptoribus venerari soleant viri eruditi, operæ pretium duximus idem carmen quale ab auctore prodiit, suæ restituere sinceritati.

Qui mihi ruricolas optavi carmine musas,
Et vernis roseos titulavi floribus auras
Æstivasque graves maturavi messis aristas,
Succidi tumidas autumni vitibus uvas,
Et hiemis placidas laudare semper olibas,
Atque modulatas exclusi fontibus undas,
Frondentesque vago cecini de gramine silvas :
Protinus æthereas modulabor luminis auras.
Jam mihi luciferas liceat contingere musas,
Pandere secretas fluviali vertice nymphas,
Et lætas alto positas sub sidere silvas
Æternasque simul memorabo carmine musas.
Unde mare tumidas immensum fluctuet undas.
Quæ virtus moneat solidas tremiscere terras ;
Et lux unde novo præfulserit aurea mundo.
Quis hominem læto potuisset crescere sæclo,
Et varia populo quæ sit vivendi cupido,
Quæ creata malo primum moriendi propago,
Unde bonus roseis odorque pudorque coronis.
Quid faciat lætis ut vitis æstuet uvis,
Utque nova veteris flavescat hordea culmis,
Arbor et ut glaciem nigris pubescat olibis
Germinibus variis quis decrementa viroris,
Mollibus et matrem filiorum protegat umbris.
Omnia nosse bonum quæ sint incepta ramorum,
Ut liceat per cuncta Deum agnoscere verum,
Qui lucem, maria, cœlum, terramque paravit,
Ornavitque novum variando sidere mundum.
Et pecudes primum, volucres procedere jussit,
Et dedit æquoreas complere piscibus undas,
Atque fecundatas animalibus egit arenas.
Talia compositis deducam carmina musis,
Salubremque vobis exponam fontibus undam ;
Et lætum placidis venientem nubibus imbrem,
In animas hominum penitus ultroque fluentem,
Excipiam plenis in nostra novalia rivis.

II. Nunc age securam vivamque attingere lympham
Et celeres vitæ facilem haurite liquorem.
Si qui velit pœnas æternæ evadere flammæ,
Ignarusque die venturique inscius ævi,
Et justæ potius adipisci præmia vitæ,
Hunc unum meminisse Deum, solumque precandum,
Qui totum in libra posuit sub limine mundum,
Æternumque manens, semperque futurus in ævum
Sæcula cuncta tenens, ante omnia sæcula solus,
Ingenitus sine fine Deus, thronumque divinum
Solus habens, cœlo semper supereminet alto.
Omnipotens solus, cui parent omnia rerum,
Pater, Filius, Spiritus, qui sunt semper in unum.
Qui sibi complacitum hominem formavit in ævum.
Pastorem pecudum, dominum dedisse ferarum
Jusque dedit volucrum, pontumque solum dominandum
Qui sermone tenus potuit extendere cœlum,
Et solidam verbo jussit suspendere terram,
Ac dicto citius separavit æquoris undam,
Hanc manibus caram dilexit fingere formam,
Decorum per suam voluit messe figuram.
Spiritu vivificam afflavit vultibus auram.

III. Immemor ille Dei, temere committere tanta.
Nec ultra monitum quidquam contingeret, unum
Unde malum sciret, et unde dignosceret æquum.
Protinus illicitum vetuit contingere pomum.
Quanta Deus homini permisit munera mundi.
Et prædulce sui signavit pignus amoris,
Utilia chara tribuat mandata salutis,
Sub ditione dedit terras animamque viventem,
Pennatumque genus, pecudes, genus omne ferarum,
Et genus æquoreum, animalia cuncta natantia.
Sed quoniam primo transgressus crimine legem,
Jamjam primus homo Domini mandata mutabat,
Conjuge cuncta mala suadente, morte peribat.
Nam peccati malum commisit femina primum,
Prodidit, atque suum decepit lege maritum.
Eva persuasa male patefecit limina letho,
Et sibi cum genere creavit funera toto.
Hinc nefas incautum, mors emanavit in ævum.
Inde magis facinus facile percrebuit altum,
Agricolæque labor agitavit sævius annum.
Callidus hoc zolo serpens injecit iniquo.
Inde magis populi multa commissa malorum,
Et nefanda malis pepererunt semina factis.
IV. Idcircoque Deus solus, cui summa potestas,

A Et super alta tenens summa fastigia cœli,
Altus inaccessam habitans in sæcula lucem,
Præteritique memor, et præscius ante futuri,
Progeniem meriti decretum servat in ævum,
Et cunctas animas quæ corpora tarda gubernant,
Et ratione movent hominem vagante per artus.
Ut primo posito membrorum pondere cedunt,
977 Terrenisque leves resolutæ nexibus ibunt
Ac proprias repetent diversis partibus orbis.
Illicet occultis alias includi tenebras,
Ast alias lætis revocare protinus auris,
Servari penitus decreta ad præmia legis,
Donec iterum mortis resurgant corpora membris.
Nunc homines primæ pensare fœnora vitæ,
Judicisque Dei memores astare priorum :
Exspectare suam suo quemque ex crimine pœnam.
Funditus aut pecorum sine nomine, pondere, flatu,
Incassumve Dei finiendo fundere flatum.

V. An Deus omnipotens, cujus sub nutu reguntur
Omnia, non valeat post mortem reddere vitam.
Aut aliquid rerum Dominus non posse videtur ?
Si potuit tenebris claram excludere lucem,
B Atque omnes verbo potuit componere moles,
Omnia de nihilo illius potente voce parare,
Cur non ex aliquo possit compingere notam,
Quæ fuerat quondam, quæ vixerat ante figuram,
Similemque suæ jubeat resurgere formam ?
Cum sint cuncta Dei, reddent magis omnia, tellus
Jussa revocabit quidquid contexerat olim :
Si quem forte rogis abolevit flamma sopitum,
Aut aliquem cæcis dejecerat æquor in undis ;
Si cujus tamen satiarunt viscera pisces.
Aut finxere feræ crudelia funera membris.
Alitibus jacuit raptato corpore sanguis,
Ultra nec Domino negabunt funera quemquam,
Apparare Deo vivos de morte necesse est,
Resumptisque suis homines astare figuris.
Semina sic versis credentur arida terris,
Et penitus fixis putrescunt mortua fulcis,
Inde reparatis animatur culmus aristis,
Et iterum vivis flavescunt fortia granis,
Consurguntque novæ vario cum fœnore messes.
Sidera cuncta cadent, iterum renata lucescent,
Et dies in densa moritur cum lumine nocte ;
C Occidit inque diem nox, rebus luce quiescit.
Ac dies alta suis iterum resurget in astris.
Solque cadet, splendoriferaque lumine claro
Lux perit umbrato venienti vespere mundo,
Et remeat toto renovataque gaudia sæclo,
Sic cremata suo vivit de funere phœnix,
Extemploque suo volucris resurgit e busto.
Enudata foliis suo tempore fructicat arbor,
Atque iterum pomis curvata ex germine ramis.

VI. Ergo ut ad vocem mundo tremente divinam,
Et penitus motis virtutibus aeris alti :
Tunc fragor insolitus, et maxima murmura cœli,
Promovente Deo, veniente judice mundi,
Protinus innumeris concurrunt ire ministris,
Convallantque Dominum cum majes ate sua cœlesti,
Angelica late descendunt agm na terris.
Omnes nuntii Dei quibus est divina facultas,
Precibus et forma virtutis spiritus omnis.
Igneus his vigor est, rutilantia corpora cœli,
Vis divina micat, hinc tellus universa remugit
Hinc trepidans terra penitus universa remugit,
Parturiens homines quos reddere justa jubebit.
D Mirantur comites, turbantur denique nimbi,
Astra mirata pavent subitæ virtutis ab alto
Hic jubente Deo facile cum voce potentis
Continuo ruptis per omnia regna sepulcris,
Omnis humus latis effundit hiatibus ossa,
Viventesque parens populos eructat arena.
Hærent membra comis, nectuntur ossa medullis,
Consertique regunt spirantia corpora nervi,
Et simul infusæ moventur sanguine venæ.
Dimissæque cavis animæ redduntur apertis,
Organaque sua repetunt surgentia quæque.
Proh miranda fides ! hinc omnis pullulat ætas.
Pullulat antiqua mortuorum pulvere turba,
Matres atque viri repetita luce resurgunt,
Magnanimi juvenes, pueri, nuptæque puellæ,
Defunctique senes animis viventibus astant,

Infantumque gemens resonat vagitibus orbis.
Cum variæ gentes veniunt de sedibus imis,
Eoumque manus et quas videt ultima tellus,
Quæ colunt medias devexo in climate zonas,
Ripheasque tenent pruinosi sideris arces :
Omnis adest pavidus finis cujusque colonus,
Rusticus et miles, posito diademate reges,
Pauperi permistus æquali in agmine dives,
Altus ubique tremor, precibus nunc ingemit orbis,
Tendentesque manus populi clamare mirantur.
VII. Ipse se Dominus eminenti lumine clarus,
Et præponens cunctis micat in virtutibus ignis,
Exceslsoque throno cœlesti sede coruscat,
978 Mortyribus septus numero candente virorum,
Beatique suis comitantibus vatibus exstat,
Clara quibus niveis effulgent tempora tæniis.
Jamque sacerdotes nitidis in vestibus adsunt,
Gestantes rutilas præmia vitæ coronas,
Summissisque omnibus genibusque reflexis adorant,
Solus agios sanctusque Deus, vox omnibus una est,
Hinc Dominus geminam jubebit sistere plebem,
Imperat et justos numero discerni malorum,
Indutosque jubet devicta morte vigorem,
Semper inexstinctas habere luminis auras,
Ire per antiqua semper florentia regna,
Ditia per nemora, semper amœna vireta,
Degere perpetuam præclaro in corpore vitam.
VIII. Est locus Æoliis Domino dilectus in oris,
Lux ubi clara, spiratque salubrior aura,
Æternaque dies atque immutabile tempus,
Et secreta Deo regio, ditissima campis,
Beataque nimis sereno in cardine sedes,
Semper aer lætus, semperque in luce futurus
Lenis, et aspirant vitalia flamina ventis.
Omnia fert æqua solo prædivite tellus.
Florea libratis conflagrat purpura pratis.
Omnia prærutila miscent non invida lucem,
Flos alium lætus suo lumine vestit amictum.
Hinc rosea niveo variantur semine rura,
Et roseis nivea crispatur floribus aura,
Nescia illa quibus suavescant pulchrius arva,
Quis melior specie, vel plus præcellat honore.
Nunquam florigenis similes nascuntur in hortis,
Lilia nec nostris floruerunt talia campis,
Nec sic nota rubet, mox ut rosa panditur arva,
Purpura nec Tyrios sic est incocta rubore,
Gemma coloratis fulget speciosa lapillis,
Prasinus inde nitet, illic carbunculus ardet.
Smaragdus lapsis micantia lumina fundit.
Hic et odoriferis nascuntur cinnoma virgis,
Et viridi læto folio, conflagrat amomum.
Hic jacet ingenitum radiati luminis aurum,
Et nemora alta tenent florentia vertice cœlum,
Virentesque gravant uberrima germina ramos.
Nulla suos similes porrexit India lucos,
Non ita densa levat viridis cacumina pinus,
Nec vernus melius floret cum tempore ramus.
Nec sic alta comas crispat vibrata cupressus.
Hic abietes closæ florent in vertice nigræ,
Æternumque virent solæ sine grandine silvæ,
Nulla cadunt folia, nullusque flos tempore desit,
Rubore compacta virent cacumina, purpura arbor.
Sed puto flos ille rosa est, rubor æquus in illo.
Sic speciem talem foliis aspirat odorem.
Stat cum flore novis arbor pulcherrima pomis,
Vitalemque frugem felicita robora densant.
Metella viridantis conflagrant pinguia ramis,
Lac etiam plenis manat potabile rivis.
Vitam spirat ibi quidquid pia terra virescit,
Beatosque simul quidquid de germine floret.
Atque solum pulchræ redolent medicabile cretæ.
Fons illic placidus perfundit gramine campos,
Quatuor inde rigant partitam flumina terram.
Ver puto semper agit vestitus floribus æther.
Non frigus variat hiberni sideris auras,
Nec radiata micat pressis caloribus ætas,
Cœlum luce sua serenas temperatauras,
Et reficit fœtam meliorem flamine terram.
Nox ibi nulla, suas defundunt astra tenebras.
IX. Iræque insidiæque absunt, et dira cupido,
Exclususque metus, pulsæque a limite curæ.
Hinc malus extremas relegatur exsul in oras,
Beatosque labor, veritusque contingere fines,
Illic prisca fides electa in sede quiescit,
Justitia gaudens æterno in fœdere vivit,
Et secura salus placidis lætatur in arvis,
Semper victura, semper in luce futura.
Hic quicunque pius æqui bonique colonus,

A Quique Dominum metuit innoxia mente Tonantem.
Atque suos coluit sacra pietate parentes,
Et coluit sanctam semper sine crimine vitam.
Aut inopem quotiens opibus solatus amicis,
Atque laborantes nimium subvenit egenos,
Pauperis adjutor, solitos solvere pupillos,
Eruit et nocitos, subvenit crimine pressis,
Hospitibus caræ tribuit sua pignora mensæ,
Omnia divinis gessit sua munera jussis,
Non aliquem nocuit, non aliena cupivit.
Illi exsultantes divinis laudibus omnes.
Orantesque simul referunt ad sidera voces,
Psallentes Domino celebrant per gaudia grates,
979 Beatamque viam nuntiis comitantibus ibunt.
X. Hæc postquam Dominus felicia dona peregit,
Et justos pariter æterna in regna remisit.
Et miseranda venit lugens sua crimina turba.
Hic gemitus, mœrent lacrymis augentibus omnes.
Testanturque sua crebris ululatibus acta,
Flammea pro meritis instantia tela tremiscunt.
Angeli corripiunt, jam jamque prohibentque precari,
Et prohibent seras pœnitentiæ fundere voces.
B Jamque precum venia flamma veniente negatur.
O miseri quotiens vobis divina potestas
Innotuit, quotiens majestas cognita veri?
Audistis sonitus, vidistis fulgura cœli.
Assidue pluvias, ventorum et grandinis iras,
Experti quotiens noctesque diesque serenos,
Tempora fecundabant Dei munera donis,
Ver abunde rosas, frugibus nec defuit æstas,
Autumnus varia præbebat mitia poma,
Semper hiems lætas glacialis regit olivas.
Cuncta Deus tribuit, bonitas nec defuit ulla,
Nec per tanta Deum genus omne scivit humanum.
Terra Deum tremuit, pontus Dei nutu pependit,
Et fluvius siccis trepidus refluxit arenis,
Et genitura Deum per omnia læta fatetur.
XI. Vos tamen hunc Dominum cœli terræque ne-[gastis,
Et justos potius crudeli cæde necastis,
Præconesque Dei plerique sæpe fugastis.
Veritas in vobis pro crimine semper inhæsit.
Rt ideo fructum capietis sementis iniqui.
Non scitis ecce diem, quem vos ridere soletis.
C Ibitis in tenebras ignis et sulphuris altas,
Ardendo sævas passuri doloribus iras.
Hos æternæ jubet Dominus discedere pœnæ.
Ire sub ardores semper sine fine gehennæ,
Urgeri molem per stagna torrentia flammæ,
In flammas converti jubet elementa minantis
Atque omnem cœli descendere nubibus ignem.
XII. Tunc avidos rapidus includit tartarum ignis,
Atque procellosas ructabunt æquore flammas,
Totaque viventes confundet terra favillis,
Flammeus et sulcos aer vibrabit iratos,
Atque omnibus facibus torrens armabitur orbis.
Impetu tartareo frendent incendia mundo.
Illi præcipitem pulsi tolluntur in æstum,
Hinc fulgiunt illac, cursu referuntur acuto.
Obvia fit sævæ flammæ fugientibus ira,
Agnoscuntque sua jam tum de crimine pœnam
Jamque vago nullo tellus possessa colono,
Et maris extremis pressa sub fine profundo.
Qua sol emenso radios definit Olympo,
Ortaque transacto tolluntur sidera mundo.
Gliscit aer densis abstrusa luce tenebris,
D Ultima secretis stagna flammantia rivis.
Est natura loci signatis ignea pœnis,
Et palus inferni scandens ardoribus ima
Intonat, horrificis fertur pœnale caminis.
Æstuat et rapido turbatur vertice flammæ,
In tormenta ruens fluctuanti gurgite flumen,
Torrida se cuncta cœno miscetur arena.
Huc captiva gemens mittetur turba malorum,
Arsurumque nefas scelerati corporis agmen.
Magnus plangor ibi, fletus, sociante clamore,
Et stridor rapidus, ululatus inde dolentum
Exsurget de flamma procul aliusque sonoras
Ignis et ardentis gemitus consurgit in auras.
XIII. Tunc imago mali pendet promissa propago,
Incipientque preces ad cœlum pendere seras,
Atque Deum nunc nosse volent, quem nosse nolebant.
Illic quisque suæ fatebitur effera vitæ,
Nocentesque manus, et sævas crimine,
980 Atque infanda suæ testabitur effera vitæ.
Jam primum quicunque Deum male senserat ante,
Et vaga mentito coluisset numine saxa,
Atque cruentatas igne sacraverat aras,

Et picturatas frontis sine voce figuras,
Ac falsi tenues adoravit numinis umbras;
Et quemcumque malus seduxit pristinus error,
Si quis adulter erat, natos qui [illegible] necarat;
Si quicumque malo quis consilio [illegible] vivebat,
Aut rapto [illegible] erat, aut fraude [illegible];
Si quis humano suas maculabat sanguine palmas,
Atque latrocinio [illegible]
Fraude si quis vacuo sceleratus [illegible] facto,
Aut alieni mali lucro gaudebat iniquo;
Admisit quicunque nefas quodcumque malorum,
[illegible]
Suppliciumque dabant viventi [illegible] cuncti.
Sic hominum totam mœrentes servare turbam.
XIV. Hæc adeo sancti quondam [illegible] prophetæ,
Sponte sæpe Dei monitu dixere futura?
Nemo suas miserum! nemo heu [illegible] aures.
Sed Deus omnipotens voluit sua [illegible]
Atque unus postea plectit per tanta [illegible],
Mittendo plures cœlestia verba clamantes.
Denique jussu Dei compegit ossa prophetes,
Et stupuit mota subito non sponte sepulcra
Cineribus creta jacuisse corpora passis,
Surgere tunc vivos anima veniente miratus,
Et cum voce sua ad cœlum tendere palmas,
Gratanterque Deo et victori tanta clamasse,
Ea quidem tacendo [illegible] silentes,
Servandique Dei diei cessere futuro.
Paulisper jussit retineri cubilibus imis.
Donec ille dies completo tempore magnus
Adveniat, cuncti Dominum cognoscite verum,
Qui solus animam faciat conscendere lucem,
Eamdemque potest in tartara trudere pœnæ.
Et cui cuncta patet vitæ mortisque potestas.
Posse Deo, non velle satis est, factumque dicend
Hic meus solus metuendus sensibus imis,
Et quoniam letho cursus concluditur omnis,
Quicumque est hodie, secum sua vita feretur,
XV. Et ideo dum vita manet, dum carpere lucem,
Dum pœnitere licet, prius quam terminus ævi
Occupet incautos, et nescia lumina solvat
Ultimus ille dies mortis qui lege tenetur,
Quod primum superest curæ vigilate salutem
Et facile eritque bonum deflectere cursum.
Post ærata suis et pressa piacula sacris
Postque vagæ nimium quos vexare procellæ,
Rectas adite vias, et flumina recta tenete.
Hinc latis prius animis repellite crimen,
Et correcta diu proluatur pectore culpa,
Tunc commissa mala mites abolete nefanda,
Alternique Deum precibus placate tremendum
Pessima cuncta bonis cedant mortalia vivis.
Conservate novam jamjam sine crimine vitam,
Et servate pias veroque in nomine mentes.
Ac veniam primis supplices rogate delictis.
Jamjam pura piis maturescant corda colonis,
Innocuasque manus precibus attollite justis,
Laudibus et faciles divinis reddite voces.
Incipiantque bonis verisque assuescere mentes,
Divinæque magis celebrentur munera legis,
Et memorate bona, simulque invadite facta;
Sordida nitescant olim commissa malorum,
Et meliora piis flagrabunt omnia vobis,
Horrendisque simul liberatur vita periclis,
Atque æternam suis veniet ad præmia voti

EXPLICIT.

DISSERTATIO
DE CYPRIANI LIBRIS AD DEMETRIANUM
ET DE IDOLORUM VANITATE
AUCTORE D. NICOL. LE NOURRY, O. S. B)

CAPUT PRIMUM.
De libro ad Demetrianum.

ARTICULUS PRIMUS.
Analysis hujus libri.

Demetrianus impio falsorum deorum cultui addictissimus, Cyprianum sæpius convenerat, ut cum eo non inquirendæ unquam veritatis, sed suæ tantum religionis tutandæ causa disputaret (pag. 185). Quamobrem Cyprianus, in loquendo, litigiosum ac pertinacissimum hominem aspernabatur, illumque silentio atque patientia potius quam verbis, sicuti sacræ nostræ Scripturæ docent, revincendum esse censebat. Sed cum dirissimis belli, famis, et pestis calamitatibus tunc mundus vexaretur, insanus ille homo majori clamore cœpit obstrepere, palamque vociferari plurimos secum jure merito conqueri Christianos illarum ideo esse causam, quia cæterarum gentium deos non venerabantur. Cyprianus itaque, ne silentio suo id fateri videretur, ad has quantumvis insulsas et contemnendas criminationes, publico scripto refellendas tandem aggressus est (pag. 186).

Variis autem rationum momentis eas funditus evertit. Primum enim hæ ipsæ, inquit, maximæ calamitates ostendebant mundum senescere, ac viribus defici. Tanta siquidem hiberno tempore non erat imbrium copia, non tanta veris temperies, non tantus æstate ardor solis, nec tanta autumno frugum fructuumque ubertas. Decrescebant præterea in visceribus terræ metalla, imminuebatur agricolarum, nautarum, militum numerus: deerat innocentia in foro, inter amicos concordia, peritia in artibus, in moribus disciplina. Non ergo senescentis mundi calamitates Christianis magis attribuendæ erant, quam quod ætate confectus homo senectutis morbis urgeatur et opprimatur (pag. 187).

Primum deinde auctor noster facit minime quidem Christianos harumce calamitatum esse auctores, sed ipsosmet gentiles, qui Deum, plane penitusque derelictum, scelesto falsorum deorum cultu, variis superstitionibus et sceleribus innumeris offenderant. Eam enimvero ob causam, et ut ad saniorem mentem redirent, æquissimus ille Deus permisit mundum funestissimis illis, quas sacri ejus vates, a Cypriano ibi citati, prædixerant, cladibus concuti ac pene obrui. Verum hæc erat impiorum et sceleratorum gentilium cæcitas, ut tot tantisque plagis minime commoti, quam novis semper criminibus provocabant,

iram Dei non vererentur. Quis ergo eos non condemnet, qui tametsi debitam sibi a servis suis exigerent servitutem, ac jussis suis non obedientes flagris, fame, siti, nuditate, ferro, carcere mulctarent, nolebant tamen Omnipotenti Domino morem gerere ac servire (pag. 188). Tot itaque ac tantis sed iis, quas meruerant, minoribus plagis non emendatos, nihil aliud manebat, quam carcer æternus, ac perpetuum ignis supplicium.

Demetriani vero conscientiam ibi judicem appellat, petitque quo jure ipse avaritiæ, livoris, libidinis ac cujuslibet criminis reus, possit de vindicta divina conqueri (pag. 189). Quæ enim justa illius, aliorumque gentilium de bellis tum poterat esse querimonia, cum nulla inter togas pax esset? Quæ de sterilitate et fame conquestio, quam illorum rapacitas majorem faciebat? Quæ de peste querela, cum ipsa lue sævior esset ipsorum in morientes et mortuos, atque ad rapienda illorum bona crudelitas? Nonne etiam tum falsarii, venefici, sicarii, et iniquissimi judices impune grassabantur? Deus ergo in tot scelerum ultionem jure meritissimo sinebat mundum maximis, quas tamen prohibere poterat, calamitatibus vexari (pag. 190).

Æquissimam præterea ejus iram commovebat insatiabilis ethnicorum rabies, qua Christianos contra omnia æquitatis jura, propter solum suum nomen quibuslibet atrocissimis suppliciis excarnificabant et
981-75 trucidabant. Si Christiani enim illorum deos læserant, cur hi injurias suas tranquille et impune patiebantur, aut relinquebant ab iisdem ethnicis tanquam potentioribus propulsandas? Sed hi dii adeo imbecilles erant, ut hominum indigerent tutela, et a Christianis adjurati, ipsorum verbis, non secus ac flagris et verberibus cæsi, cogerentur ab obsessis exire corporibus (pag. 191). Quin etiam adigebantur palam, et in omnium etiam ethnicorum ore et oculis suas præstigias prodere, ac venturum judicium confiteri. At quid insulsius et absurdius, quam hos falsos deos impio cultu ac prostrato corpore coli ab homine, quem status sublimis, et erectus in cœlum vultus, verum et omnipotentem Deum agnoscere et honorare admonebat (pag. 192)?

Demetrianum ergo aliosque gentiles hortatur, ut se ad verum Deum convertant, credant Christo, ac desinant ejus lædere servos, quos patientes faciebat de futura ultione securitas. Deus quippe manifestissimum ultionis suæ et illorum defensionis documentum paulo antea dederat, « ruinis regum, jacturis opum, dispendio militum, diminutione castrorum. » Quapropter inde auctor noster concludit publicas calamitates accidisse, non in Christianorum, sed gentilium pœnam et ultionem.

Neque sinit sibi objici iniquum fore Deum, qui patitur illos, sicut gentiles, tantis cladibus involvi et opprimi. Soli enimvero gentiles eas mœrebant, minime vero Christiani, qui de futuris bonis cer-
A tiores facti, ac spiritu magis quam carne viventes, magna animi firmitate vincebant corporis infirmitatem (pag. 193). Noverant insuper se adversis probari et corroborari, ac quamvis communis sit omnium in hoc mundo, quemadmodum in eadem domo manentium conditio, fore tamen ut ab ethnicis post hanc vitam separati, æterna felicitate potiantur. Publicis igitur non commovebantur calamitatibus. Nam deposita nativitate terrena, et spiritu renati, non mundo utique vivebant, sed Deo, quem pro auferendis aut temperandis calamitatibus, pro hostibus arcendis, pro impetrandis imbribus, immo etiam pro ipsorummet ethnicorum pace ac salute, « diebus ac noctibus jugiter atque instanter » precabantur.

B Gentiles itaque non poterant sibi idcirco blandiri, quod in publicis calamitatibus communis, saltem quoad corpus, esset ipsorum atque Christianorum conditio. Non enim propter Christianos, sed propter eorumdem ipsorum gentilium scelera, et in eorum vindictam, sicuti a sacris vatibus prædictum fuerat, mundus premebatur (pag. 194).

Præterea improbi gentiles crudelioribus adhuc post proxime futurum ultimi judicii diem pœnis cruciabuntur, quæ similiter ab iisdem prophetis prænuntiatæ sunt. Nam sicut olim ex Ægypto salvi evaserunt Israelitæ, qui domorum suarum limina sanguine agni insperserant: ita ii soli æternos cruciatus declinabunt, qui signum sanguinis Christi
C præ se ferent.

Ethnicos itaque auctor noster iterum hortatur, ut
976 resipiscant, ac vel sero tandem agnoscant Deum, in quo, ut prophetæ et Christus docent, est vita. Credendum quippe Christo, qui nunquam fallit, qui hæc omnia futura prædixit, qui dabit vitæ æternæ præmium, qui perfidos et incredulos post extremum judicium vivacibus ignis æterni flammis exuri præcipiet (pag. 195). Tantis vero tormentis cruciati spectabuntur impii illi homines, qui horrendo quidem, sed brevi cruciatuum, Christianis inflictorum, spectaculo crudeles oculos paverant. Tum autem hi ipsi, uti ait propheta, mirabuntur insperatam illorum salutem, eosque errorum scelerumque tardius pœnitebit.

D Christiani porro, qui nullum odisse, et bonum pro malo reddere didicerant, ethnicis pro odio rependebant benevolentiam, ac pro tormentis ac suppliciis monstrabant salutis æternæ iter. Omnes autem, quamdiu aliquid de hoc sæculo superest, eam consequi possunt, modo suscepta vera religione Deo satisfaciant. Manenti etenim in hoc mundo nulla pœnitentia sera est, sed venia confitenti datur, et credenti indulgentia, quam Christus sanguinis sui pretio impertit. Quapropter cunctos Cyprianus rursus cohortatur, ut illum, si fieri potest, ducem ita sequantur, ut post mortem æterna cum illo fruantur felicitate (pag. 196).

ARTICULUS II.

Ostenditur Cyprianum Carthaginis episcopum et martyrem esse verum hujus libri parentem; quis ille, et utrum primus in Africa martyr fuerit.

De hujus commentationis auctore nulla unquam fuit, nec jam esse potest quæstio. Omnes etenim uno ore, illam a Thascio Cæcilio Cypriano, Carthaginensi episcopo, scriptam fuisse semper confessi sunt, et adhuc fatentur. Nihil igitur necesse est rem certam, confessam et omnibus, nullo repugnante, probatam, variorum cujuslibet ætatis et codicum et auctorum, omni fide majorum, testimoniis iterum probari. Duos tamen omnino prætermittere non possumus, sua eruditione et auctoritate præstantes viros, Lactantium et Hieronymum, quorum primus hanc, quam procul dubio legerat, « ad Demetrianum » commentationem nominatim citat (Lactant. lib. v *Inst.* cap. 4, p. 471), secundus vero illam « adversus Demetrianum » editam fuisse testificatur (Hieronym. epist. 83 *ad Magn.* p. 655; *Dissertat. in Lactant.* cap. 3, art. 2). Utriusque autem verba in tertia nostra de Lactantii Operibus dissertatione retulimus. Nonne etiam hic unus ex illis tractatibus est, quem Cyprianus adversus ethnicos composuerat, quorum Pontius ejus diaconus hanc quidem, sed generalem tantum mentionem fecit? « Per quem (Cyprianum) gentiles blasphemi repercussis iis, quæ nobis ingerunt, vincerentur » (Pont. in *Vit. Cypr.*, pag. 4). Quamvis enim hunc tractatum nomine tituloque suo non appellet, vix sane poterat eum, ut ex jam dictis et adhuc dicendis patebit, clarioribus verbis indicare.

977 Nemini porro quantumvis parum erudito incompertum esse putamus quis fuerit sanctissimus ille vir, qui Ecclesiam non solum vitæ sanctimonia et effuso sanguine, sed suis etiam scriptis mirum plane in modum illustravit. Is autem origine Afer, et Carthagine, uti verisimilius videtur, natus, impias ethnicorum superstitiones cum lacte suxerat. Eas vero adhuc sequebatur, quando « rhetoricam, sicut ait Hieronymus (*Catalog. Script. Eccles.*, § 67, pag. 119), gloriose docuit. » Sed postea Christianam religionem amplexatus est, suadente presbytero Cæcilio, cujus idcirco accepit cognomentum. Ubi primum autem illam suscepit, tanto perfectionis ejus assequendæ desiderio incensus fuit, ut adhuc catechumenus decreverit servare continentiam, et pauperibus omnia erogaverit bona sua, quibus exutus, pauperem Christum abundantius imitaretur. Nec multo post propter eximias suas virtutes factus est presbyter, ac deinde episcopus Carthaginensis, quamvis utrumque illud onus, quoad ejus fieri potuit, ab se deprecaretur. Quanta vero pietate, prudentia, charitate, sanctimonia, aliisque episcopalibus virtutibus floruerit, nemo certe ignorare potest, nisi in ecclesiastica historia omnino peregrinus. Quin etiam mirandas hasce ejus virtutes spirant « luce clariora, » uti loquitur Hieronymus (idem *ibid.*), « ejus Opera. » Tam sanctæ porro vitæ curriculum absolvit invictissima Christi confessione, propter quam capite plexus, meruit martyrio coronari.

At eo certe major fuit ejus triumphus, « quod prior, inquit Pontius, in provincia, » Africæ martyrii « primitias dedicavit; » et paulo post : « Sacerdotales coronas in Africa primus imbuit (Pont. in *Vit. S. Cypr.* pag. 10). » Sed huic opinioni adversari videtur ipsemet Cyprianus, qui Papiniano, ne secum communicaret, scrupulum quemdam, sed ridiculis duntaxat calumniis nixum, opponenti sic respondet : « Quare in hunc scrupulum non inciderunt tot coepiscopi collegæ mei qui vel cum de medio recederent proscripti sunt, vel apprehensi in carcere et in catenis fuerunt, aut qui in exsilium relegati, illustri itinere ad Dominum profecti sunt, aut qui in quibusdam locis animadversi, cœlestes coronas de Domini clarificatione sumpserunt (Cyprian. epist. 66, ad *Papin.* pag. 199 seqq.)? » Plures autem ibi commemorat episcopos, collegas suos, qui in Africa procul dubio martyrio vitam finierant. Cur eos namque collegas suos vocat, nisi quia episcopalem in sua provincia revera obtinuerant dignitatem? Quocirca peritiores quidam critici ut illum Pontio, ac discipulo magistrum reconcilient, citata hujus Pontii non de toto, sed minori Africa intelligenda esse arbitrantur. Quid vero, si dicamus illum non omnino accurate loqui, ac generali Africæ nomine nihil aliud designare, quam totius Africæ caput Carthaginem? Nam paucissima post verba sic prosequitur : « Ex quo enim Carthagini episcopatus ordo numeratur, nunquam aliquis ex bonis et ad passionem venisse memorantur... ut in civitate ipsa, in **978** qua taliter ille vixerat, et in qua prior fecerat multa præclara, prior etiam sacerdotii cœlestis insignia glorioso cruore decoraret (Pontius, pag. 10). » Sensus itaque Pontii esse videtur, Cyprianum fuisse primum Carthaginis in Africa episcopum, qui sanguine effuso martyrii palmam adeptus est. Quidam porro putant his verbis solam notari excitatam a Valeriano et Galieno persecutionem, ac Cyprianum primum omnium in Africa fuisse, qui sub his principibus, ut ait Hieronymus, « passus est (Hieronym., *Catalog. Script. Eccles.*, § 67, pag. 119). » Neque huic opinioni multum repugnabimus, si sat validis rationum momentis stabiliatur.

ARTICULUS III.

De hujus libri titulo, et utrum contra solum Demetrianum scriptus sit.

Liber hic « ad Demetrianum, » uti ait Lactantius, vel « adversus Demetrianum, » sicut Hieronymus dixit, scriptus est (*Cit. super. loc.*). Utraque enim inscriptio in nostris ineditis codicibus præfixa legitur; ac primum quidem in antiquissimo codice Colbertino : « Incipit ejusdem (Cypriani) ad Demetrianum; » in Tarniensi : « Incipit liber Cæcilii

At quocumque modo scriptus fuerit hic titulus, certum est hanc lucubrationem non epistolam esse, sed tractatum, quem Cyprianus publicam in lucem emittere coactus est adversus Demetrianum, qui nefarios gentilium errores totis ingenii viribus tueri conabatur.

Quamvis autem hujus libri inscriptio solum Demetriani nomen præferat, constat tamen non illum tantummodo, sed omnes etiam ethnicos in eo confutari. Quemadmodum enim illum nominatim, ita sane hos compellat. In tota siquidem hujus conclusione, quæ certe non minima est, quoslibet gentiles alloquitur, hortaturque ut resipiscant, ac rejecto nefario deorum cultu, Christianorum amplectantur religionem. Quid vero, quod ipsius Demetriani nomine non minus omnes ethnicos, quam illum increpare hisce verbis videtur : « Aut superbia inflatus es, aut vinolentia temulentus, aut livore invidus, aut libidine incestus, aut crudelitate violentus? » (Cyprian. pag. 189.) Nunquid enim Demetrianus horum omnium criminum reus erat? At certe cum Cyprianus continenter adjecerit : « Et miraris in pœnas generis humani iram Dei crescere, cum crescat quotidie, quod puniatur (*Ibid.*), » non obscure significat non ob sola Demetriani, sed omnium gentilium scelera iram Dei concitatam fuisse, ac mundum publicis concussum calamitatibus. Huc accedit, quod universos gentiles sic paulo post affatur : « Ecce idipsum quale est, unde nobiscum maxime sermo est, quod nos infestastis innoxios, quod in contumeliam Dei impugnatis, atque opprimitis Dei servos. Parum est quod furentium varietate vitiorum, quod iniquitate feralium **979** criminum, quod cruentarum compendio rapinarum vita vestra maculatur, quod superstitionibus falsis religio vera subvertitur, quod Deus omnino nec quæritur, nec timetur. Adhuc insuper Dei servos, majestati ac nomini ejus dicatos, injustis persecutionibus agitatis (*Ibid.*, pag. 190). » In codice Regio primo et Tarniensi, « flagitatis. » Ita etiam in codice Colbertino antiquiore, nisi quod secunda manu, sed eodem charactere scriptum « flagellatis. » Quæ lectio in codice Regio tertio exhibetur, et in secundo « fatigatis. »

Non ergo adversus solum Demetrianum hic liber a Cypriano editus est, sed contra omnes quoque ethnicos, et ut in cunctorum veniret manus. Longiori porro sermone ad id probandum opus non est, quod ille his disertissimis sane verbis declarat : « Respondeo et tibi, Demetriane, pariter et cæteris, quos forsitan concitasti. » Neque tamen minus certum est illi in primis directum fuisse; quandoquidem Cyprianus impudentibus, de quibus paulo post agendum, ejus calumniis sæpius lacessitus, ad manum huic scriptioni admovendam tandem compulsus est.

ARTICULUS IV.

Quis fuerit Demetrianus, ad quem hic liber directus fuit, an proconsul aut inferioris ordinis judex.

Quis fuerit Demetrianus non potest aliunde melius, quam ex hoc ipso, de quo agimus, libro cognosci. At inde evidentissime colligitur illum gentilem fuisse qui Cyprianum, tum Carthaginensem episcopum, sæpe sæpius convenerat. Non tam facilis autem huic Demetriano in illius domum aditus patuisset, nisi aliqua antiqua cum Cypriano, adhuc fortasse ethnico, familiaritate fuisset conjunctus. Verum quanta hic pietate suum Christianæ religioni nomen dedit, tanta ille impietate ac pertinacia, nefasto falsorum deorum cultui mancipatus erat. Ad Cyprianum enimvero sæpius quidem, sed nunquam investigandæ veritatis, aut aliquid discendi causa venerat, verum « unico, » ut ait Cyprianus (pag. 185), « studio contradicendi, » id est, ut impium duntaxat falsorum deorum cultum, et absurdas gentilium suorum superstitiones mira plane impudentia propugnaret. At quia *clamosis* tantum *vocibus*, indomita prorsus obstinatione, ac nulla vel minimi momenti ratione errores suos defendere nitebatur, illum Cyprianus adversus verum Deum ore sacrilego oblatrantem, et verbis impiis obstrepentem, tanquam imperitum, cæcum, surdum, brutum, indocilem, impudentem, insanum, impium, furentem ac rabidum aspernatus est. Tot quippe totidemque sunt elogia, quibus illum exornat.

Tum ergo Carthagine furibundus ille homo, sicut Cyprianus, degebat, eumque ibi aliqua judicis dignitate auctum fuisse omnes ex hac ipsa commentatione confici posse haud quidem immeritum arbitrantur. Quæ autem sit ea dignitas, non minima sane est inter illos dissensio. Plurimi enim opinati sunt illum **980** fuisse Africæ proconsulem, cujus summa erat in hac provincia auctoritas. Alii vero minoris ordinis judicem, ac fortassis quemdam ipsiusmet proconsulis adsessorem fuisse existimant. Non verisimile siquidem his videtur Demetrianum, si totius Africæ proconsul fuisset, tanta facilitate, tamque frequenter adiisse Cyprianum, ut rabularum more falsam religionem suam *clamosis* duntaxat *vocibus* invito homini obtruderet. Præterea cur Cyprianus, qui Christianorum persecutores censuit esse declinandos, tam facile se commisisset furentis proconsulis fidei, illumque tam frequenter domum suam recepisset? Cur illum, quem cæteris timere magis debebat, tanto habuit despicatui; ut in tot colloquiis, domi suæ habitis, illi tanto ardore non de re quidem minima, sed de religione disputanti, nec uno quidem verbo respondere dignatus sit? Nonne proconsul tantum ob contemptum ira et innato furore excandescens, pœnas ab illo prout poterat, protinus repetivisset? Cur vir furiosus, et actus in rabiem, Cyprianum a quo sic spernebatur, non statim conjecit in vincula, aut

misit in exsilium, aut capite damnavit? Qua tandem ratione vir ille, tam ardenti et cæco religionis suæ studio succensus, soli pepercisset Cypriano, qui summam illius in Christianos crudelitatem his verbis explicat : « Innoxios, justos, Deo charos, domo privas, patrimonio spolias, catenis premis, carcere includis, bestiis, gladio, ignibus punis. Nec saltem contentus es dolorum nostrorum compendio et simplici, ac veloci brevitate pœnarum; admoves laniandis corporibus longa tormenta, multiplicas lacerandis visceribus numerosa supplicia, nec feritas atque immanitas tua usitatis potest esse contenta tormentis : excogitat novas pœnas ingeniosa crudelitas (Cyprian. p. 190). » Ecquis ergo sibi persuadebit tantæ potestatis, quantæ inhumanitatis proconsulem pepercisse Cypriano, Christianorum episcopo, et antesignano, in quem quotidie et facile manus injicere poterat? Nonne illius nece tam sibi, quam cæteris omnibus ethnicis, implacabilibus eorum hostibus satisfecisset?

Quidni autem Cyprianum occidendo tentavisset illos sibi demereri, qui quidem, quo in Christianos ardebat odio, nullum non movebat lapidem, ut omnium in illos iram commoveret, suasque traheret in partes? Nam hoc Cyprianus illi palam hisque exprobravit verbis : « Respondeo tibi, Demetriane, pariter et cæteris, quos tu forsitan concitasti, adversum nos odia tuis maledicis vocibus seminando, complures radicis atque originis tuæ pullulatione fecisti (*Ibid.*, p. 189). » Numquid et istud, ore te, proconsulis Africæ officium fuit alios, si fieri posset, ad falsorum deorum cultum adducere, excitato impudentibus calumniis in Christianos odio? Nonne hos atrocissimis potius suppliciis torquendo et necando, illud facilius promptiusque consequi poterat? Numquid tandem Cyprianus publico in scripto tam duris et asperis verbis proconsulem perstrinxisset?

Alii tamen urgent citatis paulo ante illius ad hunc Demetrianum verbis, non obscure indicari illum revera **981** fuisse Africæ proconsulem. Quis enim Christianos tot tantisque et ordinariis et extraordinariis cruciatibus torquere et interficere potuit, nisi proconsulis dignitate fuisset præditus? Deinde vero Cyprianus illum judicem esse agnoscit, quem hunc compellat in modum : « Qui alios judicas, aliquando esto tui judex (*Ibid.*, p. 189). » Atqui si judex fuit, proconsul procul dubio esse debebat. Nam postea illum ita adhuc alloquitur : « Lædere servos Dei et Christi persecutionibus tuis desine, quos læsos ultio divina defendit (*Ibid.*, p. 192). » Christianos ergo summa inhumanitate persequebatur, et in potestate ejus situm erat hanc sedare persecutionem. Cujus autem erat hæc potestas, nisi proconsulis?

Verum alii fatentur his verbis confici posse Demetrianum fuisse quemdam Carthaginis judicem, ac forte proconsulis assessorem, sed non idcirco proconsulem, quemadmodum superioribus argumentis satis probatum esse opinantur. Nam hi tametsi inferioris subsellii judices, non minori quam proconsules crudelitate jubebant Christianos torqueri ac necari. At quamvis res ita esset, arguent alii, hos Cyprianus non minus quam proconsulem timere debebat. In eorum enim potestate situm erat manus in illum injicere, torquere et trucidare, aut saltem ad tribunal pertrahere proconsulis. Verum quia longe major erat hujus dignitas et potentia, parum probabile videtur illum Cypriano tanta indignitate, tamque duris verbis potuisse excipi. At cujuslibet ordinis judex fuerit, constat sane illum indomito prorsus in falsos deos suos ardore ita fuisse inflammatum, ut clamosa tantum voce, nec ulla unquam minimi ponderis ratione allata, contra Christianos sæpius disputaverit, ut eos ad nefarium horumce deorum cultum adduceret, aut in renuentes gentilium augeret furorem.

ARTICULUS V.

Quibus rationibus Cyprianus ad hunc librum scribendum et divulgandum compulsus sit.

Tametsi Cyprianus primum censuisset nihil Demetriano, in Christianam religionem latranti, eique impiis duntaxat verbis obstrepenti respondendum esse, silentium nihilominus suum rumpere postea coactus est. Tunc enim exitialia bella Romanum imperium concutiebant, ac dirissima fames, et horrenda pestis urbes, vicos, ac singulas domos miserabiliter vastabant et depopulabantur. Data autem hac occasione Demetrianus, accitis suæ impietatis et contumaciæ sociis, palam conclamare cœpit plurimos conqueri non aliam tantarum calamitatum esse causam, nisi Christianorum, falsos deos colere nolentium, pertinaciam et impietatem. Quapropter Cyprianus, ne gentiles more solito, quod ipse tamdiu tacuerat, respondendi diffidentiæ et impotentiæ tribuerent, ad vanas futilesque illorum calumnias hoc libro repellendas aggressus est : « Tacere, inquit, ultra non oportet, ne jam non verecundiæ, sed diffidentiæ esse incipiat, quod tacemus : et dum criminationes **982** falsas contemnimus refutare, videamur crimen agnoscere (Cyprian. p. 186).

Itaque mirum nulli esse debet quod tam insulsas criminationes, ab aliis nostræ religionis defensoribus sæpius, ut diximus, repulsas, ille rursus diluat. Ethnici siquidem et frequentius et audacius his acerbis casibus abutebantur, et inde fucum imperitis deorum cultoribus eo facilius faciebant, quo majores erant, majusque toti mundo inferebant detrimentum (*Dissertat. in Arnob.* cap. 4, art. 1 seqq.; *in Tertull.* cap. 1 seqq.). At quam sævis et exitialibus bellis Romanum imperium tunc arserit, hinc conjice, quod Decius post suam a Philippo imperatore defectionem, et bellum civile, vix tertium imperii sui annum inceperat, quando a Gothis, ut alibi dicemus, ingenti prælio victus, miserandum

in modum cum tribus filiis suis Decio, Etrusco, et Trajano interfectus est. Gallus vero successor ejus decimo octavo regni sui mense contra Æmilianum, qui in imperium invaserat, pugnaturus, a militibus cum collega suo occiditur (*Dissert. in Cecil.*, lib. *de Mort. Persecut.* cap. 7, art. 1). Nec diu Æmilianus criminis sui potitus fructu, post tres menses simili morte vitam finivit. Plura de his bellis Zosimus, aliique Romanæ historiæ scriptores litteris mandaverunt (Zosim. lib. I *Hist.*, p. 643 seqq; Oros. lib. VII *Hist.* cap. 20 seqq.; Eutropa., lib. IX *Brev.*, pag. 123).

Eutropius vero narrat nihil memorabile ab his imperatoribus gestum, eorumque regnum non aliunde hominibus cognitum fuisse, quam « pestilentia, variisque morbis. » Quod quidem et ab Orosio confirmatum legimus (Oros. loc. cit. cap. 21). De utraque illa publica calamitate hæc paulo ante citatus a nobis Zosimus memoriæ prodidit : Οὐχ ἧττον δὲ τοῦ πανταχόθεν ἐπιδῥύσαντος πολέμου, καὶ ὁ λοιμὸς πόλεσί τε καὶ κώμαις ἐπιγενόμενος, εἴ τι λελειμμένον ἦν ἀνθρώπειον γένος, διέφθειρεν, οὔπω πρότερον ἐν τοῖς φθάσασι χρόνοις τοσαύτην ἀνθρώπων ἀπώλειαν ἐργασάμενος (Zosim. loc. cit. p. 644) : « Nec minus bello, quod undique scaturiendo velut emerserat, lues etiam pestilens in oppidis atque vicis subsecuta, quidquid erat humani generis reliquum absumpsit, et nunquam certo superioribus ea sæculis tantam hominum stragem ediderat. »

Quam autem hæc vera sint, ac quam late propagata fuerit funesta illa pestis, testes habemus omni profecto fide majores, Dionysium Alexandrinum, Pontium Cypriani nostri diaconum, et ipsummet Cyprianum. Primus enim in collectis ab Eusebio epistolarum ejus fragmentis hæc de peste, quæ Galieno proxime post Gallum imperante, contigit, narrasse perhibetur (Euseb. lib. VII *Histor. eccles.*, cap. 22, p. 268 seq.). « Lues, inquit, omnium formidolosissima, et calamitosissima, inaudito hactenus modo plurimum in gentiles grassata est. Omnia quippe lamentationum plena erant, lugebant cuncti, et ob mortuorum ac quotidie morientium hominum multitudinem tota urbs circumsonabat. Nulla plane domus erat, in qua unum ad minus funus non fuerit. »

983 Pontius vero oculatus testis hanc pestem, ac terribiles ejus effectus in ejusdem Cypriani Vita sic describit : « Erupit post modum lues dira, et detestabilis vastitas nimia, innumeros per diem populos a sua quemque sede abrupto impetu rapiens, continuatas per ordinem domos vulgi tremenlis invasit. Horrere omnes, fugere, vitare contagium, exponere suos impie quasi cum illo peste morituro, etiam mortem ipsam aliquis posset excludere. Jacebant interim tota civitate non jam corpora, sed cadavera plurimorum (Pont. in *Vita Cypr.*, p. 5). »

Ipse autem Cyprianus in eo libro, quem ad consolandos hac in calamitate Christianos scripsit,

A horrendam illius vim, et intolerandos ægrotantium dolores hisce depinxit verbis : « Hoc quod nunc corporis vires solutus in fluxum venter evicerat, quod in faucium vulnera conceptus medullitus ignis exæstuat, quod assiduo vomitu intestina quatiuntur, quod oculi vi sanguinis inardescunt, quod quorumdam vel pedes, vel aliquæ membrorum partes contagio morbidæ putredinis amputantur, quod per jacturas et damna corporum prorumpente languore, vel debilitatur incessus, vel auditus obstruitur, vel cæcatur adspectus, ad documentum proficit fidei (Cypr. lib. *de Mortalit.*, p. 162). » Non immerito igitur jure Eusebiani chronici auctor (*Chron. Euseb.*, ad annum Christi 253), et Jornandes, ad hunc Cypriani librum (Jornand. *de Reb.* B *Getic.*, cap. 19), atque ad citatam Dionysii Alexandrini epistolam nos mittunt, ut discamus, quam dira, et horrenda pestis illa fuerit. In hoc autem Cypriani, de quo disputamus, libro de illa, et aliis calamitatibus tum obortis : « Crebrius, inquit, bella continuant, sterilitas et fames sollicitudinem cumulant, sævientibus morbis valetudo frangitur, humanum genus luis populatione vastatur (*Ibid.*, lib. *ad Demetr.*, p. 187). » Paulo autem superius dixerat : « Deficit in agris (manuscriptus codex Colbertinus antiquior (*in arvis*) agricola, in mari nauta, miles in castris (*Ibid.*, p. 186). »

Cum mundus igitur tantis cladibus, tantaque hominum pene omnium strage vastaretur, Demetrianus, aliique quos sibi adjunxerat, altius ac C plenis buccis conclamarunt mundum ea hactenus inaudita peste, aliisque famis et belli calamitatibus ideo affligi, ac pene totum opprimi, quia Christiani falsos illorum deos colere detrectabant. Cyprianus, itaque, ut os impurum Demetriano, cæterisque ethnicis tandem occluderet, atque ad saniorem, si fieri poterat, mentem revocaret, illorum querelas, quantumvis absurdas, hoc publica, de quo agimus, libro, reprimendas necessarium esse existimavit.

CAPUT II.

De hujus libri argumento, ætate, codicibus manuscriptis, editionibus, et quorumdam notis.

ARTICULUS PRIMUS.

D *De hujus lucubrationis argumento, et utrum Cyprianus* 984 *suscepto vindicis Christianæ religionis officio non plene, sicut contendit Lactantius, satisfecerit.*

Quæ de hujus libri scribendi occasione et necessitate mox diximus, hæc palam omnibus faciunt quodnam sit illius argumentum. Contra falsas siquidem ac publicas Demetriani, aliorumque ethnicorum criminationes Cyprianus in illo demonstrandum suscepit nequaquam Christianos, verum et unicum Deum colentes, vitamque agentes piam, castam, et criminum expertem, sed ipsos gentiles falsorum deorum cultores, ac quorumlibet gravissimorum criminum reos, publicarum cladium revera esse causam. Variis autem id probat rationum momentis, ac pluribus sacrorum Vatum nos-

trorum oraculis, qui divino Spiritu afflati, illas non solum prædixerant, sed fore etiam ut Deus omnipotens, et æquissimus scelerum vindex, de improbis et impiis illis hominibus debitas aliquando pœnas sumeret.

At Lactantius sicuti suo loco animadvertimus (*Dissertat. in Lactant.*, cap. 3, art. 2; Lactant. lib. v *Div. Instit.*, cap. 1, p. 459 et cap. 5, p. 471), non modo libere, sed satis aspere Cyprianum propterea redarguit, quod Demetrianum, his tantum refellat et oppugnet testimoniis sacræ Scripturæ, quam gentilis ille homo « vanam, fictam, commentitiamque putabat. » Quamobrem haud dubitanter asserit illum in *ea*, sicut loquitur, *oratione* nec plane, nec rite susceptum explevisse defensoris Christianæ religionis munus. Non aliter igitur illum excusari posse opinatur, nisi quia « raptus eximia eruditione divinarum Litterarum, ut iis solis contentus esset, quibus fides constat.

Verum tametsi Demetrianus nefandis gentilium superstitionibus addictissimus fuerit, sacræque Scripturæ nostræ rejecerit auctoritatem, non temere tamen Cyprianus noster vera ejus testimonia ad propulsandas iniquas illius criminationes adhibet. Quædam enim hujus libri initio, ex Proverbiorum et Matthæi libris citat præcepta, quibus insano homini et insulse latranti responderi prohibetur. At quid, quæso, impedit quominus hæc, quæ rectæ rationi plane consentanea sunt, et ab omnibus sanæ mentis hominibus observata, contra quemlibet etiam pertinacissimum gentilem proferri possint? Alia etiam longe plura retulit testimonia, quibus publicæ illæ, de quibus ethnici conquerebantur, clades, a sacris nostris Vatibus, quemadmodum diximus, prænuntiatæ fuerant. Sed cum perspicue demonstret hasce prædictiones suum sortitas esse effectum, nonne ex iis non infirmum profecto duxit contra ethnicos argumentum?

Ad hæc vero, Demetrianus sæpius Cyprianum, sicuti ipse fatetur, et jam annotavimus, convenerat, ut cum eo de sua hac Christiana religione disputaret. Quamvis autem illum utpote ineptissimum nugatorem, ac Christianos omnium publicarum calamitatum auctores esse tam pertinaciter, quam falso clamitantem prudenti silentio spreverit, non tacuit **985** tamen semper. Nam « hæc, inquit, considerans sæpe conticui (Cyprian. *ad Demetr.* p. 185). » Audis quidem eum dicentem *sæpe*, sed non semper *conticui*. Si ergo illi aliquando respondit, nonne tum demonstrare potuit quanta sit Veteris nostri Testamenti auctoritas, quod a Judæis, tametsi intensissimis nostris hostibus, accuratissime semper custoditum accepimus?

Sed cur, inquies, illud in publico non probavit scripto, quod non solum Demetrianum, sed alios etiam gentiles « ad bonum, » ut ipse ait, « veritate cogente, » adducere volebat? Verum quid, tunc, obsecro te, hac probatione opus erat, si id in privatis cum Demetriano colloquiis, et alio in libro, antea divulgato, demonstraverit? Atqui hoc plurimi, ut infra dicemus, in libro *de Idolorum Vanitate*, ab ipso factum putant.

Quid etiam, quod ille in isto ad Demetrianum libro præcipua Christianæ religionis de unico et vero Deo, ac Christo Domino documenta quibusdam probat asseritque petitis a ratione sola argumentis, quibus non penitus obcæcati gentiles poterant facillime convinci? Nam utrumque plane ostendit confessione publica dæmonum, quos Christiani solo magistri sui Christi nomine adjuratos, ex obsessis ipsorummet gentilium corporibus ejiciebant (*Ibid.*, pag. 192). Nihil autem, ut alibi nec semel vidimus, potuit hac probatione certius, clariusque proferri (*Dissert. in Minut.*, cap. 2, art. 3; et *in Lactant.*, cap. 9, art. 2; et *in Tertull.*, cap. 10, art. 7).

Denique Demetrianum, qui Christianos publicarum calamitatum causam esse garriebat, hinc etiam refellit; quia hæ in sceleratorum hominum pœnam infliguntur. Atqui hoc ille in libro manifestissimum cuilibet fecit tam corruptos fuisse gentilium, quam castos, sanctosque Christianorum mores. Recte igitur inde concludit non ab his quidem Christianis, sed ab ipsismet gentilibus has in mundum concitari calamitates, quibus Deus improbos homines pro merito castigat, bonorum vero probat virtutem. At tria hæc capita nec plura in hoc libro agenda sibi proposuerat. Suscepto igitur Christianæ religionis ab objectis a Demetriano et aliis gentilibus calumniis vindicandæ officio recte functus est. De hac porro Lactantii, qua non modo Cyprianum, verum etiam Tertullianum, et Minutium Felicem vexavit censura, plenius in superioribus dissertationibus nostris disputavimus (*Dissertat. in Tertull.*, cap. 2, art. 4; et *in Minut.*, cap. 2, art. 2).

Cæterum Lactantius meritis laudibus non fraudavit Cyprianum, cujus ingenium et eloquentiam hisce verbis prædicat: « Unus præcipuus et clarus exstitit Cyprianus, quoniam et magnam sibi gloriam ex artis oratoriæ professione quæsierat, et admodum multa conscripsit in suo genere; erat enim ingenio facili, copioso, suavi, et quæ sermonis maxima est virtus, aperto; ut discernere nequeas utrumne ornatior in eloquendo, an facilior in explicando, an potentior **986** in persuadendo fuerit (*Lactant.*, lib. v *Inst.*. cap. 1, pag. 459). »

Plurima alia ejus præconia, quæ omnis ætatis, nec dubiæ fidei, scriptores sacratissimo martyri tribuerunt, hic accumulare facillimum esset. Sed quia plerisque omnibus operum illius editionibus præmissa sunt, actum agendum esse non duximus.

ARTICULUS II.

De libri hujus ætate.

Neminem profecto esse putamus, qui his, quæ paulo antea de horrenda pestis in Africa vexatione retulimus, auditis, ultro non fateatur hunc librum

a Cypriano compositum fuisse, cum illa dirius in homines grassaretur. At exorta est anno Christi 250, ac Decio jam imperante. Per decem autem ut minus annos illa durasse narratur, ita tamen ut interdum videretur imminui ac relaxari. Quamobrem non inde certo colligi potest quo potissimum tempore hic liber publicam in lucem exierit, nisi majorem illius violentiam cum aliis rebus ab eodem Cypriano gestis et pronuntiatis componamus. Constat vero tum ab illo divulgatum fuisse, postquam Demetrianum sæpe sæpius domi suæ audivisset, de pestis aliisque publicis cladibus conquerentem. Carthagine ergo morabatur, ubi Demetrianum in suam admisit domum, minusque timebat tyrannorum in Christianos furorem et persecutionem. Cum autem Decius sub finem anni 249, imperator factus, novam in eos concitavisset, Cyprianus Carthagine secessit, illucque anno subsequente circa mensem Aprilem rediit, quo eadem persecutio sedata esse perhibetur. Et vero quæ ibi habuit concilia, hunc primum ejus reditum satis aperte probant. Ibi vero remansit ad annum usque 258, quo aliam iterum declinavit commotam a Valeriano imperatore persecutionem, ac paulo post illustri martyrio vitam finivit. Librum itaque hunc scripsit intra annum 252 et 258. Jam autem vidimus tantam, regnante Gallo, fuisse pestis morborumque vim, ut scriptores testificentur inde dumtaxat, uti diximus, notum esse illius imperium. Atqui Gallus post Decii imperatoris mortem ab anni 251 fine usque ad 253 Romanis imperavit. Circa ergo hoc tempus hic ad Demetrianum liber a Cypriano scriptus haud immerito videtur.

Quamdiu vero Gallus regnavit, illum exaratum, aut certe promulgatum non fuisse inde colligi potest, quod ipse auctor noster asseverat Deum, æquissimum scelerum vindicem, numquam dimisisse impunitam tyrannorum in Christianos crudelitatem. « Nam, ut memorias, inquit, taceamus antiquas, et ultiones pro cultoribus Dei sæpe repetitas, nullo vocis præconio revolvamus, documentum recentis rei satis est, quod sic celeriter, quodque in tanta celeritate sic granditer nuper secuta defensio est ruinis regum, jacturis opum, dispendio militum, diminutione castrorum (Cyprian. *ad Demet.* p. 192). » Quidam vero existimant his verbis indicari funestum Decii, 987 filiorumque ejus, qui ad internecionem deleti, spoliatisque eorum castris, et raptis opibus, miserabiliter interierunt. Neque id quidem negamus, sed arbitramur aliquid amplius designari. Quando enim Cyprianus hæc scribebat, lues non sævius unquam grassata est, nec majorem depopulationem hominibus intulit. At illud, regnante Gallo, ejusdem Decii successore, contigisse ostendimus. Is autem post decimum octavum regni sui mensem, et Volusianus ejus filius, quem Cæsarem creaverat, a suis militibus interfecti sunt. Similem quoque Æmilianus, imperator tum renuntiatus, post tres menses sortem

A habuit. Valerianus porro in ejus locum circiter Augustum mensem anni 253 suffectus, imperii sui initio Christianos singulari amicitia et charitate complexus est, donec sub finem anni 256, aut ineunte anno subsequente, novam concitavit in illos persecutionem. Cyprianus itaque illud tempus adeo opportunum nactus, librum hunc adversus Demetrianum et alios gentiles, aut mense Septembri ejusdem anni 253, aut paulo post divulgasse verisimilius videri potest. Tum siquidem potiori jure, quam ante Galli et Volusiani mortem dicere ei licuit illatas contra jus omne Christianis injurias a supremo et justissimo Deo *ruinis regum* vindicatas fuisse. Si quis tamen adhuc contendat hæc de Decii tantum morte intelligenda esse, ac validioribus argumentis id probaverit, cedemus illico

B et illius opinioni subscribemus.

ARTICULUS III.

De hujus libri manuscriptis codicibus

Plures ex Regia et Colbertina bibliotheca habuimus hujus libri manuscriptos codices, vario tempore et a variis librariis exaratos, quos hunc eumdem librum examinando, cum editis contulimus. Nobis autem primos, jubente illustrissimo abbate Tellerio de Louvois, suppeditavit alter ejusdem Regiæ bibliothecæ custos, Johannes Boivin, non solum Græca, sed Latina etiam eruditione celeberrimus. Alios vero nobiscum communicavit vir cl. D. Carolus Duchesne solito nec satis unquam laudando illustrissimi abbatis Colberti favore. Unum

C præterea nobis subministravit Dominus de Targni doctor Sorbonicus, et alium nostra Sangermanensis monasterii bibliotheca.

Alii adhuc plurimi in aliis exstant bibliothecis, ex quibus unum supra viginti Stephanus Baluzius, et scriptis et eruditione omnibus notissimus, undique collectos ad concinnandam, jamdudum susceptam omnium Cypriani operum editionem recensuit, et eorum catalogum nobiscum communicare dignatus est. In illis autem et aliis designandis sequemur ordinem ætatis, qua singuli quique scripti fuisse peritioribus et ipsi Baluzio videntur.

Primus autem omnium nominandus est Seguierianus, qui olim fuit bibliothecæ illustrissimi Gal-

D liarum Cancellarii Seguierii, nunc vero illustrissimi du Cambout de Coislin, Metensis ecclesiæ episcopi, Franciæ Ducis et Paris, ac Imperii principis, qui 988 quidem codex ante mille annos scriptus esse asseritur.

Quinque alii ab annis octingentis exarati dicuntur, quorum primus est Pithæanus, secundus Colbertinus, tertius in nostro sancti Albini Andegavensis monasterio, quartus olim in abbatia sancti Mauri Fossatensis, nunc in clarissimi viri Stephani Baluzii, quintus in sancti Martini Turonensis bibliothecis habentur.

Tres alii annorum 700 vel 600 ætatem præferunt, et primus quidem Regius, alter Baluzianus, et tertius Tarniensis. Duo annorum 500; alter

quidem sancti Petri le Moustier, et alter beatæ Mariæ de Lætitia. Quinque annorum 400 primus sancti Remigii Remensis, secundus Sorbonæ, tertius et quartus sancti Victoris Parisiensis, quintus clarissimi Domini Bohier Divionensis senatus præsidis, sextus Baluzianus. Quinque tandem annorum aut 300, aut 250 : et duo quidem regis nostri Christianissimi, tertius sancti Dionysii Remensis, quartus Gratianopolitanus, quintus clarissimi Domini de Lamoignon, senatus Parisiensis præsidis, infulati.

ARTICULUS IV.

De hujus libri editionibus.

Quam magna fuit Cypriani ob vitæ sanctitatem ac doctrinam famæ celebritas, tam multiplicatæ sunt Operum ejus editiones. Pluribus autem ea videtur antiquior, quæ sine ullo vel ætatis, vel loci, vel typographi nomine, atque, uti quidam putant, statim post inventam typographicam artem excusa est. Altera Spiræ divulgata fuit anno 1471, sed mendis passim fœdata, tum dehinc alia anno 1483 Venetiis, ex Lucæ Veneti typographia prodivit. Posthæc Parisiis anno 1512, alia quibusdam seu veris, seu spuriis Cypriani Operibus aucta, Remboldi typographi et aliorum labore concinnata est. Hæc autem recognita fuit ab Erasmo, qui ei præmisit præfationem, ac nonnullas annotationes, quæ ex Frobenii officina annis 1520, 1525, 1528, in vulgus exierunt..

Tum dehinc eadem Cypriani Opera anno 1541 apud Hervagium, et eodem anno Antuerpiæ apud Johannem Crinitum, ac Parisiis apud Langelierum excusa sunt. Posthæc Basileæ edita fuerunt anno 1544 in Quenteliana officina Henrici Gavii studio, et apud jam laudatum Frobenium anno 1549, rursusque apud Hervagium anno 1559.

At sicut memorata Antuerpiensis editio in octavo uti loqui amant, publicata est, ita et Lugdunensis annis 1537, 1549 et 1556, Venetiana anno 1547, et Frobeniana 1603. Sed has et superiores editiones nec perfectas, nec accuratas esse plerique opinantur.

Postea vero eæ D. Cypriani lucubrationes ad manuscriptos codices cura ac labore Guillelmi Morellii castigatæ elegantique charactere cusæ, in publicam lucem Romæ anno 1563, emissæ sunt; atque subsequenti Parisiis recusæ, sed auctæ et emendatiores. Eodem autem anno 1564, soli tractatus Cypriani 989 post Leonis Magni Opera Parisiis, apud Claudium Fremi editi fuerunt.

Pamelius vero novam ex antiquis manuscriptis et editis codicibus emendatam adornavit omnium Cypriani Operum editionem, quæ primum Antuerpiæ anno 1568, typis mandata est, ac postea ibidem anno 1589, et Parisiis 1574. Dehinc autem anno 1593, Simon Goulartius Calvinianæ sectæ asseela novam adornavit Operum Cypriani editionem, a Johanne Le Preux typis mandatam, quæ adhuc Parisiis divulgata annis 1532, 1603 et 1644. Sed

A prius anno videlicet 1616, Parisiis ex Michaelis Chapelet typographia prodivit, eamque Pauli Manucii et Guillelmi Morellii editionum, ac plurium manuscriptorum ope emendatam testificantur.

Novis deinceps curis aliam publici juris fecit Rigaltius (RIG. *Observat.* pag. 170), quam quidem a se recognitam asserit variis lectionibus, a Marcello II papa, et Antonio Augustino episcopo collectis ex optimis, uti ait, Veronensi et Beneventano exemplaribus. Monitos autem nos esse voluit has variantes lectiones a se decerptas fuisse ex Cypriani volumine, in quo illas Carolus de Montchal, Tolosatum archiepiscopus, propria manu descripserat, sed novum tantummodo in hunc librum exhibet, ex illo Veronensi decerptas. Primum vero B hæc editio Parisiis anno 1646, et iterum anno 1666 cum quibusdam Pamelii observationibus, ex viduæ Mathurini Dupuis officina publico usui donata est.

Ultimam Cyprianicorum Operum editionem, Oxonii anno 1682 divulgatam, debemus illustri viro Johanni Fell, Oxoniensi episcopo, qui illam ad decem et octo Anglicanos codices, diversis manibus exaratos, et varias lectiones sibi ex Anglia et Gallia missas non sine magno, et ab omnibus laudando labore recognovit et illustravit. Nec minore laude dignam æstimamus bonam doctissimi scriptoris fidem, qui palam professus est se ab iis procul remotum fuisse, qui non absque insigni religionis C damno, suam in ostendendis veterum Patrum nævis operam collocant. Utrum autem ubique et semper promissis steterit, certiores nos faciet clarissimus vir Stephanus Baluzius, qui collectis undique Cyprianicarum lucubrationum manuscriptis codicibus, novam illarum editionem jam a longo tempore meditatur. Quo vero eam cæteris accuratiorem fore magis confidimus, eo certius illius de aliis omnibus, hactenus vulgatis, editionibus judicium exspectamus.

ARTICULUS V.

De variis in hunc librum annotationibus.

Variæ sunt doctorum hominum in hunc, de quo disputamus, librum notæ et observationes. Duas autem tantum Erasmus in illum reliquit, ac prima D quidem demiratur quemdam maluisse hunc tractatum potius appellare, quam epistolam. Ibi vero adjecit Cyprianum videri sensisse mundum hunc senio reddi deteriorem. Sed quæ de ejus scriptionis titulo annotavimus, satis ostendunt quo jure tractatus 990 nomine inscribatur. Non solus porro Auctor noster, sicuti infra videbimus, arbitratus est mundum senescere, et senio fieri deteriorem, seu potius illum non secus atque hominem, vexari senectutis infirmitatibus.

Plures sane, sed brevissimas in hunc librum Guillelmus Morellius edidit observationes, quibus nihil aliud egit, quam ut patefaceret quomodo Cypriani textus ex antiquis codicibus, aut sacrorum Bibliorum libris corrigendus sit. Unum vero dun-

taxat animadvertit, videlicet Cyprianus ibi de exorcistis facere sermonem, ubi de dæmonibus, quos Christiani ex obsessorum corporibus ejiciebant, contra ethnicos disputavit. Sed nobis ille, sicuti infra dicendum, non de solis exorcistis, sed omnibus plane Christianis loqui videtur.

Novem quoque supra quinquaginta Pamelius composuit in hunc librum notas : sed eæ pleræque omnes spectant illius textus corruptionem, aliis vero paucioribus dicta Cypriani aliorum veterum Scriptorum auctoritate, aut enucleare, aut confirmare nititur. Sed quia catholicæ Ecclesiæ documenta iis illustrare conatus est, non omnes Goulartio placuerunt. Eas itaque tentavit ad Calvinianæ suæ sectæ placita reducere. Præterea omnes ipsasmet Pamelii in hunc librum observationes recudi curavit, quibus paucas adjecit hac nota § Distinctas. Plerisque autem omnibus indicat varias quasdam unius manuscripti codicis, secum a Bovæo communicati lectiones. Quinque enim duntaxat iis adjecit, quarum prima nos monet in corruptione præsertim morum consistere mundi senectutem. Secunda vero observat longævam priscorum hominum vitam confirmari diluvii generalis historia. Tertio dehinc animadvertit antiquas Christianorum preces ad Deum dirigi per Christum sine sanctorum invocatione. Sed ostendere debebat utrum eam Cyprianus alicubi saltem negaverit. Quarto fatetur veteres Christianos usos fuisse externo crucis Christi signo, sed sine superstitione, et ulla doctrinæ de Christi merito imminutione. Bene quidem est, quod hujus venerandi signi usum comprobet. At quis unquam superstitiosum illius abusum probavit, aut doctrinam de Christi merito infirmari impune passus est? Denique variis antiquorum Ecclesiæ Patrum testimoniis probat nullam post hanc vitam dari pœnitentiæ locum. Sed ibi pro genuina citat spuriam Justini martyris commentationem.

Paucos postea in hunc librum notas Rigaltius concinnavit, quæ in ejus editione anno 1664, ab aliis in Orationem Dominicam non distinguuntur. Non plures quippe sunt quam novemdecim. At novem ex illis exhibet Veronensis, uti diximus, codicis lectiones; aliis vero, quæ, una excepta, brevissimæ sunt, quædam Cypriani verba explicare, aut confirmare conatur.

Duplex in Oxoniensi editione notarum, satis commodo ordine digestarum, genus est. Prioribus autem minori charactere excusis proferuntur variæ codicum quidem manuscriptorum, sed neutiquam antiquarum 991 editionum lectiones. Cur autem hæ omissæ sint, exploratum non habemus. Secundi generis notæ ad explicandum et stabiliendum Cypriani textum conducunt. In his porro doctus ille vir laudandæ procul dubio brevitati consuluit. Longiores cæteris sunt duæ priores, quarum altera opinionem illorum refellit, qui opinantur Demetrianum fuisse Africæ proconsulem; altera vero respondet Lactantio, qui Cyprianum, ut supra diximus,

A ideo corripit, quia sacræ Scripturæ auctoritate pugnavit adversus ethnicum hominem, qui illam plane penitusque rejiciebat, et aspernabatur. Dissimulare porro non possumus nonnullas minus quidem probandas esse quasdam eruditi sane editoris observationes, atque in primis penultimam, qua contendit rejectos a Cypriano purgatorios ignes, de quibus nihil prorsus in mente habebat. Sed de his infra suo loco agendum.

CAPUT III.

Novæ in hunc librum observationes.

ARTICULUS PRIMUS

De sacræ Scripturæ auctoritate, et quibusdam illius locis.

B Lubenti certe animo fatebimur verum illud esse, quod Lactantius asseruit Cyprianum eximia raptum fuisse divinarum Litterarum eruditione (Lactant. lib. v *Inst.* cap. 4, pag. 471). Quomodo enim illarum doctrina rapi non potuisset, quibus divini *magisterii et nominis* tribuit auctoritatem (Cyprian. lib. *ad Demetr.* pag. 185)? In antiquis autem editionibus ac pluribus manuscriptis exemplaribus absunt hæc duo verba *et nominis* (*Ibid.* pag. 187 et 188) : sed leguntur in quinque aliis, nec ibi addita temere videntur. Supremam autem sacrarum nostrarum Scripturarum auctoritatem ideo tam asseveranter prædicat (*Ibid.* pag. 187, 188, 190, 192, 193, 194 et 195); quia persuasum omnino habuit ipsummet Deum, ac Spiritum sanctum in illis locutio, C easque compositas fuisse a prophetis et scriptoribus, qui eodem Spiritu sancto pleni erant. Constans vero semper fuit hæc Cypriani sententia, quam in hac commentatione et plerisque omnibus scriptis suis, ac potissimum in tribus adversus Judæos libris, tanquam certam et minime dubiam ponit et sequitur. Nihil itaque opus est illud a nobis fusius probari.

At operæ forsitan alicujus pretium erit observasse quædam Ezechielis verba alio modo in hoc citari ad Demetrianum, quam in secundo illius adversus Judæos libro. Nam ea eidem Demetriano (*Ibid.* pag. 194, aliisque gentilibus sic objicit : « Vadite, et cædite, et nolite parcere oculis vestris. Nolite misereri senioris, aut juvenis, aut virginis ; et parvulos D et mulieres interficite, ut perdeleantur. Omnem autem super quem signum scriptum est, ne tetigeritis. Quod autem sit hoc signum, et qua in parte corporis positum sit manifestat alio in loco Deus dicens : Transi per mediam Jerusalem, et notabis signum super frontes virorum, qui ingemunt et mœrent ob iniquitates 992 quæ fiunt in medio ipsorum (*Ezech.*, IX, 4). » In secundo autem adversus Judæos libro : « Transi per mediam Jerusalem, et notabis signum super frontes virorum, qui ingemunt et mœrent ob iniquitates quæ fiunt in medio ipsorum. » Item illic : « Vadite, et cædite, et nolite parcere oculis vestris... Omnem autem super quem signum scriptum est, ne tetigeritis (Idem, lib. II *Adv. Jud.* § 22, pag. 47). » Hoc autem secundo loco

sequitur sacrorum Bibliorum ordinem, quem cernis priori inversum. Sed nemo unquam negabit id licitum fuisse Cypriano, qui voluit hac ratione seriem sermonis sui aptiori transitione connectere. Nonnullis itaque mirum fortasse magis videbitur cur in hoc posteriore loco dixerit : Item illic ; in priore autem : Manifestat alio in loco. Nam hæc in eodem scripta sunt. Nunquid ergo in auctoris nostri textu describendo erraverunt oscitantes librarii, qui *alio*, et non *alio in loco* scribere debebant? Num vero ad alium aliquem, quod vix credimus, locum respexit?

Cæterum ibi, sicut alibi (Idem, *ad Demetr.*, pag. 94) sequitur Septuaginta duorum interpretationem, atque ubi etiam hæc retulit verba : « Quærite Deum, et vivet anima vestra ; » quæ quidem non ex propheta Amos, in Oxoniensi editione citato, sed ex Psalmo LXIX, juxta eamdem Seniorum interpretationem desumpta sunt.

Majorem fortasse admirationem aliquibus movebunt citata ab illo adversus ethnicum hominem quædam Novi Testamenti verba : sed hæc paucissima, et ipsiusmet Christi sunt. Duas autem cur ea protulerit nobis reddit rationes. Primo quidem, quia Christus neminem unquam fefellit. Secundo, quia plura prædixit quemadmodum revera evenerunt. Quamobrem ethnicos, adhibita hac cautione, sic alloquitur : « Credite illi, qui omnino non fallit ; credite illi, qui hæc omnia futura prædixit (Cypr. *ibid.* pag. 195). » Jure autem potiori testimonia Veteris Testamenti urget adversus illos, qui nescire poterant ea Christianos accepisse ab infensissimis suis hostibus Judæis, a quibus illud integrum et sanum servatum fuerat (Dissertat. super. cap. 5, art. 3 seqq.).

ARTICULUS II.

Quomodo Cyprianus Deum exsistere demonstret ex recta humani corporis statuerit, ex solis et aliarum rerum creatione, atque ex publica dæmonum a Christianis ex obsessis corporibus ejectorum confessione.

Quanquam Cyprianus in hoc ad Demetrianum libro pro certo, et jam a se alibi probato, sumat unum dumtaxat esse Deum ; quibusdam tamen, nec minimi quidem momenti, argumentis illud tam clare quam breviter demonstrat. Primum autem illud est, quo in ethicum hominem sic pugnat : « Rectum te Deus fecit... tibi sublimis status, et ad « cœlos atque ad Deum *sursum* (meliores codices *suum* vultus erectus est, illuc intuere, illuc oculos suos erige, es id supernis Deum quære... cum statu oris et corporis animum tuum statue. Ut cognoscere Deum possis, te ante cognosce. (Cyprian. *ad Demetr.* pag. 192). » **993** Deum itaque revera exsistere, ac esse unicum, inde luculenter conficit, quod homo si se ipsum, et animum suum cognoscat, si ad statum suum sublimem attendat, si vultum ad cœlos erectum serio consideret, tum cogetur fateri se a Deo conditum, ac cœlos et omnia creata ab illo fuisse. Nos vero hanc argumentatio-

A nem in nostra de Lactantii libris dissertatione excussimus et explanavimus. Quin etiam sol ipse solus omnibus evidentissime patefacit clarissimum, ut ait idem Lactantius, et nos alibi adnovatimus (*Dissertat. in Lactant.* cap. 7, art. 3, et cap. 11, art. 2), lumen suum esse in argumentum divinæ et unicæ majestatis (*Ibid.* 12, art. 1), id est, exsistere Deum verum et unicum, a quo creatus est. Solis autem et cœli exemplum præ cæteris omnibus creaturis uterque selegit, quia cunctis hominibus supremam omnipotentis Dei, et ipsius solis, et cœli creatio majestatem et potentiam demonstrat.

Recte ergo Cyprianus inde concludit relinquenda esse *idola*, sive falsos gentilium deos quos error humanus invenerat, et agnoscendum ac colendum B illum verum et unicum Deum, qui opem ejus implorantibus subvenire tam facile potest, quam frustra falsi dii precibus hominum invocantur.

Deinde vero Deum existere probat alio invictissimo sane argumento, quod ducit ex publica confessione dæmonum, quos ethnici deos esse arbitrabantur. Nam ii a Christianis adjurati, non solum ipsorum verbis, tanquam spiritualibus flagris et tormentis, ex obsessorum ejiciebantur corporibus, sed palam quoque fateri compellebantur se deos non esse, suisque præstigiis ac fallaciis illudere hominibus, ac unum duntaxat, quem idem Christiani colebant, esse Deum. Animadvertere autem juvat quanta confidentia hanc adversus ethnicos C urgeat argumentationem. Demetrianum enim cæterosque omnes ethnicos his compellat verbis : « Oh ! si audire *velles* (mss. nostri codices *velis*) et videre, quando a nobis adjurantur, et torquentur, spiritalibus flagris, et verborum tormentis de obsessis corporibus ejiciuntur, quando ejulantes et gementes, voce humana, et potestate divina flagella et verbera sentientes, venturum judicium confitentur (*Cyprian. ad Demetr.* pag. 191) ! » Instat adhuc acrius, et illos ad experimentum tantæ potestatis, ac illius publicæ dæmonum confessionis faciendum sic provocat : « Veni, et cognosce vera esse quæ diximus (*Idem*, lib. *de Idolor. Vanit.* pag. 14). » Neque id semel dixit, sed duobus aliis repetit in libris (lib. *ad Donat.* pag. 4). Jam vero observavi- D mus (*Dissertat. sup.* cap. 10, art. 6 et 79) eosdem gentiles non minus audacter a Tertulliano provocari, nec illud ab ullo unquam homine, si sani capitis sit, revocari posse in dubium.

Certo igitur certius est tum dæmones a Christianis expulsos fuisse ex obsessorum corporibus. At si id mirum sit, mirabilius profecto qua ratione fugabantur. Non *voce* quidem, *humana* sed *divina potestate* cogebantur ex corporibus, quolibet tempore obsessis, exire, *ejulantes*, ait auctor noster, *et gementes*, ac **994** Christianorum, eos adjurantium, verbis non secus atque spiritalibus flagris, verberibus, ac tormentis cæsi et excarnificati. Quapropter ille ad Donatum scribebat datam Christianis facultatem, qua poterant hos immundos et er-

raticos spiritus, « ad confessionem minis increpantibus cogere, ut recedant duris verberibus urgere; conflictantes, ejulantes, gementes incremento pœnæ propagantis extendere, flagris cædere, igne torrere. Res illic agitur, nec videtur, occulta plaga, et pœna manifesta (Cypr. lib. *ad Donat.* pag. 4). » Rursus autem alio in libro : « Videas illos nostra voce et operatione majestatis occultæ flagris cædi, igne torreri, incremento pœnæ propagantis extendi, ejulare, gemere, et deprecari (Idem, lib. *de Idolor. Vanit.* pag. 14). » Quocirca cuilibet gentili fidenter dicebat : « Videbis nos rogari ab eis quos tu rogas; timeri ab iis quos tu times, quos tu adoras. Videbis sub manu nostra stare vinctos, et tremere captivos quos tu suspicis, et veneraris ut dominos (Idem, *ad Demetr.* pag. 191). »

Tum itaque dæmones non solum a Christianis torquebantur et ejiciebantur, sed ex obsessis etiam hominum corporibus quantumlibet inviti exeuntes, adigebantur palam declarare quibus præstigiis homines fallerent, se vero non esse deos, sed unicum dumtaxat esse Christianorum Deum. At nihil certe ac publica illorum confessione erat verius, certius et manifestius. Meritissimo igitur jure Cyprianus hanc adversus ethnicos elicit conclusionem: « Certe vel sic confundi in istis erroribus tuis poteris, quando conspexeris deos tuos quid sint interrogatione nostra statim prodere, et præsentibus licet vobis, præstigias illas et fallacias suas non posse celare (*Ibid.*). » Aut sicut in alio libro dixerat : « Unde veniant et quando discedant, ipsis etiam, qui se colunt, audientibus confiteri (Idem, lib. *de Idolor. Van.* pag. 14). » In aliis porro dissertationibus nostris totam hanc argumentationem enucleavimus, planumque cuilibet fecimus tanti illam esse roboris, ut inde invictissime demonstretur tam falsos esse gentilium deos, quam unicum esse Deum, atque idcirco tam falsam esse eorumdem gentilium quam veram Christianorum religionem (*Dissertat. in Minut.* cap. 20, art. 3, et *in Lactant.* cap. 10, art. 2, et *in Tertull.* cap. 10, art. 6 et 7).

Morellius porro in suis ad hunc librum observationibus animadvertit Cyprianum ibi sermonem fecisse de exorcistis Christianis, qui dæmonia ex obsessorum corporibus ejiciebant. At certe si Cyprianum de iis tantum, qui exorcistarum ordine initiati erant, locutum esse existimat, plane fallitur. Nam Cyprianus in jam citato libro ad Donatum diserte asserit cuivis Christiano concessam fuisse dæmonia ejiciendi potestatem. Nos quoque in superiori nostra dissertatione ostendimus tum a quibuslibet Christanis, quemadmodum ab exorcistis, ejectos fugatosque dæmones (*Dissertat. in Tertull.* loc. cit.).

—

A

ARTICULUS III.

Credendum Christo, qui sanguinis sui pretio hominem **995** *sacro baptismate regenerat; de duplici mortis illius signo; de pœnitentia, ac quo sensu nemini, hanc vitam agenti, sera esse dicatur.*

Satis homini non est Deum cognoscere, sed illi etiam debet credere, ac Christo, qui ab ipso Patre suo æterno missus, « redemit credentem pretio sanguinis sui, reconciliando hominem Deo Patri, vivificando mortalem regeneratione cœlesti (Cyprian. *ad Demetr.*). » At quænam est illa cœlestis regeneratio, nisi sacri baptismatis sacramentum, quo, ut ait Apostolus, « consepulti sumus cum Christo in mortem, ut quomodo surrexit a mortuis per gloriam Patris, ita et nos in novitate vitæ ambulemus
B (S. Paul. *Epist. ad Rom.*, VI, 4). » Quamobrem Cyprianus paulo antea scripserat : « Qui exposita nativitate terrena, spiritu recreati, ac renati sumus, non jam mundo, sed Deo vivimus (Cypr. *ibid.* pag. 193). » Dixit autem *exposita,* id est deposita et abjecta nativitate terrena; quo sensu Tertullianus et Lactantius, quemadmodum in superioribus dissertationibus observavimus, hoc verbo utuntur. Nec semel quidem illud auctor noster adhibet, sed alibi quoque, et in suo imprimis ad Donatum tractatu, ubi admirabiles baptismi effectus totis eloquentiæ suæ viribus describit, ac prædicat (Idem, *ad Donat.* pag. 3).

At sicut recte docet baptismatis gratiam esse sanguinis Christi pretium, ita etiam asseverat ad
C eumdem ejus sanguinem, et crucis tormentum pertinere signum, quo quisquis invenietur insignitus, salvus et incolumis reservabitur (*Ibid.* pag. 194). Quod quidem probat supra citato Ezechielis testimonio, et his insuper Moysis in Exodo verbis : *Et erit sanguis in signo vobis super domos, in quibus vos eritis; et videbo sanguinem, et protegam vos, et non erit plaga diminutionis cum percutiam terram Ægypti* (*Exod.*, XII, 13). Quodnam autem sit illud signum, ipse nobis indicat in vicesimo secundo secundi adversus Judæos libri capite, ubi utrumque illud Ezechielis et Moysis testimonium retulit (Cypr. lib. II *adv. Jud.* cap. 22, pag. 46). Hujus quippe capitis titulus est : « Quod in hoc signo crucis
D salus sit omnibus, qui in frontibus notentur. » Nos vero alibi post Augustinum adnotavimus hanc aliasque capitum inscriptiones ab ipsomet Cypriano esse profectas. Eodem porro modo citata Exodi verba, in hoc libro scripta sunt, atque in nostris tractatus ad Demetrianum codicibus. At in illius editionibus pro *in quibus eritis,* legimus : *in quibus vos eritis.*

Addit ille agnum Paschalem fuisse hujus signi umbram et imaginem, cujus veritas in Christo moriente impleta est. Rationem vero hanc statim reddit : « Et illic percussa Ægypto, Judaicus populus evadere non nisi signo et sanguine agni potuit; ita et cum vastari cœperit mundus et percuti, quisquis in sanguine et signo Christi inventus fue-

ris, salvus evadet (Idem, *ad Demetr.* pag. 194). » Hac autem comparatione et argumentatione rursus probat neminem in hac mundi salvandum, nisi signum mortis Christi portaverit, 996 quemadmodum nullus ex Ægypto salvus et incolumis evasit, nisi qui agni signo et sanguine notatus.

Nemo tamen inde arbitretur Cyprianum existimasse quemlibet eo solo crucis signo, fronti suæ impresso, salvum fore. Ad æternam enim felicitatem comparandam bona semper opera requiruntur. Neque alio sensu dixit : « Credite illi, qui credentibus præmium vitæ æternæ dabit (*Ibid.* pag. 195). » Nam ille in suis passim, ac plenis etiam scriptis, uti in libro *de Opere et Eleemosynis*, et libro tertio *adversus Judæos* plane ostendit præter fidem et crucis Christi signum necessaria esse bona opera, quorum merito possimus sempiternam beatitudinem consequi.

Plura autem recenset et prædicat bona Christianorum opera, de quibus postea agendum. At nemo sane negabit unum ex iis esse, quo hominem, et impii falsorum deorum cultus, et pristinorum delictorum pœnitet. Etenim si vera et sincera sit pœnitentia : « Venia, inquit, confitenti datur, et credenti indulgentia salutaris de divina pietate conceditur (*Ibid.* pag. 196). » Neque ullus difficultatem illius obtinendæ excusare ullo modo potest. Nam patet, ait ille, « ad indulgentiam Dei aditus, et quærentibus atque intelligentibus veritatem facilis » accessus est (*Ibid.*). Quin etiam nullum vult aut [illegible], quominus [illegible] quia « in isto adhuc mundo, inquit, nulla sera est (*Ibid.*). » Tantum siquidem est sanguinis Christi pretium, ut « sub ipso licet exitu, et vitæ temporalis occasu, venia confitenti detur, et credenti indulgentia concedatur; » et ita, « ad immortalitatem sub ipsa morte transeatur. » Verum ibi doctus Oxoniensis, tametsi ecclesiæ Anglicanæ episcopus, scite observat hæc ad ethnicum hominem, nec sacris baptismi undis adhuc renatum, facta esse verba ; quandoquidem improbis et sero resipiscentibus Christianis non potest tam facilis venia promitti. Et certe id sæpius probat Cyprianus, ac præcipue toto suo *de Lapsis* tractatu, ex quo hæc tantummodo nunc adducimus : « Quam magna deliquimus, tam granditer defleamus. Alto vulneri diligens et longa medicina non desit : pœnitentia crimine minor non sit (lib. *de Lapsis*, pag. 137). »

ARTICULUS IV.

Utrum Cyprianus ignes purgatorios negaverit, quam [illegible] ; quorum brevis crudelium fructus perpetua visione pensabitur, ac quam variis et horrendis cruciatibus Christiani ab his excruciati fuerint.

Post hanc vitam nullus, inquit Cyprianus, pœnitentiæ et satisfactionis locus est, sed « hic vita aut amittitur aut tenetur (Cyprian. *ad Demetr.* pag. 197). » At quo magis clara, et certa sunt hæc posteriora verba, eo minus probabilis nobis videtur

A hæc Oxoniensis episcopi animadversio : « De purgatoriis ignibus, ait ille, non est quod quis sibi blandiatur, et 997 vitæ postliminium speret ab inferis ? » Nunquid enim Cyprianus ibi purgatorios negavit ignes, quorum nullam ibi fecit mentionem? Nunquid illos ibi notare necessario debuit ? Minime gentium. Nam fatente eodem Oxoniensi episcopo, ibi ille contra gentiles disputat, qui quidem si in impio falsorum deorum cultu ad mortem usque perseveraverint, æternis cruciabuntur inferni pœnis et ignibus : si vero morte imminente, credant, convertantur, « et regeneratione cœlesti, » sive baptismo regenerati, ex hac vita discedant, beatam immortalitatem statim consequentur : quis autem non videt nihil inde contra purgatorios ignes
B posse concludi ?

Postquam autem auctor noster plane pronuntiavit fore ut infidelium et improborum hominum animæ cum corporibus torqueantur æternis doloribus, ac suppliciis, continenter adjecit : « Spectabitur illic a nobis semper, qui hic nos spectavit ad tempus, et in persecutionibus factis oculorum crudelium brevis fructus perpetua visione pensabitur (*Ibid.* p. 195). » At rursum observat episcopus Oxoniensis his verbis exagitari evanida et sæva theatrorum gaudia, quæ gentilium et Christianæ religionis persecutorum pascebant oculos. Sed docti viri venia nobis dicere liceat Cyprianum ibi non loqui, immo nec cogitasse quidem de publicis
C theatrorum gaudiis, sed de crudelissimo spectaculo gentilium, qui Christianos dirissimis cruciatibus excruciari et necari avidissime spectabant. Sensus itaque illius est crudelium oculorum, quibus Christianos in persecutionibus immani feritate cruciatos et occisos ethnici non magno sine gaudio spectaverunt, brevis fructus « perpetua visione pensabitur, » sive considerabitur et æstimabitur : « secundum Scripturæ sanctæ, » sicuti ille ibidem ait, « fidem dicentis : Vermis eorum non morietur, et ignis eorum non exstinguetur, et erunt ad visionem universæ carni (*Isa.*, LXVI, 24). »

Quamvis autem dixerit brevem esse fructum gentilium, qui crudeles oculos horrendo Christianorum trucidatorum spectaculo objectabant ; hi
D tamen ipsimet Christiani tam longis, quam horrendis cruciatibus sæpissime interficiebantur. Varia autem illorum genera Cyprianus sic depinxit : « Innoxios domo privas, patrimonio spolias, catenis premis, carcere includis, bestiis, gladio, ignibus punis. Nec saltem contentus es dolorum nostrorum compendio, et simplici, ac veloci brevitate pœnarum, admoves laniandis corporibus longa tormenta, multiplicas lacerandis visceribus numerosa supplicia, nec feritas atque immanitas tua usitatis potest contenta esse tormentis, excogitat novas pœnas ingeniosa crudelitas (Cyprian. *ibid.* p. 190). » Palam itaque facit suppliciorum, quibus sanctissimi martyres nostri torquebantur, duplex fuisse genus. Alia enimvero erant ordinaria, videlicet exsilium

spoliatio bonorum; catenæ, quibus premi; carcer, quo includi; bestiæ, a quibus devorari; gladius, quo plecti capite; ignes, quibus exuri solebant. Alia vero extraordinaria, nimirum longiora, multiplicata, et ea omnia, quæ ingeniosa crudelitas, et 998 quemadmodum ille adhuc ait, « Insatiabilis carnificinæ rabies, et inexplicabilis libido sævitiæ (*Ibid.*), » excogitare unquam potuit. Sed de iis in superioribus nostris dissertationibus actum abunde a nobis fuit, et in sequenti adhuc agetur (*Dissertat. in Lactant.* cap. 10, art. 2, et *in Tertull.* cap. 16, art. 1 et *in Luc. Cæcil.*, cap. 8, 12).

ARTICULUS V.

Quanta iniquitate ethnici condemnaverint Christianos, nec defensos, nec auditos; quam mirabilis fuerit eorum, quorum numerus semper augebatur, patientia, et quos Deus ultus est ruinis regum, jacturis opum, dispendio militum, ac diminutione castrorum.

Quanto major ethnicorum in excarnificandis et interimendis Christianis crudelitas, tanto major erat in iis condemnandis injustitia. Nam contra præscriptas naturalis, divini et humani juris leges eos nec defensos, nec auditos torquebant, ac quibuslibet necabant hactenus inauditis pœnarum generibus. Quamobrem Cyprianus iniquissimos illos homines hoc argumento profligat et revincit : « Christianum esse aut est crimen, aut non est (Cyprian. *ad Demetr.* pag. [illegible]). » Si crimen non est, innocens certe absolvi debuit. Si vero crimen est, qui se Christianam esse inficiabatur, is cæterorum reorum more cruciari torqueri debebat, donec crimen suum fateretur. Nam ideo legibus constituta est de reis quæstio, ut corporis dolore exprimatur, an verum sit accusati crimen. Verum ethnici, spretis hisce æquissimis legibus, Christianum se esse sponte et sæpius confitentem, in ipso foro, et audientibus magistratibus ac præsidibus clamantem, ac falsos gentilium deos evertentem, quæstione crudelissima cogere nitebantur, ut se Christianum, id est, quod putabant, crimen negaret. Cyprianus itaque ethnicos his insectatur verbis : « Cum sponte confitear, et clamem, et crebris ac repetitis identidem vocibus Christianum me esse contester, quid tormenta admoves confitenti?... Dum me Christianum celebri loco, et populo circumstante, pronuntio, et vos et deos vestros clara et publica prædicatione confundo, quid te ad infirmitatem corporis vertis? Quid cum carnis imbecillitate contendis (*Ibid.*)? » Quis autem diffitebitur nihil iniquius, et omni humano, civili et divino juri magis contrarium fieri unquam posse, quam hominem dirissimis tormentis compellere, ut crimen, cujus accusatur, etiam *mendacio fallente*, deneget, et ita negantem absolvere? Totam porro hanc argumentationem exposuimus et examinavimus in superioribus nostris dissertationibus de Minucii Felicis, et Tertulliani libris, ex quibus Cyprianus eam delibasse haud prorsus immerito videtur (*Dissertat. in Minuc.* cap. 8, art. 2, *in Tertullian.* cap. 17, art. 2).

Sed urget adhuc ille, ac recte docet Christianum ad rejiciendam aut negandam religionem suam nec vi, nec tormentis cogendum, sed vincendum ratione, ac validis argumentis fidem ejus destruendam. Quapropter ethnicum hominem sic compellat : « Cum 999 animi vigore congredere, virtutem mentis infringe, fidem destrue, disceptatione, si potes, vince, vince ratione (Cyprian. *ibid.*). » Eadem, sicuti ostendimus, est Tertulliani ac Lactantii argumentatio, quam iste hunc exprimit in modum : « Religio cogi non potest. Verbis potius quam verberibus res agenda est, ut sit voluntas (Lact., *Div. Institut.*, cap. 19, pag. 518). » De his autem plura, ac nisi fallimur, satis abundanter in superioribus dissertationibus nostris disputavimus (*Dissertat. in Lactant.* cap. 10, art. 3, et *in Tertull.* cap. 19, art. 1).

Quamvis autem Christiani cernerent se summa omnium iniquitate ac propter suum solum nomen ab ethnicis condemnari et trucidari, horribiles tamen cruciatus, sine ulla in persecutores suos malevolentia, sed tanta profecto patientia, quanta animi fortitudine perferebant. Sibi enim a Deo præceptum esse noverant, ne odio haberent ullum unquam hominem, ac ipsos etiam inimicos suos diligerent (Cyprian. *ad Demetr.* pag. 197). Quapropter nullam reddebant pro injuria vicem, sed pro odiis benevolentiam, ac pro inflictis sibi suppliciis monstrabant salutis iter (*Ibid.* pag. 172). Nemo itaque a tyrannis apprehensus reluctabatur, immo excarnificatus, gloriabatur, et gratias agebat. Quæ quidem in superiori nostra dissertatione explicata sunt (*Dissertat. in Tertull.* cap. 21, art. 1).

Neque tamen illud infirmitati aut impotentiæ ascribendum : « Nimius quippe, ut ait Cyprianus, et copiosus erat illorum numerus (Cyprian. *loc. cit.*). » Et certe vidimus quanta esset Tertulliani tempore illorum multitudo, qui cum quotidie multiplicarentur, longe plures, dum auctor hæc scribebat, procul dubio esse debebant (*Dissertat. in Tertull.* loc. cit.). Non id itaque probandum esse censuit, quod omnibus notissimum erat, et gentiles molestissime ferebant. Sua igitur multitudine Christiani facile poterant gentilium ulcisci crudelitatem, quemadmodum a nobis adhuc in superiori dissertatione demonstratum est (*Ibid.* cap. 22, art. 1).

Præterea certo sciebant horrendam gentilium immanitatem non impunitam ab æquissimo judice Deo dimitti : « Patientes, » idcirco eos, inquit Cyprianus, « faciebat de secutura ultione securitas (Cypr. *ibid.* pag. 192). » At unde, inquiet aliquis, securitas tanta? Primum quidem, quia omnipotens ipse Deus id futurum esse disertis solemnibusque verbis promiserat. Deinde vero illum revera promissis stetisse hinc auctor noster conficit; quod « nunquam, inquit, impiorum scelere in nostrum

nomen exsurgitur, ut non statim divinitus vindicta comitetur (*Ibid.*). » Nec id probatu difficile sibi esse asseruit, quod ex rerum præteritarum historiis omnibus erat compertum. Satis itaque sibi sufficere existimavit recentis memoriæ proferre exemplum, quo Deus gravissimas de Christianorum persecutoribus repetivit pœnas, « ruinis regum, jacturis opum, dispendio militum, diminutione castrorum.» Jam vero vidimus his ejus verbis denotari funestissimam Decii imperatoris et filiorum ejus Decii, Trajani **1000** et Etrusci cladem et mortem. Quam evidens autem et insigne fuerit illud divinæ ultionis, ut loquitur auctor noster, documentum, ostendemus in subsequenti dissertatione in librum Lucii Cæcilii *de Mortibus Persecutorum*; quo quidem aliisque pluribus exemplis palam omnibus fecit quales quantasque Decius aliique immanissimi Christianorum tyranni pœnas Deo dederint. In aliis quoque dissertationibus nostris manifeste expendimus quam validum et invictum ex iis ad vindicandam Christianæ religionis veritatem argumentum ducatur (*Dissert. in Luc.* Cæcil. cap. 7, art. 1).

CAPUT IV.

Expenduntur Cypriani argumenta, quibus Demetrianum aliosque gentiles refellit, qui Christianos publicarum belli, famis et pestis calamitatum causam esse criminabantur.

ARTICULUS PRIMUS.

Primum Cypriani argumentum ex mundi senio desumptum examinatur.

Vidimus in superioribus nostris dissertationibus quam sæpe et impudenter ethnici objecerint Christianos publicarum omnium calamitatum, quibus mundus vexabatur, ideo esse causam, quia illorum deos non venerabantur (*Dissertat. in Arnob.* cap. 6, art. 1 seqq.; *in Tertull.* cap. 23, art. 1 seqq.). Quamvis autem toties insulsa illa criminatio, ab religionis nostræ defensoribus funditus eversa fuerit, quoties ab iisdem ethnicis repetita; Demetrianum tamen aliosque non puduit eam redintegrare, cum Cypriani nostri tempore mundus triplici, belli famis, et horrendæ pestis clade premebatur. Cyprianus itaque ad eos rursus refellendos hunc, uti adnotavimus, conscribere librum coactus est. Quia vero eorum impudentiam, satis superque ab aliis repulsam, novis quibusdam rationum momentis comprimit, ea nunc solito more nostro examinanda sunt. Primum igitur demonstrat has, aliasque publicas clades, aut generatim, aut sigillatim spectatas, minime quidem a Christianis, sed nonnunquam causis naturalibus, et longe sæpius maximis ipsorummet gentilium sceleribus,ac semper in sceleratorum hominum pœnam excitari. Naturalibus autem causis eas generaliter tribuendas esse colligi posse putat ex senio mundi, quem ad occasum et interitum vergere arbitrabatur (Cyprian. *ad Demetr.* p. 186). Quatuor enim, inquiebat, inversæ erant anni tempestates. Minor siquidem erat

A hyeme copia imbrium : æstate, solis flagrantia; verno tempore, cœli temperies; et autumno, fructuum fœcunditas. Præterea aurum, argentum, aliaque metalla in visceribus terræ decrescebant, et ubique deficiebant agricolæ, naturæ et milites. Quin etiam « canos, ait ille, videmus in pueris, capilli deficiunt antequam crescant, nec ætas in senectute desinit, sed incipit a senectute (*Ibid.* pag. 187). » Denique maxima erat morum depravatio. Atque ex his omnibus concludit mundum senescere, nec mirum esse si in ejus, veluti **1001** in aliorum viventium, senectute omnia degenerent et deficiant.

Verum sicuti nullus dubitandi locus est, quin hæc omnia vera sint, quæ Cyprianus tam affirmate
B asseverat : ita sanctissimi Martyris pace, fas dicere nobis sit hæc non accidisse, quia mundus, qui per tot post ejus mortem sæcula integer perseveravit, jam tum senuerat, et fini suo erat proximus. Deinde vero aurum et argentum decrescebant exhaustis in quibusdam tantum locis, non autem ubique terrarum illorum venis. Frequentiores vero hominum mortes contingere potuerunt ex aeris intemperie et corruptione, unde etiam orta erat illa horrenda pestis, quæ omnia depopulabatur. Pestilentissimus quoque aer efficere potuit, ut plane immatura esset in pueris canities, et vires, quæ in eis augeri debebant, tanquam in senibus minuerentur. Verum tametsi hæc omnia ex naturalibus causis orta esse
C evidentissime probaretur, non minus tamen certum est tantas clades in improborum, uti mox videbimus, hominum accidisse vindictam.

Non singularis porro fuit Cypriani de proximo mundi fine sententia, sed ipsi cum aliis diversæ ætatis Patribus communis. Lactantius enimvero et alii plurimi, ut suo loco observavimus, persuasum habuerunt fore ut totus mundus expleto ab ejus ortu sex millium annorum numero destrueretur. Alii autem, sicuti Tertullianus, putabant eamdem fore illius atque Romani imperii ruinam. Alii tandem, ut Ambrosius et Gregorius Magnus, quemadmodum Cyprianus noster, prædicabant toties mundi finem imminere, quoties publicis famis, pestis, et aliis extraordinariis calamitatibus vexabatur (*Dissert.*
D *in Lactant.* cap. 29, art. 1; et *in Tertull.* cap. 15, art. 1 et cap. 21, art. 1; Ambros. lib. x *Exposit. in Luc.*, § 10, pag. 1506; Gregor. Homil. 35 *in Evangel.* pag. 1612). At ne in animum, quæso, tuum facile inducas id ab illis omnibus, tanquam certum, ac minime dubium pronuntiari, quod soli Deo cognitum esse certioribus Christi verbis didicerant. At quia videbant quædam accidisse prænuntiata ab eodem Christo mundi labentis signa, de his monendos esse Christianos existimaverunt, ut de subsecuturis plane incerti, sanctiorem vitam ducerent, nec sibi promitterent longiorem. Ex publicis porro calamitatibus, quemadmodum ex morum corruptione nullus certo conficere unquam potuit proximum esse mundi fi-

nem. At nemo quoque, uti putamus, negare potest rectissime a Cypriano nostro concludi publicas calamitates commotas fuisse gravissimis gentilium flagitiis, sceleribus, superstitionibus impiis, ac communi morum corruptela. Quomodo autem secundum hinc ille erueat argumentum, jam, si placet, expendamus.

ARTICULUS II.

Quam luculenter Cyprianus demonstret publicas calamitates non ideo accidisse, quia Christiani verum Deum venerabantur, sed quia ethnici falsos colebant deos, et aliorum gravissimorum criminum rei erant, ubi de servorum pœnis.

Constat sane mundum non a se ipso, ut alibi demonstravimus, **1002** fuisse creatum, sed a vero et omnipotenti Deo, cujus nutu et arbitrio omnia reguntur, et cui homines et creaturæ omnes parere ac servire debent (Cyprian. *ad Demetr.* pag. 187). Atqui ille præcepit nunquam falsos deos, sed se ipsum solum a cunctis hominibus coli et adorari. Nam « voce, » ait Cyprianus, « divina » jusserat : *Dominum tuum adorabis, et illi soli servies* (*Deut.*, VI, 13). Alio autem in libro hæc totidem verba retulit, et in Deuteronomio scripta esse testatur (Cyprian. *Exhort. Martyr.*, pag. 171, et lib. III *adv. Jud.*, § 2, pag. 65). In Græca autem Seniorum interpretatione, Κύριον τὸν Θεόν σου φοϐηθήσῃ, καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις. At in Matthæi et Lucæ Evangelio habetur, προσκυνήσεις, *adorabis*, pro φοϐηθήσῃ, *timebis*. Alibi vero Deus prohibuit ne ficti ab hominibus dii ab ullo unquam colantur. Hæc autem ipsa sunt ejus citata a Cypriano verba : *Non erant tibi dii alieni absque me* (*Exod.*, XX, 3). Eadem in alio libro repetit (Cyprian. *Exhort. Mart.*, ibid.), quæ Seniores Græce sic reddiderunt : Οὐκ ἔσονταί σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ. Latine vero in Vulgata : *Non habebis deos alienos coram me.* Laudatus quoque ab eodem auctore nostro Jeremias Judæis cæterisque omnibus annuntiaverat missos a Deo prophetas, qui illos commonefacerent iram ejus hoc impio alienorum deorum cultu provocari. Nolite, inquiebat, diis alienis servire, illosque adorare, *Ne incitetis me in operibus manuum vestrarum ad disperdendos vos* (*Jerem.*, XXV, 6). Totidem autem hæc verba alio in libro retulit (Cyprian. *adv. Jud*,, lib. I, § 2, pag. 21 ; Idem, *ad Demetr.*, pag. 189) ; Græce vero Septuaginta : Ὅπως μὴ παροργίζητέ με ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν ὑμῶν, τοῦ κακῶσαι ὑμᾶς. In Vulgata autem legimus : *Neque me ad iracundiam provocetis in operibus manuum vestrarum, ut non affligam vos.* Sed eo gravius erat gentilium scelus, quod non solum falsos deos colerent, ac verum et unicum Deum aspernarentur, sed Christianos etiam illum colentes, contra omnia uti vidimus, humana et divina jura, nec auditos unquam, nec defensus condemnarent, ac quibuslibet necarent suppliciis. Jure igitur merito Deus tanta illorum iniquitate et impietate offensus, hæc et alia plura ipsorum crimina publicis calamitatibus vindicavit.

A Verum enimvero præter utramque illam idololatriæ, ac summæ injustitiæ, atrocitatem : « Innocentia, ait auctor noster, defecerat in foro, justitia in judicio, in amicitiis concordia, in moribus disciplina (*Ibid.*, pag. 189). » Longe vero fusius hæc prosequitur in suo *ad Donatum* libro, ubi rationes reddit cur ipse, misso nefandis ethnicorum superstitionibus nuntio, Christianam religionem amplexatus fuerit : « Incisæ, inquit, sint licet leges duodecim tabulis, et publice ære præfixo jura præscripta sint, inter leges ipsas delinquitur, inter jura peccatur. Innocentia nec illi, ubi defenditur, reservatur. Sævit invicem discordantium rabies, et inter togas, pace rupta, forum litibus mugit insanum..... Flagrant ubique delicta, et B passim multiformi genere peccandi, per improbas mentes nocens **1003** virus operatur..... Esse jam inter nocentes innoxium, crimen est. Malos quisquis non imitatur, offendit. Consensere jura peccatis, et cœpit licitum esse, quod publicum est (Cyprian. *ad Donat.*, pag. 7 et seqq.) » Cætera vero quæ hic transcribere longius foret, ibi legere poteris. Quam autem hæc vera sint, si quis dubitare possit, ex iis certior adhuc fiet, quæ in superioribus nostris dissertationibus de corruptissimis ethnicorum moribus sæpius observata, ac paulo post dicenda sunt.

Ethnici itaque, cum tot tantisque criminibus divinas et humanas leges mira plane audacia et C temeritate everterent, conqueri sane non poterant, quod Deus ipsos publicis cladibus castigaverit. Sed eos insuper Cyprianus obvia omnibus domini et servi comparatione plane revincit. Si tibi sit servus contumax, protervus, infidelis, et qui jussis tuis non obtemperet, nonne illum « flagellas, » ait Cyprianus, « verberas, fame, siti, nuditate, ferro frequenter et carcere affligis et crucias (Ibid. *ad Demetr.*, pag. 188) ? » At nunquid, inquiet aliquis, fas dominis fuit tam multiplicibus pœnis servos suos castigare ? Etiam, inquimus, et aliis pluribus quas Plautus his versibus expressit :

Perfidiæ laudes, gratiasque habemus merito magnas,
Cum nostris sycophantiis, dolis, astutiisque,
Scapularum confidentia, virtute ulmorum (*al.* humerorum freti)
D Qui adversum stimulos, laminas crucesque, compedesque,
Nervos, catenas, carceres, numellas, pedicas, boias
Indoctoresque acerrimos, gnarosque nostri tergi,
Qui sæpe ante in nostras scapulas cicatrices indiderunt.

Sed alius quispiam a nobis postulabit cur ibi Cyprianus addiderit *ferro*. Nunquid, inquiet, domini servos suos occidere impune poterant? Respondemus, antiquissimo jure Romano dominis revera concessam fuisse in servos vitæ et necis potestatem. Postea tamen Adrianus imperator, teste Spartiano, non solum vetuit ne servi a dominis occiderentur, sed jussit etiam a judicibus dominos condemnari, qui in servos suos acerbius animadvertisse convincerentur (Spartianus, in *Vita Adriani,* post med. *Cod. Theodos.*, lib. IX, tit. 11, *de*

[illegible] pag. 70). In libris vero [illegible] ad [illegible] [illegible] [illegible] a principio [illegible] Tertull. [illegible] [illegible] [illegible] plane [illegible] [illegible] [illegible] autem [illegible] utrasque illam legem. [illegible] Cypriani [illegible] tempore [illegible] [illegible] [illegible], nobis tamen [illegible] persuadebitur nomine *ferro* non hanc [illegible] sed potius quædam instrumenta ferrea, quemadmodum memoratæ a [illegible] æris et ferri [illegible] [illegible].

[illegible] jus vitæ et necis [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] rum [illegible] [illegible] [illegible] sunt, qui [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Christiani, sed gentiles [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] quæstio. Quapropter recte Cyprianus [illegible] [illegible] : « [illegible] mala [illegible], quæ Dei [illegible] a nobis non coluntur : sed [illegible] (ita in antiquissimo codice [illegible]tino) hanc iræ Dei esse censuram, ut qui beneficiis non intelligitur, vel plagis intelligatur (Cyprian. *ad Demetr.*, pag. 191). » Sed hæc [illegible] [illegible] [illegible], quæ ille de singulis [illegible] [illegible] explananda sunt.

CAPUT III.

Quomodo Cyprianus probaverit [illegible] Christianos, sed gentiles bellorum fuisse causam.

[illegible] quidem [illegible] de bellis [illegible] [illegible] Cypriani verbis [illegible] : « [illegible] (Cyprian. *ad Demetr.*, pag. 190), » [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] : « Quasi [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. » [illegible] um au[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] nim vi[illegible] quanta inter eos [illegible] [illegible], quanta avaritiæ et injustitiæ crimina, quibus homines crudelius quam bello sæpe sæpius vexabantur.

Huc accedit, quod : « Licet externa » (antiquissimi nostri aliique manuscripti, et editi codices, *externa*) « de Barcaris arma et pericula comprimantur, » interna tamen et domestica bella atrocius gerebantur « calumniis et injuriis, » quibus in alterius bona invadebant. Nonne enim minus reipublicæ damnum bellis inferebatur, quam cum « a nocente, » uti ille ait, « crimen admittitur, nec innocens, qui vindicet invenitur, de accusatore vel judice metus nullus? Impunitatem consequuntur mali; dum modesti tacent, timent conscii, veneunt judicaturi (*Ibid.*, pag. 190). » Sed de his uberius *ad Donatum* hæc scripsit in verba : « Flagrant ubique delicta..... Hic testamentum subjicit, ille falsum capitali fraude conscribit. Hic arcentur hæreditatibus liberi, illic bonis donantur alieni. Inimicus insimulat, calumniator impugnat, testis infamat; utrobique grassatur in mendacium criminum prostitutæ vocis venalis audacia, cum interim nocentes nec cum innocentibus pereunt (Idem, *ad Donat.*, pag. 7). »

Quia ergo tantus erat legum contemptus, tantaque [illegible] [illegible]imorum etiam criminum impunitas : « Nullus, ait ille, delinquendi metus » (hoc verbum in [illegible] manuscriptis exemplaribus desideratur) « vel pudor est; et sic peccatur, quasi magis per ipsa [illegible] [illegible]catur (Idem, *ad Demetr.*, pag. 190). » Quid ergo mirum 1005 si tot tamque impii [illegible] [illegible] homines ubique reperti fuerint? Quid mirum, si mortiferum caput impudenter extulerint [illegible] [illegible] et venefici? » Quid mirum, si vi[illegible], « in media civitate sicarii, tam ad peccandum præcipites, quam impune peccantes? » (*Ibid.*, pag. 190). At de his facinorosissimis hominibus in superiori dissertatione actum est (*Dissertat. in Tertull.*, cap. 24, art. 4). Quis autem dubitat hæc intestina bella longe pejora fuisse externis, quæ in extremis imperii Romani finibus gerebantur? Sed vide, quæso, utrum his verbis, externa de Barbaris arma, ad ea potissimum collineaverit, quibus Decius aliique imperatores, qui, ut supra vidimus, cum in Christianos acrius sævirent, ad internecionem cæsi, morte sua dederunt crudelitatis suæ pœnas.

At hæc bella, inquit Cyprianus, nec fortuito aliquo casu, nec in Christianorum, sed gentilium qui Deum irritaverant, ultionem gesta sunt. Nam « clarum est, ait ille, et manifestum, quia non per nos, sed pro nobis (ita antiquiores et melioris notæ codices) » accidunt cuncta ista, quæ de Dei indignatione descendunt (Cyprian. *ad Demetr.*, pag. 192). » Hæ igitur bellorum clades non contigerunt « per nos, » id est, nostri causa, et quia falsos deos non colimus : sed « pro nobis, » quandoquidem Deus his bellis ulciscebatur nostras injurias, ac persecutores nostros puniendo, optatam reddebat Ecclesiis nostris pacem.

CAPUT IV.

Qua ratione Cyprianus ostendat non Christianos, sed gentiles sterilitatis et famis esse causam.

Clamabant adhuc ethnici se fame, agrorum sterilitate, et frugum inopia ideo enecari qnia Chris

tiani illorum deos non venerabantur (Cyprian. *ad Demetr.* pag. 189). Sed insulsa plane erat hæc secunda illorum querimonia. Verus etenim Deus voluit hac publica calamitate mundum affligi, non quidem propter Christianos, qui illum pie colebant, ejusque parebant præceptis, sed propter ipsosmet gentiles, qui illum verum Deum esse negabant, ac gravissimis semper lædebant sceleribus. Tanta siquidem plaga etsi æquo Dei judicio mundus perculeretur, non inde tamen ethnici facti sunt meliores. Avari quippe homines ut frumenta carius venderent, claudebant horrea, pauperesque fame absumi malebant, quam eorum inopia opes suas non augeri. Majorem itaque et multo crudeliorem famem faciebat eorum rapacitas et avaritia, quam terræ sterilitas. Ecquid namque, ut recte arguit Gregorius Nazianzenus, « gravius atque acerbius, quam crudelitas, cupiditasque inexplebilis eorum, qui frumentum habent? observant enim temporum difficultates, et famem negotiantur, atque ex aliorum calamitatibus messem faciunt. » (Greg. Naz. orat. 20, pag. 338.) Quemadmodum immansueti et feri homines, qui omnem exuerant humanitatem, et Deo et cæteris hominibus detestabiles sunt. Nam Salomon in citatis ab eodem Gregorio et Cypriano nostro Parœmiis **1006** hæc pronuntiat : « Captans annonam maledictus in plebe est (Greg. *ibid.* Cypr. lib. III, *adv. Jud.* § 61, pag. 82); » aut sicut in Vulgata legimus : *Qui abscondit frumentum maledicitur in populis.* Neque divinis tantum, sed humanis legibus hæc crudelitas damnatur. Testem enimvero Paulum jurisconsultum habemus, qui scriptum reliquit : « Annonam attemperare et vexare vel maxime Dardanarii solent, quorum avaritiæ obviam itum est tam mandatis, quam constitutionibus. » (Digest. lib. LX, tit. 11 *de Extraordin. Crim.* leg. 6.)

Verum duri et ferrei illi gentiles has æquissimas leges pessumdederunt, ac flocci præterea habuerunt salutaria Dei monita, quibus sacri ejus prophetæ futuram, propter eorum delicta, famem prædixerant. Quid enim citata a Cypriano (*ad Demetr.* p. 187) hac Aggæi præmonitione clarius? *Eo quod domus mea deserta est, vos autem sectamini*, διώκετε (Vulgata, *festinatis*) *unusquisque in domum suam, propterea abstinebit cœlum a rore, et terra protrahet procreationes suas, et inducam gladium super terram*, Καὶ ἐπάξω ῥομφαίαν ἐπὶ τὴν γῆν. Vulgata : *Et vocavi siccitatem super terram, et super frumentum, et super vinum, et super oleum, et super homines, et super jumenta, et super omnes labores manuum eorum* (*Agg.* I, 9-11). Prædixerat igitur futuram terræ sterilitatem, propterea quod homines relicturi erant domum Dei, id est, ejus cultum, seu domum, in qua coli solebat, ut abirent unusquisque in domum suam, in qua idola falsosque deos venerarentur. Quamvis autem Cyprianus, Septuaginta seniores secutus, dixerit *gladium*, eo nihilominus nomine significatur haud dubie siccitas et sterilitas, qua mors hominibus inferebatur.

Quapropter hanc subjunxit prophetæ Amos vaticinationem : *Et pluam*, Septuaginta καί βρέξω, Vulgata, sicuti paulo post : *Et plui super unam civitatem et super aliam non plui. . . . . et congregabuntur duæ et tres civitates in unam civitatem potandæ aquæ causa, et non satiabuntur. Et non convertimini ad me, dicit Dominus* (Cyprian. *ad Demetr.* pag. 187; *Amos,* IV, 17 et seqq.). Tantum autem abest, ut tum se converterint ad hunc verum et unicum Deum; quin potius eum gravius offenderint non tantum famis et sterilitatis, sed pestis quoque acerbius sævientis tempore, uti jam demonstrandum est.

ARTICULUS V.

Tantum abesse ut ethnici Deum, eorum criminibus offensum, curaverint pestis tempore placare, quin potius illum gravioribus flagitiis irritaverint.

Observatum a nobis jam fuit quam horrendum et inauditum hactenus in modum calamitosissima pestis, uti Cyprianus, Eusebius, et alii memorant, omnia depopularetur (*supr.* cap. I, art. 5). Sed quid putas tunc actum ab ethnicis, qui Christianos hujus tertiæ cladis accusabant? Numquid inde facti sunt meliores? Minime quidem. Deum enimvero, quem propter sua flagitia ad eos hac horribili peste castigandos **1007** cogerant, novis nec satis unquam detestandis irritabant sceleribus. Nam « cum peste ipsa et lue, ait Cyprianus, vel defecta sunt, vel aucta crimina singulorum, dum nec infirmis exhibetur misericordia, et defunctis avaritia inhiat ac rapina. » (Cyprian., *ad Demetr.* pag. 189.) Duplex autem arguit genus scelerum, in quæ tam crudeles, quam avari homines palam ruebant. Primum enim summa erat, et dictu horribilis illorum in ægrotos, in morientes ac mortuos inhumanitas. Nullum quippe ferebant peste laborantibus auxilium, morientes plane penitusque deserebant, fugiebant *morientium funera,* et corpora mortuorum, non secus ac canum, insepulta relinquebant. Sed hæc Pontius, Cypriani diaconus, et oculatus testis, tam nativis, quam tragicis coloribus depingit : « Horrere, inquit, omnes fugere, vitare contagium, exponere suos impie..... Jacebant interim tota civitate non jam corpora, sed cadavera plurimorum; et misericordiam in se transeuntium contemplatione sortis mutuæ flagitabant. Nemo respexit aliud præterquam lucra crudelia. Nemo similis eventus recordatione trepidavit. Nemo fecit alteri, quod sibi fieri voluit (Pont. in *Vita Cypr.* pag. 5). » Eadem quoque de iisdem gentilibus scripsit Dionysius Alexandrinus : Νοσεῖν ἀρχομένους ἀπωθοῦντο, καὶ ἀπέφευγον τοὺς φιλτάτους, κἂν ταῖς ὁδοῖς ἐῤῥίπτουν ἡμιθνῆτας, καὶ νεκροὺς ἀτάφους ἀπεσκυβαλίζοντο · τὴν τοῦ θανάτου διάδοσιν, καὶ κοινωνίαν ἐκτρεπόμενοι, ἣν οὐκ ἦν πολλὰ μηχανωμένοις ἐκκλῖναι ῥᾴδιον : Eos qui ægrotare inceperant exturbabant, charissimos refugie-

bant, eosque in viis semineces destituebant, aut mortuos insepultos projiciebant aversantes mortis participationem ac societatem; quam tamen, licet multiplici adhibita cautione ac diligentia, evitare non poterant (Euseb. lib. VII *Hist. eccles.* cap. 22, pag. 269). »

Secundum vero horumce hominum, omni humanitatis sensu plane destitutorum, flagitii genus, nec priore minus, illud fuit, quo morientes ideo dereliquisse videbantur, « ne possent, dum curantur evadere (*Cyprian. ad Demetr.* pag. 189). » Non enim eorum optabant sanitatem, sed mortem celerrimam, ut in eorum bona et facultates citius irruerent. Nemo quippe, ut mox citatus a nobis Pontius dicebat, aliud respexit, quam lucra crudelia. Neque id certe dissimulabant. Etenim « prædandi, » ait adhuc Cyprianus, « dissimulatio nulla, nulla cunctatio, nulla formido (*Ibid.* pag. 190). » Sed eos videre erat passim discurrentes, defunctorum bona rapientes, et occupantes. Ne quis vero alius, pari avaritia hiante illorum rapinas præverteret, præsto erant falsarii, qui morientium testamenta falsa supponebant, eaque judicum, pretio corruptorum, auctoritate tanquam vera confestim approbabantur.

Tantum igitur abest ut improbissimi homines, tot tantisque cladibus vexati, resipiscerent, quin iram Dei non timentes, gravioribus flagitiis illam in se semper acrius concitabant (*Ibid.* pag. 188). Merito itaque citati ab auctore nostro prophetæ
1008 conquesti sunt eos frustra his plagis cædi et verberari, qui nec doluerunt, nec voluerunt recipere disciplinam (*Jerem.*, II, 30). Quid igitur, ait Cyprianus, ab iis actum non esset, si percussi non fuissent? Nonne facinorum impunitate crevisset peccandi audacia? Et hæc quidem sunt argumenta, quibus auctor noster plane demonstrat gentiles publicarum calamitatum esse causam, minime vero Christianos, uti adhuc probandum est.

ARTICULUS VI.

Quanta misericordiæ opera Christiani exhibuerint quibuslibet peste infectis morientibus, ac mortuis.

Publicas calamitates, quibus mundus propter tot ac tanta, ut diximus, ethnicorum crimina concutiebatur, si Christiani avertere non potuerunt, eas conabantur piis operibus levare, aut ab omnipotente Deo obtinere modum illis imponi. Nam diebus ac noctibus « jugiter atque instanter, » ait Cyprianus, illum precabantur, « pro arcendis hostibus, et imbribus impetrandis, vel auferendis, vel temperandis adversis, et pro pace ac salute vestra, » id est gentilium (Cyprian. *ad Demetr.* pag. 195). Ibi autem ab Oxoniensi editioni præfecto subnotatur his verbis Cyprianum respexisse ad memorabile Christianorum facinus, qui sub Aurelio imperatore imbrem, de quo nos in superiori dissertatione egimus, exercitui omnino necessarium divinitus impetraverunt. Verum quia Cyprianus dixit Christianos « jugiter, atque instanter » Dei imploravisse misericordiam, nonne his verbis quotidianas potius denotavit illorum preces, quibus et privatim et publice in suis, uti adhuc adnotavimus, synaxibus Deum pro imperatoribus, et sæculi statu orabant (*Dissertat. in Tertull.* cap. 19, art. 2 et cap. 23, art. 4; *Ibid.* cap. 15, art. 1)?

Quanta autem erat ethnicorum in sodales suos, peste laborantes, aut morientes, aut mortuos, uti mox dicebamus, inhumanitas, et avarorum hominum crudelitas insatiabilis, tanta erat in eos Christianorum pietas, charitas, et commiseratio. Vitæ enim suæ periculo omne ægris et mortuis auxilium tulerunt. Cyprianus enimvero congregatam protinus, uti Pontius narrat, plebem sibi commissam tanta eloquentiæ vi ad exhibenda ægrotantibus omnia misericordiæ opera adhortatus est, ut quæ a Christianis persoluta fuerunt, vix possint explicari (Pont. in *Vit. Cypr.* pag. 5 et 6). Singulis enimvero pro sua qualitate distributa sunt ministeria, quibus opem suam peste infectis conferrent. Nulla vero interposita mora, divites ea omnia quæ egentibus necessaria erant, mira liberalitate largiebantur. Pauperiores autem mercedem, divitiis omnibus chariorem, labore suo subministrabant. Sed in hoc incomparabilem Tobiæ, cujus venia Pontius illud dictum voluit, in hoc superabant pietatem, quod hisce misericordiæ officiis conabantur non tantum domesticos fidei sublevare, sed sibi etiam infensissimos gentiles quos etiam mortuos non secus ac Christianos mandabant sepulturæ.

1009 At Dionysius Alexandrinus hæc fusius explicat. Plurimi, inquit, dum ægris assidue ministrantes restituerunt eorum valetudinem, ipsi tam sancta quam gloriosa morte interierunt. Alii posteaquam mortuorum oculos et ora clausissent, postquam illorum corpora suis humeris bajulassent, lavissent, composuissent, ac solito more ornavissent vestimentis, ipsi paulo post mortui, eadem officia ab aliis exceperunt. Atque hoc, ut recte quidem Dionysius ait, mortis genus ob pietatem et fidei constantiam non inferius martyrio censetur (Euseb. lib. VII *Histor. eccles.* cap. 22, pag. 269). Quis autem non videat quam diversa fuerint eo calamitoso pestis tempore Christianorum et gentilium opera, et quinam ex illis Deum offenderint, aut potuerint iratum placare?

ARTICULUS VII.

Cur Christiani, plane innocentes, iisdem publicis calamitatibus ac scelerati gentiles affligebantur.

Mirandis plane maximæ Christianorum in omnes pietatis operibus minime commoti gentiles, acrius instabant, palamque vociferabantur iniquum omnino fore Deum, si publicis calamitatibus improbos puniendo, iis et merentes et immerentes pariter vexet, atque obruat (Cyprian. *ad Demetr.* pag. 192). Sed hanc argumentationem, sæpius ab illis, ut vidimus (*Dissert. in Tertull.* cap. 23), repetitam, Cyprianus noster variis rationum momentis diluit

(Cypr. *ibid.*, pag. 192). Primum enim fatetur Deum posse, quotiescumque libuerit, ea mala prohibere, sed noluisse propter ethnicorum, ut ostendimus, improbitatem et scelera, quæ, sicut ait propheta, homines ab ipso separant (*Isa.*, LIX, 2). Si ergo non peccavissent ethnici, aut si sinceram egissent scelerum suorum pœnitentiam, tum a Deo non separati, nullam profecto habuissent causam de illo et de Christianis expostulandi. Deinde vero quamvis Christiani piam omnino castamque vitam ducerent, quia tamen quandiu in hoc mundo sunt, per illorum et gentilium, quemadmodum hominum in eadem domo manentium, debet esse quoad corpus conditio, utrique idcirco iisdem adversis et incommodis rebus affici debent. Verum longe dispares quoad spiritum erant. Quinam enim ex illis dici poterant publicis cladibus affligi et conturbari? Nonne hi soli gentiles, qui mœrebant, dolebant, et tam clamosa quam querula voce miseram sortem suam lamentabantur? Contra quippe Christiani, inquit Cyprianus « spiritu magis quam carne viventes, » vincebant « firmitate animi infirmitatem corporis » (Cypr., *ibid.*, pag. 193). Quamobrem nullis adversis animo consternati aut fracti nunquam de iis dolebant, vel mussitabant.

Præterea gentiles miserias suas et ærumnas deflebant, quia in hoc tantum sæculo bene illis esse poterat, nihilque illis postea supererat, nisi pœna, et dolor (*Ibid.*, pag. 192). At Christianorum, caduca hujus vitæ bona spernentium, mens e contrario inter has ipsas labentis sæculi ruinas erecta erat, immobilis **1010** virtus, læta patientia, fides firma, et promissæ sibi a Deo æternæ felicitatis certa spes et exspectatio.

Deinde vero non ideo mundus tot cladibus premebatur, quia Christiani falsos deos non colebant : sed illum verus Deus his vexari permisit, ut « qui beneficiis, » ait Cyprianus, « non intelligitur, vel plagis intelligatur (*Ibid.*, pag. 195). » Ethnici itaque his calamitatibus ideo puniebantur, ut eos criminum suorum pœniteret, ac rejecto tandem insano falsorum deorum cultu, unicum agnoscerent et colerent omnipotentem Deum, ac veram religionem amplexarentur.

Ad hæc vero Christiani noverant, et confidebant se iisdem adversis probari et corroborari. Quamobrem alio Cyprianus in libro : « Quam necessarium, » inquiebat, « quod pestis illa et lues, quæ horribilis et feralis videtur, explorat justitiam singulorum... an infirmis serviant sani, an propinqui cognatos pie diligant, an misereantur servorum languentium domini, an deprecantes ægros non deserant medici, an rapaces avaritiæ furentis insatiabilem semper ardorem vel metu mortis exstinguant, an cervicem flectant superbi, an audaciam leniant improbi, an pereuntibus charis vel sic aliquid divites largiantur, ac donent, sine hærede morituri (*Ibid.*, pag. 193; *Idem*, lib. *de Mortalit.* pag. 162). » Nam sicuti naucleri peritia dignoscitur in tempestate, sicuti militis animus in acie probatur, sicuti Abrahæ fides imperato filii sui sacrificio tentata est; sic his publicis cladibus probabatur virtus et patientia Christianorum, ac probata coronabatur (*Ibid.*). Cum ergo? « Quia nisi, » ait ille, « præcesserit pugna, non potest esse victoria : cum fuerit in pugnæ congressione victoria, tunc datur vincentibus et corona (*Ibid.*, pag. 160).» Postquam autem id quorumdam, ac potissimum Pauli apostoli exemplis, atque hujus quoque et Ecclesiastes verbis confirmavit, inde concludit longe disparem esse Christianorum, ac gentilium et Judæorum in publica pestis calamitate, aliisque adversis conditionem. Nam his Christi hostibus horrenda, de qua satis egimus, pestis erat insanabilis et mortifera plaga, qua morientes rapiebantur ad sempiternum supplicium, Christianis vero salutaris excessus, quo ad æternum refrigerium vocabantur (*Ibid.*, pag. 161).

Quantum ergo gentiles et Judæi de peste, fame, et bello conquerebantur, et dolebant, tantum Christiani tranquillo lætoque animo illud verum esse ostendebant (Idem, *adv. Demetr.*, pag. 193) quod citatus a Cypriano Habacuc propheta longe antea hisce verbis prædixerat : « Ficus non afferet fructum, et non erunt nascentia in vineis : Οὐ καρποφορήσει καὶ οὐκ ἔσται γεννήματα ἐν ταῖς ἀμπέλοις. Mentietur opus olivæ et campi non præstabunt cibum. Deficient a pabulo oves : Ἐξέλιπεν ἀπὸ βρώσεως πρόβατα. Et non erunt in præsepibus boves. Ego autem in Domino gaudebo, et in Deo salutari meo : Χαρήσομαι ἐπὶ τῷ Θεῷ σωτῆρί μου. » (*Habac.*, IV, 17, 18). Nec fictum quidem aut vanum erat illorum gaudium; quia **1011** firmiter exspectabant dandam sibi a Deo æternam felicitatem.

Postea vero Cyprianus id confirmat longe pluribus verbis ex Sapientiæ libro desumptis, quæ alibi integra, ac postremam tantum eorum partem alibi retulit (Cyprian., *ad Demetr.*, pag. 195). Salomon autem cui hic ipse liber nominatim ab eo tribuitur, ibi luculenter enarrat, quam amare impii et iniqui homines, æternis inferni ignibus excruciati, visa Christianorum beatitudine, miserrimam sortem suam et æternam damnationem deflebunt (*Sap.*, v, 1 et seqq.; Cyprian., lib. III *Testim.*, pag. 68; *de Habit. Virgin.*, pag. 97, et *de Exhortat. Martyr.*, pag. 182).

In superioribus porro dissertationibus nostris vidimus hanc gentilium ex Christianorum adversis et vexationibus ductam argumentationem non tam contra illos, quam contra Dei providentiam pugnare; ac quomodo ab eruditissimis Christianæ religionis vindicibus diluatur et evertatur.

CAPUT V.

DE CYPRIANI LIBRO DE IDOLORUM VANITATE. ARTICULUS PRIMUS.

Analysis hujus libri.

Tres hic liber dividitur in partes, quarum prima Cyprianus ostendit falsos omnino esse ethnicorum deos (*de Idolor. Vanit.*, pag. 11). Mortui enim reges ab iis coli cœperunt, ac deinde expressi simulacris illorum vultus, templa ædificata, immolatæ hostiæ, et festi dies in ipsorum honorem celebrati. Eo autem modo dii facti sunt non modo Melicertes et Leucothea, Castor et Pollux, Æsculapius, Apollo, Neptunus, verum etiam Jupiter, cujus sepulchrum in Creta visitur, et Saturnus, qui latio nomen dedit, qui litteras imprimere, et signare nummos primus in Italia docuit. Illum autem a Jove fugatum excepit Janus bifrons, a quo Janiculum et Januarius mensis cognomen suum traxerunt. At planius certe et apertius Mauri suos coluerunt reges. Effræni porro et impia hac licentia religio gentium propagata est. Per provincias siquidem singuli non unum et verum, sed plures fictos a majoribus suis deos venerati sunt. Quod quidem auctor noster probat Alexandri Magni epistola, palamque facit nihil dictu esse absurdius, quam hujusmodi diis aut datam, aut ablatam alios deos procreandi potestatem (*Ibid.*, pag. 12).

Neque sinit sibi objici Romanos sua in deos suos pietate meruisse totius terræ orbis imperium. Non enim illud unquam acceperunt a diis aut deabus suis propriis, et vernaculis, neque ab aliis peregrinis et aliunde adscitis. Non a primis quidem, quales utique sunt Romulus, Picus, Tiberinus, Pilumnus, Consus, Viduus, Scansus, Forculus, Limentinus : neque etiam a duabus Cloacina, Pavore, Pallore, Febre, vel Acca, et Flora utraque meretrice, vel Cardea et Orbona. Tales enimvero deos et deas nominare, refellere est (pag. 13).

Eadem profecto, immo validiori adhuc, ratione **1012** peregrini Romanorum dii, uti Mars Thracius et Creticus, aut adscititiæ deæ, sicuti Juno Argiva, vel Samia, vel Pœna, aut Diana Taurica, aut Mater deum Idæa, aut Venus Calva Romanis imperium dederunt, vel propagaverunt. Qui enim eorum, a quibus colebantur, regna tueri valuerunt, quomodo poterant aliorum fundare et augere imperium, quibus cogniti nunquam fuerant? Huc accedit, quod victi sunt Penates, quos Æneas in Italiam secum adsportavit. Præterea ante Romanos floruerunt Assyriorum, Medorum, Persarum, Ægyptiorum, Græcorum regna. Dii ergo Romanorum nec illa, nec alia dispensant.

Sed age, et dic nobis, quæso, quam in deos suos ob pietatem Romanis delatum fuit imperium, quod a parricidio, raptu virginum, aliisque nefandis sceleribus incepit. Neque dixeris illud auctum auspiciis, auguriis, et aliis hujusmodi superstitionibus quibus aut futura quædam prænuntiabantur, aut

A credebatur aliquid extra solitum naturæ ordinem fieri. Etenim eorum falsitatem exempla Reguli, Mancini, et Caii Cæsaris demonstrant. Quid vero, quod hæc et alia etiam omnia, quæ gentiles mirabantur, non acta sunt falsorum deorum suorum potestate, sed fraudibus et præstigiis dæmonum, qui poetis, Socrati, Magis, Hostani, et Platoni cogniti fuerunt, quamvis uterque Hostanes et Plato, unum dumtaxat Deum esse docuerint (pag. 14). Nam hi dæmones sunt insinceri et perditi spiritus, qui, sub deorum statuis et simulacris delitescentes, credulis et incautis hominibus persuadere conabantur hæc ab eisdem illis diis fieri, ne ab eorum cultu ad veram traducerentur religionem. Omnes siquidem illorum fallaciæ et fraudes retectæ sunt,
B quando Christiani, illos per Deum verum adjurantes, coegerunt non solum de obsessis corporibus exire, sed palam quoque fateri qui ipsi sint, illumque unicum, et verum esse Deum, cujus nomine adjurabantur.

Ad secundam hujus commentationis partem delapsus inde Cyprianus manifestissime probat illum tantummodo esse Deum, rerum omnium creatorem. Nam summa divinitatis *sublimitas*, inquit, nec dividi, nec consortem pati potest. Quin etiam terreni reges, sicut « Thebanorum germanitas, » Romani gemini, et affines Pompeius et Cæsar nequiverunt alterius regnantis ferre societatem. Quid vero, quod res naturales si spectemus, nonne vide-
C mus apibus, gregibus et armentis esse unum ducem, sicuti unus est mundi rector, qui nec videri, nec comprehendi, nec satis unquam æstimari potest? Unus autem cum ille sit, non pluribus nominibus appellatur, sed totum nomen ejus *Deus* est. Quia vero ubique est diffusus, non potest intra unam ædiculam includi, sed templum ejus totus est mundus. Vulgus denique, quantumvis imperitum, sæpe sæpius exclamando, naturaliter illum invocat, et exsistere confitetur.

Tertia demum hujus operis parte Cyprianus palam omnibus facit quæ genuina sit Christianorum de Christo doctrina. Tamdiu autem, inquit, Judæorum regnum floruit, quamdiu divinis præceptis obtemperaverunt. **1013** At posteaquam illa spreve-
D runt, datam sibi a Deo perdiderunt gratiam, ac soli et cœli extorres, per totum mundum dispersi vagantur. Deus itaque alium, sicut promiserat, fideliorem populum sibi allegit, qui amissam a Judæis acciperet gratiam et indulgentiam. Statuto itaque tempore suum misit Filium, qui sermo, virtus, ratio, sapientia et gloria est. Is vero in virginem, Spiritu sancto cooperante, illapsus, homo factus est Deo mixtus. Christianorum itaque arbiter ille, magister, illuminator, doctor et mediator est, qui nos ad Patrem perducit.

Sciebant quidem Judæi hunc esse, quem sacri eorum prophetæ et tunc et in fine mundi venturum prænuntiaverant : sed sceleribus suis obcæcati negant hunc primum ejus adventum, et secundum

expectant. Quia vero infinita propemodum edidit miracula, illum magnum esse dixerunt. At certe cum inter homines ipse homo vixit, ea omnia contigerunt, quæ ab iisdem prophetis de illo prædicta fuerant. Sub vitæ autem ejus finem, Judæorum magistri et primores divina ejus doctrina irritati, a Pontio Pilato, ex parte Romana Syriam procurante, extorserunt ut cruci affigeretur. Sed ipse in ea moriens, sua sponte dimisit spiritum, ac tertia abhinc die ad vitam reversus, se discipulis suis videndum præbuit. Per quadraginta vero dies illos, cum quibus versatus est, ea docuit, quæ alios postmodum docerent. Denique in cœlum sublatus fuit, unde ad omnes homines, destructo mundo, judicandos veniet. Disciduli vero ejus ubique disseminaverunt acceptam ab illo doctrinam, quam non tantum voce, sed tormentis, crucibus, aliisque pœnarum generibus, mira constantia ad mortem usque perpessis, veram esse demonstraverunt.

ARTICULUS II.

De hujus libri auctore, titulo, initio, integritate, argumento ; et cur aliquando epistolæ nomine inscribatur.

Uno omnes ore, magnoque animi consensu, fatentur, et semper confessi sunt Cyprianum esse hujus libri auctorem. Ecquis vero de hoc dubitare potest, quod Augustinus his verbis non obscure significat? « Regulæ apostolicæ spectator euiscopus Cyprianus de uno vero Deo adversus multorum deorum falsorumque cultores disputans, multa profert testimonia de libris eorum, quos præclaros auctores habent, hoc est, ex illa veritate, quam in iniquitate detinent (August. lib. *contra Petilian.*, *de unic. Baptis.*, cap. 4, § 6, pag. 530, tom. IX). » Expressius tamen Hieronymus ad Magnum scripsit « Cyprianus quod idola dii non sint, qua brevitate. qua historiarum omnium scientia, quorum verborum et sensuum splendore perstrinxit (Hieron epist. 83, pag. 937)) ? » Plures porro alios diversæ æta scriptores, idem profecto attestantes, citare tam facile nobis, quam aliis inutile foret. Nihil itaque necesse est illud fusius probari, quod a nemine in controversiam vocatur ?

1014 Dictu autem longe difficilius videtur quisnam verus et genuinus sit hujus libri titulus, et quodnam illius initium. In manuscripto enim Colbertino antiquiore libro ab annis 800, ut opinantur scripto sic habetur : « Incipit quod idola dii non sint. » Tum contiuuo liber sic inchoatur : « Quod idola dii non sint, et quod unus Deus sit, et quod in credentibus datis (lege *datum*) sit deos non esse, quos colit vulgus, hinc notum est. Reges olim, etc. » Eadem plane in regio codice 3974, et aliis pluribus exhibentur, nisi quod in titulo additum est, *contra Paganos*, quæ certe duo Cypriani verba uunquam fuerunt.

In vetusto autem exemplari nostri monasterii, et olim Corbeiensis, quod ejusdem fere atque Colbertinum ætatis esse dicitur, hæc legimus : « Epistola Cecilii Cypriani incipit, quod idola dii non sint. » At tria priora verba non primum quidem, sed eadem tamen manu postea adjecta sunt. Liber vero, seu ut ibi dicitur, *Epistola*, sic orditur : « Deos non esse, quos colit vulgus, hinc notum est. Reges olim, etc. » Neque his multum dissimilia in codice Tarniensı sic exarata sunt : « Epistola Cecilii Cypriani de eo quod idola dii non sint. » Tum deinde : « Deos non esse, quos colit vulgus, hinc notum est. Reges olim, etc. » Recentioris vero Colbertini codicis illud est sine inscriptione exordium : « Deos non esse, quos colit mundus, hinc notum, » etc. Et in fine : « Quod idola dii non sint, explicit. »

Nos vero clarissimus Baluzius certiores fecit in omnibus fere, quos penes se habet, et aliunde collegit, hujus libri codicibus manuscriptis illum ab his, absque ulla alia inscriptione, incipere verbis, quæ in Colbertino exemplari scripta esse mox animadvertimus.

Quosdam insuper vidimus codices media et amplius parte mutilatos, quorum initio index omnium Cypriani librorum, qui in eis descripti erant, præfigitur. In hoc autem indice simplexiste exhibetur hujusce libri titulus : « Quod idola dii non sunt. » Utrum autem librarii illum ex jam citatis Hieronymi verbis, vel aliunde transcripserint, nemo faicle dixerit. Ad certum planumque est imperfectam esse hanc inscriptionem ; quippe quæ primam duntaxat hujusce commentationis partem repræsentet.

Neque minus variant editiones. Nam in illis, qnæ anno 1540 et sequenti excusæ sunt, inscribitur : « Tractatus quartus, *de Idolorum Vanitate ;* » initum vero libri : « Quod idola dii non sint, et quod unus Deus sit, et quod credentibus datum sit deos non esse, quos colit vulgus, hinc notum est. Reges olim, etc. » In editione autem a Morellio anno 1564, adornata hic titulus est : « Quod idola dii non sint ; » libri vero exordium : « Quod idola dii non sint, et quod unus Deus sit, etc., » ut in superiori editione. At in aliis annis 1593 et 1606, hic titulus est : « Quod idola dii non sint et quod unus Deus sit, et quod Christus salus credentibus data sit, sive de idolorum vanitate ; » initium autem libri : « Deos non esse, quos colit vulgus, hinc notum est. Reges olim, etc. » **1015** Eumdem et titulum, et idem libri principium retinuit in accurata a se Rigaltius editione. Demum Oxoniensi præpositus hæc omnia rejecit, huncque præfixit titulum : « De Idolorum Vanitate, » et librum his verbis orsus est : « Deos non esse, quos colit vulgus, hinc notum est. Reges olim, etc. » Ea autem tantum se retinuisse testificatur, quæ ipsi videbanturad libri designationem magis accommoda. Verum quis negabit hunc libri titulum non esse meliorem, quam istum : « Quod idola dii non sunt, » qui Hieronymi auctoritate confirmari potest. Sed primæ tantum, uti diximus, hujus libri

partis, non autem totum illius argumentum exibet.

Certo itaque affirmare non possumus quæ vera sit hujus libri inscriptio, ac quod illius exordium. Erasmus vero suspicatus est illa adaucta fuisse a quodam docto homine, nec aliud nobis superesse, nisi fragmentum hujus lucubrationis, quæ capite truncata est (Erasm., *Not., in hunc libr.*). Nam testis, inquit, nobis est Lactantius plurima a Cypriano conscripta fuisse volumina. At Lactantius quidem dixit multa ab illo edita fuisse, sed penitus tacuit quam in rem scripta sint, ac postea unius tantummodo ad Demetrianum orationis nominatim meminit |(Lactant. lib. v *Inst.*, cap. 1, pag. 459, et cap. 4, paa. 471). Poterat autem Erasmus Augustinum etiam et Hieronum. a nobis paulo ante laudatos, citare, quorum primus testatum fecit multa a Cypriano, in suo adversus ethnicos libro proferri illorum testimonia : secundus vero historiam omnium scientiam in eo exhiberi (August., lib. *contr. Petitian., de unic. Baptis,*, cap. 4, § 6, pag. 530, tom. IX). Sed hic dixit id summa brevitate factum. Et certe in hoc libro citatur duntaxat; nomine suo insigne Alexandri Magni ad matrem suam volumen. At quia Cyprianus plurima contra gentiles de illorum diis congessit, quæ a multis memoriæ et scriptis tradita fuerant, hinc procul dubio Augustinus dixit et hæc scriptorum ethnicorum testimoniis comprobari.

Aliam insuper Erasmus mutilati hujus libri conjecturam inde capit, quod ex abrupto incipiat. Neque nos illi aliisque repugnabimus, qui arbitrabuntur, et ostendent in primis aut aliis paulo post Cypriani sæculum descriptis codicibus nullam fuisse inscriptionem, et ab his incipisse verbis : « Reges olim, etc. » Sed ab his illud, quod difficillimum est, probantum erit cui ascribenda sit hujus tituli prætermissio, an ipsimet Cypriano magna festinatione scribenti, vel negligentiæ scribarnm, qui vacuum haud insolito more reliquerant spatium in quo eum titulum majoribus litteris, ac nimio etiam exararent. Satis porro adnotasse sufficiat illum, qui in variis codicibus et ineditis, et editis tam diverso modo legitur, a Cypriano profectum non videri. Plures prætereat existimant spurium ac suppositum esse in prima hujus libri parte fragmentum, de quo postea ;agemns. Non minima igitur dubitandi ratio est utrum hic liber plane incorruptus ad nos pervenerit.

At quanto id obscurius est, tanto evidentius ab **1016** omnibus perspicitur quodnam sit illius argumentum. Quis namque illo, qui brevissimus est currentibus oculis perlecto, statim non animadvertit in eo demonstrari falsos gentilium deos, unicum Deum, ac Christum ejus filium nostrum esse magistrum et redemptorem.

Denique jam vidimus hoc opusculum iu multis manuscriptis exemplaribus *Epistolæ* nomine inscribi. Sed id nemini mirum videri debet : quando quidem pleraque Cypriani Opera ab antiquis scriptoribus *Epistolæ*, *Tractatus* et *Libri* indifferenter appellantur. Neque opus est illud a nobis demonstrari, quod ab aliis, ac præsertim ab Oxoniensi episcopo satis abunde probatum est. Verum quia hæc commentatio nullam præ se fert epistolæ speciem, standum potius videtur eorum judicio, qui illam in tractatuum numero reponendam censuerunt (*Præfat. Oxon. in Annal. Cypr.*, pag. 4).

ARTICULUS III.

Quo tempore, et quam festinanter hic liber a Cypriano scriptus fuerit.

Tametsi nullum temporis, quo hic liber scriptus est, indicium in eo deprehendatur, quidam tamen putant illum a Cypriano in lucem emissum statim atque sacris baptismi undis regeneratus fuit, et antequam presbyteratus ordine initiaretur. Opinionem autem suam connituntur quibusdam confirmare conjecturis. Primam vero inde ducunt, quod eruditiores viri, qui rejecta falsa ethnicorum religione, Christianam amplexanbatur, solebant publico aliquo scripto probare quam sincera esset eorum conversio. Verum numquid omnes, non dico Christiani, sed Christianæ religionis defensores statim a conversionis suæ initio libros scripserunt, quibus fidei suæ certius darent pignus et monimentum ? Nemo sane id dixerit. Deinde vero Cyprianus antequam hunc librum edidisset, satis et scripto et facto probaverat fidei suæ integritatem. Jam enim ad Donatum, uti fatentur, scripserat librum, quo susceptæ a se religionis Christianæ rationem palam reddidit. Certissimum præterea dedit illius pignus, cum adhuc catechumenus tanto Christianæ perfectionis ardore inflammatus est, ut prædiis suis omnibus venditis, collectam inde pecuniam pauperibus distribuerit. Qnid ergo necesse amplius erat, ut edito altero libro satis superque probatam fidem suam denuo comprobaret?

Secunda illorum, qui hunc librum a Cypriano nuperrime Christiano confectnm fuisse existimant, conjectura hinc capitur, quod ille verbis minime Chaistianis hoc in libro usus est, quemadmodum istis : « Regna..... sorte variantur; » et postea de Christo ad vitam revocato : « Ad superos denuo regredi (Cyprian., *De Idolor. Vanit.*, pag. 13 et 16). » Plures quoque, inquiunt, Cyprianus profana historias congessit, nec citavit sacræ Scripturæ testimonia, quæ aliis in libris affatim, ac nonnunquam, uti adhuc aiunt, sæpius quam par erat, retulit. Denique totus hic liber iis compositus est quæ ex Minutii **1017** Felicis et Tertulliani libris de verbo quandoque exscripsit ad verbum. In aliis autem ejus libris nihil prorsus simile videmus. Omnibus porro hisce rationum momentis putant recte confici hunc librum a Cypriano divulgatum fuisse, quum primum Christianæ religioni nomen uum dedit.

Sed qui ita argumentantur nescire non possunt nomen *sors* in sacris et Veteris et Novi Testamenti Scripturis (*Num.*, XXVI, 33 et 36; *Josue*, XVI, XVII, etc.) eodem atque a Cypriano sensu frequenter accipi. Quid etiam in iis de Christo verbis : « Ad superos regredi » minus Christianum, quam in istis ipsiusmet Christi : « Vos de deorsum estis, ego de supernis sum, » id est, supernis, seu superis sedibus (*Luc.*, I; *Act.*, I, etc.; *Joan.*, VIII, 23)? Dixit porro Cyprianus Christum a mortuis excitatum « regredi ad superos, » non quidem deos, sed terram, inferis, ad quos mortuus descenderat, superiorem. Ad historias autem profanas quod spectat, nonne iisdem aut similibus Tertullianus et Minutius Felix, nonne Arnobius et Lactantius, nonne alii Christianorum vindices contra ethnicos disputant? Nemini porro mirum videri debet, quod in hoc libro, quem festinanter scripsit, plura delibaverit ex Tertulliano et Minutio Felice, quod nulla Scripturæ sacræ testimonia expresse proferat, quod in eo non tam eleganter, quam in aliis loquatur, nec sua tandem, quod per otium ipsi non licebat, sed aliorum argumenta, et aliquando verba mutuatus sit.

Quanta enim festinatione hunc librum composuerit, hinc conjice quod ea quæ in secunda illius parte, tametsi duabus aliis breviore, scripta sunt, in meliorem poterant ordinem facile redigi. Præterea ubi de terrenis disserit regnis, ibi adverbium *cæterum* paucas inter lineas ter repetit. Primo enim : « Cæterum regna, inquit, tenuerunt Assyrii (Cyprian., pag. 14). » Et post duas lineas : « Cæterum si ad ordinem redeas. » Denique paulo post : « Cæterum et Regulus auspicia servavit (*Ibid.*, pag. 13). »

Cum ergo hunc librum magna celeritate conficere coactus fuerit, nonne id indicio esse potest ab illo fuisse editum, quando persecutionis fugiendæ causa Carthagine secessit? Tum enim pastoralis officii sui esse censuit Christianos in fide corroborare, refellere gentiles, ac temerarios comprimere impetus Demetriani, qui sicut in superiore capite diximus, sæpius ad eum, nec aliam profecto ob rationem venerat, nisi ut clamosis vocibus falsam religionem suam tueretur. Verum de his nostris, et aliorum conjecturis peritiores judicabunt. Nihil quippe omnino certi occurrit, quo vera hujus commentationis ætas assignetur. At certius sane de illa judicium ferri posset, si genuinam ejus inscriptionem, et initium minime dubium haberemus.

ARTICULUS IV.

De hujus libri manuscriptis et editis codicibus ac variorum in illum notis.

Plures hujus opusculi codices, a variæ ætatis librariis **1018** exarati, in diversis bibliothecis reperiuntur. Quatuor autem ad manum habuimus, Colbertinum antiquiorem ante annos 800 descriptum, et paris antiquitatis Corbeiensem, nunc vero A Sangermanensem, tertium vero Tarniensem, uno sæculo his posteriorem, quartum tandem Colbertinum alium ante annos 300 scriptum. Alios vero plures ad novam operum Cypriani editionem adornandam collegit Baluzius, quorum hunc nobis dedit indicem. Quatuor priores annorum 800, nimirum Pithœanus, sancti Cornelii Compendiensis, sancti Martini Turonensis, sancti Remigii Remensis. Unus annorum 700, monasterii sancti Michaelis in Periculo maris. Duo 600 annorum, sancti Mauri Fossatensis et Baluzianus. Tres annorum 500, quorum primus monasterii sancti Petri in pago Nivernensi, secundus S. Victoris Parisiensis, et tertius beatæ Mariæ de Lætitia. Quinque alii codices annorum 400 Baluzianus, alter Bohieranus, Sorbonicus, B sancti Eligii Atrebatensis et sancti Victoris Parisiensis. Quatuor tandem annorum 300 vel 250, sancti Dionysii Remensis, sancti Cornelii Compendiensis, Gratianopolitanus, et Domini de la Moignon præsidis infulati senatus Parisiensis.

Quod autem ad hujus libri editiones attinet, eædem illæ sunt ac aliorum simul excusorum, quas supra recensuimus. Nihil itaque necesse est ut longius de iis deducatur orationis filum.

Notas vero et observationes iidem in hunc, qui in superiorem librum composuerunt. Erasmus vero unam in eum edidit : quæ sicuti jam diximus, titulum et initium hujus opusculi spectat. Novem autem supra septuaginta Pamelius scripsit, ac quadraginta novem primis ea explanat, quæ in prima hujus libri parte ad evertendam falsam gentilium religionem a Cypriano proferuntur. Breviores vero sunt reliquæ in duas alteras ejusdem libri partes, quibus ab eodem Cypriano explicatur ac stabilitur Christianorum de Deo et Christo Domino sententia.

Omnes porro has animadversiones Goulartius in adornata a se Cyprianicorum Operum editione totidem verbis recudi curavit. Nihil autem iis de suo addidit, nisi antiquissimum esse idololatriæ scelus, quod a Noe posteris, post diluvium a Dei cultu recedentibus, ortum esse existimat. Ubi enim in Genesis, inquit, libro Rachel idola patris sui subripuisse dicitur (*Gen.*, XXXI, 19 et 34), de iis tanquam D tum vulgatis et communibus sermo factus est. At certe alii longe antiquiorem fuisse idololatriæ originem opinantur, quemadmodum alibi ostendimus (*Tom.* I *Apparat.*, pag. 720, et seq.).

Observationes dehinc a Rigaltio profectæ ad textum variis veterum codicum lectionibus emendandum conducunt. Nonnullis vero aliis verba Cypriani explicare, aut aliis veterum Scriptorum testimoniis enodare et confirmare conatus est.

Oxoniensi porro editioni præfectus notas duplicis generis, quemadmodum in superiorem et alias Cypriani lucubrationes adornavit. Primis autem exhibet diversas antiquorum quorumdam codicum collectas **1019** a se lectiones, vel sibi ab aliis transmissas. At secundis satis certe prolixis ea

enucleat, aliorumvo auctoritate comprobat, quæ in A prima hujus libri parte contra fictitios gentilium deos dicuntur : in aliis autem longe brevior est.

CAPUT VI.

NOVÆ IN HUNC LIBRUM OBSERVATIONES.

ARTICULUS PRIMUS.

De iis, quæ Cyprianus ex Tertulliano et Minucio Felice excerpsit ac quomodo duobus aliis in libris ea sacræ Scripturæ testimoniis probaverit, quæ in isto de Judæis, Christianis et Christo Domino breviter enarrat.

Tres sunt hujus libri partes, quarum primam et secundam, sicuti diximus, Cyprianus ex Minucii *Octavio*, tertiam ex *Apologetico* Tertulliani, et utriusque iisdem aliquando, ac hujus potissimum verbis decerpsit (Tertullian., *Apologet.* cap. 21, pag. 21). Quæ autem ex Minucio delibavit, hæc pleraque omnia in nostra de illius *Octavio* dissertatione simul retulimus. Alia vero, quæ ex Tertulliano præceptore suo mutuatus est, ea in superiori nostra dissertatione enucleata sunt (*Dissert. in Minuc.*, cap. 2, art. 6, et *in Tertull.*, cap. 9, art. 2 et seqq.). Neque tamen omnia et singula ex uno potius, quam alio decerpsisse nobis videtur. Nemo enim nec certo, nec facile affirmare potest utrum ea, quæ ille in prima hujus libri parte de dæmonibus tradidit, ex Minucio Felice, potius quam ex Tertulliano hausta fuerint. Si quis porro curiosius indagare voluerit ubinam in dissertationibus nostris delibata ex utroque Cypriani loca explicare contendamus, hæc in capitum summariis, aut generali totius libri nostri indice, designata haud difficiliter reperiet. Nihil itaque opus est hæc singulatim recensere, quæ plerisque tædio, nec multis magno usui esse possunt.

Quia etiam illa fere omnia, quæ in hac Cypriani commentatione difficilia vel obscuriora occurrunt, in iisdem nostris dissertationibus enodare, illustrare, ac complanare conati sumus, inutilis pariter operæ foret nostras nunc repeti et recudi observationes. Quamobrem ea tantum attingemus, quæ auctori nostro peculiaria sunt, nec sine animadversione aliqua præterire debemus.

Primum itaque adnotandum est ea, quæ Cyprianus in tertia hujus libri parte de Judæis, ob sua scelera a Deo abdicatis, de suffectis in eorum locum Christianis, de Christo Deo et homine, mortalique ejus vita tradidit, hæc pluribus sacræ Scripturæ testimoniis in duobus illius ad Quirinum adversus Judæos libris luculenter demonstrari (Cypr., lib. *de Idolor. Vanitat.*, pag. 15 et seqq.). Et certe in illorum procemio sic ille præfatur : « Complexus sum libellos duos, pari æqualitate moderatos, unum quo ostendere enisi sumus Judæos, secundum ea quæ fuerant ante prædicta, a Deo recessisse, et indulgentiam Domini, quæ sibi jam pridem data, et in posterum promissa fuerat, perdidisse : **1020** successisse vero in eorum locum Christianos, fide Dominum promerentes, et de omnibus gentibus ac de toto orbe venientes. Item libellus alius continet Christi sacramentum, quod idem venerit, qui secundum Scripturas annuntiatus est, et gesserit ac perfecerit universa, quibus intelligi et cognosci potest quod ipse sit, qui prædictus est (Idem, *adv. Jud.*, Procem. pag. 18). » Duobus itaque his libris Martyr sanctissimus iis satisfecit, qui desiderare poterant, ea testimoniis sacræ Scripturæ probari, quæ in hoc de iis omnibus breviori expositione tradidit.

ARTICULUS II.

Quam luculenter Cyprianus asserat orthodoxum de suprema Christi divinitate, et sanctissimæ Trinitatis mysterio documentum.

Non sine observatione aliqua prætermittere nobis licet quam manifeste Cyprianus supremam B Filii Dei, Christi Domini, divinitatem asserat, et prædicet. Postquam enim variis rationum momentis, quæ in superioribus nostris dissertationibus examinata sunt, evidentissime adversus ethnicos probavit unicum et omnipotentem esse Deum, hæc de Christo pronuntiat : « Hic Deus noster, hic Christus est. » (Cypr., *de Idolor. Vanitat.*, pag. 15). Cum ergo prius contra universos gentiles demonstraverit unum tantummodo esse Deum, nunc vero dissertissime asseveret Christum etiam Deum esse, hinc necessario sequitur illum et alios omnes suo tempore Christianos credidisse eamdem esse Christi atque æterni Patris ejus divinitatem. Si his namque verbis significare voluisset illos duos esse Deos, C aut alium alio potentiorem, jugulum præbuisset adversariis suis gentilibus, qui plures deos, et Jovem aliis potentiorem esse venditabant. Christum itaque verum et unum cum Patre suo Deum esse asseveranter affirmat. Quamobrem ulla absque hæsitatione ibidem adjecit : « Hic est virtus Dei, hic ratio, hic sapientia et gloria ; » et paulo ante, « Sermo et Filius Dei (*Ibid.*). Atqui virtus, ratio, Sermo, et Filius Dei, ejusdem ac ipse æternus illius Pater, est naturæ, substantiæ, et æternitatis, quemadmodum in superiori dissertatione demonstravimus (*Dissertat. in Tertull.*, cap. 8, art, 1 et seqq.).

Præterea haud dubitanter pronuntiat Christum ideo a morte ad vitam revocatum, « ut vim divinæ D majestatis ostenderet (Cyprian. *ibid.*, pag. 16). »

Quamnam autem ostendere poterat divinitatem, nisi hanc ipsam quam antea, et semper habuit? Itaque cum non aliena, sed propria sua virtute ad vitam regressus est, tum ostendit se semper habuisse vim divinæ majestatis, hoc est, eamdem cum Patre suo divinitatem.

Neque hoc tantum in libro, sed in sua etiam ad Cæcilium epistola semel et iterum ab eo dicitur, « Jesus Christus Dominus et Deus noster (Idem, Epist. 63, *ad Cæcil.*, pag. 148 et 135). » Alibi vero, ubi de secundo illius in fine mundi adventu disserit, ibi docet eum prænuntiari his Psalmographi verbis : *Deus manifeste veniet, Deus noster et non silebit,* atque istis **1021** etiam Isaiæ : *Dominus Deus*

virtutum prodibit. Posteaquam autem id probavit, hanc infert conclusionem : « Hic est Deus noster, id est, non omnium, sed fidelium et credentium Deus, qui cum in secundo manifestus adventu venerit, non silebit. » (Idem, *de Bono Patient.*, pag. 220 ; *Psal.* XLIX, 3 ; *Isa.*, XLII, 13). At quo, amabo te, pacto tam sæpe et toties dixit et repetivit Christum esse Deum, nisi pro certo penitus habuerit hanc esse et eorum, ad quos scribebat, et cæterorum, exceptis hæreticis, Christianorum sententiam ?

Verumtamen non ibi ille stetit, ultraque progreditur, ac plane palamque declarat Christum in cœlos conscendisse, « ut per orbem disciputi, magistro et Deo monente, diffusi, præcepta Dei in salutem darent. » Cyprian., *de Idolor. Vanit.*, pag. 16.) Videsne quam diserte Christus ab illo dicatur non solum discipulorum suorum *magister*, sed *Deus* etiam, verus utique et idem ac Pater, quandoquidem plures dii, sicuti ibidem demonstraverat, esse non possunt ? In secundo insuper adversus Judæos libro variis sacræ Scripturæ testimoniis luculenter probat illum verum esse, ac coæternum Patri suo Deum (Idem, lib. II, *advers. Jud.*, § 5 et 6, pag. 34 et seqq.)

Neque minus perspicue sancti Spiritus divinitatem, et orthodoxum de SS. Trinitate documentum in illa asserit et prædicat epistola, quam suo et collegarum suorum coepiscoporum, in synodo adunatorum nomine ad Jubaianum de hæreticorum baptismate scripserat. Primum enimvero in ea definivit validum esse horum baptisma : « Si eumdem Patrem, eumdem Filium, eumdem Spiritum sanctum , eamdem Ecclesiam confitentur nobiscum (*Idem*, epist. 73, *ad Jubaian.*, pag. 200). » Postea vero, si quis apud hæreticos baptizatus, templum Dei factus est : « Quæro, inquit, cujus Dei? Si creatoris, non potuit, » ejus fieri templum, « qui in eum, » sicut Marcionista, « non credidit. Si Christi, nec hujus fieri potest templum, qui negat Christum Deum. Si Spiritus sancti, cum tres unum sint, quomodo Spiritus sanctus placatus esse ei potest, qui aut Patris, » quemadmodum Patripassiani, « aut Filii, » veluti Anthropiani, « et cæteræ, » ut ipse loquitur, « hæreticorum pestes, inimicus est ? » (*Ibid.*) At cum ibi dixit tres illas sanctissimæ Trinitatis personas esse unum, nonne ibi sequitur Tertullianum præceptorem suum, qui in suo, sicuti in superiori dissertatione annotavimus, adversus Praxeam libro dixerat : « Qui tres unum sunt, non unus » (*Dissertat. in Tertull.*, cap. 8, art. 3). Quis ergo non videt eamdem esse utriusque de tribus divinis personis, et una eademque illorum natura sententiam ? Quomodo autem tres possunt esse unum, nisi quia tres divinæ personæ unam habent naturam, qua tres illæ et idem Deus sunt ?

Denique ille paulo post docet hoc Christi de gentibus in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti baptizandis præcepto juberi illas, » baptizari in plena et adunata Trinitate. » (Cyprian. *ibid.*, pag. 206). At quomodo Pater, Filius, et Spiritus sanctus possunt **1022** esse una et adunata Trinitas, nisi eadem sit illorum natura, et unus et idem sint Deus?

Neque ullus nobis objiciat subsequentia Cypriani verba, quibus aperte dixit Patrem a Christo appellari, « Dominum et Deum suum. » Nam ibi de illo loquitur, qui quatenus homo petit a Patre *clarificari*, et usque ad mortem ipsi obsecutus est. Apage igitur impii cujusdam Sociniani insulsissimas cavillationes, qui ex hoc et aliis nonnullis similibus loquendi modis inferre voluit negatam a Cypriano Christi divinitatem quam tam sæpe quam aperte ac perspicue prædicavit.

ARTICULUS III.

De Christo homine, ac quo sensu dici potuerit, Spiritus sanctus carne induitur.

Pergamus, si lubet, ac videamus, quam dilucide planeque Cyprianus asseveret Christum non modo verum Deum, sed verum quoque esse hominem. Missus, inquit, fuit. haud dubie ab æterno Patre suo, « Illuminator et doctor generis humani, » quem admodum antea « per omnes prophetas « prædictum fuerat (Cyprian., *de Idolor. Vanitat.*, pag. 15). Dixit quidem « omnes prophetas, » sed quia brevitati hac in lucubratione studebat, id non duxit fusius ibi probandum. At hoc utique data opera probavit in secundo potissimum adversus Judæos libro (*Idem*, lib. II *adv. Jud.*, § 10, pag. 37). Ad illud insuper ea omnia conducunt prisci Testamenti testimonia, quibus, uti ille ostendit, prænuntiatum fuerat abrogandam veterem legem, et novam subrogandam, venturum Christum, et fundandam ab eo veram religionem. Cum autem inficias nemo ire possit hæc omnia ad eumdem Christum, mortalemque ejus vitam spectare, hinc procul dubio Cyprianus collegit illum annuntiatum fuisse *per omnes prophetas*. Nam alii ejus adventum, alii plura, alii pauciora de illo prædixerunt. Plures porro de futuro Christo sacrorum vatum prædictiones in superioribus nostris dissertationibus, a Lactantio et Tertulliano citatas, exposuimus, et enucleavimus.

Tum dehinc Cyprianus : « Hic, inquit, sermo et Filius Dei, in Virginem illabitur carnem Spiritu sancto cooperante induitur. » Et ita quidem in editis et manuscriptis recentioribus quibusdam codicibus. In antiquiorum vero editionum margine hæc adnotantur : « Alias carne spiritus induitur. » At quid, obsecro te, hac adnotatione aliud significatur, nisi hanc fuisse aliorum exemplarium lectionem. Et certe hæc ita scripta sunt non solum in Corbeiensi, seu Sangermanensi, et aliis ut minus septem, vetustioribus, ac melioris notæ exemplaribus. In nonnullis vero : « carnem Spiritu sancto ; » in Tarniensi, « carne Spiritus

aucti operatione induitur. » Vides sane quam diversæ sint hoc in loco codicum lectiones.

Sed quia hæc verba carne *Spiritus* (in quibusdam additum *sanctus*) *induitur*, duriora aliquibus videri poterant, in sancti Martini Tornacensis, et aliorum duorum a Pamelio citatorum, margine istud explicationis causa adjectum est : « Cum dicit, carnem Spiritus **1023** sanctus induitur non personam Spiritus sancti accipit, sed Filii, qui et ipse spiritus dicitur, juxta illud : Deus spiritus est. » Quæ quidem Pamelius in ipsum Cypriani textum ab Afflig. et Bland. codicum librariis intrusa fuisse testificatur.

Rigaltius vero tametsi priorem lectionem, *Spiritu sancto cooperante*, in Cypriani textum admiserit, eam tamen in notis suis, tanquam a sequentium ætatum subtiliore schola inventam, plane repudiat. Verum si spuria est, et ab acutioribus scholasticis conficta, cur illam in textu Cypriani reliquit ? Qua etiam ratione aliam rejecit, quæ in antiquioribus exemplaribus, ipso fatente, reperitur, et quam probat posse hoc catholico sensu explicari : Spiritus sanctus, id est, persona Filii Dei, qui spiritus est, carne induitur. Sed Rigaltio longe antiquior est hæc explicatio quam paulo ante monuimus in trium veterum manuscriptorum marginibus, et duorum aliorum textu inveniri.

Verum quia Cyprianus hanc libri sui partem et Tertulliano, sicuti diximus, potissimum delibavit, non inutilis forsitan operæ pretium erit si paulo accuratius expendamus utrum magistri verba, huic discipuli ejus loco lucem aliquam afferre possint. Dixerat autem Tertullianus : Verbum, sive Sermo Dei, « delapsus in virginem quamdam, et in utero ejus caro figuratus, nascitur homo, Deo mixtus : caro spiritu instructa nutritur, adolescit, affatur, docet, operatur, et Christus est. » (Tertul. *Apologet*., cap. 21, pag. 21.) Videsne hæc ab illo pluribus verbis tradita, quæ Cyprianus paucioribus reddidit? Utriusque igitur quoniam eadem mens, idemque sensus est, inquirendum sane quid « carnis et spiritus » nomine Tertullianus, ac proinde Cyprianus, intellexerit. At carnis nomine ille sæpius significare videtur totam humanam Christi naturam, qua in utero virginis figuratus, « nascitur homo ; » haud dubie quia evangelista scripserat : *Verbum caro factum est, et habitavit in nobis*. (*Joan*., I, 14.) At si res ita sit, dicendum est Tertullianum *Spiritus*, aut sancti Spiritus nomine non quidem designasse tertiam SS. Trinitatis, sed secundam Verbi divini personam, quæ revera spiritus et sancta est.

Verumtamen si aliquis conjecturæ locus nobis daretur, hanc tibi proponeremus. Nonne dici potest Tertullianum ibi *carnis* nomine solum Christi corpus, et *spiritus* vocabulo animam ejus indicasse : nam « Caro, inquit, spiritu instructa, » d est, caro ejus, sive corpus spiritu, seu anima

A fuit instructum, et informatum. Quamvis enim hoc ipso *carnis* nomine totum hominem, id est, corpus et animam sæpius designet; hoc tamen non impedit quin sæpe etiam carnis nomine solum corpus intelligat. Quid namque in toto *de Carne Christi* libro aliud agit, nisi ut contra hæreticos ostendat non fictitiam et simulatam, sed veram ab eo assumptam fuisse carnem? At ibi *carnis* nomine solum corpus denotare videtur. Eodem modo in subsequente libro *de Resurrectione carnis* (cap. 8, pag. 330 et seqq.) **1024** disputando, illam animæ opponit. Atqui in libro *de Anima* (cap. 11, pag. 271), diserte definit et animam et spiritum hominis esse unum et idem. Nam ut plura omittamus : « Cum de anima, inquit, et B spiritu agitur, ipse erit anima spiritus, sicut dies ipsa lux. »

Quid ergo vetat quominus in *Apologetico* dixerit Christi *carnem* in Virginis utero figuratam, et *spiritu* sive anima instructam, omnia effecisse humanæ mortalisque ejus vitæ opera. Verus autem si sit hic Tertulliani sensus, nonne dicere possumus hunc eumdem esse Cypriani sensum : Sermo Dei in Virginem illapsus, *carne spiritus*, id est, ejus anima *induitur*. Nec magni certe refert utrum post *spiritus*, adjectum fuerit *sanctus*. Quis enim nesciat sanctam esse Christi animam ? Cæterum hanc explicationem iis tantum exponimus, qui conjecturis, quibus raro indulgemus, veniam aliquando dare possunt.

C Denique Auctor noster dixit : « Deus cum homine miscetur, » quod ex his adhuc delibavit magistri sui Tertulliani verbis : « Nascitur homo Deo mixtus. » Rursum autem cernis ab utroque eadem, sed diversis verbis enuntiari. At quomodo ea intelligenda sint, in superiore dissertatione patefecimus (*Dissert. in Tertull.*, cap, 9, art. 1).

ARTICULUS IV.

De idololatriæ origine, et ridiculis quibusdam Romanorum diis, in dubio aut notho hujus libri fragmento notatis, ac de crudeli consulum Romanorum initio.

D Quæ adversus ethnicos de idololatriæ origine, ac falsis pluribus illorum diis Cyprianus disputat, ea omnia, quæ animadversione digna sunt, in superioribus nostris dissertationibus enucleare et illustrare connisi sumus. Paucissima itaque restant a nobis observanda. Ab ipso autem libri initio auctor noster nefarii falsorum deorum cultus originem a Saturno cum repetit, præceptorem suum, sicuti jam annotavimus, Tertullianum, sequitur. Paulo post vero gentiles Romanos, non secus atque idem Tertullianus et Minucius Felix, refellit, qui garriebant sua in deos pietate meruisse totius terræ orbis imperium. (Cyprian., *de Idolor. Vanitat*., pag. 13; *Dissertat. in Tertull.*, cap. 25, art. 1; *Dissertat. in Minuc.*, cap. 18 et 19; et *in Tertullian.*, cap. 27, art. 3 et

seqq.). At ibi in Rigaltiana, Oxoniensi, et quibusdam aliis editionibus hæc leguntur : « Acca et Flora meretrices. In tantum vero deorum vocabula apud Romanos finguntur, ut sit apud illos et Viduus deus, qui anima corpus viduet, qui, quasi feralis et funebris, intra muros non habetur, sed foris collocatur, et nihilominus quia extorris factus, damnatur potius Romana religione, quam colitur. Est et Scansus ab ascensibus dictus, et Forculus a foribus, et a limitibus Limentinus, et Cardeæ a cardinibus, et ab orbitatibus Orbona. Hi dii Romani. » (Cypr., *ibid.*, pag. 12 et 13. In nostris autem codicibus hæc tantum habentur : « Acca et Flora **1025** meretrices. Hi dii Romani ; » cætera vero omnia desunt, quemadmodum in editionibus anno 1540, 1541, 1564, 1593, divulgatis. Fatetur quoque Oxoniensi editioni præpositus ea in probatissimis exemplaribus desiderari, iisque pertubari Cypriani sensum. In ejus tamen textu illa idcirco retinuit, quia, inquit, in Beneventano codice, Veronensi, uno saltem ex quatuor Vossianis, et Corbeiensi leguntur. Sed quid de tribus primis, quos aliena fide citavit, nec nos vidimus, dicendum sit, nihil quidem scire potuimus. At hoc certe scimus hæc omnia in Corbeiensi, sive Sangermanensi, quem præ manibus habemus, non reperiri. Mirum itaque quomodo hæc nec pauca quidem verba in tot codicibus, qui varia ætate, et in diversis regionibus scripti sunt, omitti potuerint. Nonne ergo hæc purum putumque additamentum satis redolent? Sed hujus difficultatis nodum solita sua sagacitate solvet haud dubie clarissimus vir Stephanus Baluzius, qui tot, sicuti diximus, consuluit manuscriptos codices, quos videre nobis non licuit.

Verum quamvis hæc notha plane et adulterina sint verba, nonnulli tamen a nobis forsitan sciscitabuntur, quinam illi dii fuerint. Quamobrem his, si qui erunt, curiosis hominibus respondebimus de Forculo, Limentino, Cardea, et Orbana jam a nobis actum in nostra de Arnobii libri dissertatione. (*Dissert. in Arnob.*, cap. 13, art. 5 et 6., ibi vero plane ostendimus hæc numina

A a gentilibus in illorum numero reponi, quos singulis quibusque rebus præfici somniaverant. Tales etiam erant Viduus et Scansus satis perspicue in notatis hujus, de quo agimus, libri editionibus descripti. Sed plura de ridiculis hisce omnibus diis Augustinus ex Varrone retulit, quem adire cuilibet facillimum est. (Aug. lib. IV *de Civ.*, **1026** cap. 8, p. 93 et seq. et lib. VI, cap. 9, pag. 150.) Denique Cyprianus ostendit nec datum Romanis, nec auctum imperium propter illorum in fictitios deos suos pietatem. « Etenim consulatum, inquit, cepisse videmus, ut regnum. Filios interficit Brutus, ut crescat de suffragio sceleris commendatio dignitatis. » (Cypr., *de Idol. Van.*, pag. 13.) Omnibus B autem nota est historia Tarquinii Superbi, qui a Romanis regno pulsus fuit. Brutus vero primus postea consul filios suos, uxorisque suæ fratres virgis cædit, et plecti capite propterea jussit, quia de Tarquinio reducendo cum aliis conjuraverant. Testem ea de re si quem desideras, citatum habes ab Augustino Virgilium, cujus hæc sunt carmina :

Vis et Tarquinios reges animamque superbam
Ultoris Bruti, fascesque videre receptos?
Consulis imperium hic primus sævasque secures
Accipiet, natosque pater, nova bella moventes,
Ad pœnam pulchra pro libertate vocabit.
(VIRGIL., lib. VI *Æneid.*, v. 812 et seq.)

Plura si cupias, adi Servium in hos Maronis ver- C sus ; Titum Livium ; Dionysium Halicarnasseum, Valerium Maximum, et alios Romanæ historiæ scriptores. Pluribus porro aliis rationum momentis Cyprianus evidenter convincit quam falsa et absurda sit Romanorum jactatio, qua suam in deos suos propter pietatem, fundatum et ad ultimas orbis terræ partes propagatum imperium suum effutiebant. (Aug., lib. III *de Civit.*, cap. 16, pag. 72, Livius, lib. II init.; Dionys. Halicarn. lib. V *Antiq. Roman.*; Val. Max., lib. V, cap. 8, § 1.) Sed hæc argumenta in superioribus dissertationibus nostris, nisi plane fallimur, satis explicata sunt. (*Dissert. in Minuc.*, cap. 18 et 19; *in Lactant.*, cap. 32, art. 1 seqq.; et *in Tertull.*, cap. 27, art. 3 et seqq.).

HENRICI DODWELLI DISSERTATIONES CYPRIANICÆ TRES

DISSERTATIO PRIMA.

AD S. CYPRIANI EPISTOLAM OCTAVAM

De visionibus, utque visionum suarum fidem comprobarint veteres, etc.

SYNOPSIS.

§ 1. *Permansisse visiones et dona prophetica a temporibus Apostolorum usque ad Cyprianum ex auctore Apocalypseos, Hermete.* — § 2. *Clemente Romano et auctore Esdræ Apocryphi* — § 3. *Ignatio.* — § 4. *Quadrato, Philippi filiabus, Ammia Philadelphiensi et Polycarpo.* — § 5. *Justino Martyre.* — § 6. *Melitone Sardensi, Alexandro Phryge, Attalo, aliisque.* — § 7. *Irenæo.* — § 8. *Perpetua et Saturo. Non fuisse illos Montanistas.* — § 9. *Verum non est, relictum Montanistis ab Ecclesia prophetiarum fuisse prætextum.* — § 10. *Contra post imperium Commodi, eo ipso argumento refutarunt Montanistarum prophetias catholici, quod veræ prophetiæ donum in Ecclesia perpetuum futurum esset; cum tamen Montanistarum illud jam fuisset extinctum.* — § 11. *Ita Asterius Urbanus, Epiphanius.* — § 12, 13. *Auctor Actorum Perpetuæ et Filicitatis.* — § 14. *Visiones Natalis et Potamienæ, deque Alexandro Hierosolymorum, Fabiano Romæ constituendis episcopis.* — § 15. *Agnoscit prophetias Origenes.* — § 16. *Declinatur testimonium Gregorii Nysseni de S. Gregorio Thaumaturgo.* — § 17. *Visio Dionysii Alexandrini.* — § 18, 19, 20, 21. *Visiones ipsius Cypriani.* — § 22. *Visio alia Dionysii Alexandrini.* — § 23. *Visiones palam enuntiari solitæ idque ante eventum.* — § 24. *Ut fraudi, in visionum prætextu, subventum sit.* — § 25, 26, 27. *De argumentis quibus probaretur visionum fides, præsertim intrinsecis. Donum, cogitationum patefaciendarum.* — § 28, 29, 30. *Futurorum prædicendorum. Futura quæ vires alioqui creatas non excederunt, ab alio tamen, præterquam Deo prædici ex illius æri principiis, non poterant.* — § 31. *Eodem redit, sive a Deo ipso immediate, sive media aliqua creatura revelata fuerint.* — 32. *Hypotheseos hujus cum phænomenis consensio veritatis argumentum est.* — § 33. *Ex aliarum prophetiarum fide, ut aliarum fidem astruxerint.* — § 34. *Verorum prophetarum omnia non fuerunt prophetica.* — 35, 36, 37. *Aliqui prophetarum errores cum vera prophetia consistunt, et quinam illi.* — § 38. *Prophetiæ veritas ex communionis cui se adjunxerat propheta, unitate probata est.* — § 39. *Quorum prophetiæ omnes fuissent obscuræ, eorum fides aliter nisi ex communionis unitate commendari non poterat.* — § 40. *Visiones juvenum erant propriæ.* — § 41, 42. *Quid de illis sentiendum qui prophetias illas antiquorum ludibrio habuerint.*

§ 1. — Non est quod hic rabbinorum, aliorumve, qui prophetia egerunt visionibusque propheticis, compilationem lector expectet. Nos ea tantum seligemus quæ ab eruditis prætermissa, nondumve satis animadversa sunt, quod sciam, quæ tamen ad illius de quo agimus sæculi historiam aliquid videbuntur habere momenti.

Male itaque faciunt eruditi quæ legunt in illius sæculi auctoribus de visionibus, ea ad Montanum trahunt atque Montanistas, quasi vero ab ipsis usque apostolorum temporibus visiones in Ecclesia defecerint, omnisque earum prætextus in ecclesia suspectus fuerit atque improbatus, solisque Montanistis relictus. Nihil est omnino cur ita sentiant. Potius omni illo intervallo, ab apostolis ad Cyprianum usque, perpetuus erat visionum usus, semperque ab Ecclesia probatus. Sub primi sæculi finem scripta illa est, quam habemus Apocalypsis, sive ab apostolo, seu forte a Joanne presbytero, quæ tamen omnis in visionum argumento versatur. Eodem circiter tempore *Pastorem* suum scripsit Hermes, sub Clemente enim scripsisse constat ex libro primo *Vision.*, n. 2. Nec est quod moremur recentiora illa *Pontificalis*, carminum adversus Marcionem aut quæ Pii nomen ferunt epistolarum ad Justum Viennensem, fidei omnia suspectæ testimonia. Hujus opus cum tribus constet libris, primus visionum titulum præ se fert, totusque est in eo argumento. In secundo etiam de prophetarum spirituumque verorum falsorumque distinctione agit ex professo (*Mandat.*, 11, 12). Quorsum illud, nisi verorum quoque prophetarum dona eousque in Ecclesia permansisse credidisset? Hunc Blondellus larvatum prophetam somniatoremque

appellat, Montanisticarum superstitionum gurgitem (*Apolog. pro Sent. Hieronym.*, p. 16, 17). Idem tamen ibidem Patrum aliter sentientium elogia pro more suo coacervavit admodum honorificia, et quidem a Montanisticis superstitionibus alienissimorum. Ita nihil in eo Montanisticum reperire potuerunt Montanistis cœvi patres, quique illas superstitiones primi damnarunt. Judicet lector φιλαρχαῖος cui sit potius fidendum.

§ 2. — Hermeti diximus coævum esse Clementem Romanum eumdemque donorum propheticorum patronum. Istiusmodi enim dona fuisse quibus superbiebant schismatis auctores, ex illis ejus verbis facile colligitur, Ἤτω τὶς πιστὸς, ἤτω δυνατὸς γνῶσιν ἐξειπεῖν, ἤτω σοφὸς ἐν δικαὶ ᾳ κρίσει (Clem. Al. διακρίσει, et rectius) λόγων. (*Epist* I *ad Cor.*, § 48, *et ex Asterio Urbano,* lib. v, c. 17). Non alio spectant hæc nomina quam ad dona illorum temporum prophetica. Πίστις illa de qua gloriari poterant, non alia erat quam miraculorum illa quam λόγον πίστεως appellat Apostolus, quo loco dona Sp. S. λόγοι apud illum audiunt. Γνῶσις non quælibet erat cognitio, sed vero mysteriorum illa quam in hæreticis eo nomine superbientibus ψευδώνυμον γνῶσιν idem vocat Apostolus. Eadem σοφία, quam et λόγον σοφίας nuncupat. Διάκρισις λόγων eadem est quæ et διάκρισις πνευμάτων, quo sensu dona Sp. S. λόγους appellatos esse diximus. Nisi forte λόγων pro λογισμῶν intelligamus, quo etiam sensu διάκρισιν πνευμάτων de cogitationum revelatione interpretabimur. Ilis fortasse temporibus coævus erat auctor librorum Esdræ apocryphorum, quorum partem longe maximam faciunt id genus visiones atque revelationes.

§ 3. — Proximus est Iguatius; in quo id ipsum reprehendunt hi antiquitatis momi, quod est propheticis hisce donis magis, quam volunt illi, propitius. In § 7, Ep. ad Philadelph. suam ipsius prophetiam commemorat, quam sibi vere revelatam fuisse Deum ipsum testem appellat. Εἰ γὰρ (inquit) κατά σάρκα μέ τινες ἐθέγησον πγανῆσοι ἀλλά τὸ πνεῦμα οὐ πλανᾶται, ἀπὸ Θεοῦ ὄν. Οἶδεν γάρ πόθεν ἔρχεται, καὶ ποῦ ὑπάγει, καὶ τὰ κρυπὰ ἐχέγχει ἐκρούγασα μεταξὺ ὤν. Ἐλάλουν μεγάλῃ φωνῇ· τῷ ἐπισκόπῳ προσέχετε, καὶ τῷ πρεσβυτερίῳ, καὶ διαβὸτοιѕ · οἱ δὲ πτὲσαντὲς μτ ὡς προειδότα τὸν περισμὸν τινῶν λέγειν ταῦτα. Μάρτυς δέ μοι (rectius editio interpolata suffragante etiam vetere interprete Usseriano, Εἰ δὲ ὑωοπτεύετέ με προμαθόντα τὸν μερισμὸν τινῶν λέγειν ταῦτα. Μάρτυς μοι) ἐν ᾧ δέδεμαι ὅτι ἀπὸ σαρκὸς ἀνθρωπίνης οὐκ νων. Τὸ δὲ πνεῦμα ἐκήρυσσεν λέγων νάδε χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου, etc. Idem de suis id genus donis in § 4, Ep. ad Trallianos illa: Μὴ οὐ δύναμαι τὰ ἐπουράνια γράψαι; Ἀλλὰ φοβοῦμαι μὴ νηπίοις οὖσιν ὑμῖν βλάβην παραθῶ · καὶ συγγνωμονειτέ μοι, ἀργ ποτε οὐ δυνηθέντες χωρῆσαι στραγγυλωθῆτε καὶ μήἐγώ οὐ καθότι, καὶ δυνάμενος τὰ ἐπουράνια, καὶ τὰς

A τοποθεσίας τὰς ἀγγελικας, καὶ τὰς συστάσεις τὰς ἀρχοντικὰς, ὁρατά τε καὶ ἀόρατα· παρά τοῦτο ἤδη καὶ μαθητής εἰμι. Nec vero singularem fuisse hac in causa Ignatium, ex aliis constabit illus ævi monumentis.

§ 4. — Ignatium proxime excepit Quadratus, qui apologiam pro Christianis Hadriano dicavit. Hunc una cum Phillippi filiabus quas S. Lucas prophetissas appellat, prophetica ipsum quoque gratia illustrem fuisse scribit Eusebius (*Hist. Eccles.* III, 37). Et quidem hæc usque tempora attigisse illas Philippi, filias, ex illis probabile est quæ scripsit ad Victorem Polycrates. Quadrati διαδοχὴν A mmia Philadelphiensis et ipsa quoque prophetissa ad Montani ortum continuavit (Asterius Urbanus, ap. B Euseb., *ubi supra*). Polycarpo de suo martyrio omnium propheticum oblatum esse, testes sunt exceptione majores ipsi Smyrnæi in ea quam de ejus martyrio dederunt ad Philomelienses epistola. Hunc doc torem apostolicum iidem atque propheticum appelant, fatenturque nihil esse ab eo prædictum quin esset eventu comprobatum. (Ap. Euseb., *Hist. Eccles.*, IV, 15.) Πᾶν γὰρ ῥῆμα ὃ ἀφῆκεν ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ καὶ ἐτεγειώθη, inquiunt, καὶ τελειωθήσεται. Hunc An. CXLVII passum esse vult, et quidem maxima verisimilitudine, noster eruditissimns Cestriensis.

§ 5. — De Justino Martyre idem habet Eusebius; Γράφει, inquit, ὡς ὅτι καὶ μέχρι καὶ αὐτοῦ χαρίσC ματα προφητικὰ διέλαμπεν (*Hist. Eccles.*, IV, 18). Recte quidem ille. Justini ad Tryphonem verba sunt illa: Παρὰ γὰρ ἡμῖν καὶ μέχρι νῦν προφητικὰ χαρίσματά ἐστιν ἐξ οὗ καὶ αὐτοι συνιέναι ὀφείλετε ὅτι τὰ πάλει ἐν τῷ γένει ὑμῶν ὄντα εις ἡμᾶς μετετέθη. (*Dialog. cum Tryphon.*, p. 308, B.) Eodem postea usus est adversus Judæos argumento, post Christi adventum, nullos fuisse apud Judæos, de quo ipsos eorum sensus testes appellat: μηκέτι ἐν τῷ ἔθνει ὑμῶν κτά τὰ παλαιὸν ἔθος προφήτας γενήσεσθαι ὅπερ καὶ ὄψει ὑμῖν ἰδεῖν ἐστι μνι' ἐκεῖνον γὰρ οὐδεὶς ὅλως προφήτης παρ' ὑμῖν γεγένηται. (Pag. 314, C, D.) Permansisse autem apud sui quoque temporis Christianos eorumdem senD suum testimonio confirmat, eadem ἰδεῖν voce us u καὶ παρ' ἡμῖν ἐστιν ἰδεῖν καὶ θηλείας καὶ ἀρσενὰς, χαρίσματα ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ ἔχοντας. (Pag. 315, B.) Tam ergo manifestum fuit christianis fuisse prophetas quam Judæis defecisse. Utrumque ita manifestum, ut argumenti vicem sustinere posset adversus adversarium. Eademque argumentandi forma usus est Apostolus, Galat., III 2, per spiritum enim extraordinaria Spiritus dona intelliguntur.

§ 6. — Sub finem Marci de Melitone Sardensi, illud habemus Polycratis Encomium, quod Sp. S. afflatus, cuncta gesserit, τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσά μενον (Ap. Euseb., *Hist. Eccles.*, lib. v, 24). In eadem persecutione Alexander

A Phryx dicitur οὐκ ἄμοιρος Ἀποστολικοῦ χαρίσματος *Ex Ep. Ludgun. et Vienn.* ap. Euseb., lib. v, 1). In illa apostolica gratia hanc propheticam esse includendam jam vidimus ex simili Smyrnæorum de Polycarpo loco, ubi hæc duo conjunguntur (Ap. Euseb., *ib.* 3). Revelationem Attalo factam de Alcibiade commemorat Ecclesia Gallicana. Frequentesque aliorum diversis in Ecclesiis prophetias fidem Montanisticis illis de prophetia prætextibus fecisse, auctor est Eusebius. Ita enim ille : πλεῖστα οὖν καὶ παράδοξα ἔτι τοῦ θείου χαρίσματος εἰσέτι τότε κατὰ διαφόρους ἐκκλησίας ἐκτελούμεναι, πίστιν παρὰ πολλοῖς τοῦ κἀκείνους προφητεύειν παρεῖχον (*Euseb.*, *ib.*, c. 4). Ita Montanistarum nondum erat proprius hic prætextus, ut hactenus existimaruut eruditi. B

§ 7. — Idem de illo, id est, suo, quoque sæculo Fræneus (Iren., lib. II, c. 58), cujus verba nobis Græca servavit Eusebius : Οἱ δὲ καὶ πρόγνωσιν ἔχουσιν τῶν μελλόντων, καὶ ὀπτάσιας καὶ ῥήσεις προφητικάς (Apud Euseb., *Hist. Eccles.*, v, 7). Quod ille argumenti loco urget adversus hæreticos. Idem alibi : *Ubi Ecclesia, ibi et Spiritus, et ubi Spiritus Dei, illic Ecclesia, et omnis gratia* (Iren., l. III, c. 40). Negat numerum iniri posse donorum quæ suo tempore operata esset Ecclesia. Οὐκ ἔστιν ἀριθμὸν τῶν χαρισμάτων, ὧν κατὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἡ Ἐκκλησία παρὰ Θεοῦ λαβοῦσα, ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ἑκάστης ἡμέρας ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῶν ἐθνῶν ἐπιτελεῖ C (Iren., lib. II, c. 58; ap. Euseb., *ib.*). Ex quo id quoque intelligimus, ea quam fuerint vulgaria. Ne vero falli potuisse hic suspicemur Iræneum, id quoque addit, non aliena dumtaxat fide se ea retulisse, sed quæ propriis ipse auribus hausisset, Καὶ πολλῶν ἀκούομεν ἀδελφῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ προφητικὰ χαρίσματα ἐχόντων, καὶ παντοδαπαῖς λαλούντων διὰ τοῦ Πνεύματος γλώσσαις, καὶ τα κρύφια τῶν ἀνθρώπων εἰς φανερὸν ἀγόντων ἐπὶ τῷ συμφέροντι, καὶ τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ ἐκδιηγουμένων (Apud *Euseb.*, *ib.*). His quid dici potuit manifestius?

§ 8. — Tertulliani testimonia propterea non refero quod illum Montanismi suspectum facit Rigaltius, D nec negat apud eum propheticarum visionum exempla occurrere satis frequentia. Est et aliud coævum Tertulliano testimonium neutiquam sane prætermittendum actorum Perpetuæ et Felicitatis. Ibi visiones habemus et Perpetuæ et Saturi; et quidem ipsis martyrum manibus scriptas consignatas, Africanas etiam illas, planeque ad Cyprianicarum formam conceptas. Habemus etiam coævi auctoris præfationem, qua visionum itiusmodi usum et Joelis prophetia probat commendatque. Mirum est quod hinc scriptorem ipsoque adeo martyres montanistis favisse colligat doctissimus editor. Non est omnino verisimile, id si fuisset verum, fore illos in martyrum censu numerandos, colendamque etiam eorum in Ecclesia catholica memoriam. Nec enim a Cypriano inductam esse illam de negando schismaticorum martyrio sententiam, sed ab ipso usque Tertulliano Africa fuisse receptam, probavit ex eodem Tertulliano Cl. Cestriensis. Et vero contra Montanistas, potius quam eorum sententia, esse concepta, quæ huc trahunt viri eruditi, statim ostendemus.

§ 9. — Quod enim illi prophetiarum prætextum relictum putant Montanistis ab Ecclesia, verum non est. Nec enim pro veris prophetis Montanum ejusve mulierculas habuerant Catholici, nec defecturam unquam crediderunt in Ecclesia prophetarum successionem. Utrumque docuerant contra Montanistas Catholici, possuntque ex eorum alterutro a Montanistarum scriptoribus facillime distingui. Non bono, sed malo spiritui tribuebant illas montanistarum prophetias, unde illa ejus apud Eusebium querela (Euseb. *Hist. eccles.*, v, 16, ex Asterio Urbano), pro lupo se, qui tamen agnus esset, haberi. Proinde Zoticum; cum se prophetare primum simularet Maximilla, exorcistæ vices obire velle, cum ea tan quam dæmoniaca agere, ni ab aliis cohibitus fuisset ait Apollonius (Ap. Euseb. *Hist* l. *eccles.*, v, 18). De Sota hoc idem testatur Ælius Publius Julius Develti Coloniæ episcopus apud Serapionem, ex Euseb. *Hist eccles.*, lib. v. c. 19. De prædicto Zotico Somauensi Episcopo et Juliano Apameno Asterius Urbanus ap. Euseb., *ibid.*; v, 16 (Ap. Euseb., *ibid.* c. 16, 17, 18). Id Catholici ex variis, quibus veri essent prophetæ ab Enthusiastis secernendi, colligebant: quod fuco oculorum supercilia capillosque illevisset Montanus; quod salaria prophetis suis mercaturamque quamdam eo prætextu constituisset; quod viros suos reliquissent ejus mulierculæ cum prophetissarum munus in se suscepissent; quod illæ quoque avaritiæ pecuniique quavis tandem arte corradendis totæ incumberent; quod παρὰ τὸ κατὰ παράδοσιν καὶ κατὰ διαδοχὴν ἄνωθεν τῆς Ἐκκλησίας ἔθος docuissent; præsertim vero quod in insaniam illos profanus ille spiritus adegisset, quod veris prophetis nunquam crediderunt contigisse Catholici. Hoc maxime argumentum occasionem dedit Tertulliano scribendi de exstasi adversus Apollonium.

§ 10. — Sed et alio illo, quod diximus, argumento adversus illos usi sunt Catholici, huc arrepta ansa. Maximilla de se prædixerat, post se prophetissam aliam non futuram, sed consummationem. Verba ejus apud Epiphanium illa sunt : Μετ' ἐμὲ προφήτις οὐκέτι, ἔσται, ἀλλὰ συντέλεια (Epiph. hær. 48. § 2). Quæ mihi sana suadent ut Blondelli sententiæ accedam, non quidem omnia illa oracula Sibyllina quæ extant hodie, a Montanistis esse conficta, sed eorum saltem aliqua. Ibi enim in Marci imperium mundi hæc συντέλεια sive consummatio rejicitur. Sub illius autem imperii finem Marcellinam excessisse verisimillimum est. Cum enim ab ejus excessu ad suum quo scribebat annum, annos XIII, sive XIV, inchoatum numeret Asterius Urbanus (Ap.

Euseb., *Hist. eccles.*, v, 16, 17), non alio illa quam ad Commodi imperium aptius referri posse existimant eruditi. Contra catholici vel hinc illos prophetiæ prætextus falsi convincendos putant, quod suæ prophetiæ, vel ex confesso, finis foret aliquando statuendus. Verum prophetiam perpetuam fore, et ad mundi usque consummationem revera permansuram. Ita intelligebant Apostolum illo, ni fallor, loco (*Ephes.*, IV, 11, 12, 13). Ita prophetas, Joelis, ut opinor, illum locum præcipue quem diximus. Qua ratiocinatione ita abfuerunt a negandis suorum temporum prophetiis, ut in quacumque Ecclesia non fuissent prophetæ, ea ne esset quidem pro Ecclesia habenda.

§ 11. — Ita argumentatus est Asterius Urbanus : *Εἰ γὰρ μετὰ Κοδράτον καὶ τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ Ἀμμίαν ὡς φασὶν, αἱ περὶ Μοντανὸν διεδέξαντο γυναῖκες τὸ προφητικὸν Χαρίσμα, τοὺς ἀπὸ Μοντανοῦ, καὶ τῶ γυναικῶν τίνες παρ᾽αὐτοῖς διεδέξαντο δειξατοσαν. δεῖ γὰρ εἶναι τὸ προφητικὸν χαρίσμα ἐν πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ μέχρι τῆς τελείας παρουσίας ὁ Ἀπόστολος ἀξιοῖ* (Ap. Euseb., *Hist. eccl.*, v. 17). Ita Epiphanius : *Εἰ γὰρ δεῖ χαρίσμανα δέχεσθαι, καὶ δεῖ ἐν Ἐκκλησίᾳ χαρίσματα, πῶς οὐκέτι μετά Μοντανὸν, καὶ Πρισκιλλαν, καὶ Μαξιμίλλαν ἔχουσι προφήτας; ἆρα ἠφεγησεν ἡ χάρις; οὐκ ἀργεῖ δὲ ἡ χάρις ἐν ἁγίᾳ Ἐκκλησιᾳ. Μὴ γένοιτο· Εἰ δὲ ἕως τινὸς προφήτευσαν οἱ πτοφητεύσαντες, καὶ οὐκέτι προφητενουσιν, ἀλλὰ οὔτε Πρισκιλλα. οὔτε Μαξιμίλλα προφήτευσαν μετὰ* (*κατὰ* scrib.) *τὰς προφητείας τὰς διὰ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἐν τῇ ἁγίᾳ Ἐκκλησίᾳ δοκιμασθείσας* (hæres. 48, § 2). Plane hæc Epiphaniano sæculo non conveniunt, quo jam in confesso erat hæc *χαρίσματα* eousque non permanasse. Existimo igitur ex antiquiore aliquo scriptore illum hæc imperite descripsisse.

§ 12. — Ad eamdem formam argumentatur vetus ille auctor, quicunque fuit, martyrum contemporaneus, actorum Perpetuæ et Felicitatis. Is ubi, allato Joelis loco, probasset, ita non deficere a V. T. illis N. Testamenti prophetias, ut sint potius ex adverso sub N. T. potiores exspectandæ ; hæc deinde subjungit in illam, quam dixi, sententiam : « Itaque et nos, qui sicut prophetias, ita et visiones novas pariter repromissas et agnoscimus et honoramus ; cæterasque virtutes Spiritus sancti ad instrumentum Ecclesiæ reputamus, cui et missus est idem omnia donativa administrans in omnibus, prout unicuique distribuit Dominus, necessario et digerimus, et ad gloriam Dei lectione celebramus. Ut ne qua aut imbecillitas, aut desperatio fidei, apud veteres tantum æstimet gratiam Divinitatis conversatam, sive martyrum, sive in revelationum dignatione : cum semper Deus operetur quæ repromisit, non credentibus in testimonium, credentibus in beneficium (*in Præfat.*). » Eo omnino spectat tota ea disputatio ne fraudi esset secuturis visionibus quod ultimis Ecclesiæ temporibus illas Deus revelare dignatus sit. Id ne esset, hoc sibi probandum sumpsit, ultimis esse illas præcipue temporibus, semperque ad consummationem usque exspectandas. Poterant ea fortassis adversus ethnicos dicta videri, poterant etiam adversus Montanistas. Contra Montanistas potius dicta crediderim, quia quæ dixerat, ea Scripturarum testimonio confirmavit. Id sane manifestum est quæ hic protulerat esse apud suos in confesso, quod a Montanista scribi omnino non poterat.

§ 13. — Notetur enim imprimis scripta esse ab auctore anno Domini CCII, id est, anno ab obitu Maximillæ circiter XXIII ; decessisse enim illam diximus anno Marci ultimo, id est, Domini CLXXIX. Atqui ea si vera fuisset prophetissa, non jam alius erat propheta exspectandus. Qui igitur alios adhuc exspectavit, semper exspectandos existimavit, fieri non potest ut illam pro vera prophetissa habuerit, nec proinde Montanista esse potuit. Quanquam enim ea hæresis postea in varias deinde sectas distributa fuerit ; in eo tamen omnes conveniebant, primas illas mulierculas, pro prophetissis fuisse agnoscendas. Notetur 2° ut sensu benignissimo Maximillæ verba interpretemur, et de mulieribus prophetissis, non de viris prophetis intelligamus : ne ita quidem hanc præfationem a Montanista scribi potuisse. Perpetuæ enim prophetissæ visiones erat complexurus ; quanquam certum sit hanc interpretationem ad mentem Maximillæ accommodari non posse. Quæ enim post se *συντέλειαν* fore dixerat, eam omnem prorsus prophetiæ usum exclusuram necesse erat. 3° Cum hac ipsa argumentatione, ante annos ad minimum decem, in secta illa refellenda usus fuerat Asterius Urbanus ; quis credat eadem argumentatione usurum sectæ patronum ? 4° Id etiam ex eodem Urbano constat de facto illos omnem suam prophetarum successionem in Maximilla terminasse, nec alium quemvis post illam admisisse successorem. Eadem argumentatione usus Epiphanius (hæres. 48, § 2), post illius obitum neminem alium Montanistis ad sua usque tempora agnitum esse confirmat. Fieri igitur non potest ut Montanista Saturum Perpetuamque in prophetarum album retulerit. Id saltem ex illa aliorum argumentatione concedat lector necesse est, qui ita argumentetur non esse eo nomine pro Montanista æstimandum. Nec tamen aliud proferunt qui aliter sentiunt viri sane eruditi. Scio equidem lubensque concedo, in tota hac de prophetiarum perpetuitate argumentatione hallucinotas esse veteres, nec ad eorum auctoritatem minuendam facit, quod d genus erroris alios frequentesque agnoscamus. Nec enim aliud habuerunt sententiæ suæ fundamentum quam textus illos quos diximus, unde rectene argumentati sunt, non de testimonio eorum, sed vero de judicio est quæstio, in qua nullum habent a sua vetustate præsidium. Quod vero inde infero, de facto illos agnovisse in suo quoque sæculo prophetias, id jam in

facte versabitur, de quo testimonium eorum erit A pro suo sæculo certissimum.

§ 14. — Sed ut eo, unde digressa est, redeat oratio, eadem qua passæ sunt Perpetua et Felicitas, Severi persecutione, occurrebant et alia visionum exempla (Auctor incognitus adv. Artemonis hæresin, ap. Euseb. *Hist. Eccles.*, v, 28). Natalis imprimis confessoris illa sub Romano pontifice Zephyrino, qua ab Artemonis hæresi ad catholicam Ecclesiam revocatus est (Euseb., *Hist. eccles.*, vi, 5). Tum Potamienæ aliæ, quibus non Basilides modo, sed et alii Alexandrini plures ad fidem Christianam conversi sunt. Præterea revelationes visionesque aliæ, quarum prima jussus est Alexander e Cappadocia ut in Palæstinam migraret (Euseb., *ibid.*, *c.* 11), secunda atque tertia cum voce cœlesti quam בת קל B appellant Judæi, quibus moniti sunt cum episcopo suo Hierosolymitani, eumdem Alexandrum ut in episcopatum admitterent. Sub Maximino vel Gordiano Fabianus revelatione divina factus est episcopus (Euseb., *Hist. eccles.*, vi, 29), Sp. S. in illum, columbæ specie delapso, ad eamdem plane formam qua in Salvatorem delapsus fuerat.

§ 15. — Sub Gordiano, vel potius fortasse Philippo suos adversus Celsum tomos scripsisse videtur Origenes; nec enim *στάσις* illa cujus meminit p. 120, ad remp. referenda est (lib. iii *adv. Cels.*), ut putavit interpres, sed ad sectas potius Christianorum. Jam autem *χρόνῳ πλείονι* persecutionem passi non erant Christiani, quam etiam *πάλαι* fuisse dicit. Longam illam pacem omnino denotare vide- C tur cujus meminit Cyprianus (*de Laps.*); intervallum nimirum a persecutione Severi ad illam Decii. Hoc autem tempore prophetica dona apud Christianos viguisse, testis ipse est de suo tempore fide dignissimus, qui et rem omnem propheticorum donorum paucis absolvit. *Οὔτε τῶν τῆς πίστεώς ἀλλοτρίων παραπλήσιόν τι τοῖς προφήταις πεποιήκασι, οὔτε νεώτεροι καὶ μετὰ τὴν Ἰησοῦ ἐπιδημίαν ἱστόρηνται ἐν Ἰουδαίοις τινὲς προφητεύσαντες. τὸ γὰρ ἅγιον Πνεῦμα ὁμολόγηται ἐκείνους καταλελοιπέναι ἀσεβήσαντας εἰς τὸν Θεὸν, καὶ τὸν προφητευθέντα ὑπὸ τῶν παρ' αὐτοῖς προφητῶν* (lib. vii, p. 337). Idem supra de Judæis Justinus martyr. Pergit autem Origenes : *Σημεῖα δὲ τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατ'* D *ἀρχὰς μὲν τῆς Ἰησοῦ διδασκαλίας, μετὰ δὲ τὴν ἀνάληψιν αὐτοῦ πλείονα ἐδείκνυτο, ὕστερον δὲ λάττονα. Πλὴν καὶ νῦν ἔτι ἴχνη ἐστιν αὐτοῦ παρ' ὀλίγοις, τὰς ψυχὰς τῷ λόγῳ καὶ ταῖς κατ' αὐτὸν πράξεσι κεκαθαρμένοις.* Quod suo tempore vestigia duntaxat superesse dicat, ad prima illa Christiani cultus primordia in Pentecoste [procul dubio respexit, utque voluit cum Christianorum cujusque ordinis communia olim fuerint sub apostolis dona hæc, quæ diximus, prophetica, jam illustrium duntaxat primique meriti Christianorum facta esse propria.

§ 16. — Benignum hic præberet argumentum eluna illa Greg orii Thaumaturgi, Origenis discipuli vita a Nysseno conscripta : ni id metuerem ne certioris fidei monumentis fidem detraherem si incertiora etiam conservarem. Hausit illa Nyssenus non e coævis monumentis, sed vero ex orali plerumque traditione, nec illa propius qnam ex unius, ad minimum, ætatis intervallo dedncta. Ea si coram accepisset, nec rem gestam aliter quam gesta est, ratiociniis nimirum suis conjecturisque auctam, posteris repræsentasset, non viderem sane cur Nysseno, cur cuivis probatæ fidei viro assensus esset denegandus. Talia sunt autem quæ hactenus protulimus, quæque deinceps proferemus.

§ 17. — Quare suppleat ejus locum alius ejus sub Origene condiscipulus, Dionysius Alexandrinus. Hic sub finem Philippi, ingruente Alexandriæ, populi in Christianos ferocientis impetu, persecutione, divino monitu fugere jussus est, cui et fugæ viam præter opinionem aperuit. Ita de se ipse in sua ad Germanum epistola : *κελεύσαντός μοι μεταστῆναι τοῦ Θεοῦ, καὶ παραδόξως ὁδοποιήσαντος*, etc. (Apud Euseb., *Hist. eccles.*, vi, 40). Hæc vera esse, Deum ipsum testem, appellat : *ἐγὼ δὲ καὶ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ λαλῶ, καὶ αὐτὸς οἶδεν ὅτι οὐ ψεύδομαι. οὐδὲ μίαν ἐπ' ἐμαυτοῦ βαλλόμενος, ἀθεεί πεποίημαι τὴν φυγήν.* Quid hic faciemus? Viro sanctissimo ne jurato quidem credemus?

§ 18. — Ad ipsa jam Cypriani tempora devenimus cujus si unius testimonia consulamus, nec sane quod dubitemus, fuisse visiones aliasque prophetias, nec fuisse etiam illas veracissimas. In hac ipsa quam tractamus epistola meminit visionis prius longe ostensæ quam tempestas vastitatis illius oriretur, quam jam antea futuram intellexerat. Et quidem illa de unanimitatis defectu talis erat qualem descripsit Apostolus, qua ipsa quoque cordium occulta manifesta redderentur. Erat et alia revelatio quam ad minimum famulum (se ea procul dubio voce denotarat) mandatam ait, dic illi, inquit, securus sit, quia pax ventura est. Jam longe aberant a pacis spe cum illa scriberet Cyprianus. Nec tamen dissimulandum propterea credidit, quin potius ipsam hanc epistolam fuisse fratribus legendam. Ita certum de eventu fuisse constat, fore nihilominus quod promissum erat.

Orta persecutione secessit. Id quoque ut Dionysium fecisse ostendimus, sic Deo pariter auctore constat fecisse Cyprianum. « Et audietis, inquit, omnia, quando ad vos reducem me Dominus fecerit, qui ut secederem jussit (ep. 10). » Idem in ep. 15, multisque in ejusdem vita Pontius. Lapsis pacem, eo inconsulto, temere concesserant presbyteri. De eo etiam, quid faceret, Deum habuit monitorem : « Castigare nos itaque divina censura nec noctibus desinit, nec diebus. Præter nocturnas enim visiones, per dies quoque impletur apud nos Spiritu sancto puerorum innocens ætas, quæ in extasi videt oculis, et audit, et loquitur quibus nos Dominus monere et instruere dignatur. » Quinque presbyteri lapsorum patroni, quas illi

turbas dederint, ubique constat ex ejusdem epistolis. Id etiam ei a Domino cœlesti visione antea revelatum est. « Persecutio, inquit, est hæc alia, et alia tentatio; et quinque isti presbyteri nihil aliud sunt quam quinque primores illi, qui edicto nuper magistratibus fuerant copulati (epist. 40). » Ita intellexit recteque, ut videtur, Pamelius : « Videtur mihi alludere ad visionem quampiam in qua apparuisse videntur cum magistratibus quinque primores, qui edictum contra episcopos una publicarent. »

§ 19. — Secundam illam sui temporis sub Gallo et Volusiano persecutionem jam antea ex revelatione divina didicerant, deque ea populum litteris tiamnum exstantibus monendum existimarunt. Itaad plebem Thibaritanam Cyprianus : « Nam cum Domini instruentis dignatione instigemur sæpius, amplius et admoneamur, ad vestram quoque conscientiam admonitionis nostræ sollicitudinem perferre debemus. Scire enim debetis et pro certo credere ac tenere, pressuræ diem super caput esse cœpisse (epist. 56), etc. » Deinde paucis interpositis : « Nec putemus talia esse quæ veniunt, qualia fuerunt illa quæ transierunt. Gravior nunc et ferocior pugna imminet, » etc. Rursus idem cum synodo Cyprianus ad Cornelium : « Sed enim cum videamus diem rursus alterius infestationis appropinquare cœpisse, et crebris atque assiduis ostensionibus admoneamur, ut ad certamen quod nobis hostis indicit, armati et parati simus, plebem etiam nobis de divina dignatione commissam exhortationibus nostris paremus, etc. (epist. 54). « Postea « Obtemperandum est namque ostensionibus atque admonitionibus justis, ut a pastoribus oves in periculo non deserantur, etc. » Rursus : « Placuit nobis, Spiritu sancto suggerente et Domino per visiones multas et manifestas admonente quia hostis nobis imminere prænuntiatur, et ostenditur, scolligere intra castra milites Christi, etc. » Non credent hæc fortasse athei. Sed quid habent quo minus fide digna esse censeant? Visiones hic habemus, non multas modo, sed et manifestas; nec illas post eventum confictas, sed vero antea prænuntiatas, eventuque comprobatas; nec id obscura privati cujuspiam fide, sed synodi totius consentiente suffragio mansurisque, si falsæ fuissent, in rei memoriam æternis monumentis, scriptisque consignatas sole, ut Hieronymûs ait, clarioribus; non video quid præterea velle possent ad rem facti comprobandam, si modo æquo judicare vellent, nec fidem prorsus omnem hominibus derogare.

§ 20. — Adeo familiares Cypriano erant hujusmodi visiones, ut disciplinæ etiam ecclesiasticæ exercitio illas acceperit, aliasque deinceps expectaret. Ita ille de Florentio Pupiano, fore « si plenissime satisfecisset ut communicationis ejus possent habere rationem manente tamen, inquit, (epist. 69), apud nos divinæ censuræ respectu et

A metu; ut prius Dominum meum consulam an tibi pacem dari, et te ad communicationem Ecclesiæ suæ admitti sua ostensione et admonitione permittat. Memini enim quid jam mihi sit ostensum, immo quid servo obsequenti et timenti de divina et dominica auctoritate præceptum; qui inter cætera quæ ostendere et revelare dignatus est et hæc addidit (verba erant procul dubio Christi in visione quæ subjungit); itaque qui Christo non credit sacerdotem facienti, postea credere incipit sacerdotem vindicanti. » Ita erant frequentes ea ætate divinæ revelationes, ut ne de resipiscente quidem Pupiano polliceri auderet quid esset staturus, ne aliud fortasse a Deo juberetur, ut Deum proinde primum innueret esse consulendum, ut tandem

B Dei in rebellem pœnam expectaret, talem plane qualem apostolicarum censurarum comitem fuisse apud doctos in confesso est. Iterum de presbyteris qui, se inconsulto, lapsis communicaverunt, « utar, inquit, ea admonitione, qua Dominus jubet, ut interim prohibeantur offerre, etc. (epist. 10.) »

§ 21. — Ita constat gravioris momenti omnia, quæ quidem publicum Ecclesiæ statum attinerent, esse istiusmodi visionibus prædicta. Designatus est a Cypriano lector Celerinus confessor (epist. 34). Is contra pro humilitate sua cum consentire dubitaret Ecclesiæ, Dei ipsius admonitu et hortatu in visione per noctem compulsus est ne negaret. Nec deerat quo de martyrio suo monitus est vir sanctissimus, somnium quidem illud, sed pro-

C pheticum, et sane manifestissimum. Quo primum die in exsilii Curubitani loco mansit, mors ejus et quidem ipsum martyrii genus prophetico symbolo repræsentata sunt. Ille dilationem unius diei petit accepitque, donec res suas legitima ordinatione disponeret, Ecclesiæ fortassis illas. Dies ille pro diomate Danielis atque Apocalypseos prophetico, annum designabat. Responditque eventus accuratissime. Eo enim ipso die post exactum annum oronatum esse tradit Pontius, quo hoc illi ante annum fuerat ostensum (Pont. in *Vita Cypriani*). Quid hic dubitamus? De somnio? At a Cypriano ipso habuit Pontius domesticus atque exilii comes. De Pontio? At jam ante martyrii diem omnibus

D nnotuerat, ut ne quid Pontius comminisci posset si vel maxime voluisset. « Medio enim, inquit, tempore imminens passio pro certo ab omnibus sciebatur (Pont., *ib.*). » Quid quod illa ediderit Pontius quo tempore jam recens erat Cypriani memoria; quo multi adhuc superessent Cypriani hostes qui nomini ejus essent infesti, gentiles, lapsi, æmuli, ipsi etiam hæretici. Hosne igitur indormiisse, factique historiam, si falsa esset, tam refutatu facilem, prætermissuros, putant esse verisimile? De somnii itaque fide? Atqui illam manifestissimus omnique exceptione major comprobavit eventus. Quanquam ergo defuissent illa quæ vidimus de visionum usu alia tam diserta testimonia, ipsæ tamen sibi comprobandis vel solæ suffecissent

Cyprianicæ, totique adeo cultus Christiani causæ commendandæ.

§ 22. — Ultimis Cypriani temporibus, pontificatu nimirum Xysti, ille cujus supra meminimus Dionysius Alexandrinus, visionis meminit qua factum dicit ut in hæreticorum librorum lectione confirmaretur. Ita enim scribit in epistola ad Philemonem Ecclesiæ Romanæ presbyterum : *ὅραμα θεόπεμπτον προσελθὸν ἐπέῤῥωσέ με, καὶ λόγος πρός με γενόμενος, προσέταξε διαῤῥήδην λέγων· πᾶσιν ἐντύγχανε οἷς ἂν χεῖρας λάβοις, διευθύνειν γὰρ ἕκαστα καὶ δοκιμάζειν ἱκανὸς εἶ, καὶ σοι γέγονε τοῦτο ἐξ ἀρχῆς καὶ τῆς πίστεως αἴτιον.* (Ap. Euseb., *Hist. eccles.*, VII, 7). Ab horum Dionysii temporum fine suorum temporum initium arcessit Eusebius (*Hist. eccles.*, VII, 32). Qui cum hoc in sua historia notatu dignum duxerit, quousque donorum propheticorum successio permanavit; id sane innuit suo jam tempore illam defecisse. Atque adeo post Constantini tempora primum a doctoribus quæsita est illius defectus ratio quanquam ne ita quidem omnimodam eorum defectionem agnoverint. At Constantino antiquiorem neminem fuisse puto qui illa defecisse crediderit; nedum ut de defectionis ratione laborandum esse censeret.

§ 23. — Est illud animadvertendum, quod sane ad visionem illius sæculi commendationem plurimum facit, quanquam noctu essent dormientibusque, ut plurimum oblatæ, non tamen intra privatorum dumtaxat hominum arcana esse reservatas. sed vero palam et in facie Ecclesiæ, prima quaque occasione enuntiatas. Id ab ipsis usque apostolorum temporibus observatum esse constat. Propheticæ illæ quarum meminit epistola ad Corinthios ecclesiasticorum erant omnino cœtuum. Inde tanta cœtuum illorum confusio, quod simul plures loquerentur, nec exspectarent prophetandi vires : quod dona illa exercerent quibus Ecclesia ædificari non posset, ut qui dono linguarum uterentur sine dono interpretandi; quod mulieres etiam, prophetissæ nimirum, in cœtibus virorum præter sexus decorum, quodque sine velis, sparsis fortasse capillis, ad modum Sibyllarum, prophetarent. Nec aliter Agabus famem illam œcumenicam prædixit, quæ imperante Claudio contigit; qua tamen prædictione moniti statim antequam fames ipsa evenisset, subsidiis pecuniariis subveniebant, ad eamdem plane formam qua Cyprianum jam vidimus persecutioni similiter prædictæ etiamnum futuræ occurrentem (*Act.*, XI, 28, 29, 30). Erant enim publicæ ut plurimum calamitates prophetiarum istiusmodi argumentum, vel personarum saltem publicarum. Ista S. Pauli vincula prædixit Agabus, Act., XXI, 10, 11. Prædixerunt et alii discipuli, v. 4; prædixit *πνεῦμα κατὰ πόλιν*, cap. XX, 23, id est, ut ego arbitror, *πνευματικοὶ* singularum ecclesiarum, quæ ea etiam ætate secundum civitates distributæ sunt. Ita denique postremorum temporum prædicti sunt errores (I *Tim.*, IV) : *πνεῦμα* etiam in eo loco de conventuum prophetis intelligo, quos cum dicit hæc *ῥητῶς* prædixisse, id nempe innuit, disertis hæc verbis esse prædicta, præter usitatum prophetiarum morem quæ symbolis ut plurimum intellectu difficillimis erant involutæ. Id saltem verisimillimum est privatorum nullas receptas esse prophetias qui se publico examini non probassent. Ita certe in publico munus suum exercuisse vidimus Ignatium. Publicum in usum prophetias suas scribere jussi sunt ejusdem sæculi prophetæ. S. Joannes, pseudo-Esdras, qui veri prophetæ personam induere voluit, et Hermas. Cypriani etiam tempore palam et in facie Ecclesiæ communicabant suas visiones. Visionem illam ipsius in exilio omnibus innotuisse jam ostendimus, uti etiam et illas de instante persecutione. Idque ex ipsa visionem mentione sane abruptissima, colligitur, tum in hac epistola, tum in epist. 40 de quinque presbyteris, tum in epist 69 de Florentio Pupiano. Ita certe perstrinxit, nec ullam unquam *καθεξῆς* exponit, quasi rem commemoraret jam omnibus notissimam, quæque adeo narratione non indigeret.

§ 24. — Quod cum ita se haberet, jam optime cautum videbatur ne qui falsariorum doli fidelibus imponerent. Imprimis enim nulli ad hoc munus admitti potuerunt nisi quorum optima esse existimatio, vitaque ab omni fraudis astutiæque suspicione alienissima. Ita factum ut prophetæ, omni suspicione remota, de ejus duntaxat esset prophetia judicandum. Hoc autem judicandi munus, ut quam accuratissime præstaretur, optima etiam erant in publico præsidia. Aderant enim et alii prophetæ, aderant et prophetarum judices, qui dono essent discernendi Spiritus instructi, ipsi etiam famæ procul dubio integerrimæ. Horum si cum aliquo pugnaret, cum id in confesso esset, eumdem Dei Spiritum sibi esse non posse contrarium; plane sequebatur jam locum esse suspicioni. Quanquam enim certum erat omnia divini Spiritus dona esse pariter infallibilia; id tamen etiam certum, quoad credibilitatis, quæ vocant, motiva, certiora esse argumenta cur unus crederetur afflatus quam cur alii; justumque esse ut qui minus esset credibilis, is a credibiliori judicetur. Quod etiam ad fraudum suspicionem attinet, alienissima erat ætas puerorum, quos Cypriani sæculo prophetasse jam vidimus.

§ 25. — Fraude itaque remota, alia tamen suppetebant argumenta quibus a Deo auctore profluxisse probaretur ea prophetia, vel enim alio edito miraculo se a Deo missum prophetia confirmabat, quod signum prophetæ veteris testamenti scriptores appellant; vel intrinsecis prophetiæ argumentis a Deo illam emanasse probabat. Si miraculo se commendare vellet, aliud donum haberet necesse erit, quod tamen non est, ex Evangelii œconomia, necessarium. Intrinsecorum autem argumentorum, quæ eo præcipue spectabant ut revelationem illam

probarent, naturæ vires superare, naturæque proinde auctori soli tribuendam, duo erant genera. Vel enim occultas hominum cogitationes proferebant, vel futura contingentia. Horum utrumque, ex illius præsertim sæculi principiis, soli Deo proprium, omnesque creaturarum vires superabat. Prius equidem; quia is solus *καρδιογνώστης*, rerum atque cordium scrutator, cui omnia sunt nuda atque *τετραχηλισμένα*. Proinde arcana Dei nemo investigare poterat nisi Spiritus Dei (I *Cor.*, II, 11). Spiritum etiam discretorem cogitationum et intentionum cordis appellat Apostolus (*Hebr.*, IV, 12). Qui ergo alienas cogitationes aperuerat, is ubi fraudis omnis suspicio remota erat, non alio quam divino Spiritu afflatus credebatur.

§ 26. — Fuisse autem inter *πνευματικοὺς* Ecclesiæ qui eo etiam essent dono præditi, constat ex Apostolo I Cor., XIV, 24, 25: « Si autem, inquit, omnes prophetent, intret autem quis infidelis vel idiota: convincitur ab omnibus, dijudicatur ab omnibus. Occulta enim cordis ejus manifesta fiunt: et ita cadens in faciem adorabit Deum, pronuntians quod vere Deus in vobis sit. » In hoc Infidelis exemplo certum erat nihil agi potuisse ex condicto, ut proinde certissimum esset, qui ita cogitationes ejus manifestaret, non alio illas, quam divino Spiritu afflante didicisse. Hujus gratiæ frequens fit in Salvatoris historia mentio (*Matth.*, IX, 2, 4; XII, 25; *Luc.*, V, 22; VI, 8; XI, 17), a quo *χάριν ἀντὶ χάριτος* accepit Ecclesia. Eadem usus est in Ananiæ et Sapphiræ ut in Simonis etiam Magi causa S. Petrus. De Simone ita: *ἡ καρδία σου οὐκ ἔστιν εὐθεῖα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ* (*Act.*, VIII, 21). Rursus: *Εἰς γὰρ χολὴν πικρίας καὶ σύνδεσμον ἀδικίας ὁρῶ σε ὄντα.* In causa Elymæ magis S. Paulus (*Act.*, XIII, 9, 10). Is enim plenus Sp. sancto, non illud modo Elymæ factum) sed dolosam etiam indolem reprehendit, quanquam antea ignoti. Usum etiam vidimus Ignatium, cum schismaticorum occulta consilia primus in lucem protulit. Et quidem nescio annon hoc fortasse fuerit donum *διακρίσεως πνευμάτων* cujus meminit Apostolus. Affinibus certe verbis usi sunt scriptores sacri in hoc ipso Spiritus negotio. Dicitur *κριτικὸς ἐνθυμήσεων*, etc., *Hebr.*, IV, 12, *ἀνακριτικὸς*, I *Cor.*, XIV, 24, et vero Spiritus pro corde cogitationibusque usus frequentior est quam ut de eo monendus sit lector.

§ 27. — Duo autem erant hominum genera quorum cogitationes ita patefierent. Vel enim aliorum prophetarum cogitationes patefecerunt cum quibus nullum ipsi commercium habebant, ex quo magna accessit rei prædictæ confirmatio. Ita de Timotheo non una erat sed multæ interque se consentientes prophetiæ de S. Paulo *πνευμάτων κατὰ πόλεις*, ut supra vidimus. His autem major erat adhibenda fides quod non humanorum duntaxat, sed divinorum quoque arcanorum conscii vi-

A derentur. Humanarum autem cogitationum duo erant genera quæ hoc dono essent manifestanda. Vel enim fidelium erant illæ, vel infidelium. Infidelium equidem si quis malo animo in ecclesiasticos conventus irrepsisset, vel prodendi causa, vel ludibrio exponendi, vel ut mundano affectui gratificaretur, id ipsum Spiritu revelante prodebatur; unde fiebat ut si ex eorum numero fuisset, quos Græci *εὐγνωμονοῦντας* appellant, non tam succenseret prodentibus, quam in eorum potius admirationem raperetur, ut in prædicto loco innuitur Epistolæ ad Corinthios. Fidelium autem cogitationes prodebantur, si qui essent in clerum adscribendi, ut in exemplo Timothei; vel si qua fraude usi essent, ut in Anania et Sapphira; vel

B etiam insidiis, ut Judam prodidit insidiantem ipse Dominus; vel alio denique fortasse quovis occulto flagitio. Id enim ipsum reprehendit in Anania et Sapphira (*Act.*, V, 4, 9) S. Petrus, quod ausi essent non hominibus mentiri, sed Deo; quod Spiritum Domini tentarent. Quasi id exprobrasset, quod cum iis se cœtibus adjunxissent, in quibus Spiritus dona ipsi agnoverant; interque alia illud quoque quo arcana revelarentur; ipsi tamen occulta sua flagitia latere posse sperarint, seque ea impune laturos. Idque ipsum magnum procul dubio incussit occultorum etiam flagitiorum metum, cum nullas deinde latebras securas fore intellexissent, V, 5. Nec est quod in hac ipsa ratiocinandi forma vel ipsi athei poterunt merito reprehendere.

C § 28. — Erat tamen et aliud argumentum, et quidem ipsi prophetiæ dono intrinsecum, quo prophetiarum suarum fidem veteres confirmabant, futurorum nempe contingentium prædictio. Quæ quidem certa esse, et a Deo auctore fuisse intellecta est, cum ipsam confirmasset eventus. Eratque hæc argumentatio ex Christianorum principiis certissima. Ipse Deus eo provocat apud Isaiam (*Isa.*, XLI, 23). Nec vero alteri quam Deo tribui de facto potuit hæc futurorum contingentium præscientia ex principiis Christianorum. Ut enim demus multos esse eventus qui vires creaturarum non excederent; concessa tamen illa, quam Christiani tue-

D bantur, providentia, erant nihilominus certi quidem eventus qui nullam habebant causam a natura determinatam, ex qua poterant antea cognosci; et vero qui non ex una aliqua causa, sed ex omnium consensu complexuque orirentur (quales erant qui publicum spectabant plerique), illos vel unius causæ defectus, vel etiam unius interpositio, incertos fecit, ut proinde non possent nisi ex illa causa intelligi futuri cui aliarum omnium causarum complexio de facto esset obnoxia. Eam autem non aliam crediderunt Christiani, quam primum, optimum maximumque Deum.

§ 29. — Crediderunt imprimis non casu factum esse mundum, ut volebant Epicurei, sed certa quadam providentia, factumque etiamnum eadem regi

providentia qua factus est. Crediderunt deinde liberum arbitrium nulli esse causæ alteri nisi Deo soli obnoxium. Proinde fati omnes illos sensus qui essent a supremi Dei decreto distincti, penitus rejiciebant, sive Epicureorum illum a materialium causarum influentia petitum, sive astrologorum illum a cœlestium siderum, sive motu deductum, sive etiam causalitate. Si ergo soli Deo liberum arbitrium obnoxium fecerint, plane sequitur eventuum eorum certitudinem qui vel ab ipso libero arbitrio, vel a conditione aliqua per liberum arbitrium ponenda penderent, a Deo solo esse de facto deducendam. Quod vero ad materialium causarum eventus attinet, poterant illi motus universalis vim aliquam mechanicam agnoscere. Sed nec ita talem illam agnoverunt, ut creatura aliqua, cum qua nobis est commercium, vel ita possit ex universali illo motus consensu, futura contingentia cognoscere, vel nobis indicare. Indicare certe nulla potuit nisi intellectualis, quam Christiani angelum appellamus. At qui cum nobis versantur angelos, eos certis creaturarum provinciis assignabant, universorum provinciarum λόγον, præsidem existimabant, ut proinde angelorum, quos dixi, cum nobis versantium, nullus motui universali fuerit admotus; ut possit ex causalitate sua de futurorum contingentium eventu judicare. Sed nec eos ita incorporeos agnoverunt ut possent omnia creata in speculo creatoris intueri. Nec omnia creata illis innotescere crediderunt, nisi quæ Deus illis revelare dignatus esset, nec etiam omnia illis revelare de facto esse dignatum. Mysterium de incarnatione ab Ecclesia didicisse angelos testis est Apostolus (*Ephes.*, III, 10). Tria etiam, ante incarnationem dæmonem latuisse, auctorem habemus Ignatium (Ignat. *Ep. ad Ephes.*, § 19). Sed non vacat hisce ut singulis immoremur.

§ 30. — Liquet interim, data hac hypothesi, futura contingentia, sive a libero arbitrio, sive ab universali motu, pendentia, neminem posse, nisi summo illo Deo revelante cognoscere. Sed nec si motum illum universalem cognovissent, vel ita possent de eventuum istius modi certitudine judicare. Nec enim ita mundum universum mechanice a Deo regi credebant, ut non aliquando contra motum illum universalem, sæpius tamen præter illum, Deus interponere et vellet et soleret; contra equidem, in miraculis : præter illum, quoties vellet ordinarias etiam electorum preces exaudire, Frustra enim essent piorum preces ut plurimum, pro bonis præsertim temporalibus : si nihil posset Deus præter universalis naturæ cursum, sine miraculo, præstare. Toties enim edenda essent istiusmodi miracula, quoties bonorum essent preces audiendæ. Quod si præter universalem illum motum multa Deus et velit præstare soleretque ; sequitur ex illo, si vel maxime innotuisset, nihil esse de futuris contingentibus certo pronuntiandum.

§ 31. — Quod si hæc, ut creatas vires ex natura sua non superarent, non tamen possent a creatura, nisi Deo revelante, cognosci ; id unum abunde sufficit, ut quoties hominibus innotuissent, Deo tamen summo essent merito tribuenda. Nec enim id quærendum, Deusne ipse, an ejus jussu permissuque creatura aliqua, ei tamen subdita hominibus ea revelaret? sed, an, eo nolente, vis aliqua contraria? In eo enim versatur erroris periculum. Atqui, data hac, quam repræsentavimus, hypothesi ; id certum erat hujusmodi revelationes a vi aliqua contraria esse non posse. Nec enim erat creatura quæ, Deo nolente, ea posset cognoscere ; nec verisimile erat, angelis contrariis et suis suorumque hostibus infensissimis, Deum ea revelaturum, quæ non essent illorum naturæ debita, nec possent, nisi eo revelante, cognoscere. Sequitur ergo, ut angelorum ministerio in revelatione hominibus patefacienda uteretur, nisi bonis tamen minime usurum. Nec metuendum quin illi munere sibi commisso diligentissime fidelissimeque contingentibus revelationes nisi a Deo auctore esse non posse.

§ 32. — Quanquam autem hypotheseos veritas, cujus justas hasce diximus esse atque legitimas consequentias, ex docentium auctoritate probata est, quæ et ipsa aliis erat miraculis commendata : facit tamen nonnihil ad præmissarum quoque veritatem, consequentiarum quoque ipsa probabilitas, tamque apta inter se et cum phænomenis connexio. Nam in hujusmodi causis quas ipsas nulla nostra a priori ratiocinatio attingit, id unum student homines, ut sibi quamdam fingant hypothesin quæ cum phænomenis apte conveniat, nec aliam quærunt ejus probationem, quam aptam illam cum phænomenis convenientiam, eamque veriorem judicant quæ phænomenis pluribus aptiusque respondet. Ita judicant de motibus orbium cœlestium, marium, ventorumque : de magnetis natura aliorumque id genus omnium. Nec tamen minus est a nobis occulta ratio providentiæ, quam orbium cœlestium. Nec minus apte convenit cum phænomenis hæc Christianorum de providentia hypothesis, quam Ptolemæi illa, sive etiam Copernici, sive alterius cujusvis astronomi cum motuum illorum phænomenis. Contra potius longe certiores erant Christianorum etiam naturæ imperitissimorum, de futuris contingentibus prophetiæ, quam peritissimorum etiam astrologorum judicia. Ex quo id etiam sequebatur longe esse verisimilius a Deo esse hæc, quam a quovis naturalium causarum consensu repetenda.

§ 33. — Probata ergo prophetiarum præteritarum ex eventu veritate, ita deinde prophetæ auctoritas accessit ad aliarum prophetiarum successum similiter exspectandum. Quoque sæpius prophetiis ejus eventus respondissent, eo certius constabat non casui hæc, sed vero certis causis esse tribuenda. Cum vero duorum essent generum

prophetiæ, aliæ claræ facilesque intellectu, in quibus nulla esse posset de vero prophetæ sensu dubitatio; aliæ rursus pro usitato prophetiarum idiomate, symbolis ænigmatibusque involutæ, ut ægre intelligi posset quænam prophetæ esset aut numinis sententia : ex priorum veritate de posterioribus erat solidissime judicandum. Si omnes obscuræ essent, ut in oraculis Apollinis Loxiæ, nostrorumque hodiernorum enthusiastarum deliriis, nulla jam erant intrinseca credibilitatis argumenta, ut nisi forte eum locum extrinseca supplessent, quantumvis veræ essent : at nullum certe habebant veritatis, quo a falsis internoscerentur, characterem, nec alios proinde, ut vera crederentur, obligabant. Sin aliquæ perspicuæ; jam facile judicium erat, de reliquis quid esset statuendum. Si eventus vel unius perspicuæ prophetiæ non respondisset; plane sequebatur nec reliquis esse fidendum, quin potius illas vel naturali enthusiasmo, vel alteri, potius diabolico spiritui quam divino esse tribuendas. Ita Maximillæ prophetias refellit Asterius Urbanus (Ap. Euseb., *Hist. eccl.*, v, 16). Prædixerat illa imminere πολέμους et ἀκαταστασίας, cum tamen post annum tertium decimum jam elapsum, nec particulare bellum aut universale in terris fuisset, Christianis etiam pax firma stabilisque permansisset. Inde concludit fidem ei omnem esse derogandam. Quod si evenissent quæ prædicta sunt, pro talium eventum frequentia prophetæ fides magis erat minusve stabilita. Omnino solidissima erat hujusmodi argumentatio, nec video quid in ea reprehendere possint, nedum ridere, scurræ athei; nec quid simile obtendere possint pro suis, quas hodie venditant prophetiis, heri nudius tertiusque nati fanatici, sive eorum qui communi protestantium vocabulo censentur, sive etiam eorum quos mysticos appellant theologos pontificii. Neutri argumentis extrinsecis utuntur, sive miraculis, coram et in propatulo, inque infidelium facie editis, sive aliorum, a nobis etiam agnitorum prophetarum testimoniis. Neutri testimoniis intrinsecis, sive cordium infidelium patefactis occultis, sive futurorum contingentium prædictione, jam diu ante eventum manifesta, publicamque in lucem edita.

§ 34. — Monendi sunt interim lectores non esse tamen quod prophetarum omnia prophetico sint spiritui tribuenda. Ne hoc quidem Judæi de suis, nec de Pythiis Græci, nec de prophetis suis gentiles alii, Phœnices atque Ægyptii, nec qui prophetas agnoverunt, ullos docuisse arbitror. Elisæum latuit Sunamitidis infortunium. Humano etiam spiritu edidit nonnulla sanctissimus Apostolus. Non est igitur prophetæ fides in dubium vocanda, si qua illi humanitus dicta exciderint, hoc est, in iis quæ nec ipse Spiritu Dei, sed suo potius, tribuit. Ut si Apostolus in iis quæ se, non Dominum hortari monuit, errasset ; non debuit id in fraudem cedere aliarum ejus propheticarum. Neque vero ita incerta est, ut voluit profanus theologico-politici auctor, horum utriusque distinctio. Quo loco cautionem interposuerant sacri scriptores, ea ipsa cautio signum erat, excipienda esse sola de quibus fuerat cautum, reliqua de alio esse spiritu intelligenda. Ita quia in scriptis epistolis, si qua suo spiritu protulisset Apostolus, id ipsum duxerat esse monendum, plane sequitur reliquorum auctorem divinum Spiritum esse habendum. Contra quia Ignatius, quæ divino Spiritu auctore edidit, eorum disertis verbis Spiritum auctorem præferebat, id quoque sequitur, iis exceptis, reliqua privato esse Ignatii spiritui tribuenda.

§ 35. — Sed et id existimant nonnulli, veros afflatosque Dei Spiritu prophetas in revelatorum manifestatione suo esse spiritui permissos, ut pro suo captu ea aliis annuntiarent, qui alius erat in alio excultior atque exornatior. Si itaque in rebus obiter notandis, nec ad præcipuum prophetiæ scopum, quicquam facientibus, sive suæ memoriæ lapsu, sive dum se auditorum erroneis quidem illis, sed receptis tamen præjudiciis accommodant, quæ tamen erant argumentationibus, quam ipsa revelata, magis idonea, quia hæc probanda erant, illis uti poterant ut concessis : si in his, inquam, hallucinati essent, ne is quidem error esset spiritui prophetico imputandus. Quod itaque pro Zacharia Jeremiam laudat evangelista; quod 450 annos Judicibus, 40 Sauli tribuat Apostolus, quod incertum stadiorum numerum memorat S. Lucas, incertum baptizatorum S. Paulus; plane innuunt relictas esse scriptorum humanis captibus hujusmodi minutias, nec esse propterea quod in Spiritum divinum referantur.

§ 36. — Est et aliud exemplum in quo non illorum modo qui prophetias audissent, sed et ipsorum quoque prophetarum irrepere possint errores, in prophetiarum scilicet obscurarum interpretatione. Erant enim nonnullæ prophetiæ certo quodam Spiritus consilio ita obscuræ ut non possent sine alia revelatione intelligi; ut primæ non alium in finem datæ viderentur, quam ut sanctorum prophetarum curiositatem diligentiamque pro secundis impetrandis excitarent. Id videmus in Daniele præcipue, in quo frequens est secundarum visionum pro primarum Interpretatione mentio. Si itaque ante secundas visiones ipse primas ausus fuisset interpretari, humano omnino, non divino, spiritui tribuenda fuisset istiusmodi interpretatio, ut proinde ejus error, si quis fuisset, iniquissime esset in Spiritum sanctum referendus.

§ 37. — Idem statuebant veteres Christiani de scriptis quoque prophetiis, sicubi fuissent obscuræ, nisi eodem quo dictatæ fuissent spiritu de novo revelante neutiquam esse certo intelligendas. Non est itaque quod miremur veterum de propinquo mundi fine hallucinationes. Nec enim illum disertis verbis revelaverat Spiritus. Colligebant potius ex tam frequenti extremorum temporum mentione

in Veteris Testamenti prophetiis, quoties de rebus evangelicis occurrit mentio, quæ tamen de Judaicæ œconomiæ ultimis temporibus satis commode poterant intelligi. Omnino æquum non est ut illos hominum errores Spiritui imputemus quos nec ipse Spiritus susceperat corrigendos; nec id ipsum asserebant qui ab illo spiritu afflati erant, esse id a spiritu susceptum. Suppetebat interim satis certa illa quam diximus, judicandi ratio. Si enim vel illorum quæ perspicua erant, nec ullum habebant obscuritatis effugium, quæque spiritus nomine essent a prophetis venditata, perpetuo constabat fides, nec usquam ullibi dissentiens, id ipsum argumento erat satis manifesto et spiritu afflatos esse qui ea prædixerant, et quidem veracissimo illo atque adeo divino, ut proinde essent, in aliis quoque manifestis, spiritus qui nomine manifesto venditatis similiter credendi. Si contra perspicuorum fidem eventus fefellisset, id satis erat ad similium reliquorum fidem abrogandam.

§ 38. — Recte quidem hucusque, ni fallor, obscurarum prophetiarum fidem ex manifestis confirmavimus, cum ejusdem prophetæ fuissent obscuræ illæ cujus manifestæ. Quæret autem fortasse, nec immerito, lector, cum ad diversos illæ prophetas pertinerent, ut alterius manifestæ essent, alterius obscuræ omnes, nullæ manifestæ, quo pacto essent, in eo casu, obscuræ a manifestis comprobandæ? Poterat quidem ex in dubii prophetæ testimonio dubius commendari. Erat tamen et alia probandi ratio a communi spiritus unitate petita. Ita enim ex illius ævi principiis licuit argumentari, qui ad unam eamdemque communionem pertinerent, eorum unum esse spiritum, ex iisdem sacramentis, iisdem scilicet gratiæ canalibus, ejusdemque instituti virtute derivatum. Nec ea dumtaxat generali ratione concludebant unum esse unius communionis spiritum, quod pari ratione fuisset iisdem sacramentis collatus, quæ cum symbola essent externorum quorumdam legaliumque pactorum, de ipso illo nimirum spiritu conferendo, non poterant sane alios obligare quam quorum illa essent symbola, ut non posset malus spiritus in homines irrepere, nisi qui verbum cum eo pacti essent; nec vero cum illo pacisci homines per symbola a Deo ipsius constituta; sed quod etiam spiritus ipsum esset unitatis in eadem communione vinculum. Et igitur ex illa exteriori communione erat de interna etiam communione præsumendum, ita etiam consequebatur qui eorumdem fuissent sacramentorum participes, fuisse etiam pariter unius ejusdemque spiritus participes. Data ergo præternaturali aliqua motione, quæ nec a corporeo aliquo affectu, nec a naturali enthusiasmo proficisci poterat, sed esset plane in spiritum aliquem conferenda; id in primis supponendum erat, non alium esse illum spiritum quam qui in reliquis ejusdem communionis membris operaretur. Ita certe quis ex reliquorum membrorum operationibus sive ἐνεργειῶν de hujus quoque membri spiritu judicare poterat. Si bonus fuisset in aliis, malus utique in hoc esse non potuit. Quæ forte deerant in hoc membro argumenta quibus distingui posset utrumne ad bonorum esset, an potius malorum censum referendus; ea tamen in aliis ejusdem corporis mystici membris non deerant. Ita tandem eo deveniendum erat ut omnia quæcunque aliorum membrorum dona, nec dona modo, sed et argumenta, quibus hoc ipsum donum in aliis comprobatum fuerat; ea quoque ad hujus etiam fidem referenda essent, utcunque propriis fuisset argumentis destitutum.

§ 39. — Id tamen etiam sequebatur, nullum esse talium obscurarum prophetiarum nisi in Ecclesiæ unitate præsidium. Ut enim illæ suo nomine nihil habent, quo commendarentur; ita, violata unitate, nihil ad earum fidem faciebant extrinseca hæc, quæ dixi, argumenta. Si quem alium prophetam testem adhibuisset, ne ipse quidem testis, extra unitatem habebatur idoneus. Quod vero aliorum dona manifestationesque attinet, nihil illa ad prophetam extra unitatem attinebant. Quin potius, ea ipsa ratione suspecta erat, ex his principiis, quælibet extra Ecclesiam prophetia, a bono spiritu esse propterea non posse quod esset extra unitatem. Cum enim Deus media conferendi spiritus instituisset sacramenta, id illum voluisse necesse erat, qui media a se instituta adhibere nolit, eum nec beneficia, per illa media obtinenda consecuturum. Id ni voluisset, nulla fuisset mediorum adhibendorum obligatio. Et cum illa media a Deo instituta non alia sint quam unitatis symbola (in unum enim corpus baptizamur, deque uno illo pane participantes in unum corpus coalescimus), id innuisse videtur nolle se aliis spiritum suum conferre nisi in unitate constitutis. Utcunque id certum, de facto illam obtinuisse apud veteres sententiam, non aliorum esse Dei Spiritum quam unitorum. Ita in hoc ipso donorum spiritualium argumento inferunt, eum qui in non unitis versatur spiritum non esse illum Dei Spiritum qui unitatis est vinculum. Illa ipsa ratione Apostolum usum observavimus in secunda nostra de schismate parte nondum edita. Baptismum, quo Spiritus confertur, regenerationis lavacrum appellant. Ecquis dubitet nullum esse in non renatis spiritualis vitæ principium? Quin exorcismos baptizandis adhibebant paulo recentiores, id plane rursus innuentes in non unitis spiritum esse plane diabolicum. Hæc utinam secum serio perpendant qui hodie ita sentiunt magnifice de suo extra unitatem spiritu. Id saltem viderent non esse illam cum primævis Christianis affinitatem quam tantopere jactant venditantque, in suis illis de spiritu prætextibus. Qui aliis utuntur quam a Deo institutis Spiritus conferendi mediis, alium illis esse quam divinum Spiritum justa est suspicio, deficientibus præsertim illis, quæ dixi, argu-

mentis ipsi prophetiæ intrinsecis. Atque hæc de veterum prophetiarum fide; in quibus nihil video quod athei hodierni jure possint reprehendere.

§ 40. — De visionibus tamen id obiter animadvertendum, nescio an ab aliis animadversum, juvenum illas fuisse proprias. Id e celeberrimo illo Joelis loco colligo : *Prophetabunt filii et filiæ vestræ; senes vestri somnia somniabunt, et juvenes vestri visiones videbunt* (*Joel*, II, 28). Plane senibus ita somnia aptantur, ut juvenibus visiones. Vehemens nimirum illa humorum agitatio non erat nisi in ætatis vigore toleranda. Maximus enim imminebat in visionibus a visis terror, quem etiamnum tantum experiuntur qui rem habent cum phantasmatibus, ut macies illos et pallor occupet, sensimque in vitiosissimam corporis habitudinem conjiciat. Accedit κατοχῆς ipsius violentissima distortio, vultus trux, oculi ardentes, ora spumantia, palpitantium pectorum gravissimus anhelitus. Ita se quidem habuit in gentium prophetis, ut tripodem invitissima accesserit apud Lucanum Pythia, et nonnullæ fuerint ipsa agitationis violentia extinctæ. Ita enim Lucanus (*Bel. civ.*, lib. V, *v.* 116) :

Nam si qua deus sub pectora venit,
Numinis aut pœna est mors immatura recepti,
Aut pretium : quippe stimulo fluctuque furoris
Compages humana labat, pulsusque deorum
Concutiunt fragiles animas.

Et Valerius Maximus de Delphico oraculo : « Unde ut certæ consulentibus sortes petuntur, ita nimius divini Spiritus haustus reddentibus pestifer exsistit (lib. I, c. 8; *Exemp. Rom.* 10). » Longe equidem violentior erat pseudo-prophetarum enthusiastarumque motus, ut hoc ipso catholici veros a Montanistarum illis distinguendos esse censuerint. Nulla erat in veris prophetis insania, nulla κατοχῆς illa tam vehemens jactatio. Sibi ipsis constabant potius, prudentes scientesque prædicenda proferebant. Erat tamen visorum terror humanæ naturæ fragilitati difficile ferendus. *Horruit Danieli spiritus* (*Dan.*, VII, 15); *collapsus est in terram* (VIII, 19); *non remansit in eo fortitudo, sed et species ejus immutata est in eo, et emarcuit, nec habuit quicquam virium* (X, 8); *jacuit consternatus super faciem suam et vultus ejus hærebat terræ* (*Ibid.*, 9) : *stetit tremens* (*Ibid.*, 11); *in visione dissolutæ sunt compages ejus, et nihil in eo remansit virium, sed et habitus ejus interclusus est* (*Ibid.*, 17). Nec alius quam visionis propheticæ terror in Jobo (*Job*, IV, 13, 14) describitur, et in Abrahamo (*Gen.*, XV, 12). Non est itaque quod miremur juvenibus hæc quam senibus fuisse tolerabiliora. Proinde etiam apud ethnicos Tiresias juvenum esse κατοχὴν docet. Ita enim apud Senecam ille (*Œdip.*, v, 29) :

Si foret viridis mihi....
Calidusque sanguis, pectore excuterem deum.

Cyprianus noster cum distinxisset visiones nocturnas, quæ sunt ad senum potius somnia referenda, a diurnis prophetiis, innocenti puerorum ætati hasce tribuit (epist. 10) : κατοχὴν nimirum,
A id enim innuunt ejus verba superius exscripta, Spiritu sancto impleri, raptumque a sensibus, qui in illis Ecclesiæ contra Montanistas disputationibus exstasis appellatur. Ut igitur Cypriano somnia sub vitæ finem objecta esse discimus ex Pontio, ita si illarum, quarum meminit, visionum aliquæ ipsi revelatæ fuerint, sequetur paulo post juventutem, vergente jam in senium ætate passum esse provectam attigisset, fieri vix potuit ut non ipsi quod est sane verisimillimum. Si enim senectutem provectam attigisset, fieri potuit ut non ipsi Tertulliano innotuerit, cum tamen nusquam legamus nisi in libris ejus fuisse versatum.

§ 41. — Fateor equidem fuisse etiam ætate Cypriani, qui somnia visionesque ludibrio haberent.
B Sed quales fuissent illi, prodit ipse in epistola ad Florentium Pupianum. « Quanquam, inquit (epist. 69) sciam somnia ridicula et visiones ineptas quibusdam videri, sed utique illis qui malunt contra sacerdotes credere quam sacerdoti. » Plane innuit qui ita sensissent, alieno fuisse in Ecclesiam animo. Quod autem tales ita sentirent, non erat utique mirandum. Fuerunt enim ipsi fere prophetiæ coævi, id hominum genus quos Scriptura לעיה appellat, qui quod argumentis nunquam conficere potuerunt, id risu tamen atque jocis, scommatibus atque dicteriis conarentur ut religionem ludibrio exponerent. Et vero in prophetis gestus erant ab usu hominum communi nonnihil
C alieni, quos facile erat ridiculis hominibus repræsentare tanquam ipsos etiam ridiculos. Josephum fratres somniatorem appellarunt (*Gen.*, XXXVII, 19), quod ipse quoque observarat Cyprianus. Prophetam illum qui ab Elisæo missus Jehu regnum Israeliticum promiserat, insanum vocarunt principes, exercitus, nec tamen oraculum ab eo editum neglexerunt. Ita quem nomine tenus insanum vocassent, serio tamen pro insano neutiquam habendum duxerant. Et frequentes illæ temporibus etiam apostolicis cautelæ de non contemnendis exstinguendisve prophetiis, id satis innuunt, quam proclives essent ad id faciendum homines de quo toties erant necessario monendi. Nec erat sane aliud illis temporibus exspectandum quibus adeo essent prophe-
D tæ cervicosi atque ordinis publici perturbatores, cum simul plures loquerentur, cum prophetissæ in cœtibus virorum, capitibus etiam discoopertis, præter sexus modestiam, concionarentur; cum dona sua sine omni ædificationis utilitatisque respectu ederent prophetæ, essentque, ne in futurum ita deinceps facerent, ecclesiastica, tandem disciplina coercendi. Erant equidem hæc prophetis ipsis, non donis eorum propheticis, vitio vertenda. Quem enim habuerunt spiritum, subjectus illis esse dicitur, ne illius impetu hæc fieri dicerentur. Experimur tamen hodie, in simili adversariorum genere, quam facile officiariorum contemptus in contemptum vertatur officii; quam facile avideque minutias illas, si quæ alibi præter vulgi opiniones

occurrant, iniquissimas profecto (ne quid dicam acerbius) boni honestique regulas, arripiant tamen ad contemptum personarum quorum conscientias male habet olim debita veneratio: quam item facile ita se transversum agi patiantur, ut ne causæ ipsius meritum quærendum putent, si quando de prophetarum personis minus honorifice senserint. Illis autem æquos esse judices nemo concedet.

§ 12. — Quod si illorum quoque prophetarum temporibus, qui certissima edidissent prophetiarum suarum testimonia, fuerint tamen istiusmodi censores, non est utique mirandum si in Cypriani etiam tempora inciderint, cum jam invaluissent inter philosophos Epicurei, qui præter naturalia omnia ludibrio habuerint. Id unum satis erat, si qui prophetias, quos diximus, penitius intellexissent B nec eorum interesset ut falsæ haberentur, eorum nemo illas in dubium vocarit. Vidimus autem Cypriano coævos prophetica dona in Ecclesia agnovisse, qui quidem illius sæculi doctissimi haberentur, rerumque ecclesiasticarum peritissimi. Neque verisimile erat tam severam in Ecclesia disciplinam vigere potuisse, nisi de numine in Ec- A clesia præsentissimos manifestissimis constaret indiciis. Quod si illum spiritus prophetici prætextum possent falsitatis convincere, jam labasceret una reliquorum fides, jam nihil erat quod Ecclesiæ communionem tot annorum pœnitentia tam ingrata ambirent; cum præsertim nullus esset magistratus qui cogeret, esset contra qui rebelles foveret, omnique opera in rebellionem pelliceret. Quod autem ad atheos Epicureos attinet, fuit ea semper estque hodie illorum indoles, ut, generalibus suis hypothesibus contenti, in exempla particularia ne quidem inquirendum putent. Quam illi fuerint in rebus ecclesiasticis hospites, vel unius Celsi exemplo manifestum est. Qui cum sibi omnia compertissima esse jactabundus gloriatus esset, in rebus tamen Ecclesiæ raro scopum attingit. Estque id in eo fere perpetuum, ut cum Ecclesiam ferire vellet, vix tamen ad illos quam hæreticos Ecclesiæ extorres pertineant ea, quibus Ecclesiæ causam labefactandam credidit. Egregium vero illum Ecclesiæ censorem, qui ne Ecclesiam quidem ab hæreticorum illi infensissimorum conventibus poterat distinguere!

DISSERTATIO SECUNDA

AD S. CYPRIANI EPISTOLAM VICESIMAM QUARTAM,

De presbyteris doctoribus, doctore audientium et legationibus ecclesiasticis.

SYNOPSIS.

§ 1. *Presbyteri doctores Cypriano antiquiores, primariæ in Ecclesia dignitatis.* — § 2. *Apostolis coævi, a Judæorum Scribis doctoribus deducti.* — § 3. *Eorum officium in dono extraordinario fundatum.* — §§ 4, 5, 6. *Non omnium fuisse presbyterorum, ut vulgo putant, munus illud docendi.* — § 7. *In audientium doctore probando presbyteros doctores solos constituit Cyprianus.* — § 8. *Audientes idem qui catechumeni.* — § 9. *Voce etiam catechumeni usi sunt. Audientium nomen unde deductum.* — § 10. *Catechumenorum institutio mysteriis respondebat.* — § 11. *Doctor audientium Cypriano hypodiaconus. De Pantæno, Clemente Alexandrino, Origine, in schola Alexandrina catechistis.* — § 12. *Inferiorum ordinum ministri, nunc Cleri communi nomine censentur, excluduntur, apud Cyprianum.* — § 13. *Cypriani legationes omnes, alteræque quarum mentionem ejus Epistolis.* — § 14. *Legationes per clericos, et quidem illos, ut plurimum, binos, vero hypodiaconatum excedentes ætate Cypriani.* — § 15. *Legationes aliæ Cypriano antiquiores, Clementis Alexandrini atque Irenæi.* — § 16. *Legationes Ecclesiæ Smyrnensis, Polycarpianæ atque Ignatianæ magis, quam Cypriani illæ, honorificæ.* — § 17. *Legationes sæculi Apostolici.* — § 18. *Pro moribus juris hospitalis expressæ.* — § 19. *Apostoli peregrinantes ita ab Ecclesia excepti ut valerent a provincialibus suis præsides provinciarum.* — § 20. *Legationes illius sæculi maxime honorificæ.*

§ 1. — *Aut quando cum presbyteris doctoribus lectores diligenter probaremus, Optatum inter lectores doctorem audientium constituimus.* Observandum hoc munus presbyterorum doctorum, quod non Cypriani primum tempore natum erat, sed vero ab apostolis usque ad ejus tempora deductum. Cypriano antiquior Tertullianus meminit. (*Præscript. adv. Hær.*, c. 3.) « Quid ergo, inquit, si episcopus, si diaconus, si vidua, si virgo, si doctor, si etiam martyr, lapsus a regula fuerit; ideo hæreses veritatem videbuntur obtinere? » C Ubi ita hujus doni meminit, ut plane ab officiis ecclesiasticis episcopatus et diaconatus distinguat. Quæ enim sequuntur, personarum sunt dona, non officiorum; eaque ipsa ita inter se gradibus distincta, ut proximum martyri gradum doctor occupet, nec viduis modo sit, sed et virginibus dignitate superior. Idem postea: « Est utique frater, inquit, aliquis doctor gratia scientiæ donatus, etc.? » Meminit Tertulliano coævus martyr Saturus Aspasii presbyteri doctoris ab Optato episcopo dissidentis. (In *Act. Perpet. et Felic. in Vis. Saturi.*)

Meminit variis in locis Hermas, lib. I, vis. 3 : « Lapides quidem illi quadrati et albi, convenientes in commissuris, ii sunt apostoli, et episcopi, et doctores, et ministri, qui ingressi sunt in clementia Dei et episcopatum gesserunt, et docuerunt, et ministraverunt sancte et modeste electis Dei qui dormierunt quique adhuc sunt, et semper cum illis convenerunt et in se pacem habuerunt et se invicem audierunt. » Mirum est quod hoc e loco eliciat Blondellus, eosdem fuisse episcopos atque doctores; quasi vero verba illa, et episcopatum gesserunt, ad doctores referenda sint, et non ipsos potius qui etiam præcesserant episcopos; præsertim cum occurrant ibidem verba illa, et docuerunt, quæ doctoribus aptissimæ respondeant. Fuisse equidem hoc dono instructos episcopos ut plurimum, est sane verisimillimum propter præceptum Apostoli, quo episcopum vult esse διδακτικὸν, I Tim., III, 2; II Tim., II, 24, atque adeo e presbyteris illum præcipue ad episcopatus honorem esse provectum quem eo dono constabat esse præditum. At presbyterorum etiam doctorum jam exempla vidimus, ut proinde necesse non sit qui doctor fuerit, eum fore etiam episcopum. Frustra vero nos ad illos auctores refert Blondellus, qui post exstinctum in Ecclesia doctoratus donum floruerunt. Sed ad Hermam nostrum redeamus Idem rursus, lib. II, Mand. 4 : « Etiam nunc, Domine, audivi a quibusdam doctoribus, quod alia pœnitentia non est, etc. » Lib. III, Simil. 9 : « Quadraginta vero apostoli et doctores sunt prædicationis Filii Dei. » Postea : « Et dixit : Quoniam hi apostoli et doctores qui prædicaverunt nomen Filii Dei, cum habentes fidem ejus et potestatem defuncti essent prædicaverunt his qui ante obierunt. » Iterum : « De octavo vero monte, in quo plurimi erant fontes in quibus adaquabatur omne genus creaturæ Dei, tales sunt qui crediderunt apostolis, quos misit Dominus in totum orbem prædicare : et quidam doctores qui caste et sincere prædicaverunt et docuerunt, etc. » Ex quibus omnibus id etiam intelligimus, quænam illa fuerit doctrina unde doctorum nomen habuerunt, munus illud prædicandi, ut loquitur Hermas, tantamque etiam fuisse eorum dignitatem, ut cum apostolis, ut plurimum, conjungantur.

§ 2. — Frequens etiam occurrit horum doctorum in sacris Litteris mentio : Act. XXIII, 1, prophetarum et doctorum; I Cor. XII, prim o apostolorum, secundo prophetarum, tertio doctorum ante alia Spiritus extraordinaria χαρίσματα, v. 28, 29; Eph. IV, II, apostolorum, prophetarum, evangelistarum, pastorum et doctorum. Inseruntur hic evangelistæ et pastores; dona N. T. propria, nec a Pentecoste, quo tempore Spiritus effusus est, deducenda. Evangelistæ enim eo tempore necessarii erant quo Evangelium ad exteros derivandum erat, quod nescio an ante Cornelii historiam ontigerit, fieri certe vix potest ut mortem Stephani antecesserit, persecutionemque ea occasione excitatam. Pastorum munus tunc necessarium erat, cum Ecclesiæ eleemosynæ erant in pauperes distribuendæ. Est enim ea ipsa distributio ποιμαίνειν, I Pet., V, 2, juxta ea quæ supra disputavimus. Ita fiet ut donorum originalium proximus post prophetas locus sit doctoribus assignandus. Ex ipsa enim synagoga derivatum est ad Ecclesiam hujus muneris exemplum. Siquidem illi quoque erant sui Rabbini καθηγηταὶ, συζητηταὶ τοῦ αἰῶνος τούτου, Scribæ, νομικοὶ, νομοδιδάσκαλοι (his enim omnibus titulis insigniuntur) qui et διδάσκαλοι simpliciter appellantur, Luc. II, 46. Fuisse etiam apud ipsos munus admodum honorificum constat e Rom. II, 18, 19, 20, 21. Ut necesse esset Salvatori de eo discipulos suos monere, ne illum titulum ambirent. Quam tamen, una cum officio, ambitionem etiam Christianis irrepsisse suspicio est, S. Jacob, III, 1.

§ 3. — Ut autem omnia Ecclesiæ munera primis illis originibus extraordinario Spiritus sancti auxilio administrata sunt; idem et in hoc quoque munere contigisse certum est. Id innuit verbum ἔδωκε Ephes. IV, 11; referendum enim ad locum Psal. LXVIII, 19, v. 8, laudatum : Ἔδωκε δόματα τοῖς ἀνθρώποις. Sunt ergo etiam doctores illis δόμασιν accensendi. Proinde inter Spiritus χαρίσματα habemus διδασκαλίαν, Rom. XII, 6, 7; προφητείαν et διδαχήν. I Cor. XIV, v. 6, ad eamdem plane formam qua supra conjungi vidimus προφήτας atque διδασκάλους. Rursus ibid., διδαχὴν, v. 26. Nec aliam fuisse doctorum Africanorum rationem ostendunt illa quæ superius e Tertulliano produximus (*Præscript*. c. 14); quibus quem doctorem appellat, eumdem gratia scientiæ donatum esse dicit. Probavimus enim istius modi Spiritus χαρίσματα ad Cypriani nostri tempora permansisse. Fateor equidem illa ætate donorum extraordinariorum usum in ordinariorum quoque munerum administratione fuisse. Sed vero munus hoc doctorum non minus fuisse quam donum ipsum doctrinæ extraordinarium, inde colligimus quod deficientibus hujusmodi donis, paulatim ipsum quoque munus in desuetudinem abierit. Nulla enim ejus occurrit in posteriorum sæculorum canonibus mentio. Nec etiam ullibi cum ordinariis episcopi, presbyteri aut diaconi officiis conjungitur in N. T., sed cum extraordinariis illis apostolorum, prophetarum, miraculorumque, quæ jamdiu defecisse omnes confitentur. Nec suppetunt Patribus quart sæculi et deinceps de eorum officio quod scribant et sui sæculi receptis moribus vel evanida vestigia, sed perinde ac nos, e textu solum veterumque scriptis conjectantur. Videant igitur fratres Independentes qua ratione hoc officium continuandum censeant, cum tamen dona illa, quibus innixum probavimus, nec ipsi defecisse inficientur.

§ 4. — Animadvertendum præterea, cum de presbyteris doctoribus meminit Cyprianus, id si-

mul innuere, fuisse utique alios e presbyterio qui non fuissent doctores. Nec enim opus erat ut presbyteros doctores ab episcopis itidem doctoribus secerneret, ipse qui hæc scriberet episcopus. Nec locum habebant alii in eorum probatione qui in clerum promovendi essent, quam presbyteri. Idem Saturus, cum Aspasium presbyterum doctorem appellat. Cum igitur docendi illud munus ex Herma idem fuisse didicerimus, quod prædicandi, plane sequitur, non omnium fuisse presbyterorum, ut in Ecclesia concionarentur, nedum ita fuisse officio presbyterali essentiale, quam putant hodierni schismatici, ut qui illud munus non præstiterit, is ne pro presbytero habendus sit quidem. Nec vero recentiorum sæculorum id errori tribuendum erat. B Idem etiam sub apostolis obtinuisse constat ex I Tim. v, 17, quanquam perperam colligunt προεστῶτας illos presbyteros, qui alii essent a κοπιῶσιν ἐν λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ, fuisse laicos. Cur ita colligunt, nihil habent e textu, nihil e receptis illius sæculi moribus, subsidii. Sequitur itaque ne ipsos quidem apostolos donum illud in ordinandis exegisse prævium, nec inter χαρίσματα ipsa manuum impositione collata locum habuisse; sed nec Deum ipsum, cujus nutu omnia tunc gesta sunt, quique Ecclesiæ in necessariis non erat procul dubio defuturus, tale hoc officium instituisse, ut ad ejus administrationem esset hoc donum omnino necessarium.

C § 5. — Cum etiam ex receptis ætatis suæ moribus suas plerumque consuetudines mutuo acceperint Christiani; vix puto ullum fuisse exemplum quo docendi munus cum sacerdotio esset necessario conjunctum. Judæis diximus scribas fuisse atque rabbinos, e tribu procul dubio sacerdotali illos. Longe tamen aberat ut tota familia sacerdotalis scribæ fuerint aut rabbini. Scribarum ordinem ab Ægyptiis fortassis acceperint Judæi. Illis enim sui erant Ἱερογραμματεῖς viri sacrorum peritissimi atque doctissimi, ut proinde sacerdotes fuisse verisimillimum sit. Nec tamen propterea sacerdotes omnes Ἱερογραμματεῖς erant, quin paucorum potius fuisse videtur hæc dignitas, cum tamen tertia populi Ægyptii pars sacerdotalis fuerit. Idem de D Atheniensium etiam gentiumque aliarum, Ἱερογραμματεῦσι et Ἱερομνήμοσι statuendum, ut sine exemplo fuisse necesse sit, si hæc duo munera, tam inter se diversa, censuissent tamen sibi invicem fuisse conjungenda. Erant tamen admodum pauca, si qua sint omnino, quæ a Christianis inducta sunt sine exemplo.

§ 6. — Cum itaque probavimus, neque ex instituto, neque etiam de facto, presbyteros omnes fuisse docendi dono præditos; plane sequitur, qui dono isto caruissent, ita non fuisse ad docendum obstrictos, ut potius ab eo docendi munere temperare debuerint. Id enim hortatur Apostolus, ut, quo dono quispiam fuisset instructus, ei unice incumberet, Rom. XII, 6, 7, 8, etc. : « Sapere quemquam ad sobrietatem, et unicuique sicut Deus divisit mensuram fidei, v. 3; certo quodam consilio ita distribuisse Deum, ut nemo dona omnia ipse habeat, alter autem ut alterius defectus suppleat, sintque ita sibi invicem omnes mutuo necessarii, ut non sit SCHISMA in corpore I Cor., XII, 18, 24, 25. » Si itaque omnes qui dono quopiam caruissent, illud ne quidem exercere debuerint, sequitur illos quibus negatum esset docendi donum, ne docere quidem oportuisse. Agnoscimus interim ex Apostoli mente, si qui sint utroque dono præditi et προστασίας et διδασκαλίας, illos esse merito duplici illo, quem dicit, honore dignos. Neque hæc a nobis eo animo disputata sunt ut ignaviæ patrocinemur, si quis non sit aliis B Ecclesiæ necessariis muneribus obstrictus. Nec id voluisse Apostolum existimamus, aut Ecclesiam primævam. Potius gaudendum existimarem atque gratulandum, si qua Ecclesia tales haberet presbyteros qui omnes huic docendi muneri ita satisfacere possent, ut nec illud ipsum indecore exsequerentur, nec alia negligerent. Quod tamen schismatis prætextum faciant adversarii, si qui dono hoc destituti in sacros ordines admittantur, aliisve Ecclesiæ curis pariter necessariis distineantur, quo minus huic possint curæ unice invigilare; quod etiam reliqua negligant, preces publicas quotidianas, visitationem fidelium, institutionem catechumenorum, sacramentorum celebrationem, C moribundorum viatica, quod unius hujus muneris prætextu, ne tempus quidem sibi vacuum relinquant reliquis muneribus expediendis : ea sane ita non sunt apostolica, ita non primævæ Christianitati conformia, ut ne probanda sint quidem.

§ 7. — Videmus porro in hoc audientium doctore probando non alios a Cypriano presbyteros quam doctores esse consultos. Idemque ab eo in aliis quoque causis observatum esse est sane admodum verisimile, ut qua in re quisque eminuisset, in ea illum duxerit esse consulendum. Proinde ita intelligendus est cum communi presbyterorum consilio sua omnia a primo usque episcopatus exordio, gesta esse commemorat, ut in rebus singulis neminem, ad quem quidem ea res attine- D ret, a consilio suo excluserit, omnesque etiam, cum res omnium interesset, admiserit. Id quidem exigebat apostolica illa de donis regula (cujus modo meminimus) ut quo dono quisque fuisset præditus, ejus exercitio unice incumberet, nec se aliis immisceret ad donum suum nihil attinentibus. Sequitur etiam idem esse donum quo audientes atque illud quo fideles essent docendi, quia in audientium doctore constituendo presbyteros doctores consuluit.

§ 8. — Erant equidem alii audientes in pœnitentium censu, qui ubi Scripturas atque διδασκαλίαν audiissent, e synaxibus erant excludendi. Et quidem illi Cypriano nostro coævi, si Gregorii Thaumaturgi epistolæ canonicæ credendum sit. Sed ho-

rum nullum in Ecclesia africana exstat, quod quidem sciam ea præsertim ætate, vestigium. Nec alios doctores habebant quam fideles. Erant enim omnium fidelium communes illæ, quibus hi intererant, auditiones. Neque vero ex usu Ecclesiæ africanæ alii audientes erant quam catechumeni. Jam supra vidimus qui catechumeni essent clero Romano, epist. 3, eosdem audientes esse Cypriano, epist. 13. Constatque etiam e Tertulliano, quo nemo melior est Cypriani interpres. Apud illum audientes intinctis opponuntur, quo sensu tingui apud eumdem valet quod baptizari (*De Pœnit.*, c. 6, 7). Eosdem auditores appellat, quorum et tyrocinia memorat, ne quis debitet alios esse quam catechumenos.

§ 9. — Et quidem ipsum hoc audientium nomen frequentissimum fuisse videtur. Nec tamen desunt, ea quoque ætate, exempla quibus iidem catechumeni audiunt, et quidem apud Latinos etiam scriptores. Jam diximus hoc catechumenorum nomine usum esse clerum Romanum. Usus etiam est ipse Cyprianus *Testim.* lib. III, cap. 98; et Tertullianus, *de Coron. Mil.*, c. 2) et *Præscr.* c. 41. Quod quarto tandem S. Augustini sæculo et deinceps solum obtinuit. Quod vero ad nomen audientium attinet, e sacro codice omnino ductum puto, ex illis nimirum locis quibus fides ipsa toties ἀκοὴ dicitur, quam auditum reddiderunt antiqui etiam interpretes. Ita, fides ex auditu, auditus autem per verbum, Rom. X, 17: Auditus fidei, Galat. III, 2, 5; Verbum auditus Dei, I Thess. II, 13. Ex veteri autem Instrumento deduxit Apostolus, Isa., LIII, 1 : Quis credidit auditui nostro? Ita enim locum illum legerunt Tertulliani quoque Cyprianique interpretes. Ad illum autem Isaiæ locum nos disertissimis verbis retulit Apostolus, Rom. X, 16. Nihil huc faciunt vulgaria gentilium ἀκροάματα, quæ ludicra plerumque essent. Faciunt tamen fortasse philosophorum illa quæ non aliis crederentur quam initiandis, ad formam mysteriorum.

§ 10. — Illam certe mysteriorum formam repræsentabat tota catechumenorum erudiendorum ratio. Vivendi novam formam suscipiebant initiandi (Meurs. *Eleusin.*, c. 17). Et quidem in ea totus est Clemens Alexandrinus, in antiquissimo ejus, quod habemus hodie, opere catechetico, Pædagogo videlicet. Erant etiam in Petromate libri rituales initiandis legendi primum, deinde describendi (Id. *ib.* c. 10). Et quidem de baptismi ritibus, de συντάξει et ἀποτάξει, conversione ad orientem occidentemque, etc., agit in Catechesibus suis Cyrillus Hierosolymitanus aliique.

§ 11. — Observandum denique ad officium hypodiaconatus spectasse illum audientium doctoratum. Idem Optato doctoratus audientium, quod lectio Saturo ad gradum lectoris promovendo, futuri nempe officii prævium experimentum. In Alexandrino κατηχήσεως, sive ἱερῶν λόγων, διδασκαλείῳ idem munus præsbyteris fortasse nonnunquam assignatum. Pantænum vulgo existimant fuisse presbyterum, quamvis nescio sane veterumne quispiam eum ita appellet (Euseb., *Hist. eccl.* V, 10; VI, 3, 6). Clementem ejus in eo munere successorem, presbyterum vocat Alexander Hierosolymitanus episcopus (Euseb., *Hist. eccl.*, VI, 11). Sed quando scripta est ab Alexandro ea epistola, jam successisse videtur in ejus locum Origenes, ut proinde non constet fueritne presbyter cum munere illo ipse fungeretur. Non tamen presbyteratui id fuisse munus necessario annexum constat, quod ad illud evectus fuerit a Demetrio Origenes, octavum decimum duntaxat ætatis annum agens, quo tempore non constat vel inferioribus quidem illis, quos pro sacris habent, ordinibus fuisse initiatum. Presbyteratum certum est, non ante iter Achaicum sub Alexandro Severo, ab eo fuisse susceptum. Idque eo fortasse consilio institutum est, quod fideles cum jam in sinum Ecclesiæ suscepti fuissent, proinde doctorem, habere debuerint, qui vel in Ecclesiæ æstimatione esset sacerdos. Ad sacerdotes enim pertinuisse illam scientiæ gratiam, qua donandum Tertullianus dixit esse doctorem, et veteris quoque legis præscriptio constat, Malach., II, 7. Illa enim ipsa scientiæ voce usus est in eo loco, non modo vetus interpres hodiernus, sed ipse quoque Cyprianus. Catechumenis vero erudiendis, qui extra Ecclesiam siti essent, salis erat vel laicus, quem tamen, honoris causa, clero proximum eligebant. Præsertim cum, ex iis quæ de eorum sententia superius disputavimus, constet vel vulgus Christianorum ita extraneis quibusvis sanctitate præcelluisse, ut essent merito, si ad illos conferrentur, pro sacerdotibus habendi.

§ 12. — Observandum insuper, ex eodem hoc Cypriani loco, lectores etiam hypodiaconos generali clericorum titulo censeri. Id sane innuit, cum per clericos ad Romanum clerum scribendum esse dicit, eaque ipsa de causa, lectorem fuisse Saturum, hypodiaconum vero Optatum a se constitutum. Simili exemplo Felicianus acolythus clericus dicitur epist. 55. Quod etiam ad lectores attinet, qui tamen inferior erat hypodiaconatu gradus, constat idem ex ejusdem epistolis de Aurelio et Celerino ad honorem lectoratus a se provectis. De Aurelio ita scribit, epist. 33 : « In ordinationibus clericis, fratres charissimi, solemus vos ante consulere, etc. » Ergo et clericus erat Aurelius et ordinatus. « Merebatur, inquit, talis clericæ ordinationis inferiores gradus. » Erat igitur et hic gradus clericæ ordinationis. » Rursus : « Hunc igitur, fratres dilectissimi, a me et a collegis qui præsentes aderant, ordinatum sciatis; quod vos scio et libenter amplecti, et optare tales in Ecclesia nostra plurimos ordinari. » De Celerino ita epist. 34, dignum esse dicit : « Ut qui sublimiter Christum confessus esset, clerum postmodum Christi ministeriis ecclesiasticis adornaret. » Rursus eumdem « Celerinum fratrem, in-

quit, nostrum, virtutibus pariter et moribus gloriosum, clero nostro non humana suffragatione, sed divina dignatione conjunctum. » Idem tamen hac ipsa, quam in manibus habemus, epistola, lectorem Optatum clero duntaxat proximum esse dicit, interque eos numerat qui ad clerum parabantur. Et in epistolis ejus vel cleri nomine, vel ad clerum, datis, nusquam occurrit aliorum mentio præterquam presbyterorum atque diaconorum. Quis non videt quam cleri nomine nunc laxius utatur, nunc strictius, pro more sæculi, ut qui uno sensu clerici appellantur, sint, ad alios si conferantur, laicis accensendi? Idem de recentioribus Ecclesiæ canonibus observare poteramus. Sed nos de Cypriani temporibus, aut etiam antiquioribus, impræsentiarum agere constituimus.

§ 13. — Est etiam observatione dignus mos illius sæculi in legationibus ecclesiasticis. Erant enim dignitatis, tum eorum a quibus, tum ad quos mitterentur, observantissimi. Prima Cypriani legatio ad Romanos per Clementium hypodiaconum missa est; cujus mentionem habemus epist. 3, 4, 15. Secunda hæc est ad clerum Romanum per Saturum lectorem Optatumque hypodiaconum. Meminit hac ipsa epist. 29 et 32. Tertia, ad eumdem clerum per Fortunatum hypodiaconum, epist. 30. Quarta Novatiani ad Cyprianum de ordinatione sua per Maximum presbyterum, et Augendum diaconum, Machæum etiam quemdam atque Longinum, qui cujus ordinis fuerint non constat, epist. 41. Quinta Cypriani cum synodo ad explorandam Cornelii ordinationem per Caldonium Fortunatumque episcopos, epist. 41, 42, 45. Sexta Cypriani privatim ad Cornelium per Primitivum presbyterum, epist. 41. Septima ejusdem ad eumdem per Mettium hypodiaconum, et Nicephorum acolythum, epist. 42, 43, 44. Octava Cornelii ad Cyprianum per Augendum confessorem, epist. 48. Quem tamen ille locum in Ecclesia obtinuerit non liquet. Nona Antoniani ad Cyprianum per Quintum presbyterum, epist. 52. Decima Cornelii ad Cyprianum per Saturum acolythum, epist. 55. Undecima Cypriani ad Cornelium per Felicianum acolythum, Ep. ead. Duodecima Pomponii episcopi ad Cyprianum cum synodo per Paconium fratrem, epist. 62; sed nec ejus dignitas memoratur. Tertia decima Ecclesiarum Asturicensis et Emeritensis per episcopos suos Felicem et Sabinum, epist. 68, in ea causa qua de ipso fuerat episcopatu disceptatum. Subrogati enim erant hi in locos Martialis et Basilidis Libellaticorum. Quarta decima: Quinti episcopi Mauritaniæ ad Cyprianum primatem per Lucianum forte presbyterum, epist. 71. Quinta decima: Cypriani, sed totius, ut videtur, Ecclesiæ Africanæ nomine, ad Firmilianum Cappadociæ primarium, ut videtur, episcopum, per Rogatianum diaconum, epist. 75 Sexta decima: Tandem eademque ultima Cypriani ipsius in exsilio jam constituti ad collegas itidem episcopos eosdemque in metallis versantes, per Victorium Herennianum hypodiaconum, Lucanum, Maximum et Amantium acolythos, epist. 78, 79, 80.

§ 14. — Notanda autem illa Cypriani verba: « Et quoniam oportuit me per clericos scribere, » etc. Ex quibus constat, pro sæculi illius more, legationes ecclesiasticas non aliis quam clericis fuisse credendas. Id factum fortasse propterea quo major fides nuntiis ultro citroque referendis accederet. Id tulit certe ægerrime Cyprianus, cum epist. 3 cleri Romani suspectam haberet, laborare ita epistolæ clericæ fidem, ne mendacio fortasse aliquo et fraude corrupta esset. Scio equidem epistolam clericam tam vocari posse illam quæ a clero Romano scripta esset (epist 4), quam quæ Clementio hypodiacono, ipsi quoque clerico, legato tradita. Sed vero nuntii hoc in loco fides solius, non item illa scribentium, in dubium vocata est. Ergo clerici erant illi quoque legati de quorum dignitate aliter non constat. Et acolythi, et si qui alii inferiorum ordinum ministri, legationes obierint, illos quoque inter clericos, hoc ipso etiam argumento, numeratos fuisse necesse est. Notetur etiam plurimas legationes duobus legatis fuisse commissas, præsertim transmarinas. Quod enim Novatianus quatuor miserit, id benevolentiæ captandæ gratia factum esse probabile est. Idem fortasse de legatione ad martyres statuendum, quatuor illos legatos vel in martyrum honorem esse missos, vel quod variis in locis martyres constituti essent, vel quo plures adessent fidei testes in Ecclesiæ eleemosynis distribuendis. Erant enim, in illa etiam ætate, alioqui aurea, malæ fidei exempla in re pecuniaria. Talis fuerat, in ipsa etiam Ecclesia Africana presbyter Novatus, epist. 49. Talis Felicissimus, epist. 38. Talis denique (quis crederet!), Nicostratus ipse diaconus et confessor, epist. 48, 49. Id etiam animadversione dignum, præcipuum plerumque legatorum hypodiaconum fuisse, nec cum gradum excessisse. Ita fuit in legatione, prima, secunda, tertia, septima, sexta decima. Quod si aliquando superior quispiam sit missus, id tunc plerumque contigit cum unicus mitteretur, ut numeri defectum ita personæ dignitate compensarent. Ita in legatione, nona, quarta decima, quinta decima. Quod aliter singulorum nomina, etiam inferioris ordinis, habeamus, non est tamen certum singulos duntaxat fuisse missos. Idem obtinuit, non legationibus modo transmarinis, sed et in illis quoque quæ provincialium essent episcoporum ad provinciarum primatem, qualis erat legatio illa quarta decima. Quod vero episcopi ipsi legationem obierint, factum id non est nisi rarissime, causisque alioqui gravissimis. In legatione tertia decima, causa manifesta est. In quinta etiam facilis. Erat enim inter episcopos disceptandum Cornelium atque Novatianum. Erat etiam de litteris formatis in posterum dandis cavendum, quarum omne commercium inter alios non erat quam episcopos. Quid quod

synodi Africanæ etiam missæ sunt, et ad synodum, provinciæ nimirum episcopos, ad quos spectabat episcopi Romani ordinatio. Synodi enim nomine, uti a gentilium usu ad Christianos emanavit, sacerdotum collegia quæque sive fraternitates appellantur, sive in conventibus, sive etiam singuli. Nec desunt etiam apud Ecclesiam hujus significationis exempla, si id impræsentiarum agerem.

§ 15. Ita quidem se res habuit legatoria ætate Cypriani. Erant etiam nonnullæ Cypriano antiquiores legationes ad eamdem formam expressæ. Legatus ab Alexandro Hierosolymitano antistite Euseb., *Hist. Eccles.*, VI, 11) missus est Ecclesiæ Antiochenæ totius Syriæ primariæ (cui et Judæa attributa est) Clemens Alexandrinus presbyter, sed solus. Planæ ad exemplum legationis quartæ decimæ. Legatus erat martyrum Lugdunensium Viennensiumque ad Eleutherum Romanum pontificem presbyter Irenæus (nec enim est quod episcopum illum tunc temporis faciat Blondellus) ipseitidem solus (Euseb. *Hist. eccl.* V, 4). Aliarum legas tionum, ut puto, non habemus exempla usque ad tempora Polycarpi atque Ignatii (*Vid.* Vales., *Not. in locum Eusebii*). Illæ itaque ut se habuerint, age despiciamus.

§ 16. Et quidem epistola Ecclesiæ Smyrnensi ad Philomelienses de martyrio Polycarpi, scripta est per Marcum quemdam fratrem, ad formam legationis duodecimæ quem Latinus vetus interpres Martianum appellat, de cujus in Ecclesia loco nihil constat. Par est de Crescentis loco silentium, quo nuntio usus est in illa, quam ad Philippenses dedit, Epistola ipse Polycarpus. Epistolæ Ignatii (*Epist. ad Smyrn.* § 12; ad Ephes. § 12) ad Smyrnæos, Ephesios, Philadelphienses, Burrho diacono, sed qui communi Smyrnæorum Ephesiorumque nomine ad illum missus fuerat, traditæ videntur. Reliquæ cui traditæ sint, non constat; sed Burrho etiam traditas, est sane admodum verisimile. Notanda enim Ignatii verba in Ep. ad Smyrnæes, ὃν ἀπεστείλατε μετ' ἐμοῦ. Non igitur ad Ignatium duntaxat, sed cum eo missus est Burrhus (Vid. *Epist. ad Ephes.*, § 2), comes itineris futurus, nuntiusque legationibus obeundis. Quo nomine etiam Ephesios illos alios (*Ep. ad Rom.* § 10), Crocum, Onesimum, Euplum atque Frontonem, missos puto, atque adeo non alios quam illos pertulisse epistolam ad Romanos. Eodem munere functus est Philo etiam diaconus, Cilix (*Ep. ad Philadelph.* § 11). Sed nec diaconi soli, alii etiam diaconis superiores, legationes tamen obierunt tempore Ignatii. Honorabant Sanctum (inquiunt auctores Ignatii martyri coævi) per episcopos, presbyteros et diaconos. Asiæ civitatis et Ecclesiæ (Edit. Usser, p. 5). Qui certe ipse legationis mos sæculum omnino Ignatianum sapit, non aliquod recentius. Id factum a Magnesiis testis ipse est amplissimus Ignatius (*Ep. ad Magnes.*, § 2), non Damam modo eorum episcopum, sed et presbyte-

A ros Bassum et Appollonium, et diaconum Sotionem secum fuisse Smyrnæ. Rogat ille sæpius Ecclesias, ut legatum aliquem mitterent confirmandæ sedi suæ Antiochenæ episcopo destitutæ. Hunc ille nunc θεοδρὸμον appellat (*Ep. ad Polycarp.* § 7), nunc θεοπρεσβευτὴν (*Ep. ad Smyrn.* 11), cujus meminit etiam in Ep. ad Philippenses Polycarpus. Quos vero illæ legatos destinarint, ostendit idem sanctissimus martyr Ignatius in Ep. ad Philadelphienses: Αἱ ἔγγιστα (inquit) ἐκκλησίαι ἔπεμψαν ἐπισκόπους, οἱ δὲ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους (*Ep. ad Philadelph.* § 10). Dubitaque in eam quam diximus ad Philippenses Epistola ipse Polycarpus, ipsene legationem obiret, an alium potius mitteret legatum. Ita non erat a loco etiam episcopali alie-
B num ut ipsi legationum munere fungerentur. Ex quo etiam obiter constat quam non fuerit, eo sæculo, episcopi officium ita fixum, ut putavit Salmasius. Ipsum potius episcopi nomen a peregrinantium in Græcis civitatibus officio desumptum erat. Et chorepiscopos περιοδεύτας appellant canones, quorum idem rure officium atque in urbibus episcoporum. Est autem περιοδος eadem illa vox qua apostolorum peregrinationes in antiquioribus Ecclesiæ monumentis denotari observavit ipse Salmasius. Nihil itaque vetat eosdem et apostolos fuisse et episcopos et peregrinari potuisse et certis tamen Ecclesiis præesse. Præsertim cum non sit de aliorum apostolorum peregrinationibus e S. Pauli
C exemplo statuendum. Reliqui certe intra certas sese ut plurimum provincias continebant, sub illius sæculi finem, cum jam constitutæ essent ecclesiæ, et in ecclesiis episcopi. Non longe ab Hierosolymis peregrinatus videtur S. Jacobus, si veris monumentis credimus, etiam Actorum illis. Nec longe ab Hierapoli Philippum, nec ab Asia proconsulari Joannem discessisse innuunt Polycrates et Clemens Alexandrinus. In his limitibus nihil vetat in Ecclesiæ primævæ disciplina quin alii quoque peregrinari possint episcopi. Quid quod etiam S. Paulus (I *Cor.*, XV, 10) cum se reliquos apostolos in labore superasse contendit, id certe manifeste innuit, non esse reliquorum apostolorum labores e suo unius exemplo æstimandos. Singulos ab illo supe-
D ratos esse apertius est quam ut de eo dubitari possit. Ita etiam ejus verba intelligi possunt ut omnes omnium labores, etiam collectos, longo post se intervallo reliquerit. Id si verum sit, reliquorum apostolorum labores æquare poterant episcopi. Æquavit fortasse Polycarpus, cum e Smyrna sua Romam sub Aniceto contenderet, inde fortassis in Galliam Lugdunensium illam Viennensiumque Christianorum coloniam deducturus. Nulla certe primævæ Ecclesiæ indubia monumenta suadent hujus unius labores reliquorum apostolorum laboribus fuisse inferiores. Longe tamen abest ut episcopalis officii fines excesserit, vel ut eo nomine illum veterum quispiam reprehenderit. Quæ cum ita se haberent, erat utique omnino

consentaneum ut non alios legationibus quam superiorum ordinum adhiberent, nondum in Ecclesiam introductis illis inferiorum ordinum ministris quibus usa est Ecclesia ætasque Cypriani.

§ 17. Plane referebant hæc Ignatiana ætatis etiam apostolicæ recentissima vestigia. Illorum opera præcipua in disseminandis potius, quam regendis Ecclesiis collocata est. Proinde consentaneum erat ut legati quam honorificentissimi deligerentur, præsertim cum id ipsum Evangelii, propagandi munus, eorum fuisset præcipue qui in primaria essent Ecclesiæ dignitate constituti, quales erant ipsi apostoli, evangelistæ, etc. Habebant igitur Ecclesiæ, præter illos, primarii nominis, Christi apostolos, ipsæ quoque suos quos itidem appellabant apostolos, propterea, ut videtur, B quod nuntii vulgo mitterentur, ut repræsentarent, a quibus mitterentur, Ecclesias. Id enim ipsum innuere videtur, ea ætate, ipsum apostolatus nomen. Hi apostoli appellantur ἀπόστολοι ἐκκλησιῶν (II *Cor.*, VIII, 23). Ita Epaphroditus Philippensium erat apostolus (*Philipp.*, II, 25.) Quæ autem beneficia illis collata sunt, ea non in illos, sed εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν redundare credebantur propterea quod ecclesias illas, ut dixi, repræsentarent. Ex quo intelligimus quantum aberrarit ab apostoli mente in horum apostolorum explicatione Walo Messalinus, cum secundarios hosce apostolos a primariis missos existimat ad ecclesias, non vice versa ab ecclesiis ad apostolos. Id si fuisset verum, C ad πρόσωπον ἐκκλησιῶν attinere non potuit illorum ille cultus, sed vero ad eorum potius a quibus missi fuissent apostolorum. Quid quod durior illa omnis videatur interpretatio qua ἀπόστολοι ἐκκλησιῶν dicendi erant qui ad ecclesias plantandas missi essent potius quam illi qui ab ipsis missi fuissent ecclesiis. Dei certe Christique appellantur apostoli non qui ad Deum Christumve, sed qui ab iisdem mittuntur, ni nova prorsus exemploque omni destituta sit contraria illa locutio. Ab hac potius mittentis personæ repræsentatione primariorum quoque videtur apostolorum origo deducenda. Principum satellites dicuntur quorum id officium est ut principibus coram adsint, semperque in eorum conspectu obversentur. Inde vultus principum D intueri, atque ab eorum vultibus procedere dicuntur. Quos vultus appellant interpretes latini, eos פנים pro suo idiomate Hebræi. Eam vocem πρόσωπον reddunt interpretes Græci. Pro eo principum more Dei quoque præsentia majestatica vultus facieique metaphoris in Scriptura obumbratur. Panis propositionis panis facierum appellatur, eorum nempe proprius qui principum commensales fierent. Angelus præsentiæ in propheta idem est qui Dei faciem intueri dicitur in Evangelio. Ut autem pro nuntiorum dignitate de principum erat contumelia judicandum, eo graviori quo nuntius fuisset honoratior; ita is honoris gradus summus erat, si quis esset in principum conspectu A frequentissimus. Qui igitur e principis vultu egressus diceretur, illum si quis minus honorifice tractasset, perinde erat ac si principem ipsum coram agentem præsentemque contempsisset. Cum itaque communem sibi atque apostolis honorem fore contemptumque Dominus profitetur, id nempe innuit in eorum nuntiorum numero habendos qui essent ἀπὸ προσώπου. Idem ergo de his ecclesiarum apostolis statuendum ab ecclesiarum quasi vultibus fuisse, cum in utrosque, tam ecclesias nimirum ipsas, quam missos ab ecclesiis apostolos, communes redundarent honores atque contumeliæ, quasi unam utrique eamdemque personam sustinerent. Quod si verum esset, quod contendit Salmasius, secundarios hosce ecclesiarum apostolos non alia B de causa fuisse ecclesiarum quam quia ad ecclesias plantandas mitterentur: non esset sane cur possent a primariis etiam apostolis hoc solo nomine distingui. Ipsi enim illi Christi apostoli ad hoc quoque idem plantandarum ecclesiarum munus missi sunt a Christo atque destinati (*Ephes.* IV, 11, 12, 13). Certos enim et ipsi habebant ex pacto κανόνας, nec in hoc inferiores existimemus secundarios hosce fuisse apostolos. Quod vero munus illum Epaphroditi apostolatum proprie spectarit, ex eadem illa ad Philippenses Epistola facile colligimus (*Philipp.* IV, 18). *Habeo autem omnia, et abundo: repletus sum, acceptis ab Epaphrodito quæ misistis*, etc. Rem igitur pecuniariam spectabat illa legatio. C Quod non ita tamen intelligendum erat, quasi, peracta ea dispensatione, ad suos e vestigio reverterentur. Qui ita missi essent, alias deinde legationes, ejus ad quem missi essent, nomine obierunt idque in longinquas nonnunquam regiones, quoties id e re esset Ecclesiæ catholicæ publica. Ita apostolos illos ecclesiarum commendat Corinthiis a se procul dubio eo missos (II *Cor.* VIII, 24). Ita Ephesios ad se missos Romam destinasse videtur Ignatius (*Ep. ad Rom.* fin.). Erant enim eo ipso consilio missi quos χειροτονηθέντας ὑπὸ τῶν ἐκκλησιῶν συνεκδήμους dicto loco (1 *Cor.* VIII, 19) memorat Apostolus. Inde intelligimus quinam essent apostoli συνέκδημοι quorum mentionem habemus (*Act.* XIX, 29) non alios utique quam hos, quos diximus, apostolos. Iidem συνέποντες (*Act.* XX, 4); συνεξελθόντες *Act.* XVI, 3); συνελθόντες (*Act.* XV, 38), quorum ad officium ita pertinebat viris illis primariis ministrare, ut, si qui recesserant, illi officio defuisse existimarentur. Ab hisce se desertum, in epistolis nonnunquam queritur Apostolus. Iidem διακοῦντες (erat enim hæc eleemosynarum suppeditatis proprie sic dicta διακονία *Act.* XIX, 22); ὑπηρέται (*Act.* XIII, 5). Et vero quamplurimi erant qui S. Paulo ita ministrarent, nonnulli equidem ab ipso assumpti, nonnulli ab ecclesiis ad illum delegati, nonnulli etiam a seipsis devoti atque dicati. Idem ab apostolis ipsis observatum est, ut gravissimis de causis legatos non alios adhiberent quam qui reliquis præcellerent. Ita factum in concilio

Hierosolymitano, cum de circumcisionis necessitate ad Ecclesiam Antiochenam mittendum esset apostolorum decretum, non obvios quoslibet qui se ultro offerebant, sed electos e suo numero viros constituerunt qui hoc munere fungerentur. Ἔδοξε, etc., ἐκλεξαμένους ἄνδρας ἐξ αὐτῶν πέμψαι, etc. (*Act.*, XV, 22), quod et reipsa præstiterunt, v. 25. Nec aliter Judæi, a quibus ad Christianos emanasse videtur exemplum. Illi etiam ἄνδρας ἐκλεκτοὺς delegarunt in omnem terram, λέγοντες αἵρεσιν ἄθεον Χριστιανῶν πεφηνέναι, teste, non uno in loco, S. Justino martyre (*Dialog. cum Tryphon.* p. 234 E, 335, C).

§ 18. Neque vero mirandum apostolis hæc præstitisse ecclesias, cum etiam plebeiis Christianis eadem præstiterint, si quando in rebus rem Christianam publicam attinentibus occuparentur. Erat nimirum non minima communionis pars in hospitii jure posita, quo spectant etiam veterum quam plurimæ litteræ commendatitiæ, quarum ad imitationem litteræ etiam ecclesiasticæ formatæ susceptæ conceptæque sunt. Hospitibus autem commorantibus sumptus gratis suppeditati sunt discedentibus xenia donata, et si necesse esset, comites itineris additi, si ultra essent profecturi. Hæc ex antiquissimis Homeri hospitiis manifesta sunt, quæ in mores Græcorum recentiorum deinde transierunt. Hanc φιλοξενίαν commendant aliquoties apostoli, et quidem eo in loco illam habuerunt primævi Christiani ut privati aliquoties divites se suaque omnia sanctis undequaque peregrinantibus excipiendis dicarent. Talis fuisse videtur Gaius non S. Pauli modo privatus hospes, sed totius etiam Ecclesiæ (*Rom.*, XVI, 23). Eodemque nomine commendatur a S. Joanne, tertia ejus Epist., v. 5, 6, 7, 8. Talis etiam fuit Philemon, Ep. ad Philem., v. 5, 6, 7, et Mnason Cyprius, Act. XXI, 16. Ecclesiarum tamen publicum id vulgo fuisse videtur officium. Illo nempe hospitii jure usas legimus in se invicem illorum temporum integras etiam civitates. Exempla habet nonnulla, ni fallor, in Verrinis Cicero. Ut proinde ad ecclesias, quæ civitates integras, pro illius quoque sæculi more, complecterentur, quæque civitatibus proinde conferuntur ab Origene (*lib.* III, *cont. Cels.*), dimanare facillime potuerit. Præsertim cum Judæi etiam Hierosolymitani cum provincialibus διασποράς eadem officia, ante Christianismi etiam natales exercuissent. Ne longius abeam, id colligo ex Act. XXVIII, 21, propterea qui in publicis essent Ecclesiæ officiis constituti, ad illos præcipue spectabant hæc hospitalitatis munia. De viduis Ecclesiæ ita scribit Apostolus (I *Tim.*, V, 10) : *Si hospitio recepit, si sanctorum pedes lavit, si tribulationem patientibus subministravit.* De episcopo : *Oportet enim episcopum irreprehensibilem esse, unius uxoris virum, sobrium, prudentem, ornatum, pudicum, hospitalem* (I *Tim.*, III, 2). Rursus de eodem : *Sed hospitalem, benignum, sobrium* (*Tit.*, I, 8), etc. Is enim πᾶσι τοῖς ἐν χρείᾳ οὖσι κηδέμων erat, teste S. Justino martyre (*Apolog.* II).

§ 19. Hæc igitur erga omnes erant peregrinantes communia ecclesiarum officia, quæ quin ipsis etiam apostolis officiosius præstarentur, nihil sane est quod dubitemus. Nescio quidquamne fuerit quo viri illustres, pro illius sæculi more, excipi solerent, quin idem illud in apostolis primariisque Ecclesiæ viris excipiendis observarint etiam Ecclesiæ; et quidem eo promptiori animo, quod non illorum modo gratiam, quibus ea præstiterant, sed Dei adeo ipsius, cujus in opere occuparentur, se demereri crederent, participesque se illorum quoque operum futuros. Apostolo Romam venienti obviam effusi sunt fratres, usque ad Appii forum et Tres Tabernas (*Act.*, XXVIII, 15). Ignatio tamen ad martyrium properanti usque ad portum, *Melitenses discedentem multis honoribus honoraverunt, et navigantibus imposuerunt quæ necessaria erant* (*Act.*, VI, 10). Erant hæc eorum procul dubio xenia. Discedentem ad navem usque comitati sunt Ephesii (*Act.*, XX, 38). Hæc erat προπομπή, cujus etiam ipse quamplurimis in locis meminit Apostolus. Id autem ad honorem venientis, pro illius quoque ætatis consuetudine, spectabat, ut quo quisque dignitate esset illustrior, eo forent etiam illustriores ii qui in ejus occursum mitterentur. Idque etiam observatum in excipiendis provinciarum præsidibus, ut quem ad locum provinciæ primum appulissent, eo legationes a civitatibus, virorum in sua quisque civitate primariorum, mitterentur. Idem etiam a civitatibus vicinis observatum in peregrinationibus. Id cum Christiani in apostolorum virorumque Ecclesiæ primariorum peregrinationibus imitarentur, id quoque imitatos verisimile est, ne venientium dignitati deessent legati. Quanquam enim fastum mundanum procul amandarint apostoli, erant tamen decori iidem observantissimi retinentissimique. Id certe S. Pauli fuisse videtur ingenium, ea indoles. Nec id quidem immerito. Cum enim in ita exceptis nullum esset, illis præsertim persecutionem sæculis, fastus periculum; multa tamen erant in his adiaphoris quæ ad subditorum cultum reverentiamque conciliandam facerent, quæ non erant sane negligenda, cum præsertim non imperarentur hæc officia, sed vero liberrimo ardentissimoque subditorum præstarentur obsequio.

§ 20. Atque hinc concludimus, quanquam aliunde non intelligeremus quem locum in Ecclesia obtinuerint qui his legationibus obeundis destinarentur, non esse tamen quod dubitemus quin is fuerit admodum honorificus. Ordinariorum horum Ecclesiæ ministeriorum in prima illi ævi apostolici historia, rarior occurrit mentio, episcoporum videlicet, presbyterorum atque diaconorum. Frequentiores erant extraordinarii, apostoli, evangelistæ, pastores atque doctores et prophetæ notioresque omnino atque celebriores. Et probabile quidem est horum fuisse propriam primariam illam simplicissimamque

Ecclesiæ administrationem; tum deinde, cum perturbatiorem illam inordinatioremque experti essent, paulatim in eorum locum successisse ministros illos, quos hodie retinemus, ordinarios, paulatimque, pro synaxeon disciplina, extraordinarios illos ordinariis factos esse subditos. Quando igitur synaxeon munia obierunt hi extraordinarii ministri, frustra exspectabimus ordinariorum ministrorum mentionem. Id unum sufficit, fuisse illos, non summa modo dignitate, sed summo etiam, in Ecclesiæ administratione, loco, ut proinde, si quas illi legationes obierint, admodum illas fuisse honorificas necesse esset. Cum vero tandem, propter synaxeon disciplinam, ordinariis subjicerentur synaxeon ministris, adhuc tamen honorem procul dubio summum retinuerunt. Nec enim erant illi certis quibusdam ecclesiis affixi, sed potius totius Ecclesiæ catholicæ communes, quod ea procul dubio ætate, cum in eo positæ essent supremorum ministrorum operæ, potius ut late Christianitatem disseminarent quam ut ecclesias regerent jam fundatas constitutasque, fieri vix potest quin eorum officio anteferretur qui singularum essent duntaxat ecclesiarum. Ex hoc autem extraordinariorum ministrorum numero fuisse videntur qui legati constituti essent. Ipsa illa eorum dona infidelium causa, potius quam fidelium, data esse agnoscit apostolus utiliora proinde futura, si in convertendis infidelibus potius quam fidelibus confirmandis, collocarentur. Cum præsertim eo ipso consilio missi essent, non qui venientes exciperent modo, sed qui comites essent et συνεργοὶ itinerantium atque peregrinantium. Sed vero aliam omnino administrandi rationem exigebat illius ætatis Ecclesia quam sequentium, ut frustra sint omnino qui nihil hodie in Ecclesia permittunt nisi quod ad illius apostolicæ Ecclesiæ accedit exemplum. Considerandæ sunt omnino circumstantiæ et prudentia adhibenda, qua certum est multis in rebus usos esse apostolos.

DISSERTATIO TERTIA

DE SECUNDO MARTYRII BAPTISMO.

SYNOPSIS.

§ 1. *Cur singularem huic argumento dicemus dissertationem.* — § 2. *Ab antiquissimis usque Ecclesiæ temporibus ad nostra hæc descendit opinio.* — § 3. *Baptismus aqueus et unio externa cum Ecclesia prærequisita est sanguineum martyrii baptismum.* — § 4. *Baptismum sanguineum aqueo prætulerunt veteres.* — §§ 5, 6. *Explicatur, hac in causa, locus Cypriani.* — § 7. *Defenditur hæc veterum sententia.* — § 8. *E quibus Scripturæ locis illam collegerint.* — § 9. *Observ. primo e factis Domini legitimam procedere argumentationem, præcipue id genus factis qualia adhibuerunt, hac in causa, veteres.* — §§ 10, 11. *Obs. secundo, non e factis modo, sed ex ipsis Domini verbis, constat pro baptismo habendum esse martyrium.* — § 12. *Obs. tertio, non verborum esse duntaxat, sed rerum etiam ipsarum baptismi atque martyrii affinitatem. Locorum occasionem, in quibus de baptismo sanguinis agi crediderunt veteres, fuisse martyrium. Domini baptismus ejusdem erat martyrium, idque sensu ecclesiastico.* — §§ 13, 14, 15, 16. *Hæretici apostolis coævi martyrium negabant. Horum pseudo-Christos refellebat S. Joannes argumento an veri Messiæ adventu per aquam et sanguinem. Explicatur tota illa argumentatio.* — § 17. *Observ quarto in ipso illo initiationis expiationisque ritu, cui peccatorum purgationem tribuebant veteres, tam frequentem fuisse apud illos sanguinis quam aquæ usum; et quidem sanguinis initiatorum proprii* — § 18. *Nec id modo in initiationibus, sed et in pactis obtinebat, pro moribus veterum antiquissimis.* — § 19. *Ut sanguini, in hoc expiationis negotio partes concedebant facile primarias, ita humani sanguinis, præ aliis etiam sanguinibus, vim longe maximam agnoverunt.* — § 20. *Obs. quinto, ad ipsum baptismi sacramentum pertinere sanguineum hunc baptismum, et quidem ita pertinere ut partem ejus præcipuam consummet.* — § 21. *Primo pactum baptismale pro illis qui apud veteres obtinebant, pactorum esse moribus explicandum.* — § 22. *Secundo ut in aliis pactis, ita et in nostro quoque baptismali, duo esse a se invicem distinguenda diversarum partium officia, Dei alia, alia nostra.* — § 23. *Tertio, jus illud legale omne, quod pacti beneficio obtinemus, ad Dei promissiones, ex officii nostri præstatione esse deducendum.* — § 24. *Quarto, quæ nonis incumbunt in hoc pacto baptismali conditiones a nostra parte præstantiæ e symbolorum sacramentalium significatione colligendum.* — § 25. *Quinto, in symbolis baptismi nostri sacramentalis solemnibus non aquæ solius baptismus denotatur, sed etiam ille sanguinis; et quidem ita denotatur ut ad unum eumdemque baptismum uterque pertinere intelligatur.* — § 26. *Ita se habet de facto.* — §§ 27, 28. *Redditur facti ratio.* — §§ 29, 30. *Sexto, ita adumbratur in ipso aquei baptismi symbolo baptismus sanguineus, ut plane insinuatur nullam esse aquei baptismi efficaciam nisi ad sanguineum baptismum referatur.* — §§ 31, 32. *Infertur septimo, non modo ex pacti baptismalis lege, sed vero ex ejusdem etiam æquitate, vindicari posse in sanguineo baptismo omnia beneficia a Christo, pro sua pacti baptismalis parte, præstanda.* — §§ 33, 34. *Infertur octavo plenam omnium peccatorum præcedentium indulgentiam tam esse martyrio, quam baptismo, concedendam.* — § 35. *Nihil esse alienum a baptismi natura quod temporis intervallo sejungantur a se invicem baptismus aqueus atque sanguineus.* — § 36. *Nono, martyrum sanguinem pro Christi sanguine habuisse veteres.* — § 37. *Decimo præcipue si, pro Christi exemplo, publica*

animarum causa fuisset effusus. — § 38. *Defenduntur veteres.* — § 39. *Martyrium in altero etiam Eucharistiæ sacramento spondemus.* — § 40. *In martyrio jus ad beneficia baptismi tam privativa, quam etiam positiva, consequimur.*

§ 1. — Diximus, superiori dissertatione (1), in primorum temporum martyriis, locum ab auxilio divino primarium obtinuisse recepta illius Ecclesiæ primævæ de martyrii dignitate dogmata, illud imprimis quo secundi baptismi vicem atque beneficia martyrio vindicabant. Hoc, quia alienum scio a recentiorum placitis qui suas sacrarum litterarum interpretationes, utcunque infirmas, nec certo aliquo ratiocinio nitentes, veterum tamen ratiociniis anteponunt; et quia tota hæc mysticæ argumentationis ratio, quæ mysticarum omnino Scripturarum, hujusque adeo de sacramentis argumenti, est, suo quodam jure propria, contempta tamen vel neglecta est a celeberrimis plerisque nostrorum temporum interpretibus; et quia qui hanc veterum sententiam tuentur hodie scriptores pontificii, unam veterum auctoritatem tamen obtendunt, plane de eorum ratiociniis securi, rectene tam e Scripturis, et pro primævæ Christianitatis captu (cui tamen soli Spiritum S. in Scripturarum concinnatione consuluisse alibi probavimus (*in Prolegom, ad Dom. Stearn.*, *de Obstinat.*), atque adeo solide, collegerint : proinde consultissimum duximus si tam jucundo utilique argumento, propriam suam singularemque dissertationem assignaremus.

§ 2. — Ab antiquissimis itaque temporibus Ecclesiæ, recentissimaque apostolorum memoria, deducta hæc est de secundo martyrii baptismo sententia, et in Ecclesia vulgariter recepta. De Felicitate ita auctor Actorum (*Act. Perpet. et Felic.*, p. 29, 30, *edit. Oxon.*) : « Item Felicitas salvam se peperisse gaudens, ut ad bestias pugnaret, sanguine ab obstetrice ad retiarium lotura post partum baptismo secundo. » Eodem spectat etiam gentilium de Saturo acclamatio cum uno leopardi morsu totus suo sanguine perfunderetur, salvum lotum ! salvum lotum ! quod ita interpretatur Actorum auctor, ut ad secundam martyrii lotionem facta esset vel a nescientibus turbis allusio. Ita jam obtinuerat apud Christianos ea loquendi ratio qua quis etiam martyrii pariter ac aquæ baptismo lotus diceretur. Secundæ porro intinctionis voce usus est de martyrio Tertullianus (Tertull., *de Patient.*, c. 13, *de Bapt.*, c. 16), quod et alibi secundi lavacri, sanguinis nimirum baptismi, nomine designat. Nec aliter Origenes qui ex eo ipso baptismi officio colligit recte, martyrium baptismi nomine, meritoque, insigniri posse, quod peccatorum remissionem præstet pariter ac baptismus, ne solius nominis hic haberi rationem suspicentur adversarii (Origen. *in Matth.*, p. 416, *edit. Huetii*) : Καθὸ inquit, *ἄφεσιν λαμβάνει ἁμαρτημάτων ὁ ὑπομείνας βάπτισμά ἐστιν· εἰ γὰρ τὸ βάπτισμα ἄφεσιν ἁμαρτημάτων ἐπαγγέλλεται, καθὼς παρειλήφαμεν περὶ τοῦ ἐν ὕδατι καὶ πνεύματι βαπτίσματος, ἄφεσιν δὲ λαμβάνει ἁμαρτημάτων καὶ ὁ τὸ τοῦ μαρτυρίου ὑπομείνας βάπτισμα, φάπτισμα τὸ μαρτύριον εὐλόγως γένοιτ᾽ ἄν*, etc. Idem et in aliis locis sæpe habet idem Adamantius (Origen., *in lib. Judic.*, hom. 7, et *in Joan.*, tom. VIII, p. 133, *edit. Huetii*). Idem sæpe noster Cyprianus, *Epist.* 54, *de Orat. Domin. Exhort. Martyr.*, *epist.* 73), et recentiores alii *Cypriano* Patres quamplurimi, quos tædet in hoc loco sigillatim recensere. Inde enim consentientibus *Græcorum Latinorumque* suffragiis comprobata hæc opinio ad nostra usque tempora descendit.

§ 3. — Est porro illud animadversione dignum, ita inter se duos hosce aquæ atque sanguinis baptismos contendisse veteres, ut nonnunquam postponant secundum hunc sanguinis baptismum aquæ illi primo, et vice versa nonnunquam anteferant, diverso id nimirum respectu atque consideratione. Quod quidem ad illud spectat aquei baptismi officium quo unimur Christo atque Ecclesiæ, quanquam superiori jam dissertatione ostenderimus suam quoque vim in hac ipsa quoque unione augenda saltem atque promovenda concessisse Veteres : ita tamen illam concesserunt ut vim interim ejus nullam agnoverint ad eorum unionem promovendam qui nondum essent prævio aliquo atque inchoata saltem unitionis vinculo Ecclesiæ conglutinati, seu communionis in officio Eucharistico, seu baptismi reipsa suscepti, vel in voto saltem expetiti, quæ causa erat competentium catechumenorum, vim rursus nullam ad martyrii beneficia nondum unitis impetranda. Nec enim martyrio beneficium aliquod tribuunt si quis extra unitatem passus fuerit; sed nec illud ejus beneficium agnoscunt, ut ea ipsa ratione quis unitus invisibili aliqua unitate censeatur si martyrium passus fuerit. Proinde hæreticorum schismaticorumque martyria, illorum videlicet, qui aliquo vel actu suo, vel Ecclesiæ, ab unitate abscissi essent, nec unitorem fuisse crediderunt, nec adeo ullius apud Deum pretii. Catechumenorum causam favorabiliorem censuerunt, qui non tam essent ab unitate sejuncti, quam eam ipsam unitatem nondum consecuti; quibus ita vitio non esset vertendum quod nondum essent uniti, ut contra laudi potius esset quod ecclesiasticæ disciplinæ leges observassent. Hi certe voto tam suo, quam Ecclesiæ, uniti jam erant; et cum se legibus ecclesiasticis subjecissent, eo ipso se politicæ unitatis membra professi sunt, quod mysticam illam unitatem, quantovis eam haberent in pretio, arripere tamen non auderent; exspectarent interim, dum, per leges ecclesiasticæ politiæ

(1) Cui titulus : *De primorum martyrum insigni fortitunine, ejusque causis.* Nobis erat primum in mente illam in hoc tomo inserere; multa vero propter male sonantir omittenda fuit.

eam rite adipisci liceret. Illis igitur æquum erat concedi unitatis beneficia qui jam ea essent, quæ legitima esset, unitate conjuncti; nec ulla sua culpa impedirentur quominus illam quoque consecuti essent quæ nondum esset legitima. Erat autem martyrii fructus inter unitatis beneficia, pro illorum sæculorum sententia, censendus. Hanc catechumenorum causam agit in epistola ad Jubaianum noster Cyprianus (epist. 73). Damnasse autem hæreticorum schismaticorumque martyria notius est quam ut ulla probatione indigeat. Nec solum fuisse in hac causa Cyprianum, sed Ecclesia pariter universa suffragante, damnasse, ex ipso S. Augustino liquet, qui cum nostro martyri, in causa baptismi hæreticorum sese strenuissime opponit, hanc tamen ejus de hæreticorum schismaticorumque martyriis censuram ubique comprobat; ex ipsa etiam Ecclesiæ catholicæ praxi liquet, quæ cum verorum martyrum semper fuerit observantissima, nnnquam tamen illis hæreticos schismaticosve accensuerit, nulla eorum nomina in fastos suos admiserit, nullam instituerit eorum solemnem commemorationem.

§ 4. — Quanquam ergo ad subjecti dispositionem necessarius sit prior ille aquæ baptismus, ut quis sanguinei baptismi possit fructum percipere: si tamen recte hanc comparationem instituere velimus, et de utriusque baptismi beneficio judicare, id porro quærendum utrius baptismi magis sit beneficium in subjecto rite disposito? Et quidem hujus beneficii respectu sanguineum baptismum aqueo prætulerunt Origenes et noster Cyprianus. « Baptisma sanguinis, inquit Origenes (*in Julic.*, hom. 7), solum est quod nos puriores reddat, quam aquæ baptismus reddidit. » Quod, paucis interpositis, ita explicat: « Vereor ne istud baptismi eminentius sit isto baptismate quod per aquam traditur. Illo enim accepto, valde pauci sunt ita beati, qui id immaculatum usque ad exitum vitæ servare potuerint. Hoc vero baptismo qui baptizatus fuerit peccare jam ultro non potest. Et si temerarium non est in rebus talibus audere aliquid, possumus dicere quod per illud baptisma præterita peccata purgantur, per istud vero etiam futura perimuntur. Ibi peccata dimissa sunt, hic exclusa. » In eamdem plane sententiam gloriosissimum hunc et maximum sanguinis baptismum appellat noster martyr, quod nempe gloriosiora sint et majora sanguinei baptismi beneficia quam sint ea quæ per aqueum sunt baptismum a subjecto rite disposito exspectanda. Ita enim scribit ille in sua ad martyrium exhortatione: « Nos tantum, inquit, qui Domino permittente primum baptisma credentibus dedimus, ad aliud quoque singulos præparamus, insinuantes et docentes hoc esse baptisma in gratia majus, in potestate sublimius, in honore pretiosius; baptisma in quo angeli baptizant, baptisma in quo Deus et Christus ejus exsultant, baptisma post quod nemo jam peccat, baptisma quod fidei nostræ incrementa consummat, baptisma quod nos de mundo recedentes statim Deo copulat. In aquæ baptismo accipitur peccatorum remissa; in sanguinis corona virtutum. Amplectenda res est et optanda, et omnibus postulationum nostrarum precibus expetenda, ut qui servi Dei sumus, simus et amici. » Multa hic habemus in hoc Cypriani nostri testimonio cum Origeniano illo communia, quæque tam communi assertioni, quam sibi invicem, lucem vicissim fœnerentur.

§ 5. — Gratiæ imprimis magnitudinem inde æstimat quod, cum post aquæ baptismum peccamus iterum, baptizalemque gratiam amittimus, in baptismo sanguinis nullus supersit metus futurorum peccatorum, ut proinde per illum tam futurorum securi reddimur quam præteritorum cum præterita duntaxat in aqueo baptismo expientur, quod etiam ante Cyprianum observaverat Origenes, et post Cyprianum nostrum sanctissima martyr Pelagia apud Ambrosium, lib. III, de Virginib. Tum ad gratiæ quoque magnitudinem illud pertinere censet, quod, cum ad ἀρχῆς λόγον et θεμέλιον aqueum illum baptismum retulerit Apostolus (*Hebr.*, VI, 1, 2), sanguinis hic baptismus ad fidei nostræ incrementa consummanda pertineat; quod, cum in aqueo baptismo renuntiantes mundo, fruitionem Dei non nisi e longinquo tamen exspectemus, per sanguineum statim Deo copulemur; quod, cum ibi peccatorum remissionem consequamur, hic præmium etiam coronamque exspectare possimus; illic servos Dei nos, vel saltem ἀπελευθέρους profiteamur, hic etiam amici Dei agnoscamur. Porro potestate sublimiorem dicit hunc sanguinis baptismum, quod hominem ministrum ad aquæ baptismum adhibeamus, in sanguineo angelorum ministerio initiemur. Ut enim invisibilis plane est martyrum ille baptismus, saltem quod ad illam partem attinet quæ Deum ipsum spectat, ita certe invisibilem illam λειτουργίαν ad Deum ipsum diximus, pro mysticæ philosophiæ principiis, fuisse referendam. Ut autem in mystico sacerdotio duo erant officia visibili sacerdotio adamussim respondentia, superius aliud, quod βελτιωτικὸν sive τελειωτικὸν appellarunt, Christi procul dubio ipsius in hac mystica λειτουργίᾳ proprium; inferius aliud sive ὑπηρετικὸν, quod angelorum etiam fuisse proprium nihil est quod dubitemus: ita certe baptismi munus ad inferius illud ministerium pertinuisse, alibi est a nobis, nisi fallimur, probatum. In externo enim aquei baptismi munere inferioris generis ministris usi sunt ut plurimum apostoli. Ut proinde idem sit de invisibili quoque illo mysticoque baptismo statuendum, ut exteriori baptismo adamussim respondeat, hic quoque ὑπηρετῶν fuisse Deum, qui non alii esse potuerint, pro veterum illorum captu, quam angeli. Divinæ enim præsentiæ symbolum (Schechinam appellant Judæi) angelis tribuunt scriptores veteres tam Judæi, quam ecclesiastici, quam sacri et canonici; et quam Deo tribuunt nonnunquam appari-

tionem, eamdem alibi angelis assignant. Deus in rubo Moysi apparuisse legitur, quem tamen angelum appellat S. Stephanus (*Act.*, VII, 35). Deus in monte Sinai decalogum edidit, quam tamen eamdem legem ab angelis editam ait Apostolus (*Hebr.*, II, 2). Et vero in hoc cœlestium mysteriorum universo negotio, quod præstatur in visibilis ecclesiasticæ hierarchiæ mysteriis, officium ab ordinariis Ecclesiæ ministris, tam *βελτιωτικόν* illud, quod dixi, quam etiam *ὑπηρετικόν* idem angelis officium assignat Clemens Alexandrinus : *ταύτας*, inquit (Clem. Alex., *Strom.*, VII, *init.*), *ἄμφω τὰς διακονίας ἄγγελοι τε ὑπηρετοῦνται τῷ Θεῷ κατὰ τὴν τῶν περιγείων οἰκονομίαν, καὶ αὐτὸς ὁ γνωστικὸς*, etc. Sed redeamus ad nostrum Cyprianum.

§ 6. — Idem denique addit mysticum hunc sanguinis baptismum in honore esse pretiosiorem. Quæ verba ad illa fortasse referenda sunt, quod cum in aqueo baptismo servi dumtaxat conscribimur, hic in sanguineo baptismo amicorum titulo longe honoratiori exornemur. Forte etiam ad æternam divini hujus agonis pompam atque apparatum, quod nempe in eo Deus et Christus ejus exultent. Docent Dominus exultationem in cœlo esse in conversione peccatoris. Hanc conversionem illi ad baptismum aqueum fortasse retulerint, et exultationem in cœlo illam de angelorum exultatione intellexerint. Opponitur enim Deo cœlum (*Luc.*, XV, 21). Et cœlum cum *τοῖς κατοικοῦσι* conjungitur (*Apoc.*, XII, 12), quod certe de Trin-uno Deo ita commode intelligi nequit. Ita igitur Deum hujus sanguinei baptismi præsidem crediderunt, quod, cum martyrium agonibus, sive ludis theatralibus, contulissent, Deum agonothetam fecerint, et quasi consulem in Orchestra spectatorem. Ipsa spectaculi voce a theatris desumpta usus hac in causa est Octavius (Minut. Fel., Octav., p. 358). « Quam pulchrum (inquit) spectaculum Deo, cum Christianus cum dolore congreditur, etc., » Et noster Cyprianus (epist. 56) : « Spectat militem suum Christus ubique pugnantem. » Et postea : « Ecce agon sublimis et magnus, et coronæ cœlestis præmio gloriosus, ut spectet nos certantes Deus. Præliantes nos et fidei congressione pugnantes spectat Deus, spectant angeli ejus, spectat et Christus. » Et alibi (epist. 9) : « O quale illud fuit spectaculum Domino, quam sublime, quam magnum, quam Dei oculis sacramento ac devotione militis ejus acceptum, etc. » Nec mirum hac eadem similitudine usos esse toties Christianos, quam et ipsam eamdem adhibuerant ipsi etiam philosophi, Seneca (Senec. *de Prov.*, c. 3) et Epictetus (*Epist. ad Arrian.*). Quanquam etiam altius repetitam fuisse verisimile est, a visionibus nimirum illis quibus Deus præsens laborantibus apparuerat. Ita S. Stephano Christus (*Act.*, VII, 55). Et in certamine Polycarpi vocem cœlitus emissam memorant Smyrnenses, *ἴσχυε, Πολύκαρπε, καί ἀνδρίζον* (*Ep. ad Philom.*, ap. Euseb. *Hist. eccles.*, IV, 15);

A Et merito sane illi Dei hanc faventis præsentiam maximi honoris loco duxerunt. In eo autem prætulerint fortasse sanguinei hujus baptismi apparatum, quod, cum in cœlo gaudium esse memorant sacræ Litteræ in conversione peccatoris (aqueo nimirum baptismo expiati), cœli nomine cœlestes creaturas, angelos nimirum, intellexerint ; hic Deum ipsum ejusque Christum plaudentes introduxerint.

§ 7. — Non me latet antiquitatis contemptores quam illi hæc veterum Christianorum ratiocinia nullo sint in loco habituri. Quod martyrium baptismi secundi titulo insignierint ; nec nudo duntaxat titulo, sed præterea omnia prioris baptismi beneficia eidem attribuerint ; nec eo ipso contenti, B superiorem etiam eo ipso baptismo fecerint qui a Deo fuerat institutus : pro nudis illi procul dubio habituri sunt martyrum deliriis atque commentis. Indignabuntur porro, nec ferendam audaciam esse clamitabunt, tantum illos inventis suis tribuere ut commentitium suum baptismum baptismo a Christo instituto vel conferre audeant, nedum anteferre. Quæramus igitur meritone, an secus, in ea veteres fuerint sententia ? Rogo interim atque obsecro, ut tantisper seponant affectus dum rationem reddimus cur ita senserint primævi Christiani. Ita fiet ut et nobis æquiores sint, et sibi ipsis optime consulant, si non sint in heroas illos, Christo procul dubio charissimos, censores temerarii. Videamus itaque in primis unde veteres secundum hunc baptismum C collegerint. Inde intelligemus an proba fuerit et solida illa collectio. Inde num et illa quoque solida quæ de eorum inter se commissione prioribus illis principiis datis superstruxerint.

§ 8. — Et quidem recentiores ab antiquioribus illum accepisse manifestum est. Non sunt igitur in hunc nostrum censum recipiendi. Huc retulit martyr noster (epist. 13, *ad Jubaian.*). De quo, inquit, et Dominus dicebat habere se aliud baptisma baptizari (*Luc.*, XII, 50). Retulit etiam Origenes. Locupletior est in eo probando Tertullianus : « Est quidem nobis etiam secundum lavacrum, unum et ipsum, sanguinis scilicet, de quo Dominus : Habeo, inquit, baptismo tingui, cum jam D tinctus fuisset. Venerat enim per aquam et sanguinem, sicut Joannes scripsit, ut aqua tingueretur, sanguine glorificaretur. Proinde ut nos faceret aqua vocatos, sanguine electos, hos duos baptismos de vulnere perfossi lateris emisit. Quia qui in sanguinem ejus crederent, aqua lavarentur : qui aqua lavissent, etiam sanguinem potarent. Hic est baptismus qui lavacrum et non acceptum repræsentat, et perditum reddit (Tertull., *de Bapt.*, c. 16). » Quod itaque Dominus passionem suam baptismum alium appellaverit ; quod venerit in aqua et sanguine; quod cum aqua sanguinem in cruce e vulnere perfossi lateris emiserit : hinc colligunt Domini duplicem fuisse baptismum. Nec tamen Domini proprium fuisse e S. Matth., XX, 22,

colligere poterant, in quo loco apostolorum passio baptismi nomine etiam intelligenda est. Videamus ergo rectene hæc atque legitime procedat argumentatio.

§ 9. — Recolendum itaque imprimis quod superius etiam observavimus (1), non dicta modo Domini nostri, sed et facta, quæ quidem *scriptis* habemus hodie mandata, prophetica esse, et in perpetuum Ecclesiæ usum conscripta, ut proinde ex id genus factus non sit futilis, ut putant vulgo, sed solida, argumentatio. Recte itaque concludit Tertullianus ex eo quod Dominus tam per sanguinem, quam per aquam venerit, Christianis etiam tam sanguinem, quam aquam, esse proficuum. Recte iterum ex eo quod sanguinem pariter ac aquam e vulnere lateris emiserit, sanguinem quoque illum ex usu fore Ecclesiæ. Ne vero nimia permittatur in hoc genus argumentationibus licentia, observetur imprimis ea quæ hic protulerat Tertullianus Domini exempla non extraordinaria fuisse, sed ordinaria. In ordinariis facile admittent adversarii vitam Domini exemplum esse Christianorum. Quod autem per sanguinem pariter ac aquam venerit, id nemo dubitet quin tale sit in quo eum imitari possimus, quod ipsum nos ordinarii voce intelligimus; quod porro etiam cum sanguine aqua e vulnere lateris emanarit, id quoque concedent medici extraordinarium non fuisse si de aqua pericardii sit intelligendum. Observetur porro secundo Christianam vitam ita in Novo Testamento describi quasi quod a Christo ad litteram gestum sit, id nos mystice gerere debeamus. Ita cum eo mori debemus, cum eo crucifigi, cum eo ignominiam ferre, cum eo sepeliri, resurgere et ascendere in cœlum. Notetur tertio, hæc de Christi passionibus esse vel primario intelligenda, ut quanquam gesta sint ab eo nonnulla imitationem nostram fortasse superantia; atque passus est, nos eadem pati debeamus. Notetur quarto, ita optime de sensu prophetiæ judicari posse si typus propheticus ad rem notam alludat in praxi Ecclesiæ ab eo repræsentatam. Ut enim in propheticis repræsentationibus id certum est, non sui gratia typum, sed antitypi ab eo repræsentari a Deo esse designatum, ita id quoque certum est non alibi, quam in Ecclesia, illud antitypum esse quærendum. Ut proinde quoties aptum occurrit in Ecclesia antitypum quod typo examussim respondeat, nec de alio quæstio est, an ab eo magis ad vivum exprimatur, ita dubitari non possit quin id ipsum Deus designare voluerit; nec est in hac argumentationis methodo quippiam quod lascivientibus ingeniis permittatur. Est id sane veterum omnibus moribus omnino consentaneum, quicumque sunt in propheticorum symbolorum interpretatione versati. Id cum ob oculos haberent Novi Testamenti scriptores Novi Testamenti universam œconomiam antitypam esse, quæ fuerit in universa itidem Veteris Testamenti œconomia adumbrata : proinde cum quid in utraque œconomia simile repererint, id una etiam admittunt, quod alibi nuspiam, ut in id genus similitudinibus a similitudine prototypa ad antitypam solidam agnoscant et legitimam argumentationem. Et quidem ea certitudine certam agnoscebant hujusmodi argumentationem quæ cum ea obscuritate conciliari posset quæ styli symbolici et prophetici fere genuina est, ita saltem certam ut locum interim relinquat libero hominum arbitrio, ita certam ut hominibus cordatis abunde sufficiat ad praxim prudenter instituendam. Ita quibuscumque Veteris Testamenti locis aliquam habemus aquæ mentionem, ea omnia referunt etiam sacri scriptores ad Novi Testamenti aquam baptismalem, et quæ sint in nostro baptismo officia observanda inde colligunt. Ita et in illo Atheniensium de muris ligneis oraculo Themistocles, cum Atheniensium causa editum perpenderet, inde prudentissime colligebat ex Atheniensium proinde moribus esse intelligendum. Et cum oracula Loxiæ, Delphici nimirum Apollinis, pariter ac Judæorum prophetiæ, non essent ad litteram, sed symbolice, potius exponenda; id porro quærendum duxit, ecquid esset in jam constituta Atheniensium Rep. quod cum muris ligneis aliquid haberet affine (nec enim in muros noviter exstruendos ipsum innuebat oraculum) et vero nihil erat quod in urbe quæ viribus floreret commerciisque maritimis, de quo muri illi aptius possent, quam de navibus intelligi. Nec vero aliquid opponi in contrarium potest de hujus argumentationis incertitudine, quod non sit omnium fere prophetiarum oraculorumque commune ab ipsis usque utrorumque exordiis.

§ 10. — Hæc itaque omnia validissime procedent, si quinto id quoque supponatur, res ita a propheticis typis repræsentatas ad perpetuum attinuisse Ecclesiæ usum. Quæ enim ita perpetuum futura sunt, ea Deo curæ esse certissimum est, ea maxime necessaria ut certo aliquo decreto stabilirentur; ea ad primarium Dei in propheticis symbolis consilium pertinuisse censenda sunt. In his itaque cum quid accuratissime quadrat, non fortuito id casui, sed certissimo Providentiæ consilio tribuendum est. Cum ergo quæ de Domini adventu legimus per aquam et sanguinem, de aqua etiam et sanguine e lateris vulnere profluentibus, pro styli prophetici idiomate, symbolorum vicem obtinuerint; cum ea in utrumque hunc Ecclesiæ baptismum aptissime conveniant; cum nihil sit quod dubitemus quin perpetuus uterque futurus sit : plane sequitur, ita esse Dominum commodissime intelligendum. Præsertim sexto si id quoque observetur, ni huc typos Domini referamus ut præ-

(1) In Dissert. cui titulus : *de Unitatis principio*, etc., quam nec decuit præsenti adjungere volumini.

nuntiarent quem ille voluit Ecclesiæ statum atque constitutionem, nihil certe esse quo aliunde constet Ecclesiæ disciplinam ab eo esse constitutam. Nec enim de ea disertis verbis a Domino alicubi cautum legimus. Quid quod hæc per symbola tradendi methodus ita est a Domino probata, ut multitudini omnia, discipulis etiam pleraque per symbola tradiderit; et quidem, pro veterum de se prophetiarum fide, ita erat traditurus. Tunc vero maxime idonea erat tradendi ratio cum res futuræ traderentur quibus nondum maturus esset auditorum captus. Cum enim talia traderet Salvator, etiam discipulos per symbola instituit, dedita nimirum opera, ne antea intelligerentur quam eorum fidem eventus comprobasset. Atqui Spiritus baptismus, quæ quidem sacramenti pars erat præcipua, non tamen ante resurrectionem erat communicatus, ut proinde illum quoque non disertis verbis, sed aquæ symbolo, prædiceret (*Joan.* VII, 38, 39). Quod si baptismum Spiritus, qui ad gloriam ejus tantopere faciebat, obscuris tamen ænigmatibus involvendum duxerit, multo certe potiori ratione occultandus erat sanguinis illi atque martyrii quem modum possint omnino capere. Nec enim ad hunc ipsum Dominum eo sanguinis baptismo fungi oportere crediderant, in infidelitatem fere relapsi, cum id verum, præter expectationem suam, revera comperissent gravius omnino passuri scandalum si sibi quoque eumdem subeundum nondum maturi didicissent. Proinde quamvis eorum, quæ sua causa passuri erant discipuli, meminerit aliquoties Dominus (*Matth.* XXIV, *Marc.* XIII), ne cum evenissent, eum latuisse, aut præter illius consilium evenisse, snspicarentur; id tamen caute admodum, et pro infirmorum captu fecit, ne dum ut baptismum sanguinis, qui status erat patiendi, perspicue commemoraret.

§ 11. — Observandum itaque secundo, id quoque negari non posse, passionem suam baptismum appellasse Salvatorem : et quod apostoli pro ejus nomine passuri essent, tantumdem apud illum valere ac baptizari eo baptismo quo esset ipse baptizatus (*Matth.* XX, 22). Ita enim in Græco habemus, et in aliis vetustissimis versionibus, desunt tamen ea verba in Latino interprete vulgato, suffragantibus etiam Hilario (*Hilar. can.* 30 *in Matth.*), Ambrosio, Hieronymo (Hieron. lib. III. *Comm. in Matth.* XX), ipsoque, quidquid innuat in contrarium Grotius, Origene (*in Matth.*, tom. XVI, p. 415 ed. Huetianæ). Convenit tamen cum Græcis codicibus vetustissimus interpres Syrus, et ut hic expungenda esse fateremur, quin tamen apud S. Marcum legenda sint (cap. X, 38, 39), nemo est qui dubitet, ut proinde nihil sit quod de argumento metuamus. Sed aliam hic significationem hujus vocis intelligent adversarii quam qua utimur cum de sacramento loquimur. Ostendant igitur aliam in illius ævi auctoribus quam quæ ad expiationem sanctificationemque pertinet. Eo certe spectabant,

A qui tum obtinebant baptismi, ut opinor, omnes, non hominum modo quibus in Pharisæorum aut Joannis disciplinam adscriberentur, sed et vasorum quoque illi sacrorumque utensilium. Quando igitur notæ significationis vocem Dominus tribuit martyrio, id illum voluisse necesse est, idem fore a martyrio, quod a baptismis illis exspectandum, ut nimirum tam sanguine a suis impuritatibus quam aqua, purgarentur atque expiarentur. Quod si dicant nuspiam indicasse Dominum hos esse fructus a martyrio expectandos, iidem observare poterant ne de baptismi quidem sacramento id unquam docuisse Salvatorem. Nulla certe mentio peccatorum expiandorum in ejus apud S. Matthæum institutione, nulla in ejus usu apud S. B Joannem. Et tamen hunc baptismi sacramentalis fructum nos alibi ex apostolorum scriptis probavimus. Quod ergo ita docuerint apostoli, id ex nota illa, quam dixi, tunc temporis significatione vocis, et rei ipsius apud illos a quibus illam Christiani, usu illos deduxisse est sane verisimillimum, nisi ad novam potius apostolorum revelationem hic, sine ulla prorsus necessitate, confugiendum putent adversarii. Quod si apostoli ex nota illa vocis significatione collegerint baptismo sacramentali vim illam peccatorum expiatricem esse tribuendam; quidni et nos, ex ejusdem vocis significatione itidem colligamus, sanguineo quoque baptismo vim eamdem purgatricem esse pariter tribuendam?

C § 12. — Ne quis autem putet unicum nostrum præsidium in vocis ipsa significatione esse positum; age, videamus, annon ex re ipsa constet recte hic a veteribus acceptum esse Salvatorem? Observandum itaque tertio, verisimillimam horum locorum occasionem, in quibus de baptismo sanguinis agi crediderunt veteres, fuisse martyrium. Alium illum baptismum, quo se dixit Dominus fore baptizandum, de passione ejus in cruce intelligendum esse nemo dubitet. Ea autem ipsa passio, pro more etiam scriptorum sacrorum, martyrium appellatur. Inde et ipse Dominus μάρτυς ὁ πιστὸς καὶ ἀληθινὸς *Apoc.* I, 5; III, 14) et dicitur μαρτυρῆσαι ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου D τὴν καλὴν ὁμολογίαν (*I Tim.*, VI, 13). Quæ verba omnia martyrium, pro primævæ Ecclesiæ idiomate, designant. Ne quid autem hic ab ecclesiasticis confictum arbitremur, etiam ipsam martyrii vocem significatione ecclesiastica usurpant sacræ litteræ. Ita μάρτυς Stephanus (*Act.* XXII, 20), et μάρτυς ὁ πιστὸς Antipas (*Apoc.* II, 13), quæ eadm Domino antea tribuerat, ut vidimus, auctor Apocalypseos, ne quis hic miretur martyris vocem etiam Domino tributam, sensu ecclesiastico, intellectam esse a veteribus. Ita certe alienam non crediderunt a Domino hanc hujus vocis significationem, ut propriam etiam fere Domino fecerint ipsi martyres nonnulli apud Eusebium (*Hist. eccles.* V, 2). Quod si Domini passio martyrium, eadem-

que sit baptismi quoque nomine insignienda, ecquid novum alienumve dicimus si etiam de martyribus ecclesiasticis idem affirmemus?

§ 13. — Sed et aliorum locum occasionem eodem collimare est sane verisimillium. Cum scriberet apostolus sanctus Joannes, jam orti videntur hærætici, Valentinianis quidem antiquiores, eorum tamen parentes atque origines, nec enim prorsus novum erat Valentinianorum institutum, sed priorum hæreticorum inventa πρὸς ἴδιον χαρακτῆρα μεθήρμωσε, inquit de Valentino Irenæus (lib. I, c. 5); cujusdam veteris opinionis semina nactus est, teste Tertulliano (*adv. Valent.* c. 4). Ut igitur Jesum a Christo diviserunt Valentiniani, ad antiquorum hæreticorum exemplum apostolo coævorum, quorum occasione tam est in eo ipso argumento multus in prima sua epistola apostolus; ita et martyria cum iisdem Valentinianis eosdem etiam apostolo coævos hæreticos sustulisse probabile est. In illam certe sententiam optime quadrabunt apostoli argumenta, ut ante nos noster observavit Hammondus. Antichristi erant hi hæretici seu, quod apud apostolum tantumdem valet, pseudo-christi, quod Christi Judæis promissi personam ipsi in se susciperent. Proinde illud innuit apostolus totius Evangelii sui fuisse consilium, ut crederent Jesum fuisse Filium Dei (*Joan.* XX, 31) (quem nempe titulum Messiæ suo e Psal. II, 7, illius sæculi Judæi asserebant), non autem illos hæreticorum antesignanos. Quare inter cætera argumenta quibus falsum illum de Christo prætextum refellit apostolus, illo quoque usus est de veri Christi adventu per aquam et sanguinem. *Hic est,* inquit (*I Joan.*, V, 6), *qui venit per aquam et sanguinem Jesus Christus; non in aqua solum, sed in aqua et sanguine.* A signis nimirum veri Messiæ argumentatus est de quibus inter Judæos, vel saltem illius ævi Christianos, convenerat, tam ut Jesum nostrum verum Messiam comprobaret, quam ut pseudo-christos illos vel eo ipso baptismi nomine improbaret. *Venit*, inquit, *per aquam et sanguinem.* Nempe inter alios Messiæ titulos, quibus illum designatum intellexerant in Scripturis, erat vel præcipuus ille Ἐρχομένου. Ita habemus in S. Luc. VII, 19, 20, et alibi. Illum fortasse e celeberrimo illo loco, Gen. XLIX, 10, vel Psal. L, 3; XCIV, 13; XCVIII, 9, collegerint aliisve similibus Scripturæ locis quibus Messias venturus dicitur. Quare eum Messias venturus appellaretur, tantumdem valent signa Messiæ ac signa adventus. Ita de vero Messia discipuli ejus: *Quod signum adventus tui* (*Matth.* et de falso Messia Apostolus: *Cujus est adventus secundum operationem Satanæ in omni virtute et signis,* etc. (II *Thess.* II, 9). Venire itaque per aquam et sanguinem idem valet ac per aquam et sanguinem se verum Messiam comprobare.

§ 14. — Nempe qui venturus erat in mundum is idem erat a Patre mittendus atque sanctificandus (*Joan.* X, 36). Ea autem sanctificatio qualis intelligeretur, e sanctissimo Judæorum officio, summo nimirum sacerdotio, optime colligemus. In illius itaque sanctificatione tam aquam quam etiam sanguinem locum habuisse constat; *aquam* equidem *Exod.* XXIX, 4; *Lev.* VIII, 6; *sanguinem* autem *Exod.*, XXIX, 20, 21; *Levit.*, VIII, 23, 25. Ad Messiam enim tanquam mysticum evangelici fœderis sacerdotem, retulit in hac ipsa causa Apostolus Judæi pontificis exemplum, quod ille etiam passione sua esset sanctificandus. Τελειώσεος voce usus est Apostolus (*Hebr.* II, 10, 11; V, 8, 9), mystica nimirum illa, et sacræ mysteriorum præfecturæ propria. Ita tamen Christi hoc sacerdotium cum Judæorum sacerdotio contendit Apostolus, ut, cum in utriusque consecratione sanguinis usum adhibitum probasset, in eo eminuerit Christi sacerdotium quod suo dumtaxat sanguine consecratus fuisset Christus cum externo dumtaxat pecudum sanguine usi essent in sacerdotum suorum consecratione Judæi (*Hebr.*, IX, 25, 26). Idem et alibi sæpius inculcat, cum non taurorum hircorumve, sed vero proprio duntaxat sanguine Christum docet initiatum. Ergo cum Judæis in eo convenerat apostolus, ad quorum principia suam hic aptavit argumentationem, ut pontificem fore Christum a summo nimirum Judæorum pontifice adumbratum, ita qui verus futurus esset Messias sanguine pariter ac aqua tam ipsum fore lustrandum (vel, ut evangelica voce utamur, baptizandum) quam alios iisdem esse lustrandum. De aquæ baptismo id fuisse receptum constat ex ipsa illa Pharisæorum interrogatione qua Joannem, ipse ne se pro Messia venditaret, explorandum censuerunt: *Quid ergo baptizas, si tu non es Christus, neque Elias, neque propheta?* (*Joan.* I, 25.) Idem de sanguinis baptismo innuunt illa Domini ad discipulos: *O stulti et tardi corde ad credendum in omnibus quæ locuti sunt prophetæ! Nonne hæc oportuit pati Christum, et ita intrare in gloriam suam* (*Luc.* XXIV, 25, 26)? Hoc scilicet ex illis collegit Scripturis qnarum sensum postea discipulis explicuit, eum eorum intellectus aperuisset ut Scripturas intelligerent, illis nimirum quæ vel ex illorum sæculorum concessis, vel certis quibusdam illius sæculi ratiociniis, de Messia intelligendæ erant, quæque futuram commemorarent Messiæ passionem, quales proferunt quamplurimas non Novi modo Testamenti scriptores, sed et sequentium sæculorum patres quorum exstant hodie disputationes adversus Judæos Justinus, Tertullianus, Eusebius, etc.

§ 15. — Illæ ergo Scripturæ quæ, pro illius sæculi captu, de Messiæ passione intellectæ sunt, argumenti vicem obtinere poterant apud illos, qui ut ab orthodoxis discrepabant in eo quod Jesum esse Christum negarint, ita et in eo vicissim a Judæis, quod Christum qualemcumque illum finxissent, venisse tamen crediderint. Ita ergo Jesum Aposto-

lus Christum fuisse confirmavit, quod tam per sanguinem quam per aquam venerit, in eo nempe ponens emphasin atque argumenti vim, quod non in aqua solum venerit, sed in aqua et sanguine, quod nimirum illum de adventu in aqua prætextum nec pseudo-christi quidem abjecissent, sanguinem duntaxat inter adventus sui signa non adhibuissent (cum nec ipsi Antichristi patiendi, seu exemplum, seu etiam institutionem, discipulis edidissent), qua ipsa ratione illos probat a Christi esse nomine excludendos, qui utrumque signum adhibere debuerit.

§ 16. — Nec alio referendum existimo quod, in Evangelio, signum illud de aqua et sanguine e lateris vulnere in cruce manantibus tantopere confirmandum crediderit apostolus, quasi de eo fuisset maximopere dubitatum. *Et qui vidit*, inquit, testimonium perhibuit, et verum est *testimonium ejus. Et ille scit quia vera dicit, ut et vos credatis* (*Joan.*, XIX, 35). Ni quæstio fuisset inter æmulos Christi, ea, qua dixi, ratiocinatione terminanda, alia profecto Domini miracula abunde ejus a Patre missionem confirmassent. Eorum tamen miraculorum testes nullos protulit, nedum tanta illa, qua hic usus est, asseveratione. Quid quod verba illa, ut et vos, emphasin quamdam habeant eximiam, reliqua nimirum miracula infidelium causa fuisse tam edita, quam scriptis etiam consignata : hoc unum aliis omnino adversariis fuisse destinatum illis nimirum quorum gratia scriptum fuisset Evangelium, Antichristorum æmulorum assertoribus. Recte itaque hanc sanguinis pariter ac aquæ e Christi latere emissionem, atque duplicem hunc aquæ sanguinisque baptismum, eodem retulit Tertullianus. Quod enim adversus eosdem adversarios conscripta essent ab apostolo, inde sane verisimile est eodem esse referenda. Et quia cum aquæ et Spiritus baptismis ita sanguis ab apostolo (I *Joan.*, V, 8) confertur, ut ipse ternarium cum illis numerum conficiat; plane sequitur baptismi etiam rationem sanguini cum aqua fuisse communem. Quia etiam ex aquæ et sanguinis emissione ita antichristos refutat in Evangelio ut in epistola refutarat per adventum in aqua et sanguine : sequitur præterea, si in epistola per sanguinem baptismus sanguinis intelligendus sit, in emissione etiam illa aquæ et sanguinis, quæ in Evangelio memoratur, aquæ etiam sanguinisque baptismos esse similiter intelligendos. Ita itaque ex locorum occasione in quibus aquæ sanguinisque mentionem retulit huc Tertullianus, et cum Tertulliano vetus illa procul dubio Ecclesia, colligimus, non alium utique sanguinem quam baptismalem esse intelligendum.

§ 17. — At æquivoce, inquies, communis erat baptismi illa ratio aquæ, sanguini atque Spiritui, ut proinde non sit quod ex communi hac baptismi ratione inferamus sanguinei atque aquei baptismi fructus eosdem esse exspectandos. Id ne dicatur,

A observamus præterea quarto in ipso illo initiationis expiationisque ritu, cui peccatorum illam purgationem tribuebant veteres, tam frequentem fuisse apud illos sanguinis quam aquæ, usum. In utraque illa tam Judæorum, quam gentilium, initiatione sacrificiorum usum intercessisse nemo est quin facile concedat. Nota est apud Judæos etiam rabbinorum illa observatio qua tria dicunt in proselytismo esse observanda, circumcisionem, sacrificium atque baptismum. Et vero sacrificii vicem sustinuisse, ex veterum sententia, martyrium jam probavimus. Porro præter sacrificiorum sanguinem, ne id quidem erat a communi initiationum usu alienum ut suum quoque sanguinem ad sui expiationem adhiberent. Clarum illud est in cir-
B cumcisione apud Judæos exemplum. Sed et in Bellonæ initiis sanguinem emissum esse discimus ex Tertulliano (*Apologet.*, c. 8) : « Hodie, inquit, istic Bellonæ sacratus sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus suis datur signatis. » Ejusdem ritus meminerunt et alii. Cum tamen ita scribat in Commodo suo Lampridius, « Bellonæ servientes vere exsecare brachium præcepit, » colligit Casaubonus plerumque ficta et simulata tantum fuisse vulnera Bellonariorum. Eo venerunt fortasse mollioribus suis interpretatiunculis fanatici recentiores. Sed verum fuisse sanguinis emissionem quæ ab antiquioribus introducta est, et verum illam quæ a militibus observata est Bellonæ initiatis, e supra-
C dicto Tertulliani loco colligimus atque Vegetii, aliorumque plerorumque qui hujus ritus meminerunt. Et vero vetustissimum fuisse illum lustrationis morem per sanguinis emissionem e quamplurimis constat Scripturæ locis : *Levit.*, XIX, 28; *Deut.*, XIV, 1; I *Reg.*, XVIII, 28; *Jerem.*, XVI, 6. Ita nempe Baalitæ, ita Galli (quorum diem sacrum IX Kal. April. quem et sanguinis diem appellabant, memorat in D. Claudio Trebellius Pollio, perperam enim ea ad Bellonam retulit Casaubonus, quæ ad magnam matrem ipse retulit Trebellius), ita Isiaci et Luperci flagris sese pectorumve tunsionibus male ad sanguinis missionem usque mulctantes. Eodem scilicet exemplo quo sua quoque cum dæmonibus fœdera Veneficæ etiam sanguine dicuntur
D hodie sancire.

§ 18. — Neque vero initiorum dumtaxat vicem supplebat baptismus, pacti etiam illam obtinebat. At paciscentium quoque mos erat suo invicem sanguine fœdera sancire. Ita circumcisionem suam intelligebant Judæi. Unde etiam qui pacto mosaico per sanguinem initiatus fuisset, eum, pro receptis Judæorum moribus, ההן רמים appellatum ad *Exod.*, IV, 26, observarunt Medus atque Gregorius, et ante illos in Lexico suo Schindlerus. Idem in gentilium quoque pactis obtinuit, quorum equidem memoriam aliquam hodie retinemus, antiquissimis. De Medis atque Lydis auctor est in *Clio* Herodotus, ὅρκια δὲ ποιέεται ταῦτα τὰ ἔθνεα τάπερτε Ἕλληνες· καὶ πρὸς τούτοισι ἐπεὰν τοὺς βραχίονας ἐπι-

τάμνονται, ἐς τὴν ὁμοχροίην τὸ αἷμα ἀναλείχουσι ἀλλήλων. De Scythis in *Melpomene* : ὅρκια δὲ ποιεῦνται Σκύθαι ὧδε, πρὸς τοὺς ἂν ποιέωνται· ἐς κύλικα μεγάλην κεραμίνην οἶνον ἐγχέαντες, αἷμα συμμίσγουσι τῶν τὰ ὅρκια ταμνομένων. De iisdem Scythis atque Medis ita Solinus : « Haustu mutui sanguinis fœdus sanciunt, non suo tantum more, sed Medorum quoque usurpata disciplina. » (*Polyhist.*, c. 20.) Et vero aliorum barbarorum, quorum hæc recepta fuerit consuetudo, meminerunt historici etiam recentiores. Quanquam et in illis quoque brutorum sacrificiis idem intellexisse gentiles ostenderunt nostri adversus socinianos, hominum vicem gessisse illas brutorum mactationes similia sibi imprecantium si fidem fefellissent. Ergo ille quoque sacrificiorum sanguis humani tamen erat sanguinis vicarius, eodemque erat loco censendus ac si homo ipse sanguinem proprium oppignorasset. Cumque duplex esset hæc, quam dixi, tam apud Judæos quam gentiles, aquæ atque sanguinis, peccatorum expiandorum gratia, recepta lustratio; major tamen credita est, sanguinis, quam aquæ, efficacia. Leviora enim erant illa quæ aquæ aspersione expianda crederentur. Graviora quæque quæ piacula sive ἄγη habebantur, sanguine purganda erant. Homicidium inter piacula numerabant veteres, quod nimirum ipsi terræ maculam inureret nullo, prætérquam sanguinis, lavacro eluendam. Ejus autem, si notus fuisset auctor, proprio ejus sanguine piaculum expiabant; sin latuisset, vaccæ sanguine in loco immolandæ. Neque vero cædes sola, sed et impuritas illa legalis e morticiniis contactu contrahenda vaccæ rufæ cineribus purganda erat. Quinetiam totius populi israelitici peccata in hircum emissarium (*Levit.*, xvi) imprecatione conjecta sunt, ejusdem ut Rabbini volunt, morte luenda. Nec alia Græcorum erat de suis quoque καθάρμασι sententia, ut ex Aristophanis scholiaste discimus (Arist., *schol. in Plut.*). Tamque erat universalis hæc peccatorum per sanguinem purgatio, ut nullam hic exceptionem adhibeat Apostolus : *Sine sanguinis*, inquit, *effusione non fit remissio* (*Hebr.*, ix, 22). Ita consentaneum erat illorum temporum dogmatibus, ut cum utramque tam sanguinis, quam aquæ expiationem pro baptismo haberent, majorem tamen sanguinei baptismi, quam aquei, virtutem agnoscerent.

§ 19. — Et ut sanguini, in hoc expiationis negotio, partes concedebant facile primarias, ita humani sanguinis, præ aliis etiam sanguinibus, vim longe maximam agnoverunt. Inde ortum duxit immanis illa, quæ apud veteres invaluit, ἀνθρωποθυσία, quod delictis hominum expiandis humanus sanguis aptissimus videretur. Cum gravior aliqua immineret ab irato numine patriæ calamitas quæ multorum exitium epidemicum minaretur, multorum vitæ paucorum erant sanguine redimendæ, sive is sacrificio esset, sive alio aliquo modo hauriendus. Eam ἀνθρωποθυσίας apud Phœnicas ra-

A tionem reddidit (Ap. Euseb. *Præp., Evang.*, i, 10; iv, 16; Porphyr., *de Abst.*, ii, 56), apud Philonem Byblium, pseudo-Sanchoniathon auctor, ut vulgo creditur, vetustissimus. Eamdem dicunt rationem mythologi cur Phryrus et Helle sacrificio destinarentur, cum terræ sterilitas (ita enim Athamanti persuasit Ino) famem minaretur. Eamdem cur Leonis filiæ, cur Andromeda, cur etiam, apud recentiores Romanos, Curtius et duo Decii se, patriæ servandæ augendæve gratia, exitio devoverint. Exercitus salutem voluit Agamemnon Iphigenia filia sua; voluit et hoste Polyxena, immolanda servare. Multa sunt eodem spectantia exempla quæ plenam fidem faciant quantum in humanis criminibus expiandis humano sanguini tribuerint, quan-
B tum etiam aqueis illum lustrationibus prætulerint. Apud Judæos ipsa circumcisio sanguineæ omnino expiationis (sive baptismum cum Domino appellare malis) vicem sustinebat, et quidem humano ipsius initiati sanguine faciendæ. Cum itaque id unum ad baptismi rationem proprie spectet ut in eo peccata expianda sint; cum etiam, in ea expiationis ratione, exempla habuerit Dominus tam Judæorum, quam gentilium, qui sanguini beneficium illud, pariter ac aquæ tribuissent, qui humano etiam ipsius initiati sanguini, qui majorem quoque efficaciam sanguineæ lustrationi, quam vel aqueæ concessissent : non erat sane consentaneum ut quam expiandi majorem in sanguine quam in aqua virtutem alii
C apud se fuisse gloriarentur, ea soli Christiani destituerentur. Præsertim cum in eo versari jam diximus universam fere Novi Testamenti argumentationem, ut quæcumque essent, sive apud Judæos, sive gentiles, privilegia de quibus gloriarentur, ea Christianis potiori præstantiorique ratione convenire probarentur. Non erat consentaneum ut, cum in eadem hac causa baptismi vocem adhiberent tam ipse Dominus quam Novi Testamenti scriptores, aliam tamen significationem intelligerent quam expiandi illam omnium notissimam acceptissimamque. Non erat consentaneum ut, qui ita sensissent, aliter tamen loquerentur quam martyrem nostrum jam locutum observavimus, ut nimirum sanguinei baptismi vim etiam expiatricem aquei
D baptismi illi longe anteferendam existimarent. Tantum abest ut duram hanc, et a sacramentorum dignitate, et Domini mente alienam censere debeamus loquendi rationem, ut putant illam alienam adversarii.

§ 20. — Ita itaque ostendimus, quam hic omnia apte inter se congrueque, pro illius ætatis dogmatibus cohæreant, si ita Dominum ipsum, ita ejus apostolos, intelligamus. Inde sequitur pro hoc esse potius sensu præjudicandum, vel, si vocem malimus tertullianeam, præscribendum, ni clara occurrant in reipsa argumenta cur sit aliter intelligenda. Atqui tantum abest ut in re ipsa contraria habeamus argumenta, ut nihil magis faciat ad nostræ sententiæ confirmationem quam si rem ipsam penitiu

examinemus. Animadverteudum itaque quinto ad ipsum baptismi sacramentum pertinere, sanguineum hunc baptismum, et quidem ita pertinere ut partem ejus præcipuam consummet. Hoc ubi probatum dederimus, nemo erit, opinor, quin facile concedat præcipuum baptismi fructum ab eo esse jure meritoque expectandum. Nec alio spectat, ut puto, Apostoli illa comparatio qua aquam, sanguinem et Spiritum in unum ita contulit, ut, quemadmodum Pater, Filius et Spiritus sanctus unum sunt, ita aqua, Spiritus et sanguis sint in unum, quod nempe unum idemque præstent omnes compleantque officium. De baptismali aqua et Spiritu intelligendum observavimus, ut proinde baptismum illum sacramentalem supplere debeat sanguineus hic baptismus. Idque ipsum observavit ante nos Origenes, ne quis veterum dogmatibus minus consentaneam suspicetur nostram hanc interpretationem. Neque vero pugnat quod sanguineum hunc baptismum secundum appellarint iidem veteres. Ita enim intelligendi sunt, quod, cum renovari denuo non possit sacramentalis ille baptismus, in martyrio tamen ejus beneficia sint de novo, sine ejus tamen ipsius renovatione expectanda, et quod nova fidelium adultorum peccata, quæ quidem in aqueo baptismo remissa non essent, hic plene penitusque et pro baptismalis remissionis modo mensuraque remittatur. Quæ cum secunda sit remissio, non erit utique mirum si secundo etiam baptismo tribuenda videatur. Sed, misso Apostoli testimonio, age rem ipsam, ex propria hujus sacramentalis baptismi natura explicemus.

§ 21. — Recolamus itaque in primis omne hoc baptismi negotium pactum esse quoddam fidelium cum Deo, nec aliunde rectius quam e receptis pactorum moribus explicandum. Esse enim Evangelii καινὴν διαθήκην ab illa scilicet diversam quæ Judæorum fuerat atque legis Mosaicæ; esse etIam sub Evangelio non Testamentum modo, sed et pactum, eamque duplicem διαθήκης significationem evangelicis etiam temporibus convenire; esse etiam sub mystico israelitismo eadem omnino pacti beneficia quæ propria olim fuerant israelitismi litteralis, ut nobis Deus summus in proprium ascribatur Deum, nos illi vicissim in proprium ascribamur populum; nec illud modo, sed externam esse hanc nostram cum Deo confœderationem, ita nempe intelligendam, ut externum aliquod intercedat unionis politicæ vinculum tam nobis invicem, quam Deo etiam nobiscum commune, quo nos ipsi profiteamur Deo fœderatos, et ab aliis etiam fœderati agnoscamur, ad eumdem plane modum quo et Israel secundum carnem pro fœderato Dei populo, præ universi orbis gentibus, olim poterat agnosci : hæc, inquam, ita sunt ex Novi Testamenti ratiociniis manifesta, ut mirum sit esse hodie qui de nostra assertione dubitent. Hæc enim si vera agnoscamus, plane sequitur externa ea solemnia quibus in societatem Christianorum politicam ascribimur, ea fœderis

A esse solemnia. Quis autem illud dubitet baptismi esse proprium officium ut per illum sacris Christianorum initiemur, et in propriam ascribamur Christianorum societatem? Convenit præterea quod qui confertur in Christianorum baptismo Spiritus, is ἀῤῥαβών (quæ et arrha est scriptoribus Romanis) in Novo Testamento appelletur. Erat enim in jure Romano arrha pactorum propria, præcipue nuptialium. Nempe mysticam cum Ecclesia unitatem matrimoniali unitati respondere v ad Eph. innuit Apostolus. Propria porro arrha est illius temporis quo primo fœdus inimus. Inde sequitur ut de alia Spiritus collatione, præterquam baptismali, nequeat intelligi. Conveniunt denique et baptismi illæ in Ecclesia primæva formæ. Credis? Credo. Abrenun-

B tias? Abrenuntio. Sunt enim et illæ ad Romanorum pactorum formas expressæ, rursus præcipue nuptialium. Das? Do. Spondes? Spondeo. Unde illud saltem necessario colligitur, pro pacto baptismum primævos saltem habuisse Christianos.

§ 22. — Hinc sequitur secundo ut in aliis pactis, ita et in nostro pacto quoque baptismali, duo esse a se invicem distinguenda diversarum partium officia, Dei alia, alia nostra. Ad Deum spectant promissiones quibus cavetur de præstandis baptismi beneficiis, tam illæ quæ de præsenti præstandæ sunt, peccatorum omnium expiatio, Spiritus sancti donatio, mystica cum Christo unio, saltem externa, etc., quam quæ de futuris adhibentur officii nostri

C præmiis. Ad nos spectant quæ a nobis vicissim spondentur pro nostra pacti baptismalis parte præstanda. Quanquam enim promissiones fateamur extra pacta factas, sine alterius partis obligatione satis commode intelligi posse; at quæ alteram pacti partem constituunt, illæ mutua omnino utriusque partis exigunt officia. Ipsa hoc pacti ratio necessario supponit. Datæ enim fortasse, non certe pactæ, illæ promissiones dicerentur quæ nulla supponerent officia sibi ex adversa parte respondentia.

§ 23. — Sequitur tertio jus illud legale omne, quod pacti beneficio obtinemus, ad Dei promissiones, ex officii nostri præstatione esse deducendum. Est enim illud omnium pactorum commune ut quæ habentur in illis promissiones eæ conditionatæ

D intelligantur, nec antea debitæ quam præstitæ fuerint, ex altera parte, promissionum conditiones. Sed in id genus pactis quæ, ex altera parte, sola includunt beneficia aliis præstanda, nulla vicissim ab aliis recipienda, qualia sint pacta necesse est quæ Deo sunt hominibusque communia, nemo est quin æquum fateatur nullum esse posse jus ad beneficia, ni præcesserint conditiones ex altera parte præstandæ. Nos tamen de jure legali impræsentiarum agimus, non sola æquitate. Et ut æquitas aliqua fortasse esse possit, ut qui conditionem implere voluerit, conditionis beneficium nonnunquam impetret, licet illam de facto nondum impleverit, cum nulla sua culpa a conditione etiam de facto præstanda impeditur; at legali saltem jure carere

qui conditionem de facto non præstiterit, quocumque tandem rerum eventu fuerit impeditus est omnino certissimum. In illis præsertim pactis adhuc validius procedit argumentum quorum conditiones non sunt conditiones dumtaxat ad arbitrium imponentis requisitæ, sed etiam dispositiones ex parte subjecti necessariæ. Cum itaque nullum hujus pacti redundet in Deum beneficium, sequitur quæcumque Deus a nobis postulat, ea nostri esse causa necessaria, ut proinde ni postulata præstemus, ipsis promissionum beneficiis obtinendis inepti reddamur atque indispositi.

§ 24. — Quarto itaque ut intelligamus quæ nobis incumbant in hoc baptismali pacto conditiones a nobis pro nostra pacti parte præstandæ, attendendum est quæ symbola sint a nobis in ipsis pacti solemnibus adhibenda, et quid illa symbola, ex ipso Dei instituto significant, et pro legibus significationis symbolicæ quæ illa saltem ætate vigebant. Quæ enim symbola in pacti solemnibus usurpantur ea non significandi dumtaxat, sed obligandi etiam gratia instituta sunt. Ut enim sacramenta omnia, sive mysteria, pro sacris hominum cum Deo pactis intelligenda sunt, ita et id sacri omnis commercii genuinum est ut symbolice potius quam ad litteram, intelligenda sint, nec ita verbis, quam rebus, rerum tamen aliarum symbolis, officia illa repræsententur quæ partium inter se transigentium habentur obligatoria. Quæ itaque symbolis baptismalibus significantur ea nos spondere a nobis deinde præstanda virtute pacti baytismalis existimamur, ea a nobis præstita jus inde nobis faciunt ut promissa divina ejusdem pacti evangelici virtute vindicemus.

§ 25. — Quinto in symbolis baptismi nostri sacramentalis solemnibus, non aquæ solius baptismus denotatur, sed etiam ille sanguinis, verum ita denotetur ut uno eodemque symbolo, uno eodemque denotetur elemento, ut proinde ad unum, ut diximus, eumdemque baptismum pertinere intelligantur. Ut enim, cum aqua adhibetur, peccatorum desertionem pollicemur, futuramque vitæ sanctimoniam quæ externo aquæ symbolo satis apte repræsentatur : ita cum in aquam descendimus et vicissim ex eadem emergimus, Christi mortem, sepulturam resurrectionemque repræsentamus, nosque etiam spondemus horum omnium participes, paratos nimirum ut quæcumque ille nobis immiserit, ea nos, illius causa ad mortem usque toleraturos. Eodem symbolo, qua Christum respicit, intelligimus Christum sibi passiones nostras imputaturum, et quam mercedem ipse a Patre, pro suo cum Patre fœdere vindicat, eadem nostras quoque passiones esse remuneraturum. Ita constabit quo jure sibi baptismi nomen vindicent nostræ passiones, cum ad ipsam baptismi sacramentalis rationem spectent consummandam. Constabit etiam quo porro jure ejusdem sibi vindicent baptismi beneficia, cum illis etiam symbolis repræsententur quæ a Deo instituta sunt, et quæ hoc ipso consilio instituta sunt ut passiones nostras repræsentent atque spondeant, et quæ Dei etiam nobiscum paciscentis sunt quoque symbola sponsoria, ipsum præterea, pro mutuo pacti jure, ad præstanda ea quæ symbolis repræsentantur obligantia, se quoque nostras passiones pro suis agniturum, et suo merito, sua mercede compensaturum.

§ 26. — Et vero accuratissime, pro Domini nostri mente atque principiis conceptam hanc omnem fuisse argumentationem facile constabit si diversa diversarum Scripturarum asserta in unum colligamus quasi fasciculum. Repræsentari in primis nostram in baptismo cum Christo passionem atque mortem, nec repræsentari modo, verum etiam ita repræsentari, ut cum Christi passione nostras uniat quodammodo et communes utriusque faciat, sexto ad Romanos capite satis aperte docet Apostolus. Unam esse nostram Christique passionem ex illis ejus verbis constat : *Mortui sumus cum Christo*, v. 8; *Vetus homo noster simul crucifixus est*, v. 6; *Consepulti sumus cum eo*, v. 4. Et quidem repræsentatione quadam ad vivum totam hanc transigi unionem illa innuunt : *Complantati facti sumus similitudini mortis ejus*, v. 5. Nec alio quam baptismi officio : *An ignoratis quia quicumque baptizati sumus in Christo Jesu, in morte ipsius baptizati sumus? Consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem*, v. 3, 4. Neque vero unio sola et mera hæc habenda est, et quæ tota in hominum imaginatione atque æstimatione constituta est. Eam diximus symboli sponsorii esse naturam ut una inferat legalem quamdam obligationem qua partes inter se paciscentes præstare id tenentur quod symbolis repræsentarint. Inde fit ut, quod sola similitudine fieri non potuit, nobis tamen ex hac ipsa repræsentatione jus quoddam ad rem ipsam proveniat, quo unionem ipsam internam et mysticam vindicare possumus, ejusque beneficia. Eo ipso principio nituntur id genus ratiocinia : *Si enim complantati facti sumus similitudini mortis ejus; simul et resurrectionis erimus*, v. 5; *si autem mortui sumus cum Christo, credimus quia simul etiam vivemus cum Christo*, v. 6. Nec enim de alia morte hic agi quam typica hac atque symbolica in baptismo repræsentata jam ostendimus. Ea morte symbolica constabat jam defunctos esse apud quos ita argumentatur Apostolus qui mortis nimirum symbolis in baptismo usi fuerant. Inde tanquam e principio notorio legitima procedebat argumentatio si et illud subintelligamus symbola inter paciscendum usurpata esse etiam et ipsa sponsoria. Nec alia, ut existimo, hypothesi illud nititur etiam ejusdem apostoli alio tamen in loco ratiocinium : *Igitur, si consurrexistis*, inquit, *cum Christo, quæ sursum sunt quærite*, etc. (*Coloss.*, III, 1). *Mortificate ergo membra vestra*, etc. (v. 5). Quod illos jam supponat consurrexisse, ad aliud referri non potest quam ad emersionem illam ex aqua baptismali quæ resur-

rectionis erat symbolum, ut nimirum forensi pactorum idiomate tunc resurrexisse existimarentur cum usurparent resurrectionis symbolum. Inde recte colligit Colossensium officia, ea modo supponantur quæ jam ostendimus necessario esse supponenda. Cum enim mortis illo symbolo, immersione nimirum, sponderent se membrorum suorum mortificationem curaturos; et resurrectionis symbolo id quoque spopondissent, ad novam se cœlestemque vitam esse resurrecturos : inde nemo non videt quam ille solide prudenterque argumentetur, cum e pacto promissoque illos hortatur ne officio deessent, fidemve fallerent. Infirmæ autem admodum et jejunæ forent id genus sequelæ si ex inani mortis resurrectionisque symbolo ad mysticam illos mortem resurrectionemque hortaretur.

§ 27. — Ita nimirum constat de facto, ex ipsa aquei baptismi institutione baptismum sanguinis excludi non posse, nec etiam e pacti baptismalis beneficio. Si porro facti rationem quærimus, ea est, ni fallor, altius e duobus præsertim principiis deducenda : quod scilicet Christi mors ea sit beatæ resurrectionis mercede coronanda; quod etiam illud sit in præcipuis baptismi beneficiis numerandum ut nimirum baptismi virtute illud consequamur ut nostra quoque mors sit Christo imputanda. Quod Christo, eo ipso mortis nomine, ea deberetur, quam dixi, resurrectionis merces, ex Veteri quoque Testamento jam superius ostendimus. Ex illo nimirum antiquiori pacto quo de toto redemptionis negotio incarnationisque cum Patre transegit. Quod enim Christi resurrectio, non tam propriæ ejus et nativæ Deitati, quam Patri tribuitur; quod etiam Pater non Patris tamen in hac causa personam egerit, sed judicis; nec suæ in filium στοργῆς rationem habuerit, sed Christi potius in passione meriti : quod etiam Christus non pro sua hic æqualitate cum Patre, sed plane quasi subditus, sit considerandus, et obedientiæ merito præmium exaltationis a Patre reputarit; plane inquam, hæc omnia arguunt non suam hic, sed vero alienam, et quidem a sua longe diversissimam a Christo susceptam esse personam. Et vero ipsa personæ, quam sustinuit, ratio pactum aliquod omnino postulat, et mutuum cum Patre consensum. Nec enim Christi nomine una aliqua, ut scholæ loquuntur, individua persona intelligitur, sed politica et publica quæ suo ambitu omnes omnium sæculorum locorumque omnium fideles complectatur. His enim omnibus convenire intelliguntur hujus beneficia. Poterant fortasse Christi merita præmium aliquod ex æquitatis jure sibi impetrare. Quod vero non ex æquo duntaxat, sed pro justitiæ debito illud vindicent; quod non sibi modo, sed suis omnibus illud a Patre debeatur, sine pacto prorsus intelligi non potest quo Pater etiam personæ politicæ illam constitutionem acceptaret. Erat enim hoc antecedenter ad pactum ita arbitrarium, ut nulla Patrem, ni ita convenisset, vel æquitas obligaret, ut pro Christi meritis mercedem fidelibus persolveret, cum præsertim et ipsi Christo, in propria etiam persona persolvisset. Et quidem admodum consentaneum erat Platonicis illius ævi dogmatibus, ut huic αἰωνίῳ Evangelii διαθήκῃ, quæ tamen erat terrestris, alia etiam responderet προαιώνιος in cœlis cujus virtuti sit etiam tribuenda terrestris διαθήκης efficacia. Ita probatum dedimus hoc pactum, quod licet asserant etiam recentiores, neutiquam tamen probant, nec probare unquam poterunt qui nullam nisi ex disertis Scripturarum testimoniis probationem ad mittunt.

§ 28. — Huic itaque cœlesti pacto duo illa tribuenda erant : primo ut jure etiam legali Christo præmium pro suis meritis deberetur; secundo etiam ut fideles universi unam in lege cum Christo personam constituerent. Nec enim de utrovis horum quidquam in terrestri pacto cautum legimus. Nondum tamen ad singulos homines descendit hoc pactum, ut intelligi possit quinam ad hanc politicam Christi personam homines pertineant ut sibi possint illius cœlestis pacti beneficia vindicare. Proinde præter hoc Patris cum Christo cœleste pactum; aliud præterea necessarium erat, Christi cum hominibus, et quidem pro captu humano externum, externisque symbolis celebrandum, ut constet quinam illi sint qui a Christo pro suis agnoscantur. Hoc autem pactum ut ad sacramenta spectat in genere, ita propius et præcipue ad baptismum quod unicum initiationis sacramentum omnes agnoscunt. Illud enim proprie pactum appellamus quo jus pacti ejusdemque beneficia primum consequimur, non quo consecuti jus idem augemus atque consummamus. Qua itaque ratione ad baptismi consummationem ostendimus pertinere martyrium, eadem et ad pactum evangelicum pactique beneficia pertinere censebitur, ne quis nominis solius, non item rei per nomen significatæ, hanc baptismi cum martyrio communicationem interpretetur.

§ 29. — Observandum enim sexto, non ea tantum generali ratione adumbrari in baptismo martyrium, qua et reliqua omnia baptizati officia adumbrantur; sed quod ipsum aquei baptismi symbolum ita nostrum, quem diximus, sanguinem baptismum repræsentet, ut plane nulla sit aquei baptismi efficacia, nisi ad sanguineum baptismum referatur. Qua enim immersio in aquam vitæ animalis mortificationem, denotat, qua emersio ex eadem novæ etiam spiritualisque vitæ sponsionem, ea, qua dixi, sponsarii symboli significatione repræsentat; fateor nullum esse Christianæ vitæ officium quin ad horum alterutrum referatur, cum κάθαρσιν omnia aut τελείωσιν spectent, ut loquamur cum Pythagoræis, hæc ad novam mysticamque vitam, ad novam illa mysticamque mortem, similiter referenda. Nec tamen propterea novi baptismi beneficia quibuslibet vitæ Christianæ officiis, sed ne omnibus qui-

dem simul collectis, asserimus. Cum enim illud dixerimus præcipuum baptismi fuisse consilium ut A Christi morientis resurgentisque imaginem ad vivum repræsentemus, inde etiam beneficii baptismalis spem omnem ab ea ipsa repræsentatione arcessamus; sequitur proinde ut qua vita atque morte Christum accuratissime exprimimus, in illis primarium baptismi consilium constituendum sit, ab iisdem baptismi etiam beneficia sint præcipue expectanda. Atqui corporeæ erant illæ Christi tam mors quam resurrectio, quibus nos profitemur in baptismo conformes, et quarum nos ibidem portemus imagines, ut in corporeæ resurrectionis causa (I *Cor.*, xv) loquitur etiam Apostolus. Mystica enim resurrectio si sola in baptismo sponderetur, tota illa Apostoli argumentatio concideret. Est B quidem verisimillimum inde ortum esse resurrectionem negantium errorem quod resurrectionem illam baptismi symbolicam de solius animæ mystica resurrectione, non item corporis intelligerent. Cum autem ex universa illa apostoli disputatione manifestum sit, illud fuisse præcipuum baptismi consilium ut, de quo præcipue illius ætatis fides vacillaret, de eo interponerentur promissiones in pacto baptismali omnium certissimæ; plane sequitur Christi resurrectionem, non aliam quam corpoream in baptismo exhiberi, cui et nostra respondeat resurrectio præcipue corporea. Quod vero ad mortem resurrectionemque mysticas attinet, tantum abest ut per illas possimus Christi φορεῖν εἰκόνα, ut ne vere quidem Christus eo sensu sit unquam C mortuus aut resurrexerit. Mori ille peccato non potuit qui nunquam ei vixerat. Mortificare carnem non opus habuit qui nullam unquam sensit carnis rebellionem. Nec resurrexit ille ad novam spiritualemque vitam qui præterquam spiritualem vitam aliam nullam unquam duxerat. Mystica ergo mors atque resurrectio secundarias fuisse oportet, non primariæ in baptismo repræsentationis, quatenus et illæ, quanquam nullam cum Christo conformitatem ipsæ denotent, disponant saltem ad illam animarum nostrarum cum Christo conformitatem, quam et ipsam Christo fateor esse gratissimam.

§ 30. — Cum itaque mortis hæc resurrectionisque in baptismo repræsentatio ad corpora nostra D primo referenda esse probaverimus: sequitur primarium baptismi consilium esse ut corpora nostra Christo devoveamus, nosque promptos spondeamus paratosque ut Christi causa mortem oppetamus, corporum videlicet. Inde reliquorum baptismi beneficiorum spem concipimus accipimusque omnium certissimam. Imprimis de beata resurrectione corporis nimirum illa, quæ corporis passionibus accuratissime respondet. Quæque ut præcipua erat plerisque ratio Christianitatis, ea præsertim ætate, recipiendæ, ita creditu erat omnium difficillima, ut proinde consentaneum esset eam commendari argumentis omnino certissimis. Tum et mysticam quoque illam mortem resurrectionemque pollicemur, quæ secundaria immersionis nostræ emersionisque in baptismo significatione denotantur: et quatenus hæc eadem symbola pro Christi etiam parte adhibentur, is una spondet ne suam quidem operam nobis defuturam. Ita constat martyrium in primaria baptismi significatione contineri. Constat deinde ita a nobis interpositam hanc martyrii sponsionem, ut sit conditio ex nostra parte præstanda unde pendeant reliqua baptismi beneficia. Ita sequitur ex pacti hujus jure, martyrio saltem in voto deberi omnia baptismi beneficia. Sequitur ita ad baptismi consummationem spectare martyrium ut martyrium de facto præstitum spectat ad consummationem martyrii duntaxat in voto.

§ 31. — Ne vero nimius videar in captandis baptismalis pacti minutiis, colligo septimo non modo ex illius pacti lege, sed vero ex ejusdem etiam æquitate, vindicari posse in sanguineo baptismo omnia beneficia a Christo pro sua pacti baptismalis parte præstanda, ne quid superesse videatur, cur dubitemus rectene hæc et pro Christi mente veteres collegerint. Cum enim jam ostenderimus conditionem a nobis præstandam, qua jus illud consequamur ad promissa Christi beneficia, hanc ipsam esse corporis nostri pro Christo devotionem; quod nihilominus recens baptizatis incruenta morte sublatis concedat tamen Christus baptismi beneficia, ratio non est quod conditionem illam præstiterint cui debentur ex pacti æquitate ejusdem beneficia, sed quo prima pacti beneficia gratis concedantur et sine ulla prorsus conditione, præsertim illis qui nondum actuali obligationi aut conditioni de facto præstandæ obnoxii essent, propter incapacitatem subjecti. Adultorum alia est omnino ratio. Quam enim conditionem nondum præstare possunt, eam velle saltem poterant, ut facti loco apud Deum habeatur illud ipsum votum. Sunt autem inter se admodum diversæ illæ æquitatis rationes qua quis excusatur a præstanda pacti conditione et qua quis eamdem legis conditionem censetur implevisse, si minus ad litteram legis, at pro legislatoris sententia, si æquus modo adhibeatur legis interpres. Ita igitur martyrium in voto cum sit pro legis littera reipsa aliud, idem tamen censebitur cum martyrio de facto pro interpretationis æquitate. Ita fiet ut omnia baptismi beneficia soli debeantur martyrio, saltem in voto. Quod si etiam in baptizatis non martyribus, soli tamen martyrio in voto debeatur jus illud omne quod consecuti in baptismo sunt ad baptismi beneficia; quis est qui non videat potiori ratione tribuendum esse martyrio actuali? Est enim hæc legis ipsa conditio, non autem aliud quid quod æquo egeat legis interprete ut pro ipsa conditione, censeatur. Quanquam igitur nusquam aliunde constaret, disertis evangelicæ legis verbis martyrio deberi baptismi beneficia; id tamen facile ex ipsa ejusdem ratiocinii sequela collegerimus.

§ 32. — Est enim ea in omni, humana quoque, legumlatione probata argumentatio qua legum casibus omissis e ratiocinii paritate prospicimus. Illis nempe canonibus generalibus oriunda, quod causis omnibus consultum cuperent legumlatores; quod rationem ubique ducem sequi vellent; quod denique quam rationem in una causa probassent; eamdem essent et in aliis similiter probaturi. Inde contingit ut quæ ita constituta fuerint, non pro prudentium modo consiliis habeantur, sed legum etiam vim obtineant. Inde sequitur, si vel pro legum humanarum exemplo divina etiam legislatio esset instituenda rationis paritatem pro divina esse lege intelligendam. Atqui major certe est ratio cur valere in divina legislatione debeat hæc argumentatio quam in humana. Falluntur enim in suis ratiociniis humani etiam legislatores, nec sequelas omnes prævident, etiam legitimas; ut proinde etiam cum recte argumentamur ex eorum principiis, adhuc tamen dubitare liceat essentne tamen illi nostras sequelas probaturi. Deus tamen nec in principiis hallucinari, nec in sequelis, potest. Ita certum erit quam rationem in una causa probarit, in aliis etiam esse agniturum. Certum erit, si martyrii causa tanta beneficia in baptismo concedat, ipsi martyrio longe potiori ratione concessurum. Certum si martyrii vel votum tanta tamen et tam copiosa mercede compenset, nihil esse quod metuamus soluto voto eamdem mercedem esse negaturum. Certum denique proinde, si plenam numerisque suis omnibus absolutam peccatorum remissionem consequantur baptizati, fore omnino ut eamdem consequantur martyres.

§ 33. — Addo enim octavo non ita esse intelligendum hoc commune baptismi jus atque martyrii, ut in baptismo remittantur peccata virtute quidem illius in voto martyrii quod profitemur in baptismo, sola tamen illa quæ baptismum præcesserint, non item ea quæ inter baptismum admissa fuerint atque martyrium. Aliter veteres hoc etiam ipso paria facere censuerunt cum baptismo martyrium, quod ut in baptismo peccata omnia remittuntur, ipsum nempe baptismum præcedentia, non originale duntaxat, verum etiam actualia, idem sit de martyrio quoque sentiendum, delere scilicet universæ vitæ flagitia, nihil ut præterea supersit expiandum. Recte quidem illi e principiis modo explicatis. Si enim propter illud martyrii votum concedatur peccatorum præteritorum plena indulgentia; parem utique indulgentiam potius, ut dixi, exspectabimus, eodem voto jam soluto. At par illa indulgentia esse nequit si quocumque tandem tempore susceptus baptismus peccata tamen præterita universa deleat, nec tamen alia in martyrio deleantur quam quæ baptismum præcesserint, tanto utique intervallo a se dissitum, cui et intervallo peccatorum nondum remissorum copia necessario responderit. Pro pacti certe æquitate, quo magis conditiones præstamus pro nostra pacti parte præstandas, eo consequitur accressitque nobis jus ad mercedem a Deo præstandam validius; eo et vicissim major erit ipsius Dei ad mercedem, quam pollicitus est, præstandam, obligatio: eo etiam favorem Dei possumus, pro pacti ratione, ampliorem nobis vendicare. Quin et, missa pacti consideratione, favorem saltem, quem dixi, Dei illum tanto majori cum fiducia possumus expectare, quanto nostram versus Deum benevolentiam luculentius testatum facimus. Qui autem sanguinem suum pro Deo profuderit, hunc nemo dubitet longe certe testatiorem fecisse suam versus Deum benevolentiam, quam qui prompto fuerit duntaxat expeditoque ad profundendum animo. Et cum gratiæ speciali tribuamus si quis pro facto voluntatem fuerit interpretatus, signum est profecto factum ipsum ad justitiæ rationem proprius accedere, longe certe adhuc propius siquando pacti etiam consideratio intercesserit. Est itaque naturæ pacti, est et rectæ rationi, prorsus consentaneum, ut quam peccatorum indulgentiam plenariam baptismo concedimus, eam nec martyrio negandam existimemus.

§ 34. — Quid quod illud etiam, pro receptis pactorum moribus, omnes æquum agnoscant, ut siquando stipulatione primum interposita nonnullæ præmii primitiæ stipulatori in manus tradantur; at certe fidem stipulationis liberatam, præstitamque pacti conditionem maneat præmii plenitudo, eo copiosior quo et ille fuerint ampliores. Arrham tradunt in manus pacta nuptialia, at nondum dotem nisi consummato matrimonio. Idem et in aliis quæ ad bona passionesque spectant pactis solet obtinere. Verum hoc in illis præcipue pactis elucet quæ nondum adultorum nomine stipulantur tutores. Inchoato quodam jure vestit ipsa illa inchoata stipulatio. Donec tamen adulti fuerint, et ad annos conditionum præstandarum capaces provecti, pactumque suo quoque proprio nomine consummandum, nondum pleno jure atque consummato quæ jam consecuti sunt possidere censentur, nedum ut jus habeant tam firmum ad futura pacti præmia. Quorsum illud ni majori in pretio haberentur conditiones jam præstitæ, quam susceptæ duntaxat et fide quantumcumque firma præstandæ? Ita igitur consummati in martyrio baptismi pleniorem fore quam inchoati indulgentiam consentaneum est. Ut proinde, si peccata præterita eluantur in baptismo aqueo, nihil sit cur dubitemus fore etiam eluenda in baptismo sanguineo.

§ 35. — Quod enim spatio temporis interposito baptismum aqueum sequatur sanguineus, non est utique quod a baptismi natura alienum censeamus. Distinxit, ut vidimus, Apostolus tres baptismi partes, aquam, Spiritum et sanguinem. Nec tamen qui baptismo aqueo lustrarentur, semper tamen uno eodemque tempore spiritum etiam accipiebant baptismalem, ut alibi probavimus. Apostoli aqueo baptismo, superstite adhuc Domino perfusi sunt

cum tamen Spiritum nemo, nisi post ejusdem resurrectionem acciperet. Samaritanos aqua expiavit Philippus diaconus; Spiritum nemo poterat iisdem conferre præter apostolus. Quid igitur, aquæne soli tribuemus vim illam peccatorum præteritorum expiatricem? Ita fieret ut nova opus esset expiatione peccatorum aqueum baptismum consecutorum. Sicut enim in gentilium mysteriis elementa καθαρτικὰ viam τελειώσει parare credebantur, ne quid superesset impurum cum sanctiora commercia ambirent : ita Spiritui procul dubio inserviebat aquea illa lustratio ne qua vasis impuritas obstaret quo minus posset pro dignitate sua recipi. Prorsus itaque alienum erat ab ejus sanctitate ut quis illum impurus acciperet. Proinde necessarium erat ut ipse Spiritus vicem aquæ suppleret pro peccatorum expiatione baptismo aqueo recentiorum. Quod si Spiritui vim illam concedamus, non erit utique cur a sanguine alienum censeamus. Pro pacti ratione a sanguine potius expectanda erat, quod ille ad officium nostrum dispositionemque spectat quorum major haberi solet in pactorum jure ratio quam donorum Dei gratuitorum. Favet porro quod pro illius ævi dogmatibus Platonicis (e quibus omnis hæc theologia symbolica omnino explicanda est) cum a prototypis omnis illa symbolorum sive antityporum virtus deducenda crederetur; ita tamen symbolorum efficaciam explicabant, ut quidem ipsa per se nihil ad effectum conferrent, indicarent duntaxat cui prototyporum illa nativa virtus esset applicanda, ita ut ab ipsis prototypis omnis illa virtus, seu naturalis illa esset, seu juris etiam legalis, esset expectanda. Et cum æqua esse debeat paciscentium conditio qua juris illo conjunguntur inter se commercio : congruum profecto est ut quam vim symbolis divinis pro Dei obligatione concedimus, eamdem nostris pro nostra obligatione vicissim concedamus; et quo pacti jure Deus delinquentes afficit supplicio, eodem jure teneatur ad mercedem illis, qui conditionem præstiterint, retribuendam. Si itaque martyrii vel professio, martyrii absentis virtute remissionem peccatorum præstet, eamdem certe necessario oportet, ipsum, quando adest, præstare martyrium. Convenitque accuratissime, quod superius huç retulimus, cum stolas suas martyres in Agni sanguine lavisse narrantur. Nec enim id de baptismi lavacro ita commode poterat intelligi, quod omnium fidelium commune fuerat, sed de lavacro patientium proprio; nec de illorum duntaxat peccatorum expiatione quæ tantam illam tribulationem antecesserant, in baptismo scilicet aqueo expiata, sed illorum quoque quæ in ipsa illa tribulatione essent expianda.

§ 36. — Neque vero erit quod miremur tantam veteres baptismo martyrum sanguineo vim assignasse, si et illud recolamus nono martyrum illum sanguinem Christo ipsi a veteribus fuisse attributum; et quidem ita Christo ut ne martyrum fuisse A crederetur, nec in martyrum propria duntaxat commoda cessisse, sed vero in Ecclesiæ potius universæ. Hæc e veterum sententia alibi probavimus, et illud pariter ostendimus quam non essent a Scripturis sacrorumque Scriptorum principiis abhorrentia. Hæc itaque si concedantur, jam intelligemus quam solide illi prudenterque omnem hanc baptismi sanguinei efficaciam e Scriptura collegerint. Christi enim sanguini nemo dubitat convenire hanc peccatorum expiationem. Christi autem nomen pro universo Christi corpore mystico sæpissime intelligitur. Quidni igitur vim illam peccatorum purgatriçem Christo ita intellecto asseramus? Nihil est profecto, cur quoties Christi sanguinem peccata nostra lavare atque purgare tradunt sacræ B litteræ, de personali ejus sanguine illas duntaxat intelligamus. Et vero nominis ratio suadet potius ut sit virtus hæc Christo cum ejusdem mystico corpore, communis. Quod enim nomen suum nobiscum communicet, id illo nempe consilio fecit ut et jura nomini respondentia intelligantur esse communia. Ut in matrimoniali unitate (quam hic adhibet Apostolus ad Christi mysticam çum Ecclesia unitatem explicandam) commune viro atque feminæ nomen communia etiam utriusque in lege jura facit. Ita et cum martyrum sanguis pro Christi sanguine habetur, consentaneum est id idcirco fieri ut et jura utriusque sanguinis fiant invicem communia. Nihil autem est quod dubitemus quodvis Christi symbo- C lum a vero tamen ejusdem atque originali sanguine superari. Eodem tamen rediturum diximus seu martyrum sanguinem pro suo Christus agnoverit; seu per mysticam utriusque sanguinis unionem proprii etiam sanguinis virtutem per martyrium applicuerit. Illa certe ipsa vel applicatio tanto efficacior esse debuit quo Christi sanguinem propius attingit, magisque viva repræsentatione exhibet.

§ 37. — Estque adhuc eo magis consentaneum recte veteres, et pro causæ æquitate hic esse argumentatos, quod decimo non quibuslibet fidelium seu passionibus, seu mortibus tantam virtutem assignarint, sed illis duntaxat quibus ad Christi mortis exemplum propius accessissent, cum nempe pu- D blica Ecclesiæ fratrumque causa sese obtulissent. Est quidem sanctorum omnium in conspectu Domini mors quælibet pretiosa. Est et adhuc pretiosior innocentium, eorum scilicet quos vis oppressit iniquorum hominum. Sed et illam Deo charam esse nihil est quod dubitemus qua occumbunt ii quibus officia sua quælibet vita sunt ipsa chariora, qui mortem præ peccato eligunt. Estque etiam hæc ipsa mors baptismali officio affinis, ne ab illius præmiis privilegiisque, putetur prorsus aliena. Nec illa procul dubio Deo ingrata mors, quam tantis ethnici efferunt præconiis, qua quis patriæ vitam suam impendit, multorumque mortes una morte redimit, nec illa etiam a Christi exemplo aliena. Longe tamen omnium proxime ad Christi illud

illustrissimum accedit exemplum, si et animarum causa quis, et communi quidem illa multorum, vel etiam omnium ubicumque fidelium, mortem oppetat; si quis pro communi fide, pro communi fidelium corpore, pro communi unitate unitatisque communi vinculo, ut corpus Christi mysticum in sua integritate conservet, et nova insuper resipiscentium accessione locupletet. Hoc est ferri τὰ αὐτὰ τῶν παθημάτων, hoc est Christi, et quidem patientis, εἰκόνα portare; hoc est supplere quæ deerant Christi pro Ecclesia passionibus; hoc cum eo mori, crucifigi, sepeliri, cum et eadem patimur, et eadem etiam de causa, cum et passionem et passionis causam habemus cum Christo communem. Plane innuunt hæc omnia esse mysticam quamdam, in hac ipsa passionum causa communem nobis cum Christo unitatem, ut proinde ad unam utræque eamdemque passionum collectionem pertinere censeantur. In his autem de unitate mystica ratiociniis id genus canones, et quidem universales illos, agnoscit Apostolus : *Quod capiti convenit, id et membris esse commune; quod primitis, id et massæ universæ*. Ni universales fuissent illi, quos diximus, canones, omnino subjungere debuit Apostolus cur in illa potius quam in alia qualibet causa essent agnoscendi. Argumentantis enim personam hic sustinuit Apostolus, non autem illius qui pro sua duntaxat auctoritate dictaret. Ita igitur quæ peccatorum expiatio capiti, eadem et membris; quæ hujus sanguinis primitiis, eadem et massæ conveniet. Ita scilicet nos incitare voluit Dominus ad mortem pro fratribus lubenti animo constantique obeundam, ut sicut ipse pro nobis vitam posuit, et nos pro fratribus vitam poneremus I Joan., III, 16. Ita vitam pro Apostolo ponere parati erant discipuli, ipse vicissim pro discipulis. Ita Ignatius ἀντίψυχος eorum esse voluit qui episcopis adhærerent, quod scilicet eorum ψυχὰς ψυχῇ sua, vitas nempe vita, redimere voluerit. Inde tantus ille Christianorum in se invicem amor quo illustres illos et conspicuos fuisse sua etiam ætate memorat Tertullianus. Damonis et Pythiæ Historia apud Pythagoræos longe celeberrima est. Hos æmulati Judæorum sunt Esseni, illos Christiani, quos tamen omnes longo intervallo superarunt. Ita conveniebat adamussim cum hisce principiis praxis etiam primævorum Christianorum. Ita praxim illam generosissimam prudentissimis etiam principiis fulcivit Dominus legislator omnium longe peritissimus.

§ 38. — Quæ cum ita se habeant, jam facile intelligimus nihil esse cur male audiant, hac in causa, primævi Christiani. Baptismi titulo mysterium insignierunt. Nec temere id, nec pro suo duntaxat arbitrio Christum nimirum ipsum habuerunt quem sequerentur auctorem. Sed cum titulo jura etiam baptismi martyrio tribuerunt, et quidem sacramentalis baptismi a Deo ipso instituti,

A Immane procul dubio facinus, si quæ a Deo essent in pacto sacramentali præstanda, ea suis adinventis assererent, nullo tamen nixi Dei promisso, nullo Dei legitimo vicario qui Dei personam agere saltem posset, et Dei nomine ea polliceri quæ Deus ipse, propter legitimam delegationem præstare teneretur. Sed longe aberant ab eo scelere veteres ut Dei nomen, sine divina tamen auctoritate, suis institutis prætexerent. At impium profecto non fuit si conditiones a Deo ipso præstandas expectarent in pacto baptismali ab ipso instituto. Impium non fuit e baptismi sacramentalis consilio colligere si quid porro in pacto baptismali videretur inclusum. Impium non fuit hoc ipsum de martyrio colligere si qua possent legitima saeramentorum-
B que propria argumentatione. Impium denique non fuit, si et martyrio, ubi id probassent, et jura quoque baptismalia assererent. Atqui baptismo martyrium non conferunt modo, sed etiam anteferunt. Malo quidem id, si jam constitisset sua ni mirum humana instituta cum divinis ausos esse contendere. Sed vero aliter se rem habere ex dictis constat. Cum in pacto baptismali includi martyrium probarint veteres, immerito sane martyrium humanis institutis accensent adversarii. Jam non humana cum divinis instituta contendunt, sed divina cum divinis, vel unam fortasse potius divini instituti partem cum alia ejusdem instituti parte. Nihil autem vetat quo minus divinorum institutorum alterum altero possit esse præstan-
C dus : quin id potius necesse est quoties ad eumdem finem referuntur, cum aliqua tamen subordinatione. Quod enim finem illum propius attingit, id necessario erit, in medii ratione, præstantius. At pactis symbolycis (qualia sacramenta esse omnes agnoscunt) sejungi nequit istiusmodi subordinatio. Cum enim symbola adhibeantur ad alia tamen officia a symbolis diversissima repræsentanda, ipsaque adeo illa repræsentatione spondenda, ut proinde mediorum utraque vicem impleant; constat tamen officii quam symboli longe potiorem esse rationem, jusque ad mercedem a Deo promissam conferre longe auctius atque validius. Dici tamen denique potest tam symbolum
D nostræ in baptismo professionis, quam conditionem quam eo symbolo spondemus a nostra pacti baptismalis parte præstandam, quanquam in pacto a Deo quidem instituto adhibeantur, ad humana tamen officia, partemque pacti illam quæ homines spectat, attinere. Ita non cum humanis divina conferentur, sed cum humanis officiis alia officia et illa quoque pariter humana, ut alia aliis meliora habeantur, et Deo gratiora. Fateor equidem horum officiorum jus ad mercedem pacto institutionique divinæ totum acceptam esse refereudum. Id tamen ita verum est ut quanquam propter opera Deus mercedem retribuat, at secundum opera fiat illa retributio, ut proinde in officiis nostris quo suo quæque in se præstantiora et Deo gratiora, eo exigantur a Deo

paciscente dilligentius, et mercede copiosiori coronentur.

§ 39. — Quanquam autem baptismi solius rationem in hac nostra dissertatione habuerimus : quod tamen de baptismo asseruimus, idem de altero Eucharistiæ sacramento asserere poteramus, repræsentare nimirum hic, atque adeo sponderi, nostrum pro Christo martyrium, ut proinde hujus etiam Eucharistia pacti præmia possint a martyribus vindicari. Nec enim aliter in pane Eucharistico fracto repræsentatur corpus Domini quam ut passum, fractum, crucifixum; nec aliter in effuso vino sanguis quam ut ipse etiam effusus. Quis est qui non videat quam sint hæc manifesto ad passiones Christi referenda? Cum itaque per unum illum panem unum nos cum Christo corpus profiteantur, I Cor., x, 17, in plane pro symbolico spondendi ritu, spondemus, non in corpore modo nos, sed in ipsis quoque corporis passionibus cum Christo fore communicaturos, ut et ipsi nos paratos præstemus ut cum eo patiamur atque crucifigamur. Cum etiam dicitur hic sanguis pro multis effusus, id porro pollicemur, nos etiam, pro Christi exemplo, eo promptiori animo ad patiendum accessuros quo plurium salutem intelligimus nostra fore morte promovendam. Ita enim fore ut Christi patientis exemplum magis ad vivum repræsentemus. Proinde verisimilia sunt et divino consilio prorsus consentanea, quæ de martyrii præmiis hucusque disputavimus, cum eo utrisque sacramenti pacta collineare videamus.

§ 40. — Quanquam etiam unicum illud hactenus tractaverimus baptismi beneficium (quod etiam ipsum privatum est) peccatorum scilicet remissionem, unde etiam sequitur impunitas, et ipsa etiam privativa; nonest tamen inde ut propterea negemus jus esse martyribus ad positiva baptismi beneficia. Si enim cum Christo patimur, cum eodem etiam regnabimus. Ita argumentatur Apostolus e canone harum mysticarum argumentationum proprio. Ita etiam et veteres cum primarium martyribus, ut ostendimus, in regno Christi, concessum assererent. Et merito quidem illi. Si enim Christo passuro merces proposita est; debebatur certe illi, præstita pacti conditione, tanta illa merces. Si et nos eamdem Christi patientis personam in nostra quoque passione sustineamus, et quidem eo ipso sustiueamus consilio ut quæ jura Christo patienti pro pacto divino accrescebant, et nobis quoque similiter patientibus accrescerent ; sequitur et nobis patientibus ingentem illam repositam esse mercedem, tantam scilicet quanta Christo, pro hujus pacti jure debebatur, et quidem ex ejusdem pacti eodem etiam jure. Ita fiet ut universa baptismi beneficia, tam negativa, quam etiam positiva, martyribus debeantur.

OXONIENSIS EDITIONIS

IN CYPRIANUM NOTÆ

EPISTOLA PRIMA.

Consistentibus. Formula hæc sæpius occurrit et plus sibi velle videtur quam ut designaret fratres qui Furnis fuerant, aut qui consisterent cum assiderent presbyteri. Ea potius mente appositam credamus, qua infra fratres *stantes* et *consistentes* appellantur, quatenus ab ἀποστάσαις et lapsis, schismaticis atque hæreticis distingueret.

Collegæ mei qui præsentes. Eminentiss. Baronius, Pamelius, quique nuper concilia ediderunt, epistolam hanc in synodo quadam post reditum Cypriani ex secessu scriptam volunt. Sed e contra, solemne fere est Cypriano in epistolis synodicis nomina episcoporum apponere; unde satis verisimile videtur episcopos de quibus hic mentio occurrit, ex causa minus solemni præsentes fuisse, quo tempore designationis istius a Victore factæ, nuntius accederet. Certe in epistola 34, ad Pamelii numeros XXVIII, mentio habetur *Collegarum qui præsentes erant*, ubi nulla celebrati concilii potest esse suspicio. Occasionem conjecturæ de tempore scriptæ epistolæ videtur dedisse locus ille concilii Carthaginensis 87 episcoporum de baptizandis hæreticis, ubi Geminii a Furnis nomen habetur : hunc eumdem credebant viri eruditi cum Geminio Victore, et proinde illum e vivis excessisse aliquanto post istam synodum. Sed minus credibile est Geminium hunc episcopum fuisse, tum ob facti ipsius notam, tum etiam quod fratrem eum, non collegam, Cyprianus appellet. Sed esto Geminius Victor fuerit episcopus, nonne pariter probabile Geminium Faustinum etiam episcopum fuisse; et qui eo tempore cum testamento alterius Geminii curator constitueretur, Furnitanorum ecclesiæ erat presbyter ; deinceps et speciatim concilii prædicti tempore, ad episcopatum fuerat promotus? Quin istis addi poterit in synodo illa, ex fide nonnullorum codicum, et etiam D. Augustini : non Geminius, sed Geminus, Furnitanorum episcopus perhibetur. Sed, missa hac de nomine controversia, rationem reddamus immutati ordinis et quare epistolam hanc non post reditum ex secessu, quod viris doctissimis placuit, scriptam censeamus ; sed sub ipsis episcopatus Cypriani initiis, Philippis adhuc imperium retinentibus, exaratam, Et primum, Victoris factum pacis illa tempora quæ Cyprianus in libro *de Lapsis* describit, respicere videtur; quando, ut ejus

verbis utar, « non in sacerdotibus religio devota, non in ministris fides integra, non in operibus misericordia, non in moribus disciplina, quando episcopi plurimi, quos et hortamento esse oporteret cæteris et exemplo, divina procuratione contempta, procuratores rerum sæcularium fierent. » Et quidem non satis sanæ mentis videretur Geminius, si supremis tabulis tutorem scripsisset Christianum presbyterum sub Decianæ persecutionis æstu, aut certe illo nondum deflagrante; illumque alienæ salutis vindicem assignasset, qui de capite suo in dies esset periclitatus. Porro cum Cyprianus hac in epistola expresse dicat canonem illum qui prohibet ne clerici a fidelium quocumque tutores nominentur, ab *episcopis antecessoribus suis* sancitum, et tamen *formam* eam *nuper* datam; rei huic gestæ minime quadrabunt extrema episcopatus ejus tempora. Non est dissimulandum dicere etiam Cyprianum, *Hoc jam pridem in concilio fuisse statutum* : at voces illæ, ex Cypriani loquendi more, tempus brevissimum denotant, quod infra videbimus in epist. 57, ad Pamelii numeros 54, ubi auctor noster rem ante annum vix gestam *jampridem statutam* fuisse ait. Sed de istis videantur Annales, an. 249, § 9.

Presbyteri qui nobis assidebant. Ex utraque parte, scil. Ignatius *ad Magnes.* illos salutat, μετὰ τοῦ ἀξιοπρεπεστατου ἐπισκόπου, καὶ πνευματικοῦ στεφάνου τοῦ πρεσβυτερίου. Theodor., l. v, c. 3, docet quod ὁ μέσος θῶκος ad episcopum pertineat. Imo viri eruditi ad hunc episcopi in cleri medio sedendi morem, tradunt quæ habentur Apoc. v, 2.

Geminium Faustinum presbyterum tutorem. Observandum hoc loco, ex jure Romano, tutelam pupillorum, pro munere publico habitam, onus fuisse a quo non nisi ex certis, iisque gravissimis, causis lege definitis excusatio concedebatur : quas qui scire vellet, adeat lib. I *Instit.*, tit. 25. Quanquam vero minime exspectandum ut privilegio aliquo tam peculiari, ex indulgentia ethnicorum imperatorum fruerentur sacerdotes Christiani : tamen ex mutuo inter se consensu, et vi canonum caveri potuit ne Christianus aliquis id oneris cuiquam de clero vellet imponere, idque sub pœnis iisdem canonibus contentis. Constantinus revera imperator, rerum potitus, nihil antiquius habuit quam ut immunitates clero Christiano privatim factas, multiplici auctario cumulatas, legibus latis muniret. Huc facit rescriptum quod Eusebius memorat ad Anulinum, proconsulem Africæ, lib. x, c. 7, quodque et ipse Anulinus respicit in Epistola sua *ad Constantinum*, quamque laudat D. Augustinus, epist. 68 *ad Jan.*, et habent acta collat. Carthaginensis die 3, num. 216 et 220. Huc etiam spectat lex illa quæ prid. Kalend. Nov. Constant. Aug. III et Licinio III coss., hoc est anno Christi 313, edita : « Hæreticorum ait imp., factione comperimus, Ecclesiæ catholicæ clericos ita vexari, ut nominationibus seu susceptionibus aliquibus quas publicus mos exponit, contra indulta sibi privilegia prægraventur. Idque placet, si quem tua gravitas invenerit ita vexatum, eidem alium subrogari, et deinceps a supradictæ religionis hominibus hujusmodi injurias prohiberi. » Imo et alias deinceps leges extorsit Donatistarum importunus furor. At vero eodem fere sæculo, pace Ecclesiæ reddita, et pacis longæ malis suppullulantibus; cum turpis lucri causa sæcularibus curis se immiscerent clerici, necessarium duxerunt imperatores qui successerant, nec non synodi, ut non privilegio excusati essent, sed legibus latis exinde depellerentur. Sic inter tria capita a Marciano Chalcedonensi synodo proposita, et can. 3 decreta occurrit- μηδένα τοῦ λοιποῦ, μὴ ἐπίσκοπον, μὴ κληρικὸν, μὴ μονάζοντα, ἢ μισθοῦσθαι κτήματα, ἢ πραγματα, ἢ ἐπεισάγειν ἑαυτὸν κοσμικαῖς διοικήσειν. Pariter Justinian. *Novel.* 123, cap. 6, prohibet in clero constitutos, *ex ulla lege tutores, aut curatores cujuscumque personæ fieri*, etc.

In honore sportulantium fratrum. Donaria satis erant honorifica quæ sportularum nomine censebantur : talia nimirum quæ summi magistratus accipere non detrectabant. Unde lege lata modus ipsis statuebatur : ita ut rescripto Theodosii magni cautum : « Exceptis consulibus ordinariis, nulli prorsus alteri auream sportulam dandi sit facultas : cum publica vero celebrantur officia, sit sportulis nummus argenteus, nec majorem argenteum nummum fas sit expendere, quam qui formari solet, cum argenti libram unam in argenteos sexaginta dividimus. » Huc spectare videntur quæ de honorariis decurionum habet Plin., lib. x, epist. 114, et etiam occurrunt, lib. v, § ult. ff. *de Don. inter viv.* Sed in usu Ecclesiæ, respectus non solum habitus videtur ad Romanorum sportulas, sed ad morem Ecclesiæ judaicæ; apud quam oblationes canistris reponendæ : ut videre est Deut. XXVI, 2. Certe, ad canones apostolorum 3 et 4, ubi prohibetur plebs Christiana, mel, lac, aut siceram, etc., ad altare offerre, sed ad episcopos et presbyteros domum mittere jubetur, Balsamon annotat hæc κανίσκια sive sportulas appellari.

Tanquam decimas ex fructibus accipientes. Decimæ, quarum pensitatio legem Mosaicam longis temporum intervallis præcesserat, minime jus suum a lege illa accersunt : sed quemadmodum temporis nobis concessi septimam partem tanquam Deo debitam usque dicamus, ita facultatum decimas merito etiamnum solvimus. Serius quidem *decimas ex fructibus* accipiebant sacerdotes Christiani, quia ruris incolæ, quiqne agriculturam exercebant, non nisi sero ad fidem erant conversi; unde *paganorum* nomen ethnicis adhæsit. Et etiamnum apud nos, ubi decimæ ubique solvuntur, urbium parochi ex oblationibus sive sportulis potissimum aluntur. Igitur non satis opportune decimarum pensitationi, invidiam hic loci videtur facere eruditissimus Rigaltius. Sed de hac re fusius agitur sub calcem l. *de Unit. Ecclesiæ.*

EPISTOLA II.

In artis suæ dedecore. Tertull., *de Spectat.*, c. 22, dicit has artes professos *damnari ignominia et capitis minutione, arceri curia, rostris, senatu, equite, cæterisque honoribus omnibus; simul et ornamentis quibusdam.* Pariter August., *de Civit. Dei* l. II, c. 14, *actores poeticarum fabularum removeri a societate civitatis, et ab honoribus omnibus repelli.* Unde Laberius cum a Cæsare coactus esset mimum agere, tanquam gravissima injuria affectus, quingenta millium pretio nequicquam intercedente, indoluit, dicens : « Eques Romanus lare egressus meo, domum revertam mimus; nimium hoc die, uno plus vixi, mihi quam vivendum fuit. » Et certe Ecclesia castior quam civitas. Inanis ergo erat excusatio quod histrio *hic a theatro cessaverat*, et privatim doceret. Quibus non licet cogitare quod malum est, minime licebit privatim perpetrare.

In lege prohibeantur viri. Tertull., *de Spectac.*, c. 23, ait : « Cum in lege præscribit maledictum esse qui muliebribus vestiatur, quid de pantomimo judicabit, qui etiam muliebribus curatur ? »

Salario se esse redimendum. Σιτηρεσίοις et lautis conditionibus; quæ tribunis militaribus, ducibusque ex publico pendebantur. Ita Plinius, l. III, c. 7 : « Honoribus militiæque interponitur, Salariis inde dictis. » Porro locutio hæc usque ad gentes Orientales permeavit, Nam Ezræ IV, 14, מתתיבצה מעמ est aulæ Persicæ alumnus.

Poterit se ad nos transferre. Encratius in concilio Africano 87 episcoporum, Thenarum præsul esse dicitur, quæ urbs Byzacenæ, et in via mi-

litari ad Carthaginem posita, ut ex Antonio liquet; unde commodus viatori transitus.

EPISTOLA III.

Rogationum. Conjicit Pamelius eumdem hunc esse qui in concilio 87 episc. a Nova dicitur : sed hoc minus verisimile, tam ob senectam Rogatiani cujus hic mentio habetur, quam quod alter a Nova, non inter primos, quod, ex Africanæ ecclesiæ more, tot annorum qui intercesserunt episcopatus postularet, sed ultimos suffragium tulit. Diaconi nomen nobis exhibet codex Lincolniensis, et Cassium appellat. Cardinali Baronio non accedimus, qui an. 257, c. 12, hæc in synodo scripta pronuntiat, ob causas superius, epist. 1, allatas. Observat Rigaltius *hac epistola Cyprianum consilium Rogatiano dare quod ipse in aliis Epistolis noluit sibi sumere, qui ad episcopos et presbyteros ait :* « Aliud vero quod scripserunt nobis compresbyteri nostri solus rescribere nihil potui : quando a principio episcopatus mei statuerim nihil sine consilio vestro, et sine consensu plebis, mea privatim sententia gerere. » Sed qui consideret quanta cum invidia Cyprianus neophytus et plane novellus ad sedis Carthaginensis fastigium pervenerit, non mirabitur eum necesse habuisse popularibus artibus uti; et jure suo in plurimis, præsertim administrationis suæ primordiis; discedere, quod minime opus erat ut Rogatianus senex, et urbeculæ privatæ episcopus, præstaret.

Tres de ministris, Chore, et Datan, et Abiron. Constat solum Chore levitam fuisse, Dathan vero et Abiron ex tribu Ruben oriundos. Sed *facinus quos inquinat æquat ;* quique cum rebellibus Levitis sentiebant, non immerito inter ipsos numerantur. Unde Moses ipse *locutus est ad Core et omnem multitudinem*, non exceptis Dathan et Abiron : *Multum erigimini, filii Levi.*

Exprobra de malo. Græca habent μαρτύρησον περί τοῦ κακοῦ In Judæorum sacerdote satis quadrabit contumeliose de reo loqui : Dominus noster non istas vices rependit, utcumque lacessitus. Fortasse scriptum erat *exproba.* In argumentum probationis scil. adversum me adhibeas ista quæ dixi.

Meminisse autem diaconi debent. Monitum hoc pariter et presbyteros tangit : qui ab episcopis in curarum partem admissi, ita tamen ut in illorum obsequia remaneant.

Apostolos, id est episcopos. Sic Irenæus, l. III, c. 3, ab Eusebio laudatus lib. V *Hist.*, c. 6, dicit *ab apostolis institutos episcopos fuisse, et eorum successores usque ad nos.* Dein recenset episcopos qui in celebrioribus ecclesiis apostolis successerunt. Pariter et Tertull. l. *de Præscript.*, c. 32 : « Edant, inquit, origines ecclesiarum suarum : evolvant ordinem episcoporum suorum, ita per successionem ab initio decurrentem, ut primus ille episcopus aliquem ex apostolis vel apostolicis viris, qui tamen cum apostolis perseveraverint, habuerit auctorem et antecessorem. Hoc enim modo Ecclesiæ apostolicæ census suos deferunt, sicut Smyrnæorum ecclesia Polycarpum a Joanne collocatum refert : sicut Romanorum, » etc. Porro hanc episcoporum constitutionem et successionem describit apostolis suppar, Clemens Rom. in *Ep. ad Cor.* c. 44.

EPISTOLA IV.

In statu suo esse. Tres feminarum numerantur status, virginum, viduarum, nuptarum. Virgines præ reliquis in prima dignatione habebantur; quibus non tantum ob tutelam, sed etiam honoris ergo locus peculiaris in Ecclesia assignabatur; quem quæ capessebant, et habitu non matronali, sed virginum, id est velo, induebantur; se præclarum illud vitæ institutum sectari aperte profitebantur. Status autem vox, aut conditionem civilem, nimirum dignitates et jura liberi capitis, significat, aut ad rem agnonisticam pertinet, quo quis se tueri, aut adversarium de gradu dejicere instruitur.

Unum diaconum esse. Et ideo graviore cum scandalo peccabitur. Stuprum diaconi in Ecclesia Constantinopolitana, sub Nectario, antiquam pœnitentiæ disciplinam apud Orientales, tantum non labefecit. Vid. Socrat., l. V, c. 14.

Pro arbitrio et ructu. Hanc lectionem cum Rigaltio verissimam censemus; præsertim cum eadem fere formula locutus sit Pontius : « Absit ut de tam beatissimo martyre ructus hominis judicaret. » Nemo ructui indulgere solet nisi inter servulos et parasitos; quibuscum omnia licent : unde illud satirici : — *Si bene ructarit,* etc.

Abstinendo diacono. Pro recepto diu in Ecclesia more, in laicorum crimina, excommunicatione reliquisque Ecclesiæ censuris; at clericorum depositione animadverti solitum. Sed tribus primis sæculis, episcopos, presbyteros et diaconos pœnitentiæ publicæ et manuum impositioni sicut laicos obnoxios fuisse, res est manifesta. Consulat lector Morin. *de Administ. sacr. Pœnit.*, l. IV, c. 12.

Non mariti, sed Christi adultera. Licet maritum non habeat, adultera audit. Christi sponsa est quælibet fidelis, at multo magis virginitatem professa.

EPISTOLA V.

Saluto vos incolumis. Cum ad destinatas latebras salvus pervenisset Cyprianus, consentaneum omnino erat ut pro intima illa quæ ipsum et fratres intercessit benevolentia, absentiæ desiderium quam primum fieri potuit, scripto leniret, certiores utique redderet de salute et rebus suis; et demum de iis quæ ad Ecclesiæ statum spectarent, sedulo moneret. Quæ omnia hac in epistola plenissime sunt præstita. Ideo verisimile admodum videtur, non modo litteras hasce primo omnium, sed etiam statim post successum factas; cui succedit alia ejusdem fere argumenti et iisdem verbis concepta, epist. nimirum G, ad Pamelii num. 81. Omnes in hisce latebris scriptas 13 numero fuisse testatur ipse Cyprianus Epist. 20, ad Pamelii numeros 15, quæ omnes hic repræsentantur; licet alii editores pro deploratis haberent earum nonnullas. Notari insuper poterit in veteribus exemplaribus mss. Epistolam hanc rarissime comparere, adeoque sero admodum, sc. post omnes Erasmi editiones typis fuisse mandatam.

Non permittit loci conditio. Tumultus Carthagine excitatus; in quo Cyprianus in *circo et amphitheatro* populari fremitu *ad leonem petitus*, et demum *proscriptus,* quemadmodum dicitur Epist. 59, ad Pamel. numeros 55. Infra eadem de re verba faciens ait : *Utinam loci et gradus mei conditio permitteret.*

Summa quæ redacta est. Sors tota quæ in pecuniis numeratis, rationibus subductis, ad pauperes pertinebat. Nam, quemadmodum, nascente Ecclesia, pretia rerum pietatis ergo venditarum ad apostolorum pedes deponebantur (*Act.*, IV, 35), ita deinceps quæ Deo erant dicata, episcoporum fidei erant concredita : quod disertissimis verbis Justinus Martyr in *Apologia* refert. Nimirum, divisione facta, pars una episcopi, altera cleri, tertia pauperum usibus cessit. Cum ergo ad secessum properaret Cyprianus, pecunias hasce inter clericos partitas deposuit, ut illi facilius denuo distribuerent.

Visitandum confessores. Visitare ægros, aut in alia quacumque calamitate constitutos, pietatis officium merito reputatur. Vid. Matth., XXV, 36. Sed et alia causa inferius apparebit quare glomeratim ad martyres plurimi confluerent; nempe ut ab illis primum pacem extorquerent, et deinde ab Ecclesia. Obiter vero hic notandum Cyprianum hoc in

loco, quemadmodum et alibi, confessoris et martyris nominibus promiscue uti, cum strictius loquendo, illi solum martyres dicendi qui pro Christi nomine passi fuerint, confessores vero qui citra pœnas insequentes, se Christianos pro tribunali profitebantur.

Qui apud confessores offerunt. Antequam primæ pietatis ardores deferbuerunt, Christiani singulis diebus, aut saltem Dominicis, sacra mysteria participabant. Martyres vero qui sub ictu passionis perpetuo versabantur, id maxime satagebant ut nunquam divino illo viatico carerent. Quia vero in istis solemnibus, oportebat ut diaconus presbytero assisteret. ita ut presbyter solus accedere non potuerit, monet Cyprianus ut isti *per vices alternent, et vicissitudine convenientium minuant invidiam.* Quid sit apud confessores offerre, a Cypriano discimus Epist. XXXIV, ad Pamelii numeros 28 : « Integre et cum disciplina fecistis, fratres charissimi, quod consilio collegarum meorum qui præsentes erant, Gaio, Diddensi presbytero, et diacono ejus, censuistis non communicandum : qui communicando cum lapsis, et offerendo oblationes eorum, in pravis erroribus frequenter deprehensi, » etc. Ubi obiter notandum aliquando presbyteris peculiares diaconos qui ipsis assisterent assignatos. *Communicare cum aliquibus, et oblationes* eorum *offerre,* res quidem inter se diversæ ; sed, quoniam nemo de sacris mysteriis participabat, qui non prius munus Deo obtulit, alterutra voce apposita, totum hoc sacrum officium sæpissime intelligitur. Pariter, licet, quod ait D. Paulus, Hebr., XIII, 10, habeamus altare, tamen sacrificia Christianæ pietatis, a gentium et Judæorum immolationibus prorsus abhorrent; et perperam nonnulli, audito altaris, oblationis, aut sacrificii nomine, victimam cruentam atque hostiam cæsam importune ingerunt : quarum omnium invidiam apologiis suis Patres antiqui strenue amoliebantur.

Temporibus servire. Lectio hæc non modo plurimorum mss. codicum suffragiis munita ; sed et antiquitate commendata est. Sic enim non tantum Origenes in *Comment,* et Auctor noster hic loci, sed et Ignatius in Ep. *ad Polyc.* videtur legisse. Abbreviatura κω, pro κυρίῳ et καιρῷ ex æquo ponitur; unde fortassis varia lectio ortum duxerit.

EPISTOLA VI.

Epistola Cypriani ad martyres. Non multum refert quod nonnulli codices mss. nec non et impressi legant : *Ad Rogatianum juniorem et cæteros confessores.* Tituli enim isti librariorum curæ et ingeniis debentur, quibus lector sine dispendio plerumque carere poterit. Putabant illi *Rogatianum presbyterum, gloriosum senem, qui excipiens ferocientis populi impetum, primum hospitium in carcere præparavit, et metator quodammodo antecessit,* martyrio fuisse coronatum ; et proinde fieri non posse ut ad illum litteræ dirigerentur, atque ideo alium Rogatianum, priori dissimilem, quantum fieri potuit, scil. *juniorem,* excogitabant. Sed manifestum est nihil de Rogatiano sene hic dici, nisi quod ex tumultu populari carceri fuisset mancipatus ; imo potius innuitur illum in exemplum superesse, *et hunc quoque antecedere,* quando ista scriberentur. Nec novum est ut, cum litteræ pluribus conjunctim scribuntur, ex occasione data, de illorum uno peculiaris mentio habeatur. Porro, si conjecturæ ex nomine aliquid valeant, omnino Rogatianus qui hic describitur, ille ipse fuerit de quo mentio habetur epistola sequente, 7 nimirum, ad Pameli numeros 36, Ep. 14, ad Pamelii numeros 6 ; et 41, ad Pamelii numeros 38. De tempore quando epistola hæc missa erat, consulat lector quæ diligentissime disputata sunt a reverendiss. episcopo Cestriensi in *Annalibus Cypriani,* operi huic præmissis.

Osculum Domini. Multa commisnicuntur Hebræi in sua theologia de osculo Domini ; et ita Mosen e vivis excessisse profitentur. Et siquidem Deut., XXXIV, 5, occurrit quod mortuus est Moses על יהוה בשקי הקבה ודמכ נרמר פנשיקה סה aiunt Rabbini כמי פאותה שעה. In hoc vero longe abeunt a Christianis Judæi, quod his mors quieta et placida osculum Domini videbatur ; nostris vero, cruenta et violenta, beatissima et maxime expetenda censetur.

Metator. Vegetius ait l. II, c. 7 : « Metatores in castris dicuntur, qui præcedentes locum castris idoneum eligunt. » Ita Cæsarianus, apud Lucanum :

Hesperios audax veniam metator in agros.

Unde rectissime de Rogatiano et Felicissimo dictum, quod in carcerem primi quasi metatores accesserint.

EPISTOLA VII.

Dignatus fuerit Dominus ostendere. Sæpius ad revelationes sibi factas provocat Cyprianus ; id autem facit, non ut fidei dogmata aliis obtruderet, sed suam innocentiam ab invidis lacessitam tueretur. Secessus ejus tamquam turpis fuga male audiebat ; ostendit ergo se gregis sui causa tantum metuere ; nec animo suo sed mandato divino morem gessisse, Porro ipsi apud clerum et plebem erat honorificum, quod Deus ipsum suis colloquiis, et rerum futurarum cognitione dignaretur. Hoc autem in Africana Ecclesia peculiarius obtinuit, ubi hæretici, et speciatim Montanus, prophetias et revelationes magna cum pompa ingerebant.

Credere voluit et crescere. Carthagine nimirum, ubi ad fidem conversus erat, et ad episcopatum promotus : sedi illi tanquam actis radicibus affixus.

Quantitate mea propria. Vide quæ superius dicta de oblationibus in tres partes divisis, quarum una episcopo cessit. Nam quod ad ea quæ olim ethnicus possederat, Pontius nos docet quod quamprimum fidei Christianæ se addixerat, *distractis rebus suis ad indigentiam pauperum sustentandum, et tota prædia dispensans,* nihil reliquum sibi fecit quod denuo donaret.

Acoluthum. Hesychius ait. Ἀκόλουθος, ὁ νεώτερος παῖς θεράπων, ὁ περὶ τὸ σῶμα. Munus erat, si quod aliud, per totam Ecclesiam, hoc sæculo receptissimum. Quod Orientales attinet, nomen a Græcis haustum ostendit apud illos in usu fuisse. De Romana Ecclesia, litteræ Cornelii ad Fabium Antiochensem, quas infra laudaturi sumus, id abunde testantur. De Africana, locuples fuerit testis Auctor noster in Epistolis passim. Sed de his plura videantur in annotat. ad Ep. sequentem.

EPISTOLA VIII.

Cleri Romani. Quanquam verba hæc ad Epistolæ hujus titulum pertineant, qui a librario pro captu suo appositus, nullius ponderis aut auctoritatis esse poterit, eruditissimus Rigaltius occasionem hinc arripit ut ostendat *cleri* vocem perperam trahi ad personas ecclesiasticas, hominesque sacris ordinibus initiatos designandos. In primis ait, « Κλῆρος tria significat, sorticulam qua utimur in sortiendo : sortionem sive sortitum, actionem ipsam sortiendi ; et quod sortitu cuique accidit. » Subjungit porro, « Rerum Hebraicarum scriptores Græcos, ab iisque etiam latinos, clerum dixisse quod ex amplissimo illo terrarum tractu, Josua jubente, in undecim tribus Hebræorum diviso, per sortionem unicuique contigerat. » Rem hanc instantia explicat : « Benjamini tribus cleris in urnam conjectis, urna mota, qui clerus exierat sortiente Benjamini tribu, id clerus Benjamini dicebatur. Atque ita de cæteris undecim tribuum portionibus. » Inde progreditur : « Postquam figuris Mosaicis veritas Christiana successit, et, male merentibus Hebræis, gratia divina ad Gentes conversa est, quod Hellenistæ

dixerant Ecclesiam, dixerunt etiam clerum. » Multis interpositis, quibus tamen minime conficit hellenistas pro *Ecclesia* denotanda *clerum* tanquam synonymum adhibuisse, periochen D. Petri adducit vir doctus dicens quod « prava mortalium cæcitas, Christiana simplicitate neglecta, pharisaicam superbiam reduxit, et obruit cœlestia terrenis. Cleri vocabulum ad res Christianas, primus transtulisse videtur Petrus, Epistola sua canonica prima. Hortatur presbyteros ipse compresbyter, ut gregem quem commisit iis Deus pascant providentes ovibus, non turpis lucri cupidine, sed gratis : neque ut dominantes in cleris, » id est plebem Christianam. Queritur demum quod siquidem « Ipsi pastores nomen cleri quod erat ovium universitati commune, sic proprium sibi fecerunt, ut etiam nomen ipsum ovilis, in populi sive plebis et laicorum appellatione vilesceret. Hinc exorta jam ævo Tertulliani et Cypriani, inter clericos et laicos differentia tanta, ut laici non intelligerentur appellatione cleri. » Quid sibi velit vir eruditus longa hac disceptatione non facile est conjicere. An male ipsum habet quod in Ecclesia sint episcopi et pastores? Id non videtur, siquidem agnoscat *adhibuisse Dominum ovili suo pastores utique complures*. Et certe rerum diversitas vocum diversitatem non admittit modo, sed etiam exigit. An quandoquidem D. Petrus presbyteros *compresbyteros* compellat, erit indicium neglectæ simplicitatis christianæ, et pharisaicæ superbiæ, si Apostolus aut episcopus jus et potestatem in clerum ecclesiasticum sibi vindicet? et quod D. Paulus admonet I Tim., v, 1, πρεσβύτερον ἐπιπλήξῃς, sed eodem capite v, 20, presbyteros flagitiorum compertos, Apostolo id ipsum mandante, oportebit ἐνώπιον πάντων ἐλέγξας. An vero in eo peccatur, quod quando *cleri* vox omnes Christianos aliquando comprehendat, ad verbi etiam ministros aliquando contrahatur? At in usu communi id ubique obtinet. Non modo summum Numen, sed et magistratus *dii* appellantur; et Apoc., v, 16, omnes fideles *reges et sacerdotes* audiunt ; nemo tamen dixerit principes sæculares, et sacris operantes cujuscunque ordinis, nomina illa per nefas sibi vindicare. Agnoscimus sortes tribuum Israeliticarum *cleros* dici : sed Levitarum a reliquis tribubus aliam longe fuisse rationem, ipse sacer textus nos docet : *Num.*, xviii, 20, Ἐν τῇ γῇ αὐτῶν οὐ κληρονομήσεις, καὶ μερὶς οὐκ ἔσται σοι ἐν αὐτοῖς, ὅτι ἐγὼ μερίς σου, καὶ κληρονομία σου ἐν μέσῳ τῶν υἱῶν Ἰσραήλ. Alia certe res est ut terræ portiones tribubus assignatæ illorum *cleri* dicantur ; et quod Levitæ ipsi, quos Dominus pro sorte sua agnoscit, ejus *clerus* dicantur. Non diffitemur D. Petrum in Epistola sua I omnes Christianos *Domini clerum* appellasse ; sed ille ipse Petrus, Act., i, 17, munus apostolicum κλῆρον διακονίας vocare non dubitat. Ultimo in loco, si non sufficiat Rigaltio *Cypriani et etiam Tertulliani sæculo inter clericos et laicos differentiam fuisse tantam, ut laici non intelligerentur voce cleri*, id Apostolorum ævo obtinuisse testabitur Clemens Romanus in Epistola ad Corinthios, qui ait : Ἀρχιερεῖ ἴδιαι λειτουργίαι δεδομέναι εἰσί, καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἴδιος ὁ τόπος προστέτακται, καὶ λευίταις ἴδιαι διακονίαι ἐπίκεινται · ὁ λαϊκὸς ἄνθρωπος τοῖς λαϊκοῖς προστάγμασιν δέδεται, etc. Sed de his plus satis.

Didicimus secessisse benedictum Papam Cyprianum. Dicit Rigaltius « secessum istum Cypriani, fugæ probro minime caruisse apud quosdam de Christiana fraternitate, qui Tertulliani *de Fuga in persecutione* disputationem legerant. Nec dubito quin ipsa tanti magistri severitas discipuli mentem adeo suffuderit, vel aliquo saltem scrupulo sic pupugerit, ut fugæ suspicionem Cyprianus amoliri abs se magno studio contenderet. Hoc et Pontii familiaris sui satis intricata sedulitas persuadet ; ipsiusque Cypriani epistolæ sequentes declarant ; et, si verum amamus, haud aliud magis ista Romani cleri tam argumentosa quam incondita commonitio proscribit. Fortissima est illa Cypriani defensio, quod Dei nutu, imo jussu secesserit. Nam quid apertius mandato divino per Christum Apostolis tradito? Cum persequentur vos in civitate ista, fugite in aliam : « Quod si mandatum ad alios quam Apostolos pertinuisse negaveris, quis a Cypriano jussi Dominici, Spiritus sancti, divini erga ipsum quoque speciatim favoris testem exigat? Sed et complures humanæ prudentiæ rationes amici causati sunt. Erat persona insignis. Unus Cyprianus Ecclesiam demonstrabat : eo sublato, tota pessumibat fraternitas. Unius Cypriani præsentia inimicas nomini Christiano potestates exasperabat. Unum præsertim Cyprianum populus efferatus ad leonem depostulaverat. Eo aliquantisper amoto, rabies sedari posse videbatur. Denique absens nihilominus per procuratores aut vicarios, perque litteras frequentiores Ecclesiæ suæ necessaria cuncta providebat, suggerebat. Has certe secessus causas, tunc valde probabiles, sequentibus sæculis exemplo fuisse arguit præclara Augustini ad Honoratum epistola, quæ et consilia præbet adversus cunctas istius humanæ prudentiæ subtilitates saluberrima. Strategicorum scriptores quæstionem tractant huic nostræ haud absimilem : An sit laudandus in bello dux, quem non pigeat caput suum passim fortiter ac strenue periculis objectare. Quæ res hanc definitionem admittit : Habendam in primis esse rationem ducis, quo sublato, salus populi subvertatur necesse est, tunc enim πρῶτον ἔργον ἀρετῆς εἶναι, σώζειν τὸν ἅπαντα τ᾽ ἄλλα σώζοντα. At ubi de exemplo ducis tota pendet exercitus constantia, tum vero, neque manibus neque capiti esse parcendum. Hoc sapienter observavit in Pelopida Plutarchus. »

« A Clementio. Infra epistola proxime seq. »

Subdiacono. Causatur Rigaltius quod « sic paulatim, atque ab minimis, intravit in Ecclesiam regnum et dominandi libido. Apostoli diaconos tantum dixerant. Ætas Cypriani subdiaconos admisit ; sequens archidiaconos, ac deinceps archiepiscopos et patriarchas. Apostoli episcopos et presbyteros tantum dixerant. Tertullianus dixit episcopum esse summum sacerdotem. » Pace Rigaltii crediderim, non ad fastum, *ad regnum et dominandi libidinem*, subdiaconatum aliosque tam inferiores quam superiores in clero gradus Ecclesiæ invectos, sed ad necessarios pietatis christianæ usus fuisse adhibitos. Quid magis potuit ad Africanæ ecclesiæ unitatem, et alia publica, commoda conferre, quam ut omnes *Africæ, Numidiæ, et Mauritaniæ episcopi*, Cypriani unius regimini subessent? Et ex adverso, gradus inferiores quod attinet, si quis primitivæ Ecclesiæ statum perpenderit, ad conventus solemnes viritim omnes convocandos, et non sine delectu et excubiis postea admittendo : nuntios non modo in regiones vicinas, sed longe dissitas subinde ablegandos ; ægrorum, pauperum, catechumenorum, lapsorum, martyrum, vinctorum, ad metalla damnatorum, et demum mortuorum perpetuam habendam esse curam : non mirabitur in tot negotiis tam spissis, tam variis, tam laboriosis et periculo plenis, plurimos qui ea procurarent fuisse adhibendos : et post episcopos, presbyteros et diaconos, subdiaconos, lectores, acolytos, ostiarios in sollicitudinis ecclesiasticæ partem subrogari. Cornelius, hoc ipso tempore Romanæ Ecclesiæ episcopus, quot in urbe fuerint in clero constituti, in epistola *ad Fabium Antiochensem*, quæ habetur apud Euseb., l. vi, cap. 43, distincte tradit : Fuisse nimirum πρεσβυτέρους τεσσαράκοντα ἕξ · διακόνους ἑπτὰ ὑποδιακόνους ἑπτά · ἀκολούθους δύο καὶ τεσσαράκοντα · ἐξορκιστὰς δὲ καὶ

ἀναγνώστας ἅμα πυλωροῖς δύο καὶ πεντήκοντα. Quibus subjungit fuisse χήρας σὺν θλιβομένοις, ὑπὲρ τὰς χιλίας πεντακοσίας, οὓς πάντας ἡ τοῦ Δεσπότου χάρις καὶ φιλανθρωπία διατρέφει. Demum de universis concludit, τοσοῦτο πλῆθος καὶ οὕτως ἀναγκαῖον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας πλούσιός τε καὶ πληθύων ἀριθμὸς μετὰ μεγίστου καὶ ἀναριθμήτου λαοῦ. Et quidem Romæ æmulam Carthaginem, nec in iis quæ ad christianam pietatem spectant multum cessisse, credere par fuerit.

Certa ex causa, quod utique recte fecerit. Hæc ita continuanda esse dicit Rigaltius : « Certa ex causa; quod utique recte fuerit; cum sit persona insignis et imminente agone. Quæ videntur esse verba cleri Carthaginensis in gratiam et favorem Cypriani scripta ad excusandum ejus secessum. »

Nobis qui videmur esse præpositi. Dicit Rigaltius : « Cum abiisset e vivis Fabianus, Cyprianus vero secessisset, utraque sedes vacabat, Romana et Carthaginensis. Utrobique igitur clerus Ecclesiæ suæ curam susceperat, et litteras ad Romanum dederat Carthaginensis super illo secessu Cypriani sui; Romanus Carthaginensi rescribens : Cum incumbat nobis, inquit, qui videmur præpositi esse et vice pastoris custodire gregem, si negligentes inveniamur, dicetur nobis, etc. Quæ nobis verba cum sint communia, et curæ utrinque communis, civilem magis et verecundam sollicitudinem charitati christianæ convenientissimum significant, quam alicujus imperii sive potestatis superbiam. » Minoris (*imo*, majoris *Edd.*) est momenti quod subnectit, quod « nemo sanus negaverit præcipuum jam olim ac primarium fuisse Romanæ sedis honorem. Nam et ab clero Carthaginensi datæ ad Romanum super secessu Cypriani litteræ, quasi rationem reddunt; et Romanorum verba quæ hic sequuntur : Nolumus ergo vos mercenarios invenire, etsi hortatoria sint potius quam imperatoria, et consilia magis quam jussa, satis indicant Romanum jam nunc etiam sede pontificia fuisse potiorem. »

Antecessoribus nostris. Judæorum sacerdotibus, Ad verba quæ sequuntur, *Errantem non correximus.* Rigaltius ait : « Tertullianus sic reddit : quod expulsum est non convertistis. Libro *de Pudicitia.* »

Claudum. Rigaltius ait. *Tertull. comminutum* LXX συντετριμμένον Ps. CXLV : *Qui sanat infirmitates eorum, et alligat contritiones eorum.*

Ex actu ipso quo cessit. Rigaltius ait : « Ex facto Petri, qui, apprehenso a Judæis Christo, non proprie fugit, sed cessit, sive abscessit, aut recessit. Nam, ut est in Evangelio, sequebatur Christum, sed longo intervallo, quod fugæ speciem præbuit, adeoque in Evangelio legitur discipulos omnes, relicto Christo, fugisse. Hæc autem cleri Romani epistola Petrum eo magis onerare videtur quod ait : Et cæteri discipuli similiter fecerunt. Quasi ad exemplum Petri. Atque Romani torquent in Cypriani secessum, non sine opprobrio fugæ. Sub eadem invidia fugæ nomine, per hoc ipsum tempus laborabat, dignitatis et studiorum particeps, grande Ægypti decus, Dionysius Alexandrinus; is vero pariter se tuetur, quod voce divina admonitus latebras petiisset : Ἐγὼ δὲ καὶ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ λαλῶ, καὶ αὐτὸς οἶδεν ὅτι οὐ ψεύδομαι, οὐδεμίαν ἐπ' ἐμαυτοῦ βαλλόμενος οὐδὲ ἀθεεὶ πεποίημαι τὴν φυγήν; et plura in hanc mentem lib. VI Euseb. c. 40.

Ascendentes ad hoc quod compellebantur. Facinus ipsum apertis vocibus effere refugiunt. Rigaltius ait ascendisse in « Capitolium, ut imponerent in acerram thura. Sic lib. *de Lapsis :* Non exspectaverant saltem ut ascenderent apprehensi, ut interrogati negarent. Et paulo post : Nonne quando ad Capitolium sponte ventum est, labavit gressus? Et eodem libro : Unus ex his qui sponte Capitolium

A negaturus ascendit. Canon 59 concil. Eliberit. : Ne quis Christianus ad idolum Capitolii sacrificandi causa ascendat. » Latinii codex rem aliter proponit, quod nimirum Ecclesiæ Romanæ presbyteri, attendentes ad hoc quod infirmi Christiani, metu impulsi, ad Capitolium ascenderent, animum iis addentes monitis opportunis revocaverant ad Ecclesiam. Quod infra in impressis dicitur, *apprehensos timore hominum revertisse*, ad contextum non videtur respondere.

Ecclesiam istam fortiter in fide. Lectionem Pamelii retinens Rigaltius adnotat quod « hac fortitudinis suæ jactantia Romani faciunt invidiam Carthaginensibus. Et Romanæ quidem fidei prærogativum Tertullianus ipse Carthaginensis prædicat lib. *de Præscriptionibus :* Si autem Italiæ adjaces, inquit, habes Romam, unde nobis quoque auctoritas præsto est. Ista quam felix Ecclesia, cui totam doctrinam Apostoli cum sanguine suo profuderunt! Et
B libro *advers. Marcionem* quarto : Videamus quid etiam Romani de proximo sonent. » Sed Latinii fortitudinis laudem, non Romanæ Ecclesiæ, sed clero tribuit.

Si quo modo indulgentiam potuerunt recipere. Rigaltius ait *indulgentiam pœnitentiæ.* Porro voces illæ, *ab eo qui potest præstare*, subnectuntur, quia nondum Ecclesia idololatras decreto aliquo ad pœnitentiam admisit; licet statim id fecerit.

Sive viduæ, sive thlibomeni. Rigaltius ait : « Primus hanc epistolam edidit Guil. Morellius, nec indicavit unde habuerit exemplar. Non invenitur autem mss. codicibus Pamelianis, nec in Italicis, neque in nostratibus. Et tamen valde proba est, nec tam scatet mendis quam existimabat Pamelius, Morellius igitur hoc loco edidit *clydomeni*, quod mendosum esse inficiamur; imo veram esse arbitramur Pamelii conjecturam, in authentica scriptum fuisse *clinomeni.* Eoque magis, hæc opinio firmari
C videtur, quod inter illius ævi Christianus probrosam vulgo fuisse constat appellationem clinicorum, qui decumbentes in lectulo, propter imminens mortis periculum aqua perfusi baptismum acceperant. Quasi non proprie baptizati, quia perfusi, non mersi; de quibus agitur in epistola Cypriani *ad Magnum.* Clerus ergo Romanus, istorum etiam clinicorum curam suscipiens, vocabuli tristitiam mitigat, ac deflexa terminatione, κλινομένοις dicit non κλινικοῖς. Ejusmodi etiam benignitate Tertullianus *in Apologetico*, Christianos gravi senio prope confectos noluit appellare *clinicos*, sed *jam domesticos senes.* » Quod ad epistolæ fidem spectat, præter Latinii codices, qui ipsam agnoscunt in Bodleianorum uno habetur. Quod ad vocem præsentem attinet, probata lectio est illa quam adhibemus; cui fidem facit Epistola Cornelii *ad Fabium* quam supra laudavimus; ubi ex consimili occasione mentio habetur χηρῶν καὶ θλιβομένων. *Se exhibere,* esse ad vitam necessaria sibi suppeditare. ostendimus lib. III, *ad.*
D *Quir.* II, c. 61.

Cathechumeni decepti esse non debebunt. Rigaltius ait : « Nam hæc in primis audiebant ab episcopo sive presbytero, summam esse apud Christianos curam charitatis sive dilectionis; et conqueri poterant se deceptos, si contigisset eos in ipso persecutionis æstu deseri. »

EPISTOLA IX.

Presbyteris et diaconibus Romæ. Rigaltius ait : « Cum exorta sub Decio Cæsare adversus Christianos vexatio Fabianum Ecclesiæ Romanæ præpositum, peremisset, Clerus Romanus ad Cyprianum Carthaginis episcopum, litteras per Clementium, subdiaconum misit, ac de glorioso Fabiani exitu certiorem fecit. Mox eadem pernicie per Africam grassante, Cyprianus, cum jam ad leonem depostularetur, Deo sic annuent, secessit; nec de secessu

suo quicquam Ecclesiæ Romanæ significavit. Sed postmodum Carthaginensis clerus, datis ad Romanum litteris, quid sibi consilii Cyprianus cepisset, aperuit. Ac subinde Romanus Carthaginensi rescripsit, se non minimo dolore tangi, quod pastor, ovibus derelictis, latebras petiisset. Hoc vero agitur epistola præcedenti, quam Morellio deberi testatur Pamelius, et ipsissimam esse quam Cyprianus in manus suas non sine aliqua fraudis suspicione pervenisse conquestus est, et remisit Romam presbyteris ac diaconis, ut recognoscerent an esset illa clerica sua quam Clementio perferendam tradiderant. Quid autem Romani rescripserint, non habemus. Hoc tantum assequi conjectura fas est epistolam suam agnovisse Romanos. Eam vero sic pupugisse animam Cypriani, ut necesse sibi esse duxerit litteras ad eos facere, quibus et actus sui et disciplinæ et diligentiæ ratio redderetur. Quod sane præstitit epistola quæ hac editione (Oxon.) habetur 20. »

Diaconibus. Rigaltius ait : « Antiquæ sunt inflectiones istæ, diacones et diaconibus. Et tamen habebant Apostolum in manibus, apud quem legitur : διάκονοι et διακόνοις et διακόνους. Et in veteri versione Latina, diaconi, diacones et diaconos. Nescio quo pacto maluerint dicere diacones et diaconibus. Sane vocabulum episcoporum reverentius habuerunt. Qui autem episcopas dixere, non dixere diaconas, sed diaconissas. » Justiniani Novella III, quasi epicœno genere, διακόνους ἄρρενας ἑκατὸν, τεσσαράκοντα δὲ θηλείας.

Cum de excessu boni viri collegæ mei. Rigaltius ait : Excessum esse mortem, quæ mox consummatio dicitur. Mortis nomen quantum poterant evitabant Christiani, ob spem resurrectionis et vitæ sempiternæ. Itaque pro mortuo, præmissum; et pro morte, obitum et excessum dicebant. Ductoque de arte calculatoria vocabulo, consummatum et consummationem annorum, dierum, horarumque velut nummorum numero in supremam summam collecto computatoque. Qualia sæpe apud Tertullianum occurrunt schemata. »

Consummatio honesta processerit. Rigaltius ait : Φαβιανοῦ ἐπὶ Ῥώμης μαρτυρίῳ τελειωθέντος. *Euseb.* VI, 39. *Ruffinus : Fabiano in urbe Roma martyrio coronato.*

Præpositi memoriam. Rigaltius ait : « Fabiani episcopi Rom. quem etiam præpositum vocat clerus Rom. epistola præcedente, et eodem nomine cæteros quoque Ecclesiarum rectores appellat, προεστῶτα dixerat Justinus. Præsidentem Tertullianus, *Apolog.* Is est episcopus qui et summus sacerdos ab eodem Tertulliano dicitur. »

Legi etiam alias litteras. Rigaltius ait : « Assentior Pamelio, non alias fuisse quam præcedentes epistolæ secundæ paginas. »

In quibus nec qui scripserint, nec ad quos scriptum sit. Rigaltius ait : « Dicendum igitur in authentico omissum fuisse titulum. Quæ forte an fuerit Romanorum cautio sive prudentia, inter pericula Decianæ persecutionis. »

Eamdem ad vos Epist. authenticam remisi. Rigaltius ait : « Authenticam dicit, de cujus tamen fide dubitabat; sed nihilominus authenticam, cum eadem omnino esset quæ allata fuerat a Clementio. » Duplici nomine epistola hæc clerica dicenda, quia scil. a clero Romano ad Carthaginensem dirigeretur; tum etiam, idque præcipue, quia per nuntium sacris ordinibus initiatum missa fuerit. De ordine harum epistolarum, consulantur anni 250. *Annales*, § VIII.

EPISTOLA X.

Martyribus et Confessoribus. Nicolaus Faber adnotat quod « confessores dicti sunt qui, coram judicibus interrogati, Christum professi erant : martyres qui Christum professi et præterea, ut abnegarent torti, perseverabant. Martyres igitur omnes confessores erant, sed confessores nondum martyres, nisi ut eleganter Tertullianus vocat, initio lib. *ad Mart.*, designati, et alibi, candidati martyrii. »

Confessio tamen præsens. Persecutio a magistratibus ordinariis intentata, ad exsilium solummodo processit. Proconsul accedens, tormenta et mortem addidit.

Quodam jam comperi coronatos. Quinam illi fuerunt discimus ex Luciani epistola : Bassus nimirum, Mappalicus, Fortunio, Paulus, Fortuna, Victorinus, Victor. Herenius, Credulus, Herena, Donatus, Firmus, Ventus, Fructus, Julia, Martialis, Aristo.

Voce libera. Qua se Christianos pro tribunali profitebantur.

Dans credentibus tantum, quantum se credit accipere qui sumit. Sic supra lib. *ad Donat.* : « Quantum fidei capacis afferimus, tantum gratiæ mundantis haurimus. »

Deus præstat agonem. Vid. quæ supra hac de re habentur l. II, *adv. Judæos* c. 9.

In omnibus continens est. Rigaltius ait : *Paulus ad Cor.* I, πάντα ἐγκρατεύεται. *Et Vulgata versio* : ab omnibus se abstinet. Quibus subnectit Priorius quod « confert hic agonem Christianum cum certaminibus gentilium, qui diligenter observabant victum et exercitationes pugilum, quibus non omnis cibus, sed ἀναγκοφαγία, ut vocat Aristoteles, imponebatur. Panis eorum coliphium vocabatur. Abstinebant autem a voluptatibus omnibus propter exercitationem corporis, ut innuit Clemens Alexandrinus, *Strom.* III; Plato, lib. III *de Repub.*, idem habet : Τοῦτο μὲν καὶ οἱ ἄλλοι ἀσκηταὶ ἴσασιν ὅτι τῷ μέλλοντι σώματι εὖ ἕξειν ἀφετέον τῶν τοιούτων ἁπάντων. Voluptates intelligit et noxias illecebras. » His addi possunt quæ Tertullianus habet in *Exhort. ad Martyr.* : « Athletæ segregantur ad strictiorem disciplinam, ut robori ædificando vacent : continentur a luxuria, a cibis lautioribus, a potu jucundiore, » etc.

Assumptionis meæ. Legit ἀναλήψεως, in nostris codicibus ἀναλύσεως occurrit; vid. lib. III, *ad Quirin.* cap. 16; Tertull., in *Scorpiac.*, habet, *Tempus disjunctionis.*

Plangit ruinas et funera plurimorum. Rigaltius ait : « Sic epistola præcedenti : Inter plangentium ruinas. Ruinas dicit fratrum lapsorum, quos tormenta dejecerunt, ac per sævitiam tormentorum, thura dederant idolis, aut Christum negaverant. Ruinæ lapsorum, funera negatorum. »

Pax supervenerit Rigaltius ait : « De qua paterfamilias in Epistola sequente per juvenem illum anxium mandaverat, his verbis : Dic illi securus sit, quia pax ventura est. »

Accepto post gloriam commeatu. Rigaltius ait, « Post gloriam scilicet voluntatis integræ et conscientiæ gloriosæ quæ nos coram Deo facit martyres, etsi per ipsius indulgentiam Dei pax supervenerit non exspectata nec sperata, quæ nobis tribuat commeatum permanendi adhuc in sæculo et in Ecclesia laude florentes, ipso jam sæculo proculcato. Sic alibi, *si accepta pace commeatus a Deo datur,* hoc est, si fratres in periculo mortis, post acceptam ab Ecclesia pacem, Deo volente, periculum evadant, concesso illis a Deo vivendi commeatu, nihilominus pace fruantur, quam Ecclesia contemplatione mortis appropinquantis indulserat. Et libro *de Mortalitate : Cum quidam de collegis et consacerdotibus nostris infirmitate defessus et de appropinquante morte sollicitus commeatum sibi precaretur,* id est, a Deo peteret indulgeri sibi, ut adhuc aliquamdiu in vivis permaneret. »

Ob gloriam coronetur. Gloriosum certamen, scilicet temperantiæ, castitatis, pietatis in pace, constantiæ, patientiæ et fidei in congressione.

EPISTOLA XI.

Quanquam sciam. Rigaltius ait : « August. lib. IV *de Bapt. contra Donatistas*, mentionem facit hujus epistolæ cum hoc titulo : *Ad clericos de precando Deo.* Quem titulum agnoscit tanquam Cypriani genuinum; et quasi ad clericos verba faciens se quoque ipsum alloqueretur, transfigurans, inquit Augustinus, in se ut sanctus Daniel peccata populi sui. »

Sæculo verbis solis et non factis renuntiantes : « Addit Augustinus ex Epist. Pauli ad Titum : *Confitentur enim nosse se Deum, factis autem negant.* » Porro locum hunc laudat l. *de Fide et Operibus*, c. ult. epistola 89, 9, 4 etiam l. II *Contr. Cresc.*, c. 15.

Tormenta sine fine tortoris, sine exitu damnationis, sine solatio mortis. Rigaltius ait : « Tertullianus *ad Mart.*, omne carnificis ingenium in tormentis : Ruffinus versione *Historiæ Eccles.* Eusebianæ libro VI, ubi de Origenis vexatione sub Decio : Ita *ut mille mortibus vexatus sit, nec tamen una ei quam exoptabat accideret, persecutore summo studio id gerente ut nec interitus præstaretur, nec pœna cesserat.* Eusebius tantum scripserat : Μηδαμῶς αὐτὸν ἀνελεῖν παντὶ αθένει τοῦ δικασκοῦ φιλονείκως ἐνστάντος. » Recte adnotat Pamelius hinc indicium sum quoi tempore scripta sit hæc epistola.

Quandiu dejiciant. Usque dum. Donec.

Inter ipsa cruciamenta defecerit. Hanc lectionem maxime genuinam existimo; qui enim in tormentis exspiraverit, recte dicitur *adeptus gloriam non termino supplicii, sed celeritate moriendi.*

Dictum est in visione. Rigaltius ait : « Visionum exempla sacri utriusque bibliothecæ codices, Mosaici scilicet et Christiani, suggerunt ; nam et multa sibi divinitus revelata patriarchæ narrant, narrant prophetæ. Vidit Petrus demissum sibi de cœlo vas ingens, et vidit Paulus quæ nec auris unquam audiverat, nec viderat oculus. Dein Christianæ Patres Ecclesiæ pleraque sibi in somnis significata litteris mandavere. Et visionum testimonia Tertullianus citat non semel. Adeo in hac Deciana Christiani populi vexatione, Cyprianus rem facit, episcopo convenientissimam. qui, tempestate sæviente, ut peritus astrorum gubernator, cœlum contemplatur, et mandata sibi de cœlo vectoribus suis inculcat, suadendi genere efficacissimo, visione oblata sibi divinitus, negotio quod agitabat aptissima. Hanc vero visionem in somnis contigisse declarabit epistola 16, ubi de exstasi. »

Ut pro quibusdam personis designatis sibi peterent. Rigaltius ait : « Quod memoriam facti alicujus refricat de quorumdam lapsorum pœnitentia, circa quam dissona fuerant fratrum suffragia. »

Secundum pacem quam nobis Dominus dedit. Rigaltius ait : « Dixit apostolus apud Joannem, XIV, 27 : *Pacem meam do vobis. Non quomodo mundus dat, ego do vobis.* Dabat enim pacem inter suos apostolos mutuam. Ita sensit Chrysostomus, Ἐγὼ δίδωμι τοιαύτην, ὥστε μετ' ἀλλήλων, εἰρηνεύειν ὅπεα ὑμᾶς ἰσχυροτέαους ποιεῖ. »

In unum fraternitas animata. Ομοθυμαδον.

Rete portabat. Rigaltius ait : « Hæc visio diabolum exhibet in armatura retiarii; qui recte, jaculo et tridente seu fuscina pugnabat. »

Ut circumstantem populum caperet. Rigaltius ait : « Æmulus Christi diabolus homines capit dolis et fraudibus. At Christus ad piscatores, Simonem et Andream, capiendis piscibus intentos. Venite, inquit, faciam vos piscatores hominum. Et pro retibus et sagena dedit eis mandata Dei Patris omnipotentis ad salutem æternam efficacissima, quibus illi præceptis sive mandatis, homines a diabolo in mortem deceptos, ad vitam reciperent. »

Jactu reti operiret. Rigaltius ait : « Retis superfusi, jaculo, ἀμφιβλήστρῳ, funda. Servius ad illud Virg. *Georg.* — *Funda jam verberat amnem.* Funda, inquit, genus est retis, dictum a fundendo, id est jaculum, quod dicitur βόλος Compositio igitur retiario cum Thraco aut myrmillone aut secutore, ars certaminis erat ut retiarius effusum rete tanta agilitate contraheret ut adversarium corriperet. Contractionem illam sive comprehensionem Tertullianus spongiam dixit, libro *de Spectaculis*, defixus in morsus ursorum, et spongias retiariorum.

Ut vos vexaret. Τοῦσινιάσαι Intellexit in notione vocis communi, nimirum ut significet κακουργειν, βλάπτειν, non autem σεῖσαι, κοσκινεῦσαι, de quibus Hesych.

Pater nos et corrigit Hanc genuinam esse lectionem suadent quæ sequuntur, *et Christo ejus firmiter adhærentes :* quæ certe verba præcedentia ad Patrem determinant. Altera vero lectio quæ habet, *pariter nos et corrigit et tuetur,* respicit quæ supra habentur de *Jesu Christo Domino et Deo nostro :* quæ minime quadrant.

In dilictis licet plurimis constitutum. In eamdem mentem Tertullianus l. *de Pœnitentia* seipsum appellat *peccatorem omnium notarum.*

Dic illi, inquit, securus sit, quia pax ventura est. Rigaltius ait : « Itaque sub finem epistolæ dicit : *Rogemus pacem maturius reddi, cito latebris nostris et periculis subveniri.* Hujusce autem visionis meminit epist. 4 et 16. Alloquitur paterfamilias juvenem, cui supra apparuit Cypriano in somnis anxius et subtristis. Dic illi, id est Cypriano. »

Nemo retro attendens. Etiam Græca quædam exemplaria ordine isto verba legunt.

Quod evaserat perdidit. Iter omne illud quod emensa fuerat in irritum cessit. De hoc usu vocis hujus apud Cyprianum, supra egimus.

Languentium. Lapsorum.

Lapsorum pœnitentia reformetur. Regaltius ait : « Ne recipiatur cruda, præcox, et imperfecta, aut parum sincera. »

EPISTOLA XII.

Ad curam desit iis. Tertull. *ad Martyr.* « Nihil adhuc dico de præmio ad quod Deus martyres invitat. Ipsam interim conversationem sæculi et carceris comparemus, si non plus in carcere spiritus acquirit, quam caro amittit : immo et quæ justa sunt caro non amittit per curam Ecclesiæ. »

Dies eorum quibus excedunt annotate. Tertull. l. *de Corona*, Christianum sic alloquitur : « Habes tuos sensus, tuos fastos : nihil tibi cum gaudiis sæculi ; imo contrarium debes. » Libri rationum qui continebant expensas in pauperibus sublevandis factas, erant censuales fidelium tabulæ. Martyrologia, eorum fasti. Hoc fere lempore, sub initiis Decii : « Fabianus Romæ septem instituisse dicitur subdiaconos, qui septem notariis imminerent. et gesta martyrum in integro colligerent. » Porro martyrum passiones et dies anniversaria commemoratione per Africam celebrari, dicit Cyprianus epist. 39. Et quidem de singulari priscæ Ecclesiæ Orientalis hoc in negotio diligentia, illustre monumentum exstat, cujus partem servavit Euseb. l. IX, c. 15, Reverendiss. vero Usserius nuper integrum exhibuit; intelligo epistolam Ecclesiæ Smyrnensis ad Ecclesias Ponti perscriptam, de martyrio Polycarpi. Ibi postquam acta martyrii ejus percurrissent, spondent fratres se favente numine ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἴ τε τῶν προηθληκότων μνήμην, καὶ των μελλόντων ἄσκησίν τε καὶ ἑτοιμασίαν. Passionem autem incidisse ferunt μηνὸς Ξανθικοῦ δευτέρᾳ ἱσταμένου, πρὸ ἑπτὰ καλανδῶν μαρτίων, σαββάτῳ μεγάλῳ, ὥρᾳ ὀγδόῃ συνελήφθη ὑπὸ Ἡρώδου εἰρηνάρχου, ὑπὸ ἀρχιερέως

Φιλίππου Τραλλιανοῦ, ἀνθυπατεύοντος Στατίου Κοδράτου. Quibus verbis nihil consignatius dici aut cogitari potest.

EPISTOLA XIII.

De vita nostra quotidie dimicamus. Rigaltius ait, Quod auctor *intelligit vitam æternam, ut supra* pag. 187 : « Disciplinæ et vitæ ipsi omnium nostrum convenit. » Sed magis obvium quod morti quotidie objicimur ; unde Tertullianus lib. *de Spectaculis* cap. 1, *expeditum morti genus, vocat Christianos. Et si quid inauguratum aut fatale contingeret, Christianos statim ad leonem.* Idem, *Apologet.* c. 40.

Fides et nativitas accepta. Rigaltius ait : « Acceptam fidem, dicit, et acceptam nativitatem, pro suscepta fide Christiana, et suscepto baptissimo. Sic et amissum baptismum dixit Tertullianus lib. *de Bapt.* et in antiquis inscriptionibus de sacris magnæ Matris : Taurobolium accepit et percepit, et taurobolium fecit, et alicubi etiam, *taurobolitus est.* Quemadmodum autem accipere sacra dicebant, sic et tradere. Lapides antiqui. Tradiderunt Leontica. Tradiderunt Coracica. Tradiderunt Patrica. »

Consecutio. Baptisma. Vid. lib. III, *ad Quirin.*, c. 42 et 97.

Lucete sicut luminaria. Pamelius adnotat quod, *vox Græca* φαίνεθε *ambigua est. Insuper ad imperandi modum, quo hic Cyprianus utitur, et Ambrosium in comment. deflexisse.*

Ut dum retractant de vobis. Rigaltius ait : « Dum ethnici quæstionem habent de vobis, dum inquirunt, dum examinant, dum obloquuntur. Petrus, epist. I, II, ἐν ᾧ καταλαλοῦσιν ὑμῶν. Vulgata versio, *detrectant*. Glossæ veteres, *Detrectare*, λοιδορεῖν *Detrectat*, ἀποφεῖ. »

Quasi de malignis, Ὡς κακοποιῶν.

Præcipui nominis. Christiani nimirum, Jac. II, 7, καλὸν ὄνομα.

Quando alius alicui temulentus. Rigaltius ait : « Omnes antehac editiones, *quando alius aliquis*, vel, *quando unus aliquis temulentus*. Hactenus igitur mendosissima scriptura præclarum Cypriani sensum corrupit. Cum quanto, inquit, nominis vestri pudore delinquitur, quando aliquis ab aquis temulentus et lasciviens demoratur? Ab aquis, id est, a baptismo. Qui nomen Christo dedit, qui in nomen Christi tinctus sive baptizatus est, hoc sacramento obligat sese futurum hominem frugi ac temperantem. Subinde igitur, si temulentus, si nequam apparet, magnum dedecus et probrum religioni suæ objicit, nam cum temulentus a temeto dicatur, tementum autem aquis diluatur, iste contra naturam ab aquis existit temulentus, a lavacro lascivus et turpis. Renuntiavit Satanæ, et in Satanæ castra revertitur. Unde extorris factus est regreditur. » Pace Rigaltii dixerim, non omnes veteres editiones, sed ipsius emendationem esse mendosissimam ; nulla exemplarium fide, nullo rationis præsidio subnixam. Hic enim loci non de nuper baptizatis, sed confessoribus agitur : de revertentibus nimirum a proconsulis tribunali, non autem ab Ecclesiæ baptisterio. Solemne quidem est, ut cum critici lectionem, quæ ipsis arguta videtur, sectantur, genuinam et obviam deserant

Unde extorris factus, etc. Pamelius ait : « Vides in expressis verbis in extorres objurgationem tendere ; alludit autem ad illud I Petr. II : *Quæ est enim gloria si peccantes et colaphizati suffertis?* utpote significant illos, qui injussi ab exilio reversi essent, jam occidit non ut Christianos, sed ut nocentes. » Perperam hæc alio deflectit Rigaltius, quasi hæc mens esset Cypriani : « Confessores ob causam quidem Christi in exilium pulsos, sed ibi tam improbe conversatos, ut post reditum condemnentur a Judice, jam non ut Christiani sed nocentes. » Quæ extorres in aliena provincia deliquerant, potuitne Africæ proconsul Carthagine punire?

Illustrata membra. Φωτισθέντα. Est enim martyrium sanguinis baptismus.

Sæculo renuntiaveramus. Non opus est de solemni obrenuntiationis formula, perpetuis temporibus in Ecclesia usurpata, eadem sæpius monere.

In moribus disciplinam. Rigaltius ait : « Post hæc verba, in codice Remensi leguntur ista : « Et quamquam clero nostro, et nuper cum adhuc essetis in carcere constituti, sed nunc quoque denuo plenissime scripserim, ut si quid vel ad vestitum vestrum, vel ad victum, necessarium fuerit, suggeratur : tamen etiam ipse de sumpticulis propriis quos mecum ferebam, misi vobis CCL, sed et alia CCL, proxime miseram. Victor quoque ex lectore diaconus qui mecum est, misit vobis CDXXV. Gaudeo autem quando cognosco plurimos fratres nostros pro sua dilectione certatim concurrere, et necessitates vestras suis collationibus adjuvare. Opto vos, » etc. Quod auctarium tanto majoris esse pretii debet, quanto nobis apertius exemplum suggerit Cæcilianæ charitatis erga fratres. Nam in aliis quidem epistolis habemus ipsum de propria quidem quantitate liberalem, hic vero etiam de sumpticulis suis, quos secum ad necessitates suas ferebat. Ut jam intelligamus, etiam de necessaris suis fratrum necessitates sublevasse. Etenim ipse sibi necessaria sumptibus suis degravabat. Viatico autem levi nihil gravius. » In codicibus tamen quos videre contigit, hæc nusquam occurrunt.

EPISTOLA XIV.

Limare possemus. Rigaltius ait : « Glossæ veteres : Limat, ῥινίζει, ζητεῖ. Phædrus : Si mendacium subtiliter limasset a radicibus, non evertisset scelere funesto domum. »

Tertullo. Prius laudato, sæpius laudando. Siquidem is notissimæ fortitudinis, et eximiæ industriæ in rebus martyrum procurandis vir fuerit; nulla suspicio subesse poterat, quod is timida consilio episcopo suo suggessisset. Ita omnem ansam arripit Cyprianus ut secessum suum tueretur.

Discant quid secundum Scripturarum magisterium Ecclesiastica disciplina deposcat. Rigaltius ait : « Inculcat quod jam monuit epistola precedenti, ut qui jam confessionis titulo gloriantur, sint nihilominus humiles, modesti, quieti. Ne superbia sua provocent adversum se ethnicorum sævitiem, tanquam adversus rebelles et contumaces, et sic nomini Christiano invidiam faciant. Curæ autem pretium fuerit, semel hic observare Cæcilium nostrum istis epistolis, hoc præsertim contendere, ut populum faciat quietum, ac probe Christianum. Sciebat enim plerosque proterva Christiani nominis jactatione importunos, ipsam etiam sæculi potestates, ac persæpe aliud agentes, toties concitasse, ut necesse habuerint publicæ quietis perturbatores pœnis supra modum exacerbatis crudelissime coercere. Quæ res magnum fidei Christianæ dedecus attulerat. Hoc item sciebat, in Ecclesia sua complures esse lavacri salutaris fiducia nimium securos; disciplinæ totiusque fraternitatis immemores, lucri cupidos, ambitioni studentes, factiosos, luxuriæ deditos, superba conversatione sibi placentes, omnibus displicentes, solo denique nomine Christianos. At igitur Cyprianus hos mores tantorum causas esse luctuum, quibus Ecclesia protrita disperditur. Ait quid istic miramur in duorum jam sæculorum Ecclesia, qui et pejora Corinthiis suis Paulum exprobrasse toties audimus aut legimus? «

Ad ineptias et discordias. Rigaltius ait : « Cavet Cyprianus confessoribus istis, quemadmodum Sep-

timius benedictis illis ad martyrium designatis quos in ipso carcere a diabolo tentatos fuisse dicit vilibus scidiis, affectionibus, aut inter se dissensionibus. Quæ sane multa mala dederunt reipublicæ Christianæ. Ineptias hic dicit, quæ Tertullianus viles scidas, aut vilia scidia. »

Ad id vero quod scripserunt mihi compresbyteri nostri. Rigaltius ait : « De lapsis videlicet ad pœnitentiam recipiendis. »

Nihil sine consilio vestro et consensu plebis. Rigaltius ait : « Hoc est cum tota Ecclesia, sicut apostoli fecerant, prima illa synodo, quæ describitur in Actor. xv, 22 : *Tunc placuit apostolis et senioribus cum omni Ecclesia.* Ἔδοξε τοῖς Ἀποστόλοις καὶ τοῖς πρεσβυτέροις σὺν ὅλῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ad eum vero locum præclare Chrysostomus : Ὥστε δεῖξαι ὅτι οὐ τυραννικῶς, ὅτι πᾶσι ταῦτα δοκεῖ, et paulo post : οὕτως οὐδεὶς τῦφος ἦν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Sic ipsimet Romani infra epist. 3 : Collatione consiliorum cum episcopis, presbyteris, diaconis, confessoribus pariter ac B stantibus laicis. » Supra monuimus sategisse Cyprianum invidiam amoliri : hic vero dicit se nihil quod ad disciplinæ ecclesiasticæ rationes spectat inconsulta plebe statuere. Etenim cum exterior effectus potestatis clavium in hoc fere versabatur, ut plebs censuræ subjectos pro ethnicis et publicanis haberet; certe non erat exspectandum ut amicos, necessarios, fratres excommunicationis fulmine percussos, desererent universi; aut alios quos ejecerant denuo admitterent, donec de eorum criminibus, aut pœnitentia, ipsis fuerit satisfactum. Porro hic observandum, in lapsorum causa non ex receptis in Ecclesia moribus, sed cum lenitate eo usque inaudita actum, et proinde magis e re erat, ut innovati moris ratio redderetur.

EPISTOLA XV.

Honorificam petitionem Statim appellat *martyrum desideria.* Quidquid martyres in gratiam lapsorum præstitere, erat id totum per modum intercessionis; quæ quidem *honorifica* admodum, et non facile insuper habenda; *petitio* tamen usque fuit, et gratiæ solum prærogativis pollebat. Rem multis exsequitur Cyprianus in lib. *de Lapsis*, p. 92, hujus editionis, et deinceps : « Mandant, inquit ille, aliquid martyres fieri? si justa, si licita, si non contra ipsum Dominum a Dei sacerdote facienda sunt; obtemperantis facilis et prona consensio, si petentis fuerit religiosa moderatio, » etc. Apud Deum intercessiones martyrum plurimum valere putabantur, quia *amici* Dei peculiari ratione dicti et crediti sunt. In Ecclesia prærogativam habuerunt, quia si lapsi eidem scandalo fuerant, martyres e contra laudem et decus eidem fœnerabantur, atque cumulabunt. At verisimile videtur, hic loci, modestum et sobrium libellum quem primo miserant D Martyres, ipsis dignam et *honorificam petitionem*, peculiari ratione appellari. Observandum porro, quod etiam alibi annotavimus, aliter longe martyrum jussa obtinuerunt qui coronati e vivis excesserant; et eorum qui etiamnum superstites, de corona et pace sua ipsi periclitabantur. Prisca martyrum simplicitas vivis coloribus depingitur ab Ecclesia Lugdunensi et Viennensi, litteris quas scripserunt de passione martyrum sub M. Aurelio, Ecclesiis Asiæ et Phrigyæ : Οὐχ ἅπαξ οὐδὲ δὶς, ἀλλὰ πολλάκις μαρτυρήσαντες, καὶ ἐκ θηρίων αὖθις αναληφθέντες, καὶ τὰ καυτηρια, καὶ τους μωλωπας, καὶ τὰ τραύματα ἔχοντες περικείμενα, οὔτ' αὐτοὶ μάρτυρας ἑαυτοὺς ἀνεκήρυττου, οὔτε μὴν ἡμῖν ἐπέτρεπον τούτῳ τῷ ὀνόματι παοσαλοδεὺειυ αυτοὺς, etc. Porro lapsos non quasi missilibus et donariis in medium projectis locupletabant, et securos beatosque esse jusserunt optimi martyres; sed monitis et sollicitæ pietatis officiis ad bonam frugem resti-

A tuentes curabant : Οὐ γὰρ ἔλαβον καύχημα κατὰ τῶν πεπτωκότων, ἀλλ' ἐν οἷς επλεόνασον αὐτοὶ, τοῦτο τοῖς ἐνδεεστέροις ἐπήρκουν μητρικὰ σπλάγχνα ἔχοντες, καὶ πολλὰ περὶ αύτων ἐκχέον τεςδάκρυα πρὸς τὸν πατέρα, etc. Euseb., l. v, c. 2. Demum Cyprianus hac in epistola, post mentionem factam *honorificæ petitionis* martyrum : transit ad *actam pœnitentiam* : dein recenset *exomologesin gravissimi atque extremi delicti*, nimirum idololatriæ. Posteamemorat, *manus ab episcopo et clero in pœnitentiam impositas*, et demum *pacem oblatam lapsis, et Eucharistiam datam* refert. Quibus verbis, quæ fere occurrunt epistola proxima, typus exhibetur totius veteris ecclesiasticæ disciplinæ. Primus ad veniam et pacem gradus erat, si reus ad pœnitentiam admitteretur; quod non sine manuum impositione, et exomologesi seu confessione expediebatur. Secundum complevit pœnitentiæ impositæ, per varias fletus, auditionis, et consistentiæ periodos, decursus Tertium fecit exomologesis altera, sive solemnis et publica post peractam pœnitentiam peccati con- B fessio. Huic quarto in loco successit, manus ab episcopo et clero, denuo in tesseram reconciliationis concessæ, impositio. His rite peractis, ad Eucharistiæ mysteria tandem pandebatur aditus. Sed miro viarum compendio id nunc agebant martyres, *ut lapsi mortiferos idolorum cibos adhuc pene ructantes, exhalantibus etiam nunc scelus suum faucibus. et contagia funesta redolentibus. protinus Domini corpus invaderent.* Verba sunt Cypriani, lib. *de Lapsis*, p. 92. Suffragia martyrum in causa lapsorum in Ecclesia olim obtinuisse, ex Tertulliano ostendimus, p. hujus operis 93, unde recte infra dicitur : « Qualia in præteritum antecessores vestri martyres concesserint. » Paulum vero, Aurelium, et præ reliquis, Lucianum, eos fuisse qui in libellis temere concedendis modum excessissent, ostendit Cyprianus, Ep. 27, *ad Pam.* num. 23.

C *Gravissimi atque extremi delicti*, Rigaltius ait : « Alibi dixit : Æterni peccati, idololatriam significat. Ingens et supra omnia peccatum. Principale crimen generis humani. Summus sæculi reatus. Tota causa judicii. Tertullian. »

Offerre pro illis. Verior certe hæc lectio, et quam Ep. 2 tuetur, ubi decreti synodici habetur mentio, ne *quid frater excedens ad tutelam vel curam clericum nominaverit : ac si quis hoc fecisset, non offeretur pro eo.* Sic Epistola sequente : *Offertur nomine eorum*; et, *prohibeantur offerre.* Ex altera parte, *offerre pacem*, non ita commode dicitur.

Lapsis quidem potest in hoc venia concedi. Rigaltius ait : « In hoc scilicet, quod urgeant; quod festinent; quod anticipare velint pœnitentiæ tempora. »

Mater prior sumat. Rigaltius ait : « Ep. seq. Mater nostra Ecclesia. Tertull. libro *ad Martyres*, Do- D mina mater Ecclesia. Consultissime Cyprianus, desideria martyrum super pace lapsis concedenda, in illud tempus servat, cum ipsa mater Ecclesia pace gaudebit. Ne scilicet æstu persecutionis incalescente, a ruina recentes, confestimque ad pacem admissi, stantibus cæteris exemplo suo noceant, minus constanter in agone certaturis, blandiente ipsis post lapsum et ruinam, pro se quoque sperandi dulcedine. »

Abrupte et indigne vel a vobis promissum. Rigaltius ait : « Ut apud martyres, censoria verba sic præmittit, ut temperari possint sequentibus istis, vel a nobis factum. »

Apud gentiles quoque ipsos Ecclesia nostra erubescere incipiat. Rigaltius ait : « Sic supra, de quo postmodum non erubescit Ecclesia, apud gentiles scilicet. Erubescere autem contingebat ob dissolutos quorumdam mores, vel ob disciplinam minime

servatam fide turpiter eversa ipso statim agonis principio. »

Personas accipientes. Rigaltius ait : « Matthæus et Marcus dixere βλέπειν εἰς πρόσωπον. XXII, 16, XII, 14. Lucas, XX, 21, λαμβάνειν πρόσωπον. Cui opponitur ἐπ' ἀληθείας τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ διδάσκειν. Deus non est προσωποληπτης. «

Nundinantur. Rigaltius ait : « Quam fœda labes etiam illius Ecclesiæ martyres prostravit. Nam hoc significat Cyprianus, etiam inter martyres exstitisse qui venales haberent pacis libellos. » Turpius autem multo, si ipsi Pontifices mercium istarum institores sunt et propolæ.

Ad Clerum et ad plebem. Hæc simul scripta fuisse, cum duabus sequentibus hinc ostenditur. Quod licet earum hic meminerit Cyprianus, etiam vice versa earumdem in illis mentionem faciat. Vid. ep. XVI et XVII sub finem.

EPISTOLA XVI.

Diu patientiam meam tenui. Plures antea ex secessu scripsit epistolas auctor noster presbyteris et diaconibus; in causa vero lapsorum, post acceptam Donati, Fortunati, Novati et Gordii insolentem postulationem, cui satisfacturum se speraverat, cum de ea usque ad reditum suum ampliandum dixisset; nunc primum litteras ad illos facit.

Aliqui de presbyteris. Scilicet superiore epistola nominati, inter quos nonnulli illi ipsi esse noscuntur, qui deinceps Cypriano nostro infensi fuerunt; et quinque presbyterorum titulo insigniti sunt : quos tamen ut deliniret, compresbyteros appellat.

Nec loci sui memores. Rigaltius ait : « Gradus presbyteralis, qui subditus est episcopali. Nam sic erat ordo ecclesiasticus sub Cypriano, atque idem omnino jam fuerat ævo Tertulliani. Nam ubi disserit de facultate dandi baptismi; dandi quidem inquit, habet jus summus sacerdos, qui est episcopus, dein presbyteri et diaconi : non tamen sine episcopi auctoritate, propter Ecclesiæ bonorem; quo salvo, salva pax est. » Imo is erat ordo; a primis Christianæ pietatis initiis; saltem ex quo presbyteros in partem curarum admiserunt episcopi. Unde dicit quod hoc presbyterorum attentatum *nunquam omnino sub antecessoribus factum.* Ignatius ait, licere μηδὲν ἄνευ γνώμης ἐπισκόπου ποιεῖν, οὔτε βαπτίζειν, οὔτε προσφέρειν, οὔτε θυσίαν προσκομίζειν.

Contemptu præpositi totum sibi vindicent. Non intra petitionis limites consistant, adeo ut nihil episcopo relinquant, nisi obsequii gloriam, aut parendi necessitatem.

Sine ratione restituendæ salutis. Rigaltius ait : « Id est, communionis, extra quam non est salus. »

Omnia peccata remittentur filiis hominum. Rigaltius ait : « Marci verba sunt cap. III, πάντα ἀφεθήσεται τὰ ἁμαρτήματα τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων. Quorum verborum sententiam Vulgatæ versionis auctor ambiguam fecit transpositione verbi, *remittentur,* quam hic servavit Cyprianus At libro *ad Quirinum* III apertissime dixit non posse in Ecclesia remitti ei, qui in Deum deliquerit; deinde citat ex Evangelio κατὰ Ματθαῖον : *Qui dixerit verbum adversus Filium hominis, remittetur illi : qui autem dixerit adversus Spiritum sanctum, non remittetur illi, neque in hoc, neque in futuro sæculo.* Et statim apponit ex Marco : *Omnia peccata remittentur filiis hominum, et blasphemiæ,* etc. Ex quibus manifestissimum, hæc epistola et libro *ad Quirinum,* hanc esse Cypriani mentem; remitti omnia peccata quæ adversus filios hominum, id est, adversus homines, quis commiserit; non autem quæ adversus Spiritum sanctum. Hoc vero, Cyprianus habet a magistro suo. Etnim libro *de Pudicitia* : Dimittis, inquit, ut dimittatur tibi a Deo. Delicta mundetur quæ quis in fratrem, non Deum, admisarit. Debitoribus denique dimissuros nos in oratione profitemur. Procul dubio intellexit Septimius : *Debitoribus nostris,* non Dei. » Bona cum venia Rigaltii, talis sensus his verbis Cypriani assignari debet. qui cum ejus instituto consistere poterit. Locum hunc laudat ut ostendat, veniam non temere lapsis concedendam; ita tamen ut eadem pœnitentibus non denegetur. Dicendum itaque puto, auctorem nostrum censisse blasphemare Spiritum sanctum, idem prorsus esse ac Christum abnegare. Et revera Luc. XII voces hæ immediate subnectuntur istis : « Omnis quicumque confessus fuerit me coram hominibus, et filius hominis confitebitur eum coram angelis Dei; et qui me negaverit coram hominibus, negabitur coram angelis Dei » Porro ubi occurrit idem Domini dictum Matth. XII et Marc. III, ad blasphemos in eum dirigitur. Vid. quæ adnotata in l. III *ad Quirin.* c. 28 : *Remissam is non habebit.* Quia Ecclesia ejiciendus est, nec nisi per pœnitentiam, quæ unica post naufragium tabula, restitui potest.

Æterni peccati. Sic Græca quædam exemplaria legunt ἁμαρτίας. Per æternum peccatum, intelligit summum illud nefas idololotriæ, quod ab Ecclesia exterminat.

Plus cadent. Rigaltius ait : « Qui jam exciderunt de fide dicta Christo, nunc etiam excidunt de disciplina Ecclesiæ Christi. »

In minoribus peccatis. Saltem respecta habito ad apostasiam, intelligit enim inter alia adulterium et homicidium. Eamdem comparationem instituit Cypr., ep. proxima.

Offertur nomen eorum. Rigaltius ait : « Inter orationum sacrificia nominantur. Orationes sive preces pro eis nominatim allegantur Deo per presbyteros. Offertur nomen eornm una cum precibus quæ pro eis offeruntur. Quod observat Panelius, in libris manuscriptis canonem ita concipit : *Memento, Domine famularum famularumque tuarum,* nomina, sic intelligi debet nt post ea verba *Memento, Domine famulorum famularumque tuarum,* scriptum fuerit præcipiendi modo nomina; quo scilicet admoneatur presbyter qui pro populo facit mentionem hoc loco habendam esse certarum personarum nominatim. »

Exomologesi facta. Publicam confessionem hic intelligi supra in lib. *de Lapsis,* monuimus. Ita in epistola *ad Antoniam.* « Placuit sacrificatus in exitu subveniri, quia exomologesis apud inferos non est; » ubi omnino constat verba illa Psalmistæ laudari : *In inferno quis confiebitur tibi?* Disertis porro verbis subjicitur; « Et quia apud inferos confessio non est, nec exomologesis illic fieri potest. » Sic lib *de Lapsis* : « Quanto et fide majores, et timore meliores snnt, qui quamvis nullo sacrificii, aut libelli facinore constricti; quoniam tamen de hoc vel cogitaverunt, hoc ipsum apud sacerdotes Dei dolenter et simpliciter confitentes, exomologesin conscientiæ faciunt, animi sui pondus exponunt. » Et statim de tribus pueris ait : « Exomologesin faciebant Deo in medio ignis. » Et similiter de Daniele ait, « Exomologesin dolenter faciens, » dixit : *Domine, Deus magnus,* etc. *Peccavimus, facinus admisimus.* etc.

Servos Dei cum Dei sacerdote committunt. Rigaltius ait : « Id est, cum episcopo. Sic epist. 52 constitutum Romæ Dei sacerdotem. Animadvertendum hic Dei servos committi cum Dei sacerdote. Sed meminisse debet Dei sacerdos esse se etiam Dei servum. »

Memores loci nostri. Rigaltius ait : « Episcopalis et quidem Carthaginensis Ecclesiæ, quæ prima provinciæ sedes adeoque multarum Ecclesiarum

A curam sustinebat. Sic in cod. Eccles. Afric. Aurelius Carthaginis episcopus : Ego cunctarum Ecclesiarum dignatione Dei, ut scitis, fratres, sollicitudinem sustineo. Ibidem, Numidius episcopus ad Aurelium : Fuit semper hæc licentia huic sedi, pro desiderio cujusque Ecclesiæ ordinare episcopum. Epigonius item episc. : Necesse habes tu omnes Ecclesias suffulcire. Itaque ipse Cyprianus, epistola 15 sic incipit : Sollicitudo loco nostri, et timor Domini compellit. »

Per dies quoque impletur apud nos Spiritu sancto puerorum innocens ætas, quæ in exstasi videt. Rigaltius ait : « Non ex somniis tantum, verum etiam ex furore, divina variorum eventuum præsagia concepere viri Christiana pietate laudatissimi. Et somniorum quidem exempla, quæ Cæcilius noster Ecclesiæ suæ presbyteris narrat, supra notavimus. Hac epistola per exstaticos puerorum innocentium effatus monita quædam sive mandata inculcat. B Per dies, inquit, impletur apud nos Spiritu sancto puerorum innocens ætas, quæ in exstasi videt oculis, et audit et alloquitur ea quibus nos Dominus monere et instruere dignatur. Recte, in exstasi. Nam adventans in pueros vis divini Spiritus, elocabat quidquid in illis erat mentis inquilinæ sive domesticæ : ita ut quisque, non jam suis compos, magno illo habitatore plenus, nihil præter hospitem suum sentiret, nec videret, nec loqueretur. Quam prope exploratum habuit hanc divini furoris gratiam Aristoteles, libro *de Divinatione* per insom. ubi fatetur exstaticos futura quandoque prospicere. Τοῦ δὲ ἐνίους, inquit, τῶν ἐκσταικῶν προορᾶν αἴτιον ὅτι αἱ οἰκεῖαι κινήσεις οὐκ ἐνοχλοῦσιν, ἀλλ' ἀποῤῥαπίζονται, τῶν ξενικῶν οὖν μάλιστα αἰσθάνονται. Unde autem illa ξενικὰ, nisi ab illo divino hospite illata et invecta ? Præclare Philo dissertatione sua : Quis divinorum hæres ? ἐξοικίζεται μὲν γὰρ ἐν ἡμῖν ὁ νοῦς κατὰ τὴν τοῦ θείου Πνεύματος ἄφιξιν. Θέμις γὰρ οὐκ ἔστι θνητὸν ἀθανάτῳ συνοικῆσαι. Διὰ τοῦτο ἡ δύσις τοῦ λογισμοῦ καὶ τὸ περὶ αὐτὸν σκότος, ἔκστασιν καὶ C θεοφόρητον μανίαν ἐγέννησε. Idem auctor huncce furorem dicit esse ἔνθεον κατοχωτικήν τε μανίαν. Ac propterea Tertullianus adversus Marcionem, hoc etiam defendit, gratiæ exstasin, id est, amentiam convenire. In spiritu enim homo constitutus, inquit, necesse est excidat sensu. Itaque in exstaticis aliquantisper sapientia moritur. Nimirum divinæ superventu humana sic offuscatur et inumbratur, ut excessisse interim videatur. Chrysostomus, ubi de visione, qua Petrus vas ingens cœlo demissum conspexit : ἔκστασις, πνευματικὴ θεωρία γέγονεν αὐτῷ · τοῦ σώματος, ὡς ἂν εἴποι τις, ἐξέστη ἡ ψυχή. »

EISTOLA XVII.

In plebe consistentibus. Vid. quæ dicta ad ep. 1.

Quibus potens est divina misericordia medelam dare. In illa erant sententia etiam Montani et Novatiani D sequaces, gravissimorum flagitiorum compertos, licet ab Ecclesia veniam non obtineant, a Deo tamen posse obtinere : lis ergo non in hoc vertebatur ; et recte auctor noster hoc sufflamen opponit lapsis qui ad pacem festinarent, quod non de eorum salute conclamatum sit, quibus ante pœnitentiæ decursum mori contingeret.

EPISTOLA XVIII.

Æstatem cœpisse. Lavandæ disciplinæ causam aliam suppeditat epistola vicesima, ad Pamel. numeros 15. Quod nimirum non modo lapsi, et plurimi ex presbyteris Carthaginensibus, sed et Romana Ecclesia indulgentia utendum censuisset : et durum omnino esset, non suorum modo, sed et vicinæ Ecclesiæ, apud quem secessus ejus jam tum male audiebat. simul et semel invidiam et iras subire,

Apud diaconum quoque exomologesin facere. Rigaltius ait : « Est enim etiam in diaconatu sacerdotium. » Sic epist. 20 : « Item presbyteris et diaconibus non defuit sacerdotii vigor. » Caute hic legendus est Rigaltius dum ait *esse in diaconatu sacerdotium.* Quæcumque necessitas cogit, etiam illa defendit, sed tantisper dum incubuerit. Nota est historia apud Euseb. l. VI, c. 44, Eucharistiæ per puerum Serapioni transmissæ : nemo tamen dixerit fas esse pueris sacra illa mysteria distribuere. Longe autem is a vero abit, cum in dictorum suorum fidem adducit verba quæ infra habentur : « Presbyteris et diaconis non defuit sacerdotii vigor. » Intelligit enim illic Cyprianus, suam potestatem in ipsos delinquentes, sive presbyteri essent sive diaconi non defuisse : siquidem utrosque admonuisset. Dicitur porro apud diaconum exomologesis facta, non quasi is solus esset ejusdem conscius ; pœnitentia enim vel ægrotantium, quantum fieri potuit istis sæculis, publica erat ; sed quia absente presbytero, ad quem munus illud imprimis spectabat, diaconi præsentia habebatur prorsus necessaria, quotcumque e plebe adesse contingeret. Cum enim Ecclesia clero et plebe contineretur, par erat ut quando per exomologesin eidem satisfieret, adessent qui utriusque partes sustinerent. *Forma* a Cypriano episcopo *data* fuit : conditionem nimirum sub qua lapsi in Ecclesiam reciperentur is præscripsit, quod ex epistola hac et sequente, plurimisque aliis abunde constat. *Formæ* sive conditionis impletæ, Ecclesiæ nomine testes et arbitri erant diaconus et fratres laici in hanc rem acciti. Hæc prisca disciplinæ ecclesiasticæ ratio, « ut præpositi cum clero convenientes, præsente et stantium plebe, quibus et ipsis pro fide et timore suo honor habendus est, disponant omnia, consilii communis religione. » Sic in sacrorum ordinum collatione, κατάστασις ad episcopos, συνευδόκησις ad plebem spectabat. Vid. Ep. LXVII nec non Clementis *Ep. ad Rom.* parag. 44.

Partem plebis quæ lapsa est. In secunda classe erant lapsi nullis martyrum suffragiis commendati, aut etiam nondum ad pœnitentiam admissi ; sed terrore mortis ingruentis de periculo admoniti, supplices ut ad pacem admitti possent. Hi quanquam non pariter recipi deberent, divinæ tamen misericordiæ erant commendandi ; cujus præsidio eorum animi, tantisper donec uberiora remedia procurari possent, erant fulciendi. Hunc esse verborum sensum, ex epistola sequenti liquido apparet.

Audientibus etiam. Tertius ordo est catechumenorum ; qui cum nondum fidem Christo obstrinxissent, levius reliquis lapsi videbantur ; et proinde parotiorem veniam exspectare poterant.

EPISTOLA XX.

Actus nostri ratio. Rigaltius ait : « Actum dicit, ministerium, administrationem. disciplinam. Et sub finem istius epist. Actus noster, qui adunatus esse et consentire circa omnia debet. Sic etiam epist 26, Actus suos desiderant etiam ab ipsis suis fratribus comprobari. »

Sicut Domini mandata instruunt. Nimirum Matth. X, 23, cui addi potest et ejus exemplum, quod mandato æquipollet. Luc., IV, 30 et alibi. Unde Origen. in Joan., XVIII, 12, ait : διδάσκει ἡμᾶς ἐν διωγμοῖς καὶ ταῖς καθ' ἡμῶν ἐπιβουλαῖς ἀναχωρενῖ. In hanc mentem Clemens Alexand. *Strom.* IV, rationem reddens quare Dominus fugere jussit, dicit : Βούλεται ἡμᾶς μηδενὶ αἰτίους μηδὲ συναιτίους κακοῦ τινος γίνεσθαι, φίσιν τε αὐτοῖς, πρὸς δὲ, καὶ τῷ διώκοντι καὶ τῷ ἀναιροῦντν. Τρόπον γάρ τινα προσαγγέλλει ἑαυτὸν περίστασθαι. Ὁ δὲ παρακούων, τολμηρὸς καὶ ῥιψοκίνουνος. Εἰ δὲ ὁ αναιρέω

ἄνθρωπον Θεοῦ, εἰς Θεὸν ἁμαρτάνει, καὶ τοῦ ἀποκτιννύντος αὐτὸν ἔνοχος καθίσταται, ὁ ἑαυτὸν προσάγων τῷ δικαστηρίῳ· οὗτος δ' ἂν εἴη ὁ μὴ περιστελλόμενος τὸν διωγμόν, ἁλώσιμον διὰ θράσος παρέχων ἑαυτόν· οὗτός ἐστι τὸ ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ, ὁ συνεργὸς γινόμενος τῇ τοῦ διώκοντος πονηρίᾳ. Similiter Ecclesia Smyrnensis Polycarpi passionem describens, quæ quidem post ejus secessum contigerat, eam vocat τὸ κατ' εὐαγγέλιον μαρτύριον. Subjungens, περιέμενεν γὰρ ἵνα παραδοθῇ ὡς ὁ Κύριος, ἵνα μιμηταὶ καὶ ἡμεῖς αὐτοῦ γενώμεθα, μὴ μόνον σκοποῦντες τὸ καθ' ἑαυτούς, ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ τοὺς πέλας, etc. Quæ ex altera parte magna cum pompa afferuntur, magis Montanum sapiunt quam Christum.

Sacrilegis contactibus manus suas atque ora maculassent. Rigaltius ait : « Hi dicebantur sacrificati, qui maculaverant manus suas imposito in acerram thure, vel maculaverant ora sua vescentes idolothyta. »

Darentur quotidie libellorum millia. Quantus lapsorum in Deciana persecutione numerus vel hinc constare poterit ; præsertim cum uno libello totas familias martyres passim includerent : « Communicet ille cum suis. » Vid. ep. 15 et alibi, epist. 25 : « Universis pacem dimisimus. » Et porro : « Habeant pacem non tantum hæ, sed et quas scias ad animum nostrum pertinere. » Epist. 22. Certe hujusmodi libellorum millia, lapso humano generi videntur suffectura.

EPISTOLA XXI.

Celerinus Luciano. Litteræ hæ a Celerino Romæ agente, ad Lucianum confessorem Carthaginensem transmissæ, una cum sequentibus, multum faciunt ad explicandam de lapsis restituendis controversiam ; et in ea excitanda singularem Luciani inverecundiam ostendunt : quæ plurimum molestiæ Cypriano et Ecclesiæ ejus creabant. Unde e re erat, ut is hasce Epistolas recolligeret, atque suis adjungendas curaret. Vid. ep. 37 et 39.

Hujus mundi. Correctio ista receptæ lectionis, ut et sequentes adeo sunt manifestæ, ut non opus sit commentariis illas aut defendere aut illustrare.

In tam florida confessione. Rigaltius ait : « Hoc est purpurea, in qua sanguis fusus est pro nomine Christi. Sic Tertullianus, lib. *de Corona*, dixit militem Christi russatum sanguinis sui spe. Et paulo post Cæcilius noster dicet floridos martyres, sive confessores, sanguine fuso purpuratos. Jam vero pridem Salmasius probavit Græcos scriptores ἀνθηρὰν dixisse, purpuram veri luminis, hoc est coloris excellentis et perfectissime florentis. Sic etiam auctores Latini, circa Cypriani sæculum, floridos versus dixere, exquisitis sententiis nobiles : et excerpta quædam Apuleii florida. Et floridus color opponitur austero. Plin. lib. XXXV, cap. 6. »

Peto tamen, charissime, a Domino. Ac si dixerit : Si martyrium subieris antequam litteræ meæ ad te pervenerint, Dominum rogo ut miserarum sororum mearum misereatur. Si vero litteræ meæ ad te vivum pervenerint, responsum reddas obsecro, et a Deo petas ut sim dignus et ego coronari, et annuas desiderio meo pro sororibus.

Et ideo peto ut annuas desiderio meo. Libellum concedas Numeriæ et Candidæ, quæ lapsæ erant. De origine horum libellorum, conjecturam satis commodam interponit illustrissimus Baronius in an. Christi 253, parag. 60 : « Fluxisse inde ea consuetudo videtur, quod lapsi ad confessores ab episcopis pro pace consequenda, priusquam reconciliarentur Ecclesiæ, mitterentur ; ut ab illis primo veniam peterent, in quos inverecundius deliquissent, dum fortiter confitentibus illis, ipsi ignaviter pernegassent. Magna certe imprimis hujusmodi pœna esse videbatur, ipsos turpi negatione fœdatos, vel vultus eorum inspexisse confessionis gloria fulgidos atque decoros. Consulebatur hac via et confessorum dignitati et lapsorum utilitati, qui sic cogerentur, ut victi, se victoribus subjicere, eaque animi demissione eorum precibus veniam ab Ecclesia promereri. Sed quod in remedium olim fuerat introductum, humana nequitia cœpit convertere in delictum, dum lapsi spreto episcopo ac aliis sacerdotibus, sponte convolarunt ad martyres, extortisque ab iis supplicibus ad episcopum de communicatione libellis, quasi oppignoratam, ac martyrum precibus debitam communicationem, ab Ecclesia exigebant potius quam petebant. » Et quidem confessores ex parvis initiis in immensum, sua privilegia ampliasse, fidem facit illorum hoc ipso fere tempore Romæ attentatum, ubi libellis suis pseudoepiscopum Ecclesiæ obtrudebant. Sic Pacianus epist. 2 dicit Novatianum *episcopum factum per epistolam eorum qui se confessores esse simularent*, Et epist. 3 : « Ille auctoritate epistolarum, sedente jam Romæ adversus fas sacerdotii singularis, alterius episcopi sibi nomen assumit. » Sed in præsenti causa, quiddam peculiari ratione inexspectatum occurrit Celerinus Romæ agens, a Luciano Carthaginiensi confessore, pacem Numeriæ et Candidæ concedi petit, quæ Romæ erant lapsæ, et illic ab Ecclesia depulsæ permanebant. Quæ quidem prærogativa episcoporum jura longis intervallis superat, quorum potestas inter suarum diœceseon limites clauditur. Sed revera martyres non uni alicui Ecclesiæ, sed omnibus a primis christianæ fidei sæculis deputabantur : videmus enim acta martyrum, ab una Ecclesia ad alias transmissa ; et singularum ecclesiarum Martyrologia, non suorum modo, sed et longe dissitorum hominum nomina continere. Erant porro in proximo Moyses et Maximus, aliique Romæ confessores, e quibus nonnulli, Moyses saltem, martyrio coronabantur ; quare non ab ipsis Celerinus veniam pro lapsis sororibus petit ? An hoc factum quia Numeria et Candida Afræ erant, et licet Romæ deliquerint, Carthaginensi Ecclesiæ deputabantur ; et proinde martyrum Ecclesiæ Carthaginensis suffragiis sublevandæ ? An lenior Romæ intentabatur persecutio, ut supplicia capitalia ibi non exspectarentur ? Certe Moyses, post longos carceris pædores, ex morbo mortuus videtur ; et reliqui tandem erant elapsi. An demum, quia nullus Romæ fuit episcopus, nec tamen spes, ut in integrum restituerentur lapsæ, *donec episcopus constituatur*, ideo alio spectabant illæ, et fidem præsulis Carthaginensis implorabunt. De istis nihil libet statuere : dispiciat eruditus lector.

Donec auxilium Domini nostri Jesu Christi. Subaudi *sit* ; sive præstetur.

Floridorum ministerium. Rigaltius ait : « Sic legendum arbitramur. Floridos vocat confessores illos jam florida confessione conspicuos, qui jam torti equuleo, sive ungulis concerpti, fidem Christo constantissime servaverant, adeoque proconsulis arbitrium exspectabant in carcere : sacrarum interea Litterarum constantiam pascentes, spem erigentes, fiduciam figentes : omnia denique tractantes, quæ præsentium temporum qualitas aut præmonere suadebat, aut recognoscere. Ad hæc igitur christianæ pietatis officia fratribus secum inclusis Lucianus, super ipsos factus antistes, ipse quoque florida confessione præclarus ministrabat, ac desideria confessorum ad fratres qui forte in proximo formam Ecclesiæ retinuerant, perscribebat, aut ab dominæ matris Ecclesiæ uberibus transmissa refrigeria dispensabat. »

Factus antistes Dei. Forte eadem mente qua in Apoc. V, 10, martyres dicuntur *reges et sacerdotes Deo.* Aut peculiariter : *Floridorum ministerium* intelligit, *quo super* martyres *factus antistes*, hoc est procurationem obibat eorum causa. Sed revera

locus corruptus, nec quidquam boni sensus ex sequentibus facile exculpi poterit. Forte reponendum *amicus Dei,* hoc enim elogio martyres perpetuo donantur.

Quia pro se dona numeravit, ne sacrificaret. Rigaltius ait : « Sacrificandi necessitatem nummis redemerat. Sic plerique solebant, qui suis ad perferenda tormenta viribus diffidebant. Itaque paciscebantur cum delatore, vel milite, vel furunculo aliquo præside. Erga istos Cæcilius noster multo fuit humanior ac benignior Tertulliano, qui persecutionem neque esse fugiendam censuit, neque redimendam. Pretium interest, inquit : cæterum sicut fuga redemptio gratuita est, ita redemptio nummaria fuga est. » Pecuniariam vexationis redemptionem non excusat tantum, sed defendit Petrus Alexand. can. XII, exemplo Jasonis, *Act.*, XVII, qui datis pecuniis dimittebatur ; et loco illo S. Scripturæ : *Pretium redemptionis animæ hominis propriæ divitiæ.* De illis certe qui sic pecuniam dederunt diserte ait, Οὐκ ἔστιν ἔγκλημα προσάγειν.

Sexaginta quinque. Extorres habebantur omnes qui post confessionem proscripti, licet Romam pergerent. Nec tutiores ullibi, quam in urbe latebræ. Qui fuga antequam ad tribunal pertrahebantur sibi consuluerunt, profugi audiebant. Non vulgari hac impensa, et profusa largitione erga tantum confessorum numerum, nefas peractum redimere conabantur istæ sorores.

EPISTOLA XXII.

Si dignus fuero vocari collega. Rigaltius ait : *Scripserat Celerinus Luciano :* « Ut tibi quoque de infimo tuus vel frater dicat, si fuero dignus Celerinus audire. Reddit igitur Lucianus Celerino voces suas, pulchro Christianæ humilitatis certamine, quod explicabit ipsa mox epistola, non elegantior præcedenti, sed non minus christiana. »

Accepi litteras tuas in quibus me tantum gravasti. Rigaltius ait : « Valde dura est et incompta dictio hujus epistolæ totius, sed initium præsertim intricatissimum : mens vero digna bono confessore Christi. Respondit Lucianus litteris Celerini atque iis tanto se pudore oneratum fuisse ait, simul ac legit ea Celerini verba *:* Si dignus fuero frater tuus audire, ut perpetuo dein pudore gravatus pene exciderit gaudio, quod maximum ceperat ex litteris quas optabat post tantum temporis legere. Exultabam, inquit, lecta mentione mei honorificentissima, sed pro tanto tuæ humilitatis beneficio, quo tam demisse de te aut tam magnifice de me sentis, ut dixeris : Si dignus fuero frater nominari tuus, in ruborem adeo sum datus, ut omnis mea lætitia confusa pene corruerit. Nam quid mea apud pusillum magistratulum confessio, præ illa tua, quæ Christi nomen confessa est, non tantum coram milite, aut coram aliquo præside, sed coram ipso Cæsare, atque hoc vocibus generosis illum majorem, metatorem antichristi. Et hoc quidem scio, qua fiducia sciunt amatores fidei et zelotypi disciplinæ Christi : in qua tenoris vivacitate versari te etiam atque etiam lætor. »

Metatorem antichristi. Rigaltius ait : « Nam ex verbis Pauli ad Thessalonicenses, a fine imperii Romani, antichristus. Scito autem dicit anguem, quasi lineam seu funiculum metatoris. Alluditque ad diabolum, quem sacræ litteræ serpentem nuncupant. » Potius metator antichristi est ejus præcursor, quemadmodum metatores exercitus præibant ut loca castris ponendis idonea designarent. Vid. quæ dicta ad epist. 6.

Confessus deterruisti. Ulcus immedicabile, cui medelam nec Vaticana, nec Bodleiana bibliotheca præstant ; apud quas solas, hujus et præcedentis epistolæ exemplaria reperimus. Si conjecturæ locus detur, crediderim voces illas *scio quasi* (aut

A eos) *amatores fidei.* Et *zelotypi disciplinæ Christi,* fuisse verba Celerini coram imperatore, cum de Christianorum rebus interrogaretur. Sic itaque periodus concipienda fuerit : « Nam tu Deo volente ipsum anguem majorem, metatorem antichristi ipsum tantum confessus deterruisti ; sed vocibus illis et verbis deificis ; quibus, *scio amatores fidei ;* et, *zelotypi disciplinæ Christi* (in qua tenoris vivacitate versari te gaudeo) vicisti. » Confessione sua Decium deterruit, apologia autem vicit. Aut etiam scribatur, *quibus scio qualis amator es fidei ; et zelotypus disciplinæ Christi* ut verba sint Luciani. Sed istis rectiora dabunt fortassis aliii

Post arcessitionem meam. Rigaltius ait : « Postquam me Dominus vocaverit. Mortem dicere nolunt Christiani, minime autem martyres, quibus est corona præsto. »

Si quis abs te pacem petierit, des in nomine meo. Rigaltius ait : « Imo in nomine Christi dari debuit si dari expediebat : non in nomine Pauli illius,
B quamvis benedicti martyris. Ac propterea merito Cyprianus Luciani inverecundiam notat epistola proxime sequenti, plena gravitatis et prudentiæ Christianæ. »

Bassi in petrario. Rigaltius ait : « Videndum in exemplari, an aliqua exstent vestigia scripturæ : in petrario, quod esset in metallo. » Consultis codicibus mss. siquidem alter legit *perario,* alter *pegrario,* impressa *pejerario,* nullo prorsus sensu ; minime dubitandum veram lectionem esse eam quam dedimus. Latomiæ vocem apud Græcos et Latinos scriptores carcerem, sive metalla significare satis notum est. Plautus in Captiv. : *Ibis porro in latomias lapidarias.*

Pauli a questione. Rigaltius ait : *Sic in actis synodalibus collectis ab Hilario Pictaviensi, Liberius de exsilio.* Sed cum dicatur Mappalicus decessisse in quæstione, Paulus a quæstione : verisimile videtur alterum inter tormenta, alterum post tormenta
C mortuum.

Exposita causa apud episcopum. Pamelius ait : « Vides hic a Luciano quantumvis indiscreto, tamen observatum illud quod toties in presbyteris reprehendit Cyprianus, ut causæ apud episcopum, et exomologesis præmitterentur, antequam pax daretur, etiam ad preces martyrum. » Licet persecutio adhuc intentaretur saltem in eos qui custodiæ mancipati, tamen res ad pacem spectare videbantur ; ut deinceps Christiani non inquirerentur ; adeo Lucianus petit lapsis pacem jam concedi, *cum Dominus cœperit, ipsi Ecclesiæ pacem dare ;* non exspectato scil. plenario ejus appulsu, et reditu episcopi et confessorum. Aliter nulla Cypriano cum Luciano lis intercederet ; quod ille reddita Ecclesiæ pace restituendos lapsos contenderet.

EPISTOLA XXIII.

D *Quid post commissum egerint.* Qui ad pœnitentiam admissi in illa ita se gesserunt, ut episcopo et fidelibus offensam non dederint, licet tempus ipsis assignatum minime complevissent, protinus recipiantur. Idque non tantum Carthagine, sed ubique per Africam.

Optamus te cum sanctis martyribus pacem habere. Verba hæc interminationem continent. Nimirum si hæc minus præstaret Cyprianus, martyres cum ipso non communicaturos ; quasi penes ipsos esset non tantum communionem quibusvis concedere ; sed ab episcopis ipsis eripere.

Præsente de clero. Non sine summo periculo commercia Christianorum olim peragebantur ; ideoque clericorum fidei perpetuo concreditæ erant litteræ eorum, quæ exinde et clericæ appellatæ : adeo ut necesse habuerit Cyprianus lectorem ordinare, in hunc ipsum finem ut litteras Romam portaret. Vid. epist. 39. Lucianus vero ut aucto-

ritatem aliquam litteris suis conciliaret, testes adhibet qui ad clerum pertinerent : sed illos minime locupletes, innominatum quemdam exorcistam et etiam lectorem pariter innominatum.

EPISTOLA XXIV.

Cypriano et compresbyteris. Ita distinguo ut *Carthagini consistere*, ad presbyteros, non vero ad Cyprianum pertineat. Constat enim epistolam hanc flagrante persecutione scriptam, ex ejusdem primis verbis, Caldonium episcopum fuisse licet cujus civitatis parum sit compertum, ex epist. 41 et 18 cognoscimus. Is autem cum in re dubia consulere vellet Ecclesiam Carthaginensem, quid de ea fieri oporteret, æquum duxit litteras suas non ad Cyprianum tantum qui in latebris erat, sed et ejus presbvteros qui Carthagine fuerant, dirigere. Præsertim cum vix aliter nisi illorum ope eædem perferri poterant. Hic ipse Caldonius circa hujus persecutionis finem delegatam potestatem a Cypriano accepit, ut ejus nomine et vice negotium de lapsis restituendis administraret; et proinde, tunc saltem, quid in tota illa causa agere oporteret satis erat instructus. Divus Pet. ep. I, cap. V, seipsum συμπρεσβύτερον appellat.

Felix, qui presbyterum subministrabat. Pamelius ait, *subministrare presbyterum, non aliud videri quam quod hodie dicimus vicarium presbyteri agere.* Tales apud nos parochorum curati videntur. Rigaltius ait : « Qui frequenti ministerio presbyteri. aderat. Sic in Epistola Celerini quæ proxime habetur, Numeria et Candida, confessores sexaginta quinque ministrasse et in omnibus fovisse dicuntur. » Forte *presbyterium subministrare,* idem erit quod ministrare, aut illo munere defungi : ut iste Felix presbyter fuerit Decimi, qui decessor, Caldunii in episcopatu. Interim agnoscendum, *presbyterium* sæculo Cypriani consistorium ecclesiasticum denotasse. Sic n Epistola Cornelii de Confessoribus ad unitatem reversis dicitur, *placuit contrahi presbyterium* : et fieri poterit ut confessus hujus scriba aut notarius, dicatur, *presbyterium subministrare.* Si vero ex conjectura ln antiquorum scriptis agere liceret, statuerem genuinam lectionem fuisse : « Felix qui presbyterum subministrabat Decimo. » Hoc est qui Decimo martyri in extremis agenti, id egit ut presbyter assisteret.

EPISTOLA XXV.

Quasi prostrati non debent. Ipse pœnitentium habitus atque gestus lapsum profitebatur; qui ideo ὑποπίπτοντες dicti, nimirum *subjacentes et substrati.* Cyprianus vero dicit eos, non fratribus modo adgeniculari, sed diabolo substratos.

Librum tibi misit, Rigaltius ait *Librum de Lapsis.* Sed ille liber nondum videtur scriptus. Et verisimile est voce *libri* Cyprianum intellexisse, istum epistolarum fasciculum quem transmisi..

Ut apud omnes unus actus. Rigaltius ait : « In re scilicet fidei. Nam in Ecclesiæ administratione unicuique præposito liberum esse ait voluntatis suæ arbitrium, epistola ad Stephanum episc. Rom. Ipsi presbyteri Rom. ad Cyprianum, epist. 31; Cnnscientiam sciant Deo soli debere se judici. Videantur extremæ clausæ epistolarum ad Stephanum et ad Jubaianum. » Imo annitendum, quantum fieri potest, ut in Ecclesiæ administratione disciplinæ *Sit unus actus.* Sensit enim prisca Ecclesiæ quantas turbas dederit, diversus mos celebrandi Paschatis, qui Orientem cum Occidente commisit. Et quidem hic loci, non de fidei capite aliquo; sed disciplinæ, nimirum pœnitentiæ administratione, lis erat.

EPISTOLA XXVI.

Quid post commissum egerint. Rigaltius ait : Quam egerint facti sui pœnitentiam. Supra. Ne quid admiserint unde Ecclesia erubescat. Inspiciatis et actum, et opera, et merita singulorum. Cognitionis hujus exemplum habemus in epist. Celerini ad Lucianum in causa Numeriæ et Candidæ, pro quibus ad pacem obtinendam Celerinus litteras sive libellos ab egregio et fortissimo confessores, qui a vexatione huc venerunt, in portum descenderunt, et in urbem levaverunt, sexaginta quinque ministraverunt, et in omnibus usque in hodiernum foverunt. Sunt enim penes illos omnes. Aliud exemplum suggerit epistola Caldonii Cyprianum exorantis pro lapsis quibusdam qui posteaquam sacrificaverunt, iterato tentati extorres facti sunt. Videntur ergo mihi, inquit Caldonius, abluisse prius delictum, dum possessiones et domos dimittant, et pœnitentiam agentes Christum sequuntur, reliquerunt possessiones quas nunc fiscus tenet. Ideoque respondet Caldonio Cyprianus, recte eum sensisse circa impertiendam fratribus pacem, quam sibi ipsi vera pœnitentia et Dominicæ confessionis gloria reddiderant; sermonibus suis justificati, quibus se ante damnaverant. »

EPISTOLA XXVII.

Cum Mappalicus martyr. Et tamen Lucianus non verebatur dicere, Mappalicum, crudam illam pacem quam passim is conferebat, dari præcepisse. Sed inverecundiam suam magis ille prodidit, cum a Cypriano admonitus proficeret in pejus, et episcopo ipsi excommunicationem minaretur.

Adhuc iu carcere posito. Cum nullo adhuc, ex Ecclesiæ institutis, privilegio gauderet; siquidem nondum coronatus. Porro ut martyr post obitum pacem concedendi jus, supremis quasi tabulis hæredi legaret, res erat inaudita.

Sectæ nostræ. Pamelius ait : « Sectæ nomine in bonam partem frequenter utitur Tertullianus, pro confessione christiana, uti videre est libris *de Fuga in persecutione*, *de Pallio*, et *Apologetico contra gentes.* Quem pro more suo imitatur Cyprianus tum hic, tum epist. 33 de Celerino, et Præfat. lib. I Test. *ad Quirinum.* Sic etiam Act. XXVI, αἵρεσιν in bonam partem accepisse Apostolum, testis est, Beda, retractatione sua in acta. Pro quo ibidem, sectam, non male vertit noster interpres.

In gratiam Destinato omisisse videtur vocem Χριστοῦ, In qua Græci codices variant : alii enim habent Θεοῦ, alii Ἰησοῦ Χριστοῦ. Pariter enim legit in epistola ad Cæcilium ac sacramento calicis, locum hunc Cyprianus. Ita etiam legit Tertullianus *adv. Hæres.* c. 27.

Convertere Evangelium Christi, μεταστρέψαι, pervertere.

EPISTOLA XXVIII.

Spiritale certamen vestris virtutibus imbuistis. Rigaltius ait : « Incœpistis. Phrasis Tertulliani, lib. *de Jejuniis*, ubi jam et familiaris populus allegi Deo cœpit et restitutio hominis imbui potuit. Et lib. *de Pudicitia*, ubi de Petro : Ipse clavem imbuit, id est, clave uti cœpit. Nempe, Evangelio verbi Dominici. »

Coronas vestras manu sertas. Rigaltius ait : « In exemplari Corbeiensi legitur : Corona vestra manus vestras, corrupte quidem, sed unde elici Scriptura possit. Coronas vestra manu sutos. Non tamen displicet, sertas. Etenim serere coronam dici potest στεφανοπλόκος, qui flores in usum coronæ strophio inserit, nectitque. »

Titulus. Vox apud Tertullianum perpetua. *Titulus ambitionis, idololatriæ, libidinum, officii, injuriarum,* et plurima ejusmodi. Imo sæpius habet *titulare* et *titulatum.*

EPISTOLA XXIX.

Quoniam oportuit me per clericos scribere. Rigaltius ait : « Tam reverenter Christiana negotia peragebantur, ut ad clerum non scriberet episcopus nisi per clericos. Observandum vero est, ab eo jam tempore quo plebs christiana simul cum clericis de rebus Ecclesiæ judicabat, adeo separatos a clericis laicos, ut episcopi litteras nonnisi clerici perferrent. Et hoc fortean prudenter; ut si totius videretur, etiam verbo mandata referrent. » Observavimus supra, parum candide Rigaltium sugillare distinctionem laicæ plebis et cleri. Videantur quæ illic dicta.

Clero proximos. Rigaltius ait : « Erat igitur aliqua dignitas, proximatus clero, et forte an melloproximatus. Ad eamque dignitatem etsi minimam Cyprianus assumebat communi consilio. Proximi isti clero, facti ad exemplum eorum cui circa principem in sacris scriniis militabant. Et est libro XII C. tit. *De proximis sacrorum scriniorum.* » Ex episcopi mandato publice in Ecclesia legere, erat solemnis ad munus lectoris designatio. Ergo statim subjicit : « Nihil a me vobis absentibus factum est. »

Aut cum presbyteris. Videntur quidam de Clero, Cyprianum in secessu adiisse, et communi consilio quæ ad Ecclesiæ statum maxime pertinebant transegisse. Saturum ad lectoris munus *jampridem* designatum dicit, Optatum vero lectorem, modo catechumenorum institutioni addictum, et confessionis gloria clarum, hypodiaconum jam renuntiatum. Inter presbyteros rectores et doctores olim distinxisse videtur divus Paulus epist. I ad Tim. c. IV, 17.

Inter lectores doctorum audientium. Rigaltius ait : « Itaque tunc, etiam in lectoribus eruditio et doctrina » Et merito id quidem, siquidem institutioni catechumenorum præficiebantur.

EPISTOLA XXX.

Nefariorum libellorum professione. Rigaltius ait : « Duas species libellatorum ostendit hæc epistola : Unam eorum qui nomina sua libellis perscripserant Jovis et Martis, et cæterorum hujusmodi deorum cultum profitentibus : alteram eorum, qui non ipsi quidem professione sua libellos ethnicis potestatibus obtulerant, sed per alios, ac per ipsas fortean potestates submissos acceperant, et signaverant. Tertium vero fuit libellatorum genus : eorum scilicet qui libello dato acceptove profitebantur se Christianos esse, ac per hoc, in Capitolium ascendere aut sacrificare, sibi non licere, sed dare se ad hoc præmium, ne quod non licet, faciant. De hoc genere libellatorum dicetur ad epist. Cypriani ad Antonianum. » Videantur ea quæ diximus lib. *de Lapsis*, p. 95.

Quod ipsum contestati fuerant. Rigaltius ait : « Scilicet se ad nefarias aras accessisse. Unde apparet istud libellatorum genus diversum fuisse ab iis de quibus agitur in epistola ad Antonianum. »

Sed etiam adversus illos qui accepta fecissent. Rigaltius ait : « Hoc est, qui submissos libellos accepissent, sic enim accepto et rato habuerant quicquid illis continebatur. Continebatur autem illum illo die in Capitolium ascendisse, ac dedisse thura Jovi : quod etsi ille non fecerat, attamen fecerat, ut se fecisse publice legeretur : Lecto scilicet libello quo videri voluit propositis adversus Evangelium edictis satisfecisse, quod erat, fidem Christo datam deseruisse. »

Totum fidei sacramentum. Rigaltius ait : « Tota fides Christiana. Sic sacramentum adoptionis Christianæ, adoptionem dici posse, ait Facundus Hermanensis, libro IX ad Justinianum imp. » Ita et ipse Cyprianus epistola 51 ait : *Qui prius copulati sacramento unanimitatis fuerint* : hoc est unanimitate juncti. Nulla vox apud veteres sæpius occurrit ; et in nulla magis sibi indulgent. De hac statim iterum agetur, sub finem hujus epistolæ.

A *Fallaces in excusatione præstigias quærit.* Rigaltius ait : « Has præstigias damnat Psalm. CXL. »

Intercepta pœnitentia. Rigaltius ait : « Interceptam pœnitentiam dicit, cujus tempora presbyter præpostera misericordia contraxit, nec procedere passus est quousque debuerat. » Etiam ut corporis morbi curentur, pœnitentia opus est. Crudelem medicum intemperans æger facit.

Confessorum, quos hic adhuc in carcerem dignitas suæ confessionis inclusit. Rigaltius ait : « Juvabit hic semel aliquid observasse de nomine confessorum. Qua forma juris auctores in quæstione de Servitutibus confessoriam actionem dicunt, qua sibi quis vindicat servitutem ; et negatoriam, qua servitutem quis denegat vindicanti. Eadem forma Patres Christiani, in quæstione fidei, confessores dicunt eos, qui de fide aut religione interrogati, nomen Christi fortiter asserunt, et se esse Christianos affirmant ; negatores vero eos qui perfide Christum
B deserunt ; et se esse Christianos dissimulant aut negant. » Interim ludere videtur in vocibus, qui aliunde confessoris nomen accersit, quam a Domini nostri verbis Matth. X.

Dignitas confessionis. Rigaltius ait : *Floridæ scilicet* : « Hoc est constantis, robustæ, et ad exemplum generosæ, vel, ut mox sequitur, gloriosæ. Quam dignatio divina ad tantum gloriæ culmen evexit. Hanc dignationem, paulo post hæc Epistola nuncupavit, divinam indulgentiam. »

Custodit in eo ex quo illud possidet. Dixerat supra Cyprianus confessoribus : « Illos ex Evangelio martyres. »

Advocatione fungantur. Rigaltius ait : « Ad veniam, ad misericordiam promerendam, sive impetrandam, gemitus et fletus amari fungantur advocatorum vicem. »

Nisi quia majoris est rursum et periculi et pudoris. Rigaltius ait : « Tertull. sub finem lib. *de Pœnitentia.* »
C

Auxilium pacis non petiisse. Rigaltius ait : *Hoc est veniæ sive indulgentiæ.*

Sed hoc totum in sacramento. Rigaltius ait : « Sunt enim signa, mysteria, et sacramenta dolentis ac vere pœnitentis animi, petitio modesta, postulatio verecunda, humilitas necessaria, patientia non otiosa, excubatio ad castrorum cœlestium portas, quod est limen Ecclesiæ. Omnia ἐξυμολογήσεως sacramenta præclare describit Tertullianus, lib. *de Pœnitentia.* Itaque exomologesis prosternendi et humilificandi hominis disciplina est, conversationem injungens misericordiæ illicem. De ipso quoque habitu atque victu mandat, sacco et cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum mœroribus dejicere, illa qui peccavit tristi tractatione mutare. Cæterum pastum et potum pura nosse, jejuniis preces alere, ingemiscere, lacrymari, mugire dies noctesque ad Dominum, presbyteris ad-
D volvi, et charis Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationes deprecationis suæ injungere. » Rectius fecerit qui per *sacramentum* simpliciter intellexerit legem Christianam, quæ *fidei sacramentum* supra audit. Qua phrasi utitur etiam Tertullianus *de Anima*, et alibi passim. Ita legem Mosaicam, *sacramentum Judaicum* appellat idem Tertullianus in *Apol.*, c. 19, cui opponit *nostrum,* sive Christianum.

Acta Pœnitentia. Quamquam ab Ecclesia cautum, ut nemo sine pace excederet, requirebatur tamen aliqua saltem *acta pœnitentia, et professa frequenter suorum detestatio factorum, lacrymæ insuper, et gemitus et fletus, quæ dolentis ac vere pœnitentis animi signa prodiderunt,* et demum languidus, divinæ misericordiæ relinquendus, *Deo ipso sciente quid de talibus faciat, et qualiter judicii sui examinet pondera.* Istis sæculis sacerdos nondum judex erat constitutus.

Beatissime ac gloriosissime Papa. Rigaltius ait : « Sic Romanus clerus appellat Cyprianum Carthaginis episcopum. »

EPISTOLA XXXI.

Et cæteri confessores. Rigaltius ait : « Horum mentionem facere videtur Eusebii *Historia sexta* c. 43, ex Cornelii quadam ad Fabium epistola. Ait Novatum, quosdam de confessoribus viros optimos inter ipsa initia sibi assumpsisse : et in iis fuisse Maximum Ecclesiæ Romanæ presbyterum, et Urbanum qui secundo confessores exstiterant. Sed et Sidonium et Celerinum, qui valde clari in confessoribus habebantur, eo quod omnia tormentorum genera superaverant. Observandus hic titulus honoris Christiani confessor. »

Ad certamen inimici ex illis non satis pastos. Nec gladiatores in arenam, nec in aciem milites, impransi descendere solebant.

Cœleste regnum sine ulla cunctatione retinere. Hoc martyrum privilegium perpetuo inculcant veteres.

Patres eorum. Pamelius ait, « Oratio consarcinata ex Matthæi et Lucæ Evangeliis. Nam verba hæc : *Sic enim faciebant prophetis patres eorum*, Lucæ sunt ; apud Matthæum vero sunt ista : *Sic enim persecuti sunt prophetas qui fuerunt ante vos.* »

Pro eo qui nos delexit. Vid. quæ dicta ad l. III, *Quir. c.* 18.

Presbyteris, diaconibus, confessoribus et ipsis stantibus laicis. Rigaltius ait : « Erant Cypriani ævo subdiaconi et lectores. An hic omittuntur, quia sub nomine diaconorum intelligantur? Et quid diaconis subjungit quasi ordinem confessorum, quando et confessores etiam inter presbyteros et diaconos erat reperire? An fuit satis tales confessores inter presbyteros et diaconos fuisse spectabiles? Cæteros de laicis eximi. tantum virtutis eorum signandæ gratia! ut jam denique stantes laici dicantur ea pars Ecclesiæ quæ numero constat fidelium, ex quibus fierent confessores, et subdiaconi, et diaconi, et presbyteri ? »

Et iterum Fortasse magis probata altera lectio quæ habet, *non semel tantum, sed et iterum.* At vero, quia magna pars cultus idololatrici, in justis funebribus et luctu versabatur ; nihil immutandum duxi. Ut sensus fuerit, qui olim idola fletibus prosequebantur, nunc peccata tandem lugeant.

Sua sponte quæsita necessitate. Rigaltius ait : Quæsita necessitas non est necessitas, sed quæsitus color et prætextus necessitatis, ficta et simulata necessitas. »

EPISTOLA XXXII.

De peregrinis episcopis. Rigaltius ait : « Etiam peregrinis episcopis honorem habet, et collegas suos vocat, et canone Arelatensi XIX, locus sacrificandi datur. Placet eis locum dari ut offerant. Præclarum est Aviti Viennensis de Maximiano quodam antistite monitum ad Cæsarium Arelatensem epist. 9. Quantalibet vel temporum longitudine, vel itineris vastitate, genitalis patriæ linquat habitaculum, peregrinus sacerdos dici non potest, ubi catholica reperiri Ecclesia potest. Quo sensu dici etiam poterit, minime esse probrosam nuncupationem Episcopi peregrini, quem Ecclesia sortitur aliunde quam ex proprio presbyterio, vel propria patria. » Peregrina communio de qua canones loquuntur, adeo parum fuit honorifica, ut in pœnam cederet. Sed hic loci, voces illæ, *de Peregrinis episcopis*, tales solummodo denotare videntur, qui extra diœcesem suam versantur ; scilicet qui Carthaginem negotii alicujus causa, fortasse ecclesiastici, accessissent.

EPISTOLA XXXII.

Ut Ecclesiæ nomine litteras facerent. Voces has prius desideratas, omnino textui inseri debere, res psa monet.

Granditer operati. Rigaltius ait, « Magnifice, pro majestate *ac* disciplina fidei Christianæ. Sic Martialis in rebus sæculi dixerat, grande opus, et grandia verba. Glossæ veteres, μεγαλοεργῶς magnopere μεγαλοεργία, magnificium. Tertullianus grande officium. Juvenalis, grande carmen, pro tragico. Tertul. grandiores fabulæ. Granditatem verborum, Cic. *de clar. Or.* ubi de grandiloquentia Demosthenis. Ipse Cyprianus infra epist. 33 : Verba sublimia dixit, quæ Christianæ fidei testimonium dixerunt. »

Domino imputaverunt. Quidquid bene ab ipsis gestum divinæ gratiæ acceptum referebant. Aut si lectio codicis Bodleiani admittenda, non bene olim facta lapsui suo opposuerunt. Ac si Deus ob merita fuisset veniæ debitor.

Qui dignatus est ostendere. Rigaltius ait : « In somnis. Per visum. In visione. » Supra epist. 7.

Quas litteras cum nuper acceperim. Pamelius ait : « Desiderantur tam hæ litteræ lapsorum, quam illæ ad quas respondet, quæ si exstarent, jam libelli martyrum forma nobis nota foret. » Imo nota est ex epist. 23.

EPISTOLA XXXIV.

Gaio Diddensi. Pamelius ait : « Si quid in re incerta divinare licet, fit mihi verisimile, Diddam pagum quempiam fuisse in diœcesi Carthaginensi, et Gaium hunc fuisse illius loci presbyterum, id est quem nunc vocamus pastorem sive curatum, idque quia diaconi illius mentionem facit. » Porro locum admodum obscurum fuisse hinc licet conjicere, quia non alibi de eo occurrit mentio.

Offerendo oblationes eorum. Rigaltius ait : « Etenim presbyteri et diaconi, intempestive ac præmature cum lapsis communicando, oblationes eorum, hoc est orationes et eleemosynas, pœnitentiam nondum probe consignatam, crudas adhuc operationes, ac per hoc divinæ majestati minime gratas, allegassent. Nimirum pœnitentes, et presbyteris et diaconis et omnibus fratribus legationes deprecationum suarum injungebant, ut ait Tertullian. lib. *de Pœnitent.* » Videantur quæ dicta in notis ad epist. 5. De oblatione vero pro mortuis quæ habentur in notis ad epist. 2. Porro observari potest quod in epist. 16, ubi passim in exemplaribus legitur, *Offertur nomen eorum*, Latinus Latinius legendum suadet, et codicis cujusdem Vaticani fidem appellat, *Offertur nomine eorum*, quæ quidem lectio videtur magis apposita.

Lacrymis intercedunt. Obicem illis ponunt. Impediunt. Quomodo tribuni intercesserunt ; hoc est rem, pro magistratus potestate, impediverunt.

Cum multi adhuc. Quæstio hæc non tantum ad Philumenum, Fortunatum, et Favorinum, spectat ; sed plurimos alios qui forte graviore pœna digni, siquidem *nec locum suum vel sero repetendum putaverunt.*

Interim se a divisione mensurna tantum contineant. Rigaltius ait : « Sic edidit Pamelius cum antea legeretur in libris quidem impressis, a divisione mensurnantium : in manuscriptis autem quibusdam, a ditione : in aliis, aditione. At in nonnullis ex utraque conflata est tertia, quam esse arbitror veram. Interim se a dictione mensurnantium contineant. Hoc est, non dicant se mensurnantes, non habeantur in numero mensurnantium nihil capiant ex divisionibus mensurnis, quarum fiet mentio epist. 39. Sane Pamelii conjectura eo minus ferenda est, quod apertissime repugnat auctoris menti. Nam hoc in primis cavet Cyprianus, ne quid absente se decernatur in causa Philumeni, Fortunati, et Favorini, sed ut integris omnibus ad suum reditum differantur. Pamelius contra, ut se interim a divisione mensurna tantum abstineant. Cyprianus eos ab Ecclesia sic abstinet, ut nec mensurnantes dici velit. Cujus

appellationis æque ac sportulantium rara sunt in libris hodie vestigia. » Conjecturæ Rigaltii refragatur non modo epist. 37, sed et optimus codex Bodleiamus primus, qui expresse habet, *a divisione mensurna*. Porro nec locum habet Latinii conjectura, qui legendum suadet *additione mensurnantium*, scil. a consuetudine cæterorum presbyterorum. Tertulliani ævo : « Modicam unusquisque stipem menstrua die, apponebat. » Quam sic collatam, *depositum pietatis* appellat, *Apologet.* c. 39. Videntur isti fugitivi censuræ ecclesiasticæ subjecti, quæ dicitur suspensio a beneficio. Sed causa hæc cautius videbatur petractanda, quia ipse Cyprianus ob secessum suum, simili invidia premebatur.

EPISTOLA XXXV.

Prospecta temeritate. Deliberata. Terlull. in *Apologet.* c. 6 : « Etiam circa ipsos deos vestros quæ prospecte decreverant patres vestri, iidem vos obsequentissimi rescidistis. »

Dominus agere præcepit. Nimirum quod Matth. XVIII, 17, dicitur : *Si Ecclesiam non audierit, sit tibi sicut ethnicus et publicanus.*

Ad indulgentiæ privilegium. Pamelius ait : « Vides hic bis usitatam, Christiane lector, vocem indulgentiæ, in eadem prorsus significatione, qua nunc utimur : habes eamdem supra bis repetitam epist. 20, et epistola quoque sequenti. »

EPISTOLA XXXVI.

Ad episcopum illos remittunt. Rigaltius ait : « In eo nervum disciplinæ infringi censebat B. Martyr, quod a martyribus libelli corrogarentur, cum tamen ii pacem dare non possent sed ad episcopos suos unumquemque mittere solerent. »

Tu tamen frater. Rigaltius ait : « Fratrem vocant episcopum Carthaginis, quem initio epistolæ Papam nuncuparunt. »

Novimus Carthaginensis Ecclesiæ fidem. Rigaltius ait : « Ipsi Romani fidem Carthaginensis Ecclesiæ laudant. »

In te per Epistolam injecta. Contumeliose adversus dicta.

Quod autem pertinet ad Privatum Lambesitanum. Rigaltius ait : « Hunc hæreticum epist. 45, in Lambesitana colonia ob multa et gravia delicta nonaginta episcoporum sententia condemnatum fuisse dicet. » videatur concilii Carthaginensis suffragium LXXV.

Rem nobis sollicitam. De qua maxime solliciti tenemur, unitate scilicet Ecclesiæ; unde cum ex conciliorum decretis contingeret hæreticos communione privari, statim vicinæ Ecclesiæ certiores reddebantur.

Pro corpore totius Ecclesiæ cujus per varias quasque provincias membra digesta sunt. Rigaltius ait : « Hæc pertinent ad sollicitudinem Cypriani erga omnes Ecclesias et ad unum illum episcopatum, cujus partem a singulis episcopis in solidum teneri ait, libro *de Unitate Ecclesiæ*.

EPISTOLA XXXVII.

Divinæ dignationibus hortamenta. Pro istis reposuit Rigaltius *ornamenta :* sed cum dicat Cyprianus se *in Celerini sermonibus martyres audivisse*, magis ad rem facit ut addat se *hortamenta cum illis sentire.* quam *ornamenta.*

Precem cum pluribus facimus. Rigaltius ait : « Orationum sacrificia fiebant a presbytero qui pro populo faciebat, hoc est, populi preces allegabat Deo. » Perinde est ac si dixisset, Prece Ecclesiæ publica, et nostra privata.

Spirantes jam sola cœlestia. Eigaltius ait : *Libro de Mortalitate* : « Positus in cœlestibus castris divina jam spirat. »

Quotiens rogati ut de carcere recedatis. Rigaltius ait : « Rogandi formula fuit, Serva animam

A tuam. Consule tibi. Ilis vocibus amici et propinqui non Christiani, monere et hortari solebant amicos sive propinquos, ne perirent sine causa. Sic illi Christianæ veritatis et cœlestium ignari. Nam disciplina quidem vetabat ne quis ultro se offerret. Hoc enim est præcipitis et parabolani : eadem vero disciplina cavetur, ne quis animam suam sic amet, ut pro Christi nomine ponere eam nolit. Ipse proconsul Cyprianum, quem jam imperatorum edicta duci jusserunt, hortatur. Jusserunt te principes ceremoniari. Respondit ille. Non facio. Proconsul adjecit et ait : Consule tibi. Augustinus, *de Passione S. Cyp. mart.* »

Transmeavit tempus hibernum. Crediderim veriorem esse lectionem quam plurimi codices commendant, *transmeavit hibernum.* Sic Tert. *adv. Marc.*, l. I : « Totus annus hibernum. » Porro de voce illa supra egimus.

Hospitium carceris horreum. Priorius ait : « Tertullianus, capit. 2, ad Martyres eodem eloquio

B detonat ut martyres adhortetur ad vincenda etiam carceris discrimina, squalorem, egestatem. Custodiarium autem vocat ibi carcerem. »

Ad complexum et osculum Domini. Rigaltius ait : « Ad propagationem nominis Christiani, inter tot tamque atroces persecutionum procellas, quæ non raro plebem, atque etiam plebi regendi præpositos evertebant, omnibus modis allaborandum fuit episcopo, ut populum et clerum haberet devotæ Christo fidei retinentissimum. Quod cum perfici nullo magis consilio posset, quam proposita confessoribus Christi felicitate præsentissima, moram ejus adipiscendæ abrogari posse omnem, placuit martyrii prærogativa. Ne forte illius obtinendæ spes in judicii sive resurrectionis tempus dilata minus strenuos milites faceret. Itaque martyres statim a certamine ad coronam, hoc est ad Domini complexum et osculum missi. Interea vero etiam ante martyrii consummationem confessoribus optimis indultum, ut pacem

C lapsis impetrarent, quam non nisi per tristissimas longi temporis austeritates, secundum Ecclesiæ disciplinam sperare potuissent. Hæc igitur epistola Cyprianus paratissima felicitatis æternæ gaudia confessoribus exhibet, ut eorum exemplo cæteros ad martyrii constantiam erigat accendatque. » De osculo Domini superius actum. Negotium istud ita explicat Rigaltius, ac si episcoporum consilio et artificio, proposita esset confessoribus Christi felicitas præsentissima. Opinionem hanc illi ex sacriis litteris hauserunt : Luc. XXIII, 43, Philipp. I, 23; Apoc. XIV, 14, et alibi passim.

Vox illa purificatione confessionis illustris, Rigaltius ait : « Christianus sum. Tertullianus *Apolog.* ad tyrannum præsidem : Vociferatur homo : Christianus sum, quod dicit : tu vis audire quod non est. Purificationem confessionis dicit Cyprianus, quia martyrii baptismo, sive lavacro sanguinis pro Christo fusi omnia delicta purgantur. Vocem illu-

D strem dicit, quemadmodum Celerinus epist. ad Lucianum, dicit, floridam confessionem. Hoc est purpuream, sanguineam. »

Super petram robusta mole fundati. Rigaltius ait : « Sic epist. graves viros, et semel supra petram solida stabilitate fundatos. »

EPISTOLA XXXVIII.

In ordinationibus clericis. Rigaltius ait : « Ordinare, præpositos facere; Lampridio : Alexander Severus ubi aliquos voluisset vel rectores provinciis dare, vel procuratores aut rationales ordinare, nomina eorum proponebat, dicebatque grave esse, cum id Christiani facerent in prædicandis sacerdotibus qui ordinandi sunt, non fieri in provinciarum rectoribus. »

Communi concilio ponderare, Rigaltius ait : « Supra. Quod jampridem communi consilio omnium

nostrum cœperat, necessitate urgente, promotum est. »

Verba sublimia. Rigaltius ait : « Quemadmodum Persius dixit, grandia verba morituri Catonis. Verba sublimia, quæ sublimiter Christum confessa sunt. Qualia sunt illa Romani mârtyris, apud Prudentium. »

Ad pulpitum post catastam venire. Rigaltius ait : « Martyr ille Romanus, Audite cuncti, clamo longe, prædico, emitto vocem de catasta celsior. Catasta, pegma plerumque ligneum, vocem Romanam esse, ait Casaubonus, sed Græcæ, vel potius Siculæ originis, ad illud Persii ne sit præstantior alter, Cappadocas rigida pingues plausisse catasta. Martialis dixit, tabulata. Catastæ ferreæ martyres impositi, illic erant conspicui gentillum multitudini. Unde gloriosissimum fuit Aurelio, ab illa catasta. ubi Christum fortissime confessus erat, ad consimilem in Ecclesia machinam venisse, ut in conspectu fratrum divinas lectiones personaret. Lectores in Ecclesia sacras lectiones de pulpito recitabant, sive de ambone. Hinc etiam illa apud Scriptores Eccles. καθίσταται, ἐν ἄμβωνι ἐν δεικτηρίῳ Epistola seq. dicet, in loco altiori constitui gloriosos vultus, Confessorum scilicet, adhuc in ordine lectorum. »

Et quoniam semper gaudium properat. Rigaltius ait : « Quæ dehinc sequuntur; depravatissima sunt in editione Pamelii. Emendavimus ex Veronensi et Corbeiensi : Et quoniam semper gaudium properat, nec potest moras ferre lætitia, Dominico legit interim nobis, id est, auspicatus est pacem, dum dedicat lectionem. Hæc vero mens Cypriani. Aurelius noster, ordinatus a nobis lector, munus illud suum apud Ecclesiam auspicari debuisset. Verum cum huc appulerit a martyrio tam gloriose reversus, excipi sane debuit a nobis summa cum lætitia. Et quoniam semper gaudium properat, nec potest moras ferre lætitia, interea dum sese vobis ille cum pace Deo favente sistet, dominicis diebus hic apud nos leget. Hoc est, aget apud nos quod apud Ecclesiam agendum illi fuerat, si pace frueretur, nimirum sedatis persecutionum furoribus. Auspicatus est autem optatissimam Ecclesiæ pacem apud nos, dum apud nos suum illud novitium legendi munus Ecclesiæ dedicavit. »

Cito plebi suæ et sacerdotem reddat incolumem. Rigaltius ait : « Me scilicet Cyprianum episcopum et sacerdotem vestrum. Modeste sacerdotem se tantum nuncupat. » Ex Cypriani autem loquendi more, sacerdos est episcopus.

EPISTOLA XXXIX.

Commeatum dando bonis confessoribus. Rigaltius ait : « Commeatum permanendi adhuc aliquantisper in sæculo, ut supra accepto post gloriam commeatu in Ecclesiæ laude florere. Ad hoc a Domino de media morte subtractos, ut infra, hac epist. »

Referimus ad vos. Quo sensu referre ad senatum dicitur. Nimirum ut quod factum est, vestro suffragio ratum habeatur. Saltem quoad muneris sui utilis exercitum.

Qui cum consentire dubitaret. Rigaltius ait : » Cyprianus exsul ad Ecclesiæ suæ presbyteros, diaconos et plebem scribit, se una cum suis collegis, qui tunc forte aderant, ordinasse lectorem Celerinum multis virtutibus clarum. Celerino pro modestia ac pudore suo munus oblatum detrectanti, hæsitantique, visam in somnis Ecclesiam, quæ compelleret, ne diutius obsequi Cypriano suadenti cunctaretur. Ait igitur Cyprianus, suasu quidem suo se Celerinum adoptasse an clerum, Ecclesiam vero, cujus auctoritas major, compulisse et coegisse. Notanda hic etiam et industria Cypriani, visionem efficacia tam suaviter utentis. »

Ligati nervo pedes. Priorius ait : « Memini monuisse me aliquando nervum esse tortorum instrumentum quo pedes Christianorum et crura alligabant; erat autem ligneum, et multis foraminibus separatum, ut facilius membra torquerentnr, tanta scilicet vi ut plerumque luxarentur. Plutarchus *de Deo Socr.*, τοὺς πόδας ἐν τῷ ξύλῳ δεδεμένοι, alligat pedes in nervo. »

Sacrificia pro eis semper. Rigaltius ait : « Græci panegyrica celebravere honori virorum fortium; qui tyrannum sustulerant, aut alias pro patria feliciter pugnaverant, ut hoc exemplo suorum animos ad præclara facinora erigerent. Christiani sacris anniversariis laudes Deo dicunt, commemoratis eorum nominibus qui pro fide Christo dicit martyrium fortiter obierunt. Vid. Notas ad epist* Forsitan huc spectant illa quæ Tertullianus habet, *de Corona militis*.

Martyrum passiones. Priorius ait : « Natalia vocat Tertullianus, diem nimirum intelligendo qua cœlo nati sunt. «

Ipsius qui se persecutus fuerat. Decium intellige. Supra ait : « Cum ipso infestationis principe et auctore congressus. »

Luorum secta et conversatio. Rigaltius ait : « Ab antecessore sive præceptore sectator et secta, a doctore discipulus, et disciplina a magistro minister et ministerium. »

Quadam resurrectione circa eos facta. Rigaltius ait : Reviviscere videntur qui resurgunt, evigilantes a somno, vel revalescentes a morbo, præsertim difficili. »

Divisiones mensurnas. Rigaltius ait : « De quantitate scilicet communi totius Ecclesiæ Carthaginensis erogationi contributa. Extra hanc communem erat alia de quantitate Cypria in epist. 30. »

In nullo minor. Minor natu, qui vicesimum quintum ætatis annum nondum attegerat, et proinde ex Ecclesiæ moribus, sacris ordinibus immaturus. Sic sup. epist. 38 Minor : in ætatis suæ indole. « Et hæc epist. « Nec minor poterat. »

EPISTOLA XL.

Nam admonitos nos et instructos sciatis dignatione divina. Rigaltius ait : « Sic solet Cyprianus, quod absente clero per se ipse facere ordinando videbatur, ad Dei monitum referre. Itaque infra dicit, interim quod ostenditur fiat. Sic epistola præcedenti, divinæ dignationis admonitu suscepisse dicit Celerinum lectoris officium; epistola quoque 32, præcessisse ordinationem Aurelii suffragia divina. Hinc collige non profanas, sed sacras jam olim habitas ordinationes clericorum, non modo hypodiaconorum, diaconorum, presbyterorum, sed et lectorum, usque adeo ut fere signa quæpiam divinitus ante ordinationem illorum contingerent. »

Numidicus Presbyter ascribatur. Baronius ait, « Nimidicum nullo modo a Cypriano ordinatum presbyterum, sed cum jam alterius cujuspiam ecclesiæ presbyter esset, tam præclaro exantlato martyrio eo honore dignum existimatum, ut in primaria totius Africæ Ecclesia Carthaginiensi, presbyterio fungeretur. Suadent enim id illa verba : Ut Numidicus presbyter ascribatur presbyterorum Carthaginensium numero; at de nova ordinatione ipsius ne verbum quidem, ut de lectoribus ordinatis nuper pluribus fecisse videmus ; magnus quippe is censebatur honos, ut cum episcopo in cathedrali ecclesia inter presbyteros sederet. Dicebantur istius modi sic allegandi, incardinari; atque etiam asciti cardinales. » Sed id semper agit illustrissimus annalista ut veteris Ecclesiæ mores, ad præsentis sæculi praxin accommodet. Sed non adeo promptum est credere : Ecclesiæ Romanæ presbyteros, ita aliunde adscitos, ut exinde omnes cardinales appellarentur.

Refocillatus a comitibus. Et mortuorum acervo extractus, et fatali illo onere levatus

Remansit invitus Rigaltius ait, « Indicto sibi adhue ad Domino in carne commeatu. »

Promovebitur ad ampliorem locum. Rigaltius ait, « Ad locum summi sacerdotis, id est episcopi. Interim sedebit in ordine secundo, qui est presbyteratus. Nam et in tertio gradu est diaconus, nempe et diaconium, sicut presbyterium.»

EPISTOLA XLI.

Cum episcopo portionem plebis dividere. Rigaltius ait, « Notum est illud Dividere cum fratre nolito, quod est ad turpia et obscæna productum. »

Ego vos pro me vicarios miserim. Rigaltius ait, « Et in iis quidem ipsum Rogatianum, quem supra nominavit. » Epist. 7.

Ut expungerentur necessitates fratrum nostrorum sumptibus. Rigaltius ait, « Matricula necessitatum continebat nomina personarum egentium Cujus ergo necessitas beneficentia fratrum sublevabatur, ejus et nomen expungebatur; sic beneficentia necessitatem, et cum necessitate nomen egentis expungebat. »

Suas artes exercere. Rigaltius ait, « Tractavit hanc de artibus quæstionem Tertullianus libro *de Idololatria.* Artes autem intellige Christiano minime indignas; non scenicas, aut idololatriæ faventes. » Et quidem hæc vera pauperum sublevandorum ratio, ut qui senectute et morbis prorsus confecti, publicis impensis omnino sustententur; ii vero qui licet ex laboribus quædam vitæ præsidia sibi comparare poterant, et tamen quæ non familiæ nutriendæ suffecerint lucrari, *additamento quantum satis esset juvarentur.*

Ad ecclesiasticæ administrationis officia promoverem. Ex istis enim qui in pauperum matricula erant, ostiarii et minorum gentium clerici eligebantur. Quæ res ad œconomiæ ecclesiasticæ compendia spectabat.

Qui primi expungi accesserant. Rigaltius ait : « Sic Tertullianus dixerat, Adsunt ecce testes. In aliquo exemplari legitur : qui primi expungi accersebantur. »

Non communicaturos in monte secum. Rigaltius ait : « Sic supra quod secum in monte non communicarent. Et hæc scriptura est omnium editionum et exemplarium, exceptis duobus Vaticanis, in quibus utrobique legitur, in morte. Quasi Felicissimus ille sit comminatus pacem nec in exitu mortalitatis daturum se iis qui Cypriano obtemperarent, nec celebraturum se oblationes et sacrificia ob commemorationes eorum. Nihilominus vulgatam lectionem veram esse arbitramur. Ut Felicissimus proripuerit se cum plurimis, et per factionem adversus Ecclesiam secesserit in montem, propterea que, ut perversæ conspirationis auctorem, Cyprianus contraria comminatione repercutiat. Sciat, inquit, se in Ecclesia nobiscum non communicaturum. Opponens Ecclesiam fidelium, monti factiosorum. Comminatus est nobis, dixitque, vos non communicaturos in monte cum ipso : nos comminamur illi ac dicimus non communicaturum in Ecclesia vobiscum. Et tamen hæret scrupulus, quod in epistolis sequentibus non faciat mentionem montis, etsi verba multa faciat de Felicissimo, deque illius factione ac secessione. » Montes semper venerationem habuere, tanquam loca cœlo proxima; forte Felicissimus ideo ex cacozelia in monte docuit, et ad orandum secessit, quia id a Domino factum. Matth. v et Luc. vi. Certe Donatistæ, Novatianorum sequaces, hic in Africa, Montenses audiebant. Sed et urbs erat in vicinia Carthaginis quæ *Montis* appellationem sortiebatur. Revera ex analogia, rectius Montenses ab urbe dicerentur, quam a montibus. Illorum accolæ, montani et monticolæ appellantur. At hic verisimillimum videtur, locum designari in ipsa urbe. Ita Romæ dicitur aliquis in monte Palatino aut Viminali; aut Corinthi, in Acrocorintho habitare. Arx Carthaginiensis quæ Byrsa dicebatur a Strabone l. xvii, ὀφρὺς ἱκανῶς ὀρθία, A perhibetur; et fortassis in illa urbis parte Felicissimus conventus suos habuit.

Quæ omnia cognoscemus. Judicium exercebo. Inquiram. Unde dictum si judicas cognosce, si rex es jube.

Carthaginem ad clerum quoque transmittite. Ad Caldonium in diœcesi sua agentem, videntur litteræ primum transmissæ. Nec non et Herculano, etiam episcopo, pariter reddendæ, antequam fratribus Carthaginiensibus traderentur.

EPISTOLA XLII.

Abstinuimus. Sententiam a Cypriano latam, executioni mandando.

Repostum de extorribus. Rigaltius ait, « Qui scilicet, cum esset in Ecclesia, factus fuerat extorris propter nomen Christi. » Irene Rutilorum, videtur florida concessione Christum professa; martyres enim *floridi, rutili* et *russati* dicebantur.

Adnotatione mea. Caldonii nimirum, qui unus B epistolam scripsit, licet alii illam subscriptionibus suis munirent.

Scire debuistis. Cyprianus scilicet, qui forte honoris ergo in plurali salutatur; scribendum crediderim *debuisti.*

Item abstinuimus Sophronium. Rigaltius ait, « Sic legenda videtur hæc clausula : Item abstinuimus Sophronium, et ipsum de extorribus; Soliassum, et Budinarium, ut tres abstentos hic fuisse intelligamus, Sophronium, de extorribus; Soliassum, et Budinarium. » Omnino legendum censeo Soliassum Burdonarium, sive *mulionem* IV Reg. v, dicitur *onus paris bardonum;* forte ab Hebræo. Civitate Græca vox donatur; scil. legere est βόδον, βορδῶνα et βορδόνιον in glossariis. Porro vox habetur D. l. xxxii, l. xlix : « In legato continentur mancipia puta lecticarii, qui solam matrem familias portabant; vel lectica, vel sella, vel burdones. » Nec mirum si post Paulam sarcinatricem, etiam Soliassus C burdonarius occurrat.

EPISTOLA XLIII.

Britius fidelissimus. Britius, Rogatianus, et Numidicus, tres omnino presbyteri in fide permanserunt; quando quinque ad Felicissimi partes desciverunt. Nimirum Fortunatus, Jovinus, Maximus, Donatus et Gordius; de quibus videantur *Annales*, an. 251. parag. 2. Et fortasse hic erat rerum novandarum prætextus, quod cum presbyteri absente episcopo æquo jure agerent, et tanquam senatus Ecclesiæ negotia communibus suffragiis administrarent; cum major numerus apud schismaticos esset, illi qui partes adversas tuebantur pro schismaticis habiti fuerant.

Ne ad vos ante diem Paschæ venire licuisset. Rigaltius ait : « Omnia tunc schismatici turbaverant in Ecclesia Carthaginiensi, auctoritatem sibi arrogantes pacis dandæ lapsis, causa nondum ad D ecclesiasticæ disciplinæ normam satis examinata. Ideoque Cyprianus reditum suum differendum sibi esse duxit, ne ad feriarum Paschalium solemnia, plebis concursas, episcopi reducis invidiosa præsentia, novarum occasionem turbarum præberent factiosis. Hæc ipsa Cypriani verba pagina sequenti satis innuunt; dum per minas et per insidias perfidorum cavemus ne advenientibus nobis tumultus illic major oriatur. » Imo ex mora hoc lucri fecit Cyprianus, ut schismaticorum invidiæ non solus esset expositus, sed episcoporum quibus solemne erat ut post Pascha convenirent, suffragiis et auctoritate fulciretur.

Isti presbyteri nihil aliud sunt quam quinque primores illi. Rigaltius ait : « Quam exquisite omnia quæ ad suam causam faciunt congerit, ut invidiam adversario faciat! Quinque presbyteros, qui se Felicissimo sociaverant, ut calumniam et periculum Cypriano crearent, Deo sibi ostensos ac si

gnificatos esse ait per illos quinque primores qui magistratuum adversus Christianos edicto subscripserant, ac proinde quinque illos presbyteros non minore dignos odio, quam illos quinque primores persecutionis fautores. »

ANN. DCCLII.

EPISTOLA LIV.

Cyprianus Maximo. Epistola hæc ordinem ducit inter eas quæ anno Ch. 252 scribebantur, et videtur sub ipsum anni principium missa.

Unam esse Ecclesiam. Hoc enim in fidei Symbolo profitemur dum dicimus CREDO ECCLESIAM CATHOLICAM. Et ob hanc causam Nicæni Patres disertis verbis aiunt : CREDO UNAM CATHOLICAM ET APOSTOLICAM ECCLESIAM.

Postquam vos de carcere prodeuntes schismaticus et hæreticus error excepit. Rigaltius ait : « Hæc verba satis arguunt vanam esse Pamelii observationem, Cyprianum hic et aliis hujusmodi locis, non esse intelligendum de schismaticis aut hæreticis, sed de aliis improbis hominibus Et quæ de libris Augustini Pamelius adducit, hoc tantum probant, sanctissimum doctorem, pro variis causarum figuris diversa a Cypriano sensisse de puniendis hæreticis. » Loci hujus meminit D. August. l. II, *contra Cresc. Grammat.*, c. 34 et 37. Et Epist. 256, *ad Macrobium Donatistam.* Adducitur etiam hic locus in Collat. Carthag.

Vasa fictilia confringere soli filio concessum est. Rigaltius ait, « Mox dicit : Nec quisquam sibi, quod soli filio pater tribuit, vindicare potest. »

Palam ferre se. Pala est instrumentum rusticum latum et aliquantulum cavum, de quo Plinius, l. XVIII, c. 6 : « Juncosus ager verti pala debet, ac saxosus bidentibus. » Hoc instrumentum adhibitum ad frumentum purgandum : ac errare videntur qui ventilabrum esse putant. Propheta Isaias, cap. XXX, vers. 24, in textu Hebræo, palam a ventilabro distinguit, et utroque frumentum purgari docet : ודת כדחת וכמזדה pala et ventilabro ventilatum. D. Augustinus in Epistola sua *ad Macrobium*, locum sic legit : « Ut se putat aut ad aream ventilandam et purgandam, palam et ventilabrum etiam ferre posse. »

EPISTOLA LVI.

Capsensi civitate. Urbs est Byzacenæ, de qua mentio in suffragio 69 concilii Carthaginiensis. Hic thesauri Jugurthæ erant reconditi.

Violentiam magistratus. Alibi observatum Decianam persecutionem primo motam a civitatum magistratu et populari tumultu ; dein proconsulem quæstionem graviorem exercuisse.

Non voluntate, sed necessitate susceptum. Rigaltius ait : « Necessitati imputat vim tormentorum, longam iterationem cruciatuum. »

Per hoc triennium. Quod justum pœnitentiæ tempus proxime attingere videtur.

Nomen confessos esse. Rigaltius ait, « Hoc est, palam et liquido pronuntiasse, Christiani sumus. Sic Epistola præced. Occisi pro nomine videlicet Christi : constanter vociferantes se esse Christianos. »

Nec prius pugnæ defuisse. Rigaltius ait, « Prius, hoc est, antequam carnem tormenta fatigassent. »

Ad me venire cœperint. Bis quotannis statæ habebantur synodi ; post Pascha et tempore autumni : quæ ex data occasione protractæ, aut frequentius habitæ.

EPISTOLA LVIII.

Plebi Thibari consistenti. Videtur urbs Zeugitanæ. Pamelius ait : « Cum soleat ad majores civitates scribens tum clero tum plebi inscribere epistolam, mirum est quod soli plebi hanc epistoam scribat, præsertim cum inter episcopos Africæ Vincentii Thibaritani fiat mentio. » Supra observatum ad Epistolam *ad Cornelium* de Polycarpo Adrumetino, omissum episcopi nomen indicio esse Ecclesiam scriptionis tempore episcopo carere. Hoc vero in loco, episcopus et plebs simul præteriti ideo videntur, quod plebis Thiburitanæ desideriis prius ad Cyprianum, aut litteris aut nuntio sæpius transmissis, responsum hic reddatur. Sed res nova non est, ut Cyprianus plebi seorsim a clero scriberet ; id enim supra, epist. 17, factum.

Si rerum ratio ac temporis conditio. Rigaltius ait, « Sic Cyprianus etiam Domino serviens, non prohiberi se putat tempori quoque prudenter servire, hoc est, ut servo Dei congruit, δουλεύειν καιρῷ καὶ Κυρίῳ, Rom. XII, 11. »

Pressuræ diem, occasum sæculi, Antichristi tempus. Rigaltius ait, « Jam dixerat Paulus : Tempus esse in collecto, et appropinquare extrema tempora. Ipse Cyprianus hac epist. mox dicet, novissimis temporibus. Infra dicet diem nequissimum. » Hoc illud ipsum est quod Tertullianus vocat in *Apologet.* cap. 32 : « Vim maximam universo orbi imminentem, ipsamque clausulam sæculi acerbitates horrendas comminantem. » Et *de Resurrect. carnis.* c. 27 : « Fines sæculi, sub ultima ira. » Deinde diserte ait : « Post Antichristi eradicationem agitabitur resurrectio. »

De sæculo jam moriente. Rigaltius ait, « Supra dixit *occasum sæculi.* »

Pressuris angentibus. Rigaltius ait, « Paulus in II ad Cor. θλιβόμενοι, ἀλλ' οὐ στενοχωρούμενοι. Glossæ veteres, angit, θλίβει, στενοχωρε, ἄγχεί, πνίγει. Hic igitur angi, sive angustiari, plus est quam pressuram pati, ut apud Paulum Esdræ IV. Justi autem ferent angusta, sperantes spatiosa. Psal. IV, ἐν θλίψει ἐπλάτυνάς μοι. Ipse Cyprianus, epist. 58, dicet, peccatis angentibus premebatur. »

Nolite mirari ardorem accidentem. Rigaltius ait; « Petri I, 4, Μὴ ξενιζεσθαι τῇ ἐν ὑμῖν πυρώσει. Tertullianus in Scop. Dilecti, ne expavescatis ustionem quæ agitur in vobis in tentationem, quasi novum accidat vobis. Ignium pœna summa, Tertulliano lib. *ad Martyras :* et Apostolus, ut ostendat summum fidei Christianæ experimentum, καὶ ἐὰν παραδῶ τὸ σῶμά μου ἵνα καυθήρομαι, adeoque damnationis æternæ tormenta significantur in gehenna ignis. »

Ne excidatis. Legisse videtur μηδὲ ἐξίστασθε ὡς ξένου ὑμῖν συμβαίνοντος.

Tunc martyribus patent cœli. Rigaltius ait, « Alludit ad illud Stephani : *Video cœlos apertos.* Tertul. Tota paradisi clavis sanguis tuus est. Ipse Cyprianus, epistola 54 : Qui martyrium tollit, sanguine suo baptizatur. Hæc erat summa curarum episcopis et presbyteris, ut plebem facerent ad subeunda pro nomine Christi martyria fortem et constantem. »

Cum populum nostrum fugari conspexerit metu persecutionis. Rigaltius ait, « Fugam in persecutione non abhorret, Tertulliano mitior et facilior. » Imo defendere debet; aliter seipsum condemnaturus.

Nec tractantes episcopus audiat. Rigaltius ait, « Hoc est, docentes, disserentes. Ipse Epist. ad Antonianum : Ergo prius legeram, et episcopo tractante cognoveram, non sacrificandum idolis. Pontius in vita Cypriani : O beatum Ecclesiæ populum, qui episcopo suo tractante semper audierat. »

Quibus occidere non licet. Rigaltius ait, « Arma Christianorum preces et lacrymæ, quandoque fuga : sæpissime autem fortis patientiæ constantia pro nomine Christi. Tertullianus in *Apol.* Apud istam disciplinam magis occidi licet quam occidere. Christus, exarmato Petro, omnem Christianum discinxit. Itaque Epistola sequenti Cyprianus ad Cornelium ait : Milites Christi vigilare jam sobrios, et armatos ad prælium stare; vinci non posse; mori posse. Et hoc ipso invictos esse, quia mori

non timent, nec repugnare contra impugnantes, cum occidere innocentibus nec nocentem liceat. »

Harum tenebrarum. Transpositis vocibus legisse videtur, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ αἰῶνος τοῦ σκότους τούτου.

In die nequissimo. RIgaltius ait. *Scilicet, Antichristi*, τοῦ πονηροῦ.

Ut signum Dei. Inter baptismi solemnia fronte impressum.

Eucharistiæ memor, quæ Domini corpus accepit. Rigaltius ait, « Ambrosius lib IV, *de Sacramentis*, cap. 2. Dicit tibi sacerdos : Corpus Christi, et tu dicis : Amen, hoc est, Verum. Quod confitetur lingua, teneat affectus. » Priorius ait, « Loquitur hic secundum ritum quo Eucharistia in manus laicorum porrigebatur, non in os; unde Trullana synodus, can. 28, de Presbytero : μήτε τοίνυν δημοσίᾳ μήτε ἰδίᾳ εὐλογείτω, μήτε τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ κατανεμέτω ἑτέροις. Concilium Tolet. I, cap. 14 : Si quis autem acceptam a sacerdote Eucharistiam non sumpserit, velut sacrilegus propellatur. Et can. 3. Conc. Cæsar-August : Ubi advertendum laicos manu accipere, ore autem sumere. » Romana Ecclesia, quæ morem hunc immutavit, credidisse videtur manus laicorum ore ipsorum magis esse profanas.

ANN. CCLIII.

EPISTOLA LXII.

Cum maximo animi nostri gemitu. Epistola hæc, quam genuinam esse minime dubitamus, in exemplaribus mss. rarissime occurrit; neque enim in omnibus istis quorum copia mihi facta est, unicum vidi quod eam complecteretur. Alienissimam Pamelii conjecturam, qui Afros istos a Gothis captos autumat, refutare non est opus. Nec certe Africa monstrorum feracissima, adeo exculta et pacata, ut nullos barbaros aleret : sed in adverso mundi cardine esse requirendi. Hac de re consulantur *Annales Cyprianici*.

De diaboli faucibus exuit. Rigaltius *Sic* ait, *epist. 4, dicit : Exuenda est de incendio sarcina.*

Membra Christo dicata. Animi instituto ad pudicitiam composito. Non enim illæ tunc temporis claustris inclusæ. Pamelius ait : *Similem de sanctis virginibus phrasin habes tum Epist. ad Pompan. tum lib. de Discipl. et Hab. Virginum.*

Captivus fui, et redemistis me. Redemptio captivorum semper in Ecclesia inter primaria charitatis officia fuit repulata; a Lectantio *magnum et præclarum justitiæ munus* dicitur. Ambrosius in hos usus vasa Ecclesiæ etiam initiata confregit, l. II *Offic.*, c. 28. Augustinus, teste Possidio, idem præstitit : et Deogratias, Narrante Victore Vitensi, l. I.

Misimus autem sestertium centum millia nummum. Rigaltius ait : « Rectissime monuit Jo. Fredericus Gronovius, lib. de Sestertiis, num. 18, frustra Pamelium addubitasse de vitio vulgatæ istius scripturæ. Etenim Latinam non esse, nec ullam summam Latine quidem significare. Itaque procul dubio scribendam, sestertium centium millia nummum. Quæ scriptura summam conficiet nostrarum hodie librarum 25,000. » Lombertus hanc Rigaltii æstimationem ad septem mille quingintas libras gallicas reducit. Capellus aliter supputat ut sint novem mille, sex centum, triginta novem libræ, septemdecem solidi, decem denarii. Si ad monetæ Anglicanæ ratione calculos ineamus, fortasse ad rei veritatem proxime accedet qui dixerit, summam hic designatam conficere libras sterlingas septingintas octoginta et unam, et solidos quinque. Manifestum librarii errorem ad linguæ Latinæ analogiam restituimus; satis enim certum est Cyprianum congrue locutum : nec nobis placet solemnis criticorum methodus, qui in textu sphalmata relinquunt, ut in notis suis operose corrigant.

Subddidit nomina singulorum. Rigaltius ait, « Non frustra, nec superavacue. Nam in sacrificiis orationum offerebantur nomina eorum, qui ad hoc opus tam necessarium prompte ac libenter operati erant. » A privilegio hoc excludi, pœnæ gravissimæ loco habitum, supra ostendimus ad *Epist.* I.

EPISTOLA LXIII.

Quanquam sciam. Non hac epist. Cyprianus Aquarios, sive Hydroparastatas, Ebionitarum germen, teste Epiphan., hæres. 30, aut Encratitas, Tatiani sequaces, refellit; quorum error in hoc maxime versabatur quod vinum quasi rem profanam et abominandam aversarentur, ut ait Epiphanius, διαβολικὸν φάσκοντες, fabulosa vanitate de Satana et terra germinasse asserentes vites. Ex ignorantia aut simplicitate deliqui se istos dicit auctor noster. Et quia antelucanis horis Eucharistiam sumebant, quo tempore nulli vinum biberent, referente Apostolo, *Act.* II, 15, credibile est eos aquam tanquam honestius poti geuus, et suspicionibus minus obnoxium substituisse ; præsertim cum ex vini odore detegere potuerint ethnici, eos qui vinum olebant esse Christianos ; qua de re agitur in fine hujus epistolæ. Mentio autem solemnis epistolæ istius facta est a D. Augustino lib. IV *de Doctrin. Christiana.* cap. 21, ubi quæ statim a principio occurrunt, in exemplum adducuntur *submissi dicendi generis.*

Humana et novella institutione. Rigaltius ait, « Sic paulo post dicet, nostra et humana conscribere. Videantur quæ supra observavimus de humana Ecclesia; deque humana credulitate, et traditione humana ad epist. 57 et 68.

Quod sacrificii hujus auctor et doctor fecit et docuit. Rigaltius ait. « Quid fecerit, quid docuerit, Evangelia narrant. Nec aliud Corinthiis suis tradidit Paulus. Quod in cœna Christus instituit, Christiani dein sacrificium appellavere, et sacræ cœnæ ministros sacerdotes. »

Neque aliud fiat a nobis, quam quod pro nobis Dominus prior fecerit. Rigaltius ait. « Hac eadem Epistola dicit : Quod sic nec minime de mandatis dominicis licet solvere, quanto magis tam magna, tam grandia, tam ad ipsius dominicæ passionis et nostræ redemptionis sacramentum pertinentia fas non est infringere, aut in aliud quam quod divinitus institutum sit humana traditione mutare?

Nec potest vederi sanguis ejus esse in calice. Rigaltius ait, « Sic Tertullianus, lib. *de Oratione* Corpus ejus in pane censetur. Et ipse Cyprianus mox, calix quo Christi sanguis ostenditur ubi deaqua, quæ Christi sanguinem non possit exprimere. » Quando toties ingerit ut calix sit mistus; id potissimum agit, *ne vinum desit calici.* Quanquam enim ad conciliandos Aquariorum animos, et receptum in Ecclesia morem asserendum, aquam in Eucharistia rite adhiberi agnoscat Cyprianus, qua plebs Christiana adumbratur; et opinatus sit vino cibario et diluto Christum fuisse usum, omnia tamen ad Dominicæ institutionis normam prorsus exigenda contendit, ut id scilicet fiat *quod Jesus Christus Dominus et Deus noster, sacrificii auctor et doctor,* non tantum *fecit*, sed *docuit.* Quibus similia passim repetit, addens *imagines sacrificii Christi pane et vino constitui.*

Noe vinum bibens. imaginem Dominicæ passionis expresserit. Rigaltius ait : « Valde indulserunt ingenio suo Patres, ubicunque in Scripturis panis et vinum occurrit. » Nocacham redemptionis per Christum partæ typum gessisse ex I Petr. III, 21, liquido constat ; et a cataclysmi aquis superstes, magis salutares baptismi undas adumbrasse. Quid ergo mirum, si ad alterum etiam sacramentum Ecclesiæ, gradus præstruatur ? et siquidem, vino epoto, edormiverit, præfigurasse calicem eucharisticum, et Dominicam mortem dicatur Interim?

ut typi ratio consistat, necesse est vinum non minus Dominum quam Noachum bibisse.

Melchisedech, rex Salem, protulit panem et vinum. Rigaltius ait : « *Septuaginta Interpret. Gen.* XIV, καὶ Μελχισεδὲκ βασιλεὺς Σαλὴμ ἐξήνεγκεν ἄρτους καὶ οἶνον. Editio Complut. ἐξήνεγκεν αὐτῶν ἄρτους, quomodo etiam citavit Ambrosius, lib. I, *de Abrahamo.* Et Melchisedech, rex Salem, protulit ipsi panes et vinum. Tertullianus autem apertissime dixerat adversus Jud. Melchisedech ipsi Abrahæ revertenti de prælio panem et vinum obtulit. Josephus, τῷ Ἀβραάμου στρατῷ, et pro pane et vino πολλὴν ἀφθονίαν τῶν ἐπιτηδείων. Auctor Commentariorum in Genesin, quæ tribuuntur Encherio, lib. XI, num. 17 : « Nec esse mirum si Melchisedech victori Abraham processerit obviam, et in refectione tam ipsius quam pugnatorum ejus panem vinumque protulerit. Quæ autem in iisdem commentariis hac de historia sequuntur, arguunt manum interpolatoris. Joannes Mercerus et Hugo Grotius fatentur non improbabilem esse sententiam existimantium, factum hoc fuisse sacrificio præcedente.»

Ex persona Patris. Psalmum hunc non modo sibi asserit Dominus noster, Matth., XXII, 44, et alibi; sed Judæi id passim agnoscunt. Moses Haddarsan in Gen. XXXVII, 12. Midras Tehillim in Psal. II.¹ R. Saad. Gaon in Daniel, VII, 13. Talm. tract. Beracoth., c. 5.

Apostolorum faciens mentionem. Per *servos* qui missi dicuntur, intelligit Apostolos.

Ad craterem. Videantur dicta ad lib. II *ad Quirin.*, cap. 2. Dum dicit *vinum miscuisse.* Jansenio interprete, id solum intelligi debet, *ministrasse* et *præparasse.*

Pleni et percalcati. LXX habent, πλήρους καταπεπατημένης. Nimirum פורה quod torculare significat pro voce ejusdem fere formæ, quæ rerum copiam et ex fructibus ubertatem significat, accepere. D. Hier. ad Hebræi textus mentem legit : *Torcular solus calcavi.*

Nolite, inquit, priora meminisse. Hæc de baptismo similiter interpretatur, l. I *ad Quirin.* c. 12.

Christus qui est petra. Rigaltius ait : « Super quam ædificavit Ecclesiam suam Christus. Et tamen plerisque locis Cyprianus quæ de petra dicuntur transtulit ad Simonem, cui Christus ob rectum de Filio Dei effatum, nomen fecit Petro. »

Calicem docuerit exemplo magisterii sui, vini et aquæ conjunctione misceri. Dicit infra Cyprianus, « non observari a nobis quod mandatum est, nisi eadem quæ Dominus fecit, nos quoque faciamus, et calicem Domini pari ratione miscentes, a divino magisterio non recedamus. » Et hoc deinceps fortius videtur urgere. Porro veteris Ecclesiæ scriptores plerique consentiunt, Dominum in cœna sua vinum aqua dilutum propinasse. Ita Justin. Apol. II, Clemens Alex., l. II *Pædag.* c. 2. Morem accersunt Patres Trullani a traditione, can. 32, sed hujus rei certissima indicia ex Judæorum ritibus sunt desumenda. Credere enim pars est Dominum nostrum ad receptos in Ecclesia mores hac ex parte se accommodasse. Ut enim lectio Paschalis הגדה sive annuntiatio dicitur, ita jubentur Apostoli *annuntiare mortem Domini, donec venerit.* Agnum paschalem appellabant גופו של פסח corpus paschatis, ita Dominus de pane Eucharistico ait : *Hoc est corpus meum.* Quemadmodum etiam pater familias in paschatis celebratione משלים הברכה אחד בן ביצע absoluta benedictione frangit; pariter Dominus, accepto pane, *postquam gratias egisset,* fregit. De vino autem Hebræi doctores dicunt, perinde fuisse si vinum adhibeatur aut merum, aut dilutum טעמי הרש בין ישן הי בין הריצ ut traditur in Tosephos. Unde recte Aquinas part. III, quæst. 74, art. 7 et quæst. 83, art. 6, ad 4, et Bonaventura in IV *Sentent.*, distinct. 11, part. 2, quæst. 3, dicunt admi-

A stionem aquæ non esse de necessitate vel integritate sacramenti. Armenii quidem in ea erant hæresi aquam a vino in Eucharistia abesse omnino debere qui a synodo quinisexta damnati Ecclesia Romana quanquam decernere videatur *calicem sanguinis Christi Domini non in pura aqua, nec in puro vino, seu sine aqua; sed in vino aqua misto esse consecrandum :* tamen si res attente spectetur, in solo vino consecrandum volunt; monent enim, ut aqua in valde exigua quantitate, Eugenii verbis, *modicissima*, apponatur; et mora aliqua intercedat inter mistionem et consecrationem, ut aqua in vinum demum sit conversa. Videatur *Catech. Rom.* c. IV, parag. 17, et *Sacerdotale Rom.*, part. I, tract. 19, cap. 2. Et in hoc negotio adduci solet testimonium Aristotelis l. I, *de Generat. et Corrupt.*, cap. ult. Ubi dicit vinum in minima quantitate aquæ injectum, in aquam transire; μεταβάλλει θάτερον εἰς τὸ κρατοῦν· οἷον σταλαγμὸς οἴνου μυριοχοεῦσιν ὕδατος οὐ μίγνυται· λύεται γὰρ τὸ εἶδος καὶ μεταβάλλει εἰς τὸ πᾶν

B ὕδωρ. Ita Ecclesia Romana non unicam tantummodo transsubstantiationem in Eucharistia, sed duplicem agnoscit. Porro observanda venit Ecclesiæ Græcæ praxis, de qua dicit Balsamo πρὸ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸ ἅγιον ποτήριον, οὐ βάλλεται τὸ ζέον εἰς τὴν ἕνωσιν, ἀλλὰ μετὰ τὸν ἁγιασμόν. Et proinde, aqua, ex eorum sententia, sacrum istud mysterium consequitur, non ingreditur.

Effundetur. Favet Cyprianus lectioni illorum codicum qui habent ἐκχυθησόμενον.

Creatura vitis, γεννήματος τῆς ἀμπέλου. Vocem ipsam retinuit versio Vulgata : *Non bibam a modo de hoc genimine vitis.*

Convertere Evangelium Christi μεταστρέψαι. Ambrosius, Hieronymus et Augustinus similiter ea voce utuntur.

Calix tuus inebrians. LXX, ποτηριόν σου μεθύσκον, ὡσεὶ κράτιστον. Inebrians, tanquam vinum generosissimum. In Hebræo est רויה et Hieron. *ad*

C *Suniam ad Fretellam* dicit LXX scripsisse ποτήριον μου.

A sapore isto sæculari. Rigaltius ait : « Saporem vini communis et profani dicit esse saporem sæcularem, cui opponit intellectum divinum, ut jam non vinum, sed sanguis Domini intelligatur. »

Vino isto communi mens solvitur. Rigaltius ait, « Vinum commune dicit, quod nondum est sanctificatum sive consecratum in sanguinem Christi. Itaque mox vino isto communi opponet sanguinem Domini. Jam non vocat vinum, sed sanguinem. »

Tristitia omnis exponitur. Sæpius admonuimus, *exponi* idem esse apud Cyprianum, ac e medio tolli.

Peccatis angentibus premebatur. Rigaltius ait : « Sic supra epist. 56, dixit : Pressuris angentibus frequenter urgeri. »

Videmus in aqua populum intelligi. Bertramus in libro *de Corpore et Sanguine Domini*, qui scriptus

D circa medium noni sæculi, ex his verbis sic argumentatur : Considerandum quoque (inquit) quod in pane illo non solum corpus Christi, verum corpus etiam in eum credentis populi figuretur, unde multis frumenti granis conficitur; quia corpus populi credentis multis, per verbum Christi fidelibus coagmentatur, qua de re sicut in mysterio panis ille Christi corpus accipitur, sic etiam in mysterio membra populi credentis intimantur; et sicut non corporaliter, sed spiritualiter panis ille credentium corpus dicitur, sic quoque Christi corpus non corporaliter, sed spiritualiter necesse est intelligatur. Sic et in vino, qui sanguis Christi dicitur, aqua misceri jubetur, nec unum sine altero permittitur offerri : quia nec populus sine Christo, nec Christus sine populo, sicut nec caput sine corpore, nec corpus sine capite valet exsistere. Aqua denique in sacramento populi gestat originem; igitur si vinum illud sanctificatum per ministrorum

officium, in Christi sanguinem corporaliter convertitur; aqua quoque quæ pariter admista est, in sanguinem populi credentis necesse est corporaliter convertatur. Ubi namque una sanctificatio est, una consequenter operatio; et ubi par ratio, par quoque consequitur mysterium. At videmus in aqua secundum corpus nihil esse conversum, consequenter ergo et in vino nihil corporaliter ostensum. Accipitur spiritualiter, quidquid in aqua de populi corpore significatur; accipiatur ergo necesse est spiritualiter, quidquid in vino de Christi sanguine intimatur. »

In vino vero ostendit sanguinem Christi. Rigaltius ait : « Supra hac epist. Vinum quo Christi sanguis ostenditur. Et hic paulo post, ubi de aqua : quo et ipso sacramento populus ostenditur adunatus. Ostenditur, eo sensu quo dixit hoc ipso loco : videmus in aqua populum intelligi. Videatur epist. 69. »

Quomodo nec vinum solum potest. Manente scil. recepto in Ecclesia usu. Sed annotandum, non semper illud quod mysterium in se continere dicitur, perpetuo ratum sanctumque in Ecclesia permanet. Olim pane grandiusculo utebantur fideles in Eucharistia, ut quotquot ejusdem participes fierent, unus panis ostenderentur esse, et fracti corporis Domini communione donati. Deinceps usu venit ut placentulæ adhiberentur, sed nondum periit mysterium; illæ enim nummulos repræsentant, Dominici corporis pretium. Ita hac ipsa in epistola refert auctor noster, Eucharistiam primo a Domino noctu celebratam, sed nec hoc sine mysterio, « ut hora ipsa sacrificii ostenderet vesperam mundi, sicut in Exodo scriptum est : Et occident illum omne vulgus synagogæ filiorum Israel ad vesperam. » Subdit porro : « Nos autem resurrectionem Domini mane celebramus; unde etiam patebit, quod « in lumine Christi ambulare volumus. » Porro, aqua decreto Eugenii Pontificis Rom. jubetur admisceri calici consecrando in *modica quantitate*; ita per excessum vini supra quantitatem aquæ, excessus meritorum Christi Domini et dignitatis ejus supra naturam humanam, et supra peccata generis humani significatur. Sed non minus feliciter, mero adhibito, nos solis Christi meritis et sanguine salvari ostenditur. Similiter etiam Græci ferventem aquam calici consecrato infundunt, ad significandum, interprete Balsamone, in can. 32 concilii Trullani, τοῦ εἶναι ζωοποιὰ τὰ ἀπὸ τῆς ἁγίας πλευρᾶς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ῥεύσαντα. Frigida utuntur Latini, ut testentur Christum vere fuisse mortuum, et non nisi morte ejus nos salvari, Pariter in baptismo accidit : olim trina immersio requirebatur, ut S. Trinitatis ratio constaret; dein unica successit, ut Deum unum a nobis agnitum profiteremur. Immersio etiam necessaria videbatur, ut baptismo sepulti cum Christo videremur : dein aqua aspergimur, ut sanguinis ejus aspersione purgati cognoscamur. Simili modo, lactis et mellis concordia aquæ baptismali addebatur, quæ ideo ad altare cum vino et spicis offerebantur; quæ tamen postea ex canonum decretis in desuetudinem ivere, salvo interim sacramenti mysterio.

In sacrificio quod Christus obtulerit. Rigaltius ait, « In sacrificio Christus semetipsum obtulit Patri; in sacrificii sui sacramento panem et vinum corpus suum fecit, deditque discipulis suis cœnantibus. » Ratum enim illud quod dixit Dominus : *Caro mea vere est cibus, et sanguis meus vere potus.* Nimirum siquidem digne communicantes per fidem participes fierent corporis et sanguinis, ejus, et alerentur in vitam æternam.

Non nisi Christus sequendus est. Solus Christus audiendus est. Rigaltius ait, « Tutissima traditionum custodiendarum regula, quam Cyprianus inculcat locis hac epistola plerisque : Nam initio quidem sic ait : Neque aliud fiat a nobis quam quod pro nobis Dominus prior fecerit. Et hoc ipso loco : Nostræ redemptionis sacramentum fas non est infringere, aut in aliud quam quod divinitus institutum sit, humana traditione mutare. Et : Neque enim hominis consuetudinem sequi oportet, sed Dei veritatem. Attamen idem ipse Cyprianus, hac ipsissima Epistola dicet : At enim non mane, sed post cœnam mistum calicem obtulit Dominus, Numquid ergo Dominicum post cœnam celebrare debemus? Tertulliani *de Corona* liber adversus Psychicos et Gnosticos scriptus est. Horum illud erat etiam in traditionis obtentu exigendam esse auctoritatem scriptam. Itaque adversus istos hoc tractare incipit, plurimas traditiones absque auctoritate scripta, et circa baptisma, et circa Eucharistiam receptas fuisse, quibus deberi obsequium fatetur. Sic opinioni et causæ suæ quisque velificat. »

In sacrificiis matutinis. Rigaltius ait : « Tertullianus, etiam antelucanis cœtibus. Horis antelucanis Eucharistiam celebrabant, quia si distulissent in cœnæ tempus, plebs ad convivium convocari non potuisset. Hoc innuunt in Cypriano sequentia paulo post. Tertullianus autem cum ait antelucanis cœtibus Eucharistiam celebrari, fatetur etiam in tempore victus celebratam fuisse. »

Per saporem vini. Tertullianus in lib. II *ad Uxorem*, c. 5, rem totam exsequitur : « Quanto curaveris ea occultare, tanto suspectiora feceris, et magis captanda gentili curiositati. Latebisne tu cum lectulum, cum corpusculum tuum signas, cum aliquid immundum stantis explodis, cum etiam per noctem exsurgis oratum? et non magiæ aliquid videberis operari? Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustes? et si sciverit panem, non illum credit esse qui dicitur? » Revera matutina, jentacula fiebant ex meri haustu, unde ἀκρατίζεσθαι apud Græcos est jentare, et ἀκράτισμα jentaculi sumptio; sed hæc ad feminas non spectabant, quibus instar sceleris capitalis erat vinum degustasse. Lectio in qua codices probatissimi Lambethanus, Eboracensis, Bodleianus secundus, Lincolniensis, Benedictinus, et Laudinensis consentiunt, minime videtur contemnenda; præsertim cum ad Tertulliani mentem maxime respondeat. Quod illic *infidelis conscientia* dicitur, Septimius posuit, *alterius conscientiam mariti.* Sed nihil muto.

Cum ad cœnandum venimus, mistum calicem offerimus. Constat hinc aquarios hosce non Manichæorum, Tatianorum, aut Helcasitarum errorem imbibisse, ut sentirent vinum, ceu diaboli sanguinem, prorsus esse abominandum; hæc enim in eorum persona dicuntur, qui primo tantum *mane aqua sola offerebant.* Constat etiam Eucharistiam licet *horis antelucanis* sumptam, vespere etiam distribui solitam; cujus rei locuples testis Tertullianus, lib. *de Corona*, c. 3 : *Eucharistiæ sacramentum tempore victus de præsidentium manu sumimus.* Et alibi monet ut finitis stationibus sumatur. Consuetudo post cœnam communicandi diu duravit in Ecclesia; Socrates enim ad l. v, c. 22; Αἰγύπτιοι γείτονες ὄντες Ἀλεξανδρέων, καὶ οἱ τὴν Θηβαΐδα οἰκοῦντες, ἐν σαββάτῳ μέν ποιοῦνται συνάξεις. Οὐχ ὡς ἔθος δὲ χριστιανοῖς τῶν μυστηρίων μεταλαμβάνουσι. Μετὰ γὰρ τὸ εὐωχηθῆναι, καὶ παντοίων ἐδεσμάτων ἐμφορηθῆναι, περὶ ἑσπέραν προσφέροντες, τῶν μυστηρίον μεταλαμβάνουσι.

Sacramenti veritatem. Rigaltius ait : « Calicem mistum et fraternitate omni præsente. Ut sic vere observemus omnia quæ Christus tradidit, offerendo calicem mistum, et in tempore victus, et fraternitate omni præsente. »

At enim non mane, sed post cœnam mistum calicem obtulit Dominicus. Numquid ergo Dominicum, post cœnam celebrare debemus? Rigaltius ait :

« Supra dixit nefas esse ad ipsum Dominicæ ordinationis sacramentum pertinentia infringere, aut in alind quam quod divinitus institutum sit, humana traditione mutare. Hic vero causas et rationes ingeniose comminiscitur, cur Dominicum post cœnam celebrare non debeamus, etsi post cœnam Dominus instituerit. Dicet aliquis, causas sive rationes quas Cyprianus affert esse spiritales atque divinas : nempe, Christum memoriam passionis suæ, quæ ad vesperam diei contigit, instituisse post vesperam ; nos autem resurrectionem Domini matutino tempore ab ipso Domino patratam mane celebrare, ac proinde quod divinitus institutum fuit, non videri humana traditione sive præsumptione mutatum. Ævo jam Tertulliani mutatum aliquid circa hoc sacramentum fuisse colligitur, et non solum vespere, in tempore victus, sed etiam horis antelucanis. Sacramentum corporis Christi celebratum fuisse arguunt hæc verba, lib. *de Corona* : Eucharistiæ sacramentum in tempore victus mandatum a Domino, etiam antelucanis horis sumimus. Nondum tamen humana præsumptio sic invaluerat, ut non etiam in tempore victus sumeretur. Sed paulo post omnino invaluisse manifestum est, ex his quæ tradit hæc epistola Cyprianus. Imo placuisse Spiritui sancto ait Augustinus, nec propter eas quas Cyprianus attulit rationes, sed ut in honorem tanti sacramenti, in os Christiani prius Dominicum corpus intraret, quam cæteri cibi. Nam ideo, inquit, per universum orbem mos iste servatur. Et tamen idem observat, nonnullos probabili quadam ratione delectari, ut uno certo die per annum quo ipsam cœnam Dominus dedit, tanquam ad insigniorem commemorationem, post cibos offerri et accipi liceat corpus et sanguinem Domini. Deinde disputationem suam vir sanctissimus quasi dubius et incertus ita concludit : Quapropter neminem cogimus ante Dominicam illam cœnam prandere, sed nulli etiam contradicere audemus. Habetur autem ea disputatio epistola 118, ubi hoc etiam observare est, eo die quo ipsam cœnam Dominus dedit, prope omnes in plerisque locis lavasse. Itaque addit Augustinus : Et quia nonnulli etiam jejunium custodiunt, mane offertur propter prandentes, quia jejunia simul et lavacra tolerare non possunt : ad vesperam vero, propter jejunantes. »

Passio est enim Domini. Illius ἀνάμνησις. Luc. XXII, 19 ; I Cor. XI, 24, 25.

Si quis simpliciter non hoc observavit. Rigaltius ait : « Sic infra sub finem Epistolæ dicet : Quod simpliciter erravimus. »

Secundus ejus adventus appropinquat. Rigaltius ait : « Supra dixit, occasum sæculi. Epist. 58. »

Magis illuminat. Non per Montani et Hypophetarum ejus insomnia, quod dixisset Tertullianus; sed per Christi et apostolorum monita studiose observata.

Traditionis dominicæ veritatem. Rigaltius ait : *Supra dixit sacramenti veritatem.* Id scil. ipsum quod Dominus docuit et fecit.

EPISTOLA LXIV.

Fido fratri. Pamelius ait : « Quo in loco fuerit episcopus Fidus, *non constat*; verisimile tamen est fuisse vicinum episcopatui Therapin, qui in synodo cognominatur a Bulla : *vid.* Suffrag. 61 concilii Carthaginiensis. »

EPISTOLA LXV.

Epicteto. Pamelius ait : « Fuisse hunc episcopum Assuritanum, verisimile est; quandoquidem autem in synodo sententiam dixit alius Assuritanus episcopus, Victor nomine, defunctus videtur Epictetus ante synodum. *Vid.* Suffrag. concil. Carth. 68. »

Fortunatianum quondam apud vos episcopum, Pamelius ait : « Fuerat quidem Fortunatianus episcopus, sed quod lapsus esset, jam episcopatu privatus : fuisse autem eum et factionis Novatiani ex sequentibus constat. » Dicitur *pro integro agere velle*; ac si lapsus post pœnitentiam peractam communioni Ecclesiæ redditus; ita in integrum restitutus esset, aut ejusdem regimen, postliminii quasi jure capessere liceret. Sed videtur Fortunatiano pœnitentiam non fuisse concessam, imo non expetitam; tantum aberat ut esset peracta. *Super hæc ergo non indignabor* LXX legunt ἐπὶ τούτοις ὀργισθήσομαι, omisso πᾶσι.

Non laxabo illis. Rigaltius ait, *Manebunt ligati, non remittetur eis, non absolventur*, οὐ μὴ ἀνήσω αὐτούς. Textus hic sub eadem forma sæpius laudatur.

Ne forte derelinquat. LXX legunt ἀπαλλάξῃ. Aquila magis ad mentem sacri textus habet διακόψῃ, et Symmachus διαφθείρῃ, Vocem hanc LXX, I Reg. XXV, 10, per ἀναχωρέω interpretantur; alibi passim per διακόπτω, καθαιρέω et verba his synonyma exponunt.

Altare Sancti. LXX : πρὸς τὸ θυσιαστήριον τοῦ ἁγίου, καὶ οὐκ ἐπάξονται ἐφ'ἑαυτοὺς ἁμαρτίαν ἵνα μὴ ἀποθάνωσι. Editores huc usque Exod. XXX, 20, designari putabant, qui error alios peperit.

Quamvis. Utrumque licet, *sic quorumdam pectora tenebrarum ingruentium profunda caligo cæcavit*; nullum enim hic redditivum succedit.

Stipes et oblationes et lucra desiderant. Rigaltius ait, « Itaque jam Cypriani sæculo mali sacerdotes quæstum sive capturam ex oblationibus fidelium usurpaverant. August. lib. IV *de Baptismo contra Donat.* Hanc vero luem fœdissimam posteros invasisse apertissime conquestus est Sulpitius Severus, *Hist.* l. I : « Sedentes, inquit, munera exspectant atque omne vitæ decus mercede corruptum habent, dum quasi venalem præferunt sanctitatem. »

Lapsus laicos. Laicorum lapsus. Sensus enim iste ad rem Cypriani magis facit.

Oblatio sanctificari. Rigaltius ait : « Sanctificatur oblatio, cum fit corpus Christi, quod absolute Sanctum dicitur. Observavimus apud Tertul. lib. *de Oratione*. Ex ore quo Amen in Sanctum protuleris. Et lib. *de Præscr. hæreticor.* Ne sanctum canibus jactaret. Postea vero invaluit pro sanctificatione dici consecrationem, vulgo sic existimante sacrandi vocabulo aliquid significari sanctificatione præstantius. » Quatenus elementa in Eucharistia Christi corpus sint et dicantur, sæpius diximus.

Quando ne oblatio sanctificari illic possit, Rigaltius ait : « Sententiæ Cypriani Pamelius opponit sententiam Augustini statuentis sacramenta ab impiis et sceleratis episcopis sive presbyteris ministrata, imo et baptismata ab hæreticis collata valere. Tract. 5, *in Joan.* et lib. VI, et VII, *contra Donatistas.* Quæ res indiget distinctione facti in controversiam deducti. Nam hoc loco Cyprianus agit de Fortunatiano quodam Assurarum episcopo, qui per idololatriam exciderat fide, adeoque episcopatu, sacerdotio, Ecclesia, nec jam Christianus, nedum presbyter aut sacerdos, nedum episcopus censebatur. Ac pro disciplina quæ Cypriani tempore vigebat, si pœnitentiæ tempus impetrasset, eo peracto, post satisfactionem legitimam, poterat quidem recipi ad communicationem christianam, minime autem ad episcopatum, neque ad ullius in Ecclesia sacerdotii gradum. Reddebatur Ecclesia lapso, non locus, non gradus. Nam locum sive gradum perdiderat. Itaque ad plebem sive ad laicos sic retrahebatur, ut penes eum nullus remaneret sacerdotii character neque potestas. In hujuscemodi autem idololatriæ causa, Cyprianus Fortunatianum, ab idololatra schismaticum, qui non impetrata pœnitentia gradum sibi episcopalem

vindicabat, ac plebeculam superbe et contumaciter collegerat, oblationes ullas sive orationes sive preces sanctificare negat potuisse. Quia scilicet extra Ecclesiam sic erat, ut jam non pertineret ad Christum, quem idolis sacrificando negaverat, deraserat characterem Christi, superducti charactere Jovis, antichristi. Ab eadem disciplina venit quod ab hæreticis aut schismaticis bapizatos idem Cyprianus baptisma Christi suscepisse negat. Ait enim tales sacramentorum ministros extra Ecclesiam ministrantes, nihil ministrare, hoc nimirum argumento, quod cum Ecclesia sit una, in illa una qui non sint in nulla sint, nec aptitudinem habeant ullam, qua possint ab illa una quid accipere quod acceptum communicent aut conferant. Talia dogmata, ævo potestatum sæcularium vexationibus et ministrorum Ecclesiæ factionibus afflictissimo, stabilire ac sancire visum Cypriano, cæterisque per Africam, Numidiam ac Mauritaniam coepiscopis, presbyteris et diaconis, quo sibi populum facerent fidei Christianæ magis tenacem, ministrosque haberent pacis et unitatis ecclesiasticæ magis amantes. Hic ergo fuit scopus, in quem sanctissimi Patres omnia tunc Scripturarum ingenia contorsere. Proxima dein illis ætate, ut vel meliores, ethnicos habuit, hoc est nomini Christiano minus infestos, vel ministros Ecclesia sortita est meliores laxari disciplina cœpit, paulatimque argumentandi subtilitas acui studiosa nominis Catholici. Itaque sub Augustino placuit humanior sententia, quæ longe diversam ab idololatris causam constituit hæreticorum sive schismaticorum. Nam ab Catholico sensu recedentes, ab Ecclesia quidem præcisi dicebantur, sed in eo tamen statu, ut si, facta pace, ad Catholicam redirent, quasi postliminii jure, nunquam abcessisse fingerentur, et sic pristinum reciperent in Ecclesia locum : cujus Ecclesiæ caput, nempe Christum, non negaverant, quemadmodum idololatræ : propterea que et baptismata, quæ in schismate ministraverant, non fiebant irrita. Hinc igitur illa Augustini : Concedo sceleratos esse hæreticos ; sed hæretici baptisma Christi dederunt. Et : Sic ergo quos baptizavit ebriosus, quos baptizavit homicida, quos baptizavit adulter, si baptismus Christi erat, Christus baptizavit. Et : Quod sacramentum tam sanctum est, ut nec homicida monstrante polluatur. Idem Augustinus epist. 166, citat in hanc sententiam suam verba Constantini. Attendite, inquit, quid habeant verba principis ; nam si in eis qui primo initiati sunt, idcirco religio baptismatis judicatur infirma, quod ii a quibus accipitur, peccatores putentur; toties indignus fuerit inventus collati baptismatis administrator, et fides nostra non ex nostræ voluntatis arbitrio, neque ex divini muneris gratia, sed ex meritis sacerdotum et clericorum qualitate pendebit. »

ANNO CCLIV.

EPIST. LXVI.

Cyprianus qui et Thascius. Pamelius ait : « Videtur mihi cum Cretensi voluisse cretizare Cyprianus : et cum Florentius nomen suum cum prænomine præfixisset, idipsum fecisset. Prænomen autem istud ipsum reperire est in Actis passionis ejus, et apud Pontium diaconum. » Crediderim quidem Pupianum invidisse Cypriano Cæcilii nomen, quod a bonæ memoriæ presbytero, a quo ad fidem erat conversus, accepit ; et per contemptum Thascii titulo salutasse, quo inter gentiles noscebatur.

Ego te, frater. Rigaltius ait : « Florentium etsi jam schismaticum nihilominus vocat fratrem, quemadmodum Optatus Donatistas, objurgans eos quod ipsi Catholicos nollent vocare fratres : Nolunt, inquit, se dici fratres nostros : tamen nos recedere a timore Dei non possumus, quos hortatur Spiritus sanctus per Isaiam prophetam dicens : *Vos qui timetis nomen Domini, audite nomen Domini : Hi qui vos odio habent et exsecrantur, et nolunt se dici fratres nostros, vos tamen dicite eis : Fratres nostri estis.* Sunt igitur sine dubio fratres, quamvis non boni. Nomen fraternitatis nec interveniente peccato deponitur. »

Martyrii tui dignitas. Rigaltius ait : « Ante schisma communicabat Florentius cum Cypriano, et in persecutione quidem ad summam martyrii sublimitatem provectus fuerat, inquit Cyprianus infra. »

Indigni et incesti. Rigaltius ait : « Hæc verba satis indicant qualia Florentius in Cyprianum opprobria fuderat, infanda et turpia, atque etiam gentibus exsecranda. »

In prædicationibus nostris. Rigaltius ait : « Cum de nobis aliquid ipsi prædicamus ac dicimus, alius sit prædicator, alius testis. Non idem sit prædicator et testis : Οὐδεὶς ἑαυτῷ μαρτυρῶν ἀξιόπιστος. »

Testimonium meum non est verum. Rigaltius ait : « Non est legitimum, neque justum. Horatius, Metiri se quemque suo modulo ac pede verum est. »

Sic insilis in sacerdotem. De hac S. textus perioche et vocis *incitas* notatione, sæpius actum. Porro observavimus solemne esse Cypriano Scripturarum testimonia, tanquam ex armamentario, glomeratim depromere. Vide quæ dicta epist. 3 et 59.

Episcopi Christianorum. Rigaltius ait : « Supra epist. 59 dixit, applicato et adjuncto episcopatus sui nomine. Itaque proscriptus, quia episcopus. Propter hoc tantum, non propterea quod episcopus Carthaginis, sed quia Christianorum episcopus. »

Nec hæc jacto, sed dolens profero. Rigaltius ait : « Epist. 59 : Dico enim provocatus, dico dolens, dico compulsus, etc. »

Novus credentium populus. Ethnici ad fidem conversi quibus baptismus non concedebatur, ἄνευ γνώμης ἐπισκόπου, referente Ignatio.

Apes habent regem. Rigaltius ait : « Idem, lib. *de Idololat.* Rex unus est apibus, et dux unus in gregibus, et in armentis rector unus. Tales argutiæ tractari solent in scholis, et de ortygometra duce agminis cujusque coturnicum, et de gruibus. Nam et ducem eligunt quem sequantur, quique erecto collo provident, et cætera hujusmodi. Ex quibus hoc colligitur, singulis alveis, singulis gregibus, singulis armentis, agminibus singulis regem, ducem, rectorem esse suum, œcumenicum nullum. »

Latrones mancipi. Rigaltius ait : « A quo sunt conducti ad facinus aliquod. Mancipem vocat factionis magistrum. »

Ad conspectum Dei. Ex martyrii prærogativa, de qua alibi dictum.

Cum de medio recederent. Rigaltius ait : « Synodo soluta, post impositam mihi manum recedentes. » Sed siquidem pax in Ecclesia viguit quo tempore Cyprianus ad episcopatum promovebatur, potius hæc intelligi debent de persecutione Deciana.

Confessores quæstionati. Rigaltius ait : « A quæstione. Sic Lucianus martyr epist. 21, dixit : Paulum a quæstione. Observandum hic confessores dici primum quæstionatos, deinde tortos. Etenim, cognitione data, habetur quæstio primum, dein tormenta adhibentur. »

Episcopum in Ecclesia esse, et Ecclesiam in Episcopo. Ad unitatem Ecclesiæ omnino facit, ut episcopus nec per hæresin nec per idololatriam sit lapsus, aut ob aliam noxam communionis jure exclusus? Et ut plebs pariter episcopo suo adhæreat, siquidem *qui cum episcopo non est*, utique *in Ecclesia non*

est, nec cum Christo. Quæ quidem ab Ignatio θεοφόρος videntur desumpta.

Puro atque immaculato ore, sacrificia indesinenter offero. Rigaltius ait : « Preces de corde sincero, de conscientia pura et casta. »

Memini enim quid jam mihi sit ostensum. Rigaltius ait : « Hic etiam utitur ostensionibus et visionibus, telo ad conterendos adversarios, in manu præsertim Cypriani, viri optimi atque divini, valentissimo : alias vano ac futili. Nam et callidus rhetor, et sophista vafer, hujusmodi visa ad causam suam oppositissima poterit comminisci, et fallere incautos et simplices. » Sed siquidem rumoribus fidem adhibendam credideras Pupianus, æquum est ut Cypriano somniis credenti non irasceretur.

Et somniator postea. Respicit verba insultantium fratrum, *tunc apparebit quid illi prosint somnia sua.*

In die judicii ante tribunal Christi utræque recitabuntur. Ex Platonis sententia, magnus annus olim in terrarum orbe gesta restituet : sed revera dies *Domini magnus et manifestus.* Act., II, 20, omnium retro factorum ἀποκατὰστασου reportabit, Act., III, 21. Ideo ad examen tam districtum, mille annos requiri crediderunt plurimi viri eruditi. Sed utcunque de lectione litterarum istarum res ceciderit, certissimum est utrarumque rationem reddendam ; siquidem *de omni verbo otioso*, id dixerit Dominus, Matth. XIII, 36.

ANN. CCLVI.

EPISTOLA LXXXVI.

Nemesiano. Horum omnium episcoporum Numidarum nomina, in synodo Carthaginiensi comparent. Nemesianus a Thubunis dicitur, suffrag. 5. Felix a Bagai habetur, suff. 12 ; ab Amaccura suff. 33 ; alii quidem ibi sunt Felices, sed qui ad Byzacenam pertinebant, qui non sunt hujus loci Lucius memoratur suff. 7, nec non 31, utrique Numidæ ; alii istius nominis ad Zeugitanam pertinent. Litteus occurrit suff. 82 ; Polianum habemus suff. 15 ; qui a Mileo dicitur, suff. 78. Victorem ab Octavo Numidam exhibet : alter a Gor non videtur hujus loci. Jader a Midila occurrit suff. 45. Dativus demum a Badis memoratur suff. 15. De Nemesiano solo dubitari poterit num Numida fuerit an Maurus ; nisi quod Tubiana occurrat in Numidia non minus quam in Mauritania ; ut ex collatione Carthaginiensi apparet, et Notitia imp. et quidem Θιβινίς Ptolom. huc referenda videtur ; licet aliter in notis ad concil. Carth. statuerim. Prædictos episcopos ad tres fodinas seorsim damnatos fuisse. ex triplici eorum responso apparet ; licet quodnam sit Siguense Metallum epist. 78 memoratum, non conveniat. Littei nomen in responsis desideratur ; unde conjicere licebit, illum e medio excessisse.

Præfiniti loci termini coercerent. Rigaltius ait, « Itaque epistola 4, et 81, excusat se ob loci conditionem ; quem scilicet præfiniti termini coercebant. »

Exsecranda nobis ista res non est. Rigaltius ait, « Adeo nobis exsecranda non est, ut pro salutis æternæ sacramento accipi debeat. »

Cujus est spes omnis in ligno. Rigaltius ait, « Hoc est, in Christo, qui pro peccatoribus pependit in ligno. Sic Paulus gloriatur in cruce, hoc est, in Domino crucifixo. »

Sacramentum salutis nostræ. Rigaltius ait, « Eo sensu omnia quæ Christus gessit in carne, sacramenta sunt nostræ salutis. »

Locaque quæ aurum. Minime necesse est ut ad auri vel argenti fodinas damnati esse confessores ; sufficit, quod ex istis terræ visceribus illa malorum irritamenta soleant effodi. Certe Plinius, ait lib. IV, Numidiam nullius rei, « præter marmoris Numidici, ferarumque proventu insignem. »

Transversariis. Rigaltius ait, « Transversaria dicit quæ ἐκπλαγίου cohibent atque impediunt. Vitruvius, lib. VIII, cap. 6, et X, cap. 11. » Catenæ, annulis ex quibus constant, ad motum omnem se accommodant : transversaria autem ferramenta compedibus interposita, numellarum instar torquent.

Semitonsi capitis capillus horrescit. Rigaltius ait, « Deformitate sua horrorem infert spectantibus. Epist. seqq. semitonsis capitis capillaturam adæquasti. Horatius, Curtatus inæquali tonsore capillos. » Ita ad remos damnati raduntur, ut si fuga elabi quærunt, possint dignosci et retrahi.

Facultas non datur offerendi. Martyribus in Deciana persecutione utcunque duriter habitis beneficium hoc non denegatum. Vid. epist. 4.

Præmeditari excusare. Προμελετᾷν ἀπολογηθῆναι. De hac versione alibi actum.

Sexagenarium fructum. De centenario martyrum, sexagenario virginum proventu, in lib. de *Habitu Virgin. actum.*

Stare ad promissum Dei præmium. Huic statui opponitur in lib. *de lapsis*, « ad veniam stare. » Porro sæpius observavimus, ex veteris Ecclesiæ sententia, martyres peculiari privilegio, non exspectato die judicii consummari. Unde infra dicit, « paratos omnes ad divinam et cœlestem gloriam, » nimirum ad martyrium.

Has mundi tenebras. Quæ fortassis sub dio et rutilante sole : graviores iis, quas ad metalla damnati, et intra terræ viscera defossi, sentiunt.

Contra hæreticorum injurias. In causa baptismi hæreticorum, cum Cypriano in concilio stetisse hos Numidas, supra observatum est.

ANN. CCLVII.

EPISTOLA LXXVII.

Sacramenta occulta nudare. Rigaltius ait, « Sacrarum Scripturarum arcana, mysteria, difficultates, sensus abditos : incerta et occulta sapientiæ divinæ. »

Ad credulitatem accedere. Rigaltius ait, « Ad fidem Christianam. »

Alterutrum adjutores. Rigaltius ait, « Invicem alter alterutrum adjuvantes. Supra, epist. 64, alterutrum ad se venientes. »

EPISTOLA LXXVIII.

Secundum latitudinem ejus. Rigaltius ait, « Latitudinem pectoris dicit de pectore viri sancti, quod esse solet in Dei laudes et bonas operationes fecundum et magnificum. »

Accepimus id quod a Quirino et a te ipso misisti sacrificium. De quo mentio habetur in superiore epistola, et fortasse in libris Quirino inscriptis.

Opere mundo. Creatura seu animali mundo. Pro πάντων τῶν κτηνῶν, legisse videtur, ἀπὸ πάσης κτίσεως.

Ita et in vestrum respiciat. Rigaltius ait, « Epist. seq. Et erit in tempore respectus illorum. »

EPISTOLA LXXIX.

Accepimus oblationis nomine quantitatem. Rigaltius ait : « Pecuniæ summam quam de suo quisque contulerat : vel quam de propria sua quantitate Cyprianus submiserat. Observavimus ad præced. epistolas.

Felix scripsi. Hæc lectio omnino admittenda videtur ; nam ut Felix qui primus in epistolæ fronte comparet, omnino in ejusdem calce prætereatur, ab usu communi alienum est. Quin imo ut mentio reliquorum fieret, qui aut subscripserant aut legerant : illo qui scripserat omisso, minime accommodum videtur. Quis sit Eutychianus quem Polanius episcopus dominum appellet non promptum est conjicere. Salutationis formula satis usitata est ut

quis *dominus frater* dicatur. Vid. epist. 77, et alibi.

EPISTOLA LXXX.

Sub ictu agonis. Rigaltius ait : « Epistola sequenti dicet, Sub illo confessionis momento. »

Rescripsisse Valerianum ad senatum. Mirabilis hæc rerum mutatio non videtur silentio prætereunda. Hic est ille Valerianus imp. de quo Trebellius Pollio refert : « Nobilis genere, patre Valerio, censor antea, et per dignitatum omnes gradus suis temporibus ad maximum in terris culmen ascendens, cujus per annos 70, vita laudabilis in eam conscenderat gloriam, ut post omnes honores et magistratus insigniter gestos, imperator fieret; non, ut solet, tumultuario populi concursu, non militum strepitu, sed jure meritorum et quasi totius orbis una sententia. Denique si data esset omnibus potestas promendi arbitrii quem imperatorem vellent, alter non esset electus. Et ut sciatur quanta vis in Valeriano meritorum fuerit publicorum, ponam senatusconsulta, quibus animadvertant omnes, quid de illo semper amplissimus ordo judicaverit. Duobus Deciis coss. VI Kal. Novemb. die, cum ob imperatorias litteras in æde Castorum senatus haberetur, ireturque per sententias singulorum cui deberet censura deferri (nam id Decii posuerant in senatus amplissimi potestate), ubi primum prætor edixit : Quid vobis videtur, P. C., de censore deligendo? atque cum qui erat princeps tunc senatus sententiam rogasset, absente Valeriano (nam ille in procinctu suo cum Decio agebat) : omnes una voce dixerunt, interrupto more dicendæ sententiæ, Valeriani vita censura est. Ille de omnibus judicet qui est omnibus melior. Ille de senatu judicet qui nullum habet crimen. Ille de vita nostra sententiam ferat, cui nihil potest objici. Valerianus a prima pueritia censor fuit. Valerianus in tota vita sua fuit censor. Prudens senator, modestus senator, gravis senator. Amicus bonorum, inimicus tyrannorum, hostis criminum, hostis vitiorum. Hunc censorem omnes accipimus, hunc imitari omnes volumus. Primus genere, nobilis sanguine, emendatus vita, doctrina clarus, moribus singularis, exemplum antiquitatis. Quæ cum essent sæpius dicta, addiderunt, omnes : atque ita discessum est. » Accedit ad laudem viri hujus, quod Christianis impense faveret, ita ut, referente Dionysio Alexandrino, ἤπιος καὶ φιλόφρων πρὸς τρὺς ἀνθρώπους τοῦ Θεοῦ. οὐδε γαρ ἄλλος τις οὕτω τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων εὐμενῶς καὶ δεξιῶς πρὸς αὐτοὺς διετέθη; οὐδ' οἱ λεχθέντες ἀναφανδὸν Χριστιανοὶ γεγονέναι ὡς ἐκεῖνος οἰκειότατα ἐν ἀρχῇ καὶ προσφιλέστατα φανερὸς ἦν αὐτους ἀποδεχόμενος· καὶ πᾶς ὁ οἶκος αὐτοῦ θεοσεβῶν πεμλήρωται, καὶ ἦν Ἐκκλησία Θεοῦ. Sed post hæc omnia consiliis Macriani impii hominis et magis in transversum actus, cum ad oppugnandam Ecclesiam se convertit; Persico bello implicatus, et ab illo ipso Macriano, consiliorum adversus Ecclesiam auctore, proditus; in barbari hostis potestatem venit, ibique miserrimam serviens servitutem, quandiu vixit, scabelli vicem gessit : ab impotente victore calcatus, cui incurvato dorso, et in cervice ejus pede posito, is equum conscensurus se levabat : nec intercessio regum qui Persæ assistebant; nec metus populi Romani, et filiorum Valeriani, qui in imperio succedebant, quidquam profuere; imo prorsus inultus periisset, nisi Odenatus Palmyrenus, collecto exercitu ferocientis barbari impetum fregisset; et insuper familiæ Marciani miseras reliquias, qui ab Aurelio cæcus, stirpitus delevisset.

In continenti animadvertantur. Rigaltius ait : « Aliquando dies negandi, hoc est Christo renuntiandi, præstituebatur; ut lib. *de Lapsis,* cum dies negantibus præstitutus excessit. »

In Cæsarianas possessiones descripti. Lectio codicis Veronensis quæ habet, *et scripti;* manuducit ad magis probatam, *ascripti.* Satis notum est ex juris Cæsarei scriptoribus qualem servirent servitutem ascriptitii glebæ.

Valerianus imperator orationi suæ. Rigaltius ait : « Orationem hic vocat, quod supra rescripsisse Cæsarem dixit. Cæterum imperator oratione in senatu habita auctor erat senatui censendi, quod tum e republica esse videbatur. Ejusmodi est illa Antonini de Donationibus inter virum et uxorem oratio, quæ ab Ulpiano refertur. » Quæcunque cum oraculi prærogativa, in senatu olim ab imperatoribus erant proposita, tanquam reipublicæ in commodum cessura, orationes dicebantur : inde omnes constitutiones inscriptæ ad senatum, orationes principum dicebantur. Ita lege Theodosii et Valentis ad senatum dicitur : « Hac oratione sancimus, ut pater etiam infantibus filiis successionem, sive ille, matre ejus moriente, adeundæ hæreditatis; vel petendæ bonorum possessionis fuerit exsecutus officium, sive ista neglexerit, morienti filio infanti, in qualibet ætate sine ambiguitate succedat. »

In cœmeterio. Area nimirum ubi cum plebe christiana ad cultum Dei solemnem convenerat, imperatore Valeriano nequicquam votante, unde in terrorem majorem incutiendum, ibidem in illum animadvertebatur. Martyrologium Rom. illum in cœmeterio Callisti passum refert, ubi etiam Cornelii martyrium memorabatur, nec non B. Cypriani; quod ideo factum dicitur, « ne sancti præsules qui tempore Decianæ persecutionis, vitæ sanctimonia, animi robore, et frequentibus epistolis inter se conjuncti, ac eodem die coronati fuerant, in loco etiam venerationis disjungerentur. » Verba refero Francisci Mariæ Florentinii, in notis *ad Martyrolog. Rom.*

Et cum eodem Quartum. Presbyter hic videtur, aut nominis alicujus, siquidem nullo cum additamento designatur. Quæ de Felici, Agapeto, Donatiano, Faustino, Prætextato, Laurentio, Epolito, Afra, et Militibus 65 addi solent, auctorem aliquem martyrologiis vulgatis fide digniorem desiderant.

Præfecti in Urbe. Præfecti urbis munus erat illicita collegia coercere; sed hoc nomine a Cypriano omnes alii magistratus videntur intelligi.

EPISTOLA LXXXI.

Frumentarios esse missos qui me Uticam perducerent. In itinere ad Uticam proconsul submisit frumentarios suos qui apprehenderent Cyprianum, idem redux ad Carthaginem stratorum opera utebatur. Utrique ad feralia mandata ministri opportuni. Unde, pace Rigaltii, satis consistunt quæ hic et in Actis leguntur. Rigaltius ait, « Vita Cypriani quæ fertur ab ejus diacono Pontio perscripta, rhetoricæ dictionis gratiam magis quam narrationis historicæ diligentiam præfert. Adeo, de gestis sanctissimi viri, quæ sunt ipsius epistolis comprehensa, nihil attingit : ac ne istud quidem ad martyrium pertinens; quod cum rescisset se ab frumentariis requiri, perducendumque Uticam; tantisper latuerit, ne suis Carthaginiensibus eriperetur, quorum in oculis martyrium facere exoptaret, ut quæ pro Christi nomine perferenda sermonibus et scriptis docuerat, etiam exemplo suo moriens confirmaret. Latuit igitur in secessu abdito. Sic enim ait ipse hac epistola. Sed ubi secessum habuerit, non dicit : Certe prudenter. Neque enim tutum illi tunc fuisset. At post obitum agonem, Pontius diaconus, qui etiam in exsilio comes et familiaris illi fuit, vitam episcopi sui cum traderet posteris, quis hoc eum putet tam jejune tamque exiliter præstitisse, ut quem in locum de consilio charissimorum secesserit non indicarit; imo totam hujusce secessus historiam prætermiserit? Nam quod exsulasse Curubin, eo qui circumfertur Pontii tractatu legimus, nihil ad istum, de quo hic agitur, secessum pertinet. Nec latuisse frumentarios dicendus est, qui

eo, quo exsulatum ire jussus est, migravit. Cæterum, si quis in eo de vita Cypriani opusculo scriptoris fidem aut diligentiam desideret, eodem ipsum desiderio tangi necesse est circa passionis acta quæ Lazius et Morellius ediderunt. Hunc enim Cypriani de hortis suis secessum non exhibent : hoc tantum, ab exsilio reversum in hortos, exinde accersitum perductumque ad proconsulem. Sed neque Augustinus frumentariorum meminit, martyrologia quædam actis illis consimilia secutus. Nam inter duos apparitores ad passionem curru portatum fuisse tradidit : acta, venisse ad martyrem principes duos, stratorem officii et equistratorem. Quæ sane temporis illius scriptorum ignorantiam sive negligentiam produnt. Longe aberravit a scopo, qui per metaphoram frumentarios hic dici suspicatur, lictores ipsos qui Christianos ad supplicia raperent, quasi frumentariorum more frumenta Dominica in horreum Dominicum conderent. Quam conjecturam eo magis rideat quispiam, quando sit recta interpretatio, satis aperta et facilis : nec erat magnæ lucubrationis opera, pervidere, non alios hic a Cypriano frumentarios intelligi, quam id genus hominum qui militaribus officiis annumerati, specie frumentorum per varias provincias conquirendorum, auscultabant explorabantque si quid adversus Cæsaris aut populi Romani majestatem turbaretur, molitionum turbarumque auctores comprehendebant, et quo jussi erant perducebant aut etiam illico necabant. Est autem apud Eusebium, *Hist.* lib. VI, Dionysii episcopi Alexandrini epistola, scribentis ad Germanum quemdam in hæc verba : Σαβῖνος· is fuit præfectus sub Decio φρουμετάριον ἔπεμψεν εἰς ἀναζήτησίν μου. Ac plerisque locis apud Spartianum, Lampridium et Capitolinum reperire est per frumentarios significari speculatores, ἀγγελιαφόρους, ἐποπτῆρας, διόπτας, ἐρευνητὰς, κατασκόπους. Itaque Adrianus Cæs. sic erat curiosus, non solum domus suæ, sed etiam amicorum, ita ut per frumentarios occulta omnia exploraret : nec adverterent amici, sciri ab imperatore suam vitam, priusquam ipse hoc imperator ostenderet. Clarum est illud Capitolini de Maximino : scriptum est ad omnes provincias, missis frumentariis, jussumque ut quicunque Maximinum juvisset, is hostium numero duceretur. Hieronymus in Abdiam cap. I. Eos enim quos nunc agentes in rebus, vel veredarios appellant, veteres frumentarios nominabant. Videantur quæ ad Tertullianum de curiosis beneficiariis. »

Mutilabitur honor. Honori erant Ecclesiis suis martyres, pariter et ipsi ab iisdem honorandi. Sed pro hominum ingenio, quibus nihil mediocre placet, obsequium facile in cultum transibat; adeo ut animæ sub altari jacentes, altaribus passim admoverentur et angeli Ecclesiarum martyrio coronati, civitatum suarum tutelares angeli deinceps sint habiti. De Cypriano nostro Carthaginensium suorum vindice, memorabilis habetur narratio apud Procop., *Hist. Vandal.*, l. I', c. 1. Κυπριανοῦ οἱ Βανδίλοι τὸν νεων, ἐπὶ Ὀνωρίχου βασιλεύοντος, τοὺς Χριστιανοὺς βιασάμενοι, ἔσχον, καὶ αὐτῶν ἐνθένδε σὺν πολλῇ ἀτιμίᾳ τοὺς ἱερέας εὐθὺς ἐξελάσαντες, αὐτοὶ τῶν ἱερῶν τὸ λοιπὸν ἅτε προσηκόντων Ἀρειανοῖς, ἐπιμελοῦντο. Ἀσχάλλουσιν οὖν δία ταῦτα καὶ διαπονουμένοις τοῖς Λίβυσι, πολλάκις φασὶ τὸν Κυπριανὸν ὄναρ ἐπισκήψαντα, φάναι ἀμφ' αὐτῷ μεριμνᾷν τοὺς Χριστιανοὺς ἥκιστα χρῆναι. Αὐτὸν γὰρ οἱ, προϊόντος τοῦ χρόνου, τιμωρὸν ἔσεσθαι. Ἐπεὶ δὲ ὁ λόγος περιφερόμενος ἐς τοὺς Λίβυας ἅπαντας ἦλθε, καραδοκεῖν μὲν αὐτοὺς, τισίν ποτέ τινα, τῶν ἱερῶν τούτων ἕνεκα, ἐς τοὺς Βανδίλους ἀφίξεσθαι, οὐκ ἔχειν μέν τοι τεκμηριῶσαι, ὅπη ποτὲ αὐτοῖς ἡ τοῦ ὀνείρου ὄψις ἐκβήσεται. Νῦν οὖν ἐπειδὴ ἐς Λιβύην ὁ βασιλέως στόλος ἀφίκετο (ἐπανιὼν γὰρ ἤδη ὁ χρόνος τῇ ὑστεραίᾳ τὴν πανήγυριν ἀγαγεῖν ἔμελλεν), οἱ μὲν τῶν Ἀρειανῶν ἱερεῖς, καίπερ ἅμματα Βανδίλοις ἐς δέκιμον ἡγησαμένου τότε ἱερὸν ἐκάθηραν ἅπαν, καὶ τῶν ἐνταῦθα ἀναθημάτων τὰ κάλλιστα ἐκρέμων καὶ λύχνα ἐν παρασκευῇ ποιησάμενοι, τά τε κειμήλια ἐξενεγκόντες ἐκ τῶν ταμείων ἡτοίμασαν ἀκριβῶς ἅπαντα ὥς πη αὐτῶν ἕκαστον ἐς τὴν χρείαν ἔχον ἐπιτηδείως ἐτύγχανε. Τὰ δὲ ἐν δεκιμῳ οὕτως, ὥσπερ μοι προδεδήλωται, γενέσθαι ξυνέβη καὶ οἱ μὲν Ἀρειανῶν ἱερεῖς, φεύγοντες ᾤχοντο· Χριστιανοὶ δὲ, οἷς τὰ ἐς τὴν δόξαν ὀρθῶς ἤσκηται, ἀφικόμενοι εἰς τοῦ Κυπριανοῦ τὸν νεὼν τά τε λύχνα ἔκαιον ἅπαντα, καὶ τῶν ἱερῶν ἐπεμελοῦντο ᾗπερ ἄν τοῖς ταῦτα τελεῖσθαι νόμος· οὕτω τε ἅπασιν. ἃ δὴ προὔλεγεν ἡ τοῦ ὀνείρου ὄψις ἐγνώσθη. De hac orthodoxorum ab ecclesiis Cypriano dicatis expulsione, agit Victor Vitensis.

Ego episcopus alterius Ecclesiæ præpositus. Omnibus Africæ Ecclesiis juri metropolitico præerat : inquit enim epist. 46 : « Latius diffusa est nostra provincia; habet enim Numidiam et Mauritanias duas sibi cohærentes; » sed jus episcopale arctiori quodam vinculo innodatum; episcopi vocibus preces totius Ecclesiæ Deo conceptæ; ejus itidem verbis confessio solemnis instituta, præcipue ergo confessio illa quæ sanguine sancita, ab ipso repeti debet. Ita epistola 60 ait, quod in Cornelio, ***Ecclesia omnis Romana confessa est.***

Super confessione accepta sententia. Rigaltius ait : « Hoc est in confessione nominis, nempe Christiani. Augustinus contra epist. Gaud. His sacris litteris eruditus B. Cyprianus in Confessione dixit : Disciplinam prohibere, ne quis se offerat. »

Et ibi pati. Rigaltius ait : « Apud vos, in oculis Ecclesiæ cui sum præpositus a Deo. »

Nec quisquam vestrum ultro se gentibus offerat. Circumcelliones potius quam martyres dicendi sunt, qui persecutorum furores provocant et mortem sibi accersunt. Et quidem temeritas ista infeliciter ut plurimum cessit. Qui ad certamen ineundum nimis prompti, pariter ad detrectandum præcipites fuere; et festinatus iste cursus solum ad lapsum præstruebat gradum. Merito igitur Ecclesia gliscenti huic malo sufflamen opposuit; ne præfervidi et superbientes homines cum privata clade publicam miscerent. Et recte quidem theologi statuunt, non debere homines absolute a Deo, vel in precibus petere ut sint martyres; sit quidem talis actus, sine exceptione beneplaciti divini, videbitur fluere potius ex præsumptione aut temeritate, quam ex vera spe, aut fide, aut charitate Christiana. Ipsi Patres Eliberitani, imaginibus minime propitii, decreverunt can. 60 : « Si quis idola fregerit, et ibidem fuerit occisus; quatenus in Evangelio scriptum non est, neque invenitur sub apostolis unquam factum, placuit in numero eum non recipi martyrum. » Rigaltius ait, « Hoc Cyprianum in confessione dixisse tradit Augustinus, loco jam citato. Et in veteribus Actis : Paterno proconsuli exquirenti Cyprianus dixit : Cum disciplina prohibeat ne quis se ultro offerat, et tuæ quoque censuræ hoc displiceat; ne offerre se ipsi possunt, sed a te exquisiti invenientur, scilicet in civitatibus suis. Horum itaque actorum vetustas claro summi viri testimonio comprobatur. » Optandum quidem, ut quæ antiqua fuisse novimus, utique et sincera haberemus.

In commune disponemus. Rigaltius ait : « Non abs re hoc tam sedulo inculcat : In commune. Prævidebat monarchiæ vitia, et abhorrebat maximi mali fomitem. » Interim fortassis ille dici potest in commune consulere, qui utilitati publicæ vel solus prospicit.

CIRCA ANN. CCXLVI.

AD DONATUM LIBER.

DE GRATIA DEI.

Cæcilius Cyprianus. Idem qui Tascius, Vid. epist. 67 numerante Pam. 69, nec non Acta martyrii Cyp. Unde parum consulto, in synodo Romana LXX episcoporum quæ Gelasio tribuitur, Cypriani martyris opuscula admittuntur; Thascii vero Cypriani scripta tanquam apocrypha damnantur.

Ad Donatum. Editio Spirensis, arti typographicæ fere coæva, ita inscribit : *Liber Cypriani ad Donatum.* Et quidem plurimi mss. codices consentiunt : apud quos primo in limine, solemnia Christi apostolici verba, et salutis datæ præfatio sæpius desiderantur. Porro, in nullis exemplaribus, sive impressis, sive scriptis, clausula valedictoria uspiam adjicitur. Fateor D. Augustinum, epistolam appellare sed recordari oportebit pariter, tractatus *de Oratione, de Mortalitate, de Opere et Eleemosyna, de Habitu* B *virginum, et de Patientia*, eodem titulo ab illo passim insignitos. Nimirum quatenus libros istos postquam scriberentur, amico singulari, aut totius Ecclesiæ communitati, auctor transmitteret; quod in plerisque factum constat : aut quomodo breviculi tractatus et libelli, qui epistolæ mensuram non excedunt epistolæ passim audiunt. Character operis hujus ab epistolari prorsus abhorret, et revera eo consilio hoc scriptum videtur quo Tertulliani *Apologeticus*, et Minut. Felicis *Octavius*, et similia, tanquam religionis Christianæ vindiciæ. Siquidem, ut recte observat doctis. Rigaltius, viri eruditiores cum primum apud Ecclesiam nomen profiterentur, concinnare soliti sectæ quam susceperunt, et instituti sui apologias. Quod vero subjicit idem vir eruditus, hoc opus Augustini tempore in exemplaribus anteponi solitum, idque ex libro *de Doctrina Christiana* constare, non pariter liquet. In loco enim laudato, sub hac forma locum allegat C sanctiss. Pater, *in quadam epistola ;* si autem ordinem duxisset, primam procul dubio appellasset. Imo ita in ordine operum scriptoris hujus variatur, ut nec in impressis libris, nec in mss. (rem compertissimam loquor), aut hic tractatus, aut aliquis alius certum locum obtineat.

De gratia Dei. Titulum hunc ceu simplicissimum atque ab ipso Cypriano positum retinemus : hoc præfati, ex librariorum ingenio hunc et reliquos fere omnes appositos. Huc enim respexisse omnino videtur Pontius, quando ait : *Quis emolumentum gratiæ per fidem proficientis ostenderet ?* Licet enim is eo in loco id agat, ut pro secessu B. Martyris apologiam institueret, in medium afferens scripta illa quibus caruisset Ecclesia Dei, si primo Decianæ persecutionis turbine Cyprianus fuisset ereptus ; tamen cum ex rebus in secessu deinceps per decennium gestis, scripta etiam priora auctoramentum et lucem fœnerarentur, non temere etiam illa, D eidem successui et saluti exinde partæ, imputabat Pontius.

I. *Bene admones.* Ruffinus prologo in Orig. homil. in *Numeros*, loci hujus meminit dicens : « Utar verbis tibi, frater, beati martyris, bene admones, Donate charissime. »

Promisisse me memini. Hæc et plurima quæ sequuntur ad ornatum interposita videntur, ad exemplum scriptorum Platonis et Ciceronis ; et præsertim Minutii Felic. in *Octavio* suo, quem manifeste Cyprianus in toto hoc apparatu imitatur. Varronem de hoc scribendi genere admonet Tullius, in præfatione *Quæstionum Academicarum :* « Puto fore ut cum legeris mirere id nos locutos inter nos, quod nunquam locuti sumus, sed nosti morem dialogorum. » Inepte ergo sciolus quidam, ne forte aliquid desideraretur, suo Donati nomine epistolam commentus est, quæ Cypriani responso A aditum faceret : quin ea, licet in unico exemplari reperta, a Pamelio, qua erat facilitate, fidem, et cardinale Baronio laudem meruit. Ne vero de fraude sibi facta suspicetur lector, apposuisse non pigebit egregium Epistolium. Sic ergo se habet : « Credo te retinere, sanctissime Cypriane, quæ nobis fuerit apud orationes garrulitas : unus sensus, una cogitatio, individua lectio. Quare non et in divina lectione ita animis roboramur ? Aut non ea semper nobis fuit cogitatio, ut simul crederemus ? »

Indulgente vindemia. Quanquam festa Gentilium pro impiis et profanis haberent Christiani, de vindemialibus mitius sentiebant, utpote quæ levamentum post messis labores, magis quam numinum cultum profiterentur. Et ideo Christiani imperatores, cum alia abolerent, hæc retinuerunt. *Leg.* Omnes dies, c. de Feriis : « Illos tantum manere feriarum dies fas erit, quos geminis mensibus ad requiem laboris indulgentior annus accipit, æstivis B fervoribus mitigandis, et autumnis fetibus decerpendis, etc »

Studentibus fabulis. i. e. oratione cum studio ac cura composita, quales solent esse rhetorum μῦθοι. Infra dicitur, *studia in aures damus* ; et Tertul. *De Spect.*, « Ubi voluptas, ibi studium, per quod scil. voluptas sapit : ubi studium, ibi et æmulatio, per quam studium sapit. » Fabulæ vero voce, narratio rei gestæ designatur, sic Minut. Felix, « Iter fabulis fallentibus legebamus, » etc.

Petamus hanc sedem. Locum hunc affert D. Augustinus in exemplum picturatæ dictionis, et spumeo verborum ambitu diffluentis. Depingit fortasse illos ipsos hortos quos Pontius eum ad fidem conversum vendidisse memorat, et in quos paulo ante martyrium se recepit.

II. *In pectus tuum veniat.* Quo tuam benevolentiam promerear.

Divinam indulgentiam. Passim hac voce gratiam C divinam intelligit auctor noster, ut et Tertullianus. Ob mirificos et subitaneos effectus, *compendium gratiæ* statim appellatur. At totus hic locus Tertulliano depromptus. Lib. *de Baptism.* : « Nonne mirandum lavacro dilui mortem ? » Et paulo post : « Nos quoque ipsi miramur, sed quia credimus ; cæterum incredulitas miratur, non credit ; miratur enim simplicia quasi vana, magnifica quasi impossibilia, » etc.

Exponeret. Deponeret : sensu apud auctorem nostrum, et Tertullianum usitatissimo.

Genuinum situ materiæ. Mala naturalia quæ quasi situ et sordibus veteris hominis unde prodierunt obducta : quibus opponuntur voluntaria, consuetudine diutina in alteram naturam transcripta, quæ *usurpata* appellat auctor noster. Non male codex Bodleianus tertius, *genitum* ponit ; sed nihil facile muto.

III. *Mors ista criminum.* Baptismus scil. in quo D cum Christo morimur, Rom. VI, 4 ; Coloss. II, 12 ; ita tamen ut Deo et justitiæ ejus deinceps vivamus : quemadmodum exinde Apostolus in locis supra citatis, et alibi passim concludit.

Cœperit esse fidei. Si quid laude dignum jam facimus gratiæ divinæ acceptum referendum ; si quid olim commissum, errori humano imputabit clementissimus Deus ; vid. Act. XVII, 30 ; I Tim. I, 1 et 14.

Infulsit. Probata hæc lectio, et ex dialecto Africana desumpta. Sic Tertul. lib. *de Anima.* « Examen Valentini semen sophiæ infulsit animæ. » Nec tamen illa quæ *influxit* reposuit, prorsus rejicienda. Min. Fel. : « Terram fundaverint pondera, et mare licet influxerit liquor, » etc. Sed et *inluxit* dici poterat.

IV. *Illapsa firmitate.* Stabili, erecta, sine lapsu. Eadem forma qua Tertull. adv. *Marc.*, lib. IV, ait, « Si frater illiberis decesserit. » Voce hac videtur in flagitium aliquod lapsos perstringere.

Ad licentiam datur. Tantum potes, quantum credis. Sic infra. « Acceptus Spiritus licentia sua potitur, » et alibi, « Dans credentibus tantum quantum se credit accipere. » Vid. c. 42, *l.* III, *ad Quirin.*

In medelam dolentium. Lectio olim recepta erat *in medulla adolescentium*, etc., phrasi duriuscula, sed quæ ab Afrorum dialecto minime abhorret, Sensus certe commodissime sic procederet, ut dicat auctor, quod a baptismo facultas data est, qua exstinguatur virus venenorum a natura intimis medullis infixorum : et purgetur voluntate concepta ex malis moribus animorum labes. Pari mente qua supra dicitur. *Vel genuinum situ materiæ*, etc. Sed nihil muto.

Immundos et erraticos spiritus. Dæmonia passim immundi spiritus in Evangelio vocantur : nec non et erratici pariter audiunt, Job, I; Matth., XII, 48; I Petr. v, 8. At vero postquam ex Domini promisso Marc. ult. 17, signa eos qui crediderunt hæc sequerentur, quod in nomine ejus dæmonia ejicerent, etc., atque omnibus e vulgo Christianis jus et potestas illa rata haberetur, adeo ut Tertul. in *Apolog.* spondere præsumeret, si quis a dæmone agitatus juberetur a quolibet « Christiano loqui, spiritum illum tam se dæmonem confessurum de vero, quam alibi deum de falso; et nisi se dæmones confessi fuerint Christiano mentiri non audentes, ibidem illius Christiani procacissimi sanguinem fundite, » hinc factum est ut, quemadmodum apud Judæos, Act. XIX, 13, nebulones et impostores se pro exorcistis venditarent, jure etiam Cæsareo notari ff. leg. l. Tit. *de Extraord. Cognit.*; « Si incantaverit, si imprecatus est, si (ut vulgari verbo impostorum utar) exorcizaverit. » Ut malo huic occurreretur, id egit Ecclesia ut probati viri huic muneri assignati essent. Porro siquidem plerique ethnicorum nefariis mysteriis se dæmonum potestati totos mancipassent : servitio Christi, quæ vera libertas, non poterant vindicari, donec ejecto malæ fidei possessore, meliori hospiti locus relinqueretur : unde iidem qui catechumenis instruendis præfuerant, exorcistarum itidem munere fungebantur. Vide can. X Antioch. et XXVI Laod., ubi ad exorcistæ mentionem Balsam. ait ἐφορκισταὶ ἤτοι κατηχηταί, et τινὰς ἐπεχείρουν ἐφορκίζειν, τουτέστι, κατηχεῖν ἀπίστους, μὴ λαβόντες τοῦτο δι' ἐπισκοπῆς χειροθεσίας, etc. ; pariter Harmenop. in Epit. can. sect. I, tit. 9, ἐξορκισταὶ, κατηχηταὶ interpretatur. In Cod. Theod. leg. 121, de Decurion., exorcistæ, tanquam superioris meriti clerici, oneribus civilibus eximuntur. Formula ordinationis exorcistæ habetur concil. Carthag. IV, c. 7. Porro munere hoc non tantum presbyteri, sed etiam ipsi episcopi data occasione fungebantur : de Ambrosio id refert Paulinus, de Augustino Possidius, ut alios prætereeam.

Occulta plaga. Ad Demet. infra dicit *spiritalibus flagris* et *de Idololat.* « Operatione majestatis occultæ flagris cædi. » Ita etiam Minut. Fel. : « Adjurati per Deum verum et solum, inviti et miseri corporibus inhorrescunt; et vel exsiliunt statim, vel evanescunt gradatim, prout fides patientis adjuvat, aut gratia curantis aspirat. »

Nec dum corpus et membra. Interea temporis priusquam mutavimus. Licet corporis sarcina gravati adhuc simus, non tamen prorsus sæculi nube cæcamur. Plurima in futurum spondet Sp. sanctus, sed et plurima repræsentat. Speramus quidem sed et potimur.

V. *Bella ubique divisa.* Infra ait, « Post dispersas orbe toto multiplices pugnas. »

VI. *Impletur in succum* Edit. Spiren. et Remb. legunt, « Impletur in siccum cibis fortioribus corpus, et arvinæ roris. » Atque utinam alii editores tam simpliciter et ingenue errare voluissent; nimirum apponendo quod in exemplari invenerunt; promptissimus enim inde fore ad veram lectionem transitus. Postquam vero Erasm. pro critica sua loco *arvinæ roris*, tororum immemor, *assidui nidoris* apposuisset, atque alii librarii *ad ruinam corporis*, pari felicitate emendassent; deploratum fere erat ulcus, et nisi inspectis primis exemplaribus prorsus immedicabile.

Veste pretiosa. Huc respicit Juven. Sat. 3. *Pinnirapi cultos juvenes.* Ad luxum faciebat, ut non humano solum, sed et generoso sanguine oculi pascerentur, et honesta oris forma, et splendida vestis spectaculum commendarent. Porro veste deo cui ludi instituebantur sacra, damnatos indui solere constat ex Actis Felic. et Perpet. quibus amiculum Saturni impositum.

Ad bestias non crimine. Pam. et Rig. leg. *Pugnant ad bestias bestiæ.* Sed de hominibus agit auctor, quos frigide et populari convicio, minime putandus est bestias appellasse.

Mater et redimit. Commodam sedem pretio mercatur. Spectaculo fortasse non interfutura, nisi filii discrimine invitata.

VII. *Prisca carminum facinora.* Pamel. et Rigal. legunt *Prisca facinora carmine*; mss. suffragiis fultus, doct. Gronovio astipulante; ab ipsis recedendum duxi.

Incestis error. Pace Rigaltii et aliorum qui *horror* reposuerunt, mss. sequor et Gronov. Nota res est; erroribus scenam argumenta fabularum fere omnium debere. Hinc Thyesteæ epulæ, Herculis et Thesei parricidia, et (qui tragicorum utramque paginam implet, quemque hoc in loco Cyprianus respicit). Œdipodis incestus. Lectionem hanc confirmat Tertul. qui in *Apolog.* de hac ipsa re ait : « Simul error impegerit, exinde jam tradux proficiet incesti, serpente genere cum scelere. » Atque iterum, *Ad nation.* lib. de Incesto verba faciens, habet : « Neque ignorantiæ, neque errori, neque casui opposita sit, » etc. Sed ut *horror*, pro *errore* scribatur, non est lapsus singularis. Spirens. Pemb. Erasm. supra legerunt *Vitæ prioris horroribus*, pro *erroribus*.

Patientiam incestæ turpitudinis. Omnis nefaria consuetudo, licet non cum propinquis, ita appellatur. Sic virgines vestales violatæ incestus postulandæ. At interim, nulli adeo propinqui, ac qui ejusdem sexus : in quibus, ut recte ait auctor noster; contra jus et fœdus nascendi peccatur.

VIII. *Conscium credit.* Nimirum qui sibi tantum conscius; quem delator in jus trahere non potest.

Cum vitiis faciens. Stans a vitii partibus, moribusque pessimis digna.

IX. *Duodecim tabulis.* Postquam colonia civium Romanorum Carthaginem deduceretur, urbs illa alio deinceps nomine Romæ æmula facta est. Hinc pariter apud eos theatra, balnea, fora, legum 12 Tabulæ, imo et Capitolium; v. inf. de laps.

Innocentia nec illi ubi defenditur reservatur. Protegitur, servatur.

Capitali fraude. Qualis scil. excipitur ff. de Ædil. edict. Porro capitalis pœna est, quæ mortem vel amissionem civitatis continet l, CIII, de verb. sign. Tertull. *adv. Marcion.*, l. IV, c. 9 : « Septem maculas delictorum capitalium » vocat « idololatriam, blasphemiam, homicidium, adulterium, stuprum, falsum testimonium, fraudem. » Sic *de Pœnitentia :* « Graviora et exitiosa quæ veniam non capiunt, homicidium, idololatria, fraus, negatio, blasphemia, utique et mœchia et fornicatio, et si quæ alia violatio templi Dei. » Quæ nihil fere aliud sunt quam trium famosorum criminum in varios ramos distributio His enim ipsa Ecclesia catholica unicam permisit pœnitentiam.

Mendacium criminum. Falsæ criminationes. Sic Tertullian. *de Coron.* : « Si mendacium divinitatis diabolus operatur, in hac etiam specie a primordio mendax, sine dubio et eos ipse prospexerat, in quibus in mendacium divinitatis ageretur. »

Nocentes, nec cum innocentibus pereunt. Duplici injustitia; pereunt innocentes, servantur flagitiosi. A

Desertor assecla fœdavit. Nudum reliquit.

X. *Frustrantis spectaculi.* Congiaria, sportulæ, missilia, tributorum remissiones, revera populo cui donantur possunt : spectacula vero solum corrumpunt : æquum ergo ut in muneribus istis utrique pariter frustra essent; et quod populus inutiliter acciperet, perderet honorum candidatus.

XIV. *Domini munus.* Baptisma nimirum. Alibi hic passim vocatur *Gratia Dei.* Infra, *Gratuitum de Deo munus.*

Viderit quæ in nos. Locutio auctori nostro et Tertulliano fere perpetua, in *Apol.* « Viderit habitus dum materiæ qualitas eadem sit, viderit forma dum id ipsum Dei corpus sit. »

XV. *Oratio assidua, vel lectio.* Sequentia evincunt lectionem S. Scripturarum intelligi. Neque enim per B illa sæcula, sacra illa volumina, laicis, imo modo baptizatis, interdicta.

Luminemus luce justitiæ. Accedo doct. Gronov., qui ita legendum censet adstipulantibus mss. exemplaribus. In lib. *de Opere et Eleem.* dicitur : *Sol radiat, dies luminat*, quemadmodum hoc ipso in loco, ante lineam unam aut alteram, plurimi codices legunt. Hinc apud medii sæculi scriptores, luminare est pingere, et in vernacula nostra lingua, luminator, pictor audit. Interim non est dissimulandum illuminare, et inluminare, sæpe sæpius legi.

XVI. *De bonitate patientiam.* Patientiam bonitati consentaneam, et ab ea profluentem, locutione Tertulliano fere perpetua. *Adv. Marc.*, l. II, ait : « Solus Deus de incorruptibilitatis proprietate felix. » Lib. *de Patient.* : « Omnem sapientiæ ostentationem de patientia præservat. » Paulo supra auctor noster, *gratuitum de Deo munus.* D. Gronov. suspicatur periodum sic esse concipiendam : « Facilem de bonitate C patientiæ mentem, in Deum solida fide tutam, salutaris auditus oblectat. » Cujus conjecturæ adstipulatur codex eruditissimi Vossii secundus.

Aggredere hoc munus ex more. Pluribus describit morem hunc Tertullianus *in Apol.* : « Non prius discumbitur quam oratio ad Deum prægustetur, editur quantum esurientes cupiunt, bibitur quantum pudicis est utile. Ita saturantur, ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse. Ita fabulantur, ut qui sciant Deum audire. Post aquam manualem et lumina, ut quisque de Scripturis sanctis, vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium Deo canere. Hinc probatur quomodo biberit; æque oratio convivium dirimit. » Pariter Clemens Alexandrinus, *Strom.*, VII, de Christianorum moribus verba faciens, ait : Ἅπας ὁ βίος αὐτοῦ, πανήγυρις ἁγία, αὐτίκα θυσίας μὲν αὐτῷ, εὐχαί τε καὶ αἶνοι, καὶ πρὸς τῆς ἑστιασέως ἐντεύ- D ξεις τῶν Γραφῶν · ψαλμοί τε καὶ ὕμνοι παρὰ τὴν ἑστίασιν, etc. Quemadmodum scilicet pietas Christiana ritus alios ab ecclesia Judaica desumpsit hunc etiam morem de sacris lectionibus et gratiis ad cibum solemniter agendis mutuata est. Imo vero hoc ipsum publicis generis humani religionibus sancitum, « Antequam vescerentur, diis libare instituerunt, » inquit Censorinus. Ex eo factum ut proverbio apud ethnicos notarentur, tanquam impii prorsus et scelerati, ἄθυτα ἱερά κατεσθίοντες atque ἄσπονδοι. Et exinde passim in veterum scriptis ἱερεῖα, animantium carnes denotabant. Quo minus ferendi sunt, qui nulla orationis apud Deum præfatione, caninas agunt epulas, et tanquam Harpyiæ in cibos propositos involant. Hoc ergo in loco critica Scaligeri supervacua videtur, dicentis periodum sic concipiendam : « Aggredere hoc munus tuo ore magis. » Cui accessit Morellius.

ANN. CCXLVII.

DE IDOLORUM VANITATE LIBER.

De idolorum vanitate. Quæ in impressis olim tituli loco præfigebantur, revera argumentum sive summa contentorum sequentis operis dici deberent. Nos illa tantum retinemus, quæ ad scripti designationem videntur maxime accommoda. Notandum porro, illas ipsas rationes quæ libellum ad Donatum a Cypriano statim post acceptam fidem conscriptum fuisse suadent, pariter tractatus hujus prorsus *Apologetici* natales designare. Proinde cum alter vindemialibus feriis, ad finem anni 246 deputetur; hic initio sequentis, hoc est 247, non immerito assignabitur. Tractatum hunc S. Hieronymus, epist. 84, *ad Magnum*, luculento ornat elogio : « Cyprianus quod idola dii non sint qua brevitate, qua historiarum omnium scientia, quorum verborum et sensuum splendore perstrinxit? » Interim non est dissimulandum, haud pauca a Tertulliano, plurima a Minutio ad verbum huc traducta : sed primis Christianis *cor erat unum et anima una, et nemo eorum quæ possidebat, aliquid suum esse dicebat, sed erant illis omnia communia*, quemadmodum dicitur Act. IV, 32, adeo nulla de plagio actio esse potuit. Quare iisdem pariter armis Athenagoras, Justinus, Clemens, Tatianus, Arnobius, Augustinus, et quotquot adversus gentilium cultum scripserunt Patres, pugnavere. Imo, quod quis minus exspectaverit, iisdem prius usi fuerant, ut Græcos prætercam, Varro, Cicero et Plinius, nec non et alii passim ethnici scriptores. Unde de hac re verba faciens D. August., l. *de Baptis.* cont. Petil. non temere refert : « Cyprianus de uno vero Deo, adversus multorum deorum cultores disputans multa profert testimonia de libris eorum, quos præclaros auctores habent. » Quid enim accommodatius ad amoliendam invidiam gentilium qui Christianos atheismi insimulabant, eo nomine quod numina ipsorum contemnerent, quam productis in medium eruditissimorum apud ethnicos suffragiis, palam facere, illos eadem cum Christianis de diis sensisse? Porro Pontius, libellum hunc indiciis satis manifestis designans, ait : « Per quem gentiles blasphemi repercussis in se iis quæ nobis ingerunt vincerentur? » Quo vero jure scripti hujus, una cum aliis nonnullis quæ Cypriani secessum præcesserant, in loco prorsus alieno meminerit auctor ille, superius diximus.

I. *Reges olim fuerunt.* Aut saltem proles regia. Sic Ino seu Leucothoe, Cadmi regis Thebarum filia; Tyndaridæ, filii regis Œbaliæ : Hercules Jovis, etc. « Deus est mortali, » inquit Plinius, l. II, c. 7, « juvare mortalem, et hæc ad æternam gloriam via. Hac proceres iere Romani. Hæc nunc cœlesti passu cum liberis suis vadit maximus omnis ævi rector Vespasianus Augustus, fessis rebus subveniens. Hic est vetustissimus referendi gratiam bene merentibus mos, ut numinibus adscribantur. » Ita et Cicero, l. II *de Nat. deorum* : « Suscipit vita hominum, et consuetudo communis, ut beneficiis excellentes viros in cœlum fama et voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Æsculapius, hinc Liber etiam, hinc Romulus, » etc. Similia habet lib. etiam III. Hos ergo recte appellat Cyprianus, *deos*, non quos sapientes, sed, *quos vulgus colit.*

II. *Castor et Pollux.* Si tanti esset rem levis momenti mutare, reponere hic oporteret Castores; ita enim Minucius, unde hæc desumpta videntur, scribit; et mss. plurimi suffragantur.

Hercules ut hominem exuat. Non video, inquit idem Cicero, « quo pacto ille, cui in monte Œtæo illatæ lampades fuerunt, ut ait Accius, in domum æternam patris ex illo ardore pervenerit. »

Antrum Jovis in Creta. « *Tres*, inquit Cicero ubi sup., Joves numerantur, ex quibus primus et

secundus nati in Arcadia; tertius Cretensis, Saturni filius, cujus in illa insula sepulcrum ostenditur. »

Signare nummos. Tert. *Apol.*, c. 10 : « Ab ipso primum tabulæ, et imagine signatus nummus, et inde ærario præsidet. » Primus tamen Romæ nummos percussit Servius Tullius, si Plinio fides.

Rusticitatis. Ruris, quanquam Papias distinguat. « Rusticitas est morum; rusticatio est operis; cultura terræ. »

Mauri vero. Tertull. *in Apol.* : « Unicuique provinciæ et civitati suus deus est; ut Syriæ Astartes, ut Arabiæ Disares, ut Noricis Belenus, ut Africæ Cœlestis, ut Mauritaniæ reguli sui. »

Cultura. Sic Tertul. de Idol. *Idololatriam, in homines esse culturam.*

Hoc ita esse Alexander M. Rigaltius contendit, hæc revera ad alterum Alexandrum, nimirum Polyhistorem, pertinere : quæ conjectura in tantum ipsi placuit, ut ter ingesserit. Nimirum hic loci, in notis ad Tertullianum, et etiam ad Minucium. Decepti erant nimirum Cyprianus, Athenagoras, Minucius, Augustinus, imo probatissimi etiam apud ethnicos scriptores, qui omnes litteras ab Alexandro Magno, matri Olympiadi scriptas referunt, in quibus arcanum hoc de numinum natalibus, metu ipsius potentiæ exortum perhibetur. Unus vero Tertullianus rem ipsam, si Rigaltio fides, dicitur assecutus; qui Cornelii Lentuli pædagogo tribuenda demonstrat, dum ait, « Quod Ægyptii narrant, et Alexander digerit, et mater legit. » Ubi voces illæ *Alexander digerit*, συντάκτην vult respicere; et quæ sequuntur, *mater legit*, scripta nescio quæ matri ejus dicata, ait liquido denotare. Mihi quidem nondum constat Ægyptios sacerdotes potentiam servuli Græculi adeo timuisse, nec dum matri pauperculæ a Polyhistore librum fuisse inscriptum didici. Unum hoc scio, vocem *digerere* apud scriptores nostros nihil amplius innuere, quam rei alicujus quidem qualemcunque enarrationem. Ita *Tertul.*, lib. *de Patientia*, ait : « Si de aliquo bono sermo est, res postulat contrarium quoque boni recensere : quid enim sectandum sit magis illuminabis, si quod vitandum sit, proinde digesseris, » etc. Sic et Pontius : *Ut exemplum in litteras digeratur.* Porro quis credet Cyprianum errare potuisse in volumine laudando, quod pro *insigni* habuit? aut Athenagoram qui diserte ait colloquia hæc cum sacerdotibus ἐν τῇ Ἡλιουπόλει, καὶ Μέμφει καὶ Θήβαις contigisse? aut Augustinum hallucinatum, qui ter in libris *de Civitate Dei* epistolam hanc citat, dicitque a Leone sacerdote hæc Alexandro prodita; monetque lectores ut Epistolam ipsam adeant, *et recolant quæ legerunt?* Sed litem dirimat Plutarchus, in Alexandri rebus si quis alius versatissimus, et in historia testis locuples. Is in Alexandri Vita ait : Ἀλέξανδρος ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὴν μητέρα φησὶν, γεγονέναι τινας αὐτῷ μαντείας ἀποῤῥήτους, ἅς αὐτὸς ἐπανελθὼν φράσει πρὸς μόνην ἐκείνην, etc. Λέγεται δὲ καὶ Ψάμμονος ἐν Αἰγύπτῳ τοῦ φιλοσόφου διακούσας, ἀποδέξασθαι μάγιστα τῶν λεχθέντων, ὅτι πάντες ἄνθρωποι βασιλεύονται ὑπὸ Θεοῦ, τὸ γαρ ἄρχον ἐν ἑκαστῳ καὶ κράτουν θεῖόν ἐστιν, etc.

Cur nos hodieque nascuntur? Plin., l. II, c. 7 : « Matrimonia quidem inter deos credi, tantoque ævo ex his neminem nasci, et alios esse grandævos semperque cados, alios juvenes atque pueros, atricolores, aligeros, claudos, ovoeditos, et alternis diebus viventes morientesque, puerilium prope deliramentorum est. »

V. *Perfidia provenit.* Feliciter successit. Sic infra, *generis magnitudo provenit.* Vid. Tertul., *de Spectac.* et Adv. Marc., l. I.

Deam quoque Cloacinam. « Cloacinæ simulacrum in cloaca maxima repertum Tatius consecravit; et

A quia cujus esset effigies ignorabat, ex loco illi nomen imposuit. » Arnob., l. I.

Pavorem palloremque. Pariter apud Ciceron. disputatur, l. III *de Nat. deor.* : « Amor, dolus, metus, labor, invidentia, fatum, senectus, mors, tenebræ, miseria, querela, gratiæ, fraus, pertinacia, parcæ, hesperides, somnia : quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur hæc monstra probanda sunt, aut prima tollenda. »

Ab orbitatibus Orbona. Hæc omnia in mss. probatissimis desunt, et sensum perturbant : tamen quia in Beneventano, Veronensi, Corbeiensi, et uno saltem e quatuor Vossianis comparent, retinemus. De Orbona apud Plinium, l. II, et Cicer., l. III *de Nat. deor.* occurrit mentio. *Orbati liberis parentes in tutela sunt Orbonæ*, inquit Arnobius. Quod forte *Suburbanæ*, quæ erat lectio recepta, locum fecit. Aut pro *orbitatibus Orbona*, inversis ultimis litteris factum, *ab orbitate suburbana.*

B *Cæterum Mars Thracius.* Μαμερτόν, Lycophron vocat.

Est et Venus calva. Lactant. l. I, c. 20 : « Urbe a Gallis capta; obsessi in Capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta fecissent, ædem Veneri calvæ consecrarunt. »

Regulus auspicia servavit. Valerius Max. l. I, cap. *de servata Religione* ait : « In his quæ ad custodiam religionis attinent nescio an omnes M. Attilius Regulus præcesserit. » Dein paucis interpositis subjungit : « Poterunt profecto dii immortales efferatam mitigare sævitiam; cæterum quo clarior esset Attilii gloria, Carthaginienses moribus suis uti passi sunt. »

Mancinus religionem tenuit. Eatenus scil. quod postquam Lanuvii in Hispaniam ituro prodigia acciderant, *tertius, converso itinere, Genuam petiit* : qui ibi scapham ingressus, alio prodigio, quod tamen sprevit, terrebatur. Vid. Val. Max. l. I, cap. *de Prodig.*

C *Pullos edaces.* Cic. l. II, *de Divinit.* : « Flaminius non paruit auspiciis : itaque periit cum exercitu. At anno post Paulus paruit : num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu? »

C. Cæsar ante. Cicero, *de Divin.*, l. II : « Quid ipse Cæsar? cum a summo aruspice moneretur ne ante brumam in Africam transmitteret, nonne transmisit? quod ni fecisset, unum in locum omnes adversariorum copiæ convenissent. » Ita Sueton. in Jul. c. 95.

VI. *Hos et poetæ dæmonas norunt.* Notandum vocem pridem fuisse mediæ, imo laudatæ, significationis : neque melius intelligentiæ quam a scientia cognomentum accepere. Unde in sacris litteris quinquies tantum mali spiritus dæmones vocantur, sed passim dæmonia audiunt. Postquam vero Valentiniani aliique Gnostici δαίμονας sive Æones suos tanquam mundi conditores et rerum arbitros deprædicabant malos genios Ecclesiæ Patres dæmonas appellabant :
D bonos vero, angelos semper dixere.

Præcipuus Hostanes. Plin. l. XXX, c. 1 : « Primus exstat (ut quidem invenio) commentatus de ea Ostanes, Xerxem regem Persarum bello, quod is Græciæ intulit, comitatus : ac velut semina artis portentosæ sparsit, obiter infecto, quacunque commeaverat, mundo. Hic maxime Ostanes ad rabiem, non aviditatem modo scientiæ ejus, Græcorum populos egit. »

Plato et Hermes. Alter in *Timæo*, alter in *Pœmandro.*

VII. *Somnos inquietant.* Quos spectant fortassis illa Judæ Apostoli : ἐνυπνιαζόμενοι σάρκα μὲν μιαίνουσι.

IX. *Quod vero templum.* Tertull. *de Spectac.* c. 10, habet : « Nec minus templa quam busta despuimus. » Minut. Fel. : « Templa ut busta despiciunt. » Pariter Arnob. l. I et Clem. Alex. in Protrept. aliique ex Patribus adversus illa defunc-

torum sepulchra et claustra numinum invehuntur. Interim Ecclesias, ὑπερῷα Κυριακά, Εὐκτηρίους οἴκους, areas, et loca Dei omnipotentis cultui sacra, semper admisere. Simile observare est in voce *aræ* sive βωμοῦ, a qua abhorruere perpetuo Christiani : altaris vero sive θυσιαστηρίου nomen, ultro amplexabantur.

Nec nomen Dei quæras, ὄνομα τῷ ἀῤῥήτῳ Θεῷ οὐδεὶς ἔχει εἰπεῖν, etc. Justin. *Apol.* II, Ita quodlibet Dei nomen ἀνεκφώνητον. Minut. : « Nec nomen Deo quæras, Deus nomen est illi. »

Vulgus in multis naturaliter Deum confitetur. Hæc res peculiari commentario Tertulliani argumentum fecit, nimirum, de Testimonio animæ.

XIV. *Ad agnitionem veritatis ocularent.* Locutio a Tertulliano mutuata : « Hirundo si excæcaverit pullos, novit illos oculare rursus de sua Chelidonia. » Qua voce similiter utitur in lib. *de Pudicitia*.

Quod est Christus. Jam mystici corporis membra, deinceps gloriæ ejus participes.

CIRCA ANN. CCXLVIII.

TESTIMONIORUM AD QUIRINUM ADVERSUS JUDÆOS.

PRÆFATIO IN DUOS LIBROS PRIORES.

Obtemperandum fuit. Tractatus istos Cyprianum scripsisse, et *Testimoniorum libros* olim appellatos, non tantum Beda et Gennadius aliique sequiorum temporum auctores fidem faciunt : sed Pelagius, Hieronymus et Augustinus, id ipsum testantur. Scilicet, *Pelagius Testimoniorum libros scribens, se imitatorem, imo expletorem operis beati martyris Cypriani scribentis ad Quirinum fatetur*, ut inquit Hieronymus, *adv. Pelagianos*, l. I, c. 9. Quod et Augustinus repetit iisdem fere verbis, l. IV *contra duas Epistolas Pelagianorum*, c. 8 et 10. Quinimo observare licebit, non modo duos priores libros sed et tertium, ex Patrum prædictorum sententia, Cypriano tribuendum. Siquidem illa loca ex Jobi XXV, I Joan. I, et Psal. LI (ab ipsis laudata ex libro Cypriani *ad Quirinum*), non in priorum aliquo, sed ultimo reperiuntur. Imo Hieronymus disertissimis verbis, non modo librum, sed ipsum etiam caput designat ; dicens, *in quinquagesimo quarto titulo tertii libri poni*, ubi etiamnum habentur. Rigaltio itaque requirenti, *unde liber tertius quem certe non habet vetus editio*, respondere licebit, quod ab eodem Cypriano, licet aliquanto serius, a quo priores, prodiit.

Tractatum hunc non nisi post Cypriani episcopatum fuisse transmissum ostenderet Quirini sub filii titulo compellatio, nisi illa in quibusdam codicibus desideraretur ; et insuper constaret, non modo episcopos, sed etiam presbyteros, pariter suos discipulos titulo isto compellasse, Quo tempore ad Quirinum hoc scriptum dirigebatur illum neophytum fuisse, hinc suadetur ; si quidem dicat Cyprianus : « Legenti tibi interim prosint, ad prima fidei lineamenta formanda ; » et deinceps : « Bibere uberius, et saturari copiosius poteris ; si tu quoque ad eosdem divinæ plenitudinis fontes, nobiscum pariter potaturus accesseris. « Unde si ad Quirinum in epist. 77 et 78 pari fere passu cum Cypriano nominatum (quod satis verisimile videtur) hæc pertineant, certe longe ante extrema Cypriani tempora perscripta fuisse comparebit. Aut si forte libelli isti serius aliquanto missi fuerint, materiæ tamen silvam pridem collectam digestamque minime dubitaverim. Proindeque non prorsus absurdam fuisse lectionem illam ms. codicis D. Vossii quæ ait, *Libellus compendio libri ante digestus est.* Revera quisquis scribendi methodum a Cypriano usurpatam diligenter consideraverit, facile animadvertet hoc ipsi post acceptam fidem primum fuisse studium, ut non tantum in S. Litteris fieret versatissimus, sed ut illas quasi in

A locos communes accurate digestas in numerato haberet. Hoc enim ipsi solemne et fere perpetuum est ut in quocunque argumento versetur, Scripturæ testimonia glomeratim proponat, et tanquam ex armamentario instructissimo in aciem producat. Quod letorem in limine fere operis observasse minime pigebit.

Demum cum formula illa sub qua passim in his scriptis citantur S. Litterarum testimonia, et ipsæ SS. Librorum nomenclaturæ, prorsus diversæ sint ab iis quæ in reliquo opere occurrant, varietatis istius (quando utrorumque eumdem fuisse auctorem constiterit) vix alia ratio reddi poterit, quam quod diversis temporibus scriberentur ; et proinde dicendum, tractatum hunc reliqua omnia quæ sequuntur prævertisse.

Sperabam quidem ex largo hoc quod in tractatu isto habetur Scripturarum spicilegio ad versionis latinæ quæ Hieronymianam præcessit restitutionem, gradum aliquem præstrui potuisse. Et certe, si B modo sibi ubique constaret Cypriani textus, loca illa quæ a lectione vulgata discrepare deprehenduntur, pro antiquæ versionis reliquiis non immerito haberemus. Sed cum ea sit lectionum in mss. codicibus varietas, ut plura simul occurrant quæ vulgatis discrepent ; et in his quid a Cypriano scriptum fuerit, codicibus sibi invicem non respondentibus minime constet : porro cum primorum sæculorum Patres, in S. Scripturis laudandis diversimodo se habeant, curam hanc ceu tantum non deploratam censemus. Flam. Nobilius aliique viri eruditi, Tertulliani, Cypriani, Hilarii, Ambrosii, Hieronymi et Augustini lectiones Scripturarum, ex libris impressis affatim ingerunt ; parum memores in codicibus mss. rem aliter atque aliter passim se habere. Interim gratiæ immortales Deo opt. max. habendæ sunt : cujus providentia comparatum est, ut in pene infinita vocularum discrepantia, rerum momenta et doctrinæ ordo usque inviolata permaneant. De scripturis nulla pene lis C est, licet de scriptione ubique dubitetur.

Judæos secundum quæ fuerant. Cyprianus in Magistri scriptis adeo libenter et fere perpetuo se exercuit, ut paucissima præterierint, quæ non libello ejusdem prorsus argumenti denuo tractaverit. Quemadmodum enim *de Baptismo* commentarium edidit Tertullianus, ita *de Gratia Dei*, sive baptismo, *ad Donatum* (ut epistolas *ad Jubaianum*, *Pompeium aliosque* ea de re prætereaam) scripsit martyr noster. Quomodo *de Idololatria* egit Tertullianus, sic de *Idolorum vanitate* disseruit Cyprianus. Porro deinceps videre erit tractatus Tertulliani *de Cultu feminarum et Virginibus velandis ; de Patientia, ad Scapulam, ad Martyras, de Oratione, de Pœnitentia, de Præscriptione ;* quasi ἀντιστίχως, respici ab auctoris nostri scriptis, *de Disciplina et Habitu Virginum ; de Bono patientiæ ; ad Demetrianum ; de Exhortatione Martyrii : de Oratione Dominica ; de Lapsis ; de Unitate Ecclesiæ.* Quæ omnia semel hic indigi-D tasse suffecerit.

LIBER PRIMUS.

I. *Judæos in offensam.* Fastus Judæorum validissimum opposuit obicem quominus in obsequium fidei venirent. Rectissime ergo hinc exordium sumitur ; quemadmodum olim a sancto Stephano factum, et ab apostolis in Actis atque Epistolis videmus præstitum.

Ejecit de Ægypto. Lectio Cypriano, nec non Tertulliano fere perpetua ; nata videtur ex homonymia vocis עלה quæ rei non ascensum modo, sed mutationem status aut loci fere omnem denotat. Quod in Græco αἴρω, Latino *tollo*, nec non et vernaculis nostris linguis passim obtinet.

Derelictus est Juda. Licet in mss. plerisque desiderentur quæ sequuntur ad finem hujus capitis, tamen, cum in Spirensi reliquisque impressis compareant, et etiam vulgatam versionem non sequantur, pro nupero assumento minime ducimus.

II. *In Basileion*. Regnorum puta Judæ, et decem tribuum sive Israelis. Sero admodum ex Hebræis fontibus hauserunt Christiani ; unde etiamnum Græca nomenclatura plerorumque S. Codicis librorum, ad vernaculas nostras linguas pervenit. Inde Genesin, Exodum, Leviticum, Deuteronomium, etc., appellamus. Codices aliqui mss. Latinis verbis hæc efferunt, sed pauci præ reliquis qui Græcam nomenclaturam agnoscunt ; proinde nihil mutandum censemus. Idem de formula laudandi Evangelia cata Matthæum, cata Joannem, etc., dicendum.

Ruris passeres. Στρουθίον avis sive passer. In textu hebr. est צפור quam vocem retinuerunt Aquila et Symnachus, et ἄγρου scripsere ; unde utrisque vocibus retentis ; lectio ἀγροῦ στρουθία in Græcis exemplaribus obtinuit.

Metatura falsa. In Heb. צבי שקל σχοῖνος ψευδής, sed cum arundine non modo scriberent veteres, sed et metirentur ; pro stylo scribæ, metatura substituebatur. Ex contortis arundinibus funiculus mensorum, Zach., II, 1, σχοινίον γεωμετρικόν appellatur.

V. *Fide mea*. In Græco textu habetur δίκαιός μου ἐκ πίστεως ζήσεται, alia exemplaria, et fortasse antiquiora, transpositis vocibus legerunt ἐκ πίστεώς μου, quam lectionem sequuntur exemplaria nonnulla Novi Testamenti, ad Hebr. X, 38. vid. lib. III, hujus scripti c. 42.

VIII. *Renovate inter vos novitatem*. Novate vobis novale, inquit interpres Vulg., sed prior lectio est Tertulliani, qui aliquando *novitatem*, aliquando etiam *novamen* reddit.

IX. *Ne dicant*. LXX Interpretes habent τοῦ μὴ μαθεῖν. Lectionem hanc agnoscit paraphrastes Chaldæus, qui reddit לאצכד וילפון כה. Ad mentem auctoris nostri sic locum explicat Procopius : Δῆσον τὸν νὸμον, οὐκετι γὰρ χρεία τοῦ Μωῦσέως νόμου. οὐδὲ τῶν παρ᾽ αυτοῦ μαρτυρίων, τῆς καινῆς παράδεδομένης διδασκαλίας τοῖς διδακτοῖς αὐτοῦ, τοῖς ἐξ ἐθνῶν κεκλημένοις, οἵτινες φανεροὶ ἔσονται σφραγίζόντες τὸν νόμον τοῦ μὴ μαθεῖν αὐτὸν, οὐκ ἔτι ὄντα χρησιμὸν τῇ παραθεσει τοῦ κρειττονος.

XI. *Quia non permanserunt*. Hæc licet mss. suffragio destituantur, tamen ex versione a vulgata aliena, et Cypriani consona ; auctoramentum sibi præstant. Quod de sequentibus, pariter in exemplaribus desideratis dicendum.

In plebem. Hellenistæ, ut gentem Israeliticam ab ethnicis distinguant, λαὸν appellare amant ; quam vocem studiose vertit Noster : cui solemne est fideles *plebem*, et *plebem stantem* dicere. Minus accurate Tertullianus *populum* dicit, quemadmodum vulgatus interpres et alii passim veteres.

XV. *Domum in nomine*. Ubi Deus revera inter homines habitabat ; et propitiatorium pro totius mundi peccatis exhibuit. Hanc vero corporis sui in templo Hierosolymitano præfigurationem Dominus noster in Evangelio passim declarat.

XVI. *Holocautomata arietum*. Voce hac utuntur Irenæus et Tertullianus, et vetera Vulgatæ versionis exemplaria,

Non est mihi voluntas. Locus a nemine fere antiquorum Patrum præteritus, quando de sacrificio novi fœderis sermo occurrit. Late eum explicat Irenæus *adv. Hæres*. l. IX, c. 30 : « Dominus noster suis discipulis dans consilium primitias Deo offerre ex suis creaturis, non quasi indigenti, sed ut ipsi nec infructuosi nec ingrati sint ; eum qui ex creatura panis est accepit, et gratias egit dicens : Hoc est corpus meum : et calicem similiter, qui est ex creatura quæ est secundum nos, suum sanguinem confessus est. Et Novi Testamenti novam docuit oblationem, quam Ecclesia ab apostolis accipiens in universo mundo offert Deo, ei qui alimenta nobis præstat, primitias suorum munerum in Novo Testamento, de quo in duodecim

A prophetis Malachias sic præsignificavit : *Non est mihi voluntas in vobis, dicit Dominus omnipotens, et sacrificium non accipiam de manibus vestris, Quoniam ab ortu solis ad occasum, nomen meum glorificatur inter gentes, et in omni loco incensum offertur nomini meo et sacrificium purum, quoniam magnum est nomen meum in gentibus, dicit Dominus omnipotens*. Manifestissime significans per hæc, quoniam prior quidem populus cessavit offerre Deo : omni autem loco sacrificium offertur Deo, et hoc purum : nomen autem ejus glorificatur in gentibus. » Et cap. 33 addit : « Quoniam nomen filii proprium patris est, et in Deo omnipotente per Jesum Christum offert Ecclesia : bene ait secundum utraque, et in omni loco incensum offertur nomini meo, et sacrificium purum. Incensa autem Joannes in Apocalysi, orationes ait esse sanctorum. » Et cap. 34 : « Offerimus ei quæ sunt ejus, congruenter communicationem et unitatem prædicantes B carnis et spiritus. Quemadmodum enim qui est a terra panis percipiens invocationem Dei, jam non communis panis est, sed eucharistia, ex duabus rebus constans, terrena et cœlestis ; sic et opera nostra percipientia Eucharistiam, jam non sunt corruptibilia, spem resurrectionis habentia. » Justinus Martyr in Dial. cum Tryph. p. 344 D. *Edit. Paris*. 1636 : Ἀρχιερατικὸν τὸ ἀληθινὸν γένος ἐσμὲν τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Θεὸς μαρτυρεῖ, εἰπὼν ὅτι ἐν παντὶ νόπω ἐν τοῖς ἔθνεσι θυσίας ἐναρέτους αὐτῷ καὶ καθαρὰς προσφέροντες. Οὐ δέχεται δὲ παρ᾽ οὐδενός θυσίας ὁ Θεὸς, εἰ μὴ διὰ τῶν ἱερέον αὐτοῦ. Πάντας οὖν οἵ διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου θυσίας ἅς παρέδωκεν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς γίνεσθαι, τουτέστιν ἐπὶ τῇ Εὐχαριστίᾳ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου, τὰς ἐν παντὶ τόπῳ τῆς γῆς γινομένας ὑπό τῶν Χριστιανῶν. προλαβὼν ὁ Θεὸς, μαρτυρεῖ εὐχαρίστους ὑπάρχειν αὐτῷ · τὰς δὲ ὑφ᾽ ὑμῶν των ἱερέων γῖνομένας ἀπαναίνεται, λέγων, καὶ τὰς θυσίας ὑπῶν οὐ προσδέξομαι ἐκ τῶν χερῶν ὑμῶν. Διότι ἀφὸ ἀνατολῆς ἡλίου ἕως δυσμῶν, τὸ ὄνὸμά μου δεδόξασθαι, λέγει ἐν τοῖς ἔθλεσιν. ὑμεῖς δέ βεβη-C λουτε αὐτὸ καὶ μεχρι νυν φιλονεικουντες λεγετε, ὅτι τας μὲν ἐν Ἱερουσαλὴμ ἐπὶ τῶν ἐκει τὸτε οἰκούντων Ἰσραηλιτῶν καλουμένων θυσίας οὐ πρόσδέχεται ὁ Θεός · τὰς δὲ διὰ τῶν ἐν τῇ διασπορᾷ τότε δη ὄντων ἀπὸ τοῦ γένους ἐκεῖνου ἀνθρώπων ἐυχας προσίεσθαι αὐτὸν εἰρηκέναι, καὶ τὰς εὐχὰς αὐτῶν θυσίας καλεῖν. Ὅτι μὲν οὖν καὶ εὐχαὶ καὶ εὐχαριστιαι ὑπὸ τῶν ἀξίων γινὸμεναι, τελειαι μόναι καὶ εὐάρεστοί εἰσι τῷ Θεῷ θυσίαι, καὶ οὐτός φημι · ταῦτα γὰρ μόνα καὶ Χριστιανοι παρέλαβον ποιεῖν, καὶ ἐπ᾽ αναμνήσει δὲ τῆς τροφῆς αὐτῶν ξηρᾶς τε καὶ ὑβρὰς, ἐν ᾗ καὶ τοῦ πάθους ὅ πέπονθους ὅ έπονθε δι᾽ αὐτοῦ ὑ Υιος τοῦ Θεοὺ μέμνηται. Tertul. *adversus Marc*. l. III, c. 21 : « Ut pariter concurreret, et Malachiæ prophetia : *Non est voluntas mea, dicit Dominus, et sacrificia vestra non accipiam ; quoniam ab ortu solis usque in occasum nomen meum glorificatum est in nationibus, et in omni loco sacrificium nomini meo offertur, et sacrificium mundum ;* gloriæ scilicet relatio, et benedictio, et laus, et hymni. » Lib. IV, c. 1 : *Sacrificium mundum* D interpretatur quod sit *simplex oratio de conscientia pura*. Loco ergo victimarum, et ex cæsis animalibus viscerationum, sola apud Christianos superest rationale et incruentum sacrificium, quod Malachiæ verbis, מנחה טהורה *mincha teora*, hoc est, oblatione farrea cum suo libamine, pane scilicet et vino ; illo semperque duraturo sacrificio Eucharistico ; et precum piarum thymiamate constat.

XVII. — *Ante Luciferum*. Tertullianus *Adv. Marc*., l. 5, c. 9, Judæos refutat, qui nocturnam Vezechiæ nativitatem verbis istis designatam satagebant, Dominique nostri natalibus prophetiam asserit.

XX. — *Angeli septem*. Ad eum morem in aula Persica septem primarii satrapæ privilegio gaudebant, ut *assisterent et conversarentur ante faciem*

regis. Ex laudato hic loci, necnon alibi, scriptore hoc, satis importune confectum ait Pamelius, Tobiæ librum esse canonicum. Minime dubitandum libros Veteris Testamenti qui Apocryphi dicuntur, et in Hebræis fontibus minime cnmparent, in libris Græcis quibus Hellenistæ utebantur passim reperiri, et proinde jure merito Christiani, qui ab Hellenistis Judæis Biblia sacra mutuabantur, ind scriminatim testimonia exinde, præsertim adversus Hellenistas desumpserat. Postquam XXII sacri codicis volumina recensuisset Josephus *contr. Apion.* lib. I : Τὰ δικαίως πεπιστευμένα, subjungit, Ἀπὸ δὲ Ἀρταξέρξου μέχρι τοῦ καθ' ἡμας χρόνου, γέγραπται μὲν ἕκαστα, πίστεως δὲ οὐχ ὁμοίως ἠξίωται τοις πρὸ αὐτῶν, διὰ τὸ μὴ γενέσθαι τὴν τῶν προφητῶν ἀκριβῆ διαδοχήν · δῆλον δ' ἔστιν ἔργῳ πῶς ἡμεῖς τοῖς ἰδίοις γραμμασι πεπιστεύκαμεν · τοσούτου γὰρ αιῶνος ἤδη παρῳχηκότος, οὔτε προσθεῖναί τις οὐδεν, οὔτε ἀφελεῖν αὐτῶν, οὔτε μεταθεῖναι τετόλμηκεν, etc. Si quis vero ex Rabbinorum nuperorum placitis, qui juratissimi Christiani nominis hostes, a versione Græca librisque ab Hellenistis vernaculo idiomate conscriptis maxime abhorrent, de veteri Judæorum indole sententiam ferat, eorumque instituta exinde metiatur ; is certe a vero, toto (quod aiunt) cœlo aberrabit. Illi namque nihil antiquius habuere quam ut sacram gentis suæ philosophiam et res gestas litteris consignarent, aliorumque ea in palæstra studiis impensissime faverent. Quod non tantum ex scriptis Siracidis, Tobiæ, Esdræ, Baruchi, Philonis, Aristobuli, Demetrii, Eupolemi, et Josephi dignoscitur, sed ex Sibyllinis carminibus, Phocylide aliisque Judæorum personatis lucubrationibus manifestum est.

XXI. — *Formosi oculi.* Χαροποὶ terribiles. Vera videtur lectio *Formidolosi* in sensu passivo. Ita Sallustius ait : « Regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. » Pariter Cicero : « Conservatio stabilis judicii in iis rebus quæ formidolosæ videntur. »

Christo meo Domino. Χρῖστῷ μου Κύρῳ. Librarii, quibus solemne est mutare quod non intelligunt, Κυρίῳ reposuere. Quæ lectio apud omnes fere veteres obtinuit. Et quidem cum Cyrus, liberator populi Dei, Messias ejus sive unctus dicatur, et Domini nostri typum gessit : verba hæc rectissime Domino nostro tribuuntur.

XXIX. — *Ut Phœniceum.* Lectionem hanc non facile mutamus, præsertim cum codicum suffragio abunde muniatur. Interim dicendum, prorsus verisimile videri auctorem scripsisse *quasi russeum,* quæ codicis Veronensis est lectio, et cujus vestigia remanent in iis libris in quibus scribitur *quasi roseum.* Idem de locis Tertulliani dicendum *adv. Marc.* l. IV, c. 10, et etiam in Scorpiaco. Rubrum colorem russeum dici omnibus notum.

TESTIMONIORUM LIBER SECUNDUS.

I. — *Dominus condidit.* Eusebius et Hieronymus pro ἐκτίσατο legendum contendunt ἐκτήσατο, quibus Hebræus textus consentit. Philo autem Judæus, Ignatius, Irenæus, Clemens Alexandrinus, Tertullianus, Origenes, auctori nostro in hac lectione præivere. Dominoque nostro verba illa tribuebant ; quod Ariani etiam fecere, et nefarii dogmatis ceu certissimum præsidium adhibuerunt. Sed esto, Filium Pater condidit, æterna nimirum generatione. Æterni certe Patris non nisi coævus esse poterit Filius.

II. — *Sapientia ædificavit.* Totum fere octavum caput, quod huic aditum facit, ab Irenæo l. IV, c. 37, Justino martyre *adv. Tryph.*, Tertulliano *adv. Herm.*, Cypriano l. I *ad Quirin.*, c. 1, et Origene περὶ Ἀρχ. l. I, c. 2, Domino nostro, late et diligenter addicitur : unde merito hoc in contextu Cyprianus, quæ de eadem Dei sapientia dicuntur, Ecclesiæ ejus mysteriis explicandis adhibet. Quod de *excelsa prædicatione ad craterem* hic habetur, LXX interpretibus acceptum referendum, qui scripserant ὑψηλὸν κήρυγμα ἐπὶ κρατῆρα ; et videntur legisse pro על רפי litteris non multum immutatis, et sono minimum variato על רפיע. Ecclesiam septenario numero denotari, cap. 20 superioris libri dictum est. Quod v. Domus et templum Dei Christus, cap. 15 ejusdem libri docetur. Reliqua titulus capitis explicat.

III. — *Eructavit cor meum.* Suaviter irrident Ariani Nicænos Patres et scriptores nostri sæculi orthodoxos, qui hæc et similia S. Litterarum loca, ad Domini nostri divinitatem stabiliendam attulere. Sed considerare oportebat, a Nicænis Patribus hoc imprimis comprobandum incubuisse, fidem ab ipsis commendatam in Ecclesia olim fuisse receptam ; seque eo prorsus modo S. Scripturas interpretatos, quemadmodum ecclesiastici scriptores ante motam controversiam interpretarentur ; hunc vero Psalmum non modo Auctor *ad Hebr.*, I, 8; Irenæus l. IV, c. 66 ; Justinus martyr *adv. Tryph.*, Orig. *in So.* I, et Patres fere omnes Messiæ tribuunt ; sed hoc a Judæis ipsis, Chaldæos paraphraste, Kimchio, Solom. Iarchi, Aben Ezra præstitum. Textum vero hunc de sermone bono, ad essentiale Dei verbum referendum, non tantum hoc in loco Cyprianum, sed in plurimis Tertullianum intellexisse, in comperto est. Notandum porro veteres divinum λόγον, *sermonem* potius quam *verbum* appellasse.

IV. — *Altum est brachium.* D. Hieronymus, licet versionem hanc quæ LXX respondet multum mutaverit, fatetur in Commentario *locum posse intelligi super Judæos qui Christum brachium Domini nescierunt.* Nec abludit Chaldæus paraphrastes qui ait תגהלי כר יי יהזון צסך לטאו זנהר כא לרהלתך לאוטפא ויכורטך זיכהתון רשיציא. Certe Christum esse brachium Dei, præter Procopium in hunc locum, aliosque consimiles ; docuerunt Justinius martyr *Apol.* 2, et *adv. Tryph.*, nec non Tertul. *Adv. Prax.* parag. 71 et 72, et *de Resurrect.* c. 59. Manum vero Domini esse divinum λόγον, testem appellamus Chaldæum paraphrasten, qui quod in textu Hebræo habetur יר יהוה reddit frequenter טיטר ריי quibus verbis Deum opt. max. apud illum scriptorem denotari notissimum est.

In serras formatas. Certissima hæc est lectio, et græcæ versioni consona, quæ habet ἐποίησά σε ὡς τροχοὺς ἁμάξης ἀλοῶντα καινοὺς. ποριστηροξιδεῖς. Hujus supersunt vestigia in mss. illis qui *in seres formatas* habuerunt. Recepta huc usque lectio, quæ *in se retornatas* posuit, Itali alicujus librarii videtur commentum, qui (quod id genus hominibus solemne est), ea apposuit quæ ipse magis sibi visus est intellexisse. Tota autem hæc perioche, in Spirensi, Remboldi, Erasmi et Manutii editionibus desiderata licet fuerit ; tamen cum in impressis aliis compareat et in mss. quam plurimis habeatur, et insuper Vulgatam versionem minime referat, retinenda omnino videtur.

V. *Vocavit eum angelus Domini.* Suffecisse poterat ad vindicandam hanc auctoris nostri de Christo angelo fœderis 'sententiam, locum parallelum novi Testamenti, nimirum I Cor. X, 9 (pro methodo a me usurpata) apposuisse. Quis enim contra Dominum ipsum, ejusve Apostolos veteris instrumenti interpres audiendus erit ? Sed cum novatores in hoc argumento nihil non sibi licere crediderint, et audacter doceant, angelum qui olim patriarchis et Mosi apparuit, et Jehova fere perpetuo appellatur, creatorum et ministrantium spirituum satellitio annumerandum : unde Socinianorum placitis patentissimus aperitur aditus (quid enim proderit ostendisse, Dominum nostrum, Deum et Jehova, in S. Scripturis dici, si hoc pariter angelis quibuscunque legationem aliquam Dei vice obeuntibus tribuatur ?) ; non pigebit dixisse, dogma hoc ab uni-

versæ primitivæ Ecclesiæ sententia et fide omnino abhorrere. Quod Christus ceu angelus fœderis ἦν ὁ Μωσεῖ καὶ τῷ Ἀβραὰμ καὶ τοῖς ἄλλοις ἁπλῶς πατριάρχαις ὀφθεὶς καὶ ὁμιλήσας, per multas paginas diligentissime probat Justinus in *Dial. adv. Tryph.*, atque etiam in *Apol.* 2. Similiter disputat Irenæus l. III, c. 6, et l. IV, c. 17 et 26 : Clem. Alex. *Pædag.*, l. I, c. 7; Tertul. *adv. Jud.* c. 9 et *contra Marcion.* l. II, c. 27, et *contr. Prax.* c. 16 : Origen. *in Isa.* hom. 1. Porro in eadem versabantur sententia qui secuti sunt Patres, Euseb. *Hist. eccles.* l. I, c. 2 ; Basil. *adv. Eunom.* l. II et l. IV ; Athan. l. IV, *cont. Arian.* : Hilar. *de Trinit.* l. IV et l. XII ; Greg. Naz. orat. 35 et 49 : Ambros. *in Ep. ad Coloss.* c. I, v. 15, et *in I Thes.* c. IV, v. 16 ; Augustin. *epist.* 112 : Synodus Antioch. et Syrm. apud Athan.

Non deerit. LXX habent, ὑποστείληται, præ timore dimittet tutelam. Tert. *celabit*, præ timore subducet se.

VI. — *Illi Deo.* LXX posuerunt τῷ Θεῷ τῷ ὀφθέντι, quam emphasin minime prætermittendam duxit auctor noster. Locum pariter allegat Justin. *adv. Tryph.*

Omnis rivus. Heb. נחל non modo vallem, sed et rivum significat : sed Esaias hic loci alia voce, scil. ג utitur. In lectione vero omnes fere codices consentiunt.

Nomine ejus gloriabuntur. שם sive nomen, Deum apud Hebræos sonat. Et sub hac notatione hic intellectum arbitrari fas erit. Certe LXX qui καταχαυχήσονται posuerunt, יתהללו non יתהלכו legisse certum est.

Deus benedictus. Locum hunc allegat Irenæus l. III, c. 18, et diligentissime premit Tertul. *adv. Prax.* parag. 13 et 15. Et merito id quidem, quando ut Proclus *de fide* rectissime dicit παρείσουσιν συκοφαντίας ἀποτειχίζει, et maxime solemnem formulam contineat, qua in Ecclesia Judaica Deo opt. max. honos exhibebatur. Interea agnoscere oportebit, vocem *Deus* in Spirensi, veteri innominato, Remboldi et Erasmi editionibus abesse : sed in sequentibus habetur, atque etiam in omnibus mss. quos consului. Quamobrem defectus iste jure merito ab Erasmo librariis imputatur ; præsertim cum in Pauli textu vox ista ubique occurrat. Porro בדוך ex linguæ sanctæ idiomate, nulla voce addita, Deum ubique significat.

Possidebit ea. Exemplaria plurima legunt κληρονομήσει πάντα · sed alia, atque illa non contemnenda, habent κληρονομήσει ταῦτα, cui lectioni non tantum auctorem hunc, sed etiam vulgatum interpretem astipulari cernimus.

VII. — *Non senior neque angelus.* Diversitatis hujus quæ in versione LXX, et vul. atque hac occurrit, ratio petenda est a vario vocis עד significatu ; hanc enim defective scribi pro ציר putabant LXX, et πρέσβυς seu *legatus* posuere. Hos sequitur Tertul. *adv. Marc.* l. IV, c. 22, et prophetiam Domino nostro asserit. Latina vero versio vocem πρέσβυς in eo significatu accipiebat, quo *senem* denotat. Hieronymus autem sensu radicis עיר *tribulatum* reddit.

IX. — *Præstat agonem.* In LXX exemplaribus passim, et Justin. Mart legitur Κυρίῳ παρέχετε passim ἀγῶνα ; sed etiam olim videtur lectum Κύριος παρέχει ἀγῶνα ; sic enim non modo hoc in loco auctor noster, sed et alibi in Epistolis, et etiam Irenæus et Tertullianus locum efferunt.

Cognoscat ut præferat mala, commutabit bonum. Lectionem hanc genuinam puto, utpote mss. fere omnium præsidio munitam, ac etiam Irenæi suffragio fultam (qui rarissime ab auctore nostro dissentit in Scripturarum recensione) ; et demum ad LXX mentem propius accedentem. Agnosco pro *commutabit* apud Iren. l. III, c. 26, a Feuardentio factum *communicavit* ; sed ipse fatetur quod in aliis editionibus aliter habetur, et certe in ms. Arundeliano priori modo scriptum reperio. Fortassis voces a vulgato interprete descriptæ, felicius Hebræam veritatem exhiberent ; sed non quæritur quid optimum, sed quid a Cypriano positum.

Ipse tuum observabit. Vulgata lectio quæ *ipsam* retinet, nullos haberet fautores in erudito hoc sæculo, si non plus valeret partium, quam veritatis utcunque manifestæ studium. Certe Irenæus ter locum eo prorsus modo, quo auctor noster, citat : observandum vero in Græcis exemplaribus olim lectum fuisse αὐτός σου τηρήσει, licet ipsos scripsisse τιρήσει minime sit dubium.

X. — *Et homo est. Inscrutabile*, inquit vul. ; *desperate morbidum* alii. In Hebræo habetur ואנש הוא quæ vox sæpissime defective scribitur, ut finale shin pro sustentaculo sit τῷ holem, et hominem significet. Certe Tertullianus ita textum hunc reddidit, « ut ostenderet (verbis Hieronymi utor) quod homo sit Dominus atque Salvator, secundum dispositionem carnis assumptæ, nullusque possit nativitatis ejus scire mysterium. » Loca sunt *adversus Judæos, de carne Christi, Adv. Marcion.* l. III.

Procedet homo de semine ejus. LXX habent ἐξελεύσεται ἄνθρωπος ἐκ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ. מדלי מים qua de situla, proverbiali apud Hebræos locutione hominum a parentibus ortorum derivationem denotat. Unde non tantum hic LXX vocem מים ἄνθρωπον reddunt : sed et Targum per מלכא interpretatur. Notari etiam poterit vocem זרע quæ sequitur, in eo significatu intellectam videri quo brachium refert. Κυριεύειν ἐθνῶν πολλῶν, idem prorsus est quod Psal. LXXXVIII, v. 25, dicitur, ἔχειν ἐν θαλάσσῃ χεῖρα αὐτοῦ, καὶ ἐν ποταμοῖς δεξιὰν αὐτοῦ. Demum advertere licebit, in verbis proxime sequentibus מאגג tanquam מגוג lectum, ὑψωθήσεται ἡ Γώγ, inquiunt LXX. Imo Symmachus pariter, ὑψωθήσεται ὑπὲρ Γώγ. Ex Ezech. XXXVIII et XXXIX, et Apoc. XX, 8, discimus per Gog et Magog (gentes imprimis barbaras) hostes Ecclesiæ designari ; at hic dicitur illas regnum fore Christi, quod ex Evangelii prædicatione eventum felicissime sortitum est.

XI. — *Et fidem consequetur.* Πιστώσω αὐτὸν ἐν τῷ οἴκῳ in LXX interpretum exemplaribus etiamnum legitur. Credibile vero est ipsos scripsisse ἐπιστήσω, nam in Hebræo est : העמדתיהו.

XII. — *Non exigua est.* Cujus contradictorium profiteri videtur textus Hebræus. Pariter LXX habent ὀλιγοστὸς εἶ. Sed auctor noster sequitur lectionem D. Matthæi qui ait : οὐδαμῶς ἐλαχίστη εἶ. Imo vero, si R. Tanchum, erudito Judæo, fides, veritatem Hebræam exhibet D. Matthæi lectio. Monet quippe ille, vocem צעד quæ *parvum* sonare perhibetur, rem utique pretio magnam denotare.

XIII. — *Jesum sacerdotem.* Locum hunc Domino nostro attribuit Justin. martyr in *Dial cum Tryph.*, nec non Tertullianus *adv. Jud.* et *adv. Marc.* l. III, c. 7, qui ait : « Zacharias in persona ipsius Christi, imo et in ipsius nominis sacramento, verus summus sacerdos, »

XIV. — *Justus perit.* Hæc ad Dominum nostrum pertinere docent Justin. mart. in *Apol.* II, et *Dial. cum Tryph.* ; Iren. l. IV, c. 67 ; Tert. *Adv. Marc.* I, III, c. 22, Ita pariter Hieron. : « Justus perit de quo dicit uxor Pilati : *Nihil tibi sit et justo illi.* Qui lotis manibus *Innocens sum ego*, inquit, *a sanguine justi hujus.* »

XV. — *Venite mittamus lignum.* Alii aliter hunc locum reddunt nimirum, *Destruamus arborem cum fructu ejus* ; aut *mittamus lignum in carnem ejus* : hoc est, fustibus coerceamus. Sed maxime litteralis is videtur sensus quem LXX et vulgatus interpres retinent, et Targum Jonathanis agnosci במיכליה דמות אגדמוי סמא. Locum utique laudat Justinus *in Dial. cum Tryph.*, et Tertull. *adv. Jud.* cap. 10. Nonnulli ex Rabbinis lignum ipsum designant, et taxum esse volunt, ex cujus venenato succo toxica confecta autumant.

Et accepit lapidem magnum. Minime putandus est auctor noster credidisse lapidem illum fuisse Christum; sed illo lapide fuisse adumbratum eum qui revera *audivit omnia quæ dicta fuerunt.* Pariter Tertullianus circumcisos ait Israelitas a Josua, *petrina acie, id est Christi præceptis, petra enim Christus.* Adv. Marc. l. III, c. 16, et l. IV, c. 13. Eodem prorsus modo Apostolus, I Cor. X, 4, dicit *omnes bibisse eumdem potum spiritualem, et bibebant de spiritali consequente eos petra; petra autem erat Christus.*

XVI. — *Ecce nos.* Pro εἰ legisse videtur ἰδού.

XVII. — *Ascendamus in montem.* Locum hunc diligenter exsequitur Tertull. *adv. Jud.* c. 3, et *adv. Marc.* l. III, c. 21.

XIX. *Indicite curationem.* Θεραπείαν sive cultum solemnem, habent LXX. Sed cum illa vox pariter ea officia denotet quæ ægris exhibentur, in hoc sensu reddidit Latinus interpres.

Procedat Sponsus. Dominum nostrum sponsi titulo insignitum abunde constat. Ne vero quis opinetur, temere locum hunc allatum in hujusce generis negotio, recordari oportebit, prophetiam hanc Act. II, 19, ab Apostolo Messiæ assertam. Locum Jeremiæ XVI qui sequitur, eodem modo interpretatur in commentariis D. Hieronymus. Alterum qui succedit Psal. XVIII, pariter interpretatur Tertull. *adv. Marc.* l. VI, c. 11.

Virtutis Domini. LXX legunt δυνάμεως Κυρίου : quo modo vocem צבא passim reddunt.

XX. *Expandi manus.* In eamdem mentem Justin. *Apol.* 2, et *Dial. cum Tryph.*, nec non Tert. *adv. Judæos,* c. 13, textum hunc interpretantur.

Erit pendens vita tua. Sic locum hunc interpretatur Tert. *adv. Jud.* cap. 11.

Effoderunt manus. Psalmus iste ita certo ad Messiam pertinet ut Judæos habeat confitentes, qui tamen ut se expediant duplicem comminiscuntur Messiam, alterum ben Joseph, humilem illum quidem, et hic loci descriptum : alterum ben C David, principem et bellatorem. Quod ad verba hæc attinet, ex iis sunt quæ geminam inter Hebræos sortiuntur lectionem. Et viri eruditi, licet alibi lectioni ab Hebræis receptæ addictissimi, illam dicendi formam quam LXX sequuntur, quæque כדו vel כאר ὤρυξαν, sive *foderunt* habet; hodiernæ quæ כאר ὡς λέων, sive *sicut leo* exhibet, præferendam censent.

Confige clavis. LXX, καθήλωσον ἐκ τοῦ φόβου σου τὰς σάρκας μου. Aquila ἠλώθη posuit. Unde hariolari licebit primam scriptionem fuisse καθήλωσεν. Hoc loquendi genere utitur Salomon Eccles. XII, 12 : Λόγοι σοφων, ὡς τὰ βούκεντρα, καὶ ὡς ἧνοι πυρούμενοι. Vel ut Theodot. ἧλοι πεπηγότες. דצמב Hebræum non tantum *horruit* significat, sed etiam *clavis confixit.*

Dies ejus. Diem Domini Messiæ tempora designare satis notum. Vid. Act. II, 20. Auctor noster pro κλητοὺς, ἐκλεκτοὺς legisse videtur.

D *Deus suspenditur.* LXX, οὐχ ὡς ἄνθρωπος ὁ Θεὸς διαρτηθῆναι. Quod scholiastes Græcus non incommode interpretatur : Διαρτηθῆναι, τοῦτ᾽ ἔστι σαλευθῆναι· τὰ γὰρ κρεμάμενα σαγεύονται.

XXII. *Texit cœlos virtus ejus.* Locus iste apparatum omnem traditæ olim legis describit, cujus mediator fœderis Angelus, sive Dominus noster. Tertul. l. IV *adv. Marc.* c. 22, transfigurationem dominicam verbis illis exhiberi contendit : quæ quidem passionis secuturæ adumbratio, teste D. Luca, c. IX, 33. Notetur verba illa *et illic constabilita est virtus gloriæ ejus et constituit dilectionem validam*, esse duas versiones ejusdem textus, hebræi nimirum, הכיון צגה ישם quæ ex homonymia linguæ istius natæ. Talis in sequenti voce רכד quæ *verbum* et *pestem* sonat, occurrit; et proxima רשף quæ *terram torridam*, et *prunam ardentem* denotat.

Imperium super humeros. Tert. *adv. Jud.* c. 10 : A « Quis omnino regum insigne potestatis suæ humero præfert, aut non in capite diadema, aut in manu sceptrum, aut aliquam propriæ vestis notam? Sed solus novus Rex sæculorum Christus Jesus, novæ gloriæ et potestatem et sublimitatem suam in humero extulit, crucem scilicet. »

Cum levabat manus. Tert. *adv. Jud.* c. 10, et *adv. Marc.* lib. III, c. 18 : « Jam vero Moses quid utique tunc tantum, cum Jesus adversus Amalec præliabatur, extensis manibus orabat residens, quando in rebus tam attonitis, magis utique genibus positis, et manibus cædentibus pectus, et facie humi volutata, orationem commendare debuisset? nisi quia illic ubi nomen Jesu dimicabat, dimicaturi quandoque adversus diabolum, crucis habitus quoque esset necessarius, per quam Jesus victoriam esset relaturus. » Ita Justin. mart. *Dial cum Tryph.*

Super lignum vitæ. Ut secundus Adam primo certius responderet, quemadmodum alter mortem B per lignum orbi intulit, alter vitam dedit. Pariter et orbe post diluvium reparato ὁ Νῶε ἐν ξύλῳ διεσώθη, ἐποχούμενος τοῖς ὕδασι, inquit Justin. mart. in *Dial.*

XXIII. — *Occidet sol meridie.* Prophetia hæc ad passionem dominicam refertur, non modo ab auctore nostro, sed etiam Iren. l. IX, c. 66; Tert. *adv. Marc.* l. IX, c. 42. Ita locum Jerem. sequentem interpretatur etiam Iren. l. IV, c. 66. Vox *septem*, ab utroque omissa.

XXV. — *Vivificabit nos post biduum.* Sic Tert. *adv. Jud.* c. 14, et *adv. Marc.* l. IV, c. 43.

Lavent vestem suam. Hunc Exodi locum respexisse videtur, D. Jo. in *Apoc.* VII, 14.

XXVI. — *Qui assistebant ei obtulerunt eum.* Pro ἐνώπιον αὐτοῦ προσηνέχθη, quæ lectio Chaldææ respondet, olim legebatur, οἱ παρεστηκότες προσήγαγον αὐτὸν, ut ex Justino in Dial. patet. Porro Tertullianus legit *qui assistebant adduxerunt illum,* adv. Marc. C l. III, c. 9. Unde pro *afferebant,* librarii videntur scripsisse *offerebant.* In reliquis etiam auctor noster, nec non Tert. lectionem Justini martyris sequuntur, relictis LXX.

Ut suscitentur. In hac lectione consentiunt mss. codices; rectius diceretur, *ut judicentur.*

XXVIII. — *Ecce dies Domini venit.* Hanc Malachiæ prophetiam sibi asserit Dominus Matth. XI, 14. Illum qui sequitur, diem judicii spectare monet paraphrastes Chaldæus, qui psalmum XLIX respicere docet יום דיגע כבא diem magni judicii. Cui concinit August. *de Civit. Dei* l. XX, c. 24. Similiter Psal. LXVII, qui Arcæ fœderis, et illic divinæ præsentiæ celebrandæ destinatur, multo illustrius σκήνωσιν illius in carne exsequitur, quod monet D. Paulus Eph. IV, 9.

Ut separet. LXX legunt τοῦ διακρῖναι. Revera extremum judicium per separationem expedietur. Vid. Matth. XXV, 32.

D *Turbabuntur a facie ejus.* Hæc licet in Græcis exemplaribus compareant, desiderantur in fontibus Hebræis.

Exterminabis in omnibus gentibus. Κατακληρονομήσεις LXX habent. Qui quid sibi vindicat, alios possessione excludit.

XXIX. — *Quis nuntiabat vobis.* Τις ἀναγγελεῖ ὑμιν LXX habent, qui pro יגוד legisse videntur יגיר. Quod sequitur de τόπῳ αἰωνίῳ seu loco æterno euphemismum Hebræum sapere videtur; τόπον βασανης, D. Lucas appellat. Sero erat quando infernus per Tophet et gehennam designabatur.

Auferte portas. Lectionem hanc genuinam puto licet Pamelio aliter visum; nata enim videtur ex Græci textus ἄρατε πύλας homonymia, nec a libraris errore potuit contingere. Loca ex Psalmis quæ hic congeruntur, Domino nostro vindicare super vacuus esset labor; siquidem pleraque a Judæis ipsis Messiæ tribuantur. Dominus noster, Joan. X,

1, seipsum portam profitetur; atque in hanc mentem Clemens in Epist. ad Corinthios, geminum locum Psal. CXVIII, Ἀνοίξατέ μοι πύλας δικαιοσύνης interpretatur.

Ministri mei turbarentur. Ἠγωνίζοντο, inquit Apostolus, in agonia versarentur : Dominus suam agoniam descripturus ait, *nunc anima mea turbata est.*

Pararit pater meus. Constans est auctor noster in hac lectione, quemadmodum etiam Irenæus. Illam agnoscit mss. Cantab. vetustissimus, ut et alii codices Græci, qui legunt ὁ ἡτοίμασε ὁ Πατήρ μου.

CIRCA ANN. CCXLIX.

TESTIMONIORUM LIBER TERTIUS.

Liber tertius. Liber hic licet in editione Spirensi, veteri innominato et Remboldi desideretur; in Erasmi, quæque ipsum secutæ sunt omnibus, deinceps reperitur. Porro mss. codices passim exhibent. Genuinum esse auctoris nostri scriptum, superius ex Hieronymi, Augustini, aliorumque veterum suffragiis ostendimus. Mantissæ autem loco addere etiamnum licebit, non modo titulum 54, hujus libri disertis verbis ab Hieronymo laudatum fuisse, sed etiam titulum quartum ab Augustino sæpius citari, nimirum *Retract.* l. II, c. 1; *Adv. Pelag.* c. 9; *De Prædest. sanct.* c. 3. Inficias non iverim testimonia quædam a librariis interpolata, alia verbis vulgati interpretis descripta occurrere; sed hæc ad libri ipsius statum non pertinent : et omnia fere veterum scripta ex æquo tangunt. Rectius dubitari poterit an liber iste ad Quirinum tertius, vel singularis potius, suique juris dici debeat. Quæ adversus Judæos superius habentur testimonia; unicum, licet bipartitum, opus conficere videntur : quod argumenti ratio, et Epistola præmissa suadere poterint. Quin imo diversi prorsus argumenti quæ sequuntur testimonia, et Epistola denuo addita, tractatum hunc novis auspiciis scriptum testantur. Unde non male codex Lambethanus præcedentes libellos pro uno ducit, atque hunc qui sequitur, non tertium, sed secundum ad Quirinum librum appellat. Sed quandoquidem altera numerandi ratio invaluit, ab eadem minime recedendum ducimus.

I. — *An.* 249 librum hunc novis omnino auspiciis, et tamen ante persecutionem conscriptum; anno 249, quo exeunte, persecutio intentabatur, assignandum duximus. Sed ne a reliquis testimoniorum libris divelleretur, tractatui *de Habitu virginum*, quem ante episcopatum scriptum putamus, inverso aliquantum temporis ordine, præmisimus.

II. — *Aut enim subjectos vobis subpungitis.* Tertullianus pariter per disjunctivam particulam legit, *aut ad lites jejunatis.* Unde utrique legisse videntur, ἢ γὰρ τοὺς ὑποχειρίους ὑμῶν ὑπονύσσετε, ἢ εἰς κρίσεις, etc.

Et vestimenta tua. Τὰ ἰάματά σου, LXX. *Sanitas tua citius orietur*, Vulgatus interpres. Noster legisse videtur τὰ ἱμάτιά σου. Imo et Tertullianus similiter legit.

Sustineo te. Opperior, exspecto.

Eleemosynis et fide. Exemplaria LXX, quæ Proverbiorum librum satis perturbate exhibent, verba hæc interponunt loco alieno, nimirum cap. XV, v. 29; sed olim capite VI comparuisse hinc suadetur, quandoquidem in versione Syriaca et Arabica habentur.

In corde pauperis. Ἐν ταμείοις σου legunt LXX pro quo lectum videtur ἐν καρδίᾳ πτωχοῦ.

Magis quam sacrificium. Pro οὐ θυσίαν, Noster legisse videtur ἢ θυσίαν. Quam lectionem agnoscunt plurima LXX exemplaria. Prior vero lectio Hebræo textui consona, Matth. IX, 13, et XII, 7, perpetuo retinetur.

Omnia ista observavi. Quæ in sacro textu sequuntur, *a juventute mea* prætermisit auctor. Observet vero lector loca hæc ipsa pariter congesta in libro *de Opere et Eleemosyna;* quæ iis quæ diximus supra, pag. 13, de Cypriani methodo in laudandis S. Scripturis, prorsus respondent. Imo et librum hunc eidem asserunt.

Ut in omnibus locupletemini. Sic aliqui Græci codices legunt, ἵνα ἐν πᾶσι.

Neque divites. Quam lectionem mss. exemplaria Græca tuentur, quæ habent μηδὲ τοὺς πλουσίους. Et quidem quæ ex adversa parte sequuntur, nimirum pauperum, debilium, cæcorum et claudorum distincta mentio, lectioni huic favere videntur.

III. — *Dum enim adhuc pusilli eratis.* Additamentum a librario forte adhibitum, abest enim in lib. *de Zelo et Livore*, ubi textus hic laudatur. Simile apud Irenæum occurrit l. IV, c. 75 : *Lac vobis potum dedi, non escam; nondum enim poteratis escam percipere.*

Charitas magnamina. Μακροθυμεῖ. *Magnanimem* Tertullianus appellat libro *de Patientia.* Sed *longanimus*, vox pariter barbara, magis obtinuit.

Non inflatur, non irritatur. Codices græci passim legunt οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ : sed mss. quamplurimi habent οὐ φυσιόυται οὐ φιλοτιμεῖ, quos auctor noster videtur secutus. In libro *de Unit. Ecclesiæ*, eodem modo textus hic effertur.

Discrimen ullum. Hanc lectionem tuentur probatissimi codices græci mss. Bodleianus, si quis alius venerandæ antiquitatis, uncialibus litteris descriptus, legit οὐκ ἦν χωρισμὸς ἐν αὐτοῖς τις. Bezæ vero qui Cantabrigiæ servatur, οὐ διάκρισις ἐν αὐτοῖς οὐδεμία. Sequiorum temporum apographa prætereo. Porro notandum Bedam nostratem, hanc discrepantiam olim observasse in *Retract. in Act. Apost.*

Offer munus tuum ad altare. Voces, *ad altare*, redundant.

In tenebris ambulat. Vox *ambulat*, quanquam hic loci non reperiatur, infra v. 11, habetur.

IV. — *In nullo gloriandum.* Locum hunc supra monuimus ab Augustino sæpius laudatum dum Pelagii furores oppugnaret.

V. — *Vos autem ne vocaveritis rabbi.* Si titulum istud admittere non liceat, pariter et deferre vetitum. Græca nostra habent μὴ κληθῆτε. Vulgatus interpres habet *Nolite vocari.*

VI. — *Nudus etiam ibo sub terram.* Hæc interpretamenti loco, ponuntur, pro eo quod LXX brevius efferunt ἀπελεύσομαι ἐκεῖ. Infra quæ eodem modo adjecta sunt, LXX interpretes habent auctores : ἐν τοῖς συμβεβηκόσιν αὐτῷ οὐχ ἥμαρτεν Ἰὼβ οὐδὲ ἐν τοῖς χείλεσιν αὐτοῦ.

Stimulus carnis meæ. Vox *meæ* redundat. Quod sequitur, *virtus in infirmitate perficitur*, ejecta voce *mea*, universalius quoddam lemma conficit.

Quam lata! Complutensia Biblia, nec non omnes fere vetustiores codices mss. pariter legunt τί στενή, admirative.

In locis impiorum. Pro בקים legisse videntur LXX interpretes בחקים. Monet Pamelius « Excusos codices habuisse in margine Ecclesiasticis III; sed neque ibi Græce reperitur, neque in libro Sapientiæ. » Goulartius contendit Ecclesiasticis III, scriptum haberi. Sed revera in Proverbiis Salomonis XXVIII, omnino reperitur : quem librum Sapientiam Solomonis frequenter appellat auctor noster.

VII. — *In die redemptionis.* Consentit cum iis Græcis codicibus qui legunt ἐν ἡμέρᾳ.

IX. — *Sic adimplebitis legem Christi.* Eodem modo textus hic laudatur epistola *ad Antonian.*, quasi legisset, οὕτως πληρώσετε τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ.

X. — *Non nisi soli Deo subjecta.* LXX legunt Οὐχὶ τῷ Θεῷ ὑποταγήσεται ἡ ψυχή μου; legisse videtur auctor noster οὐκ ἢ τῷ Θεῷ. Vulgatus in-

terpres imperative effert, *Verumtamen Deo subjecta esto anima mea.*

Responderunt autem Sidrac. Locus hic Cypriani animo semper fere obversabatur. Non modo in his libris, sed in *Exhort martyr.*, Epistola *ad Thibaritanos*, et *ad Rogatianum* in medium profertur.

XI. — *Lumbi vestri præcincti.* Recte locum hunc affert auctor noster, in probationem lemmatis sui; Ægypti enim servitus, et in terram Chanaanæam transitus, statum nostrum sub peccati tyrannide, et libertate Evangelica adumbrabant.

Empti enim estis pretio magno, clarificate et portate. Legisse videtur auctor noster ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς μεγάλης, δοξάσατε, καὶ βαστάσατε. Et quidem posteriori additamento favent exemplaria : certe in lectione hac constans est auctor noster.

Quasi non utantur. In textu græco, ὡς μὴ καταχρώμενοι. Quæ voces non male versionem istam admittunt. Sic Plato, epist. 8, οὐκ ὀρθῶς καταχέχρηται δωρεᾷ.

Portemus et imaginem. Quod iis exemplaribus consonum, quæ legunt φερόσομεν.

Placere ei cui se probavit. De probatione militari plurimæ exstant leges imperiales. 1° Origo inquirebatur, ne forte militiæ obtentu nonnulli curias defugerent. 2° Ætas spectata, scil. ut sit decimus octavus annus expletus. 3° Statura, ut sit quinque pedum et septem unciarum. 4° Status, ut non servi, nec qui vitæ genus ignobile exercebant. 5° Robur et habitudo corporis; quorum diversa ratio pro diversitate equestris et pedestris militiæ. 6° Secta, ita Judæi, et aliquando Christiani, armata militia prohibiti.

Vana sectamini. Sectis absurdis adhæretis, in græco textu habetur δογματίζεστέ.

Spiritu sensus vestri, νοὸς ὑμῶν. Iisdem verbis locum hunc effert Tertullianus, lib. *de Anima*, c. 45.

In justitia, in sanctitate et veritate. Libri impressi passim legunt ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ὁσιότητι τῆς ἀληθείας. Sed plurimi codices. mss. lectioni auctoris nostri accedunt, nimirum ἐν δικαιοσύνῃ, καὶ ὁσιότητι, καὶ ἀληθείᾳ.

Quomodo Deus manet in æternum. Additamentum hoc aliunde videtur petitum

Pascha nostrum immolatus est Christus. Impressi legunt Πάσχα ἡμῶν ὑπὲρ ὑμῶν ἐθύθη Χριστός. sed mss. exemplaria passim habent Πάσχα ἡμῶν ἐθύθη Χριστὸς. Cui lectioni vulgatus interpres consentit.

XII. — *Et si vane juraverit.* Post versum 10 omittitur undecimus, et apponitur duodecimus; quia non opus ut quis perjurii crimen exaggeret cum constiterit frequenter aut levi de causa vere jurare non licere.

XIII. — *Ad ædificationem fidei.* Exemplaria impressa habent πρὸς οἰκοδομὴν της χρείας : sed pro lectione auctoris nostri stant plurimi mss. et habent πρὸς οἰκοδομήν τῆς πίστεως.

Benedicentes et non maledicentes. Pro εὐλογεῖτε, καὶ μὴ καταρᾶσθε, legisse videtur Noster εὐλολόῦντες, καὶ μὴ καταρώμενοι.

XV. — *In hostiam.* Habetur hic textus in Epist. *ad Rogat.* Et utrobique legitur, *in holocaustum hostiam.* Cyprianum tamen scripsisse puto, *in holocautoma*; sed librarii ex loco Sapient., III, 4, qui sequitur, et ingeniis suis ad immutanda omnia nimium proclivibus, corrigendum putaverant, et reposuere *in holocaustum hostiam.*

XVI. — *Liberat de malis.* Si verax testis in causis civilibus et communis vitæ negotiis tantum valet : multo magis qui Dei causa martyr.

Tollentes gremia. Idem quod cremia sive fasciculi surculorum aridorum, quæ eodem fere modo colligantur ut manipuli spicarum. Ulpian. l. LV *De legat. et fidei com.* l. XXXII : « Sed si voluntas non refragatur, et virgulæ, et gremia, et sarmenta, et

A superamenta materiarum continebuntur. » Columel. lib. XII, cap 32 : « Mustum in vasa defrutaria deferemus, levique primum igne ex tenuibus admodum lignis quæ gremia rustici appellant. »

XVIII. — *Non est meus discipulus.* Cyprianus pro μου ἄξιος, legisse videtur μου μαθητής. Et ita habetur Luc. XIV, 26.

Pro eo qui dilexit nos, διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος ἡμᾶς, alii codices legunt διὰ τὸν ἀγαπήσαντα. Vulgatus habet, *propter eum.*

XXI. — *Eadem enim agis quæ judicas.* In nostris exemplaribus legimus, τὰ γὰρ αὐτὰ πράσσεις ὁ κρίνων : sed Noster legisse videtur : αὐτὰ πράσσεις ἃ κρινεῖς. Et postea pro τοιαῦτα, τὰ κακά.

XXVII. — *Lucete sicut luminaria.* Non indicative, sed imperative intellexit vocem φαινεσθε.

XXVIII. — *Non posse in Ecclesia remitti.* Hæc prima fronte hypothesi Novatianæ favere videntur; sed Scripturarum quæ afferuntur suffragia, ad pec-
B catum adv. Sp. S. vel saltem graviora flagitia (et quidem prima Christianismi tempora nullam illis veniam fecere) restringuntur. Porro cum ex priscis moribus, publice delinquentes, Ecclesia essent pellendi antequam ad pœnitentiam admitterentur; recte dicetur, non posse in Ecclesiam istiusmodi flagitiosis remitti. In eamdem mentem dicit auctor noster, lib. *de Habitu Virg.* : « Nulla sit venia ultra delinquere, postquam Deum nosse cœpisti. » Vid. ad Hebr, VI, 4.

XXIX. — *De sæculo essetis.* Corrumpere et corrumpi sæculum vocatur.

XXX. — *Quod quis Deo voverit.* Pamelius suo more vota monastica hinc nobis commendat; parum memore, nec temporis, nec scripti istius rationem, istiusmodi vota pose respicere.

Maledictus qui facit opera Dei negligenter. Gentes Chananeæ per anathema seu חרם devotæ; unde qui in bellis istis quæ Dei auspiciis gerebantur,
C victis pepecit, tanquam juramenti violati reus peragebatur. Porro bella non sine votis olim suscepta, Abrahæ, Jepthæ, Israelitarum passim exemplis liquet.

XXI. — *Non resurgent impii in judicio.* Judæi in illa erant sententia, se solos in judicio venturo sistendos.

XXXII. — *Generant et generatur.* Græca quædam exemplaria, cum bona Pamelii venia, legunt γεννῶνται καὶ γεννῶσι. Quod sequitur minus latinum, *non nubunt neque nubuntur*, apud omnes fere Patres Latinos retinetur; vix enim aliter voces in Græco textu, οὔτε γαμοῦσιν, οὔτε ἐκγαμίσκονται, totidem verbis exhiberentur. Vulgatus interpres Luc., XX, 24, habet, *Filii hujus sæculi non nubunt et traduntur ad nuptias.* Quod statim sequitur, *neque enim incipient mori*, Græcis iis acceptum referendum quæ habent, οὔτε γὰρ ἀποθανεῖν ἔτι, ἰσάγγελοι τῷ Θεῷ, τῆς ἀναστάσεως υἱοὶ ὄντες.

D *Sic et mulier, et virgo.* Consentit iis Græcis mss. quæ legunt, καὶ ἡ γυνή, καὶ ἡ παρθένος ἡ ἄγαμος μεριμνᾷ τὰ τοῦ Κυρίου.

Nisi panis sanctus unus. Codices LXX quidam habent εἰ μὴ ἄρτος ὁ ἅγιος, quas voces singularem panem denotare credidit auctor noster. Sed exemplaria impressa passim legunt ἢ ἅγιοι ἄρτοι εισιν.

XXXIII. — *Deus judicium tuum regi da.* Locum hunc Messiæ asseruit auctor noster c. 2 libri superioris. Is qui sequitur Gen. XIX, 24, a Patribus passim ut personarum in Deitate distinctio comprobetur afferri solet. Videat lector Justin. in *Dial. cum Tryph.*; Iren. l. III, c. 6; Tertull. *ad. Prax.*; Cyrill. l. I *in Joan,*; Athanas. *Epist de Synod.*; Hilar. l. *de Synod.*; Hieron. in XLV *Isa,*; Ambr. l. I *de Fide.*

XXXVI. — *Ad Ponticos.* Sic Tert. in *Scorpiaco.*

XXXIX. — *Tradebat autem se judicanti injuste.* Codices nostri legunt κρίνοντι δικαίως. Sed legisse

videtur Noster, παρέδωκεν αὐτὸν τῷ κρίνοντι ἀδίκως, respectu ad Pilatum et Caipham habito.

In figura Dei constitutus. Tertullianus legit, *in effigie Dei constitutus.* Adv. Marcion. l. v, c. 20. Vulgatus, *in forma.*

XL. — *In abscondito reddet tibi.* Quod sequitur ἐν φανερῷ, in pluribus mss. deest, quod olim S. Augustinus observavit. *De Serm, Domini in Monte*, l. II, c. 5.

XLII. — *Fidem in totum.* Sic capite sequente, *In totum delictum in vobis est.*

Justus autem ex fide mea. Hunc locum supra tractavimus lib. I *ad Quirin.* l. 5

XLIV. — *Statim consequi.* Alibi consecutio pro baptismo ponitur c. 97, *ad fidem et consecutionem properandum.* Pariter Tertullianus lib. *de Bapt.* c. 19 : « Si qui pondus intelligant baptismis, magis timebunt consecutionem. » Huic opponitur status competentium. Leges ecclesiasticæ, quæ postquam donum discretionis spirituum cessasset, cavebant ne Judæi et Gentiles aliique indigni præropere per baptismum admissi, christiano nomini dedecus inurerent ; non debent nec possunt gratiæ divinæ præjudicare.

XLV. — *Per patientiam exspectamus.* Sic in lib. *de Bono Patientiæ*, et hic loci probati legunt mss. Quod olim legebatur *per spectationem speramus* librariorum barbariei imputandum.

XLVII. — *Defectione deficiat.* Τὰ πάντα non hic tantum, sed etiam in græcis exemplaribus plurimis deesse observasse non pigebit ; pariter habet comma proxime succedens, καὶ ἀσθενάσουσι οἱ ἀσεβεῖς, quod Theodotionis erat additamentum, ut Græca Hebræis responderent. Symmachus rectius vertit.

XLVIII. — *Non fenerandum.* Usura apud scriptores ecclesiasticos perpetuo male audit : et merito, quandocunque ob moram pecuniæ ob inopiam non solutæ pretium exigitur. Alia fortasse ratio pecuniarum quas qui accepit in lucro ponit : nisi quatenus leges positivæ contrarium statuunt aut scandalum aliter suadet

Homo autem qui erit justus. Voces istæ ad supplendum sensum a sequentibus appositæ.

Sacramentum fidei. Mysteria nimirum non evulganda : quod in omni religione semper obtinuit.

Quod habuimus facere. Locutio Tertulliano frequens, lib. *de Anim.*, c. 55 : « Habes et regionem inferum subterraneam credere. » De pudicitia c. 13 : « Erudiri haberent blasphemandum non esse. »

LII. — *Regnum Dei intra vos est.* Posse homines gratiæ divinæ obicem ponere, vix illustriori documento quis ostenderit, quam quod Messiam præsentem usque requirebant Judæi : imo odiis inexpiabilibus prosequebantur.

Nec unus. Magis ad mentem veritatis Hebrææ, habent vulgati interpretes : *Nonne tu qui solus es ? Ecce breves dies homini sunt ;* sed LXX sequitur auctor noster.

LVII. — *Non exibis inde.* Textus hic affertur ut probet, fidelem emendari malis a Deo immissis in hoc sæculo. Nimirum solus infernus pœnarum proprie dictarum locus.

LVIII. — *De qua sola.* Ἐνετειλάμεν σοι τούτου μόνου habent LXX, qui præiverunt in additione vocis *sola.*

Corruptivum istud. Eodem modo legit Tertull, *de Resurrect. carnis* passim.

Mors in contentionem. Εἰς νικος, apud apostolum : sed auctor noster, et etiam Tertullianus, legisse videntur εἰς νεῖκος. LXX posuerunt, Osee XIII, 14, Οοῦ ἡ δίκη σου, θάνατε ; ποῦ τὸ κέντρον σου, ᾅδη ; et revera, judicia forensia non sine contentione peraguntur : quique causam obtinet, vicisse passim dicitur. Notetur græcos interpretes רבד non pro *peste*, sed *sententia* a judice prolata accepisse. Insuper legisse non ut nos יהי sed איה quod Chaldæum fecisse versu 10 constat. Porro advertere

A licebit, nonnulla Græca exemplaria pro ᾅδη cum auctore nostro, denuo legisse θάνατε.

LIX. — *Similes fiant.* Nihil gravius accidere potest idololatræ, quam ut deo suo similis reddatur.

LXI. — *Ut auferant proximo.* Ita LXX ; sed Symm. et Theod. rectius, ἕως τοῦ μὴ ὑπάρχειν τόπον. Vulgat. legit, *Usque ad terminum loci.*

Hic rogatur. Παρακαλεῖται. Nunc mendici partes; mutatis rerum vicibus, agit dives, et Lazarum rogat. Vulgatus interpres et alii vocem reddunt in altero significatu, *hic consolatur.*

Habentes exhibitionem. Phrasis Tertulliano perpetua cum de victu quotidiano agit. Vid. lib. *de Idol.* c. 6, 8, 12, *de Corona.* c, 7, *de Monogam*, c. 16. Et quidem locutio a tritura fori quod uterque exercuit hausta : nam *exhibere*, illic sonat vitæ necessaria suppeditare. Paulus in L. Nesennius. ff. de negot. gest. : « Pone, peregre patrem ejus abiisse, et matrem dum in patriam reverteretur,
B tam filium quam filiam ejus exhibuisse. » Sic Ulp. I, ff. de officio præfect. urb. : « Sed et patronos egentes de suis libertis querentes audiet ; maxime si ægros se esse dicant, desiderentque a libertis exhiberi. »

Et muscipulam. Muscipulam, παγίς. Gloss. vetus, Machina quidem animalculo liguritori capiendo satis apta, sed homini prorsus indigna.

LXIV. — *Continentia castitas,* Consentit iis mss. qui addunt.

LXVI. — *Continente disciplinam* Sic reddi locum in lib. *de Habitu Virg.* Legunt LXX δράξασθε παιδείας. Fortasse olim scriptum δράξασθε παιδίου, amplexamini filium.

LXVII. — *Prurientes in audiendo scalpentes aures* Alterum horum videtur ex margine desumptum.

LXIX. — *Si quis putat se sapientem esse in vobis, mundo huic stultus fiat.* Legunt exemplaria nostra, εἴ τις δοκεῖ σοφὸς εἶναι ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, μωρὸς γενέσέω. Noster auctor aliter distinxisse videtur
C nimirum εἴ τις δοκεῖ σοφὸς εἶναι ἐν ὑμῖν, τῷ αἰῶνι τούτῳ μωρὸς γενέσθω.

LXXIX. — *Quoniam ipsi Deum videbunt.* Qui precantur faciem Domini requirere dicuntur : et quos Deus aversatur, dicitur avertere faciem abis.

LXXX. — *Nullam haberes potestatem.* Recte ista, licet Pilato dicta, ad diabolum referuntur : ait pariter enim Dominus, hanc esse illorum, nempe Judæorum, horam, et deinceps subjungit potestatem tenebrarum, Luc. XXII, 53.

LXXXIII. — *Non facietis cirrum.* Σισοην vertunt LXX, quod Hesychius explicat (si ariolari liceat post Casaubonum et Heinsium) ut sit κουρὰ παρὰ Φασηλιταις. Tonsura in usu apud gentem Palæstinæ finitimam Phaselitarum, etc., eo Israelitis vetita. Tertul. *de Virgin. vel.* notat *Germanorum cirros.* Quod Tacito interprete, *de Morib. Germ.* est *obliquare crimen nodoque substringere. Effigies barbæ*, est, ὄψις τοῦ πώγωνος apud LXX.

D LXXXIV. — *Periclitabitur in eis si exciderit ferrum.* Lectio hæc a LXX desumpta, interpunctione tamen mutata. Apud eos verba in duos periodos distinguuntur ; Σχίζων ξύλα κινδυνεύσει ἐν αὐτοῖς. Ἐὰν ἐκπέσῃ τὸ σιδήριον, etc. Rectius vulgatus interpres Hebræam veritatem exhibet : *Qui scindit ligna vulnerabitur ab eis. Si retusum fuerit ferrum et hoc non ut prius, sed hebetatum fuerit, multo labore exacuetur.*

XCIV. — *Quicunque ederit panem aut biberit calicem.* Pamelius in locum hunc, lib. *de Lapsis*, ait, « Lectionem hanc notatu dignam contra eos qui necessitatem urgent communionis sub utraque specie. » Nimirum illo judice, hinc conficitur sufficere ad Eucharistiæ perceptionem, ut quis solummodo panem edat : proinde et dicat pariter, non minus sufficere, ut quis calicem solum bibat. Porro ait, « advertendam venire hujus loci expositionem, de præmittenda exomologesi ante Eucharistiam. »

Hoc est, confessionem auricularem sacris illis mysteriis necessario prærequiri ; scil. mandatum ut quis *se examinet*, id omnino jubet, ut singuli examen alienum subeant. Certe qui hypothesi suæ sic patrocinium præstat : tacendo impensius commendasset.

XCV. — *Ne adduxeris impium in habitaculum justorum.* Sacer textus habet אל תאדב דשע לביה: צריק quod vulgatus interpres vertit *ne insidieris*, etc LXX vero quos auctor noster sequitur, paraphrasi non incommoda reddunt μή προσαγάγης ἀσὴϐῆ νομῆ δικαίων. Videntur pro תאדב legisse תעדר.

XXVI. — *Beatus qni invenit amicum verum.* LXX habent, ὢς εὗρεν φρόνησιν. Sed legisse videtur Cyprianus ώς εὗρεν φίλον, aut φίλον πιστὄν.

XCVII. — *Ad consecutionem properandum.* Consecutionem, baptismum notare supra dictum est. Ob hanc baptismi moram clinici olim in Ecclesia infames, sed pro temporum ratione hac in re variatum est. Tertul. in contraria fuit sententia lib *de Bapt.* cap. 19 : « Si qui pondus intelligant baptismi, magis timebunt consecutionem, quam dilationem. »

XCVIII. — *Dum veniunt bona.* Legisse videtur Cyprianus ἕως, aut ἐφ' ᾧ. Scil. hoc intervallo fruamur, et voluptatibus indulgeamus, donec baptismus veniam præteritorum omnium concesserit.

C. — *Qui viderit possidebit ea* Vide quæ diximus in c. 6. l. II *ad Quirin.*

CVII. — *Noli diligere detrahere ne extollaris.* Hebræa veritas habet פן שגה תודש אל תאהב et Vulg. *Noli diligere somnum ne te egestas opprimat.* Sed LXX cum Nostro legunt μὴ ἀγάπα καταλαλεῖν, ἵνα μὴ ἐξαρθῇς. Diversitatis hujus ratio petenda videtur ab homonymia vocis שגה quæ non *somnum* modo sed et *iterationem* significat, et in dialecto hebræa maledicentiam et obtrectationem. Prov. VII, 9, שנה דכד a vulgato interprete redditur, *Qui alteri sermonem repetit* et XXVI, 11, כסיל שוגה באולתו pariter reddi potest *stultus iterans in stultitia sua.* Vox *extollaris*, idem videtur velle, ac si dictum esset, *e medio tollaris.*

CXIII. — *Filius Altissimi si obedieris.* Voces *si obedieris*, redundant : nisi forte illæ quæ sequantur καὶ εἰ ἀγαπήσει, per errorem lectæ fuerint, εἰ ἀγαπήσῃς aut quid simile.

CXIV. — *Exomologesin.* Pœnitentia nimirum. *Exomologesis* enim est, definiente Tertulliano, *prosternendi et humilificandi hominis disciplina.* Ex hac voce ista in periodo plura exsculpere, est nodum in scirpo quærere : quam operam libenter Pamelio relinquimus.

CXVII. — *Harum tenebrarum.* Deest etiam in Græcis quibusdam codicibus, vox αἰῶνος.

Perfeceritis, stetis. Consentit cum iis mss. qui omittunt στῆτε οὖν.

CXIX. — *In homine veniat.* Homo futurus est. Quod reges Assyrii et Chaldæi Israelitis hoc Antichristus Christianis. Quemadmodum ergo sub Luciferi cœlos ruentis schemate regis Babyloniæ clades designabatur Isa XIV, 12, pari etiam terroris apparatu a primis Christianis descriptus erat Antichristus, ut sit nimirum malus quidam genius et cacodæmonum princeps. Tert. *de Resurrectione carnis*, c. 25 : « Bestia Antichristus, cum suo pseudopropheta certamen Ecclesiæ ei inferat, atque ita Diabolo in abyssum relegato, » etc. Quæ respicere videntur Apoc. XX, ubi *Draco, serpens antiquus, qui est diabolus et Satanas,* describitur. Certe Hippolytus martyr aperte erat in illas sententia, Antichristum fuisse ipsum diabolum plantastico et aereo corpore contectum.

Sanguinis effusione. Græca habent καὶ αἵματος, καὶ πνικνοῦ. Si verbis istis interdictus esset sanguinis esus, tantum abesset ut juberentur Christiani abstinere ab effusione sanguinis, ut, quod Augustinus *contra Faustum Manichæum*, l. XXXII, cap. 19, recte admonet, opus esset ut cantum sit : *Ne quidquam ederent carnis, cujus sanguis non esset effusus.* Unde Levit. XVII, 13, id ipsum in mandatis datur, ut *Sanguis tanquam aqua effunderetur.* Quamobrem plerique ex veteribu. qui in ea erant sententia, sanguinis, mentione ejus esum fuisse interdictum, suffocati mentionem, velut supervacaneam præteriere. Cujus autem, quantique momenti sit illud additamentum, καὶ ὅσα ἂν μὴ θέλητε ὑμῖν γίνεσθαι, ἑτέροις μὴ ποιεῖν, et utrum hæc, præcepta filiis Noachi data respiciant, viderint eruditi.

DE HABITU VIRGINUM.

Librum hunc Cypriano asserunt Pontius Hieronymus, Augustinus, atque, ex veteribus alii : ita ut de scriptore nulla sit controversia. Scriptionis vero tempus non pariter in confesso. Doctissimus Rigaltius post episcopatum compositum censet et Pamelio, dicam, impingit, quod putaret « ab auctore conscriptum cum primum in Ecclesia Christi ex plebeio excessisset ; » remque sibi confectam extra controversiæ aleam credit, ex Pontii verbis qui ait : « Finge nunc illum martyrii dignatione translatum. Quis virgines ad congruentem pudicitiæ disciplinam, et habitum sanctimonia dignum coerceret ? quæ verba, inquit, tam clare significant hunc de virginibus libellum, a Cypriano post persecutionem editum fuisse, quam inscriptum *de Disciplina et Habitu Virginum.* » Nos vero, qui in principio operis adnotavimus, verba illa Pontii, « Quis emolumentum gratiæ per finem proficientis ostenderit, » librum illum ad Donatum *de Gratia Dei* respicere ; non obstante apologia illa prosecessu ejus quæ a scriptis ibi memoratis instituitur : et siquidem in confesso apud omnes, imo ipsum Rigaltium, sit, librum ad Donatum a Cypriano conscriptum, « cum primum apud Ecclesiam nomen profiteretur, » affirmare minime dubitamus, ex prædictis Pontii verbis, de ordine scriptorum martyris nostri, nihil certi posse colligi. Eruditissimus Lombertus, Rigaltii sententiam alio argumento, ex Hieremiæ verbis infra laudatis, propugnare satagit ; ubi dicit Propheta : *Dabo vobis pastores secundum cor meum, et pascent vos pascentes cum disciplina ;* ac si liber *de Habitu Virginum* conscriptus, disciplinæ ecclesiasticæ istius modi esset pars, quæ episcopo soli competeret. Sed hoc nemo dixerit, quisquis meminerit plures libros eo argumento a Tertulliano presbytero elucubratos. Certe majoris videntur ponderis quæ in causæ suæ præsidium attulit Pamelius, verba citans auctoris nostri, quando dicit, « virgines se alloqui, virgines adhortari, affectione potius quam potestate : non quod extremus et minimus, et humilitatis suæ admodum conscius, aliquid ad censuram licentiæ vindicaret, » etc. Parum omnino iis notus Cyprianus, quibus post episcopatum, ita locutus, ceu schemate rhetorico, videtur. Demum si quis diffluentes feminarum mores, promiscuum balneorum usum, et splendidum vestium apparatum, hoc in opere notatos observaverit, haud facile sibi in animum induxerit, persecutionis Decianæ tempora describi. Stet ergo, tractatum hunc ad an. 243, et ad illa quæ, teste Pontio, *presbyter fecerat* Cyprianus, referendum. Veterem libelli hujus titulum, quem editio Spirensis, Vetus innominata, Remboldi, Erasmi, Manutii, Gravii, et plerique mss. codices tuentur ; quique simplicissimus videtur, et operis contenta commodissime exhibet, nec non Tertulliani nomenclaturæ proxime accedit, retinendum censuimus. Tertullianus, lib. *de Cultu Fem.* docet. *Habitum duplicem speciem circumferre, cultum et ornatum.* De his Septimius seorsim egerat in libris *de Cultu Feminarum* et *de Virginibus*

velandis. Cum vero rem totam unico volumine absolvere statuisset Cyprianus, nihil instituto ipsius accommodatius esse potuit, quam ut in fronte operis *Habitum*, vocem latissimæ significationis adhiberet. Pontium, S. Martyris libros describere potius quam citare, res est manifesta; unde licet ille de *congruente pudicitiæ disciplina, et habitu sanctimonia digno*, mentionem faciat; non proinde titulum libri extendendum existimamus. Non magis quam quia S. Hieron. librum hunc, *volumen de Virginitate* appellat, *Epist. ad Eustoch.*, sic inscribendum censemus.

I. — *Disciplina custos spei.* Utramque fere Tertulliani paginam implet *disciplinæ* vox; et apud eum omne pietatis officium hoc elegio censetur. Patientiæ, fidei, orationis, sanctitatis, monogamiæ, pudicitiæ disciplinam passim commendat. Et tractatum huic supparem *de Virginibus velandis*, disciplinæ mentione sæpius repetita inchoat, atque ibidem Paracleto suo hanc institutionis prærogativam tribuit. Cyprianus vero, magistrum ad aras sequitur; feliciissimis auspiciis, ita imitatus semper, ut corrigat; atque ut is sit quem alii tuto imitentur. Quæ hic congeruntur S. Scripturæ testimonia, reperire est epist. 4 (ad Pamelii numeros 62) *de Virginibus*. Et quidem auctori nostro solemne est, pari in causa, iisdem armis ex litteris productis pugnare.

Retinaculum fidei. Cui, ceu funi nautico, fidei anchora alligatur. Sed contrario prorsus sensu Tertul., lib. *de Cultu Fem.*, II, vocat mundum muliebrem, *retinacula spei nostræ*, scil. quæ spem non sustinent, sed morantur.

II. — *Vivendi timorem.* Dixerat supra, « Fundamentum omne religionis ac fidei, de observatione ac timore proficiscitur. » Insuper statim, « Ne quod sanctum et purum de Domini dignatione percipitur; minus sollicito timore teneatur. »

III. — *Nunc nobis ad virgines sermo est.* Locum hunc affert D. Augustinus, *de Doctrina Christiana*, l. IV, c. 21, in exemplum temperatæ dictionis. Porro observat, quod in libello hoc « Martyr Cyprianus de habitu virginum, non de suscipiendo virginis proposito scripsit. »

Has adhortamur, affectione potius quam potestate. Similiter Tertullianus, *de Cultu Fem.*, l. II, « Ancillæ Dei vivi, conservæ et sorores meæ, quo jure deputor vobiscum postremissimus; » et deinceps: « Utinam miserrimus ego in illa die Christianæ exsultationis, vel infra calcanea vestra caput elevem, »

Spadones qui seipsos castraverunt. Tertul. dixit, *qui se spadonatui obsignant propter regnum Dei.*

V. — *Neque enim fas est virginem, ad speciem formæ suæ comi.* Infra se interpretatur, dum ait, *Omnia licent, sed non omnia expediunt.*

VI. — *Quando in nominis confessione cruciatur.* Tertull. prius dixerat, « Cum propter Christum lacerata duraverit. »

VII. — *Et hic cum sæculo remansura.* Quæ morituri relinquere coguntur.

Cujus pompis et deliciis jam tunc renuntiavimus. Tertull. *de Spectac.*, c. IV: « Cum aquam ingressi Christianam fidem in legis suæ verba profitemur, renuntiasse nos diabolo, et pompæ et angelis ejus, ore nostro contestamur. »

Quomodo et Deus manet. Additamentum hoc in Græcis non comparet.

IX. — *Sic vivis ut possis adamari.* Tertull. lib. *de Virg. vel.* rem sic explicat: « Arabiæ feminæ ethnicæ, quæ non caput sed faciem quoque ita totam tegunt, ut, uno oculo liberato, contentæ sint dimidiam frui lucem, quam totam faciem prostituere. Quos propterea infelicissimas ait Romana quædam regina, quod adamare magis, quam adamari possint. »

X. — *Non utantur.* Vide l. III *Test. ad Quir.*, c. 2.

Petrus etiam. Si in tanta dignatione Apostolus, ultimam paupertatem subibat; frustra sibi placeat feminæ christianæ in divitiarum affluentia.

XI. — *Describitur civitas meretrix*, Locum hunc pariter laudat Tertullianus l. II *de Cultu Fem.*, c. 12: « Illa civitas valida, quæ super montes septem, et plurimas aquas præsidet, » etc. Vid. lib. III *Testim ad Quir.*, c. 36.

XIII. — *Incessu pedum trahentes tunicas.* Has una voce Homerus appellat ἑλκεσιπέπλους.

Principales filiæ Sion. Vulgatus ad Hebræam veritatem accommodatius reddit: *Decalvabit Dominus verticem filiarum Sion.* Quod postea exinde dicitur, *revelabit Dominus habitum*, ἀνακαλύψει τὸ σχῆμα, quædam exemplaria felicius legunt αἰσχύνωμα.

Lunulas. Μηνίσκοι sunt ex Symmachi sententia μανιάκια, et Hesychii περιτραχήλια, μανιάκια, περιδέραια, revera LXX conjungunt μηνίσκους καὶ τό κάθεπα. Κάθεμα autem interprete eodem Hesychio ὁ κατὰ στήθους ὅρμος, scil. monile collo circumdatum, appensa gemma solet ornari. Respectu cujus Hieronymus vertit lunulas, *bullas dependentes ad lunæ similitudinem.*

Discriminalia. Acus discriminalis, apud Latinos scriptores res satis nota. Hac Fulvia mortui Ciceronis linguam transfixit.

Botronatum. Quidquid ex adverso senserint Rhenanus et Pamelius, videtur botronatus aurium ornamentum. Hesychius dicit βοτροιδία ἐνωταρίων εἶδος. Horum botronatuum meminit Tertul., l. II *de Cultu.*

Dextralia. Quæ fuerint ἐπιδέξια hæc, vix felicius intelligitur, quam ex Tarpeiæ virginis pacto, quæ, referente Plutarcho, prodidisse dicitur arcem Romæ Sabinis ἐπιθυμήσασα τῶν χρυσῶν βραχιονίστήρων. Vid. Exod. XXXV, 21; Num. XXXI, 50; II Reg. I, 10. Aquila χλιδῶνα βραχίονος βρᾶχιάλιον vertit. Sed in istis omnibus Græca ab Hebræis, Latina ab utrisque, et auctorem nostrum ab universis plurimum discedere nemo mirabitur; qui gestaminum, præsertim muliebrium, in qualibet gente, et quovis sæculo, infinitam varietatem considerat.

XIV. — *Neque enim Deus coccineas.* Tert., *de Cultu fem.*, l. II, c. 10: Nimirum enim Deus demonstravit succis herbarum, et concharum salivis, incoquere lanas; exciderat illi cum universa nasci juberet, purpureas et coccineas oves mandare. » Hieron. in Vita Marcellæ eodem modo rhetoricatur.

Peccatores et apostatæ angeli. Tert., l. I *de Cultu fem.*, c. 2: « Illi scil. angeli qui ad filias hominum de cœlo ruerunt, » etc. Hac etiam in sententia versabantur Lactant., l. II, c. 15; Euseb. *de Præp.* l. V. August. *de Civit. Dei*, l. XV, c. 23.

XV. — *Si quis pingendi artifex.* Hæc D. Augustinus late exsequitur, tanquam exemplum grandis dictionis, loco prælaudato, *de Doct. Christ.*

Æmulo colore. Cujus pulchritudinem omnes æmulentur.

Tu ad vincendam Domini tui vocem. Ita Tertul. *de Cultu*, l. II, c. 6: « Sed enim Dominus ait: *Quis vestrum potest capillum atrum ex albo facere, aut album ex atro,* itaque revincunt Deum. » Et paulo post: « Mirum quod non contra Dominica præcepta contenditur, ad mensuram neminem sibi adjicere posse pronuntiatum est, vos vero adjicitis ad pondus colluras quasdam, » etc.

XVI. — *Capillos jam tibi flammeos auspicaris.* Tert. ibid.: « Pessime tibi auspicentur flammeo capite. »

Peccas capite. Respicere videtur, non, quod vult Rigaltius, diminutionem capitis ex jure Romano; sed verba Apostoli, I Cor. XI, 10, καταισχύνει την

κεφαλήν. Porro meminisse verborum Magistri putarem, dicentis : « Sciant quia totum caput mulier est, limites et fines ejus eousque porriguntur, unde incipit vestis. »

XVII. *Cum resurrectionis dies venerit.* Idem ibi supra : « Videbo an cum cerussa, et purpurisso, et croco, et illo ambitu capitis resurgatis. »

XVIII. *Et quoniam.* Sensus verborum non aliter consistere posse videtur, nisi cum sequentibus cohæreant.

Verba turpia. Fescennini versus, prorsus obscœni, *qui*, ut ait Festus, *canebantur in nuptiis.*

XXIII. — *Majoris gratiæ præmium.* Ultra modulum gratiæ baptismalis, annis juxta et pietate adultis, uberiora Deus concedit dona; sed vix ulla magis expetenda, quam quæ carnis desideriis domandis vires suppeditant.

DE UNITATE ECCLESIÆ LIBER.

De Unitate Ecclesiæ. Liber hic, ad solvendum Novatiani schisma conscriptus, non tantum Cypriano asseritur ex Pontii, et D. Augustini l. II, *cont. Cresc.*, c. 33, aliorumque e veteribus ejusdem mentione : sed ipsius Cypriani epist. 54 (ad Pamelii numeros 51), testimonio. Is enim ibidem agnoscit libellum a se compositum, qui *expressit catholicæ Ecclesiæ unitatem.* Quæ verba volumen hoc respicere, nemo facile dubitaverit. Vocis *Catholicæ* in libelli titulo additamentum quod passim obtinuit, suffragantibus mss. quam plurimis omisimus, præsertim cum Pontius etiamnum contraxerit, singulari *unitatis* vocula tractatum hunc designans. Porro D. Aug., loco prælaudato, disertis verbis librum hunc *Epistolam de Unitate* appellasse certum est. Cui nomenclaturæ accedere videtur Facundus, l. I, p. 16, loco a librariis (quod recte observat eruditissimus Lombertus) male multato : non enim librum Cypriani *de Trinitate* qui nullus erat, sed *de Unitate* laudare voluit, quod locum ipsum inspicienti erit manifestum. Remboldi editio aliam reposuit formulam, scil. *de Simplicitate Prælatorum*, a principio libelli petitam; ubi dicitur moneri nos, esse *ad innocentiam simplices, et tamen cum simplicitate prudentes.* Tale quiddam accidisse in præcedente Tractatu observavimus, apud illos qui titulum instituerunt : *De Disciplina et Habitu Virginum.* Tempus quod attinet elucubrati operis, ex illius argumento et epistola superius laudata, post Cornelii pontificatum, Novatiani schisma, et confessorum defectionem conscriptum : porro ante ejusdem Cornelii martyrium, imo ante confessorum reditum in Ecclesiam, nempe an. 251, Romam transmissum fuisse constare censemus.

VI. — *Hi tres unum sunt.* Faustus Socinus Commentariis suis in hanc periochen ait : « Satis constare illam esse adulterinam, et ab hominibus qui suum dogma de trino et uno Deo quacunque ratione defendere ac propagare volebant, in locum hunc infartum. » Addit porro, « quod Hieronymus, ut is qui, ut recte de eo Erasmus alicubi scribit, non satis prudenter sæpe ad victoriam, et ad causæ suæ defensionem et favorem multa trahebat, nactus forte exemplar aliquod, aut etiam plura exemplaria in quibus particula ista (nempe triplicis testimonii Patris, Verbi, et Spir. sancti in cœlo testantium) ita adjecta fuerat, ut fraus animadverti non possit, adversus fidem aliorum omnium exemplarium, tam Latinorum, quam Græcorum, lectionem particulæ illius tanquam germanam defendere et promovere cœpit, conquerens publice, cum culpa et fraude hæreticorum abrasam a vulgatis codicibus fuisse. » Cui gravissimæ calumniæ de D. Hieronymo falsario, et S. Scripturarum interpolatore, amoliendæ : sufficere poterit, Cyprianum citasse non modo ante Hieronymi tempora, sed Arii ipsius, et litem de dogmate illo (quod adeo displicet Socino) de trino et uno Deo, scriptorem,

A qui tamen hic loci, et in epistola *ad Jubaiunum* hanc pericopen agnoscit. Imo hoc a Tertulliano præstitum, libro *adv. Prax.*, cap. 25. Interim mirari subit, hanc D. Hieronymi epistolam, quæ crucem primum Erasmo, et dein Socino et ejus sequacibus figebat, quæque non modo ab ipsis, sed libris mss. passim, et fere omnibus codicibus impressis antiquioribus, et interpretum commentariis agnita est. Et, ut distinctius paulo agam, habetur in Bibliis Latinis quæ prodierunt Nurembergæ an. 1475. Venetiis an. 1498. Basil. an. 1506; Lugduni an. 1520. Paris. an. 1563, Lugdun. an. 1589, Antuerp. an. 1617, hoc nostro sæculo, quasi præstigiis quibusdam oculos perstringentibus prorsus disparuisse. Utrum hoc ex casu, an maleficio contigerit, dispiciant eruditi. Epistolam ipsam quia brevis est, neque nunc dierum in promptu habetur, apposuisse non pigebit : « Incipit Prologus in Epistolas canonicas. Non ita est ordo apud Græcos, qui B integre sapiunt, fidemque rectam sectantur, Epistolarum septem, quæ canonicæ nuncupantur sicut in Latinis codicibus invenitur. Ut quia Petrus est primus in ordine apostolorum, primæ sint etiam ejus Epistolæ in ordine cæterarum. Sed sicut Evangelista dudum ad veritatis lineam correximus, ita has proprio ordini, Deo juvante, reddidimus : est enim una earum prima Jocobi, duæ Petri, tres Joannis, et Judæ una. Quæ si sicut ab eis digestæ sunt, ita quoque ab interpretibus fideliter in Latinum verterentur eloquium, nec ambiguitatem legentibus sese facerent, nec sermonum varietates impugnarent, illo præcipue loco ubi de Unitate Trinitatis in prima Jonnnis Epistola, positum legimus. In qua etiam ab infidelibus translatoribus, multum erratum esse a fidei veritate comperimus, trium tantummodo vocabula, hoc est, Aquæ, Sanguinis et Spiritus, in ipsa sua editione ponentibus; et Patris Verbique ac Spiritus testimonium omit- C tentibus, in quo maxime et fides Catholica roboratur, et Patris ac Filii et Spiritus sancti una divinitatis substantia comprobatur. In cæteris vero Epistolis, quantum a nostra, aliorum distet editio, lectoris judicio derelinquo. Sed tu, virgo Christi Eustochium, quam me impensius Scripturæ veritatem inquiris meam quodammodo senectutem invidorum dentibus corrodendam exponis, qui me falsarium, corruptoremque sanctarum pronuntiant Scripturarum. Sed ego in tali opere, nec æmulorum meorum invidiam pertimesco, nec sanctæ Scripturæ veritatem poscentibus denegabo. »

VII. *De superiore parte.* De seipso, et doctrina sua, et regeneratorum nativitate secunda, ἄνωθεν sive superne venientibus, passim agit Dominus noster. Ad eamdem ergo mentem vocem illam hic loci trahit D. Cyprianus; et Unitatem, ceu cœlo lapsam, tunica Christi, quæ ἄνωθεν ὕφαντος δι' ὅλου adumbrari statuit. Hujus interpretamenti meminit Chrysost. Homil. πε', Sed concludit, τοῦτο δὲ D ἐμοὶ δοκεῖ λέγειν αἰνιττόμενος τό εὐτελὲς τῶν ἱματιων.

IX. *Cum generant, simul filios edere. Amor utrique soboli æqualis*, inquit Plinius, qui l. x, c. 34, late columbarum œconomiam describit : « Pudicitia illis prima, et neutri nota adulteria, conjugii fidem non violant; communemque servant domum. Nisi cælebs aut vidua nidum non relinquit, » etc.

X. — *Episcopi sibi nomen assumunt.* Qualis nimirum erat Novatianus. Per *temerarios convenas* intelligendi veniunt tres ex Italia evocati Episcopi, qui ordonationi Novatiani manus suas commodabant.

Tractatus. Sermones. Sic epist. 77 (ad Pamelii numeros 78) dicitur, *non desinis tractatibus suis sacramenta occulta nudare.* Et statim, *Omnibus in tractatu major, in sermone facundior.* Quin hoc ipso opere, *Tractatu longo.* Hinc fluentibus sæculis *tractatores* dicebantur, qui conciones coram

populo haberent. Gloss. Cyr. ὁμιλητικός, *tractator*. A

XI. — *In substantia mea*. Ponitur pro eo quod LXX habent ἐν ὑποστήματι, qui legisse videntur בכירי. Hesychius per πλῆθος explicat ὑπόστημα.

Quando aliud baptisma. De dogmate hoc alibi dabitur dicendi locus.

XII. — *Corruptores Evangelii*. De hoc hæreticorum sacrilegio videndi sunt Iren., l. III, c. 6; Tertul. de *Præscript.*, c. 17 et 33, *Adv. Marc.* l. V. c. 18; Euseb. *Hist.*, l. V., c. 28; Augustin. hær. 46, *de Manich.* et hær. 70; Theodorit. l. II, *Hæret. fab.*, c. 5.

Spiritu roris. Irrorati erant Spiritus refrigeriis. Sed si hæc verborum mens sit, accommodatius diceretur, ipsos Spiritus roris animatos fuisse. Unde suspicio subit, auctorem scripsisse, « Deum simplices atque inter se unanimes, spiritu oris animasse. » Quæ loquendi formula in S. Litteris satis est usitata.

B

XIV. — *Tales etiamsi occisi*. Effatum hoc, quod perpetuo inculcat Cyprianus, Ecclesiam Orientalem permeavit. De illo enim D. Chrysost. in *Epist. ad Ephes.* Serm. 11, huc respiciens ait : Ἀνήρ τις ἅγιος εἶπε τι δοκοῦν εἶναι τολπηρὸν, πλὴν ἀλλ' ὅμως ἐφθέγξατο τί δή τουτό ἐστιν; οὐδὲ μαρτυρίου αἷμα ταύτην δύνασθαι ἐξαλείφειν τὴν ἁμαρτίαν ἔφησεν. Quantum nefas et prorsus inexpiabile sit schisma, reliqui Patres nos passim docent. Clem. *epist. ad Corinth.*, Ignat. *epist. ad Smyrn. et Ephes.*, Iren. l. IV, c. 62, Dionys. Alex. ap. Euseb. l. VI, c. 45. Firmilian. *epist. ad Cypr.*, Optat. l. I. Fulgent. *ad Monim.* l. II, August. *contr. Parm.* l. II, c. 2, Vincent. Lirin. c. 34, Prosp. *de Prom. et prædict. impl.* c. 5.

XV. — *Merita nostra mercedem*. Merces ista ex Dei beneplacito, qui sua dona in nobis coronat. Quando de *meritis* apud auctorem nostrum mentio habetur, recurrendum est ad celebratissimum ejus C lemma, a D. Augustino, tanquam oraculum sæpius laudatum l. III, *ad Quirin.* c. 4 : « In nullo gloriandum, quando nostrum nihil sit. »

Compendio breviante. Eamdem phrasin habet auctor noster, in Præfatione primi libri *ad Quirin.*

XVI. — *Habentes deformationem religionis*. Μόρφωσιν εὐσεβείας, inquit Apostolus. Deformationem pro descriptione sæpius ponit Tertull. : « Utriusque exitum deformans, Herodis tormenta, et Joannis refrigeria, » *Adv. Marc.* l. IV, c. 34; « Simulacrum non prius argilla deformat, » Apol. c. 12.

XVII. — *A semetipso damnatus*. Certe nullis mortalium magis quam Novato et Novatiano hæc Apostoli verba quadrant; illi enim non prius ab Ecclesia quam a seipsis secessum fecere. Alter postquam in Africa lapsos omnes sine mora admittendos contendisset, Romam navigans contrarium dogma proposuit, nimirum pro inexpiabili scelere habendum si unquam admitterentur. Alter qui judi- D cio cleri Romam de recipiendis lapsis non interfuit modo, sed etiam præfuit, propria manu scripsit, proprio ore publice legit litteras ad Africanam Ecclesiam ea in causa transmissas, in illa ipsa Roma, sententiæ istius, hoc est suæ assertores, apostatis et lapsis adnumerandos docuit; ibique cum episcopatum abjurasset invasit.

XVIII. — *Ubi signantur qui Dominum promerentur*. Non tantum inter baptismi solemnia, frontibus crucis signum imprimebant Christiani, « sed ad omnem progressum atque ad lumina motum, ad omne aditum et exitum, ad vestitum et calceatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia, quæcunque illos conversatio exercet, frontem crucis signaculo terebant. » Referente Tertul. *de Corona Milit.* c. 3. Interim cultus religiosus aberat. « Cruces, inquit Octavius apud Minuc., nec colimus, nec optamus. »

XIX. — *Plenis satisfactionibus*. Quid plena satisfactio, in libro *de Lapsis* discutietur.

XX. — *De confessoribus quosdam*. Perstringit Maximum, Nicostratum Evaristum, aliosque, qui litteris suis Novatianum ad episcopatum commendabant partesque ejus fovebant.

XXII. — *Exciderunt a fide*. Ἠπίστησαν, *non crediderunt*, reddit vulgatus interpres, sed Noster rectius videtur concepisse; vox enim illa respicit, quod superius dicebatur, ἐπιστεύθησαν τά λόγια τοῦ Θεοῦ.

XX. — *Concordiæ glutino*. Nimirum uno episcopo, epist. *ad Pupianum* ait : « Ecclesiam esse plebem sacerdoti adunatam, et pastori suo gregem adhærentem. » Optatus episcopum vocat, *sponsum coagulum pacis*.

XXVI. — *Nec decimas damus*. Ex naturæ prius multo quam legis Mosaicæ præscripto decimas solutas; si minus fidem faciant quæ in lectione LXX B Interp. habentur, Genes. IV, 7, οὐκ ἐάν ὀρθῶς προσενέγκῃς, ὀρθῶς δὲ μή διέλῃς, ἥμαρτες; certe quæ leguntur capite XIV, 18, de decimis ab Abrahamo pensitatis, id evicerint : præsertim cum mos iste per universum terrarum orbem, quasi publico humani generis decreto, olim invaluerit. Cujus rei testes locupletissimi Herodot. l. I, 2, 3, 9, et passim; Dionys. Halic, l. 1, 4, 6, Pausan., Eliac, et Phoc.; Diod, Sic. l. I; Plut. in quæst. Rom., in Camil. Syll. Lucull. etc., Arist. Œcon. l. II; Thucyd. l. III; Justin. l. XVIII, 20; Cicer. *de Nat. Deor.* l. III; Liv. l. V, c. 21. Cum primum luce Evangelica perfunderetur orbis, oblationibus, primitiis, sportulis, et totius rei familaris in Ecclesiæ subsidium venditionibus, nihil decantatius. Imo Patres antiquissimi de decimis solvendis verbis disertissimis mandant. Iren. l. IV, c. 20, ait : « Sacerdotes sunt omnes Domini apostoli, qui neque agros, neque domos hæreditant hic, sed semper C altari et Deo serviunt. De quibus et Moyses : *Non erit sacerdotibus Levitis in tota tribu Levi pars, neque substantia cum Israel : fructificationes Domini substantia eorum manducabunt eas*. Propter hoc et Paulus : *Non inquiro, inquit, datum, sed inquiro fructum.* » Et in eodem lib. c. 27 : « Propter hoc Dominus, pro eo quod est, *Non mœchaberis*, non concupiscere præcepit : et pro eo quod est : *Non occides,* neque irasci quidem : et pro eo quod est decimare, omnia quæ sunt pauperibus dividere. Hæc omnia non dissolventis legem erant, sed extendentis et dilatantis. » Porro c. 34 : « Illi quidem decimas suorum habebant consecratas, qui autem perceperunt libertatem, omnia quæ sunt ipsorum ad dominicos decernunt usus; hilariter et libere dantes, ea quæ non sunt minora, utpote majorem spem habentes. » Sic Origen. in c. XVIII Numer. : « Nemo licite nec legitime utitur fructibus quos terra produxit nec animantibus quæ pecudum protulit partus, nisi ex singulis quibusque Deo primi- D tiæ, id est, sacerdotibus offerantur. Hanc ergo legem observari etiam secundum litteram, sicut et alia nonnulla, necessarium puto. » Et deinceps addit : « Dominus dicit in Evangeliis : *Væ vobis, Scribæ et Pharisæi hypocritæ, qui decimatis mentham,* hoc est *decimam datis menthæ, et cymini et anethi, et præteritis quæ majora sunt leges : hypocritæ, hæc oportet fieri et illa non omitti.* Vide ergo diligentius quomodo sermo Domini vult fieri quidem omnimode quæ majora sunt legis, non tamen omitti et hæc quæ secundum litteram designantur. Quod si dicas quia hæc ad Pharisæos dicebat, non ad discipulos; audi iterum ipsum dicentem ad discipulos : *Nisi abundaverit justitia vestra plus quam Pharisæorum et Scribarum, non intrabitis in regnum cœlorum.* Quod ergo vult fieri a Pharisæis, multo magis et majori cum abundantia vult a discipulis impleri, » etc. Mora esset singula huc spectantia percurrere : consulat is qui otium est, Hilar. *in Matth.* c.

xxiv, Explan. Psal. cxviii, Octon. He, Nazianz. Orat. v, Hieron. *in Malach.* iii; Chrysost. hom. 35, in Gen. xviii, in Act. Apost. xiv, et hom. 4, in ii, c. *ad Eph.*; Ambr. *Com. in Luc.* c. xi, l. vii, serm. 31 in Fer. iii, serm. *in die Ascens.*; Augustin. *in Psal.* cxlvi; serm. *de Temp.* 166 et 219, hom. 48. Imo videantur quæ auctor noster habet, epist. 1, ad Pamelii num. 66, ubi ait Leviticam tribum « de fructibus qui nascebantur decimas recepisse : quod totum fiebat de auctoritate et dispositione divina. ut qui orationibus divinis insistebant, in nulla re avocarentur, nec cogitare, aut agere sæcularia cogerentur. Qnæ nunc ratio et forma in clero tenetur, ut qui in Ecclesia Domini ordinatione clerica promoventur, in nullo ab administratione divina avocentur, » etc.

DE LAPSIS.

Lapsus, ubi de moribus agitur, significare solet graviorem quamlibet noxam, qua quis in vitæ cursu non , solum titubat et gradu dimovetur, sed prosternitur et decidit. Ita Adami peccatum ejus lapsus passim appellatur. Sed in usu ecclesiastico illi fere intelliguntur lapsi, qui persecutionis tempore minis aut tormentis cessere; quique *disjecti*, *prostrati* et *jacentes* infra dicuntur. Quemadmodum illi qui in fide permansere *stantes* appellati, quos Zach. propheta videtur adumbrasse, c. iii, 7, ubi *ambulanti in viis Domini, et custodiam ejus custodienti* promittitur sors בין העמדים *inter stantes.* Lapsorum variæ fuerunt classes : 1° eorum qui libellis securitatem paciscebantur, et libellatici dicti. 2° Qui thus adolebant, aut de victimis epulabantur; qui thurificati et sacrificati audiebant. 3° Qui blasphemiis nefas cumulantes Christianum nomen ejurarunt, et apostatæ appellati. Cum vero Deciana clades plurimos variis hisce ruinæ generibus perculisset : iique Novati et Felicissimi et presbyterorum quorumdam qui cum ipsis sentiebant factione, aut etiam martyrum benignis nimium suffragiis sublevati, reditum in Ecclesiam impudenter postulabant : Cyprianus, quod olim facturum se promiserat, pace Ecclesiæ reddita, quid de singulis statuendum sit, librato cum fratribus consilio, decernit. Libellus hic, ut et præcedens de Unitate, Carthagine primum, et, ut par est credere, in ipso concilio, lectus; dein Romam transmittebatur, quod ex Epistola 54, ad Pamelii numeros 51, docemur. Voces istæ in fronte operis : « Pax ecce, dilectissimi fratres, Ecclesiæ reddita est : et quod difficile nuper incredulis ac perfidis impossibile videbatur, ope atque ultione divina, securitas nostra reparata est, » satis indicant post Decii mortem, idque statim post nuntium acceptum, libellum hunc Romam fuisse transmissum. Prius autem aliquanto scriptum, et Carthagine publice lectum minime dubito. Plures enim menses, quibus concilium in lapsorum causa frequenter habitum, a Cypriani reditu ad Decii mortem, eamque in Africa renuntiatam, intercessere. Sed auctores id juris in scripta sua perpetuo vindicant, ut quædam subinde proprie nata addant, detrahant, et varie immutent, quod etiam a Cypriano hic loci factum existimo. Scripti hujus meminerant Pontius, Eusebius, Rufinus, Augustinus, Fulgentius, Pacianus, et alii passim veteres.

II. — *Cohors Candida.* Pariter et martyres dicti a nostro auctore, *Massa Candida.* Sic Tertull. *de Coron.* : « De martyrii candida laurea melius coronandus. » Interim respectn habito ad sanguinem fusum, *floridi et russati* alibi appellantur.

Ab impio sceleratoque velamine. Omnis fere gentilium religio, in mortuorum cultu et placandis diis manibus versabatur; unde habitu funereo et velato capite sacra ut plurimum peragebantur. Et contra vero præeunte Apostolo I Cor., xi, 10. Christiani homines nudo capite preces fundebant, feminis tantum modestiæ et obsequii ergo in Ecclesia velatis. Porro obnubilatum caput servilis conditionis signum. Unde servili pœnæ subjiciendus, velamento obductus. « I, lictor, » apud. Liv. i, inquit Horatii periclitantis pater, « colliga manus quæ paulo ante armatæ imperium populo Romano pepererunt. I, caput obnube liberatoris urbis, » etc.

Frons cum signo Dei pura. Nempe in baptismi lavacro signata, et spinei Domini Jesu serti memor, admittere non potest aliud capitis gestamen, aut habitum a *candidatis diaboli introductum*, quod ait Tertull. in lib. *de Cor.*, qui etiam refert Claudium Saturninum in libro *de Coronis*, « Origines, causas et species et solemnitates earum ita edisserere, ut nullam gratiam floris, nullam lætitiam frondis, nullum cespitem, aut palmitem, non alicujus capiti invenias consecratum. »

III. — *Maligna obtrectatione debilitet.* Ut se lapsi excusatiores facerent, decebant plurimis inter stantes pariter cum ipsis fuisse succubituros si pariter tentati; si non tunc fuga (quemadmodum Cyprianus) elapsi. In causa non absimili dictum : *Casta est quam nemo rogavit.*

Dies negantibus præstitutus excessit. Proposita fuerant adversus Christianos edicta, ut intra diem præfinitum Christianus quisque, coram præside, proconsule, aliove magistratu profiteretur se renuntiare Christo; ni faceret, capite esset plectendus, aut forte bonis exsiliove multandus. Postquam illud tempus elapsum esset, qnicunque se non profitebantur, pœnis denuntiatis fiebant obnoxii; et proinde inter confessores erant numerandi. Hanc ob causam ait Noster : « Non præscripta exsilia, non destinata tormenta, non rei familiaris damna episcopos terruerunt. »

V. — *Disciplinam pax longa corruperat.* Sulpitius Severus triginta octo annos pacis Ecclesiæ computat; scil. a Severo imp. ad Decium; siquidem Maximiniani attentata Ecclesiarum aliquarum clerum duntaxat percellebant, Africamque intactam reliquerant. Eadem fere dicuntur epist. 13 *ad Pam.*, num. 7.

VI. — *Corrupta barba.* Respicit Levit. xix, 27, ubi interdicitur, ne corrumpantur anguli barbæ. Hac de re vid. l. iii, cap. 84, *ad Quir.* De feminarum moribus in lib. *de Cultu* egit.

Jungere cum infidelibus. Respicit auctor monitum D. Pauli II Cor. vi, 14, et I Cor. vii. Vid. l. iii *Testim. ad Quirin* c. 92.

Episcopi plurimi. Hunc locum sæpius attingit D. Augustin. *adv. Donatistas*; vid. l. iii *Contr Ep. ad Parmen.* c. 2, et l. iv *contr. Cresc.*, c. 26.

Esurientibus in Ecclesia fratribus. Quanquam Apostolis consultum videbatur, Act. vi, *ut non derelinquerent verbum Dei, et ministrarent mensis*, et inde diaconi subrogati, pauperum tamen cura apud episcopos perpetuo mansit. Quam sollicite hoc procurabat D. Paulus, ejus Epistolæ nos passim docent. De moribus Christianorum sequentis sæculi rationem reddit Justinus Apol. ii : Τὸ συλλεγόμενον τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δὲ ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὖσι, κηὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὖσι ξενοις, καὶ ἁπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρείᾳ οὖσι κηδεμὼν γίνεται. Hanc fuisse perpetuam D. Cypriani sollicitudinem Epistolæ ejus nescire nos vetant; præsertim epist. 62, *ad Pam.* num. 60 ubi redimendis captivis, si recte rationes subduxerit Rigaltius, librarum 25,000 erogabantur.

Ad prima statim verba. Terrore hoc inexspectato perculsos Cyp. epist. 66, *ad Pam.* num. 57, *Subitatos* appellat. Similem lapsorum in Ægypto hoc ipso tempore stragem late describit Dionysius Alexandrinus apud Euseb. l. vi, c. 41.

VIII. — *Ascenderent apprehensi.* Hanc lectionem A quam mss. plerique tuentur, commendat similis locutio cleri Rom. ep. 8, *ad Pamel.* num. 3 : *Ascendentes ab hoc quod compellabantur revocavimus.*

Ad Capitolium sponte ventum est. Arcem Carthaginensem, imitamentum Romanæ. Novatiani et Donatistæ Catholicos, quod huc ascendentes lapsos recepissent, per contemptum vocabant *Capitolinos.* Sic Pacianus, epist. 2 : « Numquid Cypriano sancto viro hoc obest, quod populus ejus Apostaticum nomen habet, vel Capitolinum, vel Synedrium ? »

Qui jam diabolo renuntiarat. Solemnia hæc baptismi verba Tertull. *de Spectac.* c. 4, et alibi passim inculcat : quod etiam a Cypriano nostro aliisque Patribus factum. Formula hæc antiquissima non aliunde ortum duxit quam a Christianismi initiis, et videtur esse illud ἐπερώτημα de quo D. Petrus I Epist. III, 21, in Judæorum baptismo, proselytus patriam, parentes et humanitatem ejurabat; Christianus vero, noxias cupiditates, sæculi pompas, et diaboli nequitiam abdicat et B amandat.

IX. — *Lethali poculo propinata est.* Respicit libamina gentilium, de quibus D. Paulus I Cor. X, 21 : *Non potestis calicem Domini bibere et dæmoniorum.*

Infantes quoque. De eorum baptismo vid. *ad Fidum.* Quem morem late impugnat Rigaltius notis suis in dictam epistolam, et hic loci dicit : « Hoc sensu permoti censuerunt infantes baptizandos, signum fidei dederunt homini, priusquam esset homo fidei capax. Signum sine re, ipsius rei vicarium fecerunt. » Ex anabaptistarum fæce fanaticus non alia scripsisset. Itane vero infantes fidei prorsus incapaces ? Si hoc ratum sit, quomodo Joannes Baptista aliique a matris utero pleni Spiritu sancto ? Porro circumcisio ante legem, et sub ipsa, erat fœderalis ritus, qui pro fundamento habuit fidem in Messiam postmodum venturum ; quemadmodum ejus antitypus baptisma sub C Evangelio, innititur fide in eumdem Messiam qui advenerat : si vero infantes Israelitarum, licet fidei actualis incapaces, ad circumcisionem recipiendam fuerant idonei ; pariter et parentum Christianorum nati, eodem obice, fidei scil. defectu, non obstante, baptismi esse poterint participes. Baptizati pridem illi erant infantes, qui acris et vividi illius *sensus* qui præfertur, specimina dederunt : quare manifestum et perperam dici exinde Ecclesiam *permotam censuisse infantes baptizandos.* Porro ante Cypriani sæculum infantium baptismum in Ecclesia receptum, Irenæus nos docet l. II, c. 39, qui « renasci apud Deum dicit infantes et parvulos et pueros, et juvenes et seniores. » Similiter Origenes in c. VI ad Rom., ait : « Ecclesiam ab apostolis traditionem suscepisse etiam parvulis baptismum dare. » Morem illum Tertulliani sæculo obtinuisse vel hinc constiterit, quod iste contrarium suadeat : « Quid festinet innocens ætas D ad remissionem peccatorum ? » Quæ sententia adeo plurimis placuit, ut baptismum ad ultimæ senectutis tempora differendum censerent. Id nimirum satagebant, ut de venia per lavacri salutari expiationem securi, peccandi commeatum sibi facerent.

Amiserunt parvuli. D. August. epist. 23 *ad Bonifacium* sic expedit : « Amiserunt, dixit, quantum attinuit ad illorum scelus, a quibus amittere coacti sunt. Amiserunt in eorum mente ac voluntate, qui in illos tantum facinus commiserunt. Nam si in seipsis amisissent, remansissent utique divina sententia damnandi. Quod si sanctus Cyprianus arbitraretur, non eorum defensionem continuo subjiceret, dicens, » etc.

X. — *Discedite, discedite.* Causam suam agit Cyprianus adversus obtrectatores, qui fugam tanquam rem turpem ipsi impegerunt ; hanc ille non modo ceu licitam videtur defendere, sed tanquam rem imperatam commendare : hac ex parte a magistro Tertulliano longe discedens.

XIII. — *Nunc flagella scinderent.* Pariter tormenta hæc describit Tertul. *Apol.* c. 30 : « Expansos ungula fodiant, cruces suspendant, ignes lambant, gladii guttura detruncent, bestiæ insiliant. »

Æmilio aliquando Dominus ignovit. Baptismus sanguinis ex Ecclesiæ veteris sententia non minus certo omnem anteactæ vitæ labem eluebat, quam aquæ lavacrum : proinde cum Castus et Æmilius ad martyrii decus admissi erant, de venia ipsis facta minime dubitandum. Unde epist. 18 *ad Pam.* num. 13, lapsos qui ad pacem festinabant sic alloquitur Cyprianus : *Acies adhuc geritur, et agon quotidie celebratur ; si commissi vere et firmiter pœnitet, et fidei calor prævalet : qui differri non potest potest coronari.* Quod dicitur Dominum *hic aliquando* ignovisse, videtur innuere hoc pridem Carthagine factum.

XV. — *Sanctum Domini.* Infra vocat *sanctificatum in sanguine Domini cibum et potum*, ut recte admonet Rigalt.

Domini corpus invadunt. Duplici S. Scripturæ testimonio se explicat auctor noster ; scil. Levit. XXII, 3, ubi dicitur : *Caro sacrificii quod est Domini*, et I Cor. X, 27 : Quicunque ederit panem, aut biberit calicem Domini, etc. Explicatissime Facundus Cypriani sectator fidissimus, l. IX, c. 5 : « Sacramentum corporis et sanguinis Christi, quod est in pane et poculo consecrato, corpus ejus et sanguinem dicimus, non quod proprie corpus ejus sit panis, et poculum sanguis, sed quod in se mysterium corporis ejus sanguinisque contineant. Hinc et ipse Dominus benedictum panem et calicem, quem discipulis tradidit, corpus et sanguinem suum vocavit. »

XVII. — *Sed cum judicii dies venerit.* Respicit locum D. Joan. Apoc. VI, 10, quem statim laudat, ubi dicitur : quod *sub ora Dei animæ occisorum martyrum clamant mogna voce, dicentes, Quousque*, etc. Veteres in ea erant sententia, de solis martyribus ante diem judicii sententiam fuisse latam, de aliis omnibus ampliatura.

XVIII. — *Prius quam vindicetur.* Pax a martyribus concessa, non omnino valebat, antequam coronati fuissent. Vide Ep. Luciani, ubi post Pauli et aliorum martyrum *arcessitionem*, eorum nomine *pax dimittenda* perhibetur. Et merito hoc factum ; siquidem non pauci confessores postmodum lapsi vel ipsi fuerant.

XIX. — *Nam et Moyses.* Locum hunc laudat Pacianus, epist. 3, et repulsam pati sanctorum preces docet, « si pro non rogantibus petant, si pro perseverantibus in crimine deprecentur, si non singulos, si non paucos, sed millia multa defendant. »

XX. — *Nemo infamet martyrum dignitatem.* Nemo, inquit, convellat privilegium olim illis indultum, ut pro lapsis intercederent ; modo intra terminos præfinitos sistatur. Si nimirum quod dicitur epist. 16, *ad Pamel.* num. 10, largiantur, « qualia in præteritum, antecessores eorum martyres concesserunt. » Tert. *ad Mart.* : « Pacem quidam in Ecclesia non habentes, a martyribus in carcere exorare consueverunt. » Pax vocabatur venia lapsis concessa : quia per eam ad sacrorum, et speciatim orationis commercia, et pacis osculum, *orationis signaculum*, Tertulliani sunt verba, admittebantur.

XXI. — *Iram animationis.* LXX posuerunt ὀργὴν θυμοῦ.

XXIV. — *Ad precandam misericordiam.* A Deo Patre, et Filio Domino Jesu Christo quos ejuraverat.

XXV. — *Sacrificantibus nobis.* Vid. quæ diximus ad lib. I *adv. Judæos*, cap. 16. Ad Euchari-

tiæ mysteria participanda, olim admittebantur infantes statim post baptismum; ex vi verborum Domini Joan. VI, 53 : *Nisi manducaveritis carnem Filii hominis et biberitis ejus sanguinem, non habebitis vitam in vobis.* Differebantur vero postea ex monitu Apostoli I *Cor.*, XI, 28 : *Probet seipsum homo, et sic de pane illo edat, et de calice bibat.*

XXVI. — *Cinerem ferre.* In more erat ut Eucharistiæ participes, accepta panis portione, non solum inter sacrorum solemnia comederent, sed aliquid reservarent, domumque deferrent, ibique vel ante cibum, vel in periculis, aut rerum agendarum auspiciis, sumerent : quemadmodum cum Eulogiis deinceps factum. Mos hic videtur perdurasse usque ad concilium Cæsar-Augustanum. Huc spectat illud Tertul. l. II *ad Uxor.* : « Nesciat maritus quid secreto ante omnem cibum gustes ; » l. *de Orat.* : « Accepto corpore Domini et reservato.» Panem eucharisticum in Dominicum corpus transsubstantiari, fidem videtur superare, sed majus quiddam si fieri potest; quodque nemo facile dixerit, Dominicum corpus in cineres fuisse conversum.

XXVII. — *Fecisse se dixit.* Putat eruditissimus Rigaltius loco huic lucem accessuram *ab Epistola clericorum Ecclesiæ Romanæ*, ubi timidus Christianus « profitetur se dedisse præmium concussori, sive militi, sive præsidi, ne quod non licet faceret ; scil. ne cogeretur sacrificare idolis. » Utique hoc ex Epistola *ad Antonianum*, nimirum epist. 55, *ad Pam.* num. 52, uberius illustrari. At verba hæc aliud quiddam innuere videntur; libellatici nempe vice, alium aliquem id egisse aut dixisse, quod in auctorem ex merito rediens, illum denegantem seu lapsum constituat. Species itaque facti quod Cyprianus hic respicit hæc potius fuerit, Christianus male sibi metuens, aut ethnicum submittit qui ejus personam induens sacrificaret, fidemque ejuraret, et libellum sive chartam certificatoriam obtineret alterius nomine, qua si forte in quæstionem vocari contigerit, is se tueretur, et delatores averteret : quasi legibus imperatorum ab ipso abunde fuerit satisfactum : vel saltem pretio aut prece istiusmodi tesserulam obtineret quæ hæc ita gesta fuisse profitebatur. Et quidem hoc in casu libellaticus rectissime dicetur fecisse : « Quidquid alius faciendo commisit, et se infidelem illicita nefariorum libellorum professione prodidisse. » Certe nuper apud nos sub Cromwelliana tyrannide, cum rebellium arma optimum principem oppressissent, et victores in eos impotentissime grassarentur quotquot in fide permanserunt; plurimi fuere qui in adversa castra transierunt, et aperte desciverunt, apostatis annumerandi. Multi etiam erant, modestius, ut sibi videbantur, mali, qui tesserulis (cujusmodi traditæ fuerant illis qui fidem rebellibus obligaverant) vel pretio emptis, aut ab indutis personam eorum acceptis; securitatem paciscebantur; jactantes interim, se in fide permanere nec per nefaria fœdera conjuratis consensisse; licet tesserulæ id asserentis, opportuno mendacio se protexissent : quod quidem hominum genus, libellaticis videtur accensendum. Apud præsidem ipsum totam hanc scenam olim fuisse quandoque adornatum, docet nos prædicta epist. *ad Antonian.* Et revera nisi ipso conscio, vix commode transigi potuit. Imo demum, nonnunquam coram ipso præside libellaticos disertis verbis licet privatim, Christum ejurasse constat ex epist. 66, *ad Pam.* num. 68, ubi Martialis et Basilides dicuntur « libellis idololatriæ commaculati , et nefandorum facinorum conscientia vincti, » et iterum, « nefando idololatriæ libello contaminati. » Unde etiam in « publicis actis continebatur, Martialem contestatum fuisse, se obtemperasse idololatriæ, et Christum, etc. » Tantillum

A distabat iste libellaticorum ordo, ab impudenti et aperta apostasia.

Omnes scribentur. Sic. LXX, quasi ad Librum vitæ et Acta Dei judicis respiceretur.

XXVIII. — *De hoc vel cogitaverunt.* Eruditissimus Lombertus recte hinc colligit, « crimina secreta confessione et pœnitentia apud Deum expianda ; » nec auricularem confessionem, quod voluit Pamelius, exinde confici. Dicit porro prædictus vir doctus, « Cyprianum hic loqui tantum de pœnitentia publica, » et in dictorum fidem citat Morinum, qui privatam pœnitentiam sæculo septimo imputat lib. VII *de Administ. Pœnit.* Certe Valentiniani et Theodosii ævo, in Ecclesia Romana pœnitentiam, non a presbytero privatim, sed ab episcopo publico ἐν τόπῳ ἐκδήλῳ irrogatam, aperte docet Sozom. *Hist. Eccl.* l. VII, c. 16. Qua de re consulantur annotata eruditissimi Valesii.

XXX. — *Lavacra quotidie celebrat.* Delicatam hanc et sibi blandientem pœnitentiam, vivis depingit colo-
B ribus Tertul. sub fin. lib. *de Pœnit.*

XXXI. — *Exomologesin Deo facerent.* Respicit LXX Interpretum adjectitiam historiam, ubi tres pueri in fornacis medio, propria peccata, et totius populi delicta late confitentur. Inde etiam ratio petenda dictorum in libro superiore, nimirum quod pueri prædicti *erant spiritu roris animati;* illic enim dicitur quod angelus Domini caminum reddidit ὡς πνεῦμα δρόσου διασυρίζον. Istis exigenda sunt quæ superius hac in re dicta, p. 81.

Domino satisfacere. Videntur illæ satisfactiones consistere in istiusmodi vitæ tenore et instituto, quæ de pœnitentia serio acta fidem faciant, eamque promoveant atque procurent « per omnem prosternendi et humilificandi hominis disciplinam, conversationem injungentem misericordiæ illicem, » ut ait Tertul. *de Pœnit.* Infeliciter quidem cessit, quod dum prisci scriptores exomologesin et solemnes pœnitentiæ ærumnas satisfactionis nomine
C ornarunt, arrepta sit ansa Socinianis aliisque hæreticis docendi ipsum Dominum nostrum non aliter satisfecisse : et ex adverso, cum alii meritorum Christi vindicias meditarentur, ita illum satisfecisse contendant, ut sacrilegii instar sit, si nos pœnales aliquos pœnitentiæ actus adhibeamus. Certe D. Paulus a Corinthiis suis II Cor., VII, 11, videtur exegisse, *non sollicitudinem* modo, *sed defensionem*, *sed indignationem*, *sed timorem*, *sed æmulationem*, *sed vindictam :* et idem Apostolus, I Cor., V, 2, et II, XII, 21, Ecclesiæ in delinquentes censuras non sine publico luctu irrogari ostendit; et prorsus absurdum videretur ut a noxa alieni in mœrore agerent, cum interim flagitiosi in deliciis volutarent genioque indulgerent. Status hujus luctuosi habitum describit Tertullianus in *lib. de Pœnit.* Ut sit, « sacco et cineri incubare corpus sordibus obscurare, animum mœroribus dejicere, illa quæ peccavit tristi tractatione mu-
D tare, cæterum pastum et potum pura nosse, non ventris scilicet, sed animæ causa, plerumque vero preces jejuniis alere, ingemiscere, lacrymari, et mugire dies noctesque ad Dominum Deum, presbyteris advolvi, charis Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationes deprecationis injungere. Hæc omnia exomologesis. » Ergo si ex istis aliquid desideraretur, non erit plena satisfactio. Interea tamen non evanida quævis et perfunctoria delibatio horum operum sufficiet, alibi auctor noster requirit *longam et plenam pœnitentiam*, ut *trahatur diu pœnitentia*, ut *agant pœnitentiam lapsi justo tempore*, ut *non ante legitimum et plenum tempus satisfactionis, pax concederetur*, eique opponit veniam *crudo tempore* factam. Quodnam vero temporis spatium pro maturo et legitimo haberi debeat, non adeo in promptu fuerit statuere. Satis constat, paulo ante, et post concilium Nicænum, et halcyonium Constantini sæculum,

cum in Ecclesiam mundus conflueret, et pacem licentia sequeretur; acrioribus exemplis fuisse opus, adeo ut flagitiis quibusdam, 8, 12, 15 annorum, imo vitæ totius, quocunque extenderetur, spatium sit præfinitum. Sed verisimile videtur apostolorum ævo et deinceps usque ad Montanum, extra casus idololatriæ, mœchiæ, et homicidii, qui forte excipiendi, lenius fuisse actum. Certe pœnitentia incesto Corinthio imposita, qui matrimonii jura crimini suo prætexebat, non ultra intervallum scriptionis primæ et secundæ epistolæ perduravit. Hoc autem videtur contineri temporis spatio quod impendebatur itineri Timothei ex Macedonia ad Corinthum, et ejusdem exinde reditum. Porro notari poterit, ipsum Cyprianum, qui « longam et plenam satisfactionem, justum tempus, et diu tractam pœnitentiam « adeo districte exigit, et forte primus omnium veniam ullam idololatris concessit; ex Concilii ibidem habiti decreto, ubi lapsis pœnitentiam istam injunxerat, pacem illis protinus dandam, hoc est, post semestre fere spatium, monet et contendit. Imo si omne tempus post admissum crimen, nimirum a Decii imperii initiis adjiciatur, certe triennii spatio continebitur. Vid. epist. 57 ad Pamelii num. 54. Pœnitentia quidem alter baptismus est, et quemadmodum catechumenatus competentiæque mora, ex eorum perfidia ortum duxerat, qui statim in Ecclesiam admissi, eadem facilitate eamdem deseruere; ita fletus, audientiæ, et consistentiæ intervalla, tanquam sufflamina quædam ad pœnitentiæ postliminium, et secundam post naufragium tabulam, intercesserant; ut eorum nequitiæ occurreretur, qui de remedio securi, in exitium denuo præcipites ferebantur.

XXXIII. — *Spiritum transpunctionis.* Hic κατάνυξιν reddit vulgatus interpres *soporem*; sed Rom. XI, 8, habet *compunctionem*. Κατάνυξιν dicit Theophylactus ex mente Chrysostomi τὴν πρὸς κακὰ ἐπίμονον καὶ ἀμετάθετον ἕξιν τῆς ψυχῆς. Κατανυσσεσθαι γάρ ἐστι τὸ ἐμπήγνυσθαί που, καὶ προσηλοῦσθαι. Hesychius vero ἡσυχίαν reddit.

Dilectum veritatis. Dilectionem nimirum; ἀγάπην τῆς ἀληθείας. Vulgatus habet, *charitatem veritatis.*

XXXVI. — *Cum conversus ingemueris.* LXX interpretes in hac lectione præivere, quam haud facile ex textu hebræo ehcueris. Hieronymus tamen agnoscit, non modo in epistola *ad Sabinianum,* sed in *Commentario*; et dicit quod « juxta anagogen omnes ad pœnitentiam peccatores, et præcipue hæreticos cohortatur sermo divinus, quod cum reversi a vitiis ingemuerint, et egerint pœnitentiam, salvi fiant, et tunc intelligant ubi prius fuerint et quod frustra in vanis speraverant. »

Malitias irrogatas. Intellige mala pœnæ. LXX habent, μετανοῶν ἐπὶ ταῖς κακίαις. Tertul. l. II *adv. Marc.*, c. 24, ait, « Et pœnituit Dominum de malitia quam dixerat facturum se illis, nec fecit. »

DE ORATIONE DOMINICA.

De Oratione. Pontius in recensione operum S. Cypriani, post tractatus *de Lapsis* et *Unitate,* hunc memorat, qui *docet Evangelicæ precis legem.* Et hoc fere ordine editores omnes; certe Spir. Vet. innom. Remb. Eras., ut alios prætersam, reposuerunt; ita ut librum *de Lapsis* immediate sequeretur. Et revera si quis perpetua ad unitatem tuendam monita, quæ utramque paginam hic implent consideraverit, non alio a præcedentibus aut instituto, aut tempore conscripta judicabit. Sed cum priora scripta sub finem anni 251 Romam missa fuisse cognoscantur, hoc ad sequentem, nimirum 252, videtur rejiciendum. Ex martyris nostri lucubrationibus, vix aliud D. Augustino commendatius occurrit. In lib. *de Gratia et Libero Arbitrio* ait: « Commoneo et exhortor, ut beati Cypriani librum quem scripsit de Oratione Dominica diligenter legatis, et quantum vos Dominus adjuverit intelligatis, memoriæque mandatis. » Pariter laudat epist. 47 et 107, nec non l. IV, c. 9, ad Bonif. *contr. duas Epist. Pelag.*, et l. II *de Bono Persev.*, et *de Corrept. et Grat.*, c. 5. Porro D. Hilarius hunc Tractatum adeo omnibus numeris absolutum censuit, ut commentariis suis in Matth. can. 5, dixerit, quod « De orationis sacramento necessitate commentandi, Cyprianus vir sanctæ memoriæ liberavit: quanquam et Tertullianus hinc volumen aptissimum scripsisset, » etc.

II. — *Quæ enim potest esse magis spiritalis oratio.* Novatores fanatici illam solum precem spiritualem censent, quæ extemporaneo fervore effunditur, a Cypriano nostro longe diversi. Tertull. in lib. *de Orat.* dixit quod « Oratio a Christo constituta, ex tribus constituta est, ex sermone quo enuntiatur, ex spiritu quo tantum potest, ex ratione qua suscipitur. »

III. — *Inconditis vocibus.* « Cum modestia, inquit Septimius, » et humilitate adorantes magis commendabimus Deo preces nostras; ne ipsis quidem manibus sublimius elatis, sed temperate et prope elatis; ne vultu quidem in audaciam erecto, nam ille publicanus qui non tantum prece et vultu humiliatus atque dejectus orabat, justificatior Pharisæo procacissimo discessit. Sonos etiam vocis subjectos esse oportet: aut quantis arteriis opus est, si pro sono audiamur? Deus autem non vocis, sed cordis auditor est, sicut conspector. » Fortasse ethnicam battologiam a Domino notatam Matth. VI, 7, et III Reg., XVIII, 26, descriptam, respicit Cyprianus; cujus specimen dat Æschyl. in Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβαις. Ita porro in recta deorum nomenclatura fiduciam ponebant Gentiles, ut indigitamentis se tuerentur, ne memoria lapsi religiones confunderent, et numina quæ placare conabantur offensa redderent.

Per Hieremiam quoque. In codicibus Græcis sextum Baruchi caput, Ἐπιστολὴ Ἱερεμίου dicitur. Rationem supra reddidimus in annotat. ad lib. I *adv. Judæos,* quare in laudandis S. Scripturis, libros apocryphos passim adhibebat auctor noster.

In sensu autem tibi debet adorari Deus. Mente sive intellectu, præstari tibi debet adoratio, o Deus. LXX habent, Τῇ διανοίᾳ σοὶ δεῖ προσκυνεῖν, Δέσποτα.

VII. — *Pater noster.* Lucianus in *Philopat.* Dominicam Orationem vocat Τὴν εὐχὴν ἀπὸ πατρός. Adeo minime nova videtur recepta apud nos nomenclatura a primis vocibus.

VIII. — *Singillatim.* Vox a Tertulliano usurpata. *Dæmonia nullum nomen habent singillatim*, I, *de Idol.*

IX. — *Orationis Dominicæ sacramenta.* Nulla vox apud scriptores ecclesiasticos laxioris est significatus quam *Sacramentum.* Sub hac forma de prece Dominica locutus est D. Hilarius in loco superius laudato.

Breviter in sermone collecta. Hanc ob causam preces breviores passim vocantur *Collectæ.* Tertul. hanc Orationem appellat *Breviarium totius Evangelii,* l. *de Orat.*, c. 1. Hæc Chrysost. ait Dominum docuisse μετρον εὐχῆς, Hom. *de Anna.* Tertull. vocat l. *de Fuga,* c. 2: *Legitimam orationem,* et etiam *ordinariam.*

X. — *Quæ vos Judæos etiam perstringit.* Pariter Tert. *de Orat.*, c. 2: « Hoc est quod Israeli exprobratur. »

Misistis illum sanctum. Redundat vox *illum,* nisi forte quando LXX posuerant τὸν ἅγιον, articuli Græci emphasin interpres Latinus vix exprimendum putaret.

Remissa peccatorum datur. Vocem hanc a Magistro hausit auctor noster, *adv. Marc*, l. IV, c. 18, ait, « Diximus de remissa peccatorum. »

Non quod optemus Deo. Similiter Tert. de Orat., c. 3: « Non quod deceat homines bene Deo optare,

quasi sit et alius de quo ei possit optari, aut laboret nisi optemus. »

XII. — *Cæterum a quo Deus sanctificetur, qui ipse sanctificat?* Iisdem fere verbis Tert., ibid. : « Cæterum quando non sanctum et sanctificatum est per semetipsum nomen Dei, cum cæteros sanctificet ex semetipso? »

Hæc quidem fuistis. Pariter lectum l. III *ad Quir.*, c. 65, utrobique manifesto sed inveterato errore, cujus participes Iren. l. IV, c. 46, et l. V, c. 10 : Tert. *de Pudic.*, c. 10; et August. *de Pœnit.*, c. 10. In textu Græco habetur, ταῦτά τινες ἦτε, *hæc aliquando quidam fuistis.* Sed nihil muto : non enim quid scribi oportuit, sed quid scriptum fuerat spectamus.

XIII. — *Repræsentari nobis petimus.* Tert. *de Orat.*, c. 5, ait, « Ad nostram suspensionem pertinet, regni Dominici repræsentatio. »

XIV. — *Nam Deo quis obsistit?* Sic Tert., ibid. : « Non quod aliquis obsistat quominus Dei voluntas fiat. »

Nemo suis viribus fortis. Ad repellendos Pelagii furores a nullo ex Patribus liberalius tela suppeditantur : unde illum D. August. perpetuo in partes advocat. Vid. *ad Bonif.* l. IV, c. 9, ubi integræ paginæ fere describuntur.

Filius obaudivit. Nulla fere vox Cypriano usitatior. Tertul. in *Exhort. Cast.*, c. 2, ait : « Voluntas Dei in obaudientiam venerat. Proinde et tu si non obaudieris Deo, » etc. Prisci, observante Festo pro *obedivit* posuere.

XVIII. — *Quomodo dicimus Pater noster, quia intelligentium et credentium pater est, sic et panem nostrum vocamus.* D. Hieron. adv. *Pelag.* l. III sub finem ait : Dominus « docuit Apostolos suos ut quotidie in corporis illius sacrificio, credentes audeant loqui. *Pater noster qui es in cœlis, sanctificetur nomen tuum.* Illi nomen Dei, quod per se sanctum est, in se sanctificari cupiunt. Illi inferunt, *adveniat regnum tuum*, spem regni futuro tempore præstolantes ; ut regnante Christo, nequaquam regnet peccatum in mortali eorum corpore : junguntque, *fiat voluntas tua sicut in cœlo et in terra*, ut imitetur angelos humana fragilitas et voluntas Dei compleatur in terra. *Panem quotidianum*, sive super omnes substantias venturum apostoli deprecantur, ut digni sint assumptione corporis Christi, » etc. Si in precibus ad Deum minus solemnibus ; quod Cypriano visum est, « aliter orare quam Dominus docuit, non ignorantia sola fit, sed et culpa, » certe inter S. Eucharistiæ mysteria ab Ecclesia precem Dominicam unquam prætermissam minime putandum : præsertim cum panis Eucharisticus illis omnino quotidianus haberetur. Tert. *de Orat. : Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*, spiritaliter intelligamus. Christus enim panis noster est, quia vita Christus et vitæ panis : *Ego sum*, inquit, *panis vitæ.* Et paulo post : *Panis est sermo Dei vivi qui descendit de cœlis.* Tum quod et corpus ejus in pane censetur. » Hoc est, interpretante eruditissimo Rigaltio, « Per panis sacramentum commendat corpus suum. » Quemadmodum Augustinus, l. I *Quæst. Evang.* 48 dixit : « Per vini sacramentum commendat sanguinem suum. »

Corpus ejus contingimus. Affinitate aliqua conjunctus familiæ aut personæ cuicunque, dicitur apud Latinos auctores illos contingere. Sic Cic. *in Verrem*, Sueton. *in Galb.*, Val. Max., l. X, c. 8. Christianus Domino frater est, imo corporis ejus membrum; ita individuo nexu junctus ipsum non contingit modo, sed participat. Infra, ait « nos jure communicationis Christum contingere. » Quæ verba respiciunt D. Pauli effatum I Cor., X, 16, ubi vinum Eucharisticum dicitur Κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ.

Eucharistiam quotidie. Panis Eucharisticus Christianis erat quotidianus usque ad Hieronymi, Ambrosii et D. Augustini tempora, ut videre est ex Epist. Hieron. *ad Lucam Bæticum*, et Apol. *ad Pammach.* Ex Ambr. c. ult. l. IV et V *Sacram.* et Aug. epist. 118. Porro can. 9 Apost. et can. 2 Concil. Antioch. decretum, Πάντας τοὺς εἰσιόντας πιστοὺς καὶ τῶν Γραφῶν ἀκούοντας, μὴ παραμένοντας δὲ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ ἁγίᾳ μεταλήψει, ὡς ἀταξίας ἐμποιοῦντας τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀφορίζεσθαι Χρή. Apud Tertullianum cum scrupulus oriretur, quomodo stationum diebus fideles sacra mysteria participarent, ita ut non de solvendo jejunio periclitarentur, reponitur : « Nonne solemnior erit statio tua, si ad aram Dei steteris? Accepto corpore Domini et reservato, utrumque salvum est, et participatio sacrificii, et exsecutio officii, » lib. *de Orat.* sub fin. Ubi obiter notetur Septimium non Ecclesiæ morem, sed suum inventum proponere.

XX. — *Posse se sequi.* In lib. *de Lapsis* dicitur : « Nec vinci a sæculo posset, qui unde vinceretur in sæculo non haberet : sequeretur Dominum solutus et liber ut Apostoli, » etc. Ubi contra exemplarium fidem doctiss. Gronov. legendum contendit, *unde vinciretur*, etc.

XXII. — *Et remitte nobis.* Graves tragœdiæ de his vocibus olim excitabantur, et male audiebat Erasmus quod *dimitte nobis* reposuisset. Immerito quidem, cum res ipsa levissimi sit momenti, et veteres utroque modo locutos fuisse constet. Certe antiquissimum Cypriani exemplar Veronense litteris capitalibus exaratum, ubique retinet *Dimitte. Dimisi* et *Dimittimus*; et omnes quotquot sunt codices alicubi saltem usurpant.

Fidem pollicitationis suæ reservantem. Reservo idem valet quod *servo*. Sic Tert. *adv. Jud.*, « Isaac cum ligno reservatus est. »

XXIII. — *Remittet vobis peccata vestra.* Post hæc verba in editione Parisiensi an. 1541, assumentum viginti fere linearum inseritur, quod pluribus deinceps fucum fecit. Cujus generis et alterum occurrit, sub finem ejusdem paragraphi; neutrum vero mss. alicujus codicis præsidio fultum : crimine falsi pœnis gravissimis vindicando. Sed diu hominum animis nefaria illa insedit libido, ut vilem spuriamque prolem nobilissimis familis inserere cuperent.

Sacrificium Dei majus est. Non turturis aut agnellæ, sed bovis, imo hecatombes sacrificium majus est maximum. Sic Tertull. *de Præscript.* c. 2 : « Hæreses mortem æternam, et majoris ignis ardorem inferentes, » etc.

XXV. — *Ne nos patiaris induci.* Interpretamentum Tertulliani pro textu ipso reponit Auctor noster. Ille enim in lib. *de Orat.* ait : « *Ne nos inducas in tentationem*, id est. ne nos patiaris induci, ab eo utique qui tentat. Cæterum absit ut Dominus tentare videatur, quasi aut ignoret fidem cujusque, aut dejicere gestiens. » Cyrillus, *Cat. Mystag.* V, ait : Το μὴ εἰσελθεῖν, εἰς πειρασμόν ἐστι, τὸ μὴ καταβαπτισθῆναι, ὑπὸ τοῦ πειρασμοῦ.

Iram animationis. Vid. quæ dicta in lib. *de Lapsis*.

Excitavit Dominus Satanam, Eodem modo laudatur locus iste l. III *ad Quir.* c. 80.

XXVIII. — *Verbum consummans.* Locum hunc pariter interpretantur Origenes, Procopius, Tertul. nec non et Hieron. D. Paulus Rom. IX, 38, Domino nostro asserit. Pro *consummato* Tertullianus *decisum sermonem* vertit, *adv. Marc.* l. IV, c. 1.

Faciant vobis homines bona. Vox *bona* in ipso textu subaudiebatur, adjectivum enim ἴσα substantivum exigit. Sic quod dicitur Luc. XVIII, τί ποιήσω, Matth. XIX, 16, est, τί καλὸν ποιήσω.

XXXI. — *Sursum corda.* Nihil in Christiana pietate precum formulis antiquius. Sacerdos verbis conceptis præibat, plebs invicem respondebat, idque

sine monitore, quod gentilibus solemne, *quia*, ut ait Tert. *Apol.* c. 30, *de pectore orabant*, id est, preces memoriter tenebant. Eamdem formulam in Ecclesia Orientali obtinuisse ex Cyrillo discimus; ubi prædictis illis verbis, subjunguntur verba solemnia etiamnum in usu : *Gratias agamus Domino*, cum plebis responso, *Dignum et justum est*. Catech. Mystag. v. Justinus Mart. in *Apol.* II, veterem Liturgicam describens dicit, post Scripturarum lectionem, et præpositi concionem : Ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες, καὶ εὐχὰς πέμπομεν. Καὶ ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται, καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ, καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει, καὶ ὁ λαὸς εὐφημεῖ Ἀμήν. De solemnibus in baptismo verbis alibi actum.

XXIII. — *Mortuos simpliciter*. Scribendum *similiter*, nam LXX : Ὅτε ἔθαπτες τοὺς νεκροὺς, ὡσαύτως συμπαρήγμην σοι. Et certe minime dubitandum hanc esse genuinam lectionem : sed quia codices omnes in errore consentiunt, idque non tantum hic loci, sed et infra in lib. *de Mortalit.*, religio erat quidquam mutare.

Missus sum tentare. Ac si cæcitatem Tobiæ immisisset angelus. Quanquam exemplaria græca, quibus utimur, et Latina insuper versio lectionem non agnoscant; olim obtinuisse ex Syriaca versione discimus.

XXIV. — *Horam tertiam; sextam, nonam*. Tert. *de Jejun.* c. 10 : « Cum in eodem commentario Lucæ, et tertia hora orationis demonstretur, sub qua Spiritu sancto initiati pro ebriis habebantur; et sexta, qua Petrus ascendit in superiora; et nona, qua templum sunt introgressi, cur non intelligamus salva plane indifferentia, semper et ubique et omni tempore orandi; tamen tres istas horas, ut insigniores in rebus humanis quæ diem distribiuunt, quæ negotia distinguunt, quæ publice resonant, ita et solemniores fuisse in orationibus divinis. Quod etiam suadet Danielis quoque argumentum ter die orantis; utique per aliquarum horarum exceptionem; non aliarum autem quam insigniorum exinde apostolicarum, tertiæ, sextæ, nonæ. »

XXXV. — *Iste est dies quem fecit Dominus*. Locum hunc adducit Auctor noster l. II *ad Quirin.* c. 16, ut probaret *Dominum Jesum lapidem dictum fuisse*, ubi (licet nonnulla exemplaria vulgatam sequantur) legisse pariter videtur, *A Domino factus est iste*; quæ LXX interpretum est lectio, a D. Marco agnita. Hic vero adhibetur iste textus, ut conficiat, *Christum diem dictum*. Quod interpretamentum Cypriano videtur peculiare; licet aliunde iste commodo conficiatur.

XXXVI. — *Nulla sint horis nocturnis precum damna*. Christianos noctu conventus habuisse res satis nota. *Nocturnas convocationes* appellat Tertull. *ad Uxor.* l. II, *Antelucanos* vocat Plinius in epist. *ad Trajan.* Sed insuper ex privata devotione fideles lecto se eripiebant, et *per noctem exsurgebant oratum*, ut ait Tertull. loco prælaudato; sic in *Apologet.* : « Ita saturantur ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse. »

DE MORTALITATE.

De mortalitate. — Sive lue mortifera. Tertullian. *de Resurrectione carnis*, cap. LI, definite explicat. « Aliud, *inquit*, mortale et aliud mortalitas : aliud enim quod patitur, aliud quod pati efficit. » Revera morbus iste epidemicus tam varia et erratica habuit symptomata, ut ad pestis proprie dictæ typum minime responderet : « Corporis vires solutus in fluxum venter eviscerabat. In faucium vulnera conceptus medullitus ignis exæstuabat. Assiduo vomitu intestina quatiebantur, oculi vi sanguinis inardescebant, quorumdam pedes vel aliqua membrorum partes contagio morbidæ putredinis amputabantur, debilitabantur incessus, obstruebatur auditus, cæ-

A catus fuit aspectus. » Teterrima hæc lues in Arabia primum nata, deinde in Ægyptum devecta, postmodum placatam in Africam processit, et exinde per occidentales Romani imperii partes grassabatur; furore Atheniensis illius, quam describit Thucydides æmulo, itinere consueto et via quasi prætoria : ait enim Plinius, l. VII, c. 50 : « Observatum a meridianis partibus ad occasum solis pestilentiam semper ire. » Imperantibus Gallo et Volusiano hoc malum contigit, testibus Euseb. in Chron., Oros. l. VII, et Zonar. *Annal.* l. II. Porro pacis tempore hoc evenisse docet Euseb. l. VII, c. 22, ex litteris Dionys. Alex. : Τῇ Χριστοῦ πάλιν ἐνηυφράνθημεν εἰρήνῃ, ἣν μόνοις ἡμῖν ἔδωκε · βραχυτάτης δὲ ἡμῶν τε καὶ αὐτῶν τυχόντων ἀναπνοῆς ἐπικατέσκηψεν ἡ νόσος αὐτή. Quibus præstructis, librum hunc anno 152 conscriptum, idque ante redintegratam persecutionem, astipulante tractatus totius tenore, pronuntiamus. Scripti hujus meminit Pontius, qui et egregiam a Cypriano peste laboB rantibus et exinde mortuis navatam operam pluribus exsequitur. Augustinus lib. *de Prædestin. Sanct.* ait, « Cypriani librum *de Mortalitate*, multis ac pene omnibus qui ecclesiasticas litteras amant, laudabiliter notum. » Citat etiam epist. 108 *ad Vital.*, nec non l. II *adv. Julian. contr. 2 epist. Pelag.* l. IV, c. 8. Pariter laudat Euseb. aut saltem Hieron. *in Chron.*

IV. — *Cogeris maledicere*. Christo scil. Ita Paulus persecutionem auspicabatur, quemadmodum de se ipso fatetur Act. XXVI, 11, et ita deinceps ethnici præsides illam promovebant. Sic Euseb. lib. IV *Hist. Eccl.*, c. 15, de martyrio Polycarpi verba faciens, proconsulem describit dicentem . Λοιδόρησον τὸν Χριστὸν, cui SS. martyr reposuit : Ὀγδοήκοντα καὶ ἓξ ἔτη δουλεύω αὐτῷ, καὶ οὐδέν με ἠδίκησε · καὶ πῶς δύναμαι βλασφημῆσαι τὸν βασιλέα μου τὸν σώσαντά με :

Compelleris jurare. Per genium Cæsaris, aut forC tunam ejus. Sic proconsul apud Euseb. l. IV, c. 15, loco prælaudato, Polycarpo ingerit ὄμοσον τὴς Καίσαρος τυχήν, cui ille respondit μετὰ παῤῥησίας · Χριστιανός εἰμι. Proinde Tertullianus in *Apol.* c. 32, dicit « Christianos jurare, sicut nos per genios Cæsarum, ita per salutem eorum (hoc est Deum) quæ est augustior omnibus geniis. » Interim tamen non est dissimulandum verba hæc, ad maledicentiam, et jurandi usum in communi vita, recte posse referri.

Sæculum autem gaudebit. Κόσμον sive *mundum* intelligit, et ita passim vocem illam vertit auctor noster.

VIII. — *Morbi istius valetudo*. Nimirum mala valetudo; unde languidi et infirmi dicuntur valetudinarii. Cic. *Offic.* l. II, ait : « Æsculapius potest præscribere per somnum curationem valetudinis. »

Corruptivum istud. Sic Tert. de *Resurrect. carnis*, c. 41, et alibi passim legit.

D *Nubila serena suspendunt*. Tert. in *Apol.* c. 40 : « Cum ab imbribus æstiva hiberna suspendunt, et annus in cura est. »

Navem scopulosa saxa constringunt. Sic Tert. *adv. Marc.* lib. II, c. 16 : « Ferramenta medici accuses, quod secent, et inurant, et amputent, et constrictent. »

IX. — *Sta in justitia et timore*. Hæc non occurrunt in Græcis exemplaribus, sed habet vulgatus interpres.

X. — *Vulneribus quoque et vermibus*. Sic infra in lib. *de Patientia*, quasi phthiriasi laborasset. Locus Jobi qui respicitur est c. VII, 4, ubi pulveris non minus quam vermium mentio. Sed hæc minime, saltem ad vulgi sententiam, mortuum describunt : in illorum enim sepulcris nunquam vermes comparent. Quod additur, *Eudus etirm ibo sub terram*, interpretamentum est vocum LXX, ἀπελεύσομαι ἐκεῖ.

Ego obtuli memoriam. Sic Apoc., VII, 3, dicitur « Angelus stetisse ante altare habens thuribulum aureum, et data sunt illi incensa multa ut daret de orationibus sanctorum, » etc.

Et iterum. LXX legunt καὶ νῦν. Legisse videtur Noster, καὶ πάλιν. Pro *assistimus* legunt iidem, οἳ ἀναφέρουσι τὰς προσευχὰς τῶν ἁγίων.

Quomodo Deus manet in æternum. Vid. quæ dicta lib. III. *ad Quirin.* c. 11.

Mundus ecce nutat et labitur. Vix alia de causa graviorem invidiam sibi conflabant Christiani, quam quod male ominarentur de rebus humanis. Nec quidem temere in hanc sententiam venerunt; siquidem apostoli non modo *finem rerum omnium instare, et ultimos venisse dies* passim testentur; sed addant insuper, *ultimam advenise horam*, I Joan. II, 18. In l. *de Resurrectione carnis*, cap. 22, ait Tertullianus : « Vota nostra suspirant in sæculi hujus occasum, » etc. Cum vero ad Gentiles scribit, ut ipsos demulceret. *Apol.* c. 32 e contra ait : « Est et alia major necessitas nobis orandi pro Imperatoribns, etiam pro omni statu imperii, rebusque Romanis, qui vim maximam universo orbi imminentem, ipsamque clausulam sæculi acerbitates horrendas comminantem, Romani imperii commeatu scimus retardari. »

Amplectamur diem, qui assignat singulos domicilio suo. Mortis dies recte dicitur particularis judicii dies; quemadmodum mundi finis, universalis perhibetur : tertium aut diem aut locum prorsus ignoravit pia Antiquitas.

Nos charorum numerus exspectat. Quanquam cœlos receptæ animæ sæculi hujus curis non vacent; ut suis felicitatem eamdem exoptent et demum gratulentur, nihil est quod impediat : *charitas* enim *nunquam excidit.* Quæ postea sequntur, de *Apostolorum glorioso choro, prophetarum exaltantium numero, et martyrum innumerabili populo*, ausam dedisse videntur iis quæ occurunt in Hymno Ambrosiano, qui *Te Deum* appellatur.

DE EXHORTATIONE MARTYRII.

De exhortatione martyrii. Consimili forma Tertull. inscripsit libellum, *de Exhortatione castitatis.* Ex Cypriani scriptis vix aliquot luculentius a Pontio laudatum : « Quis, inquit ille, martyres tantos exhortatione divini sermonis erigeret? Quid denique tot confessores froutium notatarum secunda inscriptione signatos, et ad exemplum martyrii superstites reservatos incentivo tubæ cœlestis animaret? » Revera epistolæ ad eximios confessores, Moysen et Maximum, nec non ad Thibaritanos; ut et aliæ nonnullæ, in hoc totæ versantur, ut ad martyrium accendant. Sed ut *sermone divino, et tubæ cœlestis incentivo*, exhortatio peragatur, scripti hujus peculiaris videtur character; et qui instituto librorum ad Quirinum plane respondet. Porro loca S. Scripturæ eodem modo utrobique laudata, auctorem eumdem aperte profitentur. Quis vero fuerit is Fortunatus cui liber hic inscribitur, non promptum fuerit dicere, cum plures ejusdem nominis in Cypriani scriptis occurant : et demum fieri possit, ut ad alium hæc pertineant, diversum ab omnibus alicubi memoratis. Putarem tamen hæc episcopum illum respicere ad quem epist. 56 *ad Pamel.* num. 53, dirigitur : et forte qui in Carthaginiensi synodo, Fortunatus a Thuccabori dicitur. Demum exaratum censeo occasione persecutionis sub Gallo et Volusiano recrudescentis, de qua visis cœlestibus admonitus Cyprianus, alios admonere non destitit. Deciana clades inexspectata grassatione obvios quosque oppressit, ut de lapsis restituendis unica maneret cura quæ vero sub Valeriano et Gallieno successerunt, feræ nimis videntur, pro martyris nostri diligentia ut remedia huc usque fuerint dilata. Relinquitur ergo ut ad intermedium hoc tempus, nimirum ad annum 252, libelli istius natales

A sint referendi. Quod ex D. Hieron. Ep. *ad Pammach.* c. 50, a quibusdam affertur, ut suaderi possit D. Hilar. tractatus hujus fuisse auctorem, siquidem libri ejus ad Fortunatum habetur mentio, nullius videtur momenti; siquidem si quis Hilarii ævum spectet, non admodum opportunus tunc temporis sub imperatoribus Christianis de martyrio adversus gentilium furores liber. Porro lubrica prorsus ex personæ nomine probatio; insuper nec Fortunati qui vitam filiæ Hilarii scripsit tempora respondent; et demum in plurimis exemplaribus Hieron. mss. non Hilarii nomen, sed Cypriani reponitur. Haud interim facile est conjicere quid Pamelio in mentem venerit, ut diceret Remboldum primum omnium tractatum hunc edidisse, cum in Spirensi editione, arti typographicæ coæva, et etiam in veteri innominata, quæ certe Remboldum longe præcessit, compareat.

Mediocritas nostra auxilio divinæ inspirationis
B *instructa.* Quidquid gratiæ divinæ præsidio factum, id inspirationi imputat auctor noster. Ita Tertull. l. *de Patientia*, c. 1, ait : « Bonorum quorumdam, sicuti et malorum, intolerabilis magnitudo est : ut ad capienda et præstanda ea, sola gratia divinæ inspirationis operetur. »

Sex millia annorum jam pene complentur. Calculum veterem, et suis temporibus in Africa receptum sequitur auctor noster; nimirum qui æram Christianam anno mundi 5500 assignat; cui numero si 252 anni addantur, consurgent 5752, quæ non longe abeunt a 6000. Notum vero est, in numeris recensendis ad proximos integros recurri solitum. Dixerat D. Petrus II epist., III, 8 : *Mille annes apud Deum haberi sicut dies unus*; et exinde a veteribus creditum, Hexamero finito Sabbatum æternum, et mundi finem succedere. Porro cum Dominus promisisset, Matth. XXIV, 22. *Electorum causa dies istos abbreviandos fore*, non temere omnium fere animis
C insederat opinio *Consummationem mundi, et Antichristi tempus infestum instare.* Vid. quæ hac de re dicta in l. de Mortal.

Insidias dejiciendi. Colluctatio nostra, inquit Apostolus, Ephes. VI, 12 : *non est adversus carnem et sanguinem, sed adversus principes et potestates.* etc.

Propositis titulis. Illa ergo exemplaria ad mentem auctoris maxime videntur accedere, quæ titulos hosce, simul semelque in libri principio exhibent.

Lanam et purpuram. In oblationibus quæ in tabernaculi usum admittebantur *Exod.* XXV, erant *Hyacinthus, purpura, coccinum, cum bysso*; sed in Ecclesiæ Christianæ ornatum, sufficiunt innocentiæ et martyrii colores.

Domino permittente primum baptisma credentibus dedimus. Baptisma olim, non nisi ex mandato episcopi celebratum : Οὐκ ἐξόν ἐστι χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν, οὔτε ἀγάπην ποιεῖν, etc.,
D inquit Ignatius, *Ep. ad Smyrn.* Unde in Ecclesia solum qua ipse sedebat, erat baptisterium. Martyrium, baptismi nomen, ex Domini verbis accepit, Matth., XX, 22.

Angeli baptisant. Qui susceptorum munere funguntur, et martyrum animas sanguinis lavacro exemptas in cœlum portant; vid. Luc. XVI, 22.

Fidei nostræ incrementa consummat. De hac τελειώσει vid. Luc. XIII, 32, et Hebr. II, 10.

Simus et amici. Martyres *perfecti sunt in dilectione* I Joan. IV, 18. Unde Tertullianus in illum Joannis locum. *Scorpiac.* c. 12, ait : « Perfecta dilectio foras abjicit timorem, quoniam timor pœnam habet, et qui timet non est perfectus in dilectione. Quem timorem intelligi præstat nisi negationis auctorem? quam dilectionem perfectam affirmat, nisi lugatricem timoris, et animatricem confessionis? Qua pœna timorem puniat (non *quam pœnam*, ut habetur in impressis), nisi quam negator relaturus

est. cum corpore et anima occidendus in gehennam? Hinc martyres amicitiæ jure, Domini lateri perpetuo assistunt; et *sequuntur Agnum quocunque ierit* Apoc. XIV. 4. A

Perdant quod evaserint. Profectus, quos fecerunt, amittant. Tertul. *de Anim.* ait illam *varie per accidentia evadere*: hoc est, promoveri; et *de Patient. hominem evadere ad salutem*, hoc est *procedere*: et eodem fere sensu passim, similiter Virgilius: « Evado ad summi fastigia culminis. » Aut forte vox adhibetur, in notatione qua significat, *esse*, aut *fieri*, aut sensus sit. Qui ad sæculum redeunt postquam Christiani evasere; Christianismo excidunt.

IN LIBRUM DE EXHORTATIONE MARTYRII.

Iis quos colit. In Græco habetur τῶν σεβασμάτων αὐτοῦ. Eadem voce utitur D. Paulus, Act. XVII, 23, et II Thes. II, 4. B

Tibi idolum Sic LXX εἴδωλον, non γλυπτόν reddunt: nec enim refert an arte statuaria an pictoria fiat quod colitur.

Et omnia quæ in eis sunt. In Græco habetur καὶ πηγὰς ὑδάτων; quam lectionem Codicis mss. agnoscunt.

Si qui nec impetrat. Vid. quæ dicta in lib. *de Lapsis*, p. 93.

In tempore qao invocabunt me. in tempore afflictionis suæ. Hæc omnia redundant; et videntur loco alieno apposita.

Quod si rogaverit. Locus hic non integer describitur, et plurima subinde omittuntur.

Æqualis animæ tuæ. Ὁ ἴσος τῇ ψυχῇ σου. Hinc petenda explicatio loci D. Pauli, Phil. II, 20: Ουδένα ἔχω ἰσόψυχον.

Propter eum qui dilexit. Exemplaribus istis accedit noster quæ legunt, διὰ τὸν ἀγαπήσαντα. C

Fidite, et state, et cernite, LXX legunt θαρσεῖτε, στῆτε καὶ ὁρᾶτε, sed prior vox in textu sacro non comparet.

In renovatione spiritus. Intellexisse videtur auctor noster Spiritum sanctum, sed exemplaria Græca habent, non II

Qui figuram portabat diaboli. Sic l. II ad Quir. c. 16: « Amalech superatus est a Jesu, id est diabolus a Christo victus est. »

Nec cruciatis. Quanquam in textu Græco nulla vestigia hujus lectionis compareant, tamen similiter legit auctor noster epistola *ad Thibaritanos*; quasi legisset

Quotiescunque communicatis. Mss. codices non pauci similiter legunt κοινώνοῦντες, et statim τῆς δόξης τῆς δυνάμεως.

Domini nomen. Non πνεῦμα, sed ὄνομα legisse videtur noster, et pro υμας, ἡμας.

Copulati sunt pedes. LXX: Αὐτοὶ συνεποδίσθησαν. D

Unam patii. LXX: μίαν ᾐτησάμεν scil. αἴτησιν. Vid. III Reg. II, 20.

Non combureris. In hac lectione mss. codices consentiunt, et LXX interpretum versio illam exigit, ἐὰν διέλθῃς διὰ πυρός, οὐ μὴ κατακαυθῇς, φλὸξ ου κατἄκαύσει σε. Porro Hebræa veritas etiam deposcit כי־תלך במו־אש לא תכוה ולהבה לא תבער־בך. Perperam ergo in impressis ista huc usque omittebantur.

Præmeditari excusat. In textu Græco est ἀπολογηθῆναι et quidem omnis apologia est quædam excusatio. Vulgat. habeæt *quid respondeatis.*

Mogilalum. Ita scripsisse Cyprianum minime est dubitandum. Nam ut tot exemplaria in voce inusitata infercienda conspirarent nulla idonea ratio reddi potest; sed quare librarii id nuperi mutaverint, causa subest satis manifesta, quæ etiam passim obtinuit; ut ad vulgatam editionem omnia melius responderent. Revera Græca exemplaria δύσκωφον habent; sed Aquila, Symmachus et Theodotio in μογιλάλιω consentiunt; quæ vox Marc. 7, 32, adhibetur.

Tantum accipiat de Dei ope. Vid. l. VII *ad Quirin.* cap. 42.

Si de mundo essetis. Cum eadem voce utatur D. Joan., capitt. XV et XVI non promptum est dicere, quare varie reddiderit auctor noster; sed libri omnes in lectione consentiunt, Vulgati interpretis lectione insuper habita: cui librarii solent omnia passim accommodare.

David misericordem. Locum hunc tractat Tertull. in *Scorpiac.*, c. 8: « David exagitatur, Helias fugatur, Hieremias lapidatur, Esaias secatur, Zacharias inter altare et ædem trucidatur, » etc.

Septem dies annorum septem millia. Durationis mundi nimirum. Alibi sex dierum, sive sex mille annorum spatio mundi ævum auctor noster concludit; nec necesse est ut in Papiæ castra hic trans iisse videatur; sunt enim qui ipsum judicii diem mille annorum moram habiturum statuunt.

Ad septem Ecclesias scribit. Nimirum ad Romanos, Corinthios, Galatas, Ephesios, Philippenses, Colossenses et Thessalonicenses. Si requiratur quo in loco Paulus, *hujus legitimi numeri et certi meminerit*, forte dicendum hoc ab eo præstitum, Hebr. XI, 30.

Una super petram. Primus qui lectionem hanc mutavit et *Petrum* reposuit erat Manutius. Vid. quæ dicta ad lib. *de Unitate Ecclesiæ*, p. 76. Porro notetur sententiam nostram de assumentis textui Cypriani illic additis a viro consultissimo Latino Latinio, in ejus *Bibliotheca sacra et profana* an: 1677 Romæ edita, p. 178 et 179, egregie confirmari. Disertissimis verbis ait dominus, ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρα οἰκοδομήνω.

Nec vacat. Mysterio scil. sive, non caret: haud temere aut frusra dicitur.

Nec fratrum precem profuturam. Perstringit martyres qui veniam quibuslibet facere se posse putabant. Tertullian. *de Pudic* libro satis malo non male ait: « Sufficiat martyri propria delicta purgasse. Ingrati vel superbi est in alios quoque spargere quod pro magno fuerit consecutus. Quis alienam mortem sua solvit, nisi solus Dei Filius. Nam et in ipsa passione liberavit latronem. Ad hoc enim venerat, ut ipse a delicto purus, et omnia sanctus pro peccatoribus obiret. Proinde qui illum æmularis, si nihil ipse deliquisti, plane patere pro me: si vero peccator es, quomodo oleum faculæ tuæ sufficere tibi et mihi poterit? »

Ac ne quis vel libelli. Hæc prorsus confirmant sententiam nostram de libellaticis, de qua videatur lib. *de Lapsis.*

Holocausta hostiæ. Vid. quæ dicta lib. III ad Quir. c. 15, LXX legerunt ολοχάρπωμα θυσίας, et forte verissima lectio fuerit *Holocaustum hostiæ.*

Portantes gremia sua. Vid. quæ dicta l. III *ad Quir.*, cap 16.

Clauduntur in persecutionibus terræ. Proscriptis nimirum et deportatis. Quod in editionibus prioribus lectum. *Clauduntur in persecutionibus terræ*, ex librariorum infelicissima critica natum; qui mendam cum non inveniunt corrigendo faciunt. Infra legerunt, *Claudi in momento oculos quibus homines videbantur et mundus*, et nihil præter oculos claudi putabant.

Sine damno temporis. Per omnia confessores martyribus æquantur, si a judicii mora quæ a Ba-

tismi sanguinis singularis prærogativa habebatur, pariter sint exempti. Tertull., *de Anima*, dixit : « Modica delicta mora resurrectionis expendi, » ratus hac pœna damni, in illa animadverti. Sequiorum temporum doctores, pœnam sensus, et purgatorios ignes addidere. Imo Origenes gehennæ ignes purgatorios statuebat. Quæ ex epistola *ad Antonianum* a quibusdam in hac causa afferuntur, ad lapsorum censuras hic in Ecclesia omnino pertinent; nec cum pœnis quæ vita functos exercent, quidquam habent commune.

Conscientia coronatur. Per *conscientiam* intelligit, *virtutem ad prælium promptam, et fidem quæ erat ad martyrium præparata.*

IN AD DEMETRIANUM.

Ad Demetrianum. Hunc Africæ proconsulem fuisse uno ore dicunt Baronius, Pamelius, Lombertus, aliique qui de Cypriani rebus scripserunt. Sed parum verisimile est summum magistratum, depositis fascibus et imperii insignibus, ad episcopi christiani domum, idque non semel sed *sæpe venturum.* Nec magis ad proconsulem faciunt : « Ut cæteros concitaret, et odia suis maledicis vocibus seminando, comites sibi plures, radicis atque originis suæ pullulatione fecerit » Aliter irascebantur, et magis decretoriis armis pugnabant provinciarum præsides. Porro a Cypriani moribus longe videtur abesse, ut principem virum verbis parum honorificis exciperet, *ut oblatrantem eum et ore sacrilego et verbis impiis obstrepentem, contemnere* se profiteretur; et *indocilem, impium, furentem, cæcum, surdum et brutum* compellaret. Omnino igitur dicendum est Demetrianum judicem saltem fuisse in civitate Carthaginensi; aut aliquem e consiliariis quæ præsidi solebant in judiciis assistere, de quibus vid. Act. xxv, 12. Et virum istiusmodi, Cypriano ob communia olim studia familiariter notum, veterem sodalem aliquando invisere voluisse, vero non est absimile. Certe Pontius non alio illum titulo ornat, quam *gentilis blasphemi.* Et Lactantius sine aliqua honoris præfatione, *hominem veritatis ignarum* appellat. Nec refert quod Demetrianus dicitur *Dei charos domo privare, patrimonio spoliare, catenis premere, carcere includere, bestiis gladio et ignibus punire.* Hæc enim inferioris subsellii persecutori satis quadrant, et de Saulo, Act., viii et ix, qui certe non erat provinciæ præses, referuntur. Luem illam de qua supra in lib. *de Mortalitate* actum; et famem quæ pesti supervenire solet, apologiæ huic occasionem dedisse, satis aperte profitetur auctor noster. Et quandoquidem fames cessanti agriculturæ; hoc est pesti adultæ et diutinæ, succedere dignoscitur; librum hunc non ante secundum a morbi initiis annum, hoc est 253, scriptum fuisse censemus.

Nam cum ad me sæpe. Lactantius *Inst.* l. v, c. 4 (cui succenturiator accedit D. Hieron., *epist. ad Mag.*), dicit, « Cyprianum in ea oratione quæ Demetrianum, sicut ipse ait, oblatrantem atque obstrepentem veritati redarguere conatur, ea materia non usum esse ut debuit; non enim Scripturæ testimoniis quam ille utique vanam fictam, commentitiamque putabat, sed argumentis et ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem veritatis ignarum, dilatis paulisper divinis lectionibus formare hunc a principio tanquam rudem debuit, eique paulatim lucis principia monstrare, ne toto lumine objecto caligaret. » Hæc vero criminatio et calumnia prorsus evanescet, ut primum constiterit non cum homine ita *rudi et veritatis ignaro* rem fuisse gestam; sed illo qui *sæpe* ad Cyprianum *venisset,* et de fidei capitibus acriter subinde disceptasset. Porro observandum, loca S. Scripturæ quæ a S. Cypriano in toto hoc scripto afferuntur, ex prophetiis fere esse desumpta; nec ad redarguendum infidelem, nullam methodum accommodatiorem esse. Unde D. August., orat *de quinque Hæres.*, postquam attulisset S. Scripturæ Veteris Testamenti suffragia, ait : Hic esto et tu Pagane. Audi quid dicat Propheta, non mihi ego quod volui scripsi, codex in quo hæc scripta leguntur, in armario Judæi habetur. Inimicus meus testis est meus, ab ipso quære : aperi, lege et crede. » Quinimo argumentum hoc late tractat idem SS. Pater, contra *Faustum Manich.*, l. xiii.

Tacere ultra non oportet. Diu erat antequam criminationem hanc deposuerint ethnici; adeo ut ipsi D. Augustino opus fuerit, conscribere librum *de Civitate Dei*, et Orosio historiam suam ut eam diluerent.

Senuisse jam mundum. Universi machinam senio dilabi, et ad interitum vergere; longe alia res est a sæculi clausula et mundi fine, quem dies judicii secum affert; ita enim differunt ut mors naturalis et violenta. Utramque tamen ruinam primi Christiani pariter exspectabant et gentilibus minabantur.

Verna de temperie sua. Probata hæc lectio, et phrasi Tertull., consona. Is, l. *de Resur. carn.*, c. 12, ait « Revolvuntur hiemes et æstates, verna et autumna. » Editores, importuna liberalitate, *sata* addidere.

Sollicitudinem cumulant. Tertull. in *Apol.* dixit, ex occasione consimili, *Annum in cura* esse.

Pallidas herbas sterilis gleba producat. Sic Tert. *ad Scapul.* : « Deleamus necesse est, quod nulla civitas impune latura sit sanguinis nostri effusionem, sicut et sub Hilarione præside, cum de arcis sepulturarum nostrarum acclamassent. Areæ non sint : areæ ipsorum non fuerunt : messes enim suas non egerunt.

Qui perspicuus et nudus. Judicem pariter effeminatum et multiciis non vestitum, sed pellucentem, Juvenalis exagitat Sat. 2.

Horrea eludantur in terris. Hujus maleficii reus Prov. xi, 26, dicitur συνέχων σῖτον. Eleganter rem describit Nazianzenus; ut sit καταπραγματεύεσθαι τῆς ἐνδείας, καὶ γεωργεῖν τὰς συμφοράς. Dardanariorum nomen, licet infame et legibus coercitum, tamen qui in provinciis potestate præerant, exinde compendia sibi facere minime erubescebant.

Anocente. In hanc mentem plura dicuntur in lib. *ad Donatum.* Nec novum est ut auctores, illis quæ prius scripserant, subinde tanquam suis utantur.

Timent conscii. Accusate scil. et deferre.

Crocodili et Cynocephali. Tertullianus in *Apol.* c. 6, ait hæc Ægyptiorum portenta, *Pisonem et Gabinium Coss. Capitolio prohibuisse, porro eversis etiam aris eorum abdicasse;* postea vero illis in integrum *restitutis, summam majestatem collatam.*

Torqueri enim debui si negarem. Hoc argumentum late tractat Tertull., in *Apol.* c. 2, et l. i *ad Nationes*, c. 2. Nec non Minut. Felix in *Octavio* qui dicit *perversam quæstionem exerceri, non quæ verum erueret, sed quæ mendacium cogeret.*

Ruinis regum. Deciorum nimirum; quorum cladem in principio libri *de Lapsis,* ultioni divinæ imputat auctor noster. Res ista singulari libello Lactantii argumentum fecit. Quam etiam tractat Orosius *Hist.* l. vii, c. 31.

Valetudine mussitamus. Tantum abest ut blasphemias voces proferamus, imo ut cum fremitu murmuremus; quod ne vel leviter mussitemus.

A pabulo oves. LXX. ἐξέλιπον ἀπὸ βρώσεως πρόβατα. Sed Hebrææ veritati magis responderet altera lectio, quæ habet : *Deficient a stabulo oves.* Nam גזר ממכלה צאן sic optime redditur. LXX legisse videntur מאכל.

Pro arcendis hostibus, et imbribus impetrandis. Respicit memorabile Christianorum militum faci-

nus sub Aurelio imp., de quo Justinus Martyr. et Tertull. in *Apologet.*

Ne tetigeritis. Legunt μὴ ἐγγίσητε. Cyprianus videtur legisse μὴ θίγητε.

Oculorum crudelium brevis fructus. Evanida illa et sæva theatrorum gaudia quæ persecutorum pascebant oculos, luent miseri in gehennæ flammis æternum cruciandi : et a pauperibus in sinum Abrahæ receptis e longe spectandi.

Ad immortalitatem sub ipsa morte transitur. Hæc omnia ad ethnicum dicuntur, et nondum per baptismum renatum. Christianis improbis, et sero resipiscentibus, non tam facilis potest promitti venia.

IN LIBRUM DE OPERE ET ELEEMOSYNIS.

De Opere et Eleemosynis. Nulla magis re emicuit primæva pietas, quam illa effusa largitione qua pauperum necessitatibus succurrebatur. Nec in officiis ullis plebi Christianæ commendandis magis desudavit aut apostolorum aut SS. Patrum diligentia. Et quidem quæ de hac materia in libello isto egregie sunt congesta, non sine numine aliquo videntur scripta, ut paratiores essent fratrum Carthaginensium mentes ad opem ferendam laborantibus Numidis qui a Barbaris hac tempestate erant capti; cujus rei mentio occurrit epist. 62, ad Pamelii num. 60. Libellum hunc ante illam cladem scriptum fuisse satis inde conficitur, quod inter hortamenta, nulla occurrat mentio causæ tam favorabilis. Tractatum igitur ipsum an. 254 assignamus, qui prædictam Barbarorum incursionem videtur præcessisse. Librum hunc laudat D. Hieronym. epist. *ad Pammach.* Nec non D. August. *contra Pelagianos, Contr. Julian.* et alibi passim. Ejusdem meminisse videtur Pontius sub titulo libri *de Misericordia.*

Adam portaverat. Apportaverat, inflixit. D. August. hunc locum sæpius laudat, dicitque duas Pelagianorum falsitates hic redargui, « unam qua dicunt nihil vitiorum ex Adam trahere genus humanum, quod sit sanandum curandumque per Christum; alteram qua dicunt, nullum post baptismum sanctos habere peccatum. » Cont. 2 Epist. Pelag. ad Bonif. l. IV, c. 8.

Non utique illa delicta quæ fuerant ante contracta. Observanda venit summa scriptorum veterum sollicitudo, ne quid ab ipsis dictum elevet certissimam fidem, quod peccata omnia anteactæ vitæ baptismi lavacro purgantur; qua spe et exspectatione, quotquot christianæ fidei nomina dedere, imprimis ad baptismum allecti videntur.

Jugis operatio. Hac voce passim designat auctor omne illud, quo apud nos bonorum operum notatione intelligitur : unde sic in libri hujus titulo adhibetur, ut idem sit cum eleemosyna : et caput primum tertii libri ad Quirin. inscribitur, *De Bono operis et misericordiæ.* Ubi vide quæ dicta.

In tabula jam totum. Ἐν τῷ ὑπερῴῳ. Act., IX cœnaculo, in superiore nimirum *tabulato.* Librarii pro captu suo, mensæ maxime memores, *tabulam jam,* reposuerunt. Mos lavandi mortuos apud gentes obtinuit, unde Ennius dixerat :

Tarquinii corpus bona femina lavit et unxit.

Exhibitionem. Vid. quæ dicta l. m. *ad Quir.*, c. 61

Alta et profunda. Papias ait : « Altitudo commune est nomen excelso et profundo. » Intelliguntur tenebræ quæ totum medium, cœlum et terras pervadunt.

Non stibio diaboli. Pigmentum hoc in usu fuisse apud Judæos, constat ex II Reg., IX, 30. Jer. IV, 30, Ezech. XXIII, 40. Græci πλατυόφθαλμον et ὀμματογράφον vocarunt. Porro nec Romanis ignotum *In calliblepharis mulierum dilatare oculos,* dicit Plinius l. XXXIII, c. 6. Diabolo, *interpolatori naturæ,* cosmeticas artes olim imputabat Tertull., lib. *de Cultu fem.*, et alibi.

A *Dominicum celebrare te credis.* Respicere videtur auctor noster locum D. Pauli *I Cor.*, XVI, 2, ubi jubentur singuli fideles *prima sabbati* sive quavis die Dominica, *seponere quod eis beneplacuerit.* Et morem hac ex parte, Ecclesiæ christianæ explicat Justinus Martyr, *Apol.* II : Τῇ τοῦ Ἡλίου λεγομένᾳ ἡμέρᾳ πὰντων κατα πόλιν ἢ ἀργοὺς μενόντων ἔπι τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεταῖ. Cumque precum et Eucharistiæ solemnia descripsisset, subjungit, οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι, κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ, ὃ βοὺλετάι δῖδωσι, καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ὑποτίθεται, καὶ αὐτος ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις, etc. Observandum venit *Dominici* voce tria significari apud veteres. 1° Diem ipsam, ita habetur, *Apoc.*, I, 9, et Ignat. epist. *ad Trallian.* 2° Ecclesiam, ita concil. Neocæs., can. V, jubet catechumenum ingredientem ἐς τὸ κυριακὸν, in loco catechumenorum subsistere. Et Hieron. in *Chronico* sic voce *Dominici*
B utitur, et in vernaculis nostris linguis, Nostratium *Church*, et Germanorum *Dohm*, ex hoc fonte liquido deducuntur. 3° Ponitur pro mysteriis loco et tempore prædictis celebrari solitis; ita κυριακὸν τελεῖν, est sacris Christianis operari. Et fortasse huc facit, quod hic dicitur *Dominicum celebrare te credis?* Certe adeo arctus erat nexus inter Eucharistiæ perceptionem, et ejus oblationes participandi; ut pari semper passu procederent, et abstenti viderentur, quibus hoc privilegium κοινωνίας μετὰ προσφορᾶς negatum : qua de re videatur concil. Ancyr., can. V, nec non quæ dicuntur in Epist. 2. In hanc mentem locutus videtur D. August. serm. 213, *de Temp.* : « Oblationes quæ in altario consecrantur offerte; erubescere debet homo idoneus, si de aliena oblatione communicat. »

Subcinericium panem. LXX habent ἐγκρυφίαν μικρόν. Hesychio interprete, ἐγκυφίας, ἄρτου εἶδος ὁ ἐν σποδῷ γενόμενος, τῷ μὴ εἶναι κλιβανον.

Fidelia farris. Vas fictile. LXX : ὑδρία τοῦ ἀλεύρου
C οὐκ ἐξέλιπε καί ὁ καψάκης τοῦ ἐλαίου.

Verus et justus. Lectionem illam sequitur auctor noster quæ habet, ἄνθρωπος ἐνεῖνος ἀληθινες, δίκαιος, cujus loco alia exemplaria reponunt ἀμεμπτος, alia ἀμωμος. Quæ hic redundant de offerendo vitulum pro peccatis, in Græcis passim exemplaribus occurrunt; et revera θυσίαις superaddi solent, τὰ περὶ ἁμαρτίασό. Vid. Psal. XXXIX, 10.

Præmium enim bonum. Sic etiam legit Vulgatus interpres. Græca habent, θέμα ἀγαθὸν, unde θεματικοὶ ἀγῶνες, in quibus deposito aliquo præmio certatur : qui et ἀργυρῖται ; oppositi στεφανῖταις et φυλλίταις.

Quale munus. Impensæ munerariorum apud Ethnicos, in hominum laniena et pernicie versabantur; Christiani in iisdem sublevandis sumptus fecerunt. Spectaculum illud Deo opt. max. alterum diabolo dignum. Porro non solum in largitionibus,
D sed multo magis in perpessionibus, spectaculum Deo, angelis, et hominibus facti sunt Christiani, referente Apostolo, I Cor., IX, 9 : *Munus coram summo Deo*, videtur opponi illis quæ fiunt, *coram hominibus.*

Quadriga vel consulatus. Majorum magistratuum honores et insignia. *Curules,* inquit Festus, *equi quadrigales.*

Ac nisi editio honesta successerit. Sic lib. *ad Donatum*, « Stulta prorsus et vana jactura, frustrantis spectaculi voluptate id parare voluisse, quod nec populus acciperet et perderet magistratus. »

Ambustionem. Græca habent κόλασιν αἰώνιον. Noster, constans in hac lectione, πύρωσιν legisse videtur.

Quid sub Apostolis fecerit credentium populus. Ad illa pariter tempora provocat auctor noster, sub finem lib. *de Orat.*

Dies nos vel redditionis. Tertullianus, de Resurrect. carnis, c. 32, *redhibitionem* ponit. Altera lectio quæ *reditionem* habet, Rigaltio non displicet : ut « reditio quæ spontanea videtur, persecutioni opponatur, quæ est violenta. Vel potius, ut per reditionem intelligatur in paradisum aditus, unde expulsus peccator Adamus, et progenies Adami infecta peccato. Hoc peccatum abolevit Christus, atque inde boni Christiani redeunt in paradisum, quo Cainus fratricidio non rediit, inquit Cyprianus, *de Zelo et Livore*, sub finem. »

IN LIBRUM DE BONO PATIENTIÆ.

De Bono Patientiæ. Ipse Cyprianus in celebri ejus epistola *ad Jubaianum*, titulum hunc tuetur ; ubi ait : « Propter hoc, etiam libellum *de Bono Patientiæ* quantum valuit nostra mediocritas, permittente Domino et inspirante, conscripsimus. » Unde etiam facile discitur quo tempore et ex qua occasione eumdem ediderit tractatum. Nimirum post motam de hæreticorum Baptismo litem, scil. circa annum 255, scripsisse apparet ; ut exacerbatis hinc inde partium animis remedium afferret : cui rei, quo rectius consuleretur, per totum operis decursum, ne vel voculam unam interponit (quod singularis prudentiæ qua in rebus gerendis usus est, indicio esse possit), quæ infelicis controversiæ memoriam refricaret. Porro libelli hujus non modo meminit Pontius; sed etiam Hieron. *adv. Lucifer.*, August. l. III, *contr. Cresc.*, c. 1. Etiam l. VII, *de Baptismo*, contra Donat., c. 54, nec non l. IV, *ad Bonif.*, c. 8. et alibi passim.

Hanc se sectari philosophi quoque profitentur. Tertullianus pariter ait, lib. de Patientia : « Philosophi quidem, qui alicujus sapientiæ animalia deputantur, tantum illi subsignant, ut cum inter se variis sectarunt libidinibus, et sententiarum æmulationibus discordent; solius tamen patientiæ in commune memores, huic uni studiorum suorum commiserint pacem : in eam conspirant, in eam fœderantur, illam affectatione virtutis unanimiter student, omnem sapientiæ ostentationem de patientia præferunt. »

Cum Deo virtus ista communis. Tert. *de Patientia*, c. 3 : « Penes nos ratio et structio, satis aperte non sermonibus modo in præcipiendo, sed etiam passionibus in sustinendo, probant his quibus credere datum est, patientiam Dei esse naturam, effectum et præstantiam ingenitæ cujusdam proprietatis. »

Immortalitate interim posita. Sic principes majestatem ponere dicuntur, cum dignitatis insignia exuentes, plebeio habitu in medium procedunt.

Oculos paulo ante formasset. Ac si non aperuisset oculos, sed fecisset. Sic Nonnus c. IX Joan.

ἀφωτίστοιο προσώπου.
Συμφερτὴν, ἀμέριστον ἔχων, ἀχάρακτον ὀπώπην,
Ἣν φύσις οὐκ ἐτύπωσε, λιποβλεφάρου δὲ κύκλου,
Οἰδαλέον ξένον ὄμμα γενεθλίας εἶχεν ὀμίχλην.

Ut consummetur in Christo. Respicere videtur auctor noster verba Servatoris dicentis τετέλεσθαι. Jo. XIX, 30, quasi non prophetias, sed patientiam adimplevisset.

Super quem Ecclesia. Similia habentur in Epistolis *ad Florent. Pupien. ad Jubaian. ad Quint.* et alibi : solet enim auctor noster cum Scripturæ testimonium laudat, id scriptoris ipsius elogio illustrare. In lib. *de Opere et Eleem.* D. Paulum citans ait : « Apostolus Paulus Dominicæ inspirationis gratia plenus. » Et in hoc ipso libro, « Beatus Apostolus Paulus, plenus Spiritu sancto, et vocandis formandisque gentibus missus. » Et paulo post, « Paulus divini præcepti memor, » ut et alibi passim.

A *Fratrem parricidam.* Lege Pompeia de parricidiis cavetur, ut parricidii teneatur, non solum qui patrem aut matrem interfecerit, sed qui fratrem, sororem, patruelem, etc., occiderit.

Initium sumit a lacrymis. Plinius, lib. VII, *in proœmio*, hoc multis exsequitur : « Hominem nudum et in nuda humo, n tali die abjicit natura, ad vagitus statim et ploratum, nullumque tot animalium ad lacrymas, et has protinus vitæ principio. At hercule risus præcox ille et celerrimus ante quadragesimum diem nulli datur. »

Justitiæ dicata innocentia. Baptismalis nimirum

Nec post gestatam Eucharistiam. Lectionem Pamelii retinemus, paucorum licet codicum auctoritate fultam ; revera enim melius respondet *manui*, cujus mentio hic habetur, *gestata*, quam *gustata Eucharistia.* Et quidem non dissimili loquendi genere usus alibi est Cyprianus, in Ep. nimirum ad Thibaritanos : « Armemus, *inquit*, dextram gladio
B spirituali, ut sacrificia funesta fortiter respuat, et Eucharistiæ memor, qua Domini corpus accepit. » Sic in lib, *de Lapsis :* « Quod non statim Domini corpus iniquitatis manibus accipiat. » Insuper constat ex libro prædicto, panem eucharisticum fidelibus non tantum per sacerdotem distributum, sed ab iisdem domum deportatum.

Veniam pœna consumit. In hanc mentem supra locutus est auctor noster in lib. de Mortalit. *Erumpentes bestiolas,* vocat Tertull. lib. *de Patientia.*

Ut itineris sui duces nuncuparet, caput bubulum et terrestre figmentum. Tertullianus, *adversus Judæos*, cap. 1, ait « processisse eis bubulum caput. » et quod « huic figmento universus Israel relicto Deo honorem dederunt, dicentes : *Hi sunt dei qui nos ejecerunt de terra Ægypti.* » Ita autem verba hæc concepit auctor noster, ut non unum sed multiplex idolum ad Israelitis cultum referat. Et revera non tenere et ex Hebræo solum idiomate LXX interpretes plurali numero usi sunt
C dicentes : οὗτοι οἱ θεοί σου, Ἰσραὴλ, et ποίησον ἡμῖν θεοὺς οἳ προπορεύσονται ἡμῶν. Etenim ex prophetia Amos, v, 26 (a D. Stephano laudata) constat, ab Israelitis non tantum conflatum vitulum aureum, sed *tabernaculum Moloch, et imaginem Idolorum, Sidus Dei Rempham, figuras quas fecerunt.* A Psalmista, Psal. LXXVII, 64, dicuntur Israelitæ, hoc facinore *Deum ad æmulationem accendisse :* idque merito. Cultum scil. Deo opt. max. debitum, quique in Tabernaculo columna ignis et nube conspicuus apparuit; Molocho sive Soli tanquam præsentiori numini tribuebant (et ipsius tabernaculum, thensamve septem conclavium, pro planetarum numero, referente R. Simeon in Jalkut), circumferebant. Insuper cultum Jehovæ, sive Deo summo, *qui est, erat, futurus est*, peculiare; Repham sive Saturno (sic enim apud Ægyptios appellatur) temporis deo, et planetarum summo, cujus emblema bos stellatus (ob agriculturam cui præ-
D fuit, et sidus ejus ἐπὶ μετώπου ἄκρου, inquit Cyrillus) transtulerunt.

Bonis patientiæ et impatientiæ malis. Eadem plane methodo utitur Tertull. in lib. *de Patient.*

In viduis laboriosam castitatem. Simili formula Tertullianus, *de Virg. velandis*, *continentiæ laboriosioris* meminit. Et inter virgines et viduas comparationem instituens, dicit : Virginitatem gratia constare, continentiam vero virtute. Non concupiscendi cui concupiscendo inoleveris, grande certamen est. Cujus autem concupiscendi ignoraveris fructum, facile non concupisces. »

Singulæ stolæ albæ. Codices mss. non pauci legunt ἐδόθη αὐτοῖς ἑκάστῳ στολὴ λευκή. Deinceps in Græco textu solum occurrit πληρώσονται, quodque hic de numero habetur, interpretamenti loco apponitur.

Igne enim Domini. LXX legunt, ἀποσκαροκτσμὸν ἐν φλογὶ πυρὸς, ἐν γὰρ πυρὶ Κυρίου κριθήσεται πᾶσα ἡ γῆ, καὶ ἐν τῇ ῥομφαίᾳ αὐτοῦ πᾶσα σάρξ.

Dominum adora. Legisse videtur Cyprianus non τῷ Θεῷ προσκύνησον, sed τῷ Κυρίῳ

IN LIBRUM DE ZELO ET LIVORE.

De Zelo et Livore. Liber iste, ejusdem fere argumenti cum præcedente, ex eadem occasione etiam scriptus videtur. Sed cum in epistola *ad Jubaianum*, tractatus *de Patientia*, non autem hujus *de Zelo et Livore* meminerit Cyprianus; par est credere, tempore scriptionis istius epistolæ, alterum duorum tractatuum solummodo fuisse elucubratum. Proinde auctorem nostrum hunc non ante annum proxime sequentem, nimirum 256, edidisse. Ulterius autem illud opus minime dilatum, exinde suadetur, quod statim persecutio ingrueret, quæ publica clade privatas simultates, quemadmodum ruinæ solent incendia, exstingueret : quæque etiam Cyprianum ipsum percutit, et Curubas amandavit. Libellum hunc Pontius evidenter designat, quando ait : « Quis livorem de venenata invidiæ malignitate venientem, dulcedine remedii salutaris inhiberet ? » Ejusdem meminit Hieron. « in Comment. in Epist. *ad Galat.* c. v, ubi appellat « librum de Zelo et Livore valde optimum (hoc addito elogio), quem qui legerit, non dubitabit annumerare operibus carnis invidiam. » Pariter laudat Augustin., lib. IV, c. 8, 9, 11, *De Baptism.*, *contra Donatistas*, et etiam l. v, c. 14. Citat etiam Beda nostras in I Epist. D. Petri, c. ult.

Circuit, aliquem devorare quærens. In sacro textu περιπατεῖ plurimi codices mss. habent περιέρχεται Ita Israelitæ urbem Hierichuntem circumambulando destruebant. **1138** In libro *Job*, dicitur diabolus orbem pererrare ; hic *nos singulos circuire* perhibetur : ita intentus in uniuscujusque, ut in omnium perniciem.

Ipse zelo ante dejectus. Sunt qui superbiæ potius quam invidiæ, angelorum lapsum imputant ; sed adeo individuo nexu vitia ista cohærent, ut seorsim consistere neutrum possit : imo alterum alteri parens simul sit et proles.

Livor exponitur. E medio tollitur, ex idiomate A auctoris, de quo supra monuimus in lib. *ad Donat.*

Rapacitatem statuit. Consistere facit ; cohibet, ita supra siccitas dicitur flumina statuere.

Videris quam sis. Consideres, repures. De hac Cypriani phrasi egimus in libro *ad Donat.*

Christus passus est. Locus hic sæpius affertur.

Doctorem quoque eum maximum. Sacer textus solummodo habet μέγας κληθήσεται. Illi vero quibus cœlestis regni politia magis quam domus sua nota videtur ; peculiarem aureolam doctoribus assignant, ita ut etiam in cœlis doctoratus gradus sit capessendus, vid. Dan. XII, 3.

Nec charus. Charitatis cultor, benignus et amicus.

Incipietis mori. Μέλλετε ἀποθνήσκειν,

Portemus et imaginem. De hac lectione sæpius monuimus.

Soboles subsiciva. Legendum suadet Rigaltius *successiva;* sed codicum suffragiis destitutus. Ego lectioni receptæ adhærendum censeo, ut ex vulgari B loquendi formula, filii quasi ex parentum stirpe surculi abscissi habeantur, qui arboris ingenio respondent. Sic Rom. XI Apostolus Judæos bonæ olivæ germen, Gentes oleastri compellat. Et Isaias pariter c. v, Israelitas vitis generosæ stoloni comparat, qui pro uvis fecerat labruscas. Epistola ad Euchratium de histrione; simili fere modo dicit auctor noster : « Non potest videri cessasse, qui vicarios substituit, et qui pro se uno plures succidaneos suggerit. »

Cor viri cogitet justa. Hæc frustra quæsiveris in bibliis quæ textum Hebræum sequuntur ; sed lectioni LXX omnino respondent. Et quidem nihil perturbatius, quam liber hic Proverbiorum in codicibus Græcis. Verba ipsa sunt, καρδία ἀνδρὸς λογιζέσθω δίκαια, ἵνα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διαρθωθῇ τὰ διαβήματα αὐτοῦ. Sed si attentius rem pensitemus, apparebit LXX interpretes non longe hic a scopo aberrasse : legerunt scilicet. אדה pro דוה quomodo legisse C videtur Chaldæus paraphrastes dum ait אלהא מתקן אדהתיה aut saltem secreta viarum hominum, idem esse cum spiritu ejus duxerunt.

MARTINI JOS. ROUTH. S. T. P,

COLLEGII S. MAGDALENÆ OXON. PRÆSIDIS

IN

QUATUOR D. CYPRIANI LIBROS ANNOTATIONES SELECTÆ

(E Script. Ecclesiastic. opusc. præcip. t. I, edis. alt, Oxon. 1840, p, 330-359.)

IN LIBRUM DE IDOLORUM VANITATE.

CAPUT PRIMUM. — *Quod idola dii non sint : et quod Deus unus sit : quod per Christum salus credentibus data sit*. Cum in nonnullis codd. scriptis, atque veteribus aliquot ante Baluzianam, seu Benedictinam, editionibus omnia hæc pro titulo seu potius argumento operis recte seorsum posita sint, ita imprimenda ea curavi. Cæterum ad tertium quod attinet hujus tituli articulum, qui qualis hic exstat, editioni Manutianæ primitus debetur, consimiliter scribit auctor in sequentibus : « Quod vero et Christus sit, et quomodo per ipsum nobis salus venerit, sic est ordo, sic ratio. »

Et dies festos tanto honore celebrabant. Locum hunc sic restituere ausus sum, reposito *tanto* pro *dando* ex duobus codd. scriptis, uno Vossiano, inter D lectiones variantes in editione Oxoniensi, seu Fellina, adducto altero meo, quem ex Bibliotheca Tewaterana nuper comparavi. Pro voce *honore* præstabant *honores* vel *honorem* editiones ante Baluzium exceptis vetustissimis illis ante Erasmianam.

An sic et hæc apud singulos veritas. Ita ediderat **1139** qui ante Baluzium ornavit suam hujus libelli editionem, Jacobus Gronovius, posito *an sit et hoc*, pro vulgato, *an stet hæc*. Firmantque hanc emendationem neglectam a Baluzio, si modo umquam venerit ea ad notitiam ejus, codices duo Cypriani apud Novum Collegium in Oxonio conservati, numeris 2 et 3, a me designati. Exstat in eodem collegio alius præterea Cypriani liber scriptus ; sed vere nullius horum codicum lectiones variantes ad hunc quidem quod attinet libellum in Oxoniensi

editione comparent. Consentit et cum lectione emendatiori codex Cypriani meus ex bibliotheca cl. Drury nunc a me comparatus.

Cap. II. — *Apollo Admeto pecus pavit.* Hoc pro vulgato *Admeti* posuerat Gronovius in jam dicta edit. hujus libelli, quæ Minucio Felici abjecta, anno 1705, circiter viginti annos ante Cypriani editionem Baluzianam prodiit. Suffragantibus dictis duobus Novi Collegii mss. hanc prætuli lectionem. Ubicumque autem ab editione illa Baluzii in his Cypriani opusculis discedam, id vero, prout jam feci in Firmiliani epistola, nusquam non adnotaturus sum raro alibi lectionis varietatem adducens.

Inde falcem ferens pingitur. Vulgo additur *senex* post *ferens* quod m edit. sua recte omiserat Gronovius. Primus vocem recepit Pamelius ex mss. Cambonensi, sed nesciunt eam quatuor codices in edit. Oxon. adducti, præter tres illos Novi Collegii mstos, meumque codicem jam supra memoratum. olim Tewateranum, et vetustissimas Cypriani editiones. Quapropter vocem prætermisi. Nunc addere licet duos codices Drurianos, alterumque olim cl. Meermaı i jam meum, duodecimo sæculo scriptum.

Cap. III. — *Hoc ita esse Alexander.* (Vid. in hunc loc. Oxon. edit notam, cui hæc Routh. subjunxit). De epistolis visis a Plutarcho aliisque veteribus scriptoribus, non de iis quæ hodie circumferuntur nomine Alexandri insignitæ, hæc et plura annotavit doctissimus Oxonii episcopus. Male autem omittitur post *ita* verbum. *esse* et post *scribit* punctum in textu Baluziano, unde, ut olim monui, errores transiverant in meum.

Cap. IV. — *Meretrices.* In editionibus multis, quæ Baluzianam præcedunt, verba quæ sequuntur uncis inclusa sunt, neque agnoscuntur vel tribus cod. scriptis Novi Collegii aut duobus olim Drurianis aut Meermannano ; exstant vero in codice Tewaterano, quem supra commemoravi.

Est et Venus calva. Lactantius lib. I *Div. Instit.* cap. 20 : « Urbe a Gallis occupata, obsessi in Capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta fecissent fædem Veneri calvæ consecrarunt. » Hunc locum post Fellum attulit Baluzius. Verum, dum plures causæ hujus appellationis ab auctoribus afferuntur, ob causam aliquam minus honestam ita vocatam fuisse Venerem, hic innuit Cyprianus.

Cap. V. — *Et Assyrii et Persæ.* Cum voces *et Medi* omnem pene msti omittant, editionem principem hic secutus sum. Sed *Syri* pro *Assyrii* plurimi codices scripti præstant.

Faciant... auspicantur. Plurali hæc pro vulgatis *faciat* et *auspicatur* posuit Jacobus Gronovius Cellarium secutus, qui Veronensem codicem in sua edit. hujus libelli Minucio Felici affixi, appellat Italæ, anno 1699, hæc Cellarii edit. typis mandata est. Sed lectionem codicis Veronensis jam ante cum laude attulerat Rigaltius in notis ad Cyprianum. Addendi mstus Novi Collegii 2, Tewateranus et vetustior ex Drurianis. Retulit interim Mabillonius in *Itinere* suo *Italico*, p. 23, istum codicem Veronensem majusculis litteris ante annos mille scriptum fuisse.

Sed acceptum tempus certo fine custodiunt. Videlicet, tempus sibi assignatum, fine fixo ac determinato, regna Romana habent.

Et victus. Verba hæc neglexi, quæ sine idonea causa addita sunt a Baluzio ; quæque interea præter ejus mentem in editione illa posthuma Baluzii post voces *et captus est* locata sunt.

Et eo facilius et navigavit et vicit. Particulam *et* in Oxoniensi aliisque edit. vocibus *eo facilius* præfixam restitui ; eadem vero particula ante verbum *navigavit* in iisdem libris omissa est. Utroque loco eam servavit codex Novi Collegii, quem nomino secundum ; itidem mss. Drury recentior ille ; sed omittit particulam ante *navigavit* vetustior ejus mss. aliter quam mss. Meerman.

Cap. VI. — *Stultum et prodigum. Credulum* Baluzius, qui hanc lectionem quidem faciliorem præposuit alteri lectioni *prodigum*, quam præstant editiones omnes, præter Gravii illam omnesque fere libri manuscripti. Et voces conjunctæ infra videntur, *Cuncta* prodiga et stulta, inquit Cyprianus, *voluptatum frustrantium depereunt*, *De Op.* et *Eleemos.*, cap. 16. In codice autem meo nuper Tewaterano *incredulum* exstat. *Perditum* quidem pro *prodigum* scriptum olim fuisse conjecit Rigaltius ; et habes in eodem capite *cum populo* perditionis *ac mortis* ; sed malim ego pro *prodigum* reponere *prodigum*. Cicero in Epist. 3, *ad Atticum*, n. 15. *Ego* proditus, inductus, *conjectus in fraudem*. Vide Forcellini *Lexis.* in v.

Hostanes. Plinius lib. xxx *Hist. Nat.* cap. 2 : « Primus, quod exstet, ut equidem invenio, commentatus de ea (magia) Osthanes, Xerxen regem Persarum, bello quod is Græciæ intulit, comitatus : ac velut semina artis portentosæ sparsisse, obiter infecto quacunque commeaverit mundo. Diligentiores paulo ante hunc ponunt Zoroastrem alium Pro connesium ; quod certum est, hic nomine Osthanes ad rabiem, non aviditatem modo scientiæ ejus, Græcorum populus egit. » Attulit Plinianum hunc locum Fellus; nunc vero ex *Harduini editione* repræsentatum.

Et angelos veros sedi ejus dicit assistere. Nostros pro *veros* habet codex mss. m. Var lect. edit. Oxon. Fortasse olim in *veros* corupta est vox *servos*.

Consecratis. In textu Baluziano exstat *consecrati*, et habet quidem *congregati* unus mss. in edit. Oxon. adductus, codexque Novi Collegii numero I a me designatus. Porro, ut lectio varians, ad marg. edit. Erasmianæ *conservati* positum est. Cum vero optimam esse censeam superiorum editionum lectionem *consecratis*, quam quidem firmant duo alteri Novi Collegii codices, meusque olim Tewateranus, et mss. Drurianus uterque, hanc eamdem a Cellario positam, tum a Joanne quoque Lindnero in edit. sua retentam, pro Baluzii lectione *consecrati* huc ego revocavi.

Cap. VII. — *Morbis lacessunt.* Vulgo *morbos lacessunt.* Ex cod. 2 Novi Collegii locum correxi.

Ad superstitionem sui. Hoc est, dæmonum : supra scripsit auctor, *ad cultum sui.*

Fecerint terrore participes. Vulgo *errore* : quod cuim *terrore* fide msti Coll. Nov. 3, nixus mutavi. Ad oram quoque codicis, quem codicem Novi Collegii secundum nomino, hæc lectio scripta est. De dæmonibus agens posuit Lactantius in *Epitome* sua, cap. 28, *Somnia immittunt aut plane terrores.*

Cap. VIII. — *Unus igitur omnium Dominus Deus.* Vulgo exsistente verbo *est* post *Dominus*, idem suasu trium mstorum Novi Collegii atque Erasmianæ editionis delevi. Nunc addere licet ms. Drurianum utrumque. Habet mstus Tewater. *Unus ergo omnium Dominus, unus Deus.* Addunt *unus est* ante *Deus* Cellarii Gronovii et Lindneri editiones.

Nec hic tu de homine mireris, pro lectione Fellina *Nec hoc tantum de homine mireris*, a Gronovio, Cellario Lindneroque prælata. Sententia mea est debere lectionem editionis principis *nec hic tu* revocari. In msto quoque Tewaterano super vocem *hoc* eadem manu *hic* ut lectio varians posita est.

Cap. IX. — *Sensu major est.* Scribendum *censu* pro *sensu* conjecerat aliquis apud Marshalli *Interpretationem Op. S. Cypriani Anglicam.* Dixi olim, voces istas ; inter se sæpe confundi et *censum* vocem Cyprianicam esse agnovi. Verumtamen nil in mutandum esse Lactantii verba ostendunt *Epitome Div. Instit.* cap 2 : « Unus igitur Deus est... quem nec *æstimare sensu* valeat humana mens, nec eloqui lingua mortalis. Sublimior enim ac major est, quam ut possit aut cogitatione hominis aut sermone comprehendi. »

Et cum homo latius (for. laxius) *maneat*. Minucius cap 32, § 1. *quum homo laxius maneam*. Sic ibi cum Fulvio Ursino expressius, quia Cicero, quem imitari solet Minucius, *habitare laxe* pro domo sua cap. 44, dixit. Codices vero omnes Cypriani, si transcripsit Felicem, præ se *latius* ferunt, ut dubitare incipiam an nec prior ille *latius*, ut Sabæus et Fr. Balduinus legunt, scripserit. Cellarius, afferente. Lindinero. Utrique auctori ascribendum *laxius* existimo quod in *latius* vel *lacius*, hoc enim habent msti, facile transibat : « *Jam fluxisse* (questus est apud imp. Diocletianum Galerius) *annos quindecim, in Illyricum vel ad ripam Danubii se relegatum cum gentibus barbaris luctatum esse, cum alii intra laxiores et quietiores terras delicate imperarent.* » Lactantius *De Mortibus Persecutorum*, cap. 18.

Dei vocabulum totum est. Obscurius dictum. Fortasse pro *totum* rescribendum *solum* est *Proprio vocabulo non indigere Deum*, ait quoque Lactantius in *Epitome*, his verbis usus *eumque esse sine nomine, quod proprio vocabulo non indigeat, quia solus sit*, c. 4. Omiserunt vocem codices Novi Collegii. 2 et 3. Habent *Deus* non *Dei* editiones post Pamelium et ante Baluzium, qui *Dei* revocavit. *Deus* ms. Drury recentior, *Dei* autem vetustior. Porro, cum in versu sequenti ante vocem *diffusus* scribatur *ipse* pro *totus* in vetustissimis editionibus, et in codicibus quinque in edit. Oxon. commemoratis, aliisque omnibus mstis, quibus in hoc libello edendo usus sum, vocem *ipse*, præeunte Gronovio, ponendam curavi.

Cap. X. — *Quod vero est Christus sit*, etc. In verbis *sic est ordo, sic ratio*, verbum *est* ante *ratio* delevi, quod addidit, reclamantibus cæteris, Baluzius.

Indisciplinati superbi et postmodum facti. Negligentes et indisciplinati, etc. (Baluzi edit.) Cod. Vossii in edit. Oxon. adductus meusque mstus Tewateranus *negligentes disciplinarum* præstant. Duo autem Novi Collegii codices *negligentes disciplinam*. Alter vero ejusdem collegii codex, *sed illi postmodum indisciplinati facti et fiducia patrum inflati*, exhibet ; quomodo ms. Drurianus vetustior se habet. In textum recepta est lectio *indisciplinati* in editione Cypriani Morelliana, quæ, anno 1564, typis impressa est. Porro de eadem voce hoc notavit in editione sua hujus tractatus Cellarius, usum ea fuisse Vulgatum interpretem in *Sapientiæ* lib. cap. xvii, comm, 1 et Glossas vet. habere *indisciplinatus* ἀμαθής. Ego interea ablegatis verbis *negligentes et* quæ tamen et ms. Meerman agnoscit, Cyprianum scripsisse existimo. *Sed illi indisciplinam, et superbi postmodum facti.* ut istud, *negligentes disciplinarum* vel *disciplinæ*, vocis Cyprianicæ *indisciplinati* interpretamentum habeatur.

Soli et cœli sic prologi. Tertullianus, *Apologet.*, c. 21. *Dispersi. palabundi*, et cœli et soli qui extorres *vagantur per orbem*.

Cap. XI. — *Multo melioris obsequii et fidei fortioris. Multo fidelioris et melioris obsequii* (Baluzii edit.) Ex codicibus Novi Collegii 2 et 3, meoque msto olim Tewaterano, verba, *melioris obsequii et fidei fortioris* in textum recept. In cod. vero Novi Coll. dicto i, et in cod. Druriano vetustiori posita sunt tantum verba *multo fideliores*, omissis illis, *melioris obsequii et fidei fortioris*, quod et factum est in editione Gronovii. *Melioris obsequii et fidei fortioris* ms. Drurianus recentior omissa voce *multo*. Cum lectione Baluziana consentit ms. meus olim Meermianni.

Illuminator et [*deductor*] *humani generis*. Vulgo *doctor*, sed *deductor* receperunt olim Cellarius et Gronovius, recentiusque Lindnerus, dum diu ante Rigaltius hoc adnotaverat : « Deductor humani generis : sic legitur antiquissimis Cypriani et Tertulliani exemplaribus. » Exstat porro *deductor* in codd. duobus Novi Collegii, Drurianoque vetustiori ac Tewaterano meis. Vox Tertulliani est, cum alibi exstans tum etiam in ipso hoc *Apologetici* loco, quem huc transtulit Cyprianus. Pro eadem *rector* habet ms. Drurianus recentior, *doctor* Meermannauus.

Hic est virtus Dei, etc. Tertullianus, *Apologet.* cap. 23 : *Dei virtus, et Dei spiritus, et sermo et sapientia, et ratio et Dei Filius.* Confer et initium lib. ejus *de Oratione*, supra pag. 97. Ita et in sequentibus multa huc translata sunt ex cap. xx ejus. *Apologet.*, quemadmodum in superioribus plurima jam ante debuerat auctor Minucio Felici.

In virginem delabitur. Quoniam hoc pro vulgato *illabitur*, tres exhibent codices in edit. Oxon. adducti, et tres illi apud Novum Collegium, meique itidem manuscripti, idem ego prætuli quod et fecit Lindnerus Cellarium secutus, verbum præstat Tertullianus.

Carnem Spiritus sanctus induitur. Confer *Rom.* i, 3, 4, ubi quæ naturæ Christi sic signantur.

Cap. XII. — *Monentibus annuntiabitur*. Hanc editionis principis lectionem, quem firmant septem saltem codices manuscripti, pro voce *admonentibus*, reposui.

Uno qui exercitio et exemplo hominis fungeretur. Quod obscurius hic scripsit auctor in omnibus libris exstat.

Cap. XIII. — *Exstimabant magnum de licentia potestatis*. Positum est *licentia potestatis* pro eo quod est amplitudo ejus. Tertullianus, cap. 20 Apologetici : « Quem igitur solummodo hominem præsumpserant de humilitate, sequebatur ut magum existimarent de potestate. » Tertullianum imitatus est Cyprianus, hunc vicissim Arnobius, l. i, c. 46.

Hunc magistri eorum... tradiderunt. Hic locus nonnihil aliter repræsentatur in editione Manutiana, faventibus quidem codicibus scriptis, quibus ego usus sum, verbisque Tertulliani in cap. 21 *Apologetici* quæ imitatur Cyprianus ; haud vero operæ pretium videtur, ut moveantur voces hic receptæ idemque significantes. Tertullianus hæc inter, quomodo in priore libelli parte, Minucium auctorem sibi proposuit.

Cap. XIV. — *Nam et crucifixus, prævento carnificis officio*, etc. Tertullianus, in *Apologet.* cap. 21 : « Et tamen suffixus spiritum cum verbo sponte dimisit, prævento carnificis officio. »

Qualis et fuerat. Sic codd. Novi Coll. 2 et 3. Edidit Baluzius *talis qualis et fuerat*, cum prius exstitisset vel, *talis ut fuerat*, vel, *talis ut ante fuerat*. Habent *talis ut fuerat* codex Novi Coll. i et mss. Meerman. et Tewater. et Drurianus vetustior ; *ut fuerat* sine *talis* ms. Drurianus recentior.

Simul junctis. Exstare hanc lectionem in codicibus Regio et Veronensi monuit Rigaltius in Notis. *Junctis est*, ait ille, *illud Lucæ*, συνηθροισμένοις τοις ἕνδεκα : *Luc.* xxiv, 33. Idemque ante me recepit Cellarium secutus Lindnerus. *Junctus* exhibent Manutii, Felli, Gronoviique editiones, Pamellii msti et aliquot codices Baluziani, codex Novi Coll. i, meusque nuper Tewateranus et Drurianus recentior. Sed *vinctus* est editionis principis scriptura, faventibus codice Novi Coll. 2 meisque scriptis Meermannano et Druriano vetustiori, et novem prætera libris scriptis, quos adducit Baluzius, cui quidem ita placuit, ut ipsam in edit. suam revocaverit : « Tanquam si Christus discipulis suis apparuisset cum fasciis et vestitu, in quibus corpus ejus positum fuerat in sepulcro cum syndone in quo Joseph ab Arimathæa corpus illius involverat. » Hæc ille : quæ tamen a sacra historia nimis dissentirent. Sed in editione Veneta, quæ prodiit anno quo princeps illa Cypriani editio Romana, quæque vix alibi, quod sciam, ab ea discedit, positum est *victus*. Hæc vox itidem in editione qua-

dam vetusta sine loco et anno comparet, in editione quoque Erasmiana et in cod. Novi Coll. 3, sine sensu tamen. Quam facilis interea transitus esset vocis *junctus*, vel *junctis*, in alteram *vinctus* inde patet, quod in codice Novi Coll. I, apud Firmiliani epistolam hæ voces inter se confunduntur. Vid. § 32. A

Ultoris vigore et judicis potestate. Fortasse legendum est, *in ultoris*. Paulo supra scribit Cyprianus, « Non intelligendo primum adventum qui in passione præcesserit occultus, unum tantum credunt, qui erit in potestate manifestus. » Confer Tertullian. cap. ult. libri *adversus Judæos*. Exstat *ut ultoris* in cod. Nov. Coll. I.

Magistro et Deo. Fortasse delendum *et*. Habet codex Veronensis, probante Rigaltio, *non magistro, sed Deo,* codexque Novi Coll. I, *Domino Deo.* Sed malim legere *magistro Deo,* auctore Tertulliano, quem Cyprianus hic produxit. « Discipuli, inquit, quoque diffusi per orbem ex præcepto *magistri Dei* paruerunt. » B

CAP. XV. — *Si Christum fuerimus secuti, Imitati* edit. Baluz., Felli edit. aliæque. Revocandam judicavi pristinam lectionem *secuti,* quam præstabant codices sex scripti in edit. Oxon. nominati liberque Novi Coll. 1, duoque ex meis Meermann. et Drurianus vetustior. Addas codicem Vendobonensem, sæc. IX, ut ex Catalogo Denis, constat, vol. I. col. 582. Quidni altera lectio *imitati* hujus interpretamentum censeatur ?

IN LIBRUM DE MORTALITATE.

Recte additum fuisse a doctissimo Fello quod ille de Hieronymo posuit notæ suæ fine, ostendit versio Armeniaca Eusebiani Chronici, quæ his demum temporibus publici juris facta est, ubi nullum exstat verborum ab Hieronymo additorum vestigium Vide *Eusebiani Chronici* edit. Jo. Baptistæ Aucher, Venetiis, an. 1818 vol. II, p. 299.

CAPUT PRIMUM. — *Veritas errore.* Habet Tacitus *Hist.* II, 72, *errore veri*, h. e. ignorantia rei vel facti. Cons. Forcellini *Lexicon Lat.*, voce *Error*. C

CAP. II. — *Perpetua lætitia.* Exstat in textu Baluziano *perpetua securitas* , sed invenitur lectio altera, quam revocavi, cum in omnibus libris editis, tum in scriptis quos consulere mihi licuit, duobus nempe Novi collegii codicibus, et quatuor penes me membraneis, e quibus Meermannanus duodecimo sæculo scriptus est, præter Drurianum recentiorem, quem non possideo. Exstat itidem vox *lætitia* in codice quodam Vindobonensi sæculi XIII. Vid. *Denis, Catal.* vol. III, col. 2129. Adde quod nulla varietas hoc loco notata est in lectionibus edit. Oxon subjectis.

Incipere regnare. Codex Sorbonicus *in perpetuo.* Alius vetus, *cum Christo perpetuo regnaturum.* BAL. — Olim scripsit Joan. Fred. Gronovius *Observ. de Scriptoribus Ecclesiast.* post adductum hunc Cypriani locum : « *Incipere regnare.* Membranæ ; qui se D non credat cum Christo in perpetuo regnare. Quod credo mutasse, quibus videbatur incommodo positum solum *regnare*, quasi jam nunc regnent. At optimis auctoribus præsens infinitivi pro futuro usitatum. Cicero lib. IV ad Atticum : *Cato tamen affirmat se vivo illum non triumphare.* Livius lib. XXXIV. *Postero die Nabis Argis se cedere ac deducere præsidium , quando ita Romanis placeret, et captivos et perfugas redditurum dixit :* » Plautus Rudente, « Sive lenonem facere hoc quod fecit, » cap. XIV, p. 150, edition. Daventr. Verumtamen ita scribit Cyprianus infra, *illic comparantes domos.* ubi inciperent semper habitare, *de Opere et Eleemos.,* cap. penult. Porro habent aliqui apud S. Paulum *ad Romanos* VIII, 13 : *Si enim secundum carnem vixeritis, incipietis mori,* μέλλετε ἀποθνήσκειν. Neque mutant quid hoc Cypriani loco, codices quibus usus sum msti.

CAP. IV. — *Vinotentia invitat. For. legend.* irritat *Cogeris maledicere.* Etiam Christo interdum.

Compelleris jurare, quod non licet. Cyprianus *de Bono Patientiæ*, p. 252, ed. Baluzii... « Deinde ut non jures, neque maledicas, ut tua ablata non repetas, ut accepta alapa et alteram maxillam verberanti præbeas, ut fratri in te peccanti, » etc. Sed, quanquam minime negandum est quin plurimi veteres scriptores κατὰ τὴν λέξιν interpretati sint Christi et apostoli Jacobi de non jurando præceptum, discimus tamen lectis aliis auctoribus ecclesiasticis, apud Christianos semper invaluisse rite et religiose jurandi morem. Cons. enim, præter Tertullianum supra allatum, *Constitut. Apost.* VII, 3 ; Fr. Belduin. *de Legibus Constantini M.* lib. II, p. 209, et Lips. ; Optatum *de Schismate Donatist.* lib. II, c. 22, p. 45. ed. Dupin. ; S. Gregorium Naz. epist. 249. Conferas et de eadem re S. Scripturæ locos, quos hic memorabo, *Apoc.* X, 6 ; *Hebr.* VI, 16, 17 ; I *Thess.* V, 27.

CAP. VI. — *Et delectat hic*, etc. Ἐρωτηματικῶς legenda.

CAP. VII. — *Christum credentium magistrum.* Vulgo, *Christum credentium* Dominum et *magistrum.* Sed vero nescientibus hoc additamentum tam editionibus Cypriani vetustioribus, quam libris scriptis quos ipse contuli, præter alios novem, quorum varietas in edit. Oxon. adducta est, idem istud expunxi. Simili de causa vocem *scilicet* post *docens*, delendam censui. Idem porro utroque loco in editione nuper factum esse video *S. Cypriani Epistolarum ad martyres et confessores, in usum confessorum Ecclesiæ Gallicanæ.* Lond. 1792. Ubi edit Oxoniensem secutum se esse, sed tamen variantes lectiones eidem subjectas nonnunquam selegisse, editor profitetur.

CAP. VIII. — *Et Spiritus nos perducat ad Deum Patrem. Et Christus nos perducat ad Deum Patrem.* BAL. — At propter antecedentia verba veterem reduxi lectionem, quæ firmatur scriptis codicibus, quos sciam, omnibus præter paucos ex plus triginta Baluzianis. Quinetiam, dum hunc quidem locum mutat, oblitus est vir doctissimus canonis artis criticæ, qui obscuriorem, cæteroquin probam, lectionem jubet nos amplecti.

CAP. IX. — *Scriptura divina, dicens*, etc. Videsis infra quæ de hoc libro *Ecclesiastico* ad libellum *de Opere et Eleemosyna*, § I, annotavimus.

CAP. XI. — *Monet... dicit.* Hæc verba pro editis *moneat, dicat*, ex codice Novi Collegii 2, ac quatuor de meis mstis recepi.

CAP. XII. — *Christianam fidem.* Vulgo Christiani *fidem.* In codice Novi Coll. 2, et in duobus meis non *Christiani*, sed *Christianam* inveni, quod hoc loco fortasse melius.

Gubernator. Navis gubernator. Hunc locum antea mutilum, cum legeretur *Nam* pro *Navis*, nos supplevimus ope duorum veterum exemplarium In tribus deest vocabulum *Nam*, quod alibi et in editionibus ponitur ante *gubernator.* Error est : sed tamen error ille ostendit veram esse lectionem quam nos afferimus. Hæc BALUZ. — Sed præterquam quod orta possit esse particula *nam*, in editionibus veteribus reperta, ex antecedente voce *corona* , neutra vox vel *nam* vel *navis* ullis fere mstis agnoscitur , quippe cum neque in tribus illis Baluzianis , neque in libris editionis Oxoniensis gratia collatis, neque in septem, quos ego inspexi , codicibus compareant ; ad oram tantum msti Tewaterani collocata vox *navis* est , Hanc ergo ut interpretamentum marginale contextu eliminandam censui, quæ primum a Baluzio inducta est. Adde quod Floro Lugdunensi ante medium sæculum nonum scribenti ignota vox fuit. Etenim abest a codice vetusto Commentarii ejus inediti in Epistolas Paulinas, qui ex Cypriano aliisque undecim Patribus contextus est, ubi verba Cypriani

afferuntur. Aliud præter hoc meum, ut obiter id notem, Floriani operis exemplum penes Majorem Carthusiam exstare memorat cl. Mabillonius in Disquisitione *De Bedæ et Flori diaconi Lugdunensis Commentario in Paulum ex Augustino*, alio nimirum ejusdem Flori, non Bedæ, ut vulgo censetur, commentario. Vide p. 488 novæ edit. *Vet. Analectorum* Mabillonii.

Conflictatio in adversis probatio est virtutis. Vulgo *veritatis*, quæ quidem lectio in codice Novi Coll. I, exstat, sed ex uno Bodleiano in Variis Lect. edit. Oxon. memorato, codice altero Novi Coll. meoque Tewaterano *virtutis*, id quod olim conjeceram legendum, recepi. Ad oram autem codicis Novi Coll. altera lectio *veritatis* exstat, et aliud nescio quid in uno de meis mstis positum est.

Solidata est. Solida est habet editio Baluziana perinde atque Oxoniensis : cum vero in duodecim scriptis codicibus, quos Oxoniensis commemorat, vox *solidata* exstet, astipulantibus utroque Novi Collegii codice, et quatuor meis, hanc principis cæterarumque vetustiorum editionum lectionem revocandam esse censui. Idem quoque factum nunc vidi in editione, cujus modo mentionem feci, in usum Ecclesiæ gallicæ confessorum adornata.

CAP. XIV. — *Præmium viæ ejus*, pro *præmium* vitæ *præmium* viæ ex tribus codd. scriptis in edit. Oxon. memoratis, et Novi Coll. mss. 1, libens recepi.

CAP. XV. — *Pavore mortalitatis et temporis.* Delendam esse particulam *et* olim opinabar, eo quod legeretur paulo post, *tempore mortalitatis.* Nunc malim pro *temporis* rescribere *terroribus.*

CAP. XVII. — *Nec enim sanguinem nostrum quærit Deus, sed fidem.* — *Nec enim sanguinem nostrum desiderat, sed finem quærit.* Et istud *desiderat* adjecimus ex quibusdam codicibus nostris, et ex quibusd. Anglicanis. Potest tamen esse glossema. BALUZ. — Scripturam aliarumque editionum atque unius codicis membranei mei reposui. Diverso tantum ordine verborum habet Novi Coll. cod. I : *Nec enim quærit sanguinem Deus nostrum, sed fidem.* Et mss. olim Meermann. : *Nec enim sanguinem Deus nostrum, sed fidem quærit.* Itidem edit. Oxon. *nec enim Deus sanguinem nostrum, sed fidem quærit.* Sed in libro meo olim Tewaterano hoc positum est : *Nec enim sanguinem nostrum Deus* desiderat, *sed* tantum *fidem.* Cumque lectione Baluziana consentiunt mss. Novi Coll. 2 et mss. olim Drurianus recentior ille, sed alter vetustior habet. *Nec enim sanguinem Deus* noster, *sed fidem quærit.*

CAP. XIX. — *Commeatum sibi precaretur.* Veniam absentiæ longioris a Domino : hoc est vitæ hic in terris moram. FELL. — Doloris mortisve remissionem *commeatum* antiqui dixerunt. Senecæ illud afferunt lexicographi : « Longum mihi commeatum dederat valetudo, repente me invasit. »

CAP. XX. — *De persecutione sollicitus, de accersitione securus.* Ita scribendum conjeceram pro ablativis *sollicitis* et *securis*, antequam hanc lectionem in meis Novique Coll. codicibus, quibus addas quinque Pamelianos, deprehendi. Sensus loci videtur esse. Illorum gratia de persecutione sollicitus : ne vi ejus coacti fidem denegent ; de accersitione securus, utpote certus, eos accersitione divina de sæculo liberatos fore. Vid. paulo infra ; et jam supra sub initium § 2, habes, *lætus itaque de morte jam proxima, et* de vicina accersitione securus. Imo geminum istud fine libelli exstat : *Jam de sua immortalitate secura, adhuc de nostra incolumitate sollicita.* At vero Fellus ad verba, *de persecutione sollicitis, de accersitione securis*, hoc annotavit : « Martyrii coronam refugiunt, cœlestia gaudia non expetunt. » Utrum mavis accipe.

Didicit imo remanentibus. Fide nixus mœsti Tewaterani aliorumque quatuordecim in edit. Oxon. memoratorum, in quibus sunt duo illi Novi Collegi codices, tractatus omnes Cypriani continentes, pro nomen *nobis* in excusis additum ante *remanentibus* sed obscuriorem faciens sermonem, expunxi. Idem nescit mss. uterque Drurianus.

CAP. XXI. — *Improbat denique apostolus Paulus.* Hanc omnium editionum lectionem Baluzius nescio quare cum altera *increpat* commutavit. In edit Oxon. quæ, pariter ac cæteræ, præstat *improbat*, duo tantum codices memorantur, in quibus exstat verbum *increpat* ; verum ibidem sine causa adnotatum est : « Forte legendum *improperat.* » Porro tuentur lectionem *improbat* codices scripti, quibus utor, omnes.

CAP. XXII. — *Quis non ad meliora festinet ?* Positum est in contextu Baluziano, *Quis non ad meliora* venire *festinet ?* cum vero verbum *venire* frustra quærendum sit vel in libris editis, vel scriptis illis quibus usus sum, illud delendum videtur. Adde quod neque Pamelius, neque variæ lectiones in edit. Oxon. positæ ejus mentionem faciunt. Ita et proxime post ob eamdem causam *reformari* pro *transformari.* quod exstat in Baluziano textu, reducere visum est.

CAP. XXIII. — *Secundum fidem veri.* Hæc lectio, quam exhibent undecim exemplaria, in quibus pono Seguierianum, est optima. In duobus aliis scriptum est *verbi.* Morellius adnotat se vidisse scriptum in antiquis *veri alias verbi.* Quod confirmat nostram lectionem. In codice Beccensi et in editione Morellii legitur *veritatis.* Hæc BALUZIUS. — Qui *veri* pro lectione vulgata *veritatis* primus posuit, faventibus quoque codice Novi Coll. 2, et Tewaterano meo. Sed quoniam præter Baluzianos duos mstos præstat et codex vetustior Drurianus vocem *verbi,* dubito annon reponendum sit, *secundum fidem* verbi veritatis. Exstat tamen infra, si quid id refert, in lib. *de Opere et Eleemosynis*, cap. 4 : *Qui habet* fidei veritatem *servat Dei timorem.*

CAP. XXIV. — *Quomodo et Deus manet in æternum.* Omissum est hoc S. Scripturæ additamentum in codice Cypriani Tewaterano, sicut in vetustiore saltem Druriano, sed idem adductum est in Cypriani lib. III *Testimoniorum*, cap. 2, et in aliorum Patrum operibus.

CAP. XXV. — *Eximaris.* Hanc lectionem pro vulgata *exuaris* reposui, fide nixus codicis unius inter lectiones editionis Oxon. variantes : sed forsitan non nulli lectio altera ferenda esse videbitur, nisi auctoris verba, pag. 291, l. 20, aliud persuadeant. Nunc porro prælatum esse video verbum *eximaris* in editione ad usum exsulum Gallicorum a me modo commemorata.

CAP. XXVI. — *Hic interim degere.* Lectionem editionis principis aliarumque pro *istic*, quod sine causa suffectum est, fide plurimorum codicum scriptorum nixus revocavi.

Adhuc de nostra salute sollicita. Delevi particulam, *et* ante *adhuc* vulgo positam, quam nesciunt edit. princeps, et septem illi scripti quos contuli. Sed omisit voces *et adhuc* mss. Tewater., habetque *sed adhuc* codex unus in edit. Oxon. adductus.

Prophetarum exsultantium. Cogitabat Cyprianus evangelistæ Joannis illud : *Abraham pater vester exultavit videre diem meum, vidit et gavisus est*, Joann. VIII, 59.

Triumphantes virgines. Vulgo, *triumphantes illic virgines*, sed servato meliore vocum ordine, *illic triumphantes virgines* mss. olim Tewateranus ; dum correctius fortasse nesciunt adverbium *illic* edit. princeps, et sex, quos contuli, codices manuscripti. Sed et voci *remunerat* præfixit *illic* mss. Tewater.

Ut cum his cito esse. Addunt quidem *possimus* edit. princeps aliæque antiquæ ; cum vero verbum istud agnoscat tantum unus ex codd. scriptis in usum

edit Oxon. collatis et tantum unus de meis. ipsum fortasse recte ego nunc duco relinquendum; etsi aliter visum est editori nupero nonnullorum Cypriani opusculorum, cujus supra feci mentionem.

IN LIBRUM DE OPERE ET ELEEMOSYNIS.

Cap. VI. *Et viduarum ac pauperum.* Particulam *et* quæ huic sententiæ in principe aliisque editionibus, et in septem illis codicibus quos ipse contuli, præfixa est, quæ vero in edit. Baluziana et Oxon. male omissa est, revocavi, cum fortasse in mstis voce præcedente *orasset* absorpta esset.

Exsurge in nomine Jesu Christi. Istud *in nomine Jesu Christi* addunt nonnullæ versiones, simulcum his Patribus Cypriano, Ambrosio, Cassiodoroque.

Cap. VII. — *Illic erit et cor tuum. Illic* pro ibi ex codicibus scriptis reposuit quia in ipsius Cypriani, lib. III *Testimonium sanctæ Scripturæ*, p. 59 edit. Oxon., sic locus evangelistæ affertur.

Cap. IX. — *Sed vereris et metuis.* Restituit priorem lectionem. *Si vereris et metuis.* Baluzius quam mutaverat, fide nixus quatuor manuscriptorum, Fellus. Iis alios septem nunc addo, lectionem quæ mihi placet, præstantes, atque ita prosus constituta est oratio mox infra, ubi verbum *metuis* occurrit.

Cap XI. — *Subsidia.* Addunt *vitæ* editiones Manutianam secutæ; sed vocem delevi, idcirco quod monuit Pamelius præter Manut. nullum codicem ipsam legere. Attamen in editione Lugdunensi, quæ Manutianæ præivit et eamdem inveni. Porro autem vocem *tibi* post *operanti* nesciun codices quos ipse inspexi, quod ideo noto, quia vox non valde desideratur.

Cap. XIII. — *Reditus tuos divide.* Scripturam correctiorem revocavi; verum in Cypriani editionibus et manuscriptis frequenter scribitur *redditus*; tueturque Baluzius.

Cap. XIV. — *Quæ matrona locuples. Quæ matrona in Ecclesia Christi locuples.* Valde puto ista *in Ecclesia Christi* quæ desunt in antiquis editionibus, in decem codicibus nostris, et in quinque Anglicanis, addita vero sunt a Manutio, non debere esse in hoc loco. Non tamen ausus sum expungere, quia ea reperi in undecim vetustis exemplaribus. Baluz. — Exstant quoque in mstis Tewaterano c Meermannano metis, una cum altero ex Drurianis. Cum vero eadem omittant undecim fortasse codices Baluzii, et quinque Anglici, neque in vetustiori ex Drurianis, neque altero meo mss., neque in cod. 1 Novi Coll. exstent, istæc verba importuna et editionibus vetustissimis ignota relinquenda judicavi.

Cap. XV. — *Dominicum celebrare te credis.* Eucharistiam, quæ est cœna Dominica, hoc loco significari cum Fello statuendum est. Interea cum particulam *et* ante *Dominicum* positam, quam nesciunt edd. princeps et Erasmiana, simul ac scripti libri nostri, jam olim decrevissem ejicere, postea illam in tribus aliis mstis deesse sensi.

Cap. XVI. — *Infelicitatis* Vulgo. *infidelitatis.* « Parum abfuit, ait Baluzius, quin ponerem *infelicitatis*, juxta lectionem veterum editionum, quam confirmant viginti et duo exemplaria nostra et undecim Anglicana. Manutius posuit *infidelitatis.* Aliter Pamelio visum est. » Hæc Baluzius. Vix dubito quin reduci ad hunc locum debeat vox *infelicitati*, quæ cum illa *sterilitatis* jungi solet; *sterile* enim *atque infelix solum* haud raro dicitur. Hanc igitur vocem revocavi Rigaltio quoque probatam et in sex mstis mihi visam; sed in alio quodam codice meo ligitur *infidelitatis*

Vidua et inops in opere invenitur. Ante Baluzium præstabant editi plerique *vidua et inops vidua in opere larga invenitur.* Præetuli codicum meorum scripturam pede omnium; tantum in cod. Novi Coll. 1, et in utroque Druriano vox *vidua* repetita est, dum *dives in opere* præstat cod. Novi Coll. 2, in vocibus enim *inops* et *opere* fit paronomasia, ut rhetores loquuntur. Nescit vocem *larga* editio Erasmi.

Christus illud Dei dona apellat. Referendum videtur *illud* ad gazophylacium supra.

Cap. XX. — *Et nunc, fili, mando*, etc. Ad oram msti Druriani recentioris scripsit librarius, *Mandata Tobiæ ad filios saluberrima.* Mox pro vocibus *in gehennam* substituerat ex codicibus mstis Fellus *in tenebras*, sed etiam libri scripti inter se hic variant.

Cap. XXI. — *Quadriga.* Majorum magistratuum honores et insignia. *Curules*, inquit Festus, *equi quadrigales.* Fell.

Cap. XXII. — *Ac nisi editio honesta successerit.* Sic lib. *ad Donatum*: « *Stulta prorsus et vana jactura frustrantis spectaculi voluptate id parare voluisse, quod nec populus acciperet, et perderet magistratus.* Fell.

Et vix tui meis pereuntibus adæquantur. Numero ut mox apparet.

Cap. XXV. — *Æqualitatis.* Ita Erasmus et alii post eum. Nolui autem mutare, quamvis in omnibus fere codicibus autiquis et in vetustioribus editionibus legatur *æquitatis.* Baluz. — Recte præstant *æqualitatis* cod. Novi Coll. 2, et mss. meus nuper Tewateranus, cum recentiori ex Drurianis. Quibus libris simul addo Flori Lugdunensis *Commentarium* penes me ineditum quem prius memoravi *super Epistolas Paulinas.* Proxime scripserat auctor, *æqualiter.*

Cap. XXVI. — *Præclara et divina res.* Melius procederet oratio, si legeret *res est.*

Dies nos vel reditionis. Cyprianus jam ante in hoc libello *reduces ad paradisum facere* habet, et sub finem lib. *de Mortalitate, nos paradiso restituit et regno*, p. 281 Vid. et fin. epistolæ *ad Demetrianum.* Primus Pamelius vocem *redditionis* ex mstis et Joannis Costeri *castigationibus* recepit. Exstat quidem ea in cod. Novi Coll. 2, atque idem significat, quod *retributio*, quæ quidem Cypriani vox est. Verumtamen ego cum Rigaltio probans veterem lectionem *reditionis* eam revocare statui, quæ in sex libris scriptis apud ed. Oxon., et in quatuor mstis meis, nam in Tewaterano primitus scripta fuerat, reperta est. Vocem *reditionis* agnoscit Plautus. Et conveniunt voces *reditio* et *persecutio* hoc loco positæ cum illis *accersitio* et *persecutio*, quæ supra in libro *de Mortalitate* nobis occurrerant, § 13.

IN LIBRUM DE ZELO ET LIVORE.

Cap. II. — *Circuit ille*, etc. Hinc firmatur optima conjectura cl. Oberthuri fine lib. Tertuliani *de Oratione.*

Linguam convicio provocat. Oratio fortasse integrior esset, si ex sequentibus adderetur *ad petulantiam*, et pro voce *petulantiam* ibi inventa rescriberetur *violentiam.* Habes infra *manus ad cœdis violentiam prompta.*

Cap. III. — *Vel fallaces insidias vel apertas minas. Vel* ante *fallaces* revocavi, quod omissum est a Baluzio, suffragantibus mihi codice Novi Coll. 2, et msto utroque meo, pariter atque editt. ante Baluzianam. Nunc addo codices scriptos Meermannanum et utrumque Drurianum.

Cap. IV. — *Dum diabolum qui zelat imitatur. Zabulum* non diabolum præstat de codicibus meis unus, isque membraneus, et in editt. aliquot Cypriani ita vox scribitur. « Zabolus is est diabolus, pro δια enim Ætoles ζα dixere. » Gesneri *Ling. Lat. Thes.* in voce.

Cap. V. — *In odium persecutionis facibus livoris exarsit. Odium persecutionis*, quæ est librorum tam scriptorum quam editorum lectio, odium significat, ex quo orta persecutio sit.

Miti lenitate patientem. Etsi reducta fuit vox *mitem* pro *miti* in editionem Benedictinam, prætuli nunc ego lectionem alteram, codicibus scriptis meis firmatam.

Simul. In uno libro meo scriptum est *semel*, et supra lineam *vel simul.* Hinc ergo, uti jam non semel diximus, orta est discrepantia quæ istic reperitur in codicibus manuscriptis, quorum nonnulli habent *semel* alii, *simul.* Baluz. — *Simul,* quæ edit. principis scriptura est adstipulante ei uno ex mstis meis, revocavi etsi interdum *semel* pro *prorsus* et *in perpetuum* veteres ponunt. Habet *sibi* pro *simul* codex meus olim Tewaterannus, anno 1396 scriptus, et *singula* pro *singulos.* Mox lin. 20 : *videris* pro perspice, cogita, posuit auctor : et sect. 6 verba, *qui Christianum se mentitur*, quorum ordinem sic sine causa primus mutavit Manutius, *qui se Christianum mentitur*, ex editt. vetustioribus restitui.

Cap. XIII. — *Et zeli ac livoris alienus.* Vocis *alienus* cum genetivis istis constructioni, quam primus recepit Manutius, patrocinantur cod. uterque Novi Collegii ac meus Tewateranus. Nunc addo ms. utrumque Drurianum et Meermannanum cum Flori Lugdunensis Commentario inedito in Pauli Epistolas. Alteram vero constructionem, quæ posita est in editt. Manutianam præcedentibus, *et a zelo livore alienus*, unus de libris meis habet. Proxime post in Apostoli ῥήσεσι voces *carnalibus, tanquam*, quæ a textu Baluziano forte exciderant, restitui.

Cap. XIV. — *Secundus homo de cœlo*, de hac varietate consulas Novi Testamenti editiones ; easque et infra adi de scriptura illa *portemus* pro *portavimus*, si quidem in Græcis plurimi codices scripti et Patres φορέσωμεν habent pro φορέσομεν.

Cap. XV. — *Esse talem.* Exstat in edit. Baluziana, *esse* se *talem*, non ut prius positum erat, *esse* te tamen. Sed expunxi *se* quod ex priori voce ortum esse possit, auctoritate nixus codd. duorum apud edit. Oxon. et mss. Novi Coll. 2, et duorum meorum. Habet vero *esse* te *talem* ms, Novi. Coll. 1. A Nunc adde utrumque Drurianum et Meermannanum. Mox post vocem *firmandus,* positum est in ms. olim Tewater, *et ornandus.*

Cap. XVI. — *Salutaris oneratio.* H. e. eleemosyna salutaris æternæ efficax. Jam ante idem loquendi modus reperitur sub finem libri *de Opere et Eleemosyna.*

Cap. XVII. — *Laborabis.* Præferunt *labores* editio princeps et e codicibus meis unus, quod mihi olim minus recte placuit. Est autem *prosperanda valetudo*, quæ eget ut firmior fiat.

Si sectari non potes. Vulgo : *Si autem eos sectari non potes.* Editionum vetustiorum lectionem revocavi, quæ Rigaltio probata codicibus quinque apud edit. Oxon., codice utroque Novi Collegii, et Tewaterano firmata est. Nunc addo codicem antiquissimum Meermannanum, et vetustiorem ex duobus Drurianis. Ab altero autem atque alio præter ea msto membrum hoc abest.

Cap. XVIII. — *Quo Cain non redit.* Recepit in B editionem suam Baluzius *Quo Cain non ingreditur*, aitque hanc lectionem, quam habent tres libri veteres, putare se esse optimam, alteram vero, quæ est *redit* falsam. Cain enim, qui natus est postqnam parentes ejus ejecti fuerant e paradiso, non posse dici rediisse in paradisum, cum in illo munquam fuisset. Itaque non dubitasse se addit, quin lectio horum trium librorum præferenda sit. At vero haud ita valere hanc rationem crediderim, ut substitui debeat verbum *ingreditur* lectioni olim receptæ et fere universis mstis confirmatæ. Ex codicibus quibus usus sum soli *ingreditur* præstant mss. Novi Coll, 2. et Drurianus recentior. Ait hoc loco Cyprianus Cain non redire ad veterem parentum suorum possessionem paradisum ; quin et dici solet *redire animum ad Deum.* Conferas et finem libelli *de Opere et Eleemosynis*, ubi *nos reduces ad paradisum* habes, notamque ad locum.

Nativitate cœlesti et divina. Vocem *cœlesti* haud C agnoscunt, aut decem codices scripti in edit. Oxon. memorati, aut sex de septem illis quibus ego in edendis his libellis usus sum ; deficit orationis membrum ib. Meermanni manuscripto. Supra vero habes easdem voces, *nativitate cœlesti.*

INDEX RERUM ET VERBORUM

QUÆ

IN DUOBUS S. CYPRIANI OPERUM TOMIS CONTINENTUR

(*Revocatur Lector ad numeros crassiores textui insertos quoties tomi mentio deest, tomus II indigitatur.*)

A

B

C

D

E

F

I

J

L

M

Q

R

S

T

U

V

X

Z

ORDO RERUM

QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR

FINIS TOMI QUARTI.

Ex typis RAMEAUX-MAYET, Vesontione.